

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

А ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

А — ўзбек кирилл алифбосининг биринчи ҳарфи. Унли, тил олди, лабланмаган товушни ифода этади (мас, арча, барча). 1929—39 й.ларда амалда булган ўзбек лотин алифбоси ва 1995 й.да қабул қилинган кейинги ўзбек лотин алифбосида биринчи ҳарф ҳам аynи шундай. Жаҳон ёзуви тарихида туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда А ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

А., АН... (юн. а, унли сўзлар олди-дан аn) — чет сўзларда, асосан юнонча сўзларда ишлатиладиган олд қўшимча. Бу қўшимча сўз ўзагида ифодаланган маънонинг инкор этилишини билдиради. Мас, абиогенез, анаэроблар. Ҳоз. ўзбек тилидаги но-, бе-, ғайри каби қўшимчаларга тўғри келади. Мас, анормал (ғайри мўътадил), анорганик (ноорганик) ва б.

ААЙЮН, ал - Аи юн — Ғарбий

Саҳрои Кабирнинг маъмурий ва савдо маркази. Атлантика океани соҳилида. Аҳолиси 94 минг киши (1982). А. яқинидаги порт орқали Бу-Кра конидан олинган фосфорит четга чиқарилади.

ААЛТОНЕН (Aaltonen) Ваянё Валдемар (1894.8.3, Мартилла — 1966.30.5, Хельсинки) — фин ҳайкалтароши. Психологик портретлар («Я. Сибелиус», мрамар, 1935, Сибелиус уй-музейида), ҳайкаллар («Қизлар» туркуми, гранит, 1917—41) муаллифи; монументал ва безак ҳайкаллар устаси (А. Киви ғайкали, бронза, 1932—34, Хельсинки; монументлар — «Дўстлик», бронза, 1952; «Тинчлик», гранит, 1950—52; Лахтида, Тинчлик Олтин медали, 1953 ва б.). Шунингдек у расом ва медаль яшаш устаси сифатида ҳам ижод қилган. А. ижоди инсонпарварлиги, ғоядаги туйғу-руҳиятнинг аниқлиги б-н ажралиб туради.

АБ, абун — арабча ота, падар

сўзининг изофага киришмаган, ноаниқ ва бош келишиқдаги шакли. Унинг изофага киришган, аниқ ва бош келишиқдаги шакли — Абу. 1. Араблар, шунингдек ислом оламидаги бошқа халқлар кунялари таркибига кирувчи сўз. Мас, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний ва б. «Абу» б-н келган исм шахснинг отаси эканлигини, «ибн» б-н келган исм эса шахснинг ўғли эканлигини билдиради. «Абу» сўзи турдош от маъносида ҳам ишлатилади. Бунда у куня бўлмайди. Мас, «Абунназора — «кўзойнак отаси» (яъни кўзойнак тақиб юрадиган киши). Баъзан «Абу» сўзи ҳайвонлар ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланилади. Мас, «Абу риёх» — «шамол отаси» (яъни қайси томондан шамол эсаётганлигини кўрсатувчи темир паррак) (флогер); «Абулякзон» — хўроз. Кўпгина адабий сўз ва атамалар қатори «Абу» сўзи ҳам ўзбек адабий тилида 9—10 а.лардан бошлаб туркий сўз ва атамалар б-н ёнма-ён, гоҳ уларнинг ўрнида қўлланила бошланган. Мас, Алишер Навоий куйидаги шеърини байтида «бобо» сўзи ўрнида арабча «жадд» ва «ота» сўзи ўрнида «аб» сўзини қўллаган.

Дегач абжад, бошига уйрулурлар —

Қамар бирла қўёш, яъни жаду аб.

2. Қад. туркий тилидаги кўмакчилардан бири. Ёзувда иккинчи ҳарф «б» ёзилса ҳам, талаффузда «п» айтилади; «ап эзгу» («жуда яхши»), «ап ак» («оппок») (Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 1-ж. Т., 1960, 70-6.).

АБА — Нигерия жан.даги шаҳар. Аба дарёси бўйида, Порт-Харкорт — Энугу т.й. ва автомобиль йўли кесишган жойда. Аҳолиси 264 минг (1991). Мойли пальма маҳсулотлари сотиладиган жой. Совун ва пиво 3-длари, ёғ, тўқимачилик корхоналари бор.

АБАД (араб. — сўнгги йўқ, мангулик) — 1) доимий, яъни бирор бир ҳаракатнинг узлуксиз давом этиши. А.дан «абодий», «абодийлик», «абодият», «абодо» каби сўз атамалар ясалган. Улар «ни-ҳояси йўқ», «чексиз», «чексиз-

лик», «заволсиз» каби фалсафий, илмий тушунча ва маъноларни ифодалайди. А.нинг зидди «азал»дир. Азал — энг аввалги давр, ибтидоси бўлмаган ўтган замон»; 2) мангу (ўлимсиз) ҳаёт, абадийлик. Ислом дини таълимотига кўра, «абодийлик» тушунчаси аввало Аллоҳга тегишлидир. Охиратдаги жаннат ва дўзах ахли ҳам абадийликка мансубдирлар.

АБАДИЙ ДВИГАТЕЛЬ (лот. Perpetuum mobile) — бир марта ҳаракатга солиб юборилгандан кейин чексиз узок вақт ўз-ўзидан иш бажара олади, деб фараз қилинган машина. Энергиянинг сақланиш қонуни кашф этилмасдан олдин асрлар давомида одамлар сарфланган энергиядан кўпроқ иш бажаришга имкон берадиган машинани яратишга уриниб келдилар. Бундай машинага ҳатто «А.д.» деб ном ҳам берилган. А.д. нинг турли-туман лойиҳалари таклиф қилинган, лекин А.д. куриш мумкин эканлигини табиатнинг асосий қонунлари узил-кесил инкор қилади. Ташқаридан энергия олмай, ўз-ўзидан иш бажара олувчи машина шартли равишда биринчи тур А.д. дейилади. Энергиянинг сақланиш ва бир турдан иккинчи турга айланиш қонунига асосан ҳар қандай иш фақат энергия ҳисобига бажарилади. Шунинг учун бундай А.д.нинг бўлиши мумкин эмас. Таклиф қилинган кўпчилик А.д. лойиҳаларида оғирлик кучи таъсирига умид қилинади. Шундай лойиқалардан бири 14-бетдаги расмда кўрсатилган. Унда залвар масса (золдир) берк йўлда ҳаракатланади. Бунда золдир пастга тушганда уни юккрига кўтариш учун сарфланган иш миқдорига тенг иш қайтади. Шунинг учун бундай механизм сарфланган дастлабки энергия захираси ҳисобига ишлайди. Бу захира тугагач, механизм ҳам тўхтади.

Жисмни совита бориб, унинг иссиқлигини тўла-тўқис ишга айлантирувчи машина (иссиқлик машинаси) шартли равишда иккинчи тур А.д. дейилади. Бундам А.д. энергиянинг сақланиш ва бир турдан иккинчи турга айланиш қонунига зид келмайди. Лекин

бирор манба (мас, океанлар, атмосфера) даги иссиқликни бутунлай ишга айлантирувчи табиий жараён мавжуд эмас. Шунинг учун термодинамиканинг иккинчи қонунига асосан бундай А.д. ҳам бўлиши мумкин эмас. А.д. ларни яшаш мумкин эмаслиги материя ва ҳаракатнинг ҳақиқатан абадий эканлигидан, табиат ходисаларининг муайян қонунлар асосида ривожланиб туришидан дарак беради.

АБАДИЙ МУЗЛОҚ ЕР (кўп йиллик музлоқ ер, доимий музлоқ ер, мангу тунг ер) — Ер юзасидан маълум чуқурда жойлашган ва узок вақт (2 йилдан бир неча минг йилларгача) муттасил музлаб ётадиган (т-раси 0° дан паст бўлган) тоғ жинслари. Одатда Ер юзининг шим. ва жан. совуқ ўлкаларида ҳамда баланд тоғларда учрайди. Евросиёда Аб. м. е. майд. 10 млн. км² дан зиёд. Йиллик ўртача т-раси 0° дан паст бўлган ўлкаларда кейинги даврларда ҳам Аб. м. е. лар вужудга келаятгани хақида маълумотлар бор. Аб. м. е. нинг юза юпка қатлами ёз вақтида бир оз эрийди. Аб. м. е. Тупроқ жараёнига, ўсимликларга, ҳайвонот дунёсига таъсир этади. Аб. м. е. курилиш ишларини қийинлаштиради.

АБАДИЙ ҚОРЛАР - йил бўйи эримай ётадиган муз ва қор қоплами. Иссиқ ва мўътадил ўлкаларда баланд тоғ ва ясси тоғ чўққиларида, қутбий ўлкаларда — текисликларда ҳам учрайди. Йил давомида ётадиган қаттиқ атмосфера ёгинининг ўша жойнинг рельеф ва икдим шароитида эриб ёки буғланиб кетадиган миқдоридан ортиши ҳисобига юзага келади. А.қ.нинг фақат энг юқоридаги юза қатламигина қордан иборат, чуқурлашган сари, устки қатламлар босими туфайли фирн (қотган қор) ва музга айланади. А.қ.нинг энг қуйи чегараси қор чегараси деб аталади. А.қ.нинг юзаси кўп ҳолларда шу жой рельефини силликланган тарзда акс эттиради; шу б-н бирга А.қ.нинг ўзига таллукли микрорельеф шакллари ҳам (сераклар, эриш эгатлари, уяли қор) мавжуд. Текис юзаларда шамол қорлардан турли қор уюмларини шакллантиради.

АБАДИЙ ҲАҚИҚАТ - билишнинг ривожланиш жараёнида ҳақиқатларни рад қилиб бўлмаслигини билдирувчи термин. Бу жиҳатдан А.х. мутлақ ҳақиқатга ўхшашдир. Инсон билиш жараёнида кўпинча нисбий ҳақиқатлар б-н иш кўради, бу нисбий ҳақиқатларда эса мутлақ ҳақиқатларнинг бўлаклари мавжуд бўлади (яна қ. Ҳақиқат). Диний қараш бўйича, диний арконлар А.х.дир. Чунончи, исломга кўра, унда эътироф этилган ақидалар — Аллохнинг юналишига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлганидан кейин қайта тирилишига ишониш А.х. ҳисобланади.

АБАЖУР (франц. abat-jour — ёруғлик қайтарувчи) — чирокнинг кўзни қамаштирмаслик ва нўрни тўплаб маълум томонга йўналтириш учун мўлжалланган ғилофи (қалпоғи). А. конус, диск, шар, парабола ва б. шаклларда металл, шиша, пластмасса, картон, қоғоз ёки шойидан шаффоф ва ярим шаффоф қилиб ясалади. А. бадий безак, яъни хонога хусн бериш вазифасини ҳам ўтайди.

АБАЗАЛАР, абазинлар — Россия Федерациясининг Қорачой-Черкас ва Адигей мухтор вилоятлари ҳамда Ставрополь ўлкасида яшайдиган халқ. А. 33 минг киши (1992). Туркиянинг марказий ҳудудларида 10 мингга яқин А. яшайди. Умумий сони 44 минг киши (1992). А.нинг илк ажодлари Қора денгиз бўйларида, тахм. Туапсе б-н Бзибь дарёси оралигида жойлашган эди. Кавказ тиллари гуруҳига мансуб абаза тилида гаплашади. Ҳоз. ҳудудда 14-а.дан яшайди. 19-а.нинг 30-й.лари бошларида Россия томонидан бўйсундирилган. А. адигей халқи б-н қадимдан қўшни яшаганликлари туфайли, маданият ва турмушлари уларга ўхшаб кетади. А. ислом динининг сунний мазҳабида. 20-а. бошларида А. катта қабилавий (тапанта ва шкарауа) гуруҳларга бўлиниб яшар эдилар. Кўпчилиги деҳқончилик (буғдой, жавдар, тарик), боғдорчилик ва чорвачи-

лик б-н шуғулланади.

АБАЗИЯ (юн. а — инкор кўшимчаси, basis — кадам) — беморнинг мутлако юра олмай, ҳатто тик тура олмай қолиши; унинг оёқлари фалаж бўлмасада, мувозанатни сақлай ва умуман ўзини эплай олмайди. У ўрнидан тик туриши ва кадам кўйиши б-нок оёқлари ишламай йикилиб туриши мумкин. Касаллик бош мия пешона қисмининг шикастланиши ва истерияда кузатилади.

АБАЙ — қ. Кўнонбоев Абай.

АБАЙ (1961 й. гача Чурубуй-Нура шаҳарчаси) — Қозоғистон Республикаси Караганда вилоятидаги шаҳар. Карағандадан 30 км жан.-ғарбда, Остона — Олмаота т.й.даги Карабас ст.яси яқинида. Аҳолиси 47,3 минг киши (1991). Кўмир ва оҳақтош қазиб олинади. Ёғочсозлик, уйсозлик к-тлари, йирик Караганда ГРЭС, кон ва кечки энергетика-қурилиш техникумлари, Кончилар маданият уйи бор. Шаҳар Абай Кўнонбоев номига қўйилган.

АБАЙ ДАШТИ — Олтойдаги тектоник сойлик. Шимдан Теректи тизмаси ва жан.дан Холзун тизмаси б-н ўралган; бу даштдан Кокса ва Абай дарёлари оқиб ўтади (Катунь дарёси ҳавзаси). Уз. 25 км. Денгиз сатҳидан бал. 1100 м. Тупроғи коратупрок. Бир қисми экинзор, асосан яйлов.

АБАК, абака (лат. abacus — тахта, ҳисоб тахтаси) — 1) антик меъморий ордерлардаги капител (устун қоши)нинг юқори қисмини ташкил этувчи тоштахта. У антаблементнқ кўтариб туради. А. одатда квадрат шаклида, унинг чекка қисмлари тўғри ёки бир оз ботик, ҳолда учрайди; 2) Юнонистонда, кейинчалик Ғарбий Европада 18-а.гача арифметик амалларни ечишда қўлланилган санок тахтахаси. Тахтача тасмаларига терилган мунчоқ, тошча ва х. к.ни суриб, амаллар ечилар эди. Ҳозирга қадар баъзи Шарқ мамлакатларида А.га ўхшаш санок тахтачалари қўлланилади. Ҳисобларда ишлатиладиган чўт ҳам А. туридир; 3) номографияда А. сонли белгилари бўлган

махсус чизма, муҳандислик ҳисоблари учун ишлатилади.

АБАКАН — дарё, Енисейнинг чап ирмоғи, РФ Красноярск ўлкасида. Ғарбий Саян ва Олтой тоғларининг шим. ён бағридан бошланадиган Катта Абакан ва Кичик Абакан сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Красноярск сув омборига қўйилади. Уз. 514 км. Ҳавзаси 32000 км². Ўртача сув сарфи 381 м³/сек. Тоғлардан чикқач, кенг водийда кўп тармоқларга бўлиниб оқади. Асосан, кор ва ёмғирдан сув олади. Ноябрьнинг 2-ярмида музлаб, апр. охирида муздан бўшайди. Қуйи қисмида секта 400 м³ сув оқади. Ёғоч оқизилади. Минусинск сойлиги экинзорларини суғоради. А. бўйида Абакан ш. бор.

АБАКАН (1925—31 й.ларда Хакасск) — шаҳар, Красноярск ўлкаси таркибидаги Хакасия Республикасининг маркази, Абакан дарёси Енисейга қўйиладиган жойга яқин. Т. й. ст.-яси. Аҳолиси 158,2 минг киши (1992). Енгил, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати корхоналари, «Абаканваргонмаш», «Легмаш» з-длари, педагогика ин-ти, 2 театр бор. 1823 й. Усть-Абаканское қишлоғи сифатида вужудга келган.

АБАКАН ТИЗМАСИ - Ғарбий Сибирнинг жан.-шарқидидаги тоғ тизмаси. Томь дарёси бошларидан жан.-ғарбга томон Телец кўлигача давом этади. Уз. 300 км. Ўртача бал. 1400—1700 м, энг баланд нуктаси 1984 м. Асосан метаморфик жинслардан тузилган: уларни гранит, габбро, диорит жинслари интрузиялари ёриб чиққан. Ён бағри 1700 м гача игна баргли ўрмонлар, ундан юқориси тоғ тундраси б-н қопланган.

АБАСА (араб, абаса — қошини чимирди, юзини буриштирди) — Қуръоннинг 80-сураси номи. 42 оятдан иборат. Маккада нозил бўлган. Ривоят қилинишича, Муҳаммад (ас) Қурайш зодагонларидан бир гуруҳини исломга даъват қилиб турганида Абдуллоҳ ибн Умми Мактум ёсмли икки кўзи кўр бир саҳоба келиб: «Ё расулуллоҳ, менга Аллоҳ сизга

билдирган нарсалардан таълим беринг», деб сўрайди. Пайғамбарнинг бошқалар б-н банд эканлигини сезмаган саҳоба юқоридаги гапини баланд овоз б-н бир неча бор такрорлайди. Шунда пайғамбар аччиғланиб, ковоқ солди ва у кишидан юз ўгириб Курайш катталари б-н сўзлашда давом этди. А. сураси кўзи ожиз бир кишига рўйхуш бермаган пайғамбарга танбеҳ бериш б-н бошланади (шунинг учун ҳам бу сура «А.» деб номланган) ва у зотга зиммаларидаги вазифалари яна бир бор уқтирилиб, Курьон оятлари Аллох томонидан панд-насиҳат оладиган бандалар учун юборилган бир эслатма эканлиги таъкидланади.

Бу суратда Аллох ўз хабиби ва сўнги пайғамбарига берган танбеҳи дўстнинг дўстга қиладиган беғараз муомаласи сифатида талкин этилган.

АБАСТУМАНИ АСТРОФИЗИКА РАСАДХОНАСИ — Грузия ФА астрономик и. т. муассасаси; 1932 й.да Абастумани қишлоғи ёнида ташкил қилинган. 1937 й.дан денгиз сатҳидан 1650 м баландликдаги Канобили тоғида иш олиб боради. Юлдузларнинг спектрал кўрсаткичлари, юлдузлараро муҳитда ёруғликнинг ютилиши, юлдузларнинг Галактикадаги ҳаракати, Ернинг юқори атмосфераси ўрганилади. Ўзгарувчан юлдузлар ва Ой сатҳи электрофотометрия қилинган; юлдузлар ва б. осмон жисмларининг ранг кўрсаткичлари рўйхати тузилган, янги кометалар, кичик сайёралар, янги юлдузлар, эмиссион юлдузлар очилган. Асосий асбоблари: 70 см ли менискли телескоп, 125 см ли рефлектор, 40 см ли рефлектор, Шмидт тизимидаги 36 см ли телескоп, электрофотометр ўрнатилган 32 см ли рефлектор, хромосфера телескопи, 40 см ли қўшалок астрограф ва б. 1937 й.дан «Бюллетень» чоп этади. Осмоннинг 100 мингдан ортиқ фотосурати сақланмоқда.

АБАШИДЗЕ Григол Григорьевич [1914.19.7(1.8), Чиатура - 1994] - грузин ёзувчиси. Грузия ФА акад. (1979). Дастлабки шеърлари 1938 й.да матбуотда эълон қилинган. Илк поэмаси «Қора

шаҳарда баҳор» 1938 й, нашр этилган. «Душманлар» (1941), «Георгий Олтинчи» (1942), «Байроқлар» (1943), «Енгилмас Кавказ» (1943) поэмаси ва б. асарлари 2-жаҳон уруши ҳақида. А. «Биринчи тбилисилиқлар ҳақида афсона» (1959), «Уч даврга саёҳат» (1961) поэмалари, «Олтин узумзор» (1969) тупламига кирган шеърлари замонави мавзуда. «Лашарела» (1957), «Узоқ тун» (1963), «Карнали» (1969) тарихий романларида Грузиянинг 13-адаги ҳаёти акс этган. А. Грузия Давлат гимни ҳаммуаллифларидан.

АБАШИДЗЕ Ираклий Виссарионович (1909.10.11, Кутаиси губерњяси Хони қишлоғи — 1992) — грузин шоири ва жамоат арбоби. Грузия ФА акад. (1960). Грузия Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси (1953—67). Грузия Энциклопедияси бош муҳаррири (1967 й.дан). Асарларидаги асосий мавзу — шоирнинг инсонпарварлик бурчи, Грузиянинг ҳоз. ва ўтмишдаги тақдири («Гурия яшна-япти», 1950; «Яқинлашиш», 1966; «Бу кўшиқлар ҳам — Грузиямга», 1971; шеърлий тўпламлари, «Руставели изидан» поэмаси, 1966 ва б.). «Юсак маҳорат учун»(1959), «Дўстлар, йўллар, ўйлар» (1979) китоблари муаллифи. Ойбек, Ғафур Ғулум ва б. б-н ижодий мулоқотда бўлган. Зулфия шеърларини грузин тилига таржима қилган. Ўзбек тилида «Шеърлар» китоби нашр қилинган (1962).

АББАТ (лот. abbas, оромий тилида або — ота) — 1) католик монастири — аббатлик бошлиғи. 2) Француз католик руҳонийси унвони.

АББЕ (Авве) Эрнст (1840. 23. 1-1905. 14. 1) — немис физиги ва астрономи. Йена унтида назарий физика проф. (1870 й.дан), Йена расадхонаси директори (1877—90). Микроскоплар назариясини яратди, ҳар хил оптика асбобларини ихтиро қилди, оптика-механика корхоналаридаги кўп операциялар технологиясини ишлаб чиқди.

АББОС I (1571-1629) - Эрон шоҳи (1587—1629), саркарда. Сафавийлардан. А. I ўз ҳукмронлигининг дастлаб-

ки йилларидаёқ мамлакатдаги ички тарқокликка барҳам бериб, марказлашган давлат тузишга киришган; мунтазам кўшин тузиб, Озарбайжон ва Хуросон (1598), Баҳрайн о.лари (1602), Қандаҳор (1621), Хўрмуз о. (1622) ва Ирок, (1623) ни эгаллаган. А.І даврида пойтахт Қазвиндан Исфаҳонга кўчирилган (1598), янги шаҳарлар, йўллар, кўприклар, қарвон саройлар, қасрлар қурилган, кўплаб ариқлар қазилган. А.І Бухоро хонлиги, Россия, Англия, Австрия, Испания, Голландия ва б. давлатлар б-н элчилик муносабатларини ўрнатган. А.І даврида Эрон кучли марказлашган давлатга айланган. Эронда уни «буюк» деб эъзозлашади.

АББОС БАҲОДУР, Аббос баҳодур кипчоқ, Аббосбек (7—1387) — Амир Темурнинг сафдоши, йирик лашкарбоши. Жета мўғулларига қарши курашда фаол қатнашган. А. Б. Жанги лойга Амир Темур черикининг қанбулила (марказида) туриб, катта жасорат кўрсатган. 1370 й. амир Ҳусайн б-н бўлган сўнги жангда Амир Темур тарафида жанг қилиб, кўп баҳодирлик кўрсатган. 1370 й. 9 апр. да амир Ҳусайн устидан тўла ғалабага эришилган, Амир Темур А. Б.га бошқа йирик лашкарбошилари қаторида амири лашкар (черик беги) ҳар-бий унвонини берган.

А.Б.нинг ёши Соҳибкиронга нисбатан улугроқ бўлган бўлса керак, чунки у 1385 й.гача бўлган ҳарбий юришларда фаол қатнашиб, шу йиддан эътиборан кўпроқ ўғруқда қолдирилган. Хусусан у 1386 й. бошланган «уч йиллик юриш»да иштирок этмай, Самарқандда «Мовароуннаҳр вилоятининг запти учун» қолдирилган. 1387 й. охирида Тўхтамишхон Мовароуннаҳрға бостириб келганида у б-н Ўтрордан 5 км шарқроқда жойлашган Чукалак мавзеида бўлган жангда ярадор бўлиб, вафот этган.

АББОС БУРНИ — Орол денгизининг жан. қирғоғидаги бурун. Ғарбда Толдиқ қўлтиғи, шим. ва шарқда очик денгиз б-н ўралган эди. А. б. аслида Амударёнинг Кўнадарё тармоғи лойқаларидан вужудга келган. Ер юза-

си пасттекислик. Қирғоқлари қумлоқ, қамишзор бўлган. 1961 й. дан Орол д-зи суви сатҳи пасайиб кетиши туфайли, географик жой сифатида табиий хусусиятини (мавқеини) йўқотди.

АББОС МИРЗО (1789-1833) - Эрон давлат ва ҳарбий арбоби. Фатҳ Алишоҳ Қожарнинг ўғли, унинг Озарбай-жондаги ноиб. Давлатни идора қилиш ишларида, хусусан Эрон таш-қи сиёсатини юргизишда етакчи роль ўйнаган. Россия-Эрон урушлари (1804-13 ва 1826—28) ҳамда Эрон-Туркия уруши даври (1821—23)да Эрон кўшинларига қўмондонлик қилган. Инглиз ва француз ҳарбий мутахассислари ёрдамида Эрон кўшинларини (хусусан Озарбайжонда) Европача тартибда қайта тузишга ҳаракат қилган. Туркманчой шартномасини имзолаган (1828).

АББОСИЙ — қумуш пулнинг бир мисқоллиги. 17- а.да қумуш пулларнинг оғирлиги бўйича бир мисқолга тенг бўлганини А., ярим мисқолга тенг бўлганини эса шохий деб атаганлар. Балх б-н Мовароуннаҳрда асосан ярим мисқоллик қумуш тангалар муомалада юрган (қ. Мисқол). Бир мисқоллик қумуш танганинг А. деб аталиши сафавийлар сулоласидан Аббос I номи б-н боғлиқ бўлса керак.

АББОСИЙЛАР — араб халифалари сулоласи (750—1258), Муҳаммад (сав)нинг амакилари Аббос авлодлари. Абу Муслим ҳаракати натижасида ҳокими-ят тепасига келган. Дастлабки пойтахт-ти — Куфа ш. «Саффоҳ» («Хунрез») лақаби б-н машҳур бўлган Абул-Аббос Абдуллоҳ сулоланинг биринчи халифаси эди. Иккинчи халифа Саффоҳнинг укаси Абу Жаъфар Мансур (754—775) Бағдод ш.га асос солиб, пойтахтни шу ерга кўчиради. А. ҳукмронлигининг дастлабки даврида савдо-сотик ривожланади. Бағдод Шарқнинг йирик савдо марказига айланади, илм-фан равнақ топиб, фалсафа, мат., табиёт ва б. фанларга оид кўплаб асарлар яратилади. Андалусия (Испания) дан ташқари бутун мусулмон мамлакатлари — Мағрибдан то Мовароуннаҳргача А.

қўл остига ўтади. Булар халифаликнинг иқтисодий негизини, сиёсий ва ҳарбий қуд-ратини мустаҳкамлади. Айниқса Ҳорун ар-Рашид ва унинг ўғли Маъмун замони А. сулоласининг гуллаган даври эди. 9-а.нинг иккинчи ярмидан бошлаб А. халифалиги заифлаша бошлади. 10-а.нинг бошига келиб фақат Бағдод ва унинг атрофларидагина сиёсий ҳокимият А. қўлида қолди. Ҳарбий кучлар турк саркардалари қўлига ўтиб кетди. Улар хоҳлаган вақпларида халифаларни алмаштира олар эдилар. 10-а. ўрталарига келиб А. сиёсий ҳокимиятни тамоман қўлдан бой бериб, мусулмонларнинг диний халифаси (пайғамбар ўринбосари)гина бўлиб қолдилар. Эрондаги бувайҳийлар (945) Бағдодни ўз қўлига олди, лекин улар А.нинг мавқеи б-н ҳисоблашар эди. Бағдод салжукий-суннийлар томонидан босиб олингандан кейин А. сиёсий ҳукмронлиги қисман тикланди ва диннинг мавқеи мустаҳкамланди. 1258 й. мўғуллар Бағдодни вайрон қилиб, А.ни тамоман тор-мор келтирди. Мўғул хони Ҳулоку буйруғи б-н Аббосий халифаларнинг сўнггиси — Мустаъсим қатл этилди. А. сулоласининг қолган вакиллари эса Мисрга қочди. Мамлук султонлари даврида (турклар 1517 й. Мисрни олгунга қадар) А. Қоҳирада муқаддас кишилар сифатида яшаб келдилар. 1261 й. Мамлук султони Бейбарс А.дан бири ал-Мустансирни халифа деб эълон қилди. 1517 й. А.нинг авлоди Мутаваккил III Истанбулга келтирилиб, у диний раҳнамолик ҳуқуқини турк султонларига топширган. А. дан 37 киши халифа бўлган.

АББОСОВ Муталлиб (1924 - Наманган — 1982) — театр rassоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Тошкент бадий ўқув и.ч. комбинатида таҳсил кўрган (1939—41). 1941 й.дан Наманган театрида rassом, бош rassом. Дастлаб этнографик аниқлик яратиш йўлидан борган А. ижодида бадий образлилик асосий тамойилга айланади, унинг ҳар бир спектакли ўзига

хос бадий ечими б-н ажралиб туради. «Нурхон», «Отелло» (1954), «Ганг дарёсининг қизи» (1956), «Равшан ва Зулхумор», «Қирол Лир» (1959) ва б. 60—70-й.ларда «Сарвқомат дилбарим», «Гули сиёх», «Навоий Астрободда», «Лайли ва Мажнун», «Ҳалима», «Машраб», «Юсуф ва Зулайҳо» каби спектакллarga сахна безаклари яратди. А. рангтасвир, маҳобатли хайкалтарошлик («Мотамсаро она» хайкали, Наманганда) соҳасида ҳам ижод қилган.

АББОСОВ Шухрат Солиҳович (1931. 16.1, Қўқон) — ўзбек режиссёри. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1954), шу ин-тда проф. (1983 й.дан), кафедра мудири (1991 й. дан). М. Уйғур номидаги вилоят мусиқали драма театрида (Янгийўл ш.) бош реж. (1954-56). «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Нурхон» (К. Яшин), «Оғрик тишлар» (А. Қаҳҳор) каби пьесаларни сахналаштирган. 1958—91 йлар «Ўзбекфильм»да реж. (1982—86 й.ларда директор). 1996 й. дан Ўзбекистон кино арбоблари бирлашмасининг раис муовини. «Маҳаллада дув-дув гап» кинокомедияси (1960) илк ютуғи бўлди. 2-жаҳон уруши йиллари ота-онасиз қолган турли миллатга мансуб 14 болани тарбиялаган тошкентлик Шомаҳмудов оиласининг жасорати ҳақидаги «Сен етим эмассан» (1963; Халқаро кинофестиваль мукофоти, Франкфурт-Майн, 1963), одоб-ахлоқ ҳақидаги «Қалбингда қуёш» (1965) фильмлари реж. ижодида алоҳида ўрин тутди. «Тошкент — нон шаҳри» (1967; кинофестиваль совриндори, Олмаота, 1973), «Севги можароси» (1971; 5-кинофестиваль совриндори, Тбилиси, 1972) фильмлари б-н энг яхши кинореж. сифатида танилди. Тарихий-биографик мавзуда «Абу Райҳон Беруний» (2 қисмли, 1974, 8-кинофестивалнинг бош мукофоти, Кишинёв, 1975, Халқаро кинофестивалнинг «Олтин Дельфин» совриндори, Техрон, 1977), «Оловли йўллар» (Ҳамза ҳаётига

бағишланган 17 қисмли телефильм, 1975—84), уруш йиллари фронт ортидаги кийинчиликлар ҳақида хикоя қилувчи «Катта урушдаги кичик одам» (1989) фильмлари ҳам машҳур. Мустақиллик А. ижодида бурилиш ясади. 14 қисмли «Камолот чўққиси сари» хужжатли (1995) ва 2 қисмли «Отамдан қолган далалар» бадий (сценарийсини М. Тўйчиев б-н ҳамкорликда ёзган, 1998) фильмларни яратди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974). «Эл-юрт хурмати» ордени (1998) ва «Шуҳрат» медали (1994) б-н тақдирланган.

АББРЕВИАТУРА (итал. *abbreviatura* — қисқартма <лот. *abbrevio* — қисқартираман) — 1) лингвистикада: сўз бирикмаларини қисқартириб ҳосил қилинган сўзлар: а) бирикма таркибидаги сўзлар биринчи ҳарфлари алифбо тартибида ўқилади ёки оддий сўз — ҳарфлар англатган товушлар каби талаффуз этилади. Мас, БМТ (бе-ме-те) — Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, МДХ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги); б) мураккаб қисқартма сўзлар: сўз бирикмалари таркибидаги сўзлар биринчи ҳарфларидан ташқари, улар маълум қисмлари (морфемалари) олиниб ясалади. Мас, ЎЗР (Ўзбекистон Республикаси), юрфак (юримдик факультет); 2) мусикада: нота ёзувида қисқартириш ва соддалаштириш белгиси. Куй қисмларининг такрорланишида, жуда баланд ёки паст товушларни бир октава баланд ёки паст қилиб шартли ноталаштиришда, нота чизикларидан сўнг қўшимча чизикларни камайтиришда қўлланиладиган белгилар. А. партияда куйга қочирим беришни ҳам ифодалайди. А. ёрдамида асарнинг нисбатан мустақил, тугал қисми ёки қўшиқ банди такрори, айрим такт ёки куй тузилмалари такрори берилди. А. кўп қўшимча чизиклардан халос қилиб, нота ўқирилишини осонлаштиради. Мусика безакларини ифодалашда кенг қўлланилади.

АББРЕВИАЦИЯ (лот. *abbreviate* — қисқариш), биологияда — аъзолар ёки улар қисмларининг индивидуал ривож-

ланиш жараёнида қисқариши. А. онтогенезнинг охириги шаклланиши босқичи издан чиқиши натижасида рўй бериб, бу авлодларда аъзоларнинг тўлиқ ривожланмай қолишига олиб келади.

АБДАЛ — уруғ номи. А. лар Ҳиндистон, Афғонистон ва хусусан Туркистон халқлари этногенезида муҳим ўрин тутган эфталлийлар, яъни ҳайталларнинг авлодидир. Ҳайталлар (эфталлийлар) Сурия, юнон манбаларида «А.» деб аталган. А. туркманлар таркибига ҳам кирган (яна қ. Эфталлийлар).

АБДАЛОВ ОТАЖОН (1856-1939) -илк ўзбек матбаачиси ва ношири. Матбаачилик фаолиятини 1874 й.дан Хива ш.да Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II саройида ташкил этилган тошбосмада ишлашдан бошлаган. А.О.1876 й.да Абдуносир Фароҳийнинг «Нисабуссибён» асарини тошбосмада босиб хонга тақдим этди. Бу китоб Хивадагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё миқёсида биринчи босма китоб ҳисобланади. А.О. босиб чиқариш учун лойиқ асарларни ўзи танлаб, уларни Муҳаммад Раҳимхонга чоп этишга руҳсат бериш учун тавсия қилган. Қўлёзмаларни нашрга тайёрлашда ўзига замондош бўлган таниқли хаттот ва шоирларнинг кўмагидан фойдаланган. 1876—1910 й.ларда А. О. Хива матбаасида 10 дан ортиқ китобни нашрдан чиқарди. Булар орасида Навоийнинг «Ҳамса» (асарнинг «Ҳайрат-ул Аброр» қисми; 1880), «Ҳазойин-ул Маоний», 1881, «Чор девон» (1882), Огаҳийнинг «Тавизул ошиқин» (1882) номли асарлари, Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз)нинг ғазаллари (1897) ва «Мажмуат ушшуаро» (1900) тўпламлари бор. А. О. Хоразм халқ ҳукуматининг бир қанча хитобномалари, тарихий хужжатларини, Хива ш.да ўзбек, рус, туркман, қорақалпоқ тилларида газеталар чиқаришга бошчилик қилган.

Ад.: Пидаев Т., Матбуот — миллат чироғи, 1999.

АБДИБЕРУН ХОНАҚОҲИ - Самарқанд қалъа деворининг жан. (бе-

рун — ташқари)да жойлашган меъморий мажмуа. Кўхна қабр ёнига тоқу равокли хонақоҳ — масжид (15- а.), ўртасига жамоатхона, атроф бурчакларга хужра ва зиналар қурилган. Кўш қават сиркор гумбаз, пойгумбаз ва деворлар сиркор гишлар ва кошинкор нақшлар б-н безатилган. Жамоатхонанинг уч томонидан эшик очилган. Меҳроб эса оддий, хонақоҳ хушбичим, содда ва файзли зиёратгоҳ, унинг шим. ёнбошида авлиё мазори бор. Катта ҳовли саҳнида суфа, ҳовузи ва дарвозахона кўзга ташланади.

АБДИДАРУН МАЖМУАСИ - Самарқанд қалъа деворининг шарқий томони (дарун — ичкари)да жойлашган қадимги зиёратгоҳ. 9- а.да яшаган аллома Абд Маъзиддин қабри атрофида турли бинолар пайдо бўлиб меъморий зиёратгоҳга айланди. Марказида энг йирик бино — хонақоҳ (15- а.) кўзга ташланади. Унинг пештоқи, гумбази ва девор безаклари Улуғбек даври меъморлиги махсули эканлигидан дарак беради. Зиёратхона — жамоатхона масжид вазифасини ўтаган. Хонақоҳнинг ичида авлиёнинг мақбараси бор. Таъмирлаш натижасида мақбара биносининг дастлабки қиёфаси ўзгариб кетган. Ҳовли ўртасидаги сарҳовуз чашмабулоқ устида бўлгани учун ҳам унинг суви кишинёзин бир хилда сақланган, аҳоли орасида шифобахш ҳисобланган. Ҳовли атрофидаги хужралар ва ғарб томондаги жоме масжид 19- а.га оид. Масжид безаклари орасида усталар номи сақланган.

АБДИЙ Мирабдуллаҳўжа (1870 — Бу-хоро — 1922) — шоир ва тазкиранавис. А.нинг айрим замондошларига бағишланган қасида ва ғазалларидан намуналар Афзал Примастийнинг («Афзал ут-тазкор» (1904) ва Неъматулла Мухтарам («Тазкират уш-шуаро», 1910) тазкираларида учрайди. «Тазкираи Абдий» (ёки «Тазкират уш-шуарои мутааххирини Бухоро», «Тазкират уш-шуаро», 1904) тазкирасида Амир Абдулахад даврида яшаб ижод этган 118 шоир ҳақида биографик маълумот ва асарларидан на-

муналар берилган. Тазкира муқаддима ва 28 мақсад (боб) дан иборат. Муқаддимада шеър ва шоирлик ҳақида фикр юритилди. Муаллиф шоирларни оддий, камтар бўлишга, енгил обрў ва бойлик изидан қувмасликка ундайди. Бобларда шоирлар ижодига баҳо берилган. Асар 19- а. охири — 20- а. боши Туркистон адабий ҳаракатчилигини, хусусан, ўзбек-то-жик адабий алоқаларини ўрганишда муҳим манбалардандир. Жумладан, тазкирада Аҳмад Дониш, Возех, Шохин, Садриддин Айний, Тошхўжа Асирий қабилар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

АБДИРОВ Чаржау Абдирович (1933.20.12, Қорақалпоғистон Республикаси Қораўзак шаҳарчаси — 1997.3.7, Нукус) — микробиолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1989), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби (1979). Тиббиёт фанлари д-ри (1973). Тошкент тиббиёт ин-тини битиргач (1955), шу ин-т микробиология кафедрасининг ассистенти (1958— 61), Ўзбекистон Республикаси ФА Қорақалпоғистон филиалида катта илмий ходим (1961—69), Ўзбекистон Тери-таносил касалликлари и.т. институти Қорақалпоғистон филиали директори (1969), Қорақалпоғистон Соғлиқни сақлаш вазири (1969—76), Нукус давлат ун-ти ректори (1976—85), Ўзбекистон ФА клиник ва экспериментал тиббиёт и.т. институтида бўлим мудири ва директор (1985-97). Асосий илмий ишлари микробиология ва иммунология масалаларига бағишланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати ва Олий Мажлисининг Атроф муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш масалалари кўмитаси раиси (1994—97).

АБДОЛ СУЛТОН, асл исми Абду-малик султон (?— 1580) — шайбоний султонлардан, Кўчкунчихон невараси, Абдуллатифхоннинг ўғли, Искандархон ҳукмронлиги даври (1561—83)да Зомин ҳокими бўлган. Тахт учун курашларда мағлуб бўлиб Кўхистон, сўнг Ҳисори Шодмонга қочиб кетган; ўша ерда Ўзбек султон томонидан ўлдирилган.

Самарқанддаги Кўчкунчихон мадрасасига дафн этилган. А.С. «Хуш» тахаллуси б-н шеърлар ҳам ёзган.

АБДОЛБОБО МАҚБАРАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (18—19- а.лар). Ичан қальанинг шарқий дарвозаси ташқарисида жойлашган. Атрофида минора, масжид, ҳовуздан иборат мажмуа барпо қилинган. Мақбара мурабба тархли бир хона (ташки 5,7х5,4 м, ички томони 3,4х3,4 м) дан иборат, гумбаз томли. Гумбаз ости бағаллари икки қатор мукарнаслар б-н безатилган. Пештоғи мақбара б-н туташиб кетган. Унинг тепасига икки қаторли гиштин шарафалар ишланган. Масжид (17,2х8 м) чортоқ тарғли, икки устунли, ўнг ва терс айвонли, шифти тўсинли, минора (ост диаметри 3,45 м, бал. 10 м)нинг тепаси мезанали, танаси яшил кошин белбоғлар б-н безатилган. Чорси ҳовузнинг (14,6х13 м) чети поғонали.

АБДОМЕН (лот. abdomen — қорин) — гавданинг кўкракдан кейинги (пастки) қисми.

АБДРЕИМОВ Қуатбой (1937.24.5, Қорақалпоғистон, Тахтақўпир тумани) — қорақалпоқ актёри ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1963). Қорақалпоқ телевидениесига реж. (1963-68), бош реж. (1968-71), Қорақалпоқ театрида директор ва бош реж. (1973-79), 1979 й.дан реж. Саҳналаштирган асарлари: «Отелло» (У.Шекспир, Отелло ролини ўзи ижро этган), «Момо ер» (Ч.Айтматов), «Абу Райҳон Беруний» (Т.Сейтжанов), «Бердак» (Ж.Оймураев), «Билмайин босдим тиконни» (И.Султон), «Темир хотин (Ш.Бошбеков), «Эрназар олакўз» (А.Ўталиев) ва б. А. биринчи қорақалпоқ кино актёри. «Ўзбекфильм ва «Қозоқфильм» киностудияларида ишланган 20 дан ортиқ фильмларда суратга тушган: Алижон («Ҳамза»), Эргаш («Оталар васияти»), Валижон («Афсонадаги қиз»), Зарипбой («Бўйсунмас») ва б. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофотининг лауреати (1973). «Эл-

юрт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АБДУ Муҳаммад (1849, Танта ш. яқинидаги Шабшир эл-Ҳисса қишлоғи — 1905.11.7) — мисрлик илоҳиётчи, жамоат арбоби. Қоҳирадаги ал-Азҳар дорилфунунида таҳсил олган (1869—77). Диний-фалсафий қарашлари Жамолиддин Афғоний ғоялари таъсирида шаклланган. Миллий озодлик курашида иштирок этганлиги учун ҳибсга олинди, сўнгра Мисрдан чиқариб юборилган (1883—88); 1884 й.да Парижда ал-Афғоний б-н биргаликда «Ал-Урват ал-вусқо» («Мустаҳкам бирлик») яширин жамятини тузди, бу жамяят мусулмон зиёлилари орасида катта таъсири бўлган шу номдаги газ.ни нашр этган. 1889 й. Мисрга қайтиб келди; қозилик, ал-Азҳар дорилфунунида мударрислик қилди. 1898 й. «Ал-Манар» жур.га асос солди. 1899 й.дан умрининг охиригача Миср муфтийси бўлди. А. ижтиҳод ҳуқуқини илгари суриб, ислом ақидаларини оқилона талқин этиш, баъзи урф-одат ва тақиқларни енгиллаштириш тарафдори бўлиб чиқди. Жумладан А.нинг мусулмонларга одам ва ҳайвонларни тасвирлашга, банкларга омонатлар қўйиб улардан фоиз олишга, европача бош кийим кийишга рухсат берувчи ва ш.к. фатволари жуда машхур бўлиб кетди. А. «Қуръон тафсири», «Рисолат ат-тавҳид» («Яккаҳудолик тўғрисида рисола»), шунингдек шарият ва таълим тизимини ислоҳ қилишга оид 30 га яқин китоб муаллифидир.

АБДУАЗИЗОВ Абдузукхур Абдумажидович (1938.1.1, Тошкент) — тилшунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1995). Филол. фанлари д-ри (1975), проф. (1978). Тошкент давлат чет тиллар педагогика ин-тини тамомлаган (1961). Шу ин-т инглиз тили фонетика ва фонологияси кафедрасининг мудири (1968-81; 1983-91), Кобул ун-тида маслаҳатчи-проф. (1981—83), Тошкент давлат ун-ти киёсий-типология тилшунослик кафедраси мудири (1991 й.дан). Инглиз ва ўзбек тиллари унли фо-

немаларининг қиёсий таҳлили мавзуда илмий тадқиқотлар олиб борган. Умумий ва қиёсий тилшунослик, фонетика ва фонология, олий ўқув юрти учун чет тилларини ўқитиш услубиётига доир дарслик, ўқув қўлланмалари муаллифи. Асарлари рус, инглиз ва дари тилларида нашр этилган.

Ас: Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси, Т., 1992.

АБДУВАҲОБОВ Абдували Абдусаматович (1941.11.7, Тошкент) — Ўзбекистон ФА акад. (1995). Кимё фанлари д-ри (1979), проф. (1981). ТошДУни битирган (1965). Ўзбекистон ФА Биоорганик кимё ин-тида лаборатория мудири (1973 й.дан), шу ин-т директори (1987—93), Ўзбекистон ФА Кимё-технология ва Ер ҳақидаги фанлар бўлимининг раиси (1992—94), вице-президенти (1994-97). А. физиологик фаол моддаларнинг нозик органик синтези, стереокимё, қисқа молекулали биорегуляторлар молекуляр таъсир механизмининг кимёвий моҳияти устида тадқиқотлар ўтказган. Унинг раҳбарлигида ҳашаротларнинг кимёвий экологияси б-н боғлиқ изланишлар олиб борилди.

АБДУЖАББОР (Абдужаббор хитойли, 18- а. охири — 19- а. бошлари) — кошинкор уста. Пахлавон Махмуд мақбараси, Кўҳна Арк ва б. биоларни безашда қатнашган.

АБДУЗОЙИР СУЛОЛАСИ - самарқандлик қўғирчоқбозлар авлоди: 1) Абдузойир (1786—1860) — меҳтар, сурнайчи ва қўғирчоқбоз; 2) Новвот бобо (1835-1904) - қўғирчоқбоз, доирачи, раққос ва созанда. У қўғирчоқ театрининг бир тури — «Чодир хаёл» устаси, халқ санъати анъаналари асосида муваққат чодир театри ташкил қилиб, томошалар кўрсатган. Томошаларда бойлар ва чор амалдорлари ҳажв қилинган; 3) Қули бобо Новвотов (1882—1968) — қўғирчоқбоз ва сурнайчи. 20- й.лардан бошлаб асосан, қўлга кийиладиган қўғирчоқлар томошасини кўрсатган. Кўпинча корфармонлик қилган: томо-

шани бошқарган, сурнайда жўр бўлган, қўғирчоқлар б-н савол-жавоб қилган. Унинг сурнайда дам қайтармай чалган «Дутор ироғи», «Соқийнома», «Сийна-хирож» каби куйлари кишига завқ бағишлаган.

АБДУКАРИМОВ Абдусаттор (1942.4.4, Чиноз тумани) — биолог ва генетик олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), биол. фанлари д-ри (1979), проф. (1990). Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида катта илмий ходим (1972—78), Молекуляр биология (1978 й.дан) ҳавда Ген ва ҳужайралар инженерияси биотехнологияси (1982 й.дан) лаб.лари мудири, Ўзбекистон ФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биол. и.т. институти директори (1992 й.дан). А. тиреоид гормонини боғловчи оксил молекуласи — рецепторни ажратиб олди, унинг функцияси ва физик-кимёвий хоссаларини ўрганди. Қатор генлар ажратиб олиш, вектор молекулалар конструкциясини яратиш, яқка ҳужайрадан сунъий шароитда ўсимлик етиштириш б-н боғлиқ илмий ишлар дастурига раҳбарлик қилди.

АБДУКАРИМХЎЖА СУЛОЛАСИ - ғиждувонлик қўғирчоқбозлар авлоди: 1) Абдукаримхўжа (1800—1870) — сурнайчи ва қўғирчоқбоз; 2) Сиддик қалон (1858—1940) — созанда ва мақомчи ҳофиз, қўғирчоқбоз. Масҳарабоз, қўғирчоқбоз ва найрангбозлар тўдасига раҳбарлик қилган. Тўдада Файзи меҳтар, Шоди пучук, Тўхта ноғорачи, Азиз муаллақ, Ҳамро масҳарабоз, Сайфиддин шербоз каби санъатчилар ишлаган; 3) Холмурод бобо Сиддиқов (1891—1967) — қўғирчоқбоз. У «Полвон Качал», «Бичахон», «Усмахон» каби қўғирчоқларини ўинатиб келган. Анъанавий қўғирчоқ театрини ҳаётга яқинлаштиришга, қўғирчоқларнинг сўзлари б-н ҳаракатларини уйғунлаштиришга, томошаларнинг марокли ва таъсирчан чиқишига интилан.

АБДУЛАВВАЛ Нишопурий (?), Нишопур — 15-а. Самарқанд) — тасаввуф олими. А. «Масмуот» («Эши-

тилганлар») ки-тоби б-н машҳур. Бу асар нақшбандийлик тариқатининг намояндаси Хўзка Аҳрорнинг суфийлик нуқтаи назари, фалсафий қарашларига бағишланган таржимаи ҳолидир. А. Хўжа Аҳрорнинг ёшлигидан бошлаб 86 ёшгача босиб ўтган суфиёна йўлини ўша даврдаги сиёсий, юктимой аҳвол б-н боғлаб кўрсатган. Китобда Мирзо Улуғбек даври воқеалари ҳам ўз ифодасини топган. Бу асарнинг нодир 2 нусхаси бор. Абдураҳмон фақих томонидан китобат қилинган нусхаси жуда эски; иккинчи нусхаси 1598 й.да кўчирилган. А. Самарқандда Хўжа Аҳрор қабристонига дафн этилган.

АБДУЛАЗИЗ ибн Шарафуддин (14- а. охири — 15- а. боши) — рихтагар. Амир Темур саройида яшаб ижод этган. Аҳмад Яссавий мақбараси учун куйган «Назирниёз қозони» ўз даври амалий санъатининг нодир намуналаридан биридир.

АБДУЛАЗИЗХОН (1509-1550) -Шайбонийлардан. Убайдуллахоннинг ўғли, Хоразм ҳокими (1538—39). Отасининг вафоти (1539)дан сўнг мамлакатда иккиҳокимиятчилик вужудга келиб, А. Бухоро хони (1540—50), Кўчкунчихоннинг ўғли Абдуллатифхон эса Самарқанд хони (1540—1551) бўлган. А. ўз ҳукмронлиги даврида давлат ва аҳоли манфаатларини кўзлаб қатор ислохотлар ўтказган, айрим солиқлар (таноб пули, тафовут, тавфири ва б.) ни бекор қилган, Бухоро агрофини янги мудофаа девори б-н ўрашга киришган (уни Абдуллахон II қуриб битказган бўлиб, 20-а. бошларигача сақланган). Бундан ташқари у Бухорода Мадраса, улкан кутубхона, Баҳоуддин Нақшбанд қабристонига хонақоғлар қурдирган.

А. илм ва шеърят ахлининг ҳомийси, ўта такводор инсон бўлиб, тасаввуф олими — Шайх Жалол (7—1549) нинг муриди эди. У беназир хуснихат соҳиби бўлган, «Азийий» тахаллуси б-н ғазаллар битган.

АБДУЛАЗИЗХОН (1614- Балх -1681) — аштархонийлардан. Надр Муҳаммадхоннит катта ўғли. 1626 й.дан

Хутгалон ҳокими, 1630 й.дан Балхнинг ғарбий туманлари ҳокими. 1645 й.дан Бухоро хони. А. марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга ҳаракат қилган, мамлакат ободончилигига бирмунча ҳисса қўшган. Бухорода кўпгина муҳташам бинолар қурдирган (Абдулазизхон мадрасаси ва б.).

АБДУЛАЗИЗХОН МАДРАСАСИ - Бухородаги меъморий ёдгорлик. Қўш иморат ансамблининг жан. томонида меъмор Мимхоқон ибн Хўжа Муҳаммадамин томонидан 1652 й.да қурилган. Улуғбек мадрасасининг (1419) қэршисида. Мадраса тузилиши оддий ва ҳужралари икки ошёдли. Чорсидовлининг ҳар тарафи ўртасида пештоқли айвон бор. Умуман Мадраса безаклари юксак санъат ва маҳорат б-кишланган. Катта пештоқ нафис ва нодир кошинкори нақшлар б-н зийнатланган. Ислимий нақшлар каторида афсонавий жониворлар тасвири ҳам берилган. Мадраса ҳужралари, айниқса, жан. айвон пештоқи турлитуман нақшлар б-н безатилган. Гумбаз шипининг ганчли муқарнаслари орасида ислимий нақшлар ва зар-ҳал безаги бор. Хўжра деворларида табиат манзаралари ва иморатлар тасвири ҳам учрайди. Нақшлар, асосан, мовий ранг бўёқлар б-н чизилган. Асосий ўлчами: атроф айланаси 50х67 м, ҳовли — 28х35 м. Мадраса 17- а. Бухоро маҳобатли меъморлигининг етук намунасидир. Мадраса асосан жузъий таъмирлар (пештоқ муқарнасини Уста Ширин Муродов таъмирлаган) асосида тартибга келтирилган. Ҳовлисида сайёҳлар учун миллим мусиқа ва фольклор томошалари кўрсатилади. Шим.-шарқий бурчагидаги миёнсаройда Бухоро ёғоч ўймакорлиги намуналаридан иборат кўргазма ташкил этилган.

АБДУЛАЗИЗХЎЖА МАДРАСА-СИ -Қаршидаги меъморий ёдгорлик (1909). Маҳаллий меъморий анъаналарнинг соддалаштирилган шаклида ғишт, ганчдан қурилган; чортоқтарҳли (26х24 м), мурабба ҳовлили (14* 14 м). Икки каватли дарвозахона — пештоқнинг икки

ёнида хужралар бор. Бинонинг икки ён бурчагида деворга туташтириб икки бурж қурилган. Қанотларнинг биринчи қаватига юза, иккинчи қаватига эни кенг равоқ ишланган. Масжид ва дархоналар гумбаз томли. Ҳовли балхи гумбазли хужралар б-н ўралган. Мадраса даярли безаксиз. Унда Қашқадарё вилояти тарих-ўлкашунослик музейи жойлашган.

АБДУЛАЛИ ТАРХОН (15-а.) - Бухоро вилояти ҳокими (15-а. 90-й.лари). Султон Аҳмад Мирзонинг нуфузли амирларидан, йирик мулкдор. А. Т. Шайбонийхон б-н яхши муносабатда бўлган. Бобур: «Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонавалар бузулмоғига А. Т. сабаб бўлди», деб ёзган.

АБДУЛАҲАД (1859.16.3-1911.6.1) - Бухоро амири (1885—1910). Мангитлардан. Амир Музаффарнинг ўғли. А. даврида чор ҳукумати Бухорода рус сиёсий агентлиги таъсис этиб (1886), Туркистонни, жумладан Бухоро хонлигини хом ашё базасига айлантириш ва бу ердаги бойликларни Россияга ташиб кетиш мақсадида Амударёга кўприк қурди, Чоржўй-Самарқанд т. й. ўтказди (1900—01). Шунингдек А. даврида жадидчилик ҳаракати кучайди.

АБДУЛВАДУД АҲМАД ибн Абдулвосиъ Шоший (14-а.) — тошкентлик хаттот. 1339 й. Хагийб ат-Табризийнинг «Мишкот улмасобих» («Чироклар тоқчаси») ҳадислар тўпламини насх хати б-н кўчирган. Бу қўлёзма Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АБДУЛВАҲОБ МИРЗО (? - 1860—70 й.лар, Китоб ш.) — бухоролик хаттот. Араб ва форс тилларидаги 100 га яқин қўлёзмани шикаста ва настаълик хатида кўчирган. А. кўчирган асарлардан баъзилари (Жалолиддин Румийнинг маснавийлари ва Нозим Ҳиравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо»си) Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади.

АБДУЛЖАББОР - Шердор мадрасанинг (Самарқанд, 1619—36 й.ларда

қурилган) меъмори. А.нинг имзоси улкан пештоқ ичидаги равоқнинг тепасига «Устод мулла Абдулжаббор меъмор» деб оқ кошинларда терилган. Улкан пештоқ қанотида қуёш-одам ва охуни қувиб кетаётган шер тасвирланган. Бу кошинкор тасвир меъморнинг қатта санъаткор эканидан далолат беради.

АБДУЛЖАББОР **ибн АБДУРРАҲМОН** ал-Аздий (? — 759, Бағдод) — Араб халифалигининг Хуросондаги ноиби (757—759). Халифа ал-Мансур (754—775) А. и. А.нинг ўзига содиқлигидан шубҳаланиб, ўғли Муҳаммад ал-Махдийни уни ҳибсга олмоққа жўнатади. Шунда А. и. А.дан норози Марварруд ш. аҳолиси бош кўтарадида, уни тутиб халифага топширади. Халифа уни қаттиқ азоблаб қатл этади (759).

АБДУЛЖАМИЛ (? - 1505-06 й.лар, Ҳирот) — хаттот. Алишер Навоийнинг шахсий котиби, Ҳиротдаги Султония мадрасасида нахв ва сарфдан дарё берган (мударрис). У Алишер Навоийнинг «Ҳамса» (Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади), «Наводир ун-ниҳоя» ва б. асарларини кўчирган. Навоийнинг лирик асарлари бўйича «Тухфат ус-салотин» («Султонларга тухфа») тўпламини тузган (Британия музейида сақланади).

АБДУЛКАРИМ (19- а.) - самарқандлик машҳур котиб. Алишер Навоийнинг «Ҳамса» асари нусхаларидан бирини (1841—42), хиротлик шоир Нозим Ҳиравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини (1854— х 55) кўчирган. Бу қўлёзмалар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АБДУЛКАРИМ БУХОРИЙ (? - 1830) — тарихчи, географ, сайёҳ. 1804 й. амир Ҳайдар Россияга юборган элчилар сафида таъминотчи бўлиб Петербург, Москва ва Астрахон (Ҳожи Тархон) ш.ларида бўлган. 1807 й. Туркияга юборилган элчилар сафида саркотиб бўлиб Истанбулга борган ва у ерда уйланиб, умрининг охирига қадар яшаб қолган. А.

Б.нинг Туркистон ва Афғонистон тарихига доир биргина асари бизгача етиб келган бўлиб, у «Тарихи Надимий» номи б-н машхур. Бу асарни француз шарқшуноси Ш. Шефер «Марказий Осиё тарихи» деб номлаб, француз тилида Парижда нашр этган (1876).

АБДУЛКАРИМ НОДИРПОШО (1807-1885.2, Метелия) — турк ҳарбий арбоби. Россия-Туркия уруши (1828—29) қатнашчиси. 1853—56й.лардаги Қрим уруши даврида Анадолу армиясига қўмондонлик қилган. 1862 й.да Черногория-Туркия урушида қатнашган. 1876 й.да Мурод V ҳуку-матида ҳарбий вазир. Сербия-Туркия уруши (1876) да Туркия армиясига қўмондонлик қилиб, сербларни тор-мор қилган. 1877—78 й.лардаги Россия-Туркия уруши бошларида туркларнинг Болқон я.о.даги армиясига қўмондон. Урушдаги мағлубиятлар сабабли қўмондонликдан четлатилиб аввал Лемнос о.га, сўнгра Родос о.га сургун қилинган.

АБДУЛКАРИМ СОТУҚ БУҒРОХОН Қорахон (859—955) — қорахонийлар сулоласи асосчиси. 880 й. Торим водийсининг Лўп, Чарчан, Хўтан, Кучор ш.лари жойлашган худудида марказлашган ҳокимиятга асос солган. Ривоятларга қараганда, у Қашқарга савдо қарвони б-н келган Ҳожи Абу Наср Сомоний воситаси б-н ислом динини биринчи бўлиб қабул қилган ва 12—25 ёшларида Қуръони Каримни ёд олган. А.С.Б. дан бошлаб ислом дини Қашқар, Ёркент, Оксув ва Хўтанга тарқалган. Унинг қабри Қашқарнинг Остин Ортуш мавзесида бўлиб, мусулмонлар орасида табаррук зиёратгоҳ сифатида машхур.

АБДУЛКАРИМБИЙ, Абдулкаримхон (1710-1750) - Қўқон хони (1733—50). Минглардан, Шохрухбийнинг ўғли. Акаси Абдурахимбий вафот этгач (1733), тахтга ўтирган. Хонлик ўрдасини Қўқон яқинидаги Тепакўрғондан Қўқонга кўчирган. 1746 й. Уратепа ҳокими Фозилбий ёрдамида қалмоқлар ҳужумини қайтарган. А. Қўқон ш.да сарой, Мадра-

са, бозор ва Исфара, Қатағон, Марғилон, Тошкент, Ҳайдарбек номли шаҳар дарвозаларини қурдирган.

Ад.: Бейсембиев Т. К., Тарихи Шахроуи, Алма-Ата, 1987; Бобобеков Ҳ. Н., Қўқон тарихи, Т., 1996.

АБДУЛЛА Мусаввир Хуросоний — 16- а. 2- ярмида Бухорода яшаган миниатюрочи рассом, Бухоро миниатюра мактаби вакили. Таниқли рассомлар Маҳмуд Музаҳхиб ва Шайх Саъдий Маҳмуд кўлида таҳсил кўрган. Ҳирот миниатюра мактаби анъаналари таъсирида, қўлёзма китобларга нақш ва нафис сурачлар ишлаган. Шайх Саъдийнинг «Бўстон» (1542), «Гулистон» (1543) ва б. қўлёзмаларга ишлаган миниатюралари бунинг далилидир. Машҳад маданий ёдгорликлари мураккасида А.нинг ҳоз. таджикотчилар шартли равишда номлаган «Боғда мусика асбоби б-н турган миниатюраси бор. А.нинг 1575 й.да яратган «Учрашув», «Севишганлар» номли асарлари диққатга сазовор.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ — қ. Авлоний. **АБДУЛЛА БУЛБУЛ** Исо Ҳофиз ўғли (? — 1916, Тошкент) — ўзбек созанда ва хонандаси. Ёғижак, дотор, танбур каби миллий чолғу асбобларида чалинади-ган куйларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилиб, халқ орасида «Булбул» лақабини олган. Хушхонлиги ва созандалиги туфайли «Созанда ҳофиз» номи б-н ҳам танилган. А. Б. замонасининг илгор фикрли куйчиси. Навоий, Фузулий, Фурқат ғазалларини халқ орасида куйлаган. «Баёт», «Сегоҳ», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «Шаҳнози Гулёр» каби мақом йўлларини Мадумар Ҳофиз талқинидаги эркин («Ёввойи») усулдан соз усулига ўтказган.

АБДУЛЛА ЖИН (19 - 20-а.лар) -кошинкор уста. Хивадаги Тошҳовли, Пахлавон Маҳмуд мақбараси ва Кўхна Арк (қабулхона ва айвонли масжид)нинг ички ва ташқи деворларини кошин б-н безаган. Услубининг ранг-баранглиги намоёнларга ишланган гириҳ ва «сўзана» нақшларида кўзга ташланади.

АБДУЛЛА ибн БУРАЙДА МАҚБАРАСИ — Ўрта Осиё меъморий ёдгорлиги (11-а., меъмори Абу Бакр). Туркменистон ҳудудида. Вакил Бозор қабристонига яқинида жойлашган. Мурабба тарҳли (ташқи 3,8x3,8 м, ички 2,6x2,6 м) мақбара, томи — чортоқ гумбаз. Пештоқ юкорисига нақш ишланган, ғиштин белбоғида қуфий ёзуви бор. Ички қисми (девори ва равоқлари) ўйма ва ислимий нақшлар б-н безатилган, улар орасида насх ёзувлари сақланган.

АБДУЛЛА КУЛОЛ (Қали Абдулло, 1815 — Риштон — 1900) — кулол, қошинпаз уста. Риштон ва Қўқонда ишлаган. Фарғона кулоллари ишларига бошчилик қилган. Худоёрхон ўрдасининг (ҳоз. Қўқон ўлкашунослик музейи) бош фасадини ранг-баранг қошинлар б-н безашда қатнашган (1867 — 73). А. к. ишларидан намуналар (сопол идишлар) Ўзбекистон давлат санъат ва Қўқон ўлкашунослик музейларида сақланади.

АБДУЛЛА НУРАЛИ ЎҒЛИ (1874 -Китоб тумани Қайнар қишлоғи — 1957) — бахши-шоир. Ўзбекистон халқ дostonчиси (1938). Ёшлигиданок чўпонлардан дўмбира чертишни ўрганган. 19-а. 2-ярми ва 20- а. бошларида яшаган Шахрисабз дostonчилик мактабининг йирик вакили Ражаб шоирга шогирд тушди. Ундан дostonчилик йўлларини ўрганди ва 25 ёшида мустақил дostonчи бўлиб етишди. 1937 й.да Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти декадасига ва 1938 й.да Тошкентда бўлиб ўтган халқ ижодчилари олимпиадасига қатнашиб, муваффақиятга эришди. «Алпомиш», «Сайдимхон», «Малика айёр», «Авазхон», «Ҳиломон», «Қиронхон», «Кунтуғмиш», «Юсуф билан Аҳмад» каби халқ дostonларини қуйлаган, замонавий мавзуларда термалар яратган. У қахрамонлик дostonларини шўх айтиши, қуйларининг ёқимлилиги б-н бошқа дostonчилардан ажралиб турган.

АБДУЛЛА ОРИПОВ - қ. Орипов Абдулла.

АБДУЛЛА ТЎҚАЙ (тахал-

луси; асл исми Тўқаев Габдулла Муҳаммадгарифович) (1886.14.4, Қозон губерняси Қушлович қишлоғи (Арча тумани) — 1913.2.4, Қозон) — татар шоири, публицист. 1902 й. дан шеърлар ёза бошлаган. 1905 й. харф терувчи бўлиб ишлаган. «Фикер» (Фикр) газ. ва «Ал-аср ал-жадид» («Янги аср») жур.га шеър, фельетон ва публицистик мақолалар ёзиб турган. А. Т. 1907 й. Г. Камолов б-н ҳамкорликда «Яшен» сатирик жур. чиқаради. 1910 й. «Ялт-йолт» жур.да ишлайди. Татар халқининг озодлик учун кураши «Озодлик ҳақида», «Текинхўрларга», «Дунё бу», «Кетмай-миз», «Товуш», «Турмуш» каби шеърлари, «Маҳораба ва давлат думаси» мақоласи ва б.да ёрқин акс этган. А. Т. татар адабиётида танқидий реализмга, болалар адабиётига асос солди. Замонавий татар адабий тилини яратувчилардан бири бўлди. Тараққиётга тўсқинлик қилувчи эскилик сарқитларига, мутаассибликка қарши кураш, илғор маърифатпарварлик ғояларини илгари суриш шоир ижодининг муҳим мавзуларидир. А. Т. татар шеърятининг ғоя ва мазмунигагина эмас, шакли, ифода воситаларига ҳам янгиликларни жорий қилди. Хусусан, унинг халқ оҳанглари ва кўшиқларига мослаб ёзган шеърларининг руҳи Туркистондаги миллий, ижтимоий уйғонишга ҳамоҳанг бўлди. А. Т. шеърлари дастлаб 1913 й.да ўзбек тилига таржима қилиниб, дарсликларга киритилган («Тувгон тил» — Авлоний, «Туркий гулистон», Т., 1913 ва б.). Татаристонда Абдулла Тўқай номидаги республика давлат мукофоти таъсис этилган (1966). Тошкентдаги кўчалардан бирига А. Т. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1961. Ад.: Нуруллин И. 3., Абдулла Тўқай (Адабий портрет), Т., 1985.

АБДУЛЛА ФОНУС (1828 - 1914, Тошкент) — ўзбек халқ кизикчиси, тақлид устаси. У фонус ясаб сотиш б-н тирикчилик қилган. Турли ёшдаги кишиларга, қуш ва ҳайвонларга тақлид қилган. Унинг тақлидлари кўпинча аччиқ қулги,

ҳажвдан иборат бўлган. Шу йўл б-н у турмушдаги ноҳақлик ва қусурларни, ху-рофотни ҳажв қилган.

АБДУЛЛА КАҲҲОР (1907.17.9, Қўқон — 1968.25.5, Москва) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1967). Темирчи оиласида туғилган. Болалиги Қўқон ва унинг агрофидаги қишлоқларда ўтди. Оққўрғон қишлоғидаги Мамажон қорининг усули савтия мактабида таҳсил кўрди. Оиласи Қўқонга кўчиб келгач «Истиклол» номли шўро мактабига ўқишга қиради, ундан интернат, «Коммуна», «Намуна» мактабларида, сўнг билим юртида таҳсил кўради. Билим юртининг «Адиб» қўлёзма жур. да дастлабки машқлари б-н қатнашади. Тошкентдаги «Қизил Ўзбекистон» газ. си таҳририятининг «Ишчи-батрак мактублари» варақасига муҳаррирлик қилди (1925). У газ.да ишлаш жараёнида Ўрта Осиё давлат ун-тининг ишчилар ф-тини тамомлайди (1928). А. Қ. яна Қўқонга бориб, дастлаб ўқитувчиларни қайта тайёрлаш курсида муаллимлик қилади, кўп ўтмай «Янги Фарғона» вилоят газ.сига котиб ва «Чиғирик» ҳажвий бўлимига мудир этиб тайинланади (1929). А.Қ.нинг «Ой куйганда» илк ҳажвий шеъри «Муштум» жур.да Норин шилпиқ тахаллуси остида босилди (1924). Сўнг унинг бир қанча ҳажвий шеър ва ҳикоялари «Муштум», «Янги йўл» жур.лари ва «Қизил Ўзбекистон» газ.сида Мавлон қуфур, Гулёр, Ниш, Эркабой, Э-вой каби тахаллуслар остида эълон қилинди. А. Қ. 30-й.ларда яна Тошкентга қайтади ва Ўрта Осиё давлат ун-тининг педагогика ф-тига ўқишга қиради (1930), айна пайтда «Совет адабиёти» жур.да масъул котиб вазифасини бажаради. Ўздавнашрда муҳаррир ва таржимон (1935 — 53). 1954 — 56 й.ларда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг раиси. А. Қ. умрининг охирларида даволаниш учун Москвага боради ва ўша ерда вафот этади. Тошкентдаги Чигатой қабристонига дафн этилади.

А. Қ. ижоди шеърят б-н бошланган

эсада, унинг адабий мероси негизини насрий асарлар ташкил этади. «Бошсиз одам» (1929) ҳикояси чоп этилган вақтдан бошлаб умрининг охиригача ҳикоя, очерк, публицистика, қисса ва роман жанрларида самарали ижод қилди. А.Қ. нинг дастлабки ижодидаги «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси (1932) шўро мафқураси асосида ёзилган. Унинг «Бошсиз одам» ҳикояси б-н бошланган ҳикоянавислик фаолиятида эса тарихий ўтмиш акс эттирилган. «Кўшчинор чироклари» (1951) романида (дастлабки варианты «Кўшчинор», 1946) жамоалаштириш даврининг воқеалари бадиий тасвирланган.

А.Қ.нинг 30-й.лар ижодида унинг биринчи романи — «Сароб» муҳим ўринни эгаллайди. Ёзувчининг ушбу романи бош қаҳрамон Саидийнинг фаолиятини кўрсатишга қаратилган, яна унда 20-й.ларнинг 2-ярмидаги ўзбек халқи ҳаётининг маиший, этног-рафик, иктисодий ва маънавий манзаралари яққол акс этиб туради. «Сароб» кенг мавзули роман бўлгани учун ёзувчи ўзининг бадиий ниятини яланғоч ҳолда кўрсатмай, уни шу давр ҳаётининг бошқа манзаралари кўринишида реаллаштиришга уринган. Воқеалар тасвирида ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини сақлаб қолган.

А. Қ. ижодий ҳаёти давомида 40 дан зиёд асар эълон қилган. Бу китоблар орасида 30 га яқин ҳикоялар ҳам бўлиб, улар ўзбек адабиётида ҳикоя жанрининг бадиий уфқларини кенгайтиргани б-н аҳамиятлидир.

А. Қ.нинг насрий асарлари орасида «Кўшчинор чироклари» романи ҳамда «Синчалак» (1958), «Ўтмишдан эртаклар» (1965) ва «Муҳаббат» (1968) қиссалари муҳим ўрин тутди.

А. Қ.нинг истеъдоди учун комедия жанри ҳам яқин эди. Буни сезган ёзувчи 50-й.лар арафасида драматургия соҳасида ҳам қалам тебратиб, шу даврнинг муҳим мавзуларидан бири — қўриқ ерларни ўзлаштириш мавзуида «Шоҳи сўзана» («Янги ер», 1949 — 53) комедиясини

яратди. Шуни айтиш лозимки, бу комедияда қўриқ ерларнинг — Мирзачўлнинг ўзлаштирилишидан кўра баъзи кишилар онгидаги шўрнинг бартараф этилиши мавзуи биринчи ўринга олиб чиқилган. Урушдан кейинги ўзбек адабиётидаги асосий конфликт — янгилик б-н эскилик ўртасидаги зиддият бу комедияда ўзининг теран бадий тасвирини топган. Бу асарда А. Қ. усталик б-н кулгили ҳолатлар яратган ва ҳажвий бўёқлардан мо-ҳирона фойдаланган ҳолда конфликтни ўзига хос равишда хал қилган. Ушбу комедия хорижий мамлакатлар сахнасида ҳам ўйналиб, ўзбек театр санъатининг камол топиб бораётганини намойиш этди. Бундан илҳомланган ёзувчи «Оғриқ тишлар» (1954), «Тобутдан товуш» (1962) ҳамда «Аяжонларим» (1967) комедияларини яратди. Бу асарларда, хусусан «Тобутдан товуш»да ўша давр учун хос бўлган иллатлар ҳажв ўти остига олинди. Айниқса сўнги асарда А. Қ. ўзига хос нозик туйғу б-н жамиятдан порахўрликдек даҳшатли иллатни таг-томири б-н йўқотиш истагида унинг айрим кўринишларини сахнага олиб чиқди, у «Сўнги нусхалар» номи б-н ҳам сахна юзини кўрди.

А. Қ. ёзувчи сифатида ўзбек тилини нозик ҳис этувчи ва унинг бой имкониятларидан маҳорат б-н фойдаланувчи қаламкаш эди. У ўзининг насрий асарларида ҳам, комедияларида ҳам тилдан фойдаланиш ва она тилининг чексиз имкониятларини намойиш этишнинг ажойиб намуналарини берди ва ўз ижоди б-н ўзбек адабий тилининг камол топишига улкан ҳисса қўшди.

А. Қ. ҳаётининг сўнги кунларида шўро жамиятида шахсга сизинишнинг авж олиши орқасида юз берган фожиаларни тасвирловчи «Зилзила» қиссаси устида иш олиб борди. Лекин уни тугата олмади. А. Қ. таржимон сифатида ҳам машҳур. У Пушкин, Л. Толстой, Гоголь, Чехов асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Айни пайтда А. Қ. асарлари рус, украин, белорус, козоқ, қирғиз, тожик, қорақалпоқ каби тилларга таржима

қилинган. Унинг айрим ҳикоялари эса инглиз, немис, француз, чех, поляк, болгар, румин, араб, хинд, Вьетнам тилларида чоп этилган.

А. Қ. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1966) лауреати. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2000). Унинг номи Тошкент ва Қўқондаги бир неча кўча, мактаб ва жамоа хўжаликлариغا, шунингдек маданият уйлари ва республика Сатира театрига берилган. Тошкентда А.Қ. уй-музейи очилган (1987).

Ас: Асарлар, 5 жилдли, 1 — 5-жилдлар, Т., 1987 — 89; Зилзила,— «Шарқ юлдузи», 1996, 11 - 12-сон.

Ад.: Қаҳҳорова К., Чорак аср ҳамнафас, Т., 1987; Шарафиддинов О., Абдулла Қаҳҳор, Т., 1988; Қўшжонов М., Абдулла Қаҳҳор маҳорати, Т., 1988. Наим Каримов.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ (асосий тахаллуслари: Қодирий, Жулкунбой) (1894.4.10-Тошкент-1938.10.4) - 20-а. янги ўзбек адабиётининг улкан намояндаси, ўзбек романчилигининг асосчиси; 20-й.лардаги муҳим ижтимоий-маданий жараёнларнинг фаол иштирокчиси. Боғбон оиласида туғилган. Отаси Қодирбобо (1820—1924) хон, беклар кўлида сарбозлик қилган, рус босқини пайтида (1865) Тошкент мудофасида қатнашган. Отаси бошидан ўтган саргузаштлар А.Қ.нинг қатор асарлари, хусусан тарихий романларининг юзага келишида муҳим роль ўйнаган. А.Қ. мусулмон мактабида (1904—06), рус-тузем мактабида (1908—12), Абулқосим шайх мадрасида (1916—17) таълим олди; Москвадаги адабиёт курсида (1925—26) ўқиди. Ёшлигиданок қад. Шарқ маданияти ва адабиёти руҳида тарбия топган; араб, форс ва рус тилларини ўрганган. Жаҳон адабиётини ихлос б-н мутолаа қилган. Оиласи камбағаллашганлиги сабабли болалиқдан мустақил меҳнат қила бошлади, турли касбларни эгаллади, маҳаллий савдогарларга котиблик ва гумашталик қилди (1907—15). 1917 й. Окт. давлат

тўнтаришидан сўнг Эски шаҳар озика кўмитасининг саркотиби (1918), «Озиқ ишлари» газ.нинг муҳаррири (1919), Касабалар шўросининг саркотиби (1920), «Муштум» жур. ташкилотчиларидан ва таҳрир ҳайъати аъзоси (1923—26). А.Қ. ижодий фаолиятининг бошланиши 1910-й.ларнинг ўрталарига тўғри келади. «Садои Туркистон» газ.нинг 1914 й. 1 апр. сониди А.Қ. имзоси б-н «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабар босилади. Бу бўлажак адибнинг матбуотдаги дастлабки чиқиши эди. Оранд кўп ўтмай, унинг «Тўй», «Ахволимиз», «Миллатимга», «Фикр айлагил» каби шеърлари, «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чоп этилади (1914—15). А.Қ. ижодининг дастлабки намуналари бўлган бу асарлар миллатпарварлик, маърифатпарварлик руҳида ёзилган бўлиб, жадидчилик ғоялари б-н суғорилгандир. Муаллиф унда халқнинг забун ҳолатидан куйиб сўзлайди, миллатни уйғонишга даъват этади, фикрлашга чорлайди. А.Қ.нинг «Улоқда» ҳикояси (1916) аввалги асарлари б-н тенглаштириб бўлмайдиган даражада юқори бўлиб, 20-а. тонгидаги ўзбек реалистик адабиётининг чўккиси, реалистик ҳикоянинг энг яхши намунаси ҳисобланади.

А.Қ.нинг 1917 й. Окт. тўнтаришидан кейинги фаолияти асосан матбуот б-н боғланган. Унинг 1919—25 й.лар ораллигида ёзган мақолалари сони 300 атрофида. А.Қ.нинг публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси. 20-й.лар ўрталарида ёзилган «Калвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» сагирик ҳикоялар туркумида ёзувчи кулгуси «характер кулгуси» даражасига кўтарилди. Муаллиф бунда ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий нуқтаи назардан туриб, нуқул бирёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни холис туриб, мураккаблиги, зиддиятлари б-н

кўрсатишга жазм этади.

А.Қ. шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида кизгин журналистик фаолияти б-н баробар ўзбек адабиётидаги биринчи роман — «Ўтган кунлар»ни яратди (1919—20). Романдан боблар 1922 й. «Инқилоб» жур.да эълон этилди. 1924—26 й.лари ҳар бир бўлими алоҳида-алоҳида китоб ҳолида босилди. «Ўтган кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятга молик эди. А.Қ. мамлакатимиз тараққийпарвар зиёлилари сафида туриб она юртнинг, миллатнинг тақдири устида астойдил қайғурди, ўзича нажот йўлини излади. Аввалига у большевикларнинг ёлғон ваъдаларига ишонди, аммо адиб бу ваъдалар қоғозда қолиб кетаётганини, ёвуз мустамлака сиёсати мохият-эътибори б-н ўзгармай қолаётганини, мунофикона тус олаётганини, эл орасида бузғунчилик, фитна, синфий-мафкуравий адоват авж олдирилиб, биродаркушлик уруши бошланиб кетганлигини, шўрлик халқ бу қонли сиёсатнинг қурбони бўлаётганини ўз кўзи б-н кўрди. Айниқса, Кўкон мухториятининг тор-мор этилиши кўпгина ҳур фикрли зиёлилар қатори А.Қ.нинг қалбини ларзага солди. Адиб «Ўтган кунлар» романи орқали халқнинг миллий онгини уйғотмоқчи бўлди, «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари» — юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги «хон замонлари» — 19-а. ўртасидаги мудҳиш тарихий жараёнлар ҳақида сўз очиб, бу аянчли ҳақиқатдан халққа сабоқ бермоқчи бўлди.

«Ўтган кунлар» романининг маъномундарижа доираси нихоятда кенг. Унда хилма-хил инсоний тақдирлар, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, оилавий-ишқий муаммолар қаламга олинган. Бироқулар орасида юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Бинобарин эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги масаласи ромanning пафосини ташкил этади.

Асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек хожилар шу юрт истиклоли, фаравонлиги, осойишталиги йўлига ҳаётини, жонини тиккан фидойи кишилардир. «Ўтган кунлар» бамисоли улкан ва тиник кўзгу, унда ўзбек миллатининг муай-ян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, урф-одатлари, рухий-маънавий дунёси, бўй-баста, қиёфаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилган. «Ўтган кунлар», бир қарашда, анъанавий ишқ дostonларини ҳам эслатади. Унда Отабек б-н Кумушнинг ишқий саргузаштлари, фожиаси жуда катта маҳорат б-н тасвир этилган. Асардаги ишқий саргузаштлар китобхонни ҳаяжонга солади, Отабек б-н Кумушнинг гўзал бахтини барбод этган омиллар кишини чуқур ўйга толдиради. Муаллиф ошиқларнинг ишқий саргузаштлари баҳонасида муайян тарихий даврни — Туркистоннинг рус босқини арафасидаги аҳволи, қора кунларини кўз олдимизда гавдалантиради. Қодирий ишқий саргузаштлар кўринишида ўлканнинг тутқунликка тушишининг бош сабаби жаҳолат, колоқлик ва ўзаро ички низолардир деган фикрни ғоят усталик б-н айтади. Гарчи романда адиб шахс характери ва қисматини муҳит, шароит, ижтимоий муаммолар б-н чамбарчас алоқадорликда тасвир ва таҳлил этсада, инсон шахсининг муҳит ва шароитга боғлиқ бўлмаган туғма, сирли-сеҳрли ғаройиб шеваларига ҳам эътиборни тортади. Бу жиҳатдан бир оила, бир хил шароитда туғилиб вояга етган сажия-характер, сурат ва сиймо вақидан икки олам — эгачисингил Зайнаб ва Хушрўйиби образларининг талқини ғоят ибратлидир. Бири муте, итоаткор, нукул ўзгалар изни б-н иш кўради; иккинчиси эса дадил, мустакил, ўз бахти ва тақдири учун фаол кураш олиб боради. Ёзувчи бу икки шахс характерига хос туғма хусусиятларни шарғлаш б-нгина чекланмайди, бундай хислатларнинг ўша кимсалар, қолаверса ўзгалар тақдирига кўрсатган таъсири, жожеий оқибатларини ҳам ифода этади. Ўзини бошқалар ихтиёрига топшириб

қўйган Зайнаб шу ожизлиги туфайли ўз бахтига зомин бўлибгина қолмай, яна ўша ожизлиги туфайли ўзгалар кутқуси орқасида беихтиёр жиноятга қўл уради — Кумушга захар беради. Мустакиллик, дадиллик — яхши хислат, бироқ унга худбинлик аралашса балои азимга айланиши мумкин. Хушрўйиби ўз бахти учун курашади; шахсий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди; бировларнинг кўз ёшлари ҳисобига, ўзгаларнинг бахтиқаролиги эвазига ўз бахтини тиклайди. Романдаги Ўзбек ойим образи ҳам ниҳоятда табиий ва гўзал сиймолардан биридир. Думбул табиат бу аёл ўғли Отабек, қолаверса келинлари — Кумуш, Зайнаб тақдирларининг чиғаллашиб кетиши, охири фожага юз тутишида бош сабабчи экани аён. Бироқ ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андишали адиб уни кескин қоралашга тили бормайди. Нима бўлганда ҳам, Ўзбек ойим, барибир она... Айни пайтда ростгўй, реалист ёзувчи онанинг пала-партиш, довдир хатти-ҳаракатларидан, табиатидаги айрим камчиликларидан кўз юмиб ўтолмайди. Бу борада адибга халқона юмор қўл келади. Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатиқгарга, ҳам ардоқ-меҳрга тўла юмор б-н йўғрилган. Хуллас, «Ўтган кунлар» романи тўқима қаҳрамонларнинг ҳаётийлик касб этиши ва тарихий воқеаларга уйғунлиги жиҳатидан ҳам, мужассамот бутунлиги ва тилидаги нафосати жиҳатидан ҳам ўзбек адабиёти хазинасидаги дурдоналар қаторидан ўрин олгандир. «Ўтган кунлар» ўзбек адабиётида илк роман бўлишининг ўзи б-ноқ илгари босилган катта қадам эди. Унда реализмнинг асосий тамойиллари юқори бадиий савияда амалга оширилди. Роман, умуман, ўзбек адабиётида етук реализмга асос солувчилик ролини ўйнади.

А.Қ. иккинчи йирик асари «Меҳробдан чаён»ни 1928 й. фев.да ёзиб тугатди. Роман 1929 й. Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу роман мавзуи ҳам 19-а. ҳодисалари — «хон замон-

лари» давридаги ўзбошимчаликларни кўрсатишга қаратилган бўлсада, унда роман ёзилган давр руҳи кучли. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ, зиёли уламоларни қахрамон қилиб танлашдан мурод муқаддас даргоҳ — саждагоҳдан чиққан, ўша даргоҳга номуносиб мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, ҳасадгўй, эътиқодсиз кишиларга ишорадир. Романда Анвар б-н Раънонинг севги саргузашти, қалб назокати шоирона тараннум этилган. Мактабдор Солиҳ маҳдумнинг юмористик образи адабиёт-шунослиқда ёзувчининг жиддий ютуғи, кашфиёти сифатида эътироф қилинган.

Гарчи «Меҳробдан чаён»да давр зуғуми муайян даражада сезилса ҳам, адибда гоҳо тарафқашлик майллари кўринсада, амалда реализм мавқеида турган, тарихий ҳақиқатни мумкин қадар ҳаққоний ифодалашга интилган. Ёзувчининг «Меҳробдан чаён»даги реалистик маҳорати Солиҳ маҳдум образида жуда ёрқин намоён бўлган. Романда муаллиф энгил ҳазил-мутойиба, кулги-юмор, пичинг, киноя-кесатик, ҳажв орқали маҳдум табиатига хос «мактаб бўлмайдиган» хусусиятларни батафсил кўрсатади. Бундай хусусиятларнинг ички ва ташқи ижтимоий илдизларини ҳам очади. Айни пайтда маҳдумнинг «ҳамма нуқсонларини ювиб кетарлик» фазилатини ҳам таъкидлайди: «нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан». Романдаги Анвар б-н Раъно образлари, бир карашда, романтик қахрамонлардай таассурот беради. Баркамоллик — ақл-заковат, дўстга, севгига садоқат, эрк, адолат йўлидаги шижоат бобида улар афсона, дoston қахрамонларини эслатадилар. Ишқий мулоҳазалар бобида бу икки ёш жуда эркин, ораларидаги гап-сўзлар бир қадар китобий, шоирона... Масалага синчиклаб қаралса, Анвар ва Раънодаги фавқулodда, китобий туюлган хислатлар, уларнинг «ғайритабиий» хатти-ҳаракатлари мантиқан ва руҳий жиҳатдан асосланган.

Улар мактаб кўрган, яхши тарбия, чуқур билим олган, Шарқнинг юксак маданияти, гуманистик ғояларини ўзлари учун чин эътиқод, бош мақсад қилиб олган одамлардир. Адиб асар персонажлари қисмати б-н боғлиқ ҳолда муҳим тарихий ҳодисалар, шахслар, саргузаштлар ҳақида ҳам маълумот беради. Солиҳ маҳдумнинг кечмиши, ота-боболари қисмати баҳонасида келтирилган Амир Умархоннинг канизи тўғрисидаги ҳикоя, ҳақ ишлари учун жабр қурган Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг аччиқ қисмати, Худоёрхон тарихи тўғрисидаги маълумотлар, Оғача ойим саргузаштлари, хон ҳарамии, хотинлари, ўрдадаги қуллар ҳақидаги аниқ маълумотлар асарда салмоқли ўрин тутати. Улар б-н танишганда ҳужжатли-тарихий, публицистик асар ўқиётгандай бўласиз. Ёзувчи баъзан қахрамонлари табиатини, хусусан ҳарамдаги қизлар фожиасини ҳазил-мутойиба, ўйин-кулги орқали очиб беради. Аммо бу кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида жиддий инсоний драма ва шафқатсиз ҳақиқат ётади. Хуллас, «Меҳробдан чаён» ҳаёт ҳақиқатини «орттирмай ва камитмай» ўз ҳолича жамики қирралари, товланишлари б-н гавдалантирган, характерлар оламини, руҳиятини ўзига хос оҳанглар, бўёқлар воситасида кашф этиб берган ўхшаши йўқ бадиий обидадир.

А.Қ.нинг тарихий романлари 20-й. лардаги янги ўзбек адабиёти олдида турган мураккаб ғоявий-бадиий муаммоларнинг жуда кўпини ечиб бериб, адабий тараққиётнинг тезланишига хизмат этди. Кейинроқ ўзбек адабиётининг атоқли вакиллари қаторига кўтарилган Ойбек, Ғафур Ғулom, Абдулла Қаҳҳор А.Қ. ижодининг катта таъсири остида етук ёзувчи бўлиб етишдилар. А.Қ. ижодининг миллий адабиётларга таъсирини тожик, туркман, қozoқ ва қирғиз адабиётининг С. Айний, М. Авезов, Х. Деряев, Ч.Айтматов сингари йирик вакиллари ҳам қайта-қайта қайд этишган. Немис адабиётшунослари Н.Тун, И. Баддауф,

америкалик тадқиқотчилар Э. Олворт, Христофор Мурфи, асли эронлик америка олими Эден Наби А.Қ. ижоди бўйича жиддий ишлар қилганлар. А.Қ. ижодидаги чуқур мазмунни жозибадор ва равшан шаклда ифода эта олиш, ҳаётдан йирик ва сал-моқли воқеаларни тасвир учун танлай олиш, ҳаётдаги драматик вазиятларга эътибор, шаклнинг ихчамлиги ва катта прозада ортикчаликлардан холи ифоданинг устунлиги, сўзнинг маънога мослиги ва ёрқинлиги, ҳаммадан ҳам муҳими — кишилар характеридаги муҳим хусусиятларни кўра олиш ва тасвир эта билиш ёш адабий авлод учун доимо йбрат намунаси бўлиб келмоқда. Ойбек айтганидек, «Ўтган кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашиларлик бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта. А.Қ. ёш адабий авлодни доимо жаҳон реалистик адабиётидан ўрганишга чақирар, ўзи ҳам жаҳон классикларини мутолаа этиш ва уларнинг асарларини ўзбекчага таржима қилиш жараёнида реализм усталаридан ўқиб-ўрганиб борар эди. Адиб ўз касби ҳақида тўхталиб шундай деган эди: «Ёзувчиликда бир конун бор: ҳаммадан илгари маъно, ундан сўнг шу маънони ифода қилиш учун сўз қуриш, сўзгина эмас, санъаткорона, яъни шундоғ сўзки, айтмоқчи бўлган фикрингизнинг ифодаси учунгина махсус яратилган бўлиб, ясама бўлмасин. Мана шу шартни бажариб, бу жиҳатдан таъмин этилгач, бошқа масалаларга ўтишга ҳақ олган бўласан...».

А.Қ. 30-й.лардаги мураккаб шароитда ҳам ижодни давом эттирди. 1934 й. қишлоқ ҳаётдан «Обид кетмон» киссасини ёзди. Асардаги Обид образи ўзбек адабиётидаги ноёб ҳодиса. Уни ўзбек халқининг меҳнат, деҳқончилик маданияти бобидаги етуқлиги тимсоли, дейиш мумкин. Ёзувчи бу образ тасвирида ўша даврда одат тусига кирган тор «синфийлик» доирасидан анча четга

чиқиб, умуминсоний кадрятларни ардоклаш йўлидан боради; холис туриб қ.х.ни жамоалаштириш ҳаракатининг бир қанча томонларини ҳаққоний кўрсатди; ички муаммо — зиддиятларни очиб берди, қ-з тузуми охир-оқибатда одамлардаги ташаббусни, шахсий эғалик, манфаатдорлик туйғусини сўндиришлигини айтди. Қодирийнинг мазкур киссасини ўзбек адабиётидаги биринчи «ишлаб чиқариш» киссаси, Обидни эса биринчи ишбилармон одам образи дейиш мумкин. А. Қ бу ўринда иқтисод, хўжалик масалаларининг билимдони, тадқиқотчиси сифатида ҳам кўринади; асар бош қаҳрамонининг характери, руҳий олами асосан меҳнатда, хўжалик ишларида очилади.

А.Қ. зукко тилшунос, забардаст таржимон сифатида ҳам катта ишлар қилди. У татар физик олими Абдулла Шуносийнинг «Физика» (1928), Гоголнинг «Уйла-ниш» (1935), А.П. Чеховнинг «Олчазор» (1936) асарларини ўзбекчага таржима қилди. Қозонда босилган «Тўла русча-ўзбекча луғат»ни (1934) тузишда иштирок этган.

А.Қ. асарлари, айниқса романлари, жаҳон миқёсида тез тарқалди. «Ўтган кунлар» озарбайжон тилида 1928 й.да, «Меҳробдан чаён» тожик тилида 1935 й.да, «Обид кетмон» рус тилида 1935 й.да нашр этилди. Шундан буён бу асарлар рус, козок, уйғур, татар, араб, италян, инглиз, немис ва б. тилларда қайта-қайта нашр этилиб келаётир.

А.Қ.нинг 44 йиллик умри, 20 йиллик ижтимоий ва ижодий фаолият даври кескин қурашлар, таъқибу таҳдидлар ичида ўтди. Ростгўй адиб шуро даври ҳақидаги бадиий асарларида, публицистикасида шўро воқелигига хос зиддиятларни, сиёсатдаги хато ва камчиликларни холис туриб кўрсатишга жазм этди. Аммо унинг бу уринишлари бирин-кетин зарбага учрай бошлади. 1926 й. «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги танқидий мулоҳазалари учун «аксилинқилобий ҳаракат қилганлик»да айбланиб қамокка

олинади, турли бўхтонлар б-н судланади. Судда у мардона туриб ўз шаънини ҳимоя қилади. «Обид кетмон» қиссаси ҳам шўро мафкурачиларига маъқул келмайди, кескин танқидга учрайди; «идеологик бузукликлар ва хатолар»га тўла, «сиёсий тутруксиз» асар сифатида баҳоланади.

Ёзувчининг тарихий романлари эса асосий пафоси — миллат тақдири, бирлиги, эл-юрт қайғуси, мустақиллиги, шахс эрки, ижтимоий адолат учун кураш ғоялари б-н йўғрилганлиги туфайли ҳам ҳукмрон мафкурага зид асарлар бўлиб чиқди. Миллат руҳини ёрқин акс эттирган, халқнинг, ўзга миллат китобхонларининг севимли асарларига айланган бу романлар шўро даври сиёсати учун зарарли китоблар сифатида бот-бот кораланди. 30-й.лар ўрталарига келиб, бу машъум кампания авжига чиқди. Ниҳоят, А.Қ. 1937 й. 31 дек. куни ҳибсга олинди. 9 ойлик қамоқдаги сўроқ-тергов, кийноқ, хўрликдан сўнг Чўлпон, Фитрат каби маслақдошлари б-н бирга қатл этилди. Қодирий ҳибсга олингач, асарлари «зарарли» саналиб ўтда ёқилди, кутубхоналардан йўқотилди, уларни ўқиш тақиқланди. А.Қ. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (1991), «Мустақиллик» ордени б-н тақдирланди (1994). Абдулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти таъсис этилган. Тошкент маданият ин-тига, Тошкентдаги маданият ва истироҳат боғига, катта кўчалардан бирига, республика-миздаги кўплаб маданият муассасаларига унинг номи берилган. «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари асосида кинофильмлар (1969, 1996, 1973) ва кўп серияли телефильмлар яратилган. Оиаларда фарзанд туғилса, А.Қ. романлари қахрамонлари номларини қўйиш расм бўлди. Энг муҳими, А.Қ., унинг ҳаёти, ижоди ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш, ёзиш, асарларини асл ҳолида «тахирисиз» чоп этиш учун йўл очилди.

Ас: Тўла асарлар туплами [6 жилд-ли], 1-жилд, Т., 1995; [Ўтган кунлар.

Меҳробдан чаён. Рўмонлар.], Т., 1992; Обид кетмон. Т., 1960; Кичик асарлар, Т., 1969; Ғирвонлик Маллавоёй, Т., 1987.

Ад.: Ойбек, Асарлар [19 жилдди], 16-жилд (Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли), Т., 1979; Қодирий Ҳ., Отам ҳақида, Т., 1983; Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида, Т., 1988; Боқий Н., Қатлнома, Т., 1992; Қўшжонов М., Ўзбекнинг ўзлиги, Т., 1994; Норматов У., Қодирий боғи, Т., 1995; Норматов У., «Ўтган кунлар» хайрати, Т., 1996. Умарали Норматов, Баҳодир Каримов.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДА-ГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ - қ. Халқ мероси нашриёти.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДА-ГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ - ЎзРнинг бадий ижод соҳасидаги илк олий мукофоти. 1991 й. 6 фев.да таъсис этилган. Ушбу мукофотнинг таъсис этилиши мустақиллик йўлида жонини фидо этган ўзбек адабининг хотирасини тиклабгина қолмай, миллат ғурури, шаъни, маънавияти учун курашган аждодларга нисбатан кўрсатилаётган халқ эҳтиромининг намунаси бўлди. Бу мукофот адабиёт, санъат ва меъморлик соҳасида яратилган, миллий истиклол ғояларини ёрқин бадий шаклларда акс эттирган, Ўзбекистоннинг буюк тарихини ва ҳоз. юксалиш жараёнларини ҳаққоний образлар орқали гавдалантирган ва кенг жамоатчилик томонидан тан олинган етук асарлар учун берилди. Мукофотга сўнгги турт йил мобайнида яратилган, эълон қилинган, алоҳида китоб шаклида нашр этилган, кўргазмага қўйилган, мамлакатимизда оммавий равишда нашр ва ижро этилган адабиёт, мусика, театр-сахна, кинематография, телевидение асарлари қуриб чиқиш учун қабул қилинади. Бу мукофотга тақдим этиш тўғрисидаги қарорлар вазирликлар, давлат қўмиталари, ижодий уюшмалар, республика ва халқаро жамоат ташкилотлари раҳбар органлари томонидан қабул қилинади. ЎзРнинг бошқа Давлат мукофотида илгари сазовор булган асар-

лар бу мукофотга тавсия этилмади. Бир мукофотга талабгорлар сони 3 кишидан ошмаслиги лозим. Мукофотга сазовор булган ижодкорларга ёрлик ва фахрий нишон топширилади. Абдулла Қодирий номидаги учта Давлат мукофотининг хар бири 80 та энг кам ойлик иш ҳаки миқдорида белгиланган. Мукофот пули муаллифлар жамоаси ўртасида (агар улар бир ижодкордан кўп бўлса) тенг улушларда тақсимланади. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 13 фев. қарори б-н мукофотни бериш тартиби тақомиллаштирилди. 1997 й.дан ЎЗР Президентининг фармони б-н, хар уч йилда бир марта Мустақиллик байрами арафасида бериладиган бўлди. Бу мукофотга илк бор (1994) ёзувчи Тоғай Мурод (Тоғай Менторов), ҳайкалтарошлар Илҳом Жабборов ва Камол Жабборов, расомлар Лутфулла Абдуллаев, Алишер Мирзаев сазовор булганлар.

АБДУЛЛА ҲОТИФИЙ (? - 1521, дек.) — тарихчи, шоир; Абдурахмон Жомийнинг жияни (синглисининг ўғли). «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт манзар», «Шоҳ Исмоил жаноби олийлари Шоҳномаси» каби асарлар ёзган. Султон Хусайн Бойқарота бағишлаб, Амир Темур зафарларини мадҳ этувчи «Темурнома» (ёки «Зафарнома») тарихий достонини ёзган. Қўлёзмаси кўпгина кутубхоналарда сақланиб қолган. 1869, 1896 й.ларда Лакхнава, 1957 й. Мадрасда чоп этилган.

АБДУЛЛА ҲОФИЗ Файзуллаев (1869, Наманган — 1944, Ўш) — хонанда. Ўзбекистон халқ ҳофиси (1943) ва Қирғизистон халқ артисти (1940). Наманганда ташкил этилган ҳаваскорлар тўғараги «Шарқ труппаси» (1914 — 26) да, Ўшдаги мусикали драма (1926 — 41), Янгийўл мусикали драма ва комедия театрлари (1941 — 44)да ишлаган. «Илғор», «Кўча боғи», «Эшвой», «Гиря», «Содирхон Ушшоғи», «Дугоҳ Хусайний», «Абдурахмонбеги», «Сегоҳ», «Баёт», «Қаландарий» ва б. ашула йўлларини маҳорат б-н ижро этган. Баланд ва шира-

ли овози б-н ўзига хос услуб яратган. А. Ҳ. ижросидаги мақом ва ашула йўллари Ўзбекистон радиосида ёзиб олинган (1941).

АБДУЛЛАБЕКОВ Қаҳҳорбек Носирбекович (1942, Тошкент) — геофизик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат, фанлари д-ри (1988), проф. (1991). Тошкент политехника ин-тини тугатган (1963). Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-тида катта илмий ходим (1974 й.дан), лаб. бошлиғи (1977 й.дан), 1989 й.дан директор. Асосий илмий ишлари зилзила хавфини аниқлаш, геофизик усуллар мажмуи ёрдамида зилзилаларни олдиндан айтиш муаммоларига доир. А. электромагнит зилзила даракчиларининг намоён бўлиш қонуниятларини аниқлаган, зилзилаларни олдиндан айтишнинг уч янги усулини ихтиро қилган ва фанда илгари номаълум бўлган зилзиладан олдин Ер қобиғидан кучли электромагнит тўлқинлари ажралиб чиқишини аниқлаган, баъзи кучли зилзилаларнинг юз бериш жойи, кучи ва вақтини (бошқа олимлар б-н ҳамкорликда) олдиндан айтиб берган.

Ас: Электромагнитные явления в земной коре, Т., 1989.

АБДУЛЛАЕВ Абдулҳақ Оқсоқолович (1918.30.12, Туркистон ш.) — рангтавсир устаси. Ўзбекистон халқ рассоми (1968), Ўзбекистон БА фахрий аъзоси (1997). Самарқанд бадий билим юртида (1931 — 36) ва Москва бадий ин-тида (1938 — 41) таълим олган. Ижодини манзара ва портретлар чизиш б-н бошлаган («Ховуз бўйида», 1932; «Ёз», 1937; «Дўстим портрети», 1937). Кишиларнинг ҳолат ва кайфияти, маънавий, ёркин қиёфалари моҳирона ифодаланган портретлари б-н машҳур: «Аброр Ҳидоятлов Отелло ролида» (1946), «Маннон Уйғур» (1946), «Ойбек» (1949), «Назарали Ниёзов» (1949), «Жиян Шахло» (1959), «Комил Яшин» (1960), «Навой» (1973), «Ё. Тўракулов» (1975), «О. Содиков» (1978) ва б.; шунингдек руҳий дунёси ва кечинмалари ифодали тасвирланган («Муаллиф пор-

трети», 1937; «Муаллифнинг қирғиз қалпок кийган портрети», 1980; «Муаллифнинг 15-а. кийимидаги портрети, 1984 ва б.) бир қатор автопортретлар ҳам яратди. Манзаралар («Ёмғирдан сўнг», 1954; «Баҳор келди», 1955; «Хумсонда», 1961 ва б.), натюрмортлар («Олма», 1962; «Узум ва шафтоли», «Қовун б-н хандалак», 80-й.лар ва б.) муаллифи. 1957 й. Ҳиндистон сафари таассуротлари асосида бу ўлка манзаралари («Тонгда Тожмаҳал»), кишилари (И. Ганди, С. Кетчлун)ни этюд ва картиналарида акс эттирган. 80-й.ларда Ўзбекистоннинг машхур кишиларининг портретларини ишлади. Асарлари халқаро кўргазмаларда намоиш қилинган.

Навоий портретини яратиш устида изланишлар маҳсули сифатида юзага келган асарлари Тошкентдаги Адабиёт музейида (1968), Андижон адабиёт ва санъат музейида (1969), Ўзбекистон санъат музейида (1980—84) ва б. жойларда сақланади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н тақдирланган (1998).

Ад.: А. Абдуллаев: Альбом репродукций, Т., 1983.

АБДУЛЛАЕВ Абдумавлон Абдуллаевич (1930.13.7, Наманган вилояти Поп тумани) — биолог-ботаник олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, проф. (1980). Ўрта Осиё ун-тининг биол.-тупроқшунослик ф-тини тугатган (1952). Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биологияси (хоз. Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси) ин-тида илмий ходим (1957—67), лаб. мудири (1967 й.дан), директор (1971-82 ва 1985 - 89). Ўзбекистон ФА кишлоқ хўжалиги фанлари бўлими раиси (1997—98). А. илмий ишлари селекцияда ғўзанинг яқин қариндош ва географик узоқ, ёввойи тур ҳамда формаларидан фойдаланиш, ғўзанинг филогенетик систематикаси муаммоларига бағишланган. А. ғўза ёввойи турларининг кариология

эволюцияси назариясини асослаб берди. Ғўзанинг ёввойи турларини йиғиш бўйича унинг келиб чиқиш марказлари бўлган Мексика (1975), Перу (1984), Цейлон, Ҳиндистон, Хитой (1989—90), Австралия (1997)га уюштирилган экспедицияларга бошчилик қилди.

Ас: Эволюция и систематика полиплоидных видов хлопчатника, Т., 1974; Ғўза турлари, Т., 1977 (М. В. Омельченко б-н ҳамкорликда); Хлопчатник, Т., 1985 (А. Дариев б-н ҳамкорликда).

АБДУЛЛАЕВ Абдуғани (1953.25.6, Фарғона вилояти) — ёғоч ўймақори, Ўзбекистон Республикаси халқ устаси (1999). Уста Қ. Ҳайдаровнинг шогирди. Устози б-н биргаликда Тошкентдаги «Фарғона» чойхонаси, Халқлар Дўстлиги саройи, «Зарафшон» ресторанидаги ўймақори нақшли панжара, дарвоза, эшик, намоёнларни ишлаган. 1983 й.дан мустақил ишлайди. Илк бор Олим Хўжаев номидаги театр (Гулистон ш.) биноси учун 20 дан ортиқ ўймақори эшик, дарвоза, панжараларни тайёрлади. Бир қатор жамоат биналари, чойхоналар (Фарғона, Исфара ш.), «Муборак» ресторани (Тошкент), Қарши театри ва б. биналари учун нозик ислимий ўйма нақшлар б-н безатилган устун, эшик, дарвоза, панжаралар яратди; Имом ал-Бухорий мажмуасидаги ёғоч ўймақорлиги ишларига раҳбарлик қилиб, шогирдлари б-н бирга шарафалар, ховузаклар тайёрлади, айвонлар шифтини вассажуфт ёпиш, ўймақори устунлари яратишда юксак маҳорати намоён бўлди (1998), Тошкентдаги «Хотира майдони» (1999)даги айвонларнинг ўйма нақшли устунларини миллий меъморлик анъаналари асосида юксак маҳорат б-н безади. 1973 й.дан халқаро кўргазмаларда бадий асарлари б-н катнашади.

АБДУЛЛАЕВ Анваржон Абдуллаевич (1942.14.1, Шахрихон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Наманган пед. ин-тини тугатган (1967). 1965—98 й.ларда Шахрихон туманидаги 1-мактабда

тасвирий санъат ва чизмачилик фани ўқитувчиси (айни вақтда 1965—76 й.ларда мактаб директори ўринбосари). А. меҳнат фаолияти давомида техника воситалари ва кўргазмали куроллардан унумли фойдаланган. Мактабда «Табиатнинг ўзи рассом» мавзuida тасвирий санъат музейи ташкил этган.

АБДУЛЛАЕВ Воҳид Абдуллаевич (1912.15.5 - Самарқанд - 1985.30.7) - адабиётшунос. Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Филол. фанлари д-ри (1959), проф. (1960). 1932 й. Фарғона педагогика ин-тини битирган. А. 1935 — 43 й.ларца Бухоро ва Самарқанд педагогика ин-тларининг, 1944 — 69 йларда Алишер Навоий номидаги Самарқанд ун-ти ўзбек адабиёти кафедрасининг мудири, 1963 й. дан шу ун-т ректори. 1930 й.дан шеърлар, илмий мақолалар ёза бошлаган. «Самарқанд сайли» (1970) шеърини китоби нашр этилган. «Навоий Самарқандда» (1948), «Нишотий ва унинг «Хусни Дил» достони», «Хоксор ва унинг «Мунтахаб ул-луғот» китоби» (1955), «Нишотий ва Хоксор» (1960), «Ўзбек адабиёти тарихи» (1964), «Сайланма» (1982) каби китоблари ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги масалаларига бағишланган. А.нинг олий ўқув юртлари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида 17 — 19-а.лардаги ўзбек адабиёти тарихи тадқиқ этилган.

АБДУЛЛАЕВ Гафар Гайдарович (1896.15 (28).2, Озарбайжон - 1951.9.2, Самарқанд) — Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1943), тиббиёт фанлари д-ри (1941), проф. (1941). СамМИ кўз касалликлари клиникасида ассистент (1931 — 34), доцент (1934 — 35) ва кафедра мудири (1935 — 51). А. трахома касаллигини янгица даволаш ва олдини олиш усуллари ишлаб чиққан.

АБДУЛЛАЕВ Дўстмурод (1950, Самарқанд вилояти Пахтачи тумани Эшонқора кишлоғи) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Самарқанд кишлоқ хўжалиги ин-тини тамомлаган (1985). Пахтачи туманидаги Рўзиқул Махманов

номли жамоа хўжалигида механик участка агрономи бўлиб ишлади (1973—84). 1984 й.дан шу хўжаликда ғаллачилик бригадаси бошлиғи. Ўзбекистон Республикасининг ғалла мустақиллигини таъминлаш йулида ғаллачиликни ривожлантиришда илғор технологияларни қўллаб, бугдоддан мунтазам равишда ҳар гектардан барқарор 50—55 ц ҳосил олишга эришди.

АБДУЛЛАЕВ Жўра Абдуллаевич (1927, Тошкент) — энергетик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), техника фанлари д-ри (1973), проф. (1982). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), Ўрта Осиё политехника ин-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА Энергетика ва автоматика ин-тида катта илмий ходим (1959 - 60), Ўзбекистон энергетика ва автоматика и.т. институтида лаб. мудири (1960—76), Тошкент электротехника алоқа ин-ти ректори (1971 — 92), шу ин-тида маслаҳатчи (1996 й.дан). Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирини (1992 — 94). Ўзбекистон ФА президенти вазифасини бажарувчи (1994 — 96).

Асосий илмий ишлари бошқариш тизимларида ахборотларга тезкор ишлов бериш ва ахборотларни узатиш назарияси, кўп бўғинли тизимларда хатоларни аниқлаш ва бартараф қилиш, кўп бўғинли элементлардаги рақамли қурilmаларнинг ишончилигини таъминлаш, алоқада рақамли тизимларни қўллаш масалаларига бағишланган. Космонавтикага доир ишлари ҳам бор.

Ад.: Жўра Абдуллаевич Абдуллаев, Биобиблиография, Т., 1997.

АБДУЛЛАЕВ Исматулла (1927.10.3, Наманган) — шарқшунос, манбашунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), филол. фанлари д-ри (1979). Наманган ўқитувчилар ин-тини (1944), Ўрта Осиё давлат ун-тининг шарқ ф-тини тамомлаган (1951). Наманган педагогика ин-тида ўқитувчи (1951—57), Ўзбекистон ФА Шарқ-шунослик ин-тида илмий ходим, катта илмий ходим, етак-

чи илмий ходим (1957—92), Наманган давлат унотида кафедра мудири (1993 й.дан). Илмий фаолияти Мовароуннахр ва Хуросон шоирларининг араб тилидаги 10—11-а. бошларидаги шеърятига бағишланган. А. араб тилидаги бир қатор илмий ҳамда хоз. замон араб ёзувчилари (Абдурахмон ал-Ҳамисий, Абдурахмон аш-Шарқовий, Усома ибн Мункиз ва б.) нинг бадиий асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

Ас: Бухоронинг арабийнавис шоирлари, 1965; Абу Мансур ас-Саолибий, 1972.

АБДУЛЛАЕВ Лутфулла Абдуллаевич (1912.25.10, Мирзачўл -2000.2.10, Тошкент) — рангасвир устаси, Ўзбекистон халқ рассоми (1950). Самарқанд бадиий билим юртида таълим олган (1930 — 35). Тошкент бадиий билим юртида ўқитувчи (1935 — 37). А. асарлари долзарб, мазмунли, ғоявий ва мураккаб сюжетли, жонли ва ёрқин образларга бой. «Мулла Тўйчи Тошмухамедов портрети» (1938), «Қаҳрамонни кутиб олиш» (1947), «Дўстларнинг учрашуви» (1961) ва б. Ҳажвий карикатуралари «Муштум» жур. да мунтазам босилган. 15 дан ортиқ китобларни бадиий беади: А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» тарихий романи (1961, рус тилида), Ойбекнинг «Болалик» (1963), Ғ. Ғуломнинг «Шум бола» (1964) киссалари ва б. «Осиё устида бўрон», «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» ва б. фильмларга либослар эскизларини тайёрлади. Ўзбекистон табиати акс этган манзаралар, агитплакатлар (айниқса 2-жаҳон уруши йилларида), портретлар («Навоий номидаги театр курилишида», 40-й.лар,

«Менинг замондошларим — адабиёт ва санъат арбоблари» — гуруҳ портретлари, 1989) ҳам яратди. Асарлари халқаро кўргазмаларда намоиш этилган. А. Қодирий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1995). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АБДУЛЛАЕВ Махди Орифович (1922.27.10, Бухоро) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), биол. фанлари д-ри (1969), проф. (1972). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45). Бухоро давлат педагогика ин-тини тугатган (1948). зоология кафедраси ассистенти, доценти, кафедра мудири (1953—58), ўқув ва илмий ишлар проректори (1958—72), зоология ва экология кафедраси мудири (1972 й.дан). Балиқчиликка оид тадқиқот ишлари олиб борган.

АБДУЛЛАЕВ Мухаммадқодир Мухаммадқубович (1973.15.11, Андижон) — боксчи, 63,5 кг вазнда Олимпиада ва жаҳон чемпиони. Ўзбекистон чемпиони (1993, 1996—98), халқаро тоифадаги спорт устаси (1998). Андижон давлат ун-ти талабаси (2000). А. бир неча халқаро турнирларнинг ғолиби (1994, Туркия; 1997, Эрон; 1999, Франция). Марказий Осиё ўйинларида 1995 й. — 2 ўрин, 1997 й. — 1-ўрин, 13-Осиё ўйинлари (Таиланд, 1998)да 1-ўрин; Осиёнинг 2 қарра чемпиони (1997, 1999). 1999 й. АҚШнинг Хьюстон ш.да ўтказилган жаҳон чемпионатининг, 2000 йил Сиднейда ўтказилган 27-ёзги Олимпия ўйинларининг олтин медали б-н тақдирланган. Қирол кубоги (1998, Таиланд) ҳамда Жаҳон кубоги (1998, Хитой) мусобақаларида энг яхши боксчи деб тан олинган.

«Шухрат» медали (1995), «Эл-юрт хурмати» ордени (1999) б-н мукофотланган.

АБДУЛЛАЕВ Нусрат Ҳамидович (1933.14.7, Тошкент) — патофизиолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), тиббиёт фанлари д-ри (1967). проф. (1970). 1972 й.дан 1-Тошкент тиббиёт ин-ти патологик физиология кафедраси мудири. Иммунология и.т. интитута директори (1984—87). Илмий ишлари овқат ҳазм қилиш аъзолари, меъда ости бези, жигар ва моддалар алмашинуви патологиясига бағишланган. А. тиббиёт ин-тининг талабалари учун дарслик ҳамда бир қанча методик қўлланмалар ва луғатлар муаллифи.

АБДУЛЛАЕВ Рауф Абдуллаевич (1922.5.5, Наманган вилояти Поп тумани) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968). тиббиёт фанлари д-ри (1958), проф. (1960). СамМИ госпитал терапия кафедраси ассистенти (1943—45) ва шу ин-т директори (1945 — 51), 1952 й.дан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тининг терапия кафедрасида ассистент, доцент, кафедра мудири (1961—92), 1992 й.дан 2-терапия кафедрасида проф.маслаҳатчи. Илмий ишлари, асосан юрак-томир ва жигар касалликларининг келиб чиқиш сабаблари, уларнинг олдини олиш ва даволаш масалаларига бағишланган.

АБДУЛЛАЕВ Рустам (1947.12.2, Хива) — композитор. Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1997). Тошкент давлат консерваториясини тугатган (1972). 1985 й.дан Тошкент консерваториясининг ўқитувчиси. ЎЗР Композиторлар ва бастакорлар уюшмасининг котиби (1985-95), раиси (1995 й.дан). 4 опера — «Шодимулк» (1975), «Садоқат» (О. Матчон, 1980), «Хива ордени» (Э. Самандаров, 1985), «Кимлар зор, кимга хор» (М. Мирзо, 1994); «Куёшга таъзим» балет-ораторияси (Ў. Умарбеков, 1984); симфония (1975) ва 3 симфоник поэма (1968—70); фортепиано ва оркестр учун 5 та концерт (1972—95), камер-вокал, хор ва б. асарларнинг муаллифи. Асарлари Ўзбекистон ва чет эл концерт сахналари (Россия, Украина, Швеция, Таиланд, Жан. Корея ва б.)да ижро этилади.

АБДУЛЛАЕВ Самиғ Файзуллоевич (1917.25.10 - Тошкент -1998.10.5) -рассом. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). Тошкент бадий билим юрти (1933 — 38) ва Тошкент санъат ин-ти (1954 — 60)да таълим олган. 2-жаҳон уруши катнашчиси. Тамань ва Керчь я. о.ларида кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвони берилган (1944). Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси бошқаруви раиси (1945 — 55), Ўзбекистон давлат санъат музейи директори (1956 — 88). А. ижоди ранг-баранг

ва сермазмун, асарларида табиат, инсон гўзаллиги, айниқса замондошлари, уруш қаҳрамонлари, меҳнаткаш халқ ўз аксини топган. Портретлар («Автопортрет», 1945; «Резида», 1954; «Генерал-лейтенант Ф. Норхўжаев», 1977; «Б. Бобоев», 1985 ва б.), манзаралар («Колхоз манзараси», 1953; «Чирчиқ водийсида», 1977; «Баҳор», «Денгиз бўйида», 1979), натюрмортлар («Гуллар», 1966; «Тошкент мевалари», 1981; «Натюрморт», 1985 ва б.) яратган.

АБДУЛЛАЕВ Саъдулла (1945.12.5, Тошкент) — рассом, Ўзбекистон БА ҳақиқий аъзоси (1997). П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1961—66) ва Ленинград (ҳоз. Санкт-Петербург)даги И. Репин номидаги рассомлик, хайкалтарошлик ва меъморлик ин-ти (1967—73)да таълим олган. 1973 й.дан М. Уйгур номидаги Санъат ин-тида педагог, 1997 й. дан Камолитдин Бехзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн ин-тида доцент. Ижодини театр декорацияси соҳасида бошлаган. А. Навоий театрининг «Сўғдиёна қоплони», «Лайли ва Мажнун» спектаклларига сахна безаклари учун андазалар тайёрлаган.

А. рангтасвирда самарали ижод қилади: ёшлар ҳаёти ва кундалик фаолияти, руҳияти аниқ тасвирланган («Тошкентим» учлиги — триптихи: «Анҳор бўйида», «Ёш оналар», «Фавворалар» ва б.) ҳамда ўзбекона миллий рух б-н суғорилган («Оилам», «Бувам эртаклари», 1985 ва б.) асарлар, портретлар («Толиба», «Хусноро портрета» ва б.), манзаралар («Театр майдони тонг отарда», «Театр майдони», «Театр майдони оқшом пайтида» ва б.) муаллифидир. А. ижодида тарихий мавзу алоҳида ўрин тугади: «Навой ва Хусайн Бойқаро» (1988), «Навойнинг Самарқанддан қайтиши» (1989), «Самарқанд баҳори» иккилиги (диптихи, 1992), «Амир Темур Бибиҳоним масжиди қурилишини кузатмоқда» (1993), «Амир Темурнинг дафн этилиши» (1996) ва б.

АБДУЛЛАЕВ Фаттоҳ (1914.16.1, Жамбул - 1985.11.9, Тошкент) — ўзбек

тилшуноси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1984). Филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1969), Ленинград давлат ун-тини тамомлаган (1939). Тошкент давлат пед. ин-тида (1939—44), Наманган давлат педагогика ин-тида (1944—47), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида (1947 — 50 ва 1957 й.дан), Хоразм давлат педагогика ин-тида (1950—56) ишлаган.

Илмий ишлари ўзбек адабий тилининг тарихи, диалектологияси, лексикаси, фонетикаси, грамматикаси, шунингдек бадий нутқ масалаларига бағишланган. А. Хоразм шеваларини тадқиқ қилиб, уларнинг диалектологик харитасини тузган ва таснифини берган.

АБДУЛЛАЕВ Ўринбой (1912. 18.4, Тўрткўл тумани) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, 2-Болтикбўйи фронти, 3-зарбдор армияси, 219-ўқчи дивизияси, 375-ўқчи полкининг 1-ўқчи ротаси ўқчиси. Латвиянинг Лудзе ш. агрофидаги жангда душман қўшинлари чегарасини биринчи бўлиб ёриб қирганлиги учун Қахрамон унвони берилган (1945). Урушдан сўнг Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл туманига қайтиб, чорвачилик соҳасида меҳнат қилган.

АБДУЛЛАЕВ Ҳабиб Муҳамедович (1912.31.8, Ўш ш. — 1962.20.6, Тошкент) — геолог олим, давлат ва жамоат арбоби, Ўзбекистон ФА акад. (1947), геол.-минералогия фанлари д-ри (1946). Ўрта Осиё индустрия ин-тининг кончилик ф-тини тугатгач (1935), геол.-разведка партияси бошлиғи. Кейинроқ Ўзбекистондаги Лангар вольфрам-молибден конининг геологик тузилиши, минерал таркиби ва ҳосил бўлишини тадқиқ қилди. 1940 й.дан Ўрта Осиё индустрия ин-тининг фойдали қазилмалар кафедрасида доцент, сўнгра шу ин-тда директор, 1942 й.дан Ўзбекистон ҳукумати раисининг ўринбосари, 1944 й.дан айти вақтда Давлат план комиссияси раиси. 1946 й. «Ўрта Осиёнинг шеелитли скарнлари геологияси» мавзuida д-рлик диссертациясини ёқлади ва бу асар 1947 й.да нашр этилди.

А. 1947 й.дан Ўзбекистон ФА вице-президенти. Айти вақтда Геология ин-ти директори ҳамда унинг Петрология ва металлогения бўлими раҳбари. А. 1952 — 55 й.ларда Ўзбекистон ФА техника ва геол.-кимё фанлари бўлимининг раиси, 1955—56 й.ларда Ўзбекистон ҳукумати раисининг ўринбосари ва 1956 й.дан Ўзбекистон ФА президенти. А. 1959 й.да руда пайдо бўлишининг гранитоид интрузиялар б-н генетик боғлиқлиги соҳасидаги илмий иши учун юксак мукофот б-н тақдирланган. У эндоген руда ҳосил бўлиши назариясини ривожлантирди. 130 дан ортиқ илмий асар (жумладан, 7 монография) ёзган. А. Тошкент ва Москвада нашр этилган кўпгина мўътабар илмий журналлар, тўпламлар, илмий-оммабоп нашрларнинг масъул муҳаррири, тахрир хайъати аъзоси эди, жумладан Ўрта Осиёда биринчи — «Ўзбекистон геология журнали»ни ташкил қилди ва унинг масъул муҳаррири бўлди.

А. вольфрам, қалай, рангли ва қора металл руда конларининг турли йўллари б-н ҳосил бўлганлигини кўрсатиб берди. А. руда пайдо бўлиш жараёнларини магматизм ҳамда бу жараёнлар рўй берадиган геологик муҳит таъсири б-н чамбарчас боғлиқ эканлигини аниқлади. Унинг бевосита иштироки ва раҳбарлигида «Чатқол-Қурама тоғлари магматизми ва металлогениясининг асосий хусусиятлари» монографияси яратилди (1957), «Ўрта Осиё магматизми ва рудаланиш жараёни» асари нашр этилди (1960).

А.нинг сўнги туркум ишларидан бири «Рудапетрография провинциялари ва уларни таснифлаш масалалари» (1961) бўлди. Жаҳондаги барча йирик руда конлари шаклланиш хусусиятларига бағишланган «Металлогения — фойдали қазил-ма конларини кидириб топишнинг геологик асоси» монографияси учун 1970 й.да (вафотидан кейин) Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти берилган.

А. нинг геол.га оид назарий фикрла-

ри амалиётда тасдиқланди. У биринчи бўлиб Ўрта Осиёни алоҳида металлогеник маҳсул провинция сифатида ажратди. Скарнлар тузилиши, руда учрайдиган ва руда ҳосил бўладиган скарнлар мавжудлиги қайд этилди. А.нинг рудаларнинг гранитоид интрузиялар б-н боғлиқ равишда ҳосил бўлишига доир асарлари илмий мунозарага сабаб бўлди. Асарларда конларнинг интрузиялардан узок-якинлигига қараб таснифланганлиги Элшоннинг мавҳум батолит концепциясидан тубдан фарқ қилади. А. Ўрта Осиёга доир тадқиқотларини таҳлил қилиб, кичик интрузиялар ўчоғи б-н рудали жинсларнинг умумийлигини ҳамда магматизм босқичлари б-н боғлиқ бўлган руда ҳосил бўлиш жараёнларининг такрорланиб туришини кўрсатиб берди. А.нинг сўнгги асарларида айрим жойларда муайян типдаги магматизм ҳодисалари рўй бериши ва рудалар ҳосил бўлиши муаммолари ўрганилган.

А.нинг «Ўрта Осиёнинг металлогеник очерки» (1949), «Рудаланишнинг гранитоид интрузиялар билан генетик боғлиқлиги» (1954 — 57), «Дайкалар ва рудаланиш» (1957), «Руда-петрографик провинциялари ва уларни таснифлаш масалалари» (1961) каби асарлари жаҳонга машҳур бўлди. «Рудаланишнинг гранитоид интрузивлар билан генетик боғлиқлиги» асари хорижий олимлар таклифи б-н немис, инглиз ва хитой тилларига таржима қилинган.

А. регионал кенгашлар, Халқаро геология конгрессининг, бир неча сессияларнинг фаол ташкилотчиси, қатнашчиси, кенгаш тўпламларининг муҳаррири бўлган. А. бир неча чет эл геол. жамиятлари аъзоси эди. Ўзбекистон Республикаси микёсидаги кўпгина илмий ва илмий-техника жамиятларига, кўмиталарига бошчилик қилган. Асарлари ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Булар орасида Ўзбекистонда фан, илмий-техника, иқтисодиёт ва маданият равнақига бағишланганлари анчагина.

А. Ўзбекистондагина эмас, балки бу-

тун Ўрта Осиёдаги геологик и. ч.да, илмий муассасалар ва олий ўқув юртралида ишлайдиган катта жамоани бирлаштирган илмий мактабнинг ташкилотчиси ва раҳбари бўлди. Илмий мактаб олимлари Тяньшан тоғларидаги жинслар асосида петрология ва металлогения масалаларини хал қилиш соҳасида биргаликда иш олиб бордилар. А. Ўзбекистонда иқтидорли ёшлардан фаннинг турли соҳаларида, жумладан геол. бўйича миллий кадрлар тайёрлашга катта ҳисса қўшди. А. раҳбарлигида 7 киши докторлик, 28 киши номзодлик диссертациясини ёқлади.

А. ТошПИ (ҳоз. ТошТУ) геол.-разведка фтида геол. олий ўқув юртрали орасида биринчи бўлиб Петрология ва металлогения кафедрасини ташкил этди ва унга раҳбарлик қилди. Уруш даврида А. ҳукумат аъзоси ва геолог олим сифатида фронт ва фронт ичкарасини зарур ресурслар б-н таъминлаш ва стратегик аҳамиятдаги қазилма бойлиқлар қидириш ва ишга солишда катта ишларни амалга оширди.

А. 1950 й.дан умрининг охиригача минералогия жамияти Ўзбекистон бўлимини бошқарди. 1960 й.дан Франция геол. ва Буюк Британия Қироллик минералогия жамиятларининг аъзоси. Танланган асарларидан 7 жилди нашр этилган (1964 — 69). А.нинг ҳаёти ва илмий ҳамда жамоатчилик фаолияти ҳақида бир қанча олимлар муаллифлигида «Эсдаликлар» чиқарилган. Ўзбекистон ФА Геология ва геофизика ин-тига ва Тошкент ш.даги катта кўчалардан бирига, Акмал Икромов туманидаги маҳаллага, Тошкент метроси ст-яларидаги бирига, 193-мактабга, Улуғбек шаҳарчасида кўча ва б. объектларга А. номи берилган. Геол. ва геофизика ин-ти биносига, ТошТУ геология-разведка ф-ти биносига ёдгорлик тахтаси ўрнатилган. Ҳ. М. Абдуллаев номида «Олтин медаль» таъсис этилган (1992). Уш ш.даги катта кўчалардан бири, А. туғилиб ўсган Аравондаги мактаб ва кўча ҳам А. номи б-н аталган. Геол. ва геофи-

зика ин-ти қошида А. ҳаёти ва ижодига бағишланган музей ташкил қилинган. А. Тошкентдаги Чигатоё қабристонига дафн қилинган. Қабри устига мрамор бюст қўйилган (ҳайкалтарош Е. В. Вучетич).

Ас: Собрание сочинений, т. 1 — 7, Т., 1964 - 69.

Ад.: Қаҳҳоров А., Ғаффорова М., Академик Ҳабиб Абдуллаев, Т., 1981; Бекназаров В. Г., Агеев А. И., Ҳабиб Мухамедович Абдуллаев, Биобиблиография, в кн.: Абдуллаев Х- М., Соч., т. 5, с.347 — 366.

Тўлқин Шоёқубов.

АБДУЛЛАЕВА Лола (1918.13.4, Тошкент) — театр расмони, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Тошкент рассомлик билим юртида таълим олган (1934 — 38). Олмаотадаги козок драма театрида, сўнг Бишкекдаги театр рассомлик ктида ишлади. А. 1948 — 79 й.ларда Огаҳий номидаги Хоразм вилоят Давлат мусикали драма ва комедия театри бош расмони. Унинг «Лайли ва Мажнун», «Оқ нилуфар», «Баҳор», «Тоғ қизи», «Маърифат қурбонлари», «Паранжи сирлари», «Гули сиёҳ», «Навойий», «Ҳамлет», «Муҳаббат қўшиғи» ва б. спектакллар учун тайёрлаган сахна безаклари ва либос эскизлари миллий буюкларининг ўзига хослиги, шунингдек томошабинга асар мазмунини аниқ ва равшан қилиб етказишга ёрдам бериши б-н диққатга сазовор.

АБДУЛЛАЕВА Насиба (1961.15.11, Самарқанд) — ўзбек хонандаси. Ўзбекистон халқ артисти (1993). Самарқанд мусиқа студиясини (1979), Тошкент давлат маданият ин-тини (1989) тугатган. Дастлаб ижодини халқ қўшиқларидан бошлаган. «Хоразм лазгаси», «Баригал», «Танавор», шунингдек шарқ халқлари қўшиқлари б-н танилди. Лирик майинлик, бадий маҳорат, теран мазмун, ёқимлилиқ ва ширадорлик А. ижодига хос. Муҳаббат ҳақидаги қўшиқларни маҳорат б-н ижро этади. «Арзимни айтдим», «Жоним менинг», «Ёқасиз жоним», «Мажнунтол», «Ма-

лак», «Айланайин» ва б. шулар жумласидан. Бошқа халқлар қўшиқлари ҳам А. ижодига муҳим ўрин тутди: «Санада галмас», «Айрилиқ» (озарбайжон), «Ишқ умидиман» (эрон), «Рўяларда бўлушурсиз» (турк) ва б. Бир канча хорижий мамлакатларда гастролда бўлган. А. ижодига бағишлаб «Насиба» телефильми («Ўзбектеlevision», 1989) ишланган. «Меҳнат суҳрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АБДУЛЛАЕВА Ойдин Акрамовна (1952.20.3, Қамаш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Қарши пед. ин-тининг филол. ф-тини тугатган (1975). 1975—99 й.ларда Яккабоғ, Қамаш туманларидаги мактабда, 1999 й.дан Қамаш туманидаги 3-касб-ҳунар мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. мактабда янги педагогик технологияларни амалга оширишда, ўқувчиларга таълим-тарбия беришда юқори натижаларга эришди.

АБДУЛЛАЕВА Яйра Умаровна (1930.14.8, Андижон) — Ўзбекистон халқ артисти (1964). Лизахоним Петросованинг қизи. Тошкент санъат ин-тини тугатган (1950). Ижоди Г. Раҳимова раҳбарлигидаги фронт концерт бригадасида бошланган (1945). 1950 й.дан Ҳамза театрида. Ҳафиза (А. Қаҳҳор, «Шоҳи сўзана»), Гули (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навойий»), Катерина (А. Островский, «Момақалдирок»), Гулбахор (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Гулнор (Ойбек, «Қутлуғ қон»), Турғуной (И. Султон, «Номаълум киши»), Хемнолини (Р. Тагор асари асосида, «Ганг дарёсининг қизи») каби образларида турли тоифадаги хотин-қизлар ҳаёти, уларнинг қисмати, жасорати ва олижаноблигини мужассамлантирди. Кей (М. Каору, «Ўғирланган умр») образи А. ижодининг чўққиси бўлиб, у япон аёлининг машаққатли ҳаёт йўлини, тақдирини психологик теранлик ва изчиллик б-н очиб берди. Регана (У. Шекспир, «Қирол Лир»), Мария Стюарт (Ф. Шиллер, «Мария Стюарт») образлари б-н психологик ва фожиавий роллар

устаси сифатида танилди. А. овоз, имо-ишора, киноя ва б. ифода воситаларидан усталик б-н фойдаланади. Нодирабегим (Т. Тўла, «Нодирабегим») образи А. ижросида улуғвор, олижаноб малика ва оташин ижодкор сифатида намоён бўлди.

А.нинг кинодаги асосий роллари: Гулбаҳор («Бой ила хизматчи»), Дилдор («Опасингил Раҳмоновалар»), Раъно («Стадионда учрашамиз»), Саодат («Ҳамза»), Хатира («Виждон амри билан») ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967). «Дўстлик» ордени б-н тақдирланган (1998).

«АБДУЛЛАНОМА», «Шарафномаи шоҳий» — Мовароуннаҳрнинг 16-а. даги тарихига бағишланган тарихий асар. Ҳофиз Таниш Бухорий томонидан 1584 — 90 й.лар оралигида форс тилида ёзилган. Асар Бухоро ҳукмдори Абдуллахон 11га бағишланиб, «Шарафномаи шо-ҳий» ва қисқартирилган айрим нусхалари «Зафарномаи Абдуллахон» номлари б-н ҳам аталади. «А.» назм аралаш кофияланган наср б-н ёзилган. «А.» муқаддима, икки мақола (қисм) ва хотималардан иборат. Аммо асарнинг охириги қисми ёзиб тугатилгани маълум эмас. Асар муқаддимасида Абдуллахоннинг ҳокимиятга келгунига қадар Мовароуннаҳрда юз берган сиёсий воқеалар — Чингизхоннинг истилоси ва мўғуллар ҳукмронлиги, Дашти Қипчоқда Абулхайрхон давлати (1428 — 68)нинг барпо бўлиши, Шайбонийхон (1451 — 1510)нинг Хуросонга юришлари, шайбонийлар б-н Заҳириддин Бобур ўртасидаги ҳарбий тўқнашувлар ҳамда Абдуллахоннинг насли ва насаби тўғрисида ҳикоя қилинади. «А.» нинг асосий қисмида Шайбонийхондан сўнг Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият, унинг бир қанча майда ҳокимликларга бўлиниб кетиши, Абдуллахоннинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга қаратилган ҳаракатлари, унинг Дашти Қипчоқ ва Хуросонга юришлари, 16-а.

нинг 80 — 90-й.ларида Бухоро, Хоразм ва Бадахшондаги сиёсий вазият ҳамда Хоразм б-н Бадахшоннинг Бухоро хонлигига қўшиб олиниши каби тарихий воқеалар баён этилади. Асарда 16-а.да Мовароуннаҳр б-н Туркия, Ҳиндистон ва Эрон ўртасидаги муносабатларга ҳамда Россия б-н савдо алоқаларига оид маълумотлар бор. Унда 16-а.да Бухоро хонлиги қўшинларининг тузилиши, ҳарбий тактикаси, қурол-яроғлари ҳамда Мовароуннаҳрда, шу жумладан Бухорода қурилган меъморилик обидалари ва сув иншоотлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилади. «А.»да Мовароуннаҳр халқларининг этник таркиби, жумладан қанғли, хипчок, қорлик, халаж, оғажир, урэнқит, қўнғирот, орлот, уйғур, сулдуз, баёвут, дўрмон ва б. қавмларнинг келиб чиқиши ва уларнинг урф-одатлари тўғрисида маълумотлар бор. «А.»ни ёзишда Ҳофиз Таниш Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Рашидуддиннинг «Жоме ат-таворих», Жувайнийннж «Тарихи жаҳон қушой», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Шарафуддин Али Яздийнинг «Муқаддимаи Зафарнома», Кошифийнинг «Рашаҳот айн ал-ҳаёт», Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» ва б. тарихий асарлардан фойдаланган бўлсада, аммо асарнинг асосий қисми 16-а.да содир бўлган кўпгина тарихий воқеаларни ўз кўзи б-н кўрган шохидлардан тўпланган материаллар асосида ёзилган. Бу асар Мовароуннаҳр халқларининг 16-а.даги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда биринчи даражали манбалардан ҳисобланади. «А.»ни 1942 — 51 й.ларда ўзбек шарқшунос олими С. Мирзаев (1885 — 1961) ўзбек тилига таржима қилди. Б. Аҳмедов уни тўддириб ва тузатиб қайта нашр этди (1999-2000).

Ад: Ҳофиз Таниш ибн Мирмуҳаммад Бухорий, Абдулланом, 1-жилд, Т., 1966; 2-жилд, Т., 1969; [акад. Б. Аҳмедов қайтагайёрлаган], 1-жилд, Т., 1999; 2-жилд, Т., 2000; Умняков И. И., «Абдулланоме» Хафиза Таниша и её исследова-

тели, Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук, т. 5, Л., 1930; Ахмедов Б., Муниров К., Хофиз Таниш Бухорий, Т., 1963.

АБДУЛЛАТИФ (1423 - 1450.8.5, Самарқанд) — темурийларан. Улуғбекнинг ўғли. Шохрух саройида тарбия олган, ҳарбий юришларда кўшиннинг ўнг қанотига кўмондонлик қилган. Гавҳаршод бегим ва тархон амирлар Шох-рух ўлимидан сўнг (1447) А.ни олий бош кўмондонликка тайинлаб, унинг амакиваччаси Алоуддавлани тахтга ўтказишган. Бу қарордан норози бўлган А. Алоуддавлага қарши уруш очган, лекин Нишопур яқинидаги жангда (1447) енгилиб, ҳибсга олинган. Улуғбек фарзанди ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида Алоуддавла б-н сулҳ тузишга мажбур бўлган. Унга кўра, Алоуддавла Хуросон ҳукмдори деб тан олинди, А. га Балх улуси берилган. А. Улуғбекнинг 1448 й. илк баҳоридан ёзигача Алоуддавла ва Абулқосим Бобурга қарши жангларида қатнашган. Сўнг, тож-тахтни эгаллаш мақсадида отасига қарши Абулқосим Бобур б-н иттифоқтузган. Улуғ-бек А.га қарши кўшин тортган ва Амударё бўйида икки томон кўшини 3 ой муқобил турган (1449). Самарқандда қолган беклар исёни туфайли Улуғбек пойтахтга қайтишга мажбур бўлган, натижада А. Амударёдан ўтиб Термиз, Шаҳрисабзни эгаллаган. Самарқанд яқинидаги Димишк кишлоғи ёнида отасини енгиб, тахтни эгаллаган (1449). А. нинг розилиги б-н Улуғбек ва укаси — Абдулазиз Мирзо қатл этилган. А. олти ойлик ҳукмронлигидан сўнг, Улуғбекнинг хос навқарларидан Бобо Хусайн баҳодир томонидан ўлдирилган (1450).

А. ўжар, худбин ва шухратпараст бўлсада, отаси Улуғбек каби илм аҳлига ихлосманд эди. У ўзи ҳам фалакиёт ва тарих илми б-н шуғулланар, шеърлар битарди.

АБДУЛЛАТИФХОН (7-1551, Самарқанд) — шайбонийларпаи. Кўчкунчихоннинг ўғли. А. Убайдул-

лахон ва Бароқхон б-н биргаликда Хоразмни эгаллаган (1537—38). 1541 й. Самарқандни Бухоро хонлигидан мустақил деб эълон қилиб мамлакатда икки ҳокимиятчилик вужудга келишига йўл қўйган (1540—51); Бароқхон б-н биргаликда Карманга юриш қилган. Аммо Кармана ҳокими Абдулла султон (қ. Абдуллахон II) бу ҳужумни қайтарган.

АБДУЛЛАХОН (17-а.) - Шарқий Туркистон хони (1638—70). 1638 й. Ёркенд тахтига ўтирган. А.нинг хонлик даври қирғиз ва қалмоқларга қарши урушлар ва ўзаро низоларни бостириш б-н ўтган. Ўзаро кураш натижасида А. юртини ташлаб, Маккага кетишга мажбур бўлган. Маккадан қайтишида Ҳиндистонда вафот этган.

АБДУЛЛАХОН II (тўлик исми: Абдулла ибн Искандархон ибн Жонибек султон ибн Хожа Муҳаммад ибн Абулхайрхон) (1534; Миёнкол, Офаринкент кишлоғи — 1598.8.2, Самарқанд, Бухоро яқинидаги Баҳоуддин мажмуасига дафн этилган) — ўзбек давлатчилиги тизимидаги Бухоро хонлигининг шайбонийлар сулоласидан чиққан энг йирик ҳукмдори (1583—98), давлат арбоби, саркарда, илм-фан, маърифат, маданият ҳомийси. Бобоси Жонибек султон (вафоти 1528F29) Кармана ва Миёнкол ҳокими (1512F13 й.дан) бўлган. Отаси Искандар султон ўғли туғилган пайтда Офаринкентни, кейинчалик, афтидан ака-укаларидан бири вафот этгач, Карманани бошқарган. А. II Шайбонийхон вафотидан кейин парчаланиб кетган мамлакат худудини қанга бирлаштириш, марказий давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун ёшлик чоғидан қаттиқ кураш олиб борган. Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) б-н Косон ёнида (1548). Мўғулистон хони Абдурашидхон ва шайбонийлардан Дўстум султонлар кўшинига қарши Фороб ёнида (1554) жанг қилган. Ёш Абдулла султон ўзининг ҳукмдор сифатидаги бутун ғайратшижоатини 1551 й. Кармананада намойиш этган; вилоятга Тошкентдан

Наврўз Аҳмадхон ва Самарқанддан Абдуллатифхон хужум қилганлар, Искандар султон Амударё ортига кочган. Абдулла султон отаси вазифасини ўз зиммасига олиб бу хужумни муваффақиятли қайтарган. Кейинги йилларда (1552—56) ўз мулкини ғарбга — Бухоро томонга ва жан.-шарқ — Қарши ва Шахрисабз томонга кенгайтиришга интилган. Бу саъй-ҳаракат дастлаб ваффақиятсиз чиққан, ҳатто 1556 йили ота мерос мулкини ташлаб Майманага қочишга мажбур бўлган. У амакиси, Балх хокими Пирмуҳаммаддан ҳарбий ёрдам олиб ва пири Жўйбор хожаларидан Хожа Муҳаммад Ислон кўмагида Наврўз Аҳмадхон, кейинчалик униинг ўғиллари Дарвешхон ва Бобо султонларга қарши узоқ муддат кураш олиб борган. Наврўз Аҳмадхон вафот этгач (1556), дарҳол Кармана ва Шахрисабзда ўз ҳукмронлигини тиклайди, 1557 и. майда Бухорони қўлга киритади ва уни ўз пойтахтига айлантиради. 1561 й. отасини давлат бошлиғи—хон деб эълон қилиб, унинг номидан мамлакатни ўзи бошқара бошлайди. Марказий хокимиятга бўйсунитдан бош тортган шайбоний султонлар б-н курашиб Балх (1574), Самарқанд (1578), Тошкент, Сайрам, Туркистон (1583) ва Фарғона (1583) ни эгаллайди. 1582 й. Даштга юриш қилиб Улуғтопга қадар борган. 1583 й. отаси Искандархон вафот этгач, мамлакатни уз номидан бошқара бошлайди. Марказий хокимиятга қарши кўтарилган Маймана ва Гарчистон (1583), шунингдек Бадахшон (1585) даги ғалаён, тартибсизликларни бостирган. Хоразмга икки марта юриш (1594 ва 1596) қилиб, у ерда марказий хокимият ҳукмронлиги қайта тиклаган. А. II мамлакат ҳудуди яхлитлигини тиклаш йўлида қўшни хорижий давлатлар б-н ҳам кураш олиб борган. Мас, Туркия Мовароуннахрда ўз таъсирини кучайтириш ниятида А. II га қарши курашда Бобо султонга ёрдам берган. Бобо султон турк аскарлари ёрдамида Насаф ёнида А. II га қарши жанг қилган. А. II сафавийлар б-н Хуросон, Гилон учун курашиб уларни

ўз тасарруфига киритган. Шарқий Туркистонга қилинган юришда Қашқар ва Ёркенд вилоятларини олган. Бобурийлар ҳам Бадахшон, Шим. Афғонистон ва Хуросон учун А. II га қарши курашганлар. А. II бунга қарши Синд (1583), Кашмир (1586)ни эгаллаб, давлатнинг жан. чегараларини мустаҳкамлаган.

А. II даврида мамлакат ҳудуди Қашқардан Орол ва Каспий денгизлари соҳилларигача, Туркистон ва Сайрамдан Хуросоннинг шарқий қисмигача бўлган ерлардан иборат эди. А. II ҳаётининг сўнгги йилларида ўғли Абдулмўмин (к. Абдулмўминхон) б-н чиқишмай қолган. Абдулмўмин 1582 й. кузидан Балхни отаси номидан бошқараётган эди. Искандархон даврида А. II ҳақиқий, амалдаги ҳукмдор бўлгани каби, Абдулмўмин ҳам кексайган отасига нисбаган шундай мавкени эгалламоқчи бўлган. Фақат уламоларнинг аралашуви туфайлигина ота-бола ўртасида очик уруш ҳаракатлари бошланмаган ва Абдулмўмин отасига бўйин эгишга мажбур бўлган. Улар ўртасидаги муносабатлар кескинлашганидан хабар топган қозоқ хонларидан Таваккалхон Тошкент вилояти ва Тошкент—Самарқанд оралиғидаги ерларга бостириб кириб, унга қарши юборилган қўшинни енгган. Унга қарши сафарга отланган А. II Самарқандга етганда вафот этган.

А. II фаол ташки сиёсат олиб борган. Бу даврда шайбонийлар Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Хитой, Россия ва б. мамлакатлар б-н кенг дипломатик, иқтисодий, савдо алоқалари олиб борганлар. Мас, А. II элчилари 1583 й. Москвадан ўқ дори, ов қушлари, мато олиб келганлар. Бундай элчилик 1589, 1595 й. ларда ҳам қайтарилган. А. II нинг мамлакат ички сиёсатидаги, давлат бошқарув тизимини мустаҳкамлаш, айниқса пул ислоҳоти ўтказиш йўлидаги фаолияти натижалари кейинги даврларда ҳам сақланиб қолган. У кўплаб турли иншоотлар қурдирган. Ҳозиргача халқ орасида у ёки бу иншоот қурилиши Амир Темур

ёки А.П га нисбат бериллади.

А.П даврида Бухоро яқинидаги Сумитон (Жўйбор) мавзесида Жўйбор хожаларидан Абу Бакр Саъд (970/971 й. вафот этган) мазори атрофига Мадраса, маъжид, хонақоҳ ва чорбоғ (1558—66), Бухорода Мадраса (қ. Абдуллахон мадрасаси), ҳаммом, Говкашон, Фатхулла қушбеги, Миракан, Хожа Муҳаммад Порсо, янги Чорсу (1569-70), тим (қ. Абдуллахон тими), Кармана яқинида Зарафшон дарёси устига кўприк (1582) ва б. қурилди. Бундай иншоотлар ва қарвонсаройлар Самарқанд, Тошкент, Балх ва б. шаҳарларда ҳам қурилган (мас, А.П нинг нуфузли амири Қулбобо Қўқалдош шарафига Тошкентда қурилган Қўқалдош мадрасаси ва б.). Қарвон йўлларида сардобалар, работлар, каналлар, сув омборлари (қ. Абдуллахон банди), кўприклар (мас. Сурхондарёда халқ орасида Искандар кўприги номи б-н машҳур бўлган Ғишткўприк ва б.), чорбоғлар бунёд этилган.

А.П даврида мамлакатда шаҳарсозлик, адабиёт, илм-фан тараққий этган. Бухоро маданияти, илм-фан марказига айланган Ҳофиз Таниш Бухорипнинг Абдуллонома («Шарафномаи шоҳий») (1584—89), Амин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим» (1583), Мутрибийнинг дунё харитаси илова қилинган «Тазкироти шуаро» (тахм. 1593—95) ва б. илмий асарлар яратилди. Бухорода машҳур Абдуллахон кутубхонаси ташкил қилинган. Унда машҳур хаттотлар Мир Али Ҳиравий, Аҳмад Ҳусайнийлар ва б. китоб кўчириш б-н машғул бўлишган. Ҳасанхожа Нисорийни «Музақкири аҳбоб» асари А.П га бағишланган.

Бу даврда шоир, адиб ва илоҳиётчи олимлардан Мушфиқий, Низом Муаммоий, Муҳаммад Дарвиш охунд, қози Поёнда Зоминий, мулла Амир, Муҳаммад Алти Зоҳид, табиблардан мавлоно Абдулҳаким ва б. яшаб ижод этган. А.П нинг ўзи ҳам истеъдодли шоир бўлиб, «Хон» таҳаллуси б-н ўзбек ва форс тилларида шеърлар ёзган.

Мамлакатда (Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Балх ва б.да) ҳунармандчилик, савдо-сотик ривожланган. Ҳунармандлар турли ипак матолар, уй-рўзғор, заргарлик буюмлари, қурол-яроғлар ва б. тайёрландилар. Мовароуннаҳр усталари тайёрлаган буюмлар ички ва ташқи бозорда жуда харидорғир бўлган.

Ҳарбий санъат тараққий этган. Қўшин таркибини найза, қилич, манжаниқ, нафтандоз ва шотулар б-н қуролланган отлик ва пиёда қисмлар ташкил қилган. 16-а. иккинчи ярмидан қўшин Туркия ва Россиядан келтирилган пилта милтик ва замбараклар б-н қуроллана бошлаган (яна қ. Бухоро хонлиги)

Манбалар: Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдуллонома, 1-ж., Т., 1999; Ҳасанхожа Нисорий, Музақкири аҳбоб, Т., 1993;

Ад ..Аҳмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; Бартольд В. В., Сочинения, 11(2) т., М., 1964.

Фахриддин Ҳасанов.

АБДУЛЛАХОН БАНДИ - 16-а нинг 80-й.ларида Бухоро ҳукмдори Абдуллохон II қурдирган қад. сув омбори. Бу иншоот қолдиқлари Нурота тумани марказидан 65 км шарқда, Эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида ҳозиргача сақланган. 1957 — 62 й.ларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти олимлари томонидан ўрганилган. А.б.нинг тўғони сланец тошлардан қурилиб, тош палахсалари сувга чидамли махсус ганч қоришмаси — қир б-н бириктирилган. Тўғоннинг уз. асосида 73 м, юқорисида 85 м, бал. 14,5 м. Бунда сув босими ҳамда унинг ағдарувчи кучи ҳисобга олинган ҳолда тўғон асосининг қалинлиги 15,3 м, устки қисми 4,5 м қилиниб зинапоё шаклида қурилган. Тўғон олдида ҳосил бўлган сув омборининг уз. 1,5 км, эни 75 — 125 м. А.б. га тахм. 1,2 млн. кубометр сув тўпланган. Иншоотдан қуйида жойлашган Камар, Оқчоб, Ўрганжий, Равот, Жилонтамгали ва Сойкечар қишлоқлари атрофи суғорилиб обод этилган. 16-а.да

ана шу қишлоқлар ҳудудида тахм. 1,2 минг га ер майдони ўзлаштирилган.

Ад.: Ҳофиз Таниш Мирмуҳаммад Бухорий, Абдуллонома, ЎзФАШИ, кўлёзма, инв. № 2207; Мирза Салимбек, Тарихи Салимий, ЎзФАШИ, кўлёзма, инв. № 2016; Муҳаммаджонов А., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997.

АБДУЛЛАХОН МАДРАСАСИ - меъморий ёдгорлик. Бухородаги Қўш Мадраса ансамблининг шим. қисмида жойлашган. Меъмори номаълум, Абдуллахон курдирган (1588 — 90). Тузилиши одадаги мадрасалардан анча фарқ қилади. Ҳовли атрофини икки ошёдли хужралар ўраб туради. Ҳар икки то-монида баланд пештоқ жойлашган. Пештоқлар орқали ичкари хоналар ва хонақоҳга ўтилади. Мадрасанинг катта пештоқи жан.га қараган. Пештоқ қанотлари ва гулдасталар сиркор безаклар б-н пардозланган. Дарвозадан ўтиб, икки ёқдаги катта хоналар — дархона ва масжидга кирилади. Дарвоза хотамқори услубининг ноёб намунаси — гириҳ шакли майда ёғоч парчаларидан терилган. Абдуллахон даври меъморлиги етук намунаси бўлган бу Мадраса Бухоро меъморчилигининг 16-а. да эришган барча ижодий ютуқларини намоён этиди.

Ад.: Пугаченкова Г.А., Ремпель Л. И., Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана, Т., 1958.

АБДУЛЛАХОН МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1855). Ичан қалъадаги Оллоқулихон ва Қутлуғ Мурод Иноқ мадрасалари оралиғида жойлашган. Абдуллахон (Хива хони Қутлуғ Мурод Иноқнинг ўғли) хотирасига онаси томонидан қурдирилган. Чортоқ тархли (31,5x28,25 м) бўлиб, бурчакларига гулдаста — минора ишланган. Бош тарзидаги кенг равоқли пештоқ орқали 3 гумбазли миёнсаройга, у орқали ҳовлига ўтилади. Ҳовли (18,9x 14,0 м) атрофи хужралар б-н ўралган. Хужралар томи балхи гумбаз б-н ёпилган. Жан. томондаги гумбазли масжид миёнсарой б-н

боғланган. Дархоналар тархи мурабба — 4,25x4,25 м. Ҳовлига ғарбдан энсиз йўлак орқали кирилади.

Ад.: Маньковская Л. Ю., Булатова В. А., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

АБДУЛЛАХОН ТИМИ - Бухородаги энг катта усти берк савдо растаси. Абдуллахон даврида қурилган. (1577). А.т. асоси мурабба тархли (39X42 м), 3 томони берк, бош тарзидаги пештоқ орқали кирилади. Деворларининг 2 томонида равоқли тоқчалар жойлашган. Баланд гумбазли бостирма тимни ўраб туради. Ўртадаги миёнсарой (диаметри — 10 м) баланд гумбаз б-н ёпилган. Гумбаз остидаги равоқли тешиқлардан ёруғ тушади. Миёнсарой атрофи далон. Далондаги майда равоқлар ичида гумбаз томли дўконлар бўлган. Бино пишиқ гиштан (22x27x3,5 см) қурилган, деворлари ганч сувоқпи, нақшин безаклари деярли сақланмаган. Ўтмишда бу ерда шойи, жун газлама б-н савдо-сотик қилинган. А.т. Бухоро ш.даги савдо расталари, чорсу—тоқ бинолари ичида энг каттаси ва шаклу шамоили жиҳатидан анча мураккаб ва хушбичим ҳисобланади. Бир неча бор таъмирланган, савдо дўконлари жойлашган.

АБДУЛЛАХЎЖАЕВА Малика Самадовна (1932.28.11, Москва) — патолог-анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Ўзбекистон ФА акад. (2000). Тиббиёт фанлари д-ри (1968), проф. (1970), ТошТИни битирган (1956). ТошТИ Марказий и.т. лабораторияси мудири (1960 — 62), Ўзбекистон рентгенология, радиология ва онкология и.т. институти патоморфология ва гистохимия лаб. мудири (1963-69), ТошТИ (1969 - 90), 1990 й.дан 2-ТошТИ патологик анатомия кафедраси мудири. А.нинг илмий ишлари, асосан нерв системасининг иммунопатологияси, географик патология ва тиббиёт тарихи масалаларига бағишланган, Ўзбекистонда тиббиёт соҳасидаги янги йўналиш — трансплантаций иммунопатология асосчиси.

Ўзбек ва рус тилларида чоп этилган биринчи патологик анатомия дарслигининг (1997) муаллифи. Калифорния штатининг фахрий фуқароси (1986 й.дан).

АБДУЛЛО КОБУЛИЙ (17-а.) - тарихчи олим. Бобурийлардан Акбар саройида хизмат қилганлиги тахмин этилади. Унинг «Тазкират ут-таворих» номли асари сақланиб қолган.

АБДУЛЛО КОТИБ (19-а.нинг 1-ярми, Бухоро) — хаттот. А. к. кўчирган кўлэзмалардан Ҳисомуддин Умар Бухорийининг «Воқеоти Ҳисомий» (1820), Рукниддин Шерозийнинг «Шарх ул-фусус» (1821), Абдулқодир Бедилнинг «Чаҳор унсур» (1824), Ҳусайн Кошифийнинг «Анвори Сухайлий» («Калила ва Димна», 1824) каби асарлари ЎзФАШИда сақланади.

АБДУЛЛО МИРЗО (1433-1451) - Мовароуннахр хукмдори (1450—51). Темурийлараан. Улуғбекнинг укаси Иброҳим Мирзонинг кенжа ўғли. Отаси вафотидан сўнг, Форс вилоятига ҳоким қилиб тайинланган. Бироқ у ҳали ёш бўлгани сабабли давлат ишларини онаси Руқия бегим б-н отабек Шамсуддин Шерозий бошқарган. 1447 й. амакиваччаси Султон Муҳаммад Мирзо Форс вилоятини босиб олгач, Ҳиротга қочиб келган. 1448 й. эса амакиси Улуғбекнинг хизматига кириб, унинг қизига уйланган. Абдуллатифдан кейин Мовароуннахр тахтига ўтирган. Аммо тожу тахт даъвогари Султон Абу Сайд Мирзога қарши жангда ҳалок бўлган.

АБДУЛЛО НОЙИ (15-а.) - созанда, бастакор. Савтлари б-н машҳур. Ҳисор, Балх ва Ҳирот ш.ларида ижод қилган. Мовароуннахр ва Хуросонда машҳур бўлган. Балхда укаси Ҳофиз Қонуний б-н жўрнавоз бўлган: А. Н. найда машқ қилганда укаси кўшиқ айтар ва ўнг кўли б-н қонун чертиб, чап кўли б-н доира чаларди. Шина-вандалар бу ака-укаларнинг машқларидан ҳайратда қолардилар. Балхдаги Ҳазрат Султон Ҳизруя яқинидаги макбарага дафн этилган. Бу жой зиёратгоҳга айланган.

АБДУЛЛО ТЕРМИЗИЙ (? - 1625) - термизлик шоир ва хаттот (тахаллуси Восифий). 1605 — 25 й.ларда Ҳиндистонда Жаҳонгир хузурда яшаб, «Мушкин қалам» унвонини олган. А. Т. Агра ш.да дафн этилган.

АБДУЛЛОХ АНСОРИЙ МАҚБАРАСИ — Ҳирот (Афғонистон) даги меъморий ёдгорлик (1425—29) ва машҳур зиёратгоҳ. Ҳазира — макбара атрофи 30 хужра — хилхона б-н ўралган, олдида баланд пештоқ. Хужралар гумбаз томли, уларда асосан, темурийлар авлоди — Ҳирот хукмдорларининг қабрлари бўлиб, оқ, қора мрамр қабртошлар ўрнатилган. Ансорий қабри устига кейинчалик Бобур оқ мрамрдан ёдгорлик (бал. 7,5 м) ўрнатирган (сақланмаган). Хона беағида сирланган ғишт, парчин ва мрамр, гирих нақшлари ишланган, куйий услубда хатлар битилган.

АБДУЛЛОХ ибн МУБОРАК, тўлик исми Абу Абдурахмон Абдуллох ибн ал-Муборак ал-Ханзалий ал-Марвазий (736—797) — қомусий олим, машҳур суфий, муҳаддис. Аб. М. кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Марвда муҳаддис ва фикхшунослар учун алоҳида работлар қурган. Суфийлик, фикх, ҳадисшунослик, тарих, филол. ва тафсирга оид асарлар ёзган. Тарсус (Сурйя)дан қайтаётганда вафот этган ва Фурот дарёсининг қирғоғидаги Хит ш.да дафн этилган.

АБДУЛЛОХ II БИН ТАЛОЛ (1962.30.1, Аммон ш.) — Иордания подшоҳи. Подшоҳ Ҳусайн Бин Талол (1935-99) нинг ўғли. Англия ва АҚШда таълим олган. 1980 й. Британия ҳарбий академиясига ўқишга кирган ва уни тугатиб, Британия армиясида хизмат қилган. 1963—65-й.ларда ва 1999 й. 25 янв.дан шахзода. 1999 й. 7 фев.дан Иордания Ҳошимийлар Подшоғлиги подшоҳи.

АБДУЛЛОХ НАДИМ (1845-1896) - мисрлик маърифатпарвар, мутафаккир. Араблар озодлик курашининг намоёндаларидан бири. Қоҳирадаги Ал-Азҳар мадрасасида ўқиган. 80- й.ларда А. Н. тараккийпарвар ва ватанпарвар зиёли-

лар б-н биргаликда инглизлар асоратига қарши курашда фаол қатнашган, журналлар нашр этиб, маҳаллий матбуотда халқни курашга чақирган. Бир қанча ватанпарварлар қатори А. Н. ҳам ўлим жазосига ҳукм қилинган, лекин у қочиб, 9 й. муҳожирликда таъқиб остида яшаган. 1892 й.да унга Мисрга қайтишига ижозат берилган, у яна жур. ва газ. нашр қилиб, инглизларга қарши ошкора тарғибот олиб борган. 1893 й. мамлакатдан яна қувғин қилинган. Умрининг охириги йилларини Истанбулда ўтказган ва ўша ерда вафот этган. А. Н. 20 дан ортиқ асар ёзган, унинг ижоди ва фаолияти араб маърифатпарварлари, мустақиллик учун курашчиларнинг кейинги авлодларига ижобий таъсир кўрсатган.

АБДУЛЛОҲ НАСРУЛЛОҲИЙ (тахм. 15-а. 70- й.лари — 16- а. ўргалари) — тарихчи олим. 15-а.нинг 90-й.ларида Балх вилояти ҳокими темирйизода Бадиуззамон Мирзо саройида хизмат қилган. Шайбонийхон Ҳиротни эгаллагач (1507), шайбонийлар (Муҳаммад Шайбонийхон, Муҳаммад Темур султон, Суюнчқўжахон) хизматида бўлган. Суюнчқўжахоннинг ўғли Султон Муҳаммад (бошқа бир исми Келди Муҳаммад, Шохрухия вилояти ҳокими) топшириғига кўра «Зубдат ул-осор» асарини ёзган (тахм. 1533). Ундатуркий, мўғул халқларининг тарихи, туркийларнинг афсонавий бобокалони Ёфас ибн Нухдан бошлаб Мовароуннахр ва Хуросонни шайбонийлар босиб олгунигача, дастлабки шайбонийлар давридаги Мовароуннахр ва Хуросондаги сиёсий ҳаёт (1525 й.гача) баён этилган.

АБДУЛМАЛИК (646/647-705) -умавийларга мансуб халифа (685—705). А. 685—692 й.ларда Маккада Абдуллоҳ ибн Зубайр ва Ироқда унинг тарафдорларини, 689—702 й.ларда Дамашқда Амр ибн Сайд ал-Ашдақ ва Эронда Абдурахмон ибн ал-Ашъасни, шунингдек хорижийларнинг Ироқдаги чиқишлари (692—97) ни бостирган; халифаликдаги ички тарқоқликка барҳам бериб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаган; молия ва

солиқ ислохотлари ўтказган; девон ва идораларда юнон, ўрта форс тиллари ўрнига араб тилида иш юритишни жорий этган; Византия ва сосонийлар тангаларини бекор қилиб, арабча ёзувли олтин ва кумуш тангалар зарб қилдирган, барийд (почта) ишини йўлга қўйган.

АБДУЛМАЛИК (Қатта тўра) (1848— 1909, ҳоз. Покистоннинг Пешовар ш.да вафот этган) — Кармана, сўнг Ҳузор (Ғузор) беклиги беки (1860—68). Бухоро амири Музаффарнинг қатта ўғли. 1868 й. ёзида амир Музаффар бошчилигидаги Бухоро қўшинлари рус қўшинидан енгилгач, бу ҳолдан норози бўлган руҳонийлар, ҳукмрон ҳарбий мулкдор табақа ва фуқаролар А. атрофига тўплана бошладилар ва Шаҳрисабзда уни амир деб эълон қилдилар. Амир Музаффар ўғлига қарши қўшин тортди, бироқ зарбага учради ва рус маъмуридан ҳарбий ёрдам сўрашга шошилди. Абрамов бошчилигидаги рус қўшинлари 1868 й. 23 окт.да А.дан тортиб олиб, амир Музаффарга топширди. А. атроф-теваракдан куч тўплашга киришган, хусусан Хива хони Муҳаммад Раҳимдан мадад истаб борган, сўнгра Ҳисор вилоятидан ва туркманлардан қўшин тўплаб, Қаршини отасидан тортиб олди. 1870 й. генерал Абрамов қўшинлари А.нинг кучларини тор-мор келтириб, Шаҳрисабз, Китоб ва Қаршини амир Музаффарга қайта олиб берди. А. Афғонистонга, сўнг Қашқарга (1873) ўтди. Қашқар Хитой томонидан босиб олингач, А. Ҳиндистондан паноҳ топди.

АБДУЛМАЛИК ибн НУҲ (944-961) — сомонийлар амири (954—961). Отаси Нух ибн Наср вафотидан кейин ўн ёшида тахтга ўтиради. Нух ибн Наср даврида бувайҳийлар б-н бошланган уруш А. Н. даврида (956) яраш б-н якун топади. А. Н. даврида давлатни идора қилишда лашкарбошиларнинг мавқеи баланд бўлган. Мас, буюк ҳожиблик мансабига тайинланган Алптегиннинг обрўси ошиб кетганидан хавфсираб, уни мансабидан четлатмоқчи бўлган, бироқ уддасидан

чиқа олмаган. А.Н. чавгон ўйнаб туриб, отдан йиқилиб ҳалок бўлади.

АБДУЛМАННОН КОТИБ

Абдулвахҳоб ўғли (1880, Тошкент — 1945)— хаттот. А.к. томонидан настаълиқ хати б-н кўчирилган 20 дан ортиқ қўлёзма Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Булар орасида Навоийнинг «Хамса» (1905) ва «Мажолис ун-нафоис» (1917), Мирзо Салимбекнинг «Кашкули Салимий» (1912), Биноийнинг «Боғи эрам» (1917), Афзал Пирмастийнинг «Афзал ут-тазкор» (1917) каби асарлари бор.

АБДУЛМЎМИНХОН (7-1599)

-Шайбонийлардан. Абдуллахон II нинг ўғли. Балх ва Бадахшон ҳокими (1582—98). Бухорохони (1598-1599). 1589 й. дан ота-бола муносабатлари кескин ёмонлашади. Чунки, Абдуллахон II Ҳиротни сафавийлардан қайтариб олгач, уни ўз ўғли қолиб, Қулбобо Қўқалдошга инъом қилади. Бунинг устига у Хуросондаги ноиблари — Қулбобо Қўқалдош, Динмуҳаммад султон ва б.га ёзма фармон жўнатиб, А.га итбат этмасликни ва ҳатто бирор қулай фурсатдан фойдаланиб уни жисман йўқ қилишни буюради. Шунингдек, у Нисо, Обивард ва Дурун ҳокими Нурмуҳаммадхонни қўллаб-қувватлаб, уни А.га қарши урушга ундайди. Бундан дарғазаб бўлган. А. 1597 й. кузида отасига қарши бош кўтариб, Балх ва Бадахшон қўшини б-н Амударё бўйига келган. Абдуллахон II нинг қўшини Насаф (Қарши) атро-фида жойлашган. Абдуллахонга кўмакка вилот ҳокимлари, мае: Ахси ва Андижон ҳокими Ўзбек султон ўз қўшинларини юборган. Бухоро ва Балх уламолари аралашуви б-н ота-бола ўртасидаги низога барҳам берилган. А. отаси вафот этгач, Бухорога қайтиб тахтни эгаллаган. У Эрон сафавийлари б-н Хуросон учун курашни давом эттирган.

А. мўғуллар вайрон қилган Балх қалъасини қайта қурдирган, Балхдаги Хожа Абу Наср Порсо мазорида хашаматли қўшқ бунёд эттирган.

Ад.: Ахмедов Б. А., Историко-гео-

графическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985.

АБДУЛҚОДИР ибн Сайид

Абдулвахҳоб — хуросонлик машхур хаттот, Амир Темурнинг котибларидан бири. «Қомус ул-аълам» асарининг муаллифи Сомий Шамсиддиннинг ёзишича, унинг иккита дастхат китоби бўлган.

АБДУЛҲАЙ (14—15- алар) — миниатюрочи рассом. 1396 й.да Амир Темур уни Бағдоддан Самарқандга чақариб олган ва саройдаги бадий устaxonларнинг бошлиғи қилиб тайинлаган. Бизгача санъаткор асарларининг жуда оз қисми етиб келган. Берлиндаги антикалар орасида мавжуд бўлган «Сарой» альбомида рассомнинг икки миниатюраси («Ўрдак», «Жанг манзараси»), Истанбулдаги Тўпкопу саройида А.нинг имзоси бўлган икки асари сақланади.

АБДУЛҲАМИД II (1842.21.9 - 1918.10.2) — Туркия султони (1876—1909). У 1876 й. дек.да «Янги Усмонлилар» жамияти б-н боғлиқ либерал гуруҳлар раҳбари Мидхат пошо бошчилигида ўтказилган сарой тўнтариши натижасида тахтга чиқди. Янги конституция қабул қилинди. Турк султонлари ичида каттиққўллиги б-н ном чиқарган. А.II ички ва ташқи сиёсатда ҳам салбий йўл тутди. У доимо Ғарб давлатларига ён босди. Бунинг натижасида мамлакат ярим мустамлакага айланиб қолди. 1903 й. да Германия машхур Бағдод т. й.ни куриш ҳукукини олди. Ёш турклар деб аталмиш гуруҳ 1909 й. А.Пга қарши бош кўтариб, уни тахтдан туширдилар. А.II маҳбусликда вафот этди.

АБДУЛҲАМИД МАЖИДИЙ (тахаллуси Абустанбал, А. Б., Чақмоқ 1902 — Каттакўрғон — 1938) — ўзбек шоири, драматург, адабиётшунос, журналист, педагог. Дастлаб эски мактабда, сўнгра Каттакўрғонда очилган рус-тузем мактабида таълим олди. «Зарафшон» (1925 — 26), «Озод Бухоро» (1927—28) газ.ларида муҳаррирлик қилди. Хоразм вилоят театрида директор, адабий эмакдош (1929—33). Тошкентда «Муштум» жур.

да (1934—37) ишлади. 1920 й.дан матбуотда унинг шеърлари босила бошлади. «Хандон лолалар» (1929), «Қалдирғоч» (1932), «Ҳангома» (1937) номли шеърӣ ва насрий тўпламлари чоп этилган. «Варқа ва Гулшоҳ», «Отсиз» пьесалари бор. Каттакўрғон ш.даги театрга Аб.М. номи берилган.

АБДУЛҲАҚ КОТИБ (1808, Тошкент -1886) — хаттот. А.к. Бухорода таълим олиб қайтгач, ўз шаҳридаги мадрасада мударрислик қилган. 1881—84 й.ларда Арабистон, Миср мамлакатларига ва Истанбул ш.га саёхат қилган. Таълиқ, рикоя, сулс, настаълиқ хатларини яхши ўзлаштирган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида у кўчирган ўндан ортиқ кўлөзма мавжуд.

АБДУМАЖИДОВ Ғафур (1928.28.6, Самарқанд) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1987). Юридик фанлари д-ри (1983), проф. (1985). Тошкент юридик ин-тини битирган. Республика прокурори ҳузуридаги алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи (1951 й.дан), Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида катта илмий ходим, сектор мудири (1961—66). Ички ишлар вазирлиги Тошкент олий мактаби криминалистика кафедраси мудири (1974 й.дан). 1991—95 й.ларда ЎзР Ички ишлар вазирлиги Академияси бошлиғининг ўринбосари, 1995 й.дан ЎзР Конституциявий судининг судьяси. А.нинг илмий фаолияти жиноятларни текшириш назарияси ва амалиётининг муаммоларига бағишланган. ЎзР Конституциявий комиссияси таркибида ЎзР Конституцияси (Асосий қонуни) лойиҳасини ишлаб чиқишда қатнашган. «Ўзбекистон давлат ва ҳуқуқ тарихи», «Жиноят ҳуқуқи» ва б. дарсликлар ҳаммуаллифи. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1995).

АБДУМАЛИКОВ Шухрат Равшанович (1970.21.1, Самарқанд) — театр рассоми, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1999). М. Уйғур номидаги Тошкент санъат ин-тини тугатган (1995). 1991 й.дан Рус ёш томошабинлар театри

(ҳоз. Ўзбекистон ёшлари театрида, 1997 й.дан А. Ҳидоятлов номидаги театрда бош рассом. Рус ёш томошабинлар театри («Соҳил бўйлаб чопаетган олапар», 1993, Ч. Айтматов асари асосида; «Алвонгул» эртақ спектакли, 1993 ва б.) ҳамда А. Ҳидоятлов театри («Наврўза», 1998 ва б.) спектакллари учун асар руҳига мос сахна безаклари яратди. А.нинг бадиий маҳорати айниқса «Шарқ тароналари» 1 — 2 халқаро мусика фестиваллари (1997, 1999)га яратган сахна безакларида намоён бўлди.

Тошкент санъат ин-ти (1995 й.дан), ҳоз. Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн ин-тида (1997 й.дан) катта ўқитувчи.

АБДУНАБИЕВ Абдулла Ғуломович (1928.25.1, Тошкент) — тарихчи олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). Тарих фанлари д-ри (1971), проф. (1972). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1950).. Сирдарё педагогика ин-тининг ректори (1966—71). Тошкент электротехника алоқа ин-ти тарих кафедраси мудири (1983 й.дан). Илмий ишлари Мирзачўлни ўзлаштириш тарихи, Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишда кўп партиявийликнинг ўрни масалаларига бағишланган. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1995).

Ас: Вклад в мировую цивилизацию, Т., 1998.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ, тўлиқ исми Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий (1413.7.11 - 1482, Ҳирот) - машҳур сайёҳ, элчи ва тарихчи. Тафсир, ҳадис, тарих, тил ва адабиёт фанларини пухта эгаллаган. Ҳаётининг кўп даври Самарқандда ўтгани учун Самарқандий нисбасини олган. А. С. араб тили грамматикасига бағишланган «Рисолаи Азудия»га шарҳ ёзади. Шохрух саройида дипломатик ёзишмаларни олиб боришда қатнашади, элчилар бошлиғи сифатида 1442—44 й.ларда Ҳиндистон жан.даги Каликут, Хиновар, Мангалур, Билур, Боканур ва Вижаянагар рожалигига бо-

риб келади. 1446—47 й.ларда Шохрух уни дипломатик топшириқ б-н Гилонга жўнатади. У ҳаётининг кейинги даврларида Абулқосим Бобур саройида хизмат қилди. Бобурнинг Мозандаронга (1453), сўнгра Самарқандга (1454) қилган юришларида қатнашди. 1463 й. Абу Саид мирзо А. С. ни Ҳиротдаги Шохрухия хонақосига шайх этиб тайинлайди. А. С. Мовароуннаҳр ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг 14—15 а.лардаги тарихига оид бой маълумотларни ўзида жам қилган «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг кўшилиш жойи») номи тарихий асари б-н машҳур (1467—69 й.ларда форс тилида ёзилган). Асарнинг танқидий матни илмий изоҳлар б-н 1960 ва 1969 й.ларда Тошкентда босилган.

Ас: Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969.

Ад.: Ўринбоев А., Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси, Т., 1960.

АБДУРАЗЗОҚОВ Абдуҷаббор (1932, Бекобод ш.— 1995, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1984), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990). Физика-мат, фанлари д-ри (1972), проф. (1973). Ўрта Осиё давлат ун-тини тугатган (1956). Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида, Тошкент политехника ин-тида, Москва яқинидаги Дубнада жойлашган Ядро тадқиқотлари Бирлашган ин-ти (ЯТБИ) да ишлаган (1958—72). ТошДУ физика ф-ти декани (1972—80), кафедра мудири (1968—95), ТошДУ ўқитувчилар малакасини ошириш ф-ти декани (1980—88). Илмий ишлари ядро спектроскопиясига оид. ЯТБИ да — ўзи яратган бета-спектрографлар мажмуи асосида муҳим натижалар олган. Қисқа яшовчи 100 дан ортиқ нейтрони етишмайдиган ядроларни ўрганган, 25 дан ортиқ ядронинг парчаланиш тузилмасини таклиф қилган, 8 та янги изотопни кашф этган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1978).

АБДУРАИМОВ Биродар Ҳасанович (1943.14.5, Тошкент) — футболчи, «Пахтакор» (Тошкент) футбол жамоасининг ҳужумчиси (1960—68, 1970—74), спорт устаси (1962), «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устаси» (1994). 1972 й. мавсумда 1-табақа рекордини ўрнатган (34 тўп). Расмий мусобақаларда жами 210 та тўп киритган. А. раҳбарлигида «Навбахор» жамоаси Ўзбекистон кубогини қўлга киритган (1992). А. Хиросима (Япония)да 12-Осиё ўйинлари чемпиони бўлган (1994) Ўзбекистон миллий терма жамоасига мураббийлик қилган (Р. Акрамов б-н бирга).

1995 й.дан «Зарафшон» (Навоий ш.), 1999 й.дан «Сурхон» (Термиз ш.) футбол жамоалари устаси. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1994).

АБДУРАСУЛБЎЙ МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1906). Мадраса (30x65 м) икки ҳовлили. Ғарбий ҳовли (6,9x3,6 м)нинг икки бурчагида иккитадан чорси хона, жан.да гумбаз томли маежид, шим.да балхи гумбазли, икки эшикли хона бор. Бу ҳовлига икки томони дарчали дахлиз орқали қирилади. Шарқий ҳовли (7,1x5,5 м) ҳам ҳужралар б-н ўралган. Дахлиз тепасидаги кичик хоналар, талабалар яшайдиган ва б. ҳужралар балхи гумбазлар б-н ёпилган. Деворлари силлиқланган гиштдан. Пештоқи ва данданасига яшил кошиндан безаклар ишланган.

АБДУРАСУЛОВ Жўра Мажидович (1921.5.8 - Тошкент - 1990.9.10) - рентгенолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), тиббиёт фанлари д-ри (1952), проф. (1954). Сам-МИ рентгенология кафедрасининг доценти (1948—51), 1952 й.дан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тининг кафедра мудири, Ўзбекистон рентгенология, радиология ва онкология и.т. ин-ти директори (1958—76). А.нинг асосий илмий ишлари ультратовуш диагностикаси, тўғри ичак ракиннинг рентгенодиагностикаси ва кўп сонли рақ касаллиги муаммоларига оид. У раққа қарши ва радиология соҳасидаги

халқаро анжуманларда қатнашган.

АБДУРАСУЛОВ Мамажон (1927, Шаҳрихон тумани Найново қишлоғи) — Халқ ўқитувчиси (1981). Фарғона педагогика ин-тининг бошланғич таълим методикаси ф-тини тамомлаган (1963). 1950 й.дан Андижон вилоятининг Шаҳрихон туманидаги 41- мактабда бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлаган. 40 й.дан ортиқ меҳнат фаолияти даврида унинг болаларни рағбатлантириш орқали таълим-тарбияни юқори савияга кўтариш усули Ўзбекистон ва б. мамлакатларда кенг оммалаштирилган.

АБДУРАСУЛОВ Содикжон (1937.9.5, Шаҳрихон тумани) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1996). Ўрта мактабни тамомлаб, меҳнат фаолиятини Шаҳрихон туманидаги «Олтин водий» жамоа хўжалигида шофёрликдан бошлаган (1955—65), шу хўжаликда пахтачилик (1965-93), 1993 й.дан ғаллачилик бригадасига бошлик. А.раҳбарлик қилган бригада узоқ йиллар давомида пахтачилик ва дончиликда юқори кўрсаткичларга эришди (пахтадан 22—45 ц/га; ғалладан 1995 й.да 55 ц/га, 1997 й.да 70 ц/га). А.Андижон вилоятида бошқа минтақалардан келтирилган янги буғдой навларини синаш ва улардан мўл ҳосил олиш бўйича тажриба мактаби яратди.

АБДУРАШИДОВ Абдулахад Абдулхамидович (1956.11.6, Марғилон) — созанда (найчи). Ўзбекистон халқ артисти (2000). Фарғона давлат мусика билим юрти (1975) ва Тошкент давлат консерваторияси (1981) ни тугатган. Марғилондаги «Дўстлик» болалар ансамблида бадий раҳбар (1983—90), Ўзтелерадиокомпаниясининг «Мақом» ансамблида созанда (1990 й.дан). Репертуаридан мумтоз ва халқ чолғу куйлари («Чўли Йроқ», «Ёввойи Чоргоҳ», «Қаландар», эронча «Шода-шода» ва б.), ўзбек ашула ва катта ашулаларнинг чолғу йўллари («Фигон», «Ҳануз», «Эй, сабо», «Бир келсун» ва б.) ўрин олган. Ижро услубига бадихағўйлик, мусикий-ифодавий воситаларнинг ёркинлиги, шу

жумладан нозик нолалардан моҳирона фойдаланиш хосдир. Бастакор сифатида «Най ноласи», «Нигоҳинг» каби куйларни, «Фарғона экан дўстлар», «Марғилон атласлари», «Пайдо бўлибди» ва б. ашулаларни яратган.

АБДУРАШИДОВ Комилжон (1937, Фарғона вилояти) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тининг филол. ф-тини тугатган (1967). Меҳнат фаолияти 1956 й.дан бошланган. Пахтаобод туманидаги 25-мактабда ўқитувчи, илмий бўлим мудир, директор ўринбосари, директор. 1973 й.дан Олтинқўл туманидаги 22-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. дарсларни кўргазмали куруллар, техник воситалар ёрдамида ташкил этган.

А Б Д У Р А Ш И Д Х О Н О В Мунавваркори — к. Мунавваркори.

АБДУРАҲИМ НИЗОРИЙ (1770, Қашқар — 1848, Турфон) — уйғур шоири, хаттот. Қашқар ҳокими Зухриддинбек саройида бош мирза бўлган. Қашқар, Хўтан, Учтурфон, Кучор ва Турфон каби ш.ларда мадрасалар курдирган, адабиёт, санъатга доир асарларни тўплаган. Мактаб ва мадрасалар учун Ҳофиз ва Навоий асарлари асосида «Хўжа Ҳофиз», «Навоий» номли дарсликлар тузган (1805). Уйғур адабиётида биринчи бўлиб тўққиз дoston («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомик ва Узро», «Чахор дарвеш», «Маҳзун ва Гулнисо», «Масъуд ва Дилоро», «Робия ва Саъдин», «Дуррун-нажот», «Малика ва шоҳ»)дан иборат «Муҳаббат дostonлари» туркумини яратган. Ҳар бир дoston дебчасида Навоий ҳақида сўзлаб унинг дostonларидан намуналар келтирган. Ижодий мероси 20 га яқин дoston, 80 дан зиёд мухаммас (40 тачаси Навоий ғазалларига боғланган), бир қанча қисса, қасида ва б.дан иборат. У Навоий, Умар Хайём, Ҳофиз, Бедил шеърларини, «Шоҳнома»ни, «Минг бир кеча»нинг 370 дан ортиқ ҳикоятини уйғур тилига таржима қилган. Навоий куллийтининг А. Н. кўчирган нодир нусхаси Ўзбекистон ФА Қўлёмалар ин-тида

сақланади (инв. № 136).

АБДУРАҲИМ ТОШТАРОШ, асли Турдиев Абдурахим (1870 — Нурота тумани Ғозғон қишлоғи — 1938) — машҳур тоштарош, халқ устаси, меъмор. Тошдан ажойиб ҳайкаллар ясаган. Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса саройидаги икки шер ҳайкали бу моҳир тоштарош санъатининг нодир намунасидир. Карманадаги Султонобод-Олчин боғини безашда, сўнгра Ситораи Моҳи Хоса саройи қурилишида иштирок этган. Ғозғондаги Шоҳимардон мармар масжиди (1913), Деҳбалад қишлоғидаги масжидни қурган. Бухоро, Тошкентдаги катта бинокорлик ишларида (жумладан ҳоз. Ўзбекистон ҒА Президиуми биноси) ва б.ни безашда фаол қатнашган. Мармардан уй-рўзғор буюмлари, ҳайкаллар (балиқ, тимсоҳ ва б.) яратган.

АБДУРАҲИМБИЙ, Абдурахимхон (1700—1733, Хўжанд) — Қўқон хони (1721—33). Минг сулоласидан. Шоҳрухбий ўғли. 1725 й. Бухоро хонлигининг заифлашганидан фойдаланиб, 20 минг қишлоқ қўшин б-н Хўжандни, 1726 й. эса Ўратепани, 1732 й. Самарқандни эгаллаган. Шаҳрисабз ҳокими Олиμβек валинеъманинг (бошқа манбаларга кўра Иброҳим оталиқ кенағаснинг) кизи Ойчучук ойимни ўз никоҳига олган. Шаҳрисабзлик кенағаслар б-н иттифоқ тузиб, А. Самарқандда олти ой тургач, Фарғонага қайтган. 1733 й. суиқасд натижасида ўлдирилган. А. ўлиmidан сўнг Қўқон хонлиги забт этилган ҳудудлардан ажраган.

А. даврида Қўқонда қалъа қурилган бўлиб, у ҳоз. «Эски кўрғон» деб аталади.

Ад.: Бобобеков Х. Н., Қўқон тарихи, Т., 1996; И брат, Фарғона тарихи, Т., 1991.

АБДУРАҲИМОВ Абдували (1935.5.06, Наманган вилояти Чортоқ тумани Короскон қишлоғи) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Мехнат фаолиятини 1953 й.да жамоа хўжалиги аъзолигидан бошлаган. 1964 й.дан Чортоқтуманидаги ҳоз. «Ўзбекистон мустақиллигининг 5 йиллиги» ширкат хўжалигида бригада

бошлиғи. А. раҳбарлик қилган бригада узоқ йиллар давомида пахтачилик ва ғаллачиликда юқори натижаларга эришди (1999 й.да 26 га майдонда пахтадан 49 ц/га, 44 га майдонда ғалладан 62 ц/га ҳосил олинди). Пахтачилик ва ғаллачилик соҳаларида кўплаб шогирдлар етиштирган.

АБДУРАҲМОН (1844-1901.1.10) - Афғонистон амири (1880—1901). Дўстмуҳаммадхоннинг набираси. Тахт учун ўзаро низоларда мағлубиятга учрагач, Туркистонга қочган (1869). 1878—80 й.лардаги англиз-афғон уруши даврида ватанига қайтиб, Шим. Афғонистонда ўз ҳокимиятини ўрнатган (1880). 1880 й. 31 июлда Заммада Афғонистон амири деб тан олинган. А. Афғонистоннинг ҳудудий яхлитлигини сақлашга интилган, бироқ Англиянинг зўравонлиги остида «Дюранд чизиги»ни Афғонистоннинг шарқий чегараси деб тан олишга мажбур бўлган (1893). Унга кўра, кўплаб афғон аҳолиси яшайдиган ҳудудлар Англиянинг Ҳиндистондаги мулклари қаторига киритилган. А. ички низоларга барҳам бериб, мамлакат хўжалигини мустақамлашга имкон яратган.

АБДУРАҲМОН I (731/734-788) - Қуртуба амири (756 й.дан). Пиренеи я.о.даги Араб амирлиги ва Қуртуба умавийлари сулоласи асосчиси. Мамлакатда ҳокимиятни марказлаштириш сиёсатини олиб бориб, ички низоларга қарши қурашган, қабилалар исёнларини беаёв бостирган (яна қ. Қуртуба халифалиги).

АБДУРАҲМОН II (792-852) - Қуртуба амири (822 й.дан). Илм-фан, санъатга ҳомийлик қилганлиги б-н машҳур бўлган.

АБДУРАҲМОН III (891-961) - Қуртуба амири (912 й.дан), халифаси (929 й.дан). Қуллардан ташкил топган гвардия (хос қўшин) тузган. Ўрта денгизда энг кучли флот барпо этган. А. III хукмронлиги — қуртубалик умавийларнинг қудрат чўққисига етган даври ҳисобланган.

АБДУРАҲМОН

ВАЛИ

МАҚБАРАСИ — Бухородаги меъморий ёдгорлик (14-а.). Мақбара (18,5x10,8 м) уч гумбазли, тархи тўғри бурчакли. Зиёратхона ва икки гўрхонадан иборат. Зиёратхонанинг тўрт томони равокли. Шим. равоқда эшик ўрни бор. Бош тарзидаги пештоғининг икки бурчагида томга чиқиладиган зина, ғарбий деворида меҳроб бор. Гўрхона икки мурабба тархли хона (4,85>4,7 м) дан иборат бўлиб, бирдан иккинчисига равоқ орқали ўтилган. Гўрхонанинг бирида икки қатор ганч сувоқли катта-кичик сағаналар, иккинчисида хом ғишдан қурилган йирик сағана жойлашган. Бу хоналарнинг томи дастлаб гумбазли бўлган. Таъмир вақтида текис том ва синчли деворлар ишланган. 1950—86 й.ларда ўрганилган ва таъмир қилинган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ - қ.Жомий.

АБДУРАҲМОН ОФТОБАЧИ (тахм. 1844-1884, Оренбург) — Қўқон хонлигида офтобачи, сўнгра парвоначи, мингбоши. Қўқон хонлигининг жан. даги тоғли вилоятларда яшовчи қирғизлар ва қипчоқларнинг бир қисми томонидан Худоёрхоннинг зулмига, хусусан солиқ сиёсатига қарши бошланган кўзғолон раҳбарларидан. Уларга ўзбек ва тожиклар қўшилиб умумхалқ ҳаракатига айланиб кетган (қ. Пўлатхон кўзғолони). Худоёрхон кўзғолонни бостириш учун А.о. ва Иса авлиё бошчилигида қўшин жўнатган, бироқ улар кўзғолончилар томонига ўтган. Кўзғолончилар Ўш, Наманган, Андижон ва Асақани олганлар. Хон кўзғолонни бостириш учун Туркистон генерал-губернаторлигидан ёрдам сўраган ва уни кутмай Тошкентга қочган. М. Д. Скобелев бошчилигидаги жазо қўшини Қўқонга 1875 й. 13 июлда етиб келган. Кўзғолончилар 1873 й. даёқ Пўлатхонни хон деб эълон қилганларига қарамай А.о. Худоёрхон қочиб кетгандан сўнг тахтга Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбекни ўтказди. А.о. кўзғолончилар сафини янги кучлар б-н тўлдириб, қипчоқлар ва оддий жангчиларга дахбоши, эллиқбо-

ши каби унвонлар бериб, уларни янгидан тузилаётган қўшинларга бошлиқ этиб тайинлаган. 1875 й. 22 авг.да Маҳрам жанги бўлиб, унда кўзғолончилар ёмон қуролланганликлари, ҳарбий маҳорат йўқлиги туфайли енгилганлар. 8—9 сент. да А.о.нинг 5 минг кишилиқ лашкари М. Д. Скобелев қўшини б-н Мингтепа қишлоғида жанг қилиб мағлубиятга учраган. А.о. 25 йигити б-н Ўзганга қочган. Бу жангларда Пўлатхон А.о.га ёрдам бермаган. А.о. ва Пўлатхонларнинг ўзаро рақобатидан фойдаланган рус қўшинлари Қўқон, Марғилон ва Ўшни жангсиз эгаллайди. М. Д. Скобелев А.о. бошчилигидаги қипчоқларга узил-кесил зарба бериш учун қипчоқларнинг Норин б-н Қорадарё оралиғидаги қишлов ерига 1876 й. кишида ҳарбий экспедиция уюштирган. Кўзғолончилар бундан хабар топиб рус қўшинини Андижонда кутиб олганлар. 1876 й. 8 янв.даги жангга кўзғолончилар яна мағлубиятга учраганлар. 18 янв.да А.о. бошчилигидаги лашкар Асақадан енгилиб, шаҳарни ташлаб чиққан. 19 янв.да Пўлатхон сулҳ таклиф этиб Хўжандга К. П. Кауфман ҳузурига элчиларини юборган. Бундан А.о.ни рус айғоқчилари огоҳ этадилар. А.о. ўз ҳаётини сақлаб қолиш ва мавқега эга бўлиш илинжида 1876 й. 20 янв. да таслим бўлиши ҳақида музоқаралар олиб бориш учун ишончли кишиларини жўнатган, 24 янв.да генерал М. Д. Скобелев б-н шахсан учрашганидан сўнг ўз сафдошлари (26 сафдоши ва 400 жангчи) б-н таслим бўлган. А.о. ўз тасарруфидаги кўзғолончиларни тарқатиб юборган, бу б-н кўзғолон мағлубиятга маҳкум этилган.

Ад.: Бобобеков Ҳ. Н., Қўқон тарихи, Т., 1996; Бобобеков Ҳ. Н., Пўлатхон кўзғолони, Т., 1996.

Ҳайдарбек Бобобеков.

АБДУРАҲМОН ТОЛЕ (асл исми Абдураҳмон Давлат бўлиб, Толе унинг тахаллусидир) (18- а. биринчи ярми) — бухоролик мунажжим, шоир ва тарихчи. У Бухоро хони Абулфайзхон (1711—47)

замонида яшаган ва ҳукумат доираларига, хусусан нуфузли амир Абдуллоҳ кушбегига яқин киши бўлган. А. Т. «Тарихи Абулфайзхон» асарининг муаллифидир. Бу асар 18-а. нинг биринчи ярмидаги Туркистоннинг сиёсий аҳволига оид қимматли манба бўлиб, аниқ маълумотларга бой.

«**АБДУРАҲМОНБЕГИ**» - кенг тарқалган ўзбек мумтоз ашула йўллари туркуми, Абдурахмонбек ижрочилик санъати ва ижоди б-н боғлиқ. Бузрук мақомининг Савти Сарвиноз шўъбасига оҳангдош. Уч қисм (сарахбор, соқийнома ва уфар усуллари б-н ижро этиладиган асарлар)дан иборат. Ҳожи Абдулазиз Расулов, Юнус Ражабий «А.» йўлларини мукаммал ўзлаштириб, айнан шу услуб йўналишида куйлар яратилган. «А.»нинг турли йўллари «Ўзбек халқ мусикаси» тўпламининг 1-, 2- ва 4- жилдларида нашр этилган: «А.» ва «Уфари А.» (Муқимий ғазаллари), «А.» (Муқимий) ва «Савти А.» (Фурқат), «А. III». Буларга тақлидан яратилган ашула ва чолғу йўллари ҳам маълум.

АБДУРАҲМОНБЕК (19- а., Шаҳрисабз) — хонанда, созанда, бастакор. У машҳур «Абдурахмонбеги» ашулалар туркуми ва б. асарлар муаллифи ва талқинчиси.

АБДУРАҲМОНОВ Абдужаббор (1907— Тошкент—1977) — Ўзбекистон ХКС раиси (1938—50). Марғилон, Фарғона, Янгийўл ва Қўқон шаҳарлари, Бухоро вилоятида раҳбарлик лавозимларида ишлаган (1929—37). 1954—57 й.ларда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари ва Ўзбекистон ССР Давлат режа комиссиясининг раиси. Вьетнамдаги элчихонада иқтисодий масалалар юзасидан маслаҳатчи (1960—64), Ўзбекистон ССР Маҳаллий саноат вазири (1966—70), Ўзбекистон ҳукуматининг СССР Министрлар Совети ҳузуридаги доимий вакили (1970—77) лавозимларида ишлаган. А. хотираси абадийлаштирилиб, Тошкентдаги политехникум, кўча, Тошкент ту-

манидаги жамоа хўжалиги унинг номига қўйилган.

АБДУРАҲМОНОВ Абдураззоқ (1874, Қўқон — 1938, Тошкент) — ёғоч уймақори; отаси уста Абдурахмондан хунар ўрганган. Ислимий нақшлар устаси сифатида шуҳрат қозонган. У ёғочга ўйган нақшлар қўшимча безак (пардоз) ларга бойлиги б-н диққатга сазовор. А. асосан меъморликка оид ўймақорлик соҳасида ишлаган. 1934 й.да Тошкентдаги Халқ хўжалиги музейи (ҳоз. Бадиий кўргазмалар дирекцияси)нинг икки табақали катта эшигини ўйиб нақшлаган. Кўплаб шогирдлар (жумладан, М. Қосимов ва б.) тайёрлаган.

АБДУРАҲМОНОВ Ганижон Абдурахмонович (1925.3.12, Фарғона) — тилшунос, Ўзбекистон ФА акад. (2000), филол. фанлари д-ри (1960), проф. (1966). Фарғона педагогика ин-тини тугатган (1946). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида сектор мудири (1958—66). Фарғона педагогика ин-ти ректори (1966—71), Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазири (1971-78), Тошкент чет тиллар ин-тининг ректори I (1978-83). Тошкент педагогика ин-ти I ректори (1983-88), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамашунослик қўмитаси раиси (1990—91), Ўзбекистон ФАнинг Тилшунослик ин-ти бош илмий ходими (1991—97). А нингасосий илмий ишлари ҳоз. замон ўзбек адабий тилидаги қўшма гап синтаксиси асослари, миллий тилларнинг тараққиёти масалаларига бағишланган. Бир канча дарслик ва қўлланмалар тузган: «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», 1973; «Қадимги туркий тил», 1982; «Ўзбек тили», 1993; «Она тили», 1995; «Ўзбек тили ва адабиёти», 1995.

АБДУРАҲМОНОВ Ғулом (1910.1.5, Туркистон ш.— 1987.15.5, Тошкент) — ўзбек опера хонандаси (лирик-драматик тенор). Ўзбекистон халқ артисти (1949). Фаолиятини Самарқанд мусикали драма театрида бошлаган (1929). Москва консерваторияси ҳузуридаги Ўзбек опе-

ра студиясида (вокал бўйича) таълим олган (1934—39). Ўзбек опера ва балет театри (1939—54), Ўзбек Давлат филармонияси яккахони (1954-81). А. кўпгина опера, мусикали драма ва комедиялардаги асосий ролларни ижро этган: Жўра («Бўрон»), Бўтакўз («Улуғ канал»), Аббос («Даврон ота»), Равшан («Кўр ўгли»), Асқар («Аршин мол олон»), Қодир («Гулсара»), Мажнун («Лайли ва Мажнун»), Фарход («Фарход ва Ширин»), Тоҳир («Тоҳир ва Зухра»), Неъмат («Ҳалима»), Тошмаг («Ўзбекистон қиличи») ва б. Репертуаридан айрим халқ кўшиклари, ўзбек композиторларининг асарлари («Қуйлайман», «Жон қизлар» ва б.) ҳам ўрин олган.

АБДУРАҲМОНОВА Дилбар Ғуломовна (1936.1.5, Москва) — дирижёр. Ўзбекистон халқ артисти (1969), Ғ. Абдураҳмоновнинг қизи. Р. Глизр номидаги мусика мактабини (1945—55), Тошкент давлат консерваториясини тугатган (1960). 1957 й.дан Навоий театри симфоник оркестрида скрипкачи, 1960 й.дан дирижёр, 1974—1990 й.ларда бош дирижёр. Илк бор Ж. Вердининг «Аида» операсига дирижёрлик қилган. Репертуарида ўзбек ва чет эл композиторларининг опера ва балетлари мавжуд. 70- йларда асосан, балет спектакллари дирижёри сифатида шуҳрат қозонди. «Оққуш кўли» (П. Чайковский), «Бокчасарой фаввораси» (Б. Асафьев), «Жизель» (А. Адан), «Спартак» (А. Хачатурян), «Севги тумори» (М. Ашрафий), «Семурғ» (Б. Бровцин), «Танавор» (А. Козловский) ва б. шулар жумласидан. А. 70- й.ларнинг охири — 80- й.ларда «Масхарабозлар» (Р. Леонкавалло), «Бўрон» (С. Василенко, М. Ашрафий), «Ҳаётбахш ўлим» (А. Холминов), «Оловли фариш-та» (С. Прокофьев), «Отелло» (Ж. Верди) ва б. операларни тўлиқ таҳрирда сахналаштирди. Касбий маҳорат, мусика драматургиясини ишонарли очиб бериш А. ижодига хос. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АБДУРАҲМОНОВА Саломат

(1944.11.1, Туркменистон, Карки ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). ТошДУнинг геогр. ф-тини тугатган (1962). Меҳнат фаолиятини 1962 й.дан Сурхондарё вилояти сайёҳлик марказида методистликдан бошлаган. 1965 й.дан Яккабоғ, Ғузур туманидаги мактабларда бош тарбиячи, ўқитувчи. 1982 й.дан Чирокчи туманидаги 1-мактабда ўқитувчи, 1993 й.дан маънавият ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосари. А. мактабда «Экология ва саломатлик», «Табиат инъомлари» кўрик танловларини ташкил этган ва унинг ўқувчилари вилоят миқёсида фахрли ўринларни эгаллаган.

АБДУСАЛОМОВ Абдурахим (1950.4.12, Сўх тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Ленинобод пед. ин-тини тугатган (1980). 1968 й.дан Сўх туманидаги 10-мактабда ёшлар етакчиси, тарих фани ўқитувчиси, 1989 й.дан директор. А. мактабда ташкил этган тарих фани ўқув хонаси вилоят кўрик танловида ғолиб деб топилган.

АБДУСАМАТ БУЮРТМА ХУДУДИ - Фарғона водийсида (Сирдарёнинг ўрта оқимида). 1967 й.да ташкил қилинган. Майд. 2,5 га. Дарё бўйлаб чўзилган табиий тўқайзорлар бор. Қирғовул, сув паррандалари ва б. тўқай ҳайвонлари яшайди.

АБДУСАМАТОВ Ҳафиз Шоаҳмедович (1925.8.2, Жамбул ш.) — адабиётшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975). Филол. фанлари д-ри (1968). ТошДУнинг филол. ф-тини тугатган (1946). Ўзбекистон ФА тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим, сектор мудири, директор муовини, бўлим мудири (1952—60, 1966—79), 1960—66 й.ларда масъул лавозимларда ишлаган. Тошкент давлат маданият ин-ти ректори (1979—81), Ҳамза номидаги санъатшунослик ин-ти директори (1981—93), Ўзбекистон ФА Қўлэмалар ин-тида етакчи илмий ходим (1994—98). А.нинг илмий фаолияти ўзбек адабиётида сатира, драматургия ва

театр санъатидаги анъана, янгилеклар таҳлилига бағишланган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

АБДУСАМАТОВА Раъно Жабборона (1939.10.1, Олтиариқ тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчи (1995). Фарғона пед. ин-тининг рус тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1962). 1962—71 й.ларда Фарғона туманидаги 4- ва 19-мактабда, 1971 й.дан 3-мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. мактабда ташкил этган рус тили ва адабиёти хонаси туман ва вилоят кўрик танловларида ғолиб деб топилган.

АБДУССАЛОМ **ал-МУБОРАКПУРИЙ** (тўлиқ номи — Абулҳуда Муҳаммад Абдуссалом ибн аш-Шайххон Муҳаммад) (1872—1924) — ҳадисшунос, тарихчи. Ҳиндистондаги Муборакпур қишлоғида зиёли, тақводор оилада дунёга келган. Қуръони Карим, ҳадиси шариф, тафсир, фикҳ, тарих, ҳикмат ва табобат илмлари бўйича замонасининг энг йирик алломаларидан таълим олган. 22 йил давомида бошланғич ва олий мадрасаларда, сўнг умрининг охиригача «Дор ул-ҳадис ар-раҳмонийа» унтида мударрис. Узоқ йиллар олиб борган тадқиқотларига таяниб, ислом илми ва тарихга доир бир қанча асарлар яратган. Улардан «Сийрат ал-Имом ал-Бухорий» ислом оламида машҳур бўлиб, қадис илми ва муҳаддислар хусусидаги асарларнинг энг батафсили ва мукаммали ҳисобланади. Бу асар 1955—86 й.ларда Банорасда икки марта нашр этилган.

АБДУХОЛИҚ **ҒИЖДУВОНИЙ**, Хожа Абдулҳолик ибн Абдулжамил Ғиждувоний (1103—Ғиждувон — 1179) — хожагон тасаввуфий тариқатининг асосчиси ва назариётчиларидан бири. Хожайи Жаҳон номи б-н ҳам машҳур. Унинг таржимаи ҳолига бағишлаб номаълум муаллиф ёзган «Зикри воқиоти Хожайи Жаҳон Абдулҳолик Ғиждувоний» асарининг 1717 й.да кўчирилган нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда. 9 ёшида Қуръонни ёд ол-

ган. 10 ёшидан бошлаб, дарвишларнинг зикрларида фаол иштирок этган. Бухоролик илк устози Имом Садриддиндан тафсир илмини ўрганади. 22 ёшида Юсуф Ҳамадоний б-н учрашиб, унинг муридига айланади. Ўзини ибодату риёзатга машғул тутиб, бутун ҳаёти давомида 5 асар битади. Булардан «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний» («Хожа Юсуф Ҳамадоний фазилатлари») асарида устозининг таржимаи ҳоли ва унинг таълимоти ёритилади. А. Ғ. Юсуф Ҳамадоний таълимотини ҳар томонлама бойитиб, амалиётга зикри хуфийани олиб кирди ҳамда хожагонлик тариқатининг 8 тарашха (қонун-қоида)сини шакллантириб берди. А. Ғ. таълимоти кейинги давр йирик суфийлари томонидан ўрганилган ва шарҳқилинган. Мас, «Маҳдуми аъзам» лакаби б-н машҳур бўлган Аҳмад ибн Мавлоно Жалолуддин Хожагий Косоний А. Ғ.нинг 4 васиятини «Рисолаи чаҳор калима» («Тўрт сўз ҳақида рисола») асарида шарҳлаган. А. Ғ. тасаввуфга оид таълимотининг асосий қисми Абдурахмон Жомийнинг устози Мавлоно Саъдуддин Кошғарий (1456 й. в. э.)нинг «Рисола» асарида баён этилган. А. Ғ. қабри Ғиждувон ш.да.

АБДУШУКУРОВ Рустам Ҳақимович (1908.22.12, Каттакўрғон - 1981.21.4, Тошкент) — файласуф олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари д-ри (1965), проф. (1968). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. ТошДУ ва б. олий ўқув юртлари фалсафа кафедраларида доцент (1946 — 57). Ўзбекистон ФА Тарих ва археология (1957 — 59), Фалсафа ва ҳуқуқ (1959 — 64) ин-тларининг қатта илмий ходими, сектор мудири (1971 й.дан), Фалсафа кафедрасининг мудири (1964 — 71). Илмий ишлари миллий масала, мада-ният муаммоларига бағишланган.

АБДУҚАНОМОВ Абдуғани Абдумаликович (1928.27.7, Тошкент) — дирижёр, Ўзбекистон халқ артисти (1974), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Тошкент консер-

ваториясининг симфония-дирижёрлик бўлимини тугатиб (1955), Навоий номли театрда дирижёр. 1960 й.дан Тошкент консерваториясининг опера санъати кафедрасида ўқитувчи, 1985 й.дан проф., 1986 й.дан кафедра мудири. Репертуаридан чет эл, рус, кардош халқлар композиторлари ва, асосан, Ўзбекистон композиторларининг опералари ўрин олган.

АБДУҚОДИР МУҲАНДИС, Абдуқодир Бокиев (1868—Самарқанд — 1934) — халқ меъмори, кошинсоз — Аб.М. 20- й. ларгача Улуғбек мадрасаси равоқининг нураган мадоҳил гулли лавҳаларини кошинлаган. Хизр масжиди, Янги Мадраса, Қўшховуз муаззинхонаси каби биноларнинг кошинкорлик ишларини бажарган. Кейинчалик Самарқанд тарихий обидаларини тиклаш ишларига бошчилик қилган. 30- й.ларда Тиллақори мадрасасининг кошинсозлик ишларини олиб борган. У Бухородаги Минораи калон заҳаларини ҳавозасиз тузатди. Санкт-Петербургдаги Дума биноси, Афғонистондаги Мозори Шариф ва Ўрта Осиёдаги кўплаб меъморий ёдгорликларни тиклаш ишларида қатнашган. Самарқанд Регистонида тошдан «Қуёш соати»ни қурган.

АБДУҚОДИР НАЙЧИ Исмоилов (1888, Қўқон — 1951.22.2, Тошкент) — созанда. Ўзбекистон халқ артисти (1941). 13 ёшидан отаси Исмоил Найчидан Танавор, Ёввойи Чоргоҳ, Дугоҳ, Сувора, Сарбозча, Мирзадавлат, Ажам йўлларини ўрганган. «Сайёр труппа»да Аҳмаджон Қўшнаи, Юсуф Қизиқ, Муҳиддин Қориёқубов, Тарахоним, Уста Олим каби санъаткорлар сафида бўлган. 1926 й.да ташкил этилган «Этнографик труппа» сафида бўлиб, ансамблнинг 1927 й.ги Россия ва Кавказ гастролларида қатнашган. 1928 й.да Самарқанд мусиқа ва хореография и.т. институтида, кейин Ўзбек мусиқа театрида (1929-35) ишлаган. 1935 й.даги Халқаро ракс фестивалида (Лондон) қатнашган ва олтин медалга са-зovor бўлган. Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси (1937 й.)да ва 1930

й.даги театр Олимпиадасида иштирок этган. Халқ куйлари ва мумтоз ўзбек чолғу куйларини фонографга ёздирган. С. Калонов, А. Қодиров, Д. Соатқулов каби етук найчиларга устозлик қилган.

АБДУҚОДИР ЧАЛДИВОР (19- а. ўргалари — Самарқанд — 1910) — меъмор, гишткор, дурадгор, тоштарош. Самарқанддаги Қози калон, Баланд ховуз масжидлари деворини қайта қурган. Хўжа Нисбатдор масжиди, Абдидарун мажмуаси таркибидаги баъзи иморат ва Хўжа Дониёр макбарасини қуришга раҳбарлик қилган.

АБДУҚОДИР ШУКУРИЙ Абдушукур ўғли (Абдушуқуров) (1875—1943) — маърифатпарвар. Самарқанд вилоятида биринчи бўлиб янги усулда мактаб очган. А. Ш. мактаблар учун «Жомиъ ул-хикоят» (1907), «Зубдат ул-ашъор» (1907) каби ўқув қўлланмаларини яратган. М. Беҳбудий б-н биргаликда мактаблар учун дастур тузган. 1917 й. тўнтаришидан кейин ҳам халқ мактаблари ва ўқитувчилар курсларида муаллимлик қилган.

АБДУҚУНДУЗОВ Мухаммадали (1952.14.7, Ўзбекистон тумани Яйпан кишлоғи) — Ўзбекистон (1997) ва Қорақалпоғистон (2000) Республикалари халқ артисти. Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1974). 1974—85 й. М. Уйғур номидаги Сурхондарё вилоят театрида актёр, 1986 й.дан Ҳамза театрида, 1996—98 й.лар Маданият ишлари вазирининг ўринбосари. 1998 й.дан «Ўзбектеатр» ижодий и.ч. бошқармасининг бош директори. Асосий роллари: Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Паратов («Сепсиз қиз»), Икром («Уфк»), Шоқир («Кўрмайин босдим тиконни»), Самовий куч («Тўмарис»), Абдулла Қодирий, Отабек («Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари»), Ҳусайн Бойқаро («Алишер Навоий»), Акбар («Зебуниссо»), Науфал («Муҳаббат султони»), Умархон («Фигон»), Чўлпон («Қундузсиз кечалар») ва б. Шунингдек кўпгина видеофильмларда ўйнаган: Бобур («Бобур»), Навоий («Лайли ва Маж-

нун»), Султонали («Мехробдан чаён»), Чўлпон («Кеча ва кундуз») ва б. Айниқса унинг ижросидаги оғир, вазмин, чуқур ўйга ботган, ўткир нигоҳли Бобур роли актёр ижодида алоҳида ўрин тутди.

АБДУҒАНИЕВ Отағиёс (1859-1927)-бухоролик танбурчи. Шашмақом чолғу йўлларини пухта эгаллаб, ҳар бир мақом куйини ўзига хос услубда ижро этган. 1920 й.дан А. Бухоро Шарқ мусиқа мактабида Шашмақом чолғу (танбур) йўлларидан дарс берган. 20-й.ларнинг бошларида Абдурауф Фитрат ташаббуси туфайли А. ижросидаги Шашмақом чолғу йўллари илк марта но-тага ёзиб олиниб, нашр этилган.

АБДУҒАФУРОВ Абдурайим (1867 — Тошкент — 1950) — халқ устаси, Тошкент бадиий читгарлик мактабининг намоёниси. Биринчи бўлиб мато (бўз)га гул босишда рўян ўрнига ализарин ишлатди. Бухоро ва Қўқон усталаридан янги расмларнинг қолипларини, янги безак ва мужассамотларни келтириб, маҳаллий читгарликка ижодий сингдирди. А. ўз асарлари б-н Ўзбекистонда ўтказилган бир неча кўргазмаларда қатнашди. 1935 й.дан Тошкент бадиий ўқув и.ч. комбинатида дарё берган. 1937 й.да Парижда ўтказилган Халқаро кўргазмада А.нинг асарлари юқори баҳоланди. 30- й.лар охири — 40- й.лар бошларида Москва, Иваново, Серпухов тўқимачилик корхоналари учун чит, сатинга босиладиган гул-қолип намуналарини тайёрлаб берган. 1940 й.да А. рассом В. Криницкий б-н ҳамкорликда қолиплар учун 11 та «Пахта нусха» эскизлар яратди. Бу нусхаларда ғўза баргидан тортиб очилган чанокчака бўлган жараёнлар ўсимликсимон миллий нақшлар негизда ўз ифодасини топган. А. беагаган дастурхон, кир-печ, чойшаб ва б. буюмлар (республика музейларида сақланмоқда) гулларининг ёркинлиги, рангларининг уйғунлиги, мужассамоти б-н диққатни тортади.

АБДУҒАФУРОВ Абдурашид Хўжаевич — (1931.1.15, Тошкент) — адабиётшунос, матншунос. Ўзбекистон

Республикаси фан арбоби (1999), филол. Фанлари д-ри (1970), проф. (1979). Ўрта Осиё давлат ун-тининг филол. ф-тини тамомлаган (1951). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим, етакчи илмий ходим, бош илмий ходим (1958-76; 1981-92), бўлим мудири (1992 й.дан). Ўзбекистон ФА Президиуми қошидаги Чет тиллар кафедраси мудири (1977—81). А.нинг ўзбек мумтоз адабиётининг муҳим илмий-амалий масалаларига бағишланган «Ўзбек демократик адабиётига сатира» (1961), «Навойи сатираси» (1-жилд, 1966), «Навойи ижодида сатира» (2-жилд, 1972), «Зокиржон Фуркат» (1977) каби йирик монографиялари бор. Муқимий, Завқий, Камий, Бобур, Машраб каби қатор ижодкорлар асарларини нашрга тайёрлаган. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1992).

Ас: Қалб қаъридаги қадриятлар, Т., 1999; Муҳаммад Ризо Огаҳий, Т., 1999.

АБДУҲАКИМОВ Қулижон (1876-1968, Бухоро) — рихтагар; хунарни отаси уста Абдуҳакимдан ўрганган. А. манқалдон, зулфин, пулакча, ҳалка, занжирларни мис ва бронзадан ясаганда маҳорат кўрсатган. А. ясаган бадиий буюмлар Ўрта Осиё музейларида сақланмоқда. Булар орасида Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланаётган бронзадан қуйилган манқалдон ва феруза кўзли зулфин диққатга сазовордир.

АБЕЛИЯ (Abelia) — шилвидошлар оиласига мансуб буталар туркуми. 30 дан ортик тури бор. Гули йирик, бир оз қийшиқ (зигморф): косачасининг найчаси туғунча б-н туташган, қайта-қиси 2—5 бўлмали, чангчиси тўртта. Меваси курук, бир чанокли, якка уруғли, учиди косачанинг қайтакиси сақланган. Ўрта Осиёда А.нинг асо-мусо (A. corymbosa) тури учрайди.

АБЕЛЬ (Abel) Нильс Генрик (1802.5.8 — 1829.6.4) — норвег математиги. А. 5даражали умумий тенгламаларнинг радикаллардаги ечимларини текшириб, даражаси 5 ва ундан юқори бўлган ҳарфий

умумий тенгламаларнинг радикалларда ечими йўқлигини исботлади. К. Якоби б-н бир каторда эллиптик функциялар назариясига асос солди. А. кейинчалик ўз номи б-н аталган интегралларни текширди. Маг.да кўп тушунчалар А. номи б-н юритилади. Мас, А. гурухи, А. алмаштириши, А. қаторлари ва х.к. Функциялар назарияси, функцияларни интерполяциялаш назарияси, функционал тенгламалар ва сонлар назариясида А. сезиларли из қолдирган.

АБЕЛЯР (Abelard) Пьер (1079-1142) -француз файласуфи, илоҳиётчиси ва шоири. Схоластик мантиқ асосчиларидан. А. ҳар бир ходисани кўр-кўрона эътиқодга асосланган ҳолда эмас, балки фикр юритиш асосида баҳолашни тарғиб этганлиги учун черков вакиллариининг ғазабига дучор бўлган. А. «ҳа ва йўқ» асарида христиан дин и назариётчилари қарашларининг бир-бирига қарама-қарши эканлигини очиб берган. А. таълимоти 1121 ва 1140 й. лардаги соборларда муҳокама этилган. Универсалий (умумий тушунча) табиати ҳақидаги мунозарада кейинчалик концептуализм деб аталган таълимотни ривожлантирди. А.нинг Элоизага бўлган фожиавий муҳаббати ўзининг «Менинг кўрган-кечирган мусибатларим» автобиографик асарида баён этилган.

АБЕОКУТА — Нигерия жан.-шарқидаги шаҳар. Огун дарёси бўйида. Огун штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 396 минг киши (1993). Т.й. ва шоссе йўллартуғуни. Қ. х. маҳсулотлари (пальма мойи, кола ёнғоғи, какао, цитрус ўсимликлар, банан) етиштириладиган вилоятнинг савдо маркази. Цемент, озиқ-овқат ва б. корхоналари бор. Кўлда газлама тўқилади.

АБЕРДИН — Буюк Британиядаги шаҳар, Шотландияда. Грампиан р-нининг маъмурий маркази. Аҳолиси 211 минг киши (1988). Шим. денгиз бўйидаги порт ва денгиздаги нефть конларининг бошқарув маркази. Балиқ қайта ишланади. Тўқимачилик, кемасозлик,

кимё корхоналари, ун-т (1494), готика собори (1336—1522) бор. 12—14- а. ларда Шотландия қиролларининг қароргоҳи. А. атрофидан гранит қазиб олинади.

АБЕРДИН-АНГУС ҚОРАМОЛЗОТИ - Шотландияда етиштирилган сергўшт зот. А.-А. к. з. АҚШ, Янги Зеландия, Буюк Британия, Аргентина ва б. мам-лакатларда боқилади. Бу зот қора тусли, шохсиз, танаси цилиндрсимон, оёқлари калта, бақувват. Сигирларининг тирик вазни 500—550 кг, букалариники 750—800 кг, баъзан 1000 кг га боради. 15—16 ойлик ахталанган букачалари 450—460 кг гўшт килади. Бўрдоқи қилиб сўйилганда 60% гўшт беради. Ўзбекистонда А.-А. к.з.ни жайдари қорамол зотлари б-н чатиштириш ишлари 60- й.лардан бошланган. Сурхондарё вилояти Узун туманидаги «Боботоғ» ҳамда Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги У. Юсупов номидаги хўжаликларда маҳаллий шароитларда бу зот имкониятларини ўрганиш давом эттирилмоқда (1998).

АБЕРРАЦИОН ВАҚТ - ёруғлик нурунинг Қуёш системасидаги космик жисмлардан Ерга етиб келишига кетган вақт (т). Ушбу $t/499,012$ р тенгламадан аниқланади (сек.); бунда р — космик жисмгача бўлган масофа (астрономик бирликларла ўлчанади). Сайёра, комета ва, айниқса, Ер сунъий йўлдошларининг кўринма ҳаракати жуда катта. Улар кузатиладиганда А.в. ҳисобга олиниб, тегишли координатларга тузатмалар киритилади.

АБЕРРАЦИЯ (лот. aberratio — оғиш) — 1) умумий маънода — меъёрдан оғиш, меъёрдаги қийматлардан фарқланиш; 2) оптик тизимларда — оптик тизимнинг рисоладагидек эмаслиги туфайли тасвирнинг бузилиши; тасвир аниқ чиқмайди, аслига тўлиқ мос келмайди ёки чаплашиб кўринади. А.нинг геометрик, хроматик ва дифракцион турлари фарқ қилинади; 3) астрономияда — ёруғлик манбаи ва уни қабул қилувчи қурилма бир-бирига нисбатан ҳаракатда бўлгани туфайли ёруғлик нурунинг йўналиши ўзгариши.

Ёруғлик А.си оқибатида осмон гумбазида ёриткич (мас, юлдуз)нинг ҳақиқий вазияти бузилиб кўринади; 4) электрон линзалар А.си (қ. Электрон-оптик абerrациялар).

АБЕРАЦИЯ, биол.да — 1) морфология ва физиологияда — одатдаги тузилиш ва функциялардан, яъни нормадан четга чиқиш; 2) генетик а д а — хромосомалар тузилишининг ўзгариши. А. табиий ва экспериментал йўллар б-н вужудга келади. А. икки хил — битта хромосомада ёки хромосомаларо содир бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда хромосоманинг маълум қисми тушиб қолади, жуфтланади ёки улардаги генларнинг жойланиш тартиби ўзгаради, иккинчи ҳолда ногомологик хромосомаларнинг маълум қисмлари ўзаро ўрин алмашинади.

АБЖАД — 1) қадимги араб алифбоси таркибидаги ҳарфлардан тузилган ва ҳар қайси ҳарфнинг сон қийматини эслаб қолиш учун ясалган саккизта сўзнинг биринчиси ва шартли умумий номи. Бу сўзлар: абжад, ҳавваз, ҳутти, каламан, саъуфас, қарашат, саххаз, зазағ. Аслида араб ҳарфларининг мазкур тартиби финикия ва оромий ҳарфларидан келиб чиққан бўлиб, улар муайян сонларни ифодалайди.

Финикия-оромий алифбосида 400 дан кейинги сонларни ифода қилиш учун тав (400) ҳарфига бошқа ҳарфлар қўшилган. Мас, тавкоф (500), тавреш (600), тавшин (700), тавтав (800), тав-тавкоф (900) ва ҳ.к. Араблар эса мазкур саккизта сўзнинг олдинги олтитасини 22 ҳарфдан иборат финикия-оромий алифбоси асосида тузиб, ҳарфларнинг сон ифодаларини 1000 га етказиш учун финикия-оромий алифбосида бўлмаган олтита араб ҳарфларидан А.нинг кейинги икки сўзини (саххаз, зазағ) ясаганлар. Ҳарфларни сонлар б-н ва сонларни ҳарфлар б-н ифода қилиш А. ва жимал ҳисоби исмлари б-н аталиб, қад. вақтларда сонларни, мас, кўпайтириш жадвалини ёдлашни осонлаштирган. Бундан ташқари, Шарқ, шу жумладан ўзбек мумтоз адабиётида бирор муҳим

ҳодисанинг санасини эсда тутишни осонлаштириш учун сонлар ҳарфлар б-н ифодаланган. Ўзбек адабиётида А. дан махфий ёзувлар ёзишда ҳам фойдаланилган. Ўзбек мумтоз адабиётида А. ҳисоби 20- а. бошларигача қўлланган; 2) бошланғич, илк маъносига ҳам эга; 3) мусикада — Яқин ва Ўрта Шарқ мусика илмида товуш (парда, нағма)лар ёзилиши ва уларнинг нисбатлари аниқланишида А. тизимдан фойдаланилган.

АБЖАЛИЛОВ Халил Галиевич [1896.17(29)9 - 1963.18.3] - татар актёри. Актёрлик фаолиятини «Ширкат» труппасида (1916) бошлаган. Оренбургда «Шарқ театри»га асос солди (1919). 1920—23 й. ларда Бухоро ва Хивада ўзбек ҳаваскор театрларини тузишда қатнашди. 1928 й.дан Ш. Камол номидаги театр (Қозон)да ишлади. Халил (Ш. Камол, «Қарға иниди»), Хўжа Насриддин (Исанбет, «Хўжа Насриддин»), Ҳофиз (Баттол, «Рўмолга битилган мактуб»), Қирол Лир (У. Шекспирнинг шу номли асари) каби йирик ролларни ижро этган. А. 1924—27 й.ларда ўзбек ки-ностудияси фильмларида қатнашган.

АБЗАЛ (форс. — асбоб, иш қуроли) — 1) ишлаш, ясашда фойдаланиладиган асбоб: саргарошлик А.лари — устара, қайроқ, ойна ва б.; дурадгорлик А.лари — теша, пойтеша, ранда, арра ва б.; 2) отарава А.лари — эгар, юган, бўйинтурук ва б.

АБЗАЛОВ Мелис Орипович (1938.18.11, Тошкент) — кинорежиссёр ва актёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1987). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1961). 1961—62 й.лар Ёш томошабинлар театрида актёр. 1962—65 й. лар «Ўзбекфильм» киностудиясида реж. ассистенти, кейинчалик реж. ва актёр, 1989 й.дан «Ватан» киностудиясининг бадий раҳбари. А. ижодига комедия жанридаги фильмлар яқин бўлиб, улар ўзига хос миллий бўёқларга бойлиги, характерларнинг тўлиқ очилганлиги б-н ажралиб туради. Фильмларида энгил лирика ўткир сатирик эпизодлар

б-н уйғунлашиб кетади. А. актёр сифатида Абдулла («Еттинчи ўк»), Оллоёрбой («Инсон қушлар ортидан боради»), Эшон Зайнулло («Кўкон воқеаси»), Қорашоҳ («Арслоннинг саргузаштлари») ва б. образларни яратган. Реж. сифатида «Чинор остидаги дуэль», «Сунунчи», «Келинлар кўзғолони», «Армон», «Майсаранинг иши», «Кўзларим йўлингда», «Ўтган кунлар» каби фильмларни ишлаган.

АБЗАЛОВ Рем Абзалович (1914 — Тошкент — 1983) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Ўқчи рогага қомандирлик қилган (1942—45). А.га Венгрияда, 1944 й. нинг окт. ойида Дунай бўйидаги Дунапатай р-ни учун бўлган жанглarda кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон ун-вони берилган. Урушдан сўнг Тошкентга қайтгач, туман ҳарбий комиссариатида (1945—60), Тошкент электротехника техникумида (1969) ишлаган. Тошкентдаги Ҳарбийлар қабристонининг қаҳрамонлар хиёбонида дафн этилган.

АБЗАЦ (нем. absatz — ич, орқа томон сурмок) — қ. Хатбоши.

АБИДЖАН — Кот-д'Ивуардаги шаҳар (1960—83 й.ларда пойтахт) ва асосий порт. Абиджан департаментининг маъмурий маркази. Гвинея қўлтиғи соҳилида. Майд. қарийб 20 км². Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 2 млн. киши (1985), асосан африкаликлар. А.— Африкадаги замонавий шаҳарлардан. А.га 19- а. нинг 80-й.ларида французлар асос солган. 1934 й.дан Франциянинг Фил Суяги Қирғоғи мустамлакасининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг ташқи савдоси А. орқали олиб борилади. А. Фарбий Африканинг энг йирик портларидан бири, халқаро аэропорт бор. Озиқ-овқат, нефтни қайта ишлаш (Фарбий Африкадаги энг катта нефтни қайта ишлаш з-ди), енгил саноат корхоналари мавжуд. Ун-т, Дакардаги Қора Африка ин-тининг филиали, бир неча театр, кутубхоналар, радиостанция, телемарказ ва б. бор.

АБИДОС (юн., ҳоз. араб. Арабат ал-Мадфунаҳ) — Қадимги Миср давлатининг энг қўхна шахри ва линей марказла-

ридан бири. Афсонага кўра, А.да Осирис ўлдирилган ва ўша ерга дафн этилган. Ўрта подшолик даври (мил.ав. 2- минг йиллик)да ер ости дунёси худолари, айниқса Осирисга сиғиниш жойи бўлган. Шу муносабат б-н марҳумни дафн этиш, зиёрат қилиш ва марҳумга бағишланган ёзувлар битиш айна ўша шаҳарда удумга айланиб тарқалган. А.да ҳозиргача некрополь ва ибодатхоналар сақланган.

АБИОГЕН ТАБИАТ - географик қобик тараққиётининг органик дунёсиз утган дастлабки даври табиати. Ер тараққиётининг архей ва протерозой эонларида табиат А.т. бўлган. А.т. 2,5—3 млрд. йил давом этган деб тахмин қилинади. Бу даврда табиат Ер пўстидаги бирламчи тоғ жинслари, ҳаво ва сувлардан ташкил топган. ғоз. вақтда Ой, Уторуд (Меркурий) ва Зухра (Венера) сайёралари табиатини А.т. дейиш мумкин.

АБИОГЕНЕЗ (юн. а— инкор қўшимчаси, био... ва genesis — келиб чиқиш, пайдо булиш) — тирик табиатда мавжуд бўлган органик бирикмаларнинг организм иштирокисиз нобиологик йўл б-н ҳосил бўлиши. Кенг маънода А.— тирик мавжудотларнинг пайдо бўлиши, яъни ҳаётнинг вужудга келиши ҳақидаги замонавий назариядир. А. тўғрисидаги энг қад. тушунчалар жуда содда бўлиб, тирик мавжудотлар анорганик ёки органик улик моддалардан ўз-ўзидан пайдо бўлади, деган фаразга асосланган эди. Тирик мавжудотларнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши тўғрисидаги тушунчаларга 1861 й.да Л. Пастер узил-кесил зарба берди. Аммо А. тўғрисидаги замонавий назария органик моддаларнинг анорганик моддалардан синтезланиши, пировард натижада ҳаётнинг А. орқали пайдо бўлишини инкор этмайди, А. И. Опарин ва б. кўпгина олимларнинг фикрича, Ерда ҳаёт узок давом этган кимёвий жараёнлар натижасида Ер тараққиётининг муайян босқичида пайдо бўлган. Қад. геологик даврларда Ердаги шароит (т-ра, атмосфера таркиби, нурланиш) органик моддаларнинг А. синтезланиши учун

кулай бўлган. 20- а. ўрталарида оксил ва б. органик бирикмаларнинг Ернинг қад. геологик даврлардаги шароитида абиоген йУл б-н синтезланиши тажрибада ишбот этилди (қ. Ҳаёт, Биогенез).

АБИОТИК ОМИЛЛАР, муҳитнинг абиотик омиллари (юн. а — инкор қўшимчаси ва bios — ҳаёт) — муҳитнинг тирик организмларга таъсир этувчи но-органик омиллари (иклим, т-ра, намлик, радиация, тупроқнинг шўрхоклиги ва б.) мажмуи. А.о. кимёвий (ҳаво, сув, тупроқ таркиби), физикавий (куёш ва космик радиация, ёруғлик ва иссиқликнинг тақсимланиши, ҳаво оқимлари гравитацияси, сув алмашинуви қонуниятлари ва х.к.) омилларга булинади. Тирик организмлар тури, зоти ёки навининг уз ареали чегарасидаги сони ва тақсимланиш даражаси организмларнинг яшаши учун зарур ҳисобланган, аммо энг кам миқдордаги чекланган А.о.га боғлиқ. Тирик организмлар тараққиёт жараёнида муҳитнинг А.о. таъсирига мослашиб боради. Омиллардан айримларининг ортикча еки камлиги тирик организмларнинг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир кўрсатади (яна қ. Биотик омиллар).

АБИССАЛ (юн. abyssos — тубсиз) — денгиз тубининг 3000—6000 м чуқурликка тўғри келадиган қисми. Океан тубининг 75% га яқин қисмини эгаллайди. А.да яшаш муҳити турғун, ҳарорат 1—2°, сувнинг шўрлиги 35‰, гидростатик босими 300—600 атм га яқин, бутунлай қоронғи бўлади. Куёш нури етиб бормаслиги туфайли А.да яшил ўсимликлар бўлмайти, ҳайвонлардан океан юзасидан чўкадиган детрит ҳолидаги органик қолдиқлар ва б. ҳайвонларнинг мурдаси б-н озикланадиган голотуриялар, денгиз юлдузлари, денгиз нилуфарлари, айрим икки тавақали моллюскалар, кўп тукли чувалчанглар, қисқичбақасимонлар, булутсимонлар ва бир қанча балиқлар учрайди. Микроорганизмлар сапрофит бактериялар ва айрим замбуруғлардан иборат. А.да доимий ҳаёт кечиради-

ган кўпчилик организмлар гидростатик босимнинг ўзгаришига жуда сезгир бўлганидан сувнинг саёз жойларида учрамайди.

АБИССАЛ ЁТҚИЗИҚЛАР - ҳоз. замонда Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанлари тубининг қатта (90%) қисмида ҳосил бўлган чўқиндилар. Бундай ётқизиклар кўпинча 3 км дан ортик чуқурликда оксидланиш муҳитида пайдо бўлади. А.ё.: 1) майда ҳайвон организмларининг скелетларидан; 2) қуруқликдан шамол ёки денгиз оқими натижасида келтирилган минерал заррачалардан, сув ости ва сув усти вулкан жинсларидан, космик чанглардан ташкил топади. Сув организмларининг океан тубида тезда парчаланиб кетиши учун кимёвий шароит бўлмаса, у ҳолда органик балчиқлар ҳосил бўлади. Лекин организмлар океан тубида кам бўлса ёки оксидланиш муҳитида уларнинг скелетлари тезда эриб кетса, у ҳолда кўпроқ аорганик минерал ётқизиклар вужудга келади. Агар бу ётқизиклар таркибида темир бўлса, темирнинг оксидланиши натижасида лой чўқиндилари қизил рангга бўялади.

АБИССАЛ ТЕКИСЛИКЛАР - чекка денгизларнинг океан сойликлари ва ботикларидаги чуқур сув ости ясси ва сертепа текисликлари. Океан қаъри ва ўтиш зонасида кенг тарқалган: Ясси А. т. океан ва чекка денгиз сойликларининг четки қисмига тўғри келади. Сертепа А. т. океан тубининг қатта қисмини эгаллайди. Ясси А. т. Атлантика океанида кўп тарқалган. Сертепа А. т. рельефининг парчаланганлиги б-н ажралиб туради. Сертепа А. т. Ҳинд ва Тинч океанларида Атлантика океанига нисбатан кўпроқ учрайди.

АБИССИНИЯ — Эфиопиянинг ғайри-расмий номи, аслида бу сўз арабча «ал-ҳабаша» сўзидан келиб чиққан. Шарқ халқлари жуда қадим замонлардан Ҳабаша, Ҳабашистон деб атаб келган, баъзи адабиётларда ҳозир ҳам шундай аталади.

АБИТУРИЕНТ (лот. abiturienti — ке-

тишга отланган) — кўп мамлакатларда ўрта ўқув юртини тамомлаётган киши. А. сўзи 50- й.лар охиридан янги маъно касб этиб, олий ўқув юртига кирувчи маъносида ҳам ишлатила бошлади.

АБКАЙК — Саудия Арабистони шарқий қисмидаги шаҳар. Аҳолиси қарийб 10 минг киши. Т.й. станцияси. Яқин Шарқда нефть қазиб олинadиган муҳим марказлардан (қ. Форс қўлтиғи нефть-газ ҳавзаси). А.дан турли томонга 6 та магистрал нефть қувири тортилган, жумладан Арабистон я.о. ни кесиб ўтувчи «Таплайн» нефть қувири Ливаннинг Сайда ш.гача боради. Нефть кимёси саноати ривожланмоқда; олтингугурт ишлаб чиқарувчи 3-д бор.

АБЛАЙҲОН (? - 1781) - козоқларнинг Ўрта жуз (Ўрда) султони, хони (1771 й.дан). 1740 й.дан Россия фуқаролигига ўтишга мажбур бўлди ва Россия б-н савдо муносабатлари олиб борди. Ўрта жуз, қисман Катта жуз козоқларини, кирғизларнинг баъзи уруғларини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштиришга эришди.

АБЛЯЦИЯ (қад. лот. *ablatio* — олиб кетмоқ) — 1) қайноқ газ оқимининг қаттиқ жисм сиртидан моддаларни сидириб кетиши (эрозия, сублимация, эриш туфайли). Космик аппаратлар ва элтувчи ракеталарнинг бош қисмлари атм.га кирганда уларни химоя қилиш тадбири, шунингдек ракета двигателлари камераларининг совитилиши А.га асосланади; 2) музлик ёки қор қопламанинг эриши, буғланиши ёки механик парчаланиши (шамол учуриши, айсбергларга ажралиши ва ҳ.к.) натижасида массанинг камайиши. Асосан иқлимий омилларга боғлиқ. Намоён бўлишига қараб А.нинг 3 та тури фарқ қилинади: муз ости, ички ва юза А. Муз ости Ахи Ернинг ички иссиқлиги муз остига чиқишидан, ички А. музнинг ишқаланиши, сув ва ҳаво циркуляцияси натижасида, юза А. эса асосан қуёш радиациясидан вужудга келади. «А» атамаси баъзан «юза қатламнинг ювилиши» синоними сифатида ишлатилади.

АБО (араб. — жун мато) — эркакларнинг узун устки кийими (қалта енг, пахтасиз, авраси жун ёки ип матоли). Қадим Шарқда уни кўпинча қаландар ва дарвишлар кийган. А.Туркистонга ислом динининг тарқалиши натижасида кириб келган. У тўн маъносида 7- а.дан маълум. А. номи туркий адабиётда 14- а. шоири Сайфи Саройининг «Гулистон» асарида кийим маъносида тилга олинган. Бу кийимни 14—15- а.ларда юқори табақа кишилари кийган. 20- а.нинг 20- й.ларигача Самарқанд ва Бухоро амалдорлари қимматли газламалардан кашта тикиб, тошлар қадаб безатилган А. кийган. А.нинг ноёб намуналари музейларда сақланмоқда. 20-а.нинг 70—80- й.ларидан санъаткорларнинг сахна кийими сифатида кийиши урф бўлди.

АБО — Финляндиядаги Турку ш.нинг шведча иккинчи расмий номи.

АБОЛИЦИОНИЗМ (лот. *abolitio* -йўқотиш, бекор қилиш) — 1) бирор қонунга барҳам бериш учун қилинадиган ижтимоий ҳаракат; 2) негрларни Куллидан озод қилиш ҳаракати. А. 18- а. да АҚШ, Франция ва Буюк Британияда пайдо бўлиб, 19- а.нинг 1- ярмида авж олган. АҚШдаги А. жамиятлари қулдорликка қарши тарғиботни кучайтир-дилар. А. зиёлилар, фермерлар ва ишчиларни бирлаштирди. У 1861—65 й.ларда АҚШда бўлиб ўтган фуқаролар урушини тайёрлашда муҳим роль ўйнади. Бу уруш натижасида АҚШ жан.даги қулдорликка чек қўйилди; 3) Буюк Британия, Франция ва б. айрим мамлакатларда мустамлакалардаги қулдорликни бекор қилиш учун олиб борилган кураш ҳаракати.

АБОНЕМЕНТ (франц. *abonnement*) — бирор нарса (театрдаги ўрин, кутубхона, телефон ва ш.к.)дан муайян муддатгача фойдаланиш ҳуқуқи, шунингдек бу ҳуқуқни берувчи ҳужжат. Кутубхона А.и китобхонларга матбуот асарларини маълум муддат давомида кутубхонадан ташқарида фойдаланиш ҳуқуқини беради.

АБОНЕНТ (франц. *aboné* — обуна

бўлмоқ) — абонентдан фойдаланувчи шахс ёки муассаса, ташкилот.

АБОНЕНТ ЙЎЛИ, телефон алоқа йўли — муассаса ва хонадонларга ўрнатилган телефон аппаратини икки симли кабель телефон ст-яси б-н боғловчи алоқа линияси (йўли). Уч қисм: магистрал, тақсимлаш ва бевосита улаш қисмларидан иборат. Магистрал қисм ст-ядан то ташқи тақсимлаш қутисигача ер остидан ўтказилади. Тақсимлаш қисми ташқи тақсимлаш қутисидан ички (хона ичидаги) тақсимлаш қутисигача тортилади. Бевосита улаш қисми ички қутини абонентнинг телефон аппарати б-н боғлайди. Телеграф ст-яси б-н аппарат ўртасидаги алоқа йўли ҳам А.й. деб аталади. А. й. шаҳарларда 1—2 км дан ошмайди. Қишлоқ шароитида ва шаҳар четида очик сим йўллари ҳам А. й. сифатида ишлатиш мумкин.

АБОНЕНТЛАР ТЕЛЕГРАФ АЛОҚАСИ — телеграф аппаратлари орқали корхона ва муассасалар ўртасида мустақил телеграф алоқаси ўрнатиш. А.т.а. ўрнатиш учун автомат ёки дастаки телеграф ст-яси ва телеграф аппаратларидан ташқари махсус чакириш ва рақам териш мосламалари ҳам бўлиши керак. Телеграф аппаратлари алоқа линияси (йўли) орқали телеграф ст-ясига уланади. Телеграф ст-ясининг ишлаш тарзи автомат телефон станция (АТС)нинг ишлаш тарзидан фарқ қилмайди. А.т.а. ахборотларни кеча-кундуз айир-бошлаш имкониятини беради (яна қ. Телекс).

АБОРДАЖ (франц. *abordaе, bord* — кема борти — қири) — эшкакли ва елканли кемалар бир-бирига яқин келганда, иккала томон аскарларининг кемаларга ўтиб, юзма-юз жанг қилиш усули (19-а.гача). А. усули эшкакли қайиқлар б-н ҳам қатта кемаларга нисбатан одатда тунда қўлланилган. Артиллериянинг узок, масофага ўқ узиш ва тез отиш қобилияти кучайиши, тез-юрар кемаларнинг пайдо бўлиши туфайли А. ўз аҳамиятини йўқотган.

АБОРИГЕН ҒЎЗА (лот. *aborigine* —

аввалдан) — ғўзанинг чекланган ҳудудда ўсадиган тур, хил ва формалари. Мексиканинг шим.-ғарбида ўсадиган давидзон ғўзаси, Галапагос о.нинг унумсиз тошлоқ зоналарида ўсадиган клоцш ғўзаси, фақат Бразилия тоғларида учрайдиган мустелинум ғўзаси А.ғ. турларига киради. Барча ёввойи А.ғ. турлари қимматли генетик материал бўлиб, қатор фойдали хўжалик хусусиятларига эга (қурғоқчиликка, шўрга, паст т-рага чидамли ва х.к.), шунинг учун улардан генетика-селекция ишлари амалиётда кенг фойдаланилади.

АБОРИГЕНЛАР (лот. *aborigine* — қадимдан, бошдан) — 1) бирор мамлакат, ўлканинг қадимдан ўша жойда яшаб келаётган туб аҳолиси. Қад. Рим ривоятларига кўра, Апеннин тоғлари этакларидаги Лацияда яшовчи қад. қабила А. деб аталган; 2) ўсимлик ва хайвонларнинг бир жойнинг ўзига қад. дан хос бўлган маҳаллий, жайдари нав ва зотлари (қ. Автохтонлар).

АБОРТ (лот. *abortus* — бола ташлаш) — аёлларда ҳомиладорликнинг дастлабки 28 ҳафтасида бачадондан ҳомила тушиши, 28 ҳафтадан илгари туғилган бола яшмайди. А. эрта (ҳомиладорликнинг 12 ҳафтаси ичида керакли даво чоралари кўрилмаганда бола тушиши) ва кечикиб (13 — 27 ҳафта ичида бола тушиши) содир бўлиши мумкин. А. сунъий ва ғайрихитиёрый А.га бўлинади. Сунъий А. (бола тушириш) аёлнинг ўз истаги ёки соғлиғига қараб ҳомиладорликнинг 12-ҳафтасига қадар, тиббий сабабларга кўра эса бундан кечроқ муддатларда туғруқхоналарда ўтказилади. Ғайрихитиёрый А. (бола ташлаш) сабаблари: 1) ўткир ва юқумли касалликлар, мас, терлама, безгак, бруцеллез, захм ва б.; 2) она б-н ҳомила қони резус факторинг мос келмаслиги (она қонида резус фактор манфий, ҳомилада эса мусбат бўлиши); 3) умумий касалликлар (юррак, қон томирлари, ўпка ва нафас аъзолари, буйрак, эндокрин без касалликлари); 4) жинсий аъзо касалликлари (тухумдон фаолиятининг бузилиши); бунда сарик

тана гормони кам ишланиб чиқиб, бачадон мускулларини қисқартирувчи омиллар, жумладан фолликулин кучайиб кетади, натижада А. рўй беради; 5) ички жинсий аъзоларнинг турли сабаблар б-н яллиғланиши; 6) аёл таносил аъзосининг етарли ривожланмаганлиги (инфантилизм); 7) турли шикастлар (ҳомиладорлик вақтида йиқилиш, оғир юк кўтариш, лат ейиш ва ҳ.к.); ҳомиладорнинг бирор нарсадан каттик қўрқиши, ҳаяжонланиши. Ғайриихтиёрий А. ҳомиланинг бачадондан кўчиш даражасига қараб турлича бўлади. А. хавфи туғилганда бел оғриб, жинсий аъзодан бир оз қон келади, бачадон ҳомила муддатига номувофиқ катталашади; тўғри даво қилинса, ҳомиладорликни сақлаб қолиш мумкин. Бошланаётган А.да оғриқ сезилиб, қон келади, бачадон таранглашиб; бунда ҳам ҳомила тирик бўлса, ҳомиладорликни сақлаб қолиш мумкин. Жадаллашган А. да лахта-лахта қон келади, бачадон таранглашади, қисқаради. Чала А.да ҳомила бутун чиқмай, унинг кўчмаган қисмлари бачадон ичида қолиб, қон кўп кетади, бачадон ҳомиладорлик муддатига нисбатан кичик бўлади. Тўлиқ А. да ҳомила бутун тушади; шунга кўра қон келиши тез тўхтайдди, бачадон кичрайдди. Ҳомила нобуд бўлиб, бачадон қисқариши жуда суст борса, ҳомиланинг ажралиши ва тушиши узок чўзилади. Бундай ҳолларда бачадондан узок вақтгача қон кетади (чўзилган А.). Баъзан ҳомила бачадон деворидан кўчади-ю, лекин бачадон бўйни каналининг ташки тешиги ёпиқ бўлса, бўйин каналида тўхтаб қолади (бачадон бўйнига бола тушиши). Баъзан ҳомила нобуд бўлса ҳам (бачадон қисқармаса) тушмайди. Атрофидаги сув шимилиб, ўзи бужмайиб, мўмиёсимон бўлиб қолади (ёпишиб қолган А.). А. га инфекция сабаб бўлганда, инфекция ҳомилани зарарлаб, бачадон ва б. жинсий аъзолар ҳамда қорин пардаси яллиғланади, ҳомиладорнинг иситмаси кўтарилади. Септик А. да эса микроблар она организмга қон орқали тарқалади, беморнинг

аҳволи оғир бўлади; ўз вақтида чора кўрилмаса, она нобуд бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда касалхоналардан ташқарида аборт қилиш (жиноий А.) тақиқланади ва жиноят ҳисобланади. Аёлни А. га мажбур этган шахслар ҳам жиноий жавобгарликка тортилади.

Ҳайвонларда бўғозликнинг бевакт туғалланиши, бола ташлаш. А.нинг келиб чиқиш сабабларига қараб юқумсиз, юқумли ва инвазион турлари бор. Юқумсиз А. асосан, урғочи ҳайвонлар жинсий аъзоси функциясининг бузилиши ва ташқи муҳитнинг таъсири (витамин ва минерал моддалари кам бўлган, чириган, моғорлаган, ачиган ем-хашак едириш, урилиш, қисилиш, оғир ишларда ишлатиш каби механик таъсир) натижасида содир бўлса, юқумли А. бруцеллёз, трихомоноз ва б. касалликлар натижасида рўй беради. Инвазион А. эса пироплазмоз, гель-минтозлар натижасида организмнинг заҳарланиши ва заифланишидан келиб чиқади.

Қураш чоралари: чорва молларини боқишда, сунъий қочиришда, бўғозлик даврида зоотехника ва ветеринария қоидаларига тўлиқ риоя қилиш ва ҳ.к.

Ад: Қодирова А. А., Акушерлик, Т., 1994.

Асолат Қодирова, Абдулла Қуранбоев.

АБОРТИВ ИНФЕКЦИЯ — 1) (тиббиётда) юқумли касалликнинг рўй-рост юзага чиқмай, қисқа вақт давом этиши; 2) (микробиологияда) бактерия хужайрасига бактериофаг юктирилгач, фаг зарраларининг кўпаймаслиги, бактериянинг эриб кетмаслиги. Бактериялар хужайрасини турли моддалар б-н дориллаш, оч қолдириш, кальций ионларининг бўлмаслиги уларда фагнинг кўпайишига тўсқинлик қила олади.

АБР (форс. — булут) — безак тури. Тарҳи булутсимон кўринишда; амалий безак санъатида, жумладан, абрбанди усулида тайёрланадиган газламалар (шойи, аглас), меъморлик, кулоллик, муковасозликда айниқса кўпроқ учрайди.

АБРАЗИВ АСБОБЛАР (кескичлар) -абразив материаллардан маълум шаклда тайёрланадиган асбооблар. А.а.нинг қаттиқ(мас, силлиқлаш доираси, қайроқтош) ва юмшоқ (мас, жилвир латта) хиллари бўлади. Булар металл, тош, шиша, тахта, резина, чарм, мрамар каби табиий ва сунъий материаллар сиртини силлиқлашда ҳамда тоғ жинсларини пармалашда ишлатилади. Ўзбекистонда А.а. ишлаб чиқарадиган Тошкент абразив 3-ди бор.

АБРАЗИВ ИШЛОВ БЕРИШ - абразив асбооблар ёрдамида металлар, шиша, ёғоч ва б. материалларга механик ишлов бериш. А.и.б. жумласига силлиқлаш ва ялтиратиш, хонинглаш, ишқалаш, чархлаш, ўлчамига етказиш ва б. усуллар киради (яна қ. Абразив материаллар).

АБРАЗИВ МАТЕРИАЛЛАР, абразивлар (лот. abrasio — киртишламок) — майда донатор ёки кукунсимон қаттиқ материаллар. Улардан чархтош, жилвир, қайроқ ва б. тайёрланади. Аб.м. табиий ва сунъий хилларга бўлинади. Олмос, корунд, кварц ва б. табиий; электр корунд, кремний карбид (карборунд), бор карбидлар сунъийдир. Саноатда сунъий Аб.м. кенг қўлланилади. Сунъий корунд ёки электр корунд, асосан, алюминий (Ш)-оксиддан иборат, у табиий жинслар (гилтупроқ ва б.)ни электр печларда эритиб олинади. Электр корунд жуда қаттиқ материал, 2050°С гача т-рага чидайди. Бирмунча қовушоқ, ўткир киррали доначалар тарзида уваланади. Электр корунд таркибида алюминий (Ш)-оксид кўпайса, қаттиқлиги ва қовушоқлиги ортади. Таркибидаги алюминий (Ш)-оксиднинг миқдорига кўра электр корундлар икки хил бўлади: 1 — оқ электр корунд (98 — 99%, шартли белгиси — ЭБ), 2 — нормал электр корунд (91%дан кам эмас, шартли белгиси — Э). Кремний карбид электр печда кум ва тошқўмир аралашмаларига кремний карбид ҳосил бўлишини тезлаштирувчи кўшимча материаллар қўшиб, 1800 — 1850°С гача қиздириб олинади. Кремний карбид электр корундга нисба-

тан ҳам қаттиқ, ҳам мўрт. Кремний карбид икки хил бўлади: 1 — қора кремний карбид (кум — 95% дан 97% гача, шартли белгиси — К4), 2 — кўк яшил кремний карбид (кум — 97%, шартли белгиси — К4). Бор карбид қаттиқлиги олмосга якин материал. У техник борат кислота ва нефть коксидан иборат шихтани эритиб олинади. Кўнғир-қора рангли кукун тарзида ишлаб чиқарилади.

Абразив асбообларнинг хиллари: 1 — Ясси силлиқлаш доираси; 2 — конус доира; 3 — ўймали диск; 4 — силлиқлаш диски; 5 — ҳалка; 6 — цилиндрик косача; 7 — конуссимон косача; 8 — минераллар учун мўлжалланган цилиндрик; 9 — цилиндрик силлиқлаш каллаг; 10 — конуссимон; 11 — гумбазеимон; 12 — шарсимон; 13 — квадрат шаклли чўзинчок; 14 — уч киррали; 15 — доиравий; 16 — пичоксимон; 17 — трапеция шаклли; 18 — кавариқ-ботик; 19 — хонинглаш учун мўлжалланган қайроқтош.

Аб. м.нинг асосий кўрсаткичлари: қаттиқлиги (МН/м²), мустақамлиги ва қовушоқлиги, абразив доналарининг шакли, абразивлик (жилвирлаш) хусусияти, донаторлиги.

АБРАЗИВ-ИМПУЛЬСЛИ ИШЛОВ -қ. Ультратовуш билан ишлов бериш.

АБРАЗИВ-СУЮҚЛИКЛИ ИШЛОВ - таркибида эримаган абразив доналар бўлган суюқлик оқимини ишланадиган сиртга катта тезликда йўналтириб, олдинги ишловдан қолган изларни йўқотиш. Бу усул қуйма ва тобланган металларни турли сиртки шикастлардан тозалашда қўлланилади.

АБРАЗИОН ПЛАТФОРМА (эскирган) — қ. Абразивон терраса.

АБРАЗИОН ТЕРРАСА - абразия натижасида ҳосил бўлган денгиз тубининг соҳил қисми. А.т.нинг кўндаланг қисми кавариқ эгри чизикдан иборат бўлиб, қирғоқда қиялиги кам. Қадимги А.т. кўмилган (сув остида қолган) ёки денгиз сатҳидан кўтарилган бўлади. Бир неча кўтарилган А.т. мажмуи террасаланган текисликларни ҳосил қилади.

АБРАЗИЯ (лот. abrasio — кириш) — бирор аъзо бўшлиғидаги массани унинг ички девори б-н бирга кириб олиб ташлаш; мас, бачадон шиллик қаватини кириш; А. аборт чоғида бачадонда ҳомила бўлаклари қолганда, плацентар полип туфайли қон кетганда, туғруқдан сўнг йўлдош ёки ҳомила пардаси бўлаклари қолганда қўл б-н тозалаш имконияти бўлмаган ҳолларда қўлланилади. Таносил аъзолари яллиғланганда, бачадон фибромиомасида, бачадондан ташқари ҳомиладорликда, исатма б-н кечадиган абортда А. қилинмайди.

АБРАЗИЯ (геологияда) — тўлқин таъсирида денгиз, қўл ва йирик сув омборлари қирғоғининг емирилиши ва текисланиши. Емирилишдан пайдо бўлган жинслар сув б-н ювилиб денгиз тубига чўкади. А. тезлиги қирғоқнинг геологик тузилиши ҳамда тўлқин кучига боғлиқ. А. натижасида абразион терраса пайдо бўлади. Абразион терра-санинг кенгайиши натижасида А. аста-секин сўнади.

АБРАМОВ МУЗЛИГИ - Олай тизмасининг жан. ён бағридаги музлик. Кўксув (Кизилсувнинг ирмоғи) ҳавзасида. Майд. 22,8 км², уз. 10 км. Музликнинг тўйиниш ҳавзаси кенг муз ҳосил бўлиш минтақаси — циркдан иборат. Музлик 4960 м баландликдан бошланиб, музлик тили 3600 м баландликкача тушади. Аб.м.нинг энг қалин жойи 160 — 170 м, ўртача қалинлиги 110 м. Музлик тилининг ҳаракат тезлиги суткасига 20 — 30 см, лекин ҳар 10—11 й.да бир марта музлик тилининг ҳаракати суткасига 2 м га етади. 1972 — 73 й.ларда музлик тилининг қуйи қисми 625 м га сурилган.

Аб.м.да 19-а. охиридан мунтазам тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

АБРБАНД — атлас ва шохининг танда ипига маҳсус усулда гул (нақш) чизиб, бўяб берувчи уста.

АБРБАНДИ (форс-тож.) - атлас, шойи танда ипларига гул (нақш) солиш усули. Бу усул қўл меҳнатига асосланган: нақшдор қилиб бўяладиган танда ипларини олдин қатқозикка ўраб, ҳар 40 — 50

— 60 ливити бир қат қилиб қатланади. Унинг орасига абрбанди чўпса солиб, қўлқозикларга таранг тортиб боғлаб, ливитлари ёзилади. Кейин танданинг юзи бўйлаб гуллар чизилади. Бу гуллар бир неча рангда бўлиши ва ҳар бир ранг алоҳида босқичма босқич бўялиши лозим: ливитларнинг бир рангда бўяладиган жойлари очиқ қолдирилиб, бошқа жойлари абр иплар б-н ўраб бўғилади ва бўёкка солиб бир неча минут сақланади. Ипакка ранг яхши сингиши учун аччиқтош эритмаси (аччиқкозон)га солиб олинади ва қуритилади. Сўнг бўёк ичган ливитлар бўғилади, бошқа ливитлари ечилиб, иккинчи хил бўёкка бўяладиганлари очиқ қолдирилиб, бошқалари яна маҳкам бўғилиб, бўёкка солинади ва х.к. Танда ипининг абр бўғилмай қолган, аммо майда гуллар тушадиган жойи коса бўёкда бўялади. Танданинг ҳаммаси бўялиб, аччиқтошга солиниб қуритилгач, жуфтланган ливитлар қайта тортилади. Гул берилган нахлар (энига) ёзилади ва матонинг бутун гули тўлиқ шакл олади. Гул солинган тандага гула кўтариб, тигдан ўтказилгандан сўнг, тўқиш учун дастгоҳга солинади.

АБРБАНДИ ЧЎПСА (форс.) - абрбандичмлик ишида қўлланиладиган асбоб (уз. 2 м, йўғонлиги 20 см бўлган силлиқёғоч — чўп). Ишлатилиши: икки А.ч. абрбанди қилиш учун қатланган танда қати орасига солиниб, икки четига келтирилади, икки учидан тирқиш ип боғлаб, қўлқозикларга тортилади, остига тиргак қўйилади ва унга танданинг ливитлари ёйиб қўйилиб, юзига гуллар чизилади.

АБРБАНДҲОНА — атлас ва шойи танда иплари бўяладиган корхонанинг абрбанд (уста) ишлайдиган бўлими.

АБРЕКЛАР (осетинча абираег, абрег — дарбадар, йўлтўсар сўзидан) — ўтмишда Шим. Кавказ халқларида уруғ даргоҳидан ҳайдалиб, саргардонлик ва йўлтўсарлик б-н ҳаёт кечирган кишилар. Рус империяси Шим. Кавказни босиб олган вақтлардан рус босқинчиларига

карши якка ҳолда курашганларнинг барчаси шу ном б-н аталган.

АБРИ БАҲОР (форс- булут) - китобат санъатида кўлэзма китоб саҳифаларини безаш санъати; шунингдек шу усулда яратилган тасвир. Махсус идишдаги дарахт елимнинг сувдаги эритмасига елим ва бошқалар б-н аралаштириб тайёрланган турли рангдаги бўёқлар мўйқалам ёрдамида навбати б-н (тўқ рангдан оч рангга қараб) со-илади. Махсус тароқ воситасида турли расм (тасвир)лар ҳосил қилиб таралган елим юзасидаги бўёқлар устига сур қоғоз ёпилади; бир неча дақиқадан сўнг у охишта олиниб, қоғоздаги суюқлик оқиб тушиши учун бир учидан осиб қўйилади, кейин соя жойда қуритилади. А.б.нинг эгри-бугри чизикли мавҳум гулларида ташқари мужассамотга усталар турли хандасий шакллар, ўсимликсимон мавзулар, ҳатто шеърий парчалар ҳам киритишган. А.б. гуллари бири иккинчисини такрорламаган. Фақат моҳир усталаргина айнан бир нақшни бир неча марта такроран яратишга эришган. Усталар томонидан тилла зарралар б-н ишланган А.б. қоғози ҳам тайёрланган. Қўлэзма китобларни бу усулда безатиш Ҳирот китобат санъатида тараққий этди, 16 — 17-а.ларда кенг тарқалди. Табриз, Қазвин, Исфаҳон ва б.да шу усулда безатиб тайёрланган кўлэзмалар учрайди.

Хоз. кунда унутилиб кетган А.б. санъатини қайтадан тиклашга уринишлар бўлди. Жумладан, Ўзбекистонда 1991 й. А.б. санъатини тиклаган Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тининг бир гуруҳ илмий ходимлари (А. Мадраимов, Ш. Муҳаммаджонов, М. Салимов ва б.) шу усулда безатишган бир неча кўлэзма китобларни қайта тикладилар.

АБРИ НАВБАҲОР, баҳор булути - қора тўп-тўп, момақалдиروқли булут. Туркистон ўлкасида апр.-июнь ойларида кўп кузатилади. Жала тарзида қаттиқ ёмғир, дўл ёғади.

АБРИС (нем. abrip — чизик, хомаки расм) — 1) репродуктив литографияга — кўчирилаётган тасвир қиёфаси; шаффоф

материал — плюр (елим кат-ламлаи шаффоф қоғоз), калька ёки желатин плёнкага махсус тушь б-н чизилади; 2) геодезияда — дала шароитида қўлда чизилган ва ўлчамлар кўрсатилган хомаки чизма; 3) ҳарбий ишда йўлнинг хомаки режаси. А. жанг бошланишига оз вақт қолганда ёки ҳаво ёмон пайтларда ҳарбий мутахассислар томонидан кўз б-н чамалаб чизилади. Йўл қоғозда тўғри чизик б-н кўрсатилади. Йўлда учрайдиган нарсалар (кўприklar, қуруқдан айланиб ва сувдан кечиб ўтиладиган жойлар) нукта ёки кичик доира б-н кўрсатилади. Чизик б-н кўрсатишнинг иложи бўлмаса, қоғознинг бир четида қисқа шарҳ берилади. А., одатда, харита ўрнида ишлатилади.

АБРОР ҲИДОЯТОВ - қ. Ҳидоятлов Аброр.

АБРУ (форс. — қош) — ўзбек бадий каштачилигида қўлланиладиган безак. Шакли туташ қошга ўхшайди. Дўппи жиякларига йўрма усулида тикилади.

АБРУЙ (унвони; кад. туркча Ала, хитойча Або — қатта маъносига, асл исми — Тўрамон) (? — тахм. 585, Пойкенд) — кадиварлар кўзғолони раҳбари. Баъзи тарихчиларнинг фикрича, турк хокони Муғон (Муқон) б-н Суғд канизагидан туғилган шахзода Тўрамоннинг унвони Або хокон (форс. Аб-руй) бўлган. А. Шарқий турк хоқонлигидаги тахт учун курашларда мағлуб бўлгач, онаси, хотини, болачақасидан ажраганча, озгина тарафдорлари б-н Зарафшон воҳасига қочиб келиб кўзғолон кўтарган. Бухоро аҳолиси А. ни Пойкенд ш. ҳокими этиб тайинлаган. Кўзғолон бостирилгач, А. қийнаб ўддирилган.

АБРУЙ ҚЎЗҒОЛОНИ - 6-а.нинг 80-й.ларида маҳаллий табақа — дехқонларга ва савдо аристократиясига қарши Қуйи Суғд (хоз. Бухоро вилояти) аҳолиси камбағал табақасининг кўтарган кўзғолони. Кўзғолонга Абруй бошчилик қилган. 10-а.да яшаган Бухоро тарихчиси Наршахийнинг хабар беришича, Бухоро аҳолиси Абруйни Бойканд (Пойкенд) ш.га ҳоким қилиб тайинлайди.

А.к.дан зарар кўрган деҳқонлар ва мулкдорларнинг кўпчилиги Турк хоқонлиги кўл остидаги Тароз ва Туркистон ш. лариға қочиб бориб, Турк хоқони Қорачуридан кўзғолончиларга қарши курашда ёрдам сўрайдилар. Қорачурин ўгли Шери Кишвар (Элбарс ёки Эларслон) бошчилигида Бухорога катта лашкар юборади. Натижада кўзғолон бостирилади. Бухородаги ерлар яна ўз эгалари — деҳқонларга қайтариб берилади.

АБСЕНТЕИЗМ (лот. absentia — қатнашмаслик, бош тортиш) — 1) сайловчиларнинг вакиллик органлари ёки мансабдор шахсларни сайлашда, йиғилишларда ва ҳ.к.да қатнашишдан бош тортиши; аҳолининг ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга бепарқ қараши. А. сайлов тизими нодемократик кўринишига қарши аҳоли норозилигининг бир шакли; 2) қ.х.ни юритишнинг шарти сифатида ернинг ўз эгасидан ажратиб қўйилиши. Бунда ер эгаси — абсентеист и.ч. жараёнида қатнашмай пул даромади (рента ёки фойда шаклида) олади. Бу б-н ер даромадлари қ.х. ишлаб чиқариши соҳасидан ажратилади ва абсентеистларнинг яшаш манбаига айланиб қолади. Деҳқончилик А.и Лотин Америкасида энг кўп тарқалган.

АБСОЛЮТ (лот. absolutus — шаклшубҳасиз, чекланмаган, мутлақ) — қ.Мутлақ.

АБСОЛЮТ ҚЎШИМЧА ҚИЙМАТ -қ. Қўшимча қиймат назарияси.

АБСОРБЕР — абсорбция жараёни амалга ошириладиган усқунанинг асосий аппарати. Унда газлардаги моддалар (шу жумладан зарарли моддалар) суюқликка ютилади. Кимё саноатида, космик кемаларнинг ҳаётни таъминлаш тизимлари ва б.да қўлланилади.

АБСОРБЦИОН СОВИТИШ МАШИНАСИ — қ. Совитиш машинаси.

АБСОРБЦИЯ (лот. absorbtio — ютилиш, absorbeo — ютаётган сўзидан) — эритма ёки газ аралашмасидаги модда (абсорбат)ларнинг қаттиқ жисм ёки суюқлик (абсорбент)ларга ҳажмий

ютилиши. Газларнинг суюқликларга А.ланишидан нефтни қайта ишлаш, коксбензол ва б. саноат соҳаларида фойдаланилади. Газларнинг буг ва суюқликларда эриш даражасининг турлилигига асосланган ҳолда А.дан техникада газларни тозалаш ва ажратишда ҳамда уларни буггаз аралашмаларидан ажратишда фойдаланилади. А. га қарама-қарши жараён десорбция дейилади, у эритма ютган газни ажратиб олиш ва абсорбентни регенерация қилишда қўлланилади.

АБСТИНЕНЦИЯ (лот. abstinencia - ўзини тийиш) — киши доимий ўрганиб қолган нарчаси (спиртли ичимликлар ичиш, наркотик моддалар қабул қилиш, жинсий алоқа қилиш) дан воз кечганда кузатиладиган хуморлик (тушқунликка тушиш, кайфиятнинг айнаши, кўрқув, уйқусизлик, титраш, тиришиш) ҳолати.

АБСТРАКТ МЕҲНАТ - товар ишлаб чиқарувчиларнинг, умуман инсоннинг иш кучи (физиологик энергия) сарфлашида намоён бўладиган, товар қийматини яратадиган меҳнат (қ. Меҳнат).

АБСТРАКТ САНЪАТ (лот. abstractus — мавҳум), абстракционизм — тасвирий санъатдаги оқим. Рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графикада асосан реал нарса ва ҳодисаларни тасвирлашни рад этади. 20-а. 10-й.ларида Европа

мамлакатларида вужудга келиб, 40-й. ларнинг охири — 60-й.ларнинг бошида кенг тарқалди. Дастлабки намуналари рус В. Кандинский, К. Малевич, француз Р. Делоне ва б. рассомлар томонидан яратилди. Кейинроқ украин А. Архипенко, румин К. Бринкуши ва б. абстракт ҳайкалтарошлик тажрибаларига мурожаат қилди.

1-жаҳон урушидан кейин абстракт шаклларни меъморлик, безак санъати, дизайнга татбиқ этишга, уларни мат. ва муҳандислик қодалари асосида қуришга интилишлар кузатилди (В. Татлин, А. Певзнер, Н. Габо конструкциялари). 2-жаҳон уруши даврида АҚШда «соф психик автоматизм», ғайриихтиёрий субъектов туртки, тасодифий ранг ва си-

фатлар уйғунлигини асосий усул қилиб олган абстракт экспрессионизм мактаби (рассом Ж. Поллок, М. Тоби ва б.) юзага келди. 50-й.лар Европа, Америка мамлакатлари тасвирий санъатида Ас. устун йўналишга ай ланд и. 60-й.ларда Ас. («Опарт» каби) кўринишлари ривожланди.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон худудида қадимдан яратилган тасвирий ва амалий безак санъати намуналари ҳам Ас. кўринишлари учрайди. Уларда афсонавий фирдавс боғлари ўзининг рамзий ифодасини топган. Айниқса, китобат санъатидаги абри баҳор усулида яратилган қўлёзма китоб безаклари, абрбанди усулида тайёрланган атлас ва б. матоларнинг гуллари бу санъатнинг намунасиدير.

Ўзбекистонда том маънодаги Ас.га хос хусусиятлар 20-а.нинг 10-й.ларидан пайдо бўла бошлади ва кейинчалик бир қатор рассомлар (С. Федорченко, В. Уфимцев ва б.) диққатини ўзига жалб этди. Сўнгги йилларда бу санъат таъсири қисман Н. Шин, А. Кедрин, Б. Жалолов ижодида сезилади. **АБСТРАКТЛИК-ДАН КОНКРЕТЛИККА ЎТИШ** — объектни тадқиқ этиш метод и; назарий фикрлашда объект ҳақидаги абстракт ва бир томонлама билишдан уни кўпроқ конкрет тасаввур этиш сари бориш; инсон билиши тараққиётининг умумий қонуни, диалектик мантиқнинг асосий принципи (яна қ. Абстракция).

АБСТРАКЦИОНИЗМ (лот. abstractio — мавҳумлик, номаълумлик, узоқлашиш). 20-а.да аввал тасвирий санъатда пайдо бўлиб, кейин адабиётга ўз таъсирини ўтказган оқим. Намояндалари — Чарльз Новард, Стюорий Девис, Крауфорд, Рэтнер, Моррис, М. Сейфер, П. Мондриан, Пауло Клее ва б. санъат борлиқнинг эмас, санъаткор ҳис-туйғуларининг инъикоси деган ғояни илгари суришган. Бу оқимдагилар ижодида ҳис, туйғу, хаёл борлиқдан узилган чизиклар, геометрик шаклларда намоён бўлади, шакл ва мазмун бир-бирига сингиб кетади, яъни анъ-

анавий тушунчадаги мазмун ва шакл ўз моҳия-тини йўқотади. А.нинг таъсири француз шеърлятида айниқса сезиларлидир. А. бадий адабиётда «антироман» ва б. кўринишларда намоён бўлмоқда. А. оқими намояндалари «воқелиқни инкор этиш эвзига рухий воқелиқ» яратмоқчи бўладилар.

50-й.ларда А. санъатнинг «Белгилар санъати», «иероглифлар», «каллиграфия» каби ички йўналишлари пайдо бўлди. А. санъатга маълум бир услубий янгилик олиб келган бўлсада, таниқли мутафаккир ва санъаткорларнинг танқидига учради. Хусусан, А. Камю воқелиқдан мутлақ узилган асарнинг фақат воқелиқка ёпишиб олган асардан фарқи йўқ деб қарайди. Камюнинг фикрича, санъат воқелиқ ва санъаткор ҳис-туйғулари ўртасидаги эркин ва табиий уйғунлашувдан пайдо бўлади. Лекин А. санъат ва унинг тасвир усуллари ҳақидаги тасаввурни бойитгани учун ҳам клматлидир.

АБСТРАКЦИЯ (лот. abstractio — ажратиш, мавҳумлаш) — 1) бутуннинг томони, моменти, бўлаги, фрагменти, ривожлана олмаган, бир томонлама, фрагментар (абстракт) нарса; 2) билишда объектив реалликдаги предмет, ҳодисаларнинг иккинчи даражали, унча муҳим бўлмаган айрим хусусиятларидан хаёлан узоқлаштирувчи ва шу асосда уларнинг энг муҳим, асосий томонларини бўрттириб кўрсатувчи фикрий модель. Нарса ва ҳодисаларнинг конкрет томон, белгиларидан узоқлашиш ва муҳим жиҳат, белгиларини ажратиш жараёни абстракциялаш (мавҳумлаштириш), шу жараённинг натижаси, якуни, ҳулосаси эса А. дейилади. А. билишда тушунча, категория шаклида намоён бўлади. Мавҳумлаштириш асосан тафаккурнинг муҳим хусусияти ҳисоблансада, лекин тасаввурда ҳам абстракциянинг айрим элементларини учратиш мумкин. Абстракциялаш жараёнида турли категориялар, қонун, қонуният, сабабият каби мавҳум тушунчалар вужудга келиб, бу

тушунча ва категориялар оламни билишнинг муҳим якунларини, натижаларини қуроолларини ташкил этади. Оламни ўрганишда, ходисаларнинг моҳиятини очишда, улар ҳақида тўғри хулосалар чиқаришда А. нинг аҳамияти катта. Абстракциялаш миянинг соф ички маҳсули эмас, у реалликдаги ходисалар хусусиятини у ёки бу тарзда акс эттиришнинг ҳосиласидир. Реалликдаги ҳар бир предмет бевосита ёки билвосита бошқа предмет б-н боғлиқ ва у б-н бирга қандайдир умумийликка эга. Шунинг учун ҳар бир предметнинг фақат ўзига хос хислатлари б-н бирга умумий томонлари ҳам борки, булар шу предметнинг маълум тартибга, қандайдир умумий қонуниятга бўйсунушини кўрсатади. Шу умумий томонларда бир турдаги қатор предметларнинг ҳаммасига хос бўлган хусусиятлар ифодаланади, буни фақат предметнинг айрим томонларини мавҳумлаштириш, улардан узоклашиб, умумий томонларини аниқлабгина билиш мумкин. А. жараёнида реал предметлардан ажралиб қолиш ходисалари ҳам кўп учрайди, бунда у асосли хулосаларга эмас, балки хато натижаларга, қуруқ формула, схемаларга олиб келади. А. илм-фан, санъат учун реалликни тўғри ва чуқур, ҳар томонлама билиш қуроли бўлиб хизмат қилади. Фалсафа А. ва абстракциялашнинг моҳияти, мазмуни, табиати, аҳамиятини энг умумий шаклда ёритиб беради. Анинг турли хусусий томонлари мантик, психологияда ҳам таҳлил этилади. А. диалектика доирасида талқин этилганда, «конкретликдан абстрактликка ўтиш» ва «абстрактликдан конкретликка ўтиш» деган диалектик билиш усуллари асослаб берилади.

АБСУРД ДРАМА, абсурд театр, ғайримантикий театр — драматургиядаги оқимнинг шартли номи. 50 — 60-й.ларда оқим тарафдорлари инсон ҳаёти маъносиз, мавҳум деган нуқтаи назарни илгари сўради. Улар фикрича, инсон ҳатто нима учун яшаётганини ҳам англаб етолмайди, у доимо ёлғон бурч, ёлғон ахлоқ, ёлғон

муносабатлар қурбони бўлаверади. А.д. асосчиси ва назарийтчиси С. Беккетнинг «Годонинг кутилиши» (1952) фожиали комедиясида Владимир ва Эстрагон ташландиқ йўлда учрашиб қолишади, асар давомида иккаласи ҳам Годони кутиб ўтиришади. Асарда бошқа воқеа йўқ. Годо балки бойликдир, балки бахтдир, балки ўлимдир? Асарда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмайди, ундан чиқадиган хулоса шуки, инсон ҳаёти ҳам Годони кутиш каби ёлғон, мавҳум, маъносиз, умидларга тўла. Узок вақт А.д. намояндалари асарига қуруқ сафсата деб қараб келинди, бироқ 70-й.ларга келиб, улар давр олдига қўйган муаммолар долзарб эканлиги аён бўлди.

А.д. оқими театр, драматургияга сахна шарт деган тушунчани олиб кирди, уни назм ва насрдаги илғор аъёнлар б-н мослаштирди, театр, сахна ҳақидаги тасавурларни бир қадар янгиледи, унга замонавийлик бағишлади.

АБСЦЕСС (лот. abscessus — йиринг бойлаган жой) — терининг шикастланган жойида микроблар тўқималарни емириши натижасида йиринг тўпланиши. Йиринг бойлаган жой қўшни тўқима ёки аъзолардан юпка ёки қалин (пиоген) парда б-н ажралиб туради. А. тери ости клетчаткасида, мускул, суяк, жигар, ўпка, талоқ, мия ва б. аъзоларда ёки улар оралиғида пайдо бўлиши мумкин. А. бир беморнинг бир неча аъзоларида ҳам кузатилади. А. мустақил равишда ёки бошқа касалликлар (зотилжам, шикастланиш ва ҳ.к.)нинг асо-рати кўринишида рўй беради. А. иссиқ ва совуқ бўлади. Иссиқ А. да йиринг бойлаган жой қизариб шишади, беморнинг т-раси кўтарилади, боши оғрийди, томири тез уради, ухлай олмайди. Бундай А. шиддатли бошланади. Ички аъзолар (мия, ўпка, жигар ва б.) А.си бемор ҳаёти учун хавфли. Совуқ А. да юқоридаги белгилар пайдо бўлмайди.

Давоси: тўқима қаттиқлашиб, ҳали йиринг тўпланмаган бўлса, иссиқ килинади, кварц лампаси б-н нурлантирилади, пенициллин буюрилади, йи-

ринг бойлаган бўлса, жаррохлик усули қўлланилади.

АБСЦИССА (лот. *abscissus* — қирқилган, узилган) — нуктанинг (декарт ёки аффин) координаталаридан биринчиси. А. одатда латин алифбосининг харфи б-н белгиланади.

АБУ (араб.— ота сўзининг изофа ҳолатидаги шакли) — араблар ва б. му- сулмон халқларда кўпчилик кунялар- нинг таркибий қисми. Мас, Абу Нувос, Абу Райхон Беруний, Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ва б.

АБУ АБДУЛЛОҲ ИЛОҚИЙ (асл исми Шарафуддин Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Юсуф ал-Илоқий) (? —1008) — ўрта асрда яшаган машхур ҳаким, Ибн Синонинг шогирдларидан бири. Илоқ воҳаси (ҳоз. Тошкент вило- ятининг Оҳангарон дарёси агрофидаги ерлар)да туғилган (тахаллуси шундан олинган). Дастлабки маълумотни Шош (Тошкент) мадрасаларидан бирида олиб, сўнг ўз билимини такомиллаштириш учун дастлаб Бухоро, кейин Урганчга бо- риб таҳсил олган. Бу ерда у Ибн Сино б-н учрашган. Илоқий тиббиётдан ташқари фалсафа ва тарих б-н ҳам қизиққан. «Куллиёти тибби Илоқий» («Илоқийнинг табобат ҳақида рисоалар тўплами») аса- рида тиббиёт тарихига оид маълумотлар берилган.

АБУ АЛИ ибн СИНО - қ. Ибн Сино.

АБУ АЛИ САҒОНИЙ (Чағоний) (? -955) — Сағониён (Чағониён) ҳукмдори. 939 й. дан сомонийларнинг Хуросондаги ноиб. 945 й. ноибликдан бўшатилгани учун амир Нухга қарши қўзғолон кўтариб, янги ноиб Иброҳим ибн Симжўрни Хуросондан қувиб чиқарган. Амир 948 й. дек.да сулҳ тузиб, уни қайта ноибликка тайинлаган бўлсада, кўп ўтмай бу қарорини бекор қилган. Шун- да А.А.С. бувайҳийлар ёрдамида амирга қарши қўзғолон кўтарган, аммо Абдул- малик ибн Нух даври (954—961) да Ху- росонни ташлаб кетишга мажбур бўлган.

АБУ ал-МУТИ ан-НАСАФИЙ - қ. Насафий.

АБУ БАҚР (11 — 12-а.лар) — бино- кор уста. 1077 - 86 ёки 1096 - 1106 й.ларда Данданакон (ҳоз. Туркменистон)даги масжидни қурган. Археологик қазिशлар натижасида топилган масжид харобала- ридаги безаклар орасида устанинг исми ва бино қурилган йиллар ёзилган.

АБУ БАҚР ар-РОЗИЙ - қ. Розий.

АБУ БАҚР КУЛУИЙ (КАЛАВИЙ) НАДДОФ (? — 1366) — хунарманд (жун титувчилар оқсоқоли, жун титув- чи — наддоф), 1365 — 66 й.ларда мўғул босқинчиларига қарши Самарқандда кўтарилган сарбадорлар қўзғолони раҳбарларидан бири. Қўзғолон Мўғулистон хони Илёсхўжа 1365 — 66 й.ларда Мовароуннахрга ҳужум қилган даврда бошланди. Қўзғолон раҳбари Мавлонозода ва А. Б. К. Н. Самарқанд амири қочиб кетгач, шаҳар мудофа- асини ўз қўлларига олиб, фуқарони қуроллантирганлар ва мўғуллар ҳужумини қайтарганлар. Шундан сўнг сарбадорларнинг бевосита иштирокида шаҳар аҳолисини талаш ва зўравонлик бошланган. Амир Ҳусайн Самарқандга юриш қилиб, Қонигилда сарбадорлар бошликлари устидан шаръий суд жараё- ни ўтказиб, А. Б. К. Н.ни ўлимга маҳкум этган.

АБУ БАҚР МУҲАММАД ибн Ямон Самарқандий (? — 881) — файласуф ва илоҳиётчи. «Маолим уддин» («Дин- нинг белгилари»), «ат-Тибб ур-руҳоний» («Рух табобати») номли фалсафий асар- лари бор.

АБУ БАҚР СИДДИҚ (тўлиқ номи - Абу Бақр Сиддиқ Абдуллох ибн Абу Қаҳхофа ибн Омир; 571 — 634) — Муҳаммад(сав) даъвати б-н исломни биринчилардан бўлиб қабул қилган, дастлабки тўрт халифадан биринчиси (632—634). Муҳаммад(сав)нинг энг яқин сафдоши, қайнотаси (Ойшанинг отаси). Йирик савдогар. Макканинг курайш қабиласидан. Исломга киришдан олдин исми Абдулкаъба эди. Абдулло исми- ни Муҳаммад(сав) қўйган. Сиддиқ деб аталишига сабаб шуки, исро ва меъ-

роҳ ҳодисасини энг биринчи бўлиб тасдиқлаган. Муҳаммад пайгамбар(сав) унга Сиддиқ, яъни имони кучли деб лақаб берди. Маккадан Мадинага ҳижрат қилишда Муҳаммад(сав)га ҳамроҳ, ғорда ҳамнишин бўлди. Бадр, Уҳуд, Ҳандак, Худайбия ва б. жойлардаги жангларда иштирок этди. А. Б. С. обрўли ва бадавлат киши бўлгани учун кўп одамларга ёрдам қилди, чунончи, Билол Ҳабашийни кулликдан сотиб олиб, озод этди. Муҳаммад(сав) вафотидан кейин биринчи халифа бўлиб сайланди (632). Араб қабилаларининг Мадина ҳокимиятига қарши кўтарган кўзғолонларини бостирди. А. Б. С халифалиги даврида араблар Ироқ ва Сурияни фатҳ қилди. А. Б. С Мадинада вафот этди ва Муҳаммад (сав) ёнига дафн қилинди.

АБУ БАШАР МАТО ибн Юнус Насроний Настурий (? — 940) — олим, таржимон. Халифа Розий замонида (934 — 940) бир неча вақт Бағдодда турган. Аристотелнинг «Китоб ул-ибора», «Мабҳас ул-Бухрон» асарларига шарҳлар ёзган, «Поэтика» китобини сурёнийчадан араб тилига, «Масо ул-олам» китобининг баъзи мукаддималарини, Яхё ибн Серафионнинг «Куннош» асарини, Платон, Искандар Афродизий ва б. олимларнинг асарларини араб тилидан сурёний тилига таржима қилган.

АБУ ДАБИ, Абу Заби - БАА нинг муваққат пойтахти. Абу Даби амирлигининг маъмурий ва савдо-транспорт маркази. Аҳолиси 363 минг киши (1989). Форс қўлтиғи соҳилидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефть қазиб олинанадиган р-нинг маркази. Нефть қайта ишланади. Балиқ овланади. Форс қўлтиғи бўйида Зайд денгиз порти бор. Порт орқали асосан нефть, нефть маҳсулотлари ва сиқилган газ экспорт қилинади.

АБУ ДУЛАФ Мисъар ибн Муҳалхил ал-Хазражий Янбуий (10-а.) — сайёх, географ ва шоир. Асли Мадина ш.га тобе хазраж қабиласидан. 10-а.нинг 1-чорагида Бухорога келган. 914 — 942

й.ларда Сомонийлар амири Наср ибн Аҳмад саройида хизмат қилган. У 942 й.да Бухорога келган Хитой элчиларига ҳамроҳ бўлиб Шарқий Туркистон, Тибет ва Хитойга борган, шунингдек Эрон ва Ҳиндистонга ҳам саёҳат қилган. Етти-сувда қарлуқларнинг ёғочдан қурилган ибодатхонаси борлигини ва унинг деворларига чизилган ўтмиш подшоларининг расмларини қўрганлигини ёзган. Унинг тарихий геогр.га оид «Рисолат ул-аввал» («Биринчи рисола») ва «Рисолат ул-ухро» («Иккинчи рисола») асарлари борлиги маълум. Булар Мовароуннаҳр, Хитой ва Ҳиндистоннинг тарихий географиясига оид тарихий манба сифатида муҳим аҳамиятга эга.

АБУ ЖАЪФАР ХОЗИН Муҳаммад ибн Хусайн Сағоний (Чағоний) Хуросоний (10-а.) — риёзиётчи ва фалакиётшунос олим. Ўзидан олдин ўтган алломаларнинг асарларини пухта ўрганган, ўзи ҳам илмий ижод б-н шуғулланган, астрономик кузатувлар олиб борган. «Китоб зиж ус-Сафоих», («Гардишлар зиж китоби»), «Шарҳ китоб «Усули ҳандасий Икклидус» («Эвклиднинг «Усули ҳандасий» китоби шарҳи»), «Тафсир мақолаи ошира Икклидус» («Эвклиднинг «Ўнинчи мақоласи» тафсири») каби асарлари бор. Ҳаётининг охири йилларида Рай шаҳрида (Эрон) яшаган.

АБУ ЖАҲЛ (асл исми Амр ибн Ҳишом) — Макка зодагонларидан бири. Муҳаммад(сав) тарғиботига қарши тургани, унга душманлик қилгани учун ланатланган. Ислоом анъанасида унга А. Ж. (жаҳолат эгаси) лақаби берилган. А. Ж. маккаликлар ва мадиналик мусулмонлар ўртасидаги Бадр жанги (624)да ҳалок бўлган.

АБУ ЗАЙД ибн Саҳл Балхий (850, Балх вилояти Шомиётиён қишлоғи — 934) — географ, фалакиётшунос, тилшунос ва табиб. Ўрта аср география мактабининг мумтоз вакили. А. З. қисқа муддат Бухорода яшаган. У араб файласуфи Киндийнинг шогирди. А. З. «Китоб фи фазли синоат ил-китобат» («Котиблик

санъатининг фазилати ҳақида китоб»), «Китоб фи фазилати илм ил-ахбор» («Та-рих илминиўг фазилати ҳақида китоб»), «Китоб ул-асмо ил-куня вал-алқоб» («Лақаблар, кунялар ва исмлар ҳақида китоб»), «Китоб ун-нахв ват-тариф» («Грамматика ҳақида китоб»), «Китоб фи фазилати улум ир-риезиёт» («Математи-ка илмларининг фазилати ҳақида китоб») каби 60 га яқин асарлар муаллифидир. Ер юзининг географиясига оид «Сувар ул-ақолим» («Иқлимлар сураатлари») асари 920-й.ларда ёзилган бўлиб, асли сақланиб қолмаган, аммо уни ўз даврида кўрган ва ўқиган сайёҳларнинг кўрсатишича, А. 3. ўз китобида хариталар ва Ернинг тасвирини бермоқни мақсад қилган, дунёни қуш шаклига ўхшатиб, доиравий харитасини чизган. Бу асарни Истахрий янги маълумотлар (Форс вилояти, Ху-зистон, Шим. Ҳиндистон географияси) б-н бойитган. Кейинчалик иромик Ибн Ҳавқал ҳам бу китобга баъзи ўзгаришлар ва қўшимчалар қилган, оқибатда «Китоб улмасолик вал-мамолик» машҳур гео-график асар юзага келган. Китоб ичига турли хариталар илова қилинган, бу хариталар мажмуи фан тарихида «Ислом атласи» номи б-н машҳур.

АБУ ЗАЙД Убайдулло ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий (? — 1039) — бухоро-лик фикҳ олими. Фикҳда кенг тарқалган «Илм ул-хилоф» («Ихтилофлар ҳақидаги илм») таълимотига асос солган. Асли Дабусия шаҳридан. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди-да А. 3.нинг 1094 й. кўчирилган «Таквим ул-адилла фил-усул» («Қонуншунослик асослари бўйича далиллар баёни») ва 1278 й. кўчирилган ахлоққа доир «ал-Амад ул-аксо» («Охирги чегара») асарла-ри нусхаси сақланмоқда.

АБУ ЗАРР ал-Ғифорий (653 й. в.э.) - Муҳаммад(сав)нинг яқин саҳобаларидан бири. Халифаликда Али авлодлари ҳукмрон бўлиши керак деган ғояни ил-гари сурган. А.3. ислом манбаларида номи кўп тилга олинадиган, барча ҳадис тўпламларида ҳадис нақл қилувчи ровий

саҳобалардан ҳисобланади.

АБУ ЛАЙС САМАРҚАНДИЙ (Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандий) (? — 1003) — қонуншунос ва илоҳиёт олими, Самарқанд шайхулисоми. «Хизонат ул-фикҳ» («Фикҳ хазинаси»), «Бўстон ул-орифин» («Орифлар бўстони»), «Тафсир ул-Қуръон» («Қуръон тафсири») ва шун-га ўхшаш бир қанча асарлари машҳур.

АБУ МАНСУР ал-МОТУРИДИЙ - к. Мотуридий.

АБУ МАНСУР ас-САОЛИБИЙ - к. Саолибий.

АБУ МАНСУР ИСФАҲОНИЙ Хусайн ибн Зайд ибн Тоҳир (? — 1057) — риезиётчи, мусиқада Ибн Синонинг (Исфahондаги) шогирди. Ибн Сино-нинг фалсафий рисоаларидан «Ҳай ибн Яқзон» («Яқзоннинг ўғли Ҳай») асарига шарҳ ёзган ҳамда «Шифо» асарининг мазмунини сақлаган ҳолда кискартмасини тузган.

АБУ МАНСУР ҲАСАН ибн Нуҳ Қумрий — тиб олими. Сомонийлар ами-ри Мансур Ибн Яхёнинг шахсий табиби бўлган. Абу М. Ҳ. бухоролик бўлгани учун «Бухорий» нисбаси б-н ҳам танил-ган. Абу М. Ҳ. табобат илмида Ибн Си-ношшт устози. «Китоб илал ул-илал» («Касалликлар сабаблари китоби»), «Ки-тоб ғино ва mano» («Ҳаёт ва ўлим ҳақида китоб») каби араб тилида ёзилган бир қанча асарларнинг муаллифи. Буларнинг кейингиси эса инсон организмда пайдо бўладиган ҳар хил касалликлар, улар-нинг дорилари ва даволаш усулларига бағишланган. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АБУ МАЪШАР ЖАЪФАР ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхий (? — 886) — хуросонлик мунажжим (астро-лог). Ўрта асрда Европада Альбумасар номи б-н машҳур бўлган. Бағдодга яқин ерда Али ибн Яхё ибн Мунажжимнинг «Ақл хазинаси» деб ном олган шахсий кутубхонасидан баҳраманд бўлиш б-н бирга, унинг моддий ёрдамида илми ну-

жумни ўрганишга киришган. Абу М. Ж. 100 йилдан кўпроқ умр кўрган ва 30 дан ортиқ асар ёзган. Унинг «Мадҳал ило илми аҳком ин-нужум» («Юлдуз ҳукми ҳақидаги илмга кириш») номли асари Европада кенг тарқалган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида унинг «Мухтасар дар илми нужум» («Юлдузлар илми ҳақида қисқача баён») асарининг қўлёзма нусхаси сақланади. Астрологияга оид бу кичик асарда ҳафта кунлари саналиб, куннинг қайси вақтида қайси сайёра қаерда туриши ва куннинг маълум бир соатида қандай ишларни бошлаш мумкин ва мумкин эмаслиги баён этилади. Абу М. Ж. ҳадис ва диний илмлар б-н ҳам шуғулланган.

АБУ МУСЛИМ (лақаби; бошқа лақаблари Або Муслим, Абу Муслим Хуросоний, Абу Муслим Марвазий; асл исми Абдуррахмон ибн Муслим) (тахм. 727 — 755) — Хуросон ва Мовароуннаҳрда умавийлар сулоласига қарши ҳаракат (қ. Абу Муслим ҳаракати) раҳбари. 747 й. умавийларга қарши тайёрланаётган ҳаракатга раҳбарлик қилиш учун Марв воҳасига жўнатилган. У ғалаба қозониб, халифалик аббосийлар кулига ўтгач (750), Хуросон волийси. А. М. Хуросон ва Мовароуннаҳрни обод этиш борасида бирмунча ишлар қилади. Жумладан, Самарқанд рабоди қурилади, Бухоронинг жан.-шарқай қисмини суғорувчи Абу Муслим канали қазилади. А. М. халқорасидаги таъсири, обрў-эътибори ошиб кетганлиги, Хуросонни мустақил идора этишга уринаётгани боисидан халифа Мансур буйруғи б-н ўлдирилди.

АБУ МУСЛИМ ҲАРАКАТИ - 747-750 й.ларда араб халифалигининг шарқий қисми — Мовароуннаҳр ва Хуросонда умавийлар ҳукмронлигига қарши кўтарилган ҳаракат. Унга Абу Муслим бошчилик қилган. Ҳаракатнинг асосий кучи шаҳар хунармандлари ва кишлок меҳнаткашлари, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг маҳаллий зодагонлари, умавийлар сиёсатидан норози бўлган Ху-

росондаги араб муҳолифатчи гуруҳлари ва куллар эди. Умавийларга қарши ҳаракатни кучайтириш мақсадида Абу Муслим Марв яқинидаги Сафизанж, Моҳувон (Маҳон) ва Шаввол кишлоқларини қароргоҳга айлантириб, халифаликка қарши ташвиқот олиб боради. Абу Муслим солиқларни қисқартириш ва мажбурий ҳашар ишларини бекор қилишга ваъда беради. Шу сабабли ҳаракат айрим жойларда мулкдорларга қарши кескин тус олади. 747 й. дек. — 748 й. янв.да Абу Муслим умавийларнинг Хуросондаги волийси Наसर ибн Сайёрни енгиб, Марв ш.ни, 748 й.да Нишопур ва Тус ш.ларини эгаллайди. 748 й.да халифаликнинг пойтахти Дамашққа юриш қилади, 749 й.да Наҳованд яқинида умавийларни тор-мор этиб, 750 й. бошларида Катта Заб дарёси бўйида ҳал қилувчи ғалабага эришди ва халифа Марвон II ни тахтдан олиб ташлади. Унинг ўрнига пайғамбар(сав) нинг амакиси Аббос авлодидан бўлган Абул Аббос ас-Саффоҳ (750 — 754) халифа бўлади. Шу б-н халифалик аббосийлар қўлига ўтади.

АБУ НАЗР САМАРҚАНДИЙ (Абу Назр Муҳаммад ибн Масъуд ал-Аъёший ас-Суламий), (10-а.) — фикх олими. Хуросонда бош имомлик қилган. Араб тилида 208 та асар ёзган. Булардан «Китоб сират абий» («Отамнинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб сират Умар» («Умарнинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб ал-муваззах» («Изоҳланган нарсалар ҳақида китоб»), «Китоб сират Муовия» («Муовиянинг таржимаи ҳоли китоби») каби асарлари диққатга сазовордир. Айниқса унинг «Тафсири ас-Суламий» китоби машхур бўлиб, немис шарқшуноси К.Броккельманнинг ёзишича, бу асарнинг Иброҳим ибн Аҳмад ал-Қуммий томонидан қайтадан ишланган нусхаси бизгача етиб келган.

АБУ НАСР ибн Ироқ Мансур ибн Али (? — 1036) — хоразмлик риёзиётчи ва фалакӣётшунос олим. Хоразмшоҳ саройидаги Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абулхайр Ҳаммор ва Абу Райхон

Беруний каби олимлар б-н мулоқатда бўлган. Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмунга бағишлаб «Китоб фи куриййа ас-сама» («Самонинг шар шаклида экани ҳақида китоб»), «Рисола филҳалли шубҳатен аразат фил-мақолат ас-солис ашара мин китоб ал-усул» («Негизлар» китобининг ўн учинчи мақоласида юз берган шубҳани ҳал қилиш ҳақидаги рисола»), «Рисола фи сана ал-устурлоб бит-тариқ асси на и ила Аби Абдаллах Мухаммад ибн Али ал-Маъмуни» («Абу Абдиллоҳ Мухаммад ибн Али ал-Маъмунга устурлобни санъат усулида яшаш ҳақида юборилган рисола») каби асарлар ёзган. Ўз даврида «Батлимуси соний» («Иккинчи Птолемей») деган фахрий ном олган.

АБУ НАСР ПОРСО МАҚБАРАСИ -нақшбандия тарикатининг кўзга кўринган вакили Шайх Абу Наср Порсо қабри устига қурилган ёдгорлик (15-а.нинг 70-й.лари). Балх ш.да. Бино тўртбурчак тархли, ҳар тарафи ўртасида икки ошёнли равоқ-айвонлар бор. Катта пештоқ, икки ёнидаги баланд гулдаста-буржлар, орқадаги майда ва зич ғаровли гумбаз жуда серҳашам. Меъмор ўз давригача меъморчиликда эришилган барча ижодий сифатлардан фойдаланган. Айниқса кошинкори безаклар ниҳоятда нозик ва нафис.

АБУ НАСР ФОРОВИЙ -қ. Форовий.

АБУ НАСР ҚУБАВИЙ Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср (11 — 12-а.лар) — қувалик тарихчи ва таржимон. 1128 — 29 й.ларда Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» («Бухоро тарихи») асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган. Таржима қилиш жараёнида унга Бухоро тарихига доир катта тарихий аҳамиятга молик маълумотларни ҳам киритган. Бу асарнинг бир неча қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда.

АБУ НУВОС Абу Али Ҳасан ибн Ҳони Ҳақамий (762, Аҳвон - 813, Бағдод) — араб шоири. Аббосийлар даврининг буюк шоирларидан. Куфа мадрасаларида таълим олган. Шеърларининг гўзаллиги,

пурҳикматлилиги жиҳатидан ҳатто Умру ул-Қайсга тенглаштирилган. Май-парастлиги туфайли эл ичида «Шаъир ул-Хамра» («Ичкилик шоири») деган ном олган. Ҳаётининг асосий қисмини Бағдодда ўтказган, халифалар — Ҳорун ар-Рашид, Ал-Амин ва Ал-Маъмун б-н жуда яқин муносабатда бўлган. Ижодида ишқий ва ахлоқий мавзу етакчи ўрин тутди. Унинг «Девони» Қоҳирада қайта-қайта нашр этилган (1898).

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ - қ. Беруний.

АБУ САИД (1305-1335) - Ҳулоқуийлар давлати ҳукмдори (1316—35). Ўлжойтухоннинг ўғли. 1313 й. Хуросон ноибни этиб тайинланиб, ёшлиги сабабли уни оталиқ ёрдамида идора этган. 1316 й. отаси вафот этгач, Ҳулоқуийлар давлати тахтига ўтирган бўлсада, давлатни унинг номидан амир Чобан бошқариб турган (1327 й.гача). А.С. даврида Мисрга қарши узоқ вақт олиб борилган уруш пировардида ўзаро сулҳ б-н якунланган, Олтин Ўрда ва Чигайи улусидан қилинган хужумлар қайтарилган, Кичик Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги янада мустаҳкамланган. А.С. отаси Ўлжойтухон замонида давлат дини даражасига кўтарилган шиалик таълимотига чек қўйиб, ўз тангаларида яна чорёрлар (тўрт халифа — Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али) номини зарб қилдирган.

АБУ САИД (Султон Абу Сайд Мирзо ибн Султон Мухаммад) (1424—1469) — теурийлардан. Мироншоҳнинг набираси. Шохрух ва Улуғбек вафотидан сўнг Теурийлар давлатида бошланган тахт учун кураш чоғида Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф томонидан Бухоро зиндонига ташланган. Абдуллатифнинг ўлимидан сўнг (1450) озод қилинган. А. С Мовароуннаҳр тахтига ўтирган Мирзо Абдуллага қарши Абулхайрон ёрдамида қўшин тортган ва 1451 й. Булунғур жангида уни тор-мор келтириб, Самарқанд тахтини эгаллаган. Сўнг А. С. Тошкентдан ўз пири Хожа Аҳрорни чақиртириб олган. Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур

вафоти (1458) дан сўнг Ҳирот, Астробод, Мозандарон А. С қўлига ўтиб, марказий ҳокимият тикланган. Бироқ мамлакатнинг ғарбий ҳудудлари нотинч эди, хусусан Ғарбий Эрон темурийлар тасарруфидан чиқиб, қора кўюнлилар сулоласи қўлига ўтиб қолганди. А. С 1468 й. кузида уларга қарши кўшин тортади, лекин 1469 й. қишида Муғон даштида оқ кўюнлилардан Узун Ҳасан б-н бўлган жангда енгилиб, ҳалок бўлади.

А. С даврида Мовароуннаҳр ва Хуро-сонда ҳунармандчилик, савдо-сотик ривожланган, кўшин мамлакатлар б-н элчилик муносабатлари яхши йўлга қуйилган. У Ҳиротда сарой, камончилар машқгоҳи, кўприклар, кўшқлар, шаҳар дарвозалари қурдирган, ариқ ва ҳовузлар қазитиб, боғ-роғлар бунёд этган.

АБУ САИД МАҚБАРАСИ, Меона бобо мақбараси — Туркменистондаги меъморий ёдгорлик (11-а. ўрталари). Рухоний Абу Сайд Майхоний (Меона бобо, 1049 й. в.э.) қабри устида қурилган. Мурабба тархли (10,30x10,50 м), қўш гумбазли. Деворларига ғиштлар безакли қилиб терилган. Бош тарзи пештоқли. 14-а.да таъмир қилиниб, пештоки ва гумбазни кошин б-н қопланган, шифтига гириҳ ишланган, ички деворлари ганч б-н сувалиб, ислимий нақш б-н пардозланган. Девори юқори томон энсизлаша боради. Пойгумбазнинг таг қисми 12, юқориси 24 қиррали қилиб гумбазга туташтирилган, бино тарзларига равоқлар ишланган.

АБУ САИД МУҲАММАД РУМИЙ (ПАХЛАВОН) (15-а.) - хиротлик олим, шоир, созанда-бастакор, хонанда. Ҳиротлик машхур бастакор - хонанда Уста Шодининг шогирди. У ҳаётининг кўп қисмини Ҳирот (Ҳусайн Бойқаро саройи)да ўтказган. Алишер Навоий раҳнамолигида ижод қилган. Қирқ шогирдига ҳар куни илми фароиз (маг.) дан, охангдошлик (просодия) ва имло — иншодан, гўштгир (пахлавон)ликдан, илми мусиқийдан таълим берган. Унинг Рост мақомининг панжгоҳ қисмидаги

қўшиқлари ғоят ёқимли ва машхур. А.С. М. Р. (П)нинг ижрочилик ва бастакорлик фаолияти Навоийнинг «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад» асарида ёритилган.

АБУ САИДХОН (? - 1533) - шайбонийлардан. Кўчкунчихоннинг ўғли. Бухоро хони (1531—33). А. С. даврида Мовароуннаҳрда шайбонийлар ўртасида Бухоро ва Самарқанд тахти учун ўзаро низолар давом этган. У машхур тасаввуф олими бўлмиш ўз вазири Офоқ Хожанинг муриди эди.

АБУ САҲЛ ТИФЛИСИЙ Абдулмунъим ибн Али (11-а.) — риёзиётчи олим. Абу Райҳон Берунийнинг яқин дўсти. Берунийнинг «Ҳиндистон» асари А.С.-Т.га бағишланган.

АБУ СИМБАЛ - Нил дарёси ғарбий соҳилидаги жой (Миср). Қоятошга ўрнатилган 2 қад. Миср ибодатхонаси (мил. ав. 13- а. 1- ярми) бор. Ҳайкаллар, бўртма суратлар сақланган. Бош ибодатхонанинг олд томонида Рамсес 11 нинг ўтирган ҳолдаги 4 та улкан ҳайкали мавжуд (1967 й. Асвон тўғони қурилаётган пайтда дарёнинг эски ўзани ёнидаги қояга кўчирилган).

АБУ СУЛАЙМОН Муҳаммад ибн Тохир ибн Баҳром Сижистоний Мантикий (912— Бағдод — 985) — файласуф. Абу Наср Форобийнинг замондоши, у б-н илмий баҳслар қурган. А. С. араб ва юнон тилини яхши билган. Унинг асарлари: «Рисолатун фи маротиб қувайюл инсон» («Инсон қувватларининг даражалари ҳақида рисола»), «Расоийл Эзиддавла» («Эзиддавла рисолалари»), «Шарҳе кутуб Аристотелис» («Арасту китобларига шарҳ»). Баъзи маълумотга қараганда, А. С.нинг «Сувонул ҳикмату» («Ҳикматлар тўплами») ва «Мухаррик аввал» («Биринчи ҳаракатланувчи») асари ҳам бўлган. А.С. мантиқилми б-н кўп шуғулланганлиги учун Мантикий лақабига эга эди.

АБУ СУФЁН (567-652) - илк ислом давридаги йирик савдогар ва Макка қурайшийларининг зодағони. Маккада Муҳаммад(сав)га ва унинг диний

тарғиботига қарши курашиб, уни таъқиб қилган. Кейинчалик Мадина давлати кучая бошлагач, ўз хонадони вакилларининг ислом давлатида таъсирли ўрин эгаллашини таъминлаш мақсадида Муҳаммад(сав) б-н ярашган. 630 й.да Маккани Муҳаммад(сав) бошчилигидаги мусулмонларга жангсиз топширган. Халифа Усмон даврида А.С.нинг ўғли Муовия Сурия ҳокими этиб тайинланган. Кейинчалик, Али вафотидан кейин (661), халифалик ҳокимиятини қўлга олган Муовия умавийлар сулоласига асос солган.

АБУ ТАММОМ (тахм. 796, Дамашқ - 843, Мосул) — араб шоири. Асосан қасида ёзган. Араб шеърлятидаги «қадимга қайтиш» ҳаракатининг асосчиларидан. А. Т. ўз даврида халқ ижоди асосида турли шеърлий тўпламлар, тазкиралар ҳам яратган. 7 та тазкираси маълум. Бизгача «Китоб ул-ҳамоса» («Жасорат китоби») ва «Ан-Нақоид жорир ва ал-Ахтал» («Жарир ва ал-Ахталнинг ҳажвиялари») асарлари этиб келган. Беруний ўз асарларида унинг шеърларидан кўплаб намуналар келтирган ва шеър ёзиш услубини таҳлил қилиб, «Қофият ал-алиф мин ал-итмом фи шеър Абу Таммом» («Абу Таммом шеърларидаги алиф қофияси шарҳи») номли шарҳ ёзган.

АБУ ТОЛИБ (Абдусалом ибн ал-Ҳусайн ал-Маъмуний) (тахм. 950, Бағдод —994, Бухоро) — шоир. Халифа лл-Маъмун авлодидан. Рай ва Нишопурда яшаган. 980-й.ларда Бухорога келган, умрининг охиригача шу ерда яшаган. Бухорода замондошлари орасида қасида ва васф жанрларининг йирик намояндаси бўлган. Абу Мансур Саолийнинг «Йағимат аддаҳр» («Замона аҳлининг фазилатлари ҳақида ягона дурдона») тазкирасининг 3-боби асосан А. Т. га бағишланган. Асарда унинг 332 байтли 96 та васфи ҳамда қасидаларидан парчалар келтирилган. Кўпчилик қасидаларини ислом шеърляти руҳида, соф араб услубида ёзган. Васфларида озиқ-овқат, мевалар, буюм-ашёлар, табиат ходисалари ва б. тавсиф қилинган.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилд-ли, 1-жилд, Т., 1977; Абдуллаев И., Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X - начала XI в., Т., 1984.

АБУ ТОҲИРХОЖА САМАРҚАНДИЙ (Мир Абу Тохир ибн Қози Абу Саъид Садр Самарқандий) (7—1874) — тарихчи. Ахлоққа оид «Ахлоқи Музаффарий» («Музаффар ахлоқи») асари Бухоро амири Музаффарга бағишланган. Унда Музаффарнинг ахлоқий қарашлари ва юриш-туришлари баён қилинган. «Самария» асарида Самарқанднинг қад. даврдан то 19-а. гача бўлган тарихи тасвирланган.

АБУ УБАЙДУЛЛО Муҳаммад ибн Султонхўжа (Эшонхўжа Қори Тошқандий) (1804—?) — тарихчи. Қўқон хонлигининг Тошкентдаги ноиб хузурида мирзо ва бож йиғувчи вазифаларида ишлаган (1860 й. гача). У «Хулосат ул-аҳвол» («Аҳволлар хулосаси») китобини ёзган. Унда Қўқон хонлигининг 19-а. 2-ярмига доир тарихи ёритилган.

АБУ ШУЖО РЎЗОВАРДИЙ, Захируддин Муҳаммад ибн Ҳусайн (1045, Аҳвоз —1095, Мадина) — тарихчи, давлат арбоби. Фикҳ, ҳадис, тил ва тарих соҳасида, хусусан сомонийлар тарихига оид бир қанча асарлар ёзган. 1076 й.да халифа Муқтадий (1075-94) томонидан вазирликка тайинланган. Унинг даврида баъзи солиқдар энгиллаштирилган. У ўз ерларини вақфга ажратиб, масжид ва мадрасалар курдирган. Суннийлар ва шиалар ўртасидаги низоларни бартараф қилган. 1091 й. салжуқийлар султони Маликшоҳ Самарқандни фатҳ қилмоқчи бўлганда, А.Ш.Р. жанжални тинч йўл б-н ҳал этган.

АБУ ЮСУФ Ёқуб ибн Иброҳим (731-798) — фикҳшунос олим. Абу Ҳанифанинг шогирди. Халифалар Ходи (785— 786) ва Ҳорун ар-Рашид (786—809) даврида Бағдодда қози бўлган. А.Ю.Ҳорун ар-Рашид топшириғига кўра «Китоб ал-хирож» («Солиқ ҳақида китоб») асарини ёзган. Бу китоб илк халифаликнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи

бўйича қимматли манба ҳисобланади.

АБУ ҲАЙЁН АНДАЛУСИЙ Аси-руддин Муҳаммад ибн Юсуф ибн Али ал-Ғарнотий (1256—1334) — тилшунос олим. 65 та асар ёзган, уларнинг 10 дан кўпроғи бизгача етиб келган. «Китоб ул-мубаййин фи тарих ил-Андалус» («Андалусия тарихи ҳақида баён қилувчи китоб»), «Заҳр ул-мулк фи таҳаррурит турк» («Турк озодлиги чечаги»), «Китоб ул-идрок ли лисон ил-атрок» («Туркий тилларни билиш китоби»), «Китоб ул-афёл фи лисонит турк» («Турк тилидаги феъллар китоби»), Мантиқ ул-фурс ли лисон ил-фурс» («Фурс тилини билмайдиганлар учун фурс тили ҳақида сўзлар»), «Нур ул-ғабаш фи лисон ил-ҳабаш» («Ҳабаш тилидаги қоронғуликларни ёритувчи нур»), «Ад-дуррат ул-музиъа фи луғатит туркия» («Туркий тил ҳақида нур берувчи марварид») каби асарлари мавжуд. У асарларида туркий тилларнинг грамматикаси ва лексикаси, ўша даврда мавжуд бўлган кўпгина туркий лаҳжа ва шевалар ҳақида маълумот берган. Унинг асарлари туркий тиллар тарихини ўрганишда қимматли манбадир.

АБУ ҲАНИФА Нўъмон ибн Собит — қ. Имоми Аъзам.

АБУ ҲАНИФА ДИНОВАРИЙ Аҳмад ибн Довуд (тахм. 815 — Эрон, Диновар ш.— 895) — тарихчи, тилшунос, ботаник (хашшоб) олим. А. Ҳ. Д. геогр., астрономия ва мат. б-н ҳам шуғулланган. Унинг бизгача етиб келган тарихий асари «Китоб ахборит-тивол» («Узун ҳикоялар китоби»)дир. Унда умумжаҳон ва Эрон тарихи (637 й.дан 9-а.гача) га оид муҳим маълумотлар бор. Шарқшунос В. Ф. Гиргас томонидан 1888 й. да рус тилида нашр этилган. А. Ҳ. Д. «Китоб ушшиър ваш-шуъаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида китоб») ва «Китоб ул-фасоҳат» («Фасоҳат ҳақида китоб») каби асарлар ёзган. Унинг «Китоб фин-набот» («Ўсимлик ҳақида китоб») номи машҳур асари узок вақтларгача Шарқ ботаник ва табиблари учун қўлланма бўлган. Асарнинг бизгача етиб келган баъзи бир қисмлари Б. Ле-

вин томонидан инглиз тилига таржима қилиниб, нашр этилган (1953). Абжад тартибида ёзилган бу китобда 482 хил ўсимликнинг хислати баён қилинган. Муаллиф ҳар бир ўсимликни таърифлашда ўз замонаси шоирларининг шу ўсимлик ҳақидаги шеърларидан намуналар келтирган.

АБУ ҲАФСИ КАБИР (9-а.) - фикхшунос олим. Имом Бухорий б-н замондош. А. Ҳ. К. фикх. бўйича машҳур бўлган. Ўғли Абу Абдуллоҳ ҳам ислом оламида танилди. Уни отаси б-н янгиштирмаслик мақсадида уламолар отасини Абу Ҳафси кабир, ўғлини Абу Ҳафси сағир деб атаганлар. А. Ҳ. К. «Ал-Аҳвоъ-вал-ихтилоф» («Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар»), «Ар-радду алал-Лафзийя» («Юзаки қаровчиларга раддия») китобларининг муаллифидир.

АБУБАКИРОВ Ноил Қодирович (1919.30.5, Кўкон - 1998.6.12, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1979). Кимё фанлари д-ри (1961), проф. (1964), Ўрта Осие ун-тини тугатган (1941). Ўзбекистон ФА кимё интида илмий ходим (1946—56), Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида директор ўринбосари (1956—65, 1980— 83), шу ин-т гликозидлар кимёси лаб. мудири (1956—90), 1990 й.дан бош илмий ходим. А. раҳбарлигида юрак гликозидлари — строфантин ва узаргенлар синтез қилинди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

АБУЖА — Нигерия пойтахти (1991 й.дан). Шаҳар мамлакатнинг марказий қисмида. Аҳолиси 379 минг киши (1998). Пойтахтни Лагосдан А. га кўчириш ҳақидаги қарор 1976 й. да қабул қилинган.

АБУЖАҲЛ ТАРВУЗИ — қовоқдошлар оиласига мансуб йўғон, туғунаксимон илдизли кўп йиллик ўт. По-яси чирмашувчи ёки ер бағирлаб ётувчи, уз. 2—4 м. Барглари, асосан тухумсимон, четлари ўйилган, гуллари сарғиш-оқ; чангчили гуллари (7—15 тадан) поянинг юқори қисмида — шингидда, уруғчили гуллари (5—12 тадан) ўсимликнинг

пастки қисмида ўрнашган. Меваси қора ёки кўнғир, думалок, диаметри 7—8 мм. Уруғи ясси-тухумсимон, майда. Май—июлда гуллайти. Ўрта Осиё (жумладан Ўзбекистон)да, Европада, Кавказ, Эрон ва Скандинавияда учрайди. А.т.— доривор ўсимлик; илдизида гликозидлар, крахмал, ошловчи модда, смола, мочевино, олма кислотанинг тузлари борлиги аниқланган. А.т.-нинг гулламасдан қазиб олинган янги илдиздан тайёрланган эссенция геомеопатияга қўлланади. Илдизининг спиртдаги эритмаси халқ табибатида оғрик қолдириш, жароҳат, яраларни даволаш, йўтални қолдириш ҳамда бод оғриғини йўқотиш учун ишлатилади.

АБУЛАББОС МУСТАҒФИРИЙ

(тўлиқ исми: Насафий Самарқандий Жаъфар ибн Абу Али Мухаммад ибн Абу Бақр) (961—1041, Насаф) — тарихчи, адиб, муҳаддис ва факих. Самъонийнинг «Китоб ал-ансоб» асарида ёзилишича, Аб.М. бир қанча вақт Марв, Сарахс, Нишопур, Бухоро ва Самарқандда яшаган. 987 й.дан Насаф жоме масжидида маърузалар ўқиган. Умрининг охирида Насафнинг бош имом-хатиби лавозимида бўлган. У «Китоб тарихи Самарқанд», «Китоб тарихи Насаф ва Кеш» (2 жил длик), «Китоб ушшиър ваш-шуаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида китоб»), «Китоб ул-вафо» («Вафо китоби»), «Китоб далоил ин-нубувва» («Пайғамбарлик далиллари»), «Китоб уddaъавот» («Тарғиботлар китоби»), «Китоб хутаб ин-набий» («Пайғамбар хутбалари китоби»), «Китоб тибб ин-набий» («Пайғамбар тибби китоби») каби ўндан зиёд асарлар ёзган. Унинг «Китоб тибб ин-набий» асаригина топилиб, Техронда нашр этилган.

АБУЛАББОС ТУСИЙ Фазл ибн Сулаймон (8- а) — халифаликнинг Хуросон ва Сейистондаги ноиби (782—786), амир, Абу Муслим сафдоши. Мовароуннахр ҳам унинг назоратида бўлган. А.Т. кўчманчи қабилалар ҳужумидан сақланиш учун Бухоро б-н Сугд ораллиғида девор қурдирган. Ҳар бир фарсахга (1 фарсах — 6—7 км га тенг) биттадан дарвоза, ҳар

ярим мил масофада биттадан мустаҳкам минора барпо этган. Баъзи манбаларда (Масъудий) А. Т. Бухоронинг вайрон бўлган деворларини тиклаган, деб ёзилади. А.Т. мамлакат ободончилиги йўлида кўп ишларни амалга оширган.

АБУЛБАҚО ИБИ БАҲОУДДИН (16- а. 1-ярми —17- а. 1- чораги) — тарихчи. Хожа Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний (Махдуми аъзам)нинг набираси бўлиб, Абдулазизхон (1540—49) саройида кичик давлат лавозими (хукмгир)да турган. У бобосига атаб «Жомеъ ул-мақомоти Махдуми аъзам» («Махдуми аъзам мақомотининг мажмуи») китобини ёзган (1617). Бу асарда Махдуми аъзамнинг ҳаётига оид маълумотлардан ташқари, Мовароуннахрнинг 16-а. биринчи ярмидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи ҳамда шайбонийлар б-н Эрон ўртасидаги муносабатларга оид қимматли маълумотлар бор.

АБУЛВАФО Мухаммад ибн Мухаммад ибн Яҳё ибн Исмоил ибн ал-Аббос ал-Бузжоний (940.10.6, Хуросон - 998.1.7, баъзи маълумотларга кўра 997, Бағдод) — фалакиётчи, риёзиётчи олим. Фалакиёт, хандаса, ҳисобга оид рисола-лар яратган ва бу соҳаларда янги илмий масалаларни илгари сурган. Хусусан, араб тилидаги математик адабиётларда биринчи бўлиб айлана радиусини 1 га тенг деб олди, турли мураккаб геометрик масалаларни ҳал қилишга уринди. Бошланғич тригонометриянинг изчил баёнини берди. А. Лтолемейнинг «Алмагест» (ал-Мажистий) асарини янги материаллар асосида қайтадан ишлаб чиқди, сфера учун sin лар теоремасини исботлади, F2 дан оралагиб sin жадвалини тузди. Бағдод расадхонасида турли астрономик жадваллар тузиш юзасидан илмий иш олиб борди, Ой ва Кўёшнинг бурчак диаметрларини, Ой ҳаракатини ўрганишга оид муҳим тадқиқотлар ўтказди. Юнон олимлари (шу жумладан А. Диофант) асарларини араб тилига таржима қилган ва илмий шарҳдаган. А. асарлари Шарқ мат. ва астрономия илми тараққиётига

катта таъсир кўрсатди.

АБУЛВОСЕ (15- а.) — шоир. Иншо санъатида моҳир, ҳазил-мутойибага мойил, ҳозиржавоб бўлган. А. ҳақида Восифий («Бадоеъ ул-вақоеъ»), Жомий («Баҳористон»), Навоик («Мажолис ун-нафоис») асарларида маълумотлар берилган. Восифий А.нинг ҳозиржавоблиги б-н Навоий таҳсинига сазовор бўлгани, Султон Маҳмудга бағишланган «Чор дар чор» қасидасининг яратилиши тарихи ва 24 байтли шу қасида матнини ҳам келтиради. Жомий ушбу қасидага юксак баҳо бериб, унга ҳеч ким жавоб ёза олмаганини айтади. Навоий А.нинг Маждиддин Муҳаммад ҳақида 500 байтдан ортиқ, бошқалар ҳақида 1000 байтдан зиёд ҳажвлар ёзганини маълум қилади. Жомий вафотидан сўнг Навоий тавсияси б-н А. унинг таржимаи холини ёзган.

АБУЛФАЗЛ АЛЛОМИЙ (тўлиқ исми: Шайх Абулфазл ибн Шайх Муборак) (1551 — 1603) — давлат арбоби, тарихчи ва адиб. Акбарнинг вазири, бош муншийси ва энг яқин дўсти. Унинг «Акбарнома», «Ойини Акбарий» («Акбаршоҳ қонунлари») каби йирик тарихий асарлари Акбарга бағишланган. «Мукотаботи Алломий» (бошқа номи «Иншойи Абулфазл») асарида Акбарнинг 12 вилоят ҳокимлари, Бухоро хонлиги, Эрон шоҳлари ва Туркия султонлари б-н ёзишмалари жам қилинган. Бу мактублар бобурийларнинг кўшни Шарқ мамлакатлари б-н бўлган иқтисодий ва сиёсий муносабатларини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. А. А. таржимон сифатида ҳам ном қолдирди. У қад. хинд файласуфи Пилпойк асарларидан айрим парчаларни форс тилига таржима қилиб, «Ийори дониш» («Билим ўлчови») номи б-н бир китобга жамлади. А. А. 1603 й. Бундала қабиласининг бошлиғи Сингха Деву тарафидан ўлдирилган.

АБУЛФАЗЛ БАЛЪАМИЙ Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ (?—940) — сомонийлар вазири. У мамлакат ободончилиги ва илм-фан ривожини йўлида муҳим ишлар қилган, олим ва шоирлар-

ни ўз ҳимоясига олган. Истахришпшт ёзишича, А. Б. Марв ва Бухорода кўп бинолар қурдирган. Шунинг учун «Шайх ул-жалил» («Улуғ шайх») номига сазовор бўлган. А. Б. га жуда кўп замондош шоирлар мадҳиялар ёзган. А. Б. Рудакий б-н айниқса яқин муносабатда бўлган.

АБУЛФАЗЛ МАҚБАРАСИ, Сарахс бобо мақбараси — меъморий ёдгорлик (11- а.). Ҳоз. Туркменистон ҳудудида. Дин арбоби Абулфазл (1023 й. в. э.) қабри . устида қурилган. Мурабба тарҳли бино (10,20x10,20 м). Қалин деворининг юқори — тўрт томонида ҳам равоқли дарчалар бор. Қўш гумбазли, гумбаз доирасимон асос устига ўрнатилган. Ичкарасининг дастлабки шакли сақланмаган. 15- а.да таъмир этилганда қисман ўзгарган (ганч сувоқ қилинган, муқарнаслар б-н безатилган). Ҳозир бино анча шикастланган ҳолда, равоқларининг ташқи деворлари емирилган, пештоқ тепаси нураб тушган.

АБУЛФАЗЛ МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ (имом Абулфазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Али ибн Ҳайдар) (12-а.) — таржимон, тарихчи. А. М. С устози Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг «Китоб ул-қанд фи тарихи Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоб») номли араб тилидаги асарини форс тилига қисқартириб таржима қилган ва уни «Қандияйи хурд» («Кичик қандия») деб атаган.

АБУЛФАЙЗХОН (1695-1747) - Бухоро хони (1711—47), аштархонийлардан. Субҳонқулихоннинг ўғли. А. даврида ўзаро низолар кучайган, мамлакат чуқур иқтисодий-сиёсий таназзулга юз тутган. Нодиршоҳ қўшинларининг Мовароуннахрга қилган юришлари (1747) натижасида А. тахтдан ағдарилиб, қатл этилган. Фитрат А. ҳақида «Абулфайзхон» драмасини яратган (1924).

АБУЛФАРАЖ (адабий тахаллуси Григорий Иоанн Бар-Эбрей) (1226—1286) — суриялик ёзувчи, олим. Монофизитлар — Сурия масиҳийлари бошлиғи.

Тиббиёт, тарих, фалсафа, грамматикага оид илмий ишлари бор. «Қизикарли воқеалар китоби» ахлоқий ва ҳажвий мавзуда.

АБУЛФАРАЖ ИСФАҲОНИЙ (897, Исфаҳон — 967.21.11, Бағдод) — араб ёзувчиси. Умавийларнинг Марвон II наслидан. Араб адабиёти шеърляти ва тарихи бўйича етук олим бўлган. Ҳадис, грамматика, луғатчилик, таобат, астрономия б-н шуғулланган. А. И.нинг 20 жилдли «Ал-ағоний ал-кабир» («Кўшиқлар катта китоби»)ида араб шеърляти ҳақида муфассал маълумотлар берилади. Бу китоб 1285 й.да Мисрда нашр этилган, Европада машхур бўлган.

АБУЛФАТҲ Аҳмад ибн Сижзий (? — 1024) — шахматчи, фалакиёт ва риёзиёт олими. Шатранжга оид рисола муаллифи. 300 дан ортик шахмат вазиятини ўз ичига олган бу рисоланинг энг қад. мукамал нусхаси 1665 й.да Бухорода кўчирилган. Асарда ўша даврда ва олдин ўтган машхур шахматчилар ва шахмат ҳақида ёзган олимлар тўғрисида маълумотлар, бу ўйиннинг келиб чиқишини мадх этувчи ривоятлар, сўнгра 10 та таъбия ва 287 та мансуба баён қилинади. Улардан кейин шахмат доналарининг нисбий қуввати, шахмат тахтасидаги ҳар хил математик ҳисоблар ва шахмат мавзусидаги 160 та тўртлик шеър келтирилган. А.шатранж б-н машғул бўлган кишилар: Абубакр Муҳаммад ибн Яҳё ас-Сулий, Ҳожа Ҳаким Абу Райҳон, Абу Саҳд Муҳаммад ибн Али ал Бадойи, Адлий ва б. ҳақида маълумотлар беради.

АБУЛФАТҲ АЛОУДДИН МУҲАММАД ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий (?—1157) — фикх олими. Унинг Абу Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг «Жомий ал-Кабир» («Катта тўплам») китобига ёзган «Шарҳ ул-Жомий ал-Кабир» («Жомий ал-Кабирнинг шарҳи») номли бир неча жилдли асарининг 1-жилди бизгача етиб келган бўлиб, у «Китоб ул-имон» («Имон ҳақида китоб») , «Китоб ун-никоҳ» («Никоҳ ҳақида китоб»), «Китоб уш-

шаҳодат» («Шаҳодат китоби»), «Китоб ул-қазо» («Хукм китоби») каби саккиз бобга бўлинади. Мазкур асарнинг котиб Аҳмад ибн Махмуд ибн Муҳаммад ибн Умар Самарқандий томонидан 1361й. да кўчирилган нодир кўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. №5558) сақланади.

АБУЛФИДО Имодулдин Исмоил ибн Али ал-Айюбий (1273, Дамашқ—1331, Ҳамо, Сурия) — араб комусий олими. Мамлук султонларининг Кичик Осига қилган юришларида (1301, 1315) қатнашади ва ўша йиллари ўзининг машхур тарихий асари «Ал-Мухтасар фи тарих ал-башар» («Башариятнинг қисқача тарихи») нинг асосий қисмини ёзади ва уни секин-аста тўлдириб боради. 1320 й. Ҳамо амирлиги (Сурия)га ҳоким қилиб тайинланади ва Малик ал-Муаййад («Худо мадад берган подшо») лақабини олади. А. фалакиёт, тиббиёт, тарих, ботаника, география каби бир қанча фанлар соҳасида етук олим бўлган. «Тақвим ул-булдон» («Мамлакатлар тақвими»), 1321) асарининг 1- қисмида Ернинг бўлиниши, экватор, етти иқлим ҳақида умумий тушунча берилади, денгиз, кўл, дарё ва тоғлар тасвирланади. 2- қисмида Ер юзи мамлакатлари, жумладан Хоразм ва Мовароуннаҳр ҳақида маълумотлар берилади. Ушбу асарини А. умрининг охиригача тўлагиб борган. Географик «Ал-Мухтасар фи тарих ал-башар» («Башариятнинг қисқача тарихи») китоби 4 жилдан иборат бўлиб, «Тарихи Абулфидо» номи б-н ҳам маълумдир. Асардаги воқеа 1329 й.гача бўлган даврни ўз ичига олиб, Ибн ал-Асирнинг «Ал-Комил фит-тарих» («Тарих хусусида мукамал китоб») китобининг давоми ҳисобланади. А. фикх илмига оид «ал-Ҳовий» («Тўплам») асарини ёзган.

АБУЛҲАЙР ибн ҲАММОР Ҳасан ибн Сивор ибн Бобо ибн Баҳром Хоразмий (941, Бағдод — 1048) — мантиқшунос, Бағдод мадрасаларида мударрислик қилган. Маълун ибн Муҳаммад Хоразмшоҳ уни Бағдоддан

Хоразмга таклиф қилиб, ўзининг шахсий табиби ва надими мақомига тайинлади. Султон Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни қўлга киритгандан кейин А.Х.ни ўзи б-н Ғазнага олиб кетади. Ўша ерда 102 ёшида мусулмончиликни қабул қилади. Унгача А.Х. насроний динида эди. Манбаларда келтирилишича, султон Маҳмуд Ғазнавий А.Х. исломни қабул қилганлиги учун унга Ғазна яқинидаги Ҳаммор ноҳиясини мулк сифатида иқто (ҳадя) қилиб берган (Ҳаммор лақаби шундан). Бошқа манбаларда Ҳаммор сўзи рўмол ёки аёллар учун ҳижоб тикувчи маъносида қўлланилади. У фалсафадан ташқари табобатда ҳам жуда машҳур бўлганлиги учун «Букроти соний («Иккинчи Гиппократ») лақабига сазовор бўлган. Унинг асарлари: «Китоб ул-ҳаюло» («Бирламчи модда ҳақида китоб»), уч жилдли «Китоб ул-вифоқ байна раъй ал-фалосифа ваннасоро» («Файласуфлар ва насронийлар ўртасидаги фикр мувофиқлиги ҳақида китоб»), «Китоб тафсири Исоғужи мухтасаран» («Исоғужи китоби тафсирига қисқача шарҳ»), «Китоб ус-садиқ васадоқа» («Дўст ва дўстлик ҳақида китоб») ва б. Бир қанча китобларни сурёний тилидан араб тилига таржима қилган.

АБУЛҲАЙРХОН (1412-1468) - Ўзбек улуси хони (1428 й.дан). 1446 й.да А. Сирдарё бўйидаги бир қанча шаҳар ва қалъалар (Оқкўрғон, Арқуқ, Ўзган, Сиғноқ, Сузоқ) ни босиб олди. 1447 й. да мамлакат пойтахти Сибирдан Сиғноққа кўчирилди. 1431 й.да А. Хоразмни босиб олди. 1448 й.да Мовароуннахрга бостириб кириб, Самарқандни қамал қилди. 1451 й.да А. Абу Саид б-н қўшилиб яна Самарқандга юриш қилди ва уни тахтга ўтказди. А. теурийлардан Муҳаммад Жўқийга ҳам қўмаклашди (1460—62). А. вафотидан кейин Ибокхон, Жонибек, Бурка султон, Ёмғурчи, Мусо мирзо, Аҳмадхон тахт вориси Шайх Ҳайдарни мағлуб қилдилар. Лекин 15-а.нинг 80-й.ларида А.нинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон ўз рақиблари устидан ғалаба қозонди ва ҳокимиятни қўлга олди.

АБУЛҲАЙРХОН (1693-1748) - Кичик жуз хони. А. 1720-й.ларда қозоқларнинг жунғар (мўғул-қалмоқ) босқинчиларига қарши курашига бошчилик қилган. 1731 й.да А. қозоқ зодагонларининг бир қисми б-н ўзларининг Россияга тобе бўлишга тайёр эканликларини маълум қилди. Кўпчилик қозоқ султонларининг А. сиёсатига қарши муҳолифатда бўлишлари натижасида А.нинг режаси амалга ошмади. А. чингизий Бароқ султон томонидан ўлдирилган.

АБУЛҶОСИМ БОБУР (1422, Ҳирот -1457 й. март, Машҳад) — теурийлардан, Бойсункур мирзонинг ўғли. Бобоси Шохрух мирзо қўл остида тарбияланган. Хуросон тахти учун курашда ғолиб чиқиб, 1449 й. фев.да А. Б. Ҳиротни эгаллайди. Теурийларнинг Хуросондаги ҳукмдори (1149—57). 1454 й.да Самарқанд учун муваффақиятсиз юриш қилади ва қирқ кунлик қамалдан сўнг Султон Абу Саид б-н битим тузиб, Ҳиротга қайтади. Битимга кўра Амударё илгаригидек иккала давлат ўртасидаги чегара бўлиб қолган. А. Б. шоирларни тўплаб мушоиралар ўтказган ва ўзи ҳам туркий, форс тилларида шеърлар ёзган.

АБУЛҶОСИМ МАДРАСАСИ - Тошкентдаги меъморий ёдгорлик. Мадраса, масжид ва хонақодан иборат. Қурдирган шайх номи б-н аталган. Энг эски биноси — хонақои Мўйи Муборак 1820 й. бунёд этилган, 1850 й. Мадраса қурилган. Дастлаб бир қаватли бўлган. Мадраса чортоқ тархли (55x46 м), ҳовлиси (22x28 м) атрофида миёнсарой, дарсхона, масжид, тўрда Мўйи Муборак хонақохи (6,1x6,1 м) жойлашган. Ҳовлига олд ва орқа томонидаги пештоқ орқали кирилади. Бинони безашда асосий эътибор бош тарзига қаратилган бўлиб, пештоқ (бал. 16 м) нинг икки ёнида гулдаста-миноралар қад кўтарган. Уларнинг тепа қисми гумбазли мезаналар б-н яқунланган. Дарсхона, мактабхона (мурабба тархли — 6,12x6,12 м), икки қаватли хужралардан иборат. Мадраса олдидаги ҳовуз, кейинчалик қурилган ҳаммом 1940-й.ларда бузил-

ган. Мадраса эшикларини ўратепалик Уста Ҳасанбой ўйма нақш б-н безаган. Таъмирлашда А. Солиҳов, Х. Нишонов, О. Полвоновлар қатнашган (1979). Мадрасада Абдулла Қодирий ўқиган. 1983 й.дан Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш жамиятининг Тошкент бўлими жойлашган.

АБУЛҒОЗИЙ БАҲОДИРХОН (1603.23.8, Урганч-1663. 4, Хива) - Хива хони (1643—1664), шайбонийлар сулоласидан, тарихчи ва табиб. А. Б. нинг оғалари Ҳабаш султон ва Элбарс султон оталари Араб Муҳаммадхонни енгиб, уни Кум қалъасига қамадилар. Отасининг тарафдорлари бўлган қатта оғаси Асфандиёр Эронга, А. Б. эса Бухорога Имомқулихон хузурига қочди. 1623 й.да акаси Асфандиёрхон Хива тахтини эгаллагач, А. Б. Урганчга ҳоким қилиб тайинланди. Лекин Асфандиёрхон б-н ўрталарида низо чиқиб, А. Б. 1627 й.да қозоқ хони Эшимхон хузурига қочди; кейин икки йил Тошкент ҳокими Турсунхон б-н бирга бўлди. Кўп ўтмай, туркманларнинг тақлифига биноан у яна Хоразмга қайтди. Асфандиёр уни Хива ҳокими қилиб тайинлашга мажбур бўлди. 1629 й.да туркманлар Эронга тобе бўлган Нисо ва Дурунни босиб олдилар. Асфандиёрхон Эрон б-н муносабатларнинг тамоман жиддийлашиб кетишидан чўчиб, айбни А. Б. га тўнкади ва уни 1630 й. кишида Эрон подшоҳи хузурига гаров тариқасида юборди. А. Б. шу тариқа 10 йил Эронда, Исфаҳон яқинидаги Таборак қалъасида қамоқда яшади. 1639 й.нинг ёзида у тутқунликдан қочишга муваффақ бўлди. А. Б. бир неча йил тахт учун кураш олиб бориб, нихоят 1644 й. Хива тахтига ўтирди. А. Б. марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун кураш олиб борди. У 1663 й.да ҳокимиятни ўғли Анушахонга топширди. А. Б. йирик тарихчи олим сифатида ҳам эътиборга сазовор. Унинг «Шажарайи тароқима» ва «Шажарайи турк» асарлари Ўзбекистон, умуман Ўрта Осиё тарихига оид қимматли манбалардан ҳисобланади. А. Б. тиб. илмига оид

«Манофийул инсон» («Инсонга фойдали нарсалар») номли асар ҳам ёзган.

Ас: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992.

АБУЛҲАСАН СИМЖУРИЙ Муҳаммад ибн Иброҳим (?—989) — сомонийлар сипоҳсолори ва Хуросондаги ноиб (957 й.дан). Асли Ғуломлардан. Бувайхийлар ва зиёрийларга қарши жангларда ғалаба қозонган, унинг ёрдамида Ғазнада сомонийлар ҳукмронлиги ўрнатилган. Сўнг, у сомонийлар амири Нух ибн Мансур (976—997) дан яширинча қорахонийлардан Бугроҳон (Хорун ибн Мусо, 992 й.да вафот этган) б-н сомонийлар тасарруфидаги ерларни ўзаро бўлиб олиш хусусида музокара олиб борган. Қелишувга кўра, Мовароуннахр Бугроҳоннинг, Амударёнинг жан.даги ерлар эса А. С.нинг қўлига ўтиши лозим бўлган. Бу фитнада А. С. ва Бугроҳондан ташқари Нух ибн Мансўрнинг йирик амирларидан Фоик ҳам иштирок этган. Бу эса сомонийлар инқирозини тезлаштирган.

«АБУМУСЛИМНОМА» -10-11-а. ларга оид жангнома. Форс тилида ёзилган, кейинчалик араб, туркий тилларга таржима қилинган. Абу Муслим (Хуросон ва Мовароуннахр амири) ҳақидаги ривоят ва афсоналардан иборат. Муаллифи Абу Тохир Тарсусийдир. «А.» қадимий қисса услубида ёзилган бўлиб, унда афсонавий тимсоллар, 10- а. да тараккий топган шарқона эр йигитлик (футувват, бағри кенглик) хусусиятлари ва талаблари ўз аксини топган. Асар Эрон, Туркия, айниқса, Туркистонда қатта шуҳрат қозонган. Туркистонда унинг айрим қисмлари асосида мустақил йирик асарлар («Замчинома» ва б.) яратилган. «А.» нинг ўзбек тилида нашр этилган нусхалари (мас, «Абу Муслим жангномаси»), 1992) ва б. ҳам бор.

АБУСАИД МАҲЗУМ (19- а.нинг 2-ярми — 20- а. бошлари) — самарқандлик ўлкашунос, ҳаттот, шарқ кўлёмалари билимдони. В. Л. Вяткиннинг қўнгилли ёрдамчиларидан бўлган, Аб. М. Вяткинга

Улуғбек расадхонаси ҳақидаги халқ ривоятларини тўплашда яқиндан ёрдам берган ва ана шу расадхона ҳақидаги шарқ кўлёмаларида ёзилган маълумотларни ахтариб топиб, тайёр ҳолда кўчириб берган. Улуғбек расадхонаси жойлашган ерни аниқлаб олишда, бу ерда қазилма ишларини олиб боришда Аб. М. нинг ёрдами жуда катта бўлган.

АБУСАЛИК — ўн икки мақом тизимидаги (баъзан Бусалик деб ҳам номланган) мақом.

АБУТАЛИЕВ Фарадей Басирович (1932.25.3, Тошкент) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат. фанлари д-ри (1964), проф. (1972). Ўрта Осиё давлат ун-тини тугатган (1952). Ўзбекистон ФА Ҳисоблаш марказли кибернетика ин-тида илмий ходим (1957—62), 1962 й.дан лаб. мудири. И. т. ишлари дифференциал тенгламалар, ҳисоблаш мат. си, дастурлаш, ахборотлар назарияси, эластиклик назарияси, гидродинамика муаммоларига бағишланган. А. параболлик типдаги ночизикли тенгламаларнинг ихтиёрий шакли соҳаларидаги ечимларини топиш учун тежамли ҳисоблаш схемаларини ишлаб чиқди.

«**АБУШҚА**» — изоҳли луғат. Алишер Навоий асарларидан фойдаланувчилар учун 16-а.да Туркияда тузилган. Муаллифи номаълум. Навоий замондошларининг асарларидан ҳам айрим мисоллар киритилган. «А.» луғати Абушқа сўзига изоҳ б-н бошлангани учун шу ном б-н машҳур. Бу сўз эски ўзбек тилида кекса, қари, нуроний маъноларида ишлатилган. «А.»ни юзага келтиришда хиротлик Толъё Имоний томонидан 15- а.да Навоий асарларига тузилган ўзбекча-форсча «Бадоеъ ул-луғат»дан кенг фойдаланилган. «А.»ни даставвал венгриялик шарқшунос Г. Вамбери Будапештда венгер тилида (1862), кейин рус шарқшуноси В. Вельяминов-Зернов «Ал-луғат ун-Навоий вал-истишҳодот илчигаатоия» («Чиғатой тилидан шохидлик келтирувчи Навоий лутати») номи б-н нашр эттирган (1868).

АБХА — Саудия Арабистони жан.-

ғарбидаги шаҳар. Асир вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 35 минг кишидан ортиқ. Карвон йўллари кесишган жойда. Қ. х. районининг (буғдой, сорго, хурмо, кофе, шоли, чорвачилик) маркази.

АБХАЗ ТИЛИ — Абхазияда яшовчи абхазлар тили. Кавказ (иберий-кавказ) тилларининг абхаз-эдигей гуруҳига киради. А. т. да 70 мингдан кўпроқ киши сўзлашади. 2 асосий диалекти — абжуй (адабий тилга асос бўлган) ва бзиб бор. А. т. да ундош фонемалар жуда кўп. Унлилар тизими оддий. Турланиш кам тараққий этган. Луғатидаги кўп сўзлар бир бўгинли ўзақдан иборат. 19- а.нинг 60-й.ларқдан А. т. ёзувини яратиш учун интилишлар бўлди. 1862 й.да П. К. Услар А. т. учун кирилл-рус графикаси асосида алифбо тузди. 1926 й. да у тизими Н. Я. Маррнинг аналитик алифбоси б-н алмаштирилди. А. т. 1928 й.дан лотин, 1938 й.дан грузин, 1954 й.дан яна кирилл-рус графикаси асосидаги ёзувга кўчди.

АБХАЗИЯ, Абхазия Республикаси (абхазча номи «Апсни» — қалб ўлкаси) — Грузия Республикаси таркибида. 1921 й. 4 мартда ташкил топган. Закавказье-нинг шим.-ғарбий қисмида жойлашган. Жан.-ғарбий қисми Қора денгизга туташади. Майд. 8,7 минг км². Аҳолиси 530 мингдан ортиқ киши (1999). 5 туман, 7 шаҳар, 4 шаҳарча бор. Пойтахти — Сухуми ш.

Табиати. А. худудининг кўпчилик қисми Катта Кавказ тоғ тизмасининг этаклари ва ён бағирларида жойлашган (Гагра, Бзибь, Абхазия, Кодори тизмалари). Айрим жойларда тоғларнинг бал. 3—4 минг м га етади. Довонлар ҳам бор. Қора денгиз бўйлаб торгина текислик чўзилган. Жан.-шарқда Колхида пасттекислиги жойлашган. Фойдали қазилмалари: тошқўмир, қурилиш материаллари, барит, симоб, полиметалл рудалар. Иқлими — нам субтропик, тоғларда — мўътадил совуқ ва совуқ. Соҳилда янв. т-раси 4°, 7°, тоғларда — 2° гача; июлда соҳилда 22°, 24°, тоғларда 16°, 18°. Ёғин миқдори пасттекисли-

кларда 1300—1500 мм, тоғларда 2400 мм гача. Дарёлари: Бзибь, Кодори, Галидзга, Гумиста; кўллари: Рица, Амткели. Пасттекислик ва тоғ этаклари ботқок, аллювиал, подзол, айрим жойлар сариқ, қизил тупрокли. Баландлашган сари чиринди карбонатли, кўнғир тоғ-ўрмон ҳамда тоғ-ўтлоқ тупроқлар учрайди. Мамлакат худудининг 55% дан кўпроғи ўрмон (самшит, бук, дуб, қорақайин, каштан, граб дарахтлари), юкориқокда оқ қарағай, ундан баланда субальп ва альп ўтлоқлари бор. Субтропик ўсимликлардан хурмо, эвкалипт, сарв ва б. ўсади. А. худудида Рица, Гумиста, Пицунда-Мюссер кўриқхоналари бор.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси абхазлар ва грузинлар. Улар соҳил туманлари ва тоғ ён бағирларида яшайди. Шаҳарлари: Очамчира, Гудаута, Гагра (денгиз портлари), Гали, Ткварчели. Абхазлар ўзларини апсуа деб атайдилар. Давлат тили — абхаз тили.

Тарихи. Абхаз халқининг аجدодлари ҳақидаги дастлабки маълумотлар жез асрининг кейинги давридан бошланади. Мил. ав. 1- мингинчи й. ўрталарида А. Колхида подшоҳлигининг бир қисми бўлган. Мил. ав. 2- а. охири —1- а.нинг бошларида А. Понт подшоҳлиги, мил. ав. 65 й.дан Рим қарамоғида бўлган. 4-а. да Ғарбий Грузияда вужудга келган Лаз подшоҳлиги таркибига кирган. 4— 6- а. ларда бутун А. ни Византия забт этган. 8- а.га келиб абхазлар Византияга итоат этмай қўйди. Шу а.нинг 80-йларида Ғарбий Грузия ерлари А. подшоҳлигига бирлаштирилди. 16-а.дан А. Туркияга қарам бўлиб қолди ва абхазлар ерлари иктисодий-маданий инқирозга учради. 1810 й.да А. Россияга қўшиб олинди. 19-а. бошларида абхазлар Ахчипсоу, Аибга, Дал, Цабал, Псху каби эркин жамоалар тарзида кун кечирган. Ҳар бири бир неча минг кишидан иборат бўлган эркин жамоалар қон-қардошлик гуруҳларига бўлинар ва улар ўртасидаги муносабатлар абхазларнинг анъанавий ҳуқуқига асосланар, ҳамма масалани жамоа

оқсоқоли ҳал қилар эди. Асрлар давомида А. князлигининг марказлашув даражаси аввало ҳоким князнинг шахсий обрў-этиборига боғлиқ бўлган. Кўпинча у ва маҳаллий зодагонлар эркин жамоаларни назорат қилмасди. А. Россияга қўшиб олинган, бир неча ўн йиллар давомида вазият нотинч бўлди. Аҳолининг бир қисми Туркия тарафдори эди. 1864 й.ги Кавказ урушидан кейин А. нинг мухторият мақомидан маҳрум этилиши вазиятни кескинлаштириб юборди. Оммавий норозилик 1866 й.да абхазларнинг ялпи қўзғолонига айланиб кетди. Рус жазо отрядлари қўзғолонни шафқатсизлик б-н бостирди. Маъмурлар ғалаёнчи абхазларни Туркияга кўчира бошлади. 1877-78 й.лардаги рус-турк урушида абхазлар Туркия тарафида фаол иштирок этиши сабабли уларни мажбуран Туркияга кўчириш оммавий тус олди. Натижада абхазлар яшаб келган ҳудуд иккига: шим.-ғарбий (бзибь) ва жан.-шарқий (абжуй) қисмларга бўлиниб қолди. Абхазлар тарқ этган ерларга Туркиядан греклар ва арманлар, Россиядан турли миллат кишилари, Грузиядан асосан мегреллар кўчиб кела бошладилар. Шу тариқа ҳоз. Абхазия турли-туман миллатлар юрти бўлиб қолди. 1921 й. 16 дек.да А. шартнома асосида Грузия таркибига кирди. 1990 й.дек. дан А. мухтор республикаси, 1992 й. июлдан А. Республикаси. А. даги 1990-йлардаги вазиятнинг хусусиятлари ва ўткир грузин-абхаз можаросининг сабаблари кўп жиҳатдан тарихий ўтмишга ва 19—20-а.лардаги ижтимоий-иктисодий жараёнлар характерида бориб тақалади.

Хўжалиги. А. ғарбий ва шарқий иктисодий ҳудудларга бўлинади. Хўжалигида аграр соҳа устун. Чой, тамаки, цитрус мевалари, эфир мойли ўсимликлар экилади, маккажўхори етиштирилади. Ўрмончилик ва кўмир казиб олиш тармоқлари ривожланган. 90- й.ларнинг бошигача санаторий-курортлар тизими алоҳида ўрин олган. Денгиз бўйларида боғдорчилик ва ток-

чилик, шунингдек чорвачилик (асосан корамолчилик), паррандачилик, пиллачилик, балиқчилик ва асаларичиликка катта аҳамият берилади. Саноатда озик-овқат, тамаки маҳсулотлари, мева консервалари ишлаб чиқарилади. А. да 4 тамаки-ферментация з-ди, бир неча чой ф-каси, Кодори тахта тилиш к-ти бор. Маҳаллий хом ашё асосида эфирли мой з-длари, шунингдек чарм пойабзал к-ти ва бир неча тикувчилик корхоналари ишлайди. Электр энергияси асосан Ткварчели электр ст-яси ва Сухуми ГЭСида ҳосил қилинади. Машинасозлик ва кимё саноати, қурилиш материаллари корхоналари бор. А. худудини Сухуми — Черкасия т. й. ва автомобиль йўллари кесиб ўтади. Асосий денгиз порти — Сухуми ш. Мухим иқлимий курортлар Сухуми, Гагра, Гудаута, Новий Афон, Пицундада жойлашган.

Маданияти. А. да ўрта умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ўқув юртлари, олий ўқув юртлари (Сухуми ун-ти, Субтропик хўжалик ин-ти), и.т. институтлари, клуб муассасалари, музейлар, ботаника боғи ишлаб турибди. Абхаз тилида газ. ва журнал нашр этилади. Абхаз, грузин ва рус тилларида радио эшиттиришлар олиб борилади. Ретрансляция телекўрсатуви мавжуд. Халқ оғзаки ижодида қахрамонлар ҳақидаги эртақлар, ривоятлар, овчилик ҳақидаги ҳикоялар, банди қилиб қўйилган Абрскил ҳақидаги қад. ривоят, халқ қўшиқлари машҳур. Халқ шоири Д. Гулиа абхаз адабиётининг асосчиси ҳисобланади. Чўпон ва овчи қўшиқлари, деҳқончилик ва урф-одатлар б-н боғлиқ қўшиқ ва лапарлар абхаз мусикасига асос бўлган. А. худудида жез даврининг дольмен деб аталган сағаналари, қад. юнон ва Рим давридан қолган иншоотларнинг вайроналари (Диоскурия— Себастополис, Анакопия ва б.), Византия даври (6—8-а.лар) меъморий ёдгорликлари — Новий Афондаги устунли бир гумбазли иморат, неолит ва жез замонларидаги одам ва ҳайвонларнинг ҳайкалчалари, нақшли

керамика ва бронза буюмлар сақланиб қолган. 14- а.нинг бошларидаги миниатюралар, 14—16- а.лардаги фрескалар машҳур. Ҳоз. замон тасвирий санъатининг шаклланишида 1918 й. очилган Сухуми бадиий мактаби муҳим роль ўйнаган. А.нинг биринчи профессионал рассоми А. Шервашидзе (Чачба) бўлган. И. Цомаё, Н. Тебукашвили, Ч. Кукуладзе, В. Месхи, М. Эшба, Б. Гогоберидзе каби санъаткорлар машҳур. Қадимдан амалий-безак санъати ривожланган.

АБХАЗЛАР (ўзларини апсуа деб аташади) — Грузиядаги халқ, Абхазиянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 115 минг (1992). А. нинг оз қисми кўшни Ажарияда, шунингдек Туркия, Греция ва араб мамлакатларида ҳам яшайди. А. аждодлари Оссурия, кейинчалик антик давр манбаларида (абешла шаклида) қайд этилган бўлиб, Кавказнинг Қора денгиз соҳилида яшаган энг қад. халқлардан саналади. Мил. ав. мингинчи йилларда А. икки катта қабила (абхаз ва апси) дан иборат бўлган; кейинчалик бу қабилалар абхаз халқининг таркиб топишига асос бўлган. А. абхаз тилида гаплашади. Булар тил ва маданият жиҳатидан адигей халқига яқин. А.нинг кўпчилик қисми мусулмон-суннийлар, православлар ҳам бор. Улар деҳқончилик, чорвачилик, асаларичилик, шунингдек овчилик б-н шуғулланади.

АБЪОД (араб. буъд оралик сўзининг кўплиги) — икки наъма, яъни тон ораликлари, интерваллар. Қад. Шарқ мусиқа назариясида А.нинг жуда кўп турлари бўлган. Жумладан абъоди авсат, абъоди вусто — ўртача ҳажмдаги интерваллар — октава, септима, секста, ринта ва кварталар. Абъоди изом ёки абъоди кубро — катта интерваллар. Улар квинтдецима, дуодецима ва ундецима каби октавадан катта интервалларни ўз ичига олади; абъоди лаҳний ёки абъоди сиғар — кичик интерваллардир: катта секунда б-н кичик секунда интервалларини ўз ичига олади, баъзан терция ҳам кўзда тутилган. Булар куй ва пардалар ҳосил қилишда қўлланилгани учун «лаҳний»

(«куйчан») деб аталган. Лаҳнийларнинг турлари: изом (катта), авсат (ўртача) ва сигар (кичик); абъоди мулойим ёки абъоди муттафиқ (иттифоқдош) — ёкимли, охангдош интерваллар. консонанслар; абъоди мунофир ёки абъоди мутанофир икки нафратли оралик, ёхуд абъоди ғайри мулойим — ёкимсиз, номулойим интерваллар — диссонанслар; абъоди мустаъмал — мусиқа амалиётида қўлланиладиган интерваллар: абъоди ғайри мустаъмал — мусиқада қўлланилмайдиган интерваллар. Маҳсус мусиқа ўқув юрларидаги Шарқ мусикасига оид дарсларда А. тизими ўрганилади.

АБҲАРИЙ, Асиридин Муфазел ибн Умар (13-а.) — мантиқшунос олим. Нисо (ҳоз. Ашхобод) яқинидаги Абҳар қишлоғида таваллуд топган. Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида таълим олган. Икки қисмдан иборат «Туғилиш ва ўлим ҳақида рисола» муаллифи. Асарнинг биринчи қисми 6 фаслдан иборат: 1) Вожибул Вужуд (Аллоҳ)нинг исботи; 2) Вожибул Вужуд намоён бўлиши; 4) оқибат исботи; 5) ақдлар кўплиги; 6) малакали руҳлар. 2- қисми 5 фаслдан иборат: 1) жисмоний ўлим; 2) руҳ кўчиб юришининг рад этилиши; 3) бузилмайдиган руҳ; 4) руҳий ўлим; 5) каромат, ваҳий ва илҳом. Асар қўлёзмаларидан бири Техрон унти Марказий кутубхонасида, яна бири Эрон Миллат Мажлиси кутубхонасида ва учинчиси Эрондаги Сипоҳсолор мадрасаси кутубхонасида сақланади.

АВА — Марказий Мьянмада 14—18-а. ларда тарқоқ ҳокимликларни бирлаштирган давлат (пойтахти ҳам шу ном б-н аталган). Бу давлат 1752 й.да барҳам топган бўлса ҳам, лекин А. номи 19-а.да ҳам Мьянманинг ҳамма қисми учун қўлланилган.

АВАЗ МУҲАММАД ИНОҚ, Авазбий (1782—1804) — Муҳаммад Амин иноқнинг ўғли. Иноқлардан. Хива хони (1790 й. дан). А.М.И. ҳукмронлиги даврида Хива хонлигини иқтисодий

жиҳатдан мустаҳкамлаш борасида кўп ишлар қилинган, Хивада катта ҳажмдаги қурилиш ишлари бажарилган [мас, Хивадаги Жума маежиди ва минораси (1789) қайта қурилган].

АВАЗ ЎТАР - Аваз Полвонийез (Ўтар) ўғли (1884.15.8- Хива-1919) — ўзбек маърифатпарвар шоири. Дастлаб мактабда, сўнг Хивадаги Инокий мадрасасида ўқиди. 18 ёшларида шоир сифатида халқ ўртасида танилди. Муҳаммад Раҳим Соний (Феруз) А.Ў. истеъдодига катта эътибор берган, уни саройга тақлиф қилиб Табибийни унга устоз тайин этган. Аммо, А.Ў. сарой ҳаёти б-н чиқишолмай, уни тарк этади. 20-а. бошларида кўзга ташланаётган миллий уйғониш, истиклол ғоялари А.Ў. ижодига кучли таъсир кўрсатади. А.Ў. ижодида эрқпарварлик, озодлик, маърифатпарварлик ғоялари, турмуш иллатларига қарши қаратилган ҳажвлар пайдо бўла бошлайди, бу даврда шоир юксак инсоний фазилатларни, чинакам инсоний муҳаббатни тараннум этувчи лирик шеърлар, қиъталар, рубоийлар эзди. А.Ў. ижодида алоҳида ўрин тутган ҳажвий шеърлар туркуми — «Фалоний» ҳам шу давр маҳсули. А.Ў. «Миллат», «Хуррият»; «Топар эркан, қачон», «Халқ», «Замон» ва б. шеърларида миллат тақдири ва келажагини янгилаш талқин этади. Айрим шеърлари ўша давр вақтли матбуоти («Ойна», «Вақт», «Мулла Насриддин» ва б.)да босилган. 2 девони («Саодат ул-иқбол», «Девони Аваз») ва қатор баёзларга киритилган ғазаллари етиб келган. Девонларининг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. № 942, 7102, 3451) сақланади. Республикада мактаблар, кўча ва хиёбонларга А.Ў. номи берилган. Хивада уй-музейи ташкил этилган, ҳайкали ўрнатилган. У ҳақда бадиий асарлар яратилган (Э. Самандар «Эрк садоси» достони, А. Бобожон «Ғазал фожиаси» драмаси, С. Сиёев «Бир чора замон истаб» кассаси ва б.).

Ас: Танланган асарлар, Т., 1956; Девон, Т., 1976; Сайланма, Т., 1984.

Ад.: Юсупов Ю., Аваз, Т., 1954; Айёмий, Ўт чақнаган сатрлар, Т., 1983; Қобулов Н., Ҳаққулов И., Мўминов а В., Аваз ва унинг адабий муҳити, Т., 1987.

АВАЗ ЎТАР УЙ-МУЗЕЙИ - адабий-мемориал музей. Аваз таваллудининг 100 йиллиги муносабати б-н Ичан қалбада у яшаган уй ўрнида қурилган бинода очилган (1984). Музей олдида шоирга ҳайкал ўрнатилган. У 4 хонадан иборат: 1- хонага Аваз асарларидан намуналар, суратлари, альбомлар, устоз ва шоғирларнинг китоблари ва б. қўйилган; 2- хонани шоирнинг отаси Полвонниёзнинг кийим-бошлари, сандиқ, кўрпа-тўшак, ўчоқ, чироқ, хуржун, милтиқ ва б. эгаллаган; 3- хона Аваз ижодхонаси: стол, курси, лавҳ, шамдон, ойна, сиёҳдон, қаламдон бор, тоқчага китоблар терилган, шунингдек шоирнинг кийим-кечаклари ва б. қўйилган; 4- хона меҳмонхона, унда дастурхон, чойнак-пиёла, патнис, кўрпача, нақшли стол, соат ва б. бор, деворига сўзана, дутор осилган. Музей экспонатлари 3 мингга яқин.

АВАЗОВ Рихси (1942.10.1, Жан. Қозоғистон вилояти, Турбат қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (2000). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати интени тугатган (1965). 1965 й.дан Ҳамза театрида актёр. Валиш (Азимзода, «Насриддиннинг саргузаштлари») А.нинг сахнадаги илк образидир. Театрдаги энг яхши роллари: Амирхон (Уйғун, «Зебуниссо»), Нодиршоҳ (Фитрат, «Абулфайзхон»), Абулмалик (Уйғун, Иззат Султон, «Алишер Навоий»), Дарвеш Али (О. Ёқубов, «Бир кошона сири») ва б. Шунингдек, «Алишер Навоий» (Ғиёсиддин), «Юлдузли тунлар» (Аҳмад Танбал) каби видеофильмларда, «Кун ва тун» (Бобур) телеспектаклида, «Касалхона» (акад. Йўлдошев) фильмида ҳам роллар ижро этган. А. сахнада ўйнаган роллари ўзига хос кучли эмоционаллиги, етук ва тўлақонли талкин этилганлиги б-н ажралиб туради. У ҳар бир яратган образининг ижтимоий моҳиятини очишга, унга мос мимик ифодалар, ҳаракатлар,

оҳанглар топишга ҳаракат қилади.

АВАЗХОН — «Гўрўғли» туркуми дostonларидаги етакчи образлардан бири. Туркумга кирувчи «Авазхон», «Гулқизой», «Интизор», «Малика айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Сарвиноз», «Балогардон», «Авазнинг арази» каби дostonларнинг бош қаҳрамони. «Авазхон» дostonида тасвирланишича, А.нинг отаси гуржистонлик Булдуруқ қассоб, онаси чамбиллик Гулойим. А. ёшлигидан Хунхоршоҳ саройида хизмат қилади. Унинг овозасини эшитган бефарзанд Гўрўғли ҳийла б-н Чамбилга олиб келади ва халойиқ ўртасида қўлига илик бериб, қад. анъанага кўра, ўзига ўғил қилиб олади. Туркумнинг Хоразм нақлига кўра, у ваянгонлик. Бошқа дostonларда А.нинг ўзга мамлакатларга сафари, бу сафарлар давомида ўзга юрт гўзалларини Чамбилга олиб келиши турли-туман саргузаштли воқеалар гирдобиди жуда ҳам кизиқарли тасвирланади. А. дostonларда босқинчи душманларга қарши мардонавор курашган, эл-юрт хизматида доимо тайёр турган, маънавий етук ботир сифатида қуйланади. Асраб олган отаси Гўрўғлига, Чамбил юртига содиқ ва садоқатли фарзанд, энг қийин вазифаларни уз буйнига ола олган жасоратли алп сифатида улуғланади.

АВАЛ (франц. aval — пул кафолати) — 1) вексель эгаси олдидаги мажбурият; 2) банкнинг вексель буйича кафиллиги. Векселнинг ўнг бетида ёки унинг илова варағида имзо шаклида ифодаланади. Векселнинг ишончли бўлишини таъминлайди.

АВАНГАРД (франц. avantgarde — олдиндаги кўриқчи) — ҳарбий сафар вақтида асосий кучларни кўриқлаш учун олдинда борувчи аскарый қисм (ҳарбий кўшилма, қисм ёки бўлинма). А. ўз кўшинларини ёнидан кўриқлаши ҳам мумкин. А.нинг вазифаси асосий кучларга душман томонидан бехосдан қилинадиган ҳужумларга йул қуймаслик, асосий кучларнинг жанг қилиши учун

шароит яратишдан иборат. А. қад. ўзбек ҳарбий қисмларида хиравул, аванҗор, мўғул лашкарларида манқлай, манғлай дейилган.

АВАНГАРДИЗМ (франц. *avantgardiste*) — 1) 20-а. адабиёт ва санъатида қатор замонавий оқимларнинг умумий шартли номи. А. тарафдорлари адабиётни ва санъатни тубдан янгилашни, унинг шакли ва ифодавий имкониятларини кенгайтиришни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган, аввалги қарор топган йўналишлар (шу жумладан, романтизм, реализм, импрессионизм, неоклассицизм ва б.) га танқидий ёндашган. А. намояндалари санъатнинг предметини ҳам, услубини ҳам, шакл ва мазмунни ҳам янгилашни ўзида ифода этган умумий истак остида бирлашганлар. Бу йўналиш тараққий этган 1905—30 й.ларда унинг тамойиллари экспрессионизм, фовизм, кубизм, дадаизм, сюрреализм; адабиётда — «онг оқими», футуризм, мусикада — додекафония, атоналлик ва б. каби модернистик оқим ва мактабларда, шунингдек баъзи йирик сўз усталарининг маълум даврдаги ижодий фаолиятида намоён бўлди. Бир-бирига зид майлар, турли ижтимоий, ғоявий-эстетик нуқтаи назарда турган, ижодий тақдири бир-бирига ўхшамаган санъаткорлар А. (модернизм) нинг умумий оқимида тўқнашди. Даврнинг энг ўткир ижтимоий қарама-қаршиликлари А. зиддияларида ўз аксини топди. Баъзи йирик санъаткорлар ижодларининг дастлабки даврида А. га мойил бўлганлар (мас, П. Элюар — Франция; В. Незвал — Чехословакия; В. Брехт, И. Бехер, Х. Эйслер — Германия; Д. Ривера — Мексика; В. Маяковский, Д. Шостакович — Россия).

Жаҳон адабиёти ва санъатининг кўпгина забардаст вакиллари А. тажрибаларига асосланиб, замонавий санъатнинг етакчиларига айландилар (мас, Ж. Жойс — Ирландия; М. Пруст — Франция; П. Мондриан — Нидерландия; С. Дали ва П. Пикассо — Испания; П. Клее — Швейцария; В. Кандинский, М. Малевич,

С. Прокофьев — Россия ва б.).

2-жаҳон урушидан кейин ғарбда А. оқими жонланиб, «абсурд драма», «янги роман», «конкрет поэзия», тасвирий санъатда — поп-арт, минимализм, абстракционизм, мусикада — алеаторика, сонористика, электрон мусика ва б. кўринишларида намоён бўлди.

А. тамойиллари Ўзбекистон тасвирий санъатида 20-й.ларда ҳам кузатилади (А.Волков, А.Николаев, Ў.Тансиқбоев, М.Курзин, О.Татевосьян). 1970-й.лардан бошлаб мусикада — композиторлар Р.Вильданов, Н.Зокиров, А.Малахов, М. Тожиев, Т.Қурбонов, Ф. ва Д.Янов—Яновскийлар, Н.Ғиёсов ва б., театрда — режиссёрлар Н. Абдурахмонов, М.Вайл, тасвирий санъатда — рассомлар Ж. Умарбеков, Жалолов, М.Тўхтаев ва б. А. ифодавий имкониятларидан ижодий фойдаланмоқда.

2) Фалсафадаги А. — зарур тараққий босқичлари ва реал шарт-шароитларни назарга олмай сакраш йўли б-н жамиятдаги қарама-қаршиликларни бартараф этишга интилиш.

АВАНКАМЕРА, олдкамера — ички ёнув двигатели цилиндрининг каллагидеги асосий ёниш камерасига битта ёки бир нечта каналлар орқали бирлаштирилган бўшлиқ. Ёнилғи (ёки ёнувчи аралашма) қисман ёнадиган А. Асосий камерада ёнувчи аралашманинг ҳосил бўлишини яхшилайдиган газ оқимини ҳосил қилади. А. га ёнилгини форсунка пуркайди.

АВАНС (франц. *avance*) — бир жисмоний ёки юридик шахс томонидан бошқасига моддий бойликлар, муайян ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва б. учун келгусида тўланадиган ҳақ ҳисобидан бериладиган пул миқдори. Ходимга А. иш ҳақи ҳисобидан, хизмат сифари харажатлари учун ва б. мақсадларда берилади (яна қ. Бўнак).

АВАНСЦЕНА (франц. *avantscene*) — пешсаҳна, парда б-н оркестр ўрни орасидаги жой. Опера ва балет спектакларида А.дан кенг фойдаланилади.

Драма томошаларида эса парда олдида ўтадиган кичик сахналарни кўрсатиш учун хизмат қилади. А.дан ўринли фойдаланиш декорацияларнинг тез алмашуви имкон яратиб, воқеанинг узлуксиз ривожланишини таъминлайди. Айрим режиссёрлар асосий ҳаракатни ҳам А.га олиб чиқиб, ўйин майдонини кенгайтирганлар. 17- а.да Европада бадавлат оқсуяклар А.да ўтиришган. Ўзбек режиссёрлари сахнанинг бутун сатҳидан, шу жумладан А.дан кенг фойдаланишади. Айниқса реж. Б. Йўлдошев А.ни томошабинлар зали б-н боғлаб, воқеалар жойини кенгайтиришга эришади.

АВАНТЮРА (франц. *aventure*) — тасодифий муваффақиятга эришиш учун таваккал қилинган, шубҳали фаолият; ҳақиқий имкониятни ҳисобга олмасдан ишга киришиш.

АВАНТЮРИН — зич майда заррали шаффоф кварц, кўнғир-қизғиш ёки сарғиш рангли ялтироқ минерал. Таркибида бир меъёра тарқалган слюда ёки гематит бўлади. калий ва натрийга бой бўлган тилларанг дала шпатлари ҳам А.деб аталади. А. осон жилвирланади ва кумушсимон-оқ, кизғиш-кўнғир, ахён-ахёнда яшил рангда товланади, шунинг учун турли зеб-зийнат ва санъат буюмлари яшаш учун ишлатилади.

АВАР ТИЛИ — Доғистонда яшовчи аварлар тили. Кавказ тилларининг шим.-шарқий гуруҳига киради. А. т. да гаплашувчи аварлар 268 минг киши. Доғистон Республикасида яшовчи 13 кардош халқ ҳам А. т. дан иккинчи тил сифатида фойдаланади. 15- а.дан араб ёзувидан фойдаланган А. т. 1927 й.да лотин, 1938 й. да кирилл-рус графикаси асосидаги ёзувга ўтган.

АВАР ХОНЛИГИ — Доғистондаги давлат (12—19-а.лар). Пойтахти — Хунзах. Илк ўрта асрлардаги Сарир «подшолиги» ўрнида вужудга келган. Уммахон (1634 й. в. э.) даврида А.х. йирик сиёсий бирлашма бўлган. 18-а.да кучли давлатга айланиб, унга Грузия подшоси, Дарбанд, Кубо хонлари хирож тўлаб туришган.

1803 й. уни Россия босиб олган 19-а.нинг 20—50-й.ларида А.х. худуди имомлик таркибида бўлган. 1864 й. чоризм томонидан А.х. тугатилиб, унинг худудида Авар округи ташкил этилган.

АВАР ХОҚОНЛИГИ - Паннония (ҳоз. Венгрия, Югославия ва Австрия худудининг бир қисми)даги аварларнинг давлат бирлашмаси (6-а. ўртаси — 8-а. охири). Ғарбий турк хоқонлигининг асосини ташкил этган, бошида аварлар турган йирик қабилалар уюшмаси Ўрта Осиёдан Каспий бўйининг ғарбидаги даштларга, сўнгра шим. Қора денгиз бўйлари, Дунай бўйи ва Болқон я.о. га бостириб қирганлар (6-а. ўртаси). 6-а. 50—60 й.ларида аварлар савирлар, антлар, гепидлар ва б. европалик қабилалар истиқомат қиладиган ерларни вайрон қилганлар. Шу юришлар натижасида Паннонияда А.х. барпо этилган. Давлатни йирик саркарда Боёнхон бошқарган. Яшил рангли байроққа эга бўлган, байроқ ўртасида орқага қараб ўқ-ёй отаётган киши отда чопиб кетаётган ҳолатда тасвирланган. Маҳмуд Кошғарий бу ҳолатни Искандарнинг Туронни босиб олаётган давридаги туркий қавмларга нисбат берган. А.х. славянлар, франклар, лангобардлар, грузинлар, шунингдек Византияга муттасил хужумлар қилиб турган. 7-а. бошида А.х.нинг ҳарбий қуввати заифлашган, ўзаро низолар авж олган. 7-а. ўртасида аварлар шим. Қора денгиз бўйларида сиқиб чиқарилган. Дунай бўйларида 680 й. Биринчи Булғор подшолиги барпо этилиши б-н Паннониядаги А.х. тасарруфидаги ерлар худуди қисқарган. 8-а. 90-й.ларида А.х.Буюк Каря бошчилигидаги франклар томонидан узил-кесил тугатилган.

АВАРИЯДАН ҚУТҚАРИШ ТИЗИМИ — космик кемани орбитага олиб чиқувчи ракетада бирор авария ҳолати юзага келганда кема экипажини қутқариш учун қўлланиладиган кема бортидаги махсус аппаратлар. Агар шундай ҳолат стартда ёки учиб траекториясининг бошланғич қисмида юз бер-

са, космонавтлар катапульта қилиниб, сўнгра парашютда ерга туширилади ёки, зарурият бўлса, кемани махсус двигателъ ёрдамида хавфсизроқ масофага олиб бориб, сўнгра улар парашютда ёки кема б-н биргаликда Ерга кўндирилади. Орбитага чиқиш олдида ёки орбитада шундай ҳолат юзага келса, кема элтувчи ракетадан ажратилиб, махсус двигателъ ёрдамида тушиш орбитасига ўтказилиб, атмосферада тормозланади, сўнгра кўндирилади. А.к-т. да авария ҳолатини қайд қилувчи ва кеманинг бундан кейинги бажарадиган барча зарур амалларини автоматик равишда ҳаракатга келтирувчи аппаратлар тизими бўлади.

АВАРЛАР (оварлар, обрлар) — асосан туркий қавмлардан ташкил топган қабила иттифоқи. Славянлар, франклар юртига, Византияга тез-тез чоп-қувар уюштириб турганлар. Мил. 6-ада Дунай ҳавзасида Авар хоқонлиги давлат бирлашмасини барпо этганлар.

АВАРЛАР (ўзларини маарулал деб атайдилар) — Доғистонда (496 минг кишидан зиёд) ва Озарбайжоннинг шим. ғарбий қисмида (44 минг киши) яшовчи ерлик халқ. А. ва уларга яқин халқларнинг умумий сони Россия Федерациясида 544 минг киши (1992). А. ислом динининг сунний оқимига мансуб. Авар тилида сўзлашади. 19-а. нинг 2-ярмида фақат Хунзах яситоғлигида яшовчи аҳоли ўзларини А. деб аташган. Тарихан бир ҳудудда шаклланган гуруҳлар, айрим қабила қолдиқларини рус адабиётида А. деб юритилган. Булар: салатовлар, бактлилар, койсубулилар, андаллар, телетлилар, хунзахлар, гидатлилар ва б. А. атрофида анд-цез (андоидой) халқлари ва арчинлар уюшаётган бўлиб, улар гарчи ўзларини А. деб атаётган бўлсаларда, айрим этнографик хусусиятлари ва она тилларини сақлаб қолганлар. А. чорвачилик, деҳқончилик, шунингдек боғдорчилик б-н шуғулланади. Уларда хунармандчилик, хусусан, заргарлик тараққий этган.

АВАРУА — Тинч океандаги Кук

олари (Янги Зеландия мулки) нинг энг қапа шахри ва порти. Раротонга о.да. Кук о.ларининг маъмурий маркази. Аҳолиси 9,3 минг киши (1986).

АВАЧА — Камчаткадаги сўнмаган вулқон. Петропавловск-Камчатский ш.нинг шим.да. Мутлак бал. 2741 м. Тепаси конус шаклида бўлиб, қор б-н қопланган. Доимо тутун чиқиб, тез-тез лава отилиб туради.

АВАЧА ҚЎЛТИҚЧАСИ - Камчатка я.о.нинг жан.-шарқий қирғоғига туташган Тинч океан қўлтиғи. Уз. 24 км, эни 3 км, чуқ. қарийб 26 м. Авача дарёси қуйилади. Шим. соҳилида Петропавловск-Камчатский порт шахри бор.

АВВАЛ АДирЛАРИ - Фарғона вилояти Фарғона туманидаги бир-бирига параллел икки қатор қир. Уларни 6 км кенгликдаги водий ажратиб туради. Шим. қир шим.-шарққа 10—12 км чўзилган, эни 2,5—3 км. Мутлакбал. 600 м, энг баланд жойи 680 м. Жан. қир шарқда Мўён адирларига туташиб кетади, уз. 8 км, эни 4 км, энг баланд жойи 923 м. Адирлар, асосан, тўртламчи даврининг шағал тошли жинсларидан таркиб топган ва энг янги тектоник ҳаракатлар натижасида қўтарилган. Юзаси ясси, жан.ён бағритик, шим. ён бағри қияланиб бориб кенг текислик ҳосил қилади. Соилар адирларни бўлиб-бўлиб юборган. А. а. нефть ва ер ости сувларига бой, типик бўз тупроқларда эфемерлар ва эфемероидлар, баъзан шувоқ тарқалган. Адирларнинг айрим жойлари лалми ва суғорма деҳқончиликда фойдаланилади.

АВВАЛ БАХОР — кулолликда сопол лаганларнинг ички қисмига ҳошия шаклида ишланадиган безак. А. б. лаган марказидаги накшни яққолроқ кўрсатиш учун қўлланилади. А. б. асосан яшил ранг б-н ишланади.

АВВАЛ НЕФТЬ КОНЛАРИ - Фарғона вилоятидаги конлар, Фарғона ш.дан 15 км жан.да. А.н.к. ғарбдан шарққа чўзилган антиклиналь букилмада бўлиб, 1953—54 й.ларда электро-разведка усули б-н очилган. 1955 й.да

бошланган қидирув ишлари натижасида июнь ойида 5- горизонтдан бир кечакундузда 40 т.га яқин нефть олинадиган кудук қавланган. 1954 й.да асосий Аввал букилмасининг шарқида янги букилма — Шарқий Аввал букилмаси аниқланди. Бу букилмаларнинг тузилишида палеоген (қалинлиги 250 м) ва неоген (700 м) ётқиқликлари мавжуд. А. н. к. да нефть асосан 5- горизонтда бўлиб, 6- ва 7- горизонтларда жуда ҳам оз учрайди. 5- горизонт палеогеннинг Туркистон яруси ётқиқликларидоғи дарзли оҳақтош ҳамда кумтош қатламларидан иборат. Нефть букилманинг шарқий қисмида тўпланган бўлиб, ғарбда узилма б-н чегараланади. Нефть б-н бирга газ ҳам олинади.

АВГИТ (юн. *auge* — ялтирок) — силикатларнинг занжирсимон тизилган кичик синфига мансуб жинс ҳосил қилувчи минерал. Синиши чиғаноксимон. Қаттиқлиги 5—6. 3,2—3,6. Ранги яшил ва кулрангдан қорагача. Кўпинча асосли ва ультра асосли тоғ жинсларининг таркибий қисми.

АВГУСТ (лот. *Augustus*) — тақвим йилининг 8- ойи, 31 кунлик. Рим императори Август номи б-н аталган.

АВГУСТ (мил. ав. 27 й.гача исми Октавиан бўлган) (мил. ав. 63 — мил. 14) — Рим императори (мил.ав. 27 — мил. 14), Юлий Цезарнинг набира жияни, васиятига кўра ўғил қилиб олинган. А. хукуқи чекланмаган ҳоким бўлиб олгач, сенат унга август (худолар томонидан шарафланган) деган фахрий унвон берган. Цезарнинг ўлимидан сўнг бошланган фуқаролар уруши (мил. ав. 43— 31) ни Акций ёнидаги жангда Рим саркардаси Марк Антоний ва Миср маликаси Клеопатра устидан ғалаба қозониш б-н яқунлаган. А. принципат («*princeps*» — сенат қатнашчиси) деб аталувчи сиёсий режимга асос солган. Бу давлат тузуми республика шаклидаги монархияга ўхшайди. Унда илгаригидек, сенат ва республика лавозимлари сақланиб қолган. Аммо бутун ҳокимият А. қўл остига ўтган. Халқ мажлисининг таъсири тугаган. А. мам-

лакатнинг йирик қулдорлари ва Рим армиясига таяниб иш кўрган. А. ўз ташки сиёсатида ғарбга нисбатан босқинчилик сиёсати юргизган бўлса, шарққа нисбатан дипломатик музоқаралар ёрдамида Рим давлатининг ҳокимлигини ёйишга интилди. Кейинчалик «август» императорлар унвонини англатувчи терминга айланган.

АВГУСТИН Аврелий, Авлиё Августин (*Augustinus Sanctus*) (354, Тагаст ш., Шим. Африка — 430, Гиппон ш., Шим. Африка) — христиан дини илоҳийғчиси, «черков оталари»дан, адиб, файласуф. Католицизм ақидаларининг шаклланишига таъсир кўрсатган. Гиппон ш. ускуфи (епископи) мартабасига эришган. Диний-фалсафий руҳдаги қатор ваъз ва рисоалари сақланиб қолган. Улардан машҳурлари: 1) «Тавба» (400 й.); 2) «Илоҳий шаҳар ҳақида» (413-427й.лар; 22 китобдан иборат). «Илоҳий шаҳар ҳақида» асарининг ёзилишига Рим империяси пойтахти готлар томонидан босиб олинб, вайрон қилиниши туртки бўлди. Асарда бу вайронгарчилик римликлар асрлар мобайнида ўзга халқларга нисбатан ўтказган босқинчилик ва зуравонлик сиёсати учун худо томонидан юборилган жазо сифатида талқин қилинади. Асарнинг 10 та китоби Рим тарихига, 12 та китоби инсонлар жамияти ва давлатнинг моҳиятига бағишланган. А. дунёни икки салтанатга бўлади: 1) «замин шаҳри» — ёвузлик, зўравонлик ва шайтон салтанати; 2) «илоҳий шаҳар» — эзгулик ва раҳмон салтанати. Биринчиси — инсон худбинлиги асосига қурилган ва илоҳийликни рад этади, иккинчиси — илоҳий меҳр асосига қурилган бўлиб, инсоннинг моддий эҳтиёжлардан юз ўгиришини тақозо қилади. А. таълимотига кўра, «илоҳий шаҳар» нинг ер юзидаги тимсоли масиҳий черковидир, унга самовий черковга тайёргарлик воситаси сифатида қаралмоғи лозим. А. қадимги юнон мушриклик даври кадриятларини масиҳийлик нуктаи назаридан кескин танқид қилади, инсон ўз иродаси б-н эзгуликка эриша

олмайди, инсон гуноҳлардан фақат худонинг инояти ва черков туфайли фориғ бўлади, деб ҳисоблайди. А. фикрига кўра, «ягона тангри барча гўзалликнинг ҳақиқати ва энг олий гўзалликдир». А. «эътиқодсиз билим ҳам, ҳақиқат ҳам йўқ», деб ҳисоблади. А. таълимоти Европада деярли минг йил давомида илм-фаннинг черковга тобе ҳолда қолишига муайян даражада назарий замин бўлди ва черков ҳокимиятининг қудратли кучга айланишига кўмаклашди.

АВГУСТИН ОРДЕНИ - гадойлик (қаландарлик) қилиб юрувчи монах (роҳиб)лар ордени. Низоми нотўғри равишда авлиё Августин (354—430) га дохил қилинган. Орден 1243 й.да Италияда бир қанча қаландар роҳиблар жамоасини бирлаштириш ва уларни Августин низомига бўйсундириш натижасида келиб чиққан. 15- а. ўрталарида 30 минг аъзоси бўлган. 18- а. дан А. о. нинг аҳамияти йўқола бошлади.

АВЕЗОВ Мухтор Умархонович (1897.28.9, Шарқий Қозоғистон (собик Семипалатинск) вилояти Абай тумани — 1961.27.6, Москва) — қозоқ ёзувчиси, олим. Қозоғистон ФАакад. (1946), филол. фанлари д-ри (1952), Қозоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1957). Семипалатинскдаги мадрасада ҳамда ўша ердаги 5 синфли рус макта-бида ўқиган, сўнг ўқитувчилар семи-нариясини тамомлаган (1917). Абай овулида саҳналаштирилган (1917) «Енглик — Кебек» интермедияси б-н қозоқ драматургиясига асос солди. Тўнғич қозоқ театри (ҳоз. Аvezов номида) — Қозоғистон давлат академик драма театри ҳам 1926 й. 13 январьда шу пьесани саҳналаштириб очилган. А. нинг драматик асарлари қозоқ драматургиясининг ривожланишига катта ҳисса бўлиб кўшилди. А. 20-й. ларда Тошкентда яшади ва Ўрта Осиё давлат ун-ти аспирантурасида ўқиди (1928). Машҳур ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий романларидан кучли илҳомланди.

1920—30 й.ларда Тошкентдаги қозоқ

нашриётида адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий «Чўлпон» журнали б-н бир неча адабий тўплам нашр этилган. А. 1922—23 й.ларда Тошкентдалик вақтида «Кундошлар» пьесаси, хикоялари, «Асов тулпорлар ҳақида» (1922), «Қозоқ қаламкашларига очик хат» (1922) мақолалари шу журналда босилди. А.нинг «Абай», «Абай йўли» эпопеяси қозоқ халқи ҳаётига бағишланган бўлиб, у ўз даврида юксак баҳога сазовор бўлди. Асарда қозоқ халқининг 19- а.даги оғир, зиддиятларга тўла ҳаёти бадийий акс этирилган. Ўша даврдаги қозоқ даштини камраб олган нодонлик ва жоҳиллик тўсиқларини енгган Абайнинг ўз халқи асл фарзанди, мутафаккир, инсонпарвар шоир даражасига кўтарила олиши асарда мохирлик б-н тасвирланган. «Абай йўли»ни Зумрад (Орифжонова) 1950—60 й.ларда ўзбек тилига таржима қилган. У бошқа халқлар тилларига ҳам таржима қилинди. Жан. Қозоғистон чорвадорлари ҳаётига бағишланган «Равнак» романи вафотидан сўнг босилиб чиқди (1962). 20- й.ларда қозоқ чўлларида юз берган очарчилик ва б. даҳшатли воқеалар акс этирилган «Оғир синов» романи ҳам вафотидан сўнг нашр этилди. А. ижодий, илмий ишлар б-н бирга, 30 йилдан ортиқ (1928—61) Олмаота пед. ин-ти, Қозоғистон ва Москва давлат ун-тларида педагогик фаолиятини кўшиб олиб борди. А умрининг кўп йилларини шўро мафкурачиларининг оғир тазйиқи ва таъкиби остида ўтказишга мажбур бўлди.

А. туркий халқлар адабиёти тарихини теран тадқиқ этувчи кўплаб мақолалар яратди. Узоқ йиллар давомида туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарини, хусусан халқ дostonларини кенг тарғиб қилди. «Эр Тарғин», «Алпомиш», «Манас» дostonларини тадқиқ этди.

АВЕЗОВА Сапаргул (1927.7.7, Халқобод) — Қорақалпоғистон (1957) ва Ўзбекистон (1967) халқ артисти. 1945 й.дан Қорақалпоқ давлат муסיқали драма ва комедия театрида актриса. Асосий роллари: Комила Шокировна («Бирин-

чи муҳаббат»), Паршагул («Суймаганга суйканма»), Хадича («Сарвкомат дилбарим»), Эрита («Геростатнинг номи ўчсин»), Хумор («Бердак»), Қорасоч («Шубха»), Жаннат хола («Қайнона»), Тангабика («Ой тугилган тунда»), Фармонбиби («Келинлар кўзғолони»), Хумор она («Эрназар Олакўз») ва б. А. ижодининг қамрови кенг, маиший драматик, ўткир характерли комедия жанридаги ролларни меъёрига етказиб ижро қилади. Бердак номидаги Қорақалбоғистон Давлат мукофоти лауреати (1980).

АВЕЛЪЯНЕДА — Аргентинадаги шаҳар. Катта Буэнос-Айрес таркибига қиради. Аҳолиси 347 минг киши (1991). Т. й. тугуни, Ла-Плата қўлтиғидаги порт, мамлакатнинг энг йирик саноат маркази. Асосан чорвачилик маҳсулотлари (гўшт, жун, тери) ва нефтни қайта ишлайдиган, металлургия, тўқимачилик, кўн пойабзал саноати корхоналари бор. Кема ремонт қилинади.

АВЕНАРИУС (Avenarius) Рихард (1843.19.11-1896.18.8)-швейцар файласуфи. Э. Мах б-н бир вақтда эмпириокритицизмга асос солганлардан бири. А. нинг фалсафий қарашлари дунёнинг негизда сезгилар ётади, деган тезисга асосланган.

АВЕНТИН — қад. Рим ш. жойлашган етти тепаликдан бири. Ривоятга кўра плебейлар, патрицийлар б-н курашган даврларида Муқаддас тоққа, шунингдек А. га кетганлар. Мил. ав. 50- й.лардан бошлаб А. ерлари плебейлар ўртасида тақсимланган.

АВЕНТИН БЛОКИ - Италияда фашистлар диктатурасига қарши курашган антифашистик партиялар блоки. Социалист депутат, антифашист Матеотти фашистлар томонидан ўлдирилгач (1924 и. 10 июнь), муҳолифийтадаги депутатлар бундан ғазабланиб, парламентдан чиқиб кетдилар ва Римдаги Авентин тепалигида тўпланиб «Оппозициями фракциялар комитети» ни тузадилар. Шу тариха мазкур уюшма «Авентин блоки» номи олдди. Блокка халқ партияси (католи-

клар), республикачилар, социалистлар ва б. партиялар вакиллари ҳамда партиясиз депутатлар уюшдилар. Муссолини ҳукумати А. б.нинг қатъиятсизлиги ва заифлигидан фойдаланиб, 1926 й.да уни тор-мор қилди. Оммадан ажраб қолган блок аъзолари фашизмга қарши изчил кураша олмай, тезда тарқаб кетди.

АВЕРРОИЗМ — араб мутафаккири Ибн Рушд (лот. Аверроэс) ва унинг тарафдорларининг фалсафий таълимоти. А. вакиллари ўрта аср ва илк Уйғониш даврида Аристотель, Форобий, Абу Али ибн Сино фалсафасининг илгор томонларини ривожлантирди. А. мусулмон ақидачилиги ва католицизм фалсафасига қарши чиқиб, араб халифалигида ва Ғарбий Европа мамлакатларида схоластикага қарши кураш олиб боришда қўл келди. Дунёнинг абадийлиги, унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлиги ҳақидаги ғоялари, шунингдек билимни эътиқодга, фалсафани илоҳиётга қарши қўйганлиги сабабли А. руҳонийларнинг ғазабига дучор бўлди. Ибн Рушд Форобий ва Ибн Сино фикрларини янада тараққий эттириб, «Икки тур ҳақиқат» таълимотига асос солди. Бу таълимотга кўра, «фалсафий ҳақиқат» ва «линий ҳақиқат» мустақил равишда мавжуд бўлиб, улар турли соҳаларда етакчилик қилади, хусусан илм-фанда «фалсафий ҳақиқат»га риоя этиш зарур. Бу таълимот фалсафани, илмни мустақил тараққий эттиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Ибн Рушд асарлари лотин тилига таржима қилинганлиги туфайли А. Ғарбий Европа мамлакатларига кенг ёйилди. Хусусан 13-а.да Париж унтида А. нинг таъсири кучли эди. 14—16-а.ларда А. Шим. Италия, Францияда кенг тарқалди. А. католик черкови томонидан кескин қораланди, унинг тарафдорлари қувғин ва таъқиб қилинди (яна қ. Ибн Рушд).

АВЕСТО, Овасто (парфиёнча: arastak — матн; кўпинча «Зенд-Авесто», яъни «тафсир қилинган матн» деб аталади) — зардуштийликнинг муқаддас китоблари тўплами. Кўпчилик тадқиқотчилар

фикрига кўра, А. Ўрта Осиёда, хусусан Хоразмда мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида вужудга келган. А.да келтирилган географик маълумотлар ҳам буни тасдиқлайди. Мас, худо яратган ўлкалар санаб ўтилар экан, бойлиги ва кўркамлиги жиҳатидан қад. Хоразм, Гава (Сугд), Марғиёна (Марв), Бактрия (Балх) биринчи бўлиб тилга олинади, Орол денгизи (Ворукаша ёхуд Вурукаша) ва Амударё (Даити) тавсифланади. А.даги халқнинг дастлабки вагани Сирдарё, Амударё этаклари ва Зарафшон водийси бўлган.

А. узоқ вақт мобайнида шаклланган. Унда келтирилган маълумотларнинг энг қад. қисмлари мил. ав. 2-минг йиллик охири — 1-минг йиллик бошига оид бўлиб, оғзаки тарзда авлоддан-авлодга ўтиб келган. Кейинги асрларда А. таркибига турли диний урф-одатлар баёни, ахлоқий, ҳуқуқий конун-қоидалар ва х.к. қўшилиб борган. А.ни Зардушт диний асар сифатида бир тизимга солган. Дастлабки ёзма нусхаси эса 12 минг мол терисига ёзилган деб ривоят қилинади. У Персеполаа сақланган. Александр (Македониялик Искандар) Эронни забт этганда, бу нусха куйдириб юборилган. Аршакийлардан Вологес I даври (51—78)да қайта китоб қилинган, лекин у сақланмаган. Сосонийлар даври (3—7-а.) да яхлит китоб ҳолига келтирилган.

А. 21 наск (қисм)дан иборат бўлган. А. ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли диндорлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун унинг ихчамлаштирилган шакли — «Кичик А.» (Хурдак А.) яратилган. Араблар Эронни фатҳ этгач (7-а.) зардуштий руҳонийларининг бир қисми Ҳиндистонга кўчиб ўтган. Уларнинг авлодлари (парслар) Бомбай ш.да ўз жамоаларида ҳозиргача А.нинг асл нусхасини сақлаб келади. Француз тадқиқотчиси Анкетиль Дюперрон зардуштийлар жамоасида яшаб, А. тилини ва ёзувини урганиб, уни таржима қилиб нашр этган (1771). А.нинг бу нусхаси 27 жилдан иборат бўлиб, асарнинг еттидан бир

қисмидир. У Ясна, Висперед, Вендидад, Гатлар ва Яштлар номи б-н юритиладиган китобларни ўз ичига олади.

А.да баён этилган ғояларга кўра, олам икки асоснинг, икки ибтидонинг, яъни ёруғлик б-н зулматнинг, яхшилик б-н ёмонликнинг тухтовсиз курашидан иборат. Яхшилик ва эзгулик худоси Ахурамазда ер, ўсимлик ва б. ҳамма табиий бойликларни яратган. Ёмонлик ва ёвузлик тимсоли Анхрамайну Ахурамаздага қарши тўхтовсиз курашади, аммо уни енгишга ожизлик қилади. Бу кураш абадий давом этади. Яхшиликни ифодаловчи кучлар осмонда, ёмонликни ифодаловчи кучлар ер остида жойлашган, ер сатҳи эса кураш майдонидир. Ҳаётдаги турфа ўзгаришлар қайси кучнинг ғалаба қилишига боғлиқ. Инсон ҳам тана ва руҳнинг, ахлоқ эса яхши ва ёмон хулқнинг ўзаро курашидан иборат. Чексиз, абадий фазо ва вақт ҳам икки қарама-қарши қисмдан: яхшилик ва Ахурамазда ҳукмрон бўлган абадий ёруғлик б-н ёмонлик ва Анхрамайну ҳукмрон бўлган абадий зулматдан ташкил топади.

А. таълимотига кўра, биринчи инсон Говамард (хўкиз-одам; форсча Қаюмарс) бўлиб, ундан барча кишилар тарқалган. Биринчи шоҳ Йима даври олтин давр ҳисобланган, чунки унда ўлим бўлмаган, Ахурамазда доимий баҳор яратган. Кишилар бекаму куст, бахтиёр яшаган. 900 й. утгач шоҳ Йима ғурурга берилиб, ман этилган сигир гўштини ейди ва ёвузлик рамзи Анхрамайну ҳукмидаги кучлар бош кўтаради. Оламини музлик қоплайди. Йима Ахурамазда амри б-н одамлар ва ҳайвонларни совуқдан сақлаб қолиш учун кўргон (вар) қуриб, унга ҳар бир жонзотдан бир жуфтини жойлаштирган. Инсоният тарихининг илк олтин даври тугагач, Ҳайр б-н Шарр (яхшилик ва ёмонлик) ўртасидаги кураш даври бўлган иккинчи давр бошланган. Учинчи даврда Ахурамазда ғалаба қилиб, эзгулик салтанати барқарор бўлади, ўлганлар тирилади. А.нинг ахлоқий-фалсафий моҳияти «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу амал»

каби муқаддас учлик (ахлоқий триада) да ўз ифодасини топади. Зардуштийларнинг ибодат олдидан айтиладиган нияти, сўзлари шу 3 ибора б-н бошланади.

А. ўзбек, умуман Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг қад. даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятларини ўрганишда муҳим ва ягона манба. «Бу нодир китоб бундан 30 аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умрғўзаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир» (И.А. Каримов, «Адолатли жамиятсари». Т., 1998, 39—40-бетлар).

Ўзбекистон ҳукуматининг ташаббуси б-н ЮНЕСКО Бош конференцияси 30-сессияси «Авесто» яратилганининг 2700 йиллигини дунё миқёсида нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди (1999 й. нояб.). «Авесто»нинг жаҳон маданияти ва динлар тарихида тутган ўрнини ҳисобга олган ҳолда ҳамда юқоридаги қарордан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор эълон қилиб (2000 й. 29 март), «Авесто»нинг 2700 йиллигини нишонлаш тадбирларини белгилади. Унга кўра 2001 й.нинг окт. ойида Ўзбекистонда халқаро илмий конференция ва тантанали байрам тадбирлари ўтказилади.

Ад: Кадыров М., Отрывки из Авесты (перевод), Материалы по истории общественно-философской мысли в Узбекистане, Т., 1976; Маковельский А. О., Авеста, Баку, 1960; Сагдуллаев А.С., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1997.

Муҳаммаджон Ҳодиров.

АВЖ (араб. — чўққи, баланд) — 1) Ўн икки мақом мажмуасидаги маълум шўъба номи. 2) Мусика асарининг юқори пардалардаги чўққиси, кульминация доираси, яъни мусика асарининг энг баланд регистрдаги давомли куй тузилмаси. Мақомларнинг чолғу ва ай-никса айтим бўлимлари, ашула, катта ашула, сувора

ва йирик шаклли чолғу куйлардан кенг ўрин олган. А. ларнинг асосий турлари — кичик А., урта А., катта (ёки юқори) А. деб юритилади. Шўъбаларнинг миён-хат тузилмасини кичик А. га, дунаsrни — ўрта А. га ва намудларни — катта А. га қиёслаш мумкин. А. лар мусика асарлари баёни ва ривожиди шакллантирувчи ва ифода-ловчи аҳамиятга эга. Ашуларлардаги шеър мазмуни, фикр ва ҳис-туйғуларнинг таъсир кучини мусиқий воситалар ёрдамида теранлаштиради. А. ишлатиш анъанаси ўзбек ва умуман Шарқ бастакорлик санъатида, шунингдек хофизлар ва созандаларнинг ижрочилик маҳорати туфайли мукаммаллашиб маълум табиий қонуният сифатида вужудга келган. Шашмақом шўъбаларининг катта А. и ўндан ортиқ намуд ва икки А. (Зебо пари ва Турк)нинг турли бирикмаларидан тузилади. Зебо пари ва Турк А. ларини қўллашда намудлардаги каби муайян ижодий эркинлик мавжуд.

АВИА... (лот. avis — қуш) — қўшма сўз бўлаги; авиацияга оидликни билдиради. Мас, авиагоризонт, авиатрасса.

«АВИАБАНК» — Ўзбекистондаги универсал акциядорлик тижорат банки. 1990 й.дек.да ташкил топган. Тошкент ш.да жойлашган. Асосан республикада авиация транспорти ва унга хизмат кўрсатадиган инфратузилмаларни ривожлантиришга, молия-кредит ресурсларини жалб қилишга кўмаклашади, юридик ва жисмоний шахсларга турли банк хизматлари кўрсатади. Акциядорлик капитали суммаси 50, захира капитали 76,5, берилган кредитлар 73,2, кўрилган йиллик фойда 143,2; жами активлари 475,5 млн. сўм (1997 й. 1 янв.).

АВИАГОРИЗОНТ - хақиқий уфқ (горизонт) вазиятини кўрсатувчи гироскопик асбоб. А. самолёт ёки бошқа учиш аппаратининг кўндаланг ва бўйлама оғиш бурчакларини кўрсатади. Ротори гироскоп б-н боғланган мил (стрелка) сунъий уфқни кўрсатиб туради. Ротор ўқи тик вазиятда бўлганда мил горизонтал вазиятни эгаллайди. Учувчи А. шка-

ласидаги самолёт қиёфаси (силуэти)нинг сунъий уфқ милага нисбатан олган вазиятига қараб, самолётнинг ҳақиқий уфққа нисбатан вазиятини аниқлайди.

Дастлаб, пневматик (ҳаволи) гироскоп ва тузатиш киритувчиси бўлган А. қўлланилган, ҳозир электр гироскоп ва тузатиш киритувчили А. ишлатилади.

АВИАДЕСАНТ АРТИЛЛЕ-РИЯ ҚУРИЛМАСИ — ҳаво-десант қўшинлари таркибида ҳаракат қиладиган ўзиюрар жанговар машина. Сосан ўт очиш қуввати, зирэушлиги б-н ажралиб турадиган, ўзича ҳаракат қила оладиган махсус машина ҳисобланади. Турли (зирхланган) объектларга қарши қўлланилади. Оғирлиги қуролнинг калибрига қараб 3 т дан 20 т гача. Десант тушириладиган жойга (қ. Ҳаво десанти) самолёт ёки вертолётлар б-н етказилади, ерга парашютларда ташланади, самолёт ёки вертолётларда аэродромдан, кўниш майдонларидан жанг майдонига етказилади.

АВИАДЕСАНТ ТАНКИ - ҳарбий десант қўшинлари таркибида турли мақсадларда фойдаланиладиган, бутунлай зирхланган, ихчам, ҳар қандай шароитда юришга мўлжалланган жанговар машина (енгил танк). Оғирлиги 7—8 т. Десант тушириладиган жойга А. т. самолёт ёки вертолётда етказилади ва ерга парашютда туширилади ёки самолёт (вертолёт) аэродром ёки кўниш майдонига қўнғандан сўнг ерга туширилади. Замоनावий А. т. бемалол айлана оладиган минорага ўрнатилган турли замбарак ва пулемётлар б-н таъминланган. У душманнинг пўлат зирхли турли хил ўт очиш воситаларига ва жонли кучига зарба бера олади. А. т. 2-Жаҳон урушида қўлланилган ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

АВИАКОМПАС — учиш аппаратларида ишлатиладиган навигация асбоби (қ. Компас, Ҳаво навигацияси).

АВИАЛЬ, авиация алюминийси — болғаланадиган алюминий қотишмаси. Таркибида магний (0,45—0,9%), крем-

ний (0,15-1,2%), мис (0,2-0,6%), марганец (0,15-0,3%) (ёки шунча микдордаги хром), темир (кўпи б-н 0,5%) бор. Болғалаш ва штамплаш йўли б-н ундан самолёт ва вертолёт қисмлари тайёрланади. А. жуда пластик, ўртача мустаҳкам, зангламайди, тоблаб ишлангандан кейин мустаҳкам бўлиб қолади.

АВИАМОДЕЛЧИЛИК (авиа... ва лот modulis — ўлчов) — учиш аппарати моделларини яшаш ва учиреш. А. ёшлар техник ёжоди турларидан бири. Учмайдиган (геометрик шакли ўхшатиладиган тарихий ёки замонавий самолёт нусхаси) ва учадиган моделлар б-н шуғулланадиган хиллари бор. Учадиган модель учиш тарзи, ўлчами, двигателининг турига қараб эркин учадиган, корд-ли ва радио б-н бошқариладиган турларга бўлинади. Эркин учадиган моделлар планерлар, резина моторли, таймерли хилларга бўлинади. Планер модели моторсиз учиш аппарати бўлиб, ҳаво оқидами варракка ўхшаш учиради. Резина моторли моделларда тортиш кучини ҳаво винти (паррак) вужудга келтиради. Парракни резина мотор ҳаракатлантиради. Таймерли моделнинг учишини махсус механизм — таймер чеклайди. Корд-ли моделларни моделчи-учирувчи корд-лилари ёрдамида бошқариб учиради. Радио б-н бошқариладиган моделлар бортига ўрнатилган радиоаппаратурага ердан юбориладиган сигналлар ёрдамида бошқарилади. Ўзбекистонда А. спорти, айниқса, 20-а. ўрталаридан ривожланди. Мактаб, болалар уйи, ўқувчилар саройи, клубларда А. тўғарақлари бор. Шаҳар ва туман аэроклубларида, ёш техниклар ст-яларида А. кабинетлари ташкил қилинган.

АВИАМОДЕЛЬ — самолёт ёки бошқа учиш аппаратининг қўлда учиреш учун ясалган нусхаси (қ. Авиамоделчилик).

АВИАТРАССА — фуқаро ҳаво флотининг турли самолётлари ва вертолётлари мунтазам равишда қатнайдиган ҳаво йўли. А. да аэродромлар ва б. воситалар

(йўл чироқлари, таниш белгилари, авиация маёқлари ва х.к.) бўлади. Фукаро авиациясида самолёт ҳамда вертолётлар, одатда, А. бўйлаб учади. Баъзан айрим ҳолларда (экспедиция, тиббий ёрдам кўрсатиш ва б.) А. дан ташқари ҳам учиш мумкин. Ўзбекистонда — биринчи марта 1924 й.да Тошкент — Авлиёота — Пишпек А. си барпо этилган. 1999 й.да «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпанияси б-н 55 чет эл авиакомпанияси ўртасида йўловчи ва юклар ташиш бўйича ҳамкорлик ўрнатилди. Миллий авиакомпания Европа, Осиё ва АҚШ давлатларининг ЎзР ичида 16 йўналиш бўйича самолётлар қатновини йўлга қўйди. Ўзбекистон Республикасидан қатнайдиغان умумий ҳаво йўлининг узунлиги 2 млн.км дан ошди.

АВИАЦИЯ (франц. aviation, лот. avis — қуш) — ҳаводан оғир учиш аппаратларида ер атрофидаги ҳаво бўшлиғи (атмосфера)да парвоз қилиш б-н боғлиқ тушунча. А. да самолётлар, вертолётлар, планерлар ишлатилади. Шу аппаратлардан парвоз қилиш (учиш) учун фойдаланадиган ташкилот (хизмат) ҳам А. деб аталади. А. фукаро А ва ҳарбий А. га бўлинади. Фукаро А. си йўловчилар ва юкларни ташишда ишлатилади. Унинг транспорт, санитария хизмати, ўқув-спорт ва махсус ишларга мўлжалланган (қ.х.да, алоқада, геология-қидирув ишларида, балиқ овлаш ва б.да ишлатиладиган) хиллари бор. Йўловчилар ва юкларни доимо ташишни таъминлаш учун фукаро А.си таркибига самолётлар ва вертолётлар саройи, учишни таъминлайдиган турли хизматлар, аэродром ва аэропорт қиради. Ҳарбий А. эса қуруқликдаги қўшинлар, ҳарбий-денгиз кучлари, ҳаво ҳужумидан мудофаа қилиш қўшинлари б-н биргаликда ҳаракат қилади ҳамда мустақил вазифаларни бажаради.

Фукаро А. соҳасида Леонардо да Винчи ҳаводан оғир аппаратларда учиш мумкинлигини биринчи бўлиб асослашга уринди. У қушларнинг учишини кузатиб, ҳаводан оғир аппаратларда учиш

мумкинлиги тўғрисидаги ғояни илгари сурди. М. В. Ломоносов жаҳонда биринчи бўлиб вертолёт моделини яратди: двигатель вазифасини ўтовчи пружина таъсирида винтлар айланганда модель юқорига кўтарилди. Д. И. Менделеев ҳаётининг охиригача аэродинамика ва А. масалалари б-н шуғулланди. У 1887 й. аэростатда мустақил учиб, 3350 м баландга кўтарилди. А. Г. Эйфел вертолёт винтларининг кўтариш кучини ўрганишга оид тажрибалар ўтказди. А. Н. Лодигин учиш аппаратларига электр двигателлари ўрнатиш ғоясини илгари сурди. А. Ф. Можайский бир неча самолёт моделини қурди, бу моделларни синовдан ўтказиб, 1881 й. самолёти учун патент олди. А. Ф. Можайский ўз самолётига қуввати 30 (каттасиники 20 ва кичигиники 10) о.к. га тенг бўлган иккита буг двигатели ўрнатди. Бу самолёт моноплан типиди бўлган. 19-а. 90-й.ларида рус ихтирочиси В. В. Котов планерларнинг баъзи моделларини ишлаб чиқди. 1894 й.да К. Э. Циолковскийнинг «Аэроплан», яъни «қуш нухса учиш машинаси» деган асари босилиб чиқди. Циолковский бу асарида сўйри шакли моноплан лойиҳасини, унинг учиш назарияси ва ҳисобини берди. 1892 й.да инглиз конструктори Филиппе аэроплани бир неча секундгина ҳавога кўтарилди. 1898 й.да муҳандис Хирам Максимнинг самолёти синаб кўрилди, аммо бу самолёт ҳавога сал кўтарилгач, ерга кулади.

Америка проф. Ленгли бензин б-н ишлайдиган, қуввати 50 о.к. га тенг мотор ўрнатилган самолёт қурди, бу самолёт катапульта ёрдамида учириб синалаётганда ҳавога кўтарилди-ю, шу заҳоти ағдарилиб тушди. Француз конструктори Клеман Адер кўршапалак шаклидаги учиш аппарати («Авион»)ни қурди (1897), у 300 м учиб бориб, ерга ағдарилди. Немис муҳандиси Отто Лилиенталь 1891—96 й.ларда ўзи лойиҳалаган планерларда жуда кўп марта учди ва 1896 й. 9 авг.да 20 м баландликдан планерда ерга кулаб, ҳалок бўлди.

АҚШда ака-ука Вилбур ва Орвиль Райтлар планерда учирни ўрганиб олганларидан кейин самолёт курдилар. Орвиль Райт бу самолётда 1903 й. учиб кўрди. Бу самолётга қуввати 16 о.к.га тенг двигатель ўрнатилган эди. Биринчи учирда самолёт 32 м гача парвоз қилди, учир 3,5 сек. давом этди. А.нинг ривожланишида Н. Е. Жуковский ва С. А. Чаплигин асарлари муҳим роль ўйнади: Жуковский самолёт қанотларига таъсир қилувчи кучлар ҳисобини берди, бир қанча қанот шакллари яратди ва уларни синовдан ўтказиш усуллари кўрсатди, Чаплигин қатта тезликлар аэродинамикасига асос солди.

А. 20-а. бошидан тез суръатлар б-н ривожлана бошлади, 1908 й. учир узоқлиги бўйича қўйилган рекорд 2 соат 18 мин.ни, 1912 й. 13 соат 17 мин.ни, тез учир рекорди эса 1909 й. 80 км/соатни, 1912 й. 170 км/соатни ташкил этди. Самолётда 1909 й. атиги 510 м баландда училган бўлса, 1913 й. 5610 м баландда училди. 1909 й.да француз конструктор-учувчиси Л. Блерио «Блерио-ХI» номи самолётда Ламанш бўғози орқали Франциядан Англияга учиб ўтди. Шу йили бир қанча мамлакатларда дастлабки А. з-длари қурилди. Акад. Б. Н. Юрьев 1910 й. бир винтли вертолёт лойиҳасини тузди ва шу лойиҳа асосида вертолёт курди (1912). Москвада ташкил этилган халқаро кўргазмада вертолёт учун Юрьев олтин медаль б-н мукофотланди.

Рус муҳандиси Я. М. Гаккель 1910 й. қўш қанотли самолёт курди. 1911 й. кўп юк кўтара оладиган ва узоқ, масофага қўнмай учиб оладиган самолёт лойиҳаланиб, синаб кўрилди. Шу йили рус ихтирочиси И. И. Сикорский 4 моторли «Илья Муромец» самолётини курди. 1914 й. АҚШда «Кертисс» самолёти, 1915 й. Германияда «Сименц Шуккер» самолёти қурилди. 1914 й. рус конструктори В. А. Слесарёв «Святогор» самолёти лойиҳасини тузди, бу самолёт икки моторли, қўш қанотли эди. Рус конструктори Д. П. Григоровичнинг

М-5 (1915) ва М-9 (1916) маркали учар қайиқлари ўша даврда энг яхши гидро-самолёт ҳисобланган. А. техникасининг ривожланиши б-н бир қаторда дунё олимлари аэродинамика ва самолётнинг мустаҳкамлиги соҳасида назарий излаишлар ва тажрибалар ўтказдилар, самолёт ва ҳаво винти назарияси, самолётларнинг тезлиги ва учир баландлиги устида ишладилар.

20-й.лар бошларида А. саноатида металл конструкцияли самолётлар қурилиши тез ривожлана бошлади. А. Н. Туполев 1923 й. АНТ-1, сўнгра икки ўринли АНТ-2 самолётини яратди. Туполев раҳбарлигида лойиҳаланган АНТ-3 («Пролетарий») самолётида 1926 й. учувчи М. М. Громов Европани айланиб учиб ўтди. Американинг «Райан» фирмасида тайерланган самолётда 1927 й.да учувчи Ч. Линдберг биринчи марта АҚШдан Атлантика океани орқали Европага учиб ўтди. 1928 й.да «Бремен» W-33 (Германия) самолётида биринчи марта Европадан Атлантика океани орқали Шимоллий Америкага учиб ўтди. Американинг «Дуглас» фирмаси тайёрлаган DC-3 ва C-47 самолётларидан кўп йиллар давомида дунёнинг кўпгина мамлакатларида фойдаланилди. Туполев раҳбарлигида лойиҳаланган АНТ-4 (ТБ-1) самолётида 1929 й. учувчи С. А. Шестаков Москвадан кўтарилиб, Сибирь, Тинч океан орқали 20000 км парвоз қилиб, Нью-Йоркка қўнди. 1928 й. АНТ-9, кейин АНТ-25 (РД) самолётлари яратилди.

1937 й. 18—20 июнда учувчилар В. П. Чкалов, Г. Ф. Байдуков ва штурман А. Б. Беляковлар АНТ-25 самолётида Москва—Шимоллий кутб—Ванкувер (АҚШ) маршрути бўйича 8504 км масофани 63 соату 16 мин.да қўнмай учиб ўтишди. 30-й.лардан бошлаб бипланлан монопланга ўтилди. Бу эса аэродинамика, қурилиш механикаси ва двигатель қурилишидаги ютуқларга боғлиқ эди. Мустаҳкамликка ҳисоблашнинг аниқ усуллари яратилди. Самолётлар филдирақларини тормозлашни ишлаб

чиқиш ҳамда қанотни механизациялаш қанотларга тушадиган кучларни оширишга имкон берди ва шу б-н учиш тезлиги оширилди. 1915 й.да «Фоккер» (Германия) самолёти учиш тезлиги 150 км/соат, учиш баландлиги 5000 м бўлган бўлса, 1920 й.да бу кўрсаткич «Фоккер» D-VII, «Фоккер» D-VIII (Германия), «Балилла» А-1, «Ансальдо» СВА-10 (Италия) да 200 км/соат, 7000 м га, 1940 й.да эса Хаукер «Харрикейн», «Спит-файер», Мк-1 (Англия), «Брустен» F2A-1, «Кертисс» Р-36А, «Воум» V-150 (АҚШ) самолётларида 660 км/соат, 12000 м га етди. Шу билан бирга самолётларнинг учиш узоқлиги ҳам ортиб борди. 1915 й.да бу кўрсаткич 400 км бўлган бўлса, 1940 й.га келиб 4000 км га етди. Сериялаб ишлаб чиқариладиган двигателларнинг қуввати 700 о. к.дан 2000 о. к.гача етказилди. Россия, Англия, Германия, Италия ва АҚШ да реактив двигатель яратиш борасида кизгин иш олиб борилди. 1943—50-й.ларда Англиянинг Де Хэвилленд ва Комитем Брабазен авиация фирмаси 40 йўловчига мўлжалланган «Комет-1» реактив самолётини ишлаб чиқди ва синовдан ўтказди. Унинг учиш тезлиги 800 км/соат, учиш баландлиги 12 км, учиш узоқлиги 1650 км. 1952 й.да унинг «Комет-2», «Комет-3В» ва «Комет-4» замонавийлаштирилган моделлари ишлаб чиқарила бошланди. 1955 й. А. Н. Туполев раҳбарлигида ТУ-104 реактив самолёти курилди. Бу самолёт соатига 800 км тезлик б-н 8000—10000 м баландликда 3000 км масофани қўнмай учиб ўта олган.

1958 й.да АҚШ да биринчи «Боинг-707-120» реактив самолёти курилди. 120 йўловчига мўлжалланган бу самолётнинг учиш тезлиги 845 км/соат, учиш баландлиги 11 км, учиш узоқлиги 6000 км. 1959 й.да Францияда «Каравелла» самолёти курилди. Реактив йўловчи самолётларнинг тежамсизлиги туфайли турбовинтли двигатель (ТВД) ўрнатилган самолётлар ишлаб чиқаришга ўтилди. 1952 й.да инглиз конструкторлари ана шундай

конструкцияли «Бристол-175» («Британия») самолётини яратдилар (63—79 ўриндикли, тўрт двигателли, учиш тезлиги 570 км/соат, учиш узоқлиги 8600 км бўлган). 1957 й. турбовинтли ИЛ-18 самолёти курилди. 1956 й. О. К. Антонов раҳбарлигида 2 та турбовинтли двигатель ўрнатилган 40 ўринли АН-24 самолёти, шундан кейин 4 та турбовинтли двигатель ўрнатилган 84 ўринли АН-10 самолёти курилди. Кейинчалик 1959 й.да «Электра» (АҚШ) самолёти ишлаб чиқарила бошланди. Сўнгра С. В. Ильюшининг 186 ўринли ИЛ-62 йўловчи самолёти, 350 ўринли ИЛ-86 аэробуси яратилди. Рус ихтирочиси И. П. Братухин иккита двигатель ўрнатилган «Омега» вертолётини ва икки моторли Б-11 вертолётини курди. 1961 й. турбовинтли В-2 ҳамда В-8, В-12 вертолётлари курилди.

1966 й.да Франция, Германия, Англия, Нидерландия ва Испаниядаги авиация фирмалари биргаликда Европада янги Эйрбас Индастри концернини тузди. Шу йили АҚШ даги Локхид, Боинг, Дуглас фирмалари ва Эйрбас Индастри концерни кенг фюзеляжли самолётлар — аэробуслар яратишга киришди. Шундан сўнг АҚШ даги фирмалар L-1011 «Тристер», «Боинг-747» ва DC-10 аэробусларини, Эйрбас Индастри концерни эса А-300 самолётлари ни кўплаб ишлаб чиқара бошлади. 500 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747» самолётининг учиш тезлиги 935 км/соат, учиш узоқлиги 10000 км дан ортиқ. Кейинги йилларда бу самолётнинг бир неча замонавийлаштирилган моделлари ишлаб чиқарилди: 500 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747-100», 516 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747-200В», 670 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747SR» ва б. А-300 самолётлари 280—345 йўловчига мўлжалланган икки двигателли, учиш тезлиги 917 км/соат, учиш узоқлиги 2600—3900 км.

1983 й.да бу самолётнинг кейинги авлодларидан А-300—600 уча бошлади. Кейинчалик «Боинг-747» аэробуси б-н рақобатлашадиган А-310, А-320, А-330,

А-321, А-340 ва б. ишлаб чиқарилди.

Кўп мамлакатларда 1960 й. охиридан бошлаб товушдан тезуچار самолётлар яратиш устида кизгин иш олиб борилмокда. Россияда Ту-144, Англия ва Францияда «Конкорд», самолётлари яратилди. Булар соатига 2500—3000 км тезлик б-н бир неча минг км масофага кўнмай уча олади. Ҳарбий самолётлар 30 км баландликда 10000 км масофага кўнмай учadi.

Ҳарбий А. Қадимда Хитой ва б. баъзи мамлакатларда ҳарбий мақсадларда варракдан фойдаланилган. Ҳарбий А. ҳар қайси мамлакатда турли вақтларда пайдо бўлган. 1910 й. Францияда биринчи марта самолётлар манёврда иштирок этиб, разведка вазифаларини бажарди. 1911—12 й.ларда Триполитания жангида (Италия б-н Туркия ўртасида бўлган урушда) ҳарбий А. биринчи синовдан ўтди. 1913 й. Болқон урушида ҳам А. дан фойдаланилди. 1913 й. «Илья Муромец» самолётига 4 та пулемёт ва бомба ташлаш учун махсус асбоблар ўрнатилди. Ўша йили бомба ташлаш тажрибаси асосида янги аэробаллистика фанига асос солинди. 1-жаҳон уруши бошланганида Россиянинг ҳарбий авиациясида 263 та, Германияда 232 та, Францияда 156 та, Австрия-Венгрияда 65 та, Англияда 30 та, АҚШ да 30 та, Италияда 30 та самолёт бўлган. 1-жаҳон уруши пайтида қирувчи самолётлар яратилди. Қирувчи самолётларнинг учиш тезлиги разведка самолётлариникидан юқори бўлган. 1915 й. махсус бомбардимончи самолётлар ихтиро қилинади. Худди ўша пайтларда денгиз самолётлари ҳам пайдо бўлди, улар денгизда разведка қилиш, душман кемаларига, объектларга бомба ташлаш вазифасини бажарди. Ўз устида 5—7 та самолётни олиб юра оладиган авианосецлар пайдо бўлди. 1-жаҳон урушидан кейин А. алоҳида ва мустақил кўшин тури бўлиб қолди. 1-ва 2-жаҳон урушлари ўртасида А. соҳасида катта силжиш бўлди. 1920 й. Россияда қуввати 200 о.к.га тенг двигателли самолёт ишлаб чиқарилди. 30-й.

лар бошида А. Н. Туполев ТБ-1 ҳамда ТБ-3 маркали оғир бомбардимончи самолётларни, 1935 й. узун қанотли бир моторли ЦАГИ-25 самолётини яратди. Бу самолётда Москвадан Шим. кутб орқали Америкага кўнмасдан учиб ўтилди. С. В. Ильюшин икки моторли бомбардимончи РБ-3 самолётини, А. С. Яковлев энг енгил ва тез учадиган қирувчи ЯК-1 самолётини яратди. Уруш йилларида Яковлев яна бошқа кўплаб қирувчи самолётларни ихтиро қилди. 1940 й. А. И. Микоян б-н Н. Г. Гуревич 7—8 км баландликда 600 км тезлик б-н учадиган МИГ-3 самолётини ишлаб чиқдилар. В. М. Петляков узокқа уча оладиган бомбардимончи самолёт яратди. 2-жаҳон урушида Англияда «Тайфун», «Москито», «Ланкестер», «Галифакс» номли янги бомбардимончи самолётлар ишлаб чиқара бошланди, АҚШ да тўрт моторли, ўта тезуچار қалъа Б-29, «Эйрқобра», «Боинг-17» бомбардимончи самолётлари яратилди. 1940—42 й.ларда биринчи реактив двигателли самолёт «Компини-Капрони», КК-1, КК-2 (Италия), «Глостер» (Англия), «Эркомет» (АҚШ)лар учди. 1942 й.да турбореактив двигателли Ме-262, Ме-263 (Германия), «Метеор» (Англия) самолётлари ишлаб чиқарила бошланди. 1945 й.да «Глостер Метеор-VI» самолётда учиш тезлиги бўйича жаҳон рекорди ўрнатилди (969,9 км/соат), 1947—48 й.ларда собиқ Иттифокда Ла-15 ва МиГ-15 реактив самолётлари, ЯК-23 реактив-қирувчи, ИЛ-28 ва Ту-14 бомбардимончи самолётлар яратилди. 50—60-й.ларда аэродинамика фанидаги ютуқлар, юқори қувватли двигателларнинг яратилиши «товуш тезлиги»дан тез учадиган самолётларни яратишга имкон берди. Улар бошқариладиган ракеталар б-н қуроллантирилди. Ядро қуроли ва турли ракеталар б-н қуролланган қирувчи самолётлар, разведкачи, бомбардимончи, транспорт самолётлари реактив ҳамда турбовинтли моторлар б-н таъминланди. 80—90-й.ларда Миг, Як, Су маркали самолётларнинг турли замонавийлаш-

тирилган моделлари, АҚШда «Фантом» F-4, F-111, SR-71, Францияда «Мираж-III», «Мираж-IV», Англияда «Харриер» самолётлари ишлаб чиқарила бошланди. Қуролли кучлар ихтиёрида бўлган А. ўз вазифасига кўра жанговар ҳарбий-денгиз, ҳаво ҳужумига қарши мудофаа ҳамда транспорт А.ларига, ҳарбий самолётлар ўз тактик-техник кўрсаткичлари жиҳатидан оғир стратегик, ўрта стратегик, энгил тактик бомбардимончи, кирувчи, разведкачи, ҳавода самолетларнинг бензин олишига имкон берадиган самолётлар ва транспорт самолётларига бўлинади.

Ўзбекистон ҳам самолётсозлик ривожланган мамлакатлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда самолётлар ишлаб чиқариш 40-й.лар бошига тўғри келади. 1941 й. Химки ш. (Москва вилояти)дан Тошкентга кўчириб келтирилган В. П. Чкалов номидаги авиация з-ди негизида барпо қилинган Тошкент авиация з-ди (1996 й.дан «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» давлат акциядорлик жамияти)да дастлаб жанговар самолётлар тайёрланган. Урушдан кейинги йилларда ИЛ-14, 1958 й.дан транспорт самолётлари АН-10, АН-8, АН-12, 1966 й.дан АН-22 «Антей» самолётлари, 1973 й.да 40 т юк кўтарадиган биринчи суперлайнер Ил-76 ишлаб чиқарилди. Ил-76 само-лётнинг учиш тезлиги 850 км/соат, учиш баландлиги 12,1 км, учиш узоқлиги 8 минг км. 90-й.ларда з-днинг асосий маҳсулоти ИЛ-76 МФ транспорт самолётлари бўлди. 1992 й.да бирлашма ўзининг биринчи янги Ил-114 самолётини курди. 1995 й. бу самолёт Жуковский ш.да ўтказилган кўргазмага кўйилди. 1997 й.да авг.да Давлатлараро авиация кўмитасининг Авиярегистри томонидан Ил-114 самолётига учишга яроқли деган сертификат берилди. Бу самолёт (64 ўринли, икки двигателли) С. В. Ильюшин номидаги конструкторлик бюросида яратилган бўлиб, экологик жиҳатдан тоза, шовқинсиз, тежамли, қулайлиги б-н ажралиб туради; энгил бошқарилади, бе-

тонли ва ғрунтли йўлкадан учиб чиқади ва кўнади. Унинг максимал тезлиги 530 км/соат, учиш баландлиги 7800 м, учиш узоқлиги 1000 км. Двигатели Россия ва Канада мамлакатларида ишлаб чиқарилади. 1997 й.да С. Ильюшин номидаги авиация компанияси (Россия) Ил-114 самолётини и. ч. ва Ил-76 МФ самолётини таъмирлаш ҳукуқини берадиган халқаро сертификатларни Тошкент авиасозларига топширди.

Ад.: Виноградов Р. И., Пономарев А. Н., Развитие самолётов мира, М., 1991; Рузметов А. Г., Крылья независимого Узбекистана, Т., 1999.

Зоир Шамсиев.

АВИАЦИЯ АСБОБЛАРИ - самолётдаги назорат-ўлчов ишларини бажаришда ишлатиладиган жиҳозлар. Учувчи, штурман, борт муҳандиси (техниги) кабиналарида ўрнатилади. Вазифаси жиҳатидан уч гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга двигатель асбоблари, иккинчи гуруҳга пилотаж-навигация асбоблари, учинчи гуруҳга эса ёрдамчи асбоблар киради. Тахометр, термометр, мановакуумметр, газоанализатор (альфамер), бензин ўлчагич, мой ўлчагичлар биринчи гуруҳни; компас, ҳаво тезлиги кўрсаткичи, баландлик ўлчагич, соат, вертикал тезлик кўрсаткичи (вариометр), бурилиш кўрсаткичи, сирғаниш кўрсаткичи ва авиагоризонт иккинчи гуруҳни; тезлашиш кўрсаткичи (акселерометр), шасси ва-зияти кўрсаткичи, автопилот, автоштурман ва б. учинчи гуруҳни ташкил этади. Учинчи гуруҳ А. а. баъзи самолётларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Учувчи биринчи гуруҳ А. кўрсатишларига қараб самолёт двигателлари ишини бошқаради ва двигатель ишидаги нуқсонларни ўз вақтида билиб олади. Самолётдаги А. а. сони ва хили шу самолётнинг тури ҳамда вазифасига боғлиқ. Кўп двигателли ҳоз. самолётларда 60 га яқин А. а. бўлади. Ҳоз. кунда А.а. тизими ва унинг барча жиҳозлари (жумладан ЭХМ орқали бошқариладиган дастур воситалари) авионика сўзи б-н ифодаланади.

АВИАЦИЯ АСТРОНОМИЯСИ

- амалий астрономия бўлими. Асосан, самолётнинг вазиятини ва ҳаракат йўналишини аниқлаш б-н шуғулланади. Учиш пайтида махсус асбоб (секстант) ёрдамида самолётдан кўринаётган осмон ёриткичларининг баландлиги ва кузатиш вақти аниқланади. Ҳар бир кузатиш махсус ҳисоблаш йўли б-н вазият чизигини аниқлаш ва харитага тушириш имкони беради. Самолётнинг вазияти иккита вазият.чизигининг кесишган нуқтасида бўлиб, бир неча километр аниқликда топилади. Агар осмон ёриткичининг баландлигини ўлчаш пайтида самолёт Ердаги бирор аниқ мўлжал (дарё, океан қирғоғи ва б.) ёки радиопеленгатор чизигида бўлса, унинг координатларини битта вазият чизиги ёрдамида ҳам аниқлаш мумкин. Ҳозир А.а. усуллари айрим масалаларни ҳал қилишда қўлланилмоқда.

АВИАЦИЯ БОМБАСИ - қ. Бомба.

АВИАЦИЯ ВАРИОМЕТРИ - самолётнинг кутарилиш ва пасайиш тезлиги ўзгаришини кўрсатувчи назорат ўлчов асбоби (қ. Вариометр).

АВИАЦИЯ ДВИГАТЕЛИ - учуш аппаратлари (самолёт, вертолёт ва б.) ни ҳаракатлантирувчи иссиқлик двигатели. Биринчи А.д буг двигатели эди; у 1885 й.да А. Ф. Можайский самолётига ўрнатилди. Кейинги А.д. барча мамлакатларда ички ёнув двигатели асосида лойиҳалана бошлади. Кейинчалик асосий А.д. сифатида энгил двигатель деб ҳисобланган, бензин б-н ишлайдиган А.д. ишлатилди. 20-а. 40-й.ларидан кейин газ турбинаси ва реактив двигателга ўтилди.

А.д. ҳаво винтининг айланишидан тортиш кучи ҳосил қилувчи винтли, тортиш кучи реактив соплодан катта тезлик б-н чиқаётган иш газларидан ҳосил бўладиган реактив, асосий тортиш кучи ҳаво винти б-н ва қўшимча (8—12%) ёниш маҳсулотлари оқими ҳисобида ҳосил қилинадиган турбовинтли хилларга бўлинади. Винтли А.д. ўз навбатида

поршенли ва турбовинтли двигателга бўлинади. Учиш пайтида турбовинтли двигателга (1-расм) қираётган ҳаво босим б-н диффузор (кириш қурилмаси) да, кейин компрессор 2 да сиқилади, сиқилган ҳаво компрессордан ёниш камераси 3 га ўтади. Бу ерга насос форсунка орқали ёнилғи пуркайди. Ёнишдан ҳосил бўлган газлар турбина соплоси 5 га йўналиб, унда атмосфера босимидан сал ошиқроқ ҳолатгача кенгайди ва тезлиги ошади. Соплодан чиққан газлар турбина 4 парракларига урилиб, унга ҳаво винти 6 та компрессорни ҳаракатлантириш учун етарли энергия беради. Ҳаво винти оптимал айланишлар сонидан айланиши учун двигатель ва ҳаво винти ўқлари орасига редуктор ўрнатилади.

Поршенли А.д. энг яхши такомиллашган самолётга 750 км/соат гача тезлик бера олади. Поршенли А.д. тезлиги катта бўлмаган, яъни 200—500 км/соат тезликда учадиган самолётларга, турбовинтли А.д. эса 500—800 км/соат тезликда учадиган самолёт ва вертолётларга ўрнатилади. 2-жаҳон уруши охирида пайдо бўлган биринчи турбореактив двигателлар самолёт тезлигини 960 км/соат гача оширишга имкон берди. Турбореактив А.д. да ёниш камерасига форсунка орқали суяқ ёнилғи пуркалади, компрессор б-н эса ҳаво берилди. Ёнилғи ёнганда камерада босим ортади, кизиган газ оқимлари соплорқали ўтиб, газ турбинаси парракларига интилади ва турбинани айланишга мажбур қилади.

60-й.ларнинг иккинчи ярмидан тик учадиган ва қўнадиган самолетлар учун анча энгил турбореактив А.д. яратилди. Турбореактив ва турбовинтли А.д. асосида икки контурли турбореактив А.д. ишлаб чиқилди. Бундай двигатель товуш тезлигидан секин учадиган самолётларда қўлланилиб, ундаги ёнилғи сарфи турбореактив ва турбовинтли А.д. никига нисбатан кам. Товуш тезлигидан секин ва тез учадиган самолётларнинг схемалари турлича бўлади. Товуш тезлигидан тез учадиган самолётлардаги турбореак-

тив А.д. да ҳаво ва газнинг т-раси анча юкори бўлади. Унда учувчини двигателни бошқаришдан озод қиладиган автомат тизим бор. Учиш баландлигидан қатъи назар ёнилғи босими, газларнинг кириш олдидаги т-раси ва б. параметрлар рисоладагидек тутиб турилади.

90-й.ларда А.д. нинг тубдан янги хиллари яратилгани йўқ, баъзи тузилмавий ўзгаришлар қилинди.

АВИАЦИЯ ИНСТИТУТИ – к. Тошкент давлат авиация институти.

АВИАЦИЯ КУЧ ҚУРИЛМАСИ - самолётда тортиш кучи, вертолётда эса кўтариш кучи ҳосил қиладиган двигатель ва б. зарур тизим ва қурилмалар мажмуи. Поршенли двигатель ўрнатилган самолётнинг винти ҳам, винт қанотларини буриш механизми ҳам А. к.қ.га қиради, аммо поршенли двигателлар ўрнатилган самолётларга нисбатан А.к.қ. атамаси ўрнига винт-мотор гуруҳи атамаси ишлатилади. А.к.қ.ёнилғи б-н таъминлаш, мойлаш, совитиш, ҳаво бериш, ишлатилган газларни чиқариб юбориш, бошқариш ва назорат қилиш, двигателни юргизиб юбориш тизимлари ва б. тизимларни ўз ичига олади; қанотлар, двигателни маҳкамлаш узеллари ҳам А.к.қ. ҳисобланади (қ. Самолёт).

АВИАЦИЯ МАЁҒИ — учувчига кечаси ва туман вақтларида аэродромни кўрсатиб турувчи сигнал қурилмаси. Илгари (1938—40 й.ларда) икки хил: ҳаво йўли ва аэродром Ав.м. бўлар эди. Ҳаво йўли Ав.м. бир-биридан 20—40 км оралиқда ўрнатилади эди. Аэродром Ав.м. бевосита аэродромнинг ўзига ўрнатилади. Қуввати 1,5 дан 3 кВт гача чўғланма лампалар Ав.м. учун ёруғлик манбаи вазифасини ўтайди. Ав.м. 60—80 км наридан кўриниб туради. Ҳозир радионавигация ривожланганлиги муносабати б-н ҳаво йўли Ав. м. ишлатилмайди.

АВИАЦИЯ МЕТЕОРОЛОГИЯСИ -метеорология амалий бўлими. Атмосфера ҳодисаларининг самолёт ва б. учуш аппаратлари фаолиятига таъсирини ўрганади. Самолётларнинг учуши,

кўтарилиши ва айниқса қўнишига булут, кучли шамол, электр разрядлари, туман, яхмалак, чанг-тўзон ва б. ҳодисалар таъсир қилади. Шу ҳодисаларга доир маълумотлар махсус авиаметеорология марказларида олинади. Аэропортларда эса авиаметеорология ст-ялари ташкил қилинади.

АВИАЦИЯ ПОЧТАСИ - самолётларда хат, газета-журнал, бандероль ва б. почта юклари ташувчи алоқа тармоғи. Ўзбекистонда А.п. халқаро ҳаво йўлларида халқаро авиарейсларда, маҳаллий ҳаво йўлларида энгил самолётларда ташилади. 90-й.ларнинг иккинчи ярмидан Ўзбекистон б-н жаҳондаги йирик шаҳарлар ўртасида А.п. хизмати йўлга қўйидди. Ўзбекистонда 1995 й.да 1516 т. почта ташилди.

АВИАЦИЯ СПОРТИ - спорт тури; вертолёт спорти, авиация моделини ясаш спорти, парашют спорти, дельтапланер спорти ва самолёт спортига бўлинади. А.с.ни оммалаштириш б-н Ўзбекистон мудофаага кўмаклашувчи «Ватанпарвар» ташкилоти шуғулланади. А.с. 1964 й.дан ривожлана бошлади, лекин 1934 й.да Тошкентда биринчи А.с. клуби очилган. Ўзбекистон спортчилари 1965 й.да биринчи марта собиқ Иттифоқ А.с. мусобақаларида қатнашиб, 4-совринли ўринни олишган.

АВИАЦИЯ ТИББИЁТИ — авиацияга оид тиббий масалалар б-н шуғулланувчи фан соҳаси. Вазифаси: кишиларниш авиация хизматига лаёқатлилигини текшириш, учувчиларни учушдан олдин тиббий кўрикдан, турли синов-машқлардан ўтказиш, самолётларнинг одам организмга физиологик ва гигиеник нуқтаи назардан қулайлигини муҳандислар б-н бирга текшириш, бахтсиз ҳодисалар юз берганда тиббий ёрдам кўрсатиш ҳамда учувчиларни психологик томондан чиниқтириш ва б. Учуш вақтида метеорология шароити ва т-ранинг ўзгариши, кислород парциал босимининг пасайиши, барометрик босимнинг бир пасайиб, бир кўтарилиб

туриши, нурлар, космик радиация ва б. омиллар (шовкин, вибрация ва х.к.) учувчи организмга таъсир кўрсатади. Бу жиҳатдан учувчи меҳнати бошқа касб эгалариникидан катта фарқ қилади. А.т. асосан, самолётда учадиган ходимларнинг меҳнат қилиши, дам олиши, ухлаши ва овқатланиши учун энг қулай шароитни ўрганади, авария-қутқарув воситаларининг физиологикгигиеник асосларини ишлаб чиқади. У авиация гигиенаси, авиация физиологияси, авиация психологияси ва учувчиларнинг иш қобилиятини аниқлаш каби бўлимлардан иборат.

АВИАЦИЯ ТРАНСПОРТИ – қ. ҳаво транспорти.

АВИАЦИЯ ҚУРОЛЛАРИ - ҳарбий самолётлар ва б. ҳарбий учиш аппаратларига ўрнатиладиган қурол-аслаҳалар ва уларни қулай ишлатиш имконини берадиган ускуналар. А.қ. самолётларга ўрнатиладиган қуролларнинг барча турларини, уларни мустаҳкам ўрнатадиган воситаларни бошқариш, нишонга олиш, бомба ташлаш ускуна ва мосламаларини, ҳисоблаш ускуналари, авиация аслаҳалари ва бир марта ишлатиладиган бошқа аслаҳаларни, махсус юкларни осадиган ва юк ташлайдиган ускуналарни ўз ичига олади, шунингдек самолётлар ва б. учиш аппаратларида бажариладиган ўқув машқларида ишлатиладиган аппаратлар, шатакка олинадиган нишонлар, десант ускуналари ҳам А. қ. ҳисобланади. Қўлланиладиган ўқдори хилларига қараб қуйидаги турларга бўлинади: ракета, замбарак-пулемёт, бомбардимончи ва махсус А.қ. Ракеталар ҳоз. замон самолётларининг энг асосий қуроли ҳисобланади, уларнинг бошқариладиган ва бошқарилмайдиган хиллари бўлади. Замбарак ва пулемётлар махсус мосламалар б-н таъминланади.

Турли авиация бомбалари, бомба кассеталари ва торпедалар, уларни сақловчи ва ташловчи ускуналар душман объектларини бомбардимон қилишда хизмат қилади. Тутун пурковчи, сигнал-мўлжаллаш воситалари, шунингдек тур-

ли-туман махсус юкларни ташловчи мослама-ускуналар махсус А.қ. ҳисобланади. Ядро ва кимёвий қуроллар ҳам баъзан махсус А.қ. қаторига киритилади. Ҳоз. замон А.қ. механика, радиотехника, электрон, оптик асбоб ва қурилмаларнинг мураккаб мажмуидан иборат. А.қ. автомақлаштирилган ва электрмақлаштирилган.

АВИЕТКА (франц. aviette) — енгил моторли, винтли спорт самолётининг эски номи. А., одатда, бир ёки икки ўринли бўлади. Двигателининг қуввати 100—150 о.к. гатенг. Асосан ўқув-машқ мақсадларида ишлатилади.

АВИЗО (итал. aviso) — банк, тижорат амалиётида ҳисоб-китоб ҳаракатларининг бажарилганлиги тўғрисида расмий ҳабарнома. Банклар А. орқали мижозларини амалга оширилган дебит ва кредит ҳаракатлари, ёзувлари, ҳисоб варағидаги қолдиқлар, пул ўтказмаларини тўлаш, чек талабномаси, аккредитив очиш ва б. ёзувлар хусусида ҳабардор қилади. Товар жўнатувчи (сотувчи) томонидан харидорга товар жўнатилгани ҳақидаги хат ҳам А. дейилади.

АВИОНИКА (авиа... ва электроника) — учиш аппаратларини бошқарадиган аппаратдастурлар мажмуи.

АВИТАМИНОЗ (юн. а — инкор қўшимчаси ва витаминлар) — организмда витаминлар етишмаслиги натижасида пайдо бўладиган касаллик. Мас, витамин С етишмаслиги лавша (цинга), витамин В, етишмаслиги бери-бери, витамин D етишмаслиги рахит, витамин РР етишмаслиги пеллагра касаллигига сабаб бўлади. Ҳомиладорликда, кўпинча тукқандан кейин рўй берадиган чиллашир касаллиги ҳам А. натижасидир. Битта витамин етишмаси, моно А., куп витамин етишмаси, поли А. келиб чиқади. Биринчи марта 1880 й.да рус врачлари Н. И. Лунин А.ни тажриба йўли б-н ҳосил қилган. А.нинг олдини олиш учун витаминга бой сабзавот ва меваларни кўпроқ истеъмол қилиш, витаминли масалликларни яхши сақлаш, овқат пиширганда витаминларнинг парчаланиб

кетишига йўл қўймаслик керак. Давоси: витаминга бой таомлар буюрилади ёки организмда қайси витамин етишмаса, ўша витамин препаратлари бериледи.

А. хайвонларда ҳам учрайди. Бундай хайвон кўпинча қисир қолади ёки бола ташлайди. Янги туғилган боласи яхши ўсмайди, ҳатто тез кунда нобуд бўлади. Касалликнинг олдини олиш учун хайвонларни, айниқса ёш хайвон ва паррандаларни сервитамин озукалар б-н боқилар керак.

АВИТЕЛЛИНОЗЛАР (Avitellinoses)

— авителлина уруғига мансуб тасмаси-мон чувалчанлар келтириб чиқарадиган касалликлар гуруҳи. А. қўйлар (айниқса қўзилар) ва туялар орасида учрайди. Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида, Қорақалпоғистонда тарқалган. Чорва молларининг А. б-н зарарланиши ва кирилиши баҳор ҳамда куз фаслларида айниқса кучаяди. А. б-н зарарланган молларда касаллик аломатлари тўсатдан пайдо бўлади. Ҳайвон гандираклайди, бошини орқага ташлайди, томири тортишади, тишини ғижирлатади, баъзан ичи кетади. А. борлиги шубҳа қилинган хўжаликларда хайвонлар ветеринария ходимлари кўрсатмасига мувофиқ дегельминтизация қилинади.

АВИЦЕННИТ (Абу Али ибн Сино номига қўйилган) — кам учрайдиган таллий минерали. Кимёвий формуласи Tl_2O_3 ($Tl - 79,5\%$). Қаттиқлиги 3-5. С. оғ. 10,2—10,4. Куб сингонияли. Кристаллари майда. Синиш юзаси аниқ эмас. Ранги қора. Металлоидлар каби ўта ялтирок. А. 1956 й.да дунёда биринчи марта Х. Н. Карпова томонидан Зирабулоқ тоғларида (Узумли қишлоғи яқинида) оксидланиш зонасида темир-карбонатли ертомирдан топилган. Силур даврининг мармарлашган ва кварцлашган оҳақтошларида лимонит, кальцит, доломит, анкерит б-н бирга учрайди.

АВЛАКОГЕН (юн. aulax — эгат ва genos — туғилиш) (геол.) — ёриқлар б-н чегараланган чуқур ва камбар

кўринишдаги платформа ички чизикли сурилувчан зона; «А» терминини 1960 й.да Н. С. Шатский таклиф этган. У А.ни платформадаги иккита бир хил зона оралиғидаги мураккаб структурали эгат сифатида белгилади. Оддий А.лар чуқур (баъзан 5—10 км), камбар (100 км гача) ва минг км гача узунликдаги букилмадан иборат бўлиб, ёриқлар б-н чекланган. А.лар бутун платформани кесиб ўтиши ёки бирор жойида тугаши мумкин. А.лар ривожланиб ички платформали ясси бурмали зонага (мас, Дания-Польша А.) ёки анча кенг ва қия чўкмаси-неклизалар (мас, Днепр-Донец А.) га айланади. Мураккаб А.лар букилма-грабенлардан ташқари, кўтарил-магорстлар (мас, Шим. Америка платформасининг Вичита зонаси) ҳам бўлади.

АВЛИЁ (араб, валий сўзининг куплиги, худога яқин одам) — тасаввуфда Аллоҳнинг зоти ва сифатларини яхши билган, унинг буйруқларини бажариб, гуноҳ ишлардан ўзини сакловчи, дунё лаззати ва шахвоний ишлардан юз ўгирувчи киши. А. сўзи «азиз» сўзи б-н бирга ҳам ишлатилади. Мас, «азиз-авлиёлар» тасаввуфда ўзининг кашфу кароматлари б-н танилган тариқат шайхларига, пиру муршидларга нисбатан қўлланилади. Ислоом аънасида А.лар қайсидир бир иши, хизмати ёки хислати туфайли Аллоҳга яқин бўлиб қолган, дуолари мустажоб, солих, қобил, камтар кишилардир. А.лар пайғамбарлар даражасидан кейин туради. Ислоом ақидаси бўйича А. ҳар қанча кашфу кароматга эга бўлмасин бир оддий пайғамбарнинг мартабасига ҳам ета олмайди. А.ларнинг мазорларини зиёрат қилиб руҳий озуқа олиш ислоом динида савобли ишлардан ҳисобланади.

АВЛИЁ ЧАЛАБИЙ, Авлиё Чалабий Мухаммад Залли ибн Дарвиш (1611 — 1683) — туркиялик машҳур сайёҳ ва олим. Истанбулда заргар оиласида дунёга келган. У араб, форс ва юнон тилларини, тарих, география ва шеърят илми (поэтика)ни чуқур эгаллаган. А.Ч.бирмунча

вақт Истанбулдаги Аё Сўфия масжидида хофизлик (корилик) қилган. Сўнгра султон саройига хизматга олинади, лекин кўп ўтмай ҳарбий хизматга жўнатилади. У бир неча бор Турк армиясининг Азовга (1641) ва Венгрияга (1656) қилган юришларида қатнашган. А.Ч. Кичик Осиё, Курдистон, Сурия, Фаластин, Месопотамия, Миср ва Ҳабашистоннинг кўп жойларини кезиб чиққан (1640); у Жан. Россия (1665), Крим ва Кавказ, хусусан, Озарбайжон (1644—48), Украина (1656—58), Болқон я.о. (1656, 1680) бўйлаб саёҳат қилган. Бу мамлакатларнинг тарихи, иқтисодий, сиёсий аҳволи ва халқининг урф-одати ҳақидаги қимматли маълумотлар олимнинг «Сайёҳнинг тарихи» ёки «Саёҳатнома» асарида келтирилган. Асарнинг қўлёзмалари Туркия, Франция, Англия ва б. мамлакатларнинг қўлёзма асарлар фондларида сақланмоқда. «Саёҳатнома» 1897—1938 й.лар орасида 10 жилдада турк тилида нашр этилган. Унинг айрим қисмлари Ғарбий ва Шарқий Европа тилларига, Молдова ва Украинага оид қисмлари рус тилига таржима қилиниб, 1961, 1979, 1983 й.ларда нашр этилди.

АВЛИЁОТА — Тароз ш.нинг 1938 й.гача бўлган номи.

АВЛИЁОТА ҚОРАМОЛ ЗОТИ - сут учун боқиладиган зот. 19-а. охири — 20-а. бошларида Қирғизистоннинг Талас водийси ва Қозоғистоннинг Авлиёота уезди (ҳоз. Жамбул вилояти)да жайдари зотларни голланд қорамол зоти б-н чаптиришдан олинган авлодларни ўзаро урчитиш нули б-н яратилган. 1950 й.да А.қ.з. расман тасдиқланган. А.қ.з. асосан ола, баъзан қора. Букаларининг тирик вазни 800—950 кг, сигирлариники 450—530 кг. Бир йилда 3000—3800 л, баъзилари 8000 л гача сут беради. Сутининг ёғлилиги 3,7— 3,8%. Тоғ яйловларида боқишга мослашган, иссиққа ва қон паразит касалликлари (тейлориоз, пироплазмоз) га чидамли. Умумий сони 300 минг бошга яқин. Асосан Қирғизистон ва Қозоғистонда тарқалган. Ўзбекистонда

Сирдарё ва Жиззах вилоятларида ҳам боқилади.

АВЛОД (араб, валад — бола сўзининг кўплиги) — 1) умумий аждодларидан қариндошлик муносабатлари б-н бир хилда узоклашган кишилар гуруҳи. Мас, ота-оналар, фарзандлар, набиралар — кетма-кет келган уч А.; ота ва ўғил, она ва киз фарзанд туғилиши оралиғидаги вақт бир А. даври (тахм. 30 й.) саналади; бир аждод (бобо)дан тар қалган кишилар. А. ота ва она авлодига бўлинади. Ота А.га амаки-амакиваччалар, амма-аммаваччалар, ака-укалар ва улардан тарқалган кейинги насл, она А.га тоға-тоғаваччалар, хола-холаваччалар ва улардан тарқалган насл киради; 2) маълум давр кишилари, мас, ёш А. ва б. (яна қ. Уруғ, Туркум).

АВЛОНИЙ, Абдулла Авлоний (1878.12.7 - Тошкент - 1934.24.8) - маърифатпарвар, журналист, давлат ва жамоат арбоби. Тўқувчи оиласида туғилган. Мактабхона ва мадрасада ўқиган (1885—95). 1906 й.дан шеърлари б-н матбуотда қатнаша бошлаган. Араб, форс, рус тилларини ўрганиб, бу тилларда ижод қилган мутафак-кирларнинг асарларини ўқиган, баъзилари (мас, Л. Толстой, К. Д. Ушинский асарлари)ни ўзбек тилига таржима қилган. 1906 й. «Тараққий», 1907 й. ўз уйида (Тошкентда) «Шухрат» газ.ларини чиқарган. Бу газ. лар ёпиб қўйилгач, 1908 й. яширин равишда «Осиё» газ. ни нашр этди. 6-сонидан сўнг ҳукумат бу газ.ни ҳам тақиқлаб қўйган. Шундан сўнг А. илғор ғояларни мактаб орқали халққа тарқатишга ҳаракат қилди: Тошкент ш.нинг Миробод маҳалласида маҳаллий аҳоли болалари учун янги усул мактаби очиб (1908), ўзи она тили ва адабиётдан дарё берди. 1909 й. «Жамияти хайрия» тузиб, етим болаларни ўқитган. Шундан кейин А. Тошкентнинг Дегрез маҳалласида икки синфли мактаб очган (1912). Бу мактабда дунёвий фанлар ўқитилиши б-н мактабхоналардан фарқ қилган. А. янги мактаблар учун қўлланма ва ўқиш китоблар ёзиб, нашр қилдирган [мас, «Биринчи му-аллим», 1911; «Ик-

кинчи муаллим», 1912; «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», 1913; 4 жузд (қисм) ли «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами, 1909—15; «Мактаб гулистони», 1915; «Мардикорлар ашувласи», 1917 ва б.]. Мунавварқори, Муҳаммаджон Подшоҳжаев, Тавалло, Рустамбек Юсуфбеков, Низомиддин Хўжаев, Шокиржон Раҳимий каби тараккийчилар б-н биргаликда «Наشريёт» (1914), «Мактаб» (1916) ширкатларини ташкил этган. А. халқ онгини ошириш учун театр санъатидан ҳам фойдаланган. У 1913 й.да «Туркистон» номли театр труппасини ташкил этишда ва унинг ишида фаол қатнашган. 1910—16 й.ларда бир қанча саҳна асарларини таржима қилди ва ўзи саҳналаштирди. А.нинг саҳна асарлари Тошкент, Фарғона, Андижон, Қўқон, Хўжанд каби шаҳарларда кўйилган. Бу асарларда 20-а. бошларидаги Туркистон ҳаётининг кенг манзаралари ўз ифодасини топган. А. труппасида Маннон Уйгур тарбия топган; труппа б-н Ҳамза, Озарбайжон драматурглари Узайр Ҳожибеков, С. Рухулло ҳамкорликда бўлган. Октябр тўнтаришидан кейин халққа ваъда қилинган эркинликнинг берилмаганлиги шоир ижодида тушқунликнинг пайдо бўлишига олиб келди («Хафалик соатда» шеъри, 1919). А. 1917 й.да «Турон» газ.ни нашр қилди. Газ.да сиёсий ва ижтимоий воқеалар ёритилган. 1918 й. А. «Иштирокиюн» газ.ни ташкил этишда қатнашди ва унинг муҳаррири бўлди. 1919—20 й.ларда Шўро ҳукуматининг Афғонистондаги сиёсий вакили ва консули. «Касабачилик ҳаракати» жур. бош муҳаррири (1921).1921 й.дан А. мактаблар очиш, халқни саводхон қилиш, ўзбек хотин-қизларини ўқитиш, ўқитувчилар ва зиёли кадрлар тайёрлаш ишлари б-н шуғулланди. У Эски шаҳардаги хотин-қизлар ва эрлар маориф билим юртлари (инпрослар)да мудир (1923—24), Тошкент ҳарбий мактабида ўқитувчи (1924—29). 1930—34 й.ларда Ўрта Осиё ун-ти тил ва адабиёт кафедраси мудир, проф. Шу даврда у ўзбек мактабларининг 7син-

фи учун «Адабиёт хрестоматияси» тузиб, нашр эттирди (1933). А. Ҳижрон, Набил, Индамас, Шухрат, Тангриқули, Сурайё, Шапалоқ, Чол, Аб, Чигабой, Абдулҳак тахаллуслари б-н танқидий ва илмий мақола, 4000 миерадан ортиқ шеър ижод қилган.

Ас: Тошкент тонгги, Т., 1978; Туркий гулистон ёхуд ахлоқ, Т., 1992; Ўсон миллат, Т., 1993.

Ад.: Қосимов Б., Абдулла Авлоний, Т., 1979; Қосимов Б., Излай-излай топганим, Т., 1983; Қосимов Б., Долимов У., Маърифат дарғалари, Т., 1990.

Бегали Қосимов.

АВЛОС (юн. avlos) — юнон пуфлама сози. Римда (тибия номида) ва Ўрта денгиз ҳавзаси мамлакатларида тарқалган, цилиндрсимон шаклдаги 3—4 тешикли иккита (кўш) найчадан иборат бўлган. Кейинчалик тешикчалари 15 тага етган, баъзилари сурилувчан ҳалқа б-н бекитилган. Турли узунлик ва созда ясалган. Умумий диапазони тахм. биринчи октава «ре»дан — учинчи октава «ре»гача. Яққанавоз ижрочилик (авлетика)да созанда (авлет) бир вақтда икки А.дан фойдаланган. Антик фожиада, қурбонлик маросими, ҳарбий мусиқа (спарга) да ишлатилган. А. жўрнавозлигидаги хонандалик авлодия деб аталган. Ўзбек созларидан кўшнайта ўхшаб кетади.

АВНИК, Ўник — Шарқий Анadolу-да, Арзирум шдан шарқроқдаги қалъа. Кўсатоғ этагида жойлашган. А. 10—11 -а. бошларида арманларнинг Ани подшолиги даврида барпо қилинган. Амир Темурнинг душмани Қора Муҳаммаднинг истеҳкоми бўлган. Соҳибқирон А.ни «беш йиллик юриши» (1392—96) пайтида, 1394 й. 18 июнда қамал қилган ва бир ярим ойдан сўнг, 1 авг.да забт этган. Қалъага қутвол қилиб Аталмиш Ҳавчин кўйилган. Бироқ Амир Темур 1395 й. Тўхтамишхонга қарши юришга кетган пайтда Қора Муҳаммаднинг ўғли Қора Юсуф фурсатдан фойдаланиб А.ни эгаллаган. Амир Темур «етти йиллик юриш» (1399—1404) пайтида 1401 й. қалъани

иккинчи марта олган.

Ашраф Аҳмедов.

АВОГАДРО (Avogadro) Амедео (1776. 9.6—1856. 9.7) — италян физиги ва кимёгари. Турин ун-ти проф. (1820). А 1811 й.да молекулалар ҳақидаги кейинчалик тасдиқланган моддалар тузилишининг молекуляр гипотезасини олға сурган. У ўша йили кейинчалик унинг номи б-н аталган қонун (қ. Авогадро қонуни) нк кашф этиб, шу асосда молекула ва атом оғирликларини аниқлаш усулини ишлаб чиққан. Универсаль доимий — Авогадро сони А. номи б-н аталади.

АВОГАДРО СОНИ (Авогадро доимийси) (N б-н белгиланади) — ҳар қандай модданинг 1 мот таркибидаги молекулалар сони ёки модданинг грамм-атомидаги атомлар сони. У. Авогадро шарафига шундай аталган. Физика ва кимёдаги энг муҳим универсал доимийлардан бири. А.с.ни амалда ўлчаш усуллари жуда кўп. Уни аниқлаш моддаларнинг атом ва молекулалардан тузилганлигини ҳамда атом, молекулаларнинг мавжудлигини исботловчи асосий далиллардан бири бўлиб хизмат қилди. А.с. ёрдамида кўпгина физик доимийлар, мас, Больцман доимийси, Фарадей доимийси ва б. аниқланади.

АВОГАДРО ҚОНУНИ - тенг ҳажмли идеал газларда бир хил босим ва бир хил т-рада зарралар (атомлар, молекулалар) сони бир хил бўлади. А.қ. га кўра нореал шароитда (1,01105 Па, 0°С) истаган идеал газнинг грамм-молекуласи бир хил ҳажми эгаллайди. А. Авогадро 1811 й.да кашф қилган.

АВОКАДО, аллигатор ноки (Persea) — лаврдошларга мансуб доим яшил ўсимликлар (дарахтлар) туркуми. Субтропик зонада, жумладан, Қора денгиз атрофларида ўсади, Ўзбекистонда ҳозиргача экилмаган. А. дарахти баланд, гуллари икки жинсли, оқ. Меваси (250—600 г) бир уруғли, тўқ яшил ёки кўкимтир-қизил, таркибида 30% гача мой, 1,5—4% гача оксил бор; янги узилган ҳолда истеъмол қилинади.

АВОМ (араб.)—1) омма, барча кишилар, оддий халқдеган маънони билдиради; 2) баъзан ўқимаган, билимсиз нодон киши маъносида ҳам ишлатилган (мас, А. одам).

АВОМЕТР, ампервольтметр — ўзгармас ва ўзгарувчан (юқори частотали) ток занжирларида ток кучи, кучланиш ва қаршилиқни ўлчайдиган универсал кучма асбоб. А.ларнинг ўлчаш чегаралари турлича бўлади. Улар магнитоэлектрик ва тўғрилагич тизимларда ясалади. Магнитоэлектрик тизимда ясалган А.лар ердамида ўзгармас ток занжирларида ток, кучланиш ва қаршилиқ ўлчанади, тўғрилагич тизимда ясалган А.лар ердамида эса ҳам ўзгармас, ҳам ўзгарувчан ток занжирларида ток, кучланиш ва қаршилиқ ўлчанади.

А.лар, асосан, магнитоэлектрик ўлчаш механизми ва яримўтказгичли тўғрилагич бирикмасидан иборат. А.ларнинг токни ўлчаш чегараси шунт қаршилиги ердамида, кучланиш ва қаршилиқни ўлчаш чегараси эса кўшимча қаршилиқлар ердамида кенгайтирилади.

АВР (араб. — яланғоч) — пичоқнинг учидан зиҳигача, кетмоннинг икки чувук оралиғи, ўрокнинг учидан бўғзигача чархланиб юқалантирилган қисми (тиф б-н асбоб юзи орасидаги қиялик). Шундай асбоблар аврдор (аврдор пичоқ, аврдор кетмон ва ш.к.) деб юритилади.

АВРА (форс.) — кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ каби астарли буюмларнинг сирт (уст)ки қисми. А. тун — астарсиз, факат А.нинг ўзидан иборат тўн.

АВРАН, сафроўт (Gratiola) — сигиркуйруқдошларга мансуб ўтлар туркуми. 24 тури бор. Асосан Европа, Кичик Осиё, Сибирь ва Шим. Американинг ботқоқ ерларида тарқалган, Ўзбекистоннинг Тошкент ва Қашқадарё вилоятларида (ариқ бўйларида, шоликорлик ва б. зах ерларда) учрайди. Айрим турлари (мас, доривор А.)нинг илдизидан ич сурувчи, кустирувчи, сийдик ҳайдовчи хусусиятга эга моддалар бор. А. заҳарли ўсимлик.

АВРАНГБАРДОР (форс—тахт кўтарувчи) — ўрта асрларда Хуросон ва Мовароуннахрда хон, амирларнинг хизматкорларидан бири; ҳарбий юриш пайтида хон ёки амир ёнида юрадиган киши. А.нинг вазифаси тахтиравон (кўчма тахт) ни олиб юришдан иборат бўлган. А. лавозими 18-а.даги тарихий манбаларда, хусусан «Мажмаъ ал-арқом»да ҳам эслатиб ўтилган.

АВРАНГЗЕБ, Оламгир (асл исми Мухйиддин Муҳаммад) (1618—1707 й. март, Аҳмадод) — Ҳиндистон подшоҳи (1658—1707), бобурийлар сулоласидан, Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли, Зебуннисо бегимнинг отаси. Онаси — Мумтоз Маҳал номи б-н машҳур бўлган Аржуманд Бонубегим. А. иниси Муродбахш б-н иттифоқ тузиб, Деҳлида тахтни эгаллаган (1658). А. подшолик ерларини қўшни хонлиқлар — Бижалур ва Голконда ҳисобига кенгайтди (1686—87). Лекин солиқларнинг кўпайиши, ҳиндларнинг давлат ишларидан узоклаштирилиши, бутхоналар мол-мулкининг мусодара қилиниши, ҳиндлар орасида исломни жорий эттириш жараёни натижасида мамлакатда ғалаёнлар кўтарилиб турди (Махараштра, Панжоб, Деҳли — Агра вилоятларида). Шиважи (1630—80) бошчилигидаги кураш натижасида Махараштра алоҳида хонлик бўлиб ажралди (1674). А.нинг ҳукмдорлик даврида Жан. Ҳиндистон бир неча хонлиқларга бўлиниб кетди. Бу эса Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг емирилишини бошлаб берди.

АВРАТ (араб.) — 1) химояланмаган, заиф жой; 2) жинсий аъзо — шариятга кўра, ибодат (диний амаллар) пайтида Аллоҳ дийдори қаршисида турган намозхон танасининг кийим б-н ёпиб туриши лозим бўлган қисми.

АВРЕЛИАН, Луций Домиций (214—275) — Рим императори (270 й.дан). Дунай легионлари томонидан император деб эълон қилинган. А. Рим империяси чегараларини тиклаган; гетларни Дунай ортига улоқтириб ташлаган, алеманнлар-

ни Реция ва Италиядан сиқиб чиқариб, Галлияни бўйсундирган, бироқ Дакияни қўлдан чиқарган. Ички сиёсатда мутлақ императорлик ҳокимиятини ўрнатишга ҳаракат қилган (илк бор расман жаноб ва тангри — Dominus et deus деб аталган), мамлакатда ялписига янги маъбуд — куёш тангрисига сажда қилишни жорий қилган. 273 й. Римда монетарийлар ҳаракатини бостирган. А. даврида Римни варварлардан химоя қилиш мақсадида Аврелиан девори қурилган (харобалари сақланган). А. фитначилар томонидан ўлдирилган.

АВРЕЛИЙ Марк (121-180) - Рим императори (161 й.дан). Антонинлар сулоласидан. Сенаторлар табақасига суянган. Арманистонда Рим ҳукмронлигини тиклаган. Парфияликлар б-н бўлган урушда (162—166) Месопотамияни босиб олган. 166—180 й.ларда Маркоман уруши олиб борган. Сўнгги стоицизм вакили («Ўйлар» фалсафий асари муаллифи).

АВРИКУЛА (Primula Olgae ёки P. auriculata varcalva) — наврўзгулнинг хушманзара турларидан бири. Гуллари йирик, хушбўй. А. Ғарбий Европа тоғларида ўсади; Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги баланд тоғларда (яйловда ва эриётган қор атрофида) учрайди. Боғ ва гулзорларда экиладиган навлари ҳам бор.

АВРОПА (Auroga) — қад. Рим афсоналарида тонг ёғдуси маъбудаси. Юнон афсоналарида Эос номи б-н юритилади. Ривоятларга кўра, А. худоларга ва инсонларга кундузи нур таратиб туради. А. тасвирий санъат асарларида отлар қўшилган ғилдирақли аравага тушган ҳолда океандан қикиб келаётган ёш, икки қанотли аёл сиймосида гавдалантирилган. Антик замонларда яшаган шоирлар А.га атаб қасидалар ва б. жанрларда асарлар ёзишган.

АВСАТ (араб.— ўрта) — Мадраса талабаларининг ўрта гуруҳи (қ. Мадраса).

АВСАТ — 19—20-а. бошларида Хива хонлигида 5—10 таноб ери бўлган ўрта ҳол дехконлар. Хонликда А. лар 5716

хўжалик бўлиб, уларга қарашли ерлар 43 мингга яқин танобни ташкил қилган.

АВСТРАЛИЯ (лот. australis — жанубий) — Жан. ярим шарда жойлашган материк.

Умумий маълумот. А. шим.дан жан. га 10°4Г (Йорк бўрни) б-н 394 Г (Жан.-Шарқий бурун) ж.к.лар оралиғида 3200 км га, ғарбдан шарққа 4100 км га 113°05' ш.қ.у. (Стип-Пойнт бўрни) б-н 153°34' (Байрон бўрни) ш.қ.у.лар оралиғида чўзилган. Майд. 7682 минг км2 (Тасмания, Кенгуру, Мелвилл ва б. ороллар б-н 7704,5 минг км2 га яқин). А.— материклар ичида энг кичиги. Жан. тропик чизиғи А.нинг деярли ўртасидан кесиб ўтади. Материкни ғарб, шимол ва жан. дан Ҳинд океани, шарқдан Тинч океан денгизлари ўраб туради. Қирғоқлари унчалик эгри-бугри эмас, шим.да Карпентария, жан.да Катта Австралия қўлтиқлари бор. Катта ярим ороллари — шим.да Арнемленд ва Кейп-Йорк. Тасмания ороли А.дан кенглиги 224 км ли Басе бўғози орқали ажралиб туради. А. шим.да йирик ороллардан Янги Гвинея жойлашган. А.нинг шарқий соҳили бўйлаб беҳисоб маржон оролларидан ташкил топган Катта Тўсиқ рифи 2300 км масофага чўзилиб ётади.

Табиати. Орографияси. А. рельефининг аксарият қисми текислик. Денгиз сатҳидан ўртача баландлиги (215 м) жиҳатидан А. материклар ичида энг паст. Ер юзаси 95% ининг мутлақ бал. 600 м дан ошмайди. Йирик орографик қисмлари: 1) Ғарбий Австралия ясси тоғлиги — ўртача мутлақ бал. 400—500 м, тизмалар ва сула тоғлардан иборат; 2) Марказий паеттексислик — кўп қисмининг мутлақ бал. 100 м га етмайди. А.нинг энг паст нуктаси ҳам (—12 м) ўша ердаги ботикда жойлашган Эйр кўли ёнида; 3) Катта Сувайирғич тизма (материк шарқида) — ўртача баландликдаги айрим-айрим, чўкқилари ясси тизма тоғлар. А.нинг энг баланд нуктаси — Косцюшко тоғи (2230 м) жан.даги Австралия Альп тоғларида. А.нинг хоз. рельефи асосан

кембрийгача бўлган даврда вужудга келган ва кескин тектоник ўзгаришларга учрамаган, ер юзаси узоқ даврлар ичида емирилиб, натижада қолдиқ тоғлар б-н бирга кенг текисликлар вужудга келган. Катта Сувайирғич тизма емирилган палеозой бурмали тоғлари ўрнида вужудга келган. Налларбор текислигида, Мовий тоғларда, Баркли ва Атертон платоларида карст рельеф шакллари учрайди.

Геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари. А.нинг аксари қисми Австралия платформаси областида жойлашган, шарқий қисми эса Шарқий Австралия бурмали геосинклиналь минтақасига киради. Кембрийдан аввал вужудга келган платформанинг материк заминидаги кристалл ҳамда метаморфик жинслари Ғарбий плато, Тасман ери, Ғарбий Австралия қалкони ва б. жойларда ер юзасига чиқиб қолган; шарқда (Марказий пасттексисликнинг ғарбида) эса куруклик ва қўл ётқизиклари остида кўмилиб кетган, шунингдек Шарқий А. платформасида ҳам учрайди. Юқори палеозойда ва мезозойнинг биринчи ярмида Австралия платформаси қад. Гондвана материги б-н туташ бўлган. Учламчи давр охири ва тўртламчи даврда рўй берган тектоник ҳаракатлар А.ни Янги Гвинея о., Малайя архипелагининг шарқий ороллари ва Тасманиядан ажратиб юбориб, материкни хоз. қиёфасига келтирган.

Австралия платформаси олтин ва полиметаллга, темир рудаси ва бокситга бой, Флиндерс тизмасида уран ва радий рудалари учрайди. А. шарқида тошкўмир ва кўнғир қумир конлари бор. Катта Артезиан ҳавзаси, Виктория штати соҳилларида нефть ва газ топишган.

Иқлими. А.нинг шим. қисми (20° ж.к. гача) экваториал муссонли, ўрта катта қисми (20°—30° ж.к. лар оралиғи) тропик чўл ва жан.-ғарбий чеккаси қишда ёғин кўпроқ ёғадиган субтропик иқлимли минтақаларга киради. А. Жан. ярим шардаги энг иссиқ куруклик, унинг 2/3 қисми чўл ва чала чўллардан иборат. Қирғоқлардан материк ичкарасига томон

ёгин миқдори тез камайиб боради, лекин кўп йиллик ёгинсиз даврлар бўлмайди. Ёзда (дек.—фев.) куруклик ғоят кизиб (т-ра 36° дан ортади) материк устида паст босим области вужудга келади, унинг жан. чеккаларидагина баланд босим қарор топади, шу сабабли жан.-ғарбда ва Налларбор текислигида ёгин тушмайди. Т-ранинг мавсумий ўзгариши асосан тропик ва субтропик минтақаларнинг ички р-нларида кўпроқ намо-ён бўлади. Январ ойида 40° дан юқори иссиқ т-ралар шим.-ғарбда (Марбл-Бар) бўлади. Мутлақ максимум т-ра 53,1° Клонкаррида (Квинсленд) кузатилган. Мутлақ минимум т-ра А. нинг ички р-нларида — 4,6° гача тушади. Фақат Австралия Альп тоғларида совуқ барқарорроқ бўлиб туради. У ерда — 22° гача совуқ қайд қилинган. Текисликларда тупроқнинг юза қатлами ахён-ахёндагина музлайди. Йил давомида иккита мавсум — куруқ ва ёгингарчилик мавсумлари кузатилади. Муррей текисликларида момақалдиروқли жалалар, жан.-шарқдаги тоғларда муссон ёмғирлари ёғади. Шарқий соҳилнинг кўп қисмида иқлим тропик денгиз иқлими, иссиқ. Шимолда ёгинларни шим.-ғарбий муссонлар келтиради. Бу ерда ёгин соҳилда 1500 мм, 10°— 20° ж.к.да 400—500 мм. А. да энг кўп ёгин (2243 мм) Кэрнсда ёғади. Энг кам ёгин (300—250 мм) материк ғарбида ёғади. Катта Сувайирғич тизмаси Тинч океандан эсувчи илиқ ва нам шамолларни тўсиб, А.нинг шарқий соҳили ва ички р-нларида ёгин таксимотини мураккаблаштиради. Қишда (июнь— авг.) А.нинг айниқса жан. ва жан.-шарқий қисмлари совиб (12°, 5°), юқори босим области таркиб топади.

Ички сувлари. А.нинг 60% майд. оқмас ички ҳавзага, 7% Тинч океан ва 33% Ҳинд океани ҳавзасига мансуб. А. да оқар сувлар кўп эмас. Океанга қуйиладиган дарёлар қисқа, тоғлардан бошланади, сув миқдори доимий эмас. Энг серсув дарёси Муррей (Марри), йирик ирмоғи — Дарлинг. Ички берк ҳавзани кесиб ўтувчи куруқ ўзан (крик)лар кўп, уларда фақат

ёгингарчилик вақтларидагина сув оқади. А. чўлларидаги сувлар шўр. Ер ости сувлари кўпинча минераллашган, захираси катта. Улар бир неча артезиан ҳавзада тўпланган, бундай сув 200 м, баъзан 500 м гача чуқурликдан чиқади. Шўр қўллар ичида энг йириги Эйрнинг ёзда майдони баъзан 15000 км² га етади. Ундан жан.да Торренс, Гэрднер, Ғарбий платода Аматис қўллари бор. А. ер ости сувларига бой. Умумий майд. 4800 минг км² ни ташкил қилган 33 та артезиан ҳав-заси мавжуд; булардан энг йириклари — Катта Артезиан, Муррей, Мортон-Кларенс, Юкла, Оффисер, Жоржина. Ер ости сувларидан қурғоқчил р-нларда суғориш, саноат ва транспорт эҳтиёжлари учун фойдаланилади.

Тупроқ ва ўсимликлари. А.нинг органик дунёси бўр даври ўрталаридан бошлаб бошқа куруқликлардан ажралган ҳолда ривож топган, шунинг учун флора таркибида эндемик турлар кўп (75%). А. махсус флора областини ташкил қилган (қ. Австралия флористик дунёси). Ички А.нинг катта қисми кумли ва тошлоқ чўллар (Катта Кумли чўл, Виктория ва Гибсон чўллари) б-н банд. Чўлларни бўз ва жигарранг бўз тупроқли, асосан эвкалипт ва акация буталаридан иборат тиканакли қалин чакалакзорлар б-н қопланган чала чўллар ўраб олган. Бир оз сернамроқ чала чўллар бутазор — скрэблар б-н банд. Чала чўл ва саванналардан табиий яйлов сифатида фойдаланилади. Бўр даврига қадар А.нинг Жан. Америка ва Африка б-н куруқлик орқали туташганлигини протейлар ва баъзи игна баргиларнинг умумий оилага мансублиги тасдиқлайди. Шим., шарқ, жан.-шарқ ва жан.-ғарбда ёгин миқдори орта боради ва бу ерларда қизғиш-қўнғир ва қизил тупроқли саванналар учрайди. Материкнинг шим.-шарқи доимий яшил тропик ўрмонлар б-н, жан.-шарқи эвкалиптли субтропик ўрмонлар б-н қопланган. Чала чўл ва саванналар яйлов аҳамиятига эга. Товар маҳсулот берувчи ўрмонлар А. майдонининг қарийб 2%ини ташкил

қилади.

Хайвонот дунёси. А. фаунаси ўзига хос бўлганлигидан уни алоҳида Австралия зоогеографик областита ажратилган. А. фаунасида юксак сут эмизувчи ҳайвонлар (одамлар четдан келтирган динго итидан ташқари) деярли йўқ. Материкда мезозой ва учламчи давр фаунасининг вакиллари ҳозиргача сақланган. Мас, тухум қўювчи сут эмизувчилардан ехидна ва ўрдакбурун, баликлардан икки хил нафас олувчи цератод, копчикли сут эмизувчилардан кенгуру, айиклар (коала) ва б. А.нинг кўп ёввойи ҳайвонлари одамларнинг хўжалик фаолияти ва тартибсиз ов қилиши натижасида камайиб кетган. А. учун типик қушлар: какаду тўтиси, эму туяқуши, катта оёкли товуклар, кора оққуш, жаннатқуш, товусдум ва б. Европада ҳонаки ҳайвонлар келтирилган.

Табиат районлари. А.нинг текислик қисмларидаги субэкваториал, тропик ва субтропик минтақаларида географик зоналик яққол кўринади. Йиллик ёғин миқдори 200—250 мм бўлган чўл зонаси катта майдонни эгаллаган. Плато ва яси тоғликлар тошлоқ чўллардан иборат. Австралия Альп тоғларида баландлик ландшафт минтақалари аниқ намоён бўлган. А.нинг табиий ландшафтлари одамлар томонидан жуда ўзгартириб юборилган. Табиатни қўриқлаш кўпроқ Жан. А. да яхши йўлга қўйилган. Маунт Буффало, Косцюшко, Саут-Уэст (Тасмания о.), Уайперфилд ва Уилсонс-Промонтори, Эунгелла ва б. миллий парклари бор.

Кашф этилиши ва тадқиқ қилиниш тарихи. А. ҳақидаги дастлабки ноаниқ маълумотлар европаликларга португал денгизчилари орқали 16-а. да етиб келган. Аммо А.нинг шим. қисмларини баъзи бир индонез қабилалари қадимдан билишган бўлса ке-рак. А.ни 1606 й.да голландиялик В. Янсзон кашф қилган ва Янги Голландия деб атаган. Бир неча ойдан сўнг испаниялик Л. Торрес А.нинг Кейп-Йорк я.о. шимолидаги бўғоздан сузиб ўтди. Бу бўғоз кейинчалик унинг номига қўйилган. Ява о.га катнаб тур-

ган голланд денгизчилари 1640 й.да материкнинг ғарбий, қисман шим. ва жан. соҳилларини кашф этган. 1642 й.да Тасман А. дан жануброқда сузиб, Тасмания о.ни топди ва материкнинг Антарктидадан узокда жойлашганлигини исбот этди. Ж. Кук 1770 й.да А.нинг шарқий соҳилларини кашф этди ва уни Янги Жан. Уэльс деб атади. М. Флиндерс ва Н. Боден тадқиқотлари б-н А. жан. соҳилларининг кашф этилиши туғалланди. М. Флиндерс материкни Австралия («Жанубий Ер») деб атади ва 19-а.дан шу ном б-н машҳур бўлиб қолди. А.нинг ички қисми европаликларнинг чорва моллари учун яйлов ва сув қидириш мақсадларида ўрганилди. Кўпдан-кўп географик тадқиқотлар натижасида бутун А.нинг табиат бойликлари асосан ўрганиб бўлинди. Бу эса қитъанинг хўжалик жиҳатдан тез ўзлаштирилишига олиб келди. Кейинги вақтларда қазилма бойликлар қидириб топиш борасида хусусий тадқиқотлар олиб борилмоқда. А.да Австралия давлати жойлашган.

Ад.: Қитъалар табиий географияси, Т., 1967; Мухин Г. И., Австралия ва Океания, М., 1967; Свет Я. М., История открытия и исследования Австралии и Океании, М., 1966.

АВСТРАЛИЯ, Австралия Иттифоқи (Commonwealth of Australia)— Жан. ярим шардаги давлат, А. материги, Тасмания о. ва бошқа оролларда жойлашган. Майд. 7,682 млн. км². Аҳолиси 19 млн. киши (1999). Пойтахти — Канберра ш.

Давлат тузуми. А.— Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи федерал давлат. А.нинг амалдаги Конституцияси 1901 й.да қабул қилинган. Давлат тузилиши шакли жиҳатидан — федерация. Давлат бошлиғи — Буюк Британия қироли (қироличаси), генерал-губернатор унинг вакили ҳисобланади. Конун чиқарувчи ҳокимият икки палатали (вакиллар палатаси ва сенат) федерал парламент. Вакиллар палатаси (қуйи палата) 3 й. муддатга, сенат (юқори палата) депутатлари ҳар бир штатдан 6 й. муддат-

га сайланади. Сенат таркибининг ярми ҳар 3 й.да янгиланади. Генерал-губернатор ва бош вазир бошчилик қиладиган ҳукумат ижроия ҳокимиятни амалга оширади. А. нинг ҳар бир штати ўз конституцияси, парламенти ва ҳукуматига эга; штатларнинг ҳукуклари чекланган.

Табиати — қ. Австралия (материк), Тасмания ороли.

Аҳолиси. А. ҳоз. аҳолисининг асосий қисми — Британия о.ларидан кўчиб келганларнинг авлодлари — инглизлар, ирландлар, шотландлар бўлиб, улар австралияликлар миллатини ташкил этади (қ. Австралияликлар). Туб жой аҳоли ва дурагайлар А. аҳолисининг 1,5% ни ташкил этади; украинлар, италянлар, немислар, греклар, голландлар ва б. ҳам яшайди. Бир неча юз ўзбек бор. Расмий тили — инглиз тили. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км² га салкам 2 киши. Аҳолининг 80% га яқини материкнинг шарқий ва жан.-шарқий соҳилида истиқомат қилади; аҳолининг — 2/3 қисми йирик шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари: Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаида, Перт.

Тарихи. 18-а.гача А. аборигенлари ибтидоий жамоа тузуми шароитида яшаган. Европаликлардан биринчи бўлиб материкка голланд денгиз сайёҳлари В. Янзон (1606) ва А. Я. Тасман (1642) келганлар. Янги қитъани ўрганиш учун Англия бир неча экспедиция, жумладан Ж. Кук раҳбарлигидаги экспедицияни юборди (1770). 1788 й.да А. Англия ҳудуди деб эълон қилинди.

19-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб А.да кўйчилик ривожланиди, 30-й.ларда дастлабки sanoat корхоналари пайдо бўлди. 19-а.нинг 2-ярмидаги «олтин талвасаси» (1851—61) муносабати б-н кўчиб келувчилар анча кўпайди. Англия ҳукумати А. даги мустамлакаларда бошланган кенг халқ ҳаракати (олтин изловчиларнинг 1854 й.даги Эврика кўзғолони ва б. исёнлар) тазйиқи остида 1855 й.да уларнинг кўпчилигига ўзини ўзи бошқариш ҳукуқини беришга мажбур бўлди. 1901

й. А. даги мустамлакалар 6 штатдан иборат федерацияга — А. Иттифоқига бирлаштирилди ва у доминион мақомини одди. 1906 й.да унга Британиянинг Папуа мустамлакаси (Янги Гвинея о.нинг жан.-шарқий қисми), 1-жаҳон урушидан кейин эса (бу урушда А. кўшинлари Британия армияси таркибида жанг қилди) Германиянинг собиқ Янги Гвинея мустамлакаси (Янги Гвинея о.нинг шим.-шарқий қисми) ва Науру о. (Миллатлар Иттифоқи мандати остидаги ҳудуд сифатида) берилди. 2-жаҳон уруши вақтида А. гитлерчиларга қарши коалиция тарафида ҳаракат қилди. 1945 й.дан А.— БМТ аъзоси. Урушдан кейин А. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибида қолган ҳолда мустақил давлатга айланди. Урушдан кейин деярли доимо ҳокимият тепасида буржуа партиялари — либерал ва аграр (1975 й.дан миллий аграр) партиялари коалицияси бўлди. Фақат 1949 й.гача, 1972-75 й.ларда ва 1983 й.да ҳукуматни лейбористлар тузди. Бу партия ташки ва ички сиёсатда мустақил йўлдан бориш учун бир қанча тadbирларни амалга оширди. А. ҳукумати Науру (1968) ва Папуа Янги Гвинея (1975) га мустақиллик беришга мажбур бўлди. 1991 й.да А. б-н ЎзР ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилган. Миллий байрами — А. қуни (26 янв.).

Сиёсий партия ва касаба уюшмалари. А. миллий партияси, 1916 й.да ташкил этилган; А. либерал партияси, 1944 й.да тузилган; А. лейбористлар партияси, 1891 й.да ташкил этилган; А. демократлари партияси, 1977 й.да ташкил этилган. А. касаба уюшмалари кенгаши 1927 й.да тузилган. Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерациясига қиради.

Хўжалиги. А.— юксак даражада ривожланган индустриал аграр мамлакат. Иқтисодиётда йирик монополиялар ҳукмрон, хорижий сармоя, асосан АҚШ ва Буюк Британия сармояси катта мавқега эга. А. темир руда, боксит, рутил, қўрғошин, жун, шакарқамиш маҳсулотни экспорт қилиш соҳасида етакчи ўринда,

кўмир, рух, мис, марганец, буғдой, гўшт экспорт қилишда олдинги ўринлардан бирида туради.

Саноати. А. саноати ялпи миллий маҳсулотнинг 30% ни беради. Унинг асосий тармоқлари: кончилик, металлургия, кимё, машинасозлик, озиқ-овқат, енгил саноат. Асосий энергетика ресурслари — кумир ва табиий газ. Иссиқлик электр ст-ялари электр энергиянинг 80% га яқинини ҳосил қилиб беради. 1994—95 й. 155 млрд. кВт-с электр энергияси ҳосил қилинган. Энг катта темир руда хавзаси — Ғарбий А.даги Пилбара кони, рангли металл рудалари, асосан Брокен-Хилл (Янги Жан. Уэльс) ва Маунт-Айза (Квинсленд), бокситлар Уэйпа кони (Квинсленд) ва Гов (Шим. ҳудуд)дан қазиб олинади. 1994—95 й. III млн. тонна темир рудаси, 202 млн. тонна тошкўмир, 32,9 млн. тонна нефть, 20,7 млрд. куб-метр табиий газ, 256 т олтин қазиб олинган. Саноатда машинасозлик, металлургия, кимё, нефть кимёси (олтин-гугурт кислотаси, минерал ўғитлар) ва нефтни қайта ишлаш тармоқлари устунлик қилади. 1994—95 й. 6,2 млн. т пўлат, 237 минг т мис, 211 минг т қалай, 1,2 млн. т алюминий ва 360 мин-гга яқин автомобиль ишлаб чиқарилган. Озиқ-овқат саноати кўпроқ экспортга (гўшт, ун, қанд-шакар, сариеғ-пишлоқ, пиво, вино) мосланган. Тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал корхоналари бор. Асосий саноат маркалари: Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаида, Перт. Вуллогонг — Порт-Кембла, Ньюкасл, Жилонг, Куинана порт-саноат мажмуалари шаклланган.

Қишлоқ ҳўжалиги . А — йирик ер эгаллиги мамлақати. Фойдаланиладиган ерларнинг 80% дан ортиги йирик ер эгалари қўлида. Фермалар сертоварлиги, механизациялашуви ва ихтисослашуви б-н ажралиб туради. Қ.х. маҳсулоти қийматининг 60% дан кўпроғини чорвачилик беради. Қўйлар 174 млн., қорамол — 24,1 млн. бошни ташкил этади. Қўйчиликнинг асосий р-нлари — жан.-шарқий ва жан.-ғарбий соҳил; сут етиштирувчи р-н жан.-

шарқий соҳил, гўшт етиштирувчи р-н мамлақат шарқи ва шимоли. Салкам 15 млн. гектарга экин экилади, шундан 1,5 млн. гектари суғорилади. Асосий экинлар — буғдой (ҳосили йилига ўртача 14,3 млн. т) ва шакарқамиш, шунингдек арпа, сули, супурги, жўхори, шоли, маккажўхори, картошка, пахта, тамаки, узум, мевали дарахтлар. Бир йилда ўртача 3,7 млн. т. шакар хом ашёси, 3,7 млн. т. гўшт, 720 минг т. жун етиштиради.

Транспорти. 1996 й.да автомобиль йўллари 900 минг км, жумладан қаттиқ қопламали йўللар — 420 минг км, т.й.— 40,6 минг км ни ташкил қилди. Асосий денгиз портлари — Сидней, Мельбурн, ихтисослаштирилган портлар — Порт-Хедленд, Дампир (темир руда жўнатиш). Халқаро аэропортлари: Сидней, Мельбурн, Перт, Дарвин.

Ташки савдоси. Экспортда қ.х. маҳсулотининг улуши 30%, минерал хом ашё 27,8% ва тайёр саноат маҳсулотлари 20% ни ташкил этади. Тайёр истеъмол моллари, асбоб-ускуналар, нефть чет элдан келтирилади. Асосан Япония, АҚШ, Буюк Британия б-н савдо-сотик қилади. Пул бирлиги — А. доллари.

Тиббий хизмати. Давлат касалхоналаридан ташқари тиббий хизмат асосан хусусий шифокорлар томонидан кўрсатилади. Шифокорлар сони 18 минг (721 кишига 1 шифокор). Шифокорларни ун-тларнинг 8 тиббиёт ф-ти тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. А. да болаларга 6 ёшдан 15 ёки 16 ёшгача (ҳар бир штатда ҳар хил) мажбурий таълим берилади. Туб жой аҳолининг 40% саводсиз. Давлатга ва хусусий шахсларга қарашли мактаблар бор. Олий таълим — пулли. А.да 26 ун-т, 35 коллеж бор. Энг йирик олий ўқув юртлари: Сидней, Аделаида, Мельбурн ун-тлари, Аделаида, Мельбурн техника ин-тлари. Бир қанча академиялар, шу жумладан Австралия ФА, и.т. институтлари ва илмий жамиятлар бор. Энг йирик кутубхоналар: Канберрадаги Миллий кутубхона, Сидней ун-ти кутубхонаси ва б.

Музейлар: А. музейи (Сидней), Виктория штатининг Миллий галереяси (Мельбурн) ва б.

Магбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. А. да 70 дан кўпроқ кундалик газ. (10 асосий газ.нинг тиражи — 5 млн. нусхадан зиёд) ва 592 бошқа даврий нашрлар чиқади. Кундалик «Геральд-сан ньос пикториал» («Хабарнома — Куёш», 1990 й.дан), «Сидней морнинг геральд» («Сидней тонг хабарномаси», 1831 й.дан) энг салмоқли газ.лар ҳисобланади. Асосий ахборот агентлиги — Острэлиан ассошиэйтед пресс (1935 й.да асос солинган). 100 радиост-я ва 85 телемарказ ишлайди. «Эй-биси» ва «Эй-би-эс» умуммиллий телерадиоэшиттириш компанияси мавжуд. Радиоэшиттиришлар 1923 й., телекўрсатувлар 1956 й.дан йўлга қўйилган.

Адабиёти. А. адабиёти инглиз тилида (аборигенларнинг ўз ёзуви йўқ). 19-а.нинг 1-ярмида метрополия адабиёти таъсирида ривожланди. Миллий реалистик адабиёт 90-й.лардаги ижтимоий-сиёсий юксалиш муҳитида юзага келди. Унга Т. Коллинз, Х. Лоусон ва б. асос солди. 1-жаҳон уруши воқеалари А. адабиётининг янада раванқ топишига кўмаклашди. Бу давр асарларида жабрзулм фош қилинди, аборигенларнинг фожиаси акс эттирилди (К. С. Причард, Х. Х. Ричардсон, Э. В. Палмер, К. Теннант, Б. Пентон ва б.лар). А. Маршалл, Ж. Моррисон прозасида, Б. Адамсон, М. Гилмор поэзиясида жамият нуқсонлари танқид қилинди, миллий мустақиллик ғоялари тараннум этилди. Ирқий камситиш адибларининг муҳим мавзудир. Бунга Ф. Б. Викарснинг «Сароб» (1955), Д. Кьюзекнинг «Кувғиндаги куёш» (1955) ва «Қора чакмоқ» (1964), Г. Кейсининг «Сноубол» (1958), Д. Стюартнинг «Йенди» (1959), М. Дьюрекнинг «Уни сақла, она юртим» (1955) асарлари ва б. асарлар мисол бўлади. Драматургияда ҳоз. замон муаммоларига мурожаат этилган: А. Тернер, С. Локк-Эллиот, К. Данкан, Д. Кьюзек, О. Грей, Р. Лоулер, М. Брэнд

пьесалари.

Меъморлиги. А. да меъморлик 18-а. охирларида инглиз классицизми ва янги готикаси руҳида ривожлана бошлади. 19-а.нинг 2-ярмидан Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаида ш.ларида тўғри бурчакли кўп қаватли уйлар курилди. 20-а.нинг 20-й.ларидан А. меъморлигида янги оқимлар, асосан конструктивизм ёйила бошлади (пойтахт Канберра, 1913—1927, меъмор У. Гриффин). Замонавий иншоотлар орасида Сиднейдаги опера театри (меъмор Г. Зайдлер), Мельбурндаги олимпиада стадиони (1956) ва б. диққатга сазовор.

Тасвирий санъати. А. бадиий маданияти икки илк асосга эга. Уларнинг бири аборигенлар санъати (ўймакорлик, бумерангларга нақш солиш, ғорлардаги қоя тошларда инсон қиёфасини тасвирлаш), иккинчиси — европача маданият. 18-а.нинг охири — 19-а.нинг бошларида А. табиатининг айнан аниқ тасвири (К. Мартене, А. Л. Бювелот), ҳажвий графика (С.Т.Хилл) пайдо бўлди. 19-а. охири — 20-а. бошларида ҳаётий рангтасвир миллий мактаби ривожланди (рассомлар Ж. У. Ламберт, Ф. Мак-Кабин, Н. Кунихон, ҳайкалтарош П. Дадсуэль). 20-а.нинг 40-й.ларида аборигенларнинг янги санъати вужудга келди (Наматжир ва Пареруля оилалари).

Муסיқаси. А. туб жой аҳолисининг муסיқий халқ ижодиёти оддий усуллар жўрлигида раксга тушиб, қўшиқ айтишдан иборат: чолғу асбоблари — кайроқ, довул, джерида ва ш.к. 18-а. охирларидан европача муסיқа расм бўла бошлади. 1847 й.да Сиднейда А. Натаннинг «Австрия Дон Жони» деган биринчи А. операси саҳналаштирилди. Аделаида, Мельбурн, Сидней, Брисбен, Канберра, Хобартда консерваториялар бор. А. муסיқа арбоблари — композиторлардан А. Хилл, Ж. Антил, А. Бенжамин, дирижёр Б. Хейнце, скрипкачи Б. Кимбер, хонандадар Н. Мелба, Х. Блейр ва б.

Театри. А. да дастлабки спектакллар 18-а.нинг 80-й.ларида кўчиб келган евро-

паликлар томонидан қўйилган. 19-а.нинг 30—40-й.ларида Сидней ва б. шаҳарларда доимий ишловчи театрлар барпо этилди. Миллий театрнинг шаклланишида 20-а.нинг 10—30-й.ларида адабий-театр бирлашмалари кўмак берди, улар асосан мамлакатда яратилган пьесаларни сахналаштирдилар (К. С. Причард, Л. Эссон, У. Мур, К. Уотсон). А.нинг «Од тоут», «Индепендент тиэтр» етакчи миллий театрлари тижорат театрларига («Тивали» ва б.) қарама-қарши туради. Янги театрлар деб аталган ярим профессионал театрлар ҳам ишлаб турибди.

Киноси. Мамлакатда кино ишлаб чиқариш 1900-й.да бошланди. 70-й.ларда А. кинони ривожлантириш федерацияси тузидди. Хужжатли кино оммалашган. Мельбурндаги Давлат илмий ва саноат тадқиқотлари ташкилоти илмий фильмлар чиқаради.

АВСТРАЛИЯ АЛЬП ТОҒЛАРИ

- Австралиянинг жан.-шарқидаги Катта Сувайирғич тизманинг энг баланд ва парчаланган қисми. Уз. қарийб 400 км, эни 150 км. Гранит интрузиялари бўлиб-бўлиб юборган палеозой жинсларидан ташкил топган. Бал. 2230 м гача (Косцюшко тоғи, материкнинг энг баланд чўққиси). Баланд тоғларда тўртламчи давр музликларининг излари сақланган. Тоғларнинг шим.-ғарбий ён бағридан Австралиянинг энг катта дарёси — Муррей бошланади. А.А.т. 1200 м бал. гача эвкалипт, дарахтсимон папоротник ўрмонлари б-н копланган. Ундан баландда кингир-қийшиқ дарахтлар, бутазорлар ва альп ўтлоқлари бор.

АВСТРАЛИЯ ЗООГЕОГРАФИК ОБЛАСТИ — қурукликдаги зоогеографик областлардан бири. А.з.о. Австралия қитъаси, Тасмания, Тимор, Янги Гвинея, Бисмарк ва Соломон архипелаглари ҳамда бошқа бирқанча ороллари ўз ичига олади. Австралия б-н Янги Гвинея қадимдан қўшни қитъалардан ажралиб қолганлиги, айрим ороллар эса хечқачон қитъалар б-н қўшилмаганлиги сабабли бу область фаунаси биринчи-

дан, унча бой эмас, иккинчидан, жуда кўп эндемик ва кад. турларга эга. А.з.о.да одамлар олиб келиб, кейин ёввойилашиб кетган динго ити, чўчка ва қуёнларни истисно қилганда юксак сут эмизувчилар (йўлдошлилар) фақат баъзи бир кемирувчилар ва қўлқанотлилардан иборат. Қўлқанотлилар узокқа уча олиши туфайли, кемирувчилар эса шох-шаббалар б-н бирга денгиз орқали оқиб келиб қолган бўлиши мумкин. А.з.о. орол ҳолати туфайли унинг фаунаси таркибида бир тешиклилар (тухумқўювчилар) каби реликт ҳайвонлар гуруҳи сақланиб қолган. Бир тешиклилардан ўрдақбурун, ехидна ва проехидна эндемик турлар ҳисобланади. Бу ерда фақат халталилар фаунаси хилма-хил бўлиб, 162 тўрни ўз ичига олади. Халталиларнинг турлари бошқа зоогеографик областлардаги сут эмизувчиларнинг турли биологик типларига мос келади. Мас, халтали бўри ва халтали сувсар йирткичларга, халтали чумолихўр ва халтали крот хашаротхўрларга, халтали олмахон ва коала олмахон типидеги кемирувчиларга, кенгуру эса туёклиларга яқин туради. А.з.о.да 660 тур қушлардан 450 дан ортиқроғи эндемик ҳисобланади. Бу областда Австралия туяқушларидан казуарларнинг 3 тури ва эму (бир тур), лирадумлилар (2 тури), жаннат қушларининг 100 дан ортиқ тури тарқалган. А.з.о. фаунасида айниқса тўтиқушлар хилма-хил бўлади, улар орасида накаду, розема, тўлқинсимон патгли тўтилар кўпчиликка маълум. Асалхўрлар А.з.о. учун характерли бўлиб, 200 га яқин тури бор. Судралиб юрувчилар фаунаси 400 турга яқин бўлиб, улар асосан калтакесаклар (240 тур), илонлар (140 тур), тошбақалар (10 тур) ва тимсохлардан (3 тур) иборат. Судралиб юрувчилардан йўғондумли гекконлар, плашчли калтакесак, балиқлардан икки хил нафас олувчи церагод А.з.о. учун хосдир. Сувда ҳам, қурукликда ҳам яшовчилар орасида думлилар умуман учрамайди, думсизлар эса 60 дан ортиқроқ тўрни ўз ичига олади. Умуртқасиз ҳайвонлардан энг йирик

ёмгир чувалчанглари — сколецидлар (3,5 м гача), бичикчи чумолилар, асалхўр чумолилар, термитлар кўпроқ учрайди.

Ад.: Воронов А. Т., Биогеография с основами экологии, М., 1984; Кобышев А. М., Кубанцев Б. С., География животных с основами зоологии, М., 1988.

АВСТРАЛИЯ МЕРИНОСИ - майин жунли кўй зоти. 18-а.да Австралиядан олинган. Ав.м. кўчкорларининг ўртача вазни 60—70 кг, совликдариники 35—40 кг, кўчкорларидан 5,5—6,5 кг, совликларидан 4—5 кг жун қиркиб олинади. 50—60% тоза жун чиқади. Жун толасининг уз — 7,5 см (айрим типларидан 10 см гача), ингичка, ялтироқ, ундан майин мато тўкилади. Кўп мамлакатларда Ав.м.дан кўй зотларини яхшилашда фойдаланилади. Ўзбекистонда боқиладиган грознен куй зоти Ав.м. б-н чапиштиришдан олинган.

АВСТРАЛИЯ ПЛАТФОРМАСИ - Австралиянинг ғарбий ва марказий қисмлари ва Янги Гвинея жан. қисмини эгаллаган токембрий платформаси. Архей-куйи протерозойга мансуб фундаменти метаморфиклашган вулканик жинслар, гнейс ва гранитлардан тузилган; юкори протерозой-плеозой даври чўкинди ғилофи эса терригенли, карбонатли ва вулканоген жинслар (платобазальтлар) дан ташкил топган. Заминидаги жинслар орасида олтин, темир рудаси, рангли ва камёб металллар, чўкинди ғилофида нефть ва газнинг йирик конлари бор.

АВСТРАЛИЯ ТИЛЛАРИ - Австралия туб аҳолисининг тиллари. Папуа тили, мириам ва тасман тиллари бундан мустасно, тўла ўрганилмаган. Тилларнинг умумий сони (диалектлар ўртасидаги 1 фарқнинг катталигидан) 200 дан 600 гача деб ҳисобланади. А.т. худудий белгига кўра қуйидагича тасниф қилинади: Шим. Кимберлин тиллари (вароро, кокойимидир ва б.); Жан.-Шарқий А.т. (буандик, кулин, курпаи ва б.); Марказий А.т. (парнкала, диери, аранта ва б.); Ғарбий А.т. (юнгар, лоритъя ва б.)

ҳамда Квинсленд ва Янги Уэльс тиллари. Уларнинг лугат таркиби бой, кўп маъноли сўзлар кўп. Ҳоз. кунга келиб кўпгина тиллар барҳам топган ёки йўқолиб бормокда.

АВСТРАЛИЯ ТУЯҚУШЛАРИ - қ. Казуарлар.

АВСТРАЛИЯ ФЛОРИСТИК ДУНЁСИ — Ер юзидаги флористик дунёлардан бири. Унга Австралия китъаси қиради. А.ф.д. ўзига хослиги, жуда қадимгилиги ва эндемларга бойлиги б-н ажралиб туради. Чунки мезозой эрасида Австралия Осиёнинг ёндош қисмларига боғланиб турган. У Осиёдан ажралиб қолгандан сўнг ўсимликлар олами мустақил, ўзига хос равишда ривожлана борган. А.ф.д. 12000 дан зиёд тўрни ўз ичига олади, шундан 570 туркумга мансуб 9100 тур эндемик (фақат Австралияга хос)дир. Эндемик туркумларга Накеа (Proteaceae), Pultennaea (Fabaceae), Boronia (Rutaceae), Dampiera (Goodeniaceae) кабилар қиради. Бу ерда Platyzomataceae, Austrobaileyaceae, Enblingiaceae, Davidsoniaceae, Akaniaceae каби эндемик оилалар ҳам бор. Австралия ўсимликлар қопламанинг шаклланишида Acacia, Eucalyptus, Casaygina, Melaleuca каби туркумларнинг вакиллари катта роль ўйнайди. Австралиянинг ғарбий ва шарқий қисмларини қадимда узок вақт денгиз ажратиб турганлиги учун унинг марказий қисмидаги кўпгина ўсимлик турларининг ареаллари бир-биридан узилиб қолган. Баланд тоғларнинг ён бағирлари ва Катта Сувайрғич тизма платосининг айрим жойларида ўрмонлар чўққиларгача етиб бормади. Субальп ва альп ўтлоқларида шим. тоғ ўсимликларидан айиктовон, бинафша, вероника ва гнафалиум ва б. учрайди.

Австралиянинг шўрхок чўллари (Марказий р-нлари) шўра (қизил шўра, олабута, изен), кумли ерлари каттик тиканли (айниқса Chenopodiaceae оиласига мансуб) ўсимликлар (триодия, спинифекс) б-н қопланган. Бу р-нларга шим. ва

шарқдан қаттиқ баргли бутазорлар уланиб кетади. Шим.-ғарб ва шарқда бутазорлар тугаб, аста-секин паст бўйли филлодия акациялари ва эвкалиптлар ўсадиган кенг саванналар, ундан ҳам нарида саванна ўрмонлари келади. Қитъанинг жан.-ғарбида ва шарқда денгизга яқинлашган сари доим яшил субтропик ўрмонлар, Маржон денгизи сохилларида эса нам тропик ўрмонлар — гилеялар бор. А.ф.д. нинг субтропик ва субантрактик ўрмонларида баҳайбат (бал. 100 м ва диаметри 2 м гача бўлган) эвкалиптлар, дарактсимон папоротниклар, саговниклар ва б. реликт ўсимликлар ўсади. Австралия бутун дунёда экиладиган ва курғоқчиликка чидамли ўсимликлар (эвкалипт ва акациялар) ватанидир. А.ф.д. ўсимликлар дунёсининг маъзини қад. голантарктида флораси ташкил этади. А.ф.д. учта флористик обл.га бўлинади (Тахтажян, 1978): 1. Шим.-шарқий австралия обл. Бу обл. ўзига хос флорага эга 4 та провинцияга бўлинади: 1) Шим. австралия провинцияси; 2) Квинсленд провинцияси; 3) Жан.-шарқий австралия провинцияси; 4) Тасмания обл. 2. Жан.-ғарбий австралия обл. битта — жануби-ғарбий австралия провинциясини ўз ичига олади. 3. Марказий австралия ёки эремей обл. ҳам битта эремей провинциясидан иборат.

АВСТРАЛИЯ ҒЎЗАСИ (*Gossypium australe* Mull.) — ёввойи ғўза тури. Геноми С3, хромосомалар сони 2п/26. Биринчи марта Ф. Мюллер таърифлаб берган (1858). Австралияда кенг тарқалган. А.ғ. кўп йиллик бута, бўйи 1—1,5 м гача. Пояси ингичка, калта туклар б-н қопланган. Кўсақлари кичик (диаметри 1 см гача), сирти силлик, тескари тухумсимон шаклда, 3—4 чанокли, очилиши ўртача, чигити майда, узунчок, оч кулранг, ипаксимон (уз. 5 мм гача) тукчалар б-н қопланган. Чигит қобиғи унча қаттиқ эмас. А.ғ. энг тезпишар, кўсаги 30 кунда пишиб етилади. Ўргимчаккана ва ширага чидамли.

АВСТРАЛИЯ-АНТАРКТИДА КЎТАРИЛМАСИ — Ҳинд океани жан.-

шарқидаги сув ости кўтарилмаси, океан ўрта тизмаларидан бири. Марказий Ҳинд тизмаси жан. қисмини Жан. Тинч океан кўтарилмаси б-н бирлаштиради. Уз. қарийб 6500 км, эни 800 км гача, энг баланд жойида денгизнинг чуқ. 1689 м. Юзаси аксари алевритгилли балчиқ б-н қопланган.

АВСТРАЛИЯ-АНТАРКТИДА СОЙЛИГИ — Ҳинд океанининг жан.-шарқий қисмидаги сув ости сойлиги, Антарктида яқинида. Шим. ва шарқдан Австралия-Антарктида кўтарилмаси, жандан Антарктида материк ён бағри, ғарбдан Кергелен сув ости тизмаси б-н чегараланган. Уз. 4500 км, эни 1500 км; аксари қисмининг чуқ. 4000—5000 м, энг чуқур жойи — 6089 м (Кергелен тизмаси яқинида).

АВСТРАЛИЯЛИКЛАР - 1) Австралия аборигенлари; анчаси мустамлакачилар томонидан қириб ташланган (18-а. охи-рида 250—300 минг бўлса, 1992 й. 170 мингга яқин эди). Қисман, резервациялар деб эълон қилинган чўл зоналарида яшайди. А. қатта экваториал (негроид-австралоид) ирққа мансуб. Бу ирқдагилар қора танли, кенг бурунли, юз қисми туртиб чикқан, тўлқинсимон сочли, бадани ва юзи сертук. Улар 500 дан ортиқ қабилага бўлинган. Ҳар бир қабила ўз тилида (қ. Австралия тиллари) сўзлашади. А. овчилик, темирчилик, балиқчилик б-н шуғулланади. А.нинг илк аждодлари Жан.-Шарқий Осиёдан (асосан Индонезиядан) тахм. 40 минг йиллар илгари келиб жойлашган. Баъзан Австралиянинг барча аҳолисини А. деб агайдилар. 2) Халқ, Австралиянинг асосий аҳолиси, асосан, Буюк Британиядан кўчиб келганларнинг авлодлари, инглиз-австралияликлар 13,4 млн. дан зиёд (1992). Инглиз тилининг австралия шевасида сўзлашади. Христиан динининг католик, пресвитериан мазҳабларига эътиқод қилади.

АВСТРАЛИЯ-ОСИЁ ЎРТА ДЕНГИЗИ — Тинч океанининг ғарбий тропик қисмида, Осиё ва Австралия ўртасидаги

ороллар оралиғида жойлашган бир неча денгизнинг умумий номи. Умумий майд. 8 млн. км² га яқин. Энг йирик денгизлари: Жан. Хитой денгизи, Ява денгизи, Сулавеси, Сулу, Молукка денгизлари ва б.

АВСТРАЛОПИТЕКСИМОНЛАР (Australopithecinae) — одамсимон маймунларнинг қирилиб кетган кенжа оиласи. 3 тури — зинжантроп, парантроп, плезиантроп маълум. Плиоцен охири ва плейстоцен бошларида яшаган. Суяк колдиклари дастлаб 1924 й.да Жан. Африканинг Калахари саҳросидан, кейинрок, Марказий Африканинг Олдовай дараси (Танзания), Омо дарё водийси (Эфиопия), Рудольф кўли ва Хадар деган жой яқинида (Кения) топилган. А.нинг бўйи 120—130 см, тана массаси 30—40 кг, миясининг ҳажми 500—600 см³ бўлган, икки оёқда тик юрган, тунда бўлиб яшаган. А. ўзларини ҳимоя қилиш ёки ҳужум қилиш учун тош, таёқ ва суяклардан фойдаланган, деган тахминлар мавжуд. Кўпчилик антропологларнинг фикрича, энг прогрессив А. (презинжантроплар) энг кад. тош қурол ясаган одамларнинг дастлабки аждоди ҳисобланади. А. нинг кад. одамларнинг бевосита аждоди эканлиги узил-кесил ҳал этилмаган.

АВСТРАЛОП ТОВУҚЗОТИ - гўшт ва тухум учун боқиладиган зот. Австралияда 20-а.нинг 20-й.ларида инглиз қора орпингтон товуқ зоти негизида олинган. Оёқлари калта, пати товланувчан қора, танаси чўзиқ. Хўрозларининг тирик вазни 3,5—4 кг, товуғиники 2,5—2,7 кг. Бир йилда 180 ва ундан кўпроқ тухум қилади. Тухумлари оч жигарранг, вазни ўртача 55—60 г. Асосан Австралия ва Жан. Африкада боқилади. Ўзбекистонга 50-й.ларда келтирилган.

АВСТРИЯ, Австрия Республикаси (Osterreichische Republik)— Марказий Европадаги давлат, Дунайнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган. Майд. 83 минг 858 км². Аҳолиси 8 млн. киши (1996). Пойтахти — Вена ш.

Давлат тузуми. А.— федератив республика. Амалдаги конституция 1920 й.да

қабул қилинган (1929 й.да ўзгаришлар киритилган). Давлат тузилиши шакли жиҳатдан А.— федерация (иттифоқ давлат). Давлат бошлиғи—федерал президент, уни ахрли 6 и. муддатга сайлайди. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни икки палатали парламент: миллий кенгаш (куйи палата) ва федерал кенгаш (юқори палата) амалга оширади. Миллий кенгашни аҳоли 4 й. муддатга сайлайди. Федерал кенгаш аъзоларини ўлкалар парламентлари (ландтаглар) уз ваколатлари муддатига (4—6 й.га) сайлайдилар. Ижроия ҳокимиятни федерал президент ва у тайинлайдиган федерал канцлер бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. Ҳар бир ўлканинг ўз конституцияси ва қонун чиқарувчи органи бор. Ўлкаларнинг ҳуқуқлари чекланган.

Табиати. А.— асосан тоғли мамлакат. Унинг жан. қисми Шарқий Альп тоғлари — Юқори Тауэрн (бал. 3797 м, Гросглокнер чўққиси) ва Қуйи Тауэрн; шим. қисми — паст-баланд текисликлардан иборат бўлиб, чекка шим-шарқда у Ўрта Дунай паёттекислигига туташиб кетади. Фойдали қазилмалари: нефть, газ, магнетит, кўнғир кумир, темир ва қўрғошин-рух рудалари, графит, ош тузи; бинокорлик материалларининг анчагина захиралари мавжуд. Иклими-мўътадил. Январнинг ўртача т-раси — Г, —4°, июлда 15° дан 18° гача. Йилига 500—900 мм, тоғларда 2000 мм гача ёғин ёғади. Асосий дарёси — Дунай ва унинг ирмоқлари (Инн, Траун, Энс, Драва ва б.). Дарёлар анчагина гидроэнергия захираларига эга. Қўллар кўп, уларнинг аксарияти музликлардан пайдо бўлган. Чимли-подзол ва кўнғир ўрмон тупроқлар, жан.-шарқда ишқорсиз подзоллашган қора тупроқлар, тоғларда тоғ-кўнғир, тоғ-ўтлоқ, тоғ-подзоллашган тупроқлар. А. майдонининг 40% га яқини ўрмонзор (дуб, бук, арча, пихта, япроқ баргли дарахтлар). 2000 м баландликда тоғ ўтлоқлари бошланади.

Аҳолиси. А. аҳолисининг 99% — австрияликлар. Словенлар, хорватлар, венгерлар, чехлар, немислар, итальянлар

хам яшайди. Расмий тили — немис тили. Аҳолисининг ўртача зичлиги — 1 км² га 90 киши. Аҳолининг 52% шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари: Вена, Грац, Зальцбург.

Тарихи. Ҳоз. А. худудидаги дастлабки инсон излари палеолит замонларига бориб тақалади. Мил. ав. 1-а.дан бошлаб бу ерда турли қабиалар, асосан кельтларнинг авлодлари яшаган. Милоднинг 6-а.и охирида А. ғарбига баварияликларнинг герман қабилиси, марказий ва шарқий қисмларига славян қабиалари (асосан словенлар) кўчиб келиб ўрнашди. 8-а. охирида А. Франк давлати таркибига, бу давлат бўлингандан кейин (843 и.), Шарқий Франк киролиги (Германия) таркибига кирди. 10-а.нинг 2-ярмида барпо этилган Бавария Шарқий маркаси Австрия давлатига асос солди. 1156 й.дан бошлаб А. «Муқаддас Рим империяси» таркибидаги герцоглик. 12-а. охиридан 14-а.гача А. герцоглари Штирия, Каринтия, Крайна, Тиролни кўшиб олдилар. Айниқса 1282 й.да Габсбурглар сулоласи қарор топган, А. герцоглари Жан. Германиянинг энг қудратли ҳукмдорларига айландилар. 16-а.да Габсбурглар Чехия, Силезия, Ғарбий Венгрияни ва жан. славян ерларининг бир қисмини қўлга киритдилар. 18-а.да бутун Венгрия, Трансильвания, Хорватия, Жан. Нидерландия, қисман Италия ерлари, Банат, Словениянинг бир қисми, Шим. Босния, поляк, румин ва украин ерларининг бир қисми А. ҳокимияти остига ўтди. Буюк француз инқилоби йилларида А. инқилобий Францияга қарши юриш ташаббускорларидан бири, Наполеон урушлари даврида Францияга қарши коалициялар қатнашчиси бўлди. 1804 й.дан А.— империя. А.— Муқаддас иттифоқ ташкилотчиларидан бири. 1848 й. мартда А. империяси ўлкаларида буржуа-демократик инқилоби содир бўлди. 1859 й.ги Австрия-Италия-Франция уруши ва 1866 й.ги Австрия-Пруссия урушидаги маглубият унинг Германия давлатига таъсири йўқолишига олиб келди.

1867 й.да Австрия империяси дуалистик (қўш) монархия — Австрия-Венгрияга айланди. 1-жаҳон урушида у Германия иттифоқчиси бўлиб қатнашди. 1918 и. нояб.да буржуа-демократик инқилобининг ғалабаси туфайли Австрия-Венгрия бир неча мустақил давлатга бўлиниб кетди, жумладан А. ҳам республика деб эълон қилинди. 1919 й.ги Сан-Жермен сулҳ шартномасида А.нинг чегаралари белгилаб берилди. 1929—33 й.лар жаҳон иқтисодий инқирози даврида А.да реакциянинг хуружи кучайди. 1933 й.да парламент тарқатиб юборилди, матбуот ва йигилишлар эркинлиги бекор қилинди. 1934 й.да кўзғолон кўтарган халқ (Вена, Линц ва б. шаҳарлар) уч кун мобайнида фашист тўдаларга ва ҳукумат кўшинларига қуролли қаршилик кўрсатди. 1938 й.да фашистлар Германияси А.ни қўшиб олди. 1945 й. баҳорида А. гитлерчилар зулмидан халос этилди. 1945—55 й.ларда А. худудида собик, СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция кўшинлари турди. 1955 й.да мустақил ва демократик Австрияни қайта тиклаш тўғрисида Давлат шартномаси тузилди. Ўша йили А. парламенти доимий бетарафлик тўғрисидаги қонунни қабул қилди. 1955 й.дан А.— БМТ аъзоси. 1992 й.да А. б-н ЎЗР ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилди. Миллий байрами: 26 окт.— бетарафлик куни (1955).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. А. социал-демократик партияси, 1889 й.да тузилган; А. халқ партияси, 1915 й.да тузилган; А. озодлик партияси, 1955 й.да тузилган; «Яшил муқобил» партияси, 1987 й.да тузилган; «Либерал форум» партияси, 1993 й.да тузилган. А. қасаба уюшмалари бирлашмаси, 1945 й.да тузилган; Халқаро аркин қасаба уюшмалари конфедерациясига қиради.

Ҳужалиги А.— юксак даражада ривожланган индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотнинг 36,3% саноатда ва 2,8% к.х. ва урмон хўжалигида ҳосил қилинади. А. иқтисодиётида йирик чет эл корпорациялари муҳим роль ўйнайди.

Огир саноатнинг бир қанча тармоқлари мамлакат ихтиёрига олинган. Четга кўп маҳсулот чиқарилади.

Саноати. А. энергетикаси гидроресурслар ва асосан четдан келтириладиган кўмир негизига қурилган. Кончилик саноати тармоқлари орасида магнезит (Штирия, Каринтия), темир рудаси (Айзенерц), полиметалл рудалар, нефть ва газ қазиб олиш катта аҳамиятга эга. Саноатнинг асосий тармоқлари - машинасозлик ва металлсозлик (кончилик, металлургия ва ҳужаликнинг бошқа тармоқлари, транспорт воситалари ва ш.к.лар учун асбоб-ус-қуналар и.ч.). Металлургия, кимё, нефть кимёси, ёғочсозлик, қоғоз, енгил (тўқимачилик, пойабзал, тикувчилик) ва озиқ-саноат марказлари — Вена, Линц, Грац.

Қишлоқ хўжалиги. Қ.х.да интенсив чорвачилик етакчи ўринда туради. Фермалар кўп, таъминот-сотиш ва матлубот кооперацияси шохобчаси ривожланган.

А. асосан тоғли ўлка бўлишига қарамай, унинг 20% ҳайдаладиган ерлар, 28,8% яйлов ва пичанзорлардир. Корамол, чўчка, қўй, эчки боқилади. Асосий экинлари: ғалла—буғдой, арпа; техника экинлари — канд лавлаги. Хашаки экинлар, мева, узум етиштирилади. Асосий қ.х. ўлкалари — Куйи Австрия, Юкори Австрия, Бургенланд ва Штирия.

Транспорти. Т.й.ларнинг узунлиги — 6,4 минг км. Магистрал газ қувурлари — 1,8 минг км. Автомобиль ва ҳаво транспорти ҳам ривожланган. Дунайда кема-лар қатнайди. Асосий порти ва муҳим халқаро аэропорти — Вена.

Ташқи савдоси . А. машиналар, асбоб-ускуна, ёғоч материаллар, графит, азотли ўғитлар, металл буюмлар, электр энергия ва халқ истеъмол молларини четга чиқаради. Хом ашё, ёқилғи, озиқ-овқат маҳсулотларини четдан олади. Ғарбий Европа мамлакатлари орасида ташқи савдо муомаласининг кўп қисми Германияга тўғри келади. Хорижий сайёҳлик кўпгина даромад келтиради. Пул бирлиги — А. шиллинги.

Тиббий хизмат. А.да 77600 дан зиёд ўринли касалхоналар бор; барча ихтисосликлардаги 28565 шифокор тиббий ёрдам кўрсатади. Шифокорларни Вена, Грац ва Инсбрук ун-тларининг тиббиёт ф-тлари етиштириб беради. Хушманзара Баденбай-Вин, Бад-Ишль, Бад-Шаллербах, Бадгаштайнда турли курортлар жойлашган.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Ада 1966 й.дан умумий 9 йиллик таълимни жорий этиш бошланган. А. мактаблари ва б. турдаги ўрта ўқув юртларида 1 млн. дан ортиқ ўқувчи, олий ўқув юртларида 205600 талаба ўқийди, 14 минг ўқитувчи ишлайди. Энг йирик олий ўқув юртлари: Вена, Грац, Зальцбург, Инсбрукдаги ун-тлар, Вена, Грацдаги техника ун-тлари. Австрия Фанлар академияси мавжуд. Кутубхоналари: Венадаги Миллий кутубхона, ФА ва Вена ун-ти кутубхоналари; музейлари: Тасвирий санъат академиясининг бисоти, А. галереяси, Бадиий-тарих музейи, Бетховен, Гайдн, Моцарт, Шуберт музейлари ва ҳ.к.

Магбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. А.да бир қанча қундалик газ. ва б. даврий ахборот нашрлари чиқади. Энг машҳур нашрлари: «Винер цайтунг» («Вена газетаси», 1703 й.дан), «Виртшафт» («Иқтисодиёт», 1945 й.дан), «Курир» («Дастёр», 1954 й.дан); асосий журналлари: «Эстеррайхише монатсхефте» («Австрия ойномаси», 1945 й.дан), «Золитаритет» («Бирдамлик»). Ахборот агентлиги — Аустрия пресе агентур — акциядорлик жамияти, 1946 й. ташкил этилган. Радио ва телекўрсатув «Эстеррайхишер Рундфунк» («Австрия радиоси ва телевидениеси») давлат ташкилоти томонидан назорат қилинади. 399 радиостясидан эшиттиришлар олиб борилади. Телекўрсатув 1956 й.дан буён ишлайди.

Адабиёти. А. адабиёти 9—11-а.ларда вужудга кела бошлаган. Унда логин тилидаги лийнй шеърийат устун эди. Шоира Ава ва ҳажвчи шоир Генрих фон Мельк немис тилида ёза бошлашган. 12-а. охи-

рида қахрамонликни мадҳ этувчи эпослар («Нибелунглар тўғрисида қўшиқ») яратилди. Бу даврга келиб Вена миннезанг деб аталган сарой рицарлик шеърятти марказита айланди. В. фон дер Фогальнейде энг атокли миннезингер эди. Бюргерлик вужудга келган даврда А. адабиётида мухалифлик руҳидаги ҳажвчилик кучайди. 13—14-а.лардаги таниқли ҳажвчилар: «Поп Амис» шванк (жанр тури)лар тўпламининг муаллифи Штриккер, шоирлардан Вернер-Садовник ва Г. Тейхнер. 14—16-а.ларда гуманистлар И. Фон Ноймаркт, И.фон Заац, К.Цельтис фаолияти диққатга сазовор. Габсбурглар монархияси ва католик черковни мадҳ этувчи 17-а. адабиёти ва театри халққа бегона ва тушунарсиз эди. Ҳажвчи Абрахам а Санта Клара ва Вена халқ драмаси намояндалари (Й. Страницкий ва б.)нинг асарлари халқ орасида машҳур эди. А. адабиёти 18-а. охири ва 19-а.да ғоят гуллаб-яшнади. Энг яхши асарларда Европа маърифатпарварлиги олий ғоялари акс эттирилди. Вена халқдрамаси ва ҳажвчилик йўли аъналарини Ф. Раймунд, И. Нестрой, А. Блумауэр давом эттиришди. Айни вақтда классицизм ва романтизм ривожланиб борди. К. Пихлер, И. Н. Фогль, Н. Ленау ижодида романтик оҳанглар ва миллий-ватанпарварлик ғоялари устунлик қилди. 19-а. охири — 20-а.бошлари адабиётида бир қанча натурачилик ва субъективчилик руҳидаги импрессионизм, неоромантизм, символизм, экспрессионизм каби оқимлар юзага келди. Шу оқимлар айрим намояндаларининг асарларида ижтимоий танқидий оҳанглар янгради. Г.фон Гофмансталь, А. Шницлер, А.Рода-Рода, Р. М. Рильке, Г. Тракль, Ф. Верфель, П. Альтенберг, Г. Бар, Ф. Кафка ўз даврининг нуқсонларини қоралаганлар. Б. фон Зутнер ва К. Краус асарларида милитаризмга қарши ошқора норозилик билдирилган. 1-жаҳон уруши йилларида ва ундан кейин адабиёт майдонида келган шоирлар: А. Вильдганс, А. Петцольдтуб халқчиллик ғояларини қўтариб чиқишди.

К. Э. Француз, С. Цвейг, Р. Музиль, Й. Рот, Г. Цурмулен, Г. Брех, Ф. Брукнер урушга қарши руҳда асарлар яратишди. А. Германия томонидан қўшиб олингач (аншлюз), айрим таракқийпарвар ёзувчилар (Й. Рот, Р. Музиль, С. Цвейг ва б.) мамлакатдан бош олиб кетишга мажбур бўлдилар, баъзилари (Ю. Зойфер, А. Кёниг) фашизм зиндонларида ҳалок бўлдилар. Мамлакат фашизмдан озод бўлгач, А. адабиё-тининг асл намояндалари миллий маданиятни янада ривожлантиришга хисса қўшдилар. Э. Пристер. Г. Леберт, Ф. Т. Чокор, Х. Гупперт, Х.фон Додерер, И. Бахман, М. Вид, Ф. Каин, А. Лернет-Холения сингари шоир ва ёзувчилар шулар жумласидандир.

Меъморлиги. 11-адан 13-а. бошларигача А. меъморлигида романтик услуб хукмрон бўлди (Гурке ва Зеккаудаги базилика, Венадаги авлиё Стефан соборининг ғарбий тарзи). 13—15-а.ларда готика расм бўлди (Хейлигенкрейц ва Цветлдаги черковларнинг хорлари, Венадаги Стефан собори). А.даги Уйғониш даври (15—16-а.)да эркерли (ойнаванд), пешайвонли уйлар, қаср тоифасидаги саройлар қурилди. 17—18-а.ларда Вена, Зальцбург, Линцда барокко услубида шаҳар ташқарисидидаги қароргоҳлар, монастырлар, сарой ва черковлар қурилди (Шенбрунн саройлари мажмуаси, 1695, меъмор И. Б. Фишер фон Эрлах; Бельведер, 1714—23, меъмор Л. Хильдебрандт). 19-а. 1-ярми меъморлиги учун классицизм, 19-а. 2-ярми меъморлиги учун эклектика ва модерн хос бўлди. Замонавий иншоотлар орасида Венадаги Штадтхалле шаҳар зали (1955—58, меъмор Р. Райнер) ва б. бор.

Тасвирий санъати. А. худудида «Виллендорф Венераси» деб аталган палеолитик ҳайкал (қад. тош даври), неолит кулолчилиги ва бронза буюмлар (янги тош даври) топилган; маҳаллий ҳайкалтарошлик ва рассомлик намуналари (мил. ав. 1-а.—милоднинг 5-а.и) сақланиб қолган. Гурке ва Зеккаудаги собор деворларига солинган расмлар, шунингдек витражлар,

рельефлар, миниатюраларда романтик услуб кўриниб туради (11—13-а.лар). 15-а.дан бошлаб А.санъатида Уйғониш даврининг инсонпарварлик белгилари пайдо бўлди (хайкалтарош Я. Кашауэр, рассом М. Пахер). 17—18-а.ларда барокко услубининг ривожланиши б-н А. санъати катта аҳамият касб этади (Б. Пермозер, Г. Р. Доннер, Ф. К. Мессершмидтнинг манзара ҳайкаллари, Ф. А. Маульберч ранг-тасвири, Вена чинниси). Портрет ранг-тасвирида классицизм таъсири сезилади (И. Б. Лампи, И. Грасси). 19-а.да романтизм (М. Швинд) ва бидермайер (Ф. Вальдмюллер, М. Даффингер) ёйилди. Х. Маккарт ижодига дабдабали салон услуби хосдир. 1898 й.дан Вена Сецессиони жамияти модернчи рассомлар (Г. Климт, А. Кубин)ни бирлаштирди. 20-а. бошларида экспрессионизм (О. Ко-кошка) юзага келди. Ҳоз. замон санъатида абстракционизм (Ф. Вотруба) ва сюрреализм (Э.Фукс, Й. Добровский ва б.) б-н бир қаторда реалистик анъаналар давом этмоқда.

Муסיқаси. Ўрта асрлардан бошлаб сайёҳ муסיқачилар, шпильманлар, вагантлар (қочоқ талабалар, ишқий, ҳазил кўшиқ ижрочилари) халқ муסיқа маданиятининг намояндалари бўлган. 17-а.да халқ муסיқа театри (зингшпиль), камер муסיқаси ва симфония вужудга келди. 18-а.нинг 2-ярмида Вена классик мактаби шаклланди (Й. Гайдн, В. А. Моцарт ва Л. Бетховен). К. В. Глюк унинг энг яқин ўтмишдоши эди. 19-а.нинг 1-ярмида Ф. Шуберт А. муסיқасида романтик оқимга асос солди, бал муסיқаси ғоят машҳур бўлди (Й. Ланвер, Штрауслар оиласи), Вена опереттаси қарор топди [Й. Штраус (ўғил), Ф. Зуппе, К. Целлер]. И. Брамс ва А. Брукнер ижодида симфоник муסיқа юксак даражага кўтарилди. 20-а. бошларида атокли симфониячи Г. Малер ижод этди. Ф. Шреккер опера жанрида ишлади. 19-а. охирида Янги Вена мактаби юзага келди (А. Шёнберг, А. Берг, А. Веберн). Ҳоз. замон А. муסיқасида янги классицизмдан тортиб модернизмгача бўлган

турли оқимлар мавжуд. Композитор Й. Маркс романтик реализм деб аталган ўз мактабини яратди, унинг шоғирдлари — А. Кауфман, Ф. Вильдханс, ижрочилар орасида — дирижёрлар Г. Караян, К. Бём, яккахонлар орасида Э. Шварцкопф, Г. Теплер, И. Меттерних ва б. Муסיқа жамоалари: Венада — Вена давлат операси, Халқ операси («Фольксопера»), Камер театри, учта симфоник оркестр, Вена ўғил болалар хори, Грацда — опера; Зальцбургда 1841 й.дан Моцартеум — халқро моцартшунослик маркази ишлаб турибди. Мазкур учалла шахарда муסיқа ва драма санъати академиялари бор.

Театри. А.да театр 16-а.да вужудга кела бошлади (ҳаваскор актёрларнинг сайёр труппалари). 17—18-а.ларда сарой ва мактаб театрлари бўлган. 1712 й.да Венада дастлабки доимий театр, 1741 й.да Бургтеатр, 1788 й.да «Йозефштадт-театр»га асос солинди. Сўнги театр 20-а.нинг 20—30-й.ларида санъатда илгор роль ўйнади (1924—38 й.ларда унга М. Рейнхардт раҳбарлик қилди). 1945 й.дан «Бургтеатр» А.нинг етакчи театри бўлиб қолди.

Киноси А.нинг биринчи бадиий фильми — «Босқичдан босқичга» (1908, реж. Х. Ханус). 1920—24 й.лар А. киносининг кўсалиш даври бўлди (хусусан, реж. А. Корд фильмлари). А. кинематографиясининг янги равнақи 1946 й.дан бошланди («Олис йўл» фильми, реж. Э. Хеш).

Вена ш.даги Опера театри биноси.

50—60-й.ларда муסיқали биографик фильмлар, ревю-фильмлар («Қаҳрамонлик симфонияси», «Дунай фарзандлари», «Сўнги ҳаракат») чиқарилди. Таниқли реж.лар В. Форст, А. Квендлер; актёрлар П. Вессели, М. Андергаст, Р. Шнайдер, Максимилиан ва Мария Шеллар А.кино арбобларидир.

АВСТРИЯ МАКТАБИ - иқтисодий назарияда 19-а.нинг 80-й.ларида Австрияда вужудга келган йўналиш. Ав.м. Вена ун-ти проф. К.Менгер (1840—1921) раҳбарлигида сиёсий иқтисодда кийматнинг меҳнат назариясита зид бўлган

меъёрий нафлик назариясини олга сурди. Бу мактаб яратилган неъматларнинг киймати ва нархини харидорнинг иктисодий руҳияти нуқтаи назаридан изоҳлайди (қ. Меъёрий нафлик назарияси).

АВСТРИЯ МИЛЛИЙ БАНКИ (Oesterreichische National bank) — Австриянинг марказий давлат банки. Катта шаҳарларда бўлимлари ва 7 филиали бор. Бош идораси Венада. 1922 й.да Австрия-Венгрия банки негизда ташкил этилган. Активлари суммаси 223,2 млрд. австрия шиллинги (18,6 млрд. АҚШ доллари) (1989). Пул муомаласи ва кредитни тартибга солиш учун Ав.м.б. га тижорат банкларига ссудалар бериш, ҳисобот ва операциялар бўйича фоиз ставкаларини белгилаш ва ўзгартириш, шунингдек қимматбаҳо қоғозлар б-н очик бозорда операциялар ўтказиш ҳуқуқи берилган.

АВСТРИЯ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ — 1847 й. Венада Император фанлар академияси сифатида ташкил этилган. 1918 й. Фанлар академияси деб номланган; 1947 й. дан юқоридаги номда. 120 га яқин ҳақиқий, 370 дан ортиқ муҳбир аъзоси, 20 фахрий аъзоси, 16 ин-т, 40 га яқин илмий комиссияси бор.

АВСТРИЯ-ВЕНГРИЯ ИМПЕРИЯСИ — Австрия ва Венгриянинг ҳукмрон синфлари ўртасидаги битим асосида 1867 й.да Австрия империясини қайта тузиш натижасида ташкил топган дуалистик (бирлашган икки давлатли) монархия. Бу монархия: Австрия (Цислейтания) ва Венгрия қиролиги (Транслейтания)дан ташкил топди. Австрия таркибига Чехия, Моравия, Галиция, Буковина ва б. ерлар, Венгрия қиролигига Словакия, Хорватия, Трансильвания ва б. ерлар кирди. Ўша йили янги конституция қабул қилинди. А.-В.и. ҳокимиятини Австрия им-ператори бошқарди (у Венгрия қироли деган унвонга ҳам эга эди). Император ҳокимияти расман Австрияда рейхстаг, Венгрияда сейм томонидан чекланди. Бутун империя бўйича уч министрлик: 1) ташки ишлар; 2) ҳарбий ва ден-

гиз; 3) молия министрликлари ташкил этилди. Ҳарбий ва денгиз ҳамда молия министрликлари империянинг ҳар икки қисмида ҳам мавжуд эди. Бошқа министрликлар Австрияда ҳам, Венгрияда ҳам мустақил иш юритган. 1867 й. битимига биноан, Венгрия ўз парламентиغا, министрликларига, сиёсий ва маъмурий мухториятга эга бўлди. 1-жаҳон урушида А.-В.и.нинг мағлубияти ва миллий озодлик курашлари натижасида 1918 й.нинг охирида А.-В.и. парчаланиб кетди. А.-В.и. ўрнида Австрия, Венгрия, Чехословакия давлатлари тузилди, худуднинг бир қисми эса Югославия, Руминия ва Польша таркибига киритилди.

А В С Т Р И Я - Г Е Р М А Н И Я ҲАРТНОМАСИ — Венада Австрия-Венгрия б-н Германия ўртасида имзоланган иттифоқчилик шартномаси. У асосан Россия ва Францияга қарши қаратилган бўлиб, Германия бошчилигида ҳарбий блок (1882 й. Учлар иттифоқи) тузилишига ва Европа мамлакатларининг икки қарама-қарши лагерга бўлинишига олиб келди.

АВСТРИЯ-ИТАЛИЯ УРУШИ (1848—49)—1814—15 й.лардаги Вена конгресси қарорларига қўра, Ломбардия ва Венецияда ўрнатилган Австрия ҳукмронлигига қарши Италия халқининг миллий озодлик уруши. 1848 й. 18 мартда Миланда Австрия зулмига қарши кўзғолон кўтарилди. Миланнинг қуролсиз халқи Австрия фельдмаршали Радецкийнинг 15 минг кишилик армиясига қарши беш кун давомида олиб борган қаҳрамонона жанглиридан кейин австрияликлар шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Шу вақтда Венецияда ҳам кузғолон кўтарилди. 1848 й. 22 мартда австрияликлар Венециядан ҳам чиқиб кетдилар. Шаҳарда республика ташкил этилди. Халқ оммасининг инқилобий ҳаракатидан қўрққан ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашни кўзлаган Пьемонт (Сардиния) қироли Карл Альберт 23 мартда Австрияга қарши уруш эълон қилди. Урушда Пьемонт қўшинлари Веронада

Австрия армиясига қаттиқ зарба берди: бу жангларда Италия халқ қахрамони Гарибальдининг кўнгилли отрядлари қатнашди. Лекин улар Карл Альбертнинг сотқинлик сиёсати туфайли бир қанча зарбаларга учради. 1848 и. авг.да Карл Альберт Австрия б-н шармандали яраш битими тузди. Италия инқилоби янги босқичга кўтарилган бир пайтда (1849 й. 20 мартда) Карл Альберт урушни янгидан бошлашга мажбур бўлди. 21—23 март кунлари Пьемонтнинг 88 минг кишилик армияси генералнинг лаёқатсизлиги ва хиёнати сабабли батамом тор-мор этилди, 26 мартда имзоланган яраш битими-га кўра, Австрия қўшинлари Венеция ва Ломбардияни қайта эгалладилар.

АВСТРИЯ-ИТАЛИЯ УРУШИ (1866) — Италиянинг Австрия ҳукмронлигига қарши миллий озодлик уруши. Бу вақтда Италияда бирлаштирувчилик ҳаракати яна кучайган ва Италия асосан бирлашган эди. Лекин австрияликлар қўл остидаги Венеция вилояти ва Папа ҳокимиятига қарашли Рим ҳали озод этилмаган, бирлаштирилмаган эди. Италиянинг бирлашган қисмида ҳукмрон бўлиб олган Савойя сулоласига мансуб Сардиния қироллиги (Пьемонт) Италияни батамом бирлаштириш мақсадида халқ оммасининг ватанпарварлик ҳиссиётидан ва Пруссиянинг Австрияга қарши курашидан фойдаланишга интилди. 1866 й. 8 апр. да Италия ва Пруссия ўртасида яширин битим имзоланди. Пруссия 16 июнда Австрияга қарши уруш бошлагандан сўнг 20 июнда Италия қўшинлари Венеция ҳудудига бостириб кирди. Гарибальди кўнгиллилари Триест, Трентино ва Жан. Тиролини озод этди. Австрия-Пруссия урушида Австриянинг зарбага учраши туфайли Италия учун қулай вазият вужудга келди. Лекин денгизда Италия флоти талафот курди. Бунинг устига Пруссия Италиянинг розилигини олмай, Франция воситчилигида 26 июлда Австрия б-н яраш битими имзолади. Франция ва Пруссия тақлиф этган шартлар асосида Сардиния

қироллиги б-н Австрия уртасида 10 авг. да яраш битими, 3 окт.да эса Венада сулҳ шартномаси имзоланди; Австрия Венециядан воз кечди. Венеция Италия таркибига киритилди. Аммо Триест, Трентино ва Жан. Тироль яна Австрия кўлида қолди. Италиянинг бирлашиши 1870 й.га бориб туғалланган.

АВСТРИЯ-ИТАЛИЯ-ФРАНЦИЯ УРУШИ (1859) - Сардиния (Италия) ва Франциянинг Австрияга қарши уруши. Австрия Италиянинг Ломбардия, Венеция вилоятларини ўз ҳукмронлигида сақлаб келаётган эди. 1858 й. июль ойида Франция б-н Пьемонт (Наполеон III ва Пьемонт бош вазири ўртасида Австрияга қарши биргаликда урушиш учун Италия чегараси яқинидаги Пломбьерда махфий битим имзоланди. Бу битимга кўра, Пьемонт қироллиги Австриядан Ломбардия ва Венецияни озод этишда ёрдам берганлиги эвазига Савойя ва Ницца вилоятларини Францияга беришга рози бўлди. А.-И.-Ф.у. 1859 й. 29 апр.да бошланди. Урушда Австрия катта мағлубиятга учради. Цюрих битими (1859 й. 10 нояб.) га кўра Пьемонт Австриядан Ломбардияни, Турин битими (1860 й.)га биноан эса Франция Пьемонтдан Савойя ва Ниццани олган.

АВСТРИЯЛИКЛАР (ўзларини эстеррайхер деб атайдилар) — халқ, Австриянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 8,8 млн. киши (1992). (Австрияда — 7,15 млн. киши). А. немис тилида сўзлашади. Европеоид irqига мансуб. Дини — католик, оз қисми — протестант. Австрия еридаги энг илк қабилалар: иллирийлар, кельтлар, ретлардир. Мил. ав. 2-а.да Австрия ерини римликлар босиб олиб, ерлик халқларни романлаштирди. 5—6 а.ларда Австрияга яна бир қанча қабилалар ва қабила бирлашмалари (готлар, гуннлар, лангобардлар ва б.) босиб киради. Булар ерлик халқларнинг этник таркибига қисман ўзгариш киритган. 6-а. да Австрия ерига славянлар ва германлар (баварлар, алеманнлар) келади. Славян ва германлар Австриянинг илк роман-

лашган гуруҳлари б-н қўшилиб кетишлари натижасида А. злати, 19-а.нинг охирларида эса А. миллати ташкил топди.

АВСТРИЯ-ПРУССИЯ УРУШИ (1866) — Австрия б-н Пруссия ўртасида кўпдан бери давом этиб келган жанжалга барҳам берган, Германияни бирлаштиришда қайси немис давлати ҳукмрон бўлиши мумкин деган масалани ҳал этган уруш. Пруссия канцлери Бисмарк урушга дипломатик ва ҳарбий жиҳатдан пухта тайёрлик қўриб, Франция ва Россиянинг бу урушда бетараф бўлиши тўғрисидаги ваъдаларини олди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ, Австриянинг ожизлиги сезилиб қолди. 1866 й. 3 июлда Садова ёнида австрияликларга қаттиқ зарба берилди. Бу б-н Австриянинг бундан кейин Германияни бирлаштириш ишига даъвогар бўлмаслиги масаласи ҳал этилди. Австрия-Пруссия яраш битими 26 июлда Никольсбургда, сулҳ шартномаси эса 23 авг.да Прагада имзоланди. Уруш натижасида Пруссия ўз ҳудудини анча кенгайтirdи ва у бошчилигида Шим. герман давлатлари иттифоқи ташкил топди. Австрия бу иттифокдан четда қолди.

АВСТРИЯ-ТУРКИЯ УРУШЛАРИ (16-18-а.лар) — Болқон я.о.нинг шим. қисми ва Венгрия қироллиги ҳудудига эгалик қилиш учун олиб борилган урушлар. Турк қўшинлари Вена ш.ни қамал қилиши (1529) б-н бошланган. 1540—47, 1551-62, 1566—68, 1660—64 й.лардаги А.-Т.у. натижасида Венгрия қироллиги ҳудуди тақсимлаб олинди. 1683—99 ва 1716—18 й.лардаги урушда Усмонли турк империяси унга қарши иттифокчи давлатлар (Австрия, Польша, Венеция, 1686 й.дан Россия) томонидан мағлуб этилди. Туркия Европадаги катта ҳудудларидан ажралди. 1737—39 ва 1788—90 й. лардаги А.-Т.у. (1735-39 ва 1787—91 й. лардаги Россия-Туркия урушлари б-н қўшилиб кетган) Австрия учун муваффақиятсиз тугаган, натижада Туркия Сербия ва Валахиянинг бир қисмини қайтариб олишга эришган.

АВСТРИЯ-ФРАНЦИЯ УРУШИ (1809) — Франциянинг Европадаги ҳукмронлигини синдириб, ўз мустақиллигини сақлаб қолиш мақсадида Австриянинг Францияга қарши уруши. Австрия урушдан оддин Англия б-н иттифок тузди. Австрия армиясининг асосий қисми 1809 и. 10 апр. да Инн дарёсини кечиб, Регенсбург ёнидаги Франция армиясига зарба берди ва Баварияга бостириб кирди. Наполеон моҳирлик б-н уруш ҳаракатлари майдонига кўп қисмдан иборат армия ташлади. 22 апр.да Экмюл жангида Австрия армияси катта талафот қўриб Венага чекинди. Французлар 13 майда Венани эгаллади ва 5—6 июлда Ваграм ёнида австрияликларни енгди. Австрия 1809 й. 14 окт.да Шёнбрунн сулҳига қўл қўйди ва Францияга қарам давлатга айланди.

АВСТРОНЕЗ ТИЛЛАРИ - тиллар оиласи. Анъанага кўра 4 гуруҳга бўлинади: индонез, полинез, меланез ва микронез тиллари. Мазкур тиллар ўзагини малайя-полинез тиллари ташкил этади. хоз. таснифларда Тайван А.т. қолган А.т.ларга қарама-қарши қуйилади, улар орасида Океания (шарқий австронез) шохобчаси ажралиб туради.

АВТАРКИЯ (юн. avtarkeia — ўз-ўзига етарли) — мамлакатнинг ўз-ўзини таъминлаш қондасига асосланган, бошқа мамлакатлар б-н иқтисодий алоқалардан узилиб қолган биқиқит хўжалик юртиш сиёсати. А. нинг асосий воситалари: мамлакатга киритиладиган товарлар учун юқори чекловчи божлар ва квоталар жорий этиш; истеъмол товарлари нархини ошириш; бошқа мамлакатлар б-н иқтисодий ва савдо алоқаларини ривожлантиришда турли тўсиқлар қўйиш. Жаҳон иқтисодий-хўжалик алоқаларидан узилиб қолиш амалда мамлакатда натурал хўжалик юритишга олиб келади.

АВТО ... (юн. autos — ўзим) — қўшма сўз бўлаги; қуйидаги маъноларни билдиради: 1) «ўзим», «ўз қўлим билан» (мас, автолитография); 2) «автоматик», яъни «ўз-ўзидан» (мас, автоблокировка, ав-

топилот), «ўзи ҳаракатланадиган» (мас, автоюклагич); 3) автомобилга доир (мас, автовокзал, автодром).

АВТОБАЧИ — Кармана-Навоий ва Бухоро воҳалари оралиғидаги плато. Зарафшон дарёсининг шим.да жойлашган. А. Зарафшоннинг қад. аллювий ётқизикларидан ташкил топган. Аллювиал ётқизикларни Зарафшон дарёси кесиб ўтиб, шим.да А. ва жан.да Кизилтепа платоларини ҳосил қилади.

А. ён-атроф текисликларидан 4—5 м кўтарилган. Эчкили дашти деб аталган ғарбий қисми бора-бора Қизилкумга тутшиб кетган. А.нинг усти ясси текислик, унда ётиқ ён бағирли ва ясси тубли пастқамликлар мавжуд бўлиб, бир вақтлар сув оққан ўзанларнинг излари сақланган. Туби тақирли ботиклар ҳам бор. А. неоген даврининг кум-тош, гил, мергел жинслари, Зарафшон дарёсининг қад. силлиқланган шағал тошларидан иборат қисқа антиклиналь устида таркиб топган. Шағал тошлар 20 м чуқурликкача, яъни конгломератларгача цементлашган, қатламлар орасида кумтошнинг юлқа қатламчалари учрайди. Шағал тошларнинг юқори қисми (2 м чуқурликкача) гипслашган. Улар устида сергипс қумок ва қумлоқлар мавжуд. Грунт сувлари конгломератларда 10 — 25 м чуқурликда шўрланган (1 л сувда 10—12 г туз бор), дарё водийсига яқинлашган сари су-вининг шўрлиги камаяди. А.да шўртоб бўз-кўнғир туپроқлар тарқалган, таркибида гипс миқдори кўп (20—30% ва ундан зиёд). Биюргун, боялич, шувоқ ва б. чўл ўсимликлари ўсади. Яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

АВТОБЛОКИРОВКА - т.й., корхона ва цехлардаги ҳаракат ва технологик жараёнларни бошқаришда иштирок этувчи автоматик асбоблар гуруҳи. А. ёрдамида поездларнинг ҳаракатини, корхонадаги аппарат ва механизмларнинг ишини хавфсиз олиб бориш, машиналар гуруҳида авария юз берганда қолганларининг бир қисми ёки ҳаммасини автоматик равишда тўхтатиш мумкин. Мас, ёғ-мой корхона-

сининг портлаш хавфи бор (экстракциялаш, гидронгенлаш) цехларида бирор машина ёки агрегат ишдан чиқса, А. жиҳозлари дарҳол ундан илгари турган машиналар, транспорт элементлари ва агрегатларни тўхтатади ҳамда бу ҳақда сигнал беради. Поездлар ҳаракатини автоматик бошқариб туришда ҳам А. нинг роли катта.

АВТОБУС (авто (мобиль) ва лот. (omni) dus — ҳамма учун) — 9 ва ундан ортиқ ўринли йўловчилар ташийдиган автомобиль. Вазифасига кўра, шаҳар А.лари, шаҳарлараро А.лар, шаҳар атрофи А.лари ва махсус А.ларга бўлинади. Шаҳар А.лари аҳоли яшайдиган пунктларда, шаҳарлараро А.лар аҳоли яшайдиган пунктлар орасида йўловчиларни ташийди. Махсус А.лар сайёҳлар, дам олувчилар, самолётга чикувчилар, айрим идоралар ва б. учун мўлжалланган. Шаҳарлараро А.да юкхона бўлади ва ўриндиклари ухлаб кетиш учун мослаштирилади. А.лар икки қаватли қилиб ҳам ишланади. А.лар қишда иситилади, езда эса шамоллатиб турилади. А.лар 110 км/соат гача тезлик б-н юра олади. А.нинг ўлчами (узунлиги) 5 м дан (микроавтобуслар) 24 м гача (кўш А.лар). Ўзбекистонда автобус ишлаб чиқариш истиқлол йилларидагина йўлга қўйилди.

1999 й.дан Самарқанд ш.даги «Сам-КочАвто» кўшма корхонасида шаҳарлараро қатнашга мўлжалланган М 23.9 (23 ўриндикли; двигателининг қуввати 65 кВт, максимал тезлиги 95 км/соат) ва М 29 (29 ўриндикли; двигателининг қуввати 84,6 кВт, максимал тезлиги 105 км/соат) русумли, шунингдек шаҳар ичида қатнашга мўлжалланган М 24.9 (23 ўриндикли, двигателининг қуввати 65 кВт, максимал тезлиги 95 км/соат) русумли А. ишлаб чиқарилади. Яна қ. Автомобиль, Автомобиль саноати.

АВТОВОКЗАЛ — шаҳарлараро автобус линияларининг охириги ва оралик пунктларида йўловчиларга хизмат кўрсатадиган иншоотлар мажмуи. А. биносидида йўловчилар зали, диспетчерлик

хонаси, омонатхоналар, касаллар, болалар хоналари ва б.; перронлар бўлади. Автобуслар ҳаракатини бошқариб туриш учун А. автосигнализация, радиоалоқа ва телевизор қурилмалар б-н жиҳозланади (яна қ. Вокзал). Ўзбекистондаги ҳамма катта шаҳарларда А. бор. Тошкентда «Тошкент» ва «Самарқанд» А. лари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда 27 та А., 120 та автостанция мавжуд (1999).

АВТОГАМИЯ (авто... ва юн. gamos — Кўшилиш) — 1) юксад ўсимликлар (донли экинлардан — бугдой, сули, арпа ва б., дуккакдилардан — нўхат, ловия ва б.; бутгулликлар ва чиннигулдошларга мансуб кўпгина ёввойи ўтлар) нинг ўз-ўзидан чангланиши ва уруғланиши. 2) бир хужайрали организмлар (диатом сувўтлар, спораликлар, баъзи амёбалар) да икки ядронинг кўшилиши натижасида ўз-ўзидан уруғланиш жараёни. Бунда хужайра ядроси иккига бўлиниб, ажралиб кетади ва етилгач, яна кўшилади.

АВТОГЕН БИЛАН КЕСИШ — к. Кислород билан кесиш.

АВТОГЕН БИЛАН ПАЙВАНДЛАШ — к. Газ билан пайвандлаш.

АВТОГЕНЕЗ (авто... ва юн. genesis - туғилиш, пайдо бўлиш) — эволюцион таълимотдаги идеалистик концепция. А. таълимотида биноан эволюция организмларнинг дастлабки ички потенциал имкониятлари асосида юз берадиган, олдиндан белгилаб қўйилган жараёндан иборат. А. организмларнинг тарихий ва индивидуал ривожланишини фақат ички, автоном омиллар таъсири деб тушунтиради. Ж. Б. Ламаркнинг градация, Г. Осборннинг аристокенез, Э. Копнинг батмогенез, Т. Эймеринг ортогенез, Л. С. Бергнинг номогенез назариялари автогенетик хусусиятларга эга. А. таълимотининг тарафдорлари эволюциянинг автогенетик моҳиятини исботи тариқасида эволюциядаги параллелизм ва конвергенция ҳодисаларини далил қилиб кўрсатишади. А. эктогенезга қарши қўйилади.

АВТОГРАВИЮРА (авто... ва франц. gravure — ўймакорлик, нақш солиш

сўзларидан) — гравюра тури, муаллиф тасвир, нақшни ўз қўли б-н ёғоч, линолеум ёки металлга ўйиб ишлайди; ундан қолип сифатида фойдаланиб чоп қилинган нусха ҳам гравюра деб аталади. Ёғоч А.лардан китобларга расмлар тайёрлашда, линолеум ва металл А. лардан эса алоҳида нусхалар чоп қилишда фойдаланилади.

АВТО ГРЕЙДЕР (авто... ва грейдер сўзларидан) — йўл қурилиши ва уни таъмирлашда, аэродром қурилишида, суғориш каналлари қазихида, тупрокни суриш, ерни текислаш, йўл қурилиши материалларини ётқизишда ишлатиладиган ўзиюрар машина. Асосий иш органлари — тўла буриладиган ағдаргич (отвал) ва тишлар.

АВТОДИСПЕТЧЕР, автомат диспетчер — бошқариладиган объект (мас, металл эритиш жараёни)нинг энг мақбул (оптимал) иш режимларини ҳисобга олиб автоматлаштиришга имкон берувчи ялли бошқариш тизи-ми («одам ва машина» тизимига оид). А таркибига оператор (диспетчер), бошқарувчи ҳисоблаш машинаси (Б. х. м.), барча операторларнинг Б.х.м. б-н алоқа қилиб туришини таъминловчи воситалар, бошқариладиган объектлар б-н телеалоқа воситалари, объектлардаги ижро ва назорат органлари киради.

АВТОДРЕЗИНА, мотодрезина - ички ёнув двигатели ўрнатилган ўзиюрар т.й. вағони. Асосан, т.й.нинг таъмирланаётган қисмига одамлар ва зарур материалларни ташиш учун ишлатилади. Издан олиб қўйса бўладиган ва бўлмайдиган, одам ва юк ташийдиган хиллари бор. А. 10—20 киши, 10 т гача юкни таший олади, соатига 120 км гача тезлик б-н юради. Юк ташийдиган А. кран б-н жиҳозланади.

АВТОДРОМ (авто... ва юн. dromos — югуриш, югурадиган жой) — автомобиллар синаладиган, пойга ўтка-зиладиган майдон. Асосий иншооти — узунлиги 3—10 км ва эни 10—18 м бўлган пойга ўтказиладиган трек. А.да томошабинлар

учун минбарлар ҳам бўлади.

АВТОЖИР (авто... ва лот. *guro* — айланаман) — учиш аппаратларидан бири. Самолётдан фарқи шундаки, А.да кўтариш кучини қанот эмас, балки ротор, яъни ҳавонинг қарши оқими таъсирида ўзидан-ўзи айланувчи ҳаво винти ҳосил қилади. Илгарилама ҳаракат одатдаги парракли двигатель ёрдамида ҳосил қилинади. Испан муҳандиси Х.де ла Сперва 1922 й. ихтиро қилган. А. га нисбатан бир қатор афзалликларга эга бўлган вертолёт ривожланиши муносабати б-н А. ишлаб чиқариш тўхтатилган.

АВТОКАР (авто... ва инг. *car* — аравача) — ички ёнув двигателюм (резина ғилдиракли) ўзиюрар аравача. А. корхона ҳовлисида, цехлар орасида, омбор б-н цехлар орасида, вокзалларда юк ташиш учун ишлатилади. Одатда, А. 2 — 5 т юк таший олади. А.ни юк кўтарадиган кран, платформа, таҳлагич ва б. қўшимча ускуналар б-н жиҳозлаш мумкин. Ҳозир А. ўрнини электрокар эгалламоқда.

АВТОКАТАЛИЗ (авто... каталлиз) — реакция жараёнида катализик таъсир этувчи сўнгги ёки оралиқ маҳсулотларнинг тўпланиши натижасида реакциянинг тезлашиши. Реакция маҳсулоти — сирка кислота CH_3COOH ва унинг электролитик диссоциацияси натижасида ҳосил бўлган H^+ иони реакцияни тезлаштиради. Автокатализик реакция тезлиги аввал катализатор сифатида таъсир этувчи маҳсулот микдорининг ортиб бориши сабабли кескин равишда ўсиб, сўнгра реакция жараёнида бошлангич моддаларнинг сарфи ошиб бориши туфайли сусаяди. Реакциянинг бошлангич моддаларидан бири катализатор сифатида иштирак этганда ҳам гоҳо «А» термини қўлланилади.

АВТОКЛАВ (авто... ва лот. *clavis* — калит) — кимёвий ва физик жараёнларни (аксари, қиздириш, қайнатишни) юкори босимда олиб бориш, шунингдек тиббий асбоблар ва боғлов материалларини стериллаш учун ишлатиладиган аппарат. Озик-овқат, фармацевтика, тиббиёт, кимё

саноатида қўлланилади. А.да босим-ва т-ра таъсирида маҳсулотни стериллаш, пишириш ёки қуюлтириш мумкин. Унинг ички сирти эмаль б-н қопланади. Қайси соҳада ишлатилишига қараб, А. турли босим ва т-рада ишлайди. Одатда А. цилиндр шаклида бўлади, ичига доира шаклли яхлит буг ғилофи жойланади. А. манометр, термометр ва соат б-н таъминланади.

АВТОКОД (авто.. тимсол) — оддий программалаш (дастур тузиш) тили (қ. Программалаш тили).

АВТОКРАТИЯ (юн. *autos* — ўзим, *kratos* — ҳокимият) — якка шахснинг ҳеч қандай қонун, ҳуқуқий меъёрлар б-н чекланмаган ягона ҳокимлиги. Қад. Шарқ, Юнонистон, Рим империялари, ўрта аср Европаси мутлақ монархия тузуми, коммунистик ва фашистик диктатура даврида А. давлатнинг муҳим белгиси бўлган (яна қ. Тоталитаризм).

АВТОЛ (авто... ва лот. *ol(eum)* — мой) — карбюраторли ички ёнув двигателининг қисмларини мойлаш учун қартерга қуйиладиган минерал мой. Нефтни қайта ишлаб олинади. Автотрактор мойи деб ҳам аталади.

АВТОЛИЗ, аутолиз (авто... ва юн. *lisis* — емирилиш, парчаланиш) — ўсимлик ёки ҳайвон организмдаги тўқималарнинг ўз-ўзидан парчаланиши. А. организмдаги оксил, углевод, ёғ каби мураккаб моддаларнинг турли ферментлар таъсирида парчаланиши туфайли содир бўлади. А.да, асосан ўлган организмдаги тўқималар емирилади ёки тирик организмнинг баъзи аъзоларидаги тўқималардан маълум бир қисми бирор сабабга кўра (мас, хавфли ўсмаларда) парчаланadi. Ўсимликларда А. хужайранинг паст т-ра таъсирида, қуритилганда, захарли моддалар (хлороформ, толуол ва б.) таъсир этиб қуриб қолганида, шунингдек тўқималарни механик усулда майдалаганда рўй беради. А. баъзи технологик жараёнларда, тамаки, чойни ферментлашда, ем-хашакни силослашда ҳам содир бўлади.

АВТОЛИТОГРАФИЯ (авто... ва юн. lithos — тош ва grapho — ёзаман сўзларидан) — литография (тошбосма) нинг бир тури. А.да чоп қилинадиган тасвирни тошбосмага (баъзан тош ўрнига рух ёки алюминий ишлатилиши мумкин) литограф-уста эмас, балки муаллиф (рассом)нинг ўзи ўйиб ишлайди. Алан китобларга расмлар тайёрлаш, тасвирни алоҳида чоп этиш учун фойдаланилади.

АВТОМАГИСТРАЛЬ (авто... ва лот. magistralus — бош, асосий) —ўтказиш қобилияти юқори бўлган, қарама-қарши ҳаракат қаторлари ўртасида чегара қўйилган, бошқа йўллар б-н бевосита кесишмайдиган автомобиль йўли. Катта шаҳарлар, вилоятлараро, шаҳар доирасидаги транспорт қатновига мосланган катта йўл. Тошкент ҳалқа йўли, Тошкент — Самарканд автомобиль йўли А. дир (қ. Автомобиль йўли). А.ларда ҳаракат қатори тўрттадан кам бўлмайди. Кесишувчи А.лар махсус кўприклар ва айланма йўллар воситасида баланд-паст қилиб ўтказилади. А.ларда ёнилғи қуйиш ст-ялари, автомобилларни кўриқдан ўтказадиган ва кичик таъмирлаш манзиллари бўлади.

АВТОМАТ (юн. automatos — ўзи ҳаракатланувчи) — 1) маълум ишдаги барча жараёнларни берилган дастур бўйича кишининг иштирокисиз ўзи бажарадиган қурилма. А.ни бир оз созлаб, айрим ҳолларда назорат қилиб туриш керак бўлади. Автомобиль двигателлари поршенини ишлаб чиқарадиган автоматлаштирилган з-дда металлни эритишдан тортиб, то тайёр поршень олиш, поршеньларни саралаш ва ҳатто яшиқларга жойлашгача барча ишларни А.лар бажаради. Ярим А.ларда айрим операция бажарилгач, машина ўз-ўзидан тўхтади, уни ишчи яна юргизиб юборади. А. ва ярим А.лар машинасозлик, тўқимачилик, озик-овқат саноатларида, қ.х.да кенг қўлланилади. Мас, пахта экишда сеялканин уяга чигит ташлаб берадиган қисми оддий А. ҳисобланади.

А.лар технологик (турли автоматлаш-

тирилган агрегатлар ва б.), энергетик (автоматик асбоблар, қурилмалар ва б.), транспорт (автомашинист, автопилот ва б.), ҳисоблаш-ечиш (ҳисоблаш машиналари ва б.), савдо (магазин-автомат ва б.), ҳарбий (автоматик қуруллар ва б.), маиший автоматлар, ўйин автоматлари ва б. турларга бўлинади.

«Ўзи ҳаракатланадиган» механизмлар қадимдан маълум. Пружинали ва маятникли соатларнинг яратилиши (17-а) А. ривожига анча таъсир этди. А.дан саноатда фойдаланиш 18-а.га — саноат инқилоби даврига тўғри келади. Электротехниканин ривожланиши (19-а.) электр ёрдамида ҳаракатланадиган А.нинг пайдо бўлишига олиб келди. Электрониканин пайдо бўлиши (20-а.) б-н тамоман янги электрон автоматик қурилмалар ва бошқарувчи ҳисоблаш машиналари пайдо бўлди. Шу туфайли А.нинг имкониятлари ва қўлланилиш соҳалари борган сари кенгаймоқда; 2) кибернетиканин асосий тушунчаларидан бири; дискрет (ракамли) ахборотларни дискрет вақт тактлари б-н қайта ишлайдиган техника ва биологик тизимнинг мавҳум модели (қ. Автоматик бошқариш назарияси).

АВТОМАТ ЛАТУНИ (жези) - қўрғошинланган латунь. Қўрғошин латуннинг автомат станокларда кесиб ишланиш хоссасини яхшилади (номи шундан). Маркаси — ЛС59-1, Л ҳарфи латунни, С ҳарфи қўрғошинни, 59 сони миснинг, 1 рақами эса қўрғошиннинг фозда ифодаланган ўртача миқдорини билдиради. А.л.нинг кимёвий таркиби: мис 57—60%, қўрғошин — 0,8—30%, бошқа қўшилмаларнинг умумий миқдори 0,75% гача. А.л. чивиклар, ленталар, полосалар ва листлар тарзида ишлаб чиқарилади; булардан болтлар, гайкалар, соат деталлари ва б. ишлаб чиқарилади. А.л.нинг техник хоссалари таркиби ва ҳолатига боғлиқ бўлади; мўстаҳкамлик чегараси 300-600 Мн/м² (30—60 кг/мм², нисбий узайиши — 2—50%.

Тўрахонов А. С, Металлшунослик ва термик ишлаш, Т., 1968.

АВТОМАТ ЛИНИЯ — маҳсулот и.ч. даги ҳамма амалларни маълум технология жараёнларига мос тартибда автоматик тарзда бажарувчи машиналар, асосий ва ёрдамчи жиҳозлар мажмуи. А.л. мавжуд ускуналарни автоматлаштириш асосида ёки махсус автоматлар, ярим автоматлар ва агрегат станоклар куриш асосида вужудга келтирилади. А.л. авиация, автомобиль, трактор з-длари ва б. кўплаб маҳсулот ишлаб чиқарадиган з-дларда цилиндрлар блоқи, вал, поршень каби деталлар и.ч.да, йиғув жараёнида қўлланилмоқда. Мас, Тошкент қ.х. машинасозлиги з-дида, Чирчиқ қ.х. машинасозлиги з-дида, Асака (Анджон)даги «ЎзДЭУ авто» корхонасида, «Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси» давлат-акциядорлик жамиятида А.л. ишлаб турибди.

АВТОМАТ ОХУР — қ.х. ҳайвонларини ем б-н бокишни қулайлаштириш учун мўлжалланган қурилма. У бир неча кунга етарли ем солинадиган дул (ковш) ва охурдан иборат. Дўлнинг тубида ем чиқадиغان туйнуғи бор. Охурдаги ем сарфланган сари туйнук очилади, дўлдан охурга ем тушади. Суюк ва майдаланган емлар учун эса вакуумли А. о. қўлланилади. Унинг дўли цилиндр шаклида бўлади. Асосан ўртача фермаларда ишлатилади. Паррандачилик фермаларида дон-дун ва сув тушиб туришига мосланган А. о. қўлланилади (яна қ. Охур).

АВТОМАТ ПЎЛАТИ — металл кесувчи тезкор автомат станокларда кесиб ишлаш учун мўлжалланган пўлат. Таркибида олтингургурт ва фосфор бошқа пўлатлардагидан кўпроқ бўлади. А.п. таркиби: 0,08—0,45% углерод, 0,15—0,35% кремний, 0,6—1,55% марганец, 0,08—0,30% олтингургурт, 0,05—0,16% фосфордан иборат. А.п. кесиш вақтида қисқа, осон синувчан ва буюм сиртидан дарҳол ажралиб кетадиган қиринди ҳосил қилади. Пўлатни ана шундай хоссали қилиш учун у олтингургурт б-н, кўпинча эса олтингургурт ва фосфор б-н легирланади (қ. Легирланган пўлат).

А.п. Автомат линия (цилиндрик тишли гилдиракларга ишлов бериш): а) умумий кўриниши; б) технологик жараён: 1—заготовка; 2—биринчи токарли ишлови; 3—иккинчи токарлик ишлови; 4—сидириш; 5—тозалаб ишлов бериш; 6—бункер; 9—шевронлаш; 10—тайёр бўлган тишли гилдирак (шестерня).

А.п. чивик кўринишида ишлаб чиқарилади. Ундан болт, гайка, винт ва х.к., автомобиллар, асбобларнинг баъзи деталлари ва б.тайёрланади.

АВТОМАТ РАДИОМЕТЕОРОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ - метеорология кузатишлари натижаларини маълум масофага радио орқали автоматик тарзда узатувчи метеорология асбоблари мажмуи. Қуруқлик автомат радиометеорология ст-яси, автоматик радио ёғин ўлчагичи, автоматик радио шамоқ ўлчагичи А.р.с. жумласига киради. Булар метеорология ст-ялари куриш ва уларда ишлаш қийин бўлган, бориб бўлмайдиган, иқлими ўрганилмаган жойларга ўрнатилади. Бу хил асбоблар Марказий Осиёнинг тоғли ва чўл р-нларига ҳам ўрнатилган. А.р.с. юзларча км гача масофада олдиндан берилган дастур бўйича атмосфера босими, т-раси, шамолнинг йўналиши ва тезлиги, ёғин миқдори, қуёш нурунинг тушиб туриш вақти ва б. метеорология кўрсаткичларини суткада бир неча марта ўлчайди ва махсус кодлар ёрдамида радио орқали метеорология марказларига хабар қилиб туради. Берилган радиохабарлар радиоприёмниклар ёки телеграф аппаратлари орқали қабул қилинади. Қабул қилинган маълумотлар умумлаштирилиб, тегишли илмий ва амалий хулосалар чиқарилади. Ўзбекистон ҳудудидаги А.р.с.лар хабарлари Ўзбекистон Бош метеорология бошқармасида жамланади.

АВТОМАТ СТАНОК - технологик жараёнлар ва бошқариш қисмларининг ҳаракати инсон иштирокисиз бажариладиган станок (қ. Металл кесиш станоклари).

АВТОМАТ СУҒОРГИЧ - моллар ичган сари идишга ўз-ўзидан сув юбо-

риб турадиган мослама. Ишлаш тарзига кўра клапанли (копқокли) ва вакуумли бўлади. Тепкили, қалқовучли турлари ҳам бор. Бир косали, икки косали ва кўп косали бўлади. Қорамол тумшуги б-н косадаги ричагни босганда клапан пружинаси қисилиб, клапан очилади ва косага сув тушади, мол бошини кўтарганда клапан сув йўлини бекитади. Қалқовучли А.с. суғориш насоси ва қалқовучли камерадан иборат. Камерада сув камайса, қалқовуч кўтарилиб, игнали клапан уясидан чиқади ва сув найчалардан камерага куйилади. Вакуумли А.с. идишда сув сатҳининг ўзгаришига асосланган. У коса ва унинг ичига тўнкариб қўйилган идишдан иборат. Идишнинг тубида сув оқиб чиқадиган тешик бор..

АВТОМАТ ТЕЛЕФОН - қ. Таксофон.

АВТОМАТ ТЕЛЕФОН СТАНЦИЯ (АТС) — телефон абонентлари ўртасида (одамнинг иштирокисиз) телефон алоқаси ўрнатишга имкон берадиган механизм ва асбоблар мажмуи. Электромеханик электрон ва механик-электрон хилларга бўлинади. Шаҳар телефон тармоқлари, асосан, электромеханик АТС лар ёрдамида қурилади. АТСнинг ҳажми (унга уланган телефон линиялари сони) ўндан бир неча минггача рақамли бўлиши мумкин. 1000000 рақамли АТСга уланган абонентлар 100 та кичик ва 10 та катта гуруҳга бўлинади. Ҳар бир абонент линиясига 1000 дан 999 гача рақам берилади. Чақираётган абонент ўз телефон аппаратининг рақам тергичи ёрдамида чақирилаётган абонент телефон рақамини териб, АТС асбобларининг ишини бошқаради. Рақам тергичдан чиқаётган ток импульслари АТСга узатилади ва уларнинг таъсирида ст-я асбоблари мураккаб иш жараёнига ўтади, чақирилаётган рақамли аппаратга уланган алоқа линиясини топиб, бу аппарат бўш ёки банд эканлигини аниқлайди; агар керакли аппарат бўш бўлса, ст-я асбоблари унга чақириб сигналларини юборади, агар банд булса, бу ҳақда ча-

қираётган абонентга тегишли сигналлар орқали хабар беради, сузлашув тугагач, ст-я асбоблари абонентлар линияларини яна узади.

Чақирилаётган абонент линиясини топиш учун қидиргичлар деб аталадиган асбоблардан фойдаланилади (расмга к.,.). Контакт майдонида 10 та қатор булиб, уларнинг ҳар қайсисида 10 та контакт бор (шунинг учун қидиргич «декадали» деб аталади; юн. dekas — 10 та сўзидан олинган). Ҳаракатлантирувчи механизм чўтқалар маҳкамланган ўқ, кўндаланг ва бўйлама тишлари бўлган барабан ҳамда иккита — кутарувчи ва айланттирувчи электр магнитдан иборат. Рақам тергичда терилган биринчи рақам импульслари таъсирида кўтарувчи электр магнит ўз магнитини тегишли марта тортади ва унинг тиракчаси барабаннинг кўндаланг тишларидан бирига тақалиб, ўқни ва, демак, чўтқани шунча қадамга кўтаради (қидиргич номидаги «қадамли» сўзи шундан келиб чиққан). Иккинчи рақам импульслари таъсирида айланттирувчи электр магнит худди шу тариқа чўтқани буради, мас, агар 73 рақами терилса, кутарувчи электр магнит чўтқани 7 қатори қаршисига, айланттирувчи электр магнит эса контактни 3 қатори қаршисига тўғри келтиради.

Битта декада-қадамли қидиргич 100 абонентли (100 дан 99 гача) АТСга хизмат кўрсатиши мумкин.

Катта сифимли (кўп рақамли) АТСда улаш жараёни мураккаброк, унда битта эмас, кетма-кет уланган бир нечта қидиргич қатнашади. Агар АТСга 100 дан 1000 гача абонентлар уланган булса, улар уч қиймагли рақамга эга бўлади. Биринчи рақам терилганда биринчи қидиргич кўтарила бошлайди (унинг контактларига абонентлар линиялари ўрнига бошқа қидиргичлар уланган бўлади, бу қидиргичларнинг контактларига эса тегишли юзликлардаги абонентларнинг линиялари уланади). Биринчи рақам терилиб, рақам тергич диски дастлабки вазиятига қайтгач, биринчи қидиргич

чўткаларининг иккинчи ҳаракати бошланади. Чўтка то буш юзликлар қидиргичи линиясида тўхтагунга қадар автоматик тарзда ҳаракатланаверади. Иккинчи ва учинчи рақамлар терилганда иккинчи қидиргич чўткалари чақириладиган абонент линиясини топади.

Маълум абонентлар гуруҳи қидиргичини топиш учун хизмат қиладиган қидиргич гуруҳ қидиргичи деб аталади. Мас, 10000 абонентли АТ-Сга иккита гуруҳ қидиргичи кетма-кет уланиши керак. Улардан бири биринчи рақамни терганда, иккинчиси эса иккинчи рақамни терганда ишлайди. Гуруҳ қидиргичлари сонини оширган сари истаганча кўп абонентлар орасида алоқа ўрнатишга имкон туғилаверади.

Ҳоз. вақтда анча такомиллашган — координатали АТС кенг тарқалган. Уларда қидиргич вазифасини координатали улагич бажаради. Бундай қидиргичнинг асоси координаталар тўри бўлиб, у бир неча айқашувчи тик (вертикал) ва ётиқ (горизонтал) йўллар (координаталар) дан иборат. Бу йўллар электр магнит таъсирида ўз ўқи атрофида маълум бурчакка бурилади. Йўллар туташган нуқталарда контакт гуруҳлари жойлашган: айқашувчи йўллар бурилган пайтда контактлар тутшиб, абонентлар линияларини улайди.

Микроэлектроника ривожланиши муносабати б-н квазиэлектрон АТСлар ишлаб чиқилмоқда ва жорий қилинмоқда (квазиэлектрон сўзидаги лот. «квази» — «ғўе» сўзи электрон ст-ялар хақида гап кетаётганлигини билдиради). Бундай АТС ларда абонентлар линияларини улаш ишларини махсус электрон ҳисоблаш машиналари бошқаради. Бундай ст-яларда микроэлектроника элементларидан кенг фойдаланилади. Бу эса ст-яни йиғишни осонлаштиради ва тезлаштиради, ст-я эгаллайдиган жойни анча тежайди ва унинг пухта ишлашини таъминлайди. Аммо бундай ст-яларда чақирадиган ва чақириладиган абонентлар линиялари контакт пластиналар ёр-

дамида уланади. Шу боис АТС тамомила электрон АТС эмас, балки квазиэлектрон АТС деб юритилади. Бу контакт пластиналар инерт газ тўлдириб қавшарланган митти шиша қолбага жойлаштирилган; пластиналар қолбага маҳкамланган электр магнит чулғами ҳосил қиладиган магнит майдон таъсирида туташади. Бундай қурилмалар геркон (герметикланган контактлар, расмга қ.) деб аталади. Улар микроэлектроника элементлари каби тез ишга тушади. Ҳозир тулик электрон АТС ҳам ишлаб чиқилмоқда ва амалда жорий қилинмоқда. Уларда улашларни бошқариш ҳам, улашларнинг ўзи ҳам электрон тарзда юз беради.

Шаҳар АТС ва шаҳарлараро автоматик телефон ст-ялари (ШАТС) мавжуд. ШАТСнинг қидиргичларидаги контакт майдонига абонентлар линиялари эмас, турли шаҳарларни бир-бирига уловчи кўп каналли тизимларнинг каналлари уланади. Бошқа шаҳардаги абонентни чақириётган абонент маълум рақамни (мас, 8 рақамини) теради. Шунда у ўз аппаратида ШАТС қидиргичи чўткаларига борадиган линияни улайди. Навбатдаги 3 та рақам (мас, 095), яъни бирор шаҳар коди терилса, чақириётган абонент чақириладиган шаҳар ШАТС га боғланади. Навбатдаги 7 та рақамни териб, шаҳар АТС қидиргичларига таъсир қилинади, шунда чақириётган абонент телефон аппарати чақириладиган абонент телефон аппарати уланади (яна қ. Уяли телефон станция).

Ғофиржон Шоёкубов.

АВТОМАТ ШЛАГБАУМ - т.й.нинг автомашина, трактор ва от-аравалар кесиб ўтадиган жойларида қатнов ҳафсизлигини таъминлаш учун ишлатиладиган қурилма. Транспорт ўтадиган жойнинг ҳар икки томонига т.й. изидан камида 10 м нарига ўрнатилади. Қуйидаги қисмлардан иборат: мачта (минора), тўсин, тўсинни ҳаракатга келтирувчи механизм, сигнал чироклари, овоз сигнали, йўл кўрсаткич тахтачалар, посанги. Поезд транспорт ўтадиган жойга

яқинлашганда А.ш. ўз-ўзидан ишлайди ва йўлни беркитади, поезд маълум масофага узоклашгандан кейин йўлни очади (яна қ. Шлагбаум).

АВТОМАТ ҚУРОЛ — ўқ отиш қуроли. У ўқ (снаряд) отилганда ҳосил бўлган порох газининг қуввати б-н ўз-ўзидан ўқланиб отилгани учун шундай аталади. У узлуксиз ва яқка ўқ отиш имконини беради. Фақат қайта ўқланиши автоматлашган қурол ярим А.қ. деб аталади. А.қ. 19-а. 2-ярмида пайдо бўлди. Қуйидаги турларга бўлинади: 1) автомат пистолетлар — яқин масофа (50 м)га ўқ отадиган қуроллар; 2) пистолет-пулемётлар — 300 м гача масофадаги нишонга зарба берувчи қуроллар. 3) ўзи ўқланувчи ва ўзи отилувчи автомат милтиқлар — 600 м га қадар масофадаги нишонга битталаб отиш учун мўлжалланган. Ўқ битталаб отилганда минутига 25—30 ўқ отиш мумкин; 4) қўл пулемётлари — 800 м масофадаги нишонга отишга мўлжалланган қуроллар. Битталаб минутига 120 донага қадар ўқ отиш мумкин; 5) станокли пулемётлар — 1000 м ва ундан узок, (2—2,5 км) масофадаги нишонга зарба бериш учун ишлатиладиган кучли қуроллар. Минутига 250 га қадар ўқотади. Станокли пулемётлар пастроқ учувчи душман самолётларига ҳам зарба бера олади: 6) йирик калибрли пулемёт (одатда, калибри 12,7—15 мм) — танк ва самолётларга ўрнатиладиган қурол, ҳаводаги нишонларга зарба бериш, енгил зирх б-н қопланган нишонларга қарши курашиш учун мўлжалланган қурол; 7) автомат тўп (калибри 20 мм ва ундан катта) — асосан ҳаводаги нишонларга зарба бериш учун танк ва самолётларга ўрнатиладиган қурол.

АВТОМАТИЗМ — 1) психологияда — инсоннинг онг назоратисиз бажарадиган ҳаракатлари. А. бирламчи ва иккиламчи бўлади. Нафас олиш, йўталиш, акса уриш каби ўз-ўзидан бўладиган ҳаракатлар бирламчи А.дир. Иккиламчи А. даставвал онгли ва мунтазам ҳаракатларни машқ қилиб такрорлаш на-

тижасида пайдо бўлади (мас, юриш). А. малака ва одатларни яратади (қ. Шартли рефлекс). 2) физиологияда — орган ёки айрим хужайраларнинг ташқи сабабларга боғланмай ритмик, даврий ёки нодаврий ишлаш қобилияти (ҳатто организмдан ажратиб олинган юрак ва ичак қовузлогининг қисқариши, баъзи эпителий хужайралари «киприклар»нинг хилпиллаши, ўсимлик хужайраларидаги протоплазма ҳаракати ва х.к.).

АВТОМАТИК БОШҚАРИШ НАЗАРИЯСИ — техникавий кибернетиканинг турлича мураккабликдаги ва ҳар хил табиатли жараёнларни автоматик бошқариш тизимлари (АБТ)ни яратиш устида и.т.и.шлари олиб борувчи бўлими. А.б.н.да ҳақиқий объектлар ўрнида уларнинг ўхшаш (адекват) математик моделларидан фойдаланилади. Унда асосан икки муаммо: АБТ тахлили ва синтези устида тадқиқотлар олиб борилади. Икки хил бошқариш тизими, яъни очик ва ёпиқ бошқариш тизимлари жараёнларни бошқариш тарзи бўйича бир-бирдан фарқ қилади. Биринчисида бошқарувчи таъсирлар жараёни тойилтирувчи таъсирлардан келиб чиқиб, уларнинг тойилиши фарқини камайтиришга қаратилади. Бундай бошқариш тизимининг асосий камчилиги ўлчаш имкони бўлмаган ташқи тойилтирувчи таъсирларни бартараф эта олмаслигидадир. Бундан ташқари, ушбу бошқариш тизимлари нобарқарор объектларни узок вақт давомида бошқара олмайди.

Ёпиқ бошқариш тизимлари асосида тесқари боғланиш ғояси ётади. Бу ғоя параметрларнинг меъёрдан четлашиши бўйича бошқариш принципи (ёки тесқари боғланишли бошқариш) номи б-н маълум. Бу ерда бошқарувчи параметрларнинг талаб даражасидан оғиши туфайли уларни талаб ҳолатига қайтарувчи ижро сигналлари шакллантирилади. Бундай усулнинг универсаллиги нобарқарор объектларни бошқаришда намоён бўлади.

А.б.н., хусусан, ёпиқтизим назариясидаги марказий муаммо — бу тизимнинг

мустаҳкамлиги. 20-а. 50—60-йиллари бундай тизимларнинг синтез усуллари жадал ривожланган давр бўлди. Синтез масаласини ечишда сифат мезонини танлаш асосий ўринга эга. АБТ ни синтез қилишнинг усуллари ичида бундай тизимларни инвариант ва ав-тоном синтез қилиш усуллари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу назарияда сифатни баҳолашнинг интеграл мезонидан фойдаланишга асосланган АБТ синтез усули устувор ҳисобланади.

А.б.н.да ифодаланганидек, бошқаришга тенгсизлик кўринишида чегара қўйилган ночизикли объектларни мақбул бошқаришнинг синтез масаласи, Понтрягиннинг максимум қонуни ва Беллманнинг динамикавий дастурлар каби вариация ҳисобининг янги масалаларини ечишда қисман ўзгарган усулларнинг пайдо бўлишига рағбатлантирди. Мақбул тизимларнинг синтез усуллари умумлаштирилиб, А.б.н. нисбатан кам тадқиқотлар ўтказилган таксимланган параметрли бошқариш тизимлари синфига ўтказилди.

Айрим бошқариш объекларида ўзгармас математик моделнинг априори (бошланғичи) АБТ ни ишлашда ёки уни лойиҳалашда объектнинг ҳақиқий ҳолатига ноўхшаш (ноадекват) бўлади.

Кўпинча, рўй бераётган жараённинг ниҳоятда мураккаблиги туфайли маълум физикавий ёки кимёвий қонунлар асосида бошқариш объектининг математик моделини яратиш амалий жиҳатдан мумкин бўлмайди. Бу албатта АБТ дан фойдаланилаётганда ўлчашга имкони бўлмаган ташқи ва ички тийилтирувчи параметрлар уларнинг кўрсаткичларини ўзгартириб юбориши натижасидир. Шу сабабли, бошқариш объекларини идентификациялаш усуллари деб аталган илмий йўналиш пайдо бўлди.

Адаптив бошқариш тизимларининг пайдо бўлиши априор ахборот камчилигини тўлдириш имконини яратди ва тизим самарадорлигини оширишга олиб келди. Адаптив бошқариш тизимлари

синфига тааллуқли оддий ёпиқ экстремал ростлаш тизимини алоҳида синфга ажратиш мумкин ҳамда бундай бошқариш масаласи эҳтимоллик масаласи деб қаралади. Уни ечиш учун статистик ечим ва бошқарилувчи тасодифий жараён назарияси усулларидан фойдаланилади. АБТни яратиш устида олиб бориладиган илмий ва амалий тадқиқотлар босқичида узлуксиз (аналог) ва узлукли (рақамли) моделлаш усуллари катта аҳамият касб этади.

Эрким Ёкубов.

АВТОМАТИК ЙИҒИШ - бирор аниқ вазифани бажараяиган машина қисмлари ва бирикмаларини автоматик машинада бириктириш, мужассамлаш ва маҳкамлаш жараёни. Барча амаллар инсоннинг иштирокисиз бажарилади (қ. Машиналарни йиғиш).

АВТОМАТИК НАЗОРАТ - автоматик хабарлаш, ўлчаш ва ростлаш асбоблари ёрдамида турли и.ч. жараёнларини одам иштирокисиз тартибга солиб туриш ва қайд қилиб бориш. А.н. технологик жараён параметрлари (қийматлари) нинг ўзгаришига бинан машина ва аппаратларнинг бошқариш ва тартибга солиш органларига тез ва аниқ таъсир этишини таъминловчи асосий воситалардан бири. А.н.да ўлчаш асбоблари назорат қилинаётган параметрларнинг қийматларини диаграммаларга ёзиб боради ёки технология жараёнини тартибга солувчи, деталларни сараловчи ва б. мосламаларга таъсир этади. Бунга дифференциал ўлчаш усули, ўрнини қоплаб ўлчаш усули, кўприксимон ўлчаш усули ва ноль ўлчаш усулини қўллаб эришилади. Бу усулларнинг ҳаммаси ўлчаш жараёнини пневматик (ҳаво) ёки электрик автоматлаштиришга имкон беради.

АВТОМАТИК НУСХАЛАШ - автоматик қурилма ёрдамида намуна, модель, андаза ёки чизмадан нусха кўчириб буюм ясаш. А.н. мураккаб шакли буюмларни, мас, эшак винтларини, кема ва самолётларнинг шаклдор қисмларини, штамп ва б.ни ясашда қўлланилади. А.н. махсус

нухалаш станоклари, фрезерлаш-нухалаш станоклари ва автоматик агрегатларда бажарилади. Намуна, модель ёки андазанинг нухаси ишланаётган буюмга механик гидравлик, пневматик ёки электрик кузатиш тизими ёрдамида кўчирилади. Бу тизим намуна, модель ёки андаза контури (қиёфаси) бўйлаб юрадиган қабул қилувчи қурилма (датчик) дан, шу датчикнинг вазиятларини узатувчи кучайтиргичдан ва буюмга датчик кўчираётган нухса шаклида ишлов берадиган механизмни бошқарувчи сервомотордан иборат. Чизма нухаси ишланаётган буюмга фотозлектрик датчик ёрдамида кўчирилади.

АВТОМАТИК ОЙ СТАНЦИЈСИ - Ой сиртига кўндириш учун мўлжалланган космик аппарат. Конструкцияси ва аппаратлари Ойдаги мавжуд шароитларга мослаб ҳисобланади. А.о.с. бортига жойлаштирилган илмий аппаратлар ёрдамида Ойдаги табиий шароит ва Ой сирти тадқиқ қилинади, радиотелеметрик ва телевизион тизимлар ёрдамида тадқиқот натижалари ва Ой сирти тасвири Ерга узатилади. 1966 й. 3 фев.да дунёда биринчи бўлиб «Луна-9», шу йили «Сервейер-1» А.о.с. Ой сиртига кўндирилди (қ. «Луна», «Сервейер»).

АВТОМАТИК ПАЙВАНДЛАШ, автоматик электр ёйли пайвандлаш — асосий жараёнлари механизациялашган электр ёйли пайвандлаш. Бунда электродни ёйга яқинлаштириш, ёйни пайвандлаш чизиги бўйлаб суриб туриш ишлари одам иштирокисиз бажарилади. А.п.да электр ёйда суюқланадиган электродсим ишлатилади. Суюқланмайдиган вольфрам электрод б-н А.р. усули ҳам мавжуд, яхлит электрод ўрнига ичига темир қукуни, легирловчи ва флюс ҳосил қилувчи аралашмалар тўлдирилган найчадан иборат электродлардан ҳам фойдаланилади. А.п. флюс ва химоя газлари остида амалга оширилади. Агар электродни ёйга яқинлаштириш жараёнини механизациялаштириб, ёйни суриб туриш жараёни қўлда бажарилса, бундай А.п. ярим авто-

матик пайвандлаш деб аталади. А.п. пайвандлаш қаллаги ва пайвандлаш трактори ёрдамида бажарилади.

АВТОМАТИК РОСТЛАГИЧ - бирон бир объектнинг иш маромини (мас, станокнинг тезлигини) автоматик тарзда ростлаб турадиган қурилма. А.р. объектга ва ростловчи органга уланади. У қуйидаги қисмлардан иборат: 1) қабул қилувчи орган; ростланувчи параметр миқдорининг ўзгаришини сезади; 2) оралик звено; қабул қилувчи қисм ҳаракатини кучайтириб ёки ўзгартириб, маълум қонуният асосида ижро этувчи органга узатади; 3) ижро этувчи орган; ростловчи органга таъсир этади. Ростланувчи параметрга қараб босимни, т-рани, намликни, тезликни, кучланишни, частота ва б.ни ростловчи А.р.лар бўлади. Ижро этувчи органининг ҳаракатланиш усулига қараб А.р. механик (шу жумладан, гидравлик, пневматик) ва электр хилларга ажралади.

АВТОМАТИК РОСТЛАШ - машиналар, аппаратлар ва қурилмаларни одам иштирокисиз бошқариб туриш. А.р. учун ускунанинг ўзига ёки унинг ташқарисига ростлагич ўрнатилади. Ростланувчи миқдор ростлагич ёрдамида олдиндан берилган қиймат атрофида ушлаб турилади (қ. Автоматик ростлагич). А.р. техникада қадимдан маълум. И. П. Ползунов ва Ж. Уатт ростлагичлари бунга мисол бўла олади.

АВТОМАТИК ТУТАШТИРИШ (космонавтикада) — космик аппаратлар орбитага алоҳида-алоҳида чиқарилгандан сўнг уларни автоматик усулда улаш. Космик аппаратларни орбитада таъмирлаш, космик ст-яларни орбитада йиғиш, ёйниги, ёрдамчи жиҳоз ва ракеталар б-н таъминлаш, авария ҳолатлари юз берганда космонавтларни қутқариш ва б.га имкон беради. А.т. техник жиҳатдан жуда мураккаб иш бўлиб, космик аппаратлар орбитага чиқарилганда уларнинг орбита текисликлари устма-уст тушишини, аппаратларнинг бир-бирига қаттиқ урилиб кетмаслигини, бир-бирига томон жуда

аниқ ва оҳиста йўналтирилишини талаб қилади. Бу ишлар Ердаги махсус стаялардан ёки космонавтнинг бошқариш пультадан бошқариб турилади. Дунёда биринчи марта 1967 й. 27 ва 30 окт.ларда учирилган Ер сунъий йўлдошлари — «Космос-186» ва «Космос-188» автоматик тарзда уланди. Улар уланган ҳолда 3 ярим соат давомида Ер атрофида икки марта айланиб чиққандан сўнг яна ажратилиб, 31 окт.да «Космос-186» Ерга қўндирилди. Кейинчалик «Союз», «Салют» ва америка «Аполлон» дастуридаги космик кемалар тугаштирилди.

АВТОМАТИК ТЎХТАТГИЧ («Автостоп») — 1) поезд «йўл берк» сигнаliga яқинлашганда уни ўз-ўзидан тўхтатадиган қурилма. А.т. темир йўл изи орқали йўл сигналлари б-н ҳамда локомотивдаги ҳаво тормози б-н боғланган. Йўл берк бўлса, светофорнинг сигнали локомотивдаги тегишли мосламага таъсир қилиб, поездни тўхтатади. Машинист светофор сигналини сезмай қолган ҳолларда А.т. авариянинг олдини олади; 2) машинасозликда — машина қисми ёки двигателини автоматик тарзда тўхтатиш механизми.

АВТОМАТИКА (юн. automatos — ўзи ҳаракатланувчи) — 1) автомат ҳолатда (одам иштирокисиз) ишлайдиган қурилмалар ва тизимлар яратиш ҳақидаги назарий ва амалий билимларни ўз ичига олган фан ва техника соҳаси. А. фани ҳар хил технология жараёнларини бошқариш ва назорат қилишнинг техникавий воситалари б-н шуғулланади. А. кибернетика фанининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган «техникавий кибернетика» бўлимининг таркибий қисми ҳисобланади; 2) автомат тарзда ишлайдиган механизмлар, қурилмалар ва тизимлар мажмуи.

АВТОМАТЛАР НАЗАРИЯСИ - назарий кибернетиканинг бир қисми; турли дискрет ахборотлар ўзгартиргичларини текширади. Абстракт (мавхум) автомат ва автоматлар композицияси тушунчалари А.н.нинг асосий тушунчаларидир.

Абстракт автомат тушунчаси қурилмани ахборотларни қайта ишлаш алгоритми нуктаи назаридан, автоматлар композицияси тушунчаси эса унинг бошқа қурилмалардан қандай ясалганлиги нуктаи назаридан тавсифлашга имкон беради. А.н. бир неча бўлимдан иборат. Дискрет қурилмалар ва ҳисоблаш машиналарини лойиҳалашда, алгоритмлар назариясида, мат. ва кибернетиканинг ҳоз. замон назариясида, программалаш назариясида А.н. нинг аҳамияти катта (қ. Автоматик бошқариш назарияси, Кибернетика).

АВТОМАТЛАШТИРИЛГАН КУТУБХОНА — ўзаро боғланган компьютерлашган автоматик тизим. Асосий вазифалари: кутубхонадаги барча китоблар, журналлар ва б. ҳужжатларни тўла қайд қилиш; классификатор бўйича индекслар қўйиш; библиографик кидириш; танлаб олинган китобларнинг рефератларини қўриб чиқиш; кутубхонага аъзо бўлганларни рўйхатга олиш; буюртмаларни рўйхатлаштириш; каталог ва қарточкаларни ҳамда қайта рўйхатга олиш варақаларини босмадан чиқариш, китобларни абонентларга бериш ва қабул қилишни қайд қилиш, муддатларни чўзиб бериш; молиявий ҳисоботлар; янги китобларни рўйхатга олиш ва ҳолатини кузатиш; марказлаштирилган буюртмалар бериш; кутубхонага тушган ҳужжатларни доимо кузатиб бориш ва б. А.к.да электрон каталогларни тузиш ва яратиш дастлабки кадам бўлиши зарур. Бу вазифаларни бажариш учун А.к. маълумотлар базаси камида 1 млн. ёзма маълумотга мўлжалланган бўлиши керак.

А.к.да бир-бири б-н боғланган компьютерлар тизимидан фойдаланилади. А.к.нинг ички компьютер тизими бошқа шаҳар ва давлатларнинг ўхшаш кутубхоналарига алоқа занжирлари орқали боғланади. Натижада янги ахборотларни тезкор усулларда узатиш, қабул қилиб олиш, сақлаш ва уларга ишлов бериш имкони мавжуд бўлади. А.к.да электрон каталоглар; турли соҳаларга доир ахбо-

рот базалари ва банклари; электрон каталогларнинг босма кўринишида тайёрланган аналоглари; ҳар ойда ва йил чорагида чиқариладиган соҳалараро адабиётлар кўрсаткичи; махсус электрон журналлар ва б. ташкил қилинади.

АВТОМАТЛАШТИРИШ ТЕХНИКА ВОСИТАЛАРИ — турли жараёнларни автоматлаштиришга имкон берувчи асбоб ва қурилмалар. Вазифаси: а) технология жараёнидаги параметрларнинг ўзгариши ҳақида назорат сигналларини қабул қилиш, б) ахборотни узатиш, в) ахборотни ўзгартириш ва сақлаш, уни дастурдаги ахборот б-н таққослаш ва буйруқ ахборотини тузиш (ахборотни ишлаб чиқиш), г) буйруқ ахборотини технологик жараёнга татбиқ қилиш. Назорат ахборотни қабул қилиш воситалари (асбоблар, қурилмалар, датчиклар) назорат қилинувчи параметр таъсирини сезувчи ва шу параметрни механик иссиқлик, оптик ва электр параметрларга айлантириб берувчи органлардан иборат. Ахборотни узатиш воситалари — алоқа линиялари. Датчиклардан чиқадиган сигналлар алоқа линиялари орқали узатилади. Сигналларни узок масофага узатиш учун датчикдан чиқадиган сигналлар махсус ўзгартиргичлар ёрдамида узатишга мос шаклга келтирилади. Ахборотни ишлаб чиқиш воситалари — регистраторлар (қайд қилгичлар), сигнални ўзгартирувчи қурилмалар, ҳисоблаш жиҳозлари ва машиналари, бошқариш ва тақсимлаш қурилмалари, коммутация (ўзгартириш) усқуналари. Буйруқ (команда) ахборотини узатиш воситалари, асосан, назорат ахборотни узатиш воситаларига ўхшайди. Ахборотни технология жараёнига татбиқ этувчи қурилмалар — буйруқ сигнални кучайтирувчи, уни ижро этувчи элементлар ва ростловчи органлардан иборат.

АВТОМАШИНИСТ - поезд ҳайдашда машинист ишини бажарувчи автоматик қурилма. Поездни соатига 50 км дан тез ҳайдашда барча жараёнларни тўла автоматлаштирувчи автоматик бошқариш тизимининг муҳим қисми.

Поездлар ораси (интервали) қисқа бўлган ҳолларда (метрополитен, шаҳар атрофига қатнайидиган поездлар ва х.к.да) самарали ҳисобланади. А. ҳаракат жадвалининг аниқ бажарилишини таъминлашга, тезликни соатига 5 км аниқликда сақлаб туришга, етти хил тезлик ичидан исталган бирини энг юқори қиймагача чиқаришга, поезд тезлигини тез-тез ўзгартириб ҳайдашга имкон беради. А. участкаларнинг поездлар ўтказиш имкониятини яхшилайтиди, машинистнинг ишини энгиллаштиради. А. тизими ҳаракатни бошқариш жараёнида қатнашувчи бошқа автоматик тизимлар б-н доимий боғлиқ бўлади. У локомотивдаги автоматикага таъсир қилади, автодиспетчер ва автоблокировка «буйруқ»ларига бўйсунди. Ўзбекистонда истиқболда А.темир йўл участкаси ва умуман йўлдаги қатновни комплекс автоматик бошқариш тизимининг таркибий қисмига айланади.

АВТОМЕТАМОРФИЗМ (геол.) -магматик тоғ жинсининг совиб кристалланиши жараёнида бўладиган ўзгариш. Жинсининг совиши вақтида ундан магма б-н ер қаъридан чиққан қайноқ сувли қоришмалар таъсири (гидротерм) ва учувчи моддаларнинг ажрალიши натижасида содир бўлади.

АВТОМИКСИС, аутомиксис (авто ... ва юн. mixis — сурилиш, қўшилиш) — бир индивидга мансуб жинсий хужайралар (гаметалар)нинг қўшилиши, ўзидан уруғланиши. Бир хужайрали ҳайвонлар, кўпгина замбуруғлар ва қисман диатом сувўтлар орасида кенг тарқалган.

АВТОМОБИЛЬ (авто ... ва лат. mobilis — ҳаракатчан) — двигателъ ёрдамида ҳаракатга келтириладиган рельсиз транспорт воситаси. Йўловчилар ва юк ташишга мўлжалланган.

1751 — 52 й.ларда Нижний Новгород губерняси (Россия) дехқони Леонтий Шамшуренков икки киши оёғи б-н юргизиладиган «ўзиюрар аравача» қурди. И. П. Кулибин бир қанча муҳим механизмларни, мас, узатмалар кутисини тақлиф қилди. Буғ машинаси пайдо бўлгандан

кейин ихтирочилар ундан механик арава-да фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

1769 — 70 й.ларда француз ҳарбий муҳандиси Н. Ж. Кюньо артиллерия тўплари учун 3 ғилдиракли буг араваси курди. Алғияда 1802 й.да Тревитник буг машинаси ўрнатилган А. курди. 1830 й.да рус устаси К. Янкевич буг А.ларига темирдан ясалган 100 дан ортиқ газ қувурли буг қозони ўрнатишни таклиф этди. Аккумулятордан ток олиб ишлайдиган электр двигателли А. лар б-н ҳам кўпгина тажрибалар ўтказилди. Ички ёнув двигатели ихтиро қилингандан кейин А. лар мунтазам ривожлантирила бошланди. А.ларга бензин ва керосин б-н ишлайдиган двигателлар ўрнатиш борасида турли мамлакатларнинг кўпгина ихтирочилари иш олиб бордилар. 1885 — 86 й.ларда Германияда Даймлер бензин б-н ишлайдиган двигателни мотоциклга, Бенц эса уч ғилдиракли А.га ўрнатди. Темир ғилдираклар ўрнига яхлит резина шиналар, 1890 й.дан эса пневматик резина шиналар ишлатила бошлади. Автомобилсозлик дастлаб Францияда, сўнгра АҚШ, Германия ва Японияда ривожланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг автомобиль саноати ривожланган мамлакатлар қаторига қўшилди. Асака ш. (Анджон вилояти) да Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси б-н ҳамкорликда барпо этилган «ЎЗДЭУ авто» қўшма корхонасида 1996 й.дан бошлаб «Нексия», «Дамас» ва «Тико» енгил автомобиллари ишлаб чиқара бошланди. 1999 й.да Самарқандда ишга тушган «СамКочАвто» ўзбек-турк қўшма корхонаси М23.9, М24.9, М29 русумли автобуслар ва 35.9, 65.9, 80.12, 85.12, 85.14 русумли ҳар хил юк автомобиллари ишлаб чиқаради (қ. Автомобиль саноати).

А. турлари. А. нинг транспорт, махсус ва пойгага мулжалланган хиллари бор. Транспорт А.лари енгил А., автобус ва юк А. ларга бўлинади. Махсус А. маълум ишлар учун мўлжалланади ва тегишли

уқуналар б-н жиҳозланади. Ўт ўчириш, ун ташиш, цемент шашиш, санитария А.лари, ахлат ташийдиган, автокранлар, автоюклагичлар ва б. махсус А.лар шулар жумласидан. Пойга А. спортда ишлатилади. Енгил А. 2 дан 8 тагача ўринли бўлади. Улар берк кузовли (седан ва лимузин), очик кузовли (фаэтон) ва очиладиган кузовли (кабриолет) бўлиши мумкин. Юк А. 0,25 т дан 100 т гача ва ундан ортиқ юкларни ташийдиган кузовли, тиркамалар, ярим тиркамаларни тортиш учун мулжалланган кузовсиз бўлади. Ўтувчанлиги бўйича текис ва қийин йўлларда юрадиган, ҳаракатланувчи қисмининг тузилиши бўйича ғилдиракли, ғилдирак-гусеницали, ярим гусеницали, пневматик галтакли ва б. хилларга бўлинади.

А тузилиши. Автомобиль двигатель, трансмиссия, юриш қисми, бошқариш механизми, электр жиҳозлар, кузов ёки кабинадан иборат. Двигателнинг турига қараб, бугли А. (кенг тарқалмади), бензинли А. (енгил ва юк А.), дизелли А. (юк А., автобуслар, енгил А.), газ-баллонли автомобиль (енгил, юк А., автобуслар), газ генераторли автомобиль (оғир юк ташийдиган А.), аккумуляторлар батареясида ишлайдиган А. (электромобиллар) хилларга бўлинади (яна қ. Автомобиль двигатели). Трансмиссия (куч узатмаси) двигателнинг айлантирувчи моменти ни А.нинг ҳаракатлантирувчи қисмига (ғилдираклар, гусеницалар ва б.га) узатади. Унинг механик электр-механик гидромеханик хиллари бор. Механик трансмиссия энг кенгтарқалган. У, одатда, тишлаши муфтаси, узатмалар қутиси, карданили узатма, бош узатма, дифференциал-аян ташкил топади. Юриш қисми рама, осма, ўк (кўприклар) ва ғилдираклардан иборат. Рамага кузов, кабина, двигатель, узатмалар қутиси ва б. механизм ва узеллар маҳкамланади. Енгил А. ва автобусларда кузови рама вазифасини бажаради. Осма рама (кузов) б-н ўкларни эластик боғлайди ва динамик кучларни юмшатади. Ғилдиракларнинг мустақил

осмаси кенг тарқалган. Бошқариш механизми руль бошқармаси ва тормоз тизимлари киради. Руль бошқармаси А.нинг ҳаракат йўналишини ўзгартириш учун хизмат қилади. Руль чамбараги бурилганда вални, вал эса ўз навбатида руль механизмларини, у эса цапфаларга ўрнатилган олд гилди-ракларни буради. А. ни бошқаришни енгиллаштириш учун руль юритмасига гидравлик, пневматик ёки гидропневматик кучайтиргич ўрналади. Тормоз тизими А. ҳаракатини секинлаштириш, тўхтайтиш ва бир жойда тўхтагиб туриш (қўл тормоз ердамида) учун хизмат қилади. Иш тормози барча гилдиракларга таъсир этади. Ҳар қайси гилдиракка гидравлик, пневматик ёки пневмогидравлик юритма б-н таъсир этувчи барабанли ёки дискли тормоз механизми ўрнатилади. Тормозлаш вақтида фрикцион нақладкали тормоз колодкалари гилдираклардаги тормоз барабанлари ёки дискларга қисилади. Катта автобуслар ва огир юк А.ларига қўшимча секинлаштирувчи тормоз ўрнатилади. Электр жиҳозлар ток манбаи (аккумуляторлар батареяси ва двигателга ўрнатилган генератор) ва истеъмолчиларидан иборат; двигателни ўт олдириш ва юргизиб юбориш тизимини ишлатиш, ташқи ва ички ёритиш, ёруғлик ва товуш сигналлари учун зарур бўлади.

А. конструкциялари борган сари такомиллаштириб борилмоқда. А. конструкцияси кўпгина омиллар, мас, йўл ва иқлим шароитлари, йўловчилар сони ҳамда юк ҳажми ва б.ни ҳисобга олиб яратилади. Конструкторлар А. ларни лойиҳалашда уларнинг сигими, пухталиги, тежамлилиги, бош-қариш осонлиги, шинамлиги, ўтағонлиги ва б. хусусиятларини ҳисобга оладилар.

Сареар Қодиров.

АВТОМОБИЛЬ ДВИГАТЕЛИ

- автомобилни ҳаракатга келтирувчи қурилма. А.д. 2,3,4 ва ундан ортиқ цилиндрли бўлиб, улар бир қатор ёки «V» тартибида жойлаштирилади. Замонавий автомобиллардан энг кенг тарқалгани

поршенли ички ёнув двигатели. Иш жараёни бўйича икки тактли двигатель ва тўрт тактли двигательларга, ёнилгининг алангаланиши бўйича учқундан алангаланадиган карбюраторли двигательларга ва двигатель цилиндрларида ёнилғи ўз-ўзидан алангаланадиган дизель двигательларига бўлинади. Карбюраторли А.д.да карбюраторда тайёрланадиган бензин буғлари б-н ҳаво аралашмасидан иборат ёнилғи аралашмаси цилиндрларга узатилади. Дизель двигательларида цилиндрларда қисилган ҳавога юқори босимда дизель ёнилғиси пуркалади. Замонавий А.д. цилиндрлар блоки, кривошип-шатунли механизм, газ тақсимлаш механизми, совитиш тизими, мойлаш тизими, таъминлаш тизими (карбюраторли двигателда ёнувчи аралашма тайёрлаб, уни цилиндрларга киритади, дизелларда эса цилиндр ичига ёнилгини пулкайди), ўт олдириш тизими (карбюраторли двигателда)дан иборат. Замонавий енгил автомобилларнинг двигатели қуввати 15 — 310 кВт гача, юк автомобиллариники 220 кВт гача бўлади. Булардан ташқари роторли-поршенли, газ-турбинали двигателлар ҳам ишлатилади.

АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ - автомобиль транспорти қатновига мўлжалланган муҳандислик иншооти. А.й. аҳамиятига қараб халқаро, давлат (республика) ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган йўлларга бўлинади. Халқаро А.й.га мамлакатларни, йирик саноат марказларини боғловчи ва катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган йўллар киради. Давлат аҳамиятидаги йўлларга йирик саноат марказлари, муҳим т.й. станциялари, пристанлар ва б. б-н боғловчи йўллар, маҳаллий йўлларга эса вилоят, қишлоқ, жамоа хўжаликлари йўллари киради. А.й. муҳандислик иншооти сифатида қуйидаги элементлардан ташкил топади: ер пойи кўтармаси; йўл тўшамаси; қатнов қисми; йўл чети; сунъий ва чизикли иншоотлар ва б. жиҳозлар. А. й. табиий ёки тупрок кўтармаси, асос ва копламалардан иборат. Асос (ўрта қатлам) кум, шағал, тош, шлак ва ш.к. материал-

лардан қилинади. А.й.нинг аҳамиятига қараб, қуйидаги қоплама хиллари ишлатилади: а) ер сиртига кумок тупрок, шағал сочилган паст навли қопламалар; б) қорамой шимдирилган шағал ёки майдаланган тош ётқизилган қопламалар; в) майдаланган тош ва шағалга қорамой аралаштирилган енгил қопламалар; г) асфальт-бетон, цемент-бетон сингари капитал қопламалар. Йўлларнинг кенглиги автомобилларнинг икки ва ундан ортиқ қатор бўлиб юришига имкон беради. Бир қаторнинг кенглиги 3 м гача олинади. Чекка йўлларнинг эни 2 — 2,5 м бўлади. Ҳаракат қулайлигини таъминлаш мақсадида баъзан йўлнинг ўртаси маълум кенгликда кўкаламзорлаштирилади. А.й. қурилишида сунъий иншоотлар (тоннеллар, кўприклар, таянч деворлар, химоя йўлаклари) барпо этилади. А.й.да сув ўтказувчи ва дренаж қурилмалари бўлади. Ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш учун йўл белгилари, кўрсаткичлар, химоя воситалари ва транспорт оқимини бошқариш қурилмалари ўрнатилади. Шунингдек, А.й.да техника хизмати кўрсатувчи ст-ялар, ёнилги ст-ялари ва б. жойлашади.

Жаҳон стандартлари бўйича А.й.лари мамлакат умумий транспорт тармоғидаги аҳамияти ва ҳисобий ҳаракат жадаллигига кўра беш тоифага бўлинади. Энг юқори (I) тоифадаги автомобиль йўлида ҳар иккала йўналишда ўртгача суткалик ҳаракат жадаллиги 7000 дан кўпроқ автомобилга, ҳисобий тезлик 150 км/соатга, энг паст тоифадаги йўлда ҳаракат жадаллиги суткасига 100 га яқин автомобилга ва ҳисобий тезлик 60 км/соатга мўлжалланади. Халқ хўжалигида автомагистралларнинг аҳамияти катта. Жаҳондаги А.й.ларининг умумий уз. 20,8 млн. км (қаттиқ қопламалари 14 млн. км дан ортиқ, 1990). Қаттиқ қопламали А.й. узунлиги (минг км) АҚШда 6243 (1986), Буюк Британияда 356, Францияда 741, Германияда 496, Японияда 782, Ҳиндистонда 759 (1990).

20-а. бошида Ўзбекистонда 27 минг

км йўл бўлиб, асосан от-арава, қарвон ва йўловчиларга мўлжалланган, шундан фақат 2 минг км га шағал ётқизилган эди. 1920 й.га қадар йўл ишлари б-н мунтазам шуғулланадиган давлат ташкилоти бўлмаган. 1922 й. нояб. да Туркистон маҳаллий транспорт бошқармаси, 1925 й. июнда вилоят йўл бошқармалари ташкил этилди. Бошқармалар вилоят йўл қурилиши ва улардан фойдаланишга оид масалалар б-н шуғулланган. 1932 й.дан йўл қурилишида битум ва шағал аралашмаси кенг қўлланилди. 1928 — 32 й.ларда республикада биринчи бўлиб уз. 62 км бўлган қора қопламали Бухоро — Ғиждувон — Қизилтепа йўли, сўнгра Самарқанд — Панжакент, Тошкент — Пскент — Муротали, Қўқон — Шўрсув — Андижон — Куйганёр ва б. йўллар қурилди.

1929 й. да Республика ХКС ҳузурида йўллар ва автомобиль транспорти бош бошқармаси, 1930 й.да «Ўзйўлқурилиштрест» акциядорлик жамияти ташкил этилди. 1941 й. гача уз. 708 км бўлган Катта Ўзбекистон тракти, ҳашар йўли б-н Тўйтепа — Ангрен, Самарқанд — Жиззах — Навоий, Фарғона — Горчакова каби қопламаси яхшиланган йўллар қурилди. 1953 й. Ўзбекистон Автомобиль транспорти вазирлиги ҳамда ЎзССР МС ҳузуридаги йўллар бош бошқармаси негизда Ўзбекистон Автомобиль транспорти ва тош йўллар вазирлиги ташкил этилди. 1950 — 55 й.ларда Зарафшон А.й., 1957 й. Тошкент — Қўқон (Қамчиқ довони орқали) А.й. фойдаланишга топширилди (уз. 240 км). 1957 й. республика автомобиль йўллари тармоқлари рўйхати ўтказилди.

60-80-й.ларда Тошкент — Чиноз, Тошкент автомобиль халқа йўли, Самарқанд халқа йўлининг 1-навбати, Нурота — Боймурот — Оқтов, Қўқон айланма йўллари ва б. фойдаланишга топширилди. Йўл қурилишида янги машина ва механизмларни қўллаш кенгайди, йўл қуриш индустриясининг асфальт-бетон,

кўприклар қуриш учун йиғма темир-бетон конструкциялар ишлаб чиқарувчи корхоналари ишга туширилди. 80-й.ларнинг 2-ярмидан халқ хўжалигида юкларнинг 90% дан кўпроғи автомобиль транспортда ташилди.

Собиқ Иттифок даврида Ўзбекистонда қурилган А. й.лари халқаро андозалар талабларига тўлиқ жавоб бермаган.

Республика мустақилликка эришганидан кейин Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислон Каримовнинг ички ва ташқи транспорт коммуникацияси, жумладан автомобиль йўллариини замонавий асосда ривожлантириш концепциясига биноан Кўшни давлатлар ва Жаҳон океанига чиқишни таъминлайдиган энг қисқа ва ишончли транспорт йўллариини барпо этиш, мавжуд автомобиль йўллариини халқаро андозаларга мослаш. йўллариини сақлаш ва таъмирлаш, янги барпо этилаётган саноат марказларини халқаро магистраллар б-н боғлайдиган йўллар қурилиши масалаларига эътибор кучайди. 1992 й. 3 июлда «Автомобиль йўллари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди. 1993 й. фев. да Ўзбекистон автомобиль йўллариини қуриш ва ундан фойдаланиш давлат-акциядорлик концерни («Ўзавтойўл») иш бошлади (1969 — 1993 й.ларда вазирлик). Концерн таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар автомобиль йўллари бошқармалари, 154 туман автомобиль йўллари бошқармалари, 512 йўлларни асраш ва улардан фойдаланиш бўлимлари, «Ўзйўллойиха» йўл ва иншоотлар қуриш, қайта қуриш ва таъмирлаш лойиҳа-қидирув ин-ти, кўприк темир-бетон қурилмалари 3-ди ва б. корхоналар бор.

Ўзбекистон Хитой ва Покистонга чиқиш имкониятини берувчи Андижон — Ўш — Эргаштом — Кашқар автомобиль йўлини ишга туширишда қатнашмоқда (2000). Республиканинг ўзида Фарғона водийси б-н Тошкент воҳасини Қамчиқ довони (тоннель) орқали боғлайдиган йирик А.й. ҳамда Қўнғирот — Бейнов

автомагистрали қурилиши жадал олиб борилмоқда, умумий узунлиги 1250 км дан ортиқ бўлган Андижон—Тошкент—Нукус—Қўнғирот автомагистрали қурилиши лойиҳалаштирилмоқда (2000). Республика ривожланган йўл хўжалиги ва замонавий талабларга жавоб берадиган халқаро, республика, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган автомобиль йўлларига эга. Мамлакатдаги автомобиль йўллариининг жами уз. 146,4 минг кмдан ортиқ. Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллариининг уз. 43,4 минг км, жумладан 3237 км халқаро, 18767 км давлат (республика), 21459 км маҳаллий (вилоят) аҳамиятига эга бўлган йўлдир. Шунингдек республика идоралар (корхона, жамоа хўжаликлари, хўжалик ташкилотлари)га қарашли йўллар ҳам мавжуд.

Ўзбекистонда умумий фойдаланувдаги жами йўлларнинг 95,6% ига қаттиқ қопламалар ётқизилган, жумладан цемент-бетон қопламали йўллар 0,8% (336 км), асфальт-бетон қопламали йўллар 49,6% (21819 км), қора шағалли ва қора қопламали йўллар 40,6% (17796 км)ни ташкил этади (1999). Республикада 1864 км А.й. 1-тоифали йўлга қиради.

Муродулло Абдуллаев, Воҳид Аъзамов.

АВТОМОБИЛЬ КРАН, автокран - автомобиль шассисига ўрнатиладиган юк ортиш-тушириш машинаси. Иш органи бурилма стрела (қулоқ)дан иборат. Қурилиш-монтаж, донали юкларни ортиш-тушириш ишларида қўлланилади. Иш органи электр ва суюқлик кучидан ёки автомобиль двигателидан ҳаракатлантирилади. А.к. 15 т гача юкни кўтара олади, стреласининг қулочи 2 — 12 м, юкни 20 м гача юкорига кўтаради. А.к.нинг турғун бўлишини таъминловчи қўшимча тираклари (аутригерлари) бор.

АВТОМОБИЛЬ ПАРКИ - 1) мамлакатдаги барча корхона, муассаса, идоралар (шу жумладан, ҳарбий қисмлар) га тегишли автомобиллар, шатакчи автомобиллар, автобуслар, тиркамалар мажмуи; 2) автотехника сақланадиган (тура-

диган), таъмирланадиган ва унга хизмат кўрсатиладиган махсус жиҳозланган сарой.

АВТОМОБИЛЬ ПОЕЗДИ (автопоезд) — битта ёки бир нечта тиркама уланган автомобиль. Юк ва йўловчилар А.п.лари бўлади. Юк ортиладиган тиркамаларнинг оддий ва махсус кузовли хиллари бор. Махсус кузовли тиркамаларга цистерналар, рефрижераторлар, совиткичли тиркамалар, ўзи ағдаргичлар ва б. кирди. А.п. тиркамали, ярим тиркамали ва узун юклар учун мўлжалланган бўлиши мумкин. Тиркамалар 1,2,3,4 ўкди бўлиб, автомобилга тўғридан-тўғри тиркалади; ярим тиркамада оддинги ўк бўлмайди, олд қисми шатакчи автомобилнинг махсус таянчига маҳкамланади.

АВТОМОБИЛЬ САНОАТИ - машинасозликнинг бир тармоғи; автомобиллар, тиркама ва ярим тиркама юк ташиш мосламалари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, агрегатлар ишлаб чиқаради, шунингдек мотоцикллар, мо-тороллерлар, мопедлар, велосипедлар и.ч. корхоналари ҳам А.с. таркибига киради. А.с. 19-а охирида Франция, Германия, АҚШ, Буюк Британияда вужудга келди. 20-а. давомидида бу саноат юқоридаги мамлакатлардан ташқари. Япония, Италия, Россия, Канада, Швеция ва б. мамлакатларда ҳам ривож топган. Дунёда ҳар йили ўрта ҳисобда 46—53 млн автомобиль ишлаб чиқарилади, шулардан юк автомобиллари 9—10 млн, автобуслар 1,4—1,7 млн, қўлганлари энгил автомобиллар. Энгил автомобиллар ишлаб чиқаришда АҚШнинг «Женерал моторс»(3,4), «Форд» (4,0), «Крайслер» (1,4) автомобиль монополиялари жаҳонда ишлаб чиқарилган жами энгил автомобилларнинг 23,6%ни ишлаб чиқаради, Япониянинг «Тойота» (3,6), «Хонда» (1,9), «Ниссан» (2,1) монополиялари, Германиянинг «Фолксваген» (2,0), «Опель» (1,7), Франциянинг «Рено» (1,6), Италиянинг «Фиат» (1,9) компаниялари энгил автомобиллар и.ч.да етакчилик қилади. 20-а. нинг 80-й.ларидан бошлаб автомобиль

концернлари автомобиль сотиш бозорларида каттароқ жой эгаллаш, маҳсулот таннар-хини камайтириш ва сифатини юқори даражага кўтариш мақсадида халқаро концернларга бирлаша бошлашди. Мас, «Форд» концерни ўзига Япониянинг «Мазда», Англиянинг «Ягуар», Швециянинг «Вольво» концернларининг энгил автомобиллар ишлаб чиқарадиган бўлимларини киритди. «Фолксваген» Испаниянинг «Сеат», Германиянинг «Ауди», Чехиянинг «Шкода» концернлари б-н бирлашди. Бу жараён хоз. кунгача давом этиб келмоқда.

Ўзбекистонда А.с. 90-й.лар бошидан пайдо бўлди. 1992 й. ЎзРда Жанубий Кореянинг «ДЭУ» корпорацияси б-н Асака ш.да йиллик лойиҳа қуввати 200 минг дона энгил автомобиллар («Дамас», «Тико», «Нексия») ишлаб чиқарадиган «ЎзДЭУ-авто», қўшма корхонаси барпо этилди. Асака автомобиль з-дида «Дамас» микроавтобусларини серияли ишлаб чиқариш 1996 й. мартдан йўлга қўйилди, 1996 й. 19 июлда з-днинг расмий очилиши ва халқаро тақдироти ўтказилди. 1996—99 й.ларда «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасида 200 мингдан ортиқ автомобиль, 1999 й. да жами 60 мингга яқин автомобиль ишлаб чиқарилди («Нексия» — 28259, «Тико» — 16380, «Дамас» — 13663 дона). Чет элга 14 мингдан ортиқ автомобиль экспорт қилинди. Шунингдек 1995 й. «Ўзавтосаноат» уюшмаси ва Туркиянинг «Коч холдинг» компанияси ўртасида имзоланган шартномага кўра, Самарқанд ш.да йиллик лойиҳа қуввати 5 минг донадан зиёд автобус ва турли юк машиналари и.ч.га мўлжалланган, умумий қиймати 65 млн. АҚШ долларига тенг «СамКочАвто» қўшма корхонасини бунёд этилди. Ўрта Осиёда автобус ва турли юк машиналари ишлаб чиқарадиган мазкур ягона корхона ишга туширишга мўлжалланган расмий тақдимот маросими 1999 й. 16 мартда бўлиб ўтди. Ҳозирча бу з-дда тайёрланаётган машиналар учун бутловчи ва эҳтиёт қисмларнинг 25% Ўзбекистонда

ишлаб чиқарилмоқда. Келгусида автомобиль қисмларини и.ч. тобора кенгайтирилади. Асака автомобиль з-дида ҳам дастлабки бутловчи ва эҳтиёт қисмларнинг 15% маҳаллий корхоналарда тайёрланган бўлса, 1999 й.га келиб бу кўрсаткич 55%га етди.

Республика автомобиллар учун бутловчи қисмлар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурини амалга ошириш мақсадида ўнлаб қўшма корхоналар ташкил этилди. Улар Жан. корейлик шериклар иштирокида ташкил этилган з-длар: «ЎзқорамКо», «Ўз-Тонг Хонг», «Ўз-Донг Янг», «Ўз-Дон-гжу Пэинт Компани», «Ўз-Сам Янг» ва б.

1998 й.да «Ўзавтосаноат» уюшмаси Халқаро автотранспорт ишлаб чиқарувчи корхоналар ташкилотларига аъзо этиб қабул қилинди.

Автозаводларнинг кўплаб дилерлари республика ичида ҳам, ундан ташқарида ҳам фаол ишламоқдалар. «Ўзавтотеххизмат» акциядорлик жамияти ва «Ўзбек-Лада» шулар жумласидандир. Автомобилларнинг янги моделларини яратиш мақсадида қатта лойиҳалар устида ишлар олиб борилмоқда.

2000 йил бошида Сифатни стандартлаш бўйича халқаро ташкилот (ISO-БМТнинг ташкилоти; 1946 й.да тузилган) «ЎЗДЭУавто» компаниясида ишлаб чиқарилаётган автомобилларга халқаро сифат талабларига мувофиқлик сертификати берди.

Бахтиёр Ҳасанов.

АВТОМОБИЛЬ СПОРТИ, автомобиль пойгаси — спорт автомобиллари ва серия л и автомобилларда ўтказиладиган пойга, спорт тури. Биринчи автомобиль пойгаси 1894 й. 18 нояб.да Францияда Париж-Руан-Париж йўналиши бўйича 1200 км масофада ўтказилган. Қоидага мувофиқ тезлик чекланган (соатига 12,5 км) эди. Пойга айланма шосселар, тўғри шосселар, автодром, ипподром, велодром, стадионларда ўтказилади. Белги-ланган масофада рекорд қўйиш учун махсус пойгалар ҳам ўтказилади. Пойгада

қатнашадиган автомобилларнинг халқаро таснифи (асосий мезон — автомобиль русуми ва двигателнинг иш ҳажми) ва техника талаблари вақт-вақти б-н ўзгариб туради. Чет элда ҳаҳон чемпионлиги учун айланма шосселарда ўтказиладиган автомобиль пойгалари ва Европа чемпионлиги учун ўтказиладиган авторалли асосий мусобақалар ҳисобланади. Халқаро автомобиль федерацияси (1904 й.) ташкил этилган. Жаҳон биринчилиги 1925 й.дан ўтказиб келинади. 1965 й. нояб. да америкалик пойгачи Крэг Бридлыв реактив двигателли автомобилда соатига 966, 554 км тезликда йўл босиб мутлак рекорд қўйди. А.с. бўйича собиқ Иттифоқ биринчилигида Рига ш. да Ўзбекистон жамоаси 1978 й.да биринчи марта қатнашди. Ўзбекистон спортчиларидан Муроджон Қаюмов энг яхши натижа кўрсатди. 1996 й. Ўзбекистонда биринчи марта Пскент ш. яқинидаги «Ужний» автополигонда тезлик рекорди ўрнатилди. В. Е. Александров 100 км масофада ўртгача 118 км/соат тезликка эришди. 1997 й. шу жойда биринчи марта Ўзбекистон чемпионати ўтказилди. Ўзбекистонда А.с.нинг 264 та секцияси бўлиб, 22395 киши спортнинг шу тури б-н шуғулланади. 116 947 киши оммавий спорт разрядига эга, 41 нафар спорт усталигига номзод, 10 нафар спорт устаси бор (1997).

Каримжон Маҳкамжонов.

АВТОМОБИЛЬ ТИРКАМАСИ — юк автомобилига тиркаладиган бир, икки ёки кўп ўқли двигателсиз арава. Одам ва юк ташийдиган ҳамда махсус А.т. бўлади. Одам ташийдиган А.т. автобусларга тиркалади. Юк А.т.нинг борти платформали ва маълум юкни ташишга мослаштирилган хиллари бўлади (мас, фургон, самосвал — ағдарма, рефрижератор, оғир юк ташувчи ва х.к.). Махсус А.т. ўзига ўрнатилган машина, аппарат ёки ускуна ёрдамида бирон ишни бажаришга мўлжалланади (А.т. устахона, автолавка (кўчма дўкон), компрессорли ускуна (А.т-уй ва б.). Бир ўқли А.т. купи б-н 2 т, икки ўқли А.т. 3—12 т гача, оғир юк

ташийдиган икки ва ундан кўп ўқли А.т. эса 60 т гача юк кўтаради. Икки ўқли А.т. гидравлик, пневмогидравлик, пневматик ва ҳ.к. тор-мозлар б-н жиҳозланади.

АВТОМОБИЛЬ ТРАНСПОРТИ

-юк ва йўловчиларни рельсиз йўлларда ташишга мўлжалланган транспорт тури. Халқ хўжалигининг барча тармоқларида кенг фойдаланилади. Бажарадиган ишига қараб умумий фойдаланилмайдиган (айрим корхоналар, ташкилотлар учун хизмат қиладиган) А.т. ҳамда қайси ташкилотга мансублигидан қатъи назар йўловчи ва юк ташувчи умумий фойдаланишдаги А.т. га бўлинади. Шунингдек шахсий фойдаланишдаги енгил ва юк автомобиллари, автобуслар ҳам мавжуд (қ. Автомобиль). Автомобилларнинг ҳар қандай йўлларда юра олиши, йўлни тез ўзгартира олиши, юк ортиш ва тушириш жойларига бевосита бора олиши, юк ҳамда йўловчиларни бир транспорт туридан иккинчисига ўтказмай ташишга имкон беради. Натижада йўловчи ва юк ташиш тезлашади. А.т. саноат ва қ.х., марказлашган тартибда халқаро, шаҳарлараро ва маҳаллий йўлларда ташишда қўлланилади. А.т. авиация, денгиз ва дарё транспорти, шунингдек т.й. транспорти б-н узвий боғланган. А.т. унча узоқ бўлмаган масофалар учун фойдаланишда энг қулай транспорт тури ҳисобланади. Шу б-н бирга бошқа транспорт турларида ташиш ноқулай бўлган юклар, хусусан, тез бузиладиган маҳсулотларни узоқ, масофаларга тез ва қулай етказиб беришда ҳам кўп фойдаланилади.

А.т. 19-а. охирида пайдо бўлди, 20-а. нинг 20-й.ларидан қисқа масофаларга юк ва йўловчи ташишда т. й. ва дарё транспорти б-н рақобат қила бошлади. Автомобиль саноатининг ривожига қараб, тез суръатларда тараккий этди. Мамлакатлар автомобиль паркиннинг асосий қисми йирик ихтисослаштирилган юк ва йўловчи ташиш корхоналари ва бирлашмалари таркибига киради. Бу эса меҳнат унумдорлигини юқори суръатларда ўстириш

ва А.т. воситаларидан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Бозор иктисодиёти ривожланган мамлакатларда ташилган юкларнинг умумий ҳажмида А.т. ҳиссаси катта салмоққа эга. Буюк Британия, Франция, ГФР, Япония, Канада, Россияда А.т. тарақий этган. АҚШда юк автомобиль парки турли саноат ва савдо компаниялари, корхоналар ва айрим шахларга тегишли бўлиб, жами автотранспорт воситаларининг 10% умумий фойдаланишдаги юк ташиш компанияларига тўғри келади.

Ўзбекистонда А.Т. 20-а. бошларида пайдо бўлди, унга қадар от-улов асосий транспорт воситаси бўлган. Дастлабки автобус катнови 1906 й.да Фарғона — Марғилон маршрутида йўлга қўйилган. Тошкентда биринчи автобус 1909 й.дек. да қатнай бошлади, 1910 й. чет элларда ишлаб чиқарилган 8 та кичик ва 1 та 40 ўринли автобус ишлади.

1921 й.да А.т. ихтиёрида 40 енгил ва 15 юк автомобили ҳамда Тошкент автомобиль таъмирлаш устaxonаси бўлган. 30-й.ларда А.т. ривожланиши б-н қаттиқ қопламали йўллар қурилиши бошланди, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш корхоналари, кадрлар тайёрлайдиган ўқув юртлари очилди. 1939 й. 25 июлда Ўзбекистон Автомобиль транспорти халқ комиссарлиги ташкил этилди. 50-й.ларда автотранспортда юк ва йўловчилар ташиш ўсди. 60—80-й.ларда республикада автотранспорт воситаларининг тур таркиби кўпайди. 1991 й.га қадар Ўзбекистон халқ хўжалигида асосан Россия («ЗИЛ», «Москвич» — Москва ш.; «ГАЗ» юк ва «Волга» енгил автомобиллари — Нижний Новгород ш.; «КамАЗ» — Набережные Челни ш.; «Жигули» — Толятти ш.; «УАЗ» — Ульяновск ш.; «Урал» — Челябинск вил. Миасс ш.; «ПАЗ» — Павлово ш.), Украина («ЛАЗ» — Львов ш.; «КраЗ» — Кременчук ш.; «ЗАЗ» — Запорожье ш.), Белоруссия («МАЗ» — Минск ш.; «БелАЗ» — Жодино ш.), Грузия («КАЗ» — Кутаиси ш.) республикаларида ишлаб чиқарилган юк ва

енгил автомобиллари, автобуслари ишла- тилди. ЎзРнинг юк машиналари саройла- рида вазифасига қўра ихтисослаштирил- ган (ўт ўчириш, ун, пахта, дон, қурилиш материалларини ташиш, санитария ва б.) автомобиллар бор. Республикада халқ хўжалигининг саноат, к.х., қурилиш, сув хўжалиги, алоқа, савдо, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалиги, маданият, мудофаа ва б. тармоқларида ихтисослаш- тирилган йирик автотранспорт корхона- лари мавжуд. Улар вазифасига қўра умумий фойдаланилмайдиган ички ишлаб чиқариш А.т.га киради.

ЎЗР да йўловчилар ташишга мўлжалланган 14,7 минг автобус, 5 минг- дан кўпроқ енгил такси машиналари иш- лади. Республика бўйича 2892 автобус маршрутларида (жумладан 593 шаҳар, 1768 шаҳар агрофи, 532 шаҳарлараро, 142 халқаро) автобуслар қатнади. Автобуслар б-н ҳар куни 5 млн.га яқин йўловчи та- шилади, 27 автовокзал, 120 автостанция хизмат кўрсатади. Фақат шаҳарлардаги автобус маршрутларида турли маркадаги 3 мингга яқин автобус қатнади (1999). 1996 й.да ЎЗР да жами транспорт турла- ри юк оборотининг 28,9% А.т. хиссасига тўғри келди, юк обороти 8135,3 млн.ткм, ташилган юк 733,2 млн.т, 1т юк ташиш- нинг ўртача масофаси 10,1 км бўлди; автобусларда 22779 млн. йўловчи, енгил таксиларда 62,7 млн. йўловчи ташилди.

Ўзбекистон халқ хўжалиги тасарру- фида турли мақсадлардаги ва маркадаги 199,7 минг юк автомобиллари (унинг 55 мингдан ортиқроғи ўзи ағдарувчи), 35,4 минг автобуслар, 45,9 минг енгил ав- томиналлар хизмат кўрсатади (1995).

90-й.лар бошидан аҳолига енгил ав- томобиллардан ташқари юк автомобил- лари ҳамда автобусларни сотиб олишга рухсат берилиши натижасида шахсий автотранспорт сони ва тур таркибида ҳам жиддий ўсиш кузатилди. Республи- када фуқароларнинг мулки бўлган ва мамлакатда ҳамда чет элларда ишлаб чиқарилган 788,2 минг енгил, 16,9 минг юк автомобиллари, 2,6 минг автобуслар,

419,1 минг мототранспорт (мотоцикл, мотороллер ва б.) воситалари бор (1995). 1996 й.да Ўзбекистоннинг ҳар 1000 аҳолисига 43 та енгил автомобиль тўғри келди (улардан 39 таси шахсий фойдала- нишда).

Умумий фойдаланиладиган юк ва йўловчилар ташувчи А.т.нинг йирик кор- хоналари «Ўзавтотрано давлат-акциядор- лик корпорацияси (1993) таркибига кира- ди (республика юк автопаркиннинг 14%, автобус паркиннинг 46,8%; 1999).

Тармоқ корхоналари учун техник хо- димлар 12 мутахассислик бўйича Тош- кент автомобиль ва йўллар ин-ти (1972) да, Қўқон (1945), Нукус (1965), Бухоро (1969), Урганч (1981), Тошкент (1986) автомобиль ва йўллар техникумларида тайёрланади. Автомобиль транспорт- нинг назарий-амалий масалалари, илғор технология ва фан ютуқлари тарғиботи «Ўзбекистон автотранспорти» жур. (1993; рус тилида), «Ўзбекистон автомо- билчиси» (1990; ўзбек ва рус тилларида) газ.да ёритилади.

Бахтиёр Авазов.

АВТОМОБИЛЬ ХИЗМАТИ - қурул- аслаҳа, ёнилғи, озиқ-овқат ташиш учун мўлжалланган махсус хизмат тури. Жанг қилаётган қисмларга техникани ташиш ва ярадорларни эвакуация қилишда хиз- мат қилади. Ўз автотранспорти бўлмаган қўшинларни ҳам ташийди. А.х. авто- мобиль (автотранспорт) бўлинмалари ва қисмларидан иборат бўлиб. умумий армиянинг маълум қўшин тури тарки- бига кириши ёки алоҳида автомобиль қисмларидан ташкил топиши мум- кин. Баъзи армияларда А.х. транспорт қўшинлари деб ҳам аталади. Ўзбекистон А.х. бўлинмалари учун офицер кадрлар Самарқанд автомобилчи командир- муҳандислар олий-ҳарбий билим юртида тайёрланади.

АВТОМОФ ТУПРОҚ (юн. autos — ўзи ва morphé — кўриниш, шакл) — си- зот ва ер усти сувлари таъсирида ортиқча намланишга чалинмайдиган тупроқ. Суғорма дехкончилик минтақаларида

сизот сувларининг сатҳи ер юзасидан 5 м ва ундан чуқурликда жойлашган бўлса, бундай тупроқлар А.т. хисобланади. Чўл зонасидаги сур-қўнғир тупроқлар, кумли ва кумок чўл тупроқлар, тақирсимон ва тақир тупроқлар; суғориладиган зоналарда эса оч тусли, типик (оддий) ва тўқ тусли бўз тупроқлар А.т. бўлиши мумкин. А.т. тушунчаси таснифий аҳамиятга эга бўлмасада, бундай тупроқлардан деҳқончиликда фойдаланиш тарзини аниқлаш, агрогидромелиоратив тадбирларни, айниқса, суғориш режимини тўғри танлашда муҳим аҳамиятга эга. А.т.нинг суғориш режими ярим гидроморф ва гидроморф тупроқлардан фарқ қилиб, одатда ювилмайдиган типда бўлади ва бунда суғориш тупроқнинг фақат юқори 70 — 100 см қатламинигина (илдизлар энг кўп тарқаладиган қатлам) намлашга мўлжалланади. Бироқ А.т. да етиштириладиган маданий ўсимликларни тез-тез суғоришга тўғри келади. А.т.ни ирригация мақсадида ўзлаштиришда коллектор-дренаж шохобчалари қуришнинг ҳожати йўқ. А.т.да гидроморф тупроқларга қараганда гумус микдори камроқ, лекин ўсимлик учун фойдали гумин кислотаси мавжуд. Шу сабабли А.т. деҳқончилик нуқгаи назаридан гидроморф тупроқлардан устун туради.

АВТОМОТРИСА — инки ёнув двигател б-н таъминланган ўзиюар т.й. вагони. Тез бузиладиган ва қимматбаҳо юқлар, почта ташилади. А. га битта ёки иккита вагон улаш мумкин. Тўрт ўқли А. иккита вагондан иборат бўлади. Биринчи вагонда уч бўлим: машина бўлими, кж бўлими ва буфет ҳамда йўловчилар бўлими бор. Қўш эшикли иккинчи вагон фақат йўловчилар учун мослаштирилган.

АВТОНОМ НЕРВ СИСТЕМАСИ - нерв системасининг бир бўлими (қ. Вегетатив нерв системаси).

АВТОНОМИЯ (юн. autos — ўзини, nomos — қонун) — қ. Мухторият.

АВТОНОМОВ Анатолий Иванович (1898.24.2, Иваново-Вознесенск — 1968. 27.4, Тошкент) — селекциячи

олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1952), проф. (1955), Ўзбекистода хизмат кўрсатган фан арбоби (1944). Иваново политехника ин-ти тугатган (1925). Туркистон селекция ст-яси филиали мудирини (Байрамали ш., 1925 — 30). Бутуниттифок пахтачилик ин-тининг Марказий селекция ст-ясида сектор мудирини (1930 — 55), Тошкент Қишлоқ хўжалиги ин-ти пахтачилик кафедраси мудирини (1946 - 68). А. 35-1, 35-2 ингичка толали ғўза навлари, Си-Айленд типидаги навлар муаллифи, ёввойи перу ғўзасидан фойдаланиб, фузариоз вилтга чидамли, кўсақлари йирик ингичка толали ғўза навлари селекцияси усулиятини ишлаб чиққан ва шу асосда бир қанча ғўза навларини яратган.

Ас: Селекция тонковолокнистых сортов хлопчатника в Узбекистане, Т., 1973.

АВТОПИЛОТ (авто ... ва франц. Pilote — учувчи) — учини аппаратлари (самолёт, вертолёт, снаряд ва б.)ни автоматик тарзда (учувчи иштирокисиз) бошқариш механизми. А. схемасини К. Э. Циолковский тузган (1898). Парижда 1914 и. ўтказилган Халқаро кўргазмада А. бошқарган самолёт биринчи марта намойиш қилинган. Дастлаб, А. самолёт рулларини учувчи иштирокисиз бошқариш учунгина хизмат қилди. Кейинчалик А. такомиллаштирилиб самолётнинг белгиланган учини режимини бирдек тутиб турадиган ёки учини режимини йўналиш, оғиш ва баландликка қараб ўзгартирадиган пухта тизим яратилди. А.нинг янада такомиллаштирилиши натижасида самолёт рулларини ва двигателларини бошқаришни автоматлаштирувчи тизим барпо қилинди. Бундай А.лар самолётни экипажсиз учуриш ва уни радио орқали бошқаришга имкон беради. А. ракеталар ва самолёт-снарядларга, Ернинг сунъий йўлдошлари ва б.га ҳам ўрнатилади.

АВТОПОЛИПЛОИДИЯ, аутополиплоидия (авто ... ва полиплоидия) — бир турга мансуб ўсимликлар, камданкам ҳолларда ҳайвонлар ҳужайраларида хромосомалар тўплами сонининг бир

неча марта кўпайишидан иборат ирсий ўзгариш. А. ўсимликлар ва ҳайвонлар онтогенезида, шунингдек ўсимликлар филогенезида, ҳайвонлар партеногенезида муҳим аҳамият касб этади. Сунъий йўл б-н (юқори т-ра, нурлантириш, кимёвий бирикмалар таъсирида) пайдо қилинган А. орқали гречиха, жавдари, қанд лавлаги ва б.нинг янги навлари олинган.

АВТОПОРТРЕТ (юн. autos — ўз, франц. portrait — тасвир) — портрет тури. А.да расом ёки ҳайкалтарош ўзини ўзи тасвирлайди. Одатда А. устида ишлаётганда муаллиф кўзгу ёки бир нечта кўзгулардан фойдаланади, асарда ўз шахсияти (образи)ни кўрсатади, ўз табиатини, ички дунёсини, ижодий фалсафасини ифодалайди. А. қадимдан мавжуд бўлиб, антик давр, ўрта аср, айниқса, Уйғониш даврида кенг ривожланган. А. инсон руҳияти, маънавий дунёсини очиб беришга интилиш кучайган даврларда кўплаб яратилган. Уйғониш даври санъаткорлари: Рафаэль, Леонардо да Винчи, Рембрандт, Дюрер, Ван Дейк, Брюлловларнинг А.лари машҳурдир. Ўзбекистон тасвирий санъатида А. 20-а.нинг 20 — 30-й.ларидан кенг тарқала бошлади. Расомлардан А. Волков, А. Сиддикий, Б. Ҳамдамип ва б. ҳам А. яратган. Айниқса А. Абдулжаев ижодида А. муҳим ўрин эгаллайди.

АВТОРАДИОГРАФИЯ, ауторадиография, радиоавтография — бирор объектда радиоактив моддаларнинг қандай тақсимланишини ўрганиш усули. А.да текшириладиган объект юзига радиоактив моддаларнинг нурларини сезадиган фотоэмульсия берилади; объектдаги радиоактив моддалар доим нур чиқариб тургани учун фотоэмульсияни қорайтиради, гўё ўзини-ўзи суратга туширади (усулнинг номи ҳам шундан). Объектга фотоэмульсия беришнинг бир неча йўли бор: фото-эмульсияни суюлтириб, намуна юзига қуйиш ёки намуна сиртини силлиқлаб, унга фотопластинка бостириб қўйиш мумкин. Радиоактив моддаларнинг қандай тақсимлангани

тўғрисида бир фикрга келиш учун фотоэмульсиянинг қанчалик қорайгани эталонга солиштириб кўрилади ёки фотоэмульсияга тушган нур излари оптик, электрон микроскопларда саналади. Радиоактив моддаларнинг намунада тақсимланишини кўрсатадиган фотографик тасвир автордиограмма ёки радиоавтограмма деб аталади. А. физика ва техникада, биол. ва тиббиётда кенг қўлланилади. А. усули ҳар хил рудаларда радиоактив элементлар бор-йўқлигини, тоғ жинслари, металл қотишмаларида бу элементлар қандай тақсимланишини, табиий радиоактив элементларнинг тана тўқималарида қандай тарқалишини билиб олишга ёрдам беради. Радиоактив изотоплар б-н нишонланган бирикмаларни организмга юбориш ва тўқима ҳамда хужайраларни кейин А. усули б-н текшириш тегишли жараёнларнинг қайси хужайралар ёки хужайра тузилмаларида бўлиб ўтишини, бирор хил моддаларнинг қандай тузилмаларга жо бўлишини аниқлашга имкон беради ва ҳ.к. (қ. Радиография).

АВТОРАЛЛИ (авто ... ва инг. rally — йиғин) — автомобиль спорти бўйича комплекс мусобақалар. Бунда муайян йўналиш бўйича белгиланган ҳаракат жадвалига аниқ риюя қилинади. Иштирокчиларнинг асосий вазифаси — вақт назорати жойларига фурсатида етиб келиши; кечикканлик ёки барвақт етиб келганлик учун жарима ҳоллари (очколар) ёзилади. А.да кўшимча синовлар — шоссе, ипподром йўлкалари бўйлаб пойғалар, тик қияликни босиб ўтиш, фигурали ҳайдаш кабилар киритилиши мумкин.

АВТОРЕФЕРАТ (авто ... ва реферат сўзларидан), илмий асар ёки тадқиқотнинг муаллиф томонидан тайёрланган қисқача мазмуни баёни (мас, диссертация А.и).

АВТОРИТАРИЗМ (лот. auctoritas — ҳокимият) — давлатни идора қилиш усули. А.да сиёсий ҳокимият ҳукмдор шахснинг ёки етакчининг сиёсий иродаси ва қарорлари асосида амалга оширилади.

АВТОСАЛОН— автомобиллар янги моделлари намоёиш этиладиган ва сотиладиган кўргазма (ёки унинг бир бўлими). Ўзбекистонда А.лар асосан 1994 й.дан бошлаб очила бошлаган. А.ларнинг асосий қисми Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмаси («Ўзавтосаноат») ва маиший хизмат тизимидаги «Ўзавтотеххизмат» акциядорлик жамиятининг вилоятлардаги худудий бўлинмаларига қарайди. 1999 й.да Ўзбекистонда 77 А. ишлади. Тошкент ш. да 16 А. ишлаб турибди.

А.ларда Асака автомобиль 3-дида ишлаб чиқарилган «Нексия», «Дамас» ва «Тико»автомобиллари, шунингдек, «Фиат» (Италия), «Шевролет», «Кадиллак», «Крайслер» (АҚШ), «Картал», «Даган», «Ивеко», «Карсон» (Туркия) сингари хорижда ишлаб чиқарилган энгил автомобиллар, автобуслар, уларнинг эҳтиёт қисмлари ва б. ҳам намоёиш қилинади. Айрим А.ларда сотувга чиқарилган автомобилларни сотув олди кўригини ўтказиш, қисмларини сотишга буюртма қабул қилиш, сервис ва сотув олди хизматлари йўлга қўйилган.

Бахтиёр Авазов.

АВТОСПОРАЛАР (авто ... ва спора) — айрим яшил сувўтларда хужайра ичида оддий бўлиниш йўли б-н пайдо бўлган ёш хужайралар (ҳаракатчан споралар). А.она хужайра ичида бир неча дона ҳосил бўлиб, расмана етилади. А.нинг колония бўлиб яшайдиган турлари она хужайра ичидаёқ янги колонияга айланади. Она хужайра ёрилгач мустақил яшай бошлайди. А.сирти целлюлоза пўст б-н қопланган.

АВТОТЕБРАНИШЛАР - бирор тизимда ташқи таъсир иштирокисиз юзага келадиган сўнмас тебранишлар. Бунда тебранишлар амплитудаси ва даври шу тизимнинг ўз хусусиятлари б-н аниқланади. А.шу хусусияти б-н амплитудаси ва даври ташқи таъсирга боғлиқ бўлган мажбурий тебранишлардан фарқ қилади. А.вужудга келадиган тизимлар автотебранма тизимлар дейилади. Кўпчилик ҳолларда

автотебранма тизимлар 3 асосий элемент: тебранма тизим, тебранишларни сўндирмаслик учун энергия манбаи ва манбадан тебранма тизимга энергия узатилишини бошқарувчи қурилмадан ташкил топади. Мас, соатларда бу 3 элемент — маятник, сиқилган спирал пружина ва анкерли механизмдир. А.га спирал пружина энергияси ёки кўтарилган юк энергияси ҳисобига ишлайдиган соатлар маятнигининг тебраниши, лампали генератордаги электр токи тебранишлари ва б. мисол бўла олади.

АВТОТИПИЯ (авто ... ва юн. tipos -нусха, колип) — 1) рангли тасвирларнинг ҳамма тусини аслидай чоп этиш учун фотомеханик йўл б-н махсус босма колип (клише) тайёрлаш усули. А.да оригинал растр деб аталувчи тур (шиша пластикаларга туширилган қора катаклар) орқали суратга олинади. Оригиналнинг энг очиқ рангли еридан акс этган нурлар растр катакларидан ўтиб, негативда энг катта нукталар, қора (тўқ) еридан акс этган нурлар эса энг кичик нукталар ҳосил қилади. Бошқа ерлардан қайтган нурлар оч-тўқлигига қараб негативда турли катталикдаги нукталар шаклида акс этади. Бундай негативдан тайёрланган клишеда ҳам, ундан фойдаланиб босилган нусхада ҳам тасвир сон-саноксиз нукталардан иборат бўлади. Аммо кўз нукталар орасидаги бўшлиқни илгамайди, нукталар яхлит бўлиб туюлади. Нукталарнинг зичроқ жойлари тўқроқ, сийрақроқ жойлари очроқ бўлиб кўринади. А.дан фотосурат, калам ёки бўёқда чизилган расм ва ҳ.к.ни чоп этишда фойдаланилади;

2) растрли клишедан олинган нусха.

АВТОТОМИЯ, аутогония (авто... ва юн. tome — кесиб ташлаш) — бир қанча ҳайвонларда купли қўзғалиш таъсирида, мас, йиртқич ҳайвон чангалига тушиб қолганида оёқлари, думи ёки танасининг бошқа қисмларнинг беихтиёр узиб ташлаши. А.кўпчилик умуртқасиз ҳайвонлар учун хос: айрим гидрид полиплар ва актиниялар — пайпаслагичларини, немертинлар ва ҳалқали чувалчан-

глар — танасининг кейинги қисмини, нинатерилилар — нурларини, моллюскалар — сифонларини, қисқичбақасимонлар — қисқичлари ва оёқларини узиб ташлайди. Умуртқалилар орасида А. химоя реакцияси бўлиб, нерв системасининг рефлекторлик жараёни ҳисобланади. Мас, калтакесакларда А. думининг кўндаланг тоғай пластинка жойлашган қисмидаги мускулларнинг кучли ва тез қисқариши туфайли узиб ташланишидан иборат. А. да одатда тананинг узиб ташланган қисми қайта тикланади (қ. Регенерация).

АВТОТРАНСФОРМАТОР - трансформаторларнинг бир тури. Чулғамлари бир-бирига гальваник тарзда туташтирилган бўлади. Оддий трансформаторлар каби, бир фазали ва кўп фазали, кучайтирувчи ва пасайтирувчи хиллари бор. А.лар реле химояси ва лаб. ишларида, радио ва телевидение занжирларида кенг қўлланилади.

АВТОТРОПИЗМ (авто ... ва юн. tropos - ҳаракат, бурилиш) — бирор ташқи омил таъсирида букилиб қолган ўсимлик органларининг олдинги ҳолатини тиклаб олиш хусусияти. Мас, бошоқли ўсимликларнинг ёмғир таъсирида ётиб қолгандан кейин яна бошоғини тиклаб олиши (қ. Тропизм). **АВТОТРОФЛАР**, автотроф организмлар (юн. autos — ўзи, trophe — озиқ, озиқланиш) — фотосинтез, фоторедукция ва хемосинтез жараёнлари туфайли ноорганик моддалардан ўз ҳаёти учун зарур органик моддалар тайёрлаб олиш қобилятига эга организмлар. А. га деярли ҳамма юксак ўсимликлар (паразит ва сапрофит ўсимликлардан ташқари), барча сувўтлар ва айрим бактериялар киради. Фотосинтетик ўсимликларнинг хлорофилл пигментини сақлаш ва яшил тусли бўлиши уларга хос белгидир. Улар карбонат кислоталар, сув ва минерал элементлардан органик моддаларни синтез қилишда Куёш энергиясидан фойдаланади. Водород манбаи сифатида унинг турли хил бирикмалари (водород сульфид, углеводородлар ва б.)дан фойдаланадиган айрим бактериялар (тўқ қизил бакте-

риялар, яшил олтингурут бактериялар, тўқ қизил олтингурутмас бактериялар) фотосинтез жараёни — фоторедукцияда иштирок этади. Автотроф бактериялар, яъни хемосинтетиклар айрим кимёвий реакцияларда юзага келган энергиядан фойдаланиб, минерал бирикмалардан органик моддалар синтез қилади (хемосинтез). Буларга темир бактериялар киради; айниқса ўз ҳаёт фаолияти б-н тупроқ ҳосилдорлиги учун қатта аҳамиятга эга бўлган нитрификация жараёнини таъминлайдиган нитрификацияловчи бактериялар муҳим ўринни эгаллайди (яна қ. Гетеротроф организмлар).

АВТОУЛАГИЧ — т.й. состави (локомотивлар, вагонлар ва х.к.)ни одам иштирокисиз улайдиган мослама. А. ҳаракатланувчи составларнинг бири-бирига яқинлашиш ёки урилиш кучи таъсирида уларни ўз-ўзидан улайди. Вагонларни бир-биридан ажратишда эса одам иштирок этади: ажратиш мосламасини ишга туширади. А. дан фойдаланиш туфайли вагонларни улаш, манёвр ишлари тезлашади.

АВТОФАЗАЛАШ — циклик тезлатгичларда қатта энергияли зарядланган зарралар дастасининг орбитада турғунлигини таъминлаш учун зарралар гуруҳининг ўртча айланиш частотасини тезлаштирувчи ўзгарувчан электр майдон частотасига автоматик тарзда тенглаштириб туриш. А. принципини 1944 й.да рус физиги В. И. Векслер ва мустақил равишда 1945 й.да америкалик олим Э. Макмиллан таклиф этган. А. асосида тезлатгичларнинг қуйидаги асосий турлари: синхротрон ва микротрон — электронлар тезлатгичи, фазатрон (синхроциклотрон) ва синхрофазатрон — протонлар тезлатгичи ишлаб чиқилган. Жуда қатта (юзлаб МэВ ва ундан юқори) энергияда ишлайдиган барча циклик тезлатгичлар А. асосида лойиҳаланган.

АВТОХОРИЯ (авто ... ва юн. choreo — суриламан) — ўз-ўзидан тарқалиш; мева, уруғларнинг ташқи омиллар таъсиридан ўз-ўзидан тўкилиши, сочилиши

ва тарқалиши. А. турли шаклда содир бўлади: яхши пишган мевадан уруғнинг фаол тўкилиши (механохория); меванинг тупрокни ёриб чиқиши (геокарция); мева ва уруғларнинг бирор оғирлик кучи таъсирида тўкилиши (барохория).

АВТОХТОН (юн. autochthon — маҳаллий, шу жойга хос) (геол.) — тектоник қопламлар ҳосил бўлишида деярли силжимай ўз жойида қолган бурмали тузилмалар (аллохтоннинг акси). Устини қоплаган жинслар билан бир хил ёшда бўлса ҳам ўзаро кескин фарқ қилади.

АВТОХТОНЛАР (юн. autochthones — маҳаллий, жайдари), аборигенлар — бир жойда эволюция жараёнида пайдо бўлган маҳаллий организмлар. А. пайдо бўлган жойни улар келиб чиққан марказ ёки макон дейилади. А. тур, кенжа тур, туркум ёки уруғ каби таксономик бирликлардан иборат бўлиши мумкин. Организмнинг бир тизимдаги даражаси қанчалик қуйи ва ареали тор бўлса, унинг автохтон эканлигига ва замонавий ареали унинг макони эканлигига шунчалик кўп ишонч ҳосил бўлади. Ҳайвонлардан тароқбармоқ, кўшоёқ ва суғур, ўсимликлардан дармана, товсағиз Марказий Осиё учун А. дир. А. б-н эндемик тушунчаси, кўпинча, бир келиши мумкин. Мас, Каспий тюлени Каспий денгизи учун ҳам эндемик, ҳам автохтондир.

АВТОЧАНА — қорда юрадиган автомобиль. А.нинг етакчи қисми гусеницали қилиб тайёрланади, олд қисмига бошқариладиган ғилдираклар ёки чанғилар ўрнатилади.

АВТОШТУРМАН — мустақил аэронавигация қурилмаси. А. самолёт йўлини харитага чизиб боради. Самолётнинг учиб йўналишини махсус тизимли дистанцион компас кўрсатиб туради. Самолётнинг ҳавога нисбатан тезлиги ҳақиқий ҳаво кўрсаткичидан қайд қилувчи мосламага узатилади. Шамолнинг йўналиши ва тезлигига оид тузатма киритилса, А. самолётнинг йўлини ерга нисбатан, тузатма киритилмаса, ҳавога нисбатан қайд

қилиб боради ёки кўрсатади.

АВТОЭЛЕКТРОН ПРОЕКТОР, автоэлектрон микроскоп, электрон проектор — автоэлектрон эмиссия асосида тасвир берувчи асбоб. Катоднинг сирти кичиклиги (радиуси 10~4 — 10~5 см) туйфайли унинг сиртида жуда катта ($E > 106$ В/см) электр майдон кучланганлиги ҳосил бўлади, натижада проекториинг люминафор қрпланган экранда катоднинг ўн ва юз минг марта катталашган чиқиш иши бўйича тасвирини кузатиш мумкин. А.п. да ҳар хил сиртлардан электронларнинг чиқиш фарқлари ва унинг катталиги аниқлаиади, катод сиртидаги адсорбция, диффузия, миграция каби жараёнлар, қаттиқ жисм сирти тузилиши ва унинг физик кўрсаткичлари ўрганилади.

АВТОЭЛЕКТРОН ЭМИССИЯ (туннель, совук эмиссия), металллар ва яримўтказгичларда кучли электр майдони ($E > 106$ — 107 В/см) таъсиридаги электрон эмиссия. А. э. электронларнинг металл вакуум (ёки бошқа муҳит) чегарасидаги потенциал тўсиқдан туннель орқали ўтиши натижасидир. Кучли электр майдони бу тўсиқнинг баландлиги ва қалинлигини камайтиради. Металларда А.э. ток зичлиги j Фаулер—Нордхейм қонуни б-н аниқланади; Катта А. э. токи олиш учун катод сиртида кўплаб игнасимон учлар ҳосил қилинади. Одатда, кучланганлиги $E > 106$ В/см бўлган майдон ҳосил қилиш анча қийинлиги сабабли, А.э. ни кузатиш учун сирт эгрилиги катта бўлган кичик ўлчамли (микроннинг бир неча улушида) игнасимон катоддан (мас, автоэлектрон проектораг) фойдаланилади. А.э. совук катодли ҳар хил асбоб ва қурилмаларда қўлланилади. Мас, симобли ўзгарувчан ток (бир неча ўн кА) тўғрилагичларида, кучли ток коммутатори (ингитрон)да, интенсив импульсли рентген ва юқори частотали нурланишлар олиш ва х.к.да.

АВТОЭЛЕКТРОНИКА — машинасозликка оид электроника билимлари ва воситалари мажмуи. А. автомобиль двигателларининг ўт олдириш микроэлек-

трон тизимлари, бошқарувни компьютерлаштириш электрон қурилмалари, йўловчилар учун турли қулайликлар яратувчи электрон тизимлар ва б. автоматик қурилмаларни яратиш б-н боғлиқ и.т.-лойиҳалаш ишларини ўз ичига олади. А. қурилмалари ишлаб чиқариладиган автомобилларнинг сифати, пухталиги ва б. иқтисодий кўрсаткичларини яхшилайди. Кейинги вақтларда янги микроэлектрон интеграл схемалар асосида такомиллашган А. қурилмалари яратилди. Автомобилсозликда микроэлектрониканинг аҳамияти ошиб бормоқда. Айниқса, экология муаммоларини ҳал этишда, автомобилларни ишлатиш хавф-феизлигини таъминлашда, уларга хизмат кўрсатишни янада қулайлаштириш ва б. муаммоларни ҳал этишда микроэлектрониканинг ўрни анча юқорилашди. Автомобилларни автоматик бошқаришда, уларнинг иш режимлари параметрларини назорат қилиб туришда, турли датчиклар ёрдамида олинаётган ахборотларни тўплаш ва уларга ишлов беришда, трансмиссияни бошқариш тизимида, двигателни бошқариш-тўхтатиш тизимида махсус датчик, интеграл қурилмалар ва микропроцессорли микросхемалар қўлланилмоқда. Истикболда тузилиши жиҳатидан бир бутун бўлган датчиклар ва микроэлектрон функционал қурилмалар тизими А.нинг ривожланишини тезлаштиради ва қўлланиш соҳаларини янада кенгайтиради.

АВТОЮКЛАГИЧ — автомобиль ва вагонларга юк ортиш ва тушириш, омборларда юкни тахлаш, саноат корхоналарида бир цехдан иккинчи цехга юк ташиш учун ишлатиладиган машина. Юкни ташиш ва уни кўтариш учун А.ларда очилиб-ёпилувчи қамрагич бўлади, А.нинг қамрагичи хаскашга ўхшатиб ишланган, гидравлик ёки механик мослама ёрдамида кўтариб-туширилади. Сочилувчан ёки бўлак-бўлак юкларни ташиш учун универсал А.ларнинг қамрагичи стрела ва ковш (чўмич) б-н алмаштирилади. А. ёрдамида 3 — 5 т юкни ортиш,

тушириш ёки тахлаш мумкин.

АВУАРЛАР (франц. avoir — мулк) — 1) банкнинг тўловлар тўланадиган ва мажбуриятлар қопланадиган маблағлари (чек, вексель, пул ўтказмалари, аккредитивлар, қимматбаҳо қоғозлар, олтин, чет эл валютасидаги пул воситалари); 2) банкларнинг хорижий мамлакат банкларида сақланаётган чет эл валютасидаги маблағлари. Бундай маблағлар одатда хорижий А. деб аталади ва маблағ жойлаштирилган мамлакат юрисдикциясига бўйсунади; 3) хусусий шахс ва ташкилотларнинг банклардаги омонатлари.

АВУНКУЛАТ (лот. avunculus — тоға) — ибтидоий жамиятда тоға ва жиянлар ўртасидаги қавм-қариндошлик муносабатлари. Патриархат даврида фарзандларнинг она уруғи б-н қариндошлик алоқалари сақланган. А.га биноан тоға ўз жиянининг энг яқин ҳимоячиси, жиянлар эса ўз тоғасининг ёрдамчилари ҳисобланган. Жиян ўз тоғасининг мулкига ворис бўлиши ёки ўз мулкни унга мерос қилдириши мумкин бўлган. Тоға ўз жиянини уйлантириш ёки эрга беришда муҳим роль ўйнаган. А.нинг айрим кўринишлари бизгача етиб келган. Ўзбекистоннинг баъзи жойларида (қипчоқ-ўзбекларда) шундай ҳоллар учрайди.

АВУРСАК — шойи ва атлас тўқувчилар корхонасининг ипак пишитиш бўлимидаги чоридор ва тегирмонта уланган тахтача (уз. 2 м). А. нинг учидаги мих тегирмон тирноғи (тешиги) га солинади. Тегирмон айланса, А. ҳам ҳаракатланади ва дугдондан келган ипакни чорига ўрайди. Чорига бир қатор ипак тўлса, А. михи бошқа тешикка солинади ва ипак чорининг юзига катак (тўр) шақлида уралади.

АВУРТА (туркийча) — ота-онасидан етим қолган гўдакларни боқиб, тарбиялаб вояга етказувчи аёл, энага. А. 11 — 14-а.ларга оид эски туркий ёзма обидаларида, хусусан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носируддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарларида қайд

этилган.

АВФИЙ БУХОРИЙ, Муҳаммад Авфий, Нуриддин Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Усмон Бухорий (1172/77, Бухоро — 1233, Ҳиндистон) — адабиётшунос, таржимон. Шарқ адабиётида тазкирачилик асосчиларидан. Бухородаги мадрасада ўқиган. 1201 й. Бухорода илек (ҳоким) саройида котиблик қилган. Хоразм, Хуроросон шаҳарлари — Нишопур, Туе, Ҳирот, Марвга саёҳат қилган, Нажмиддин Кубро, Шайх Маждиддин Баг-додий каби олимлар б-н мулоқотда бўлган. 1219 й.да Бухорога қайтган. Мўғул истилоси даврида Ҳиндистонга кетиб, умрининг охиригача ўша ерда яшаган. «Лубоб ул-албоб» («Мағизларнинг мағзи») тазкирасини яратган (1222—23). 12 бобдан иборат мазкур тазкира мўғул истилосидан аввалги адабиёт ва маданият арбоблари ҳақида ягона манба саналади. 1223 й.да Крзи Муҳсин Таннуҳий (Ю-а.)нинг «Ал-фараж» («Шодлик») асарини арабчадан форсчага таржима қилган. А. Б.нинг иккинчи йирик асари «Жавомеъ ул-ҳикоёт ва лавомеъ ул-ривоёт» («Ҳикоятлар тўплами ва ривоятлар жиноси», 1228) да турли фанларга оид илмий лавҳалар, бахслар ва хулосалар ҳикоя ва ривоят тарзида содда баён қилинган. Асар Шарқда кенг тарқалган, айрим ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Нодир ҳикоялар, Т., 1977; Ҳикоялар ва ривоятлар, Т., 1983.

АГА, Америка қурбақаси, гов-қурбақа (*Bufo marinus*) — сувда ва қуруқликда яшовчилар синфи — думсизлар туркумига мансуб энг йирик қурбақа. Танасининг уз. 25 см дан ортқ, эни 12 см га яқин. Териси кўнгир ёки кулранг тусда, қора доғлари бор, корин томони оқиш. Жан. ва Марказий Америкада ҳамда Антил о.ларида тарқалган. А. кундузи пана жойда яшириниб ётади, кечкурун ва тунда ов қилади. Ҳашаротлар, моллюскалар, чувалчанглар ва айрим майда умуртқали ҳайвонлар б-н озикланади.

АГА БУРЯТЛАРИ МУХТОР ОКРУГИ - РФнинг Чита вилояти таркибидаги

мухтор округ. 1937 й. 26 сент.да ташкил этилган. Майд. 19 минг км². Аҳолиси 79 минг киши (1993). Округ таркибида 3 маъмурий туман, 4 шаҳарча бор. Маъмурий маркази — Агинское шаҳарчаси.

Табиати. А. Б.м.о. Шарқий Байкал-лортининг жан.да. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа параллел ҳолда Черский, Даурия, Могойтуй (округнинг энг баланд нуктаси — Алханай чўққиси, 1663 м) тизмалари чўзилган. Жан.да 700 — 800 м баландликдаги Онон бўйи текислиги бор. Иқлими кескин континентал, мўътадил. Ёз иссиқ, июлнинг ўртача т-раси ғарбда 16°, жан.-шарқда 18°. Қиш совуқ, булутсиз кунлар кўп, қор кам, янв.нинг ўртача т-раси — 22° дан — 24° гача. Йилига жан.-шарқда 300 мм лан ғарбда 400 мм гача ёгин ёғади. Баҳор ва ёзнинг бошларида ёгингарчилик бўлмайди. Қор қоплами 3 — 6 см. Вегетация даври ғарбида 90 кундан 150 кунгача. Дарёлари камсув. Округнинг жан. ва шарқий чегарасидан Онон дарёси, ўзидан эса Ононнинг Илея ва Ага ирмоқлари оқиб ўтади. Жан. да кичик кўллар бор. Ғарбидаги тоғларда подзолашган ва кулранг тупроқлар, текисликларда карбонатли каштан ва қоратупроқлар тарқалган. Пасттексикларда дашт ўсимликлари ўсади. Округ худудининг 30% ўрмон.

Аҳолиси. А. Б.м.о.нинг асосий аҳолиси бурятлар ва руслар; шунингдек украинлар, татарлар ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 33%. Аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км² га 4,2 киши.

Хўжалигида қ.х. муҳим роль ўйнайди. Округ худудининг 2Ғ5 қисми дашт яйловлари ва пичанзорлардан иборат. Қ.х.да майин жунли яйлов қўйчилиги, гўшт-сут чорвачилиги, йилкичилик (округнинг жан.-шарқида) ривожланган. Ғалла экинларидан буғдой, сули, арпа ва ем-хашак экинлари экилади.

Саноати асосан маҳаллий қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайди. Орёл кон-бойитиш к-ти ва Агинское ёғ з-ди бор. Ўрмон саноати Ара, Иля, Дульдурга, Агинскоеда ривожланган.

Округнинг шарқий қисмини т.й. кесиб ўтган. Аргалей, Агинское, Могой-туй ва Цугол орқали автомобиль йўли ўтади. Округнинг ғарбий қисмида Дарасун — Дульдурга — Хапчеранга автомобиль йўли бор.

АГАВА (Agave) — чучмомадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Ватани — Ўрта ва Жан. Америка. 300 дан ортиқ, тури Мексика ва унга ёндош улкаларда ёввойи ҳолда ўсади. Европа ва Осиёда (хусусан, Ўрта Осиё, Қрим ва Кавказда) ҳам экилади. Пояси қисқа, қуйи қисмида узун ва қалин (суккулент) ёпирма барглар жойлашган. А. монокарп ўсимлик, яъни бутун ҳаёти давомида фақат бир марта (6 — 15 й.да, оранжереяларда эса 20 — 30 й.дан кейин) гуллаб, узун (12м гача) генератив поя чиқаради, унда 17 мингга қадар гул бўлади. Гуллари уруглаб бўлгандан сўнг А. қуриydi. А. асосан манзарали ўсимлик сифатида экилади.

АГАДИР — Марокашдаги шаҳар, Атлантика океани соҳилидаги порт. Агадир провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 700 минг кишидан ортиқ. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Балиқ консерва ва цемент и.ч. ва б. корхоналари бор. Денгиз бўйи туризми ва истироҳат маркази. Шаҳарга 16-а.да асос солинган. А. 1911 й.ги халқаро низо — Марокашда Германия б-н Франциянинг рақобати туфайли келиб чиққан воқеалар б-н машҳур. 1960 й. зилзилада шаҳар қаттиқ шикастланган.

АГАЛАКТИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси, gale — сут) — эмизикли аёл кўкрагида сут бўлмайд қолиши. А. асосан сут безларининг етарли ривожланмаганлиги ва организмда ички секреция безлари функциясининг бузилиши, мас, жинсий безлар ва гипофиздан чиқадиган гормонлар ўртасидаги мувозанатнинг йўқолиши, баъзи аъзоларнинг касалланиши натижасида келиб чиқади. Нотўғри овқатланиш, кучли ҳаяжон, қўрқув ва асабийланиш ҳам А.га сабаб бўлиши мумкин. Умуман, А. Камроқ учрайди,

кўпроқ гипогалактия, яъни сут камайиб қолиш ҳодисаси рўй беради. А.ни даволаш учун сут безини массаж қилиш (укалаш), ўз вақтида ва бекаму кўст овқатланиш, тиникиб ухлаш ва дам олиш лозим. Бу ёрдам бермаса, врач тавсияси б-н болани бошқа аёлга эмиздириш ёки гўдаклар учун мўлжалланган сутли овқатлар б-н боқиш тавсия этилади.

АГАЛЬМАТОЛИТ, қолиптош (юн. agalma — безак, ҳайкал ва lithos — тош) — 1) пиррофиллит ёки талькининг яширин кристалли агрегати; 2) каолинит-диккитнинг майда тангачасимон агрегатидан тузилган тоғ жинси. Диккит қатламчалари аралашган бўлади. Ранги оқ, оқ-сарғиш, сарғиш-зангори. Пиррофиллит — ағальматолит, гидротермал минераллар гуруҳига кириб, кўпинча кварцитлар ичида учрайди. А.ни ишлаш осон бўлганидан қадимдан ҳар хил ҳайкал, кулдон, қолип, мундштук ва б. буюмлар ясалади, шунингдек саноатда ўтга чидамли материал сифатида, асбобсозлик ва электротехникада фойдаланилади. А. Ўзбекистондаги Оқтош, Чатқол ва Қурама тоғларида учрайди.

АГАМАЛАР (Agama) — агамасимонлар оиласига мансуб калтакесаклар уруғи. Танаси ясси, боши учбурчак шаклда, думи цилиндрсимон ёки икки ёндан бир оз сиқилган. Танаси хилма-хил рангда, айниқса эркаклари ранг-баранг бўлади. А.нинг 70 га яқин тури маълум. Африка, Жан.-Ғарбий ва Марказий Осиёнинг очик дашт, чўл ва тошлоқ тоғли худудларида тарқалган. Айрим турлари Жан.-Шарқий Европада ҳам учрайди. Ўзбекистоннинг дарё водийлари ва чўлларида чўл агамаси, яъни кункарғар (Agama sangvinolenta), тоғли худудларида Туркистон агамаси, яъни тошқалтакесак (Agama lohmanni), Кавказ агамаси (Agama caucasia), Ҳимолай агамаси (Agama nimalayana), Павловский агамаси (Agama rawlowskii) тарқалган. А. ҳар хил ҳашаротлар, ўргимчаксимонлар, кўпоёклилар ва майда калтакесаклар, шунингдек яшил ўсимликларнинг гули,

барглари ва меваси б-н озиқланади.

АГАМАСИМОНЛАР (Agamidae)

-калтакесаклар кенжа туркуми тангачалилар туркумига мансуб судралиб юрувчилар оиласи. А.нинг боши учбурчак ёки тўгарак шаклда, устки томондан майда тангачалар ёки буртмачалар б-н қопланган. Танаси япалоқ (ерда яшовчи А.) ёки икки ён томондан сиқик (дарахт А.), оёқлари ва думи яхши ривожланган, кўз қорачиғи тўгарак шаклда. Кўпчилик А. тишларининг ташқи кўриниши сут эмизувчиларникига ўхшаганлиги учун уларни сохта курак, қозиқ ва озиқ тишларга ажратилади. А.нинг 34 уруқка бўлинадиган 300 га яқин тури маълум. Африка, Жан. ва Марказий Осиёда, айрим турлари Жан.-Шарқий Европа, Австралия ва Полинезияда тарқалган. Ўзбекистонда агамалар ва тўгаракбошлилар уруғларига мансуб 15 га яқин тури тарқалган. Очик дашт, чўл ва тошлоқ жойларда яшайди.

АГАМЕМНОН — юнон мифологиясида Микен ёки Аргос подшоҳи. «Илиада» дostonида тасвирланишича, Троя урушида мардлик ва жасорат кўрсатган, бироқ манфаатпараст, такаббур шахс бўлган. Троя устидан ғалабага эришгач, А. ўз юртига қайтаётганда хотини Клитемнестра ва унинг жазмани Эгисф томонидан ўлдирилган. А. образига кўпгина ёзувчилар (Эсхил, Еврипид ва б.) мурожаат этишган.

АГАР-АГАР — айрим денгизларнинг қизил ва қўнғир рангли ўсимликларидан алоҳида усулда қайнатиб олинадиган шилимшиқ модда. Таркибида 50 — 80% гача агароза бўлади. Агароза б-н бирга А.-А. таркибига нордон полисахарид фракция — «агаропектин» ҳам киряди. А.-А. совуқ сувда деярли эримайди, қайноқ сувда яхши эрийди. 0,5 — 1,5% ли сувли эритмалари 32 — 39° гача совитилганда 85° да эрувчи мустақкам геллар ҳосил қилади. А.-А. микробиологияда микроорганизмларни ўстириш учун озиқли муҳит сифатида, шунингдек озиқовқат, қандолатчилик саноатида, дори тайёрлашда ва б. соҳаларда ишлатилади.

АГАТ (юн. acates) — кварц гуруҳига кирувчи минерал (қ. Ақиқ).

АГАТЧАҒИЛ ТОҒИ - ЎзР Сурхондарё вилоятидаги Шеробод-Сариқамиш тизласининг бир қисми. Оққапчиғай дарасидан Улайнор довоғигача (22 км га) чўзилган. Муллақ бал.— 1280—1300 м. А. т. нинг жан.-шарқий ён бағри тик ва шим.-ғарбий ён бағри эса қияроқ. А. т. замини бўр даврининг яшил гил, қумтош, алевролит, гипс ва оҳақтошларидан, сувайирғич қисми қаттиқ оҳақ-тошлардан тuzилган. Оҳақтош қатламнинг баъзи жойлари сувда эриб, кичик ғорлар ҳосил қилган. Тоғ этакларида куруксой кўп. Сойларнинг тагини пролювий жинслари қоплаган.

АГАФОКЛ (мил. ав. 360-289) - кулол, лашкарбоши, Сиракуза ҳукмдори (тирани, 317 й.дан). Сўнги тирания вакили. Ёлланма аскарлар ва хонавайрон бўлган фуқароларга таяниб Сиракузадаги олигархияни ағдариб ташлаган. 313 й.га келиб Сицилиядаги деярли барча юнон шаҳарларини босиб олган. Ҳокимлиги даврида Сицилияга эгалик қилиш учун Карфагенга қарши муваффақиятли кураш олиб борган. Тахм. 305 й. «сицилияликлар подшоси» унвонини олган. 299 й. Керкиру о. (Корфу) ни забт этган. Жан. Италияга ҳарбий сафари пайтида вафот этган. А. ҳукмдорлик йиллари Сиракузанинг куч-қудрати ва маданий раvнақи юксалган давр бўлган.

АГВАН ТИЛИ — Кавказ албанлари тили. Ёзма ёдгорликлар 5—9- аларга тааллуқли. А. т. ҳали тўлиқ ўрганилмаган. А. т. арман ва грузин адабиётида сақланиб қолган унсурлари (ой номлари, исмлар, айрим грамматик шакллар)га кўра у дин тилига яқин туради деган тахмин бор.

АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛЛАР (лот. agglutino — қўшилиш) — сўз ўзағи ёки негизига қўшимчалар қўшилиши (улаиши) натижасида янги сўзлар ҳосил бўлувчи тиллар. А. т. да сўзнинг ўзак ёки асосини ўзгартмаган ҳолда қўшимчалар қўшиш б-н маълум сўз ва шакл ясалади, ҳар бир қўшимча муайян маъно ва вази-

фа б-н қатнашади. Мас, уч-увчилар-имизга. Туркий тил (хусусан, ўзбек тили), фин-угор тиллари А. т. ҳисобланади.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лот. *agglutinatio* -ёпишиш) — тиббиётда заррачалар, бактериялар, қизил ва оқ қон таначалари (эритроцитлар ва лейкоцитлар) ва б. хужайраларнинг агглютининлар (қон зардоби) таъсирида бир-бирига ёпишиб, ғуж-ғуж бўлиб чўкиб тушиши. Улар организмнинг ҳар хил касалликларида ва иммунитет ҳосил қилганда тўпланади. Мас, тажриба ҳайвонларини ич терламага қарши эмлаб, унда олинган зардоб (иммун зардоб) ич терлама микроблари бор муҳитга таъсир эттирилса, микроблар ҳаракат қилишдан тўхтади ва ғуж-ғуж бўлиб чўкиб тушади. Қон группасини аниқлаш, баъзи юқумли касалликларни текшириш учун қилинадиган серологик реакциялар А. га асосланган.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (тилшунослиқда) — тилларда сўз ўзаги, негизга грамматик ва деривациявий маънога эга аффиксларни қўшиш йўли б-н янги сўз ёки грамматик шакл ҳосил бўлиши. Аффикслар бир маъноли, яъни уларнинг ҳар бири битта грамматик маънони ифодалайди ва мазкур маънони англатиш учун айна шу аффикс хизмат қилади. Аффикслар бирин-кетин уланиб келади ва ўзак б-н ҳам, бошқа аффикс б-н ҳам қоришиб кетмайди, улар чегараси аниқ бўлади. Унли товушлар асоснинг товуш таркибига боғлиқ ҳолда фонетик ўзгаришга учраши мумкин (қ. Сингармонизм), бундан ташқари ундош товушлар ҳам морфемалар қўшилганда ўзгаришга учрайди, лекин бу ўзгариш муайян тил учун хос бўлган соф фонетик қоидага бўйсўнган бўлади. Бу ҳолатни туркий тиллар, фин-угор тилларида кузатиш мумкин. А. морфологик тавсифга кўра агглютинатив тимарда яққол намоён бўлади. Мас, ўзбек тилидаги «ёзувчиларга» сўзида ёз — ўзак (ёзмок маъносига эга),-ув сўз ясовчи қўшимча (ҳаракат номи маъносига эга),чи — сўз ясовчи қўшимча (шахс оти маъносига эга),лар — қўплик

қўшимчасига — келишик қўшимчаси; кейинги икки қўшимча сўз ўзгартирувчи қўшимчалар ҳисобланади.

АГГРАВАЦИЯ (лот. *aggravo* — ғам босиш) — беморнинг ўз хасталигини атайлаб бўрттириб кўрсатиши. Бош миёдаги ва руҳий касалликларда учрайди.

АГЕЛОН — қ. Гербицидлар.

АГЕНТ (лот. *agens*, қаратқич келишиги — *agentis* — иш юритувчи) — бирон-бир ташкилот ёки киши топшириғига биноан ёки унинг манфаатини кўзлаб иш юритувчи шахс, вакил; муассаса, ташкилот ва ҳ.к.нинг топшириғини бажарувчи вакили; бирон-бир давлат разведкасининг махфий ходими, жосус; реакциялар, технологик жараёнларда иштирок этадиган модда, бирор ҳодисага сабаб бўладиган омил.

АГЕНТЛИК — бирон-бир муассасанинг маҳаллий бўлими, шунингдек айрим ахборот, воситачилик ва ш.к. муассасаларнинг номи (мас, телеграф агентлиги, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, «Жаҳон» ахборот агентлиги ва ҳ.к.).

АГЕР ПУБЛИКУС (лот. *Ager publicus* — жамоат ери) — қад. Римдаги давлат ер жамгармаси; римликлар томонидан бўйсундирилган жойлардаги ерлар. Ундан фойдаланишнинг турли усуллари бўлган; кўп қисмини патрицийлар эгаллаб олиб, ўз хусусий мулкига айлантирган. Лллейлариянт патрицийларга қарши курашининг бирдан-бир сабаби ҳам А.п.ни қайта бўлиш ва ундан фойдаланиш масаласи эди. Бундай кураш бир қанча аграр конунлар (мас, Лициний Секстий ва Гракхлар конунлари)ни вужудга келтирди. Империя даврида жамоа ерлари қолмади, вилоятдаги ҳамма ерлар давлат ҳисобига ўтди.

АГЕСИЛАЙ II - (мил. ав. тахм. 442 -тахм. 358) — Спарта подшоси (401 й.дан.), саркарда ва дипломат. 396 — 394 й.ларда Кичик Осиё я.о.да форслар устидан бир неча марта ғалаба қозонди. Анталкид сулҳидян (387 ёки 386) кейин бир мунча муддат Спартанинг Юнионистондаги ҳукмронлигини тиклади. 361

— 360 й.ларда Мисрда бўлиб, форслар б-н урушда мисрликларга ёрдам берди. Мисрдан ватанига қайтишда йўлда вафот этган.

АГИИН БОТИГИ - Устюрт платосининг марказидаги ботиқ. Борсакелмас ботиғининг шим.-ғарбида. Ўртача бал. 85 — 95 м дан ПО м гача. Энг баланд жойи 124 м. Шим.дан жан.га 27 — 32 км, шарқдан ғарбга 18 — 20 км га чўзилган. Ер юзаси бир оз кия. Ботиқнинг туби соф шўрхоқдан иборат. Рельефининг баландроқ жойлари плато қрлдиклари, улар оралигидаги пастқамчиклар эса шўрхоқлар б-н банд. Дўнгликларда корасаксовул, пастқамликларда сарисазан ва шохилоқ ўсади.

АГИНСКОЕ — РФ Чита вилоятидаги шаҳарча (1959 й.дан), Ага Бурятлари мухтор округининг маъмурий маркази. Ага дарёси (Амур ҳавзаси) бўйида, Моғойтуй т.й. станциясидан 37 км жан.-ғарбда. Аҳолиси 9,2 минг киши. Мой, нон з-длари, пед. билим юрти бор. А. га 1811 й.да асос солинган.

АГИС IV (мил. ав. 262 - 241) - Спарта подшоши (245 й.дан). Фуқароларнинг яшаш тарзини яхшилаш мақсадида бир қатор ислохотлар қилган (қарзларни бекор қилган, қатта ер эгаларининг ерини чегаралаб қўйган, ери йўқ фуқароларга ер берган). Тиранпикка интиланликда айбланиб қатл этилган.

АГИТАЦИЯ (лот. *agitatio* — ҳаракатга келтириш, уйғотиш) — қ. Ташвиқот.

АГИШЕВ Одельша Александрович (1939.10.8) — киносценарийчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). «Лайлак келди, ёз бўлди», «Фавкуллода комиссар», «Севишганлар», «Учрашув ва айрилиқ», «Сўнги учрашув», «Севги ва нафрат», «Даҳонинг ёшлиги» фильмларининг сценарийларини ҳамкорликда ёзган.

АГЛОМЕРАТ (лот. *agglomeratio* — айқаш-уйқаш уюмланган, йиғилган) — 1) петрографияда — ҳар хил тоғ жинслари бир-бирига ёпишиб ҳосил қилган ғовак тўплам. А.лар цементлашганда

брекниаяр, туфлар ҳосил бўлади. Лавали А.— лава оқимлари ҳаракати вақтида ўта ёпишқоқ лавалар палахсалари тўпламидан иборат; 2) металлургияда — майда руда ёки куқунсимон металлларни махсус машиналарда қовуштириб, ҳосил қилинган йирик бўлақлар. Қора ва рангли металлургия учун хом ашё сифатида фойдаланилади (қ. Агломератлаш).

АГЛОМЕРАТЛАШ (металлургияда) — майда руда ва руда концентратларини махсус машиналарда пишириб йирик бўлақлар (агломератлар) ҳосил қилинадиган термик жараён. Машина бункерига (дўлга) майдалиги 8 — 10 мм гача бўлган руда, ёқилғи ва колошник (қ. Мартен пени) куқунлари аралашмаси тўлдирилади. Аралашма бункер-дозатор орқали винтли аралаштирувчига узатилади. Аралашма махсус намлагич ёрдамида маълум даражада намлангач, конвейер лентасининг таги тешик қутисига узатилади. Бу қутига тўлдирилган аралашма горелка тагига келгач аралашма ёнади. Қутидаги т-ра 1100 — 1200° гача кўтарилади. Темир оксиднинг бир қисми FeO гача қайтарилгач, SiO₂ б-н бирикиб, тошқол (шлак) ҳосил қилади. Бу бирикма эрийди ва майда материалларни ўзаро бириктириб, агломерат ҳосил этади. Қутидаги ёқилғининг ёниши учун тагидан ҳаво бериб турилади. Ёниш маҳсулотлари вентилятор воситасида мўридан ҳавога чиқариб юборилади.

АГЛОМЕРАЦИЯ, аҳоли пунктлари агломерацияси — аҳоли пунктлари, асосан шаҳарлар, шунингдек қишлоқларнинг интенсив хўжалик, меҳнат ва маданий-маиший ҳамда рекреацион алоқалар б-н боғланиб, ягона бирликини ташкил қилган компакт ҳудудли гуруҳи. Аҳолининг гуруҳ бўлиб жойлашининг энг ривожланган шаклларида бири. Шаҳарларда (асосан йирик шаҳарлар атрофида) аҳолининг тўпланиши асосида вужудга келган ва ривожланган.

Моноцентрик А.п.а. ва полицентрик А.п.а. бўлади. А.п.а. учун аҳоли яшайдиган ҳудудларнинг яқинлиги, аҳолининг

меҳнат қилиш учун шаҳар атрофидан шаҳар марказига бориши хос. Урбанизация жараёнида А.п.а. дунё бўйича кўпайиб бормокда. Ўзбекистонда 2 йирик А.п.а. (Тошкент, Фарғона-Марғилон) бор. Тошкент А.п.а.да 60% шаҳар ва 40% қишлоқ аҳолиси, Фарғона-Марғилон А.п.а.да 50% шаҳар аҳолиси ва 50% қишлоқ аҳолиси яшайди (1999).

АГЛОПОРИТ — енгил бетонлар учун сунъий ғовак тўлдиригич; гилли жинсларга ёхуд кўмирни бойитиш ёки ёкишларда ҳосил бўлган чиқинди (шлак, кул)га иссиқлик ишлови (термик ишлов) бериб, сўнгра майдалаб ҳосил қилинади. А. чақиқ тош ёки шағал кўринишида олинади. А. девор панеллари, блоклари ва иссиқлик изоляция буюмлари тайёрлашда ишлатилади (қ. Бетон).

АГЛОПОРИТ-БЕТОН - сунъий енгил бетон. Қум ва цемент қоришмасидан тайёрланади. Сиқилишга мустақамлик чегараси 50 — 250 кг/см², ҳажмий оғирлиги 1100 — 1700 кг/м³. А.-б. девор панеллари, блоклари ва иссиқлик изоляция буюмлари тайёрлашда ишлатилади.

АГНОЗИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси, gnosis — билиш) — фаҳмлаш, тушуниш қобилиятига эга бўлмаслик; бунда бемор сезги аъзолари б-н нарсаларни идрок қилолмайди. Бош мия катта ярим шарлари пўстлогининг айрим қисмлари зарарланганида кузатилади. Кўриш, эшитиш, сезги-тактил А. си ва б. мавжуд. Кўриш А. сида бемор сўзларни ўқий олмайди, рақамларни танимайди. Эшитиш А. си (руҳий қарлик)да таниш товушлар (паровоз овози, кўнғирок жаранги, сувнинг шовуллаши ва х.к.)ни бемор аниқлай олмайди, шунингдек айтилган сўзларнинг маъносига тушуниб етмайди. Сезги-тактил А.сида бемор ўзи ушлаб турган нарсасининг нима эканлигини айтиб беролмайди ва х.к.

АГНОСТИЦИЗМ (юн. а - инкор қўшимчаси, gnosis — билиш) — борлиқни, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини би-

лиш мумкинлигини қисман ёки мутлақо инкор этувчи назария. А. вакиллари борлиқнинг чексизлиги, ниҳоясизлиги ва мураккаблиги, инсон сезги аъзолари имкониятларининг чекланганлигига асосланиб борлиқни билиш мумкин эмас деб ҳисоблайди. А.нинг йирик вакилларида бири инглиз файласуфи Давид Юм, инсон ақли сезгиларимиз берган маълумотларга таяниб воқелиқни билади, лекин, сезги аъзоларимиз бизга тўғри ва тўлиқ маълумот берадими, сезгиларимиз акс эттираётган воқелиқнинг ўзи мавжудми, деган масалаларни ўртага ташлаган ва шу асосда оламни билиш мумкинлигини рад этган, объектив воқелиқнинг мавжудлигига шубҳа билдирган (бу жиҳатдан Юм А.и скептицизмнинг бир кўриниши сифатида намоён бўлади). А.нинг иккинчи бир йўналиши немис файласуфи Иммануил Кант фалсафасида ифодаланган. И.Кант ташки оламни иккига: «биз учун нарса» ва «нарса ўзида»га ажратиб тушунтиради, оламнинг биз билган ва билиб олишимиз мумкин бўлган қисмини «биз учун нарса» деб атади. Оламнинг «нарса ўзида» қисмининг айрим жиҳатларинигина билиш мумкин бўлса ҳам, унинг асл моҳиятини билиш мумкин эмас дейди. Билиш объектининг чексизлигини, ниҳоясизлигини, ҳодисалар ички моҳиятининг тубсизлигини мутлақлаштириш А.нинг гносеологик илдизларига қиради. Ҳақиқатда, ҳар қандай нарсани бир қарашда, бир зумда ҳар тарафлама билиб бўлмайди, уни билиб олиш учун муайян вақт керак бўлади. Шунингдек, ҳар қандай нарсани ва унинг моҳиятини билиб олишимиз учун ёрдамчи қурол ва воситаларнинг қай даражада такомиллашганлиги жиддий аҳамиятга эга. Бизга нисбатан кейинги авлодларимизнинг тажрибалари янада бойиб, такомиллашиб боради ва натижада улар бизларга нисбатан кўпроқ нарсаларни билади. Биз сезги аъзоларимизнинг билиш имконияти етмаган объектларни ақл ва тафаккур кучи б-н билиб борамиз. Билиш шу тарзда яхлит ва узлуксиз жа-

раёндир. Инсон ақл-тафаккури фан ва амалиетни тараққий эттиришга, билиш ва изланиш воситаларини такомиллаштиришга йўл очади.

Бахтиёр Тўраев.

АГОНИК ЧИЗИҚЛАР - Ер шари устида ер магнит майдонининг оғиш бурчаги нолга тенг бўлган ва ер магнетизми кучининг горизонтал ташкил этувчиси айнан шимолдан жанубга йўналган нуқталарни бирлаштирувчи чизиқлар. Шим. магнит кутбидан бошланадиган А.ч. дан бири Канадани, АҚШни ва Жан. Американи кесиб ўтади, бошқаси Финляндия, РФ Европа қисмининг шарқидан, Арабистон, Хитой, Япония, Суматра ороллари ҳамда Ғарбий Австралиядан Жан. магнит кутбига йўналган. А.ч. ер магнит майдонининг ўрта ҳолатдан четланишини кўрсатади.

АГОНИСТИКЛАР (юн. бирлиги -agonistikas — курашчан), циркум-целлионлар — 4 — 5-а.ларда Шим. Африкадаги христианлар сектаси. Асосий қисмини деҳқонлар ташкил қилган, дунёвий ишлардан кул узиш, ижтимоий тенгсизликка қарши норозилик, расмий черковга нисбатан муросасизлик, аскетизм ва ўз-ўзига азоб беришни тарғиб қилиш А.га хос хусусиятлардир. А. хусусан Нумидияда 340 й.га яқин колонлар, қишлоқ камбағаллари ва кулларнинг кўзғолонларига раҳбарлик қилган.

АГОНИЯ (юн. agonia — кураш), ҳолати разм — ўлим талвасаси. Унинг ўзига хос белгилари: бош мия фаолиятининг заифланиши, хириллаш, хушдан кетиш, нафас олиш ва юрак уришининг бир текис бўлмаслиги, кўз қорачигининг кенгайиши, рефлексларнинг аста-секин йўқолиши, оёқ ва баданнинг совishi, ранг бўзариши, тананинг кўкимтир тус олиши. Киши кўп қон йўқотганда, шок, асфикция ва б.да ўз вақтида тегишли чора-тадбирлар кўрилганда уни А. ҳолатидан қайтариш мумкин. А. ни дастлаб юнон табиблари аниқ тасвирлаб берганлар.

АГРА — Ҳиндистоннинг шим.даги

шаҳар, Уттар-Прадеш штатида, Жамна (Ямуна) дарёсининг ўнг соҳилида. Аҳолиси 899 минг киши (1991). Йирик т.й. тугуни. Агра — Бомбай автомагистралининг охирги манзили. А. 16 — 19-а.ларда Бобурийлар қароргоҳи (пойтахти) бўлган, айниқса Акбар ва Шох Жаҳон даврида равнақ топган (16 — 17-а.лар). А.да 16 — 17-а. ларга доир мусулмон меъморчилигининг ажойиб ёдгорликлари сақланиб қолган. «Агра-Форт» (16-а.) қасри ва унинг ичиди «Марварид маежид» (17-а.), бир қанча саройлар бор. А. я кип и да Шох Жаҳон ва унинг хотини (Мумтоз Маҳал) мақбараси — Тожмаҳал жойлашган (17-а. ўрталарида қурилган). Тожмаҳал Шарқ меъморчилигининг ажойиб намунасидир. Жоме масжид (1628), Эътимод уд-Давла мақбараси (1628) кабилар жаҳон меъморчилиги дурдоналаридан ҳисобланади. Буларни қуришда хинд усталари б-н бирга Бухоро ва Самарқанд усталари ҳам қатнашган. 19 — 20-а.ларда А. қайта тикланди. Шаҳар ташқарисидаги боғда алоҳида ансамблни ташкил этган ун-т биноси (1927) Ўрта Осиё меъморчилиги услубида қурилган. А. бинолари мрамарга ишланган ўйма ва қадама нақшлари, фил суягидан ишланган буюмлари б-н машхур. А. саноати асосан кўн пойабзал, озик-овқат, қоғоз, ойнашиша корхоналари, Ҳиндистоннинг шим.даги энг йирик «Жонс-Милс» йигирув к-ти, электр-техника ва б. корхоналардан иборат. Қўлда газлама тўқиш ва бадий буюмлар яшаш хунармандчилиги тараққий этган. А.да ун-т (1927) ва Маҳатма Ганди асарларининг махсус кутубхонаси бор.

АГРАНУЛОЦИТЛАР (юн. a - инкор қўшимчаси ва гранулоцитлар) — цитоплазмасида махсус доначалар сақламайдиган оқ қон таначалари (лейкоцитлар). Лимфоцитлар ва моноцитларга бўлинади. Соғлом одам қониди лимфоцитлар оқ қон таначаларининг 20 - 30% ини, моноцитлар эса 6 — 8% ини ташкил қилади (яна қ. Моноцитлар, Лимфоцитлар).

АГРАР (лот. agrarius) — 1) ерга, ердан фойдаланишга, унга эгалик қилишга оид (мас, А. танглик, А. ислохот); 2) саноатга нисбатан қ.х. ишлаб чиқариши асосий ўринда туришини ифодаловчи сўз (мас, А. мамлакат ва ҳ.к.).

АГРАР ИСЛОХОТЛАР, қишлоқ хўжалигидаги ислохотлар — давлатнинг ерга мулкчилик муносабатлари ва ерда хўжалик юритиш усулларини ўзгартиришга қаратилган чора-тадбирлари мажмуи. Дастлаб А.и. концепцияси мақсад ва вазифалари, йўналиши, уни ўтказиш босқичлари аниқлаб олинади. Шунга асосланиб А.и.ни ўтказишнинг аниқ чора-тадбирлари белгиланади ва уларни давлат амалга оширади.

Тарихда А.и.нинг 3 турини кўриш мумкин. Биринчиси — анъанавий (натурал, биқик, колок) иктисодиётдан бозор иктисодиётига ўтишни кўзловчи А.и. Улар жумласига 19—20-а.ларда Европа, Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларидаги А.и.ни киритиш мумкин. Иккинчиси — бозор хўжалигидан тоталитар-режали тузумга ўтишни кўзлаган ва пролетариат диктатураси ёрдамида амалга оширилган А.и. Учинчиси — 90-й.лар бошидан собиқ социалистик мамлакатларда режали иктисодиётдан қайта бозор муносабатларига ўтишга қаратилган А.и.

Биринчи тоифадаги ислохотлар қ.х.да товар и.ч.ни ўстириб, уни бозор изига солишни мўлжаллайди. Заминдорлар мулки бўлган ер уни экадиганларга — деҳқонларга ҳақ тўлаш шarti б-н ёки бепул берилади, ерга деҳқонларнинг хусусий мулки ўрнатилади. Деҳқонлар табақалашиб, уларнинг бир қисми бойларга айланса, бошқа қисми ёлланма ишчиларга айланади. А.и. қишлоқ хўжалигида механизацияни қўллаб, бу соҳадан иш кучини сиқиб чиқаришга олиб келади. А.и. фермерлар синфини шакллантириб, уларнинг мавқеини мустаҳкамлайди. Иккинчи тоифадаги А.и. собиқ СССР, Монголия, Шарқий Европа давлатларида ва б. мамлакатларда

амалга оширилган. Бундай ислохотлар натижасида ер тўла-тўқис ёки қисман хусусий мулкдорлар тасарруфидан чиқарилиб, давлат мулкига айлантирилади, мустақил деҳқон хўжалиги ўрнига давлат режасига биноан ишловчи давлат хўжалиги ва жамоа хўжаликлари барпо этилади, уларни ҳукумат тўла назорат қилади. Бу ислохотлар қишлоқдаги эркин бозор муносабатларини йўқотади, қ.х.да стимуллар сўна борганидан у инкирозга юз ўгиради, озик-овқат тақчиллиги доимий тус олади. Учинчи турдаги А.и. давлатлаштирилган қ.х.дан эркин бозор хўжалигига ўтишни кўзда тутади, улар натижасида ерга давлат эгалиги қисман ёки тўла-тўқис бекор қилинади, ерни ижарага ишлатишга рухсат берилади, давлат ва жамоа хўжалигининг мулки деҳқонлар ўртасида бепул, қисмаи бепул, ёхуд ҳақини тўлаш шarti б-н тақсимланади. Деҳқон (фермер) хўжалиги асосий хўжалик турига айлантирилади, бу хўжалик бозор талабига қараб ва ўз манфаатини кўзлаб иш юритади.

20-а. давомида Ўзбекистонда А.и.нинг сўнгги икки тури амалга оширилди. Шўролар даврида ер-сувлар уларнинг эгаларидан тортиб олинди, деҳқонларга берилди. Лекин тез орада улардан яна тортиб олинди давлат мулкига айлантирилди. Бундай ислохотлар 1917—22 йларда ўтказилди. 1925—26 йларда ер-сув ислохоти ўтказилди. Бу ислохотларда маҳаллий бойларга қарашли ерларнинг бир қисми ерсизларга бепул тақсимлаб берилди. Бундай ислохотлар натижасида бозорга ишловчи мустақил деҳқон хўжалиги ривожланди. Аммо бу узокқа бормади, чунки 20-й.лар ислохоти қишлоқни ёппасига жамоалаштириш б-н якунланди. 1929—32 й.лар мобайнида деҳқон хўжалиги тамоман тугатилиб, ўрнига давлат ва жамоа хўжаликлари барпо этилди, қ.х. тоталитар-режали тизим гирдобида қолди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, янги мазмунга эга бўлган ислохотлар бошланди. Республикада туб А.и. нинг ҳуқуқий

асосларини яратадиган қонунлар қабул қилинди. Жумладан, «Ер тўғрисида» (20.06.1990), «Ўзбекистонда тадбиркорлик тўғрисида» (15.02.1991), «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» (19.11.1991), «Ижара тўғрисида» (19.11.1991), «Дехқон хўжалиги тўғрисида» (3.07.1992), «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида» (9.12.1992), «Ер солиғи тўғрисида» (6.05.1993) ва б. қонунлар ҳамда ҳукумат қарорлари қ.х.да кўп укладли иктисодиёт пойдеворини яратишга йўл очди. 1998 й. апр.да чиқилган «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Дехқон хўжалиги тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида» қонунлари ва Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси қабул қилинди. Қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш сиёсатдаги муҳим йўналишга айланди. Ўзбекистонда бозор тизимини яратишга қаратилган янги Аи. давомида давлат ва жамоа хўжаликлари ерининг бир қисми (жами 500 минг га) аҳолига томорқа тарзида фойдаланиш учун берилди. Натижада 1996 й. аҳолининг томорқа хўжалигида ер 640 минг га ни ташкил этди. Янги А.и. иккинчи йўналиши — бу қишлоқни фермерлаштириш, яъни давлат ва жамоа хўжаликлари ўрнига дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этишдан иборат. Ерга давлат мулки сақлангани ҳолда ер хўжалик юритиш учун меросга ўтиш шarti б-н дехқонларга берилди. 1996 й. жами 19,5 минг дехқон ва фермер хўжалиги ишлади. А.и. нинг учинчи йўналиши сақлиниб қолган давлат ва жамоа хўжалиқларида дехқонларнинг улушбай мулкига ўтишдан иборат бўлди. Хўжалиқлардаги мол-мулк пулга чақилиб, у дехқонларга улуш (пай) қилиб берилди. Дехқонлар умумий мулкдаги улушига қараб ҳақ оладиган бўлдилар.

А.и. Ўзбекистоннинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда янги мулкчилик ва бозорга мос хўжалик усулларини бунёд этиш йўналишида бормоқда.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АГРАР МАСАЛА — қ. х. да ерга эгалик қилиш, ердан фойдаланиш, хўжалик юритиш усуллари юзасидан пайдо бўлган ва ҳар бир даврда ўз ечимини талаб қилувчи масала. Аг.м. қишлоқдаги аграр муносабатлар тараккиётга тўсқинлик қилган кезларда пайдо бўлади, уни ҳал этиш тараккиёт омили ҳисобланади. Ер энг ноёб ва бетакрор иктисодий ресурс, уни янгидан яратиш бўлмайди, уни сақлаб, ундан авайлаб фойдаланиш асосида самарали хўжалик юритиш мумкин. Ерга мулкчилик шакли ундан яхши фойдаланишга имкон бермай қўяди, хўжалик юритиш усуллари эскириб қолади, уларни янгилаш зарурати Аг.м. ни юзага чиқаради, чунки ерда меҳнат қилувчилар ер мулкидан маҳрум бўладилар, ер унда ишловчилардан ажралиб қолади, хўжалик юритмай ерни ижарага берувчи заминдорлар ернинг ҳолатига бефарқ қарайдилар, ер ўз эгасини топмай қолади. Ер эгасиз бўлганидан тупроқ ҳосилдорлиги ва қ.х. унумдорлиги пасаяди — қ. х. да инқироз юз беради. Уни бу ҳолатдан чиқариш учун Аг.м.ни ечиш керак бўлади. Аг.м. аграр ислохотлар асосида ҳал этилади.

АГРАР ТАНГЛИК — қ.х.да юз берадиган иктисодий инқироз. Унинг маҳсулотларни кўп и.ч. туфайли ёки маҳсулотларни кам и.ч. оқибатида юз берадиган кўринишлари бор. Биринчи турдаги А.т. сабаби бозор иктисодиётидаги ноаниқликнинг булишидир, бунинг натижасида талаб ва таклиф мувозанати бузилади. Талаб ортиб борганда нарх кўтарилиб хўжалиқлар фойдани кўп кўрадилар, улар и.ч.ни кенгайтирадилар, маҳсулотлар ҳаддан ортиқ кўпайиб кетиб, уларнинг таклифи талабдан ошиб боради. Маҳсулотларнинг бир қисми сотилмай қолади ёки ўта паст нархда сотилади. Бозорнинг касодлиги дехқонларни оғир аҳволга солиб қўяди, улар и.ч.-ни қисқартиришга мажбур бўладилар, ўз сарф-харажатларини қоплай олмай хонавайрон бўладилар. Шундай танглиқлар

20-а. мобайнида бир неча бор юз берган. Унинг энг дашталлиси 1929 — 32 й.лардаги тангликдир. Бу А.т. бутун дунёдаги мамлакатларни, қ.х.нинг барча тармоқларини чулғаб олди.

А.Т.нинг иккинчи тури аграр муносабатлар эскириб қолганда, улар и.ч.ни рағбатлантирмай қўйганда юз беради. Дехқонлар маҳсулотни кўпайтиришдан манфаатдор бўлмай қолади, чунки уларнинг даромади қисқариб кетади. Бозор нархларининг ўзгариши дехқонлар зарарига бўлади, яъни дехқончилик маҳсулоти нархига нисбатан саноат маҳсулоти нархи тез ўсади. Нажижада дехқонлар саноат маҳсулотини олиш учун ўз маҳсулотини тобора кўпроқ сотишга мажбур бўладилар. Бундай А.т. дан чиқиш учун қ.х. ислоҳ этилади: ерга мулкчилик ўзгартирилади, ер дехқонлар мулкига айланттирилади, ижарачиликка кенг йўл берилади, серкапитал иншоотлар (ирригация), йўллар ва энергетика соҳалари давлат ҳисобидан ривожлантирилади ва ҳ.к.

Ривожланган мамлакатларда А.т.ни бартараф этиш учун қ.х. бўйича махсус қонунлар қабул қилинган бўлиб, давлат қ.х. маҳсулотларини сотиш мумкин бўлган нархларнинг энг қуйи чегарасини белгилаб қўяди («фермерларни қўллаб-қувватлаш нархи»), ортиқча қ.х. маҳсулотини харид этиб, унинг захираларини ташкил этади, ортиқча маҳсулотни бозорга чиқармай турган ёки экин майдонини бозорга қараб қисқартирган фермерларга субсидия беради ва б. Қишлоқдаги мулкий муносабатлар ва ҳўжалик юритиш усулларини ўзгартириш и.ч.ни ривожлантириб, А.т.-дан чиқиш имконини беради.

Аҳмадҷон Ўлмасов, Эркин Юсупов.

АГРАФИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва graphio — ёзаман) — ёзиш қобилятининг йўқолишидан келиб чиқадиган нутқнинг бузилиши. Бош мия чап ярим шаридаги чекка ёки тепачакка қисмининг ривожланмай қолиши ёки зарарланиши оқибатида вужудга

келади. Одатда афазия б-н бирга кечади. А. да бемор сўзда ҳарфларни қўшиб ўқиш қобилятини йўқотади ёки ёзганда бўғинлар ўрнини алмаштириб қўяди, ёки бўғинларни умуман тушириб қолдиради.

АГРАХОН ЯРИМ ОРОЛИ - Каспий денгизининг ғарбий соҳилидаги ярим орол, Доғистон Республикаси ҳудудида. Уз. 50 км чамасида, эни 8 км гача. Майд. 212 км². Ландшафти қум дюнали чала чўл ва шўрхоқлардан иборат.

АГРЕГАТ (лот. aggrego — бирлаштириман, улайман) — 1) техникада машина ёки машиналар мажмуининг бир хиллаштирилган, йириклаштирилган узели; алоҳида вазифаларни мустақил бажаради, ўзаро алмашинувчан бўлади, мас, ички ёнув двигателлари, автомобилларнинг олдинги ва кетинги кўприклар, электр двигателлар, насослар ва б. Баъзан 2 ва ундан ортиқ машиналар мажмуи ҳам А. деб аталади (қ.Агрегатлаш); 2) петрография ва минералогияда — тоғ жинслари таркибидаги минераллар йиғиндиси. Доначаларининг шакли ва таркиби бўйича хилларга ҳамда цементланган, юмшоқ, ғовак, зич, сертупроқ хилларга бўлинади.

АГРЕГАТ СТАНОК - ўзаро кинематик боғланмаган узеллар (агрегатлар) дан қурилган махсус металл кесиш станогги. А.с. станина, унга ўрнатилган ва кескичларни ҳаракатга келтирадиган бир неча куч қаллаги, ишланадиган деталь маҳкамланувчи стол ва ёрдамчи (совитиш, мойлаш ва б.) агрегатлардан иборат. Куч узатмалари алоҳида юритмага эга, улар ҳаракатининг ўзаро боғлиқлиги ва кетма-кетлиги ягона бошқариш тизимидан таъминланади. Ишлов бериладиган асбоб кўзғолмайдиган, кесувчи асбоб эса ҳаракатланадиган механик ишлов беришда А.с. кенг тарқалган. Бунда деталга бир вақтнинг ўзида бир неча асбоблар б-н механик ишлов бериш мумкин. А.с. лардан, асосан, кўплаб маҳсулот ишлаб чиқарадиган 3-длардаги автоматик ёки оддий поток линияларида фойдаланилади.

АГРЕГАТЛАШ — ўзаро алмашинадиган бир хил агрегатлардан машиналар ёки машиналар мажмуи тузиш усули; турли ишларга мўлжалланган машиналар мажмуини яратишда кенг қўлланилади. А. атамаси машиналарнинг баъзи ёрдамчи элементлари (қисмлари)ни ифодалаш учун ҳам қўлланилади.

АГРЕМАН (франц. *agrement* — розилик) — халқаро ҳуқуқда бир давлат ҳукуматининг бошқа давлат доимий дипломатик вакилини ўз мамлакатига қабул қилиш тўғрисидаги розилиги. А. иккала мамлакат ташқи ишлар идоралари томонидан ёзма равишда талаб қилиб олинди ва берилди.

АГРЕССИЯ (лот. *agressio* — ҳужум қилиш), тажовуз — бир давлат (давлатлар гуруҳи) томонидан бошқа давлатнинг ёки халқнинг (миллатнинг) суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши БМТ Устави нуқтаи назаридан ғайриқонуний бўлган ҳар қандай куч ишлатиш. А.нинг энг хавфли кўриниши қуролли куч ишлатишдир; бир давлатнинг бошқа давлатга қуролли ҳужуми тинчлик ва халқлар хавфсизлигига қарши оғир халқаро жлноят ҳисобланади. БМТ Бош Ассамблеясининг 29-сессияси (1974) «Агрессияни белгилаш тўғрисида»ги резолюция яқдиллик б-н маъқуллаган. Билвосита, иктисодий ва ғоявий А. тушунчалари ҳам бор.

АГРИКОЛА Георг (ҳақиқий фамилияси Бауер; лот. *agricola* — деҳқон, нем. *bauer* сўзининг таржимаси) (1494.24.3 — 1555.21.11) — кон ва металлургия бўйича немис олими (асли врач). 1527 - 31 йларда Яхимов ш.да (Чехия), 1533 й.дан Хемниц ш.да (Саксония) яшаган. А. Европада биринчи бўлиб «Кончилик ишлари ҳақида...» (1550; 12 китоб, 1556 й.да нашр қилинган) асарида кончилик-металлургия и.ч.ни жараёнлар бўйича умумлаштирган. Бу асар 18-а. гача геол., кончилик ишлари ва металлургия бўйича асосий қўлланма бўлиб келди. А. қарийб 20 та янги минералнинг тавсифини бер-

ган ва ташқи кўринишидан аниқлаш методини ишлаб чиққан. Металл ва минералларнинг шифобахш хусусиятларини тадқиқ этган.

АГРИППА Марк Випсаний (тахм. мил. ав. 63 — 12) — Рим саркардаси ва давлат арбоби. Мил. ав. 41 й.да Перузия ш.ни қамал қилишда раҳбарлик қилган. Секст Помпейга қарши Мил ва Навлохдаги жангда (36 й.) ғалаба қилган. Августнит бош ҳарбий ёрдамчиси. Мил. ав. 23 й.да император Августнинг қизи Юлияга уйланади ва тез орада ёрдамчиси ҳамда куёви сифатида унинг вориси бўлиб қолади. А. дастлабки дунё хариталаридан бирининг муаллифи. Адиб ва ер ҳақидаги илмни билувчи сифатида ҳам танилган. Рим ободончилигига катта ҳисса қўшган (Пантеон ибодатхонаси ва х. к. қурган).

АГРО ... (юн. *agros* — дала) — қўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, ўзи қўшилган сўз маъноси деҳқончиликка оидлигини билдиради, мас, агробиология, агротехника, агрокимё, агрометеорология ва х.к.

АГРОБИЗНЕС — бозор иктисодиётининг қ.х. ишлаб чиқариши ва унинг маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш, сотиш, сақлаш, тақсимлаш б-н боғлиқ соҳаси. Бу атамани биринчи марта 1957 й.да америкалик тадқиқотчилар (Ж. Х. Дэвис, Г. А. Голдберг ва б.) қўллаган. Таркиби, мақсади жиҳатидан асосан агросаноат мажмуига тўғри келади.

АГРОБИОЦЕНОЗ (юн. *агро...* ва *биоценоз*) — одамнинг деҳқончилик юритиш жараёнида (қ.х. экинлари экиш, боғлар барпо этиш ва б.) таркиб топган муайян ҳудудлар (майдонлар)даги ҳар хил ўсимлик ва ҳайвон (микроорганизм) лар жамоаси. А. организмларнинг табиий жамоадан фарқи шундаки, уни ташкил қилувчи компонентларнинг сони, ривожланиш интенсивлиги ва яшаш муддати доимо инсон фаолияти таъсирида бўлади. А. ҳайвонот олами, асосан хашаротлардан (кўпчилиги зарарқунанда) иборат. Муайян турдаги бегона ўтлар

б-н бирга тирик организмларнинг шаклланишида маданий ўсимликлар белгилловчи шарт-шароит ҳисобланиб, А. нинг энергетик асосини ташкил этади. Натижада ҳар бир маданий ўсимлик турига хос А. ҳосил бўлади. А. флора ва фаунани анчагина ўзгартириб юборади, шунинг учун рационал А. яратиш унинг компонентларини аниқ ҳисобга олишни, улар сонини бошқаришда илмий асосланган усулларни қўллашни, кимёвий воситалар (ўғитлар, пестицидлар ва б.)дан тўғри фойдаланишни талаб қилади (яна қ. Биогеоценоз, Фитоценоз).

АГРОГИДРОЛОГИЯ (юн. agros — дала, hudor — сув, logos — фан) — кишлок хўжалиги метеорологиясининг бир бўлими; тупроқнинг физик ва сув хоссаларини ўрганади (қ. Тупроқнинг сув хоссалари).

АГРОИРРИГАЦИОН ҚАТЛАМ, агроирригацион горизонт — деҳқончилик фаолияти (суғориш, ҳайдаш ва ўғитлаш) натижасида ҳосил бўлган тупроқ қатлами. Бу қатлам асосан тупроқнинг узоқ вақт (баъзан асрлар да-вомида) суғорилиши натижасида сувда оқиб келган лойқалар, оқизикларнинг ҳар йилги чўкиши, ерга эски кўрғон деворларини солиш ва б.дан пайдо бўлади. Зарафшон, Бухоро, Хоразм, Тажан воҳаларида А.к.нинг қалинлиги 1 — 2 м ва ундан ортиқни ташкил этади. Ҳар бир воҳага А.к.нинг маълум типи хос. Бу дарё сув ҳавзасининг геологик тузилишига, оқим шароити, суғориш тизими режимига, деҳқончилик маданияти ва б.га боғлиқ. Тупроқ ҳосил бўлиш жараёнида А.к. нинг кимёвий ва физик хоссалари ҳамда морфологик тузилиши ўзгариб боради. Бундай тупроқ чиринди, азот, фосфор, калий ва б.га бой, ранги ва механик таркиби деярли бир хил бўлиб, бу белгилари б-н А.к. аллювий ва пролювий ётқизиклардан фарқ қилади. Унинг қалинлиги суғориш даврининг кўҳналиги, сувнинг лойқалиги ва сувдаги моддаларнинг таркибига боғлиқ.

АГРОИҚЛИМ ҲАРИТАСИ - қ.х. маҳсулотларини етиштириш жараёнида

иклим шароитлари ва уларнинг ўзаро муносабатини ифодаловчи харита. А.х.да муайян ҳудуднинг агроиклим мажмуаси, айрим экинларнинг кўкариши учун зарур иклим шароити, қ.х.да муҳим аҳамиятга эга бўлган айрим иклим шароити, мас, фаол т-ра йиғиндиси, тупроқдаги фойдали нам микдори; қ.х. учун хавfli иклим ходисалари, ўсимликнинг ўсув даври, қ.х. ишларини ўтказиш муддатлари ва б. кўрсатилди.

АГРОИҚЛИМИЙ РАЙОНЛАШТИРИШ — ҳудудни агроиклимий шароитларнинг ўхшашлиги ва тафовутига ҳамда қ.х. ишлаб чиқариши хусусиятларига қараб изчил р-нларга бўлиш. А.р. экинларни жойлаштириш ҳамда уларни турли иқлимий р-нларда етиштиришнинг ўзига хос хусусиятларини ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва маҳсулдорлигини таъминлайдиган иклим ресурсларини дифференциал баҳолаш орқали илмий асослаб беради (қ. Иклим бонитети). А.р. аниқ иклимий р-нлаштириш асосида ўтказилади ва айни пайтда умумий табиий-географик р-нлаштиришнинг қ.х. га оид қисми ҳисобланади. А.р. нинг умумий ва хусусий турлари бор. Умумий р-нлаштириш ҳудудни иклимнинг қ.х. учун муҳим бўлган асосий хусусиятларига қараб бўлишни ҳамда ўзига хос хусусиятларга эга бўлган р-нларни ажратишни ўз ичига олади. Ҳудудни хусусий (ихтисослаштирилган) р-нлаштириш қ.х. ишлаб чиқариши иختисослаштириш б-н боғлиқ бўлган аниқ масалаларни ҳал қилиш учун ўтказилади. А.р. муайян ҳудуддаги тупроқ ва иклим омилларини ҳисобга олган ҳолда иссиқлик, ёруғлик ва намлик ресурсларини баҳолаш асосида олиб борилади. Ўрта Осиё минтақаси гўзага нисба-тан агроиклимий жиҳатдан р-нлаштирилган. Бу р-нлаштиришга гўза ҳосилининг етилиши учун зарур бўлган 10° дан юқори мусбат ҳароратлар йиғиндиси асос қилиб олинган. Чунончи, т-ра йиғиндиси 4000° ни ифодаловчи изочизик (бир хил қийматларни ту-

таштирувчи чизик) эртапишар, 4400° ли изочизик ўртапишар ўрта толали, 4900° ли изочизик ингичка толали ғўза навлари экилиши мумкин бўлган р-нларнинг шим. чегараларини ифода этади. Ўзбекистон худуди 12 асосий агроиқлимий зонага бўлинади.

АГРОИҚЛИМШУНОСЛИК - к.х. метеорологиясининг иқлим шароитларини к.х. объектлари ва жараёнлари б-н боғланишда ўрганадиган соҳаси. Тупроқ унумдорлиги, қуруқликдаги сув ресурслари ва ўсимлик дунёси кўп жиҳатдан иқлимга боғлиқ. А.нинг асосий вазифалари: иқлимни к.х. ишлаб чиқариши омили сифатида ўрганиш, иқлимни к.х. нуктаи назаридан баҳолаш, худудни агроиқлимий районлаштириш, к.х. ишлаб чиқаришини оқилона жойлаштириш мақсадларида турли иқлим шароитларида агротехника тадбирлари ўтказишни асослаш ва б. Иқлимнинг ўсимлик ва ҳайвонот учун зарур бўлган ёруғлик, иссиқлик ва намлик каби биринчи даражали омиллари — шамол, булут, тупроқ ва атмосфера қурғоқчилиги, тўзонлар каби иккинчи даражали омиллар б-н биргаликда ўрганилади. Асосий иқлим омилларини экинларнинг ўсиши, ривож, ҳосилдорлигига таъсирини ўрганиш амалий аҳамиятга эга. Ўсимлик ва иқлим омиллари ўртасидаги микдорий боғланишлар агроиқлимий кўрсаткичлар (ўсимликнинг вегетация даврида иссиқликка бўлган эҳтиёжини ифодаловчи самарадор ҳарорат йиғиндиси, мўлжалланган ҳосилни етиштириш учун зарур нам микдори ва б.) деб аталади.

Суғориладиган зоналар учун к.х. ўсимликларининг иссиқлик, ёғингарчилик, тупроқ нам захираси б-н таъминланганлиги, айрим худудларнинг физик-географик хусусиятларини эътиборга олиб совуқсиз давр давомийлиги, қорасовуқларнинг такрорланиши ва ш.к. ни ҳисоблаш усуллари ишлаб чиқилган. А. тадқиқотлари экинларнинг нав хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иқлим жи-ҳатларидан оқилона жойлаш-

тиришга имкон беради. Ўзбекистонда агроиқлимий тадқиқотлар В. А. Бугаев номидаги Ўрта Осиё гидрометеорология и.т. ин-тида олиб борилади. А. соҳасидаги тадқиқотлар асосида Жаҳон агроиқлимий атласи (1972) нашр этилган, Ўзбекистоннинг агроиқлимий районлаштириш харитаси тузилган (1982).

Ад.: Бабушкин Л. Н., Агроклиматическое районирование хлопковой зоны Средней Азии, Л., 1960; Чирков Ю. И., Основы агрометеорологии, Л., 1988.

Фотиҳ Мўминов.

АГРОКИМЁ, агрономик кимё — тупроқ ва ўсимликлардаги кимёвий жараёнлар, ўсимликларнинг минерал озикланиши, ўғитлар ва тупроқни кимёвий мелиорациялаш воситаларини қўллаш тўғрисидаги фан. А. к.х.ни кимёлаштиришининг илмий асосини ташкил этади. А. ўсимлик, тупроқ ва ўғитлар ўртасидаги муносабатни, дала шароитида ўсимликлар озикланишини ўрганади, ўсимликларнинг озикланишига энг қулай шароит яратиш, тупроқ ва ўғитлар таркибидаги озик моддаларнинг ўзлаштирилиш коэф. ошириш мақсадида ушбу шароитларни ўзгартириш йўллари, шунингдек, ҳосилдорликни оширишнинг бошқа воситалари — пестицидлар, ўсиш стимуляторларини қўллаш, тупроқ унумдорлигини яхшилаш ва ҳосилдорлигини ошириш мақсадида кимёвий мелиорация воситаларини қидириб топади. А. фани тупроқшунослик, дехкончилик, ўсимликлар физиологияси ва биокимёси, к.х. микробиологияси, кимё ва физика фанлари б-н бевосита боғланган. А.да назарий ва амалий масалаларни ўрганиш учун ҳар хил тадқиқот усуллари қўлланилади. Буларга ўсимлик, тупроқ ва ўғитларни лаб.да кимёвий, физик-кимёвий таҳлил қилиш; ўсимликларда вегетацион тажриба (вегетацион уйчаларда ва иссиқхоналарда) ўтказиш; ҳар хил тупроқ-иқлим шароитларида ўғитлар б-н дала тажрибалари (ўғитларнинг географик минтақалардаги тажрибалари) олиб бориш; хўжаликларда и.ч. тажрибалари

ўтказиб, олинган натижаларга иқтисодий баҳо бериш ишлари киради. А. да ўсимлик асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ўсимликлар озикланишини ўрганиш ва ўғитлар воситасида уни изга солиш усуллари ишлаб чиқишда ҳар бир ўсимлик (экин)нинг биологик ва агротехник хусусиятлари ҳисобга олинади. А. тупроқшунослик ва тупроқ микробиологияси б-н боғлиқ бўлганлиги учун унда тупроқ ҳам ўрганилиши керак. А. тупроқ таркибидаги озик моддаларнинг умумий миқдорини, уларнинг ўсимликларга ўтиш хусусиятини, ўғитларнинг ўзгариш жараёنларини ва тупроқ хоссасига таъсирини ҳамда ўғитларни ишлатиш меъёрини ва нисбатини, уларни турли хил экинларга солишнинг рационал муддатлари ва усуллари, ўғитларни қўллашнинг тупроқни ишлаш тизимлари, алмашиб экиш, суғориш тартиботи ва б. б-н тўғри қўшиб олиб боришни ўрганади. А. ўсимликларнинг озикланишини ўрганиши туфайли ўсимликлар физиологияси ва биокимёси б-н боғланган. Ўғитларни бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши тупроқнинг хусусиятларига, тупроқшунослар, кимёгарлар ва микробиологлар ўрганадиган кимёвий ва микробиологик жараёнларга боғлиқ.

А. фан сифатида 19-а.нинг 40-й.ларида шаклланди. Унинг шаклланишида немис кимёгари Ю. Либих (1803-73)нинг ўсимликларнинг минерал озикланиши ҳақидаги таълимоти муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистонда, гарчи деҳқончиликда гўнг, қул, лойқа, қум, паҳса кесакларидан ўғит сифатида қадимдан фойдаланиб келинган бўлсада, А. фани тарихи 20-а. дан бошланади. Биринчи агрокимёвий тажрибаларда экинларда ўғитларни қўллаш масалалари Р. Р. Шредер, М. М., Бушуев, И. К. Негодное томонидан ўрганилган (1906 — 28 йларда 121 тажриба ўтказилган). Республикада А. фанини ривожлантиришда Ўзбекистон пахтачилик ин-ти, Ўзбекистон ФА Тупроқшунослик ва агрокимё ин-ти (1977) катта роль

ўйнади. А. ривожланиши б-н республикада минерал ўғитлар саноати тараққий этди (қ. Кимё саноати, Кимё институти). Республикада А. фанини ривожлантиришда Б. М. Исаев, М. А. Белоусов, Н. Н. Зеленин, Т. С. Зокиров, Б. П. Мачигин, И. Н. Ниёзалиев, П. В. Протасов, Т. П. Пирохунов, Г. И. Яровенко ва б.нинг ишлари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда Тупроқшунослик ва агрокимё ин-тида, қ.х. олий ўқув юртлиридаги А. кафедраларида А. масалаларини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борилади.

Ад.: Протасов П. В., Ниёзалиев И. Н., Тоиров Т. З., Пахтачиликда агрохимия, Т., 1981; Зокиров Т. С., Почвенно-агрохимические основы хлопководства, Т., 1987. И. Н. Ниёзалиев, Т. З. Тоиров.

АГРОКИМЁ ЛАБОРАТОРИЯСИ

- 1) ўсимлик, тупроқ, ўғит, захарли кимёвий моддалар, қ.х. маҳсулотлари, ем-хашак ва б.ни таҳлил қилиш ёки агрокимёдан ўқув машғулоти ўтказиш учун махсус жиҳозланган хона (бино); 2) агрокимё бўйича махсус тадқиқотлар ўтказадиган корхона, ташкилот ёки унинг махсус бўлими. Ўзбекистонда ўқув (ўқув юртлирида); илмий тадқиқот (ин-тлар ва б.да), агрокимё хизмати тизимида кирувчи ишлаб чиқариш А.л.лари мавжуд. Ишлаб чиқариш А.л. ларига раҳбарликни Республика ўсимликларни химоя қилиш ва агрокимёвий тадқиқотлар маркази олиб боради. А.л.лари ўз зонасидаги хўжаликларни агрокимёвий харитаграммалар ва ўғитларни қўллаш бўйича тавсияномалар б-н таъминлайди. А.л. ҳар хил табиий зоналар тупроғи учун мос ўғитлар ва уларнинг оптимал улушларини аниқлаш мақсадида дала тажрибалари ўтказилади; ем-хашак сифатини яхшилаш ва чорва молларини рационал озиклантиришда тавсияномалар тузиш учун ўсимликларни таҳлил қилади, минерал ва маҳаллий ўғитларнинг сифатини назорат қилиш мақсадида уларни текширишдан ўтказилади. Дала тажрибалари, ўсимлик ва тупроқ таҳлили натижалари-

га асосан хизмат кўрсатаётган зонадаги тупроқ озик моддалари балансини, ҳар хил ҳўжаликларда ва алмашлаб экиш далаларида тупроқ шароитлари ҳамда экин турига қараб ўғитларга бўлган эҳтиёжни аниқлайди, агрокимёвий харитаграммалар тузади. Қ.х. ишлаб чиқаришида кимёвий воситаларни қўллаш масалалари юзасидан тарғибот ва тушунтириш ишлари олиб борилади.

АГРОКИМЁ ХИЗМАТИ - деҳқончилик ва чорвачиликда ўғитлар ва б. кимёвий воситалардан самарали ҳамда оқилона фойдаланиш бўйича к.х. га агрокимё хизмати кўрсатишнинг илмий-и.ч. тизими. Ўзбекистонда А.х. МТСларда агрокимё лаб.лари ташкил этилиши (1931) б-н бошланган. МТСлар тугатилганидан кейин (1958) А.х. туман к.х. инспекциялари, кейинчалик к.х. ишлаб чиқариш бошқармалари ихтиёридаги агрокимё лаб.лари орқали олиб борилди. Кейинчалик ягона давлат А.х. тизими ташкил этилди. 1992 й.дан Ўзбекистонда А.х. кўрсатиш бўйича республика и.ч.илмий бирлашмаси («Ўзқишлоқкимё») мустақил иш бошлади (1994 й.дан «Узагрокимёсервис» давлат-акциядорлик уюшмаси). Республикада 1997 й.дан к.х. га минерал ўғитлар, ўсимликларни химоя қилиш воситалари, ўсиш стимуляторлари, мелиорантлар, минерал озукалар етказиб бериш б-н боғлиқ хизматларни «Ўзкимёсаноат» уюшмаси таркибидаги «Ўзагрокимётаъминот» давлат-акциядорлик бирлашмаси бажаради. Ўсимликлар касалликлари ва зараркунандаларини кузатиш, ўрганиш ва протнозлаш, ўсимликларни химоя қилиш бўйича аҳолига ва к.х. корхоналарига хизмат кўрсатиш, чигирткага қарши кураш тадбирларини Республика ўсимликларни химоя қилиш ва агрокимёвий тадқиқотлар маркази амалга оширади.

АГРОКИМЁВИЙ ТАҲЛИЛ - лаб. шароитида ўсимлик, ем-хашак, тупроқ, ўғит, пестицид ва б.нинг кимёвий таркибини аниқлаш. А.т. агрофизик, микро-

биологик тадқиқотлар б-н бирга тупроқ унумдорлигини оширишга боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради. Ўғитларни қўллаш, алмашлаб экиш, тупроққа ишлов бериш, ўсимликларни суғориш режими ва б.ни ўрганиш юзасидан тадқиқотлар ўтказилганда тупроқ ва ўсимликларни А.т. қилиш орқали уларда содир бўлган сифат ва миқдор ўзгаришларини аниқлаш мумкин.

Ўсимликлар таҳлили ўсимлик б-н тупроқ, ўсимлик б-н ўғит ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганиш учун зарур усулдир. Ўсимликнинг вегетатив органлари ва ҳосили таркибидаги азот, фосфор, калий ва б. озик элементларининг миқдорини таҳлил қилиш тупроқдаги озик моддаларнинг ҳосил б-н чиқиб кетган миқдорини аниқлашга ёрдам беради. Тупроқдаги озик моддаларнинг чиқиб кетган миқдори ўғитларнинг асосланган меъёрларини белгилашда жуда муҳим. Бундан ташқари, бу маълумотлар тупроқни таҳлил қилиш б-н бирга тупроқ — ўсимлик тизимида озик моддалар балансини ҳисоблашда ҳам зарур. Одатда кўпинча ўсимликларда қуйидагилар: азот, оксил, аминокислоталар, фосфор, минерал ва органик фосфатларнинг умумий миқдори ҳамда уларнинг энг муҳим тузлари, калий, кальций, магний, олтингургурт, темир, бор, марганец, мис, молибден, рух, кобальт, йод ва б. аниқланади.

Ўсимликлар А.т. ўсимлик хом ашёси (материали)ни қуруқ ҳамда ҳўл қуйдириш орқали амалга оширилади. Қуруқ қуйдиришда қул элементларининг умумий миқдори аниқланади, қулни эритмага ўтказиб, бир қатор элементларни аниқлаш мумкин бўлади. Ҳўл қуйдиришда ўсимлик хом ашёсини водород пероксид ёки перхлорат кислота — оксидловчи ҳамда катализаторлар (селен, рух қуқуни ва б.) иштирокида сульфат кислота б-н парчалаш усули энг кўп қўлланилади. Бундай усулда бир йўла ўсимликларнинг барча озик моддалари — азот, фосфор, калий ва б. миқдорини ҳам аниқлаш мумкин. Ўсимликдаги азотнинг умумий

микдори Кьельдаль ёки Кьельдаль — Иодльбауэр усули б-н аниқланади. Бу усул ўсимлик хом ашёсини концентрланган сульфат кислота ёки сульфат кислотанинг фенол б-н аралашмаси ёрдамида парчалаб, кейинчалик ҳайдаш орқали азот бирикмасини аниқлашга асосланган. Ўсимлик қуруқ ёки ҳўл куйдирилганда ундаги фосфор калориметрик усул б-н аниқланади. Бунда фосфат ионларининг калий хлорид иштирокида аммоний молибдат б-н рангли (ҳаво-ранг) бирикма ҳосил қилиш хусусиятидан фойдаланилади. Ўсимликдаги кальций ва магний микдори калориметрик усул б-н аниқланади. Бундан ташқари, ўсимлик ҳўл куйдирилгандан сўнг ундаги кальций, магний, калий ва натрий микдорини алангали фотометрия усули б-н осон ҳамда тез аниқлаш мумкин. Ўсимликлар А.т. ида алангали фотометрия, спектрометрия ва полярография усулларида кенг фойдаланилади. Ўсимликлар таҳлили уларнинг ўғитларга бўлган эҳтиёжини аниқлашда тобора кенг қўлланилмоқда. Кейинги вақтда янги узилган ўсимлик намунаси таркибидаги минерал озик моддалар микдорини аниқлаш кенг тарқалди. Дала шароитида ўсимлик шарбати таркибидаги озик элементларининг кимёвий таҳлили ёки унинг кесмаларида кузатиладиган микрореакция орқали ўсимликлар озикланишини назорат қилишнинг бир қатор усуллари ишлаб чиқилган. Ўсимликларнинг азот б-н озикланишини аниқлашда Давтян усули, Магницкийнинг соддалаштирилган кимёвий таҳлил усули, Церлингнинг ўсимликлар кесмаларида нитратлар, аммиак, фосфор ва калийни аниқлаш усули ва б. шулар жумласидандир.

Ўғитлар таҳлили ўғит таркибида ўсимлик ўзлаштира оладиган озик элементи микдори, озик элементининг умумий микдори, турли қўшимчаларнинг мавжудлиги, сув микдори, ўғитлар реакцияси, ўғитларнинг физик хусусиятлари ва сочилувчанлиги ҳамда ўғитлар дондорлиги (грануласи)нинг мустақкамлигини

аниқлашда қўлланилади. Азотли ўғитлар таҳлили аммиакни формалин бириктириб, органик бирикма — гексаметилтетрамин ҳосил қилишига ва ажралиб чиққан кислотани титрлашга асосланган. Аммиак ва нитратли ўғитлар сувли эритмасининг таҳлили худди ўсимликларда умумий азот микдорини аниқлагандек, ишқор ёрдамида ҳайдаш усули б-н ўтказилади. Фосфорли ўғитлар таҳлили тегишли эритувчи ёрдамида фосфат кислотани ажратиб олиб, P₂O₅ микдорини аниқлашдан иборат. Ўғитлар таркибига қараб турли эритувчилар қўлланилади. Ҳосил қилинган эритмаларда P₂O₅ ни ишқорий муҳитда магнезиал эритма б-н магний аммоний фосфатнинг иккиламчи тузи ҳолида чўктириб (Бетхер — Вагнер усули) ёки аммоний фосфат, молибден оксиди ва сувдан иборат комплексли тузни молибдат аммоний б-н чўктириб (Лоренц усули) аниқлаш мумкин. Калийли ўғитлар таҳлили калийни эритмадан натрий кобальтнитрит ҳамда перхлорат кислота ёки гексахлороплатинат кислота ёрдамида чўктириш усули орқали амалга оширилади. Танлаб олинган таҳлил усулига қура калий оғирлик ёки ҳажмий усулда аниқланади.

Тупрокнинг агрокимёвий тавсифи учун сувда эрийдиган тузлар таҳлили, умумий чиринди, ялпи азот, фосфор ҳамда азот, фосфор ва калийнинг ҳаракатчан бирикмалари микдори, алмашиниш сифими ва ундаги сингдирилган асослар таркиби каби маълумотлар зарур бўлади (қ. Тупроқ таҳлили).

Ад.: Методы агрохимических анализов почв и растений Средней Азии, Т., 1977.

Маъруф Тошқўзиев.

АГРОКИМЁВИЙ ХАРИТА-ГРАММА — тупрокнинг ўсимликлар озикланадиган элементлар б-н таъминланганлик даражасини ифодаловчи харита-схема. А.х. тузишда тупроқлар таркибидаги ўсимликлар ўзлаштира оладиган шаклдаги фосфор ва калий, микроэлементлар ва б. микдорига қўра 5

гурухга ажратилади (азотни аниқлаш кам қўлланилади). А.х. тузиш учун майдони 5 — 20 га ли рақамланган майдонлардан олинган аралаш тупроқ намуналари тахлили натижаларидан фойдаланилади. Намуна ҳайдалма қатламнинг 20 жойидан (диагонали ёки ўқи бўйича) 300 — 400 г миқдорда олинади. Аини пайтда ҳайдалма қатлам остидан (30 — 40 см чуқурликдан) олинган алоҳида тупроқ намуналари ҳам ўрганилади. Барча аралаш тупроқ намуналаридаги ҳаракатчан фосфор ва калий миқдори аниқланади. Тахлил натижаларига қараб А.х. лар тузилади. Харитага тушунтириш тузилади, хўжалик ҳақидаги маълумотлар, агрокимёвий текшириш натижалари, минерал ўғитлардан фойдаланиш бўйича тавсиялар берилади.

Республика «Ўздаверлойиха» инти берадиган хўжаликларнинг ерларидан фойдаланиш тархлари А.х.лар тузиш учун харитаграфик асос бўлиб хизмат қилади. Уларнинг масштаби суғориладиган ерлар учун 1:10000, лалми ерлар учун 1:25000. Илмий тавсияларга кўра хар 5 йилда тупроқнинг агрономик ҳолати текширилади ва янги А.х. тузилади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК БЮЛЛЕТЕНЬ — агрометеорологи к шароитлар тахлил қилинган ахборотнинг асосий шакли. Хар ўн кунликда гидрометеорология маркази томонидан нашр қилинади. А.б. қуйидаги бўлимлардан иборат: 1) ўн кунликнинг гидрометеорологик хусусиятлари (ҳаво ва тупроқ ҳарорати, ёғинлар, шамолнинг йуналиши ва тезлиги ва х.к.); бунда ўсимликнинг ўсиши ва ривожланишига қулай ёки ноқулай шароитлар — қорасувук, гармсел, шўзонли бўрон ва х.к. алоҳида қайд қилинади; 2) экинларнинг ўсиши ва ривожланиши ҳамда молларни ўтлатишнинг агрометеорологик шароитлари. Бу булимда асосий қ.х. экинлари (айниқса, гўза)нинг ривожланиш суръатлари, уларнинг намлик б-н таъминланганлик даражаси тахлил қилинади, экинзорлар ҳолатига баҳо бе-

рилади.

А.б. Ўзбекистонда 1927 й.дан бошлаб нашр этилади. 1930 й.дан мунтазам чиқарила бошлади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ЙИЛНОМА — муайян ҳудуддаги агрометеорологик ст-я ва постларнинг кузатиш натижалари жамланган йиллик маълумотлар тўплами. Кўпгина мамлакатларда гидрометеорология бошқармалари томонидан нашр қилинади. А.й. да тупроқ ҳайдалма қатламнинг баҳор ва киш фаслларидаги ҳарорати, кузги экинлар эқилган майдонлардаги қор қопламнинг қалинлиги, экин эқилган майдонларда тупроқнинг намланиш даражаси, қ.х. экинлари ривожланишининг асосий даврлари бошланадиган кунлар, кузатиш майдончаларидаги агротехника, олинган ҳосил ҳақидаги маълумотлар ва б. жадвал кўринишида берилади. А.й. да айрим умумий метеорологик маълумотлар: ўртача ўн кунлик ҳаво ҳарорати, 5, 10 ва 15° дан юқори бўлган самарадор ҳароратлар йиғиндиси, киш фасли ва вегетация давридаги метеорологик шароитлар тавсифи, жумладан ноқулай об-ҳаво ҳодисалари ҳақида маълумотлар ҳам келтирилади. Бундан ташқари А.й. йилнинг агрометеорологик шароити ҳақидаги қисқа шарҳни ҳам ўз ичига олади. Асосий метеорологик маълумотлар ойлик агрометеорологик тўпламларда ҳам нашр этилади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК МОНИТОРИНГ — иқлимнинг антропоген омиллар таъсирида ўзгаришига қараб агроиқлимий ресурсларни ва экинларнинг ҳосилдорлиги ўзгаришларини баҳолаш тизими. Иқлимнинг ўзгариши ҳудудларда ахрли зичлигининг ошиши, ҳудудларни суғориш, минтақаларнинг чўлга айланиши, транспорт, кимё ва б. корхоналарнинг фаолияти таъсирида содир бўлади. Антропоген омиллар таъсирида ҳарорат ва ёғинлар ўзгаради. Мас, ҳозир антропоген омил таъсирида баъзи жойларда ҳарорат 3 — 4, ёғин миқдори эса 50% гача ошиши натижа-

сида вегетацион даврнинг ўзгариши ҳам тахмин қилинмоқда. Натижада умумий ҳосилдорлик 10 — 30% га камайиши мумкин. Аг.м. тизимини тузишда бундай ўзгаришлар ҳисобга олинади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ОМИЛЛАР - ўсимликнинг ривожланишига таъсир кўрсатадиган ва унинг ҳосилдорлигини баҳолашга имкон берадиган омиллар (ўртача суткалик ҳаво ҳарорати, ҳавонинг намлик миқдори, шамолнинг тезлиги, куёш радиацияси, тупроқ ҳарорати, қорасовуқ ва х.к.). Одатда А.о. асосий ва иккинчи даражали турларга бўлинади. Мас, ҳарорат вегетацион даврда паст бўлса, ҳосил пишиб етилмайди ва шу сабабли у асосий омил ҳисобланади. Шамол таъсирида ўсимлик қисман нобуд бўлиши мумкин, лекин асосий омил етарли бўлса, ҳосил пишиб етилади. А.о.ни баҳолашда омилларнинг ўрнини тўлдириб булмаслик қонунига амал қилинади (қ. Дехқончиликнинг асосий қонунлари).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ХИЗМАТ КЎРСАТИШ — қ.х. ишлаб чиқаришининг барча бўғинларини турли гидро ва агрометеорологик ахборотлар б-н тезкор таъминлаш. А.х.к. мажмуига олдиндан турли муддат учун бериладиган об-ҳаво (бир ойлик, 10, 7, 3 кунлик, суткалик) прогнозлари, об-ҳавонинг хатарли ҳодисалари ҳақида огоҳлантириш, об-ҳаво шароитлари ҳамда уларнинг қ.х. ўсимликлари ривожланишига ва ҳосилнинг шаклланишига, ўтказиладиган агротехник тадбирларга таъсири ва б. ҳақидаги агрометеорологик маълумотлар ва х.к. қиради. Ахборотлар кундалик, беш кунлик, ҳафталик ва ўн кунлик шарҳ (бюллетень)ларда, шунингдек муҳим йилномалар шаклида, и.ч. аҳамиятига эга бўлган давр ёки об-ҳаво шароити ноқулай келадиган давр учун агрометеорологик маълумотлар умумлаштирилган махсус маълумотномалар тарзида ҳамда агрометеорологик омилларнинг кўп йиллик режими ҳақида маълумотлар бўлган режимли ёки агроиклимий ахборотлар

шаклида бўлади. Қ.х. мутахассислари ва раҳбарлари бу маълумотлардан мавжуд ва қутилаётган агрометеорологик шароитни ҳисобга олган ҳолда экиш, суғориш, озиклантириш, қатор ораларига ишлов бериш, йиғим-терим ишлари ва б. тадбирларнинг муддатларини режалаштиришда фойдаланадилар. А.х.к. миқозларнинг жойлашган жойи, ахборотнинг кўлами ва уни етказиб бериш муддатлари кўрсатилган режага мувофиқ амалга оширилади. Ўзбекистонда қ.х.га А.х.к. 1921 й. Тошкентда Туркистон метеорология ин-ти (Туркмет) ташкил этилишидан бошланган. 1925 й.дан бу ин-т Ўрта Осиё метеорология ин-ти (Средазмет) деб аталган. Ин-тининг асосий вазифаси қ.х.ни экинларнинг ҳолати ва ривожланиши тўғрисидаги маълумотлар б-н таъминлаш, ҳудуднинг мавжуд об-ҳаво шароитлари ва иқлим ресурсларидан рационал фойдаланиш, об-ҳавонинг хатарли ҳодисаларидан қ.х. объектларини муҳофаза қилиш тадбирлари ва б. бўлди. Ўзбекистонда А.х.к. Гидрометеорология бош бошқармаси («Бошгидромет») ва агрометеорология постлари томонидан олиб борилади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ - қ.х. учун аҳамиятга эга бўлган метеорологик, иқлим ва гидрологик шароитларни қ.х. ишлаб чиқариши объектлари ва жараёнлари б-н ўзаро алоқадорликда ўрганадиган фан (қ. Қишлоқ хўжалиги метеорологияси).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ ПОСТИ - кундалик метеорологик ва агрометеорологик кузатишлар олиб борадиган ҳамда кузатиш натижаларига бирламчи ишлов берадиган муассаса. А.п.ларда кузатиш ишлари махсус жиҳозланган метеомайдончаларда (5х6 м), бевосита экинзорларда ягона услуб ҳамда дастур асосида олиб борилади. Метеорологик майдончада йил давомида ҳар куни тупроқ юзасидан 2 м баландликдаги ҳавонинг ҳарорати (қорасовуқ қутиладиган баҳор ва куз ойларида ҳавонинг минимал ҳарорати ер юзасидан 2 см

баландликда минимал термометр ёрдамида) ўлчанади; ёғинлар миқдори, қор қопламанинг қалинлиги ва ер юзасининг қор б-н қопланганлик даражаси; атм. ҳодисаларининг характери (қор, ёмғир, дўл, шудринг, қиров, шамол, бўрон, момақалди роқ ва х.к.) қайд қилинади. Экинзорларда ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосил тўплаши бўйича бевосита кузатишлар ўтказилади, ривожланиш даврлари кўринган кунлар қайд қилинади, ўсимликнинг ҳолати баҳоланади; эрта баҳорда тупроқ этилгандан бошлаб уруғ униб чиққунга қадар тупроқнинг уруғ кўмилган ҳамда 20 см чуқ.гача қатлами ҳарорати ўлчаб борилади; тупроқнинг юқори қатлами ҳолати ва намлик даражаси қайд қилинади. А.п. кузатиш натижалари ва об-ҳаво прогнозу асосида кундалик маълумот тузади. Кундалик ва ўн кунлик якуний маълумотларни ўзи бириктирилган гидрометстанцияга юборади. Метеорологик ва агрометеорологик маълумотлардан хатарли об-ҳаво ҳодисаларидан хабардор қилиш, агротехник тадбирлар муддатларини белгилашда фойдаланилади. Ўзбекистонда қ.х. корхоналари ихтиёрида (идоравий) 20, «Бошгидромет» тизимида 25 А.п. ишлайди (1999).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ — қ.х. ишлаб чиқаришига гидрометеорология хизмати кўрсатадиган ихтисослашган бўлинма. А.с.нинг асосий вазифаси стандартли, режими, метеорологик ва агрометеорологик кузатишлар; махсус тематик кузатишлар; қ.х. ташкилотларига тезкор хизмат кўрсатиш (об-ҳаво ва агрометеорологик прогнозларни етказиб бериш); ноқулай об-ҳаво ҳодисалари ҳақида шошилинч огоҳлантириш; экинларнинг ўсиш ва ривожланишининг агрометеорологик шароитлари ҳақида маълумотнома; иқлим ресурсларидан унумли фойдаланиш учун қ.х. ишлаб чиқаришини ва экинзорларни жойлаштиришини оптимал режалаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ва ш.к.; ўзига биркирилган махсус ст-я

ва постлар бажарадиган ишларга и.т. инти б-и ҳамкорликда услубий раҳбарлик қилиш; янги ва такомиллашган кузатиш усулларини, янги асбобларни синовдан ўтказиш, мавжудларини такомиллаштириш ва х.к. дан иборат. Умумий режимдаги А.с. дан ташқари махсус, алоҳида экинлар, мас, ғўза бўйича кузатиш олиб борадиган ихтисослаштирилган ст-ялар ҳам мавжуд (Ўзбекистонда — Даҳбед, Галлаорол, Тожикистонда — Ҳисор, Туркманистонда — Йўлўтан ва Озарбайжонда — Жаъфархон ст-ялари). Тўпланган маълумотлар қ.х.ни агрометеорологик ахборот б-н таъминлашда, агрометеорологик қўлланмалар, прогнозлар, маълумотномалар ва агрометеорологик тавсиялар (дефолиация муддатлари, биринчи машина теримини об-ҳаво шароитига ва кўсақларнинг очилганига қараб белгилаш ва х.к.) тузишда фойдаланилади. Ўзбекистонда 62 метеорология ва 2 Аг.м. ст-ялари иш олиб боради (1999).

АГРОНОМИК РУДАЛАР, агрохудудлар — минерал ўғитлар сифатида ишлатиладиган ёки уларни олишда хом-ашё ҳисобланадиган минераллар ва тоғ жинслари. Уларнинг асосий турлари: апатит, фосфорит, калий тузлари, селитралар. Бундан ташқари оҳақтош, доломит, торф, тошқўмир, мергель, гипелар ва кам миқдорда микроэлементлар ҳам ўғит сифатида ишлатилади. Табиий селитра конлари (Чили селитраси) кам учрайди. Ўзбекистонда Қашқадарё вилоятида калий тузлари конлари негизда Тўбаганг калий ўғитлари з-ди, Қорақалпоғистонда ва Навоий вилоятида топилган фосфорит конларидан олиннадиган хом ашё асосида Қизилқум фосфорит к-ти қурилмоқда (2000).

АГРОНОМИЯ (юн. agros — дала ва pomos — қонун) — дехқончилик қонун-қоидалари ҳақидаги фан. А. дехқончиликнинг илмий асоси, унинг ҳамма соҳаларига доир илмлар мажмуидир. А.нинг асосий бўлимлари: умумий дехқончилик, ўсимликшунослик, селекция, уруғчилик, уруғшунослик, агроки-

мё, тупроқшунослик, агрофизика, қ.х. микробиологияси, фитопатология, энтомология, қ.х. мелиорацияси. Илмий А. ўсимликлар физиологияси, биокимёси, қ.х. метеорологияси, генетика, микробиология, кимё, физика, мат., биофизика ва б. табиий фанларга асосланиб иш олиб боради. А. лаборатория, вегетацион, лизиметрик ва дала тажрибаларини ўтказиб, ҳар хил усуллардан фойдаланиб экспериментал маълумотлар олади.

А. инсоннинг амалий фаолияти натижасида вужудга келган, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши ва табиий фанларнинг раванқ топиши б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. Дастлаб одамлар турли ўсимликларни ўрганиш, уларни маданийлаштириш, парваришlash, уй хайвонларини боқиш тажрибаларига асосланди, кейинроқ эса ер ҳайдаш, экинларни суғориш ва парваришlashни тупроқ — иқлим шароитига мослаб табақалаштириш усуллари ўрганди; экинлар ҳаётида сув, озик моддаларнинг аҳамияти ва уларнинг экин ҳосилига таъсири аниқланди. Кейинчалик кимё, ўсимликлар физиологияси каби фанлар тараққиёти А.га ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Кимё ва ўсимликлар физиологиясининг мустақил фан сифатида ажралиб чиқиши, немис кимёгари Ю. Либих томонидан ўсимликлар минерал озикланиши назариясининг яратилиши А.нинг янги тармоғи — агрокимёнинг ривожланишига, уни я нала кенгроқ ўрганилишига катта таъсир кўрсатди. Француз кимёгари Ж. Буссенго ўсимликлар азотни тупроқдан ўзлаштиришини аниқлаб берди. Дехқончиликда шудгор (тоза шудгор) тизими ўрнини экинларни навбатлаб экиш тизими эгаллади. Кейинчалик дехқончиликни кимёлаштириш (ўғитлардан фойдаланиш, ерни оҳаклаш ва б.), ўсимликларни химоя қилиш муваффақиятли ривожланди.

Ўсимлик, тупроқ ҳамда ўғитлар ўртасидаги ўзаро таъсир механизмини

аниқлаш ва ундан қ.х. ўсимликларини етиштиришда фойдаланиш учун амалий тадбирлар тузишда Д. Н. Прянишников; ўсимликларнинг илдиш ва ҳаво озикланиши назариясини ишлаб чиқишда К. А. Тимирязев; нитрификация жараёнини амалга оширадиган бактериялар, атмосферадаги азотни ўзлаштирувчи микроорганизмларни аниқлашда С. Н. Виноградский; маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари ва эволюцияси ҳақидаги таълимоти ҳамда селекциянинг илмий асосларини яратишда Н. И. Вавилов; ўсимликларнинг географик узок формаларини чаतिштириш йўли б-н қ.х. экинларининг янги форма ва навларини яратиш назариясини ишлаб чиққан Н. В. Цицин; бугдой селекциясининг самарали усуллари яратган В. Н. Ремесло; кузги бугдойнинг кўпгина навларини яратган П. П. Лукьяненко; кунгабоқар селекцияси ҳамда уруғчилигининг самарали усуллари ишлаб чиққан В. С. Пустовойт ва б. агрономик фанларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар.

Ота-боболаримиз қ.х. экинларининг ҳосилдорлигини ошириш, боғдорчилик ва дехқончилик агротехникасини такомиллаштириш устида тинимсиз изланиш олиб борганлар. Мева дарахтлари, полиз экинларининг янги навларини яратиш, зараркунандаларга қарши кураш олиб бориш усуллари ишлаб чиққанлар. Бу фан Шарқда зироатнома илми деб аталган.

Ўзбекистонда А. тараққиётида 20 — 30-й.ларда ва ундан кейин ташкил этилган қ.х. тажриба ст-ялари ҳамда и.т. институти б.нинг аҳамияти катта бўлди. Ўзбекистонлик олимлар ғўзанинг 130 дан, шолининг 20 дан, сабзавот ва полиз экинларининг 50 дан, мева-резавор ҳамда токнинг 60 дан ортиқ, беданинг 15 га яқин навини яратдилар ва бу навлар мамлакатда ҳамда қўшни давлатларда районлаштирилди. Суғориладиган ерлар унумдорлигини тубдан яхшилашга қаратилган дехқончиликнинг янги тизими ишлаб чиқилди. Суғорма дехқончиликда ерни

хайдаш, ерга экишдан олдин ва экин катор ораларига ишлов бериш каби ишлар тўла механизациялаштирилди, экинларда учрайдиган касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашнинг биологик ва кимёвий усуллари ишлаб чиқилди. Тупроқ шўрланишига қарши агротехник тадбирлар, кимёвий усуллар қўлланилмоқда, экинларни ёмғирлатиб ва томчилатиб суғориш усуллари ишлаб чиқаришга жорий этилмоқда.

Абдурахим Эратов.

АГРОСАНОАТ ИНТЕГРАЦИЯ-СИ - қ.х. ва саноат тармоқларининг иқтисодий, фан-техника, технология ва б. хўжалик имкониятларини бирлаштириш (қўшиш) орқали и.ч. ва меҳнатнинг умумлаштирилиши. Хом ашё и.ч. ва уни қайта ишлашни ўзаро мувофиқ ҳолда ривожлантириш кооперация (тўғридан тўғри контрактация ва шартнома асосида), шунингдек комбинация (хом ашё этиштирадиган ва уни қайта ишлайдиган корхоналарнинг ташкилий бирлашиши) йўли б-н олиб борилади. Интеграция жараёнлари, асосан агросаноат корхонаси кўринишида энг изчил ривожланади. Бошқариш, режалаштириш, биргаликда фондлар, моддий-техника таъминотини марказлаштириш, корхоналар, ёрдамчи хизмат муассасалари яратиш ва б. пировард маҳсулот олиш учун и.ч. даги барча босқичларнинг узвий бирлашишига замин яратди. А.и.нинг ривожланиши, бир томондан, қ.х. соҳасига бошқа соҳаларнинг, биринчи навбатда саноатнинг кириб келишини, иккинчи томондан, қ.х. ишлаб чиқаришининг борган сари умумий халқ хўжалиги б-н уйғунлашиб боришини аниглади. Тармоқлараро баланс ҳисоб-китобларига кўра, ҳоз. пайтда қ.х. саноатдаги асосий тармоқларнинг ярмидан кўпроғи маҳсулотларидан фойдаланмоқда. Қ.х.нинг саноат ва халқ хўжалигидаги бошқа тармоқлари б-н қўшиливи қайси даражада содир бўлмасин, объектив жараён — интеграцияни билдиради. Интеграция натижасида аграр ва саноат фаолиятларини уму-

мий технологик жараён асосида ягона хўжалик мажмуи тарзида бирлаштирадиган агросаноат корхоналари, маҳсулот этиштириш, қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот олишнинг барча босқичларини ўз ичига оладиган ҳудудий, ташкилий ва технологик бирлашган корхоналар мажмуи бўлган агросаноат бирлашмалари ва мамлакат халқ хўжалиги микёсида агросаноат маэкуми юзага келади. Ўзбекистонда А.и.нинг маҳсули бўлган дастлабки агросаноат корхоналари ва агросаноат бирлашмалари пахтачилик, қоракўчилик, боғдорчилик соҳаларида 20-а.нинг 60-й.ларида пайдо бўлган («совхоз-завод», «колхоз-завод»лар). 90-й.ларнинг 2-ярмидан агрофирмалар тузила бошлади. А.и. агросаноат и.ч.нинг мазмуни, агросаноат корхоналари, аграр-саноат бирлашмалари ва аграр-саноат мажмуалари бу жараённинг турли шаклда расмийлашувидир. Қ.х.да А.и. ривожига фан-техниканинг янги ютуқларига таянган ҳолда энг юкори меҳнат унумдорлигини таъминлаш ва харажатларни кескин камайтиришга хизмат қилади.

АГРОСАНОАТ МАЖМУИ (АСМ)

- халқ хўжалигида қ.х. хом ашёсидан аҳолининг озиқ-овқат ва халқ истеъмоли товарларига бўлган эҳтиёжларини таъминлашда ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатадиган тармоқлар, корхоналар, фаолият турлари мажмуи. АСМ мураккаб ва кўп тармоқлидир. Унинг и.ч. тузилмасида қ.х. ва ўрмон хўжалиги муҳим аҳамиятга эга. АСМ 3 соҳани ўз ичига олади: 1) қ.х. (аҳолининг томорқа хўжалиги ҳам қиради) ва ўрмон хўжалиги; 2) қ.х.га ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари — трактор ва қ.х. машина-созлиги, мелиоратив ва сув хўжалиги объектлари қурилиши тармоқлари, асосий фондлар таъмири бўйича корхоналар, минерал ўғит ва ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари, биологик фаол препаратлар и.ч., озуқа ва микробиол. саноати, турли идишлар (тара) тайёрлаш ва б; 3) қ.х. маҳсулотларини қайта

ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш б-н банд бўлган тармоқлар(тайёрлов, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, сотиш ва б.). Ҳар бир тармоқ таркибида и.ч. ривожининг умумий шароитини таъминлайдиган тармоқ инфратузилмалари муҳим аҳамиятга эга (йўл-транспорт хўжалиги, моддий-техника таъминоти, электр, газ, сув таъминоти, алоқа, омборхона элеватор хўжалиги, улгуржи ва тақсимот базалари ва б.). Шунингдек, ихтисослашган олий ўқув юртлари, мутахассислар ва раҳбар ходимлар малакасини ошириш ф-глари, ихтисослашган техникум ва ишлаб чиқариш-техника билим юртлари, тармоқ и.т. институти ва лабораториялари, ИИБ, лойиҳа ва ин-глари ҳамда ташкилотлари, конструкторлик бюрolari, тажриба ва давлат синов ст-ялари тизими АСМни шакллантирадиган тармоқлар қаторида туради.

Ўзбекистон АСМда қ.х. маҳсулотларини бирламчи [ун-ёрма, ёғ-мой(пахта мойидан ташқари), гўшт, сут, мева-консерва, виночилик саноати] ва иккиламчи (нон, макарон, кондитер, пахта мойи, гўшт, сут консерваси ва маҳсулотлари, озик-овқат концентратлари) қайта ишлайдиган тармоқлар ва соҳалардан иборат озик-овқат саноати, техника экинларини бирламчи (пахта, луб экинлари, тамаки) ва иккиламчи (ип газлама, тўқимачилик саноати, луб тоналари, тамаки-махорка маҳсулотлари) қайта ишлайдиган тармоқ ва соҳаларни ўз ичига олган енгил саноат муҳим аҳамиятга эга.

АСМ ҳудудий хусусиятлар ва ишлаб чиқараётган энг муҳим пировард маҳсулотига қараб тизимларга бўлинади. Ҳудудий хусусиятига кўра мамлакат ва вилоят, туман АСМ мавжуд. Ишлаб чиқараётган пировард маҳсулот бўйича дон, пахта, мева-сабзавот, чорвачилик ва б. мажмуага бўлинади.

Ўзбекистон тарихан ривожланган пахтачилик, сув хўжалиги, машина-созлик з-длари, ўғит ва пестицидлар ишлаб чиқарадиган з-длар, пахта то-

залаш корхоналари, ёғ-экстракция з-длари, тўқимачилик саноати, ихтисослашган илмий муассасаларга эга. ЎЗР иктисодиётида АСМ ҳиссасига ялпи маҳсулотнинг 50% дан ортиқроғи, асосий и.ч. фондларининг 40% дан ортиғи, халқ хўжалигида банд аҳолининг 45% га яқини тўғри келади. Ўз навбатида Республика АСМда пахтачилик агросаноат мажмуи (ПАСМ) энг юқори салмоққа эга. Республикада чорвачилик-саноат мажмуи ПАСМдан кейинги ўринда туради.

Толибжон Турғунов.

АГРОТЕХНИК БРАКЕРАЖ - қ. Дала ижари сифатини баҳолаш.

АГРОТЕХНИК ҲИМОЯ УСУЛИ (ўсимликлар ҳимоясида) — зараркунанда ҳашаротлар ва касалликларнинг мавжудлиги, ялпи кўпайиши ва кенг тарқалишига тусқинлик қилувчи шароитларни яратишга қаратилган агротехник чора-тадбирлар. Бу усулда зараркунандаларнинг кишлаши, яшаб қолиши ва ривожланиши учун ноқулай шароит яратилади. А.х-У-уруғлик ва кўчатларни экишга тайёрлаш, тупроқни ишлаш ва экиш усуллари, муддатларини танлаш, ўғитларни қўллаш, экин навларини танлаш бўйича муайян тадбирларни қамрайди. Агротехника орқали экологик шароитни ўзгартириб, ўсимликларни ҳашарот ва касалликлардан ҳимоя қилишга фаол таъсир кўрсатиш мумкин. Дехқончиликда А.ғ.у.нинг асосий чораларига: алмашлаб экиш, ўсимлик қолдиқларини кузда йиғиштириб олиш, ерларни текислаш, кузда чуқур ҳайдаш, яхоб бериш, гизеллаш, гўза, маккажўхори ва б. ўсимликлар қатор ораларига ишлов бериш, дала атрофидаги дарахтларни парваришлаш, уруғлик беда майдонларини кузда қайта ҳайдаш, пичанга мўлжалланган бедазорларни эрта баҳорда борона қилиш ва б. киради. Экиннинг бир турини бир даланнинг ўзида узлуксиз экиш зараркунандаларнинг йиғилиб қолиши ҳамда уларнинг кескин кўпайиб кетишига сабаб бўлади. Экинларнинг алмашиб экилиши зарарку-

нандаларнинг меъёрий яшаш шароитини бузади, ривожланиши учун нокулай шароит яратади. Қ.х. экинларининг чидамли навларини и.ч.га жорий қилиниши ҳашарот ва касалликларга қарши агротехник курашнинг энг истиқболли усуллари дандир. А.х.у. ўсимликларни ҳашарот, касаллик ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш усулининг таркибий қисмидир (қ. Ўсимликларни ҳимоя қилиш).

Султон Алимухамедов.

АГРОТЕХНОЛОГИЯ

— деҳқончилик технологияси, қ.х. экинларини етиштириш усуллари тизими. А.нинг назарий асоси — агрономия. А. куйидаги тадбирларни ўз ичига олади: алмашлаб экиш, тупроққа ишлов бериш, ўғитлар солиш; уруғликни экишга тайёрлаш, экиш, экинларни парваришлаш, бегона ўтлар, касалликлар ва ҳашаротларга қарши кураш, ҳосилни йиғиб олиш. Ерни ҳайдаш, текислаш, бороналаш ва экишга тайёрлашнинг бошқа усуллари, ўғитлаш, суғориш, уруғни экишга тайёрлаш (саралаш, дорилаш, ивитиш ва б.), экиш ва ҳосил йиғиб-териб олингунча ўсимликни парвариш қилиш ишлари А. усулларига киради. А.га алмашлаб экишни жорий қилиш, ўсимлик қолдиқларини даладан йиғиштириб олиш, кузги шудгорлаш, яхоб бериш, сифатли уруғлик танлаш, экиш схемаларини тўғри қўллаш, нормал кўчат қалинлигига эришиш, ўғитлардан тўғри фойдаланиш; экинни қатъий тартиб бўйича суғориш, ўсимликнинг илдизини зарарлантирмаслик, экинзорларни бегона ўтлардан тоза тутиш, зараркунанда ва касалликларга чидамли навларни экиш ва ҳ.к. ҳам киради. Бунга ҳар бир минтақанинг тупроқ-иқлим шароитларини инобатга олган ҳолда, қ.х. ишлаб чиқаришига фан ютуқлари ва илғор тажрибанинг янги, янада самарали усуллари ни жорий қилиш йўли б-н эришилади.

А. жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари ва и.ч. муносабатлари ривожини б-н узвий боғланган. Ибтидоий жамоа ва ундан кейинги даврларда А. содда қуроллар ҳамда қўл кучига асосланган эди. Ерлар

омоч, мола каби қуроллар ёрдамида ишланарди. А.нинг такомиллашган усуллари жаҳонда 18-а. охири — 19-а. бошларида шаклланди, натижада қ.х. ўсимликлари машиналардан фойдаланиш, табиатшунослик ва агрономия фанларининг кўрсатма ва тавсиялари асосида етиштирилиладиган бўлди. Айниқса, 19-а.да машинасозлик саноатининг ривожланиши мураккаб қ.х. техникасини деҳқончиликда қўллаш имкониятини туғдирди. 20-а.да эса қ.х. учун трактор, комбайн, культиватор, ўғитлагичлар ва б. механизмлар қўллаб ишлаб чиқариладиган бўлди, минерал ўғитлардан фойдаланиш кўпайди. Буларнинг ҳаммаси ва агрономия фанининг ривожланиши А.нинг такомиллашувига қулай шароит туғдирди.

Ҳоз. замон Ахи экологик шароитлар, қ.х. техникасининг ишлаш қоидаларини ўрганувчи табиий ҳамда техника фанлари ютуқларига асосланади. А.ни тўғри қўллашнинг зарурий шартининг комплекслиги ва тупроқ-иқлим шароитлари, экиннинг биологик хусусияти, навлари ва уларнинг қайси мақсадларда ишлатилишига эътибор беришдир. Ўсимлик ҳаёт омилларининг муддатлари, алмаштириб бўлмаслиги ҳамда тенг аҳамиятдорлиги ва б. қонунлар А. усуллари биргаликда қўллашнинг илмий асосини ҳисобланади (қ. Деҳқончиликнинг асосий қонунлари). Мас, ўғит солишда белгиланган муддат ва миқдорни ўзгартириш (айниқса суғориладиган шароитда) ёки вегетация даврига қараб ўсимликка бериладиган азотни фосфор б-н алмаштириш мумкин эмас. Экинлардан юқори ҳосил олиш учун уларни муайян нисбатларда барча зарурий ҳаёт омиллари (ёруғлик, иссиқлик, ҳаво, намлик, озик моддалар) б-н таъминлаш зарур.

А. тадбирлари ҳар бир минтақа, зона, хўжаликнинг тупроқ-иқлим шароитига ҳамда экинларнинг турига қараб ишлаб чиқилади ва ўтказилади. Мас, тупроғини шўрланган ҳудудларда шўр ювиш асосий аҳамиятга эга. Шу сабабли бундай жойларда экинлар учун зарарли бўлган,

экиннинг илдиз қисми жойлашадиган тупроқ қатламидаги эриган тузларни йўқотадиган А. усулларига асосий эътибор берилади. Намгарчилик кам бўладиган р-нларда, шунингдек енгил тупроқли ерларда тупроқда нам тўплашга имкон берадиган А. усулларига эътибор қилинади. Экинларни тўғри алмашлаб экиш, ҳайдалма кат-ламни чуқурлаштириш, маҳаллий ва минерал ўғитлар солиш йўли б-н тупроқни ўсимлик учун зарур озиқ моддалар б-н бойитиш ҳамда унинг физик хусусиятларини яхшилаш А.нинг асосий мақсадидир.

А. экиннинг ва навнинг (нав А.) ўзига хослиги ҳамда экиннинг хўжалик аҳамиятига кўра ҳам табақалашади. Мас, маккажўхори, кунгабоқар силос учун ёки дон учун, зигир тола ёки уруғи учун, пиёз барра ёки бош пиёз олиш учун экилганда ўзига хос А. қўлланилади. А. тадбирларини тўғри қўллаш қ.х. экинларининг ҳосилдорлигини ошириш б-н биргаликда ҳосил сифатига ҳам ижобий таъсир этади. Ўзбекистонда илмий муассасалар тармоғи экинлар А.сини ишлаб чиқади. Уларнинг самарадорлиги илмий тадқиқот ин-тлари ва тажриба ст-яларида синовдан ўтганидан кейин хўжаликларда жорий этилади.

Абдурахим Эрматов.

А Г Р О Т У П Р О Қ РАЙОНЛАШТИРИШ — минтақаларни ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига таъсир кўрсатувчи тупроқ хусусиятлари, иқлим ва гидрогеологик шароитлари, литологик-геоморфологик тузилиши ва баъзи бошқа белгилари (эрозия, шўрланиш) га, шунингдек қ.х. ишлаб чиқаришининг ўзига хослигига кўра худудларга ажратиш (қ. Тупроқни районлаштириш). Ўзбекистонда А.р.нинг илмий асослари 30-й.ларда яратилган. Обикор деҳқончилик шароитида А.р. учун тупроқларнинг келиб чиқиши б-н бир қаторда шу тупроқнинг қачондан бери суғорилиши, маданийлашганлик даражаси, шунингдек эрозия, иккиламчи

шўрланиш, шўрхоқлик, тошлоқлик, боткоқлик каби қ.х.га ноқулай ҳолатларнинг намоён бўлиш даражаси ҳам ҳисобга олинади. А.р. қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғри ташкил қилиш, жумладан ўстириладиган экинларни р-нлаштириш, агрономик ва мелиоратив тадбирларни режалаштириш ҳамда амалга ошириш, агротехник ва суғориш усулларини тўғри танлаш, машиналар тизимини ишлаб чиқиш ва ш.к. учун зарур. А.р. қўйилган мақсадларга қараб турли аниқликда ишлаб чиқилади. Схематик А.р.да қатта р-нлар ажратилиб, бу ерда кўп тарқалган тупроқ типлари, агротехник ва б. усуллар самарадорлигини таъминлайдиган яхлитланган табиий кўрсаткичлар ва асосий мелиоратив тадбирлар кўрсатилади.

АГРОФИЗИКА, агрономик физика — ўсимликларнинг ҳаёт шароитларини физик усуллар б-н тадқиқ этиш ва улар ҳаёт фаолиятининг физик жараёнлари ҳақидаги фан. Қ.х. экинларининг ҳосилдорлиги ва тезпишарлигини ошириш учун ташқи муҳитнинг физик хусусиятларини ўрганади ва уларни бошқариш усулларини ишлаб чиқади. А.нинг бўлимлари: тупроқ физикаси (тупроқ ҳавоси физикаси, тупроқ гидрофизикаси, тупроқнинг қаттиқ қисми физикаси, иссиқлик ва б.); ҳавонинг ер атрофи қатлами физикаси (аэродинамик, радиацион ва б. кўрсаткичлар); ўсимликлар радиобиологияси ва ёруғлик физиологияси, шунингдек, қ.х. экинларининг ўсиши ва ривожланиши учун қулай табиий шароитлар яратиш мақсадида экинларга ҳамда ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатадиган агрофизик усуллар, воситалар. А. фан сифатида 20-а.да шаклланган ва ҳоз. замон табиатшунослиги, айниқса, биофизика, шунингдек, мат., электроника, кибернетика ва б. фанларнинг назарий ютуқлари негизда ривожланди, натижада ўсимликларнинг ўзида ва ташқи муҳитда содир бўладиган

жараёнларни микдорий баҳолаш имкониятлари яратилди. А.ни ривожлантиришда К. А. Тимирязев, Д. Н. Прянишников, Н. А. Качинский, А. А. Роде (Россия), Э. Рассел (Буюк Британия), В. Шоу (АҚШ) ва б. катта хисса қўшган. Агрофизик тадқиқотларда вегетацион ва дала усуллари қўлланилади, ташки мухит шароитларини ўрганиш учун аниқ ўлчов асбоблари ишлатилади. Тадқиқот натижаларидан тупроқнинг сув, ҳаво, иссиқлик режимларини яхшилашда, оптимал экиш усуллари ва муддатларини, тупроққа ишлов бериш, суғориш меъёрлари ва б.ни белгилашда фойдаланилади. А. тадқиқотлари хулосалари, айниқса, экинларнинг ҳосилдорлигини программалашда ва дала ишлари сифатини баҳолашда катта аҳамиятга эга. Фитотрон, оранжерея, иссиқхоналарда иклимни бошқариш, тупроқ иссиқлик балансини, ўсимлик транспирацияси, уларга озик моддалар ва сувнинг шимилиши тезлигини ўлчайдиган асбоблар яратилган. Агрофизик асбобларни қўллаш йирик омборхоналарда картошка ва меваларни сақлаш жараёнларини автоматлаштириш, нобудгарчиликни камайтириш, маҳсулот сифатини бузмай сақлаш, чиқиндилар микдорини камайтириш имкониятини беради. Дехқончилик ва ўсимликшуносликнинг физик муаммолари Тупроқшунослик ва агрокимё и.т. институти, Ўзбекистон пахтачилик и.т. институти, олий ўқув юртлари кафедраларида ўрганилади.

Абдурахим Эрматов.

АГРОФИРМА — маҳсулот и.ч., уни қайта ишлаш ва сотиш, хизмат кўрсатиш тизимидаги корхоналарни ягона бошқарув асосида бирлаштирган агросаноат корхонаси. А. қ.х. маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва етказиб бериш жараёнларидаги барча ишларни яхлит тизим орқали ўз вақтида мувофиқлаштириш, меҳнат унумдорлигини кўтариш, хом ашё нобудгарчилигини камайтириш, шунингдек кўрилган фойда ҳисобидан йирик

инвестицияларни амалга ошириш ҳамда фойдани А. таркибидаги корхоналар ўртасида тақсимлашга имконият яратади. А. маҳаллий ресурслардан унумли фойдаланишни таъминлайди, унинг таркибига ёрдамчи тармоқлар ва кичик корхоналар ҳам кириши мумкин.

Ўзбекистонда ҳукумат фармойиши б-н кейинги йилларда «Бешариқ» (Фарғона вилояти), «Оқолтин» (Сирдарё вилояти), «Ромитан» (Бухоро вилояти) ва б. А.лар ташкил этилди.

АГРОФОН (юн. agros — дала, lot. fundus — мухит) — тупроқнинг физик ва кимёвий хоссалари, унумдорлиги жиҳатидан агрономия талабларига мос ҳолати; тупроқнинг агрономик хоссалари мажмуи. Ҳар бир участканинг А. ини билиш қ.х. экинларидан юқори ҳосил етиштириш учун агротехника ҳамда мелиоратив тадбирлар мажмуини тўғри ва табақалаб амалга ошириш имкони беради. А. кжеак ёки паст даражада бўлиши мумкин. Экинларни тўғри алмашлаб экиш, маҳаллий ва минерал ўғитлардан унумли фойдаланиш, қ.х. экинлари етиштириш технологиясига тўғри амал қилиш йўли б-н юксак А. барпо этилади. Мас, юксак А. шароитларида гўза серҳосил, соғлом ўсади, касаллик ва ҳашаротларга чидамли бўлади, тола ва чигит сифати яхшиланади. И.т. ишларида тадқиқот мақсадларига қараб А. сунъий яратилади. Селекционер олимлар янги нав яратишда ва уруғчилик ишларида маҳсус тайёрланган А.ларда иш олиб борадилар.

АГРОЭЛЕКТРОНИКА - агроахборотларни тўплаш ва қ.х. ишлаб чиқаришини бошқаришга оид электроника билимлари ва воситалари мажмуи. Асосий вазифалари: қ.х. бошқаруви ва ҳисоб-китоб ишларини компьютер занжирлари орқали таҳлил этиш; тупроқнинг механик физик-кимёвий параметрларини тезкор усулларда аниқлаш ва улардан амалда фойдаланиш; иссиқхоналар, омборлар, чорвачилик ишлари ва дехқончилик маҳсулотини и.ч. технологи-

ясини микроэлектрон асбоблар ёрдамида бошқариш; махсус А. қурилмаларини лойиҳалаш ва яратиш, улардан агрономия ишларида кенгроқ фойдаланиш; автоматлашган махсус илмий-техник агроахборот марказларини ташкил этиш ва уларга хизмат кўрсатиш; қ.х. маҳсулотларининг сифат кўрсаткичларини аниқлаш ва таҳлил қилишнинг тезкор усулларини яратиш; қ.х. экологиясига оид ишларни ўрганишнинг электрон усулларини яратиш ва б. Асосий мақсади — қ.х. ни электронлаштириш тизимларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш.

А. микроэлектрониканинг ютуқлари асосида ривожланиб, деҳқончилик ишларини кенгайтириш ва ҳосилдорликни бошқаришда қўлланилмоқда. Турли микроэлектрон датчиклар, электрон бошқарув тизимлари, компьютерлар ва махсус электрон қурилмалар А.нинг техникавий асосини ташкил этади. Ривожланган мамлакатларда А. қурилмалари қ.х. ишлаб чиқаришида кенг қўлланилади. Ҳоз. вақтда А. асбобсозлигига тўла асос яратилган, турли микроэлектрон ўлчов асбоблари, узокдан туриб бошқаришнинг йирик электрон тизимлари, қ.х.га оид илмий-техника ахборотларини тўплаш, сақлаш ва ишлов беришга доир компьютерлаштирилган мураккаб тизимлар яратилган бўлиб, ҳосилдорликни оширишда, суғориш тизимларини такомиллаштиришда ва б. иқтисодий масалаларни ҳал этишда ижобий роль ўйнамоқда. Бироқ Ўзбекистонда оммавий тарзда қўлланилганича йўқ.

Бионика қурилмаларининг яратилиши натижасида А. истиқболда янада ривожланади ва ҳосилдорликни олдиндан бошқариш ва ошириш технологияси яратилади. Бионикага асосланган А. келажак фанидир.

АГРОЎРМОН МЕЛИОРАЦИЯСИ - тупроқнинг мелиоратив ҳолатини ва иқлим шароитини дарахт экиш йўли б-н яхшилашга қаратилган тадбирлар мажмуи. Қ.х. экинларидан юқори ҳосил олишга салбий таъсир қилувчи

курғоқчилик, гармсел, шупроқ эрозияси, қум кўчишлари каби табиат ҳодисаларига қарши амалга оширилади. Аг. м. агротехник, гидротехник, кимёвий ва қ.х. мелиорациясининг бошқа турлари б-н бирга ерларни тубдан яхшилашга хизмат қилади ҳамда уларнинг табиий шароитларига узок муддат таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда биринчи марта тоғ ён бағирларида селга қарши дарахтзорлар барпо қилишни 1880 й.да Н. И. Корольков Самарқанд яқинида (Омонқўни), 1889 й.да С. Ю. Раунер Тошкент яқинида (Оқтош) бошлаган эдилар. Аг.м. айниқса, янги ўзлаштирилаётган ерлар (Мирзачўл, Қарши чўли, Марказий Фарғона) да кенг ривож топди.

Ўзбекистон ҳудудининг йирик уч табиий зонасида — водийларда (ихота, канал бўйлари, йўл ёқаларидаги дарахтзорлар), тоғларда (сув эрозияси ва селнинг олдини олиш мақсадида тоғлар ён бағрини ўрмонга айлантириш) ва қумли чўлларда (аҳоли пунктларини ва экинзорларни қум кўчишидан ҳимоя қилиш, яйловлар унумини ошириш мақсадида дарахт ва буталар экиш ва ш.к.) экма ўрмонзорлар яратилмоқда (қ. Ихота ўрмонзорлари). Ҳамма катта суғориш каналлари (Жан. Мирзачўл, Катта Фарғона, Қарши, Аму-Бухоро ва ҳ.к.) бўйлаб, шунингдек, сув омборлари атрофида дарахтзорлар барпо қилинган.

Ўзбекистонда кумликларни ўзлаштириш ишлари 30 — 40-й.ларда бошланган. Кўчма қумларни фитомелиорация б-н мустаҳкамлаш усуллари ишлаб чиқилди. Шу йўл билан Бухоро воҳасининг чўлга туташ ерларини қум босишдан сақлаш учун Қизилқум этақларида уз. 120 км бўлган «Бухоро тўсиғи» деб аталувчи дарахтзор минтақаси барпо этилди. Қумлоқ ерларни комплекс ўзлаштиришда турли технологик усуллар (мас, фитомелиорация, қумларни махсус кимёвий моддалар б-н мустаҳкамлаш ва ҳ.к.) кенг қўлланилади. Орол денгизининг қуриган қисмидаги кумликларни мустаҳкамлашда Аг. м. усулларида кенг

фойдаланилмоқда. Ҳар йили 10—12 минг га майдонларда ўрмонзорлар барпо этилмоқда. Кўкаламзорлаштирилган майдонлар 70 мингга (1997).

Аг. м. соҳасидаги тадқиқотлар Ўзбекистон ўрмон хўжалиги и.т. инти (1948) да, Тошкент аграр ун-тининг ўрмоншунослик кафедрасида, қ.х. тажриба ст-яларида олиб борилади.

Абдухалил Қайимов.

АГТЕЛЕК (Барадла-Домица) — Европадаги энг йирик карст ғорларидан бири, Словакия Краси (оҳақтошли плато) да жойлашган. Ғорга Словакия томондан ҳам (номи — Домица), Венгрия томонидан ҳам (Барадла) кирилади. Умумий уз. 25 км чамасида (шундан 15 км Венгрияда). Кўп сонли ер ости залларида сталактит ва сталагмитлар, кўллар, ер ости дарёлари (Стикс, Ахерон) бор. Ғор туристлар зиёрати учун жиҳозланган. А.да санаторий, концерт зали ишлаб турипти.

АГУАСКАЛЬЕНТЕС - Мексиканинг марказий қисмидаги штат, Сан-Педро дарёсидан суғориладиган платода. Майд. 5,5 минг км². Аҳолиси 720 минг киши (1990). Маъмурий маркази — Агуаскальентес ш. Иқтисодиётида қ.х. (буғдой, маккажўхори, ловия, сабзавот, мева етиштириш, чорвачилик) етакчи ўринда. Кончилик саноати ҳам бир мунча ривожланган. Полиметалл рудалари қазиб олинади.

АГУАСКАЛЬЕНТЕС - Мексиканинг марказий қисмидаги шахар, Агуаскальентес штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 293 минг киши (1990). Т.й. туғуни. Тўқимачилик (ип газлама, мовут), озик-овқат (ун тортиш, мева консерва), нефтни қайта ишлаш саноати корхоналари бор. Керамика буюмлари ишлаб чиқарилади. Қ.х. р-нининг савдо маркази. А. яқинида иссиқ минерал сувли курорт (шахар номи ҳам шундан) бор. А. га 1575 й.да асос солинган. 18-а.га оид мейморий ёдгорликлар сақланган.

АГУДА (1068 - 1123) - Хитойдаги Цзинь давлатининг асосчиси ва биринчи императори (1115 — 23). 1113 й.да ки-

данларга ўлпон тўловчи Ваньянларнинг жжурчжэн уруғига бошчилик қилди. 1114 й.да киданларга қарши урушиб уларнинг қалъаларини эгаллади. 1115 й. да ўзини император деб эълон қилди ва сулола номини Цзинь («Олтин») деб атади. 1116 й.да Маньчжурияни бутунлай босиб олди, 1123 й.да эса Шим. Хитойдаги киданларнинг Ляо салтанатини ҳам бўйсундирди.

АГУЛЛАР — Доғистон Республикасининг жан.-шарқидаги баланд тоғли туманларда яшовчи халқ; қарийб 14 минг киши; МДҲда жами 19 минг киши (1992). А. тили Кавказ тиллари оиласининг Доғистон гуруҳига қиради. Агул тилида сўзлашади. Диндорлари — мусулмон-суннийлар.

АГУЛЬЯС, Агульяш (португалча *agulha* — игна) — Африканинг энг жан. даги бурун (қ. Игна бўрни).

АГУЛЬЯС, Игна бўрни сойлиги — Атлантика ва Ҳинд океанлари чегарасида океан тубининг пасайган қисми. Жан. дан Африка-Антарктика тизмаси, шим. дан Жан. Африканинг материк ён бағри б-н чегараланган. Туби шим. ярмида текис (чук. 2500 м), жан.да эса парчаланган (чук. 4000 — 5000 м, айрим жойларида 6000 м гача). Шим.-шарқида Агульяс қири бор (у ерда чук. 2500 м). Грунти кизил гилдан, шимоли ва Агульяс қирида фораминиферали балчиклардан иборат.

АДАБ (араб.) — 1) яхши хулқ, тарбия, хушмуомалалик, ҳаётни тўғри тушуниш, тўғри яшашни ўргатиш маъносиди. Ўзбек тилидаги «одоб» А. сўзининг кўплик шаклидир. Адабиёт сўзи ўзаги ҳам А.дир. 12-а.да «илми адаб» ёки «илми баде» агамаси вужудга келди. Бу сўз санъатидаги бадиий воситалар, усуллар ва турларни ўргатишга бағишланган. Ўша даврда адабиёт сўзи кенг маънода умуман китоблар, рисоалар, мақолалар, яъни кўпчиликнинг ўқиши учун ёзилган асарларни билдирган. Тор маънода эса ёзма бадиий адабиётни англаган. Ҳозир А. араб мамлакатларида бадиий адабиёт маъносиди ишлатилади; 2) тасаввуфда

тариқатдан сабоқ берувчи пир ёки шайх ва сабоқ олувчи мурид ёки солихнинг риюя қилиши зарур бўлган қонун-қоидалар назарда тутилади. Шайхлар ва солихлар адаби хусусида кўплаб асарлар ёзилган.

Муҳсин Қодиров.

ДАБИ УСУЛ — халқ санъаткорларининг оилада, ҳамкасблар ўртасида, жамиятда ўзини тутиши бўйича оғзаки ва ёзма қоидалар. А.у. қоидалари созанда, хонанда, суҳанпардоз, масҳарабоз, кизикчи, кўғирчоқбоз, дорбоз, найрангбоз ва б.нинг рисодаларида маълум даражада ифода топган. Аммо кўпгина қоидалар авлоддан авлодга оғзаки ўтиб келган бўлиб, шогирдларга (шогирдлик 10 йилгача давом этган) касб ўргатиш жараёнида сингдирилган. А.у. санъаткор жамиятнинг турли табақаларига (бойга ҳам, камбағалга ҳам) хизмат қила олиши, ўз ғурурини ерга урмаслиги, ўрда адаби, Мадраса адаби, меҳмонхона адаби (Юсуфжон қизик иборалари)ни билиши, тўй эгаси, сайилбоши берганига кўниши, ортиқча тама қилмаслиги, ҳар қандай шароитга чидаб, томошани лозим савияда кўрсатиши, устозни ҳурмат қилиши, ҳамкасблар ўртасида иззат-икромни сақлай билиши, тўйдан тушганларни тақсим қилиш чоғида талашмаслиги, ногирон, жисмонан заиф кишилар устидан қулмаслиги, ўзини покиза, руҳан тетик олиб юриши, ҳеч кимсага озор бермаслиги, кўлидан келганича муҳтожга ёрдам бериш каби қоидаларни ўз ичига олади. Оғзаки ва ёзма А.у. қоидаларига риюя қилиш труппа раҳбари (каланпо, оқсоқол), санъаткорлар уюшмаси бошлиғи (меҳтар) ҳамда ҳукумат вакили (ғолиббоши, миршаббоши) томонидан назорат қилиб турилган. А.у. қоидаларини бузганлар тўдадан ҳайдалиш, жарима тўлаш йўли б-н жазоланган.

Муҳсин Қодиров.

ДАБИЁТ (араб. — адаб сўзининг кўплиги) — 1. Фан ва амалиётнинг бирор соҳасидаги ютуқларни умумлаштирувчи асарлар мажмуи (техникавий А.,

қишлоқ хўжалиги А.и, сиёсий А. ва б.). 2. Санъатнинг бир тури (бадий А. деб ҳам аталади); воқеликни сўз ёрдамида образлар орқали акс эттиради. А. аввал оғзаки бўлган, ёзув пайдо бўлгандан сўнг ёзма шаклга ўтган. А. сўз орқали инсоннинг ҳис-туйғуларини кенг ва чуқур акс эттириш имкониятига эга, шунинг учун ҳам у санъатнинг энг оммавий тури ҳисобланади. Бадий А.нинг етакчи 3 тури — эпос, лирика, драма мавжуд. Эпос воқеликнинг ўзини инъикос этади, лирикада эса инсоннинг воқеликдан олган таассуротлари кўшиб тасвирланади. Шарқ қадимдан шеърят туйғулари ўлкаси бўлган. Шу боисдан Шарқ бадий А.и да айниқса лирика кенг ривожланган. Драма ҳаётни ҳаракатда ифодалаб, муаллиф нутқисиз акс эттиради. А да қоришиқ турлар ҳам мавжуд. Мас, лирика ва эпос хусусиятлари бирлашиб лиро-эпик тўрни ташкил этади. Лиро-эпик турга поэма, баллада, достон, масал қабилар киради. Эпос, одатда, 3 га бўлинади: кичик эпик шакл (латифа, очерк, эртак, ҳикоя), ўрта эпик шакл (қисса) ва катта эпик шакл (роман). Лирика мазмун ва шаклга кўра, ғазал, мухаммас, марсия, рубоий, қасида, сонет, қўшиқ ва б.га бўлинади. Драматик А.нинг ҳам мазмунан 3 хили бор: драма, комедия ва трагедия (фожа). А. санъатнинг бошқа турлари каби мафкуравий ҳодисадир. А да воқеликни акс эттириш тамойилига кўра, адибнинг ижодий усули пайдо бўлади. Воқеликдаги типик ҳодисалар умумлаштирилган ҳолда ҳаққоний акс эттирилса, реалистик А. дейилади. Ёзувчи айни воқеликни эмас, балки у ҳақидаги ўз орзу-умидларини ҳам ифода этса, романтик А. бўлади. А.нинг бадийлик мезони унинг ғоявий-бадий жиҳатдан мукамал бўлишини тақозо қилади. Бу ҳол асар мавзуининг долзарблиги, ифода этадиган ғоясининг тўғрилиги, тасвир ҳақиқатининг чуқурлиги, бадий шакл таркибий қисмларининг мукамаллигидан юзага келади.

Ҳар бир А. миллийдир, шунга кўра

хар бир халқ маданиятининг таркибий қисми ҳисобланади. Халқнинг тарихий ҳаётидаги ва руҳиятидаги хусусиятлар А.нинг миллийлиги мазмунини ташкил этади ва ўзига хос миллий шаклни юзага келтиради. Миллий шаклнинг юзага келишида А. томонидан узоқ давр мобайнида йиғилган тажриба ва анъана-нинг ҳам аҳамияти катта. Халқ ҳаётидаги янги давр эса А.ни янги, юқорироқ босқичга кўтаради, унинг мазмуни ва шаклини ҳам янгилайди, ҳам бойитади. Янгиланган А. ўз навбатида янги жамятнинг мустақамланишида қудратли қурол вази фасини ўтайди.

Ҳоз. замон ўзбек А.да А.нинг тасвир объекти умуман ижтимоий воқелик бўлса, бош тасвир объекти эса инсондир. А.да инсоннинг ижтимоий моҳияти умумлаштирилган ҳолда ифода этилади. Шунинг учун ҳам А.нинг мақсади маълум бир ижтимоий-сиёсий кучнинг моҳиятини тўла ифодалаш ва айни вақтда кескин индивидуаллашган бадиий образ яратмоқдир. Яратилган бундай образларнинг энг мукаммали «тип» деб аталади. Навоий асарларидаги Фарход, Ширин, Мажнун, Лайли, Искандар образлари; Шекспир асарларидаги Отелло ва Ҳамлет; Абдулла Қодирий асарларидаги Отабек ва Кумуш тип даражасига кўтарилган образлардир. А. воқеликни акс эттирар экан, унга гўзаллик қоидалари нуқтаи назаридан ёндашади. Бинобарин, асар предметини танлаш ҳам гоят муҳим ижодий нуқтадир. Чунончи, асарнинг таъсирили чиқиши, бошқа кўп мезонлар қатори, шунга асос қилиб олинган фикрнинг эмоционаллиги, кўтаринкилигига ҳам боғлиқ бўлади.

Миллий мустақилликка эришган ўзбек халқи ҳаётнинг барча жабҳаларида ўзлигини намоён этмоқда. Жумладан, истиқлол даври А.и туб сифат ўзгаришларига эришмоқда. Будаврда ижодкор олам ва одам ҳақида аввалгидан фаркли фикрлаш мумкинлигини чуқур англаб фаолият кўрсатмоқда. Натижда оламини, одамни, уларнинг туйғуларини

турлича ифодалайдиган бадиий асарлар яратиш бошланди. Бу давр А.ида тасвирланаётган инсон ўзининг башариёт, ватан, эл-юрт олдидаги масъулиятини чуқур хис этган ҳолда намоён бўлмоқда. Истиқлол А.и мавзу нуқтаи назаридан ҳам, бадиий тасвир тамойиллари жиҳатидан ҳам илгариги қолипларга сифмайдиغان, табиий равишда ривожланаётган янги эстетик ҳодисадир. У одамларга йўл кўрсатишни зиммасига олмайди, ўқувчига ақл ўргатмайди, ҳаётий муаллимликни даъво қилмайди, балки тасвирнинг нозиклиги, ифодаларнинг фавқулоддалиги, образларнинг қутилмаганлиги б-н ўқувчида муносабат уйғотади. Бу А.нинг жозибаси зоҳирда эмас, ботинда — матн замирига жойланган. Истиқлол даври ўзбек А.и чинакамига ранг-баранг А.дир. Унинг бағрида турли-туман ижодий тажрибалар кечади, ижодий йўналиш ва оқимлар кесишади ва шу орқали чексиз олам бағрида кечаётган инсоннинг мураккаб «мен»и кашф этилади.

Баҳодир Саримсоков.

АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ, Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти — Ўзбекистон нашриётларидан бири. Тошкент ш.да жойлашган. 1957 й.да Ўзбекистон давлат нашриёти адабий-бадиий бўлимлари негизда ташкил этилган, Ўзбекистон давлат бадиий-адабиёт нашриёти деб аталган. 1964 й.да «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти номи берилган. 1966 й.дан Фафур Ғулом номи б-н аталади. 1970 й.дан ҳоз. номда. Нашриёт томонидан ҳоз. ва мумтоз ўзбек адабиёти ҳамда фольклор асарлари нашр этилади. Шунингдек хорижий адибларнинг асарлари, турли санъат асарлари, альбомлар, плакатлар, оқриткалар ва б. чоп этилади.

АДАБИЁТ МУЗЕЙИ, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи (Тошкент ш.) — маданий-маърифий ва илмий муассаса. 1940 й.да Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати б-н Республика кўргазмаси

тариқасида ташкил топган. 1944 — 68 й.ларда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти бўлими, 1968 — 78 й.ларда Ўзбекистон ФА Адабиёт музейи, 1978 — 91 й.ларда Ўзбекистон ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар ин-тининг музей бўлими. 1991 й.дан Ўзбекистон ФА Адабиёт музейи. Музей экспозицияси 40 хонага жойлашган, 8 бўлимдан иборат. Жамланмасида қарийб 34 минг кўргазма бор (1997). Музейда ўзбек адабиётига оид асарлар, қўлёмалар ва тошбосма китоблар, халқ ҳофизларининг овоз ёзувлари, наққошлик санъатига доир кўргазмалар (ёғочдан ишланган панжара, А. Файзуллаев, 1968), 10-а.га оид сопол буюмлар мавжуд. Музей кўргазмалари темурийлар даври экспозицияси б-н, ўзбек адабиёти тарихи экспозициялари эса Алишер Навоий ижодидан бошланган: «Хамса»нинг қўлёмза, фото ва кўчирилган нусхалари, дostonларга ишланган миниатюралар, расм ва безаклар, шоир ҳаётига оид портретлар, ҳайкаллар, харита, китоб, хар хил совға ва альбомлар, лаган, кўзачалар бор. Бухоролик 14 қиз томонидан Навоий, Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнун расмлари зар б-н тикилган гилам (1968) музейга алоҳида кўрк бағишлайди. Жомий хонасига шоир асарларининг турли даврда кучирилган нусхалари қўйилган. Музейнинг бошқа хонадаги кўргазмалари орасида Ҳофиз, Низомий, Фирдавсий, Хусрав Дехлавийларнинг бир қанча қўлёмалари бор. Бобур ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги кўргазмалар ичида «Бобур ҳайкали» (ҳайкалтарош А. Грищенко, 1968) ва ипак б-н тикилган «Бобур портрета» (чевар Ф. Сайдалиева, 1974) алоҳида ўрин тутади. Музейда Зебуннисо, Турди, Нодира, Увайсий, Махзуна ва б. шеърларидан намуналар, қўлёмалар ва асарларига ишланган тасвирлар, намоёнлар бор. Музейнинг ҳоз. замон адабиётига бағишланган хоналарига «20-а. ўзбек адабиёти», «Истиклол даври ўзбек адабиёти» экспозициялари жойлаштирилган. 200 дан ортиқ ўзбек шоир ва ёзувчилари ижодий йўлини ёритувчи

кўргазмалар қўйилган.

АДАБИЁТ МУЗЕЙИ, Фарғона вилоят Гафур Ғулом номидаги адабиёт музейи — маданий-маърифий ва илмий муассаса (Қўқон ш.). 1960 й.да асос солинган. 1966 й.да Гафур Ғулом номи берилган. Музей экспозицияси 7 бўлимдан иборат. Кўргазмаларида Қўқон хонлигининг 18—19-а.даги тарихий, ижтимоий-маданий ҳаётига, Ғозий, Махмур, Ҳозиқ, Увайсий, Нодира, Махзуна, Маъдан, Муқимий, Фурқат, Завкий, Ҳамза ва б. ҳаёти, ижодига оид материаллар (шахсий буюмлар, асарларнинг қўлёмалари, тошбосма нусхалари, хоз. нашрлари, суратлар, архив ҳужжатлари ва б.); Абдулла Қаххор, Собир Абдулла, Га-фур Ғулом, Ҳусайн Шамс, Усмон Носир, Амин Умарий ва б. ижодини акс эттирувчи материаллар бор. Музейда Навоий асарларининг Қўқонда кўчирилган нусхалари, Низомий, Умар Ҳайём, Саъдий, Ҳофиз, Бедил каби мумтозлар асарларининг нодир қўлёмалари, форс, озар шоирларининг шеърларидан тузилган баён ва мажмуалар, таъкиралар, Санкт-Петербургда Боку, Истанбул, Оренбург, Қозон, Уфа, Бокчасарой ва б. жойларда чоп этилган газ. ва жур.лар мавжуд.

АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИ - адабиётшунослик фанининг бир бўлими. Бадий адабиёт, унинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти, яратилиш қонуниятлари, тараккиёт йўлларини, бадий асарнинг тасвирий ҳамда ифода воситалари, таркибий қисмлари, адабий турлар ва жанрларини ўрганadi. А.н. бадий сўз санъатининг ижодий тажрибаларига асосланиб, ўзининг барча назарий хулосаларини яхлит бир давр ёки даврларнинг бадий сўз махсули ҳамда айрим бадий асарларининг таҳлилидан, тарихий-адабий жараёнини ўрганишдан келтириб чиқаради. Бадий адабиётни бевосита яратувчиларнинг адабий ижод ҳақида айтган фикрлари ҳам А.н. томонидан эътиборга олинади, аммо бу борада А.н. бадий ижод тажрибаларида тасдиқланган ижодий ҳақиқатларга

муружаат қилиб боради. А.н. адабиётнинг бошқа ижтимоий онг шаклларида фарқли жиҳатларини ҳам белгилаб беради. Санъат тури сифатида адабиётнинг узига хослиги унинг сўз воситасида образ яратишида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам А.н. да бадий, образли тасвир ва ифода масалалари ҳам ўрганилади. Бадий адабиётда мазмун б-н шакл бирлиги ва мутаносиблиги А.н. нинг бош масаласидан бири ҳисобланади. Мазмунсиз шакл бўлмаганидек, шаклсиз мазмун ҳам бўлмайди. Ҳар қандай шакл мазмунлашганидек, ҳар қандай мазмун шакллашгандагина тўла воқе бўлади. Мазмун — бадий асарнинг ҳамма қисмларини белгиловчи, уюштирувчи асос. Бадий адабиётда мазмун — жонли ҳаёт, унинг хилма-хил қирралари, мураккаблиги, бойлиги ва гўзаллигидир. Ҳар қандай ғоя бадий асарнинг мазмунини ташкил эта олмайди, у фақат бадий хусусиятга эгаллиги, инсон, жамият учун аҳамиятлилиги б-н барчани қизиқтира олган ғояларгина бадий асар мазмунини ташкил этади. Бадий шакл ҳам мазмунга нисбатан фарқсиз ҳодиса эмас. Чунки ҳар қандай ғоя ҳаётнинг ўзида аниқ ҳаётий ҳодиса шаклида намоён бўлади, бу ҳодисанинг шаклини мазмундан ажратиб бўлмайди. Бинобарин, ҳар қандай бадий ғоя ўзига мутаносиб бадий шаклдагина ўз моҳиятини тўла намоён этади. Алишер Навоий «Хамса»да ўз замонида шоирлик даъво қилиб юрган кўплаб кишиларнинг шакл бобидаги нўноклигини қоралайди. Чунки, фақат шакли мазмунига тўла мос бўлган асаргина ҳақиқий бадий асар бўла олади. Шунинг учун ҳам А.н. бадий асарнинг таркибий қисмлари (сюжет, конфликт, композиция ва б.), адабий турлар ва жанрлар ҳақидаги масалаларни кенг ёритади. Инсоният тарихида бўлган ижодий услублар, адабий оқимлар, мактаблар А.н. да ўзининг аниқ таърифу тавсифини топди. Ўтмиш адабиёт б-н ҳозирги замон адабиёти ўртасидаги доимий ворислик (анъана ва янгиланиш) масалалари ҳам А.н.га алоқадордир.

Турли халқлар адабиётлари ўртасидаги ўзаро таъсир ва бир-бирларини бойитишдан иборат ижобий тарихий жараённинг қонуниятларини аниқлаш ҳам А.н. нинг доимий ўрганувчи соҳаларидан бирини ташкил этади. Дунё халқлари шеърятига хос тизимлар, уларнинг тузилиши ва шакллари А.н. нинг бевосита тадқиқот манбаидир. Бадий адабиётнинг ўтмиши, ҳоз. аҳволи ва истикболдаги ривожланиш тамойилларини белгилаб бериш А.н.нинг энг муҳим вазифаси саналади.

Шарқда А.н. нинг юқорида қайд этилган барча муаммоларини яхлит ўрганувчи махсус фан соҳаси бўлмаган. Бу масалалар 3 йўналишдаги мустақил соҳалар доирасида олиб борилган. Булар: аруз илми, қофия илми ва балоға илми, яъни бадий сўз санъатлари ҳақидаги соҳалардан иборат. Шу боис Шарқ мумтоз адабиётшунослиги тарихига назар ташланса, юқорида кўрсатилган 3 йўналишдаги илмий манбалар алоҳида-алоҳида баён этилганлиги маълум бўлади. Мас, Муҳаммад бин Умар ар-Родуёнийнинг «Таржимон ул-балоға», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоиқ ус-сеҳр фидақоикунуш-шеър», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Бобўрнинг «Мухтасар», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадое ул-афкор фи саное-ул-ашъор», Атоулло Ҳусайнийнинг «Бадое ус-саноеъ», Воҳид Табризийнинг «Жамъи мухтасар» каби асарларида аруз, қофия ва бадий санъатлар ҳақида алоҳида-алоҳида фикр юритилган. Шарқ адабий-назарий таълимоти асосан шеърят материалига асосланган бўлиб, уларда бадий наср, драмага оид назарий кузатишлар учрамайди. Чунки Шарқ мумтоз адабиётида бадий наср ва драма жанрлари мавжуд эмас эди. Шарқ адабий-назарий қарашлари ривожига Абу Наср Форобий «Калом фиш-шеър ва ал-қавофи» («Шеър ва қофиялар ҳақида сўз»), «Китоб фил-луғот» («Тил ҳақида китоб»), «Шеър санъати», Ибн Сино «Уюн-ал-Ҳикма» каби асарлари б-н қатъи хисса қўшилди.

Ўзбек адабиётшунослигида А.н.га

оид ҳақиқий яхлит илмий асар 20-а. нинг 20-й.ларида Фитрат томонидан яратилди. Унинг «Адабиёт қоидалари» китобида бадиий адабиётнинг ўзига хослиги, ижтимоий табиати, адабий тур ва жанрлар, сюжет, композиция, бадиий нутқ ва маҳорат масалалари ҳақида илк бор яхлит маълумотлар берилган. Абдурахмон Саъдийнинг «Адабиёт назарияси» асари А.н. га оид илк асарлардан ҳисобланади. Шулардан кейин А.н.га оид иккинчи асар 1939 й.да И. Султон томонидан яратилди. Кейинчалик Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти томонидан икки жилдли «Адабиёт назарияси» (1-жилд 1978, 2-жилд 1979), 1980 й.да И. Султоннинг «Адабиёт назарияси» дарсликлари чоп этирилди. А.н. ривожига Ҳ. Ёқубов, М. Юнусов, М. Қўшжонов каби олимлар ҳам катта ҳисса қўшдилар.

Фарб адабиётшунослигида Аристотелнинг «Поэтика» асари А.н. га оид асосий манба сифатида қўлланилиб келинди. 17—18-а.дан бошлаб Буало, Дидро, Лессинг, Гердер, Гёте, Шиллер каби олиму адиблар томонидан А.н. га оид назарий асарлар яратила бошланди. 18-а. охири — 19-а. бошларида немис файласуфлари Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель ва б. бадиий адабиёт қонуниятларини яхлит ўрганувчи А.н. яратишни бошлаб бердилар. Россияда М. В. Ломоносов, А. Н. Радищев, В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, А. Н. Добролюбов, А. И. Герцен ва б. адабий-назарий қарашлар ривожига муайян ҳисса қўшдилар.

Баҳодир Саримсоков.

АДАБИЁТШУНОСЛИК - бадиий адабиётни, унинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичлари, ижтимоий функцияси, ижодий жараён қонуниятларини ўрганадиган фан. У бир-бири б-н узвий боғлиқ бўлган 3 бўлимни: адабиёт назарияси, адабиёт тарихи ва адабий танқидни ўз ичига олади. А.нинг илдизи мақол, кўшиқ, дoston сингари халқ оғзаки ижоди намуналари юзасидан билдирилган илк мулоҳазаларга бориб

боғланади. Мас, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридан жой олган маталларга, бадиий сўз унсурларига илмий-текстологик муносабат, ўша давр адабий жанрлари ҳақидаги фикрлар А.нинг олис тарихидаги кўринишидир.

А. илмига оид теран қарашлар Форобиининг «Шеър санъати...» китобида муфассал баён қилинган (10-а.). Унда шеъринг асарнинг яралиш табиати, ижодкор шахси ва маҳорат муаммолари, сўз қадри хусусида фикр юритилади. 11-а.да яшаган адабиётшунос олим Абдулқодир Жўржонийнинг «Асрор ул-балоға фи-илми баён» («Баён илмида балоғат сирлари») асарида сўз санъатидаги шакл ва мазмун масаласига алоҳида урғу берилса, 13-а. да яшаган қомусий олим Кайс Розийнинг «Китоб ул-мўъжам фи-маойири ашъор ил-ажам» («Ажам шеърини таърифи») китобида назарий масалалар — аруз тизими, поэтик санъатлар, шеъринг жанрлар таҳлил этилган. Кайковуснинг «Қобуснома»сидан (11-а.) эса, шеър жамиятнинг турли қатламлари эстетик талабларидан келиб чиқиб яратилиши, бадиий асар, албатта, таъсирчан бўлиши лозимлиги ҳақидаги мулоҳазалар ўрин олган.

Адабиёт тарихи йўналишида муайян халқ (халқлар, минтақа, жаҳон) бадиий адабиётининг тарихий тараққиёти ҳамда ёзувчи-шоирларнинг ҳаёт ва ижод йўли чуқур ўрганилади. Жумладан, ўзбек миллий адабиёти босиб ўтган узоқ тарихий йўл, замон, сиёсат ва адабий жараён муносабатларининг ўзига хосликлари, у ёхуд бу ижодкорнинг ушбу жараёнга кўрсатган таъсири юзасидан кўплаб тадқиқотлар яратилган.

А. тарихида 12-а.да яшаган шоир ва адабиётшунос Низомий Арузий ибн Умар Самарқандий, 15-а.да адабиётшунос олим Атоуллоҳ Ҳусайний, Замахшарий, Хондамир, Восифий асарлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек А.нинг такомилли Навоий (қ. Алишер Навоий) ижодий фаолияти б-н чамбарчас боғлиқ. Ўзбек тилидаги таз-

кира жанрига асос солган «Мажолис ун-нафоис» («Гўзал мажлислар») илк ўзбек адабий қомуси ҳисобланади. Ушбу асарда Навоий деярли ярим аср мобайнида ўзига замондош бўлган 469 шоир, олим, бастакор, ҳаттот, шеърят ҳомийлари ҳақида маълумот беради, бадиий маҳорат, санъаткорнинг ижтимоий бурчи, поэтик жанр масалаларини ёритади. Навоийнинг «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», Жомийга бағишланган «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш хайрат») сингари асарлари адабий портретнинг дастлабки намуналаридир. Унинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») асарларида арузнинг назарий, амалий масалалари тадқиқ этилган. Хусайн Бойқаро эса, ўз навбатида, Навоийнинг бетакрор маҳорати, у яратган адабий муҳит, давр адабий жараёни ҳақида маълумот берувчи рисола яратган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Мухтасар» китоби б-н Навойдан сўнг аруз илми тадқиқини янги босқичга кўтарди. Бу китобда арузнинг 20 дан ортиқ баҳри, 530 дан ортиқ вазни ҳақида маълумот берилади.

Ўзбек адабиётшунослигининг кейинги даврлардаги йўналишини, асосан, тазкиралар белгилайди. Жумладан, 19-а. бошларида Фазлий раҳбарлигида шеърӣ шаклда яратилган «Мажмуаи шоирон» («Шоирлар гуруҳи») тазкираси Қўқон хони саройига тўпланган ижодкорлар ҳақида нисбатан тўлиқ маълумот беради. Аҳмад Табибийнинг шеърӣ шаклдаги «Мажмуат аш-шуарои Ферузшоҳӣ» («Шоҳ Феруз шоирлари гуруҳи») ҳамда «Муҳаммасоти мажмуат уш-шуарои Ферузшоҳӣ» («Шоғ Феруз шоирлари гуруҳининг муҳаммаслари») тазкираларида ижодкорларнинг асарлари жанрларга бўлиб ўрганилади (20-а. боши). Биринчисида ғазаллар, иккинчисида муҳаммас ва мусаддаслар таҳлил этилади.

Матбуот ва ноширлик ишларининг ривожини 19-а. охири — 20-а. бошларида ўзбек танқидчилиги, адабиётшуносли-

ги учун янги имкониятларни вужудга келтирди. Айниқса, адабий танқидда уйғониш рўй берди — ҳаракатдаги адабий жараёни, ёзувчи ижодини, адабий муаммоларни даврнинг маънавий ва эстетик талаблари, омманинг руҳий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ўрганиш, адабиёт тараққиётидаги, ижодкор маҳоратидаги янгиликларни кашф этиш, камчиликларни баҳоли қудрат кўрсатиш бошланди. Ҳожи Муин, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Бехбудий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ашуралӣ Зоҳирӣ, Вадуд Маҳмудларнинг мақолаларида сўз санъати олдида турган муҳим ижтимоий вазифаларга урғу берилди, адабиёт ривожини миллат, Ватан, истиқпол, мустақил юрт учун курашувчи янги инсонни тарбиялаш масалалари б-н боғлашга ҳаракат қилинди. Чўлпоннинг «Адабиёт надур?» (1914) мақоласида ўртага ташланган «Адабиёт яшаса — миллат яшар» деган ғоя миллий уйғониш учун ҳам даъват бўлди.

20-й.лар ўрталаригача А., асосан, адабий танқид доирасида фаолият кўрсатди. Шу пайтлардан эътиборан шўро ҳукумати уни ўз йўриғига сола бошлади. Ижод маҳсулини баҳолашда мафқўра, ўткинчи сиёсат бош мезонга айланди. Адабиёт ва А.дан бир ёқпама (марксча) дунёқараш б-н қуролланиш, воқелик ва унинг бадиий инъикоси бўлмиш санъатга фақат синфий кураш, шўролар мафқураси нуқтаи назаридан туриб ёндашиш талаб қилинди. Буларга қўшимча, мумтоз адабий меросдан воз кечиш тамойили ҳукм сурди. Яссавий, Навоий, Бобур, Машраб, Ҳофиз, Румий, Ҳувайдо сингари шоирлар яратган маънавий мулк ўқувчиға кераксиз, ҳатто, зиёнли деб эълон қилинди. Абдурауф Фитрат, Отажон Ҳошим каби адабиётшунослар бундай қарашларга қарши чиқиб, маданий меросни ҳимоя қилишга уриндилар.

Шу йиллари, муайян камчиликлардан ҳоли бўлмасида, дастлабки назарий қўлланма — адабиётшунос Абдурахмон Саъдийнинг «Амалий, ҳам назарий ада-

биёт дарслари» (1924) яратилди. Фитратнинг «Адабиёт қодалари» (1926) дарслигида эса ўз даври Шарқ ва Ғарб адабиёти назарияси муаммолари ёритилди. Шу муаллифнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» китобида Ўрхун-Енисей битиклари, «Алпомиш», «Китоби дадам Қўрқут», «Девону луғотит турк»дан парчалар берилди, Яссавий, Боқирғоний, Лутфий, Атоий, Навоий, Бобур асарларидан мисоллар келтирилди.

20-й.лар охири — 30-й.лар бошларида шўро адабий сиёсатида партиявий таъйик остида синфий душман ахтариш руҳи кучайди, ижод эркинлиги бўғилди, вульгар социологизм кўринишлари авж олди. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари зарарли асар деб, муаллифнинг ўзи эса буржуа адаби деб қораланди.

30-й.лар ўртасидан марказ Ёзувчилар уюшмаси қурултойининг қарори б-н расмий кучга кирган социалистик реализм методи ҳақидаги ақиданинг кенг жорий этилиши оқибатида ўзбек А.га партиявийлик, синфийлик, ғоявийлик, шаклан миллий, мазмунан социалистик деган тушунчалар чуқур сингиб борди. Мумтоз адабиётга муносабатда уни сарой адабиёти, диний-клерикал адабиёт, реакцион ёхуд прогрессив дея бир халқ адабиётини иккига ажратиб талқин этиш, ижодкорлар ва уларнинг меросини синфий қаршилантириш тамойили урфга кирди. Ўзига хос ёндашув ва таҳлилни талаб этадиган Яссавий, Боқирғоний, Бойқаро, Машраб, Ҳувайдо, Амирий, Феруз (Муҳаммад Раҳимхон) каби шоирлар мероси батамом қораланди, улар ижодини ўрганиш деярли ман қилинди. Шўро мафқурасининг зуғуми, танқид ва А.нинг жиддий хатолари туфайли Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Сўфизода, Элбек, Боту, Усмон Носир сингари шоир ва ёзувчилар, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд каби адабиётшунослар жисман ёхуд маънан махв этилдилар.

Ўша йиллардаги нисбатан ижобий фактлар сифатида Сўфизода, Ойбек,

Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ҳақида адабий портретлар ёзилганини, Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси» дарслиги ва б. монографиялар нашр этилганини қайд этиш мумкин. Бироқ 40-й.лар охири — 50-й.лар бошларида А. фани космополитизмга қарши кураш, ягона оқим, конфликтсизлик назарияси деб номланган хато йўллари босиб ўтишига ҳам тўғри келди. Айни шу йиллари Ойбек, Максуд Шайхзода ва б. муаллифларнинг тарихий йўналишдаги, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Саид Аҳмад сингари адибларнинг замонавий мавзудаги асарлари, ўша «назариялар» дан келиб чиқиб, ноҳақ қораланди.

50-й.лар ўрталаридан аввал қатли ом қилинган айрим ёзувчи-шоирлар ҳаёти ва ижодини қайта ўрганишга ҳаракатлар бўлди. Матёқуб Ҳўшшонов, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ғафуров, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажонов, Собир Мирвалиев сингари адабиётшунос олимларнинг адабий жараён, алоҳида ижодкор ва асар ҳақидаги китоб ва мақолалари адабиётнинг нисбатан эркин нафас олишига замин яратди.

60—70-й.ларда ўзбек адабиёти тарихи юзасидан қатор асарлар яратилди. Жумладан, илк адабий ёдгорликлардан тортиб 20-а. бошларигача бўлган даврлар меросини қамраб олувчи 5 жилдли «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби нашр қилинди. Унда ўта мафқуравий талқин, адабиёт илмидан чекиниш, бир ёқламалик қусурлари мавжуд эсада, минг йиллик адабиётимизнинг тарихий тараққиёти, етакчи тамойиллари, сўз санъаткорларининг ҳаёти ва ижоди, асарларидаги ўзига хосликлар, маҳорат белгилари тўғрисида замона ютуқлари даражасида мухтасар маълумот берилди.

Дунёдаги энг қадим маданият ўчоқларидан бири бўлмиш юртимизда яратилган жамики адабий-эстетик бойликларга холис нуқтаи на-зар б-н қараш ва баҳо бериш имконияти пайдо бўлди. Натижада, адабиётшунос олимлар сўз санъатимиз тарихида эътибор-

га лойиқ неки асар бўлса, барчасини чуқур ўрганишдек масъулиятли юмушга киришдилар. «Авесто»дек теран ва мураккаб диний-маърифий ёдгорлик, халқ оғзаки ижодининг гултожи бўлмиш «Алпомиш» достони ва б. ўнлаб эпик асарлар атрофлича тадқиқ этилди.

Тасаввуф таълимотининг бадиий ижодга кўрсатган таъсири хусусида Нажмиддин Комилов («Тасаввуф», 1—2-китоблар), Иброҳим Ҳаққулов («Тасаввуф ва шеърият») ва б. мутахассисларнинг китоблари чоп этилди. Навоийнинг 20 жилдли «Мукаммал асарлар тўплами» нашр қилиниши баробарида, мутафаккир ижодини тамомила янги мезонлар асосида ўрганиш бошланди ва ўнлаб рисола-лар яратилди. 20-а. бошларида ёзилган, маърифатпарварлик руҳи б-н суғорилган бадиият намуналари тадқиқ этилди, ноҳақ қурбон бўлган Абдулла Қодирий (У. Норматов, «Қодирий боғи»; муаллифлар жамоаси «Абдулла Қодирийнинг бадиий олами»), Чўлпон (О. Шарафидинов, «Чўлпон», «Чўлпонни англаш»), Д. Қурононов, «Чўлпон, ҳаёти ва ижодий мероси»), Фитрат, М. Беҳбудий, А. Авлоний, Ҳамза, Усмон Носир ҳаёти ва ижодига доир йирик асарлар дунёга келди.

А.нинг назарий муаммоларини ўз ичига қамраган 3 жилдли «Адабий турлар ва жанрлар» китоби, А. Ҳожиахмедовнинг «Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия», «Ўзбек арузи луғати» рисола-лари чоп этилди. С. Мирвалиев яратган «Ўзбек адиблари» тўплами эса 20-а. ўзбек адабиётининг йирик вакиллари ҳаёти ва ижоди хусусида энг зарур маълумотларни беради.

А. нафақат ўзбек, балки жаҳон эстетик илми ютуқларини ҳам ижодий ўзлаштириш, бу борада ўз сўзини айтиш йўлида изланмоқда. Нажмиддин Комиловнинг «Тафаккур карвонлари», Иброҳим Ғафуровнинг «Дил эркинлиги» сингари китоблари кейинги давр ўзбек А.нинг жиддий ютуқлари ҳисобланади. Бугунги кунда адабиётшунослигимиз сафларини Шухрат Ризаев, Дилмурод

Қурононов, Баҳодир Каримов, Улуғбек Абдуваҳоб сингари ёш, истеъдодли олимлар тўлдирмоқда.

Бахтиёр Назаров, Раҳмон Кўчқоров.

АДАБИЙ АЛОҚА — адабий-ижодий муносабат. А.а. қадимдан мамлакатлар, халқлар ва буюк ижодкорларнинг ўзаро ҳамкорлигини, ҳамфикрлигини таъминловчи омил бўлган. Ҳозирда А.а.нинг адабий ҳафталиклар, адабиёт ва санъат ўн кунлиги, учрашувлар сингари янги шакллари мавжуд. А.а.лар мушоира, тазмин, иктибос каби бадиий ижод шаклларида ҳам яққол намоён бўлади.

АДАБИЙ АНЪАНА - дунёни бадиий идрок этиш, билиш соҳасида даврдан-даврга, авлоддан-авлодга ўтиб келган адабий тажрибалар: эстетик қарашлар, тасвирий воситалар, тилдаги образлилик, эмоционаллик ва услубдаги рангбаранглик. Ўтмиш ёзувчиларининг ижод тажрибасида синалган, устувор ва муқим ғоявий-бадиий бойликларни ёш бўғин ўз даври талабига кура қайта ишлаб, ижодий ривожлантиради. Адабиёт ва санъатда анъана тарихий ҳодиса бўлиб, муайян давр ижтимоий-бадиий хусусиятларини акс эттиради. Ўзбек адабиёти эскирмаган, замон синовидан утган, барҳаёт, илғор анъанага суянади. Илғор А.а. ҳамма вақт новаторликка чорлайди. Бинобарин анъана ва новаторлик орасида мантқиқий алоқа бор. Уларни бир-биридан ажратиш, ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Биз учун анъана ҳисобланадиган кўп ғоя ва майллар уз вақтида янгилик саналган. Мас, Низомий учун қисман янгилик бўлган «Ҳамса» яратиш Навоий учун анъана эди. Шу б-н бирга Навоий «Ҳамса»си ўтмишдошларининг тақрори, тақлиди эмас. Унда замонасининг узи-га хос ғоявий-эстетик масалалари ёритилган ва «Ҳамсачилик анъанаси» янги босқичга кўтарилган.

Ўзбек мумтоз адабиётида тазкирачилик анъанаси ҳам мавжуд эди. Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Фазлий каби адиблар айрим асарларини Шарқ тазкирачилик анъаналарига қатъий

амал қилиб яратганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобўрнинг «Бобурнома» ва Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи тароқима» каби асарлари, Мунис, Огаҳий, Баёний, Мирзаолим Мушрифларнинг тарихий йилномалари ҳам маълум адабий-тарихий анъаналар асосида яратилган. Ўзбек адабиётида 20-а.да вужудга келган роман жанрининг ривожига катта ҳисса қўшган Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухторов ва б. санъаткорлар жаҳон адабиётидаги илғор анъаналарга суянганлар.

Ортиқбой Абдуллаев.

АДАБИЙ ЁДГОРЛИК - бирор халқнинг муайян даврдаги ҳаёти, тили ва маданияти, урф-одатлари ҳақида маълумот берувчи оғзаки ёки ёзма адабиёт намунаси. А.ё. муайян адабиётнинг пайдо бўлиши ва шаклланишида муҳим адабий-тарихий аҳамиятга эга. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойик» асарлари туркий халқларнинг муштарак А. ёғи, тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, этнографияга оид қимматли манбалардир. Уларнинг бизгача қўлёзма нусхалари етиб келган. А.ёларнинг баъзилари, мас, «Тўмарис» афсонасининг мазмуни юнон тарихчиси Геродотнинг «Тарих» китоби, «Широк» афсонасининг мазмуни юнон тарихчиси Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китоби орқали етиб келган.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи, 5 ж.ли, 1-ж. т., 1977; Раҳмонов Н., Тошга битилган китоблар, Т., 1983.

АДАБИЙ МУҲИТ - ижодий муҳит. Муайян жойда яшаб ижод этган йирик шоир ва адиблар таъсирида юзага келади. Ад.м.нинг вужудга келиши албатта йирик ижодкорлар фаолияти, улар яратган ижодий мактаблар б-н боғлиқдир. Мас, Ҳирот Адм. (Лутфий, Навоий, Жомий ва б.), Қўқон Ад.м. (Гулханий, Махмур, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фуркат, Завкий,

Ҳазиний ва б.) йирик шоирлар фаолияти, ижодий таъсирида юзага келган. Ад.м. адабий оқимлар ва йўналишлардан фарқ қилади. Бир Ад.м.да бир неча оқим ва йўналиш бўлиши мумкин. Ад.м. бошқа жойлардаги адиб ва шоирлардан Узига хослиги, ижодий алоҳидлиги, бадний фикрлаш тарзидаги бетакрорлиги каби хусусиятлари б-н ажралиб туради. Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Каттакўрғон, Хива, Қўқон, Андижон, Шаҳрихон Ад.м. мавжуд бўлиб, уларнинг етук вакиллари яратган асарлар ўзбек адабиётининг нодир намуналари ҳисобланади.

АДАБИЙ ТИЛ — муайян умумхалқ тилининг қайта ишланган ва меъёрлаштирилган, мазкур тилда сўзлашувчи халқнинг маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи шакли. «Қайта ишланган» тушунчаси нисбий (тарихан турли даврларда, турли халқларда А.т. ўзгариб турган). Ҳатто айрим бир халққа ҳам А.т. турли даврда турлича бўлган (мас, қадимги туркий адабий тил, ҳоз. ўзбек адабий тили). Баъзи даврларда бир халқ учун бошқа бир халқ тили А.т. вазифасини ўтаган. Мас, форс ва туркийлар учун мумтоз араб тили, японлар учун мумтоз хитой тили; баъзи Европа халқлари учун латин тили ва б. А.т. бўлган.

А.т.нинг икки — оғзаки ҳам ёзма кўриниши мавжуд. Ҳар қандай А.т. халқ оғзаки нутқи асосида шаклланиб, шу халқ тилига хос шева вакиллари умумлаштирилади ва барча шева вакиллари учун тушунарли шакл олади. Ривожланган А.т. сиз бой маданиятга эга халқ бўлиши мумкин эмас. Шу маънода А.т. жамиятнинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. А.т. деганда баъзан уни турли кўринишлари б-н қориштириб юборадилар. Хусусан, ёзма А.т. ва оғзаки А.т. ҳамда бадний адабиёт тили б-н А.т.ни айни бир деб бўлмайди.

А.т. ўз мезонларини эгаллаган шу тилда сўзлашувчилар барчаси учун бирдек. У ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклларда амалда қўлланади. Бадний асар (ёзувчи) тили ҳам А.т. меъёрларига бўйсунсада,

кўплаб хусусийлик ҳамда умум эътироф этмаган жиҳатларни ўзида мужассамлаштиради. Турли халқларда ҳамма даврларда ҳам А.т. б-н бадий асар тили бир тахлитда бўлмаган. А.т. б-н миллий тил ўртасида ҳам фарқ бор. Миллий тил шу тилнинг эгаси бўлган халқ миллат бўлиб шаклланганда юзага келади. Миллий тил А.т. вазифаси ўтади, лекин ҳар қандай А.т. дарҳол миллий тилга айлана олмайди.

А.т. б-н шевалар ўртасидаги муносабат алоҳида муаммони ташкил этади (к. Шевалар). Шевалар тарихан қанчалик барқарор бўлса, А.т. учун шеваларнинг вакиллари лингвистик нуқтаи назардан умумлаштириш шунчалик мураккаблашади. Ҳоз. кунда кўпгина мамлакатлар (мас, Италия, Индонезия ва б.)да шевалар А.т. б-н тенг суратда қўлланмоқда.

А.т. тушунчаси одатда тил услублари тушунчаси б-н боғланади. Аммо бу боғланиш бир томонлама. Чунки тил услубиятларининг ўзи А.т. кўринишлари ҳисобланади. Улар тарихан шаклланган, муайян белгилар мажмуидан иборат бўлади. Мазкур белгиларнинг бир қисми бошқа услубларда такрорланиши мумкин. Лекин, бу такрорий белгиларнинг маълум шаклда бирикиши ва вазифасининг ўзига хослиги бир услубнинг иккинчи услубдан фарқини белгилайди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши (1989) ўзбек А.т. ривожини таъминловчи муҳим воқеа бўлди. Ўзбек А.т.и турли халқлар А.т.и ривожланиш тажрибаси асосида янада такомиллашиб бормоқда (яна қ. Ўзбек адабий тили).

АДАБИЙ ЭМАКДОШ - театр сахнасида драматик асар кўйишда режиссёрларга, асар матнининг таҳлил ва таҳрир қилишда театр жамоасига ёрдам берувчи адабий ходим. А.э. асл нусха ҳамда таржима асарларни таҳрир қилган, театр ижодий жамоаси б-н бирга асарни сахналаштиришда ижодий фаолият кўрсатган. Чўлпон, Зафарий, Ғайратий, Комил Яшинлар шу лавозимда ишлаганлар.

АДАБИЙ ЎҒРИЛИК, плагиат - бировнинг асарини кўчириб, ўзиники қилиб олиш. Бундай ўғрилиқ муаллиф ижозатисиз илмий, адабий, мусикий ёки бадий асарни ўз номидан тўла ёки қисман бостириб чиқаришдан, кашфиёт ёки ихтирочилик таклифларини ўзиники қилиб олишдан иборат. Айбдор ўз ҳаракатининг ижтимоий хавфлилиқ даражасига қараб, фуқаролик ёки жиноий тартибда жавобгарликка тортилади, бинобарин ҳақиқий муаллифнинг ҳуқуқи тикланади. «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» ЎЗР Қонунининг 46-моддасида «ҳуқуқ эгаси б-н шартнома тузмаган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қоидабузар ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан бой берилган фойдани қоплаши шарт» эканлиги кўрсатилган. Ҳуқуқ эгаси қоидабузардан ўзи кўрган зарар ўрнига унинг қоидабузарлик оқибатида олган даромадларини ундириб олишга ҳақли. Асардан муаллифлик шартномасида назарда тутилмаган усулда ёки бундай шартноманинг амал қилиши тўхтаганидан кейин фойдаланиш асардан шартнома тузмаган ҳолда фойдаланиш, деб ҳисобланади. Мазкур қонунда муаллиф (ҳаммуаллифлар)нинг ўзи яратган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг айна шу асарга муаллифлик ҳуқуқи эътироф қилинишини истисно этиши; муаллиф асардан ўз исми-шарифи, тахаллусини кўрсатган ҳолда ёки имзосиз фойдаланиш ёки шу тарзда фойдаланишга руҳсат бериш борасида алоҳида ҳуқуққа (муаллифлик номига бўлган ҳуқуққа) эга эканлиги таъкидланган (18-ва 19-моддалар). Муаллиф ўз асарига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳамда асарга ўзининг розилигисиз бирон-бир шахс томонидан ўзгартишлар ёки қўшимчалар киритилишидан асарини химоя қилиш борасида алоҳида ҳуқуққа (асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуққа) эга (20-модда).

ЎЗР Жиноят кодексининг 149-моддасида тафаккур мулки объектига нисба-

тан муаллифлик ҳуқуқини ўзлаштириб олиш, ҳаммуаллифликка мажбурлаш ва ш.к. ҳолатлар энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузагиш ишлари ёхуд олти йилгача қамоқ билан жазоланиши кўрсатилган.

АДАБИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС - ўтмиш моддий-маданий бойликлари. Аждодлардан авлодларга қолган халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёти, санъати, меъморлик ва ҳ.к. намуналари. Ад.-м.м. уни яратган халқ тарихи б-н изчил ва мустаҳкам боғланган бўлади; шу халқнинг қад. даврлардан бошлаб ҳозиргача яратган ва сақланиб келган адабий-маънавий ёдномалари, моддий-маданий обидаларини ўз ичига олади.

Ўзбек халқининг бой адабий-маданий мероси ёзма тарих бошлангандан кейин ахоманийлар (мил.ав. 558 — 330), салавкийлар (мил. ав. 312—64), Ўрхун-Енисей тош битиклари, туркий (уйғур) кўлёзма ёдгорликлар, Турк хоқонлиги (552—745), Араб халифалиги (632—1258) ва кейинги даврлар, хусусан Амир Темур ва темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, уч хонлик, Россия истилоси, шўролар тузуми даврларида ва, ниҳоят, мустақиллик йилларида бунёд этилган оғзаки, ёзма ва моддий ёдном ҳамда ёдгорликлардан иборат. Булар ўзбек халқининг урф-одатлари, расм-русмлари, байрамлари, халқ ижоди намуналари, адабиёт ва фан соҳасида яратилган манбалар, тасвирий ва амалий санъат ҳамда мусиқа асарлари, қад. битиклар ва археологик топилмалар, ранг-баранг меъморий обидаларни қамраб олади. Ад.-м.м.ни сақлаш ва урганиш ҳам тарихий, ҳам маърифий қимматга эга. Булар ўзбек халқининг миллий ифтихори ҳисобланади. Шўролар тузуми даврида, хусусан қатағон йилларида Ад.-м.м.га нисбатан бутунлай нотўғри, мафкуравий муносабатда бўлинди. Ўтмишда яшаб ижод этган бир қанча шоирлар ижоди-

ни ўрганиш ман этилди, араб ёзувида битилган кўлёмалар йўққилинди. Ад.-м.м.нинг зукко билимдонлари қувғин остига олинди; Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва б. адиб, шоир, олим ва зиёлилар қатл этилди, ўнлаб масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, халқ маросимлари ва байрамларини ўтказиш тақиқланди. Бу борада турғунлик йиллари қатағон даврининг ўзига хос давоми бўлди. 12 жилдли Ўзбекистон миллий энциклопедиясини нашр этишга киришилганлиги адабий-маданий меросни илмий ўрганиш йўлидаги муҳим тадбир бўлди. Имом Бухорий, Баҳоуддин Накшбанд сингари ислом динини тарғиб қилиш йўлидаги хизматлари б-н дунёга танилган буюк ватандошларимиз дафи этилган жойлар ободонлаштирилиб, зиёратгоҳга айлантирилди. Уларнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишга бағишланган китоблар чоп этилди. Амир Темир ҳаёти ва фаолияти, темурийлар даври маданиятига оид китоблар нашр этилди. Ўрта асрнинг ноёб маданий ёдгорлиги «Усмон Қуръони» ўз эгаларига — Ўзбекистон Диний бошқармасига қайтарилди. «Ал-помоиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллик юбилеи ўтказилди. Халқ меъморлигининг ноёб намуналари бўлган бир қатор меъморий ёдгорликлар таъмирланди. Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Ҳусайний, Ҳувайдо, Бехбудий ва б- ижоди ҳақида тадқиқотлар олиб борилмоқда, асарлари нашрга тайёрланмоқда, Қуръон ва Ҳадис ҳам биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб оммалаштирилди, қатағон қилинган шоир ва адибларнинг асарлари кўплаб нусхаларда чоп этилди, унутилишга маҳкум этилган қатор хунармандчилик соҳалари қайта тикланди ва халқ байрамлари тантанали нишонланмоқда.

АДАД (араб.) — ўлчов бирлиги; сон, рақам ва миқорни ифодалайди. Ўзбекистонда кўпроқ 30-й.ларгача ишлатилган. Ўзбек тили давлат тили мавқеига эга бўлгач «тираж» сўзи (газета, китоб нусхалари сони) ўрнида ҳам А. атамаси

қўлланилмоқда.

АДАД — момақалдиروق, шамол ва ёмғир худоси (Шумерда — Ишкур, Бобил ва Оссурияда — А., Шом арамейларида — Хадад, Қад. Фаластин хананейларида — Адду). Қад. Шарқнинг бир қанча халқлари динида мавжуд. Бир қўлида болға, иккинчи қўлида яшин боғлами кўринишида тасвирланади.

АДАЖИО (итал. *adagio* — секин, вазмин) — 1) мусиқада — секин суръат, андантедан секин, лекин ларго, лентолардан жонли; 2) шу ижро ус-лубида яратилган мусиқий асар ёки туркумли шакл қисми. Баъзи мумтоз симфониялар муқаддимаси А. суръатида ёзилган (И. Гайдн, В. Моцарт, Л. Бетховен ва б.). Ўзбекистон композиторлари ижодида А. куп учрайди. Мас, М. Тожиёвнинг камер оркестри учун «Адажио» 3симфониясидаги 1-қисмининг бошланғич бўлаги, 4симфониясининг 4-қисми А. суръатида; 3) балетда оҳангдор, майин таралувчи мусиқа жўрлигида, кўпинча, охиста ҳаракатлардан тизилган, бир ёки икки кишилик нафис лирик ракс. Баъзан мустақил ракс парчаси (па-де-дё, па-детруа, па дак-сьон, гран па); Ик. Акбаровнинг «Орзу» балетида катта А., М. Ашрафийнинг «Севги тумори» балетида А. қисмлари мавжуд; 4) асосан мувозанатни сақлашга ёрдам берадиган охиста, секинлаштирилган машқлардан иборат европача мумтоз ракс машғулотининг бир қисми.

АДАМ (араб.— йўқлик) — Ўрта Шарқ фалсафасида йўқликни билдирадиган тушунча.

АДАМ (Adam) Роберт (1728.3.7, Керколди — 1792.3.3, Лондон) — инглиз меъмори ва бинокор. 18-а. инглиз классицизмнинг йирик вакили. Эдинбург унтида ўқиган (1743 й.дан). Европа мамлакатларига саёҳатга чиқиб қад. ёдгорликларни ўрганган (1754 — 58). 1761 — 68 й.ларда қиролик меъмори. Акаси Жеймс б-н ҳамкорликда рационал мужассамотда чорбоғлар (Лондондаги Кенвудхаус, 1767 — 69) ва жамоат бинолари (Эдин-

бургдаги ун-т, 1789 — 93), шаҳар мавзелари (Лондондаги Адельфи, 1768 — 72), 2 — 3 каватли турар жой бинолари ва б. қуришган. А. қад. меъморликка суяниб, мумтоз услубдаги нафис безак шаклларида фойдаланган. Бинонинг ички қисмини безаш ва уй жиҳозлари жойлашишига катта аҳамият берган.

АДАМАР (Hadamard) Жак (1865.8.12, Версаль — 1963.17.10, Париж) — француз математиғи. Франция ФА аъзоси. Мат.нинг турли соҳаларида и.т. ишлари олиб борган. Сонлар назариясида рус математиғи П. Л. Чебишев кўйган «Туб сонлар тақсимланишининг асимптотик қонуни» муаммосини ҳал қилган. А. ҳоз. замон «Бутун аналитик функциялар назарияси»нинг яратилишига катта ҳисса қўшган. Унинг дифференциал тенгламаларга доир ишлари диққатга сазовор. А. механикада устуворлик муаммолари ва мувозанатлик ҳолатига яқин ҳолатдаги механик тизимларнинг траекториялари хоссаларининг тадқиқи, мат.ни мактабда ўқитиш масаласи б-н ҳам шуғулланган. Лондон, Вашингтон ва б. мамлакатлар ФА лари фахрий аъзоси.

АДАМОВ Леон Тигранович (1929.26.10, Қўқон) - Ўзбекистонда хизмат кўрсатган меъмор (1989). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1954). 1954 — 92 й.лар Тошкентдаги и.т. ва лойиҳалаш ин-тларида меъмор ва бош меъмор, Тошкент ш.нинг бош меъмори ўринбосари. 1992 й.дан Ўзбекистон меъморлар уюшмаси қошидаги Меъморлик жамғармасида бош директор. Тошкентдаги «Чилонзор турар-жой даҳаси» (1959 — 69), Санъат саройи (1961 — 63), Мустақиллик майдонидаги маъмурий бинолар (1968 — 74), А. Навоийга ўрнатилган ёдгорлик (1989 — 91), шунингдек С. Раҳимов, А. Икромов ҳайкалларининг меъморий қисми ва б. А. лойиҳаси ҳамкорлигида яратилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

АДАМС (Adams) Жон Кауч (1819.5.6 — 1892.21.1) — инглиз астрономи, Лон-

дон астрономия жамияти директори, Кембриж астрономия расадхонаси директори (1861 й.дан). Илмий ишлари осмон механикасига доир. Ойнинг асрий тезланишини назарий жиҳатдан аниқлаган, Уран сайёрасининг ҳаракатидаги ноаниқликларни математик таҳлил қилиш асосида У. Лаверье мустақил равишда 1845 й. Нептун сайёрасини очган.

АДАМС (Adams) (1722.27.9 -1803.2.10) — Америка сиёсий ва давлат арбоби ва публицисти, Англиянинг Шим. Америкадаги мустамлакаларида озодлик кураши ташкилотчиларидан бири. «Озодлик ўғлонлари» инқилобий ташкилоти раҳбари. 1-Континентал конгрессни (1774) чақириш ташаббускорларидан. А. Бостонда Мухбирлар комитетини тузди (1772). Ундан ўрнак олиб Англиянинг Шим. Америкадаги ҳамма мустамлакаларида ҳам шундай ташкилотлар тузилди. Булар инқилобий кураш марказлари ва мустақиллик уруши даври (1775 — 83)да маҳаллий инқилобий ҳокимият куртаклари эди. А. 1794 — 97 йларда Массачусетс штатининг губернатори.

АДАМС УСУЛИ — интегралларни тақрибий ҳисоблаш ва дифференциал тенгламаларни тақрибий ечиш усулларидан бири. Ж. Адамс томонидан 1855 й.да таклиф этилган. Тенгламаларни А. у. да ечиш одатда жадваллар шаклида бажарилади.

АДАМСИТ, дигидрофенарсазин хлорид, $\text{HN}(\text{C}_6\text{H}_4)_2\text{AsCl}$ — сариқ кристалл модда. Суюқланиш т-раси 195° , қайнаш т-раси 410° , зичлиги 1648 кг/м^3 , хидсиз. Сувда эрмайди, органик эритувчиларда кам эрийди. А. дифениламин (C_6H_5) $_2\text{NH}$ ва маргумуш (Ш)-хлорид AsCl_3 дан ёки дифениламин хлоргидрат (C_6H_5) $_2\text{NHNHCl}$ ва маргумуш оксиди As_2O_3 дан олинади. Кимёвий барқарор, киздиришга ва детонацияга чидамли. 1-жаҳон урушининг охирида захарловчи модда сифатида тавсия этилган. Юқори нафас йўллари яллиғлантиради.

АДАМСТАУН — Тинч океан жан.-шарқидаги Питкэрн о. (Британия мулки)

нинг маъмурий маркази. Аҳолиси қарийб 100 киши. Порт. Балиқ овланади.

АДАН (Adan) Адольф Шарль (1803.24.7 - 1856.3.5) - француз композитори. 40 дан ортиқ опера ёзган. «Нюренберг кўнғироқлари» операси, «Жизель», «Корсар» балетлари машхур. «Жизель» балети (1841) б-н француз балетида романтик йўналишни бошлаб берди. А.нинг «Корсар» ва «Жизель» балетлари А. Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театрининг доимий репертуаридан урин олиб келган.

АДАН — Буюк Британиянинг 1839 — 1967 й.лардаги мустамлакаси. Миллий инқилоб натижасида А. ҳудудида 1967 й. 30 нояб.да мустақил давлат ташкил топди (қ. Яман Республикаси).

АДАН — Яман Республикасининг иктисодий пойтахти, Адан муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 320 минг кишидан зиёд. Арабистон я.о. жан. соҳилидаги транзит порт ва йирик халқаро аэропорт. Кема таъмир қилинади. Шаҳар қадимда Адана (Асана) номи б-н маълум эди. А. 1839 — 1967 й.ларда Буюк Британиянинг Яқин Шарқдаги ҳарбий-денгиз базаси бўлган.

АДАН ҚЎЛТИҒИ - Арабистон денгизидаги қўлтиқ. Арабистон я.о. б-н Сомали я.о. оралигида жойлашган. Уз. қарийб 900 км. эни 300 км гача. Чуқ. 3680 м гача. Боб-ул-Мандаб бўғози орқали Қизил денгиз б-н туташган. Сув кўтарилиши номунтазам ярим суткалик (бал. 2,9 м гача). Сув интенсив нур тартиб туради. Асосий порти — Адан.

АДАНА, Сайхон — Туркиянинг жан. қисмидаги шаҳар, Сайхон дарёси бўйида. Адана эли (вилояти)нинг маъмурий маркази. Аҳолиси 916 минг киши (1990). Йирик савдо, саноат маркази, т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни. Ун-т, тўқимачилик, пойабзал, пахта тозалаш, озик-овқат саноати, ёғочсозлик, цемент корхоналари, йирик тегирмон ва кушхоналар бор. Мамлакат-инг энг муҳим қ.х. (пахтачилик) р-нларидан бирининг маркази.

АДАПАЗАРИ — Туркиянинг шим.-ғарбидаги шаҳар, Сакария дарёси соҳилида. Сакария элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 171 минг киши (1990). Т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни. Қ.х. р-нининг савдо-саноат маркази (ғалла, сабзавот, парранда). Машинасозлик, озиқ-овқат (жумладан, шакар-қанд), кимё, ойнашиша, ёғочсозлик саноати корхоналари бор.

АДАПТАЦИОН СИНДРОМ (умуий адаптацион синдром) — кучли таъсирот (стрессор)га жавобан одам ва ҳайвонлар организмда рўй берадиган химоя реакциялари мажмуи; бу реакциялар бузилган мувозанатни қайта тиклаш ва организмнинг ички муҳити (гомеостаз)ни бир маромда сақлаш имконини беради. Буйрак усти безлари пўстлоқ қаватининг қалинлашиши, улар секретор фаолиятининг тезлашиши, айрисимон без (тимус), талок, лимфа тугунларининг кичрайиши, қон таркибининг ўзгариши (лейкоцитоз, лимфопения), моддалар алмашинувининг бузилиши А.с. нинг асосий белгиларидир. А.с. нинг вужудга келишида уч босқич (химоя кучларини ишга солиш, резистентлик, футурдан кетиш) фарқ қилинади. А.с.нинг охириги босқичи организмга узок, муддат давомида зарарли омиллар (физик, кимёвий, биологик, руҳий) таъсир этиши натижа-сида рўй беради ва бу ўлимга олиб боради.

АДАПТАЦИЯ (лот. adaptatio — мослашув) — 1) организмнинг турли яшаш шароитларига мослашиши; 2) сезги аъзоларининг ўзига таъсир этадиган кўзгатувчиларга мослашиши натижа-сида уларда сезгирлик даражасининг ўзгариши (мас, кўзнинг ёруғлик ёки қоронғиликка мослашуви). Кўзгатувчининг таъсир кучи ўзгариши б-н сезгирлик ҳам ўзгаради. Кўзгатувчилар суст таъсир этганда сезгирлик ошади, кучли таъсир этганда эса камаяди. А. ходисаси ҳамма ташки сезгилар (кўриш, эшитиш, ҳид, таъм, бадан сезгиси) га хосдир. Тактил, ҳарорат, ҳид ва кўриш сезгиларида А.

кучли, эшитиш ва оғриқ сезгиларида кучейдир. Ички сезгилар (мас, ташналик, очлик) га нисбатан А. ҳосил бўлмайди. А. организмнинг нормал ҳаёт фаолияти-ни сақлаб туришини, атроф муҳитнинг турли омиллари: т-ра ва иқлимнинг ўзгаришига (қ. Иқлимга мослашиш), баландликка (қ. Баландлик касаллиги), кўпгина инфекцион агентларга (қ. Им-мунитет) мосланишини таъминлайди. А. реакцияси моддалар алмашинуви интен-сивлигининг узлуксиз ўзгариб туришига асосланган. Одам организмнинг мос-лашув реакцияси (А. реакцияси)ни тез (специфик) ва секин (носпецифик), туғма (тур эволюцияси жараёнида шакллан-ган) ёки орттирилган (ҳар бир организм учун ўзига хос) реакцияларга бўлиш мумкин. Мас, оғритадиган омил таъси-рига жавобан оёқ-кўлни тортиб олиш, жисмоний иш қилганда нафас олишнинг кучайиши, қон оқими ҳамда юрак фао-лиятининг тезлашиши ва қоннинг қайта тақсимланиши, қоронғида кўз ёруғлик сезиш ҳамқатининг зўрайиши — булар-нинг ҳаммаси туғма тез А. реакциялари-дир. Ҳар бир кишининг турли яшаш ша-роитларига мослашиш имконияти унинг ирсияти, ёши, соғлиғи ва б.га боғлиқ.

АДАПТЕР (лот. adapto — мослаш-тираман) — 1) товушни қайта эшитти-ришда — мас, граммофон пластинкаси айланганда нинанинг ёки торли чолғу асбоблари торларининг механик тебра-нишини товуш частотасининг электр тебранишларига айлантириб берувчи қурилма. Граммофон А.и каллак ва то-нермадан иборат. Каллак электромеханик ўзгартиргич ҳисобланади. Тонерма стер-жень кўринишида бўлиб, учига каллак ўрнатилади. Каллакнинг электромагнит ва пьезоэлектрик хиллари бор. Электро-магнит А. кенг тарқалган. Нина пластин-када юрганда тебранади ва тебранишлар якорга узатилади, якорь тебранганда эса кутб учликлари бўлган доимий магнит вужудга келтирадиган магнит оқими ўзгаради, ғалтақда э.ю.к. индукцияла-нади (қ. Магнит индукцияси). Бу э.ю.к.

нинанинг механик тебранишларига мос равишда ўзгариб туради. А. да вужудга келадиган электр тебранишлари кучайтирилади ва товуш тебранишларига айланади; А. электр ва акустик торли чолғу асбоблари, электрогитара, гитара, ўзбек созлари (танбур, гижжак ва б.)да ҳам қўлланилади; 2) фотографияда — тузилишида кўзда тутилмаган бошқа бичимдаги ва турдаги ёруғлик сезгир материалларни қўллашга имкон берадиган қўшимча касета. Пластинкали фотоаппаратда 2 хил плёнкали А. бўлади.

АДАПТОМЕТР (лот. *adapto* — мослаштираман, юн. *metreo* — ўлчайман) — кўзнинг ёруғлик сезиш даражасини ўлчайдиган асбоб. Беморда ёруғлик сезгисини уйғотадиган даражадаги минимал ёруғлик оқимини топишга асосланган. А.дан кўзнинг баъзи физиологик тавсифини ўрганишда фойдаланилади.

АДАШГАН БУЙРАК - ҳаракат вақтида ортиқча кимирловчи ёки одатдаги ўрнидан силжиган буйрак. Бунда оғриқ сезилиши, кўнгил айниши, ич қотиши ёки кетиши каби аломатлар пайдо бўлиши мумкин. Одам озганда, лат еганда, корин мускуллари бўшашиб кетганда А.б. пайдо бўлишига имконият туғилади.

АДАШГАН НЕРВ, сайёр нерв (*pervus vagus*) — одам ва умуртқали ҳайвонлар бош мияси нервларининг ўнинчи жуфти; энг узун нерв. А.н. организмда кенг ёйилганлиги учун «адашган» (сайёр) дейилади. У миянинг тўртинчи қоринчаси тубидан бошланади: миядан чикқач, калланинг бўйинтуруқ тешигидан ўтади. Бош, бўйин, кўкрак ва корин бўшлиғи аъзоларини марказий нерв системаси б-н боғлайди (иннервация). Ҳаракатлантирувчи, сезувчи ва секретор толалари бор. Нафас аъзоларига, ҳазм аъзоларининг кўпчилигига, юракка тармоқлар бериб, кенг чиғаллар ҳосил қилади, бу чиғаллардан эса бир талай тармоқлар бошланади. Рефлектор ҳаракатларни (мас, ютиниш), кон босимини бошқаришда иштирок этади.

АДАШЕВ Соли (1923. 2. 3- Наманган -1984. 2. 11) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 42-Смоленск ўқчи дивизияси 459-полкининг 2-ротаси бўлимига командирлик қилган. Белоруссия учун бўлган жангларда кўрсатган жасоратлари учун унга Қахрамон унвони берилган (1945). Урушдан кейин Наманганда яшаган, йўл ремонт-қурилиш бошқармасида бошлик бўлиб ишлаган. Намангандаги кўчалардан бири унинг номи б-н аталади.

АДВАЛОР БОЖ (лот. *ad valorem* — киймагга кўра) — товар кийматиغا мувофиқ ундириладиган бож тури.

АДВЕКЦИЯ (лот. *advectio* — элтиш), метеорологияда — ҳаво ва у б-н бирга физик хоссалари (т-ра, намлик ва ҳ.к.)нинг горизонтал (ётиқ) йўналишда кўчиши. Бирор ҳудуддаги об-ҳаво ва уни ташкил қилувчи метеорология унсурлари иккинчи бир ҳудудга горизонтал кўчганда А. юз беради. Шу ҳудуднинг т-раси А. туфайли кўтарилса, илиқлик А. си, аксинча, пасайса — салқинлик А. си деб аталади. А. натижасида юз берадиган атмосфера ҳодисалари адвектив ҳодисалар деб аталади, мас, адвектив туманлар, момақалдирок, аёз ва б. Совуқ ва иссиқ, куруқ ва нам ҳаво массалари А. си об-ҳавонинг қандай бўлишида муҳим роль ўйнайди (яна қ. Конвекция).

АДВЕНТИВ АЪЗОЛАР (лот. *Adventicius* — ғайри, одатдан ташқари), бежо аъзолар — ноўрин жойлашган биологик аъзолар. Мас, ўсимликларда куртакларнинг одатдаги ўрни поя бўғимидаги барг қўлтиғидадир. Адвентив куртак эса бўғим оралигидан, барглардан ва хатто илдиздан ўсиб чиқади.

АДВЕНТИВ ЭМБРИОНИЯ (лот. *adventus* — тасодифий ва юн. *Embryon* — эмбрион, муртак) — ўсимлик муртак тугунининг уруғланмасдан, муртак қопчиғи ёки уруғкуртак қобиғи хужайрасидан вужудга келиши. Бунда кўпинча бир қанча (20 тагача) эмбрион ҳосил бўлади (полэмбриония). Кўпроқ цитрус ўсимликлари (мандарин, лимон, апельсин ва б.)да учрайди.

АДВЕНТИСТЛАР (лот. adventus — воке бўлиш) — христиан секталаридан бири. 19-а.нинг биринчи ярмида АҚШда вужудга келган. Секта аъзолари «Исонинг қайтиб келиши» яқинлигига, худонинг минг йиллик ва танҳо ҳукмронлиги бошланишига ишонадилар. Асосчиси баптист У. Миллер (1782 — 1849). «Муқаддас ёзувлар ва 1843 й.да Исонинг 2-марта воке бўлиши ҳамда 1000 йиллик ҳукмронлиги ҳақида тарихий далиллар» китобида Библия таркибига кирган пайғамбарлар китобларига суяниб, Исонинг 2-марта келишига доир ўзи белгилаган муддатни асослашга уринган. А. ҳаракати бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Энг йириги — «Еттинчи кун адвентистлари»дир. А. инсоният тарихи Исо ва шайтон ўртасидаги абадий курашдан иборат, бу кураш шайтоннинг ҳалокати б-н тугайди, халос бўлишнинг бирдан-бир йўли А. эътиқодини қабул қилишдир, деб ишонади. А. жоннинг ўлмаслигини инкор этади: жон тана б-н бирга ўлади ва Исонинг қайтиб келган кунни яна тирилади. Улар худо оламни яратаётганда шанбада дам олган, дейдилар ва шу сабабли шанба кунини байрам қиладилар. Шунинг учун Россияда А. ўзларини субботниклар деб атайдилар. Бу секта МДХда, жумладан, Ўзбекистоннинг айрим шаҳарларида ҳам мавжуд. Уларнинг рўйхатга олинган 9 та жамоаси бор (1998). Мавжуд бўлган барча черковларга Тошкент ш.да жойлашган Еттинчи кун христиан А.ининг Ўрта Осиё конференцияси раҳбарлик қилади. Президент Роберт Гейбел (1992 й.дан).

АДВОКАТ (лот. advocatus, advocare — ёрдамга қақриш) — юридик ёрдам кўрсатувчи шахс. Жиноят ишлари бўйича суриштирув, тергов ҳаракатлари юритилганда ва суд мажлисида, фуқаровий ишлар судда, хўжалик низолари хўжалик судларида ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар судья ёхуд ваколатли органлар (мансабдор шахслар) томонидан кўрилганда иштирок этади, қонунда белгиланган ваколатга эга бўлади. ЎЗР

«Адвокатура тўғрисида»ги Қонунида (1996 й. 27 дек.) кўрсатилишича, олий юридик маълумотли ва белгиланган тартибда адвокатлик фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензия олган ЎЗР фуқароси ЎЗРда А. бўлиши мумкин.

ЎЗР «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги Қонунида (1998 й. 25 дек.) А.лик фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқи, фаолиятининг асосий принциплари, А. қасамёди, ваколатлари, мустақиллигини таъминлаш, дахлеизлиги, А.лик фаолиятига аралашшига йўл қўйилмаслиги ва унинг ҳимояланишини таъминлаш, А.нинг ижтимоий ҳимояси чоралари ва б. белгилаб берилган.

А. жисмоний ва юридик шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш мақсадида: ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар ва тушунтиришлар, қонун ҳужжатлари юзасидан оғзаки ва ёзма маълумотлар беради; ҳуқуққа оид аризалар, шикоятлар ва б. ҳужжатларни тузади; фуқаролик ишлари ҳамда маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар бўйича судда, бошқа давлат органларида, жисмоний ва юридик шахслар олдида вакилликни амалга оширади; жиноий ишлар бўйича суриштирувда, дастлабки терговда ва судда ҳимоячи; жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгарнинг вакили; агар гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ёки жабрланувчининг ман-фаатлари б-н қонуний вакилнинг манфаатлари ўзаро мос келмаса, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ёки жабрланувчи тарафида иштирок этиш учун қарор ёки ажрим б-н адвокат сифатида катнашади (Қонуннинг 5-модда 1-қисми ва ЎЗР Жиноят-процессуал кодекси (ЖПК) 49-, 55-, 59-, 60-, 62-моддалари). А. жиноят иши бўйича ўз вазифасини амалга ошириш муносабати б-н билган маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас (ЎЗР ЖПК 53-модда 3-қисми). Адвокатура тўғрисидаги Қонунда «адвокат ҳимоячилик ёки вакиллик вази-

фасини бажараётганда ўзига маълум бўлиб қолган тафсилотлар юзасидан гувоҳ сифатида сўроқ қилиниши мумкин эмас»лиги қатъий белгиланган (10-модда 2-қисм).

А. тадбиркорлик фаолиятига ва хўжалик низолари тўғрисидаги ишлар бўйича юридик хизмат, қонун ҳужжатларида ман этилмаган бошқа турдаги юридик ёрдам ҳам кўрсатиши мумкин.

А. касбий фаолиятини амалга ошириш чоғида куйидаги ҳуқуқларга эга: тегишли масалаларни ҳал этишга ваколатли бўлган барча органлар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда жисмоний ва юридик шахсларнинг топшириғига мувофиқ уларнинг манфаатларини ифода этиш ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; судларда, шунингдек маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқаётган органларда далил сифатида фойдаланиши мумкин бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш; юридик ёрдам кўрсатилиши муносабати б-н давлат органларидан ҳамда жамоат бирлашмаларидан зарур бўлган маълумотномалар, тавсифномалар ва б. ҳужжатларни сўраш ва олиш; унга ваколат берган ёки унинг ҳимоясида иш юритаётган судга ва б. давлат органларига тўпланган материалларни тақдим этиш; мансабдор шахсларга илтимоснома ва шикоят бериш ҳамда улардан ёзма тарзда далил-исботли жавоб олиш; қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳаракатларни бажариш. Жиноий ишни кўриб чиқишда қатнашишга тайинланган А. фуқаронинг тўловга қобилиятсизлигини важ қилиб, унга юридик ёрдам кўрсатишдан бош тортишга ҳақли эмас. А. давлат хизматида туриши ҳам мумкин эмас. Қонуннинг 9-моддасида у А.лик сирини сақлаши шартлиги алоҳида таъкидланган. А. ўз касбий вазифаларини бажараётганида унга бирор-бир шаклда таъсир ўтказишга йўл қўйилмайди, А.лик далиллари (ашёлари), ҳужжатлари ундан олиб қўйилиши ёки кўздан кечирилиши, шунингдек, ўзи

юридик ёрдам кўрсатаётган шахслар б-н учрашиш ҳуқуқи чекланиши, унинг иш юзасидан ҳуқуқий назари хусусида суриштирув органи, терговчи, прокурор тақдимнома киритиши, шунингдек, суд хусусий ажрим чиқариши мумкин эмас.

А.лик фаолияти б-н шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий А.лик амалиёти б-н шуғулланувчи айрим шахслар мустақил, кўнгилли касбий бирлашмаларини ўз ичига олган, адвокатура номи б-н аталувчи ҳуқуқ муассасаси орқали жисмоний ва юридик шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатади (қ. Адвокатура).

«Адвокатура тўғрисида»ги ЎЗР қонунда адвокатнинг ёрдамчиси бўлиши мумкинлиги кўрсатилган.

АДВОКАТУРА — адвокатларнинг уюшган кўнгилли жамоат ташкилоти. ЎЗР Конституцияси 116-модда 2-қисмида суд ва тергов ишиёи юритиш ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланиши, фуқароларга, корхона, муассаса ва ташкилотларга (жисмоний ва юридик шахсларга) юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатиши белгиланган. А. ташкил этиш ва иш тартиби қонун б-н белгиланади. «Адвокатура тўғрисида»ги Қонунда (1996 й. 27 дек.) таъкидланишича, А. — ҳуқуқий муассаса ҳисобланиб, у адвокатлик фаолияти ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти б-н шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил, кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади, ЎЗР фуқаролари, ажнабий фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, корхоналар, муассасалар, ташкилотларга юридик ёрдам кўрсатади, ўз фаолиятини ЎЗР Конституцияси 3-бобида кўрсатилган Конституция ва қонуннинг устунлиги тўғрисидаги принцип ҳамда мустақиллик ва б. демократик принциплар асосида амалга оширади.

Адвокатлик фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни белгиланган тартибда олган шахс ўз адвокатлик бюросини очиб яқка тартибда фаолият кўрсатишга ёхуд их-

тиёрийлик асосида бошқа адвокатлар (шериклар) б-н ҳайъатлар ва фирмалар тузишга қақдидир. Адвокатлар бюро, ҳайъат ва фирмалари, шунингдек, адвокатлар бирлашмалари Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар, Тошкент ш. ҳокимликлари адлия бошқармалари томонидан ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган тартибда рўйхатга олинади. Адвокатлар бюро, ҳайъат ва фирмаларини тузиш, улар тузилиши, штатлари, вазифалари, маблағ сарфлаш тартиби, раҳбар органларининг ваколатлари, уларни сайлаш тартиби ҳамда адвокатлар бюро, ҳайъат ва фирмаларининг фаолиятига доир бошқа масалалар уларнинг уставлари (низомлари) б-н тартибга солиб турилади. А. нотижорат ташкилотдир ва фаолиятни ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширади. А. маблағлари, давлат б-н А. ўртасидаги ўзаро муносабатлар «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги ЎЗР Қонунида (1998 й. 25 дек.) белгилаб берилган. А.лар қонунда белгиланган тартибда адвокатларнинг жамоат бирлашмаларини тузиши мумкин (қ. Ўзбекистон адвокатлар уюшмаси).

АДВОР (араб. — айланалар, туркумлар; бирлиги — давр) — Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа назариясида мазмунан универсал, шаклан тугал ва мунтазам такрорланувчи жараёнларни ифодаладиган бадий-эстетик қонуниятлар ва илмий-назарий қоидалар тизими. А. тушунчаси Ўрта Осиё маданиятида қад. даврлар (тахм. мил.ав. 1-минг йиллик) да вужудга келади. Дастлаб у умумий космогоник мазмунга эга бўлиб, табиат жараёнларидаги (мас, йил фасллари-нинг алмашуви, мучал-буржлар ва осмон жисмларининг ҳаракат доиралари ва ҳ.к.) мунтазам такрорланувчи ҳолатлар б-н боғлиқ деб фараз этилмиш бадий-эстетик қонун-қоидаларга тааянади.

А. илк бор Киндий (801—879) нинг мусиқий рисоаларида махсус илмий-мусиқий атама сифатида «ритмик до-

иралар» маъносида, Форобий асарларида мусиқа асарларининг муваққат-фазовий (ритмик, шаклий) нисбатларни, «Ихвонус-сафо» (10-а.) рисоаларида эса универсал-эстетик тушунчаларни ҳам ифодаловчи атама сифатида қўлланилади. 12—13-а.ларда А.нинг маъно доираси янада кенгайиб, унда туркум (Ўн икки мақом, навбат, амал ва б.), алоҳида ижро этиладиган мусиқа асарларининг тузуклари (парда ва товуш-қаторлар тизими) ва ритмик доиралари (усул ва зарблар) акс эттирилган. Ушбу универсал мусиқий маънолардаги А. атамаси 13—15-а.ларда, айниқса, ал-Урмавийнинг «Китобул-адвор» («Айланалар китоби») асаридан кейин мусиқа истилоҳида «мақом» атамасига тенг маънода муҳим ўрин эгаллаган. Урмавийнинг мазкур асари ва ундан кейин ёзилган бошқа рисоаларида Ўн икки мақом куй тузуклари ва усуллари муайян нисбатлар асосида ўзаро мутаносиб айланалар шаклида ифода этилган. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мусиқа илмида ритмик вақт бирлиги ҳамда ушбу бириклардан ташкил этилган ритмик тузилма (усул)лар ҳам давр ёки А.деб аталиб, рисоаларда айлана шаклида ифода этилган.

Ад.: Ражабов И., Мақомлар масаласига доир, Т., 1963.

Абдуманнон Назаров.

АДГЕЗИЯ (лот. *adhaesio* — ёпишиш) — юзалари бир-бирига тегиб турувчи ҳар хил жинсли қаттиқ ёки суюқ жисмлар (фазалар)нинг молекулалараро таъсирлашув натижасида ўзаро ёпишиб қолиши. Вир хил жинсли жисмлар орасидаги А. когезия аталади. А. деталларни елимлаб, пайвандлаб ва кавшарлаб бириктиришда, локлаш ва бўёқ сурқашда кенг қўлланилади. А. туфайли гальваник қопламалар, оксид пардалар ҳосил қилиш мумкин.

АДДИС-АБЕБА (амҳара тилида — янги гул) — Эфиопия (Ҳабашистон)нинг пойтахти ва А.-А. вилоятининг маъмурий маркази. А.-А. Эфиопия (Ҳабашистон) тоғлигида, денгиз сатҳидан 2400

м баландикда. Аҳолиси 1,5 млн. киши (1995). Шаҳарга 1887 й. император Менелик II асос солган ва дастлаб Финфинна деб аталган. 1889 й.дан Эфиопия пойтахти. 1936—41 й.ларда А.-А.ни Италия кўшинлари оккупация қилиб. турган. А.-А. мамлакатнинг йирик саноат ва савдо маркази (асосан, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари), транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Автомобиль йиғув з-ди, ёғочозлик, цемент корхоналари бор. Кустарь усулида газлама тўқилади, чарм, металл ва ёғочдан буюмлар ишлаб чиқарилади. А.-А. да коллежлар, ун-т, бир қанча илмий тадқиқот ин-тлари (жумладан, Эфиопия-шунослик ин-ти), Миллий театр, Тарих-этнография музейи, тиббиёт муассасалари бор. Радио ва телевизион ст-ялар (1960 й.дан) мавжуд. БМТ нинг Африка бўйича Иқтисодий комиссияси (1958 й.дан) ва Африка бирлиги ташкилоти (1963 й.дан) қароргоҳи. Шаҳарнинг ташқи қиёфасида миллий ва замонавий меъморчилик объектлари уйғунлашган. Меъморий ансамбллардан Менелик II саройи (19-а. охири), Юбилей қасри (1955), Африка Уйи (1963) ваб. бор.

АДДИСОН КАСАЛЛИГИ - қ. Бронза касаллиги.

АДЕКВАТ (лот. *adaequatus* — тенглашган, мос, айнан бир, ўхшаш) — билиш назариясида нарс ва ҳодисаларнинг хоссалари ва алоқаларини уларнинг объектив мазмунига тўғри келадиган, аниқ ва мос қилиб олиш. Инсон онги объектив борлиқни ижтимоий амалиёт асосида А. акс эттира боради (қ. Ҳақиқат).

АДЕКВАТ ТАЪСИРЛОВЧИ, адекват таъсирот — рецепторларни танлаб кўзғатадиган оддий физиологик таъсирот. Рецепторлар шу таъсиротни сезишга мослашган бўлади. Мас, кўзга ёруғлик; кулоққа товуш; териға иссиқ, совуқ, босим, тегиш-тақалиш; томирға қон кимёвий таркиби ва босимининг ўзгариши А.т. ҳисобланади.

АДЕЛАИДА — Австралия Иттифоқининг жан.даги шаҳар. Жан.

Австралия штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 1,1 млн. киши (1991). Торренс дарёси кесиб ўтадиган қурғоқчил сертепа жойда. 1836 й.да бунёд этилган. А.— мамлакатнинг энг йирик саноат маркази ва портларидан бири. 2-жаҳон урушигача А. да асосан озиқ-овқат саноати (ун тортиш, мева консервалаш, вино саноати), тўқимачилик, тикувчилик ва пойабзал саноати ривожланган эди. Машинасозлик, электроника, электротехника саноатининг йирик маркази. Киме, нефтни қайта ишлаш ва кемасозлик, қувур-прокати корхоналари, ун-т, расадхона (1874), аграр ин-т (1924), консерватория, бадий ва табиат тарихи музейлари, суратлар галереяси бор.

АДЕЛИ ЕРИ — Шарқий Антарктиданинг чекка қисми, 136° ва 142° шқ. улар орасида жойлашган. Қирғоқлари Ҳинд океанига туташган. Иқлими ғоятда совуқ, тез-тез довуллар бўлиб туради. Ер юзаси қалин музлар б-н қопланган. Денгиз сатҳидан бал. 2500 м гача. А.Е. француз денгизчиси Ж. Дюмон-Дюрвиль томонидан 1840 й.да кашф этилган ва унинг хотини номига қўйилган. 1956 й.дан А.Е. қирғоғи ёнидаги Петрель о.да Франциянинг Дюмон-Дюрвиль илмий ст-яси ишлаб турипти.

АДЕНАУЭР Конрад (1876.5.1, Кельн — 1967.19.4, Бонн) — ГФР давлат арбоби. 1917—33 й.ларда Кельн ш.нинг обербургомистри. 1920—32 й.ларда Пруссия давлат кенгашининг раиси. «Марказ» католик партиясининг арбоби. 1946 й. (дастлаб, Англиянинг Германиядаги оккупация зонасида, сўнгра бутун Ғарбий Германияда) тузилган Христиан-демократлар иттифоқи (ХДИ) партиясининг раиси, ГФР канцлери (Бош вазири 1949—63; 1954—55 й.ларда у Ташқи ишлар вазири лавозимида ҳам бўлган). А. 1954 й. Париж битимларига имзо чекиб, ГФРнинг НАТО га аъзо қилиб олинishiга эришди. А. номида халқаро жамғарма мавжуд.

АДЕНОВИРУСЛАР (юн. *aden* - без ва вируслар) — таркибида ДНК группаси

бўлган, одам ва ҳайвонларда аденовирус касалликларини кўзгатувчи вируслар. Улар нафас йўлларидаги без (аденоид) тўқималарида яшаб, ўткир қатар, конъюнктивит, энтероколит, атипик пневмония ва б. касалликларни кўзгатади. А.одамнинг аденоидларидан ва муртак безларидан, шунингдек меъда-ичакларидан ажратиб олинган. Катталиги 70—90 ммк. Уларнинг одамда касаллик кўзгатувчи 30 дан ортиқ тури маълум.

АДЕНОЗИН (Adenosinum), C₁₀H₃₅N₅O₄ — аденин ва рибоза углеводидан ташкил топган нуклеозид. Рангсиз кристалл модда. Мол. м. 267,1. Суюкланиш т-раси 229°. Сувда яхши эрийди, органик эритувчиларда эримайди. А. кучсиз ишқорий хоссага эга. А. нуклеин кислоталарни ишқор б-н гидролизлаб ёки аденозинтрифосфат кислоталан битта фосфат кислота қолдигини фермент таъсирида парчалаб чиқариш нули б-н олинади. А.ни синтез қилиб ҳам олиш мумкин. А. одатда нуклеин кислоталар ва аденин нуклеозидлари таркибида учрайди. Юрак фаолиятини кучайтиради.

АДЕНОЗИНТРИФОСФАТ КИСЛОТА, АТФ — аденин, рибоза ва уч молекула фосфат кислотадан таркиб топган органик модда. А.к. организм хужайраларида доимо синтезланиб ва истеъмол қилиниб туради. А.к. ўзининг пирефосфат боғларида кўп энергия сақлайди (макроэргик боғлар). У хужайра митохондрия моддаларнинг аэроб ва анаэроб оксидланиши натижасида ажралиб чиққан энергияни фосфорлаш йўли б-н макроэргик фосфат боғлари шаклида тўплайди ва организмнинг энергияга эҳтиёжи бўлган ҳамма жараёнларини энергия б-н таъминлайди. А.к. парчаланиши натижасида 8—11 ккал/мол энергия ажралиб чиқади. У мускуллардан, ачитқидан олинади, синтетик усулда ҳам тайёрланади.

АДЕНОИДЛАР (юн. aden — без ва eidos — ўхшаш) — бурун-ҳалқум, асосан, муртак лимфа тугунларининг ўсиб қалинлашиши. Кўпинча болаларда уч-

райди. А. оқибатида сурункали тумов, димоғ б-н гапириш, тинч ухлай олмаслик, тишларнинг нотўғри ўсиши, Евстахий найининг бекилиб қолиши натижасида баъзан карлик, зехн ва хотиранинг сусайиши рўй беради. А.га кўпинча инфекция кўшилади, унда бронхит, пневмония ва б. пайдо бўлади. А. жарроҳлик йўли б-н олиб ташланади.

АДЕНОКАРЦИНОМА - безли аъзолар (кўкрак бези, меъда шиллиқ пардаси ва б.) эпителийсидан ўсадиган хавфли ўсма (к. Рак).

АДЕНОМА (юн. aden — без ва ота — ўсма) — безларнинг хавфсиз ўсма касаллиги. А. кўпинча сут бези, қалқонсимон безлар, тухумдон, меъда-ичак йўллариининг шиллиқ пардаси, жигар, буйрак ва буйрак усти безлари, бачадон, простата безида учрайди. А. одатда юмалоқ, қобикқа ўралган бўлади. Баъзи А.лар (бачадон, меъда-ичак йўлида учрайдиганлари) хавфли ўсмаларга айланиши мумкин. Давоси: жарроҳлик йўли б-н олиб ташланади.

АДЕНОМИОМА — эпителий ва мускул тўқималаридан иборат хавфсиз ўсма. Кўпинча аёлларнинг жинсий аъзоларида учрайди.

АДЕНТИЯ (юн. a— инкор кўшимчаси ва лот. dens — тиш) — эмбрионлик даврида тиш ўрни шаклланишининг бузилиши натижасида оғизда тишларнинг бўлмаслиги. Туғма, орттирилган (шикастланиш ёки касаллик туфайли) ва ирсий А. фарқ қилинади. Кўпинча тери ва ҳосилалари (соч, тер безлари)нинг нотўғри ривожланиши б-н бирга кечади.

АДИАБАТА (юн. adiabatos — ўтиб бўлмас) — термодинамик диаграммада қайтар адиабатик жараёни ифодаловчи эгри чизик.

АДИАБАТИК ЖАРАЁН (юн. Adiabatos - ўтиб бўлмас) — ташқи муҳит б-н иссиқлик алмашинувсиз ўтадиган термодинамик жараён. А.ж. ўтиши учун жисм бутунлай иссиқлик ўтказмайдиган қатлам (чегара) б-н ажратилган бўлиши керак. Ташқи муҳит б-н сезиларли

миқдорда иссиқлик алмашиниб улгура олмайдиган даражада тез ўтайдиган жараёнлар ҳам А. ж.га жуда яқин бўлади. Товушнинг газлар ва б. жисмларда тарқалиши бунга мисол бўла олади. Жисм А.ж. давомида иш бажарганда унинг ички энергияси камаяди. Идеал газ А.ж. давомида иш бажарганда (кенгайганда) унинг т-раси пасаяди. Айнан шу ҳодисадан газларни суялтиришда фойдаланилади. Тўйинган буг адиабатик кенгайганда ҳўлланади. Атмосферада содир бўладиган кўпгина жараёнларни А.ж. деб қараш мумкин.

АДИБ — 1) одоб берувчи муаллим; 2) адабиётчи, ёзувчи. А. умуман сўз санъаткорига нисбатан ишлатилади; ёзувчи, шоир сўзларига қараганда кенг маъноли.

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ (Шохобиддин ибн Исмоил) (1078 — Термиз — 1147) — шоир. Термизда вояга етган. Фалакиёт вариэзиёт б-н шуғулланган. Бир неча йил Арабистон ва Хуросонда саёҳатда юрган. 30 йил Хуросон ҳоки-ми Абулқосим Али ибн Жаъфар саройида, сўнг Марвда салжуқий ҳукмдор Султон Санжар саройида хизмат қилган, адабий муҳит б-н танишган. Умар Хайём, Футухий, Марвозий, Анварий, Котибий, Саид Ҳасан Ғазнавий каби шоир ва олимлар б-н мулоқотда бўлган. А. С. Т. ижодида ижтимоий, таълим-тарбиявий фикрлар, илм-фан, одоб ва ахлоқни улуғлаш, ишқ-муҳаббат ва табиат гўзалликларини куйлаш асосий ўринни эгаллаган («Нихоят хаддан ошди...», «Илм шарафига...», «Баҳор фасли...», «Гарчи олимнинг...», «Кечамиз тугару охир тонг отар», «Бир замон бўлгайки...» ва б.). Таржибанд ва рубойларининг кўпчилигида ҳаётий воқеалар акс этган. Шеърлари асосан форс тилида. Шеърлари ва девонининг бир неча қўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади. Девони Эронда (1952) нашр этилган, унга 109 қасида, 66 ғазал, 113 қитға, 7 таржибанд, 92 рубойдан иборат 7000 байт шеър кирган. Ас: Танланган асарлар, Т., 1979; Сайланма, Т., 1982.

АДИГЕЙ ТИЛИ - РФ даги Адигея ва Қорачой-Черкесия Республикаларида яшовчи адигей халқининг тили. Кавказ (иберий-кавказ) тилларининг абхаз-адигей гуруҳига қиради. А.т. 4 шевага бўлинади: абадзех, бжедех, темирчой, шапсуч. Ундошларнинг кўплиги б-н ажралиб туради. Луғат таркиби асосан бир бўғинли сўзлардан ташкил топган. Ёзуви Кирилл графикаси асосида.

АДИГЕЙЛАР (адиге) — халқ, РФнинг Адигея Республикасида яшовчи туб аҳоли (95 минг киши). А. Краснодар ўлкасининг Лазарево ва Туапсе туманларида яшайди. Умумий сони РФда 123 минг киши (1992). Туркияда ҳам яшайди (5 минг киши). А. европеоидлар ирқиға мансуб. Адигей тияяя сўзлашади. Диний эътиқодига кўра мусулмон-суннийлар. А. илгари новдалардан четансимон тўқилиб лой б-н сувалган уй (сакля)ларда яшаганлар. Кийимлари кабардин кийимларига ўхшаш. А. ўз адабиётига эга. А. дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик б-н шуғулланади, саноат қорхоналарида ишлайди.

АДИГЕЯ, Адигея Республикаси, Кавказ тоғ тизмасининг шим. ён бағрида, Кубань атрофидаги текисликда жойлашган. РФ Краснодар ўлкаси таркибига қиради. Майд.— 7,6 минг км². Аҳолиси — 450 минг кишидан ортик (1999). Пойтахти — Майкоп ш.

Табиати. Ер юзасининг аксарияти Шим. Кавказга хос ўрқирли текисликдан иборат, жан.даги тоғларнинг бал. 3238 м (Чугуш тоғи). Газ, нефть қонлари, маъданли булоқлар бор. Цемент, оҳак, ойна и.ч. учун хом ашё захираларига эга. Тоғларда қошинқорлик ва безакбоп тошлар кўп. Майкоп тупроғининг хусусиятлари ноёб. А. худудининг қарийб 40%ни ўрмонлар ишғол қилади. Тоғ ва водийларда дуб, бук, қайин, шумтол, заранг, кавказ пихтаси, шарқ арчаси, қарағай, террак, самбит, қайрағоч, липа (жўка) ўсади. А.да 60 турдаги сут эмизувчи ҳайвон, 200 хил парранда яшайди. Иқлими — мўътадил илик. Январнинг ўртача т-раси

—2°, июлда 22° атрофида. Йилига 700 мм гача ёгин ёғади. Асосий дарёси — Кубань; унинг ирмоқлари — Лабой, Белой ва б. Тупроғи — асосан қоратупроқ. Кавказ кўриқхонасининг аксарияти А. худудида.

Аҳолисининг кўпчилиги адигейлар ва руслар. Адигейларнинг тахминан 82% ўз тарихий худудида яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 58,8 киши тўғри келади. Шаҳар аҳолиси 54%ни ташкил этади.

Тарихи. Тахм. 13-а.да ғарбий адигей қабилалари адигей элати бўлиб таркиб топа бошлади (антик ёзувчиларнинг далолат беришича, меотлар, синдлар ва б. уларнинг аجدодлари бўлган). 13-а.да адигейларни Олтин Ўрда ўзига бўйсундириб олган. 16-а.да турк султонлари ва Қрим хонлари адигейларни қарам қилиш учун ҳужум уюштирган. 1557 й.дан А. Россия таркибида. 1918 й. Майкопда шўро ҳокимияти эълон қилинди, май ойида адигейлар яшовчи худуд Кубань-Қора денгиз совет республикаси таркибига киритилди. 1922 й. Черкасия мухтор вилояти тuzилди, у 1928 й.да А. мухтор вилояти деб аталди. 2-жаҳон уруши вақтида 1942 й. авг.да немис-фашист босқинчилари А. худудини босиб олдилар. 1943 й. озод қилинди. 1991 й. А. мухтор вилояти А. республикаси бўлди. 1995 й. мартда А. конституцияси қабул қилинди.

Хўжалиги. А. халқ хўжалигида саноат етакчи ўрин олади. Унинг асосий тармоқлари — озиқ-овқат ва қайта ишлаш саноати. Энергетикаси иссиқлик электр ст-ялари ва гидроресурсларга таянади. Консерва, виночилик, ёғ-мой, тамаки, канд-шакар, сут з-длари бор. Ўрмон, ёғочсозлик, машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Асосий саноат маркази Майкоп ш. Қ.х.да асосий экинлар буғдой, маккажўхори, шоли, кунгабоқар, канд лавлаги, зиғир, тамаки, чой, эфир мойли ўсимликлар. 250 минг га ҳайдаладиган ер бор. Паррандачилик қ.х.нинг муҳим тармоғи ҳисобланади. Қорамол, қўй ва эчки боқилади. Йилкичилик ва асалари-

чилик ривожланган. Асосий транспорт тури — т.й. Автомобиль ва ҳаво транспорти ривожланган. Кубань дарёсида кемалар қатнайди. А.даги машинасозлик, ёғочсозлик, енгил саноат корхоналари маҳсулотлари — станоклар, турли типдаги редукторлар, мебель, картон, озиқ-овқат, шунингдек қора металллар, мойли экинлар уруғи жаҳондаги 17 мамлакатга чиқарилади. Майкоп ш.да ишлаб чиқариладиган юксак даражада тозаланган инсулин чет элда кенг тарқалган.

Маданияти. А.да ўрта умумий, хунар-техника ва олий таълим ривожланган. А.да ун-т, Майкоп давлат технология инти, А. халқаро ФА, тарих-ўлкашунослик музейи, оммавий кутубхоналар, клуб муассасалари бор. Қадим замонлардан мардлик эпоси, қаҳрамонлик кўшиқлари, оғзаки тарихий ҳикоялар кенг ёйилган. Адабиёт ва санъат арбоблари — шоирлар Л. Куэк, Р. Хочемизова, рассомлар П. Амосьян, В. Долгов, В. Мехед, Ф. Петуваш, Т. Кат, М. Тугуз, З. Гучев, М. Гогуноковлар машҳур. Жез давридан қолган олтин ва кумуш идишлар, ҳайвонлар тасвирланган ҳайкалчалар маълум, илк темир даврида заргарлик буюмлари ва керамика пайдо бўлган. Амалий нақш санъатининг анъанавий турлари: кумушга гул солиш, зар ва кумуш ип б-н кашта тикиш ривожланган. Ҳоз. даврда дастгоҳ тасвирий санъати урф бўлди. Ўрта а.ларда Европа б-н Осиёни боғловчи Буюк ипак йўли республика худудидан ўтган. Адигейларнинг аجدодлари жаҳон археологиясида машҳур бўлган Майкоп маданиятини яратганлар, маҳобатли тош сағаналар барпо этганлар. А.да симфоник оркестр, камер театри, халқ чолғу асбоблари оркестри ишлаб турибди. Майкопда Шарқ халқлари санъати Давлат музейининг филиали очилган.

«АДИДАС» (Adidas) — Германиянинг спорт пойабзали, кийимлари ва анжомлари и.ч.га ихтисослашган саноат компанияси. 1948 й.да ташкил топган. Германияда 8 корхонаси, Франция, Буюк Британия, АҚШ, Канада, ЖАР ва б. мам-

лакатларда 25 дан ортиқ фирмалари бор.

АДИЛАК (араб, адл — текис, тўғри, ак — кичрайтиш қўшимчаси) — юзанинг текис-нотекислигини аниқлайдиган асбоб. Қаламдон шаклидаги тахтачага ўрнатилган, ичига спирт ёки эфир тўлдирилиб, ҳаво пуфакчаси юрадиган шиша найча. Агар юза теп-текис бўлса, А.даги ҳаво пуфакчаси найча ўртасида тўхтайтиди. А.ни дурадгор усталар, тоштарошлар ишлатадилар. Бу асбоб «шайтон» деб ҳам юритилади. Тахтачадан учбурчак шаклида ясалган А. ватерпас деб аталади. Ватерпас тик устунчали чизгич; унга шокул осилган. Текширилаётган сирт горизонтал бўлса, шокул чизгичдаги ўйиқ ўртасида тўхтайтиди. А. астрономия, геодезия ва физика асбобларининг муҳим қисми ҳисобланади. Астрономия А.и б-н бурчакларни ҳам ўлчаш мумкин. Машинасозликда чилангарлик ва рамали А. лар ишлатилади. Чилангарлик А.и корпус ва унга маҳкамланган шкалали шиша найчадан иборат. У текшириладиган сиртнинг корпус асосига нисбатан қанча оганлигини кўрсатади. Рамали А. бурчаклари аниқ ясалган тўрт бурчакли рамадир. Уни горизонтал (ётиқ) ва вертикал (тик) сиртларга урнатиб ишлатилади.

АДИНАМИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва *dinamia* — қувватсизлик) — ҳолсизлик, тинка-мадор куриши. А. асосан, очлик, оғир юқумли ёки узок давом этган ҳолдан тойдирувчи касалликлар, танада озик моддалар ва буйрак усти беши пўст кавати гормонлари етишмаслиги, ўпка, юрак, шунингдек қон яратувчи аъзолар ишининг бузилиши ва б. касалликлар натижасида содир бўлади.

АДИНОЛ (юн. *adinos* — зич) — альбит ва кварцит иборат турли зичликдаги метасоматик тоғ жинси. Қорамтир майда донали. Таркибида бир оз серицит, хлорит ва кальцит бўлади. А натрий элементи иштирокида ёки бу элемент иштирокисиз гилли сланец ёки филлитларнинг метасоматик ўзгариши, ўз таркибидаги ма-териалнинг қайтадан таксимланиши натижасида турли отқинди (асосли)

жинслар контактида ёки регионал метаморфизм оқибатида пайдо бўлади. А. Ўзбекистон ғарбидаги метаморфик жинслар орасида кенг тарқалган.

АДИП — тўн, паранжи, мурсак, чопон ва б.нинг олди ва этагига ич томонидан (астарнинг устидан) кўйиб тикилган 5—6 см энликдаги газлама. А. қора сатин ёки қарға шойининг четидан кўндалангига ёки узунасига қийиб олиниб, бир-бирига улаб тайёрланади (А.ли чопон — ён ва этақлариға А. қилинган чопон).

АДИПИН КИСЛОТА, икки асосли органик кислота [$\text{HOOC}(\text{CH}_2)_4\text{COOH}$] — рангсиз кристалл. Мол. м. 146,15. Суяуклиниш т-раси 149—150°, қайнаш т-раси 265°. Сувда, этил спиртта кўпроқ, эфирда камроқ эрийди, Циклогексанонни нитрат кислота ёки ҳаво кислороди б-н марганец тузлари (катализатор) иштирокида оксидлаб олинади. У сунъий тола — нейлон ишлаб чиқаришда кўлланиладиган асосий хом ашёдир. Эфирлари пластификаторлар ва сурков мойлари сифатида ишлатилади. Этиладипинат — этилланган бензиннинг октан сонини оширувчи модда, диаллиладипинат эса смолаларға қотирувчи қўшимча сифатида кулланилади.

АДИРЛАР — Ўрта Осиё тоғларининг паст-баланд этақлари. А. учламчи ва тўртламчи даврларнинг тоғ жинсларидан ташкил топган. А. Фарғона, Ҳисор, Сурхондарё водийларида кўпроқ конгломерат ва чақир тошлардан иборат бўлиб, баъзи жойларида лёсс (соз тупроқ) б-н қопланган. А.ни кўп жойларда сой ҳамда жарлар кесиб ўтиб, айрим-айрим қисмларға бўлиб юборган. А.нинг денгиз сатҳидан бал. 400—500 м дан 1000—1500 м гача. А. минтақаси баландроқ тоғ этақларидан кўпинча камбар тектоник ботиқлар орқали ажралган бўлади. А. Фарғона водийси атрофидаги тоғ этақларида жуда аниқ намоён бўлган (мас, Аввал адирлари). Қашқадарё, Зарафшон водийлари атрофида ҳам бор. Ландшафта чала чўл ва чўллардан иборат. Баҳор

пайтида А. да ўтлар, лолалар ўсиб ётади. Хўжаликда А.дан эрта баҳорда яйлов сифатида фойдаланилади, ёгин кўпроқ тушадиган А.да (Ҳисор, Зарафшон водийларида) ғалла етиштирилади. Ай-рим жойларда сув чиқариб боғлар бунёд этилган. Копетдоғ ва Қрим тоғлари этакларидаги шундай баландликлар байирлар деб юритилади.

АДИРОВИЧ Эммануил Ильич (1915, Мелитополь, Украина — 1973, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1962). Москва давлат ун-тини тугатган (1940). Москва нефть ин-тида (1944-49), П.Н. Лебедев номидаги Физика ин-ти (Москва)да (1949— 1962) ишлаган. Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида бўлим мудири (1962—1973). Илмий ишлари қаттиқ жисмлар физикасига оид. А. кристаллар люминесценциясининг зонавий назарияси асосчиларидан бири, қаттиқ жисмларда электр жараёнлари кинетикасига доир масалаларни ҳал қилишнинг квазистационар усули ташаббускори, фотоэлектретларда электрон кутбланиш ва кутбеизланиш қонунини кашф этди.

АДЛ (араб. — одиллик, тўғрилик) — ислом динида Аллоҳ сифатларидан, «илоҳий адолат»га эътиқод қилиш — ислом ақидавий талабларидан бири. Мўътазиллийлар Аллоҳнинг инсонларга одиллиги ҳақидаги тасаввурдан келиб чиқиб, инсон иродасининг эркинлиги ҳақидаги фикрни илгари сурган. Шиаликда — А. сўзи расман қабул қилинган бешта ақидадан бири, инсон тақдирини белгилашдаги Аллоҳнинг адолатли ҳукми мазмунида қўлланилади. Ҳоз. замон ислом илоҳиётида А.— жамиятнинг барча аъзоларига нисбатан «илоҳий адолат», уларнинг «Аллоҳ олдида тенглиги» деб талқин этилади. Шариатда А. ислом диний қонунларининг «илоҳий адолат»га асосланганлигини ифодалайди.

АДЛЕР Альфред (1870-1937) - Австрия психиатри ва психологи. З. Фрейднинг шогирди. Психоанализнинг индивидуал психология йўналишига асос

солган. А. психологияси Ф. Ницшеннинг «хукмронликка интилиш эркинлиги» ҳақидаги таълимоти б-н ҳамоҳангдир.

АДЛЕР — Сочи туманларидан бири, денгиз бўйидаги иқлимий курорт. Аэропорт бор.

АДЛИЯ (араб, адл — адолат, тўғрилик, ҳаққонийлик, одил судлов, ҳолислик) — судлов муассасалари, суд ташкилотлари ва улар фаолиятини англадиган тушунча. А. кенг маънодаги ҳуқуқдир. ЎзРда А. органлари фаолиятига ЎзР Адлия вазирлиги раҳбарлик қилади. ЎзРнинг қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги Қоюуни (1993 й. 2 сент.) 10-моддаси талабига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар, Тошкент ш. суди, туман (шаҳар) судларининг фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунуши қоида­сига катъий риоя қилинган ҳолда ЎзР Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади (яна қ. Ҳуқуқ).

АДМИРАЛ (араб. — амир ул-бахр — денгиз ҳукмдори, ҳокими) — Ҳарбий-Денгиз флотининг қўмондонларига бериладиган ҳарбий унвон. Флот хизматидаги А.лар учун — контр-адмирал, вице-адмирал, адмирал; кемасозлик инженерлик хизматидаги А.лар учун — инженер контр-адмирал, инженер-вице-адмирал ва инженер-адмирал унвонлари бор (яна қ. Ҳарбий унвонлар).

АДМИРАЛТЕЙСТВО - 1) (эски маъноси) кемалар куриладиган, куроллантириладиган ва таъмирландиган жой; 2) флотни бошқариш идораси. Россияда 1718 й. ташкил этилган А. коллегияси 1802 й.дан бошлаб Денгиз Кучлари вазирлиги деб аталган. 1827 й. у А.лар кенгашига айлантирилиб 1917 й.гача мавжуд бўлган. Англияда А. ҳозирга қадар мавжуд; 3) Санкт-Петербург меъморлигининг машҳур намунаси ҳисобланган бино. 1704 й. Пётр I томонидан қурдирилган. А. рус усталари Ф. Ф. Шchedрин, И. И. Те-ребенёв ва б.нинг нодир ҳайкалтарошлик асарла-

ри б-н безатилган; 4) Буюк Британияда ҳарбий-денгиз кучларини бошқарувчи ва кўмондонлик қилувчи олий орган.

АДМИРАЛТЕЙСТВО ОРОЛЛАРИ -Гинч океандаги вулкан ва маржон ороллари; Бисмарк архипелагида. Папуа-Янги Гвинея таркибида. Майд. 2072 км2 (энг катта ороли Манус о.— 1554 км2). Асосий шахри — Лоренгау. Аҳолиси қарийб 40 минг киши, асосан папуаслар. Энг баланд жойи 719 м (Манус о.да). Ороллар ўрмон б-н қопланган. Кокос пальмаси ўстирилади, балиқ овланади. А.о.ни 1527—29 й.ларда испан денгизчиси А. Сааведра кашф этган.

АДНЕКСИТ (сальпингоофарит) — бачадон найлари ва тухумдоннинг яллиғланиши. Касалликни турли патоген микроблар — стафилококк, стрептококк ва б. кўзгагади. Микроблар бачадон ортиклари (тухумдон ва бачадон найлари) га аборт, туғруқ, жинсий алоқа вақтида, турли инфекциян касалликлар (сил, ангина, ички аъзоларнинг яллиғланиши) да эса бошқа аъзо ва тўқималардан қон ва лимфа томирлари орқали ўтади. Совқотиш, ўта толиқиш, руҳий изтироб, орасталлик коидаларининг бузилиши касалликнинг авж олишига имкон беради. Ўткир ва сурункали А. фарқ қилинади. Ўткир А.да қориннинг пастки ва қуймиҳ соҳасида оғрик, кўнгил айнаиши, қусиш, ҳарораг кўтарилиши кузатилади. Касаллик оғир кечганда беморнинг умумий аҳволи оғирлашади. Сурункали А. тез-тез қайталаниб туради. Бачадон найлари яллиғланиши натижасида улар чандикланиб, тўсилиб қолади, бу эса бачадондан ташқари ҳомиладорлик ёки бепуштлиқка сабаб бўлади.

АДНО (араб.— энг паст) — 1) 19—20-а. бошларида Хива хонлигида 5 танобгача ери бўлган пастки табақадаги деҳқонлар. Хонликда 8404 А. хўжалиги бўлиб, уларга қарашли ерлар 21 минг танобни ташкил қилган (1873). 2) Мадраса талабаларининг бошланғич ўқув гуруҳи (қ. Мадраса).

АДОЙИ — куй; уч қисмдан иборат

ўзбек мумтоз чолғу куйлар туркуми. Одатда Мискин 1—2 куйларига уланган ҳолда беш қисмли катта туркумни ҳосил қилади. А.нинг биринчи қисми — чапандоз, иккинчиси — тарона, учинчиси — соқийнома доира усули негизда яратилган бўлиб, яқка чолғулар (танбур, дутор ва б.) ҳамда жўрнавозликда ижро этилади. А.нинг 1 ва 2-қисмлари ашула йўллари сифатида ҳам машҳур.

АДОЛАТ — ижтимоий-фалсафий, ах-лоқий ва ҳуқуқий тушунча. Кишилар ижтимоий-сиёсий онгида катта роль ўйнайди. Муайян ижтимоий гуруҳлар ва айрим шахсларнинг тушунчаларини ўзида акс эттиради. Сиёсий хатти-ҳаракатлар, ҳуқуқ ва бурч меъёрлари, ахлоқий муносабатлар, меҳнат ва тақдирланиш, жинойт ва жазо, хизмат ва уни тан олиш, кадр-қимматни эътироф қилиш ва х.к.га мазкур тушунча орқали баҳо берилади. А. тушунчаси муайян тарихий шарт-шароит ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар б-н белгиланади. А.нинг ижтимоий-фалсафий жиҳати жамият аъзоларининг хилма-хил муносабатларидаги ўзаро тенглигини назарда тутади. Ахлоқий жиҳати инсонлараро муомалада бир хил муносабатда бўлишни, бир-бирининг иззат-нафсига тегмасликни, ахлоқ-одоб коидаларига амал қилишни билдиради. А.нинг ҳуқуқий томони қонунларга риоя этишни, сиёсий томони эса давлатни адолат коидалари асосида бошқаришни, фуқаролар ғамини ейишни англатади. Ривожланган жамиятда А. кишиларнинг демократик қонунлар асосида иш юритишини тақозо этади, унда ҳар бир одам ўз меҳнати, тадбиркорлиги, ақл-заковати туфайли топган мол-мулки ҳисобига яшайди. Давлат ўз фаолиятида фуқаролар томонидан А. коидалари ва қонунларга амал қилинишини назорат этади, жамият аъзоларининг мол-мулки дахлсизлиги ва қонун олдида тенглигини таъминлайди.

«АДОЛАТ» — ЎЗР Адлия вазирлигининг нашриёти. Аҳолига ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш «Адолат» маркази негизда

1992 й. май ойида ташкил этилган. ЎзР Президентининг Фармонлари, ЎзР Олий Мажлиси қабул қилган қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар, уларга шарҳлар, ҳуқуқий мавзулардаги маълумотномалар, ўқув қўлланмалари, луғатлар, илмий-оммабоп ва бадиий китоб ҳамда рисоаларни нашр этишга ихтисослашган. 1992—99 й.лар мобайнида «Ўзбекистоннинг янги қонунлари», «Ўзбекистон Республикаси кодекслари», «Ўзбекистон Қонунлариға шарҳлар», «Саволларға жавоблар», «Ахлоқ. Адаб. Адолат», «Ҳуқуқий меросимиз хазинасидан», «Ўзбек детективи», «Чет эл детективи» туркумидан китоб ва рисоалар чоп этди.

«АДОЛАТ» — Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (СДП) газ. 1995 й. 22 фев.дан Тошкентда чиқа бошлаган. Ҳафтада бир марта чоп этилади. Муассиси: Ўзбекистон «Адолат» СДП Сиёсий кенгаши ва «Адолат» газ. ижодий жамоаси. Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг умумий манфаатлариға мос келадиган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий демократия қоидалариға асосланган, янги ижтимоий муносабатлар қарор топган адолатли фуқаролик жамиятини қуриш юзасидан «Адолат» СДП олиб бораётган фаолиятни кенг ёритиш газетанинг асосий вазифасидир. Тахририят ҳузурида юристлар, иқтисодчи олимлар, тадбиркорлардан ташкил топган жамоатчилик кенгаши фаолият кўрсатади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўз муҳбириға эға. Адади — 10 минг (2000).

«АДОЛАТ» СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ — қ. Ўзбекистон «Адолат» социал-демократии партияси.

АДОЛЕСКАРИЙ (янги лот. *adolescacia*, лот. *adolesco* — ўсаман, йириклашман) — айрим сўрғичли ясси чувалчанглар, мас, жигар куртининг сўнгги личинкали даври. А.оралиқ хўжайин (моллюска) танасидан сувға чиқадиган сув ўтлари, сув буйида ўсадиган ўсимликлар ёки сув тубидаги нарсаларға ёпишиб думини ташлаши туфайли ҳосил бўлади.

Церкарийнинг А.ға айланиш жараёни цистогония дейилади. Сув ёки озик б-н асосий хужайин (ўтхўр хайвонлар, баъзан одам ва б. сут эмизувчилар) организмға ўтган А.дан вояға етган паразит ривожланади.

АДОНИС (Adonis) — айиктовондошлар оиласиға мансуб ўтлар туркуми. 20 га яқин бир йиллик ва кўп йиллик турлари бор. Ўрта Осиё, Сибирь ва Европа тоғларида ўсади. Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги яйловларда А.нинг 4 тури (*A. parviflora*, *A. turkestanica*, *A. leiosepala*, *A. chrysocy-athus*) учрайди. Айрим турлари (айникса, *A. turkestanica* ва *A. vernalis* Б.)дан юрак касалликларини даволашда ишлатиладиган адонизид олинади. Бу турларнинг пояси тик (20—40 см), тукли бўлиб, гуллаб бўлгандан сўнг туклари тўкилиб кетади. А. барглари қирқма, патсимон, мураккаб, поясининг юқори қисмида бандсиз, қуйи қисмида бандли. Гуллари йирик, актиноморф (тўғри), ҳар бир пояча учидан биттадан гул бўлади: гулкосачаси 5 та кўк косачабардан, гултожи 5—20 та сариқ гулбарглрдан иборат. Чангчи ва уруғчилари кўп. Гул ўрни конуссимон. А. апр.— май ойида гуллайди.

АДОНИС — кичик сайёра. Қуёш атрофида (тахм. 296 млн. км узокликда) эллипс (е-0,78) бўйлаб 1008 суткада тўла бир марта айланади. 1968 й. гача фақат бир марта — Ерга 2 млн. км масофада яқинлашган пайтида кузатилган.

АДРАС — танда ипи табиий ипақдан, арқоғи қалин ипдан тўқилган газлама. Гули икки томонлама бўлганлиги учун айрим жойларда дуруё деб аталади. Арқоқ ипи йўғонроқ бўлганлиги учун газлама юзасида қўндаланг чивиклар ҳосил бўлади. Қудунгланиш натижасида юқори навли А.нинг бир томони атласдай силлик бўлиб, иккинчи томони товляниб туради. Гуллари абр усу-ида бўлиб сариқ, кўк, пушти, қизил ранглар қўлланилган. 1920-й.ларгача Марғилон, Хўжанд, Бухоро, Самарқанд ва б. жой-

ларда тўкилиб, Ўрта Осиё бозорларидан ташқари Афғонистон, Хитой каби қўшни мамлакатларда ҳам сотилган. А. ўзбек халқи ҳаётида кенг тарқалган бўлиб, аёлларнинг кийим-кечаклари, шунингдек чопон, кўрпа ва кўрпачалар учун ишлатилган. А. тун — авраси А. дан тиқилган тўн.

Сайёра Маҳкамова.

АДРЕНАЛИН (лот. ad — ёнида ва genalis — буйракка оид), эпинефрин, супраренин ва унга яқин турадиган бирикма норадреналин — вояга етган сут эмизувчи ҳайвонлар буйрак усти беши мағиз қаватининг асосий гормони пирокатехин ҳосиласи. Унинг 1-шакли физиологик фаол, углеводлар алмашинувига ва қон айланиши системасига таъсир қилади. Томирларни торайтириб, қон босимини оширади, юрак мускулларини кўзғатади ва тож томирларда қон айланишини яхшилайди. А. жигар ва мускуллардаги гликогеннинг парчаланишини кучайтириб, қонда глюкозами кўпайтиради. Шок, коллапс, бронхиал астма ва б. касалликларни даволашда қўлланилади.

АДРЕНОГЕНИТАЛ СИНДРОМ кортикостероидлар биосинтези учун зарур ферментларнинг туғма нуқсонли оқибатида юз берадиган клиник симптомлар мажмуи. Унга буйрак усти беши пўст қаватининг туғма вирилизацияловчи гиперплазияси сабаб булади. А.с.нинг вирилизацияловчи хилида қонда кортизол миқдори деярли кам булиб, андрогенлар кўпайиб кетади. Бунда киз ҳомиланинг ташқи жинсий аъзолари ўғил ҳомилага хос бўлади. Қиз туғилганидан кейин вирилизация давом этади, гавда тузилиши эркакларникига ўхшаш бўлиб, сут безлари ўсмайди ва ҳайз кўрмайди. Ўғил ҳомиланинг жинсий аъзолари тез ривожланади ва бола туғилганидан кейин барвақт балоғатга етади. А. с. нинг туз йўқотиш оқибатида келиб чиқадиган хилига кортизол ва альдостерон метабализмида кузатиладиган анча чуқур ўзгаришлар ҳосилдир. Бу гормонлар миқдори жуда кам бўлиб, беморда буйрак

усти беши пўст қаватининг етишмовчилиги руй беради. Ча-алоқда сохта хунасалик белгилари, организм дегидратацияси (натрий йўқотиш натижасида), кейинчалик юрак-томир етишмовчилиги кузатилади ва бола юрак фаолияти тўсатдан тўхташи натижасида нобуд бўлиши ҳам мумкин.

АДРЕНОКОРТИКОТРОП ГОРМОН (АК.ТГ), кортикотропин — гипомезнинг олд бўлагидан ишланиб чиқадиган гормон. У 39 аминокислота қрл-диган ташкил топган битта полипептид занжиридан иборат. А.г. буйрак усти бешининг пўст қаватини стимуллади, турли кортикостероид гормонлар (минералокортикоидлар, глюкокортикоидлар, андрогенлар) ишланиб чиқишини кучайтириб, моддалар алмашинувининг деярли ҳамма турларига таъсир кўрсатади. Организмнинг турли кўзгатувчиларга нисбатан мослашиш (адаптация) ва қаршилик кўрсатиш (реактивлик) қобилиятини белгилашда роль ўйнайди. А.г. ревматизм, подагра, бронхиал астма, лейкомия, нейродермит, псориаз, экзема каби касалликларни шунингдек аллергия касалликларни даволашда ишлатилади. Сўнгги вақтда А.г.ни синтетик йўл б-н олишга муваффақ бўлинди.

АДРЕНОМИМЕТИК ВОСИТАЛАР - адренорецепторларни кўзгатувчи моддалар; норадреналин ва адреналин медиаторлари каби таъсир этади. Улар қон босими тушиб кетганда (мезатон), бронхиал астмада (изадрин) ва б. ҳолларда ишлатилади.

АДРЕС (франц. adrese — юбормоқ) — 1) бирор муассаса жойлашган ёки шахс яшайдиган жойнинг батафсил номи; манзил; 2) ёзма табрикнома, ёд-нома; асосан таваллуд қуни муносабати б-н топ ширилади; 3) кибернетикада электрон ҳисоблаш машинаси (ЭХМ) да ахборатларнинг жойлашган ўрнини аниқловчи код. Ҳақиқий, нисбий, тимсолий А.лар бор. Ҳақиқий А.— ахборотлар сақланадиган ячейка (блок, қурилма)лар рақамига мос келадиган аниқ кодлар. Нисбий А. алоҳида танланган ячейка-

дан ҳисобланадиган хотира ячейкалари рақами. Тимсолий А. дастурлашда қулайлик учун қўлланиладиган А.нинг шартли белгиланиши. Машинада А. дешифратор б-н ўзгартирилади. Одатда, хотира қурилмасининг ҳар бир ячейкасига тенг разрядли ахборот қабул қилинади. Ячейкалар кетма-кет рақамланган бўлиб, уларнинг ҳар бири доимий адрес-рақамга эга. Командаларда А. иккилик сон б-н ифодаланиб, хотира қурилмасининг тегишли ячейка рақамига тенг бўлади.

АДРЕС ТИЛИ — рақамли ҳисоблаш машиналарида ахборотни қайта ўзгартириш жараёнларини баён этиш учун мўлжалланган расмий тил.

АДРИАН (76-138) - Рим императори (117 й. дан), антонинлар сулоласидан. Чавандозларга таяниб иш юргизган. А. даврида император ҳокимияти ва давлат муассасаларининг марказлашуви кучайган. Империя чегараларида А. мустаҳкам истехком ва мудофаа деворлари барпо этган. Хусусан, Англиянинг катта қисмини босиб олгач, империянинг чегараларини мустаҳкамлаш, мудофаа қувватини ошириш, тинчликни сақлаш мақсадида Британиянинг шим.да девор қурдирган. Уз. 100 км ча девор бўйлаб мустаҳкам истехкомлар ва буржлар қурдирган. Орка томонига ҳарбий йўл солдирган.

АДРИАНОПОЛЬ — Эдирне шаҳрининг грекча номи.

АДРИАНОПОЛЬ СУЛҲ ШАРТНОМАСИ — 1828—29 й.лардаги Россия-Туркия урушини якунлаган сулҳ шартномаси. Адрианополи (ҳоз. Эдирне) ш.да имзоланган. 1827 й. 6 июлда Россия, Англия ва Франция давлатлари ўзаро тил бириктириб, Туркиядан Грецияга мухторият бериш масаласини қўйдилар. Бироқ Туркия ҳукумати бу талабни рад этди. Бунинг устига Дунай князликларида Россиянинг устунлигини тиклаган Аккерман конвенцияси (1826) дан норози бўлган Туркия Россияни усмонлилар империясининг ашаддий душмани деб эълон қилди ва барча мусулмонларни русларга қарши ғазовотга чақирди. Рос-

сия 1828 й. 14 апр.да Туркияга қарши юриш бошлади. Рус қўшинлари тез орада Константинополга яқинлашиб қолди. Бундан чўчиган Ғарб давлатлари Туркияга дарҳол сулҳ тузишни ва Россия шартларига қўнишни таклиф қилди. Туркия 1829 й. 2 (14) сент.да А.с.ш.ни имзолади. А.с.ш. натижасида Қора денгизнинг Босфор ва Дарданель бўғозларидан рус ва хорижий давлатларнинг савдо кемалари эркин ўтиш ҳуқуқини олди. Кавказ ерларининг Россияга узил-кесил ўтганлиги А.с.ш.да қайд этилди.

АДРИАТИКА ДЕНГИЗИ - Ўрта денгизнинг бир қисми, ярим берк денгиз. Апеннин ва Болкон я.о.лари оралиғида. Жан.да Отранто бўғози орқали Иония денгизи б-н туташган. Майд. 144 минг км². Ўртача чуқ. 200 м, энг чуқур ери 1230 м. Шарқий қирғоғи яқинида Далмация ороллари бор. Т-раси сувнинг юза қатламида авг.да 24-26°, фев.да 7-13°. Шўрлиги 35-38‰. Сув кўтарилиши ва қайтиши ярим суткали (1,2 м). Балик овланади. Шельф қисмидан нефть ва газ қазиб олинади. Венеция ва Триест қўлтиқлари бор. Портлари: Триест, Венеция (Италия), Сплит (Хорватия), Дуррес (Албания). Шарқий соҳилида курортлар бор.

АДСОРБЕНТЛАР (лот. ad — ёнида ва sorbens — ютувчи) — табиатда учрайдиган ва сунъий йўл б-н тайёрланадиган, дисперелик даражаси юқори бўлган (қ. Дисперс системалар) жуда катта ташқи (ғоваксист) ёки ички (ғовакдор) сиртли жисмлар. Сууюқёки газ ҳолидаги моддалар адсорбцияси худди шу А. сиртида содир бўлади. Табиий А.га опока (говакшош), гилмоя ва б. қиради. Сунъий А. углеводородларни термик парчалаш ёки тутатиш (қурум олиш), ўта қиздирилган сув буғи б-н кремний-органик моддаларни гидролизлаш (аэросиллар), дағал дисперс системаларни кимёвий жиҳатдан фаоллаш ёки модификациялаш (фаол кумир, фаоллангиртилган гил) ва б. йўллар б-н олинади. А.нинг адсорбцион хусусияти каттик жисмнинг табиатига, сирт тузи-

лишига, катталигига, ғовакларининг тузилишига боғлиқ. Улар, асосан, ғоваксиз, йирик ғовакли, майда ғовакли ва аралаш ғовакли турларга бўлинади. А. противогазларда ишлатилади, газ ва суюкликларни тозалаш ва куритишда, полимерларнинг тўлдиргичлари сифатида ва б. мақсадларда кенг қўлланилади.

АДСОРБЦИЯ — қаттиқ ёки суюқ моддалар (адсорбентлар) сиртига суюқ ёки газ ҳолидаги модда (адсорбат)ларнинг концентрланиши (ютулиши). А. адсорбент сиртидаги молекулаларо куч таъсирида содир бўлади. Адсорбат молекулалари адсорбент сиртига яқинлашиб, унга тортилади ва адсорбентнинг бир (моно-), икки (би-) ва ҳ.к. кўп (поли-) молекулали адсорбцион қавати ҳосил бўлади. Адсорбатнинг адсорбцион қаватдаги концентрацияси маълум даражага етганидан кейин десорбция бошланади. Ютилган модда адсорбцион қаватда ўз хусусиятини саклаб қолса, физик А., ўзгарса, яъни адсорбент б-н кимёвий бирикса, кимёвий А. дейилади. Физик А. т-ра, босим, концентрацияга, адсорбент ва адсорбатнинг табиатига, шунингдек, адсорбент тузилишига ҳам боғлиқ. А. ходисаси табиатда кенг тарқалган. Ерга солинган ўғит, аввало тупроққа А. ланади. Ўсимлик тупроқдаги озукани илдизи орқали А. жараёни асосида ўзлаштиради. А. газ ва суюқ аралаш-маларни ажратишда (қ. Хроматография), биологик жараёнда, ҳавони ифлос газлардан тозалашда, эритмаларни ҳар хил қўшилмалардан холи қилишда, улардан эриган моддаларни ажратиби олишда А. дан кенг фойдаланилади.

АДСОРБЦИЯЛОВЧИ ВОСИТАЛАР - жадал шимиб олиш хусусиятига эга бўлган дорилар; меъда-ичак йўлини заҳарли моддалар ва ортикча газлардан халос этиш мақсадида ишлатилади (мас, фаоллаштирилган кўмир).

АДЬЮНКТ (лот. adjunctus — қўшилган) — илмий ёки илмий-педагогик ишга лаёқати бўлган ҳамда ҳарбий илмий тадқиқот ин-тлари ёки олий ўқув

юртларининг адьюнктурасипя фан д-ри, проф. (баъзи ҳолларда катта илмий ходим ёки доцент илмий даражасига эга фан номзодлари) илмий раҳбарлигида маълум бир ҳарбий мутахассислик бўйича номзодлик диссертацияси устида и. т. ишлари олиб бораётган олий маълумотга ёки магистр даражасига эга бўлган ҳарбий мутахассис.

АДЬЮНКТУРА — олий малакали ҳарбий илмий ва илмий-педагог кадрлар (фан номзоди) тайёрлашнинг асосий шакли. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми. А. Ички ишлар Академияси, Куролли кучлар Академияси, ҳарбий и. т. ин-тлари ва олий ўқув юртларида Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги (ЎЗР ИИВ) ва Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги (ЎЗР МВ) хайъатларининг қарорлари б-н ЎЗР Фан ва техника давлат қўмитаси (ЎЗР ФТДҚ) ҳамда ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Комиссияси (ЎЗР ОАК) б-н келишилган ҳолда тегишли мутахассисликлар бўйича очилади. А. ЎЗР ФТДҚ томонидан аттестациядан ўтказилади.

А. ўз ишини «Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар мутахассисликлари рўйхати»га мувофиқ равишда фан соҳаларининг тегишли мутахассисликлари бўйича «Узлуксиз таълим тизимида олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш тўғрисида»ги Низомга ҳамда ЎЗР ИИВ ва ЎЗР МВга тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига асосан олиб боради.

А.да ўқишдан мақсад и.т. усулларини ўзлаштириш, тегишли илмий соҳага оид билимларни эгаллаш ва фан номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ёклашдир. А.да кириш қоидалари, ўқиш муддатлари, адьюнктлар тайёрлаш усуллари аспирантураникига ўхшайди.

АДЬЮСТАЖ (франц. ajuster — созлаш) (металлургияда) — прокат цехларида прокатлангандан сўнг металлни пардозлайдиган ва ортишга тайёрлайдиган машина ҳамда механизмлари бўлган

участка (қ. Прокат ишлаб чиқариш).

АДЬЮТАНТ (лот. *adjutans* — ёрдам берувчи) — 1) бошлиқ (командир, кўмондон) хузурида турли топшириқларни бажарувчи ҳарбий хизматчи (зобит). 2) подшо Россияси армиясида штаб ва бошқармаларда ҳарбий девон мутасаддиси бўлган зобит лавозими (катта полк, батальон ва дивизион А.и); 17-а. 2-ярмида ясовул номи б-н Россияда жорий бўлган, 1716 й. Ҳарбий Низом б-н расмийлаштирилган; 3) монарх (подшо, император) хузуридаги ҳарбий мансаблардан бири. Генерал мансабидаги А. генерал-А. деб, зобит мансабидаги — флигель-А. деб аталган.

АДЭР — Шарқий Антарктидадаги қоядан иборат бурун, Адэр я.о.да Виктория Ерининг шим.-шарқий чеккаси. 1841 й.да Ж. Росс бошлиқ инглиз экспедицияси топган ва дўстининг номи б-н атаган. А. ёнида 1899 й.да К. Борхгревин бошчилигидаги Британия экспедицияси Антарктида материгида киш-лаб қолган биринчи Кейп-Адэр ст-ясини барпо этди. Ст-я бир йил давомида фаолият кўрсатди.

АЁЗ — туркий халқлар топшимоқли эртақларида аънавий қахрамон. Доно ва тадбиркор. Оддий халқ ҳимоячиси, сезгир ва сўзамол, кишилар қалбига йўл топа биладиган киши. Ҳар бир сўзи, ҳаракат ва ҳолати таълимий-дидактик аҳамиятга эга. «Аёз, кўрган кунингни унутма, хом чоригингни қуритма» мазмунидаги мақоллар А. ҳақидаги эртақ ва ривоятлар таъсири натижасида юзага келган.

АЁЗ — кеч куз, киш ва эрта баҳорда ер ва ерга яқин ҳаво қатлами т-расининг кескин пасайиши. Радиацион, адвектив ва адвективрадиацион хиллари бор. Кучсиз шамол эсиб, ҳаво очиқ турганда ер сиртида нурланиш максимал бўлади ва радиацион А. рўй беради. Совуқ ҳаво массалари бостириб кириши туфайли адвектив А. пайдо бўлади. Ҳар иккала омилнинг бирга кечиши натижасида адвективрадиацион А. юз беради. Куз ва баҳор фаслларидаги А. натижасида ер-

нинг юза қатлами музлайди ва қ.х.га зарар келтиради.

АЁЗ ҚАЛЪА — мил. 2—4-а.ларга оид урта қалъа харобасидан иборат археологик ёдгорликлар мажмуаси. Қорақалпоғистон Республикаси Беруний туманида жойлашган. А.қ.ни Хоразм археология-этнография экспедицияси топиб (1937), унда археологик қазилмалар олиб борди. Бу мажмуадаги учинчи қалъа муфассалроқ ўрганилди. Унинг саҳни 260х180 м бўлиб, ҳовли ва 40 хонали бинодан иборат. Хоналарининг умумий майд. 2400 м². Хона деворлари тўрт бурчакли хом ғиштдан терилган. А.қ. мажмуасида, асосан Қушон подшолиги даврига доир сопол, меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар, зеб-зийнатлар ва тангалар, жумладан, Канишка пуллари топилди. А.қ. ўз даврида Хоразмнинг шим.-шарқий чегарасида мустаҳкам истехком вазифасини ўтаган.

Ад.Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1948.

АЁЗКЎЛ — Султон Увайс тоғларининг шарқий этагидаги кўл. Аёз қалъа баландлиги (170 м) ва Кўкча баландлиги (169 м) оралиғида. Мутлақ бал. 91 м. Тўрткўл ва Эллиққалъа туманларидан қайтган зовур сувлари ҳисобига 80-й. ларнинг бошларида вужудга келган. Уз. 20—25 км, эни 4 км, ўртacha чуқ. 1,5—2 м. Қирғоқлари ва кўлнинг бир қисми қамишзорлар б-н банд. Суви тиник, минераллашув даражаси 1 л сувда ўртacha 10—12 г ва ундан ортиқ. Балиқчиликда фойдаланилади.

АЁЛЛАР (АНЪАНАВИЙ) АНСАМБЛЛАРИ — хотин-қизлардан ташкил топган ашула-ракс ёки ашула-чолғу ансамбллар; қадимдан ўзбек миллий мусиқа ижрочилиги ривожига жараёнида юзага келган. Одатда 3—4 аёл хонанда, созанда ва раққосаларни бирлаштиради. Репертуари ўзбек халқи мусиқа меросининг бой аънавалари ва хусусан маҳаллий мусиқий услуб (шева)ларга таянган. Бундай ансамбллар турли воҳаларга хос ижрочилар

— яллари (Фарғона водийси), созанда (Бухоро), халфа (Хоразм) ва х.к. номлар б-н ҳам юритилган. А. (а.) а. одатда туй ва б. маросимлар, турли хил сайилларда ўз қўшиқ-рақсларини омма ўртасида ижро этиб келган. Ўзбекистонда аёлларнинг профессионал ва хаваскорлик тарзидаги замонавий ансамбллардан ташқари, давлат профессионал (дурторчи кизлар, гармоний кизлар ва б.), хаваскор фольклор («Ёр-ёр» — Наманган, «Нозанин» — Бухоро, «Гулёр» — Тошкент вилояти, «Кувасой ёр-ёри», «Онахонлар» — Фарғона, «Омон ёр» — Қўқон ва б.) ансамбллари мавжуд.

АЁЛЛАР КАСАЛЛИКЛАРИ, гинекологик касалликлар — қ. Хотин-қизлар касалликлари.

АЁЛЛАР КОНСУЛЬТАЦИЯСИ - аёллар касалликларининг олдини олиш ва даволаш муассасаси. Унда аёлларга, айниқса, ҳомиладорликда, «чилла» даврида ва турли гинекологик касалликларда малакали ёрдам кўрсатилади ҳамда тегишли маслаҳатлар берилади. А.к. нинг асосий вазифаси ҳомиладорларни мунтазам кузатиб бориш, ҳомиладорликда учрайдиган турли токсикоз касалликларининг олдини олиш ва даволаш, чала ва улик туғишнинг олдини олиш, ҳомиладорларни туғишга психопрофилактик йўл б-н тайёрлаш кабилардир. А.к. аёллар ўртасида санитария маорифи ишларини ҳам олиб боради. А.к.да акушергинеколог, терапевт, стоматолог, венеролог, юрист ва б. мутахассислар хизмат қилади.

АЁЛЛАР МЕҲНАТИ - қ. Хотин-қизлар меҳнати.

АЁЛЛАР ҚИЗИҚЧИЛИГИ (ТЕАТРИ) — ўзбек хотин-қизлари орасида тарқалган халқ оғзаки санъатининг бир тури. 18—19-а.ларда хотин-қизлар орасида кенг тарқалган. Мас, 19-а.да Қўқонда Иқлим додхо деган санъаткор раҳбарлигида аёл кизикчилар тўдаси бўлган. Уларнинг репертуари турли хил кизикчилик, кулгили ҳикоялар, ҳажвий қўшиқлар, ракс ва яллалардан ташкил

топган. Кейинги даврда ҳам А.к. (т.) ва унинг анъаналари давом этиб келди. А.к. (т.) қурилиши, мазмуни, бадий воситалари б-н эркак масхарабоз ва кизикчилар томошаларига яқин туради. Фарқи шундаки, А.к. (т.) да ижодкор ҳам, ижрочи ҳам, томошабин ҳам аёллар. Эркаклар ролини ҳам аёллар ўйнаган. Аёллардан кўплаб таниқли масхарабоз ва кизикчилар чиққан: ғўслик (Самарқанд вилояти, Ургут тумани) Курсия Рустамова, Рўзи Шойимова; чопиқлик (Қашқадарё вилояти, Шаҳрисабз тумани) Хонгул Олимова, Басгул Қудратова; қибрайлик (Тошкент вилояти, Қибрай тумани) Саломат Муталова, Адолат Турсунова; жалакудуклик (Андижон вилояти) Сожида Ниёзматова, Соттихон Ашурова, Адолат Ботирова ва б. Улар кўрсатган айрим томошаларда ижтимоий масалалар ҳам кўтарилган. Бош мавзу эса, хотин-қизларнинг кундалик ҳаёти, ўй-фикри, орзу истаги, тавдиридир. «Ўсма кўйиш», «Кундошлик», «Подачи», «Гунг», «Малла девона» каби асарларда аёлларнинг ўтмишдаги оғир меҳнати ва аянчли қисмати тасвирланса, «Замбур», «Домла эшон», «Лой совун» ҳажвияларида амаддор ва фирибгарлар фош этилади. Кейинги даврда яратилган А.к. (т.) асарлари асосини ахлоқ, турмуш, оила ва тарбия мавзусидаги томошалар ташкил этди.

Ад.: Қодиров М., Ўзбек халқ оғзаки драмаси, Т., 1963.

Муҳсин Қодиров.

АЁҚЧИ (эски ўзб. аёқ — идиш) — 1) ўтмишда (11—14-а.лар) бирор мансабдор шахс томонидан уюштирилган тантана, зиёфат ёки кабул чоғида меҳмонларга турли шароб ва май қуювчи, косагул, соқий. Эски ўзбек тили ёдгорликларида кенг қўлланилган. 2) Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилишича, А. кулол маъносида ҳам қўлланилган.

АЖАБСАНДА — бугда пиширилдиган қуюқ таом. Пишириш усули: қатта ва кичик 2 та идиш олинади. Кичик идишга масаллик (тўртбурчак қилиб тўғралган

картошка, тўғралган сабзи, помидор, пиёз, саримсоқ, лўнда-лўнда тўғралган гўшт-ёғ) қават-қават қилиб тахланади (қаватларнинг ҳар бирига лойиқ туз, мурч, зира ва кертилган ошкўклар солинади). Кейин масаллиқ идиши б-н катта идишдаги сувга қўйилади. Кичик идиш очик қолиб, катта идиш қопқоғи жипс ёпилади, 1,5—2 соат қайнатилади. А. хушхўр, буғда пишгани учун яхши хазм бўлади, масаллиқлар таркибидаги витаминлар, минерал моддалар, ҳар хил кислота ва б. фойдали моддалар сақланиб қолади.

Ад.: Маҳмудов К., Ўзбек тансиқ таомлари, Т., 1989.

АЖАЛ (араб — белгиланган вақт, муҳлат) — ислом динида инсон умрининг Аплоҳ томонидан белгиланган муддатининг тугаши. Ислום ақидалари бўйича А. Аллоҳ томонидан қатъий белгиланади. Куръони каримда шундай оят бор: «Қачонки уларнинг ажали етса, бир лаҳза олдин ҳам, бир лаҳза кейин ҳам қўйилмайди» (Аъроф сураси, 34-оят).

АЖАЛ ВОДИЙСИ (Death Valley) -АҚШ жан.-ғарбида жойлашган Мохаве чўлидаги (Калифорния штати) тоғ оралиғи ботиғи. Амаргоса ва Панаминт тизмалари оралиғидаги сувсиз жой. Уз. 250 км чамасида, майд. қарийб 840 минг га. Ер курасидаги энг чуқур жойлардан бири (денгиз сатҳидан 85 м паст) ва қақраган чўл. Шим. Америкадаги энг паст жой. Ҳавонинг мутлақ максимум т-раси 56,7° (Ғарбий ярим шарда энг юқори). 1849 й.да бу ерда бир гуруҳ олтин қидирувчилар ташналикдан нобуд бўлганлигидан водий шундай ном олган. Миллий табиат ёдгорлиги сифатида 1933 й.дан муҳофаза қилинади.

АЖАЛ ИЛОН (*Acanthophis antarcticus*) — аспидлар оиласига мансуб илонларнинг бир тури, йўғон ва калта гавдасининг кўриниши қора илонларга ўхшаб кетади. Уз. 75 см гача, кенг ва япалоқ учбурчак шаклдаги боши сиқиқ бўйни орқали танасидан аниқ ажралиб туради. Кўзусти қалқони ён томонга тур-

тиб чиққан, танаси устидаги тангачаларида ковуғчалар бўлади. Бақа ва майда қушлар б-н озикланади. Австралия, Янги Гвинея, Малакка ва уларга қўшни ороларда тарқалган. А.и. кўпинча сўкмок йўлларда ва қуёш тушадиган бошқа очик жойларда кулча бўлиб исиниб ётади. Хавф туғилганида бошқа илонларга ўхшаб қочишга ёки яқинлашаётган душманини қўрқитишга ҳаракат қилмайди. Ҳимоя рангига эга бўлганидан пиёда йўловчи уни сезмасдан жуда яқин келиб қолганида қақайди. А.и. захари бошқа аспид илонлар захарига нисбатан кучсиз бўлсада, у чакқан одамларнинг аксарияти ўлади. Шу сабабдан бу илон А.и. деб аталади.

АЖАМ (араб. — араб эмас) 1) араблардан бошқа Шарқ халқларининг умумий номи. Шунингдек, араблар яшайдиган Шарқ мамлакатлари, хусусан, Турон ва Эрон ҳам «Мулки ажам» деб юритилган. Бу ерлардан етишиб чиққан олимлар «ажамий» деб аталган. Кейинчалик А. номи фақат эронликларга нисбатан қўлланилган, Эронни эса А. ёхуд Ажамистон деб атаганлар. 2) Ўрта аср «ўн икки мақом» тизимидаги шўъба. Мусика рисолаларида А. Раҳовий мақоми, Баёти А.— Наво мақоми, Наврўзи А.— Ҳижоз мақоми шўъбалари сифатида қайд этилгани маълум. 3) Ўзбек, тожик, уйғур ва б. Шарқ халқлари мумтоз мусика меросида мавжуд чолғу ва ашула асарлари. Жумладан, Шашмаком туркумининг Сегоҳ мақоми чолғу бўлимида Мухаммаси А. қисми, ашула бўлимида Наврўзи А. шўъбаси, Хоразм мақомлари туркумининг Сегоҳ мақоми ашула бўлимида Насри А. шўъбаси, шунингдек Тошкент — Фарғона мақом йўллари қаторида Наврўзи А. қуйи, тўрт қисмли А. ва унинг тароналари чолғу туркуми ва б.

АЖАМИЙ ибн Абубакр (12-а. 20-й. лари, Нахичеван — 13-а. боши) — озарбайжон меъмори. Нахичеван меъморлик мактаби вакили. А. Юсуф ибн Қусайр мақбарасини (1161—62), Муъмина хотун (Атобак) мақбарасини (1186), Нахиче-

вандаги пештоқлар б-н туташтирилган минораларни қурган. А.нинг қурган бинолари мукамал қисмлари мустақил ҳал этилган, безаклари жозибали, А. бинолари ўрта аср Озарбайжон меъморчилигида ҳамда Яқин Шарқ мамлакатлари меъморлиги тарихида кўзга кўринган обидалардан бўлиб, шу хилдаги бинолар меъморлигининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

АЖАНТА — Ҳиндистоннинг ғарбидаги шаҳарча номи б-н юритилувчи меъморий мажмуа. Аврангободдан шим.-шарқ, да, Махораштра штатида. А. Вағхора дарёси ёқасидаги тош қояларга ясалган 29 Будда ибодатхоналаридан иборат (мил. ав. 2-а.— мил. 7-а.). Жами 29 та ғор ичига зал ишланган. А. мажмуаси қад. халқ меъморлиги услубида яратилган. А.нинг кейинги қурилган қисмлари ҳайкаллар ва деворий расмлар б-н безатилган. Уларда тантанали шодиёналар ва халқ санъати акс эттирилган. Санъаткорлар ҳайкалтарошлик ва рассомлик асарларига халқ бадий ижодига хос реалистик руҳ ва гўзаллик бера олганлар.

Ад.: Толяев С. И., Архитектура Индии, М., 1939.

АЖАРИЯ, Ажария Мухтор Республикаси — Грузия Республикаси таркибида. 1921 й. 16 июлда ташкил топган. Закавказьенинг жан.-ғарбида, Қора денгиз соҳилида жойлашган. Майд. 3 минг км², аҳолиси — 385 минг кишига яқин (1999). А.да 5 туман, 2 шаҳар, 7 шаҳарча бор. Пойтахти — Батуми ш.

Табиати. А. денгиз соҳили пастбаланд, бошқа жойлари тоғли. Туркия б-н чегара бўйлаб баланд Шавшет тоғ тизмаси ўтади. Месхети; Арсиян тизмалари ҳам бор. А. худудида 500 м гача баландликда иқлим субтропик, тоғларда мўътадил совук. Пасттекикликда янв.нинг ўртача т-раси 4°, 7°, июля а 20°, 23°, тоғларда янв.да — 2°, июлда 16°. Йиллик ёғин миқдори ички водийларда 1000—1400 мм.соҳилда 2400—2800 мм. Энг катта дарёси — Чорох; Батуми ш. яқинида Қора денгизга қуйилади.

Бу дарёнинг юқори оқими Туркияда, унинг ирмоғи — Ажарисцкали Шарқ-ан Ғарбга бутун мамлакатни кесиб ўтади. Фойдали қазилмалари: мис ва полиметалл рудалар, олтингугурт қолчедани, ўтга чидамли тупроқлар. Туп-оқлари тоғларда тоғ-ўтлоқ ва тоғ-ўрмон, денгиз соҳилидаги тоғ олдида кизил тупроқ. Худудининг 50% дан кўпроғи ўрмонлар б-н қопланган. Тоғ ён бағирларида каштан, дуб, граб, арча, пихта, денгиз бўйи да субтропик ўсимликлар (пальма, магнолия ва ш.к.) ўсади. Эвакалипт, бамбук ҳам учрайди. Кинтриши кўриқхонаси бор.

Аҳолиси. А. да грузин (ажар)лар, шунингдек руслар, арманлар, украинлар ва б. яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км² га 135,3 киши. Аҳолининг 48% шаҳарларда истиқомат қилади. Ажарлар тили грузин тили лаҳжаларидан бири ҳисобланади. Йирик шаҳарлари: Батуми, Кобулети.

Тарихи. Мил. ав. 6—2-а.ларда А. Колхидида подшоҳлиги, сўнгра Ғарбий Грузия давлати таркибига кирган. 11—15-а.ларда А. худуди бирлашган грузин давлатининг бир қисми бўлган. 16-а.нинг 2-ярмида Грузиянинг заифлашуви сабабли А.ни Туркия босиб олди ва аҳоли орасида мусулмон динини тарқата бошладди. 1877—78 й.ги Россия-Туркия уруши натижасида А. Россияга қўшиб олинди. 19-а.нинг 80-й.ларида А. да саноат ривожлана бошладди. 1897—1907 й.ларда Боку — Батуми нефть қувури ётқизилди. 1918 й. апр.да Батуми, Ахалцихе, Ардаган ва Гуриянинг бир қисмини турк кўшинлари, дек. да эса бутун А.ни инглиз кўшинлари босиб олди. 1920 й. июлда улар ҳокимиятни меньшевикларга топширди. 1921 й. мартда совет ҳокимияти ўрнатилди. 1921 й. июлда Грузия ССР таркибида Ажария АССР тузилди. 1990 й. дек.дан А. Мухтор Республикаси.

Хўжалиги. Қ.х. Ажария иқтисодиётининг асосини ташкил қил ад и. Субтропик зироатчилиги, айниқса цитрус мевалари етиштириш ривож-

ланган. Маккажӯхори асосий қ.х. экини ҳисобланади. Боғдорчилик, тоқчилик, тамакичилик катта ўрин олади. 1949 й.дан А. нинг бутун соҳил бўйларига чой экила бошлади. Чорвачилик, паррандачилик, пиллачилик, асаларичилик, соҳилда балиқчилик б-н шугулланилади. Саноат корхоналарининг аксарияти Батуми ш.да жойлашган. Шаҳарнинг кўпчилиги аҳолиси портда ва Қора денгизнинг шарқий соҳилидаги нефтни қайта ишлаш з-дида ишлайди. А.да машинасозлик, кemasозлик, тахта тилиш, ёғочсозлик, фанер ва мебель ф-калари, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари, бир неча йирик чой ф-каси бор. Батуми кофеин з-ди машҳур. Электр энергиянинг ягона маҳаллий манбаи Ажарисцкали ГЭСи, шунингдек бир неча иссиқлик электр ст-яларидир. А. худудидан Батуми — Боку т.й.. Батуми — Самтредиа, Батуми — Ахалцихе автомобиль йўли ўтади. Асосий денгиз порти — Батуми ш. А.да Батуми, Махинжаури, Цихисдзири, Бешуми, Кобулети, Яшил Бурун курортлари бор. А. четга нефть маҳсулотлари, янги ва консерваланган цитрус мевалар, чой, ҳўл мева, узум, тунг ва эфир мойлари, тамаки маҳсулотлари, чой ва вино саноати учун асбоб-ускуна, фанер, мебель чиқаради. Четдан металл, асбоб-ускуна, қурилиш материаллари, ун, тўқимачилик маҳсулотлари олади.

Маданияти. А. да барча турдаги умумий таълим мактабларида 65 мингдан ортик ўқувчи ўқийди. Ўрта махсус ўқув юртлари, Батуми денгизчилик академияси, Батуми ун-ти, Батуми политехника ин-ти, аквариум, дельфинарий, и.т. муассасалари, ботаника боғи, оммавий кутубхоналар, клуб муассасалари, кино қурилмалар бор. Грузин ва рус тилларида газ. чиқади. Радиоэшиттириши ва ретрансляция телекўрсатуви мавжуд. А. адабиёти — грузин адабиётининг таркибий қисми. Ёзувчилардан М. Варшанидзе, З. Горгиладзе, П. Лория, Н. Малазония, Ш. Роква, П. Руруа, Ф. Халваши, Г. Салуквадзе, А. Шервашидзе ва б. уни ривожлантиришга ўз ҳиссаларини

қўшганлар. А. меъморлик обидалари: Гониадаги қалъа, Византия давридан қолган Цихисдзиридаги Петр қалъа-шаҳри (6-а. да асос солинган), Тамарисцихе қалъаси, Схалтдаги ибодатхона (13-а.), Махунцети, Дандало, Сапуткретидаги бир аркали кўприклар ва б. А. да қадимдан амалий безак санъати (ёғоч ўймакорлиги, зарб қилиш, каштачилик) ривожланган. Кейинги йилларда профессионал санъат ўси (рассомлар Ш. Холуашвили, С. Артмеладзе, Х. Инаишвили; ҳайкалтарошлар Т. Чантуриа, М. Болквадзе ва б.). Батумида Давлат кўшиқ ва рақс ансамбли, халқ ижоди уйи, мусика хореография жамияти бор. 1937 й.дан Батумида И. Чавчавадзе номидаги театр ишлаб турибди. Театрдаги Ю. Кобаладзе, А. Мгеладзе, Н. Тетрадзе каби машҳур артистларнинг ижоди диққатга сазовор. 1980 й.дан кўғирчоқ театри, 1993 й.дан опера театри ишлайди. Батуми ш.даги ўлкашунослик музейида А. аҳолиси этнографиясига оид буюм ва ашёлар мавжуд.

АЖАРИЯ-ИМЕРЕТИЯ ТИЗМАСИ, қ. Месхети тизмаси.

АЖАРЛАР (ўзларини ажарели деб атайдилар) — Ажария Республикасининг маҳаллий аҳолиси. Грузинларнинг этник гуруҳи. Грузин тилида сўзлашади. Туркия ҳукмронлиги даврида (16-а.нинг 2-ярми — 1878 й.) А. ислом динини қабул қилишган (илгари христиан бўлганлар).

АЖДАР, аждархо, аждахо — афсонавий махлук. 1) Турли халқлар оғзаки ижодида қанотли, оғзидан ўт пуркайдиган икки ва ундан ортик бошли афсонавий илон образи. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ёвузлик тимсоли. Достон, эртақ, чўпчак ва б.да бош қаҳрамон йўлида учрайдиган асосий тўсиқлардан бири ва уни енгиб ўтиш албатта шарт қилиб қўйилган; 2) баъзан ҳаддан ташқари катта илонлар (мас, бўғма илонлар ҳам) А. га киёс этилади.

АЖДАР — Кичик Айиқ юлдуз туркумига яқин жойлашган ва осмоннинг шим. ярим шари қутби атрофида ёйилиб ётган юлдузлар туркуми. Энг равшан (2-кат-

талиқдаги) юлдузини инглиз астрономи Ж. Брэдлей кузатиб, 1725 й.да ёруғлик аберрацияси ходисасини кашф этган. А. юлдузи яқинида эклиптика кутби жойлашган.

АЖДАР ДАВР — Ой ёки Қуёш дински марказининг Ой тугунларининг бирида кетма-кет икки марта бўлиши орасида ўтган вақт. Аждар ой — 27,21 ўртача сутка, аждар йил — 346,62 ўртача сутка, Ой фазаларининг такрорланиш даври (Синодик ой) — 29,53 ўртача сутка бўлганлигидан бу учала давр бошланишининг такрор устма-уст тушиши орасида ўтган вақт бир хил тутилиш-арнинг такрорланиш даври — Сарос (18 йил 11 сутка 7 соат 42 мин.) га тенг бўлади. Бунда 242 аждар ой — 6585,36 сутка, 223 синодик ой — 6585,32 сутка, 19 аждар йил — 6585,78 сутка.

АЖДАР КАЛТАКЕСАКЛАР (*Vasiliscus*) — игуаналар оиласи, тангачалилар туркумига мансуб калтакесаклар уруғи. 4 тури маълум. Сув бўйидаги дарахтларда яшайди. Урғочиси дарахтлар илдизи остидаги ковакларга 12—18 та тухум қўяди. Боши, елкаси ва думининг устида теридан ҳосил бўлган баланд тожи бўлиши туфайли А.к. эркагининг қиёфаси афсонавий махлуқ аждарга ўхшайди. А.к. беозор, юввош ҳайвон. Бу уруғнинг Панама ва Коста-Рикада тарқалган тури Америка аждари (*V.americanis*)нинг уз. 80 см, шу жум-адан думи 60 см.

АЖДАР ОЙ — Ер атрофидан айланиши орбитасининг бир хил тугуни (чиқиш ёки ботиш) орқали ойнинг икки кетма-кет ўтиши ўртасидаги вақт оралиғи. А.о.нинг 1900 й. бошидаги давомийлиги 27,2122204 ўртача куёш суткаси (кеча-кундуз)ни ташкил қилган. У 100 йилда 0,0035 секта узаяди.

АЖДАРГУЛ, итоғиз (*Antirrhinum*) — сигирқуйрукдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар (баъзан, чалабута ўсимликлар) туркуми. 40 га яқин тури бор. Асосан, Европа ва Шим. Америкада, қисман Осиёда тарқалган. Ўрта Осиёда А.нинг бир тури — йирик аждар-

гул (*A. majus* L.) хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Бу тўрнинг пояси 30—60 см, барги наштарсимон, пастдан юқорига майдалашиб боради. Гуллари икки лабли, оғзи юмуқ, шингил тўпгулларига йиғилган. А.нинг қизил, пушти, сариқ ёки оқ гулли хиллари учрайди. Чангчилари тўртта, гулкочаси 5 баргчали, тукли. Меваси — кўсақча. Ўзбекистонда сигирқуйрукдошлар оиласига мансуб ва А. га ўхшаш бир қанча ўсимликлар (мас, зиғирак) ҳам баъзан А. деб юритилади.

АЖДОД (араб. — бобо сўзининг кўплиги) — боболар деган маънода бўлиб, шахснинг илгари ўтган отабоболарини англатади. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг қад. бўғини ҳам А. дейилади.

АЖДОДЛАРГА СИҒИНИШ - патриархал экзогам уруғларида шаклланган оила-уруғ этикодларининг бир қисми. А.с.да уруғ оқсоқоллари ва патриархал оилаларнинг бошлиқлари асосий роль ўйнаган. А.с.нинг турли шакллари мавжуд бўлган. А.с. дафн маросимлари (ўлган кишиларнинг жони ва руҳи ҳақидаги тасаввурлар), шахсий ҳомий руҳларга, оила-уруғ оқсоқол ҳомийларига сиғиниш қабилар асосида таркиб топган. А.с.да аждодларнинг руҳлари уруғнинг аъзоси бўлиб қолиши, лекин улар одамлардан кучли бўлгани сабабли уруғнинг фаровонлиги шу руҳларга боғлиқ, деган тасаввур катта аҳамият касб этган. Бу тасаввурлар обрў-эътиборли уруғ оқсоқоли тимсолини қабилла худоси даражасига кўтариш учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилган. Жамиятда кишиларнинг ижтимоий белгиларига кўра табақалашувиға мос равишда аждодлар руҳларининг ҳам табақалашуви содир бўлади, натижада қабилла бошлиқлари, уруғ оқсоқолларига сиғиниш биринчи ўринни олади. Бунинг асосида қад. динларда қаҳрамонларга сиғиниш, кейин эса авлиёларга сиғиниш вужудга келган. Туркистон халқлари орасида ҳам бу одат кенг ёйилган. Ҳозир ҳам арвохларни эшлаш, арвохларга сиғиниб

улардан мадад сўраш, улар учун худойи қилиш, ис чиқариш каби шаклларда намоён бўлади.

«**АЖЕНА**» («Ажена») — космик ракета (АҚШ); баъзи элтувчи ракеталардан космик учириш учун фойдаланиладиган сўнгги ракета босқичи номи («Атлас-Ажена», «Тор-Ажена»). «А», дан «Дискаверер» ЕСЙ ни, махфий америка ЕСЙ ларини учиришда фойдаланилган. «Жеминай»-10» да парвоз қилган космонавтар олдиндан орбитага чиқарилган «А.-10»ни кемага улаб, унинг двигатели ёрдамида манёврлар ўтказишган (1965).

АЖЗИЙ (тахаллуси; асл исми Саидахмад Ҳасанхўжа ўғли Сиддикий) (1864 — Самарқанд — 1927) — маърифатпарвар шоир, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1926). Самарқанд, Бухоро мадрасаларида ўқиган. Араб, форс, озарбайжон тилларини мукамал билган. Кейинроқ рус тилини ҳам ўрганган. 1901—03 й.ларда Кавказ, бир қатор Араб мамлакатлари ва Россияга саёҳат қилган. Жиддада маълум муддат рус элчихонасида таржимон бўлган. Самарқандга қайтгач, шаҳар яқинидаги Ҳалвойи қишлоғида янги усулдаги мактаб очиб, ўқитувчилик қилган. Л. Толстой ҳикояларини, Крилов масалларини, Гоголнинг «Шинель» повестини ўзбек ва тожик тилларига таржима қилган (1908—10). Дарслик ёзиб, таржималаридан намуналар киритган. А. 80-й.лардан шеър ёза бошлаган. «Айн ул-адаб» («Одоб чашмаси», 1916), «Ганжинани ҳикмат» («Ҳикмат хазинаси», 1914) каби-шеърӣ тўпламлари, «Миръоти ибрат» («Ибрат ойнаси», 1914), «Анжумани арвоҳ» («Арвоҳлар йиғини», 1912) дostonлари нашр қилинди. «Миръоти ибрат»да Туркистоннинг ўша даврдаги фожиали аҳволи ва ундан кутулиш чоралари ҳақида баҳс юритган. Илм-фан, давлат, тил, қонун — буларсиз ҳеч бир миллатнинг истиқболи йўқ, бу тўрт нарсани қўлга киритмаган миллат ҳалокатга маҳкумдир, дейди. «Анжумани арвоҳ»да эса хонликдаги турғунлик

танқид қилинган. Шеърлари чуқур фал-сафий мазмуни, ижтимоий-сиёсий мушоҳадалари, Фузулий ва Бедилона услуби б-н ажралиб туради. У миллий уйғониш даврининг барча шоирлари сингари кенг оммани маърифатга бошлаш, ҳақ-ҳуқуқини англаштириши адабиётнинг бош мавзуи деб билди.

А. 1917 й. фев. инқилобидан кейин ижтимоий ҳаракатда бевосита иштирок этди. 1918—21 й.да Вилоят Адлия комиссари лавозимида ишлади. 1922й.дан яна ўқитувчиликка қайтган. Самарқандда ўзбек ва тожик тилларидаги «Машраб», «Мулла Мушфикий» каби ҳажвий жур.ларни, «Зарафшон» газ.ни чиқаришда фаол иштирок этган. «Майна», «Гинагина», «Шашпар», «Тир», «Гумном», «Олмос» имзолари б-н ҳажвий асарлар ёзган. Уларда шўро тузумида юз бераётган ўзгаришларни хушламаслик, келажакдан хавотирланиш кайфиятлари сезилади. 1903 й.да Ҳалвойи қишлоғида шоирнинг ўзи қурдирган мактаб хали ҳам бор, ҳозир унинг номида.

Ас.:Сиддикий — Ажзий, Танланган асарлар, Т., 1973.

Ад.: Қосимов Б., Маслакдошлар, Т., 1994.

АЖЗЧИ (туркийча) — Темур ва те-мурийлар даврида харбий сафарга отланган кўшинни машаққатли жойлардан олиб ўтиш мақсадида маҳаллий аҳоли ичидан танлаб олинган йўл кўрсатувчи. А. те-мурийлар тарихига тааллуқли ёзма обидаларда, хусусан «Бобурнома» да қайд этиб ўтилган.

АЖИ — қад. диний эътиқодларга кўра, яхшиликларни яратувчи Аҳурамазданинг душмани (шайтон), фазода яшовчи дахшатли аждар, нўрни ўғирловчи қора булут тимсоли. А. қад. афсоналарда инсоннинг ашаддий душмани сифатида талқин этилган.

АЖИБ ЗАРРАЛАР — ажиблик квант сони (5) нолга тенг бўлмаган элементар зарралар. Ал.га К-мезонлар, гиперонлар ва кўпгина резонанслар киради (қ. Элементар зарралар)

АЖИБОЙ ҚЎЛТИҒИ - Орол денгизининг жан.-ғарбидаги қўлтиқ. Майд. 1000 км², уз. 41 км, эни 30 км, энг чуқур жойи 9,2 м бўлган. Орол денгизи сатҳининг 8 м га пасайиши туфайли 1981 й. қўлтиқ куриди. А.к. туби кирғоққа яқин (10—15 км масофагача) яланг эол кум шакллари (бархан, дўнг ва х.к.), ундан шим. эса қолдиқ, тақир ва фаол шўрхоқлар б-н банд. Қумликларда қора саксовул, черкез, қандим, шўра, шўрхоқларда сарисазан, юлғун, қорабароқ ўсади. Судочье кўлидан бошланган ер ости сувларининг оқими мавжудлигидан грунт сувлари сатҳи ер юзасига яқин жойлашганлиги учун А.к. да галофит ўсимликлари кенг тарқалган.

АЖИН — терининг буришиб қолиши, унда майда илонизисимон эгачалар пайдо бўлиши. А.да кишининг феъл-атвори ифодаланadi. Мас, қошлар ўртасига тушган тўғри икки чизиқ мулоҳазали бартартиб инсонларга хос. Кўз бурчагидаги майда А.лар кувноқлик белгиси. Турли ҳаракатлар туфайли юзда ҳам А. пайдо бўлади. Офтоб тивида кўп бўладиган кишиларнинг пешона ва бўйнини майда А.лар босади. А. кўпинча кексаларда яққол кўзга ташланади.

АЖИНА (араб. — жин) — туркий халқлар оғзаки ижодидаги демонологик салбий образ. А. ёвуз руҳлар ҳақидаги анимистик тушунча, эътиқод маҳсули. Образ сифатида кишилик жамияти ҳали уруғчилик босқичида эканлигида шаклланган. Оғзаки ижод намуналарида А. ташландиқ жой, чакалакзор, кимсасиз ўтлоқларда учрайди, асосан сулув қиз, чакалоқ, сочи ёйиқ кампир, кўзичоқ, эчки киёфаларида намоён бўлади, дейилади.

АЖИНАТЕПА — будда ибодатхонаси харобаси сақланган тепалик (6—8-а.лар). Қўрғонтепа ш. (Тожикистон Республикаси)дан 12,5 км шарқда. Тожикистон археологик экспедицияси томонидан қазиб ўрганилган (1961—69). Ибодатхона ва монастирдан иборат 2 қисмли иншоот (100х50) топилган. Қазилмалар даврида беш юздан ошиқ санъат ёдгор-

ликлари — хайкаллар, нақшлар, деворий расмлар ва уларнинг парчалари топилган. Будданинг ўлим тўшагида ётган 12 м ли хайкали ва совға келтираётганларнинг деворий расмлари муҳим тарихий аҳамиятга эга.

Ад.: Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И., Аджина-Тепе, М., 1971.

АЖИНИЁЗ Қўсибой ўғли (тахаллуси Зевар) (1824 — Мўйноқ тумани — 1878) — қорақалпоқ шоири. Эски мактабда, сўнгра Хивадаги Шерғозихон мадрасасида ўқиган. Қорақалпоқ зиёлилари орасида биринчилардан бўлиб охунд даражасига эришган. Ўзбек, қозок, туркман тилларини яхши билган. А. адабий меросидан бизга 100 га яқин шеър ва достонлари етиб келган. Шеърларида ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари куйланган. «Керак», «Бўлади», «Бўлмаса», «Яхши», «Йигитлар» каби асарларида А.нинг инсонпарвар ғоялари, фалсафий қарашлари ифодаланган. Асарлари халқ орасида кенг тарқалган. «Қиз Менгеш билан айтишув» асари (1878) машхур. Унинг ҳаёти ҳақида ёзувчи К. Султонов «Ажиниёз» романини (1967), шоир И. Юсупов «Ажиниёз» операси либреттосини яратган (1989). Асарлари ўзбек тилида нашр этилган («Танланган асарлар», 1962 ва б.).

1999 й. Ўзбекистонда А. таваллудининг 175 йиллиги кенг нишонланди. Нукус ш.нинг хушманзара жойида шоир номи б-н аталувчи майдон барпо этилди ва А.га хайкал ўрнатилди.

Ад.: Сайтов Б., Бердақ ва Ажиниёз асарлари луғати, Нукус, 1970.

АЖИО (итал. *aggio*), лаж — 1) кимматбаҳо қоғозлар, пул белгилари, векселлар биржа курсининг ўз номинал қийматидан ортиши. А., одатда, номиналга нисбатан фоизларда ҳисобланади. Курснинг номинал қийматга нисбатан пасайиши эса дизажио дейилади; 2) қадри паст қоғоз пулни тангаларга ёки қадри баланд валютага алмаштиришда ундириладиган комиссия хаж; 3) облигацияларни ўз номиналидан юқориқ курс

бўйича қай-тариб олиниши натижасида уларнинг нархига кўшиладиган устама.

АЖИОТАЖ (франц. *agiotage* — ховликиш, тартибсизлик) — биржа бозорларида чайқовчилик мақсадларида атайлаб яратиладиган жонсараклик; қимматбаҳо қоғозларнинг курси ва товарларнинг нархини сунъий равишда кўтариш ёки тушириш.

АЖИОТАЖ ТАЛАБ — бозордаги шов-шув ва ваҳима таъсирида сунъий пайдо бўладиган ва шиддат б-н ортиб борадиган талаб. А.т. аҳоли ўртасида миш-мишлар тарқатиш, реклама воситасида муайян товарларга ўта юқори баҳо бериш орқали истеъмолчи руҳиятига таъсир этиш, товарларга бўлган ғоят катта қизиқиш, қимматчилик ва қахатчилик хавфи, ҳар хил шов-шувлар таъсирида пулни товар захираларига айлангиришга интилиш оқибатида юзага келади. А.т. таъсирида товар таклифи талабдан орқада қолиб, бозор мувозанати бузилади, товарлар тақчиллиги ғоят кучайиб кетади.

АЖИРИҚТИ — корунд кони; Навоий вилоятидаги Томдибулоқ овулидан 5 км ғарбда, Томди тоғларида. Корунд метаморфизмга учраган оҳактошлар орасида калинлиги 1 м ва уз. 10 м гача бўлган қатламларда линза шаклида ётади. Руда таркибида корунд (10— 60%), Маргарит, хлоритоид, темир оксидлари ва гидроксидлари бор. Камдан-кам ҳолда диаспор, андалузит, шпинель, биотит, хлорит, мусковит, пиропиллит учрайди. Конда чуқ. 2—3 м дан 20—30 м гача булган қадимда қазилган жойлар учрайди. Корунддан чарх куми сифатида фойдаланилган. Шу типдаги бир қанча конлар (Ашибулоқ, Томди, Чингилди, Октов, Сарибулоқ, Бештов) мавжуд. Корундли оҳактошларнинг тошқумир даврига мансублиги янги конлар топиш ва тошқумир даври ётқизикларининг янги стратиграфии: схемасини ишлаб чиқиш имконини берди.

АЖМЕР, Ажмир — Ҳиндистоннинг Ражастхан штатидаги шаҳар. Аравали

тоғида, 900 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 402 минг киши (1991). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик саноати маркази. Ипгазлама, шойи ва трикотаж ф-калари, машинасозлик корхоналари, т.й. устахоналари бор. Бадиий хунармандчилик (шойига гул тикиш, тўр тукиш) ривожланган. Мамлакатнинг асосий диний марказларидан. А. 12-а. бошларида вужудга келган ва Чауханлар давлатининг пойтахти бўлган. 1192 й.дан Муҳаммад Ғурийга қарашли, кейинрок Дехли султонлари тасарруфига ўтган. 1556 й.дан Бобурийлар ҳукмронлигида бўлган. 1818 й.да инглизлар босиб олган. 1947 й.дан мустақил Ҳиндистон таркибида. А.да 12-а.да қурилган масжид, 16-а.да солинган қалъа ва саройлар сақланган.

АЖНОС (араб.— жинс сўзининг кўплиги — жинслар) — Шарқ мусика назариясида тўрт ва беш поғонали товуш-аторлар — тетракорд ва пентакордлар. А.нинг бир неча тури бор. Ажноси зулмаддатайн — икки «модда» (катта секунда)ни ўз ичига олган жинслар; уларга битта кичик секунда қўшиб, жинсларнинг маълум турлари ҳосил этилади. Ажноси қавия — қаттиқжинслар; Ажноси лаййина — юмшоқ эшитиладиган жинслар; Ажноси мулойима — ёқимли эшитиладиган жинслар; Ажноси муфрад а — якка жинслар, яъни мустақил ишлатиладиган жинслар.

АЖОЙИБХОНА (араб, мўъжиза ва хона сўзларидан) — ноёб санъат намуналари, шунингдек моддий маданият тарихига ва б. соҳаларга оид диққатга сазовор буюм, ҳужжатлар тўпланган ва уларни маълум тартибда жойлаштириб намойиш қиладиган муассаса. Яна қ. Музей.

АЖРАЛИШ — қ. Никоҳни бекор қилиш.

АЖРАЛМАС БИРИКМА - машиналарнинг айрим деталлардан яхлит қилиб ясалган қисм ва узеллари. Пайванд бирикмалар, парчин миҳли бирикмалар, елимли, кавшарланган, прессланган, аралаш бирикмалар А. б. ҳисобланади. Пресслаб ўтқазуш йўли б-н ҳам А. б.

ҳосил қилиш мумкин. А. б. машиналарнинг мустаҳкамлигини, бикрлигини, устуворлигини таъминлайди, ишлаганда титрашини камайтиради.

АЖРАЛУВЧИ БИРИКМА - машиналарнинг айрим деталлардан бўлақларга ажраладиган қилиб ясалган қисм ва узеллари. Винтли, болтли, шпонкали, шлицали, понали бирикмалар А. б. лар ҳисобланади. А. б. ни бирор деталга ҳам шикаст етказмай қисмларга ажратиш ва йиғиш мумкин.

АЖРАТИЛГАН МУҲИТДА ЎСТИРИШ, ўсимликни ажратилган муҳитда озиклантириш — ўсимликлар физиологиясини тадқиқ қилиш усуллари билан бири; Аж.м.ў.ни биринчи бўлиб рус олими П. Р. Слэзкин қўллаган (1893). Аж.м.ў.да ўсимлик илдизлари икки ёки ундан кўпроқ қисмга тақсимланиб, озик моддаларининг ҳар хил аралашмасидан ташкил топган эритмага жойлаштирилади. Бунинг учун тупроқ (кўпинча кум) ёки эритма солинган (сувли муҳит), ҳажми турлича идиш ишлатилади. Идишлардаги озик моддаларнинг турли таркибда бўлиши уларнинг ўсимликлар томонидан қандай сингдирилиш жараёнини кузатишга имкон беради (қ. Вегетационусул).

АЖРИҚ (*Cynodon dactylon* (L.) Pers.) — бошқоқдошларга мансуб кўп йиллик илдизпояли бегона ўт. Барглари лентасимон, дағал, четлари ўткир-ғидириш. 3—8 бошқосимон шохчалардан иборат тўпгули поя учидан жойлашган. Меваси — донча. Июндан то кеч кузгача гуллаб мева тугади. Асосан илдизпояси, қисман уруғи ёрдамида (уруғи кўпинча чанг қорақуя касаллиги б-н зарарланади) кўпаяди. Ер ости илдизпоялари горизонтал ёки қийшиқ жойлашган новдалар ҳосил қилади. Бу новда бўғимларидан ер устига ўсимталар ўсиб чиқади. Шунингдек, ер устига чиққан новда бўғимларида илдиз ривожланади ва барг қўлтиғидан гул берувчи поя ўсади. Ўзбекистонда А. ҳамма ерда тарқалган. Жуда кўп экинзорлар орасида ўсиб, тупроқдаги озик модда-

ларни кучли сўради ва ерни ориқлатади. Кураш чоралари: ҳосили йиғиб олинган ерни ҳайдаш, махсус тароклагич ёки тишли борона ёрдамида илдизпояларни йиғиб олиш; далаларга далапон (40—50 кг/га) сепиш. Препарат пуркалгандан сўнг дала бороналанади.

АЖРОҚЛИК — ташки ёки ички куч таъсирида тоғ жинсларининг ўз ичидаги ёриқлар бўйлаб алоҳида ажралиши. Одатда магма совиб, жинсларга айланган вақтда ёки чўқинди жинслар сувдан кўтарилиб туриётганда, ёриқлардан ёки ёпишиб турган жойлардан ёриқлар бўйлаб ажралган кезларида бу хусусият намоён бўлади. Тоғ жинсларининг ажралиш шаклларига қараб А. бир неча турли бўлади; мас, чўқинди тоғ жинсларида тўртбурчакли, кубсимон, қатламсимон, параллелепипедсимон, призматик ёки устунсимон, шарсимон, тоштахтасимон ва б. А. яхлит массивдан зарур шакл ва ўлчамдаги тошни ажратиб олишни осонлаштиради. Кончилик ишларини рационал лойihalашда аҳамияти бор. АЗ, Ос, Ос — қад. туркий қабилалардан бирининг номи. Улар 7—11-а.ларда ҳоз. Тува Республикасининг ғарбий қисмида яшаган. Асосий қисми 7—8-а.лардаёқ Етти-сувга кўчиб келиб, Или ва Чу дарёлари бўйларига, Кестак доvonининг ҳар икки томонига ўрнашган. «Худуд ул-олам» асарида А. тиркашларнинг бир қисми дейилган. Енисей, Олтой ва Тяньшаннинг ўрта асрларга оид этнонимикасида А. номи қирғизлар б-н боғлиқ ҳолда учрайди. Олтойда тўрт ос деган уруғ-қабил номи сақланиб қолган. Тува ва Олтой тоғ ён бағирларидаги А.ларнинг бир қисми кейинчалик Сибирь халқлари (олтой, телеут), Еттисувдагилари эса козоқ, қирғиз ва ўзбек халқлари таркибига сингиб кетган. Ҳоз. Самарқанд вилоятининг ғарбий туманларида сарой қабиласига мансуб ўзбеклар таркибида А. этноними сақланиб қолган.

АЗА (араб. — сабр, бардош) — марҳумнинг иззат-ҳурмати ва хотираси учун маълум муддат тутиладиган мо-

там. А. тутиш одаги қадим замонлардан мавжуд бўлиб, халқларнинг диний эътиқодларига кўра фарқланади. Исломда А. тутиш муддати уч кун. Лекин эри вафот этган аёллар учун Идда муддати эса тўрт ойу ўн кун. А. вақтида аёллар оддий матодан қора ёки кўк либос кийишади. Баъзи халқларда, жумладан ўзбекларда А.ни узоқ тутиш — бир йилгача қора кийим кийиш, тўй қилмаслик ва ҳ.к. одатлар сақланган. Шунингдек, марҳум дафн этилгандан кейин уни хотирлаб етти, йигирма, қирқ, ҳайит оши, йил оши, қирювди, пайшанбалик, яқшанбалик, окқияр каби мотам маросимлари ўтказилади. Бу удумлар халқ ҳаётига ғоят сингиб кетган. Лекин бу анъанавий маросимларнинг шаръий асоси бўлмаганлиги сабабли ислом динида уларнинг кўп томонлари тан олинмайди. Ўзбекистон мусулмонлари идораси буларнинг ўрнига марҳум руҳини шод этиш учун бошқа хайрли ишлар қилиш жоизлиги ҳақида бир неча фатво чиқарган (яна қ. Мотам маросимлари).

АЗАЙИМХОНЛИК - дуо ўқиш, дам солиш, сеҳр-афсун йўли б-н табиблик қилиш. Ибтидоий сеҳргарликнинг бир кўриниши. Илк жамиятнинг уруғчилик босқичида айрим шахслар одамларни оддий усул (доривор гиёҳ, қон олиш ва б.) б-н даволаган. Лекин уларнинг баъзилари беморни даволаш жараёнида, гўё касал «сабабчиси» бўлган «ёмон руҳлар»ни ҳар хил хатти-ҳаракатлар (авраш, дуо ўқиш, сеҳрлаш, афсўнгарлик) б-н «ҳайдаб чиқара олишларига» одамларни ишонтирган. Жаҳоннинг кўпгина халқларида кенг тарқалган. А. б-н шуғулланган шахслар азайимхон, дуохон, бахши ва ҳ.к. деб аталади. Азайимхондан халқ табибларини фарқлаш лозим.

АЗАНДЕ, Банда — Марказий Африкадаги ясси тоғлик. Марказий Африка Республикаси, Конго Демократик Республикаси ва Судан худудларида, Конго дарёси, Чад кўли ва Нил дарёси ҳавзалари оралиғидаги сувайирғич. Токембрий даврига оид кристалли ва метаморфик

тоғ жинсларидан тузилган. Ўртача бал. 600—900 м (энг баланд жойи ғарбида — 1388 м). Бўлик ўтлар ўсади, ондасонда барг тўқувчи ўрмонлар учрайди, дарё соҳиллари доим яшил ўрмонлар б-н қопланган. Олтин ва олмос қонлари бор.

АЗАРХЎРО — муқаддас олов. Оташпарастлик (зардуштийлик) динидаги қад. халқлар А.га сиғинишган. Мил. ав. 6—5-а.лардан то ислом дини тарқалгунга қадар оташпарастлар ўртасида А. га эътиқод жуда кучли бўлган. А. ҳар бир мамлакат ва шаҳарда махсус жойларда сақланиб, кечаю кундуз ёниб турган. А.нинг энг мўътабари Хоразмда бўлган.

АЗЕНКУР ЖАНГИ - Кале ш. (Франция)дан тахм. 60 км. жанубда жойлашган қишлоқда бўлган жанг. Юз йиллик уруш даврида 1415 й. 25 окт.да А. яқинида инглиз қироли Генрих V кўшини (8 минг қамончи ва 1 минг пиёда рицарлар) француз армияси (4—6 минг аскар, асосан пиёда оғир қуролланган рицарлар, шунингдек арбалетчилар) устидан ғалаба қозонган. Жанг тақдирини ҳаракатчан инглиз қамончилари кўшинининг устунлиги ҳал қилган. Инглиз қўшинлари Франциянинг шим.ни, жумладан Парижни эгаллашган.

АЗЕОТРОП АРАЛАШМАЛАР - ҳайдалганда ажралмайдиган ва таркиби ўзгармайдиган эритмалар. А.а.нинг мавжудлигини илк бор 1810 й. да инглиз кимёгари ва физиги Ж. Дальтон аниқлаган. Баъзи А.а. таркибидаги алоҳида компонентларга қараганда анча юқори т-рада, баъзилари эса пастроқ т-рада қайнайди. Мас, 95,57% этил спирти (78,5° да қайнайди) ва 4,43% сувдан (100° да қайнайди) иборат аралашма 78,15° да қайнайдиغان А.а. ҳосил қилади. Аксинча таркибида 69,2% нитрат кислота (84° да қайнайди) ва 30,8% сув бўлган А.а. эса 121,8° да қайнайди. Уч ва ундан ортиқ мод-далар аралашмаси ҳам А.а. бўлиши мумкин. Ташқи босим ўзгариши б-н А.а.нинг қайнаш т-раси, таркиби ўзгаради, шундан фойдаланиб, А.а. таркибий қисмларга кимёвий йўл б-н турли босим остида ҳайдаб ажрати-лади.

АЗ-ЗАРҚА — Иордания шим.даги шаҳар, Аммон-Ирбид автомобиль йўли ёнида жойлашган. Аҳолиси 515 минг киши (1990). Нефтни кўйта ишлаш, цемент 3-длари, озик-овқат корхоналари бор.

АЗ-ЗАҚОЗИҚ (Зақозик) - МАРдаги шаҳар, Нил дарёси дельтасининг шарқий қисмида; Шарқия муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 279 минг киши (1991). Савдо-транспорт маркази. Т.й., автомобиль йўллари тугуни. Озик-овқат, пахта тозалаш саноати корхоналари бор. А.-З. яқинида қад. Бубаст ибодатхонасининг харобалари сақланган.

АЗИДЛАР — кимёвий бирикмалар, таркибида бир ёки бир неча — N3 гуруҳи бўлган азид кислота ҳосилалари. Анорганик А.га азид кислота тузлари [мас, натрий азид NaN3, кўрғошин азид Pb(N3)2], галогеназидлар (мас, хлор-азид ClN3) ва б. киради. Кўпчилик анорганик А. енгил зарбланиш ёки ишқаланиш натижасида нам ҳолда бўлишига қарамай портлаш хоссасига эга (мас, кўрғошин азид портлаш хоссасини кучайтирувчи модда сифатида қўлланилади). Азид кислота ва унинг бошқа тузларини олишда одатда суюклантирилган натрий амид орқали азот (1)-оксид ўтказиш йўли б-н олинадиган натрий азид хом ашё бўлиб хизмат қилади. Барча органик А., алкил ва арил (умумий формуласи RN3) ёки ацил маълум даражада портловчи моддалар хоссасига эга. Нитрогуанилазид HN₂C(NHNO₂)N₃ органик А.га мисол бўла олади.

АЗИЗ НЕСИН (тахаллуси; асл исми Махмуд Нусрат) (1915, Истанбул — 1995, Измир; Истанбулда дафн этилган) — турк ҳажвий ёзувчиси, драматург, Нафис санъат академияси (Истанбулда ўқиган (ҳарбий маълумотга ҳам эга). «Марко пошо» (1946) тараккийпарвар ҳажвий газ. ва б. матбуот органларида ишлаган. «Нуҳ кемаси» (1949) ҳажвий жур. нашр этган. Кўллаб ҳажвий ҳикоя, поэма ва романлар муаллифи, сиёсий ва ижтимоий ҳажв устаси. «Жиннилар озод

бўлди», «Ишбилармон одам», «Нозик ва нафис», «Худоба шукур» ва б. асарлари сиёсий ўткир ва долзарб. Уларда ёзувчи жамият иллатларини фош қилади, кулгили вазият, хусусият ва ҳолатлар орқали кишиларни беихтиёр ўз нуқсонларидан кулишга мажбур этади. А. Н. асарларининг қаҳрамонлари — иш ахтаравериб безор бўлган майда амалдор, омадсиз зиёли ва кашшоқ ишчи («Яшасин камбағаллик», «Майдон соатлари», «Хотин киши бўлганимда-ю...» ва б.). «Шундай бўлди, бундай бўлмади» автобиографик қиссаси, «Азизнома» ҳажвий шеърлар ва «Мамлакатлардан бирида» ҳажвий ҳикоялар тўпламлари мавжуд. Ҳажвчи ёзувчилар халқаро танловларида «Дафна чамбари» олган (1956, 1957). Ўзбекистонда бўлиб ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкент анжуманлари иштирокчиси.

Асарлари ўзбек («Мушт кетди», 1966; «Хуштак афандим», 1969; «Футбол кироли», 1978 ва ҳ.к.) ва б. тилларда нашр қилинган.

АЗИЗОВ Отақўзи (1910.21.9, Қирғизистон, Ўш вилояти) — тилшунос. Ўзбекистонда (1970) ва Қорақалпоғистонда (1980) хизмат кўрсатган фан арбоби. Филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1965). РФ Таълим академиясининг чет эл муҳбир аъзоси (1968). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1932). Тошкент пед. институтида доцент (1940—45), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-ти (1945—48), Тошкент кечки пед. институти (1948—52), ТошДУ (1952-85)да рус тили кафедраси мудири. Илмий ишлари ўзбек тилшунослиги, лексикографияси, рус ва ўзбек тилларининг қиёсий ўрганиш масалаларига бағишланган. А. дарсликлар, русча-ўзбекча ва б. луғатлар тузган.

АЗИЗОВ Турғун Турсунович (1934.30.11, Тошкент) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатгач (1956), Ҳамза театрида актёр. Асосий роллари: Фердинанд («Макр ва

муҳаббат»), Илёс («Сарвқомат дилбарим»), Эйдзи («Ўғирланган умр»), МаркТуйск («Оқпадар»), Ниёз («Номаълум киши»), Йўлчи («Қутлуг қон»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Эдмунд («Қирол Лир»), Улуғбек («Мирзо Улуғбек»), Амир Насрулло («Нодирабегим»), Отелло («Отелло») ва б. Актёрга катта шухрат келтирган роли «Ўлимдан кучли» спектаклидаги Монсеррадир. Кинода Амир Олимхон («Ганг узра тонг»), Бакир («Мафтунингман»), Амир Насрулло (Нодирабегим»), Ота Мақсумов («Узоқ-якин йиллар»), Мирзакаримбой («Пароль — Регина меҳмонхонаси»), Дадабой («Қўқон воқеаси», телефильм) каби образлар яратди. Лирико-драматик ва романтик пландаги ролларни зўр эхтирос ва жўшқинлик б-н ижро этади, қахрамонлар характерини очишда тил бойлигидан усталик б-н фойдаланади, оз ҳаракатда кўп маъно англатишга, қахрамонининг хис-туйғулари, ички кечинмаларини табиий ифодалашга интилади.

Реж. сифатида «Мирзо Улуғбек», «Алишер Навоий», «Меҳробдан чаён», «Чимилдик», «Машраб» (ҳаммаси М. Абдуллаева б-н ҳамкорликда) каби спектаклларни сахналаштирди.

АЗИЗОВ Юнус (1860-1924) - меъмор ва ганчкор уста. Меъмор Боқиевнинг шогирди. Дастлаб масжид, Мадраса, ҳаммомларни куришда қатнашган. Сўнгра Каттақўрғондаги Абдурахимбой мадрасаси (1903), Жиззахдаги Мадраса, Самарқанддаги Хўжа Юсуф масжиди ва б. биноларни куришга раҳбарлик қилган. Ганчкорлик сирларини мукамал эгаллаган, 1921—24 й.ларда Тиллақори мадраса ва Минораи калонни таъмирлашда қатнашган.

АЗИЗОВА Мукаррама (1913.23.5— Наманган — 1964.23.5) — Ўзбекистон халқ артисти (1955). Москвада ўзбек драма студиясида ўқиган (1927—28). 1928-31 ва 1960—62 й.ларда Андижон театрида, 1931 й.дан Наманган театрида актриса ва реж. Драматик ва мусиқали спектаклларда, асосан, лирико-драматик

роллари ижро этган. Энг яхши роллари: Ширин (Хуршид, «Фарход ва Ширин»), Жамила (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Нурхон (К. Яшин, Т. Жалилов, «Нурхон»), Гулсара (К. Яшин, «Гулсара»), Ҳафиза (А. Қаҳҳор, «Шоҳи сўзана»), Санобар (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари») ва б. Реж. сифатида «Фарход ва Ширин» (Хуршид, 1934, 1936), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков, 1939) каби асарларни сахналаштирган. А. ўзбек, тожик, уйғур халқ кўшиқларини моҳирона ижро этган.

АЗИЗОВА Санъат Собировна (1934.18.6, Тошкент) — фармаколог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992), тиббиёт фанлари д-ри (1968), проф. (1974), Ўзбекистон ФА Ўсимликлар кимёси ин-ти фармакология лаб.да илмий ходим (1958 — 72). Тошкент педиатрия тиббиёт ин-ти фармакология кафедраси мудири (1972 й.дан). Асосий илмий ишлари юрак гликозидларининг юрак касалликларига, хусусан инфарктга таъсирини экспериментал ўрганишга оид. А. тиббиёт ин-ти талабалари учун «Фармакология» дарслиги муаллифи.

АЗИЗОВА Ширин Мирхоновна (1940.10.1, Гиждувон) — Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1961). 1961 — 64 й.лар Наманган театрида, 1968—87 й.лар Тошкентдаги Аброр Ҳидоятлов номидаги драма театрида, 1987 й.дан Ҳамза театрида актриса. А. ижодига лирик, драматик роллар яқин бўлиб, образлари ҳаётийлиги, сахна нутқининг мукамаллиги б-н ажралиб туради. Энг яхши роллари: Холисхон, Сора, Майсара («Холисхон»), «Ишқ қурбонлари», «Майсаранинг иши»), Роҳила («Биринчи муҳаббат»), Муҳаббат («Ўн саккиз ёшлигим»), Нози («Баҳс»), Ўзбекойим («Ўтган кунлар»), Тамара («Жар»), қайнона («Чимилдик») ва б. «Ўзбекфильм» киностудияси фильмларида суратга тушган.

АЗИЗҮЛЛО (15-а.) — самарқандлик хаттот. Мирзо Улуғбекнинг А. томонидан насх хати б-н кўчирилган (тахм. 1439)

«Зижи Кўрагоний»си Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти кўлёмалар фондида сақланади (инв. № 2214). Кўлёмза саҳифаларида Улуғбекнинг тузатишлари ҳам бор.

АЗИЗХЎЖАЕВ Акмал Абдузимович (1936.8.11, Тошкент) — футболчи, спорт устаси (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спорт устози (1992). 1954 й.дан «Спартак» футбол жамоасида ўйнаган. «Пахтакор» жамоаси сардори ва ҳимоячиси (1960—65 й.лар). Бухоронинг «Факел» (1966) ҳамда Нукуснинг «Амударё» (1983) жамоаларида бош мураббий. 1996 й.дан республика олий футбол мактабининг директори. Унинг мураббийлигидаги Ўзбекистон ўсмирлар футбол терма жамоаси Осиё чемпионати мусобақаларида иштирок этиб (1994) Ўрта Осиё республикалари орасида голиб чиққан ва финал учрашувларда қатнашган.

АЗИЛЬ МАДАНИЯТИ - Франция ва Пиреней я.о.нинг шим. қисмида мезолит даврининг бошида яшаган кабилалар маданияти. Франциянинг жан. даги (Аржент департаменти) Мас-д' Азиль гори номи б-н аталган. 1887 й. француз олими Э. Пьет олиб борган қазилар натижасида мазкур ёрдан юқори палеолит даврининг охиридан то Рим давригача бўлган кўпгина маданий ёдгорликлар топилган. Улар орасида чакмоқтошдан ясалган доирасимон қирғич ва б. тош қуроллар бор. Ишланиши жиҳатидан юқори палеолит қуролларидан фарқ қиладиган буғу суягидан ясалган мингдан ортик санчки (гарпун) топилган. Булардан мезолит даврига тегишлилари Аз.м.га оид. Бу маданият кабилалари жамоа бўлиб яшаган, овчилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланган.

АЗИМ СУЮН (тахаллуси; асл исми Суюнов Азим Алимович) (1948.22.2, Самарқанд вилояти Нақурт қишлоғи) — шоир. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1997). ТошДУ журналистика ф-тини тамомлаган (1977). Ғафур Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир (1973—

86), Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси бошқарувида масъул котиб (1987—90), «Халқ сўзи» газ.да бўлим муҳаррири (1990—93), «Ўзбекистон овози» ва «Голос Ўзбекистона» газ.лари бош муҳаррири (1993 й.дан). Бир неча шеърини китоблари нашр этилган. «Сарбадорлар» (1981) драматик достонида тарихий воқеалар орқали халқнинг эрк сари интилиши тасвирланган. А.С. шеърини халқ оҳанглари, табиатнинг нафис тасвири, бадиий ижод анъаналарини янгича шакл ва мазмун б-н бойитди. Асарлари бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Биринчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати (1994—99).

АЗИМБОЙ МИСКАР (19-а. ўрталари) — кўқонлик ҳунарманд. Уста Мулла, «Қатта мискари» номлари б-н Фарғона водийсида шухрат қозонган. А. ясаган чилим, кумғон, дастшў, офтоба ва б. буюмлар Ўзбекистондаги музейларга қўйилган.

АЗИМЖОНОВА Сабоҳат (1923 й. дек., Тошкент) — шарқшунос олима, Ўзбекистон ФА акад. (2000), тарих фанлари д-ри (1969). Тошкент педагогика ин-тини тамомлаган (1942). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида қатта илмий ходим (1949), ин-т директори (1950—77), бўлим бошлиғи (1977—95), етакчи илмий ходим (1995 й.дан). Асосий илмий ишлари Бобурнинг Кобул ва Ҳиндистондаги фаолияти, Ўрта Осиё халқларининг ўрта асрларда қўшни хорижий мамлакатлар б-н ўзаро сиёсий ва иқтисодий муносабатларига бағишланган. Асарлари Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Францияда чоп этилган. Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»сини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, Тошкентда (1959, 1977) ва француз тилида Парижда, (1996) нашр эттирган. А. бир қатор халқаро илмий конгрессларда илмий маърузалар қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1989), Жавоҳарлаъл Неру халқаро мукофоти (1993) лауреати.

Ас: К истории Ферганы второй половины XV века, Т., 1957; Бобурнинг Ҳиндистон девони, Т., 1966; Государство Бабура в Кабуле и в Индии, М., 1977.

АЗИМОВ Абдуваҳоб (1897.7.9— Андижон — 1964.1.2) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Ҳамза б-н бирга Андижон театрини ташкил қилишда қатнашган. Труппанинг ташкилий даврида Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», «Фарғона фожиаси» спектаклларида режиссёрлик ва актёрлик қилган. Андижон театрида актёр, реж. (1919-34, 1939, 1946-58), Ҳамза театрида актёр (1934—35), Олмаота уйғур мусикали драма театрида (1936—38), Андижон мусикали драма театрида (1942—46) бадий раҳбар. А. яратган Солиҳбой (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), табиб (Ғ. Зафарий, «Ҳалима»), Мажидиддин (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навоий») ва б. образлари алоҳида ажралиб туради. А. ҳажвий характерли ролларни зўр маҳорат б-н ўйнаган. Муболаға, мимика ва сахна нутқи воситаларидан усталик б-н фойдаланган. Реж. сифатида «Тоҳир ва Зухра» (Собир Абдулла, 1941), «Нурхон» (К. Яшин, 1942) каби асарларни сахналаштирган. А.нинг Наманган ва Ўш театрларини, Андижон уйғур театрини ташкил этишда ҳам хиссаси бор. У Тошкентдаги Муқимий номли мусикали драма ва комедия театрининг ташкилотчиларидан бири бўлган.

АЗИМОВ (Asimov) Айзек (1920-1992) — америкалик фантаст ёзувчи, фан тарғиботчиси. Белоруссиянинг Петровичи қишлоғида туғилган. 1923 й.да ота-онаси б-н Нью-Йорк ш.га кўчиб кетган. Ўша ерда Колумбия ун-тини тугатган. Мутахассислиги биохимик. И.т.лари учун фалсафа д-ри унвонини олган. Биринчи қиссаси 1939 и. эълон қилинган. Шундан сўнг «Пойдевор ва Империя» (1952), «Мен роботман», «Мангулик интиҳоси» (1955), «Нейтрино», «Дарбадар» (1966), «Коинот оқимлари» (1972), «Пойдевор кирралари» (1982), «Пойдевор ва Ер» (1986) асарларини эълон

қилди. А. фантастикага интеллектуал наср унсурларини киритди ва уни бадий насрга яқинлаштирди. Бундан ташқари асарларидан ижтимоий муаммолар ҳам ўрин олган. А. илмий фантастика асосчиларидан бири. А. нинг бир қанча ҳикоялари ва «Коинот оқимлари» романи ўзбек тилига таржима қилинган.

АЗИМОВ Акбар (1885 - Тошкент — 1969) — ёғоч ўймақори, наққош. Отаси Саидазим Исломовдан хунара ўрганган. У ўймакорликдаги анъаналарни давом эттириб, мукарнас ва шарафаларни турли шаклдаги тахталалардан йиғиб, уларга нақш беришда узига хос усули б-н танилган. А. Ўзбекистонда ўтказилган кўргазмаларда ўз асарлари б-н қатнашган. Ишларидан намуналар Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланмоқда.

АЗИМОВ Асад Ваҳобович (1927.6.10, Андижон — 1995.23.11, Тошкент) — опера хонандаси (лирик тенор). Ўзбекистон халқ артисти (1978). Абдуваҳоб Азимовнинг ўғли. Москва консерваториясини тугатган (1953). Муқимий театри (1941—43), Уйғур мусикали драма театри (1943—46), Андижон театри (1946—47)да артист. Навоий театри солисти (1953-85). 1966—70 й.лар Тошкент консерваторияси, 1960—66 ва яна 1970 й.дан Тошкент санъат ин-ти вокал кафедрасида ўқитувчи, кафедра мудири (1975—86). Ўзбек, рус ва Ғарбий Европа композиторларининг операларида 50 га яқин асосий партияларни (баъзиларини Ўзбекистонда илк маротаба) ижро этган: Тоҳир (Т. Жалилов, Б. Бровчин, «Тоҳир ва Зухра»), Фурқат (М. Ашрафий, «Шоир қалби»), Йўлчи (Р. Ҳамроев, «Зулмадан зиё»), Нодир (Ж. Визе, «Марварид қидирувчилар») ва б. Овози нозик, лирик талкин устаси. Концерт репертуарида ўзбек, тожик, рус ва б. халқлар кўшиқлари бор.

АЗИМОВ Жалолиддин Азимович (1938.10.3, Андижон) — зоолог, Ўзбекистон ФА акад. (2000), биол. фанлари д-ри (1986), проф. (1988). Самарқанд к.х. институтини битирган

(1958). Ўзбекистон ветеринария и.т. институтида (1964—69), Ўзбекистон ФА Зоология ин-тида (1969—78) катта илмий ходим, Республика паррандачилик илмий и.ч. лабораторияси директорининг ўринбосари (1978-89), ТошДУ биол. ва тупрокшунослик ф-ти проф. (1989-91), 1991 й.дан Ўзбекистон ФА Зоология ин-ти директори. А.нинг илмий ишлари Ўзбекистон биогеоценозларидаги паразит организмлар фаунаси таркиби, шаклланиши ва биологик турлитуманлик эволюциясига бағишланган. У паразит — хўжайин тизими эволюцияси омиллари, турли умурткалилар эндопаразитларининг ривожланиши ва фаунистик комплексларнинг пайдо бўлиш қонуниятларини аниқлаган.

АЗИМОВ Оқил Одидович (1946.21.5, Тошкент) — патент-ахборот соҳасидаги олим, ихтирочи. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1998). Тошкент политехника ин-тини (1968), Стандартлаш ва метрология ин-тини (Москва) (1978), Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти Академиясини (Женева) (1997) тугатган. Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида ишлаган (1970—92), Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси директори (1992 й.дан). А.нинг илмий ишлари патент-ахборот таҳлили ва илмий-техникавий ижодкорлик соҳаларига доир. А. раҳбарлигида интеллектуал мулкни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг давлат тизимини тузиш ҳамда ривожлантириш бўйича ишлар олиб борилади. Унинг ихтиролари бир қатор саноат ва сув хўжалиги объектларига тадбиқ этилган.

АЗИМОВ Саидмалик Акбарович (1946.10.7, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Тошкент давлат пед. ин-тининг дефектология ф-тини тугатган (1980). Меҳнат фаолиятини 1965 й.дан бошлаган. 1972 й.дан Юнусобод туманидаги 104-маҳсус мактаб-интернатнинг меҳнат таълими ўқитувчиси. А. дарсларни ташкил этишда турли услубларни қўллайди. Дефек-

тология бўйича илмий ва амалий конференциялар қатнашчиси. Республика меҳнат таълими устахоналари кўригида 1-ўринни эгаллаган (1991). Республика таълим маркази ҳузуридаги дефектология илмий методика кенгаши аъзоси. Бир қанча ўқув-методик адабиёт ва дастурлар муал-лифи.

АЗИМОВ Сарвар Олимжонович (1923.20.5, Жиззах - 1994.3.11, Тошкент) — ёзувчи, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1983). Филол. фанлари д-ри (1968). Ўрта Осиё давлат ун-тини тугатган (1946). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим, сектор мудири, директор ўринбосари (1948 — 55). ЎзКП МК фан ва маданият бўлими мудири (1955—56). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви биринчи котиби (1957-58, 1980-85), Ўзбекистон ССР маданият вазири (1958— 59), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси ўринбосари ва Ўзбекистон ССР Ташқи ишлар вазири (1959-69, 1988-91). Собиқ СССРнинг Ливандаги (1969—74), Покистондаги (1974—80) фавқулодда ва мухтор элчиси. А. пьесалар («Қонли сароб», 1964; «Юлдузлар жамоли», 1966; «Замон драмаси», 1968), қиссалар («Камалак», 1964; «Икки дил — икки олам», 1967), ҳикоялар, киносценарийлар муаллифи. У адабий жараён масалаларига бағишланган адабий-танқидий ва публицистик мақолалар ёзди. Ҳамид Олимжон ижодини тадқиқ этди.

Ас: Сайланма, 2 жилдди, Т., 1988.

АЗИМОВ Содик Азимович (1914.7.11 — Тошкент — 1988.21.12) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1962), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964), физика-мат, фанлари д-ри (1955), проф. (1958). Ўрта Осиё давлат ун-тини тугатган (1940). Ўрта Осиё политехника ин-тида ишлаган (1940—45), Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-ти лаб. Мудири (1948—56), директор ўринбосари (1956-58), директори (1958-62; 1966-88), Ўзбекистон ФА Ядро

физикаси ин-ти директори (1962—66), «Физика — Куёш» ИИЧБ бош директори (1986-88). Ўзбекистон ядро физикаси, юкори энергиялар физикаси, яримўтказгичлар физикаси ва юкори т-рали гелиоматериалшуносликка асос солган ва бу соҳаларни ривожлантирган олимлардан бири. А. ўзи ишлаб чиккан усул ёрдамида космик нурлар таркибида мезонларга дахлсиз электрон ва фотонлар мавжудлигини исботлади (1948). Помир тоғи тепасидаги ст-яда (денгиз сатҳидан 3900 м бал.) А. уз ходимлари б-н биргаликда космик нурлар ва ядроларнинг ўзаро таъсирини ўрганиш борасида олиб борган илмий изланишлар электрон-ядро оқимларини кашф этиш имконини берди. А. электрон-ядро жалаларини ва ядро заррачалари сингишни тадқиқ этган. У ўта юкори энергияли 1012— 1013 эв) ядро жараёнлари ўрганиладиган тоғ ст-яси қурилишини ташкил этди. А. раҳбарлигида Ўзбекистон ФА физика-техника ин-тида куёш нури энергиясидан фойдаланиш усули асосида ўта соф яримўтказгич материаллар олишининг янги технологияси ишлаб чиқилди ҳамда 1987 й.да Паркент туманида 1 мегаватт қувватга эга концентратори бор ноёб куёш печи барпо этилди. А. ядро физикаси, юкори энергиялар физикаси ва юкори т-рали гелиоматериалшунослик илмий мактабларига асос солди. У 14 фан д-ри ва 70 дан зиёд фан номзодини тарбиялаб, етиштирди. Улар ҳозир ҳам «Физика-Куёш» ИИЧБ да, Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида ва Ўзбекистон миллий ун-тида халқаро даражадаги илмий ва амалий тадқиқотларни фаол давом эттирмоқдалар. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат муқофоти лауреати (1970). «Физика-Куёш» ИИЧБ га ва Тошкент ш.нинг Мирзо Улуғбек туманидаги кўча ва мактабга унинг номи берилган.

Ад.: Бекжонов Р. Б., Ўзбекистон ядро физикаси тарихи, Т., 1994; Худойбердиев Р., Ҳаким Саъдулла, Атом қаърига сەҳат, Т., 1996.

АЗИМОВ Сулаймон Эгамбердие-

вич (1908.21.10, Қирғизистон; Ўш вилояти Ўзган тумани — 1996.3.1, Тошкент) — файласуф олим, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган Фан арбоби (1958). Тошкентдаги Алмаий номли намуна иш мактаби (1928), педагогика техникумини тугатган (1929). Москва Тарих-фалсафа ва адабиёт ин-тининг фалсафа ф-тида ўқиган (1932— 37). Ўрта Осиё давлат ун-ти ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика ин-тида фалсафадан дарс берган (1937—38). 1938 й.да «Қизил Ўзбекистон» газ. муҳаррири. 1939—41 й.ларда республика раҳбар лавозимларида ишлаган. А. қагағонга учраб, умрининг қарийб 15 й.ини (1941— 55) турма ва қамок лагерларида ўтказди. 1955—59 й.ларда республика маданият вазири ўринбосари. 1959—66-й.ларда Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти сектор мудири, катта илмий ходим. Назарий-илмий, публицистик асарлар муаллифи.

АЗИМОВ Шариф Турсунович (1954.14.5, Самарқанд ш.) — кулол, Ўзбекистон БА ҳақиқий аъзоси (1997). Бобоси кулол Умаркул Жўрақуловдан хунар ўрганган. Ўзбекистон Рассомлари уюшмаси Бадий жамғармасининг и. ч. устахонасида кулол (1975-78); 1978 й.дан Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси Бадий жамғармаси қошидаги «Уста» бирлашмаси Самарқанд бўлимида кулол-рассом. А. кулоллик санъати сирларини урганиҳда изланиб, бу соҳада ўзига хос ижодий йўналиш яратди. У яратган «Аждаҳо» (сопол, 1978), «Тимсоҳ» (сопол) каби ўзига хос жозибали кўза, хум ва б. идишлар музейларда сақланади.

АЗИМОВ Шерали Азимович (1928— 1993) — гелминтолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), ветеринария фанлари д-ри, проф. (1972), Ўзбекистон (ҳоз. Самарқанд) кишлок хўжалиги ин-тининг ветеринария ф-тини тамомлаган. Ўзбекистон ветеринария и.т. ин-ти гелминтология лаб. мудири (1957— 64), ин-т директори (1965 — 78). 1979 й.дан Самарқанд кишлок хўжалиги ин-

тида проф. Илмий ишлари Ўзбекистонда учрайдиган асосий гельминтоз касалликларининг эпизоотологияси, патогенези, диагностикаси ва уларга қарши кураш чораларига бағишлаган.

АЗИМОВ Элдор Сарварович (1945.6.2, Тошкент) — дирижёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Тошкент консерваториясини дастлаб скрипка, сўнг опера-симфоник дирижёрлиги бўйича тугатган. Ўзтелерадио хузуридаги торли кватрет (1963—68) ва эстрада-симфоник оркестрда (1971—74) скрипкачи. Айнан шу ерда 1974 й. камер оркестр ташкилотчиси, бадий раҳбари ва бош дирижёри. Мазкур жамоа Ўзбекистонда камер симфония, сюита ва б. жанрлардаги ижодиётга ижобий таъсир кўрсатди. 1976 й.дан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, доцент. 1996 й.дан «Ўзбекнаво» қошидаги «Туркистон камер оркестри»нинг бадий раҳбари ва бош дирижёри.

АЗИМОВА Хосият (1919.25.7, Жиззах) — актриса. Ўзбекистон халқ артисти (1981). Ижодий фаолиятини («Кўк кўйлак» тўғарагида бошлаган (1932). 1937 й.дан Каттакўрғон ш. театрида, 1966 й.дан Жиззах театрида актриса. Энг яхши роллари: Ҳалима («Ҳалима»), Нигор («Фунчалар»), Жамила, Раҳима хола («Бой ила хизматчи»), Ойхон, Майсара («Майсаранинг иши»), Рувзон («Юрак сирлари»), Жаннат («Қайнона»), Хуринисо («Олтин девор») ва б.

АЗИМОВА Шаҳноза Содиковна (1951.8.8, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1999). Биол. фанлари д-ри (1988), проф. (1993). Тошкент давлат ун-тининг кимё ф-тини битирган (1972). Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида лаборант, кичик илмий ходим, катта илмий ходим (1972—79), Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида илмий ходим (1979—92), 1992 й.дан Ўзбекистон ФА Генетика ва экспериментал биология ин-тида молекуляр генетика лаб. мудири. Илмий ишлари молекуляр биол., генетика, рекомбинат

оксиллар олишга оид. А. нормал ва рақ холатида тиреоид гормонлар рецепторларини ўрганган.

АЗИМУЛЛАХОН (? - 1859.7.10, Бхутвал) — инглиз мустамлакачиларига қарши Ҳиндистонда 1857—59 й.ларда кўтарилган халқ кўзғолони раҳбарларидан бири. Канпурдаги мактабда ўқитувчи. Кўзғолон бошланмасдан бироз илгари Битхур ш.га кўчиб келиб, Нана Соҳиб б-н танишган. У б-н бирга Шим. Ҳиндистон бўйлаб сафар қилиб халқни инглиз мустамлакачиларига қарши курашга даъват этган. 1857 й. май — июлда Канпурдаги кўзғолонга раҳбарлик қилган. Инглизлар Канпурни эгаллагач (17 июль) Нана Соҳиб б-н Аудга чекинган.

АЗИМУТ (араб. — йўл, йўналиш) (осмон ёриткичи Ердаги бирор нарса ва ш.к. азимути) — кузатиш жойининг меридиан текислиги б-н кузатилаётган объектдан ўтган вертикал (тик) текислик орасидаги бурчак. Агар тик текислик шокул чизиги (тик чизиқ) орқали кузатиш нуктасидан ўтса, А. ҳақиқий ёки астрономик А. дейилади. Геодезик (референц — эллипсоида нормалдан ўтган) ва магнит А. ҳам мавжуд. А. астрономияда уфқнинг жан. нуктасидан ғарбга томон, геодезияда уфқнинг шим. нуктасидан шарққа томон уфқ ёйи б-н ўлчанади ($0^\circ < \alpha < 360^\circ$). А

ЗИМУТАЛ ЮЛДУЗ — фундаментал астрономиядаги атама; осмон гумбазидаги вазияти яхши маълум бўлган, астрономик асбоб доимийсини аниқлаш учун кузатиш дастурига киритиладиган ёруғ юлдуз.

АЗИН БЎЁҚЛАР — урфа рангдаги (қизилдан кўккача) бўёвчи синтетик моддалар, феназин ҳосилалари. Улар анилин ва парадиаминобензолни биргаликда оксидлаш йўли б-н олинади. А.б. қайтарилганда рангсиз лейкобирималарга айланади ва улардан ҳаводаги ксилород таъсирида қайтадан бўёқ ҳосил бўлади. А.б.нинг асосли ва кислотали хоссага эга бўлган турлари маълум. А.б.

ип газлама, шойи, жун газлама бўяшда; баъзилари фотографияда десенсибилизатор сифатида ишлатилади.

АЗИНИЙ ТИЛЛАРИ - мил. ав. 3-2-минг йилликда Осиёда яшаган халқларнинг тиллари. А.т.га хуррит, субар, митан, урарту (халд), хетт, протохет; Кичик Осиё я.о.даги лувит, ликий, лидий тиллари кирган.

АЗИНЛАР — таркибида азот, икки ёки ундан кўп сонли ва турлича жинсли атомлари бўлган олти ҳадли гетероциклик бирикмалар. Бошқа халқа тизимлари б-н конденсатлашган жуда кўп А. маълум, А. асос хоссасига эга бўлиб, кислоталар б-н таъсирланганда тузлар ҳосил қилади. Баъзи А. тирик организмларда учрайди. Хужайранинг таркибий қисми бўлган нуклеин кислоталарда А.нинг ҳосилалари — пиримидин ва пурин асослари бор. А. тиббиётда ва бўёк саноатида ишлатилади.

АЗИХ ҒОРИ — ашель маданиятига мансуб манзилгоҳ (Озарбайжон Республикаси, Гадрут тумани). Қад. турар жой қрлдиклари, тош қуроллар, шунингдек гор айиқлари бош суяклари беркитилган жой — саждагоҳ топилган.

АЗКАМАР — Зиёвуддин тоғларининг жан.-ғарбий қисмидаги плато. Шим.-да Малик чўли (Қизилтепа платоси), жан. да Қарноб чўли б-н туташган. Мутлак бал. 300—350 м. А. неогеннинг оқчагил ва апшерон яруслари (косонтов, садивар свиталари)нинг алевролит, гил ва улар орасидаги қумтош ва гравелитлардан (1—3 м) ташкил топган. А. нинг юзаси куйи тўртламчи даврнинг аллювиал-пролювиал жинслари (Азкамар мажмуаси)дан тузилган. А.нинг шим. ён бағри киярок, жан. эса тик, сувайирғич қисмида эгарсимон ботиқ бўлиб, ён бағирларида куэстасимон шаклда жарликлар ҳосил бўлган. А.нинг шарқий қисми — Зиёвуддин тоғларига туташган жой рельефи жуда ўйдим-чуқур. А.да шўртоб бўз қўнғир тупроқлар тарқалган, оқжусан ўсади. А. яйловларида қорақўл қўйлари боқилади.

АЗКАМАР БЕНТОНИТ ГИЛ

КОНИ - Навоий вилояти Қизилтепа т. й. станциясидан 12 км жан.-шарқда Азкамар альп антиклиналь бурмада жойлашган. 1946 й. очилган. 1958—60 й.ларда кон разведка қилинган ва ишга туширилган. Коннинг геологик тузилишида мезокайнозой ётқизиқлари иштирок этган. Бентонит гили саноатбоп турининг қилинлиги 60—70 м. Бентонит гилининг ишқорли ва ишқорий ер тури маълум. Ишқорий ер тури саноатбоп гилларнинг асосий қисмини ташкил этади. Азкамар бентонит гили керамзит и.ч.да, бурғи қудуқларини пармалашда ишлатиладиган суюқликлар тайёрлашда, шунингдек асборбент сифатида пахта ёғи, вино, мева шарбатларини тозалашда фойдаланилади.

АЗЛАРОВ Турсун Абдурахимович (1938, Тошкент) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), проф. (1974), физика-мат. фанлари д-ри (1973). ТошДУ ни тугатган (1960). ТошДУ да ҳамда Ўзбекистон ФА В. И. Романовский номидаги математика ин-тида ишлаган (1960 й.дан), Ўзбекистон Рес-публикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий Аттестация комиссияси раиси ўринбосари (1992—95).

Илмий ишлари лимит теоремаларга, оммавий хизмат кўрсатишнинг математик назариясига ва узлуксиз функцияларни чизикли мусбат операторлар ёрдамида яқинлаштириш муаммоларига бағишланган. А. локал теоремаларда бир текис баҳолаш масаласи; ғалвирсимон тақсимотларнинг айрим синфлари учун теоремалар; текис тақсимланган ва бутун сон қийматли тасодифий миқдор ҳамда векторларнинг айрим синфлари учун локал лимит теоремаларнинг интеграл теоремаларга эквивалентлиги масалалари б-н шуғулланди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АЗНАУРЛАР — грузин оксуяклари (бу ном 5-а. дан истеъмолда бўлиб келган). Подшолар, князлар ва черков оксуякларига бўлинган. Авлоддан авлод-

га ўтиб келаётган ва давлат хизматидаги А. ўзаро фарқланган. Хусусий ерлари бўлган ва мажбурий ҳарбий хизматни ўтаганлар. Россия Грузияни босиб олгач (19-а. бошлари) А. рус дворянлари ҳуқуқини олганлар.

АЗО... (азот сўзидан) — кимёвий бирикмалар номларининг таркибий қисми. Азот ва унинг бирикмаларига тегишли деган маънони билдиради (мас, азобирикмалар, азобўёқлар).

АЗОБ (араб. - қийноқ) - шариятда гуноҳ учун белгиланган жазо. Гуноҳ учун қози томонидан белгиланадиган жазо ҳам, нариги дунёда бериладиган жазо ҳам А. деб аталган.

АЗОБЕНЗОЛ - содда ароматик азобирикма; сарғиш-қизил рангли кристалл. Сувда эримайди. Суюкланиш т-раси 68°, қайнаш т-раси 297°. Эфирда, музлаган сирка кислота ва концентранган сульфат кислотада эрийди. А. толаларга илашмайди, ўзи бўёвчи модда эмас. Агар А. молекуласига амин ёки оксигурухлар киритилса, оддий азобўёқлар ҳосил бўлади. А.нитробензол ёки азоксибензолни ишқорий муҳитда рух қуқуни иштирокида қайтариб олинади. А. ишқорий муҳитда рух б-н қайтарилса, гидрозобензолга, сирка кислотали муҳитда қайтарилса, анилинга, хлорид кислота ва қалай таъсирида қайтарилса, бензидинга айланади. А.ни 1834 й.да немис кимёгари Э. Мичерлих топган.

АЗОБЎЁҚЛАР — молекуласида ароматик радикаллар (баъзи гетероциклик бирикмалар)ни бирлаштирувчи бир ёки бир неча азогуруҳ бўлган органик бўёвчи моддалар. Одатда А. таркибига муайян сондаги аминогуруҳ, оксигуруҳ ва б. гуруҳлар қиради. Азогуруҳ сонига қараб моно-, ди-, три- ва полиазобўёқлар бўлиши мумкин. А. молекуласи таркибида ауксохромлар бўлади. Азобирикмаларда эса ауксохромлар бўлмайди. А. хилма-хиллиги ва сифати жиҳатидан бўёқлар орасида биринчи ўринни эгаллайди. Уларни ҳосил қилиш учун, аввало, ароматик аминлар диа-зотирлаш

реакциясига киритилади. Бунда ҳосил бўлган диазобирикмаларга, одатда ароматик аминлар ёки феноллар таъсир эттириб, А. олинади. А. кислотали, асосли, эримайдиган бўёқлар ва б.га бўлинади. Булардан ташқари, пигмент А., лок А., мой ва спиртда эрийдиган А., ацетат ипагини бўййдиган А. ва б. бўлади. А. тўқимачилик саноатида, лок-бўёқ, полиграфия, кўнчилик, қоғоз, резина саноатида ва саноатнинг бошқа тармоқларида ишлатилади (қ. Синтетик бўёқлар).

АЗОВ — РФнинг Ростов вилоятидаги шаҳар. Дон дарёси бўйидаги порт. А. Қора денгиз соҳилидаги қад. шаҳар — Танаис ўрнида барпо қилинган. Дон дарёси Азов денгизининг Таганрог қўлтиғига қуйиладиган жойдан 7 км берида. Аҳолиси 80,9 минг киши (1992). Т.й. станцияси. Машинасозлик, енгил, озиқовқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Политехника ва индустрия-пед. техникумлари, пед. билим юрти, тарих-ўлкашунослик музейи бор. Мил. ав. 1-минг йилликда А. ўрнидаги Меотидада меотлар яшаган. Мил. 10—11-а.ларда Киев Русининг Тмутаракан князлиги таркибига кирган. Тахм. 1067 й. кипчоқлар томонидан эгалланган ва А. ўрнидаги кишлоққа Азув (Азоқ)хон номини берганлар. 13-а.дан Олтин Ўрдага қарашли Азоқ ш. бўлган, 14-а.да венециялик ва генуяликларнинг колонияси (Тана) бўлган. 1395 й.да Амир Темур эгаллаган. 1471 й.дан Туркияга қарашли қалъа. 1637—42 й.ларда А.ни Дон казаклари эгаллади. 1696 й.да Пётр 1 қўшинлари босиб олди. 1711 й.да А. Туркияга қайтариб берилди. Бирок 1739 й.дан яна Россия таркибига ўтди. 1775—82 й.ларда Азов губерняси маркази, 1810 й.дан Екатеринослав губерняси посади. 1920 й. 1 мартдан шаҳар.

АЗОВ БЎЙИ ҚИРЛАРИ - Украинанинг жан.-шарқидаги қирлар. Донецк ш. яқинида Донецк қирлари б-н туташади. Мутлақ бал. 324 м. Ер юзаси лёссимон жинслар б-н қопланган, заминида кристалл жинслардан таркиб

топган фундамент ётади. Кўп қисми ҳайдалган. Ён багирларида унда-бунда бетагачалов ўсимликлари б-н қопланган жойлар учрайди. Каолин, темир рудаси, графит, нефелинли сиенит, қурилиш материаллари бор. А.б.қ.да Украина дашт кўриқхонасининг филиали жойлашган.

АЗОВ ДЕНГИЗИ — Атлантика океани ҳавзасига мансуб ўрта денгиз. Украина ва Россия ерлари оралиғида. Керчь бўғози орқали Қора денгиз б-н туташади. Майд. 38 минг км². Сувнинг ўртача ҳажми 320 км³. Денгиз туби текис. Ўртача чуқ. 8 м, энг чуқур жойи 14 м. Қирғоғи у қадар эгри-бугри эмас. Соҳилининг ғарби, шим. ва шарқи паст-текислик. Энг йирик қўлтиғи — Таганрог. Ғарбий қирғоғи яқинида Сиваш қўлтиғи А.д.дан камбар Арабат стрелкаси б-н ажралган. Қирғоқ яқинида Бирючий, Черепаха ва бир гуруҳ Песчаный ороллари бор. А.д. га Дон, Кубань ва б. дарёлар қуйилади. А.д. атрофи иклими континентал, ҳавонинг ўртача т-раси езда 23,5°, 24,5», қишда -1°, -6°, йилига 312—528 мм ёғин тушади. Сув т-раси езда 25», 30°, қишда 0°дан паст. Шўрлиги 9—11°. А.д. дек. охиридан март бошларигача муз б-н қопланади. Оқимлари шамол эсишига қараб ўзгариб туради; ўрта қисмида соат мили йўналишига қарама-қарши оқадиган оқим бор. Суви лойқа. Денгизда тишли балиқлар бор. Органик моддалар миқдори бошқа денгиздагиларга қараганда 5—6 марта кўп. Энг йирик портлари: Мариуполь, Таганрог, Ейск, Бердянск.

АЗОВ ФЛОТИ - Россияда 1695 й.нинг охирларида Қрим хонлиги ва Туркиянинг Қора денгиз бўйларидаги ерларини босиб олиш учун ташкил қилинган. Флот қуришда асосий марказ қилиб Воронеж ш. танланди. Ҳарбий кемаларнинг биринчи юриши 1696 й.нинг 3 майида Воронеждан бошланди. Азов ш.ни ишғол қилишда А.ф. хал қилувчи роль ўйнади. Таганрог А.ф. базаси бўлиб қолди. Адмиралтейство Азов соҳилидаги Тавровга кўчирилди. 1696—1711 й.ларда 215 кема

қурилди. Прут юриши (1711)дан кейин турклар Азовни яна қайтариб олдилар. А.ф. тор-мор қилинди.

АЗОИМИД, HN_3 — азотнинг водород б-н ҳосил қилган кислотаси, тузилиши. Сувсиз А. ўткир ҳидли, заҳарли, рангсиз суюқлик, қайнаш т-раси — 37°, суюқланиш т-раси — 80°, портловчи модда, қиздирилганда, ишқаланганда ёки сал зарбланганда дарҳол детанацияланади. Сувли эритмаларда А. НҚ ва N_3 ионларига диссоциацияланади, кислоталик кучи сирка кислотасига яқин. Оксидловчи хоссага эга. А.нинг кучли хлорид кислота б-н аралашмаси олтин ва платинани эритади.

АЗОКСИБИРИКМАЛАР

сарик кристалл моддалар. Таркибида азоксигуруҳ бўлган органик бирикмалар; спиртда, эфирда яхши эрийди, сувда эримайди. А.нинг ранги уларнинг таркибида азоксигуруҳ борлигидандир. Электродлитик усулда қайтарилса, азобирикмаларга, концентранган сульфат кислота таъсирида эса оксиазобензолларга айланади. Саноатда А. нитрозобирималарга арилгидроксилламинлар таъсир эттириб олинади. Азобензол ва бензин олиш учун ишлатилади.

АЗОЛА (Azolla) — қирққулоқдошлар оиласига мансуб, сувда ўсадиган, спорали кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Сув остида ён илдизлари, сув устида қалин баргчалари бўлади. А. нинг 6 та тури бор. Қазилма турларининг сони 50 га яқин. А.нинг баъзилари ҳоз. Жан. Америка, Африка, Жан.-Шарқий Осиё ва Австралиянинг тропик жойларида кенг тарқалган. А.нинг қазилма қолдиқлари (спораси, баргининг излари ва мегаспораси) бўр давридан плейстоцен давригача бўлган қатламларда учрайди. Мас, улар Ғарбий Қозоғистонда бўр, Ҳиндистонда эоцен, Устюрт ва Қозоғистонда олигоцен даврларига мансуб қатламлардан топилган. А. турлари азотга эга бўлганлиги туфайли ундан тупроқнинг унумдорлигини оширишда фойдаланилади.

АЗОМЕТИН БЎЎҚЛАР - молекула-

сида хромофор гуруҳлар бўлган органик бўёвчи моддалар. А.б. тўқ рангли бўлиши б-н азобўёқлардан фарқ қилади. Улар ароматик ёки гетероциклик альдегидлар ва аминларни ҳамда ароматик нитрозо-бирикмаларни фаол метилен гуруҳли бирикмалар б-н ўзаро таъсир эттириш ва б. йўллар б-н олинади. Синтетик усулда олинган дастлабки бўёқлардан бири бўлган тўқ қизил рангли мурексид ҳам А.б. га киради. А.б. рангли фотография ва тўқимачилик саноатида ишлатилади.

АЗОН (араб, намозга чакириш) — 1) ислом динида ҳар куни ўқиладиган 5 маҳал намозга муаззин этадиган даъват. А. намоз учун буюрилган суннат ҳисобланади. Муаззин (азон айтувчи) одатда ҳар бир масжидда бўлади. Унинг айтган А. и намоз вақти бўлганлигини билдиради. А. баланд овоз б-н ўзига хос оҳанг ила айтилади. А. 622—623 й.ларда Муҳаммад (сав) томонидан белгиланди. Биринчи муаззин Билол(ра) бўлган. А. айтиш ислом тарихининг бир неча асрлари давомида шаклланди. 2) Исломда янги тугилган чакалқнинг қулоғига А. айтиш одати ҳам бор. Бунда аввал махсус дуо ўқилиб, сўнг оҳиста товушда боланинг ўнг қулоғига А., чап қулоғига такбир айтилади. Бу одат гўдакнинг бокира шуурига Аллоҳ таоло номини мухрлаш мазмунида талқин этилган. 3) Ўзбек тилида А. сўзи эрталаб, сахарлаб, илк сахар (кун чиқишдан олдинги пайт) маъносини ҳам англатади.

АЗОНАЛЛИК (юн. а — инкор қўшимчаси ва zone — зона) — мавжуд ҳудуднинг зональ хусусиятлари б-н боғлиқ бўлган бирон ҳодисанинг тарқалиши (қ. Географик зоналлик). А. текисликларда табиий А. (иқлимий А., тупроқ, А. ги, ўсимлик А.ги, ландшафт А.ги ва б.) ва тоғларда баландлик А.ги бўлиши мумкин. Ернинг ички кучлари (геологик тузилиши, рельефнинг морфоструктураси ва х.к.) б-н боғлиқ. А. омилларининг таъсири тоғларда кескин билинади. А.нинг зоналлик б-н бирга регионал ландшафт комплекслари шак-

лланиши аниқланади. А.нинг бир тури — интразоналлик.

АЗОР АНТИЦИКЛОНИ - Атлантика океанининг Шим. ярим шардаги субтропик ва тропик қисми устидаги юқори атмосфера босими области. Маркази — 35-параллелда, Азор о.лари яқинида. А.а.нинг бир тармоғи қишда Сахрои Кабирга, езда эса Ўрта денгизга ва Жан. Европага кириб боради. А.а.нинг марказида босим янв.да 1022 мб дан юқори, июлда 1025 мб дан зиёд. А.а. океанининг шу қисмида бутун йил давомида циклонларга нисбатан антициклонларнинг кўп бўлиб туришидан вужудга келади. А.а. Шим. Тинч океан антициклони б-н Шим. ярим шардаги денгиз тропик ҳаво массаларининг маркази ҳисобланади. Бу ҳаво массаларининг Атлантика кутбий фронтида кутб ҳаво массалари б-н ўзаро тўқнашиши натижасида океан устида кўплаб циклонлар вужудга келади, бу эса Европа об-ҳавоси ва иқлимга катта таъсир кўрсатади. А.а.нинг ички қисмида булут кам, ҳаво қуруқ бўлади. А.а.нинг анча қуйи кенгликларида, экваторга яқин жойларида Шим. Атлантика пассат шамоллари эсиб туради.

АЗОР ОРОЛЛАРИ (португалча Ilhas dos Acores — Қарчиғайлар ороли) — Атлантика океанининг шим. қисмидаги архипелаг. Пиренея я.о.дан ғарбда. Португалия таркибида. 9 та йирик орол ва келиб чиқиши вулканик бўлган бир қанча рифлардан иборат. Ғарбдан шарққа қарийб 600 км га чўзилган. Майд. 2,3 минг км². Рельефи тоғли, бал. 2351 м гача (Пику о.даги Пику тоғи). Тез-тез zilзила бўлиб туради. Иссик, ва қайноқ сувли ҳамда минерал булоқ кўп. Иқлими субтропик, денгиз иклими; янв.нинг ўртача т-раси 14°, июлнинг т-раси 22°; йиллик ўртача ёғин 800 мм чамасида. тоғ ён бағирлари ўрмонлар б-н копланган, маквис чакалакзорлари бор. 1431—53 й.ларда А.о.га португаллар бориб ўрнашган. Аҳоли цитрус ўсимликлар ўстириш, тоқчилик, ананас, банан етиштириш б-н шуғулланади. А.о. Транс-Атлантика ҳаво ва денгиз йўллари

кесишган жойда. Асосий портлари: Понта-Делгада, Орта.

АЗОТ (лот. Nitrogenium), N — Менделеев даврий системасининг V гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб раками 7, ат.м. 14,0067. Ер пўстининг оғирлик жиҳатидан 0,01% ини ташкил этади. Ҳавода эркин ҳолда бўлади (ҳавонинг оғирлик жиҳатидан 75,6%; ҳажм жиҳатидан 78,9% А.дан иборат). Тупроқда турли минераллар ва органик бирикмалар таркибига кирган ҳолда учрайди; мас, у натрийли селитра (NaNO_3), ва калийли селитра (K.NO_3), таркибида бўлади, тошқўмирда 1 — 1,25%, нефтда 1,5%, оксил моддаларда 17%, одам танасида 3% гача бўлиши мумкин. А.ни биринчи марта 1772 й.да Резерфорд ажратиб олган. Иккита барқарор изотопи бор: ^{14}N (99,635%) ва ^{15}N (0,365%); радиоактив сунъий изотоплари ҳам бор, булардан энг узок, мавжуд бўладигани ^{13}N дир (ярим емирилиш даври 10,08 мин.). Саноатда суюлтирилган ҳавони парчалаб олинади. А.— рангсиз, ҳидсиз газ; қайнаш т-раси - 195,8°, суюқланиш т-раси — 209,86°, 1л А. 1,2506 г; 1 л сувда (0° да) 23,3 мл эрийди. Одатдаги шароитда А. ниҳоятда пассив, фақат литий б-н бирикиши мумкин; бошқа элементлар б-н киздирилганда, босим таъсирида ва катализаторлар иштирокидагина бирика олади. Водород б-н бирикиб, аммиак, гидразин ва б., кислород б-н оксидлар, металллар б-н нитридлар ҳосил қилади. А. ўсимликлар учун асосий «озик»лардан биридир. Минерал ва органик бирикмалари тупроққа ёгин-сочин б-н ёки ўғит сифатида тушади. Эркин А. аммиак синтезида, баъзи кимёвий реакцияларда инерт муҳит ҳосил қилувчи сифатида, симобли термометрлардаги бўшлиқни тўлдиришда, ёнувчан суюқликларни бир идишдан иккинчи идишга ҳайдашда ва б. мақсадларда ишлатилади. Суюқ А. дан паст т-ра б-н боғлиқ бўлган ишларда (криостатлар, вакуум қурилмалар ва б.да) фойдаланилади. А.нинг табиий бирикмалари аммоний хлорид ва тур-

ли нитратлар (селитралар)дан иборат. Ўрта Осиёнинг қуруқ чўл иқлимида кўп миқдорда селитра тўпланади. А. оксиллар, нуклеин кислоталар, хлорофилл ва ферментларнинг ажралмас таркибий қисми бўлганлигидан ўсимликлар ҳаёт фаолиятида асосий аҳамиятга эга. Ўсимликлар тупроқдаги азотли моддаларни ўзлаштириб, улардан оксил ҳосил қилади. Ҳаводаги эркин А.ни А. бирикмаларига айлантирувчи микроорганизмлар туфайли тупроқда анча миқдорда А. тўпланади. У тупроқда асосан тўрт хил бирикма ҳолида: чиринди (гумус) азоти, аммоний тузлари, нитратлар (NO_3), оксил органик азоти (тўлиқ парчаланмаган ўсимлик қолдиқлари) ва уларнинг ўзгариш маҳсулотлари — аминокислоталар, пептидлар, амидлар ва аминлар ҳолида мавжуд бўлади. А.ни тупроқдаги органик бирикмаларини эрувчанлиги бўйича уч гуруҳга: сувда эрийдиган, суюлтирилган кислота б-н гидролизланганда эритмага ўтувчи ва суюлтирилган кислота б-н гидролизланганда эрмайдиган гуруҳга бўлиш мумкин. Эрмайдиган гуруҳга мансуб бўлган А. кам ҳаракатчан ва ўсимликларга яхши сингмайди. Ўрта Осиёнинг айрим тупроқлари таркибидаги умумий А.нинг тахминий миқдори: оч тусли бўз тупроқлар (ҳайдалма қатлам)да — 0,04—0,07%, кўпдан бери сугорилиб келинаётган типик бўз тупроқларда — 0,10—0,15% ва тўқтусли ўтлоқ тупроқларда — 0,20—0,50%. Ўрта Осиёнинг сугориладиган дехқончилик минтақаларида юкори ҳосил олиш учун тупроқда А. захираси етарли эмас, шунинг учун бу ерларда азотли ўғитлар қўлланилади. Ўсимликлардаги А.нинг кўп қисми оксил моддалари ҳолида бўлади. Турли уруғлар оксили таркибидаги А. миқдори 16,5—17,5% ни ташкил қилади. Ғўза-беда алмашлаб экишда беда экилган ҳар гектар ерда биол. А.га бой 20 т гача органик модда ҳосил бўлади; ундаги биол. А. миқдори 400— 600 кг/га. А.дан ўғитлар ишлаб чиқаришда, кўпчилик саноат соҳалари, жумладан,

металлургиядаги турли кимёвий жараёнларда инерт мухит сифатида фойдаланилади.

Кудрат Ахмеров.

АЗОТ МУВОЗАНАТИ - организмга бир кеча-кундузда овқат таркибида кирган азот б-н ундан ташқарига чиққан (сийдик ва нажас б-н) умумий азот орасидаги фарқ. Вояга етган организмнинг нормал ҳолатида Аз.м. мавжуд. Ўсаётган ёш организм мусбат Аз.м.га эга, яъни унинг ташқарига чиқараётган азоти қабул қилган азотидан кам. Етилган катта организм тўла Аз.м.да бўлади, яъни бир кеча-кундузда қабул қилинган азот микдори ташқарига чиқарилган азот микдорига тенг бўлади. Манфий Аз.м. овқат б-н қабул қилинган азот етишмаганда, айниқса айрим аминокислоталар овқатда етарли бўлмаганда, баъзи касалликларда кузатилади. Бунда ташқарига чиқарилган умумий азот овқат б-н қабул қилинган азотдан ортиқ бўлади.

АЗОТ ОКСИДЛАРИ — азотнинг кислород б-н ҳосил қилган бирикмалари. А.о. азот ва кислород молекулаларининг бирикишидан ҳосил бўлиб, реакция иссиқлик ютилиши б-н боради. Баъзилари термодинамик жиҳатдан беқарор. Азотнинг қуйидаги оксидлари маълум: азот (I)-оксид N_2O , азот (II)-оксид NO , азот (III)-оксид N_2O_3 , азот (IV)-оксид NO_2 , азот қўш оксид N_2O_4 ва азот (V)-оксид N_2O_5 . Азот (I)-оксид N_2O — рангсиз, хушбўй ширинроқ газ, сувда оз микдорда эрийди; кислота, ишқор ва сув б-н бирикмалар ҳосил қилмайди; юкори (900°) т-рада азот б-н кислородга ажралади, ҳаво б-н аралашмаси тиббиётда наркоз сифатида ишлатилади. Азот (II)-оксид NO — рангсиз газ, сувда кам эрийди, ҳаводаги кислород б-н оксидланиб, азот (IV)-оксидга айланади; бирикиш реакцияларига киришади; нитрат кислота ишлаб чиқаришда асосий оралик маҳсулот ҳисобланади. Азот (II)-оксид аммиакни каталитик оксидлаш ёки азот б-н кислород аралашмасини Вольта ёйидан ўтказиш орқали олинади. Азот (III)-

оксид N_2O_3 — кўнғир тусли газ, конденсатланганида кўк тусли суюқликка айланади; сув б-н бирикиб, нитрит кислота (HNO_2) ҳосил қилади. Азот (II)- ва (IV)-оксидлар аралашмасини совитиш натижасида ҳосил бўлади; беқарор модда. Азот (IV)-оксид NO_2 — кўнғир рангли газ, сув б-н бирикиб, нитрат кислота (HNO_3) ва нитрит кислота ҳосил қилади. У кучли оксидловчи, ракетанинг суюқ ёнилғисини оксидлаш, органик моддаларни нитролаш учун ишлатилади. Азот қўш оксид N_2O_4 ва азот (V)-оксид N_2O_5 — рангсиз кристалл модда. Амалда деярли ишлатилмайди. А.о. физиологик фаол моддалардир.

АЗОТ ТЎПЛОВЧИ МИКРООРГАНИЗМЛАР, азотфиксаторлар — атмосферадаги молекуляр азот (N_2) ни ўзлаштирувчи ва уни органик бирикмаларга ўтказувчи микроорганизмлар. А.т.м. га дуккакли ўсимликлар (беда, себарга, нўхат ва б.) б-н симбиоз ҳаёт кечирувчи *Phisobium* туркумига мансуб бактериялар (қ. Туганак бактериялар) киради. Дуккакли ўсимликлар эқилган ҳар бир гектар майдонда йилига 100—250 кг ва ундан ортиқ атм. азоти тўпланади. Беда илдизида тўпланган биологик азот тупроқ унумдорлигини оширади, тупроқ таркибидаги чиринди микдорини кўпайтиради, тупроқнинг гидролитик кислоталигини пасайтиради. Дуккаксиз ўсимликлар (қандоғоч, жийда ва б.) илдизида туганаклар ҳосил қилувчи актиномицетлар ҳам А.т.м. ҳисобланади. Баъзи азот тўповчи бактериялар айрим тропик ўсимликлар барги тўқималарида туганаклар ҳосил қилиб ривожланади. Тупроқда ва сув ҳавзаларида эркин яшовчи спорали анаэроб бактерия — клостридиум, аэроб шароитда яшовчи микроорганизмлар — азотобактер (қ. Азотобактерин), олигонитрофиллар (азотсиз озикмуҳитида яшовчи бактериялар) ҳам азот тўповчи фаол микроорганизмларга киради. Кўк-яшил сувўтларнинг кўпчилик турлари (*Nostoc*, *Anabaena* ва б.), айрим тўқ-қизил олтингурут бак-

териялар ва яшил бактериялар ҳам актив А.т.м. дир. Азот тўловчи кўк-яшил сувўтларнинг 80 тури маълум бўлиб, 45 тури Ўрта Осиё тупроқлари ва сув ҳавзаларида тарқалган. Айрим замбуруғ турлари, ачиткилар, спирохетлар ва б. ҳам атм. азотини тўплашда иштирок этади. А.т.м. табиатда азотнинг айланишида, хусусан ўсимликни ўзлаштира олиш мумкин бўлган азот б-н таъминлашда, яъни атм. азотини ўсимликлар фойдаланадиган кўринишга келтиришда қатга ахамиятга эга (к. Азотфиксация).

АЗОТ ФТОРИДЛАРИ — рангсиз, узига хос ҳидли газлар. Уларга азот трифторид (NF_3), тетрафторгидразин (N_2F_4), дифторамина (NF_2H), дифтордиазин (N_2F_2), нитрозил фторид (FNO), нитрил фторид (FNO_2), трифтораминооксид (NOF_3), хлордифторамина (NClF_2), фторамина (NH_2F), дихлофторамина (NCl_2F) ва б. киради. Баъзан фторазад (N_3F) ва нитроксифторид (NO_3 лар ҳам А. ф.га киритилади. А.ф.— кучли оксидловчилардир. Азот трифторид ва нитрозил фториддан бошқалари термодинамик жиҳатдан беқарор. А.ф. органик моддалар синтез қилишда, тетрафторгидразин эса суяқ ёнилғи б-н ишлайдиган ракета-ларда ёнилғини оксидловчи восита сифатида қўлланилади.

АЗОТ ХЛОРИДЛАРИ - азот б-н хлорнинг ўзаро ҳосил қилган бирикмалари. Улар аммиак (NH_3) ва азонид (N_3)даги водород атомларининг хлор атомига алмашинуви натижасида ҳосил бўлади. Азот (111)-хлорид (NCl_3) беқарор (портловчи), сариқ рангли, ўтқир ҳидли мойсимон модда. Нафас йўлларининг шиллиқ пардасига таъсир этади. Хлор азид (ClN_3) эса рангсиз, ниҳоятда беқарор суяқлик. Кучли портловчи; сув таъсирида гидролизланиб ажралади.

АЗОТЛАШ — кимёвий-иссиқлик ишлови бериш усулларида бири. А. пўлат, титан, баъзи қотишмалардан тайёрланган деталларнинг сиртки қатламини азотга тўйинтиришдан иборат. Деталнинг азот-

га тўйинтирилган сиртки қатлами жуда қаттиқ, ейилишга ва занглашга чидамли бўлиб қолади. Юқори т-ралар таъсирида бўладиган ва ишқаланувчи деталлар, двигател клапанлари, тишли ғилдирақлар ва б. деталларнинг иш сирти азотланади. Деталларга узил-кесил иссиқлик ишлови берилиб ва силлиқланиб, зарур ўлчамга келтирилганидан кейингина А. амалга оширилади. Пўлат деталларнинг сиртки қатлами аммиак оқимида $500\text{—}600^\circ$ т-рада азотланади. Бунинг учун деталь оғзи зич беркитиладиган муфель печта жойланади. Муфельга аммиак (NH_3) юборилади, аммиак азот б-н водородга парчланади. Азот атомлари деталнинг сиртки қатламига диффузияланади. Азот темир б-н реакцияга киришиб, қаттиқ нитридлар ҳосил қилади, натижада деталнинг азотланган сиртки қатлами қаттиқ бўлиб қолади. Титан қотишмаларни А. $850\text{—}950^\circ$ т-рада ўта тоза азот муҳитида амалга оширилади. Ад.:Тўрахонов А. С., Металлшунослик ва термик ишлаш, Т., 1968.

АЗОТЛИ ИПРИТ — органик бирикма, рангсиз суяқлик. Сувда ёмон, органик эритувчиларда яхши эрийди. А.и. иприт (дихлордиэтилсульфид)дан таркибидаги олтингугурт ўрнига киритилган азот б-н фарқ қилади. Уларнинг кимёвий хоссалари молекуласи таркибида учламчи азот атоми ва галоген атоми бўлишига боғлиқ. А.и. минерал кислоталар таъсирида сувда эрийдиган, пикрин кислота таъсирида эса сувда кам эрийдиган туз ҳосил қилади. У меъда-ичак, нафас йўлларини кучли захарлаш ва терини яралантириш хусусиятига эга. Бундай моддалар хужайра бўлинишини сусайтиргани учун кўпчилиги (эмбихин, нов-эмбихин ва б.) тиббиётда ишлатилади.

АЗОТЛИ ЎҒИТЛАР — таркибида азот бўлган ва ўсимликларнинг азот б-н озикланиш манбаи сифатида қўлланиладиган органик ҳамда аорганик моддалар, ўсимликларни азот б-н озиклантириш манбаи. А.ў. 1914—18 й.ларда аммиакни ҳаводаги азот ва во-

дороддан синтезлаш саноат миқёсида ўзлаштирилганидан кейин кимё саноатида ишлаб чиқарилди. Ўзбекистонда биринчи марта Чирчиқ электр кимё ктида 1940 й.да ишлаб чиқарилган. Фарғона азотли ўғитлар 3-д, Навоий кимё к-тида асосий турдаги А.ў. ишлаб чиқарилади. ЎЗР кимё саноатининг А.ў. ишлаб чиқариш бўйича йиллик қуввати 2,8 млн. т (1995 й.да 1012,1 минг т А.у. ишлаб чиқарилди; 100% озик-модда ҳисобида). А.ў. органик (гўнг, торф, компост), минерал (аммиакли селитра, аммоний сульфат, мочевино ва сувли аммиак) ҳамда кўкат ўғитлар (люпиннинг кўк массаси, сераделла ва б.)га бўлинади. А.ў.ни и.ч.да аммиак ва нитрат кислота асосий хом ашё бўлиб хизмат қилади. А.ў. ноқоратупрок зонада, ўрмонли дашт зонанинг нам жойлари ва суғориладиган деҳқончилик зонасида к.х. ўсимликлари ҳосилдорлигини оширишда энг яхши восита ҳисобланади. Ўсимликлар кўпинча азотнинг минерал бирикмаларидан, асосан, нитрат ва аммоний тузларини узлаштиради. Минерал А.ў.да азот аммиакли, аммиакли-нитратли, нитратли ва амидли кўринишларда бўлиши мумкин. Бу ўғитлар таркибидаги азотни ўсимликлар осон узлаштиради ва унинг таъсири тез билинади. Суғорма деҳқончилик минтақасида қўлланиладиган А.ў.нинг асосий миқдорини аммиакли селитра ва мочевино ташкил этади.

Аммиакли ўғитларга (азот NH_3 шаклида) аммоний сульфат, аммоний хлорид, аммоний бикарбонат, сувсиз аммиак, сувли аммиак, аммиакатлар қиради. Аммоний сульфат таркибидаги аммиакли азот тупроққа ютилмайдиган нитрат ҳолидаги азотга нисбатан тупроқда яхши ушланиб, камроқ ювилиб кетади.

Аммиакли - нитратли ўғитлар (азот NH_3 ва NO_3 шаклида) — буларга аммиакли селитра (аммоний нитрат, нитрат кислотанинг аммоний тузи) ва аммоний сульфонитрат қиради. Аммиакли селитра асосан дондор ҳолда ишлаб чиқарилади; бу ўғит таъсирида тупроқнинг мухити

кучсиз кислотали бўлади.

Нитратли ўғитларга (азот NO_3 шаклида) натрийли, кальцийли, калийли селитралар қиради. Нитратли ўғитлар физиологик ишқорийдир, уларни кислотали мухитга эга бўлган тупроқларда ишлатса яхши натижа беради.

Амидли ўғитларга (азот NH_2 шаклида) мочевино (карбамид), мочевино-формальдегидли ўғитлар қиради. Суғориладиган деҳқончиликда мочевино А.ў. ичида энг самарали ҳисобланади. Мочевино-формальдегидли ўғитлар тупроқ қагламидан ювилиб кетмайди, улар тупроқда секин эрийди. А.ў. меъёри тупроқ-иқлим шароити, ўсимликларнинг биол. хусусиятлари, тупроққа солинадиган органик ўғитлар миқдори ва б.га боғлиқ. А.ў. қўллаганда ўсимликлар ҳосилдорлигини ошиши турлича бўлиб, бу кўрсаткич тупроққа қандай ишлов берилишига, ўстириладиган экин тури ва б. омилларга боғлиқ. Дала шароитида ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, А.ў.ни қўллаганда пахта ҳосили гектарига 13,5—15,7 ц ва ундан ҳам ортиши мумкин. Ҳосилдорлик гектарига 37,4—39,8 ц бўлиши учун пахта даласига гектарига 250—300 кг соф азот миқдорида ўғит солиш зарур (яна қ. Минерал ўғитлар).

Рисковой Ёқубов.

АЗОТОБАКТЕРИН, азотоген-таркибида микроорганизмлар (азотобактер) бўлган бактериал ўғит; азотобактер атмосферадаги азотни ўзлаштириб, уни ўсимлик осон ўзлаштира оладиган шаклга айлантириб беради. Тупроқли А. (бунда нейтрал тупроқ субстрат вазифасини ўтайди) ҳамда агарли А. (субстрат — агар-агар) фарқ қилинади. Тупроқли А. қўлланиладиган жойда тайёрланади. Бунинг учун А. чиринди моддасига бой бўлган томорқа ёки боғ тупроғида кўпайтирилади. А. махсус 3-д ва лаб.ларда торфли, чириндили ёки агарли препарат ҳолида тайёрланади. А. дуккаксиз ўсимликларнинг азотли озикланишини яхшилаш учун маданийлашган, ней-

трал реакцияли ҳамда таркибида етарли микдорда фосфор бўлган тупроққа уруғлик б-н бирга солинади. 1 га ерга сарфланадиган уруғлик нормасига 3—6 кг А. кўшилади (қ. Азот тўпловчи микроорганизмлар, Бактериал ўғитлар).

АЗОТОЛЛАР, нафтоллар — қаттиқ, рангсиз моддалар. Сувда эримайди, ишқорлар б-н қиздирилганда туз ҳосил қилиб, эрийдиган ҳолга ўтади. Ишқорий муҳитда А. газламага бирикиб, сўнгра диазобирикмалар б-н ишланганда мустаҳкам ранг ҳосил қилади. А. азобўёқлар олишда, тўқимачилик материалларини бўяшда ишлатилади.

АЗОТФИКСАТОРЛАР - қ Азот тўпловчи микроорганизмлар.

АЗОТФИКСАЦИЯ, азот тўплаш — микроорганизмларнинг молекуляр азотни ўзлаштириб, ундан азотли бирикмалар ҳосил қилиш жараёни. Асосий азот тўпловчи микроорганизмлар туганак бактериялардир. Уларга дуккаклилар ва б. ўсимликлар б-н симбиоз яшаб, атмосфера азотини ўзлаштирувчи бактериялар ҳамда кўк-яшил сувўтлар, азотобактер, актиномицетлар, кластридиялар вакиллари ва б. тупроқ бактерияларидан иборат эркин яшовчи микроорганизмлар киради. Молекуляр азотни биологик ўзлаштирувчилардан рационал фойдаланиш ҳосилни оширишга ва минерал ўғитлардан тежамли фойдаланишга имконият яратади.

Француз олими Ж. Буссенго юксак ўсимликлар, мас, дуккаклилар б-н симбиоз ҳолатда яшовчи азот тўпловчилар устида биринчи аниқ тажрибалар ўтказган (1838). Инглиз олимлари Г. Гельригер ва Г. Вильфарт ўз илмий ишларида дуккакли ўсимликлар илди-зидаги сўғалсимон ўсимталар б-н ўсимликнинг эркин азотни тўплаши ўртасида боғлиқлик борлигини исботлаб бердилар (1888). 1866 й.да рус олими М. С. Воронин туганак тўқималаридаги микроскоп таначаларни тавсифлаб берган. Голланд микробиолог М. Бейеринк 1888 й.да туганак бактерияларни тоза ҳолда ажратиб

олган. У туганак бактериялар молекуляр азотни ўзлаштириб, туганаклар ҳосил қилишини асослаб берди. Рус олими С. Н. Виноградский 1893 й.да биринчи бўлиб азот тўпловчиларни тоза ҳолда ажратиб олишга муваффақ бўлди. Бу *Clostridium pasteurianum* деб аталган спора ҳосил қилувчи анаэроб таёқчалар эди (қ. Анаэроблар). М. Бейеринк 1901 й.да молекуляр азотни ўзлаштириш қобилиятига эга бўлган аэроб бактерия — *Azotobacter* ни кашф қилади (қ. Аэроблар).

Тоза бактериялар газсимон азотни ўзлаштирмайди. Бу жараён фақат юксак ўсимликлар б-н симбиоз ҳолатда юз беради. Бактериялар ўсимлик синтез қилган органик бирикмалар б-н, ўсимликлар эса ўз навбатида туганаклардаги боғланган азот бирикмалари б-н озикданади. Боғланган азот туганаклардан аминокислота шаклида ўсимликнинг ер устки қисмига ўтади. Ўзлаштирилган азотнинг бир қисми илдиз орқали тупроққа ўтади. Унумли азот тўпланишини таъминловчи дуккакли ўсимликлар б-н туганакли бактериялар ўртасидаги муносабат маълум тадбирлар мажмуаси (оптимал намлик, яхши аэрация, т-ра, рН, ҳаракатчан фосфор, калий, микроэлементларнинг бўлиши ва б.) ёрдамида амалга ошади. Ғўза — беда алмашлаб экишда беда туганак бактериялари ҳар гектарда 100—150 кг азот тўплайди.

Эргаш Зиямухамедов.

АЗРОИЛ — ислом динида тўрт бош фариштадан бири, жон олувчи фаришта. Ривоятларга кўра, А. дастлаб оддий фаришта бўлган, Аллоҳ Одаматони яратиш учун фаришталарни ердан тупроқ олиб келишга юборади. Ер қаршилик кўрсатади ва фаришталар ундан бир сиқим ҳам юлиб ололмайдилар. Бу ишни фақат А. бажарганлиги сабабли у ўлимдан устун турувчи фаришта деб ҳисобланган. У тўрт минг қанотли, тўрт юзли ва танасида ер юзида яшовчилар қанча бўлса, шунча кўзи ҳамда тили бўлган даҳшатли маҳлуқ шаклида тасвирланади. А. одамлар тақдирини билади, аммо уларнинг

ҳар бирининг ўлиш вақтини билмайди. Бу муддат яқинлашганда Аллоҳ тахти олдида ўсадиган дарахтдан ўлимга маҳкум этилган кишининг номи ёзилган барг узилиб ерга тушар экан. Шундан кейингина А. қирқ кун ичида унинг жонини олиши керак экан. А. такводорларнинг жонини осонгина, гуноҳкорларнинг жонини эса қийнаб олар экан. Жони олинаётган одам А.га турли қаршиликлар кўрсатсада, пировард натижада энгилар экан.

Христианликдаги тўрт асосий фаришга (архангеллар — Гавриил, Михаил, Азраил, Серафил) исломдаги Жаброил, Микоил, Азроил ва Исрофилга мувофиқ келади. Булар Қуръонда «ал-муқаррабун» (яқинлар, яқинлаштирилганлар) деб аталган.

АЗУЛЕНЛАР - [бицикло (5.3.0) декапентанлар], ўзаро конденсияланган 5 ва 7 ҳалқадан иборат бекзоид арома-тик бирикмалар. Энг содда вакили азулендир (I). Азулен кўк рангли пластинка ҳолидаги модда. Суюқланиш т-раси 98,5—99°, қайнаш т-раси 170% концентранган минерал кислоталарда яхши эрийди. А. ҳалқаларнинг носимметриклиги сабабли биполярдир (II).

Айрим А. эфир мойлари таркибида учрайди. Тиббиётда тиш тозаловчи воситалар тайёрлашда ва атир-упа и.ч.да қўлланилади.

АЗУРИТ (франц. L'azur, араб, ложувард — ҳаво ранг тош, лазур) — минерал. Қаттиқлиги 3,5—4. С.оғ.—3,89. Ранги тўқ кўк. Моноклин системасида тахтача ва призмалар ҳосил қилиб кристалланади. Кўпинча кукунсимон уюм ҳолда учрайди. Ойнасимон ялтирайди. Кислоталарда углекислота чиқариб энгил эрийди. Ер устида миснинг бирламчи руда минерали — халькопирит, борнит, хира рангли рудалар ва б.нинг оксидланиши ҳисобига ҳосил бўлади. А. б-н ёнма-ён туғма мис, малахит, куприт, хризосола ва б. мис рудаларининг оксидланиш зонасида учрайди. А.нинг таркибида мис 55,3%. А. мис олиш, тўтиё ва кўк ранг и.ч.да ишлатилади.

АЗФАРИЙ (тахаллуси; асл исми Мирза Алибахт) (1760, Дехли — 1819, Мадрас) — шоир, олим, таржимон. Бобурийлар сулоласидан. Мусиқа, ҳарб ва табобат илмини мукаммал ўрганган, туркий, урду, форсий ва араб тилларида ижод қилган. 3 девони, «Воқюти Азфарий» ва б. тарихий-биографик асарлари; «Фарҳанги Азфар:й» («Азфарий луғати»), «Мезони туркий», «Насаби туркий чигатойи», «Насаби туркий» каби 15 дан ортиқ китоблари бор.

Уларда бобо тил (туркий тил) ва унинг грамматикасини ўрганишга давват этган, унинг луғавий бойлигини намойиш қилган. Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» ва Бобўрнинг «Аруз рисоласи»ни «Арузода» номи б-н форс тилига назм ва насрда таржима қилган. «Арузода»нинг 1836 й.да котиб Маҳмудали Сайд кўчирган қўлёзмаси Мадрас давлат шарқ қўлёзмалари кутубхонасида сақланади.

АИД (Гадес, Плутон) — юнон мифологиясида ер ости дунёси ва ўликлар салтанатининг худоси. Шунингдек мазкур салтанатнинг ўзи ҳам А. деб аталган.

АИ ЖАЛ (Айзаул) — Ҳиндистондаги шаҳар, Мизорам штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 154 минг киши (1991). Ҳунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарилади.

АЙБ (хуқуқда) — жавобгарликка тортишнинг зарур шarti. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахс қонуний тартибда айби судда ошқора кўриб чиқилиб, аниқланмаганига қадар А.ли эмас, деб ҳисобланади (ЎЗР Конституциясининг 26-моддаси). Жиноят содир этишда А.дор деб топилган шахс қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради (ЎЗР ЖК 4-моддаси). Жиноят содир этишда А.дор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилонга бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, А.нинг ва шахснинг ижтимоий ҳавфлилик даражасига мувофиқ бўлиши, ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жа-

вобгарликка тортилиши мумкин эмас (ЎзР ЖКнинг 8-моддаси). Маълум ёшга тўлган, акли расо шахс қонунда белги-ланган тартибда А.и исботланган ва ЎзР ЖК б-н тақиқланган ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) учунгина жавобгар бўлади, шунингдек қилмишида жиноят тарки-бининг мав-жудлиги аниқланган ҳар бир шахс жа-вобгарликка тортилиши шарт(8—10-; 14-; 16—18-моддалар). ЎзР ЖКда на-зарда тутилган жиний қилмишни шахс қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида со-дир этишда А.ли деб топилиши мум-кин (20—23-моддалар). Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаган, англаши мум-кин ва лозим ҳам бўлмаган ёки унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи ет-маган ва ишнинг ҳолатларига кўра кўзи етиши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган бўлса, бундай қилмиш А.сиз ҳолда со-дир этилган деб топилади (24-модда). Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш шахснинг жавобгарлигини ва уни А.ли деб топишни истисно қилади. Жино-ятни охи-рига етказишдан ихтиёрий қайтган шахс, агар амалда содир этган қилмишида бошқа жиноят таркибининг барча аломатлари бўлса, шу жиноят учун жавобгарликка тортилиши ва А.ли деб топилиши мумкин (ЎзР ЖК 26-модда-сининг 1—2—3-қисмлари). ЎзРЖПК 2-моддаси талабига кўра, Жиноят-про-цессуал қонун ҳужжатларининг вазифаларидан бири А. и бўлмаган ҳеч бир шахс жиний жавобгарликка тортилмас-лиги ва ҳукм қилинмаслиги шартлиги тўғрисида кўрсатма беришдир. Бунинг учун суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят юз берганлиги, унинг со-дир этилишида ким А. дорлигини, шу-нингдек у б-н боғлиқ барча ҳолатларни аниқлаши шарт (ЎзР ЖПК 22-модда-сининг 1-қисми). Гумон қилинувчи, А.ланувчи ва судланувчи жиноят иши кўзгатирилган ва тергов ҳаракатлари ёки суд муҳокамаси ўтказилган иш бўйича жиний ходиса юз бермаган бўлса, унинг

қилмишида жиноят таркиби бўлмаса ва унинг содир этилган жиноятга дахли бўлмаса, А.сиз деб топилиши ва ре-абилитация қилиниши шарт (ЎзР ЖПК 83-модда). Гумон қилинувчининг у со-дир этган жиноят ҳақидаги кўрсатувлари ва А.ланувчининг ўз айбига иқро-р бўлиши мавжуд тўғри, эътирозезиз ва хо-лис далиллар мажмуи б-н тасдиқланган тақдирдагина уни А.лаш, суд томонидан А.ли деб топиш учун асос бўла олади (ЎзР ЖПК 112-моддасининг 1-қисми). А.ни бўйнига олиш тўғрисидаги ариза ушбу Кодексининг И 2-моддаси асосида баҳоланиб, у тўғри, ҳаққоний, эътиро-зеиз ва холис далил деб топилгандаги-на судланувчини А.ли деб топиш учун асос қилиб олинishi мумкин (қ. Айбини бўйнига олиш тўғрисидаги арз). Шах-сни тўла ёки қисман реабилитация эти-лишининг мулкий ва б. оқибатлари ЎзР ЖПКнинг 302—313-моддаларида бата-феил кўрсатилган. Жиноят иши бўйича дастлабки тергов тамомланиб иш А.лов хулосаси б-н судга юборилганда, суд (су-дья) ЎзР ЖПК 396-моддасининг 2-банди талабига кўра, унда А.ланувчининг ре-абилитация этиш асослари мавжуд бўлса, ишни судда кўриш учун тайинламасдан уни тугатиш тўғрисида ажрим чиқариши лозим. Реабилитация асослари иш судда кўриш учун тайинлангандан сўнг маълум бўлса, ишни тугатиш ушбу Кодек-сининг 401-моддаси талаби асосида ҳал қилинади. Суд (судья) иш бўйича айблов ҳукми чиқарса, ушбу ҳукмда судланув-чини ЎзР Жиноят кодексининг тегишли моддасида назарда тутилган жиноятни (жиноятларни) содир этганликда А.ли деб топиш масаласини ҳал қилиши ло-зим (ЎзР ЖПКнинг 457-моддаси). Агар суд иш бўйича оклов ҳукми чиқарса, судланувчини А.ли деб топиши мумкин эмас (ЎзР ЖПКнинг 464, 470-моддала-ри). Агар окланган судланувчи қамокда бўлса, у оклов ҳукми эълон қилиниши б-н қамокдан озод этилиши лозим (474-модда).

АЙБ ЭЪЛОН ҚИЛИШ - айб-

дор сифатида жавобгарликка тортиш ҳақидаги қарорни айбланувчига эълон қилиш. Муайян шахс томонидан қилинган жиноят ҳақида етарли далил (асос) тўплангандан сўнгра ЎзР ЖПКнинг 46; 98—100- ва 110-моддаларига биноан қарор чиқарилиб, унда айбланувчига қўйилаётган айб аниқ кўрсатилади. Ушбу қарор б-н танишув пайтида айбланувчи ўзининг қандай жиноят қилишда айбланаётганини аниқ билиб олади ва тушунтириш беради. Айб эълон қилувчи шахс айбланувчига айб ҳамда қўлланилаётган қонун мазмунини унинг ўзини ҳимоя қилиш учун зарур процессуал ҳуқуқларини тушунтириб бериши шарт. Айбланувчи мазкур қарор б-н танишганлиги учун имзо чекади. Сўнгра эълон қилинган айбнинг барча бандлари бўйича қайта бошдан сўроқ қилиниб, ўз айбига иқрорми, йўқми эканлиги аниқланади. Тергов тугагунга қадар айбланувчининг асосли қўшимча илтимослари бажариллади, важлар текшириб кўрилади.

АЙБИНИ БЎЙНИГА ОЛИШ ТЎҒРИСИДАГИ АРЗ — ариза берувчининг ўзи содир этган жинояти тўғрисида у шу жиноятни содир этишда гумон қилинмасдан ва унга айблов эълон қилинмасдан олдин берган хабари (ЎзР ЖПК, 113-модда). А.б.о.та. оғзаки ёки ёзма бўлиши мумкин. Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд оғзаки хабарномани баённомада акс эттиради, унга арз қилувчининг шахсига доир маълумотлар киритилади ва унда арзнинг мазмуни биринчи шахс номидан баён қилинади, баённомага арз қилувчи ва суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судья имзо чекади. Арз суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд томонидан ушбу Кодекснинг 112-моддасида кўрсатилган қоидаларга мувофиқ баҳоланади. А.б.о.та. ушбу Кодекснинг 322-моддаси 1-қисми (5-банди) талабига кўра жиноят ишини кўзғатишга асослардан биридир.

ЎзР ЖПКнинг 54-модда 2-қисми, 55-модда 1-қисми «а» бандига асосан бундай арз жазони енгиллаштирувчи

ҳолат, деб топилиши шарт.

АЙБЛАНУВЧИ - ЎзР ЖПКда белгиланган тартибда А. тариқасида жиноят ишида иштирок этишга жалб қилиниши ҳақида айблов қарори чиқарилган шахс. Бундай қарор терговчи ёки прокурор томонидан чиқарилади (Кодекснинг 45-, 361-моддалари). Ушбу Кодекс 46-моддаси 1-қисмининг талабига кўра А. ўзининг нимада айбланаётганини билиш; ўзига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; ҳимоячига эга бўлиш ва у б-н ҳоли учрашиш (қ. Адвокат, Адвокатура); ҳуқуқларини ҳимоя қилишни шахсан ўзи амалга ошириш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим қилиш; терговчи ёки суриштирувчининг рухсати б-н тергов ҳаракатларида иштирок этиш; дастлабки тергов тамом бўлганидан сўнгра ишнинг барча материаллари б-н танишиб чиқиш ва ундан керакли маълумотларни ёзиб олиш; терговчи ёки прокурор томонидан жиноят ишининг тугатилганлигига норозилик билдириш ва суд муҳокамаси ўтказишни талаб қилиш (84-, 421-моддалар); биринчи инстанция ва кассация инстанцияси судининг мажлисларида, суднинг рухсати б-н эса, назорат инстанцияси суди мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари устидан шикоятлар бериш (498—500-, 510-моддалар); суд мажлисининг баённомаси б-н танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш (426-, 427-моддалар); иш бўйича келтирилган протестлар, кассация шикоятларидан хабардор бўлиш ва уларга эътирозлар билдириш (505-модда) ҳуқуқига эгадир.

А.: суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиши; дастлабки тергов ва суд муҳокамасида иштирок этишдан бош тортмаслиги; далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни қўндиришга уриниш ва б. қонунга хилоф ҳаракатлар

б-н ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилмаслиги; ўзига нисбатан танланган эҳтиёт чорасидан келиб чиқадиган талабларни бажариши; гувоҳлантириш, экспертиза учун тиббий муассасага жойлаштириш ҳақидаги суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарорлари ва суднинг ажримлари ҳамда ушбу Кодексда назарда тутилган бошқа процессуал қарорлар ижро этилишига тўсқинлик қилмаслиги; ишнинг тергови ва суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт. А. зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек ўзининг айбдор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас (46-модданинг 2-,3-қисмлари).

А.га нисбатан тергов органлари иш судга ўтгунча турли эҳтиёт чораларини шу жумладан, тилхат б-н очикда қолдириш, кафиллик ва ш.к.ни қўлланиши мумкин. А. судга берилгандан сўнг суд қарори б-н жазога ҳукм қилинса, маҳкум деб аталади.

АЙБЛОВ (хуқуқда) — муайян жиноий қилмишни содир этганликда айбланиб, жиноят ишида айбланувчи тарикасида иштирок этишга жалб қилинган шахснинг айбдорлигини исботлаш мақсадида қилинган ҳаракат. А. шахсни жиноят ишида айбланувчи тарикасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги терговчи ёки прокурорнинг қарорида баён қилинади (ЎЗР ЖПК, 361-модда).

А.ни ўзгартириш, тугатиш, тўлдириш ва тугатилган А. ни қайта тиклаш тартиблари ушбу Кодекснинг 362- ва 363-моддаларида назарда тутилган. А. уч хил бўлиб А.ни 1) судда қўрилаётган жиноят ишида қатнашаётган прокурор давлат номидан (қ. Прокурор. Ушбу Кодекснинг 409-моддаси), 2) жамоат бирлашмалари ва жамоалар суд муҳокамасида жамоат айбловчиси тарикасида иштирок этиш учун юборган ва-кил — жамоат номидан (қ. Жамоат айбловчиси. Ушбу Кодекснинг 42-моддаси) ва 3) жабрланувчи шахсан

ўзи ёки вакили орқали (қ. Жабрланувчи, Жабрланувчининг вакили. Ушбу Кодекс 55-модда 1-қисми) қувватлаши мумкин. Прокурор давлат айбловчиси тарикасида суд мажлисида аниқланган ҳолатларга қараб А.ни қувватлаш, ўзгартириш ёки А.дан воз кечиш ҳуқуқига эга. Прокурор (давлат айбловчиси) А.ни қувватлаш, ўзгартириш ва ундан воз кечиш хусусида ўз фикрини судга ёзма тарикасида топшириши лозим. Жамоат айбловчиси А.нинг исботлангани ҳақида судда фикр беришга ва А. дан воз кечишга ҳақли. Жамоат бирлашмаси, жамоа ўзи йўллаган жамоат айбловчисини хоҳлаган вақтда чақириб олишга ёки уни бошқа вакил б-н алмаштиришга ҳақли. Агар жамоат айбловчиси чақириб олинган бўлса, вакил юборган жамоат бирлашмаси ёки жамоа жамоат А.идан воз кечган ҳисобланади.

АЙБЛОВ ХУЛОСАСИ — жиноят юзасидан тергов натижасида аниқланган ҳолатлар ва айб мазмуни баён этилган процессуал ҳужжат. Айбланувчи ва унинг ҳимоячисини жиноят ишидаги барча материаллар б-н таништириб бўлгач, терговчи, башарти ишни судга юбориш учун етарли асослар борлиги тўғрисидаги фикри ўзгармаган бўлса, А.х. тузади. А.х. тавсиф-асослантириш ва хулоса қисмларидан иборат бўлади. Тавсиф қисмида дастлабки терговда аниқланган ҳолатлар: жабрланувчи, шунингдек айбланувчи тўғрисидаги маълумотлар; айбланувчининг айбдорлигини тасдиқловчи далиллар, айбланувчининг ўзини ҳимоя қилиш учун келтирган ваъдалар ва уларни текшириш натижалари баён қилинади. Хулоса қисмида айбланувчининг шахси тўғрисидаги маълумотлар келтирилади ҳамда эълон қилинган айбловнинг мазмуни ЖКнинг шу жиноятни назарда тутган моддаси ёки моддаларини ҳам кўрсатган ҳолда баён қилинади. А.х.да баён қилинган ҳолатларни тасдиқловчи иш саҳифалари кўрсатилиши керак. А.х. қаерда ва қачон тузилганлиги кўрсатилиб, терговчи томонидан имзоланади (ЎЗР ЖПК, 379-модда).

А.х.га терговчининг фикрича суд мажлисига чакирилиши лозим бўлган шахсларнинг рўйхати, шунингдек қўлланилган эҳтиёт чоралари, гумон қилинувчи ва айбланувчи қанча вақт қамоқда сақланганлиги тўғрисидаги, ашъвий далиллар, фуқаровий даъвои ва мол-мулкнинг мусодара қилиниши эҳтимолини таъминлаш чоралари, суд чиқимлари тўғрисидаги маълумотлар илова қилинади. Терговчи А.х.ни им-золаганидан кейин жиноят ишини дарҳол прокурорга юборади (ЎЗР ЖПК 380—381-моддалар).

АЙБНОМА — қ. Айблов хулосаси.

АЙБОНА — шариатга биноан бирор кимса жамоат тартибини бузса (ичкиликхўрлик, қиморбозлик каби), ахлоқсизлик қилса, бирор қосиб бозорга сифатсиз буюм ишлаб чиқиб сотса ва ҳ.к. ман этилган ишларни қилса, унинг гуноҳи эвазига ундириб олинадиган пул ёки нарса.

АЙБСИЗЛИК ПРЕЗУМПЦИЯСИ - айбдорнинг жинояти қонуний тартибда исбот қилилмагунча, уни айбсиз деб фараз қилиш. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми б-н аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас ёки ўзини айбдор деб кўрсатиш ҳам қонунда белгиланган тартибда айби исботланмагунча уни айбдор деб бўлмайди. ЎЗР ЖПКнинг 23-моддасида кўрсатилишича, айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни барта-раф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун қўлланилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши керак.

АЙВАЗОВСКИЙ (Гайвазовский)

Иван Константинович (1817.17.7 — Феодосия — 1900.19.4) — рус рассоми. Арма-ни оиласида туғилган. 1845 й.дан академик, 1847 й.дан проф., 1887 й.дан Петербург БАнинг фахрий аъзоси. Шунингдек, бир қатор Европа БАларининг аъзоси бўлган. 1845 й.дан Феодосияда яшаган. А. мероси 6 мингга яқин рассомлик асарларини ташкил этади. А. асарлари асосан денгиз манзараларига бағишланган, бепоён океан ва денгизларнинг кудратли тўлқин ва тўфонлари, уларнинг сокинлиги, ботаётган қуёш нурида сувнинг жилваланиши, ойдin тун манзаралари тиник ва ёрқин бўёқлар б-н нафис ифодаланади. А.нинг «Тўққизинчи вал» (1850) асарининг мазмуни драматик бўлишига қарамай, кишида ғусса туғдирмайди; «Тунги бўрон» (1864), «Шимолий денгиздаги бўрон» (1865), «Бўрон» (1872), «Денгизда ойдin тун» (1878), «Қора денгиз» (1881), «Феодосияда ой чиқиши» (1892) каби манзаралари тундаги табиатнинг рангтаъсирдаги лирик ифодасидир. «Венеция» (1849), «Малага» (1854), «Родос ороли» (1861), «Крит оролида» (1867) каби асарлари рассомнинг чет элга саёхатлари натижасидир. 1880 й.да Феодосияда бадий устaxonа ва расмлар галереясини ташкил этди, кейинчалик булар А. номи б-н атала бошланди.

АЙВОН — Ўрта Осиёда иқлимий шароит (асосан ёз фасли)га мўлжаллаб қурилган усти ёпик, 1, 2 ёки 3 томони очик бино. А.нинг шим.га қаратиб солинадиган (терс айвон) ва жан.га қаратиб солинадиган (ўнг айвон, кунгай айвон) хиллари бўлади. Тузилиши жиҳатидан А.нинг дахлиз-А., устунли А., равоқли А. каби турлари бор. Равоқли А.нинг энг мураккаби пештоқ шаклида қурилади. А. сахни кўпинча суфа (супа) деб аталади. А., одатда, чиройли қилиб безатилади. Шифти ва деворлари бўялади, ёғоч устунларига ўйма нақшлар солинади.

А. ўзбек миллий меъморлигида қад.дан турар жой ва жамоат биноларининг муҳим қисми бўлиб келган. А. ховли, масжид, Мадраса, дўкон ва саройларда

ёзги бино сифатида қурилган. А. жойнинг иқлимий шароитига қараб турли шаклда қурилади. Мас, Фарғона водийсида А. иморат олдига қурилиб, «пешайвон» деб юритилади. Бухоро А.лари баланд ва камбарпаст бўлади. Тошкент ва Самарқанд А.лари кўпинча хоналар олди ва оралиғига қурилади. Хоразм (кўпроқ Хива) А.лари атрофдаги хоналардан баландроқ ва шим. томонга қаратиб қурилади. Бундай А.ларни хоразмликлар «улли (катта, шох) айвон» дейишади. Хива ҳовлиларида камбар (терс) А.лар ҳам бўлиб, улар кўпинча ҳўжалик бинолари олдига қурилади. Баъзи шеваларда (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида) бостирма шаклидаги биноларни ҳам А. деб атайдилар. Халқ тилида бинонинг бошқа халқлар меъморлигидан ўтган балкон, веранда каби қисмлари ҳам А. деб юритилади.

АЙГУНЬ ШАРТНОМАСИ - Россия б-н Хитой ўртасида Айгунь ш.да тузилган шартнома (1858). Амур дарёси бўйлаб чегара чизиғи ўрнатишни белгиллаган. А.ш.га биноан, Амур дарёсининг сўл қирғоғидаги ерлар (Аргунь дарёсидан то Амурнинг денгизга қуйилишигача бўлган ерлар) Россияга қўшилди. Амўрнинг Усури дарёсигача чўзилиб кетган ўнг соҳилидаги ерлар эса Хитойга ўтди. Натижада Россия ва Хитой кемалари Амур, Усури ва Сўнгари дарёларида сузиб юриш учун тенг ҳуқуққа эга бўлди. Икки мамлакат шу дарёлар орқали савдосотиқ қиладиган бўлди. А.ш.га биноан Усури ўлкаси бўйлаб белгиланган чегарани Тяньцзинь (1858) ва Пекин (1860) шартномалари қайта тасдиқлади.

АЙДАР (Ҳайдар) — устида тош парчалари уюлиб ётган қир, тепа, дўнглар, яъни тош кокилли дўнглар. Шамол қирларнинг устки қисмидаги ғовак майда жинсларни учуриб кетгач, йирикроқ тоғ жинслари бўлақларининг кўриниб қолишидан ҳосил бўлади. Жой номлари тарзида ҳам учрайди: Айдар шўрхоги, Айдар кўли, Айдарли қишлоғи.

АЙДАР КЎЛИ (Ҳайдар кўли) - Нуро-

та тизма тоғларининг шим. этагидаги кўл. Шим. қирғоқлари Шарқий Қизилқумга туташади. Жиззах ва Навоий вилоятлари худудида. А.к. ўрни Шим. Нурота ёни тектоник букилмасидан иборат. 1969 й.гача Айдар шўрхоги (ботиғи)да майда шўр кўллар ва шўрлар (Жалпоқшўр) кенг тарқалган эди. 1968—69 й.ларда ёғингарчиликнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши туфайли Сирдарё оқимининг бир қисми (қарийб 21 км³) Чордара сув омбори ва Арнасой орқали Айдар ботиғига окизилди, чунки Орол денгизига окизиш учун шунча сув Сирдарё ўзанига сиғмас эди. А.к. шу тарика ташкил топди. А.к.нинг тоғ этагидаги жан. қирғоқлари анча текис ва сув ости ён бағирлари нисбатан тикроқ, шим. қирғоқлари нотекис ва қия, орол ва ярим ороллар мавжуд. А.к. нинг шим. қисми анча саёз, ўртача чуқ. 10—12 м, чуқур жойлари 26—30 м, айрим жойларда чуқ. 40 м гача. А.к. тор йўлақлар орқали Тузкон ва Арнасой кўллари б-н туташган. А.к. Жиззах вилоятидаги Окбулоқ, Сангзор дарёсининг Қийли ташламаси, Чордара сув омбори ва Арнасойга қуйилаётган Марказий Мирзачўл ташламаси оқими ҳисобига тўйинади. 1994—95 й.ларда қиш ва баҳорда Чордара сув омборидан катта ҳажмда сув келиши натижасида Арнасой, Тузкон ва Айдар кўлларининг сув майд. 184 минг га дан 320 минг гектарга етди. Уз. 159 км, эни 26 км. Сувининг минераллашув даражаси 1 л да қарийб 12—15 г ва ундан ортиқ. А.к.нинг қирғоққа яқин саёз жойлари ва ороллари атрофи қамиш ва б. сув ўсимликлари б-н банд. А.к. да зоғора балиқ, лаққа балиқ, судак, товон балиқ, лешч ва б. балиқ турлари мавжуд. Балиқ овланади (йилига ўртача 3 минг т дан зиёд). Қоравой, сақоқуш, чайка, ёввойи ўрдак ва б. сувда сузувчи қушлар яшайди.

АЙДАХО — АҚШ шим.-ғарбидаги штат. Катта қисми тоғлардан иборат. Шим. ва марказида Қояли тоғлар, шарқида Колумбия платоси, жан.да Снейк дарёси текислиги бор. Майд. 216,4

минг км2. Аҳолиси 1,1 млн. киши (1992), жум-ладан, шаҳар аҳолиси 47,5%. Маъмурий маркази — Бойсе ш. 3 мингга яқин маҳаллий халқ — индейслар бор. Шим. қисмида кончилик саноати ва рангли металлургия (кургошин, рух), жан. қисмида суғориладиган дехқончилик (Снейк дарёси ва унинг ирмоқлари водийларида) иқтисодиётининг асосини ташкил этади. Суғориладиган экин майдони ишланадиган ерларнинг 1/3 қисмини банд қилган. Асосий экинлари: картошка (экин майдони жиҳатидан АҚШ да 1-ўринда, ялпи ҳосили жиҳатидан 2-ўринда туради); қанд лавлаги (АҚШда қанд лавлагининг 1F10 қисми), буғдой ва ем-хашак экинлари экилади. Боғдорчилик, яйлов чорвачилиги ривожланган. Қ.х. товар маҳсулотининг ярмига яқинини чорвачилик беради. А.да кумуш, рух ва кўрғошин казиб чиқарилади. Фосфорит захираси катта. Ишлаб берувчи саноатда асосий тармоқлари — рангли металлургия (Келлогг), озик-овқат саноати, ўрмончилик. Штатнинг марказий қисмида атом энергияси соҳасида илмий иш олиб борадиган йирик марказ бор. Туризм (Куёш водийси ва б.) ривожланган, курорт кўп. Американи ғарбдан шарққа кесиб ўтадиган 2 та т.й. магистрали А.дан ўтади.

АЙЕ-АЙЕ, Мадагаскар кўлоғи (*Daubentonia madagascariensis*) — кўлоёқдилар оиласининг ягона тури, лемурлар, яъни чала маймунлар кенжа туркумига мансуб. Кўриниши маймунларга ўхшамайди, 1860 й.да лемурларга яқинлиги аниқланган. Танасининг уз. 40 см, бароқдуми 60 см. Жуни қаттик, қорамтир кулранг ёки қора. Боши ва кулоқлари катта, оёқлари бир хил узунликда. Бош бармоғи бошқа бармоқларига қарши кўйилмаган. Фақат кейинги оёқларидаги бош бармоқлар тирноғи ясси. Мадагаскарнинг шим.-шарқидagi бамбук ўрмонлари чакалакзорларида якка ёки жуфт бўлиб яшайди. А.-а.— тунги ҳайвон, кундузи баланд дарахтларнинг учидаги шохлар орасида қуруқ новда ва барглardan ясаган уясида ух-

лайди. Хашаротлар, қушларнинг тухуми, бамбукнинг ёш новдалари, шакар қамиш ва манго меваси б-н озикланади. Табиий яшаш муҳити бузилиши туфайли А.-а.нинг йўқолиб кетиш хавфи туғилган. Ҳозир А.-а. учун Куси-Мангабе оролида кўриқхона ташкил этилган. А.-а. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилотнинг Қизил китобига киритилган.

АЙЁР (*Ayer*) Алфред Жулс (1910.29.10) — инглиз файласуфи, неопозитивизм вакили. Вена тўғараги ғояларини тарғиб қилган. Сўнги асарларида тилшунослик фалсафасига оид тамойиллар кўпроқ кўзга ташланади.

АЙЁМ (арабча, явм ва кун сўзининг кўплиги) — байрам олди ва байрам кунлари. Қутлуғ ва табаррук кунлар маъносида улуғ айём (улуғ кунлар) деб қўлланилган. «Улуғ айём» ибораси б-н бир қаторда, ўзбек халқида «айёмлари қутлуғ бўлсин», «айёмингиз муборак бўлсин» тарзида байрам б-н қутлаш, яхши тилаклар тилаб, бир-бирларига мурожаат қилиш одат бўлиб қолган.

АЙЁР, айёрлар (араб. — муғомбир, дайди, ялангоёк, махфий иш олиб борувчи) — 1) Ирок ва Эрон шаҳарларида 9—11-а.ларда диний ва сиёсий тусдаги ғалаёнларда фаол иштирок этган ғозийларнинг бир табақаси. Мас, саффорийлар кўшинининг таркибий қисмини ал-мутатаввиъа («кўнгиллилар») ташкил қилган, уларни камситиб А. деб («муттаҳамлар» маъноси ҳам бор) аташган. А. табақаси ерсиз ва қочоқ дехқонлар ҳисобига сафини тўлатиб борган. А. мамлакат сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Жангда алоҳида жасорат, шижоат кўрсатган А. юқорироқ табақага — сарҳанглар қаторига ўтказилган; 2) ўрта асрларда ўзаро жанг қилувчи икки мамлакатнинг биридан иккинчисининг орқа томонига, шунингдек душман кўшини орасига махфий равишда юборилиб, унда ҳийла-найранг ишлатиб қутку солиш, кўшинининг орасини бузиш, энг ке-ракли кишиларни алдаб йўлдан уриш ёки қўлга тушириш каби ишлар б-н

шуғулланувчи шахс.

Ўтмишда хон (бек)ликлар ўртасидаги ўзаро низо-жанжалларда А.лар катта хизмат қилган. Мас, Меҳтарбоди Ялдойи Самарқандий, Чор Зўлобий, Доғули, Хаворик («Абомуслим» достонида), Камак Кайёний («Жамшид» достонида), Ёсуман (А. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида) ва б.; 3) муғомбир, «тулки», ўз фойдаси учун зимдан иш қилувчи шахс; 4) бадийи адабиётда шўх, дилрабо, нозли, сеҳргар, ўзига ром этувчи ёр (маъшука).

АЙИЛ — от, эшак, хачирнинг эгаржабдугини маккам тутиб турадиган тасма. Уз. 1,5 м ча, эни 7—8 см, икки учида тўкаси бўлади. Эгар устидан тортиб боғланадигани жун ёки ипдан тўқилади ва ички А. дейилади. Эгар тўшаги устидан уриладигани қайишдан ясалиб, пуштон ёки босма А. дейилади. **АЙИНШИҚ** — кийим безаги; қорақалпоқ болалари кийимига тақилади. А. матодан учбурчак шаклда тайёрланиб, турли хил гулли кашталар тикиб безатилади, мунчоклар қадалади. Кейинчалик унга кичкина туморча ҳам қадаб кўйиш урф бўлган. А. қадимдан ёш болалар елкасига тақилган. Ўтмишда қорақалпоқ аёллари ҳам А.дан безак сифатида фойдаланган.

АЙИР, айри, айрилиш — сувайирғич, тоғ тизмалари, дарёлар, йўлларнинг бўлинган, тармоқланган жойи; сой, дара ва б. жой номлари таркибида ҳам учрайди. Мас, Айиркўл, Айиртов.

АЙИРБОШЛАШ (иктисодиётда) — кишиларнинг меҳнат фаолияти ёки маҳсулотларини ўзаро алмаштиришлари. А. иқтисодий фаолиятнинг бир тури, ишлаб чиқариш б-н истеъмолни бир-бирига боғлаб турувчи восита ҳисобланади. А. ўзига хос маҳсус фаолият тури бўлиб, амалиётда савдо-сотикдан иборатдир. Бу фаолият б-н маҳсус кишилар гуруҳлари шуғулланадилар. А.нинг иқтисодий асосини ижтимоий меҳнат тақсимоти ташкил этади, характери ва шаклини и.ч. белгилайди. Ўз навбатида А. ҳам и.ч.нинг ривожланишига таъсир кўрсатади.

А. кишилиқ жамияти тарихида ижтимоий меҳнат тақсимоти, деҳқончилик ва чорвачилиқ б-н шуғулланадиган қабилаларнинг бир-биридан ажралиши туфайли келиб чикди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ўсиб, чорвачилиқ ва деҳқончилик б-н шуғулланадиган қабилаларда тайёрланган маҳсулотлар уларнинг ўз эҳтиёжларидан ортиб қоладиган бўлди, бу қабилаларда ўзлари ишлаб чиқара олмайдиган буюмларга эҳтиёж ўса бошлади. Шу даврда деҳқончилик ва чорвачилиқ маҳсулотини А. вужудга келди. Бу А. тасодикий характерга эга эди. Меҳнат тақсимоти чуқурлашиб, хунармандчилик к.х.дан ажралиб чикқач, к.х. ва хунармандчилик ихтисослашган бир неча тармоққа ажралиб кетди. Натижада ишлаб чиқарувчилар маълум турдаги маҳсулот тайёрлашга ўтдилар ва уларни бошқа маҳсулотларга алмаштириш б-н ўз эҳтиёжларини кондира бошладилар. Кейинчалик улар А. учун маҳсулот тайёрлаб, товар ишлаб чиқарувчиларга айландилар. А. илгари тасодифан, ўқтин-ўқтин бўлса, кейинчалик, у муҳим ишга, мунтазам фаолиятга айланди.

Товар и.ч.нинг ўсиши ва А.нинг кенгайишининг пайдо бўлишига олиб келди. Бир товар иккинчиси б-н пул ёрдамида билвосита айирбошланди. Ҳар хил товарларни миқдор жиҳатдан алмаштиришда уларнинг табиий хусусиятлари (шакли, ранги, оғирлиги, ҳажми) эмас, балки айирбошлаш қиймати асос бўлади. А. маълум нисбат ва мутаносибликда юз беради, яъни бир товар бошқасига маълум миқдорий нисбатда айирбошланади.

Тарихан А.нинг икки тури мавжуд: а) бартер ёки натурал А. Бунда бир товар бошқасига тўғридан тўғри, лекин маълум миқдорий нисбатда айирбошланади. Мас, бир қоп буғдой — 2 кг металл; б) товар айирбошлаш ёки савдо-сотик. Бунда бир товар бошқасига пул воситасида алмашилади. Товар пулга алмашганда сотиш юз берса, шу пулга бошқа товар харид этилганда сотиб олиш юз беради. Ҳар икки амалнинг яхлитлигидан

олди-сотди пайдо бўлади. Бартер анъанавий иқтисодий тизимга хос, лекин хўжалик алоқалари издан чиккан, пул қадрсизланиб, ўз обрўсини йўқотган кезларда қайтадан пайдо бўлади.

Товар А. бозор иқтисодиётига хос, у А.нинг илғор ҳаммабоп усули бўлиб, нафақат миллий, балки халқаро миқёсда ҳам амал қилади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АЙИРБОШЛАШ ШАРТНОМАСИ

- мулк қилиб олиш ва топшириш мажбурияти ифодаланган шартнома. Бунга кўра, ҳар бир тараф бошқа тарафга бир товарни бошқа товарга алмаштириб беради. А.ш.га нисбатан тегишинча олди-сотди тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Бунда ҳар қайси тараф алмаштириш йўли б-н топшириш мажбуриятини олган товар сотувчи ва қабул қилиш мажбуриятини олган товарни сотиб олувчи ҳисобланади (ЎЗР Фуқаролик кодекси, 497-модда).

АЙИРИШ — арифметикада қўшишга тесқари амал. Йиғинди ва икки қўшилувчидан бири маълум бўлганида А. амали бажарилиб, иккинчи қўшилувчи аниқланади.

АЙИРМА — 1) айириш амалининг натижаси; 2) арифметик прогрессия А.си. А.нинг бошқа математик маънолари ҳам бор.

АЙИҚ ЎЙИН (айиқбозлик) - халқ томошаларининг бир тури. А.ў. Ўзбекистонда қадимдан машҳур. 19-а. да Бухорода Икром бобо деган атоқуш айиқбоз ўтган. У бир қора айиқ б-н икки маймун ўйнаган. Айиқ ўз эгасининг айтганини итоткорлик б-н бажариб, томошабинларга энгилгина ўқираб, таъзим қилар, айиқбоз б-н курашар, маймулар б-н қувлашарди. Бундан ташқари, у танноз аёлнинг ойнага қараб пардоз қилиши, дангасанинг юмалаб ётиши, аёлнинг бола эмизиши, кампирнинг ҳаракатлари каби кулгили ўйинларни бажарган. Шўролар даврида ҳам анчагача А.ў. давом этиб келди. Мас, асақалик Меливой Мирсаидовнинг айиқ ўйнатиши жуда мароқли

бўлган. 50-й.лардан А.ў. цирк томошасининг таркибий қисмига айланди. Кейинги йилларда ўшлик Шерали полвон Ўтбосаров (1904—85), хоразмлик Рустам Матжонов (1963), наманганлик Неъматжон Маматовлар (1939) ижоди дикқатга сазовор.

АЙИҚЛАР (Ursidae) — йирткичлар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Энг йирик йирткичлар, боши катта, бўйни қисқа ва йўғон. Панжалари кучли ривожланган, товоғида юради. Думи қалта, калин жуни орасида деярли сезилмайди. Кўпчилик А. ўсимликхўр ёки аралаш озиқланади. Айиқлар одамга тегмайди. Фақат озиқ танқис бўлганида, кекса ва ярадор айиқлар одам учун хавфли ҳисобланади. Оқ айиқ эса ҳақиқий йирткич бўлиб, одам учун хавфли. А.нинг 4 уруқка мансуб 7 тури мавжуд. Қўнғир айиқ (*Ursus arctos*) Европа, Осиё, Шим. Африка ва Американинг ўрмонли ўлкаларида тарқалган. Танасининг уз. 2,5 м, оғирлиги баъзан 750 кг га етади. Ўзбекистоннинг тоғ ўрмонларида октирнокли қўнғир айиқ (*U. arctos leucopux*) учрайди. Қўнғир айиқ окт.— нояб.дан март — апр.гача дарахтлар коваги, тошларнинг остидаги ковакларда, табиий чуқур жойлар ёки ўзи қазиган инига тушиб қишки уйкуга кетади. Урғочилари уяда 2—3 та, баъзан 1 ёки 4 та нимжон бола туғади. Қора айиқ, Ҳимолай айиғи (*U. thibetanus*)нинг танаси бирмунча кичик ва хипчароқ, кулоклари йирик, жуни қора, фақат кўкрагининг олдинги томонида тасмага ўхшаш оқ жуни бўлади. Шарқий ва Жан.-Шарқий Осиёнинг аралаш ва кенг баргли субтропик ўрмонларида яшайди. Қора айиқ ҳам қўнғир айиқ сингари мевалар, ўсимликларнинг барглари ва ёш новдалари, турли хашаротлар ва ҳайвонларнинг мурдалари б-н озиқланади. Оқ айиқ (*U. maritimus*) Арктика музликларида яшайди, асосан тюленлар, ҳайвонларнинг мурдалари б-н озиқланади. Қишда ухламайди. Танасининг уз. 3 м, оғирлиги 750 кг гача келади. Барибал (*Euarctos americanus*) Шим.

Америкада тарқалган, жуни силлиқ, танасининг уз. 1,5—1,8 м, оғирлиги 120—150 кг га етади. Жан. Осиёнинг тропик ва субтропик ўрмонларида Малайзия айиғи (*Helarctos malayanos*), Ҳиндистон ва Цейлонда лабдор айик (*Melursus ursinus*), Жан. Америкада кўзойнакли айик (*Tremarctus ornatus*) учрайди. Кўпчилик айиклар мўйнаси ва ёғи учун овланади. Лекин барча турларининг сони кескин камайиб кетаётганлиги туфайли аксари мамлакатларда муҳофаза қилинади. А. нинг 5 тури Халқаро Қизил китобга, кўнғир айик Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

Ад.: Богданов О. П., Редкие животные Узбекистана, Т., 1991; Наумов С. П., Умурткали хайвонлар зоологияси, Т., 1995.

АЙИҚМУРУТ, хирсмурут (*Purus regelii*) — раънодошлар оиласига мансуб паст бўйли дарахт. Ўрта Осиё (Фарбий Тяньшан, Помир-Олойда тарқалган. Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ўсади. А. ноқулай, сувсиз, тошлоқ шароитда, қуруқ тоғ ён бағирларида ва ҳатто қояларнинг ёриқларида ҳам учрайди. Абр.да гуллаб, авг.нинг охири ва сент. бошларида пишади. Меваси думалок, қаттик, диаметри 2—3 см. А.нинг меваси узилиб, 10—12 кун ўтгач, юмшаб шира тортганидан сўнг истеъмол қилинади. Мевасининг қайнатмасидан томоқ оғриғини даволаш ва юқумли касалликларнинг олдини олишда фойдаланилади. А.дан пайвандтаг сифатида, янги нок навлари етиштиришда, қуруқтупроқли жан. тоғ ён бағирларини ўзлаштиришда ва манзарали ўсимлик сифатида фойдаланиш мумкин.

АЙИҚТОВОНДОШЛАР (*Ranuncula-ceae*) — иккипаллалилар синфининг айритожилилар кенжа синфига мансуб ўсимликлар оиласи. А. асосан кўп йиллик (баъзилари бир йиллик) ўт. Бута ёки чала бута турлари ҳам учрайди. Барглари кетма-кет (баъзи турларида қарама-қарши) ўрнашган, кўпинча ён баргчаси,

панжасимон — ўйма ёки қирқма, оддий (баъзиларида мураккаб). Гуллари икки жинсли, кўпчилик турларида тўғри (актиноморф), айрим турларида қийшиқ (зигоморф). Гулкўрғони оддий ёки қўшқават. Саллагул (*Raeonia*), сувийғар (*Aquilegia*), парпи (*Aconitum*), исфарак (*Delphinium*), айиктовон (*Ranunculus*) каби туркумларга мансуб ўсимликларнинг гулкосаси, кўпчилик турларида эса гултожлари ҳам беш баргли. Аксарият турларида чангчи ва уруғчилар кўп. Мевалари — баргак ёки ёнғокча, камдан-кам ҳолларда кўсакча шаклида. А.нинг 1500 га яқин тури бор. Тропик зонадан бошлаб шим.даги барча минтақаларда учрайди. Марказий Осиёда 200 дан зиёд тури (25 туркуми) бор. Ўзбекистонда А.нинг айиктовон, исфарак, пуфанак (*Anemone*), адонис (*Adonis*), сувийғар каби туркумларига мансуб жуда кўп турлари ўсади. Баъзилари, мас, саллагул, исфарак, сувийғар хушманзара ўсимлик, айримлари эса, мас, адонис, айиктовон, парпилар доривор ўсимлик. А.нинг айиктовон, парпи сингари туркумларига мансуб турларнинг таркибида захарли моддалар (алкалоид ва гликозидлар) бор. Шу сабабли бундам ўсимликлар ўсган ўтлоқларда мол боқиш хавфли.

АЙИҚТОВОНЛАР (*Ranunculus*) - айиктовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик (баъзи турлари бир йиллик) ўсимликлар туркуми. Ер юзида 600 га яқин тури, шу жумладан Ўрта Осиёда 65 тури бор; кўпроқ сернам ерларда, Ўрта Осиёда эса чўл ва адирларда ҳам ўсади. А. поясининг уз. 15—60 см, баъзан 80 см га боради; гуллари сарик, тўғри (актиноморф), қўш гулкўрғонли. Гулкоса ва гултожиси 5 баргли, хар бир тожбаргнинг тагида киликсимон ўсимта б-н ёпилиб турадиган шира беzi бор, чангчи ва уруғчилари кўп. Гулўрни баъзи турларида туксиз, бошқаларида сертук. Барглари панжасимон ўйма, поянинг пастидан юқорисига томон майдалашиб боради. Меваси апокарп ва қуруқ (қ. Meed). А.нинг Ўзбекистонда 32 тури (кўпроқ *R. pinnatisectus*, *R. linerilobus*, *R. Severtzovii*

ва б.) ўсади. Таркибида заҳарли модда — анемонол бўлгани учун А. ли ўтлоқларда мол боқиш хавфли. А. ўриб қуритилганда заҳарсизланади. Баъзи турлари хушманзара ўсимлик сифатида экилади.

АЙИҚЎТ (*Tithymalus garulum*) — сутламадошлар оиласига мансуб туганакли кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 8—25 см. Пояси якка, цилиндрсимон. Барглари майда, ясси. Меваси (кўсаги)нинг уз. 4—5 мм, шакли тухумсимон. Мартда гуллаб, июнда мева беради. Тошкент, Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги адири ва тоғ зоналарида ўсади. А.нинг туганакларида 5% гача смола ва 0,5—0,6% каучук бўлиб, смола таркибида учувчан заҳарли модда бор. А.нинг қуришиб майдаланган ер ости қисми (туганаги) халқ табобатида сил касаллигини даволашда, шунингдек, сурги сифатида ишлатилади.

АЙКИНИТ — минерал. Кимёвий формуласи $PbCuBiCj$. Игнасимон тузилишга эга. Қаттиқлиги 2—2,5. С оғ. 6,1—7,1. Кўрғошин ёки пўлат рангида, усти хири. Қизил, қизғиш-сарик ва зангори рангларида товланади. Кварцли гидротермал ертомирда учрайди. Мис, кўрғошин ва висмут хом ашёси ҳисобланади.

АЙЛАНА — текисликда ҳамма нуқталари белгиланган нуқтадан баробар узоқликда ётган ёпиқ эгри чизик. Белгиланган нуқта А. маркази, марказдан А. нуқтасигача масофа А. радиуси дейилади. Марказлари умумий, радиуслари ҳар хил А.лар концентрик айланалар деб аталади.

А. икки нуқтасини туташтирувчи кесма А. ватари, марказдан ўтувчи ватар А. диаметри деб аталади. Учи А. марказида, томонлари радиусдан иборат бурчак марказий дейилади. А. бўлаклари А. ёйи деб аталади.

А. тушунчаси фақат текисликда эмас, ихтиёрий силлик сиртлар ўртасида ҳам қаралиши, бунда унинг шакли мураккаб бўлиши мумкин.

АЙЛАНМА, гирдоб — денгиз, дарё, анҳор ва ш.к. сувининг уст қисмида содир бўладиган уярма ҳаракат. А. кўпинча

қарама-қарши оқимлар тўкнашадиган жойда рўй беради. Дарё ва анҳорлардаги А. ўзанинг тузилишига, унинг тубида тошлар мавжудлигига ва б. омилларга боғлиқ.

АЙЛАНМА **ВОСИТАЛАР** (маблағлар) — корхона (хўжалик)нинг хўжалик фаолиятини молиялаш учун фойдаланадиган пул маблағлари; А.в. айланма и.ч. фондлари ва муомала фондларидан ташкил топади. Айланма и.ч. фондлари и.ч. жараёнида бир марта иштирок этади, ҳар бир и.ч. даврида бутунлай истеъмол қилинади, ўз натурал шаклини ўзгартиради, унинг қиймати етиштирилаётган маҳсулотга тўлиқ ўтади ва маҳсулот сотилиши б-н пулга айланади (хом ашё, материаллар, келгуси давр харажатлари, арзон баҳо анжомлар ва б.).

Муомала фондлари — маҳсулотнинг корхонадан чиқиб то сотилишига қадар муомала жараёнида банд бўлган воситалар (сотувга чиқариладиган тайёр маҳсулот қиймати, кассадаги нақд пул маблағлари ва банкдаги ҳисобварақца турган маблағлар). Айланма фондларнинг муомала фондлари б-н бирикиши иқтисодий жиҳатдан асосли бўлиб, маблағларнинг муомала ва и.ч. соҳаларида тақсимланишини назорат этишга имкон беради.

А.в. ҳосил бўлиш манбаларига кўра корхонанинг ўз А.в. га ва қарзга олинган (жалб қилинган) А.в. га бўлинади. Корхонанинг ўз А.в. йиллик молия режасига мувофиқ и.ч. захиралари, тугалланмаган и.ч., тайёр маҳсулот захиралари барпо этиш учун зарур бўлган минимал эҳтиёжлар асосида белгиланади. Корхона ўз А.в. ининг режасидаги суммаси норматив деб аталади. Катта даромад оладиган корхоналар катта микдорда ўз А.в. фондини барпо этади. Қарзга олинган А.в. маблағларга бўлган вақтинчалик эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланади. Банкдан кредит олиш ва пассивларнинг айрим турлари (кредиторлик қарздорлиги ва б.) дан фойдаланиш ҳисобига ҳосил қилинади. А.в. дан

самарали фойдаланганликнинг муҳим кўрсаткичи — уларнинг айланувчанлиги, яъни А.в. нинг айланиш сони ва бир айланишнинг кун ҳисобидаги давридир. Айланиш сони маҳсулотни сотишдан олинган йиллик тушумни А.в.нинг ўртача йиллик қийматига бўлиш йўли б-н топилади.

А.в. нинг айланувчанлигини тезлаштириш халқ хўжалигида қатта аҳамиятга эга. Чунки бу ҳолда А.в. га бўлган эҳтиёж камаяди, пул ва моддий ресурслардан самарали фойдаланилади.

Аҳмадjon Ўлмасов.

АЙЛАНМА КАПИТАЛ - капитал (и.ч. фондлари)нинг ҳар бир и.ч. циклида «I сарф этиладиган ва қиймати ишлаб 4 чиқарилган товарга тўлиқ ўтадиган қисми. Сарфланган А.к. миқдори капиталнинг доиравий айланиши охирида товар сотилиши б-н пул шаклида ишлаб чиқарувчи кўлига қайтади. Хом ашё, материаллар, ёкилғи ва б., шунингдек иш кучи сотиб олишга сарфланадиган харажатлар А.к.га киради (к. Капитал).

АЙЛАНМА НАҚШ - доира, халқа, айланма шакллар асосида тузилган ўсимликсимон нақш; банд, барг, гулча ва б.дан ташкил топган, чирмашган гулчамбар кўринишига эга. Амалий безак санъатида, айниқса, Хивада айланма ислимий номи б-н машҳур. Ёғоч, ганч, тош, мис ва б. буюмлар беазагида кенг қўлланилади.

АЙЛАНМА ПЕЧЬ — ётиқ цилиндр шаклидаги (думалоқ) саноат печи. А.п. бўйлама ўқи атрофида айланади ёки тебранади. Металларни суюклантириш, материалларни қуритиш, болғалаш ёки штамплаш учун металл хом ашёни қиздириш, металл буюмларга иссиқлик ишлови бериш, цемент пишириш ва б. мақсадлар учун мўлжалланган. Печнинг айланиб туриши натижасида иссиқлик бир текис тақсимланади, шунинг учун печнинг ички қопламаси узоққа чидади. А. п. да материал ёки буюмлар ёнилғининг ёниш маҳсулотлари, электр токи ёки электр ёйи б-н қиздирилади. Қуритиш ва иссиқлик ишлови бериш

(термик ишлаш)да материал печнинг бир бошидан киритилиб, иккинчи бошидан чиқарилади; бундай печлар узлуксиз ишлаши мумкин. Суюклантириш А. п.лари даврий равишда ишлайди, чунки шихта солиш ва суюқ ме-таллни тушириш пайтида печни тўхтагиш керак бўлади.

АЙЛАНМА ПЛУГ — эгат ва жўяклар ҳосил қилмасдан шудгорлайдиган плуг. Умумий рамага маҳкамланган, чап ва ўнгга ағдарадиган корпуслари бўлади. А.п.нинг ҳар қайси ўтишидан сўнг унинг рамаси буриш механизми ёрдамида бўйлама ўқ атрофида 90° га бурилади. А.п. тракторга ўрнатиб ишлатилади. Агрегатни тракторчи бошқаради.

АЙЛАНМА ХАРАКАТ - қаттиқ жисм айланганда унинг айланиш ўқида ётмаган ҳар бир нуқтаси айлана ясадиган ҳаракат. Бунда ҳар қайси айлана текислиги кўзгалмас тўғри чизиқ — айланиш ўқида тик бўлади, айланаларнинг маркази эса шу ўқда ётади. А. х. бурчак тезлиги ва бурчак тезланиши б-н ифодаланади.

АЙЛАНТ, сассиқ дарахт (*Ailanthus*) — айлантдошлар (симарубдошлар) оиласига мансуб дарахтлар туркуми, 10 тача тури маълум. Шар-кий Осиё ва Ҳиндистонда кўпроқ тарқалган. Украина, Қрим, Шим. Кавказ, Белоруссия ва Ўрта Осиёда новча А. ёки Хитой заранги (*A. altissima*) деган бир тури хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Шу тур Ўзбекистонда (умуман Ўрта Осиёда) ҳам ўстирилади. А.нинг барглари йирик, патсимон мураккаб, бадбўй. Гуллари майда, икки жинсли (баъзи турларида бир жинсли), шингил тўпгулларга йиғилган А. тез ўсади. Деярли барча турлари мебель тайёрлашда, қурилиш материали сифатида, буюмлар яшашда ҳамда қоғоз тайёрлашда ишлатилади. Хитойда А. барги б-н айлант ипак курти боқилади.

АЙЛАНТ ИПАК ҚУРТИ (*Philosamia cynthia*) — товускўзлизлар оиласига мансуб капалак. Қанотлари ёйилганда 110—130 мм, жигарранг, йўл-йўл, ўртасида ярим ойсимон оқиш доғлари бор. Жан.-

Шарқий Осиёда тарқалган, Жан. Европага ҳам келтирилган. Куртлари айлант, на-старин, канақунжут ва б. ўсимликлар бар-ги б-н озикланади. Ғумбаги қишлайди. А.и.қ. Хитой, Япония, Ҳиндистонда боқилади, лекин катта саноат аҳамиятига эга эмас. Битта пилласи 60 м га қкин ипак ип беради. А.и.қ. лаб. ҳайвони сифатида ҳам боқилади.

АЙЛАНТИРУВЧИ МОМЕНТ - айланаётган жисмнинг бурчак тезлигини ўзгартирувчи ташқи таъсирлар ўлчови. У айланшир ўқи (Майл)га нисбатан жисмга таъсир этувчи барча кучларнинг моментлари йиғиндисига тенг (қ. Куч моменти). Айл.м. вектори айланиш ўқида ётади. Йўналиши парма қондасига мувофиқ топилади.

АЙМАНОВ Шакен Кенжатович (1914.15.2 - 1970.23.12) - қозоқ актёри ва реж. Қозоқ миллий бадий киносининг бошловчиларидан. 1933 й.дан М. Аvezов номидаги Қозоқ драма театрида, 1940 й.дан кинода ишлаган. «Жамбул», «Абай қўшиқлари», «Найзатош этагида» ва б. фильмларда суратга тушган. Унинг «Севги ҳақида қисса» фильми б-н Қозоғистонда мунтазам бадий фильмлар ишлаш одат тусига кирди. Жанр жиҳатдан хилма-хиллик, миллийликка, муаммолар аҳамиятига эътибор б-н фильмлар ишлаш А. ижодига хос. Машҳур фильмлари: «Сахро қизи» (К. Гаккел б-н ҳамкорликда), «Биз шу ерда яшаймиз», «Оталар ери», «Бир туманда», «Атамanning тугатилиши» ва б. 1984 й.дан «Қозоқфильм» А. номи б-н юритилади.

АЙМАРА — Боливия, Перу ва Чилида яшовчи индейс халқи. Умумий сони 2,55 млн. киши (1992). Аймара тилида сўзлашади, дини — католик, лекин ҳаётида қад. дин қоддиқлари қатта ўрин эгаллайди. А.лар дехқончилик ва чорвачилик, шунингдек балиқчилик б-н шуғулланадилар.

АЙМАРА ТИЛИ — аймара халқининг тили. Боливиядаги 3 та расмий тилнинг бири. Анъанага кўра ин-

дейслар тилларининг кечумара (кечуа-аймара) оиласига мансуб. Ёзуви латин алифбоси асосида.

АЙМЕДОВА Майгўзал (1941.28.5) - туркман актрисаси. 1964 й.дан Ашхобод Ёш томошабинлар театрида. 1961 й.дан фильмларда суратга тушган. Энг яхши роллари: Жаҳон («Тошқалъадаги ходиса»), Оғулқийик («Келин»), Ортиқгул («Аёл отни эгарлаганда»), Оқжамол («Йўқ!» дейишни бил»), Жамол («Жамол дарахти») ва б.

АЙМОҚ — 1) мўғул ва туркий халқларда қад. уруғларнинг парчаланишидан келиб чиққан турли тармоқдаги ўзаро қон-қардош оилалар бирлашмаси ёхуд иттифоқи; ўрта асрларда мўғулларда йирик ер-мулк, баъзан хонлик. 2) Россиянинг Бурятия Республикаси ва Тоғли Олтой автоном вилоятида маъмурий-худудий бирлик (р-н). 3) Мўғулистонда асосан йирик маъмурий-худудий бирлик.

АЙМОҚЛАР — Афғонистон ва Ўзбекистонда яшовчи бир қанча туркий қабила, уруғларнинг умумий номи. 15—16-а.ларда Фарғона водийсида, ҳоз. Қашқадарё вилоятида яшаган. Асрлар ўтиши б-н Ўзбекистон худудидаги А. ўзбеклар таркибига кириб, ўз қабила, уруғ номларини йўқотган, фақат буларнинг бир қисми Қашқадарё вилоятида ўз қабила номларини (аймоқ) сақлаб келган. Афғонистонда яшаган А. таркибига форс-тожик тилларида гапирувчи бир қанча қабила, уруғлар қиради. Ҳоз. вақтда А.— Афғонистоннинг шим.-ғарбида яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи (фирузкўҳи, тайман, жамшид, таймурлар) туркий ва тожик тилларида гапирувчи халқларнинг номидир.

А. Афғонистон, Ўзбекистондан ташқари Эронда ҳам яшайдилар (улар тайман гуруҳига мансуб бўлиб, умумий сони 0,6 млн. киши). А. ислом динида бўлиб, бир қисми сунний, бир қисми шиа мазҳабида (яна қ. Чораймоқлар).

АЙНИГАН ГАЗ — зарраларнинг ўзаро қвант-механик таъсири туфайли хоссалари идеал газ хоссаларидан фарқ

киладиган газ. Квант механикада бир хил энергияли зарраларнинг ҳар хил квант ҳолатда бўлишига айнаган ҳолат дейилади. Шунинг учун квант механика нуктаи назаридан қаралган газ зарралари хоссалари идеал газ зарраларининг хусусиятларидан кескин фарқ қилади. Квант статистикада тизимнинг бу хоссалари ҳисобга олинади, бу эса идеал газнинг турли ҳолатлари ўзаро боғлиқ бўлишини билдиради, натижада зарраларнинг мумкин бўлган ҳолатлари бўйича тақсимланиши ҳам ҳар хил квант статистикага бўйсунди. Мас, бутун сон спинли зарралар (гелий атоми, фотонлар) Бозе—Эйнштейн статистикасига, ярим сон спинли зарралар (электронлар, протонлар ва ҳ.к.) Ферми статистикасига бўйсунди. А.г.нинг термодинамик хараakterистикалари ҳам идеал газникидан бошқача бўлади. Аммо бу тафовутлар айниш т-раси То дан етарлича паст т-рада намоён бўлади. Мас, гелий учун айниш т-раси $T_0 = 4^\circ\text{K}$. Айниш ҳодисаси металллардаги электрон газни ўрганишда жуда муҳим (қ. Айниган электрон газ).

АЙНИГАН ЭЛЕКТРОН ГАЗ - хоссаларига зарралар айнайлиги сезиларли таъсир кўрсатувчи электрон газ (қ. Айнайлик принципи). Назарий жиҳатдан электрон газни мутлақ ноль т-рада батамом айнаган дейиш мумкин. А.э.г. модели металлларнинг ҳоз. замон электрон назариясида катта аҳамиятга эга.

АЙНИГАН ЯРИМЎТКАЗГИЧ - ток ўтказишда қатнашувчи электронлар ёки «тешиқлар» концентрацияси етарли даражада юқори (10^{18} — 10^{20} см⁻³) бўлган яримўтказгич. Бунда электронлар ёки «тешиқлар» гази айниш ҳолатида бўлади (номи шундан). Ферми сатҳи йўл қўйилган энергиялар зонасида ётади ва электрон («тешиқ») газ Ферми статистикасига бўйсунди. А.я.лардан, мас, диодлар ва б. бир қанча яримўтказгич асбоблар ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

АЙНИЙ (тахаллуси; асл исми Садриддин Саидмуродзода) (1878.15.4, Бухоро вилояти, Ғиждувон тумани —

1954.15.6, Душанба) — ёзувчи, олим, жамоат арбоби. Ўзбек ва тожик тилида ёзган. Тожикистон ФА акад. ва биринчи президенти (1951—54), Ўзбекистон ФА фахрий аъзоси (1943), Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1940), филол. фанлари д-ри (1948), проф. (1950). Аввал эски мактабда (1884—87), кейин мадрасалар: Мир Араб (1890—91), Олимхон (1892—93), Бадалбек (1894—96), Ҳожи Зоҳид (1896-99), Кўкалдош (1899-1900) да таҳсил олган. Аҳмад Дониш ва озарбайжон ёзувчиси Ҳожа Мароғийнинг ҳамда жаҳид маърифатпарварларининг асарлари унинг дунёкарашига сезиларли таъсир кўрсатади. А. Бухорода янги усулдаги мактаблар очади, улар учун ўқув қўлланмалар, оммани илм-маърифатга чақирувчи шеър ва ҳикоялардан иборат «Ёшлар тарбияси» (1909) дарслигини тузади. «Ёш бухороликлар» ҳаракатида фаол қатнашади. 1918—21 й.ларда тожикча, ўзбекча марш, қўшиқ ва шеърлар яратади. «Бухоро жаллодлари» (1922) повести, «Бухоро мангит амирлигининг тарихи» (1921) асарида Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ифодаланган. «Одина», «Қиз бола ёки Холида» (1924), «Тожик адабиётидан намуналар» (1926), «Қул бобо ёки икки озод» (1928) каби қисса, ҳикоя, очерклари муҳим аҳамиятга эга. А. тожик ва ўзбек адабиётларининг минг йиллик тарихий тараққиётида етишиб чикқан 200 дан ортқ шоир, тарихчи, олим, тазкиранавислар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот беради. А. 1927-29 й.ларда йирик романи «Дохунда»ни тожик тилида нашр эттирди. 1934 й.да эса ўзбек тилида «Қуллар» романини яратди. Унда ўзбек ва тожик халқининг юз йиллик ҳаёти акс этади. А.нинг «Эски мактаб» (1935) асарида эски мактабдаги ўқиш ва ўқитиш ҳақида ҳикоя қилинади. Йигирманчи йилларда эълон қилинган қатор ҳажвий асарлари, «Яна бу қайси гўрдан чикди», «Пулинг халол бўлса, туй қил» (1924), «Машраб бобо», «Е, тўним» (1925), «Билганим йўқ», «Кенгаш» (1926) каби ўзбекча фелъетонлари,

ҳажвий шеър ва мақолалари, айниқса, «Судхўрнинг ўлими» (1939) ҳажвий повести ёзувчининг моҳир сатирик эканлигини кўрсатди. Муқанна ва Темурмалик бошчилигидаги халқ кўзғолонини акс эттирувчи адабий-тарихий очерклар ёзди. У тўрт қисмдан иборат «Эсдалиқлар»ида (1949—54) Бухоронинг ўтмиш ҳаёти ва ўша давр ижтимоий-маданий муҳитини ёритади. А. адабиётшунос, тилшунос, шарқшунос олим сифатида «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си ҳақида» (1934), «Камол Хўжадий», «Шайхураис Абу Али ибн Сино» (1939), «Устод Рудакий» (1940), «Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий» (1942), «Алишер Навоий» (1948), «Зайниддин Восифий» (унинг «Бадое ул-вақое» асари ҳақида), «Мирза Абдулқодир Бедил», Муқимий, Ғафур Ғулом ва Саид Назар ҳақидаги асарлари ўзбек ва тожик адабиётшунослиги ва танқидчилигида, «Форс ва тожик тиллари ҳақида», «Тожик тили» каби илмий ишлари тожик тилшунослигида муҳим воқеа бўлди. А.нинг «Доҳунда», «Куллар», «Судхўрнинг ўлими» ва «Эсдалиқлар» асарлари хорижий тилларга таржима қилинган. Ўзбекистон ва Тожикистон Республикаларидаги бир қатор шаҳар, туманлар, кишлоқлар, кўчалар, мактаблар, кутубхоналар, санъат ва маданият муассасалари А. номига қўйилган. Самарқандда А. ёдгорлик уй-музейи очилган (1967).

Ас: 1-8-жилдлар, Т., 1963-1967.

Ад.: Ҳасанов М., Айний чамани, Т., 1978.

АЙНИЙ ЗАРРАЛАР - физик хоссалари (массаси, электр заряди, спини ва х.к.) бир хил бўлган зарралар; квант механикою бундай зарраларни моҳият жиҳатдан фарқ қилиб бўлмайди, деб қаралади (қ. Айнийлик принципи).

АЙНИЙ СУРИЛМАСИ - 1964 й. 24 апр. Тошкент вақти б-н соат 13 дан 30 мин. ўтганда Зарафшон дарёсининг юқори оқимида, Тожикистондаги Айний (собиқ Заҳматобод) кишлоғидан 1 км юқорида (Самарқанд ш.дан 140 км шарқда) тоғ

жинсларининг сурилиши натижасида вужудга келган табиий тўғон. Тўғоннинг бал. 130—150 м, уз. 750 м, эни 1000 м. Тўғон майдаланган сланец, қумтош, оҳақтошлар, харсанг тошлар, қумоқ ва лой аралашмасидан иборат бўлган. Зарафшон дарёсида бундай қатта табиий тўғонлар авваллари ҳам бўлиб турган. Чунончи, 1888 й. янв. ойи ўрталарида ҳоз. Айнийдан 8 км юқоридаги Сангистон кишлоғи рўпарасида Зарафшон дарёси тўғон б-н тўсилган. Тўғонни очиш учун қарийб 1000 киши 2 ойдан кўп уришиб сувга кичкина йўл очишган. Бирок уз. 15—20 км келадиган қўл суви тўғонни уриб, дарё бўйидаги қўп кишлоқларни ювиб кетган. Бундан ташқари, Айний табиий тўғони бўлган жойда ва ундан 20—25 км юқорида (Зарафшон дарёси бўйида) сурилиш излари сақланиб қолган. Айний тўғонининг пайдо бўлишига қуйидагилар сабаб бўлган: ёмғир ва қор сувлари бир неча йиллар тоғ жинслари орасига сингиб келган, натижада бўш жинслар ўз тағидаги қаттиқ жинслардан ажрала бошлаган. 1964 й. апр.да бошқа йиллардаги ўртача 50 мм ўрнига уч мартадан ҳам ортиқроқ ёғин тушди. Бу ҳам сурилма қодисасини тезлаштирди. Қулаган ён бағирнинг юқори қисмидаги булоқ сувлари ҳам сурилма содир бўлишига сабаб бўлган. Айний кишлоғидаги сурилма нишонлари 1961 й.даёқ сезилабошлаган эди. 1961 й. баҳорида Зарафшон ўзанидан 700—750 м бал.да ёриқ пайдо бўлиб, аста-секин кенгай борган. 1964 й. 24 апр. куни Самарқанд сейсмик ст-яси Тошкент вақти б-н соат 13 дан 15 мин. ўтганда 4 балли зилзила бўлганлигини қайд қилган. Тўғон ҳосил бўлгандан сўнг Зарафшон ирмоқлари — Фондарё б-н Мастчоҳдарё суви бутунлай тўсилиб, ҳосил бўлган қўл суви сатҳи қунига 3—5 м дан кўтарилган. Зудлик б-н тўғон очиб юборилмаса, тўғонни сув уриб кўп ерларни сув босиб кетиш хавфи туғилди. Хавфни бартараф этиш мақсадида тўғоннинг шим. қисмида дарёнинг қад. террасаси бўйлаб

тўғонни қирқиб канал очишга киришилди. Канал Зарафшон дарёсининг ўнг қирғоғидан бошланди. Айний кўли сувини аста-секинлик б-н окизиб юбориш энг зарур шартлардан бири эди. 6 май куни тайёр бўлган каналдан дастлаб 2 м³/сек., 9 майга бориб 800 м³ сек. сув туша бошлади. 8 майда кўл сатҳи энг юкори даражага кўтарилди (чүк. 72 м, сув ҳажми 90 млн. м³). Канал ювилиш натижасида эни 100—160 м га етди. Кўлдаги сув ҳажми қарийб 4 марта камайди.

АЙНИЙЛИК ПРИНЦИПИ - квант механиканиннг асосий қонуни. А. п. га мувофик бир хил зарраларни бир-биридан фарқ қилиш мумкин эмас. Классик механикада физик хоссалари (массаси, заряди ва ҳ.к.) айний (бир хил) бўлган зарралар ўз хусусиятини йўқотмайди. Мас, мазкур физик тизимга кирган зарраларни бирор бошланғич вақтда «рақамлаб» ва уларнинг ўз траекторияси бўйлаб ҳаракатини кузата бориб, кейинги исталган вақтда қаерда бўлишини аниқлаш мумкин. Квант механиканиннг аниқсизлик принципига асосан зарра (мас, электрон) нинг траекторияси деган тушунча ўз маъносини йўқотади. Аммо бу ерда заррани топиш эҳгимоли кўзда тутилади, бинобарин, квант механикада зарраларни «рақамларига қараб» бир-биридан фарқ қилиш, айнан бир хил зарралар ҳаракатини алоҳида-алоҳида кузатиш мумкин эмас. Физик хоссалари бир хил бўлган зарралар бир-биридан фарқсиздир. А.п. квант механиканиннг му-стакил принциpidир. Бир хил зарралардан ташкил топган тизимларнинг квант назариясида А.п. ни куйидагича таърифлаш мумкин: айний зарраларнинг ўрин алмашилиши натижасида зарралар тизимининг ички ўзгариш ҳолатини ҳеч қандай тажриба ёрдамида фарқ қилиб бўлмайди ва бундай ҳолатни битта физик ҳолат деб қаралади. А.п. Ферми — Дирак статистикасига бўйсунувчи зарралар учун Паули принципў шаклида тавсифланади.

АЙНИЯТ (мат.да) — тенгликда

иштирок этаётган белгиларнинг барча ярокли кийматлари учун ўринли тенглик.

АЙНИЯТ ҚОНУНИ - тўғри, мантикий фикрлашнинг муҳим қонунларидан бири. А.к. мантик фани (формал мантик)да ўрганилади. А.к. ҳам тафаккурнинг бошқа қонун ва шакллари сингари предмет, ходисаларнинг маълум объектив хусусият ва муносабатларини акс эттиради. Предметларнинг нисбий мустақилликка эга бўлиш хусусияти, маълум давр ичида маълум муайянликни сақлаб қолиши, маълум аниқ мазмун ва шаклга эга бўлиши, бошқа нарсалардан фарқ қилиб туриши инсон тафаккурида бир неча минглаб йиллар давомида қайта-қайта акс этиши жараёнида А.к. шаклида ифодаланган. Бу қонун бўйича муҳокамада, мунозарада ҳар бир фикр, ҳар бир тушунча ўзининг бошланғич маъносини ўзгартирмаслиги, айнан сақланиб қолиши, аниқ, равшан бўлиши лозим. А.к. талабларига риоя этилмаса, фикрлаш ноаниқ бўлади, тушунчалар алмаштириб юборилади, натижада тафаккур объектив реаликни тўғри акс эттира олмайди, ҳақиқатни билиб бўлмайди. Фақат мантикий, тафаккур учун хос бўлган бу қонуннинг мазмунини кенг маънода ишлатиш, объектив реаликка кўчириш метафизикага олиб боради. Бу қонун мантикда $A=A$ шаклида ифодаланади.

АЙНЛАР — Хоккайдо о. (Япония)да яшайдиган халқ; умумий сони 20 мингга яқин (1992). Айн тилида сўзлашади. Балиқчилик ва деҳқончилик б-н шуғулланади. Диндорлари будда динига эътиқод қилади.

АЙНЛИ, ойнли, ойилли — кўнғирот ўзбеклари таркибига кирган қабилалардан бири. А. икки қатта бўлимга, ҳар бир бўлим яна кичик уруғларга бўлинади. 1) оқтўнли: бешбола, ойтамғали, оқтана, туркман, чуран ва б.; 2) қрратўнли: қорақалпоқ, қувук, қочай, тунсар, ёмғурчи ва ҳ.к. Ад.: Жалилов О., 19—20 аср бошларидаги қорақалпоқлар тарихига оид муҳим ҳужжатлар, Т., 1977.

АЙН-САЛОХ (Ин-Салох) - Жазоирдаги воҳа, Жазоир Саҳрои Кабирининг ўрта қисмида, Саҳрои Кабир чўлини кесиб ўтувчи Лагуат-Зиндер автомобиль йўлида. Аҳолиси 6 минг киши чамасида. Аҳоли манзили ва савдо хунармандчилик маркази — Айн-Салох. Хурмозорлар бор. Артезиан қудуғидан сув ичилади. А.дан жан.-ғарбда Жабал-Берга газ кони топилган.

АЙОВА — АҚШнинг Ўрта Ғарбидаги штат. Майд. 146 минг км². Аҳолиси 2,8 млн. киши (1992). Маъмурий маркази — Де-Мойн ш. «Маккажўхори минтақаси»нинг маркази. Қ.х. маҳсулоти кийматига кўра АҚШда (Калифорниядан сўнг) 2-ўринда туради. Табиий шароити қулай. Миссисипи ва Миссури дарёларининг пастроқ (400—500 м) текис сувайирғичида жойлашган. Партов ерлар кам. Иқлими мўътадил континентал, ёгининг ярмидан кўпроғи (йилига 700—1000 мм) кўклам-ёз ойларида ёғади, тупроклари унумдор қора-тупроқ ва қорамтир тупроқ. Қ.х. ривожланган. Штат худудининг 70% экинзор, 11% яйлов, 7% ни ўрмонлар ташкил этади. Экин майдонининг кўп қисми ем-хашак экинлари: маккажўхори (48-50%), сули (25-26%), ўтлар (15—16%) б-н банд. Ловия кўп экилади. Қ.х. товар маҳсулоти кийматининг 80% чорвачилиқдан келади; қорамол, чўчка бўрдоқига бокилади. Қ.х. яхши механизациялашган. Фойдали қазилмалардан қурилиш материаллари ва бир оз кўмир қазиб чиқарилади. Ишлаб берувчи саноат тармоқларидан, асосан, озик-овқат саноати, шунингдек қ.х. машиналари ва инвентарлари и.ч. ривожланган. 2-жаҳон урушидан сўнг А.да бир қанча ҳарбий саноат корхоналари қурилди (Давенпорт, Дубьюк ва б. портларда). Миссисипи ва Миссури дарёларида кема қатнайди. Транспорт йўллари яхши ривожланган. А.да маккажўхори селекцияси тадқиқот ин-ти бор.

АЙ-ПЕТРИ — Крим тоғларининг Бош (Жан.) тизмасидаги чўкки. Алупка ш. яқинида, Қора денгиздан тик

кўтарилиб туради. Бал. 1233 м. Асосан оҳақтошлардан таркиб топган.

АЙРИ ПАРГАР — нақшлар ахтасини, гирихлар асосини чизишда, ўлчашда қўлланадиган асбоб. Амалий безак санъатида кенг ишлатилади.

АЙРИ ХАРОШ — ёғоч дастали айри симдан тузилган асбоб; кулолликда сопол идишларга ўйиб нақш солишда, параллел чизиклар чизишда фойдаланилади.

АЙРИБЕЛ ТОҒЛАРИ - ЎзР Самарқанд вилоятидаги Зирабулоқ паст тоғларининг шарқий қисми. Энг баланд нуқтаси 767 м. А.т. шим.-ғарбдан жан.-шарққа йўналган. Уз. 15 км. Жан.-ғарбий ён бағирлари Қарноб чўлига тикроқтушган ва қуруқ сойлар б-н ўйилган. Каттақўрғон сув омбори томон қараган шим.-шарқий ён бағирлари қияроқ. Тизманинг ўрта қисмида палеозойнинг оҳақтош ва сланецларидан иборат кенглик бўйича йўналган қатор тепалар мавжуд бўлиб, улар оралиғида гранитлардан ташкил топган платосимон юзалар жойлашган. А.т. типик бўз тупроқлар минтақасида жойлашган, шим. ён бағирларининг юқори қисмида тўқ бўз тупроқлар бор. Эфемер ўсимликлар б-н бирга, қоражусан, кўзикулоқ, оққурай ўсади. Яйлов чорвачилиғида фойдаланилади.

АЙРИБОБО ЧЎҚҚИСИ - ЎзР Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитангтов тизмасининг сувайирғич қисмидаги чўкки. Ўзбекистон б-н Туркменистан чегарасида. Бал. 3139 м. А.ч. Кўҳитангтовнинг энг баланд жойи. А.ч.нинг аксари қисмини нурашга чидамли аргиллит ва алевролитлар ҳамда кумтошлар ташкил этган. Чўкки найзасимон шаклда. А.ч. Кўҳитангтов-Сурхон кўриқхонаси худудига киритилган.

АЙРИДУМЛИЛАР - қ. Оёқдумлилар.

АЙРИМ-АЙРИМ ҚАЗИБ ОЛИШ - қатлам-қатлам жойлашган фойдали қазилмалар ва улар орасида учрайдиган бефойда тоғ жинслари қатламларини бир-бирига аралаштирмай қазиб олиш

усули. Қазиб олинадиган фойдали қазилма бойитилмаган ҳолда истеъмолчининг стандарт кондициясига тўғри келса ва фойдали қазилма олинган жой ўрнига бефойда тоғ жинсини сиғдириш мумкин бўлган ҳолларда бундай усул маъқул ҳисобланади.

АЙРИСИМОН БЕЗ (букоқ бези, тимус) — умуртқали ҳайвонлар ва одамда кекирдакнинг ўнг ва чап ёнида жойлашган бўлакчалардан иборат без. Ёшлик (ўсмирлик) даврида яхши тараққий этган бўлади. Қон ҳосил бўлишида (бунда А.б.дан лимфоцитлар вужудга келади), организмнинг ўсиши ва умумий ривожланишида, иммунитет юзага келишида иштирок этади.

АЙРИТОЖЛИЛАР (Choripetalae) -иккипаллалиларга мансуб кенжа синф. Гулбарг (тоғбарг)лари туташмаган. 200 га яқин оиласи (раънодошлар, сутламадошлар, тоқдошлар, гулхайридошлар, гунафшадослар, зирадошлар ва х.к.) бор. А. туташ тоғбарглиларга нисбатан соддароқ тузилган.

АЙРИТОМ — ўзбек халқининг қадимий тарихи ва маданиятидан гувоҳлик берувчи кўхна шаҳар харобаси. Термиз ш.дан 18 км шарқда, Амударё қирғоғида жойлашган. Дастлаб А. яқинида Амударё тубидан одам ҳайкалчалари ишланган фриз (пирамон) парчалари топилган (1932), 1933 й. М. Е. Массон раҳбарлигидаги Термиз археология комплекс экспедицияси А.да қазилма ишлари олиб бориб, яна 7 та фриз бўлаклари ҳамда будда ибодатхонаси харобасини топган. Фризлар 1—2- а.ларга оид бўлиб, уларда қўшна, чилтор, уд, ноғора чалаётган созандалар ва гулчамбарлар, мева солинган идишлар кўтариб олган йигит-қизлар ифодаланган. Бундан ташқари А.дан мил. ав. 2- а. охири ва мил. 4- а.ларга оид иккита қабр топилиб, уларнинг биридан қурол-яроғлари б-н бирга дафн қилинган жангчининг, иккинчисидан идиш-товоқлар ҳамда зеб-зийнатлари б-н кўмилган аёлнинг скелетлари чиққан. 1963—66 й.ларда А.да Ўзбекистон санъ-

атшунослик экспедицияси (Б. Турғунов) ҳам қазилма ишлари олиб борган. Деворларининг калинлиги 1,5 м, бал. 2—2,5 м бўлган 15 га яқин эшик ва деразасиз хоналар (диний маросимлар ўтказилган хоналар) топилган. Хоналарга юқоридан маҳсус зиналар орқали тушилган. 1978 й.да олиб борилган қазилмада юнон алифбосида 6 қатор қилиб битилган ёзуви бор ҳайкал тагкурсиси топилган. А. моддий-маданий ёдгорликлари ўзбек халқининг кушонлар давридаги тарихини маданий меросини, урф-одатларини ва б. ўрганишда катта аҳамиятга эга.

АЙРОН — 1) қатикнинг қув (гуппи) да мойи ажратиб олингандан сўнг қолган суюқ қисми. Ўзбекистоннинг айрим жойларида чалоб ҳам А. деб аталади. Ичимлик сифатида ишлатилади. А.нинг суви маҳсус тайёрланган халтадан ўтказилиб, сузма (чакки) тайёрланади, сузмадан қурт қилинади. Одам учун фойдали моддаларга бой; 2) қатик ёки сузмадан сув, зираворлар, ошқўқлар, муз қўшиб тайёрланадиган чанқовбосар ичимлик.

АЙСБЕРГ (инг. iceberg, голландча isberg, бу сўз скандинавияликлар тилига мансуб), музтоғ — океан, денгиз ва музликка яқин қўлларда сузиб юривчи ёки саёзликларга ўтириб қолувчи катта муз. Сувга тушиб келаётган қуруқлик музликлари сувнинг гидростатик босими, сув қалқиши, оқимлар, шамол таъсирида синиб, А. бўлиб қолади. А. асосан, Антарктика, Канада Арктика архипелагининг шим. ороллари, Гренландия қирғоқларида вужудга келади. Муз ҳамда сувнинг зичлигига қараб, А.нинг 5/6 дан 9/10 гача қисми сув остида бўлади. Сув устидаги қисмининг баландлиги Арктикада 70 м гача, Антарктикада 100 м гача, уз. 1—2 км ли, эни 500 м ли майда ва узунлиги бир неча ўн км ли йирик А.лар бўлади. А. Шим. ярим шарда 40—50° ш. қарғача, Жан. ярим шарда 45—60° ж. қарғача учраши мумкин. А. кемалар қатнови учун хавфли.

АЙТБАЕВ Султамурод (1951.20.10, Қўнғирот тумани) — Ўзбекистон Ре-

спубликаси халқ ўқитувчиси (1995). Хўжайли пед. билим юртини тугатган (1970). 1970-77 й.ларда Қўнғирот туманидаги 14-мактабда, 1977 й.дан 7-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. А. раҳбарлигидаги мактаб дурадгорлик тўғараги қатнашчилари туман кўрик танловларида совринли ўринларни эгаллаган.

АЙТЖАНОВА Айимхон (1944.16.10, Шуманай туманининг Шуманай овули) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994). Нукус пед. ин-тининг физика-мат. ф-тини тугатган (1966). 1966 й.дан Хўжайли, Шуманай туманидаги мактабларда ўқитувчи, 1971 й.дан Шуманай туманидаги 5-мактабда физика ва меҳнат фани ўқитувчиси. А. таълим беришда тест усулидан, кўргазмали куруллар ва компьютердан унумли фойдаланади. «Меҳнат дарсида қорақалпоқ миллий нақшларини ўргатиш» методик қўлланмаси муаллифи.

АЙТИМ — хонанда иштирокида ижро этиладиган турли шакл ва ҳажмдаги ўзбек мусиқа фольклори жанрлари (кўшиқ, ялла, терма, лапар, ашула, маросим кўшиқлари ва б.), вокал мусиқанинг халқ (асосан, Хоразм) даги атамаси. Яна қ. Ашула йўли.

АЙТИМ ЙЎЛИ — Хоразм мақомларининг ашула бўлимига нисбатан қўлланиладиган умумий ном. «Манзум» деб ҳам аталади.

АЙТИМТОВ ТОҒИ - Марказий Қизилқумдаги Бўкантов тоғларининг жан. давоми. Шарқда Қўкпатос тоғлари, жан. да Мингбулок ботиғига туташ. Энг баланд нуқтаси 498 м (Чалчаратов чўққиси). А. т. жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Уз. 30—35 км. А. т. жуда серқирра, баъзан найзасимон чўққилар ҳосил қилган. Ён бағирлари куруқ сойлар б-н парчаланган. Тоғ этагидаги кенг пролювиал шлейфлар асосан дағал жинслар (шағал, майда тош ва йирик кум)дан иборат. Жан.-шарқий ён бағирларидан Мингбулок ботиғига томон йўналган куруқ сойларда эрта баҳорда ва

жала ёққанда вақтинча сув оқади.

А. т. нинг марказий қисми юқори карбоннинг гранитларидан, ён бағирларининг куйи қисми ўрта карбоннинг кремний, кварцит, кумтош, алевролит, оҳактош, доломит ва эффузив жинсларидан (900 м) ташкил топган (Қўкпатос свитаси). А. т. этақларидаги пролювиал шлейф тагида юқори бўрнинг денгиз ётқизиклари мавжуд. А. т. куйи палеозой (куйи силўрнинг ландовер асри) да куруқликка айланган. Куйи ва ўрта карбон давридаги герцин бурмаланишида куруқлик майдони кенгайиб ўртача баландликдаги тоғлар таркиб топган. Альп бурмаланишигача А. т. да денудация (ювилиш) юз берган. Неоген давридаги янги бурмаланишлар таъсирида герцин бурмаланишида ҳосил бўлган тоғлар анча ёшариб кўтарилган. А. т. ён бағирларида кам гипсли бўз-кўнғир тупроқлар тарқалган. Асосан боялич ва окжусан ўсади. Туб жинсларнинг юзаси очилиб қолганлиги, дағал элювий ҳамда пролювий жинсларининг мавжудлиги туфайли тупроқ кам, ўсимлик ҳам сийрак. А. т. дан яйлов сифатида фойдаланилади.

АЙТИШ ЙЎЛИ - қ. Ашула йўли.

АЙТИШУВ — фольклор жанри. Туркий халқлар оғзаки ижодида А. бадиҳагўй халқ шоирлари, бахши, жилов, оқин, халфа ва лапарчиларнинг ўзига хос мусобақаси, мушоира йўли ва улар истегдодини белгилловчи ўзига хос синов ҳисобланади. Бундан ташқари, бирор эпик мазмундаги фольклор асарлари таркибида ҳам учрайди. Хусусан, «Гўруғли» туркум дostonлари, «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Бозиргон ва Гўруғли» сингари дostonлар қаҳрамонлари фаолиятини яна ҳам ёрқин намоён этишда, уларнинг шеърый истегдоди, қуввайи хофизаси қай даражадалигини кўрсатишда А. лардан фойдаланилган.

А. жанри 19- а.да кенг тарқалган бўлиб, халқ бахшилари, оқинлари, жиловлари халқ олдида бадиҳа йўли б-н белгиланган мавзу доирасида ўзаро ижо-

дий мусобақа қилишган. Унда танланган мавзудан чиқиб кетмаслик, анъанага роя этишлик, бадий маҳорат даражаси, тингловчиларга мос куйлашлик каби мезонлар ҳисобга олинган. А. фақат халқ бахшилари, шоирлари, жировлари, оқинлари ўртасидаги ижодий мусобақа бўлиб қолмай, ўз навбатида, халқ миллий маросим ва анъаналарида йигитлар б-н қизларнинг ёки икки гуруҳнинг ўзаро сезгирлик, зукколик ва ҳозиржавоблик кўриги сифатида ҳам машҳурдир. А.нинг ёзиб олинган намуналари ўзбек фольклори архивларида ҳам мавжуд.

АЙТМАТОВ Чингиз Тўрақулович (1928.12.12, Қирғизистон, Шакар қишлоғи) — қирғиз ёзувчиси, давлат, жамоат арбоби, дипломат. Қирғизистон халқ ёзувчиси (1968). Қирғизистон ФА акад. (1974). Қирғизистон к.х. ин-тини тамомлаган (1953). 1956 — 58 й.лари Москвадаги ёзувчилар уюшмаси Олий адабиёт курси тингловчиси. Асарларини қирғиз ва рус тилида ёзади. Илк ҳикоялари 1950 й.ларда босилган. «Байдамтол соҳилларида» (1955), «Юзмаюз» (1957) асарлари ўткир сюжет, кучли ички руҳий зиддиятларга бой. «Жамила» (1958), «Сарвқомат дилбарим» (1961), «Бўтакўз», «Биринчи муаллим» (1962), «Момо ер», «Сомон йўли» (1963), «Алвидо, эй Гулсари» (1966) каби қиссаларида мухаббат мавзуи катта эҳтирос б-н тараннум этилган. А.нинг «Тоғ ва чўл қиссалари» туркумига кирган асарлари юксак баҳоланди. А.нинг «Оқкема» (1970) қиссасида инсоний гўзаллик, эзулик ва ҳаёт зиддиятлари, экология муаммолари теран тадқиқ этилади. «Оқкема» кинофильми ҳам асар каби шуҳрат қозонди. «Денгиз ёқалаб чопайтган олапар» (1977) қиссасида муҳим маънавий масалалар, шўро давридаги ҳаётнинг машъум манзаралари ўз ифодасини топган.

«Асрга татиғулик кун» (1980), «Қиёмат» (1986), «Кассандра тамғаси» (1990) романларида замонамизнинг умуминсоний томонлари, она Сайёра-миз-

нинг тақдири, кучли фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий муаммолар кўтарилган. Ўтмишини унутган, ҳиссиз, ҳамма нарасага лоқайд, итоат-у, буйруқни бажаришдан бошқа нарсани билмайдиган, туйғу, нозик ҳиссиётлари сўнган манқурт образи тасвири А. ижодининг муҳим қирраларидан бири бўлди.

А.нинг «Чўккида қолган овчининг охи зори» (М. Шохонов б-н ҳамкорликда) асари маънавиятга бағишланган. А. прозасида руҳий таҳлили анъанавий фольклор, мифология, образлилик б-н уйғунлашиб кетади. Унда масал, рамзийликка мойиллик сезиларли даражададир.

А. «Иностранная литература» (Москва) журнаliga муҳаррир (1980 — 90), 1990 й.дан собиқ СССРнинг, сўнг РФнинг, 1991 й.дан Қирғизистон Республикасининг Люксембург, Бельгиядаги элчиси. А. ташкил этган «Иссиққўл форуми» халқаро тинчлик ҳаракати, муҳим ижтимоий масалаларни ҳал этишда самарали таъсир ўтказмоқда. Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеяси Президенти (1995). А.нинг асарлари жаҳоннинг 154 тилига таржима қилиниб, 20 млн.дан ортиқ нусхада чоп этилган (1999). «Сарвқомат дилбарим» («Довон»), «Бўтакўз» («Жазирама»), «Биринчи муаллим», «Жамила», «Алвидо, эй Гулсари» ва б. экранлаштирилган, ўзбек ва чет эл театрларида саҳналаштирилган. «Момо ер» асарига И. Акбаров мусиқа ёзган. А.нинг қарийб ҳамма асарлари ўзбек тилида нашр этилган. А. ўзбек адабиёти, умуман, ўзбек маданияти тарихини юксак баҳолаб, «Қадим-қадим ўзбек маданиятининг Ўрта Осиёга кўрсатган таъсирини кўхна Византиянинг Қадим Русга кўрсатган таъсири б-н қиёслаш мумкин», деб ҳисоблайди. А. Ўзбекистон Республикасининг «Дўстлик» (1995), «Буюк хизматлари учун» (1998) орденлари б-н мукофотланган. Қирғизистон Республикасида Халқаро Чингиз Айтматов номидаги «Олтин медаль» мукофоти таъсис этилган (1999).

Ас: Танланган асарлар [икки жилд-

ли], Т. 1978; Айтматов Ч.: Статьи, выступления, диалоги, интервью, М., 1988; Асрга татигулик кун; Қиёмат, романлар, Т., 1998.

Ад.: Мирза-Ахмедова П. М., Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова, Т., 1980; Гачев Г., Чингиз Айтматов и мировая литература, Фрунзе, 1982; Ахматал иев А. А., Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур, Бишкек, 1991.

АЙЮБ — Қуръонда номи зикр этилган 25 пайғамбардан бири. А. номи ва қиссаси Таврот, Инжил ҳамда бошқа кад. китобларда ҳам келтирилган. А. ҳар қандай мусибатларга, қийинчиликларга сабр-тоқат қилувчи, бардош берувчи инсон тимсоли сифатида танилган.

АЙЮБ ШАҲРИСАБЗИЙ (тўлиқ исми Мир Хожа Айюб Абулбаракка Шаҳрисабзий) (15- а. охири — Шаҳрисабз -16- а. ўрталари) — ўзбек шоири, мусика назарийтчиси. Туркий ва форсийда ижод қилган. Шеърлари мутойибага бой, риндлик руҳи б-н ажралиб туради. Навоий («Мажолис унафоис»да), Содикбек Китобдор («Мажма ул-хавоис»да) А. Ш.нинг шеърят ва мусикашуносликдаги истеъдодини юксак баҳолаганлар. Унинг мусиқий иқтидорига Дарвишали Чангий («Тухфаг ус-суру» — «Рисолаи мусиқий») ҳам юқори баҳо берган.

АЙЮБИЙЛАР - Миср, Сурия, Месопотамия, Жан. Арабистонда 12- а. охири — 13-а.да ҳукмронлик қилган сулола. 1171 й. Салоҳиддин томонидан асос солинган; салибчиларга қарши муваффақиятли урушлар олиб борган. А.нинг асосий (Миср) тармоғи 1250 й. мамлуклар томонидан тугатилган.

АЙЮБХОН Муҳаммад (1907-1974) — Покистон давлат ва сиёсат ароби. Алигархдаги (Ҳиндистон) мусулмонлар ун-тини, сўнгра Сандхерстдаги (Англия) Қироллик ҳарбий коллежини битирган. 1928 й.дан ҳарбий хизматда, 2-жаҳон урушида қатнашган. 1951 й.дан Покистон армияси қўмондони. 1954—55 й.ларда

Мудофаа вазири, 1956—58 й.ларда яна Покистон армияси қўмондони. А. 1958 й.даги давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни ўз қўлига олди. 1960 й.дан Покистон Ислом Республикасининг президенти. Ҳукмрон «Мусулмонлар лигаси» партиясининг раиси (1963 й.дан). А. 1966 й. янв.да Тошкентда олиб борилган Покистон б-н Ҳиндистон ўртасидаги музокараларнинг муваффақиятли якунланишига муҳим ҳисса қўшди (қ. Тошкент декларацияси). 1969 й. мартда президентлик лавозимидан бўшаб, ўз ваколатларини армия қўмондони генерал Яхъёхонга топширган.

АЙЮБХҲҲАЕВ Тошпўлат (1836-1908, Тошкент) — ўймакор уста; отаси уста Айюбхўжадан хунар ўрганган. А. ёғоч ўймакорлигининг паргари услубида ижод қилган. Ёнғоқ ва чинор ёғочларидан ясалган кўп қиррали стол, курси, қутича ва чилимларни нафис ҳандасий нақшлар б-н безаган. Унинг асарлари республика музейларида сақланади.

АЙҒИР — вояга етган от. А. биядан кўра секинроқ ўсиб, кечроқ вояга етади. А.нинг қарчиғайи бияниқига нисбатан 2—3 см баланд, вазни оғир, оёқлари узун ва пишиқ, калласи катта, гавдаси ихчамроқ. Наслдор А.лар йилқининг сифатини яхшилашда катта аҳамиятга эга. Наслчилик ишлари учун А. танлашда уларнинг ишчанлиги (чопиш ёки юк тортиш қобилияти), жинсий фаоллиги, тана тузилиши ва аждодининг сифатлари эътиборга олинади. Агар бирор А.дан бола олинган бўлса, ўша А. наслининг сифатига қараб ҳам баҳоланади. Кўпчилик А.лардан наслчилик ишларида ғунанлигидан бошлаб фойдаланилади. А. бир мавсумда уюрга қўйиш усули қўлланганда 25 бияни, қўлда қочираш усули қўлланганда 50 бияни қочиради. Сунъий уруғлантириш усули қўлланганда, ҳар бир А.нинг мавсумда берган пушти 500 бияни қочирашга етади.

АЙҒИРБАЙТАЛСОЙ - ЎзР Фарғона вилоятининг шим.-ғарбий қисмидаги сой.

Чодаксийнинг ўнг ирмоғи. А. Қорамозор тизмасининг жан.-шарқий ён бағридаги 11 булоқ сувидан ҳосил бўлади. Уз. 15 км. А. Тераклитоғ б-н Жулайтоғ тизмалари орасида кенг водийдан ўтади. Сувининг кўп қисми май-июнь ойларида оқади. Вегетация даврида сувининг 72% суғоришга сарф бўлади. Наманган вилоятининг Поп туманидаги тоғ олди текисликларини суғоради.

АЙГИРКЎЛ — Ҳисор тоғидаги кўл. Денгиз сатҳидан 2400 м баландликда. А.нинг ёз чилласида майд. 100 минг м² гача кенгайди. Шу даврда чуқ. 30 м дан ортади. Тоғ музликларининг эришидан вужудга келган. Кўл суви тоза, атрофи хушманзара. Кўлда гулмоҳи (форель) балиғи яшайди.

АЙҒОҚЧИ, айғоқ (ойғоқ), айқоқ (туркийча — гувоҳ, исботловчи, махфий хабар етказувчи) — 1) бирор шахс ёки ижтимоий гуруҳга қарши ёлғон-яшиқ гап ёйувчи, иғво, тухмат қилиб кун кечирувчи паст, разил шахс; 2) туркий халқларда кишилар ўртасида содир бўлиб турадиган жанжалларни ҳал қилишда қатнашувчи; бир ёки икки гувоҳни ҳам А. дейишган; 3) ўрта асрларда (14—17- а.лар) ҳарбий сафар чоғида кўшин олдида борадиган развед-қачи кичик бир ҳарбий бўлинма (яна қ. Айёр, Разведка).

Амир Темур замонида А. (айқоқ, айғоқ) тафтишчи маъносида ҳам қўлланилгани Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сида қайд этиб ўтилган. Кўшин олдида боровчи разведқачи бўлинма хабаргири деб ҳам аталган.

АЙҒУЧИ (туркийча) — Турк хоқонлиғида ҳукмдорнинг давлат маслаҳатчиси. Қапағанхон ҳамда Билга хоқон (Мўғилон)нинг Ахи сифатида бир неча йил Хитойда таълим олган Тўнюқуқ (Апа Тархан) фаолият кўрсатган. А. қад. туркий Ўрхун-Енисей ёдномаларида, хусусан Тўнюқуқ битик тошида ишлатилган.

АКА БЕГИ (тахм. 1363—1381) — Амир Темурнинг суюкли қизи. Асл исми Тағайшоҳ бўлган, лекин «ани севгон

жиҳатидин Ака Беги дер эдилар». А. Б.ни амир Мусабекнинг ўғли Муҳаммадбекка берган эдилар. А. Б.дан Султон Ҳусайн мирзо исми ўғил қолган.

АКА БУХОР (тахаллуси; асл исми Бухоржон Зокиров) (1894 — Кўкон — 1962) — ўзбек халқ кизикчиси. 1916 й.дан малакали кизикчи сифатида танилади. Кўконлик Маҳкам Ҳофиз труппаси б-н Тошкентга келиб, «Нон гарови», «Юрак оғриғи», «Рўмолча ўйнатиш» каби томошалар кўрсатади. Халқ созандалари ва кизикчиларига ишбошилик қилади. Шўролар ҳокимиятининг дастлабки йилларида А. Б. эски кизикчиликларни давр ва томошабинлар талабига мослайди: «Ҳасан-Ҳусан», «Олти бола», «Новвойлик», «Мироббоши», «Бой б-н хизматкор», «Чаққон бола» ва б. 40- й.ларда у Шокиржон Тошканбоев, Усмонжон Нишонбоев, Хақимжон Парпиев каби дорбозлар б-н Туркистоннинг шаҳар ва кишлоқларида томошалар кўрсатади. А. Б. анъанавий театрнинг барча жанрларида ижод қилган. Ижрочи сифатида юз ва кўз ифодалари, товуш оҳанглиридан жуда усталик б-н фойдаланган. У кулгили ўйинларни ижро этишда, ҳажвий ҳикоялар айтишда, аскияда ҳам моҳир бўлган. Теша кизик Комилов, Тўйчиқори Раҳимов, Ғофуржон Мамаюнов каби кизикчилар А. Б. га эргашиб ижод қилганлар.

Ад.: Қодиров М., Масхарабоз ва кизикчилар санъати, Т., 1968.

АКАДЕМИЗМ (франц. academisme) — тасвирий санъатдаги йўналиш. Қад. дунё ва Уйғониш даври санъати шакллари, санъатнинг ташқи кўринишларига тақлид қилишга асосланган. А. бадиий таълимни тартибга солишга, мумтоз анъаналарни «абадий» қонунлар тизими ва қўлланмаларига айлантиришга имкон яратди. Санъатда қад. анъаналарга ва юксак маданийликка таяниш бу таълимотнинг кучли томонларидан эди. Замонавийликни «юксак» санъатга хос бўлмаган хусусият деб эълон қилиб, унга замонавий ва миллий бўлмаган гўзаллик

нормалари, идеаллаштирилган образлар, ҳаётдан узоқ мавзуларни қарши қўйди. Расмий йўналиш сифатида ўзининг эстетикасини миллий реалистик санъатга қарши қарагади. Дастлаб Болонья академияси (Италия) да пайдо бўлган (16- а.) бу йўналиш кейинчалик Европа мамлакатларига кенг ёйилди. 19- а.да А. (Италияда А. Канова, Францияда Д. Энгр ва б.) классицизм анъаналарига таяниб романтиklar, реалистлар ва натуралистларга қарши кураш олиб борди. Реалистлар ва оппозиция таъбирида А. инкирозга учради, 19- а. охири — 20- а.да бир қатор мамлакатлардагина асосан янги шакл — неоклассицизм кўринишида сақланиб қолди.

А. тушунчаси кенг маънода ҳар қандай қонунлаштириш, ўтмиш санъатнинг идеаллари ва қоидаларига мурожатни англатади.

АКАДЕМИК — айрим мамлакатларда юксак илмий унвон. ЎзРда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ва Ўзбекистон Республикаси Бадий академиясида А.лар сайланади. А. лик унвони Ўзбекистон Республикаси ФА, Ўзбекистон Республикаси БА ва б. илмий ҳамда ўқув муассасаларининг олим ва ижодкорлари, шунингдек айрим шахсларга берилади.

Ўзбекистон Республикаси ФАда А.лар илм-фанни жаҳон андо-залари талаблари даражасида юксак илмий аҳамиятга эга бўлган илмий ишлар б-н бойитган, илмий жамоатчилик томонидан тан олинган мактаб яратган, илмий ютуқлари мамлакатнинг интеллектуал ва иқтисодий салоҳиятини ривожлантириш ва кучайтиришга жавоб берадиган, ёши 65 дан ошмаган ЎзР фуқароси бўлган фан д-рларидан сайланади. ФА академиги и.т.ларда фаол иштирок этади; тадқиқотларнинг истиқболли ва илғор йўналишларини шакллантиради ва фаннинг ўзи сайланган соҳасининг юксак илмий даражаси учун масъуддир; юқори малакали илмий кадрлар ва мутахассислар тайёрлаш ишларида, илғор илмий

мактабларни шакллантириш ва ривожлантиришда бевосита иштирок этади; и.т.ларни амалга оширишда, юқори малакали илмий кадрлар тайёрлашда шахсан эришган ютуқлари, илмий асарларини ўз ичига олган илмий ва илмий-ташкilotчилик фаолияти ҳақидаги йиллик ҳисоботни ҳамда ўзи сайланган фан соҳасини ривожлантиришга оид таклиф ва тавсияларни ҳар йилда ФА га тақдим этади; ФА Ҳайъати, ФА президенти, вице-президентлари ва бош илмий котибининг топшириқларини бажаради, ФА нинг Умумий мажлиси ишида фаол қатнашади. А.лар ФА илмий муассасаларида и.т. ишларини бажариш, ФА илмий муассасаларида танловдан ўтмасдан илмий лавозимларни эгаллаш, ўзининг илмий асарларини нашр этиш, ФА Умумий мажлиси ва Ҳайъатида кўриб чиқиш учун илмий ва илмий-ташкiliy масалаларни киритиш ва уларнинг муҳокамасида иштирок этиш, белгиланган тартибда А.ликка номзодлар кўрсатиш, вице-президентлар ҳузуридаги Илмий кенгашлар фаолиятида, улар фаннинг қайси йўналишига тааллуқли эканлигидан қатъи назар, иштирок этиш, вице-президентлар ҳузурида илм-фаннинг долзарб йўналишлари бўйича муайян Илмий кенгашлар тузиш ҳақида таклифлар киритиш ҳуқуқига эгадирлар. ФА А.лари академиклик унвони учун ҳар ойда белгиланган гонорар оладилар ва белгиланган ҳуқуқ ва имтиёزلардан фойдаланадилар. А.ликка сайловлар ФА нинг Умумий мажлиси қарорига мувофиқ очик ёки яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. Овоз беришда қатнашган Умумий мажлис аъзоларининг камида 2/3 қисми овозини олган номзодлар сайланган ҳисобланадилар. Ихтисосликлар бўйича А.ликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи А.лар, и.т. ва олий таълим муассасалари илмий кенгашларига берилади. ФА да академиянинг хорижий аъзоси унвони ҳам мавжуд. ФА нинг хорижий аъзолари илмий ютуқлари жаҳон ва мамлакат илм-фани, ЎзР халқ хўжалиги

ва маданияти ривожига ижобий таъсир кўрсатган, халқаро ҳамкорликка, тинчлик, барқарорлик ишига ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётга салмоқли ҳисса кўшган хорижий фуқаролардан сайланади. ФА нинг хорижий аъзолари Ҳайбатнинг тақдимномасига биноан ФА нинг Умумий мажлисида очик овоз бериш йўли б-н сайланади. ФА нинг хорижий аъзолари А.ларга тегишли барча ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Академиянинг раҳбариятига сайланиш, А.ларни сайлашда овоз бериш, А.лик унвони учун гонорар олиш бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Б А да А.лар миллий, тасвирий, амалий санъат, дизайн, санъатшунослик соҳаларини йирик асарлари б-н бойитган ва ўз ижоди, илмий, педагогик фаолияти б-н соҳа тараққиёти учун улкан ҳисса кўшаётган, ўзбек маданияти ва санъатининг келажаги учун муносиб, юқори малакали мутахассислар тайёрлашда катта ютуқларга эришган, ёши 65 дан ошмаган ижодкорлардан сайланади. БА ҳақиқий аъзоси академия раиси, Бошқарув кенгаши ва тегишли А. бўлимларнинг қарор, буйруқ, топшириқларини бажариши, санъатни юксак, ёркин ижодий ва илмий ютуқлар ҳамда кашфиётлар б-н бойитиши, санъат ёки санъатшунослик соҳасининг ҳар томонлама ривожланиши учун шахсий жавобгарликни ўз зиммасига олиши, санъат ва санъатшунослик соҳаларига тегишли мутахассисларни тайёрлашда бевосита қатнашиши лозим. БА аъзолари академия таркибида яратилган шароитлардан фойдаланган ҳолда ижодий, илмий асарлар устида ишлаш, академиянинг ижодий, илмий, ўқув муассасаларидаги мавжуд илмий лавозимларни танловда иштирок этмаган ҳолда эгаллаш, ижодий, илмий асарларини тақдим этиш, чоп эттириш, академия Бошқарув кенгашига ижодий, илмий, ташкилий масалалар, таклифлар б-н мурожаат қилиш ва муҳрамада иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. А. ликка сайловлар Бадий ижодкорлар уюшмаси мажлиси ва ака-

демиянинг Бошқарув кенгашида яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. Овоз беришда қатнашган ҳақиқий аъзоларнинг камида 50% овозини олган номзодлар сайланган ҳисобланадилар. Овоз беришда Бошқарув кенгаши аъзоларининг 2/3 қисми қатнашиши шарт. Номзодларни давлат, жамоат ташкилотлари ва халқаро таш-килотлар, маданият ва санъат соҳасидаги олий ўқув юртлари кўрсатиши мумкин. БАда академиянинг фахрий ва хорижий аъзоси унвонлари ҳам мавжуд. БАнинг фахрий аъзоси этиб ватан ва жаҳон маданияти, санъати олдидаги хизматлари учун ёши 65 дан ошган соҳа намояндалари сайланиши мумкин. БАнинг хорижий аъзоси жаҳон маданияти, санъати тараққиётига улкан ҳисса кўшган хорижий арбоблардан сайланади. Академиянинг дастлабки ҳақиқий, фахрий ва хорижий аъзолари Бадий ижодкорлар уюшмаси мажлиси тавсиялари асосида ЎЗР Вазирлар Маҳкамасида кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

АКАДЕМИК (сифат) — 1) академиянинг илмий муассаса ёки олий ҳамда ўрта махсус ўқув юрти маъносидаги тушунчаларига тааллуқликни билдиради; мас, академик нашр, академик лицей, А. йил, А. соат. А. йил — олий ўқув юртларида машғулотлар бошланишидан (одатда кузда) уларнинг тугашигача (келгуси йил ёзигача) бўлган вақт; А. соат — ўқув юртларида битта машғулотни ўтказишга белгиланган вақт (одатда 45 мин.). 2) Ўзбекистон ва МДХ да етук ижрочилик жамоалари, театрларга бериладиган фахрий ном (қ.Академик театр).

АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ - ўрта махсус ўқув юрти. Ўзбекистон Республикасида 1997 й.да қабул қилинган «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги қонунга мувофиқ умумий ўрта таълим мактаблари (9синф)ни тугатган ўқувчилар қабул қилинади. Таълим муддати 3 й. А.л. ўрта махсус маълумот беради. Ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-

хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайди. А.л.да ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши (гуманитар, техника, аграр ва б. соҳалар) бўйича билим савияларини ошириш ҳамда фанларни чуқур ўрганишга қаратилган махсус билим олиш имкониятига эга бўладилар.

А.л.ни битирувчиларга давлат томонидан тасдиқланган диплом берилади ва у таълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгаллаган ихтисослик бўйича ишлаш имкониятини беради.

АКАДЕМИК НАШР - фан, адабиёт ва санъат асарларининг илмий асосда тайёрланган нашри. Асосан мутахассислар ва илм аҳлига мўлжалланади, и. т. мақсадини кўзда тутаяди. А. н. ижодкорнинг бутун меросини тўлиқ қамраб олиши, асарларининг илмий ўрганилган матни б-н бирга турли жиҳатларини ҳам ўз ичига олиши, илмий қайд, изоҳ ва шарҳларга эга бўлиши б-н бошқа нашрлардан фарқланади. Мас, Ўзбекистон ФА «Фан» нашриётида нашр этилган Ойбек асарларининг 20 жилдлиги, Ҳ. Олимжон асарларининг 10 жилдлиги А. н. ҳисобланади.

АКАДЕМИК ТЕАТР - МДХ мамлакатларидаги йирик ва кўҳна театрларга бериладиган фахрий унвон. Собиқ Иттифокда 1919 й.да таъсис қилинган. Биринчи бўлиб А. т. унвони Москвадаги Катта театрга берилган. Ўзбекистонда шу унвонга сазовор бўлган 3 та театр бор: Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театри, Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театри ва Республика академик рус драма театри.

АКАДЕМИК ЭШКАК ЭШИШ - эшкак эшиш спорти тури, академик қайиқлардаги пойгалар. 19- а. биринчи ярмида Буюк Британияда пайдо бўлган. Эшкак эшиш жамиятлари халқаро федерацияси (FISA, 1892 й. асос солинган) га 71 мамлакат аъзо (1991). А. э. э. 1900 й.дан олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1962 й.дан жаҳон чемпионатлари ўтказиб келинади.

АКАДЕМИК ҚАЙИҚЛАР - тез сувчи эшкакли спорт қайиқлари. Пойгаларда ишлатилади. Эшкак қулоқлари ва сурилувчи (роликларда) махсус ўриндиқлари бор. Бундай қайиқлар жуда енгил материаллардан ясаиб, хипча, сувни атрофидан тез ўтказадиган бўлади.

А.қ. «ёлғиз» ва «жуфтлик»ларга бўлинади. «Жуфтлик»ларда спортчи иккита эшкакдан, «ёлғиз»да эса битта узун эшкакдан фойдаланади. «Жуфтлик» қайиқлар бир спортчилик, икки спортчилик ва тўрт спортчилик бўлади. «Ёлғиз» эшкаклилари икки, тўрт ва саккиз спортчига мўлжаллангандир. Қайиқларнинг бўйи, эни ва вазни турлича. Ички қурилмалари б-н оғирлиги 10—15 кг, уз. эса 8—9 м. Энг катта линкорн саккизлик А.қ.нинг уз. 20 м.га яқин бўлиб, вазни 90—110 кг га боради. Спортчилар қайиқ олди томонига тескари ўтириб эшкак эшадилар. Ўзбекистонда А.қ. илк бор 1963 й. пайдо бўлди. В. Н. Мустафоев 1971 й. мамлакат Кубоги учун курашда ғолиб чиқди. 1989, 1990 й.да 8 жуфтликда Ўзбекистон ўсмирлари собиқ Иттифок чемпиони бўлишди.

Ўзбекистон миллий терма жамоаси Олимпия ўйинларида, Осиё ва жаҳон чемпионатларида мунтазам катнашади.

АКАДЕМИЯ (юн. — Akademos — афсонавий қахрамон Академ номидан) — кўпгина илмий муассаса, жамоат ташкилотлари, ўқув юртларининг номи. Мил. ав. 4- а.да Платон (Афлотун) асос солган юнон фалсафий мактаби (қ. Платон академияси), Афина яқинидаги жой ҳам унинг номи б-н аталган. Шарқ мамлакатларида А. тарзидаги муассаса ва жамиятлар 8—9-а.ларда таркиб топа бошлаган. Хусусан, араб халифалигида Ҳорун ар-Рашид ҳукмронлиги даври (786—809) да «Байт ул-ҳикмат» («Ҳикмат хонаси»)га асос солиниб, халифа Маъмун ҳукмронлиги даври (813—833)да «Байт ул-ҳикмат»нинг фаолияти янада ривож топган, унинг расадхонаси ва катта кутубхонаси бўлган (буюк математик Мусо Хоразмий ва астроном Аҳмад Фарғоний

шу ерда ишлаган). Машхур олим ва шоир Ибн Хамдон (935 й. в. э.) Мосул ш.да кутубхонали «Дор ул-илм» («Илм уйи») очган ва бу жой илмга интилганларнинг кириши учун бемалол бўлган. Бундай Алар Бағдодда, шунингдек Мисрда ҳам очилган. 1010 й.да Урганчда Маъмун академиясига асос солинган. Абу Райхон Беруний шу А.нинг раҳбари бўлган (бу А. доирасида Абу Али ибн Сино, файласуф Абу Сахл Масихий, табиб Абулҳасан Ҳаммор ва б. иш олиб боришган). Амир Темур томонидан Самарқандда тўпланган олим, ёзувчи ва меъморлар 15- а. фани ва маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлар. Улуғбек мадрасаси ва расадхонаси ҳам ўз даврининг А. сидир (қ. Улуғбек академияси); бу А. Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид ал-Коший, Али Қушчи ва б. буюк математик ҳамда астрономларни бирлаштирган. 15- а. нинг 2- ярмида илмий ва маданий марказга айланган Ҳиротда, Навоий агрофида олим, ёзувчи, рассом, созанда ва б.дан таркиб топган ўзига хос илмий ва бадий жамият юзага келган. Ҳирот миниатюра мактабинн ўрта аср Шарқда давлат томонидан таъсис этилган биринчи бадий А. деб ҳисоблаш мумкин (Бехзод шу А.нинг энг йирик вакилидир). 15—16-а.ларда Европада (Италияда) турли илмий жамиятлар А. деб атала бошлаган; уларнинг фаолияти асосан ижтимоий фанлар йўналишида бўлган. 17-а.да бир қанча илмий жамиятлар — А.лар тузилиб, улар асосан табиатшунослик масалалари б-н шуғулланган. 17-а.нинг 2- ярмидан давлат ҳокимияти ёрдами б-н бир қанча мамлакатларда миллий илмий марказ сифатидаги А.лар тузилди; мас, Лондондаги Қиролик жамияти (1660), Париж ФА (1666), Берлиндаги Пруссия ФА (1700), Петербург ФА (1724). Ҳоз. вақтда комплекс турдаги ФА ёки уларга ўхшаш муассасалар кўп мамлакатларда бор; бу мамлакатларнинг кўпларида фан ёки маданиятнинг бирор тармоғини қамраган соҳа А.лари ҳам мавжуд.

Ўзбекистонда Ўзбекистон Республи-

каси Фанлар академияси мамлакатнинг олий илмий ташкилоти ҳисобланади; Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Бадий академияси ҳам мавжуд. Ўзбекистон ва баъзи мамлакатлардаги айрим олий ўқув юртлари ҳам А. деб аталади (мас, ЎзР Куролли Кучларининг Ҳарбий А.си, ЎзР Ички ишлар вазирлиги А.си, Россиядаги К. А. Тимирязев номидаги Москва Қишлоқ хўжалик А.си). Шунингдек республикамизда Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳам фаолият юритади. Мамлакатлар ФА ҳақида шу мамлакат ФА ҳақидаги алоҳида мақолаларга қ., мас, Австрия Фанлар академияси, Украина Фанлар академияси.

АКАМБА - қ. Камба.

АКАН — Гана ва Кот-д'Ивуар ҳамда Тогода яшовчи ўзаро яқин халқлар (ашанти, фанти, аким, аквапим, анъи, бауле, гонжа, крачи, абронг ва б.) гуруҳи. Ганада 7,76 млн. дан зиёд. Кот-д'Ивуарда 2,3 млн. ва Тогода 50 минг киши яшайди (1987). Акан ва б. ква тилларида сўзлашади. А.ларда қад. диний эътиқодлар (анимизм, аждодлар руҳига сиғиниш) б-н бирга, католик дини ҳам кенг тарқалган, мусулмон суннийлар ҳам бор. Негроид ирқиға мансуб. А. таркибидаги халқлардан бири — ашанта 18—19- а.ларда бир қанча қўшни қабилаларни бирлаштириб, Ашанти давлатини ташкил қилган эди. 19- а.нинг охирида Ашанти давлати инглиз мустамлакачилари томонидан босиб олинди. Миллий озодлик кураши кучайиши туфайли, 1957 й. А.ларнинг катта бир қисми инглиз мустамлакаси асоратидан озод бўлиб, мустақил давлат (ҳоз. Гана)га бирлашди. А.лар, асосан, деҳқончилик (какао ўстириш) б-н, айрим туманларда чорвачилик (қорамол боқиш) б-н шуғулланадилар.

АКАНТ (франц. acanthe)— айиктовон ўсимлигининг баргисимон қилиб ишланган меъморий нақш беагаи. Иншоот (девор, фриз, шифт, устун бошаси ва б.)ни безашда қадимдан қўлланилган. А. тош, ёғоч, ганч ва сополдан ишланган.

Миср, Юнонистон, Рим А. на-қшлари

пастга қараган, Ўрта Осиё А. нақшлари, аксинча, тик ҳолатда тасвирланган. Мунчоктепа, Айритом ва б.дан топилган А.лар антик меъморликда ўзига хос курилишида бўлган.

АКАРИФАГЛАР (юн. akari — кана ва phagos — еювчи) — йиртқич ва паразит ҳашаротлар ҳамда каналар; ўргимчакканаларнинг табиий кушандалари. Сугориладиган деҳқончилик минтақаларида оддий ўргимчаккана б-н озикланувчи А.нинг 40 тури аниқланган. Ғўза ва бошқа қ. х. экинларидаги ўргимчаккана б-н озикланиб, улар сонини камайтирувчи А.—стеторус, канаҳўр трипе, йиртқич қандала — ориус, олтинкўзлар, фитосеид оиласига мансуб йиртқич каналар ва б. катта аҳамиятга эга. Йиртқич каналардан иссиқхоналардаги ўсимликларни, баҳор ва кузда эса ҳарорат 30% дан юқори ва ҳаво намлиги 60—80% ли шароитда ғўзани зараркунандалардан химоя қилишда ҳашаротларни мавсумий тарқатиш усулида фойдаланилади (яна қ. Фойдали ҳашаротлар).

АКАРИЦИДЛАР (юн. akari — кана ва лот. caedo — ўлдираман) — ўсимликхўр каналар, омбор каналари, шунингдек уй ҳайвонлари ва парранда каналарига қарши қўлланиладиган кимёвий моддалар. Ўсимликка сиртдан кельтан, неорон, омайт, митак, олтингугурт, оҳак-олтингугурт қайнатмаси ва сингиб таъсир этувчи (фосфамид, фозалон, карбофос ва б.) А. бўлиши мумкин. Сингиб таъсир қилувчи А. ўргимчакканадан ташқари яна ўсимлик битларини ва б. бир қанча сўрувчи зараркунандаларни ҳам нобуд қилади. Омбор каналарига қарши метилбромид, хлорпикрин ва б. А. қўлланилади. Деҳқончилик ва богдорчиликда А. асосан ўргимчакканага қарши ишлатилади (яна қ. Пестицидлар).

АКАСИ — Япониядаги шаҳар ва порт, Хонсю о.нинг жан.-ғарбида, Хиого префектурасида, Ички Япон денгизи соҳилида. Аҳолиси 263 минг киши (1991). Тезюарар поездлар т.й. станцияси. Т.й. пароми орқали Авазди ороли б-н

боғланган. Кимё, озик-овқат, машинасозлик саноати корхоналари бор. Балиқ овланади. Курорт шаҳар.

АКАЦИЯ — бурчокдошлар оиласига мансуб дарахт ва буталар: 1) чин А. (Acacia) — мимозадошлар кенжа оиласига мансуб дарахт. 500 га яқин тури бор.

Кўпроқ Австралия (250 дан ортиқроқ тури), қисман Африка ва Арабистон я.о. ида тарқалган. Кейинги вақтда А.нинг баъзи турлари бошқа жойлар (Қора денгиз соҳиллари)да ҳам иқлимлаштирилган. Чин А. майда патсимон баргли, тўпгуллари эрта баҳорда очиладиган бўлгани учун хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Сенегал, Эфиопия ва Арабистон А.ларидан ақокиё, кўпчилик чин А.турларининг пўстлоғидан ошловчи моддалар олинади; баъзи чин А.турларининг меваси ва ёғочиди ҳам ошловчи ва елим моддалар бор; ёғочи мебель ишлаб чиқаришда фойдаланилади; 2) оқ А. ёки сохта А. (*Robinia pseudoacacia*) — капалакгулдошлар кенжа оиласига мансуб дарахт (қ. Оқ акация); 3) сарик А. (*Caragana arborescens*) — бута тарзида ўсади (қ. Қарағай).

АКАШАК, контрактура — бўғим ҳаракатининг вақтинча ёки бутунлай чекланиши. Бунда мускул протоплазмаси коллоиди хусусиятларининг ўзгариши натижасида мускул узоқ вақт қисқариб қолади. А.га кўпинча куйиш, жароҳатланиш, яллиғланишдан сўнг пайдо бўлган чандикларнинг тортишиши ёки гипс боғлам қўйилиши туфайли бўғимнинг узоқ вақт қимирламаслиги, шунингдек марказий ёки периферик нерв системасининг шикастланиши ва б. сабаб бўлади. Давоси: шифобахш гимнастика, физиотерапия, балчик сурқаш, иссиқ қилиш, механотерапия, баъзан жарроҳлик усули қўлланилади.

АКБАР Жалолиддин Муҳаммад (1542.14.10, Амаркот —1605, Агра яқинидаги Сикандра қишлоғи) — Ҳиндистондаги бобурийлар салтанати ҳукмдори (1556 й.дан). Бобурнинг набираси, Ҳумоюннинг ўғли, 13 ёшида

тахтга ўтирган (1556 й. 15 фев.). Дастлаб вазири туркман Байрамхон оталиқ ёрдамида тахтни бошқарган, сўнгра балоғат ёшига етгач, мамлакатни қаттиққўллик б-н идора эта бошлаган. Салтанатини кенгайтириш учун муттасил курашган. А. даврида Бобурийлар салтанати шимда Балхдан тортиб жан. да Годовари дарёсигача (Кашмир ва Афғонистон худудлари б-н), ғарбда Арабистон денгизидан шарқда Бенгалия қўлтиғигача бўлган улкан худудни қамраб олган. Марказлашган салтанат тузиш мақсадида 1574 й.дан ички ислохотлар ўтказишга киришади: қўшин устида назоратни кучайтиради ва уни қайта ташкил этиб, янгидан куруллантиради, мамлакатни янги маъмурий туманларга бўлади. Никоҳ ришталари орқали Ражпут князликлари б-н алоқаларни мустаҳкамлаган. Ражпутлар отлиқ қўшини А. қўшинининг асосини ташкил қилган. Йирик ер эгалари — жогирдорларнинг ўзбошимчалигига қарши бир қанча чора-тадбирларни ўтказган, 1574 й. деҳқонлар, саркардаларга ер инъом этиш ўрнига хазинадан уларга маш тўлашни, мамлакатдаги ерлардан солиқ тўплашни ўз хизматчилари зиммасига юклаган. А. аҳоли орасида диний жиҳатдан ўзаро бирдамликка эришиш мақсадида хиндларни юқори мансабларга тайинлай бошлаган ва янги дин — «дини илоҳий» жорий этган. Бу дин ўзида ислом, хиндуизм, парсизм ва жайнизм динларининг қоришмасидан иборат бўлган. А. дунёвий ва диний ҳокимиятни ўзида мужассамлаштирган. Бу динга эътикод қилганлар А.нинг марҳаматиға сазовор бўлганлар. Кейинчалик А. вафотидан сўнг бу янги дин кичик бир мазҳабга айланиб қолган. А. деҳқончилик ва савдога катта эътибор берган, Европа мамлакатлари б-н ҳам савдо-соғиқ олиб борган. А. илм-фан, санъатга ҳам ҳомийлик қилган. А.нинг вазири ва дўсти Абулфазл Алломий А. салтанати тарихига оид «Акбарнома» асарини ёзиб қоддирган. А. буюк давлат арбоби, қувваи хофизаси кучли, жасур, иктидорли саркарда бўлган.

Ад.: Қодиров П., Ҳумоюн ва Акбар, Т., 1994.

«АКБАРНОМА», «Тарихи Акбаршоҳий» («Акбаршоҳ тарихи»), «Тарихи Акбарий» («Акбар тарихи») — тарихий асар; бобурийлардан Акбар топшириғига кўра унинг вазири ва яқин сафдоши Абулфазл Алломий томонидан 1589—1601 й.ларда ёзилган. «А.» 3 жилддан иборат. Биринчи жилдида Акбарнинг туғилиши, унинг шажараси ҳикоя қилинади, Бобур, Ҳумоюн даврида Афғонистон ва Шим. Хиндистонда юз берган сиёсий вазият тасвирланади. Булардан ташқари Акбар ҳукмронлигининг илк 17 йили (1556—72)да рўй берган в-қеалар баён этилади. Иккинчи жилд Хиндистон ва Шим. Афғонистон тарихини (1573—1601/02 й.), учинчи жилд эса Акбар шахси, унинг саройи, бобурийлар салтанатининг тузилиши, мамлакатнинг маъмурий бўлиниши, солиқ ва б.дан келадиган тушумлар, динлар, хиндларнинг дунёқараш ва б. ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Учинчи жилд «Ойини Акбарий» («Акбар қонунлари») номи б-н мустақил асар сифатида ҳам машхур. Муаллиф вафотидан сўнг Акбар ҳукмронлигининг сўнгги даврлари ёзилмай қолган. Аммо, кейинчалик бу даврлар «А.» асоси (тартиби)да ёритилади (унда воқеалар йилма-йил баён этилади) ва у «Такмилиай Акбарнома» номи б-н тарихга киради. «А.» га қўшимча қилинган сўнгги қисмлари муаллифи аниқ маълум эмас. Баъзи маълумотларга кўра, у лаҳорлик ёзувчи ва тарихчи Иноятулло ибн Муҳиб Али дейилса, бошқа маълумотларда Шох Жаҳоннинг машхур тарихчиси Мухаммад Солиҳ Камбо («Шох Жаҳоннома»нинг муаллифи) дейилади, учинчи бир маълумотда эса Абулфазл Алломий мактубларини тўплаган жияни томонидан ёзилган деб кўрсатилади. «А.»да тарихий воқеалар йилма-йил тадрижий сурагда баён этилади. Маълумотлар эса расмий ҳужжатлардан олинади ва содир бўлган воқеаларнинг бевосита иштирокчиси, гувоҳи бўлганларнинг ёзиш-

малари ва хотираларига асосланилади. Шунга кўра «А.» қимматли ва ишончли тарихий асар ҳисобланади. «А.» нухалари Англия, Франция, Ҳиндистон, Россия ва б. мамлакатларда сақланмоқда. 19-а.да «А.» Бевериж, Эллиот ва Доусонлар (I—II жилд), шунингдек Глодвин, Блошман, Жарретлар (III жилд) томонидан инглиз тилига таржима қилинган.

Ад.: Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985.

АКБАРОВ Аскарали Одамшоевич (1951.2.10, Ўш вилояти Янгийўл тумани Каравон кишлоғи) — наққош, Ўзбекистон Республикаси халқ устаси (2000). Т. Тўхтаўжаевнинг шогирди. Р. Ёкубов, Ж. Ҳакимов, М. Усмоновлар б-н бирга ишлаб ҳунар ўрганган. М. Уйғур номидаги Тошкент санъат ин-тини тугатган (1995). 1975 й.дан Кўкон бадий и.ч. устахонасида наққошлар бригадаси бошлиғи, 1982 й.дан Наманган бадий устахонаси амалий санъат бригадаси бошлиғи, 1989 й.дан Наманган вилоят ўлкашунослик музейида санъат бўлими бошлиғи, 1998 й.дан Ўзбекистон БА Наманган вилояти Бадий ижодкорлар уюшмаси раҳбари. А. ижодида анъанавий наққошликни ривожлантирди, бинолар безагида наққошлик б-н ганч ва ёғоч ўймакорлигини уйғун ҳолда қўллади, унутилиб кетган кундал услубини тиклади. Курси, хонтахта, гулдон, лаган каби буюмларни нафис рангларда безайди. Миллий ва замонавий бинолар безагида ислимий ва гириҳ мужассамотидан кенг фойдаланади. Наманган («Пахталикўл» санаторийси, Вилоят ўлкашунослик музейи ва б.), Тошкент («Мовий гумбазлар» чойхонаси, Халқлар дўстлиги саройи ва б.) ва б. вилоятларда, хорижда 60 дан ортиқ жамоат биноларини безади.

АКБАРОВ Икром Илҳомович (1921.1.3, Тошкент) — композитор, Ўзбекистон халқ артисти (1981), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Тошкент (1945) ва Ленинград (1950) консерваторияларини

тугатган. Ҳамзага бағишланган «Шоир хотирасига» симфоник поэмаси (1954) ўзбек симфоник ижодий тафаккурининг шаклланишида Аскарали Акбаров ишлаган бино безаги муҳим аҳамиятга эга бўлган. А. симфоник асарлар, опера ва балетлар, ораториялар, вокал-симфоник ва камер-чолғу асарлар (хусусан 6 та торли кватрет), кўшиқ ва романслар, хор туркумлари муаллифи, кинофильмлар ва драматик спектаклларга мусика яратган, ўзбек халқ куйларини жўрсиз хор учун қайта ишлаган. Ижодий услуби теран симфоник тафаккурга асосланган. Симфоник асарлари — «Эпик поэма» (1961), скрипка ва оркестр учун I—2- ва 3- концертлар (1962, 1984, 1997), «Почта» (1970), «Шакунтала» (1980) симфоник манзаралари, «Самарқанд ҳақида симфоник ҳикоялар»и (1973), 2 та симфония (1996, 1998) ва б. «Орзу» (1957), «Лайли ва Мажнун» (1968), «Наврўз» (1984) балетлари, «Сўғд элининг қоплони» (1977) ва «Ибтидо хатоси» (1997) опе-ралари, «Тошкентнома» (1964), «Мангу хотира» (1985) ораторияларини яратган. Асарлари чет элларда ҳам ижро этилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг лауреати (1977). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

Ад.: Джаббаров А, Соломонова Т., Композиторы и музыковеды Узбекистана, Т., 1975; Янов-Яновская НС, Икром Акбаров, Т., 1990.

АКБАРОВ Ил'ос Акбарович (1909.5.5, Тошкент) — ўзбек мусикашуноси. Биринчи ўзбек мусика фольклоршунослари-дан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1956). Санъатшунослик ин-тида илмий ходим (1932—39), директор (1943—48), «Ўздавнашр»да мусика бўлимнинг мудири (1934—40), Тошкент мусика билим юрти (1930—42), Тошкент давлат консерваторияси (1943 й.дан)да ўқитувчи, мусика назарияси кафедраси мудири (1963—90), проф. (1979 й.дан). Фарғона водийси ва Хоразм вилоятларида ўзбек ва уйғур халқ куйларини тўплаб, айримларини нашр эттирган: «Ўзбек

ашулалари» (М., 1934, Ҳ. Мухамедова б-н ҳамкорликда), «30 ашула» (М., 1935), «Ўзбек халқ кўшиклари» (Т., 1939), «Муқимий ва Фурқат ашулалари» (Т., 1959) ва б. Илк ўзбек болалар кўшиклари («Биз куйлаймиз», Т., 1939), «Муסיқа луғати» (Т., 1987, 2-нашри —1997), дарслик ва услубий кўлланмалар муаллифи. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

АКБАРОВ Одилжон (1933.23.8, Балиқчи тумани) Халқ ўқитувчиси (1983). «Ўзбекистон хунар-техника таълими аълочиси» (1969). 1951 й. Андижон ш.даги 10-хунар билим юртини, 1955 й. Тошкент индустриал техникумини, 1971 й. сиртдан Андижон педагогика ин-тини тугатган. 1955 й.дан Андижон ш. даги 10-хунар-техника билим юртида и.ч. таълими бўйича уста, 1971—96 й.ларда Андижон машинасозлик лицейида махсус фанлар бўйича ўқитувчи. А. бошчилик қилган чизмачилик кабинети республикадаги энг намунали кабинет ҳисобланган. Экранлаштирилган бу кабинетда турли хил кўргазмали қуруллар, дидактик материаллар ўрнатилган.

АКБАРОВ Ҳабибулла Асатович (1936.24.3, Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1994). Геол.-минералогия фанлари д-ри (1986), проф. (1992). Ўрта Осие политехника ин-тининг геол.-қидирув ф-тини тугатган (1958). Ўрта Осие геол. ва минерал хом ашё ин-тида сектор мудири (1968-79), бўлим мудири (1979-86), директор ўринбосари (1987—91). 1992—96 й.ларда ТошДТУ проректори ва айни вақтда шу ун-т фойдали қазилма конлари кафедраси мудири. 1996 й.дан Ўзбекистон ФА Ер ҳақидаги фанлар бўлими раиси ва ФА Президиуми аъзоси (1997 й.дан). А.нинг илмий ишлари эндоген руда конлари ва майдонлари тузилиши, уларнинг пайдо бўлиш ва жойлашиш қонуниятларини ўрганиш, рудаларни излаш ва башоратлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқишга бағишланган.

Ас. Табиий муҳитни муҳофазалашнинг

геология асослари, Т., 1996 (ҳаммуаллиф).

АКБАРОВА

Муножатхон Абдураззоқовна (1941.22.4, Бекобод тумани) - Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Андижон пед. ин-тининг тарих ф-тини тугатган (1967). 1960—72 й.ларда Хўжаобод туманидаги 14-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси, мактаб директори ўринбосари, 1972 й.дан 18-мактаб директори. А. раҳбарлик қилаётган жамоа «Йил мактаби—94» республика кўрик танловида фаол иштирок этди. Унинг ташаббуси б-н мактаб музейи ташкил этилди, мактабнинг моддий техника базаси бойитилди.

АКВАДАГ — графининг сувдаги суспензияси; электрон нузли трубка ички сиртида электр ўтказувчи қатлам ҳосил қилиш учун ишлатилади.

АКВАКУЛЬТУРА (лот. aqua - сув, cultura — етиштириш, парвариш қилиш) — сув хавзаларидан унумли фойдаланиш мақсадида сувда яшайдиган организмлар (балиқлар, моллюскалар, қисқичбақасимонлар, сув ўтлари)ни назорат қилиб туриладиган шароитда етиштириш ва парвариш қилиш. А. махсулоти жаҳонда мунтазам ўсиб боради. Организмларни денгиз суви ёки шўр сувларда етиштириш марикультура деб аталади.

АКВАЛАНГ (лот. aqua — сув ва инг. lung — ўпка) — одамнинг сув остида бе-малол нафас олиб сузишига ҳамда ишлашига имкон берувчи аппарат. Француз спортчиси Ж. И. Кусто ва муҳандиси Э. Ганьян ихтиро қилган (1943). А.дан фойдаланувчи киши уни орқасига тасма б-н осиб олади. А.да оғизга тутиладиган мослама, «дарча»ли маска ёки гидрокомбинезон, сузгич, қўлга тақиладиган чуқурлик ўлчагич, компас ва соат ҳам бўлади. А.нинг ҳар бирида ичига сиқик (150 кг/см²) ҳаво тўлдирилган (ҳар бири 7 л ли) 2 баллон бор. А. сув остида 40 м гача чуқурликда 10 мин дан 70 мин гача бўлишга имкон беради.

АКВАМАРИН (лот. aqua marina — денгиз суви) — минерал. Қаттиқлиги 7,5— 8. С. ор. 2,63—2,80. Бериллнчнг оч

зангори, кўкимтир-яшил ёки кулранг-зангори тиниқ тури. Гексагонал призмасимон чўзиқ шаклга эга. А. гранит пегматитларида ва юқори т-рали кварц ертомирларда учрайди. А. кимматбаҳо тош, заргарликда ишлатилади. Унинг яроқсиз дарз кетган турлари бериллий учун хом ашё ҳисобланади.

АКВАМЕТРИЯ (лот. aqua — сув ва юн. metreo — ўлчаيمان) — аорганик ва органик моддалар таркибидаги сув миқдорини бевосита аниқлаш. Бунда, мас, моддани махсус шкафта ўзгармас вазнга келгунча қуритиш ёки уни кальций карбид б-н ишлаб, ажралиб чиқадиган ацетилен ҳажмини ўлчаш каби усуллар қўлланилади. А.нинг бошқа усуллардан афзаллиги шундаки, модда таркибидаги сув эриган, ютилган, гидратланган, кристалл ва б. ҳолатларда бўлиб, миқдори жуда оз бўлганида ҳам бу усул қўл келадигани.

АКВАНИТЛАР — аммиак селитраси ва тротил асосидаги сувга тўйинтирилган пластик портловчи моддалар. Портлашда ажраладиган иссиқлиги 4,6 Мж/кг. Механик таъсирларга анча чидамли. Газ ва чанг жиҳатидан хавфсиз шахталар ва конларда қўлланилади.

АКВАРЕЛЬ (франц. aquarelle, асли лот. aqua — сув) — рассомлик санъатида ишлатиладиган бўёқ (сувда осон эрийди) ва шу бўёқ б-н бажарилган ранг-тасвир асари.

А.нинг ўзига хос хусусияти бўёкнинг тиниқ, рангнинг софлигидир. А. ранг-тасвирида оқ бўёқ ишлатилмайди— оқ қоғоз бўёқ вазифасини бажаради. А. бўёғи қоғоз сиртига юпқа қатлам бўлиб ётади, бу қатлам нўрни яхши ўтказиши. Шунинг учун А. ранг-тасвири юзаси силлиқ бўлмаган оқ қоғозга ишланади. А. бўёғида расм ишланганда рангсуртмалар, ранг қатламлари хусусияти ҳисобга олиниши керак.

А. қадимдан маълум бўлган. 15-а.да немис рассоми А. Дюрер А.да ажойиб асарлар яратган. 17—18-а.ларда Европада А. кенг тарқалди. 18—19- а. бошлари-

дан жадал ривожланди, услуб ва усуллари ишлаб чиқилди. Англия (У. Тернер, Р. Бонингтон ва б.), Франция (О. Домье, Э. Делакруа ва б.), Россия (К. Брюллов, И. Репин, В. Серов, М. Врубель ва б.) да А. санъатининг ажойиб намуналари яратилди. Ўзбекистон тасвирий санъатида А. рангтасвири 20-а. 20-й.ларидан ривожлана бошлаган. А. Николаев (Уста Мўмин), Г. Никитин, Б. Ҳамдамий, Ў. Тансиқбоев, В. Кайдалов ва б. рассомлар ўз А. асарлари б-н ўзбек А. санъати ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Ўзбекистон рассомларидан М. Содиқов, Т. Мухамедов, Ф. Бойматов, В. Апухтин ва б. ижодида А. ривожланмоқда.

АКВАРИДЛАР — радиантларн Дале юлдуз туркумида жойлашган метеор оқимлари. Энг муҳимлари: Галлей кометаси б-н боғланган л Акваридлар (хар йили апр. охири, май бошида кўринади) ва 8-Акваридлар (июль охири, авг. бошида кўринади) (қ. Метеор оқими)

АКВАРИУМ (лот. aqua — сув) — 1) сув ҳайвонлари ва ўсимликларини тирик сақлаш ва кўпайтириш учун фойдаланиладиган шиша идиш. Фойдаланиш мақсади ва организмлар учун зарур бўлган шароитга биноан А.нинг тузилиши, шакли ва ўлчами ҳар хил бўлади. А.одатда яхлит шишадан ёки синчи металлдан, девори шишадан ясалади. А. яшаш учун баъзан органик шишадан ҳам фойдаланилади: Стандарт А. тўғри бурчакли, баландлиги б-н эни бир хилда, бўйи энидан 1,5 марта узунроқ қилиб ясалади. Деворга қўйиладиган А.нинг олдинги девори эгик бўлади. А. тубига ювиб тозаланган дарё куми (заррачаларнинг ўлчами 2—4 мм) солинади. Балиқ боқиш учун А. суви кислородга тўйинган, ундаги минерал тузларнинг таркиби ва нисбати муайян миқдорда бўлиши лозим. Сувни кислородга тўйинтириш учун А. да сув ўсимликлари ўстирилади, ўсимликлар ҳар куни 10—12 соат давомида ёритиб турилади. Ёруғликда ўсимликлар аквариум балиқлари нафас олганида чиқадиган карбонат ангидрид газини ўзлаштириб,

кислород ажратиб чиқаради, сувдаги минерал моддаларни шимиб олади. Сувни доимо тоза сақлаш учун А. девори тозалаб турилади, сув тубига чўккан чиқиндилар олиб ташланади, буғланган сувнинг ўрни тўлдириб турилади. А. да сув юзасида (руччия, сальвиния, сув салати ва б.) ва сув қаърида калқиб турадиган (элодея, урут, людвигия ва б.), сув тубига ёпишиб ўсадиган (валлиснерия, ўкёйбарг, апоногетон, эхинодорус, криптокорина ва б.) ўсимликлар ўстириш мумкин. А.нинг устини шиша б-н ёпиб, қопқокни чети ҳаво кириб туриши учун бир оз очиб қўйилади. Илмий лаб.ларда, баъзан хонадонларда ҳам А. суви насос ёрдамида ҳаво юбориш б-н кислородга тўйинтирилади, кум ва фаоллаштирилган кўмир орқали ўтказиб тозалаб турилади; 2) и. т. ўтказиш ёки намойиш қилиш мақсадида денгиз ёки чучук сув ҳайвонлари ва ўсимликлари намуналарини тирик ҳолда сақлайдиган муассаса. У сув ҳайвонлари ва ўсимликларининг ҳаёти ўрганиладиган ва намойиш этиладиган илмий муассасалар ва ҳайвонот боғларида (шу жумладан Тошкент ҳайвонот боғида) барпо этилган. Дастлабки А. 19-а.нинг 2-ярмида қурила бошлаган (Севастополь — 1871, Неаполь — 1872). Денгиз ҳайвонларини ўрганиш учун А. одатда денгиз соҳилига яқин жойда қурилади. Энг йирик А. Неаполь, Бомбей, Севастополда қурилган. Денгиз А. баъзан океанариум деб ҳам аталади.

АКВАРИУМ БАЛИҚЛАРИ - аквариумда яшаб ва кўпая оладиган балиқлар. Кўпчилик турлари майдалиги, антика қиёфаси ва ажойиб ранги б-н бошқа балиқлардан ажралиб туради. Аксарият А. б. табиий шароитда тропик ва субтропик ўлкаларидаги чучук сув хавзаларида яшайди. Денгиз балиқларини аквариумда кўпайтириш қийин. А. б. га карпсимонлар (барбуслар, данио, кардинал ва б.), харацинидлар (неонлар, тетралар ва б.), карпгишдилар (гамбузия, гуппи, платипецил, афиосемионлар ва б.), окусимонлар (гурами, ипдорлар,

хўрозчалар, скалярийлар, центрархидлар, цихлидлар ва б.), лаккасимонлар (қаллихтидлар) оилаларига мансуб бўлган бир неча юзлаб турлар киради. А. б. орасида ай-никса гуппи, данио, барбуслар, скалярийлар, лаккачалар, неонлар, наностомуслар ва б. машхур. А. б. ни парвариш қилиш ва кузатиш органик оламни идрок этишда қатта аҳамиятга эга. А. б. ни парвариш қилаётган болалар дастлабки меҳнат фаолияти кўникмасига эга бўлишади, уларда жониворларга ғамхўрлик қилиш одати шаклланади. А. б. устида генетика, биокимё ва бионика соҳасида турли тадқиқотлар ҳам олиб борилади. Мас, гуппи ва медаклар устида генетик тадқиқотлар ўтказилган. Узок формаларни чатиштириш орқали А. б. нинг янги зотлари чиқарилган. замонавий аквариумларда и.т. мақсадларида ҳар хил балиқлар, жумладан йирик акулалар ҳам боқилади. Бундай аквариумларда балиқларнинг ҳаёти, хулқ-атвори ўрганилади, янги зотлар чиқариш устида селекция ишлари олиб борилади.

АКВАТИНТА (итал. *acquatinta*, *acquaforte* — офорт ва *tinto* — бўялган сўзидан) — гравюра тури, сиртига асфальт ёки канифоль кукуни металл тахта-ни кислота б-н куйдириб ишланади. Оққора ва рангли расмлар ҳосил қилишда фойдаланилади. А. чизикли офорт б-н қўлланилганда асар тус ва фактура жи-ласи б-н бойитилади.

АКВАТИПИЯ (лот. *aqua* — сув ва *typus* — белги, из) — гравюраца қўлланиладиган юқори босма тури. А.да сувли бўёқдан фойдаланилади.

АКВАТОЛЛАР — сув тулдирилган оқувчан ёки гелесимон портловчи моддалар; кимёвий таркиби ва хоссалари жиҳатдан акванитларп яқин. Портлашда ажраладиган иссиқлиги 2,9—4,6 Мж/кг. Музлаш т-расини пасайтириш учун А.ларга антифризлар кўшилади. Ер сиртидаги сув босган қаттиқ жинсларда қўлланилади.

АКВАТОРИЯ [лот. *aqua* — сув ва (территория)] — сув хавзаси юзасининг

бир қисми. Порт акваторияси деганда портнинг қуруқликдаги қисмидан ташқари сув қисми тушунилади. Гидроаэродром акваторияси — сув юзасининг гидросамолётлар учиши, кўниши ва лангарда туриши учун ажратилиб, махсус жиҳозланган қисми. Янги қурул ва техникани синаб кўриш учун полигон сифатида фойдаланиладиган сув майдони ҳам А. дейилади. Баъзан А. ҳарбий кемалар турадиган жойни ҳам ўз ичига олади. Денгиз хўжаликлари (балиқчилик, бошқа денгиз ҳайвонларини кўпайтириш, денгиз қарами етиштириш ва б.) ривожланиши б-н турли хўжалик А.лари пайдо бўлмоқда.

АКВАТРОПИЗМ (лот. aqua — сув, юн. tropos — йўналиш, ҳаракат) — ўсимлик ёки унинг органларининг сувли муҳитга интилиши. Мас, илдизнинг нам тупроқ томонга ўсиши.

АКВЕДУК (лот. aqua — сув ва dico — элтаман), сув ўтказгич-кўприк — жар, дара, дарё, йўл устидан ўтказиладиган нов ёки қувурдан иборат кўприксимон, эстакада кўринишидаги сув ўтказувчи иншоот. Ўтказиладиган жойнинг узунлиги ва чуқурлигига қараб, А. ёғоч, темир-бетон, тош, бетон ва металлдан қурилади. Ўзбекистонда қадим замонлардан буён А.лар ёғоч ва тошдан қурилиб келинган. Мас, 8- а. охири — 9- а. бошларида Африсийёбни сув б-н таъминлаш мақсадида пишиқ ғиштдан А. қурилган (қ. Жўйи арзиз).

АКВИЛЕГИЯ (лот. Aquilegia — сувйиғар) — айиктовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Пояситик (25—70 см), гуллари узун пихли кўк, бинафша, қизил ёки оч қизил; гулқосаси 5 баргли. Меваси ўзаро туташмаган тудуруғчибарглardan иборат. 50 га яқин тури бор. Европа, Осиё ва Америкада (ўрмон четлари, дарё бўйлари ва тоғларда) тарқалган. 9 тури бор, кўпроқ Марказий Осиё, қисман Сибирь ва Узоқ Шарқда учрайди. Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги тоғларда А.нинг икки тури ёввойи ҳолда ўсади.

Оддий А. (*A. vulgaris*) гулзорларга экилади.

АКВИНК — Рим империяси давридаги (мил. ав. 10 — мил. 409) шаҳар, мил. 107 й. дан Римнинг Қуйи Паннония провинцияси бош шаҳри. А. харобалари Будапешт (Венгрия) яқинида жойлашган. 1775 й.дан казишма ишлари олиб борилади. Хунармандлар яшайдиган маҳаллалар, амфитеатр, мудофаа девори, ибодатхоналар, шунингдек Қуйи Паннония ноибининг саҳни нақшинкор саройи очилган.

АКВИТАНИЯ — Франциянинг жан-ғарбидаги тарихий вилоят. Қадимда — Рим провинцияси. Ўрта асрларда — герцоглик, 1137 й. француз мулкларига кўшиб олинган, 1154 й. инглиз қироллари мулки. 13- а.дан Гиень деб атала бошлаган.

АКЕС — Туркменистондаги Тажан дарёсининг антик давр тарихий манбаларда учрайдиган номи.

АКИНАК (юн. akinales) — ханжар (40—60 см)]. Сак, скиф ва форсларда мил. ав. 1- минг йиллик ўртаси ва 2-ярмида қўл жангида санчувчи қурул сифатида ишлатилган. Амударё хавзасидан топилган сак жангчиси тасвири туширилган тилла жевакка қараб А.нинг қандай тақиб юрилганлигини билиш мумкин. У белбоққа осиб қўйилган, пастки учи эса от минганда ёки пиёда юрганда халақит бермаслиги учун ёнбошга, тиззадан юқориқосқа боғлаб қўйилган.

АКИНЕЗИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва kinesis — ҳаракат) — фаол ҳаракатлар бўлмаслиги, ихтиёрий ҳаракатнинг қийинлашуви. Бош мия пўстлоқ ости тўқималарининг яллиғланиши, жароҳатланиши, тушқунлик ҳолатлари, айрим дориларни суистеъмол қилиш ва б. сабаб бўлади. А. да мускуллар таранглашади, титраш, қалтираш аломатлари пайдо бўлади, юз мускулларининг қотиб қолиши натижасида беморнинг юзидаги имо-ишора (мимика) туйғулари сезилмайди, у юриб кетаётганида қўллари мутаносиб ҳаракат

қилмай қотиб қолади, тупук ютиш қийинлашади, оғиздан сўлак оқади ва б.

АКИТА — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг шим.-ғарбида, Омоно дарёси этагида; А. префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 304 минг (1991). Т.й.станцияси; нефть-кимё, ёғочсозлик, рангли металлургия, хунармандчилик корхоналари бор. Ипақ газламалар ишлаб чиқарилади. Ёғоч-тахта, нефть маҳсулотлари, шоли экспорт қилинади. Ун-т бор. А. 8- а.да қурилган.

АКИФ (Akif) Мехмет (тахаллуси; асл исми Эрсой, Мулла Сурат исми б-н ҳам танилган) (1873 — Истанбул — 1936.27.12) — турк шоири, публицист. 1925—35 й.ларда Қоҳирада яшаган, турк адабиётидан дарё берган. «Зарралар» (1911), «Сулаймония кафедрасида» (1912), «Фотиҳ кафедрасида» (1914), «Хотиралар» (1917), «Асим» (1919), «Со-ялар» (1933) асарларини яратган. Улардаги шеърлари асосан арузда ёзилган бўлиб, лиро-эпик ва лиро-дидактик тавсифда. А. ўз асарларида кўпроқ ижтимоий муаммоларга эътиборини қаратади, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга даъват этади. Туркия «Мустақиллик гимни» (1921)нинг муаллифи.

АКИХИТО (1933.23.12, Токио), Япония императори. Император Хирохитонинг катта ўғли. 1940—52 й.ларда Гакусюиндаги пэрлар (олий аристократия вакилларининг унвони) ва олий эрлар мактабида ўқиган. 1956 й. Гакусюин унтининг сиёсий иқтисод ф-тини тугатган. 1952 й. валиаҳд деб эълон қилинган. 1988 й. 22 сент.дан 1989 й. 7 янв. гача отасининг бетоблиги туфайли императорлик вазифасини бажарган. 1989 й. 7 янв.дан тахт эгаси.

АККА — Ўрта денгиз соҳилидаги шаҳар. Исроил давлатида. Қадимда Акко деб аталган. Жан. Финикиянинг йирик савдо маркази бўлган. Илк бор мил. ав. 15-а. га оид манбаларда зикр қилинади. Мил. ав. 8—4- а. ларда А. Тир шаҳар давлати, мил. ав. 3- а.да эса Птолемейлар тасарруфида бўлиб, Птолемаида деб

аталган. Мил. ав. 2—1- а. бошларида савдо маркази бўлган. Мил. ав. 63 й.дан Римга тобе бўлган. 638 й. араблар эгаллаган, 1104-87 ва 1191-1291 й.ларда салибчилар қўл остида бўлган. 1516—1918 й.ларда Усмонли турк салтанати таркибида. 1799 й. А. (у пайтда Сен-Жан-д'Акр деб аталган) Наполеон Бонапарт армиясининг 3 ойлик қамалига бардош бериб, душманни чекинишга мажбур қилган.

АККАД (Агаде) — Месопотамиядаги қад. шаҳар, ҳоз. Бағдоднинг жан.-ғарбида. Аник жойлашган ери маълум эмас. Мил. ав. 24—22- а. ларда — Месопотамия ва Эламдан таркиб топган давлат маркази. А. номи кейинчалик Жан. Месопотамиянинг бутун шим. ҳудудига ўтган. Тахм. мил. ав. 2200 й. ярим кўчманчи гутий қабилалар томонидан яқсон қилинган.

АККАД ТИЛИ (қад. шаҳар Аккад номидан) — машхур сом тилларининг энг қад.си. Икки диалектга — бобил ва оссурий диалектларига эга, шу боис кўпинча у бобил-оссурий (ёки оссурий-бобил) тили деб ҳам аталади. А. т.нинг ҳам (бошқа сом тиллари каби) ўзига хос хусусияти ундаги сўзлар ўзаги ундошлардан (кўпинча уч ундошдан) ташкил топишидир. Унлилар ҳамда ўзакка тегишли бўлмаган баъзи ундошлар грамматик муносабатни юзага келтиради ва ўзак умумий маъносини муайянлаштиради. А.т. ёзуви шумер силлабо-идеографик миҳхатига асосланган бўлиб, белгилар кўп товушли хусусиятга эга. Улар сони 500 дан ошиб кетади. А.т. миҳхат ёзувини 1857 й.га келиб тўлиқ ўқишга муваффақ бўлинган.

АККЕРМАН КОНВЕНЦИЯСИ - Россия б-н Туркия ўртасида 1826 й. 7 окт. да Аккерман ш.да тuzилган шартнома. 1812 й.ги Бухарест сулҳинн тўлдирган. Молдавия, Валахия ва Сербиянинг имтиёзларига риоя қилиниши юзасидан Туркия мажбурият олган. Россия савдо кемаларига Туркия ҳудудий сувларида сузиб юриш, рус фуқароларига эса барча турк вилоятларида савдо қилиш ҳуқуқи берилди. Россия ва унга дуст давлатлар

турк бўғозларидан ҳам бемалол фойдаланадиган бўлди. А.к. Россиянинг Якин Шарқ ва Болқондаги мавқеини мустаҳкамлашда муайян роль ўйнади.

АККЛИМАТИЗАЦИЯ (лот. ак - учун, юн. clima — иклим) — организмларнинг янги яшаш шароитларига мосланиши (қ. Иклимга мосланиш).

АККОМОДАЦИЯ (лот. accomodatio мослашув) — кўзнинг турли масофадаги нарсаларни очик-равшан кўришга мослашуви. Якин ва узок, масофадаги нарсалар акси тўппа-тўғри кўз тўр пардасига тушиши учун кўз гавҳари қавариқ ёки ялпоқ бўлиши керак. Яқиндаги нарсаларга қараган пайтда кўз гавҳари шарга ўхшаш қавариқшаклга, узокдаги нарсаларга қараганда эса чўзилиб, текис юзали шаклга киради. Бу жараёнда кўздаги киприксимон тана, кўз гавҳари ва уларни бир-бирига боғлаб турган жуда кўп нозик найчалар, рангдор парда ҳамда кўз қорачиғи фаол қатнашади. Ана шу хусусиятлар туфайли соғлом кўз ҳамма вақт равшан кўради. Ёш улғайган сари кўз гавҳарининг эластиклиги ўзгаради ва одам тахм. 60—65 ёшида кўзнинг мослашиш қобилиятини йўқота бошлайди.

АККОМПАНеМЕНТ (франц. accompagnement — жўр бўлмок) — Қ. Жўрнавозлик.

АККОРД (лот. accordo — уйғунлаштираман) — турли баландликдаги уч ва ундан ортиқ товушларнинг қўшилиб садоланиши. А.ларнинг аксарияти терция интервали бўйлаб жойлашган ҳолда (ўзгача ҳолатдагилари ҳам ана шу тартибда жойлаштирилиб) таҳлил этилади.

Квинта оралиғидаги икки терциядан иборат А.— учтовушлик (3 рақами б-н белгиланади), унга юқори ёки пастдан учинчи терция товуши қўшилса — септаккорд (7 рақами б-н белгиланади), унга яна бир терция товуши қўшилса — нонаккорд (9 рақами б-н белгиланади) деб аталади; маскур А.лардан мусиқа амалиётида кенг фойдаланилади. Барча А.ларнинг пастки товуши — асосий (ёки прима)

тон, ундан юқоридагиси — терция тони, учинчиси — квинта тони, тўртинчиси — септима тони, бешинчиси — нона тони деб юритилади ва ана шу интервалларга мос рақамлар б-н белгиланади.

А.лар таркибан (катта ёки кичик терциялар олдинма-кетин жойлашиши жиҳатидан) бир-биридан фаркланади. Асосий тонидан ҳисобланганида аввал катта, сўнгра кичик терциялардан тузилган А.— катта ёки мажор учтовушлиги, аввал кичик сўнгра катта терциялардан тузилган А. — кичик ёки минор учтовушлиги, икки катта терциядан тузилгани — орттирилган, икки кичик терциядан тузилгани — камайтирилган учтовушлик дейилади. Учтовушлик ва септаккордлар одатда мусиқа товушқаторининг муайян поғоналарида тузилади. Классицизм даври мусиқа амалиётида I, IV ва V поғоналарнинг (тоника, субдоминанта ва доминанта деб аталувчи) учтовушликлари, II, V ва VII поғоналарнинг (V7 — доминант септаккорд, VII, — етакчи) септаккордлари кенг қўлланилади.

А.лар тонлари орасидаги масофага биноан (тенор-бас оралиғи бундан истисно) тор (квартагача) ва кенг (октавагача) жойлашган бўлади. Барча А.лар диссонанс ёки консонанслик хусусиятига эга бўлиб, одатда, биринчи турдагилари консонансли кўптовушлиларга ечилади (ўтади). Бу нарса (таранг диссонанс ва хушсадоли консонанс А.лар муносабати) мусиқа амалиёти, аввало, композиторлар ижоди учун катта бадий омил вазифасини ўтайди. Шу боисдан ҳар бир А. фақат функционал (яъни у ёки бу ладнинг муайян поғонасида тузилган кўптовушлик сифатида) аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, муҳим ифода воситаси ҳамдир. А.лардан фойдаланиш ва уларни таҳлил этишда уларга тарихан ёндашиш ва у ёки бу ижодий оқим, услуб ҳамда анъанани инobatга олиш зарур, чунки бирор давр (мас, классицизм, романтизм, импрессионизм ва ҳ.к.) мезони бошқа давр мезонига тўғри келмаслиги табиий.

Ад.: Этингер М., Раннеклассическая

гармония, М., 1979; Способин И. В., Мусиқа шакли, Т., 1982.

АККОРД ИШ ҲАҚИ (итал. *ac-cordo* -битим) — шартнома асосида иш-бай усулида бажарилган иш учун бир йўла тўланадиган иш ҳақи (қ. Иш ҳақи). Қурилиш ва қ.х.да кенг тарқалган.

АККОРДЕОН (франц. *accordeon*) — 1) чап қўл томонда тайёр аккордлари бўлган тилчали мусиқа асбобларининг умумий номи. 1829 й. пайдо бўлган. Бир тугмачаси босилса, бутун аккорд садо-ланган; қ. Гармон; 2) ўнг қўл томонда фортепиано тоифасидаги клавиатураси бўлган баянсифат чолғунинг номи.

Ўзбекистонда 50- й.лардан профессионал ва ҳаваскорлик ансамбллари таркибидан ўрин олган.

АККРА — Гана Республикаси пойтахти (1957 й.дан), Гвинея қўлтиги соҳилидаги пасттексликда. Катта А. пойтахт округи сифатида ажратилган. А.— мамлакатнинг энг йирик шаҳри. Аҳолиси 1,2 млн киши (1997). А.— Гананинг муҳим савдо, саноат ва маданий маркази. Транспорт йўллари тугуни, порт ва халқаро аэропорт мавжуд. Озиқ-овқат, тўқимачилик, металлсозлик корхоналари, электр ускуналари 3-ди бор. Қустарь усулда олтин ва қумшдан заргарлик буюмлари ясалади. Ун-т, Фанлар академияси (1961), йирик миллий музей, мусиқа ва драма мактаби, доимий драматик студия, кинофильм ишлаб чиқарувчи корпорация ва б. маданий-маориф муассасалари бор. А.— сердарахт кўркам шаҳар. А. ўрнида дастлаб га элатига мансуб қабилалардан бирининг қишлоғи бўлган. Шаҳарга 16-а. да асос солинган. 1876—1957 й.ларда Олтин Қирғоқ мустамлакачи маъмурларининг қароргоҳи. Ўрта асрда қурилган форт (қалъа)лар сақланган.

АККРЕДИТИВ (лот. *accredo* — ишонаман) — 1) нақд пулсиз ҳисоб-китоблар олиб бориладиган банк ҳисоб варағи; 2) томонлар ўртасида тузилган шартно-мага кўра амалга ошириладиган ўзаро ҳисоб-китоб тури. Унда қарз берувчи (кредитор) ўзига тегишли

тўловларни А. топшириғида кўзда тутилган шартлар ва муддатларда тегишли банк орқали олиб туради; 3) номига ёзиб берилган шахсга кредит муассасасидан кўрсатилган суммани олиш ҳуқуқини тасдиқловчи қимматбаҳо қоғоз. Бундан ташқари А.лар турли шаҳарларда жойлашган корхоналарнинг мулкий муносабатларида (жўнатилган маҳсулотлар учун товар-транспорт хужжатлари асосида ҳақ тўлаш), халқаро ҳисоб-китобларда (айниқса, мамлакатлараро экспорт-импорт муносабатларида) кенг қўлланилади.

АККРЕДИТЛАШ — халқаро ҳуқуқда давлатнинг дипломатик ваколатхона бошлиғи ёки бирон-бир халқаро ташкилотда доимий вакили лавозимига тайинланиш ва лавозимни бажаришга киришиши б-н боғлиқ хатти-ҳаракатлар мажмуи. А. жараёни куйидагилардан иборат: давлат ваколатли органи томонидан муайян шахсни ўз дипломатик вакили этиб тайинлаш тўғрисидаги ички хужжатни эълон қилиш, унинг хорижий давлат томонидан қабул қилинишига розилик олиш (агреман) ҳамда янги ишга тайинланган вакилнинг хизмат қиладиган давлат ваколатли органига ишонч ёрликларини топшириш. Бирон-бир давлатда мавжуд тажрибага асосан дипломатик ваколатхона бошлиғи ишонч ёрликларини топширган пайтдан ёхуд ўз ташрифи ҳақида хабар берган ва хизмат қиладиган давлат ташқи ишлар вазирлигига тасдиқланган ишонч ерликларининг нусхаларини тақдим этган вақтдан эътиборан ўз вазифаларини бажаришга киришган ҳисобланади. Давлатнинг халқаро ташкилотдаги доимий вакили халқаро ташкилотнинг ваколатли органига ваколат ёрлиғини топширган пайтдан бошлаб ўз вазифаларини бажаришга киришган ҳисобланади.

АККРЕЦИЯ — Коинот жисмига (айрим турдаги юлдузлар, галактикалар ядролари ва б.) атроф муҳитдан ёки қўшни объектдан модданинг узлуксиз тушиб бориш жараёни. А. жараёни оқ мит-

ти. пульсар ва қора ўра каби объектлар учун алоҳида ўрганилган. Кузатувларга кўра, Галактикамиз жуда ҳам зич қўшалок юлдузларга бой ва, хусусан, янги юлдуз ҳодисаси кўпинча айнан уларда рўй бермоқда. Физик ва динамик боғланган қўшалок юлдузнинг бири оддий юлдуз бўлса, унинг сиртидан асосан водороддан иборат модда иккинчи компонентга — оқ миттига тушиб йиғилиб боради. Оқ миттининг ўз водороди аллақачон ёниб тугагани, йиғилаётган водород массаси ва т-раси эса аста ошиб бориши сабабли тўсатдан термоядро реакцияси содир бўлиб, янги юлдуз ҳодисаси кузатилиши мумкин. Пульсарлар атрофида эса А. ҳодисаси содир бўлиш-бўлмаслиги уларнинг ёшига боғлиқ. Ёш пульсар юкори энергияли заррачалар манбаи бўлгани учун унда А. юз бермайди. Пульсар ёши тахм. 106—107 йилга етгач А. рўй бера олади. Пульсар сиртидаги гравитацион потенциал $0,15 c^2$ эканлиги сабабли (c — нур тезлиги), агар у қўшалок тизим аъзоси бўлса, А. туфайли кучли рентген нурланиши вужудга келади. Космик аппаратлардан олиб борилган кузатувлар ёрдамида қатор рентген пульсарлари (Сеп Х—3, Нег Х—1 ва б.) топилган. Қора ўралар яқинидаги айрим фаол жараёнлар ҳам А. модели ёрдамида осон ва тўғри тушунтирилмоқда.

Умумий ҳолда А. турларини 3 синфга ажратиш мумкин: дисксимон, сферик ва носимметрик. Булар ичида дисксимон А. яхши ўрганилиб, адабиётда аккрецион диск атамаси тез-тез учраб туради. Гап шундаки, оддий юлдуздан релятивистик ёки компакт (зичлиги катта, ўлчами кичик) юлдузга оқиб тушаётган масса импульс моментига эга бўлиб, у А. дискини ҳосил қилади (расм). Бу момент йўқолмагунга қадар А. массаси компакт юлдузга туша олмайди. Шу сабабли, унинг атрофида айланувчи аккрецион диск вужудга келади. А. натижаси компакт юлдузнинг магнит майдонига ҳам боғлиқ. Дискнинг энг қайноқ ички қисмида иссиқлик ва дина-

мик беқарорликлари юз беради. Марказдан тарқалаётган нуруланиш босими ва электромагнит кучлар таъсирида А. дискининг ўқи йўналишлари бўйлаб модданинг ҳаракат тезланиши юз беради. Бу кузатилаётган фаол жараёнлар сабабли бўлиши керак. Квазарлар ва галактикалар ядролари фаоллиги ҳам А. диски модели ёрдамида тушунтирилади.

Салоҳиддин Нуриддинов.

АККУМУЛЯТИВ РЕЛЬЕФ - рельеф шакллари мажмуи. Денгиз, дарё, кўл, музлик ва б. ётқициқлар, шунингдек вулкан фаолияти (лава, кўл ва ҳ.к.) маҳсулотлари тўпланиши (аккумуляция) натижасида ҳосил бўлади. Сув-А.р, музлик-А. р., эол-А.р., гравитацион-А. р., вулканик А. р., ороген-А.р. бўлади.

АККУМУЛЯТИВ ТЕКИСЛИКЛАР - узок вақт давомида тўпланган ғовак чўкинди жинслар қатлами (аккумуляция) дан ҳосил бўлган текисликлар. Денгиз (денгиз аккумуляцияси текисликлари, яъни дастлабки текисликлар), дарё (аллювиаль текисликлар), музлик (морена, флювиогляциал ёки зандр текисликлари) А. т. каби турлари бўлади.

АККУМУЛЯТОР (лот. accumulator — тўпловчи) — кейинчалик фойдаланиш мақсадида энергияни тўплайдиган қурилма. Электр, иссиқлик, гидравлик, инерцион хиллари бор. Электр А. электр токи таъсирида кимёвий энергияни электр энергиясига айлантириб берадиган гальваник тизим. Электр А. мусбат электрод, манфий электрод ва электролитдан иборат. Электроднинг электролитга тегиб турувчи сиртида потенциаллар фарқи ҳосил бўлади. Бу фарқ эюк (электр юритувчи куч) дейилади. Йиғилган энергияни сарфлаш вақтида кимёвий энергия электр энергиясига, энергияни тўплаш вақтида эса электр энергияси кимёвий энергияга айланади. Электролит таркибига қараб, А.лар кислотали ва ишқорли хилларга бўлинади. Кислотали А.ларда электролит сифатида сульфат кислота эритмаси, мусбат электрод сифатида кўрғошин оксиди, манфий

электрод сифатида қўрғошин ишлатилади. Бундай А.лардан автомобиль транспортида, авиацияда, алоқада фойдаланилади. Ишқорли А.лар электродининг хилига қараб, кадмий-никелли ва темир-никелли, кумуш рухли ва кумуш-кадмийли бўлади. Кадмий-никелли А. мусбат электроди графит аралаштирилган никель оксиддан, манфий электроди кадмий аралаштирилган темирдан тайёрланади. Электролит сифатида ўювчи калий эритмаси ёки ўювчи натрий эритмасига озгина литий гидрооксид қўшилган аралашма ишлатилади. А. зарядланиш ва зарядсизланиш вақтидаги ўртача кучланиш (ҳар бир элементга 1—2 В) ва сиғим (ампер-соат) б-н ифодаланади. Кучланишни ошириш учун А.лар кетма-кет уланиб, батареялар ҳосил қилинади. Кадмий-никелли ва темир-никелли А. авиацияда, алоқа воситаларида, электр транспорт машиналарида, космик аппаратларда; кумуш-рухли ва кумуш-кадмийли А. авиация, алоқа воситалари, кинога олиш аппарати ва б. да ишлатилади. Иссиқлик А.тармоқдаги буғ босимида бирдай сақлаб туради. Гидравлик А. гидравлик қурилмаларда суюқлик ёки газнинг босим ва сарфини бараварлайди, 100—300 атм босим остида суюқликни йиғиб, гидравлик прессларга ва б. машина-қуролларга бир меъёрда бериб туради. Инерцион А. маховикдан иборат бўлиб, ундан турли машиналар, транспорт воситалари ва б.да фойдаланилади. Соатлардаги пружиналар, авиация моделларидаги резина мотор ҳам энергия А.и ҳисобланади.

АККУМУЛЯТОРЛАР БАТАРЕЯ-СИ, электр аккумуляторлар батареяси — кучланиш, ток кучи, электр заряди ёки қувват олиш учун электрик туташтирилган бир турдаги аккумуляторлар гуруҳи. Аккумуляторлар параллел уланганда А.б. даги кучланиш ҳар қайси элемент кучланишига, умумий электр заряд эса алоҳида аккумуляторларнинг электр зарядлари йиғиндисига тенг бўлади. Кетма-кет уланганда эюк лар қўшилади. Электр

заряди ва кучланишни кучайтириш учун аккумуляторлар аралаш (ҳам кетма-кет, ҳам параллел) уланади. Бундай А.б. доимий ток манбаи ҳисобланади.

АККУМУЛЯЦИЯ (лот. accumulate -тўпланиш) — Ер юзасида ғовак минерал жинсларнинг тупланишидаги барча жараёнларнинг умумий номи. А.нинг иккита асосий типиди мавжуд — вулканик ва чўқинди (чўқиндиларнинг тўпланиши, седиментация). Кейингиси сув ҳавзаларининг тубида (субакваль А.) ёки қуруқликда (субаэраль А.) содир бўлиши мумкин. А.ни келтириб чиқарувчи геологик омилларга қараб қуйидагилар фарқ қилинади: денгиз, қўл, дарё, шамол (эол), музлик, орогенли ва б. Алар. А.лар натижасида вулкан чўқинди тоғ жинслари ва аккумулятив рельефнинг турли шакллари вужудга келади.

АКМАЛ ИКРОМОВ - қ. Икромов Акмал.

АКМАЛ ХЎҚАНДИЙ (Мулла Шермуҳаммад) (18- а. 1- ярми, Фарғона вилояти Бойтуман қишлоғи— тахм. 1810, Қўқон) — ўзбек шоири. Махмурнинг отаси. Ҳаёти ва ижоди ҳақида «Тухфат ут-таворих» (1863, Муҳаммад Амин Аттор), «Мажмуаи шоирон», «Тухфат ул-ахбоб фи-тазкират уш-асҳоб» каби асарларда маълумот келтирилган. А.Х. Мадрасаи Мир (Қўқон) да мударрис бўлган. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Турли тарихий воқеаларга бағишлаб шеърлар, ширу шакар услубида мухаммаслар ёзган. Муҳаббат ва инсонийликни улуғлаган, адолатсизликни қоралаган, халқни маърифатга чақирган. Тузган девонлари сақланмаган. Турли баёзлар («Баёзи янги», 1911; «Баёзи Муҳалло», 1912; «Армуғони Хислат», 1912)га кирган асарлари етиб келган.

АКМАЛҲОНОВ Шавкат Асомович (1933.18.8, Тошкент) — зоотехник олим. Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА акад. (1991), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983). қ. х. фанлари д-ри (1973), проф. (1975). Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1956),

Ўзбекистон чорвачилик и.т. ин-тида илмий ходим (1961—63), ин-т директори (1963—84). ВАСХНИЛнинг Ўрта Осиё бўлими раиси ва ВАСХНИЛ вице-президенти (1984—91). 1991 й.дан Ўзбекистон чорвачилик ин-ти бўлим мудирини. А.нинг илмий ишлари қорамоллар селекцияси, сутни саноат усулида етиштириш технологияси масалаларига бағишланган.

АКМОЛИНСК - Қозоғистон Республикасидаги Целиноград ш.нинг 1961 — 92 й.лардаги номи. 1992 й.дан Оқмўла, 1998 й.дан Остона.

АКМУЛЛА Мифтахетдин Камалетдинович (1831.14.12— Уфа губерняси, Тусанбай қишлоғи—1895.21.10) — бошқирд маърифатпарвар шоири; татар ва қозоқ адабиёти намояндаси. Туркий тилда, жумладан, қозоқ тилида шеърлар ижод қилган. Шеърларида оддий инсонни мадҳ этади, халқни билим олиш ва хунар ўрганишга чақиради, адолат ҳамда оқилликни улуғлайди. 1904 й.да алоҳида шеърий тўплами нашр этилган. Шоир номи («Акмулла») б-н 1911—16 й.ларда ҳажвий журнал нашр этилган.

АКОБРОВ Аминжон Солиевич (1930.22.2, Бухоро) — актёр ва реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Бухоро театрида актёр (1945-57), реж. (1957-60), бош реж. (1960—64), директор ва реж. (1964—73 ва 1975 й.дан), Самарқанд опера ва балет театрида директор (1973—75). А. маънавий-фалсафий руҳдаги образларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилган: Қамбарали («Олтин кўл»), Сулаймон («Аршин мол олон»), Навоий («Алишер Навоий»), Қочқарёв («Уйланиш») ва б. Реж. сифатида «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин), «Гули Сиёҳ» (С. Жамол), «Тоҳир ва Зуҳра» (С. Абдулла), «Менинг Бухором» (К. Яшин), «Ватан ишки», (З. Фатхуллин, Ш. Саъдулла) каби асарларни саҳналаштирди.

АКОНКАГУА — Жан. Америка Анд тоғларидаги чўкки. Аргентинада, Чили чегараси яқинида. Мутлақ бал. 6960 м (Америкада энг баланд чўкки). Асосан

андезит тоғ жинсидан ташкил топган. Қор б-н қрпланган. 7 та музлик бор, уз. 6 км гача, умумий майд. 80 км².

АҚР (инг. acre) — инглиз ўлчов тизимида юза бирлиги. 1 А. =4840 кв. ярд=4046,86 м².

АКРАМОВ Зиёвуддин Муҳиддинович (1923, Тошкент) — иқтисодчи географ. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983), география фанлари доктори (1962), Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент давлат ун-ти кафедра мудирини (1970-84), проф. (1966-98). Ўзбекистон ФА Президиуми қошидаги География и.т. бўлими (ҳоз. Сейсмология ин-ти таркибида) ташкилотчиларидан бири ва раҳбари (1958—70). Илмий фаолияти, асосан, Ўрта Осиё иқтисодий геог.сининг регионал комплекс тараққиёти муаммоларини, қ. х. географияси ва шаҳарларни тадқиқ этишга бағишланган. А. 1954 й.дан Ўзбекистон Геогр. жамияти президенти ўринбосари, 1990 й.дан президенти. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

АКРАМОВ Рустам Акрамович (1948.11.8, Тошкент вилояти, Янгибозор шаҳарчаси) — футболчилар мураббийси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спорт устози (1994). «Политотдел», АСК (Тошкент), «Пахтакор» футбол жамоаларида ўйнаган (1967—73). АСК (Тошкент), МАСК (Москва) болалар жамоалари мураббийси (1974—76), Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ин-ти футбол кафедраси мудирини (1978—87), доцент (1984). Жазирининг «Юсма» жамоаси (1988—92), «Пахтакор» (1994) ва Ўзбекистон миллий футбол терма жамоалари бош мураббийси (1992—95). Унинг раҳбарлигида Ўзбекистон футбол терма жамоаси 12-Осиё ўйинларида китъа чемпиони бўлди. (1994, Хиросима). А. Жаҳон футбол федерацияси — ФИФА мураббийлар академиясини битиргач (1994), Ҳиндистон миллий ва олимпия терма жамоаларининг бош мураббийси (1995—96). Осиё футбол конфедерациясининг техник директори (1998 й.дан). «Шуҳрат» медали

б-н тақдирланган (1994).

АКРАМХЎЖАЕВ Обид Муродович (1920.12.10- Тошкент - 1996.15.9) -геолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда (1964) ва Қорақалпоғистонда (1964) хизмат кўрсатган фан арбоби, проф., геол.-минералогия фанлари д-ри (1959). Ўрта Осиё индустрия ин-тини тугатган (1945). Ўзбекистон ФА Геология ин-тида катта илмий ходим, палеогеография лаб. мудири (1950—57), Бутуниттифоқ нефть геологик-қидирув ин-тининг Ўзбекистон филиали директори (1957—59). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси, Ер ҳақидаги фанлар бўлими раиси (1964-76) ва 1970 и.гача ФА Ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганувчи кенгаш раиси. Ўзбекистон Геогр. жамиятининг президенти (1976—90). 1959—88 й.ларда Нефть ва газ конлари геол. си ва қидирув илмий тадқиқот ин-ти директори, 1988—89 й.ларда шу ин-т маъмурияти қошида маслаҳатчи. Ўзбекистон ФА вице-президенти, ФА Ер ҳақидаги фанлар бўлими раиси (1990-92), 1992 й.дан ФАнинг Нефть ва газ геологияси, геохимёси маркази раҳбари. А.нинг асосий илмий ишлари нефть-газ конлари литологияси, нефть геол.си ва геохимёси, нефть ва газ захираларини олдиндан ҳисоблашнинг ҳажмий-генетик методини ишлаб чиқишга оид. А. раҳбарлигида ва фаол иштирокида 1967 й.да Устюрт геол. си ва унинг нефть ҳамда газ соҳасидаги истикболи тўғрисида 2 жилдли монография нашр этилди. Охириги 20 йил ичида нефть ва газ карбонгидрогенларининг пайдо бўлиши, уларнинг миграцияси, конларнинг ҳосил булиши ва жойланиш қонуниятларини ўрганишга салмоқли ҳисса қўшди. Унинг «Нигут ғорининг сири» илмий саргузашт қиссаси шу номдаги тўла метражли бадиий фильмга асос бўлди. «Ҳаёт сабоқлари» эсдаликлари (1995) нашр этилган. Геологларнинг халқаро миқёсдаги бир қанча конгресслари қатнашчиси. Тошкент ш.даги кўчалардан бири А. номига қўйилган.

Ас: Палеозой ва мезозой қатламларининг петрографик тузилиши, Т., 1960; Қорақалпоғистонда геология ва нефть-газ мавжудлигига доир баъзи бир масалалар, Т., 1962; Генезис нефти и газа, М., 1967; Геология и методы изучения нефтегазоносности древних дельт, М., 1986.

Ад: Шайхов Х., Замин шайдоси, Т., 1990.

АКРИ — Бразилиянинг шим.-ғарбий қисмидаги штат. Журуа ва Пурус дарёлари юқори оқимида. Майд. 154 минг км². Аҳолиси 417 минг киши (1991). Маъмурий маркази — Риу-Бранку ш. Штат ерлари нам тропик ўрмон б-н қопланган. Гевея ўсимлиги шарбати, бразилия ёнғоғи йиғилади. Овчилик б-н шуғулланилади.

АКРИДИН (дибензопиридин), оч сариқ рангли игнасимон кристаллар. Қайнаш т-раси 346°. Органик эритувчиларда яхши эрийди, сувда эрмайди. Эритмалари хаво ранг тусда флуоресценцияланади. А. тошқўмир смоласида учрайди. Кучли минерал кислоталар б-н тузлар ҳосил қилади. Кимёвий барқарор, 280° гача концентрланган хлорид кислота ва ўювчи калий иштирокда киздирилганда ҳам ўзгармайди. Унинг баъзи ҳосилалари қимматбаҳо бўёқ, айримлари (акрихин, риванол) эса биологик моддалардир.

АКРИДИН БЎЁҚЛАР - акридиннинг ёки 9-фенилакридиннинг ауксохром гуруҳли (ОН, NH₂, SH ва б.) ҳосилалари. Ароматик м-диаминларни альдегидлар б-н конденсация қилиб, халқалантириб ва оксидлаб олинади. Асосли бўёқлар жумласидан; кўнғир, сариқ ва б. рангларда бўлади. А.б. тери, қоғоз, ёғоч ва б.ни бўяшда ишлатилади.

АКРИЛ ЕЛИМЛАР — акрил ва метакрил кислоталарнинг ҳосилалари асосида полифункционал бирикмалар (полиэфиракрилат) қўшиш йўли б-н олинган полимер елимлар. Улар юқори т-рада эрмайдиган ва юмшамайдиган термореактив елимлар бўлиб, органик шиша, дюралюминий, пўлат, шиша, текстолит

ва фанерларни елимлашда қўлланилади. 2-цианметилакрилат асосида тайёрланган А. е. ёғоч, шиша, металл, резина, чарм, қоғоз, чинни ва пластмассани хона т-расида бир неча ўн секундда мустаҳкам ёпиштириш хусусиятига эга.

АКРИЛ КИСЛОТА, тўйинмаган оддий карбон кислота. Рангсиз суюқлик, сирка кислота ҳиди келади. Акролеиннинг оксидланишидан ҳосил бўлади. Қайнаш т-раси 141° , суюқланиш т-раси 13° . Зичлиги 1049 кг/м^3 . Саноатда этиленциангидринга сульфат кислота таъсир эттириб олинади. А.к. босмаҳона бўёқларига, локларга қўшилади ва б. мақсадларда ишлатилади.

АКРИЛАМИД (2- пропенамид), — рангсиз кристалл. Мол.м. $71,08$, суюқланиш т-раси $84,5^{\circ}$, кайнаш т-раси 215° . Эрувчанлиги (100 г эритувчида г ҳисобвда): сувда — $211,5$; метанолда — $155,0$; этанолда — $86,2$; ацетонда — $63,1$; этилацетатда — $12,6$; хлороформда — $2,16$; бензолда — $0,346$; гептанда — $0,0068$. Кучсиз амфотерлик хусусиятига эга. Акрилонитрилнинг сульфат кислота иштирокида гидролизланиши натижасида ҳосил бўлади. А. полимерлар ва сополимерлар олишда ишлатилади.

АКРИЛАТ КАУЧУКЛАР - акрил мономерларининг акрилатлар б-н ҳосил қилган сополимерлари. Булар олтингу-гурт, аминлар, бензоил пероксид б-н чо-кланиб (вулканизацияланиб) акрил рези паси ҳосил қилади. А. к. 200° т-рада ҳам парчаланмайди. Ҳоз. вақтда фтор А. к. катта аҳамият касб этмоқда. А. к.га мой, бензин, керосин каби эритувчилар таъсир қилмайди. Улардан шланг, қувур ва б. тайёрланади.

АКРИЛАТЛАР — акрил кислотанинг эфир ва тузлари. Ёруғлик, иссиқлик ва кислород таъсирида юқори молекуляр моддаларга — полимерларга айланади. А. саноатда этиленциангидрин ва спиртлардан (сульфат кислота иштирокида) олинади. Полиакрилат плёнка, лок ва елим ишлаб чиқаришда қўлланилади.

АКРИЛОНИТРИЛ, рангсиз

суюқлик. Суюқланиш т-раси 83° , қайнаш т-раси $77,3^{\circ}$. Органик эритувчиларнинг қўпчилигида эрийди. Сув б-н $70,5—70,7^{\circ}$ да қайнайдиған азеотроп аралашма ҳосил қилади. А.ни сақлашда унинг полимерланиш ва ёнувчанлик хоссаларини эътиборга олиш керак. Саноатда цианид кислота ва ацетилендан катализатор иштирокида олинади. Юқори молекуляр моддалар олишда ишлатилади.

АКРОБАТИКА (юн. akrobates — оёқ учила юраман, юқорига чиқаман) — 1) гимнастика шаклидаги жисмоний машқлар тури; 2) сакраш, спорт ускуналарига таяниб ёки уларсиз мувозанатни сақлаб бажариладиган, куч, эпчиллик намоёиш қилинадиган ва б. махсус жисмоний машқлар мажмуаси, спорт тури. Спорт А.си 20-а. 30- й.ларида пайдо бўлди. Бу спорт турида сакраш машқлари қуйидагича бажарилади: айланишлар, дўмбалок ошишлар, сальто. Бу ҳаракатларни бажарганда спортчи аввало ўз мувозанатини, сўнг шерикларининг мувозанатини сақлаши зарур. А. мусобақалари қуйидаги турларга бўлинади: акробатик сакрашлар (эркак ва аёллар); аралаш жуфтликлар машқи (эркак ва аёл); эркаклар жуфтлик машқлари; аёллар гуруҳли машқлари; эркаклар гуруҳли машқлари (икки ёки тўрт киши); батут (сакрагич) устида (эркаклар ва аёллар) машқлари. Халқаро спорт А.си федерациясига (1973 й. асос солинган) 29 мамлакат аъзо (1987). 1974 й.дан жаҳон, 1978 й.дан Европа чемпионати ўтказилади. А. спорти Ўзбекистонда 1936 й.дан ривожлана бошлади. ЎзРда Н. Лакиза, М. Тешабоев, М. Тожиев, Д. Костин, Р. Исянов, В. Бабич, М. Қодирова, Я. Муҳамедов машҳур акробатчилардир; 3) цирк санъати жанри. Миср, Юнонистон, Рим, Византия, Хитой, Японияда қаддан маълум. Ўрға асрларда А. Туркистон масҳарабозлик санъатидан ўрин эгаллаб, дорбозликда кенг қўлланилган. Бошқа мамлакатларда мим жанрида чиқувчилар (Италияда), жонглёрлар (Францияда) фаолиятида намоён бўлган.

18-а. охирларидан циркда кенг тарқалди. Асосан, динамик ва статик машқларга бўлинади. Динамик машқлар умбалок ошиш, тўнтарилиш, сальто (турган жойда муаллақ ҳолда умбалок ошиб, яна ўз вазиятига қайтиш) ҳаракатларидан; статик машқлар турли вазиятда мувозанат сақлаш, чалқанчасига ағдарилиб, гавдани «қўприкча» қилиш каби машқлардан иборат. Куч А.си (қўлда ёки бошда туриш, мувозанат сақлаш), сакраш А.си (икки ёки ундан ортиқ кишининг сакраши, флик-фляк, сальтомортале, гилдираксимон сакраш ва б.), елка А.си (3 кишидан кам бўлмаган ҳолда, улардан бири елкадан елкага сакрайди), комик А. (масхарабозлар гримда чиқиб тасодифан қоқилиб кетгандек бўлиб, томошабинларни кулдиради, дор, тўрник, батут ва манеж устида кулиги машқлар бажаради) ва б. А. ўйинлари бор. От устида А. (чошиб кетаётган от устида машқлар бажариш) замонавий циркда асосий жанрлардан бири. Ўзбекистон цирк ва эстрада дастурларида А. дан кенг фойдаланилади. Махсус (цирк, театр) ўқув юртлиарида А. алоҳида дарё сифатида ўқитилади.

АКРОЛЕИН (пропенал, акрил альдегид), — тўйинмаган алифатик альдегид, ўткир ҳидли, рангсиз, учувчан суюқлик; суюқланиш т-раси 86,5 дан 88° гача, қайнаш т-раси 52,7°. А. лаб. шароитида глицеринга калий бисульфат (қ. Калий сульфат), фосфат кислота ёки борат кислота таъсир эттириш йўли б-н осон олинади. Саноатда формальдегидни ацетат альдегид б-н SiO, иштирокида 300—320° да газ фазада конденциялаш йўли б-н ҳамда про-пиленни ҳаво кислотороди б-н сув бўғи ва висмут — молибден катализаторлари иштирокида оксидлаб олинади. А. акрилонитрил, глицерин, пиридин, Р-николин, этилвинил эфирлар, полиакролеин ва б. олишда ишлатилади.

АКРОМЕГАЛИЯ (юн. akros — оёққўл ва megos — катта) — мия ортиги (гипофиз) ўсиш гормонини ортиқча и.ч. натижасида келиб чиқадиган эндокрин касаллик. Бунда одамларнинг лаб, бу-

рун, пастки ва юқори жағи ҳамда оёққўли, шунингдек ички аъзолари катталашиб кетади. А.да тана скелета, юмшоқ тўқималари (бириктирувчи тўқима, мушкул, шиллик пардалар) ҳаддан ташқари ўсиб кетади. Кўпинча 18—35 ёшдаги кишилар (аксари аёллар)да учрайди. А.да ички секреция безларининг фаолияти ҳам бузилади. А. рентген нурлари, гормонал препаратлар, шунингдек жаррохлик йўли б-н даволанади.

АКРОМОВ Тошхўжа (1936.23.5, Тошкент) — кинорежиссёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1983). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1957). Ҳамза театрида актёр (1955—62), «Ўзбекфильм»да реж. ёрдамчиси, реж. (1962—68), «Ўзбектелефильм»да реж. (1968—79), 1979 й.дан Ўзбекистон илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар киностудиясида реж. А. 10 дан ортиқ бадиий фильмларда реж. ёрдамчиси. Энг яхши фильмлари: «Комилжон Отаниёзов куйлайди», «Шашмаком», «Ўзбекистон санъати», «Шарқнинг етти гўзали», «Ойқулаш», «Оҳангларда қалб ҳарорати», «Ойбек», «Наби Ганиев», «Афсонага айланган исм», «Сато» ва б.

АКРОН — АҚШ шим.-шарқидаги шаҳар, Огайо штатида. Аҳолиси 223 минг киши (1990), шаҳар атрофи б-н бирга 690 минг. Транспорт йўллари туғуни. Металлсозлик, станоксозлик, автомобилсозлик, кимё, шина, полиграфия корхоналари, ун-т бор. Ракета двигателлари, атом сув ости кемалари учун ҳаракатлантирувчи қурилмалар, подшипниклар, йўл-қурилиш машиналари ишлаб чиқарилади. Т.й. транспорта музейи бор.

АКРОПЕТАЛ РИВОЖЛАНИШ (юн. akron — чўкки, баландлик, лот. petere — интилади) — ўсимликлардаги органлар еки ен шохлар энг еш қисмларининг пастдан юқорига қараб маълум тартибда бирин-кетин ўсиши ёки ривожланиши (қ. Базипетал ривожланиш).

АКРОПОЛЬ (юн. akros — юқори, polis — шаҳар) — юнон шаҳарларининг

муҳофазаланган ва баландликка жойлашган қисми, юқори шаҳар. Афина А.нинг қад. мудофаа деворлари мил.-ав. 2- минг йилликка оид. Одатда А. дастлабки манзилгоҳ бўлиб, унинг атрофида унча мустаҳкам бўлмаган қуйи шаҳар деб аталмиш қисм жойлашган. А. дастлаб юнон жамоасининг диний ва маданий маркази бўлган. А. ларнинг ай-рим харобаларигина (Микен, Аргос каби) сақланиб қолган. Булар ўша давр моддий-маданий ва маънавий ҳаётининг юксак тараққиётини дарак беради. Улар орасида мил. ав. 447—438 й.ларда ҳайкалтарош Фидий раҳбарлигида меъморлар Иктин, Калликрат курган Афина А. и машҳур. Афина А. и мажмуасидаги бинолар орасида Парфенон ибодатхонаси диққатга сазовордир. Афина А. ида археологик кўриқхона ва музей барпо этилган.

АКРОСОМА (юн. akron — чўкки ва soma — тана) — сперматозоид бошчаси устидаги филофча. Зич танача шаклида ётади. А. уруғланиш учун зарур тузилма. А. да тухумхужайра қобиғини емирадиган гиалуронидаза ферменти бўлади.

АКРОСТИХ (юн. akrostichis, akros - чекка ва stichos — сатр) — шеър тури. Ҳар бир сатр бош ҳарфидан (тепадан пастга қараб ўқилганда) бирор исм (сўз ёки ибора) келиб чиқади (қ. Мувашшах).

АКРОТЕРИЙ (юн. akroterion) - ҳайкалтарошлик безаги (ҳайкал, пальметта ва б.), классик ордерларни қўллаб қурилган меъморий иншоот фронтон бурчаклари устига жойлаштирилади.

АКС САДО — товушнинг бирор тўсиққа урилиб ундан қайтиши. А. с. товуш чиққан пайдан камида 0,05—0,06 с кейин келсагина эшитилади. А. с. табиатда тоғли, ўрмонзор ёки стадион сингари жойларда кўпроқ рўй беради. Радио А. с. радиолокацияда, товуш А. с. эса гидролокация ва ультратовуш дефектоскопияда қўлланилади. Денгизлар чуқурлигини аниқлаш (эхолот) ва сув тагидаги жисмларнинг ўрнини белгилаш А. ста асосланган. А. с. айрим

ҳайвонлар, мас, кўршапалаклар учун ўз йўналишларини аниқлаш, тўсиқларни айланиб ўтиш ҳамда ўзига емак қидириб топишда муҳим ўрин эгаллайди.

АКС САДО (мусикада) — мусикали ибора ёки ҳамоҳанг товушларнинг заиф куч б-н такрорланишига (айни ёки бошқа овозлар, созларда) асосланган бадиий услуб. Хор, опера, оркестр ва б. мусикасида қўлланилади. О. Лассонинг машҳур «Акс садо» («Эхо») хор асари А. с. услубида яратилган. Л. Бетховен, Э. Григ, Г. Малер ва б. композиторлар ижодида кўп учрайди. Ўзбекистон композиторлари асарларида А. с. ифодавий восита сифатида қўлланилади. Мас, М. Бурҳоновнинг «Алишер Навоийга қасида» жўрсиз хорлари, М. Маҳмудовнинг «Мухаммас ва уфор» ва ҳ.к. Орган чолғуси регистрларидан бири ҳам «А.с.» деб аталади.

АКС ШУЪЛА — осмоннинг Куёшга диаметриал қарама-қарши томонида тумансимон, ёйиқ доғдай кўринадиган кучеиз шуъла. Сайёралараро чангга тушаётган куёш нурларининг қайтишидан ҳосил бўлади. А. ш.ни фақат ойдинсиз, тим қоронғи ва ҳаво очик тунларда, март-апр. ҳамда сент.-окт. ойларида кузатиш мумкин. У Кавказ ва Ўрта Осиё ҳудудларида яхши кузатилади. А. ш. ёрқинлиги тунги осмон ёрқинлигидан 10—15% ортиқ. А. ш.нинг ёрқинлиги ва шакли куёш нури фаоллигига қараб ўзгариб туради. А. ш. табиати ҳали яхши ўрганилган эмас.

АКС ЭТТИРИШ — мат. тушунчаларидан бири. Икки ихтиёрий X ва Y тўплам ҳамда бирор қонун (қоида) берилган бўлиб, бу қонунга биноан X нинг ҳар бир x элементига Y нинг аниқ бир u элементи мос қўйилади. Бу ҳолда X тўплам Y тўпламга акс эттирилган дейилиб, қуйидагича белгиланади: f: x—>y ёки X да аниқланган ва қийматлари соҳаси U бўлган u - f(x) оператор берилган дейилади. Мослик ўрнатиладиган қонун аналитик, график, жадвал ва ҳ.к. тарзида берилиши мумкин.

АКСЕЛЕРАТОР (лот. accelero — тез-

латаман) — ички ёнув двигателига карбюратордан цилиндрга келадиган ёнувчи аралашма микдорини ёки дизелларда насосдан келадиган ёнилги микдорини ростлаб турувчи мослама. Двигатель валининг айланишлар сонини ўзгартириш (ошириш ёки камайтириш)га, яъни транспорт машинаси ҳаракат тезлигини ўзгартиришга мўлжалланган. А. карбюратор (ёки насос)га трос ёки тортқи б-н уланади. Автомобилда ўнг томондаги биринчи тепки ёрдамида бошқарилади.

АКСЕЛЕРОГРАФ (лот. *accelero* — тез-латаман ва ...граф) — қайд қилиш (ёзиб бориш) қурилмаси бўлган акселерометр. Авиация, виброметрия (титрашни ўлчаш) ва сейсмологияда қўлланилади.

АКСЕЛЕРОМЕТР (лот. *accelero* - тез-латаман ва юн. *metreo* — ўлчайман) — машиналар, двигателлар ва ҳ.к., космик учуш аппаратлари, ракеталар, самолётлар ва б. ҳаракатланувчи объектларда пайдо бўладиган тезланишни (ўта юкланишни) ўлчайдиган асбоб. Ҳаракат турига қараб чизиқли ва бурчакли А.; ишлаш тарзига кура механик электр механик ва б.; вазифасига кўра вақт ёки йўл функцияси сифатида тезланишни ҳамда тез ўтадиган жараёнда тезланишнинг энг катта (максимал) қийматини ўлчайдиган хилларга бўлинади. Ёзиб олувчи қурилмалар А. акселерограф деб аталади.

АКСИАЛ-ПОРШЕНЛИ НАСОС - ротори айланма ва поршенлари (7—9 та) илгарилама-қайтма ҳаракат қиладиган роторли насос. Роторнинг айланиш ўқи поршенлар ўқи б-н $0—45^\circ$ бурчак ташкил қилади (расмга қ.). Суюқликни ҳайдаш босими — 30 МПа. Гидравлик узатмалар, куч назорат юритмаларида қўлланилади, гидравлик двигатель сифатида ишлатилади.

АКСИНИТ (юн. *axine* — болта; кристаллининг шаклидан олинган) — минерал. Ранги кўпинча мовий ёки би-нафша рангда товланувчи кўнгир тусда. Кристаллар, друзалар, массалар ҳолида бўлади. Аксари темир, мис, полиметалл, калай ва марганец рудалари б-н бирга уч-

райди. А. бор элементи олиш учун хом ашё бўлиши мумкин.

АКСИОЛОГИЯ (юн. *axia* — қиммат, кадр ва ... логия) — кадриятлар тўғрисидаги фан (қ. Кадрият).

АКСИОМА (юн. *axioma*) — ўз-ўзидан равшанлиги, аёнлиги сабабли исботсиз қабул қилинадиган ҳолат, тасдиқ, фикр. Дедуктив қуриладиган илмий назарияларда асосий тушунчаларнинг бошланғич хоссалари. А.лар тизими б-н киритилади ва б. ҳамма хоссалар, тасдиқлар (теоремалар) улардан фойдаланиб мантиқий исбот қилинади. Айният қонуни, зиддият қонуни, учинчи истисно қонуни мантиқий А. ҳисобланади. А.га мисол сифатида Евклид геометриясиият параллеллик А.сини келтириш мумкин: «Текислиқда а тўғри чизикқа тегишли бўлмаган О нукта орқали шу тўғри чизикқа биттадан ортиқ параллел тўғри чизик ўтказиш мумкин эмас».

Архимед аксиомаси, Цермело аксиомаси ва б. А. атамаси Юнонистонда пайдо булган, биринчи мартаба Аристотель асарларида ишлатилган.

Абу Наср Форобий, Умар Хайём, ал-Хоразмий ва б. алломалар ҳам А.ни атрофлича текширишган. **АКСИОМАТИК МЕТОД** - аксиомаларга асосланиб илмий назария қуриш усули. Асос қилиб олинган аксиомалар тизими (аксиоматика) муайян назарий тизимда исботсиз ҳақиқий деб қабул қилинади. Бошқа назарий билимлар, хулосалар тўла равишда аксиоматикадан дедуктив йўл б-н чиқарилади. Янги тушунчалар назарияга формал таърифлаш йўли б-н киритилади. Аксиомалар тизими зиддиятсизлик, тўлалик ва боғлиқсизлик шартларини қаноатлантириши лозим. Битта илмий назарияни турли аксиомалар тизими-га асосланиб ҳам қуриш мумкин. Мас, ҳақиқий сонлар назариясининг турли қуриш усуллари мавжуд.

Математикада Ак.м.қадимги юнон геометрлари асарларида шакллана бошлаган. Эвклиднинг «Негизлар» (мил. ав. 300-йиллар) асарида баён этилган

геометрик система Ак.м. б-н назария куриш намунасиридир. 19-а. иккинчи ярмидан мат.нинг турли соҳалари Ак.м. б-н курила бошланди (турли геометриялар, арифметика, эхтимоллар на-зарияси ва б.). Ак.м.нинг кейинги тараққиёти, мукаммалашуви Д. Гильберт киритган формал система ва формализм методи б-н боғлиқ.

Қадимда фанлар, шу жумладан фалсафанинг турли булимларини аксиомалар тарзига баён қилишга уриниб кўрилган (Ньютон, Спиноза, Форобий ва б.).

АКСИРИШ, тушкириш — организмнинг химоя реакцияларидан бири. Ёт жисмлар (чанг, шиллик модда, аччик, қўланса ислар ва б.) бурун бўшлиғидаги шиллик қаватнинг нерв ҳужайраларига таъсир этиши натижасида А. содир бўлади. Таъсирловчилар уч тармоқли нервнинг бурун бўшлиғида жойлашган сезувчи нерв охирига таъсир этади. Бунга жавобан киши рефлектор тарзда чуқур нафас олади. Сўнгра юмшоқ танглай кўтарилиб, бу-руннинг ички тешигини беркитади, натижада кўкрак бўшлиғида босим ошиб кетади. Шундан кейин буруннинг ички тешиги бирдан очилиб, тўпланиб қолган ҳаво бурун орқали чиқиб кетади. Шиллик қаватни таъсирлаб турган ёт модда ҳам ҳаво б-н чиқади. А. баъзи касалликлар (мас, грипп, тумов ва б.)нинг бошланғич белгиси бўлиши ҳам мумкин.

АКСОН (юн. ахоп — ўк), нейрит — нерв толаларининг йиғиндисидан пайдо бўлган ўк; нерв ҳужайрасининг узун ўсимтаси. А. таъсиротни (нerv импульсини) периферик аъзолардан марказий нерв системасига ва аксинча, марказий нерв системасидан аъзоларга ёки бир аъзодан иккинчисига (аксон-рефлекс) ўтказиб беради. А.нинг бошланғич қисми ингичка, охири йўғон ва махсус пўст б-н уралган бўлади.

АКСОНОГРАФ (юн. ахоп - ўк ва ... графин) — аксонометрик тасвирлар ёки предметларнинг яққол тасвирларини чи-зиш учун мўлжалланган механизм. Иши

аксонометрик проекциялаҳга асосланган (қ Аксонометрия).

АКСОНОМЕТРИЯ (юн. ахоп — ўк ва метрия) — предметларни чизмада параллел проекциялар ёрдамида тасвирлаш усули. Фазовий шаклларнинг аксонометрик проекцияларини куриш учун урта ўзаро перпендикуляр ўқлар ОХ, ОУ, ОZ ва шу ўқлардаги масштаб узунликлар танланади. Сўнгра ушбу шакл ва бу ўқлар масштаб б-н бирга проекциялар текислиғига проекцияланади. Проекциялаш йўналиши б-н аксонометрик проекциялаш текислиғи орасидаги бурчакка қараб тўғри бурчакли ва кийшиқ бурчакли А. хилларга бўлинади. Уч координата кесмалари бир хил ўзгарадиган (изометрия) ва фақат икки координата кесмалари бир хил ўзгарадиган (диметрия) А.лар кўпроқ учрайди. А. яққол бўлиши б-н бирга, унда тасвирланган нарсанинг ўлчамларини топишга, предметнинг аксонометрик тасвири унинг координаталар системасига нисбатан тўла шаклини ва жойлашишини тиклашга имкон беради.

АКТ (лот. actus — ҳаракат, ас turn — ҳужжат) — 1) ҳаракат, амал; 2) маълум шаклда тузилган расмий ҳужжат (қ.Далолатнома); 3) драматик асар ёки театр томошасининг туғалланган қисми (парда).

АКТЁР (лот. actor — ижрочи) — драма, опера, балет, кўғирчоқ театри, эстрада, цирк, кино, радио ва телевидениеда роллар ижрочиси, артист. У ўз танаси, овози, ақли, ҳис-туйғулари, қобилияти воситасида жонли бадиий образ яратади. Яна қ. Актёрлик санъати.

АКТЁРЛАР УЙИ — театр ходимларининг ижодий клуби. 1966 й. ташкил этилган. 1997 й.дан «Ўзбектеатр» ижодий и.ч. бирлашмаси қошида. А.у.да республика сахна усталари ва ёш актёрларнинг ижодий учрашувлари, ҳисоботлари мунтазам ўтказилади, хотира кечалари, маъруза ва мунозаралар, кўргазма, кўрик ва танловлар, оғзаки журналлар уюштирилади, янги фильмлар намойиш қилинади.

А.у. қошида «Тошкент» театр-студияси, «Ўзбекистон» халқ рақс ансамбли, «Цин Сен» корейс фольклор театр-студияси ва б. ижодий жамоалар фаолият кўрсатади (1998).

АКТЁРЛИК САНЪАТИ - актёр ижрочилиги, театр, кино, телевидение ва радиода бадиий образ яратиш санъати. Актёр маълум ролда ўйнар экан, ўз қахрамони киёфасига кириб, унинг феъл-атворини, ички дунёси ва интилишларини ифодалайди. Бунда у пьеса, либретто ёки сценарийдаги мазмунни ўз ижоди, ҳаётий тажрибаси б-н бойитади, жонлантиради. Образ яратишда актёрнинг нутки, гавдаси, юз ва кўз имо-ишоралари, туйғулари, идроки асосий воситалардир. Актёр грим, либос, баъзан ниқобдан фойдаланади, гавдалантирадиган кишиси ёки бошқа мавжудотга яраша ҳагги-ҳаракат, оҳанг, имо-ишора топади, ички ва ташқи томонни бири-бирига уйғунлаштиради. А.с. ижрочиларнинг дунёқараши, шахсияти, ижодий ўзига хослигига таянган ҳолда ҳаётий воқеликни акс эттиради. Санъат турлари (драма, опера, балет, кино, телефильм, телеспектакль, радиотеатр) ва турли-туман жанрларга қараб А.с. бир қатор услублар ва йўналишларга бўлинади. Саҳнада ижод қилувчи актёрни юзлаб томошабин бевосита кузатиб туради. Шунинг учун у ҳар бир сўзни баланд товуш б-н айтишга, ҳар бир ҳаракатни бўрттириб кўрсатишга мажбур.

Кинода бошқача: овозеиз кинода фақат қаракат, имо-ишора б-н инсон феъл-атвори очиб берилган, кино овозли бўлган, актёр кино камераси рўпа-расида кучроқ қахрамоннинг рухий ҳолатини очишга ўтди. Телевидение ҳам актёрдан табиийликни талаб қилади. Радиотеатрда эса актёрларнинг узлари кўринмайди, овозлари эшитилади, холос. Шу боисдан овоз имкониятлари кенг ишлатилади. Балет спектаклларида образлар раққос ва раққосаларнинг муайян мусиқа мазмунини ифодаловчи тана, қул ҳаракатлари, айланишлари, юз ва кўз имо-ишора-

лари воситасида яратилади. Операда ижрочининг мусиқий оҳанглари, образ суръати композитор томонидан белгиланган, дирижёр раҳбарлигида оркестр томонидан ўзлаштирилган бўлади. Актёр композитор белгилаган, оркестр узлаштирган оҳанг ва усулларни ўз жозибаси, овози, ҳис-туйғулари б-н бойитади. Мусикали театр тури (опера, балет, оперетта, мусикали драма)га қараб артистнинг айтиш ва саҳнавий ҳаракатлари ҳар хил бўлади. Аммо умумий жиҳат шуки, мусикали театр артисти хонандалик, актёрлик, раққослик соҳаларини пухта ўзлаштирган, синтетик қобилиятга эга бўлиши керак.

Ўзбек А.с. қадим тарихга эга. Унинг сарчашмалари ибтидоий жамятдан бошланган: табиат ҳодисаларига топиниш, ибтидоий одамларнинг эътиқдрларига доир маросимлардан, овчилик б-н боғлиқ кўпчилик бўлиб ижро этиладиган ўйинлар, пантомималардан келиб чиққан. А.с. бадиий ижоднинг алоҳида тури сифатида мил. ав. 5-а.да Ҳиндистон, Юнонистонда шаклланади. Кейинчалик Қад. Римда ривожланиди. Илк давлатлар ва шаҳарларнинг пайдо бўлиши натижасида Туркистонда ҳам А.с. нинг ўзига хос илк кури-нишлари шаклланди. Эллинизм даврида (мил. ав. 3—1-а.лар) вужудга келган А.с. аъналарини 20-а. бошларига-ча етиб келган. У ижтимоий тимсол — образлар яратишда ўзига хос услуб ва ифода воситаларига эга бўлган. Образ яратишда психологик таҳлилдан кўра нутқнинг сербўёқлиги, муболаға, бадиҳа, кулги воситаларидан кенг фойдаланиш, ҳаракат, имо-ишора, оҳанглари бўрттиришга интилишган. Антик даврда ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида ҳам трагик актёрлар иш кўрган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳр, Фарғона водийси, Хоразм воҳасида ҳажв ва ҳазил воситаларидан фойдаланган масҳаралар, муқаллидлар, жиддий йўсинда ҳикоя қилувчи маддоҳлар, қиссахонлар, воизлар, гўяндалар фаолият кўрсатганлар. 20-а.да майдонга келган Европа типидagi янги ўзбек театрида А.с. янада тараккий

этди. У жаҳон театри ва А.с. тажрибаларини ижодий ўзлаштириш, қад. миллий театр ижрочилик анъаналарини ривожлантириш йўлида камол топди. Актёрлар драматург тасвирлаган воқеликни, пьеса қахрамонларининг ички дунёсини очишга, образнинг ғоявий маъносини чуқур талқин қилишга ўргандилар. 20—30-й. лар ўткир сатирик йўналиш, маиший тафсилот, ёрқинлик, бўрттирма ўзбек А.с. га хос бўлган. А. Ҳидоят, ғ. Исломов, М. Мирокилов, Р. Пирмухамедов ва б. актёрларнинг ижодлари бунга мисолдир. 40-й.ларнинг охири — 50-й.ларда ўзбек актёрлари ижодида йирик фалсафий умумлашма, замонавий жўшқинликка интилиш кучайди. О.Хўжаев, Ш. Бурхонов, С. Эшонтўраева, З. Садриевалар яратган тарихий ва мумтоз образлар ғоявий теранлиги, бадиий етуклиги б-н ўзбек А.сни юқори поғонага кўтарди. Шу йилларда қахрамонона-романтик, фалсафий-бадиий, ижтимоий-маиший ижрочилик йўналишлари ва миллий ижрочилик мактаби шаклланди. Театр актёрлари кино, телерадио соҳаларига дадил кириб бориб, мазкур санъатлар ижрочилигининг шаклланишига ҳисса қўшдилар. Ушбу санъатларни мукамал эгаллаган Р. Пирмухамедов, Р. Ҳамроев, Н. Раҳимов, Ш. Бурхонов, Я.Саримсоқова, О. Жалилов, Ҳ. Умаров, Ё. Аҳмедов, П. Саидқосимов, Ў. Алихўжаев, Д. Қамбарова, И. Эргашев, Ё. Саъдиев, Т. Шокирова каби актёрлар авлоди етишди. 60—90-й.ларда Ўзбек А.сда ижодий йўналишлар кўпайди, театрда, телерадио, циркда ижод қилувчи ижрочиларнинг бир-бирларига таъсирлари кучайди. О. Норбоева, Э. Комилов, Г.Жамилова, Ҳ. Нурматов, Р. Аҳмедова, М. Абдуқундузов, Т. Мўминов, М. Ражабов каби актёрлар мавжуд анъаналарни ўзлаштириш йўлидан бордилар.

Ўзбек операси, мусикали драма театрларида Т. Жалилов, М. Ашрафий, Т. Содиков, С. Юдаков, М. Левиев, И. Акбаров каби композиторларнинг мусика асарлари асосида ижрочилик мактаби

шаклланди. М. Қориеқубов, Ҳ. Носирова, Л. Саримсоқова, К. Зокиров, С. Қобулова, С. Ярашев, Ш. Раҳимова, Г. Измайлова, Б. Ҳориева ва б. шу мактаб вакиллариридир.

Ўзбекистон мустақиллиги даврида сахнавий жанрларнинг ўзаро таъсири, янги бирикмали уйғун жанрларнинг пайдо бўлиши А.сда ҳам ижро ва ифода воситаларининг янада бойишига олиб келди. Драма театрида ашула ва рақс воситаларини кенг қуллаш, мусика театрида драматизм, ички кечинмаларнинг кучайиши, болалар театрида барча ижрочилик йўналишларидан баҳраманд бўлиш шундан далолатдир. Бу даврда қўлга киритилган чинакам ижодий эркинлик А.сда ҳам уз аксини топди: миллий анъаналарга эътибор, ижодий изланиш, янги шакл ва воситалар излаб топиш, бадиҳагўйлик кучайди. Актёрлар ўз истеъдодлари, имкониятларини турли жанрларда синаб кўриш ва тўлиқ рўёбга чиқариш имконига эга бўлдилар.

Мухсин Қодиров.

АКТИВ (лот. *activus* — фаол, таъсирчан, ишчан) — 1) бухгалтерия балансининг чап қисми, корхонанинг муайян санада ва пул ифодасида барча воситаларини, уларнинг таркиби ва жойлашувини (асосий фондлар, айланма воситалар, пул воситалари, капитал сарфлар, қарздорлик талабномалари ва б.) акс эттиради; 2) корхона ёки ташкилотнинг мулки ёки ресурслари (бино, машина, нақд пул, кимматбаҳо қоғозлар ва б.). Пулга тез сотилиши (айланиши) мумкин бўлган, бозори чакқон А. (векселлар, кимматбаҳо қоғозлар, олтин, нақд пул ва б.) ликвид А. дейилади.

АКТИВ ЧЎКМАЛАР - радиоактив емирилиш ёки ядро реакцияси натижасида тезлашган радиоактив атомлардан вужудга келиб, газ фазасидан кат-тик, жисмлар сиртига ўтириб қолган заррачалар тўплами. Уларни тадқиқ этиш йули б-н зарралар қандай радиоактив модадан чиққан булса, шулар микдорини аниқлаш ва ўрганиш мумкин, буни А.ч.

усули дейилади. Ундан атм.нинг радиоактив зарралар б-н ифлосланганлигини билишда ва киска вақт барқарор бўлиб, радиоактив зар-раларга парчаланадиган изотопларни ўрганишда фойдаланилади. Радиоактив изотоплар олишда ҳам ишлатилади.

АКТИВАЦИОН ТАҲЛИЛ, радиоактивацион таҳлил — модданинг сифати ва миқдорий таркибини аниқлаш усули. 1936 й.да Д. Хевеши ва Г. Леви таклиф этган. Нейтронлар, зарядланган заррачалар (протонлар ва б.) ёки у-квантлар оқими таъсирида ҳосил бўлган нуклидларнинг радиоактив нурланишини тадқиқ қилишга асосланган. Ўзбекистонда А.т. бўйича тадқиқотлар 1960 й.да Е. М. Лобанов томонидан бошланган ва унинг ривожига А. А. Кист, В. А. Мўминов, А. Г. Ганиевлар катта хисса қўшишган.

Интенсивлиги $-10^{13} \text{ см}^{-2} \cdot \text{с}^{-2}$ бўлган нейтронлар оқимидан фойдаланилганда купгина элементларни 10^5 — 10^{10} аниқлик б-н сезиш мумкин. у-А.т. учун юқори энергияли электронларни тормозлаганда чиқадиган катта интенсивли (10й—10ls квантFс) нурланишдан фойдаланилади. Бу усул б-н даврий системанинг барча элементларини аниқлаш мумкин ва ундаги сезгирликнинг чегаравий киймати — 10^{-6} — 10^{-7} % га етади. Олинган спектрларни таҳлил қилиш ва нагжаларга ишлов бериш учун кўп каналли анализаторлар ва Э.М қўлланилади, бу эса жараёни автоматлаштириш имконини беради. А.т.нинг асосий устунликларидан бири — турли объектлардаги элементларнинг жуда оз миқдорини аниқлай олиш ва кўплаб на-муналарни тез таҳлил қила билиш имконидир. А.т. ўта тоза материаллардаги киришмаларни, биологик объектлардаги микроэлементларни аниқлашда, археология, геол., тиббиёт, криминалистика ва б. соҳаларда қўлланилади.

АКТИВЛАНГАН КОМПЛЕКС - к. Ўттиш ҳолати.

АКТИВЛАНИШ ЭНЕРГИЯСИ - молекулаларни фаол ҳолатга ўтказиш

учун сарфланадиган энергия. Ўлчов бирлиги ж/мол. Молекулани активлаш учун унга юқори т-ра, ультратовуш, нур энергияси ёки катализатор таъсир этирилади. Ҳар бир реакциянинг узига хос А.э. (Е) мавжуд. Бундай энергияга эга бўлган молекулалар (атомлар, радикаллар) тўқнашгандагина реакция содир бўлади.

АКТИВЛИК КАТОРИ, кучланишлар қатори —металлларнинг электролит эритмаларидаги нормал потен-циалларининг орбит борадиган тартибда жойланиши: Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Mn, Zn, Cr, Fe, Cd, Ni, Sn, Pb, H₂, Cu, Hg, Ag, Pt, Au А.к.га таққослаш мақсадида, металллардан ташқари, водород (потенциали нолга тенг деб қабул қилинган) ҳам киритилади. А.к.да муайян ўринда турган металл ўзидан ўнгга турган (потенциали мусбатроқ) металлларни уларнинг бирикмаларидан сиқиб чиқаради. Мас, тўтиё (мис купороси) эритмасига рух ташланса, рух мисни унинг бирикмасидан ажратиб чиқаради. Водороддан чапда турган (потенциали манфийроқ) металллар водородни унинг бирикмасидан (мас, кислотадан) сиқиб чиқаради. Таркибида бир қанча металл тузлари бўлган эритма электролиз қилинса, катодда аввало А.к.да ўнгга турган металл ажралиб чиқади. Металлларнинг қотишмасида аввал А.к.да чапда турган элемент коррозияланади. Металлмасларнинг ҳам ўзига хос кучланишлар қатори мавжуд.

АКТИНИДЛАР — кимёвий хоссалари жиҳатдан Менделеев даврий системасининг III гуруҳи 7даврида жойлашган актинийга яқин ва ундан кейин турган, ат. рақамлари 90—103 бўлган 14 радиоактив элементнинг умумий номи (к. Актиноидлар).

АКТИНИЙ (лот. Actinium, юн. aktinos — нур), Ac — Менделеев даврий сис-темасининг III гуруҳига мансуб кимёвий радиоактив элемент. Тартиб рақами 89, ат.м. 227, 0278; ер пўстининг отирлик жиҳатдан қисмини ташкил этади, 1899 й.да француз кимёгари А. Дебьерн уран рудаси чиқиндиларини нур-

лантириш пайтида кашф этган. Унинг 10 изотопи маълум: Ac2» (ярим емирилиш даври 21,8 й.), Ac228 (ярим емирилиш даври 6,13 соат), Ac225 (ярим емирилиш даври 10 кун). А. кумуш ранг металл; суюкланиш т-раси 1040°, кимёвий хоссалари жиҳатидан лантанга ўхшайди. У 3 валентли, ҳавода тез оксидланади, хлорид ва нитрат кислоталарда эрийди. Тоza А.ни-ядровий жараёнлар ёрдамида олиш қулай. Радийни атом реакторида нейтронлар ёрдамида нурлантириш йўли б-н кўп микдорда А. олиш мумкин.

АКТИНИЯЛАР (Actiniaria) — денгиз бўшлиқичлилари туркуми; маржон-полиплар синфи олти нурлилар кенжа синфига мансуб. Кўпчилик турлари якка яшайди. Танаси цилиндр шаклида, ёрқин рангли, кундаланг кесими бир неча мм дан 1,5 м гача, пастки яси томони товон дейилади. А. мускулли товони ёрдамида секин ҳаракатланиши мумкин. Айрим турлари сув тубига ёпишиб ёки кумга кўмилиб олиб ҳаракатсиз яшайди, сузиб юрадиган турлари ҳам маълум. Танасининг юқори учига жуда кўп пайпаслагичлар б-н ўралган оғзи жойлашган. А. йирткич, майда умурткасизлар, ҳатто майда балиқлар б-н озикланади. Ўлжасини отувчи хужайралар б-н куролланган пайпаслагичлар ёрдамида фалажлайди ёки ўлдиради. Отувчи хужайралари заҳари одам терисини ҳам куйдириб, оғрик пайдо қилиши мумкин. Жинсий ва жинссиз — бўйига ёки кўндалангига бўлиниш орқали купаяди. 1500 га яқин тури Орол ва Каспий денгизидан бошқа барча денгизларда тарқалган. Кўпчилик турлари зоҳид қисқичбақалар ва б. умурткасизлар б-н симбиоз яшайди.

АКТИНО... (юн. actis — нур) — қўшма сўзлар таркибий қисми. «Нур», «нурланиш», «нур энергиясига оид» маъноларини билдиради (мас, актинометр, актиноидлар).

АКТИНОБАЦИЛЛЭЗ, сохта актиномикоз — хайвонларда Actinobacillus lignelressi микроорганизми кўзгатадиган касаллик. Лифматик бўғимларда, калла-

нинг юмшоқ тўки-маларида (тил, лаб), бўйин, баъзан ички аъзоларда абсцесслар хосил қилиш б-н кечади. Касаллик кўзгатувчи хайвон организмга шикастланган тери ёки оғиз бўшлиғининг шиллик пардаси орқали (озуқа б-н) киради. А.ни чорва молларининг лейкоз касаллигидан фарқламоқ керак. Камданкам ҳолларда касал қайвондан одамга юқади. Давоси, олдини олиш ва карши кураш чоралари актиномикоз мақоласида берилган.

АКТИНОГРАФ (актино... ва граф) -Куёш радиацияси жадаллигини узлуксиз ёзиб боровчи асбоб. А. радиацияни қабул қилувчи қисм — приёмник б-н уни қайд қилиб боровчи гальванографдан иборат. Куёшдан бевосита келувчи радиацияни улчаш учун термоэлектр А., сочма ва йигинди радиацияни қайд қилиб бориш учун пиранограф ва соляриграф ишлатилади. Асбоб приёмнигининг кўрсатиши кўпинча механик усулда, айрим ҳоллардагина фотографик усулда қайд қилинади.

АКТИНОИДЛАР, актинидлар -Менделеев даврий системасининг III гуруҳи 7даврида актинийдан кейин турадиган 14 та элементнинг умумий номи. Уларнинг тартиб рақами 90 дан 103 гача: торий Th (№ 90), протактиний Pa (№ 91), уран U (№ 92), нептуний Np (Nb 93), плутоний Pu (№ 94), америций Am (№ 95), кюрий Cm (№ 96), беркелий Bk (№ 97), калифорний Cf (№ 98), эйнштейний Es (№ 99), фермий Fm (№ 100), менделеевий Md (Nb 101), нобелий No (№ 102), лоуренсий Lr (№ 103). Бу элементларнинг аксарисида сиртки 1-ва 2-қаватларидаги электронлар сони бир хил бўлиб, сиртдан ҳисобланганда 3-қаватларида электронлар сони бир хил эмас, актинийдан лоуренсийга ўтган сари электронлар сони ортиб бориб, 32 тага етади; атом ва ион радиуслари кичиклашади; уларнинг барчаси радиоактив; уран изотоплари — уран-235 (U 235) ва уран-233 (U 233) ҳамда плутоний-239 (Pu 239) ядро реакторларида ёқилги ва атом бомбаларида

портловчи моддалар сифатида ишлатилади. А. оқиш-кумуш рангли металллар. Кўпчилик А.нинг с.оф. 20 г/см³ га яқин. Нептуний ва плутонийнинг эриш т-раси 640° атрофида, бошқаларининг эриш т-ралари 1000° дан юқори. А. водород, кислород, ол-тингурут, азот, галлогенлар ва б. металлмаслар б-н кимёвий реакцияга осон киришади. Кимёвий хоссалари жиҳатидан уран, нептуний, плутоний ва америций бир-бирига жуда яқин. Беркелий, фермий, менделеевий, нобелий ва лоуренсийлар эса кимёвий хоссаларига кўра лантаноидларга яқиндир.

АКТИНОЛИТ, нур сочувчи тош (лот. actis — нур, lithos — тош) — амфиболлар гуруҳидан бўлган жинс ҳосил қилувчи минерал. Баъзан МпО аралашмаси б-н учрайди (манганакинолит). Каттиккиги 5—6. С. оғ. 3,2—3,3. Ранги оч яшилдан тўқ яшилгача. Шишасимон ялтирок. Моноклин системасида кристалланади. Радиал-нурсимон агрегатларга тўпланган чўзик, игнасимон ва ипсимон кристаллар ҳосил қилади. Унинг зич тури нефрит деб аталади. А. скарнларда, магмагик ва метаморфик жинсларда учрайди. Кислотага чидамли материал тайёрлашда ишлатилади.

АКТИНОМЕТР (актино... ва метр) — Куёшдан бевосита келувчи радиация жадаллигини улчайдиган асбоб. Ишлаш тарзи тушаётган радиациянинг қорайтирилган сиртга ютилишига ва нур энергиясининг иссиқлик энергиясига айланишига асосланган. Бундай А.ларда радиацияни қабул қилувчиси сифатида қорага бўялган юпка металл бўлаги (пластинка) ишлатилади. Ютилган радиация иссиқлигини бир неча усул б-н, мас, радиация таъсирида асбоб қабул қилувчиси т-расининг ошиш қийматини (кумуш дискли А.), қабул қилувчи б-н унинг атрофидаги муҳит т-раси орасидаги фарқ натижасида ҳосил бўлувчи термотокни (Янишевс-кий термоустуни, Молл А.и), биметалл пластинканинг куёш нури таъсирида деформацияланиш катталигини (Михельсон А.и) ўлчаб то-

пилади. Нўрнинг айрим спектри (ранги) қувватини ўлчашда фотохимёвий, фото-электрик ҳамда фотографик каби селектив усуллар ишлатилади. Бир неча нур филтрлари б-н таъминланган А. ҳам шу мақсадда қўлланилади.

АКТИНОМЕТРИЯ — метеорологиянинг атмосфера, куёш ва ер нурланишини (радиациясини) табиий шароитда тадқиқ қилиш ҳамда радиацияни ўлчаш усулларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланувчи бўлими. Вазифаси радиациянинг ҳар хил турларини ўлчаш, куёш радиациясининг атмосферада ютилиш, сочилиш ва қайтарилиши қонуниятларини текшириш, шунингдек, атмосфера, ер ости ва б. юза ҳамда қатламларнинг радиация балансини ўрганиш, халқ хўжалигида радиациядан фойдаланиш усулларини ишлаб чиқишдан иборат.

АКТИНОМИКОЗ (актино... ва юн. mykes — замбуруғ) — турли нурсимон замбуруғлар — актиномицетлар келтириб чиқарадиган юкумли касаллик. Одамда кам учрайди; кўпинча хайвонлар (аксари қорамоллар) касалланади. А. б-н асосан жағ ва бўғим соҳаси, қорин бўшлиғи аъзолари, шунингдек ўпка касалланади. А. пайдо бўлган жойнинг таги каттиқ тортиб, берчлашади ва мадда йиғиб, бир қанча вақтдан кейин ёрилади; бунда ярадан ёпишқоқ йиринг оқиб чиқади; шу йирингда кўпинча актиномицетлар бўлади. Яра битиб кетганидан кейин чандиқ бўлиб қолади. А. вақтида даволанмаса, у баданнинг бошқа жойларига ҳам тарқалиб кетиши мумкин. Замонавий даво усуллари кўпинча беморнинг бутунлай соғайиб кетишига имкон беради.

АКТИНОМИЦЕТЛАР, нурсимон замбуруғлар — шохланган хужайралар ёки гифларни ҳосил қилувчи бактериялар. Улар тузилишида замбуруғларга хос хусусиятлар ҳам мавжуд. А.га чин А., микобактериялар, стрептомицетлар ва б. киради; 700 га яқин тури бор. А. субстратдан нурсимон ўсиб чиққан ингичка

ипчалардан иборат (нурсимон замбуруғ номи шундан келиб чиққан). Ипча (мицелий) шохчаларининг учиди споралар бўлади. А. шу споралардан кўпаяди. Тупроқ, сув ҳавзалари, ҳаво ва ўсимлик колдикларида учрайди. Баъзилари одам ва ҳайвонларда (актиномикоз, сил, дифтерия), шунингдек ўсимликларда паразитлик қилади. Антибиотикларни ҳосил қилувчи турлари (асосан, стрептомицетлар), пигментлар, витаминлар ва ш.к.дан микробиология саноатида фойдаланилади, шунингдек доридармонлар (антибиотиклар) олинади.

АКТИНОН, An — актинийнит эманацияси, инерт газ; ат. м. 219, тартиб рақами 86, радон $21^{\text{Г}}\text{Rn}$ нинг изотопларидан бири.

АКТОГРАФ — ҳайвонларнинг фаоллик (ҳаракатчанлик) тарзини автоматик қайд қиладиган асбоб. Туби (поли, майдончаси) суриладиган тўр катакдан иборат. Тажриба ўтказиладиган ҳайвон катакда уёқдан-буёққа юриб, ўз оғирлиги таъсирида А. тубини пастга туширади. Шунда механик пневматик ёки электр юритма ёрдамида барабанга таранг тортилган лентага тубнинг сурилиш (тушиш) катталиги қайд қилиб борилади. Шу қайдга асосланиб ҳайвоннинг фаоллигини аниқлаш мумкин.

АКТУАЛИЗМ (геологияда), актуалистик метод (инг. *aktual* — замонавий ҳақиқий, амалда мавжуд) — Ер тараққиётининг тарихини ўрганиш учун қулланиладиган киёсий-тарихий метод. А. ўтмишдаги геологик жараёнлар ҳамда улар натижасида рўй берган ҳоди-салар ҳоз. замонда бўлаётган жараён ва ҳодисаларга ўхшаш деган фикрга асосланган. Шунга асосан, ҳоз. замонда бўлиб турадиган геологик жараёнлар, муҳитлар ва улар натижасида келиб чиққан ҳодисаларни (ҳоз. замон чўкиндилари, вулкан маҳсулотлари, рельеф ва х.к.) ўтмишда пайдо бўлган жинсларга, органик чўкиндиларга, рельеф шаклларига таққослаш йўли б-н ўтмиш геологик даврларда бўлиб ўтган геологик

жараёнлар ва табиий географик шароитлар тахм. аниқланади. Аммо Ер доим тараққий этиб турганлигидан ўтмиш геологик жараёнларини ҳоз. жараёнлар б-н туда таққослаб бўлмайди. Баъзи бир жараёнлар айрим геологик давр учунгина хос. Шунинг учун Ернинг ўтмиш тарихидаги геологик жараёнларни ҳоз. вақтда кузатилаётган геологик жараёнлар б-н айнан таққослаш унчалик тўғри эмас.

А. термини немис геол. адабиётида 19-а. 2-ярмида пайдо бўлиб, 20-а. 20-йилларидан оммалашди. А. куртаклари инсоннинг дастлабки билимлари вужудга келган даврда, энг қад. афсоналарда ва ёзма манбаларда учрайди. Кейинроқ геологик тарихни тушунтиришда А.дан Ибн Сино, Беруний, 18-а. ўрталаридан Россияда М. В. Ломоносов, Буюк Британияда Ж. Геттон ва б. фойдаландилар. А.нинг биринчи шаклини ҳоз. униформизм деб атайдилар. А. илмий принцип сифатида 19-а. 1-ярмида инглиз олими Ч. Лаелнинг «Геология асослари» асарида олға сурилган. У катта далилларга асосланиб, А.ни геологияни ўрганиш усули тариқасида тавсия қилди. Лайелнинг фикрича, ўтмиш геологик жараёнлар ҳоз. замон жараёнларидан ҳеч фарқ қилмайди. Баъзи бир хорижий мамлакат геологлари ҳозир ҳам шундай фикрдалар. Униформизмга ҳоз. геологик дунёкараш сифатида геологик тафраккўрнинг босиб ўтилган даври деб қаралади. Ўзбекистонда ёш ётқизикларни ўрганиш асосида қад. давр чўкиндиларининг ҳосил бўлиш шароитларини аниқлаш соҳасида кўпгина ишлар қилинган.

АКТУАРИЙ (лот. *actuarius* — тезкор мирза) — суғурта компаниясининг суғурта хатарини баҳолаш ҳамда суғурта тўловлари ҳисоб-китоби б-н шуғулланувчи мутахассис, иш юритувчи.

АКТЮБИНСК — Оқтўба ш.нинг 1891 — 1992 йлардаги номи.

АКТЮБИНСК ВИЛОЯТИ - қ. Оқтўба вилояти.

АКУДИН Вениамин Георгиевич (1936.3.1, Мирзачўл, ҳоз. Гулистон ш.)

— театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Республика рассомлик билим юртида (1951—56), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида (1957—62) таълим олган, шу ин-тида ўқитувчилик қилган (1962—72); 1961 й.дан Республика кўғирчоқ театрида рассом. Декорация эскизлари, кўғирчоқлари асар мазмунига мослиги б-н диққатга сазовор. А. яратган кўпгина кўғирчоқлар (Қачал полвон, Ойгул, Бахтиёр ва б.) болаларнинг сеvimли овуначоқларига айланади. Кўғирчоқ театри жамоаси б-н бирга кўпгина мамлакатларда бўлиб, сафар таассуротлари асосида акварель расмлар туркумини яратди («Бирма-72», «Ҳиндистон-77», «Кобул-80», «Болгария-82»; «Чимён», 1995).

АКУЛАЛАР (Selachomorpha) - тоғайли балиқлар синфи пластинка жабралилар кенжа синфининг катта туркуми. Танаси суйри шаклда, сув тубида яшовчи А. ясси, уз. 15—40 см дан (тиканли қора А.) 15—20 м гача (гигант А.), оғирлиги 14 т гача (гигант ва кит А.). Танаси плакоид тангачалар б-н қрпланган. Жабра ёриқлари 5 (баъзи турларида 6—7) тадан бўлиб, бошининг икки ёнида, оғзи бошининг остида танасига кўндаланг жойлашган. Дум сузгичи кучли ривожланган, ҳар хил катталиқдаги (гстероцеркал) иккита бўлақдан иборат. Тишлари кўп, учи ўткир. Йиртқич А.нинг тишлари жуда йирик. Кўпчилик А. йиртқич; балиқлар, моллюскалар ва б. ҳайвонлар б-н, кит ва гигант А. эса планктон б-н озиқланади. А. тухумдан тирик туғади ёки тухум кўйиб кўпаяди. А. 6 туркуми (хар хил тишлилар, кўп жабралилар, ламносимонлар, катрансимонлар, арабурунсимонлар, скватинсимонлар), 20 оилани ўз ичига олади. А. Орол ва Каспий денгизидан бошқа ҳамма денгиз ва океанларда, айрим турлари чучук сув ҳавзалари (Ганг ва Амазонка дарёлари, Никарагуа кўли)да яшайди. Қора ва Узоқ Шарқ денгизларида тиканли қора А., яъни катран, Шим. ва Узоқ Шарқ денгизларида сельд А., шим. денгизларда кутб

А. тарқалган. А. айниқса тропик денгизларда хилма-хил бўлади. Кўпчилик А. овланади, жигаридан балиқ ёғи олинади, гўшти овқат учун ишлатилади. скелетидан балиқ елими тайёрланади. Кўпчилиги йиртқич А. (йўлбарс А., кархародон, болгабош А., мако А. ва б.), асосан балиқлар ва сувдаги умуртқасизлар б-н озиқланади.

АКУПУНКТУРА (лот. acus - игна, punctura — санчиш) — қ. Игна санчиб даволаш.

АКУСТИК ЗОНД — товуш майдонининг маълум нуктасида товуш босимини ўлчашда ишлатиладиган қурилма. Товуш майдонига ўтадиган таъсирларни бартараф қилади. Кўпинча товуш тўлқин узунлигидан кичикроқ қилиб ясалади. А.з. ясада турли тўлқин ўтказгичлардан фойдаланилади.

АКУСТИК ЗОНДЛАШ - атмосфера юқори қатламларининг т-раси, намлиги, босими, таркибидаги газларнинг ўртача молекуляр ҳамда атом оғирлиги ва б. кўрсаткичлари ҳақида маълумот олиш. Атмосферада товуш тарқалишини ўлчаб амалга оширилади. Товуш тўлқинлари ўз хоссалари б-н фарқ қиладиган атмосферанинг бир қатла-мидан иккинчисига ўтаётганда синади ва тарқалиш йўналиши ўзгара бориб, ер сирти томонга бурилади.

АКУСТИК КЎЗГУ — тушаётган товуш тўлқини узунлигидан чизикли ўлчамлари бир неча марта катта бўлган силлиқ юзали товуш қайтаргич. Мас, денгиз сатҳи, иморат девори ва б. Сиртдаги ғадир-будурликларнинг чизикли ўлчамлари тушаётган товуш тўлқини узунлигининг 1/20 қисминигина ташкил этадиган А.к. силлиқ кўзгу дейилади. Такрорийлиги (частотаси) 500 гц дан юқори бўлган товуш тўлқинлари қайтаргичнинг ўлчами 2x2 м бўлиши керак. Товуш тўлқинининг тарқалиш йўналишини ўзгартириш учун ясси А.к.дан, параллел товуш тўлқинларини бир нуктага тўплаш (ёки ёйиш) учун параболаид А.к. дан, бир нуктадан чиққан товуш тўлқинларини

иккинчи бир нуқтага тўплаш учун эллипсоид А.к.дан фойдаланилади. А.к. курилиш акустикаси, ультратовушларни илмий текшириш, техника, тиббиёт ва б. соҳаларда ишлатилади.

АКУСТИК ЛИНЗА - товуш тўлқинларини фокусловчи (тўпловчи) курилма. А.л. хоссалари линза материалига, унинг атрофидаги муҳитга ва линзанинг тўлқинларни синдирувчи сирти шаклига боғлиқ бўлади.

АКУСТИК РЕЗОНАТОР (Гельмгольд резонатори) — кичик тирқиш ёки найча орқали ташқи муҳит б-н туташган идиш. Паст такрорийликли (частотали) тебранишларни ўз ўлчамларидан анча катта масофага тарқатади. Гельмгольд ва Рэлей назарияларига кўра, А.р.ни битта эркинлик даражали тебраниш тизими деб қараш мумкин. Масалани соддалаштириб қараганда барча кинетик энергия резонатор бўғзида ҳаракатланувчи ҳаво қатламида тўпланган, потенциал энергия эса идиш ичидаги ҳавонинг эластик деформациясига боғлиқ дейиш мумкин. Бу ҳолда А.р.нинг хусусий такрорийлиги идиш ва идиш бўғзининг шаклига боғлиқ бўлмайди. Агар А.р. F такрорийлиги бўлган гармоник товуш майдонига жойлаштирилса, шу F такрорийлик А.р.нинг хусусий такрорийлиги f_0 га тенг бўлганда А.р.даги мажбурий тебранишлар амплитудаси товуш майдони амплитудасидан бир неча марта ортиб кетади. Хусусий такрорийлик маълум бўлса, ташқи товуш такрорийлигини топиш мумкин. А.р.нинг бу хусусияти товуш майдонини унинг такрорийликларига қараб таҳлил қилишга имкон беради. Резонанс бўлганида А.р. бўғзи ёки найчасида ҳаво зарралари катта тезлик б-н тебранади ва ишқаланиш мавжуд бўлганида такрорийликли товуш жадал ютилади. А.р. нинг бу хоссасидан меъморий акусти-када фойдаланилади.

АКУСТИК РЕЛЕ — товуш тебранишлари такрорийлиги (частотаси) ўзгаришларини, акустик босим ёки материалларнинг кўрсаткичлари (ютиш ва қайтариш коэффициентлари) ўзгаришини

сезадиган курилма. Механик ва электр таъсир усулларига асосланган хиллари бор. Меъморлик акустикаси, курилиш акустикаси ва б. соҳаларда қўлланилади.

АКУСТИК ФИЛЬТР — маълум такрорийлик (частота)ли товушни ажратиб утказадиган ёки ютиб қоладиган акустик курилма. Энг оддий А.ф.— акустик резонатор. А.ф. назарияси электр фильтр назарияси асосида ишлаб чиқилган. Бошланғич такрорийликдан маълум такрорийликкача бўлган барча товуш тўлқинларини ўтказадиган А.ф. паст такрорийликли, маълум такрорийликдан юқори товуш тўлқинларини ўтказадиган А.ф. юксак такрорийликли ва паст такрорийлик б-н юксак такрорийлик орасидаги товуш тўлқинларини ўтказадигани полосали А.ф. дейилиб, у паст ва юқори такрорийликли А.ф.лардан иборат бўлиши мумкин. А.ф. шовқинларни камайтириш мақсадида техникада, меъморчилик ва курилишда кенг татбиқ қилинади (мас, автомобиль сўндиргичлари).

АКУСТИК ШОВҚИН - гармоник бўлмаган товуш тўлқинлари. Турмушда А.ш. нутқ ва мусиқани тўғри эшитишга халақит берувчи турли товушлар шаклида учрайди. А.ш. куйидаги турларга ажралади: 1) қаттиқ жисмлар тебраниши натижасида вужудга келадиган механик шовқин; 2) ҳаракатланаётган газ, буғ ёки суюкликларда уюрма оқимлар қатламининг турли тезлик б-н ҳаракатланиши туфайли ҳосил бўладиган а эр о ёки гидродинамик шовқин; 3) газларнинг ёниши натижасида юз берадиган уюрма оқим ва зичлик ўзгаришларидан ҳамда портлаш ёки разряд пайтида қисқа вақтда босимнинг ортиши туфайли вужудга келадиган термик шовқин; 4) суюкликдаги пуфакчаларнинг ёрилиши натижасида ҳосил бўладиган кавита-цион шовқин. Туташ спектрли шовқин «оқ шовқин» дейилади. А.ш.ни назарий ўрганишда эҳтимоллик назариясига асосланган статистик физика қонунларидан фойдаланилади. А.ш.ни ўрганишдан асосий мақсад унинг манба-

ларини аниқлаб, одам организмга ҳамда баъзи бир тизимларга кўрсатадиган салбий таъсирини камайтиришдан иборат. А.с. хоссалари турли анализаторлар ёрдамида аниқланади. А.Ш.нинг эшитиш аъзоларига таъсири унинг жадаллиги ва такрорийлигига боғлиқ. Узоқ вақт таъсир этувчи А.ш. кишига салбий таъсир кўрсатади, чарчашни кучайтириб, иш қобилиятини пасайтиради. Жадаллиги 80—90 дБ ва таркибида паст такрорийликли товушлардан ташқари ультратовуш такрорийликли товушлар бўлган А.ш. таъсирида кишининг асаби бузилиши нагижасида ошқозон ва ичак яраси, гипертония ва б. касалликлар келиб чиқиши мумкин. Одатда, саноат корхоналари ва қурилиш муассасаларида А.ш.ни камайтириш чоралари кўрилади. Баъзан, А.ш.дан хабарчи (сигнал) сифатида фойдаланилади. Мас, сув ости кемасининг яқинлашувини ундан тарқаладиган А.ш.дан сезиш мумкин.

АКУСТИК ЎЛЧАШЛАР - товуш теб-ранишлари тўлқинларини ҳамда акустик ўзгартиргичлар, ускуналар, материаллар, конструкция ва иморатларнинг акустик хусусиятлари катталигини аниқлаш воситалари. Одам, ҳайвон, ҳашарот, парранданинг товуш чиқариши ва эшитиш хусусиятларини миқдорий баҳолаш ҳам А.ў.га киради. А.ў.да товуш тезлиги, ютилиши, қайтиши, босими ва товуш манбаларининг баъзи бир кўрсаткичлари ҳам ўлчанади. А.ў. техникасида электрон усуллар кенг қўлланади. Бу усуллар қўлланганда тебраниш бузилмай электр токи ёки кучланишга айлантирилади. Электр акустик аппаратлар, телефон, микрофон ва радиоканалларнинг кўрсаткичларини ўлчаш ҳам А.ў. жумласига киради. Қурилиш ва меъморчилик акустикасида зал ва турли биноларнинг товуш тарқатиш хусусиятлари ўлчанади. А.ў.да ишлатиладиган асбоблар: микрофон, гидрофон, термофон, шовкин ўлчагич, сўндириш бўлмаси, реверберация бўлмаси, аудиометрлар.

АКУСТИК ҚАРШИЛИК, акустик

импеданс — акустик тизимлар тебранишларини ўрганиш мақсадида киритилувчи комплекс қаршилик. А.к. товуш босимининг зарра (қайтарувчи сиртга тик йўналишда ҳаракатланаётган зарра) тезлигига нисбати б-н аниқланади. Бу физик катталик электротехникада учрайдиган импеданс (тўла қаршилик) тушунчаси каби актив R_a ва реактив X_p А.к. умумий йигиндисидан иборат. Тизимдаги ишқаланишлар ва атрофга нурландиган акустик энергия туфайли актив акустик қаршилик, инерция кучлари (массалар) ёки эластик кучлар реакцияси таъсирида реактив А.к. ҳосил бўлади.

АКУСТИКА (юн. akustikos — эшитаман) — физиканинг товуш ҳодисаларини, яъни жисмда механик тўлқинларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва уларни қабул қилиш жараёнларини, товуш ҳодисаси б-н бошқа физик ҳодисалар орасидаги боғланишни ўрганадиган бўлими. Товушнинг тарқалиш ва қайтиш қонунлари Евклид замонида аниқланган эди. 17- а.га келиб, тоннинг юксаклиги ва тебранишлар сони орасида боғланиш борлиги аниқланди. Галилей ва француз физиги Мерсенн (1588—1648) товуш тўлқинининг ҳавода тарқалишини илмий тушунтирдилар ва товуш тезлигини ўлчадилар. Торричелли вакуумда (ҳавосиз жойда) товуш тарқалмаслигини исбот қилди. Релэй А.нинг назарий асосчиси бўлди; унинг «Товуш назарияси» (1877) китоби босилиб чикди.

А. қуйидаги соҳаларга бўлинади: умумий А., физиологик А., электр А., меъморий А. ва қурилиш А.си, мусиқа А.хи, гидроакустика, атмосфера А.си ва ҳарбий А. Умумий А. товушнинг пайдо бўлиши ва тарқалишини ҳамда акустик ўлчаш усулларини ўрганади. Товуш қисқа вақт давом этадиган ҳодиса, уни энергия б-н таъминлаб турибгина узоқ давом эттириш мумкин. Товуш ҳосил бўлиши учун тебраниш давом этиши керак (автотебраниш). Тебраниш тебраниш амплитудаси, сони, даври, тебраниш шакли б-н, товуш тўлқини тўлқин узунлиги, тўлқинлар

тарқалиш тезлиги, тўлқин энергияси б-н ифодаланади. Физиологик А. товушнинг эшитилиши, организмга таъсири ва ҳ.к. б-н шуғулланади. Бундай А.нинг асосий тушунчаларини Ом ва Гельмгольд яратган. Электр А. товуш энергиясининг электр энергиясига, электр энергиясининг товуш энергиясига айланиши, товуш ёзиб олиш, бино А.си ва ультратовуш техникаси б-н шуғулланади. Немис ихтирочиси Ф. Рейс телефон (1861) ва инглиз ихтирочиси А. Г. Белл (1876) микрофон ихтиро қилганларидан сўнг телеграф алоқаси амалга оширилди. 1900 й. товушли кино вужудга келди. 1925 й.дан товуш ёзиб олишнинг электр А. усули жорий қилинди. Электрон лампалар ихтиро қилингандан сўнг электр А. тез тараққий этди. Меъморий А. ва қурилиш А.си бинонинг ҳамма жойида товуш ва музиканинг яхши эшитилишини таъминлаш, ташқи шовқинни камайтириш масалалари б-н шуғулланади. Қурилиш А.сида реверберацияни америкалик олим У. Сэбин (Sabine) тадқиқ қилган ва қурилиш материалларининг товуш ўтказиш параметрларини аниқлаган. Муסיқа А.си муסיқа ҳодисалари (товуш, товушқатор, ҳамоҳанглик, муסיқа тизимлари ва б.)нинг объектив физик қонуниятларини ўрганиб, уларга музикани идрок этиш жараёни нуктаи назаридан ёндашади. Атмосфера А.си ва гидроакустика товушнинг бир жинсли бўлмаган ва қатламли мухитларда тарқалишини ўрганади. Денгиз бир жинсли бўлмаган мухит, унда товуш тўлқинлари бурилади, ютилади ва сочилади, бу узоқ, масофадаги кеманинг турган жойини аниқлашни қийинлаштиради. Бу ҳодисалар атмос-ферага ҳам тегишлидир. Ҳарбий А. товуш тезлигини билган ҳолда душман турган жойни аниқлаш, товуш қайтиши ердамида самолётларнинг учиш йўналишини, кузатиш пунктидан узоқлигини ва ҳ.к.ни аниқлаш б-н шуғулланади. Товуш тутиш — радиолокация, товуш эшитиш — пеленгация ҳарбий ишда кенг татбиқ қилинади. Сув

ости кемалари, самолётлар, акустик миналар ультратовуш б-н бошқарилади.

Ад.: Исакович М. А., Обхоя акустика, М., 1973; Хаясака Тэцуо, Электроакустика, пер.с япон. И. И. Иванчика, М., 1982; Павловская В. И. и др., Акустика и электроакустическая аппаратура, М., 1986.

АКУСТИКА МАТЕРИАЛЛАРИ

- товуш ютувчи ва қайтарувчи материаллар. Ак. м.нинг товуш ютувчанлиги улардаги ғовакларнинг йирик-майдалигига ва туташ-туташмаслигига боғлиқ. Ғовак бетонлар, кўп қатламли гипс тахталар, акустик сувоқ (ғовак тўлдиргич ва боғловчи асосида тайёрланган коришма), минерал пахта ва ундан ишланган намат, ёғоч қипиғидан ва асбест-картондан тайёрланган тахталар, қамиш ва сомон тахталар Ак.м. ҳисобланади. Бу материаллар сукунат талаб этиладиган хона деворларига ва саноат ускуналари тагига қўйишда ишлатилади.

АКУСТООПТИКА — акустиканинг физика б-н техника орасидаги соҳаси; электромагнитик тўлқинларнинг товуш тўлқинлари б-н ўзаро таъсири ўрганилади ҳамда бу ҳодисаларнинг техникада қўлланиш асослари ишлаб чиқилади. Ёруғликнинг товуш б-н ўзаро таъсиридан оптикада, оптоэлектроникада, лазер техникасида когерент ёруғлик нурланишини бошқаришда фойдаланилади. Акустооптик қурилмалар ёруғлик сигналнинг амплитудасини, такрорийлиги (частотаси)ни, кутбланишини спектрал таркибини ҳамда ёруғлик нурининг тарқалиш йўналишини бош-қаришга имкон беради. Акустооптик эффектларнинг муҳим амалий қўланиш соҳаси ЎЮТ (ўта юқори товушлар) — сигналларга чин вақт қўламида ишлов бериш тизимларидир. Товуш тўлқини вужудга келтирган механик қайишишлар таъсирида муҳит оптик хоссаларининг фазовий модуляцияси юзага келиб, уни фотоқайишиш эффекти дейилади. Бунда муҳитнинг оптик хоссалари товуш тўлқини такрорийлигида ўзгаради. Акустооптик ўзаро таъсир эффектлари физика тадқиқотларида ҳам-

да техникада қўлланилади. УТ (ультра товушлар)даги ёруғлик дифракцияси УТ — майдонларнинг маҳаллий характери-стикаларини аниқлаш имконини беради.

Оптик нурланишнинг паст жадалли-гида акустооптик ўзаро таъсирлар фақат оптик рефракция ва дифракция эффек-ларига олиб келади. Нурланиш жадал-лиги ортиши б-н муҳитга нурланиш-нинг ночизикли таъсирлари кўпроқ роль йўнай бошлайди.

Товушнинг оптоакустик генерация-си асосида фотоакустик спектроскопия усули яратилган. УТ ларда ёруғликнинг дифракцияси ва рефракцияси эф-фектлари асосида ёруғликнинг барча кўрсаткичларини бошқариш имконини берувчи фаол оптик элементлар яратил-ган.

Ад.: Физическая акустика (инг. тили-дан тар-жима), 7- жилд, М., 1974; Ребрин Ю. К., Управление оптическими луча-ми в пространстве, М., 1977; Магдич Л. Н., Молчанов В. Я., Акустооптические устройства и их применение, М., 1978.

АКУСТОЭЛЕКТРОНИКА - аку-стиканинг қаттиқ жисм акустикаси, ярим-ўтказгичлар физикаси ва радио-электроника чегарасидаги қисми. А. радиосигналларни ўзгартириш ва улар-га ишлов бериш учун УТ (ультратовуш) қурилмаларини яратиш принципларини тадқиқ қилиш б-н шугулланади. УЮТ (ўта юқори такрорийлик)ли сигнални тўлқин узунлиги 105 марта кичик бўлган товуш сигналига айланттириш унга иш-лов беришни анча енгиллаштиради. Сигналлар устида амалларни бажариш учун УТнинг ўтказувчанлик электрон-лари, электромагнитик майдонлар, оп-тик нурланишлар, шунингдек, акустик тўлқинларнинг ночизикли ўзаро таъсир-ларидан фойдаланилади.

Акустоэлектрон қурилмалар сиг-наллар устида куйидаги амалларни ба-жариш имконини беради: вақт мобай-нидаги ўзгартиришлар (сигналларни тутиб туриш, уларнинг давомийлиги-ни ўзгартириш), такрорийлик (часто-

та) бўйича ва фазавий ўзгартиришлар (фазаларни силжитиш, такрорийлик ва спектрни ўзгартириш), амплитудани ўзгартириш (кучайтириш, модуляция-лаш), шунингдек, мураккаброқ функ-ционал ўзгаришларни амалга ошириш (интеграллаш, кодлаш ва кодсизлаш, йиғув функцияларини ҳосил қилиш, сиг-налларни корреляциялаш ва б.). Бундай муолажаларни, кўпинча, радиолокаци-яда, узок алоқа техникасида, автоматик бошқарув тизимларида, ҳисоблагич ва б. радиоэлектрон қурилмаларда бажариш лозим. Кўпчилик ҳолларда радиоэлек-трон усуллар ушбу амалларни анча содда ва тежамли йўллар б-н амалга ошириш имконини беради.

Ишлаш заминида ётувчи физик принциплар ва вазифаларига кўра, акустоэлектрон қурилмалар сигнал-лар чизикли ўзгартириладиган (тутиб қолиш линиялари, филтрлар ва б.) султ чизикли қурилмаларга, фаол чизикли қурилмаларга (сигнал кучайтиргич-лари ва генераторлари) ҳамда сигнал-нинг генерацияси, модуляцияси, ўзаро кўпайтирилиши ва б. ўзгаришлари со-дир бўладиган ночизикли қурилмаларга бўлинади.

Ад.: Гуляев Ю. В., Акустоэлектрон-ные устройства для систем связи и об-работки информации, [в кн.: Проблемы современной радиотехники и электро-ники], М., 1980; Хаясака Тэцуо, Электро-акустика, перс япон. И.И. Иванчика, М., 1982; Павловская В.И. и др., Акустика и электроакустическая аппаратура, М., 1986.

АКУТАГАВА Рюноскэ (1892.1.3 - Токио — 1927.24.7) — япон ёзувчи-си. Ўз асарлари б-н япон адабиётини жаҳон миқёсига чиқишини бошлаб бер-ган. У ижодида ғарб ва япон адабиёти анъаналарини ўзаро уйғунлаштириб, япон анъанавий тасвир ва ифода усу-лини янги йўналишга бурган. Инсон онгининг «жумбоқ»лиги, олдиндан ай-тиб бўлмаслик хусусияти ифодаланган хикоялари — «Рёсман» (1915), «Бурун»

(1916) унга шухрат келтиради. «Куз» (1920), «Совук» (1924) психологик хикояларида эса ижтимоий ёвузлик дунёсида эзгуликнинг фожиавий қисмати акс этган. «Сув алвастилари мамлакатада» (1927) ижтимоий-фантастик мажозий асардир. Инсоннинг ёлғизлиги, унинг вақт, тарих оддида ожизлиги панднасихатдан иборат «Тентакнинг ҳаёти» (1927) номли сўнги асарининг мавзусидир. Япон маданиятида бекиёс ўрин эгаллагани учун «Акутагава» миллий мукофоти таъсис этилган.

АКУШЕРЛИК — клиник тиббиётнинг бир соҳаси. Ҳомиладорлик, туғруқ вақтида ва туғруқдан кейин (чилла даврида) аёл организмда содир бўладиган физиологик ва патологик жараёнларни ўрганadi. Асосий вазифаси: туғруққа ёрдам бериш, ҳомиладорлик касалликлари (мас, токсикозлар)да туғруқ, туғруқдан кейин (туғруқ вақтидаги шикастлар, қон кетиши ва б.) юзага келиши мумкин бўлган асоратларнинг олдини олиш, асоратлар пайдо бўлганда эса аёлга, ҳомила ва янги туғилган чақалоққа тиббий ёрдам кўрсатишнинг энг мақбул усуллари ишлаб чиқишдан иборат. Бу вазифани касалхоналар, туғруқхоналар ёки қишлоқ врачлик пунктларида акушер-врач ёки акушерка бажаради. А.— тиббиётнинг қад. соҳаларидан бири. Тиббиётга оид қад. китобларда (мас, «Аюрведа») туғруққа ёрдам беришнинг айрим усуллари келтирилган. Абу Али Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асарида хотин-қизлар гигиенаси ва касалликларига, жумладан А. ка алоҳида боб ажратган. Илмий А. 17—18- а. лардан бошлаб анатомия, эмбриология, физиология ва клиник тиббиёт соҳасидаги ютуқлар б-н боғлиқ ҳолда ривожланмоқда. А. б-н гинекология бир бутун фандир. 19- а.да эфир ва хлороформдан оғриқсизлантириш мақсадида фойдаланиш, инфекциянинг тарқалиш йўллари ва унга қарши кураш усуллари унинг кашф этилиши А.нинг тараққий этишига туртки бўлди. А.да жаррохлик усуллари кенг қўлланила бошланди.

20-а.да кимё, физиология, бактериология ва б. назарий фанлар ютуқларининг А.да жорий этилиши А.нинг бир қанча масалаларини, мас, ҳомиладорлик физиологияси ва диететикаси, туғруқни оғриқсизлантириш, ҳомиладорларда кечадиган айрим касалликлар, токсикозлар, анемия ва б.ни чуқурроқ англаш имкони берди. ЎЗР да А. ижтимоий масала даражасига кўтарилиб, она ва болаликни муҳофаза қиладиган жуда кўп муассасалар ишлаб турибди. А. олий ва ўрта тиббиёт ўқув юртларида фан сифатида ўқитилади.

АКЦЕЛЕРАЦИЯ (лот. acceleratio - тезлашиш) (биологияда) — эмбрион (пушт) ривожланишининг маълум босқичларида унинг айрим аъзолари шаклланишининг тезлашуви. Болалар ва ўсмирлар ўсиши ҳамда жисмоний ривожланишининг тезлашиши. Ҳоз. болалар ва ўсмирлар ҳар бир ёшда анча олдинги йиллардаги тенгқурларига нисбатан бўйчан бўлиб, вазни оғирроқдир. Болалар қатта бўлган сари, бу фарқ шунчалик сезилади. Уларнинг сут тишлари олдин бўртади, доимий тишлар б-н тезроқ алмашинади, скелетининг суякланиши ҳам олдинроқ юз беради. Оғир меҳнатнинг камайиши, умумий ҳаёт тарзи, маишийгигиеник шарт-шароитларнинг яхшиланиши, шунингдек яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳга йўл қўймаслик ва б. А.га олиб келиши мумкин. А. фақат болалар гавда ўлчамларининг жадал қатталанишида эмас, балки уларнинг дунёқараши ҳамда фикрлашлари илгарилаб кетиши, шунингдек эрта балоғатга етишида ҳам намоён бўлади.

АКЦЕНТ (лот. accentus — урғу) — 1) урғу; 2) урғу белгиси; 3) бегона, чет тилида гапираётган одамнинг талаффузи; 4) мусикада товуш ёки аккорд ларни ажратиш кўрсатиш. Асосан, уларни кучайтириш (динамик А.), баъзан узайиши (агогик А.) орқали намоён бўлади

АКЦЕПТ (лот. acceptus — қабул қилинган) — 1) фуқаролик ҳуқуқида таклифда (офертада) кўрсатилган шартлар-

да шартнома тузишга розилик билдириш; халқаро ҳуқуқда шартнома шартлари б-н боғланганлик тўғрисида бир томонлама ариза; 2) нақд пулсиз олиб бориладиган ҳисоб-китобнинг асосий шакли; товарлар, хизматлар, бажарилган ишлар ҳақини тақдим этилган тўлов талабно-масига мувофиқ тўлашга розилик ёки тўлашни қафолатлаш. Маҳсулот (хизмат) ет-азиб берувчи томонидан тўлов талабно-маси ёзилиб, тўлов суммасини харидор ҳисоб варағидан ўз ҳисоб варағига ўтказиш учун банкка тақдим этилади. Банкда тўлов талабно-масини қондириш тўловчи А. (розилиги) б-н ўтказилади. Белгиланган қоидага қўра тўловчи талабни А. қилиши ёки ёзма равишда рад этиши мумкин. А.ни асосиз рад этган тўловчи етказиб берувчи ҳисобига жарима тўлайди.

АКЦЕПТОР (лот. acceptor — қабул қилувчи) — яримўтказгичлар валент зонасидаги электронларни «тутиб олувчи» киришма атом; у валент зонада ҳосил бўлувчи ва электр ўтказувчанликда иштирок этувчи ковакка эквивалентдир. Ge ва Si кристаллидаги В, Al, Ga атомлари — А.га мисол бўла олади (қ.Яримўтказгичлар).

АКЦЕПТОР АРАЛАШМА - яримўтказгич кристали таркибидаги атомлари акцептор бўлган бегона кимёвий элемент. Бор, алюминий, галлий, индий элементларининг атомлари яримўтказгичлар — германий ва кремний кристаллари таркибида иштирок қилганда А.а. ҳосил бўлиб, яримўтказгичларнинг хоссалари ўзгаради. А.а.ни белгиловчи муҳим физик катталиклардан бири уларнинг ионла-ниш энергиясидир (қ. Яримўтказгичлар).

АКЦЕПТСИЗ ТЎЛОВЛАР - банкка тақдим этилган тўлов талабно-масига асосан амалга ошириладиган тўловлар. Тўловчининг розилиги талаб этилмайдиган ҳолларда қўлланилади (хужжатларда махсус «акцептсиз» деб қайд этилади). Мас, коммунал хизматлар (газ, сув, канализация) тўловлари А.т. тартибида

ўтказилади. Шунингдек стандартларга мос келмайдиган товарлар учун ортиқча тўланган суммани қайтариб олиш талабно-маси, режали тўловлар қаторидаги талабно-масалар ҳам А.т.га киради.

АКЦЕССОР МИНЕРАЛЛАР (лот. accessorius — қўшимча) — тоғ жинсларининг таркибида миқдор жиҳатдан оз уч-райдиган, лекин сифат жиҳатдан баъзан муҳим аҳамиятга эга бўлган минераллар. Дастлаб тасодифий қўшимча минераллар деб (номи ҳам шундан) ҳисобланган. Кейинроқ Ак. м. тоғ-жинсларининг қонуний қисми эканлиги ва унинг асосида тоғ жинсларининг ўзаро ўхшашлиги ва келиб чиқишини аниқлаш мумкинлиги аён бўлди. Ак. м.га циркон, апатит, рутил, анатаз, ксенотим ва б. киради. Ак. м. ассоциациялари бирор петрографик провинциядаги ҳар хил жинсларни ўзаро таққослаш ҳамда турли р-нлардаги чўқинди жинсларнинг ёшини аниқлаш ва чақик жинсларнинг манбаи ва тарихини ўрганиш учун қўлланилади. Сўнги вақтларда Ак.м. ассоциацияларига асосланиб, магматик жинсларнинг фазалари ҳам аниқланади.

АКЦИДЕНЦИЯ (лот. accidentia — тасодиф) — бирор нарсанинг тасодифий, ўзгарувчан, муҳим бўлмаган, ўткинчи хоссаси. Субстанцияга қарама-қарши. А. термини биринчи марта Аристотелнинг «Метафизика» ва «Физика» асарларида ишлатилган. Ўрта аср схоластикасида, 17—18- а. фалсафасида кўп қўлланилган ва шарқ фалсафасида ал-ораз деб ишлатилган.

АКЦИЗ (франц. accise — қиркиб олмоқ) — кенг истеъмол товарлари, энг муҳим хом ашёларга, шунингдек хизматлар учун давлат томонидан солинадиган қўшимча солиқ тури. Муайян товар (муҳим истеъмол товарлари: қанд, гу-гурт, туз, тамаки, спиртли ичимликлар, шунингдек автомобиллар, музлаткичлар, мўйна маҳсулотлари биллур ва х.к.)лар нархига, кўрсатилган хизмат (коммунал, транспорт ва б.) ҳақиқа қўшимча устама солиқ сифатида қўшилади ва

уни тўловчилар бевосита харидорлар ҳисобланади. А. нарх таркибида муайян қийматда ёки нарх миқдоридан маълум фоиз ҳисобида кўринишларида бўлади. А. давлат бюджетда даромадларнинг муҳим қисмини ташкил этади. А. қад. Римда келиб чиққан. Ҳоз. дунё мамлакатларида кенг ривожланган. Ўзбекистонда 1996 й. 1 окт.дан республиканинг ўзида ишлаб чиқарилган ва унинг ҳудудига четдан келтирилган тамаки маҳсулотлари ҳамда спиртли ичимликларни сотишда махсус А. маркалари жорий этилган.

АКЦИЯ (франц. action — фармойиш; рухсатнома, фаолият) — акциядор жамият чиқарган қимматбаҳо қоғоз. Ўз эгасининг акциядорлар жамияти капи-талида ҳиссаси борлигини ва шунга мувофиқ, топилган фойданинг бир қисмини дивиденд шаклида олишини, уни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини тасдиқлайди. А. қимматли қоғозларнинг кенг тарқалган қисми, ҳиссабай қоғозлар туркумига киради. А. чиқарган жамият эммитент, уни сотиб олганлар эса инвесторлар деб аталади. А. дастлаб эммитент томонидан бирламчи бозорда сотилади, сўнгра у икки-ламчи бозорда (фонд бозорида) қайтадан олди-сотди этилади. А. бевосита эммитент ёки воситачилар томонидан сотилади. Ўзбекистонда А. аҳолига хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ) ва уларга қарашли махсус магазинларда сотилади. Ўзбекистонда 1997 й. 5 та инвестиция фонди ишлади.

А. давлат корхоналари акциядор жамиятларга айланттирилган чоғда ва янгидан акциядорлар жамиятлари тузилган пайтда чиқарилади. Ўзбекистондаги А. давлат мулкани акциядорлаш жараёнида 1989 й.дан бошлаб чиқарилган. А. эгасининг номи ёзилган ва тақдим этган кишига тегишли А.га бўлинади. Ўзбекистонда аҳоли орасида биринчи турдаги А. тарқалган. А. оддий ва имтиёзли турларга бўлинади. Оддий А. дивиденд миқдори кафолатланмаган, лекин акциядорлар мажлисида овоз бериш ҳуқуқини таъминловчи А.; имтиёзли А.

дивиденд оддиндан белгиланган, лекин овоз бериш ҳуқуқини таъминламайдиган А. А. эгасининг ўзида ёки депозитарийларда сақланади. Мас, 1995 й.да «Вакт» миллий депозитарийсида 2040 акциядорлик жамиятларининг умумий номинал миқдори 4 млрд. сўмлик акциялари сақланди.

АКЦИЯ КУРСИ — акциянинг бозор нархи. А.к. акция келтирадиган дивиденд миқдorigа тўғри мутаносиб ва банк фоизи даражасига тескари мутаносибликда ўзгаради. А.к. акция номиналидан (акцияда кўрсатилган суммадан) юқори ёки паст бўлиб, бу талаб ва таклифга боғлиқ. А.к.ни эмитент эмас, бозор белгилайди. А.к. тез ўзгариб туради. У қуйидагича белгиланади: дивиденд, Вр — банк фоизи. Акция нархининг биржада белгиланиши биржа котировкаси дейилади.

АКЦИЯДОР — акциянинг эгаси, ундан наф кўрувчи юридик ёки жисмоний шахс. А. акциядорлик жамиятининг аъзоси, ўз акциясини тасарруф эта олади. А. айрим фуқаро, фирма, корхона, банк, турли инвестиция фондлари, давлат (хукумат) ва жамоат ташкилотлари бўлиши мумкин. Қўлидаги акция миқдори ва турига қараб А.ларнинг мақоми ҳар хил бўлади (айримлари фақат даромад олиши, айримлари корхона бошқарувида иштирок этиши мумкин). А. акция чиқарган корхонанинг ҳамкорликдаги эгаси ҳисобланади.

АКЦИЯДОРЛАР ЖАМИЯТИ - даромад топиш мақсадида ҳиссадорлик тамойилига биноан уюшган шерикчилик жамияти. А.ж. бошқа шерикчилик корхонасида фарқлироқ, муомалага номинал қиймати кўрсатилган акциялар чиқариш ва уни сотиш йўли б-н тарқатиш бундай жамиятнинг молиявий негизини ташкил этади. Акция эгалари дивиденд шаклида даромад оладилар. А.ж.нинг очиқ ва ёпиқ жамият шаклидаги кўринишлари бор: а) ёпиқ А.ж.— акция эгалари маълум гуруҳ, мас, таъсисчиларнинг ўзи б-н чекланади. Акциялар фақат уларнинг ўртасида тарқатилади; б) очиқ А.ж.—

жамият акциялари эркин сотилади ва сотиб олинади, акциядорлар сони чекланмаган, хоҳлаган ва акция олишга пули бор юридик ёки жисмоний шахс, шу жумладан, ажнабий шахслар унинг азвоси бўла олади. А.ж. пулни бир ерга тўплаб бизнесга қўйиш учун тузилади. Унинг ташкилотчилари таъсисчилар деб юритилади. Таъсисчи фирмалар, банклар, давлат ва айрим фуқаролар бўлиши мумкин. А.ж.нинг афзаллиги шундаки, у майда пулни тўплаб йирик пулга айлантириш, яъни капитал бўла оладиган пулга айлантиришдан, майда пулдорларнинг пулини ҳам бизнесга қўйишдан иборат. А.ж. ни бошқаришнинг олий органи — акциядорлар мажлиси, сўнгра — директорлар кенгаши ва куйи бўғини — бўлинмалар бошқармасидан иборат. Акциядорлар мажлиси А.ж. йиллик ҳисоботини, низомдаги ўзгаришларни, даромаднинг тақсимланишини, фойда-зарар ҳисоб-китобини, тафтиш натижалари, раҳбарларни сайлаш масаласини кўриб чиқади ва тегишли қарорлар қабул қилади.

Дастлаб А.ж. 17-а.да пайдо бўлган, ҳозир кенг тарқалиб, оммавий тус олган. Ўзбекистонда А.ж. бозор ислохотлари давомида мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида пайдо бўлди, давлат корхоналарини А.ж. айлантириш мулкий ўзгаришларнинг йўналишларидан бирига айланади. Ислохотларнинг биринчи босқичида ёпиктурдаги А.ж. ташкил топди. Унинг 2- босқичида очиқ турдаги А.ж. шакллана бошлади. Ўзбекистонда 1995 й. 2255, 1996 й. 5500 А.ж. ишлади. Ўзбекистонда А.ж. нодавлат секторига киради. А.ж. мустақил, лекин улар давлат белгилаган қонун-қоидалар асосида иш кўради. Уларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Акциядор жамиятлар ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1996.25.4) қонунига биноан олиб борилади.

АКЦИЯДОРЛИК КАПИТАЛИ - акциядорлар жамиятининг капитали,

шерикчилик асосида ташкил топган корпоратив мулк ҳисобланади. А.к. таркиби Низом (Устав) капитали, қўшимча капитал, резерв фондидан ва тақсимланмаган фойдадан иборат. А.к. асосини Низом капитали ташкил этади. Низом капитали жамият ташкил этилган чоғда унинг мол-мулкига акциядорлар қўшган улуш бўлиб, пулга чақиб ҳисобланади. Бу капитал маълум миқдордаги акциялардан иборат бўлиб, унинг таъсисчилари орасида тақсимланади. А. к. Низом капиталидан ташқари қўшимча акция чиқариб, жалб этилган капиталдан ва капиталлашган даромад ҳисобига ўсиб боради. Акциядорлик жамият берадиган дивиденд капиталлашганда А.к.га келиб қўшилади. А.к. пул шаклида чиқарилган акциялар суммасидан, моддий шаклда жамият фаолиятини таъминловчи мол-мулкдан иборат бўлади.

АКЦИЯЛАРНИНГ НАЗОРАТ ПАКЕТИ — акция эгасига акциядорлик жамиятида амалдаги ҳуқмронликни таъминлайдиган акциялар миқдори; чиқарилган акцияларнинг умумий суммасида бир шахс, компания ёки давлатнинг йирик ҳиссаси. Акциядор жамиятнинг йиғилишида ҳал қилувчи овозга эга бўлиш ҳуқуқини беради (бунда жами акциядор капиталнинг 51% га эмас, балки 20—30%, баъзан ундан ҳам камроқ ҳиссага эга булиши кифоя). А.н.п.га эгаллик қилиш амалда акциядор жамиятнинг хўжайини бўлиш, унинг қолган аззолари капиталини бошқариш имкониятини беради.

АЛАБАМА — АҚШ штати, мамлакатнинг жан.да. Ер юзасининг катта қисми текислик, шим. ва шим.-шарқида Теннесси дарёси кесиб ўтган Аппалачи тоғларининг тармоқлари бор. Майд. 133,7 минг км². Аҳолиси 4,1 млн. киши (30% негрлар, 1992). Маъмурий маркази — Монтгомери ш. Шаҳар аҳолиси 55%. Саноатининг асосий тармоқлари — қора металлургия ва металлсозлик. Тошқўмир, темир рудаси, боксит қазиб чиқарилади. Тўқимачилик, кимё (Масл-

Шолс, Хантсвилл) ва ёғоч-қоғоз саноати (Чайлдерсберг) ривожланган. ГЭСлар бор. Теннесси водийсида — кимё ва б. корхоналар, Хантсвиллда авиация-ракета ҳамда портловчи моддалар 3-длари бор. Қ.х.нинг асосий маҳсулотлари: бройлер жўжалар (мамлакатда 3- ўринда), пахта, тухум. крамол бокилади. Дехқончиликда маккажўхори, ер ёнғоқ, хашаки экинлар экилади.

АЛАБАМА — Шим. Америкадаги дарё, АҚШнинг жан.-шарқда, аксари қисми Алабама штатида. Уз. 640 км (Куса дарёси бошланган жойдан 1064 км). Ҳавзасининг майд. 115 минг км². Мексика ёни пасттекислигидан оқиб ўтади ва Мексика қўлтиғига дельта ҳосил қилиб куйилади. Ёмғирдан сув олади. Куса ва Таллапуса ирмоқларида сув омборлари қурилган. Сув сарфи 1790 м³/сек. Этагидан Монтгомери ш.гача кема қатнайди. А. этагида Мобил ш. бор.

АЛАВИЙ (Абдулла Алавий) (1903, Пскент—1931.7.1, Самарқанд) — шоир, адабиётшунох. Ленинграддаги Шарқ тиллари ин-тида таҳсил кўрди ва шу ўқув юртида (1924—27), Самарқанддаги Пед. академиясида (1927—30) дарё берди. А. бармоқ вазнига асосланган ўзбек шеърятининг бадиий имкониятларини кенгайтди, ўзбек адабиётидаги сочма (эркин) шеър бошловчилардан бири бўлди. Пскент туманининг Эвалак қишлоғида истиқомат қилган Берди бахши оғзидан «Алпомиш» дostonини ёзиб олган (1926).

АЛАГОАС — Бразилиянинг шим.-шарқидаги штат. Сан-Франсиску дарёси куйи оқимидан шим.роқда. Майд. 27,7 минг км². Аҳолиси 2420 минг кишидан зиёд. Маъмурий маркази ва асосий порти — Масейо ш. Катта майдонларга шакарқамиш (сохил бўйи текислигида) ва пахта (Бразилия тоғлигида) экилади. Озиқ-овқат ва тўқимачилик саноати корхоналари бор. Сан-Франсиску дарёсидаги Паулу-Афонсу шаршараси ёнида катта ГЭС қурилган.

АЛАЖАХЁЮК - Бўғозкўй

қишлоғидан (Марказий Анадоли, Туркия) шим. роқдаги тепалик. Археологик қатламлар топилган (мил. ав. 4—3- минг йиллик — мил. ав. 7—6-а.лар). Илк жез даври (мил. ав. 3-минг йиллик)га оид ниҳоятда бой некрополь очилган. Ундан қимматбаҳо идишлар, қурол-яроғ, маросим буюмлари, безаклар ҳамда хеттлар даврига оид маҳобатли мудофаа девори қолдиқлари топилган, девордаги дарвозаларга сфинкслар шакли туширилган. Тепаликда ибодатхона ва б. меъморий иншоотлар харобалари ҳам сақланган.

АЛАЗАНИ, Алазань — Грузия ва Озарбайжондаги дарё (қисман иккала республика чегарасидан оқади). Уз. 351 км, ҳавзасининг майд. 10800 км². Катта Кавказнинг жан. ён бағридан бошланиб, тоғдан чиққач кенг Кахетия водийсидан оқиб Мингечаур сув омборига куйилади. Қор, ёмғирдан тўйинади. Ўртача сув сарфи 98 м³/сек. Суви суғоришда фойдаланилади. Водий ён бағирларида тоқзорлар бор.

АЛАЗЕЯ — РФ таркибидаги Саха (Якутия) Республикасининг шим.-шарқидаги дарё. Уз. 1590 км, ҳавзасининг майд. 64700 км². А. Алазея ясси тоғларида Нелькан ва Қадилчан сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Шарқий Сибирь денгизига куйилади. А. ўзани жуда эгри-бугри. Дарё куйилиш ерида бир қанча тармоқларга бўлинган. А. ҳавзасида 24 мингдан ортиқ қўл бор. Қор ва ёмғирдан сув олади. Қуйилиш ерида ўртача сув сарфи 320 м³/сек. Сент. охири — окт. бошларида музлаб, май охири — июнь бошларида муздан бўшайди. Энг йирик ирмоғи — Россоха.

АЛАЗОНЛАР — Шим. Қора денгиз бўйидаги скиф қабилаларидан бири (мил. ав. 7—2- а.лар). Улар ҳақидаги маълумотлар Геродот, Страбон, Павсаний ва Стефан Византийский асарларида учрайди. А. Ольвиядан шим.да, Жан. Буг дарёси ҳавзасида яшаганлар. Дехқончилик б-н машғул бўлганлар. А. яшаган худудда ҳали фан томонидан яхши ўрганилмаган бир қанча скиф шаҳар ва қишлоқ хароба-

лари сақланган.

АЛ-АЗҲАР (ал-Жоми ал-Азҳарнинг қисқа номи) — Қоҳирадаги жоме масжид, ун-т, ўрта ва ўрта махсус билим юртларини ўз ичига олган йирик расмий диний муассаса. Масжид 970—972 й.лари фотимий халифа ал-Муизз амрига биноан Қоҳира шаҳри б-н баробар қурилган. Унинг таркибидаги Мадраса (996) 11-а. дан бошлаб Қуръон, ҳадис, фикх, тил ҳамда балоғат фанлари ўқитиладиган ун-тга айланди. 14—15-а.ларда унга яна бир неча янги қурилган мадрасалар кўшидди. 18-а.да А. энг мўътабар умум-мусулмон фан ва таълим маскани сифатида шуҳрат қозонди. 19-а. бошида А. уламолари Наполеон Бонапарт исти-лосига қарши халқ ҳаракатига бошчилик қилдилар. 19-а. охири — 20-а.бошида А. Абду Муҳаммад бошлиқ ислохот тарафдорлари б-н консерваторлар ўртасидаги кураш майдонига айланди. 1961 й. «ал-Азҳарни ривожлантириш ҳақида» қонун қабул қилинган, вазирлик мақоми берилган. А. диний муассасасига раҳбар — Шайхул Азҳарни Миср Президенти тайинлайдиган бўлди. Ушбу қонунга кўра А. унтида қатор дунёвий ф-тлар, жумладан, идора ишлари ва савдо, политехника, қ.х., тиббиёт, пед. ва хотин-қизлар ф-тлари очилди. А. ҳузурида 50 йирик уламодан ташкил топган (шулардан 30 нафари мисрлик ва 20 нафари хорижий уламолар) ислом тадқиқотлари Академияси фаолият қўрсатмоқда. А. кутубхонасида 20 мингдан зиёд қўлёзмалар жамғармаси мавжуд. «Мажаллат ал-Азҳар» журналини нашр этади. А. ун-тининг ф-тларига шу муассаса таркибига кирувчи бошланғич, ўрта ва ўрта махсус билим юртларини муваффақиятли тугатган толиби илмлар қабул қилинади. Ўрта таълим юрти (маохид иёдодия)да ўқиш муддати — 4 й., махсус таълим (маохид сонавия)да эса — 5 й. А. ун-тининг турли босқичларида 108,5 мингдан ортиқталаба таҳсил олади. Таникли уламолар Зиёвуддинхон ва Шамсуддинхон Бобохоновлар, Абдуғани Абдуллаев, Юсуфхон Шоки-

ров, қорақалпоғистонлик диний арбоб Раҳматулла Идрисов, арабшунос олим Шоикромқори Шоисломов ва б. А.да таҳсил кўрганлар.

Аҳаджон Ҳасанов.

АЛ-АЗҲАР УНИВЕРСИТЕТИ - қ. Ал-Азҳар.

АЛАЙ (туркий сўз) — эски ўзбек тилида қўшиннинг олд қатори, жабҳа (фронт). Туркияда А. полк маъносида ишлатилган.

АЛАЙҲИССАЛОМ (ас) (араб.- унга салом бўлсин) — исломда пайғамбарлар номи тилга олинганда айтиладиган дуо. Бу дуо барча пайғамбарлар, жумладан Муҳаммад (сав) номи тилга олинганда ҳам айтилади. Аммо, мазкур дуонинг иккинчи тури — «Саллаллоху алайҳи васаллам» (сав) («Аллох таоло ул зотга ўзининг салавот ва саломини нозил этсин») ҳам мавжуд бўлиб, у фақат Муҳаммад пайғамбарга нисбатан айтилади.

АЛАК — арқоғи ва танда ипи ярим пишитилган ипдан тўқилган мато, дастаки дастгоҳ (қўл дўкон)да турли рангда йўл-йўл қилиб тайёрланган. А.дан тўн, кўрпа ва кўрпача тикилган. А.нинг гуллари йўл-йўл бўлганидан қалами, баъзи ингичка йўллилари эса зевак деб номланган. А. ўтмишда кенг тарқалган, айниқса, Фарғона водийси, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида кўплаб тўқилган, чет мамлакатларга ҳам чиқарилган.

АЛАЛИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва lalia — нутқ) — бош мия катта ярим шарлари пўстлоғидаги нутқ зоналарининг чала ривожланиши ёки зарарланиши сабабли болаларнинг тилга кирмаслиги ёки тузук сўзлай олмаслиги. Бола бошининг она қорнидалигида ёки туғилиш чоғида жароҳатланиши, шунингдек гўдаклик даврида оғир касалликлар б-н оғриши ва б. А.га сабаб бўлади. А.да бола нутқи узоқ вақт ривожланмайди: 5—7 ёшгача, баъзан 10—12 ёшгача боланинг тили чикмайди. А.нинг мотор ва сенсор хиллари бор. Сенсор А. камдан-кам, мо-

тор А. эса хийла кўп учрайди. Мотор А. да бола кам ва нотўғри гапиради, унга қаратилган нутқни тушунади. Айрим товушларни талаффуз қилгани б-н товуш бирикмаларини ўзлаштира олмайди, бутун сўз ўрнига унинг бир қисмини айтади (мас, мушукни «му» дейди) ва х.к. Сенсор А. да бола атрофдагиларнинг нутқини ёмон тушунади ёки мут-лақо тушунмайди. Бунда бола нутқининг ниҳоятда бузилиши улғайган сари руҳий тараққиётда ҳам ўз тенгдошларидан ортда қолишига сабаб бўлади. А.га йўлиққан болалар махсус мактабларда алоҳида усул б-н ўқитилади. Нагижада, гарчи узок вақт давомида бўлса ҳам, уларнинг кўплари (мотор А.га йўлиққанлари) нутқи тузалиб, одатдаги мактабларнинг ўқув дастурини ўтадилар.

АЛАМ (араб. — аломат, белги, нишона) — 1) ялов, туғ (байрок); 2) азиз-авлиёлар мазориди, қадамжоларида ўсган дарахтларга осиладиган ҳар хил (кўпинча ок) латталар. Ўлдирилган кишилар қабрида таёққа осилган латта ҳам А. дейилади. А. жой номлари таркибида кўп учрайди (Аламлисой, Хўжааламбардор ва б); 3) Эронда ҳар йили ўтказиладиган байрам. Диндорлар эътиқодига кўра, авлиё Имом Ризо беш ўғли б-н ҳаж қилиш учун Маккага кетаётганда йўлда қароқчилар уларни ўлдирадидлар. Ҳар йили халқ шу кунни хотирлаш мақсадида А. — расм туширилган байрок кўтариб кўчага чиқади. Мис ёки биринж (бронза) дан қуйилган беш панжали (беш авлиёни ифодаловчи) А. шу маросим асосида пайдо бўлган; 4) наққошлар мадохилсимон нақш ижод қилиб, уни А. деб номлаганлар. Бухорода биринчи бўлиб наққош Мирҳамид мис лаганларга А.ни зарб қилган.

АЛАМА ЧЕККИ - ўзбек миллий каштачилигида ишлатиладиган безак. А. ч. такяпўш, ойнахалталарга босма усулида тикилади.

АЛАМАТОВ Отахон (1947.6.3, Андижон вилояти Марҳамат тумани Қорақўрғон қишлоғи) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Мехнат фаолияти-

ни Марҳамат туманидаги У. Қорабоев номли жамоа хўжалигида бригада ҳисобчиси вазифасидан бошлаган (1965), 1978 й.дан шу хўжаликда бригада бошлиғи. А. раҳбарлик қилган бригада Ўзбекистон Республикасининг дон мустақиллигини таъминлашда — пахта ва дон ҳосилдорлигини ошириш, сифатли уруғлик бугдой етиштириш соҳасида узок йиллар давомида юқори кўрсаткичларга эришди (бугдой ҳосилдорлиги 1998 й.да 84,0 ц/га, 1999 й.да 70 га экин майдонининг ҳар гектарида 87,0 ц/га).

АЛАМБАРДОР МАҚБАРАСИ - Туркманистондаги меъморий ёдгорлик (11-а.). Сомонийлар сулоласидан Мунтасир (1005 й. вафот этган) дафн қилинган деб тахмин этилади. Мақбара пештоқ гумбазли, бир хонали, мурабба тархли (10,35x10,35 м), деворлари қалин, гумбаз ости бағалларига ғиштлар мавжли шаклда терилган. Бош тарзи уч қисмга бўлинган. Ўртадаги чуқур равоқли пештоқ ва икки ёнидаги ясси равоқда ғиштлар нақш ҳосил қилиб терилган.

АЛАМДОР — ҳарбий сафар ёки муҳораба чоғида бирор бўлима, фавж ёки қисмнинг жанговар байроғини кўтариб юрувчи, байроқдор, яловбардор. 16- а. га мансуб эски ўзбек тили обидаларида, жумладан «Бобурнома»да қайд этиб ўтилган.

АЛАМКАШ (тахаллуси; асл исми Убайдулло Исом ўғли) (1846 — ҳоз. Ғаллаорол тумани, Қизилкўрғон қишлоғи — 1924) — шоир, хаттот, таржимон. Ўз қишлоғида мактаб очиб, шу мактаб ўқувчилари учун ҳисоб илмига оид дарслик тузган. А.нинг 100 дан ортиқ шеърдан таркиб топган қўлёзма асари, 250 дан ортиқ шеърни ўз ичига олган девони ва мат.га оид асари бизгача етиб келган. А. «Чор китоб»ни форсчадан ўзбекчага эркин таржима қилган (1898). Асар Тошкентда тошбосмада 3 марта қайта нашр этилган (1910, 1913, 1914). Девони қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. № 11306) сақланади.

АЛАМЛИСОЙ — Самарқанд вилояти Пайарик туманидаги сой. Қароқчитоғнинг жан. ён бағрида 900 м балдан бошланиб, Тоҳиршайх адирларида тугайди. Уз. 8 км дан зиёд. А. водийсининг кенглиги 100—200 м. Водийда учтагача терраса бор. Сув йиғиш ҳавзаси майд. 11 км². Ёмғир ва булоқлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи 20—25 л/сек. А. сувининг кўп қисми (40%) баҳорда (биргина апр. ойида 18%) оқади, қолган ойларида 5—9% дан ортмайди. Баҳорда сел келиб туради. А. ёқасида Аламли қишлоғи чорвадорларининг кўтонлари жойлашган.

АЛАМУТ — Қазвин (Эрон) ш.нинг шим.-ғарбида, Элбурс тоғидаги қалъа. Исмоилийлар мазхабининг махфий тариқати бўлган ҳашшошийлар бошлиғи Ҳасан Саббоҳ 1090 й. босиб олган. Ниҳоятда мустаҳкам деб ҳисобланган бу қалъани тариқатнинг махфиятини сақлаш мақсадида ўзига қароргоҳ қилган. Ҳасан Саббоҳнинг махфий фидоий айғоқчилари шу ердан топширик олиб, ўша вақтдаги подшоҳ, халифа ва ҳокимларга таҳдид солган. Шу сабабли бу қалъа 11-а. охири ва 12-а. бошларида қотиллар ва ур-йикитчилар маркази деган ном б-н машҳур бўлган. А. 1090—1256 й. даҳашшошийлар маркази бўлиб турди. 1256 й. А. флокухоннинг аскарлари томонидан эгалланиб вайрон қилинган.

«**АЛАНГА**» — ойлик адабий ва бадиий журнал, 1928—30 й.ларда Самарқандда нашр этилган. Жами 32 сони чиққан. 1-сонининг адади 5000. «А.» лотин алифбосида босилган биринчи журналдир. Бир оз муддат Боту муҳаррирлик қилган. Асосан, тахрир хайъати чиқарган. Унда Маннон Ромиз, Боту, Наби Қодиров, Ориф Олимжонов ва б. бўлган. «А.» да тил-имло масалалари ёритилган. 1929 й.дан «Қизил қалам» адабий уюшмасининг афкори (органи) вазифасини ҳам бажариб, адабий-бадиий материаллар, адабиётшунослик ва танқидчиликка оид мақолалар ҳам мунтазам бериб борилган. «А.» да Боту, Шо-

қир Сулаймон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Раҳим Али, Жигой, Ғайратий, Ботур, Қосимжон, Ҳошим, Субой, Тошпўлат Саъдий ва б.нинг шеърлари, Фитрат, Ғози Олим, Е. Э. Бертельс, Ҳоди Зариф ва б.нинг илмий, илмий-оммабоп мақолалари босилган.

АЛАНГА ФОТОМЕТРИЯСИ - эмиссион спектрал анализ турларидан бири. Асосан эритмалардаги кўпгина металллар ва нодир ер элементлари атомлари микдорини ўларнинг аланга спектрал чизиклари ёки йўлларига қараб аниқлашда қўлланилади. Ёритгич газ, водород, ацетилен ёки дициан алангаси спектрларнинг пайдо бўлиш манбаи ҳисобланади. Водород-кислород алангаси кўпроқ тарқалган бўлиб, унга юқори т-ра (2900°К), кам нурланиш ва чала ёнганда алангада қаттиқ зарралар бўлмаслиги хос.

Нурланишни қабул қилувчи сифатида фотоэлемент ёки фотоэлектрон кўпайтиргичдан, қайд қилувчи сифатида эса гальванометр ёки ўзи ёзар асбобдан фойдаланилади. Қайд қилишда олинган ёзув нурланиш интенсивлиги тўлқин узунлигига боғлиқлигини билдиради. Текширилаётган элемент спектрал чизикларининг интенсивлиги шу элемент концентрациясининг меъёри ҳисобланади. А.ф. ишқорий элементлар бўйича 0,01 мкг/мл, ишқорий ер элементлари бўйича 0,1 мкг/мл сезгирликка эга бўлган тезкор усул ҳисобланади.

АЛАНГАЛАНИШ — ёнишни вужудга келтирувчи жараён; ёнувчи модданинг бирор иссиқлик манбаи (аланга, қизиган жисм, электр учқуни) таъсирида ўт олиб, ёлқинланиб ёниши. А. ёнилгининг ўз-ўзидан ўт олишидан фарқ қилади; ташқи манба таъсирисиз қизиб ўт олиш ўз-ўзидан А. дейилади. Мас, суюқликларда А. икки босқичда кечадди, дастлаб суюқлик буғланади, кейин яна қиздирилса, буғ-ҳаво аралашмаси ҳосил бўлиб алангланади. Суюқликнинг алангаланиши учун етарли паст т-ра А. т-раси дейилади. А. т-раси ёнилгининг

ўз-ўзидан А. т-расидан бирмунча юқори бўлади. Ёпиқ идишдаги ёнилғининг А. т-расига қараб суюқ ёнилғилар ўт олиш хавфи жиҳатидан синфларга бўлинади ва шунга яраша алангаланмаслик чора-тадбирлари кўрилади (қ. Ёниш).

АЛАНД ОРОЛЛАРИ, Ахвенанма — Болтик денгизда, Ботник қўлтиғига қираверишда; 6,5 мингдан ортиқ гранит орол (бал. 132 м гача) ва қоялардан иборат. Финляндия таркибида. Майд. 1,5 минг км². Аҳолиси 25 минг киши чамасида. Ер юзаси сертепа. Иклими мўътадил, денгиз иқлими. Йиллиқ ёгин 550 мм. Аралаш ўрмонлар, бутазорлар ва ўтлоқлар бор. Балиқ овланади, денгиз курортлари мавжуд. А.о. 1809 й.гача Швеция тасарруфида, сўнгра (1917 й. дек. гача) Россия ҳукмронлигида бўлган. 1921 й.да Миллатлар Лигаси Кенгаши Финляндиянинг А.о. устидан суверенитетини тан олди. 1921 й.ги Женева конвенциясига мувофиқ А.о. демилитаризация қилинган. 2-жаҳон урушидан сўнг янгидан демилитаризация қилинди (1947).

АЛАНИЙ, а-аминопропион кислота, табиатда кенг тарқалган аминокислоталардан бири. Мол. м. 89,09. Организмда эркин ҳолда учрайди, барча оксиллар таркибига қиради. Р-А. СН₂(NH₂) СН₂СООН оксиллар таркибида учрамайди, лекин аминокислоталар алмашинувида у оралик маҳсулот бўлиб, айрим биологик фаол бирикмалар таркибига қиради. Буфер эритмалар тайёрлашда, пантотен кислота ва биологик фаол пептидлар аналогларини синтез қилишда ишлатилади.

АЛАНИЯ — Шим. Кавказнинг марказий қисмида 9-а. охири — 10-а.да вужудга келган давлат бирлашмаси. 13-а. бошида мўғуллар истилоси натижасида парчаланиб кетган.

АЛАНЛАР - мил. 2—9-а.ларда Қуйи Волга бўйи, Жан. Уралолди, Дон бўйи, Шим. Каспий бўйи (Днепргача) минтақаларда яшаган қабилалар; сарматларнипт авлоди. Ўзларини иронлар деб атайдилар, Византия манбаларида

аланлар, грузин манбаларида ослар, рус ёдномаларида яслар деб аталадилар. Мил. ав. 2-адан роксоланлар номи б-н маълум. Ҳинд-европа тил оиласининг эрон тармоғига мансуб тилда сўзлашган. А.нинг асосий хўжалиги чорвачилик ва қисман дехқончилик бўлиб, кейинчалик хунармандчилик, кулолчилик, заргарлик ва металлургия тараққий этади. А. ижтимоий ҳаётида қабилла бошлиқлари муҳим ўрин тутган. А. 4-а.да (372) гуннлар ва 6-а.да аварлар томонидан қаттиқ зарбага учрайдилар. Уларнинг бир қисми халқларнинг буюк кўчишида иштирок этиб Ғарбий Европа ва Шим. Африкага бориб ўрнашади. У ерда А. вандаллар б-н биргаликда 6-а. ўртасигача мавжуд бўлган давлат барпо этганлар. Доғистондан Кубан бўйигача А. яшаган худуд 7—10-а.ларда Хазар хоқони тасарруфида бўлган. Бу даврда А. Хазар хоқонлиги, Византия ва Араб халифалигига қарши курашдилар. 10—12-а.ларда А.нинг илк давлати тузилади. Шу даврда А.да юнон алифбоси асосида ёзув вужудга келади. 1238—39 йларда мўғуллар А.га қақшатқич зарба бериб Кавказолди текисликларини эгаллайдилар. Омон қолган А. Марказий Кавказ тоғлари ва Кавказорти (Жан. Осетия)га кетадилар ва у ердаги маҳаллий Кавказ аҳолиси б-н қўшилиб кетганлар. А. қабилалари ўртасида 7-а.да христиан дини, 14-а.да ислом дини тарқалади. А. осетин халқининг бевосита ажлоди бўлиб, улар Шим. Кавказнинг маҳаллий аҳолиси этногенезида ҳамда маданиятининг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган.

АЛАНЧУҚ — Жан. Озарбайжон (Эроннинг шим.-ғарби)даги тоғ ён бағрида жойлашган мустаҳкам қалъа. А. уч поғона (ярус)дан иборат, ҳар бир поғонанинг қалин ва баланд деворлари бўлган. А. сосонийлар даврида Византи-яга қарши истехком сифатида бунёд этилган. Кейинчалик унинг юқори поғоналари барпо қилинган. Тарихий манбаларда А. ҳақида илк бор Амир Темурнинг «уч йиллик юриши» (1386—88)

муносабати б-н қайд қилинган. 1387 й. кузида Соҳибкирон Султон Аҳмад Жалойирни таъқиб этиб, А.қа дуч келиб, уни қамал қилган. Қалъанинг биринчи поғонаси олингач, Тўхтамишнинг Мовароуннахрга қилган чопкуни хабари олинши муносабати б-н қамал тўхтатилган. Амир Темур А.ни иккинчи марта «беш йиллик юриш» (1392—96) пайтида, 1394 й. майида қамал қилган. Қамал ишларини Муҳаммад Дарвеш Барлос бошчилигида кўштин олиб борган, қамал чўзилиб қатъанлиги боис бу вазифа Мироншоҳ мирзога топширилган. Бироқ 1395 й. Тўхтамишга қарши қилинган юриш туфайли А. қамали яна тўхтатилган. Амир Темур Олтин Ўрдани тор-мор этиб қайтгач, 1396 й. ўртасида А.ни мусаххар (тобе) қилган. «Етти йиллик юриш» (1399—1404) пайтида А. Амир Темурнинг ҳарбий истехкоми вазифасини ўтаган.

АЛАНҚУВА — мўғулларнинг афсонавий аждоди. Рашидуддиннинг ёзишича, барча мўғул қабилалари Добунбаён ва унинг хотини А. дан таркаган. А. оқида аёл бўлиб қуралас қабиласидан (баъзи манбаларга кўра Хўрилартой мерганнинг кизи) бўлган. Уларнинг Белгунутой ва Бугунутой исмли ўғиллари бўлган. Добунбаён ёшлик пайтида вафот этган. Бева қолган А., ривоятларга кўра, тушида туйнукдан нурга бурканган малла сочи, кўк кўзли киши унга аста-секин яқинлашиб сўнг қайтиб кетганлигини кўрган. А. илоҳий мўъжиза б-н ҳомиладор бўлиб қолган ва уч ўғил фарзанд туккан. Катта ўғли — Буқун Қатагандан қатаган қабиласи ўртанчаси — Салжидан салжиут қабиласи таркаган, кенжаси — Бодончарқоон (Буданжир Мунқак) бўлиб, Чингизхон насаби унга бориб тақалган. Бу уч ўғилдан тарқалган барча уруғ-қабилалар нирун деб аталган.

АЛАРИХ I (тахм. 370-410 й.лар охири) — вестготлар кироли (395 й.дан). Фракияга бостириб кирган, Афинани эгаллаган, Коринф, Аргос, Спартани вайрон қилган. Шарқий Рим империяси

императори Аркадий А. б-н сулҳ тузиб (396), унга Иллирикдаги армия магистри унвонини бергач, вестготлар федератлар сифатида Иллирикка келиб жойлашган. 401 й. А. Италияга бостириб кирган, бироквандалларян бўлган рим саркардаси Стилихон уни чекинишга мажбур қилган. 408 й. А. яна Италияга бостириб кириб, Римни 3 мартаба қамал қилган (қад. муаррихлар қамалдаги Римдан А. армиясига кўплаб қуллар қочиб ўтганлиги ҳақида хабар беришади); 410 й. 24 авг.да А. Римни олиб, уч кун давомида талон-тарож қилган. Римнинг варварлар томонидан илк марта олинши (ғалларнинг мил. ав. 4-а.да Италияга қилган истилосидан кейин) замондошларда катта та-ассурот қолдирган; бу ғалаба варварлар томонидан Ғарбий Рим империясининг узил-кесил босиб олиншининг бошланиши эди. А. Жан. Италияда Сицилия ва Африкага юриш қилишга тайёргарлик кўраётиб вафот этган.

АЛАСЛАР ВА ГАЙОЛАР - Индонезияда яшовчи, маданиятлари бир-бирига яқин икки халқ. Шим. Суматранинг тоғли туманларида яшайдилар. Аласлар 40 минг (1987), гайолар 150 минг киши (1987). Тиллари австронез тиллари оиласига киради. А. ва Г. муулмон суннийлар, улар орасида қад. лийн эътиқодлари (табиатга сиғиниш)ни сақлаб келаётганлар бор. Бу халқларнинг асосий машғулоти — дехқончилик.

АЛ-АСМО ал-ҲУСНО (араб. - гўзал исмлар) — Аллохнинг исмлари бўлиб, мазмунан унинг сифатлари, фазилатларини ифодалайди. Қуръонда Аллохни шу исмлар б-н ёдга олиш буюрилади: «Аллохнинг гўзал исмлари бордир. Бас, Уни ўша исмлар б-н чорланглар (ёд этинглар), Унинг исмларида ҳақдан оғиб (ноўрин жойларда уларни қўллайдиган мушрик) кимсаларни тарқ қилинглар» («Аъроф» сураси, 180-оят); «Аллох, деб чорлангиз, ёки Раҳмон — Меҳрибон, деб чорлангиз. Қандай чорласангизларда (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал исмлари бордир» («Ал-исро» сураси,

110-оят). Бу исмлар — 99 та. Улар мусулмон илоҳиётида муҳим ўрин тутади. Аллоҳ исмлари кўп дуоларда кўшиб айтилади. Сўфийлар ўз зикрларида ҳам бу исмларни камолатга эришишнинг тимсоли сифатида ишлатадилар. Аллоҳни ва унинг исмларини илоҳи борича кўпроқ эслаб туриш такводорлик намунаси ҳисобланади. Одатда тасбиҳ доналари сони Аллоҳ исмлари сони б-н тенгдир. Ал-А. ал-Ҳ.дан дуохонлар туморлар сифатида фойдаланишади. Мусулмон илоҳий адабиётида Аллоҳ исмларини талқин қилувчи рисоалар кўп, исмлар рўйхати дуо тўпламларидан жой олган. Номларнинг аксарияти Абдурахмон, Абдусмад («Аллоҳнинг кули») каби энг кенг тарқалган исмларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Қуръони Каримнинг «Ҳашр» сурасида (22—24-оятлар) «Аллоҳ гўзал исмлари»нинг қисқа рўйхати бор: ар-Раҳмон, ар-Раҳим, ал-Малик, ал-Қуддус, ас-Салом, ал-Муъмин, ал-Муҳаймин, ал-Азиз, ал-Жаббор, ал-Мутакаббир, ал-Холиқ, ал-Бориъ, ал-Мусаввир. Бошқа ҳамма исмлар Қуръоннинг турли жойларида учрайдиган Аллоҳ сифатларидан келиб чиқади ва улар б-н боғланган феълларидан ҳосил бўлган. 99 та исм рўйхати Абу Ҳурайра (601—679) ривоят қилган ҳадисда бор, ана шу ҳадисга кўра, Муҳаммад (сав) 99 рақамини келтирганлар ва ҳар ким Аллоҳ таолонинг мазкур исмларини бирма-бир айтиб чиқса, албатта жаннатдан жой ато қилинади, деганлар. Бошқа ҳадис тўпламларида ҳам ал-А. ал-Ҳ. рўйхати келтирилади.

«ГЎЗАЛ ИСМЛАР»

1. Аллоҳ — Тангри, Маъбуди бар ҳақ.
2. ар-Раҳмон — ўта меҳрибон.
3. ар-Раҳим — жуда раҳмли.
4. ал-Малик — подшоҳ.
5. ал-Қуддус — нуқсонлардан холи.
6. ас-Салом — офат ва балолардан саломат.
7. ал-Муъмин — амонли ва омон берувчи.
8. ал-Муҳаймин — эгаллаб, қоплаб

олувчи.

9. ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби.
10. ал-Жаббор — бандалари ишини ислоҳ этувчи.
11. ал-Мутакаббир — катталик ярашувчи зот.
12. ал-Холиқ — яратувчи, вужудга келтирувчи.
13. ал-Бориъ — яратувчи.
14. ал-Мусаввир — махлуқот ва мавжудотларга суврат ва шакл берувчи.
15. ал-Ғаффор — бандаларнинг айбу нуқсонлари ва гуноҳу маъсиятларини фош қилмай ёпиб турувчи, кечирувчи.
16. ал-Қаҳҳор — барчани бўйсундирувчи, ғолиб.
17. ал-Ваҳҳоб — ўз неъматларини текин ато этувчи.
18. ар-Раззоқ — барча тирик мавжудот ризқини етказиб берувчи.
19. ал-Ғаттоҳ — ҳукм этувчи, раҳмат; хазиначиларини очувчи.
20. ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби.
21. ал-Қобиз — кимларнингдир ризқини қийувчи, руҳларни қабз этувчи (олувчи).
22. ал-Босит — кимларгадир кенг ризқ берувчи, руҳ бахш этувчи.
23. ал-Хофиз — кофирлар мартабасини туширувчи.
24. ар-Рофиъ — мўминлар мартабасини кўтарувчи.
25. ал-Муизз — кимларнидир азиз, қадрли этувчи.
26. ал-Музилл — кимларнидир хору залил қилувчи.
27. ас-Самиъ — махфий ва ошқора гап ва шарпаларни, ҳатто дилдан ўтганини ҳам эшитувчи.
28. ал-Басир — ҳамма махфий ва ошқора нарсаларни кўрувчи.
29. ал-Ҳакам — қатъий ҳукм этувчи.
30. ал-Адл — ўта адолатли.
31. ал-Латиф — бандаларига сездирмай ўз лутфу эҳсонини етказиб берувчи.
32. ал-Ҳабир — ҳамма махфий ва ошқора ишлардан хабардор.
33. ал-Ҳалим — жазолашга шошмай-

- диган, хилм б-н яхшилик қилиб турувчи.
34. ал-Азим — улуғ, буюк, катта.
35. ал-Ғафур — гуноҳларни яшириб, жазо бермай турувчи.
36. аш-Шакур — оз ишга кўп мукофот берувчи.
37. ал-Алий — улуғ мартабали, буюк.
38. ал-Қабир — катта, ҳамма соҳада юқори.
39. ал-Ҳафиз — сақлагувчи (ўз паноҳида).
40. ал-Муқит — моддий ва маънавий озик берувчи.
41. ал-Ҳасиб — ҳар бир ишга ўзи кифоя қилувчи.
42. ал-Жалил — барча сифатлари мукамал, улуғ зот.
43. ал-Карим — қарамли, саховатли, кечиримли.
44. ар-Рақиб — ҳамма нарсани кузатиб, назорат остига олиб турувчи.
45. ал-Мужиб — дуоларни қабул этувчи.
46. ал-Восиъ — мулки, раҳмати ва қудрати кенг зот.
47. ал-Ҳаким — ҳикмат соҳиби. Дақиқ ва нозик илмларни билувчи.
48. ал-Вадуд — дўст, хайрихоҳ, маҳбуб.
49. ал-Мажид — неъматли ва эҳсонли бе-поён.
50. ал-Боис — пайғамбарлар юборувчи, ўлгандан кейин қайта тирилтирувчи.
51. аш-Шаҳид — ҳамма нарсани билиб, кўриб турувчи, гувоҳ.
52. ал-Ҳақ — ҳақиқатан мавжуд зот.
53. ал-Вақил — ҳамма ишларни ўз зиммасига, қафолатига олувчи.
54. ал-Қавий — ҳақиқий қувват ва қудрат эгаси.
55. ал-Магин — қувватли, матонатли.
56. ал-Валий — дўстларига дўст, мададкор.
57. ал-Ҳамид — ҳамду санога, мақтовга лойиқ зот.
58. ал-Муҳсий — барча маҳлуқот ва мавжудотларнинг ҳисоб-китобини яхши билувчи.
59. ал-Мубдиъ — йўқдан бор қилувчи, яратувчи.
60. ал-Муид — ҳаётдан ўлимга, ўлимдан яна ҳаётга қайтарувчи.
61. ал-Муҳий — тирилтирувчи.
62. ал-Мумит — ўлдирувчи.
63. ал-Ҳай — тирик.
64. ал-Қайюм — ўз-ўзидан турувчи, бошқаларни турғизувчи.
65. ал-Вождид — хоҳлаган нарсасини топувчи.
66. ал-Можид — қарамли ва шарафли зот.
67. ал-Воҳид — ягона, бир (худо — бир).
68. ас-Самад — беҳожат, хожатбарор.
69. ал-Қодир — қудратли.
70. ал-Муктадир — қудратли, қодир.
71. ал-Муқаддим — ўзига яқин қилувчи.
72. ал-Муаххир — ўзидан узок этувчи.
73. ал-Аввал — ҳамма нарсадан аввал, бошланиши чегарасиз.
74. ал-Охир — ҳамма нарсадан боқий, охири чексиз.
75. аз-Зохир — борлиги ҳамма томонлама аён бўлмиш зот.
76. ал-Ботин — ўзи мавжуд, лекин сезги воситаларимиздан маҳфий зот.
77. ал-Волий — барча ишларни тасаруф этувчи ҳоким.
78. ал-Мутаолий — улуғ, олий мартабали.
79. ал-Барр — яхшилик ва эҳсон соҳиби.
80. ат-Таввоб — тавбаларни қабул этувчи.
81. ал-Мунтақим — гуноҳкор бандаларидан ўч олувчи, жазоловчи.
82. ал-Афув — гуноҳларни афв этувчи.
83. ар-Рауф — ўта меҳрибон; раҳмати кенг.
84. Моликул-мулк — мулк, салтанат, ҳукм соҳиби.
85. Зул-жалоли вал-икром — шарафли ва қарамли.
86. ал-Муқсит — адолатли, одил.
87. ал-Жомий — тўпловчи, қиёмат

куни ҳалойикни маҳшаргоҳга жам этувчи.

88. ал-Ғаний — бой, эҳтиёжсиз.

89. ал-Муғний — бой этувчи, кифоя қилувчи.

90. ал-Мониъ — дўстларини химоя этувчи, нолойиқларга ўз неъматларини ман этувчи.

91. аз-Зорр — хоҳлаган бандаларига офат, зарар ва мусибат етказувчи.

92. ан-Нофиъ — хоҳлаган бандаларига манфаат ва фойда етказувчи.

93. ан-Нур — ўз-ўзидан борлиги аён ва борлиқни ҳам аён этувчи.

94. ал-Ҳодий — йўл кўрсатувчи.

95. ал-Бадиъ — яратувчи (ихтиро ила).

96. ал-Бокий — доимий, абадий мавжуд.

97. ал-Ворис — борлиқни мерос қилиб олувчи.

98. ар-Рашид — барча иш ва тадбирлари тўғри чикувчи.

99. ас-Сабур — гуноҳкор-исёнкорларга жазо беришга шошилмайдиган зот.

(Мазкур исмлар бир мунча эркин таржима қилинган, уларнинг мазмунларини уламолар бир оз бошқача ҳам талқин этадилар).

Абдулазиз Мансур.

АЛАУНПАЯ, Аломпра (1714-1760) — Бирма (ҳоз. Мьянма) ҳокими (1752 й.дан). Конбаун сулоласининг асосчиси. Тарқоқ Бирмани бирлаштириб, ягона, кучли, марказлашган давлатга айлантирган. Бирма пойтахти — Рангун ш.га асос солган (1755).

АЛАФ ПУЛИ — Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиқларида бедазор, ўтлоқ, боғ ва узумзор эгаларидан давлат ҳисобига олинган солиқ.

«**АЛ-АХРОМ**» («Эҳром») — кундалик газета. Қоҳирада 1875 й.дан араб тилида чиқади. Чет элларда ўз мухбирларига эга, кўпгина араб мамлакатларига тарқатилади.

АЛАШ ЎРДА — қозоқ халқининг миллий озодлик, мустақиллик учун кура-

шига раҳбарлик қилган миллий партияси ва мухтор ҳукумати (1917 й. апр.— 1920 й. март). 1917 й. 27 апр.- 7 май кунлари Семей вилояти қозоқ вакилларининг кенгаши бўлиб, унда бўлажак Бутунқозоқ вакиллари қурултойида Қозоғистоннинг мухториятини тузиш масаласи кўрилди. 1917 й. 21—26 июль кунлари Оренбургда Бутунқозоқ вакиллари қурултойи бўлиб, унда Оқмўла, Семей, Тўрғай, Ўрол, Еттисув, Сирдарё, Фарғона вилоятлари, шунингдек Ички Букей ўрдаси вакиллари иштирок этишди. Қурултойда мамлакатни бошқарув шакли, қозоқ вилоятлари мухторияти, ер масаласи, халқ милицияси, земство, халқ таълими, қозилик, диний масалалар кўрилди. Қозоқ демократии ҳокимиятини тузиш, ислохотлар, халқнинг ўзини-ўзи бошқаруви учун зарурий музоқаралар уюштириш масалалари муҳокама қилинди. Қурултойда қозоқларнинг Алаш партиясини тузиш масаласи кўрилди. Алаш партияси жойларда маҳаллий халқ ҳокимиятини ўрнатишга киришди. 1917 й. 19 декада Еттисувда ҳокимият маҳаллий халқ вакиллари қўлига ўтди. 1917 й.нинг 5—13 дек. кунлари Оренбургда Алаш партиясининг навбатдаги учинчи қурултойи бўлиб ўтади. Қурултой 13 декада пойтахти Семипалатинск ш. бўлган А. Ў. мухториятини эълон қилади. Алихон Букейхон ўғли ҳукумат бошлиғи этиб сайланади. Тез орада бу ҳукумат 27 минг нафарлик миллий қўшин ва тартибни сақлаш бўлинмаларини ташкил этди. Қурултойда Алаш партиясининг дастури лойиҳаси қабул қилиниб, умумхалқ муҳокамаси учун «Қозоқ» газ.да эълон қилинади. Ўн бўлимдан иборат бу ҳужжатда партиянинг мамлакат бўйича тузилиши, мудофаа, дин, илм-фан йўлидаги фаолияти, аграр масала бўйича вазифалар белгиланди. 1918 й. мартада Ўрол вилоятида ўтказилган сайловларда мустақиллик кучлари ғолиб чиқди. Аммо, 29 мартга ўтар кечаси тесқари кучлар ва большевиклар ҳарбий тўнтариш ўтказдилар. Ўрол вилояти ижрокўмининг 60 нафар

вакили қамалди ва азоблаб ўлдирилди. Эттисув вилоятида 1918 й.нинг 2—3 мартида большевиклар Алаш партияси вакиллари қамокқа олдилар. Оренбургда Тўрғай вилояти Шўроларининг 1-қурултойи (1918 й. 21 март — 3 апр.) да ҳам большевиклар ғолиб чиқди. Шу кунлари Окмўла уезди козоқ вакиллари Шўролари қурултойида большевиклар тазйиқи б-н А. Ў. мухториятига қарши қарор қабул қилинди. А. Ў. партиясининг Оренбургда чиқиб турган «Қозоқ» газ. ёпилиди. Унинг эгаллаб турган биноси ва мулки мусодара қилинди. А. Ў. сиёсий партияси ташкилотчиларидан Алихон Букейхон (1869—1937) ва Миржақиб Давлат ўғли (1885—1935) кабилар қувғин қилиниб, таъқиб остига олинди. Окгвардиячилар деб аталган Сибирь ҳукумати расмий тарзда тан олган А. Ў. ҳукумати атаман Дутов б-н тил бириктириб Шўро ҳукуматига қарши чиқди. Дутов тор-мор келтирилгач, Умумқозоқ Ревкоми қарори б-н А. Ў. 1920 й.нинг мартида тугатилди.

Наим Норкуллов.

АЛАШАНЬ — Хитойнинг шим.даги чўл, Наньшань тоғларидан шим.-шарқда. Майд. қарийб 170 минг км². А.нинг ер юзаси паст тоғлар, қумли ва тошлоқ ерлардан иборат тўлқинсимон текислик. Катта қум массивлари кўчиб юради, бал. 250 м гача барханлар ҳосил қилади. Бал. 820 м дан (шим.-ғарбида) 1660 м гача (жан.да). Иқлими континентал, янв. ойида т-ра — 6,8°, — 12, Г, июлники 22,6° — 26,1°. Ёғин кам ёғади (200 мм гача). Энг йирик дарёлари — Эдзин-Гол (Жошуй), Шуйхэ. Катта қўли — Сого-Нур. А.да гил тупроқли пастлик жойларда шўрхоқлар, тақирлар учрайди. Асосий ўсимликлари: жузғун, ёввойи пиёз, саксовул ва турли хил ўтлар. Аҳоли сийрак, асосан кўчманчи чорвадорлар яшайди.

АЛАШАНЬ, Хэланьшань — Хитойнинг Ганьсу провинциясидаги тоғ тизмаси, Алашань чўлининг жан.-шарқий чеккасида. Шим.дан жан.га 270 км га чўзилган. Энг баланд нуқтаси 2855 м. А.

тупроғи унумдор ва аҳоли зич яшайдиган Хуанхэ водийсини Алашань кум чўлидан ажратиб туради. А.нинг юзаси тошлоқли чала чўлдан иборат. Чала чўл ва дашт ўсимликлари ўсади. Қумир кони бор.

АЛАХДАШ, делирий — онг ўзгаришининг бир тури, воқеаларни англаш қобилиятининг бузилиши. А. вақтида бемор кўпинча безовталаниб, кўзига турли-туман кўрқинчли нарсалар (мас, ҳайвонлар) кўринади, уни айбловчи, ҳақоратловчи товушлар эшитади, баъзан ўзини химоя қилиш пайида бўлади, гўё атрофидаги ҳамма нарса ўзгариб кетгандек туюлади. Бемор кўзига кўринган нарсаларни, қулоғига эшитилган товушларни кўпинча ёдида сақлаб қолади. Аммо атрофида содир бўлган воқеаларнинг ҳаммасини эслай олмайди. А. бир неча соатдан 3—5 кунгача давом этиб, баъзан қайталаниб туради.

АЛ-АҲМАР МАСЖИДИ

Қоҳирадаги фотимийлар даври меъморий ва амалий безак санъати ёдгорлиги (1125). Ҳовли (10x10 м) атрофидаги гумбазли бинолар олди равоқлар қатори б-н ўралган. Бош тарзи равоқлари, меҳроби, тош ўймакорлигида ишланган хошиясида гириҳ ва ислимий бўртма нақшларнинг серхашам намуналари сақланган. Сарой эшигидаги ислимий нақшлар тасвирий мазмун (ов саҳнаси, созанда ва раққосалар, қуш ва жониворлар тасвири) б-н уйғунлашиб кетган. Масжиддаги ўймақори нақшлар ниҳоятда серхашам.

АЛБАН ТИЛИ — албан халқининг тили. Албания Республикасининг давлат тили. Ҳинд-европа тиллари маҳсус гуруҳига киради. А.т.да 3 млн. дан ортик киши сўзлашади, 2 катта диалектга бўлинади: шим. (гег), жан. (тоск). 19-а. охирида ҳоз. адабий А.т. мазкур диалектлар асосида шаклланган. Тузилиши жиҳатдан А.т. б-н булғор ва румин тиллари ўртасида умумий ўхшашлик мавжуд. А.т. да лотин, юнон, жан. славян, турк ва б. тиллардан ўзлашган сўзлар кўп. А.т. ёзуви лотин графикаси асосида.

АЛБАН ҚУЗҒОЛОНИ (1912) - ал-

бан халқининг Туркия ҳукмронлигидан халос бўлиш мақсадида кўтарган умумхалқ кўзғолони; унда христианлар б-н бирга мусулмон аҳоли ҳам иштирок этди. Шим. Албаниянинг тоғли туманларида яшовчи деҳқонларнинг март ойидаги чиқишлари б-н бошланган. Авг. ўрталарига келиб кўзғолончилар Дибру, Эльбасан, Пермети ва б. шаҳарларни эгаллашган. Бироқ кўзғолонга май ойдан бошлаб раҳбарликни қўлга олган заминдорлар (Ҳасан Приштина ва б.) албанларнинг миллий манфаатларига хилоф равишда Туркия ҳукумати б-н битим имзолаганлар. Унга кўра, Туркия Албанияга чекланган мухторият беришни ваъда қилган.

АЛБАНИЯ, Албания Республикаси (Republika e Shqiperise) — Болқон я.о.нинг жан.-ғарбидаги давлат. Адриатика ва Иони денгизлари соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 36 ретага бўлинган. Пойтахти алоҳида маъмурий бирлик қилиб ажратилган. Майд. 28,7 минг км². Аҳолиси 3,5 млн. кишига яқин (1999). Пойтахти Тирана ш.

Давлат тузуми. А. — парламентли республика. Амалдаги конституцияси 1998 й. қабул қилинган. Давлат ҳокимиятининг олий органи — бир палатали Халқ мажлиси (155 депутат), уни барча фуқаролар 4 й. муддатга сайлайди. Давлат бошлиғи — президент. А. Олий ижроия органи — ҳукумат бошлиғи бошчилигидаги Вазирлар Кенгаши (ҳукумат). Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органи — тегишли халқ кенгашлари.

Табиати. Адриатика денгизининг соҳили асосан пасттекислик, жан. тоғлардан иборат. А. худудининг салкам 70% ни бал. 2692 м гача бўлган Шим. Албан Альплари (Проклетие) ва Жан. Альплар эгаллайди. Улар ўртасидаги марказий воҳа дарё водийларига бўлинади. Соҳили паст-баланд денгиз бўйи текислигидан иборат. Хромит, нефть, битум, темир-никель ва мис руда конлари бор. Иқлими — Ўрта денгизга хос субтропик; июлнинг ўртача т-раси 24», 25°, янв.ники

8°, 9°. Илига 1000 мм ёгин ёғади. Сой ва дарёлари тоғли, уларда кема қатнамайди. Энг катта дарёлари — Дрин, Семани, Шкумбини. Скадар, Охрид, Преспа кўллариининг бир қисми А. худудида жойлашган. Текисликда жигарранг, тоғларда кўнғир тоғ-ўрмон тупроқлари. Ер майдонининг 38% дан кўпроғи ўрмон б-н қопланган (дуб, бук, каштан ва б. хил дарахтлар). Соҳилда Ўрта денгизга хос ўсимликлар доимо кўкариб туради. А.да 4 миллий боғ бор.

Аҳолиси. Асосий аҳоли — албанлар (салкам 98%). Греklar, валахлар ва б.лар ҳам яшайди. Расмий тили — албан тили. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км² га 87 киши. Аҳолининг 35% шаҳарларда истиқомат қилади. Энг йирик шаҳарлари — Тирана, Дуррес, Шкодер, Влёра, Эльбасан.

Тарихи. А.нинг энг қад. аҳолиси пеласлар (янги тош даври), иллирийлар (мил.ав. 2-минг йилликдан бошлаб) булган. Мил. ав. 2-а.да ҳоз. А. худудини Рим босиб олган. 395 й.дан 1347 й.гача у Византия таркибига кирган, кейинчалик унинг айрим қисмлари болгар ва серб заминдорлари қўл остида бўлган. 1389 й.дан А.ни Усмонлилар империяси забт эта бошлади. 15-а. ўрталарида Скандербег бошчилигида бошланган умумхалқ кўзғолони натижасида деярли бутун А. озод қилинди, бироқ 1479 й.да уни яна турklar босиб олди. 1912 й. баҳорида Усмонлилар ҳукмронлигини бартараф этиш учун халқ кўзғолони бошланди. Ўша йили 28 нояб. кун Влёрада аҳоли турли табақа вакиллариининг қурултойи А.ни муста-қил давлат деб эълон қилди. Муваққат ҳукуматга И. Камолбей бошчилик қилди. Аслида эса А. бошқа давлатларга қарам бўлиб қолди. 1924 й. июнидаги халқ кўзғолони Аҳмад Зогу тўдасини ағдариб ташлади. Аммо 1924 й. дек.да у ажнабий империалистлар ёрдамида яна қокимиятни эгаллаб, ўзини аввалига республика президенти, 1928 й. эса қирол деб эълон қилди. Унинг даврида А. амадда Италия мустамлакасига

айланди. 1939 й.да фашистлар Италияси, 1943—44 йларда эса немис фашистлари А.ни босиб олди. А. 1944 й. 28 нояб. да фашист боскинчиларидан озод этилди. 1946 й. 11 янв.да халқ республикаси деб тълон қилинди. 1976 й. 28 дек.дан 1991 й. майгача — Албания Халқ Социалистик Республикаси деб аталиб келди. 1991 й. майдан А. Республикаси. А. 1955 й.дан — БМТ аъзоси. А. ва ЎзР ўртасида дипломатия муносабатлари 1993 й.да ўрнатилган. Миллий байрами — 28 нояб.— Байроқ куни (1912).

Сиёсий партия ва бирлашмалари, касба уюшмалари. А. социалистик партияси, 1941 й.да тузилган, 1948 й.гача А. Компартияси, 1991 й.гача А. меҳнат партияси деб аталган. Ҳоз. номи 1991 й. 12 июнда қабул қилинган; А. демократик партияси, 1990 й. тузилган; А. аграр партияси, 1991 й.да тузилган; А. республикачилар партияси, 1991 й.да тузилган; А. социал-демократик партияси, 1991 й.да тузилган; Инсон ҳуқуқлари учун иттифок, 1992 й. тузилган; А. касаба уюшмалари конфедерацияси, 1990 й.да тузилган; А. мустақил касаба уюшмалари бирлашмаси, 1991 й.да тузилган.

Хўжалиги. А. мустақил бўлгач, хўжалик соҳасида муайян муваффақиятларга эришди. У аграр-индустриал мамлакатга айланди. А. миллий даромадининг 46% саноатда, 33% к.х.да ҳосил қилинади.

Саноати. Озиқ-овқат, енгил саноат, кончилик ва ёғочсозлик тармоқларининг салмоғи катта. Энергетика нефть ва гидроэнергия негизига қурилган. Йилига 4 млрд. кВт-с дан ортиқ электр энергия ишлаб чиқарилади. Нефть, хром (1 й.да 1 млн.т — Ғарбий Европада 1-ўрин), темир-никель ва мис рудалари, битум қазиб олинади. Озиқ-овқат саноатида қанд-шакар, ёғ-мой, балиқ ва мева-консерва, виночилик, тамаки тармоқлари, енгил саноатда — асосан тўқимачилик тармоғи мавжуд. Киме, металлсозлик, машинасозлик, ёғочсозлик саноатининг айрим корхоналари ишлаб турибди. Асосий са-

ноат марказлари: Тирана, Эльбасан, Фиери, Корча, Шкодер.

Қишлоқ хўжалиги. Асосий тармоғи — дехкончилик. Экинзорлари 560 минг га дан ортиқ (мамлакат ҳудудининг деярли 20%). 230 минг га га яқини сўғорилади. Маккажўхори ва бугдой озиқ-овқат соҳасида катта аҳамиятга эга. Картошка, сабзавот ҳам етиштирилади. Пахта, тамаки, қанд лавлағи асосий техника экинларидир. Токчилик, зайтун ва цитрус ўсимликлари ўстириш ривожланган. Чорвачилиқда қўйчилик ва эчкичилик устун.

Транспорти. Транспортнингасосий тури — автомобиль транспорти (юк айланмаси ҳажмининг салкам 65% ни ташкил этади). Дуррес — Тирана, Дуррес — Эльбасан ва б. йўналишдаги т.й.лар мавжуд. Денгиз портлари: Дуррес, Влёра. Халқаро аэропорти — Тирана (Ринас).

Ташқи савдоси. Четга асосан, хромитлар, темир-никель, мис рудалари, нефть, битум, ёғоч-тахта, чарм, зайтун ёғи, тамаки, цитрус, сабзавот ва мевалар чиқарилади. А. четдан машина, асбоб-ускуна, прокат, транспорт воситалари, дори-дармон, кимё саноати маҳсулотлари, кенг истеъмол моллари келтиради. Асосий ташқи савдо мижозлари: Италия, Греция, Туркия, Германия. Пул бирлиги — лек.

Тиббий хизмати. А.да 10 мингдан ортиқўринли касалхоналар мавжуд. 735 беморга 1 шифокор тўғри келади. Шифокорларни Тирана ун-тининг тиббиёт ф-ти етиштиради. Лиджада курортлар бор.

Халқ таълими, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Халқ таълими тизими 1969 й.да жорий этилган бўлиб, у мактабгача муассасалар, 8 й.лик умумий мажбурий, 4 й.лик ўрта (хунар ёки умумий) ва 3—4 й.лик олий ўқув юртиларидан иборат. А.да 3 ун-т бор. Фанлар академияси 1973 й. ташкил этилган. Миллий кутубхона ва ун-т кутубхонаси, археология, этн. музейи ва б. бор.

Магбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. А.да «Зери и популлит»

(«Халқ овози», 1942 й.дан) «Месуеси» («Муаллим», 1961 й.дан), «Башкими комбетар» («Миллий бирлик», 1943 й.дан), «Комби» («Миллат», 1991 й.дан), «Дрита» («Нур», 1960 й.дан), «Коха Ионе» («Вақтимиз», 1991 й.дан) ва б. газлар нашр этилади. А. телеграф агентлиги 1944 й. ташкил этилган. «Албания радиозширтириши ва телекўрсатуви» давлат ташкилоти мавжуд. Радио-эширтириш — 1944 й.дан, телекўрсатув — 1961 й.дан ишлайди.

Адабиёти. А.да бой халқ ижодиёти — қахрамонлик дostonлари, тарихий кўшиклар мавжуд. Албан тилида хозиргача сақланиб қолган дастлабки ёзма манба — епископ Паль Энгеланинг «Чўқинтириш таомили» (1462)дир. 16—17-а.ларда адиблар П. Буди, Ф. Барде, П. Богдани, М. Бархети ижод қилдилар. 18-а.да Т. Кавальоти ва Данель албан тили луғатини туздилар. 19-а.да бир неча атокли ватанпарвар ёзувчилар, миллий уйғониш арбоблари майдонга чиқди. Адабиётда романтизм оқими хукмрон бўлиб қолди. Шу даврнинг энг таникли намоёндалари — шоирлардан И. Де Рада («Милосао кўшиғи», «Шўрпешона Скандербег» дostonлари), Кенжа Г. Дара («Баланинг сўнгги кўшиғи» дostonи). 3. Серембе («Такдир» дostonи), В. Шкодрани («О, менинг Албаниям» дostonи), адиб ва таржимон К. Кристофориди. Адабиётда новелла, тарихий роман, драма пайдо бўла бошлади. Янги адабиётнинг асосчиларидан бири Н. Фрашерининг «Пода ва дала» (1886), «Скандербег тарихи» (1898) ва б. дostonлари юзага келди. 20-а. бошларидаги шоирлар — А. Чаюпи («Томори ота» тўплами, 1902; «Ўн тўрт ёшли куёв» комедияси, 1902), Н. Мьеда («Кувғин», «Булбул ноласи» дostonлари), Ф. Широка, Р. Силичи халқни бирликка чакиради. Ватанпарварлик руҳидаги кўшиқ ва новеллалар муаллифи М. Грамено албан бадий прозасининг асосчиларидан бири бўлди. А. адабиётининг таниқли вакили Фан Ноли ўз шеърларида фуқарога ҳурмат ва муҳаббат туйғуларини улуғлади («Са-

лип Султон кўшиғи», «Кувғин қурбони», «Драгобий ғори», «Югур марафончи» ва б.). 20-а.нинг 30-й.ларида ижтимоий мавзу каламга олина бошлади. 2-жаҳон уруши даврида ва А. озодликка чиққанидан сўнг адабиётда итальян-немис фашистларига қарши кураш мавзудаги асарлар яратилди (Ф. Гьятанинг «Партизан Банко ҳақида кўшиқ» дostonи, Д. Шутеричининг «Халоскорлар» романи, 1952—55). Тур-мушни ижтимоий жиҳатдан ўзгартиришга бағишланган романлар (С. Спассенинг «Улар ёлғиз эмас эди», 1952; Ф. Гьятанинг «Ботқоқ», 1959 ва б.) пайдо бўлди. 50—60-й.ларда автобиографик ва тарихий қисса ҳамда романлар (Д. Шутеричи, В. Кокона, Я. Дзодза асарлари) яратилди.

Меъморлиги. Антик давр (мил. ав. 7-а.)дан А. худудида мудофаа иншоотлари, жамоат ва уй-жой бинолари, меъморий безакларнинг қолдиқлари, ўрта асрлардан Византия иншоотлари (13—14-а.ларга мансуб бўлган Лявдари, Мборья кишлоқларидаги черковлар) ва романтик услубдаги иморатлар (Шаси кишлоғидаги собор, Вау-и-Дейес, Оботи кишлоқларидаги черковлар, 13-а.), шунингдек, истехкомва қасрлар сақланиб қолган. Саройлар, тимлар, мачитлар ҳам мавжуд. А. Халқ меъморлигига хос хусусиятлар — тоғлардаги мустаҳкам минорасимон уйлар, икки-уч қаватли, олди пешайвонли, ясси черепица томли уйлар. А. шаҳарларида ўрта асрлар ва 20-а. бошларидаги иншоотлар б-н ёнма-ён замонавий иморатлар кўзга ташланади.

Тасвирий санъати Ўрта асрларда рассомлик ва ҳайкалтарошилик бирмунча ривож топган (Лявдаридаги Троица черкови деворларига ишланган суратлар). 16-а.нинг 50-й.ларида Шельтсан ва Бальш черковларида неокастрлик уста Онуфрий суратлар чизган. 19-а. охири — 20-а. бошларида дунёвий ранг-тасвир (рассомлардан Н. Мартини, К. Хидромено) пайдо бўлди. Кейинги й.ларда мусавирлик, графика, ҳайкал-тарошликнинг турли жанрлари ривожланди. А.да халқ

амалий санъати (гиламдўзлик, тикувчилик, тўкувчилик, ўймакорлик, заргарлик) қадим замонлардан маълум.

Муסיқаси. Албан халқ муסיқасида хилма-хил маҳаллий услублар, табиий беш пардали (пентатоник) куйлар, озарбайжон муסיқасида учрайдиган оҳанглар бор. Ўзбек муסיқасидаги каби вазни ўзгариб турадиган қўшиқ ва рақс куйлари тараққий топган. Аксари 3 овозли қўшиқлар камонли чолғулар жўрлигида айтилади. 20-а. 50-й.ларидан профессионал муסיқа санъати: опера (П. Якованинг «Мрика», 1954, «Скандерберг», 1968), балет (Т. Дайянинг «Халил ва Хайрия», 1963), оперетта, симфония, камер, чолғу, хор муסיқаси ривожланди. Тиранада давлат опера ва балет театри бор.

Театри. 1874 й.да Тесторати бошчилигидаги театр тўғараги дастлабки сахна асарини кўйди. 19-а. 2-ярмида С. Фрашери, М. Грамено, Ф. Ноли, А. Чаюпи пьесаларини ҳаваскор театр труппалари сахналаштирди. 1944 й. Тиранада профессионал халқ театри, кейинроқ Корча ва Дурресда театрлар барпо этилди. А. Моисей номидаги олий актёрлик билим юрти очилган (1959).

Киноси. А. кинематографияси 2-жаҳон урушидан сўнг ривожлана бошлади. 1952 й.да ташкил этилган «Янги Албания» киностудияси ҳужжатли фильмлар ва киножурлар чиқаради. Биринчи рангли бадий фильм — «Албаниянинг буюк фарзанди Скандерберг» (1954). Кейинчалик «Тана», «Ер аланга ичра» ва б. бадий фильмлар яратилди.

АЛБАНЛАР (ўзларини шкиптар деб атайдилар) — Албания Республикасининг асосий халқи. Умумий сони 6,1 млн. (1992). Албанияда 3,250 млн. киши, Югославияда (1,985 млн. киши), Македонияда (500 минг киши), Италияда, Грецияда, РФ ва б. давлатларда яшайди. Тили ҳинд-европа тиллари оиласига киради. А. кад. даврларда Болқон я.о.нинг ғарбий қисмида яшаган иллирий, қисман фракийлар авлодидир. «Албанлар» этноними дастлаб мил. 2-а.га оид манба-

ларда тилга олинди, 11-адан ҳоз. Албаниянинг бутун аҳолисига нисбатан қўлланилган. А. европеоид ирқига мансуб. А.нинг кўпчилик қисми ислом динини қабул қилган, бир қисми православ ва католик. Дехқончилик, чорвачилик б-н шуғулланадилар. Саноатда ҳам ишлайдилар.

АЛБОН (туркий) — чингизийлар даврида маҳсулот б-н тўланадиган солиқ, ўлпон. 12—14-а.ларга оид туркий ҳужжатларда ишлатилган.

АЛВОН — 1) турли ранглар мажмуи. Чунончи, бир жойда жамланиб, кўзга ташланиб турган бир неча рангдаги қоғозларни — А. қоғоз дейилади; 2) кизил тус, кизил ранг; 3) кизил ранг газлама. А. кўйлак — кизил матодан тикилган кўйлак. Шиор ёки бирор қитата ёзилган кизил тусли газлама ҳам А. дейилади.

АЛГЕБРА (араб.— ал-Жабр) - мат.нинг бир соҳаси. Буюк ўзбек олими Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий «Ал-жабр вал-муқобала» асарида дунёда биринчи марта А.ни изчил баён қилди. Асар лотин тилига таржима қилиниб, algebra номи б-н жаҳонга тарқалган. А. тиклашни, яъни манфийҳадларни тенгламанинг иккинчи томонига ўтказишни, вал-муқобала эса тенгламанинг иккала томонидан тенг ҳадларни ташлаб юборишни билдиради. А.нинг асосий масаласи — тўпламларда киритилган математик амалларни ўрганиш. Шундай математик амаллар борки, улар бутунлай арифметик амалларга ўхшамайди (мас, ўрин алмаштириш ёки ассоциативлик қонунига бўйсунмайдиган амаллар мавжуд). Арифметикада тайин сонлар устида биринчи тўрт амал ўрганилади. А.да эса бу амалларнинг ҳар қандай сон ва сон бўлмаган бошқа математик объектлар учун ўринли умумий хоссалари текширилади. Бунда ҳосил қилинадиган натижаларнинг умумий бўлишига эришиш учун миқдорларнинг қиймаглари ҳарфлар б-н белгиланиб, ҳарфий ифодалар устида ба-жариладиган амалларнинг қоида ва

конунлари кўрсатилади, ифодалар ша-клини ўзгартириш ва тенгламаларни ечиш қоидалари ўрганилади. Умар Хаўём А.ни тенгламалар ечиш ҳақидаги фан деб таърифлаган эди. Унинг бу таърифи 18-а. охиригача кучини сақлаб келди. Бундан кейинги даврда А. янги йўналишлар б-н кенгайтирилди, аммо амаллар ҳақидаги умумий фан сифатида ўз аҳамиятини сақлаб ҳам колли. Қад. мисрликлар анча мураккаб ма-салаларни ечганлар (арифметик ва геометрик прогрессияларга доир масалалар). Масалаларнинг таърифи, уларнинг ечилиши оғзаки сўз б-н фақат сонли мисоллар учун берилар эди. Бу мисоллар шакл жиҳатидан 1-ва 2-даражали теигламаларни ечишда умумий усулларнинг тўпланаётганлигидан дарак беради. Юнонистон геометрияси алоҳида ажралиб турарди. Бу ерда геометрик текширишлар мантиқ томонидан шундай йўлга қўйилган эдики, унда ҳар бир айтилган фикр исботсиз қолдирилмас эди. Геометрик мулоҳазаларнинг кучли таъсири натижасида арифметика ва А. масалалари геом. тили б-н баён этиларди. Мас, микдорни узунлик деб, икки микдор кўпайтмасини тўғри тўртбурчакнинг юзи деб қараларди. Ҳоз. замон мат.сида микдорнинг ўз-ўзига кўпайтмасини «квадрат» деб аташ геометрик тилнинг ҳозиргача сақланиб келишидан намунадир. Юнонлар эришган натижаларни тўлдириш, умумлаштириш ва тараққий эттиришда Туркистон математиклари катта хисса қўшдилар. Илдизларни ҳисоблаш, бир қатор тенгламаларни тақрибий ечиш усуллари, Ньютон биноми умумий формуласининг сўз б-н таърифланган ифодасини бериш Туркистон математик олимлари томонидан муваффақиятли ҳал қилинган. 9— 10-а.ларда Туркистон йирик илмий марказга айланади. Бу даврда ал-Хоразмий, Абу Райҳон Берунийлар яшаган ва фан соҳасида ўзларининг йирик илмий ишлари б-н дунёга ном таратган эдилар. 1074 й.да Умар Хайёмнинг «ал-Жабр» деган бошқа бир китобида чизиқли ва квадрат

тенгламаларни ечиш, учинчи даражали тенгламалар илдизларини геометрик усул б-н излаш ва б. жуда кўп масалаларни ечиш йўллари кўрсатилган. Ибн Сино асарларида ҳам ўша замон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган арифметика ва А. масалаларининг ечимлари берилган. Унинг мат.га, хусусан, А. ва арифметикага оид ишларида сонларни квадрат ва кубга кўтариш амаллари текширилган. Қад. дунё тарихидан то ал-Хоразмий даврига қадар математика А. ва арифметика каби билимларга ажралган эмас эди. Фақат ал-Хоразмий даврдан бошлаб А. математиканинг алоҳида бўлими бўлиб ажралди. 15-а.да Самарқандда машҳур Улуғбек расадхонасининг ташки л топиши астрономиянинг тараққий этиши б-н бир қаторда мат.нинг ривожланишига ҳам сабаб бўлди. А.нинг тараққийи учун амалларни сўз б-н ифода этишдан кўра улар ўрнига қулай белгилар топиб ишлатиш зарур эди. Бу иш жуда секинлик б-н борди: қад. мисрликлар каср учун алоҳида белги ишлатишган. Диофант i ҳарфини тенглик белгиси учун (юн. isos — тенг) ишлаган. Италия олимлари плюс ва минус сўзлари ўрнида устига алоҳида чизиқ чизилган ва t ҳарфларини ишлатишган. 15-а. охирига келгандагина ҳоз. = ва — ишоралари киритилган. Бундан кейинги даврда масалада қатнашадиган микдорлар, шунингдек номаълумлар ҳарфлар б-н белгиланадиган бўлди. 16-а. ўрталарида ҳоз. замон алгебрасидаги тимсоллар тўла такомиллаштирилди. А.да бундай тўла тимсолларга ўтишга қадар бирор умумий қоида ёки исботни тушунтириш, бирор умумий фикрни таърифлаш мумкин эмас эди. 16-а.да номаълум микдорлар учун унли А, Е,... ҳарфлари, маълум микдорлар учун эса унсиз В, С, Д,... ҳарфлари ишлатилиб, ўша вақтда киритилган математик амаллар б-н боғланди. Шундай қилиб, ҳоз. замон А.си учун хос бўлган ҳарфий формулалар биринчи мартаба пайдо бўлди. Ҳар қандай тайин сон ўрнига тимсолий белгиларнинг киритилиши, ҳар-

флардан арифметика амалларини ечишда фойдаланилиши жуда катта аҳамиятга эга эди. Бу б-н формулалар тили бўлган математик восита ҳосил қилинди. Шу воситасиз 17-а.да олий мат.нинг ёрқин тараққиёти, чексиз кичик миқдорлар таҳлили, физика, механика ва техника фанларидаги қонунларнинг математик ифодаларини бериш масалаларини ҳаёлга келтириш ҳам мумкин эмас эди. 17-а.да Декартнинг аналитик геометрия тузишда тутган йўли А.да пайдо бўлаётган ман-фий сон тушунчасини геометрик тасвирлаш б-н бирга, манфий сонларнинг фандаги ўрнини мустаҳкамлади. Номаълум сонлар учун x, y, z ҳарфларини ишлатиш Декартдан бошланган бўлиб, ҳозир ҳам шундай қилинади. Аналитик геометриянинг майдонга келиши А.нинг катта ютуғи бўлди. Агар юнонлар А. масалаларини геом. тилида таҳлил қилган бўлсалар, энди, аксинча, геом. масалалари А. формулаларига кўчириладиган бўлиб қолди. 17-а. охири — 18-а. бошларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти, техника ва табиий фанларнинг мат. олдига қўйган талаблари муносабати б-н дифференциал ва интеграл ҳисоб вужудга келди ва тараққий эта бошлади. Бунга А.нинг босиб ўтган тарихий тараққиёти ҳам замин тайёрлаб берган эди. Бу даврда А. б-н математик таҳлил бир-бири б-н жипс муносабатда тараққий қиларди. А.га функционал боғланиш масалалари кира бошлади. Таҳлил эса А.нинг бой формулалари тўпламидан фойдалана борди. 18—19-а.ларда А. таҳлилдан фарқ қилиб, дискрет ва чекли миқдорлар б-н иш кўрарди: бу даврда А. асосан кўпхадлар б-н шуғулланарди. 2-даражали тенгламаларни ечиш муносабати б-н А.да иррационал ва комплекс сонларнинг фанга киритилиши учун эҳтиёж туғилади. Бу сонларнинг киритилиши б-н 18-а.да А. ҳоз. замон ўрта мактабида ўтиладиган А. ҳажмига яқин келган эди. Ҳарфий белгилардан фойдаланиб турли сонлар тизимларининг умумий хоссаларини ҳамда

тенгламалар воситаси б-н ечишнинг умумий методларини урганадиган А. классик алгебра деб юритилади. Классик А.да кв. тенгламани ечиш кад. дунёдан маълум, аммо учинчи ва тўртинчи даражали тенгламаларни ечиш формулаларини эса фақат 16-а.да итальян математиклари Кардано, Тарталья ва Феррари яратиб берди. Бу формулалар тенглама илдизларини унинг коэф-фициентлари орқали рационал амаллар б-н радикалларда ифода этади. Да-ражаси 4 дан юқори тенгламалар илдизларини ҳам шу йўсинда ифодалаш масаласи кўп вақт олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келди. Орадан 300 и. ўтгач, 19-а.да Абель ҳамда Галуа даражаси 4 дан юқори алгебраик тенгламалар илдизларини коэф-фициентлари орқали рационал амаллар б-н радикал кўринишида ифода этиш мумкин эмаслигини исбот қилдилар (қ. Галуа назарияси). Галуа ҳар бир тенглама б-н унинг илдизларини алмаштириш гуруҳини беради ва тенгламани текширишни бу гуруҳни текширишга келтиради. Алгебраик тенгламалар илдизларининг сони ва уларнинг қайси соҳага тегишли бўлиши масалалари ҳам кўп вақтдан бери олимларнинг диққат марказида турган масалалардандир. Д'Аламбер ва Гаусс комплекс коэф-фициентли ҳар қандай даражаси тенглама p та комплекс илдизга эга эканлигини исботладилар (қ. Олий алгебранинг асосий теоремаси). 19-а. бошларида мавҳум сонларнинг табиатини ўрганиш туфайли математик амал тушунчаси кенгая бошлади. Инглиз математиклари биринчи бўлиб математик амалнинг мавҳум тушунчасига келдилар ва бу тушунчани янги математик объектларга татбиқ қилиш б-н А. соҳасини кенгайтирдилар. Бу даврда векторлар, кватернионлар, гаперкомплекс тизимлар, матрицалар алгебраси, ассоциатив бўлмаган алгебралар ва алгебраик геометрия ташкил топди ва ривожланди, янги алгебраик объектлар, чунончи халқа, майдонлар пайдо бўлди. Булар 19-а. 1-ярмидаги А.ни жонлантирди. Ўша

вақтгача А. методлари ва натижалари А.нинг марказий муаммоси ҳисобланган алгебраик тенгламаларни ечишдан иборат эди. 1850 й.дан кейин эса аҳвол ўзгарди, янги изланишлар борган сари ҳоз. кунда алгеб-ранинг асосий муаммоси ҳисобланган мат. амалларни ўрганишдан иборат бўла борди. 19-а. 2-ярмида алгебраик сонлар, инвариантлар ва гуруҳлар назарияси вужудга келди. 20-а.да алгебра мат.нинг турли соҳаларига, назарий физика, кимё, биол., генетика каби бошқа фанларга ҳам жадал кириб келди, яъни математика ва б. кўпгина соҳаларни алгебралаштириш жараёни рўёбга келди. Айна пайтда А. ва мат.нинг турли соҳалари чегарасида мат.нинг янги йўналишлари, чунончи А. ва функционал анализ ўртасида Банах А.лари., операторлар Алари назарияси, А. б-н топология ўртасида гомологак А. ва х.к. пайдо бўлди. А. фанининг ривожланишига бир қанча ўзбек олимлари, чунончи: Т. Саримсоқов, Ш. Аюпов, Ж. Ҳожиев ва б. ўз ҳиссаларини қўшдилар. А. эҳгимоллар назарияси, топологияга оид топологик ярим майдонлар ва умуман тартибланган А.лар назариясини биринчи марта Ўзбекистонда Т. Саримсоқов ўз шоғирдлари б-н яратди.

Шавкат Аюпов.

АЛГЕБРАИК ГЕОМЕТРИЯ - мат.нинг алгебраик чизик, алгебраик сирт ва, умуман, алгебраик кўп хилликларни ўрганадиган қисми. А.г. да исботланадиган кўпгина теоремалар соф геометрик теоремалар, яъни улар фазовий координатлар б-н боғланмаган, лекин, одатда, алгебраик методлар б-н исботланади. А.г.нинг кучли трансцендент усуллари-дан бири алгебраик сиртлар бўйича олинган каррали интегралларни ўрганишдир. А.г. татбиқлари сифатида 3 ва 4 тартибли алгебраик чизик ва сиртларни таснифлашни кўрайлик, 3- тартибли чизиклар таснифлашни Ньютон таклиф қилган. Текисликдаги эгри чизикларнинг А.г.си жуда яхши ўрганилган. Проектив нуктаи назардан барча айнамаган 2-тартибли

чизиклар (конус кесмалар) бир хил тузилган: бу чизикларнинг бири иккинчисига бир қийматли проектив алмаштириш ёрдамида ўзаро акс эттирилиши мумкин. 1,2- типдаги чизиклар рационал ифодалар ёрдамида параметрик кўринишда берилиши мумкин, 3- тип чизик эса бундай хусусиятга эга эмас. Бир чизик ҳар бир нуктасининг координатлари орқали рационал ифодаланиши мумкин; аксинча бўлса, у ҳолда бу икки текис алгебраик чизикбириационал эквивалент дейилади. Текис алгебраик чизиклар бирационал эквивалентлик аииклигича тўла таснифланган.

Жавод Ҳожиев.

АЛГЕБРАИК ИФОДА - алгебраик амаллар (қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, бутун мусбат даражага кўтариш ва бутун кўрсаткичли илдиз чиқариш) ишоралари б-н бириктирилиб, ҳарф ва сонлардан тузилган ифода. А.и.да сонлар ва ҳарфларнинг илдиз ишоралари (радикаллар) қатнашмаса, бундай ифода рационал А.и. агар радикаллар қатнашса, иррационал А.и.дейилади. Агар рационал А.и.да ҳарфли ифодага бўлиш амали қатнашмаса, бундай А.и. бутун, агар қатнашса, касрли А.и.дейилади.

АЛГЕБРАИК СОНЛАР - коэффициентлари бутун сонлардан иборат бўлган кўпхадларнинг илдизлари. А.с. бўлмаган сонлар трансцендент сонлар дейилади.

АЛГЕБРАИК ТЕНГЛАМА - чап томони номаълумлардан тузилган кўпхаддан иборат бўлган тенглама. Номаълум x нинг тенгламани қаноатлантирадиган, айниятга айлантирадиган қийматлари тенгламанинг илдизлари ёки ечимлари дейилади. Алгебранинг асосий масалаларидан бири А.т.нинг илдизларини топишдан иборатдир. 1, 2, 3 ва 4даражали А.т. илдизларини топиш формулалари маълум, даражаси 5 ва ундан ортик бўлган тенгламалар учун бундай формулалар умумий ҳолда мавжуд эмас. Аммо коэффицентлари комплекс сонлар бўлган ихтиёрий тенглама комплекс ечимга эга (қ. Алгебра-

нинг асосий теоремаси).

АЛГЕБРАНИНГ АСОСИЙ ТЕОРЕМАСИ — комплекс сонлар майдонида берилган ихтиёрий даражали кўпхад камида битта илдизга эгалигини тасдиқлайдиган теорема. Бу теоремадан даражали кўпхад, каррали илдизларнинг карралилиги ҳисобга олинганда роппа-роса p та илдизга эга бўлиши келиб чиқади. 17—18- а.ларда алгебранинг асосий мазмуни тенгламалар ечишдан иборат бўлганлиги учун юқридаги теорема А.а.т. дейилади. А.а.т.ни биринчи марта Гаусс узил-кесил исбот қилган.

АЛГОЛ (инг. — Algorithmic language — алгоритмик тил) — бир қанча программалаш (дастурлар тузиш) тилларининг қисқартирилган номи; ЭҲМда илмий-техник масалаларни ҳал қилиш учун программа (дастур) тузишда қўлланилади. А.инсон тили б-н машина тили ўртасида воситачидир. 1958—60 й.ларда ишлаб чиқилган (А-58, А-60), 1964-68 й.ларда такомиллаштирилган (А-68). Асосий белгилари — ўнли рақамлар, лотинча кичик ва бош ҳарфлар, тиниш белгилари, арифметик ва мантикий амаллар белгилари, бошқа махсус белгилар, инглиз сўзлари. А.ни машина тилига ўтказиш учун махсус транслятор тузилади.

АЛ ГОЛЬ — Персей юлдузи (ρ); қўшалоқ юлдуз; энг равшан пайтида 2-катталиқда бўлади. Хусусияти: 2 сутка 20 соат 49 мин. давомида бош юлдуз иккинчи юлдуз б-н тўсилиб, равшанлиги 2,2 дан 3,5 юлдуз катталиги орасида ўзгариб туради. Куёшдан узоқлиги — 36 парсек.

АЛГОНКИНЛАР - Шим. Америкадаги индейс халқлари гуруҳи (ожибве, могивар, делавар, кри, монтанье, наскап, чейен ва б.). 260 минг киши. Булардан 100 минг киши Канадада ва 160 минг киши АҚШда (1992) махсус ажратилган жойларда яшайдилар, алгонкин тилида гаплашадилар. А. монголоид ирқига мансуб. А.нинг кўп қисми мустамлакачилар томонидан қириб ташланган. Канадада яшовчи А., асосан, мўйнали хайвонларни овлайдилар. АҚШда яшов-

чилари дехқончилик б-н шуғулланади. Диндорлари католиклар.

АЛГОРИТМ, алгоритм — маълум бир турга оид масалаларни ечишда ишлатиладиган амалларнинг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ қоида (дастур). Кибернетика ва мат.нинг асосий тушунчаларидан бири. Ўрта асрларда санокнинг ўнли тизими бўйича тўрт арифметик амал бажариладиган қоидани А. деб аташган. «Бу қоидаларни мат. га 9-а.да ал-Хоразмий киритган. Европада бундай қоидалар унинг тугилган юртига нисбатан лотинчалаштирилган (Algoritmus ёки Algorithmus шаклида «алгоритм» дейилган), кейинчалик «алгоритм»га айланган» (акад. А. Н. Колмогоров). Фанда «Евклид алгоритми», «Фийсиддин Коший алгоритми», «Лаурье алгоритми», «Марков алгоритми» деб аталувчи А.лар маълум. А. тушунчаси тобора кенгайиб бориб, кибернетиканинг назарий ва мантикий асоси ҳисобланган А.лар назарияси пайдо бўлди. ЎЗР да бир неча и.т. муассасалари ва ҳисоблаш марказларида А.дан фойдаланиш соҳасида самарали ишлар олиб борилмоқда. Мас, Ўзбекистон ФА «Кибернетика» илмий и.ч. бирлашмасида, Ўзбекистондаги барча ун-тларда, Тошкент давлат техника ун-тида, ЎЗР Макроикгисод ва статистика вазирлиги қошидаги Ҳисоблаш маркази ва б. муассасаларда олиб борилаётган ишлар бунга мисол бўла олади.

АЛГОРИТМИК ТИЛ - бирор масала ечимини алгоритм кўринишида ёзишга имкон берадиган дастур тузиш тили. А.т.ни қўллаш синтаксис (асосий мисоллардан қурилма тузиш қоидалари тизими) ва семантика (уларни бир хил шархлаш қоидалари тизими) б-н белгиланади. Алифбонинг баъзи ҳарфлари ёки бирор бошқа тимсоллар А.т.нинг тимсоллари бўлиши мумкин. Сўзлар, гаплар, жадваллар ва б. ифодалар А.т. қурилмалари ҳисобланади. Шахмат ўйини тиббий ташхис қўйиш, фикрлаш жараёнларини моделлашда А.т.нинг алоҳида гуруҳи — ИПЛ, ЛИСП, СЛИП

ва б. қўлланилади.

АЛГУ, Олгу (7-1264) - Чигатой улу-си хони (1260—64). Машхур мўғул мер-гани Байдарнинг ўғли, Чигатойхоннинг набираси. Қоон Мунке вафоти (1259)дан сўнг олий ҳокимият тахтига айна вақтда унинг икки укаси — Хитойда Хубилай ва Мўғулистонда Ориқбуко даъвогар-лик қилди. Натижада тахт учун ўзаро кураш бошланиб, Хубилай Хитойдан Мўғулистонга ғалла юбормай қўйди. Шунда Ориқбуко А.га очарчилик бош-ланган Мўғулистонни Туркистон ғалласи б-н таъминлашни топширди. Лекин А. Кошғарга келгач, Чигатой хонадонига мансуб шахзодалар ва уларнинг тараф-дорларини ўз атрофига тўплаб, жияни Никпайўғилни 5 минг кишилик қўшин б-н биргаликда Мовароуннахрни босиб олиш ва уердан Беркахон ноиблари-ни кувиб чиқариш учун жўнатди. Шу тарика Мовароуннахр эгалланиб (1261), А. ўзини мустақил хон деб эълон қилди. Кейин у Хубилай, Ориқбуко, Беркахон ва Ўқтойхоннинг набираси Хайдуга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориб, ҳатто ҳеч қачон Чигатой улуסי тарки-бига кирмаган Хоразм ва Афғонистонда ҳам ўз хукмини ўрнатди (1262—64). А. дав-рида олиб борилган урушлар оқибатида Мовароуннахрнинг кўплаб шаҳар ва қишлоқлари, боғ-роғ ва экинзорлари вай-рон бўлди, минглаб тинч аҳоли қирилди, халқ зиммасига оғир мажбурият ва соликлар юкланди.

АЛДАН — РФ таркибидаги Саха (Якутия) Республикасидаги дарё. Лена-нинг энг йирик ўнг ирмоғи. Становой тиз-масининг шим. ён бағридан бошланади. Юқори оқимида Алдан ясситоғлигини кесиб ўтиб, Якутскдан 160 км қуйида Лена дарёсига қуйилади. Уз. 2273 км. Ҳавзасининг майд. 729 минг км². Дарё-да ёғоч оқизилади. Қуйилиш еридан 1753 км масофада кема қатнайди. Кор ва ём-гирдан сув олади. Қуйилиш ерида ўртача йиллик сув сарфи 5110 м³/сек. А. қуйи қисмида окт. охирида музлаб, май ойида муздан бўшайди. А.да балик овланади.

АЛДАН ТОҒЛИГИ — Шарқий Сибирдаги тоғлик, Саха (Якутия)нинг жан.да. Становой тизмасидан шим.роқда, Олёмма ва Учур дарёлари ораллигида, ўртача бал. 800—1000 м бўлган ясси қирлар кўп, уларнинг орасидан бал. 1400—2000 м келадиган айрим-айрим тоғ тизмалари (максимал бал. 2306 м) кутарилиб туради. Асосан архей ва про-терозой гнейслари ва кристалли сла-нецлардан тузилган. 1100—1300 м ба-ландликкача қарағайтилоғоч ўрмонлари ва тоғ тилоғоч тайгаси, ундан юқорида кедр чакалаклари учрайди. Яланғоч тоғ тепалари тошлоқ тундра. Темир рудаси, тошқўмир, слюда, олтин конлари бор.

АЛДАР КЎСА — туркий халқлар эртакларидаги тўқима образ. А. қозоқ, ўзбек, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд ва б. халқлар сагирик эртакларида ҳаётий қўламда таърифланади, тарихий шахс эмас. А. К. анъанавий, қад. образ бўлиб, уруғ, қабилачилик даврида юзага келган. Кўса атамаси икки хил маънони: бири — оила, уруғ, қабила бошлиғини; ик-кинчиси — даҳанида бир туки йўқ эркак кишини англатади. Алдар — исми, кўса — лақаби. А. К. эртакларда асосан ижо-бий, баъзан салбий образ сифатида намо-ён бўлади. У ўта ақлли, тadbиркор, айёр ва устомон. А. К. салбий сифатга эга об-разлиги кейинги давр халқ оғзаки ижоди намуналарига хос.

АЛДАРАЗСОЙ — Самарқанд ви-лоятининг Иштихон туманидаги сой. Қароқчитоғнинг жан.-ғарбидаги адир-лардан бошланиб, жан.га томон оқади. Ёмғир ва булоқлардан сув олади. Уз. 16,5 км. А.дан, асосан, Алдараз қишлоғи сув ичади.

АЛЕАТИКО, Алеатико перо, Ува лиатика— винобоп узум нави. 1830 й.да Италиядан Қримга, 19- а. нинг 2-ярмида Ўзбекистонга келтирилган. Ўрта Оси-ёда кенг тарқалган. Тупи ўртача ўсади. Барги бир оз чўзик, арра тишли, туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши конус-симон цилиндр шаклида, ўртача катта-ликда (бўйи 15—18 см, эни 10—13 см),

огирлиги 140—150 г, шингиллари ўртача тигиз. Ғужуми думалоқ, кизгиш-қўқ. Эти мускат хидли, ширадор; Ҳосили фаол ҳарорат 2800°—3200° бўлганда 140—160 кунда пишиб етилади (сент. ўрталарида), таркибидаги қанд 25—26% га етади. Ҳосилдорлиги 90—100 ц/га. Токи сув-сизликка чидамсиз. А. ўтлоқи ва соз тупрокларда яхши ўсади. Рага б-н зарарланади, кул касаллигига чидами ўртача.

АЛЕАТОРИКА (лот. *alea* — тасодифийлик) — 20-а. иккинчи ярмида Европа композиторлик ижодида додекафониянинг қатъий қонун-қоидаларига қарши юзага келган оқим. Унинг замирида тасодифийлик (мас, муайян ноталарни ишлатиш бўйича «қуръа»га таяниш, соққачалар ташлаш ва б.)дан ижодий фойдаланиш ётади. А. асарларида ком-позиторлар баъзан ижрочиларнинг маҳорат имкониятларига ҳам унумли таянишади. Шу боис ҳоз. кунгача механик (қатъий) А., бадихавий А. ва назоратли А. турлари одат тусига кирган. Буларнинг биринчи ва иккинчиси П. Булез (Франция) ва К. Штокхаузен (Германия) то-монида 1950-й.ларнинг 2-ярмида, учинчиси эса 60-й.лар бошида В. Лютославский (Польша)ларнинг изланишлари натижасида жорий этилган.

Ўзбекистон композиторлари (Н. Зокиров, Т. Қурбонов, Ф. Янов-Яновский ва б.) ижодида ҳам А. аломатлари учрайди.

АЛЕБАСТР (юн. *alabastros*) — 1) қурилиш гипсининг эски номи. Оқ гипени куйдириб олинади. Ҳайкалтарошлик, тиббиёт ва қурилишда ишлатилади. Ўзбекистонда А. олинadиган гипс Фарғона, Кувасой, Шўрсув, Қамишбоши, Сўх ва б. жойлардан қазиб олинади; 2) минерал; гипснинг бир тури.

АЛЕВРИТ (юн. *aleuron* — ун) — бўшак (зичлашмаган), чақиқ (парчаланган) чўкинди жинс. А. ўз заррачаларининг ҳажмига кўра, кумдан майинрок, гиддан дағалроқ бўлади. А.даги заррачаларнинг диаметри кўпинча 0,01 мм дан 0,1 мм гача. Шундай заррачалардан ҳосил бўлган тоғ жинсларининг структу-

раси А. структураси деб, заррачалари эса А. фракцияси деб аталади. А.га чанг, лёсс ва лёссимон жинслар қиради.

АЛЕВРОЛИТ (юн. *aleuron* — ун ва *litos* — тош) — каттик чақиқ жинс. Асосан ўлчами 0,01—0,1 мм гача бўлган доналардан тузилган (алеверит). Цементлашган, зичлашган ва бир қадар диагенетик ўзгаришга учраган.

АЛЕЗИЯ — кад. галлар шаҳар-қалъаси (ҳоз. Дижон яқинида, Франция). Мил. ав. 52 й.да галлар кўзғолони пайтида Ю. Цезарь қамал қилган. Галлар Верцингеториг раҳбарлигида А.ни мардона Ҳимоя қилганлар, аммо римликларнинг ҳарбий кучи, техникасининг устунлиги туфайли, шунингдек озиқ-овқат етишмовчилиги натижасида таслим бўлганлар. Шу б-н Галлияни забт этиш яқунланган. Археологик қазिशмалар (1860 й.дан) натижасида Цезарь бунёд этган қамал иншоотлари ва хандаклар очилган. Жанг майдонидан Рим ва галлар қурол-яроғлари, тангалар (мил. ав. 52 й.) топилган. Шаҳар Рим даврида ҳам мавжуд бўлган: Рим театри, ибодатхона ва б. очилган. Ўрта асрларда шаҳар хувиллаб, бўшаб қолган. Ҳозир А. ўрнида Ализ ш. харобаси ва Ализ-Сент-Рен қишлоғи жойлашган.

АЛЕЙКЕМИЯ (юн. *a* — инкор кўшимчаси, *leukos* — оқ, *haima* — қон) — қон системаси касалликлари халқаро таснифи бўйича — оқ қон касаллиги шакли.

АЛЕЙКСАНДРЕ (Aleixandre) Ви-сенте - (1898.26.4, Севилья - 1984) - испан шоири, Испания қиролик академияси акад. Асарларини 1928 й.дан эълон қила бошлаган. Илк шеърый тўпламларига кирган асарларида сюрреализм ғояси кучли. Испан халқининг миллий — инкилобий уруши даври (1936 — 39)да фашизмга қарши руҳда шеърлар ёзди. «Жаннат кўланкаси» (1944), «Сўнгги туғилиш» (1953), «Қалб тарихи» (1954), «Ботиний диалог» (1974) тўпламлари инсонпарварликни тараннум этувчи фалсафий лирикадан иборат. «Учрашувлар»

(1954) номли хотиралар китобида ўзига замондош ёзувчилар портретини берган. Нобель мукофоти лауреати (1977).

АЛЕЙРОДИДЛАР — қ. Оққанотлар.

АЛЕЙРОДИДСИМОНЛАР (Aleyrodinea) — тенгқанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар кенжа туркуми, қ. Оққанотлилар.

АЛЕЙРОН ДОНАЧАЛАРИ, протеин доначалари (юн. aleuron — ун-урвок) — эндоспермдаги оксил моддаларнинг кристалланган қаттиқ, думалоқ доначалари. Улар баъзи мойли ўсимликлар (мас, канақунжут) уруғида йирикрок, буғдой, арпа ва б. уруғида эса майдароқ бўлади. Уруғдан униб чиқадиган майса А.д. ҳисобидан озиқланади.

АЛЕКСАНДЕР Сэмюэл (1859.6.1, Сидней — 1938.13.9, Манчестер) — инглиз файласуфи, неореализм вакили, эмергент эволюцияси назарияси асосчиларидан бири. Унинг таълимоти Спиноза, Юм ва Спенсертт фалсафий қарашларига ўхшаб кетади. А. натуралистик метафизика доирасидаги монистик актуализм вакили ҳисобланади. Идеализмда муғлақлик тушунчаси қандай ўрин эгалласа макон-замон муносабатлари тушунчаси унинг учун шунчалик муҳимдир, лекин макон-замон муносабатлари асосида материя ётади, жами мавжудот материядан шаклланади.

АЛЕКСАНДР, Искандар Мақдуний (Шарқ мамлакатларида Искандар, Искандар Зулқарнайн номи б-н машҳур) (мил. ав. 356, Пелла — 323.13.6, Бобил) — македониялик саркарда ва давлат арбоби. Македония подшоши Филипп II ва унинг рафикаси Олимпиаданинг ўғли. Аристотелдан таълим олган, ҳарбий ишни отасидан ўрганган. 336 й. Филипп II фитначилар томонидан ўлдирилгач, Македония тахтига ўтирган. 334 й. А. Эронга юриш бошлайди; бу босқинчилик уруши отаси Филипп II давридаёқ бошланган бўлиб, унинг ўлими туфайли тўхтаб қолганди.

А. қўшинида саркардалардан Антипатр, Парменион, Птолемей Лаг ва б., шунингдек 30 мингга яқин пиёда жангчи,

5 минг отлик, енгил қуролланган ёрдамчи отрядлар ва 160 кема бўлган. А. Граник (334 й.), Исс (333 й.) ва Гавгамела (331 й.) жанглирида Доро III қўшинларини енгган. А. Эроннинг марказий шаҳарлари — Бобил, Суза, Персеполь, Эқбатана ҳамда Мисрни эгаллаган. А. 329 й. Бактрияни эгаллагач, саграп Бесс, Оке (Укуз, Амударё) дан кечиб ўтиб, Навтака (Қашқадарё воҳаси) га чекинган. Аммо Бесс тезда қўлга олиниб, қатл этилган. Сўнг, А. Самарқанд (Мароканда) ни эгаллаб, Сирдарё томон йўл оладида, у ерда шаҳар барпо этиб, уни Александрия Эсхата (Чекка Искандария) деб атайди. Умуман А.нинг Ўрта Осиёга нисбатан босқинчилик сиёсати қаттиқ қаршиликка учраган.

Усрушонадаги еттита шаҳар-қалъа А.га қаттиқ қаршилик кўрсатган. Буларнинг ичида энг қаттаси — Кирополь бўлиб, Кир II уни бошқа шаҳар-қалъаларга нисбатан баланд девор б-н ўраттирганди. Унинг ичида маҳаллий аҳолининг кўпчилиги қисми, энг жанговар жангчилар тўпланганди. А. шаҳар атрофида хандақ қазиттирган, манжаниқлар (девортешар машиналар) б-н деворнинг бир неча еридан тешик очиб, у ердан шаҳарга бостириб кирмоқчи бўлган. Бу уриниши натижасиз чикқач, у ҳарбий ҳийла ишлатиб, шаҳар ичидан ўтган курук дарё ўзани орқали ўзининг хос жангчилари б-н шаҳарга кирган. Кирополь мудофаачилари б-н А. жангчилари ўртасида шиддатли жанг бўлган. Унда А. боши ва бўйнига тош тегиб ярадор бўлган, бир қанча лашкарбошилари (Крагер ва б.) камон ўқидан шикастланган. Македон қўшини қатта қийинчилик б-н шаҳарни эгаллаган. Шаҳар мудофаачилари (жами 15 минг) дан 8000 га яқини ҳалок бўлган, қолгани ички кўрғонга яширинган, сўнг ташналиқдан қийналиб таслим бўлган. Македон қўшини қолган шаҳарларни ҳам шу тариқа қийинчилик б-н эгаллаган. А. маҳаллий халқнинг жасоратидан шу қадар хавотирга тушганки, Птолемейнинг айтишича, у ўз жангчи-

ларига асир олинган кишиларни бўлиб бериб, то бу мамлакатдан чиқиб кетмагунларича уларни занжирбанд ҳолда сақлашни топширган.

А. Сугдиёнада Спитамен кўзғолон кўтариб, Марокандани камал қилгани (к. Спитамен, Спитамен кўзғолони) ва Танаис ортидан саклар подшосининг укаси Картагис бошчилигидаги катта қўшин унга ёрдамга етиб келгани ҳақида хабардор бўлгач, кўзғолончиларга қарши 2000 кишилиқ қўшин жўнатиб, ўзи саклар томон қўшин торган (к. Танаис дарёси бўйидаги жанг). Мазкур қўшин тор-мор келтирилгач, А. шахсан ўзи катта куч б-н Спитаменни дашт чегарасигача таъкиб қилиб бориб, ортга қайтишда 120 мингдан ортиқ тинч аҳолини қириб ташлайди, кўплаб қишлоқ ва қалъаларни вайрон қилади, экинзор, боғ-роғларни пайхон этади.

А. мил. ав. 329—328 й.лар қишини Зариаспа (Балх, Бактра)да ўтказди. Баҳорда унинг хузурига хорасмийлар подшоси Фарасман 1500 жангчиси б-н келиб ўзаро иттифок тузишни таклиф этади. А. 328—327 й. бошида Сугдиёнадаги тоғлар устида жойлашган қалъалардаги кўзғолончиларни бўйсундиришга жуда кўп куч сарфлайди, уларни мағлуб қилгач, Оксиартнинг кизи Рохшанак (Роксана) га уйланади (к. Сўғд қояси, Хориен қалъаси ва б.). Мил. ав. 327 й. ёзида А. сўғдлик Оропейни Сўғдиёна ҳокими этиб тайинлаб, ўзи Ҳиндистонга юриш қилади-да, Гидасп дарёси (Ҳинд д. ирмоғи) соҳилида катта қийинчилик б-н подшо Пор қўшини устидан зафар қозонади. Шу тариқа А. Панжобни эгаллаб, Ганг дарёси водийсига юришни давом эттирмоқчи бўлади. Бироқ сафар ва касаллик азобидан ҳолдан тойган қўшиннинг очикдан-очик қаршилигига дуч келади. Шу боис А. Гифасис дарёси (Ҳинд д. шарқий ирмоғи) бўйидан ортга қайтишга мажбур бўлади.

А. ўз давлатининг пойтахти қилиб Бобил ш.ни танлаган ва шу ерда янги юришларга тайёргарлик кўриш асносида

безгак касалига йўлиқиб, вафот этган.

А. юришлари натижасида вужудга келган улкан салтанат ҳудуди Ҳинд дарёсидан Дунайга қадар чўзилган бўлиб, у қад. дунёнинг энг йирик давлати эди. Лекин мустаҳкам ички алоқалари бўлмаган бу салтанат А. вафот этгач, тезда парчалашиб кетган ва унинг ҳудудида бир қанча эллинистик давлатлар вужудга келган.

А. ҳарбий санъат тарихида йирик саркарда сифатида машҳурдир. Қадим замонлардан (мил. ав. 200 й.) А. ҳақида кўплаб ривоят, афсона, дoston ва миниатюралар яратилган. Улар ўрта аср адабиётига ҳам кириб келган.

Ад.: Ковале в С. И., Александр Македонский, Л., 1937; Тревер К., Александр Македонский в Согде, «Вестник истории», 1947, № 5; Берте л ь с Е. Э., Роман об Александре и его главные версии на Востоке, М.— Л., 1948.

Фахриддин Ҳасанов.

АЛЕКСАНДР I (1777.12.12, Петербург - 1825.19.11, Таганрог)— Россия императори (1801—25). Отаси император Павел I саройдаги фитнес оқибатида ўлдирилгач (1801), тахтга ўтиради. А. Вена конгресси ва «Муқаддас иттифок» (1815)нинг ташкилотчиларидан бири. У ички сиёсатда мўътадил либерал ислохотларни амалга оширган [министрликлар ва министрлар кабинети таъсис этган (1802), Петербургда педагогика ин-ти очтирган (1804) ва б.] бўлсада, шу б-н бирга ҳарбий қишлоқлар ташкил этади, деҳқон ва солдатлар кўзғолонини шафқатсизлик б-н бостиради. 1810-й. лар ўртасидан тарихга арақчевчилик номи б-н кирган ўта реакция ички сиёсат юрита бошлаган. А. даврида Грузия (1801), Финляндия (1809), Бессарабия (1812), Озарбайжон (1813) ерлари; собик Варшава герцоглиги (1815) Россия томонидан босиб олинади.

АЛЕКСАНДР II (1818. 17 .4 - 1881. 1. 3, Петербург) — Россия императори (1855—81). Николай II нинг катта ўғли. Россиянинг Қрим уруши (1853—56)да енгилиши натижасида 60—70- й.ларда

бир қанча ислохотлар ўтказди. Россияда крепостной ҳуқуқни бекор қилишга мажбур бўлган (1861); Польша қўзғолони (1863—64)ни шафқатсизлик б-н бостирди. А. даврида Россия империяси анча кенгайди: Узок, Шарқда Амур дарёсининг сўл қирғоғи, Уссурий ўлкаси, Ардахн, Каре ва Ботуми ш.лари, шунингдек ғарбда Бессарабиянинг бир қисми Россия томонидан босиб олинди. Туркистон ўлкасининг катта қисми босиб олиниб, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги Россиянинг вассалига айланган. 1881 й. мартада «Халқ эрки» ташкилотининг аъзоси И. И. Гриневицкий А.га суиқасд қилиб уни ўлдирган.

АЛЕКСАНДР III (1845.26.2-1894.20.10)—Россия императори (1881—94), Александр II нинг 2- ўғли. «Самодержавиени мустаҳкамлаш ҳақидаги манифест»ни эълон қилган (1881). А. даврида 80- й. охири — 90-й. бошларида бир неча ислохотлар амалга оширилди (жон солиғи бекор қилинди, тоvonлар камайтирилди, земство ва шаҳар низомлари қайта кўриб чиқилди). Унинг даврида Россия томонидан Туркистонни босиб олиш (1885) асосан туғалланган. Хусусан 1879 ва 1880—81 й.ларда Ахалтака ҳарбий юришлари натижасида Туркменистон босиб олинган. Туркманларнинг Гўктепа қалъасини олишда руслар 45 минг қалъа ҳимоячиси (шундан 5 минг кишида қурол бўлган, қолгани аёллар, болалар эди) ни ўлдиришган.

АЛЕКСАНДР I КАРАГЕОРГИЕВИЧ (1888. 17. 12 - 1934. 9. 10) - Югославия (1929 й.гача серблар, хорватлар ва словенлар қиролиги) қироли (1921 й.дан). 1929 й. ҳарбий-монархик диктатура ўрнатган. Улуғ серб шовинистик ички сиёсати олиб борган, ташки сиёсатда Франция таъсирида бўлган. Марселда (Франция ташқи ишлар вазири Л. Барту б-н биргаликда) хорват миллатчилари — усташлар томонидан ўлдирилган.

АЛЕКСАНДР АРХИПЕЛАГИ - Шим. Америка ғарбий қирғоғи яқинидаги архипелаг. Аляска штати

(АҚШ)нинг бир қисми. 1100 оролдан иборат. Майд. 36,8 минг км². Аҳолиси 30 минг кишидан зиёд. Бал. 1432 м гача. Игна баргли ўрмонлар ва альп ўтлоқлари б-н қопланган. Балиқ овланади, даррандачилик б-н шўғулланилади, ёғоч тайёрланади. Архипелагда Адмиралти миллий парки бор. А.а. да 1741 й.да В. Беринг ва А. И. Чириков экспедицияси булган. 1867 й.гача Россияга қарашли эди.

АЛЕКСАНДР БУРЖИ - Санкт-Петербург ш. (РФ) даги меъморий ёдгорлик. Майдоннинг марказий мужассамоти. А.б. амфир услубида 1830—34 й.ларда меъмор А. А. Монферран лойиҳаси асосида (1812 й. урушидаги галаба шарафига) ўрнатилган. А.б. тўққизил гранит тошдан ясалган баланд устун (махсус курси) устига ўрнатилган. Устида авлиё ҳайкали бор (ҳайкалтарош Б. И. Орловский). Тагкурсига бўртма тасвирлар (ҳайкалтарош П. В. Синцов, И. Леппе, Ж. Б. Скотти) ишланган. Умумий бал. 47,5 м. Оғирлиги тахм. 500 т.

АЛЕКСАНДР НЕВСКИЙ (тахм. 1200—1263) — Новгород князи (1236—51). А.Н.нинг отаси князь Ярослав Всеволодович, онаси — кипчоқ кизи бўлган. 1251 й. А. Н. Ботухон ўрдасига келиб у б-н дўстлашган, сўнгра унинг ўғли Сартак б-н анда тутинган, натижада Ботухоннинг асранди ўғлига айланган. 1252 й. тажрибали саркарда Невруй нўён бошчилигидаги мўғул кўшинини Русга бошлаб келган. А.Н.нинг акаси Андрей Швецияга кочган ва А.Н. 1252 й.дан Владимирнинг улуғ князи бўлган. 1240 й. 15 июлда швед bosкинчиларини Нева соҳилида тор-мор қилгани учун «Невский» лақабини олган (қ. Нева жанги) А. Н. князь ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган.

АЛЕКСАНДРЕТТА — Туркия жан. даги Искандарун ш.нинг юнонча номи.

АЛЕКСАНДРИТ — минерал, таркибида хром бўлган хризоберилл турларидан бири. Кимёвий формуласи Al_2BeO_4 , қаттиқлиги 8,5. С. оғ. 3,7 га яқин. Табиий ёруғликда ранги зумрад-яшил, чирокда бинафша ранг-қизил бўлади.

Массаси 2—3 қаратдан ортиқ бўлган тўқ рангли шаффоф кристаллари 1-класс кимматбаҳо тош ҳисобланади. Юқори т-рада пегматит ертомирларда ҳосил бўлади. Табиатда кўпинча берилл, фенакит, рутил, флюорит, апагит ва б. минераллар б-н бирга учрайди. Сунъий йўл б-н олинган оч яшил корунд синтетик А. деб аталади.

АЛЕКСАНДРИЯ - Миср Араб Республикасининг шим. қисмидаги шаҳар, қ. Искандария.

АЛЕКСАНДРИЯ — Украинанинг Кировоград вилоятидаги шаҳар. Ингулец дарёси бўйида. Т. и. станцияси. Аҳолиси 103 минг киши (1989). Қўнғир кумир қазиб олинади ва брикетланади. Кўтарма транспорт асбоб-ускуналари 3-ди, электромеханика, автомобиль тузатиш 3-длари, енгил ва озик-овқат саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Днепропетровск Кончилик ин-тининг бўлими, ўрта махсус ўқув юрти мавжуд. А.га 18-а. ўрталарида асос солинган.

АЛЕКСАНДРИЯ (ИСКАНДАРИЯ) КУТУБХОНАСИ — эллинизм даврида бунёдга келган машҳур кутубхоналардан бири. А. к.га мил. ав. 3- а.да птолемейлар сулоласи даврида яшаган атоқли олим ва адиблар (Зенодот, Аристарх Самосский, Каллимах ва б.) асос солган. Бу ерда юнон фани ва адабиётига доир кўплаб қўлёзма асарлари тўпланган. Бундан ташқари, Шарқ тилларидаги китоблар ҳам бўлган. Кутубхона қошида китоб кўчирувчилар гуруҳи ишлаган, кутубхона каталоги тузилиб, у вақт-вақти б-н тўлдириб турилган. Кутубхонада 700 минг жилдга яқин китоб сақланган. А.(И.)к. уч аср давомида ривожланиб борди. Мил. ав. 48—47 й.лар Александрия уруши даврида кутубхона асосий тўпламининг бир қисми ёнгинда куйиб кетди. Мисрни Рим империяси босиб олгач, А.(И.) к. ўз мавқеини йўқота борди, қолган қисми 7—8- а.ларда тамомила тугатилди.

АЛЕКСАНДРИЯ (ИСКАНДАРИЯ) МУСЕЙОНИ (юн. мусейон — музалар

ибодатхонаси) — Александрия ш.даги қад. илмий, адабий ва олий таълим муассасаси. Мил. ав. 3-а.да подшо Птолемей I асос солган. Уни олий даражадаги қохин бошқарган. Птолемейлар музейонга барча эллинистик мамлакатлардан олим ва ёзувчилар (мас, Эвклид, Эратосфен, Каллимах ва б.)ни таклиф қилган. Музейон қошида кутубхона бўлган (қ. Александрия (Искандария) кутубхонаси). Кутубхонага подшо томонидан тайинланган олим мудирлик флган. Мил.ав. 48 й. Александрия уруши вақтида мусейоннинг бир қисми ёниб кетган. Рим империяси даврида мусейон аста-секин ўз мавқеини йўқота бошлаган. 273 й. эса император Аврелиан қўшинлари Александрияни босиб олиш чоғида мусейон ва кутубхонани вайрон қилиб, ўт кўйиб юборганлар.

АЛЕКСАНДРИЯ МУСКАТИ - хураки, уртапишар майизбоп ва винобоп узум нави. Ватани Арабистон я. о. Ўзбекистонда р-нлаштирилган. Қримда ва Грузияда кенг тарқалган. Тупи кучли ўсади, барги ўртача, беш бўлакли, чети арра тишли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача (буйи 22 см, эни 12 см), цилиндрсимон, огирлиги 280 г гача. Ғужуми уртача, думалоқ ёки бир оз чўзик, сарғиш-яшил, хушбўй, таркибида 24—26% канд бор. Фаол ҳарорат йигиндиси 2800°—2900° бўлганда 140—150 кунда (сент. охирларида) пишади. Ҳосилдорлиги 150—180 ц/га. Доғли антракнозта, совуқка чидамсиз. Тошкент, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистонда ўстирилади.

АЛЕКСАНДРИЯ УРУШИ (мил ав. 48-47) — Юлий Цезарь қўмондонлиги остидаги Рим легионларинининг Миср давлати б-н уруши. Жанг ҳаракатлари асосан Александрия ш. атрофида содир бўлган. Помпей кетидан Мисрга келган Цезарь Клеопатра ва унинг укаси Птолемей Дионис ўртасидаги сулолавий курашга аралашиб, Клеопатрага ёрдам берган. Нил бўйидаги жангда (48 й.) римликлар ғалаба қозонганлар. Клеопатра

Миср тахтини эгаллаган. А.у. Мисрни Римга тобе этиш учун курашда мухим боскич бўлган.

АЛЕКСАНДРИЯ ЭСХАТА, Чекка Искандария — Александрия юришлари даврида истило қилинган мамлакатларда курдирган 70 дан ортиқ шаҳардан бири. Ҳоз. Хўжанд ш. ўрнида бўлган. Арриан ва Квинт Курций Руфнинг ёзишича, Александр Марокандани забт этгач, Танаис (Сирдарё) бўйига келиб, кўшинига дам беради. Шунда у кўшин жойлашган ер атрофини девор (уз. 60 стадий, 1 стадий — 176,6 м) б-н ўраб бир шаҳар қуришни амр қилади. Чунки бу шаҳар унинг скиф (сак)ларга қарши урушларида мудофаа учун зарур эди. Шаҳар шу қадар тез бунёд этиладики, ҳатто 17 (ёки 20) кун деганда мудофаа иншоотлари ва турар жойлар ҳам қуриб битказилади. Александр бу шаҳарни ҳам ўз номи б-н аташни буюриб, унга эллин асирлари ва урушга яроқсиз бўлиб қолган македон аскарларини жойлаштиради. Сўнг ўз ода-тига биноан тангриларга қурбонликлар қилиб, катта тантана уюштиради.

АЛЕКСАНДРОВ Анатолий Петрович (1903, Киев — 1994, Москва) — рус физик олими. Акад. (1953). Атом фани ва техникаси соҳасида Россиядаги и.т.лар раҳбари. Ядро энергетикаси асосчилари ва ташкилотчиларидан бири. И. В. Курчагов номидаги Атом энергияси инти директори (1960 й.дан). 1975— 86 й.ларда собиқ Иттифоқ ФА президенти. Ўзбекистон ФА фахрий акад. (1978). Илмий ишлари диэлектриklar, полимерларнинг электр ва механик хоссаларини тадқиқ қилишга оид. Қаттиқ жисмлар мустаҳкамлигининг статистик назариясини яратган. Кемаларни миналардан химоя қилиш усулини ишлаб чиққан ва бу усул 2-жаҳон урушида қўлланилган, полимерланган стиролни кашф этган, полистирол конденсаторни ясаган.

АЛЕКСАНДРОВ Павел Сергеевич (1896.25.4, Ногинск- 1982.17.12, Москва) — рус математиги. Акад. (1953). Топологиядан илмий мактаб асосчиси. 1921

й.дан Москва унтида ишлаган. Москва Мат. жамияти президенти (1932—64), 1964 й.дан шу жамият фахрий президенти. Асосий илмий ишлари топологияга ва ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назариясига бағишланган. Бикомпакт фазолар назариясини яратган, қатор «иккиламчилик қонунлари»ни исбот қилган ва х.к. Умумий топологиянинг бир қанча тушунча ва теоремалари А. номи б-н юритилади. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1947).

АЛЕКСАНДРОВА Вера Дмитриевна (1921.26.7, Галич ш.) — актриса. Ўзбекистон халқ, артисти (1981). 1951 й.дан Горький номидаги рус драма театрида актриса. Энг яхши роллари: Мильфорд хоним («Макр ва муҳаббат»), Анита Эдгар («Балиқчининг ўғли»), Гавҳаршодбегим («Мирзо Улуғбек»), Фармонбиби («Келинлар кўзғолони»), Надежда Чебоксарова («Қутурган пуллар») ва б.

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ ҚЎРҒОНИ - скифларнинг «подшо» кўрғонларидан бири (мил. ав. 3-а.). Украинанинг Днепротетровск вилоятининг Никополь ш. яқинида. А. Терешченко (1852—54) ва А. Е. Люценко (1855—56) томонидан текширилган. Аслзодаларнинг икки камеракатакомбалардаги қабрлари қадим замонлардаёқ талон-тарож қилинган. Сақланиб қолган ашёлар: тепаликдан жанг араваси қолдиғи, марказий камера яқинидан от қабри, қандайдир инсон (эҳтимол хизматкор) скелети ва ўша камеранинг йўлагидан 14 от скелети топилган. Отлар ёнидан скиф ва скиф-юнон санъати намуналари — олтин, ку-муш безакли юганлар ва эгар топилган.

АЛЕКСЕЕВ Валерий Павлович (1929— 1991) — антрополог ва тарихчи, акад. (1987). Асарлари тарихий антропология ва инсоният ирklarининг геогр. сига оид. А. Ўрта Осиё халқлари, хусусан ўзбек халқининг тош ва жез давридаги палеоантропологияси, этногенезига оид қўллаб тадқиқотлар олиб борган.

АЛЕКСЕЙ I КОМНИН (тахм. 1048-1118.15.8) — Византия императори (1081

й.дан). Комнинлар сулоласи асосчиси. Қишлоқ аристократларидан, йирик саркарда. Комнинлар хонадони ва у б-н қариндош ҳарбий аристократияга таяниб императорлик тахтини эгаллаган. Кўплаб исёнларни бостирган, церковни император ҳокимиятига бўйсундиришга интилган. Норманнлар, бижанаклар ва салжукийлар хужумини қайтарган (1090—91). Салибчиларнинг муваффақиятларидан фойдаланиб империянинг Кичик Осиёдаги ерларини кенгайтирган.

АЛЕКСЕЙ МИХАЙЛОВИЧ (1629.19.3-1676.29.1) — Русь подшоши (1645—76), Романовлар сулоласининг иккинчи вакили, подшо Михаил Фёдорович Романовнинг ўғли. Ал. М. даврида Украина Россияга қайта қўшилди, рус черковида ажралиш содир бўлган. Ал. М. даврида руслар Туркистонни босиб олишга тайёргарлик кўриш мақсадида айғоқчилар юбора бошлаган. Хусусан Б. А. ва С. И. Пазухинлар бошчилигидаги «элчилар» 1669—72 й.ларда Бухоро, Балх ва Урганча келган. Улар Хива ва Бухоро хонлигининг ички ва ташқи сиёсати ҳақида жуда куп маълумотларни олиб кетганлар.

АЛЕКСИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва лот. lego — ўқийман) — ўқий олмаслик; бош мия қобиғи олий фаолиятининг бузилиши аломатларидан бири. Бош мия пўстлоғининг қайси қисми шикастланганига қараб А. турлича бўлади. Мас, бош мия чап ярим шари чакка қисмининг тепа пуштадаги пўстлоғи зарарланса, бемор ўзига ноганиш бўлган сўзларни ўқий олмайди; чап ярим шар ҳаракат майдонининг пастки қисми зарарланса, бемор ҳарфларни таний олсада, уларни бир-бирига қўшиб ўқий олмайди; бош миянинг энса қисмида ўзгариш юз берган бўлса, кўриш маркази заифлашиши ва ҳарфларни тўғри ўзлаштира олмаслик оқибатида бемор ҳарфларни алмаштириб юборади. Бундай ҳол литерал А., сўзларни чалқаш танлаш верб ал А. деб аталади.

АЛЕМАННЛАР (лот. Alamanni) —

Дунай ва Рейн дарёлари юқори оқимида, Рим империяси мулкларига қарама-қарши қирғоқларда яшаган германларнинг 3-а. охиридан маълум бўлган римча номи. Римликлар Жан. Германиядан Галлияга бостириб қирган қуролли тўдаларни А. деб атаган. Бирок, А. римликлардан фарқли равишда ўзларини «шваблар» дейишган. 4-а.дан алеманн ёлланма ҳарбийлари Рим империясида юқори мавкега эга бўла бошлаган.

Мас, 306 й. Константин I Рим тахтини эгаллашда А.дан Крокус ёрдамига таянган. Император Константин II ўз рақиб Магненция императорига қарши курашда А. қўшинидан фойдаланган, бироқ 357 й. Юлиан Муртад уларни Аргенторат (Страсбург) остонасида тор-мор келтирган. Сўнгги ўрта асрларда ўрта лотин тилидаги «Alamannia», француз ва испан тилларидаги «Alltmagne» ҳамда «Alemania» атамалари «Германия» атамаси б-н ўрин алмашган.

АЛЕУТ НОВИ — Тинч океаннинг шим. қисмидаги чуқур сув ости ботиғи. Алеут ороллариининг жан. сув ости ён бағри ва Аляска я.о. бўйлаб жойлашган. Уз. 4000 км дан ортиқ, эни 64 км, чуқ. 7855 м. гача. Тубида кизил гил бор.

АЛЕУТ ОРОЛЛАРИ - Тинч океан шим.да, Аляска я.о.дан жан.га томон 1740 км га ей шаклида чўзилган архипелаг. Алеут ботиғидан кутарилиб турган сув ости тоғларининг тепалари. Кўпдан-кўп орол ва қоялардан иборат. Беринг денгизини жан. томондан ўраб туради. Майд. 37,8 минг км². Аҳолиси 7,5 минг киши. Кўп ороллар вулкан тоғларидан иборат. Унимак о.даги энг баланд Шишалдин вулкани 2860 м. А.о.да 25 та сўнмаган вулкан бор. Тез-тез зилзила булиб туради. Иқлими субарктика океан иқлими, киши илик, нам, кучли шамоллар эсиб туради. Қор қалин ёғади. Тоғ чўққиларини доим қор қоп-лаб ётади. Энг совуқ ой — фев.нинг ўртача т-раси —1,4°, баъзан —10, 15° гача совуқ бўлади. Авг.ники 11,9°. Йилига 1500 мм ёғин ёғади. Ўсимликлари асосан ўт

ва буталар; тупроклари ўтлок, тундра тупрокларидир. Маъмурий жихатдан АҚШнинг Аляска штатига карашли. А.о.да АҚШ ҳарбий базалар курган. Энг йирик аҳоли пункти — Адак. Аҳолиси балиқ, денгиз хайвонларини овлаш б-н шуғулланади. А.о. 18-а. ўрталарида Россия империясига қўшиб олинган. 1867 й. подшо ҳукумати А.о.ни Аляска б-н бирга АҚШга сотиб юборган.

АЛЕУТЛАР (ўзларини унанган деб атайдилар) — халқ, Алеут о.лари ва Аляска я.о. (АҚШ), шунингдек Командор о.лари (Россия Федерацияси)нинг туб аҳолиси. Умумий сони 3 минг киши (1990), жумладан АҚШда 2 минг киши. Алеут тилида сўзлашади. Диндорлари асосан православлар.

АЛЕЧ МУЗЛИГИ, Алеч Глетчери — Швейцария Альп тоғларидаги энг катта водий музлиги. Берн Альп тоғи тепасидан Рона дарёси водийсига 1520 м бал. гача тушиб туради. Уз. 24,7 км, муз тилининг ўзи эса 16 км, сатҳи 87 км². Туризм ривожланган (махсус т.й. ва канат йўли курилган).

АЛЁР — халқ қўшиқларининг бир тури, ўтмишда жўра (улфат)лар даврасида қадах тутиб айтилган. Косагул (соки) кўлида бўза ёки май тўддирилган қадах тутиб, даврадагиларга: «Алёр бўлсин-ай, Хўжам ёр бўлсин-ай, Хўжам берган бу давлатга душман зор бўлсин-ай», — дея мурожаат қилган. Қадахни (косани) олган суҳбатдош ўз навбатида жўрабоши хоҳишига кўра, бирор қўшиқ ёки рақс ижро этган. Бундай пайтда чилдирма жўрлигида куйланадиган махсус қўшиқлар ҳам бўлган. Улар кўналар, ҳаққонлар ва бўзагарлар қўшиғи деб ҳам аталади. Бўзагарлар қўшиқлари икки банд (тўртлик)дан иборат бўлиб, биринчи банднинг биринчи мисраси қайси сўз б-н бошланса, иккинчи банднинг биринчи мисраси ҳам ўша сўз билан бошланиши шарт. А.дан халқ дostonларида ҳам кенг фойдаланилган. Мас, Барчинни излаб бораётган Ҳақимбек йўлда, қабристонда ухлаб колганида, улар руҳининг айтишу-

ви: «Коса ушлаб қўлим толди, Бийнинг кизи маҳтал бўлди, Хон тўрам, сизга не бўлди, Олинг, алёр-алёр», бунинг ёркин далилидир.

АЛЁХИН Александр Александрович (1892.20.10, Москва - 1946.24.3, Лисабон яқини, Парижда дафн қилинган) — рус шахматчиси, ҳуқуқшунослик д-ри. 4 марта жаҳон (1927—35; 1937-46), РСФСР (1920) чемпиони. 1921 й.дан Францияда яшаган. У «Алёхин ҳимояси» дебютини ишлаб чиққан. А. тахтага қарамай ўйнаш бўйича жаҳонда тенгсиз шахматчи. А. ижод қилган партиялар, назарий-танкидий асарлар ҳамон шахматчилар томонидан ўрганилади.

АЛ-ЖАБР вал-МУҚОБАЛА (араб.) - квадрат тенгламаларни ечишда ал-Хоразмий татбиқ этган усуллар. Тенгламалардаги ҳадлар илдиз (номаълум) лар, уларнинг квадратлари ва озод ҳад ўзгармас сонлардан иборат бўлиши мумкин.

Ад. Аҳадова М., Ўрта осиелик машхур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983.

«АЛ-ЖАБР вал-МУҚОБАЛА» (араб.) — Шарқда (кейинчалик Ғарбда ҳам) машхур математик рисола. Ал-Хоразмий ёзиб қолдирган илмий ёдгорлик. Асарда иккинчи даражали ва чизикли тенгламалар таснифи, уларни ечиш йўллари берилган, геометрик ва алгебраик муносабатлар орасидаги боғланишлар баён этилган, умумий коидалар ифодаланган. Асарда мерос тақсимлашга оид бўлим ҳам бор. Аслида араб тилида ёзилган. Китоб номидаги «ал-жабр» сўзидан «алгебра» сўзи келиб чиққан. «Алжабр» сўзи Европага ғарбий араблар орқали ўтган. Ғарбий араблар «ж» ни «г» деб талаффуз қиладилар. Шу йўсинда «алжабр» Европада ва кейинчалик ер юзининг ҳамма жойида «алгебра» деб юритиладиган бўлди. Унинг 1342 й. кўчирилган араб тилидаги нусхаси Оксфорд ун-ти кутубхонаси (Англия) да сақланмоқда. Асарнинг 12- а.да лотинчага таржима қилинган икки нусхаси: Р.

Честер таржимаси ва К. Герард таржимаси мавжуд. Кейинги таржима 1838 й.да Парижда нашр этилган. Арабча асл нусхасини 1831 й. Лондонда Ф. Розен чоп қилган. Ю. Рушка немис тилига, А. Марр француз тилига таржима қилишган. Р. Честернинг лотинча таржимаси б-н инглизча таржимаси 1915 й. Нью-Йорқда кўшиб нашр этилди. Асарнинг геом.га оид қисмини 1932 й. Берлинда С. Гандц эълон қилди. Асар 1964 й. Тошкентда рус тилида, 1983 й. танланган асарлар орасида рус ва ўзбек тилларида нашр қилинган.

Ад.: Аҳадова М., Ўрта осиелик машғур олимлар ва уларнинг математи-кага доир ишлари, Т., 1983.

АЛИ ибн Абу Толиб (тахм. 600-661, Кўфа) — исломда «хулафо ар-рошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар»), диндорлар ўртасида «чорёрлар» деб аталган дастлабки 4 халифадан тўртинчиси. Қурайш қабиласининг хошимийлар хонадонидан. Муҳаммад (сав)нинг амакиваччаси ва кўёви (Фотиманинг эри). Исломда вужудга келган шиалик ҳаракати бевосита А. исми б-н боғлиқдир. 7- а. ўрталарида халифа Усмон сиёсатидан норозилик оммавий тус олди. Муҳаммад(сав)нинг барча юришларида иштирок этган, кўркмас ва содик жангчи, ўта такводор инсон, моҳир нотик А. халифаликка муносиб номзод сифатида кўпчилиikka маъкул эди. 656 й. июнида Усмон ўлдирилди ва А. халифа деб эълон қилинди. Аммо саҳобалардан Талҳа ва аз-Зубайр ҳамда А. га нисбатан адоватда бўлган пайғамбарнинг беваси Ойша тарафдорлари унга қарши бош кўтардилар. Қатл этилган Усмоннинг қариндоши Сурия ҳокими Муовия ҳам А. га қарши уруш эълон қилди. 657 й. Фурот дарёси ўнг қирғоғидаги Сиффин деган жойда юз берган жангда А. қўли баланд келган бўлса-да, у ракиблари б-н келишишга кўнди. Бундан норози бўлган А.аскарларидан 12 минг киши жанг майдонини тарк этдилар ва хорижийлар деб аталган диний-сиёсий оқимни ташкил қилдилар. Хорижийлар ракибларига нисбатан якка

террор усулини қўллай бошладилар. 661 й. 19 янв.да А. Ибн Мулжам деган шахс томонидан масжиддан чиқиш пайтида жароҳатланди ва икки кундан сўнг вафот этди. Исломда А. шахсига муносабат турличадир. Хорижийлар унга ўта салбий муносабат билдирган бўлсалар, шиалар аксинча уни илоҳийлаштириб юборганлар. Аҳли сунна А. шахсига мўътадил ва тўғри баҳо беради. Шубҳасиз, А. Умар ибн ал-Хаттоб сингари ислом ғалабаси йўлида катта хизмат кўрсатган арбоб, ислом аҳкомлари, Қуръон ва унинг тафсирилари ҳамда ҳадис ривоятлари б-н боғлиқ кўп масалаларнинг чуқур билимдони бўлган. А. тарафдорлари кейинчалик исломдаги шиалик (араб.— «шиа» — гуруҳ, бу ўринда «Али тарафдорлари» мазмунида) оқимини ташкил этганлар. А. шиаларнинг 1-имоми ва шиа имомлари шажарасини бошлаб берувчи ҳисобланади. Шиалар ўртасида А.нинг қаҳрамонликлари ва саргузаштларини тасвирловчи жуда кўп ривоятлар тўқилган ва бу суннийлар ўртасида ҳам кенг ёйилган. Шиа йўналишининг баъзи ашаддий фирқалари А. шахсини илоҳийлаштириб, уни Муҳаммад пайғамбардан ҳам юқори кўядилар. Ўрта Осие, хусусан, Ўзбекистонда бир неча қадамжо ва мазорлар А. номи б-н боғланиб, муқаддаслаштирилган. Ҳақиқатда эса А. Ўрта Осие ва Эронда ҳеч қачон бўлмаган.

Аҳаджон Ҳасанов.

АЛИ ибн Муҳаммад Сарахсий (11- а. охири — 12- а. 1- ярми) — меъмор. Хуросон амири Абу Саъид буйруғи б-н Жаркўрғондаги минорани қурган (1108—09). Номи минорада сақланиб қолган. Азим миноранинг танаси (пил-товар) чорси ғишт б-н терилган. Минора курсиси ва юқоридаги халқасида куфий ёзувлари бор. Минора тузилиши меъморнинг юксак диди, санъати ва маҳоратини намойиш этади. У Хуросондаги Работи Шариф карвонсаройини ҳам ёзув б-н безаган (1114—15).

АЛИ АВЛОДЛАРИ — Али ва

унинг хотини — Фотима (Муҳаммад пайғамбарнинг қизи)дан тарқалган авлодлар. Ўрта аср мусулмон мамлакатларидаги айрим сулолалар — идрисийлар, фотимийлар, зайдийлар улардан бошланган. Мароқашдаги алавийлар сулоласи ўзини А. а. деб ҳисоблайди. А. а. ҳоз. вақтда барча мусулмон мамлакатларида мавжуд. Али жами 28 фарзанд кўрган, шулардан 11 нафари ўғил, 17 нафари киз эди. Фотимадан тарқалган А.а. «сайидлар», ўзбеклар орасида «тўралар» деб аталади. Алининг бошқа хотинларидан тарқалган авлодлари «хўжалар»га киради.

АЛИ АКБАР — мовароуннаҳрлик сайёҳ. 15- а.нинг 2- ярмида Мовароуннаҳрдан Истанбулга бориб, Али Қушчи хизматида бўлган. 1506 й.да Хитойда уч ойга яқин бўлиб, ўз кўрганбилганларини форс тилида «Хитойнома» асарида ёзиб қолдирган. А. А. ўз китобида Хитойни 4 вилоятга бўлган. Унинг саёхатномаси 16-а? охирида туркчага таржима қилинган.

АЛИ АРДОБУС (Иброҳимов Али Файзуллаҳўжаевич) (1900.15.1, Қизилўрда — 1959.9.11, Тошкент) — раққос ва балетмейстер, актёр, педагог. Ўзбекистонда (1944) ва Қорақалпоғистонда (1943) хизмат кўрсатган артист. Қизилўрда ритмик гимнастика студиясини (1917), Халқ Маорифи Комиссарлиги қошидаги Тошкент театр студиясининг хореография бўлимини (1921) тугатган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Маҳкам ҳофиз, Ориф гармон Тошмаатов, Червонхон, Ўктамхон, Қумрихон кабилардан ўзбек рақс ҳаракатларини ўрганди. 1918 й.нинг сент.дан Тошкентдаги Маннон Уйғур раҳбарлигидаги театрда ишлай бошлайди. А. кўпроқ балет ва рақс б-н шуғулланди. 20-й.ларда «Латифа», «Яллама ёрим», «Қашқарча», «Уфори Тошкент», «Гул ўйин», «Занг ўйин», «Қайроқ ўйин», «Доира ўйин», «Афғонча» каби халқ рақсларини ўзлаштириб, уларнинг сахна ту-рини яратди. А. Душанба мусика-театр сту-

диясини (1929—30), «Тоғ бургутлари» рақс студияси ва этнографик ансамблини (1930—33), Олмаота рақс студиясини (1934), Уйғур мусикали драма театрини (1935), Ўзбек филармониясининг ашула ва рақс ансамблини (1937—41) ташкил этишда фаол қатнашди. 1943—45 й.ларда Қорақалпоғистонда рақс студиялари ва ансамбллар ташкил қилиб, миллий халқ ўйинлари асосида биринчи қорақалпоқ сах-на рақсларини яратган. Ўзбекистонда театр ва рақс ҳаваскорлигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган ва б. шаҳарларда ҳаваскорлар тўғараги ташкил қилган. Сахналаштирган энг яхши рақслари: «Ноғора», «Рақс» «Баёт» каби якка, «Уйғурча», «Қорақалпоқча», «Самарқандча тўй» (сюита), «Ургут бешқарсаги» ва б. оммавий рақслар.

АЛИ ар-РИЗО, Али ибн Мусо (765 ёки 770—818) — шиаларнинг саккизинчи имоми. Мадинада яшаган. 816 й.да халифа ал-Маъмун мўътадил шиалар б-н иттифоқлашиш ва улар ёрдамида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида А. ар-Р.ни тахт вориси деб эълон қилган. Лекин бу иттифоқ узокка чўзилмаган. Суннийлар бунга қарши ҳаракат бошлаган. Халифа шиалар б-н муносабатини узгандан кейин А. ар-Р. Хуросонда Тус ш. яқинидаги Нукан кишлоғида захарлаб ўлдирилган ва Санобад кишлоғига дафн қилинган, кейинчалик унинг қабрига мақбара барпо этилган ва шиалар учун зиёратгоҳ, асосий муқаддас жойлардан бирига айланган. Қабр жойлашган кишлокка А. ар-Р. шарафига Машҳади Али Ризо номи қўйилиб (А.ар-Р. шаҳид бўлган жой), у йирик шаҳар (ҳоз. Машҳад)га айланган.

АЛИ ДЎСТ НОЙИ (16- а. охири-17-а. бошлари) — мусикашунос, созанда-бастакор. Бастакор ва мусикашунос Махдумзода Хоразмийнинг шогирди. Кўпгина амаллар ва мустахил (янги ой) номли чолғу асарларининг муаллифи. Ҳисорда, кейинчалик Балхда яшаган. Бу ерда таниқуш санъаткор Абдуллоҳ Ной-

идан таълим олади, Термиздаги санъаткорлар ҳомийси Мирараб ҳузурда ижод килади. Хожаги Жаъфар Қонуний, Амир Масти Қобузийлар б-н бир каторда А. Д. Н. Дарвишали Чангийнинг «Тухфат ус-сурур» («Шодлик тухфаси») асари учун қимматли маълумотлар берган.

АЛИ ЖЎБ НОЙИ (тахаллуси «Жўб»-қудуққов) (15—16-а.лар) — марвлик созанда-бастакор. Марв ҳукмдори Қозоқхон саройида яшаб, ижод этган. Ўзбек мусикаси тарихида у ўзининг катор пешрав ва нақшлари б-н машхур. Айниқса Ҳусайний мақоми йўли (Туркий зарб усули)даги Ҳисорий пешрави дилрабо (бу асар найга нис-батан чорторда ёқимли садо бериши туфайли Чортори найгир номи б-н ҳам) машхур эди.

АЛИ МУҲАММАД (ҳақиқий исми шарифи Кассиус Клей) (1942) — америкалик боксчи. Ярим оғир вазнда Олимпия ўйинлари чемпиони (1960). Профессинал боксчилар ўртасида оғир вазнда бир неча бор жаҳон чемпиони (1964—74).

АЛИ НАСАФИЙ (14-а.) — насафлик (қаршилик) бинокор уста. Самарқанддаги Шохизинда ансамблига кирган Али Насафий мақбарасини қурган (14-а.нинг 70—80-й.лари).

АЛИ НАСАФИЙ МАҚБАРАСИ (14-а) — Шохизинда ансамбли таркибида. Насаф (қарши)лик бинокор уста Али Насафий қурган (14-а. 70—80-й.лар). Мақбара 11—12-а.ларда қурилган бинолар ўрнида бунёд этилган. Зангори — кўк пештоқли мақбара, «Номсиз — 1», «Алим Насафий мақбараси» номлари б-н ҳам машхур. Мурабба хонаси икки қават гумбаз б-н ёпилган, 16 қиррали гардишга ўрнатилган ташқи гумбаз узокдан кўзга ташланади. Бўртма нақш ишлаб, сиркори парчин б-н безатилган гўрхона мурабба тарҳли (3,45х3,45 м), бал. 1,75 м, балхи гумбаз б-н ёпилган.

АЛИ ПОШО ТЕПЕЛЕНА, Али Пошо Янина (тахм. 1744—1822.5.2) — Тепелена (жан. Албания) дан чиққан албан мулкдори. Болкон я.о. нинг катта қисмига ҳокимлик қилган. Усмонли турк

салтанатида марказий ҳокимиятнинг заифлашганидан фойдаланиб, 1787 й. Янина ш.ни (Шим. Грецияда) эгаллаган, сўнг Албания ва Грециянинг 1,5 млн. киши яшайдиган катта қисмини ҳам ўзига тобе этган (1812). Ўзининг шахсий кўшини ва флоти бўлиб, хорижий давлатлар б-н ўзаро алоқалар ўрнатган. А. П. Т. мулкларида ўзаро низолар барҳам топган, савдо йўллари беҳавотир бўлган. 1820 й. июлда Туркия султони Маҳмуд II А. П. Т. га қарши уруш очган ва ушбу уруш жараёнида А. П. Т. мағлубиятга учраб, ҳалок бўлган.

АЛИ СУЛТОН (1416—?) - Турфоннинг биринчи султони. 1469 й. Турфонни султонлик деб эълон қилди, унинг сиёсий-иқтисодий қудратини оширди. А. С. даврида қ.х. ва хунармандчилик анча ривожланди. Коризлар кўпайди, экин майдонлари кенгайди, дон маҳсулоти четга чиқарила бошланди. А. С. Қожу, Люкчун бекликларини, 1473 й.да Қумул (Хоми) султонлигини иш-ғол қилиб, ўз султонлигига бирлаштиради, Хитой Мин императорлиги қўл остидаги Гуанжу, Шажу ш.ларини ўз худудига кўшиб олиб, Ғарб б-н Шарқ ўртасидаги савдони, Ипак йўлига ҳукмронликни ҳам ўз қўлига олади. А. С. 1491 й.га келиб Хитой деворининг ғарбий дарвозаси ташқарисидаги ўн бир шаҳарни эгаллаб олади, унинг ичидаги Сужу, Гуанжу ш.ларига ҳам бир неча бор бостириб кириб, Мин императорлигини бевосита таҳдид остида қолдиради. Уйғур ерларининг шарқий қисмида А. С. ташкил қилган мазкур Турфон султонлиги 15—16-а.ларда ўз равақининг чўққисига чиқкан эди.

АЛИ ШАТРАНЖИЙ САМАРҚАНДИЙ (14-а.нинг 2-ярми; асл номи Али Табризий) — шатранж устаси. Жаҳон шахмат адабиётига катта ҳисса қўшган. Амир Темур даврида унга тенг келадиган шахматчи бўлмаган. Шатранж тўғрисида ёзиб қолдирган рисоласида 60 та мансуба тўплаган, шулардан 19 тасини ўзи тузган. А. Ш. С. рисоласидаги «Шатранжи кабир» таф-

силоти Абулфатҳ Аҳмад Сижзий китобидаги баённинг ўзгасидир. «Шатранжи кабир»нинг айна шу кўриниши Темурнинг севган ўйини бўлган. Табризда, кейинчалик Эрон, Озарбайжонда яшаган хожа Али Табризийни Хондамир ўша даврда шуҳрат топган шахматчи сифатида таърифлайди. А. Ш. С. Амир Темур уюштирган шахмат мажлисларининг доимий иштирокчиси бўлган. Бир вақтда 4 киши б-н 4 та тахтада ғойибона ўйнай олган. Хожа Али Табризий Амир Темурнинг фармони б-н уста шатранжчи сифатида Самарқандга олиб келинган, А. Ш. С. номи б-н шуҳрат топган.

Ад.: Мухиддинов М., Сохибкирон дона сурганди, Т., 1996.

АЛИ ШОШИЙ (15- а.) - тошкентлик шоир. Туркий ва форс тилида шеърлар ёзган. Айниқса, муаммо айтишга мохир бўлган. Ёзган шеърлари бизгача етиб келмаган, аммо Давлатшоҳ Самарқандийга айтган машхур муаммоси бизгача етиб келган.

АЛИ ШУҲҚОР (15- а. 2- ярми) - шоир ва созанда-бастакор. Алишер Навоий ва Дарвишали Чангийларнинг таъкидлашича, А. Ш. ноёб истеъдодлардан бўлиб, бир неча баёз ва девонлар тузган, бир қанча мусиқа асарлари яратган. У ўз ғазалларига мусиқа басталаб, ўзи куйлаган. Дугоҳ мақомининг Туркий зарб усулидаги «Савти Бегумий» ва «Накши Бегумий» каби тароналари б-н шуҳрат қозонган.

АЛИ ҚУШЧИ (тахаллуси; асл исми-шарифи Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий) (1403, Самарқанд — 1474, Истанбул) — фалакиётшунос ва риёзиётчи олим, мутафаккир, Улуғбек илмий мактабининг атоқли намояндalarидан бири, унинг яқин шогирди. Амир Темур қароргоҳи бошлиғининг ўғли. Улуғбек саройида қарчиғайлар боққани учун уни «Қушчи» дейишган. А. Қ. бошланғич маълумотни Самарқандда олади (Қозизода Румийда таҳсил кўради), ўз маълумотини ошириш учун 1414 й. да Эроннинг Кирмон

ш.га боради ва у ердаги мадрасада 3 йил таълим олади, айниқса табиий фанларни, хусусан фалакиёт, риёзиётни пухта ўрганади, 1417 й. Самарқандга қайтади. Бу вақтда Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилатган эди. А. Қ. шу мадрасада ҳам таълим олишни давом эттиради, Қозизода Румий ва Ғиёсиддин Кошийлардан илм сирларини ўрганади. Мадрасани битиргач, шу ерда фалакиёт ва риёзиётдан машғулотлар олиб боради, илмий ишлар б-н машғул бўлади. Улуғбек расадхонасини қуриш ишларида ҳам фаол қатнашади. Шу даврда «Ҳисоб рисоласи» ва «Астрономия рисоласи» асарларини ёзади ва илм аҳли орасида катта обрў қозонади. 1428 й. Улуғбек расадхонаси ишга туширилгач, бу ерда Улуғбек раҳбарлигида кузатувлар олиб боради, рисоалар ёзишда давом этади. Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» асари ёзилишида А. Қ.нинг ҳам ҳиссаси катта. 1438 й. Улуғбек А. Қ.ни Хитой салтанатига элчи қилиб юборади, у Хитойдан қайтиб келгач, «Математика ва астрономик жуғрофия» асарини ёзади.

Улуғбек вафотидан (1449) сўнг унинг Самарқанддаги машхур кутубхонаси хавф остида қолади. Кутубхонаси А. Қ. сақлаб қолган деган тахминлар бор; ривоятларга қараганда кутубхонадаги китобларнинг кўп қисмини А. Қ. Самарқанд яқинидаги Хазрат Башир қишлоғига кўчирган. Кўп ўтмай, таъкиблардан қочиб, А. Қ. Самарқанддан чиқиб кетишга мажбур бўлади. У аввал Кармана ва б. шаҳарларда яшаб, 1465 й. Туркиянинг Истанбул шаҳри боради. Турк султони Муҳаммад II (1451—81) тараққийпарвар шахс бўлиб, ўз атрофига олим ва шоирларни тўплади. А. Қ.нинг донгини эшитган султон уни саройга хизматга таклиф қилади ва олимларга раҳбар қилиб тайинлайди. А. Қ. Туркияда олимлар, файласуфлар, шоирларни ўз атрофига тўплаб, илмий ишларни тараққий эттиришга интилади, ўзи эса риёзиёт, фалакиёт, фалсафа, мантик, адабиёт, мусиқа ва б. фан соҳаларидан рисоалар ёзади.

А. Қ.дан 20 дан ортиқ илмий асар мерос бўлиб қолган. У кўп олимларнинг асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса А. Қ.нинг «Улуғбек зижига шарҳ» асари астрономия тарихида катта аҳамиятга эга. У «Зиж»ни геометрик теоремалар ёрдамида шарҳлайди. А. Қ. асарларининг кўпчилиги Туркиядаги Аё-Сўфиё мадрасаси кутубхонасида сақланиб қолган.

Улуғбек мактаби намояндалари ва хусусан А. Қ.нинг асарлари ва дунёқарашлари илм-фан тарихида ўзига хос ўрин тутди. А. Қ. дунё моддий нарсалардан иборат, моддий нарсалар эса оддий ва мураккаб ҳолда бўлиб, уларда ички зиддиятлар мавжуд, деб ҳисоблаган. У фасллар алмашинувиغا Ернинг Куёшга яқинлашуви сабаблигини айтган.

А. Қ. 16—17-а.ларда Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида риёзиёт фани ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. «Ҳисоб рисоласи» асаридан Ўрта Осиё мадрасаларида ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган. Бу асарда ҳиндлар арифметикаси (ўнлик санок тизими), фалакиётшунослар арифметикаси (олтмишлик санок тизими) ва геом. (ҳандаса) ҳақида янги фикрлар айтилган. «Китоб ул-Мухамадия» асарида А. Қ. сонлардан ихтиёрий натурал даражали илдиз чиқариш усуллари ва Ньютон биноми формуласини кўрсатади, унинг бу усуллари ҳоз. вақтда Руффини — Горнер схемаси деб ном олган усулга ўхшашдир. Бу асарида А. Қ., квадрат илдизини, умуман И даражали илдизни тақрибий ҳисоблаш формулаларини беради. Шуни таъкидлаш лозимки, ҳоз. илдиз ишораси Туркистон олимлари асарларида қўлланилмаган: илдиз сўзлар б-н ёзилган. А. Қ. бу асарда биринчи бўлиб асослаган «мусбат» ва «манфий» атамалари, уларнинг татбиқи мат. тарихида катта аҳамиятга эга. Ғарбий Европага «мусбат» ва «манфий» сонлар 15-а. охирларида пизалик Леонардо асарлари орқали тарқалган. Китобда узунлик (масофа), кесмалар ва юзларни ўлчаш ва жисмларнинг ҳажмларини ҳисоблаш коидалари баён қилинган. Бу асарда три-

гонометриядаги текис учбурчаклар тригонометрияси, синус ва косинус теоремалари баён этилади, баъзи шаклларнинг сиртларини ҳисоблаш учун тақрибий формулалар берилади, бу формулалар А. Қ. дан олдин ўтган олимлар асарларида учрамайди. Китобда келтирилган синуслар жадвалидаги синус функциясининг қийматлари ҳоз. замон қийматларидан деярли фарқ қилмайди.

А. Қ. учбурчакнинг юзини топиш усулини ҳам берган. Ҳозирги и.т. ишлари кўрсатишича, А. Қ. асарларидаги тўғри чизикли тригонометрияга доир кўп масалалар биринчи марта берилган экан. Учбурчакларни ечиш масаласида конуслар теоремасини Коший ва А. Қ. биринчи марта иш-латганлар (Европада 1593 й. биринчи марта Виет татбиқ этган). А. Қ. «Астрономияга оид рисола» асарида Улуғбек расадхонасида олиб борилган кузатишларнинг натижаси ўларок, юлдузлар ва сайёраларнинг ҳаракати, паст (перигей), юқори (апогей) масофалари ҳақидаги, фазода ҳар бир сайёранинг ўрни, Куёш узоклиги ҳақидаги ҳисоблашлар ва жадвалларни келтирган, Ой ва Куёш тутилиши масалаларини ҳам жуда аниқ, тўғри ва илмий тарзда тушунтириб берган. Юқорида айтилган «Астрономия рисоласи»да А. Қ. тузган дунё харитаси берилган. Харитада асосан шим. ярим шар чегаралари кўрсатилган; харитадаги кўндаланг чизиклар иқлимлар чегарасини ифодалайди. Экваторнинг шарқий ярим шарига уз. «3332 фарсанг» — тахм. 20 минг км га тўғри келади. Харита бир қадар схематик тарзда тузилганлигига, унинг ҳақиқатга мос келмайдиган жойлари борлигига қарамай, у Ўрта Осиё хариташунослигининг бир на-мунаси сифатида аҳамиятга эга. А. Қ. мат. фанидан ўқиш китоблари ва қўлланмалар ҳам ёзган. А. Қ. Самарқанд илмий мактаби анъаналарини давом эттириб, бу илмий мактабнинг фан соҳасидаги катта ютуқларини Ўрта, Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига тарқатишда фаол иштирок этади.

А. Қ. вафотидан сўнг унинг шогирдлари — Мирим Чалабий, Ҳусайн Биржандий, Баҳоваддин Омулий, Нажмиддин Али-хон ва б. унинг илмий ишларини давом эттирдилар.

А. Қ. асарлари қўлёзмалари Тошкент Шарқшунослик ин-тида, Душанба, Санкт-Петербург, Машҳад, Истанбул, Оксфорд, Лейден (Нидерландия) ва Ая-Сўфиё (Туркия) кутубхоналари ва б. жойларда сақланмоқда.

Ас: Астрономияга оид рисола, Т., 1968;

Ад.: Аҳмедов Б., Улуғбек, Т., 1965; Носиров А., Али Қушчи, Т., 1964; Аҳадова М., Ўрта осиелик машҳур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983; Абдурахмонов А., Улуғбек академияси, Т., 1993.

Абдуманнон Абдурахмонов.

АЛИБОЙ ал-КАБИР (1728-1773) -мамлуклардан бўлган Миср ҳукмдори (1769—72). 1768—74 й.лардаги рус-турк уруши даврида кўзғолон кўтарган ва турк пошосини мамлакатдан қувиб чиқариб Мисрни мустақил (1769), ўзини султон деб эълон қилган (1769) ҳамда Туркияга қарши уруш очган. 1772 й. Туркия б-н урушга қарши бўлган мамлук бейлари томонидан тахтдан ағдарилгач, Фаластинга қочган.

АЛИБЕКОВ Ислом Майбосович (1945.15.4, ХХР Синьцзян-Уйғур мухтор тумани, Чугунчақ ш.) — театр рассоми, Қорақалпоғистон халқ рассоми (1987). Олмаота бадий билим юртида таълим олган (1962—69). Олмаотадаги Республика ёш томошабинлар театрида рассом (1969—72); 1972 й.дан Қорақалпоқ давлат мусикали драма ва комедия театрида бош рассом. А.нинг қорақалпоқ театрлари учун яратган сахна безаклари асар руҳи ва реж. ғоясига монандлиги б-н ажралиб туради. А.нинг, шунингдек рангтасвир («Қ. Соипов портрети», 1973; «Учрашув», 1977 ва б.), ҳайкалтарошлик («Бахт», «Эртақ» — иккаласи ҳам шамот, 1980 ва б.) асарлари бор. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти

лауреати (1984).

АЛИБЕКОВ Лапас Алибекович (1939, Оқбулоқ қишлоғи, ҳоз. Жиззах вилояти, Зарбдор тумани) — табиий географ. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (2000), геогр. фанлари д-ри (1988), проф. (1990). СамДУ биология-география ф-тини тугатган (1962), шу ун-т география фтида геозкология ва табиий геогр. кафедраси мудири (1990 й.дан). Илмий фаолияти геогр. ва экология фанининг инсоният олдидан турган энг хавфли муаммоларинан бири — чўллашиш жараёнларининг механизмларини ўрганишга бағишланган.

АЛИБИ (лот. alibi — бошқа ерда) — бирор жиноятда иштироки бор деб гумон қилинган ёки айбланаётган шахснинг жиноят содир бўлган жойда бўлмаганидан ва унинг айбсизлигидан далолат берувчи далолат. Жиноят юз берган вақтда айбланувчига мутлақо бошқа жойда бўлгани исботланса, А. аниқланган ҳисобланади. Жиноят қилинган пайтдан айбланувчи бошқа жойда кўринганлиги ўртасида тегишли вақт ўтган бўлса, жиноят қилишда бошқа йўл б-н ёки билвосита иштирок этган бўлса, бу ҳол айбловтл рад этолмайди.

АЛИГАРХ — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар, Уттар-Прадеш штатида. Аҳолиси 480 минг киши (1991). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Ипгазлама, ойна, металлсозлик корхоналари бор. Қ.х. р-нининг савдо маркази (ғалла, пахта, шакарқамиш). А.да ҳар йили ярмарка ўтказилади. 1524 й.да қурилган қалъа (форт) сақланиб қолган. Мусулмонлар ун-ти (1920 й.дан) бор.

АЛИГОТЕ — ўртапишар, винобоп узум нави. Франция халқ селекциясида яратилган. Тупи ўртача, баъзан заифроқ ўсади. Барги тўғарак, уч бўлакчали, арра тишли. Барг орқаси тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача, оғирлиги 100—110 г, ғужуми тиғиз, йирик (диаметри 12—16 мм), кўкиш-оқ, жигарранг доғлари бор. Куртаклари ёзилганидан то ҳосили пишгунча вегетация даври

130—150 кун давом этади. Фаол ҳарорат йиғиндиси 2600°—2850° да авг. нинг охирида пишади. Таркибида 25% қанд бор. Ҳосилдорлиги 100—150 ц/га. Касалликларга чидамли, совуққа бардоши ўргача. Ҳосилдан соф ва шампан винолар, коньяк учун спирт тай-ёрланади. Ўзбекистоннинг ҳамма вило-ятларида экилади.

АЛИДАДА (араб, ал-идода — чизғич) — сонларни кўчирувчи металл чизғич. У бурчак ўлчайдиган астрономик ва геодезик асбоблар доираси марказидан ўтайдиган ўққа ўрнатилиб, икки учига верньер ёки микроскоп жойлаштирилади. Шулар ёрдамида доира четида кўрсатилган сонларни керакли аниқликда ёзиб олиш мумкин. А. бурчаларни ҳисоблаш учун хизмат қилади.

АЛИЕВ Абат (1930.25.10, Чимбой тумани) — Қорақалпоғистон халқ шоири (1992). Нукус педагогика ин-тини тамомлаган (1951). Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлимидаги Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1974—76), «Еркин Қарақалпақстан» газ.да бўлим мудири (1976—81), Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби (1991—92). А. «Ёшлик кучи» (1956), «Бизнинг овул йиғити» (1961), «Ҳақиқат шажараси» (1973), «Менинг Гулжамолим» (1974), «Умр ташвишлари» (1987), «Кўрмаганимиз кўп экан» (1991), «Ҳаётнинг кизиги» (1993) каби ҳикоя, повесть ва романлар муаллифи.

АЛИЕВ Бахтиёр Тошкентбоевич (1938.26.5, Тошкент) — чангчи, бастакор, Ўзбекистон халқ артисти (1983). Ҳамза номидаги мусиқа билим юртини (1955), Тошкент давлат маданият ин-тини (1995) тугатган. Ўзбек давлат филармониясининг ашула ва ракс ансамбли (1955), «Баҳор» ансамбли (1956 й. дан) созандаси, мусиқа раҳбари (1965—88 ва 1992 й.дан). А. репертуаридан ўзбек мусиқа мероси намуналари («Баёт I, III, V», «Соқийномаи савти калон» ва б.) ўрин олган. Бастакор сифатида 400 дан ортиқ ракс ва кўшиқлар — «Тошкент гўзали»,

«Гулдаста», «Қирк киз», «Она мадҳи» (Б. Бровцин б-н), «Бахт куши», «Оқ олтин» (Н. Зокиров б-н), «Бадахшон кизи», «Дил ноласи», «Баҳор нашидаси», «Муқаррамахоним ўйнаса» ва б., шунингдек «Чанг учун рапсодия» муаллифи.

АЛИЕВ Комил Маъруфович (1905.25.7-1939.10.9) - журналист, ўзбек матбуотида фельетончилик асосчиларидан бири. Фаолиятини «Туркистон» («Қизил Ўзбекистон») газ.да (1924 й.дан) бошлаб, турли вазифаларни (муҳбир, бўлим мудири, масъул котиб) бажарган. 1925—27 й.ларда «Озод Бухоро», 1936—37 й.ларда «Илғор Сурхон учун» вилоят газ.ларида ишлаган. А. асосан фельетончилик б-н шуғулланган. У фельетонларини «Какра», «Нор йиғит» тахаллуслари б-н ёзган. Фельетон, танқидий мақола ва репортажлардан иборат «Бомба» ва «Давр душманлари» (1932) тўпламлари чоп этилган.

АЛИЕВ Мамат (1934.13.9, Самарқанд тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). СамДУнинг тарих ф-тини тугатган (1958). 1958—90 й.ларда Шахрисабз, Самарқанд туманидаги мактабларда ўқитувчи, мактаб директори ўринбосари, мактаб директори. 1991 й.дан Тайлоқ туманидаги 11-мактаб директори. А. фаолияти даврида мактаб моддий техника базаси мустаҳкамланди, мактабнинг янги биноси ишга туширилди, лимонарий курилди.

АЛИЕВ Ҳайдар Алирза ўғли (1923.10.5, Нахичеван ш.) — озарбайжон давлат ва сиёсат арбоби. Ишчи оиласида тугилган. Нахичеван пед. техникумини (1939), Озарбайжон давлат ун-тининг тарих ф-тини (1957) тугатган. 1941-43 й.ларда ички ишлар халқ комиссарлигида, 1944-69 й.ларда Озарбайжон ССР давлат хавфсизлиги органларида ишлаган (1967 й.дан раиси). 1969 й. июлдан Озарбайжон ССР КП МК биринчи котиби. 1982—87 й.ларда собиқ Иттифоқ ҳукумати раисининг биринчи ўринбосари. 1991—93 й.ларда Нахичеван Мухтор Республикаси Олий Мажлис раиси. 1993 й. июнидан

Озарбайжон Республикаси Олий Кенгаши раиси ва Озарбайжон Республикаси президенти вазифасини бажарувчи, 1993 й. 3 окт.дан. Озарбайжон Республикаси президенти. А. бир канча ун-тлар, жумладан Ўзбекистон миллий ун-тининг фахрий д-ри (1997). Расмий ташриф б-н ЎзРда бўлган (1997).

АЛИЕВА Ирода Мирзахоновна (1929.17.12 - Тошкент - 1989.7.7) -Ўзбекистон халқ артисти (1967). Тошкент санъат ин-тини битириб (1951), Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрида ишлади (1951—72), 1972—89 й.лар «Ўзбекфильм» киностудиясида актриса. Насиба («Оғриктишлар»), Муқаддас («Чин муҳаббат»), Ширин («Бир севги афсонаси»), Гузин («Туркия ҳақида ҳикоя»), Камола (Р. Тагорнинг «Ҳалокат» романи асосида яратилган инсценировка — «Ганг дарёсининг кизи»), Марям («Жазоир, менинг ватаним»), Асал («Сарвкомат дилбарим»), Назокат («Парвона») ролларида А. муваффақият қозонди ва лирик роллар ижросини сифатида танилди. Юксак техника, мукамал сахна нутқига эга бўлган А. қахрамонларининг дунёкараши ва ички кечинмасини ўзига хос шарқона хусусият, назокат б-н ифодалашга эришган. Киноактёр театр-студиясида Нина (А. Касон, «Етти фарёд», 1973), Энага (А. Корнейчук, «Платон Кречет», 1974) ва б. ролларни ижро этди. Кинода: «Акмал, аждаҳо ва малика» (1980), «Акмалнинг янги саргузаштлари» (1983) фильмларида ялмоғиз кампир образини яратди.

АЛИЕВА Назира Насриддиновна (1912.31.12 - Тошкент - 1980.19.6) -Ўзбекистон халқ артисти (1969). Боку театр техникумини (1927), Москва давлат театр санъати ин-тини (1934) тугатган. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти катта ўқитувчиси (1945 й.дан), кафедра мудири (1949—66), доценти (1961 й.дан). А. 1935—41 йларда М. Азизбеков номидаги Озарбайжон давлат академик драма театрида Сўлмас (Ж. Жабборли, «Ўт келини»), Дурдона (Х. Жовид «Си-

ёвуш»), Жульетта (У. Шекспир, «Ромео ва Жульетта») образларини озарбайжон тилида яратди. 1934, 1941—48 йларда Ҳамза номидаги театрда Дездемона (У. Шекспир, «Отелло»), Холисхон, Жамила (Ҳамза, «Холисхон», «Бой ила хизматчи»), Ширмон (И. Султон, «Бургутнинг парвози»), Саодат (К. Яшин ва А. Умарий «Ҳамза») каби йирик ролларни ижро этди. «Сепсиз киз» (А. Островский), «Алишер Навоий» (Уйғун, И. Султон), «Денгиздагилар шарафига» (Б. Лавренев) спектаклларига режлик қилган. «Ўлим кудуги», «Уйқусиз тунлар», «Маҳаллада дув-дув гап» фильмларида ўйнаган. М. Шамхаловнинг «Қайнона» комедиясини, М. Урдубодийнинг «Килич ва қалам» романини ўзбек тилига таржима қилган. «Саҳна нутқининг равон ва аниқ бўлишида муҳим шартлар», «Ўзбек саҳна нутқининг баъзи техник элементлари» илмий-методик ишлар, «Санъат — менинг ҳаётим» эсдаликлари муаллифи.

АЛИЖОН ҒИЖЖАКИЙ (15-а. 2-ярми) — хиротлик созанда-бастакор, ҳофиз. Дарвишали Чангиининг таъкидлашича, А. Ғ. «олий мажлисларнинг фусункори», ноёб истеъдод соҳиби бўлган. Мақомдаги олти овознинг бир йўлида ишланган мураккаб куйи, Туркий зарб усулидаги «Жуфт хилолқамар»и, Давр шоҳи усулидаги «Савти дугоҳ»и А. Ғ.нинг ўз замонасидаги етук санъаткорлардан бири эканлигини кўрсатади. У нақшларининг кўпини устози Уста Шодига бағишлаган. Бастакорнинг муסיкий асарларини созанда, хонандалар севиб ижро этишган.

АЛИЗАРИН, 1,2-дигидрооксиантрахинон, СИН8О4 — зарғалдоқ-кизил кристалл. Мол. м. 240,20. Суюкланиш т-раси 290°, қайнаш т-раси 430°. Сувда ёмон, этил спиртда ўргача эрийди; бензол, сирка кислота, ишқорларда яхши эрийди. А. рўян ўсимлиги (*Rubia tinctorium*) илдизида глюкозид ҳолда учрайди. Биринчи марта 1869 й.да немис кимёгарлари К. Гребе ва К. Т. Либерман томонидан синтез қилинган. Саноатда синтетик А.

ишлатилади. А. кўп валентли металллар (мас, алюминий ва б.) б-н рангли тузлар хосил қилади. А. аналитик кимёда кўп металлларнинг ионларини аниқлашда, баъзи бўёқларни синтез қилишда ярим махсулот сифатида ишлатилади; унинг алюминийли локи бадий бўёқлар тайёрлашда ва полиграфияда қўлланилади.

АЛИЗАРИН БҒЁҚЛАР - ализарин ва б. полигидрооксидтрахинонлар хосилалари. Уларнинг кўпчилиги ализаринга нитрат кислота, сульфат кислота ва б. реактивлар таъсир эттириб олинади. Газламаларни қизил, бинафша ва пушти ранглarga бўяшда фойдаланилади. Кўп валентли металлларнинг рангли тузлари ҳолида сувда эримайдиган жуда мустаҳкам лок олишда ҳам ишлатилади.

АЛИЗОДА САИДРИЗО - қ. Саидризо Ализода.

«**АЛ-ИЗОХ**» — ҳафталик диний, адабий, илмий, сиёсий журнал. Тошкентда «Уламо» жамияти томонидан чоп этилган. Биринчи сони 1917 й. 19 июнда чиққан. Мударрис Абдумаликхожи Абдунаби ўғли муҳаррирлик қилган. Ма-қоалар кўпроқ диний масалалар бўйича савол-жавоблар шаклида берилган. Исломда бидъат ва хурофотга қарши туришга интилган. «А.»да мулла Муҳаммадазим Рўзимухаммад ўғли, мулла Ҳамидхўжа, Саид Мақсудхон, мулла Тошпўлат қори, мулла Пирмуҳаммад ўғли, Саидахмад Васлий, мулла Мирзо Охунжон махсум, мулла Турсунмуҳаммад аълам Туркистоний ва б. қатнашган. 1918 й. мартидан чиқишдан тўхтаган.

АЛИКАНТЕ — Испаниядаги шаҳар ва порт, Ўрта денгиз соҳилидаги курорт. Аликанте провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 261 минг киши (1991). Ёғ-мой, тамаки, кимё, металлсозлик, цемент, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Четга вино ва мева-сабзавот махсулотлари чиқарилади. А. қадимда римликлар қишлоғи бўлган. Араблар ҳукмронлиги даврида ал-Лукант деб аталган. 1490 й.да шаҳар мақомини олган. Меъморий ёдгорликлардан ўрта аср-

да қурилган Санта-Барбара қасри, ратуша биноси (17—18-а.лар) ва Сан-Николас де Бари (17-а.) черкови сақланган.

АЛИКОР ИПАК — эски пиллакашликда дукурма пилладан қўлда тортилган ипак. У тоза пилла ипагидан 5—6 барабар йўғон бўлади. Ундан жужунча, тўнли шойи тўқилган. Пиллакашлик механизациялашгач, дукурмадан ик-кинчи навли ипак олинадиган бўлди.

АЛИКЎШ — неолит даврига мансуб манзилгоҳ (мил. ав. 8—6-минг йиллик). Эрондаги Мусиён ш. яқинида. Америка экспедицияси томонидан 1961 ва 1963 й.ларда қазилма ишлари олиб борилган. Қуйи қатламлардан пахса уй қолдиқлари, кўплаб чакмоқтош қуроллар топилган. Аҳоли овчилик ва теримчилик, қисман деҳқончилик (буғдой ва арпа донлари топилган) б-н машғул бўлган, эчки хонакилаштирилган. Кейинчалик, деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликда асосий ўринни эгаллаган, қўй хонакилаштирилган, обсидиандан ясалган қуроллар тарқала бошлаган, мил. ав. 6-минг йиллик бошларида сопол буюмлар пайдо бўлган. А.даги топилмалар Яқин Шарқнинг пастте-кислик минтақаларида ишлаб чиқарувчи иктисодиётнинг қандай вужудга келганини аниқлашда қатга аҳамиятга эга.

АЛИМАТОВ Турғун (1922.20.1, хоз. Тошкент вилояти Келес қишлоғи) — созанда (датор, танбур, сато). Ўзбекистон халқ артисти (1992). Тошкент пед. ин-ти ишчи ф-ти тўғарагида (1937—40) танбур, ғижжак (скрипка) чалишни ўрганган. Кейинчалик халқ ва профессионал ижро услубларини Шобарат танбурчи, Наби танбурчи, Мулла Тўйчи ҳофиз, Ю. Ражабийлардан ўзлаштирган. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942—43). Ёш томошабинлар театри (1940—42), Муқимий театри (1943—46) да ғижжакчи, Ўзбекистон радиоси халқ чолғулари оркестри (1947—52, 1957—59), Юнус Ражабий номидаги мақом ансамбли (1959—85)да созанда.

Турли мусика тўғарақларига раҳбарлик қилган. 1985 й.дан Тошкент давлат консерваторияси анъанавий иж-

рочилик кафедрасида ўқитувчи, проф. (1994 й.дан). А. дутор, танбур ва сато иж-рочилигини мукамал ўрганиб, ўзига хос ижро услубини яратди. Бадиҳагўйлик, соз пардаларини ўта мунгли ва дардли янграгиш, торларни нозик нолалантириб чалиш А. ижрочилик услубига хос. Репертуарида халқ куйлари, мақом ва машхур ашулаларнинг чолғу йўллари («Дутор Навоси», «Танавор I—II», «Танбур Навоси», «Чоргоҳ», «Муножот», «Нола», «Наво», «Наврўзи Ажам», «Эш-вой», «Бузурук», «Эй, сабо», «Куйгай» ва б.) катта ўрин олган. Овоз режиссёри Н. Ҳасанов ёрдамида якка созлар (дутор-танбур, дутор-сато, танбур-сато-дутор ва б.)да ўзига хос якканавоз «ансамбль» тарзида ижро этган чолғу куйлари 10 дан ортик грампластинкаларда чиқарилган. Халқаро мусиқа анжуманлари (Москва, 1971; Олмаота, 1973; Самарқанд, 1978, 1983, 1987 ва б.)нинг концертлари қатнашчиси. Чет эллар (АҚШ, Франция, Германия)да гастролларда бўлган. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1997).

Ад: Олимбоева К., Турғун Алиматов [«Ўзбек аёли ҳаётида мусиқа» китобида], Т., 1996.

АЛИМАҲСУМОВ Ориф (1927.21.5, Тошкент) — хонанда ва созанда, Ўзбекистон халқ артисти (1977). Дастлаб буваси Уста Кўчқордан оммавий куй ва қўшиқларни, хонанда Э. Ҳайдаровдан катта ашула, Ю. Ражабий ва Ф. Содиқовдан мақом йўллари ўрганган; Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1967).

Ўзбек эстрада театри (1956-57), Ўзтелерадио (1957-86)да яккахон, Ўзтелерадио ҳузуридаги Юнус Ражабий номидаги мақом ансамбли (1976—79 ва 1983—86), этнографик ансамбль (1979—83) бадий раҳбари, айни пайтда Янгийўл ш. Маданият уйи мақомчилар ансамбли раҳбари (1972—78), Тошкент давлат консерваторияси (1983—85), Тошкент давлат санъат ин-тида (1986 й.дан) катта ўқитувчи, доцент. А. таби-

тан диапазони кенг, кучли, лекин майин овозга эга. Хонандаликнинг турли услублари, айниқса, ишқамий анъаналарини пухта ўзлаштирган. Ҳажман йирик, баланд авжли ашула, катта ашула ва мақом йўллари раvon ва эркин куйлайди. «Шашмақом», «Ўзбек халқ мусиқаси» ва б. қатор фильмларда мақом ва катта ашула йўллари ижро этган. Халқаро мусиқа анжуманлари (Москва, 1971; Самарқанд, 1978, 1983 ва б.)нинг концертлари қатнашчиси. «Соғлом авлод учун» (1997), «Эл-юрт хурмати» (2000) ордени б-н мукофотланган.

АЛИМЕНТ (лот. *alumentum* — қарамоғидаги, боқимидаги) — бир шахснинг бошқа шахсга мажбуран ёки ихтиёрий равишда тўлайдиган нафақаси. А. тўлаш мажбуриятлари асосан никоҳ, қариндошлик, ота-она, фарзандлик, фарзандликка олиш, болаларни тарбияга олиш натижасида келиб чиқади. Ота-оналар ҳамда болаларнинг А. борасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари ЎзР Оила кодекси (1998 й. 30 апр.) ва б. қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартиб-қоидалар асосида амалга оширилади. Уларга биноан ота-она вояга етмаган болаларига таъминот бериши шарт. Мазкур мажбуриятини ихтиёрий равишда бажармаган ота-онадан суднинг ҳал қилув қарорига асосан А.ундирилади. Вояга етмаган болаларга А. тўлаш ҳақида ота-оналар ўртасида келишув бўлмаганда ёки А. ихтиёрий равишда тўланмаганда ва ота-онадан бирортаси ҳам А. ундириш тўғрисида судга даъво б-н мурожаат қилмаган ҳолларда, васийлик ва ҳомийлик органлари вояга етмаган боланинг таъминоти учун ота ёки онадан қонунда белгиланган миқдорда А. ундириш тўғрисида даъво қўзғатишга ҳақлидир. Вояга етмаган болаларига А. тўлаш ва уларга, шунингдек вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига таъминот беришда ота-онанинг мажбуриятлари тенгдир. Вояга етмаган болаларига таъминот учун А. тўлаш тартиби ва шакли ҳақида ота-она

ўртасидаги келишув қонунда белгиланган қоидаларга ва боланинг манфаатларига зид бўлмаслиги керак.

Агар вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун А. суд томонидан ота-онанинг ҳар айдаги иш ҳақи ва (ёки) б. даромаднинг 1 бола учун — 1/4 қисми; 2 бола учун — 1/3; 3 ва ундан ортиқ бола учун ярмиси миқдорида ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий аҳволи ва б. эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин. Ҳар бир бола учун ундириладиган А. миқдори қонун ҳужжатлари б-н белгиланган энг кам иш ҳақининг 1/3 қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига таъминот бериш ҳам ота-онанинг келишувига биноан амалга оширилади, келишувга эришилмаган тақдирда эса низо суд тартибида ҳал қилинади. Бундай болаларга ундириладиган А. миқдори А. тўлаши шарт бўлган ота-онанинг оилавий ва моддий аҳволи суд томонидан ҳисобга олиниб, ҳар айда пул б-н тўланадиган қатъий суммада белгиланади. Ота-она фавқулодда ҳолатлар (боланинг оғир шикастланиши, касал бўлиши ва б.) туфайли келиб чиққан, боланинг таъминоти учун зарур бўлган қўшимча харажатларда иштирок этиши шарт. Қўшимча харажатларда иштирок этишдан бош тортган ота(она) дан суд уларнинг оилавий ва моддий аҳволини ҳисобга олиб, қўшимча харажатларни қисман пул б-н тўланадиган қатъий суммада ундириш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида пул ёки натура тарзида олинган барча турдаги даромадлардан А. ушлаб қолинади. Ота-онадан болаларга ундириладиган А. миқдори А. тўловчининг ойлик иш ҳақи ва (ёки) б. даромадига нисбатан улушлар ҳисобида

ёки пул б-н тўланадиган қатъий суммада белгиланиши мумкин (ЎЗР ОК, 96-104-моддалар).

Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ўз ота-онасига таъминот беришлари ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилишлари шарт. Ота-онасининг давлат ва нодавлат муассасалари қарамоғида эканлиги вояга етган меҳнатга лаёқатли болаларни ота-она ҳақида ғамхўрлик қилиш ва уларга моддий ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод қилмайди. Улар бундай ёрдам беришдан бўйин товласалар, таъминот миқдори болаларнинг оилавий ва моддий аҳволини ҳисобга олган ҳолда суднинг ҳал қилув қарорига асосан белгиланади. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли болалардан ундирилаётган А. миқдори қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг 1/3 қисмидан кам бўлмаслиги керак (ЎЗР ОК, 109-110-моддалар).

Оила аъзолари ва б. шахсларнинг, эр-хотинлар ва собиқ эр-хотинларнинг, қариндошлар ва б. шахсларнинг А. мажбуриятлари, А. тўлаш тўғрисида келишув тузиш, А. ларни тўлаш ва ундириш тартибига оид қонун-қоидалар ОКнинг V бўлим, 14—18-бобларида белгилаб берилган.

Ана шунга кўра, А. тўлаши шарт бўлган шахс А.ни ихтиёрий равишда шахсан ёки ўз аризасига мувофиқ ишлаб турган жойида ёхуд пенсия, нафақа, стипендия ва б. турдаги маблағ олаётган жойида тўлайди. Вояга етмаган болалар учун олинадиган А. аризага мувофиқ ушбу кодекснинг 99-моддасида белгиланган миқдорларда ушлаб қолинади. А. тўловчининг иш, ўқиш жойи ёки турар жойи ўзгарганлиги ҳақида хабар қилиш мажбурияти ҳам бор. Бу мажбурият бўйича А. ушлаб қолиши лозим бўлган иш берувчи (ташкilot маъмурияти) уч кун муддат ичида хабар бериши керак. Шунингдек А. тўлаши шарт бўлган шахсининг қўшимча иш ҳақи ёки бошқа даромади тўғрисида суд ижрочиси ҳамда А.

олувчи шахс юқорида кўрсатилган муддатда хабардор қилинади. А. тўлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик ЎЗР ЖК 122 ва 123-моддаларида кўрсатилган. Моддий ёрдамга муҳтож бўлган, вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлash, яъни суднинг ҳал қилув қарорига биноан ундирилиши лозим бўлган маблағни жами 3 ойдан ортиқ муддат мобайнида тўламаганликда айбли деб топилган шахс энг кам ойлик иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда жарима ёки 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамок б-н жазоланади. Вояга етган шахсларнинг меҳнатга лаёқатсиз ва моддий ёрдамга муҳтож бўлган ота-онани ёки улар ўрнини босувчи шахсларни моддий таъминлашдан шундай бўйин товлаши ҳам юқоридагича жазоланади.

АЛИМЕНТАР ДИСТРОФИЯ (лот. alimentarius — овқатга алоқадор), шиш касаллиги — ёлчиб овқатланмаслик оқибатида рўй берадиган касаллик. Моддалар алмашинувининг жиддий бузилиши, озиб кетиш, дармонсизлик, тери ости ёғ қавати (клетчаткаси)нинг шишиши, асцит, ички аъзолар ва тўқималар функциясининг бузилиши б-н кечади. А.д.га организмда оқсил етишмаслиги, шу б-н бирга, бошқа ноқулай омиллар (совук, жисмоний ва рухий танглик) сабаб бўлади. Давоси: қувватга қирғизадиган ва енгил ҳазм бўладиган овқатлар, витаминлар берилади. Бемор овқатни озоздан, суткада 6—7 бор, бўлиб-бўлиб истеъмол қилиши зарур. Оғирроқ ҳолларда ўринда ётиб даволаниш, шунингдек глюкоза ва қон қуйиш тавсия этилади.

АЛИМЕНТАР ИСИТМА - эмадиган болаларга тўғри келмайдиган овқат бериш натижасида гавда т-расининг кўтарилиши. Овқатда оқсил ортиқча бўлиб, сув кам бўлса, мас, қуруқ ёки қуюқ сут яхши суюлтирилмай берилса, соғлом бола ҳам иситмаланиши мумкин. Эмадиган бола организмга ортиқча ош тузи кириши натижасида ҳам А.и. кузатилади. Етарли миқдорда сув ичирилиши

б-н температура пасайиб, аслига келади. А.и. асосан организмнинг сувсизланишига боғлиқ. Бунда иситма чиқишига сувнинг мутлақ камлиги эмас, балки овқат б-н кирган оқсил ва сув ўртасидаги нисбатнинг бузилиши сабаб бўлади.

АЛИМКЕНТ —Тошкент вилояти Оққўрғон туманидаги шаҳарча (1967 й.дан). Туманнинг шарқий қисмида жойлашган. Яқин т.й. бекати Кучликдан 16 км. Тошкент ш.дан 40 км. Аҳолиси 7123 киши (1997). А.да «Мафтуна» ҳиссадорлик жамайти, пахта з-ди, 3 умумтаълим мактаби, болалар боғчиси, касалхона, поликлиника, дорихона, кутубхона, клуб, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш пунктлари бор.

АЛИМОВ Иброҳим Абдуғафорович (1935.5.4, Андижон) — тарихчи, архившунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982). Тарих фанлари д-ри (1982), проф. (1989). Москва давлат тарих-архив ин-тини тугатган (1958). Ўзбекистон Республикаси Архив бошқармаси хўжжатлардан фойдаланиш ва эълон қилиш бўлимининг мудири (1959—64). Ўзбекистон Марказий давлат архиви директори (1965— 73). Ўзбекистон ФА Тарих ин-тида бўлим мудири (1989—95). Андижон давлат ун-ти проф. (1996 й.дан). Илмий ишлари асосан Ўзбекистонда аграр масала муаммолари, Ўзбекистонда архив ишлари назарияси ва амалиёти, архившуносликка бағишланган.

АЛИМОВ Раҳматулла Алимович (1902.25.11- Тошкент — 1987.2.1) -инженергидротехник, Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1943), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1950), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1972). Москва сув хўжалиги инженерлари ин-тини тугатган (1930). Сув хўжалик қурилиши объектларида инженер (1930—39), Ўзбекистон ССР Енгил саноат (1939— 40) ва Ўзбекистон ССР сув хўжалиги (1941— 43) халқ комиссари, «Фарҳод-қурилиш» бошлиғи, «Гидропроект» ин-тининг

Ўрта Осиё бўлими раҳбари (1943—50). Ўзбекистон ССР Сув хўжалиги вазири (1951—56), Ўзбекистон ФА Сув муаммолари ва гидротехника ин-ти директори (1956—63), Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида бўлим мудири (1964—80), гуруҳ раҳбари (1981 й.дан). А. илмий ишлари сув ресурсларидан ирригация ва энергетика мақсадларида фойдаланиш усуллари яратиш ва комплекс мақсадлардаги гидроиншоотлар параметраларини аниқлашга бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АЛИМОВ Шавкат Орифжонович (1945.2.3, Нукус) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат. фанлари д-ри (1973), проф. (1974). Москва давлат ун-ти (МДУ)ни тугатган (1967). МДУда (1974—84) ишлаган, ТошДУ каф. мудири ва Ўзбекистон ФА Математика ин-тида директор ўринбосари (1984-85), СамДУ (1985-87), ТошДУ (1987—89) ректори, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазири (1990-91), ТошДУ каф. мудири (1991-94). Ташки ишлар вазири ўринбосари (1994—95), Ўзбекистон Республикасининг ХХР даги фавқулодда ва мухтор элчиси (1995—98), Тошкентдаги Жаҳон иктисодиёти ва дипломатия ун-тида проректор (1998 й.дан). Асосий илмий ишлари математик физиканинг хусусий ҳосилалари дифференциал тенгламалари муаммоларига, хусусан ўз-ўзига қўшма эллиптик операторларнинг спектрал назариясига, дифференциал ва интеграл тенгламалар муаммоларига бағишланган. «Каррала қаторлар ва Фурье интеграллари» монографияси Германияда («Springer Verlag» нашриёти) инглиз тилида нашр этилган (1991). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

АЛИМОВ Шокир Алимович (1912.28.9-1976.28.3, Тошкент) — фтизиатр, Ўзбекистон ФА акад. (1974). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1962), тиббиёт фанлари д-ри (1951), проф. (1953). СамМИни

тугатган (1935). Ўзбекистон сил касалликлари илмий тадқиқот ин-тининг ординатори (1935-40), Тошкент ш. 2сил касалхонасининг бош врачлари (1940—41), сил касаллари санаторийсининг бош врачлари (1941—43), Ўзбекистон сил касалликлари илмий тадқиқот ин-тининг ассистенти, сўнгра катта илмий ходим (1943—46), 1951 й.дан шу ин-т директори, айна вақтда (1953 й.дан) Тошкент Врачлар малакасини ошириш ин-ти сил касалликлари кафедрасининг мудири. А. силнинг эпидемиологияси, оддини олиш ва давоси устида ишлаб, беморларни меҳнат б-н даволашни илгари сурди. Унинг ташаббуси б-н Ўзбекистонда меҳнат б-н даволаш санаторийси, кўплаб сил диспансерлари очилди. Ўзбекистон сил касалликлари и.т. институтга, Тошкент кўчаларидан бири А. номи б-н аталган.

АЛИМУҲАМЕДОВ Султон Нурматович (1929.1.1, Тошкент) — агроном-энтотомолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), биол. фанлари д-ри (1976), проф. (1980), Тошкент кишлок хўжалиги ин-тини тугатган (1950), шу ин-тда ассистент, доц. (1950—61), зоология ва энтомология кафедраси мудири (1961—65). Ўрта Осиё ўсимликларни химоя қилиш и.т. ин-ти директори (1965—92), 1993 й.дан шу ин-тда бўлим мудири. Ўзбекистон энтомологлар жамияти раиси (1970 й.дан). А.нинг илмий ишлари пахта ва дон маҳсулотларини акороид каналар ва б. зараркунандалардан сақлаш тадбирлари, биологик химоя усулларига бағишланган.

АЛИМУҲАМЕДОВ Эркин Хайдарович (1939.18.2, Тошкент) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1995). Меҳнат фаолиятини 1959 й.да В. П. Чкалов номидаги Тошкент авиация и.ч. бирлашмасининг парчинловчи слесари бўлиб ишлашдан бошлаган, 1959—62 й.ларда армия сафида хизмат қилди. 1963 й.дан ҳозиргача Тошкент авиация и.ч. бирлашмасида йи-гувчи — слесарь бўлиб ишлайди. Бирлашмада АН-8, АН-12, АН-22,

ИЛ-76, ИЛ-144 ва б. самолётларни сери-
яли и.ч.ни ўзлаштиришда фаол иштирок
этган, самолёт канотлари агрегатларини
йиғиш бўйича етакчи мутахассис.

АЛИМҚУЛ (тўлиқ исми Мулла
Алимқул Хусайнбой ўғли) (1831/32—
1865) — Кўкон хонлигининг муваққат
хони (регент), мингбошиси, амири лаш-
кари (1863—65). Маллахон ҳукмронлиги
даври (1858—62)да А. хонликни идора
этишда фаол қатнашиб, эшик оғабоси
ва вазир даражасига кўтарилди, Мал-
лахоннинг энг ишончли ва яқин киши-
ларидан бири бўлиб қолди. Бу даврда
А. кипчоқларнинг хонликдаги сиёсий
мавқеини тиклашга ва мустаҳкамлашга
ҳаракат қилди. Маллахон ўлдирилгач
(1862), унинг ўрнига Саримсоқхоннинг
17 ёшли ўғли Шохмурод хон деб эълон
қилинди. У тахтга ўтиргач, отасининг
қотилларини топиб ўлдиртира бошлади.
Қотилликда қўли бор Тошкент ҳокими
Қаноатнинг буйруғи б-н Шохмуродни
ўғирлаб кетадилар. Сўнг Қаноат Худо-
ёрхонни хон деб эълон қилади. А. эса
тахтга унинг биродари Султон Муродни
ўтказмоқчи бўлиб, Худоёрхонга қарши
кураш бошлайди. Ниҳоят, 1863 й. 9 июл-
да А. Маллахоннинг ўғли Султон Сай-
йидхонни Кўкон хони деб эълон қилади.
Худоёрхон Бухорога кетишга мажбур
бўлади. Бунинг эвазига А. «Амири лаш-
кар» унвонига сазовор бўлди. Шун-
дай бўлсада, А. амалда хонликни ўзи
идора қила бошлади. Подшо Россияси
қўшинлари Кўкон хонлиги тасарруфида-
ги Тошкент ва бўлак шаҳарларга таҳдид
қила бошлагач, А. ва Султон Саййидхон
қўшин б-н Тошкентга келишди (1864 й.
25 нояб.). А. 10 минг кишилик қўшин б-н
Арис дарёси бўйларига чиқиб, Туркистон
ва Чимкент оралиғидаги рус қўшинлари
эгаллаган қўрғонларни қайтариб олишга
ҳаракат қилди. Туркистон ш. яқинидаги
Иқон қишлоғида русларнинг қўшинини
енгиб Тошкентга қайтди (яна қ. Иқон
жанги). 1864 й. дек. охирида А. ва Сул-
тон Саййидхон Тошкентни тарк этиб,
Кўконга келишди. Черняев бошлиқ рус

қўшинлари Тошкентга яқинлашганлиги
ҳақида хабар топгач, улар қўшин б-н
Кўкондан чиқиб, 1865 й. 7 майда эр-
талаб Тошкентга етиб келишди. А. ва
хон қароргоҳи Афросиёб тепалигида
жойлашди. Шу куни Мингўрик мавзе-
сида шаҳар химоячилари иштирокида
катта машарат ўтказилиб, газавот эъ-
лон қилинди. Қашқар ҳокими Валихон
тўранинг кашкарликлар ҳам бу газавотга
қўшилажаклари ҳақидаги мактубини А.
шаҳар химоячиларига шахсан ўзи ўқиб
эшиттирди. Сўнг, Салор канали б-н Дар-
хон ариғи оралиғи (ҳоз. Пушкин кўчаси)
да А. қўшинлари ва шаҳар химоячилари
б-н рус қўшинлари ўртасида қаттиқ
жанг бўлди. Рус қўшинлари енгилиб,
Шўртепага чекинди. 1865 й. 9 майда А.
қўмондонлигидаги кўқонлик аскарлар
ва шаҳар химоячилари Шўртепадаги
рус қўшинларига қарши ҳужумга ўтди.
Ниҳоятда қаттиқ жанг бўлиб, А. оғир
яраланди ва ўша куни вафот этди. 1865
й. 10 майда у Тошкентдаги Шайхонтоҳур
қабристонига дафн этилди.

Хайдарбек Бобобеков.

АЛИНАЗАР ҚОРИ, Қори наққош
(1881 — Кўкон — 1931) — мискар-
наққош. Кўқонлик Ҳожи Фозил От-
аулла ўғлидан хунар ўрганган. А.к. мис
идишларни кўқон услубида миллий
мумтоз нақшлар б-н беаган, нақшлар
орасига лирик байтларни моҳирона зарб
қилган. У нақш берган ажойиб идиш-
лар Ўзбекистон давлат санъат музейида
сақланади.

АЛИНГ-ГАНГРИ, Наинсинга -Тибет
тоғлигининг жан.-ғарбидаги тизма, Хи-
тойда. Гандисишань тоғларидаги энг ба-
ланд тизма, уз. қарийб 600 км. Бал. 7315
м гача. Гранит, сланец, кварцитлардан ту-
зилган. Табиати баланд тоғ чўлидан иборат.
4500 м дан юқорида айрим жойларда
доимий қор ва музликлар бор.

«**АЛИП-МАНАШ**» — «Алпомиш»
дostonининг олтой версияси. Кўп мо-
тивлари б-н «Алпомиш»га ўхшайди.
Аммо умумий сюжет, баъзи этнографик
хусусиятлар, образлар талкинида фарқ

мавжуд. Достончи Н. Улашов вариантда «Ал.-М.» деб номланган. Бошқа «Ақпўмиш», «Алпўмиш» вариантлари ҳам бор.

«АЛ-ИСЛОҲ» — туркистонлик жадидлар ва сўл уламолар журнали. 1915—18 й.ларда Тошкентда тошбосмада нашр қилинган. Ношири Абдурахмон Содиқ ўғли (Сайёх). Ислом динини ислоҳ қилишга уринилган. 5 сони чикқач, фаолияти тўхтатилган.

АЛИСМАДОШЛАР - к. Булдурукдошлар.

АЛ-ИСТИҚСОТ - ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасидаги тушунча. Моддий унсурлар — сув, ер, ҳаво ва оловни билдиради. Ўрта аср Шарқ фалсафасида, хусусан, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рушд, Умар Хайём ва б. таълимотларида барча моддий нарсалар — материя 6 гуруҳга бўлинган: 1) осмон жисмлари; 2) ақлли махлуқот; 3) ақлсиз махлуқот; 4) ўсимликлар; 5) маъданлар; 6) тўрт унсур, яъни ҳаво, сув, ер, олов. Тўрт унсур материя турларининг энг содда ва бошланғичи бўлиб, моддийликнинг асосини ташкил этади. Моддий нарсаларнинг қолган 5 гуруҳи эса бошланғич 4 унсўрнинг турли хил қўшилиувидан вужудга келади. Жисмлар ўзгариши, бўлиниши, ажралиши, йўқ бўлиб кетиши, янгидан вужудга келиши мумкин, лекин бошланғич 4 унсур йўқ бўлмайди. Бу таълимот ўрта аср маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнаган.

АЛИТЕГИН ибн Ҳусайн (?—1035) -Мовароуннаҳр иликхони (1025—34). Қорахонийлардан. Мовароуннаҳрни сомонийлараш тортиб олишда иштирок этган (999—1012). Наср ибн Али вафоти (1013)дан сўнг тахт учун кураш чоғида арслонхонлардан Муҳаммад ибн Али томонидан асир олинган. Тахм. 1025 й. асирликдан қочиб Бухорони эгаллаган ва салжуқийлардан Арслон ибн Салжуқ б-н иттифок тузган. А.га қарши иликхон Мансур ибн Али қўшин тортиб келган, бироқ мағлубиятга учраган. Шувдан сўнг А. Мовароуннаҳрнинг марказий қисми

(Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё водийси) иликхони бўлган. А.га қарши Маҳмуд Ғазнавий ва қорахонийларнинг Шарқий Туркистондаги ҳокони Қодирхон Юсуф ҳарбий иттифок тузиб (1025) Самарқанд яқинида А. қўшини б-н тўқнашган. А. Самарқанд ва Бухорони ташлаб чўлга чекинган, хотини ва кизи рақиблари қўлига асир тушган. Бироқ Маҳмуд Ғазнавийнинг асл мақсади А.ни фақат заифлаштириш бўлгани сабабидан бир оз вақтдан сўнг Мовароуннаҳрни ташлаб чиққан. А. яна ўз мулкни қайтариб олган. 1032 й. хоразмшоҳ Олтунош султон Масъуд Ғазнавийнинг топшириғига кўра, А. ерларига ҳужум қилиб Бухорони эгаллаган, бироқ Дабусия яқинидаги жангда ярадор бўлиб, вафот этган. Хоразм қўшини сулҳ тузиб юртига қайтиб кетган.

АЛИТУС (1917 й. гача расмий номи Олита) — Литва Республикасидаги шаҳар, Нямунас дарёсининг ҳар иккала соҳилида. Вильнюсдан 108 км жан.-ғарбдаги т.й. станцияси. Аҳолиси 74,9 минг киши (1990). Уй-рўзғор совуқчи-лари, металл конструкциялар, кимё, машинасозлик з-длари, тикувчилик ф-каси, механика техникуми бор. Ип газлама ва гўшт к-лари қурилган. Ўлкашунослик музейи бор. А. 14-а.дан маълум.

АЛИФ — араб алифбосида ва у асосида тузилган эски ўзбек ёзувидаги биринчи ҳарфнинг номи. Эски ўзбек ёзувида бу белги ҳосил бўлиш ўрнига кўра бир-биридан фарқли бўлган иккита унлини: 1) тил орқа умумтуркий а ва 2) тил олди юмшоқ а унлиларини ифодалайди. Бундан ташқари, А. и — i,у,е,(3),(8) — о товушларини ифодалаш учун қўлланар эди. Ҳоз. ёзувидаги бир (1) рақами А. шаклидан олинган (яна қ. Абжад).

АЛИФАТИК БИРИКМАЛАР - к. Ациклик бирикмалар.

АЛИФБЕ — дастлабки савод берадиган ўқув қўлланмаси. А. босма, ёзма ҳарфлар ва улар ифодалайдиган нутқ товушлари, уларнинг ёзилишини ўзлаштириш, содда бўғин ва сўзларни қўшиб ўқишга ўрганиш ва ўқилаётган

нарсани тўғри тушуниш ҳамда содда сўз ва гапларни ёзишга ўрганишга ёрдам беради. Мактабхоналарда А. бўлмаган. Унинг ўрнига савод ўрганиш учун махсус тахта қўлланилган. Тахтанинг бир томонига тартиб б-н араб ҳарфлари, иккинчи томонига эса абжад ёзилган. Талабалар ҳарфларни батамом ёд олгандан сўнг абжадхонликка ва ҳафтияхонликка ўтар эдилар. Бу усул асосан 1900 й.гача давом этган. Туркистон царус-тузем мактабларининг ҳамда янги усулдаги мактабларнинг пайдо бўлиши б-н А. дарслиги юзга келди. 1902 й.да рус-тузем мактабларининг ўзбек синфлари учун биринчи ўзбек А.си — «Устои аввал» нашр этилди. Бу А.нинг муаллифи Саидрасул Саидазизов. Китоб 1917 й. гача 17 марта нашр этилган. Шу йилларда Мунавварқори Абдурашидоновнинг «Адиби аввал» (ўзбек мактаблари учун биринчи А.), Мулла Рустамбек ибн Юсуфбекнинг «Таълими аввал», П. Бидановнинг «Суллами аввал», А. Авлонийнинг «Биринчи муаллим», А. Ибодиевнинг «Таҳсил ул-алифбо», М. Фахриддиновнинг «Раҳбари аввал» каби А.лар нашр қилинган. Кейинчалик Шокиржон Раҳимий яратган «Совға» дарслиги нашр қилинган. Шунингдек, М. Қодиров ва б.нинг «Катталарга ўқиш» (1920), Ф. Эрғозиев ва А. Йўлдошевнинг «Алифбе» (1936) китоблари босилиб чиққан. 1938 й.дан О. Шарафиддинов тузган А. нашр қилинди; мазкур А. Қ. Абдуллаева ҳаммуаллифлигида қайта ишланиб нашр этилди ва ўзбек мактабларида ўқув қўлланмаси вазифасини бажарди. ЎзР Олий Кенгашининг 1993 й. 2 сент.да «Лотин ёзувиغا асосланган ўзбек алифбосини жорий қилиш тўғрисида» Қонуни қабул қилинган, бир қанча А.лар тайёрланди. Хусусан, 1996—97 й.ларда О. Шарафиддинов, Қ. Абдуллаева ва б.нинг «Алифбе» («Шодлик»), Т. Ғаффорова, Э. Шодмонов, Р. Эштурдиевнинг «Алифбе» («Савод»), катта ёшдагилар учун Й. Абдуллаевнинг «Ҳамроҳим», «Совға», Й. Абдуллаев, Ш. Йўлдошевнинг «Янги алифбо ва имло» ўқув қўлланмалари чоп

этилди (яна қ. Дарслик).

Йўлдош Абдуллаев.

АЛИФБО (араб А.сининг бошланғич икки ҳарфи — алиф ва бо номидан олинган) — бирор тилнинг ёзувиغا қабул қилинган ва маълум анъанавий тартиб берилган ёзув белгилари (мас, араб А.си, лотин А.си) ёки бўғин белгилар (мас, ҳинд А.си — деванагари) мажмуи. А. мил. ав. 2000-й. охирларида қад. Угарит ва финикий ёзуви товуш тизимидан келиб чиққан. Ундан илгари Миср иероглифлари санок тизими мавжуд бўлган, деб тахмин қилинади. Туркий халқларнинг рун ва туркий (уйғур) ёзувлари бўлган. Аммо, бу ўзига хос туркий ёзувлар Ахи ҳақида маълумот учрамайди. Уларга оид ҳарфлар жадвали товуш белгилари ҳақидаги бошқа манбалардаги маълумотлар ҳамда шу ёзув ёдгорликлари асосида тузилган. Ҳоз. ҳарфий ва баъзан бўғин А.лари финикий А. сидан, оромий (араб, яҳудий), юнон (лотин ва х.к.) ва б. Алардан келиб чиққан. Араб А.сига — барча араб мамлакатлари, шунингдек Эрон, Афғонистон, Покистон, Шарқий Туркистон — Шинжон, шунингдек 13—20-а. бошларида туркий халқлар ёзув тизимида; лотин А.сига Америка, Австралия китъасидаги барча халқлар, Европанинг кўпчилиги халқлари, Осиё ва Африкадаги баъзи халқлар (Индонезия, Туркия ва б.) ёзув тизимида; Кирилл А.сига — Европа, Осиёдаги баъзи халқлар ёзув тизимида; ҳинд бўғин А.сига — Ҳиндистондаги кўпгина элатлар ёзув тизимида амал қилинган. Яна қ. Араб ёзуви, Арман ёзуви, Грузин ёзуви, Корейс ёзуви, Туркий(уйғур) ёзуви, Ўрхун-енсей ёзуви, Юнон ёзуви, Ҳинд ёзуви, Лотин алифбоси.

АЛИФМОЙ — ўсимлик мойлари ва алкид смолаларидан олинган модда. А. сариқ рангда нолча ранггача бўлган шаффоф суюқлик бўлиб, ёғоч ва металлга яхши суркалади, ҳавода аста-секин қотиб юпка эластик парда ҳосил қилади. Ўсимлик мойларидан олинган А. табиий (таркибида мой микдори

100%), аралаш (таркибида мой миқдори 70—75%) ва ярим табиий (таркибида мой миқдори 50—55%) хилларга; алкид смолаларидан олинадиган А. глифталли, пентафталли ва ксифталли (таркибида мой миқдори 50%) хилларга бўлинади. Табиий А. грунтвалар, шпаклеввалар, бўёклар тай-ёрлашда, ёғоч ва ғовак материаллар сиртига шимдиришда, аралаш куюк мойли бўёкларни суюлтиришда, алкидли А. мойли бўёклар тай-ёрлашда ишлатилади.

АЛИХАНОВ Абрам Исаакович (1904-1970) — физик олим, акад. (1943). Назарий ва экспериментал физика инти асосчиси ва директори (1945 й.дан). Илмий ишлари атом ядроси ва космик нурлар физикасига доир. Укаси А. И. Алиханьян б-н уйғотилган ядролардан электрон-позитрон жуфтлиги чиқиш ҳодисасини кашф қилди ва бу жуфтликнинг пайдо бўлиш жараёни крουνиятларини ўрганиб чиқди. А. радиоактив ядроларнинг бета-емирилишини тадқиқ қилиш учун бета-спектрометр, космик нурлар зарраси массаси ва энергиясини анализ қилиш учун масс-спектрометрларни ихтиро қилди. У ихтиро қилган гомоген атом реактори атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланишда татбиқ этилмоқда. А. раҳбарлигида собиқ Иттифоқда биринчи марта огир сувли ядро реактори (1949), қуввати 7 Гэвгача бўлган қаттиқ фокусланувчи тезлаткич (1961) яратилган.

АЛИХОНТЎРА Шокирхўжа ўғли (тахаллуси Соғуний; 1885. 21.3, Тўқмоқ — 1976.28.2, Тошкент) — дин ва жамоат арбоби, уламо. Арабистон (Мадина)да ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олди. Чор маъмуриятининг ерли аҳолини мардикорликка олиш сиёсатига қарши чиққанлиги учун подшо махфий полицияси таъқибида бўлди. 1916 й. кўзғолони шафқатсизларча бостирилгач сиёсий муҳожир бўлиб Қашқар (Хитой)га кетди, кейин Шарқий Туркистон (Фулжа ш.)га борди. Омма орасида хуррият ғояларини тарғиб қилганлиги сабабли 1937 й. Хи-

той маъмурлари томонидан ҳибсга олиниб, умрбод қамоқ жазосига ҳукм этилди. 1941 й. адлиявий тафтиш натижасида озод қилинди. 1944 й. 12 нояб.да Шарқий Туркистон жумҳурияти эълон қилиниб, А. Муваққат инқилобий ҳукумат раислигига сайланди. Миллий кўшин ташаббускори бўлди ва унга қўмондон этиб тайинланди. 1946 й. июнда шўро айғоқчилари томонидан махфий равишда таъйиқ б-н Фулжадан олиб чиқиб кетилган А. умрининг охиригача Тошкентда яшади. Аҳмад Донишнинг «Наводир-ул вақое», Дарвиш Али Чангийннинг «Муслика рисоласи», шунингдек «Темур тузуклари» каби асарларни таржима қилди. А.нинг «Девони Соғуний» шеърый тўплами, «Тарихи Муҳаммадий», «Шифо ул-илал» («Хасталиклар давоси») ва б. асарлари бор. А. тарихий меъморлик обидалари ва қад. кўлэмаларни сақдаб қолишда жонкуярлик қилган. Тошкентдаги Шайх Зайниддин бобо қабристонига дафн этилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, А.нинг хотирасини абадийлаштириш мақсадида Тошкентнинг Яққасарой туманидаги ўрта мактабга, Чилонзор туманидаги маҳаллага, Шайхонтохур туманидаги кўчага унинг номи берилди.

Ас: Тарихи Муҳаммадий, 2 жилд, Т., 1991; Тарихи Муҳаммадий [2-нашри], Т., 1997. Ад.: Ваган туйғуси (тўплам), Т., 1997.

АЛИХЎЖАЕВ Ўлмас Сафоевич (1941.30.6, Урганч) — Ўзбекистон халқ артисти (1983). Тошкент Давлат театр ва рассомлик санъати интени тугатган (1964). 1962—96 й.лар «Ўзбекфильм»да актёр. 1996 й.дан «Ўзбеккино»компаниясида бўлим бошлиғи. 40 дан ортик фильмда сурагга тушган. Асосий роллари: Али Кушчи («Улуғбек юлдузи»), Музаффар («Наташахоним»), Отабек («Ўтган кунлар»), Ёдгор Ҳамидов («Шиддат»), Фулом Аҳмедов, Сафоев («Тинчлик кунлари»), «Кул остидаги чўғ», Тожикфильм), Сулаймонов («Давлат чегараси», Белорусфильм) ва б. Ролларида кучли драматизм,

психологик теранликка эришди.

АЛИЦИКЛИК БИРИКМАЛАР

- молекуласида бир ёки бир нечта угле-род атомларидан тузилган ҳалқаси ёки ҳалқалар тизими бўлган органик бирик-малар. А.б. бир-биридан ҳалқаларининг сони, ўзаро жойлашиши, углевод атомла-рини ҳалқалардаги сони, уларнинг ўзаро оддий ёки қўш боғлар орқали боғланиши ва функционал гуруҳлари б-н фарқ килади. Жумладан, моно-, би-, три-, полициклик А.б. маълум. Углевод атомла-рининг боғланишига қараб тўйинган ва тўйинмаган А.б. бўлади.

АЛИШАР-ХЁЮК - Анадолу (Тур-кия)даги археологик қатламли тепа. Ўзгач ш.дан қарийб 50 км жан.-шарқда жойлашган. Қазилма ишлари 1927—32 й.ларда олиб борилган. Бу ерда илк ма-ротаба Кичик Осиё платоси учун архео-логик маданиятларнинг мил. ав. 4-минг йилликдан то мил. ав. 1-минг йиллик ўрталаригача бўлган тадрижий ривожла-ниш босқичлари аниқланди.

АЛИШЕР НАВОИЙ, Навоий (та-халлусари; асл исми Низомиддин Мир Алишер) (1441.9.2. — Ҳирот — 1501.3.1) — буюк ўзбек шоири, мутафаккир, дав-лат арбоби.

А.Н.нинг ота томондан бобоси Амир Темурнинг Умар Шайх исмили ўғли б-н кўкалдош (эмикдош) бўлиб, кейинча-лик Умар Шайх ва Шоҳрухнинг хизма-тида бўлган. Отаси Ғиёсиддин Баҳодир эса Абулқосим Бобурнинг яқинларидан; мамлакатни идора этишда иштирок этган. Онаси (исми номаълум) Кобул амирзодаларидан Шайх Абусаид Чанг-нинг қизи. А.Н.нинг болалиги Шоҳрух ҳукмронлигининг сўнгги йилларига тўғри келган. У темурийзодалар, хусу-сан бўлажак подшоҳ Ҳусайн Бойқаро б-н бирга тарбияланган. 4 ёшида мактабга бориб, тез савод чиқариб, туркий ва фор-сий тилдаги шеърларни ўқиб, ёд ола бош-лаган. Ўзбек тили б-н бир қаторда фор-сий тилни ҳам мукамал эгаллаган. 1447 й. 12 мартда мамлакат подшоҳи Шоҳрух вафот этгач, тахтга даъвогарлар орасида

ўзаро кураш бошланади. Уруш-жанжал-лар кўп кишиларни Хуросондан турли томонга қўчиб кетишга мажбур этди. А.Н.лар оиласи ўз тинчлигини кўзлаб, Ироққа кўчишди (1449). Таф ш.да Али-шер машҳур «Зафарнома» тарихий аса-ри муаллифи, шоир Шарафиддин Али Яздий б-н учрашади. Бу учрашув болада ёрқин таассурот қолдиради. Ғиёсиддин Баҳодир оиласи Ҳиротга, қарийб икки йил муддат ўтгач, қайтади. Абулқосим Бобур Ғиёсиддин Баҳодирни Сабза-вор ш.га ҳоким қилиб тайинлади. А.Н. Ҳиротда қолиб ўқишни давом эттирди. А.Н. шеърятга ғоят қизиқди, Шарқ ада-биётини кунт б-н ўрганди. Оила муҳити болалигидаёқ унда адабиётга зўр ҳавас туғдирган эди. Тоғалари Мирсаид — Ко-булий, Муҳаммад Али — Ғарибий етук шоир эдилар. А.Н.лар уйда шоирлар тез-тез тўпланишиб, мушоира қилишар, адабиёт ва санъат ҳақида суҳбатлашар эдилар.

А.Н. 10—12 ёшларидан шеър ёза бошлаган. Тарихчи Хондамирнинг ёзи-шича, ёш А.Н.нинг истеъдодидан мам-нун бўлган мавлоно Лутфий, унинг:

*Оразин ёпқоч, кўзумдан сочилур ҳар
лаҳза ёш,*

*Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон
бўлгач қуёш*

матлаъли ғазалини тинглаб: «Агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштирардим...» деган. А.Н. 15 ёшида шоир сифатида кенг танилган. Шеърларини туркий (Навоий тахаллуси б-н) ва форсий (Фоний тахаллуси б-н) тилларида ёзган.

А.Н. 13—14 ёшларида отаси ҳаётдан кўз юмади. Уни Абулқосим Бобур ўз тарбиясига олади, катта бадий ис-теъдоди учун ғоят эъозлайди. 1456 й. окт.-да мамлакат пойтахти Ҳиротдан Машҳадга кўчирилади, Абулқосим ёш Алишерни ҳам, ўз хизматида бўлган Ҳусайн Бойқарони ҳам Машҳадга олиб кетади. 1457 й.нинг баҳорида тўсатдан Абулқосим Бобур ҳам вафот этди. А.Н.

учун бу, отаси вафотидан кейинги, иккинчи оғир жудолик бўлди. У Машҳад мадрасаларидан бирида ўқишини давом эттиради. Дўсти Ҳусайн Бойқаро эса Марв ва Чоржўй томонларга омад кидириб кетади. Хуросонни темурийларнинг яна бир вакили, Мовароуннахр хукмдори Султон Абу Саид эгаллади ва пойтахтини Самарқанддан Ҳиротга кўчиради. Ҳусайн Бойқаронинг тахтни эгаллаш йўлидаги биринчи рақиби — Абу Сайд эди. А.Н. оиласининг хоширағабти Ҳусайн томонда бўлиб, бу аввало уларнинг оилавий яқинликлари б-н изоҳланарди; бундан янги хукмдор ҳам яхши хабардор эди. Ўртадаги бу вазият А.Н. ҳаётини мураккаблаштирган. А.Н. Машҳадда оддий бир муллавачча сифатида яшади. Шоирнинг бу даврдаги ижодида ўз юртини соғиниб ёзган ғазаллари талайгина. Орада, хусусан, ёз фаслларида Ҳиротга бориб-келиб ҳам турган. 1463 й.да эса у узил-кесил Ҳиротга қайтди. Бирок бу ерда аҳвол ўзгарган, шаҳар харобага айланган эди. Хуросон пойтахтида Султон Абу Саид ўз тартибини ўрнатган, муҳим вазифаларга у б-н Мовароуннахрдан келган кишилар тайинланган, А.Н. га яқин кишилар қувғин қилинган, Ҳусайн Бойқаро б-н бирга кетган тоғалари — Мирсаид ва Муҳаммад Али урушда ҳалок бўлган, яшаш учун бирон жой топиш муаммо эди. А.Н.нинг ўша кунлардаги аҳволи унинг кейинчалик устози Саййид Ҳасан Ардашерга Самарқанддан ёзган мактубидаги шеърӣ сатрларда нихоятда таъсирли ва ҳаққоний ифодалаб берилган. Бу вақтда мамлакатда таниқли шоир бўлиб қолган А.Н.ни Абу Сайд таъкиб қилиб, Ҳиротдан чиқариб юборади. Шоир Самарқандга кетишга мажбур бўлади. А.Н. Самарқандда 1465 й.дан 1469 й.нинг баҳоригача яшади, Фазлulloҳ Абу Лайс мадрасасида ўқиб, турли фанларга оид билимларини янада чуқурлаштирди. Самарқанднинг кўзга кўринган шоирлари — Шайхим Суҳайлий, Мирзобек, Мавлоно Ховарий, Мир Қарший, Ҳарими Қаландар,

муаммоғӣ Улойи Шоший, олим Мавлоно Муҳаммад Олим ва б. б-н ҳамсуҳбат бўлди ва дўстлашди. Самарқанд ш. ҳокими Аҳмад Ҳожибек асли хиротлик бўлиб, Вафойӣ тахаллуси б-н шеърлар ёзарди, у А.Н.га алоҳида ҳурмат ва эътибор б-н қаради. Унинг ёрдамида А.Н. давлат ишлари б-н ҳам шуғуллана бошлади. У давлат ишларини бошқаришда дастлабки тажрибани шу ерда орттирди ва бу унга кейинчалик асқотди. А.Н.нинг Самарқанддаги сиёсий ва давлат фаолияти юқори баҳолиниб, унга «Чигатой амири» унвони берилган.

1469 й. бошларида Султон Абу Сайд Қорабоғда ўз аскарлари томонидан ўлдирилади. Кўпдан буён шундай вазиятни кутиб юрган Ҳусайн Бойқаро зудлик б-н келиб, Ҳирот тахтини эгаллайди. А.Н. ҳам Ҳиротга етиб келади. 1469 й. 14 апр. куни, рамазон ҳайити муносабати б-н уюштирилган қабул маросимида А.Н. ўзининг Ҳусайн Бойқарога янги ёзган «Ҳилолия» касидасини тақдим этади. Подшоҳ А.Н.ни муҳрдорлик мансабига тайинлайди.

А.Н. Ҳусайн Бойқаронинг энг хавфли сиёсий рақиби — Ёдгор Муҳаммад Мирзони тунда қўлга олишда шахсий жасорат кўрсатади. Янги ҳукуматнинг орғикча солиқларидан норози бўлиб, кўзғолон кўтарган халқ оммасини тинчйтишда адолат ва мардонаворлик б-н иш тутади. Шу воқеалардан сўнг маълум вақт ўтгач, Ҳусайн Бойқаро ҳукуматидаги муҳрдорлик вазифасига А.Н.нинг розилиги б-н унинг самарқандлик дўсти, шоир Шайхим Суҳайлий тайинланади. А.Н.нинг мақсади саройда маслаҳатчи бўлиб қолиш, кўпроқ ижодий иш б-н шуғулланиш эди. Бирок Ҳусайн Бойқаро 1472 й.нинг фев. ойида уни ўз саройининг бош вазири қилиб тайинлайди ва унга «Амири кабир» унвонини беради. А.Н. янги лавозимда аввало бутун кучини мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга қаратди. Вақф ишларини тартибга солишга киришди. Шаҳарларда савдо-сотикни, хунармандчиликни ри-

вожлангиришга катта аҳамият беради. А.Н. сазйи ҳаракати б-н қишлоқларда деҳқончилик маданияти ўсиб боради. Шаҳарлар, хусусан Ҳирот кун сайин обод бўла бошлади.

Буюк инсонпарвар А.Н. ўрта асрдаги Уйғониш даврининг бошқа улғ зотлари сингари бутун ҳаёти б-н ҳақиқий инсон қандай бўлиши лозимлигини кўрсатди. У ўз давридаги ноҳақликка, адолатсизликка қарши курашди, амалдорларнинг ўз вазифаларини суиистеъмол қилишларини ва таъмагириликларини фош этди, ожиз, мухтож кишиларни ўз ҳимоясига олди. Султон Ҳусайн Бойқаро подшоҳлик қилган, А.Н. ҳукуматда бош вазир вазифасини эгаллагантшларда ҳеч бир мамлакатга қарши босқинчилик уруши олиб борилмади. Бош вазир А.Н. маданият ва санъатнинг чинакам ҳомийси сифатида танилади. Унинг фаолиятида ижтимоий-сиёсий масалаларни тўғри ҳал этишга интилиш, жамиятдаги барча ижтимоий қатламларга, барча қавмларга бир хил муносабатда бўлиш, ҳеч қайси бирини камситмаслик, ҳамманинг манфаатига баробар хизмат қиладиган жамоат биноларини қуришга алоҳида эътибор бериш олдинги уринга чиқа бошлади. Хондамирнинг қайд қилишича, 80-й.лар давомида А.Н. ўз маблағлари ҳисобидан Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида бир неча Мадраса, 40 та работ, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 кўприк, 20 га яқин ховуз қурган ёки таъмирлаттирган. Улар орасида Ҳиротдаги «Ихлосия», «Низомия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» тибгоҳи, Қуръон тиловат қилувчиларга мўлжалланган «Дорулхуффо» биноси, Мар-вдаги «Хусравия» мадрасаси, Машҳадаги «Дорулхуффо» хайрия биноси ва б. ноёб меъморлик ёдгорликлари бор.

Бу даврда Ҳиротда адабий ҳаёт жўш урган. А.Н. атрофида Шайхим Сухайлий, Хожа Осафий, Биноий каби ўнлаб шоирлар, Ҳасан Нойи, Хожа Абдулло Марворий, Қулмуҳуммад Удий, Шоҳқули Ғижжакий каби ўнлаб созандалар, Мир-

хонд, Хондамир каби тарихчилар, Султонали Машҳадий, Абдужамил Котиб, Хожа Ҳофиз Муҳаммад, Султонали Коиний, Муҳаммад Хандон, Мавлоно Ҳижроний каби машҳур котиблар, Бехзод каби мусаввирлар кизгин ижодий меҳнат б-н банд эдилар. Ҳиротда, умуман Хуросон мулк-кида маънавий ҳаётнинг бақувват устунларидан Абдурахмон Жомий б-н А.Н. ўртасидаги ижодий ҳамкорлик — устоз-шогирдлик кўп масалаларда ҳамфикрликка олиб келди. А.Н.нинг ўзбек тилидаги дастлабки йирик асарларидан «Ҳилолия» қасидаси Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган бўлса, форсий тилдаги биринчи йирик асари «Тухфат ул-афкор» (1476) қасидаси Жомийга бағишланган эди.

1470-й.ларнинг охирида А.Н. ўзининг ўзбек тилида ёзган шеърларидан иборат илк девони — «Бадоеъ ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Мазкур девонда 777 ғазал, 85 рубоий, 52 муаммо, 46 китъа, 53 фард, 10 туюқ, 10 луғз, 3 мустазод, 5 мухаммас, 3 тар-жеъбанд, 2 мусаддас бўлиб, бундай мукамал девонни тузиш Навоийгача камдан-кам ўзбек шоирига насиб бўлган. А.Н. «Бадоеъ ул-бидоя» тузилгандан кейинги даврда ёзилган ўзбекча шеърлари асосида 1480 й.ларнинг охирида «Наводир ун-нихоя» («Беҳад нодирликлар») девонини тузди. 1841 — 82 й.ларда А.Н. «Чихл ҳадис» («Қирқ ҳадис» ёки «Арбаин») асарини ёзади. Бунда Муҳаммад пайғамбар(сав)нинг қирқ ҳадиси тўртлик б-н шеърый ифодаб берилган.

А.Н. мансуб адабий ҳаётда шеърый жанрлардан ғазал, қасида, айниқса муаммо ёзишга қизиқиш кучли эди. А.Н. форсий девонига 373 муаммо киритган. Шундай адабий майллар туфайли 1485 й. муаммо ёзиш қоидалари ҳақида махсус «Муфрадот» асарини яратди.

А.Н.да ўзбек тилида «Хамса» — беш дoston яратиш мақсади ёшлигидан бўлган. Бу мақсадини 1483—85 й.ларда амалга оширди. Асар ўзбек адабиёти шухратини оламга ёйиб, жаҳон адабиё-

тининг дурдоналаридан бирига айланди.

«Хамса»дан кейин Навоий яна бир қанча асарлар яратди. 1485 й. узининг машхур «Назм ул-жавоҳир» асарини ёзди, бунда биринчи халифалардан бўлмиш Ҳазрат Алининг 266 та ҳикматли гапи рубоий тарона (тўрт мисраси ҳам қофияланган) шаклида баён этилган. Ўша Давр китобхонлари, шу жумладан, тарихчи Хондамир бу асарни ғоят юксак баҳолаган. А.Н.нинг инсонпарварлик фаолияти, илғор қарашлари, унинг обрў-эътибори халқ орасида тобора ортиб бориши ўз манфаатларини кўзлаган сарой аъёнлари орасида норозилик туғдирди. Улар шоир б-н подшо орасига нифоқ солишга уриндилар. Натижада 1487 й.да Ҳусайн Бойқаро А.Н.ни вазифасидан бўшатади, бош вазир вазифасини Муҳаммад Маждиддин эгаллайди. Навоий эса Астрободга ҳоким қилиб тайинланади. Навоий ҳокимлик қилган 2 йил давомида Астробод ш. ва вилояти ободонлашиб, қўшни давлатлар б-н яхши муносабатлар ўрнатилади, савдо ишлари йўлга қўйилади. А.Н. Астрободда ҳам кўп янги шеърлар ёзган, Ҳиротдаги ёр-дўстларига мактублар йўллаб турган. Унинг Астрободдан Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадиуззамонтга ёзган мактубини давлатни бошқариш ҳақидаги рисола, дейиш мумкин.

А.Н. доим Ҳусайн Бойқарони адолатли ва маърифатли ҳукмдор киёфасида кўриш орзуси б-н яшади. Астрободдан Ҳусайн Бойқарога ва бошқа амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислохотлар ўтказишга ундар эди. Лекин А.Н.нинг истаклари тўла амалга ошиши қийин эди. Астрободда Навоий б-н Ҳусайн Бойқаро муносабатларига путур етказувчи гаплар юзага келгач, подшоҳ А.Н.нинг Ҳиротга қайтишига рухсат беради. Ҳусайн Бойқаро Навоийга бир нечта юксак лавозимларни таклиф қилади. А.Н. рози бўлмагач, унга «Муқарраби ҳазрати султоний» («Султон

ҳазратларининг энг яқин кишиси») деган расмий унвон берилади. Бу б-н у давлатнинг ҳамма ишларига аралаша олар ва подшоҳ б-н кўришиш имконига ҳам эга бўлар эди. Бинобарин, сарой амалдорлари, шу жумладан, Муҳаммад Маждиддин ҳам ҳар бир муҳим масалани кўп вақт у б-н келишишга мажбур эди. Лекин А.Н. б-н Маждиддин ўртасидаги нодўстона муносабатдан кўпчилик хабардор эди. Навоийнинг Балхда ҳоким бўлиб турган укаси Дарवेशали Маждиддиндан ранжиб, бош ҳукуматга қарши исён кўтаргани ҳам маълум. Бу исён Навоийнинг аралашуви б-н тинчитилган. Айнан шу воқеа 1490 й.дан Маждиддиннинг сиёсат майдонидан кетишига асосий сабаб бўлган.

А.Н. ҳамшиша кўпроқ ижодий ва илмий ишлар б-н шуғулланиш, бу борадаги режаларини амалга ошириш ҳаёли б-н яшарди. Ҳаёт эса унинг режаларига ўз тузатишларини киритар эди. 1488 й. Саййид Ҳасан Ардашер, 1492 й. Жомий, 1493 й. олим ва шоир Паҳлавон Муҳаммад бирин-кетин ҳаётдан кўз юмдилар. Навоий ўзи учун қадрдон бўлган бу инсонлар хотирасини абадийлаштириш, уларга ўз хурматини изҳор этиш учун «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Хамса ул-мутаҳаййирин» («Беш хайрат»), «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» номли рисоаларини ёзди. Астрободда ёза бошлаган «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшоҳлари тарихи») асарини туғаллади (1489). 1490 й. у ўзига замондош шоирлар ҳақида Жомийнинг «Баҳористон», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарлари шаклида «Маҷолис ун-нафоис» («Нафислар мажмуаси») тазкирасини тузишга киришиб, 1492 й.да тугаллади. Шу вақтнинг ўзиде А.Н. ўзбек тилида шеърят назарияси, аниқ-роғи, аруз вазни қоидалари ҳақида «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») илмий қўлланмасини яратди. 1494 й.да туркий тилдаги мактубларини тўплаб «Муншаот» («Мактублар») мажмуасини тузди. 1495 й. Жомийнинг «Нафаҳот

ул-унс» асарини «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») номи б-н таржима қилиб, уни қайта ишлаб, туркий машойихлар ҳақидаги янги маъ-лумотлар б-н бойитди. Шу боисдан «Насойим ул-муҳаббат»га А.Н. нинг мустақил асари сифатида қараш мумкин.

А.Н. 1491—92 й.лардан бошлаб туркий тилда ёзилган ҳамма шеърларидан янги, йиғма девон тузишга киришди ва бу иш 1498—99 й.да ниҳоясига етди. Девоннинг умумий номи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар ҳазинаси») бўлиб, 4 қисмдан иборат бўлганлиги учун «Чор девон» деб ҳам аталган. Девон шоирнинг бутун ҳаёти давомида ёзилган шеърларини қамраб олган, уларда А.Н. нинг барча даврларидаги кайфияти, дунёқарashi, орзу-умидлари ифодалаб берилган. Тахминан шу йилларда А.Н. форсий шеърларидан ташкил топган «Девони Фоний» («Фоний девони»)ни, форсий тилдаги 2 қасидалар мажмуаларини тузиб, форсий шеърият тараққиётига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Хуросонда форсийзабон халқлар кўпчилигини ташкил этганлиги инобатга олинса, А.Н.нинг бу тилда ҳам самарали ижод қилгани мамлакат маънавий эҳтиёжини яхши ҳис этганлигини билдиради.

1490 й.ларнинг ўрталарига келиб мамлакатда ижтимоий-сиёсий танглик кучая бошлайди. Темурийлар хонадо-нида ҳукмдор ўғиллари ўртасида юзага келган зиддиятлар эса бу тангликни янада кучайтиради. Ҳар бир шахзоданинг ўз тарафдорлари бўлиб, уларни мурасага келтириш кўп вақт А.Н. зиммасига тушар эди. Бош вазир Низомул-мулк эса 1496—97 й.ларда бу оилавий можароларда бир томонлама ҳаракат қилиб, Музаффар Мирзонкт онаси — Хадича бегимга ён босади. Шу асосда Хусайн Бойқаро б-н Астрободда ҳокимлик қилаётган Бадиуззамон ўртасида ҳарбий тўқнашув юз берди. Саройдаги фитна, жумладан, Низомулмулкнинг қабиҳлиги нағижасида Бадиуззамоннинг ўғли, Хусайн Бойқаронинг энг сеvimли набираси,

Навоийнинг эса ихлос қўйган шогирди Мўмин Мирзо фожиали ўлдирилади. Булар ҳаммаси А.Н. ҳаёти ва кайфиятига салбий таъсир кўрсатади.

А.Н.нинг шеърий даҳоси 15-а. охир-ларига келиб яна жўш урди. У 2 йил мобайнида 2 та йирик асар — «Лисон ут-тайр» («Қушлар тили») дostonини ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») номли илмий асарини яратди. А.Н.нинг сўнгги буюк асарларидан яна бири насрий панднома йусинида ёзилган «Маҳбубул-қулуб» («Қалблар севгани»)дир. У Шарк адабиёти тарихида Шайх Саъдийнинг «Гулистон», Кайковуснинг «Қобуснома», Низомий Арузи Самарқандийнинг «Чор мақола» каби асарлари қаторида туради. Бу асарида А.Н. ўзининг ҳаёт йўлини, бошидан кечирган турмуш машаққатларини ёрқин тасвирлаб берган.

1500 й.нинг дек.да Хусайн Бойқаро исён кўтарган ўғли — Муҳаммад Хусайн б-н сулҳ тузиб, Ҳиротга қай-тар экан, А.Н.ни ҳам уни кутиб олиши лозимлигига ишорат қилади. Орада 2—3 кунлик йўл бор эди. А.Н. ўзининг сўнгги шеърини Поёб работида ёзган ва ундан нухса кўчиртириб, келаётган Хусайн Бойқарога юборган. Учинчи куни А.Н. ҳукмдор истиқболга яқинлашаётганида ўзини ёмон ҳис этган, у б-н кўришаётганда хушидан кетиб, қайтиб ўзига келмаган ва ҳаётдан кўз юмган.

А.Н.нинг адабий ва илмий меросини 4 фаслга бўлиш мумкин: 1. Девонлари. 2. Дostonлари. 3. Форсий тилдаги шеърий мероси. 4. Илмий-филологик, насрий ва тарихий асарлари.

А.Н.нинг ўзбек тилида яратган шеърий мероси асосан «Хазойин ул-маоний» девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат. Девоннинг биринчи қисмига «Ғаройиб уссигар» («Болалик ғаройиботлари»), иккинчи қисмига «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодиротлари»), учинчи қисмига «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») ва ниҳоят, тўртинчи қисмига «Фавойид ул-

кибор» («Кексалик фойдалари») деган номлар берилди. «Хазойин ул-маоний» инсон боласининг мураккаб ва юксак тафаккури ҳамда беҳисоб ҳис-туйғулари б-н боғлиқ мингларча шеър ва ўнларча шеър турларини ўз ичига олган мажмуа бўлиб, Шарқ адабиёти тарихида ноёб ходисадир. Бу хил мажмуа А.Н.га қадар Амир Хисрав Деҳлавий томонидангина тузилган. Ушбу девонга кирган мингларча шеърларни А.Н. бутун умри давомида турли шароитларда, ҳар хил сабаблар б-н ёзган бўлиб, улар шоир ҳаёти ва у яшаган давр б-н сонсиз-саноксиз иплар орқали боғланган. А.Н. «Хазойин ул-маоний» га қадар «Илк девон», «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-нихоя» девонларини тузган. «Хазойин ул-маоний» ана шу 3 девонга кирган ҳамда «Наводир ул-нихоя» тузилгандан кейин ёзилган шеърлар асосида юзага келган.

А.Н.да кексалик чоғларида барча шеърларини йиғиб, хронологик тартибда 4 девон тузиш ғояси бўлган. Бироқ «Хазойин ул-маоний»ни тузишда муҳаррирлик вазифасини бажарган Хусайн Бойқаро бу ғояни қўллаб-қувватламаган кўринади. Унинг «Ғаройиб уссиғар» девони болалик машқларидан, «Наводир ушшабоб» йигитлик шеърларидангина иборат бўлмай, бу бошланғич девонларда шоирнинг кейинги давр шеърӣ мўъжизаларидан ҳам намуналар борки, Хусайн Бойқаро шуни маъқул кўрган. Шу сабабдан «Хазойин ул-маоний» таркибидаги 4 девон номининг мазмунини шартли маънода тушуниш, бунда шеърлар кўп ҳолда аралаш ҳолда жойлаштирилганини назардан қочирмаслик зарур.

«Хазойин ул-маоний»даги 4 девоннинг ҳар бирида 650 тадан 2600 ғазал, умуман 4 девонда 210 китъа, 133 рубой, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 мухаммас, 10 чистой, 5 мусаддас, 4 таржеъбанд, 4 мустазод, 1 мусамман, 1 таркиббанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 соқийнома мавжуд бўлиб, Шарқ шеърятининг 16 тури номёндр.

А.Н.нинг муҳаббат ва бу б-н боғлиқ

туғёнлари, хусусан ғазаллари унинг йигитлик даврида ёзилган. Бунга унинг «Илк девони»га киритилган, халқ орасида «Қаро кўзум», «Келмади» («Муножот») номлари б-н машҳур бўлган ва куйланадиган ғазаллари яхши мисол бўла олади. Бу каби шеърларида шоир пок ва юксак ишқӣ кечинмаларни баланд эҳтирос ва фалсафӣлик б-н ифодалаб бера олган. Унинг «Топмадим» радифли ғазали ҳам шу даврда, аниқроғи, Машҳаддан Ҳиротга қайтиб, шахсий турмушини изга солиш тараддудида юрганда, лекин унинг моддий жиҳатдан ночор аҳволдалиги туйфайли оила қуриши қийинлашган, Султон Абу Сайд эса уни таъкиб қилган пайтда ёзилган бўлиб, унинг ҳар байти юракни тирнайди. А.Н.нинг ишқӣ шеърларини фақат бир субъектга қаратилган, дейиш қийин. У ҳаётга кенг нигоҳ б-н қараб, барча гўзалликларни назокатли туйғуларни қадрлаган, ноёб сўз ва иборалар б-н қалбдан ифодалай билган. Лекин ҳаёт қийинчиликлари ва зиддиятлари орқасида ўз орзу-умидларига етиша олмаган шоир ўзининг инсоний норозилик туйғуларини оловли шеърӣ сатрларда баён этади. А.Н.нинг ишқ б-н боғлиқ тасвирлари ранг-баранг ва бой бўлиб, биз унда инсон ҳаёти ва ҳолатининг чексиз кўп қирраларини — шодликни ҳам, хафачиликни ҳам, такрорланмайдиган лаҳзаларни ҳам, ҳар кун, ҳар соатда юз берувчи кўнгилсизликларни ҳам кўрамиз. Зотан ўзбек шеърӣятида инсон дарди ва ҳасратларини, ўз севгилисига талпинишларини Навоидан ўтказиб ифодалаган шоирни топиш қийин. А.Н.нинг ишқӣ мавзуда ёзган шеърларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, улардаги кўп ғоя ва тимсоллар, тасвирий деталлар анъанавий характерга эга. Шу б-н бирга ишқ ва ишқӣ образлар талқинида ҳам бошқа мумтоз ижодкорлар каби А.Н. рамзийликка кўп ўрин беради. «Ёр» — бу дунё гўзалигина эмас, унингча, бу — бутун борлиқни яратган ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтириб турган Аллоҳ ҳамдир. Шоир

ўзининг тасаввуфий шеърларида ёрнинг қоши, кўзи, зулфи, сочи (ва х.к.) деганда Аллоҳнинг куч-қудрати, меҳри, олий даражадаги гўзалликларини кўзда тутди. А.Н.нинг барча лирик жанрларга оид шеърлари юксак маҳорат б-н ёзилган бўлиб, инсон манфаатларига, унинг эътиқодини мустаҳкамлашга, руҳини соғломлаштиришга хизмат қилади. Унинг фалсафий, ахлоқий мазмундаги ҳаёт нафаси уфуриб турган ҳар бир шеъри бу жанрнинг ўлмас намуналаридир (яна қ. «Ҳазойин ул-маоийй»).

Улуғ шоир ижодининг шоҳ асарини «Хамса» 5 дostonдан иборат. Булар «Ҳайрат ул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъайи сайёр» («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonларидир. Форс адабиётидаги хамсачиликка жавоб сифатида ўзбек тилида биринчи маротаба яратилган А.Н. «Хамса»си бу тилнинг чексиз имкониятларини амалда исбот этди. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик 15-а. ислом тафаккурининг борлиқ ва табиат, инсон ва жамият, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомуси эди. Шоир воқеаларни қадим Шарқ тарихининг Хусрав, Баҳром, Искандар каби номлари афсоналар б-н чулганган шахслар, Лайли ва Мажнун каби ошиқлар ҳаётидан олди. Уларга янги мазмун берди, туркона руҳ киритди. Даврнинг дардди масалаларини, авлодларнинг орзу ва армонларини кўтариб чиқди. «Хамса» замондошларига ниҳоятда зўр таъсир кўрсатди. Абдурахмон Жомий уни ҳаяжон б-н олқишлади. Султон Хусайн эса шоирни ўзининг оқ отига миндириб, жиловдорлик қилди (яна қ. «Хамса»).

«Лисон ут-тайр» — А.Н.нинг сўнгги дostonи «Хамса»дан 14 й. кейин — 1498—99 й.да яратилган. Бу асарини шоир «Фоний» тахаллуси б-н ёзган. Чунки бу даврда унинг ҳаёти кексаликка юз ўгирган, аниқроғи, бу дунёсидан кўпроқ у дунёсини уйлай бошлаган эди. Мазкур асар болалигида севиб ўқигани — Фа-

ридиддин Агторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Қушлар тили») дostonига жавоб тарзида, шоирнинг ўз таъбири б-н айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеърини мўъжизаси эди. «Лисон ут-тайр» арузнинг рамали мусаддаси мақсур (фоилотун — фоилотун — фоилон) вазнида ёзилган бўлиб, 3598 байтдан иборат. Дostonдаги бош ғоя, бош муаммо тасаввуфдаги имон, эътиқод ва маънавият масалаларидир. А.Н.нинг нияти оддий инсонларга инсонийликнинг илохий моҳиятини тушунтириб бериш, уларни оғир синовлардан ўтказиб, қомил инсон даражасида кўриш. Шоир асарда қушлар тимсолида тасаввуф йўлига кирган ва Аллоҳни кўришга, унга етишишга астойдил киришган ҳудудий инсонларни тасвирлашга интиланган. Ҳудуд деган қуш номидан сўйланган юзларча ҳикоялар тасаввуфий мазмунда бўлиб, улар ҳаммаси ҳаётини, бири биридан қизиқарли. Қушларнинг ранг-баранг тимсоллари орқали А.Н. ўзининг тасаввуф таълимоти б-н боғлиқ ғояларини, Аллоҳнинг ҳамма нарсанинг ташқарисида эмас, балки ичида, ўзида эканини кўрсатиш ва исботлашга ҳаракат қилади. Инсоннинг улғуворлигини мажозий услуб б-н, таъсирли қилиб, реал ижтимоий, ахлоқий ҳодисалар ила боғлаб тасвирлаган. Тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд назарияси ҳам шу тарзда ўзининг бадиий инъикосини топган. Бу б-н Навоий тасаввуф ғояларини кенг китобхонлар оmmasига бадиий қуркам ва жонли етказишда олий даражада санъаткорлик кўрсатган (яна қ. «Лисон ут-тайр»).

А.Н. бутун ҳаёти давомида ўзбек тили б-н бир қаторда форсий тилда ҳам ижод қилиб, баракали мерос яратди. Унинг бу тилдаги шеърлари 1490-й.ларнинг ўрталарида, Эрон олими Юсуф Шерозий тахминича, 1495—1500 й.лар орасида муаллиф томонидан девон ҳолига келтирилган ва «Девони Фоний» номи б-н машхур. Мазкур девони 1963 й.да Техронда, 1965 й.да Тошкентда, 1993 й.да Душанбада нашр этилган. Ўзбек

олими Сулаймонов тавсифи бўйича, «Девони Фоний»да, «Дебоча»дан ташқари, 7 қасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия, 72 қитъа, 73 рубойи, 16 тарих, 373 муаммо, 9 луғз бор. «Девони Фоний»даги ғазалларнинг аксарияти машҳур форс шоирлари шеърларига татабулардан иборат. Жумладан Жомийнинг 52, Ҳофиз Шерозийнинг 237, Хисрав Дехлавийнинг 33, Саъдий Шерозийнинг 25, Мавлоно Котибийнинг 5, Шоҳий Сабзаворийнинг 5, Камол Хўжандийнинг 4 ва б. ғазалига татабу боғланган. А.Н. форс тилида ёзган оригинал ғазалларига «Мухтара», «Ихтиро» деб сарлавҳа қўйган бўлиб, уларнинг сони 50 дан ортик.

А.Н. ўзининг форсий қасидаларидан алоҳида тўпламлар ҳам тузган бўлиб, уларнинг бири «Ситтаи зарурия» («Олти зарурат»), иккинчиси «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») деб аталади. «Ситтаи зарурия» тўпламига 6 қасида киритилган бўлиб, уларни Хисрав Дехлавий, Жомий, Анварий, Ҳақоний, Солмон Соважий ва б. қасиданавислар таъсирида яратган. У даврларда шоирнинг шеърий маҳорати кўп вақт қасида ёзиш б-н белгиланганини ҳисобга олсак, А.Н.нинг ҳам қасиданавислик салоҳияти юқори бўлган. А.Н.нинг «Фасули арбаа» тўпламига 4 қасидаси киритилган бўлиб, улардан «Баҳор» 57 байтдан, «Саратон» 71 байтдан, «Хазон» 33 байтдан, «Дай» 70 байтдан иборат. Уларда йилнинг 4 фасли — баҳор, ёз, куз ва киш, бу фасллардан ҳар бирининг ўзига хос гўзаллиги завқ б-н тасвирланган ва тўртгалови ҳам замон подшоҳи — Султон Ҳусайн Бойқарони подшоҳ ва шахс, яхши дуст ва яхши инсон сифатида васф этишга бағишланган. Умуман, А.Н. ўзининг форсий тилдаги асарлари б-н замондошларининг, биринчи навбатда, Жомийнинг юқори таҳсинига сазовор бўлган ва форс-тожик адабиёти, хусусан шеърятини ривожига муносиб ҳиссасини қўша олган.

А.Н. шоир бўлиш б-н бирга ўз даврининг улуг олими, мутафаккири ҳам эди. Навоийсиз бу давр фани ва мадания-

яти тараққиётини тасаввур этиш қийин. А.Н. илмий тадқиқотлари ва изланишларининг катта қисми, табиийки, тил ва адабиёт масалалари б-н боғланган. Шу маънода «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини яратиш б-н А.Н. ўз даври адабиётига, унинг ижодкорларига ўзига хос ҳайкал ўрнатди. Унда ўзбек ва форсий тилларда ижод қилган 359 шоирнинг ҳаёти ва ёзган асарлари ҳақида ноёб маълумотлар берилган, бу ижодкорларнинг ютуқлари ва камчиликлари, ўзига хос хусусиятлари кўрсатилган (яна қ. «Мажолис ун-нафоис»).

А.Н.нинг «Хамсаг ул-мутаҳайирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарлари «Мажолис ун-нафоис»нинг давомидай бўлиб, бу давр адабиёти, фани ва маданиятининг йирик намояндалари ҳаётини ўрганишда энг қимматли манбалардир. Бу асарлар бадий-тасаввуф адабиётининг манокиб (ёки манқаб) жанрига тегишли бўлиб, услубининг самимийлиги б-н ажралиб туради.

А.Н.нинг катта адабий ва тарихий аҳамиятга эга «Муншаот» асари унинг туркий тилда ўз замондошлари — подшоҳлар ва шахзодалар, илм ва адабиёт ахдлари б-н олиб борган ёзишмалари мажмуидан иборат, мактуб жанрининг мукамал намуналари саналади. Мактубларнинг миқдори турли қўлёзмаларда турлича, бир-бирини тўлдиради. А.Н. ўзининг форсий мактубларини ҳам йиғиб, «Муншаот» тузган. Бирок у бизгача етиб келмаган.

А.Н.нинг энг муҳим асарларидан бири «Вақфия» бўлиб, бир қарашда, шоир ва буюк давлат арбобининг ўзи курган иморатларига вақфи, яъни расмий ҳужжатидек кўринса ҳам, аслида унда Султон Ҳусайн Бойқаро даври давлат тизими, А.Н.нинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, унинг таржимаи ҳоли, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашлари катта билимдонлик ва аниқлик б-н ёритилган. Шунинг учун ҳам навоийшуносликда бу асарга А.Н.

наsrининг ажойиб намунаси сифатида қаралади. Муаллиф фикрларининг баъзиларини шеър б-н, хусусан рубоий шаклида баён қилиши унинг қайси масалага қўл урмасин, ўзини шеърятдан ҳеч узоқ турмаганини, доим шеърят б-н нафас олганини намоён этади.

А.Н.нинг адабиёт назариясига оид «Муфрадат» («Рисолаи муаммо») асарини форсий тилда ёзилган, муаммо ёзиш ва ечиш қоидаларини илмий изоҳлашга бағишланган. Навоий даврида бу шеър тури нихоятда кенг истеъмолда бўлган. Афтидан, бу жанр назарияси ва амалиёти шу давр китобхонларининг адабий диди, тарбияси б-н ҳам боғланган эди. А.Н. баъзан махсус муаммо ечиш мажлислари ташкил этган.

А.Н.нинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») ёки «Икки тил тадқиқи») асарлари бошқа и.т.ларидан фарқи ўлароқ умумтуркий аҳамиятга эга ва б. туркий халқларнинг шеърятини ва тилларини ўрганишга ҳам хизмат қилиб келмоқда. А.Н. «Мезон ул-авзон»ни арузнинг биринчи тадқиқотчиси Халил ибн Аҳмад, кейинги давр олимларидан Шамс Қайс, Хожа Насриддин Тусий, замонавий тадқиқотчилардан Жомий тажрибаларидан ижодий истифода этиб яратган. Аруз вазни бўйича ўзбек тилидаги бу биринчи илмий қўлланмада унинг асосий рукнлари ва б. унсурлари, 19 баҳрининг тузилиши, рубоий вазнларини аниқ таърифлаб, туркий шеърини мисоллар орқали асослаб, изоҳлаб берилган. Асарда аруз вазнига тушмайдиган шеърини вазнлар — туюк, чинга, мустаозд, арузворий, буди-будойи ва б. туркий шеърини вазнларга ҳам изоҳ ва талқинлар берилган. Бу асар аруз бўйича бугунги кунда ҳам ўз илмий қиммати ва амалий аҳамиятини йўқотмаган.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий тилнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўрни, унинг грамматик мукамаллиги, сўзларга бойлиги форсий тил қоидалари ва ҳодисаларига қиёсланган

ҳолда чуқур ва аниқ мисоллар орқали таҳлил этилган. А.Н. ўзининг бу тилни, унинг жамият тараққиётидаги ўрнини, сўз ва ибораларга бойлигини шоир сифатида чуқур эгаллагани учун, унинг бошқа тиллардан камлик жойи йўқлигини, аксинча, уларга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини ватанпарвар олим сифатида эҳтирос б-н кўрсатиб, исботлаб берган. Унинг муқояса учун келтирган 100 та туркий феълнинг аксари ўзбек тилида ҳозиргача истеъмолда. Шу б-н бирга «Муҳокамат ул-луғатайн»да ўзбек адабиёти тарихи, унинг бошқа адабиётлар, хусусан форсий адабиёт б-н яқиндан боғланганлиги, Навоий ижодининг ривожланиш йуллари, айрим асарларининг юзага келиши сабаблари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор.

А.Н. ҳаётининг охирида «Маҳбуб ул-қулуб» насрий асарини ёзди. Асар 3 қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми 40 фасл. Ҳар бир фаслида муаллиф узи яшаган даврдаги бир табақа ҳаёти, ахлоқи ва вазифалари ҳақида суҳбат юритади. У ушбу табақа вакилларининг яхши ишлари ҳақида ҳам, айб ва нуқсонлари ҳақида ҳам гоҳ ҳалимлик б-н, гоҳ ғазабнафрат б-н мулоҳаза юритиб, уларни инсофга чақирмоқчи, тарбияламоқчи бўлади. Асарда А.Н.нинг инсон ахлоқига ва тарбиясига доир энг ноёб панд ва насихатлари халқ мақоллари ва хикматли сўзлари шаклида баён қилинган. Кўп ўринда шоир ўз фикрларини байт, китъа, маснавий, рубоий шаклида ифодалашини асарга ранг-баранглилик бағишлаган. «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» А.Н. Султон Ҳусайн Бойқаро даври ижтимоий-сиёсий тарихига бағишлаб ёзмоқчи бўлган асарининг бошланғич бўлақларидир.

А.Н. «Тарихи мулуки Ажам»да қад. Эрон подшоҳлари, уларнинг тарихда муҳрланиб қолган ишлари ва шахсиятлари тўғрисида хикоя қилади. Бундаги маълумотларни Навоий кўпроқ Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonидан ҳамда «Тарихи Табарий» китобидан ол-

ган. А.Н.нинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари эса ислом дини тарихи б-н боғлиқ ривоятлар ва адабий асарларни, хусусан бир қатор пайгамбарлар ҳаётини Букрот (Гиппократ), Афлотун (Платон), Батлимус (Птолемей) каби донишмандларни билиб олиш учун муҳим манбадир. Айни вақтда А.Н.нинг бу асарлари ўзбек бадий насрининг қад. ва гўзал намуналаридир.

А.Н. ўзидан бой шеърӣ, насрий ва илмӣй мерос қол-дирган бўлиб, бу мероснинг ҳажми, «Лисон ут-тайр» дostonида шоирнинг ўзи таъкидлашича, 100 минг байтдан иборатдир. Бу бой мерос б-н А.Н. ўзбек адабиётини жаҳон юсаклигига кўтарди ва ўзбек адабий тилига асос солди. Ўзбек адабиётда лирик жанрлар ва дostonчиликнинг энг юқори тараққиёти А.Н. номи б-н боғлангандир.

А.Н. асарлари ўнлаб халқларнинг тилларига таржима бўлган. Мас. «Мажолис ун-нафоис» 16-а.даёқ форс тилига Фахрий бин Султон Муҳаммад Амирий, Муҳаммад Қазвинӣй ва Шоҳали Абдуали Нишопурий томонидан 3 марта таржима қилинган. А.Н.нинг бошқа тилларга таржима қилинган дастлабки бадий асари «Сабъаи сайёр» бўлди. Христофор Арманӣйнинг 1557 й.да италян тилида нашр этилган «Сарандиб шоҳи уч ўғлонининг зиёрати» асарида А.Н.нинг «Сабъаи сайёр» дostonидаги қолипловчи ҳикояси — «Баҳром ва Дилором» ҳикоя қилинади. Бу асар немис, француз ва голланд тилларига таржима қилиниб, 11 марта нашр этилган. Шунингдек, 17-а. Грузин шоири Цицишвили А.Н.нинг «Сабъаи сайёр» дostonини эркин таржима қилиб, «Етти гўзал» дostonини яратди. 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошларида А.Н.нинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари турк ва татар тилларига таржима қилинди.

А.Н. вафот этганидан кейин ўтган давр мобайнида унинг асарлари форсий ва туркий халқлар орасида кенг ёйилди. Атоқли тожик шоирларининг кўпчилиги, Фузулий, Кишварий, Мирзо Фатали Охундов, Собир каби озарбай-

жон ёзувчилари, Озодий, Маҳтумқули ва Зелили каби туркман шоирлари, козок ёзувчиси Абай Қўнонбоев, қоралпоқ соҳибқаламлари Бердақ, Ажиниёз, татар шоирлари Абдулла Тўқай, Ҳаюм Носирий ва б. А.Н.га юсак баҳо бериб, асарларидан таълим олдилар, айрим асарларига назира битдилар.

А.Н. ижодиётига кизиқиш, уни ўрганиш Европа ва Россияда ҳам ҳийла катта тарихга эга. Француз шарқшуноси Катрмер 1841 й.да босилган хрестоматиясида А.Н.нинг «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Тарихи мулуки Ажам»ини эълон қилган, И.Н. Березин «Турк хрестоматияси»да унинг бир неча асарларидан парчалар берган. М. Никитский 1856 й.да биринчи манбалар асосида «Амир Низомиддин Алишер. Унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти» мавзуда магистрлик диссертациясини ёзади. Шу б-н бирга, Н.И. Ильминский, В.В. Вельяминов-Зернов, В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, С.Н. Иванов, Н.И. Конрад, М. Белен, Паве де Куртейль, Э. Браун ва б. шарқшунослар А.Н.нинг фаолияти ва мероси б-н шуғулландилар.

Туркистонда 20-а. бошидан бошланган, ташаббускори жадидлар бўлган маърифий уйғониш А.Н.нинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда ҳам ўз ифодасини топди. 1919 й.да Тошкентда Фитрат нашрга тайёрлаган «Инсоният ҳақинда Навоӣйнинг фикри» номли рисола босилиб чиқди. Бу китобча А.Н.нинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг «Салотин бобида» («Султонлар ҳақида») деган қисмидан парча эди. Шундан сўнг А.Н. ижодини ўрганиш ва оммалаштириш кенг тус олди. Адабиётшунослик фанининг навийшунослик соҳаси юзага келди. Бу соҳада олимлар ва адиблардан Ойбек, О. Шарафиддинов, С. Айний, В. Зоҳидов, Иззат Султон, А. Каюмов, П. Шамсиев, Ҳ. Сулаймонов, Н. Мамаев, С. Ғаниева, А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, А. Рустамов ва б. салмоқли ишлар қилдилар, А.Н. ижоди бўйича унлаб номзодлик ва д-рлик диссертациялари ёзилди. Ёзувчи

Ойбек «Навоий» романини, Иззат Султон «Навоийнинг қалб дафтари» ҳужжатли киссасини, Л. Бать «Ҳаёт бўстони» киссасини, Миркарим Осим ҳикоялар туркумини яратди. Айниқса, кейинги 50 йил навоийшуносликда сермахсул йиллар бўлди. А.Н. асарларининг мамлакатимиз китоб фондлари ва чет эллардаги кутубхоналарда сақланаётган деярли барча нодир нусхалари ўрганилди. А.Н.нинг кўпгина асарларининг илмий танқидий матни ишлаб чиқилди. «Девони Фоний» ва б. асарларнинг нодир нусхалари топилиб, нашр этилди. 20-а.да А.Н.нинг чинакам сахнавий ҳаёти бошланди. Иззат Султон ва Уйғун «Алишер Навоий» драмасини (1945, 1948), И. Маҳсумов бастакорлар Ю. Ражабий ва С. Жалил б-н ҳамкорликда «Навоий Астрободда» мусиқали драмасини (1967) ёздилар. А.Н. образи киноэкранда ҳам мужассамлашди. А.Н. дostonлари асосида яратилган «Фарҳод ва Ширин» мусиқали драмаси (1937), «Лайли ва Мажнун» операси (1942), «Сухайл ва Меҳри» балети (1967), «Дилором» операси (1958), «Искандар» драмаси (1991) театр санъатининг энг яхши асарларидан бўлиб қолди.

Бироқ қарийб бир ярим аср давом этган мустамлакачилик даврида, айниқса шўро тузуми даврида маданий меросимизни халқимизга ёт мафкура қолипига солиб талқин қилишга уринишлар бўлди. Бу ҳодиса А.Н. ижодига муносабатда ҳам ўз ифодасини топди. Уни йўқсилларнинг дўсти, мулкдорларнинг муҳолифи қилиб таърифлашга интилишди. Жаҳон адабиётининг дурдонаси бўлган асарларидаги (мас, «Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги) ажойиб боблар қисқартириб нашр этилди. А.Н. нинг ҳаёти ва ижоди Аллоҳга имон келтирган, Қуръони каримдаги ҳар бир оятни муқаддас деб билган, н-қшбандия тариқатини қабул қилган адиб ва мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодидир. Унинг ижоди моҳиятини англаб етмоқ учун дин тарихини яхши билган, Қуръони каримни ўқиб, маъносини англаб етган киши бўлиш керак. Шўро тузумида эса диний

илмларни тарғиб қилиш таъқиқланди. Шу боис, гарчи навоийшунос олимлар шоир ижодини тарғиб қилиш бўйича анча ишлар қилган бўлсалар ҳам, А.Н. ижоди кўпчилик китобхонлар учун тушунарсиз бўлиб қолди. Мустақиллик бизга барча кадриятларимиз қатори А.Н. меросини ўрганишнинг кенг уфқларини очди. Эндиликда унинг ижодини аслича, моҳиятини тушуниб ўрганиш имконияти юзага келди. 1991 й.да А.Н. таваллудининг 550 йиллиги тантанали нишонланди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти таъсис этилди. Тошкентда А.Н. номидаги Ўзбекистон Миллий боғи барпо этилди ва бу боғ ўртасида шоирнинг салобатли ҳайкали қад кўтарди. Шоирнинг 20 жилдли муқаммал асарлар тўплами нашр этила бошланди (2000 й.га қадар 16 жилдли чоп этилди). Мамлакатимизда А.Н. хотираси юксак даражада эъзозланади. Бир вилоят, шаҳар, олий ўқув юрти (Самарқанд давлат ун-ти), Тошкентдаги Давлат кутубхонаси, Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти, Адабиёт музейи, Тошкентдаги Катта академик опера ва балет театри, Санъат саройи, Тошкентдаги метро бекати, ўнлаб кўчалар ва жамоа хўжаликлари унинг номи б-н аталган. А.Н. ҳаёти ва ижодига бағишлаб ҳайкалтарошлар, рассомлар ва бастакорлар асарлар яратишган. Ҳар йили А.Н. туғилган кун -9 фев.да илмий-анънавий конференция ўтказилиб, А.Н. меросини ўрганиш соҳасида қилинган йиллик ишларга яқун ясалади.

Ас: Танланган асарлар [3 жилдли]. Т., 1948; Асарлар [15 жилдли], 1 — 15 жилдлар, Т., 1963—1968; Собр. соч. в десяти томах, Т., 1968-1970; Илк девон, Т., 1968; Навоий дастхати («Наводир ун-нихоя»), Т., 1991; Тарихи анбиё ва ҳукамо, Самарқанд, 1990; Вақфия, Т., 1991; Тўла асарлар тўплами (20 жилдли), 1 — 16-жилдлар, Т., 1987— 2000.

Ad.: Sarafiddinov A, Alisher Navaiy, Т., 1939; Ғиёсиддин Хондамир, Макорим ул-ахлоқ, Т., 1948; Бертельс Е.

Э., Навои, М.Л., 1948; Ҳайитметов А., Алишер Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари, Т., 1959; Жалолов Т., «Хамса» талқинлари, Т., 1960; Ҳайитметов А., Навоий лирикаси, Т., 1961; Абдуғафуров А., Навоий ижодида сатира Т., 1972; Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, Т., 1969; Зоҳидов В., Улуғ шоир ижодининг қалби, Т., 1970; Рустамов А., Навоийнинг бадиий маҳорати, Т., 1979; Маллаев Н., Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, Т., 1974; Ҳаққулов И., Занжир-банд шер қошида, Т., 1989; Шодиев Э., Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари, Т., 1989; Қаюмов А., Алишер Навоий, Т., 1991; Ҳайитметов А., Навоийхонлик суҳбатлари, Т., 1993; Абдуқодиров А., Навоий ва тасаввуф, Хўжанд, 1994; Қодиров М., Навоий ва саҳна санъати, Т., 2000.

Абдуқодир Ҳайитметов.

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ - ЎзРнинг бадиий ижод соҳасидаги энг олий мукофоти. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримов ташаббуси б-н 1989 й. 13 сент. да таъсис этилган. Ўзбекистоннинг маданий ҳаётида катта воқеа бўлган, миллий қадриятлар хазинасини бойитган адабиёт, санъат ва меъморлик соҳасидаги энг ёрқин ва сермазmun асарлар учун берилди. Бу мукофотга республикада ҳамда чет элларда эълон қилинган, алоҳида китоб шаклида нашр қилинган, оммавий равишда ижро этилган, кўрсатилган ва намойиш қилинган ҳамда кенг жамоатчилик томонидан юқори баҳоланган бадиий асарлар, санъат намуналари тақдим этилади. Тақдим этилган ишлар вазирликлар, давлат қўмиталари, ижодий уюшмаларнинг республика миқёсидаги идоралари ва халқаро жамоат ташкилотларининг қарорлари асосида Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат мукофотлари қўмитаси томонидан қабул қилинади. Тақдим этилган бир асар учун мукофот олишга талабгорлар сони 3 кишидан

ошмаслиги керак. Мукофот Ўзбекистон адабиёти, санъати ва меъморчилиги б-н боғлиқ бўлган энг яхши ишлар учун бошқа мамлакатларнинг маданият арбобларига ҳам берилиши мумкин. Мукофотларни 1996 й.дан, ЎзР Президентининг фармони б-н, ҳар 3 йилда бир марта Мустақиллик байрами арафасида бериш тартиби жорий қилинган. Мукофотнинг ҳар бири 200 та энг кам ойлик иш ҳақи миқдорида белгиланган. Мукофотланганларга тантанали вазиятда совриндорлик ёрлиғи ва фахрий нишон топширилади. Мукофот совриндорининг нишонни кўкракнинг ўнг томонида тақилади. Мукофот такроран берилмайди. 1991 й.да 9 киши, 1994 й.да 12 киши (1 киши хориждан) 1996 й.да 4 киши мукофотга сазовор бўлган.

АЛИҚАМБАР — 1) Туркистон халқлари ижодида (ўзбекларда — А. ёки Қамбар ота, туркман ва қирғизларда — Бобо Қамбар, тожикларда — Қамбар ёки Бобои Қамбар) чакмоқ ва момақалдирак чақирувчи афсонавий шахс, бахши ва созандалар («пири», шунингдек мусиқа асбоблари (мас, дутор)нинг афсонавий ихтирочиси. Ўзбек ва тожик мусиқа фольклорида кўпгина ёмғир чақириб маросим кўшиқлари (мас, «қамбар бозий») А. номи б-н боғлиқ. Хоразм афсоналарида А. халифа Алинкиг отбоқари ва отбоқарлар «пири». Беруний ёзган қад. туркий халқлар мавсумий байрами — «гаҳанбар» талаффузнинг ўзгариши натижасида А.га айланган деган баъзи мулоҳазалар ҳам мавжуд; 2) ўзбек халқ куйи. Вазмин лирик рақс, усул жиҳатидан уфар йўлларига яқин. Оҳанлари хоразм йирик ашула йўллари (Феруз, Суворалар), дострн ва макомларида чолғу нақаротлари сифатида, шунингдек айрим ўзбек бастакор ва композиторлари асарларида ишлатилган.

АЛИҚОПУ САРОЙИ - Исфахон (Эрон)даги меъморий ёдгорлик (15—17-а.лар). Бош тарзи баланд, кенг равоқли сарой ансамбли. Сарой асосан 15-а.да қурилган, Аббос I даврида эса кенгай-

тирилиб янада баландлаштирилган. Ансамблда сарой аҳли ва саркардалар учун қатор хоналар (қабулхона, девонхона, қозихона ва б.), атрофи боғ бўлиб, уз. 6 км ча девор б-н ўралган. Баланд дарвоза (қрпу) орқали гумбазли миёнсаройга кирилади. Миёнсарой бағали тилла ҳалли бўртма нақшлар ва гуллаётган дарахт тасвири б-н безатилган. Миёнсаройдан қабулхонага ўтилади. Қдбулхона деворларидаги тоқчаларга маҳаллий меъморлик анъаналари асосида қосамонлар ишланиб, нақшлар б-н безатилган. Устки қисмидаги қатта болхона устунлари нафис безатилган. Баъзи хоналарнинг ички деворларида гулли нақшлар, болхоналарида деворий расмлар бор. Уларда муҳаббат изхор этиб турган йигит ва қиз, боғ ичида дам олаётган аёл, Исфаҳон саройларидаги айш-ишрат, хурсандчилик акс этирилган. Олимларнинг фикрича, бу расмларни яратган усталар орасида мусаввир Ризо Аббосий ҳам бўлган. Аҳоли А.с.ни муқаддас деб билган.

АЛИҚУЛОВ Жўракул (1944.29.6, Бойсун тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Душанба пед. ин-тининг тарих ф-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Сариосиё туманидаги 11-мактаб ўқитувчиси, 1973 й.дан ўқув тарбиявий ишлар бўйича мактаб директори ўринбосари. А.нинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлиги остида мактабда таълимнинг сифат ва самарадорлиги оширилди, ноанъанавий дарё ва машғулотлар жорий қилинди.

АЛКАДИЕНЛАР — таркибида икки қўшбоғ бўлган тўйинмаган углеводородлар ўта тез полимерланиш хусусиятига эга. Энг оддий вакили — дивинил (к. Диен углеводородлар).

АЛКАЛИМЕТРИЯ (араб, алкалай - ишқор ва юн. metreo — ўлчаяпман) — ишқор миқдорини аниқлашда ҳажмий анализнинг нейтралланиш реакциясига асосланган усули. Бунда текшириляётган эритмага маълум концентрацияли кислота оз-оздан қўшиб борилади. Реакциянинг охири илгаридан қўшиб қўйилган

индикатор рангининг ўзгаришига қараб билинади. Ишқор миқдори сарфланган кислота миқдорига қараб аниқланади. Эритмалар рангли бўлса, титрлаш усулидан фойдаланилади. А.дан эритмадаги ишқор, сода каби аралашмалар миқдорини, сувнинг қаттиқлигини аниқлашда фойдаланилади.

АЛКАЛОИДЛАР — ўсимликларда, камдан-кам ҳолларда ҳайвонот организмда учрайдиган ва асос хоссасига эга бўлган азотли органик бирикмалар. Шулар жумласидан морфинни биринчи марта (1806) немис аптекари Сертюрнер кўкнори шириаси (афюн)дан ажратиб олди. Шундан кейин олимлар ўсимликлар таънасида нейтрал ва кислота хоссасига эга бўлган кимёвий бирикмаларгина эмас, балки асос хоссасига эга бўлган моддалар ҳам мавжуд деган хулосага келдилар. 19-а.да стрихнин, хинин, кофеин, атропин, эфедрин ва б. ажратиб олинди. 20-а.нинг 60-й.ларда 1000 дан зиёд табиий ва сунъий йўл б-н олинган А. маълум эди. А. ўсимликлар ҳаётини бошқариб турадиган фаол моддалардир. Аксарият А. рангсиз кристалл моддалар бўлиб, кимёвий табиатига кўра халқасида азот атомлари бўлган гетероциклик бирикмалар хисобланади. Оддий А. таркибида 10 га яқин, мураккабларида 50 дан зиёд углерод атомлари булади. А. сульфат, хлорид, салицилат, оксалат ва б. кислоталар б-н кристалл тузлар ҳосил қилади; бу жараёндан уларни тозалаш ва олишда фойдаланилади. А.га ишқорий хосса берадиган элемент азотдир. А. соҳасида Ўзбекистон олимларидан акад.лар С. Ю. Юнусов ва О. С. Содиқовнинг ўз шогирдлари б-н бу соҳда қилган ишлари анча салмоқлидир. С. Ю. Юнусов кашф этган қонуниятга кўра, А. эрта баҳорда ўсимликнинг ер усти қисмига, куз фаслида бир йиллик ўсимликларнинг уруғига, кўп йиллик ўсимликларнинг эса пиёзи, илдизи ва уруғига миқдор жиҳатидан энг кўп йиғилади. 1943—93 й.ларда Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида С. Ю. Юнусов раҳбарлигида 29 оила-

га мансуб 266 ўсимлик тури ўрганилиб, улардан 913 алкалоид ажратиб олинди. Турли гуруҳларга кирувчи 518 янги алкалоиднинг тузилиши аниқланди. Цитизин, галантамин, ликорин каби препаратларнинг и.ч. технологияси кўрсатиб берилди, холинэстеразага қарши дезоксипеганин гидрохлорид препарати Тошкент кимё фармацевтика з-дида ишлаб чиқарила бошланди. Аритмияга қарши дитерпин алкалоиди асосида препаратлар олишнинг янги йўналишлари очилди. Бу препаратлардан аллапайини тиббиёт амалиётида қўллана бошлади. Тиббиёт-биология тадқиқотлари учун бир қатор биореактив препаратлар (бибикулин, аконитин, гелиотрин, импералин) олишга муваффақ бўлинди. Айни вақтда яна бир янги йўналиш — захарли замбуруғлардан алкалоидлар ажратиб олиш устида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Тиббиётда турли касалликларни даволашда юздан ортиқ А. (морфин, кодеин, кофеин, эфедрин, стрихнин, колхамин, атропин, кокаин, галантамин, цитизин ва қ.к.) қўлланилмоқда. А.нинг баъзилари (мас, анабазин ва никотин сульфат) қ.х.да инсектицид сифатида ишлатилади. Кашандалик ва бангиликнинг «сабабчиси» ҳам А.дир. Таркибида А. бўлган бегона ўсимликларнинг баъзилари (мас, кукмараз ва кампирчопон) ғалла экинлари орасида ўсади, дон бу ўсимликлар уруғидан тозаланмай истеъмол қилинса, одам ва ҳайвонлар оғир касалликларга чалиниши мумкин.

Ад.: Орехов А. П., Химия алкалоидов, М., 1955; Итоги исследования алкалоидных растений, Т., 1993.

АЛКАНЛАР — қ. Тўйинган углеводородлар.

АЛКЕНЛАР — таркибида қўшбоғ бўлган тўйинмаган углеводородлар. А.нинг жуда кўп молекулалари ўзаро бирикиб (полимерланиш реакцияларига киришиб), юқори молекулали бирикмалар ҳосил қилади. Кўпгина муҳим полимерлар (полиэтилен, полипропилен, полистирол, полиизопрен) шу йўл б-н олина-

ди (қ. Тўйинмаган углеводородлар).

АЛКИД ЛОКЛАР — қ. Апкид смолалар.

АЛКИД СМОЛАЛАР, полиэфир смолалар — куп атомли спиртларнинг кўп асосли кислоталар б-н поликонденсатланишидан ҳосил бўладиган полимерлар. А.с. жумласига глифталъ смолалар (фталъ ангидрид б-н глицерин асосида олинади) ва пентафталъ смолалар (фталъ ангидрид б-н пента-эритрит асосида олинади) қиради. А.с. металларни сирлашда ва электр токини ўтказмайдиган материаллар ишлаб чиқаришда лок ўрнида ишлатилади.

АЛКИЛЛАР — тўйинган алифатик углеводородларнинг бир валентли радикаллари. Кўпинча R — ҳарфи б-н белгиланади, баъзан Alk деб кўрсатилади. А. радикаллари бирламчи, иккиламчи ва учламчи бўлади. Бирламчисига метил CH_3 —, иккиламчисига изопропил $(\text{CH}_3)_2\text{CH}$ —, учламчисига учламчи-бутил $(\text{CH}_3)_3\text{C}$ — мисол була олади.

АЛКИЛЛАШ — органик моддаларга бир валентли алкил гуруҳларини киритиш. А. реакциясига компонентларнинг концентрацияси ва ўзаро нисбати, катализаторлар ҳамда т-ра ва бошқа омиллар таъсир қилади. Техникада А. йўли б-н юқори октанли ёнилғи (изооктан ва б.), бензол гомологлари (кумол, этилбензол ва б.) ва кўпгина бошқа бирикмалар олинади. Шунингдек А.дан бўёқ, доривор моддалар, оддий ва мураккаб эфирлар, махсус углеводородлар ва б. моддаларни синтез қилишда фойдаланилади.

АЛКИЛЛОВЧИ МОДДАЛАР - ёғ қатори углеводородларининг бир валентли радикалларини органик бирикмалар молекулаларига киритиш хусусиятига эга бўлган моддалар. Ал.м. дори воситалари олишда қўлланилади. Улар цитостатик таъсир этувчи моддалар бўлиб, ўсмаларни даволашда иммуно-депрессантлар (новэмбихин, циклофосфин ва б.) сифатида ишлатилади.

АЛКИМЕ — 1) кимё фанининг арабча номи; 2) ҳоз. кимёнинг ибти-

доси. А. нинг ривожланишида уч давр фарқ қилинади: 1-давр — 2—6-а.лар, иккинчи давр — 12— 14-а.лар ва учинчи давр — 15— 17-а.лар. Бу даврларда Миср, Хитой, Ас-сурия, Мовароуннахр ва Ҳиндистонда ҳамда Европада А.нинг асосий масаласи «паст ва норасо» металлларни олтин ва кумушга айлантиришдан иборат булган. Олимлар металлларни бир-бирига қориштириб олтин ва кумуш қотишмаларини тайёрлашган. 8-а. охири ва 9-а. бошларига келиб қ.х., кончилик ва ҳунармандчилик ишлари бир мунча ривож топди. Бу эса уз навбатида табиий фанларнинг ривожланишига имкон берди. Кончилик, кунчилик, шиша ва қоғоз тайёрлаш ишлари кимё илмининг ривожига таъсир кўрсатди. Соҳанинг етук олимлари етишиб чиқди. Шулардан бири ўрта аср кимёгарларининг устози Жобир ибн Хайём (721—813) металлларнинг вужудга келиши назариясини ишлаб чиқди. Олимнинг фикрича, ер остида икки хил бугланиш амалга ошиб, биринчиси нам, иккинчиси ер моддасидан кўтариладиган куруқ буг бўлиб, тутундан иборат. Нам бугдан симоб, куруқ тутундан олтингургурт ҳосил бўлади. Ўша пайтда маълум бўлган мис, кўрғошин, қалай ва рух «норасо» ме-таллар қаторига киритилган. Олтин б-н кумуш таркиби тоза бўлиб, қолганлари аралашмалардан ташкил топган деган фикрлар билдирилган. «Норасо» металлларни «такомиллаштириш» ва «тузатиш» орқали олтин ва кумушга айлантириш мумкин деган ғоя илгари сурилган. Бу мураккаб вазифани амалга ошириш учун ана шу металлларга иксирдан озгина кўшиш кифоя қилади деб ўйлаганлар. Жобир ибн Хайём ҳар қандай тахмин аниқ маълумотлар б-н тасдиқлангандагина қабул қилиниши мумкин деб ёзган. Кимёда фақат тажрибаларга суяниб иш кўриш кераклигини ҳам таъкидлаганлиги маълум. Ўрта асрларда шарқнинг иккинчи бир кимёгари Ар-Розий Аристотель фикрларига тўзатиш киритди. Унинг фикрича, металллар мураккаб моддалар бўлиб,

ўзига хос хосса ва хусусиятларга эга. У кўплаб тажрибалар утказди. Ар-Розий ўзининг 200 дан ортиқ илмий ишларида, шу жумладан кимёга оид машҳур «Сирлар китоби» асарида ўша давр кимёсида қўлланилган барча моддалар, асбоб-анжомлар ва тадбирларни муфассал баён этди. Розий ҳам, Жобир сингари, иксир ёрдамида бир металлни иккинчи металлга айлантириш мумкин деб ўйларди; бундан ташқари, металлларни турли нисбатда бир-бирига қўшиш орқали ҳам олтинга ўхшаш металл ҳосил қилиш устида кўп тажрибалар ўтказди. Бирок Розий шу усудда тайёрланган металллар кўриниш жиҳатидан олтинга ўхшасада, ҳали улар юқори сифатли олтин эмас деб таъкидлади. Бунинг исботи учун у ўша қотишмаларни ўз таркибий қисмларига ажратди. Хоразмлик икки олим — Абу Абдулло Муҳаммад ибн Юсуф Котибий Хоразмий ва Абдулҳаким ибн Абдулмалик ал-Косий ҳам кимё тарихига катта ҳисса қўшдилар. Ўрта Осиёда, умуман, Шарқда кимё фанининг тараққиётида буюк табиб ва файласуф Абу Али ибн Синонинг роли ҳам ниҳоятда катта. Ибн Сино кимёгарларнинг оддий металлларни олтинга айлантириш тўғрисидаги фикрларига кескин қарши чиқди. Металлларнинг пайдо бўлиши масаласида у ҳам Жобир назариясига ўхшаш назарияни илгари сурди; ammo Ибн Синонинг фикрича, ўша даврда маълум бўлган ҳар қайси металл ўзича алоҳида бир моддадир (бирор ягона металлнинг тури эмас). Бир металлни иккинчисига айлантириш учун унинг таркибий қисмлари (олтингургурт, симоб ва б. аралашмалар) орасидаги нисбатни ўзгартириш керак. Ваҳоланки биз бу нисбатнинг қандай эканлигини билмаймиз, демак, уни ўзгартиришга қодир эмасмиз, дейди Ибн Сино. Ибн Синонинг металллар мураккаб таркибли моддалар эканлиги ҳақидаги фикри фандан узок бўлса ҳам, унинг оддий металлларни иксир ёрдамида олтинга айлантириш мумкин деган назарияга қарши чиқиб ёзган мулоҳазалари ўрта аср А.сининг илмий

кимёга ўсиб ўтишида катта роль ўйнади. Ўрта аср кимёгарлари оддий металлларни олтинга айлантириш ҳақидаги ўз назарияларини амалга ошириш йўлида кўп куч ва вақт сарфладилар. Натижада улар турли моддалар ва асбобларни кашф этдиларки, буларнинг кўп қисми ҳоз. кимё илмида кенг қўлланилади.

А. соҳасида ўтказилган тадқиқотлар туфайли металлургияни ривожлантиришга, керамика, шиша, миллионлаб тонна нитрат кислота и.ч.га, газмолларни бўяш ишларини маромига етказишга, новшадил, киновардан симобни ажратиб олиш ва б. ишларни амалга оширишга муваффақ бўлинди. Амальгама (олтин сувини юритиш) каби муҳим ишлар ҳам алхимёгарлар хизматининг самарасидир.

Ад.: Каримов У. И., Неизвестное сочинение Абу Бакра ар-Рази «Книга тайны тайн», Т., 1957; Казаков Б., Превращение элементов, М., 1977; Рабинович В. Л., Алхимия как феномен средневековой культуры, М., 1979.

Қудрат Ахмеров.

АЛКИНЛАР — молекуласида учламчи боғ бўлган ацетилен қатори тўйинмаган углеводородлари. Уларнинг биринчи вакили ацетилен $\text{CH}=\text{CH}$ дир. Ацетилендаги водород алкил радикаллар б-н алмаштирилса, молекуласида учламчи боғ бўлган гомологик қатор ҳосил бўлади. Унинг биринчи гомологи метилацетилен $\text{CH}_3-\text{C}=\text{CH}$; иккинчиси этила-цетилен $\text{CH}_3-\text{CH}_2-\text{C}=\text{CH}$ ва ҳ.к.

АЛКОГОЛ ПСИХОЗЛАРИ, металкогал психозлар — алкоголизма» рўй берадиган экзоген-органик рухий касалликлар мажмуи. А.п. сурункали алкоголизмнинг ўрта ва сўнги босқичларида этил спиртининг организмда парчаланishi вақтида ҳосил бўладиган захарли моддалар таъсирида моддалар алмашинувнинг бузилишидан вужудга келган метаболитларнинг марказий нерв системасига захарли таъсир этиши натижа-сида келиб чиқади. Алкогол делирийси, «оқ алаҳлаш» (онг хиралашуви, кўриш, эшитиш ва б. галлюцинациялар, бетокат-

лик, турли соматик ва неврологик хаста-ликлар), алкогол галлюцинози (бошқалар таҳдид солаётгандай туюладиган эши-тиш галлюцинацияси ва ҳ.к.). Ўткир ва сурункали, шунингдек рашк васвасаси кўпроқ учрайди.

АЛКОГОЛИЗМ — тиббиёт нуқтаи на-заридан спиртли ичимликларни му-дом ичавериш оқибатида рўй берадиган сурункали касаллик; ашаддий ичкилик-бозлик. Кенг маънода — спиртли ичим-ликларни меъёридан ортқ ичишнинг кишилар соғлиги ва меҳнат қобилиятига, маънавий ва маиший ҳаётига, шунинг-дек жамият фаровонлигига етказадиган зарарлари мажмуи. А. индивидуал ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма шакллари-га таъсир кўрсатади. Ичкилик таъсирида одамлар жамият ва давлат олдида масъ-улият сезиш ҳиссини йўқотиб кўяди, безорилик ва қонунни бузишга алоқадор бошқа хатти-ҳаракатларни қилиши мум-кин. А. ишлаб чиқаришга зарар етказа-ди, меҳнат интизомининг бузилиши ва унумдорлигининг пасайиши, одамлар-нинг хасталаниб қолиши ва ҳатто бевакт ҳалок бўлишига олиб келади. Мастликда одамнинг мувозанатни яхши сақлай ол-маслиги, диққати чалғиб, атрофдаги вазиятни аниқ била олмаслиги бахтсиз ҳодисаларга сабаб бўлади.

А. ривожланишида бошланғич, ўрта ва сўнги босқич аломатлари кузатилади. Бошланғич босқич — асосан алкоголга нисбатан ҳаддан ортиқроқ майлнинг пай-до бўлиши ва унга бўлган чидамлилиқ (толерантлик)нинг ошиши, қусиш ҳимоя рефлексининг йўқолиши, яширин ёки ёлғиз ичиб маст бўлиш, ичаётган алкогол миқдорини назорат қила олмай қолиши, перфорацион амнезия, фақат ичавериш тўғрисидаги истакнинг мияга ўрнашиб қолиши, алкоголдан ўзни тийганда ҳолсизланиш (астения) ҳолатининг юзага чиқиши б-н ифодаланади. Ўрта босқичда — алкоголга бўлган чидамлилиқ жуда ошади, «алкогол очлиги» — хумор (аб-стинент) ҳолатининг юзага келиши, ал-коголга боғланиб қолиш, сохта майзада-

лик (псевдозапой), алкоголь психозлари ва шахснинг руҳий жиҳатдан тубанлашуви кузатилади. Сўнги босқич эса алкогольга чидамсизлик (интолерантлик), муттасил ичишнинг даврий туе олиши, чин майзадалик, руҳий ва жисмоний заифлашиш, нерв ва ички аъзолар фаолятининг издан чиқиши, диспептик ҳолат, ўткир ва сурункали алкоголь психозлари, хотира ва эс-хушнинг айниши б-н ифодаланади. А. одам организмидаги ҳамма системалар ва аъзолар фаолятига путур етказидади. Ичкиликбоз одам ўзи ичаётган ичкилик миқдорини билмай қўяди, марказий ва периферик нерв системаси фаоляти бузилиб (психик касалликлар, невритлар ва б. пайдо бўлади), ички аъзолар функцияси издан чиқади. Ичкиликнинг захарли таъсири моддалар алмашинуви, айникса витаминлар алмашинувининг бузилишига олиб келади. Ичкиликбоз одам қўл бармоқлари, қўз ковоклари, тил учининг титраб туриши, шунингдек ҳар куни бажариб юрган одатдаги ишини бажара олмай қолиши мумкин. Кўп ичадиган одамда қўз хиралашиб, баъзан кулок ҳам оғир тортиб қолади. Ичкиликнинг меъдага таъсири натижасида шу аъзонинг барча функциялари бузилади. Ичкилик айникса жигарга зарарли таъсир кўрсатиб, жигар циррози юзага келади. А. панкреатит, канд касаллиги, стенокардия ва миокард инфаркти касалликларига ҳам сабаб бўлади. Ичкилик ички секреция безлари ва биринчи галда жинсий безларга зарар қилади, мижоз сусайиб, жинсий заифлик пайдо бўлади. Аёллар ичкилик таъсирида тез сўлиб қолади, пушти сусайиб, ҳомиладорлик вақтида ҳар хил асоратлар кўпроқ учрайди. Мудом ичиб юриш кишининг барвақт қариб, ногирон бўлиб қолишига олиб келади.

А.нинг олдини олиш. А. белгилари пайдо бўлганда, ичкиликбозни наркология шифохоналарига ётқизиб, узоқ вақт давомида нарколог врач кузатувида мунтазам даволанишни ташкил қилиш керак.

Мирқобил Халилов.

АЛКОГОЛЛАР — углеводород-

ларнинг тўйинган углевод атомида гидроксил (—ОН) гуруҳига эга бўлган ҳосилалари, органик бирикмалар (қ. Спиртлар).

АЛКОГОЛЛИ ИЧИМЛИКЛАР

- таркибида вино спирти бўлган ичимликлар — арак, узум винолари, мевадан қилинган винолар, бўза, мусаллас, пиво ва б. (қ. Спиртли ичимликлар).

АЛКОГОЛСИЗ (СПИРТСИЗ)

ИЧИМЛИКЛАР — чанқов босувчи ичимликлар. Таркиби ва ранг-туси ҳар хил қилиб тайёрланади. Мас, минерал сувлар, пепси кола, кока кола, фанга, лимонад, крющон, айрон, яхна чой, квас ва б.

АЛКОГОЛЯТ ВА ФЕНОЛЯТЛАР

-спиртлар ва фенолларнинг гидроксил гуруҳидаги водород атомининг металлга алмашилишидан ҳосил бўлган кат-тик моддалар. Спиртда яхши эрийди. Алкоголятлар ишқорий ва ишқорий-ер металларни спиртда эритиш йўли б-н олинади, фенолятлар эса феноллар б-н ишқорлар сувли эритмаларининг ўзаро таъсирлашуви натижасида ҳосил бўлади. Сув таъсирида А. ва Ф. спирт ва ишқорга парчаланаяди. А. ва Ф. органик кимёда турли хил синтетик бирикмалар олишда ва катализатор сифатида ишлатилади.

АЛКОР, тоғзира (*Athamanta macrophylla*) — зирадошлар оиласига мансуб ўк илдизли кўп йиллик резавор ўсимлик. Бўйи 1—2 м. Ёшига қараб ҳар йили биттадан 15 тагача поя чиқаради. Барглари мураккаб, қалин. Тўпгуллари соябон, мураккаб, поясининг учиди жойлашган. Ҳар бир соябончада 20 тача гул бўлади. Илдизи йўғон. Уруғлари майда, тухумсимон, уз. 4—6 мм. А. июнь — июлда гуллайди, авг.— сент.да уруғи пишади. Ўрта Осиё флораси учун эндемик ҳисобланади. Ўзбекистонда 1500—2800 м баландликдаги тоғ ёнбагрларида ўсади. Тошкент, Наманган, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида тарқалган. А., айникса, унинг уруғи, гули ва барглари хушбўй эфир мойларига ниҳоятда бой (1,67%). Шунинг учун А.ни маҳаллий аҳоли резавор

ўсимлик сифатида таомга ишлатади. А. қўшилган сут маҳсулотлари узок вақт (15—20 кун) гача ачимайди. Унинг сояда ёки офтобда қуритилган барги ва уруғлари бодринг, помидор, карам, олма, ковун, тарвуз ва б.ни тузлаш учун ишлатилади. А.нинг ўзига хос хушбўй хиди узок сакланиб туради.

АЛЛА — 1) болани ухлатиш жараёнида яккахонлик услубида айтиладиган кўшиқ. Ўзбек, уйғур ва тожик халқлари орасида А. номи б-н юритилади. Одатда оддий куйлар б-н, баъзида речитатив тарзда, бешиқ ёки беланчакни тебратиш суръатига мос равишда ижро этилади. Матни, асосан, тўртлик; ижро услуби эркин, бадихагўй. А. онанинг болага бўлган меҳр-муҳаббати, умид ва орзулари, яхши ният ва тилақларини англатиш б-н бирга рухий кечинмаларини ҳам ифодалайди. Шу боис баъзи А. намуналари йиғи оҳангларига яқин бўлади; 2) бешиқ тўйи жараёнида бешиқни олиб қираётган аёллар томонидан айтиладиган кўшиқ. Ижро хусусиятлари байрамон маросим кайфиятига мос; тантанавор доира усули жўрлигида куйланиши мумкин; 3) Ўзбекистоннинг баъзи ҳудудларида А. номи б-н айтиладиган маросим кўшиқлари. Мас, Бухоро вилояти Олот ва Қорақўл туманлари ҳамда Хоразмда дафн маросими жараёнида навбат б-н аёллар (ёки махсус қақирилган аллагигўянда, халфа) томонидан бадиха услубида айтиладиган кўшиқ ва б. Айрим тахминларга кўра, А. номи «Аллоҳ» сўзидан келиб чиқиб, Яратгандан чақалоқни ўз паноҳида асрашни илтижо қилишга нисбат б-н боғлиқ. Аъбанавий А. хусусиятларидан ўзбек бастакорлари (Т. Жалилов, Ю. Ражабий, Ф. Содиков) ва композиторлари (А. Мухамедов, Ик. Акбаров, С. Юдаков) ижодий фойдаланишган.

Ад: Алавия М., Ўзбек халқ маросим кўшиқлари, Т., 1974; Романовская Е., Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора, Т., 1959; Турсунов Н., Бухоро удумлари, Т., 1994.

Р. Чориев

АЛЛАНТОИС, эмбрион қовуғи (Allantois) — судралиб юрувчилар, қушлар ва сут эмизувчилар — амниоталарнинг эмбрион пардаларидан бири. Орқа ичакдан ҳосил булади, амнион б-н сероз парда орасида жойлашади. Эмбрионда нафас олиш, чиқариш ва озиклангириш вазифасини бажаради. Судралиб юрувчилар ва қушларда А. яхши ривожланган. Сут эмизувчиларда эмбрион бачадонда тараккий этганлигидан А. бир қанча ўзгаришларга учрайди ва йулдош (плацента) шаклланишида қатнашади. А. деворидаги бир талай қон томирлари эмбрион б-н ташки муҳит ёки эмбрион б-н она организми уртасида газ алмашинувини таъминлайди. Эмбрион ривожланишининг сўнгги даврларида А.нинг эмбрионда қолган қисми қовуққа айланади.

АЛЛА-ПРИМА (итал. alia prima) -рангтасвир ишлаш усулларидан. Бунда рассом мўйқалам б-н ишланаётган юзага ранг суртмаларини қуриб улгурмасидан ишлаб, имконият борича бир ранг суртмасида тез бажариши лозим. Рассомдан бир ҳаракат б-н керак ранг туйимини олиш ва керак жойга керакли ҳажм ва шаклда бера олиш талаб этилади. А.-п. усулининг ўзига хос хусусияти — у асар рангларини тоза, тиниқ бўлишини, бўёқ қатламининг чидамлилигини таъминлайди. Бу усулда кўп вақт талаб қиладиган, катта мавзу, салмоқли, мужассамоти мураккаб асар яратилмайди.

АЛЛЕ (Allais) Морис (1911) — француз иқтисодчиси, иқтисодий назариядаги неолиберал йўналиш вакили, проф. (1944). 1954 й.дан Илмий тадқиқотлар миллий марказида илмий ходим. Иқтисодиётда давлат томонидан дастурлаштиришни хусусий корхоналарнинг рақобати б-н бирга қўшиб олиб боришга асосланган «рақобатли режалаштириш» ғояси асосчиси. А. давлатнинг иқтисодиётга ҳаддан ортиқ аралашувига қарши чиқади. Бу ҳол, унинг фикрича, ижтимоий воситаларни беҳуда сарфлаш, эркинликларни чеклаш ва б. салбий оқибатларга олиб келади. Иккинчи

томондан, у чекланмаган рақобат эркинлиги тамойилини амалта оширишга ҳам қарши чиқади, чунки бу тамойил монополияларнинг пайдо бўлиши, сўнгра уларнинг ҳукмронлигига олиб келади. «Рақобатли режалаштириш» ғояси эса мувозанат вазифасини бажариши мумкин. Илмий ишлари бозорлар назарияси, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва б. масалаларга бағишланган. Нобель мукофоти лауреати (1988).

АЛЛЕГОРИЯ (юн. *allegoria* — ўзгача ифодалаш, киноя, кочирим) — бадиий тасвир, образлилик тури; мавҳум тушунча ёки ғояларни муайян нарса, воқеа ва ходиса орқали ифодалаш. Мас, «тўти» сўзининг «гапдон», «булбул» сўзининг «яхши кўшиқ айтувчи» маъно ифодалари бўлса, «бўри», «тулки» сўзларидан «ёмонлик», «ёвузлик», «айёрлик»ни ифодаловчи салбий маъноларда фойдаланилади. Сўз б-н образ ўртасидаги алоқа ўхшашлик ёки уйғунликка асосланади (мас, қалб—севги). Шарқ адабиёти, ўрта асрлар (Уйғониш даври) Ғарб адабиётида барокко, классицизм руҳидаги санъатда А. воситасида яратилган образлар кўплаб учрайди (мас, адлия соҳасида «кадолат» тарозу кўтариб турган аёл шаклида ифодаланади).

А. масал ва эртакларнинг айрим турларида кенг қўлланилади (яна қ. Мажоз).

АЛЛЕГРЕТТО (итал. *allegretto*, *allegri*-онинг кичрайтирилган шакли) — мусикада: 1) ўртача тезликдаги (аллегрога нисбатан секинроқ) суръат; 2) шу суръатда ижро этиладиган мусика асари ёки унинг қисми. Ўзбекистон композиторлари асарларида, кўпроқ, суръат сифатида ишлатилади: Ик. Акбаровнинг 1-квартети (1-қисми) ва 3-квартети (2-қисми), С. Юдаковнинг «Майсаранинг иши» операсидаги Ҳидоятхон кўшиғи ва б.

АЛЛЕГРО (итал. *allegro* — қувнок, хушчақчақ) — мусикада: 1) тез суръат; 2) шу суръатда ижро этиладиган мусика асари ёки унинг қисми. Одатда соната, квартет, симфония ва б.нинг 1-(баъзан, 4 ва б.) қисми. Соната А.си — соната-

симфоник туркуми бош (биринчи) ёки сўнги қисмининг мумтоз тузилмаси (қ. Соната шакли). Ўзбекистон композиторлари асарларида кенг ишлатилади. Мас, Ик. Акбаровнинг «Шоир хотирасига» поэмаси, Р. Ҳамроевнинг 1-симфонияси (1-қисм), «Мафтунингман» кинофильмида Шариф кўшиғи (М. Бурхонов) ва б.; балетда: 3) жадал ижро этиладиган машқлардан тузилган мумтоз раке машғулотининг бир қисми. Турли айлана-шарқларда ва сакраш малакасини такомиллаштиришга ёрдам беради; 4) Европада сакрама ва оёқ учида юриш ҳаракатларига асосланган мумтоз раке. Барча жўшқин ракслар А. суръатида яратилади.

АЛЛЕЛЛАР (юн. *allelon* — бир-бирини ўзаро), аллеломорфлар, аллель генлар — бир геннинг гомологик хромосомаларнинг ўзаро бир хил жой (локус) ларидаги бўлиши мумкин бўлган ҳар хил ҳолатлари. А. маълум бир белгининг ривожланишини назорат қилиб, унинг альтернатив (бир-бирини инкор этувчи) ифодаланишига сабаб бўлади. «А.» атамасини даниялик олим В. Йогансен тақлиф этган (1909). Аксарият генлар фақат икки: доминант ва рецессив А.га эга. Диплоид организмларнинг соматик хужайраларида ҳар иккала, гаметаларда эса фақат битта аллель бўлади. Барча ҳолатларда ҳам маълум геннинг доминант аллели таъсири шу геннинг рецессив аллелиниқидан устун келади.

А.нинг доминантлик хусусияти уларнинг ўзаро аллеллик таъсирига, генотипик муҳит ва ташқи шароитларга боғлиқ. Доминант ва рецессив А. гомозиготалик (SS ёки ss) ёки гетерозиготалик (Ss) ҳолатларида иштирок этишлари мумкин. Бундан ташқари геннинг қўп аллеллилик сериялари ҳам учрайди. Бундай ҳолда ҳам доминант аллель бош ҳарф б-н, аллелларнинг барча рецессив сериялари эса турли нишонлар қўйилган кичик ҳарфлар б-н белгиланади.

АЛЛЕЛЛАР КЎПЛИГИ (нем *Allele multiple*) — бир хромосома локусидаги битта гендан мутация натижасида ву-

жудга келган аллеллар гуруҳи. А. к. организмнинг муайян хусусиятларини белгилаб беради. А.к. ни ифодаловчи белгилар куйидагилардан иборат: 1) доимо муайян генлар б-н боғланган бўлиши, яъни улар б-н генлар ўртасидаги кроссинговернинг ҳар доим бир хилда туриши такрорланади; 2) иккита аллел бирга зиготада дуч келганида ҳам улар б-н боғлиқ бўлган ирсий эффект кучаймаслиги, яъни аллел таъсирининг ўртача бўлиши; 3) биринчи бўғин гаметаларида уларнинг ажралиб кетиши, яъни бир геннинг икки аллелини эгаллаган гетерозиготадан аллелларнинг бўлинаётган гаметаларга бориши. Мутация натижасида ўзгарган генларнинг маълум бир аллеллар гуруҳига мансублиги куйидаги ҳолларда маълум бўлади: а) ўзгарган генлардан келиб чиққан фенотиплар ўхшаш бўлганида; б) ўзгарган геннинг бир жуфт аллелини эгаллаган гетерозигота фенотиби икки аллелдан бирига ўхшаганда ёки ўртача бўлганда; в) структура жиҳатидан мустаҳкам тузилиш б-н боғлиқ бўлмаган аллеллар турли гаметалар бўйича бўлиниб турганда. Генотипик муҳит А. к. фаолиятига кучли таъсир қилади. Бу таъсир баъзи бир аллеллар фаолиятига хос бўлиши ҳам мумкин. А.к. гуруҳида доминантлик даражаси мутациянинг чекка рецессив типидан бошлаб ортиб боради; бошқа гуруҳларда доминантлик турлича рўй беради. Шу сабабдан ҳар бир гомозиготали ва гетерозиготали генотип бошқа фенотипни белгилаши ҳам мумкин.

АЛЛЕЛОПАТИЯ (юн. allelon - ўзаро, pathos — таъсир) — турли организмларнинг ҳар хил моддалар ажратиб чиқариш орқали ўзаро таъсир кўрсатиши. Мас, айрим микроорганизмлар антибиотиклар ишлаб чиқариб бошқа микроорганизмлар ривожланишини заифлаштиради ёки уларни бутунлай нобуд қилади; айрим юксак ўсимликларнинг моддалар алмашинуви жараёнида ҳосил қилган захарли моддалари бошқа ўсимликларга таъсир этиб, ўсимлик фаолиятини кучайтиради ёки пасайтиради; ҳашаротлар эса юксак

ўсимликларга таъсир қилувчи моддалар ишлаб чиқаради ва х.к.

АЛЛЕЛЬ ГЕНЛАР — қ. Аллеллар.

АЛЛЕЛЛАР (1—2-диенлар) — қўшбоғи кетма-кет жойлашган диен углеводородлар. Энг оддий вакили — аллен гази ($\text{CH}_2=\text{C}=\text{CH}_2$)нинг суяқланиш т-раси — $136,2^\circ$, қайнаш т-раси — $34,5^\circ$, У натрий иштирокида киздирилганда изомерланиб, метилацетилен $\text{CH}_3-\text{C}\equiv\text{C}\text{H}$ ҳосил бўлади. Оддий А. осон полимерланиб, циклобутан ҳосилалари олинади.

АЛЛЕРГЕН — аллергия реакцияларни келтириб чиқарувчи модда. А.лар куйидаги гуруҳларга бўлинади: ноинфекцион А.лар — маиший, эпидермал А.лар, ўсимлик гулларининг чанглари, озик-овқат, дори-дармонлар, турли хил кимёвий моддалар. Инфекцион А.лар — бактериялар, замбуруғлар, вируслар ва б. Маиший А.лар — уй чанги, пар ёстиқ патлари, дафния, кутубхона чанглари. Эпидермал А.лар — ёввойи ва уй ҳайвонлари (ит, мушук, от, қўй ва б.) жуни, қазғоғи. Дори А.лари: 0,9% ли физиологик эритма ва глюкозадан ташқари деярли ҳамма дорилар. Ўсимлик гулларининг чанги 35 мкм дан кичик бўлса ва ўзида аллергиялик хусусиятини намоён этса, шамолда узоқ масофага уча оладиган бўлса, аллергиялик касаллик пайдо қилиши мумкин. Бундай ўсимликларга эрмон, бургон, макка, ялпиз ва б. қиради.

Озик-овқат А.лари: ҳар хил озик-овқат маҳсулотлари (сут, тухум, асал, балиқ, ёнғоқ, мош, нўхат, цитрус мевалар, шоколад ва б.). Кимёвий А.лар — турли хил порошоклар, пасталар, урсол (соч бўёғи таркибидаги модда), бензин, бензол ва б.

АЛЛЕРГИЯ (юн. allos — бошқа, ўзга, бегона ва ergon — таъсир) — киши организмда ташқаридан таъсир қилувчи аллергиялик хусусиятига эга бўлган ҳар хил ёт моддаларга нисбатан пайдо бўладиган ўзига хос реакция. Аллергенга нисбатан жавоб рақцияси дарҳол ёки аста-секин ўта сезувчанлик кўрсатиш

оркали содир бўлади. Аллерген организмга тушганида унга жавобан ҳақиқий ва сохта (псевдоаллергик) аллергия реакциялар пайдо бўлиши мумкин. Ҳақиқий аллергия реакция бошланишидан олдин маълум бир давр ўтиб, бунда организмнинг унга биринчи бор тушган моддага сезгирлиги ортиб боради, бу сенсбилизация деб аталади. Сенсбилизация юзага келиши организмда унга биринчи бор тушган аллергияга жавобан алоҳида оқсил моддалар — антигеллар ёки ўша аллергия б-н ўзаро таъсир кила оладиган лимфоцитлар пайдо бўлишига боғлиқ. Шунгача аллергия организмдан чиқариб юборилган бўлса, ҳеч қандай касаллик аломати кўзга ташланмайди. Агар аллергия чиқиб кетмаган бўлса ёки чиқиб кетганидан кейин организмга такрор тушса, бунда у юкридидаги антигеллар ёки лимфоцитлар б-н ўзаро таъсирлашиб, А.га сабаб бўлади. Натижада бир қанча биокимёвий жараёнлар бошланиб, гистамин, серотонин каби талайгина моддалар ишланиб чиқиб, ҳужайралар, тўқималар ва аъзоларни зарарлантиради, шу тарика махсус, яъни илгари организмга таъсир қилган аллергияга жавобан реакция рўй бериб, аллергия касаллик пайдо бўлади. Сохта реакциялар организм аллергияга биринчи бор дуч келганида бошланверади. Бунда сенсбилизация даври бўлмайди. Организмга тушган аллергиянинг ўзи ҳужайра, тўқима ва аъзоларни зарарлантирадиган моддаларни пайдо қилади. Сохта реакциялар кўпинча доридармонлар ва озиқ-овқатларга нисбатан рўй беради.

Организм аллергияга дуч келганида ҳаммиша ҳам А. пайдо бўлавермайди. Бунда ирсият, нерв ва эндокрин системалар аҳволи муҳим аҳамиятга эга, чунки касалликка асосан бу системалар функциясининг бузилиши, оғир руҳий кечинмалар сабаб бўлади. А.нинг олдини олиш сенсбилловчи таъсирга эга бўлган моддаларнинг организмга такрор киришига ва организм химоя реакцияларининг бузилишига йўл қўймаслик чораларини

кўришдан иборат.

АЛЛЕРГОЛОГИЯ (аллергия ва logos — фан) — тиббиёт фанининг бир бўлими; аллергия касалликларнинг пайдо бўлиши сабаблари, авж олиш механизми, белгилари, олдини олиш ва даволаш усулларини ўрганади. А. иммунология б-н ҳамбарчас боғланган, чунки аллергия иммунологик механизмлар асосида келиб чиқади. А.нинг асосий қисмини клиник А. ташкил этади. А.нинг аллергия реакцияларни ўрганадиган — аутоаллергия, иммунопатология, шунингдек антигеллар келтириб чиқарадиган қон касалликларини ўрганадиган иммуногематология бўлимлари бор.

Ўзбекистоннинг аллергиялог олимлари биринчи бўлиб Қорақалпоғистонда ҳамда вилоятларда болалар ва катта ёшдагилар ўртасида аллергия касалликлар тарқалишининг ҳудудий хусусиятларини аниқладилар (Т.Б. Ешанов, Л.Я. Сгибова, Н.Г. Алаева, М.Д. Дальжанов). Ўзбекистон олимлари 15 ҳудудий чўлчанги, саноат ва ҳашарот аллергияларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйдилар ва амалда қўллашни тавсия этдилар (М.М. Ҳақбердиев, С.А. Захваткина, Н. В. Сусина). Дон ва мўм куяси ҳамда чивинларнинг аллергия касалликлар тарқатишдаги роли аниқланади (И.Р. Йўддошев, О.И. Юсупова). Катта ёшли беморларда атопик бронхиал астма ва полинозларнинг клиник кечиши хусусиятларини ўрганишда ўзига хос ташхис усуллари ишлаб чиқилди (О.А. Назаров, Э.И. Салимов ва б.). Ўзбекистонда ихтисослашган аллергия ёрдам кўрсатадиган Республика А. маркази (1980 й.дан), аллергия кабинетлар ва бўлимлар мавжуд.

АЛЛИГАТОРЛАР (Alligator) — тимсоҳлар туркумининг бир уруғи. Икки тури: Миссисипи ва Хитой А. бор. Миссисипи А. ёки чўрган А. (*A. mississippiensis*) Шим. Американинг жануби-шарқида тарқалган, бўйи 4,6 м га яқин, олдинги оёқ бармоқлари орасида сузгич пардаси бор. Хитой А. (*A. sinensis*) Янцзи дарёсининг қуйи оқидамида тарқалган, бўйи 2,5

м га яқин. А.нинг асосий озиғи балик, одамга хужум қилмайди. Май охири ва июнь бошида урчиди. Урғочиси 20—60 дона тухум қўяди. А. 85 й.гача умр кўради. Бир вақтда А. Шим. Америкада кўп эди. Териси учун кўплаб овланганидан ҳозир камайиб кетган. А.нинг ошланган терисидан сумка, чамадон, эгар копламаси каби буюмлар тайёрланади. Иккала тур ҳам Халқаро Қизил китобга киритилган. АҚШ ва Кубада Миссисипи А. махсус фермаларда боқилади.

АЛЛИЛ СПИРТ, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_2\text{OH}$ оддий тўйинмаган спирт, мол.м. 58,08. Қўланса хидли, рангсиз суюқлик, суюқланиш т-раси — 129° , қайнаш т-раси $96,9^\circ$. Сувда, этил спирт ва этил эфирда яхши эрийди. Сув б-н азеотроп аралашма ($28\% \text{H}_2\text{O}$; қайнаш т-раси 89°) ҳосил қилади. Саноатда А.с. аллил хлоридни 100° да, 1,0 МПа босимда ишқор иштирокида гидролизлаб олинади. Спиртларга ва қўш боғли бирикмаларга хос барча реакцияларга киришади. А.с. глицерин, акролеин, оддий ва мураккаб аллил эфирлар, синтетик смолалар ва фармацевтик препаратлар олишда ишлатилади.

АЛЛИЛ ХЛОРИД, 3-хлорпропен-1, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_2\text{Cl}$ — ўткир хидли, рангсиз суюқлик. Суюқланиш т-раси $134,5^\circ$, қайнаш т-раси $45,6^\circ$. А.х. сувда деярли эримайди. Оддий органик эритувчилар б-н ҳар хил нисбатда аралашаверади, сув, спирт ва чумоли кислота б-н азеотроп аралашма ҳосил қилади. А.х. ўрин олиш, бирикиш реакцияларига яхши киришади. Пропиленни $500—550^\circ$ да хлорлаш йўли б-н олинади. А.х. глицерин, доридармонлар, баъзи пластмассалар ва елимлар олишда ишлатилади.

АЛЛИЛ ЦИАНИД (3-бутеннитрил), $\text{CH}_2=\text{CHCH}_2\text{CN}$ — рангсиз суюқлик; мол. м. 67,09; суюқланиш т-раси — $86,8^\circ$, қайнаш т-раси $118,5^\circ$; зичлиги $837,7 \text{ кг/м}^3$. Сувда эрувчанлиги $3,8\%$ (20° да). Органик эритувчиларда яхши эрийди. Сув б-н азеотроп аралашмалар ҳосил қилади. А. ц. алифатик тўйинмаган нитрилларнинг хоссаларига эга. Ишқорий

му-ҳитда изомерланиб кротоннитрил ($\text{CH}_3\text{CH}=\text{CHCN}$)нинг цис-ва транс-изомерлари аралашмасини ҳосил қилади. Шунинг учун А.ц.нинг ишқорий муҳитдаги гидролизида кротон кислота $\text{CH}_3\text{CH}=\text{CHCOOH}$, кислотали муҳитдаги гидролизида эса винилсирка кислота $\text{CH}_2=\text{CHCH}_2\text{COOH}$ ҳосил бўлади. А.ц. аллил бромид (аллил хлорид)га бево-сита CuCN ёки аллил хлоридга рН 3—6 бўлган сувли муҳитда CuCl катализаторлигида HCN (NaCN) таъсир эттириб олинади.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лот. ad га, да, littera — ҳарф) — қ. Саж.

АЛЛОГЕНЕЗ (юн. allos — бошқа ва genesis — келиб чиқиш, пайдо бўлиш) — организмлар гуруҳи эволюциясининг йўналиши, ўзаро яқин турларда тузилишнинг умумий даражаси ўзгармасдан сақланган ҳолда бир хилдаги хусусий мосланишларнинг бошқаси б-н алмаши-нуви. А. яшаш муҳити ўзгарганида, мас, қуруқ муҳит нам муҳит б-н алмашганида (алломорфоз, яъни идиоадаптацияш) пайдо бўладиган адаптив ўзгаришдан иборат. А.да бир хил органлар ривожланиб ихтисослашади, бошқалари ўз аҳамиятини йўқотиб редукцияга учрайди. Шунинг б-н бирга онтогенезнинг барча босқичлари ҳам қайта қурилади.

АЛЛ ОМА (араб.) — илм эгаси, бир ёки бир неча фан соҳасини мукамал эгаллаган, янги йўналишлар, кашфиётлар яратган олим.

АЛЛОМЕТАМОРФИЗМ - тоғ жинсларининг метаморфизм жараёни; жинсларга ташқаридан (мас, гидротерм таъсирида нисбатан ёш интрузиянинг) таъсир этиши натижасида вужудга келади.

АЛЛОМЕТРИЯ (юн. allos — бошқа, ёт, metros — ўлчов, мезон) — индивидуал ривожланишнинг турли босқичларида тана аъзоларининг номутаносиб ўсиши. Манфий (бирор аъзо, мас, ёш бола калласининг секин ўсиши) ва мусбат А. (жадал ўсиш) фарқ қилинади. А. турли аъзолар ва тана қисмлари ўсиш суръатининг ўзгаришида намоён бўлади.

АЛЛОНЖ (франц. allonge — улама) — векселга илова килинган қўшимча варақ, векселнинг орқасида унинг эгаси ўзгарганлиги тўғрисидаги ёзувларни давом эттиришга мўлжалланади. А. га аваль ҳам қайд этилиши мумкин.

АЛЛОПАТИЯ (юн. allos — бошқа, ёт ва pathos — дард) — немис врачлари С. Ганеман киритган термин. У гомеопатия деган даволаш схемасини ишлаб чиқиб, ўз замонидаги мавжуд даволаш усулларига қарши қўйди ва уни А. деб атади. Ганеман А. касалликни даволашда унинг белгиларига қарама-қарши белгиларни юзага чиқарувчи дорилардан фойдаланишни тавсия этади. Замонавий тиббиёт касаллик белгиларини даволамай, балки касаллик сабабларини бартараф қилишга интилади ва қарама-қарши даволаш тартибига амал қилмайди, шунинг учун замонавий тиббиётга А. термини тўғри келмайди.

АЛЛОПОЛИПЛОИДИЯ (юн. allos — бошқа ва polyploos — кўп каррали) — ҳар хил турлар ёки авлодларга мансуб организмларни чаतिштириш натижасида олинган дурагайларда икки ва ундан ортик геномларнинг каррали ортиши туфайли вужудга келган полиплоидия. А. дурагай полиплоидия деб ҳам аталади. Соматик ҳужайраларда ҳар икки ота-онанинг икки ҳисса ортган хромосомалари тўпламига эга бўлган Ааллотетраплоидлар ёки амфидиплоидлар дейилади. А. мухитнинг турли хил экстремал шароитларига юқори адаптив мосланувчанлиги ва чидамлиги б-н диплоидлардан ажралиб туради. А. янги форма ва тур пайдо бўлишининг омили сифатида

эволюцияда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ундан селекция ишларида фойдаланилади. Экинларнинг кўп турлари (мас, Мексика ва перу ғўзаларининг тетраплоид навлари) аллополиплоидлар ҳисобланади. А. диплоид организмларга нисбатан серҳосил бўлади.

АЛЛОСОМАЛАР — қ. Жинсий хромосомалар.

АЛЛОТЕТРАПЛОИДЛАР - қ. Ам-

фидиплоидлар.

АЛЛОТРОПИЯ (юн. allos — бошқа ва tropos — бурилиш, йўналиш) — кимёвий элементнинг тузилиши ва хоссалари турлича бўлган икки ёки ундан ортик оддий модда холида мавжуд бўла олиши. Бу аллотропик модификация деб аталади. Мас, углерод табиатда олмос, графит ёки кўмир холида учрайди. Умунан ҳозир маълум бўлган кимёвий элементлар сони юздан ортик, буларнинг аллотропик шакл ўзгаришлари бўлган оддий моддалар сони эса 400 га етади. А. ҳодисасига модда молекуласидаги атомлар сони (мас, O₂ — кислород, O₃ — озон) ёки модданинг кристалл панжа-раси турлича бўлиши сабаб бўлади (мас, оқ ва кулранг қалай).

АЛЛОФ — 1) гиёҳфуруш, ўтин-чўп сотиш б-н шуғулланувчи киши; 2) бозорда ғалла, дон, ун сотувчи.

АЛЛОХТОН (юн. allos — бошқа ва chthon — ер) — тоғ жинслари мажмуасининг пайдо бўлган жойларидан маълум геологик жараёнлар сабабли янги ўринга — автохтон жинслар устига қиялик ва кўпинча тўлқинсимон юза бўйлаб силжиши (кўчиши) ва қайтадан ётқизилиши. Сирт бўйлаб силжиш бир неча км дан 100 км гача бўлиши мумкин. А. тектоник қопламалар ҳосил қилади. А. ҳодисаси кўпроқ кўмир конларида кузатилади (қ. Автохтон).

АЛЛОХ (араб, «ал-илох» — илоҳий куч, худо), Оллох — ислом динида бутун мавжудотни яратган олий илоҳий куч; худонинг номи. Кейинги йиллардаги адабиётларда маҳаллий талаффузга мослаб Оллох шаклида ҳам қўлланиб келинган. Одатда А.га таоло (улуғ, олий) сифати қўшиб айтилади.

Шим. Арабистонда истикомат қилган самуд қабиласининг ибодатгоҳидан топилган мил. 2—3-а.ларга тегишли ёзувда айтилишича, ўша пайтда уларнинг бош худоси — А. бўлган. Бошқа шим. араб (сафовий) ёзувида «ҳолло» сўзи учрайдики, бу ерда «х» ҳоз. замон араб адабий тилидаги аниқлик юқламаси «ал» нинг ўрнини босади. А. ислом ёйилиши ара-

фасида баъзи арабларнинг, хусусан, Макка ахлининг худоларидан бири бўлган, деган фикр ҳам бор. Дастлаб А. сўзи маъно жихатидан «Илоҳ» (худо) ва «рабб» (парвардигор, эга) сўзларидан фарқ қилмаган. Бунга Муҳаммад (сав)нинг оталари Абдуллоҳ исмида бўлганлари далилдир. Қад. римликларда Юпитер, юнонларда Зевс, яҳудийларда Яхве, славянларда Перун, туркий тилли халқларда эса Тангри бош худо ҳисобланган. Бинобарин якка худога эътиқод қилиш (қ. Тавхид) исломдан анча илгари бошланган. Бевоисита ислом ёйилиши арафасида ўзларини Иброҳим (ас)га мансуб деб билган ханифлар араб қабилаларини ўз санамларидан воз кечишга ва ягона А. (Илоҳ)га эътиқод қилишга даъват этганлар. Кўпхудоликни рад этиб, айнан шу Иброҳим(ас) ва б. улуғ аждодларнинг яккахудолик динига қайтишни араблар орасида астойдил тарғиб қилишга киришиш Муҳаммад пайғамбар(сав)га биринчи бор ваҳий келган йил — 610 й.дан бошланган.

Ислом динига биноан А.— яккаюгона худо, оламнинг яратувчиси ва киёмат кунининг эгаси. У Муҳаммад пайғамбар(сав)ни инсониятга ўзининг сўнгги элчиси сифатида юборган. Исломнинг энг асосий талаби ҳисобланган калимаи шаҳодат «Ло илоҳа иллalloху Муҳаммадун расулуллоҳ» («А.дан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад — А.нинг пайғамбари»), деб уқтиради. Исломга кўра, Қуръон Муҳаммад (сав)га нозил қилинган А.нинг сўзидир. Қуръони каримда А.нинг ягоналиги ва буюклиги жуда кўп бор таъкидланади. Шунингдек Қуръонда доимо А.нинг мукамаллиги, кодирлиги ва улуғлиги ҳақида гапирилади. А. «алим», яъни билувчидир, у бўлиб утган ишларни, энди бўладиган ишларни, хоҳ катта, хоҳ кичик, барчасини биллади; А. «мурид», яъни хоҳлагувчидир — дунёдаги ишларнинг ҳар бири А. таолонинг иродаси ва хоҳиши ила бўлади, у хоҳлаган иш бўлмай қолмас ва хоҳламаган иш асло бўлмас; А. «қадир»,

яъни ҳар ишга қудрати етувчидир; А. «басир», яъни кўрувчи — ер ва осмондаги, қоронғу ва ёруғдаги, катта ва кичик нарсаларнинг барчасини кўради; А. «самий», яъни эшитувчи — каттик бўлсин, секин бўлсин ҳар қандай овозларни эшитади; А. «мутақаллим», яъни сўзлагувчи — Қуръони каримдаги барча оятлар, шунингдек Таврот, Инжил, Забур китоблари А. таолонинг сўзидир; А. «мукаввин», яъни бўлдирувчи — дунёдаги барча нарсалар унинг бўлдиrhoғи ила бўлгандир; А. «раббун», яъни тарбия қилувчи — барча жонли ва жонсиз нарсаларни тарбия қилади; А. таоло «одил», яъни тўғрилиқ қилувчи — ҳар бир ҳукми ва ҳар бир ишни тўғрилиқ ила қилади, ҳеч кимга жабр ва зулм қилмайди. У раҳмдил, меҳрибон ва кечиримли. Одамлар бутунлай унга итоат этишлари (исломга киришлари), худодан кўрқиб виждонли бўлишлари, барча нарсаса А.га ва унинг иродасига ишонишлари лозим. А. ўзи хоҳлаган пайтда ердаги барча нарсани барбод этади, ўликларни тирилтиради ва уларни ўз хузурига ҳукм қилиш учун йигади; у ерда ҳар кишининг қилган амалига кўра жаҳаннам (дўзах) азобига дучор қилади ёки жаннат б-н мукофотлайди.

А. ҳақидаги таълимот мусулмон дини ва илоҳийёт фанининг асоси бўлиб қолди. А. табиатининг турли қирралари ҳадисларда, тафсир ва илоҳийётга оид махсус асарларда тилга олинди, тушунтирилди. Шунга кўра, Унинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Баъзи уламолар фикрича, А. таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. А. бирор нарсага ўхшатишмайди ва бирор нарса ҳам А.га ўхшатишмайди.

А.нинг илоҳий сифатлари Қуръони каримда тилга олинган 99 исмида яққол кўринади (қ. Ал-асмо ал-хусно).

А. б-н одамларнинг ўзаро муносабатлари муаммоси исломдаги икки оқим — суннийлик ва шиалиқ ўртасидаги фарқланишнинг асосини ташкил этади.

Суннийлар Муҳаммад (сав) вафотидан сўнг А. б-н одамлар ўртасидаги бевосита алоқа тўхтаб қолган деб ҳисоблайдилар. Шилар эса бу алоқа имомлар орқали давом этмоқда, деб биладилар.

Ҳамидулла Кароматов, Абдулазиз Мансур.

АЛЛЮВИАЛ ТЕКИСЛИКЛАР

- доимий ва вақтли оқар сувлар келтирмаларининг ер юзасидаги ботиқ ёки ясси жойларда чўкиб қолишидан вужудга келган текисликлар. Шағал, чақиртош ва кум, қумоқ ҳамда лойқалардан ташкил топади. А.т.нинг тупроқлари кўпинча унумдор бўлади, деҳқончилик ҳамда чорвачиликда кенг фойдаланилади.

АЛЛЮВИЙ (лот. alluvio — оқизик), аллювиал ётқизиклар — оқар сувлар (дарё, ирмоқ ва б.) б-н оқиб келиб тўпланган ётқизиклар. А. дарёларнинг ўзани, қайир қисми ва водийдаги террасаларни ҳосил қилади; кўпгина континентал чўкинди формацияларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Аллювиал ётқизиклар қалинлиги сув оқимининг катта-кичиклигига боғлиқ; катта текисликлардаги А.нинг қалинлиги 10—20 метрга, кенглиги эса бир неча ўн км гача боради. Бу ётқизиклар юқори унумдор ҳар хил тупроқлар (ўтлоқи, ўтлоқи-ботқоқ ва ботқоқ) учун она жинс бўлиб хизмат қилади. Аллювиал ётқизиклардан ташкил топган худудлардан қ.х. да кенг фойдаланилади. Қум-қумоқли ва шағалли аллювийдаги тупроқларда ўрмон дарахтлари ўстириш ва боғдорчиликни ривожлантириш, қумоқ чўкиндили қайир ва аллювиал террасаларда эса вўза, сабзавот ҳамда ем-хашак экинларини етиштириш мумкин. Аллювиал ётқизиклардаги тупроқлар унумдор бўлишига қарамай ўғитларга, айниқса, калийли ўғитларга жуда талабчан.

«**АЛ-МАГЕСТ**» (араб. — ал-Мажистий, лот. Almagestum — «Буюк қурилиш») — юнон астрономи Птолемейнинг машҳур асари; 150—160-й.ларда ёзган. Бағдод халифаси Маъмуннинг фармони б-н тахминан 825 й.да араб

тилига таржима қилинган. Юнон астрономик комуси ҳисобланган. «А.»да муаллиф ўзининг илмий текширишларини кўшган ҳолда ўша даврда маълум бўлган астрономик билимларни баён этган. Унда олам тузилишининг геоцентрик тизими биринчи марта баён этилган бўлиб, Қуёш, Ой, сайёралар ва юлдузларнинг кўринма ҳаракати тушунтирилади. Бу тизимга кўра, оламнинг марказида Ер туради ва у ҳаракат қилмайди. «А.»да 1028 та юлдузни ўз ичига олган қад. юлдуз жадвалларидан бири ҳам бор. Астрономиянинг чуқур тушунчаларига асосланиб ёзилган «А.» бутун дунёга кенг тарқалган. Абу Райҳон Беруний «А.»ни қадимги ҳинд тилига таржима қилган. 1515 й. «А.» Венецияда араб тилидан лйтин тилига таржима қилиниб нашр этилган. «А.» Европа тилларига ҳам таржима қилинган.

АЛМАИЙ (тахаллуси; асл исми Фазлуллоҳ Миржалол ўғли) (1851/52 — Тошкент — 1894/95) — ўзбек шоири, таржимон, арабшунос ва ҳаттот. Тошкентдаги «Муйи Муборақ»ва Бухородаги мадрасаларда таҳсил кўрган (1866—67).

Турк, форс, араб тилларини ва адабиётини, фалсафа, мантиқ, ҳуқуқ, мусика, тиб, ҳаттотлик илмини Урганган. Тошкентга қайтгач, Шуқурхон мадрасасида мударрислик қилган. Эркин фикрлаши, айрим рухонийлар б-н ихтилофлари туфайли мадрасадан кетишга мажбур бўлган. Умри муҳтожлик ва қашшоқликда кечган. А. асарлари уша даврда тузилган баёзларда учрайди. Уларда жамиятдаги адолатсизликка қарши нафрат ифодаланган, вафо, садоқат, ҳалоллик каби фазилатлар улуғланган («Ҳаёт», «Этти», «Келсангчи», «Ярашур» ва б.). Шоир инсон баркамоллиги унинг илм-маърифатли бўлишида, ундан ўзгаларни ҳам баҳраманд қилишда деб билган. «Калила ва Димна» ни форсчадан ўзбекчага таржима қилган. Таржиманинг ҳар бир ҳикояти мундарижасига мос фард, маснавий, китъа, рубоийлар ёзиб киритган ва ўзи настаълиқда кўчирган. Китоб

Тошкентда нашр қилинган (1898, 1901, 1913). Арабча «Шарҳи Мулло» (1879—80) га кирган «Авзон ул-жумуъ» («Вазнлар жамъи») манзумаси араб шеъриятида кофия санъатини ва айрим грамматик коидаларни ўрганишда муҳим қўлланма ҳисобланган. Баъзи араб мамлакатларида ҳам ундан дарслик сифатида фойдаланилган. Китобнинг Алмаий кўчирган қўлёзмаси Ўзбекистон Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда. Тошкентнинг Бешёғоч даҳасида маҳаллий болалар учун очилган намуна иш мактабига А. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар [Шеърлар], Т., 1965.

Бегали Қосимов.

АЛМАЙИ НОМИДАГИ НАМУНА ИШ МАКТАБИ — Тошкент ш.нинг Бешёғоч даҳасидаги собиқ рус-тузем мактаби биносида маҳаллий аҳоли болалари учун 1918 й.да очилган мактаб. Мактабга Назир Иноятов раҳбарлик қилган. Дастлаб болалар уйи тарзида ташкил қилинган. 1922 й.дан Алмаий номидаги намуна иш мактабига айлан-тирилган ва Туркистон Халқ Маорифи Комиссарлиги ихтиёрига ўтказилган. Мактабда меҳнат ва политехника таълимидан бошланғич тушунчалар амалга оширилган (ўқувчилар ўз юмушларини ўзлари бажарганлар, қ.х. ишлари б-н шуғулланганлар, этикдўзлик, тўқувчилик, тикувчилик, дурадгорлик, чилангарлик, муковачилик ва б. ишларни ўрганишган); мусиқа ва драма тўғараклари бўлган. Мактабда Теша Зоҳидов, Олим Шарафуддинов, Юнус Ражабий, Усмон Дадамухамедовлар ўқитувчилик қилишган. Бу мактаб республиканинг бошқа мактаблари учун ҳам ўзбек тили, адабиёти ва б. фанлардан ўқув дастур ва методик қўлланмалар ишлаб чиқиш ҳамда уларни тажрибадан ўтказишда катта ёрдам берган. Олим ва ёзувчилар Иззат Султон, Миртемир, Парда Турсун, Ҳасан Пўлат, Азимов Сулаймон шу мактабда ўқишган. 1929 й.да бошқа мактабларга қўшиб юборилган.

АЛМАНАХ (араб. — алмунах — вақт, календарь) — турли муаллифларнинг мавзу, жанр ва б. белгиларга қўра бирлаштирилган адабий асарлари туплами. Ўрта асрларда Шарқда астрономия календарлари А. номи б-н аталган. Бундан ташқари, Шарқ адабиётида замондош шоирларнинг ижодларидан намуналар йиғиб «Баёз»лар ҳам тузилганки, уларни ҳам А.ларнинг мукамал шакли деб баҳолаш мумкин. 17—18-а.лардан Европада ҳам шундай А.лар нашр этила бошлаган, лекин қизиқарли бўлиши учун уларга кичик-кичик бадиий асарлар (хикоя, шеър, латифалар) ҳам киритилган, шу тарика, А. ҳоз. маъносига эга бўлган. Ўзбекистонда ҳам А.лар нашр этиб турилади (мас, «Армуғон», 1944; «Зафар» 1945; «Гулдаста», 1964, 1968; «Ёшлик», 1970—84 ва х.к.).

АЛ-МАСЖИД ал-АҚСО (араб. -узокдаги масжид) — Қуддус (Иерусалим) ш.даги қад. ибодатхона (Сулаймон ибодатхонаси). Қуръонда шу ном б-н тилга олинган. Исломдан илгари араблар, ундан кейин мусулмонлар жамоасининг аъзолари Ал-м. ал-А. томонга қараб ибодат қилганлар. 624 й.да Маккадаги Каъба қибла деб эълон қилингандан кейин у томонга қараб ибодат қилиш тўхтатилган. Кейинчалик 7-а. охири — 8-а. бошида халифа Абд ал-Малик томонидан бу ер Ҳарам аш-Шариф деб аталган ва ислом ибодатхоналари мажмуи — Қуббат ас-Сахра (687—691) маежиди ва б. барпо этилган. Мажмуанинг ҳаммаси халқ орасида Ал-м. ал-А. ҳам дейилади.

Масжид дастлаб христиан ибодатхонаси шаклида бўлган. Ёзма манбаларга қўра, тарҳи (102,80x69,20 м) кўндалангига қиблага қаратиб, II нефлл, равоқли қилиб ишланган. Ўрта нефи кенгрок, томи текис қилиниб меҳроб б-н тугалланган (ҳозир гумбазли хонани ташкил қилади). Икки ён томонидаги нефларнинг томи қия нишабли қилиб ёпилган. Равоқлари мармар устунларга таянган. Жан. қисмидаги равоқ ва устунлар ахоманийлар даврига оид, шим.

қисмидаги кошин қолдиқлари 1035 й.га оиддир. Кейинчалик маежид тош ва ёғоч ўймакорлиги б-н безатилган.

АЛ-МАСЖИД ал-ҲАРОМ (араб-муқаддас масжид) — Маккадаги Каъба ибодатхонаси ва у б-н боғлиқ бўлган мажмуа. Куръонда шу ном б-н тилга олинган. Бу мажмуа қадимдан мавжуд бўлган, арабларда исломгача ҳам сиғиниладиган муқаддас жойлардан бири ҳисобланган. Юнон тарихчиси Птолемей асарларида 2-а.да Макка ва ундаги ибодатхонанинг мавжудлиги тилга олинган. 630 й. мусулмонлар Маккани эгаллагач, Ал-м. ал-Ҳ. ислом динининг маркази, энг муқаддас ибодатхона деб танилган. Ал-м. ал-Ҳ. мажмуасининг марказида Каъба ва ҳовлисида Замзам булоғи, икки тепалик (Сафо ва Марва) бор. Тепаликлар тим б-н туташтирилган. Маежид 1570 й.да мажмуа бўлиб шаклланган. Тўғри тўртбурчак тарҳли (160*110 м), ҳовли атрофи 3—4 қаторли равоқли устунлар қатори б-н ўралган. Устун (жами 550 та)лар мармар ва гранитдан ишланган. Бошаси муқарнаслар б-н безатилган. Шим. ва жан.-ғарбий қисмидаги кўчага қараган пешайвон асосий бинодан бир оз ташқарига чиқариб қурилган. Бино бурчэкларига 7 сало-батли минора ишланган [улардан энг қадимийси (757 й.да қурилган) шим. қисмида жойлашган, шимоли-шарқий қисмидагиси 15-а.да, қолганлари 16-а. бошларида қурилган]. Ал-м. ал-Ҳ. мусулмонлар ҳаж қиладиган муқаддас жой ҳисобланади. У ғайримуслимлар учун ёпиқдир. Охири таъмирлаш ишларидан сўнг Ал-м. ал-Ҳ. майдони кенгайиб, 328 минг кв.м.ни ташкил этади. Бу бир вақтнинг ўзида 730 минг, ҳаж ва умра пайтларида эса 1 млн. намозхонни ўз бағрига сиғдира олади. Ҳаж маросимининг бошланиши ва туғалланишида албатта Ал-м. ал-Ҳ.га келиб Каъба тавоф қилинади (234-б.даги расмга қ.).

АЛМАТ — РФнинг Татаристон Республикасидаги шаҳар (1953 й.дан). Зай дарёси (Кама ирмоғи)нинг чап соҳилида.

Миннибаево т.й. станциясидан 18 км шим.-шарқда. Чистополь, Бугульма ва б. шаҳарлар б-н автомобиль йўли орқали боғланган. Аҳолиси 133 минг киши (1992). 1950 й.да нефть қони яқинида шаҳарча сифатида пайдо бўлган. А.— Татаристондаги нефть саноатининг муҳим маркази. Нефть ва газ қазиб олинади. Нефть қазиб чиқариш саноати учун машина ва жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Газни қайта ишлаш, шина тузатиш, авто-трактор тузатиш, темир-бетон конструкциялари, ёғочсозлик, ғишт з-длари, драма театри бор. А. йирик нефть қувурининг бошланғич пункти.

АЛМАШЛАБ УЛАШ ҚУРИЛМАСИ -суюклик, газ ёки электр токи йўлини ўзгартиришга имкон берувчи қурилма. Гидравлик, пневматик ёки электр А.у.к. бўлади. Суюкликлар ва газ А.у.к. кўп йўлли кран, вентиль ва буг тақсимлагич бўлиши мумкин. Электр занжирларини алмашлаб улашда турлича тузилишдаги А.у.к. ишлатилади. Мас, рубильник, пакетли виключатель. Радиоаппаратура ва алоқа қурилмаларида галетли қурилма, тумблерлар ва б. қурилмалар А.у.к. вазифасини ўтайди. Электр машиналари ва энергетика қурилмаларини ток б-н таъминлаш ва бошқариш занжирларини алмашлаб улаш учун турли виключателлар, контроллёрлар, контактсиз электр аппаратлари ишлатилади.

АЛМАШЛАБ ЭКИШ - қ.х. экинларини даладар ва йиллар бўйича илмий асосланган навбатлаб экиш. Тупроқ унумдорлигини таъминлаш ва экинларнинг ҳосилдорлигини оширишнинг самарали тадбири ҳисобланади. А.э.— деҳқончилик тизимининг энг муҳим қисмидир. Экинларни тартиби б-н белги-ланган схемада ҳар бир далага экиш учун кетган вақт А.э.ротацияси дейилади; А.э.га киритилган экинларнинг гуруҳи рўйхати ва уларни навбатлаш тартиби ёки алмашлаб экиладиган экинлар б-н банд бўладиган даладарнинг бир-бирига нисбати А.э.схемаси дейилади. А.э. жорий этилмай, бир ернинг ўзига бир хил

экинлар сурункасига экилган (якка зироатчилик)да тупрокнинг физик хусусиятлари ёмонлашади, экинлар ҳосилдорлиги пасаяди, ҳар хил касаллик ва зараркунандалар, шу шароитга мослашган бегона ўтлар кўпаяди (мас, полиз экинларида шумғия, ғўзада вилт, бошоқли ғалла экинларида коракую ва б.). Экинлар касалликлари, зараркунандаларига қарши курашда, далаларни бегона ўт босиб кетишини бартараф этишда А.э. синалган агротехник чора ҳисобланади. А.э.ни таснифлаш икки белгига асосланади. Буларнинг бири — А.э.да етиштириладиган к.х. маҳсулоти (пахта, дон, озука, сабзавот ва б.)нинг асосий тури. Иккинчиси — биологик хусусияти, етиштириш технологияси ва тупрок унумдорлигига кўрсатадиган таъсири жиҳатидан бир-биридан фарк қиладиган экинлар гуруҳлари нисбати (дуккакли дон, донли ва техника экинлари, сабзавот-полиз экинлари, кўп йиллик ўтлар). Биринчи белгиси жиҳатидан А.э. далали, ем-хашак ва махсус А.э. бўлинади. Далали А.э. да экин майдонининг ярмидан кўпроғи асосий (ғўза, дон экинлари, картошка ва б.) экинлар етиштиришга ажратилади. Ем-хашак А.э.да ҳам экин майдонининг ярмидан кўпроғини ем-хашак экинлари эгаллайди. Махсус А.э.да махсус агротехника, алоҳида суғориш усуллари ва б.ни талаб қиладиган экинлар етиштирилади. Уларга сабзавотлар, полиз экинлари, тамаки, шоли ва б. киради. Иккинчи белгиси жиҳатидан А.э. экинлар гуруҳи, асосий товар маҳсулоти, далалар сони, ротация муддати ва б. белгиларига кўра тур (тип)ларга бўлинади. А.э.нинг ғўза — ғалла — беда; дон экинлари — тоза шудгор; дон экинлари — ўтлар — чопикталаб экинлар; дон экинлари — ўтлар; ўтлар — чопик-талаб экинлар; чопикталаб экинлар — сидератли экинлар; ўтлар — далали ва б. тур (тип)лари бор. А.э. турига қараб экин турлари б-н банд далалар сони нисбати рақамлар б-н ифодаланади. Мас, ғўза-беда А.э. 3: 7 нисбатида биринчи рақам бедапоя далаларини, иккинчи-

си ғўза далаларини кўрсатади (беда экин майдонининг 30,0%ни ташкил этади). Ўзбекистонда хўжаликнинг қайси соҳа бўйича ихтисослашгани ва тупроқ-иклим шароитига кура А.э.нинг ҳар хил схемаси қўлланилиши мумкин.

Ўзбекистонда 1930—90-й.ларда жамоа ва давлат хўжаликларида 3:7 схемали донга ажратилган бир далали ғўза — беда А.э., 3:4:1:2 схемали донга ажратилган бир далали ғўза—беда А.э. ва бўлакланган 1:2:1:2:1:3 схемали бедасиз турли экинлар — чопикталаб экинлар А.э. қўлланилди. А.э.нинг мазкур схемаларида ғўза салмоғи 60—70%ни ташкил этди. 90-й.лар бошидан Ўзбекистонда дон мустақиллигига эришиш учун суғориладиган майдоннинг катта қисми ғалла экинлари учун (1997 й.да қарийб 1 млн.га) ажратилди. Натижада ғўза якка зироатчилигига барҳам берилиб, айрим хўжаликларда ғўза-ғалла нисбати деярли тенг бўлиб қолди.

Пахтачилик А.э.да бошоқли дон экинларини жойлаштириш бўйича тавсияларга биноан 1:2:7 схемасига кўра экинлар куйидагича: 1 (ғалла): 2 (беда): 7 (ғўза) — ғўза 70% ёки 1:2:3:1:2 схемасида эса экинлар 1 (ғалла) : 2 (ғўза) : 3 (беда) : 1 (ғалла) : 2 (ғўза) — ғўза 40% жойлаштирилиб, А.э. даласида ғўза сал-моғини 10—20% камайтиришга эришилди. Тупроқ унумдорлиги паст, мелиоратив ҳолати ёмон ерларга 1:3:5 схемалари — 1 м (мелиоратив) : 3 (беда) : 5 (ғўза) ёки 1 м (мелиоратив): 3 (беда) : 4 (ғўза) : 1 (ғалла) - ғўза 44,4 - 55,5% бўлган намунавий тавсиялар берилди. Шоликор хўжаликларда А.э.нинг уч, етти, тўққиз ва ўн далали схемалари қўлланилади. Тўққиз далали схемада 1-, 2-, 3далаларга шоли, 4далага ёзнинг иккинчи ярмида сидерат ёки дон учун мош, соя, ўрис нўхат (ёзнинг биринчи ярмида дала мелиоратив ҳолати яхшиланади), 5-, 6-, 7-далаларга шоли, 8далага беда б-н дон учун баҳорги арпа, 9-далага икки йиллик беда экилади. Бу схемаларда шоли 66,6—70%ни ташкил этади. Сабзавотчиликда сабзавот экинлари А.э.нинг

асосий бўғини кўп йиллик ва бир йиллик ўтлардир. Экишда беда ва б.дуккакли экинлардан кейин полиз экинлари, карам, пиёз, помидор экилади. Картошка, полиз экинлари, бодринг ва илдиз мевали экинлардан кейин экилган карам ҳам мўл ҳосил беради. Бегона ўтлардан кўпроқ зарарланадиган пиёз, илдиз мевали сабзавот экинлари (сабзи, лавлаги, шолғом, турп), картошка, бодринг карамдан кейин экилганда яхши самара беради. Сабзавот экинларини, одатда, илгари улар етиштирилган далага 3—4 йил оралатиб экилгани маъқул.

Ўзбекистоннинг иқлим шароитида бир далага такрорий экин экиб, йил давомида икки марта ҳосил олиш мумкин. Мас, сабзавот экинларининг 8 далали алмашлаб экиш схемасида (3:4:1) 1-далага беда (биринчи йили беда маккажўхори ёки арпа б-н бирга экилади), 2-далага беда (икки йиллик беда), 3-далага беда (уч йиллик беда), 4-далага ўртаги сабзавот (помидор, бодринг), 5-далага кечки сабзавот (кечки сабзавотдан олдин эртаги картошка экилади), 6-далага кечки картошка (кечки картошкadan олдин эртаги сабзавот экинларидан карам экилади), 7-далага сабзавот (пиёз), 8-далага кечки сабзавот (кечки сабзавотдан олдин эртаги картошка) экилади.

А.э. тизими қ.х. фанларининг янги ютуқлари ва тўпланган тажрибага мувофиқ такомиллаштириб борилади.

Ад.: Турсунхўжаев З. С, Сорокин М., Ғўза — беда алмашлаб экиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари, Т., 1978; Гречихин В. Н. и др., Севообороты в хлопководстве: Опыт и проблемы, Т., 1982; Турсунходжаев З. С, Болкунов А., Научные основы хлопковых севооборотов, Т., 1987.

Абдурахим Эрматов.

АЛМАШЛАБ ЭКИШ ДАЛАЛАРИНИНГ АГРОТЕХНИК ПАСПОРТИ - ҳар бир алмашлаб экиш даласини тавсифловчи хужжат. Бригада қаргаси ва дала тарихи дафтарининг таркибий қисми (қ. Дала тарихи дафтари).

АЛМАШЛАБ ЭКИШ РОТАЦИЯ-СИ (лот. rotatio — айланиш, давра), ротация даври — экинларни тартиби б-н, белгиланган схемада ҳар бир далага экиш учун кетган давр; ротация даври далалар сонига тенг бўлади (қ. Алмашлаб экиш).

АЛМАШТИРИШ (математикада) — хоссалари ҳар хил бўладиган икки тўплам элементларини бир-бирига мос қўйиш. Мас, X тўпламнинг ҳар бир x элементига Y тўпламнинг тўла аниқланган у элементи мос қўйилади. Кўпинча А. деб айни бир тўпламнинг x ва $y=f(x)$ элементлари орасидаги ўзаро бир қиймагли мослик тушунилади. Геом. да кўпинча нуқтавий А. текширилади. Бунда бирор кўп хиллилик (чизик, сирт, фазо)нинг ҳар бир нуқтасига унинг бошқа нуқтаси мос қўйилади, бошқача айтганда, нуқтавий А. нуқтавий тўпламни ўз-ўзига акс эттиришдан иборат. Геом.да текислик нуқтасини тўғри чизик нуқталарига ва, аксинча, тўғри чизик нуқталарини текисликка ўтказувчи А.лар ҳам текширилади. Мас, 2-тартибли эгри чизикқа нисбатан кутбий А. шундай А.дир.

АЛМАШУВЧАН ЎЗАРО ТАЪСИР - айний зарраларнит бир-бирига алоҳида таъсир кўрсатиши. А.ў.т. зарраларнинг дискрет характеристикалари (заряди, спини, массаси) ва тўлқин функциясига боғлиқ. Кўпчилик ҳодисалар (мас, гомеопольар боғланиш ҳосил бўлиши, кристалларда зоналар ҳосил бўлиши ва х.к.)га А.ў.т. сабаб бўлади. Айний зарралар тизимида улар ўрнининг жуфт-жуфт бўлиб алмашинишидан юзага келадиган симметрияни акс эттирувчи соф квант эффект; классик физикада унга ўхшаш ўзаро таъсир йўқ.

А.ў.т. катталиги, асосан, зарралар тўлқин функцияларининг устма-уст тушиш даражаси б-н, яъни уларнинг биргаликда фазонинг умумий қисмида бўлиш вақти б-н белгиланади, шунинг учун бу зарралар ҳолатлари қанча кескин фарқ қилса, А.ў.т.нинг ўрни шунча кам бўлади. Зарралар орасида ўзаро таъсир кучи мавжуд бўлганида А.ў.т. бу

кучни ўзгартиради. Мас, атомдаги электронларнинг айнан бир хиллиги ҳисобга олинганда электронларнинг бир-бирини итариши ўрни камаюди. Параллел спинли электронлар итаришиш энергиясининг эффектово камайиши атомлар, молекулар ва кристалларда муҳим ўрин тутади. Мас, у ферромагнетизмни вужудга келтиради. Бу эффект водород молекуласи H₂ даги гомеополяр молекуляр боғланишга асос бўлади. А.ў.т. хиссаси тизимнинг зичлиги ортиши б-н камаюди.

А.ў.т. атомнинг ташқи электрон қобикларига энг катта таъсир кўрсатади. Атом ядросида ҳам алмашувчан эффектлар муҳим ўрин эгаллайди. «А.ў.т.» ибораси зарраларнинг айнан бир хиллиги б-н боғлиқ бўлмаган, аммо коор-динаталар алмашишини такозо қиладиган ўзаро таъсир (мас, ядро) кучларини белгилашда ҳам қўлланилади. А.ў.т. атом ва молекула спектрлари, кимёвий боғлар, ферромагнетизм ва б.ни тушунтириб беради.

АЛ-МУВАХХИДУН - Шим. Африкадаги сулола ва давлат номи (1146—1269). А. давлати Ал-Муробитун б-н кураш жараёнида вужудга келган. Абдулмўмин хукмронлиги пайтида 1161 й.га келиб А. давлатининг худуди анча кенгайган. Реконкиста даврида А. давлати парчаланиб кета бошлаган.

АЛ-МУРОБИТУН - Шим. Африкадаги сулола ва давлат номи (1050—1146). 1090 й.га келиб А. давлати таркибига Марокаш, Ғарбий Жазоир, Ғарбий Саҳрои Кабир, мусулмонлар Испанияси, Балеар о.лари кирган. А. давлати Ал-Муваххидун томонидан тугатилган.

АЛМУҚАНТАРОТ (араб.) - осмон сферасида уфқка параллел кичик доира.

АЛО ул-БУХОРИЙ, Алишоҳ ибн Муҳаммад ибн Қосим (13-а. Бухоро) — мунажжим. Таржимаи ҳоли ҳақида тўла маълумот йўқ. Бирмунча вақт Хоразмда тургани учун Хоразмий нисбаси б-н ҳам машхур. А.у.-Б. юлдузлар ҳаракатига оид «Зижи шоҳий» номи жадвал яратган. «Умдат илҳония» («Илҳонийлар таянчи») асари б-н ном қозонган. Унда илми

нужум (астрология) соҳасида ўз даврида олинган натижалар умумлаштирилган.

АЛОГИЗМ (юн. а — инкор қўшимчаси, logos — идрок) — илмий билишда мантиқий фикрлашнинг ролини инкор этадиган оқим. А. тарафдорлари табиат ва ижтимоий ҳаётнинг таракқиёти ҳеч қандай қонуният, тартиб ва заруриятга боғлиқ эмас, уларда тартибсизлик хукмрон, деган назарияни олға сурадилар. А. интуиция, ишонч, ақидаларни мантиққа қарама-қарши қўяди.

АЛОМАТЧОЙ (Agrimonia) — раънодошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. 10 тури маълум. Ўзбекистонда А.нинг бир тури (А. asiatica) учрайди. У тоқ, патсимон баргли, майда сариқ гулли, сертук ўсимлик. Таркибида С ва К витаминлари, флавоноидлар, 18% гача ошловчи ва б. моддалар бор. Қайнатмаси табобатда меъда-ичак, бод, истиско касалликларини даволаш ҳамда бавосилда қон кетишини тўхтатиш учун ишлатилади.

АЛ-ОРАЗ (араб. — чехра, кўриниш) — ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасида акциденция маъносида қўлланилган тушунча. Жавҳар (субстанция) нарса ва ходисаларнинг моддийлигини, аслий субстанционал хислатларини ифодалаш ва шунинг заминида уларнинг абадийлиги, йўқолмаслигининг асоси сифатида талқин этилган бўлса, Ал-о. нарсаларнинг ўзгарувчан моддий хислатлари — ранги, бўйи, эни, шакли кабиларни ифодалаган. Мас, курсининг ёғочи, тахтаси жавҳар бўлса, кўриниши, бўёғи кабилар орази хисобланган.

АЛОУДДИН КАЙҚУБОД (7-1236) Салжуқийлар хукмдори (1219 йдан). А.К. даврида салжуқийлар юксак сиёсий қудратга эришган. А. К. 1220 й. Венеция б-н савдо битами тузган; унга кўра, венециялик савдогарларга катга имтиёзлар берилган. 1222 й. Қримга юриш қилган. Унинг хукмронлиги даврида илм-фан, адабиёт ва санъат ривожланган. Кўния, Қайсария ва б. шаҳарларда А. К. қурдирган карвонсарой, сарой ва

кальбалар сақланиб қолган.

АЛОЭ, алой (Aloe) — лоладошлар оиласига мансуб доим яшил, куп йиллик ўтлар (баъзан дарахтлар) туркуми. Тропик ва субтропик минтақаларда ўсади. Қарийб 180 тури маълум. А. турлари гултувакда ҳам ўстирилади; уларнинг барги семиз, серсув, қалин ва тиканли. А. баргидан олиниб қуритиладиган шира — сабур сурги сифатида, консервация қилинган шарбати эса турли яраларни, куйган терини, гастрит ва колитчк даволашда ишлатилади. А.нинг баргидан олиниб консервация қилинган биостимуляторларга бой экстракта организм мустаҳкамлигини оширувчи восита сифатида тери остига юборилади.

АЛОҚА — турли воситалар ёрдамида ахборотларни узатиш ва қабул қилиш; халқ хўжалигининг почта, телефон, телеграф, радио, телевидение ва б. орқали ахборотларни узатиш ва қабул қилишни (почта орқали буюмлар юборишни ҳам) таъминлайдиган тармоғи. А. жамиятнинг и. ч.-хўжалик фаолиятида, давлат, қуроли кучлар ва жами транспорт турларини бошқаришда, шунингдек аҳолининг маданий-مائий эҳтиёжларини кондиришда муҳим аҳамиятга эга.

Қадимда хабарлар бир манзидан иккинчисига чопарлар, қабутарлар ёрдамида етказилган, уларни узатишда шартли сигналлар — гулханлар, чироклар, ҳар хил овоз чиқарувчи асбоблар қўлланилган. Кейинчалик хабарлар ёзма ҳолда жўнатиладиган бўлди, натижада почта алоқаси пайдо бўлди. Саноат ва савдо тараққиётининг жадал суръатлари ахборотларни тез етказишга имконият яратадиган янги А. усуллари катта эҳтиёжни юзага келтирди. 18-а. охирида оптик А. пайдо бўлди, 19-а.да ахборотларни сим орқали катта тезликда узатишнинг электр усуллари кашф этилди. 1832 й.да П. Л. Шиллинг электр телеграфини яратди. 1837 й.да С. Морзе электромагнит телеграф аппаратини (қ. Телеграф аяқаси), 1876 й.да А. Г. Белл

телефонини (қ. Телефон алоқаси) кашф этди. А. тараққиётида навбатдаги энг муҳим босқич — А. С. Попов томонидан Симеиз алоқа — радиоалоқанинг яратилиши бўлди. Шундан сўнг А. воситаларининг техника тараққиёти тез суръатларда борди, ахборотларни ишончли ва тез узатиши, қуввати ва линиялари сони жиҳатидан катта устунликка эга бўлган янги тизимлар пайдо бўлди ва кенг қўлланила бошлади. 20-а.нинг 60 — 70-й.ларида А. воситаларининг космик (Ернинг сунъий йўлдошлари орқали) тизимлари яратилди (қ. Космик алоқа). Қўлланиладиган техника воситалари характерига кўра А. почта А.си ва электр А.сига бўлинади (қ. Электр алоқа).

Ҳоз. даврда А. барча мамлакатларда иқтисодиётнинг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Аксарият ривожланган мамлакатларда А.ни ривожлантириш ишларига етарли хажмда маблағлар сарфланади.

20-а.нинг 90-й.ларида Ўзбекистонда ривожланган А. корхоналари аҳолига ҳамда халқ хўжалигига почта, телеграф ҳамда маҳаллий, шаҳарлараро, халқаро телефон А. хизмати кўрсатади, шунингдек республикада радиоалоқа, радиоэшиттириш ва телевидениени техника воситалари б-н таъминлайди. Республиканинг А. мажмуаси почта, матбуотгарқатиш, уяли (радиотелефон) А., электр А., космик йўлдошлар орқали А. турларини қамрайди. ЎзРда идоравий ички А. тармоқлари (айрим вазирликлар, ташкилотлар ҳамда шахта, 3-д, хўжаликларнинг бевосита ўзига қарашли А. воситалари) ҳам мавжуд.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида миллий телекоммуникация тармоғини ривожлантириш ва уни мустақил бошқариш муҳим вазифага айланди. 1992 й. 13 янв.да Ўзбекистон Республикасининг «Алоқа тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Почта А.си, ахборот тизимлари ва телекоммуникациялар соҳасида бошқарувни янада такоммил-

лаштириш мақсадларида 1997 й. 23 июнда республика Алоқа вазирлиги Почта ва телекоммуникациялар Агентлигига айлантирилди. Агентлик таркибида А.нинг и. ч.-хўжалик, технологик масалалари б-н шуғулланадиган «Маҳаллий телеком», «Халқаро телеком» акциядорлик компаниялари ҳамда «Ўзбекистон почтаси» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди.

А. корхоналари учун муҳандислар 5 ихтисослик бўйича Тошкент электротехника алоқа ин-ти (1955) ва унинг Термиз филиали (1991)да, техниклар Тошкент алоқа коллежи (1991; 1930 — 40 й.ларда Ўрта Осиё алоқа техникуми: 1940 — 91 й.ларда Тошкент алоқа политехникуми), Нукус политехникумининг алоқа бўлимида тайёрланади.

1992 йили Ўзбекистон Халқаро электралоқа иттифоқига аъзо бўлиб кирди. Бу эса Ўзбекистоннинг телекоммуникация соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиши учун кенг йўл очди. Ўзбекистонда А. тармоғини жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражага кўтариш учун Халқаро электр алоқа иттифоқи мунтазам кўмак бериб келмоқда. 1992—2000 й.ларда АҚШ, Япония, Германия, Индонезия, Италия, Малайзия, Буюк Британия, Жан. Корея, Туркия, Хитой мамлакатларидаги етакчи фирмалар б-н Ўзбекистонда электр А. тармоқларини ривожлантириш бўйича халқаро ҳамкорлик яхши самара берди.

Тоҳир Раҳимов.

АЛОҚА ЙЎЛДОШИ - китъалараро кўп каналли радиотелефон, фототелеграф, телеграф ва телевизион алоқалари ўрнатиш мақсадида учирилган космик алоқа йўлдоши. А.й. фаол (актив) ва сустр (пассив) ретранслятор бўлиши мумкин. Алоқа узоклиги йўлдошнинг Ер сатҳидан баландлигига, ретранслятор кўрсаткичларига ва алоқа ўрнатишда танланган электромагнит тўлқинлар частотасига боғлиқ. Ер сатҳидан баландлигига қараб А.й. паст (500 км гача), ўрта (500—1500 км гача) ва юқори (1500 км

дан ортик) орбитали бўлади. Паст ва ўрта орбитали А.й. бир-биридан узокда жойлашган пунктларда бир вақтда қисқа муддатгина кўринганлиги туфайли кўпинча юқори орбитали А.й. танланади. Глобал (бошқариладиган) алоқа тизими-ни камида уч йўлдош ёрдамида ўрнатиш мумкин. Бунинг учун йўлдош орбитаси Ер сатҳидан 3600 км баландликда (уни муқим орбита дейилади) ва экваторга параллел бўлиши керак. Муқим орбитадаги йўлдошнинг Ер атрофида айланиш даври бир суткага тенг бўлганлигидан у ҳамма вақт бирор жой тепасида муаллақ туради (расмга к.). Йўлдош уфққа нисбатан 10° дан ортик баландликка кўтарилганда у орқали жойлар орасида алоқа ўрнатиш мумкин. Шунинг учун алоқа давомийлиги орбитага ва жойларнинг географик координатларига боғлиқ. Географик узунликлари бир-бирига яқин, географик кенгликлари турлича бўлган пунктлар орасидаги алоқа экваториал орбитадаги йўлдош ёрдамида амалга оширилади.

Алоқа тизими бир ёки бир нечта йўлдошдан, уларга ўрнатишдан ретрансляция аппаратурасидан ва Ердаги узатувчи қабул қилувчи аппаратлардан иборат.

А.й.га «Молния-1, 2, 3» (Россия), «Интелсат-3,4» (АҚШ), «Интерспутник» мисол бўлиши мумкин (яна қ. Космик алоқа).

АЛОҚА КАБЕЛИ — ахборотларни турли ток частоталарида узатиш учун мўлжалланган кабель. А.к. орқали телеграммалар, фототасвирлар, телефон сўзлашувлари, телевизион эшиттиришлар, ҳисоблаш марказига келган статик маълумотлар ва б. узатилади. А.к., асосан, симли алоқа ўрнатишда ишлатилади. Тузилишига кўра, симметрик ва коаксиал; узатиладиган частоталар спектрига кўра, паст частотали (10 кГц гача), юқори частотали (10 кГц дан юқори); ишлатилиш соҳасига кўра, узок жой б-н алоқа (шаҳарлараро) ва маҳаллий алоқа (шаҳар телефон тармоқлари, кишлоқ алоқаси, радиоэшиттириш ва б.); ўтказиш усулига

кўра, ер остига ётқизиладиган, ҳаводан ўтқизиладиган ва б. хилларга бўлинади. Симметрик кабелларнинг ток ўтказувчи симлари 0,3—1,6 мм диаметрли мисдан ясалади. Изоляцияланган симлар жуфт-жуфт қилиб буралади. Паст частотали симметрик А.к.нинг жуфтлари сони 1 дан 4800 гача, коаксиалларники — 2 дан 20 гача бўлади (ҳар қайси жуфт 3600 гача телефон сўзлашувларини узатиши мумкин).

А.к.нинг қобиғи кўрғошин, алюминий, пўлат, пластмасса, металл-пластмасадан ясалади. Шаҳар телефон алоқасида сим толалари йигирма-ўттиздан икки минг ва ундан ҳам кўп қуйи частотали А.к. ишлатилади. Кўп каналли алоқа ўрнатиш учун юқори частотали симметрик кабеллар, телевидение дастурини узатиш учун эса коаксиал А.к. лар керак. А.к. мустаҳкам, сифатли ва нуқсонсиз алоқа ўрнатишга имкон беради.

АЛОҚА КАНАЛИ — узатувчи мосламадан қабул қилувчи мосламага турли маълумотлар узатишни таъминловчи техник қурилмалар тўплами. Узатувчи мослама ахборотни сигналга айлантириб, А.к.нинг кириш қисмига узатади, қабул қилинган сигнал бўйича А.к. чиқишида қабул қилувчи мослама узатилган ахборотни қайта эшиттиради. Узатувчи мослама, А.к. ва қабул қилувчи мослама алоқа тизимини ҳосил қилади. Алоқа тизими вазифасига кўра, телеграф, товуш эшиттириш, телевизион, фототелеграф (факсимиль), телеграф, телеметрик ва б.га; сигналлар тарзига кўра, узлуксиз ва дискретли хилларга бўлинади. Узатиш тракти сифатида турли линиялар (симли, радио, радиотўқинли ва б.)дан фойдаланилади. Бир А.к.да бир неча алоқа линияси бўлиши мумкин.

АЛОҚА ЛИНИЯСИ (йўллари) сигналларни узаткичдан қабул қилгичга тарқатувчи техник қурилмалар ва физик муҳитлар йиғиндиси. Алоқа каналининг таркибий қисми. Кўп каналли алоқа тизимида ихчамлаштирилади ва бир вақтнинг ўзида кўп каналга тааллуқли бўлади.

Баъзан, алоқа канали таркибига бир неча А.л. уланади. Маълумотларни узатишда фойдаланиладиган сигналларнинг тарзига кўра, электр, товуш (акустик) ва оптик А.л.га бўлинади. Мустаҳкам ва сифатли алоқа ўрнатиш учун симли А.л. қурилади. Ҳаракатланувчи объектлар, бошқа сайёралар ва космос б-н алоқа ўрнатишда симсиз А.л.дан фойдаланилади.

АЛОҚА МАРКАЛАРИ — почта хабарларини юбориш учун хизмат ҳақи тўланганлигини кўрсатувчи, почта бошқармаси чиқарган пуллик белгилар. Почта ҳақи тўлаш белгиларига почта маркаларидан ташқари, марка босилган конвертлар ва почта карточкалари ҳам қиради. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг мамлакат ҳаётига доир турли мавзудаги Ал.м. ишлаб чиқарилмоқда (қ. Филателия).

АЛОҚА ТРАКТИ — икки пункт орасида алоқа ўрнатишда ишлатиладиган алоқа воситалари (алоқа линияси, ст-ялар, аппаратлар ва б.). Ахборотларнинг махсус узатиш каналларини тузиш учун мўлжалланган частоталар полосаси, ахборотларни узатиш тезлиги ва б. б-н ифодаланади. Частоталар полосаси бўйича бирламчи (60—180 кГц ли), иккиламчи (312—552 кГц ли) гуруҳ каналлари ва б. трактига; ахборотларни узатиш тезлиги бўйича паст 50—300 бит/с) ўртача (600—10.000 бит/с) ва юқори (48000 бит/с ва ундан юқори) тезликда узатадиган А.т.га бўлинади.

АЛОҚА УЗЕЛИ - 1) телеграф, телефон, почта орқали юбориладиган хабарлар оқимини бирлаштириш ва тақсимлаш учун хизмат қиладиган алоқа тармоғининг таркибий қисми. Тармок А.у. электр алоқа тармоқларининг тузилишига мувофиқ 3 хилга: телеграфлар ва шаҳарлараро телефон ст-ялари амалга оширадиган асосий А.у.га; катта сиғимли телеграф ст-ялари ва шаҳарлараро АТС амалга оширадиган ви-лоят А.у.га; кичик сиғимли телеграф ст-ялари ва туман АТСлари амалга оширадиган туман А.у.га бўлинади. Радиоэшитти-

риш узели тармоқ А.у.нинг бир тури ҳисобланади; 2) аҳолига, и.ч. корхоналарига, ташкилотларга турли алоқа хизмати кўрсатиладиган алоқа корхонаси.

«**АЛОҚАБАНК**» — Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган акциядорлик тижорат банки. 1995 й. 22 мартда рўйхатдан ўтган. Тошкент ш.да жойлашган. Қорақалпоғистон (Нукус ш.), Хоразм (Урганч ш.) филиаллари бор. Республикада асосан алоқа тармоғини қайта куриш ва ривожлантиришга оид давлат дастурларида иштирок этади, фан-техника ютуқларини ривожлантиришга кўмаклашади, давлат бюджетининг касса ижросига доир ҳисоб-китобларни молиялаштиради, мижозларга турли банк хизматлар кўрсатади. Акциядорлик капитали суммаси (млн. сўм, 1997 й. 1 янв.) 42,3, захира капитали 10,5, берилган кредитлар 136,9, кўрилган йиллик фойда 67,8; жами активлари 724,1.

АЛОҲИДА ФИКР (хуқуқда) - суд ҳукми, қарори ёки ажримини чиқаришда бошқа судьялар хулосасига қўшилмай қолган суд аъзосининг ёзма фикри. ЎЗР ЖПК 472-моддасига биноан, ҳукм судья томонидан чиқарилган бўлса, уни судьянинг яқка ўзи, суд таркиби томонидан чиқарилган бўлса, судьяларнинг ҳаммаси имзолайди. Овоз бериш вақтида озчиликни ташкил қилган судья ҳукмга имзо қўйиб, ўзининг А.ф.ни ёзма равишда баён қилишга ҳақлидир. Бу фикрни у бевосита маслаҳатхонада ёзиши лозим. А.ф. ишга илова қилинади, лекин суд мажлисининг залида эълон қилиниши мумкин эмас. А.ф. мавжуд бўлган иш қассация тартибида кўрилмаган бўлса, ҳукм қонуний кучга киргандан кейин иш юқори суд раисига юборилиши лозим, у эса иш б-н танишиб чиқиб, ҳукм устидан назорат тартибида протест бериш-бермаслик масаласини ҳал қилиши керак.

АЛП — 1) қад. туркий халқларда икки қўшин ўртасидаги жанг бошланишидан аввал яқкама-яқка олишувда иштирок этувчи баҳодир жангчи, мубориз. А.лар қўшиннинг зарбдор кучи

ҳисобланган ва уларнинг сони унча кўп бўлмаган. А.ларнинг қахрамонлиги, жасурлиги аксар ҳолларда жанг натижасини ҳал қилган; 2) ўзбек халқ дostonларида ғайри табиий куч-қудрати, мардлиги, жасорати ва ақл-фаросати б-н ажралиб турадиган қақрамон сифати. Барваста, соғлом, бақувват жуссали кишилар ҳам А.га қиёс қилинади.

АЛП АРСЛОН (асл исми Муҳаммад ибн Довуд) (1029.20.1-1072, нояб.) -салжукийлар султони (1063—72), мохир саркарда. Грузия (1064), Озарбай-жон (1064), Ўрта Осиё (1064-65)ни забт этган. 1071 й. Манцикерт яқинида (Шаркий Туркияда, Ван кўли атрофида) Византия императори Роман IV Диоген (1068—71) кўшинлари устидан зафар қозонган, натижада Кичик Осиёдаги Византия ерларини салтанатига қўшиб олган (кейинчалик бу ерларда Кўния султонлиги вужудга келган). А.А. даврида мамлакат ишларини машхур вазир Низомулмулк бошқарган. А.А. Бухорога юриш пайтида вафот этган.

АЛПАҒУТ (туркийча) — ботир, жасур сараскарлар. Ҳарбий ҳаракатларда ўз жангчилари, от-улови, ем-хашаги, кийим-кечаги б-н иштирок этадиган зодагонлар. 8—12-а.ларга оид туркий манбаларда ишлатилган.

«**АЛПОМИШ**» — ўзбек халқ қахрамонлик достони. Туркий халқлар орасида кенг тарқалган. «А.»нинг қорақалпоқ, қозок, олтой версиялари дoston шаклида, татар ва бошқирд версиялари эртақ ва ривоят шаклида бизгача етиб келган. Ўзбеклар «А.», қорақалпоқлар «Алпамис», қозоклар «Алпамис багир», олтойликлар «Апип-Манаш», қозон татарлари «Алпамша», бошқирдлар «Алпамиша ва Барсин хилуу» деб номлаганлар. Ўзбек дostonчилиги таъсирида 20-а. бошларида эртақ ва ривоятлар шаклидаги тожик вариантлари ҳам юзага келган. Ўрта аср ўғуз эпосининг муҳим ёдгорлиги ҳисобланган «Китоби Дадам Кўркут» таркибидаги «Бамси Байрак» асари ўзининг сюже-

ти ва композиция қурилиши жиҳатидан «А.» дostonига якин туради.

«А.» дунё эстетик тафаккури тарихида камдан-кам учрайдиган фавқулodда ва ноёб бадий ҳодисалардан биридир. Унинг фавқулodда ва ноёблиги шундаки, қадимиятда яратилган бу улкан эпос бахшилар томонидан асрлар давомида куйланиб, жонли эпик аъналарда оғзаки равишда бизгача етиб келди. Шунинг учун ҳам у бугунги кунда қадимиятнинг буюк бир эҳсои, ўзи яратилган даврнинг умумий дунёқараши, айни пайтда жонли аънавий ижод ва ижро шароитларида халқ оммаси руҳининг объектив ҳолатини даврлараро ифодалаб, мазмун ва шакл жиҳатидан гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб, кўплаб вариантларда ва хилма хил кўринишларда ажодлардан авлодларга етиб келган адабий ёдгорлик, халқ миллий тарихидаги қахрамонлик воқеаларининг афсоналар қобиғига ўралган ўзига хос бадий ифодаси, буюк эпос сифатида баҳоланади.

«А.» дostonи бундан минг йил олдин туркий халқларнинг қад. дostonчилик аъналаридан асосида халқ оғзаки ижоди намунаси сифатида яхлит дoston шаклини олган бўлсада, аслида «Алпомиш» дostonининг энг қад. қатламлари мил. ав. юз йилликларда юртимизда кечган жараёнларнинг бадий талқинини ўзида акс эттирган. Кўнғирот қабиласининг турли худудларга силжиши ва уларнинг янгидан шаклланаётган халқлар таркибига кира бориши натижасида дoston бошқа уруғ ва элатларга ҳам ўтиб, уларнинг эпик аъналаридан асосида қайта ишлана бориб, жуда кенг тарқалди ва ниҳоят, унинг яратилишида ота-боболари иштирок этган ҳар бир халқнинг ўз эпосига айланди. «А.» дostonининг оғзаки эпик аъналарда бизгача етиб келган нусхалари 9—10 а.ларда яратилган. Аммо бундай хулоса дostonга асос бўлган сюжет ва етакчи мотивларнинг мифологик ва тарихий-ҳаётий илдизлари қад. даврларга — мил. ав. замонларга тақалишини инкор этмайди. Дoston сюжет таркибида

исломгача булган қарашлар ва мифологик қатлам мавжуд. Ундаги мифологик қатлам эса, қад. турмуш тарзининг бадийлаштирилган ва идеаллаштирилган кўринишларидир. «А.» вариантлари 1922 й.дан ёзиб олина бошланган. Ҳозиргача Фозил Йўлдош ўғли, Махаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Бўри бахши, Бекмурод Жўрабой ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Умир бахши, Ҳайдар Бойча ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Ҳодир Раҳим ўғли каби ўттиздан ортиқ дostonчилардан қирққа якин вариантлари ёзиб олинган. Дostonнинг ёзиб олинган қўлёзмаларининг асл нусхалари Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида сақланади. Бу вариантлар орасида энг мукаммали, бадий жиҳатдан энг юксак Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олингани ҳисобланади. «А.»нинг Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Пулкан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Хушбоқ Мардонақулов айтган вариантлари ҳам нашр этилган. «А.» дostonи қахрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва халқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустақамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан эпосдир. Республикамиз президенти Исом Каримов «Алпомиш» дostonининг 1000 й.лигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида айтганидек: «Алпомиш» дostonи бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриклашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади».

Дoston кўнғирот уруғи бошлиқлари — ака-ука Бойбўри ва Бойсарининг фарзандсизлиги тасвири б-н бошланади. Унда Алпомиш, Барчин, Қалдиғочларнинг бир кунда туғилиши, Барчин. Дostonнинг етакчи образи (В. Е. Кайдалов асари).

Барчиннинг Алпомишга бешиккер-

ти қилиниши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб ўн минг уйли элат б-н қалмоқ элига қўчиши, қаҳрамоннинг ёрини олиб келиш учун ўзга мамлакатга сафари, Қоражон б-н дўст тутиниб, Барчин шартларини бажариши ва ёрини олиб ўз юртига қайтиши, кейин яна етти йил тутқунда қолиши, зиндондан оти Бойчибор ёрдамида қутулиб, ўз элига умр йўлдоши Барчиннинг зўравон Ултонтоз б-н бўлаётган мажбурий тўйи устига келиши ҳам рақибини енгиб, мурод-мақсадига эришиши воқеалари жуда қизиқарли, эпосга хос ранг-баранг бадиий бўёқларда тасвирланган. Алпомиш ва Қоражон, Қултой ва Ёдгорларнинг ўзаро муносабатлари, ҳатто қаҳрамоннинг оти Бойчибор б-н, энчи ҳарвона туя б-н муносабати тас-вирида жамият тараққиётининг дostonда тасвирланган босқичига хос олижаноб соддалик, улуғвор вазминлик, патриархал инсонийлик, болаларча беғубор самимийлик ғоятда гўзал мужассамлашган. «А.» дostonи бадиий баркамол асар. Унда ўзбек халқи шеърӣй даҳосининг буюк қудрати тўлалигича намоён бўлган. «А.»нинг словак тилида насрий баёни, рус тилида бадиий таржимаси нашр этилган. Ундан парчалар инглиз тилида эълон қилинган. Дoston турк тилига таржима қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига (1998 й. 13 янв.) ҳамда ЮНЕСКО нинг 1999 й.даги тадбирлар режасига биноан Ўзбекистонда 1999 й. нояб.да «А.» дostonининг 1000 й.лиги кенг нишонланди. Сўнгги тантаналар 1999 й. 6 нояб.да Термиз ш.да бўлиб ўтди. Шу муносабат б-н бу ерда халқаро илмий конференция ўтказилди, Алпомиш номидаги боғ барпо этилди ва халқ қаҳрамонига ҳайкал очилди. «А.»нинг атоқли халқ бахшилари куйлаган вариантлари қайта нашр этилди. Дoston ҳақида ҳужжатли ва бадиий фильм, унинг мотивлари асосида театр спектакллари яратилган.

Ад.: Алпомиш, Т., 1998; Алпамўш, Т., 1998; Алпомиш [Академик нашр], Т.,

1999; Алпамыс, Нукус, 1981; Алпамыс-батўр, Алма-Ата, 1961; Жирмунский В. М., Зарифов ХТ., Узбекский народный героический эпос, М., 1947; Об эпосе «Алпамыш», Т., 1959; Жирмунский В. М., Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960; Мирзаев Т., «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари, Т., 1968; Хошниязов Ж., Қорақалпоқ қаҳраманлик дастаны «Алпамыс», Нукус, 1992; «Алпомиш» — ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси», Т., 1999.

Тўра Мирзаев.

«АЛПОМИШ ЎЙИНЛАРИ» ФЕСТИВАЛИ — Ўзбекистоннинг энг йирик миллий спорт ўйинлари мусобақалари. 2 й.да бир марта ўтказилади. ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори (1998 й. 13 янв.) асосида ташкил қилинган. Мақсади — халқ ўйинларини кенг омалаштириш, Ўзбекистонда Алпомиш келбатли ёшларни кўпайтириш, уларни ватанпарварлик, фидойилик руҳида тарбиялаш. Фестиваль низомига кўра, у 3 босқичда ўтказилади. 1-босқич туманлар миқёсида ташкил қилинади. Туман мусобақаси ғолиблари 2-босқичда вилоят мусобақаларида қат-нашадилар. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент ш. мусобақалари ғолиблари 3-босқич — республика финал баҳсларида қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритадилар. «А.ў.» ф. 6 миллий спорт тури; миллий кураш (бухороча, фарғонача усуллар), «Турон», камондан ўқ отиш, тош кўтариш, армрестлинг (билак кучи кураши) ҳамда халқ ўйинлари: «тортишмачок», «минди», «бўрон», «елкада кураш» бўйича ўтказилади. Мусобақаларда 15 ёшдан 50 ёшгача бўлган кишилар иштирок этиши мумкин. Оилавий жамоаларнинг қатнашишига ҳам руҳсат берилади. «А.ў.» ф. ғолиблари паҳлавонлик, мардлик ва орият тимсоли сифатида хурматга сазовор бўладилар. Биринчи «А.ў.» ф. 1998 й. 13—14 нояб.да Термиз шаҳридаги «Алпомиш» ста-

дионида бўлиб ўтди. Унда умумжамоа ҳисобида Сурхондарё вилояти вакиллари голиб чиқди. 2-ўринни Андижон вилояти, 3-ўринни Тошкент ш. жамоаси олди.

АЛПТЕГИН (тахм. 885-963) - сомонилар лашкарбошиси. Наср ибн Аҳмад Сомоний даврида висоқ боши, хайл боши, хожиб даражасига кўтарилди; Нух ибн Наср Сомонийнинг ўғли Абдулмалик даврида Хуросонга сипоҳсолор этиб тайинланди. Мансур ибн Нух Сомоний (961—976) тахтга ўтказилгандан кўп ўтмай, Бухородаги баъзи амирларнинг иғвоси б-н Мансур ибн Нух Сомоний ва А. ўртасида низо келиб чиқди; амир Мансур унга қарши катта кўшин юборди. Оқибатда А. Ху-росонни тарк этиб, Балх тарафга йўл олди; таъқиб қилиб келган Бухоро кўшинини Хулм дарасида тор-мор келтирди. Шундан кейин Бомиеъ, Кобул, Ғазнани эгаллади (962) ва ўшадан Ҳиндистонга тез-тез ҳужум қилиб турди. Лекин ана шундай юришлардан бирида йўлда вафот этди.

АЛТМИШ (туркийча) — ўрта асрларда туркий халқларда душман қисмлари жойлашган манзилларни аниқлаш б-н шуғулланувчи айғоқчи гуруҳ (разведка). Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг «Келурнома», Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатой ва турки усмоний» (19-а.) асарларида қайд этилган.

АЛТУНИН Степан Титович (1904.20.7, Россия, Самара вилояти Клявлин тумани — 1959.14.12, Тошкент) — инженергидротехник, Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1956), техника фанлари д-ри (1948), проф. (1949), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1949). Москва сув хўжалиги инженерлари ин-тини тугатган (1931). Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида катта илмий ходим ва дарёлар оқимини тартибга солиш гуруҳи раҳбари (1934—42). Ўзбекистон Сув хўжалиги вазирлигида катта инженер ва и.ч. тадқиқотлари гуруҳи раҳбари (1944—46). Ўзбекистон ФА Иншоотлар ва қурилиш материаллари ин-тининг гидротехника сектори раҳбари (1946—

56). 1956 й.дан Ўзбекистон ФА Сув муаммолари ва гидротехника ин-тида лаб. раҳбари. Манбалардан сув олиш бўйича янги конструкциялар яратди ва уни жорий қилди.

АЛУНИТ (франц. alun — аччиқтош) — сульфатлар синфига мансуб минерал. Формуласи— $KA13[SOJ2[OH]6$. Қаттиқлиги 3,5—4,5. С. оғ. 2,6—2,8. А. асосан майда заррали зич ва бўш (зичлашмаган) ҳолда учрайди. Ранги оқ, кулранг ва қизғиш. Кристалл доналари шишага ўхшаш ялтироқ. Зич ва туп-роксимон агрегатлари хира бўлади. А. вулкан жинсларга магмадан чиққан иссиқ сульфат оксидли эритмалар таъсир этишидан ҳосил бўлади. РФ (Узоқ Шарк), Озарбайжон, Украинанинг ғарбида, АҚШ, ХХР, Австралия, Эрон, Мексика ва б. жойларда конлари бор.

АЛУПКА — Украинанинг Қрим Республикасидаги шаҳар (1938 й.дан). Қрим я.о.нинг жан. соҳилида. Ялтадан 17 км. Аҳолиси 10,9 минг киши (1991). Иқлимий курорт. Бир йилда 210—245 кун ҳаво очик бўлади. Май ўрталаридан сент. охиригача денгизда чўмилиш мумкин. Езда сув т-раси 16°—26°. Санаторий ва дам олиш уйлари, манзарали боғлар, Қрим давлат тасвирий санъат музейи бор. А. 10-а.дан маълум. Сарой-музей (19-а.) мавжуд.

АЛУФА, улуфа (араб. — хашак, ем) — 1) ҳарбий кўшин ва лашкар ихтиёридаги от-улов учун аҳолидан тўпланадиган натурал солиқ. Чопарлар ва элчиларнинг от-уловлари ҳам А. орқали йиғилган ема-хашак б-н таъминланган. Жангчиларга бериладиган маош ҳам А. деб аталган. Мас. «Темур тузуқлари»да Амир Темур «Яна буюрдимки, ўнбоши юзбошининг тасдиғи б-н, юзбоши мингбошининг тасдиғи б-н, мингбоши амир улмаронинг тасдиғи б-н улуфа олсинлар» деб кўрсатма беради. А. истилоҳи 12-а.дан маълум; 2) 18-а.да Бухоро хонлигида ғозииларни натура (буғдой ва б.) ҳамда пул б-н тақдирлаш.

АЛУШТА — Украинанинг Қрим

Республикасидаги шаҳар (1902 й.дан). Қрим я.о.нинг жан. соҳилида. Аҳолиси 37,6 минг киши (1991). Иқлимий курорт. Симферополдан 45 км ва Ялтадан 32 км. Қримнинг жан. соҳилидаги бошқа курортларга нисбатан иқлими анча салқин. Тарих-ўлкашунослик, табиат музейлари бор. Шаҳар 6-а.да вужудга келган. 14-а.дан генуяликлар, 1475 й.дан турклар кул остида. 1783 й.да А.ни Россия босиб олган эди.

«**АЛФ ЛАЙЛА ВА ЛАЙЛА**» (араб. -минг бир кеча) — Шарқ халқлари адабиётининг нодир ёдгорлиги, Шаҳризоданинг золим шоҳ Шаҳриёрга минг бир кеча давомида айтган хикоялари (қ. «Минг бир кеча»).

АЛФАВИТ [юн. алифбосининг альфа ва бета (вита) ҳарфлари номидан] — қ. Алифбо.

АЛФЕР (алюминий ва лот. Ferrum — темир) — асосан темир ва алюминийдан иборат қотишма. Таркибида — 13% алюминий (Al) бор, қолгани темир (Fe). Магнитострикцион хоссаларга эга бўлган магнит жиҳатдан юмшоқ қотишма ҳисобланади. Электроакустик (магнитострикцион) ўзгартиргичлар тайёрлашда ишлатилади.

АЛФОЛЬ, алюминий фольгаси — жуда юпқа (0,005—0,01 мм) алюминий зар қоғози. Иссиқликни деярли ўтказмайди. 500° т-рагача киздирилганда ўз хоссаларини сақлаб қолади. Варақлар (лиетлар) ва ўрамлар кўринишида ишлаб чиқарилади. Техник мақсадларда ишлатилади.

АЛ-ФОРОБИЙ - қ. Форобий.

АЛ-ХОРАЗМИЙ - қ. Хоразмий.

АЛЧЕВСК (1931-61 й.ларда Ворошиловск, 1961—92 й.ларда Коммунарск) — Украинанинг Луганск вилоятидаги шаҳар. Т.й. станцияси. Аҳолиси 126 минг киши (1989). Металлургия к-ти, кокс кимёси з-ди ва б. бор. Кон-металлургия инти, тарих, геол.-минералогия музейлари мавжуд. А.га 1825 й.да асос солинган.

АЛЬБАСЕТЕ — Испаниянинг Мурсия мухтор вилоятидаги шаҳар, Альба-

сете провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 129 минг киши (1991). Қадимдан пичоқ ясалди. Киме, кўнтери, цемент саноати, гўшт-консерва, ун қадоклаш корхоналари, виночилик мавжуд. Заъфарон ва эспарто қайта ишланади.

АЛЬБАТРОССИМОНЛАР (Diomedidae) — бўронкушлар туркумининг бир оиласи. Танасининг уз. 85—140 см, қанотлари ингичка, ёйилганда 3,6 м га етади. Ҳавода қанот қокмасдан узоқ вақт уча олади, сувда яхши сузади. Ҳавога тўлқинлар чўққисидан ёки қиядан кўтарилади. Жан.ярим шар денгизларида тарқалган, айрим турлари Тинч океанининг шим. қисмига (Узоқ Шарқ денгизларига) ҳам ўтади. А. моногам, гала-гала бўлиб учиб юради. Кўпайиш даврида колония ҳосил қилади. Океанларнинг одам яшамайдиган оролларида уя куради, уяга биттадан тухум қўяди. А. 5—10 ёшда воёга етади. Балиқ, бошоёкли моллюскалар б-н озиқланади. А.нинг 2 уруққа мансуб бўлган 13 тури маълум. Оқ елкали А. (Diomedea albatrus) Халқаро Қизил китобга киритилган.

АЛЬБЕДО (лот. albedo — оқлик) — 1) жисм сиртидан қайтган нур энергияси микдорининг шу сиртга тушаётган нур энергияси микдорига нисбати. А. жисмнинг нур қайтариш қобилятини ифодалайди. Тушаётган энергияни бағамом қайтарувчи сирт ва мутлақ (абсолют) оқ жисмнинг А.си бирга, мутлақ қора жисмнинг А.си ноль б-н бир орасида ётади. Атмосфераси бор космик жисмларнинг А.си анча катта бўлади. Ой ва Меркурийнинг А.си 0,07; Венераники 0,59; Ерники 0,45; Марсники 0,15; Юпитерники 0,56; Сатурники 0,63; Уранники 0,63; Нептунники 0,73 ва ҳ.к. 2) қ.х.да А. ҳақидаги маълумотлар экинзорларнинг радиацион режимини ўрганиш учун зарур. Хусусан, ўсимликка ютиладиган қисқа тўлқинли радиация микдори ва фотосинтез жараёнлари А. қийматига боғ-қ. А. қиймати катталашган сари ютилаётган радиаци-

янинг миқдори камая боради. А.нинг йиллик ўзгариши ер тўшама сиргининг ўзгаришига боғлиқ. А.нинг ўртача қийматлари: бўз тупрок, лёсс — 30—33%, гил (соз)ли чўл — 30%, ўт қоплами — 20—25%, бедазор — 19—22%, қовун полизи — 23—25% ва ҳ.к. Қ.х. экинлари (ғалла, ғўза) ва яйловлар ҳолатини уларнинг нур қайтариш қобиляти катталиги ва қайтган (акланган) радиациянинг ёрқинлик коэффициентига қараб миқдорий баҳолаш усули ишлаб чиқилган. Бу усул ҳошил тўпланишининг агрометеорологик шароитларни баҳолаш учун экинзорлар ҳолатини авиакузатиш ишларида қўлланилади.

АЛЬБЕДОМЕТР — альбедон» ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб; юқорига ва пастга қаратиш мосламаси бўлган пиранометр. Ер сиргига келувчи ва ундан қайтувчи қиска тўлқинли радиацияни ўлчашга имкон беради.

АЛЬБЕНИС (Albeniz) Исаак Мануэль Франсиско (1860.29.5, Кампродон, Каталония — 1909.18.5, Камбо-ле-Бен, Франция) — испан композитори ва пианиночиси. Янги испан мусикасининг асосчиси. Барселона, Брюссель, Будапешт, Мадридда таълим олган. А.нинг испан мусика фольклорига мурожаати ижодиди туб бурилиш ясади. Фортепиано учун яратган асарлари композиторнинг нодир меросидир. Бу асарларда халқ ашула-ракс аънаналари ва мумтоз мусика уйғунлаштирилган: фортепиано учун «Испан сюитаси» (1886), «Испания» (1890), «Иберия» (1905—09) ва б. «Каталония» (1899) симфоник сюитаси, сарсуэлалар («Мукаддас Антоний», 1894 ва б.), опералар («Генри Клиффорд», 1895 ва б.), романслар ва б. яратган.

АЛЬБЕРТ КЎЛИ - Шарқий Африкадаги қўл, Нил дарёси хавзасида, денгиз сатҳидан 619 м баландликдаги тектоник сойликда. Уз. 160 км, эни 40 км гача. Майд. 5,6 минг км², чуқ. 58 м гача. Қирғоқлари тик. Семлики ва Виктория-нил дарёлари қуйилиб, Альбертнил дарёси оқиб чиқади. Балиқ овланади, кема

қатнайди. Асосий портлари: Бутиаба, Касеньи.

АЛЬБЕРТА — Канада жан.-ғарбидаги провинция. Майд. 661,2 минг км². Молиси 2,5 млн. киши, шаҳар аҳолиси 70% (1991). Маъмурий маркази — Эдмонтон ш. А.нинг қатга қисми ясси ва тўлқинсимон баланд текислик (бал. 1000 м гача) дан иборат. Жан.-ғарби — Қояли тоғлар. Ўрмон-дашт ва дашт ўсимликлари ўсади. Шим.-ғарби — игна баргли ўрмонлар. Хўжалигида йирик фермаларнинг салмоғи катта. А. Канадада етиштириладиган бугдой, сули, арпа ва қанд лавлагининг анча қисмини беради. Канадада чиқариладиган нефть, газ ва кўмирнинг ҳам кўп қисми А.дан қазиб олинади. Кўмир конлари (захираси 228 млн, т)дан 19-а. ўрталаридан бошлаб фойдаланилади. Энг катта нефть конлари: Пембина, Редуотер, Ледюк-Вудбэнд; газ конлари асосан жан.да. Нефть ҳайдаш ва нефть кимёси саноати ривожланган. Ишлаб берувчи саноат тармоқларидан озик-овқат саноати ривожланган. Асосий саноат марказлари: Эдмонтон, Калгари, Медисин-Хат. А.нинг марказий ва жан. қисмида Канадани кесиб ўтадиган 2 т.й. бор. Эдмонтон — Фэрбенкс автострадаси А.ни Аляска б-н боғлайди. А.дан Канаданинг Ванкувер, Торонто, Монреаль ш.ларига ва АҚШ га нефть ва газ қувурлари ўтказилган.

АЛЬБЕРТИ (Alberti) Леон Баттиста (1404.18.11, Генуя - 1472.25.4, Рим) — италян олими, меъмор, ёзувчи ва мусикашунос. Уйғониш даврида яшаб ижод этган. Падуя ва Болоньяда таълим олган. Рим ва Флоренцияда яшаб ижод этган. Италия тилида «Хайкал ҳақида», «Рассомлик ҳақида», лотин тилида «Меъморлик ҳақида» чоп этилган назарий рисолаларида илғор илм ютуқларини замонавий санъат б-н бойитиб, умумлаштирган, «Оила ҳақида»ги ахлоқий рисоласида ҳар томонлама ривожланган баркамол шахсни талқин қилган. Меъморликда қад. бадиий меросдан фойдаланиб, бино бош тарзини юнон меъморлигига

хос услубда равоклари кенг, серҳашам, янги шакллари яратган: Флоренциядаги Ручеллаи паллаццо саройи, 1446— 51; Санта-Мария Новелла, 1456—70; Риминидаги Сан-Франческо, 1447— 68; Мантуядаги Сант-Андреа (1472— 94) черковлари ва б.

АЛЬБЕРТИНА — Вена ш.даги графика асарлари кўргазмаси, дунёда энг бой тўпламлардан: 35 мингдан зиёд расм, миниатюра асарлари, 1 млн. дан ортиқ гравюра ва литография, плакатлар мавжуд. Рафаэль, А. Дюрер, П. Рубенс, Рембрандт ва б. яратган кўплаб нодир расмлар йиғилган. 1776 й.да герцог Альбертининг шахсий тўплами сифатида асос солинган. 1920 й.да Вена ун-ти гравюра кабинети б-н бирлаштирилган.

АЛЬБИНИЗМ (лот. albus — оқ) — одам ва ҳайвонлар териси ва кўзининг рангдор пардасида пигментнинг (юксак ўсимликлар танаси ёки органларининг бир қисмида яшил рангнинг) бўлмаслиги. А.— ирсий белги бўлиб, пигмент (меланин, хлорофилл) синтезига тўсқинлик қилувчи рецессив геннинг гомозигот ҳолатга ўтиши ёки хлоропластларда содир бўладиган ирсий ўзгаришлар (қ. Цитоплазматик ирсият) б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Рангини йўқотган организмлар альбинослар дейилади. Альбинослар 20000—40000 одамдан биттасида учрайди. Лаб. ҳайвонлари — каламуш, сичқон, куёнларнинг тоза альбинос линиялари тадқиқот ишларида фойдаланиш мақсадида боқилади.

АЛЬБИОН — Британия ороллари-нинг қад. номи. Бу ном юнонлар давридаёқ машҳур бўлган.

АЛЬБИТ (лот. albus — оқ) — плагиоклазлар гуруҳига мансуб жинс ҳосил қилувчи минерал. Кимёвий формуласи— $Na[AlSi_3O_7]$. Қаттиқлиги 6—6,5. С. ог. 2,6. Ранги оқ, бўз-сарик пуштироқ; кристалл доналари майда. Шишага ўхшаш ялтироқ. А. асосан ишқорли жинслар (ишқорли гранит, ишқорли сиенит ва б.) таркибида бўлади. РФ (Карелия, Кола я.о., Урал), Украина (Украина қалқони,

Азов бўйи)да кенг тарқалган. Керамика саноатида хом ашё сифатида ишлатилади.

АЛЬБИЦИЯ (Albizia) - бурчакдошлар оиласига мансуб дарахт ва буталар туркуми. 50 га яқин тури бор. Асосан тропик ва субтропик ҳудудлар (Эрон, Ҳиндистон, Эфиопия, Закавказье)да ёввойи ҳолда учрайди. Барглари жуфт патсимон, мураккаб, гуллари каллак тўпгулга йиғилган. Ўзбекистонда А.нинг *A. julibrissin* хушманзара тури ўсади. Бу тур ёввойи ҳолда Озарбайжондаги Талиш тоғи ўрмонларида тарқалган бўлиб, «ипак акация» номи б-н Кавказнинг бошқа жойларида, Қрим ва Ўрта Осиёда ҳам экилади. Ўзбекистонда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона шаҳарларида ўстирилади.

АЛЬБОМ (франц. album) — 1) расм чизиш, дастхатлар ёздириш, маркалар тўплаш, фотосуратлар кўйиш учун мўлжаллаб муқоваланган варақлар мажмуи; 2) китоб шаклида нашр этилган (кўпинча изоҳ б-н) репродукциялар, фотосуратлар, талх (чизги)лар ва ш.к. тўплами. Яна қ. Муракқа.

АЛЬБУКЕРКЕ - АКШ жан.-ғарбидаги шаҳар. Нью-Мексика штатида, Рио-Гранди дарёси бўйида жойлашган. Аҳолиси 385 минг киши (1990, шаҳар атрофи б-н 449 минг киши). Халқаро аэропорт бор. Атом энергетикаси тадқиқотларининг йирик маркази. Ядро қуроллари такомиллаштирилади ва ишлаб чиқарилади. К- х. ва кончилик (уран, рангли металллар) р-нининг савдо-молия маркази. Озиқ-овқат, полиграфия саноати корхоналари, ун-тлар бор. Шаҳарга 1706 й.да асос солинган.

АЛЬБУМИНЛАР (лот. albumen - тухум оксили) — ҳайвон ва ўсимлик тўқималари таркибига кирадиган оддий оксиллар; тухум оқи, қрн зардоби, сут, ўсимликлар уруғида бўлади. А. паст молекуляр оғирликка эга; сувда, кучсиз туз эритмаларида эрийди, нейтрал тузларнинг юқори концентрациясида чўқади. А. учрайдиган жойига қараб зар-доб А.и,

тухум А.и, суг А. и деб аталади. Зардоб А.и.кон таркибидаги оксилларнинг ярмидан кўпини ташкил этади. Қонда бир қатор моддалар: эркин ёғ кислоталарни, стероид ва тиреоид гормонларни ташишда, захарли моддалар, мас, оғир металлларни захарсизлантиришда иштирок этади. А. тўқималарда сув-туз ва азот алмашинувида муҳим роль уйнайди.

АЛЬБУМИНУРИЯ - қ. Протеинурия.

АЛЬБУЦИД, натрий сульфацил — сульфаниламид препаратларидан бири; стрептококк, гонококк, пневмококк ва б. инфекцияларга самарали таъсир этади. Кўз касалликларини даволашда ишлатилади.

АЛЬВАРЕС (Alvarez) Луис Уолтер (1911 — 1988) — америкалик физик. Электрон тутишни очган (1938). Пуфаксимон камералар б-н ишлашнинг замонавий усулини яратган. Кўпгина резонансларни кашф этган (1960). Нобель мукофоти лауреати (1968).

АЛЬВЕН (Alfven) Ханнес (1908) -швед физиги ва астрофизиги. Магнит гидродинамикаси асосчиси, плазмада тўлқиннинг бир тури (А. тўлқини) мавжудлигини башорат қилган. Нобель мукофоти лауреати (1970).

АЛЬВЕН ТЎЛҚИНЛАРИ – плазмада магнит майдони бўйлаб тезликда тарқалаётган кўндаланг тўлқинлар, бунда р — зичлик, Н — магнит майдон кучланганлиги. Х. Альвен шарафига шундай аталган.

АЛЬВЕОЛАЛАР (лот. alveolus — ўйик, пуфакча, халтача) — 1) оддий ва мураккаб безларнинг шира (секрет) ажратувчи пуфакчалари — альвеоляр безларнинг охирги қисмлари. Безлардаги А.да ширалар йиғилганда бакалга ўхшаса, ширалари чиққандан сўнг найсимон шаклда бўлади. Ўпка бронхларининг охирги қисми ҳам А. деб аталади. Улар нафас олганда кенгайиб, нафас чиқарганда тарайиб ҳаво алмашинувини таъминлайди. Бронх А.и пуфакчага ўхшаб, деворлари эпителий хужайраларидан иборат. А.ни

ташки томондан ўраб олган қилсимон қон томирлар нафас олганда кислородни сўради. Нафас чиқарганда ишланган газ аксинча А.га ўтади; 2) жағ суякларининг тишлар жойлашадиган ўйиқчаси.

АЛЬВЕОЛЯР ПИОРЕЯ - қ. Пародонтоз.

АЛЬГИНАТ КИСЛОТА (лот. alga -сувўт) — кўпчилик хужайра пўстида учрайдиган юқори молекулали рангсиз, аморф углевод бирикма. Мол. м. 3500—1500 000. Совуқ сувда ёмон, иссиқ сув ва ишқорий эритмаларда яхши эрийди. Ўз ҳажмидан 200—300 марта ортик ҳажмдаги сувни ютиш қобилятига эга. Натрий ва калийли тузлари сувда яхши эриб, ёпишқоқ эритмалар ҳосил қилади. А.к. ва унинг тузлари эмульсия ва суюқликларни қуюлтиришда, музқаймоқ и.ч. да гель ҳосил қилувчи компонент сифатида ва б. мақсадларда ишлатилади.

АЛЬГОЛОГИЯ (лот. alga — сувўт, юн. logos — таълимот), фикология — ботаниканинг сув ўтларини ўрганадиган бўлими. А.нинг ўрганиш объекти бир хужайрали микроскопик ўлчамдаги прокариот (кўк-яшил сув ўтлари, прохлорфитсимонлар) ҳамда кўп хужайрали йирик (уз. 60 м гача) эукариот (яшил, сариқ-яшил, кўнғир, қизил ва б.) организмлардир. Микроскопик катталиқдаги сув ўтлари баъзан микробиологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади. А.нинг мустақил фан сифатида ривожланиши 19-а.нинг иккинчи ярмида ота-бола Агердлар ҳамда Кютцин де Бари, Г. Тюре, Н. Принс-гейм, Л. С. Центковскийнинг сув ўтларининг морфологияси ва систематикаси соҳасидаги тадқиқотлари б-н боғлиқ, 20-а.нинг иккинчи ярмида сув ўтларидан тиббиёт, қ.х., озиқ-овқат ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида фойдаланиш борасида эришилган муваффақиятлар А.нинг тез суръат б-н ривожланишига олиб келди. Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда А.нинг ривожланиши акад. А. М. Музаффаров номи б-н боғланган. Унинг бевосита иштироки ва раҳбарлигида

Ўзбекистон альгофлорасининг таркиби ўрганилиб, натижада уларнинг тарқалиш қонуниятлари кашф этилди. Сув ўтларни сунъий йўл б-н кўпайтириб, улардан халқ хўжалигининг турли тармоқларида фойдаланиш мумкинлиги илмий томондан таҳлил қилинди. Ўзбекистонда альгофлорани ривожлантиришга қаратилган йирик илмий асарлар нашр этилди. «Ўрта Осиё тоғ сув ҳавзаларининг сувўтлар флораси», «Сувўтларнинг географик тарқалиши», «Ўрта Осиё кўк-яшил сувўтлари аниқлагичи», «Хлорелла ва уни қўллаш», «Ўрта Осиё сув ҳавзалари ва альгофлорасининг ривожланиши ва тарқалиш қонуниятлари», «Ўрта Осиё протококк сув ўтлари аниқлагичи» каби қатор асарлар шулар жумласидандир. Бу соҳадаги ишлар айни вақтда Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида давом эттирилмоқда.

АЛЬДЕБАРАН — Савр юлдуз туркумининг 0,8-катталиқдаги юлдузи (а си), ранги қизил. Гиадлар юлдуз тўдасининг бош юлдузи ҳисобланади; Куюёшга нисбатан 150 марта ёрқинроқ. Биздан узоқлиги 67 ёруғлик йилига тенг. Кузда ва қишда кўринади.

АЛЬДЕГИДЛАР, RCHO - молекуласида органик радикал (R) ва водород атоми б-н боғланган карбонил гурухи ($>\text{C}=\text{O}$) бўлган органик бирикмалар. Альдегид гурухи ($-\text{CHO}$)нинг қандай радикал б-н бирикканлигига қараб тўйинган, тўйинмаган, ароматик ва гетероциклик А. бўлиши мумкин. А.ни аташда тегишли органик кислоталарнинг номларидан фойдаланилади. Мас, чумоли кислотага тўғри келгани чумоли альдегид ёки формальдегид, сирка кислотага тўғри келгани сирка альдегид ёки ацетальдегид дейилади. Женева номенклатураси бўйича А.ни аташ учун углеводородлар номи ёнига аль қўшимчаси қўйилади. Мас, HCNO метаналь, CH_3CHO этаналь. Баъзи А. тасодифий номларга эга; мас, фурфурол А. бирламчи спиртларни оксидлаш, органик кислоталар ҳосилаларини қайтариш ва б. усуллар б-н олинади.

Улар жуда тез реакцияга киришувчи фаол моддалар ҳисобланади. Реакция пайтида радикалдаги водород атомлари ва карбонил гуруҳдаги кислород бошқа атомларга алмашилиши ҳамда $>\text{C}=\text{O}$ даги кўшбоғ узилиши натижасида бошқа атомларни бириктириб олиши мумкин. Булардан ташқари, А. альдол, кротон ва мураккаб эфир конденсациялари деган конденсацияга учраши мумкин. А. осон оксидланади. Улар полимерланиши, яъни бир неча моле-кулалар ўзаро бирикиб, юқори моле-кулар бирикма ҳосил қилиши мумкин. Баъзи А. ишқорлар таъсирида Канниц-царо реакцияси деб аталадиган реакцияга киришади. Улар фенолформальдегид смолалар олишда, антисептиклар сифатида, дезинфекциялашда ва б. мақсадларда ишлатилади.

АЛЬДЕГИДОКИСЛОТАЛАР ВА КЕТОКИСЛОТАЛАР, оксокарбон кислоталар — молекуласида карбонил (альдегид ёки кетон гуруҳлари) ва карбоксил гуруҳлари бўлган органик бирикмалар. Улар функционал гуруҳларнинг молекулада ўзаро жойлашишига қараб, а-, р4-, у- ва б. оксокарбон кислоталарга бўлинади. а-альдегидокислотанинг биринчи намунаси глиок-сал кислота (CHOCOOH) пишмаган мевалар таркибида учрайди. а-кетокислотага пирозум кислота ($\text{CH}_3\text{COCO-OH}$) намуна бўла олади; у организмда моддалар алмашинуви жараёнида қатнашади. Р-А. ва К. жуда беқарор, уларнинг ичидан энг аҳамиятлиси ацетосирка эфирдир. укетокислотадан пеницилл кислота катта аҳамиятга эга бўлиб, антибиотик ҳисобланади.

АЛЬДЕР КУРТ (1902.10.7-1958.20.6) — немис органик кимёгари, фалсафа фанлари д-ри. 1940 й.дан Кёльн ун-тига қарашли кимё ин-тининг директори. 1928 й.да О. Дильс б-н ҳамкорликда диен синтез асосларини ишлаб чиқди. Стереокимё, полимеризация соҳаларида ҳам тадқиқотлар олиб борди. Нобель мукофоти лауреати (1950).

АЛЬДОЗАЛАР — оддий углеводородларга кирувчи, ширин таъмли, сувда

якши эрувчан кристалл моддалар. Тузилишига кўра, А. полиоксиальдегидлардир, $\text{CH}_2\text{OH}(\text{CHOH})_n\text{CHO}$. Типик вакили - глюкоза. А. одам, ҳайвон ва ўсимликлар ҳаётида ҳам муҳим роль ўйнайди.

АЛЬДОЛ КОНДЕНСАТЛАНИШ, альдол конденсация — икки молекула альдегиднинг ўзаро бирикиб, таркибида альдегид ва алкоголь гуруҳи бўлган моддалар, яъни альдоллар ҳосил қилиши. А.к. илк бор 1872 й.да немис кимёгари А. Вюрц томонидан кашф қилинган. Кетонлар ҳам А.к. реакциясига осон киришади. А.к. натрижасида ҳосил бўладиган альдегидспиртлар реакцияга жуда тез киришувчан моддалар; ўсимлик тўқималарида бўладиган кўпчилик жарёнларни ўрганишда уларнинг қатта аҳамияти бор.

АЛЬДОЛЛАР — альдегид спиртлар, молекуласи таркибида гидроксил (—ОН) ва карбонил ($>\text{C}=\text{O}$) гуруҳлари бўлган органик бирикмалар (қ. Альдол конденсатланиш).

АЛЬДОСТЕРОН — буйрак усти бези пўст қаватининг гормони; кортикостероидлар мансуб, кортикостерон ҳосиласи. Мол. м. 360,48. Кортикостероид фаолликка эга. Дезоксикортикостерондан 100—120 марта фаолроқ. А. организмда минераллар алмашинуви, натрийнинг бевосита сўрилишини ва калийнинг сийдик б-н ажралишини ростлаб туради. А. ҳосил бўлиши организмдаги сув-туз алмашинуви ва овқат таркибидаги натрий ва калий микдорига боғлиқ. А. ажралишида адренокортикотроп гормон, ангиотензин, ренин ва б. иштирок этади.

АЛЬЕНДЕ ГОССЕНС, (Allende Cosens) Сальвадор (1908—1973) — Чили президенти (1970—73). Халқбирлиги блоки томонидан номзоди қўйилган. Чили социалистик партияси ташкилотчиларидан бири (1933) ва раҳбари. 1939—42 й.ларда соғлиқни сақлаш вазир, 1945 й.дан сенатор (1966—69 й.ларда сенат раиси). Ҳарбий тўнтариш пайтида ўддирилган.

АЛЬКЛЕД (алюминий ва инг.

slag — қопланган) — икки томонидан қалинлигига нисбатан 2—10 фоизгача тоза алюминий ёки бошқа алюминий қришмаси қатлами қопланган (плакировкаланган), мустаҳкам алюминий қотишмаларидан тайёрланган ярим фабрика (чала маҳсулот — лист, қувур ва б.). Электр-кимёвий жиҳатдан занглаш (коррозия)дан ҳимояланган бўлади.

АЛЬКОР — Катта Айиқ юлдуз туркумидаги оқ юлдуз; оддий кўз б-н кўриш мумкин, равшанлиги т 4,02, спектрал синфи А5. А. спектрал-кўшалок юлдуз. У Ўрта Осиё кенгликларида боғмайди. Баъзида астрономлар А.га қараб атмосферанинг тиниклигини баҳолайдилар.

АЛЬМАДИ — Яшил Бурун я. о.даги бурун. Африканинг энг ғарбий нуқтаси ($17^{\circ}32' \text{ F. у.}, 14^{\circ}45' \text{ ш.к.}$). Гамбия ва Сенегал дарёларнинг қуйилиш жойлари оралиғида жойлашган.

АЛЬМАНДИН — гранатлар гуруҳига мансуб минерал. Қаттиқлиги 7—7,5. С.оғ. 3,8—4,3. Ранги қизил, тўқ қизил. Шишасимон ва ёғсимон, ялтироқ. А. слюдали сланецларда, гранитларда, гранитли пегматитларда учрайди. Марказий Осиёда А. пегматитлар ичидан топилган. Жуда ялтироқ, шаффоф А. кимматбаҳо тош ҳисобланиб, заргарлик буюмлари ясашда ишлатилади. Бундай А. баъзан ёқут деб аталади. А.нинг нуқсонли турлари абразив материал сифатида ишлатилади.

АЛЬМЕРИЯ — Испания жан.даги шаҳар ва Ўрта денгиз соҳилидаги порт. Андалусия мухтор вилоятида. Альмерия про-винциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 154,3 минг киши (1991). А. ор-қали темир ва кўрғошин рудалари, олтингурут, қ.х. маҳсулотлари четга жўнатилади. Вино саноати ривожланган; музика асбоблари ишлаб чиқарилади, чарм пойабзал, целлюлоза-қоғоз, цемент саноати корхоналари бор. Меъморий ёдгорликларидан араблар қурган Ал-Қасаба қалъаси (8—11-а.лар), шунингдек 15-а.да қурилган собор сақланган.

АЛЬНИ ҚОТИШМАЛАР - темир-алюминий—никель тизимидаги

қотишмалар. Магнит хоссалари ғоят юқори. А.к. таркибида 9—15,5% алюминий (Al), 18—24,5% никель (Ni), қолгани темир (Fe) бўлади. А.қ. магнит жихатдан қаттиқ қотишмалар жумласига киради. Юқори қувватли ихчам магнитлар тайёрланади.

АЛЬП БУРМАЛАНИШИ - асосан кайнозойдаги тектогенез эраси; геосинклиналь обл.ларда вужудга келиб, мезозой ва палеогенда ривожланган. А.б. натижасида геосинклинальлар бурмали тоғларга айланган. Ўша вақтда Альп бурмали тоғлари (А.б. номи шундан) ва Альп геосинклиналь (бурмали) обл. ва б. тузилишлар шаклланди. А.б. Ўрта денгиз ва Тинч океан минтақаларига ажратилган. Ўрта денгиз минтақасига Апеннин, Альп, Карпат, Қрим тоғлари, Катта Кавказ, Помир, Ҳимолай ва б. киради; Тинч океан минтақасига Кордильера, Анд, Камчатка, Куриль, Япония, Филиппин о.ларидаги тоғлар ва б. киради. А.б.даги тоғлар ёш, улар кам емирилган, шунинг учун ҳам ер юзасидаги энг баланд тоғлар ҳисобланади. А.б. шунингдек токембрий, палеозой ва мезозойда кўтарилган тоғларга ҳам таъсир қилган. Бу минтақаларда вулканизм ва сейсмик ҳаракатлар кучлилигидан А.б.нинг айрим тузилишлари ҳали ҳам ривожланишда.

АЛЬП МИНТАҚАСИ - тоғлардаги табиий баландлик минтақаси, асосан мўътадил ва субтропик кенгликларда, аксари тоғ-ўтлоқ ландшафт типидан иборат. Субальп минтақасидан юқорида жойлашган тоғларнинг баландроқ қисмида А.т. нивал минтақаси б-н алмашинади. А.м.нинг баландлик ҳолати географик кенлик, намлик даражаси ва ён бағирларининг экспозицияси б-н боғлиқ. Альп тоғлари ва Ғарбий Кавказда А.м. 2000 м дан 3000 м гача, Ҳимолай тоғларининг жан. ён бағирларида 3600 м дан 5000 м гача ораликдаги баландликларни эгаллаган. Мўътадил ва субтропик кенгликлардаги тоғларнинг серёгин ён бағирларида аниқ намоён бўлган; юқорирок кенгликларда тоғ-тундра

минтақаси, қуйроқ кенгликларда эса баланд тоғ-дашт ва чўл минтақаси; экваториал кенгликларда ўтлоқлар (парамос) минтақаси б-н алмашинади. Рельефнинг тоғ-музлик шакллари кенг тарқалган. Иқлими совуқ, қор қоплами қалин (6—10 ой сақланади), вегетация даври қисқа, қаттиқ шамоллар бўлиб туради, янв.нинг ўртача т-раси — 15°, июлники 14° чамасида, йиллик ёғин миқдори 1000 мм ва ундан кўп; тез-тез қор кўчкилари бўлиб туради. Альп ўсимликлари (бутазор ва ўтлоқлар) кенг тарқалган. Хўжалиқда асосан ёзда яйловлар сифатида фойдаланилади. Ҳайвонот дунёси қуйи минтақаларга тез кўчиб ўта оладиган турлар (алқор, серпа, ёввойи эчки ва б.) ёки кишки уйкуга кетадиган кемирувчилардан иборат.

АЛЬП ТОҒЛАРИ — Ғарбий Европада, Италия, Швейцария, Франция, Германия, Австрия, Словения ва Лихтенштейн худудида жойлашган тоғлар тизими. Ер пўстининг учламчи давр мобайнида рўй берган қудратли Альп бурмаланиши натижасида вужудга келган. А.т. бир-бирларидан паст доvonлар орқали ажралиб турган тоғларнинг мураккаб тизимидан иборат. Уз. қарийб 1200 км, кенглиги 50—260 км. Энг йирик доvonлари — Симплон (2005 м), Сен-Готард (2108 м), Бреннер (1371 м) ва б. Тоғлар йўналишига кўндаланг жойлашган чуқур сойлик (Боден кўлидан Комо кўлигача) Ат.ни ғарбий ва шарқий қисмларига ажратиб туради. А.т.нинг энг баланд қисмларида музликлар ҳамда музлик ҳосил қилган рельеф шакллари кўп. Шарқий А.т. (4049 м, Бернин тоғи) Ғарбий А.т. (4807 м, Монблан тоғи)дан пастроқ. Улар ҳам айрим тазмаларга бўлиниб кетган. А.т. этакларида оҳақтош, доломитлар кенг тарқалган, карст ривожланган. Тоғ этакларида иқлим мўътадил, тоғ тепаларида доимий қор ва музликлар бор, иқлими ҳам совуқ. Музликларнинг умумий майд. 4140 км². Музликлар ва абадий қорларнинг қуйи чегараси 2500—3200 м баландликда. Энг кўп ёғин шим. ва жан. ён бағирларига

тушади (2000— 3000 мм). А. тдан оқиб тушадиган дарёлар (Рейн, Рона, Драва, Адиже ва б.) серсув, серостона, гидро-энергия захираларига бой. Манзарали кўл кўп: Женева, Цюрих, Боден, Лаго-Мажоре ва б. Табиий ўсимлик турлари баландлик минтақаларини ҳосил қилган. Тоғ этагидан 800 м баландликкача маданий ландшафтлар, 1200 м баландликларда кенг баргли ўрмонлар, 1300—1700 м баландликларда игна баргли ўрмонлар ўсади. 2600 м дан 3200 м гача ораликлар субальп бутозорлари, ўтлоқлар б-н банд. Тоғ тизмаларида туннеллар қазилиб, т.й. ва автомобиль йўллари ўтказилган. Альпинизм ва туризм ривожланган.

АЛЬПАРИ (итал. al page — тенг, баб-баравар) — қимматбаҳо қоғозлар, валюталар биржа (бозор) курсининг номинал (паритет)га мос келиши.

АЛЬПИНИЗМ (Альп тоғи номи-дан) — спорт тури, турли мураккаб тўсиқлардан ўтиб тоғ чўққиларига кўтарилиш. А. уч синфдан — траверслар (довон ошиш, тоғ тизмалари ва этақларидан ўтиш), мураккаб чиқиш (тик тоғларга чиқиш) ва баланд тоғларга кўтарилишдан иборат. А. спорт тури бўлибгина қолмай, кам ўрганилган тоғларни илмий тадқиқ этишга ҳам хизмат қилади. А. тарихи 1786 й.дан бошланади: ўшанда швейцариялик Ж. Бальма ва М. Паккар Альп тоғининг Монблан чўққисига кўтарилган эдилар. А. Марказий Европадан бошқа ўлкаларга, шу жумладан Россия ва Осиёга тарқалди. Альпинистлар бирин-кетин Кавказ, Тянинан, Помир, Олтой тоғларини забт этдилар. 19-а.нинг охирида Туркистон ҳарбий топографлари Чимён тоғига — 3309 м баландликка кўтарилдилар.

20-й.ларда Ўрта Осиё давлат унтида, Тошкент телеграфи, алоқа техникуми ва б.жойларда А. секциялари ташкил қилинди. 1938 й. Ўзбекистонда альпинида ўтказилди, унинг 60 катнашчиси Пском тоғининг 8 та чўққисини забт этди. 1970—80 й.ларда Ўзбекистонда 1500 га яқин киши А. б-н шуғулланди.

А.нинг оммалашуви ва спортчиларнинг шуҳрат қозонишида В. Абалаков, В. Рацек, В. Эльчибековларнинг хизмати катта. Кейинги пайтда Тошкент ш., Тошкент, Фарғона, Наманган, Самарқанд, Навоий вилоятларида А.га эътибор кучайди. Биргина Чимёнда ўтказилган альпинидада 1000 дан ортиқ спортчи қатнашди. Дунёдаги энг баланд Эверест (Жомолунгма) чўққиси (Химолай тоғида бал. 8848 м)ни забт этиш альпинистларнинг эзгу орзуси ҳисобланади. Янги зеландиялик Эдмунд Хиллари ва шерп Норгэй Тенцинг 1953 й. унга биринчи марта кўтарилганлар. Ўзбекистонда Эверестни забт этувчи альпинистлар гуруҳи тузилди. Бу гуруҳ 1998 й. майда чўққига чикди. 22 май куни Рустам Ражабов биринчи бўлиб Эверестни забт этди ва у ерга Ўзбекистон давлат байроғини қадади. Унинг кетидан Олег Григорьев, Сергей Соколов, Ханиф Балмагамбетов, Светлана Баскакова, Илёс Тухватуллин, Андрей Фёдоров, Марат Усаев, Роман Мац, Андрей Заикин, Алексей Докукин чўққига кўтарилдилар (экспедиция раҳбари Анатолий Шабанов). 1977 й. альпинистларимиз Марказий Тяньшаннинг «Хонтангри» (7010 м) ва «Ғалаба» (7439 м) чўққисини забт этгандилар.

АЛЬСИФЕР — алюминий — кремний — темир тизимидаги қотишма. Магнит синдирувчанлик хоссаси юқори. А. таркибида 5,4% алюминий (Al), 9,6% кремний (Si) ва 85% темир (Fe) бўлади. А. магнит жиҳатидан юмшоқ қотишмалар жумласига киради. А.дан трансформатор, электр генератори ва электр двигателлар ўзаги тайёрланади.

АЛЪТ (итал. alto — юқори, баланд) — овоз ва соз тури; 1) хор ёки вокал ансамблда партия, хонанда болалар ёки аёллар (меццо-сопрано, контральто)нинг паст (йўғон) овози. Тенордан юқори ёзилади; 2) хонанда ўғил болаларнинг паст (йўғон) овози; 3) скрипкасмон созлар гуруҳига мансуб 4 торли камонли соз, шаклан скрипкадан каттароқ, квинта паст созга эга. А. турли ансамблларда ва сим-

фоник оркестра жўрнавоз ва якканавоз соз сифатида ишлатилади; 4) А. ёки альтгорн — пуфлама созлар оркестридаги мис соз; 5) оркестр созларининг А. турлари: домра-А., кларнет-А., тромбон-А. ва б. Айрим ўзбек халқ чолғулари (датор, сато, афгон рубоби)нинг диапазони А. диапазонига тўғри келади. Ўзбек халқ чолғулари оркестри таркибидан янги яратилган датор-А. ва ғижжак-А. ўрин олган. Ўзбекистонда ўтказиладиган торли созлар ижрочилари танловида А. ижрочилари ҳам қатнашади. Ўзбекистон композиторлари торли А. учун йирик асарлар яратишган (мас, Б. Зейдмanning А. ва симфоник оркестр учун 1—2-концерт, А. ва фортепиано учун концертинолари; Ҳаб. Раҳимовнинг А. ва оркестр учун концерти, А. Козловскийнинг ғижжак-А. ва фортепиано учун сонатаси ва б.).

АЛЬТАКС, дитио-бисбензтиазол, $CMHgN_2S_4$ — рангсиз кристалл, органик модда. Суюқланиш т-раси — 186° . А. каучукни вулканизация қилишда ишлатилади.

АЛЬТАМИРА — Испаниянинг Сантандер вилоятидаги қоятош расмлари сақланган ғор. 1875 й.дан испан археологи Марселино Саутуола топиб ўрганган. Ғорда ранг-баранг бўёқпар б-н ишланган ҳайвонлар (ёввойи от, тўнғиз, буғу ва тоғ эчкилари)нинг тасвирлари топилган. Суратларнинг уз. 2,2 м гача етади. Расмлар яхши сақланган, ўта кузатувчанлик, ҳайвонларнинг анатомик тузилиши ва холатининг аниқ берилиши, шаклларни яшашда чизик ва бўёқ доғларини эркин қўлланилиши б-н диққатни жалб этади. А. тасвирларининг топилиши палеолит даври ғор ва қоятош расмларини ўрганишга туртки бўлди. Ғордаги тасвирий санъат обидаси мадлен даврига оид. А. ғоридаги маданий қатламлардан юқори палеолитнинг салютре ва мадлен даврларига мансуб тош қуроллар ва турли ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари топилган.

АЛЬТЕРАЦИЯ (лот. alteratio — ўзгартириш) — 1) мусикада асосий

товушқатор поғоналарини (номини сақлаган ҳолда) ўзгартириш; унинг баландлигини чорак, ярим ёки бутун тонга баландлатиш ёки пастлатиш. 2) гармонияда А. товушқатордаги нотурғун поғоналарни хроматик ўзгартириш орқали тузук (лад) тортилишларни кучайтиришга хизмат қилади. Таркибида ўзгарган поғоналар мавжуд бўлган интервал ёки аккордлар А.лашган интервал ва аккордлар деб юритилади; 3) биол. да — механик куч, иссиқлик; электр токи, кимёвий моддалар ва б. таъсирида ҳужайра ва тўқималар функциясининг ўзгариши.

АЛЬТЕРНАРИОЗЛАР

Ўсимликларнинг замбуруғли касалликлари. Экинларда А.ни *Alternaria* туркумига мансуб замбуруғлар кўзғатади. Касалланган ўсимлик тўқималари устида сапрофит замбуруғ — альтернория тўқ жигарранг духобасимон доғ-ғубор ҳосил қилиб ривожланади. Доғлар доирасида тўқималар аста-секин ўлади. Дон экинлари, картошка, олма, қарам, нок, резаворлар ва б.га катта зарар етказида. Ғўзада учрайдиган А. чаноклардаги пах-тани бузади. Тола технологик хусусиятларини, чигит мойдорлик ва унувчанлигини йўқотади. Ўта намгарчилик, кузнинг эрта бошланиши, ҳашаротлар (ўсимлик битлари, ўргимчаккана, кўсак курти) касалликнинг тарқалиши ва ривожланишига сабаб бўлади.

Кураш чоралари: ўсимлик қолдиқларини йиғиштириб олиш, кузги шудгорлаш, уруғликни дориллаш, вегетация даврида ўсимликка фунгицидлардан цинебнинг 1,5%ли суспензиясини пуркаш (яна қ. Замбуруғли касалликлар).

АЛЬТЕРНАТИВА (франц. alternative; лот. alter — иккитадан бири) — 1) мумкин бўлган икки ёки бир неча қарор, тутилган йўл, керакли вариантлар ва б. дан бирини танлаш зарурати. 2) Мантиқда — икки ёки ундан ор-тиқ, мазмунан бир-бирини инкор этувчи имкониятлардан бирини заруран танлаш (альтернатив ҳукм). Фикрнинг аниқ ва изчил бўлиши учун А.

унга номувофик мулоҳазаларни истисно қилишда ҳам фойдаланилади. Математик мантиқда А. деб икки аргумент (асос)ни «ёки» боғловчиси («v») ёки «ё» орқали баён қилиш тушунилади.

АЛЬТИМЕТР (лот. altus — баланд ва юн. metreo — ўлчайман) — самолёт ёки бошқа учиб аппаратларининг ердан баландлигини ўлчайдиган асбоб (қ. Баландлик ўлчагич).

АЛЬТРУИЗМ (франц. altruisme, лот. alter — бошқадан) — ахлоқий тушунча, унинг негизида бошқа кишиларга ҳолис хизмат қилиш, уларнинг бахт-саодати учун ўз шахсий манфаатларини қурбон қилиш ётади. А. терминини фалсафага эгоизм тушунчасининг зидди маъносида О. Конт киритган.

АЛЬФА (юн. alpha) — 1) юнон алифбоси биринчи ҳарфи [А, а]нинг номи; 2) модданинг муайян ҳолатини билдирувчи сўз бўлаги (мас, альфа-темир); 3) сўзнинг альфа-заррачаларга алоқадорлигини билдирадиган қўшимчаси (мас, альфа-емирилиш). Кучма маънода: А. ва омега — бош ва охир; асос, моҳият.

А Л Ъ Ф А - Е М И Р И Л И Ш (а-емирилиш, парчаланиш) — ўз-ўзидан радиоактив емирилиш жараёнида атом ядроларидан а-зарраларнинг ажралиб чиқиши.

АЛЬФА (а)-ЗАРРАЛАР - баъзи бир радиоактив элементлар чиқарадиган гелий атомларининг ядролари. Гелий атомининг ядроси иккита протон ва иккита нейтрондан иборат. Бу зарралар радиоактив элементлар емирилганида ажралиб чиқади, айни вақтда энергия ҳам ажралади. А.з. бирор модда орқали ўтганида модда атомларини ионлаштириб, ўз энергияси камаяди.

АЛЬФА-СПЕКТРОМЕТРЛАР - радиоактив ядролар чиқараётган альфа (а)-зарралар энергиясини ўлчайдиган асбоб. Ишлаш тарзи а-зарраларнинг магнетик таҳлилига (магнит А.-с.) ёки уларнинг ионловчи таъсирларини тадқиқ қилишга (ионлаш камераси) асосланган. а-зарраларнинг энергетик спектри (на-

фис структураси)ни ўрганиш ядро физикасида катта аҳамиятга эга. Спектрлар ядронинг энергетик сатҳлари тўғрисида маълумот беради. Одатда, махсул ядронинг энергетик сатҳлари бир-бирига яқин бўлади. Мас, Ra226 ядросининг иккинчи ва учинчи уйғонган ҳолати энергиялари фарқи 20—43 кэВ. Шунинг учун а-спектрометрларнинг энергетик сатҳлар бир-бирига яқин бўлган гуруҳларини ажрата олиш қобилияти катта бўлиши керак. Ҳоз. замон магнит а-спектрометри энергетик сатҳлар фарқи 0,07% бўлган чизиқларни ажрата олади.

АЛЬФА-ТЕРАПИЯ — альфа зарралар (радонли ванналар, радиоактив бойламлар ва б.) таъсирида даволаш; нур б-н даволашнинг бир тури. А.-т. нерв системаси, эндокрин безлар, юрак-то-мир фаолиятини яхшилайти. Кўпгина курортларда А.-т. қўлланилади.

АЛЬФАТРОН, радиоактив вакуумметр — газ босимини аниқлайдиган асбоб. Ишлаш тарзи оддий ёки плутонийнинг альфа-емирилиши натижасида ионлашган газнинг электр ўтказувчанлигини ўлчашга асосланган. А., асосан, газ босимини автоматик назорат қилиш системаларида ишлатилади.

АЛЬФРЕД, Буюк Альфред (тахм. 849 — тахм. 900) — Уэссекс инглиз-сакслар қироли (871 й.дан). Ўз хукмронлиги остига бир қатор кўшни инглиз-сакс кироликларини бирлаштирди. А. даврида 1-умунинглиз қонунлар тўплами ва «Инглиз-сакс солномасининг бир қисми тузилган.

АЛЬХЕСИРАС КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1906.15.1—7.4) — Испаниянинг Альхесирас ш.да Германиянинг ташаббуси б-н чақирилган халқаро конференция. Марокашдаги Франция-Германия рақобати 1905 й.да Марокаш жанжалини келтириб чиқарди. А.к.нинг чақирилиши шу халқаро тангликни бартараф этишга қаратилган эди. Унда Австрия-Венгрия, Англия, АҚШ, Бельгия, Германия, Испания, Италия, Марокаш, Нидерландия, Португалия, Россия, Франция ва Швеция

катнашди. А.к. Марокашни бошқариш учун Англия, Германия, Франция ва Испания назорати остида халқаро банк, шунингдек Франция ва Испанияга тобе бўлган полицияни ташкил этди. А.к. расмий учунгина Марокаш султонлигининг «муस्ताқиллиги», «худудий бутунлиги», Марокашдаги барча миллатларнинг «иктисодий озодлиги» ва «тенг ҳуқуқлиги»ни эълон қилди. Амалда эса Англия, Россия, АҚШ ва б. давлатларнинг қўллаб-қувватлаши б-н Франция ва Испания Марокашдаги ўз зоналарини бошқариш ҳуқуқига эга бўлдилар. А.к. Германиянинг дипломатик мағлубияти бўлган ва Франциянинг Марокашни ба-тамом босиб олишига йўл очган.

АЛЬЦИОНА — Савр буржи (юлдуз туркуми)нинг юлдузи, 3-катталиқда. Хулқар юлдузлар тўдасининг энг равшан юлдузи. Биздан 189 ёруғлик йили узокликда жойлашган.

АЛЪЯНС (франц. alliance) — иттифок, бирлашма (одатда давлатлар, ташкилотлар иттифоқи).

АЛЮМЕЛЬ — никелнинг алюминий, марганец ва кремний б-н ҳосил қилган қийин суюқланувчан қотишмаси. А.нинг таркиби (%да); 1,8—2,5 алюминий, 0,85—2,0 кремний, 1,8—2,2 марганец, қолганлари — никель ва кобальт. А. пирометрияда (моддалар т-расини ўлчашда) термопараларнинг манфий термоэлектроди сифатида ишлатилади. А.дан ниҳром-алюмель, хромель-алюмель ва б. электр киздиргичлар тайёрлашда ҳам фойдаланилади.

АЛЮМИНАТЛАРА — алюминат кисло-талар (ортоалюминат H_2AlO_2 , метаалюминат $HAIO_2$ ва б.)нинг тузлари, алюминий оксиднинг бошқа металллар б-н ҳосил қилган кимёвий бирикмалари, умумий формуласи $R [Al_2O_4]$ ($R—Ca, Mg, Sr, Ba, Be$ ва ҳ.к.). Табиатда энг кўп тарқалган. Ишқорий металлларнинг А. сувда яхши эрийди. А. турли соҳаларда ишлатилади. Мас, натрий А. $NaAlO_2$ газламаларни бўяшда ишқор сифатида қўлланилади; кальций А. $Ca (AlO_2)_2$

тез қотадиган гилтупроқли цементнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади; шпинеллардан (айрим II гуруҳ металллар А.) оловбардош материаллар и.ч.да ҳамда қимматбаҳо тош сифатида фойдаланилади (яна қ. Алюминий). Ҳоз. вақтда нодир металлларнинг А. алоҳида амалий аҳамиятга эга. Улар махсус керамика, лазер ва оптик шишалар, ута электр ўтказувчан материаллар олишда, ядро техникасида ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида нодир элементлар оксидларининг ўрнига ишлатиладиган материаллардир.

АЛЮМИНИЙ (Aluminium), Al Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 13, ат. м. 26,9815; А. лот. alumen (аччикгош) сўзидан келиб чиққан. Табиатда битта барқарор изотоп ҳолида (AF 100%) учрайди, бир неча сунъий радиоактив изотоплари бор, улар орасида энг аҳамиятлиси Al^{27} (ярим емирилиш даври 7,4-105 й.). А. ер пўстининг оғирлик жиҳатдан 8,8%ини ташкил этади, яъни у кислотарод ва кремнийдан кейин учинчи, металллар ичида эса биринчи ўринда туради. Металл ҳолидаги А.ни биринчи марта 1825 й. Х. К. Эрстед топган. А. табиатда соф ҳолда учрамайди, унинг энг кўп учрайдиган бирикмалари: алюмосиликатлар (мас, тупроқнинг асосий қисми бўлган алюмосиликат, каолин, андалузит, алунит минерали), корунд (алюминий оксид) ва боксит. Ўзбекистонда шулардан каолин (Тошкент вилояти) ва боксит (Навоий ва Фарғона вилоятлари) топишган. А. гилтупроқ (Al_2O_3)ни криолиз (Na_3AlF_6) б-н суюқлантириб, электролиз қилиш йўли б-н олинади. Гилтупроқ эса асосан бокситдан олинади. Ўзбекистонда Ангрен каолинидан ҳам гилтупроқ олиш мумкинлиги аниқланган. А. кумушдай оқ металл, аллотропик шакл ўзгаришлари (қ. Аллотропия) йўқ. Суюқланиш т-раси — 660° , қайнаш т-раси 2500° атрофида, С. оғ. 2,6989. А. пластик, осон прессланувчан, болғаланувчан, колипланадиган, чўзиладиган металл.

А. барча барқарор би-риkmаларида 3 ва-лентли, юкори т-рада баъзан 1, камдан-кам ҳолларда 2 ва-лентли бўлиши мумкин. А. сирка, вино, лимон кислоталари ва б. органик моддалар таъсирига турғун. А. кислород б-н тез б при кади, шу сабабли унинг усти ҳамиша оксид пардаси б-н қопланган бўлади; оксид пардаси зич бўлганидан у А.ни занглашдан ва турли моддалар таъсиридан сақлайди. А. кукуни шиддат б-н ёнади, юкори т-рада галогенлар б-н бирикиб, А. фторид (AlF₃), А. хлорид (AlCl₃), А. бромид (AlBr₃), А. йодид (AlI₃), А. астагид (AlAt₃), олтингугурт б-н А. сульфид (Al₂S₃), азот б-н А.нитрид (AlN₃), углерод б-н А. карбид (Al₄C₃) ҳосил қилади. Шунингдек, алоҳида усулда А. б-н водород бирикмаси — А. гидрид (AlH₃) олиш мумкин. Жуда суюлтирилган ҳамда концентрланган нитрат кислота А.га таъсир этмайди (сиртида дарҳол ҳосил бўлган оксид пардаси уни сақлайди), суюлтирилган ва концентрланган сульфат кислотада А. қисман эрийди. Водород хлорид А.га кучлироқ таъсир этади, ортофосфат кислота таъсир этмайди. А.нинг кўпгина тузлари сувда яхши эрийди ва гидролизланиб, кислотали реакция рўй беради. У ишқорларда ҳам яхши эрийди, бунда алюминатлар ҳосил бўлади. А. таркибининг софлиги-га қараб ўта соф, жуда соф ва техник соф хилларга бўлинади. Ўта соф А. (А. 999 маркали) 0,001% гача қўшимчага, жуда соф А. (А. 995. А. 99, А. 97, А. 95 маркалар) 0,005 дан 0,05% гача, техник соф А. (А85, А8, А7, А5, АО, А ва АЕ маркалар) эса 0,015% дан 1,000% гача қўшимчага эга бўлади. А. енгил ва пухта қотишмалар олишда жуда қатта аҳамиятга эга. У мис, рух, никель, магний, темир, титан қотишмаларига ҳам легирловчи элемент сифатида қўшилади. А. баъзи металларни уларнинг оксидларидан қайтаришда (алюминотермия) ишлатилади. Бу металлардан самолётсозлик, радио ва электротехника, рангли металлургия ҳамда бошқа саноат тармоқларида фойдаланилади. А. зичлигининг камлиги, юкори

даражадаги электр ўтказувчанлиги, айрим кимёвий моддаларга нисбатан чидамлилиги ва таннархининг арзонлиги сабабли техниканинг турли соҳаларида кенг қўлланилади. Ундан уй-рўзғор асбоблари, кимёвий асбоб-ускуналар ва б. кўпдан-кўп буюмлар тайёрланади.

Темир Отақўзиев.

АЛЮМИНИЙ НИТРАТ, Al(NO₃)₃-нитрат кислотанинг алюминийли тузи. Оқ ромбик кристалл модда. Алюминий гидроксид [Al(OH)₃] ни нитрат кислотада эритиб олинади. А.н. кристаллогидратлар Al(NO₃)₃·3H₂O, Al(NO₃)₃·6H₂O ва Al(NO₃)₃·9H₂O ҳолдагина барқарор. У 200° гача қиздирилганда азот оксидларига ва алюминий оксидига ажралади. Сувда яхши эрийди (100 г сувда 75,5 г), спиртда ҳам эрийди. А.н. тўқимачилик саноатида хуруш сифатида, катализаторлар олишда, нефть саноатида ва лаб.ларда реактив сифатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ОКСИД (гилтупрок), Al₂O₃ — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 2050°, сувда эримайди. А.о. амфотер оксидир (қ. Амфотерлик), концентрланган кислоталарда эриб, алюминий тузларини, ишқорларда эриб, алюминат кислота тузлари — алюминатларни ҳосил қилади. Al₂O₃ нинг ҳар хил таркибли гидратланган (сувли) шакллари маълум. Алюминий гидроксидга гидрагилит (гиббсит) Al(OH)₃ ва сунъий йўл б-н олинadиган байерит киради. А.о. алюминий олишда ишлатилади, А.о.нинг ўзи эса боксит, нефелин ва каолиндан олинади. Табиатда А.о. кристаллари корунд, ёқут ва сапфир ҳолларида учрайди; корунд ниҳоятда қаттиқ бўлганидан қайроқтош ва жилвир сифатида, ёқут ва сапфир заргарликда ишлатилади. А.о. дан ўтга чидамли материал ва буюмлар тайёрлашда ҳам фойдаланилади.

АЛЮМИНИЙ РУДАЛАРИ - алюминий олинadиган рудалар. Асосан бокситдан олинади. А.р.га, шунингдек нефелинли сиенитлар (комплекс хом ашё), алунит ли, нефелин-апатитли жинслар ва б. киритилади. А.р. конлари РФ (Ар-

хангельск вилояти, Урал, Фарбий Сибирь, Кола я.о.), Қозоғистон, Украинада (Азов бўйида, Украина қалқони, Закарпатье), Закавказьеда бор. Ўзбекистонда А.рнинг деярли барча турлари учрайди. Ангренда каолин ва Гушсойда алунит конлари бор.

АЛЮМИНИЙ СУЛЬФАТ, $A12(SO4)3$ -сульфат кислотанинг алюминийли тузи, рангсиз кристалл модда; оддий шароитда $A12(SO4)3 \cdot 18H_2O$ оқ рангли кристаллогидрат ҳолида бўлади. 100 г сувда 36,15 г эрийди, спиртда эрмайди. Кристаллогидрат киздирилганда аста-секин сувини йўқотади, юқори т-рада алюминий оксиди ва олтингугурт газига парчаланadi. Ишқорий металлларнинг сульфатлари б-н бирикиб, қўш тузлар — аччиқтошлар ҳосил қилади. Техник А.с. боксит ёки гилтупроққа сульфат кислота таъсир эттириб, соф ҳолдаги А.с. эса алюминий гидроксидни қайноқ концентранланган сульфат кислотада эритиб олинади. А.с. сув тозалаш, қоғоз и.ч., тўқимачилик ва тери ошлаш саноатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ФТОРИД, AlF_3 - фторид кислотанинг алюминийли тузи, рангсиз кристалл; зичлиги 3100 кг/м³, сувда оз миқдорда эрийди (100 г сувда 0,56 г). А.ф. кислотада яхши эрийди (бунда комплекс бирикмалар ҳосил бўлади). А.ф. алюминий гидроксид $Al(OH)_3$ ни водород фторид (HF)нинг 15% ли эритмасида эритиш ёки алюминий оксид (Al_2O_3)га 400—700° да HF таъсир эттириш б-н олинади. Ишқорий металлларнинг фторидлари б-н комплекс бирикмалар ҳосил қилади. А.ф. саноатда криолитдан алюминий олиш ва тозалаш жараёнида электролитларга қўшимча сифатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ХЛОРИД, $AlCl_3$ - хлорид кислотанинг алюминийли тузи, рангсиз кристалл; зичлиги 2440 кг/м³, кутбли молекулалардан тузилган органик эритувчиларда ва сувда яхши эрийди (100 г сувда 44,38 г). Сувли эритмаларда унинг оқ-сарғиш рангли кристаллогидрата $AlCl_3 \cdot 6H_2O$ ҳосил бўлади. Кутбли

молекулалар (NH_3 , PCl_3 , PCl_5) б-н бирикмалар ҳосил қилади. Каолин, боксит ва б. табиий минералларга юқори т-рада хлор ва углевод (H)-оксид аралашмасини таъсир эттириш йўли б-н олинади. Сувсиз А.х. алкиллаш реакциясида, нефтни крекинглашда катализатор сифатида, шунингдек жун бўйаш саноатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ҚОТИШМАЛАРИ -асосий қисми алюминийдан иборат қотишмалар. А.қ. алюминийга Si , Mg , Zn , Mn , Ni , Fe , Ti ва б. элементларни алоҳида-алоҳида ёки маълум комбинацияда қўшиб суюклантириш йўли б-н тайёрланади. А.қ.га легирловчи элементлар сифатида Ni , Cr , Ca ва б., қотишма хоссаларини яхшилайдиган элементлар сифатида эса оз миқдорда Na , Be , Ti , Se , Nb ҳам қўшилади. Бу элементлар физик, кимёвий ва механик хоссалари хилма-хил А.қ. ҳосил қилишга имкон беради. А.қ. енгил бўлиши б-н бирга анча пухта ҳам-дир. А.қ. деформацияланадиган ва қу-йиладиган қотишмалар гуруҳларига бўлинади. Деформацияланадиган А.қ. ҳар хил ярим фабрикатлар ва буюмлар тайёрлаш, қуйиладиган А.қ. эса хилма-хил деталлар қуйишда қўлланилади.

АЛЮМИНИЙЛАШ, алитирлаш -юқори т-рада ишлатиладиган пўлат ва чўян буюмларнинг сиртки қатламини 0,02—1,2 мм гача алюминийга тўйинтириш. Уларнинг 1100° т-рагача қуйинди бардошилигини ва оксидланишга қаршилиқ хоссасини ошириш мақсадида қилинади. Бунда алюминий оксидланиб, буюмни кейинги оксидланишдан сақлайдиган оксид парда (Al_2O_3) ҳосил қилади. Асосан, кам углеводли, камдан-кам ҳолларда эса ўртача углеводли пўлат, кулранг чўян ва иссиқлик таъсирига чидамли легирланган пўлат буюмлар алюминийланади. Бундан ташқари, А.нинг металлш (деталь сиртига алюминий кукуни суркалиб, диффузион юмшатилади); бўшатиш (деталь алюминий бўёғи б-н бўйаб, диффузион бўшатилади); 700—800° т-рали

алюминий эритмасида тутиб туриш ва б. усуллари бор. Автомобиль двигателларининг клапанлари, газ турбиналарининг курак ҳамда соплolari ва б.ни тайёрлашда А.дан фойдаланилади.

А Л Ю М И Н И Й Л И АЧЧИҚТОШЛАР -алюминий сульфатнинг ишқорий металл сульфатлари б-н ҳосил қилган қўш тузлари. А.а.нинг формуласи $MeAl(SO_4)2 \cdot 12H_2O$ (бу ерда Me-К, Na, Li, Cs ва ҳ.к.). Улар куб сингонияда кристалланади, рангсиз, сувда яхши эрийди. А.а. тери ошлашда, газламаларни бўяшда хуруш сифатида ишлатилади, тиббиётда ҳам қўлланилади.

АЛЮМИНИЙЛИ БРОНЗА - таркибида 5—12% алюминий, бир оз темир, марганец ва никель бўлган бронза. Механик ва технологик хоссалари одатдаги бронзаникига қараганда юқори бўлади.

АЛЮМИНИЙЛИ ЖЕЗ - таркибида 0,4—3,5% гача алюминий бўлган жез (латунь).

АЛЮМИНИЙ-ОРГАНИК БИРИКМАЛАР — алюминийнинг углеводород қолдиғи б-н бевосита боғланишидан ҳосил бўлган металлорганик бирикмалар. А.-о. б.да алюминий бир, икки ёки учта углеводород қолдиғи б-н боғланган бўлиши мумкин (RA_1C_{12} , $R_2A_1C_1$, R_3A_1). Алюминий учалкилар — рангсиз, кислород ва намликка ўта сезгир суюқликдир. Алюминийўчметил ва учэтиллар ҳавода ўз-ўзидан ёниш, сувда портлаш хусусиятига эга. А.-о.б. алюминий-магний қотишмасига галлоид-углеводородларни, симоб-органик бирикмаларга алюминий таъсир эттириш ва б. йўللар б-н олинади. А.-о.б. саноатда олефинларни паст босимда полимерлашда катализатор сифатида ва соф алюминий олишда қўлланилади. Ҳар хил реакцияларга киришиш хусусияти кучли бўлгани сабабли А.-о.б. тўйинмаган углеводородлардан спирт и.ч.да, органик кислоталар олишда, кимёвий элементларнинг органик бирикмаларини ҳосил қилишда ҳам ишлатилади.

АЛЮМИНОТЕРМИЯ, алюмо-

термия (алюминий ва юн. *therme* — иссиқлик) — металллар оксидларини алюминий б-н қайтариб металл ва қотишмалар олиш усули; бирор металл оксиди б-н металл ҳолидаги алюминийнинг кукун аралашмаси юқори т-рада қиздирилса, 3000° гача иссиқлик ажралиб чиқади, ажралиб чиққан ортиқча иссиқлик ҳисобига темир ўз оксидидан осон қайтарилади. Бу усулни рус кимёгари Н. Н. Бекетов (1827—1911) 1859 й. кашф этган. Марганец, хром, ванадий, вольфрам ва турли қотишмалар А. усули б-н олинади. А.дан пўлат ва чўянни пайвандлашда (термит пайвандда, расмга қ.), ёндирувчи снарядларда фойдаланилади (яна қ. Металлотермия, Металларни қайтариш).

АЛЮМОГЕЛЬ — фаол алюминий оксид. Чиннига, айрим ҳолларда шаффоф шишага ўхшаш ғовак модда. Алюминий гидроксид ивиғини оҳиста қуритиш усули б-н олинади. А. адсорбция жараёниларида — саноат газларини қуритишда (намдан тозалашда), суюқликларни рангсизлантиришда (нефтни қайта ишлаш, қанд-шакарни оқартиришда ва саноатнинг бошқа тармоқларида), катализаторлар тайёрлашда ишлатилади.

АЛЮМОСИЛИКАТЛАР - таркибида алюминий ва кремнийнинг комплекс анионлари бўлган силикатларнинг умумий номи. Комплекс анионларга $[AlSiO_4]$, $[AlSi_2O_7]^-$, $[AlSi_4O_{10}]^{2-}$ ва б. киради. А. табиатда кенг тарқалган, ер пўстининг 50% ини ташкил этади. Уларга дала шпатлари, мас, ортоклаз $K[AlSi_3O_8]$, альбит $Na[AlSi_3O_8]$, анортит $Ca[Al_2SiO_7]$, ва гилли минераллар; слюдалар (мас, мусковит, биотит ва б.) киради. Таркибида кристаллизацион сув ва — OH гуруҳи бўлмаган табиий А. қийин суюқланувчан, термик барқарор моддалардир. Барча А. сувда эримайди, фтор кислота, ишқор ва ишқорий металллар карбонатлари эритмаларида парчаланadi. Баъзи А. табиий шароитда карбонат ангидрид ва сув таъсирида аста-секин таъсирланиши натижасида кварц ва б.

минераллар ҳосил бўлади. Синтетик А. алюминий ва кремний оксидларига металл оксидларини гидротермал усулда таъсир эттириб олинади. Улар керамик махсулотларнинг асосий кристалл фазаларини ташкил қилади. Табиий А. шиша, сопол, цемент ва б. и.ч.да; слюдалар — электр ва иссиқликни ўтказмайдиган материаллар олишда; нефелин соф алюминий олишда, айрим А., мас, цеолитлар хроматографияда адсорбент, газларни тозалаш, қуриштиш ва ажратишда, сувнинг қаттиқлигини камайтиришда, катализатор ва таркибида катализатор бўлган хом ашё сифатида ишлатилади.

Рустам Маърупов.

АЛЯБЬЕВ Александр Александрович (1797.4.8-1851.22.2) - рус композитори. 150 дан ортиқ романс ва кўшиқлар, 6 опера, балет, симфония, камер ва хор асарлари, фортепиано пьесалари ҳамда дамли созлар оркестри учун ёзилган марш ва рақслар муаллифи. «Иртиш», «Қишки йўл», айниқса, «Булбул» каби романс ва лирик кўшиқлари машҳур. У кўпгина асарларида рус, украин, кавказ халқлари куйларидан фойдаланган. А.нинг бир қанча романслари (жумладан, «Булбул», «Мен сизни севган эдим») ўзбек хонандалари репертуаридан ўрин олган. А.га назира тарзида Ўзбекистонда Д. Зокиров (Т. Тўла шеъри), Қозоғистонда Л. Хамидий (Н. Боймухамедов шеъри) «Булбул» романсларини яратганлар. Бу асарлар С. Қрбулова ва Б. Тўлаганова ижроларида машҳур.

АЛЯБЬЕВ Юрий Александрович (1903.23.12, Тамбов вилояти Мичуринск ш. — 1983.18.10, Самарканд) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1959). Москва драма санъати билим юртини тугатган (1921). 1923—35 й.ларда Самарканд ёш томошабинлар театрида ишлаган. 1933—74 й.ларда Самарканд рус драма театрида реж., 1948—64 й.ларда бош реж. «Ревизор» (1936), «Отелло» (1950), «Тартюф» (1951), «Олчазор» (1951), «Оила» (1952), «Рус масаласи» (1957), «Шоҳи сўзана» (1974) ва б. асарларни

сахнага кўйган.

АЛЯСА — Қуръонда зикри келган 25 пайғамбардан бири. «Бани Исроил» қабиласидан чиққан. Ривоят қилинишича, А. Илёс (ас)га амакивачча бўлиб, унга иймон келтирган, каерга борса бирга борган. Улар биргаликда «Бани Исроил» қавмини бутларга сизгинмасликка даъват қилишган, бутлар ботил эканлигига ишонтирмоқчи булишган. А. Илёс пайғамбардан сўнг унинг ишини давом эттирган. Қуръони каримда А.нинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида батафсил оят бўлмасда, унинг пайғамбар этиб юборилганлиги таъкидланган.

АЛЯСКА (Alaska) — Тинч океанининг Шим. Америка қирғоғи яқинидаги кенг қўлтиқ. Аляска ярим ороли б-н Шим. Америка материги оралиғида. Сатҳи 384 минг км². Чук. 4929 м гача. Сув кўтарилиши 12 м гача. А.да Кадьяк ва Александр архипелаги, Қиролича Шарлотта о.лари жойлашган. А.даги Баранов о.да рус географи Ф. П. Литке 1840 й.да Тинч океанда биринчи денгиз расадхонасини очган. Балик овланади. Асосий портлари — Сьюард, Принс-Руперт.

АЛЯСКА — Шим. Американинг шим.-ғарбидаги ярим орол, Беринг денгизининг Бристоль қўлтиғи б-н Тинч океан оралиғида. Уз. 700 км, эни 10—170 км. Ярим оролни Алеут тизмаси эгаллаган бўлиб, ҳаракатдаги ва сўнган вулканлар бор. Бал. 2507 м гача. Музликлар мавжуд. Тоғ тундраси ландшафти устун. Шим.-ғарбий соҳили пастте-кисликдан иборат, кўл кўп. А. ярим оролининг шим.-ғарбий қисмида Аляска штати жойлашган.

АЛЯСКА — АҚШ штати. Шим. Американинг шим.-ғарбида, АҚШнинг асосий қисмидан уни Канада ерлари ажратиб туради. Майд. 1519 минг км². А. материк қисмдан ва бир қанча ороллар (Александр архипелаги, Алеут о.лари, Прибилов, Кадьяк ва б.)дан иборат. Шим. Муз океани ва Тинч океан (Беринг денгизи) б-н ўралган. Маъмурий маркази — Жуно ш. Тинч океан соҳилида игна баргли ўрмон б-н қопланган баланд тоғ

тизмалари бор. Гид-роэнергияга бой энг йирик Юкон дарёсида кема қатнайди. Аҳолиси 599 минг киши (1993), анчагина қисми ҳарбий хизматчилардир. Маҳаллий аҳоли — индейслар, алеутлар ва эскимослар. Аҳолининг 3/4 қисми А.нинг жан.-шарқий ва жан. соҳил қисмида яшайди. А.ни 18-а. 1-ярмида руслар эгаллаб, қишлоқлар қура бошлаган. 1799 й.да ер ости ва ер усти бойликларидан танҳо фойдаланиш ҳуқуқини олган Россия-Америка компанияси ташкил этилди. 1867 й.да Россия ҳукумати А.ни АҚШ га 7,2 млн. долларга сотиб юборган. А. 1884 й. гача АҚШ ҳарбий вазирлиги тасарруфида бўлган, 1884—1912 й.ларда округ, сўнгра ҳудуд, 1959 й.дан штат. 19-асрнинг 90-й.ларида А.нинг марказий қисмида ва Сьюард я.о.да олтин конлари топилиши б-н А.нинг ички қисмларида ҳам аҳоли турар жойлари пайдо бўлди. 1911—38 й.ларда А.да мис конлари ишга солинди. 1915—23 й.ларда т.й. қурилиб, А.нинг марказий қисми соҳил б-н боғланди. Балик овлаш ва балик саноати, ўрмон саноати, фойдали қазилмалар чиқариш ва қисман мўйначилик А. хўжалигининг асосини ташкил этади. Олтин қазиб чиқариш А. кон саноатининг асосий тармоғидир. Шунингдек, кумир, нефть, қалай, платина, симоб, хромит қазиб олинади. Ишлаб берувчи саноат асосан консерва ва тахта тилиш корхоналаридан иборат. Кетчикан ва Ситка ш.ларида 2 та улкан целлюлозакоғоз з-ди бор. Қ.Х. б-н деярли шуғулланилмайди, фақат Матануска водийсида, Кенай я.о.да картошка экилади, қорамол, парранда боқилади. Мўйнали хайвонлар овланади. Ташки алоқалари, асосан, денгиз флоти, шунингдек ҳаво йўллари орқали амалга оширилади. А. автомобиль йўли ва т.й. орқали Канада б-н боғланган. Ички юклар т.й., шунингдек автомобиль йўлларида ташилади. Хейнс — Фэрбенкс нефть қувури (1000 км) қурилган. А.да аэродромлар, ҳарбий-денгиз базалари, ракетадромлар бор.

АЛЯСКА ОҚИМИ - Тинч океан-

нинг шим.-шарқий қисмидаги илик оқим, Шим. Тинч океан оқимининг шим. тармоғи, Алеут о.ларидаги шарқий бўғозлар орқали Беринг денгизига киради. Оқим тезлиги 0,9—1,8 км/соат. Сув т-раси февралда 2—7°, авг.да 10—15°. Куроиси илик оқимлар тизимида киради.

АЛЯСКА ТИЗМАСИ - Аляска жан-даги тоғ тизмаси. Уз. 1000 км, энг баланд чўққиси Мак-Кинли (6193 м). Ўқ қисми гранитлардан, чеккалари чўқинди жинслардан ташкил топган. Ён бағирлари тик, қояли, кучли парчаланган. А.т. Тинч океандан келадиган нам шамолларни тугатиб қолади. Жан. ён бағирлари намгарчил, 800 м баландликкача қора қарағай ўрмонлари, ундан юқориси қор ва музлар б-н қопланган. Шим. ён бағирлари қурғоқчил, 1000—1100 м гача ўрмон, ундан баландда тоғ тундралари бор.

АЛЯСКИТ — интрузив нордон тоғ жинси; таркибида 5% гача рангли минераллар бўлган гранит. Магматик, баъзан метасоматик йўл б-н келиб чиққан. Таркиби кварц (30—35%), калийли дала шпати (30—50%) ва альбит (20% гача) дан иборат. Кристалл-донадор, камданкам порфир тузилишли. Ранги кизил, пушти, оқ, оч кулранг. Дастлаб Аляска я.о.да топилган (номи шундан). А.ни камёб ва сийрак ер элементлари конлари б-н боғлайдилар. А. Ўрта Осиё, Кавказ ва Байкал ортида топилган. Қурилишда қоплама безак-тош сифатида ишлатилади.

АЛ-ҚОНУН (Китоб ал-қонун фитиб) — Абу Али ибн Синонинг тиббиётга оид 5 жилдан иборат шох асарининг қисқача номи (к. «Тиб қонунлари»).

АЛҚОСИМОВА Одашхон Турғуновна (1957.19.2, Андижон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон тиллар пед. ин-тининг чет тиллар ф-тини тугатган (1979). 1979 й.дан Қорасув ш.даги 2-мактабда, кейинчалик 6-мактабда инглиз тили ўқитувчиси. А. ҳаракати б-н мактабдаги инглиз тили кабинети ҳоз. замон талаби даражасида жиҳозланган.

У ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш мақсадида турли мавзуларда инглиз тилида ноанъанавий дарслар олиб боради.

АЛҲОН (араб. — куйлар, оҳанглар; лаҳн сўзининг кўплиги) — Шарқ халқлари вокал ва чолғу мусикасининг умумий ифодаси. А. куй, кўшиқ маъноларидан ташқари, шеърни оҳангли ўқиш, хофизларнинг «Қуръон» ўқиши, булбулнинг сайраши, хутба ўқиш кабиларни ҳам ўз ичига олади. А.нинг турлари кўп: А. баситий (оддий А.) — чолғу куйи ёки шеърни оҳангга солиб ўқиш; А. жирмий (тўлиқ А.) — шеър ва ритм-усулларни мужассамлантирган мусика асари; А. инфюлия (ғамгин, маъюс А.); А. мулазза (лаззатбахш А.) — гўзалликни ифодалайдиган ва нозик ҳис-туйғулар кўзгатадиган мусика асарлари; А. муҳаййила (тасаввур эттирувчи А.) — инсонни хаёлга чўмдирувчи мусика асарлари; А. хатгий (энг оддий А.) — вокал мусика асарларини ташкил этувчи элементлар — хар бир нағма, усул ва шеърнинг якка-якка ҳолдаги ифодаси. А. қадимги рисоаларда парда (мақом) уюшмаларини, созанда, хонандаларнинг ижро маҳоратини оширадиган машқларни ҳам ифодалаган.

Ад.: Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, Т., 1963; Алишер Навоий, Муҳокаматул-луғатайн, Т., 1948; Ражабов Исҳоқ, Мақомлар масаласига доир, Т., 1963.

АЛ-ҲУМРО САРОЙИ (араб, кизил, кизил сарой) — Испанияда араблар ҳукмронлиги давридан қолган меъморий ёдгорлик (Гранада вилояти, 13—14-а.лар). Алгамра номи б-н машҳур. А.с.да турар жой, меҳмонхона, масжид, ҳарам, ҳаммом ва х.к. бор. Сарой Гранада ш. четидаги баланд тепага қурилган. Унинг деворлари кизил тошлардан ишланган. А.с.нинг 2 ҳовлиси бўлиб, бири (Мирта)да ҳашаматли хоналар, катта ҳовуз ва калта устунли равоқлар бор. Саройнинг яна бир қисмида тожхона қад кўтарган. Иккинчиси «шерлар ҳовлиси» бўлиб, унда уй-жой бинолари, ўртада ўн икки шер ҳайкалли фаввора бор. Сарой меъ-

морлигида амалий безак санъати катта ўрин олган. А.с. сув ўтказгич қувур б-н таъминланган.

АМАГАСАКИ — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг жан. соҳилида, Осака қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 498 минг киши (1991). Осака-Кобе индустриал р-нининг муҳим саноат маркази. Металлургия, машинасозлик, авиация, кимё, тўқимачилик, керамика, цемент, ойнашиша саноати корхоналари ва Кобе саноатига электр энергия берадиган йирик иссиқлик электр ст-яси бор.

АМАДУ (Amado) Жоржи (1912.10.8) — Бразилия ёзувчиси. «Карнавал мамлақати» (1931) номли илк романида шаҳар зиёлилари ва мулкдорлари ҳаётидаги салбий ҳодисаларни ҳажв қилса, «Какао» (1931), «Тер» (1933) романларида батрақлар ва ишчилар ҳаёти ҳикоя қилинади. «Жубибаба» (1935) романида ирқчиликка қарши чиқади. А. Бразилия халқининг эрк ва адолат учун курашини ёритувчи «Луис Карлос Престес ҳаёти» асарини яратди (1942), «Чексиз далалар» (1943), «Олтин мевалар даласи» (1944) романлари Бразилия деҳқонлари ҳаётига бағишланган. «Қизил куртақлар» (1946) романида реализм кучли. «Кекса денгизчилар» (1961) номли икки кассасида Бразилия халқининг ўзига хос хусусияти кўрсатилган. А. Лотин Америкаси адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган. Унинг асарлари дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган, йирик гуманист ёзувчи сифатида ном қозонган.

АМАЗОНАС, Амазонка — Бразилиянинг энг йирик, лекин аҳоли сийрақ штати. Мамлакатнинг шим.-ғарбида. Майд. 1567,9 минг км2, аҳолиси 21,1 млн. киши (1991). Маъмурий маркази ва ягона йирик шаҳри — Манаус. А. асосан Амазонка пасттекислигида жойлашган. Аҳолисининг кўпроқ қисми метислар. Бир қанча индейс қабилалари ибтидоий жамоа даври шароитида сернам ўрмонларда яшайди. Латекс (ёввойи гевея дарахтининг шарбати — каучук), бразилия ёнғоғи ва б. мевалар

йиғиш, қимматбаҳо ёғочлар тайёрлаш, ёғочдан хушбўй мойлар олиш А. қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил этади. Дехқончилик суст ривожланган, ҳаммаси бўлиб бир неча ўн минг гек-тарга бир неча хил экин (шоли, маниок, банан ва б.) экилади. Озроқ миқдорда нефть қазиб олинади. Манаусда бир неча саноат корхоналари (ёғочезлик, гугурт, озик-овқат) ва нефтни қайта ишловчи 3-д бор.

АМАЗОНИТ (амазонка тоши) — минерал, микроклиннинг ҳаворанг тури. Пегматитлар ва баъзи гранитларда учрайди. А. — зийнат тоши.

АМАЗОНКА — Жан. Америкадаги дарё, серсувлиги ва ҳавзаси майдонининг катталиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда, узунлиги жиҳатидан (6,4 минг км, Укаяли ирмоғи б-н тахминан 7 минг км) Нил дарёсидан кейин иккинчи ўринда туради. А. 7180 минг км² майдондан сув йиғади. Асосий ирмоғи — Мараньон. Шарқий Кордильера тоғ тизмасини кесиб ўтгандан кейин Амазонка паётекислигига чиқади ва Укаяли дарёси б-н қўшилиб А.ни ҳосил қилади. А.га тахм. 500 ирмоқ куйилади, кўпчилиги йирик дарё ҳисобланади. Ўнг томондан Укаяли, Журуа, Мадейра, Тапажос, Шингу, чапдан — Иса, Япура, Риу-Негру дарёлари қўшилиб кенгая боради, ўрта оқимида 5 км, денгизга куйилиш олдида 80—150 км гача кенгайди. А.нинг чуқурлиги ўрта оқимида тахм. 70 м, куйилиш жойида 15—45 м. Даре доим серсув, май — июнда тошади. А. йил давомида ўз ҳавзасидан 1 млрд. т лойка оқизиб келади. Ўртача сув сарфи 220 минг м³/сек. Алинг ирмоқларидан йирик виктория-регия ўсимлиги ўсади, сув хайвонларидан ламантинлар, дельфинлар, сув чўчкалари яшайди. 2000 балиқ тури бор. А. кемалар қатнай оладиган қисмининг уз. 4300 км. Манаус ш.гача (океандан 1690 км) йирик океан кемалари қатнайди. Асосий портлари: Икитос, Манаус, Обидус, Санта-рел, Белен.

АМАЗОНКА ПАСТТЕКИСЛИГИ -Жан. Америкада, ер шаридаги энг

катта паётекислик. Майд. 5 млн. км² дан зиёд. Гвиана тоғлиги б-н Бразилия тоғлиги оралиғида, Анд тоғларидан Атлантика океанигача чўзилган. Жан. Америка платформасининг синеклизаси (ботиғи) учламчи даврнинг денгиз, кўлдарё ётқизиклари б-н тўлиши натижасида пайдо бўлган. А.п.нинг катта қисми экваториал иқлими, 1500—3000 мм ёғин тушади. А.п. доим яшил ўрмонлар б-н қопланган. Шарқий қисмида йил курғоқчил ва намгарчил фаслларга бўлинади. Аҳоли сийрак. Нефть, марганец, гематит конлари бор.

АМАЗОНКАЛАР - 1) кад. юнон афсоналаридаги жангчи аёллар. Ривоятларга кўра, А. Кичик Осиёда ва Азов денгизи қирғоқларида яшаган ва наслини сақлаш мақсадида қушни қабила эркаклари б-н йилда бир маротаба жинсий муносабатда бўлганлар. Улардан пайдо бўлган ўғил болаларни оталарига қайтариб, қизларга ўзлари харбий тарбия берганлар. Камон тортганда ҳалакат бермаслиги учун қизларнинг унғ кўкракларини куйдиришган (А. сўзи «кўкракларини» деган маънони беради). А., одатда, лапофатли аёллар сифатида тасвирланган. Улар ҳақидаги афсоналар кўп халқлар орасида тарқалган бўлиб, матриархат даврини акс эттиради; 2) Амазонка — отлик чавандоз аёл; 3) аёллар от минганда киядиган кийим.

АМАЛ (араб. — иш, фаолият, ҳаракат) — 1) мансаб, лавозим, хунар; 2) меъморликда кўпинча эски иморатларда меъмор ёки устанинг дастхати шу сўз б-н бошланади. «Амали усто...» каби; 3) ҳисоблашдаги тўрт А. — қўшиш, олиш, кўпайтириш, бўлиш; 4) тиббиётда таъсир қилиш. Мас, чечакка қарши эмланган жой бўртиб, қора кўтир бўлиб кўчиб тушса ёки бирор касалликка қарши дори берилганда бемор соғайиб кетса, дори А. қилган бўлади; 5) ислом илоҳиётида дин ақидаларига ишонишдан ташқари диндор ўз фаолияти ва ҳаракати б-н бажариши лозим бўлган барча вазифалар ва савоб ишларни ифода этувчи тушун-

ча. А. умумий мазмунда диний маросимлар, урф-одатлар б-н боғлиқ вазифаларни ўз ичига олади. Қуръонда «А.» сўзи жуда кўп сураларда келади, бунда мусулмонлар томонидан бажариладиган яхши, фойдали ишлар ҳам, шайтон томонидан одамларга қарши қилинадиган ёмон, зарарли ишлар ҳам тушунилади; б) мусиқада — ўтмишда қуй ёки ашуланинг маълум услубда яратилган шакли. Навоий ва Бобур асарларида, Кавкабий ва Дарвишали Чангийннинг «Рисолаи мусиқий» асарларида А.лар ва уларни яратган бастакорлар ҳақида маълумотлар берилган. Кавкабийнинг ёзишича, агар бир неча қуй тузилмаларида сархона, миёнхона ва бозғўй каби унсурлар бўлиб, унга маълум ўлчовдаги шеър асос қилиб олинган бўлса, А. ҳисобланади. Дарвишалининг айтишича, А. чолғу муқаддима (мустаҳал) б-н бошланадиган ашулади. Унда ўрта регистрда ижро этиладиган миёнхона ва қайтарма қисм — бозғўй бўлиши шарт. А. ҳоз. Шашмақомда ҳам учрайдиган тароналарнинг йирикроқ шаклидир. Ёзма манбаларда А.и тарона ҳам учрайди. Бу тарона шаклидаги А.дир.

АМАЛ ЗИРАСИ (араб, зира ал-амал) — Мисрда Ҳошимий зираси га мос қад. узунлик ўлчови; қиймати ўртача 66,5 см га тенг бўлган.

АМАЛДАГИ ҚОНУН ХУЖЖАТЛАРИ МОНИТОРИНГИ ИНСТИТУТИ - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатларини кузатиш, ўрганиш, баҳолаш ва истиқболни белгилаш ин-ти. 1996 й. 3 дек.да Тошкентда ташкил этилган. У жаҳонда биринчи парламент интидир. А.қ.х.м.и. қонун ҳужжатларини таҳлил этиб, демократия ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро мезонларга муво-фиқлаштиради, қонунчилик иши механизмини такомиллаштириш юзасидан таклиф ва тавсиялар беради, қонун лойиҳаларини илмий экспертизадан ўтказди. Таркиби 5 бўлим (шу жумладан, таҳририят-ноширлик бўлими) ва қотибиятдан иборат. А.қ.х.м.и. ЎЗР Олий

Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар б-н ўзаро ҳамкорликда ишлайди, халқаро ташкилотлар, хорижий и.т., маслаҳат ва ўқув марказлари, олимлар ва мутахассислар б-н илмий ва амалий алоқалар ўрнатган.

АМАЛИЙ АГРОЭЛЕКТРОНИКА - фан ва техниканинг махсус электрон қурилмалар, тизимлар ва электрон ҳисоблаш техникасини яратиш, уларни қ.х. ишлаб чиқаришида қўллаш б-н шуғулланадиган йўналиши. Асосий вазифалари: тупроқнинг физик-кимёвий ва механик кўрсаткичларини кузатувчи микроэлектрон қурилмаларни турли мақсадларга мўлжалланган янги микроэлектрон техникани яратиш ва улардан деҳқончиликда фойдаланиш; аэрокосмик усуллардан қ.х.да фойдаланиш; деҳқончилик маҳсулотларининг сифатини оширишга оид агростандартларни тузиш; қ.х. ни тўла компьютерлаш ва ахборотлаштириш ва б. Компьютерлар ва махсус микроэлектрон қурилмаларни қ.х. да қўллаш экинлар ҳосилдорлиги ва иш унумдорлигини оширишга, сифат кўрсаткичларини яхшилашга имкон беради, сув ва энергия тежалди.

АМАЛИЙ АСТРОНОМИЯ - астрометриянинг астрономик кузатишлар воқитасида вақт, географик координаталар ва турли йўналишдаги азимусларни аниқловчи, уларнинг ўзгаришини ўрганувчи бўлими. А.а. геодезия ва харитография эҳтиёжлари учун географик координаталарни аниқлаш (астрономик геодезия), навигация (денгиз астрономияси), самолётнинг ҳаводаги координаталари ва ҳаракат йўналишини аниқлаш (авиация астрономияси) б-н шуғулланади. Космик кемаларнинг сайёралараро фазодаги вазиятларини аниқлаш (қ. Космик навигация), шунингдек Ой сиртидан туриб селенографик координаталарни аниқлаш усуллари ишлаб чиқилди. 70-й.ларда А.адан вақт хизмати ва кенглик хизмати ажралиб чиқди. Ернинг сунъий йўлдошларини кузатиш орқали геогра-

фик координаталарни аниқлаш усуллари муваффақиятли ишлаб чиқилди (к. Космик геодезия). А.а.да қўлланиладиган усуллар сферик астрономиянинг назарий кўрсатмаларига асосланган. А.а.да универсал асбоб, Кучма пассаж асбоби, зенит телескоп, вертикал доира, призмали астролябия, денгиз ва авиация секстанта, Ернинг сунъий йўлдошларини кузатиш учун фотографик камера ва б. асбоблар ишлатилади. Вақтни ўлчаш учун кварц ёки миятникли соатлар, денгиз хронометрлари, вақт сигналларини қабул қилувчи аппаратлардан ҳам фойдаланилади. Аа. асбобларнинг тузилишини асбоб хатоликларини текшириш назариясини ўз ичига олади.

АМАЛИЙ БЕЗАК САНЪАТИ - к. Амалий санъат.

АМАЛИЙ ГЕОГРАФИЯ - ҳоз. замон географик тадқиқот йўналишларидан бири. А.г. ҳудудлар табиий шароитларини ҳар хил амалий мақсадларда — ердан к.х.да фойдаланиш, йўл, шаҳар ва саноат иншоотлари қуриш одамларнинг турмуш шароитлари ва соғлиғига мос келиш-келмаслиги нуқтаи назаридан ўрганади. А.г. тадқиқотлари уч асосий йўналишда: агрогеографик, муҳандислик-географик ва тиббий-географик йўналишларда олиб борилади. Агрогеографик тадқиқотлар ерларни суғориш ёки қуриштириш, яйлов чорвачилиги, баҳорикор деҳқончилик, тупрокни зарарли табиий жараёнлар таъсиридан, сув ва шамол эрозиясидан сақлаш каби масалаларни ўрганади. Тупроқлари, рельефи, иқлими, ўсимликлари ва ёгин миқдори каби хусусиятларига кўра муҳим бўлган жойлар махсус хариталарда алоҳида ажратиб кўрсатилади. Агрогеографик тадқиқотлар Ўзбекистонда — Макроиктисодиёт ва ижтимо-ий тадқиқотлар ин-ти, Сейсмология ин-ти таркибидаги География и.т. бўлими, хусусан, Тошкент, Самарканд, Фарғона ун-тларининг география ф-тларида олиб борилади.

Муҳандислик-географик тадқиқотлар

ҳудудларнинг табиий шароитларига ҳар хил муҳандислик иншоотлари ни жойлаштириш имконини ўрганади. Ўзбекистонда йўл, канал, шаҳарлар, саноат биноларини қуришда, ернинг қиялиги ва рельефнинг нотекислиги, лёсс грунтларнинг чўкиш эҳтимоли, кум кўчишлари ва тез-тез бўлиб турадиган кучли шамоллар ҳисобга олинади. Бунда географ табиат ҳодисалари орасидаги боғланишлар ва қонуниятларни аниқлайди. Чунончи, Ўзбекистоннинг жан.даги қурғоқчил ҳудудларида лёсс кўп қаватли уйлар, 3-д ва б. иншоотлар учун мустаҳкам замин бўла олади. Лекин республиканинг сернам тоғ олди р-нларида лёсс мустаҳкам эмас, тез чўкади, натижада иншоотлар деформацияга учрайди. Қизилқумда йўл қуриш лойиҳалари тузишда шамоллар режимини, кум ҳаракатининг тезлигини ва кум рельефи шаклларини, кум кўчишига йўл бермайдиган ўсимлик турларини билиш шарт. Агар қурилиш олтидан мутахассис бундай маълумотларга эга бўлмаса, у ҳолда йўл кум келтирувчи шамоллар зонасига тушиб, тез-тез кум босиб қолиши мумкин.

Тиббий-географик тадқиқотлар, айниқса, янгидан ўзлаштирилаётган ерларнинг тиббий-географик башорат харитасини тузиш муаммолари б-н шуғулланади. Географик тадқиқотнинг бу соҳаси маҳаллий географик шароит б-н боғлиқ вабо, туляремия, энцефалит, букоқ касалликларининг тарқалиш қонуниятларини ўрганишда муваффақиятларга эришиди.

Потихқамол Гуломов.

АМАЛИЙ ГЕОМЕТРИЯ - чизма геометрия фанининг конун-қоидалари асосида бажарилган и.т. ишлари натижаларини қурилишда, машинасозликда, меъморлик ва б. соҳаларда қўллаш б-н шуғулланадиган фан соҳаси. Умуман аналитик геом., чизма геом., дифференциал геом., проекциялаш геометрияси ва б. соҳалар қоидаларини ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида қўллаш

б-н шуғулланадиган геометрияни А.г. деб юритиш мумкин.

АМАЛИЙ ГРАФИКА - графика тури. Графика усулида ишланган асарлар кундалик турмушда зарур бўлган қоғоз пул, лотерея билетлари, заём қоғозлари, почта маркалари, акциялар, конфет, папирос, ёрлик қоғозлари, паспорт ва гувоҳномалар, турли корхоналарнинг махсулотигаги белги, ҳар хил буюмлар солинадиган қутича, ўров қоғозлари ва б.ни безашда ишлатилади.

АМАЛИЙ САНЪАТ, амалий безак санъати — безак санъати соҳаси; ижтимоий ва шахсий турмушда амалий аҳамиятга эга бўлган бадиий буюмлар тайёрлаш ва кундалик турмуш ашёлари (асбоб-анжомлар, мебель, мато, мехнат куроллари, кийим-кечаклар, тақинчоқлар, ўйинчоқлар ва б.)ни бадиий ишлаш б-н боғлиқ ижодий мех-нат соҳаларини ўз ичига олади. А.с. асарлари кўз б-н кўриш, хис этиш ва англашга мўлжалланган. А.с. асарлари ва буюмлари инсоннинг моддий муҳитини гўзаллаштиришга, эстетик бойитишга хизмат қилади, айни пайтда ўзининг кўриниши, тузилиши, хусусиятлари б-н инсоннинг руҳий ҳолати, кайфиятига таъсир этади, безатилган нарсалар ҳаётда фойдаланилишидан ташқари бадиий қиммати бўлгани учун ҳам қадрланади. Шунинг учун хом ашёнинг гўзаллиги ва нафис хусусиятларини намоёиш этиш, унга ишлов бериш маҳорати ва усулларининг кўплиги А.с.да эстетик таъсирни оширувчи аҳамиятга эга фаол воситалардир. А.с.да нарсаларнинг нафислигига икки усул б-н эришилади: 1) шакли оддий, жўн буюмларга безак ишлаб бадиий қиммати оширилади; 2) шакли чиройли қилиб ишланади. Нрсаларнинг тузилиши бадиий буюмларнинг мужассамотида муҳим роль ўйнайди. Хом ашёнинг гўзаллиги, қисмларнинг мутаносиблиги, тузилишининг ма-роми буюмнинг таъсирчан умумлашма қиёфасини ифодаловчи ягона воситалардир. Таъсирчан мазмунли шакллар кўпинча тақлидан

яратилганда мазмуни ортади. Буюмда хосил бўлаётган безак унинг образ тузилишига ҳам сезиларли таъсир этади. Безаги туфайли буюм А.с. асарига айланади. А.с.да безак яратишда нақш б-н тасвирий санъат (ҳайкалтарошлик, рангтасвир, айрим ҳолларда графика) қисмлари (алоҳида ёки турлича бирикувлари) кенг қўлланилади. Баъзан нақш ёки тасвир буюмларни шаклантирувчи асосга айланади (панжара гули, тўр; гилам, мато гуллари ва ҳ.к.). А.с. асарининг уйғунлиги аввало бадиий буюмнинг бадиий ва амалий вазифасининг ягоналигида, шакл ва безакнинг ўзаро бирикувида, тасвир ва буюм тузилишида намоён бўлади. Безакнинг шакл, тасвирнинг буюм кўлами ва хусусияти, унинг амалий ва бадиий вазифаси б-н уйғунлаштиришнинг зарурлиги тасвирий бўлақларни ўзгаришига, талқинда шартлилиikka ва нарса қисмларини ўхшатиб яратишга олиб келади.

19- а. 2- ярмидан илмий адабиётларда А.с. асарлари фойдаланилган хом ашёси (ёғоч, сопол, ганч, тош, металл, суяк ва б.) ва ижро усули (бўяш, ўйиб-кесиб ишлаш, қуйиш, каш-та тикиш, тўқиш ва б.)га қараб фарклана бошланди. Бу эса ўз навбатида буюмларга ишлов беришни лойиҳалаш (дизайн) ва уни и.ч. б-н боғланиши (бадиий саноат)га замин яратди.

А.с. асарлари яратилган даврининг маиший қатламга мос маҳаллий ва миллий хусусиятларни, ижтимоий гуруҳлар б-н яқин муносабатда бўлган унинг моддий маданиятини ифода этади. Асарлар мобайнида халқ, ижодиётининг соҳаси сифатида амалий безак санъати. юзага келган. Унинг ривожига халқ яшаган жойнинг жуғрофий ша-роити, халқининг машғулоти, этник ва миллий жиҳатлари, турмуш тарзи, маданий даражаси, кўшни халқлар б-н алоқалари ва б. муҳим роль ўйнаган. Кулолликка ярайдиган тупроқ мавжуд жойларда кулоллик, чорвачилик ривож топган ерларда жундан мато тўқиш, мўйнадўзлик, кигиз босиш, гиламчилик ва ш.к. ривожланган, А.с. асар-

ларининг маълум жойга хос услублари шаклланган.

Ўзбекистон худудидан мезолит даврига оид қад. санъат ёдгорликлари топилган. Неолит даври сопол идишлари кўлда ясашиб, чизикча, нукта ва илонизи тасвирлар (тирнок, кўл б-н чизиб) тушириб безатилган. Фарғона водийсидан мил.ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йилликка оид жез даври кўйма бадий буюмлари (жез ва кумуш буюмлар хазинаси) топилган. Сопол идишларга кейинчалик хандасий безаклар ишлана бошланган. Фарғона водийси, Сурхондарё вилояти ўтроқ деҳқон аҳолиси идишлари шу даврда учбурчак, ромбсимон ёки катаксимон қизил-қора чизикчалар б-н безалган; Амударё бўйи воҳасидан топилган буюмларда ҳам шундай тасвирлар жигарранг, оқ за-минга чизилган. Жез даври дашт қабилалари фойдаланган сопол идишлардаги учбурчак, илонизи, арчасимон ёки йўл-йўл тасвирлар қолип б-н босилган (Хоразмдаги Тозабоғёп маданияти, Бухоро воҳасидаги Қизилқўб қабристони). Мил. ав. 4 — 2-а.лар ёдгорликларига оид сопол идиш ва ҳайкалчаларга ҳайвонлар шакли ишланган (Қовунчи маданияти идиш дастасидаги ҳайвон шакли; Афросиёб ва Холчаёндан топилган такинчоқлардаги бўртма тасвирлар). Илк ўрта аср (5 — 8- а.лар) амалий безак санъати Суғд, Тохаристон, Хоразм ва Фарғонадаги давлатлар маданияти б-н боғлиқ равишда ривожланган. Ганч ўймакорлиги (Самарқанд, Варахша) ва ёғоч ўймакорлиги (Сурхондарё вилояти)да нақшга мавзули мужассамотлар аралаштириб берилган, ясси бўртма безаклар ўрнини ҳажмли шакллар эгаллаган. Ҳандасий ва услублаштирилган ўсимликсимон нақш асослари янада мукаммаллаштирилган. Афросиёб, Болаликтепа ва Варахша расмларида тасвирланган рангбаранг кийимлар шу даврда бадий тўқимачилик тараққий этганидан дарак беради. Сурхондарё вилоятининг Термиз ш. яқинида жойлашган қабристондан,

Поп тумани Мунчоқтепа манзилгоҳидан 4 — 6-аларга оид қад. ажойиб кийимларнинг ўзига хос намуналари топилган, бундан қад. фарғоналиклар кийими анча мураккаб қилиб текирилганлиги маълум бўлади. Самарқанд вилоятидан қад. маҳси, Фарғона водийсидан қолип ва чарм кесадиған маҳсус пичоқ топилиши Ўзбекистонда, умуман бутун Туркистонда деярли бир вақтда, яъни 5 — 6-а.ларда бу оёқ кийимнинг урф бўлганини кўрсатади. Фарғона водийси, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкент, Сурхондарё ва Қашқадарёда пичоқчиликнинг қад. марказлари бўлган. Пичоқлар фақат уй-рўзгор буюми эмас, балки ҳарбий қурол, ҳунармандлик асбоби сифатида қўлланилиб келинган. 6 — 12- а.ларга оид пичоқ намуналари металл таркибининг, пичоқ ясаш усули ва безакларининг ўзгариб, тараққий эта борганини тасдиқлайди. Навоий, Бобур асарларига ишланган миниатюраларда (15 — 17- а.лар) ёнга осиб юриладиган пичоқларнинг турли хил намуналари тасвирланган. 7 — 9- а.ларда тўқимачилик тараққий этган, ип, ипак матолардан ташқари қимматбаҳо парчалар ҳам ишлаб чиқарилган. Ўсимлик ва хандасий нақш-безакларига бой, жонзодлар тасвири туширилган «зандоначи» матоси бизгача сакланиб келинган. Зандоначи матосининг мужассамоти тақсим усулида туширилган; бир меъёрда алмашилиб турган турунж безаклари ичига бир жуфт карама-қарши турган арслон, фил ва б. ҳайвонлар тасвири жойлаштирилган.

5 — 10- а.ларда сопол буюмларнинг маҳсус тури — оstdонлар тайёрлаш ривож топди. Оstdонларни безашда тасвирий мавзулардан кенг фойдаланилган: ажодлар, хомийлар ва худолар, паррандалар, шунингдек дарахт ва б. ўсимликлар ўйма, бўртма ва б. усулларда ишланган. 6 — 10- а.лардан шиша идишлар кўплаб ишланди; кўзача, қадахлар, сиёҳдон, турли идишлар рангли (қизил, олча ранг, сарик, кўк, яшил), рангсиз шишалардан тайёрланиб, бўртма, бос-

ма, чизма, кадама усулларда безатилган. Кўплаб ранг-баранг шиша мунчоклар ишлаб чиқарилган. Мармар қабр тошлари усти гириҳ нақшлар б-н безатилган, ёғоч ва мрамрдан панжаралар ишланган. Меъморликда анъанавий ганч, ёғоч ўймакорлиги б-н бир қаторда ғишт қалаб нақш ҳосил қилиш санъати ривож топди. 12-а.да меъморликда ўйма терракотадан, сирланган ғиштдан фойдаланилди, маҳабатли биноларнинг девор, гумбазлари кошин б-н қоплаб, бино ичи ганч ўймакорлиги, бўяма нақшлар б-н безатилган.

Ислом дини қарор топиши б-н А.с.нинг турли соҳаларида бадий безак асарлари, мавҳум нақш-безаклар яратишга интилиш кучайди. 9 — 10- а.лар меъморий наққошликда ҳандасий (юлдузсимон шаклларнинг турли кўринишлари) ва араб ёзувлари ишлаш етакчи ўринда турган. Гириҳ санъати юксалди. Рангли сирнинг ихтиро қилиниши (8-а.) б-н бадий кулоллик тараққий этди. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Термиз ва б. шаҳарларда сопол идишларга нақш-безаклар ишлаб, бўяб, устидан сирлаш усули ўзлаштирилди. Дастлаб содда яшил безак устидан хира сир қопланган ёки 2—3 хил рангда сир доғлари окизилган идишлар ишланган бўлса, 10—11-а.ларда идишнинг оқ ёки ғишт ранг кизил заминига рангли ангоб б-н аниқ нақш мужассамоти туширилиб, устидан тиник (шаффоф) кўргошин сир қопланган. Шу давр кулоллиги (айникса Афросиёб идишлари)га безак б-н бадий шаклнинг бир-бирига мос равишда ишланиши ҳосидир, кескин рангли безакнинг аниқ ишланиши ва тасвирларнинг маҳаллийлиги («куфий» ёзувлари, новда, лола, анор, ток барглари тасвирланиши) б-н ажралиб туради. Кейинги давр идишларига услублаштирилган ўсимликсимон нақшлар, ёзувлар ва баъзи ҳайвонлар шакли туширилган: яшил, ёрқин ҳаворанг сирли идишлар, сирсиз босма усулда тасвир туширилган, нақшли сопол идишлар ҳам кўп ишланган. 12- а.дан кошиндан нозик

юпқа идишлар кўплаб ишлана бошланди.

Бадий металл буюмлар ўрта аср услубида яратилган. Идишлар (кўза, қозонча, шамдон ва б.) бронзадан ясалиб, ҳошия ва турунж нақшлар б-н безатилган, ёзувлар услублаштирилган ўсимликсимон нақшлар б-н, баъзан куш ва ҳайвонлар тасвирлари ҳам аралаштирилган, чизма, кандакори ва б. усулларда ишлов берилган. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасида сақланган улкан қозон (1390) безаклари, ўйиб нақшланган эшик (1397), кумуш қадаб нафис ишланган шамдонлар ўша давр Ах.нинг нодир намуналаридир. Шишасозлик (турли-туман рангли қадах, пиёла, ликобча ва кўзачалар) ва бадий тўқимачилик ривожланган. 13 — 14- а.ларда мўғуллар истилоси ва ундан кейинги даврларда бадий сопол идишлар майда ўсимлик ва чизма нақшлар б-н безалган; яшил-қора ва феруза-ҳаворанг бўёқдар оқ ангоб устига туширилган, устидан рангсиз ёки шаффоф сир б-н қопланган.

Амир Темур ва Темурийлар даврида бадий хунармандлик янада раванк топди; нафис матолар, гулли кашталар, зеб-зийнат буюмлари, бадий безатилган қуроллар, от абзаллари, идишлар ишлаб чиқарилган. Регистон, Шоғизинда, Оқсарой каби йирик меъморий ансамбллар яратилиб, бино тарзи ранг-баранг кошин ва парчинлар б-н безатилган, бино ичи ҳалли нақш ва бўяма нақшлар б-н, 15- а. 2- ярмидан тилла ҳалли бўртма «кундал» нақши б-н безатилган. Ёзма манбаларда Амир Темур саройларига мавзули тасвирлар, бўяма нақшлар ишланганлиги қайд қилинган.

Шайбонийлар ҳукмронлиги (1500—1601) ва Аштархонийлар (1601 — 1753) даврида Ўзбекистон ҳудудида тинимсиз урушлар бўлиб турган. Шунинг учун ҳам бадий хунармандлик пойтахт — Бухоро ва қисман бошқа йирик шаҳарларда — Самарқанд, Тошкент, Хивада тўпланган, хаттотлик, китобат санъати, муковасозлик, китоб миниатюраси, қўлёзмалар яратиш санъати ривожланган.

Усталар қўлёзма китоб саҳифаларини зарҳал бериб, нозиқ ўсимлик ва ҳандасий нақшлар б-н тўлдириб безашган. Ўзбекистоннинг барча марказларида ип, ипак, жун матолар (атлас, зандоначи, бахмал, бўз, шоҳи, олача, парча) ва тайёр буюмлар (рўмол, дастурхон, салла, белбоғ, кийик ва б.) ишлаб чиқарилган. 18-а.ларда тўқимачилик марказлари Бухоро, Марғилон, Андижон, Самарқанд, Хива, Тошкентда жойлашган. Шаҳрисабзда попур (попоп) чокли сўзаналар, Бухоро, Самарқанд, Тошкентда хон ва уламо-лар учун зардўзи буюмлар тайёрланган. 18—19- а.ларда маҳобатли биноларни айниқса ички қисмини кошин, тош, ганч, ёғоч ўймакорлиги б-н безатиш давом этди. Кулоллик ва кандакорлик санъати юксак даражага кўтарилди. Кандакорликнинг Бухоро, Қарши, Хива, Шаҳрисабз услублари вужудга келди (қ. Қўқон кандакорлик мактаби, Бухоро кандакорлик мактаби). Амалий безак санъатининг бошқа турларининг маҳаллий услублари шаклланди.

Ёзма манбалардан 18- а.да ироқи дўппилар қўллаб текилгани маълум. 19-а. 1- ярми ва ўрталарига оид кашталарда (Бухоро, Самарқанд, Нурота) чаман-зорлар тасвирланган. Шаҳрисабзда «абр» безакли матолар тўқила бошланган.

Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда, Хоразм, Фарғона водийсида кўнчилик қадимдан ривожланган. Турли хил кўн маҳсулотлари: чарм, хром, амиркон ва б.дан пойабзал, телпак, устки кийим. от-улов абзаллари, Кайиш, қин каби буюмлар тайёрланган. Терига бадий ишлов бериш ривожланган; дастлаб ошланган, устидан пардозланган, баъзилари бўялган. Буюмлар усти муракка усулида рангли чарм, бахмал парчалари қўйиб, попуқлар, кўнғироқчалар қўшиб тикилиб буюмнинг бадийлиги оширилган. Айниқса қоғоз-хужжатлар солиб юриладиган жуздон (жузгирлар)га турунж нақшлари босма усулда туширилиб, ҳошиясига нозиқ ўсимликсимон нақшлар бериб безатилган.

18—19- а.лар заргарлари қад. заргарлик санъати анъаналарини давом эттиришди. Ёзма манбаларга кўра 18-а. заргарлари олтин ва кумушга қимматбаҳо тошлар қадаб тож ва камарлар, Куроллар, от абзаллари, зеб-зийнат буюмлари ишлаган. 19-а. заргарлари зумрад, дурру марварид, ёкут, феруза, ақик, садаф каби қимматбаҳо тошларни олтин ва кумушга қадаб сержило, жозибали зеб-зийнат буюмлари яратишган. Уларга болғалаб (зарб бериб), ҳаллаб ўйиб, бўрттириб нақш ясаб, ҳосил (сиқиб), қолиплаш усулларида ишлов берилган.

19- а. ўрталарида Риштон қишлоғи қу-лоллари элга машхур бўлди. Шу даврда Абдужалил, Тўхта, Абдулла каби усталар ишлаб ўзига хос Риштон кулоллик услубини яратишди. Риштон сопол идишларининг оқ заминига кўк бўёқ б-н безак чизилган. Безак мужассамоти доира шаклида туширилиб, идишнинг туби ва четлари ажратилган. Асосий беаги йирик сербарг гуллардан иборат бўлиб, ораси нозиқ печак сингари новдалар б-н тўлдирилган. Тўрсимон ҳошия нақшлар орасига анъанавий кўзчалар қўйилган. Риштон буюмлари катори Вардонзе, Ғиждувон, Каттакўрғон, Шаҳрисабз, Тошкент кулолларининг буюмлари ўзига хос шакли, безак мужассамотлари, нақшлари б-н ажралиб турган.

20-а. бошларида Ўзбекистон амалий безак санъати қад. анъаналарга асосланган ҳолда, янги замонавий мавзулар б-н бойитиб ривожлантирилди. Аксарият бадий қунармандлик соҳалари тикланди. Фарғона анъанавий тўқимачилик санъати ўрганилиб, абр гулли кийимли ипак матолар (А. Аҳмедов), Бухоро йирик гулли матоларидан бино ичини безайдиган бадий буюмлар: дераза-эшик пардалар, чойшаблар, дастурхонлар ишлаб чиқарилди. Анъанавий читгарлик (А. Абдуғафуров, К. Қўзиев, Ғ. Қўзиев), гилламчилик ва палос тўқиш (Ғ. Абдуллаев) да мавзули тасвирлар беришга, кишилар сиймосини яратишга ҳаракат кучайди. Кандакори буюмларга ҳам тасвирий без-

аклар бериш расм бўлди. 19- а. анъаналарини каштачи К. Мусажонов, опасингил Ражабовалар (Чуст «тус» дўппилари, Шахрисабз «ироқи»ларини яратишган), кулол Т. Миралиев, У. Шерматов, М. Исмоилов ва б. давом эттирди. Заргарлик буюмлари шакл жиҳатдан анча соддалаштирилса ҳам кад. анъанавий усулларда ишланди. 30- й.лар ўрталаридан саноатда бадий матолар и.ч. йўлга қўйилди. Тошкент тўқимачилик к-ти сатин, чит, урушдан кейинги йилларда Марғилон шойи тўқиш к-ти сунъий ва ипак матолари ишлаб чиқара бошлади. 60—70- й.ларда Марғилон «Атлас» бирлашмаси, Наманган шойи тўқиш ф-каси абр гулли ипак матолар чиқарди. Таксим усулида йирик гулли килиб ишланган «араби» хилидаги, сидирга ва майда гулли «терма» палослар (Т. Жўраев, Б. Мирзаева, О. Холматова), зардўзи дўппи, нимча, йирик намоёнлар (А. Аминов, М. Аҳмедова, В. П. Столяров), сўзана, палак, гулкўрпа ва турли қийиқлар, майда ҳайкалтарошлиқда анъанавий сопол ушпулаклар (У. Жўракулов, Ҳ. Раҳимова) қатори бегубор ҳазил руҳи акс этган ҳайкалчалар (А. Мухторов) яратилди.

Ас. сўнгги 80 — 90- й.лар ичида қуйидаги асосий йўналишларда ривожланди: 20 дан ортиқ халқ хунармандлигини ўз ичига олган халқ Ас; энгил (чинни буюмлар, бадий матолар) ва маҳаллий (сопол, ёғоч буюмлар, гиламчилик, каштачилик, зардўзлик ва б.) саноатни ўз ичига олган бадий саноат; кўرғазма, интерьер ва манзарали кулоллик буюмлари, гобелен, шиша, чинни ва заргарлик санъатида анъанавий бўлмаган буюмлар яратувчи расмлик ижоди б-н боғлиқ малакали якка тартибдаги муаллифлик безак санъати.

Халқ А.С.ини ривожлантириш, унинг унутилган турларини қайта тиклаш ва тараққий эттиришда «Усто» бирлашмаси (1978) муҳим роль ўйнади. Кулоллик, қандакорлик, тош, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, нақшошлик, заргарлик санъати, зардўзлик, гиламчилик ва

кигизчилик, лок миниатюраси, бадий тўқимачилик, носковок, тўқима рўзгор буюмлари, чинни, шиша буюмлар тайёрлаш ва б. А.с. турлари ривожланмоқда. Ганч ўймакорлигини меъморий безакларда қўллаш бу тўрнинг барча мактаблари анъаналарини ривожлантиришга эътиборни оширди. Усталар турли мактаб анъаналарини уйғунлаштириб, ўта эҳтиёткорлик б-н меъморий безаклар муассасотидаги ки-ритмоқда. Бадий ҳаётда рўй бераётган жараённинг таъсири ҳамда маҳаллий бадий анъаналарнинг бойлиги бадий тажрибада анъанавий бўлмаган якка тартибдаги муаллифлик безак санъатини ривожлантирмоқда. Бадий тўқимачилик, чинни, шиша, кулоллик буюмлари кўрғазмаларда тез-тез намоёиш этилмоқда, айна пайтда шаҳар маиший, меъморий ва б. муҳитини бойитиш воситасига айланмоқда. Жумладан анъанавий бўлмаган кулоллик, гобелен тайёрлаш ривожланмоқда, усталарнинг ишлари кўрғазмаларда намоёиш этилмоқда. 70-й.лардан кулоллик асарлари Тошкент ва б. шаҳарлардаги жамоат биноларини безамоқда: Халқлар дўстлиги саройи, «Чорсу» меҳмонхонаси, Тошкент метрополитени бекатлари ва б. Ўзбекистон республикаси мустақиллиги Ас.нинг барча шакллари ривожига мус-таҳкам замин яратди. Шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида қадимдан шакланган, жаҳонга машхур нафис санъатлар мактабларининг ноёб анъаналарини авайлаб асраш, ўрганиш, бойитиб бориш, миллим тасвирий, амалий, миниатюра санъатининг нодир дурдоналарини дунёга олиб чиқиш ва тарғиб қилиш, нафис санъатлар соҳасидаги илмий изланишларни и.ч.га татбиқ этиш, замон талабларига мос бадий таълим тизимини барпо этиш, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш, академик и.т. ишларини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Бадий академияси ташкил этилди (1997 й. 23 янв. қарори). «Халқ бадий хунармандчиликларини ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли б-н қўллаб-қувватлаш чора-тад-

бирлари тўғрисида»ги (1997 й. 31 март) қарори миллий маданиятни ривожлантиришда халқ бадий хунармандчиликлари ва А.с.нинг аҳамиятини ошириш, қўлда ишланадиган юксак бадий буюмларни тайёрлаш асрий анъаналарини ва ўзига хос турларини қайта тиклаш ҳамда халқ хунармандларига давлат томонидан мадад кўрсатишда муҳим аҳамият касб этади. Халқ анъанавий А.с.нинг янгидан тикланиши ва ривожланиши ҳар йили Наврўзда ўтказиладиган А.с. асарлари кўргазмасида намоён бўлмоқда. А.с.нинг ҳамма соҳаларида профессионал рассом, ҳайкалтарошлар ўртасида ҳамкорлик мавжуд. А.с.нинг шаклланиши, тараққиёти жараёнида бадий услублар алмашинуви санъатнинг бошқа турлари б-н боғлиқ равишда давом этади.

Ақбар Ҳақимов.

АМАЛЬГАМА (лот. *amalgama* — қотишма) — симобнинг бошқа металллар б-н қотишмаси. А.ни сунъий йўл б-н ҳам олиш мумкин. Бундай А. таркибидаги симоб ва б. металлларнинг миқдорига қараб, уй т-раси (18—20°)да суюқ, қуюқ ва қаттиқ ҳолда бўлиши мумкин. А. металл буюмларга олтин югуртиришда, кўзгу тайёрлашда, рангли металлургия (амальгамация)да, сунъий тиш ясашда ва б. мақсадларда ишлатилади.

АМАЛЬГАМАЦИЯ (лот. *amalgama* -қотишма) — рангли металлургияда асл металллар (олтин, қумуш ва платина) ни қуқунланган руда ёки қумдан симоб ёрдамида ажратиб олиш. Рудалар тегирмонларда майдаланиб амалга ошириладиган А. ички, бойитиш шлюзларида амалга ошириладиган А. ташқи дейилади. Майдаланган руданинг сув б-н аралашмаси шлюзда ҳаракатланганда металлларни мис (ёки қумуш) юритилган листларга суркалган симоб тутиб қолади. Электр А. усули ҳам мавжуд. Бунда металл симоб б-н ҳўлланиб, шлюзларда ўзгармас ток таъсирида рудага ишлов берилади.

АМАЛЬТЕЯ — Юпитернинг бешинчи йўлдоши. 1893 й.да америка олими Э. Э. Бернارد очган. Сайёрадан узоклиги

181 минг км; атрофидан тахм. ҳар 12 соат (0,4982 сутка)да доиравий орбита бўйлаб тўла айланиб чиқади. А. катталиги жиҳатидан Юпитер йўлдошлари орасида 5-ўринда туради. А. диаметри 160 км. Ўртача оппозиция пайтида 13-юлдуз катталигида кўриш мумкин.

АМАРАВАТИ — Ҳиндистондаги шаҳар, Маҳараштра штатининг шим.-шарқида. Аҳолиси 434 минг киши (1991). Пахтачилик р-нининг савдо маркази. Пахта тозалаш, ёғ з-длари, А.нинг йўлдош шаҳри Баднерада ип газлама корхонаси бор. Ҳиндистонда қадимда энг катта мемориал иншоот ҳисобланган ступанинг қолдиқлари сақланган (дастлабки биноси мил. ав. 2-асрда қурилган). А.да ишланган рельефлар машҳур.

АМАРАВАТИ — Ҳиндистоннинг Маҳараштра штати (Кришна дарёсининг жан. қирғоғи)даги йирик меъморий ёдгорликларидан бири (мил. ав. 2-а.). Бу бинода тошдан йўнилган қад. сағана ҳам сақланган. Бино Будда ҳақидаги афсоналардан олинган расмлар б-н безатилган. Ёдгорлик атрофидаги деворлар сингари сағана ўрнашган супа деворлари ҳам ўйма нақшлар б-н қопланган. А.нинг ҳайкал намуналари Мадрас ва Британия музейларида сақланмоқда.

АМБАРЦУМЯН Виктор Амазаспович (1908—Тифлис—19%) — арман астрофизиги, акад. (1953), Арманистон ФА акад. (1943), президенти (1947-93). ЛДУ астрономия расадхонаси директори (1938 й.дан). Бюракан астрофизика расадхонаси ташкилотчиси ва директори (1946 й.дан). Назарий астрофизика асосчиларидан бири. Илмий ишлари юлдузлар ва галактикалар космогониясига, юлдузлар динамикасига, нестандарт юлдузларга, газ туманликларига оид. А. галактиканинг тузилишини ўрганишда янги йўналиш очиб берди, Сомон йўли таркибида янги хил юлдуз тизимлари борлигини (1947) аниқлади, уларни юлдуз ассоциациялари деб атади.

АМБИВАЛЕНТЛИК (лот. *ambo* - иккала ва *valentia* — куч) — кишида бир-

бирига қарама-қарши ҳиссиётнинг юзага келиши. Мас, баъзан кишида айни бир нарсага нисбатан ҳам меҳр, ҳам нафрат ифодаланади. Бундай ҳиссиётларнинг юзага келиши кишига таъсир қиладиган ҳодиса ва нарсаларнинг турли-туман тарзда содир бўлиши ва б. сабаблар б-н боғлиқдир.

АМБИСТОМАСИМОНЛАР (Ambysto-mafidae) — думли амфибиялар оиласи. 35 тури бор. Шим. Америкада тарқалган. Фақат 1 тури Таиланд ва Дирма тоғларида учрайди. А.нинг бўйи 30 см ча, саламандрага ўхшайди. Сувга яқин зах жойларда яшайди, лекин тухумини баҳорда сувга қўяди. А. тухуми урғочисининг жинсий йўлларида уруғланади. Мәрмар А. эса тухумини курукликка қўяди, урғочиси тухумини итбалиқ чиккунча кулча бўлиб ўраб ётади. Тухумдан чикқан итбалиқлар ёмғир б-н сув ҳавзасига оқиб боради. Бир неча ойдан кейин метаморфозга учраб ёш А.га айланади ва курукликка чиқади. А. умуртқасиз ҳайвонлар б-н озиқланади. Кенг тарқалган йўлбарс А. (*Ambystoma tigranum*)нинг уз. 28 см га етади. Йўлбарс А. личинкаси метаморфоз лаёкатини йўқотган, итбалиқлик даврида балоғатга етади ва купая олади. Унинг бу неотеник итбалиғи аксолотль (сув ўйинчоғи) дейилади. Бошқа А. ҳам неотения хусусиятига эга. А.нинг 5 тури ва кенжа турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

АМБЛИОПИЯ (юн. *amblyos* — ўтмас, заифлашган) — кўз оптик системаси, тўр пардаси ёки кўрув нерви толасининг бир ёки икки томонлама шикастланиши натижасида кўришнинг пасайиши. Шикастланиш кўрув анализаторининг кўз косасидан бошлаб то бош миёгача бўлган йўлларида қайси бирида содир бўлган бўлса, шунга қараб А.нинг турли шакллари юзага келиши мумкин. Мас, шикастланиш хиазма, кўрув йўли ва пўстлоқ ости кўрув марказларида юз берган бўлса, гемианопсия руй беради. Бунда бемор икки кўзи б-н Караганда шаклларнинг фақат ярмини, яъни ё ўнг

ёки чап томонини кўради.

АМБОН — Индонезиядаги шаҳар ва порт. Молукка о.ларидаги Амбон о.да жойлашган. Малуку провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 206 минг киши (1990). Балиқ овланади ва қайта ишланади. Ун-т бор. Океанология интининг и.т. маркази жойлашган.

АМБРАЗУРА (франц. *embrasure* — ши-нак) — тўп, миномёт ва пулемётдан ўқ отиш учун мудофаа иншоотлари ва зирхли минораларда қилинадиган туйнук; милтиқ ва автоматлардан отиш учун қурилган шинакдан фарқ қилади. А.нинг шакли ва Улчами қуролнинг кўрсаткичларига, отиш шароитига ва секторига боғлиқ бўлади.

АМБРОЗИЯ (*Ambrosia*) - 1) қоқидошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар туркуми, 30 га яқин тури бор. Америка, Осиё, Европа, Африка ва Австралия ҳамда Тинч ва Атлантика океанларидаги кўпгина оролларда тарқалган. Қозоғистон, Шим. Кавказ, Украина ва Россиядаги бир қанча турлар зараркунанда бегона ут ҳисобланади; 2) дарахтлар поясидаги пўстлоқхўр кўнғизлар очган йўлларида ўсадиган содда халтали замбуруғлар мицелийси танасининг оқ ёки қизғиш ғубори. А. мицелийси кўнғизлар учун озиқ бўлади. А. б-н кўнғизлар ўртасидаги муносабат симбиоз яшашга мисол бўлади. Чунки А. фақат дарахт ёғочи б-н эмас, балки кўнғизларнинг ахлати ҳисобидан ҳам озиқланади. А. спора ҳосил қилади, махсус хужайралари урғочи пўстлоқхўр кўнғизлар ичаги орқали бошқа соғлом дарахтларга ўтади. Мас, *gorhoma* замбуруғи ҳосил қиладиган А. бурчоқдошлар, пиёзгулдошлар танасида қўшқанотли ҳашаротлар пайдо қиладиган бўртмаларда учрайди.

АМБУЛЯТОРИЯ (лот. *ambulatorius* — юриб бажариладиган) — қатнаб даволанадиган кичик тиббий муассаса. А.лар кўпроқ қишлоқ жойларида ташкил этилади. Унда асосий касалликлар (ички, жаррохлик, аёллар касалликлари) мутахассислари ишлайди. Шу б-н А. поли-

клиникадан фарқ қилади. Маълумотларга қараганда, Туркистонда А. га ўхшаш шифоналар қадим замонларда ҳам бўлган. 17-а.да Бухородаги машҳур «Буқъаи дор ушшифо» касалхонаси қошида қатнаб даволанадиган беморлар учун махсус бўлим ташкил қилинган. Ўзбекистонда биринчи А. 1878 й.да Тошкентда очилган. Ҳоз. Алар замонавий диагностика, даволаш ва профилактика воситалари б-н жиҳозланган.

АМБУЛАТОРИЯ КАРТАСИ - қ. Касаллик тарихи.

АМБУН — қад. оғирлик ўлчови; ўрта асрларга оид тарихий асарларда учрайди. Ғарбий Помирда қўлланилган. 1А. 78—79 кг га тенг бўлган.

АМЕНЕМХЕТ I — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 2000—1970), 12-сулола асосчиси. Марказлашган давлат ҳокимиятини кучайтириш йўлида курашган. Ўғли Сенусертга бағишланган «Панднома»си сақланган.

АМЕНЕМХЕТ III — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 1849—1801), 12-сулоладан. Юнон манбаларига кўра, А. Файювдаги «Лабиринт» деб ном олган улкан бинони бунёд этган.

АМЕНОРЕЯ (юн. а — инкор қўшимчаси, мен — ой ва гнео — оқаман) — олти ой ва ундан кўпроқ муддат ҳайз кўрмаслик. Агар аёл илгари ҳайз кўрмаган бўлса, бирламчи, олдин ҳайз кўриб юрса-ю, маълум вақтдан сўнг ҳайз қони узоқ вақтгача ёки бутунлай тўхтаб қолса, иккиламчи А. бўлади. Физиологик А. балоғатга етмаган қизларда, хомиладорлик, бола эмизиш ва климатерия даврида учрайди. Патологик А. оғир инфекция қасалликлар (герлама, сил, сепсис), умумий дармонсизлик, моддалар алмашинувининг бузилиши, ички секреция безлари фаолиятининг ўзгариши, организмнинг захарланиши, бачадонга турли эритмалар куйилиши туфайли рўй беради. Баъзан А. да касаллик белгилари кузатилади, юз ва бошга қон кўп келиб, тўсатдан иссиқ сезилади, кейинчалик эса эт увушади, совук тер

босади, қулоқ шанғиллайди ва б. Ҳайз цикли бузилган ҳолларда дарҳол врачга уч-рашиш ва унинг кўрсатмаларига амал қилиш лозим.

АМЕНСАЛИЗМ (юн. а — инкор қўшимчаси ва mens — маъно) — организмлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бир турга фойдали, аммо иккинчи турга зарарли шакли. Мас, кемирувчилар уясида яшайдиган кана, бурга ва б. ҳашаротлар кемирувчилар ўртасида юқумли касалликлар тарқатувчи манба бўлиши мумкин; йирткич (мас, бўри) дан қолган овқатни териб еяётган қарғаларнинг қағ-қағи овчининг эътиборини жалб қилади. Организмларнинг бирга яшаши фойдали ёки зарарли эканлигини аниқламоқ учун муҳит шароитининг мураккаб комплекс ҳисобга олиш керак (қ. Компенсализм).

АМЕНХОТЕП III — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 1405—1367), 18-сулоладан. Унинг даврида қад. Миср ўз тараққиётининг юксак босқичига кўтарилган, Луксорда Амон-Ра ибодатхонаси ва А. Шнинг улкан ҳайкаллари — «Мемнон устунлари» б-н безалган ибодатхона қурилган. А. III кейинги ибодатхонага дафн этилган.

АМЕНХОТЕП IV — Миср фиръавни (мил. ав. 1368—1351), Аменхотеп III ўғли. Фива кохинлари ва эски зодагонларнинг қудратини синдириш мақсадида диний ислоҳчи сифатида чиқиб янги давлат дини — маъбуд Атонга сиғинишни жорий этган ҳамда Ахетатон ш. (ҳоз. Амарна)ни давлат пойтахти қилган, ўзига Эхнатон (айнан «Атонга хуш келувчи») исмини қабул этган.

АМЕНХОТЕП КЕНЖА - қад. Миср меъмори (мил. ав. 15-а.), фиръавн Аменхотепнинг иш бошқарувчиси, Луксордаги маъбуд Амон-Ра ибодатхонасини (ака-ука меъморлар Гори ва Сути б-н биргаликда), Карнакдаги Амон-Ра ибодатхонасининг бош залини, Карнакдаги маъбуда Мут ибодатхонасини қайта қурган.

АМЕРИГО ВЕСПУЧЧИ - флоренциялик денгиз сайёҳи (қ. Веспуччи).

АМЕРИКА — икки материк, яъни Шим. Америка ва Жан. Америкадан иборат китъа; улар орасидаги чегара одатда Дарьен бўйни, баъзан эса Панама бўйни орқали ўтказилади. Дунёдаги энг катта Гренландия о. ва ён-атрофидаги бир канча бошқа ороллар ҳам А. таркибига киради. Ғарбий ярим шарда, Атлантика ва Тинч океанлари орасида. Шим. Америкада кўпинча Марка-зий Америка ва Вест-Индия о.лари алоҳида ажратилади. Умумий майд. 42,5 млн. км2. Аҳолиси 724 млн. киши (1990). Гренландия ва Шим. Американинг шим.-шарқий соҳили 10—11-а.ларда норманнлар томонидан кашф этилган деб ҳисобланади. Антил ороллари, Жан. Америка соҳилининг шим. қисми ҳамда Шим. Америкадаги Кариб денгизи соҳилининг жан. қисмини 1492—1503 й.ларда Х. Колумб кашф этган. А. расмий кашф этилишидан 5 аср илгари Беруний Ғарбий ярим шарда ҳам куруклик бўлиши мумкин деган фикрни айтган. А. Америго Веспуччи номига қўйилган (қ. Жанубий Америка ва Шимолӣ Америка).

АМЕРИКА БАНКИ, Америка траст омонат банки (Bank of America NT&SA) — АҚШдаги хусусий банк, жаҳондаги энг йирик банклар сирасига киради. Бошқаруви Сан-Франциско ш.да. 1904 й.да италиялик А. Женнини томонидан Италия банки номи б-н ташкил этилган. 1930 й.дан Калифорниядаги «Банк оф Америка оф Калифорния» б-н қўшилганидан кейин ҳоз. номда. Кўпгина майда ва йирик банкларни сингдириб, солиб олиб саноат ҳамда қ.х.да катта таъсирга эга бўлган. Тижорат, омонат, ипотека фаолияти б-н шуғулланади, йирик халқаро банклар б-н ҳамкорлик қилади. АҚШнинг ўзидан 1500 дан кўпроқ, хорижий мамлакатларда 500 бўлими бор.

АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (Inter American Development Bank) — Лотин Америкаси мамлакатларини ривожлантириш дастурларини молиялаш учун хизмат қиладиган давлатлараро минтакавий

банк, Америка Давлатлари Ташкилотининг минтакавий муассасаси. 1959 й.да ташкил этилган. Бошқаруви Вашингтонда. Банкнинг раҳбар органи — 5 йилга сайланадиган бошқарувчилар Кенгаши. Жорий раҳбарликни директорат олиб боради. 44 давлат аъзо (25 таси Лотин Америкаси давлатлари, 19 таси бошқа минтакалардан, жумладан Европадан 14, Осиёдан 2 мамлакат). Аъзо давлатларнинг бадаллари миқдори турлича. Дастлаб банкнинг Устав капитали 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида белгиланган, 1972 й.да 10 млрд.долларга етди. Овозларнинг 34,5% АҚШга тегишли. Банк кредит ресурсларини асосан халқаро капитал бозорларидан сафарбар этади.

АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ (АДТ) — Ғарбий ярим шардаги халқаро минтакавий ташкилот. 1948 й.да Америка давлатларининг 9-халқаро конференциясида (Богота ш.) тузилган. АДТга аъзо давлатлар ратификация қилганидан кейин 1951 й.да кучга кирган. Унга мувофиқ, АДТнинг мақсади: китъада тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, аъзо давлатлар ўртасида рўй берадиган ихтилофларни бартараф этиш, четдан тажовуз қилинган тақдирда унга қарши биргаликда ҳаракат қилиш, АҚШ, Канада ва Лотин Америкасидаги жами 33 аъзо мамлакатга тааллуқли сисёсий, ҳуқуқий, иқтисодий муаммоларни ҳал этишга ёрдам бериш, иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиёт йўлида ҳамкорлик қилишдан иборат. АДТнинг олий органи — Ташқи ишлар вазирликларининг Бош ассамблеяси, ижрочи органи — АДТнинг Доимий кенгаши (Вашингтонда).

«АМЕРИКА ОВОЗИ» - АҚШ ҳукуматининг чет элларга радиоэшиттириш хизмати. Фаолиятини 1942 й.дан бошлаган. «А.о.» эшиттиришлари қарийб 50 тилда, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам (сўнгги хабарлар) берилади. Қабул қилиб, қайта эшиттириш радиостанциялари АҚШнинг ўзидан ташқари Буюк Британия, ГФР, Греция ҳудудиди, Осиё ва

Африканинг бир қатор мамлакатларида жойлашган.

АМЕРИКА ТУЯҚУШЛАРИ - кушлар туркуми (қ. Нандилар).

АМЕРИКА ФУТБОЛИ - жамоалар ясси тўп б-н ўйнайдиган спорт тури. Регбига ўхшайди. Дастлабки мусобақа АҚШ да 1874 й.да ўтказилган. Ўйинчилар юзига никоб тутиб, елка, кўкрак ва бутун гавдани химоя килувчи мосламалар кийиб ҳаракат қиладилар. Рақибни тўхтатиш, уни чим устига босиб, йўлини тўсиш учун дярли барча усулларни қўллашга рухсат берилади.

«АМЕРИКА ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» («The Encyclopedia Americana»), «Американа» — АҚШда нашр этиладиган универсал энциклопедия. Инглиз тилида. 1-нашри 1903—04 йларда Нью-Йоркда 16 жилд қилиб чиқарилган. «А.э.»нинг такомиллаштирилган 30 жилдлиси 1918—20 й.ларда нашр этилди ва у кейинги нашрлар (жумладан, 1961 й. чикқан, 60 мингдан ортик мақолани ўз ичига олган «А.э.») учун асос бўлди. «А.э.» кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган. 1923 й.дан бошлаб энциклопедияга йиллик илова («Американа Аннуал») ҳам нашр этилмоқда. Илова энциклопедияни маълумотлар б-н тўлдиради.

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ (United States of America), (АҚШ) — Шим. Америкадаги давлат. Шарқдан Атлантика, ғарбдан Тинч океан, жан.-шарқдан Мексика қўлтиғи б-н ўралган. Маъмурий жиҳатдан 50 штат ва Колумбия федерал округига бўлинади. Аляска ва Гавайи штатлари мамлакат асосий худудидан ташқарида жойлашган. Пуэрто-Рико Ҳамдўстлиги, Шим. Мариана о.лари Ҳамдўстлиги, Гуам, Виргиния о.лари, Шаркий Самоа ҳам АҚШга қарашли. Майд. 9373000 км², аҳолиси 271,6 млн. киши (1999). Пойтахти — Вашингтон ш.

Давлат тузуми. АҚШ — федератив республика. Амалдаги конституцияси 1787 й.да қабул қилинган. Давлат ва

ҳукумат бошлиғи, қуролли кучлар бош қўмондони — президент, унинг ваколатлари жуда катта. Вице-президент б-н бирга бавосита, икки босқичли сайлов йўли б-н (сайловчилар хайъати орқали) 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни сенат ва вакиллар палатасидан иборат икки палатали конгресс амалга оширади. Сенатда 100 сенатор бор (улар 6 й. муддатга, ҳар штатдан 2 тадан сайланади ва 1/3 қисми ҳар 2 й.да янгилаб турилади). Вакиллар палатасига 435 депутат 2 й.га сайланади. Ижрочи ҳокимият органи — АҚШ ҳукумати президент томонидан сенатнинг розилиги б-н тайинланади; 13 вазирдан иборат бўлади. Ҳукумат конгресс олдида масъул эмас. Ҳар бир штатнинг ўз конституцияси бор. Штатдаги қонун чиқарувчи ҳокимиятни қонун чиқарувчи мажлис, ижрочи ҳокимиятни эса губернатор амалга оширади. АҚШ давлатининг конституциявий тизимида уч сиёсий-ҳуқуқий қоида асос қилиб олинган, бу қоидалар — ҳокимиятнинг бўлиниши, федерализм ва суднинг конституциявий назоратидан иборат. Ҳокимиятнинг бўлиниш қондаси давлат ҳокимиятининг уч тармоғи — қонун чиқарувчилик, ижроия ва суд ҳокимиятларининг мустақиллигини ва улар ўртасида вазифаларнинг чегаралаб қўйилишини назарда тутди. Федерал даражадаги уч тармок — Конгресс, Президент ва Олий суддир.

Табиати. Атлантика океанининг АҚШ қирғоғида кўрфаз ва қўлтиқлар жуда кўп, соҳиллари асосан пасттекистикдан иборат; энг катта я.о.— Флорида. Мамлакат рельефи уч турга бўлинади. Ғарбдаги Кордильера тоғ тизмаси АҚШ худудининг учдан бир қисмини эгаллайди. Тинч океан соҳили баланд тоғлар (Аляска тизмасида АҚШ ва бутун — 6194 м баландликдаги Мак-Кинли чўққиси жойлашган; бундан ташқари Қирғоқбўйи тизмалари ва Каскадли тоғлар, Сьерра-Невада тоғлари бор). Шаркий минтақани Қояли тоғ тизмалари эгаллаган. Мазкур иккала тоғли минтақа оралиғида Колум-

бия ва Колорадо платолари бор. Катта Ҳавза чўл ясси тоғликларини чуқур даралар бир-биридан ажратиб туради. Шарқда унча баланд бўлмаган Аппалачи тоғлари (бал. 2037 м гача, Митчелл тоғи) бўлиб, уни торгина Атлантика бўйи пасттексислиги океандан ажратиб туради. Кордильера б-н Аппалачи ўртасида Марказий текисликлар, Буюк текисликлар (ёки Прерий платоси) ва Мексикабўйи текисликларини ўз ичига олган ички текисликлар жойлашган. Шим.да сув-муз шаклидаги рельефли Лаврентий тепалигининг бир қисми жойлашган. АҚШ — фойдала қазилма захиралари ва хилма-хиллиги жиҳатидан дунёнинг энг бой мамлакатларидан бири. Кўмир, нефть, газ, мис, қўрғошин, рух, уран, темир, титан рудалари, симоб, олтин, молибден, вольфрам, фосфорит конлари мавжуд. Тош ва калий тузлари, олтингугурт ва б. минераллар ҳам бор. АҚШ худудининг деярли ҳаммаси мўътадил ва субтропик минтакаларда, Аляска — субарктика, Флориданинг жан. қисми тропик минтакаларда жойлашган. Мамлакатнинг шим.-шарқий ва шарқий қисмлари иқлимга илиқ Гольфстрим оқими, Тинч океан соҳили иқлимга совуқ Калифорния оқими анчагина таъсир ўтказиши. Худуд юзасининг тузилиш хусусиятларига кўра шим. ва жан. минтакалар ўртасида хавонинг фаол алмашинуви муносабати б-н об-ҳаво тез-тез ўзгариб туради. АҚШ ички минтакаларининг иклими — континентал, Кордильера ички худудларида кескин континентал. Бисмарк ш.да (Шим. Дакота штати) янв. нинг ўртача т-раси —19°, июлда 21°, Чикаго ш.да янв.да —3,7° ва июлда 32, Г. Мексикабўйи пасттексислиги ва Атлантика бўйи пасттексислигининг жан. қисмида субтропик иқлим. Янги Орлеан ш.да янв. нинг ўртача т-раси 12°, июлда 27,4°. Атлантика бўйи соҳилининг шим.-шарқий қисми ва Тинч океан бўйи соҳилининг шим. қисмида — денгиз иклими. Нью-Йоркда янв. нинг ўртача т-раси —0,8°, июлда 23». Тинч океан соҳилининг жан.

да Ўрта денгизга ўхшаш иқлим, Кордильера жан. қисмининг ички р-нларида жуда иссиқ ва қурғоқчил. Хавонинг энг паст т-раси (—64° гача) Юкон ясси тоғлиги (Аляска)да, энг юқори т-раси эса (50°) Ажал водийси (Калифорния)да қузатилган.

Ўртача йиллик ёғин Алясканинг жан.-шарқиди ва Вашингтон штатининг ғарбида — 3000—4000 мм, мамлакатнинг жан.-шарқиди — 1500—2000 мм, ички текисликларда — шарқда 1500 ммдан ғарбда 3000 мм гача. АҚШнинг кўп дарёлари Атлантика океани хавзасига қуйилади. Мамлакат худудидан дунёнинг энг йирик дарё тизимларидан бири — Миссури б-н Миссисипи дарёси оқиб ўтади. Аппалачидан оқиб келиб Атлантика океанига қуйиладиган дарёлар (Гудзон, Потомак ва б.) — қиска, тез ва серсув. Кордильеранинг дарё тармоғи сийракрок. Бу ердаги Колумбия, Колорадо каби сойлар чуқур даралардан оқиб ўтади. Мамлакат шим.да, Канада чегарасида Буюк кўллар (Юқори кўл, Гурон, Мичиган, Эри, Онтарио) бор. Катта Ҳавза тоғида Катта Шўр кўл, Флоридада кўпдан-кўп саёз кўл ва кўлтиқлар, Аляскада музликлардан ҳосил бўлган тектоник кўллар, жумладан, Илиамна кўли бор. Ички сувлардан саноат ва коммунал сув таъминоти, кема қатнови, суғориш ва гидроэнергия манбаи сифатида баракали фойдаланилади. Тупроқ қоплами хилма-хил. Шим.-шарқда серажрик подзол (кулранг) ва кўнғир ўрмон тупроқ, жан.-шарқда қизғиш ва сарғиш тупроқ, Ички текисликларда қорамтир прерий, қоратупроқ ва тўқ сур, Кордильеранинг тоғ оралиғи платосида куруқ даштларнинг кулранг ва оч сур тупроқлари. Мамлакат шим.-шарқиди аралаш ва қарағай ўрмонлари, жан.да кенг баргли, Тинч океан соҳили ва Кордильера ён бағирларида игна баргли ўрмонлар устун. Марказий текисликларнинг ғарбидаги айрим жойларда ўтсимон прерий ўсимликзорлари, Буюк текисликлар, Кордильера платоси ва водийларида куруқ даштларнинг

ўсимликлари сақланиб қолган. Кордильера ясси тоғлигининг қурғоқчил қисмини ярим чўл ва чўллар эгаллайди. Муҳофазага олинган йирик табиат объектлари орасида Йеллоустон миллий боғи, Йосемит миллий боғи, Секвойя, Гранд-Каньон миллий боғлари, Мамонт ва Карлсбад ғорлари бор.

Аҳолиси. АҚШнинг ҳоз. аҳолиси уч асосий этник таркибий қисмдан: АҚШ америкаликлари, муҳожирлар ва туб жой аҳолисидан иборат. АҚШ аҳолисининг 82,8% ни асли келиб чиқиши европаликлар, 12,6% ни африкаликлар, 3,6% ни осийликлар, 1% ни ин-дейслар, эскимослар, алеутлар ташкил этади. Аҳолининг 80% шаҳарларда яшайди. АҚШ америкаликлари миллат сифатида асосан 18-а.нинг 2-ярмида Европанинг турли мамлакатларидан келган муҳожирларнинг аралашиб кетиши натижасида таркиб топган. Афроамерикаликлар («қоралар» деб ата-лувчи негрлар) АҚШ америкаликларининг ирқий-этнографик гуруҳи бўлиб, улар 17—19-а.ларда мамлакатга келтирилган африкалик кулларнинг авлодларидир. Афроамерикаликлар кўп асрлар давомида айирмачилик ва камситувга дучор қилинишига қарамай, африкаликларнинг оқ танлилар б-н жисмоний аралашуви содир бўлди. Дурагайлар афроамерикаликлар умумий сонининг анчагина қисмини ташкил этади. АҚШда мексиканлар, ита-льянлар, немислар, французлар, шведлар, норвеглар, голландлар, японлар, по-ляклар, хитойлар ва б.халқлар ҳам яшайди. АҚШда 5 мингга яқин ўзбек истиқомат қилади. Улар асосан Нью-Йорк, Вашингтон, Нью-Жерси штатларида, Филадельфия ш.да ҳамда мамлакатнинг бошқа штат ва шаҳарларида яшайди. Улар турли касб ҳамда тижорат ишлари б-н шуғулланидилар. Ҳоз. америкалик ўзбекларнинг ота-боболари 1917 й.ги октябрь тўнтаришидан кейин большевиклар тазйиқидан қочиб, аввал Афғонистон ва Хитойга ўтиб кетганлар. 1950-й.ларда эса, Покистон, Саудия Арабистони, Туркия орқали АҚШга бориб

қолишган. 2-жаҳон уруши даврида турли йўллар б-н у ерга бориб қолган ўзбеклар ҳам учрайди. АҚШ аҳолисининг зичлиги — 1 км² га 27,2 киши. Расмий тили — инглиз тили. Диндорлар асосан протестантлар ва католиклардир. Йирик шаҳарлари: Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анжелес, Филадельфия, Хьюстон, Детройт, Сан-Франциско, Вашингтон, Бостон, Даллас, Кливленд, Балтимор (яна қ. Америкаликлар).

Тарихи. Қадим замонларда ҳоз. АҚШ ҳудудида индей ва эскимослар яшаган. Америка 1492 й.да Х. Колумб томонидан кашф этилгандан кейин 16-а.да Испания, Франция, Англия, Голландия, Швеция Шим. Америкадаги бўш ерларни эгаллашга киришди. Англия 18-а. ўрталарида асосий рақибларини суриб чиқариб, китъанинг шарқий қисмида ўзининг мустамлакачилик ҳукмронлигини ўрнатди. Ерларни эгаллаш ва ўрнашиб олиш б-н айна бир вақтда маҳаллий аҳоли қирғин қилинди ва Африкадан кул негрлар оммавий равишда олиб келинди. 1775—83 йлардаги Шим. Америкада мустақиллик учун уруш давомида 1776 й. 4 июлда федерал давлат — АҚШга асос солинди ва у республика деб эълон қилинди. Ж. Вашингтон АҚШнинг биринчи президенти этиб сайланди. Мамлакат шим.да саноат ва фермерлик, жан. да қулдорликка асосланган деҳқончилик ривожланди. Ғарбдаги индейс қабилаларини ҳайдаб юбориш ва янги ерларни ўзлаштириш хисобига АҚШ ҳудуди тез кенгая борди. 1803 й.да Франциядан Ғарбий Луизиана «сотиб олинди», 1819 й.да Испания Флориданинг баҳридан ўтди, 1836 й.да Мексикадан Техас тортиб олинди. 19-а. мобайнида ҳоз. Калифорния, Аризона, Нью-Мексико, Невада штатларининг ҳудудлари, Колорадо ва Вайоминг штатларининг бир қисми қўшиб олинди. 19-а. ўрталарида АҚШда «икки партияли тизим» таркиб топди. Энди ҳокимиятни Демократик партия б-н Республикачилар партияси галмагал бошқарадиган бўлди. Шим. буржуазияси б-н жануб плантатор-

лари ўртасидаги зиддият АҚШда 1861—65 й.лар фуқаролар урушига олиб келди, унда президент А. Линкольн бошчилигидаги шим. штатлар ғалаба қозонди. Уруш давомида ер улушлари ҳақида (1862), қулдорликни бекор қилиш тўғрисида (1865) қонунлар қабул қилинди. Фуқаролар урушидан сўнг мамлакат иқтисодиёти жадал ривожлана бошлади. 1867 й.да АҚШ чор Россиясидан Аляска ва Алеут о.ларини сотиб олди; 19-а. охирида Филиппин, Гавайи, Пуэрто-Рико ва б.ни, 1903 й.да Панама канали зонасини қўлга киритди. Икки аср бўсағасида АҚШга кўчиб келишнинг янги тўлқини бошланди. Муҳожирларнинг аксарияти жан.-шарқий Европадан эди. Биринчи жаҳон уруши даври (1914—18) да АҚШ аввалига бетарафлик мавқеида турди, 1917 й.апр.да Антанта томонида туриб ҳаракат қилди. Урушдан кейин АҚШ иқтисодий юксалиш даврига кирди. Аммо тез орада иқтисодий инқироз (1929—33) бошланиб, ишсизлик кучайди (1933 й. 17 млн. ишсиз бор эди), қорхоналар синди, и.ч. кешин пасайди. Инқироз шароитида Ф. Рузвельт (1933—45 й.ларда АҚШ президенти) бошчилигидаги Демократик партия маъмурияти ҳокимият тепасига келди. Унинг ташаббуси б-н бир қанча ижтимоий-иқтисодий тадбирлар амалга оширилди, «янги йўл» деб аталган бу йўл АҚШни инқироздан олиб чиқиш мақсадини кўзлар эди. 1941 й.да Япония Американинг Пёрл-Харбор ҳарбий-денгиз базасига ҳужум қилганидан кейин АҚШ 2-жаҳон урушига қўшилди ва Гитлерга қарши коалиция томонида ўтди. Америка қуроли кучлари асосан Тинч океанда Японияга қарши жанговар ҳаракатларда қатнашди. 1943 й.да Италияга қўшин туширди. АҚШ иттифокчиларнинг халқаро анжуманларида (1943 й. Техрон, 1945 й. Қрим, 1945 й. Потсдам конференцияларида) қатнашди. Нихоят, 1944 й. 6 июнда АҚШ б-н Буюк Британия иккинчи фронтни очди. 1945 й.авг.да Г. Трумэн (1945—53 й.ларда АҚШ президенти) буйруғи б-н

Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шларига атом бомбалари ташланди; ўн минглаб тинч аҳолининг қирилишига сабаб бўлди. 1950-53 й.ларда АҚШ Корея урушида қатнашди, 1956—75 й.ларда Вьетнамда уруш олиб борди. 1945 й.дан АҚШ — БМТ, шунингдек Америка давлатлари ташкилоти, НАТО аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 12 фев.да ўрнатган.

Миллий байрами — Мустақиллик куни — 4 июль (1776).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Республикачилар партияси, 1854 й.да тузилган; Демократик партия, 1828 й.да тузилган; Коммунистик партия, 1919 й. тузилган; Америка Меҳнат Федерацияси — и.ч. касаба уюшмалари Конгресси, 1955 й. ташкил этилган. АҚШда салкам 40 мустақил касаба уюшмалари ҳам бор, уларга 4,5 млн. ишчи ва хизматчи аъзо бўлиб кирган.

Хужалиги. АҚШ — дунёда иқтисодий жиҳатдан энг юксак даражада ривожланган мамлакат. Ялпи миллий маҳсулот, саноат ва қ.х. ишлаб чиқариш ҳажми, товар ва капитал экспорт қилиш, и.ч.нинг тупланиш ва марказлашуви, илмий тадқиқотларга сарф-харажат ва ш.к. бўйича 1-ўринда туради. Бутун дунёдаги саноат и.ч.нинг учдан бир қисми АҚШ улушига тўғри келади. Халқаро бошқарув тараққиёти ин-ти ўтказган тадқиқот маълумотларига кўра, 1994—96 й.ларда иқтисодий ривожланиш нуқтаи назаридан етакчи давлатлар ўртасида ҳам АҚШ биринчи ўринда турибди.

Саноати. АҚШ миллий даромадининг 66,3% саноатда ҳосил қилинади. Саноат и.ч.нинг ярмига яқини саноат корпорациялари қўлида. Улар орасида: «Эксон», «Мобил», «Тексако», «Шеврон», «Стандард ойл оф Калифорния», «Стандард ойл оф Индиана», «Галф ойл» нефть, «Женерал моторе», «Форд мотор», «Крайслер» автомобиль, «ИБМ», «Женерал электрик», «ИТТ» электр машинасозлиги, «Ю. С. Стил» пўлат қуйиш, «Дюпон де Немур» кимё ва б. корпорациялар

бор. Ҳарбий саноат корпорациялари орасида «Женерал дайнемикс», «Локхид», «Макдоннел Дуглас», «Грумман», «Хьюз эйркрафт» етакчи ўринни эгаллайди. Авиа-ракета-космик, энергомашинасозлик, электрон, шунингдек нефть кимёси, атом ва энергетика саноати ғоят тез суръатлар б-н тараққий этмоқда. Электр энергиянинг 74% иссиқлик электр станцияларида, 12,1% ГЭСларда, 14,1% АЭСларда ҳосил қилинади. Нефть (Мексика қўлтиғи соҳилидаги Галф, Калифорния, Аляска), табиий газ ва олтингурут (Галф), кумир (Аппалачи ва Марказий хавзалар), темир руда (Юкори кўл атрофи), фосфорит (Флорида), уран, рангли металллар, калий тузлари ва ш.к. қазиб олинади. Қора металлургиянинг асосий марказлари — Чикаго, Питтсбург, Детройт, Кливленд, Буффало, Балтимор, Филадельфия. Алюминий саноати Галф атрофида ҳамда Колумбия ва Теннесси дарёлари хавзаларида жойлашган. Саноатнинг етакчи тармоғи — машинасозлик ва металлсозлик. Саноат ва энергетика асбоб-ускуналари, қурилиш ва қ.х. машиналари и.ч. асосан шим.-шарқий штатларда, электротехника ва алоқа воситалари и.ч. шим.-шарқ ва Калифорнияда йўлга қўйилган. Автомобилсозликнинг бош маркази Детройт ш. Самолётлар, ракета ва космик техника ишлаб чиқарувчи з-длар асосан Лос-Анжелес, Сан-Диего, Бостон, Нью-Йорк, Филадельфия, Балтимор, Буффало, Даллас, Атланта ва б. шаҳарларда жойлашган. Кемасозлик (асосан ҳарбий кемасозлик) АҚШ шим.-шарқий соҳили портларида ривожланган. Атом саноатининг асосий марказлари — Ок-Риж, Падьюка, Портсмут, Эйкен, Ханфорд. Кимё саноати химикатлар, пластмассалар, кимёвий тола, синтетик каучук, локлар, кир ювиш воситалари, бўёқлар, маъданли ўғитлар ва ш.к.ни ишлаб чиқаради. Мазкур тармоқ корхоналари асосан шим.-шарқий штатларда, Мексика қўлтиғи соҳилидаги шаҳарларда жойлашган. Ҳарбий саноат асосан Калифорния, Нью-Йорк, Техас, Коннектикут,

Миссури, Массачусетс, Виргиния штатларида. Енгил саноат тармоқларидан энг салмоқлиси тўқимачилик (кўпроқ Шим. Каролина, Жан. Каролина ва Жоржия штатларида) ва тикувчилик (Нью-Йорк ва жан. штатлар). Чарм-пойабзал саноати яхши ривожланган. Озиқ-овқат саноати ўз хом ашёси б-н яхши таъминланган. Унинг етакчи тармоқлари — гўшт, сут, ун, ёғ, қанд-шакар, консерва, алкоғолли, алкоғолсиз ичимликлар, тамаки.

Қишлоқ хўжалиги. АҚШ миллий даромадининг 8% дан кўпроғи қ.х.да ҳосил қилинади. Йирик фермалар етакчи роль ўйнайди. Умуман қ.х. сермахсул ва сертовар бўлиб, муайян ҳудудлар айрим маҳсулот турларига ихтисослашган ва марказлашган. Мамлакатда 2 млн. га яқин фермер хўжалиги бор, бир фермер хўжалиги ўрта ҳисобда 190 га ерда деҳқончилик қилади. Меҳнатга яроқди аҳолининг 2,5% қ.х.да банд. АҚШда асосан маккажўхори, соя, пахта, тамаки, шоли, картошка, кунгабоқар, қанд лавлаги, шакарқамиш ва б. экилади. Бугдойзорлар («бугдой минтақаси») Буюк текисликлар ва Колумбия платосида (асосан Канзас ва Шим. Дакота штатлари), маккажўхори («маккажўхори минтақаси») Буюк қўлларнинг жан. ва ғарбида (Айова, Иллинойс штатлари) устунлик қилади, пахтазорлар фақат Миссисипи дарёси водийси ҳамда Техас, Аризона ва Калифорния штатларида учрайди. Қанд лавлаги, шакарқамиш Миссисипи дарёси этакларида ва Гавайи о.ларида, тамаки Шим. Каролина, Виргиния ва Кентукки штатларида етиштирилади. Боғдорчилик ва полизчилик Калифорния, Флоридада, Атлантика океани ва Буюк қўллар соҳилларида кўпроқ. Кенг чўллар ва «маккажўхори минтақаси» штатларида гўштбоп чорвачилик, шим.-шарқда ва Калифорнияда сут чорвачилиги ривожланган. Миннесота ва Висконсин штатларида сутнинг кўп қисми қайта ишланиб, пишлок ва сариеғ ишлаб чиқарилади. Қўйчилик асосан қурғоқчил тоғли штатларда ривожланган. Гўштбоп

жўжа (бройлер), товуқ, курка етиштиришга катта аҳамият берилади. Тухум кўпроқ жан.-шарқий штатлардаги йирик паррандачилик фаб-рикаларида етиштирилади. АҚШда 102 млн. бош қорамол, 51 млн. бош чўчка, 10 млн. бош қўй бор. Балиқ овлаш ривожланган. Ҳамма турдаги ёғоч тайёрланади.

Транспорти. Ички юк ташишда т.й., автомобиль транспорти, ички сув транспорти, денгиз транспорти, ҳаво транспорти, газ ва нефть қувурлари муҳим аҳамиятга эга. Асосий денгиз порлари: Нью-Йорк, Филадельфия, Балтимор, Янги Орлеан, Хьюстон, Сан-Франциско, Буюк кўлларда — Чикаго, Дулут. Авиация қатнови асосий узел-лари — Нью-Йорк, Чикаго, Атланта, Лос-Анжелес, Майами, Даллас.

Ташқи савдоси. Дунёнинг турли мамлакатларига бевосита маблағ сарфлаш кўпайиб бормоқда. Экспортда ҳам, импортда ҳам тайёр маҳсулот устун. АҚШдан саноат ва энергетика машина-ускуналари, транспорт воситалари, кимё товарлари, тўқимачилик ва қоғоз маҳсулотлари, кўмир, озик-овқат ва ембоп дон, соя, пахта, тамаки ва б. маҳсулотлар чиқарилади; нефть ва нефть маҳсулотлари, руда ва металл, саноат машина-ускуналари, узок муддат фойдаланиладиган рўзгор анжомлари, кийим-кечак, пойабзал, ёғоч, қоғоз, балиқ, гўшт, қанд-шакар, кофе ва б. келтирилади. Савдо-сотикдаги асосий мижозлари — Канада, Япония, Мексика, Ғарбий Европа мамлакатлари. Пул бирлиги — Америка доллари. Тиббий хизмати. Мамлакат касалхона муассасаларининг 70% — хусусий. Шифокорларни тиббиёт мактаблари тайёрлайди. Саратога-Спрингс, Клифтен, Тренчлик, Хот-Спрингда бальнеология, Атлантикситида денгиз бўйи, Санта-Клаус, Монтерей, Санта Барбарада денгиз курортлари бор. Атлантика ва Тинч океанлари соҳиллари ва оролларида, шунингдек тоғ ва чўл жойларда иқлимий ст-ялар жойлашган. Маорифи ва маданий-маърифий муассасалари. Миллий

маориф тизими мустақиллик учун уруш (1775—83)дан кейин қарор топа бошлади. 1852 й.да Массачусетс штати АҚШда биринчи бўлиб мажбурий бошланғич таълим тўғрисида қонун қабул қилди. АҚШдаги кўпчилик штатларда 7—16 ёшдаги болалар учун ўқиш мажбурий. Ўрта мактабнинг турлари кўп: 3 й.лик кичик ўрта мактаб, 6 й.лик бирлашган кичик ва ўрта, 4 й.лик ўрта мактаб. Барча вариантдаги ўрта мактабларда ўқиш муддати — 12 й. Олий таълим тизими ун-тлари, 4 й.лик коллежаларни бундан ташқари тўлиқ олий маълумот бермайдиган 2 й.лик кичик коллежаларни, ҳунар ва техника ин-тларини ўз ичига олади. Барча олий ўқув юртларида таълим пулли. Энг йирик олий ўқув юртлари: Гарвард, Калифорния (Беркли ш.да), Висконсин, Мичиган, Иллинойс, Корнелл (Итака ш.да), Колумбия, Принстон, Чикаго, Пенсильвания ун-тлари, Калифорния, Стенфорд ва Массачусетс технология ин-тлари. Йирик кутубхоналари: Конгресс кутубхонаси (1800 й. ташкил этилган), Нодир китоблар ва қўлёзмалар кутубхонаси, Миллий архив кутубхонаси, Миллий тиббиёт кутубхонаси, ун-тларнинг кутубхоналари, Лос-Анжелес (1872 й. ташкил этилган), Чикаго (1872 й. ташкил этилган), Бостон (1852 й. ташкил этилган), Нью-Йорк (1895 й. ташкил этилган) халқ кутубхоналари ва б. Машҳур музейлари: АҚШ Миллий музейи, Ҳавода учиб ва космонавтика миллий музейи, Нафис санъат асарлари миллий коллекцияси, Миллий санъат галереяси, Тарих ва техника миллий музейи, Миллий портрет галереяси (ҳаммаси Вашингтонда), Ҳоз. замон санъат музейи, Метрополитен музей, Америка табиатшунослик тарихи музейи (Нью-Йоркда), Бостон нафис санъат музейи ва б.

Илмий муассасалари. АҚШда илмий муассасаларга раҳбарлик қиладиган ягона марказ йўқ. Вашингтондаги АҚШ Миллий ФА (1863 й.да ташкил бўлган) фан ва техника масалалари бўйича федерал ҳукуматнинг маслаҳатчиси ҳисобланади.

1964 й.да алоҳида Миллий техника академияси тузилган; Калифорния ФА (1853), Чикаго ФА (1857) мавжуд. Барча и.т.ларнинг анчагина қисми ун-тларда олиб бориллади. 1965 й.да ташкил этилган Миллий таълим академияси маориф ва пед. масалалари б-н шуғулланади. Мамлакатда бирталай ихтисослашган илмий ташкилот ва жамиятлар бор. 10 мингдан ортиқ, асосан, хусусий саноат фирмалари, 700 га яқин федерал ҳукумат муассасаси и.т. ва тадқиқот-конструкторлик ишларини амалга оширади. Конгресснинг ижозати б-н федерал ҳукумат барча и.т. ва конструкторлик ишларининг ярмини пул б-н таъминлайди. 1950 й.да Миллим илмий фонд ташкил этилди. Бу муассаса зиммасига и.т.ларнинг йўналишини белгилаш, уларни мувофиқлаштириш ва пул б-н таъминлаш, илмий кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилган. Фан ва техника масалалари бўйича федерал кенгаш президентнинг махсус ёрдамчиси бошчилигида ҳукумат муассасалари бажарадиган тадқиқот ишларини назорат қилади. Давлат муассасалари орасидagi энг йирик фондлар Мудофаа вазирлигига қарашлидир. Бу вазирлик ихтиёрида 100 дан ортиқ и.т. ва тажриба илмий марказлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттириш ва телекўрсатуви. АҚШдаги йирик кундалик газеталар: «Нью-Йорк таймс» («Нью-Йорк вақти», 1851 й.дан), «Нью-Йорк дейли ньюс» («Нью-Йорк кундалик янгиликлари», 1919 й.дан), «Нью-Йорк пост» («Нью-Йорк почтаси», 1801 й.дан), «Вашингтон пост» («Вашингтон почтаси», 1877 й.дан), «Вашингтон таймс» («Вашингтон вақти», 1982 й.дан), «Уолл-стрит джорнэл» («Уолл-стрит газетаси», 1889 й.дан), «Чикаго трибюн» («Чикаго минбари», 1847 й.дан), «Лос-Анжелес таймс» («Лос-Анжелес вақти», 1881 й.дан), журналлар: «Тайм» («Вақт», 1923 й.дан), «Ньюсуик» («Ҳафта янгиликлари», 1933 й.дан), «Юнайтед стейтс ньюс энд оупорпорт» («Кўшма штатлар янгиликлари ва жаҳонга назар», 1933 й.дан),

«Бизнес уик» («Бизнес ҳафта мобайнида», 1929 й.дан), «Нейшн» («Халқ», 1865 й.дан), «Демократ» (1961 й.дан), «Лайф» («Ҳаёт»). Етакчи ахборот агентликлари: Ассошиэйтед Пресс (АП; 1848 й.да ташкил этилган) ва ЮПИ (1958 й.да ташкил этилган). Биринчи тижорат радиостанцияси 1920 й.да ташкил этилган. АҚШда 9 мингдан кўпроқ радио ва ИЗО телестанция мавжуд. Тажриба телекўрсатуви — 1928 й.дан, мунтазам телекўрсатув 1941 й.дан ишлайди.

Адабиёти 17-адан ривожлана бошлади. 1775—83 й.лар мустақиллик учун уруш давридаги маърифатпарварлар, хусусан, «Учинчи табака» олий мақсадларининг тарғиботчиси Б. Франклин ва атоқли публицист, «Сомом ақл» (1776) ва «Инсон ҳуқуқлари» (1791—92) манифестининг муаллифи Т. Пейн фалиятли миллий адабиётни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Т. Жефферсоннинг «Мустақилликдеклараци-яси» (1776)да илғор маърифатпарварлик ғоялари акс этди. Европа романтизм итаъсирида 19-а.нинг 1-ярмида Америка романтизми юзга келди ва миллий ўзига хослик хусусиятларини ифодалаб берди. Романтизмнинг дастлабки даври 1810—30-й.ларга тўғри келади. Унинг энг салмоқли вакиллари В. Ирвинг, У. К. Брайант, Ж. Ф. Купер асарларида Америка халқининг фаровон турмуш ҳақидаги орзу-умидлари акс этган. 19-а.нинг 40—60-й.ларида адабиётда негрларни қулликдан озод қилиш учун бошланган ҳаракат б-н боғлиқ йўналиш юзга келди. Ж. Г. Уиттер, Х. У. Лонгфелло, Ж. Р. Лоуэлл, Г. Бичер-Стоу («Том тоғанинг кулбаси»), Р. Хильдрет каби шоир ва ёзувчилар асарлари, У. Л. Харрисон, У. Филипс, А. Линкольн, мутафаккир негр Ф. Дугласларнинг публицистикаси қулдорликка қарши қаратилди. Шоир У. Уитмен ижоди ҳам миллий адабиётни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Фуқаролар урушидан кейин АҚШ адабиётида Марк Твен («Том Совернинг саргузаштлари»), «Гекльберри Финнинг

саргузаштлари») АҚШ адабиёти тарихида ўчмас из қолдири. Т. Драйзер («Молиячи», «Америка фожиаси»), Ф. Норрис, Ж. Лондон («Мартин Идеи») 19-а. АҚШ адабиёти анъаналарини давом эттириб, АҚШ адабиёти тарихида янги саҳифа очдилар. Ж. Лондоннинг асарларида инсоннинг алоҳида тоифаси, мард, кучли, ҳалол, аини вақтда ўз ҳаётини курашида ёлғиз инсон гавдалантирилган. Т. Драйзернинг романларида ижтимоий ҳодисалар чуқур таҳлил этилган, замон қаҳрамонларининг тақдирини кенг миқёсда тасвирланган, тарихга донишмандларча назар ташланган. 20-а.нинг 20-й.ларида «Йўқотилган авлод» деб аталган адабий гуруҳ (Э. Хемингуэй, У. Фолькнер, Ж. Дос-Пассос, Ф. С. Фицджеральд) ташкил топди. Унинг вакиллари мавжуд тартиб-қоидаларни танқид қилдилар, ишончсизликни, босқинчилик урушларига қарши ҳаракатни, ёш авлод фожиасини тасвирладилар. 2-жаҳон уруши арафасида Т. Драйзер фашизм моҳиятини фош этди ва унга қарши курашиш образини яратди. Урушдан кейин Ж. Д. Сэлинджер, Ж. Чивер, Ж. Алдайт, У. Стайрон, Ж. Оутс прозасининг бош қаҳрамони — маънавий-ятсиз жамиятда ўз қобилиятини рўёбга чиқара олмайдиган шахс. Бу ёзувчиларнинг кўпгина асарлари ўрта синф деб аталган тоифадаги одамларга, ёшларга бағишланган. 20-а. Америка шеърлярида хилма-хил ғоявий-бадий ечимларни кўрамиз. АҚШнинг илмий-саргузашт ва ҳажв адабиёти (А. Азимов, А. Кларк ва б.) ўзига хос мавзуларнинг бойлиги б-н ажралиб туради. Бадиий-ҳужжатли роман жанри айниқса ривож топди. Америка адабиётининг энг яхши намуналари «Том тоғанинг кулбаси» (Г. Бичер-Стоу), «Том Сойернинг саргузаштлари», «Гекльберри Фин саргузаштлари» (М. Твен), «Кўмир қироли» (Э. Синклер) романлари, Ж. Лондон, О. Генри, Т. Драйзер, О. Карлсон, П. Бак, Р. Коннель, Э. Хемингуэй ҳикоялари, Л. Хьюз шеърлари ва б. асарлар ўзбек тилига таржима қилиб нашр этилган.

Меъморлиги. Европаликлар Шим. Америкага келмасларидан олдин индейларнинг ўзига хос меъморлиги бўлган. Ирокезлар «узун уйлар» деб аталган турар жойлар яратган бўлсалар, Пуэбло индейлари «пуэбло» қишлоқ уйларини қурганлар. Инглиз, голланд ва француз мустамлакачилари АҚШга Европа анъаналарини келтирдилар. Дастлабки бинолар барокко услубида қурилган. Улар содда бўлиб, нақшлар кам ишлатилган. 18—19-а.ларда АҚШ меъморлигида классицизм услуби ҳукм сурди. Бу услубда давлат ва жамоат бинолари (Вашингтондаги Оқ уй, Нью-Йоркдаги Эски ратуша — шаҳар идораси), ибодатхона ва б. қурилди. Кейинроқ қурамалик ва даб-дабалилик кучайди [Вашингтондаги Капитолий (конгресс) биноси]. Фуқаролар урушидан сўнг АҚШ меъморлиги юксалиш йўлига ўтди. АҚШнинг бир қанча истеъдодли меъморлари Т. Ричардсон, Ж. О. Рёблин, У. О. Реблинлар қурилиш техникаси ривожига катта ҳисса қўшдилар (Бруклин кўприги). 20-а. АҚШ меъморлиги, асосан, техника ва иқтисод суръатига боғлиқ ҳолда ривожланди. 20-а.нинг 20—30-й.ларида Американинг бир қанча шаҳарларида (Нью-Йорк, Лос-Анжелес, Чикаго ва б.) ниҳоятда баланд бинолар қурилди. Американинг энг истеъдодли меъморлари Л. Салли-вен ва Ф. Л. Райт янги техника имкониятларини эстетик тушунишга интилдилар: Л. Салливен кўп одам сиғадиган катта бинолар учун пўлат тўсинли конструкцияни ишлаб чиқди, Ф. Л. Райт эса кичик бино лойиҳалари устида ишлади, аини вақтда бир неча баланд ҳамда баъзи маъмурий бинолар лойиҳаси ҳам 30-й.лар ўрталарида чизилди. АҚШга Европадан машҳур меъморлар: В. Гропиус, М. Брейнер, Л. Мис ван дер Роэ, Э. Мендельсон, Р. Нейтра, Э. Са-ариенен ва б. келдилар. Улар ҳоз. замон АҚШ меъморлигига асос солдилар. 2-жаҳон уруши йиллари АҚШда йиғма қурилиш ривожланди. Урушдан сўнг «Пўлат ва алюминий» меъморлиги рағбатлантирилди, меъмо-

рий шаклларнинг «универсал услуги» таракқий этди (Л. Мис ван дер Роэ асарлари). 50-й.ларнинг охирида янги классицизмнинг янгича нусхаси пайдо бўлди (Э. Д. Стоун, М. Ямасаки каби меъморлар). 60—80-й.лар иншоотлари ҳажмининг катталиги, геометрик миқёсларининг салмоқчилиги, меъморий йуналишларнинг бетартиблиги б-н ажралиб туради (Нью-Йоркдаги Халқаро савдо марказининг 412 м баландликдаги 110 каватли минораси, 1971—73, меъморлар М. Ямасаки, Э. Рот; Чикагодаги «Сире ва Робак» савдо концернининг 442 м баландликдаги минораси, 1972—75, «СОМ» фирмаси меъморлари; Минне-аполисдаги банк биноси, 1969—73, меъмор Г. Биркерте ва б.; Сан-Францискодаги «Хайат Риженси» меҳмонхонаси, 1973, «Жон Портмен ва б.» фирмаси ҳамда Лос-Анжелесдаги «Бонавантюр», 1978, меъмор Ж. Портмен).

Тасвирий санъати. АҚШнинг ерли халқи — индейсларнинг АҚШга бошқа мамлакатлардан келган халқлар санъатидан фаркланувчи ўзига хос қадимий санъати бор. Индейслар санъати диний характердаги ёғоч ҳайкаллар, нақшли сопол идишлар, гулдор матолар, бизон терисига туширилган нақш ва расмлар, зебзийнатлардан иборат. АҚШ ерлари европаликлар томонидан мустамлакага айлантилган даврдан 18-а. ўрталаригача маҳаллий тасвирий санъатда (европаликлар санъати) барокко услубининг соддалаштирилган шакллари б-н яратилган тақлидий асарлар тарқалган. 18-а. охири ва 19-а. бошларида АҚШда рассомлар — Г. Стюарт, Ж. Траммбал, Т. Салли ижод қилдилар. АҚШ тасвирий санъати ривожда Филадельфияда ташкил топган Бадий академиянинг (1805) аҳамияти катта бўлди. 18-а. охири ва 19-а. бошларида ривожланган АҚШ тасвирий санъати 19-а. нинг 20—50-й.ларида тушкунлик даврини бошдан кечириб, 19-а. 2-ярмидан яна юксалди. Бирон Уолдо, У. Маунт каби реалист рассомлар ижодда халқ турмушини жонли ва ҳаққоний ифодалашга инти-

лиш сезилади. 19-а.нинг 2-ярмида ижод қилган ва Америка санъатини юксак даражага кутарган рассомлар орасида У. Гомер, Т. Иткинс, Ж. Уистлерлар алоҳида ўрин тутди. Рассомлик санъатининг таркиб топишига Т. Наст, ҳайкалтарошликка эса О. Сент-Годенс ҳисса қўшган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида АҚШ тасвирий санъатида импрессионизм, символизм, модернизм (Ч. Хессем, М. Преидергаст) оқимлари пайдо бўлди. 20-а. бошларида ҳайкалтарош Ж. Бернад, рассомлардан Ж. Пенцелл, Ж. Слоан ва Ж. Беллоуз кабилар ижод қилдилар. АҚШ тасвирий санъатида рассом Р. Кент алоҳида ўрин тутди. Р. Кент шим. манзаралари ва китоб сураткашлигининг мохир устаси сифатида жаҳонга танилган. Портретчи И. Олинский, америка халқи турмушини ҳаққоний тасвирловчи ака-ука Р. ва М. Сойерлар, ҳайкалтарош М. Филде кабилар ҳам машхур.

Муסיқаси. АҚШ муסיқий маданияти Европа ва Африкадан олинган муסיқий шакллар, жанрлар ва услублар ҳамда Америка китъасида қадимдан мавжуд бўлган муסיқий анъаналар омухтаси тарзида таркиб топди. Индейсларнинг муסיқа маданияти бир овозли ва пасайиб борувчи оҳангли кўшиқ ҳамда рақслардан иборат бўлган. Американинг дастлабки ярим профессионал муסיқачилари — У. Биллингс, Э. Лоу, Ж. Морган (18-а. охири); улар ижодда дастлабки келгиндиларнинг диний кўшиқлари америкача муסיқага хос янги шаклга кирди. 19-а. нинг 2-ярмидан бошлаб АҚШга Европа мамлакатларидан муסיқачилар, композиторлар келиб, Америка муסיқа маданияти ривожига ҳисса қўшдилар. Улар симфоник оркестрлар, муסיқа ўқув юртлари ва жамиятлари, театрлар ташкил этишди. 1883 й. Нью-Йоркда машхур «Метрополитен опера» театри очилди. Шотландиялик Эдвард Мак Доуэлл АҚШ профессионал композиторлик мактабига асос солди. Л. Армстронг, Б. Гудмен, Дюк Эллингтон каби муסיқачилар жаз санъатини ривожлантирдилар. Композитор ва

пианиночи Жорж Гершвиннинг 1935 й.да сахналаштирилган «Порги ва Бесс» операси Американинг ҳақиқий миллий операси сифатида мусиқа тарихига кирди. 20-а. 30-й.ларида «Композиторлар уюшмаси» ва «Ишчи мусикачилар уюшмаси» атрофида тўлланган композиторларнинг ижодий фаолияти авж олди. АҚШ композиторларидан — Л. Бернстайн, С. Барбер, Ж. К. Менотти, У. Шумен, дирижёрлардан — Ю. Орманди, Л. Стоковский, пианиночи — В. Клайберн, скрипкачилардан — И. Менухин, Исаак Стерн, машхур негр кўшиқчилари — Поль Робсон ва Мариан Андерсон, кўшиқчи композитор Пит Сигер, мусикашунослар — О. Кинкелди, П. Ланг, Н. Сломинский ва б.лар АҚШ мусиқа тарихида салмоқли ўрин тутди. Мамлакатда бир неча машхур оркестрлар, опера театрлари, йирик мусиқа ўқув юрглари, мактаблари бор. Машхур скрипкачи Исаак Стерн, кўшиқчи композитор Пит Сигер, Бени Гудмен раҳбарлигидаги оркестр ва б. турли вақтларда Ўзбекистонда гастролда бўлган.

Театри. Шим. Америка худудида театр санъати бўлганлиги ҳақидаги дастлабки маълумот 17-а.га оид. Ўша пайтларда инглиз миссионерлари христианликни тарғиб қилиш учун диний пьесаларни сахналаштирадилар. 18-а.да асосан Англиядан келган театр гуруҳлари спектакллар қўйишарди. 1716 й.да Уильямсбургда (Виргиния штати) биринчи театр биноси курилди. Англиядан келган Л. Халлем театри шу бинода фаолиятини бошлади. У Шекспирнинг «Венециялик савдогар» пьесасини сахнага қўйди. АҚШ профессионал театри шу тарика бошланди. Унинг репертуар асосини инглиз драматургияси ташкил қилган эди. 18-а. охиридан бошлаб Америка драматургларининг (кўпинча У. Данлеп) асарлари қўйиладиган бўлди. 18-а. охири — 19-а. бошларида йирик шаҳарларда театрлар ташкил қилинди: «Парк», «Четем», «Бауэри» (Нью-Йорк), «Честнат Стрит» (Филадельфия), «Тремонт» (Бостон) ва

б. 19-а. иккинчи ярмида кўча гуруҳлар хисобига театрлар сони ортди. Бу театрларда маълум бир пьесани қўйиш учун гуруҳ йиғиш, спектаклни фойда бермай қолгунча кўрсатиб, сўнг гуруҳни тарқатиб юбориш ва б. пьеса ҳамда гуруҳ излаш, уларда етакчи ўринни эгаллаган «юлдузлардан» фойдаланиш одат тусига кирган эди. Бу ҳол Нью-Йоркнинг Бродвей кучасида жойлашган театрларда ҳам рўй берди. 30-й.ларда ишчи театрлари майдонга келди. 1927 й.да Ж. Лоусон ва М. Голд «Янги драматурглар театри» ташкил қилиб, «Хобокен Блюз» (М. Голд) ва «Интернационал» (Ж. Лоусон) каби асарларни сахналаштиради. Шу йилларда «Репер-туарли фукаро театри» ва 158 федерал театр очилди. Аммо иқтисодий таназзул натижасида илгор театрлар бирин-кетин ёпилиб, яна Бродвей театрлари ҳукмрон бўлиб қолди. 2-жаҳон урушидан кейин «Бродвейдан ташқари» театрлар майдонга келди: «Крикет», «Гринуич-Мьюз», «Ливинг», «Шеридан Сквер плейхаус» ва б. 1957 й.да Нью-Йоркда «Бродвейдан ташқари» театрлар уюшмаси ташкил этилди. 1964 й.да Нью-Йоркда «Линкольн санъат маркази доимий театри» очилди. 70-й.ларда Техас, Калифорния, Флорида, Род-Айленд ва б. штатларда минтақа театрлари ташкил топди. Теннесси, Висконсин, Оклахома, Миннесота штатларида болалар театрлари ишлайди. 50— 80-й.лардаги АҚШнинг етакчи драматурглари — А. Миллер, Т. Уильямс, Э. Олби, Ж. Гелбер, Л. Хенсбери, Ж. Болдун, Д. Рейб ва б; танikli реж.лар — Ж. Папп, Э. Казан, Ж. Бэк, Ж. Чайкин, П. Шуман, Д. Макбет, Э. Шерин, Д. О'Нил, Ж. Уорд; актёрлар — Р. Стайгер, Л. Кобб, Ж. Фонда, Ж. Харрис, М. Степплтон, С. Пуатье, Д. Дин, Д. Жонс ва б. Турли миллатларнинг ишчи ташкилотлари ҳузурида хаваскорлик тўғарақлари мавжуд. Театр кадрлари ун-тларнинг махсус ф-тларида, хусусий драма студияларида тайёрланади.

Киноси. АҚШда кино санъати ривожлана бошлаши арафасида, 1893 й.да Т. А.

Эдисон «кинетоскоп»ни ихтиро қилди. Мамлакатда уч йилдан кейин кино и.ч. бошланди. 1908 й.дан Голливуд (Лос-Анжелес яқинида) АҚШ кинематографияси маркази бўлиб қолди. Истеъдодли реж. Д. У. Гриффит яратган «Миллатнинг туғилиши» (1915), «Чидаб бўлмаслик» (1916), «Синдирилган новдалар» (1919) каби тарихий фильмлар мустақил санъат сифатида кинога асос солди. Л. Гиш, Р. Бартелмес, М. Пикфорд, К. Марш, Т. Инс, С.де Милль ва б. кино санъати намояндалари кинематография тарихида ўчмас из қолдирди. 20-й.ларда «Шимолдан келган Нанук» (реж. Р. Флаэрти, 1922), «Жанубий денгизларнинг Моанаси» (реж. Р. Флаэрти, 1926), «Очкўзлик» (реж. Э. Штрогейм, 1924), «Улуғ намойиш» (реж. К. Видор, 1925) каби фильмлар яратилди. Овозсиз кино санъатида Ч. Чаплин, Г. Ллойд, Б. Китон, Р. Арбэкль, Ч. Конклин каби кино қизикчилари етишиб чиқди. 20-й.ларда кино и.ч. «Метро-Голдвин-Майер», «Колумбия», «Парамаунт», «Уорнер Бразерс» деган асосий кинокомпаниялар ихтиёрида бўлди. «Ризки-рўзимиз» (реж. К. Видор, 1934), «Мен сургундан қочганман» (реж. Ле Рой, 1932), «Ғазаб» (реж. Ф. Ланг, 1935), «Жин кўча» (1937) 30-й.ларнинг энг яхши фильмларидандир. 2-жаҳон уруши йилларида «Еттинчи хоч» (реж. Ф. Циннеман, 1943), «Шимол юлдузи» (реж. Л. Майлстоун, 1943), «Москвага сафар» (реж. Ж. Уорнер, 1943) каби фильмлар пайдо бўлди. 50-й.ларда Голливуд кўп сери ял и фильмлар чиқара бошлади: «Бен-Гур», «Спартак», «Клеопатра» ва б. «Нью-Йорк мактаби» деб аталган илғор мактаб ки-немаграфчилари «Бауэрида» (1956), «Қайт, Африка» (1959), «Ўқрайган кўз», «Соялар», «Алоқдчи» каби фильмларни яратдилар. 60-й.лардаги АҚШ кинофильмларининг энг яхшилари қаторига «Бонни ва Клайд» (А. Пени, 1966), «Фавкулудда ҳодиса» (С. Ломет, 1967), «Жанубнинг диққинафас тунисида» (М. Николе, 1967), «Битирувчи» (1968) кабилар қиради. 70—80-й.

ларда кўнгилоҷар ва саргузашт фильмлар, «дахшат» ва «фалокат» фильмлари чиқаришга киришиб кетилди. АҚШ киноактёрлари — Б. Ланкастер, С. Треси, М. Брандо, Г. ва Д. Фондалар, Д. Хофман. АҚШда кино санъати ўқув ва и.т. муассасалари, жумладан, Кино санъати академияси (1927 й.да асос солинган) бор, у ҳар йили мамлакат ва чет элларда яратилган энг яхши фильмларга «Оскар» мукофотини беради.

Ўзбекистон—Америка муносабатлари. ЎЗР б-н АҚШ ўртасидаги икки томонлама сиёсий ва иқтисодий муносабатлар бир нечта ҳукуматлараро шартнома ва битим асосида тартибга солиб турилади. Ҳамжихатлик ҳақидаги меморандум, Инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш ҳақидаги шартнома, Савдо битими, Маслаҳатлашувлар ўтказиш тўғрисидаги қўшма баёнот, Консуллик муносабатларига оид қўшма ахборот асосий ҳужжатлардир.

ЎЗР президенти И. А. Каримовнинг 1996 й. июнида АҚШга қилган ташрифи икки мамлакат ўртасидаги муносабатларни янада ривожлантиришга қўмаклашган муҳим воқеа бўлди. Ташриф чоғида икки томонлама ҳужжатлар мажмуи имзоланди. Бухоро вилоятидаги газ конларини ўзлаштириш лойиҳасини маблаг б-н таъминлаш, сурков материаллари ишлаб чиқарувчи қўшма корхона барпо этиш, к.х. корхоналарига лизинг хизмати кўрсатувчи қўшма корхона ташкил қилиш тўғрисидаги баённомалар, ЎЗР Ташки иқтисодий фаолият (ТИФ) Миллий банки б-н АҚШ Савдо ва тараққиёт агентлиги ўртасида Тошкент авиация и.ч. бирилмасида биргаликда авиатехника и.ч. лойиҳасининг техник-иқтисодий асосламасини тайёрлаш учун Америка томонидан грант ажратиш тўғрисидаги битим, Ўзбекистон ТИФ Миллий банки б-н «Банк оф Америка» ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги меморандум, ЎЗР Давлат геол. ва минерал ресурслар қўмитаси б-н «Ньюмонт-Майнинг» компанияси ўртасида ҳамжихатлик

тўғрисидаги меморандум, ЎзР Давлат геол. ва минерал ресурслар қўмитаси б-н «Ньюмонт-Майнинг» ва «Мицуи» корпорациялари ўртасида «Қизилотмасой» ва «Кўчбулок» руда конларини биргаликда ўзлаштириш тўғрисидаги битим шулар жумласидандир.

1999 й.да Ўзбекистон б-н АҚШ ўртасидаги товар айланмаси 282 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон АҚШдан бугдой, халқ истеъмол моллари, асбоб-ускуналар сотиб олади. Экспорт асосан пахта толасидан иборат. АҚШдаги турли фирма ва компанияларнинг Ўзбекистон б-н муваффақиятли ҳамкорлиги, делегациялар алмашу-ви икки давлат ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашга имкон беради.

Ўзбекистонда бир қанча Ўзбекистон-Америка қўшма лойиҳаларини амалга оширишга киришилди. Улар орасида энг йириклари «Ньюмонт-Майнинг» компанияси томонидан Зарафшон ш.да олтин руда конидан фойдаланиш, «Интернэшнл Телсет, Инк.» компанияси томонидан Тошкент ш.да кабель телевидениеси тармогини яратиш ва бошқариш лойиҳаларидир.

Американинг фирма ва компанияларидан «Барентс групп» кимё саноати соҳасида, «Келлог» Кўкдумалоқ кони учун компрессор ст-яси куриш, «АИГ», «Эмси-Ай» турли соҳаларда ўзбекистонлик шериклари б-н муваффақиятли ҳамкорлик қилмоқда.

«Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон-Америка қўшма корхонаси Қизилқум чўлида қисқа муддатда замонавий корхона барпо этди.

МДХ мамлакатларидаги катта лойиҳаларни рўёбга чиқарувчи Америка фирмаларининг тадқиқотларини маблағ б-н таъминловчи АҚШнинг йирик ноҳукумат ташкилоти — Савдо ва тараққиёт агентлиги олтин қазиб чиқарувчи модулли янги 3-д лойиҳасининг техник-иқтисодий асосламасини маблағ б-н таъминлаш учун Навоий кон-металлургия к-тига грант ажра-

тишга қарор қилди.

Ўзбекистон — Америка ҳамкорлигига хусусий бизнес намояндалари ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Жумладан 1997 й.да Американинг «Кейс интернейшнл» компанияси ёрдамида Тошкент трактор 3-ди қайта курилиб, шу фирманинг замонавий тракторларини и.ч. йўлга қўйилди. «Боинг» компанияси эса ўзаро манфатли шартлар (лизинг) асосида йўловчи ташийдиган самолётлар етказиб берди. «Боинг» қулайлиги жиҳатидан ҳам, учуш хавфсизлиги жиҳатидан ҳам Россиянинг шу тоифадаги самолётларидан катта фарқ қилади.

Дунёдаги энг кучли компьютер компанияси IBM эса Ўзбекистон банк тизимини компьютерлаш соҳасида катта амалий ёрдам берди. Американинг IREX, ACCELS, Сорос жамғармаси каби муассасалари эса АҚШ ва Европанинг илмий марказларида Ўзбекистон учун мутахассислар таиерлашга оид дастурларни амалга оширмоқда.

Ўтиш даврининг қийинчиликларини бартараф этишда АҚШ ҳукумати ва хайрия жамғармалари инсонпарварлик ёрдами бериб, Ўзбекистонга болалар ва даволаш муассасалари учун доридармон, тиббиёт асбоб-ускуналари, кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотлари юбориб турибди. 1997 й. нояб.да АҚШ президенти рафикаси Хиллари Клинтоннинг Ўзбекистонга ташрифи икки мамлакат ўртасидаги самарали алоқаларни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1997 й. 9—11 июнда Ўзбекистон-Америка қўшма комиссиясининг тузилиши АҚШ б-н Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларнинг янада мустаҳкамланиб ва ривожланиб бораётганлигини кўрсатди. Қўшма комиссия минтақавий сиёсий муаммоларни ўз ичига олган ўзаро манфатли масалалар, Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий ислохотлардаги силжиши, ҳарбий соҳада ҳамкорлик қилиш ҳамда Ўзбекистонда хо-рижий инвестициялар учун шароитларни муҳокама этади. 1998 й. 26—27 фев. Вашингтон ш.да қўшма

комиссиянинг биринчи, 1999 й. 24—25 май Тошкент ш.да иккинчи мажлиси бўлиб ўтди.

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ МИЛЛИЙ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — АҚШдаги илмий жамият. 1863 й. Вашингтон ш.да ташкил этилган. Асосий мақсади мамлакатда фан тараққиётига қўмаклашишдан иборат. АҚШ ҳукумати ва унинг бир қанча агентликлари учун фан ва техника масалалари бўйича маслаҳатчи орган вазифасини бажаради. 1989 аъзоси, 80 дан ортиқ фахрий аъзоси, 271 хорижий аъзоси бор. Ишларни техника фанлари миллий академияси (1964) ва Тиббиёт ин-ти (1970) б-н биргаликда мувофиқлаштиради. Ижрочи органи — Миллий тадқиқот кенгаши (1916).

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ ЭКСПОРТ-ИМПОРТ БАНКИ, Эксимбанк (Bank of the United States) — АҚШнинг мамлакат экспорт-импорт операцияларини кредитлаш бўйича давлат банки. Аксарият 5 йилдан ва ундан ортиқ муддатга кредитлар, кафолатлар беради. 1934 й.да ҳукумат томонидан «Вашингтон экспорт-импорт банки» номи б-н ташқи савдони молиялаш учун ташкил этилган. 1968 й.дан ҳоз.номда. Банк хорижий харидорларга кредитлар ва экспорт кредитлари бўйича кафолатлар беради, экспорт кредитларини суғурталаш, Америкадаги кредитор хусусий банкларнинг экспорт векселларини ҳисобга олиш ва б. б-н шуғулланади. Сармояси 1 млрд. доллар. Ресурсларнинг асосий манбаи АҚШ пул бозори воситалари ва давлат хазинасининг узоқ муддатли қарзлари. Кредитлар ва кафолатларнинг йиллик ҳажмини АҚШ конгресси белгилайди. Мазкур банк Ўзбекистон АҚШдаги «Кейс корпорейшн» компаниясидан кредит ва молиявий лизинг шартларида қ.х. техникаси (ғалла ўриш комбайнлари, пахта териш машиналари, ҳайдов тракторлари)ни сотиб олишида хорижий банкларнинг кредитларини суғурта қопламаси б-н таъминлашда иштирок этди (1997).

АМЕРИКАЛИКЛАР - АҚШ

аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил этадиган халқ. А. 194,2 млн. кишидан ортиқ (1992), жумладан АҚШда 193 млн. киши. Канадада 320 минг киши, Мексикада 135 минг киши, Буюк Британияда 120 минг киши яшайди. А. миллати 17-а.нинг бошларида Англиянинг Шим. Америкадаги мустамлакасига Европадан кўчиб келган кишилар (инглиз, шотланд, ирланд, голланд, француз, испан ва б.) дан ташкил топган. А. миллати асосан Шим. Америкада мустақиллик учун кураш (1775 — 83) арафасида ва шу кураш мобайнида шаклланган. АҚШга муҳожири бўлиб келган турли-туман этник гуруҳлар ассимиляция бўлиб, А. қиёфасига, тили ва мадания-тига ўз хиссаларини қўша бордилар. 19-а. ўрталарида, фуқаролар уруши (1861 — 65) арафасида АҚШга кўп ирланд ва немислар келди. 19- а.нинг охирларида эса Ғарбий Европа б-н бир қаторда Шарқий ва Жан. Европадан, Осиёдан муҳожирларнинг кела бошлаши А.нинг этник хилма-хиллигини кучайтирди. 1- жаҳон уруши даврида (1914 — 18 й.ларда) Мексикадан, Лотин Америкасининг бошқа мамлакатларидан ҳам жуда кўп муҳожирлар келди. 1- жаҳон урушидан кейин чет эллардан кўчиб келиш қонуний чеклаб қўйилгач, келгиндилар сони камая бошлади. Диндорлари асосан протестантлар, католиклар. А. миллати нисбатан ёш. Этник жиҳатдан қўшилиш жараёни тугалланганича йўқ. Кўпгина миллий гуруҳ (поляк, итальян ва б.)лар ўз мамлакатлари маданиятларини қисман сақлаб қолганлар, лекин инглиз тилида сўзлашадилар. Америкалик ўзбеклар ҳам тил, урф-одат, маданиятларини сақдаб қолганлар (яна қ. Америка Қўшма Штатлари мақоласининг Аҳолиси қисмига). А. инглиз тилининг американ шеvasида сўзлашади. Шартли равишда баъзан Америка қитъасида яшовчиларнинг ҳаммасини А. деб атайдилар.

АМЕРИКА-МЕКСИКА УРУШИ (1846—48) — АҚШнинг Мексикага қарши олиб борган босқинчилик уруши. АҚШнинг жан.даги плантатор-

кулдорлар Мексиканинг Техас штатида кучиб утганлар ва Мексика ҳукуматида қарши исён кўтарганлар (1835) ҳамда Техасни «мустақил» давлат деб эълон қилганлар (1836). 1845 й.га келиб, АҚШ Техасни ўз штатлари таркибига қўшиб олишга эришди, бу 1846—48 й. урушини келтириб чиқарди. АҚШ босқинчилари Мексика қўшинларини тор-мор қилиб, 1847 й. сент.да мамлакат пойтахти Мехикони олдилар. 1848 й. 2 фев.да Гуадалупе-Идальгода сулҳ шартномаси тузилди, унга мувофиқ АҚШ Мексика ерларининг деярли ярмини (Техас, Янги Мексика, Аризонанинг бир қисми, Юқори Калифорнияни) узига қўшиб олди.

АМЕРИКАН ИРҚИ, американоид ирқ — катта монголоид ирққа мансуб ирқ. Ўзида монголоидлик белгилари б-н бирга айрим европеоид ирқ белгиларини ҳам мужассамлаштирган (эпикантуснинг бўлмаслиги, узун бурун ва б.). Шим. ва Жан. Америкада (индейларда) тарқалган. Айрим антропологлар уни алоҳида катта ирқ деб ҳисоблайдилар.

АМЕРИКАНА — к. «Америка энциклопедияси».

АМЕРИКАНОИД ИРҚ- к. Американ ирки.

АМЕРИКАЧА ҚУРИЛМА - ўрта ва кичик ўлчамли телескопларни ўрнатишда қўлланиладиган қурилма. 19-а.да ихтиро этилган. Телескопнинг пастки қисми А к. кутб ўқининг айрисимон учи ичига кириб туради. А. к. ёрдамида ўрнатилган телескоп воситасида осмоннинг исталган нуқгасидаги космик жисми кузатиш мумкин. А.к.нинг бошқа (немисча ва инглизча) турдаги қурилмалардан афзаллиги: бу қурилмада телескоп трубаларини мувозанатда сақлаб турадиган оғир посанги тошнинг бўлмаслигидадир. Ақли биринчи телескоп АҚШдаги Маунг Вилсон расадхонасига ўрнатилган.

АМЕРИЦИЙ (Americium), Am — сунъий йўл б-н олинган радиоактив кимёвий элемент, актиноидларга киради; тартиб рақами 95. Барқарор изотоплари йўқ. Плутоний (^{239}Pu) ни нейтрон-

лар б-н нурлантириб, синтез қилинган (1944 й. охири — 1945 й. бошларида). Лантаноидлар қаторида лантандан кейин 6-ўринда турадиган элемент европий деб аталганидек, актиноидлар қаторида актинийдан кейин 6-ўринда турадиган А. га ҳам «Америка» сўзидан олиниб, А.номи берилган. Массасининг сони 237 дан 246 гача бўлган изотоплари маълум, улар а-нурланувчилардир. Энг узоқ, яшайдиган изотопларидан ^{241}Am ва ^{243}Am (ярим парчаланиш даври $T_{1/2} = 2 — 7370$ й.) ўзидан а-нурлар чиқариб туради (а-нурланиш у-нурланиш иштирокида боради). Элементар А.- кумуш ранг металл, суюкланиш т-раси 995° , қайнаш т-раси 2607° . А ва унинг қаттиқ бирикмалари ўзидан а-нурлар чиқариб турадиган бўлгани учун қоронғида ёғду сочади. Валентлиги бирикмаларда 3 дан 6 гача, эритмаларда кўпинча 3. Уч валентли А. эритмалари пушти рангли бўлади. Кимёвий хоссаларига кўра у лантаноидларга ўхшаш. Кислород таъсирида (унинг танқислигида) оксидланиб америций оксидини Am_2O_3 суюлтирилган кислота б-н ўзаро таъсирланиб Am_2O_3 тузларини, газ ҳолидаги водород б-н 50° даёқ реакцияга киришиб, дигидрид AmH_2 , тригидридни AmH_3 ҳосил қилади. А. кимёси устидаги ишлар унинг асосан бир изотопи — ^{241}Am дан фойдаланиб бажарилган, қолган изотопларини ишлатиш учун кифоя қиладиган миқдорда олиш қийин. ^{241}Am бериллий б-н бирга нейтрон манбалари тайёрлаш учун ишлатилади.

АМЕТИСТ (сафсар) — минерал, кварцнинг шаффоф бинафша ранг тури. А.нинг йирик, чиройли рангли кристаллари кимматбаҳо тош. Синтетик А. ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. А. гранит пегматитларида, кварц ертомирларида ва баъзан метаморфик тоғ жинслари ичида ҳам ҳосил бўлади. А. конлари Бразилия, Шриланка о., Мьянма (Бирма), Урал тоғлари, Украина ва б. жойларда бор.

АМЕТРОПИЯ (юн. *ametro* — номута-носиб, *opsis* — кўриш) — кўзнинг ёруғлик нуруни нотўғри синдириши на-

тижасида хиралашуви. Ада кўз узокдан ёки яқиндан яхши кўра олмайди.

АМЕБАЛАР (Amoebida) — сохтаоёқлилар синфига мансуб бир хужайрали умуртқасиз ҳайвонлар туркуми (айрим манбаларда синф). Баъзи А.нинг диа-метри 20 мк ча; йирик А. (*Amoeba proteus*) 700 мк келади. А. чучук сувларда, нам тупроқ ва қумда яшайди. Денгизларда ҳам бор. А.нинг қаттиқ қобиғи бўлмайди, шу сабабли уларнинг гавда шакли доим ўзгариб туради, сохта оёқлари б-н силжийди. Баъзи А. хивчин чиқаради. А. бактериялар, майда сувўтлар ва х.к. б-н овқатланади. Ноқулай шароитда А. гавдаси юмалоқланиб, қаттиқ қобиқ ҳосил қилади ва цистага айланади. Айриш вазифасини қисқарувчи вакуоляр бажаради. А., асосан, иккига бўлиниш йўли б-н кўпаяди. А.нинг бир қанча турлари одам ва ҳайвонлар организмда паразитлик қилади. Асосий турлари: эркин яшовчи оддий амёба (*Amoeba proteus*) ва одам ичагида паразитлик қилувчи ичбуруғ амёбаси (*A. histolitica*).

АМЕБИАЗ, амёба дизентерияси — йўғон ичакнинг ярали яллиғланиши б-н кечадиган протозой касаллик, ичбуруғнинг бир тури. Дизентерия амёбаси кўзгатади. Касалликда беморнинг тинкаси қуриб, иштаҳаси йўқолади, қорни оғриб, ичи кетади (бир кеча-кундузда 5—20 ва ундан кўп), суюқ нажасда шиллик моддалар ва қон бўлади. Баъзан ҳарорат кўтариледи (39—40°), заҳарланиш аломатлари (кўнгил айниши, қусиш), жигар ва б. аъзоларда абсцесс рўй беради. Даво чоралари кўрилмаса ёки билар-билмас даво қилинса, касаллик сурункали шаклга ўтади. А. б-н оғриган бемор касалхонада даволанади. Меъда-ичак фаолияти бузилганда дарҳол врачга мурожаат этиш лозим. **АМЕБОИД ТУЗИЛИШ** - пўстсиз, бир хужайрали айрим сувўтларнинг тузилиши. А.т. баъзи сувўтлар ва содда организмлар учун доимий ҳолат бўлса, бошқалари учун вақтинчалик ҳисобланади. Амёбоид тузилган организмлар сохта оёқлар

чиқариб силжиш қобилятига эга. Мас, тилласимон сувўтлардан *Rhizochrysis scherffelii* шундай тузилган.

АМИГДАЛИН, - глюкозидлар синфига мансуб табиий органик бирикма. Аччиқ бодомда (2,5— 3,5%), шафтоли (2—3%), олхўри (1— 1,8%), олча (0,8%) данагида, олма, нок уруғида ва б.да бўлади. А.— ялтироқ пластинкасимон модда. Суюклашиш т-раси 215°, сувда ва қиздирилган спиртда яхши эрийди. А.нинг кислоталар ҳамда аччиқ бодом мевасининг сувдаги экстрактида бўладиган эмульсин ферменти таъсирида гидролизланиши натижасида D-глюкоза, бензальдегид ва цианид кислота ҳосил бўлади. А. одам ичагида ферментлар ва бактериялар таъсирида парчаланиб, цианид кислотага айланади ва организмнинг заҳарланишига олиб келади.

АМИДЛАНИШ — карбоксил гуруҳига кирадиган гидроксидли (—ОН) нинг амин (—NH₂) гуруҳига алмашиниши йўли б-н кислоталарнинг амидлари ҳосил бўлиши реакцияси. Ҳайвонлар ва одам тўқималарида аммиакни зарарсизлантиришнинг асосий йўли сифатида физиологик нуктаи назардан қатта аҳамиятга эга. Ҳайвон организмда глутамат кислота б-н аспарагат кислотанинг амидланиб, глутамин ва аспарагин ҳосил бўлиши кўпроқ аҳамиятли. А. мураккаб ферментатив жараён бўлиб, унда аде-нозинфосфат кислоталар энергиясидан фойдаланади. Ацидоз ҳолатларида моддалар алмашинувидан ҳосил бўладиган кислотали моддалар глутами-наза ферментининг таъсирида глутаминдан аммиак ажралиб чиқиши ту файли буйракда нейтралланади. У организмда катионларни асраб қоладиган ва шу тариқа қоннинг ишқор резервини камайтирмайдиган химоя механизмларидан биридир.

АМИЛ СПИРТЛАР - бир атомли тўйинган спиртлар. Зичлиги 814 кг/м³. А.с.нинг 8 та изомери бор. Улар орасида энг аҳамиятлиси изоамил спиртдир. Одатдаги шароитда А.с. нинг ҳамма изомерлари суюқ бўлади. Изоамил спирт ранг-

сиз суюклик бўлиб, ундан қўланса ҳид келади, қайнаш т-раси 131,5°, сувда ёмон эриб, азеотроп аралашма ҳосил қилади. Органик эритувчиларда яхши эрийди. Ас. сивуха мойидан олинади. Улар синтетик усуллар б-н ҳам ҳосил қилинади. А.с. сульфат кислота б-н қиздирилганда оддий амил эфирлар ҳосил бўлади. Изоамил спиртнинг мураккаб эфирлари, мас, изоамилацетат хушбўй модда. У мева эссенциялари тайёрлашда ва лок, бўёқ и.ч. да эритувчи модда сифатида ишлатилади.

АМИЛАЗАЛАР — углеороднинг 1- ва 4-атомлари ўртасидаги глюкозид боғларини парчалаш йўли б-н крахмал, гликоген ва уларга яқин полисахаридлар гидролизини тезлаштирувчи ферментлар. Учта хили бор: а-амилаза ҳайвон, ўсимлик ва микроорганизмларда учрайди; у иштирок этадиган реакцияларда асосан декстринлар ҳосил бўлади. (3-амилаза юксак ўсимликларга хос бўлиб, мальтоза ва йирик молекулали декстринлар ҳосил бўлишини тезлаштиради. Глюкоамилаза ҳайвонлар кони, моғор замбуруғлари, бактериялар ва б.да бўлиб, глюкоза ва декстринлар ҳосил бўлишини тезлаштиради. Одатда полисахаридлар гидролизидида турли А. бараварига катнашади. Униб чиққан арпа уруғлари экстракти таъсирида крахмалнинг шакарланиши (А.нинг ферментатив таъсири)ни рус академиги К. С. Кирхгоф биринчи марта тасвир этган (1814). А.нинг физиологик аҳамияти шуки, у хужайралардаги полисахаридлар захирасини сафарбар қилади (мас, уруғ унаётганда). Овкат ҳазм қилишда ҳам А.нинг аҳамияти катта; ҳайвонлар ҳамда одамнинг сўлагиди ва меъда ости безининг ширасиди А. бор. Микроорганизмлар крахмални истеъмол қила туриб, А. чиқаради. Моғор замбуруғлари б-н бактериялардан олинандиган а-амилаза спирт саноатиди ва нон ёпишда, глюкоамилаза эса крахмалдан глюкоза и.ч.да қўлланилади.

АМИЛАЦЕТАТ, сирка кислотанинг амил эфири. Хушбўй, рангсиз суюклик, суюкланиш т-раси — 75°, қайнаш т-раси

149,2°, зичлиги 875,3 кг/м³. Мол. м. 130,18. А. сирка кислота б-н амил спирт концентранган сульфат кислота иштирокида қиздирилганида ҳосил бўлади. Унинг изомери — изоамилацетат «нок эссенцияси» номи б-н ичимликлар ва қандолат тайёрлашда ишлатилади. Техникада нитроцеллюлоза учун эритувчи сифатида (киноплёнкалар, целлулоид и.ч.да) фойдаланилади.

АМИЛЕНЛАР, пентенлар — олтита изомери бўлган олефинлар қаторининг тўйинмаган углеводородлари. Оддий шароитда уларнинг ҳаммаси суюқликдир. А. алюминий хлорид таъсирида полимерланади. Сульфит ангидрид (SO₂) иштирокида резинасимон ҳолга келади. А. полимерлари техникада кўп ишлатилади.

АМИЛОДЕКСТРИН — крахмал гидролиз йўли б-н парчаланганида ҳосил бўладиган дастлабки маҳсулот, декстринларнинг бир тури, йод таъсир эттирилса, кўк ёки бинафша рангга қиради.

АМИЛОИДОЗ — хужайрадан ташқарида оксиллар алмашинувининг бузилиши, оралик тўқималарда аномал фибриллани мураккаб оксиллар — амилоид ҳосил бўлиши ва тўпланиб қолиши; ирсий омилга боғлиқ; сурункали касалликлар (мас, остеомиелит) ва х.к. асорати сифатида юзага келиши мумкин. А. паренхима атрофияси, склероз ва аъзоларнинг функционал етишмовчилигига олиб келади.

АМИМИЯ (юн. а — инкорқўшимчаси, *timos* — таклидчи) — истара совуқлиги, юз ифодасининг йўқолиши; бунда юзнинг соғлом кишиларга хос имо-ишораси беморларда бутунлай йўқолиб қолади. Уларнинг юз қиёфаси ички хиссиётлар (севинч, қувонч, қўрқинч, ҳаяжон ва х.к.) ни ифода этмай, доим бирдек, қотиб қолгандек, ниқоб кўринишида бўлади. А. шизофрения, тушкунлик ҳолати, кучли таъсир қилувчи дориларни суиистеъмол қилиш ва б. оқибатида юзага келади. А. ривожланувчи фалажлик ҳамда мия тўқималари яллиғланиши (энцефалит) нинг асосий белгиларидан биридир.

АМИН (араб. — ишончли, ҳалол)

— 1) Муҳаммад алайҳиссаломга пайғамбарлик ваҳийи келмасидан бурунги даврда у зотнинг ниҳоятда ҳалол, ростгўй бўлганликлари туфайли халқ томонидан берилган лақаб (Муҳаммад амин, яъни Муҳаммад ҳалол, ишончли). 2) Амир Темур ва темурийлар даврида асосан молия ва к.х.ни бошқариш ишлари б-н шуғулланувчи амалдор бўлиб, давлат девони томонидан тайинланган. 3) Бухоро амирлиги ва Туркистон генерал-губернаторлигида бир ёки бир неча кичик қишлоқни бошқарувчи ҳамда халқ томонидан сайланган амалдор. Бухоро амирлигида А. амлоқдорга, Туркистон генерал-губернаторлигида эса бўлис (волость) бошлиғига бўйсўнган. А.нинг асосий вазифаси аҳолидан ўлпон ва солиқ йиғиш, аҳоли устидан назорат қилиш, сув тақсимлаш (Амини об) эди. Бозорда мол сотувчилардан бозор ҳақи йиғувчи амалдор ҳам А. дейилган.

АМИН АҲМАД РОЗИЙ (16- а.) -тарихчи ва адиб. Ҳиндистонда Акбаршоҳ (1542—1605) замонида яшаган, унга атаб «Ҳафт иқлим» («Етти иқлим», 1593—94) номли китоб ёзган. Ушбу асарда Шарқ олимлари одатига биноан А.А.Р. дунёни етти иқлимга бўлиб, ҳар қайси иқлим, йирик шаҳар ва қишлоқлар ҳақида тарихий ва географик маълумот ҳамда шу иқлимдан етишиб чиққан йирик олимлар, шоирлар ва машҳур кишилар ҳақида маълумот берган. «Ҳафт иқлим» Шарқ тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Асарнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АМИН МАҚБАРАСИ - қ. Хўжа Амин мақбараси.

АМИН РАЙҲОНИЙ (1876-1940) -араб ёзувчиси (Ливан). А. Р. ўз асарлари («Файсал биринчи», 1925; «Ирок қалби», «Нажднинг янги тарихи», 1929 ва б.)да бир халқ устидан иккинчи бир халқнинг ҳукмронлик қилишига, адо-латсизлик ва зулмга қарши чиқди. Унинг асарлари араб адабиёти ривожига сезиларли таъ-

сир кўрсатди.

АМИН УМАРИЙ (1913.20.5, Қўқон -1942.14.11, Тошкент) — ўзбек шоири, драматург, таржимон. Самарқанд пед. академиясида ўқиди. Ишчи ф-ти, ЎЗДУ ва Тошкент давлат педагогика ин-тида дарс берди (1935 — 36). «Гулистон», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» жур.лари ҳамда «Қизил Ўзбекистон» газ.да ишлади (1937 — 41). А.У.нинг «Янғроқ садолар» (1932), «Давр тантанаси» (1933), «Ёшлик» (1935), «Фарзанд», «Садоқат», «Шеърлар», «Болалик кўшиқлари», «Овқим» (1937— 39), «Қасамёд» (194? каби шеърлий тўпламлари, «Тошотар», (1939) каби хикоя ва очерклари босилиб чиқди. А.У.нинг 38-й.лардаги шеърларида ёшлик туйғулари, қайноқ қалб орзулари, ярати; ва юксалиш иштиёқида меҳнат қилаётган кишиларнинг кечинмалари акс эттирилган бўлиб, улар чуқур лиризм, образлар, тасвир воситаларп нинг жозибадорлиги, тилининг содда ва ёрқинлиги б-н ажралиб туради. А.У.нинг 2- жаҳон уруши йилларидаги шеърларида кишиларимизнинг жасорати, матонати куйланган. А. У. Яшин б-н ҳамкорликда «Ҳамза» (1940), Туйғун б-н биргаликда «Қасос» (1941) драмаларини яратган. У Г. Гейне, Т. Шевченко, М. Ю. Лермонтов асарларидан айримларини ўзбек тилига таржима қилди.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1951; Шеърлар, Т., 1973.

Ад.: Олимжон А., Амин Умарий, Т., 1954; Икромов О., Амин Умарий, Т., 1964.

АМИНЛАР — аммиакдаги водород атомларининг органик ради калларга алмашинишидан ҳосил бўлган бирик малар. Аммиакдаги нечта водород атоми радикалга алмашинганига қараб, бирламчи, иккиламчи ва, ниҳоят, учламчи А. дейилади. А. молекуласидаги аминогурӯҳ сонига қараб моно-А., ди-А. ва уч-А.га бўлинади. Улар, аммиак сингари, асос хос-саларини намоён қилади, лекин ароматик А. аммиакка нисбатан анча кучсиз, алифатик А. эса кучли бўлади. А., одатда нитробирикмаларни

кайтариш ёки углеводородларнинг галогенли ҳосилаларига аммиак таъсир эттириш йўли б-н олинади. Улар ичида энг аҳамиятлиси ароматик А.дир. Уни илк бор 1842 й.да Н. Н. Зинин синтез қилган. 1849 й.да эса Ш. Вюрц алифатик А. ни кашф қилди. А.нинг баъзилари табиатда эркин ҳолда алкалоидлар, аминокислоталар тарзида учрайди. Улар бўёқ санатаида, пластмассалар олишда, тиббиётда жуда кўп қўлланиладиган сульфаниламид препаратлар олишда ишлатилади (яна қ. Биоген аминлар).

АМИНЛАШ — турли хил органик бирикмаларга аминогуруҳ ($-\text{NH}_2$) ни киритиш. Мас, пиридинга 200° да натрий амиди (NaNH_2) ни таъсир эттириб, а-аминопиридин олинади; Бензол бугини аммиак б-н бирга чўғ ҳолидаги найдан ўтказилганда анилин ҳосил бўлади.

АМИНОВ Аҳад Умарович (1920.30.5, Наманган — 1992, Тошкент) — кулол, Тошкент кулоллик мактаби вакили. Самарқанд бадиий билим юртининг кулоллик бўлимида ва Тошкент бадиий ўқув и.ч. ктида таҳсил кўрган (1935 - 38). Низомий номидаги Тошкент педагогика интени тугатган (1942). П.Меньков номидаги республика рассомлик билим юртида ўқитувчи (1951 — 52). Тошкент чинни з-дини ташкил қилишда қатнашган (1938). А. ижоди учун халқ кулоллик санъати анъаналарига (лаган, коса, ваза ва б.) асосланган ҳолда шакллар устида изланиш хосдир. У буюмларни қалами, чизма усулида безаб, безакда ислимий (айниқса аввали баҳор ва б.) нақшлардан кенг фойдаланади. Асарлари Ўзбекистон давлат санъат музейи, Амалий санъат музейи, музейларда сақланади.

АМИНОВ Неъмат (1937.17.7, Бухоро вилояти Ромитан тумани) — ҳажвчи ёзувчи. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992). Бухоро педагогика ин-тининг тарих-филология ф-тини тамомлаган (1959). Вилоят радиоэшиттириш кўмитасида муҳаррир ва бош муҳаррир (1961-73), «Муштум» жур.да масъул котиб, бош муҳаррир (1973 - 95), «Шарқ юлдузи»

жур. бош муҳаррир ўринбосари(1989 — 91), республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази раҳбари (1995—99). Биринчи ҳажвий ҳикоялар тўплами — «Икки пуллик обрў» 1966 й.да нашр этилган. Сўнг «Қирқ учинчи почча» (1970), «Лабиховуз хандалари» (1973), «Чинорлар кўшиги» (1984), «Елкасиз полвон» (1986), «Ўғри мушукча» (1987), «Қаҳқаҳа» (1987), «Яллама-ёрим» (1988), «Чолболанинг эртаклари» (1990) ва б. ҳажвий тўплamlари зълон қилинган. 1976 — 83 йларда «Елвизак» ва «Суварак» қиссалари асосида «Ёлгончи фаришталар ёхуд елвизакфёъл ва суваракмижоз Баширжон Зайнишев ҳаётидан» ҳажвий романини яратди. Унинг ҳажвчилик ижоди адабиётда ўзига хос миллий бўёқларга бойлиги б-н ажралиб туради. Унинг ижодига хос халқчилик «Бир аср ҳикояти» (1996) асарида намоён бўлди. А отасидан эшитган воқеалар ва ҳикматлар силсиласи асосида донишманд Шарқ кишисининг ажойиб образини яратди. А. асарлари бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АМИНОВ Нўъмон (1908 - Бухоро -1998.1.5) — зардўз, Ўзбекистон халқ рассоми (1982). Қад. Бухоро зардўзлик мактаби вакили. Отаси Аминжон Мажидовдан ҳунар ўрганган. 30- йлардан Зардўзлик артели (1960 й.дан Бухоро зардўзлик ф-каси)да ишлаган. Тилла, нукра, ипак, зар иплар ёрдамида нодир сўзаналар, портретлар яратган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. Унинг раҳбарлигида зардўзи сўзаналар, портретлар ва б. тайёрланган. Кўплаб мураккаб безакли намоёнлар ишлаган («Китоба», 1956; «Гўри Амир», 1970). У яратган анъанавий нақш (чок)ларнинг 32 намунаси Амалий санъат музейида сақланади.

АМИНОВ Олим Мўминович (1906, Қўқон - 1981.22.10, Тошкент) -иктисодчи олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), иктисод фанлари д-ри (1955), проф. (1959), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). 1930 й.да

Самарқанддаги Ўзбекистон пед. академиясини тугатган. Қўқондаги давлат пахтачилик ин-тининг ташкилотчиси ва директори (1931 — 34), Низомий номли Тошкент давлат педагогика ин-тида (1934 — 39), 1939 — 66 йларда Тошкент тўқимачилик, халқ хўжалиги ин-тларида ўқитувчи, кафедра мудири, Ўзбекистон ФА Иқтисод ин-ти директори (1945 — 48), ТошДУ хузуридаги Ижтимоий фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш ин-тининг директори (1966 — 69), кейинчалик Тошкент халқ хўжалиги ин-тида кафедра мудири бўлган. Асосий илмий ишлари, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг халқ хўжалиги тарихи, уларнинг бошқа худудлар б-н савдо-иқтисодий алоқалари масалаларига бағишланган.

АМИНОВ Ҳаллок (1915, Бухоро вилояти, Шофиркон тумани — 1994) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. А. Чернигов гвардиячи дивизияси 60-отлик полкининг бўлинма командири бўлиб, Днепр бўйларидаги жангларда қатта жасорат кўрсатди. Днепрдан биринчилар қатори сузиб ўтди. Жангларда кўрсатган мардликлари учун 1944 й. 15 янв.да унга Қахрамон унвони берилди. Уруш тугагач махсус таълим олиб Вобкент туманидаги к-злардан бирида аввал агроном, сўнг раис бўлиб ишлаган.

АМИНОВА Азиза (1929.7.4, Андижон) — Ўзбекистон халқ артисти (1980). Х. Аминованинг қизи. 1940 й.дан Андижон театрида. Тақдири фожиали аёллар ҳамда оналар образларини алоҳида маҳорат б-н яратган. Асосий роллари: Нозноз («Беш сўмлик келин»), Моҳим («Тоҳир ва Зухра»), Кумри («Нурхон»), Санам («Азиз ва Санам»), Холихон («Холихон»), Ойпарча, Увайсий («Нодира»), Пошша хола («Онаизор»), Она («Дийдор») ва б. Ўзбек аёлларига хос феъл-атвор, миллий хусусиятлар орқ-али қахрамоннинг ички дунесини очиб бериш актриса ижро услубига хосдир. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

АМИНОВА Раҳима Ҳодиевна

(1925.18.11, Қўқон) — тарихчи олима, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1985), тарих фанлари д-ри (1963), проф. (1968). Ўрта Осиё давлат ун-тининг шарқ ф-тини битирган (1948). Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-тида илмий ходим (1953— 57), бўлим мудири (1957—93), етакчи илмий ходими (1993 йдан). Илмий ишлари Ўзбекистонда саноат ишчилари тарихи, аграр масала, хотин-қизлар ҳаракати ва б. мавзуларга бағишланган. Ўзбекистон хотин-қизлари орасида жамоат ишлари олиб борган. А. 13-Халқаро тарих фанлари конгрессида (Москва, 1970), 14-Халқаро тарих фанлари конгрессида (Сан-Франциско, 1975), 9-Жаҳон социологлари конгрессида (Упсала ш., Швеция 1978), 10-Жаҳон социологлари конгрессида (Мехико, 1982), 16-Халқаро тарих фанлари конгрессида (Штутгард ш., 1985), АҚШда бўлиб ўтган Халқаро тарихчилар илмий конференциясида (1986), шунингдек Эфиопия, Жазоир, Болгария ва б. мамлакатларда ўтказилган халқаро симпозиум ва конференцияларда илмий маъ-рузалар қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

АМИНОВА Хадича (1909.13.5, Андижон вилояти Жалақудук тумани — 1989.20.8, Андижон) — Ўзбекистон халқ артисти (1939). 1930 й.дан Андижон театрида ишлаган. А. 100 дан ортиқ ролларни ижро этган. Асосий роллари: Хонзода («Бой ила хизматчи»), Майсара («Майсаранинг иши»), Дилбар («Тор-мор»), Холниса хола, Бўстон буви («Шоҳи сўзана», «Аяжонларим»), Кабаниха («Момақалдирок») ва х.к. «Ўзбекфильм» киностудияси фильмларида қатнашган: Жамол опа («Фарғона кизи»), Гулсумбиби («Қутлуғ қон»), Хадича опа («Ёрқин йўл»). А. яратган образлар самимийлиги, қахрамон ҳиссиётининг тўла очиб берилиши б-н эътиборни жалб қилади. А. она ролларини маҳорат б-н ижро этган.

АМИНОКАПРОН КИСЛОТА — органик кислота, рангсиз, аччиқ таъмли

гигроскопик кристаллар. Эриш т-раси 202 — 203°. Мол.м. 131,18. Сувда яхши эрийди, одатдаги органик эритувчиларда эримайди. А.к. капролактамини гидролизлаш йўли б-н олинади. Лизин каби баъзи аминокислоталарни синтез қилишда ишлатилади.

АМИНОКИСЛОТАЛАР - молекуласида амин ва карбоксил гуруҳи бўлган органик бирикмалар, ўсимлик ҳамда ҳайвон оксилининг асосий элементи ҳисобланади. А— рангсиз, сувда эрувчан кристалл моддалар. 200 та табиий А. маълум. Лекин оксиллар таркибида фақат 20 А. ва уларнинг 2 та амиди учрайди. Қолганлари оксиллар таркибига кирмайди. А.нинг Д-ёки L-қаторга тегишлигини Н ва NH₂ гуруҳнинг углерод атомида қандай жойлашганлиги кўрсатади. Деярли барча табиий А L-қаторига киради. Д-қаторга мансуб А. табиатда камданкам бўлиб, микроорганизмлар таркибида топилган. Анинг L-формаси ўсимликлар томонидан яхши ўзлаштирилади ва у моддалар алмашинувининг барча жараёнларида қатнашади, лекин Д-формаларини ўсимликлар ўзлаштира олмайди, баъзан улар моддалар алмашинуви жараёнларини тўхтатиб қўяди. Бу организмнинг ферментатив системаси А.нинг L-қаторига мослашганлигидан дарак беради. А. организмда эркин ҳолда ва оксиллар ёки б. бирикмалар таркибида учрайди. Оксиллар синтези учун а формали 20 А.— протеиноген А. (лизин, гистидин, аргинин, аспаргат кислота, аспарагин, треонин, серин, глутамат кислота, глутамин, пролин, глицин, аланин, цистеин, изолейцин, лейцин, метионин, валин, тирозин, фенилаланин ва триптофан)дан фойдаланилади. Оксиллар таркибида учрайдиган А. эса уларнинг ферментатив ўзгариши натижасида ҳосил бўлади. Айрим А. ҳайвон ва одам организмидан синтезланмайди. Бу алмашинувайдиган аминокислоталардир. Одам организми учун 8 (триптофан, фенилаланин, метионин, лизин, валин, треонин, изолейцин ва лейцин) алмашинувайдиган А бор.

Ўсимликлар ўзи учун зарур бўлган барча азотли бирикмаларни синтезлаш қобилиятига эга. А. синтези жараёнида аммиакли азот органик бирикмаларга айланади. Ўсимликларда ҳосил бўлган А. узлуксиз алмашилиб туради. Улар асосан, оксиллар синтези учун сарфланади, шунингдек, декарбоксилланиши, азот асослари ва б. бирикмалар синтези учун ишлатилиши, аминогруппани ажратиб юбориши, тўлиқ оксидланиши ва организм учун энергия манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Кўпчилик А. тиббиётда, қорвачилиқда, шунингдек озик-овқат ва микробиология саноатида қўлланилади. Ҳозир А.дан ўғит сифатида ҳам фойдаланилмоқда.

Аҳмад Иброҳимов.

АМИНОМОЙ КИСЛОТА - таркибида карбоксил ва аминогуруҳ бўлган органик кислота. А.к. юқори т-раларда суюқланувчан кристалл модда. Сувда яхши эрийди, спиртда эримайди. а- ва р-А.к. оптик фаолдир. а-ва у- А.к. ҳайвонот ва ўсимлик тўқималарида кенг тарқалган. Р-А.К. организмларда учрамайди.

АМИНОПЛАСТЛАР, карбамид пластиклар — синтетик смолалар асосида тайёрланган пластмассалар. А. формальдегид б-н аминогуруҳли органик бирикмаларнинг поликонденсатланиши натижасида ҳосил бўлади. А. олишда тулдирувчи сифатида бошқа материаллар, мас, ёғоч қипиғи, целлюлоза ишлатилади. А.ни ҳар хил рангга бўйаш мумкин. Улардан тайёрланган. (уюмлар кучсиз кислота ва ишқорлар, сурков мойлари, спирт, ацетон, бензол, бензин, керосин ва б. эритувчилар таъсирига чидамли, лекин кучли кислота ва ишқор уларни парчалайди. А. электр токини ўтказмайдиган қопловчи қосинлар тайёрлашда, турли буюмларни елимлашда ишлатилади.

АМИНОСПИРТЛАР, аминалкаголллар, алканоламинлар, гидроксиламинлар — таркибида аминавоксигуруҳлари бўлган алифатик бирикмалар. Кучсиз асос хоссаларига эга

бўлган мойсимон суюкликлар. Саноатда А. эноксибирикмаларни аммиак ёки аминлар ёрдамида аминлаш. А. этаноламин, кир ювиш воситалари — шампунь ва лосьонлар, эмульгаторлар, косметик ва дори препаратлар и.ч. да ҳамда кислоталарнинг газларини (мас, CO₂) ютувчи модда сифатида қўлланилади. Баъзи алкалоидлар, мас, эфедрин А. бўлиб, унинг таркибига муҳим гормон — адреналин киради.

АМИНОФЕНОЛЛАР, аминогидроксibenзоллар, гидроксанилинлар — органик бирикмалар. А. мфотер бирикмалар бўлиб, кислота ва ишқорлар б-н реакцияга киришиб, туз ҳосил қилади. Уч хил изомери бор. о-А., суюкланиш т-раси 174°, м-А., суюкланиш т-раси 123° ва п-А., суюкланиш т-раси 186°. Орто- ва параизомерлар хавода оксидланиб жигаранг тусга киради, метаизомер эса барқарорроқдир. А. нитрофенол ёки нитрофенолларни қайтариш йўли б-н олинади. А. олгингургуртли бўёқлар ва азобўёқлар и.ч. да қўлланилади. Бундан ташқари, п-А. «а уларнинг ҳосилалари, мас, метол, амидол фотографияда ишлатилади. п- ва о-А. мўйна ҳамда жун маҳсулотларини, о-А.нинг N-метил ҳосиласи эса сочни жигарангга бўяшда қўлланилади. м-А. п-аминосалицилат кислота и.ч.да оралиқ маҳсулот ҳисобланади.

АМИНОҚАНДЛАР, аминодезоксиқандлар — молекуласидаги бир ёки бир неча гидроксил гуруҳлар (альдозалардаги яримацетил ёки кетозалардаги яримкеталдан ташқари) ўрнига алмашинган ёки алмашинмаган аминогуруҳлар киритилган моносахаридлар. А. қайтарувчилар бўлиб, қандларга хос реакцияларга киришади, лекин асослар хоссаларини намоён қилади. Улар табиатда кенг тарқалган, ҳайвонлар, ўсимликлар ва микроорганизмларнинг мураккаб оксиллари, липидлар, полисахаридлар, глюкозалар ва б. таркибида учрайди, кўпгина гормонлар, антибиотиклар ва б. биологик муҳим моддалар

таркибига киради. А.дан глюкозамин ва галактозаминлар кенг тарқалган. Кўп А. синтетик усулда олинган.

АМИР (араб. — амр қилувчи, бошлиқ, ҳоким) — лашкарбоши, ҳоким, бек. Араб халифалигининг дастлабки халифалари ва умавийлар даврида алоҳида қўшин қўмондонлари А. деб аталиб, улар одатда забт этилган вилоятларга ноиб этиб тайинланганлар. Халифаларга Умар ибн ал-Хаттобдан бошлаб «А. ал-мўминин» («Мўминлар А.и») унвони берилган. Аббосийлар даврида А. одатда халифаларнинг олий ҳукмдор эканлигини тан олган ҳокимлар, шунингдек халифаликка номигагина қарам бўлган собиқ ноиблар (ағлабийлар, тулунийлар, тохирийлар) ёхуд қурол кучи б-н ўзлари давлат барпо этган мустақил ҳокимлар (саффорийлар, тазнавийлар, бувайҳийлар); уларни 10-а.да султонлар деб ҳам атай бошлашган. 10-а. охири — 11-а. бошида А. деб турли табақага мансуб ҳокимлар ва лашкарбошилар (айюбийлар, мамлуклар давлатлари ва б.да) аталган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳр хонликларида Амир ул-умаро, Амири шикор мансаблари мавжуд бўлган. Олтин Ўрда, сўнгра Мовароуннаҳр ва Эронда мўғуллар истилосидан сўнг А. деб улуслар бошлиқлари аталган (бек ёки нўён маъносиди). Бу унвонни Амир Темур ҳам олган; темурийлар сулоласига мансуб шахзодалар Амирзода (амир ўғли) деб аталиб, мирзо унинг кискартирилган шаклидир. 18-а. охиридан эътиборан Бухоро хонлиги ҳукмдорлари ўзларини А. деб атай бошлаганлар. Сафавийлар Эронида А.— вилоят ҳокимлари (одатда қабила бошлиқлари, хонлар ва султонлар), Афғонистонда А. унвони баракзойлар сулоласи ҳукмдорлари Дўстмуҳаммадхондан бошлаб олганлар. 20-а.да монархик араб давлатларида (мас, Саудия Арабистонида) А.— ҳукмрон сулоланинг валиаҳд шахзодалари.

АМИР АБДУЛЛОХ (17-а.) - тарихчи олим. А. А. аштархоний шахзодалардан Искандар султоннинг топшириғи б-н

«Жоме ат-таворих»нинг бир қисми бўлган «Тарихи Ғозоний» асарини форс тилидан туркий тилга таржима қилган. Таржима жараёнида асарни қисқартириб, бунинг ҳисобига ўзбек хонларидан Абулхайрхон, унинг авлодлари тарихи ва Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлигининг илк даври тарихини қўшган. Асар олимни рағбатлантирган султон номи б-н «Искандарнома» деб номланган. Китобнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АМИР АЛИ АКБАР САМАРҚАНДИЙ, Қутбул Ақтоб (16-а.) — ўзбек созанда-бастакори. «Илми одоб», «Илми ахлоқ» сингари асарлар ёзган, жуда кўп савт ва нақшларни басталаган. Мураббий сифатида эса у Маҳзумзодаи Хоразмий, Мавлоно Дарвиш Бўзгала, Мир Хокий, Мавлоно Пирмуҳаммад Кулол, Устод Тўлак Нойи, Устод Абдусаттор Қонуний, Устод Арабий Навоий, Маҳдумзода Котиб сингари таниқли созандаларни тарбиялаб етиштирган.

АМИР ал-МЎМИНИН (араб-мўминлар амири) — илк ислом давридаги халифаларнинг унвони. Ислом таълимотида Муҳаммад (сав) охири пайғамбар, халифалар эса пайғамбарнинг ўринбосарлари ҳисобланади. Диний, дунёвий ва ҳарбий ҳокимият уларнинг қўлларида жамланган. Бу вазифаларни бажарувчилар «халифа», «имом», «амир» истилоҳлари ўрнига, ҳар учала мазмунни ифодаловчи ягона А. ал-м. истилоҳи б-н аталган. Мазкур унвон илк дафъа Абу Бакрдан кейинги иккинчи халифа Умарга берилган, кейинги барча халифалар (Усмон, Али ва б.) ҳам шу унвон б-н аталган.

АМИР БУРУНДУҚ МАҚБАРАСИ, Бурундуқ мақбараси — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14-а. охири). Амир Темурнинг қўшин бошлиғи амир Бурундуқ қабри устига қурилган. Шоҳизинда ансамбли таркибидаги бир хонали, пештоқли, кўш қаваг гумбазли бино. Пештоқи нақшли сопол парчин, бўртма нақшли кошин, силликланган ғишт

қоплаб безатилган. Бино ичига кўк рангли парчинлар, қизил кесакдан бежирим нақшлар ишланган. Жан. деворида — қабристон томонда эшиги бор. Ертўла — гўрхонаси чортоқ тархли; Туркистон меъморлигида кам учрайдиган чортоқ гумбаз б-н ёпилган. Ичкарида 9 та қабр сақланиб қолган.

АМИР МАДРАСАСИ -Хивадаги меъморий ёдгорлик (1870). Тўғри тўртбурчак тархли (52,7x36,7 м), ҳовлиси (30,7*19,35 м) атрофига томи балхи гумбаз б-н ёпилган хужралар қурилган. Мадрасага салобатли пештоқ орқали кирилади. Пештоқнинг икки ёнидаги икки қавагли (хужралар олдидаги) равокли айвонлар, бош тарзининг икки бурчагига ишланган гулдаста бинога маҳобатлилик бахш этган. Ҳовлида хужраларга туташтириб ёни очик, тепаси гумбаз б-н беркитилган масжид айвони қурилган. Дарсхона ва масжид (5x5 м) ҳам гумбаз б-н ёпилган, бош тарзи безаксиз — ниҳоясига етказилмай қолган, ҳовли деворлари кошин б-н безатилган.

АМИР МАСЖИДИ — Қоҳирадаги қад. араб меъморий ёдгорлиги (642—643). А. масжидини араб саркардаси Амир ибн ал-Ос қурдирган. Масжид сўнгги даврларда кўп марта қайта қурилишига қарамай дастлабки ҳолатини сақлаб қолган. Ҳовли кўп устунли айвон б-н ўралган, ўргасида фаввора бор. Устунлар устига ўрнатилган бошалари ярим доира шаклидаги равоқларни тутиб туради.

АМИР МАСТИ ҚОБУЗИЙ (15-а. охири, Ҳирот — 16-а. бошлари, Бухоро) — созанда, бастакор, ҳофиз. Абдурахмон Жомийнинг шоғирди. А. М. Қ.нинг ғоят хушовоз эканлигини пайкаган Жомий, унга мослаб «Имома» номли маҳсус нақш басталаган ва бу асарни ижро этиш йўлларини А. М. Қ. га ўргатган. Дарвиш Алининг «Тухфат ус-сурур»ида баён этилишича, А. М. Қ. кейинчалик Ҳиротдан Бухорога кўчиб ўтган. Бу ерда у Бухоро хофизларига устозлик қилган. Бухоронинг Шайх Аҳмад, Ҳофиз Маҳмуд, Наса-

фий, Ҳофиз Турди, Ҳофиз Қосим, Ҳофиз Хасан Дарбозаи Обий, Ҳофиз Поёндаи Муҳаммад сингари машҳур санъаткорлари А. М. Қ.нинг шоғирдлари.

АМИР ОЛИМХОН - қ. Олимхон.

АМИР ТЕМУР, Темур, Темурбек (тўлиқ исми Амир Темур ибн Амир Тарағой ибн Амир Барқул) [1336.9.4, Кеш (ҳоз. Шаҳрисабз) ш. яқинидаги Хожа Илғор кишлоғи (ҳоз. Яккабоғ тумани) — 1405.18.2, Ўтрор ш., Самарқандда дафн этилган) — ўрта асрнинг йирик давлат арбоби, буюк саркарда, кучли, марказлашган давлат асосчиси, илм-фан ва маданият хомийси.

А. Т.нинг онаси Такина хотун бу-хоролик. Отаси амир Тарағой эса бар-лос уруғининг оқсоқолларидан ҳамда Чигатой улусиниш эътиборли бекларидан ҳисобланган. Унинг аждодлари Кеш вилоятида ҳокимлик қилишган. Шу боис А. Т.нинг отаси амир Тарағой ҳам йил-да бир маротаба Или дарёси бўйида хон томонидан қақриладиган эл-юрт бекларининг қурултойига тақлиф этилар ва у бундай йиғинларда муттасил қатнашар эди. Шу б-н бирга у, Шарафуддин Апи Яздийнинг таъкидлашига кўра, «уламо ва сулаҳо ва муттакийларга мушфиқ ва меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисига борур эрди...». Тарағойбек пири Шамсуддин Кулолни айниқса чуқур эҳтиром қилган. Кейинчалик шайх Кулол А. Т.нинг ҳам пири бўлган. Тарағойбек 1360 й.да вафот этган.

А. Т.нинг ёшлиги Кешда кечди. Етти ёшга тўлгач, отаси уни ўқишга берди. А. Т. ёшлик чоғлариданоқ махсус мураббийлар назорати остида чавандозлик, овчилик, камондан нишонга ўқ узиш, бошқа турли машқ ва ҳарбий ўйинлар б-н машғул бўлган. Шу аснода А. Т. тулпорларни саралаб ажрата оладиган моҳир чавандоз ва довжорак баҳодир бўлиб вояга етган. А. Т. табиатан оғир, босиқ, теран фикрли ва идрокли ҳамда ниҳоятда зийрак, кишилардаги қобилият, фазилат, айниқса, самимиятни тезда фаҳмлаб оладиган инсон бўлган. Шу туфайли ўспиринлик

чоғларидаёқ атрофига тенгқурлари орасидан садокатли дўстларни жалб қила олган. Унинг атрофига болаликдаги дўстлари ва мактабдошлари (Аббос баҳодур, Жаҳоншоҳбек, Қимори инок, Сулаймоншоҳбек, Идику Темур, Сайфуддинбек, Ҳиндушоҳ, Қарқара ва б.) тўпланишиб, биргаликда машқ қилар, мусобақаларда иштирок этишар, аста-секин навқар бўлишиб ва ҳарбий гуруҳга бирлашиб, ҳарбий бўлилма сифатида шакллана борган. Кейинчалик улар А. Т. кўшинида лашкарбошилиқ даражасигача кўтарилганлар.

А. Т. ўзининг илк ҳарбий фаолияти-ни қўл остидаги навқарлари б-н айрим вилоят амирларига хизмат қилишдан бошлаган; уларнинг ўзаро курашларида қатнашиб, жасорат кўрсатган, жангларда чиниққан, ҳарбий маҳоратини оширган. Донги бутун Кашкадарё воҳасига ёйилган. А. Т.нинг ақлу заковати, шижоати ва шуҳрати уни Мовароуннахрнинг нуфузли амирларидан амир Хизр Ясовурий ва амир Қазағон б-н яқинлаштирди. Хондамирнинг ёзишича, отаси амир Тарағой А. Т.ни аввал (1355) амир Жоку барлоснинг кизи Нурмушк оғога, сўнгра ўша йили (1355) Қазағоннинг набираси ва амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғога уйлантиради. Кейинги никоҳ туфайли А. Т. б-н Балх ҳокими амир Ҳусайн ўртасида иттифок юзага келиб, улар биргаликда мўғулларга қарши курашадилар.

А. Т.нинг Мовароуннахрни бирлаштириш йўлидаги ҳаракати 14-а.нинг 60-й.лари бошларидан бошланди. 14-а.нинг 50-й.лари охирида Мовароуннахрда амирларнинг ўзаро кураши кучайиб, амир Қазағон ўддирилди. Мамлакатда сиёсий парокандалик авжига чиқиб, оғир танглик содир бўлди. Хондамирнинг «Ҳабиб уссияр» китобида келтирилган маълумотларга қараганда, улус ўнга яқин мустақил бекликларга бўлиниб кетган. Самарқанд вилоятида амир Баён сулдуз, Кешда амир Ҳожи барлос, Хўжандда амир Боязид жалоир, Балхда Улжой Буға сулдуз, Шибирғонда Муҳаммад I Хожа

Аперди найман, Кўхистонда Бадахшон шоҳи амир Сотилмиш, Хутталонда Кайхусрав, Ҳисори Шодмон худудида амир Ҳусайн ва амир Хизр Ясовурийлар ўзларини ҳокими мутлақ деб эълон қиладилар.

Бу даврда Чигатоӣ улусининг шарқий қисми — Етгисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилаётган мўғул хонлари Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳаракат қиладилар. Жета хонларидан Туғлуқ Темур ва унинг вориси Илёсхожа 1360 — 61 ва 1365 й. ларда Мовароуннаҳрга бир неча бор бостириб қирадилар. Мўғул хонларининг босқинчилик юришлари ва зулмига қарши халқ ҳаракати бошланади. Бирок, Мовароуннаҳр амирлари халққа бош бўлиб, мўғул босқинчиларига қарши курашга журъат эта олмайдилар. Уларнинг бир қисми душман тарафига ўтади, иккинчи қисми эса эл-юртни тарк этиб, ўзга мамлакатлардан бошпана излайдилар. А. Т.нинг амакиси, Кеш вилоятининг ҳукмдори амир Ҳожи барлос Хуросонга қочади. Мана шундай оғир паллада сиёсат майдонига А. Т. қиради. Мўғулларга қарши туриш учун кучлар нисбати тенг эмаслигини ҳисобга олган 24 ёшли А. Т. 1360 й.нинг бошида Туғлуқ Темур томонидан Кешга юборилган беклар б-н келишади. Шароит тақозоси б-н хон хизматига ўтиб, унинг ёрлиғи б-н ўз вилоятининг доруғаси этиб тайин қилинади. Шубҳасиз, бу ноиложликдан қўйилган сиёсий ҳамда стратегик қадам бўлиб, бу б-н А. Т. мўғулларнинг навбатдаги талон-тарожининг оддини олган, мамлакат ва халқни фалокатдан қутқарган эди. Бирок, Мовароуннаҳрнинг ҳукмдори этиб тайин қилинган Илёсхожа ва унинг лашкарбошиси амир Беккичик б-н А. Т.нинг муросаси келишмай қолади. Шу сабабдан 1361 й.нинг охирида у мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади.

Хиванинг жан.да, Урганжий даштида А. Т. Туғлуқ Темурнинг яна бир рақиби — қайноғаси амир Ҳусайн б-н

учрашади. А. Т. мўғуллар б-н курашиш мақсадида у б-н бирлашиб, икковлон куч тўплашга киришади. Дастлаб улар Туғлуқ Темурхоннинг фармонига биноан А. Т.ни таъқиб қилишга киришган Хива доруғаси Тўқол (Таваккал) б-н жанг қиладилар. Сўнгра 1362 й.нинг кузиде Сеистонда вилоят ҳукмдори Малик Қутбиддиннинг тарафида туриб мекронийлар б-н бўлган тўқнашувда А. Т. ўнг кифти ва ўнг оёғидан жароҳатланди.

А. Т. ва амир Ҳусайн кейинги икки йил давомида Илёсхожа бошлиқ Жета лашкари б-н бир неча марта жанг қиладилар. Ниҳоят, 1364 й. охирида улар мўғул қўшинларини Мовароуннаҳр худудидан қувиб чиқаришга муваффақ бўладилар.

Бирок, Мовароуннаҳрни қўлдан чиқаришни истамаган Илёсхожа 1365 й. нинг баҳориде яна Туркистон устига қўшин тортади. Тошкент б-н Чиноз оралиғиде икки ўртада содир бўлган жанг тарихда «Лой жанги» номи б-н шуҳрат топади. Жангда амир Ҳусайннинг хиёнатиде оқибатиде мағлубиятга учрайдилар ва ўз қўшинлари б-н Амударё бўйларига чекиниб, Балх вилоятида ўрнашдилар. Илёсхожа эса ҳеч қандай қаршилиққа учрамай Хўжанд, Жиззах ва б. бир қанча шаҳар ҳамда қишлоқларни эгаллаб, Самарқанд устига юради. Самарқанд ўша пайтларда катта қўшинга қаршилиқ кўрсата олмасди. Шаҳарнинг на девори ва на мустаҳкам истехкомлари, на қуролланган сипоҳийси бор эди. Бек ва амирлар шаҳарни тарк этган эди, лекин мўғулларга қарши халқ кўта-ридди, сарбадорлар шаҳар мудофасини ўз қўлларига оддилар. Шаҳар мудофачиларига Мадраса толиби илмларидан Мавлонозода Самарқандий, жун (пахта) титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Кулуйи (Калавий) Наддоф ва мерган мавлоно Хурдаки Бухорийлар бошчилик қиладилар. Сарбадорлар Самарқанд ш.да мўғулларга қақшатқич зарба берадилар. Илёсхожа дастлаб Самарқандни, сўнгра бутун Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Сарба-

дорларнинг мўғуллар устидан қозонган ғалабаси ҳақидаги хабар амир Хусайн б-н А. Т.га ҳам бориб етган. А. Т. кишни Қаршида, Хусайн эса Амударё бўйида ўтказиб, 1366 й. баҳорида Самарқандга йўл олдилар. Улар Кониғита тўхтаб сарбадорларнинг душман устидан қозонган ғалабаларидан мамнун бўлганликларини ва улар б-н учрашмоқчи эканликларини билдирадилар. Бирок, сарбадорларнинг бошлиқлари амирлар хузурига келганларида амир Хусайн буйруғи б-н Абу Бакр Кулуйи (Калавий) Наддоф б-н мавлоно Хурдак Бухорийлар дорга тортилади. Мавлонозодани эса А.Т. ўз ҳимоясига олиб кутқариб қолади. Шу тарика сарбадорлар бошлиқсиз қолдирилиб, Мовароуннахрда амир Хусайннинг ҳукмронлиги ўрнатилади, аммо кўп вақт ўтмай Хусайн б-н А. Т. ўртасидаги муносабат кескинлашиб, очикдан-очик низога айланади. А. Т.нинг нуфузи ортиб бораётганлигидан хавфсираган амир Хусайн Балхга қайтиб, унинг қалъа деворлари ва истехкомларини мустаҳкамлашга киришади. Балх, Қундуз ва Бадахшондан кўп сонли лашқар ҳам тўплайди. Кеш ва Қарши вилоятларига бош бўлган А. Т. ҳам амир Хусайнга қарши ҳал қилувчи жангга ҳозирлик кўради. 1366 — 70 й.лар ўртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлиб ўтади.

14-а.нинг 60-й.ларида Мовароуннахрда ҳукм сурган ниҳоятда оғир сиёсий ва иқтисодий вазият мамлакатни бирлаштириб, кучли бир давлат ташкил этишни тақозо қилмоқда эди. Амир Хусайндан кўра А. Т. замонининг бундай талабини яхшироқ тушунарди. Шунинг учун ҳам ўз фаолиятининг дастлабки босқичида барча ҳаракатни Мовароуннахрда марказлашган давлат тузишга қаратади. Бундай мақсадни амалга оширишда у рухонийлар, ҳарбийлар, савдогарлар ва шаҳар хунармандлари табақаларига суянади. А. Т. тарқоқ мамлакатни бирлаштиришга киришар экан, курашни аввало ички ғанимларидан бошлайди. 1370 й.

баҳорида А. Т. амир Хусайнга қарши йўлга чиқади. Қўшин Термиз яқинидаги Биё кишлоғига етганда маккалик шарифлардан Саййид Барака А. Т. фаолиятини қўллаб-қувватлаб, унга олий ҳокимият рамзи катта ноғора — табл б-н ялов — байроқ тортиқ қилади. Шубҳасиз бу воқеа катта сиёсий аҳамиятга эга эди. Чунки у салтанатлик рамзи эди. А. Т. буни яхши тушунарди. Шунинг учун ҳам Балхга етмасдан Ўрпуз мавзеида у амир ва нўёнлари б-н кенгаш ўтказди. Кўпчиликнинг хоҳиш ва ихтиёри б-н, ўша давр қонун-қоидаларига кўра, чингизийлар авлодидан бўлган Суюрғатмиш ўғлон Мовароуннахр подшолиги тахтига ўтказилди. А. Т. кўшини то Балхга етиб боргунича, унга йўл-йўлакай янги-янги кучлар келиб қўшилди. Шу аснода амир Хусайнни кўпчилик амирлари тарк этдилар. Жангда амир Хусайн кўшинлари енгилди, икки кунлик қамалдан сўнг, 1370 й.нинг 10 апр.да Балх ш. А. Т.га таслим бўлди. Амир Хусайн асир олиниб, қатл этилди. Бу ғалабадан сўнг А. Т. Мовароуннахрнинг чингизийлардан бўлган ҳукмдори Қозонхоннинг қизи Сароймулк хонимни ўз никоҳига олади. Хон қизига уйланганлиги муносабати б-н А. Т. «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» унвонини олди.

1370 й.нинг 11 апр.да Чиғатой улусининг барча беклари, амирлари, вилоят ва туманларнинг доруғалари ҳамда Термизнинг саййидлари (худовандзодалари), шунингдек А. Т.нинг ёшлиқдан бирга бўлган қуролдош дўстлари ва пири Саййид Бараканинг иштирокида ўтказилган қурултойда анъанага кўра чингизийлардан Суюрғатмишхон мамлакат ҳукмдори деб эълон қилинган бўлсада, амалда марказий ҳокимиятни А. Т. ўзи бошқарди, вилоятлардаги ҳокимиятни ўғиллари, набиралари ва яқин амирлари орқали идора қилди. Самарқанд А. Т. давлатининг пойтахтига айлантирилиб, ўша йилнинг ёзида шаҳар девори ва қалъаси тикланди, сарой ва қасрлар бино қилинди.

Мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий

мавқеини мустаҳкамлаб, кўпдан давом этиб келаётган ички таркоқликка барҳам бериш, тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш мақсадида А. Т. (1370 й. июнида) Самарқандда катта курултой чақирди. Унда марказий давлат тизимини шакллантириш ва кўшин тузиш масалалари муҳокама этилди.

Эл-юртни бошқаришда ҳарбий кучнинг аҳамиятини яхши тушунган А. Т. кўшиннинг тузилишига катта аҳамият берди. У «амир» ва «амир ул-умаро» каби юқори даражали ҳарбий унвонлар жорий қилди. Кўшинни ҳарбий жиҳатдан ислоҳ қилар экан, у айниқса лашқарбошилари танлаш ва уларни тарбиялаш, ҳарбий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навқар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда интизом масалаларига ниҳоятда эътибор беради (яна қ. Темурийлар ҳарбий санъати).

А. Т. ҳокимият тепасига келгач, дастлабки вақтлардаёқ мамлакатда рўй берган оғир иқтисодий тангликни бартараф қилиш учун энг аввало солиқ тизимини тартибга содди. Давлат солиқларини йиғишда аминлар, қалонтарлар ва солиқ йиғувчиларни раъиятга нисбатан инсоф ва адолатли бўлишга, қонунга ҳилоф иш тутмасликка чақирди, чунки салтанатнинг барқарорлиги кўп жиҳатдан раъиятнинг ҳол-аҳволи, унинг давлат ва давлат бошлиғига бўлган садоқатига боғлиқ. Раъиятни ҳимоя қилиш қонун б-н мустаҳкамланган, қонун барчага баробар бўлган. А. Т. нафақат ўз халқини, балки забт этилган мамлакатларнинг аҳолисини ҳам имкони борича қонун ҳимоясига олган. Уларни асирлик ва талон-тарождардан сақлаган.

А. Т. Мовароуннаҳрни мўғуллар ҳукмронлигидан озод этиб, бу қад. мамлакатда мустақил давлат барпо этган бўлсада, ҳали мамлакатда барқарор тинчлик ўрнатилган эмас эди. Бир томондан айрим вилоят ҳокимлари А. Т. ҳокимиятини тан олишдан бош тортиб турган бўлсалар, иккинчи томондан мамлакатнинг шарқий ва шим. ҳудудлари

нотинч эди. Мўғулистон б-н Оқ Ўрда ҳукмдорлари Фарғона водийсининг шарқи, Ўтрор, Ясси (Туркистон) ва Сайрам ш.ларига хавф солиб, бу ҳудудларга тез-тез ҳужум қилар ва аҳолини талон-тарож қиларди. Шунинг учун ҳам А. Т. дастлабки йилларда мамлакат сарҳадлари хавфсизлигини таъминлашга катта аҳамият берди. Исёнчи амирларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. 1370 й. кузи ва 1371 й. баҳорида амир Зинда Чашмга зарба бериб, Шибирғон вилояти бўйсундирилди. Балх ва Тошкент вилоятлари ҳам А. Т. ҳокимиятини тан олдилар. Аммо Хоразм Оқ Ўрда ҳукмдорларига суяниб, хануз бўйсунидан бош тортиб келарди. Хоразмни А. Т. Чиғатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблаб, уни ўз давлатига кўшиб олиш сиёсатини тутди. Аммо бу масала элчилар воситасида тинч йўл б-н хал этилмагач, А. Т. Хоразм ҳудудига беш маротаба юриш қилди. Биринчи юриши 1371 й. ёз (июл)ида Кот ш.ни эгаллаш б-н якунланди. А. Т.нинг 1373 й. баҳори ва 1375 й. ёзида Хоразм томонга қилган икки юриши натижасиз тугади. Бу аснода Олтин Ўрда хони Тўхтамиш б-н иттифоқ тузиб олган Хоразм ҳукмдори Юсуф сўфи, унинг ёрдамида А. Т. давлати ҳудудларига бир неча бор юриш қилиб, Қоракўл вилояти ва Бухоро туманларини талон-тарож этди. Бундай вазият шубҳасиз, 1379 й.да А. Т.ни тўртинчи маротаба Хоразмга кўшин тортишга мажбур этди. Пекин, бу юриш ҳам аввалгилари каби сулҳ тузиш б-н тугади. Бирок шунга қарамай, Юсуф сўфи илгари Хоразмнинг Чиғатой улусига тегишли бўлган жан.-шарқий (Кот ва Хива ш.лари бирга) қисмини яна қайтадан босиб олди. А. Т. давлатига нисбатан Юсуф сўфининг тутган бундай тажовузқорона сиёсати Хоразм устига А. Т.нинг бешинчи марта юриш қилишига сабаб бўлди. 1388 й.да Хоразмнинг пойтахти вайрон этилиб, унинг ҳудудлари А. Т. давлатига бўйсундирилди.

Бу орада А. Т. Мўғулистон ҳокими Қамариддин б-н ҳам тўқнашиб қолди,

чунки бу даврда унинг Мовароуннахрга бўлган талончилик хуружлари кучайиб кетганди. 1370 — 71 й.ларда у Тошкент ва Андижон устига бир неча бор босқин қилиб, талаб қайтганди. 1376 й.да эса Қамариддин ҳатто Фарғона водийсининг талайгина қисмини босиб олди. А. Т. мамлакатнинг шим.-шарқий худудларига нисбатан бўлаётган муттасил тахдидни бартараф қилиш учун Қамариддинга жиддий зарба беришга киришади. Йигирма йил (1371 — 90) мобайнида Соҳибкирон Мўғулистонга етти марта юриш қилиб, мўғул хукмдорлари Анкотўра ва Камариддин устидан ғалаба қозонди. Шу зайлда А. Т. Мовароуннахр ва Хоразмда ички тарқоқлик, ўзаро низолар, шунингдек Мўғулистон томонидан бўлиб турган тазйикқа чек қўйиб, ушбу худудда яшовчи элу элат ва халқларни ягона давлатга бирлаштирди. Бу шубҳасиз, Мовароуннахр аҳолиси тақдирида ижобий аҳамият касб этди. Аммо, А. Т. бу б-н қаноатланмади. Тез орада у қўшни давлатлар ва халқлар устига юриш қилиб, уларни ўзига бўйсундириш ва марказлашган буюк салтанат барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу даврда Олтин Ўрда, Хуросон ва Эрондаги ижтимоий-сиёсий вазият унинг учун жуда қўл келди. А. Т. харбий юришни Хуросондан бошлади. 1381 й. у Ҳиротни эгаллади. Сарахс, Жом ва Қавсия ш.лари жангсиз таслим бўлди. Хуросон, хусусан унинг пойтахти Ҳирот стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Эрон, Ироқ, Шом ва б. мамлакатларга ўтишда кўприк вазифасини ўтарди. 1381 — 84 й.лар давомида А. Т. Эроннинг катта қисмини эгаллади. Аввал (1381) Калот, Туршиз ва Сабзавор, кейин (1383) Сеистоннинг Зирех, Зова, Фарах ва Буст қалъалари, 1384 й.да эса Астробод вилояти ва Озарбайжоннинг Омул, Сори, Султония ва Табриз ш.лари бўйсундирилди.

А. Т. Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Шом (Сурия) устига уч марта лашкар тортди. Бу юришлар тарихда «уч йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» урушлар номи

б-н машхур. Уч йиллик (1386 — 88) харбий юришлар оқибатида Жан. Озарбайжон, Ироқнинг шим. қисми, Гуржистон ва Ван кўли атрофидаги ерлар эгалланди.

А. Т. шу б-н бирга шим.-ғарбдан, яъни Олтин Ўрда томонидан бўлаётган тазйикқа барҳам бериш мақсадида Тўхтамишга қарши уч марта қўшин тортишга мажбур бўлди. У 1389 й. да Дизак (Жиззах)нинг Аччиқ мавзеида, 1391 й.нинг 18 июнида (ҳоз. Самара б-н Чистополь ш.лари оралиғида жойлашган Кундузча (Кондурча) дарёси водийсида (қ. Кундузча жанги) ва ниҳоят, 1395 й.да (28 фев.) Шим. Кавказда Терек дарёси бўйида Тўхтамиш қўшинига какшаткич зарба беради (қ. Терек дарёси бўйидаги жанг). А. Т. харбий юришлари оқибатида Қуйи Идил (Волга) вилоятлари, Сарой Берка, Саройчик ва Ҳожитархон (Астрахон) каби шаҳарлар ғорат қилинди. А. Т. Тўхтамишни қувиб Рязань вилоятигача борди ва Елец ш.ни ишғол қилди. Шарафуддин Али Яздий А. Т.нинг Москва юришини шундай таърифлайди: «Соҳибкирон Маскавга сориқим, Руснинг шаҳарларидан эрди, таважжук қилди. Анда етконда нусратшиёор черики ул вилоятни (шаҳар ва агрофини) чобтилар ва андаги ҳокимларни тобё қилди. Ва черикнинг эликларига сонсиз мол тушти...» («Зафарнома», 179-бет). Бу урушда Азақ (Азов), Кубан ва Черкас ерлари ҳам кучли азият чекди. Қизиги шундаки, А. Т. Идилнинг Туротур кечуви бўйида Ўрусхоннинг ўғли Қуйричок ўғлонни қақиртириб, унга қўлга киритилган собиқ Жўчи улусини инъом этди. Россия тарихчилари Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовский парнмнт ёзишларида, А. Т.нинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси, фақат Марказий Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек тарқоқ Русь князликларининг бирлашиши учун ҳам буюк аҳамият касб этган.

Шундан сўнг А. Т. бутун эътиборини Эрон, Ироқ, Сурия, Кичик Осиё ва

Ҳиндистон ерларини узил-кесил забт этишга қаратди. У беш йиллик (1392 — 96) уруш давомида Ғарбий Эрон, Ироқи Ажам ва Кавказни эгаллади, натижада музаффарийлар ва жалоирийлар сулоласининг ҳукмронлиги барҳам топди.

А. Т.нинг Ҳиндистон устига қилган уруши (1398 й. май — 1399 й. март) қарийб ўн бир ой давом этди. А. Т. Ҳиндистондан катта ўлжа, шу жумладан 120 жанговар фил б-н қайтди. Ўлжаларнинг бир қисми кўшинга тақсимлаб берилди, қолгани Самарқанд ва Кеш ш.ларида олиб борилётган қурилишларга сарфланди.

А. Т.нинг 1399 — 1404 й.ларда олиб борган ҳарбий юришлари натижасида Шомнинг Ҳалаб (Алеппо), Хумс, Баалбек (Баъалбак), Димишк (Дамашк) каби йирик шаҳарлари ва Ироқи Арабнинг Убулистон ўлкаси (қад. Каппадокия) б-н Бағдод, шунингдек Туркиянинг катта қисми забт этилади. Анкара жангида А. Т. жаҳоннинг букж саркардаларидан бири Боязид Йилдирим устидан ғалаба қозонди. Туркия султони асирга олинди. У б-н бирга хотини серб маликаси Оливера, ўғиллари Мусо ва Исо Чалабийлар ҳам асирга тушдилар. Сўнг, А. Т. Анadolу я. о.ни эгаллаб, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган Измир ш.ни забт этди ва салибчиларнинг Яқин Шарқдаги охири қароргоҳига барҳам берди. Сўнгра, Эгей денгизиде жойлашган Хиос ва Лесбос о.ларидеги Генуя мулкларининг ҳукмдорлари унга таслим бўлдилар, Миср ҳам ўз итоатқорлигини изҳор этди. А. Т. Анкара, Никея, Бурса ва Измир ш.ларини эгаллаб, Византия ва бутун на-соро оламнинг Боязидга йиғиб берган божларидан иборат катта бойликни қўлга киритди. Биргина Бурса ш.дан олинган олтин ва жавохирларнинг ўзи каттагина карвонга юк бўлган. Банди қилинган Боязид ўрдугоҳга олиб келинган, А. Т. унга хурмат ва эҳтиром кўрсатди. Унинг вафотидан сўнг (1403 й. 9 март) эса ворисларига ҳиммат кўзи б-н боқиб, уларга бекиёс мурувватлар қилди. Чунончи Боязиднинг тўнғич ўғли Сулаймон Чалабий-

ни туркларнинг Европадаги вилоятлари-га ҳоким этиб тайинлади. Эдирне (Адрианополь) ш. унинг пойтахти қилиб белги-ланди. Анadolунинг шим.-ғарбий қисми суюрғол сифатида Исо Чалабийга инъом қилиниб, Бурса ш. унинг пойтахтига айлантирилди. Усмонли турклар давлатининг марказий қисмини бошқаришни Мусо Чалабийга топширди. А. Т. Усмонли турклар давлатини бутунлай босиб олиш ниятида бўлмаган, чунки у Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакат-ларига нисбатан тажовузқорона ниятда эканлигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам А. Т. Усмонли турклар давлатини сақлаб қолди ва Боязиднинг ворис-ларига мурувват қўлини чўзди. Шундай бўлсада, Боязид устидан қозонилган бу ғалаба б-н А. Т.ни Франция кироли Карл VI (1380 — 1422), Англия кироли Генрих IV (1399 — 1407) табриқлаб, унга махсус мактуб юбордилар. Чунки А. Т. эндигина уйғонаётган Европага улкан хавф солиб турган Усмонли турклар давлатига зарба бериб, бутун Европанинг халосқорига айланган эди.

А. Т. Кичик Осиёдан Самарқандга қайтган, 1404 й. 27 нояб.да 200 минг қўшин б-н Самарқанддан Хитой сафари-га чикди. Бироқ Хитой устига юриш А. Т.нинг Ўтрорда вафоти (1405 й. 18 фев.) туфайли амалга ошмай қолди. А. Т.нинг вафоти ҳақидаги хабар гарчи аввалда сир тутилсада, аммо кўп вақт ўтмай бу нохуш хабар мамлакат бўйлаб тарқалиб кетади. А. Т.нинг жасади Самарқандга олиб келиниб дафн қилинади (қ. Амир Темур макбараси).

А. Т. — буюк давлат асосчиси. У Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар, Сирдарё ва Орол денгизидан Форс қўлтиғига қадар ғоят катта ҳудудни камраб олган марказлашган улкан салтанатга асос солди. Бундан ташқари А. Т. давлатига Кичик Осиё, Сурия, Миср ва шим.-ғарбда Қуйи Волга, Дон буй-лари; шим.-шарқда Балхаш кўли ва Или дарёсигача; жан.-шарқда эса Шим. Ҳиндистонгача булган мамлакатлар буй-

сундирилди. А.Т. давлатни ақл-заковот ва ҳуқуқий асос б-н идора этган. Унинг «... давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич б-н амалга оширдим», деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари бекиёсдир. Тарих бу қўхна дунёда ўтган кўп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти фақат бузган. А. Т.нинг улардан фарқи шундаки, у умр буйи бунёдкорлик б-н машғул булган. Унинг «Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ун гишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига унта кучат эктирдим» деган сўзлари бунинг ёрқин исботидир. А. Т.га ҳар бир зафарли воқеа ва севинчли ҳодисани муҳташам меъморлик обидаси барпо этиш б-н нишонлаш одат бўлган. Шу мақсадда Ҳиндистон, Шероз, Исфохон ва Дамашкнинг машҳур устасунаармандлари мамлакатда ҳашамдор иморату иншоотлар бино қилганлар. А. Т. забт этган мамлакатларнинг бир қатор шаҳарлари (Бағдод, Дарбанд, Байлақон) ни қайта тиклади. А. Т. Табризда масжид, Шерозда сарой, Бағдодда Мадраса, Туркистонда машҳур шайх Аҳмад Яссавий қабри устига макбара қурдирган бўлсада, лекин асосий эътиборини она шаҳри Кеш ва пойтахти Самарқандга қаратди. Кешда отасининг қабри устига макбара, ўғли Жаҳонгирга макбара б-н масжид қурдирди. А. Т. хукмронлигининг илк даврида Кеш ш.ни пойтахтга айлантириш ниятида бўлиб, унинг ободончилигига катта аҳамият берди, бу ерда машҳур Оксарой қад кўтарди. А. Т. Кешни Мовароуннахрнинг маданий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Қуббат ул-илм вал-адаб» унвонига эга бўлди. Салтанат пойтахти Самарқанд А. Т. даврида айниқса гуллаб яшнади. Шаҳарда Исфохон, Шероз, Ҳалаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш ш.ларининг меъмору бинокорлари қўли б-н саройлар, масжидлар, мадрасалар, макбаралар қурилади.

Шаҳар ташқарисида эса боғ-роғлар ва бўстонлар барпо этилади (қ. Амир Темур боғлари). Хусусан Шохизинда меъморий мажмуасига мансуб Шодимулк ого макбараси, Ширинбека ого макбараси ва б. қурилади. Шаҳарда Бибиҳоним жоме масжиди, А. Т.нинг қароргоҳи Кўксарой ва Бўстонсаройлар қад кўтаради. Умуман олганда Самарқанд ш. А. Т. даврида ўзининг қад. ўрни Афросиёбдан бирмунча жан.роқда бутунлай янгитдан қурилди. Шаҳар тевараги мустаҳкам қалъа девори б-н ўралиб, Оханин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар б-н аталувчи 6 та дарвоза ўрнатилди. Мовароуннахрнинг деҳқончилик воҳаларида, хусусан Зарафшон водийсида ўнлаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, деҳқончилик майдонлари кенгайтирилди. Янги қишлоқлар барпо этилди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, А. Т. Самарқанд атрофида қад кўтарган бир қанча янги қишлоқларни Шарқнинг машҳур шаҳарлари Димишк (Дамашк), Миср, Бағдод, Султония ва Шероз номлари б-н атади. А. Т.нинг фикрича, Самарқанд катталиги, гўзаллиги ҳамда теварак-атрофининг обод этилганлиги жиҳатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди. Ҳофизи Абрўнинг ёзишича, А. Т. турк, араб ва эронликлар тарихини чуқур билган. У давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар бир масалани ҳал этишда, шу соҳанинг билимдонлари ва уламолари б-н маслаҳатлашарди. Одатда у тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, тарих, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек илоҳиёт ва дин соҳасидаги машҳур уламолар б-н суҳбатлар ўтказарди. А. Т. саройида уламолардан мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, мавлоно Шамсуддин Мунши, мавлоно Абдулло Лисон, мавлоно Баҳруддин Аҳмад, мавлоно Нуъмонуддин Хоразмий, Хўжа Афзал, мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокий ва б. хизмат қиларди. Алишер Навоийга А. Т.нинг илм ва маънавият ақлига кўрсатган ғамхўрлиги жуда ёқар эди. Бу ҳақда Наво-

ий шундай деганди: «Агар Темур қаерда фан, маданият ва санъат аҳлини учратса, уларни ўз ҳомийлигига олар, уларга иззат-икром кўрсатар, уларнинг тарбиясига аҳамият берар ҳамда бу зотлардан ўз олий мажлисида надим (маслаҳатчи) сифатида ва б. лавозимларда фойдаланарди». А. Т. даврида савдо ва ҳунармандчилик ғоятда ривожланади. Янги бозорлар, савдо расталари барпо қилинади. Клавиҳо Самарқанд бозорларида буғдой ва гуручнинг мўллиги ва арзонлиги ҳақида гапириб, шаҳар ҳунармандчилиги махсулотларини — атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигини ҳам таъкидлайдилар. Бу даврда А. Т. ва унинг жой Султон Маҳмудхон асир олинган ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган асосий халқаро савдо йўли — «Буюк ипак йўли»ни назорат қилиб, савдо қарвонлари қатнови хавфсизлигини таъминлашда, работлар, қальалар, кўприклар қуриш йўлида муҳим чора-тадбирлар кўрдилар ва Шарқ б-н Ғарб ўртасида савдо-сотик ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантиришга ғоят катта эътибор бердилар. А. Т. энг муҳими, Эрон, Озарбайжон ва Ироқдаги майда ҳукмдорлар ўртасидаги тарқоклик ва бошбошдоқликка барҳам бериб, бу б-н нафақат Мовароуннаҳр, балки Узоқ ва Яқин Шарқ мамлакатларининг иқтисодий ва маданий тараққиётига, халқлар ва мамлакатларни бир-бири б-н яқинлаштиришга улкан ҳисса қўшди. А. Т. Европанинг Франция, Англия ва Кастилия каби йирик қиролликлари б-н бевосита савдо ва дипломатик алоқалар ўрнатди.

А. Т.нинг ҳарбий юришлари, жангу жадалларининг оқибатларига баҳо берилар экан, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, унинг фаолияти қўйилган мақсад ва режалари жиҳатидан икки босқичга

бўлинади. Биринчи босқич (1360 — 86) да А. Т. Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиш йўлида курашди, Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган маҳаллий зодагонлардан иборат ижтимоий кучлар (мулкдор деҳқонлар, ҳарбийлар, ҳунармандлар, савдогарлар ва руҳонийлар) ёрдамида тарқок мулкларни бирлаштириш учун кураш олиб борди. А. Т.нинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тараққиёти йўлида шубҳасиз улкан ижобий аҳамият касб этади. Мамлакатда тарқоклик тугатилиб, марказлашган давлатнинг ташкил топиши ижобий оқибатларга олиб келди. Мамлакат и.ч. кучларини ва мўғулларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги натижасида бўҳронга учраган иқтисодни тиклаш учун қулайроқ шароит вужудга келди. Айни вақтда хўжаликнинг асоси бўлган деҳқончиликда муайян силжишлар рўй берди. Янги-янги ариқ (канал)лар қазилиб, деҳқончилик майдонлари кенгайди. Ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди, фан ва маданият раванқ топиб, шаҳарлар ободлашди ва гавжумлашди. А. Т. бирор мамлакатни тасарруфига олишдан аввал албатта ўша жой аҳолисига тинчлик йўлини таклиф этган, бу йўл инкор этилган ҳолдагина ҳарбий куч ишлатган.

А. Т. ҳаётлиги чоғидаёқ салтанатни асосан тўрт қисм (улу)га бўлиб, ўғил, набираларига тақсимлаб берган: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон (маркази Ҳирот) Шоҳрухга, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (маркази Табриз) Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жан. қисми (маркази Шероз) Умаршайхга, Афғонистон ва Шим. Ҳиндистон (маркази Ғазна, кейинчалик Балх) Пирмуҳаммадга суюрғол қилиб берилган. А. Т. давлати ўзига хос тартиб-қоидаларга асосланган ҳолда идора этилган (қ. Темурийлар давлати). А. Т. асос солган бу давлат Хуросон ва Мовароуннаҳрда 16-а. бошигача мавжуд

бўлиб, Шайбонийхон томонидан тугатилган.

Шўролар тузуми даврида А.Т. шахси ва фаолиятига адолатсизлик б-н ёндошилиб, бир ёклама баҳо берилиб келинди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг бундай қарашларга барҳам берилди. А. Т.нинг жаҳон тарихида тутган ўрни ўз жойига қўйила бошланди. Ўзбекистонда унинг фаолиятини ўрганишга ва уни омалаштиришга кенг йўл очилди. Унинг номи Ўзбекистонда абадийлаштирилди. Кўплаб шаҳар ва қишлоқлардаги шоҳ кўчалар, майдонлар, жамоа хўжаликлари, мактаблар, кинотеатрлар ва б. унинг номи б-н аталди. Ислом Каримов ташаббуси ва раҳнамолигида Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз ва б. шаҳарларнинг марказий майдонларида А. Т.га ҳайкал ўрнатилди, Тошкентдаги Амир Темур хиббонида Темурийлар даври музейи барпо этилди (1996), «Амир Темур» ордени таъсис этилди (1996) ва Халқаро Амир Темур жамғармаси ташкил қилинди (1995). Тошкент, Самарқанд ва ҳорижий мамлакатларда ЮНЕСКО раҳбарлигида ҳазрат Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланди (1996). А. Т. ҳақида икки қисмдан иборат бадиий фильм, спектакллар ва шеърый ҳамда насрий асарлар яратилди.

Манбалар ва ад.: Темур тузуклари, форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси, Т., 1991; Ибн Арабшоҳ, Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари), Т, 1992; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т, 1996; Шарафуддин Али Йаздий, Зафарнома, Т., 1997; Муҳаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати (Тарихий очерк), Т., 1994; Аҳмедов Б., Соҳибқирон Темур (Ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти), Т., 1996; Темур ва Улуғбек даври тарихи, Т., 1996; Пугаченкова Г. А., Архитектурное наследие Темура, Т., 1996; Амир Темур жаҳон тарихида, Париж, 1996; Каримов И., Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна

бўлаверсин, Асарлар, 4-ж., Т., 1996; Каримов И., Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир; Азалий буюклик маекани; Соҳибқирон камолга етган юрт; Адолат ва кудрат тимсоли; Амир Темур — фаҳримиз, ғуруримиз, Асарлар, 5-ж., Т., 1997.

Биобиблиография: Ртвеладзе Э. В., Сайд о в А. Х., Амир Темур в зеркале мировой истории, Париж, 1996; Алимов Р. А., Соҳибқирон Амир Темур (Методик тавсиянома), Т., 1995.

Бўрибой Аҳмедов, Абдулахад Муҳаммаджонов.

АМИР ТЕМУР БОҒЛАРИ - Амир Темур Самарқанд атрофида бунёд эттирилган боғлар. А.Т.б. хусусидаги дастлабки маълумотлар ўтмиш тарихчилари, шоирлари, сайёҳлари асарларида учрайди. Шунингдек, А.Т. б. Ўрта асрлар рассомлари миниатюраларида ҳам тасвирланган.

А.Т.б. тузилишига кўра 2 турга бўлинган: 1) чорбоғлар — геометрик (тўртбурчак, тўғри тўртбурчак) шаклда бўлиб, ҳар томони тахм. 1 км масофага чўзилган. Саҳнидан ўтган ариқлар уларни тенг 4 қисмга ажратиб турган. Атрофидаги баланд паҳса деворларнинг ҳар бурчагида минора бўлган. Марказда сарой жойлашган. Бундай боғларнинг дарвозалари шаҳар тарафга қаратиб қурилган; 2) тузилиши геометрик шаклда бўлмаган, табиий дарахтзор ва чакalakлар бағрида барпо этилган боғлар. Бундай боғлар ҳукмдор шикор (ов) қилиши учун мўлжалланган бўлиб, асосий қисми табиий, қўл теккизилмаган ҳолда сақланган. Уларнинг кичик бир қисмигагина дам олиш учун сарой, кўшк ва чодирлар қурилган, ховузлар қазилиб, фавворалар ўрнатилган. Бу турдаги боғларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ниҳоятда бой бўлган.

А.Т.б. дан энг машҳурлари куйидагилар;

Боғи Баланд. Амир Темур Самарқанднинг шим.даги Чўпонота макбараси яқинида набираси

(Мироншоҳнинг қизи)га атаб қурдирган. Уни барпо қилишда Эрон, Озарбайжон ва б. мамлакатлар боғчилик санъати усталари ҳамда меъморлари қатнашган. Боғ ўртасида Табриз оқ мрамридан қурилган ҳашаматли қаср бўлиб, унинг атрофидаги узумзор, анжирзор ва олмазорлар боққа гўзал бир тароват бахш этиб турган.

Боғи Беҳишт. Амир Темур Самарқанднинг ғарбида суюкли хотини Туман оға (Хайруннисо)га атаб қурдирган (1378). Ёзма манбаларда «Боғи Жаннат» номи б-н аталади.Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, боғ ўртасидаги атрофи хандак б-н муҳофаза этилган сунъий тепалик устида Табриз оқ мрамридан қурилган ҳашаматли сарой бўлган. Саройга бир неча кўтарма кўприклар орқали қирилган. Саройнинг бир тарафида ҳайвонот боғчаси ҳам бўлган.

Боғи Давлатобод. Амир Темурга Ҳиндистон юришидан қайтган куни (1399 й. 22 апр.) ҳады қилинган. Археологик тадқиқотлар (И. А. Сухарев, 1936 ва Ў. Алимов, 1967)га кўра, у Самарқанддан 13 км жан.да, Катта Ўзбекистон трактининг чап томонида бўлган. Амир Темур бу боғда зафарли юришлардан қайтгач, дам олган, тантанали маросимлар ўтказган, элчиларни қабул қилган. Археологик казишлар натижасида боғнинг 1350x900 м майд.ни эгаллагани, атрофи баланд пахса девор б-н ўралгани ва унда ариқлар, 4 ҳовуз (бири 62x28 м, иккитаси 25x25 м, яна бири 32x32 м) ҳамда сарой (пойдевори 70x70 м) бўлгани аниқланди. Сарой сунъий тепа (бал. 12 м) устига қурилган, атрофи хандак (эни 20 м) б-н ўралган. Унга 2 та кўтарма кўприк орқали қирилган.

Боғи Дилкушо (Кўнгиш очувчи боғ). Амир Темур хотинларидан бири — Тўқалхоним шарафига қурдирган (1397). Самарқанддан 5 км шарқда, Панжакент йўлининг ўнг томонида (қад. Ҳиндувон қишлоғи ўрнида) жойлашган. Ҳар тарафи 900 м узунликдаги баланд пахса девор б-н ўралган, 4 дарвозаси, марказида ҳашаматли сарой бўлган. Сарой уч

қаватли бўлиб, ҳар қаватида фаввора отилиб турган. Сарой деворларига Амир Темур олиб борган урушлардан лавҳалар чизиб қўйилган. Амир Темур Испания элчиси Руи Гонзалес де Клавихони ана шу боғда қабул қилган. Бу боғ ўрнида ҳозир Дилкушо қишлоғи жойлашган.

Боғи Жаҳоннамо (Жаҳон кўзгуси). Амир Темур Самарқанддан 7 фарсах (42 км) нарида, Зарафшон тоғи этагида қурдирган (1398). Унда сарой ва қалъа бўлган. «Зафарнома»да ёзилишича, бу боғнинг худуди бениҳоят катта бўлиб, йўқолиб қолган от 6 ойдан сўнг топилган экан.

Боғи Майдон. Амир Темур Самарқанднинг шим.да, Чўпонота тепалиги этагида қурдирган. Тарихий манбаларга Караганда, боғда ҳашаматли бир айвон (кўшк) ва қимматбаҳо тошлардан ясалган тахт бўлган. Мирзо Улуғбек бу боғни янада обод қилган. Бобур шу ҳақда бундай деб ёзади: «Бу боғнинг ўртасида (Улуғбек) бир олий иморат қилибдур. Чил(қирк) сутун дерлар, ду (икки) ошёна (кават), сутунлари тамоми тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юқориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамо ерларда тошдин сутунлардир. Баъзини морпеч хиёра (бурама, кўпқиррали) қилибтурлар. Юқориғи ошёнанинг тўрт тарафи айвондир, сутунлари тошдан. Ўртаси чордора уйдир. Иморат курсисини тамо тошдан фарш қилибдирлар». Бу боғ ўрни ҳозир ҳам Боғи Майдон деб аталади.

Боғи Нав (Янги боғ). Амир Темур Самарқанднинг жан.да қурдирган (1404). Лолазор қишлоғи ўрнида жойлашган. Бу боғ тўртбурчак шаклда бўлиб, атрофи баланд пахса девор б-н ўралган, ҳар бурчагида минора қад кўтариб турган. Марказида бошқа боғлардагига нисбатан каттароқ қаср, унинг олдида ҳовуз бўлган.

Боғи Чинор. Амир Темур Самарқанднинг шарқида (Кониғилнинг жан.-ғарб тарафида, хоз. «Кўш тамга-

лик» тепалиги ўрнида) барпо қилдирган (1404). Унда чинорлар кўп бўлган. Марказида хочсимон тархли сарой жойлашган.

Боғи Шамол. Амир Темур 1397 й. набираси (Мироншоҳнинг кизи)га атаб қурдирган. Самарқанднинг ғарбида бўлган. Ундаги сарой тўртбурчак шаклда бўлиб, ҳар томони 1500 кадамни ташкил қилган. Деворларига мармар қопланиб, саҳни қора ёғоч ва фил суягидан ишланган. Бу боғ жойлашган ҳудуд ва у ердаги ариқ ҳозир ҳам «Боғи Шамол» деб аталади.

Самарқанд атрофида булардан ташқари яна бир қанча боғлар бўлган. Чунончи, Боғи Бўлду, Боғи Зоғон, Боғи Нақши Жаҳон, Боғи Амирзода Шохрух, Боғча, Боғи Дилафрўз, Боғи Шерон, Гулбоғ, Лолазор, Бедана кўруғи, Чумчуқлик, Ғозхона ва б. шулар жумласидандир. Амир Темурнинг боғ қуриш анъанасини теурийлардан Шохрух, Улуғбек, Бобур ва б. ҳам давом эттиришган.

Ўткир Алимов.

АМИР ТЕМУР ЖОМЕ МАСЖИДИ -Ўрта Осиё меъморчилик санъатининг етук намунаси. Самарқанддаги меъморий иншоот (1399—1404). Амир Темур Ҳиндистонни забт этиш шарафига қурдирган. Халқ орасида Амир Темурнинг хотини Бибихоним номи б-н машхур (қ. Бибихоним жоме масжиди).

АМИР ТЕМУР МАҚБАРАСИ, Гўри Амир — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14-а. охири — 1405 и.). Халқ орасида Гўри Амир ёки Гўри Мир (Мир Саййид Барака) деб номланиб келинади. Мақбарага теурийлар сулоласига мансуб кишилар (Амир Темур, унинг пири Мир Саййид Барака, ўғиллари Умаршайх, Мироншоҳ ва Шохрух, наби-ралари Мухаммад Султон, Улуғбек ва б.) дафн этилган. Бобурнинг таъкидлашича, дастлаб Темурнинг набираси Мухаммад Султон Мирзо Самарқанд қалъаси жан.да Тошкўрғон — чақарда Мадраса қурдирган. Мухаммад Султон ҳалок

бўлгач (1403), Амир Темур унинг хотирасига мақбара қуриш ҳақида фармон берди. Мақбара Мадраса ҳовлисининг тўрига бунёд этилган.

Бизгача, асосан, пештоқли дарвозаси бор ҳовли ва мақбара биноси сақланган. Археологик тадқиқотлар натижасида мақбара ҳовлисининг икки ёнидан Мухаммад Султон қурдирган Мадраса ва хонақоҳ қоддиклари топилган. Мадраса ва хонақоҳ чорси ҳовлининг шарқий ва ғарбий томонларини эгаллаган. Ҳовлининг жан.да гумбазли мақбара жойлашган. Мақбарага жан. дан, Улуғбек қурдирган далон (1424) орқали кирилади. Мақбаранинг чортоқ тархли зиёратхонаси баланд тоқи — равоқли, тепаси ёзув хошиялари ва ички гумбаз б-н қопланган. Ташки гумбазли 64 қабрли, баланд пойгумбаз (диаметри — 15 м, бал. 12,5 м)га ўрнатилган.

Зиёратхона ўртасидаги мармар панжара б-н ўралган мурабба ҳазира саҳнига қатор қабртошлар қўйилган. Юқориси (тўри)да Амир Темурнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ва унинг юксак хурматини қозонган Мир Саййид Барака сағанаси жойлашган. Саййид Барака қабрининг оёқ томонига Амир Темурнинг ўзи дафн қилинган. Унинг уч томонида Мухаммад Султон, Мироншоҳ, Умаршайх қабрлари бор. Кейинчалик бу ерга Темурнинг набиралари ва эвараларининг қабр тошлари қатъий тартибда жойлаштирилган. Темур сағанасига қўйилган кўк нефрит қабртошини Улуғбек Мўғулистонга қилган юриши вақтида олиб келган. Тошдаги лавҳада Теурини улуғлайдиган сўзлар, унинг шажараси ҳамда марсиялар ўймақори ёзувларда битилган. Ҳамма сағаналар Улуғбек томонидан яхлит ўйма мармар панжара б-н ўралган. Зиёратхонанинг шарқий қисмидаги равоқдан зина орқали остки қаватидаги гўрхонага тушилади. Гўрхона саккиз қиррали. Ундаги сағаналар юқри қаватда қандай жойлашган бўлса, бу ерда ҳам шу тартибда жойлашган. Зиёратхонадаги қабртошларнинг

хар бири юксак санъат асаридир. Зиёратхона серҳашам безакларга бой. Бўртма безак кундаллар заминига ложувард ранг гуллар ишланган. Изораси яшил тошдан гириҳ шаклида терилган. Тўртта чуқур равоқлардаги дарчаларга ўша вақтда рангли ойна ўрнатилган. Олтин ва кумуш қандиллардаги шамлар ёнганда зиёратгоҳ ичкараси улугвор ва афсонавий тус олган. Ташқариси сиркор ғиштчалар б-н безатилган. Гумбаз ва унинг пойидаги безаклар, турли арабий ёзувлар алоҳида кўзга ташланади. Макбара дарчаларида ёғочдан ишланган нафис панжаралар, эшиклариди эса мураккаб кўш заминли ўймакор безаклар бўлган. Макбаранинг ғарбий томонига баланд пештоқ ёндашган. Тахминларга кўра бу пештоқ қолдиқлари 17-а.га мансуб.

Макбаранинг мутаносиблик нисбати, нақшлари, турли безаклари қатта маҳорат б-н бажарилган. Ташқи пештоқ дарвозасининг тепасида меъмор — уста «Муҳаммад бинни Маҳмуд ал-банно Исфаҳоний» номи сақланган. Кейинчалик макбара бир неча бор таъмирланди, гумбази қайта тикланиб, хонақоҳ ва Мадраса қолдиқлари қавлаб топилди, ички ва ташқи безаклар таъмир этилди. 1941 й.да мусулмон одатига зид равишда Амир Темур ва Улугбек қабрлари очиб текширилиб, улар руҳлари безовта этилди.

«АМИРТЕМУР»ОРДЕНИ-ЎзРнинг давлат мукофотларидан бири. Бу орден б-н давлатчиликни мустақамлашдаги улкан хизматлари, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан, ҳарбий маҳоратни ривожлантиришга кўшган улкан ҳиссалари учун ЎзР фуқаролари мукофотланадилар. Ушбу орден б-н давлатлараро ҳамкорликни, тинчликни ҳамда халқлар ўртасида дўстликни мустақамлаш ишига алоҳида ҳисса кўшганлик учун ЎзР фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. 1996 й. 26 апр. да таъсис этилган (шу орденни таъсис этиш ҳақидаги Қонун б-н ЎзРнинг 1995 й. 22 дек.да қабул қилинган «Давлат мукофотлари

тўғрисида»ги Қонуннинг 11-моддасига тегишли тузатишлар киритилган). Орден тилла қопланган 925 даражали кумуш қотишмадан тайёрланиб, саккиз қиррали бўртма юлдуз кўринишида бўлиб, Амир Темурнинг улугвор қиёфаси кумуш рангда тасвирланган. Муаллифи — Ўзбекистон Респубикасининг биринчи Президенти Ислоҳ Каримов. Ватанимиз тарихида тутган бекиёс ўрни, самарқандликларнинг асрлар давомида миллий фан ва маданиятимизни ривожлантиришга кўшган буюқ ҳиссасининг эътирофи сифатида — Самарқанд ш., те мурийлар даври улкан маданий ва маънавий меросини, ноёб тарихий ёдгорликларини асраб-авайлаш, ёш авлодни буюқ аждодларимизнинг муносиб ворислари, озод мамлакатимиз буюқ истиқболни яратишга қодир кишилар қилиб тарбиялаш ишига кўшган алоҳида хизматларини эътиборга олиб — Шаҳрисабз ш. ана шу орден б-н тақдирланди (1996 й. 18 окт.) Ўзбекистон давлатчилигини барпо этиш ва жаҳон ҳамжамиятида миллатимиз обрўсини юксалтириш, фуқаролар тинчлигини ва умуммиллий тотувликни мустақамлаш, маданий кадриятларни асраб қолиш ва ривожлантириш борасида буюқ хизматлари учун ҳамда туғилган қунига 60 йил тўлиши муносабати б-н Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Абдуғаниевич Каримов шу орден б-н мукофотланди (1997 й. 26 декабрь).

АМИР ТЕМУР ҒОРИ - Сурхондарё вилояти Бойсун тоғидаги ибтидоий одамлар манзилгоҳи бўлган ғор. Бу ғорда 1939 й.да А. П. Окладников археологик қазилар олиб борган. Унда учта қатлам бўлиб, юқоридаги иккитаси янги тош даврига, энг қуйиси мустье даврига тааллуқлидир. Бу қатламда ўчоқ ва баъзи жойларида писта кўмирнинг қолдиқлари топилган. А.Т.ғ.дан Тешиктош тормадагига ўхшаш кўпол ишланган йирик қирғичлар, пластиналар, лаппаксимон нуклеуслар ва улардан учираб олинган тош парчалари чиққан. Шу б-н бирга ғордан хилма-хил ҳайвон ва қушларнинг

суяк қолдиқлари ҳам топилди. А. Т. ғ.да ибтидоий одамлар жамоа-жамоа бўлиб яшаган, овчилик ва темирчилик б-н шуғулланган.

АМИР ТЎРА МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1870). Ичан қалъанинг шим. қисмида жойлашган. Муҳаммад Раҳимхон II нинг акаси Амир Тўра қурдирган. Чортоқ тарҳли (52,6x36,7 м), пештоғи маҳобатли, икки ён томонида қўшқаватли уч жуфт хужра бор. Тўрт бурчагидаги гулдаста-миноралар парчин белбоғли, мавж усулида безатилган. Масжид ва дарсхонанинг тузилиши бир хил. Масжид жан.даги айвон гумбаз томли, гумбаз ости тоқилари олти киррали, унга уч қатор мукарнас ишланган. Ҳовли (30,7x19,35 м)нинг икки ён томонига бир қаватли, олди равоқли кўндаланг хужралар ишланган. Ҳовли бурчакларидаги хужраларга дахлиздан кирилади. Хужралар балхи гумбазли, дарчаларига панжаралар ўрнатилган. Уч гумбазли миёнсаройнинг икки ён томонида дарсхона бор. А. Т.м. 1970 й.да таъмирланган, бош тарзи олдига савдо расаси жойлаштирилган.

АМИР ул-УМАРО (араб.— амирлар амири, олий амир) — ўрта асрларда Мовароуннаҳрда кенг тарқалган энг юқори ҳарбий унвонли амалдор. У олий бош кўмондон ҳисобланиб, бутун ҳарбий ишлар унинг қўлида бўлган. Бундан ташқари, Олтин Ўрда ва Чигатой улусида ҳукуматнинг барча бош ижро идоралари (деворлар) ҳам А.у. қўлида бўлган. Лекин Амир Темур ва темурийлар замонидА.у. фақат бош кўмондонлик, кўп ҳолларда подшоҳ худайчиси (адъютанти) вазифасини ўтаган. Давлат ижро идоралари эса ўзири аъзам қўлида бўлган. А.у.лик лавозими Кўқон хонлигида амири лашкар, беклар беги, Туркия ва Озарбайжонда 17—19-а.ларда беклар беги деб аталган. Хива хонлари архивидан маълум бўлишича, саройда унга хизмат қилувчи махсус ходимлар, чунончи 35 фаррош, 80 хизматкор, 4 сайис ва 6 дарвозабон бўлган. Сарой лавозимлари ичида А.у.

Хива хонлигида нақибан кейин келган ва унинг ма-оши 500 тиллани ташкил қилган. Бундан ташқари бир неча вилоятнинг даромадлари А.у. ихтиёрига берилган.

АМИР ХИСРАВ ДЕХЛАВИЙ - қ. Хисрав Дехпавий.

АМИР ҲУСАЙН - қ. Хусайн ибн Мусаллаб.

АМИРЗОДА **МАҚБАРАСИ** - Самарқанддаги Шохизинда мақбараларидан бири (14-а.). Мақбара, дафн этилган шахснинг исми маълум бўлмасада, шартли равишда А. мақбараси деб аталади. Мақбара пештоқидаги хошиялар орасидаги ёзувда Амирзоданинг ўлган йилигина (1386) кўрсатилган. Мақбаранинг асоси тўғри тўртбурчак тарҳли (10x9,2 м). Пойгумбаз саккиз киррали, гумбазли қобиргали. Пештоқни мураккаб ислимий ва гириҳ нақшларидан иборат сиркор парчин ва араб ёзувлари безайди. Мақбаранинг ичи ўзига хос ҳашаматли ва шинам. Деворлари ганч б-н сувалган, тоқча, гумбаз остидаги равоқчалар бегази содда.

АМИРИ — қовуннинг ўртапишар нави. Шақли чўзиқ (25—40 см), оғирлиги 3—4 кг. Сирти тўрсиз (баъзи А.ларнинг фақат банд томонида бир оз тўри бўлади), усти йўл-йўл, оч ёки тўқяшил. Эти 4—5 см қалинликда, кўкимтир ёки кизгиш, қуврак, жуда ширин, таркибида 12% гача қанд бор. Уруғи йирик, чўзиқ, оч сарик. Уруғидан чиққанидан кейин 80—90 кунда ҳосили пишади. Асосан Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятлари, Қорақалпоғистонда экилади. Ҳосилдорлиги 300—350 ц/га. Узокқа юборишга ва сақлашга чидамсиз.

АМИРИ ЛАШКАР - темурийлар, шайбонийлар ҳамда Туркистон хонликларида кенг тарқалган энг юқори ҳарбий унвон, бош кўмондон. Мас, Кўқон хонлигида А.л. лавозими йирик ҳарбий ҳаракатлар даврида мавжуд бўлиб, унга одатда мингбоши, оталиқ ёхуд шахзодалар белгиланган (қ. Амир ул-умаро).

АМИРИ ШИКОР, ов амири -Туркистон хонликлариди сарой мансаби. Маълумки, ов хукмдорлар ҳаётида муҳим ўрин тутган. А. ш. хон ва султонлар овларини ташкил қилиб туриши лозим бўлган. Шикоргоҳ атрофидаги кишлоқларнинг аҳолиси ўз оти, қурол-аслаҳаси б-н келиб, хон ва султонларнинг ов қилишига ёрдам беришини ва ундан ташқари уларни қўниб қолганларида қўнар жой, озик-овқат б-н таъмин этишни ташкил қилиш А.ш. зиммасига юкланган.

АМИРИЙ - қ. Умархон.

АМИРИЙ, Юсуф Амирий (15-а., Хирот) — шоир. Бойсункур Мирзо химоясида яшаган. Туркий ва форсийда ижод қилган. Алишер Навоий «турк эрди ва туркча шеъри яхши воқе бўлибтур» («Мажолис ун-нафоис») деб ёзса, Давлатшоҳ Самарқандий «Шоҳрух даврида қатта шуҳрат қозонди» («Газкират уш-шуаро») деб таърифлайди. А.нинг туркийдаги бир девони ҳамда «Дахнома», «Ҷоғир ва Банг мунозараси» асарлари етиб келган. Форсийдаги асарларидан 2 байтгина маълум: бири «Мажолис ун-нафоис», иккинчиси Яқинийнинг «Ўқ ва ёй мунозараси»да сақланган. Девонига кирган шеърларида шоир ҳаёт ҳақида чуқур фалсафий фикр юритади, ишқ-муҳаббатни улуғлайди («Эй кўза...», «Телбаман», «Эй кўнгул» ва б.). «Ҷоғир ва Банг мунозараси» б-н мунозара жанри имкониятларини бойитди. Убайд Законий таъсирида ёзилган бу асарда амалдорларнинг салбий ахлоқий-маънавий кифоалари, хислатлари ҳажв қилинади, адоват, жоҳиллик, ўзаро қирғин урушлар қораланади. А. «Дахнома» (1429) асари б-н нома жанрини ривожлантирди. Бу девон нусхаси Туркияда, «Дахнома», «Ҷоғир ва Банг...» нусхалари Британия музейида, фотонусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ва Қўлёмалар интларида сақланади.

Ад.: Ўзбек адабиёти, 4 жилдли, 1-жилд, Т., 1959; Рустамов Э., Узбекская поэзия в первой пол. 15 в., М., 1963; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдли, 1-жилд, Т.,

1977; Абдулвоҳидова М., Ўзбек адабиётида мунозара, Т., 1984.

АМИРКОН — чарм тури; мол ёки қўй терисидан ошлаб, пишириб, юзига қора лок суртиб тайёрланган майин, ялтироқчарм (қ. Кўнчилик, Кўн).

АМИРКОН ПАХТА - 19-а. охирларида Америкадан келтириб экилган ўрта толали Мексика ғўзаси навлари пахтасининг маҳаллий номи. Ҳозир қўлланилмайди.

АМИРЛИК — ислом мамлакатларида амир томонидан бошқариладиган мулк, вилоят. Араб халифалиги даврида бундай мулк бошлиғи халифа томонидан тайинланган ёхуд тасдиқланган. Халифалик парчалангач ҳамда 20-а. гача ҳам мустақил, ҳам вассал мулклар А. деб аталган (мас, Арабистон я.о.даги Нажд, Шаммор, Асир, хоз. Бирлашган Араб амирликлари ва б.). Муайян давлат бирлашмасининг А. деб аталиши шартли бўлиб, тарихшуносликда қабул қилинган анъанага боғлиқ (мас, Бухоро амирлиги).

АМИРОБОД МАДАНИЯТИ - қад. Хоразмнинг сўнги жез даври маданияти (мил. ав. 9—8-а.лар). С. П. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси Қорақалпоғистон Республикасидаги Амиробод канали атрофидан топиб текширган (1937—40). А. мад. Сув ёрган маданияти ва тозабоғёп маданияти уйғунлашуви асосида шаклланган. Бу маданиятни яратган халқлар уруғ жамоаларига бирлашиб, обикор дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. Қишда ёғоч ва қамишдан қурилиб, усти лой б-н сувалган қулба ҳамда ярим ертўлаларда, ёзда енгил босгималарда яшаган. Шундай қулба ва ярим ертўлаларнинг 15—20 таси битта кишлокни ташкил қилган. Ҳар бир турар жой саҳни 75—110 кв.м бўлиб, унинг ўртасидаги 3x1 м ли катта ўчоқда доим олов ёниб турган. Таом тайёрлаш учун кичик ўчоқлардан фойдаланилган. Ўша давр қолдиқларига кўра, Амударё дельтаси Ақчадарё ир-моқларидан эни 10—15 м, уз. 1—2 км келадиган канал-

лар қазилган. А. маднинг ноёб ёдгорликлари Яккапорсон 2 ва Кубод 2 ёдгорликларидан сиртига турли шакллар чизилган сопол идишлар, шунингдек маржон ва чиғаноқ шодалари, жездан ясалган тақинчоқлар, бигизлар, ўрок ҳамда ўқ учлари ва уларнинг қолиплари топишган. Жез ашёларнинг кўплаб топилиши ўша даврда металл қуйиш техникасининг ривожланганлигини, халқ ҳўжалигидан тош куроллarning меҳнат куроллари сифатида сиқиб чиқарилганлигини кўрсатади.

Ад.: Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Ягодин В. Н., Поселение амирабадской культуры Кават 2, Материалы Хорезмской экспедиции, вып. 6, М., 1963.

АМИРОВ Фозил Файзрахмонович (1914.26.1 — Тошкент — 1979.7.7) — топанатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971); тиббиёт фанлари д-ри (1960), проф. (1961), ТошМИ топографик анатомия ва оператив хирургия кафедраси мудир (1966 й.дан). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—46). А. бронхлар ва ўпкани операция қилиш усуллари, хусусан шу аъзоларда пластик операция ўтказиш масалаларига оид илмий асарлар муаллифи.

АМИРОХУР - қ. Мирохур.

АМИРҚУЛОВ Хусан (1940.18.2, Қашқадарё вилояти, Бойтерак қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1997). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатгач (1963), Сурхондарё (1963—66), Сирдарё (1966-74), Жиззах (1974-79) театрларида ишлаган, 1979 й.дан Қашқадарё театрида. Асосий роллари: Ғани («Алданган киз»), Мурод («Парвона»), Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Алишер Навоий («Алишер Навоий»), Алдар кўса («Аддар кўса»), Мўмин («Олтин девор»), Саъдиев («Ўн учинчи раис»), Абулфайзхон («Абулфайзхон»), Амир Темур («Амир Темур») ва б. А. яратган образлари ўзининг тўлақонлилиги, ижрода давр нафасини мохирона етказа олиши, тарихий асарларда яратган ўзига хос, бой сахна чизгилари б-н ажралиб туради. Халқаро

Аҳмад Ясавий мукофоти лауреати (1993).

АМИТОЗ (юн. а — инкор қўшимчаси ва митоз) — ядронинг хромосома-лар ҳосил қилмасдан тўғридан-тўғри бўлиниши. А. ҳужайранинг бўлиниши ёки цитоплазма бўлинмасдан фақат ядронинг бўлиниши, яъни икки ва кўп ядроли ҳужайранинг ҳосил бўлиши б-н содир бўлиши мумкин. А. одатда ихтисослашган, ўлиб кетадиган ҳужайралар, айниқса сут эмизувчилар муртағи пардаси ҳужайралари учун хос. А.га учраган ҳужайралар кейинчалик митотик усудда кўпайиш қобилятини йўқотади. Кейинги тадқиқотлар А.ни ядронинг энг содда бўлиниш шакли сифатида илгари мавжуд бўлган фикрларни тасдиқламади. Инфузориялар вегетатив ядроси (макронуклеус)нинг тўғридан-тўғри бўлиниши сиртдан Караганда А.га ўхшаб кетса ҳам, аслида митознинг шакл ўзгариши туфайли пайдо бўлган янги типдаги бўлиниш ҳисобланади.

АМИЧИ (Amici) Жованни Баттиста (1786.25.3, Модена — 1863.10.4, Флоренция) — италиялик ботаник ва оптик. Протоплазма ҳаракатини (харасимон сув ўтлари ҳужайрасида), барг оғизчалари тузилиши ва функциясини биринчи бўлиб тавсиф этган, чанг найчаси ва «муртак пуфакчаси» (тухумҳужайра)ни кузатиб, чанг найчасининг уруғланишдаги аҳамиятини тушунтириб берган. А. микроскопии такомиллаштириб, иммерсия, яъни текширилаётган нарса б-н микроскоп объективи оралиғига суяклик томизиш усулини ишлаб чиққан.

АМЛОК ЕРЛАР — Бухоро хонлигида ер эғалиги шаклларида бири. Кўп меҳнат талаб қиладиган сўғориш ишларининг ҳукумат томонидан ташкил этилиши ва деҳқонларнинг унга қарам қилиб қўйилиши орқасида юзага келган. А.е. амир ихтиёрида бўлиб, унга экин эккан деҳқонлар ҳукуматга хирож ва б. солиқлар тўлаган.

АМЛОҚДОР (араб, амлок, мулк сўзининг кўплиги, форс-тож. дор —

эга) — Бухоро хонлигидаги бекликларга қарашли энг кичик маъмурий бўлинма (амлокдорлик)ни бошқарувчи амалдор. А. аҳолининг ўзига тўқ вакиллари-дан бўлиб, бек томонидан тайинланган ва бир неча қатта ва кичик қишлоқлар унинг ихтиёрида бўлган. У хирож йиғиш, деҳқонлар етиштирган ҳрсилни ҳисобга олиш, солиқ тўламаганларни жазолаш, жарима солиш каби ишлар б-н шуғулланиб, котиб (мирзо), мироб, амин, оқсоқоллар ёрдамида амлокдорликни идора қилган.

АММА ЗИРАСИ (араб, аз-зира ал-амма) — қад. узунлик ўлчови; қиймати 54,04 см га тенг бўлган. Асосан мусулмон мамлакатларида қўлланилган.

АММИАК — азотнинг водород б-н ҳосил қилган энг оддий бирикмаси; ўткир ҳидли, рангсиз, захарли газ, қайнаш т-раси 33,35°, суюқланиш т-раси — 77,7°. 1 л А.нинг оғирлиги 0,7713 г, сувда яхши эрийди. А.нинг сувдаги эритмаси кучсиз асос. У табиатда соф ҳолда нихоятда оз миқдорда учрайди, азотли органик моддаларнинг парчаланишидан ҳосил бўлиб туради. А. тошқўмирни куруқ ҳайдашда қўшимча маҳсулот сифатида олинади, аммо, асосан, азот б-н водороддан синтетик усулда ҳосил қилинади: $N_2=3H_2$ $2NH_3=22$ ккал, реакция фаолловчи оксидлар (Al_2O_3 , K_2O , CaO , SiO_2 , гоҳо MgO) ёрдамида суюклантирилган Fe_2O_4 дан қайтариш усули б-н олинган темир (катализатор) иштирокида, 300—1000 атм босим ва 500—550° т-рада олиб борилади. Лаб.да аммоний тузларидан олинади. Аммоний тузлари, мас, $(NH_4)_2SO_4$, NH_4NO_3 ишқорий металл тузларига ўхшайди, лекин ишқорлар таъсир этганида А. ажралиб чиқади. А.нинг сувдаги эритмаси новшадил спиртдир. А. асосан нитрат кислота олишга сарфланади. А. ҳам, аммоний тузлари сингари қ.х.да ўғит сифатида ишлатилади. Ундан совитувчи восита сифатида ҳам фойдаланилади. А. Ўзбекистонда — Чирчиқ, Фарғона ва Навоий кимё к-тларида синтез қилинади, бунинг учун лозим бўлган

азот ҳаводан, водород эса Бухоро табиий газидан конверсия усули б-н олинади.

АММИАКАТЛАР — тузлар б-н аммиакнинг бирикишидан ҳосил бўлган комплекс бирикмалар. Мас, $Cu(NH_3)_4SO_4$ — мис аммиакат ёки тетрамин мис сульфат; $[Pt(NH_3)_4Cl_4]$ — гексамин платинхлорид; $[Ni(NH_3)_6]Cl_2$ — гексамин никель хлорид. Қўпчилик А. анча барқарор бўлади (қ. Комплекс бирикмалар). Қ.х.да қўлланиладиган мочевина, аммиакли селитра ва б. азотли ўғитларни аммиак б-н тўйинтириб олинган А. ўткир аммиак ҳидли, рангсиз, баъзан сарғиш суюқлик бўлиб, ўғит сифатида ишлатилади.

АММИАКЛИ СЕЛИТРА - қ. Аммоний нитрат.

АММИАКЛИ СУВ — алшмакнинг таркибида 18—25% аммиак бўлган сувдаги эритмаси. Ундан суюқ ўғит сифатида фойдаланилади. А.с. аммоний сульфат, сода олиш, бўёқ моддалар и.ч. саноатида ва ўсимликларни барг орқали озиклантиришда ишлатилади. А.с.нинг 5—10% ли эритмаси (новшадил спирт) дан тиббиётда фойдаланилади.

АММИАКЛИ ЎҒИТ - азотли ўғитларнинг турларидан бири.

АММИАКЛИ-НИТРАТЛИ ЎҒИТ -азотли ўғитларнинг турларидан бири.

АММОН — Иордания пойтахти. Мамлакатнинг шим.-ғарбида, Зарқа водийсида жойлашган. Аҳолиси 1,6 млн. киши (1998). Савдо, саноат ва маданият маркази. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефтни қайта ишлаш, цемент, тўқимачилик, тамаки, қўн-тери, озиқ-овқат (мева ва сабзавот консервалаш, сут 3-длари, қандолатчилик ф-каси) саноати корхоналари бор. Туризм ривожланган. Ун-т, археология ва ислом музейлари бор. Шаҳар қадимда Работ -Аммон номи б-н машҳур бўлган, юнонлар ва римликлар ҳукмронлиги даврида Филадельфия деб аталган. 7— 9-а.ларда Араб халифалиги таркибига кирган. 10-а.да халифалик парчалангач, Миср ва Суриядаги турли

давлатлар тасарруфида бўлган. 1516—1918 й.ларда Туркия султонлиги таркибида. 1921 й.да Трансиордания амирлиги тузилгач, унинг пойтахти, 1946 й.дан мустақил Ҳошимийлар подшолигининг пойтахти. Шаҳарда мил. бошларига оид театр, ибодатхона бинолари харобалари, араблар даврида қурилган қалъа, 19-а. да бунёд этилган саройлар, Ал-Ҳусайн масжиди (1924) ва б. сақланган. Ҳоз. А.да 3—4 қаватли замонавий бинолар қурилган.

АММОНИЙ - эркин ҳолда олинмаган анорганмик радикал. Фақат эритмада мавжуд бўлади. Аммиак кислоталар б-н реакцияга киришганда А. тузлари ҳосил бўлади. Бирикмалар таркибида ион ҳолида учрайди ва бир валентли металл вазифасини бажаради. Мас, А. гидроксид, аммоний хлорид ва х.к. А. гидроксид кучсиз ишқорий хоссага эга.

АММОНИЙ КАРБОНАТ — карбонат кислотанинг аммонийли тузи. Рангсиз кристалл модда. Жуда бекарор, уй т-расидаёқ ўзидан аммиакни ажратиб чиқариб гидрокарбонатга айланади, 58° гача қиздирилганда аммиак, карбонат ангидрид ва сувга парчаланadi. А.к. тўқимачиликда, тиббиётда ишлатилади.

АММОНИЙ НИТРАТ, аммиакли селитра — рангсиз, кристалл модда, гигроскопик. Зичлиги 820 кг/м³. Суюкланиш т-раси 169,6°, сувда яхши эрийди, бунда иссиқлик ютилади (1 г туз 1 г сувда эриганда т-ра 15 дан —10° гача пасаяди). А.н. суюлтирилган нитрат кислотага аммиак таъсир эттириш йўли б-н олинади. МДХ мамлакатларида А, Б ва В маркалари ишлаб чиқарилади. А, Б маркаси саноатда поргловчи моддалар (аммонитлар) тай-ёрлашда ишлатилади. А.н.нинг В маркаси кўпроқ тарқалган, ҳосилдорликка кучли таъсир этувчи ўғит таркибида 34% соф азот бор. Экинларни экишдан олдин ва ўсиш даврида ерга асосий ўғит сифатида солинади, айникса гўза пар-варишида кўп ишлатилади. А.н. юқори гигроскопик хусусиятга эга бўлганлиги сабабли сақдаш пайтида нам

тортиб қотиб қолади. Шунинг учун у нам ўтказ-майдиган қопларда қуруқ биноларда сақланиши керак. А.н.нинг нам ютиши ва қотишини камайтириш учун унга турли хил моддалар қўшиб, донатор ҳолда ишлаб чиқарилади. Бу ҳолдаги А.н. яхши сақланади. А.н. ўғити Чирчик, Фарғона, Навоий кимё к-тларида ишлаб чиқарилади (қ. Азотли ўғитлар).

АММОНИЙ ПЕРСУЛЬФАТ, NH₄OSO₂-O-O-SO₂ONH₄ - рангсиз кристалл модда, сувда яхши эрийди. Кучли оксидловчи. Саноатда тўйинтирилган аммоний сульфат эритмасини электролиз усулида анодда оксидлаш йўли б-н олинади. У винил бирикмаларини полимерлашда, дезинфекциялашда, оқартирувчи модда сифатида, фотографияда, органик моддаларни оксидлашда ва б. мақсадларда ишлатилади.

АММОНИЙ СУЛЬФАТ (NH₄)₂SO₄ - рангсиз кристалл модда. Сувда яхши эрийди. 20° да 43,0% ли эритма ҳосил қилади. А.с.нинг аммиакли сувда эрувчанлиги юқори бўлганлиги сабабли ундан к.х.да суюқ азотли ўғит сифатида кенг фойдаланилади.

АММОНИЙ ФОСФАТЛАР - ортофосфат кислота (H₃PO₄)нинг бир, икки ва уч водородли аммоний гуруҳи (NH₄) га алмашган тузлари. Аммоний дигидрофосфат NH₄H₂PO₄ — рангсиз, барқарор модда: 0° да 100 г сувда 25 г эрийди. Аммоний гидрофосфат (NH₄)₂HPO₄ — бекарор модда, 70° да аммиак б-н аммоний гидрофосфатга парчалана бошлайди, сувда яхши эрийди. Аммоний фосфат (NH₄)₃PO₄ — бекарор модда, 20° даёқ аммиак ажратиб парчаланadi. А.ф. фосфат кислотани аммиак б-н нейтраллаш натижасида олинади. Аммоний дигидрофосфат ўғит (қ. Аммофос) сифатида, аммоний гидрофосфат эса озик-овқат ачитқилари сифатида ва металлларни фосфатлаш мақсадида ишлатилади.

АММОНИЙ ХЛОРИД, новшадил, NH₄Cl — рангсиз кристалл модда; сувда яхши эрийди, ҳавода ўзгармайди, қиздирилганда (180°) суюқланмай,

буғланиб кетади. А.Х. газламаларга гул босишда, бўёк и.ч.да, металлари кавшарлашда ва қуруқ гальваник элементлар тайёрлашда ишлатилади.

АММОНИЙЛАШУВ, аммонификация (аммоний ва лат. *facio* — қиламан) — азотли органик моддаларнинг аммиак ажратиб парчаланиш жараёни. Тупроқда азотли моддаларнинг кўпчилиги (99%) ўсимликлар ўзлаштира олмайдиган (гумус, органик ўғитлар, ўсимликлар қолдиқлари, хайвонот ва микроорганизмлар қолдиқлари) ҳолда бўлади. А. жараёни натижасида улар ўсимликлар ўзлаштира оладиган ҳолга келади. Оксил моддалар тупроқда чиритувчи бактериялар, шунингдек актиномицетлар ва моғор замбуруғлар таъсирида парчаланиб, аммиак ҳосил қилади. Аммиак А. даврида пайдо бўлган оддий кислоталар б-н бирга реакцияга киришиб, аммонийнинг сувда осон эрийдиган тузларини ҳосил қилади. Аммонийнинг бундай шаклдаги турларини ўсимликлар осон ўзлаштиради.

АММОНИТЛАР — аммоний нитрат, қаттиқ ёқилги ва портловчи қўшимчалар аралашмасидан иборат портловчи модда. А. бир неча хил бўлади — аммоналлар, аммотоллар, динамонлар ва б. А. портловчи модда сифатида ишлатилади. Шунингдек мина, бомба, ўқдорилар тайёрлашда қўлланилади.

АММОНИТЛАР (*Ammonoidea*) - бош-оёқли моллюскалар туркуми. Девон даврида пайдо бўлиб, триас ҳамда юра даврларида кенг тарқалган. Бўр даврининг охирида қирилиб кетган. А. танаси диаметри 1 м гача бўлган ясси спирал кўп каме-рали чиганок ичига жойлашган. Чиганогининг биринчи камерасида хайвон танаси жойлашган, бошқа камералари ҳаво б-н тўлган бўлиб, юмшоқ ўсимта — ингичка найча орқали туташган. Ҳалок бўлган А.нинг чиганоғи вақт ўтиши б-н чўкинди жинслар б-н тўлиб, тошга айланган. Унинг тошга айланган шакли ҳозиргача сақланиб қолган. А., асосан, денгизда яшаган, шунинг учун улар қолдиқлари топилган жой денгиз

бўлганидан дарак беради. Жумладан, Ўзбекистоннинг жан. қисмида ўрта ва юқори юра даврида катта денгиз ҳавзаси бўлган. А.ни ўрганиш геол.да катта аҳамиятга эга. А.нинг тарқалишига қараб ернинг устки қобиғи ярусларга бўлинади ва қатламларнинг ёши аниқланади. Мас, Жан. Ўзбекистон ва Туркманистоннинг геологик ёши А. ёрда-мида аниқланган.

АММОНОЛИЗ — гидролизга ўхшаш реакция (аммиак таъсирида парчаланиш). Мураккаб эфирларга аммиак таъсир эттириб амидлар олиш А.га мисол бўла олади.

АММОФИЛЛАР, кум арилари (*Amorphilia*) — кавловчи ариллар оиласига мансуб ариллар уруғи. Қорин бўлими узун қизғиш поячадан иборат. Тупроққа битта катакчали уя қуради. Турли капалаклар куртларини фалажлаб уясига олиб келиб, унга тухум қўяди. Тухумдан чиққан курти фалажланган капалак курти б-н озикланади. 250 тури кенг тарқалган. Ўзбекистонда 15 га яқин тури маълум.

АММОФОС — таркибида азот б-н фосфор бўлган концентрланган минерал ўғит. У асосан моноаммонийфосфат ва қисман диаммоний-фосфат аралашмасидан иборат. Донадор А. таркибида камида 10% азот, кўпи б-н 45% фосфор ангидрид бор. А.да балласт компонентлар бўлмайди. Сувда эрийди, физик хусусиятлари яхши. А.ни ҳар хил тупроқларда қўллаш мумкин. Ғўзага экишдан олдин (шудгорлашда, баҳорги ҳайдашда, экиш олдида, экиш вақтида), гуллаш олдида ёки гуллаган вақтида солинганида ҳам самарали. Ўзбекистоннинг пахтакор хўжаликларида фосфорли ўғитлар йиллик нормасининг 80% ни А. ташкил этади, чунки у бошқа мураккаб концентрланган азотли-фосфорли ўғитларга қараганда самаралироқ. «Аммофос» и.ч. бирлашмаси (Олмалик кимё 3-ди) ва Самарқанд кимё 3-дида ишлаб чиқарилади.

АММОФОСКА — таркибида азот, фосфор ва калий бўлган концентрланган минерал ўғит. У аммофос, аммоний сульфат ва калий хлориддан тай-

ёрланади. Таркибида 18,2% N, 29,6% ўзлаштириладиган P2O5 ва 14,6% бўлади. А. оддий ўғитлар(аммиакли селитра, суперфосфат, калий хлорид) аралашмасига қараганда иккисодий жиҳатдан фойдали.

АМНЕЗИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва mnesia — хотира, эс) — хотиранинг бузилиши; бўлиб ўтган воқеа ва кечинмаларни эслай олмаслик ёки чала эшлаш. Бош мианинг шикастланиши, тутқанок, каттик руҳий изтироб ва б. са-баб бўлади; А.нинг куйидаги турлари фарқ қилинади: антероград А.— одамнинг руҳий касалликка учрагандан кейинги ҳодисаларни эсда сақлай олмаслиги; авжланувчи А.— хотирада ҳеч нарса қолмаслиги; ретроград А.— одамнинг касал бўлишидан илгариги ўтган ҳодисаларни унутиши; фиксацион А.— айни вақтдаги, шунингдек яқин кунларда бўлиб ўтган ҳодисаларни хотирада сақпай олмаслик ва ҳ.к.

АМНИОН (юн. атшоп), қоғонок — кжсак умуртқалилар (судралиб юрувчилар, қушлар, сут эмизувчилар) муртак пардаларидан бири. А.нинг бўлиши ёки бўлмаслигига қараб умуртқалилар 2 гуруҳга: амниотлар(юксак умуртқалилар) ва анамниялар (тубан умуртқалилар)га бўлинади. А. бир қанча умуртқасизлар (ҳашаротлар, чаёнлар, немертинлар)да ҳам бўлади.

АМНИОТАЛАР (Amniota) — эмбриони атрофида муртак парда, шу жумладан амнион ҳосил қиладиган юксак умуртқалилар. А.га судралиб юрувчилар, қушлар ва сут эмизувчилар қиради. Эмбрионининг қуруқликка қўйиладиган тухуми ичида ёки она организмидан ривожланиши б-н А. анамниялар (тўғарақоғизлилар, балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар)дан фарқ қилади.

АМНИСТИЯ (юн. amnestia — кечириш, гуноҳидан ўтиш; амнистия) — олий давлат ҳокимияти органининг хусусий акти, айрим шахсларни жиноий жазодан озод қилиш, жиноят ишини бекор этиш ёки жазони енгиллатиш тўғрисидаги қарори. А. жиноят ва б.

ҳуқуқбузарликни содир этган шахсларни жазодан тўла ёки қисман озод этиш, тайинланган жазо турини енгилроғи б-н алмаштириш тўғрисида инсонпарварликни намоёйиш қилувчи фармойишдир. ЎзР Конституциясига кўра, ЎзР Президенти А. тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва ЎзР судлари томонидан ҳукм қилинган фуқароларни афв этиш ваколатига эга. А. халқ ўртасида «умумий афв» деб ҳам юритилади. ЎзР мустақиллиги эълон қилинганидан бери ЎзР Президентининг А. тўғрисидаги 11 та фармони эълон қилинган (2001 й. 1 январь гача). Бу фармонлар халқаро ҳуқуқ нормаларида, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва б. қонунларида назарда тутилган инсонпарварлик тамойилларига изчиллик б-н амал қилишнинг юксак намунасидир. А. га асосан, жазодан озод қилинган шахслар такроран жиноят қилишдан ўзларини тийишлари лозим, чунки такроран содир қилган жинояти учун ҳукм этилган шахсларга нисбатан кейинчалик қабул қилинган А. қўлланилмайди ва бу ҳолат ундай шахсни жазодан озод этишга монелик қилади.

«АМОКО» (Amoco) — АҚШдаги нефть компанияси. 1889 й.да ташкил топган. 1985 й.гача «Стандарт ойл компани (Индиана)» деб аталган. Савдо ҳажми 21,2 млрд. доллар, соф даромади 2,1 млрд. доллар, йилига 40 млн. т нефть қазиб олади (шундан 45% АҚШ дан). 44,1 млн. т нефтни қайта ишлайди.

«АМОРГ ВА СПАРЕТРА» - Шаклардаги ватанпарварлик ва қахрамонлик қиссаси. Тахм. мил. ав. 6-а. ўрталарида яратилган. Шаклар шоҳи Аморг ва унинг рафикаси Спаретра саргузаштлари ҳикоя қилинади. Эрон ҳукмдори Кир шаклар элига бостириб кириб, Аморгни асир олади. Бундан хабар топган Спаретра барча шакларни қўл остига бирлаштиради. Унинг қўшинида уч минг эркак ва қўплаб жанговар аёллар ҳам бўлган. Спаретра қўшини жангда Кир лашкарларини енгач, асирлар айирбош қилинади ва Аморг тутқунликдан озод

этилади. Қисса эзгуликнинг ғалабаси, ёвузликнинг махв этилиши б-н яқунланган. Унда қақрамонлик ғояси муҳаббат ва садокат ғоялари б-н чатишиб кетган. «А. ва С.»нинг сюжети ва оҳанги эртак ва достонларникига ўхшаш бўлсада, мазмуни тарихий воқеалар асосида қурилган. «А. ва С.»нинг мазмуни юнон тарихчилари Ктесий ва б.нинг асарлари орқали бизгача етиб келган.

АМОРИЙЛАР, амурру — Қад. Арабистондан чиққан сомий қабиалар. Мил.ав. 24—16-а.ларда Сурия даштларида яшаган. А. мил. ав. 2024 й. эламейлар б-н биргаликда Ўрнинг III сулоласи давлатини тор-мор келтириб, мил. ав. 1894 й. Бобилни босиб олиб тарихда муҳим ўрин тутган подшоликка асос солган. Кейинчалик Икки дарё оралиғи, Сурия, Фаластиннинг маҳаллий аҳолиси б-н аралашиб кетган. Мил. ав. 1-минг йилликдан А. ерлари Сурия деб атала бошлаган.

АМОРТИЗАТОР (франц. amortiz — кучсизлантириш, юмшатиш) — машиналар (автомобиль, самолёт ва б.) ва иншоотлардаги титрашлар ҳамда зарбий кучлардан ҳимоя қилиш учун зарбларни юмшатувчи қурилма. А.ларнинг механик (пружиналар, торсионлар, резиналар), гидравлик, пневматик хиллари бор. Машиналарда рессоралар, буферлар, қурилиш конструкцияларида пойдевор тўшамалари ва б. ҳам А.лар жумласига киради.

АМОРТИЗАЦИЯ (лот. amortisatio — қоплаш), асосий капитал (фондлар) амортизацияси— асосий капитал (машина, механизмлар, жиҳозлар, бинолар, иншоотлар)нинг эксплуатация жараёнида эскириши ва айни пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотларга ўтиб бориши. Асосий воситалар моддий ёки жисмонан ва маънавий эскиради. Моддий эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш жадаллиги ва унинг корхонада ишлатилган муддатлари б-н белгиланади. Маънавий эскириш техника тараққиёти натижасида меҳнат восита-

ларининг арзонлашуви ҳамда иктисодий жиҳатдан мукамал бўлган янги меҳнат воситаларининг яратилиши ва жорий қилиниши б-н боғлиқ. А. меъёри асосий фондлар турига, хизмат қилиш муддатларига кўра табақалаштирилади. А. қиймати маҳсулотнинг и.ч. таннархига киритиб борилади. Маҳсулот сотилгач, бу қиймат амортизация ажратмалари кўринишида эскирган жиҳозлар ўрнига янгисини сотиб олиш учун зарур бўлган маблағлар суммаси тарзида жамғарилади.

АМОРТИЗАЦИЯ АЖРАТМАЛАРИ - маҳсулот таннархига киритиладиган асосий фондлар амортизацияси суммаси; асосий фондларни қисман тиклаш (капитал таъмир ва янгилаш) ва тўлиқ тиклаш (реновация) фондларини яратишга хизмат қилади. А.а. меъёрлари асосий фондлар қийматига пропорционал ҳолда ҳисобланиши, яъни тахм. фойдаланиш муддатига текис тақсимланиши ёки камайиб боровчи баланс усулида — жадаллаштирилган тартибда ҳисобланиши мумкин. Жадаллаштирилган тартибда фойдаланишнинг биринчи йилида амортизация меъёри 2 марта оширилади, иккинчи йили қолдиқ қийматининг 20% ва шу тарзда ажратмалар назарда тутилади. Натижада асосий фондлар қийматининг қисми улар хизмат муддатининг ярмидаёқ амортизацияланади. Амортизация меъёрларининг пасайтирилиши асосий фондларнинг янгиланишини секинлаштиради, оширилган меъёрлар маҳсулот таннархини қимматлаштиради. Шу сабабли А.а. нормативлари давлат томонидан тартибга солинади. А.а. таъминлаши керак бўлган асосий шарт асосий фондлар эскиришини тўлиқ қоплаш ва уларни тақрор яратишни таъминлашдир. Бозор иктисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат А.а. нормативларини белгилаб, жадаллаштирилган амортизация орқали тадбиркорларга солиққа тортиладиган фойда суммасини камайтиришга имконият яратиб беради. Айни пайтда асосий фондлар қийматини

ҳисобдан чиқаришни тезлатиш тадбир-корни асосий фондларнинг маънавий эскириши б-н боғлиқ эҳтимоли бўлган зарар кўришдан сақлайди, янги техника ва технологияни тезроқ жорий этишга рағбатлантиради.

АМОРТИЗАЦИЯ ФОНДИ - амортизация ажратмалари ҳисобига шаклландиган махсус фонд (қ. Асосий капитал).

АМОРФ ТИЛЛАР (юн. amorphos — шаклсиз) — аффикслар б-н сўз ясаши ва сўз ўзгариши бўлмаган тиллар. Сўзлараро грамматик алоқа битишув ёки ёрдамчи сўзлар воситасида юзага чиқади. Амалда А.т. камчиликни ташкил этади, аммо барча тилларда унга хос унурлар учрайди (мас, хинд-европа, туркий, фин-угор ва б.). А.т.га энг яқин тиллар — хитой, Вьетнам, эве ва б. А.т.да мустакил сўзлар ёрдамчи сўз вазифасида ҳам келади. Мас, хитой тилида гэ (арава), шонг (уст) сўзлари қўшилиб — гэшонг (араванинг усти ёки арава устида) ҳосил бўлади. Бу хусусият тибет-бирма тилларида кучли.

АМОРФ ҲОЛАТ — модданинг конденсатланган ҳолати. Атом ва молекулалар тартибсиз жойлашганлиги туфайли модданинг физик хоссалари изотроп (барча йўналишларда бир хил) бўлиши б-н ифодаланади. Модданинг кристалл ҳолатидан фарқли равишда бунда қаттиқ А.х.дан суяқ ҳолатга ўтиш аста-секин юз беради. Битум, қаҳрабо, смола — табиий А.х.да, оддий шиша, эритилган кварц, бакелит — сунъий ҳолатда учрайди. Кристаллар аниқ т-рада эрийди. Аморф жисмларда эса қиздириш нагжасида уларнинг юмшоқлиги ортади, қовушоқлиги камаё боради. Оддий шишалар учун бундай ҳолат 500—1000° да давом этади. Газ ва суяқлик ҳолатларини ҳам А.х.га ўхшатиш мумкин.

АМПЕЛ ЎСИМЛИКЛАР (нем. ampel-осма гултувак) — гултувакларда ўстириладиган, пояси осилиб турадиган, гул ва барглари чиройли хона ўсимликлари (салсабил, настурция,

плюшч ва б.).

АМПЕЛОГРАФИЯ, тоқшунослик (юн. ampelos — узум ва графия) — тоқ турлари ва навларини ўрганадиган фан. «А.» терминини биринчи марта поляк табиатшуноси Ф. Я. Сакс (1661) қўллаган. А.нинг илмий асосларини испан олими С. Клементе тавсифлаб берган (1806). А. умумий ва хусусий А.га бўлинади. Умумий А. тоқ навлари систематикаси, таснифи, келиб чиқиши ва тарқалиши, шунингдек тадқиқотлар ҳамда қиёсий А. усулларини ўрганади. Хусусий А. тоқ навининг ботаник таърифи, уларнинг агробиологик ва хўжалик нуқтаи назаридан технологик таърифи ҳамда навларни р-нлаштириш масалалари б-н шуғулланади. Тоқ навларини тавсифлашда Халқаро ампелография комиссияси таъсис этган (Вена, 1873) ягона тизим қабул қилинган. А. тадқиқотлари ампелографик коллекцияларда, давлат нав синаш участкалари ва узумчилик хўжаликлариди, ёввойи тоқлар бўйича эса улар ўсадиган ҳудудларда ўтказилади. Тадқиқотлар натижалари даврий нашр этиладиган каталоглар ва «Ампелография» илмий тўпламларида эълон қилинади. Тоқ меваси — узумни баҳолашда қанд миқдори, кимёвий таркиби, етилиш даври, қайси мақсадда фойдаланиш томонлари ҳисобга олинади. А. тадқиқотлари материаллари алоҳида китоб ҳолида нашр этилади, даврий нашрларда ёритиб борилади, шунингдек Париждаги Халқаро узумчилик ва виночилик бюроси нашр этадиган Халқаро тоқ навлари регистри (рўйхати)да эълон қилинади. А.ни ривожлантиришда ампелограф олимлардан М. А. Лазаревский, А. М. Негруль, П. Х. Кискин, Е. А. Панаевич, Е. Б. Иванов, М. М. Мирзаев ва б.нинг ҳиссаси катта.

А. тоқ генофондини ўрганиш ва узумчилик бўйича маълумотлар банкани яратишда катта аҳамиятга эга. А. асосида тоқзорлардан юқори ҳосил олишнинг илмий жиҳатдан асосланган технология тадбирлари ишлаб чиқилади, ҳар бир ви-

лоят тупрок-иклим шароитига қараб ток навлари танланади ва тавсия қилинади. Мас, Самарқанд вилояти, асосан, майиз-боп узум етиштиришга ихтисослашган. Ўзбекистонда токнинг 100 дан ортиқ махаллий ва четдан келтирилган навлари ўстирилмоқда. Кейинги 25—30 й. ичида селекционер олимлар танлаш ва ча-тиштириш йўли б-н бир қанча янги ток навларини яратдилар (Ризамат, Сояки, Ўзбекистон мускати ва б.).

Махмуд Мирзаев, Рихсивой Жўраев.

АМПЕЛОТЕРАПИЯ (юн. ampelos — узум ва терапия), узум б-н даво-лаш — узум ёки унинг шарбатини кўп микдорда истеъмол қилиб даволаниш; парҳез б-н даволаш (диетотерапия) усу-ли. Сув ва минерал туз алмашинувини барқарорлаштириш учун қўлланилади.

АМПЕР (Ампер) Андре Мари (1775.22.1, Лион -1836.10.6, Марсель) — француз олими, электродинамика асосчиларидан бири, Париж ФА аъзоси (1814), Париждаги Нормал мактаб проф. (1824). 1820 й.да электр тоқларининг ўза-ро механик таъсири (Ампер қонуни)ни кашф қилган, ток таъсирида магнит ми-лининг оғиш йўналишини аниқлайдиган «Қалқович қоидаси»ни (қ. Ампер қоидаси) таърифлаб берган, магнитлар-нинг ўзаро таъсири айланма электр то-қларининг ўзаро таъсиридир деган (мод-даларнинг магнит хоссаларини тушунти-рувчи) гипотезани таклиф қилиб, магне-тизмнинг дастлабки назариясини ярат-ган. Электродинамика ҳақидаги назария-лари «Тажрибадан келтириб чиқарилган электродинамик ҳодисалар назарияси» (1826—27) асарида тавсифланган.

АМПЕР — 1) СИ тизимида электр ток кучи бирлиги. А б-н белгиланади. А. Ампер шарафига қўйилган. 2) СИ тизи-мида магнит юритувчи куч бирлиги (зеки номи—ампер-ўрам). СГСЭ бирлиги.

АМПЕР ТЕОРЕМАСИ - берк (ай-ланма) чизикли ток магнит майдонининг тегишли магнит япроқчаси (қўш қатлам ҳосил қилувчи магнит диполлар) майдон-нига эквивалент эканлигини ифодалай-

диган теорема. 1820 й.да А. Ампер томонидан тавсифланган.

АМПЕР ҚОИДАСИ, чап қўл қоидаси — магнит майдонига киритил-ган ўтказгичдан ток ўтганда унга таъ-сир этувчи механик куч йўналишини аниқлайдиган қоида. Агар чап қўлни магнит майдон кучланганлиги кафтга томон йўналадиган қилиб, очилган тўрт бармоқни ток йўналиши бўйича тутилса, у холда бош бармоқ ўтказгичга таъсир этувчи куч йўналишини кўрсатади.

АМПЕР ҚОНУНИ - бир-биридан муайян масофада жойлашган ўтказгичларнинг кичик бир қисмидан оқаётган икки токнинг ўзаро механик таъсири ҳақидаги қонун. А.к.дан шундай хулоса чиқади: бир томонга оқаётган ток-ли параллел ўтказгичлар ўзаро тортиша-ди, қарама-қарши томонга оқаётган ток-ли ўтказгичлар ўзаро итаришади. Ампер шарафига шундай аталган. Магнит май-донининг тоқли кичик бир ўтказгичга кўрсатадиган таъсир кучини ифодаловчи қонун ҳам А.к. деб аталади.

АМПЕРВОЛЬТВАТТМЕТР - ток кучи, кучланиш ва қувватни ўлчайдиган универсал асбоб. Иши чулғамларда ток-нинг ўзаро таъсирига асосланган. Ток кучини ўлчашда А. нинг бирламчи чулғами занжирга кетма-кет уланган ток трансформаторининг иккиламчи чулғамига кетма-кет уланади; кучланишни ўлчашда чулғамлар бир-бирига кетма-кет, занжир-га эса параллел уланади.

АМПЕРМЕТР (ампер ва ... метр) — ўзгармас ва ўзгарувчан ток кучини ўлчайдиган асбоб; электр занжирига кетма-кет уланади. Шкаласи асбобнинг ўлчаш чегарасига мувофиқ микроам-перларда, миллиамперларда, килоам-перларда даражаларга бўлинади. Ўлчаш чегарасини ошириш учун шунтлаб ёки трансформатор орқали уланади (расмга қ.). Ток таъсирида асбоб мили бурилади; милнинг бурилиш бурчаги ток кучига мутаносиб бўлади. Ишлаш тарзига қараб, А.лар магнитоэлектрик, электро-магнит, электродинамик, ферродинамик,

индукцион, иссиқлик, термоэлектрик, тўғрилагичли ва б. тизимдаги А.ларга бўлинади.

АМПЕРОМЕТРИК ТИТРЛАШ

- ҳажмий анализнинг электр-кимёвий усулларидан бири. Бунда титрлашнинг охирги нуктаси титрлаш жараёнида эритмадан ўтаётган диффузион ток кучининг ўзгаришига қараб аниқланади. А.т.да полярографик индикатор электроди сифатида симоб томчиси, шунингдек асл металллар (одатда платина) ёки углеводли материаллар (графит, шиша-углерод ва б.)нинг қаттиқ микроэлектродлари қўлланилади. А.т.дан анорганик ва органик моддаларни анализ қилишда ҳамда турли хил илмий текширишларда чўкмаларнинг эрувчанлиги ва комплекс бирикмаларнинг турғунлигини аниқлашда кенг фойдаланилади.

АМПЕР-СОАТ — электр микдорининг тизимга кирмаган бирлиги. А.-с. электр ток кучи 1 ампер бўлганида бир соат давомида ўтказгичнинг кўндаланг кесимидан ўтган электр зарядига тенг. Аккумуляторлар заряди одатда А.-с. б-н ифодаланади.

АМПЕР-ЎРАМЛАР - 1) ток ўтаётган ғалтак ўрамлари сонининг ампер (А) лгрда ифодаланган ток кучи катталигига кўпайтмаси. Ғалтакда ҳосил бўлган магнит майдони кучланганлиги токнинг А.-ў. сонига боғлиқ.

АМПИР (франц. empire — империя) — меъморлик ва безак санъатида 19-а. бошларида вужудга келган ҳамда классицизм ривожини ниҳоясига етказган услуб. Шаклларнинг маҳабатлигига, бе-зақларнинг жозибдорлигига (нишон, нақшларда) эришилди. Қад. Рим, Юнонистон ва Миср бадий меросига таянган ҳолда, янги мавзулар б-н ривожлантиришда давлат ва ҳарбийлар қудратининг рамзи бўлиб хизмат қилди. А. услуби биринчи марта Франциянинг Наполеон I империяси даврида шаклланди (мас, Парижда ҳоз. де Голл майдонидаги Зафар тоқи, 1806—37; меъмори Ж. Ф. Шальгрэн). Унда Наполеон ҳарбий диктату-

расига суянган буржуа доираларининг ғоялари ва эстетик қарашлари ифода этирилган.

Ўзбекистонда С. Полупанов, А. Сидоров, В. Архангельский, А. Шчусев, М. Булатов, А. Бобохонов каби меъморлар ижодида (мас, Тошкент ш.даги Навоий театри, 1940 ва б.) А. услуби ўз ифодасини топган.

АМПЛИДИН (лот. amplifico — кучайтираман ва юн. dumanis — куч), электр машина кучайтиргич и — бирламчи чулгамга бериладиган сигнал кувватини бирламчи двигатель энергияси хисобига кучайтирувчи электр машина (ўзгармас ток генератори). Уйғотиш занжирида кувватнинг кичик (Вт улушида) ўзгариши ток занжиридаги кувватнинг анча (бир неча кВт) ўзгаришига олиб келади. А. ўзгармас ва ўзгарувчан ток генераторининг кучланишини ростлашда, автоматик бошқариш ва ростлаш тизимларида кенг ишлатилади.

АМПЛИТРОН (инг. amplifier - кучайтиргич ва ... трон) — ўта юқори частотали тўлқинларни кенг полосали кучайтирадиган электр вакуумли асбоб. Магнетрон ва М-турдаги асбоб бирикмасидан иборат. М-турдаги асбоб югурувчи тўлқин лампаси бўлиб, унда электронлар кесишувчи электр ва магнит майдонларида ҳаракатланади.

АМПЛИТУДА (лот. amplitudo — катталиқ, микдор) — муайян конунга мувофиқ тебранаётган катталиқнинг ноль қийматидан энг катта огиши. Мас, маятникнинг мувозанат ҳолатдан огиши, ўзгарувчан электр токида ток кучи ва электр кучлиниши қийматларининг огиши ва х.к. Бошқача айтганда, А. тебраниш қулочини ифодалайди. Тебранаётган катталиқ ярим тебраниш даврида бир марта энг юқори қийматга эришади. Гармоник тебранишларда А. ўзгармайди: у доимий бир хил қийматга эга бўлади.

АМПЛИТУДАВИЙ АНАЛИЗАТОР - электр импульселар амплитудаларининг тақсимланиш қонуниятини топиш учун ишлатиладиган қурилма. А.а. ёрдамида,

одатда, тасодифий импульс жараёни амплитудасининг шу амплитуда оралигида пайдо бўлган импульслар сони бўйича тақсимланиши тахлил қилинади. А.а. экспериментал физикада ҳар хил нурланиш заррачалари энергиясининг тақсимланишини тахлил қилишда, узлуксиз тасодифий жараёни текширишда, радиолокация ва радиоалоқада сигналларнинг мураккаб шаклини тахлил қилишда ишлатилади.

АМПЛИТУДАВИЙ ДИСКРИМИНАТОР — амплитудаси маълум (бўсаға) қиймадан ошган электр сигналларни автоматик тарзда ажратиб олувчи қурилма. А.д.дан телебошқаришда фойдали сигнални шовкиндан ажратиб олишда, амплитудавий анализаторларда ёрдамида тасодифий жараёнларни текширишда кенг фойдаланилади. Мас, А.д. ядро нурланишининг интеграл энергетик спектрини олишда фойдали сигнални халал берувчи шовкинлардан ажратишда қўлланилади.

АМПЛИТУДА-ЧАСТОТА ХАРАКТЕРИСТИКАСИ — электр занжири орқали сигналлар узатиш жараёнида синусоидал тебраниш амплитудасининг унинг частотасига боғланиши. Алоқа канали, кучайтиргич ва электр занжирларнинг иш сифатини кўрсатувчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади. А.-ч.х. кўпинча қисқача қилиб частота характери кас и дейилади. А.-ч.х. график кўринишида қуйидагича бўлади: ордината ўқига амплитуда, абсцисса ўқига частота жойлаштирилади. Электротехника, радиоэлектроника ва тех-никанинг бошқа соҳаларида А.-ч.х. бўйича турли параметрлар аниқланади. Бу параметрларга қараб асбоб, қурил-маларнинг ишлаши тўғрисида хулоса чиқариш мумкин.

АМПЛУА (франц. emploi — фойдаланиш) — актёр имкониятларига мос тушадиган роллар туркуми. Маълум ролларга ихтисослашиш барча мамлакат театрлари таракқиёти тарихида учрайди. А.да ишлаш, айниқса, Шарк театрига хос. 17-а. охирига келиб япон театри (Кабуки)да А.нинг 8 гуруҳи таркиб топ-

ди. Ҳинд театрида эса А.нинг 12 гу-руҳи майдонга келди. Маълум давргача А. ижобий роль ўйнаган. Аммо, кейинчалик А. тизими актёрлар ижодида қолип ва нусхаларни келтириб чиқарди, мумтоз драматургиянинг айрим асарлари А. доирасига сифмай қолди. Саҳнада ҳаётни айнан акс эттириш усули майдонга келгач, А. тизими инқирозга юз тута бошлади. Ўзбек театрининг шаклланиш даврида актёрлик санъатида А. мавжуд эди. Актёрлар реалистик саҳна қонуниятларини пухта ўзлаштирган сайин турли мазмундаги ролларни ижро этишга ўтиб, А. дан узоклашдилар. Лекин ҳар бир актёрнинг севган роллари, ўз ижодий мавзуи бўлади, буни А. б-н адаштирмаслик керак. А. майдонларда кўрсатиладиган спектаклларда ҳамон ишлатилади. А.га асосланган Шарк анъанавий театри (Япония, Хитой, Ҳиндистон) шу кунларда ҳам фаолият кўрсатиб келмоқда.

АМПУЛА (лот. ampulla — шиша идиш) — 1) най шаклидаги турли аъзоларнинг пуфакка ўхшаш кенгайган қисми. Мас, умуртқали ҳайвонларда тўғри ичакнинг кенгайган қисми; 2) тери остига, мускул орасига, венага юбориладиган суюқ дориларни, шунингдек зардоб, вакцина ва биопрепаратларни стерил ҳолда сақлаш учун кавшарлаб беркитиладиган шиша идиш; 3) қад. римликларда — суюқлик сақланадиган хум ёки шиша идиш.

АМПУТАЦИЯ (лот. amputatio — кес-мок) — қўл-оёқнинг периферик қисмини ёки бирор аъзони, мас, сут бези, тўғри ичак, бачадонни бағамом ёки қисман кесиб ташлаш операцияси, гангрена, оғир шикастланиш ва б. ҳолларда қўлланилади. Қўл-оёқ ёки унинг бир қисмини бўғимдан ажратиб олиб кесиб ташлаш экзартикуляция деб аталади. А. қад. дан маълум. Ҳоз. замон тиббиёти жароҳатнинг йирингланиб яллиғланишига йўл қўймайдиган бир қанча чораларни кўради. А. кенг тарқалган усулдир. А. да қўл-оёқнинг кесмай қолдирилган бўлаги кимирайдиган

ва протезланадиган (ясама қўл ёки оёқ кўйиладиган) бўлиши назарда тутилади.

АМР ибн **ЛАЙС** ас-Саффор (?-902) -саффорийлар амири (879—902). Манбаларнинг хабар беришича, у ёшлигида хачир етакловчи, сўнг тоштарошлик б-н шуғулланган. Кейинчалик акаси Яъқуб ибн Лайста қўшилган. Яъқуб вафот этгач (879 й.) қўшин томонидан сипоҳсолор деб тан олинган А.Л. халифага тобелигини билдирган. Бунинг эвазига у Хуросон, Форс, Исфаҳон, Сейстон, Кермон ва Синд вилоятларини бош-қариш ҳуқуқини олган. Хуросонда ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун рақиблари Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Хужустоний, Рофе ибн Харсама ва Ҳусайн ибн Тохирларга қарши курашган; бу кураш жараёнида халифа икки мартаба (885 й. ва 890 й.) А.Л.ни мансабидан олинганлиги ҳақида фармон чиқарган, биринчи галда ҳатто минбардан туриб уни дуоибад ҳам қилган; ниҳоят 892 й. халифа унинг ноиблигини тан олган, бироқ А.Л. ўзининг сўнги рақиби Рофе ибн Харсама устидан фақат 896 й.гина ғалаба қилган. Ўздан аввал ўтган Хуросон ноибларига ўхшаб у ҳам Мовароуннаҳрга даъвогарлик қилган. Халифа 898 й. фев.да Мовароуннаҳр тахтидан Исмоил ибн Аҳмадни тушириб ўрнига А.Л. ўтказилгани ҳақида фармон чиқаради. Бироқ Исмоил рақибидан илдамроқ ҳаракат қилиб 899 й. А.Л.нинг саркардаси Муҳаммад ибн Башар қўмондонлигидаги қўшинни енгиб, 900 й. Балх яқинида А.Л.ни асир олган ва уни Бағдодга жўнатган. Халифа ал-Муътаид 902 й. А.Л.ни қатл эттирган. Манбаларда ёзилишича, А.Л. давлат ва қўшинни қаттиққўллик б-н бошқарган. Пойтахти Нишопур ва ватани Сейстонда кўплаб жамоат бинолари қурдирган.

АМРИ МАЪРУФ (араб.; тўлиқ шакли «амри маъруф, нахий мункар» — «яхшиликка буюриш, ёмонликдан қайтариш») — ислом динидаги маросим.

Мусулмонлар бир-бирларини ҳақ йўлга, яхшилик ва гўзал ахлоққа чақириши Аллоҳ тарафидан фарз

қилинган. Чунки, дўстона, бегараз насиҳат, хусусан амалда ўзи ўрناق бўлган ҳолда бошқаларни тарбиялаш жуда катта таъсирга эга. Киши ўз оиласини, фарзандларини диний эътиқод, халоллик ва пок ахлоқда тарбиялаши ҳам А.м. сифатида фарзи айн ҳисобланади. Аллоҳ мусулмонлар бир-бирларини тўғри йўлга даъват этиб, инсонийликка номуносиб, ноҳўя ишлардан қайтаришларини (нахий мункар) зарурий фарзлардан қилган. Ҳадисларнинг бирида «Агар сизлар бир-бирингизни яхшиликка буюриб, ёмонликлардан қайта-риб туришлик вазифасини тарк этадиган бўлсангиз, Аллоҳ таоло сизларга шундай бало ва офатларни юборади-ки, бу ҳамма учун фожиа бўлади», деб ривоят қилинади.

АМРИТСАР — Ҳиндистоннинг шим.даги Панжоб штатининг энг катта шаҳри ва т.й. тугуни. Аҳолиси 709 минг киши (1991). Энг муҳим савдо ва санот (асосан тўқимачилик ва озиқ-овқат) маркази. Жун, ип ва ипак газламалар и.ч., гилам тўқишда машхур. Машинасозлик, кимё саноати корхоналари бор. Металл, суяк, қўндан хар хил буюмлар ясалади. А. 1577 й.да муқаддас «Обихаёт кўли» (санскрит тилида «Амрита-Сарас») атрофида секхларнинг тўртинчи гуруси Рам Дас томонидан барпо этилиб, секхларнинг муқаддас шаҳри, тарихий, диний ва маданий марказита айланган. А. да 16—17-а.ларда қурилган «Олтин ибодатхона» — секхларнинг муқаддас обидаси бор (1761 й.да вайрон бўлган, сўнг қайта тикланган). Шаҳар 19-а.да Ранжит Сингх давлати таркибида бўлган. 1849 й.да инглизлар босиб олган. Ҳиндистон мустақилликка эришгунга қадар мустамлака таркибида бўлган.

АМРИТСАР ҚИРҒИНИ - Ҳиндистонда инглиз мустамлака ҳукуматининг террор сиёсатига қарши норозилик юзасидан 1919 й. 13 апр.да Амритсар ш.да ўтказилган намойиш қатнашчиларининг ўққа тутилиши. Намойиш бошланиши б-н майдонга генерал Дайер қўмондонлигидаги харбий

отряд ва икки броневик келиб, қуролсиз аҳолига қарата ўқочган, натижада 1000 га яқин киши ўлган ва тахм. 2000 киши ярадор бўлган. Бунга Ҳиндистон халқлари миллий озодлик ҳаракатини янада кучайтириш б-н жавоб бердилар. Ҳаракат Панжобдан бошлаб бутун Ҳиндистонга ҳам тарқалди.

АМСТЕРДАМ — Нидерландия пойтахти. Амстел дарёсининг қуйилиш ерида жойлашган. А. мамлакатнинг муҳим иқтисодий маркази, аҳолиси сонига кўра энг катта шаҳри, йирик денгиз порти (юк обороти 20 млн.т. дан ортиқ). Аҳолиси 724 минг киши (1994; шаҳар атрофи б-н 1 млн.дан зиёд). Схипхол аэропорти халқаро аҳамиятга эга, йирик т.й. тугуни. Метрополитен қурилган. А. «Шимолий Венеция» деган ном б-н ҳам машҳур. Амстел дарёси ва унинг тармоқлари ҳамда уларни туташтириб турган каналлар шаҳарни қисмларга бўлиб юборган. 400 дан ортиқ кўприк мавжуд. Шаҳарнинг қад. уйлари йирик қозиклар устига қурилган. Шаҳар йилномаларда дастлаб 1275 й.да тилга олинган. 17-а.да савдо ва кредит беришининг жаҳон аҳамиятига молик маркази бўлган. 1795—1806 й.ларда Батавия Республикасининг, кейинроқ Нидерландия Қиролигининг пойтахти.

Машинасозлик (кемасозлик, самолётсозлик, электрон асбоблар), нефтни қайта ишлаш, полиграфия, фармацевтика, кимё, озиқ-овқат, ёғочсозлик саннати корхоналари бор. Саноатининг кўп тармоқлари четдан келтирилган хом ашё асосида ишлайди. А. олмосга сайқал бериш ва олмос б-н савдо қилиш соҳасида йирик марказ сифатида қад. дан машҳур. А. да Фарбий Европанинг энг муҳим молия ва банк муассасалари жойлашган, мам-лакат маданияти ва фанининг асосий маркази. А. да IX Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган (1928). 2 ун-т, ФА, бир қанча илмий тадқиқот ин-глари, кўпдан-кўп тарихий ва меъморий ёдгорликлари, жумладан черков бинолари (13—17-а. лар), ўнлаб музей (Голландия тасвирий санъат мактаби асарлари тўпланган Дав-

лат расмлар музейи, 1808), Рембранд уйи (1907 й.дан музей), Денгиз музейи, тарих музейи машҳур.

АМТМАН-БРИЕДИТ Альфред Фрицевич [1885.24.7 (5.8)—1966.15.5, Рига] -латиш режиссёри ва актёри. Йирик лагиш актёр-реалистларидан. Улдис, Индулис («Эсавер, шамол!», «Индулис ва Ария»), Атвасар («Лой ва чинни»), Кнуров («Сепсиз қиз») ва б. роллари машҳур. «Балиқчининг ўғли», «Яшил замин» каби спектакллари саҳналаштирган.

АМУ ТОНГИ — Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва Республика Вазирлар Кенгашининг ўзбекча газ. 1992 й.дан чиқа бошлаган. Ҳафтада 1 марта чиқади, сиёсий, ижтимоий, маданий, маърифий ҳамда маънавиятга оид янгиликлар берилади. Адади 2000 атрофида (1999).

АМУ-БУХОРО МАШИНА КАНАЛИ — Бухоро вилоятидаги суғориш канали. Амударёнинг ўнг қирғоғидан, Чоржўй ш. (Туркменистан) дан 12 км юқорида бошланади. Қизилқумдан ўтиб Бухоро воҳасига сув беради. 1-навбати 1965 й.да, 2-навбати 1976 й.да қурилган. Умумий уз. 400 км. Сувни макси-мал кўтариш бал. 111м, максимал сув ўтказиш имконияти 270 м³/с А.-Б.м.к.нинг 1-навбати ишга туширилгач, Бухоро вилоятида бошқа манбалардан суғориб келинган 136,5 минг га ерни Амударё суви б-н суғориш мумкин бўлди, Амударё ҳавзасидаги 377 минг га ернинг сув б-н таъминланишини яхшилаш, 23,8 минг га янги ерларни суғориш имкони тугилди. Магистрал каналда 65 гидротехника иншооти, 11 насос ст-яси (жумладан сувни 54 м баландликка кўтариб берадиган, хар бирининг қуввати 12,5 минг кВт бўлган 10 насос агрегатли Ҳамза-2 насос ст-яси) бор. А.-Б.м.к.нинг насос ст-ялари, уларнинг умумий жойланиши, айрим насос агрегатларнинг қув-вати, шунингдек насосларнинг автоматика ва телемеханика воситалари б-н жиҳозланиши жиҳатидан мамлакат ирригация тажрибасида ноёб ҳисобланади. Биринчи мар-

та Бухоро вилоятида насос ст-ясининг олд камерасида белгиланган сув сатҳини доимо бир хилда сақлаб турадиган автоматик там-ба (затвор) қўлланилди. 152-км да уч йўналишда сув тақсимлагич қурилди: чапда — А.-Б.м.к.нинг 1-навбати учун (сув сарфи 60,3 м³/с), ўнгда — А.-Б.м.к.нинг 2-навбати учун (сув сарфи 95,8 м³/с) ва ўртада ростлагич -Тўдақўл шўрини ювиш ҳамда келажакда уни тўлдириш учун сув беради. А.-Б.м.к.нинг 2-навбати тугайдиган 191-км да Қизилтепа насос ст-яси қурилди. У А.-Б.м.к.нинг 2-навбатидан Зарафшон дарёсига сув узатадиган иккинчи поғона ҳисобланади. Қизилтепа насос ст-ясининг юқори бьефида сув сатҳини таъминлаш учун Тўдақўл ботиғига сув ташлайдиган иншоот қурилган. А.-Б.м.к. 2-навбатининг ишга туширилиши 15,5 минг га янги ерларни ўзлаштириш, Амударё суви б-н Бухоро, Самарқанд, Навоий вилоятларидаги 77 минг га суғориладиган ерларнинг сув таъминотини яхшилаш имконини яратди.

Шариф Ҳамдамов.

АМУДАРЁ — Туркистон ўлкасидаги энг серсув, йирик дарё. А.ни юнон ва римликлар Оксус ёки Оксос, араблар Жайхун, ерли халқлар дастлаб Ўқуз, Балх, Вахш, сўнгра Амуд деб атаганлар. А. куйи ва ўрта тўртламчи даврда Қорақум орқали ўтиб, Каспий денгизига куйилган, тоғлардан сув оқими б-н келтирилган оқизикларнинг ётқизилиши натижасида қумлар таркиб топган. Бу ҳақда Абу Райхон Беруний «Амударё тарихи» асарига ёзиб қолдирган. Юқори тўртламчи даврда А. ҳоз. ўзани бўйича оққан. Мил. ав. 10-мингйилликдан 2-минг йилликкача Хоразм ботиғини ва қисман Сарикамиш ботиғини тўлдирган. Оқимининг бир қисми жан. га оқиб, ҳоз. Ўзбўй ўзанини вужудга келтирган ва Каспий денгизига куйилган. Шу даврда Сарикамиш бўйи дельтаси таркиб топган.

Мил. ав. 3-ва 2-минг йилликлар орасида А. ҳоз. Туямўйин қисигидан шим. га Оқчадарё ўзанида оқиб Орол денги-

зига унинг жан.-шарқидан куйилган ва Оқчадарё дельтаси таркиб топган. Мил. ав. 2- ва 1-минг йилликларда А. ҳоз. йўналишда, яъни Орол денгизига жан.дан куйила бошлаган. Мил. ав. 1-минг йилликнинг ўртасида ҳоз. Орол бўйи Амударё дельтаси (Орол бўйи дельтаси) вужудга кела бошлаган. Ўша вақтдан А. Орол денгизига куйилмоқда. Баъзан оқимининг бир қисми Сарикамиш кўлига ҳам бориб турган. 13-а.да мўғул босқинчиларининг Хоразм давлатига ҳужуми вақти (1220) да А.нинг чап қир-оғидаги дамба ва тўғонлар бузиб ташланган, натижада А. суви яна Довдан ва Дарёлик қуруқ ўзанлари орқали Сарикамиш ботиғига оққан. Кейинроқ тўғон ва дамбалар тиклангач, А. яна аввалги ўзани орқали Орол денгизига куйила бошлаган. 14-а.да ўзаро урушлар сабабли қирғоғидаги иншоотлар бузилган, сув яна Сарикамишга оққан, Ўзбўй ўзанида сув ҳатто Каспий денгизига йўналган. 17-а. бошида А.нинг чап қирғоғидаги тўсиклар яна қайта тикланиши б-н сув эски ўзани орқали оқа бошлаб, 18—19-а.ларда баъзан оқимнинг бир қисми Сарикамишга оққанлиги тарихий манбаларда қайд этилган. А. юқори қисмида Тожикистон ва Ўзбекистоннинг Афғонистон б-н чегарасидан оқади. А.нинг уз. 2540 км (Вахжир — Воҳондарё б-н бирга), ҳавзасининг майд. қарийб 465 минг км², шундан 227,3 минг км² сув тўплайдиган тоғли қисмига тўғри келади. А. Афғонистонда Ҳиндукуш тоғларининг шим. ён бағридан 4950 м баландликдаги музликдан бошланади; Воҳондарё Помирдаги Зўркўлдан чиқиб келадиган Помир дарёси б-н қўшилгандан кейин Панж деб аталади. Панжга ўнгдан Ғунт, Бартанг, Язғулом, Ванж, Қизилсув ирмоқлари келиб қўшилади, ниҳоят, энг йирик ва серсув ирмоғи — Вахш дарёси қўшилгандан сўнг А. номини олади; бу қисмида унга яна чапдан Қундуздарё, ўнгдан Кофарнихон, Сурхондарё қўшилади. Шерободдарё суви эса А. га ахён-ахёнда етиб боради, ундан ғарбдаги Кўхитангдарё суви

хам йўл-йўлакай суғоришга сарф бўлади. Сурхондарё куйилгандан кейин А. га то Орол денгизига етгунча 1200 км дан зиёд масофада бошқа ирмоқ қўшилмайди. Зарафшон б-н Қашқадарё эса А.нинг қад. ирмоқлари бўлиб, уларнинг суви бутунлай суғоришга сарфланади.

А.нинг асосий сув режими унинг юқори, тоғли қисмида шаклланади. Бу жойда А. тор, баъзан чуқур ва нишаби катта ўзандан оқади. Ўзан ўрта ҳисобда ҳар бир км га 4 м дан (айрим жойларда эса 10 м дан ҳам кўп) пасайиб боради. Шу туфайли дарё жуда тез оқади, оқимнинг тезлиги 4—6 м3/сек. Дарё водийси ҳам тор, у Помир тоғ системасига кирувчи тик кўтарилган қояли тоғларни айланиб ўтади. Тоғ ораларидан жўшқин ирмоқлар келиб қўшилади. Водий эни 3—4 км дан ошмайди, баъзи жойлардагина учрайдиган қайирлар кўпинча тўқайзор. Қизил-сув, Вахш, Кофарниҳон, Сурхондарё куйиладиган жойларда дарё водийси кенгайган ва бу ерларда оқинди жинслардан таркиб топган террасаларда деҳқончилик қилинади, баъзан террасалар қалин тўқайзорлардан иборат.

А. Сурхондарё қўшилгандан сўнг те-кисликдан оқа бошлайди ва тахм. Каркидан Питнаккача бўлган ораликни дарёнинг ўрта оқими деб ҳисоблаш мумкин. Дарё текисликка чикқач, Қорақум ва Қизилқум чўлларида ўтиб, Орол денгизига куйилади. Ўрта қисмида ўзанининг ўртача кенлиги 1500 м. Дарёнинг текисликдан оқувчи қисмида нишаби кам (ҳар бир км га 0,2—0,3 м). Дарё оқимининг тезлиги катталигидан (2—3 м/сек) ўзан ва қирғоқларини муттасил емиради, шу сабабли ўзан доимо ўзгариб туради. А.нинг ўрта ва қуйи оқимида, айниқса, Хоразм воҳаси ва Қорақалпоғистонда (Урганч, Эллиққалъа) қирғоқларнинг ўпирилиш ҳодисаси — дейгиш кузатилади. Кейинги даврда дарё ўзанининг ювилиши ҳам кузатилмоқда. 1990-й.лардан А. қуйи оқими Туямўйин сув омбори орқали бошқарилгач, бу ерларда дейгиш ҳодисасининг таъсири бир оз пасайди.

Қишда дарёнинг юқори оқимида асосан қирғоққа яқин жойлари музлаб, шовуш ҳосил бўлади ва қисқа муддат муз оқади, Карки ш. яқинида қиш каттик келган йиллари эса 10—15 кун давомида дарё ёппасига музлайди. Чоржўй ш. ва ундан қуйида дарёнинг ёппасига музлаши ундан ҳам узокроқдавом этади. Нукус ш.дан қуйида эса дарё деярли тўрт ой давомида бутунлай музлайди. Эрта баҳорда айниқса, ўзан кескин бурилган ва тор жойларда муз тикилиб сув сатҳи кескин кўтарилади ва баъзан тошқинга сабаб бўлади.

Текисликда А. водийсининг эни 10—15 км бўлиб, айрим жойларда 20—25 км га етади. Водий кенгайган жойда учта терраса вужудга келган. Дарёнинг паст тоғлар орасидан ўтган жойларида водийнинг эни 350—380 м дан ошмайди. Питнак яқинида Туямўйин, ўрта оқимида Дулдулхатлаган ва Элжик қисиклари бор. Текислик қисмида дарёнинг ҳар иккала соҳилида кумгилдан таркиб топган, эни 2—3 км келади қайирлар учрайди.

А.нинг қуйи оқими Питнак яқинидаги Туямўйин қисигидан то Орол денгизига қадар боради, қуйи оқимининг уз. 500 км, шундан 325 км Нукус б-н Орол денгизи ораллиғига — дарёнинг ҳоз. дельтасига тўғри келади (к. Амударё дельтаси).

А. серсув дарё, музлик ва қорлардан сув олади, ҳавзасида 1000 га яқин музлик (шу жумладан, Ер қуррасидаги энг катта тоғ-водий музлиги — Федченко музлиги) бор. Сув йиғиш ҳавзасида катта майдонларни қор далалари эгаллаган.

А.да энг кўп сув оқими июнь — июлда, энг кам оқим дек. — мартда содир бўлади. Қиш мавсумида фақат грунт ва зовур сувлари ҳисобига тўйинади. Энг кўп сув оқими Карки ш. яқинида 9180 м3/сек (98,7 км3, 1969), энг кам сув оқими ўша жойда 465 м3/сек (1930) қайд этилган. Ўртача кўп йиллик (1926—73 й.лар) сув оқими Карки ш. яқинида 68,1 км3 га тенг. Дарёнинг тўлинсув (41 км3) даври май — июлда юз беради; апр. — сент.да оқим 12 км3, куз ва қишда оқим

бирмунча текисроқ тақсимланади, новегетация даврида оким 15 км³ (ёки бутун окимнинг 22%)ни ташкил қилади. А. да окимнинг миқдори Орол ҳавзасида ҳаво массаларининг регионал циркуляция харақтерига боғлиқ, ёгин ҳар 4—5 йилда камроқ тушиб, ҳар 6—10 йилда кўпроқ бўлиши аниқланган. А. ҳавзасида энг сўнгги сув тақчиллиги даври 1995 й.дан бошланди ва 2002 й. гача давом этиши мумкинлиги башорат қилинмоқда.

60-й.лардан сув ҳўжалиги ва суғориш ишларининг жадал ривожланиши натижасида А. оқими тартиби ва миқдори кескин ўзгара бошлади. Мас, 60-й.ларгача ўртача йиллик оким миқдори Карки ш. ёнида 2080 м³/сек, қуйи оқими (Чатли)да эса 1500 м³/сек ни ташкил этган. 80-й.ларда улардаги сув сарфлари Карки ш. ёнида 1850 м³/сек ва Чатлида 170 м³/сек га тенг бўлди. А.нинг Орол денгизига қуйилишига яқин қисмида жойлашган Қизилжар кузатув манзилида ундан ҳам кам (160 м³/сек) сув миқдори кайд этилган. 90-й. ларнинг 1-ярмида Орол денгизини кутқариш бўйича қўрилган чора-гадбирлар натижасида А. дельтасига келаётган сув миқдори 1995 й.гача бирмунча ортди (йилига баъзан 24,2 км³ гача).

А. суви табиий ҳолатда (60-й.ларгача) апр.— авг.да кўпайган. Лекин кўплаб йирик сув омборлари (Норак, Туямўйин ва б.) қурилиши дарё сувининг маълум даражада камайишига олиб келди.

60-й.ларгача А. суви ниҳоятда лойқа, ўрта ҳисобда ҳар бир м³ сувда 3740 г окизик бўлган; ўртача йиллик окизиклар миқдори Карки ёнида 210 млн.т, дельтада эса 100 млн.т га этган. Улар суғориш тизимлари ва далаларда чўкиб қолган. А. нинг окизикларида ўсимликлар учун озик бўлган оҳак, калий, фосфор каби минерал моддалар бор. Йирик сув омборлари қурилиши натижасида дарё сувининг лойкалиги кескин камайди. 80-й. ларнинг 2-ярми — 90-й.ларнинг бошларида лойқа миқдори йилига Карки ёнида 90 млн. т га, қуйи оқими (Чатли) да эса

18 млн. т бўлди.

А.нинг сув режими антропоген омиллар таъсирида ўзгармаган даврида дарё ҳар йили денгизга қарийб 18 млн. т туз келтирган. Ҳоз. кунда бу миқдор кескин камайди, лекин умумий оким миқдорининг камайиши ҳисобига дарё сувининг минераллашув даражаси анча ортди.

А. ҳавзасидаги воҳалардан зовур ташламалари (йилига ўртача 20 км³) нинг қарийб ярми дарёга оқизилиши сув шўрлигининг ортишига сабаб бўлмоқда. Сурхондарё А.га қуйилгандан сўнг сувнинг минераллашув даражаси ўртача 0,4—0,6 г/л га, Туямўйин гидроузелидан сўнг 1,0—1,2 г/л, Чатли — Темирбой оралиғида эса 1,4—2,5 г/л га ортиб бормоқда. Дарё сувининг минераллашув даражаси март — апр.да зовур сувлари ҳисобига юқори бўлади, езда эса қор ва музликларнинг эриши б-н кескин камаяди. А. ўзанига минераллашган сув асосан Қарши воҳаси (7,7 г/л), дарёнинг Туркменистон соҳилидаги суғориладиган ерлардан (3,5 г/л), Бухоро воҳасидан (3,5 г/л) тушади. А.га тушаётган зовур ва қорхоналар оқова сувларида сульфат ва хлор, магний, натрий тузларининг салмоғи анча ортган. Тадқиқот натижаларига кўра А. суви таркибида азот нитрати, нефть маҳсулотлари, фенол, мис, рух, пестицидларнинг миқдори рухсат этилган меъёр (РЭМ) дан бир неча (2—5) баравар кўплиги аниқланди. Ифлосланган сув А.нинг Термиздан Орол денгизигача бўлган қисмига тўғри келади. Сувнинг ифлосланганлиги Зарафшон, Қашқадарё, Қуйи Амударё воҳаларидаги аҳоли орасида 70-й.лардан бошлаб турли касалликларнинг тарқалишига, чорва молларининг нобуд бўлишига олиб келмоқда.

Туямўйин сув омборидан олинган сув пестицид, кимёвий моддалардан тозаланиб, минераллашув даражаси 0,6— 0,8 г/л гача камайтирилгач, Нукус, Урганч, Тошҳовуз ш.ларига қувурлар ор-қали узатилмоқда.

А. сувининг тозалигини муҳофаза

килиш учун дарёнинг ўнг соҳили бўйлаб махсус ташлама — Шўрдарё қурилиши лойиҳаланган. Лойиҳада Сурхондарё, Қарши, Бухоро, Қорақалпоғистон ва б. воҳаларнинг зовур сувларини ташлама орқали Орол денгизига оқизиш мўлжалланган. Шўрдарёни қазिश Бухоро вилоятида бошланди.

А.нинг суғоришда аҳамияти жуда катта. Чоржўй ва Хоразм воҳаларида ерлар қадимдан суғорилиб, деҳқончилик қилиб келинади. А.нинг сув захираларидан кенг миқёсда фойдаланиш 80-й. лардан авж олиб кетди. А.нинг юқори қисмида Вахш, Кофарниҳон, Сурхондарё каби ирмоқларидан каналлар чиқарилиб, Тожикистон ва Ўзбекистонда янги ерлар ўзлаштирилди. А.нинг ўрта оқимида 1954 й.да Қорақум канали қурилиши бошланди. Бухоро ерларини А. суви б-н суғориш учун Аму-Қорақўл канали, Аму-Бухоро машина канали, Қарши магистрал канали қурилди.

А. куйи қисмида Тошсоқа, Шовот, Қиличчиёзбой, Қипчоқ-Бўзсув, Суэнли, Пахтаарна, Қизкеткен, Кегейли, Қувонишжарма ирригация тизимларининг таъмирланиши натижасида айни вақтда Тахиатош гидроузели (1974) ва Туямўйин гидроузели (1978) қуриб битказилди, дарёдан каналларга сув олиш ҳажми кўпайди.

Хоз. кунда А.нинг эски ўзанлари изидан Дарёлик ва Кўлли ташламалари ишга туширилган. Хоразм воҳасидан ер ости шўр сувлари Сарикамиш кўлига шу ташламалардан оқизилмоқда. Таш-ламалар орқали Сарикамиш ботиғига йилига 4,5—5,0 км³ сув ташланмоқда. А.нинг куйи қисмида 60-й.ларда ҳар бирининг узунлиги қарийб 100 км бўлган бир неча йирик коллектор-зовур тармоқлари қурилди. Уларнинг ўртача йиллик сув сарфи қарийб 5 — 20 м/сек чамасида бўлиб, кўпчилиги сувини Орол денгизининг қуриб қолган қисмига қуймоқда.

А. ҳавзасида сув тақчиллигининг кучайиши б-н сув захирасидан оқилона фойдаланиш муаммоси тобора кескин

лаша бошлади. А.нинг сув оқимини фақат мавсумлараро тартибга солишдан ташқари кўп йиллик сув оқимини ҳам тартибга солиш зарур бўлди. Бунинг учун А. ҳавзасининг тоғли қисмида Вахш дарёсида Норак сув омбори (тўлиқсув ҳажми 10,5 км³, фойдали сув сиғими 4,5 км³) ишга туширилди. Лойиҳаланган Роғун сув омбори (тўлиқ сув ҳажми 14 км³, фойдали сув сиғими 8,7 км³) ва б. қурилиши дарё сувининг кўп йиллик сув оқимини тартибга солишга имкон беради.

1992 й.да А. ва Сирдарё сув ресурсларини Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасида барча имкониятларни тўғри ҳисобга олган ҳолда тақсимланиши учун А. (Урганч ш.да) ва Сирдарё (Тошкент ш.да) ҳавза сув хўжалиги бошқармалари ташкил қилинди. Бошқармалар йил бошида мазкур ҳавзаларда жойлашган мамлакатларнинг сувга бўлган талабини эътиборга олган ҳолда мавжуд сув бойлиқларини ўзаро тақсимлайди (чунки ҳар йили ҳавзаларда турли миқдорда сув ресурслари вужудга келади). Ўрта Осиё давлатлари ва Қозоғистон сув хўжалигини мувофиқлаштириш давлатлараро комиссияси ҳам Амударёдан фойдаланиш б-н шуғулланади.

А. ҳавзаси улкан гидроэнергетика ресурсларига эга. Жами гидроэнергетика ресурслари 63,2 млн. кВт ни ташкил қилади. Ҳавза бўйича мазкур гидроэнергетика ресурсларининг 29,8% Панж, 38% Вахш, 5,6% Кофарниҳон, 3,0% Сурхондарё, 1,0% Қашқадарё, 5,4% Зарафшон, 17,1% А. ҳавзаларига тўғри келади. Ҳозиргача А. ҳавзасидаги гидроэнергетика ресурсларининг фақат 2% дан зиёдрок қисми амалда фойдаланилмоқда. Ишга туширилган гидроиншоотларнинг энг каттаси Вахш дарёсининг Пулисангин дарасида қурилган Норак сув омбори ва ГЭСдир. 60-й.ларгача А.да сув транспорти кенг йўлга қўйилган эди. Лекин, кейинги йилларда Чоржўй — Қўнғирот

т.й.ни куриш ҳамда автомобиль йўллари тармоқларининг ривожланиши, айти вақтда дарёнинг саёзланиши натижасида умумий юк ташишда А. сув транспортининг ҳиссаси кескин камайиб кетди.

«АМУДАРЁ» («Эмиўдерья») — Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгаши ва Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасининг суратли, адабий-ижтимоий жур. 2 ойда бир марта Нукусда чиқади. 1959 й.гача «Қорақалпоқ адабияти ҳам искуствоси» номи б-н чикқан. Адади 4000 га яқин (1999).

АМУДАРЁ БЎЛИМИ - Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги маъмурий-худудий бирлик (1873—1917). Рус подшо ҳукумати Хива хонлигини бўйсундиргач (1873), Амударёнинг сўл қирғоғида яшовчи қорақалпоқлар хонлик таркибида қолди, ўнг қирғоғидагилар эса рус давлатига тобе қилинди. Бу жойда 1873 й.да Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Амударё округи, 1874й. дан А.б. ташкил этидди. 1886 й. га келиб, А.б. Сирдарё вилоятига киритилди. Бўлим худудида 95 минг қорақалпоқ, 55 минг ўзбек, 40 минг қозоқ ва 16 минг туркман истиқомат қилган. А.б. Шўроҳон ва Чимбой деган икки қисмдан иборат бўлиб, Бийбозор, Тўртқўл, Томди, Шайх Аббос Вали, Мингбулоқ, Сорибой, Чимбой, Нукус, Давқарон, Ишим, Наупир, Кўкқўл, Кўнғирот, Толди ва Кегайли (бўлис)ларни ўз ичига олган.

АМУДАРЁ ДЕЛЬТАСИ (Орол бўйи дельтаси) — Жан. Орол бўйидаги дельта. Ғарбда Устюрт платосининг чинки, шим.да Орол денгизининг 1961 й. гача бўлган қирғоқ чизиклари, шарқда шим.-ғарбий Қизилқум, Белтов баландлигининг ғарбий ва жан.-ғарбий этаклари, Оқчадарё дельтасининг шим.-ғарбий чеккалари, жан.-шарқда Қизилқум, жан.да Сарикамиш бўйи дельтасига туташ. Мазкур чегарадаги А.д. майд. 19 минг км². Дарёнинг қуйи қисми 2 қад. ва бир ҳоз. дельтадан иборат. Дарёнинг қад. дельталарида чап соҳилда Хоразм воҳаси ва ўнг соҳилда Беруний-Тўртқўл воҳаси вужуд-

га келган. Бу воҳаларда Ўзбекистоннинг Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикасининг Тўртқўл, Эллиқалъа ва Беруний туманлари, Туркменистоннинг Тошҳовуз ш. атрофидаги туманлар жойлашган.

Амударёнинг ҳоз. дельтасида Алиовул қишлоғидан шим.да дарё икки қисмга: чап соҳилда Қипчоқдарё ва ўнг соҳилда Оқларё тармоқларига бўлинади. Оқларё асосий ўзани ҳисобланади ва сувнинг асосий қисми ушбу ўзанда оқади. Қипчоқларё Порлатов қишлоғи яқинида яна Оқларёга туташади.

Дарёнинг ҳоз. дельтаси эса Қорақалпоғистон Республикаси худудида қумгил оқиндиларидан таркиб топган пасттекислик бўлиб, дарё бўйидаги Тахиатош ш. ёнидан бошланади. Рельефи шим.га қия. Бош қисми (Нукус ш. яқинида, мутлақ бал. 73 м) дан Орол денгизининг эски қирғоқ чизигига қадар (мутлақ бал. 53 м) 200 км масофада 20 м га пасаяди. А.д. сатҳи қадимда ва ҳозирда мавжуд бўлган дарё ўзанлари ва қўл ботиқлари б-н парчаланган. Дельтанинг аллювиал ётқизиклари (қалинлиги 142 м гача) юкори бўр ва палеоген-неогеннинг туб жинслари устида вужудга келган. Майда заррали қумнинг қумоқ ҳамда қумлоқ б-н аралашмаси кенг тарқалган (қайир ётқизиклари), баланд қисмларида қум ёки қумлоқ кўпроқ.

А.д.да Белтов, Қушхонатов, Кизилжар, Муйноқтов, Порлатов, Итқир, Хўжайли ва б. қолдиқ тоғлар мавжуд. А.д.нинг иқлими кескин континентал. Қиши совуқ ва булутсиз. Январнинг ўртача т-раси жан.да — 6,9° (Нукус) дан шим.да — 7,4° (Мўйноқ) гача пасаяди. Ёзи иссиқ ва қуруқ. Июлнинг ўртача т-раси 27,Г (Нукус)дан 26,3° (Мўйноқ) гача ўзгаради. Йиллик ёғин кам (Тахиатошда 79 мм, Мўйноқда 105 мм), асосан қиш ва баҳорда ёғади. Йил давомида шим.-шарқий шамоллар эсади. Орол денгизи ва дельтадаги дарё ва қўлларнинг қуриб бораётганлиги туфайли ҳаво т-раси езда одатдагидан 2 — 3°га ортган, қиш ҳам

совуқроқ, шамол ҳаракати кучаймоқда, ҳавонинг нисбий намлиги камаймоқда.

Орол бўйида 1961 й.дан бошланган чўллашиш жараёни натижасида А.д. да туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Орол сатҳининг тезлик б-н пасайиши, дарё суви шўрлигининг ортиши ва унда турли кимёвий моддалар ва б.нинг мавжудлиги, сув танқислиги, Оролнинг қуриган қисми (Оролқум) дан тузли чанглarning ҳавога кўтарилиши чўллашишни тезлаштирмоқда. Дельтада сув тартибининг бузилиши оқибатида грунт сувларининг сатҳи барча жойларда кескин пасайди (0 — 0,5 м дан 5 — 10 м гача, пастқамликларда — 1,3 м, минераллашув даражаси айрим жойларда 30 — 50 г/л ва ундан кўп).

Амударё оқимининг дельтада тартибга солиниши туфайли кўплаб ўзанлар (Қатга Жонсиз ва Кичик Жонсиз, Эркиндарё, Кўхнадарё, Мадалиўзак, Приёмўзак, Оқбошли, Инженерўзак ва б.) қуриди. Сув фақат Оқларё орқали денгизга куйилмоқда. Қипчоқларёда вақт-вақти б-н сув оқмоқда. Равшандарё ва Толдиқларё ўзанлари каналга айлантириди. 100 га яқин қўл қуриди, ҳозирда фақат Судочье қўли, Мошанқўл, Хўжақўл, Қоратерен қўли, Кеусир қўлида сув мавжуд, минераллашув даражаси 3 — 5 г/л дан 30 — 45 г/л гача (Судочье қўлида).

Дельтада грунт сувларининг буғланишга сарф бўлиши оқибатида тупроқнинг шўрланиши ортиб аввалги қайирли аллювиал, ўтлоки, ботқоқ, ботқоқ-ўтлоки тупроқлар ўрнида ўтлоки, ўтлоки-тақир, шўрхоқ (типик ўтлоки), тақир чўл кум тупроқлари таркиб топди. Чўллашиш жараёнида аввалги қамишзорлар ўрнини (760 минг га) эндиликда шўразор, юлғунзор, турли ксерофит (кўшбарг, янтоқ, оқбош), галофитлар (корабароқ, шоҳилак, кермак ва б.) эгаллади. Қа-мишли тўқайзорлар фақат сув б-н мунтазам таъминландиган пастқамликларда оз майдонда сақланиб қолган (Судочье қўли ва унинг

шим., шим.-шарқида, Шере, Кўжқўл ҳавзаларида). Дарё ўзанлари ёқаларидаги 261 минг га ноёб Амударё тўқайзорлари (турангил, тол, жийда) асосан қуримоқда.

Сув тақчиллиги туфайли балик ҳам кескин камайди. Фақат айрим қўллардагина оз миқдорда овланади. Ондаграчилик деярли тутатилди. Сузувчи қушлар, тўқайзорларда яшовчи паррандалар ва б. жуда камайиб кетди. А.д.- да вужудга келган ноқулай экологик шароитни юмшатиш чора-тадбирлари кўрилмоқда. Шамол эрозиясининг олдини олиш учун ихотазорлар бунёд этилмоқда, ҳар йили имкони борича пастқамликларга Амударёдан сув жамғариб олинмоқда. А.д.нинг жан. қисми суғориладиган деҳқончиликда фойдаланилади. Қарийб 400 минг га ерда шоли, пахта, дон, ем-хашак экинлари экилади. Қувонишжарма, Суэнли, Кегейли каби йирик ирригация тизимлари, Бош чап сохил ва б. магистрал коллекторлар мавжуд. Амударё сувининг шўрлиги, тупроқ шўрлигини камайтириш самардорлигининг ниҳоятда пастлиги, барча ерлар зовурлар б-н тўлиқ таъминланмаганлиги ва б. сабабли суғориладиган ерларнинг мелиоратив аҳволи жуда оғир, тупроқларнинг турли даражада шўрланганлиги туфайли экинзорларнинг ҳосилдорлиги анча паст.

АМУДАРЁ ТУМАНИ

Қорақалпоғистон Республикаси таркибидаги туман. 1957 й. 18 дек.да ташкил этилган. А.т. шим.да Нукус тумани, шарқда Хоразм вилоятининг Гурлан тумани, жан. ҳамда ғарбда Туркманистоннинг Губадоғ тумани б-н чегарадош. Майд. 1,02 минг км². Аҳолиси 126,1 минг кишидан зиёд (1999). А.т.да 1 шаҳар (Манғит), 1 шаҳарча (Жумуртов), 10 овул фуқаролари йиғини (Бобур, Дўрмон, Қуюққўпир, Назархон, Хитой, Чойқўл, Ўрта-қалъа, Қангли, Қиличбой, Қипчоқ) бор. Маркази — Манғит ш.

Табиати. Ат. рельефи, асосан, текисликдан иборат. Амударёнинг чап соҳили бўйлаб Жумуртов тизмаси жойлаш-

ган. Иклими кескин континентал. Январинг ўртача т-раси — 16, — 2Г, июлники 27 — 32°. Йилига ўртача 100 — 110 мм ёгин тушади. А.т.да Қипчокарна, Манғитарна, Қиличниеъбойарна каналлари, Қорақўлёп, Боғёп, Сеитёп, Оқолтин, Ализиёп, Эшонёп, Шўрёп, Ҳалимбегёп, Ушинёп, Қумёп, Чатлиёп, Қизилёп, Қулотёп, Чурчиёп, Қирқарканёп, Хоразмёп, Қуйи Тувлигаёп, Жумурёп, Олтинёп, Тошёп, Алимбойёп, Қорақалпоқёп, Бўзсув ариқлари бор. Бу канал ва ариқлар барча хўжалик ерларини сув б-н таъминлайди. Ерларни шўрланиш ва боғқоклинишдан сақлаш мақсадида коллекторлар қурилган. Туман ҳудудидаги Шаҳарсафо, Орқакўл, Қорачўтал, Чойкўл, Тузлок, Тожиқалкўл, Байтуқўл, Узункўл, Саричнугулкўл, Оқсейтбобо ва Отажон кўлларида балиқ, ўрдак ва б. қушлар кўп. Кўллардаги қамиш ва яқандан қурилиш материали сифатида фойдаланилади. Туман ҳудуди, асосан, соз ва қумлоқ тупроқли бўлиб, тол, терак, тут, гуҷум, қараған, туранғил, окбош, янтоқ, ажрик, печак, шўра, кдмиш, чирмовуқ, семизўт, яқан, отқулоқ ва б. ўсади. Қобон, шақал, бури, кемирувчилардан сичқон, қаламуш, қушлардан қирғовул, ўрдак, ғоз, қарға, зоғча, чумчуқ, кўккўтон, қаптар, қумри, кўкқарға, сарик чумчуқ, тўрғай ва б. яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; қорақалпоқ, қозоқ, туркман, қирғиз, рус, татар, қорейс, тожик ва б. миллат вақиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 132 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 30,6 минг киши, қишлоқ аҳолиси 95,5 минг киши.

Хўжалиги кўп тармоқли. Санот қорхоналаридан Манғит пахта тозалаш, ғишт з-длари, маиший хизмат к-ти, Манғит ип-йигирув ва тикувчилик к-тлари, Қорақалпоғистонда энг йирик хўжаликлараро қурилиш бошқармаси ва 3 тузатиш-қурилиш ташкилотлари ва йирик қурилиш ташкилотлари бор. А.т. Тахиатош ГРЭС ва Манғит ГЭС энергиясидан фойдаланади. Туманда 323 кичик

қорхона ва 27 ҳиссадорлик жамияти мавжуд.

Қ.х.нинг асосий тармоқлари пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, чорвачилиқдир. Қ.х.да суғориладиган ерлар 39,1 минг га, экинзорлар 36 минг га, шу жумладан 21 минг га ерга пахта, 1,5 минг га ерга сабзавот, 2,8 минг га ерга беда, 1,5 минг га ерга шоли, 2,4 минг га ерга мақкажўхори экилади. А.т.да 18 жамоа хўжалиги, дехқон-фермер ва ширкатлар уюшмаси, 296 дехқон-фермер хўжалиги ва б. хўжалиқлар бор (1997). Туман жамоа ва шахсий хўжалиқларида 46,2 минг қорамол, 4,7 минг қўй ва эчки, 77 минг парранда бор (1997). 1996/97 ўқув йилида 83 умумий таълим мактабида 33,6 минг ўқувчи, 1 лицейда қарийб 400 ўқувчи таълим олди. 52 оммавий ва болалар кутубхонаси, 21 клуб, 36 киноқурилима, 3 маданият уйи, 710 ўринли 6 касалхона ва диспансер, 6 амбулатория, 55 фельдшерлик пункти бўлиб, уларда 327 врач, 1077 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Амударё ҳақиқати» туман газ. 1934 й.дан чиқади (адади 3000).

АМУДАРЁ ҲАЗИНАСИ, «Ўқуз хазинаси» — мил. ав. 4—2-а.ларга оид заргарлик буюмлари мажмуаси. 1877 й. Вахш ва Панж дарёларининг Амударёга қуйилиш ерида, Тахтиқубод кечуви яқинида топилган, 179 олтин ва 7 қумуш буюм ҳамда ўша даврларда зарб қилинган 1500 та қумуш ва чақа (асосан мил. ав. 4-а. охири — 2-а. боши) тангандан иборат. Олтин зеб-зийнатлар, билангузук, узук, зирак, маржон, бўйинтумор, тўқа ва муҳрлар ҳамда одам, қийик, эчки, ғоз, балиқ ва б. жониворларнинг қуйма олтин ҳайкалчалари, шунингдек, олтиндан ясалган от-аравача, жомчалар бор. Буюмларни турли давр усталари ишлаган бўлиб, ахоманийлар, махаллий юнон-бактрия ва саклар маданиятига мансуб. Олтин ва қумуш тангаларга македониялик Искандар, салавкийлар ҳамда Юнон-Бактрия давлати ҳукмдорлари Диодот ва Евтидемлар номлари зарб қилинган.

Улар Афғонистон ва Хиндистон орқали Лондондаги Британия музейига (1897) олиб кетилган. Буюмлардаги нақшлар ва куйма хайкалчалар скифларнинг «подшо макбаралари»дан топилган олтин ва кумуш буюмлардаги жангчи ва ҳайвон тасвирларига ўхшаб кетади. Бу Геродотнит «сақлар Қора денгиз бўйларида яшовчи скифлар б-н яқин» деган маълумотини тасдиқлайди. А.х. Кичик Осиё, Эрон ва Туронни қамраб олган улкан ҳудудда мил. ав. 5—3-а. ларда яшаган халқларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ бўлган нодир ёдгорликдир.

Ад.: Амударьинский клад: Каталог выставки, Л., 1979.

АМУДАРЁ ҚҶРИҚХОНАСИ – Амударё водийси ва унга ёндош Заунгуз Қоракуми атрофлари (Туркменистон) да жойлашган қўриқхона. 1982 й. ташкил этилган. Майд. 50 минг га. Бухоро буғуси (хонгул), жайрон, қирғовул ва б. муҳофаза қилинади ҳамда кўпайтирилади. Саксовулзорлар ва юлғунзорлар бор. И.т. ишлари олиб борилади.

АМУДАРЁ ҲАРБИЙ ФЛОТИЛИЯСИ — 1) Закаспий ҳарбий т.й. қурилишини Чоржўй ва Самарқанд ш.ларигача олиб бориш, рус ҳарбий гарнизонлари таъминоти ҳамда қурилиш материаллари ташиш учун 1888 й.да Амударёда ташкил этилган флотилия. Базаси Чоржўйда бўлган. 20- а. бошларида флотилия 9 пароход, катер (буғ б-н юрувчи) ва баржалардан иборат эди; 2) Фуқаролар уруши даври (1918 — 20)да Амударёда ташкил этилган шўро флотилияси.

АМУ-ЗАНГ КАНАЛИ, Аму-Занг машина канали— Сурхондарё вилоятидаги суғориш канали. Амударё ўнг қирғоғидан, Сурхондарёнинг қуйилиш жойидан 16 км юқоридан сув олади. Амударё сувини Занг гидроузели юқори бьефига кўтариб беради. 1973 й.да қурилган. Уз. 56 км, сув ўтказиш имконияти 20 м³/с. Сувни максимал кўта-риб бериш бал. 77 м (икки босқичда). Канал таркибига иккита бир хил типдаги насос

ст-ялари киради. Аму-Занг 1 насос ст-яси сувни дарёдан 500 м узунликдаги таъминловчи канал орқали олади, кўтариш бал. 33 м, 16 насос агрегати ўрнатилган, умумий қуввати 10 минг кВт; Аму-Занг 2 насос ст-ясининг сувни кўтариб бериш бал. 44 м, қуввати 12,8 минг кВт. А-З.к. ишга туширилиши Сурхондарё вилоятининг жан.да Занг магистрал каналидан суғориладиган 20 минг га ерни Амударё суви б-н суғориш имкониятини яратди.

АМУЉ — Чоржўй ш.нинг тарихий адабиётларида 15-а. охиригача бўлган номи. А. номининг келиб чиқиши номаълум. «Аму» атамаси Чоржўй яқинидан оқиб ўтадиган дарё — Амударёда сақланиб қолган. Мозандарондаги энг қад. шаҳарлардан бири ҳам А. деб аталган. Уларни фарқлаш учун ўша даврларда А.ни «Амули Соҳил», «Амули Жайхун», «Амули Замм», «Чўл Амули» дейилган.

АМУНДСЕН Руаль (1872.16.7 - 1928) — норвег кутб сайёҳи. Биринчи марта 1903 — 06 й.ларда «Йоа» кемасида Шим.-ғарбий денгиз йўли орқали Гренландиядан Аляскага ўтди. Канада Арктикасидаги Кинг-Вильям о.да икки йил давомида муҳим геомагнит кузатишлар ўтказди. А. 1904 й. Бутия-Феликс я.о.да Шим. магнит кутбини текширди ва шу атрофдаги 100 га яқин ороллارни биринчи бўлиб харитага туширди. 1911 й. «Фрам» кемасида Антарктикага экспедиция уюшгирди. Ўша йили 14 дека тарихда биринчи бўлиб (Р. Скоттдан бир ой олдин) Жан. кутбга етиб борди ва у ердан қайтишда Қиролича Мод тоғ тизмасини (бал. 4500 м) кашф этди. А. 1926 й. 12 — 13 майда биринчи марта Арктика устидан «Норвегия» дирижаблида Шпицберген — Шим. кутб — Аляска маршрута бўйича учиб ўтди. 1928 й.да Умберто Нобиле экспедицияси ҳалокатга учрагач, А. экспедициячиларга ёрдам кўрсатиш учун 18 июнда гидросамолётда учиб бораётганда у ҳам Баренц денгизиде ҳалокатга учраб бедарак йўқолган. А. ўз саёҳатлари ҳақида бир неча асар ёзган. А.нинг рус тилида: «Муз океани устидан

учиб ўтиш» (Л., 1927, Л. Эльсворт б-н биргаликда ёзилган), «Мод» кемасида Осиёнинг шимолий соҳили бўйлаб экспедиция (1929), «Жанубий кутб» (1937), беш жилдли асарлар тўплами (Л., 1936 — 39), «Менинг ҳаётим» (М., 1959) ва б. асарлари босилиб чиққан. Антарктида яқинидаги бир денгиз ва Америка кутб ст-яси (Амундсен — Скотт) ҳамда тоғ тизмаси, қўлтик, сув ости сойлиги (Шим. Муз океанида) А. номига қўйилган.

Ад.: Дьяконов М., Амундсен, М., 1937; Яковлев А., Руаль Амундсен, М., 1948.

АМУР — қад. рим мифологиясида севги худоси. Дастлаб А. камон ва ўқ б-н қуролланган қанотли йигит сифатида, кейинчалик одамлар ва худоларни севги азобига мубтало қиладиган муғомбир бола сифатида тасвирланган. Юнон мифологиясидаги Эротга мос келади.

АМУР — Шарқий Осиёдаги дарё, Шилка ва Аргунь дарёлари қўшилишидан ҳосил бўлади. А. Амур лимани ва Сахалин қўлтиғи орқали Охота денгизига қуйилади. Уз. 2824 км, Аргун ирмоғи бошидан эса 4440 км. Ҳавзасининг майд. 1855 км². А. юқори оқимида баланд тоғлар орасидан, ўрта ва қуйи оқимида эса пасттекикликлардан ўтади. А.га 10600 катта-кичик сой ва 61400 га яқин кўл қўшилади. А. асосан ёзги-қузги муссон ёмғирларидан сув олади. Ёзги муссон ёмғирлари даврида дарё тўлиб оқади, баъзан тошади. Асосий ирмоқлари: Зея, Буря, Амгунь (чапдан), Сўнгари, Уссури (ўнгдан). Ўртача сув сарфи Богородское кишлоғида 10900 м³/сек (максимали 40000 м³/сек, минимали 611 м³/сек). А. нояб. бошидан май бошигача музлайди. Энг катта сув тошқинлари 1897, 1928 ва 1956 й.ларда бўлган. А. ирмоқлари б-н Узоқ Шарқдаги энг катта транспорт магистралари ҳисобланади. А.да кема қатнайди. А.да 100 га яқин балиқ тури бор, улардан 20 тури эндемик. Асосий овладиган балиқ турлари: амур осётри, белуга, таймен, оқ амур, сазан, лакка балиқ, олабуға ва б.

АМУР ВИЛОЯТИ — РФ таркибидаги вилоят. 1932 и. 20 окт.да Хабаровск ўлкаси таркибида ташкил этилган. 1948 й. 2 авг.дан алоҳида А.в. Майд. 363,7 минг км². Аҳолиси 1063 минг киши (1993), асосан руслар, украинлар; шунингдек белоруслар, эвенklar, якутлар яшайди. Шаҳарликлар 68%. А.в.да 10 шаҳар, 33 шаҳарча бор. Маркази — Благовешченск ш. А.в. Амур дарёси ҳавзасида. Шим.да Становой тизмаси (энг баланд нуқтаси 2312 м) б-н ўралган. Тукурингра, Жугдир, Турана, Жағди тизмалари, Юқори Зея, Зея-Буря текисликлари ва Амур-Зея платоси бор. Олтин, темир рудаси, кумир, каолин, оҳактош, кварц қумлари конлари, минерал булоқлар мавжуд. А.в. иклими кескин континентал. Муссон таъсири остида. Январнинг ўртача т-раси — 24° дан — 33° гача, июлники 18 — 21°. Йилга ўртача 450 — 800 мм ёгин тушади. Энг катта дарёлари: Амур, унинг ирмоқлари — Зея, Буря. Тупроғи асосан кўнғир ўрмон тупроғи, бир қисми подзоллашган, жан.да қорамтир тупроқлар. А. худудининг 65% ўрмон. А.в. худудида Зея ва Хинган кўриқхоналари жойлашган. Кон қазилар (олтин, кўмир), ўрмон, ёғочсозлик, электротехника, машинасозлик, озиқ-овқат саноати тармоқлари бор. Зея ГЭС ишлаб турибди. Буря ГЭС қурилмоқда (1993).

А.в. — Узоқ Шарқнинг энг йирик к.х. райони. Ғалла экинлари (буғдой, сули, арпа), соя, картошка, сабзавот етиштирилади. Гўшт-сут чорвачилиги, асаларичилик, бугучилик, даррандачилик ривожланган. Овчилик б-н шуғулланилади. Худудидан Транссибир т.й. ва Байкал — Амур т.й. магистралари ўтади. Амур, Зея, Буря дарёларида кема қатнайди.

АМУР НЕОЛИТ МАДАНИЯТИ -Амур дарёси ҳавзасидаги неолит (мил. ав. 5- минг йилликнинг охирлари ва 1-минг йилликнинг бошларигача) маданияти ёдгорликлари. Қулоччиликда спиралсимон нақшлар, тағи қизил қора безаклар пайдо бўлган. Тошдан ишланган ов қуроллари (болта, найза учи ва

ш.к.) топилган. Кейинги даврда бўйни узун идишлар, силлиқ пичоқлар, оқ нефрит узуклар, йирик тош болталар пайдо бўлган. Эворон кўли яқинидаги Сарголь қишлоғидан топилган сўнгги неолит даврига оид буюмлар кейинги даврларда куйи Амурга шим.да яшаган қабилалар кўчиб келганини тасдиқлайди.

Ад.: История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 1, Л., 1968.

АМУР ҚЎЛТИҒИ - Буюк Пётр қўлтиғининг шим.-ғарбий қирғоғи яқинидаги ички қўлтик (Япон денгизи). Уз. қарийб 65 км, эни 9 — 20 км, чуқ. 20 м гача. Кишда музлайди. А.қ. соҳилида Владивосток порт шаҳри бор.

АМУРЛАР — карпсимонлар оила-сига мансуб балиқлар гуруҳи. А.нинг 2 тури (оқ амур, қора амур) маълум. Оқ А. Ўзбекистон сув ҳавзаларида иқлимлаштирилган.

АМУРСАНА (1722 - 1757) - Монголияда 1755 — 58 й.лардаги манжурларга қарши миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири. Жунғор (ойрат) хонлигидаги мулкдорлардан, ўрта ҳол ойрат аристократ оиласидан. Галдан Цэрэнхон (1727 — 45) вафотидан сўнг тахтни эгаллаш учун ҳаракат қилган, бироқ бошқа даъвогарларнинг қаршилигига дуч келиб, Пекинга қочган. Монгол озодлик ҳаракатининг сўнгги ўчоғи — Жунғор (ойрат) хонлигини тугатишдан манфаатдор бўлган манжурлар сулоласи А.га ёрдам бериш ниқоби остида Жунғорияга қатта армия юборган ва мамлакатни босиб олган (1755). Манжурлардан алданганига ишонч ҳосил қилган А. Халха ва Жунғориядаги манжурларга қарши кўтарилган озодлик ҳаракатига қўшилган ва Жунғорияда амалда унинг раҳбари бўлган, Халхадаги кўзғолонни бошқарган Чингунжаб б-н бирга ҳаракат қилган. Уч йиллик озодлик кураши натижасида кўзғолон 1758 й. манжурлар томонидан шафқатсиз бостирилган. Монгол халқи икки асрдан ортиқ манжурлар асорати остида қолган. А. 1757 й. Россия худудига қочиб ўтган ва бир оз вақтдан

сўнг чечак касалидан вафот этган.

АМУ-ҚОРАКЎЛ КАНАЛИ - Бухоро вилоятидаги канал. Амударёнинг ўнг қирғоғида Юмаланди қирлари этагидан бошланади. 1963 й.да қурилган. Уз. 55 км. Сув ўтказиш имконияти 48 м³/с Бухоро вилоятининг Олот, Қоракўл туманларидаги 50 минг га яқин ерни суғоради. Сув дарёдан махсус қазилган 2,8 км узунликдаги канал орқали бош ростлагич қурилган жойга оқиб келади ва насос ст-ялари б-н кўтариб берилади. Канал бош ростлагичдан Олот насос ст-ясигача (36 км масофада) тубининг эни 5—6 м бўлган қад. дарё ўзанидан ўтади, Олот ш.ни кесиб ўтиб, чўлнинг қумли барханлари орасидан давом этади. Олот насос ст-ясида сув 8,2 м. баландликка кўтариб берилади. А.— Қ.к. Қоракўл насос ст-яси б-н тугайди (унга сув келадиган 16,2 км узунликдаги канал суғориладиган худуддан ўтади).

«**АМФИБИЯ**» (юн. amphibios — икки хил ҳаёт кечирувчи) — 1) сувда ва қуруқликда юра оладиган автомобиль; кузови сув ўтказмайди, сувда сузганида эшқак винти ёки сув отувчи ҳаракатлангичи уни юргизади; сув рули ёрдамида бошқарилади; 2) ердан ва сувдан кўтариладиган ҳамда ерга ва сувга қўнадиган, ғилдиракли шассиси бўлган самолёт; 3) қорда, сувда, музда ҳаракатланиши учун чангили кузови ўрнига қайиқчанғи ўрнатилган аэроҳана; 4) сувда ва қуруқликда ҳаракатланадиган жанговар машина (танк, бронетранспортер ва б.).

АМФИБИЯЛАР (Amphibia) - қ. Сувда ва қуруқда яшовчилар.

АМФИБЛАСТУЛА (юн. amphі -яқинида, ёнида ва бластула) — айрим оҳақли булутсимонларнинг бластулага ўхшаш личинкаси. А.нинг анимал ва вегетатив кутбларидаги ҳужайралари бири-биридан кескин фарқ қилади. А. булутсимонлар паренхимасида ривожланиб, сув ўтказувчи найчалар орқали ташқарига чиқади, сув тубига ёпишиб, ёш булут — олинтусни ҳосил қилади (К Личинка).

АМФИБОЛИТ — метаморфлашган ўртача донадор тоғ жинси. Аксари амфиболлар, плагиоклазлар ва қўшимча минераллардан таркиб топган. Ранги қора, тўқ яшил. А. метаморфизм натижасида ўрта ва асосли магматик жинслар ва қисман баъзи бир чўкинди жинслардан пайдо бўлади. Ўзбекистонда Бухоро ва Фарғона вилоятларидаги тоғларда, айниқса, Қорақалпоғистондаги Султон Увайс тоғларида кўп учрайди. Қора рангли турларидан безак буюмлар ясашда ва бинокорликда қоплама безак материали сифатида фойдаланилади.

АМФИБОЛЛАР — тоғ жинслари ҳосил қиладиган силикатлар синфига мансуб минераллар гуруҳи. Магний, темир, кальций, баъзан алюминий ва ишқорларнинг кремний-кислородли бирикмаси. Умумий формуласи. Моноклин ва аҳён-аҳёнда ромбик сингонияли. А. ички тузилиши, физик хусусиятлари ва ҳосил бўлиш шароитлари б-н бошқа силикатлардан фарқ қилади. А. сиенитлар, диоритлар, габбро-амфиболитлар, амфиболли сланецлар ва б. таркибига киради. А. кимёвий таркиби жиҳатидан бири-бирдан фарқ қилади, лекин физик хусусиятлари б-н ўзаро ўхшаш. Қаттиқлиги 5—6,5. С.оғ. 2,8—3,6. Ранги минераллар таркибидаги темир микдорига қараб, ок, сарғимтир, яшил, қора ва қўнғир бўлади. А. магматик, метаморфик жинсларда, скарнларда пайдо бўлади. А. вулкан лавалари таркибида ҳам кўп учрайди. Умумий микдори Ер пўстининг қарийб 10% ини (массаси бўйича) ташкил қилади. Украина, Уралда топилган. А. Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган (Олмалик атрофлари, Чатқол тоғлари, Ўзбекистоннинг ғарбидаги вольфрам, молибден конлари ва б. жойларда). А.нинг баъзи хиллари, жумладан, амфибол-асбестнинг майин, эгилувчан толаларидан ўтга ва кисло-тага чидамли материаллар тайёрланади.

АМФИДИПЛОИДЛАР (юн *amphi-* ёнида, *atropis* — жуфт ва *eidos* — кўриниш, тур), аллотетраплоидлар — турлараро чатиштириш асоси-

да пайдо бўлган дурагайлар хромосомаларининг иккита диплоид тўпламига эга бўлган организмлар. А. организм ҳар бир турдан биттадан диплоид хромосомалар тўпламини олади. Туркумлараро аллотетраплоидлар — биринчи марта 20-й. бошида Г. Д. Карпеченко томонидан турп б-н карамни чатиштириш орқали олинган. Кейинчалик А. жавдар б-н буғдой тритикале, буғдой б-н буғдойик — буғдой-буғдойик дурагайлари олинган. А. дастлабки турларнинг белгиларини мужассамлаштирган бўлади. Мас, турп б-н карам дурагайи рафанобрассика меваси кўзоғининг бир қисми турп, иккинчи қисми эса карам кўзоғига ўхшаш бўлади. Б. Л. Астауров ипак куртларининг иккита тури (*Bombyx mori* ва *B. mandarina*)ни чатиштириш орқали А.ни олиш мумкинлигини исботлайди. А.нинг ҳар бир хромосомаси ўзининг гомологига эга бўлиши, мейозда жинсий ҳужайраларнинг вужудга келиши нормал кечиши туфайли А. организмлар серпушт бўлади. А. табиий ва сунъий йўллар: уруғланган тухумҳужайрадаги ёки биринчи авлод (F₁) дурагайларининг ёш муртаги хромосомалари сонини икки хисса орттириш; иккинчи авлодда (F₂) амфидиплоидликка олиб келувчи редукцияланмаган гаметаларни дурагайлар биринчи авлодида (F₁) ҳосил қилиш; аутотетраплоид формаларни чатиштириш ва диплоид гаметаларни кўшиш; F₁ дурагайнинг археспорий тўкимасида хромосомалар сонини икки хисса кўпайтириш ва б. натижасида олинади. Табиий шароитда А. бўлинаётган ҳужайра хромосомаларининг кутбларга ажралиш механизмига турли омиллар (ҳаддан ташқари юқори ёки паст ҳарорат, тўқиманинг механик ёки кимёвий шикастланиши) таъсирида вужудга келади. Ҳужайра бўлинишидаги бузилишлар бўлиниш урчиғи функциясининг тўхташига сабаб бўлади ва натижада хромосомаларнинг кутбларга ажралиши, яъни навбатдаги цитокinez содир бўлмайди.

Селекцияда А.дан турлараро дура-

гайлар пуштсизлигини баргараф этиш-да фойдаланилади. А. тур ҳосил бўлиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга, улардан қад. турларни тиклаш (ресинтез) мақсадида фойдаланиш мумкин. Мас, ёввойи олча (*Prunus divarica* ва *P. spinosa*)ни чаптиштириш орқали экиладиган олхўри (*P. domestica*)нинг олиниси олхўрини турлараро дурагайлаш натижасида келиб чиққанлигини кўрсатади.

Сайфилло Тўйчиев.

АМФИЛИНИДЛАР (*Amphilinida*) -яси чувалчанглар типининг синфи. Балиқлар ва сув тошбақаларининг тана бўшлиғида паразитлик қилади. Танаси баргеимон ёки тасмасимон, уз. 2—38 см. Ёпишув органлари ва ичаги бўлмайди. Гермафродит, жинсий органлари такропланмайди. Бўгин алмашинув орқали кўпаяди. Тухумлари сувда ривожланади. Киприкли личинкаси (ликофора) оралик хўжайини (ёнлаб сузарлар, ўноёкли қисқичбақасимонлар) тана бўшлиғига ўтиб, метаморфозга учрайди. Оралик хўжайини б-н бирга асосий хўжайини (балиқ, тошбақа) ошқозонига тушганида унинг тана бўшлиғига ўтиб олади ва паразитлик қилиб вояга етади. А. 1 оилага мансуб 8 тўрни ўз ичига олади. Бакра балиқларда паразитлик қилувчи *Amphilina foliacea* кенг тарқалган.

АМФИМИКСИС (юн. *amphi* - атрофи, ёни ва *mixis* — аралаштириш) — ўсимлик ва ҳайвонларнинг жинсий кўпайиш усули, ота ва она гаметаларининг қўшилиши орқали янги организм ҳосил бўлиши. А.нинг жинсий кўпайишдаги шакллари хилма-хил бўлиши мумкин. Мас, тубан ўсимликларда А.нинг изо-, гетерогамия шакллари мавжуд. А. гулли ўсимликларда кўш уруғланиш шаклида содир бўлади.

АМФИСБЕНАЛАР, ҳалқали калтакесаклар (*Amphisbaenidae*) — калтакесаклар оиласи; 17 тача уруққа бўлинадиган 120 тача тури бор. Улар, асосан, тропик Америка б-н Африкада тарқалган. Беш тури Испания ва Португалияда, биттаси Эронда учрайди. Тузилиши ерни қовлашга ва ер остида яшашга мослашган.

Танаси цилиндр шаклида, ҳалқаларга бўлинган, оёқлари йўқолиб кетган ёки олдингиси рудимент ҳолда қолган; териси қаттиқ тангачалари йўқ; кўзи кичкина ва тери б-н қопланган, эшитув аъзоси ривожланмаган; битта чап ўпкаси бор. Ёмғир чувалчанги сингари, ерни қовлаб тор йўл очади ва тўмтоқ думи б-н олдинга ҳаракат қилади. Шунинг учун улар икки бошли калтакесак деб ҳам юритилади. А.нинг кўп турлари чумоли ва термитлар уясида яшайди. Турли ҳашаротлар, қиркоёқ ва ер остида яшовчи умуртқасизлар б-н озиқланади. Тухумини ўз уясига ёки термит ва чумолилар инига қўяди. Ҳирот, ибижара, чипор А. бу оиланинг типик вакили ҳисобланади.

АМФИУМАЛАР (*Amphiumidae*) -думли амфибиялар туркумининг оиласи. Икки тури бор. Улар АҚШнинг шарқий қисмида тарқалган. Танаси 1 м ча. Оёқлари ва ундаги 2—3 та бармоқлари яхши ривожланмаган. Кичкина кўзлари юпқа тери остида. 4 жуфт ички жаб-раси ва жабра ёриқлари умрбод сакланиб қолган, умуман чала итбалиқ ҳолида бўлади. Икки тури — угорсимон А. (*A. means*) ва уч бармоқли А. (*A. tridactyla*) шопипоя ва қўлмак сувларда балчикка қўмилиб ёки ботқоқ ерлардаги уясида яшайди. А.— тунги ҳайвон. Турли умуртқасизлар, майда балиқлар б-н озиқланади. Ёзнинг охирида 40—150 тача тухум қўяди. Итбалиғи ноябда тухумдан чиқади. Личинкаси 4 ёшида жинсий вояга етади.

АМФИТЕАТР (юн. *amphitheatron* — икки томонлама томоша) — 1) қад. Юнон ва Римда оммавий томошалар, театр спектакллари кўрсатиладиган маҳабатли бино. А.— ўртасидаги майдони эллипс шаклидаги улкан иншоот; унинг томошабинлар учун мўлжалланган қатор-қатор ўриндиқлари пастдан юқорига зина шаклида кўтарилиб боради. А.да арklar, устунлар ва улар орасида гумбазли галереялар бўлган.

АМФОРА (лот. *amphora*, юн. *amphoreus* — сўзидан: *amphi* — икки томондан, *phero* — кўтариб бораман) —

антик даврда ишлатилган юқори қисми кенг, таг қисми ва оғзи тор, икки дастали, сопол, баъзан металлдан тайёрланган идиш. Вино, ёғ сақлаш ва ташишда, баъзан зиёфатларда безатилган А. турларидан фойдаланилган. Бўяма нақшлар, тасвирлар б-н безатилган, қад. ва классицизм даврига оид А.лар бадиий қимматга эга. Археологик қазилмалар Ўрта Осиё худудида ҳам (жумладан, Сурхондарё худудида топилган, мил. ав. 3—2 а.га мансуб) А.симон идишлар тайёрланганлигини кўрсатади.

АМФОТЕРЛИК (юн. amphoteros — иккаласи; ҳар иккиси) — баъзи элемент оксидлари ва гидроксидларининг (амфолитлар деб ҳам аталади) муҳитга қараб ҳам кислота, ҳам асос хоссаларини намоён қилиши. Типик амфотер бирикма сифатида сув молекуласини кўрсатиш мумкин. Ундаги кислоталик ва асос (ишқор) лик хоссалари реакцияга киришувчи иккинчи таркибий қисм хусусиятига боғлиқ. Кучли кислоталар б-н А. хосса-сига эга булган бирикма асос ҳолида ва, аксинча, ишқорлар б-н кислота ҳолида реакцияга киришади. Кучсиз борат кислота ўзидан кучлироқ ортофосфат кислота б-н реакцияга киришганда асос ролини бажариб, BPO_4 тузини ҳосил қилади. Металл гидроксидларидан А. алюминий, галлий, рух, қалай гидроксидларда ва б. да учрайди. Булардан галлий гидроксиди сувдаги эритмасининг кислоталик ва асослик хоссалари жиҳатидан диссоциланиш константалари бир-бирига деярли тенг. Органик амфотер бирикмаларга карбоксил гуруҳлари бўлган аминокислоталар мисол бўла олади.

АМХАРА, амара — Эфиопияда яшовчи халқ (21 млн. киши, 1992 и.)-Амхара тилида сўзлашади, дини христиан. А.лар, асосан, деҳқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланади. Уларда кулолчилик, тўқимачилик, ёғоч ўймақорлиги ривожланган.

АМХАРА ТИЛИ — сом тиллари гуруҳига мансуб тил. Эфиопия аҳолисининг анчагина қисми А.т.да га-

плашади. Бу тил синтаксиси Эфиопиянинг иккинчи адабий ва давлат тили ҳисобланади. А.т.да фақат учта суз туркуми: от, феъл, юкламагина аниқ фарқланади. Урғу кучсиз. Амхара ёзувида 296 белги мавжуд.

АМЬЕН — Франция шим.даги шаҳар. Сомма дарёси бўйида. Сомма департаментининг маъмурий маркази ва Пикардия тарихий ўлкасининг энг катта шаҳри. Аҳолиси 136 минг киши (1990). Т.й. тугуни. Тўқимачилик саноати (ипгазлама, духоба ва трикотаж тўқиш), металлургия, машинасозлик ва кимё з-длари бор. Қадимда А. (Самаробрива) да галларнинг амбиан қабиласи (шаҳар номи шундан) яшаган. А. тарихий воқеаларга бой. Шаҳар 2-жаҳон уруши даврида қаттиқ шикастланган. Уни қайта тиклашда тарихий қиёфаси асраб қолинган. Францияда энг катта Нотр-Дам готика собори (13—15-а.лар) ҳамда 13—18-а.ларга оид бошқа меъморий ёдгорликлар сақланган.

АН Михаил Иванович (1952.19.2, Тошкент вилояти, Ўртачирчиқ тумани — 1979.11.8, Днепродзержинск ш., Курйловка қишлоғи яқини) — футболчи, халқаро миқёсдаги спорт устаси (1976). Олимпиада резервлари билим юртини тамомлагач, «Пахтакор» футбол жамоаси ярим химоячиси (1971 — 79). Олий ва биринчи табақа ўйинларида 52 тўп киритган. 1974 ва 1978 й.да мамлакатнинг энг кучли 33 футболчиси руйхатидан жой олган. У сардорлик қилган мамлакат ўсмирлар терма жамоаси Европа чемпиони бўлган (1976). Миллий футбол терма жамоа таркибида ўйнаган (1978). А. авиация ҳалокати натижасида нобуд бўлган. Тошкент ш.да дафн этилган. Тошкент ш.даги кучалардан бири унинг номи б-н аталади. Болалар ва усмирлар футбол жамоалари ўртасида ҳар йили А. хотира турнири утказилади.

АН — О. К. Антонов раҳбарлигидаги конструкторлик бюроси лойиҳалаган самолётларнинг умумий номи. Мас, Ан-2М, Ан-10, Ан-24 ва б. самолётлар, «Рус-

лан», «Мрия» самолётлари ҳам бор (к. Авиация). Ан — авиаконструктор фамилиясининг олдинги икки ҳарфи.

АН ҒЎЗА НАВЛАРИ — Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биол.си ин-тида яратилган ўрта толали ғўза навлари. «АН» индекси русча «Академия наук» («Фанлар Академияси») сузларидан олинган. Бугурухдан р-нлаштирилган навлар: АН-402 — ёввойи Мексика ғўзасини радиофосфор эритмасида ишлаш усули б-н чиқарилган (1974; Н. Назиров, Ф. Жоников, Ҳ. Қамбаров, Ж. Дадажонов). 1978 й.дан р-нлаштирилган. АН-Боёвут 2 — Тошкент 1 нави популяцияси таркибини ажратиш усули б-н яратилган (С. С. Содиков). 1983 й.дан р-нлаштирилган. АН-Самарқанд — 108-Ф ва АН-401 навларини дурагайлаб яратилган (1974; О.Жалилов, Н. Назиров, С. Т. Тўхлиев, Д. М. Бобоев). 1980 й.дан р-нлаштирилган. АН-410 — Тошкент 1 ва АН-401 радиомутант навини чагиштиришдан олинган авлодни яқка танлаш усулида чиқарилган (Ж. Дадажонов). 1991 й.дан р-нлаштирилган. АН-510 — АН-505 ва СЛ-2366 навларини чагиштириш йўли б-н яратилган (Д. Аккужин, П. Я. Попова, Р. Н. Нурматов). 1991 й.дан р-нлаштирилган. АН - Ўзбекистон 3— АН-Ўзбекистон 1 ва 108-Ф навларининг таби-ий дурагайланиши ҳамда қайта-қайта яқка танлаш усули б-н яратилди (Н. Р. Фақиров, И. Н. Одилхужаев, 1976). 1980 й.дан р-нлаштирилган.

Бу ғўза навларининг ҳосил шохлари 1 — 1,5 типли. Бир кўсақдаги пахта вазни 5,0—8,5 г. Вегетация даври 125—135 кун. Вертициллёз вилтга чидамли, толаси оқ, 35—38% тола беради. Толаси 4-типга мансуб.

Султонмурод Наримов, Фазлиддин Саъдуллаев.

АНАБАЗИС — шўрадошлар оиласига мансуб кўп йиллик утлар ва чала бута ўсимликлар туркуми (к. Биорғун).

АНАБАПТИСТЛАР (юн. anabaptizo — қайта чўқинтираман) — 16-а.да Германия ва Швейцарияда пайдо булган

плебейлар (йуксиллар) ҳаракати тарафдорлари. А. черков эркин булиши, унинг ишларига давлат аралашмаслиги ва киши эсини танигандан кейин чўқинтирилиши лозим деган талабни олга суради. А. «яқинда қиёмат бошланиб, ҳаммаёқ ағдар-тунтар бўлади», деб ишонар, суд, ҳукуматга итоат этишни, ҳарбий хизматни рад қилардилар. Германиядаги дехқонлар уруши (1524—26) ва Томас Мюнцер таъсирида А. бир қисми фаол инкилобий ҳаракатга ўтди. А. таълимоти Германия, Нидерландия ва Швейцарияда тез ёйилди. Дехқонлар уруши мағлубиятга учрагач, А. таъқиб остига олинди. Таъқиб қилишлар 18-а. га қадар давом этди. А. нинг қарашлари айрим протестант мазҳаблари ақидаларига сингиб кетди.

АНАБАР — Саха (Якутия) Республикасидаги дарё. Уз. 939 км, ҳавзасининг майд. 100 минг км². Ўрта Сибирь ясси тоғлигининг шим.дан бошланиб, дастлаб тилоғочли ўрмон-тундрадан оқади. Қуйи оқимида А. водийси кенгайди ва Шим. Сибирь пасттекислигини кесиб ўтиб, Лаптевлар денгизига қуйилади. Ўртача сув сарфи 610 м³/сек. Сент. охирида музлаб, июнь бошларида муздан бўшайди. Катта ирмоқлари: Кичик Қуонамка ва Ужа. А.да ряпушка, омуль каби баликлар бор. Қуйи қисмида кема қатнайди. А. ҳавзасида олмос конлари топилган.

АНАБЕНА (Anabaena Bory) — кўк-яшил сувўтлар бўлимига мансуб ўсимликлар туркуми. Кўпинча чучук сув ва тупроқда ўсади. А. қулай шароитда тез кўпайиб, сувнинг «гуллаши»га сабаб бўлади. А.нинг бир неча тури ҳаводаги эркин азотни ўзлаштириб, турли мураккаб органик бирикмалар ҳосил қилиш хусусиятига эга. Шунинг учун улардан тупроқ унумдорлигини оширишда фойдаланилади. Ўрта Осиё сув ҳавзалари ва тупроқларида А.нинг 60 га яқин тури бор.

АНАБИОЗ (юн. anabiosis — тирилтириш, ҳаётга қайтариш) — организмнинг ҳаёт жараёнлари (моддалар алма-

шинуви ва б.) жуда секинлашган, яъни унинг тириклиги сезилмайдиган даражага ўтган ҳолати. А.ни биринчи марта 1701 й.да голланд биологи А. Левенгук ҳашаротларда аниқлаган. А. организмлар ривожланишининг турли босқичларида яшаш шароитининг кескин ёмонлашиши (паст ҳарорат, қурғоқчилик) туфайли содир бўлиши мумкин. А. эволюция давомида организмнинг ноқулай ташқи муҳит шароитига мослашувидан иборат. А. кўпчилик организмларнинг ривожланиши жараёнида нормал ҳолат ҳисобланади. Мас, бактериялар ва замбуругларнинг спораси, ўсимликларнинг уруғи, бир хужайрали ҳайвонларнинг цистаси анча узоқ муддат давомида тириклик хусусиятини сақлаб қолиб, қулай шароит туғилганида ҳаёт фаолиятини қайтадан бошлайди. А. ҳолатида умуртқасиз ҳайвонлар (гидралар, чувалчанглар, моллюскалар, ҳашаротлар) ўз танасидаги сувнинг 1/3, ҳатто 1/2 қисмини йўқотади. 0° дан паст ҳароратда сут эмизувчиларнинг қишки уйқуси ҳам А.га ўхшаб кетади. Лекин А. моддалар алмашинувининг кескин пасайганлиги б-н қарахлик ва қишки уйқудан фарқ қилади. А. ходисасидан тирик қуруқ вакциналар тайёрлашда, тўқима ва органларни консервация қилишда кенг фойдаланилади.

АНАБОЛИЗМ (юн. anabole — кўтарилиш) — хужайралар ва тўқималар таркибий қисмларининг ҳосил бўлиши ва янгиланишида тирик организмларда кечадиган барча кимёвий жараёнлар мажмуи. А. нинг акси бўлган катаболизмда эса бирмунча оддий моддалардан мураккаб моддалар синтезланиб, энергия жамғарилади. Биосинтез учун зарур бўлган энергия (асосан АТФ шаклида) биологик оксидланиш катаболитик реакцияларида етказиб берилади. А. организмларнинг ўсиш даврида (ҳайвонларда ёшлик даврида, ўсимликларда — умр бўйи) жадал кечади. Фотосинтез планетар аҳамиятга эга бўлган энг муҳим А. жараёни ҳисобланади.

АНАДИРЬ — РФнинг Магадан ви-

лояти Чукотка мухтор округидаги дарё. Уз. 1150 км. Ҳавзасининг майд. 191 минг км². Анадирь ясси тоғлигидан бошланиб, Беринг денгизининг Анадирь қўлтиғига қуйилади. Бош қисмида тоғлар орасидан, қуйирокда текисликдан оқади. Ўртача сув сарфи 1680 м³/сек. Қор ва ёмғирдан сув олади. Қишда музлайди. Энг катта ирмоқлари: чапдан — Белая, Танюер, ўнгдан — Яблон, Еропол, Майн. А.да 570 км масофада кема қатнайди. Қуйи оқимида балиқ овланади. 1648 й.да сайёх С. И. Дежнёв А.нинг қуйилиш еригача етиб борган.

АНАДИРЬ - РФдаги шаҳар (1965 й.дан), Чукотка мухтор округи маркази. Анадирь қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 16,5 минг киши (1992). Озиқ-овқат корхоналари, ўлкашунослик музейи бор. А. атрофидан кумир, олтин қазиб олинади. Буғучилик ривожланган, балиқ овланади.

АНАДИРЬ ЯССИТОҒЛИГИ - РФнинг шим.-шарқидаги ясситоғлик. Магадан вилояти Чукотка мухтор округида. Анадирь дарёсининг юқори оқими ва унинг ирмоғи Юрумкувеем ҳавзасида. Уз. 400 км га яқин, эни 130 км (Кутб доирасида). Мутлақбал. 800—1100 м, жан.-шарқида Шчучий ва Осиновский (1221 м гача) тизмалари энг баланд тизмалардир. Юзаси текис. Гилли сланец, қумтош, оҳақтош, базальт, андезит ва дацитлардан таркиб топган. Кўп қисми тоғ тундраси ва бута тундраси б-н қопланган.

АНАДИРЬ ҚЎЛТИҒИ - Беринг денгизининг шим.-ғарбий қисмидаги қўлтик. Чукотка я.о. ва Осиеё материғи оралиғида. Денгиздан қираверишда эни 400 км. Уз. 278 км. Чук. 105 м гача. А.қ.га Анадирь дарёси қуйилади. Соҳилида Анадирь порти бор.

АНАДОЛУ (АНАТОЛИЯ) ЯССИТОҒЛИГИ — Туркиядаги ясситоғлик. Кичик Осиеё тоғлигининг ички қисми. Уз. (шарқдан ғарбга) 700 км, эни (шим.дан жан.га) 400 км. Шим.дан Понтия, жан.дан Тавр тоғлари ўраб туради. Ясситоғлик бир қанча текислик ҳамда берк

ботиқлардан иборат, уларни тоғ тизмалари бир-бирдан ажратиб туради. Кўп қисмининг мутлақ бал. 800— 1500 м. Энг баланд ери — Эржиёс сўнган вулкани (3700 м). Дашт ва чала чўлдан иборат. Иқлими қуруқ субтропик, континентал. Энг кўп тарқалган табиий ўсимлиги — тиканакли пастак ёстиқсимон бута. Воҳа деҳқончилиги ва чорвачилик ривожланган.

АНАКОНДАЛАР (Eunectus) - бўғма илонлар уруғи. Ҳоз. илонларнинг энг йириги — уз. 10 м гача (қайд қилинган уз. 11,43 м). Сарғиш-қуланг танаси орқа томондан 2 қатор йирик доира шаклидаги қўнғир, ён томонлардан бир неча қатор майда оқиш доғлар б-н қопланган. 3 тури тропик. Жан. Американинг дарё, кўл ва ботқоқликларида тарқалган. Оддий А. (E. murinus) купроқ учрайди. А. сувда яхши сузади ва шўнғийди, сув тубида узок, тура олади. Сув остида бурун тешиклари клапанлар б-н бекилади. А. ҳар хил майда умурткалилар (кемирувчилар, туёқлилар, тошбақалар, қушлар, ёш тимсоҳлар), баъзан уй ҳайвонлари б-н озиқланади, камдан-кам одамга хужум қилади. Қурғоқчилик мавсумида балчикка қўмилиб қарахт бўлиб олади. Тухумдан тирик туғиш (баъзан тухум кўйиш) орқали кўпаяди. 28 дан 42 тагача тухум кўяди. Тухумлардан дарҳол ёш илонлар чиқиб, сувга тушиб кетади. А. тутқинликда 28 йилгача (ўрта ҳисобда 5—6 йил) яшайди. Териси, гўшти ва ёғи учун овланади.

АНАКСАГОР (мил. ав. тахм. 500-428) — юнон файласуфи, риёзиёт ва фалакиёт олими, Афина фалсафа мактабининг асосчиси. Худосизликда айбланган (у Куёш чўғ ҳолатидаги жисмдан иборат, деб уқтирган). Бузилмас унсурлар — нарсаларнинг «уруғ»лари ҳақидаги таълимотни илгари сурган (кейинчалик улар гомеомерия деб аталган). Унингча, олам бунёдкори акл (нус) бўлиб, унсурларни тартибга солиб туради.

АНАКСИМАНДР (мил. ав. тахм. 611 — 545) — юнон файласуфи, Милет

мактаби намояндаси. «Табиат ҳақида» — дастлабки юнон фалсафий асари муаллифи. Фалсафаниннг шоғирди. Коинотнинг геоцентриқ моделини, илк геогр. харитасини тузган. Одамнинг «бошқа турдаги ҳайвонот» (балиқлар)дан келиб чиққанлиги ғоясини баён қилган.

АНАКСИМЕН (мил. ав. 585-525) - юнон файласуфи. Милет мактаби намояндаси. Анаксимандрнинг шоғирди. Унинг фикрича, борлиқнинг асоси ҳаво бўлиб, унинг қуюқлашуви ва сийраклашувидан барча нарсалар юзага келади.

АНАЛ БЕЗЛАР — сут эмизувчи ҳайвонларда тери безларининг маҳсул гуруҳи бўлиб, орқа ичак бўшлиғига ёки анал тешик ёнига очилади. Тер ва ёғ безларидан ҳосил бўлади. Асосан сассиқ модда чиқариб, душманларини чўчитишга ёки ҳайвон эгаллаб турган майдонни белгилашга хизмат қилади.

АНАЛ ТЕШИК, орқа чиқарув тешиги — қ. Анус.

АНАЛГЕЗИЯ (юн. analgesia — ҳиссизлик) — 1) мутлақ оғриқ сезмаслик. Периферик нервлар, орқа ёки бош миянинг баъзи касалликларида кузатилади. Туйғу, ҳарорат каби сезгиларнинг бузилиши б-н бирга рўй беради; 2) оғриқсизлантириш — фармакологик воситалар ва б. таъсиротлар орқали вужудга келтирилган оғриқсизланиш. Бунда сезишнинг бошқа хиллари зарарланмайди.

АНАЛЕПТИКЛАР — узунчок миядаги нафас олиш ва томирларни ҳаракатлантириш марказларини фаоллаштирувчи моддалар (кофеин, кордиамин, коразол, камфора ва б.). Марказий нерв системасига таъсир этиб, организмнинг ҳаётий фаолиятини ошириш, ақлий ва жисмоний иш қобилиятини кучайтириш хусусиятига эга.

АНАЛИЗ ВА СИНТЕЗ (юн. analysis - ажратиш ва synthesis — бирлаштириш) — кишилар дунёни билиш жараёнида ишлатадиган, ўзаро чамбарчас боғланган текшириш усуллари. Анализ фикран ёки амалда нарса ва ҳодисани таркибий бўлақларга бўлиш, синтез эса мазкур

бўлақларни фикран ёки амалда бир бутун қилиб бирлаштириш, нарсани яхлит ҳолда тадқиқ этишдир. Инсон атрофини ўраб турган ва хилма-хил хусусиятларга эга бўлган объектив борлиқ мураккаб ва шу б-н бирга тайин нарса ҳамда ҳодисалардан иборат. Уларни ўрганиш ва билиш учун таркибий қисмларга ажратиш, яъни анализ (таҳлил) этиш лозим. Лекин ушбу усул ёрдамидагина уларни тўла билиш мумкин эмас, бинобарин уни синтез б-н тўлдириш зарур. Синтез анализ натижаларига таянган ҳолда нарса ёки ҳодисани бир бутун қилиб бирлаштиради. А. ва с. ўзаро боғлиқ бўлиб, анализсиз синтез чуқур билим бермайди, айни вақтда синтез воситасида яқунланмаган анализ ҳам етарли эмас. А. ва с. қилиш фаолиятининг маркази — бош мия катта ярим шарларининг пўстидир, лекин мазкур фаолият ижтимоий и.ч. жараёнида ва асосидагина пайдо бўлади ва амалга оширилади. Фикрлаш жараёнида А. ва с. абстракт (мавхум) тушунчалар ёрдамида юзага келадиган ва абстракция, умумлаштириш ва х. к. б-н мустақкам боғланган мантикий тафаккур усуллари сифатида намоён бўлади.

АНАЛИЗАТОР, оптикада — ёруғликнинг қутбланиш хусусиятини аниқ-ловчи асбоб. Ясси-қутбланган ёруғликни топишда ва унинг қутбланиш текислигини аниқлашда қутбловчи призмалар, поляроидлар ва турмалин пластинкаларидан фойдаланилади.

АНАЛИЗАТОРЛАР (физиологияда) — юксак даражадаги ҳайвонлар ва одам нерв тузилмаларининг мураккаб системаси. А. ташқи муҳит ва организмдаги таъсиротларни идрок этиб, таҳлил (анализ) қилади. А. тушунчасини И. П. Павлов киритган (1909). Келадиган ахборот рецепторлар — сезувчан (афферент) нервлар охирларида қабул қилинади. Рецепторлар кўзгатувчи таъсирот энергиясини нерв импульсларига ўтказди, сўнгра булар нерв системасининг ўтказувчи йўллари орқали А.нинг олий (марказий) бўлимларига — бош

мия пўстлоғи қисмларига ўтади. А. ахборотнинг асосий қисмини атроф муҳитдан олади. Буэкстерорецептив А. дейилади. Буларга эшитув, кўрув, ҳид, таъм билиш, туйғу аъзолари қиради. Бошқа А. организмнинг ички муҳити ҳолатини таҳлил қилади (интерорецептив А). Вестибуляр ва таянч ҳаракат аппарати, қон босимининг даражаси улар назорати остида бўлади.

А. мураккаб тузилишга эга бўлиб, мияни организмдан ташқаридаги, шунингдек унинг ичидаги ҳодисалар тўғрисида бағатфсил ахборот б-н таъминлайди. А.нинг вазифаси шуки, уларнинг ёрдамида ҳайвон ташқи ҳамда ички муҳитдаги фойдали ва зарарли таъсирларни ажратиб, ҳаёт шароитига яхшироқ мослашади. Бирорга А. бузилганда (шикастланиш, касаллик туфайли) машқ жараёнида бошқа А.нинг имкониятлари кенгайди. Мас, кўзи ожиз кишиларда эшитиш, туйғу, босим ва т-рани сезиш қобилияти ривожланган бўлади. Одам онги борлигидан унда А.нинг аҳамияти янада катта.

АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ - геометрия бўлими; унда содда геометрик образлар (нукталар, тўғри чизиклар, текисликлар, иккинчи тартибли эгри чизиклар ва сиртлар) координаталар усули асосида алгебраик воситалар б-н ўрганилади. Координаталар усулининг моҳияти куйидагича: а текисликда ўза-ро перпендикуляр Ох ва Оу тўғри чизикларни чизамиз, уларда мусбат йўналишларни, координата боши О нуктани ва масштаб бирлиги е ни танлаб оламиз. Бу ҳолда а текисликда тўғри бурчакли Декарт координаталар тизими Оху берилган дейилади; Охабсциссалар ўқи, Оу эса ординаталар ўқи дейилади. Текисликдаги ихтиёрий М нуктанинг ҳолати ОМх ва ОМу кесмаларнинг (тегишли ишора б-н олинган) узунликлари х ва у б-н бир қийматли аниқланади. Абсциссаси х ва ординатаси у бўлган М нукта М(х,у) каби белгиланади. Шуа текисликда бирор чизик олинган бўлса, унга тегишли нукталарнинг ва фақат шу нукталарнинг координаталари

$F(x, y) = 0$ тенгламани каноатлантурса, бу тенглама L чизик тенгламаси дейилади.

Текисликдаги A .г.да тўғри чизиклар, иккинчи тартибли эгри чизиклар (эллипс, парабола, гипербола) батафсил ўрганилади. Фазода ҳам Декарт координаталар тизими киритилади ва турли чизиклар, текисликлар, иккинчи тартибли сиртлар уларнинг тенгламалари воситасида ўрганилади.

A .г.нинг асосий ғояси P . Декартнинг «Геометрия» (1637 й.) китобида биринчи марта тўла баён этилган. A .г. тараққиётига яна P . Ферма, G . Лейбниц, I . Ньютон, L . Эйлер катта хисса қўшганлар. A .г. методлари математика, механика, физика ва б. фанларда кенг қўлланилади.

Турсун Азларов.

АНАЛИТИК КИМЁ - моддалар таркибини аниқлаш усуллари ҳақидаги фан. У сифат анализи ва миқдорий анализга бўлинади. A .к.нинг вужудга келиши ва ривожланиши турли и.ч. соҳаларининг пайдо бўлиши ва тараққий этиши б-н боғлиқ. Миқдорий анализ рудалар ва тайёр маҳсулотлар таркибидаги олтин, кумуш ва б. Металларнинг миқдорини аниқлашдан иборат бўлган эди; кейинроқ бориб, у илмий асосда йўлга қўйилди. Ҳоз. замон кимёсининг туғилиш даври (17-а. ўртаси — 18-а. охири)да A .к. моддаларнинг кимёвий таркибини ўрганадиган фан деб ҳисобланарди. 17-а. ўрталарида P . Бойль сувли эритмалардаги анорганик моддаларнинг миқдорий анализига асос солди. 19-а. бошида J . Гей-Люссак ҳажмий анализни, ўша асрнинг ўртасида эса P . Бунзен ва P . Кирхгоф спектрал анализ асосларини ишлаб чиқишди ва х.к. 20-а.да A .к.га физик ва физик-кимёвий усуллар (мас, колориметрия, рентген, люминесценция, электрон микроскопия, электр анализ усуллари ва б.) тобора кўпроқ жорий этилди. Шу б-н бир вақтда A .к. амалий мақсадларда кенг қўлланила бошлади. Текшириш объектига кўра A .к.ни анорганик моддалар анализи ва органик моддалар анализига бўлиш расм бўлган. Анорганик модда-

ларнинг сифат анализида эритмадаги ионларни топиш учун, одатда, яхши сезиладиган ҳар хил (ранг ҳосил бўлиши ёки эритма рангининг кескин ўзгариши, газ ажралиб чиқиши каби жараёнлар б-н борадиган) реакциялардан фойдаланилади. Органик моддаларнинг сифат анализида эса маҳ-сус усуллар қўлланилади (қ. Элементар анализ, функционал анализ). Оддий модда ёки бирор бирикмадаги элементнинг миқдорини аниқлашда унинг бирор физик хоссаси (мас, оғирлиги, ҳажми, зичлиги, нур синдириш кўрсаткичи, электр ўтказувчанлиги, сирт таранглиги ва х.к.) ўлчанади. Элемент ёки моддалар миқдори ва ўлчанадиган физик хоссалар ўртасида аналитик ёки график ифодаланган маълум функционал боғлиқлик бўлиши керак. Вазний анализ ва титрлаш усуллари модда миқдори б-н унинг оғирлиги ёки ҳажми орасида тўғри пропорционал боғлиқлик сақланишига асосланади. Спектрал усулларда (қ. Спектрал анализ) элемент миқдори б-н аналитик спектр чизикларининг равшанлик даражаси ўртасидаги пропорционал боғлиқликка маълум чегарада роя қилинади. Фотометрик анализда эса модданинг концентрацияси б-н нўрнинг ютилиши ўртасидаги пропорционал боғлиқлик эътиборга олинади. Элемент (модда) миқдорини ўлчашдан аввал, одатда, у бойитилади ва аниқланадиган элемент қулай бирикма ҳолида ажратиб олинади. Кўпчилик усуллар селектив ва сезгир бўлмаганлиги учун моддаларнинг миқдорини ўлчашда уларни гуруҳларга бўлиб, айрим элементларни чўктириб, ҳайдаб, экстракциялаб ажратиш катта аҳамиятга эга. Бирга бўладиган кўпчилик ионларнинг чўқишига ва экстракцияланишига йўл қўймаслик учун уларни барқарор комплекс ионларга айлантириш мумкин. Аниқланадиган элементни эритмадан электролиз қилиб эркин ҳолда ёки оксид ҳолида ажратиб олса бўлади. Маълум шароитни танлаб, бир хил элементларни электродда чўктириб, бошқаларини эса эритмада қол-диришга

эришилади. Кўпчилик металлларнинг оз миқдорини ажратиш олиш учун ички электролиз усули қўлланилади. Энг қулай ажратиш усулларида бири хроматография ҳисобланади. Органик анализда элементлар миқдорини аниқлаш учун модда аввал CO_2 , H_2O , N_2 , NH_3 ва ҳ.к.гача парчаланadi. Кейинчалик уларнинг миқдори анорганик анализ усулларида аниқланади. Миқдорий элементар анализ бирикманинг брутто-формуласини аниқлаш имкониятини беради. Органик бирикмаларнинг структура формуласини аниқлаш учун функционал анализ ўтказилади. Унда ҳар қайси функционал гуруҳ учун тавсифли реакциялардан фойдаланилади. Табиат ва саноат объектларидаги элементларнинг нихоятда оз миқдорини аниқлаш зарур бўлгани учун аналитик усуллар (микромикровий, ультрамикромикровий ва яриммикромикровий усуллар)нинг сезгирлигини ошириш йўлида и.т. ишлари олиб борилмоқда. Ўзбекистонда А.к.-ни ривожлантиришга Ш. Т. Толипов, Н. А. Парпиев ва б. олимлар катта ҳисса қўшдилар.

Ад: Миркомиллов а М., Аналитик кимё, Т., 1996.

Нусрат Парпиев.

АНАЛИТИК СЕЛЕКЦИЯ - танлаш асосида қ.х. ўсимликлари навларини яратиш усули. А.с. да бошланғич материал сифатида маҳаллий ёки бошқа худудлардан келтирилган навлардан, табиий дурагай популяциялардан фойдаланилади, синтетик селекцияа эса популяциялар сунъий равишда барпо этилади. Яна қ. Танлаш.

АНАЛИТИК ТАРОЗИ - моддаларни аниқ тортадиган нозик тарози; кимёвий анализларда ишлатилади. А.т.да оғирлиги 2 г дан 200 г гача бўлган моддалар 0,04 мг гача аниқликда тортилади. А.т.нинг тўлиқ аналитик (100—500 г ли, 1—5 мг аниқликда тортадиган), ярим микроаналитик (20—50 г ли, 0,2—0,25 мг аниқликда), микроаналитик (20—30 г ли, 0,01 мг аниқликда), пробирка (1—2 мг ли, 0,04 мг аниқликда); тенг елкали ва

бир елкали хиллари бор. Бир елкалида посанги бўлади. Кўпинча, тенг елкали ва икки паллали А.т. ишлатилади. А.т.ни чанг, шамол, киши нафасидан сақдаш учун у ойнали шкаф ичига ўрнатилади.

АНАЛИТИК ТИЛЛАР - тиллар тури. Грамматик маънолар (сўзлар муносабати) шакл ясовчи аффикслар ёрдамида эмас, балки ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва интонация воситасида ифодаланади. Инглиз, француз, испан, янги форс тиллари А. т. ҳисобланади. Шунингдек, Ҳинд-Европа оиласидаги бошқа тилларда ҳам уларнинг аломатлари мавжуд. Яна қ. Синтетик тиллар.

АНАЛИТИК ТУР — маҳаллий аҳамиятга молик геодезик тўр. Катта масштабли съёмка ўтказиш ва муҳандислик-геодезик ишларни таъминлаш мақсадида давлат геодезик тўрини ҳосил қилувчи пунктлар асосида триангуляция ва трилатерация усуллари ёрдамида А.т. ҳосил қилинади. Биринчи разрядли А.т.лар 1—4 синфларга оид, то-монлари 2—5 км ли геодезик тўр асосида, ўлчаш хатоси $t=4$ гача мос бўлган силжиш (кўчиш) б-н ўлчаш асосида, иккинчи разрядлиси томонлари 0,5—3 км ли ва $t=10$ гача мос бўлган силжиш б-н тузилади. Агар давлат геодезик тўри бўлмаса, мустақил биринчи (масштаби 1:500 да, майдони 500 км²дан катта бўлмаган) ва иккинчи (М 1:2000, майдони 100 км²дан кичик) разрядли А.т. тузилади.

АНАЛИТИК ФАЛСАФА - 20-а. фалсафасидаги ғарбий, асосан инглиз-америкача йўналиш; фалсафани билишнинг асосан тил воситалари орқали таҳлили деб тушунади; неопозитивизмнинг бошқа бир кўриниши. Асосий оқимлари: 1) мантикий таҳлил қилиш фалсафаси; замонавий математик мантиқ воситалари — мантикий эмпиризм (Р. Карнап, К. Гемпель, Ф. Франк) ва мантикий прагматизмагм фойдаланади (У. Куайн, Н. Гудмен); 2) тилшунослик фалсафаси.

АНАЛИТИК ФУНКЦИЯ - маг.нинг асосий тушунчаларидан бири; даражали катор йиғиндиси кўринишида ёзи-

лиши мумкин бўлган функция. Бундан А.ф.нинг исталган тартибдаги ҳосиласи ҳам мавжудлиги келиб чиқади. А.ф. синфи етарлича кенг бўлиб, унга мат. да ва унинг тадбиқларида учрайдиган функцияларнинг кўпчилиги киради. Айни пайтда бу синф бир қатор ажойиб хоссаларга эга. Аввало, А.ф. синфи арифметик, алгебраик амалларга, ли-митга ўтиш амалига нисбатан ёпиқ синф-дир. Агар (z) функция бир боғламли D соҳада аналитик бўлса, ихтиёрий ёпиқ $F \subset D$ контур бўйича олинган интеграл нолга тенг. Шу ва б. хоссалар А.ф. синфининг муҳим объект эканлигини кўрсатади. А.ф. назариясига О. Коши, Б. Риман, К. Вейерштрасс асос солган.

АНАЛИТИК ЧАТИШТИРИШ, таҳлилий чатиштириш — биринчи авлод дурагайларини рецессив гомозиготали ота-она формалар б-н чатиштириш; беккросснинг бир кўриниши. Шунингдек, А.ч.дан генетика-селекция тадқиқотларида бошланғич мате-риалнинг генотипини таҳлил қилишда, кроссингвер — бириккан (туташган) генлар рекомбинацияси фоизини аниқлашда ҳам фойдаланилади.

АНАЛОГ ҲИСОБЛАШ МАШИНАСИ — узлуксиз ўзгарувчи физик катталиклар (механик силжиш, кучланиш, ток кучи, т-ра ва б.)нинг қийматлари аниқланадиган математик масалаларнинг сонларини шу микдорлар б-н таққослайдиган ҳисоблаш машинаси. А.х.м. да натижа машинадаги ўзгарувчан физик микдорларни ўлчаб аниқланади. А.х.м.нинг асосий хусусиятлари: ўзгарувчан катталиклар узлуксиз бўлади; амаллар параллел бажарилиши натижасида юқори тезликка эришилади; ечиладиган масалаларга дастур тузиш анча соддалашади; тадқиқ қилинувчи тизимни реал аналог қурилмага улаш осонлашади; моделлаш жараёни ва натижа яққол кўриниб туради; жамлаш, кўпайтириш, интеграллаш, чизикли бўлмаган функцияларни ҳосил қилиш каби амалларни анча содда ва самарали бажариш мум-

кин; ахборотни узоқ муддат хотирада сақлаш, мураккаб ва мантикий амалларни бажариш имкони чекланган.

Аналог ҳисоблаш усулларида мил. ав. Вавилонияда ер ўлчаш ва харита тузишда фойдаланилган. 15-а. бошларида Самарқандда ал-Коший икки сайёранинг бир меридиан текислигида бўлиш вақти пайтини аниқловчи асбоб яратган. Тахм. 1000 й.да яратилган логариф-мик линейка дастлабки А.х.м.дир. Ҳозирги ЭҲМларнинг дастлабкиси электрон техника тараққиётининг маҳсули бўлиб, булар 1950 й.да яратилган ўзгармас ток кучайтиргичи б-н боғлиқдир. Айниқса, кейинги вақтларда яратилган аналог қурилмалар интеграция коэффициенти ўта катта бўлган аналог интеграл микросхемалар асосида ишлаб чиқарилади. Ишлаш тарзига кўра, А.х.м. механик пневматик, гидравлик, электромеханик ва электрон турларига, аналогия асосида қурилишига кўра, оддий ва мураккаб хилларга бўлинади. Оддий машиналарда ўзгарувчилар ва ечиладиган дастлабки тенглама ўзгарувчилари орасидаги боғланиш ўзгармас коэффицентлар орқали амалга оширилса, мураккаб машиналарда эса бу алоқа ошкор кўринишда бўлмай, балки мураккаб тасвирга эга бўлади.

А.х.м. бошқарув тизимларининг динамикасини таҳлил қилиш ёки ростилашда, бошқарув тизимларининг синтези ва ростилаш б-н боғлиқ масалаларни ечишда, тизимга таъсир этувчи ва фойдали сигналларни аниқлашда, янги автоматик қайд қилиш қурилмаларини яратишда ва б.да кенг қўлланилади. Бундан ташқари, А.х.м.лардан мураккаб автоматик тизимларнинг элементлари ва қурилмалари сифатида ҳам фойдаланилади.

Абдурауф Паттохов.

АНАЛОГИЯ (юн. analogia — мувофиқлик, айнанлик, ўхшашлик) — 1) (фалсафада) предмет ва ходисаларда бирор хусусиятнинг ўхшашлиги. Мантиқда А. ёрдамида икки предметнинг қандайдир бир хусусияти ўхшаса, бошқа хусу-

сиятлари ҳам ўхшашлиги ҳақида хулоса чиқарилади. Чиқарилган хулосанинг тўғри ёки нотўғрилигини билиш учун уни амалиётда текшириб ва синаб кўриш лозим; 2) (ҳуқуқда) бирор тайин ҳаракат қонунда бевосита кўрсатилмаган ҳолда шунга ўхшаш ҳодисани кўзда тутадиган ҳуқуқий нормани мазкур ҳаракатга татбиқ этиш. Ҳуқуқнинг айрим тармоқларида, жумладан фуқаролик ҳуқуқида бирор хил даъво тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса, суд шунга ўхшаш муносабатларни кўзда тутадиган бошқа қонунни қўллайдди. Жиноят қонунинда 1959 й.гача қўлланиб келинган бу қоида ЎзР Жиноят кодексида чиқариб ташланган. ЎзР ЖКнинг 4-моддасида кўрсатилишича, содир этилган қилмишнинг жиноийлиги, жазога сазоворлиги ва б. ҳуқуқий оқибатлари фақат Жиноят кодекси б-н белгиланади. ЎзР ЖКнинг 9-моддасига биноан, шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботлансагина жавобгар бўлади; 3) (тилшуносликда) тил унсурларининг (сўз ясалиши, шакл ясалиши ва б. ҳолатларда) муайян муносабат таъсирида айнанлик касб этиши. Мас, «кўр» объектли феълга «қара» объектсиз феъл синоним бўлиб келиши (учишини кўр — қара), «кўр» кўмакчи феълга «бок» феълнинг синоним бўлиши (қилиб кўр — бок); 4) (биологияда) турли манбалардан келиб чиққан, лекин бир хил вазифани бажарадиган, ташқи кўриниши ҳам ана шу вазифага мосланган озми-кўпми бир-бирига ўхшаб кетадиган органлар ва бўлақларнинг ўхшашлиги. Бажарадиган вазифалари бир хил, лекин келиб чиқиши турлича бўлган органлар аналогик органлар деб аталади. Буларга қуш ва қапалаклар қаноти, балиқ ва қисқичбақалар жабраси, зирк ва дўланалар тикани мисол бўла олади. Аналогик органларнинг ўхшашлиги фақат ташқи томондан. Уларнинг эмбрионал ривожланишида катта тафовут бор. Мас, қуш қаноти махсус оёқ муртагидан пайдо бўлади, ҳашарот қаноти эса теридан ўсиб чиқади. Зиркнинг тикани кўриниши ўзгарган

барг, дўлананинг тикани эса кўриниши ўзгарган шохчадир.

АНАЛОГ-РАҚАМЛИ ҲИСОБЛАШ МАШИНАСИ — аналог ва рақамли ҳисоблаш машиналарининг қисмлари (блоклари)дан ташкил топган қурилма. Машина ўзгарувчилари рақамли ва аналог (узлуксиз) кўринишда ифодаланади. Аналог ва рақамли ЭҲМларнинг камчиликларини бартараф этиш, уларнинг афзалликларини бирлаштириш мақсадида ўтказилган изланишлар натижасида битта ҳисоблаш тизими — гибрид ҳисоблаш машинаси яратилган. Бу комплекснинг рақамли қисми — рақамли электрон ҳисоблаш машинаси (РЭҲМ) асосида қурилади. Марказий бошқарув қурилмаси машинанинг айрим қисмлари — аналог-рақамли ўзгартиргич (АРЎ), рақам-аналогли ўзгартиргич (РАЎ) ва АЭҲМ ўртасидаги боғланишни зарур аниқлик ва кетма-кетликда таъминлайди. А.-р.х.м. математик ва мантиқий амалларни бажаришда ҳамда машина кўрсаткичларини бир шаклдан иккинчи шаклга ўтказишда ишлатилади.

АНАЛЬГЕТИКЛАР (анальгетик моддалар) — оғрикни қолдирувчи ёки қамайтирувчи дорилар; фармакологик таъсирига кўра наркотик ва наркотикмас А. фарқ қилинади. Наркотик А.га морфин, омнопон ва унинг синтетик ўриндошлари (промедол, фенадон ва б.) қиради; улар турли оғриқлар, жумладан шикастланиш ва б. ҳоллардаги қучли оғриқларни ҳам қолдиради. Наркотик А. такрор-такрор қабул қилинганда одам унга ўрганиб, қўмсайдиган бўлиб қолади ва бу наркоманияга сабаб бўлиши мумкин. Наркотикмас А.га кимёвий тузилиши турлича бўлган синтетик моддалар (амидопирин, анальгин, фенацетин, ацетилсалицилат кислота, парацетамол ва б.) қиради; бу хил А.нинг наркотик А.га Караганда оғриқ қолдирувчи таъсири кучсизроқ бўлиб, асосан, невралгия тусидаги оғриқларда, миальгия (муқкуллар яллиғланиши)да, тиш ва бош оғригида ишлатилади. Наркотикмас А. оғриқ

қолдириш б-н бир қаторда иситма тушишига ва яллиғланишни бартараф этишига ҳам ёрдам беради.

АНАЛЬГИН (Analginum) — наркотикмас анальгетикларнинг пиразолон унумлари гуруҳига мансуб дори; оғриқ қолдирувчи, яллиғланишга қарши ва иситма туширувчи хоссага эга. Турли сабабларга қўра келиб чиққан кучсизроқ оғриқларни қолдириш, иситма тушириш, грипп, бод ва б. касалликларни даволашда ишлатилади.

АНАЛИЦИМ — цеолитлар гуруҳига мансуб минерал. Нотекис думалок трапецедр қўринишида кристалланади. Ранги оқ, кулранг, пушти, яшилроқ, баъзан кизил. Шишасимон ялтироқ. Қаттиклиги 5,5 — 6,0; с оғ. 2,2 — 2,3. Келиб чиқиши гидротермал, кам ҳолларда магматик. Қиздирилганда осон эрийди. Баъзан базальтларда бирламчи минерал сифатида, камдан-кам ҳолларда чўкинди жинсларда учрайди.

АНАМНЕЗ (юн. *anamnesis* — хотира) — беморнинг ўзидан ёки уни биладиган кишилардан шу беморнинг ҳаёт шaroити ва касаллик тарихи ҳақида сўраб тўпланадиган маълумотлар. А. тўғри диагноз қўйишда энг муҳим текширув усулларида бири. А.га беморнинг шикоят, касалликнинг бошланиши ва кейинги кечиш даври, илгари қандай касалликлар б-н оғриганлиги, оилавий шaroити, зарарли одатлари (чекиш, спиртли ичимликлар ичиш), турмуш, меҳнат тарзи, авлодларнинг соғ ёки носоғлиги ва ҳ.к. киради. Маълумотларнинг янглиш берилиши касалликка диагноз қўйишни мушқуллаштиради ва нотўғри даволашга сабаб бўлади.

АНАМНИЯЛАР (Anamnia) — эмбрионал тараққиётнинг дастлабки даврида эмбрион пардалари, жумладан амниони ҳам бўлмайдиган тубан умуртқали ҳайвонлар гуруҳи. Тўғарақоғизлилар, балиқлар, сувда ҳамда қуруқда яшовчиларни ўз ичига олади. А. бирламчи сув умуртқалилари бўлиб, эмбрионал ривожланиши сув муҳити б-н боғлиқ.

АНАМОРФИРЛАШ (юн. *Anamorphoo* — ўзгартираман) — объект тасвирининг конфигурация (ўлчамлари, шакли)ни оптик ёки бошқа усулда ўзгартириш. А. махсус оптик системалар ёрдамида, шу б-н бирга жисм ёки текисликларни қиялаштириш йўли б-н амалга оширилади. А.да цилиндрик линзалар, оптик кўзгулар, понасимон шишалар ва б. оптик мосламалардан фойдаланилади. Тасвирнинг ўзаро перпендикуляр йўналишдаги чизикли қатталаштиришлари нисбати А. коэффициентини дейилади. Тасвирни горизонтал ёки вертикал йўналишларда бир текис сиқиб ёки чўзиб А. (айниқса, кинотехникада) кенг тарқалган. Оддий киноплёнкага горизонтал текисликда сиқилган тасвир туширилиб, уни эк-ранда проектор орқали кўрсатишганда, ёйиш йўли б-н томонларининг ўлчамлари нисбати 2,35:1 бўлган тасвир ҳосил қилиниши мумкин. Бундай ўзгартиришлар, одатда, махсус мос-лама ёрдамида амалга оширилади. Экран текислигини қиялатиб А. расмини қоғозга туширишда ва матбаада қўлланилади.

АНАНАС (Ananas) — ананасдошлар (*Bromeliaceae*) оиласига мансуб ўтлар туркуми (уруғи). 5 — 6 тури маълум. Асосан, Америка китъасининг тропик ҳудудларида ва Осиёнинг Филиппин, Тайвань о.ларида ўсади. Барглари қалин, узун, ханжарсимон. Экиладиган А. (*A. Sativus*) Америка ва Тайвандан бошқа жойларда ҳам ўсади. Бу тўрнинг меваси кубба шаклидаги тўп ме-вадан иборат, оғирлиги 2 — 5 кг, туси сарғиш, хушхўр. Хўл мева ёки консерва ҳолида истеъмол қилинади. Баъзи турларининг барглари-дан ипаксимон нозик толалар ҳам олинади.

АНАПА — РФ Краснодар ўлкасидаги шаҳар (1846 й.дан), Қора денгиз соҳилидаги болалар иқлимий ва шифобахш балчиқ б-н даволовчи курорт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 56,7 минг киши (1992). Иқлими илиқ. Йиллик ўртача т-ра 11,6°, ёзи иссиқ. Шаҳар атрофида тоқчилик ривожланган. А.да қ.х. техникуми,

озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналаридан йигирув-тўқув ф-каси, ўлкашунослик музейи, санаторийлар, дам олиш уйлари, она ва болалар пансионатлари бор. Мил. ав. 4 — 3- а.ларда А. ўрнида — Горгиппия антик шаҳри бўлган. А.археологик казишлар ўтказилган жой — очик осмон остидаги музей.

АНАПАЗИЯ (юн. *ana* — тескари, *plasis* — тузилма) — тўқима ва хужайраларнинг норма ва патологияда дифференциалланмаган ҳолатга қайтиши, бунда улар ўзига хос функцияларини ўтамай қўйиб, чексиз ўсадиган бўлиб қолади, Хужайралар айниб, ўсма ҳосил қилаётганда рўй берувчи ўзгаришлар мажмуи, одатда, А. деб аталади. Белгилари: хужайра ядроларининг катталиги, шакли ва тузилиши ўзгаради, баъзан уларда бир неча ядрочалар пайдо бўлади; хужайраларнинг дифференциацияланиши сусаяди, физик-кимёвий ва биокимёвий хоссалари бузилади, улар тез кўпаяди ва ҳ.к.

АНАПАЗИМА (*Anaplazma*) — бир хужайрали содда организм. Танаси юмалоқ, диаметри 1 мкм гача. А. нуктадек бўлиб, қизил қон таначалари (эритроцитлар)ни жароҳатлайди. А. фақат микроскопда кўринади. Эритроцитда 1 — 4 тагача А. бўлиб, кўпинча унинг четида жойлашади. А. оддий бўлиниш йўли б-н кўпаяди ва анаплазмоз касаллигини кўзгатади. Қорамол ва қўй-эчкилар қонида паразитлик қилади.

АНАПАЗМОЗ — қорамол ва қўй-эчкиларда учрайдиган сурункали касаллик. А.ни ҳайвон қонида паразитлик қиладиган *Anaplasma marginale* (қорамолларда), *A. ovis* (қўй-эчкиларда) микроби кўзгатади. А. қонни микроскопда текшириш йўли б-н аниқланади. Ҳайвон касалликка ёз ва куз бошида кўпроқ чалинади. Касалликни қон сўрувчи сўна ва каналар тарқатади. Касалланган ҳайвон иммунитет ҳосил қилади ва узоқ вақт анаплазма манбаи бўлиб қолади (қорамоллар 14, қўйлар 5 йилга қадар). А. анпгибиотиклар

(тетрациклин), шунингдек делалгил (қорамолга), В12 витамини б-н даволанади, осон ҳазм бўладиган озуқа, микроэлементлар, кўп сув берилади.

АНАРХИЗМ (юн. *anarchia* — ҳокимиятсизлик, бебошлик) — раҳбар сифатида фақат алоҳида шахснинг хохиш-иродасинигина тан олиб, ҳар қандай ҳокимият ва давлат тузумини рад этувчи жамият тўғрисидаги таълимот. Антик дунё замонидаёқ А.га хос фикр юритиш аломатлари бўлган, қад. христианликда диний шаклда, кейинчалик ўрта асрлар мазахбларида ҳам учрайди. Лекин илмий назария сифатида А. кейин пайдо бўлган. Немис файласуфи К. Шмидт (Штирнер), француз олими П. Прудон, россиялик М. Бакунин унинг назариётчилари ҳисобланади. А. баъзи ўринларда либерализм б-н чагишиб кетади, ҳар қандай давлат ҳокимиятини йўқотишни ва ишлаб чиқарувчилар уюшмаларининг федерациясини тузишни ёқлайди.

АНАРХОСИНДИКАЛИЗМ (юн. *anarchia* — бебошлик, тартибсизлик; *syndikos* — уюшма) — халқаро ишчилар ҳаракатининг анархизм таъсирида бўлган оқими. Касаба уюшмаларини меҳнаткашлар ташкилотининг олий шакли, бинобарин и.ч. воситалари мазкур уюшмалар кўлига ўтиши лозим, деб ҳисоблаган. А.-с. саботаж, бойкот, иктисодий иш ташлаш ва курашнинг «олий шакли» сифатида умумий иктисодий стачка каби «тўғридан-тўғри ҳаракат» тактикасини ёқлаган. 19- а. охирларида Франция, Италия, Испания ва Лотин Америкаси мамлакатларида вужудга келиб, 20- а. бошларида энг кўп тарқалган.

АНАСТИГМАТ - тасвирнинг фақат сферик ва хроматик aberрация натижасида бузилиб чиқишинигина эмас, балки астигматизм (оптик тизимда тасвир нуқсонларидан бири) ҳодисасини ҳам бартараф қиладиган фотообъектив. А.да линзалар сифатли шишадан тайёрланади. А. техник ва бадий фотографияда, кинематографияда кенг ишлати-

лади.

АНАСТОМОЗ (юн. anastomosis — туташиш) — табиий тарзда ўзаро қўшилиш ёки уланиш, боғланиш. Мас, бир кон томирининг иккинчиси б-н қўшилиши. Жаррохликда бирор ковак аъзони кесиб, иккинчисига улаш, меъданинг ичакка уланиши, яъни меъда-ичак анастомози.

АНАТАЗ — содда оксидлар кичик синфига мансуб минерал. TiO_2 нинг полиморф модификацияларидан бири. Fe, Zn, Nb қўшимчалари бўлади. Ранги яшил-сарикдан кулранг-қорагача. Қаттиқлиги 5,5 - 6. С ог. 3,8 - 3, 9. 915° гача киздирилганда рутилга айланади. Олмоссимон ёки металлсимон ялтирок. Гнейс, гранит ва б.да икки-ламчи акцессор минерал. А. ертомирларда, магматик ва метаморфик жинсларда, камрок миқдорда пегматитларда, баъзан эса чўкинди (қумтош) жинсларда учрайди, шунингдек ильменитнинг емирилиши натижасида вужудга келади. Ялтироқ тиниқ нус-халари заргарликда жилвир сифатида ишлатилади.

АНАТОКСИН (юн. ana - қайта таъсир ва toxion — захар) — формалин ва $39^\circ - 40^\circ$ т-ра таъсирида захарли хоссасини йўқотган, лекин антигенлик хоссасини сақлаб қолган токсин. Биринчи марта француз бактериологи Г. Рамон 1923 й.да дифтерия токсинидан анатоксин тайёрлаган. А. иммун кон зардобини тайёрлашда қўлланилади. Бунинг учун А. йирик хайвонлар (мас, от)га такрор юборилади. Улардан олинган зардоб одамларни баъзи юкумли касалликлар (дифтерия, қокшол ва б.) дан сақлаш ва даволашда фойдаланилади. Фаол иммуналашда қўлланилади.

АНАТОЛИЯ (юн. — кунчиқар, шарк; туркча Анадолу) — Кичик Осиёнинг қад. номи; Усмонли турк салтанатида маркази Кутахия ш. бўлган вилоят номи; 20-а.нинг 20- й.ларидан Туркиянинг Осиё қисми номи.

АНАТОЛИЯ АГЕНТЛИГИ (Anadolu ajansi) — Туркиядаги ахборот агентлиги. 1920 й.да таъсис этилган. Акциядорлик

жамяти; акцияларнинг кўпчилигига ҳукумат эгалик қилади.

АНАТОМИЯ (юн. anatome — кесаман, ёраман) — айрим аъзолар, системалар ва бутун организмнинг шакли ва тузилишини ўрганадиган фан; морфологиянинг бир қисми (қ. Хайвонлар морфологияси, Ўсимликлар морфологияси). А. хайвонлар А.си (зоотомия) ва ўсимликлар анатомияси (фитотомия) га бўлинади. Хайвонлар А.сидан одам А.си (антропотомия) ажратилади. Одам ва хайвонлар организми эволюциясининг асосий босқичларини ўрганадиган киёсий (солиштирма) А. ҳам бор. «А» термини кўпроқ одам А.сини ифода-лаш учун ишлатилади. Одам А.сига инсон организми фаолияти ҳақидаги фан — физиология б-н бир бутун ҳолда қаралади. А. ҳар бир аъзонинг киши жинси ва ёшига қараб ўзгариш хусусиятларини, атроф муҳит ҳамда меҳнат фаолиятининг аъзолар тузилиши, вазифасига таъсирини ҳам ўрганади. Дастлаб ҳар бир аъзо алоҳида-ало-ҳида ўрганилган бўлса, кейинчалик аъзоларнинг ўзаро муносабатларини, уларнинг бир системага бирлашиш қонуниятларини, организм бир бутун бўлиб, уни ташки муҳит б-н чамбарчас боғлиқлигини, аъзоларнинг шакли б-н функцияси ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга олган ҳолда ўрганила бошланди.

А.га оид дастлабки маълумотлар энг қад. хитой ва ҳинд асарларида, шунингдек Гиппократ, Аристотель (Арасту) асарлари ва айниқса Александрия мактаби вакилларининг асарларида учрайди. Кейинчалик Абу Али Ибн Синонинг 5 жилдди «Тиб қонунлари» асарида тиббиётнинг барча соҳаларига, хусусан А.га оид мукамал маълумот берилди. Италиян рассоми Леонардо да Винчи мурдани ёриб текшириб нормал А.нинг бир қадар муфассал тавсифини берган. Ҳоз. замон А.си Уйғониш давридан, яъни европалик анатом-олим А. Везалий мурдаларни ёриб текшириб, одам танаси тузилишининг тўлиқ, систематик ва аниқ

тавсифини берган вақтдан бошланади. А. умуман нормал аъзо ва тўқималарнинг шакли ва тузилишини ўргангани учун нормал А. деб аталади. Нормал А., организмнинг функционал системаларига мувофиқ равишда суяклар ҳақидаги таълимот — остеология, бўғимлар ҳақидаги таълимот — артрология, мускуллар ҳақидаги таълимот — миология, ички аъзолар ҳақидаги таълимот — спланхнология, қон айланиш ва лимфа системаси ҳақидаги таълимот — ангиология, марказий ва периферик нерв системаси ҳақидаги таълимот — неврология, сезги аъзолари ҳақидаги таълимот — эстеziология ва ички секреция безлари ҳақидаги таълимот — эндокринологиятг бўлинади. А.дан қуйидаги фанлар ажралиб чиққан: гистология (аъзо ва тўқималарнинг микроскопик тузилишини ўрганади); патологик А. (қасаллик оқибатида ўзгарган аъзо ва тўқималарнинг шакли ва тузилишини ўрганади), топографик ёки амалий А. (хирургик А. ҳам дейилади, одам танасида аъзо ва тўқималарнинг жойла-нишини ўрганади). Бундан ташқари, ва-зифаси тасвирий санъат (рассомчилик, ҳайкалтарошлик) учун одам гавдасининг ташқи кўринишини тасвирлаб беришдан иборат бўлган пластик А., аъзоларнинг шакллари ва тузилишини уларнинг фа-олияти б-н боғлиқ ҳолда ўрганадиган функционал ёки назарий А., ёш А.си ва бошқа А.лар ҳам бор.

Миянинг фаолияти б-н боғлиқ ҳолда унинг нозик тузилиши, қон ва лимфа то-мирларининг нерв б-н таъминланиши, бир қисми ишдан чиқ,-қан қон айланиш системасининг тикланиши (компенсация) қобилияти ва б. масалалар ҳам А.нинг тадқиқот мавзудир.

А.нинг асосий ва энг қад. ўрганиш усулидан фойдаланилган, бора-бора ке-сиб препаратлар тайёрлаш, арралаш, қон томирларга турли суюкликлар юбориш, рентген нури ва микроскопии қўллаш усуллари жорий этилди: тирик одамда эса пайпаслаб кўриш, перкуссия (бармоқ ёки болғача б-н уриб ўрганиш) ёки ау-

скультация (эшитиб кўриш) усуллари қўлланила бошланди. Бундан ташқари, А. (проекцион А.) ҳайвонлар ва соғлом одамларда (ташқи белгиларга қараб) чуқурроқ ётган аъзоларнинг жойланиши-ни тажриба йўли б-н аниқлайди.

Ўзбекистонда А. фанининг ҳақиқий ривожини 1940—50 й.ларга тўғри кела-ди. Ўзбек олимларидан Ҳ. З. Зоҳидов марказий нерв системасининг айрим сохаларини, одамнинг ёшига хос тузили-шини, Р. Э. Худойбердиев нерв система-сининг қон б-н таъминланишини, қон то-мирлар А.сини, М. Н. Холқўзиев вегета-тив нерв системаси А. сини, Н. К. Аҳмедов периферик нерв системасига рентген нурларининг таъсирини ўргандилар. Олимлардан С. Ш. Шаҳрбиддинов, А. Т. Окдлов, Ф. Н. Баҳодиров, Н. А. Ибодов, И. К. Қосимхўжаевлар ҳам А. ривожла-нишига муносиб ҳисса қўшдилар. Ҳозир А.нинг долзарб масалалари — жигар, то-мирларнинг нормал ва регенерация ша-роитидаги ўзгаришлари ҳамда нервлар-нинг тикланиши ва периферик қон ай-ланиши устида илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Ад.: Аҳмедов Н. К., Шомирзаев Н. Х., Нормал ва топографик анатомия, Т., 1991; Аҳмедов Н. К., Атлас. Одам анато-мияси, 1—2-1., Т., 1996—97.

Носир Аҳмедов.

АНАФИЛАКСИЯ (юн. anaphylaxia — химоясизлик) — организмга парен-терал йўл орқали юборилган антигенга нисбатан сезувчанликнинг ортиши б-н ифодаланадиган аллергик реакция. Уму-мий ёки маҳаллий реакция (мас, тери-да) кўринишида намоён бўлади. Анақол кўриниб турган умумий реакция анафи-лактик шок дейилади. Анафилактик шок-нинг асосий белгилари: нафас олиш ке-скин қийинлашади ва қон босими тушиб кетади, бемор хушидан кетиши мумкин. Шошилиш тиббий ёрдам кўрсатишга тўғри келади. А.нинг олдини олиш учун ўз билгича дори ичмаслик керак, акс ҳолда организм сезувчанлиги ошиб ке-тиши мумкин, агар дори ичганда бирор

хил аллергия реакция рўй берса, дори ичишни тўхтатиб, албатта врачга учрашиш керак.

АНАХАЙМ — АҚШ ғарбидаги шаҳар, Калифорния штатида. Аҳолиси 266 минг киши (1990). Транспорт йўллари тугуни. Авиаракета-космик, радиоэлектроника, кимё саноати ривожланган. Озиқ-овқат корхоналари бор. Туризм ривожланган. А. «Диснейленд» парки б-н машхур. Шаҳарга 1857 й.да асос солинган.

АНАХИТА — зардуштийлик динида ободонлик ва фаровонлик маъбудаси. Қад. деҳқонлар ёгингарчилик ва ҳосилдорликни А. нинг мўъжизаси деб ҳисоблашган. Қад. ҳайкалтарошлар А.ни бир қўлида анор ёки олма ушлаб турган аёл шаклида тасвирлаганлар. Археологик казишмаларда А.нинг сополдан ясалган ҳайкалчалари ҳам учраб туради.

АНАХРОНИЗМ (юн. *ана* — тесқари, қарши, *choronos* — вақт, давр) — 1) хронологик хато, бирон-бир воқеа, ҳодисани тамомила бошқа вақтга, даврга нисбат бериш; 2) бирор даврни тасвир қилишда шу даврга хос бўлмаган хусусиятларни атайлаб тикиштириш; 3) ўз замонасига мос келмайдиган эски қарашлар, хатти-ҳаракатлар, урф-одатлар, ўтмиш сарқитлари.

АНАЭРОБ ИНФЕКЦИЯ (газли инфекция, газли флегмона, хавфли шиш) — жароҳатларнинг фақат кислородсиз муҳитда кўпаядиган касаллик кўзғатувчи микроблар — анаэроблар б-н зарарланиши; кўпинча жароҳатларга (асосан оёқ ва думбадаги) тупроқ тушишидан пайдо бўлади, чунки тупроқда деярли ҳар доим А.и. кўзғатувчилари сақланади. Мажақланган ёки эзилган тўқималар кўпроқ зарарланади, чунки қон томирларга шикает етиши сабабли жароҳатланган жойга кислородга тўйинган қон (артериал қон) келиши тўхтаб қолади. А.и.да юмшоқ тўқималар тез шишиб, унда газ пуфакчалари ҳосил бўлади, кейинчалик тўқималар ўлади (к. Гангрена). А.нинг дастлабки белгилари:

жароҳат оғрийди, тўқималар кўпчиб кетаётгандек туюлади, шиш келади, 1 — 2 кундан кейин гавда т-раси кўтарилади. А.и. жуда хавфли, шунинг учун беморни дарҳол касалхонага ётқизиш керак.

АНАЭРОБИОЗ (юн. *ан* — инкор қўшимчаси, *аег* — ҳаво ва *bios* — ҳаёт) — организмларнинг эркин кислород бўлмаган муҳитда ҳаёт кечири олиши. А. тушунчасини 1861 й.да Л. Пастер кiritган. Ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган энергияни анорганик (мас, нитратлар ва сульфатлар) ёки органик моддалар (мас, углеводлар)ни парчалаб оладиган анаэроб организмлар учун А. одатдаги яшаш муҳитидир. Тез ўсадиган эмбрион хужайралари ва ўсмалар хужайраларида анаэроб жараёнлар соғлом организмнинг нормал хужайраларидагига нисбатан кучлироқ кечади.

А.нинг биологик мазмуни шундан иборатки, анаэроблар ҳавосиз, яъни аэроблар яшай олмайдиган муҳитдаги органик субстратлардан фойдаланиш қобилиятига эга (қ. Аэробиз). Табиий субстратлар, яъни тупроқ, сув ва б.да ҳаммиша маълум микдорда ҳаво бўлади. Шунга кўра, анаэроб организмлар ҳаво кислородининг оксидловчилик таъсиридан ҳимояланишга ҳаракат қилади. Улар кислородни нейтралловчи моддалар ажратади. Говақлари ҳаво б-н тўлган юмшоқ тупроқларда анаэроблар ривожланадиган айрим жойлар — микрозоналар бўлиши мумкин. Уларга ёнмаён жойлашган аэроблар кислородни ўзлаштириб ва редукцияловчи (тикловчи) модда ажратиб, анаэроблар учун шароит яратади. Мас, беданоя чимқирқар икки ярусли плуг б-н чуқур (40 см) қилиб ҳайдалганда, беданинг асосий илдиш массаси ва б. қолдиқлари тупроқнинг анаэробли қатламига кўмилиб, у ерда органик моддаларнинг минералланиш жараёни боради. Бу жараён туфайли тупроқ микрофлорасининг ҳаёт фаолияти ва чиринди тўлланиши учун энг қулай шароит вужудга келади, тупроқ унумдорлиги узок, муддат сақланиб туради. Тупроқни бун-

дай ишлаш тизими экин ҳосилини анча оширади. Анаэроб жа-раёнларнинг кечиши (бижғиш, чириш) табиатда моддалар апланишига катта аҳамиятга эга.

Рустам Шодмонов.

АНАЭРОБЛАР, анаэроб организмлар — эркин кислород бўлмайдиган шароитда яшаш ва ривожланиш қобилиятига эга бўлган организмлар. А. терминини 1861 й.да ёғ кислотали бактериялар бижғишни ихтиро қилган Л. Пастер таклиф этган. А. асосан прокариот организмлар орасида кенг тарқалган. Эукариотлардан ачитқилар ҳамда ҳайвонлар организмидан паразитлик қиладиган, яъни иккиламчи тарзда кислородсиз муҳитда яшашга мослашган, бир хужайралилар ҳақиқий А. ҳисобланади. Кўп хужайрали А. анаэробия ҳайвонларнинг ичаги ва тана бўшлиғи ҳамда тўқималарида паразитлик қиладиган ясси тўғарак чувалчанглар орасида учрайди. Анаэроб организмларда метаболизм кислороддан бошқа оксидловчилардан фойдаланишга асосланган. Органик моддалардан фойдаланадиган анаэроб организмлар (гликолиз нагижасида ҳосил бўладиган энергиядан фойдаланадиган барча эукариотлар) спиртлар ва ёғ кислоталар қайтарилиши орқали борадиган ҳар хил типдаги бижғишни амалга оширади. Бошқа А., мас, денитрификаторлар, темир бактериялари, олтингугурт бактериялар, меган ҳосил қилувчи бактериялар эса аорганик оксидловчилар (нитратлар, олтингугурт бирикмалари, карбонат ангидрид ва б.)дан фойдаланади. Алмашинав маҳсулотларинингҳилига қараб анаэроб бактериялар ёғ кислотали, сут кислотали, пропион кислотали гуруҳларга ажратилади. Фототроф бактериялар А.нинг бошқа маҳсус гуруҳини ташкил этади. Кислородга бўлган талабига кўра А.нинг облигат ва факультатив гуруҳлари фарқ қилинади. Облигат А.да метаболизм кислород иштирокисиз боради, факультатив А. (мас, денитрификаторлар) анаэробия ҳолатдан кислородли муҳитда яшашга утиши мумкин. Анаэроб муҳитда ок-

сидланиш энергияси кам бўлганидан А. фаолияти туфайли жуда кўп қайтарилиш маҳсулотлари — спиртлар, ёғ кислоталари ва б. ҳосил бўлади. А. муҳитдаги кислород аэроб организмлар томонидан батамом ўзлаштириладиган шароитда (мас, сув тубидаги балчикда, ифлосланган оқова сувларда) ривожланади. А.дан микробиология саноатида спиртлар ва органик кислоталар и.ч., оқова сувларни тозалашда кенг фойдаланилади. Айрим А. оғир инфекциялар касалликлар (қокшол, газли гангрена ва б.)ни келтириб чиқаради. Ҳақиқий А. б-н бирга айрим умуртқасизлар орасида кислород танқислигига вақтинча мослашган турлари ҳам бор. Айрим облигат А. кислородга жуда сезгир бўлганидан кислородли муҳитда жуда тез ҳалок бўлади. Иссик сувли ҳавзалардан ва сувнинг чуқур қатламларидан топилган А. Ер юзидан пайдо бўлган энг қад. организмлар бўлиши мумкин.

АНБАР — 1) оқ ва кўнғир рангли мумсимон хушбўй модда. Уваланадиган мойли масса бўлиб, суюқланиш т-раси 60°, сувда эрмайди, спирт, эфир, ҳайвон мойларида яхши эрийди. А.дан янгиллигида нажас ҳиди келади; эскиргач, бу хид кўтарилиб, нозик хид қолади. А. денгиз ҳайвони — кашалот ичагидан олинади; кашалотлар яшайдиган денгиз ва океанларнинг соҳилга яқин жойларидаги сувдан ҳам йигиб олинади. Атир-упа саноатида ишлатилади. 2) Кўчма маънода (мушқу анбар) — муаттар, хушбўй хид.

АНБАР — эркаклар тобутининг тўрт бурчагига тик қоқилган таёқларга ўралган газлама, сурп; шунингдек аёллар тобутининг тепасига ишқом тарзида эгиб ўрнатилган тол ёғочлари устига ёпилган малла бўз.

АНБАР БИБИ МАҚБАРАСИ - Занги ота мажмуаси таркибидаги мақбара. Тошкент яқинидаги Занги ота қишлоғида барпо этилган (15-а. бошларида). Занги ота мақбараси қатори бу ёдгорлик ҳам Амир Темур замонаси меъморчилик анъ-

анасининг ёркин намунаси. Ривоятларга қараганда, макбара Занги отанинг хотини Анбар бибининг қабри устига қурилган. Макбара ичидаги иккинчи қабр Анбарбибининг аввалги қайнанаси Улуғпошшоники. А.б.м. кейинги асрлардаги таъмирланиш оқибатида ҳозир ўзининг асли ҳолатини деярли йўқотган. Анбар биби халқ орасида афсонавий шахсга айланган. У кишининг руҳига бағишлаб ўтказиладиган урф-одат ва маросимларнинг кўпчилиги сув тошқини, бола туғилиши ва ҳосилдорлик б-н боғлиқ бўлган.

Анбар биби макбараси.

АНБАР ОТИН Фармонкул кизи (1870 — Қўқон — 1906) — ўзбек шоираси. Отаси Увайсийнинг жияни. Онаси Ашурбиби оддий қосиб кизи. А.О.Дилшод отин мактабида таҳсил олган. А.О. шеърлар ижод қилиш б-н бирга маҳал-ласидаги ёш қизларга таълим ва тарбия бергани туфайли Отин номига эга бўлади. А. О. ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Ижодда кўпроқ Увайсийга эргашган. Навоийни биринчи устоз ҳисоблаган. Замондошлари Муқимий, Фуркат, Завкийлар б-н таниш бўлган. Шеърларида уларга мурожаат қилган, улар б-н баҳслашган. Ўзбекча шеърлари (48 та)дан девон тузган. Ундан 41 ғазал, 4 мухаммас, 1 китъа, 1 масна-вий, 1 мустазод ўрин олган (1905). 70-й.ларнинг бошида шоиранинг 40 га яқин шеърдан иборат яна бир қўлёзма девони, «Қаролар фалсафаси» рисоласи, 160 мисралик «якка байт»лари топилди, тожикча ғазалларидан девон тузиш нияти бўлган, аммо бор-йўқлиги ҳоз. номаълум. А.О. шеърлари ақсарият ижтимоий мавзуда. Замона адолатсизлигидан, меҳнатчи халқоғир аҳволидан сўз очади, маърифатни улуғлайди. «Қаролар фалсафаси» асарида аёлларнинг оғир қисмати ҳақида ҳикоя қилинади. А.О. асарлари қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади (инв. № 1647).

Ас: Шеърлар, Т., 1963; Шеърлар, рисо-ла, Т., 1970.

Ад. Қаюмов Л., Хусаинова Ф., Демократ шоира Анбар Отин, Т., 1964; Қодирова М., XIX аср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқтақдири, Т., 1977; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдли, 5-жилд, Т., 1981; Каримов Ф., Ўзбек адабиёти тарихи, 3-китоб, 3-нашри, Т., 1987.

Беғали Қосимов.

АНБАРСОЙ — Самарқанд вилояти Хатирчи ва Иштихон туманлари ҳудудидаги сой. Шамолсой ва Чорвоқсой номлари б-н Октоғнинг жан.-шарқий ён бағридаги 1150 м мулққ баландликдан бошланади. Шамолсой дастлаб жан. га томон оқади, Октош тоғининг шарқидан ўтиб Чорвоқсой б-н қўшилгач, Зарбандсой номини олади. Зарбанд дарасидан чиққандан сўнг, А. деб аталади. Тошқин пайтларидагина Окдарёга етиб келади. А.нинг умумий уз. 20,5 км. А. водийсининг юқори қисми тор бўлиб, чуқур даралардан оқади, этакларида эса атрофдаги адир ва текисликларга қўшилиб кетади. А., асосан, ёғин ва булоқдан сув олади. Сув йиғадиغان ҳавзасининг майд. 60,2 км². Зарбанд дарасида ўртача йиллик сув оқими 170 л/сек. А.нинг суви баҳор ойларида кўпаяди. А. ёқасида қишлоқлар бор.

АНБИЁ (араб, набий, пайғамбар сўзининг кўплиги) — қ. Пайғамбар.

АНВАР ОБИДЖОН (Обиджонов) (1947.8.1, Фарғона вилояти Олтиариқ тумани) — Ўзбекистон халқ шоири (1998). Тошкент давлат ун-тининг журналистика ф-тини тугатган (1979). «Ёш гвардия» нашриётида муҳаррир, бош муҳаррир ўринбосари (1981—86), «Ёш куч» жур. да муҳбир (1987—88), «Муштум» жур. да бўлим мудири (1988—89), «Чўлпон» нашриётида бош муҳаррир, директор (1989—98), Ўзбекистон телерадиокмпаниясида муҳаррир (1998 й.дан). А. О.нинг оҳанг ва услуб жиҳатидан ўзига хос ҳажвий асарлари ўзбек болалар адабиётида янги йўналишни шакллантирган. Қисса ва ҳикоялари замонавий, содда ва таъсирчан («Уста Гулмат ғазаллари», 1974; «Энг ёруғ кун», 1983; «Аканг қарағай Гулмат», 1987; «Олтин

юракли Автобола», 1988), «Масхарабоз бола» (1986), «Жуда қизик вокеа» (1987), «Ерлик- I лар» (1990), «Аламазон ва Гулмат хангомаси» (1992), А «Ажойибхона» (1993, шеърӣй тақвим) ва б. дoston, қиссалар, шеърлар, пьесалар ва ҳажвий асарлардан иборат тўпламлар муаллифи. Республика театрларида пьесалари сахналаштирилган. «Олтин юракли Автобола» қиссаси асосида «Тилсимой — ғаройиб қизалок» номли болаларга аталган фильм суратга олинган. «Ўзбекистон аскарлари» кўшиги миллий армиянинг биринчи саф кўшиғига айланган.

Ас: Мешполвоннинг жанглари, Т., 1994; Алишер ила Хусайн ёки уч доно ва ўғри, Т., 1996.

АНВАР ПОШО (1881.14.6, Истанбул — 1922.4.8, Болжувон) — Ёш турклар инқилобининг фаол иштирокчиси, «Иттиҳод ва тараккий» партияси раҳбарларидан бири. 1903 й.да Истанбул Бош штаб академиясини битирган. 1909—11 й.ларда Берлинда ҳарбий атташе. Туркия, Македония, Кавказ, Германия, Россия, Туркистондаги сиёсий жараёнларда қатнашган. 1908 й. Туркияда давлат тўнтаришига раҳбарлик қилиб, Султон Абдулхамид II ҳокимиятига чек қўйди, Туркиянинг чет давлатлар томонидан бўлиб ташланишига барҳам берди. 1913 й. янв.да «Хуррият ва иттиҳод» партиясини ҳукуматдан четлатди. Талъат пошо ҳамда Жамол пошо б-н бирга норасмий учлик тузди, бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди. Туркиянинг Германия б-н ҳарбий иттифок тузиши ва I-жаҳон урушига қўшилиши ташаббускори бўлди, бош қўмондон — султоннинг ноиб сифатида урушда турк қўшинларига қўмондонлик қилди. Туркия урушда енгилгач, А.п. аввал Германия, Россияга ва ниҳоят 1921 й. кузида Бухорога келди ва Туркистон истиклолчилари тарафига ўтганини эълон этди. Большевикларга қарши курашга қўшилган. А. п. 1922 й.4 авг. куни кичик бир гуруҳ б-н Болжувонга кириб келган қизил қўшинга қарши ҳужум вақтида шахид бўлди.

Наим Норкулов, Қахрамон Ражабов.
АНВОЙИ ГУЛЛАР — хонадонлар ховли-боғларида, парк ва хиёбонларда гулининг кўрки учун экиладиган хушманзара бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар ва буталар. Ўзбекистонда Агдан лола, сирень, гулсафсар, пион, атиргул, гладиолус, кўкконгул, хризантема, картошкагул кўп тарқалган бўлиб, улар бирин-кетин бир-икки ой муддат б-н апр.нинг бошидан то нояб. ўрталаригача гуллайди. Гулларнинг кўркмадлиги ва хушбўй ҳиди инсонга катта эстетик завқ бағишлайди (яна қ. Гулчилик).

АНГАР (франц. hangar) — самолёт ва вертолётлар турадиган, уларга техник хизмат кўрсатиладиган ва таъмирланадиган иншоот. Вазифасига кўра, А. устaxonа, муқим (стационар), муваққат-муқим ва йиғма-қисмларга ажратма хилларга бўлинади. Муқим А.лар металл ва темир-бетондан, муваққат-муқим А.лар ёғоч-тахтадан, йиғма-қисмларга ажратма А. эса пўлат ёки енгил қотишмалардан ясалади. А.нинг шакли ва катта-кичиклиги самолёт ва вертолётлар сони ва ўлчамларига боғлиқ бўлади. А. кўтариш-ташиш, алоқа, сигнал, автоматик ўт ўчириш воситалари б-н жиҳозланади.

АНГАРА — РФнинг Иркутск вилояти ва Красноярск ўлкасидаги дарё. Енисейнинг энг серсув ирмоғи. Уз. 1779 км. Ҳавзасининг майд. 1,040 минг км². Байкал кўлидан оқиб чиқади. Асосий ирмоқлари: ўнгдан — Илим, чапдан — Иркут, Белая, Ока, Тасеева. Қор ва ёмғирдан сув олади. Қуйилиш ерида ўртача сув сарфи 5100 м³/сек. Қуйи оқида окт.— ноябрда, Братск сув омборида ноябрь-дек.да муз б-н қопланади. Майнинг I-ярмидан муз эрий бошлайди. А.нинг бошланишидан қуйи қисмигача сув омборлари каскади қурилган. А.да Иркутск, Братск, Усть-Илим ГЭСлар ишлаб турибди, Богучани ГЭС қурилмоқда (1994). А. бошланиш жойидан кемалар мунтазам қатнаб туради. Асосий пристанлари: Иркутск, Ангарск, Балаганск, Братск. А.да балиқ кўп.

АНГАРМОНИК НИСБАТ (мат.) - қ. Хўш нисбат.

АНГАРСК — РФнинг Иркутск вилоятидаги шахар (1951 й.дан). Ангара дарёси бўйидаги пристанъ. Т.й. станцияси. Аҳолиси 268,8 минг (1992). 1954 й.дан йирик нефть-кимё к-ти ишлай бошлади. Курилиш саноати корхоналари (йиғма темир-бетон, цемент, керамика маҳсулотлари ва б.), электромеханика з-ди, ёғочсозлик, машинасозлик саноати корхоналари, тикувчилик ф-каси, гўшт к-ти, технология ин-ти бор.

АНГЕМИТОН ТОВУШҚАТОР (юн. an — инкор юкламаси, hemi — ярим ва tonos — тон) — мусиқада ярим тонликсиз товушқатор ва ўзга тузилмалар. Булар одатда халқ, хусусан Шарқ куйларида кенг учрайди. Ўзбек мумтоз мусиқасида даромаддан ўрта авжга, ўрта авждан — катта авжга ўтиш чоғларида кузатилади. Яна қ. Пентатоника.

АНГИДРИД (юн. an — инкор қўшимчаси ва hudoг — сув) — бирор элементнинг кислород б-н бирикмаси. Металлмасларнинг ва баъзи металлларнинг юқори оксидлари А.дир. А. икки усулда: 1) оддий модданинг кислород б-н бирикишидан; 2) кислотани киздириб, сувсизлантиришдан ҳосил бўлади. Анорганик кислоталарнинг А.лари каби органик кислоталарнинг А.лари ҳам маълум. Мас, сирка А. (СН₃СО)₂О, бензой А. (С₆Н₅СО)₂О ва б. кимё саноатида ацилловчи восита сифатида карбон кислота колдиғи RCO ни бирикмаларга киритиш учун қўлланилади.

АНГИДРИТ — сульфатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи СаSO₄. Ромбик сингонияли. Қаттиқлиги 3,5—3,8. С. оғ. 2,9—3,0. Мўрт. Рангсиз ёки оқ, баъзан оч ҳаво ранг, кулранг, кизғиш, кўк. Шиласимон ялтироқ. А. чўкинди жинслар орасида, айниқса доломитлашган оҳактошлар ичида кўп учрайди. Табиатда А. зич масса ёки катлам-қатлам ҳолда учрайди; баъзан гидротермал ертомирларда ҳам бўлади. Зангори майда донали А. вульпинит ёки

бергам мрамари деб аталади. А. боғловчи модда. Ўғит, цемент, безак буюмлар тайёрлашда ишлатилади. А. намликни шимиб яна осонгина гипега айланиши ва ўз ҳажмини 30% гача катталаштириши мумкин. А. конлари Россия, Украина (Донбасс, Карпатол-ди) ва б. жойларда бор. А.нинг катта захиралари Ўзбекистоннинг Қашқадарё вилоятида ва Олмалиқ атрофларида топилган.

АНГИДРОН, Mg(С104)₂ - туз, магнийнинг сувсиз перхлорати, ғовак оқ модда. Курук А. сувни яхши ютиб, кристаллогидратга айланади. Шу сабабли у газларни куритишда, водородни аниқлашда ва б. мақсадларда ишлатилади. Бундай А.ни вакуумда 200—250° да киздириш йўли б-н сувсизлантириб, қайта ишлатиш мумкин.

АНГИНА (лот. angina — бўғилиш) — танглай муртақ безларининг яллиғланиши б-н кечадиган ўткир инфекция он касаллик; кўпроқ стрептококк, стафилококк ва б. микроблар кўзғатади. Улар ҳалқумга аксари А. бўлган бемор фойдаланган уй-рўзгор буюмлари (мас, ювилмаган идиш-товоқ ва б.)дан тушади. Кўпинча ҳалқумда бўладиган ва одатда касаллик кўзғатмайдиган микроблар айрим нохуш омиллар таъсирида, мас, киши совқотганда ёки ҳарорат ўзгарганда касаллик кўзғатиши мумкин. Баъзан оёқнинг ҳўл бўлиши, музқаймоқ ейиш, совуқ сув ичиш, муздек сувда чўмилиш ва б. ҳолларда А. б-н оғриш кузатилади. Ҳалқумга мунтазам тушиб турадиган тутун, чанг, спиртли ичимликлар, шунингдек бурун орқали нафас олишни қийинлаштирадиган аденоидлар ва бурун-ҳалқумнинг бошқа касалликлари А.га сабаб бўлиши мумкин. Бурун ва ёндош бўшлиқларининг яллиғланиши (мас, гайморит), шунингдек оғиз бўшлиғидаги йирингли яллиғланишлар (чириган тишлар) ҳам А.га сабаб бўлади. Касаллик тўсатдан бошланади. Беморда мадорсизлик, бош оғриғи, томоқ қакраб оғриши, ачишиши, ютинганда оғриқ кузатилади. Ҳарорат кўтарилади (38—41°);

муртак безлари қизариб, улар юзасида йирингли караш пайдо бўлади. А. б-н тез-тез оғриш натижасида муртак безлари сурункали яллиғланадиган бўлиб қолади. А.нинг катарал, фолликуляр, йирингли ва б. хиллари фарқ қилинади. Маҳаллий (перитонзилляр абсцесс, ўрта кулокнинг ўткир яллиғланиши) ва умумий (бўғимлар, юрак, буйракнинг зарарланиши) асоратлар қолдириши мумкин. Врач кўрсатмаларини бекаму-кўст бажариш тез соғайиб кетишга имкон беради ва асоратлар авж олишига йўл қўймайди.

АНГИО... (юн. angeion — томир) — ясама сўзларнинг таркибий қисми, «томир» сўзига (қон томири, лимфа томири) мос келади. Мас, ангиография, ангиология ва б.

АНГИОГРАФИЯ (ангио... ва ...графия) — қон ва лимфа томирларига контраст (соя туширадиган ва организм учун безарар) модда юбориб, рентгенологик усул б-н улар суратини олиш. А. қон ва лимфа томирлари касалликларини, шунингдек баъзи аъзолар (мия, юрак, ўпка ва б.)даги касалликларни қон томирларидаги ўзгаришларга қараб аниқлашда қўлланилади. А.нинг ангиокардиография, ангиопульмонография, аортография, вазография, лимфография ва б. турлари мавжуд.

АНГИОКАРДИОГРАФИЯ (ангио..., юн. kardia — юрак ва grapho — ёзаман, тасвирайман) — рентгенологик текширишда юрак ва йирик томирлар ичига контраст модда юбориб, уларнинг соя тасвирини олишга имкон берадиган усул. Юракнинг асосан тугма пороклари тавсифини аниқлаш учун қўлланилади.

АНГИОКЕРАТОМА - терида пайдо бўладиган хавфсиз ўсма; бир ёки бир нечта бўлиши мумкин. Бунда асосан терининг мугуз қавати қалинлашади.

АНГИОЛОГИЯ (ангио... ва юн. logos — фан) — анатомия ва клиник тиббиётнинг бир бўлими; қон томирлар (артериалар, веналар, капиллярлар) ҳамда лимфа томирлари ва уларнинг касалликларини ўрганати (яна қ. Анатомия).

АНГИОМА (ангио... ва юн. ота — ўсма) — қон ёки лимфа томирларида пайдо бўладиган хавфсиз ўсма. Одатда, боланинг она қорнидаги даврида томирларнинг нотўғри ўсишидан вужудга келади. Кўпинча терида (юз ёки бадандаги нор), баъзан жигар, мия ва б. аъзо ҳамда тўқималарда учрайди. Капилляр, говаксимон ва шохсимон А. бўлади. Электрокоагуляция, рентген ва радиоактив нурлар ҳамда жарроҳлик усули б-н йўқотилади.

АНГИОНЕВРОЗ (ангио... ва невроз) — қон томирларни ҳаракатлантирувчи нервлар функциясининг бузилиши. А.да тери тўсатдан оқаради ёки қизаради, шишади, терлайди, кизийди ва б. спастик ўзгаришлар кузатилади. Невроз ва психозларда кузатилади.

АНГИОСАРКОМА, ангиобластома — қон ва лимфа томирларида ривожланадиган хавфли ўсмаларнинг умумий номи.

АНГИОСПАЗМ (ангио... ва юн. spasmos — тортаман) — майда артериялар, артериолалар ва капиллярларнинг торайиши (спазми). Томир мускул қаватининг қисқариши оқибатида рўй беради. Натижада тўқима ва аъзоларга қон кам келади ва тегишли тўқималарда ишемия ривожланади. А. қайси аъзодалигига қараб, бош оғриғи, томир тортишиши каби аломатлар б-н ўтади. Кўпинча гипертония касаллиги ва неврозларда учрайди.

АНГИОСТОМИЯ (ангио... ва юн. stoma — тешик), вазостомия — қон оқини кузатиш ва зарурийат бўлганда қон олиб, унинг таркибини аниқлаш мақсадида томирларга махсус най — фистула қўйиш усули. Най ичига узун игна киритиб, қон шу игна (шприц) ёрдамида тортиб олинади.

АНГИОТЕНЗИН, ангиотонин, гипертензин — биологик фаол модда; кимёвий тузилишига кўра пептид; қон томирларни торайтириб, артериал босимни оширади, организмдаги сув-туз алмашинувини бошқаради, альдостерон,

простагландинлар ва б. гормонлар ҳосил бўлишига хизмат қилади.

А. полипептид бўлиб, бир неча аминокислотадан иборат. Қон плазмасидаги ангиотензиногендан ҳосил бўлади. Ренин-ангиотензин системасининг таркибий қисми ҳисобланади. Табиий А.дан қрлишмайдиган аналоглари синтез қилинган.

АНГИШВОНА (форс. ангушт — бармоқ, вона — сақловчи) — иш тикишда бармоқ учига қийиладиган металл ғилоф; А.нинг ён ва устки юзларида игнанинг кети қадаладиган (тойиб кетмаслиги учун) чуқурчалар бўлади. Кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ тикишда бармоқларга игна санчилмаслиги ва игнани қалинроқ газламадан ўтказишда ишлатилади. Қадимда А. чармдан ҳам ясалган.

АНГИШВОНАГУЛ, ўймоқгул (Digitalis) — сигиркўйруқдошлар оиласига мансуб икки йиллик ва кўп йиллик ўтлар туркуми. Европа ва Осиёда 25 га яқин тури бор. Барчаси захарли. А.нинг пояси тикка(уз. 40—150 см), барглари кетма-кет жойлашган, барг чети арра-симон, баъзи турларида текис. Барглар поянинг остидан учига томон майдалашиб боради. Гуллари шингил тўпгулга йиғилган, гултожи кўнғироқ ёки ангиш-вонага ўхшаш; ўсимлик номи ҳам шундан олинган. Қизил А. ва сариқ А.нинг баргидан пурпуреа А, пурпуреа В, дигитоксин, гитоксин ва юрак касалликларига қарши ишлатиладиган бошқа глюкозидлар олинади. А.нинг бошқа турларидан олинган препаратлар (мас, абицин) ҳам шу каби касалликларни даволашда қўлланади. А.нинг баъзи хиллари Ўзбекистонда хушманзара ўсимлик сифатида экилади.

АНГКОР — Камбоджа (Сиём Реап ш. яқини)даги ҳашаматли сарой, ибодатхона, сув омбори ва каналлардан иборат мажмуа. 9—13-а.ларда қурилган (хозир тарихий музей — кўриқхона). Камбоджа пойтахтидаги қад. шаҳар харобасини ўз ичига олган — Яшодхарапури (9-а. охири) ва Ангкор Тхом (12-а. охири — 1432; мурабба тарҳли, майдони 9 км2.

Марказида Байон ибодатхонаси), асоси тошдан, юқориси ёғочдан ишланган саройлар, «Ғор ибодатхоналар» поғонали пирамида кўринишида, шунингдек йирик Ангкор Ват (тахм. 1113 — 50; майд. 1300x1500 м) ҳайкалтарошлик безакларига бой. Безаклардаги буртма тасвирларда «Махабхарата» мазмунлари катта урин эгаллайди, геометрик жиҳатдан мустаҳкам режа асосида қурилганлиги б-н ажралиб туради. «Ғор — ибодатхона» атрофи равокути устунлар қатори ва дарвозахонаси кўшли, бурчақлари минора — буржли. Мажмуа ташқаридан канал б-н ўралган.

АНГЛЕЗИТ — сульфатлар синфи-га мансуб минерал. Қаттиқлиги 3—3,5. С.оғ. қарийб — 6,4. Жуда мўрт. Рангсиз, оч рангли, сарғиш, кулранг ва яшил, баъзан кўк товланувчи кристалл, донадор масса. Олмос ёки ёғ каби ялтирайди. А.— кўрғошинли руда. Асосан гиперген, гидротермал йўл б-н ҳосил бўлган. Ол-тойда, Ўрта Уралда, Шарқий Забайкальёда, Закарпатьёда конлари бор. Ўзбекистонда Чатқол-Қурама тоғларидаги полиметалл конларида кенг тарқалган.

АНГЛЕР (АНГЕЛЬ) ҚОРАМОЛ ЗОТИ — сути учун боқиладиган зот. Зот ҳақидаги маълумотлар 16-а.га тўғри келади. Суяги нозик, танаси чўзиқ, сутдорлик белгилари яхши ривожланган, туси қизил. Буқаларининг тирик вазни 850—1000 кг, сигирлариники 500—580 кг. Йилига 4000—4500 кг сут беради, сутининг ёғлиги 4,5—4,6%. Асосан Ғарбий Европа мамлакатларида боқилади. А.қ.з. қизил дания зотини у орқали кўнғир латиш, қизил эстон, қизил литва, қизил дашт зотларини чиқаришда асос бўлган. Украина, Россия, қисман Ўзбекистондаги хўжаликларда ҳам боқилади.

АНГЛИКАН ЧЕРКОВИ - Англиядаги давлат черкови. Протестант черковларидан бири. Унинг диний маросим ва ташкилий қоидалари бошқа протестант черковларига қараганда католик черковига яқин туради. А.ч. 16- а.нинг 30- й.лари

инглиз қироли Генрих VIII ислохотлари натижасида вужудга келди. Ислохот черков ерларини ўзларига қаратиб олишга интилган юкори табақа б-н янги ер аристократиясининг манфаатларини ёқлашга қаратилган эди. Ислохотдан қирол ҳокимияти манфаатдор бўлиб, асосий мақсад А.ч.ни папа таъсиридан ажратиш эди. Қирол 1534 й. ўзини инглиз черковининг раҳбари деб эълон қилди, бир оз вақт ўтгач, парламент розилиги б-н монастирь ерларини мусодара қилиб, янги дворянларга, қирол амалдорларига ва сарой аҳлларига тақсимлаб бериб, бир қисмини сотди. Аммо епископ ва черков ерлари мусодара этилмади, черков йирик ер эгаси сифатида қолаверди. Энди черковни қирол бошқарадиган бўлди, у епископни ҳам, руҳонийларни ҳам ўзи тайинлар эди. 17- а. 40- й.ларида Англия инқилоби даврида А.ч. тугатилиб, ўрнига кальвинист пресвитериан черкови давлат черкови бўлиб қолди. Бу инглиз буржуазиясининг манфаатларига мос эди. Стюартлар 1660 й. ҳокимиятни эгаллагач, А.ч. қайта ташкил этилди. Англиядаги А.ч.дан ташқари мустақил А.ч. Ирландия, Уэльс, Шотландия, Канада, АҚШ, Австралия ва б. баъзи мамлакатларда бор. А.ч. аъзоларининг умумий сони 30 млн.га яқин.

АНГЛИЯ — Буюк Британиянинг маъмурий-сиёсий қисми, унинг тарихий ўзаги. Буюк Британия о.нинг жан. ва ўрта ҳудудида жойлашган. Германияда яшаган ва 5 — 6- а.ларда Европа китъасидан оролга кўчиб борган англлар қабиласидан А. номи келиб чиққан. Кенг маънода кўпинча Буюк Британия ва Шим. Ирландия Қўшма қироллигини А. деб атайдилар. Майд. 131 минг км², аҳолиси — 50 млн. кишига яқин (1999). Буюк Британия бутун майд.нинг 54% ва аҳолисининг 80% дан кўпроғи. А. 39 графлик, 6 метрополия графлиги ва катта Лондонга бўлинади. Лондоннинг алоҳида бошқарув тизими бор: унинг 28 округидан ҳар бирида кенгаш мавжуд. Лондондаги ижроия ҳокимиятини лорд-

мэр амалга оширади. А. — иктисодий жиҳатдан Буюк Британиянинг энг ривожланган бўлаги. Мамлакатнинг анъанавий саноат тармоқлари: кончилик (тошқўмир, темир руда), кора металлургия, металл-созлик, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати асосий марказлари шу ерда жойлашган. Машинасозлик (автомобилсозлик, авиасозлик, станоксозлик, асбобсозлик), электр ва радиотехника, атом саноати ҳам яхшигина ривожланган. А.да мамлакатнинг энг катта саноат марказлари: Лондон, Бирмингем, Ливерпул ва б. жойлашган. Буюк Британия жами экинзорларининг салкам 70% А.га тўғри келади. У сут чорвачилиги, сабзавотчилик ва боғдорчиликнинг асосий маскани ҳамдир. А.да транспорт тармоғи қалин, унинг портлари (Лондон, Ливерпул, Саутхемптон ва б.) орқали мамлакат юк айланмасининг 80% дан кўпроғи ўтади. Яна қ. Буюк Британия.

АНГЛИЯ БАНКИ (Bank of England) -Буюк Британиянинг давлат марказий эмиссия банки. 1694 й.да хусусий акциядорлик банки тарзида ташкил топган. Дастлаб энг йирик банкирлар уйлари капиталини марказлаштирди, кейинчалик мамлакатнинг асосий молиявий марказига, давлатдаги банкларнинг банкига айланди. 1- жаҳон уруши (1914 — 18) га қадар А.б. банкнотларини олтинга алмаштириш мумкин эди. 1946 й.да лейбористлар ҳукумати А.б.ни национализация қилди, акция эгаларига йилига 12% даромад келтирадиган ҳукумат қимматбаҳо қоғозлари б-н товон тўланди (дивидендлар берган даромад даражасида).

А.б. парламент белгилайдиган доирада пул эмиссияси б-н шуғулланади, ҳукуматни молиялайди, давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширади, мамлакатдаги ва муҳбир аъзолик алоқалари бўлган кўпгина хорижий банкларнинг захираларини асрайди, мамлакат банклари учун ҳисоб-китоб маркази; валюта назоратини олиб боради, банкларнинг кредит фаолиятини назорат қилади, фоиз ставкаларини ўзгартириш

орқали пул бозорини тартибга солади. А.б. бошқарувчиси ва директорини ҳукумат тайинлайди. 8 бўлими бор.

АНГЛИЯ-АМЕРИКА УРУШИ (1812 -14) — бир томондан, Англиянинг АҚШ савдоси ва иқтисодиётини барбод қилишга интилиши ва иккинчи томондан, АҚШнинг ўз ерларини кенгайтириш, Канадани босиб олиш йўлидаги интилишлари оқибагида вужудга келди. 1812 й. 18 июнда АҚШ Англияга уруш эълон қилди. Халқаро вазиятнинг кулай келганлигига қарамай, АҚШ Канадага бостириб қира олмади. АҚШ қўшинлари Эри кўли (1813 й. сент.), Шамплейн кўли (1814 й. сент.) ва б.да ғалаба қозондилар. Бироқ, Англия АҚШ қирғоғини камал қилди ва 1814 й. 24 июлда аскар тушириб, Вашингтонни эгаллади ва кўп қисмига ўт кўйди (1814 й. авг.). Уруш давомида америкаликларнинг ҳарбий ҳаракатлари АҚШнинг мустақиллик учун курашига айланиб кетди. 1814 й. 24 дек.да Гент шартномаси имзоланди. Бу шартно-ма урушдан олдинги вазиятни тиклади.

АНГЛИЯ-БУРЛАР УРУШИ (1899 -1902) — Англиянинг Жан. Африкадаги Бур (Трансвааль ва Оранжевая) республикаларига қарши олиб борган босқинчилик уруши. Англиянинг Бур республикасида яшовчи инглизларга ҳам сайлов ҳуқуқи бериш тўғрисидаги талабига Трансвааль президентининг рад жавоби урушнинг келиб чиқишига баҳона бўлди. Уруш қарийб 4 йил давом этди. Оқибада бурлар маглубиятга учрадилар. 1902 й. шартномасига мувофиқ, Трансвааль ва Оранжевая республикалари Англия мустамлакасига айлантирилди. 1910 й. Бур республикалари Англия кўл остидаги Жан. Африка Иттифоқи (1961 й.дан бошлаб ЖАР)га кўшиб олинди.

АНГЛИЯ-GERMANYA DEKЛАРАЦИЯСИ — Англия б-н Германиянинг бир-бирларига ҳужум қилмаслиги тўғрисидаги шартнома. Уни Англия бош вазири Н. Чемберлен б-н Германия фашистлар ҳукуматининг бошлиғи А. Гитлер 1938 й. 30 сент.да, 1938 й. Мюн-

хен битимидан кейин имзолаган. А.-Г.д. Германия мавқеини анча кучайтириб, 2-жаҳон урушининг бошланишига йўл очиб берди.

АНГЛИЯ-МИСР ШАРТНОМА-СИ (1936 й.) — дўстлик ва иттифок тўғрисидаги шартнома. Мазкур шартнома Мисрнинг ички ва ташқи ишлардаги мустақиллигини бирмунча кенгайтириб, Буюк Британиянинг Мисрдаги асосий мавқеини сақлаб қолди. 1951 й.да Миср томонидан бекор қилинди. Буюк Британия шартнома бекор этилганини 1954 й.да тан олди.

АНГЛИЯ-РОССИЯ БИТИМЛАРИ (1873, 1885, 1907)-1873 й.битими Англия ва Россия ҳукуматлари ўртасида 1872 й. окт. — 1873 й. янв.да бўлган музокара-лар натижасида Туркистон «буфер» пояси — оралик ерлари ҳақида тузилган. Бу битим Россия ва Англиянинг Туркистондаги таъсир доиралари чегараларини ва Афғонистон амирлигининг шим. чегараларини белгилади. Битим Туркистондаги инглиз-рус қарама-қаршилигини вақтинча юмшатди.

1885 й. битими Афғонистон чегараларини белгилаш тўғрисида Лондонда 29 авг. (10 сент.)да имзоланган. Битим Англия ва Россиянинг Туркистон (Жан. Туркманистон)даги 1885 й. низосини, икки йирик давлат ўртасидаги уруш хавфини бартараф қилди. Тузилган инглиз-рус чегара комиссияси асосан Россия талабларини назарга олиб, Афғонистоннинг шим.-ғарбий чегараларини аниқлади ва бу ҳақда 1887 й. 10 (22) июлда Петербургда битим имзоланди.

1907 й.битими Ўрта Шарқдаги таъсир доиралар чегараларини белгилаш тўғрисида 18 (31) авг.да Петербургда имзоланган. Бу битимлар асосан Тибет, Афғонистон ва Эронга доир эди. Англия ва Россия Тибетни мустақил деб тан олди. Эрон 3 зонага: Россия таъсир доирасидаги Шим. зона ва Англия таъсир доирасидаги Жан. зона ҳамда булар ўртасидаги бетараф зонага бўлинди. Афғонистон Англия ҳукумати таъсири-

да қолди. Россия Афғонистон ҳукумати б-н фақат Англия ҳукумати орқали алоқа қилишга рози бўлди; томонлар Афғонистон ҳудудий бутунлигини бузмаслик мажбуриятини олдилар.

АНГЛИЯ-СОВЕТ-ЭРОН ШАРТНОМАСИ (1942 й. 29 янв.) -иттифок тўғрисидаги шартнома. Совет ва Англия кўшинлари Эронга киритилгандан сўнг тузилган. Мақсад фашистлар Германиясининг Эрон ҳудудидан СССР ва Буюк Британияга қарши урушда фойдаланишига тўсқинлик қилиш эди. Шартнома 2-жаҳон урушида Эроннинг гитлерчиларга қарши иттифок б-н ҳамкорлигини таъминлади. Уруш тугаганидан кейин иттифокчилар кўшинлари Эрондан олиб чиқиб кетилди.

АНГЛИЯ-ТРАНСИОРДАНИЯ ШАРТНОМАЛАРИ (1928, 1946, 1948) -1928 й. 20 фев.да Қуддус (Иерусалим) да Англия ва Трансиордания (Иордания) ўртасида тузилган шартномага кўра, Англия Трансиорданияда (Буюк Британиянинг мандат ҳудудида) ҳокимиятни расман амирга топширган ҳолда, унинг ташқи сиёсати, молия ва қуроли кучлари устидан назоратини сақлаб қолди. 1946 й. 22 мартда Лондонда имзоланган шартномада Англиянинг Трансиорданияни бошқариш мандати расман бекор этилди, у мустақил қироллик деб эълон қилинди. Лекин Трансиордания ҳудудида кўшин тутиб туриш ва ҳарбий базалар қуриш ҳуқуқи жорий этилаверди. 1948 й. 15 мартда Аммон ш.да тузилган шартнома Иорданиянинг Англияга қарамлигини сақлаган ҳолда Иордания маъмурларининг ваколатларини бир мунча кенгайтди. Шартнома 1957 й.да бекор этилди.

АНГЛИЯ-ФРАНЦИЯ-ИСРОИЛНИНГ МИСРГА ҚАРШИ АГРЕССИЯСИ (1956) — Сувайш каналини босиб олиш мақсадида уюштирилган босқинчилик. 29 окт.да Исроил кўшинлари Миср ҳудудига бостириб кирди; 31 окт.да инглиз ва француз қуроли кучлари Мисрни бомбардимон қилди ва 5 нояб.да Порт Сайд атрофида кўшин

туширди. Собиқ СССР, АҚШ ва БМТ томонидан кўрилган огоҳлантирувчи чора-тадбирлар Буюк Британия ва Францияни 1956 й. дек.да, Исроилни эса 1957 й. мартда ўз кўшинларини Мисрдан олиб чиқиб кетишга мажбур қилди.

АНГЛОСАКСЛАР - 5-6-а.ларда Британияни босиб олган герман қабилалари — англлар, сакслар, ютлар ва фризларнинг умумий номи. 7 — 10-а.ларда ўзида кельт хусусиятларини сингдирган сакс элати шаклланди. А. бриттлар ва скандинавияликларга қарши бирлашиш ва курашиш жараёнида халқ сифатида шаклланди. Нормандлар истилосидан (1066) сўнг А. Англияга келиб жойлашган данлар, норвеглар, Франциядан келганлар (нормандияликлар) б-н аралашиб, инглиз халқининг таркиб топишига асос бўлганлар.

АНГОБ — қизил кесакдан тайёрланган бўёқ. А. кулолчиликда кенг қўлланилади. Сопол идишлар ва буюмлар А. суртишдан олдин қурилади. Нотекис жойлари махсус лой (дазмол лой) б-н текисланади, сўнг ҳўл латта б-н силиқланади. Баъзан А. бир неча қават суртилади. Идишлар ва буюмлар А.дан кейин нақшланади. Ўрта Осиё халқлари А.ни неолит даври (мил. ав. 4 — 3 минг йиллик) дан бошлаб сопол идишларга нақш беришда ва бўяшда ишлатган. Кушон подшолиги (мил. ав. 2 — 1 ва мил. 1 — 4- а.лар) давридаги сопол идишларнинг сирти А. б-н бўялган. Бундай идишлар Ўрта Осиёда қорахонийлар даври (11 — 12- а.лар) да ҳам кенг тарқалган. А.дан қад. қабилалар ўликларни кўмишда ҳам фойдаланган. Кўпинча мурдага А. суртиб ёки сеиб кўмилган. Қад. одамлар ғорларнингде-ворларига ва қотшошларга А. б-н расмлар чизган. Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Зараутсойдан 1936 й.да Г. В. Парфенов топган қад. расмлар (ҳайвонлар шакллари) ҳам А. б-н чизилган.

АНГОЛА (Angola), Ангола Республикаси (Republica de Angola) — Африканинг жан.-ғарбидаги давлат. Атлантика

океани соҳилида жойлашган. Маъмурий жихатдан 18 вилоятга бўлинган. Майд. 1246,7 минг км², аҳолиси 11,5 млн. кишиданортик(1999). Пойтахти — Луанда ш.

Давлат тузуми. А. — республика. 1975 й.да қабул қилинган ва 1991 й.да тузатишлар киритилган конституцияга биноан А. демократик, ҳуқуқий давлат, асосий мақсади — тинчлик, адолат ва ижтимоий тараққиёт асосида эркин демократик жамият қуришдан иборат. Давлат бошлиғи — 5 й. мuddатга сайланадиган президент. У яна уч мuddатга қайта сайланиш ҳуқуқига эга. Қонун чиқарувчи ҳокимият — 220 депутатдан иборат Миллий ассамблея. Ижрочи ҳокимият бош вазир бошчилигидаги ҳукуматдир. Унинг таркибини президент тайинлайди ва Миллий ассамблея тасдиқлайди.

Табиати. А. худудининг кўп қисми 1000 — 1500 м баландликдаги ясси тоғлардан иборат. Ғарбдаги Бие тоғ ҳавзасининг энг баланд нуқтаси — 2610 м. ли Моко чўққиси. Атлантика океани соҳили бўйлаб торгина денгиз бўйи пасттекислиги ястаниб ётади. Иқлими тропик, кишда иссиқ, қуруқ, езда нам. Энг иссиқ ойдаги ўртача ҳарорат 21 дан 29° гача, энг совуқ ойда 15 дан 22° гача. Мамлакат ичкарасида ёгингарчилик 500 — 1500 мм, соҳилда 50 — 500 мм. Энг катта дарёлари: Кванза, Кунене, Кубанго ва Конгонинг ир-моқлари — Касаи, Кванго. А. худудининг бир қисмидан Замбези дарёси оқиб ўтади. Дар ёлари кўпостонали, гидроэнергия захиралари катта. Ўсимликлари йилнинг қуруқ фаслида барг ташлайдиган саванна типли ва тропик ўрмонлардан иборат. Миллий боғлари: Порту-Алешандри, Камея, Ки-сама, Муна.

Аҳолиси. Аҳолининг 96% га яқини банту тил оиласи халқлари: мбунду, конго, овимбунду, лугази ва бларга мансуб. Португаллар ҳам яшайди. Расмий тили — португал тили. Аҳолининг 90% маҳаллий анъанавий динга эътиқод қилади; қолганлари — католиклар. Аҳолининг

ўртача зичлиги — 1 км² га салкам 5 киши. Аҳолининг 28% шаҳарларда яшайди. Энг катта шаҳарлари: Луанда, Лобиту, Уамбо.

Тарихи. А. худудида 14- а.дан Конго давлати, 15- а.дан Ндонго, Лундо, Бенгела, 17- а.дан Матамба ва Касанже давлатлари мавжуд бўлган. 1482 й.да А.да португаллар пайдо бўлди. 16- а.да улар қалъалар, шу жумладан Сан-Паулу-ди-Луанда қалъасини (1576) барпо этдилар; бу қалъа келгусида мамлакатни мустамлакага айлантириш маркази бўлди. 17- а.да Ндонго ва Матамба давлатларининг аёл ҳукмдори Зинга Мбанди Нгола португал босқинчиларига қаршилик кўрсатиш курашига бошчилик қилди. Унинг вафотидан кейин Ндонго давлати португал мустамлакачиларининг зарбалари остида парчаланиб кетди. Лундо давлати 19- а. охи-ригача мустақиллигини сақлаб қолди. Амалда Португалия А.нинг бутун худудини 20- а.нинг 20- й.лари бошларидагина эгаллаб олди. 19- а. ўрталаригача А.да қул савдоси давом этди (300 йил мобайнида А.дан салкам 5 млн. киши олиб кетилди). 1885 — 99 й.ларда Португалия, Бельгия, Германия ва Букж Британия ўртасида хоз. А. чегарасини белгиловчи битимлар тузилди. 1951 й.гача А. Португалиянинг мустамлакаси мақомида бўлди. 1951 й.да Португалиянинг «денгиз орти вилояти» деб эълон қилинди. А. халқи босқинчиларга қарши доимо курашиб келди. 1961 й. А.да бошланган қуролли кўзғолон кейинчалик мустамлакачиларга қарши умумхалқ курашига айланиб кетди. Унга уч сиёсий куч: МПЛА (Ангола озодлиги халқ ҳаракати), УНИТА (Анголанинг тўла мустақиллиги учун миллий иттифоқ) ва ФНЛА (Ангола оздрлиги миллий fronti) бошчилик қилди. 70- й.ларга келиб бу ташкилотлар мамлакат шарқидаги ва жан.-шарқидаги анчагина жойларни озод қилишга эришди. 1974 й.да Португалиядаги фашистлар диктатураси ағдариб ташлангач, демократик ҳукумат А. халқининг мустақилликка бўлган ҳуқуқини тан олди. 1975 й.да тузилган ўтиш ҳукуматида МПЛА, УНИ-

ТА, ФНЛА вакиллари кирди. Бирок гуруҳлар ўртасидаги ихтилофлар нагижасида ҳукуматнинг фаолияти тўхтаб, мамлакатда фуқаролар уруши бошланди. УНИТА Жан. Африка Республикаси (ЖАР)нинг мадади б-н МПЛАга қарши курашди. МПЛА эса Кубадан ёрдам сўради. 1988 й. майда Ангола, Куба, ЖАР ва АКШ ўртасидаги музокара якунида имзоланган битимга биноан А.дан ЖАР ва Куба қўшинлари олиб кетилди. Халқаро ҳамжамиятнинг куч-ғайратлари туфайли 1991 й. 31 майда МПЛА ҳукумати ва УНИТА вакиллари имзолаган ҳужжатларга биноан 1992 й. 29 — 30 сент. кунлари А.да БМТ вакиллари кузатувида парламент ва президент сайловлари бўлиб ўтди. Янгиланган конституция (1991 й. март) кўп партияли демократия қондасини мустаҳкамлади; 30 дан ортиқрок партия рўйхатга олинди. А. 1976 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 11 нояб.— Мустақиллик эълон қилинган кун (1975).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. А. озодлиги халқ ҳаракати (МПЛА) асосий сиёсий куч ҳисобланади. У 1956 й.да тузилган. Анголанинг тўла мустақиллиги учун миллий иттифоқ (УНИТА) — сони ва нуфузи жиҳатидан иккинчи сиёсий куч. Ўзини тарихий партия деб ҳисобловчи Ангола озодлиги миллий fronti (ФНЛА) сиёсий майдонда ало-ҳида ўринни даъво қилмоқда.

Хўжалиги. А. — иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакат. Аҳолининг 80% га яқини қ.х.да банд. Унинг иқтисодий аҳволига сўнгги 15 й. мобайнида уруш етказган бевосита моддий зарар салкам 20 млрд. долларни ташкил қилди. Ташқи иқтисодий алоқа ва товар муомаласининг асосий ҳажми ғарб мамлакатларига тўғри келади. Чет-га чиқариладиган маҳсулотининг 90% дан кўпроғи (асосан нефть) АКШ, Бразилия, Европа мамлакатларига кетади. 1985 й.дан А. Европа ҳамжамиятининг қўшиб олинган аъзоси. 1989 й.да Халқаро валюта фонди ва Халқаро таъ-

мирлаш ва тараққиёт банки (ХТТБ)га қабул қилинган. Қазилма бойликлари: — нефть, олмос, марганец, уран, олтин, кварц, мрамар, мис ва полиметалл рудалар. Мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 56% нефть ва нефть маҳсулотларига тўғри келади. Курилиш индустрияси ривожланмоқда. Цемент, шина з-длари, тўқимачилик ф-калари, қ.х. хом ашёсини қайта ишловчи (кофе, шоли оқлаш, қанд-шакар, балик-консерва) корхоналари мавжуд. Кофе, сизаль, шакарқамиш етиштирилади. Маккажўхори, окжўхори, шоли, банан, багат ҳам кагга ўрин тутди. Хурмо, арахис ва тамаки тайёрланади. Қорамол, чўчка, эчки боқилади, аммо чорвачилик мамлакат эҳтиёжини тўла қондирмайди. Денгиз балиқчилиги ривожланган. Т.й.лари — 3,3 минг км, автомобиль йўллари — 80 минг км, асфальтланган йўллари — 8,4 минг км. Денгиз портлари Лобиту, Луанда ва Кабинда. Луандада халқаро аэропорт бор. Ташқи савдодаги асосий мижозлари: Ғарбий Европа мамлакатлари, АКШ, Бразилия. Пул бирлиги — кванза.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 1975 й. аҳолининг 90% саводсиз бўлган. Мамлакат мустақилликка эришгач, умумий мажбурий бошланғич таълим жорий этилди, педагог кадрлар тайёрлаш маркази ташкил қилинди. Луандада ун-т (1963 й. ташкил этилган), бир қанча и.т. ва илмий жамиятлар, Миллий ва Муниципалитет кутубхоналари, тиббиёт тарихи ва тарихий-этнографик музейлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттиришн, телекўрсатуви. «Жорнал де Ангола», «Коррейно да Семана» газ.лари, «Терра Анголана», «Прогрессу» жур.лари нашр этилади. Давлат телевидениеси ва радиоси португал ҳамда маҳаллий тилларда кўрсатув ва эшиттириш олиб боради. «Ангола пресс» (АНГОП) ахборот агентлиги мавжуд.

Адабиёти. А.да банту тиллари оиласига мансуб кимбунду, умбунду ва б. тилларда бой оғзаки адабиёт мавжуд.

Ёзма адабиёт асосан португал тилида ривожланган. Илк давр (1855 — 1930) да кичик адабий шакллар — шеър ва фельетон ривожланди. Педру Машаду-нинг «Африка саҳналари» ва Антониу ди Асиз Жуниорнинг «Мархуманинг сири» романлари машхур бўлди. 1960 й.гача мустамлакачиликни фош қилиш (Каштру Сороменьюнинг «Ўлик ер», 1949; «Бурилиш», 1957) марказий мавзу эди. Шундан кейинги даврда миллий озодлик кураши мавзуи устун бўлди. Кўпчилик ёзувчилар қувғинда бўлганлиги учун А. тараққийпарвар адабиёти асосан чет элларда ривожланди. Мунделе Диа Кванза, А. Нето, К. Андради, М.ди Анради, Л. Виейра каби ёзувчиларнинг кисса, шеър, дostonлари юзага келди. Мустақилликка эришилгандан кейин демократик ўзгаришлар учун кураш асосий мавзу бўлиб қолди. .

Меъморлиги ва тасвирий санъати. А. кишлоқлари доира шаклида қурилган. Турар жойлари тўғри бурчакли (баъзан доирасимон) шаклда, қозиқ синчлар шохшабба б-н ўралди ёки лой б-н сувалди. Европаликлар келгач, шаҳарлар пайдо бўлди, улардаги уйлар португалча тоифада, барокко ва илк классицизм шаклларида қурилади бошлади. 20- а.дан янги конструкцияда янги материаллардан замонавий бинолар тикланди. А.да қадимдан амалий безак санъати: ёғоч ўймакорлиги (одам ва ҳайвон ҳайкалчалари, мебель нақшинкорлиги), ҳашак ва сомондан тўқималар, нақшин сопол буюмлар ясаш ривожланган.

АНГОР — Сурхондарё вилоятидаги шаҳарча. Ангор тумана маркази. Сурхон-Шеробод водийсида, Катта Ўзбекистон тракти ёнида. Термиз ш.дан 33 км шим.-ғарбда жойлашган. Яқин т.й. станцияси Навшаҳардан 14 км. Аҳолиси 14,1 минг киши (1995). Ангор ариғидан сув ичади. Саноат корхоналарида асосан қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. 3 умумий таълим мактаби, 4 болалар боғчаси, туман марказий касалхонаси, катталар поликлиникаси, ўсмирлар поликлиника-

си, пахта ҳиссадорлик жамияти, туман давлат ҳиссадорлик машина-трактор паркы туман бўлими, савдо пунктлари, 2 кинотеатр, 2 кутубхона, маданият уйи, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш пункти бор.

АНГОР ТУМАНИ — Сурхондарё вилоятидаги туман. 1952 й. 16 апр.да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.да Термиз туманига бирлаштирилган. 1979 й.4 дек.да қайта тузидди. А.т. вилоят жанда жойлашган. Термиз, Музработ, Шеробод, Қизирик ва Жаркўрғон туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,39 минг км². Аҳолиси 85 минг киши (1997). А.т.да 1 шаҳарча (Ангор) ва 7 кишлоқ фуқаролари йиғини (Истиклол, Дўстлик, Занг, Навоий, Таллимарон, Янгиобод, Қайран) бор. Маркази — Ангор шаҳарчаси.

Ангорда мил. ав. 6 — 4- а.ларда аҳоли манзиллари бўлган. Кушан подшолиги даврида (1—3- а.лар) деҳқончилик воҳаси таркиб топган. Зартепа қалъаси Ангорнинг маркази бўлган. 6 — 7-а.ларда қалъалар, кўрғонлар вужудга келган. Ўтмишда Ангор Термизга борадиган савдо қарвони кўниб ўтадиган кишлоқ хисобланган.

Табиати. Туман вилоятнинг энг жан. да жойлашган. Шим.да Кизирик, ғарбда Хотинработ даштларига туташган. Шим.да Ховдоғ, жан.-шарқда Қорақир қирлари бор. Улар орасида Каттақум жойлашган. Иклими қуруқ субтропик иқлим. Қиши қисқа, илиқ. Январнинг ўртача т-раси 2 — 3°. Ёзи иссиқ, давомли. Июлнинг ўртача т-раси 31 — 32°. Йилига 120 — 130 мм ёғин тушади. Вегетация даври 300 кун. Туман худудининг ғарбий қисмидан Шеробод дарёсининг қуйи қисми оқиб ўтади. Занг каналидан тармоқланадиган ариқлардан суғорилади. Тупроғи бўз, тақир, қумлоқ тупроқ. Тупроқ шўрланишини камайтириш учун туман худуди бўйлаб шим.-шарқдан жан.-ғарб йўналишида зовур қазилган. Шўра, янтоқ, жингил, қиёқ, қамиш, бурган каби чўл ўсимликлари ўсади. Туман худудининг кўп қисми

ўзлаштирилганлиги сабабли чўлдашга хос ёввойи ҳайвонлар деярли учрамайди.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар; шунингдек тожик, туркман, рус, татар, яхудий ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 218 киши тўғри келади. Аҳолисининг 90% дан ортиги қишлоқларда яшайди.

Хўжалиги. А.т.да 8 жамоа хўжалиги, 104 деҳқон-фермер хўжалиги, 36 хиссадорлик жамияти, 123 кичик корхона, 7 sanoat корхонаси бор. Турман ғалла, пахта ва сабзавот-полииз маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган. Боғдорчилик ва тоқчилик б-н ҳам шуғулланилади. 1999/2000 ўқув йилида 40 дан ортиқ умумий таълим мактабида 20559 ўқувчи таълим олди. 20 мингдан зиёд мактабгача тарбия муассасаси, муаллимлар тайёрлаш, касб-хунар лицейи, 2 иқтидорли болалар лицейи мавжуд. 30 кутубхона, маданият уйи, 14 қишлоқ клуби, Ангор шаҳарчасида А. Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи, «Орзу» кинотеатри аҳолига хизмат кўрсатади. Марказий касалхона, 8 қишлоқ амбулаторияси, 52 фельдшер-акушерлик пункти, 2 поликлиника, марказий стадион, 12 спорт зали, 28 футбол майдончаси ишлаб турибди (2000).

АНГОР ЭЧКИСИ - эчкининг қимматли сержун зоти. А.э.нинг ватани Туркменистоннинг ғарби. Туркманларнинг бир қисми 13-а.да бу ердан Кичик Осиёга кўчиб борган ва натижада хоз. Туркиянинг Ангора (Анкара) вилояти А.э.ни урчителиш марказига айланган. Бу зотнинг А.э. деб аталиши ҳам шундан келиб чиққан. 19- а.дан АҚШ, Африкадаги айрим мамлакатлар, Австралияда боқилади. А.э.нинг жуни майин, оқ, товланувчан, ғоят эгилувчан ва пишиқ (уз. 18 — 25 см). Такалари ўрта ҳисобда 50 — 55 кг келади, йилига 5 — 7 кг жун беради, урғочилари 32 — 36 кг га боради, 3,1 кг жун беради. 65 — 70% тоза жун чиқади. Ҳар юз бош А.э.дан йилига 105 улоқ олинади. Соғин эчкидан 70 — 100 кг сүт соғиб олиш мумкин, ёғлик

даражаси 4,2 — 4,4%. Ўзбекистон (Поп тумани)га 1936 й.да АҚШнинг Техас ва Нью-Мексика штатларидан келтирилган А.э.ни жайдари эчкилар б-н чаптиштириб сержун эчки зоти яратилди (1962). А.э. Ўзбекистонда, асосан Наманган, Андижон вилоятларида боқилади.

АНГОР ҚУЁНИ - қуён зоти; тивити ангор эчкисиникига ўхшаганлиги сабабли шу ном б-н аталган. А.қ.нинг жуни майин, ипаксимон, ранги оқ, баъзан ҳаво ранг ва қора. А.қ.нинг калласи қатта, қулоғи қалта, етук қуёнларнинг вази 2,3 — 3,5 кг, танаси уз. 43 см. Бир болалашда 7 тагача насл беради. Ақ.нинг тивити Ўзбекистон шароитида апр.нинг иккинчи ярмида тараб олинади (бир йилда 250 г гача тивит), юқори сифатли трикотаж ва фетр маҳсулотлар тайёрланади. А.қ.-ёз иссиғига чидамсиз бўлганидан салқин зоналарда боқилади.

АНГРЕН (Оҳангарон, яъни «темирчилар» атамасининг русча бузилган шакли) — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1941 — 46 й.ларда шаҳарча). Жигаристон, Жаргепа, Тешиктош, Қўйхона қишлоқлари ўрнида бунёд этилган. Оҳангарон дарёси бўйида. Тошкентдан 120 км жан.-шарқда. Т.й. станцияси. Аҳолиси 130,0 мингдан зиёд киши (2000). Оҳангарон водийсининг тоғли қисмида. А.ни шим.-ғарбдан Чатқол тизмаси, жан.-шарқдан Курама тоғ тизмалари ўраб туради. Июлнинг ўртача т-раси 27°, киши анча совук, янв.нинг ўртача т-раси — 2°. Баҳорда жала ёғиб, қаттиқ шамоллар бўлиб туради. Шамолнинг тезлиги 3 — 6 м/сек, баъзан 15 м/сек га етади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, Оҳангарон водийсида ўрта а.ларда аҳоли анча зич яшаган ва темирчилик, хунарамандчилик б-н шуғулланган. 1934 й.дан Оҳангарон водийсида геологик қидирув ишлари бошланди. 1940 й. А.да дастлабки қўмир шахтаси барпо қилиниб, 1942 й. ишга туширилди. А. қурилишида айрим хато-ларга йўл қўйилди: чунончи шаҳарнинг асосий қисми қумир қатламлари устига қурилиб қолган бўлиб, кейинчалик

шаҳарни бошқа жойга кўчиришга тўғри келди. 1956 й. мартада янги лойиҳа тасдиқланиб, янги шаҳар эскиси ўрнидан 7 — 8 км жан.-ғарбда, Дуқантсой б-н Қорабовсой ва Тошкент — Кўкон йўли ёқасида кўмирдан холи бўлган жойда қад кўтарди.

А. Ўрта Осиёда қатта аҳамиятга эга бўлган кўмир ва энергетика саноати маркази. Уруш йилларида Ўзбекистоннинг кўпгина саноат корхоналари А. кўмири б-н таъминланиб турди. А.да озик-овқат ва энгил саноат корхоналари ҳам бор. А.нинг энг йирик саноат корхонаси «Ўзбеккўмир» к-тидир. А.да чиқариладиган кўмирнинг 2/3 қисмидан кўпроғи очик усулда қазиб олинади. А.да кўмирнинг бир қисми «Еростигаз» ст-ясида ер қаърида газга айлантирилиб Ангрэн ГРЭС ва Янги Ангрэн ГРЭСларини газ б-н таъминлаб туради. Кон усқуналарини тузатиш, цемент, темир-бетон буюмлари ва йиғма темир-бетон, тажриба-механика, автомобиль таъмирлаш, «Ангрэн рангли металлар», нон, сут з-длари, «Саноаткартонсавдо» ҳиссадорлик жамияти, «Ангрэнкулол» ҳиссадорлик жамияти, «Ўзбекрезинатехника» и.ч. бирлашмаси, олтин бойитиш ф-қаси, «Каолин» (каолин бойитиш ф-қаси) Ўзбек-Германия қўшма корхонаси, 2 йирик автокорхона, Облик, норуда материаллар қарьери, уйсозлик к-ти ишлаб турибди. 1941 й. Тошкент б-н А. ўртасида 114 км ли т.й. ўтказилди. Тошкент — Ангрэн — Кўкон — Наманган — Андижон — Ўш автомобиль йўли ўтади.

А.да пед. ин-ти, техника коллежи, техника, пед., тиббиёт билим юртлари, турк, техника, пед. лицейлари, ёш техниклар ст-яси, 3 мусиқа мактаби, спорт мактаби, 5 поликлиника, 6 диспансер, 5 касалхона, 3 профилакторий, 14 до-рихона, 1 меҳмонхона, 35 кутубхона, 4 клуб-кинотеатр, ўлкашунослик музейи, суратлар галереяси бор. 1996 й. 3000 кишилиқ масжид қурилди. Навоий номидаги маданият саройи, шаҳар спорт комплекси, ёпиқ сузиш ҳавзаси, боксчилар саройи,

шаҳар клуби ишлаб турибди. «Ангрэн ҳақиқати», «Ангрэнская правда» газ.лари нашр қилинади.

АНГРЭН ГРЭС, Ангрэн иссиқлик электр станцияси — Ўзбекистон энергетика тизимидаги йирик иншоот. Ангрэн ш. яқинида 1957—63 й.ларда қурилган. Ст-яда ҳар бирининг қуввати 60,5 МВт бўлган 8 турбоагрегат бор. Ўрнатилган қуввати 484 МВт. Асосий ёқилғиси — Ангрэн кўмир қонидан қазиб олиннадиган кўнғир кўмир. ГРЭС Оҳангарон дарёсидан сув б-н таъминланади, Олмалик — Оҳангарон саноат зонасига ҳамда Тошкент вилоятидаги хўжалиқлар ва саноат корхоналарига электр энергияси етказиб беради. Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Қозоғистоннинг жан.даги вилоятларини бирлаштирган Ўрта Осиё Бирлашган энергетика системасига уланган.

АНГРЭН «КУЛОЛ» АКЦИЈАДОРЛИК ЖАМИЯТИ — қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи йирик корхона. «Ўзқурилишматериаллари» акциядорлик компанияси таркибиде. 1965 й.да ишга туширилган. 1965—94 й.ларда Ангрэн керамика комбинати номи б-н аталган. 1994 й.дан ҳозирги номда. Сантехника жиҳозлари, канализация қувурлари, фаянс буюмлар, гипс, алебастр, метлах плиталари, полга, деворга ишлатиладиган сопол кошинлар ва б. материаллар (асосий хом ашёси каолин) ишлаб чиқаради. Корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини ошириш ва турини кўпайтириш мақсадида Эрон, Германия, Чехия ва Словакия фирмалари б-н ҳамкорлик йўлга қўйилган.

АНГРЭН КЎМИР КОНИ - Тошкент вилояти Оҳангарон водийсидаги кўнғир кўмир қони. Қурама ва Чатқол тоғлари этагида. Геологик қон қидирув ишлари 1934 й.дан бошланган. Дастлабки шахта 1940 й.да ишга туширилган. Кўмирли ҳавзанинги майд. қарийб 70 км². Аниқланган захираси 860 м чуқурликкача 1,9 млрд. т (Ўрта Осиёдаги барча кўмир захирасининг қарийб 1/4 қисми). Кўмир

юра ётқизиклари орасида жойлашган, қатлами жуда сербар, қалинлиги ер юзасида 20 м дан чуқурликда 130 м гача. Кўмир Б2 маркасига мансуб. Ёниш иссиқлиги 13,9 МЖ/кг. Кўмир асосан очиқсулда (2,5 млн. т), қисман ер остидан (0,5 млн. т) қазиб олинади. Бундан ташқари «Еростигаз» ст-ясида кумир газга айлантрилиб, йилига 50 млн. м³ газ ишлаб чиқарилади. Кўмир б-н бирга каолин ҳам қазиб олинади. Қатламлар орасида портландцемент, флюс, бурт ҳамда канализация кувурлари и.ч. учун хом ашё бўладиган жинслар кўп.

АНГРЕН ОЛТИН БОЙИТИШ ФАБРИКАСИ — олтин рудасини бойитувчи ф-ка, «Ўзбекколмосолтин» уюшмаси таркибига киради, Тошкент вилояти Ангрэн ш.дан 6 км узокликда, шаҳарнинг ғарбида жойлашган. 1971—73 й.ларда қурилган. Ф-када Кўчбулоқ, Қизилломалисой ва б. олтин конларидан қазиб олинган руда қайта ишланади (қайта ишланадиган рудалар таркибида 40 га яқин минераллар учрайди). Ф-када олинган гравио- ва флотокон-центратлар яна қайта ишлаш учун Олмалик кон-металлургия комбинатига жўнатилади. Ф-када ишлаб чиқариладиган маҳсулотдан олтин, кумуш, мис, селен, теллур, висмут каби металллар олинади. Ф-ка 1992—93 й.ларда «Ўрта Осиё рангли металллар» лойиха и. т. институтга лойихаси асосида реконструкция қилинди ва и. ч. қуввати икки марта оширилди. Ф-ка негизида қимматбаҳо металларни қазиб олиш ва қайта ишлаш бўйича Ньюмонт (АҚШ), Мицуи (Япония) компаниялари б-н ҳамкорликда ёпиқ турдаги «Ангрэнголд-компани» кўшма корхонаси барпо этиш бўйича шартнома имзоланди (1997).

АНГРЕН «САНОАТКАРТОНСАВДО» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - турли қоғоз ўрамлари, 2, 3 ва 5 қатламли горфланган қалин қоғозлар, микрогоф-картон, турли таркибдаги силикат елими ва б. халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарадиган корхона. «Ўзбекмебель» давлат акциядорлик бирлашмаси тарки-

бига киради, 1988 й.да Ангрэн картон идишлар ф-каси, сўнгра Ангрэн картон к-ти номлари б-н аталган. 1994 й.дан ҳоз. номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Корхонада Франция («Мартин» фирмаси), Россия, Германия фирмалари б-н ўзаро ҳамкорлик йўлга қўйилди. 1996 й.да маҳаллий хом ашё — пахта чикиндиси, ғўзапоя, каноп, буғдой сомони, шоли похolidан йилига 40 минг т целлюлоза и.ч. линияси ишга туширилди. Ҳар йилги ўртача 57 минг м² қалин қоғоз, 198,7 т елимланган қалин қоғоз, 13,7 минг м² гофр-картон ишлаб чиқаради. Саноат корхоналари учун жаҳон стандартларига мос турли хилдаги ва шаклдаги майда, ихчам кугачалар, халтачалар, қоғоз коплар, турли идишлар и. ч. режалаштирилган. Корхонани ривожлантириш мақсадида чет эл сармоялари ҳам жалб этилмоқда.

АНГРЕН СУРАТЛАР ГАЛЕРЕЯСИ, В.И. Уфимцев номида — рассом В. Уфимцев ташаббуси ва унинг шаҳарга совға қилган 50 асари асосида ташкил қилинган муассаса. 1964 й. 31 окт. да очилган. В. Уфимцев асарлари учун махсус хоналар ажратилган; кейинги йилларда тўпланган 70 дан ортиқ рассомнинг 1000 дан зиёд асари учун янги хоналар ажратилиб кенгайтирилган. Ангрэн кулолчилик з-дининг бадий буюмлари, турли маҳсулотлари ҳам алоҳида хонага қўйилган. Рассом вафоти (1964) дан кейин унинг рафиқаси Г. В. Уфимцева галереяга ижодкорнинг барча мужассамот, қоралама (этюд), чизгилари (жами 624 асар), рассомнинг шахсий буюмлари, хужжат, мактуб, фотосуратларини ҳам топширган. 1986 й.дан галерея қошида тасвирий санъат студияси ишлайди. Унда ҳаваскор рассом — ишчи-ёшлар рассомлик (ранг-тасвир, графика), ҳайкалтарошлик сирларини ўрганадилар.

АНГРЕН ҚУРИЛИШ МАТЕРИАЛЛАРИ КОМБИНАТИ — турли қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхона. «Ўзқурилишматериаллари» акциядорлик компанияси таркибига киради. 1947 й.да

ишга туширилган.

А.к.м.к. каолин, цемент, майдаланган глеж ва кул-шлак каби қурилиш материаллари ишлаб чиқаради. Корхонада ҳар йили ўртача 30 минг т цемент, 120 минг т глеж, 5 минг т бошқа қурилиш материаллари тайёрланади. Келгусида янги техника ва технологиялар жорий этиш орқали 4 хилдаги рангли цемент ишлаб чиқариш кўзда тутилган.

АНГСТРЕМ (Онгстрём) (Angstrom) — швед олимлари, ота, ўғил ва нева; 1) Андрее Йонас (1814 — 74) физик ва астроном, спектрал таҳлил асосчиларидан бири; 2) Кнут Юхан (1857 — 1910), геофизик, пиргелиометр ва пиргеометрни яратган; 3) Андерс Кнутсон (1888), геофизик, пиранометрни яратган, қуёш доимийси ва қуёш фаоллиги ўзгаришини текширган.

АНГСТРЕМ — узунлик бирлиги; сантиметрнинг юз миллиондан бир бўлагига, яъни 10-8 см га тенг. А б-н белгиланади. Оптика, атом физикаси, қаттиқ жисмлар физикаси ва б.да қўлланилади. Мас, кристалл панжара доимийси, рентген нурининг тўлқин узунлиги, атом ўлчамлари ва б. А. б-н ифодаланади. 1868 й. швед физиги А. Й. Ангстрем томонидан қўлланилганлиги учун унинг номи б-н аталади.

АНГУШТ (форс-тож. — бармоқ) — кад. узунлик ўлчов бирлиги; Ўрта Осиё халқлари орасида қўлланилган; айнан бармоқнинг ўзи (қ. Бармоқ).

АНД ТОҒЛАРИ (инк халқлари тилида анта — мис конли тоғлар) — дунёдаги энг узун (қарийб 9000 км) ва энг баланд (6960 м) тоғ тармоқларидан бири. Эни 800 км гача. А.т. Жан. Американи бутун узунлиги бўйлаб ғарб томонидан ўраб туради. А.т. шим.дан жанубга ни-хоятда узун масофада (66°га) чўзилиб кетганлигидан тупроқ ва ўсимлик қоплами ҳам турлича, вертикал минтақалар аниқ намоён бўлган. Тез-тез зил-зила бўлиб, вулканлар (Котопахи, Мисти, Майпу) отилиб туради. А.т. бир-ғ бирларига параллел бўлган ва меридиан П бўйлаб чўзилган

тизмалардан иборат. -I Шим.да Қариб денгизи соҳиллари бўйлаб икки қатор (бал. 2765 м гача), шим.-ғарбида 4 қатор (бал. 5800 м гача) тизма жойлашган. Тизмаларни чуқур тектоник ботиклар ва ички ясси тоғликлар бир-биридан ажратиб туради. Экваторда икки қатор вулкан тоғлари тоғ оралиғидаги ботикларни ўраб туради. Перуда бал. 6768 м гача бўлган тоғлар ва 4200 м гача кўтарилган платоларни дарёлар чуқур ўйиб юборган. Марказий А.т. тизмаларининг ўртача бал. 4000 — 5000 м. Платолар кенг ва жуда баланд (4000 м чамасида). Бош Кордильера тоғларидаги Аконкагуа тоғи (6960 м) — Ғарбий ярим шардаги энг баланд чўкки. Қирғоқ бўйи тизмаси чўзилган, шарқда эса палахсали тоғлар жойлашган. Қор чизиғи жан.да 500 — 1500 м, марказий қисмида 6500 м, шим.да 4700 м бал.дан ўтади. Жан. қисмларида қатта музликлар океангача тушиб келади. А.т. дан Амазонка ва унинг ирмоқлари Ориноко ва б. бошланади. А.т.нинг марказий қисмида Титикака, Поопо баландтоғ кўллари бор. А.т. б хил иқлим зонасида жойлашган. Венесуэла ва Ғарбий Экваторда тропик иқлим, киш қуруқ келади, сийрак ўрмонлар ўсади. Жан.га тушган сари чўл зонаси субтропик, мўътадил чўл ва дашт ландшафтлари б-н алмашинади. А.т. асосан альп бурмаланиши даврида шаклланган (шарқий қисмида ундан ҳам қадимгирок жинслар мавжуд). Тоғларда 30 дан ортиқ қаракатдаги вулкан (Котопахи, Осорно, Сангай ва б.) мавжуд. А.т.да фойдали қазилмалардан кам учрайдиган ва рангли металллар, ғамда нефть, селитра, олтингургут, асбест, мис, қалай, кумуш, кўрғошин, рух, вольфрам, ванадий, сурма, висмут, мишьяк ва б. конлар бор. А.т. шимолий қисмининг шамолга рўпара ғарбий ён бағри — тоғ қизил тупроқли ерлар барг тўқувчи ўрмонлар б-н, жанубга томон латерит тупроқли ён бағирлар сернам экваториал ва тропик ўрмонлар ҳамда жигарранг тупроқли ерлар доим қуруқ субтропик ўрмонлар ва бутазорлар б-н қопланган. Ички баланд

платолар эса ўтлоқ (парамос), курук баланд тоғ тропик чўллар (халка) ва чўлдан иборат. А.т. картошка, хин дарахти ва б. фойдали ўсимликлар ватани. Ҳайвонот дунёси хилма-хил: лама, кўзойнакли айиқ, магеллан ити, шиншилла, тулки, турли хил кемирувчилар ва қушлардан — кондор яшайди. А.т. да Саҳама (Боливия), Ла-нин (Аргентина), Лос-Парагуас (Чили) ва б. миллий парклари бор.

АНДА — қад. турк-мўғул халқларида тутинган ака-ука. А. бўлишликни истаган шахслар қон чиқариб уни бир-бирларига суртганлар ва умрбод ака-ука тутинганлар. Мас, Чингизхон жажират қабиласи раҳбари Жамуха б-н А. тутинган.

АНДАВА (форс-тож. андова, андо — сомонли лой суваш) — сувоқ ишларида сувалаётган сатҳни текислаш, силлиқлаш, рах чиқариш учун ишлатиладиган қурувчилик асбоби. Асосан темирдан (баъзан, тахтадан) узунлиги 30 — 40 см, эни 8—10 см, қалинлиги 2 мм, уч томони энсизроқ қилиб ясалади. Ярим ей шаклидаги дастаси бўлади. Бундан ташқари, тунука қопланган катта А., катта силлиқлаш А.си, наMAT қопланган дюралюминийли кичик А., ташки қирра А.си, ички қирра А.си, руста чиқаргич А., куракча А. (мастерок), галтел А.си (ярим думалоқ А.) каби хиллари бор. Катта юзаларни умумий силлиқлашда газчўп (катта ёғоч А.)дан фойдаланилади.

АНДАЗА (форс. — ўлчов, қолип) — намуна, нусха. Қоғоз, картон ва ҳ.к.дан махсус тайёрланади. Матодан кийим, чармдан пойабзал бичиш каби ишларда шакл кўчириш учун ишлатилади. А.нинг турлари кўп. Чунончи: а) либос да олд А., орқа А., енг А., ёқа А., кўкрак А.; б) пойабзалда кўнж А., соғ А., бетлик (бош) А., гулчин А., тагчарм А., пошна А. ва ҳ.к. А. олиш, тайёрлаш ёки А.лаш — кийим бичиладиган газламанинг устига А. шақлини тушириш; А. қирқиш — белгиланган чизиклар устидан қайчи б-н қирқиш. Каштачиликда қоғоз ёки картондан чизмақаш, рассом чизган нақшга мувофиқ

қирқиб тайёрланган гул ҳам А. деб аталади.

АНДАЛИБ (Булбул) (асл исми Нурмуҳаммад Ғариб; тахм. 1712—Урганч— 1780) — туркман шоири. Ўзбек ва турк-ман тилида ёзган. Хива мадрасаларида ўқиган. А. мумтоз адабиётнинг ғазал, рубоий, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусабба, мувашшах ва б. жанрларида ижод қилган. Навоий, Фузӯлий, Жомий ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Шеърларида инсоннинг замон, ҳаёт б-н муносабатлари акс этган. Халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб, хис-туйғуларни содда ва равон ифода-лашга эришган. 1200 миерага яқин шеър ҳамда бир неча дostonлари бизгача етиб келган. «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра», «Юсуф ва Зулайҳо», «Зайн ул-араб», «Саъд Вокқос», «Бобо Равшан», «Маликаи Меҳринигор», «Ўғизнома» каби дostonларида мумтоз дostonчиликнинг энг яхши хусусиятлари мужассамлашган. «Насимий» дostonида озар шоири Насимий ҳаёти ва ижоди акс этган. Машрабга тақлидан ёзган шеърлари ўзбек ва туркман халқларининг сеvimли кўшиқпарига айланган. А. асарларининг кўлёмалари ва тошбосма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшу-нослик ин-тида сақланади.

Ас: Лайли ва Мажнун, Ўзбек адабиёти, 4-жилд, 2-китоб, Т., 1960.

АНДАЛУЗИТ (Испаниянинг Андалусия вилояти номидан) — оролсимон силикатлар кенжа синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи Al_2SiO_5 . Қаттиқлиги 7—7,5. С. оғ. 3,1 — 3,2. Шишасимон ялтироқ, ўтга чидамли. Оқ, кулранг шаффоф, пушти-кизил, кўнғир-яшил рангли кристаллари ва уларнинг агрегатлари метаморфик жинсларда учрайди. А. чиннисозлик, алюминий, электрометаллургия саноатида ўтга чидамли материал сифатида ишлатилади. Забайкальеда, Ўзбекистонда Зирабулоқ-Зиёвуддин ва Нурота тоғларида кенг тарқалган.

АНДАЛУСИЯ — Испаниянинг жан.

қисмидаги мухтор вилоят. Майд. 87,3 минг км². Аҳолиси 7 млн. киши (1992). Маъмурий маркази — Севилья ш. Маъмурий жиҳатдан 8 провинция — Альмерия, Гранада, Кадис, Кордова, Малага, Севилья, Уэльва, Хаэнга бўлинади. Энг йирик портлари: Севилья, Кордова (Куртуба), Малага, Кадис. Европанинг энг жан. нуктаси — Марроки бурни А.да. А. жан.-ғарбда Атлантика океани (Кадис қўлтиғи), жан.-шарқда Ўрта денгиз б-н ўралган, жан.да Гибралтар бўғози уни Африка қитъасидан ажратиб туради. Гвадалквивир дарёси хавзасидаги Андалусия пасттекислиги вилоят худудининг аксари қисмини эгаллаган. Пиренеи я.о.нинг энг баланд нуктаси — Муласен чўққиси (3478 м) А.да жойлашган. Тоғлар доим яшил ўрмон ва бутазорлар б-н қопланган.

Қ.х.да асосан, ғалла, пахта, дуккаклилар, шакарқамиш, зайтун меваси ва зайтун мойи, цитрус мевалар (апельсин) ҳамда узум етиштирилади. Қўй, қорамол (коррида ўйинлари учун буқа), йилки боқилади, балиқ овланади, денгиздан туз олинади.

Ялпи маҳсулот кийматининг 1/5 қисми саноатга тўғри келади. А.да полиметалл рудалари, темир руда, тошқўмир конлари бор. Ишлаб берувчи саноат тармоқларидан ташқари рангли металлургия, машинасозлик (жумладан кемасозлик), тўқимачилик, кимё, нефть, озиқ-овқат саноати ривожланган. Малага ш. курорт р-нининг маркази сифатида машхур.

А. номининг келиб чиқиши аниқланмаган. Араблар 8- а. аввалида Пиренеи я.о. катта қисмини эгаллагач, ўша жойларни А. (ал-Андалус) деб атаганлар. А.да қадимда иберлар яшаган. А.да финикияликларнинг манзилгоҳлари (колониялари) [Гадес (Кадис), Кордуба (Кордова), Малака (Малага) ва б.], сўнгра карфагенликларнинг манзилгоҳлари бўлган. Испанияда Рим ҳукмронлиги даврида А. Бетика (Рим провинцияси) худудига кирган. Араблар ҳукмронлиги

ўрнатилган даврда А. 4 та қироллик (амирлик) — Хаэн, Куртуба, Севилья, Ғарнатага бўлинган. 13-а.да реконкиста жараёнида А. араблардан тортиб олинган (Ғарнатадан ташқари). 1492 й. Ғарната эгалланиши б-н А. тўла-тўқис Кастилия ва Арагон қироллигига қўшиб олинган. А.нинг кейинги тарихи Испания тарихи б-н уйғунлашиб кетган. Гранада, Кордова, Малага, Севилья ш.ларида Рим даври, араб маданияти ва Уйғониш даврининг тарихий ёдгорликлари сақланган.

АНДАЛУСИЯ ПАСТТЕКИСЛИГИ - Испаниянинг жан.да, Атлантика океани б-н Сьерра-Морена, Андалусия тоғлари оралиғида жойлашган пасттекислик. Асосан Гвадалквивир дарёси хавзасида. Иқлими Ўрта денгиз иқлими, йиллик ёғин 400 — 700 мм. А.п.да Ўрта денгиз атрофига хос бутали чакалакзорлар бор. Бўғдой, маккажўхори, қанд лавлаги етиштирилади; тоқзор, боғ, зайтунзорлар кўп. Йирик шаҳарлари: Севилья, Кордова (Куртуба), Кадис.

АНДАЛУСИЯ ТОҒЛАРИ (Кордильера-Бетика) — Испания жан.даги тоғлар тизими. Уз. 630 км. Бал. 3478 м гача (Муласен тоғи), бу Пиренеи я.о.даги энг баланд нукта. Тоғлар кристалли жинслар ҳамда оҳақтошлардан ташкил топган. Карст ходисалари ривожланган. Темир рудаси конлари топилган. Тоғ ён бағирларида дуб ва карағай ўрмонлари бор, маквис чангалзорлари б-н банд бўлган тошлоқлар кўп. Цитрус плантациялари бор.

АНДАМАН ВА НИКОБАР ОРОЛЛАРИ — Ҳиндистондаги иттифокдош худуд, 2 та архипелаг (Андаман ва Никобар о.лари)дан иборат. Бенгалия қўлтиғи б-н Андаман денгизи оралиғида жойлашган. Майд. 8,3 минг км². Аҳолиси 279 минг киши (1991). Маркази — Порт-Блэр ш. Ороллар сув ости тоғларининг чўққилари бўлиб, ҳаракатдаги вулканлар ҳам бор. Маржон рифлари б-н ўралган. Бал. 732 м гача. Тропик муссон ўрмонлари б-н қопланган. Аҳолиси ёғоч кесиш, тайёрлаш, кокос пальмаси

ўстириш, балиқчилик ва овчилик б-н шуғулланади.

АНДАМАН ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг шим.-шарқий қисмида, Ҳиндихитой я.о. сохилларига туташган денгиз. Очик океандан Андаман ва Никобар о.лари ажратиб туради. Майд. 600 минг км² дан ортиқ. Энг чуқур жойи 4507 м. Оқимлар йўналиши муссон шамолларига қараб ўзгариб туради. Сув юзасидаги т-ра май ойида 29°, фев.да 26 — 28°. Шўрлиги шим.да 20%о дан, жан. да 33%о гача. Бир йилда 3000 мм дан ортиқ ёғин ёғади. Энг йирик портлари — Янгон (Мьянма), Жоржтаун (Малайзия).

АНДАМАНЛАР — Андаман о.ларининг (Ҳиндистон) туб аҳолиси. 19- а. ўргаларида уларнинг сони 5 мингга яқин эди. Мустамлакачилар томонидан кириб ташланган. Ҳозирда бир неча юз киши қолган. А.нинг бир қисми келгинди халқлар б-н аралашиб, ўзларининг этник ва тил хусусиятларини йўқотганлар. Антропологик жиҳатдан А негроидларга қиради. А.нинг бўйи паст (эркаклари 148 см, аёллари 138 см), сочлари жингалак, баданлари қора. А., асосан, овчилик б-н шуғулланади, анъанавий ибтидоий динларга эътиқод қилади.

АНДАНТЕ (итал. *andare* — одимлаш) — 1) мусикада ўртача секин суръат; 2) мазкур суръатда ижро этиладиган мусика асари (мас, Л. Бетховен — Фа мажор «*Andante favori*» си) ёки унинг қисми. Симфония, квартет, соната ва ҳ.к.нинг одатда 2- ёки 3- қисмлари кўпинча А. суръатида бўлади. Мас, М. Тожиёвнинг 3-симфонияси (3- қисми), 4- симфонияси (2- қисми), М. Маҳмудовнинг «Наво» симфонияси (1-қисми), Ик. Акбаровнинг «Самарқанд ҳикоялари» (1- қисми), 1- квартети (2-қисми) ва б. Буларнинг барчасида А. атроф қисмлар б-н суръат жиҳатдан ва мазмунан кескин фарқ ҳосил қилади.

АНДЕЗИТ (Анд тоғлари номидан) — эффузив ўрта тоғ жинси. Асосан плагиоклаз, авгит ва б. минераллардан ҳамда вулкан шишасидан таркиб топган. Пор-

фир ва афир структурали. Қад. ва ҳоз. вулканлардан оқиб чиққан лавали жинсларнинг асосий қисмини базальт б-н А. ташкил қилади. Кислотабардош материал, қурилишда ишлатиладиган тош. Камчатка, Кавказ, Закарпатье, Азов бўйида ҳамда Ўзбекистонда (Чатқол, Курама, Қоржонтов, Султон Увайс тоғларида) учрайди.

АНДЕРРАЙТЕР (инг. *underwriter*) - 1) янги чиқарилган қимматбаҳо қоғозлар (акция, облигация ва б.)нинг муайян миқдорини сотиш олиб, кейинчалик уни инвесторларга сотиш йўли б-н жойлаштириш мажбуриятини оладиган кафил; 2) суғурта ишида суғурта компанияси томонидан хатарнинг барча турларини суғурталаш (қайта суғурталаш)га вакил қилинган шахс. А. суғурта портфелининг шаклланишига жавоб беради.

АВДЕРРАЙТИНГ (инг. *underwriting*) -1) қимматбаҳо қоғозларни очик обуна бўйича воситачилар орқали тарқатиш. Одатда воситачилик вазифасини инвестиция банклари ёки компаниялари бажаради. Қимматбаҳо қоғозлар катта миқдорда чиқарилган пайтда бундай компаниялар ўзаро бирлашиб эмиссия синдиката тuzадилар. Агар қимматбаҳо қоғоз хусусий жойлаштириладиган бўлса, инвесторлар ўртасида жойлаштириш масалалари б-н эммитентнинг ўзи шуғулланади; 2) акцияларга обуна бўлиш; 3) кўчмас мулк, кўчар мулк ва тижорат операцияларини суғурта учун қабул қилиш.

АНДЕРС (Anders) Уильям (1933.17.10) — АҚШ астронавти, фанлар магистри, АҚШ ҳарбий ҳаво кучлари истеъфодаги майори. «Аполлон-8»да (1968 й. дек.) селеноцентрик орбитага чиқиб, Ойга биринчи марта парвоз қилган.

АНДЕРСЕН (Andersen) Ханс Кристиан (1805.2.4, Оденс - 1875.4.8, Копенгаген) — Дания ёзувчиси, машхур эртакнавис. Этикдўз оиласида туғилган. «Импровизатор» (1835) романида куйи табақадан чиққан хаёлпараст шоир ва жамият зиддияти тасвирланади. А.нинг «Кўрғошин солдатча» (1838), «Бул-

бул» (1843), «Ирkit ўрдакча» (1843), «Қиролича» (1844), «Она» (1848) каби ма-шхур эртаклари ва «Суратсиз сурат китоби» (1840) шу даврда яратилган. А. «Мулат» (1840) пьесасини, «Шоир бозори» (1842) йўл хотираларини ҳам ёзган. «Икки баронесса» (1849) романида табақалаштиришга асосланган жамиятни танқид қилади. А.нинг жуда кўп эртаклари («Ирkit ўрдакча», «Қиролича» ва б.) ўзбек тили га таржима қилинган.

АНДЕРСОН (Anderson) Карл Дейвид (1905 — 1991) — америкалик физик. Космик нурларда позитронлар (1932) ва мюонлар (1936) мавжудлигини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1936).

АНДЕРСОН Филип (1923) — америкалик физик. Илмий ишлари қаттиқ жисмининг квант назариясига оид. Нобель мукофоти лауреати (1977, Ж. Ван Флек ва Н. Мотт б-н биргаликда).

«АНДИЖАНСКАЯ ПРАВДА» («Андижон ҳақиқати») — Андижон вилояти хркимиятининг ижтимоий-сиёсий газ. Андижон ш.да рус тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Дастлаб (1916 й. 1 июлда) «Туркестанский голос» («Туркистон овози») номи б-н нашр этилган. Уни демократик қарашлари б-н танилган А.А. Чайкин ўз маблағи ҳисобига чиқарган (газ.га ўзи муҳаррирлик қилган). Газ. Фарғона водийсидаги ҳаётни мунтазам ёритиб, Тошкент, Ўш, Петроград, Москва ва б. шаҳарлардаги, шунингдек чет эллардаги воқеалар б-н аҳолини таништириб борган. Кейинчалик газ. турлича номланган (1918—21-й.ларда «Известия»). 1954 й.дан ҳоз. номда. Газ.да турли даврларда Р.А. Сафаров, Н.С. Коркин, П.П. Волков, Г.Крайнов, С. Безносков каби таникли журналистлар фаолият кўрсатган. 2000 й. 31 майда «А.п.» тахририяти «Андижоннома» газ. тахририятига қўшилди. Газ. вилоятда олиб борилаётган иктисодий ислохотларни, умуман Андижон аҳолиси ҳаётини изчил ёритиб боради. Адади 2 мингга яқин (2000).

АНДИЖОН — Андижон вилоятидаги шаҳар. Вилоятнинг маъмурий, иктисодий

ва маданий маркази. Ўзбекистоннинг йирик индустриал шаҳарларидан бири. Шаҳар Фарғона водийсининг шарқида. Андижонсой ёқасида, денгиз сатҳидан 450 м баландликда жойлашган. Июлнинг ўртача т-раси 27° — 28°, янв.ники — 3°. Аҳолиси 333,4 минг киши (2000). Майдо-ни 74,3 км2. Андижон ш. шим.-ғарбдан Олтинкўл тумани ғарбдан Булоқбоши тумани ва жан.-шарқдан Андижон туманў б-н чегарадош.

Шаҳарнинг пайдо бўлиши ва номининг келиб чиқиши ҳақида турли хил афсона ва ривоятлар мавжуд. Айрим манбаларда шаҳар номи «анди», «адоқ» («азоқ») каби уруғ атамалари б-н боғлиқлиги кўрсатилган. Бир вақтлар бу ерда андилар (хиндлар) яшаган ва шаҳарнинг номи «Андукон» деб аталган, деган ривоят ҳам бор. А.нинг Арк қисмида (ҳоз. Бобур маҳалласи) ва Шаҳристонда олиб борилган археологик қазилар натижасида 7 — 8- а.ларга оид буюмларнинг топилиши унинг Ўрта Осиёдаги кўҳна шаҳарлардан бири эканлигини тасдиқлайди. Ўрта асрларда шаҳар Арки мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Араб халифалиги даврида Андукон дейилган. А. илк бор ёзма манбаларда 10-а. араб сайёҳлари Ибн Ҳавқал ва Муқаддасий асарларида Андукон шаклида қайд этилган. 11-а.да шаҳар Қорахонийлар ҳукмронлиги остига ўтган. 11—12- а.ларда Фарғона водийсининг йирик савдо ва хунармандчилик марказига айланган. Шаҳар мўғуллар истилоси даврида вайрон этилган ва манбаларда қайд этилишича, 13- а. охирида мўғул хонлари бўлмиш Тува ва Хайду томонидан қайта тикланган. А. 14-а. 70-й.ларида Фарғона водийси б-н бирга Амир Темур давлати таркибига кирган. 15-а. 2-ярмидан А. Темурийлар давлатига қарашли Фарғона вилоятининг пойтахти бўлган. Айниқса Умаршайх Мирзо ва унинг ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур даврида шаҳарда хўжалик, фан, маданият ривож топган. Хусусан, Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома» асарида А.ни шундай таърифлайди: «Ошлиғи вофир,

меvasи фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмок расм эмас... Андижон нош-потисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннахрда Самарқанд ва Кеш (ҳоз. Шаҳрисабз) кўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ кўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор... Тўқкиз тарнов сув кирар. Бу ажаб-дурким бир ердан ҳам чикмас... Эли турк-дур»... 1504 й.дан А. шайбонийлар қўл остига ўтган. 1710 й.да Қўқон хонлиги таркибига кирган ва Россия Қўқон хонлигини бутунлай босиб олгунига қадар (1876 й. гача) А. беклигининг қароргоҳи бўлган.

Шаҳарда маҳаллий халқдан ташқари Шарқий Туркистон (Синьцзян)дан келганлар ҳам яшаган. Шаҳар ўзининг ҳунармандчилик буюмлари, ип ва ипак газламалари б-н шуҳрат қозонган.

19-а. ўрталарида А. 4 даҳага бўлинган эди. Ҳар бир даҳанинг қозиси, минг-бошиси бўлган. Даҳалар оқсоқол бошлик маҳаллаларга бўлинган. 1877 й.да шаҳарга ёндош Хоқон (Ҳақан) қишлоғи аҳолиси кўчирилиб ўрнида рус боскинчилари учун янги шаҳар қурилади бошлади. Шаҳар Россия б-н темир йўл орқали боғлангач (1899), қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган дастлабки саноат корхоналари вужудга келди.

1898 й. А.да подшо ҳукумати маъмуларининг зулмига қарши Дукчи Эшон — Муҳаммадали халфа Собир ўғли раҳбарлигида халқ қўзғолони бўлиб ўтди. Қўзғолон ниҳоятда шафқатсизлик б-н бостирилди, кўплаб бегуноҳ одамлар ўлдирилди, қўзғолон ташкилотчилари қатл этилди (қ. Андижон қўзғолони).

А. кучли сейсмик зонада жойлашган. 1902 й. 16 дек.да 9 балли zilзила бўлиб, маҳаллий аҳоли уйлари бутунлай вайрон бўлди (қ. Андижон zilзиласи). 1916 й. А. меҳнаткашлари подшо ҳукуматининг мардикорликка олиш сиёсатига қарши халқ қўзғолонида фаол қатнашди.

Шаҳарда 48 замонавий йирик саноат корхоналари, 63 қурилиш ташкилотлари ва маҳаллий саноат корхоналари ишлаб

турибди. «Андижонмаш», «Андижонир-маш» каби акциядорлик жамиятлари пахта 3-длари учун ускуналар, қ.х. машиналарига эҳтиёж қисмлар, насослар, универсал юклагичлар, айланма плуглар, ногиронлар учун аравачалар ва б. анжомларни ишлаб чиқаради. А.да ишлаб чиқарилган дизель ва насослар, универсал юклагичлар бошқа мамлакатларга экспорт қилинади. А. корхоналари электроника («Электродвигатель», «Электроаппарат» акциядорлик жамиятлари) машиналари ҳам ишлаб чиқаради. «Био-кимё» 3-дида этил спирти, эфиролдегиднал фракция, углекислота ва чорва озуғи тайёрланади (қ. Андижон биокимё заводи). Тикувчилик ва пойабзал ф-калари бор. Маҳаллий саноат корхоналари ҳам пойабзал, безакли газлама, мебель ва уй-рўзгор буюмлари и. ч.га ихтисослашган. Андижонда озиқ-овқат саноатининг барча тармоқлари ривожланган.

Шаҳарда 50 қўшма корхона мавжуд (АҚШ, Хитой, Буюк Британия, Корея Республикаси, Россия, Италия, Қирғизистон ва б. б-н ҳамкорликда). Улардан 5 таси «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасига автомобиллар учун бутловчи қисмлар ишлаб чиқаради. Шаҳарда йилдан йилга янги қўшма корхоналар ишга туширилиб, замонавий ва экспортбоп маҳсулотлар и. ч. йўлга қўйилмоқда.

Шаҳарда 3000 тага яқин кичик ва ўрта бизнес субъектлари, 7000 дан зиёд хусусий тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланувчилар бор:

Мустақиллик йилларида шаҳарда бунёдкорлик ишлари ривож топди. Андижон вилояти ҳокимияти биноси олдида шаҳарнинг марказий майдони бунёд этилиб, Бобур номи берилди (1991) ва бу ерга унинг от миниб турган ҳайкали ўрнатилди. Майдон атрофида Охунбобоев номидаги вилоят театр биноси, Бобур номидаги вилоят кутубхонаси, Аббос Бакиров номидаги кинотеатр, Андижон тиббиёт институтининг бош биноси жойлашган.

Шаҳар марказидан ўтган энг катта

кўча — Алишер Навоий шоҳ кўчасидир. Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи 1999—2000 й.ларда қайта таъмирланиб, шарқона шаклда «Арк» дарвозаси бунёд этилди. Боғ ичида рамзий бургутга уйғунлаштириб қурилган томоша иншооти — амфитеатр нихоятда маҳобатли кўринишга эга. Эндиликда вилоят ва шаҳарнинг энг катта тантаналари шу ерда ўтказилади. Шаҳарда кейинги йилларда замонавий меъморлик анъаналарида қурилган теннис корти, «Наврўз» стадиони, аэропортдаги депутатларни кутиб олиш ва жўнатиш зали, «Автотеххизмат», Чўлпон боғи, Марказий банк вилоят бош бошқармаси, «Асакабанк» шаҳар молия бўлими биноси, Республика шошилинч тиббий ёрдам марказининг бўлими бинолари, Андижон тиббиёт инти, 4 касб-хунар коллежи, 1 академик лицей, «ДЭУ Юнител» қўшма корхонаси, кўп қаватли турар жой бинолари ва кўплаб супермаркет, савдо шаҳобчалари бунёд этилди. Шаҳарда 25 транспорт ва 5 алоқа корхонаси, 10 коммунал ташкилотлари мавжуд. Транспорт воситалари кат-найдиған кўчалар сони 365 та бўлиб, уларнинг уз. 770 км ни ташкил этади. Шаҳарда «Ўздунробита», «Камалак—ТВ» ва «ДЭУ Юнител» қўшма корхоналар хизматлари эвазига аҳоли уяли ҳамда пейджинг алоқа воситаларидан фойдаланмоқда.

Шаҳарда 2600 га яқин савдо ва 700 дан зиёд маиший хизмат кўрсатиш шаҳобчалари мавжуд.

А. мамлакатнинг фан, маданият марказларидан бирига айланди. Шаҳарда 4 ин-т, 21 ўрта махсус, касб-хунар таълим ўқув юртлари, 47 умумтаълим мактаби ва 86 мактабгача тарбия муассасаси мавжуд. 1999/2000 й.ларда ин-тларда 8816 талаба, ўрта махсус ўқув юртларида 14352, умумтаълим мактабларида 68630 ўқувчи таълим олди.

Шаҳарда 3 театр, 25 оммавий кутубхона, 6 клуб, 5 кинотеатр, 5 маданият ва истироҳат боғи, 4 маданият уйи, 3 музей, 3 мусика ва санъат мактаби мавжуд

(2000). 9 спорт мактаби, 10 стадион, 4 сузиш ҳавзаси, 1 теннис корти (14 майдон), 62 спорт зали ва бир қатор спорт майдонларида аҳоли спорт б-н шўғулланади.

Ад. Шокаримов С. Андижон, Т., 2000. Бахтиёр Зияев.

АНДИЖОН — Андижон вилояти Булоқбоши туманидаги шаҳарча. Фарғона водийсининг жан.-шарқий қисмида. Асака т.й. ст-ясида 16 км. Аҳолиси 3500 киши (2000). А. бу ердаги нефть конининг ўзлаштирилиши муносабати б-н 1941 й.да вужудга келган. А.да нефть қудуклари усқуналарини таъмирлаш шаҳобчалари, нефть қонига технология-транспорт хизмати кўрсатиш бошқармаси фаолият кўрсатади. 2 умумий таълим мактаби, академик лицей, тиббиёт-санитария қисми бор (2000).

АНДИЖОН АВТОМОБИЛЬ ҲРИНДИҚЛАРИ ЗАВОДИ, Ўз Тонг Хонг — Ўзбекистон-корёя қўшма корхонаси. 1997 й.да ишга туширилган. Андижон ш.да жойлашган. Асака автомобиль заводининг турли маркадаги энгил автомобиллари учун ўриндиқлар ишлаб чиқаради. Корхона муассислари «Ўзавтосаноат» уюшмаси ва Корёя Республикасидаги «Тонг Хонг электрик ЛТД» компанияси. Йиллик лойиҳа қуввати 700 минг ўриндиқ.

«АНДИЖОН АГРОФИРМАСИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - консерва саноати корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўзмевасабзавотузумсаноат холдинг» компанияси таркибига қиради. Мева консервалари ва шарбатлари, томат қайласи, жем, қиёмлар, турли хилдаги тузлама сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Корхона 1942 й.да Симферополдан эвакуация қилинган консерва 3-ди негизида Андижон консерва 3-ди номи б-н ташкил этилган. 1994 й.дан ҳозирги номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Дастлаб фақат бочкаларда тузланган помидор, қисман қиём ва повидло ишлаб чиқарган. 1946 й.дан корхонанинг и.ч. қуввати оширилди, турли мева-сабзавот консервалари и.ч. 20 млн. банкага

етказилди. 1965—75 й.ларда томат цехлари қайта қурилиб, бир суткада 1000 т гача помидорни қайта ишлаш мумкин бўлган автомат линиялар ўрнатилди, корхонанинг йиллик қуввати 106 млн. шартли банка маҳсулотга етказилди. 1991 й.да мева шарбати и.ч. цехи ишга туширилди. Корхонада ҳар йили ўртача 40,08 млн. шартли банка маҳсулот ишлаб чиқарилади. Корхона ҳузурида чет эл сармоялари асосида «Андижон дурдонаси» мева шарбати ишлаб чиқарадиган «Англо-инвест» ҳамда гўшт консерваси ишлаб чиқарадиган «АРМ С» қўшма корхоналари ишлайди. Корхона мева шарбати ва консерва маҳсулотларини экспортга чиқаради.

АНДИЖОН АДирЛАРИ (Бешбўз адирлари) — Фарғона водийсининг жан.-шарқдаги қирлар. Ғарбда Шахрихонсой ва шарқда Андижонсой оралиғида. Мутлақ бал. 700—1000 м ва ундан баланд. Нисбий бал. 200 — 400 м. А.а. юқори неоген ва тўртламчи давр жинслари: конгломерат, гил, кумтош, мергелли кумлоқ, шағал ва б.дан ташкил топган. Айрим жойларда адирларнинг туб жинслари қалин лессимон ётқизиклар б-н копланган. Тузилиши жиҳатидан адирлар қисқа антиклиналь бурмалардан иборат. Марказий қисмида баланд кўтарилган қад. юзалар мавжуд, чеккаларида ёшроқ юзалар бўлиб, улар бир-бирларидан тик эрозион ён бағирлар б-н ажралган.

А.а.ни қуруқ сой ва жарлар бўлиб юборган. Қия ён бағирларида баъзан тупроқ қатлами бутунлай йўқ, айрим жойларда туб жинслар юзаси очилиб қолган. Типик бўз тупроқлар тарқалган. Асосан эфемерлар ўсади, баъзи ерларида лалми дехқончилик қилинади.

АНДИЖОН БИОКИМЁ ЗАВОДИ - йирик кимё саноати корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўзкимёсаноат» уюшмаси таркибига киради. Дондан ректификацияланган озиқ-овқат (этил) спирти ишлаб чиқаради. Республикадаги озиқ-овқат, тиббиёт, атир-упа ва б. саноат тармоқларини спирт б-н таъминлайди.

Корхона 1953 й.да Андижон гидролиз 3-ди сифатида ташкил этилган ва чигит шулхаси, шоли қобиғидан техник этил спирти, озуқа ачитқилари, ксилит, нитро-лигнин ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарди. 90-й.лар бошидан агроф муҳитга салбий таъсирини ҳисобга олиб 3-днинг ишлаб чиқариш йўналишини ўзгартириш ишлари бошланди ва 1994 й.дан гидролиз саноати и.ч. қувватлари тўхтатилди. 1991—94 й.ларда этил спирти и.ч. қувватлари қурилиб, корхонанинг 1-навбати 1994 й.дек.да ишга туширилди (лойиҳа қуввати йилгига 915 минг дал этил спирти). 1995 й. сент.дан корхонанинг (йиллик лойиҳа қуввати 877 минг дал бўлган) 2-навбати қурилиши бошланди ва 1999 й.да ишга туширилди.

АНДИЖОН БОЛАЛАР ВА ЁШЛАР ТЕАТРИ, Аббос Бакиров номидаги Андижон давлат болалар ва ёшлар театри — болалар ва ёшлар театри. 1990 й. 1 дек.да «Истиқбол» театр-студияси асосида ташкил бўлган. «Темир хотин» (Ш. Бошбеков) спектакли б-н очилган. Театрнинг асосчиси ва бадиий раҳбари Маннон Ҳамидов бошчилигида Қ. Мадаминов, М. Турғунов, М. Мадраҳимова, Т. Рўзиева, М. Холдоров, Ф. Мамасодиқова, адабий эмакдош Зиё Нажмий кабилар театрнинг дастлабки ижодкорларидир. «Балойи нафс» (М. Асадуллаев), «Ҳазон бўлган гул» (Х. Қозоқова), «Яхшивой ва Ёмонвой» (Б. Ихтиёров), «Дилижон дайдилари» (М. Ҳамид), «Мўъжизалар олами ёхуд Санояи нафиса» (З. Нажмий) ва б. театрда сахналаштирилган дастлабки спектакллардир. «Севги афсонаси» (О. Холдор), «Тўйлар муборак» (Ў. Ҳошимов), «Афандининг беш хотини» (И. Содиков) комедиялари, «Алвидо болалик» (Т. Малик) фожиавий драмаси, «Ҳаёт эшик ортида» (С. Сирожиддинов) трагикомедияси, шунингдек Э. Собировнинг «Буқоқнинг кўнгли» ҳажвий томошаси б-н театр ўз мавқеини мустақкамлаб олди. Театр ўз режиссурасида замонавийлик ва томошавийликнинг ўзига хос турмушбоп уйғунлигини,

сода ва айни бир пайтда нозиқ дид б-н пурмаъно асарлар яратиш маҳоратига эришди. «Наргис фожиаси», «Шайтон кўли ёнида» (И. Юмагулов), «Касотлар» (Э. Собиров), «Занжирбанд шеър» (З. Нажмий), «Кирол Лир» (У. Шекспир), «Бугуннинг Ҳамлети» (М. Ҳамид) сингари спектакллар театрнинг кейинги йиллар ижод маҳсулидир.

Ёшларни маънавий камол топишида ўз хиссаларини қўшиш, ўтмишимизнинг буюқ тарихини ҳаққоний акс эттириш, миллий театр анъаналарига содиқ қолиб, устозлар йўлидан бориш театрнинг асосий мақсадидир. М. Убайдуллаева, С. Улуғов, Б. Мирзакаримова, Ш. Абдуллаева, В. Рўзиматов, С. Бойхонбоева, Н. Ҳакимов, М. Иброҳимова, В. Турдиев, С. Мирзаев ва б. театрнинг етакчи актёрларидир.

Салоҳиддин Сирожиддинов.

АНДИЖОН ВИЛОЯТ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ МУЗЕЙИ — Андижон ш.даги ўзбек адабиёти ва санъати асарлари тупланган муассаса. 1989 й. вилоят ўлкашунослик музейидан ажралиб чиқиб мустақил фаолият кўрсата бошлаган. Андижон ш.даги меъморий ёдгорлик Аҳмадбек хожи меҳмонхонаси (музей маъмурияти ва санъат булими) ҳамда Арк ичи (адабиёт булими) меъморий ёдгорлигида жойлашган. 1975 й. Ўзбекистон Қўлёмалар ин-ти адабиёт музейининг Андижон булими сифатида Ҳ. Сулаймонов ташаббуси б-н Андижон жоме масжиди мажмуасида очилган. 1978 й.дан вилоят улкашунослик музейи ихтиёрида, тасвирий ва амалий санъат булими ташкил этилди. Музейнинг умумий жамғармаси 3718 та бўлиб, адабиётлар (2565 та), тасвирий ва амалий санъат асарлари (1000 дан ортиқ) тупланган. Музейда республика ва вилоят миқёсидаги турли даврларда халқ усталари томонидан яратилган амалий санъат намуналари, тасвирий санъат асарлари, шарқ мутафаккирлари қўлёмза ва тошбосма асарлари, хоз. давр адабий муҳитини акс эттирувчи материаллар сақланади.

Жумладан, Бобур бўлимида Бобур ҳаёти ва ижодига оид бой материаллар, тарихий манбалар тупланган; Жомийнинг «Девон»и, А. Бедилнинг «Куллиёт»и ва б. қўлёмза асарлар диққатга сазовор. Музейда турли мавзуда кўргазмалар ташкил қилинади.

АНДИЖОН ВИЛОЯТ ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙИ —

Андижон ш.даги музей. Вилоят к.х. ютуқлари кўргазмаси асосида ташкил этилган (1934). Музейда Фарғона водийсидаги халқ тарихи, маданияти, водийнинг табиати, табиий бойликлари, халқ хўжалиги ютуқлари, вилоят меҳнат ва иқтисодий алоқаларини акс эттирувчи кўргазмалар, муҳим тарихий ҳужжат ва ашёвий далиллар, 300 га яқин тасвирий санъат асарлари, 1000 дан зиёд амалий санъат буюмлари ва б. бор. Музейда ўлка табиати, моддий-маънавий маданияти тарихини ўзида акс эттирган 30 мингдан ортиқ ноёб экспонатлар сақланади (2000). А.в.ў.м.нинг туманлар (Асака, Шаҳрихон, Қўрғонтепа, Улуғнор, Жалақудук ва б.) да бўлими лари мавжуд. Музей 1982 й.да барча қулайликларга эга бўлган замонавий бинога кўчиб ўтди.

АНДИЖОН ВИЛОЯТИ - ЎЗР таркибидаги вилоят. Фарғона водийсининг шарқий қисмида. 1941 й. 6 мартда ташкил этилган. Майд. 4,2 минг км². Аҳолиси 2196,0 минг киши (2000). А.в.да 14 кишлоқ тумани (Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалақудук, Избоскан, Марҳамат, Олтинқўл, Пахтаобод, Улуғнор, Хўжаобод, Шаҳрихон, Қўрғонтепа), 11 шаҳар (Андижон, Асака, Марҳамат, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуғ, Хонобод, Хўжаобод, Шаҳрихон, Қорасув, Қўрғонтепа), 5 шаҳарча (Андижон, Бўз, Жанубий Оламушук, Куйганёр, Полвонтош) ва 95 кишлоқ фукарolari йиғини бор (2000). Маркази — Андижон ш.

А.в. туманлари хақида алоҳида мақолаларга, мас, Асака тумани, Шаҳрихон тумани ва б. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг А.в.да,

бошқа вилоятларда бўлгани каби, бошқарувнинг тарихий ва миллий шакли — ҳокимлик ўрнатилди. Натижада ҳокимликларда кўпроқ мустақиллик, ўз худудида ўз ҳукми ва сўзининг таъсирини ошириш, хўжалик ва иқтисодий бошқарувда қатъият б-н ишлаш имкониятлари пайдо бўлди. Ҳокимликлар ҳаётга ҳамда и.ч.га яқинлашди. А. в. ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда вилоят халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Табиати. А.в. ер юзаси асосан текислик. Ҳоз. рельефи ва ер юзасидаги жинслар тўртламчи геологик даврнинг катта-кичик дарёлари ва ирмоқларининг фаолиятдан ҳосил бўлган. Вилоятнинг ғарбий қисми қирли текислик (бал. 400 — 500 м), шарқи (Андижон шдан шарқда) Фарғона ва Олай тизмаларининг адирларидан иборат. А.в. геологик актив зонада жойлашган, кучли zilзилалар бўлиб туради (қ. Андижон zilзиласи). Иқлими кескин континентал, куруқ. Тоғ тизмалари Фарғона водийсини совуқ ҳавонинг кириб келишидан тўсиб турганлиги учун қишда А.в.да об-ҳаво бирмунча барқарор. Ёзи иссиқ, июлнинг ўртача т-раси 27,3°, қиш нисбатан со-вуқ, янв.нинг ўртача т-раси —3°. Вегетация даври 217 кун. Йилига 200 — 250 мм ёгин тушади. А.в. Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларига нисбатан сув ресурсларига бой. Дарёлари ёгиндан, тоғлардаги кўп йиллик қор ва музликлардан сув олади. Асосий дарёси — Қорадарё (Сирдарё ирмоқларидан бири). Унинг ирмоқлари — Мойлисув, Окбўра, Аравонсий ва б. А.в. дарёларининг суви сўғориш учун ишлатилади. Тупроқлари бўз, қўнғир, ўтлоки, ўтлоки-ботқоқ тупроқлар, қумтош, мергель, лесс ва чақиртошлардан иборат. Баҳорда адирлар эфемер ўсимликлар б-н қопланади. А.в.нинг экин экилмайдиган текислик қисмида шувоқ-шўра ўсимликлари, тоғ ён бағирларида pista, бодом ўсади. Ёввойи ҳайвонлар (бўри,

тулки, қобон ва б.) кам учрайди; судралувчилар, кемирувчилар, қушлар, сув ҳавзаларида балиқлар бор.

Аҳолисининг кўпчилигини ўзбеклар ташкил этади. Қирғиз, тожик, уйғур, рус, корейс ва б. ҳам бор. Россия Кўкон хонлигини босиб олгач, бу ерга рус, украин, татар, арман, яҳудий ва б. кўчиб келган. 1 км² га ўртача 517 киши тўғри келади. Миллий таркиби: ўзбеклар — 88,8%, қирғизлар 3,8%, татарлар 3,1%, руслар 2%. Шаҳарликлар 657,7 минг киши, қишлоқ аҳолиси 1539,2 минг киши (2000).

Хўжалиги. А.в. республика и.ч.да ва маданий таракқиётида етакчи ўрин тутган вилоятлардан бири. Республиканинг 2,6% нефтини, 8,3% пахтасини, 8,7% пахта толасини, 8,7% ўсимлик мойини беради (2000; режага нисбатан). Табиий ресурслар, қ.х. хом ашёси негизда ишлайдиган саноат тармоқлари, шунингдек аҳолига истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган корхоналар барпо этилди.

Вилоятда тадбиркорлик ривожланиб борапти. Уни қўллаб-қувватлаш мақсадларига 2 млрд. сўмдан зиёд кредит берилиб, 3,4 млн. АҚШ доллари миқдорида чет эл сармояси жалб қилинди (2000). 1995-2000 й.лар мобайнида вилоят иқтисодиётида 23,5 млрд. сўм чет эл сармояси киритилди.

Саноати. Вилоятда фойдали қазилмаларни қазиб чиқариш, пахтачилик ва ирригация б-н боғлиқ бўлган тармоқлар, пахтани қайта ишлаш, машинасозлик ва металлсозлик, электротехника саноатлари, қурилиш материаллари и.ч., кимё, енгил (ипгазлама, пайпоқ ф-калари ва б.), озиқ-овқат саноати энг ривожланган тармоқлардир. Вилоят мамлакатда нефть ва газ қазиб чиқаришда салмоқли ўрин тутди. Ўнга яқин нефть ва нефть-газ конлари (Андижон нефть қони, «Хўжаобод», «Бўстон», «Жанубий Оламушук», «Хартум», «Полвонтош», «Хўжаусмон» ва б.) ишлаб турибди. Хўжаобод — Андижон — Асака газ қувири бор.

А.в.да дастлабки пахта тозалаш

3-длари Андижон ш.да 1911 й.да, Асакада 1912 й.да, Шахрихонда 1915 й.да қурилган. Саноатнинг бу тури пахта етиштиришга қараб тез ривожланди. 1924 й. пахта 3-дларида 25 минг т хом ашё қайта ишланган эди. 1999 й.да мавжуд 13 та пахта қайта ишлаш корхоналарида 325 минг т дан зиёд пахта қайта ишланди. Вилоятда етиштирилаётган пилла, жун, тери умуман қайта ишланмасдан, шундайлигича хом ашё сифатида метрополияга жўнатилар эди. 1907 й. ярим хунармандчиликка асосланган ёғ 3-ди қуриди. Дастлаб бу завод бир кечакундузда 50 т чигитни қайта ишлаб, 8 т га яқин ёғ чиқарар эди. 1954 й.да завод ёғ-мой қ-тига айлантирилди. 1960—70 й.ларда Андижон ш.да «Электродвигатель», «Электроаппарат» каби йирик корхоналар, Марҳаматда эса «Электротехника» 3-ди қурилди. 1941 й. Андижон ш.да моторсозлик 3-ди ишга туширилди.

Мустақиллик йилларида вилоят индустрияси ўз йўналишини ўзгартириб, тубдан ривожланмоқда. Мавжуд корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, мулкчиликнинг ўзгача шаклига кириб бормоқда. Хусусан аксарият йирик ва ўрта корхоналар негизда акциядорлик жамиятлари ташкил этилди. Вилоятда мулкчиликнинг барча турига оид 160 саноат корхонаси бор (2000). Булардан йириклари: Бобур номидаги илгизлама и.ч. акциядорлик жамияти (Андижон ш.да; туманларда бўлимлари бор), «Андижон агрофирмиси» акциядорлик жамияти, Андижон автомобиль ўриндиқлари заводи, Андижон биокимё заводи, Андижон ирригация машинасозлик заводи, Андижон «Семурғ» трикотаж акциядорлик бирлашмаси, Андижон дон маҳсулотлари» акциядорлик жамияти, «Андижонкабель акциядорлик жамияти», Чинобод пахта тозалаш акциядорлик жамияти.

1991—2000 й.лар давомида А.в.да жаҳон андозаси даражасидаги маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи замонавий қўшма корхоналар бунёд қилинди. Вилоятда 79 қўшма корхона, 8447 кичик ва ху-

сусий корхона мавжуд. Вилоятдаги қўшма корхоналар бутун вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 53% дан кўпроғини ишлаб чиқармоқда (2000). Ўрта Осиёда ягона автомобилсозлик корхонаси — Ўзбек-Жанубий Корея «ЎЗДЭУ авто» компанияси Асака ш.да жойлашган. (қ. Асака автомобиль заводи). Италиянинг «Акаука Федеричи» акциядорлик жамияти б-н ҳамкорликда Асакада барпо этилган Ўзбек-Италия «ФАМ» қўшма корхонаси соатига турига қараб 1 — 1,5 т макарон ишлаб чиқариш қувватига эга. Шахрихон туманидаги Сегазакум қишлоғида калава ип тайёрлайдиган ва келгусида ундан газлама тўқийдиган «АНТЕКС» очик турдаги акциядорлик жамияти корхонаси барпо этилди (1994 й. янв.да бошланиб, 1999 й. окт. ида ишга туширилди). Балиқчи тумани нотўқима матолар ишлаб чиқариш ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклидаги Ўзбек — Америка қўшма корхонаси ҳам ўз маҳсулотлари б-н чет элда эътибор қозонган корхоналардандир. Қўшма корхона замонавий ускуналар б-н қайта жиҳозланди. Калава ип ва хом газлама тайёрланадиган мазкур корхонада 1300 дан ортиқ ишчи ишлайди (2000). Шунингдек, вилоятда ривожланган мамлакатларнинг сармоялари жалб қилинган «Андижон-Прага», «Андижон дурдонаси», «Навигул», «Ўзқоромко», Ўзбек-Рус-Британия «Маек», «Ал-Осиё» қўшма корхоналари ва Ўзбек-Америка «Ўздунробита» қўшма корхонаси филиали бор.

Қишлоқ хўжалиги. Вилоят қ.х.нинг асосий тармоғи — пахтачиликдир. Пахтанинг ялпи ҳосили ва ҳосилдорлиги жиҳатидан А.в. мамлакатда олдинги ўринларда туради. Айниқса мустақилликдан кейин пахтакорга эркинлик берилгач, пахтачиликда туб ўзгаришлар содир бўлди. 1997 й.дан чигитни кенг майдонларда плёнка остига экиш технологияси жорий этилди (мазкур технологиями қўллашда вилоят ҳокими, Ўзбекистон Қаҳрамони Қобилжон Обидов катта жонбозлик кўрсатди). Пах-

та, ғалла алмашлаб экилиши йўлга кўйилди. Фақат минерал ўғитларга қараб қолмасдан маҳаллий ўғитлардан ҳам фойдаланилди. Хусусан гидролиз з-дининг чиқиндиларидан компост тайёрлаб, тупроқ унумдорлигини оширишга аҳамият берилди; экин қатор ораларига аммиак суви окизиш ўзлаштирилди. Ғўза навларини тупроқ ва иқлим шароитига кўра танлашга эътибор берилди. Ҳар йили катта майдонларда пахтанинг «Оқларё», «Армуғон», «Фарғона-5» сингари истиқболли навлари синаб кўрилди ва минтақамда янгилашиб борилди. Кейинги йилларда синондан ўтиб, эртапишар, толаси пишик, чигити тўла, касалликларга чидамлилигига ишонч ҳосил қилинган «Оқларё» нави кўпроқ экилди. Натижада мамлакатнинг бошқа вилоятларига қараганда ғўза А.в.да барвақт етилмоқда. Сент. ойга қадар ҳосилнинг асосий қисми йиғиб олинмоқда ва юқори навларга ўтказилмоқда. 2000 й.да Олтинкўл туманидаги «Йттифоқ» жамоа хўжалигида гектаридан ўртача 45,7 ц, Асака туманидаги «Янги ҳаёт» жамоа хўжалигида 48,4 ц атрофида ҳосил олинди. Шаҳрихон туманидаги Ф. Жўраев номидаги жамоа хўжалигининг фермери Н. Тошматов 60 ц дан хирмон уйди.

А.в.да 2000 й.да сент. ойидаёқ 305 минг т дан зиёд пахта тайёрланиб, шартнома режаси мамлакатда биринчи бўлиб бажарилди.

Ғаллачиликда ҳам «Андижон мактаби» яратилди. Дон 3 баробар кўпайиб, ҳосилдорлик 1,2 марта ошди. 2000 й.да ғалла ҳосилдорлиги мўлжалдаги 70,8 ц дан ошиб кетди. Марҳамат туманининг Улуғтоғ адирларида Охунбобоев номидаги жамоа хўжалигининг ижарачиси Муҳаммадшариф Тошпўлатов 67 ц дан, Балиқчидаги Хайрихон Эргашева номидаги ширкат хўжалигида ижарачилардан Эркинбой Шукуров, Алижон Комилов, Туробжон Ҳақимов 85 ц дан дон олишди.

Шаҳрихон туманидаги «Олтин водий» жамоа хўжалиги ғаллачилик бригадаси бошлиғи Ўзбекистон Қаҳрамони

Содиқжон Абдурасулов узок, йиллар давомида дончиликда ва пахтачиликда юқори кўрсаткичларга эришди. У А.в.да бошқа минтақалардан келтирилган янги бугдой навларини синаш ва улардан мўл ҳосил олиш бўйича тажриба мактаби яратди. 2000 й. ҳосили учун вилоятда 74 минг га майдонга элита ва суперэлита уруғлари экилди. Кузги бугдойнинг истиқболли «Андижон —1», «Андижон—2», «Чиллаки» навлари синаб кўрилиб, уларнинг парвариш тартиби аниқлаб чиқилди.

Кейинги йилларда бошқа вилоятларда ҳам андижонликлар яратган янги навлар кенг экилмоқда. 2000 й.да давлатга 250 минг т га яқин ғалла топширилди. Унинг 150 минг т сидан зиёдини сара уруғлик ташкил этади. Ғаллачилик 1999 й.да А.в.га 9,3 млрд. сўмдан ортик даромад келтирди.

Қ.х.да, шунингдек боғдорчилик, тоқчилик, сабзавотчилик, дон ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш б-н ҳам шуғулланилади. Боғдорчиликда А.в. анор, анжир, бодом, беҳи, нок, шафтоли, олма, узум етиштириш б-н айниқса машҳур. Вилоятда аҳоли сони кўплиги сабабли адирларда боғлар яратишга катта аҳамият берилган. Шундай боғлардан энг машҳури «Соҳибкор» мева-тоқчилик и. ч. ширкатлар уюшмаси боғдир. Мазкур боғ 1981 й.да, Асака туманидаги Файзиобод қишлоғидан 3—4 км нарида Асака адирларининг сувсиз қовжираб ётган ерлари бағрида пастдан қувур орқали сув чиқариб яратилган. Боғнинг барпо этилиши Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалик ходими Тилаволди Ёкубов номи б-н боғлик. А.в. боғларида мевали дарахтлардан ташқари тоқнинг Андижон қора узуми нави кенг экилади.

Қ.х.да фойданаладиган ерлар майдони томорқа ерларини қўшган ҳолда 256,7 минг га. Қ.х. экинлари экиладиган жами ерлари 257,6 минг га, шу жумладан ҳайдаладиган ер 200,9 минг га, яйловлар 21,7 минг га (2000). Барча экин майдони 202,5 минг га, шу жумладан дон экинла-

ри 82,5 минг га, пахта экиладиган ер 110 минг га, картошка, сабзавот-полиз экинлари 4,9 минг га, озука экинлари 16,1 минг га, 3500 га ўрмонзор бор (2000). Гречиха ва соя ҳам етиштирилмоқда. Умуман вилоятда миришкор дехқон йил давомида 2—3 мартадан ҳосил олмақда.

А.в.да Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона, Жанубий Фарғона, Катта Андижон, Савай, Андижонсой, Шаҳрихонсой ва б. каналлар бор. Адир зоналаридаги далаларга сув насос ст-ялари ёрдамида чиқарилади. Қорадарёда Андижон сув омбори барпо қилинган. Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида 7,8 минг км коллектор-дренаж тармоқлари қурилган. Вилоятнинг ҳамма туманларидаги суғориладиган майдоннинг асосий қисмида пахта ва дон экилади.

А.в.да 13 жамоа хўжалиги, 6 давлат хўжалиги, 13 хўжаликлараро корхона, 133 ширкат хўжалиги, 36 бошқа хўжалик, 2724 фермер хўжалиги мавжуд. Жамоа хўжаликларида чорвачилик асосан сут етиштиришга ихтисослашган, тоғ олди ва тоғли туманларда қўйчилик ривожланган. 95 минг қорамол, 56 минг сигир, 65 минг қўй ва эчки, 190,2 минг парранда бор (2000).

Транспорти. Т.й. транспорти вилоятда асосий транспорт турларидан бири. Унинг уз. 2459 км (2000). Вилоятда дастлабки т.й. 19-а. охирларида қурилиб, кейинчалик ундан тармоқлар давом эттирилган. Урушдан олдин Асака — Шаҳрихон (1931), Учқўрғон — Тошқўмир (1935) ва б. темир йўллар қурилди. Барча автомобиль йўлларининг 6,2 минг км қисми қаттиқ қопламани (2000). Ҳаво йўллари Андижон ш.ни Тошкент, Москва, Санкт-Петербург ва б. шаҳарлар, шунингдек Кавказ, Қрим б-н боғлайди. Андижон ш. кўчаларида, шунингдек Андижон ш.дан Қуйганёр шаҳарчасига троллейбус қатнайди.

Маданий-маориф, соғлиқни сақлаш ва спорта. 1999/2000 ўқув йилида вилоятда 738 умумий таълим мактаби бўлиб, 510 мингдан зиёд ўқувчи, 24 гимназияда

7538 минг ўқувчи, 32 академик лицейда 5862 ўқувчи, 28 мусика ва 62 спорт мактабида 30940 ўқувчи таълим олди. Вилоятда 5 олий ўқув юрти бор: Андижон университети, Андижон кишлок ҳужалиги институти, Андижон муҳандислик-иктисодиёт институти, Андижон тиббиёт институти, Андижон тиллар институти. Андижон олий ўқув юртларида 10,8 минг талаба таълим олди (2000).

1999 й. окт.да Қуйганёр шаҳарчасида (Андижон тумани) Ўзбекистон Республика Қ. х. ва сув хўжалиги вазирлиги Қ.х. илмий и.ч. марказининг Суғориладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар етиштириш илмий тадқиқот ин-ти ташкил этилди. Ин-тнинг асосий вазифаси мамлакатда суғориладиган ерларда дехқончилик шароитига мослашган янги дон навларини яратиш, туманлашган ва истиқболли ғалла ва дуккакли ўсимликларни етиштириш технологиясини и.ч.дан иборат.

Вилоят шаҳар ва туманларида 1998—2000 й.ларда 19 коллеж ва академик лицейлар бинolari қурилиб ишга туширилди. Улар замонавий дастгоҳ ва техника б-н жиҳозланди. Вилоятда 20 касб-хунар коллежида 22389 ўқувчи, 28 академик лицейда 15928 ўқувчи ўқийди. Андижон ш.даги ва Оқолтин туманидаги маиший хизмат касб-хунар коллежлари, Андижон туманининг Оқёр кишлоғидаги саноат касб-хунар коллежи энг намунали ўқув даргоҳларидир.

Вилоятда 4 музей (Андижон вилоят адабиёт ва санъат музейи, Андижон вилоят ўлкашунослик музейи, Бобур уй музейи, Қўлпон уй музейи), 508 оммавий кутубхона (8150,4 минг нусха асар), 183 клуб, 37 маданият уйи, 966 бадий хаваскорлик жамоалари бор. Андижон ш.даги Бобур номидаги вилоят кутубхонасида (1967 й. ишга тушган) 2000 ўринли кироатхона мавжуд (2000).

А.в.да 3 та театр бор. Йўлдош Охунбобоев номидаги Андижон вилоят мусикали драма ва комедия театри Ўзбекистондаги тўнғич театрлардан

бири бўлиб, унга 1919 й. нояб.да Ҳамза асос солган (қ. Андижон театри). Аббос Бакиров номидаги Андижон давлат болалар ва ёшлар театри 1990 й. 1 дек. да «Истикбол» театр студияси асосида ташкил этилган (қ. Андижон болалар ва ёшлар театри). Андижон вилоят «Лола» кўғирчоқ театри 1968 й. апр.да Республика давлат кўғирчоқ театри қошидаги студия битирувчилари асосида ташкил бўлган (қ. Андижон кўғирчоқ театри).

А.в. дан Ҳалима Носирова, Лутфихоним Саримсоқова, Тамарахоним, Сойиб Хўжаев, Аббос Бакиров, Ғанижон Тошматов. Музаффар Мухамедов каби йирик санъаткорлар; Фаттоҳхон Мамадалиев, ака-ука Исмоилжон ва Исроилжон Ваҳобовлар каби халқ ҳофизлари; Ҳабиба Охунова, Шерали Жўраев, Турғун Хонгўраев, Ҳошимжон Олимжонов каби Ўзбекистон халқ артистлари, Тошканбой Эгамбердиев (Асакадан) бошлиқ дорбозлар сулоласи етишиб машхуру маълум бўлишган.

А.в.да 5 маданият ва истироҳат боғи, кўплаб кўкаламзор хиёбонлар бор. Айниқса Андижон ш.даги Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи (1934 й. ташкил этилган) машхурдир. 1997—2000 й.ларда боғ бутунлай қайта қурилиб, ниҳоятда кўркамлаштирилди. Рамзий бургут остидаги қаҳвахонага уйғунлаштирилиб қурилган «Амфитеатр» (2000) байрам тантаналари ва б. томошалар ўтказиладиган масканга айланган. Андижон ш.нинг жан.-шарқида — Боғишамолда 300 га майдонни эгаллаган Бобур номидаги миллий боғ (Боғи Бобур), Андижон ш.нинг марказий қисмида Чўлпон боғи ташкил этилди. А.в.да зиёратгоҳ жойлар кўп. Султано-бод, Хонобод, Андижон денгизи каби жойлар чет эллик сайёҳларда катта таассурот қолдиради. Хўжабод туманида Бобур қадамжоларидан бири — Лотконтепада ажойиб зиёратгоҳ барпо этилди. Бу зиёратгоҳ Ширмонбулоқ, Чилустун тоғлари б-н тутшиб кетган. Асака, Шаҳрихон, Пойтуғ, Қўрғонтепа ш.лари

халқ хунармандчилиги бадиий буюмлари тайёрлаш б-н машхур.

Вилоятда 14,1 минг ўринли (10 минг кишига 64 ўрин) 70 касалхона муассасаси, 6233 врач, шу жумладан 317 стоматолог (10 минг кишига 28,7 врач), 22 минг ўрта маълумотли тиббий ходим, 5 санаторий бор (2000). Андижон ш.да Республика шошилич тиббий ёрдам марказининг бўлими ишга туширилди (2000).

Спорт. А. в. спортчилари спортнинг 37 турда бўйича турли даражадаги мусобақаларда иштирок этади (2000). Чавандозлик, чим устида хоккей, енгил атлетика, футбол, теннис, спорт гимнастикаси, бокс ва б. Чим устида хоккей бўйича «Андижанка» аёллар жамоаси Европа чемпионлари кубоги соҳиби. 1996 й.дан «Андижанка» аёллар футбол жамоасига айлантирилди. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган мураббий М.Д. Ким раҳбарлигида «Андижанка» 1998, 1999 й.ларда Ўрта Осиё мамлакатлари аёллар футбол жамоалари мусобақаларида муваффақиятли қатнашиб, кубок ҳамда чемпионликни қўлга киритди.

Андижонда хизмат кўрсатган спорт устаси, Европа чемпиони, жаҳон кубоги ғолиби, жаҳон рекордчиси енгил атлетикачи Светлана Ўлмасова ва унинг жамоадош дугонаси Замира Зайцева, бокс бўйича Европа чемпиони Феликс Пак, самбо бўйича Европа чемпиони Мельс Ан каби машхур спортчилар тарбияланганлар. Байдаркачи Татьяна Левина республика терма жамоаси таркибида кейинги ўн йиллар давомида етакчиликти қўлдан бермай келмоқда (2000). Олимпиада ўйинларида соқба Итифок терма жамоалари таркибида андижонлик спортчилар мунтазам иштирок этганлар. Улар орасида Сеул Олимпиадасининг оғир атлетика бўйича кумуш медали совриндори Ноил Мухаммадиёров, чим устида хоккей бўйича — Игорь Давидов, Москва Олимпиадасининг чим устида хоккей бўйича бронза медали совриндорлари — Лайло Аҳмедова, Неля Горбаткова, Алина Хам,

Валентина Заздравних кабилар бор.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, А.в. спортчиларига ҳам халқаро мусобақаларда қатнашишга кенг йўл очилди. 2000 й. да Сидней (Австралия) да ўтказилган 27-олимпиада ўйинларида мамлакат бўйича ягона олтин медални андижонлик боксчи Муҳаммадқодир Абдуллаев олди; боксчи Сергей Михайлов бронза медали соҳиби бўлди. Боксчилардан Ўткирбек Ҳайдаров, Руслан Чагаев-пар жаҳон чемпионларидир. Андижон ш. Республика олимпиада ўринбосарлари билим юртининг бокс бўйича мурабийлари М.Г. Қўчқоров, А.А. Размахов «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устаси» унвонига сазовор бўлишган. Андижондан мохир спортчиларни тайёрлашда спорт мурабийси В.А. Золотарёвнинг катта хизмати бор.

Андижон ш.да замонавий спорт иншоотлари қурилган: турли даражадаги халқаро мусобақалар ўтказиладиган 35 та теннис корти мажмуи (1998 й.да ишга тушган; ўн минг томошабинга мўлжалланган), «Наврўз» футбол стадиони, «Ямбол» спорт мажмуи, чим устида хоккей бўйича «Халқаро дўстлик» стадиони, шахмат-шашка клуби, гимнастика мажмуи, сузиш ҳавзалари ва б. Андижон теннис иншоотида ҳар йили профессионал теннисчиларнинг халқаро турнирлари мунтазам ўтказиб келинади. 1996 й. ўтказилган «Челленжер» турнирида жаҳондаги 26 давлатдан вакиллар иштирок этди. 1997—1998, 1999 й.лари ўтказилган халқаро «Сателит» ва «Истиқбол» турнирларида ҳам 20 га яқин давлатлардан вакиллар қатнашди. Бу халқаро турнирлардаги катта ракетка усталарининг ўйинлари андижонлик ёш ўқувчи-теннисчилар учун катта маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилмоқда. Теннис клубида 150 га яқин ёшлар мунтазам шуғулланиб келади, уларга 5 мурабий сабоқ берапти (2000). Ўқувчилар орасида республика мусобақалари совриндорлари бор.

А.в. «Наврўз» футбол командаси мамлакат миллий футбол чемпионатида иштирок этиб келади.

Вилоятда 70 болалар ва ўсмирлар спорт мактаби ишлайди; уларда 32 минг ўқувчи турли спорт турлари б-н шуғулланади. Андижон ш.да олимпиада ўринбосарлари билим юрти ва ихтисослаштирилган болалар-ўсмирлар спорт мактаблари юқори малакали спортчилар тайёрлайди.

Адабиёти. Андижон оламшумул шухрат эгаси Захириддин Муҳаммад Бобур, Нодирабегимлар юрти. 20-а. янги ўзбек адабиётининг улкан намояндаси Абдулҳамид Чўлпон Андижонда таваллуд топган. Бу ерда Зокиржон Ҳабибий, Оразий, Восит Саъдулла, Хошимжон Раззоков, Сайфий, Анисий, Азимий, Бокир каби ўнлаб ғазалнавислар яшаб ижод этдилар. Шу заминда шаклланиб обрў эътибор қозонган Собир Абдулла, Султон Жўра, Комил Яшин, Тўхтасин Жалолов, Саида Зуннуновалар ўзбек адабиёти ривожига алоҳида ўрин ва мавқега эгадирлар. 20-а.нинг сўнгги ўн йилликларида шеърятда Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом, Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби Олимжон Холдор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимлари Турсунной Содикова ва Холдоржон Қуронбоев, истеъдодли шоирлар — Фозил Эмин, Ҳалима Қорабоева, Исмоил Тўлак, Ханифа Солихова, Абдуҳалил Қорабоев, Шукур Қурбон, Усмонхон Шукуров, Фарид Усмон, Замира Рўзиева, Қобил Мирзо, Мунаввара Тиллабоева, Хуршида, Наби Жалолиддин; насрда Хабибулло, Қамчибек Кенжа, Сотволди Ражабов, Убайдулла Содиков, Одилжон Олимов, Омина Тожибоева; драматургияда Раҳбар Файзибоева, Захриддин Муҳитдинов, Назиржон Раҳимов, Зиё Нажмий; болалар адабиётида Муқимжон Ниёзов, Одил Абдурахмонларнинг номлари кенг танилган. Нусрат Абдусаломов, Ҳабиб Сиддик, Нажмиддин Икромов, Рафиқ Мухтор, Дилмурод Шокиров,

Хамидулло Юсупов, Муборак Қосимова каби бир неча ўнлаб шоир ва адиблар ўз асарларида мустақиллик даври ҳаётини акс эттирмоқдалар.

А.в. да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, журналистлар ва б.)нинг вилоят ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Матбуоти, радио ва телевидениеси. А.в.да 2 вилоят газ. («Андижоннома», «Андижанская правда»), 14 туман газ., 3 шаҳар газ. («Асака оқшоми», 1995; «Хонобод овози», 1992; «Қорасув тонги», 1992) чиқади. Вилоятда, шунингдек 14 тармоқ газ., 2 журнал («Лимфа» илмий и.ч. мажмуасининг «Лимфалогия» жур., 1991 й.дан 3 ойда бир марта рус тилида чиқади; А.в. халқ таълими бошқармасининг «Таълим равнақи» ойлик жур., 1999) нашр этилади.

А. в.да дастлабки радио эшиттиришлари 1927 й.дан бошланган. Шундан буён вилоят радиоси ўзининг мазмунли эшиттиришлари б-н вилоят ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўз ўрни ва овозига эга бўлиб келмоқда.

1963 й.да Андижон вилоятлараро телестудия ташкил этилиб телекўрсатувлар бера бошлади (мазкур студия бир йилча фаолият кўрсатиб кейинроқ техник имкониятлар бўлмаганлиги туфайли ўз фаолиятини тўхтатган). Республика-миз мустақилликка эришгач, Андижонда 1991 й. 25 окт.да вилоят телевидениеси ташкил этилиб, унинг биринчи кўрсатувлари эфирга узатилди. Бир ойлик кўрсатувлар вақти 45 соатдан ортади. А.в. радиоси ойига 36 соатлик ҳажмда эшиттиришлар беради (2000).

Бундан ташқари А.в.да 1997 й. 23 июндан «Андижон» ёшлар телерадиокомпанияси ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти водий аҳолисига телекўрсатувлар, радиоэшиттиришлар олиб боради. Телерадиокомпания «Тасвир» номи б-н газ. нашр этади; 1998 й.нинг окт.дан унинг «Водий садоси» радиоси фаолият кўрсатади. Вилоятда, шунингдек «Тараккиёт» (1995 й.дан) нодав-

лат телеканалли кўрсатувлар олиб боради.

Меъморий ёдгорликлари. Қадимда ва ўрта асрларда бунёд этилган меъморий ёдгорликлар бизгача етиб келмаган. Андижон ш.да 19-а. охирида қурилган жоме масжиди мажмуаси сақланган. Таркибида масжид, минора ва Мадраса бор. Жоме масжиди Фарғона водийсида энг маҳобатли бинодир (қ. Андижон жоме масжиди мажмуаси).

Шаҳрихонда ўтган асрда бино қилинган бир қанча маҳалла масжидлари ва мадрасалари сақланган. Шундан бири 19-а. бошида қурилган Понсод масжидидир. Масжиднинг безак қисмларини фарғоналик усталар ишлаган. Шаҳрихонда 1872 й. қурилган Гумбаз мадрасаси сақланган. Андижон ш.да 20-а. бошида қурилган 2 қаватли Аҳмадбекхожи уйи ҳам миллий меъморлик намуналаридан бири (қ. Аҳмадбекхожи меҳмонхонаси). Ҳоз. Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи Аҳмадбекхожи боғи ўрнида бунёд этилган. Бойнинг боғидаги шийпон биноси ҳам сақланиб қолган. Пахтаобод ш.да 20-а. бошида қурилган Отақўзи мадрасаси ёдгорлиги ҳам диққатга сазовор. Унинг 5 минораси бор.

Абдуғулом Султонов, Собиржон Шокаримов, Шухратжон Каримов.

«АНДИЖОН ДОН МАҲСУЛОТЛАРИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - озик-овқат саноати корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўздонмахсулот» давлат-акциядорлик корпорацияси таркибига қиради. 1964 й. Андижон ун комбинати сифатида ташкил этилган. 1994 й.дан ҳозирги номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Асосан ун ва чорва учун аралаш ем махсулотлари ишлаб чиқаради. Бир йилда 68500 т ун, 73000 т аралаш ем и.ч. қувватига эга. 1967 й. корхонада элеватор (дон сақлаш бўлими), 1968—69 й.ларда аралаш ем цехи ишга туширилди. 1984—89 й.ларда асосий и.ч. ускуналари Швейцариянинг «Бюллер» фирмасининг технологик линиялари б-н алмаштирилди ва

и.ч. қувватлари оширилди.

АНДИЖОН ЖОМЕ МАСЖИДИ МАЖМУАСИ — меъморий ёдгорлик (19- а. охири). Масжид, Мадраса ва минорадан иборат. Мадраса бош тарзи шарққа қаратиб қурилган. Тарзининг ўртасида пештоқ қад кўтарган. Унинг икки ёнида безакдор минора бор. Бурчакларида гумбазли дарсхоналар, уларнинг ўртасида икки қаватли хужралар жойлашган. Биринчи қаватнинг текис деворларида тўрт бурчакли дарчаларга панжаралар ишланган. Иккинчи қаватдаги хужраларнинг меҳробий равоқлари бош тарзига кўркамлик бахш этади. Масжид мажмуанинг ғарбий қисмида жойлашган. Унинг тарҳи тўғри бурчакли хонақоҳ ва уч томони қатор устунли, шифти безакдор айвондан иборат.

Минора (бал. 32 м) ховлида жойлашган. Асоси саккиз қиррали, ёзма нақдши турунжлар ва кошин б-н пардозланган. Жомега бешта (жан.да битта, шим. ва шарқдан иккитадан) дарвоза орқали қирилган. А.ж.м.м. қурилишида Исахон, Ю. Мусаев ва б. усталар қатнашган. 1902 й.ги зилзилада шикастланган. Бинолар 1971 - 74; 1999-2000 й.ларда таъмирланган.

АНДИЖОН ЗИЛЗИЛАСИ - Ўрта Осиёда содир бўлган кучли зилзилалардан бири. 1902 й. 16 дек. соат 10 да рўй берган. Бу зилзиладан Андижон ш. ва унинг атрофидаги қишлоқлар қатта талафот кўрган. Ер кетма-кет уч марта силкиниб, биринчиси 8 — 9 балл, 1 — 1,5 минутдан сўнг иккинчиси 9 баллдан ортиқ ва яна 30 минут ўтгач, учинчиси 8 — 9 балл бўлди. 50 минг киши яшайдиган Андижон ш. б-н атроф қишлоқларда кўп жойлар вайронага айланди. Зилзилада 4652 киши нобуд бўлди. Зилзила натижасида Андижондан 5 — 6 қақирим наригача бўлган т.й. излари эгилиб қолди. Андижон ст-ясидаги паровоз ва поезд вагонлари изларидан четга суриб ташланди. 16 дек.дан сўнг ҳам бир неча ой давомида Андижонда ер қимирлаб турди. Зилзила оқибатида Андижон ва унинг

атрофида эни 10 см гача бир неча ёриқлар пайдо бўлди. Айрим ерларда ер сатҳи 70 см гача чўқди. А.з. Жан. Фарғона флексураси — узилиш чизиги бўйлаб содир бўлган. Зилзила маркази Қораёрда (40,7° ш.к. 72,2° ш.к.у.да) жойлашган.

АНДИЖОН ИРРИГАЦИЯ МАШИНАСОЗЛИГИ ЗАВОДИ, «Андижонирмаш» — ирригация учун турли машиналар ишлаб чиқарувчи з-д. 1956 й.да Андижон ш.да «Авготрактордеталь» з-ди (1941) негизда қурилган. З-д асосан ер текислайдиган машиналар, юклагичларнинг осма жиҳозлари, гидроцилиндрлар, манипуляторлар, виб-ропресслар ва б. ирригация техникаси ишлаб чиқаради.

«АНДИЖОН» МЕҲМОНХОНАСИ - Андижондаги замонавий бино. Ўзбекистон давлат лойиҳалаш ин-тида ишланган лойиҳа асосида миллий меъморлик анъаналаридан фойдаланиб қурилган (1967, меъмори Н. Ҳожибеков). Бино уч қаватли. Биринчи қаватда маъмурий ва маиший хизмат кўрсатиш хоналари, қаҳвахона ва б. хўжалик хоналари, иккинчи ва учинчи қаватида меҳмонлар учун 200 ўринли хоналар жойлашган. Меҳмонхона тепасига ишланган устунли шийпон, бош бинога тақаб қурилган ресторан, юкорисидаги айвон-чойхона бинога кўркамлик бахш этган. «А.» м. жойлашган Бобур номидаги маркази й майдонда Андижон театри ва кинотеатр маъмурий бинолар б-н уйғулаштирилиб яхлит меъморий ансамбль яратилган.

АНДИЖОН МУҲАНДИСЛИК-ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ - иқтисодчи ва муҳандислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Андижон ш.да. Тошкент давлат иқтисодиёт ун-тининг Андижон бўлими негизидан 1992 й.да барпо қилинган Андижон иқтисодиёт ва бошқарув ин-ти ҳамда Андижон муҳандислар тайёрлаш экспериментал ўқув-и.ч. маркази негизидан 1995 й. 5 июнда ташкил топди. Ин-т таркибидаги кундузги «Бошқарув», «Иқтисодиёт», «Му-ҳандислик» ф-тлари ва сиртки ф-тда 10 таълим йўналиши бўйича бакалаврлар

ва 3 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрланади. 1999/2000 ўқув йилида 3,5 мингдан ортиқ талаба таълим олди; 18 кафедрада 245 проф.-ўқитувчи, жумладан 12 фан д-ри ва проф., 75 фан номзоди, доцент ишлади. Ин-т аспирантурасида 20 га яқин аспирант тахсил олмоқда. Ин-т кутубхонасида 120 мингдан зиёд асар сақланади (2000). Иқтисодиёт ва техника-технология соҳалари бўйича илмий кадрлар ҳам тайёрланади. Илмий ишлар нашр этади. 2000 й.гача 11 мингдан ортиқ мутахассислар тайёрланди.

АНДИЖОН НЕФТЬ КОНИ - Фарғона водийсининг жан.-шарқидаги конлардан бири. Андижон ш.дан 14 км жан.да. Биринчи кидирув ишлари 1932 й.дан бошланган. 1935 й.да бошланган бурғулаш натижасида 1937 й. 3-горизонтдан кунига 35 т нефть чиқа бошлади. Кейинги кидирув ишлари натижасида 5-горизонтдан (1940), сўнгра 1-горизонтдан нефть топилди. А.н.к. 1937 й.да фойдаланишга топширилган. А.н.к. антиклиналь бурма б-н боғлиқ бўлиб, бу бурманинг уз. 23 км, эни 6 км. Бур-манинг шим.-ғарбий қанотида қатламлар оғиши 10° дан ошмайди, жан.-шарқининг баъзи жойларида 30—35° гача етади. Бурманинг марказида неоген ётқизиклари ер юзасига чиқиб қолган. Уларнинг остида умумий қалинлиги 3000 м дан ортиқ бўлган палеоген ва бўр ётқизиклари жойлашган. Антиклиналь бурма кўндаланг узилмалар бўйича блокларга бўлинган. Бир неча майда узилма ва сурилмалар ҳам учрайди. Саноат аҳамиятига эга бўлган нефть неогеннинг бақтрия ётқизикларидаги 1-горизонтда ва палеогеннинг 3-, 5-, 6-, 7-горизонтларида учрайди. 1-горизонт бақтрия ярусининг остки қисмида ётади ва қумтошдан иборат. Унинг қалинлиги бурманинг жан. қанотида 7—12 м ва шим. қанотида 40 м га етади. 1-горизонт остки массагет ярусининг ётқизикларига номувофик ётади. Массагет ётқизиклари орасида говак қумтош қатламлари бўлиб, бу қатламларда ҳам баъзан нефть учрайди. 3-горизонт сумсар яруси гил

қатламларининг устки қисмида бўлиб, қумтошдан иборат. Умумий қалинлиги 18—21 м, нефтли қисмининг қалинлиги 10 м. Буқилманинг энг юқори қисмида озгина газ учрайди. Дастлабки вақтларда ҳар қайси қудуқдан (бурғу ковагидан) бир кеча-кундузда 14—70 т нефть чиққан. Нефтниң с.оғ. 0,859. 5-горизонт Туркистон қатламларида бўлиб, қумли оҳактош ва оҳакли қум-тошдан иборат. Умумий қалинлиги 14 м, нефтли қисмининг қалинлиги 9 м. Дастлабки вақтларда ҳар бир қудуқдан бир кеча-кундузда 15—120 т нефть чиққан. 6-горизонт, асосан, ангидрит ва остки қисми қумтошдан иборат. Нефть 6-горизонтда сурилма остидаги қанотда бўлиб, таркиби 5-горизонт нефтига ўхшаш.

7-горизонт олай ярусидagi доломитли оҳактошдан иборат бўлиб, нефть оз. Ғарбий, марказий ва шарқий блоклардаги нефть деярли бутунлай олиб бўлинган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 42 м, нефтли қисмининг қалинлиги 20 м. Дастлабки вақтларда ҳар бир қудуқдан бир кеча-кундузда 40—90 т нефть олинган.

«АНДИЖОН ПОЛЬКАСИ» - ўзбек халқ чолғу куйи ва айнан шу номдаги рақс. 20-й.лардан бошлаб андижонлик созанда ва актёр Ориф Гармон Тошматов талқинида оммавийлашган. «А.п.» 2/4 (ёки 4/4) мусиқа ўлчови, одатда соф мажор тоналлиги, шўх сийрати б-н ажралиб туради. У, бир томондан ўзбек мумтоз куйлари (мас, «Наво чархи»)га, иккинчи томондан эса бошқа халқлар (жумладан рус) фольклори намуналарига оҳангдош. «А. п.» сурнай, қўшна, шунингдек гармон товушқаторига хос диатоник тузилмалари, одат тусидаги куй йўналишларини ўзида уйғунлаштирган. Андижонда «Андижон полькаси» халқ рақс ансамбли ташкил этилган (1957).

«АНДИЖОН ПОЛЬКАСИ» ХАЛҚ РАҚС АНСАМБЛИ - Андижон ш. маданият уйида 1957 й.да ташкил қилинган. 1983 й. «халқ ансамбли» унвони берилган. Ансамблнинг асосий мақсади ўз ижоди давомида ўзбек йигитлар рақсини

кайта тиклаш, ривожлантириш, ёшларга ўргатишдир. Репертуари ўзбек халқ куй, қўшиқ ва раксларидан иборат. 40 нафар ижрочиси бор (1997). «Мархабо, талантлар», «Чашма», «Ракс» кўрик ва телетанловлари ғолиби. Ансамбль ижодий фаолияти ҳақида «Мен рақсга тушмоқчиман» номли телефильм ишланган. А. Мелибоев, С. Абдумажидов, А. Юнусов, М. Мўминов, В. Қодиров, М.Қодиров ва б. ансамблнинг етакчи раққослари. Ансамблнинг бадиий раҳбари — Абдуғаффор Қодиров. Испания, Болгария, Украина, Озарбайжон, Грузия, Молдавия мамлакатларида гастролда бўлган.

АНДИЖОН СВИТАСИ -

Жан. Фарғонанинг юкори неоген ётқизиқларида жойлашган жинслар мажмуаси: 1935 й.да О. С Вялов мустақил свита сифатида ажратган. Конгломерат, кумтош ва гилдан иборат. Қалинлиги 550 м гача. Тўғон свитасининг устида ва сўх свитасининг тагида ётади. А. с.да иккиламчи характерга эга нефть конлари борлиги аниқланган ва геологик тузилиши ўрганилган.

АНДИЖОН «СЕМУРҒ» ТРИКОТАЖ АКЦИЈАДОРЛИК БИРЛАШМАСИ - енгил саноат корхонаси. «Ўзбекенгилсаноат» давлат уюшмаси таркибига киради. 1966 й.да Андижон ш.да ишга туширилган. 1966—95 й.ларда Андижон трикотаж ф-каси, Андижон трикотаж и.ч. бирлашмаси номлари б-н аталган. 1996 й.дан ҳозирги номда. Эркаклар, аёллар, болалар трикотаж кийимлари, спорт кийимлари ишлаб чиқаради. Йиллик лойиҳа куввати 12 млн. дон трикотаж кийимлари. Корхонада Франциянинг «Альфа» фирмаси б-н ҳамкорликда чет эл сармоясини жалб этиб, жаҳон андозаларидаги трикотаж кийимлари ишлаб чиқарадиган қўшма корхона ташкил этилди.

АНДИЖОН СУВ ОМБОРИ - Андижон вилоятида Қорадарёда қурилган гидротехника иншооти. Кўп йиллик режимда дарё сувини тартибга солиди. Ирригация-энергетика мақсадларига

мўлжалланган. Қурилиш 1982 й.да ниҳоясига етди. А.с.о. бал. 121 м, узунлиги 1040 м бўлган бетонли катта контрфорели тўғон қуриб ҳосил қилинган. Сув сиғими 1,9 млрд. м³. Гидроузел таркибига тўғон, сув ўтказувчи иншоотлар ва ГЭС киради. Сув ўтказувчи иншоотлар фавқулодда тош-қинда 1700 м³/с гача сув ўтказишга ва умумий сув сарфи 230 м³/с бўлган ирригация каналларига оқизишга мўлжалланган. ГЭС каналларга тушаётган сув ҳисобига ишлайди, 192 м³/с сув сарфига мўлжалланган, куввати 140 МВт. А.с.о. суви Фарғона водийсида 273 минг га яқин майдоннинг сув таъминоти ни яхшилайти, қўшимча 35 минг га ерни суғориш имкониятини беради.

АНДИЖОН ТЕАТРИ, Йўлдош Охунбобоев номидаги Андижон вилоят мусикали драма ва комедия театри — тўнгич ўзбек профессионал театрларидан. 1919 й. нояб.— дек.ида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бошчилигида «Ягона труппа» номи б-н расман иш бошлаган. Труппанинг ташкилий, ижодий тақомилида Т. Жалилов, А. Азимов (Оташ), Б. Файзиев, Орифжон Тошматов (Ориф Гармон), М. Нажмиддинов, Исҳоққори Каримов каби созанда, бастакор ва ҳофизлар, шунингдек С. Зиёев, М. Каримов, Б. Машрабий, А. Исроилов, Ф. Бойбеков сингари ижодкорлар муносиб ҳисса қўшганлар. 1924 й. театр «Умид» труппаси номи б-н Андижон маориф бўлими ихтиёрига олинади. Труппага А. Исматов, Қ. Охунов, Ҳожи Зуннун каби актёрлар қўшилади. Дастлаб репертуар асосини маърифий руҳдаги ҳажман катта бўлмаган асарлар ташкил этган. Труппа сафида созанда ва овозли актёрларнинг борлиги жамоага соф драма катори мусикали драма спек-таклларини яратиш имконини берди. «Ҳинд ихтилочилари» (А. Фитрат), «Падарқуш» (М. Бехбудий), «Ёркиной» (Чўлпон), «Фидоий муҳаббат» (Ш. Расулзода), «Эрк болалари», «Етим ва етима» (Ғ. Зафарий), «Лолахон» (К. Яшин) каби спектакллар мусикавий ифодага, халқ қўшиқларига

бойлиги б-н томо-шабин эътиборини қозонди. Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт», Уйғурнинг «Туркистон табиби» каби асарлари ҳам ўрин олди. Театрга тажрибали реж.лардан М. Тожизода, Али Ардобус, Х. Қориев — Ўғизлар таклиф этиди. 1920 й.лар ре-пертуаридан рус боскинчилигига қарши оханг б-н суғорилган баъзи пьесаларнинг учраши алоҳида эътиборга лойиқ. К. Рамзийнинг «Ватан қахрамо-ни», занжирбанд этилган она тимсолида «олаи Турон» образини ифода этувчи «Она Ватан», Бехбудийнинг «Падар-куш» каби асарлари шулар жумласидан-дир. 1927 й.да театр Андижон ш. давлат труппаси номи б-н қайта тузилади. Унга этнографик — концерт ансамблидан М. Қориёқубов, Тамарахоним, Г. Раҳимова, Қўқон театри артистларидан М. Қўлдошев, Л. Саримсоқова, С. Хўжаев, У. Абдуллаев, 1929 й. Х. Носирова, М. Азизова, Ш. Раҳимова каби санъаткорлар келиб қўшилади. К. Яшин адабий эмакдош, Т. Жалилов мусика раҳбари этиб тайинланади. «Ҳалима» (Ғ. Зафарий), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков), «Икки бойга бир малай» (К. Гольдони), «Хужум» (В. Ян), «Маликаи Турандот» (К. Гоцци) каби спектакллар труппанинг профессионал сахна маҳорати ошишида, ўз ижодий қиёфасига эга бўлишида муҳим роль ўйнади. 1931 й.да театрда И. Охунбобоев номидаги Иккинчи ўзбек давлат драма театри номи берилди. Театрнинг 30-й.лардаги ижодий ривожига бадиий раҳбар И. Каримов, директор М. Қориёқубов, мусика раҳбари Т. Жалилов, адабий эмакдош С. Абдулла, реж. Р. Султоновлар фаолияти алоҳида эътиборга молик бўлди. Бош ролларни ўйнаган А. Бакиров, Ҳ. Аминова («Номус ва мухаббат», «Мақр ва мухаббат»да Ғулом, Онахон, Фердинанд, Луиза), А. Исмаилов («Рустам»да Рустам), Ш. Раҳимова, М. Юнусов, А. Иброҳимов («Ойхон», «Гулсара»да) ва б. йирик драма актерлари сифатида ижод этдилар. 1937 й. Исҳоқ қори Каримов, Р. Султонов,

С. Сайфий, Р. Раҳимий халқ душмани сифатида қораланиб, ҳибсга олиндилар ва 1939 й.га қадар биронта ҳам спектакль қўйилмади. 1940 й. В. Азимов сахнага қўйган «Тоҳир ва Зухра» спектакли театр ҳаётида янги босқичга айланди. У. Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта» фожиасининг илк бор А.т.да қўйилиши театрнинг улкан имкониятларга эга эканлигини кўрсатди. «Шоҳи сўзана» (А. Қаххор), «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Нурхон», «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин), «Қароқчилар» (Ф. Шиллер), «Чин мухаббат» (О. Ёқубов), «Алишер Навоий» (Уйғун, И. Султон), «Холисхон» (Ҳамза) каби спектакллар ўнлаб истеъдодли актёрлар етишиб чиқишида ўзига хос мактаб бўлди. А. Аминова, М. Убайдумаева, 60—70-й.ларда Ҳ. Охунова, У. Нуралиев, Ҳ. Олимжонов, С. Улуғов, М. Қодиров, М. Бойматова ва б. актёрларнинг театрда келиб қўшилиши репертуарнинг бойишига, жаҳон драматургиясининг йирик намуналарига ўрин беришга имкон яратди. «Қирол Лир», «Ричард III» (У. Шекспир), «Меҳробдан чаён» (А. Қодирий), «Сув келтирган азиз» (Н. Сафаров), «Юракдаги тош» (З. Муҳиддинов), «Она қизим» (Шуҳрат), «Бобур» (З. Муҳиддинов), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Фарғона тонг отгунча» (М. Исмоилий), «Тошболта ошиқ» (Ҳ. Ғулом), «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Нодира» (Ҳ. Раззоков), «Чорраҳа» (А. Жаббор), «Алла» (Т. Минуллин), «Зебуннисо» (Уйғун) ва б. театрда қўйилган энг яхши спектакллардир. Театрда А. Аминова, Ҳ. Олимжонов, О. Саидбурҳонов, Ғ. Ҳожикўлов, М. Бойматова, Н. Ҳақимова, М. Йўлдошева, С. Умаров, О. Махмудова, Ҳ. Солиев, Ҳ. Юнусов, Ш. То-жибоева каби санъаткорлар фаолият кўрсатмоқдалар. Театрнинг бош режиссёри ва бадиий раҳбари — Толибжон Ҳамидов (1997).

Сотимбой Турсунбоев.

АНДИЖОН ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ — умумий амалиёт ва врач-педиатрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1955 й.да ташкил этилган. Ин-тда

даволаш, педиатрия ва врачлар малакасини ошириш ф-тлари, 55 кафедра, олий малакали ҳамширалар тайёрлаш бўлими, тайёрлов бўлими, лицей-интернат, аспирантура ва докторантура, марказий и.т. лабораторияси, клиник лаб.лар, ўқув музейлари, кутубхоналар (332 минг дан зиёд асар) мавжуд. Ин-тда 2150 талаба ўқийди; 375 ўқитувчи (49 фан д-ри, проф., 184 фан номзоди, доцент) дарс беради; 4 Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (И.Ю. Ибодов, Х.Қ. Салоҳиддинов, Г.Ф. Коротько, С.Ю. Турсунов) фаолият кўрсатади. Ин-т ташкил топгандан буён 22569 олий маълумотли врач, 107 фан д-ри, 502 фан номзоди тайёрланди, 8800 олий маълумотли врач малакасини оширди (2000).

Ин-т қошида 1971 й.да проф. Ю.О. Отабеков номидаги клиник касалхона (746 ўринли) ташкил этилган. Касалхонада замонавий диагностик ва тиб-бий аппаратуралар б-н жиҳозланган 41 та бўлимда 1062 малакали мутахассис ва ходим меҳнат қилади (2000). Техник ахборот б-н таъминлаш бўлимида ўқув-методик қўлланмалар, илмий ва маъруза матнлари тўпламлари чоп этилади. Ин-т «Тиббиёт гулшани» газ. нашрига эга. Ин-т негизида республика лимфология ва вертебрология илмий марказлари, ички касалликлар бўйича ихтисослашган кенгаш ташкил этилган. Ин-т 2000 й.да янги бинога кўчиб ўтди.

АНДИЖОН ТИЛЛАР ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ, Чўлпон номидаги Андижон давлат педагогика институти — филолог педагог-мутахассислар тайёрлашга ихтисослашган олий ўқув юрти. Андижон ш.да. Чўлпоннинг 100 йиллиги муносабати б-н 1997 й.да ин-тга унинг номи берилди. Андижон педагогика ин-ти рус тили ва адабиёти ҳамда чет тиллар ф-ти асосида 1966 й. ташкил этилган. Ин-тда 3 та — инглиз тили, роман-герман тиллари, тиллар ф-ти ва 16 кафедра бор. Бундан ташқари замонавий ахборот маркази, 3 компьютер синфи, 2 лаб., 250 мингдан зиёд китоб жамғармасига эга ку-

тубхона, 200 ўринли кироатхона. 16 фан кабинетлари, спорт зали, сузиш хавзаси мавжуд. 1999/2000 ўқув йилида 1345 талаба таҳсил олди; 205 ўқитувчи (шу жумладан, 6 фан д-ри, 49 фан номзоди) ишлади. Ин-т таркибида 200 ўқувчига эга бўлган лицей, мактабгача тарбия муассасалари учун инглиз тили бўйича мурабий-трейнери ҳамда таржимон мутахассислиги берувчи икки йиллик педагогик касб курслари фаолият кўрсатади (2000).

АНДИЖОН «ТОЖМЕТАЛЛ» АКЦИЈАДОРЛИК ЖАМИЯТИ - пахта тозалаш саноати машинасозлиги корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўзмашсаноат» уюшмаси таркибига киради. 1992 й.да «Коммунар» механика з-ди тарзида ташкил этилган. 1997 й. окт.дан ҳозирги номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Пахта тозалаш з-длари учун технологик жиҳозлар ва машиналар (бунт бузгичлар, тола тозалаш машиналари, линтерлар, чигитдан толани ажратадиган (жин) машиналари учун арралар, саноат вентиляторлари), асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаради. Корхонада ишлаб чиқариладиган технологик линиялар ва б. маҳсулотлар МДХдаги пахтакор мамлакатларга экспорт қилинади.

АНДИЖОН ТУМАНИ - Андижон вилояти марказий қисмида жойлашган туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Жалақудук, Хўжаобод, Асака, Олтинқўл, Балиқчи, Избоскан ва Пахтаобод туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,38 минг км². Аҳолиси 177,3 минг киши (2000). А.т.да 1 шаҳарча (Куйганёр) ва 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бўтақора, Ёрбоши, Кунжи, Найман, Орол, Оқёр, Хақан, Хартум, Харабек) бор (2000). Маркази — Куйганёр шаҳарчаси.

Табиати. А.т. рельефи пасттектислик, қир ва адирлардан иборат. Шим-, шарқда Андижон — Отчопар, Тешиктош адирлари ва Харабек, Бўтақора, Ёрбоши қирлари мавжуд. Иқдими кес-кин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 27,3°, янв.ники — 3°. Вегетация даври 160—180 кун. Йи-

лига ўртача 225 мм ёгин тушади. Туманнинг шим. ва шим.-шарқидан Қорадарё, Андижонсой оқиб ўтади. Совуқбулоқ булоғи, Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона канали, Куйи Улуғнор канали, Куйганёр насос ст-яси, Кўтарма насос ст-яси, Чинобод, Асака ташламалари бор. Туман адир қисмининг тупроғи арзик, қолган ерларда бўз тупрок. Баҳорда адирлар эфемер ўсимликлар б-н қопланади. Экин экилмайдиған ерларда шувоқ-шўра ўсади. Ёввойи ҳайвонлар кам учрайди, судралувчилар, кемирувчилар, қушлар бор.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар; рус, тожик, уйғур, қирғиз ва б. миллат вакиллари ҳам бор. 1 км² га ўртача 465 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 10,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 163,1 минг киши (2000).

Хўжалиги. Туманхўжалигиасосан қ.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа корхоналари бор. Ширкат хўжаликлари пахтачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, ғаллачилик, полизчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Туманда 10 қўшма корхона, 114 кичик корхона, 14 акциядорлик жамияти, 74 хусусий, 10 ширкат корхоналари мавжуд (2000). Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Қ.х.да суғориладиган ерлар 12,0 минг га, шу жумладан 5,8 минг га ерга пахта, 0,5 минг га ерга сабзавот, 1,2 минг га ерга беда, 0,2 минг га ерга шоли экилади, 0,2 минг га ер боғдан иборат. А.т.да 15 ширкат хўжалиги, 9 хўжаликлараро корхона, 1 ўқув тажриба, 1 уруғчилик хўжалиги, 116 фермер хўжалиги, агрофирма бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида 37,2 минг қорамол, 37,7 минг қўй ва эчки, 48,1 минг парранда боқилади (2000).

А.т. да Андижон қишлоқ хўжалиги институтў, Ўзбекистон Республикаси Қ.х. ва сув хўжалиги вазирлиги Қ. х. илмий и.ч. марказининг суғориладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар етиштириш илмий тадқиқот ин-ти (1999) жойлашган. Булардан ташқари туманда Андижон вилоят насос ст-яси, вилоят

сабзавот ва нав уруғлари очиқ турдаги акциядорлик жамияти ва қ.х.ни кимёлаштириш маркази (лаб.) бор. 1999 й. 2 сент.да Оқёр саноат касб-хунар коллежи би-носи қурилиб ишга туширилди. Коллежда 280 ўқувчи ўқийди (2000). 2000

й.да академик лицей ташкил этилди. 1999/2000 ўқув йилида 53 умумий таълим мактаби бўлиб, 39,6 минг ўқувчи таълим олди. Гимназия, 3 лицей мавжуд. 1465 ўринли касалхона ва диспансер бўлиб, уларда 94 врач, 458 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Андижон тонги» туман газ. 1962 й.дан чиқади (адади 2370).

АНДИЖОН УНИВЕРСИТЕТИ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиған олий ўқув юрти. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармониға асосан 1992 й. 15 мартда Андижон пед. институти (1936 й. асос солинган) негизида Андижон ш.да ташкил этилган. 1990 й. 19 апр.да Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи берилган.

Ун-тда 11 ф-т (мат., физика, кимё, биол., тарих, пед., филол., жисмоний маданият, ҳуқуқ-иктисод, сиртки таълим ва малака ошириш), 31 кафедра, 31 ўқув ва 10 илмий лаб., 4 компьютер синфлари, расадхона бор. Халқаро интернет тармоғиға эга кутубхонада 300335 асар сақланади (2000). Ун-т қошида академиклицей ва лицей-интернат мавжуд. Ун-тда 18 ихтисослик (мат., тадбикий мат. ва информатика, физика, касб таълими, биол., кимё, геогр., экология, ўзбек филол.си, тарих, ҳуқуқшунослик, иқтисодчи-педагог, жисмоний тарбия, чизмачилик, тасвирий ва амалий санъат, бошланғич таълим ва тарбиявий иш, мусиқачи-педагог, пед. ва психология, мактабгача ва оилавий таълим) бўйича мутахассислар тайёрланади. Ун-тда магистратура, аспирантура (ўзбек тили, ватан тарихи, яримўтказгичлар физикаси, биокимё, фалсафа, замонавий ва миллий адабиёт), докторантура (ўзбек тили, ва-

тан тарихи, ярим ўтказгичлар физикаси), яримўтказгичлар физикаси бўйича ихтисослаштирилган илмий кенгаш фаолият кўрсатади. 1999/2000 ўқув йилида 3100 талаба таълим олди; 297 ўқитувчи, жумладан 22 фан д-ри ва проф., 104 фан номзоди ва доцент ишлади. Ун-т фаолияти С.З. Зайнобиддинов, А.Қ. Қосимов, Ф.Х. Абдуллаев, А.А. Абдуллаев, Р.Т. Шамсутдинов, Г.К. Дубовский, Ҳ. Раззоқов, И. Пўлатов, А. Нурмонов, З. Қутибоев, Қ. Парпиев, С.А. Воҳидова каби проф.-ўқитувчилар номи б-н боғлиқ. Ун-тнинг «Хумо» ашула ва рақ ансамбли, кичик босмаҳонаси, «Андижон университети» кўп нусхали газ., спорт мажмуи мавжуд. Жисмоний тарбия ф-ти талабаларидан 82 таси мамлакат терма жамоаси аъзолари. 1 таси бокс бўйича жаҳон ва олимпиада чемпиони (М. Абдуллаев), 1 таси жаҳон чемпиони (Ў. Ҳайдаров), 1 таси олимпиада ўйинлари бронза медали совриндори (С. Михайлов) (2000).

Ун-тда Фан-техника давлат қўмитасининг грантлари, «Сорос» ва б. жамғармалар б-н ҳамкорлик натижасида ҳар йили 5 млн. сўмлик иш бажарилган. 2000 й.гача ун-тда 30 мингдан зиёд мутахассис тайёрланди.

АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИНСТИТУТИ — қ.х. мутахассислари тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Андижон туманининг Куйганёр шаҳарчасида жойлашган. Ин-т 1964 й.да Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш инженерлари ин-ти бўлими асосида барпо этилган Андижон пахтачилик ин-ти негизида 1992 й. 28 февр.да ташкил этилган. Ин-т таркибида агрономия, агроинженерлик, иктисодиёт, сиртки ва малака ошириш ф-тлари ва 21 кафедра мавжуд бўлиб, 10 таълим йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрланади. Булар — агрономия, мева-сабзавотчилик ва токчилик, ўсимликларни ҳимоя қилиш, ипакчилик, зоотехния, агроинженерлик, сув хўжалиги ва мелиорация, иктисодиёт, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, агроинженерлик бўйича касбий педагогик тайёр-

гарлик таълим йўналишларидир. Ин-т қошида академик лицей, лицей-интернат ва ўқув-илмий и.ч. хўжалиги фаолият кўрсатади (2000).

1999/2000 ўқув йилида ин-тда 3 минг атрофида талаба ўқиди; 200 проф.-ўқитувчи, жумладан 1 акад., 7 фан д-ри, проф., 100 дан ортик фан номзоди, доцент ишлади. Ин-т ташкил этилгандан бери 12 мингдан ортик мутахассис тайёрлади; 4 минг раҳбар кадрлар ва мутахассислар қайта тайёрланди (2000). Ин-т олимлари томонидан дарслик, ўқув қўлланма, илмий-методик тўпламлар нашр этилади.

Ин-т олимлари хорижий мамлакатларнинг нуфузли олий ўқув юртлири б-н ўқув жараёнини такомиллаштириш ва и.т. ишларни ҳамкорликда олиб бориш борасида алоқалар ўрнатган. Жумладан Шотландия қ.х. коллежи ва TEMRUS-DESPES лойиҳаси бўйича Нидерландиянинг Вагенинген ун-ти б-н ҳамкорлик қилади; шунингдек Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш инженерлари ин-ти олимлари б-н ҳамкорликда BASIS лойиҳасида ҳам иштирок этади.

АНДИЖОН ҚОРА УЗУМИ, Қора андижоний, Қора — халқ селекциясида чиқарилган ўртапишар хўраки ва май-избоп узум нави. Тупи кучли ўсади. Барги тўгарак, беш бўлмали, кертикли, тўқ яшил, орқа томони туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши чўзик, 250–300 г, шингиллари тигизлиги ўртача. Ғужуми йирик, думалоқ, ранги тим қора, пўсти юпка, таранг, эти ширали, таркибида 25—27% қанд моддаси бор. Ҳосили фаол ҳарорат 2700–2750° бўлганда 128—140 кунда пишиб этилади (авг. охири). Ҳосилдорлиги 150—200 ц/га. Замбуруғли касалликлар ва зараркунданларга чидами ўртача, совуққа чидамсиз. Фарғона ва Андижон вилоятларида кенг тарқалган.

АНДИЖОН ҚЎЗҒОЛОНИ (1898) -ўзбек халқининг мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши озодлик ҳаракати. Дукчи Эшон қўзғолони (воқеаси) номи б-н ҳам машҳур. Унга Андижон уездининг Мингтепа кишлоғилик Муҳаммадали

халфа Собир ўгли раҳбарлик қилган.

Туркистонда Россия империясининг 19-а. иккинчи ярмида ўрнатган мустамлакачилик тузуми маҳаллий аҳолини сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этди, миллий, лийний кадриятларини таҳқирлади, иктисодини эса империя мақсадларига бўйсундириб, халқнинг турмуши, моддий аҳволини ёмонлаштириб, қашшоқланишига олиб келди. Айниқса Фарғонада Россия саноати учун зарур бўлган пахта хом ашёсини етиштиришга зўр берилиши натижасида вилоятдаги аҳоли ҳаёти ниҳоятда оғирлашди. Оғир меҳнат шароитида етиштириладиган пахта хом ашёси арзимас нархда сотиб олиниб, Россияга олиб кетилар, деҳқон эса бундан дуруст моддий манфаат кўрмай, аксинча, турли хил оғир солиқ, тўлов ва қарзлар исқанжасида йил сайин қаш-шоқлашиб борарди. Вилоятда пахта экин майдонларининг тез суръат б-н ўсиб бориши ғалла маҳсулотлари, бурдой етиштиришни кескин камайишига, аҳолини четдан келадиган ғаллага қарам бўлишига олиб келди. Россиядан келтирилган юқори нархдаги буғдойни сотиб олиб, истеъмол қилишга эса қашшоқлашган деҳқонларнинг қурби етмай, аҳволлари янада оғирлашди.

Чоризмнинг нафақат иктисодий, балки ижтимоий, сиёсий, миллий зул-ми ҳам чексиз эди. Сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилган аҳоли ўлкани идора қилиш ишига мутлақо яқинлаштирилмасди. Маориф, тиббий хизмат, ободончилик ишлари қаровсиз ҳолда бўлиб, мустабид маъмурият бунга мут-лақо маблағ ажратмасди. Маҳаллий аҳамиятга молик сарф-харажатлар аҳоли зиммасига юклатилганди. Ҳукмрон миллат вакиллари алоҳида имконият ва ҳуқуқларга эга бўлган ҳолда маҳаллий аҳоли ҳуқуқсизлик, зулм ва зўравонликдан азоб чекарди. Бунинг устига маҳаллий аҳолининг унумдор ерлари Россиядан кўчириб келтирилган деҳқонларга тортиб олиб берилган бўлиб, ер-сув муносабатлари масаласида ҳам адолатсизлик авжига чиққанди.

Чоризм ҳукмронлиги даврида ўлкада мустамлакачилар турмуш тарзи орқали кириб келган маишатпарастилик, киморбозлик, ичкиликбозлик сингари иллатлар маҳаллий аҳолининг маънавий-ахлоқий руҳияти, кадриятларига путур етказа бошлаганди. Бу иллатларнинг барчаси бир бўлиб маҳаллий халқнинг мустамлакачиларга нисбатан нафратини ошириб, миллий, инсоний ғурури, нафсониятини таҳқирлаб, буларга чек қўйиш истаги кун сайин авж олиб борган, миллий озодлик туйғулари жунбушга келган.

Кўзғолондан 3 йил олдин — 1895 й.да Муҳаммадали эшон Марғилон, Ўш уездларида лавозимини қайта тиклади. Шундан сўнг қишлоқларда икки ҳокимиятчиликни эслатадиган бир ҳолат юзага келади — халққа бир томондан мустабид чоризм ҳукумати вакили бўлган волость бошлиғи, иккинчи томондан оддий халқ хоҳиш-иродасини ифодалаган раис раҳбарлик қила бошлайди. Бу ҳолат мустамлакачи маъмурлар б-н халқ ўртасидаги муносабатларни янада кескинлаштиради. Мустамлакачилар зулмидан эзилган халқ Дукчи Эшонга мурожаат қилиб эрк учун муқаддас курашга фатво беришини ҳамда бу курашга раҳнамолик қилишини сўрайди. Халқ норозилигининг жиловлаб булмайдиган даражада кучайиб кетганлигини кўрган Дукчи (Муҳаммадали) Эшон уйда Фарғона вилоятининг турли бўлисларидан келган вакиллар иштирокида махсус кенгаши бўлади. Шу кенгашда Муҳаммадали эшон йиғилганларни мустамлакачиларга қарши бош кўтаришга, уларни юртдан ҳайдаб, она Ваган мустақиллигини тиклаш учун курашга қакиради. Кўпчилик бу тақлифни маъ-қуллайди. Кенгашда Муҳаммадали Эшон маълум қилган режага биноан мустабид ҳукуматнинг водийдаги 3 шаҳар — Андижон, Марғилон ва Ўшда жойлашган ҳарбий лагерларига бир кунда хужум қилишга, бу хужум муваффақиятли тугаса, Қўқонда ҳам кўзғолон кўтаришга келишилади. Марғилондаги ҳарбий ла-

герга Иноятхон Тўра, Ўшдаги ҳарбий лагерга Умарбек додхоҳ, Андижондаги ҳарбий лагерга эса Муҳаммадали эшон бошчилигида ҳужум қилиниши керак эди. 1898 й. 17 май куни Муҳаммадали эшон халққа мурожаат қилиб, уларни мустамлакачиларга қарши кўзғолон кўтаришга даъват этади. Кўзғолончилар Муҳаммадали эшон бошчилигида Мингтепадан Андижон ш. томон йўл олишади. Йўл-йўлакай кўзғолончилар сафи тўлиб бориб, шахарга яқинлашганларида уларнинг сони 2000 га этади. Шахар яқинида Муҳаммадали эшон ўз жангчиларини охирги марта кўриқдан ўтказди. У кўзғолончиларни 5 қисмга бўлиб, ҳар қайси қисмга биттадан байроқ беради. ғарбий лагерга қилинадиган ҳужум олдидан сўнгги нутқини сўзлайди. У кўзғолончиларни охирги дақиқаларгача ўз касамёдига содик қолишга, Ваган оздлиги учун муқаддас курашга даъват этди. Сўнгра кўзғолончилар Андижон ҳарбий лагерига ҳужум қиладилар. Тўқнашув пайтида ҳарбий гарнизон жангчиларидан 22 киши ўлдирилди, 24 аскар ярадор бўлди. Ярим соат давом этган қаттиқ жангдан сўнг жанговар тайёргарлиги дуруст бўлмаган ва қурол-яроғи ночор кўзғолончилар гуруҳи тўқнашув жойида ўлган 11 нафар ва ярадор бўлган 8 нафар одамларини қолдириб чекинишади.

Марғилон ва Ўш уездларидаги ҳарбий гарнизонларга ҳужум уюштириш режалари эса амалга ошмай қолади, чунки чор амалдорлари бундан хабар топиб, мудофаа учун зарур чораларни кўриб улгурадидлар. Ўш уездида мустабид ҳукуматга сотилган хоин — уезд мингбошиши Қорабек Ҳасанов ўз халқига хиёнат қилиб, мустамлакачиларнинг ҳарбий кучларига қарши тайёрланаётган ҳужум ҳақида подполковник Зайцевга хабар етказди. Бу воқеадан хабар топган Умарбек додхоҳ яхши қуролланмаган халқни қуролланган, шай турган ҳарбийларга қарши кўзғолонга бошлашга журъат этмайди.

Марғилон ҳарбий лагерига ҳужум ҳам

амалга ошмади. 17 май куни кечқурун белгиланган жойга одам тўпланмади. Бунинг устига шу куни якшанба, яъни дам олиш куни бўлиб, ҳарбий лагерда қандайдир маросим бўлаётганди. Бундай вазиятда ҳужум бошлаш хатарли эди. Шу боис Иноятхон Тўра ўз одамлари б-н Андижонга жўнаб кетган кўзғолончиларни қувиб етиб, улар сафига қўшилади.

Кўзғолон ҳақидаги хабарлар Наманган уезди ва Еттисув вилоятига ҳам етиб борди ва бу ердаги аҳоли томонидан қўллаб-қувватланди. Еттисув вилоятининг Авлиёта уездида Шодибек халфа исмли эшон бошчилигида тўпланган юздан ортиқ одамлар довлар қордан бироз тозалангач, Андижон томон ҳаракат қилдилар. Бундан хабар топган мустабид ҳукумат кўшинлари Наманган ва Андижондан уларга қарши юрдилар ва орадан беш кун ўтгач, Шодибек халфани 23 нафар одами б-н қўлга олдилар. Наманганда ҳарбийлар яширин равишда тоғ сўқмоқларини кезиб, 29 нафар кўзғолончини, шулар қатори 4 бошлиғини ҳам ушлашди. Ўша кунларда Еттисув вилоятининг Пржевальск ва Бишкек уездларида, Сирдарё вилоятининг Ховос темир йўл бекатида ҳам миршаблар б-н маҳаллий аҳоли ўртасида қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтди.

Андижондаги кўзғолондан хабар топган Чор Россияси ҳукмдори Николай II кўзғолончилардан шафқатсиз ўч олишни буюради. Бу ишга раҳбарлик қилиш ўта шовинист сифатида донг тартган Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори А.И. Корольковга топширилади. Мустамлакачилар А.К. муносабати б-н бутун Фарғона водийсида даҳшатли қатагон уюштирдилар. Биринчи навбатда кўзғолон раҳбари Муҳаммадали эшон ва унинг яқин маслақдошларидан 5 нафари 1898 й. 12 июнда Андижон ш. марказида бутун водий жамоатчилигининг 8 мингга яқин вакили кўз ўнгида осиб ўлдирилди. Кейин бошқалар жазоланди. Кўзғолончилардан 18 нафари осиб ўлдиришга ҳукм қилинди. 344 нафари

4 йилдан 20 йилгача муддатга, 3 нафари умрбод каторгага, 8 нафари турли муддатга қамок жазосига ҳукм қилиндилар. 18 киши Сибирга сургун қилинди. Жами 388 киши жазоланди. Қўзғолон маркази бўлган Мингтепа, Қашғар, Тожик кишлоклари уч кун тўплардан ўққа тутилиб, култепага айлантирилди.

Жазога тортилган қўзғолончиларнинг ижтимоий таркиби таҳлилидан маълум бўлишича, уларнинг кўпчилиги деҳқон ва хунармандлардан иборат бўлиб, сардорлари орасида 2 нафар додхоҳ (генерал), 7 нафар понсод (полковник), 2 нафар собиқ бек, 40 нафар мулла, 2 нафар мударрис бўлган. Яъни, А.к. аҳолининг турли тоифаси вакиллари қамраб олган том маънодаги халқ қўзғолони бўлган.

А.к. Туркистон ҳаётида тасодифий ҳодиса эмас эди. Бунга қадар ҳам ўлкада мустахлакчиларга қарши бош кўтарилган. А.к. 19-а.нинг сўнгги чорагидаги энг кучли озодлик кураши эди. Аммо пухта тайёргарлик кўрилмаганлиги, ҳарбий имкониятлари заифлиги, кенг доирада уюшмаганлиги туфайли мағлубиятга учради. Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у мазлум халқнинг сиёсий онги ва кураш тажрибасининг ўсишида муҳим роль уйнади. Гарчанд А.Қ- тор-мор этилган бўлсада, лекин ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган курашларининг энг ёрқин намуналаридан бири бўлиб қолди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Андижон ш.нинг Мирпўстин ва Навоий кўчалари орасидаги кўчага (аввалги Янги Ўш кўчаси) «Дукчи Эшон» номи берилди.

Ад.Фозилбек Отабек ўғли, Дукчи Эшон воқеаси, Т., 1992; Эгамназаров А., Сиз билган Дукчи Эшон, Т., 1994; Ўзбекистоннинг янги тарихи, биринчи китоб [Туркистон чор Россияси даврида], Т., 2000.

Доно Зияева, Алиназар Эгамназаров.

АНДИЖОН ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ, Андижон вилоят «Лола» қўғирчоқ театри — болалар театри. 1968 й. апр.да Респу-

блика давлат қўғирчоқ театри қришидаги студия битирувчилари асосида ташкил бўлган. Театр ўзбек ва рус гуруҳидан иборат. Театр қисқа вақт ичида ўз ижодий йўли ва услубига эга бўлди. «Шавкатнинг саргузаштлари», «Буюк қурбақача», «Малахит қутича», «Алломиш», «Тошкент—66» каби спектакллар саҳналаштирилди. Театр саҳнасида «Устабилармон Тимчо», «Шоҳ ва тегирмончи», «Қувнок хўрозчалар» каби чет эл асарлари ўрин олди. 80-й.лар театр болаларни дўстликка, ҳалолликка, ватанпарварликка ундовчи асарларни саҳналаштирди. «Баҳромнинг мероси», «Ўткир шоҳли буқача», «Дўст бола ва ўз бола», «Шаҳзод ва Қундуз», «Олтин жўжача» ва б. шулар жумласидан. «Мен энди қаттаман», «Алдоқчи қарға», «Котик ва Мотик», «Шоҳ лайлак» кабилар ҳам театрнинг энг яхши спектаклларида. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Б. Жабборов, Л. Айсина, артистлардан М. Йўлдошева, Л. Никольская, З. Мамасиддиқов, Ф. Сайисломов, А. Чўққиев каби актёрлар ижод қилмоқдалар. «Олтин дельфин» халқаро фестивалида театр бронза медали совриндори бўлган (Варна, 1981). Театрнинг бадиий раҳбари — Б. Жабборов (1997).

«АНДИЖОНЁҒМОЙ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — озиқ-овқат саноати корхонаси, Андижон ш.да жойлашган. «Ўзёғмойтамаксаноат» уюшмаси таркибига қиради. Пахта чигитидан мой, хўжалик совуни, шулха, кунжара ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. 1907—54 й.ларда Андижон ёғ з-ди, 1954—94 й.ларда Андижон ёғ-мой комбинати, 1994 й. дек.дан ҳоз. номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. 1907 й. «Т. К. Соловьев ва унинг компанияси» хусусий фирмаси томонидан ташкил этилган (суткасига 50 т чигитни қайта ишлаш қувватига эга бўлган). 1930—31 й.лар қисман қайта жиҳозлаш ишлари ўтказилиб, чигитдан тук аж-ратиб олувчи цех ва буг козони, таъмирлаш цехи, лаб. қурилди, иш қуввати суткасига 200 т чигитни

кайта ишлашга етказилди. 1949 й.дан узлуксиз экстракция усули б-н ёғ олиш ўзлаштирилди. 1960 й.да совун цехи ишга туширилгач, и.ч. кўрсаткичлари уч баравар ошди. 1962 й. дан ёғни соапстокдан ёғ кислоталарини дистилляция усули оркали олиш цехи ишга туширилди, натижада совун сифатини яхшилашга эришилди. 1983—93 й.ларда корхонанинг асосий и.ч. цехлари замонавий хорижий технологик линиялар б-н жиҳозланди. 1975—96 й.ларда корхонанинг қуввати суткасига 540 т чигитни кайта ишлашга ва 85 т хўжалик совунни и.ч.га етказилди.

«АНДИЖОНКАБЕЛЬ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — электр техника саноати корхонаси, Андижон вилоятининг Хонобод ш.да жойлашган. «Ўзэлтехсаноат» уюшмаси таркибига киради. 1985—94 й.ларда «Андижонкабель» и.ч. бирлашмаси. 1994 й.дан хоз. номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Турли маркадаги кабеллар, электр ускуналари ва электр тармоқлари учун симлар — мис, жез (мис ва рух қртишмаси), никель симлари ва симтўрлари, халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаради.

1982—85 й.ларда корхонанинг 1-навбати, 1987 й.да 2-навбати қурилиб, ишга туширилган. Корхонанинг 2-навбати ишга туширилгандан кейин қуввати йилига 823 минг км электр симлари, 520 минг м²симтўрлар и.ч.га ет-казилди. 1988 й.да Финляндиянинг «Нокия» фирмасида тайёрланган линиялар ўрнатилди ва йилига 30 минг шартли км шахар телефон кабеллари и.ч. ўзлаштирилди. 1986 й.да корхонанинг филиали бўлган Тополино рўзғорбоп кабель маҳсулотлари з-ди ишга туширилган.

«АНДИЖОННОМА» - Андижон вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газ. Андижон ш.да ўзбек тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Дастлаб «Кизил қўшчи ва деҳқон» номи б-н (1921 й. 30 майдан), кейинчалик турли номларда («Дархон», «Пахта фронти»; 1938—91 й.ларда «Коммунист») нашр қилинган. 1992 й.дан хоз. номда. Газ.да турли даврларда Чўлпон,

Асқад Мухтор, Сайда Зуннунова, Олимжон Холдор каби ёзувчилар, таниқли таржимон Рустам Абдурахмонов фаолият кўрсатган. Турли йилларда тахририятда меҳнат қилган Ғуломжон Зайнобитдинов, Облоқул Эгамов, Каримжон Йўлдошев, Юсуфжон Ғиёсов, Собиржон Шока-римов, Муҳаммаджон Абдукаримов, Муқимжон Ниёзов, Маҳмуджон Норхўжаев, Раҳбархон Файзибоева, Тўлқинбой Сатимов, Абдумутал Абдуллаев, Захриддин Мухитдинов, Фозилжон Сиддиқов, Махпиратхон Тожихалиловалар Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими, Республикада хизмат кўрсатган журналист фахрий унвонларига сазовор бўлишган. Газета тах-ририяти ташаббуси б-н 1970-й.ларда ташкил этилган ишчи ва қишлоқ мухбирлари мактабини 2000 й.га қадар 1000 дан зиёд тингловчи битирди.

«А.» Андижон вилоятининг ойнаси сифатида бу ерда бўлаётган йирик қурилишларнинг бориши ҳақида батафсил мақолалар ёритган. Жумладан, Андижон сув омбори қурилиши, Катта Фарғона канали қурилиши, тўқимачилик ва енгил саноат қурилишлари, «Антекс» ҳамда бошқа қўшма корхоналар қурилишлари доимий равишда газетанинг диққат марказида турган. 2000 й. 31 майда «А.» ва «Андижанская правда» газ.лари бирлашган тахририяти ташкил этилди. Тахририятда иқтисодиёт, агросаноат, хатлар ва оммавий ишлар, ижтимоий масалалар ва маънавият ҳамда спорт бўлимлари ишлаб турибди. Ўзбек тилидаги газ.нинг адади 4 мингдан ортик (2000).

АНДИЖОНСОЙ - Андижон вилоятидаги канал. Умумий уз. 76,7 км, сув ўтказиш имконияти 45,0 м³/сек. Канал Андижон сув омборидан сув олади ва Катта Фарғона каналига ташлама б-н тугайди. Қўрғонтепа, Жалакудук, Андижон, Олтинқўл туманларидаги экинзорни сув б-н таъминлайди, шунингдек канал Андижон шахридан ўтиб, биокимё з-дини ва шахарнинг кўкаламзор ерла-

рини сув б-н таъминлашга ҳам хизмат қилади. А.дан Ишкол, Жўрабой, Дехкон, Янги Кўтарма, Қатортол, Кўк Гумбаз, Хўтан, Кўшарик, Деривация каби 10 га яқин катта-кичик каналлар ва 30 га яқин майда даҳаналар сув олади. А.да 6 та йирик сув таксимлаш иншоотлари қурилган (улардан 3 таси телемеханика воситалари б-н жиҳозланган). А.дан Андижон туманидаги ва вилоятнинг бошқа шарқий-ғарбий туманларидаги, шунингдек Ёмонадир мавзеидаги экинзорларга насослар ёрдамида сув чىқарилолар.

АНДИЗ (*Inula*) — қоқидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. 100 га яқин тури бор. А. асосан Европа, Осиё ва Африкада тарқалган. Ўзбекистонда 9 тури учрайди. Бўйдор А. (кора А.— *I. helenium* ва сариқ А.— *I. grandis*) турлари кўпроқ тарқалган. Бу турларнинг поялари баланд бўйли (1—2,5 м), бир оз қиррали, тукдор; илдизпояси (танаси) йўғон; барглари бутун, чети нотекис, поянинг қуйи қисмида йирик (уз. 40—50 см, эни 20—25 см), юкорисида эса майдароқ (уз. 10—30 см, эни 3—12 см); гули савагча, гулбанди йўғон, четдаги гуллари уруғчили, ўртадагилари эса икки жинсли, сариқ. Июннинг охиридан сент. гача гуллайди. Адир ва тоғларда 500—2000 м гача баландликда ўсади. Кора А. илдизпояси таркибида 3% гача эфир мойи, 44% гача инулин, сапонин ва б. моддалар бор. Илдизпоясининг қайнатмаси балғам кўчирувчи дори сифатида ишлатилади. Сариқ А. ҳам табобатда сийдик ҳайдовчи дори ўрнида қўлланилади. Сариқ А. илдизпоясидан эса левулезда (фруктоза) олинади. А.нинг баъзи турлари хушманзарали.

АНДИША — ахлокий тушунча. Ўзаро муомалада шарм-ҳаё, босиқлик ва мулоимлик б-н муносабатда бўлишни талаб қилади. А.ли одам бировларнинг иззат-нафсига тегмайди, катталар, оксоқоллар ҳурматини жойига қўяди; ўта босиқлик б-н фикр юритиб бирор ишни ҳал қилади. А. шарм-ҳаё, уят, истиҳола, иффат, ибo каби одоб тушунчалари б-н

узвий боғлиқ.

АНДОРРА (испанча *Andorra*, франц. *Andorre*), Андорра князлиги — Европанинг жан.-ғарбидаги давлат. Пиреней я.о.да, Франция б-н Испания оралиғида жойлашган. Майд. 465 км², аҳолиси 64,5 минг киши (1996). Пойтахти — Андоррала-Велья ш. Расмий тили — каталон тили; маъмурий жиҳатдан 7 жамоага бўлинган. Диндорлар — католиклар. А. — мустақил суверен давлат. Франция қироли Карл давридаёқ мустақилликка эришган. Ўша пайтдан то биринчи конституция қабул қилингунча А. 1278 й. шартномасида белгиланганидек, Франция ва Сео-де-Урхель ш. (Испания) епископининг икки ёқлама протекторатида (измида) бўлди. 1993 й. 14 мартдаги умумхалқ овоз бериши натижасида маъқулланган мамлакат биринчи конституциясига биноан А. «парламентли князлик» хисобланади, унда «халқ суверенитети тамойили» қарор топди, собиқ ҳукмдорлар — Франция президенти б-н Сео-де-Урхель епископига аниқ ваколатли «конституцион давлат бошликлари» мартабаси, жумладан, уларга ички хавфсизлик ва мудофаа, ҳудудий ва чегара ҳуқуқлари, юридик соҳаларда ҳамкорлик қилишга оид халқаро шартномаларни тайёрлашда қатнашиш ҳуқуқи берилди. Конун чиқарувчи олий орган — Бош кенгаш — 28 депутатдан иборат бир палатали парламент. Ижроия ҳокимият олий органи — Ижроия кенгаш (ҳукумат). А. Пиренейнинг жан. ён бағрида, Валира дарёси (Эбро ҳавзаси) ва унинг ирмоқлари водийсида жойлашган. Музликлардан ҳосил бўлган қўллар бор. Иқлими субтропик, йилига 1000—2000 мм ёгин ёғади. Тоғлари дуб, бук ва арча-пихта ўрмонлари б-н қопланган, баланд альп ва альп ўтлоқлари бор.

А. хўжалигининг асосий тармоқлари — қўйчилик ва дехқончилик. Арпа, жавдар, картошка, сабзавот, узум, тамаки етиштирилади. Озиқ-овқат саноатининг кичикроқ корхоналари, ГЭСлар, хунармандчилик устахоналари бор. Чет эл туризми катта даромад келтиради. Ҳар

йили мамлакатга 13 млн.га яқин сайёҳ келиб кетади. А.дан четга жун, писта кўмир чиқарилади, четдан озиқ-овқат ва саноат моллари келтирилади. Аҳоли жон бошига ички ялпи маҳсулот 15 минг АҚШ долларига тўғри келади. Мактаб таълими — француз ёки испанча тизимда. «Диари д'Андорра» — каталон тилидаги кундалик газ., 1991 й.да асос солинган. «Побле Андорра» («Андорра халки») — каталон тилидаги хафтанома, 1974 й.да асос солинган. «Андорра радиоси» 1984 й.дан бўён ишлайди. «Антенна-7» деб номланган хусусий телекомпания ҳам мавжуд. Музей, кутубхона, кад. ҳужжатлар архиви, араб (8—10-а.лар) ва роман (12—16-а.лар) меъморлиги обидалари бор. Муомалада — француз франки ва ис-пан песети.

АНДОРРА-ЛА-ВЕЛЬЯ — Андорра давлатининг пойтахти. Шарқий Пиреней тоғлари орасида, Валира дарёси (Эбро ҳавзаси) бўйида, 1000 м бал.да жойлашган. Аҳолиси 21,7 минг киши (1996). Испанияни Франция б-н боғлайдиган автомобиль йўлидаги савдо-транспорт манзили. Озиқ-овқат саноати корхоналари, ГЭС, радиостанция бор. Халқаро микёсдаги туризм маркази. Эсадилик буюмлари (сувенир) ишлаб чиқарилади. Шаҳар 9-а.да ташкил топган. Меъморий ёдгорликларидан 1580 й.да қурилган бино (ҳоз. Ҳукумат қароргоҳи) ва черков (11-а.) бор.

АНДОҚСОЙ — Навоий вилояти Хатирчи тумани худудидаги сой. Октогнинг жан. ён бағрида 1400 м баландликдан бошланиб, жан.га оқади. А.нинг юқори қисмида водийси тор (50—70 м) ва чуқур (150 м), 2—3 террасаси бор. Жан. роқда сой икки тармоққа бўлиниб сўнгра яна қўшилади. Сел келган вақтларда А. Оқдарёгача етиб келади. Ёмғир ва булоқлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи (Дара қишлоғи яқинида) 80—100 л/сек, апр.да 200 л/сек.

АНДРАДИТ — гранатлар гуруҳига кирувчи минерал. Бошқа гранатлардан таркибида кальций ва темир борлиги б-н

фарқ қилади. Биринчи марта топган ва тафсилотини ёзгани учун португалиялик минералог олим д'Андраднинг номига қўйилган. Қўнғир-қизил ва яшилроқ кристаллардан иборат. Қаттиқлиги 6,5—7,5. С. оғ. 3,6. А. заргарликда ва уй жиҳозлари (мебель)га сайқал беришда ишлатилади. А. Ўзбекистоннинг кўп ерларида скарн ва метаморфик тоғ жинсларида учрайди.

АНДРЕЕВ Михаил Степанович (1873.11.9- Тошкент -1948.10.11) -этнограф, тилшунос, эроншунос олим. Ўзбекистон ФА акад. (1943), Россия ФА мухбир аъзоси (1929), Ўзбекистон ва Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1945, 1944), Тошкент гимназиясини, Туркистон ўқитувчилар семинариясини тугатган. Тошкентдаги Эшонкули додхо мадрасасида ўқиган (1894). 1897 й. Мўғулистон ва Шарқий Туркистон экспедицияларида иштирок этади. 1918—20 йларда Туркистон шарқ-шунослик инти, кейинроқ Ўрта Осиё давлат унтида шарқшунослик ф-ти декани. 1927—47 й.ларда доцент, сўнгра проф. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-тида этн. бўлимини бошқарган (1944—48). У Ўрта Осиё микёсида ўтказилган бир қанча этнографик экспедицияларга раҳбарлик қилган. Асосий илмий асарларида Туркистон халқларининг урф-одати, эътиқоди, санъати ва дини ёритилган. Шарқий Эрон тилларининг таснифига оид асарлари ҳам бор.

АНДРЕЕВА Ольга Ильинична (1890.29.5-1970.15.2, Москва)- Ўзбекистон халқ артисти (1952). 1938 й.дан Тошкентдаги рус драма театрида иш-лаган. Асосий роллари: Бетси (Л. Н. Толстой, «Маърифат мевалари»), Анна Андреевна (Н. В. Гоголь, «Ревизор»), Ксения, Василиса (М. Горький, «Егор Буличев ва бошқалар»), «Тубанликда»), Катерина, Кручинина (А. Н. Островский, «Момақалдирок»), «Айбсиз айбдорлар»), Ҳамробуви (А. Каҳҳор, «Шоҳи сўзана»), Ҳожар (Ҳамза, «Паранжи сирлари»), Рихси хола (Б. Раҳмонов, «Катта муҳаббат») ва б. А. сахна нуткига, қаҳрамоннинг

ички ва ташки қиёфасини ёркинроқ очишга алоҳида эътибор берган.

АНДРЕЕВЛАР ШИРКАТИ («Андреевское товарищество») — 19-а. охири — 20-а. бошларида Ўзбекистон иктисодиётида ҳукмрон бўлган, ажнабий ва рус капиталининг қудратига таянган йирик акциядорлик жамияти. А.ш.ни 1912 й. Ўзбекистондаги йирик сармоядорлар Рус-Осиё банки иштирокида ташкил этганлар. Бунга «Ака-ука Кноплар савдо уйи» фирмаси ташаббускор бўлган. А.ш.нинг дастлабки асосий капитали 750 минг сўм бўлиб, 1915 й.да 5 млн. сўмга етган. А.ш. 1917 й. 31 пахта тозалаш, 6 пахта ёғи ва совун ишлаб чиқариш 3-дларига эгалик қилган. А.ш. Россиядаги «Саломас» акциядорлик жамиятининг фаолиятида қатнашган. «Саломас»нинг 20% акцияси 1917 й. А.ш. қўлида бўлган. А.ш. деҳқонлар етиштирган пахтанинг қатта қисмини арзон гаровга харид қилиб, толасини Россия ва Польшага сотар, чигитидан ёғ ва совун тайёрлар эди. А.ш. 1918 й. март — апр. ойларида Совет ҳокимияти томонидан национализация қилинган.

АНДРИАНОВ Кузьма Андрианович (1904.15.12, Калинин вилоятининг Кондраково қишлоғи — 1978.13.3, Москва) — кимёгар, акад. (1964). Кремний органик полимерлар кимёсининг асосчиларидан бири. Илк бор полиорганосилоксанларни синтез қилган. Иссиққа чидамли кремнийорганик полимерлар ва улар асосида матери -аллар олиш усулини ишлаб чиққан.

АНДРОГЕНЕЗ (юн. andros — эркак ва ... генез) — жинсий қўпайиш хили. Бунда муртақнинг ривожланишида фақат уруғ хужайра ядроси иштирок этади. А. айрим ҳайвонлар (мас, габробракон яйдоқчилари) ва ўсимликлар (маккажўхори, тамаки)да тухум хужайра ядроси уруғланишидан олдин нобуд бўлганида (псевдогамия) ёки тухум хужайранинг ядросиз қисми уруғланганида (мерогония) рўй беради. Тухум хужайра ядросига физик ёки кимё-

вий йўл б-н таъсир этиш орқали сунъий А.ни пайдо қилиш мумкин. А. натижасида ҳосил бўлган гаплоид организмнинг яшовчанлиги паст бўлади. Диплоид А. уруғланган тухум хужайранинг дастлабки бўлиниши цитотомиясини бирга қўшиш орқали олинади. А.дан ирсийланишда ядронинг аҳамиятини текшириш, гомозигот ёки бир жинсга мансуб бўлган организмларни олиш мақсадида фойдаланиш мумкин.

АНДРОГЕНЛАР — эркаклар жинсий беги гормонлари (тестостерон, андростерон ва андростенолон); мोज тўқимасида синтезланадиган эркаклар гормонлари туркумини ва бир қатор камроқ фаолиятга эга буйрак усти беги пўст қавати махсулотларини ўз ичига олади. Бу туркумга қирадиган 30 дан ортиқ табиий бирикмалар кашф этилган. А. сперма, кон ва сийдиқда бўлади, эркаклар иккиламчи жинсий белгиларининг ривожланишини таъминлайди. Жинсга хос таъсирдан ташқари, А. организм метаболизмга анаболик наф кўрсатади, оксиллар синтезини кучайтиради, организмда азот ушланишини оширади. Тиббиётда жинсий фаолият бузилганда ва климактерия дав-рида қўлланилади.

АНДРОМЕДА — юнон мифларида Ҳабашистон подшоси қизи. Отаси А.ни мамлакатни вайрон қилаётган денгиз махлуқига қурбонликка беради, бироқ А. ни Персей халос этади. Ривоятларга кўра, А. вафотидан сўнг юлдуз туркумига айланган (юлдуз туркуми номи шундан олинган).

АНДРОМЕДА — юлдуз туркуми; осмоннинг Шим. ярим шарида Персей ва Пегас юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Учта 2-катталиқдаги равшан юлдузи бор. А. да машҳур спирал галактика — Андромеда туманлиги бўлиб, уни оддий кўз б-н кўриш мумкин.

АНДРОМЕДА ТУМАНЛИГИ - бизга энг яқин спирал галактика М 31 нинг номи. Галактикамиз б-н турдош, лекин иккиси ҳам бир хил спирал синфга кириши тўла ҳал этилмаган. А.т. ўлчамлари

ва тузилиши у қайси диапазонда кузатилганига кескин боғлиқ. Оптик диапазондагиси диаметри 74 кпк. Массаси Галактикамиз массасидан деярли 1,5 марта катта. Мутлақ катталиги — 22. Космик телескоплар ёрдамида унда 100 га яқин рентген манбалар борлиги топилган. Уларнинг кўпчилиги А.т. нинг ядро ва текислик ташкил этувчи қисмидан ўрин олган. Унинг таркибида камида 30000 та планетар туманликлар, 400 та шарсимон тўдалар, мингга яқин тарқоқ юлдуз тўдалари бўлиб, бугун қатор газ — чанг булутлари, юлдузларнинг туғилиш ўчоқлари, «янги юлдузлар», цефеидлар кузатилмоқда. А.т. яқинида 7 та унинг йўлдош — галактикалари аниқ топилган. Улар асосан эллиптик ва турли митти галактикалардир. А.т., бизнинг Галактика ва улар атрофида яна 30 га яқин галактикалар физик ва динамик боғланган маҳаллий гуруҳни ташкил этади. А.т. хақида биринчи бор араб фалакиётшуноси Ал-Сўфи (9-а.) ёзиб ўтган, чунки у оддий кўзга равшан кичик булут тарзида кўринади.

АНДРОМЕДИДЛАР — метеор оқими. Радианти Андромеда юлдуз туркумида жойлашган, биринчи марта 1872 й.да кузатилган. 1845 й.да парчаланиб кетган Биэла кометаси б-н боғлиқ. 20-а. да бу оқимда метеорлар анча камайган.

АНДРОНОВО МАДАНИЯТИ - мил. ав. иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярми ва биринчи минг йилликнинг бошида яшаган чорвадор ва деҳқон қабилаларининг маданияти. Ан.м. ёдгорликлари Минусинск, Шим.-шарқий ва Марказий Қозоғистон, Обь дарёсининг юқори оқими, Челябинск вилоятининг ўрмон ва даштларида, қисман Ўзбекистон, Қирғизистон ерларида тарқалган. Бу маданиятга оид ёдгорликни биринчи бор 1914 й.да Я. А. Тугаринов Ачинск ст-яси яқинидаги Андроново қишлоғида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида топган ва 1920—23 й.ларда С. А. Теплоухов уни Ан.м. номи б-н фанга кирит-

ган. Ан.м. га доир ёдгорликлар дастлаб С. П. Толстов томонидан 1938 й.да қад. Хоразмнинг Қўкча дарё сохилларидан топиб ўрганилди ва унга тозабоғёп маданияти номи берилган. Кейинчалик Я. Ф. Ғуломов ва А. Асқаровлар бу маданиятга доир ёдгорликларни Зарафшоннинг куйи оқими р-нларидан топиб ўргандилар. Бу давр мазор ва манзилгоҳлари Тош-кент атрофида, Мўминободда (Самарқанд вилояти), Фарғона водийсида (Карамқўл, Водил мазорлари), Қайроққумда кўплаб ўрганилган. Ан.м. аҳолиси ярим ер тўла шаклидаги кулбаларда яшаган; мазорлари ёрма гўр бўлиб, мурдалар оёқ-кўллари буқилган, чапга ёнбошлатилган, боши жан.-ғарбга қаратилган ҳолда, кўпинча кий-им-кечаги, жездан ясалган безак буюмлари б-н дафн этилган. У давр қабилалари дарё бўйларида деҳқончилик, адирларда чорвачилик б-н шуғулланган. 1997 й. Тожикистондаги Кизилсув дарёси хавзасидан Ан.м.га доир ёдгорлик — жамоа бўлиб дафн қилинган болалар қабри топилди. 10—11 ёшли боланинг оёқлари ёнидан чиққан кўплаб жез мунчоқлар, илгаксимон кумуш тақинчоқ, сопол идишлар муҳим илмий аҳамиятга эга.

АНДРОПОВ Юрий Владимирович (1914, Ставрополь ўлкаси — 1984.9.2, Москва) — КПСС МК бош котиби (1982—84), собиқ Иттифок Олий Кенгаши раиси (1983 й.дан), 1947 й.дан Карелия КП(б) МК 2-котиби. 1951—52 й.ларда КПСС МКда ишлаган. 1953—57 й.ларда Иттифокнинг Венгриядаги элчиси; совет қўшинларининг Венгрияга киритилишида қўли бўлган (1956). 1957 й.дан КПСС МК бўлим мудир. 1962-67 ва 1982 й. майдан КПСС МК котиби. 1973 й.дан КПСС МК Сиёсий бюроси аъзоси (1967 й.дан номзод). 1967—82 й.ларда Иттифок давлат хавфсизлиги қўмитаси раиси; бу пайтда А. раҳбарлиги остида ғайри фикрловчилар ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳаракатига қарши репрессив чора-тадбирлар (қамаш, фукароликдан маҳрум қилиш ва б.) амалга оширилди. Бош котиб сифатида партия ва давлат-

даги инкирозни маъмурий усуллар б-н тўхтатишга уринган.

АНДРОСТЕРОМА — буйрак усти бези пўст қаватининг ўсмаси. Касалликка хос белгилар: қизларда клитор гипертрофияси, тук босиш, сут безларининг такомиллашмаслиги, ҳайз кўрмаслик, мускулларнинг ҳаддан ташқари ривожланиб кетиши, ўғил болаларда вақтидан илгари балоғатга етиш, тез ўсиш. Аёлларда 30—40 ёшларда учраб, овознинг дағаллашиши, гирсутизм, сут безларининг кичиклашиши, бачадон атрофияси, клиторнинг катталаниши, ҳайз кўришининг тўхташига, баъзан калликка олиб боради.

АНДРОСТЕРОНЛАР (юн. andros — эркак ва stereo — бақувват қиламан) — сийдик б-н ташқарига чиқадиган эркак жинсий гормони — тестостероннинг ўзгариши натижасида ҳосил бўладиган органик моддалар; шу гормонга ўхшаш таъсир этади. А. нинг сийдикдаги концентрациясини аниқлаш эндокрин без касалликлари диагностикасида муҳим аҳамиятга эга.

АНДРОЦЕЙ (юн. апег — эркак ва oikia — уй) — гулдаги чангчилар (микроспорофиллар) йиғиндиси. Бир гулнинг А.даги чангчилар сони шу гул мансуб бўлган ўсимлик турига қараб ҳар хил (биттадан бир неча юзгача) бўлиши мумкин.

АНДХРА— 1) Жан. Ҳиндистон халқларидан бири (қ. Телугу); 2) Ҳиндистоннинг жан.да қадимда мавжуд бўлган давлат (қ. Сатаваханлар давлати).

АНДХРА-ПРАДЕШ — Ҳиндистон штати. Ҳиндистон я.о. шарқида, Бенгалия қўлтиғи соҳилида, 1956 й. телугу (андхра) халқи яшайдиган вилоятлардан ташкил қилинган. Майд. 277 минг км². Аҳолиси 66,4 млн. киши (1991). Аҳолисининг асосий қисми ҳиндуизм динида; мусулмонлар 10% чамасида. Маъмурий маркази ва энг йирик шаҳри — Ҳайдаробод. Мамлакатнинг муҳим дехқончилик р-ни. Асосан Декан ясси тоғлигида жойлашган. Соҳил қисми пасттекислик. Шим.

да Гат тоғлари тармоқлари бор (бал. 1680 м). Иқлими тропик муссонли. Ёгин асосан ёзда ёғади. Аҳолининг 70% дан кўпроғи дехқончилик б-н машғул. Ерлар майда дехқонлар қўлида. 10—11 млн. га ер (штат майд. нинг 40% часи) ишга солинган. Шундан 1/4 қисми суғорилади. Асосий озиқ-овқат экинни — шоли. Штат тамаки, канақунжут етиштиришда етакчи ўринда. Шунингдек шакарқамиш, ер ёнғоқ, пахта ва б. экилади. Чорвачилик ёрдамчи аҳамиятга эга (корамол, асосан отулоу ўрнида ишлатилади). Штатнинг ер ости бойликлари анчагина бўлса ҳам, кўп қисми ишга солинмаган. Вишакҳапатнам ш. яқинида марганец, Неллуру вилояти яқинида слюда, Сингарени ш. ёнида кўмир қазиб чиқарилади. Графит конлари мавжуд. Вишакҳапатнамда кемасозлик корхонаси ва нефть з-ди, озиқ-овқат ва тўқимачилик корхоналари, қоғоз ф-каси, цемент з-длари бор. Кимё-фармацевтика препаратлари ишлаб чиқарилади. Ўрмон бойликларидан фойдаланилади. Ҳунармандчилик ривожланган. А.-П.да т.й. транспортга яхши ривожланган. Асосий денгиз портлари — Вишакҳапатнам (мамлакатнинг асосий портларидан бири), Какинада, Мачилипатнамдир.

АНЕВРИЗМА (юн. aneurysma — кенгайиш) — томир деворининг чўзилиши ва бўртиб чиқиши натижасида кон томир ёки юрак бўшлигининг чегараланган кенгайиши. Миокард инфаркти, атеросклероз, захм ва б. касалликлар, шунингдек шикастланиш (травматик А.) сабаб бўлади. Ҳақиқий ва сохта А. кузатилади. Ҳақиқий А. артерия деворининг шикастланмай кенгайишидан, сохта А. эса томир шикастланганда девори ёрилиб, атрофдаги тўқималарга кон қуйилишидан вужудга келади. Томир деворининг туғма нуқсонлари ҳам А.га олиб келиши мумкин. Артериал, веноз ва артериовеноз (артерия ва вена томирлари тешигининг бир-бирига тутшиб қолиши) А. фарқ қилинади. Дуксимон ва қопчиксимон шаклдаги А. кўп учрайди. Белгилари А.нинг ўрни, ҳажми ва б. омилларга

боғлиқ. Кўпинча касаллик белгилари яққол кўринмайди (симптомсиз кечади). А. зарарланган томир озиклантирадиган тўқималарнинг қон б-н таъминланиши бузилишига сабаб бўлади, у катталашиб кетганда яқин жойлашган аъзо ва тўқималарни эзиб қўйиши мумкин. А. юракка яқин жойлашган бўлса, юрак фаолияти бузилади. Баъзан А.нинг ёрилиши ва қон кетиши кузатилади. А. одатда жарроклик усули б-н даволанади.

АНЕМИЯ (юн. an — инкор қўшимчаси ва haima — қон), камқонлик — қонда эритроцитлар сони ва гемоглобин миқдорининг камайиши, сифатининг ўзгариши б-н кечадиган касаллик. А.га қон яратилиш жараёнининг бузилиши, тўсатдан ёки сурункасига қон йўқотиш, қизил қон таначалари (эритроцитлар)нинг кўп парчаланиши, асосий қон яратувчи тўқима — кўмикнинг ўз функциясини етарли бажара олмай қолиши сабаб бўлиши мумкин. Темир ва витамин В12 етишмаслиги оқибатида келиб чиқадиган А. бирмунча кенг тарқалган. Оз-оздан узоқ вақт қон кетиб турганда, мас, бавосир ёки меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси касаллигида ҳам кўпинча А. кузатилади. Ҳайз қони узоқ ва кўп кетадиган аёлларда ҳам темир етишмаслигидан келиб чиқадиган А. тез-тез учраб туради. Темир етишмаслигига алоқадор А.га бот-бот хомиладор бўлиш, узоқ вақт бола эмизиш сабаб бўлади, чунки хомиладорлик ва эмизувчи даврида она организмидаги темир захирасининг бир қисми болага ўтади. Кичик ёшдаги болаларда кузатиладиган камқонлик уларни нотўғри овқатлантириш, шунингдек овқатнинг кам-кўст бўлиши оқибатида рўй беради. Эритроцитлар сони сал камайгани ёки расо бўлгани холда, қонда гемоглобин миқдорининг озайиши темир етишмаслигига алоқадор А.нинг асосий белгиларидандир. Беморнинг ранги синиққан бўлиб, аксарият тез чарчаш, бош оғриши, бош айланиши, кўз олди живирлашишидан шикоят қилади, соч тўкилади, тирноқ мўртлашиб синишга

мойил бўлиб қолади. Баъзан ютиниш кийинлашади, беморнинг одатда истеъмом қилинмайдиган нарсалар (бўр, оҳақ, гилвата ва ҳ.к.)ни егиси келади, аччиқ, шўр таомларни хуш кўради. Темир етишмаслигига алоқадор А.нинг олдини олиш ва даволашда қон йўқотиш эҳтимоли бўлган манбаларни ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш, хомиладор бўлиш ва туғишни маълум даражада режалаштиришга эришиш, бекаму кўст овқатланишга риоя қилиш лозим.

Витамин В12 ёки фолат кислота етишмаслиги оқибатида келиб чиқадиган А. анча кам учрайди. А.нинг бу хилида ўзига хос аломатлар: тил ачишиши, касаллик ўтказиб юборилганда нерв системасининг зарарланиш (фуникуляр миелоз) белгилари кузатилади. Бу хил А.нинг олдини олиш учун меъда-ичак йўлининг сурункали касалликлари, айниқса ич кетиши б-н ўтадиган касалликларни ўз вақтида аниқлаб даволаш жуда муҳим. Гижжа тарқалган жойларда улардан зарарланишнинг олдини олиш чораларини кўриш зарур, касаллик пайдо бўлганда эса ўз вақтида даво қилиш лозим. Эритроцитларнинг кўплаб емирилиши б-н боғлиқ гемолитик А. хиллари кўп. Улар ирсий ёки орттирилган бўлиши мумкин, одатда тери ҳамда шиллиқ қаватнинг сарғайиши, эритроцитлар сони ва гемоглобин миқдорининг камайиши б-н кечади. Барча хил А.да врачга мурожаат этиш ва ўз вақтида тўғри даволаниш зарур.

Ад.: Петров В. Н., Бахрамов С. М., Фарманкулов Х. К., Железодефицитные анемии, Т., 1995.

Сайджалол Бахромов.

АНЕМИЯ (Anaemia) — қирккулоқдошларта мансуб кўп йиллик спорали ўсимликлар туркуми (уруғи). Спорасиз барглари патсимон. Спорали баргларининг япроқлари қисқарган, ўқтомири узайган. Споралари баргнинг фақат энг пастидидаги бир жуфт япроқчаларида жойлашган. 140 дан ортиқ тури бор. Шундан 96 га яқини Америка, Африка ва Мадагаскарнинг

тропик ерларида кенг тарқалган, бир тури Ҳиндистонда ўсади, 50 га яқин тури қазилма ҳолда учрайди. А.нинг чанги ва барг излари Туркистон ва б. жойларнинг юра ва, асосан, бўр қатламларидан кўплаб топилган. Ўзбекистонда А.нинг 10 тача қазилма тури маълум. Уларнинг купчилиги Ҳисор тоғлари, Фарғона водийсининг жан. ҳудудлари, Фарғона тоғларининг шим. қисми, Бухоро, Хива депрессиясининг юра ва бур қатламларидан топилган.

АНЕМИЯГА ҚАРШИ МОДДАЛАР -гемоглобин ва қизил қон таначалари миқдорини ошириш, шунингдек анемияни даволашда ишлатиладиган дорилар. А.қ.м.дан темир, кобальт, мис препаратлари, цианокобаламин (В12 витамин) ва фолат кислота (В, витамин) тиббиёт амалиётида куп қўлланилади.

АНЕМОГРАФ, анеморумбограф (юн. anemos — шамол, grapho — ёзаман) — шамол тезлиги ва йуналишини қайд қилувчи Ўзиёзар асбоб. Шамол тезлигини ҳам сезувчи қисм вазифасини анемометр, йуналишини кўрсатувчи қисм вазифасини эса флюгерка (пирпирак) утайди. А. сезувчи қисмларининг кўрсатиши қайд қилувчи қиемга электр токи ёрдамида (туташма А.), баъзан, механик ва манометрик усулларда ўтказилади.

АНЕМОМЕТР (юн. anemos — шамол, metreo — ўлчов) — шамол ва газ тезлигини (баъзан, йўналишини ҳам) ўлчовчи асбоб. Шамол ва газ тезлиги уларнинг таъсирида айланувчи косаларнинг айланиш сонига қараб аниқланади. Шамол ва газ тезлигини манометрик усудца ёки электр усудца ҳам аниқлаш мумкин (қ. Термоанемометр).

АНЕМОНА - қ. Пуфанақ.

АНЕМОФИЛИЯ (юн. anemos — шамол ва phileo — севаман) — шамол орқали чангланиш, ўсимлик чангдонидagi чангнинг уруғчи тумшугига ёки уруғкуртак-ка шамол воситасида келиб тушиши. А. эман, қайин, қайрағоч каби дарахтларда, арпа, буғдой, маккажўхори ва очиқ-уруғли ўсимликларца бўлади.

АНЕМОХОРИЯ (юн. anemos — ша-

молва choreo — тарқалайпман) — ўсимлик мевалари, споралари ва уруғларининг шамол воситасида тарқалиши. Бундай органларнинг шамол таъсирида учишига хизмат қиладиган попук, қанотча каби махсус ўсимталари бўлади (мас, заранг ва коки ўсимликларида).

АНЕРОИД (юн. а — инкор қўшимчаси — манфий зарра, negos — сув), металл барометр — атмосфера босимини улчаш учун ишлатиладиган асбоб. Асосий иш қисми ичидан ҳавоси сўриб олинган эластик хусусиятли ясси тўғрак қутича, устки ва остки юзаси тўлқинсимон қилиб бурмаланган. Ҳаво босими ўзгарганда қутича ўз шаклини ўзгартиради (босим ошганда қутича сиқилади, камайганда кенгаяди) ва бу ўзгариш ричаглар тизими ёрдамида шкалада ҳаракатланувчи милга узатилади. А. шкаласи симобли барометр ёрдамида даражаланади. Мил кўрсатиши бўйича шкала узатмасидан ташқари т-ра ва қолдиқ деформация учун тузатма киритилади. Ҳар бир янги А.га тегишли тузатмалар жадвали берилади. А. нисбий асбоб, унинг аниқлиги 1—2мбар. А. метеорология ст-яларида эҳтиёт барометр сифатида ишлатилади.

АНЕСТЕЗИОЛОГИЯ - клиник тиббиёт соҳаси, жаррохликда организмни оғриқсизлантириш, операция вақтида унинг муҳим ҳаётий функцияларини бошқариш масалаларини ўрганади. А. мустақил фан сифатида бундан бир неча ўн йил илгари шаклланди. Ўзбекистонда А. хизмати бекаму куст йўлга қўйилган; йирик шифохоналарда махсус А. бўлимлари бор. А. кафедраларида анестезиолог мутахассислар тайёрланади ва и.т. ишлари олиб борилади.

АНЕСТЕЗИЯ (юн. an — инкор қўшимчаси ва aisthesis — сезги, ҳис этиш) — сезгини йўқотиш, оғриқсизлантириш. Сунъий А. кўпинча жаррохликда ва б. ҳолларда қўлланиладиган оғриқсизлантиришдир. Умумий ҳамда маҳаллий турлари бор. Умумий А.— умумий наркоз; кимёвий моддалар, электр токи ёки руҳий таъсирот ёрдами-

да беморни ухлагиб оғриқсизлантириш. Маҳаллий А. дорилар, физик ёки механик омиллар ёрдамида периферик нерв системасининг бирор бўлагига таъсир қилиб, уни оғриқ сезмайдиган қилиб қўйишдир. Нерв толаларини сиқиш б-н ҳам оғриқсизлантириш мумкин.

АНЕСТЕЗИЯЛОВЧИ МОДДАЛАР - сезув нерви охирлари (рецепторлари) ва толалари орқали қўзғалиш ўтишини вақтинча тўхтатиб қўядиган дорилар. Уларнинг энг асосий фармакологик хоссаси ҳар қандай сезувчанликни аввало оғриқ хиссини йўқотиш. Шу сабабли Ан.м.дан (новокаин ва б.) жарроҳлик операцияларида маҳаллий оғриқсизлантириш, яъни анестезия учун фойдаланилади.

АНЕТО ЧЎҚҚИСИ, Пико-де-Ането — Пиреней тоғлари (Испания) даги энг баланд чўққи (3404 м). Гранитдан иборат. Маладет тоғларида жойлашган. А-ч. доимий қорлар б-н қопланган. Кичикроқ музликлар ҳам бор.

АНЕУПЛОИДИЯ (юн. an — инкор қўшимчаси, ей — тулик, ploos — қарра, endos — тур) — ирсий ўзгарувчанлик; организмларда бир ёки бир неча гомологик хромосомаларнинг қўпайиши ёки камайиши (қ. Гетероплоидия).

АНЖАБОР (*Geranium collinum*, G. gestum) — ёронгулдошлар оиласининг геранлар туркумига мансуб бир-бирига яқин бир қанча турлардан иборат куп йиллик ўтлар. Барги кенг тўғарак, ромб-симон бўлақларга бўлинган, гули қўқиш-пушти. Ўзбекистон тоғларида ўсади. Таркибида 23—54% таннин (ошловчи) ва б. моддалар бор. Илдизининг қайнатмаси табобатда ичдан қон кетишини тўхтатиш, оғриқни қолдириш ва меъда касалликларини даволашда фойдаланилади. А. тери ошлашда ҳам қўлланилади.

АНЖЕ, Анжер — Франциядаги шаҳар, Мен ва Луара департаментининг маъмурий маркази, Анжу тарихий виллоятининг энг қатта шаҳри. Аҳолиси 141 минг киши (1990). Мен дарёси Луарага қуйиладиган ердаги пристань. Т.й. тугу-

ни. Қ.х. машинасозлиги, тўқимачилик, озиқ-овқат, пойабзал саноати корхоналари, санъат ва ҳунар миллий мактаби, роман-готика черкови (12 — 13- алар), қаср (1228 — 38), археология ва сувратли гиламлар музейлари бор.

АНЖИР (*Ficus carica* L.) — тутдошлар (анжиргуллилар) оиласига мансуб субтропик мева тури. Туркия, Жазоир, Европанинг жан.да, АҚШда қатта майдонларни эгаллайди, Кавказ, Ўрта Осиё, Қримда ҳам етиштирилади. Ёввойи ҳолда Ўрта денгиз бўйи, Кичик Осиё, Эрон, Шим.-ғарбий Ҳиндистонда ўсади. А. жуда қадимдан маданийлаштирилган ўсимлик ҳисобланади (Осиёда 5 минг йилдан, Европада камида 2 минг йилдан бери). Ботаник тавсифи. А. дарахтининг бўйи 4 — 10 м, шохлари калин, ёйилиб ўсади, новда, барг ва мевасида сутсимон шира бор. Барги йирик, 3 — 7 бўлмали, баъзан бўлмасиз, тўқ яшил, орқасида туклари бор. Бир йилда 2 — 3 марта гуллайди (апр. — май, июнь — июль, авг.). Майда бир жинсли гуллардан иборат тўпгули бўлажақ «мева» ичида бўлиб, майда бластофага арилар ёрдамида чангланади, базилари эса чангланмасдан (партеногенез) ва уруғ тугмасдан мева қилади. Мевасида 20 — 24% қанд, 0,5 — 4,2% пектин моддалари, 3,4 — 7,4% клетчатка, 0,1% гача органик кислоталар, каротин, кальций, темир, фосфор ва б. бор. Биологик хусусиятлари. А. асосан бир йиллик пишган новда қаламчаларидан қўпайтирилади. 2 — 3 ёшдан мева тугиб, 7 — 10 ёшда ғарқ ҳосилга қиради, 50 — 80 йил мева беради, 150 — 200 йилгача яшайди. Бир тупи 50 кг гача мева қилади. А. бир мавсумда икки марта ҳосил беради. Биринчи ҳосил (хоки анжир) анча кам бўлиб июнь — июль ойларида, иккинчиси (асосий) ҳосил сент. ойида пишди. Хўжалик аҳамияти. Хўллагича ёки қоқи ҳамда консерва ҳолида истеъмол қилинади, жем, мураббо тайёрланади. Халқ амалиётида А. барги узум ва меваларни қуритишда ишқор сифатида, «сути» тери касалликларини (қал, сўғал,

темиратки), чаён ва ари чакқан жойларни даволашда ишлатилади. Агротехникаси. А. тўплари совуққа чидамсиз бўлганидан Ўзбекистон шароитида қишда кўмилиб, баҳорда очилади. А. намга анча талабчан, енгил ва серунум тупроқда яхши ўсади. Шўрланган ёки шағалли тупроқларда деярли ўсмайди. А. тупига 3 — 4 та асосий танали бута кўринишида шакл берилади. Ёзда бир-икки марта шу йили чиққан қалинлаштирувчи новдалар, ғовлаган новдалар, қуриган шохлар кесиб ташланади. Анжирзор боғлар вегетация даврида 9—10 марта суғорилади. Ўзбекистонда кадета, сариқ анжир, қора анжир, чапла ва б. навлари кўп экилади. Навлари. Кадота. Меваси ўртacha (35 — 40 г), думалоқ-нок шаклида, сарғиш, сал тилимли. Эти оч сариқ, жигарранг товланади, юмшоқ, ширин. Тупи 45 — 50 кг ҳосил беради. 30% қоқи тушади, қоқи таркибида 71 — 72% қанд бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган. Сариқ А. Жайдари нав. Меваси йирик (50 — 60 г), сариқ, ясси, сал тилимли. Эти серсув, юмшоқ, ширин. 25% қоқи тушади, қокнинг таркибида 63 — 70% қанд бўлади. Тупи 40 — 50 кг ҳосил беради. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида тарқалган бўлиб, анжирзорнинг 80 — 90% ини ташкил этади. Қора А. Меваси ўртacha (35 — 45 г), нок шаклида, тўқ бинафша рангда, тилимли. Эти сарғиш, юмшоқ, ширин. Тупи 40 — 50 кг ҳосил беради. 30 — 35% қоқи тушади, қоқи таркибида 70 — 72% қанд бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган. Чапла. Меваси ўртacha (35 — 45 г), думалоқ-нок шаклида, оч жигарранг, сал тилимли, сийрак тук б-н қопланган. Эти юмшоқ, ширин, ичи ҳавол. 28 — 30% қоқи тушади, қоқи таркибида 70 — 75% қанд бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган.

Ад.:Рибаков А. А., Остроухова С. А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967.

Рихсивой Жўраев.

АНЖИР, анжиргул — анжирсимон

нақш; амалий безак санъати (ўймакорлик, кулоллик ва б.)да кенг қўлланилади. А. кадаш усули б-н яратилади. А. сопол буюмларнинг четларига хошия шаклида ишланади. Халқ усталари бу усулдан қадим замонлардан бери кенг фойдаланади.

АНЖИР ШАФТОЛИ, янги анжир шафтоли — халқ селекциясида яратилган шафтоли нави (Р. Р. Шредер номидаги и. т. ин-тининг Самарқанд филиалида бу навини Чемпион нави б-н чагиштириш асосида А. С. Череватенко чиқарган янги А.ш. нави кўп тарқалган). Тупи кучли ўсади, дарахти ўртacha катталиқда (4 — 5 м), март охири — апр.нинг бошида (12 — 18 кун давомида) гуллайди. Гули икки жинсли, қизғиш, гулининг 20 — 25% ни тутади. Ўзидан чангланувчи нав. Меваси тукли, анжирсимон — яси (диаметри 5 — 10 см), оғирлиги 80 — 100 г. Данаги майда ҳам яссирок, кўпинча меванинг ўртасида кўриниб туради. Эти серсув, мулойим, ширин. Авгда пишади. Совуққа чидамсиз, қишда 15 — 18° гача, баҳорда 4-6° совуққа бардош беради. Экилгандан кейин 2 — 3- йили мевага қиради, 6 — 8 йил юқори, яхши агрофонда 16 й.гача ҳосил беради. Ҳар тупидан 70 — 80 кг мева олиш мумкин. Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида экилади. А.ш. Эрон, Афғонистон ва Хитойда ҳам учрайди. Меваси янгилгида ейилади, таркибида 14,7% гача қанд, 0,26% кислота бор. Консерва ва қоқи қилинса ҳам бўлади.

Рихсивой Жўраев.

АНЖОМ (форс. — охир, якун) — 1) уй-рўзғор, меҳнат фаолиятига мансуб буюм, нарсa; 2) қурол-яроғларни ва жангчининг ўз буюмларини олиб юриши учун ишлатиладиган мосламалари (камар, сумка ва х.к.); шу қурол-яроғ ва буюмларнинг ўзи.

АНЖОМА (форс. — темир либос) — от-улов абзалларидаги металл қисмларнинг умумий номи (айил, нўхта, узанги, юган, ўмилдирик, қуошқрн кабилар). Юпка темир тунуқадан қирқиб ясалади. Кўпинча А. юзига қумуш ёки ол-

тин чопила ўрнатилади. Бунинг учун А. юзини эговлаб ёки қаламча ва болға б-н чекиб, тишлар чиқарилади. Бу тишларнинг ўйик (арикча)ларига майда кумуш ёки олтин симлар ётқизиб, устидан болға урилса, симлар ўрнашиб, нақш пайдо бўлади. Сўнгра А. юзини силлиқлаб, жило берилади (қ. Анжомасозлик).

АНЖОМАСОЗЛИК - темирчиликнинг анжома ясовчи соҳаси. А., асосан, йирик шаҳарларда ривожланган. Ўтмишда анжома турларини бир устанинг ўзи ёки бир неча махсус уста ясар эди. А. ишлари ҳам пичоқчилик, тақачилик каби бозорда махсус ишхона (дўкон)да олиб бориларди. А. дўконда уста, коргар, девонавачча ва дамгарлар ишларди. Коргар ва девонаваччалар «арвоҳи пир» берган халфалар бўлиб, дамгарликни шогирд олиб борарди. Кейинги йилларда халқ хунармандчилигига эътибор кучайиб, А. ҳам ривожланмоқда.

АНЖУ — Франциянинг шим. ғарбидаги тарихий вилоят, қуйи Луара ҳавзасида. Бош шаҳри — Анже. Ҳоз. А.нинг аксарият қисми Мен ва Луара департаментлари таркибига киради. А. 9- а.дан — графлик (маркази Анже ш.). 11- а. ўрталаридан А.га Турень ва 1126 й. Мен қўшиб олинган. 1154 й. А. графи Англия қироли (Генрих II Плантагенет) бўлган, А. эса инглизларнинг Франциядаги мулкларининг таркибий қисмига айланган. 1202 — 04 й.ларда А. худуди французлар томонидан қайтариб олинган (бу 1259 й.ги Париж битими б-н тасдиқланган). 1360 й.дан А. — герцоглик. 1481 й. Людовик XI А.ни меросий қирол мулкига қўшиб олган.

АНЖУ ОРОЛЛАРИ - Новая Сибирь архипелагининг марказий, энг йирик ороллари. Котельный, Фаддеев, Новая Сибирь, Бельковский ва Бунге Ери о.ларини ўз ичига олади. Умумий майд. 29 минг км² га яқин. 1821 — 23 й.ларда Арктика тадқиқотчиси, Россия адмирали П. Ф. Анжу (1796 — 1869) бошчилигидаги экспедиция томонидан тадқиқ қилинган.

АНЖУ СУЛОЛАСИ - ўрта асрларда қатор Европа мамлакатларида Анжу (Франция) графларидан бошланган қироллар сулоласи. Англияда 1154 — 1399 й.ларда (қ. Плантагенетлар), Жан. Италияда 1268 — 1442 й.ларда хукмронлик қилган; Сицилияда — 1268 — 82 (норасмий 1266 — 1302). Сицилия ва Жан. Италиядаги А.с. асосчиси — Карл Анжуйский (1285 й.гача хукмронлик қилган). Сицилиядаги 1282 й. кўзғолони ва Арагон сулоласи қарор топган Сицилия о. ажраб қиқчақ (1302), анжуйликлар қўлида фақат Жан. Италия — Неаполь қироллиги сақланиб қолган. Венгриядаги А.с. 1308 — 87 й.ларда хукмронлик қилган (асосчиси — Карл Роберт, 1342 й.гача тахтни бошқарган); Польшада — 1370 — 82 ва 1384 — 85 й.ларда мамлакатни бошқарган.

АНЖУМАН (араб. — йиғин) — 1) кенг доирада ўтказиладиган мажлис, йиғилиш, кенгаш; 2) бир даврда яшаб, бир соҳада фаолият кўрсатган атоқли шахслар гуруҳи, жамияти; 3) бир хил касбдаги хунармандларнинг бирор масла-ҳатли иш юзасидан вақт-вақти б-н йиғилишиб ўтказиладиган мажлиси, шогирдларни ишга ўтказиш йиғини, маросими, зиёфати.

АНЗИРАТ ГЎШТХЎР, трагакант (*Tragacantha*) — астрагалнинг *Astragalus piletaccladus*, *A. dasyathus*, *A. gummifera* ва б. турларидан олинадиган рангсиз ёки саргиш мугузсимон елим; сувда бўқади. Қадимдан Шарқ, жумладан, Ўрта Осиё табобатида анзарут катино номи б-н кўп касалликларни даволашда ишлатиб келинган. Тулкимашоқ (тулки сока)нинг *A. dasyathus* туридан олинадиган елим (Шарқда катино номи б-н машхур) буйрак, юрак касалликлари ва гипертонияни даволашда, шунингдек тўқимачилик, кўнчилик, қоғоз и.ч., кандолат, бўёқчилик саноатларида қўлланилади. А.г. акоқиё ва агар-агар ўрнида ҳам ишлатилади.

АНЗОБ — Ҳисор тизмасидаги доvon. Тожикистон Республикасида. Бал. 3372 м. А. доvони орқали Душанба — Тош-

кент автомобиль йўли Яғноб водийсидан Варзоб водийсига ўтади.

АНЗОБ — кечпишар хўраки узум нави. Тожикистон деҳқончилиқ и.т. институтида (Каттакўрғон Александрия мускати) х Султоний) навларини ча-тиштириб яратилган (А. Д. Савченко, И. Ф. Кириллов). Тупи кучли ўсади. Барги йирик, бир оз чўзинчоқ, беш бўлмали, керткли, орқа томони қалин тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ва ғужуми йи-рик, тескари тухумсимон, кўкимтир-сарғиш. Пўсти қалин, серэт, карсиллай-ди. Ҳосили куртак ёзилишидан фаол ҳарорат йиғиндиси 3100 — 3300° да 140 - 150 кунда пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 250 — 270 ц/га. Антракноз, раға касал-ликлари ва барг ўровчига бардошли; узоқ жойларга жўнатишда яхши сақланади.

АНЗИОС (инг. Australia, New Zealand, United States — ANZUS), Австралия, Янги Зеландия ва АҚШдан иборат ҳарбий-сиёсий блок (1951 й. сент.). Ма-нила ш.да (Филиппин) чакирилган кен-гашда (1954 й. сент.) янада кенгайтирил-ди. А.га Англия, Таиланд, Филиппин ва Покистон ҳам аъзо бўлиб киргач, СЕАТО — «Жануби-Шарқий Осиё шартномаси ташкилоти» деб юритила бошланди.

АНИД (найлон) — сунъий полиа-мид тола. Эластик, сувга чидамли, осон қолипланади, чиримайди. Тўқимачилиқ, машинасозлик саноатида, балиқ, тўрлари тўқиш ва б. мақсадларда қўлланилади (қ. Полиамид толалар).

АНИЗОГАМИЯ (нем. anisogamie; инг. anisogami) — катталиги, шакли ва хатти-ҳаракати бўйича бир-биридан фарқ қиладиган гаметаларнинг конъю-гацияси (кўшилиши). А.га киришадиган гаметалар: 1 — копуляция ҳолатдаги хатти-ҳаракати б-н фарқ қиладиган; 2 — фақат гаметаларнинг катталиги б-н фарқ қиладиган; 3 — гаметаларнинг ўлчами ва шакли б-н фарқ қиладиган гуруҳларга бўлинади.

АНИЗОТРОП МАТЕРИАЛЛАР-хоссалари (механик, оптик, магнит ва б.) турли йўналишда бир хил бўлмайдиган

материаллар. Ан.м.га монокристаллар, кристаллар, арматураланган пластиклар, графит, пўлат ва қотишмаларнинг за-готовкалари (прокат, штампов-калар), толали материаллар ва б. киради. Тарки-би тўлдиргич (металл толалар, ипсимон кристаллар) ва боғловчи материаллар (полимерлар ва металлар) бирикмасидан иборат композицион материаллар катта аҳамиятга эга. Ан.м. машинасозликда мустаҳкамлиги юқори бўлган деталь ва конструкциялар, трансформаторлар, газ турбинаси курақлари тайёрлашда ишла-тилади.

АНИЗОТРОПИЯ (юн. anisos — бир хил бўлмаган ва tropos — йўналиш) — модда физик хоссаларининг ҳар хил йўналиш ва кесимларда ҳар хил бўлиши. А., мас, кристалларнинг каттикдик, иссиқлик, оптик, магнит, электр ва б. хоссалари учун хос. Дистен, андалузит, графит каби минералларнинг каттиклиги бўйламасига бир хил бўлса, кўндалангига бошқача бўлади. Бир ёклама босим таъси-рида дастлабки тузилишини ўзгартириб, ҳар хил кесимда турлича тузилишни ҳосил қилган, таркибидаги минераллар маълум қонуниятга бўйсўнган тоғ жин-сларига анизотропик тоғ жинслари дейи-лади. А. ҳодисаси минералларнинг оптик хусусиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

АНИКИН Василий Василье-вич (1952, Ўш вилояти) — курашчи, халқаро тоифадаги спорт устаси (1976). Юнон-рум кураши б-н шуғулланган. Ўзбекистоннинг бир неча марта чемпи-они. Европа кубоги (1977, Лиссабон), Жаҳон кубоги (1981, Болгария) ғолиби. Германия, Швеция, Норвегия, Венгрия, Руминияда ўтказилган халқаро турнир-ларда 1-ўринни эгаллаган. ЎЗР мудофаа вазирлиги Марказий Ҳарбий спорт клу-бида спорт устози.

АНИКУШИН Михаил Констан-тинович [1917.19.9 (2.10), Москва] -ҳайкалтарош, РФ БА ҳақиқий аъзоси (1962). Санкт-Петербургдаги И. Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлиқ ва

меъморлик ин-тида таълим олган (1937—41 ва 1945—47). Санкт-Петербургдаги А. С. Пушкин ҳайкали (бронза, 1957), «Ленинграднинг қахрамон ҳимоячиларига» мемориали (1975) ва б. асарларида муаллиф образнинг рухий ҳолатини очиб беришга ва табиийлигига, мутаносибликка, меъморий муҳит б-н уйғунлигига эришган. Тошкент ш.даги Пушкин ҳайкалини ҳам А. яратган.

АНИЛИДЛАР, C_6H_5NHCO - анилин ва турли радикалли карбон кислоталарнинг ҳосиллари. Бу моддалар анилиннинг амин гуруҳидаги битта водород атоми кислота қолдиғи (ацил гуруҳи) б-н алмашилиши натижасида ҳосил бўлади, мас:

$C_6H_5NHCOCH_3$ — ацетанилид
 $C_6H_5NHCOOC_6H_5$ — бензанилид
 C_6H_5NHCHO — форманилид
А. суюлтирилган кислота ёки ишқор таъсирида анилин ва карбон кислотага парчаланadi. Кўп А. тиббиётда дори сифатида, қ.х.да эса бегона ўтларга қарши курашда (карсил, солан ва б.) ишлатилади. Айрим А. азобўёқларнинг компоненти сифатида ва кинофотоматериаллар и.ч. да қўлланилади.

АНИЛИН (аминобензол, амидобензол, фениламин), $C_6H_5NH_2$ — ароматик аминларнинг энг оддийси. Мол. м. 93,2. Рангсиз, сувда оз (100 г сувда 20° да 3,4 г) эрийди, ўзига хос ёмон хидли суюқлик; суюқланиш т-раси — 6,15°, қайнаш т-раси 184,4°, 20° да зичлиги 1027 кг/м³. Этил спирт, эфир ва бензолда яхши эрийди А. буғи жуда заҳарли. А.ни биринчи марта 1826 й.да О. Унфердорбен индигони оҳак б-н бирга ҳавосиз қиздириш йўли б-н олган ва «кристаллин» деб атаган. 1841 й.да Ю. Ф. Фришше индигога ўювчи ишқор таъсир эттириб олган моддани А. деб номлаган.

1842 й.да эса Н. Н. Зинин нитробензолни $(NH_4)_2 SO_3$ таъсирида қайтариш реакцияси орқали А.ни синтез қилди ва уни «бензидом» деб номлади. Бу усул саноатда кенг миқёсда татбиқ этилди.

1843 й.да юкорида кўрсатиб ўтилган

усуллар ёрдамида олинган барча моддаларнинг бир хил бирикма эканлигини исботлади ва шу б-н анилин бўёқлар саноатига асос солинди. А. кучсиз асос хоссали бўлиб, унга тегишли ре-акциялар орасида диазотлаш реакцияси, яъни нитрит кислота б-н бўладиган реакция катта аҳамиятга эга, чунки бунда олинадиган диазобирикмалар кўпчилик органик бўёқларни синтез қилишда ишлатилади. А. оксидланса қора А. ва эмеральдин деган бўёқлар ҳосил бўлади. А. фармацевтика моддалари, пластмассалар олишда ҳам ишлатилади.

АНИМАЛИЗМ, зоолатрия (лот. animal — ҳайвон) — бирор ҳайвонни илоҳийлаштириш б-н боғлиқ бўлган эътиқод ва тасаввурлар мажмуи. А. нинг келиб чиқиши овчилик эътиқодларига (ҳайвонлар ўлгандан кейин тирилишига ишониш унинг характерли хусусиятидир), тотемизмга бориб тақалади. Қад. одамлар овчилик б-н тирикчилик қилган даврларда ўлжани қўлга киритиш учун ов олдида ҳайвонларни сеҳрловчи турли маросимлар қилганлар (палеолит ёрларидаги расмлар шундан дарак беради). Ҳайвонларни эъзозлаш кўп халқларда учрайди. У одамнинг ҳайвондан келиб чиққанлиги ҳақидаги мифлар (кейинрок у урғочи ҳайвонлар одамлар авлодини боқиб тарбиялаган, деган тасаввурлар шаклини ҳам олган) да, у ёки бу ҳайвонни истеъмол ёки ов қилишнинг ман этилишида, бирон қабила, уруғни ҳайвонлар номи б-н аталиши ва б.да кўринади. Шим. Осиё ва Шим. Америкада айикнинг, Ҳиндистонда сигирнинг, Австралияда кенгурунинг муқаддас ҳисобланиши А. қолдиғидир.

АНИМАЛИСТИКА (лот. animal - ҳайвон) — тасвирий санъатда ҳайвонларни тасвирлаш. Бу соҳада ишловчи рассом ва ҳайкалтарош анималист деб аталади. Табиатнинг ажойиб маҳсули бўлган ҳайвонот олами — сувда, қуруқликда яшовчилар, қушлар инсонни жуда қадимдан қизиқтирган,

хайвонот дунёси умуман инсон учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ибтидоий инсон ибтидоий санъат на-муналарида ов манзараларини, ҳайвонларнинг турли шароитда ҳаракат ва ҳолатини акс эттирган. Қадимда кўпгина ҳайвонларни илохий ҳисоблаганлар (жумладан, туркий халқларда она бури ва, б.), тасвирий санъат асарларида инсон б-н ҳайвонни уйғунлаштириб кўрсатганлар (сфинкс, грифонлар). Қад. Хитой, Японияда ҳайвон тасвири безак ва маҳобатли му-жассамотларда кўп учрайди. 17-а. голланд тасвирий санъатида ҳайвонларни тасвирлаш махсус жанрга айланди. 18-а. дан рус тасвирий санъатида А. жанри ривожлана бошлади (И. Гроот, П. Клодт). А. халқ ижодида кенг тарқалган. Айрим Шарқ мамлакатларида, айниқса Мьянма (Бирма), Камбоджа (Кампучия), Ҳиндистонда меъморий иншоотлар қадимдан ҳайвонлар тасвири б-н уйғунлаштириб бунёд этилган. Туркистонда, жумладан Ўзбекистон ҳудудида А. жуда қадимдан ривожланган. Дастлабки ҳайвон тасвирлари (қоятош расмлари, сопол буюмлар безаги, ҳайкаллар) ибтидоий даврда ва ундан кейинги жамиятда яратилган (неолит, энеолит, жез даврида яратилган кулоллик буюмларидаги хандасий шакллар ҳайвон — сизир, қушлар, холдор сиртлон тасвирлари б-н тўлдирилди; Амударё хазинасидаги олтин буюмларда хўкиз, эчки, илон ва б. тасвирлари). Яна қ. Сақлар маданияти, Скифлар санъати. Сақланиб қолган деворий расмларда (қ. Далварзинтепа, Афросиёб деворий расмлари, Тупроқ қалъа деворий расмлари), амалий безак санъати (мато, зийнат буюмлари, безакли идишлар ва б.) да ҳам ҳайвон тасвирлари учрайди. Араблар истилосидан кейин А. жанри тушқунликка учраб, ўрнини кўпроқ гирих, ислимий нақшлар эгаллади. Шунга қарамай, миниатюра асарларида ҳайвон ва қушлар тасвири кўп. Безак санъатида ҳам мавжуд: ўйма ва бўяма нақшларда ҳайвон ва қушлар услублаштириб бўлса ҳамки ифодалан-

ган, ўйинчок ҳайкалчаларда, асосан, ҳайвонлар шакли тасвирланган; шойи матода афсонавий маҳдуклар (7—9-а. лар), ганч ўймакорлигида қанотли шерлар, дев ва б. (Термизшоҳлар саройида, 12-а.); шиша буюмларда ҳайвон шакли (хўкиз боши, Самарқанд музейида; балик шаклидаги биллур идишча, Эрмитажда) ва б. тасвирлар, Самарқанддаги Шердор Мадраса пештокига шер, Бухородаги Девонбеги мадрасаси қаносига афсонавий семурғ қуш, кийик тасвирлари ишланган. Ўзбек ҳайкалтарошлари А. Бойматов, П. ва М. Иванов, Э. Алиев, И. Жабборов ва б. ижодида ҳам ҳайвонлар тасвири учрайди. Ўзбек халқ ижодида А. жанри (У. Жўрақулов, Ҳ. Раҳимова, А. Мухторов ва б. усталар ижодида) кенг ривожланган.

Неъмат Абдуллаев.

АНИМИЗМ (лот. *anima* — жон, рух) — жон ва рухлар борлигига ишониш. Ибтидоий даврда пайдо бўлган. Ибтидоий одамлар табиат кучларига қарши курашда ожизлик қилган, ўз ҳаёти ва танасидаги турли ҳодисалар (туш кўриш, галлюцинация, ўлим ва х.к.)ни тушунмаган. Улар жон тана б-н боғланган ва у танадан чиқиб кета олади, деб ҳисоблаганлар. Инсонда аста-секин абстракт тафаккур ривожланиши б-н моддий нарсаларга боғлиқ рух тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлган. Рухлар яхши, саҳий ҳамда ёмон, ёвуз рухларга бўлинган. Рухлар одамлар ҳаётига, турмушига таъсир кўрсата олади деб тасаввур қилинган. Шу сабабли зарур пайтларда уларга қурбонликлар қилганлар.

АНИОН - қ. Ион.

АНИС АЛЬДЕГИД, обепин, $pCH^{\wedge}O - C_6H_4 - CHO$ - ёғсимон модда, мол. м. 136,15, суюқлиниш t -раси — $0,02^{\circ}$, қайнаш t -раси 248° , хушбўй, эфир мойлари таркибида учрайди. Саноатда А. а. анетолни нитрат ёки бошқа оксидловчилар б-н оксидлаб ҳосил қилинади, эфир мойларидан эса ало-хдда (бисульфит) усул б-н олинади. А. а. ҳаводаги кислород б-н оксидланганда анис кислота ҳосил қилади, ишқор таъсирида эса анис спирт

ва кислота ҳосил бўлади. Саноатда А. а. хушбўй модда сифатида ишлатилади.

АНИҚ ИНТЕГРАЛ - қ. Интеграл.

АНИҚ (ПРЕЦИЗИОН) ҚҮЙИШ

- металлургияда механик ишлов беришни талаб қилмайдиган қуймалар олиш усули. Қийин ишлов бериладиган материаллар (легирланган пўлат, оловбардош ва қаттиқ қотишмалар ва х.к.лар)ни қуйишда А.қ. ишлатилади. А.қ. қуйидаги жараёнларни ўз ичига олади: буюм намунасини тайёрлаш; мум моделлар қуйиш учун пресс-қолип тайёрлаш; мум моделлар қуйиш; қуйма қолипсини тайёрлаш; мумни эритиш ва қолипни қиздириш; металлни эритиш ва қолипга қуйиш; қуйгичларни уриб чиқариш ва қуймани тозалаш. А.қ. усули саноатнинг турли соҳаларида кенг қўлланилади.

АНИҚ ЭКИШ — уруғликни муайян масофада белгиланган миқдорда уяларга ташлаб экиш. Бу усулдан мақсад уруғ сарфини камайтириш, ўсимликларнинг бир меъёрда ривожланишига шароит яратиш бериш, уларни парвариш қилишда меҳнат сарфини камайтиришдан иборат. Ўзбекистонда гўза, маккажўхори, қанд лавлаги сингари қатор орасига ишлов бериш талаб этиладиган экинларни етиштиришда қўлланилади.

АНИҚЛИК — 1) машинасозликда— тайёрланадиган буюмлар (деталлар, узеллар, машина асбоблари)нинг олдиндан белгиланган параметрларга, чизмада берилганига, техник шартларга, стандартларга мос келиш даражаси. Ҳар қандай технологик жараёнда муайян хатолик бўлади, шунинг учун мутлақ А. га эришиб бўлмайди. А. шакли, ўлчами, ўзаро жойлашиш аниқлиги каби хилларга бўлинади. Йўл қўйиладиган А. (допусklar) тизимига мувофиқ деталларнинг ўлчамларига чегаравий ўлчамдан оғиш (қўйим) б-н А. киритилади; 2) автоматик бошқариш тизими (АБТ) да — бошқариш жараёнининг талаб этилганга яқинлашиши даражасини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлардан бири. Бошқариш жараёнининг талаб этилган-

дан оғиши бошқариш объекти ва АБТ динамик хоссаларидан, АБТ га кирадиган ўлчаш ҳамда ижро қурилмаларининг хатоликлари, баъзи элементларнинг ички шовқинлари ва ташқи халақитларидан келиб чиқади; 3) ўлчашда — ўлчаш натижаларининг ўлчанаётган катталиқнинг ҳақиқий қиймагига яқинлашиш даражаси; 4) ўлчаш асбобларида— ўлчаш асбоблари кўрсатган қийматнинг махсус асбоб ёрдамида ўлчанган катталиқнинг ҳақиқий қиймагига яқинлашиш даражаси.

АНИҚЛИК СИНФЛАРИ - 1) машинасозликда — деталларни аниқ тайёрлаш мезонлари. Давлат стандартлари (андозалари)да кўрсатилган йўл қўйиладиган хатолик (допуск)лар қиймати б-н белгиланади. А.с. буюмларнинг алоҳида параметрлари (чизикли ўлчамлари, бурчаклари, тишли ғилдиракларнинг параметрлари) да, яхлит буюм (металл кесиш станоклари ва б.)да белгиланган бўлиши мумкин. Стандарт тизимларида барча А.с. даги допусklar номинал (меъёрий) ўлчамга боғлиқ бўлган допуск бирлиги асосида аниқланади. Ҳар қайси допусklar тизимида бир неча А.с. мавжуд бўлади. Улар тартиб рақамлари б-н белгиланади. Допусklarнинг оғиши б-н А.с. рақамлари ҳам ошади. «Валтешик» тизими учун 19 қвалитет белгиланган (дастлабки 6 таси калибрлар, қолганлари аниқ буюмлар учун қўлланилади). Бу айтилган А.с. собиқ Иттифокда амал қилган, ҳозир Россияда ҳам амал қилмоқда. Ўзбекистонда янги стандартлар қабул қилиниши муносабати б-н А.с. тоифалари ҳам ўзгартирилмоқда; 2) ўлчов воситаларининг умумлаштирилган тафсилоти; улар учун аниқликка таъсир қиладиган ва давлат стандартларида белгиланган асосий ва қўшимча хатоликлар ҳамда бошқа параметрлари чегараси кўрсаткичи вазифасини ўтайди.

АНИҚЛОВЧИ — гапнинг иккинчи даражали бўлаги. Нарса, ҳодиса номига тобеланиб, унинг белгиси (хусусияти, сифати)ни англатади. А.нинг уч тури мавжуд: а) изоҳловчи А. (бошқа номни

билдиради, мас, ўзбек шоири Фуркат); б) сифатловчи А. (мас, кекса тоғлар); в) қаратувчи А.— белгили ёки белгисиз қаратқич келишиги шаклидаги сўз билан ифодаланади (мас, сувнинг бети ёки сув бети).

АНИҚЛОВЧИ (детерминант) - математик тушунча. А. назарияси ихтиёрий чизиқли алгебраик тенгламалар системасини ечиш йулида вужудга келган бўлиб, 18-а. иккинчи ярми ва 19-а. биринчи ярмида яратилди. А. ибораси К. Гаусс томонида киритилган; ҳоз. белгиланиши инглиз математиги А. Келига мансуб.

АНИҚМАС ИНТЕГРАЛ - к. Интеграл.

АНИҚМАС КОЭФФИЦИЕНТЛАР УСУЛИ — математик ифодалар илгаридан маълум бўлганда коэффицентларни топиш учун ишлатиладиган усул. Бу усул мат.нинг турли тармоқларида кенг қўлланилади.

АНИҚМАС ТЕНГЛАМА - биттадан ортиқ номаълумларни ўз ичига олувчи тенглама. Номаълумлар сони тенгламалар сонидан катта бўлган тенгламалар системасини А.т.лар системаси дейилади. А.т. чексиз куп ечимга эга. А.т. атамаси сонлар назариясида ишлатилади; унда А.т.нинг бирор арифметик шартларга жавоб берадиган ечимлари қаралади. (Одатда, А.т.нинг бутун ёки рационал сонлардаги ечимлари изланади). Бу хил ечимларни излаш Диофант тенгламалари назариясининг вазифасидир.

АНКА ТУРА (14-а.) - Жета (Мўғулистон) хонлари Туғлуқ Темур ва Илёсхўжалардан сўнг Жетада юз берган парокандаликда тахт талаб бўлиб сиёсий сахнага чиққан хонзодалар ва амирлардан бири. 1388 й. баҳорида Амир Темур Хоразмда эканлигидан фойдаланиб, аввалги битимларга хилоф равишда Ўзган тарафидан Андижонга ҳужум қилади. Лекин Умаршайх Мирзоааи зарба олиб, Олой тоғларига чекинган. А. Т. нинг бу хуружи Амир Темурнинг 1389, 1390 й.ларда Жета томон икки марта юришига сабаб бўлган. Бу юришлар натижасида ҳарбий

ва иктисодий қудрати синдирилган Жета Амир Темур мулкига қўшиб олинган. А. Т. Олтой томонга чекиниб, домдараксиз йўқолган.

АНКЕР (нем. anker — якорь) — 1) соат механизмининг якорь (вилка) кўринишидаги қисми. Соат механизмининг бир меъёрда юришини таъминлайди. Осциллятор (маятник ёки баланс) б-н ишга тушириш гилдираги орасидаги боғловчи звено. Анкерли соат, анкерли юриш сузлари А.дан келиб чиққан; 2) иншоот ва машиналар қисмларини маҳкамлайдиган деталь. Иншоотларда девор, пойдеворлар, гумбазларга қўйиб кетилади. «А», атамаси «оралиқ деталь» маъносида ҳам қўлланилади (анкерли плита, анкерли боғ ва б.).

АНКЕРИТ — карбонатлар гуруҳига кирувчи минерал. Қаттиқлиги 3,5—4. С.оғ. 2,9—3,1. Кристаллари ясси ромбоэдр шаклида. Ранги шишасимон ва сарғиш, сарғиш-кўнғир, қизғиш. Нураш натижасида кўнғир тусга ўтганлиги учун илгари кўнғир шпат деб ҳам аталар эди. А. купинча руда конларида кварц, флюорит, кальцит, халькопирит, галенит, аргентит, туғма кумуш, сидерит, никелин ва б. минераллар б-н учрайди. А. оҳақтошнинг сидерит (FeCO₃) б-н алмашилиши натижасида ҳам ҳосил бўлади.

АНКЕРЛИ БИРИКМА - машина деталларини, иншоотларнинг деталь ва қисмларини бир-бирига анкер ёрдамида маҳкамлаб ҳосил қилинадиган бирикма. Яхлит қилиб тайёрлаш қийин булган баъзи шаклдор деталларни ҳосил қилиш учун икки ва ундан ортиқ детални бириктиришда, прокат листларидан гилдираклар ясашда, машина ва станокларнинг кузгалмас қисмларини пойдеворга маҳкамлашда ишлатилади. А.б. асосан қиздирилган анкерлар, анкерли болтлар ва плиталар ёрдамида бажарилади.

АНКЕРЛИ УСТУН - қатлам-қатлам тоғ жинсларини бир-бирига маҳкамловчи элемент. Металл, темир-бетон, камдан-кам ҳолларда ёғочдан иш-

ланади. Тоғ жинсларини пармалаб очилган тешиқларга узун металл стерженлар (анкерлар) ўтказилади. Анкернинг бир учи тоғ жинси орасига махсус кулф б-н маҳкамланади, иккинчи (пастки) учи га шайба ва гайка ёрдамида устки тирак Анкерли устун бириктирилади.

АНКЕТА (франц. enquete — суриштириш) — қ. Сўровнома.

АНКИЛОЗ (юн. ankilos — букилган) -бўғимнинг букилмайдиган ва ёзилмайдиган бўлиб, қимирламай қотиб қолиши. Бунга суяқлар бўғим юзасининг жароҳатланиши ва парчаланиб синиши, бўғим ҳосил қиладиган тоғай юзасининг яллиғланиши ёки шикастланганда бўғимни узоқ вақт қимирлатмай қўйиб даволаш, жароҳлик усули б-н бўғимни қотириб қўйиш сабаб бўлади. Бўғимдан ташқари, бўғим ичи, суяқли, чандикли (фиброзли) А. фарқ қилинади.

АНКИЛОЗАВРЛАР (Ankylosauria) -динозаврларга мансуб, қирилиб битган судралиб юрувчилар. Уз. 8—9 м гача. Гавдаси кенг, ясси, усти суяқ қалқон б-н, олд оёқлари узун тиканлар б-н, думи эса суяқ ҳалқа ёки ўткир тиканлар б-н қопланган; тишлари йўқ ёки кам ривожланган. А.нинг қолдиқлари Марказий Қозоғистон, Қизилқумда ҳам топилган.

АНКИЛОСТОМА (Ankylostoma) -жуда кичкина (урғочиси 10—13 мм келадиган) қизғиш гижжа. Одам ва сут эмизувчи ҳайвонларнинг ингичка ичагида паразитлик қилади. 2 тури одамнинг ўн икки бармоқ ичагида яшайди. А. тухумлари нажас б-н ташқарига чиқадқ кулай шароитда (25° да) 1—2 суткадаёқ улар личинкага айланади. Ҳақиқий А. тупроқда ҳаёт кечириб, икки марта пўст ташлагандан кейин юкумли личинка ҳосил бўлади. Бу личинкалар терини тешиб, тана ичига киради, оғиз орқали ҳам юқиши мумкин.

АНКИЛОСТОМИДЛАР (Ankylostomatidae) — стронгилидлар туркумига мансуб тўғарак чувалчанглар оиласи. Уз. 21 мм гача. Орқа томонига силжиган кенг оғиз бўшлиғида жойлашган кутикула

тишлари ёрдамида хўжайинининг ичаги деворига ёпишиб олади. Сут эмизувчи ҳайвонлар ва одамда паразитлик қилади. 70 га яқин тури маълум, кўпроқ тропик ва субтропик минтақаларда уч-райди. Одамларда ўн икки бармоқ ичак анкилостомаси (*Ankylostoma duodenale*) ва америка некатори (*Necator americanus*), йирткич сут эмизувчиларда ит анкилостомаси (*A. caninum*) паразитлик қилади. А. тухумлари ахлат б-н нам жойга ёки сувга тушганида ривожланади. Тухумдан чиққан личинкаси одам ва ҳайвон танасига тери орқали ўтади ёки сув ва озиқ орқали ичакка тушади. А. тропик ва субтропик иқлимли жан. ҳудудларда тарқалган. Одамларда ўткир камқонлик пайдо қилади, баъзан ўлимга олиб келади.

АНКИЛОСТОМИДОЗ — одам ичагида паразитлик қиладиган юмалок чувалчанглар — анкилостомидлар кўзгатадиган гижжа касаллиги. Иссиқ иқлим касалликларидан. А. белгилари касаллик юққанидан 2—3 ой кейин намоён бўлади. Асосан меъда-ичак фаолияти бузилиб, дармонсизлик, меҳнатга лаёқатсизлик, баъзан оғир шаклдаги камқонлик, бош айланиши, бош оғриғи, болаларда жисмоний ва аклий жиҳатдан ўсишнинг орқада қолиши ва б. кузатилади. Бемор касалхонада даволанади.

АНКЛАВ (франц. enclave, лот. *inclavare* — қулфлаб олиш) — бир давлатнинг ҳамма томондан бошқа давлат ҳудуди б-н ўраб олинган ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисми. Мас, Лесото давлати ЖАР ҳудудидаги А. ҳисобланади. Агар А. денгизга туташ бўлса, у ярим А. деб аталади.

АНКОНА — Италиянинг шарқий қисмидаги шаҳар. Анкона провинциясининг ва Марке вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 103,5 минг киши (1990). Адриатика денгизидagi порт ва ҳарбий денгиз базаси. Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари бор. Мусиқа асбоблари ва шиша буюмлар ишлаб чиқарилади.

Фармацевтика саноати мавжуд. Четга олтингурут ва асфальт чиқарилади. Балиқ овланади. А.да тарихий ёдгорликлар кўп. Мрамрдан ишланган Траян зафар арки (115 й.дан кейин қурилган), 12—13-а.ларга оид собор, Миллий музей, расмлар галереяси бор. Бальнеологик курорт.

АНКОРИЖ - АҚШдаги шаҳар, Аляска штатида. Аҳолиси 226 минг киши (1990). Тинч океanning Аляска қўлтиғи соҳилидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Транспорт йўллари тугуни Алясканинг савдо-молия маркази; ёғочсозлик, озиқ-овқат (балиқ қайта ишланади), полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. 2 ун-т, Арктика индейслари ва эскимослар музейи бор. А.га 1915 й.да асос солинган. 1964 й. ҳалокатли zilзиладан кейин қайта тикланган.

АННАБА (Бон) — Жазирнинг шим.-шарқидаги шаҳар, Аннаба вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 305 минг кишидан зиёд. Транспорт йўллари тугуни. Ўрта денгиз бўйидаги порт. Йирик савдо маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат (тамаки, вино, консерва, ун тортиш ва б.), металлургия (ал-Ҳажар мажмуаси), металлсозлик, кимё (аммиак, минерал ўғитлар), тўқимачилик саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. Ун-т бор. А.нинг кўҳна қисмида шаҳар кальсиси (қасаба) ва Сиди бу Меруан масжиди (1033) сақланган.

АННАЛЛАР (лот. — йиллик) — энг муҳим воқеалар ёзиб бориладиган йилнома. Қад. Римда бош понтифик (коҳин) буйруғига биноан ҳамма муҳим воқеалар оқ ганч б-н қопланган тахталар устига ёзиб қўйилар эди. А. бизгача сақланмаган, уларнинг мазмуни анналистлар ёки илк Рим тарихчилари асарларидан маълум. «Анналар» деган ном кейинчалик ўрта асрлар солномасига ўтган. А. жуда қад. замонлардан бошлаб (мил. ав. тахм. 5-а.) ёзиб борилган.

АННЕКСИЯ (лот. annexio — бирлаштириш, қўшилиш) — бир давлат худудини бутунлай ёки қисман

зўравонлик б-н эгаллаб олиш ёки ўз давлатига қўшиб олиш сиёсати, агрессиянинг бир тури; шунингдек эл-элатларни бегона давлат чегараларида зўрлик б-н тутиб туриш. А. ҳоз. халқаро ҳуқуқнинг, жумладан куч қўлламаслик ва куч б-н хавф солмаслик принципи, миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

АННИГИЛЯЦИЯ (лот. annihilatio -йўқолиш) — зарранинг антизарра б-н тўқнашиши натижасида бошқа зарраларга айлланиш жараёни. А.нинг бориши пайдо бўлган зарраларнинг сони ва табиатига, зарра б-н антизарранинг қандай ҳолатда бўлишига, уларнинг ўзаро таъсири қандайлигига боғлиқ. А. муайян сақланиш қонунларига бўйсунди. А. вақтида зарралар тизимининг умумий энергияси (демак, массаси), ҳаракат миқдори, ҳаракат миқдори момента, электр заряди ўзгармасдан сақланади. А.да жуда кўп энергия ажралиб чиқади. Электрон б-н антиэлектрон (яъни позитрон) Ахи назарий жиҳатдан ва тажрибаларда батафсил текширилган. Электрон б-н позитрон А.сида шарт-шароитга қараб, ё битта, ёки кўпроқ фотон пайдо бўлади. Мас, атом ядроси таъсиридаги электрон б-н позитрон А.сида фақат битта фотон, эркин электрон б-н позитрон А.сида иккита фотон пайдо бўлади. Гоҳи, позитрон б-н электроннинг А.сигача улардан яшаш вақти жуда кичик водород-симон атом-позитроний ҳосил бўлади. Позитронийнинг А.си натижасида пайдо бўлган фотонлар сони позитронийнинг дастлаб қандай ҳолатларда бўлишига боғлиқ. Электрон ва по-зитрондан бошқа турдаги зарра б-н антизарра А.лари ҳам маълум. Нуклон б-н антинуклон, жумладан, протон б-н антипротон А.си вақтида тс-мезонлар ёки К-мезонлар пайдо бўлади. Баъзан, антипротон б-н протоннинг А. сида яшаш вақти кичик водород-симон атом — протоний ҳосил бўлади. Зарра б-н антизарранинг биргаликда пайдо бўлиш жараёни жуфт зарралар ҳосил бўлиши де-йилади. Мас, катта энергияли

фотон атом ядроси б-н тўқнашганда позитрон б-н электрон жуфти ҳосил бўлади.

Ҳоз. замон физикасида кўплаб топилаётган элементар зарралар, улардан баъзиларининг йўқолиб кетиши ва бошқаларининг пайдо бўлиши материянинг чексиз хилма-хиллигини, материя шакллариининг ўзаро бирлигини, материянинг бир шаклдан иккинчи шаклга айланишини ифодалайди.

АННОТАЦИЯ (лот. annotatio — қайд) — қисқача таърифи. Китоб, мақола, кўлёзма мундарижасини, ғоявий-сиёсий йўналишини ва б. жиҳатларини очиб беради. А.ни, мас, китобнинг ўзида, библиографик кўрсаткичларда ва кутубхона каталогларида учратиш мумкин. Унинг вазифаси ўқувчиларда муайян китоб, мақола, кўлёзма тўғрисида умумий тасаввур туғдириш ва уларга адабиётлар танлашда ёрдам кўрсатишдир.

АННУИТЕТ (франц. annuite — йиллик бадал) — 1) кредиторларга қарзни узиш ҳисобига фоизи б-н бирга ҳар йили тўланадиган пул; 2) мижозга шартномада кўрсатилган муайян муддатларда мунтазам пул суммаси келтирадиган инвестициялар; 3) муддатли давлат қарзи, қарзларнинг муайян қисми ҳар йили фоизи тўланган ҳолда узиб борилади.

АННУЛЯЦИЯ (лот. annullo - йўқ қиламан) — бирон-бир ҳужжат, шартнома, ҳуқуқлар ёки ваколатларнинг бекор қилиниши, улар ҳақиқий эмас, деб эълон этилиши.

АНОА (*Anoa depressicornis*), пакана буйвол — ёввойи қорамолнинг бир тури. Жуфт туёқлилар туркумига мансуб. Фақат Сулавеси о.идаги текислик ва тоғ ўрмонларида яшайди. А. шоҳлари тўғри, қиска, буйволга ўхшаб кетади, лекин ундан кичикроқ; гавдасининг узунлиги 1,7 м, бўйи 1 м, ранги тўқ қўнғир, боши, бўйни ва оёқларида оқ доғлари бор. Илгари гўшти, териси учун овланган. Сони кескин камайиб кетганлиги туфайли Халқаро Қизил китобга киритилган.

АНОВ — Ашхобод (Туркманистон) яқинидаги Анов қишлоғи атрофидан то-

пилган қад. деҳқончилик манзилгоҳлари (мил. ав. 4-минг йиллик — мил. ав. 1-а.). Энеолит, жез ва илк темир даврларига оид археологик маданият шундан олинган (қ. Анов маданияти). Хом ғиштдан қурилган турар жой қолдиқлари, рангли нақшли сопол идишлар, металл қуроллар ва б. топилган.

АНОВ МАДАНИЯТИ - Ашхобод яқинидаги Анов қишлоғи атрофида жойлашган илк энеолит ва сўнгги жез даврларига оид қад. деҳқончилик манзилгоҳлари ва шаҳар харобалари. Энеолит ва жез даври манзилгоҳлари сақланиб қолган шим. ва жан. Анов тепаликлари айниқса дунёга машҳур. Ан.м. ни дастлаб америкалик геолог Р. Помпелли ва англиялик археолог Шмидт текширган. Ан.м. қатламларидан хом ғиштдан қурилган бинолар қолдиқлари, турли мис буюм ва зеб-зийнатлар, тош ёрғучоқлар, сиртига ранг-баранг нақшлар ишланган сопол идишлар ҳамда жамики борликни вужудга келтирувчи қудрат тимсоли ҳисобланган аёл ҳайкалчалари топилган. Археологик қазилар ва аэрофотосуратлар энеолит давридаёқ Ўрта Осиё худудида энг илк суғориш иншоотлари барпо бўлганлигини кўрсатади. Энеолитдан жез даврига ўтиш босқичида сопол буюмларга нақш ишлаш б-н бирга инсон ва ҳайвонлар шаклини ҳам чизиш кенг тус олган. Ан.м. ёдгорликларини бошқа минтақа топилмалари б-н қиёсий ўрганилиши натижасида жез даврида, мил. ав. 3—2 минг йиллик охирида Ўрта Осиё жан.да илк шаҳар маданияти, қад. Шарқ типигаги ҳахаллий маданият вужудга келган деб ҳисобланади.

АНОД (юн. anodos — кўтармоқ, ана — юқорига ва hodos — йўл, ҳаракат) — 1) электр токи манбаининг мусбат электроди, мас, гальваник элемент ёки электр аккумуляторнинг мусбат кутби; 2) электр тоқининг мусбат кутбига туташтирилган электрон асбоб (ион асбоби) электроди; 3) электролитик ваннанинг мусбат кутби (қ. Электролиз); 4) электр ёйининг мусбат электроди. Қўлланиш соҳасига қараб

А. материали сифатида металллар (тантал, молибден, никель, мис, темир, вольфрам ва б.) ҳамда графит ишлатилади.

АНОД БАТАРЕЯСИ - бир неча гальваник элемент ёки аккумуляторам ташкил топган ва электрон лампалар анод занжирини электр энергияси б-н таъминлайдиган кучланиш манбаи. Кимёвий ток манбаларини ўзаро кетма-кет (кучланишни ошириш учун) ва параллел (ток кучини ошириш учун) улаш мумкин. А.б. кўпинча ўзгарувчан ва ўзгармас ток тармоғи бўлмаган жойларда ишлатилади.

АНОДГИДРАВЛИК ИШЛОВ - металл буюмга электролит (анод эритмаси) оқимида ишлов бериш усули. Металлнинг электролитда эриши (электролиз) га асосланган. Мураккаб шаклдаги деталлар (штамплар, турбиналарнинг кураклари ва б.)га ишлов беришда, гравюра ва х.к.да қўлланилади.

АНОДЛАШ, электр-кимёвий оксидлаш — электролиз воситасида металл буюмлар сиртида шу металл оксидларидан иборат парда ҳосил қилиш. А.да электролитга ботирилган буюм ток манбаининг мусбаат зарядланган электроди-га (анодига) уланади. Мас, мис ишқор эритмасида оксидловчи иштирокида анодланганда Na_2CuO_3 таркибли беқарор бирикма эритмаси ҳосил бўлади. Бу бирикма парчаланганда мис (II)-оксид ажралиб чиқиб, буюм сиртида кристалланади. Металл буюмлар сирти электролит тўлдирилган ванналарда анодланади. Электролит сифатида ишқор, кислота ёки туз ишлатилиши мумкин. Оксид парда металл буюм сиртини коррозиядан сақлайди ва унга ҳусн беради.

АНОД-МЕХАНИК ИШЛОВ - металл буюмга электролит муҳитида электр кимёвий ва электр эрозион тарзда таъсир этиб ишлов бериш усули. Рус олими В. Н. Гусев ихтиро қилган (1943). Ишланувчи деталь ва электрод асбоб электролит (анод эритмаси) ичига ботирилади ва занжирга паст кучланишли (25—30 В) ўзгармас ток уланади (расм). Электрод асбобнинг материали сифатида кам угле-

родли пўлат олинади. Электрод асбоб деталь сиртидаги химоя пардасини емириши натижасида унинг остида ток зичлиги ортиб, электролит таъсирида металл емирилади. Ан.-м.и. станокларида металлларни тўғри ва эгри чизик бўйлаб кесиш, қаттиқ қоғишмали кескичларни чархлаш, силлиқлаш ва б. ишларни бажариш мумкин. Бу усул ҳозир ҳам қўлланилади.

АНОКСИЯ — қ. Гипоксия.

АНОЛИТ — электролизом катодцаи ғовакли диафрагма (тўсиқ) б-н ажратилган ва анод атрофида жойлашган электролит. Мас, хомаки никелни электролитик усулида аралашмалардан тозалашда тоза никелнинг катодга ўтиришини таъминлаш учун анод муҳити катод муҳитидан диафрагма б-н ажратилади.

АНОМАЛ АЙЛАНИШ ДАВРИ - ёриткич орбитасининг марказий жисмга энг яқин нуктаси (мас, перигей, перигелий)да кетма-кет икки марта бўлиши орасида ўтган вақт. Мас, аномал ой (йил) — Ой (Ер)нинг, перигей (перигелий)да кетма-кет икки марта бўлиши орасида ўтган вақт. Аномал ой — 27,55 суткага, аномал йил эса 365,2596 суткага тенг.

АНОМАЛ ДИСПЕРСИЯ - ёруғлик тўлқинларининг частотаси ортганда модданинг синдириш кўрсаткичи камайиши б-н ифодаланадиган ёруғлик дисперсияси. А.д. ёруғлик энг кўп ютиладиган спектр соҳаларида кузатилади.

АНОМАЛ МЕТАБОЛИТЛАР - ноқулай омиллар (ионлаштирувчи нурлар, паст ёки юқори т-ра, сувсизлик) таъсирида тирик организм ҳужайраларида моддалар алмашинувининг бузилиши натижасида йиғилиб қоладиган ярим оксидланган моддалар (пероксид, эпоксид, оксифенол, оксихинон, гистамин, холин ва б.). Бундай моддалар заҳарли бўлиб, организмдаги биокимёвий жараёнларнинг бузилишини янада кучайтиради ва кўпинча организмнинг ирситини ўзгартириб юборади ёки унинг ҳалокатига сабаб бўлади (қ. Токсинлар).

АНОМАЛИЯ (юн. *anomalía*) — меъёр (норма)дан четга чиқиш (оғиш); умумий

конуниятга зид ҳолат: 1) биология ва тиббиётда — бирор аъзо ёки бутун организм тузилиши ва функциясининг одатдагидан кўра бошқачароқ бўлиши, нормадан четга чиқиши. Одам ва ҳайвонлардаги А.лар туғма (она корнидаёқ) ва туғилгандан кейин пайдо бўлиши мумкин. Туғма нуқсонлардан мажруҳлик кўпроқ учрайди. Орттирилган А. (эшитиш ва кўриш нуқсонлари, ақлий ривожланишдан орқада қолиш) турли касалликлар оқибатида вужудга келади; 2) педагогика ва психологияда — шахснинг жисмоний ва ақлий ривожланишида нормадан четга чиқиши. Болалар А. сини махсус пед. (дефектология) ўрганади. Бош миёда бирор нуқсонни тўлдириб юбориш хусусияти кучли бўлганлиги учун болаларда А. ҳодисасига қарши кенг педагогик ишлар олиб бориш мумкин; 3) магнит А.лар — Ер сиртидаги магнит майдон кийматининг меъёрдагидан оғиши, яъни киймати магнит А. тарқалиш ҳудудидан анча катта бўлган ҳудудда геомагнит майдонни ифодалайди. Қамраб олинган ҳудуд катталиги бўйича минтақавий, ҳудудий ва чекланган магнит А.ларига бўлинади; 4) оғирлик кучи Ахи — амалдаги оғирлик б-н ер шарининг тузилишига қараб ҳисоблаб чиқилган оғирлик кучи ўртасидаги фарқ; бу фарқ ер шарининг умумий тузилишига ва кузатилаётган нуқта атрофидаги тоғ жинсларининг зичлигига боғлиқ. Жинслар зичлиги ер шарининг ўртача зичлигидан фарқ қилса, оғирлик кучи А. си рўй беради. Оғирлик кучи ва магнит А.ларини ўрганиш геологик тадқиқотларда, хусусан, фойдали қазилмаларни геофизик усуллар б-н қидиришда кенг қўлланилади.

АНОМОЗАМИТ (Anomozamites) — беннеттитлар оиласига мансуб қадимий ўсимликлар туркуми. Ҳоз. вақтда фақат барг колдиклари (қазилма ҳолда) учрайди. Барглари йирик ва патсимон, япроғининг ўрта қисми сегментларга бўлинган. Ҳоз. гача А. нинг 20 дан ортик тури аниқланган. Улар Помир, Зарафшон тоғлари, Фарғона водийси-

нинг жан., шим., шарқий ҳудудлари, Ҳисор тоғлари, Туркманистон, Қоратов, Манғишлок, Жан. Қозоғистон, Исиккўл ва б. жойларнинг юра ҳамда Шим. Германия, Шпицберген, Гренландиянинг бўр қатламларидан топилган.

АНОНИМ (юн. *anonymos* — номсиз) — 1) муаллифи номаълум ҳат, асар ва ш.к.; 2) хати ёки асарида ўз номини яширган муаллиф. «Абушқа» луғатининг муаллифи А.дир.

АНОНС (франц. *annonce* — оммавий ахборот, эълон) — спектакль ҳақида олдиндан бериладиган эълон. 17—18-а.ларда кўпроқ француз театрига хос бўлиб, спектакль (ёки алоҳида пардалар) бошланишидан олдин сахнадан туриб кўрсатиладиган томоша, иштирок этувчилар, ижрочилар ва б. ҳақида томошабинларга бериладиган ахборот. А. спектаклнинг ажралмас бўлаги ҳисобланиб, труппанинг энг яхши актёрлари томонидан ижро этилган. А. одатда бадиҳа асосида курилиб, ҳазил-мутойиба, қочирим ва б. жўрлигида олиб борилган. Ҳоз. А. спектакль, концерт, цирк томошаси ва б. ҳақида (муфассал маълумотларсиз) олдиндан эълон қилинадиган афиша.

АНОР (*Punica granatum L.*) — анордослар (аноргуллилар оиласи)га мансуб, субтропик мева ўсимлиги; бўйи 2—10 м дарахт ёки бута. Ватани Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон ва Афғонистон; ёввойи турлари Ўрта денгиз атрофи, Ўрта Осиёнинг жан.да, Қрим, Кавказ, Эрон, Афғонистон, Олд Осиё ва Доғистонда учрайди. Ўзбекистонда Кува, Наманган, Денов ва Китоб (Варғанза) туманлари аёло сифатли А.лари б-н машхур. Ботаник тавсифи. Барглари майда, наштарсимон, шоҳлари тиканли (ширин мевалисида тикани камроқ). Июнь—июлда гуллайди. Гуллари икки жинсли, йирик (диаметри 8 см гача), оч кизил, шохи учидан битта, иккита, баъзан бештагача жойлашади. Уруғчиси (оналиги) нормал ривожланган, кўзачасимон гули мева тугади, уруғчиси қиска, кўнғироксимон гуллари одатда мева тугмайди. А. чет-

дан чангланади. Меваси йирик, думалок, кизгиш (қизил пўст) ёки оқиш (оқ пўст) бўлиб, оғирлиги 250—1000 г келади. Меваси 6—12 уя (хона) ли, дони оч пушти ёки тўқ қизил. Таъми ширин, чучук-нордон ва нордон, сершарбат (40—60%), таркибида 14—21% канд, 0,3—9% лимон кислота, танин, витамин В, С бор. Пусти 29—50%, дони 10—20% ни ташкил этади. Меваси, пўсти, илдиз пўстлоғида 28% гача ошловчи моддалар бор. Хўжалик аҳамияти. А. асосан, мева сифатида истеъмол этилади. А.дан қандолат ва тиббиётда кенг фойдаланилади, тери ошлашда ва газламаларни бўяшда ишлатилади. Гулбарги ва мева пўстидан бўёк, донидан шарбат тайёрланади. Ёввойисидан лимон кислота олинади. Баъзи турлари хушманзара ўсимлик сифатида экилади. Биологик хусусиятлари. А. асосан, қаламчадан кўпайтирилади. Унумдор кумоқ, нами етарли тупроқларда яхши ўсади. Курғоқчиликка чидамли, лекин намсевар. Ернинг унумдорлигига қараб, кўчат ораллиги 4x4 ва 5x4, томорқаларда 3x3 м қилиб экилади. Ўзбекистон шароитида кеч кузда хашак, қамиш б-н ёпилади ёки тупроқка кўмилиб, баҳорда очилади. Вегетация даври 180—215 кун. Ёздан кузгача гуллайди. Меваси 120—160 кунда—сент.нинг иккинчи ярмида пишади. — 15°—17° совуққа чидайди, — 20° да ер усти қисми (танаси)ни совуқ уриб кетади. А. 3—4 ёшдан мева туга бошлайди, 8—10 ёшдан тўлиқ ҳосилга кириб, 30—40 йил мева беради. Ҳосилдорлиги 200 ц/га гача боради. Агротехникаси. А. кўчати экилганидан кейин биринчи йилдан бошлаб 30—40 см баландликда 4—5 та асосий шох қолдириб паст бўйли дарахт кўринишида ёки 3—4 асосий шох қолдириб бутасимон шакл берилади. Ҳар йили қуриган, нимжон ривожланган, эскирган ўзак новдалар кесиби турилади. Вегетация даврида 6—10 марта сугорилади, қатор оралари юмшатилади, бегона ўтлардан тозаланади, озиклантирилади.

Зараркунандалари — мевахўрлар, битлар, каналар; касаллиги — новдалар

қорасони.

Навлари. Коллекцияларда А.нинг 69 нави ҳисобга олинган. Лекин Ўзбекистонда ихтисослашган хўжаликларда асосан аччикдона ва қоқоқи А. кўп экилади, қай А., қизил А., оқ дона, улфи ва б. навлари ҳам кенг тарқалган. Аччикдона. Жайдари нав. Меваси 400—600 г. Мазаси нордон, шарбати қизил, таркибида 15—16% канд бор. Пўсти қалин, 5 ойгача яхши сақланади. Тупи 30—35 кг ҳосил беради. Фарғона водийсида кенг тарқалган. Қай А. Жайдари нав. Меваси йирик (500—700 г). Нордон-хушхўр, шарбати кизгиш. Таркибида 19—20% канд бор. Пўстининг қалинлиги ўртача, мартгача сақланади. Тупи 35—40 кг ҳосил беради. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида бор. Қизил А. Бу ҳам жайдари нав. Шарбати таркибида канд 15—16%, пўсти юққа, узоқ сақлашга чидамсиз. Қоқоқи А. Халқ селекцияси йўли б-н етиштирилган. Меваси 250—300 г, айримлари 600—700 г. Мазаси нордонширин, шарбати қизил. Таркибида 18—19% канд бор. Пўсти қалин, 6 ойгача сақланади. Тупи 50—60 кг ҳосил беради. Тошкент, Андижон, Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган. Оқ дона (ширин анор) А. Жайдари нав. Меваси 250—350 г, айримлари 500—600 г. Мазаси ширин. Шарбати пушти, таркибида 19—21% канд бор. Пўсти юққа ёки ўртача қалинликда, кизгиш-пушти, баъзиси оқ, 2—3 ой сақланади. Тупи 25—30 кг ҳосил беради. Ўзбекистоннинг кўпчилиги вилоятларида ўстирилади.

Маҳмуд Мирзаев, Рихсивой Жўраев.

АНОР, аноргул — анор кўринишидаги ислимий нақш тури, кулоллик, наққошлик, каштачиликда кенг қўлланилади. А. тасвири қадимдан тўқчилик ва тўкин-сочинликни ифодалаган. А. гоҳида айнан ўзи, гоҳида услублаштириб ифодаланади. Баъзан унинг кесими ва ичидаги доналари ҳам тасвирланади. Бунда идишнинг шаклига мос тушган ёрқин бўёкли нақш нафис кўринади, нур таъсирида сир товланиб,

жонли манзара ҳосил бўлади. Ҳар бир безакнинг шакли ва қаерда ишлатилиши усталарнинг нозиқ дидига боғлиқ. А. тасвири халқ амалий санъатининг бошқа турларида ҳам қўлланилади. Жумладан А. нақш сифатида ўзбек миллий тўқимачилигида 19-а.нинг 2-ярмида кенг тарқалди. Мас, дастурхон ва ш.к. буюмлар гули анорсимон гул шаклида бўялган.

АНОРГАНИК БИРИКМАЛАР НОМЕНКЛАТУРАСИ — кимёвий элементлар ва уларнинг бирикмаларига ном бериш тизими. Номенклатура модда таркибини ёзма равишда ва оғзаки нутқда аниқ ифодалаши лозим. Анорганмик бирикмаларнинг кўп ва турли-туманлиги уларни номлашда маълум тизимга асосланади. Кўпчилик кимёвий элементларнинг номи латин номидаги «ium» кўшимчани «ий» кўшимчага алмаштириб ҳосил қилинади. Мас, lithium — литий, barium — барий ва ҳ.к. Қадим замонлардан бери ишлатиб келинган элементларнинг номлари шундайлигича сақланиб қолади: олтингурут, темир, мис, рух, қалай, кўрғошин, симоб, олтин, кумуш ва б. Элементларнинг кислотод б-н ҳосил қилган бирикмалари оксидлар ва пероксидлар деган умумий термин б-н аталади. Оксидлар туз ҳосил қилувчи ва туз ҳрсил қилмайдиган оксидларга бўлинади. Туз ҳосил қилувчи оксидлар ўз навбатида асосли, нордон ва амфотер оксидларга ажратилади. Ўзгарувчан валентли элементларнинг оксидларини номлаш учун аввал элементнинг номи, сўнгра оксид сўзи кўшиб айтилади. Мас, FeO — темир (II)-оксид, Fe₂O₃—темир (III)-оксид ва ҳ.к. Элементларнинг олтингурут ва галогенлар б-н ҳосил қилган бирикмалари ҳам шундай номланади. Мас, CuS— мис (II)-сульфид, FeCl₃ — темир (III) — хлорид ва ҳ.к. Металл ва гидроксил гуруҳдан ташкил топган бирикмалар асослар деб юритилади. NaOH — натрий гидроксиди ёки Си(OH)₂ — мис гидроксиди буларга мисол бўлади. Асосларнинг асосий хусусияти, уларнинг кислоталар б-н туз ҳосил қилишидир.

Водород ва кислота қолдиғидан ташкил топган моддалар кислоталар сифатида қаралади. Водород атоми сони кислота қолдиғи валентлигига тенг бўлади. Кислотадаги водород металлга алмашина олади. Кислоталарнинг асосий хусусияти асослар б-н туз ҳосил қилишидир. Кислородсиз кислотанинг номи кислота ҳосил қилувчи элементнинг номига «ид» кўшимчаси кўшиш орқали ҳосил қилинади. Мас, H₂S — сульфид кислота, HF — фторид кислота, H₂Te — теллурид кислота. Кислородли кислоталар ва тузлар ўзбекчада халқаро ном б-н аталади. Мас, HNO₂ — нитрит кислота, HNO₃— нитрат кислота, H₂SO₄— сульфат кислота; уларнинг тузлари тегишлича нитритлар, нитратлар, сульфатлар дейилади ва ҳ.к. Агар кислота таркибидаги водород атомларининг ҳаммаси металл атомига алмашган бўлса, нормал туз, акс ҳолда нордон туз деб аталади. Агар тузлар таркибида гидроксил гуруҳи бўлса, асос тузлар деб аталади. Нормал тузларни номлашда металл номига кислота номи кўшилади. Мас, NaF — натрий фторид, Fe₂(SO₄)₃ — темир (III) — сульфат ва б. Кўп асосли кислоталарнинг таркибидаги металлга алмашган водород атомлари сонига қараб тузга ном берилади. Мас, Na₃PO₄ — натрий фосфат, Na₂HPO₄ — натрий гидрофосфат, NaH₂PO₄ — натрий дигидрофосфат; баъзан булар уч алмашган, икки алмашган, бир алмашган деб ҳам аталади. Кислоталардаги водородни металлга ёки асослардаги гидроксил гуруҳни кислота қолдиғига алмаштириш йўли б-н тузлар ҳосил қилинади. Булар ўрта (нормал), нордон ва ишқорий тузларга бўлинади. Икки металл ва бир кислота қолдиғидан ташкил топганлари кўш тузлар дейилади. Бир металл ва икки кислота қолдиғидан ташкил топгани эса аралаш тузлар деб аталади.

АНОРГАНИК КИМЁ (юн. an - инкор кўшимчаси ва органик кимё) — кимёвий элементлар ва улардан ҳосил бўлган бирикмалар ҳақидаги фан (фақат углерод бирикмаларини органик кимё, углерод-

нинг бир неча оддий бирикмаларинигина А. к. ўрганади). Анорганик моддалар, хусусан огир металллар — олтин, кумуш, мис, темир, кўрғошин, симоб ва қалай, металлмаслардан углерод ва олтингугурт қадим замонлардан маълум. Милоннинг бошларида кимё Мисрда тараққий этиб, хлорид, сульфат, нитрат кислоталар, эркин ҳолда маргимуш, сурма, фосфор, шунингдек бир қанча ишқор ва тузлар ҳосил қилинган. Туркистонда ҳам кимёнинг қадимдан мавжудлигини археологик қазилар натижасида топилган моддий-маданий ёдгорликлар тасдиқлайди. Туркистонда кўпгина кимёгар олимлар етишиб чиккан. Улардан энг машхурлари Абу Бакр ар-Розий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал-Қотиб ал-Хоразмий, Абдулҳаким ибн Абдулмалик ал-Қосий, Абу Али ибн Сино ва б. (қ. А-кимё). Анорганик моддалар ҳақидаги маълумотларни алоҳида ўрганиш ғоясини француз кимёгари Н. Лемери илгари сурган. У 1675 й.да кимё фани ўрганадиган моддаларни келиб чиқишига кўра минерал моддаларга, ўсимликлар ва ҳайвонлардан ҳосил бўладиган моддаларга бўлган эди. 19-а. охирида физика ва б. фан соҳаларидаги катта кашфиётлар (1869 й.да Д. И. Менделеев даврий қонунни кашф этиши ва ҳ.к.) А.к. тараққиётида муҳим роль ўйнади. Бу даврда даврий системада ўрин қолдирилган элементларнинг барчаси топилиб, даврий система тўлдирилди ва трансурани элементлар кашф этилди. А.к.да кимёвий текширишнинг иккинчи усули: анализ ва синтез кенг қўлланилади. 18-а. охирида кимёнинг вазифаси моддалар таркибини аниқлаш, яъни уларни анализ қилиш деб ҳисобланган бўлса, 19-а.нинг бошида кимёгарлар янги моддаларни синтез қилишга ҳам тобора кўпроқ аҳамият бердилар. 20-а.да анорганик синтез тараққиётига экспериментал техниканинг эришган ютуқлари жуда катта ёрдам берди. 20-а. бошигача А.к.нинг асосий вазифаси кўпроқ бирикмалар ҳосил қилиш деб ҳисобланган бўлса, ҳозир бу фан, асосан, бирикмалар-

нинг ҳосил бўлиши ва парчаланиши ша-роитини, уларнинг физик ва кимёвий хоссалари ва тузилишини ўрганади. Бу ҳол А.к. соҳасидаги тадқиқотларнинг илмий ва амалий аҳамиятини ғоятда ошириб юборди. 20-а.нинг 30-й.ларида адабиётда баён этилган анорганик бирикмалар сони 50-60 минг эди. Элементларнинг килород б-н ҳосил қилган бирикмалари — гидридлар; галоген б-н ҳосил қилган бирикмалари — галогенидлар; олтингугурт б-н ҳосил қилган бирикмалари — сульфидлар; азот б-н ҳосил қилган бирикмалари — нитридлар; углерод б-н ҳосил қилган бирикмалари — карбидлар, кислоталар, асослар, тузлар, комплекс бирикмалар А.к.да ўрганилади. А. к.нинг ҳоз. бош вазифаси юқори ҳарорат ва босим, механик ва кимёвий таъсирларга чидамли бўлган, бошқа кўпгина талабларга жавоб берадиган янги сунъий анорганик моддалар тайёрлаш ва б.дир. Бу борада кўпгина тадқиқот ишлари ўтказилди. Мас, техниканинг янги материаллар софлигига талаби жуда юқори (ярим ўтказгичлар ва ядро энергетикаси материалларида кўшимчалар микдори 10-6% дан ошмаслиги керак), шунингдек мустаҳкамлик, оловбардошлик, агрессив муҳитларга чидамлилик (ядро энергетикаси, ракета техникаси, кимё ва қурилиш материаллари саноатида) каби хоссаларга талаб ошди ва яқин вақтларгача металллар таркибида турли масофаларда тартибсиз жойлашган оксидлар бўлиши нуқсон деб ҳисобланган бўлса, ҳозир ангестремдан кичик иплардан тўрлар ясаб, ҳосил бўлган каттақалар ичига металлни жойлаштириб қиздириб янги типдаги металллар олиш технологияси кенг жорий қилинди. Бу мақсадлар учун фақат юқори т-раларга чидамли оксидлар (карбидлар, боридлар ва силицидлар) ишлатилади. Анорганик технологиянинг қад. соҳаси шиша и.ч. да ҳам катта ютуқларга эришилди. Одатда шиша таркибида кристаллар пайдо бўлса, шиша маҳсулотлари чиқитга чиқариб юбориларди. Ке-йинчалик шишанинг бутунлай майда таркибли кристаллар-

дан иборат янги турларини и.ч. йўлга кўйилди. Юкори эксплуатацион хоссаларга эга булган сунъий олмосни ҳам синтез қилишга эришилди. Юкоридаги тадқиқотларда А.к.нинг роли катта. У кимё саноатининг илмий асоси сифатида оғир саноатни ривожлантиришда ва қ.х.ни такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади (яна қ. Кимё).

АНОРДОШЛАР (Punicaceae) - ёпиқ уруғлилар бўлимига мансуб ўсимликлар оиласи. А. бута ёки кичикроқ дархат бўлиб, гуллари икки жинсли, тўғри (актиноморф), қосчаси кўнғироксимон, тожбарглари 5—9 та, чангчилари қўп, барглари майда, узун, ёнбаргчасиз. Шох ва новдалари тиканли. А.нинг фақат бир туркуми — анор бор. Ўзбекистонда битта ёввойи тур (*P. granatum* L.) ўсади. Экиладиган анор навлари ҳам ана шу турдан келиб чиққан.

АНОРЕКСИЯ (юн. an — инкор қўшимчаси ва orexis — иштаха) — иштаханинг йўқолиши, иштахадан қолиш. Бош миёдаги овқат марказининг тормозланишидан келиб чиқади. Турли ҳаяжонларда бош миёнинг ҳаддан ташқари қўзғалиши, руҳий ҳамда эндокрин хасталиклар (мас, Симмондс касаллиги), юқумли касалликлар, интоксикациялар, моддалар алмашинувининг бузилиши, ҳазм аъзоларининг касалликлари (ўткир гастрит, сурункали гастритнинг зўриқиши, меъда раки, санчиклар ва б.), овқатни мунтазам бир вақтда емаслик, унинг кўнгилга уриши, шунингдек овқат вақтидаги нохуш вазият бош миёдаги овқат марказининг тормозланишига сабаб бўлади. А. бирор касаллик белгиси (симптоматик А.) ёки асосий касаллик (аногехия *nervosa*) бўлиши мумкин. А. узокдавом этганда организмни қувватдан кетказиб, турли касалликларга мойил қилиб қўяди.

АНОРТИТ — дала шпатлари гуруҳига кирувчи минерал. Кулранг, пушти. Қаттиқлиги 6-6,5. С. оғ. 2,8 чамасида. Асосан магматик йўл б-н келиб чиққан.

АНОРТОЗИТ — габбро гуруҳига

мансуб магматик тоғ жинси. Асосли ёки ўрта асосли плагиоклаздан иборат. Таркибида оливин, пироксен магнетит бўлади. Оқ, кулранг, тўқ кулранг, қорамтир рангли бўлади. Алар плагиоклазнинг таркибига қараб, лабрадоритлар, битовнититлар, анортитли Аларга бўлинади. А. Украинада Волинь, Россияда Кола я.о.да бор. А. физик, кимёвий нурашларга чидамли бўлганидан ҳайкаллар яшаш, иморатларни, метрополитенлар ва ёдгорликларни безашда коплама материал сифатида ишлатилади.

АНОСМИЯ (юн. an — инкор қўшимчаси ва osme — ҳидлов, хид билиш) — хид билмаслик; кўпинча бурун бўшлиғи тўқималарининг ўткир ва сурункали яллиғланиши, шунингдек хид билиш нервининг зарарланиши, марказий нерв системаси фаолиятининг бузилиши ва б. сабаб бўлади. Бурун йўллариининг беркилиб қолиши сабабли хидли моддаларнинг димокка киролмаслиги натижасида респиратор А. ҳидлов анализаторининг зарарланиши натижасида невроген А., ҳидлов хужайраларининг атрофияси оқибатида қариликдаги А. келиб чиқади. Тута А. ҳам бор. Таъм билишда хидловнинг аҳамияти катта, шунинг учун А.да таъм билиш сезгиси ҳам жуда пасаяди.

АНОФТАЛЬМ — бир ёки иккала кўз соққасининг йўқлиги. Туғма сабаблар ёки шикастланиш ва турли касалликлар натижасида рўй беради. Онанинг ҳомиладорлик давридаги оғир касалликлари ёки турли захарли моддалар, жумладан дорилардан захарланиши сабаб бўлади.

АНОХИН Пётр Кузьмич (1898.14.1, хоз. Волгоград — 1974.6.3, Москва) — физиолог, акад. (1966) ва Медицина фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси (1945). Илмий ишлари нейрофизиология — шартли рефлекслар ва ички тормозланиш механизми, нерв системаси онтогенези ва б. масалаларга оид. Организмни бир бутун ҳолда ўрганиб, шу асосда функционал системалар назариясини

(1935) кашф этган.

АНСА (лот. ANSA — Agensia Nazionale Stampa Associate; Бирлашган матбуот миллий агентлиги) — Италиянинг матбуот агентлиги. 1945 й. тузилган; идораси Римда жойлашган. АНСАга 75 газ. ва ноширлар уюшмаси киради. Бир қанча чет эл агентликлари б-н ахборот алмаштириб туриш ҳақида битимлар тuzган.

АНСАМБЛЬ (франц. ensemble — бирлик, уйғунлик, оҳангдошлик) — 1) меъморликда — бир кенглик мужассамотига эга бир-бирига мос бинолар, иншоотлар мажмуи; 2) мусикада — а) маълум мусика асарларининг бир неча ижрочилар томонидан биргаликда ижро этилиши; б) созанда ва ашулачиларнинг кичикрок тўдасига мўлжалланган мусика асари. Опера, оратория ва кантаталарда ҳам А. бўлади. Ижрочилар сонига қараб А.лар дуэт (2 киши), трио ёки терцет (3 киши), квартет (4 киши), квинтет (5 киши), секстет (6 киши), септет (7 киши), октет (8 киши), нонет (9 киши), ва ҳ.к.ларга бўлинади; 3) театр санъатида — драматург, реж., расом, композитор ва актёрлар ижодининг уйғунлиги. А сахна асари ғоясининг мукамалроқ очилишига хизмат қилади ва спектаклда услуб бирлигини юзага келтиради. А. яратиш учун хар бир ижрочи бошқа ижрочиларнинг ҳам вазифаларини ҳисобга олиши, сахнада умумий суръат ва руҳият мутаносиблигини ўрнатишга ҳаракат қилиши керак. А ижоддош актёрларнинг бир уюшмада узоқ вақт ишлаши ва бир ижодий мақсад б-н яшаши туфайли таркиб топади; 4) амалий санъатда — туси бир хил, бичими бир-бирига монанд бўлган кийим-кечаклар мажмуи.

АНСАТБОЕВ Нажиматдин (1943.23.12, Кегайли) — қорақалпоқ актёри ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тини тугатган (1966). Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали драма ва комедия театрида актёр ва реж. (1966—78, 1996 й.дан навбатчи реж.), ба-

дий раҳбари ва директори (1987—96). С. Хўжаниёзов номидаги республика Ёш томошабинлар театрида бош реж. (1978—79, 1987—96). Асосий роллари: Навоий («Навоий Астрободда»), Аёз («Кайнона»), Кассио («Отелло»), Ғариб («Ғариб ошик»), Шариф Раҳимов («Ўз аризасига кўра»), Бердақ («Бердақ»), Яссавий («Соҳибқирон») ва б. Реж. сифатида «Ғариб ошик», «Ой тутилган тунда», «Яраланган юраклар», «Келинлар кўзғолони», «Ўн учинчи раис», «Тобутдан товуш», «Ота тақдири», «Соҳибқирон» каби спектакллارни сахналаштирган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АНСОРИЙ (тахаллуси; асл исми Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ҳиравий) (1006—Ҳирот— 1088) - мутафаккир, файласуф ва шоир. Тасаввуфнинг йирик намояндаси. Насаби ансорларга тақалади (тахаллуси шундан олинган).

21 ёшида илм олиш учун Тус, Бистом, Нишопурга борган. 1033 й.да пири Ҳараканий, 1049 й.да шайх Абу Сайд Абулхайр б-н танишган. Дунёқараши вужудиюн (пантеизм)га мойил. Ҳиротда шайхулислом ва пир даражасига кўтарилган. Араб ва форс тилида ижод қилган. Форсий адабиёт тарихида насрда сажъга асос солган ва насрий асарларда биринчи бўлиб шеърий парчалар келтирган.

Шеърий мероси 3 девондан иборат (бирортаси ҳам тўлиқ сақланмаган). Фалсафа ва тасаввуфга оид «Кашф ул-асрор» («Сирлар кашфи»), «Илоҳийнома», «Зод ул-орифийн» («Орифлар йўл озиги»), «Канз ус-соликин» («Йўловчилар бойлиги»), «Қаландарнома», «Замм ул-калом ва ахлихи» («Қалом ва калом аҳлининг танқиди»), «Манозил ус-соирин» («Сайр этувчиларнинг манзиллари») каби асарлар ёзган. А. Суллабий (941—1024) нинг «Табакот устсуфийа» («Тасаввуф табақалари») асарини арабчадан форсийга ўгирган. Адабиётшунослик, назм ва наерга оид «Муножот ва маколот»,

«Ганжнома», «Анис ул-муридин ва шамс ул-мажолис» («Муридлар дўсти ва маж-лислар қуёши» ёки «Юсуф ва Зулайхо»), «Насихатнома», «Тухфат ул-вузаро» («Вазирларга тухфа») ва б. асарлар яратган. Асарларининг кўпчилиги панд-насихат тарзида. Уларда кишиларни илм-маърифатга чақирган, ҳукмдорларни адолатли, халққа таянч бўлишга даъват этган, инсонпарварлик, гўзал инсоний фазилатлар, халққа хизмат қилишни улу-глаган. «Муножот ва мақолот», «Манозил ус-соирин» каби асарлари, айниқса, машҳур бўлган. Навоий А.ни «муқарраби борий» («Тангрининг яқини») деб тил-га олади. Бойсунғур Мирзо Ҳиротда А. қабрига мухташам макбара бунёд эт-ган (1425—27). Навоий у ерда хонақоҳ қурдириб, атрофини яна обод қилган (қ. Абдуллоҳ Ансорий макбараси).

Ад.: Кароматов Ҳ., Абдулло Ансорий ижтимоий қарашларининг айрим хусуси-ятлари [Адабий мерос], 1981, № 3.

АНСОРЛАР (араб.— ёрдамчи-лар, сафдошлар) — Муҳаммад(сав) саҳобалари бир табақасининг номи. 622 й. Маккадан Мадинага кўчиб бор-ган мусулмонлар (муҳожирлар)га ва Муҳаммад(сав)га ёрдам берган ҳамда ис-лом динини қабул қилган мадиналик Авс ва Ҳазраж қабилаларининг аъзолари. А. муҳожирлар б-н бирга илк мусулмонлар жамоасини ташкил этган. А. Бадр жан-гидан эътиборан Муҳаммад(сав)нинг маккалик мушрикларга қарши юриш-ларида фаол иштирок этдилар. Кейинги сиёсий воқеаларда ҳам А.нинг роли катта бўлди. Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг улар ўз ичларидан халифа сайлашга уриниб кўрдилар. Лекин Авс ва Ҳазраж қабилалари ўртасидаги рақобат бунга йўл қўймади.

АНТ — А. Н. Туполев раҳбарлигида 1922—40 й.лар яратилган самолётлар-нинг умумий номи. Мас, АНТ-1, АНТ-2, АНТ-3, АНТ-4, АНТ-9, АНТ-20, АНТ-25 ва б. (қ. Авиация). А. ҳарфи кон-структор исмининг, Н-отаси исмининг, Т-фамилиясининг бош ҳарфи. 1940—70

й.ларда А. Н. Туполев самолётлари ТУ деб аталган.

АНТАБЛЕМЕНТ (франц. entablement — стол, тахта) — бинонинг юқориси. Мумтоз меъморий ордерлар-нинг устун тепасида жойлашган ажрал-мас қисми. А. 3 қисмдан: кўтариб турув-чи — архитрав, фриз ва карниздан иборат. Факат архитрав ва карниздан (фриз-сиз) ташкил топган — тўлик бўлмаган А. ҳам бўлади.

АНТАГОНИЗМ (лот. antagonisma -бахш, кураш) — бир-бирига қарама-қарши кучлар, ғояларнинг кескин кура-шини ифодалайдиган зиддият. А. тушун-часи биол., тиббиёт, мат., физика ва б. фанларда ҳам қўлланилади. Мас, микро-блар ва дорилар А.и, ҳаракат ва қарши ҳаракат, мусбат ва манфий электр заряди ва б. А. табиат ва жамият ҳодисаларида ўзига хос шакл ва мазмунга эга.

АНТАГОНИСТЛАР 1) анато-мия ва физиологияда қарама-қарши ҳаракатланувчи мускуллар, мас, оёқ-кўллардаги ёзувчи ва букувчи му-скуллар, шунингдек юқори ва пастки жағдаги тишлар; нерв жуфтлари — улар қўзғалганда аъзога қарама-қарши таъсир кўрсатади (мас, адашган нерв таъсирлан-ганда юрак ритми ҳамда мускулларининг қисқариши сустрлашади ва ҳ.к., симпатик нерв таъсирланганда эса бунинг акси ку-затилади; 2) микробиологияда — баъзи микроорганизмлар (замбуруғ, бактерия, ачитқи)нинг ҳаёти ва ривожланишини сусайтирувчи микроорганизмлар.

АНТАКИЯ — Туркиянинг жан.даги шаҳар. Ўрта денгиз яқинида. Хатай эли-нинг маъмурий маркази. Аҳолиси 124 минг киши (1990). Тўқимачилик, пах-та тозалаш, ёғ-мой ва озиқ-овқат сано-ати қорхоналари бор. Балиқ овланади. Шаҳарга мил. ав. 300 й.да Оронт дарёси бўйида Салавк I асос солган ва Антиохия деб атаган. Салавкийлар давлатининг пойтахти булган. 64 й.дан кейин Рим тасарруфидаги Сурия провинцияси но-ибининг қароргоҳи. 6—7-а.ларда Визан-тия таркибида бўлди. Қадимда ва Ўрта

асрларда савдо-хунармандчилик ривожланган шаҳарлардан эди. 6-а.да шаҳарни Эрон қўшинлари вайрон қилган. 1516 й.дан Туркия таркибида ва ўша даврдан А. деб аталган. 3—13-а. ларга оид меъморлик ёдгорликлари сақланган. Археология музейи бор.

АНТАЛИЯ, Адалия — Туркиянинг жан.даги шаҳар, Анталия элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 378 минг киши (1990). Ўрта денгиз бўйидаги порт. Кемасозлик ривожланган, кема ремонт килинади. Металлургия, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қ. х. ва ўрмон маҳсулотлари б-н савдо килинади.

АНТАЛКИД СУЛҲИ, Шохона сулҳ (мил. ав. 386) — мил. ав. 395—387 йлардаги Коринф урушидан сўнг Сарда ш.да Спарта б-н Афина ва Фива бошчилигидаги юнон полислари ўртасида имзоланган. Спарта элчилари раҳбари Анталкид номидан олинган. А.с. шартларини амалда юнонларга Эрон давлати қўйган. Эрон дастлаб Спартага қарши, сўнгра Спарта б-н бирга Афинага қарши урушган. Эрон таркибига Кичик Осиёдаги юнон шаҳарлари, Кипр о. ва Клазомена қўшиб олинган, юнон полисларига мухторият берилган, фақат Лемнос, Имброс ва Скиросгина Афина қўл остида қолдирилган, барча сиёсий иттифоқлар (Пелопоннес иттифоқидан бошқа) тарқатиб юборилган. Ах. Спартанинг Юнонистондаги ҳукм-ронлик мавқеини оширган. Юнонистон юнон-форс урушлари (мил. ав. 500—449) даврида эришган ютуқларидан маҳрум бўлган, мамлакатда сиёсий тарқоқлик, ўзаро низолар кучайган.

АНТАНАРИВУ (Тананариве) - Мадагаскар Республикасининг пойтахти. Антанариву провинциясининг маъмурий маркази. Мадагаскар о.нинг марказий қисмидаги платода жойлашган. Аҳолиси 802 минг киши (1990). Мамлакатнинг иқтисодий маркази. А. Таматаве порти ва Анцирабе шаҳри б-н т.й. орқали туташган. Автомобиль йўллари тугуни. А.дан 50 км нарида халқаро аэропорт

бор. Саноати озиқ-овқат (гўшт консервлаш, шоли оқлаш), чарм пойабзал, кимё, тикувчилик, ёғочсозлик корхоналаридан иборат. Ун-т, тиббиёт ва фармакология, адабиёт ва социология миллим мактаблари, ФА, тарих ва халқ санъати музейлари, театрлар, расадхона, ботаника боғи бор. А. 17-а. 1-ярмида бунёд этилган. 17—19-а.ларда Мадагаскар қиролларининг қароргоҳи. 1895 й.да А.ни Франция қўшинлари эгаллагач, Тананариве номи б-н Франциянинг Мадагаскар мустамлакаси маъмурий маркази. 1960 й. 26 июндан мустақил Малагаси Республикасининг, 1975—92 й.лар Мадагаскар Демократик Республикасининг пойтахти.

АНТАНТА (франц. entente — битим) —1) Буюк Британия, Франция ва Россиянинг Германия, Австрия-Венгрия ҳамда Италия иттифоқига қарши тузган иттифоқи. «Учлик битими», «Учлик иттифоқи» деб ҳам юритилади. А. 1904—07 й.ларда шаклланди. Ҳар иккала иттифоқнинг мақсади 19-а. охирида бўлинган дунёни қайта тақсимлашдан иборат эди. Биринчи жаҳон уруши даврида А. га Сербия, Италия, Япония, Бельгия, Греция ва Руминия, кейинчалик урушга кирган АҚШ қўшилди. 2) Европа тарихида бошқа бир қрича блоklar ҳам шундай ном б-н аталган. Мас, Буюк Британия, Австрия-Венгрия ва Италиядан иборат Ўрта денгиз А.си (1887 й.— 19-а. охири); Греция, Руминия, Туркия ва Югославия ўртасидаги Болқон Ахи (1934 й.— 30-й.лар охири); Чехословакия, Руминия ва Югославиянинг Кичик Ахи (1920-38).

АНТАРЕС — Ақраб (Чаён) юлдуз туркумининг 1-катталиқдаги равшанлиги ўзгарувчан энг ёруғ юлдузи (аси). Узоклиги 400 ёруғлик йилига тенг. Диаметри Қуёш диаметридан 300 маргача катта. Ўзбекистонда ўрта кенгликларда май, июнь ойларида уфқ яқинида кўринади.

АНТАРКТИДА — Антарктика Жан. кутб областининг марказий қисмини эгаллаган материк. Майд. 12,4 млн. км2,

шельф музликлари ва улар орқали материка туташган ороллар б-н биргаликда 13,975 млн. км². Доимий аҳолиси йўқ. Ўртача бал. 2040 м, энг баланд жойи 5140 м (Элсуорт тоғидаги Винсон чўққиси). Денгиз соҳилларида айрим илмий ст-ялар ва денгиз хайвонларини овлайдиган базалар бор. А. Атлантика, Ҳинд ва Тинч океанларининг жан. қисмлари (Жан. океан) б-н ўралган. Қирғоқ чизиғи деярли текис ва уз. қарийб 30 минг км, кўпинча бир неча ўн м келадиган тик муз жарликларидан иборат. Материка Росс ва Уэдделл денгизлари анча кириб туради.

Муз қоплами ва рельефи. А.нинг 99% юзаси қалин материк музлиги б-н қопланган (тахм. 13,0 млн. км²). Музнинг ўртача қалинлиги 1720 м, энг қалин жойи 4300 м. Музликларнинг ҳажми тахм. 24 млн. км³. Ер шарига хоз. музликларнинг майдони жиҳатдан 87% А.дадир. Муздан холи ерлар воҳа кўринишида учрайди. Аксари кутбий илмий ст-ялар шу воҳаларда жойлашган. Музликлар материкнинг марказий қисмидан атрофига силжиб, денгизга тушиб боради ва кўпинча синиб айсберглار ҳосил қилади. Мирний ст-яси яқинида музнинг йиллик ҳаракати 30 — 40 м дан 350 — 400 м гача. Баъзи жойларда музликларнинг учлари денгизга ўнларча км кириб боради. Муз остидаги рельеф чуқур бўлган жойларда муз айниқса тез силжийди. Энг йирик музликлар Виктория Ери тоғ тизмасидадир. Бирдмор музлигининг уз. 180 км, эни 15 — 20 км. Бир-бирига яқин бўлган муз тиллари орасида силжидиган музлар — шельф музликлари ҳосил бўлган. А.да 14 та шельф музлиги бор (энг йириги Росс музлиги — 488 минг км²); бу музликларнинг умумий майд. тахм. 900 минг км². А. рельефи 3-Халқаро геофизика йилига қадар яхши ўрганилмаган эди. Россия, Англия ва Америка А. экспедицисларининг ишлари натижасида А. ер юзаси денгиз сатҳидан («Полюс недоступности» ст-яси яқинида) 800 м, геофизик кутбда 1285 м (Амундсен-Скотт ст-яси) баландликда, бироқ Литл-Америка —

Бэрд ст-ялари оралиги денгиз сатҳидан 1000 м паст эканлиги аниқланди. Антарктида экспедицисларининг маълумотига қараганда, муз қопламининг энг баланд жойи тахм. 4000 м бўлиб, Советское платоси яқинидадир. А. — ер юзаси жуда паст-баланд материк бўлиб, жуда кўп ороллар б-н ўраб олинган. Геологик тuzилиши ва рельефи хусусиятларига кўра, А. Уэдделл ҳамда Росс денгизларининг жан. қисмларини бирлаштириб турадиган чизик бўйлаб Шарқий А. ва Ғарбий А.га бўлинади.

Шарқий А.нинг кўп қисми (бутун материкнинг тахм. 3/4 қисми) яхлит бўлиб, хдмма жойи деярли бир хил. Кембрий давридан оддин пайдо бўлган заминнинг кристалли жинслари (гранит, гнейс, кристалл сланец) устида анча ёш чўкинди ётқизиклар (девон давридан триас давригача пайдо бўлган жинслар) — кумтош, охактош ва сланецлар ётади, бу ерларда катта тошқўмир конлари бор (Виктория Ери). Бошқа фойдали қазилмалардан те-мир рудаси, слюда, мис, кўрғошин, рух, 20° Гринвичдан Ғарбга 0° Гринвичдан шарққа 20' графит ва б. ҳам кад. жинслар б-н боғлиқ; Ер пўстининг синиши ва ёрилиши ҳамда ёвдош жойларнинг кўтарилиши ва пасайиши Шарқий А.нинг хоз. рельефини ҳосил қилган. Ер пўсти ёрилганда кучли вулканлар отилиб базальт, туф қопламлари (Қиролича Мод Ери) ва вулкан конусларини ҳосил қилган (Гауссберг тоғи). Вулкан отилишлари ҳозир ҳам тинган эмас (Росс о.даги Эребус вулкани — 3794 м). Соҳилларда муз қалқонини бир неча жойда тоғ тизмалари ёриб чиқади: Бриттания (3209 м), Қиролича Александра тоғи (4572 м), Маркем тоғи (4350 м), Нью-Швабенленд тоғлари бор. Ғарбий А. (Росс денгизининг ғарбий соҳилидан Грейам Еригача) нинг кўп қисми токембрий Антарктида платформасидан иборат бўлиб, анча кейин пайдо бўлган бурмали тоғ тизмалари б-н ўралган.

Иқлими. А.да соҳилларини истисно қилганда, континентал кутбий

иқлим ҳукмрон: т-ра ҳамма вақт 0° дан паст бўлади ва ёгин жуда кам ёғади. Ер юзаси музликдан иборат ҳамда баланд бўлганидан ҳаво массалари антициклон режимини ҳосил қилади. Ёз, куз пайтларидида материк чеккаларида циклонлар пайдо бўлиб, ички р-нларга ҳам кириб боради. Ёзда (дек., янв., фев.) А.да булутсиз кунлар кўп бўлади, шунинг учун қуёш нисбатан кўпроқ илитади, лекин қуёш нури муздан кўп қайтади (ўрта ҳисобда 90%), оқибатда қуёш иссиқлиги Шим. ярим шарнинг худди шу кенгликларидигига нисбатан 4 — 5 марта кам. Материкнинг марказий қисмида энг совуқ ойларнинг ўртача т-раси — 60°, —70°, ёз ойлариники — 30° дан —50° гача; соҳилда кишда — 8° дан — 35° гача, ёзда 0 — 5° бўлади. Ўртача йиллик т-ра — 50° га яқин. Мутлақ минимум — 89,2° (Восток ст-яси). Бу эса бутун Ер шаридида энг паст традир. Ер юзаси совуқ ва атрофдаги денгизлар илиқроқ бўлганидан тез-тез кучли шамоллар бўлиб туради (баъзан шамол тезлиги секундига 90 м га боради).

Ёгин энг кўп (700 — 1000 мм) ёғадиган зона денгиз соҳили бўлиб, эни 15 км га етади: ички р-нларда йилига атиги 30 — 50 мм ёгин тушади. Илиқ пайтларда ҳам кўпинча қор ёғади. Ҳавонинг нисбий намлиги ўрта ҳисобда 73 — 78%.

Ўсимликлари. Ўсимлик турлари (лишайниклар, замбуруғлар, бактерия ва сувўтлар) кам ва ўзига хос, аммо улар материкнинг энг совуқ жойларида ҳам учрайди.

Ҳайвонлардан тюленлар (уэдделл тюлени, қискичбақахўр тюлень, денгиз қоплони, росс тюлени, денгиз филлари) ва қушлардан поморникнинг икки тури, адели ва император пингвинлари учрайди.

Тадқиқ қилиниш тарихи. 1820 й.да А. қирғоғига Ф. Ф. Беллинсгаузен — М. П. Лазарев бошчилигидаги рус экспедицияси кемалари яқинлашиб борган. Материкнинг умумий қиёфаси 19-а.да харитага туширилган. А.да 1898 — 1900 й.ларда норвег тадқиқотчиси К. Борхгревинк би-

ринчи марта (Виктория Ерида) қишлаган. 20-а. бошларида кутб тадқиқотчилари Р. Скотт (1901 — 04, 1910 - 12), Э. Шеклтон (1907 -09), Р. Амундсен (1910 - 12), Д. Моусон (1911 — 13) ва б. материкнинг ички р-нларигача бордилар. 1909 й. 16янв.да Шеклтон экспедицияси катнашчилари Жан. магнит кутбига, 1911 й. 11 дек.да Р. Амундсен, 1912 й. 18 янв.да эса Р. Скотт Жан. географик кутбга етиб бордилар. 1928 й.дан А. самолётлар ёрдамида ўрганила бошлади. Ани ўрганиш соҳасида америкалик Ж. Г. Уилкинс (1928 — 30), инглиз Л. Элсуорт (1935 -36, 1938 - 39), америкалик Р. Э. Бэрд (1928 — 30; 1933 — 35; 1939 — 41; 1946 — 47) ва Финн Ронне (1946 — 48) анчагина иш қилдилар.

Халқаро геофизика йили (1957 — 58) муносабати б-н ва сўнгги даврларда турли мамлакатларнинг илмий кутбий ст-ялари қурилган, 1991 й.га келиб 48 та илмий ст-я ишлаб турди.

АНТАРКТИДА ЗООГЕОГРАФИЯ ОБЛАСТИ — дунё океани зоогеография областларидан бири, Тинч ва Атлантик океанларининг Антарктида қитъаси атрофидан 60° жан. кенгликкача бўлган қисмини ўз ичига олади, фақат айрим жойларда (мас, Жан. Американинг Тинч океани қирғоқлари бўйлаб) бу шартли чегарадан юқорироқ кўтарилади. Сув юзаси ҳарорати паст, кўпинча муз б-н қопланган. Фақат совуқ ва илиқ оқимлар тўқнаш келадиган субантарктида сувларида фито- ва зоопланктон кўпайиши учун жуда қулай шароит вужудга келади. Шунинг учун А.з.о.га чегарадош сувларда китсимонларнинг кўп турлари яшайди. Мўйловдор китлардан жануб ва пакана китлар; қулоқли тюленлардан ёлдор тюлень, жануб денгиз мушуги; ҳақиқий тюленлардан йирик тюлень — денгиз қоплони, Уэдделла ва Росса тюлени ҳамда нисбатан кичик, лекин кўп сонли крабхўр тюлень эндемик турлар ҳисобланади. А.з.о.да учрайдиган жануб денгиз филлиниг уз. 5,5 м, оғирлиги 2,5 т га етади. Қушлардан пингвинлар кўпчиликни

ташқил этади. Улар орасидан император ва қирол пингвинлари, Адели пингвини ва б., гигант бўрон куши, кап кабутар-часи эндемик ҳисобланади. А.з.о.да албатросларнинг бир неча тури яшайди, денгиз судралиб юрувчилари учрамайди. Балиқлар ва умуртқасизларнинг турлари кўп эмас, лекин улардан анчаус балиғи, қисқичбақасимонларнинг айрим турлари ва б. умуртқасизлар катта биомасса ҳосил қилади. А.з.о. ҳайвонлари одам таъсирига кам соҳраган. Ҳозир Антарктида ва унинг соҳиллари яқинида сувлар халқаро кўриқхона ҳисобланади.

Ад..Кобышев Н.М.,Кубанцев Б. С, География животных с основами зоологии, М., 1988.

АНТАРКТИКА — Ер шарининг Жан. кутб области. А.га Антарктида материги, Атлантика, Ҳинд ва Тинч океанларининг шу материкка туташ қисмлари, шунингдек Антарктида яқинидаги ороллар киради. А. табиий-географик чегараси тахм. 50 — 60° ж.к.дан ўтади. А. майд. 52,5 млн. км2. А.да материк саёзлиги бошқа материкларга нисбатан чуқуррок (500 м), тик материк ён бағри чуқ. 4000 — 5000 м ли (энг чуқури 8428 м, Жан. Сандвич новида) кенг ботикдар шаклида давом этади. Ботиклар сув ости тоғ тизимлари б-н булинган. Бу тизмаларнинг баъзи чўққилари океан юзасидан кўтарилиб, кичикроқ оролларни ҳосил қилган (Буве, Крозе, Кергелен, Херд, Макуори; Жан. Георгия, Жан. Сандвич, Жан. Оркни о. гурухи).

А. антарктика ва субантарктика минтақасида жойлашган. А. иқлими унинг юқори кенгликларда жойлашганлиги, шунингдек океан устидаги антициклонларнинг ўзаро муносабати б-н белгиланади. Циклонларнинг шим. қисмида ғарбий шамоллар, жан.да эса шарқий шамоллар кучли. А. областининг атмосфера циркуляцияси океан циркуляция тизимини юзага келтиради. А. шим. қисмида кучли А. оқими, жан.да айланма циклон оқимлари ҳукмрон. Қитъадан шим.га томон денгиз музлари ва айсберглар

илиқ сувларгача оқиб чиқади ва эрийди. Қишда денгиз музликлари 1000 км кенгликгача ҳам тарқалади, езда эса қирғоқ атрофларида ҳаракатланади. Йилига айсберглар кўринишида ўртача 2000 км3 чуқуқ музлар океанга тушади. А.нинг устки сувлари т-раси қишда — 1,8° дан 2° гача, ёзда 2° дан 3,5° гача, шўрлиги 34% атрофида. А. сувлари жонли организмга бой. А. ўсимлик ва ҳайвонот дунёси алоҳида Антарктика биогеографик об-ластини ташқил этади. Халқаро-ҳуқуқий шартномага асосан А.дан бутун дунё мамлакатлари умумий ва тенг миқёсда, фақат тинчлик мақсадида фойдаланишлари мумкин. Ҳарбий тадбирларнинг барчаси (ҳарбий базалар қуриш, ҳарбий машқлар ўтказиш, ядро қуролларини синаб кўриш, радиоактив моддалар ташлаш) тақиқланади. Шартнома туфайли бу ерда эркин илмий тадқиқот ишлари олиб бориш мумкин. А. халқаро бошқарувдан ҳолис.

АНТАРКТИКА МИНТАҚАСИ - Ернинг энг жан. географик минтақаси. Антарктидани ва Антарктиканинг баъзи оролларини ўз ичига олади. Ан.м.нинг чегараси энг илиқ ойнинг 5° ли изотермасига тўғри келади. Ан.м.да радиация баланси совуқ ёки илиқроқ, ан-тарктика ҳаво массалари ҳукмрон.

АНТАЦИД МОДДАЛАР (анти ... ва лот. aciditas — кислота) — ишқорий хоссага эга бўлган ва меъда шираси таркибидаги хлорид кислотани нейтраллаш (баргараф этиш) учун қўлланиладиган дорилар. Ан.м. дан натрий гидрокарбонати, магний оксиди ва б. меъда ширасида кислота кўпайиб кетган гастритларда, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраларида қўлланилади.

АНТВЕРПЕН — Бельгиянинг шим. даги шаҳар; Антверпен провинциясининг маъмурий маркази, кема қатнайдиган Шельда дарёси ва Альберт канали бўйида, Шим. денгиз қирғогидан 90 км ичкарида. Дунёдаги энг катта портлардан бири (юк обороти 80 млн. т.дан зиёд). Мухим савдо, молия ва саноат маркази,

аҳолисининг сони жиҳатдан Брюсселдан кейин 2-ўринда. Аҳолиси 468 минг киши (1991, шаҳар атрофи б-н 920 минг киши). 16-а. 2-ярмида аҳамияти жиҳатидан Европада 1-ўриндаги савдо ва кредит маркази бўлган. Хўжалигида ташқи савдо ва молия алоқалари катта роль ўйнайди. А. халқаро денгиз, ҳаво ва т.й. алоқалари тугуни ички сув йўллари орқали Кампин кумир хавзаси, Льеж, Рент ва Брюссель ш.лари б-н боғланган. Рангли металлургия, машинасозлик (жумладан, кемасозлик), ҳарбий, кимё (минерал ўғит, бўёқ), озиқ-овқат, тўқимачилик (айниқса ипгазлама и.ч.), нефтни қайта ишлаш саноати тармоқлари ривожланган. Олмосга сайқал бериш ва бриллиант савдосининг жаҳон маркази. Шаҳарда VII Олимпиада ўйинлари ўтган (1920). А. яқинида ГЭС ишлаб турипти. Ун-т, консерватория, музейлар (жумладан, Қироллик нафис санъат музейи, 1810 й.). П. П. Рубенс Уй-музейи ва б. бор. А. йилномаларда дастлаб 7-а.дан тилга олинган. 14 — 18-а.лар меъ-морий ёдгорликлари сақланган.

АНТЕЙ — юнон мифологиясидаги пахлавон, Ливия ҳукмдори, маъбуд Посейдон б-н ер маъбудаси Геянинг ўғли. Она-ердан доимо куч олиб тургани учун енгилмас бўлган. Геракл уни ердан узиб олиб бўғиб ўлдирган.

АНТЕКЛИЗА (анти ... ва юн. klisis — оғиш) — ётиқроқ антиклиналь кўтарилма шаклидаги платформа пойдеворининг асосий тектоник тузилмаси. Аядрози ёки асосий платформа пойдевори кембридан оддинги кристалл жинслардан тузилган; бу жинслар устида эса чўкинди жинслар қатлами ётади. А., асосан бир неча геологик даврлар ичида юқорига йўналган тектоник ҳаракатлар натижасида пайдо бўлади. Бу ҳаракатлар таъсирида А. ядросидаги кристалл жинсли пойдевор ҳар хил тезлик б-н кўтарилиши натижасида айрим қисмларга ажралиб кетади. Чўкинди жинслар қалинлиги А. гумбазида унинг ён багирларидагига қараганда кўпроқ бўлади. А.нинг кўп жойларида чўкинди жинслар умуман

бўлмайди, бундай ерларда кристалл жинсли пойдевор ер юзасига чиқиб қолади (қ. Синеклиза).

«АНТЕКС» ОЧИҚ ТУРДАГИ АКЦИ-ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - енгил саноат корхонаси. «Ўзбекенгилсаноат» уюшмаси таркибига киради. Андижон вилояти Шахрихон туманида жойлашган. Унинг корхонаси 1994—1999 й.ларда қурилган. Уни барпо этиш учун 26 млн. АҚШ доллари миқдорида сармоя маблағ сарфланган. Германия, Италия, Швейцария сингари ривожланган мамлакатлардан замонавий технологик жиҳозлар ва асбоб-ускуналар сотиб олинган. Бу ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги бўйича жаҳон бозоридан муносиб ўринни олишга имкон берди. Жамиятда йилига 2700 т аъло сифатли калава ип тайёрланади. Келгусида ип шу ернинг ўзида тўкилиб, тайёр газлама ҳолига келтирилади. 2000 й. ти-қув ҳамда бўёқ ф-калари ишга туширилди. 500 дан ортиқ ишчи ишлайди (2000).

АНТЕННА (лот. antenna — ҳашорат мўйлови) — электромагнит тўлқинларини фазога тарқатувчи (узатувчи А.) ёки қабул қилувчи (қабул қилувчи А.) қурилма. Ҳар қандай узатувчи А.ни қабул қилувчи А. ўрнида ёки, аксинча, қабул қилувчи А.ни узатувчи А. ўрнида ишлатиш мумкин, чунки уларнинг ҳамма электр хусусиятлари бир хил. Узатувчи А. узатгич мослама энергиясини электромагнит тўлқинлари энергиясига, қабул қилувчи А. электромагнит тўлқинлари энергиясини юқори частотали ток энергиясига айлантиради. Бундан ташқари, узатувчи А. энергияни муайян текислик ва йўналишда тарқатиш хусусиятига, қабул қилувчи А. турли йўналишдан келувчи тўлқинларни саралаш хусусиятига эга бўлади. Қабул қилувчи А.нинг бу хусусияти йўналиш бўйича танлаш дейилади. А.нинг ишлаш тарзи очиктебраниш контурининг электромагнит тўлқинларини тарқатишига асосланган.

Частоталар диапазони қараб А.лар

узун, ўрта, қисқа ва ультрақисқа тўлқин А.ларига бўлинади. А.ларнинг тузилиши ва шакли уларнинг қандай мақсад учун мўлжалланганлигига боғлиқ. Узун ва ўрта тўлқин А.ларининг асоси етарлича узун (ва баланд), тик ўрнатилган ўтказгичдан иборат. Паст частоталар диапазони учун мўлжалланган А.лар симлардан ясалган мураккаб мослама (1-расм), юксак ва ультраюксак частоталар диапазони учун мўлжалланган А.лар линза ва карнай шаклидаги мосламадир. Вазифасига кўра, А.лар куйидаги гуруҳларга бўлинади: а) радиоэшитириш ст-ялари Ахи; б) радиоолоқа ст-яси Ахи; в) телевизион А.лар; г) радиолокация ва радиотелемеханика А.лари; д) радиоастрономия Ахи. Бу А.ларнинг тузилиши бир-биридан фарқ қилишига қарамай, барчасида симметрик ёки симметрикмас вибратор бўлади. Симметрик вибратор ўзаро тенг иккита ўтказгич бўлиб, уларнинг бир учига ўтказгич ёки приёмникдан келадиган фидер линияси уланади. Ўтказгичнинг узунлиги узатилаётган радиотўлқинлар узунлигининг ярмига (ўлчам ярим тўлқин узунлигига) тенг бўлган вибраторлар А. техникасида куп ишлатилади. Симметрикмас вибратор фақат битта ўтказгичдан иборат. Шунинг учун фидер линиясининг иккинчи учи ерга уланиши керак. Кўрсаткичлари: йўналганлик диаграммаси, кучайтириш коэффициенти, тарқатилган тўлқинларнинг кутб текислиги, ф.и.к., таъсир баландлиги ва х.к. Тузилишига кўра, А.лар горизонтал, вертикал, магнитли, қия, ромбсимон, параболик, ди-электрик ва х.к. хилларга бўлинади. Олисдаги ст-ялардан сигналларни қабул қилишда ва узатишда горизонтал ҳамда вертикал А.дан, кичик («чўнтак») ва кўтариб юриладиган радиоприёмникларда сигналларни қабул қилишда магнитли А.дан (3-расм) фойдаланилади. Магнитли А. радиотўлқинларнинг магнитли ташкил этувчиларини яхши сезади. Бундай А. магнит материал (феррит) дан ясалган стержендан иборат бўлиб, унга приёмник тебра-

ниш контурининг индуктивлик галтаги ўрнатилган. Ультра қисқа тўлқинларда анча мураккаб йўналтирилган А.дан фойдаланилади. Улар металл стерженларга симметрик маҳкамланиб ботик кўзгулар кўринишида ясалади. Қисқа тўлқин тарқатувчи ва кдбул қилувчи энг содда А. ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг симметрик вибратордир. Вибратор энергияни асосан горизонтга нисбатан бирор бурчак остида ўтувчи текисликда таркатади (вибратор ўз ўқи ва ер сирти бўйлаб энергия тарқатмайди), вибраторнинг йўналганлиги жуда кам. Вибраторнинг йўналганлигини орттириш учун кўп қаватли синфаз ва ромбсимон Алар ясалади. Кўп қаватли синфаз А. горизонтал жойлашган, икки бўлагининг ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг вибраторлардир. Улардан битгаси тарқатгич, иккинчиси қайтаргич ҳисобланади. Қайтаргич вибратор тўлқинни бир томонлама таркатади. Ромбсимон А. симдан ясалган ва кенг тўлқин диапазонида ишлайди.

А.лар метр, дециметр, сантиметрли тўлқинлар А. сига бўлинади, мас, шлейф антенна ва директорли А.лар (4-расм). Шлейф А. учлари туташтирилган, параллел жойлашган, ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг 2 та вибратордан тузилган. Директорли А. эса горизонтал текисликда жойлашган фаол (актив) ва суст (пассив) вибраторлардир. Ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг вибратор ёки шлейф А. фаол тарқатгич вазифасини бажаради. Удиаметри етарлича катта, яхлит ёки найсимон цилиндрик ўтказгичдан ясалади. Суст вибраторлар (олд томонда — директор, ор-када — рефлекторлар) нинг бўлиши А.нинг йўналганлигини оширади. У тор полосалидир. Оптик турдаги А.лар — кўзгу ва линзалар сантиметрли тўлқинлар А.ларига киради. Кўзгу металлдан, линза диэлектрикдан ясалади. Улар қайтаргич (прожекторларнинг кўзгуси каби) вазифасини бажаради ва сферик (цилиндрик) тўлқинга айлантиради. Бундай А.лар радиолокация,

радиоастрономия ва радиорелей алоқада кенг ишлатилади (қ. Радиолокация).

Радиорелейли алоқада, космик радиоалоқада, радиоастрономия ва б. соҳаларда ўта юкори частотали параболик антенна кенг тарқалган. У парабола шаклидаги металл кўзгу ва таркатгичдан иборат (қ. Алоқа). Таркатгич сифатида кучеиз йўналтирилган А. (карнайлар, кичик рефлекторли вибраторлар, спираллар ва б.) ишлатилади.

Энергияни бирор фазовий бурчакка тўплаб тарқатиш хусусияти А.нинг йўналганлиги дейилади. У йўналиш диаграммаси (Й.д.)да ифодаланади. Й.д.нинг ф.и.к. кўпайтмаси А.нинг кучайтириш коэффициенти дейилади. Радиоэшиттириш ва телевидениени А.ларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улар имкони борича баланд қурилади. Ўзбекистон, Россия, Франция, Англия ва б. мамлакатларда энг баланд телеантенналар бор. Мас, Москвадаги Останкино телеминорасининг бал. 533,3 м, Тошкентдаги телеминоранинг бал. 375 м.

АНТЕННАЛАР

— ўргимчаксимонлардан бошқа ҳамма бўғимоёқлилар бошидаги бир жуфт мўйловлар. Қисқичбақасимонларда кўпинча сезги органи, шохдор мўйловлиларда ҳаракатланиш вазифасини бажаради. А. ҳашаротларда жуда хилма-хил (қилсимон, тароксимон, елпиғичсимон, пластинкасимон ва б.) бўлиб, ҳид билиш, туйғу, таъм билиш, эшитиш, ҳарорат, намликни сезиш ва б. вазифани бажаради.

АНТЕРИДИЙ (юн. antheros — гуллаётган) — йўсин, қирқбўғим, қирққулоқ сингари спорали юксак ўсимликлар, баъзи сувўтлар ва замбуруғларнинг эр-как жинсий органи (урғочи жинсий органи — архегон).

АНТИ ... (юн. anti — қарши, зид) — муайян сўзларга олд томондан қўшилиб, ўзи қўшилган сўз маъно ифодаси бирор нарсанинг қарама-қаршиси, зиддилигини англатади. Мас., антонимлар, антифашист.

АНТИАПЕКС — осмон сферасида апекста қарама-қарши нуқта. Қуёшнинг А.и Кабутар юлдуз туркумида жойлашган. Ернинг А.и Қуёшдан 90° шарқда бўлади.

АНТИАРИТМИК ДОРИЛАР - қ. Аритмияга қарши моддалар.

АНТИБ — Франция жан.даги шаҳар ва порт, иқлим курорти. Денгиз бўйи Альп тоғлари этагида, Мовий қирғоқда, Канн ш.дан шарқда. Аҳолиси 63 минг киши (1990). Туризм маркази. Гулчилик ва бадиий кулолчилик б-н шуғулланилади. Собиқ Гримальди саройида П. Пикассо музейи, Антиб бўрнида ботаника боғи ва Наполеон музейи бор. Шаҳарга мил. ав. 4-а.да юнонларнинг Антиполис колонияси сифатида асос солинган.

АНТИБИОТИКЛАР (анти ... ва юн. bios — ҳаёт) — баъзи микроорганизмлар (замбуруғлар, бактериялар), ҳайвон тўқималари ва айрим юксак ўсимликлар ҳаёт фаолияти натижасида ҳосил бўладиган ва турли хил микроорганизмнинг ўсиши ҳамда ривожланишини тўхтададиган органик моддалар. А. терминини Америка олими З. Ваксман микробларда ҳосил бўлиб, бошқа микробларга қарши таъсир этадиган моддаларга нисбатан таклиф этган. А. касаллантирувчи (патоген) микроблардаги моддалар алмашинувини бузиб, уларни ўлдиради ёки ўсишини тўхтагади. А. турли микробларга турлича таъсир этади. Мас, бир антибиотик маълум бир микробга кучли таъсир этгани ҳолда, бошқа микробга кучсиз таъсир қилади ёки бутунлай таъсир қилмайди; А.нинг кўпчилиги фақат микробларни эмас, балки одам, ҳайвон ва ўсимлик организмни (тўқима ва ҳужайраларини) ҳам емиради. Шунинг учун тиббиёт, ветеринария ва ўсимликшунослиқда унинг фақат зарарли микробларни ўлдирадиган, аммо одам, ҳайвон ва ўсимлик организмни емирмайдиган турларигина ишлатилади. Биринчи антибиотик препарат (тиротрицин)ни 1939 й.да Дюбо тупроқда яшовчи *Bacillus brevis* номли бактериядан одди.

1941 й.да инглиз олими Х. Флори б-н А. Флеминг моғор замбуруғи (*Penicilium* пошит)нинг бульон фильтратидан пенициллин, Г. Ф. Гаузе ва М. Г. Бражникова 1942 й.да тупрок бактерияларидан грамицидин, З. А. Ваксман 1944 й.да *Streptomyces griseus* номли замбуруғдан стрептомицин олишга муяссар бўлди. Ҳозиргача А.нинг 2000 дан ортиқ тури аниқланди ва бу иш давом эттирилмоқда. Амалиётда фақат 10 — 20 таси (пенициллин, стрептомицин, окситетрациклин, цефалоридин, эритромицин, левомицетин ва б.) кўлланилмоқда. А. турли микроорганизмларга бир қадар ўзига хос таъсир кўрсатади. Мас, пенициллин граммусбат микроорганизмларга, стрептомицин эса, аксинча, грамманфий микроорганизмларга кучлироқ таъсир этади. Таъсир доираси кенг А., мас, тетрациклинлар бир қанча бактерияларга қарши таъсир қилади. Пенициллиннинг таъсири микроб хужайраси деворининг синтезини тормоз қилишга боғлиқ эканлиги маълум. Бошқа бир қагор А. микроб хужайрасида оксиллар ва нуклеин кислоталар биосинтезининг махсус босқичларига аралашади. А. стафилококк ва стрептококклар пайдо қиладиган септик касалликлар, зотилжам, ич терлама, тошмали терлама, вабо, сил каби турли юкумли касалликларни даволаш ва оддини олиш учун кучли воситадир. Улар айниқса нафас йўллари, меъда, ичак, сийдик йўли ва жинсий аъзолар касалликларини даволашда яхши наф беради. Баъзи А. парранда, чўчка ва бузоқлар ўсишини тезлатиш, овқатнинг ўзлаштирилишини орттириш мақсадида уларнинг асосий овқатига қўшимча қилиб берилади. А. хужайрага танлаб тормозловчи таъсир кўрсатганидан биокимёвий жараёнларнинг айрим босқичларини, хужайра ўсишини таъминлайдиган ДНК, РНК, оксиллар ва хужайра девори синтези ҳамда функцияси орасидаги муносабатларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Улардан озиқ-овқат саноатида (консервалаш) ҳам кенг фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигида — ўсимликларни замбуруғли ва бактериял касалликлардан химоя қилиш учун ишлатилади (қ. Микробиологик химоя усули). Касаллик кўзгатувчиларга таъсир қилиш тарзига қараб А. бевосита таъсир этувчи А.; касаллик кўзгатувчилар ажратган токсинларни нейтралловчи А.; хўжайин ўсимликка таъсир этувчи А.; ўсимлик танасида юқори фаол моддаларга айланадиган ва ўсимликларнинг касалликларга чидамлилигини оширадиган (билвосита таъсирга эга) А.га бўлинади. Стрептомицин, тетрациклин, дигидрострептомицин, гризофульвин (гризовин), анизомицин, омфотерпцин, филицин ва б. са-марали А.га киради. Триходермин гўзанинг вертициллёз вилти ва қ.х. экинларининг касалликлари: химояланган тупроққа бодринг, помидор илдиз чирити, картошка ризоктониози, буғдой гелминтоспориози, маккажўхори қорақуяси ва б. қарши курашда ишлатилади. Триходерминнинг Тошкент штамми асосида триходермин олиш технологияси си ишлаб чиқилган. Адан дустлар б-н упалаш ва кўчат материаллари (кўчат, қаламча, туганак, уруғ)ни эритмаларда хўллаш б-н фойдаланилади. А. ўсимлик танасига осон ўтади ва тарқалади, кучсиз (0,1 — 0,01 — 0,001 ва ундан кам) концентрацияларда таъсир этади. А. пуркаб ишлатилганда баргларга сўрилишини кучайтириш мақсадида эритмага глицерин, сорбитон, диэтиленгликоль қўшилади.

Ад.: Антибиотики и антибиоз в сельском хозяйстве, М., 1981.

Ўзув Зокиров, Абдурахим Ҳакимов.

АНТИВИТАМИНЛАР (анти ... лот. витаминлар) — тирик хужайранинг витаминлардан фойдаланишига тўсқинлик қиладиган моддалар. Улар витаминларни парчалаб, нофаол шаклга айлантиради; кимёвий тузилишига кўра витаминларга яқин бўлсада, қарама-қарши биологик таъсирга эга. Мас, глюкоаскорбин кислота аскорбин кислота (С витамин)нинг антивитаминадир.

АНТИГЕЛЬМИНТЛАР (анти ...

ва юн. helmins — гижжа) — одам ва ҳайвонларда учрайдиган гижжа касалликларининг оддини олиш ва даволаш учун ишлатиладиган дори воситалари: пиперазин адипинат, хлоксил, вермокс ва б.

АНТИГЕНЛАР — маълум шароитда иммун жавоб бериш ва махсус антителолар ишланиб чиқиши, ёт ҳужайраларни емириб лимфоцитлар ҳосил бўлиши, иммунологик ҳолат еки толерантлик шаклланишига сабаб бўладиган турли моддалар. А.нинг энг муҳим хусусияти антигенлик ва ўзига хосликдир. Хусусиятига кўра А.нинг тўла ва қисман, шунингдек эрийдиган (оксиллар ёки улар комплексларининг бошқа моддалар б-н сувдаги эритмаси), корпускуляр (бактериялар, ҳайвон ҳужайралари), кучли ва кучсиз, табиий ва сунъий ҳамда гетеро-, изо-, аутоантигенлар фарк қилинади. А.ни ўрганиш (айниқса тўқималар мутаносиблигини) аъзо ва тўқималарни кўчириб ўтказиш, инфекция жараёнларнинг ривожланиши, шунингдек ўсмастарни аниқлаш ва даволашда жуда муҳим аҳамиятга эга.

АНТИГОНА — юнон афсонасига кўра, худолар иродаси б-н мудҳиш гуноҳ иш қилиб қўйган Фива давлати шоҳи Эдипнинг кизи. А. отаси б-н қувғинликда унинг азоб-уқубатларига шерик бўлиб юради. А. отаси вафотидан кейин ватанига қайтиб келади. Фивага қарши қурол кўтарган укаси Полиник жасадини, шоҳ Креонтнинг тақиқлашига қарамай, дафн қилади. Шундан кейин шоҳ буйруғи б-н А. мақбарага қамаб қўйилади ва шу ерда у ўзини ҳалок этади. Софокл ва б. муаллифларнинг асарларида А. образи ота-онага муҳаббат ва олижаноб фидокорлик рамзи сифатида талқин этилади.

АНТИГОРМОНЛАР (анти ... ва юн. hormone — китиклайман, тебратаман) — организмга оксил табиатли гормонлар (мас, гипофизнинг оксил гормонлари) узок, муддат киритилганда ишланиб чиқадиган ўзига хос моддалар. Уларнинг ҳосил бўлиши ёт оксиллар киритишга жавобан рўй берувчи иммунологик ре-

акциядир. А. организмни химоя қилиб туради.

АНТИГУА, Антигуа-Гуатемала — Гватемаладаги шаҳар, Агуа ва Фуэго вулканлари этагида, 1500 м баландликда. Сакатепекес департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 30 мингга яқин киши (1990). Муҳим қ.х. районининг (шакаркамиш, донли экинлар) савдо маркази. Ун-т (18-а.дан) бор. Шаҳарга 1542 — 43 й.ларда асос солинган. 16 — 18-а.ларда Гватемаланинг пойтахти ва Марказий Американинг энг муҳим маданият маркази бўлган. 1773 й.да zilзиладан вайрон бўлган. А. — шаҳар музей. 17 — 18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

АНТИГУА ВА БАРБУДА (Antigua and Barbuda) — Вест-Индиядаги давлат. Кичик Антил о.лари гуруҳига кирувчи Антигуа, Барбуда ва Редонда о.ларида жойлашган. Майд. 441,6 км². Аҳолиси 64,3 минг киши (1995), асосан негрлар ва мулатлар. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км² га 145 киши. Аҳолининг 32% шаҳарларда яшайди. Расмий тили — инглиз тили. Диндорлар христиан динининг протестантлик окимига мансубдирлар. Маъмурий-худудий жиҳатдан 7 р-нга бўлинган. Пойтахти — Сент-Жонс ш. ва порти. А. ва Б. 1981 й.да қабул қилинган Конституция бўйича Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мустақил давлат. Давлат бошлиғи Буюк Британия қироли (қироличаси), генерал-губернатор унинг вакили ҳисобланади. Қонун чиқарувчи органи — вакиллар палатаси ва сенатдан иборат парламент. Ижрочи ҳокимиятни генерал-губернатор томонидан тайинланадиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат бошқаради. А. ва Б да Антигуа лей-бористлар партияси (1968), Бирлашган тараккийпарвар партия (1992), А. ва Б. фуқаролик хизмати ассоциацияси (500 аъзо), Антигуа профессионал ва ишчилар иттифоқи (1940, 10 минг аъзо), Антигуа ишчилар иттифоқи (1967, 10 минг аъзо) мавжуд. Ороллар асосан текисликдан

иборат. Текисликнинг энг юқори нуқтаси — 402 м га етадиган Богти-Пик баландлигидир. Антигуанинг шим. ва шарқ-ий қисми оҳақчил ва йирик донадор кум, марказий қисми гил формациялар б-н қопланган. Антигуа о. қирғоқлари кемалар учун қулай табиий тўхташ жойларига эга. Қирғоқ бўйининг айрим қисмлари қоялар б-н қопланган. Оролларда иқлим — қуруқ ва қуёшли (бир йилда ўртача 1150 мм ёғин ёғади). Қуруқ мавсум нояб. нинг охиридан май ойининг бошигача давом этади. Табиий ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси Антигуадан 48 км шим. да жойлашган аҳоли кам яшайдиган Барбуда о.да сақланиб қолган. Бу ясси маржон о.нинг ғарбий қисмида қўлтиқ бўлиб, унинг кўриқхона шароитида сувда сузувчи ёввойи қушларнинг кўп турлари сақланиб қолган. Оролларнинг қад. аҳолиси индейслар бўлган. Антигуа ва Редонда о.ларини 1493 й. Х. Колумб ўзининг иккинчи экспедициясида кашф этган. Ороллар дастлаб Испания, Англия ва Франция мустамлакаси, 1667 й.дан бутунлай Англия мустамлакаси бўлган. Инглизлар оролда плантация хўжалигини ташкил этиб, бу ерга Африкадан нефқулларни олиб кела бошладилар. 1834 й. қулчилик бекор қилинди. 1871 й.дан 1958 й.гача Антигуа, Барбуда ва Редонда о.лари Англиянинг Шамолли ороллар мустамлакаси таркибида бўлган. 1981 й.дан мустақил давлат.

Мамлакат иқтисодиётининг асоси — хорижий сайёҳлик ва қ.х. Қишлоқ хўжалиги асосан шакарқамиш, пахта-нинг узун толали нави, шунингдек, тамаки, кокос пальмаси ва сабзавот етиштиришга ихтисослашган. Чорвачилик яхши ривожланмаган. Ўз озиқ-овқат маҳсулоти етишмаганлиги сабабли у четдан келтирилади. Саноати қ.х. хом ашёсини қайта ишлаш б-н банд. Ром ичимлиги, пахта ва кокос ёғи ишлаб чиқарилади. Ташқи савдодаги асосий мижозлари — АҚШ, Буюк Британия, Германия. Пул бирлиги — шарқий Кариб доллари. «Аутлет», «Нейшн» («Миллат»), «Уоркерз войс»

(«Ишчи овози») газ.лари нашр этилади. 1956 й.дан радиоэшиттириш, 1964 й.дан телекўрсатув ташкилотлари мавжуд.

АНТИДЕПРЕССАНТЛАР (тимолеп-тиклар) — депрессия аломатлари б-н утадиган психоз ва неврозларни даволашда ишлатиладиган моддалар (амитриптимин, имизин, литий карбонат, ниламид ва б.).

АНТИДЕТОНАТОРЛАР - мотор ёнилғиларига уларнинг детонацияга қарши тургунлигини ошириш учун оз миқдорда (1% гача) қўшиладиган кимёвий бирикмалар. Энг самарали А. га кўрғошин тетраэтил РЬ (С₂H₅)₄, кўрғошин тетра-метил РЬ (СН₃)₄, марганец метилцик-лопентадиенилтрикарбонил СН₃С₅Н₄Мп(СО)₃, темир пентакарбонил Fe(СО)₅ ва б. киради. Булардан кўрғошин тетраэтил кенг қўлланилади, чунки бошқа А. ишлатилганда карбюратор двигателларининг ёниш камераси деворларида кўп миқдорда қаттиқ қурумлар ҳосил бўлиб, унинг ишлашига салбий таъсир этади. Бу А. таркибига «кўрғошинни бириктириб олувчилар» (этилбромид, дибромэтан, дибромпропан) қўшилади. Улар кўрғошин б-н учувчан бирикмалар ҳосил қилиб ёниш камерасидан осон чиқиб кетади. Таркибида кўрғошин тетраэтил бўлган мотор ёнилғилар этилланган мотор ёнилғилар деб аталади. Улар ўта захарли бўлганлиги учун ишлатаётганда жуда эҳтиёт бўлиш керак.

АНТИДИУРЕТИК ГОРМОН - қ. Вазопрессин.

АНТИДОТЛАР, зиддизахарлар (юн. antidoton — захарга қарши) — организмга ҳар хил йўллар б-н кирган захарли моддаларни захарсизлантирувчи кимёвий моддалар. Улар хилма-хил бўлиб, захарланган организмга турли (ичиш, сур-тиш ва ҳ.к.) йўллар б-н юборилади. Организмга кирган захар қонга шимилиб улгурмасдан уни чиқариб юбориш ёки нейтраллаш чораси курилади: меъда ювилади, А. юборилади (мас, одам кислоталардан захарланганда натрий би-

карбонат, магний оксид каби ишқорлар, ишқорлардан заҳарланганда эса лимон кислота ёки лимон шираси, сирка, суюлтирилган сирка кислота ва б. ичирилади), Заҳар қонга шимилиб кетган бўлса, нейтралланади ёки заҳарсизлантирилади: қонга глюкоза юборилади ва махсус чоралар кўрилади, мас, мишьяк (арсен)ли моддалар (люизит), оғир металл тузлари (сулема ва б.)дан заҳарланганда қонга унитиол, цианидлардан заҳарланганда амилнитрит, фосфорорганик моддалар (хлорофос ва б.), заҳарли кўзикорин (мускарин) дан заҳарланганда атропин юборилади.

АНТИДУНЁ — антимоддалар таркиб топган гипотетик объект. Антимодда ва А.нинг бўлиши тўғрисидаги гипотеза 1933 й.да П.Дироктомонидан айтилган. Бироқ уларнинг борлиги кузатишларда тасдиқланмаган ва инкор этилмаган. Мас, юлдуз нейтрино, антиюлдуз эса антинейтрино сочиши керак; демак, уларни нейтрино телескопи ажратиши мумкин. Бироқ нейтрино телескопининг сезгирлиги паст бўлгани учун улар ҳали қайд қилинмаган (1997).

АНТИЗАРРАЛАР — массаси, спини, изотопик спини, жуфт-тоқлиги ўзининг «эгизак» заррасининг мос параметрларига ўзаро тенг бўлиб, бир-би-ридан фақат электр ва нуклон зарядлари, ажиблиги, магнит моментларининг ишоралари б-н фарқ қиладиган элементар зарралар.

Зарра ва А. га мисоллар: электрон ва позитрон, протон ва антипротон, нейтрон ва антинейтрон, нейтрино ва антинейтрино. Бундан кўринадики, А. зарядли зарраларда ҳам, электр жиҳатдан нейтрал (зарядсиз) зарраларда ҳам мавжуд.

Антипротон (р) протон (р) га нисбатан А.: массаси, спини, заряди ва магнит моментининг мутлақ қийматлари протоннинг тегишли физик параметрларига тенг. Фақат заряди ва магнит моментининг ишораси б-н протондан фарқ қилади. Антинейтрон (я) эса нейтрал (электр заряди нолга тенг) бўлган нейтрондан фақат магнит моментининг ишо-

раси б-н фарқ қилади.

Зарра ва А. жуфтнинг алоҳида хоссаси — уларнинг бир-бири б-н учрашганда аннигиляцияланиб, материянинг бошқа шаклига айланиши. Мас, электрон ва позитрон аннигиляцияси натижасида улар йўқолиб, фотон (ёруғлик кванти) ҳосил бўлади. Антипротон ва антинейтронлар нуклонлар б-н аннигиляцияланади, бунда я-мезонлар ҳосил бўлади.

АНТИК АДАБИЁТ (лот. antiquus — қадимги) — Юнонистонда юзага келган ёзма адабиёт (мил. ав. 9—8-а.лар). Бу адабиётнинг илк намунаси «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари бўлиб, булар «Гомер дostonлари» деб ҳам аталади. Гомердан ташқари Эсхил, Софокл, Еврипид ва б. ҳам А. а.нинг йирик намояндаларидир. Юнонистон ва Қад. Рим адабиётини А. а. деб қабул қилиш бир ёқлама фикр. Чунки ёзма адабиётнинг энг қадим намуналари Шарқда, Шумер ва Аккада, Ҳиндистон, Миср, Бобилда яратилган. Шумерликларнинг Гилгамеш ҳақидаги дostonи юнон адабиётидан 2000 йиллар илгари сополга ёзиб қолдирилган.

АНТИК ДАВР (лот. antiquus — қадимги) — кенг маънода қад. даврни англатувчи термин; истеъмомда бўлган маънода эса Юнонистон ва Қад. Рим тарихи ва маданиятининг эллинизм даврини англатади.

АНТИК ТЕАТР — юнон театри ва унинг таъсирида ривожланган баъзи (элли маданияти таъсиридаги) Шарқ мамлакатлари театри ҳамда қад. Рим театрини умумлаштирувчи тушунча. А.т. ривож даври (мил. ав. 6-а. — мил. 4 — 5-а.лар)да Европада илк ҳақиқий театр санъати юзага келди, доимий театр иншоотлари, сахна техникаси ва декорация жиҳозларининг дастлабки намуналари пайдо бўлди (яна қ. Юнонистон, Қадимги Рим).

АНТИКЛИНАЛЬ (анти ... ва klino — оғдираман) — қавариқ томони юқорига қараган бурмаланган тоғ жинси қатлами. А.нинг қавариқ ери А. маркази, ён томонлари қанотлари деб аталади. Мар-

казида қад. жинслар, қанотларида эса ёшроқ жинслар бўлади. А. бурмалар ён қанотларининг ва ундаги ўқ текислигининг ётишига қараб, тўғри, қийшиқ, оғма, ётиқ А. бурмаларга бўлинади. Бурма ўқ чизиғи ёйга ўхшаб қайрилган бўлса брахиантуклиналь дейилади. А.лар қатта ёки кичик бўлиши мумкин. Катта А. бурмалар бир қанча кичик А. ва синклиналлардан иборат бўлади. Ўзбекистондаги ҳамма тоғлар (Шим. Нурота, Туркистон, Зарафшон, Чатқол тизмалари) А. бурмаларга кирди. Металл рудаларининг кўп қисми, нефть ва газ конлари ана шу А. тизмаларда бўлади.

АНТИКЛИНОРИЙ (анти ... ва юн. *klino* — оғдираман ва *oros* — тоғ) — Ер пўсти геосинклиналь областининг узоқ вақт кўтарилиши натижасида вужудга келадиган йирик (бир неча ўн км ва юз км га чўзилган) ва мураккаб антиклиналь шаклдаги бурма. А. қанот бурмаларида пайдо бўлган бир неча қатор майда бурмалар баъзан силжималар бўлганлиги туфайли мураккаблашади. Кўпинча, А.нинг марказий (устки) қисмида интрузив жинслар бўлади. Чатқол тизмаси А.га мисол бўла олади.

АНТИКОАГУЛЯНТЛАР (анти... ва лот. *coagulatio* — ивитмоқ) — қон ивишининг сусайтирувчи дорилар, улар қон ивишининг кучайиши б-н боғлиқ бўлган касаллик ҳолатларининг (тромбозлар, тромбоемболиялар, тромбозфлебитлар) олдини олиш ва даволаш мақсадида ишлатилади. А.нинг 2 хили фарқ қилинади. Бевосита таъсир этувчи А. (гепарин ва гепариноидлар) организмда ҳам, организмдан ташқарида ҳам қон ивишига тўсқинлик қилади, венага юборилганда дарров таъсир кўрсатади. Билвосита таъсир этувчи А. (дикумарин, неодикумарин, шунингдек, фенилин, омефин ва б.) фақат организмда қон ивишига тўсқинлик қилади. Булар ичилади, эритмалари тўғри ичакка ва венага юборилади.

АНТИЛ ОРОЛЛАРИ - Вест-Индиядаги архипелаг. Катта А.о. (Куба,

Гаити, Ямайка, Пуэрто-Рико) ва Кичик А.о. (Виргиния, Шамолли ва Шамолсиз о.лар, Тринидад, Тобаго ва Барбадос)га бўлинади. Майд. қарийб 220 минг км². Аҳолиси 30 млн. киши. А.о. ер юзасининг ярмидан кўпи тоғлиқ. Энг баланд жойи 3175 м. Катта А.о.даги тоғлар Марказий Америкадаги Кордильера тоғларининг тармоқларидир. Бу тоғлар Куба о.даги оҳақтош платосида туташади. Кичик А.о.да сўнмаган Гранд-Суфриер, Монтань-Пеле, Суфриер вулканилари бор. Кубадаги текисликлардан ташқари ҳамма ерда зилзила бўлиб туради. Иқлими тропик, иссиқ, пассат иқлими. Нам кўп, тез-тез довул бўлиб туради. Кўп ерларни саванна ва барг ташлайдиган тропик ўрмонлар қоплаган. Шамолга рўпара ён бағирлар эса доим яшил тропик ўрмонлар б-н қопланган. А.о.да Антигуа ва Барбуда, Барбадос, Гаити, Гренада, Доминика, Доминикана Республикаси, Куба, Сент-Винсент ва Гренадини, Сент-Люсия, Сент-Китс ва Невис, Тринидад ва Тобаго, Ямайка давлатлари жойлашган, шунингдек АҚШ, Буюк Британия, Франция, Нидерландияга қарашли мулклар, Венесуэла ҳудудининг бир қисми бор. 1493 й. Х. Колумб Сен-Мартен о.ни кашф этган. Кюрасао ва Аруба о.ларини 1499 й.да испанлар очган. 17-а. бошида голландияликлар Аруба о.ни, 1634 й.да эса Кюрасао о.ни эгаллаганлар.

АНТИЛ ОҚИМИ - Атлантика океанида Катта Антил о.ларидан шимоли-шарқдаги илиқ оқим. Багама о.лари ёнидан ўтади. Шим. Пассат оқимининг давомиди. Тезлиги соатига 0,9 — 1,9 км. Т-раси авг.да 28°, фев.да 25». Шўрлиги 36 - 37‰О.

АНТИЛИВАН — Сурия б-н Ливандаги тоғлар. Уз. қарийб 100 км, бал. 2814 м гача (Аш-Шайх тоғи). Ер юзаси платодан иборат, ғарбий томони тик, шарқий томони зинапоёга ўхшаб пасайиб боради. Оҳақтош ва қумтошдан иборат. Шарқда чала чўл ўсимликлари, ғарбий тоғ ён бағри ва водийларда доим яшил дуб ўсади. А.дан Дамашқ — Бай-рут автомо-

бий йўли ва т.й. ўтган.

АНТИЛОГАРИФМ - логарифми берилган қийматга тенг сон. Одатда, А. ўнли логарифмга нисбатан қаралиб, унинг жадвали ўнли логарифмлар жадвали б-н бирга берилади.

АНТИЛОПАЛАР — қувушшоҳлилар оиласига мансуб ҳайвонларнинг эски номи. Илгари А. га эчки, қўй ва ҳўкизлардан бошқа барча қувушшоҳли ҳайвонлар киритилган. Ҳозир А. уруғига фақат бир тур — гарну антилопаси киритилади.

АНТИМЕТАБОЛИТЛАР (анти... ва юн. *metabole* — ўзгариш) — тирик организмларда моддалар алмашинуви жараёнида ҳосил бўладиган оралиқ бирикмаларнинг ўзлаштирилишини издан чиқарадиган моддалар. Организмга ёт моддалардан ҳисобланади. А. кимёвий хоссалари ва тузилиши б-н ҳаёт учун зарур моддалар (метаболитлар)га яқин туради. Шунинг учун А. метаболитларнинг парчаланиши ёки синтезида иштирок этадиган ферментлар б-н реакцияга киришиб, комплекс бирикмалар ҳосил қилади. Натижада ферментлар фаолияти тўхтаб, биокимёвий жараёнлар бузилади.

АНТИМИОТИК МОДДАЛАР – кўз қорачиғини кенгайтирадиган дорилар; улар кўз рангдор пардасининг айланма силлиқ мускулларини бўшаштиради (парасимпатик нерв импульсини тўхта-тиш ҳисобига). Ан.м. га м- холиноблокаторлар — атропин сульфат, платифиллин гидротартрат ва б. қиради.

АНТИМОДДА — антизарралардан ташкил топган материя тизими. Антинуклонлар антиядрони, антиядро б-н антиэлектронлар (позитронлар) антиатомни, анти-атомлар антимолекулани ҳосил қилади ва ҳ.к. Шу равиҳда антизарралардан ҳосил бўлган турлича антижисмлар, антиюлдузлар, антигалактикалар мавжуд бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Антиэлектрон, антипротон, антинейтрон ва б. айрим антизарралар кўплаб тажрибаларда аниқланди. Антипротон б-н бир антинейтрондан ташкил топган антиводород

ядроси ва икки антипротон б-н антинейтрондан ташкил топган антигелий ядроси борлиги ҳам ўтказилган тажрибаларда маълум бўлди. Материя ва модда тушунчалари айнан тушунчалар эмас. А каби модда ҳам материя шаклларидан бири. Модда электрон, протон, нейтрон сингари зарралардан ташкил топган атом ва молекулалар тўпламидан иборат. Материянинг модда шаклида яшаши фанга кўпдан маълум. Материянинг А шаклида яшаши фақат 20-а. дагина аниқланди. Ер юзаси ёки космос микёсида модда б-н Анинг ўзаро таъсири, жумладан, уларнинг аннигиляцияси натижасида рр бериши мумкин бўлган катта энергияли турли ҳодисаларни ўрганиш келажак физикасининг муҳим масалаларидандир.

Атом ва антиатом тўқнашишда жуфт электрон-позитронларнинг, шунингдек, нуклон ва антинуклонларнинг шиддатли аннигиляция жараёнлари юз беради. Барча мазкур жараёнлар натижасида катта миқдорда энергия ажралиб чиқади. Ҳозирчалик фан аннигиляция энергиясидан фойдаланишнинг самаралилиги ҳақида фикр юритиш имконини бера оладиган даражада етарли далилларга эга эмас. Бу энергиянинг кўп қисми нейтрино оқимига ҳамда моддалар б-н суств ўзаро таъсирда бўладиган ғоят қисқа тўлқинли гамма-нурларга тўғри келади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, аннигиляциянинг барча энергиясидан тўлиқ фойдаланишга яқин вақтларда эришиш эҳтимолдан узок. Агар ҳақиқатан бу ғоя амалга ошадиган бўлса, инсон ғоят битмас-туганмас энергия манбаига эга бўлади. Зотан, 1 кг модда ва А.нинг тўлиқ ўзаро таъсирида ажралиб чиқадиган энергия 3 миллиард тонна тошкўмир ёнганда олинадиган энергиядан 3 миллиард марта, шунча миқдордаги ураниннг атом реакторида «ёниши»дан ҳосил бўладиган энергиядан эса минг марта зиёд бўлади.

Ад.: Широков Ю. М., Юдин Н. П., Ядерная физика, М., 1972; Бекжонов Р. Б., Модда тузилиши, Т., 1997.

АНТИМОНИДЛАР — сурма эле-

ментининг металллар б-н ҳосил қилган бирикмалари. Эриш т-ралари нисбатан юқори бўлган қаттиқ моддалар. Водород антимонид (стибин) ниҳоятда заҳарли газ. Металл А. уз хоссалари б-н нитридларга ўхшайди. Даврий системанинг биринчи, иккинчи ва қисман учинчи гуруҳларидаги асосий гуруҳ элементларнинг А.ида сурма уч валентли бўлади. Қўшимча гуруҳ металлари-нинг А.ида сурманинг валентлиги учдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Алюминий, галлий ва индий металлари-нинг А.и яримўтказгич хоссасига эга. Баъзи металлларнинг А.и юмшоқ материаллар-нинг қаттиқлик ва мўртлигини ошириш мақсадида саноатда қўлланилади.

АНТИМОНИТ (сурма ялтироғи) -сульфидлар синфига мансуб минерал. Sb_2S_3 . Аралашмалари: Bi, As, Ag, Ai . Қаттиқлиги 2 — 2,5. С.оғ. 4,5 - 4,6. Мўрт. Ранги пўлатсимон кулранг. Кристалла-ри игнага ўхшаш ва призматик шаклда. Яхлит масса тарикасида ҳам учрайди. Кўпинча, у киноварь б-н паст т-рали (эпитермал) конларда бўлади. Сурма оли-надиган асосий минерал. А.нинг йирик конлари Япония, Хитой, Россия (Красно-ярск ўлкаси) ва Украинада; Ўзбекистонда Фарғона водийси, Қизилкум (Қақпатос) да учрайди.

АНТИМОНОПОЛ СИЁСАТ - қ. Монополияга қарши сиёсат.

АНТИМУТАГЕНЛАР (юн. *anti* - қарши ва мутагенлар) — сунъий (ин-дуцирланган) ёки табиий (спонтан) му-тацияларнинг пайдо бўлишини камай-тириш хусусиятига эга моддалар. Анти-мутаген таъсирга эга бўлган препаратлар турли типдаги кимёвий бирикмалардан иборат: пурилли рибозидлар; алифа-тик полиаминлар; акридин ва унинг аминли ҳосилалари; хинакрин ва унинг аналоглари; бензакридин ва хинолин ҳосилалари; антибиотиклар (стрептоми-цин, хлорамфеникол, актиномицин Д); сульфаниламидли препаратлар; дигидро-пиридинлар ва 3-оксипиридинлар; баъзи аминокислоталар; фенолли бирикмалар

(ғаллатлар, ионол, паракватлар, катехин-лар); аминопропионли кислоталарнинг анилидлари ва б. Башарти кимёвий мута-генлар табиий (спонтан) мутацияларнинг вужудга келишида муҳим аҳамиятга эга экан, демак хужайраларда бу мутагенлар қарама-қарши таъсир кўрсатувчи анти-мутаген кучга эга, аммо асосий вазифа-си мутацияларнинг табиий содир бўлиш тезлигини сусайтиришдан иборат буфер тизим ҳам бўлиши керак. Каталаза шун-дай таъсирга эга. Каталаза иштирокида водород пероксидининг мутаген таъсири тезда тўхтайтиди.

Атроф муҳит омиллари (радиацион, кимёвий ва б.) мутаген таъсири хавфи-нинг тобора ошиб бориши сабабли, уни-версал А.ни яратиш муаммоси ўта муҳим амалий аҳамият касб этади.

АНТИНЕЙТРИНО - нейтринота нисбатан антизарра; массаси нейтри-ноники сингари жуда кичик ёки нолга яқин. Электр зарядига эга эмас, нейтри-нога нисбатан қарама-қарши лептон зар-ядига эга. Икки хил нейтрино мавжуд бўлганидек, А.нинг ҳам икки тури бор.

АНТИНЕЙТРОН — Қ. Антизарра-лар.

АНТИНОМИЯ (юн. *antinomia* — қонуннинг ички зиддияти) — мантикий исботланадиган икки қонун, мулоҳаза ёки хулоса ўртасидаги зиддият. Қад. дунё мутафаккирлари асарларида А. апория шаклида ишлатилган. 18-а. да А. ҳақидаги таълимотни Кант ишлаб чикди. Унингча, инсон акли оламнинг моҳиятини билмоқчи бўлса, бир-бирига зид бўлган хулосаларга келади. Кант фикрича, шу тарзда тўртта А. вужудга келади: 1. Олам чекли ва чексиз. 2. Ҳар бир мураккаб жавҳар — субстанция од-дий нарсалардан тузилади ва ҳеч қандай оддий нарса йўқ. 3. Оламда эркинлик мавжуд ва детерминизм ҳукмронлик ке-лади. 4. Оламнинг бош сабабчиси (худо) мавжуд ва оламнинг бош сабабчиси йўқ. Кантнинг бу таълимоти агностицизм б-н боғланган. А. реал оламнинг диалектик зиддиятга эга эканлигини ифодалайди.

АНТИОКСИДЛОВЧИЛАР, антиоксидантлар, оксидланиш ингибиторлари — моддаларнинг молекуляр кислород б-н оксидланишига йўл қўймайдиган ёки оксидланишини секинлаштирадиган моддалар.

А. га кўп атомли феноллар, ароматик аминлар, диалкилсульфидлар, диалкил фосфат ва диарилдитиофосфатлар (рух тузи), диалкилдитиокарбаматлар (кадмий, рух тузлари) ва б. киради. Органик бирикмаларнинг оксидланиш жараёни занжир реакция тарзида боради; оксидланишнинг биринчи босқичи эркин ҳолатдаги фаол пероксид радикал (RO₂), алкоксил (RO) ва алкил (R) радикаллар иштирокида бўлади. А. шу радикаллар б-н реакцияга киришиб, оксидланишнинг тўхташи ёки секинлашишига — занжир реакциянинг узилишига сабаб бўлади. Самарали А. моддаларга жуда оз миқдорда (0,01 — 0,001%) қўшилганда ҳам уларнинг оксидланиш тезлигини кескин камайтиради ва маълум вақтгача (тўхташ даври, индукция) уларда оксидланиш таъсирчанлиги ҳосил бўлмайди. А.нинг таъсирчанлиги уларни реакцияга киритиш пайтига боғлиқ. Улар моддаларга оксидланиш жараёни бошланмасдан аввал қўшилса, жуда яхши натижа беради. Трансформатор, турбина ва мотор мойларига А. қўшилганда, уларнинг ишлаш муддати 2 — 4 марта узаяди. А. каучук ва озик-овқат саноатида ҳам ишлатилади.

АНТИОХ ДЕВОРИ - қад. Марғиёна (Марв) воҳаси атрофини ураган улкан мудофаа иншооти. У савакийлар ҳукмдори Антиох I Сотер (Халоскор) (мил. ав. 324 — 261) даврида кўчманчи дай (сак қабилаларидан бири) қабилаларининг ҳужумидан Марғиёнани мудофаа этиш мақсадида қурилган. Антик давр тарихчиларидан Страбон (мил. ав. 64/63 — мил. 23/24)нинг маълумотига кўра, А.д. уз. 1500 стадий (1 стадий — 148 — 210 м), яъни 222 — 315 км бўлиб, қалинлиги 5,2 м. 10-а. араб географи Истахрий бу девор харобаларини «Аррай»

номи б-н тилга олган. А.д. қолдиқлари Жанубий Туркменистон археологик комплекс экспедициям томонидан (1946 й.) ўрганилган.

АНТИПАССАТЛАР — тропик кенгликларнинг тропосферасида пассатлар устида эсадиган ғарбий ҳаво оқими. А.нинг куйи чегараси ўрта ҳисобда 4 км баландда; субтропиклардан экваторга томон ва қишдан ёзга қадар кучайиб боради. А. Шим. ярим шарда асосан жан.-ғарбдан, Жан. ярим шарда эса шим.-ғарбдан эсади (қ. Пассатлар).

АНТИПАТИЯ (antipathia) — бирон-бир кимсани ёхуд нарсани хуш кўрмаслик, ёқтирмаслик, ёмон кўриш, унга нисбатан совуқ муносабатда бўлиш. Яна қ. Симпатия.

АНТИПЕРИСТАЛЬТИКА (анти... ва юн. peristaltikos — ичакдаги суюқликни сурадиган куч) — кизилўнғач, меъда ва ичакларнинг пастдан қисқариши. Одатда овқат моддалари, суюқлик оғиз бўшлиғидан халқум, кизилўнғачнинг юқоридан пастга қараб бўғимма-бўғим қисқариши туфайли меъдага, сўнфа ичакка йўналади. Бунда ҳазм аъзолари деворидаги халқасимон силлик мускуллар юқоридан пастга қараб навбат б-н қисқарса, узунасига жойлашган мускуллар эса қисқариб ичак бўшлиғини кенгайтириб, чайқалтиради. Сифатсиз овқат истеъмол қилинганда халқасимон мускуллар, аксинча, пастдан юқорига — оғиз бўшлиғига қараб қисқаради. Узунасига жойлашган мускуллар эса бўшашади. Натижада ичакдаги овқат юқорига — оғиз бушлиғи томон йўналиб, қушиш жараёни вужудга келади.

АНТИПИРЕНЛАР (анти ... ва юн. руг -олов) — ёғоч, мато ва б. органик материалларни ўз-ўзидан ёниб кетишдан ҳимоя қилиш мақсадида уларга шимдириладиган модда ёки аралашмалар. А. таъсир хусусиятларига қараб куйидаги хилларга бўлинади: 1) куйи т-раларда зич суюқ парда ҳосил қилиб материалнинг ёниши учун зарур бўлган кислород йўлини тўсувчи А.;

2) қиздирилганда материалнинг ўз-ўзидан ёниш жараёнини сусайтирувчи А.; 3) парчаланиб, кўп микдордаги иссиқликни ютувчи ва ёнмайдиган газлар ҳосил қилувчи А.; 4) газ ҳолидаги ва конденсирланган фазаларда оксидланишни сусайтирувчи А.; 5) реакция йўналишини кул ва курумсифат маҳсулотлар ҳосил бўлиш тарафига ўзгартирувчи А. Аммоний фосфатлари (диаммоний фосфат, моноаммоний фосфат, моно- ва диаммоний фосфат аралашмалари), аммоний сульфат, бура ва борат кислота каби А кенг тарқалган. Амалиётда юкорида келтирилган А. қаторида эндиgina бошланган алангадан химоя қилувчи моддалар: ДСК-П (диаммоний фосфат, аммоний сульфат ва керосинли контакт), ППЛ — поташ ва керосинли контакт асосидаги суюқликлар, ФАМ — мочеvина — формальдегидсмола кўшилган фурфурол-ацетон аралашма асосидаги бўёк, ПХВО — перхлорвинил смола асосидаги, МХС — хлорпарафин ва б. компонентлар асосидаги мойсимон; суперфосфат — охак — лой ва б. асосидаги сурков мойлари ҳам ишлатилади.

АНТИПИРОГЕНЛАР (анти ... ва юн руг — олов ва genos — тугилиш) — кумир, рудалар ва б.нинг ўз-ўзидан ёнишига тўсқинлик қилувчи моддалар. А. сифатида сув, натрий силикат эритмалари, парда ҳосил қилувчи эритмалар, оксидланиш ингибиторлари ва б. қўлланилади. А. рудалардаги ёнғинни ўчириш учун ишлатилади.

АНТИПОДЛАР (анти ... ва лот. podes -оёк) — 1. Ер куррасининг бир-бирига тамомила қарама-қарши нуқталарида яшайдиган жониворлар. 2. Уруғли ўсимликларнинг муртак халтачасида жинсий аппаратнинг қарама-қарши томонида жойлашган хужайралар. 3. (Кўчма маънода) қарашлари ёки мижозлари қарама-қарши бўлган, бир-биридан тубдан фарк қиладиган кишилар.

АНТИПРОТОН — қ. Антизарралар.
АНТИСЕГНЕТОЭЛЕКТРИКЛАР

- диполлари параллел жойлашмаган сегнетоэлектриклар. А. антиферромагнитларнинг ўхшаши бўлиб, ташки электр майдон бўлмаганда ионларнинг айрим кристалл панжаралари нолдан фаркли электр диполь моментига эга бўлади. Ташки электр майдон таъсирисиз ҳам диполлари бир хил йўналган доменлар мавжуд. Электр майдон кучи йўналишидаги кўшни доменларда диполларнинг ориентирланиши (йўналиши ўзгариши) натижасида домен ўса бошлайди. Энг охирида диэлектрик шу йўналиш бўйича кутбланади. Диэлектриклар электр майдон кучи таъсирида қанча жадал кутбланса, шу диэлектрик ишлатилган конденсаторнинг сигами шунча катта бўлади.

Баъзи А. да кучли электр майдон таъсирида сегнетоэлектрик ҳолатга фазовий ўтиш содир бўлади, яъни антипа-раллел ҳолатдан диполлари тартиблашган параллел ҳолатга ўтилади. А. га PbZ_2O_3 , $NaNbO_3$, $PbMgWO_6$ ва б. бирик-малар киради. Уларда антисегнетик ҳолатдан сегнетик ҳолатга фазовий ўтиш мос равишда 230° , 360° ва 38° да содир бўлади. Баъзи қаттиқ бирикмалар асосидаги А.нинг диэлектрик ва пьезоэлектрик кўрсаткичлари яхши бўлганлиги учун электрон техникада кенг иш-латилади (чизиксиз оптик материал сифатида лазер техникасида; ёруғлик нуруни бошқариш учун электрооптик курилмаларда, паст частотали, катта солиштирма сифимга эга бўлган конден-саторларни и.ч.да; ҳисоблаш техникасида хотира элементи сифатида; диэлектрик кучайтиргичларда, модуляторлар ва б. курилмаларда ишлатилади).

АНТИСЕМИТИЗМ — миллий ва диний бидъат-хурофот, яхудийларга душманлик кўзи б-н қараш. А. ирқий шовинизмнинг энг мудҳиш кўринишидир. Тарихда А. турли шаклларда — атайин ёлғон, тухмат тарқатиш, ҳар хил камситишлардан тортиб, то оммавий равишда аҳолини кўчириб юбориш ва қирғин қилиш, геноцидгача намоён бўлган.

А. герман фашизми ўтказган сиёсатда айниқса кескин тус олган.

АНТИСЕПТИК ВОСИТАЛАР

(анти ... ва юн. septikos — чириш) тиббиётда — тери, гавда бўшлиқлари, жароҳат юзаси ва б. жойлардаги касаллик кўзгатувчи микробларга нисбатан кушандалик хусусиятига эга моддалар. Улар одамга унчалик таъсир қилмайди, асосан дезинфекциялаш, тери ва шиллик пардаларга суртиш, жароҳатлар ва гавда бўшлиқларини чайшиш учун ишлатилади. А. в.га галогенли (хлор, йод ва б.) бирикмалар, хлорамин, пантоцид, Люголь эритмаси; йоднинг спиртдаги эритмаси, йодоформ ва б. оксидловчилар (калий перманганат, водород пероксид), симоб (сулема, симобли мазлар) ва кумуш (ляпис, протаргол ва б.) бирикмалари, спиртлар, феноллар (карбол кислота ва б.), баъзи бўёқлар (риванол, метилен кўки, бриллиант яшили ва б.) қиради. Техникада — ёғоч материалларни чиришдан асраш, уларнинг мустаҳкамлигини камайтирувчи замбуруғлардан сақлаш учун ишлатиладиган моддалар. А. в. мойсимон, сувда эрувчан ва эримайдиган хилларга бўлинади. Ёғоч буюмлар ёки материалларга, кўпинча, антисептик суюқликлар шимдирилади ёки уларнинг сиртига махсус пасталар суртилади. Мас, битум пасталари қурилишда кенг тарқалган. Битум пастаси II ёки III маркали нефть битумини 90 — 100° т-рада эритиб, унга нефть мойи, натрий фторид ва торф ёки минерал кукунлари қўшиб олинади. Қурилишда аммоний фторид, рух хлорид сингари материаллар кўп ишлатилади. Сувда эримайдиган, аммо органик эрит-маларда эритиб ишлатиладиган А. в. га пентахлорфенол, бетанафтоллар ва термопластик материаллардан петролатум қиради. А. в. т.й. шпаллари, телеграф устунлари, гидротехника иншоотларидаги ёғоч қисмларга шимдирилади.

АНТИСЕПТИКА — жароҳатларни ва уларни тозалаб даволашда ишлатиладиган асбобларни кимёвий моддалар б-н юқумсизлантириш усули. 1867 й.да

инглиз олими Ж. Листер француз бактериологи Л. Пастер тажрибаларига асосланиб операцион хона ҳавосидаги, жарроҳ қўлидаги ва жароҳатга ишлатиладиган нарсалар (дока, жарроҳлик асбоблари) даги бактерияларни йўқотиш б-н жароҳатларни кўпгина асоратлардан сақлаб қолиш мумкин, деган хулосага келди. Бунинг учун у 5% ли карбол кислота эритмасига ҳўлланган бир неча қават боғлов ишлатди. Антисептик кимёвий препаратлар юза ва чуқур қўлланилади. Юза А.да жароҳат ва бўшлиқлар хлорамин, хлорацид, водород пероксид, калий перманганат ва б. моддалар эритмаси б-н ювилади ёки жароҳат юзасига антисептик мазлар (мас, А. В. Вишневский мази) суртилади. Чуқур А.да эса авж олаётган жароҳат атрофидаги тери остига антисептик суюқликлар (фурацилин, риванол ва б. эритмалар), тери ости, мускул ораси ёки венага антибиотиклар сингари антисептик моддалар юборилади. Иккала ҳолда ҳам микроблар ё ўлдирилади ёки уларнинг ҳаёт фаолия-ти учун ноқулай шароит тўғдирилади. Ҳозир механик физик, кимёвий ва биологик А. усуллари мавжуд. А. жарроҳлик даво усулининг ажралмас таркибий қисмидир.

АНТИСФЕН (мил. ав. тахм. 450 — тахм. 360, Афина) — юнон файласуфи, киниклар мактаби асосчиси, Сократ шогирди. Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимоти душмани. А. таълимоти асосан амалий йўналишда бўлган; у эҳтиёжлардан воз кечишга, зоҳидларча ҳаёт кечиришга даъват қилган. Анъанавий дин ва анъанавий давлатни рад этган. Унингча, оқил киши бирон-бир давлатга тегишли бўлмай, бутун дунё табааси (фуқароси)дир.

АНТИТАВР — Туркиядаги тоғлар. Тавр тоғларининг марказий қисми. Иккита параллел тизма — Тахтали (Бойдоғ тоғи, 3054 м) ва Бинбоға (Бинбоға тоғи, 2830 м) тизмаларидан иборат. Асосан чўкинди жинслардан таркиб топган. Уз. 200 км га яқин. Шим.-шарқида Узун Яйла ясситоклигига туташган. Шим.

курукдашт, жан. субтропик ўрмон ва бутазорлардан иборат.

АНТИТЕЗИС (юн. antithesis — тезисга зид) — мантикда, хусусан, исботлаш назариясида дастлабки асосий фикрга зид баён қилинган мулоҳаза. Ада тескари фикр тўғри деб фараз қилинади ва исботлашда қўлланилади (қ. Исбот). Фалсафада А. диалектик тараққиёт жараёнининг муайян бир босқичи, аввалги асосий ҳолатнинг (тезиснинг) ўз-ўзидан инкор этилиши. Аммо А. мутлақ инкор эмас, балки у тезиснинг маълум бир томонини инкор этиб, унинг ижобий мазмунини ўзида сақлайди ва тараққиётни юқорироқ босқичга кўтаради. Бу босқич инкорни инкор ёки синтез деб аталади. А. уч босқичли ривожланиш (триада)нинг таркибий қисми сифатида биринчи марта Гегель томонидан талкин қилинган.

АНТИТЕЛОЛАР — иммунитет ҳосил қиладиган моддалар. А. тери остига ёки томирга оқсил табиатли модда (антиген) киритилганда, унга қарши ҳосил бўлади. А., асосан, қон зардобида тўпланади. Бундай қон зардобига касаллик кўзгатувчи микроб токсинидан аралаштирилса, А. токсинни нейтраллайди (антитоксинли зардоб). А. бор қон зардобига микробнинг ўзи аралаштирилса, зардобдаги А. микробни бир-бирига ёпиштириб, ғуж қиладди (агглютинация), баъзан эритиб юборади (лизис), айрим ҳолларда антигенни чўқтиради (преципитация). Антителоли қон зардоблари, хусусан, гамма-глобулинлар дифтерия, кизамиқ, қоқшол, газли гангрена, грипп ва б. касалликларнинг олдини олиш ҳамда даволаш мақсадида кенг қўлланилади, суд тиббиётида ҳам ишлатилади.

АНТИТИРЕОИД МОДДАЛАР (тиреостатик препаратлар) — қалқонсимон без фаолиятини сусайтирадиган дорилар; асосан шу без фаолияти кучайганда тавсия этилади. Ан.м. йодли бирикмаларнинг оксидланишини ва тиреоид гормонлар молекуласига йод қўшилишини бошқарувчи фермент тизимлари фаоли-

ятини сусайтириб, қалқонсимон безда гормонлар биосинтезини тўхтатиб қўяди (блокада) ва бу безни катталаштиради. Синтетик йўл б-н олинган жуда кўп дорилар, асосан тиоурацил, тиомочевина ҳосилалари, парааминосалицилат кислота, сульфаниламид, тиоцианатлар ва б. Ан.м.га киради. Баъзи ўсимликлар, мас, қарам, шолғом ва б. да ҳам анти-тиреоид таъсир кўрсатадиган бирикмалар кам миқдорда учрайди. Синтетик Ан.м. тиреотоксикозни даволашда кенг қўлланилади.

АНТИТОКСИНЛАР (анти ... ва юн. toxikon — заҳар) — 1) юкумли касаллик даврида бемор организмда ҳосил бўладиган иммун моддалар. А. патоген микроблар заҳарини зарарсизлантиради. А. хайвонлар организмда сунъий йўл б-н ҳосил қилинади, бунинг учун аввал микроб заҳаридан анатоксин тайёрлаб, кейин у, мас, от териси остига бир неча марта юборилади. Натижада от организмда А. ҳосил бўлади. Бундай отнинг қон зардобиди дифтерия, ботулизм, қоқшол ва б. касалликларни даволашда ишлатилади; 2) ўсимликлар ҳосил қиладиган ва фитопатоген микроорганизмлар ажратадиган заҳарли моддалар таъсирини сусайтириш ва нейтраллаш қобилятига эга кимёвий моддалар. Мас, ғўзада А. хинонлар типидеги фенолли бирикмаларнинг ферментатив оксидланиши, фитоалексинлар ва уларнинг хинонлари маҳсули бўлиб, ўсимликларда инфекцияга жавобан пайдо бўлади. Бу моддалар таъсирида мас, вилт токсинларидан бири пектинтрансэлиминаза ферментининг фаоллиги пасаяди. А. ўсимликларнинг касалликларга табиий чидамли бўлишида муҳим аҳамиятга эга.

АНТИТРЕСТ ҚОНУНЛАРИ - қ. Трестларга қарши қонунлар.

АНТИФЕРРОМАГНЕТИЗМ - кристалл моддалар (антиферромагнетиклар)нинг магнит ҳолатларидан бири; бунда кристалл панжаранинг кўшни тугунларидаги атом (ион) ларнинг магнит моментлари антипараллел (бир-бирига қарама-

қарши) йўналган, шунинг учун модданинг магнитланиши умуман кам бўлади. А. ташки магнит майдон йўқлигида ва т-ра унча юқори бўлмаганда юз беради. Ферромагнетизмдан фаркли равишда ташки майдон йўқлигида антиферромагнетикнинг кўшни элементар магнетиклари ўзаро мувозанатлашади ва натижавий магнетизм нолга тенг бўлади. Антиферромагнетик ташки майдонга жойлаштирилгандаги натижавий майдон нолдан фарқли бўлиши мумкин.

АНТИФИЛЬТРАЦИОН ҚОПЛАМАЛАР, сув сизишига қарши қопламалар — суғориш каналлари, ховузлар, сув омборлари, турли гидроиншоотлар туби ва ён бағирларини қоплашда қўлланиладиган махсус материаллар. Сувнинг сизишини бартараф этиш ёки қамайтириш мақсадларида ишлатилади. Сув иншоотлари қурилишида қопламаларнинг қуйидаги асосий зичланган хиллари қўлланилади: грунт, яхлит бетон, йиғма темир-бетон, асфальт-бетон, яхлит йиғма бетон ёки зичланган грунт қатлами б-н ҳимояланган полимер, полиэтилен ва поливинилхлорид пардали экран. Шунингдек, сув ўтказмаслик учун грунтларни механик шиббалаш (шиббаланган грунтлар) ва канал оқизиклари ҳамда муаллақ заррачалари ердамида ўзани сунъий кольматаж қилиш (кольматаж қилинган грунтлар) каби усуллар ҳам қўлланилади. Аксарият А.қ. икки ва ундан ортиқ қаватли элементдан иборат бўлади, аммо шароитга қараб уларнинг ҳар бирини мустақил қўллаш мумкин. А.қ.нинг кўпи бетон ёки темир-бетон плиталардан қурилади; плиталар чоки ва оралиғи нефть ҳамда полимер маҳсулотларидан тайёрланадиган махсус эластик материал — герметик б-н тўлдирилади. А.қ. материали типи махаллий шароитлар (тупроқ-грунт, рельеф ва б.нинг тузилиши) ва иншоотларнинг вазифасига қараб техник-иктисодий ҳисоблар асосида танланади (мас, таги пардали яхлит йиғма бетон 35 — 40 йил хизмат қилади). Каналларга қопламалар

ётқизиш сувнинг сизишини 25 — 30% қамайтиришга, унинг ф.и.к.ни 0,91 — 0,99 га етказишга имкон беради.

А.қ. канал зонасида грунт сувлари сатҳининг кўтарилишини, тупроқнинг захланиши ва қайта шўрланишини, канал қирғоқларининг ўпирилиши ва ўзан деформациясини бартараф этади, каналларнинг ўт босишини қамайтиради, натижада сувнинг оқиш тезлиги, каналнинг сув ўтказиш имконияти ортади. Ҳозир А.қ. ётқизиш тўла механизациялаштирилган. Ўзбекистонда хўжалиқлараро каналлар (32,4 минг км)нинг 9,7 минг км га бетон қоплама ётқизилган (1995).

Шухрат Маҳмудов.

АНТИФОН (юн. antiphonos — жавобан садоланувчи; anti — қарши ва phon — овоз, товуш) — икки хорнинг ёки яккахон хонанда б-н хорнинг навбатманавбат қуйлаши. Келиб чиқишига кўра юнон фожиаси б-н боғлиқ бўлиб, унда хор иккига ажралиб қуйлаган. Кейинчалик турли черков хорларига, жумладан христиан диний-мусликий маросимига киритилш. А. услуб сифатида Европа композиторларининг кўп асарларида қўлланилган.

Ўзбек халқи муסיқасида ҳам А. услуби мавжуд, айниқса, анъанавий катта ашу-ла, ялла ва б. ижрочилигида кузатилади. «Шашмақом»нинг айтими йўлларини ижро этишда яккахон б-н бир гуруҳ хонандалар ёки аёллар б-н эркаларнинг навбатманавбат қуйлаши ҳам А. ҳисобланади. М. Бурҳонов, С. Бобоев, Б. Умиджонов ва б. ўзбек композиторларининг жўрсииз хор учун яратган асарлари ҳам А. га мисол бўлади.

АНТИФРИЗЛАР (анти ... ва инг. freeze -музлатиш) — анча паст (— 75° дан 0° гача) т-рада музламайдиган суюқликлар; 0° т-радан паст т-рада ишлайдиган инки ёнув двигатели ва б. турли қурилмаларнинг совитиш тизимларида ишлатилади.

Иссиқлик ҳажми, иссиқлик ўтказувчанлиги, қайнаш ва алангаланиш т-раси юқори; паст т-рада ковушоклиги

кам. А. совитиш тизими деталларини занглатмаслиги, шланглар ва кистирмалар матери-алларини емирмаслиги керак. Шунинг учун А. этиленгликоль, глицерин, баъзи спиртларнинг сувдаги эритмаси ва б. органик бирикмалардан тайёрланади. Кўпроқ этиленгликолнинг сувдаги эритмаси ишлатилади. Унинг музлаш т-раси — 65° гача.

АНТИФРИКЦИОН МАТЕРИАЛЛАР (анти ... ва лот. *frictio* — ишқаланиш) — сирпаниб ишқаланиш шароитида ишлайдиган ва ишқаланиш коэффиценти паст бўлган машина деталлари (подшипниклар, втулкалар ва б.) учун ишлатиладиган материаллар. Адгезияга чидамлилиқ хусусияти паст, яхши ишланувчан, иссиқлик ўтказувчан ва хоссалари барқарор. Ан.м. сифатида подшипник материаллари (ПМ) кенг тарқалган. Улар антифрикцион хоссаларидан ташқари зарур турғунлик, мой муҳитида коррозияга чидамлилиқ, яхши ишланувчанлик ва тежамлилиқ хусусиятларига эга бўлиши керак. Ишқаланиш юзасини ҳосил қилувчи ПМ ва подшипникнинг бошқа қисмларига қўйиладиган талаблар турлича бўлгани учун подшипник мустаҳкам конструкцияли материал (мас, пўлат) дан, ишқаланувчи юза эса Ан.м. қатлами (мас, баббит) дан ясалади.

ПМ металл ва металлмас материалларга бўлинади. Металл ПМ га қалай, кўрғошин, мис, рух, алюминий, баъзи чўянлар асосидаги қотишмалар, металлмас ПМ га баъзи пластмассалар, ёғоч асосидаги материаллар, графит-кўмир материаллар, резиналар қиради. Қалай ёки кўрғошин асосидаги ПМ (баббитлар) пўлат (баъзан, бронза) сиртига қуйилган қатлам кўринишидаги подшипникларда ишлатилади. Мис асосидаги ПМ га қалайли, қалай-кўрғошинли бронзалар, баъзи латунлар қиради. Қалай ёки кўрғошин асосидаги, мис асосидаги ПМ автомобиль подшипниклари тайёрлашда ишлатилади. Рух асосидаги ПМ бронза ўрнида ишлатилади. Алюминий асосидаги ПМ ички ёнув двигателлари подшип-

никлари учун кенг ишлатилади. Перлитли кулранг чўян маълум микротузилишда антифрикцион хоссага эга булади ва кичик зури-қишлар ҳамда кам тезликларда ишлайдиган подшипниклар тайёрлаш учун ишлатилади. Пластмасса асосидаги ПМ (текстолит, ёғоч шпон, кипик тўлдиргичли) сув б-н намланиб турадиган, кичик айланиш частоталарида ишлайдиган валларнинг подшипникларида ишлатилади. Ёғоч асосидаги ПМ, асосан, табиий ёғоч ва прессланган ёғочдан тайёрланиб, кўпроқ сувли жойларда ишлатилади. Графит-кўмири ПМ нефть кокси б-н тошқўмир смоласи ва озроқ табиий графит аралашмасини пресслаб, сўнгра термик ишлов бериб тайёрланади. Булар мойланмайдиган, кичик зўриқишли ва т-раси 480° дан ошмайдиган жойларда ишлатилади. Резинали ПМ сувли, кичик зўриқишли, айланишлар сони кам (кичик тезликли) жойларда, металл-керамик ПМ ғовак втулкалар сифатида ишлатилади.

АНТИЦИКЛОН (юн. анти... ва циклон) — атмосферада юз берадиган ҳодиса; ҳаво оқимлари ҳаракатидан ҳосил бўладиган жуда қатта атмосфера гирдоби. Шим. ярим шарда соат мили йўналишида, Жан. ярим шарда эса унга қарама-қарши ҳаракатланади.

А. марказида ҳаво босими максимал бўлиб, четларига томон аста-секин пасайиб боради. А.нинг диаметри 3 — 5 минг км гача, ҳаракат тезлиги 30 — 40 км/соатга етиши мумкин. Ўрта Осиёдаги А.лар Ер юзининг бошқа худудларига қараганда тезроқ: ёзда соатига 50 км гача, қишда эса 60 — 65 км ҳаракатланади. А. доирасида ҳаво юқоридан пастга қараб силжийди. А. эгаллаган майдонда ҳавонинг пастга тушиши ва исиши туфайли эркин атмосферада ҳарорат аста-секин кўгарилади ва натижада об-ҳаво кўпинча очиқ ёки кам булутли бўлади. Қишда ва кечаси ер юзасида ҳавонинг совуши натижасида А.нинг пастки қатламида инверсиялар, булутлар ва туманлар вужудга келиши мумкин.

А.нинг Ўрта Осиё худуди орқали ути-

ши совук ҳаво массаси бостириб келишининг охирги даврига тўғри келади. А. кам булутли об-ҳавони вужудга келтиради. Сибирь А.и жан.-ғарбий қисмининг Ўрта Осиё ҳудудига таркалиши очик ҳавога сабабчи бўлади.

Тоҳир Мухторов.

АНТЛАР — славян қабилалари иттифоқининг 6 — 7-а. бошида Византия ва гот тарихчилари асарларидаги қад. номи. «Ант» сўзи биринчи марта 3-а.га оид Керчь ҳужжатларида тилга олинади. А. Днестр ва Днепр дарёлари оралиғида яшаган. 4 — 6-а.ларда А.да чорвачилик, деҳқончилик ва ҳунармандчилик (кулолчилик, заргарлик, тўқимачилик ва темирчилик) анча ривожланган; ҳунармандчилик маҳсулотлари, асосан, ички ва ташқи савдо учун тайёрланган. Анинг қад. маданияти фанда «Черняховская маданияти» номи б-н юритилади. Ижтимоий тузуми — ҳарбий демократия. Готлар, Византия ва аварларга қарши уруш олиб борганлар. А. Рим империяси б-н савдо-сотик қилган. Археологик қазилмаларда Римда ясалган кумуш тангалар, шиша, металл ва сопол идишлар ҳамда зеб-зийнатлар учрайди.

АНТОЛОГИЯ (юн. anthos — гул ва lego — тераман) — бир гуруҳ муаллифларнинг танлаб олинган асарлари (мусикий, фалсафий, адабий) тўплами. А. қадим замонларда Шарқ ва Юнонистонда маълум бўлган. А.га киритилган асарлар бирор шоир ёки халқнинг бадиий ижоди ҳақида маълумот беради, унинг ғоявий-бадиий қимматини кўрсатади.

АНТОНИЙ Марк (Marcus Antonius) (мил. ав. 83 — 30) — Рим сиёсий арбоби ва саркардаси. А. 58 й.да Фаластин ва Мисрга қарши юришда шухрат қозонди. 54 й.да Цезарь б-н бирга Галлия урушида иштирок этди. Республикачилар тормор қилингандан кейин (42) А. шарқий вилоятларга ҳоким қилиб тайинланди. У ерда Миср маликаси Клеопатрага уйланди. Шарқдаги кўпгина ерларни эгаллаб, Клеопатранинг болаларига ҳамма вилоятларни тақсимлаб берди. А.нинг бу иш-

ларидан норози бўлган сенат унга қарши уруш эълон қилди. 30 й.да Акции бурни ёнида бўлган жангда у Октавиан Августдан енгилди. Мисрга қочиб, у ерда ўзини ўлдирди.

АНТОНИМЛАР (анти ... ва юн. опота — исм, ном) — зид маъноли тил бирликлари. 3 тури мавжуд: 1) лексик А. (баланд — паст, узун — қиска); 2) аффиксал А. (сувли — сувсиз); 3) синтактик А. (очик юз — тунд башара).

АНТОНИН ДЕВОРИ - Рим императори Антонин Пий (138 — 161) Британияда уруш олиб бориб, Адриан девори шим.даги ерларни босиб олгандан кейин янги чегара бўйлаб қурдирган девор. А.д.нинг уз. 80 — 100 км. А.д.нинг ташқи томони буйлаб ҳарбий йул утказилган, бу йўллар четига чуқур хандақлар қазилган.

АНТОНИНЛАР — Рим императорлари сулоласи (96 — 192); сулоланинг асосчиси император Нерва (96 — 98). Нерва, Траян, Адриан, Антонин Пий, Марк Аврелий (Луций Вер б-н биргалликда) ва Коммодлар А. сулоласидан. А. ҳукмронлиғида Италия тушқунликка учради. Бу даврда кулчилик таназзулга учраб, колонлар меҳнатидан кенг фойдаланилди. Пастки табақаларнинг беҳад эксплуатация қилиниши вилоятларда норозилик ҳаракатларининг авж олишига сабаб бўлади. Шулардан энг йириги Бар-Кохба, Буколлар ҳаракатлари эди. А. даврида империя чегарасига варварлар бостириб кира бошлади. Коммод ҳукмронлиғи давридан бошлаб А. империяси инкирозга учрайди.

АНТОНОВ Олег Константинович (1906.25.1, Москва вилояти - 1984) — рус авиаконструктори, акад. (1961) ва Украина ФА акад. (1967). Дастлаб планёр з-дида бош конструктор бўлиб ишлаган, кейинчалик Тажриба-конструкторлик бюросини бошқарган, самолётсозлик бўйича бош конструкторлик қилган. А. самолётлар ва планёрларнинг 60 дан ортиқ турини, шу жумладан поршенли самолётлар (Ан-2 ва Ан-14), турбовинтли транспорт самолётлари (Ан-8, Ан-

ЮА, Ан-12, Ан-22 — «Антей», Ан-124 — «Руслан» ва б.), ерда деярли югурмай парвоз қиладиган ва қўна оладиган самолёт Ан-72 ни яратган. А. илмий-конструкторлик фаолиятини авиация бўйича муҳандис кадрлар тайёрлаш б-н қўшиб олиб борган.

АНТОФАГАСТА — Чилининг шим. даги шаҳар, Антофагаста вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 219 минг киши (1990). А.Чилидан мис, мис рудаси ва селитра, Боливиядан қалай, висмут, сурма, вольфрам, кумуш рудалари, қисман Аргентинадан галла ва чорвачилик маҳсулотлари чиқариладиган порт. Юк оборотининг 1/3 қисмидан ортиғи — транзит, экспорт-импорт юкларидир. А.да озиқ-овқат, тикувчилик, кўн-пойабзал, кимё, кemasозлик ва металл-созлик корхоналари мавжуд. Ун-г бор. Шаҳарга 1870 й.да асос солинган.

АНТОЦИАНИНЛАР - кислородли рангдор гетероциклик бирикмалар (антоцианидинлар)нинг гликозидлари. А. ўсимликлар танаси, гули ва мевасига ҳар хил ранг бериб туради. Ўсимлик ранги фақат А.га эмас, балки ўсимлик хужайраларидаги суюклик миқдорига ҳамда А.нинг қандай металл б-н бирикканлигига ҳам боғлиқ. Мас, А.нинг темир б-н ҳосил қилган бирикмаси кизил, молибден б-н кўк ва пушти, никель ёки мис б-н эса оқ бўлади. А. кислоталар б-н қўшиб қайнатилганда (ёки ферментлар таъсирида) шакарга ва антоцианидинларга ажралади. А.нинг шакар қисми, кўпинча, глюкоза, рамноза, галактоза бўлиши мумкин.

АНТРАКНОЗЛАР (юн. anthrax - кумир, nosos — касаллик) — ўсимликларнинг поя, барг ва меваларида *Gloeosporium*, *Colletotrichum* ва *Kabatilla* уруғларига мансуб паразит замбуруғлар қўзғатадиган касаллик. А. касаллиги асосан донли, мевали, полиз экинлари (беда, нўхат, беҳи, олма, ток, анжир, ёнғок, қовун, тарвуз, узум, смородина, малина, бодом, зигир), цитрус ўсимликлари, чой ва б.ларда уч-райди. Ўсимликнинг барг, мева, новда, илдиз қисмларини зарар-

лайди. Барг ва тугунчалар тўкилиб кетади, мева сифати кескин пасаяди. А. б-н касалланган баргда қорамтир хошияли тўғарак кўнғир доғлар пайдо бўлади, новда ва мевада пайдо бўлган доғ усти ботиқ, пуштисимон ғубор б-н қопланади, кейинчалик ёрилади, яра ҳосил қилади. Касаллик қўзғатувчиси ёзда конидия ҳолида ривожланади, споралари зарарланган уруғлик, ўсимлик қолдиқлари орқали юкади, сув ёки ҳашаротлар, камдан-кам самолёт орқали тарқалади. Ёз намгарчилик келган йилларда А. авж олади. Бу замбуруғ споралари нам ҳавода ва ҳарорат 20 — 24° бўлганда яхши ривожланади, ҳарорат 28 — 30° га етганда ривожланиши сусаяди. А. касаллиги полиз экинларидан қовун ва тарвуз учун жуда хавфли. А. б-н касалланган полиз экинларининг ёш ниҳоллари, барглари, поя ва мевалари зарарланади, дон-дуққакли экинларнинг илдиз бўғзи, уруғпалласи ва ер устки қисмлари зарарланади. Токларда учрайдиган А. ҳам халқ хўжалигига катта зарар етказади. Ток барглари, мева ва поялари зарарланади. Баргларда йирик жигарранг, мевасида кўнғир доғлар пайдо бўлади. Токлардаги А. касаллиги кўпроқ Ўрта Осиё ва Закавказье республикаларида тарқалган. Ғўза антракнози Европа, Осиё, Африка, Марказий ва Жан. Америка, Австралия ва Океанияда учрайди. Ўзбекистонда учрамайди ва карантин объекти ҳисобланади.

Кураш чоралари: касалликка чидамли навларни экиш, дарахт ва бута ўсимликларнинг зарарланган шохларини кесиш ва ёқиш; соғлом ва дориланган уруғликни экиш; ўсимликларга касаллик авжига қараб бордо суюклиги ёки рухсат этилган фунгицидларни сепиш.

Султон Алимұхамедов.

АНТРАКТ (франц. entr'acte — ҳаракат ўртаси) — 1) спектаклда пардалар, концерт ва цирк томошаларида бўлимлар орасидаги танаффус; 2) опера, балет, драматик спектаклнинг бирон-бир пардаси (1-сидан ташқари) бошланиши олдидан чалинадиган мусикали

мукаддима.

АНТРАНИЛ

о-аминобензой кислота, рангсиз кристалл. Мол. м. 137,14. Суюкланиш т-раси 145°. Иссиқ хлороформ, этанол ва пиридинда яхши эрийди. Ҳайдалганда карбоксил гуруҳини йўқотиб анилинга айланади. Эритмалари ширин бўлиб, кўк флуоресценцияланиш хусусиятига эга. А. к. фталимиднинг ишқорий эритмасига натрий гипобромит ёки натрий гипохлорит таъсир эттириб олинади. Сирка кислота эритмасида А.к. кадмий, кобальт, мис, никель, рух, молибден, қўрғошин ва симоб б-н ички комплекс (кам эрувчан) бирикмалар ҳосил қилади. Унинг бу хусусиятидан мазкур элементлар миқдорини аниқлашда фойдаланилади. А.к. турли азобўёқлар олиш учун асосий хом ашёдир. Унинг метил эфири атир-упа и.ч.да қўлланилади.

АНТРАХИНОН (юн. anthrax — кўмир ва hina — кечуа хиндулари тилида — хинон дарахти пўстлоғи), C₁₄H₈O₂ — ароматик кетон; мол.м. 208,20, сарғиш кристалл; суюкланиш т-раси 287°, кайнаш т-раси 377°. Анилин, нитробензол ва иссиқ толуолда эрийди. А. антраценни оксидлаб ёки фтал кислота ангидридига алюминий хлорид катализаторлигида бензол таъсир эттириб олинади. У турли реакцияларга кириша олади, лекин ўрин алмашиш реакцияларига жуда кийин киришади. А. турли оксидловчилар таъсирида ишқорий муҳитда ализаринга айланади. А.да карбонил гуруҳлар борлиги туфайли унинг хоссалари кетонлар ва хинонларнинг хоссаларига ўхшайди. А. антрахинон бўёқлар олишда ишлатилади.

АНТРАХИНОН БЎЁҚЛАР - антрахинон ёки унинг ҳосиласидан олинган полициклик бўёқлар. А.б. кимёвий барқарорлиги, рангининг ёрқинлиги ва ёруғликка нисбатан мустаҳкам бўлганлиги туфайли кенг тарқалган. Улар жун, ипак, сунъий толалар (капрон, найлон) полиэфир толалар ва б. ни бўйяшда, шунингдек полиграфия ва лок-бўёқ саноатида ишлатилади.

АНТРАЦЕН, — конденсирланган учта бензол ядросидан иборат ароматик углеводород. Мол. м. 178,24. Рангсиз кристалл, эритма ва суюкликда сақланиб қолувчи бинафша рангда флуоресценцияланади (товланади). Суюкланиш т-раси 216°, кайнаш т-раси 342°. А. тошкўмир смоласи таркибида 0,3 — 0,5% бўлади ва шу смолани ҳайдаш жараёнида 270 — 360° да ажралиб чиқадиган антрацен мойидан олинади. А. биринчи марта 1832 й.да тошкўмир смоласи таркибида топилган. А. оксидланса антрахинон бўёқлар олиш учун ишлатиладиган муҳим оралик маҳсулот — антрахинон ҳосил бўлади. Ароматик углеводородларга хос реакцияларга киришади: галогенлаш, нитроланиш, сульфидланиш ва б.

АНТРАЦЕН МОЙИ - тошкўмир смоласининг 270 — 360° да қайнайдиган фракцияси, сувдан оғир, яшил суюклик. Унинг 20 — 30% ни антрацен ташкил этади. Ан. м.да синтетик бўёқлар олиш учун керакли бўлган фенантрен, флуорен, карбазол, акридин ва б. моддалар ҳам учрайди.

АНТРАЦИТ (юн. anthrakitis — кўмир тури) — кучли метаморфлашган қазилма кўмир. Тошкўмирлар жумласига киради. Қора, ялтироқ, баъзан кулранг ва сарғиш тусда товланади. Минералогик шкала бўйича қаттиқлиги 2,0 — 2,5, органик масса зичлиги 1500 — 1700 кг/м³; органик массанинг ёниш иссиқлиги 33,9 - 34,8 Мж/кг (8100 - 8350 ккал/кг); аналитик намлиги 1 — 3%, ёнувчи массада 9% учувчан модда, 97 фоизгача углеводород, 3 фоизгача водород бор. Дунёдаги кўмир захирасининг 3 фоизини ташкил этади. Асосан Донбасс (Украина), Кузбасс (Россия) да, АҚШ, Хитойда қазиб чиқарилади. А. ўзидан электр токини яхши ўтказганлиги учун ундан электродлар тайёрланади. А. асосан юқори даражали ёқилғи сифатида металлургияда ишлатилади.

АНТРЕ (франц. entree — кириш, саҳнага чиқиш) — 1) Европада — ўрта асрларда маҳсул кийинган қахрамонларнинг

мусиқа, ашула ва рақс жўрлигида зиёфат ёки бал кечаларига рақсга тушиб кириши; меҳмонларнинг тантанавор юриб залга чиқиши; 2) 17 — 18-а.ларда рақс ва пантомима воситасида балет қисмини намойиш қилувчи бир ёки бир неча раққос ва раққосалар гуруҳининг чиқиши; 3) 19 — 20-а. балетида кенгайтирилган кириш қисми, раққоса ва раққоснинг умумий чиқиши. Булар махсус *intra da* деб аталувчи мусиқа асарларига замин бўлган; 4) циркда илгари: масхарабозларнинг манежда пайдо бўлиши; ҳрзир: масхарабоз ёки қизқчиларнинг сўзлашиш ёки пантомима орқали бир-бирига тушунтириш саҳнаси. Ўзбек масхарабоз ва қизқчилари ижодида А.га ўхшаш томошалар мавжуд: Корфармон б-н масхарабозлар диалоги («Қози», «Сартарош», «Шайтон», «Ўлик соғди» ва б.). Замонавий ўзбек циркида А. Юсупов, Г. Заставников, П. Боровиков, Папсик (П. Ульянов) ва б. ижодида А. катта ўрин тутган.

АНТРЕПРЕНЁР (франц. *entrepreneur* — томошахона эгаси) — хусусий томошахона (театр, цирк ва б.) эгаси, ижарачиси. Чет элларда менежер, импрессарио, продюсер деб ҳам юритилади.

АНТРЕСОЛЬ (франц. *entresol*) — 1) юқори ва паст қават қилиб иккига бўлинган баланд хонанинг устки қисми, юқоридаги ярим қавати; 2) 18-а. охири ва 19-а. биринчи ярмида қурилган чорбоғ ва данғиллама уй хоналаридаги махсус ярим қават; 3) жойни кенгайтириш мақсадида магазинлар ва хонадонларда шип остига қуриладиган тоқча, махсус жой, болохона.

АНТРОПО... (юн. *anthropos* — одам) — одамга алоқадор эканлики билдирувчи ясама сўз таркибий қисми (мас, антропология, антропометрия).

АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТ - шаклланишида инсоннинг хўжалик фаолияти катта роль ўйнаган географик ландшафт. Яна қ. Маданий ландшафт, Географик ландшафт.

АНТРОПОГЕН ОМИЛЛАР, муҳитнинг антропоген омиллари — одам

ва унинг хўжалик фаолиятининг ўсимлик, ҳайвон ва б. табиат компонентларига таъсири б-н боғлиқ омиллар гуруҳи. Одам табиатга таъсир кўрсатиб, уни ўз эҳтиёжларига мослаштириб, Ернинг бекиёс кенг ҳудудларида фауна ва флорани ўзгартиради, бу эса ўсимликларнинг камайиши, айрим ўсимлик ва ҳайвон турларининг қириб юборилиши, ўсимликлар интродукцияси ва б.га олиб келади.

Одамнинг табиатга билвосита таъсири иқлимни, атмосфера ва сув ҳавзаларининг физик ҳолати ва кимёвий таркибини, ернинг устки қатламини, тупроқ структураси ва б.ни ўзгартириш йўли б-н амалга оширилади. Қўрикерларни ўзлаштириш, монокультурали (бир экинли) агроценозлар барпо этиш ва б. тадбирлар табиий биоценозларни ўзгартиришга катта таъсир кўрсатади. Атом саноатининг ривожланиши, айниқса атом қуролларини синаш, сув, атмосфера ва тупроқни ифлосланттирувчи саноат чиқиндиларининг кўпайиб бориши муаммолари муҳим бўлиб бормоқда. Одам маданий ўсимликлар ва уй ҳайвонлари учун маълум даражада янги шароит яратди, уларнинг зотларини яхшилади ва махсуддорлигини оширди, экинзорларнинг ҳосилдорлигини жуда кўпайтирди, лекин табиат қонунларини чуқур билмасдан табиий мувозанатда бузилишларга олиб келадиган фаолият қутилмаган салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Экинларни нотўғри суғориш ернинг шўрланиши ва эрозияга олиб келади; ерни ортиқча қуритиш ўсимликлар қопламини ўзгартиради. Ҳоз. замон фани ва техникаси инсоннинг табиатга кенг микёсда аралашшига қулай шароитлар яратиб бериб, ўз навбатида агроф муҳитни муҳофаза қилишни муҳим муаммога айлантди.

Ад.: Алибеков Л., Қишлоқ хўжалигини химиялаштириш ва атроф-муҳит, Т., 1986; Эгамбердиев Р., Экология, Т., 1993

Абдукарим Зикирёев.

АНТРОПОГЕН СИСТЕМА (ДАВР) (антропоген) — қ. Тўртламчи система (давр).

АНТРОПОГЕН ЭРОЗИЯ (юн anthropos — одам ва genes — пайдо бўлиш) — инсоннинг экологик мувозанатни бузадиган хўжалик фаолияти натижасида тупроқ унумдор горизонтларининг емирилиши. А.э. натижасида тупроқ унумдорлигини йўқотади (яна қ. Тупроқ ориклаши, Тупроқ эрозияси).

АНТРОПОГЕНЕЗ (антропо ... ва ... генез) — инсон жисмоний кифёсининг шаклланиши, меҳнат фаолияти, тили, шунингдек жамиятнинг дастлабки ривожланиш жараёни. А. ҳақидаги таълимот — антропология тармоғи.

АНТРОПОЛОГИК ТИП - муайян худудга мансуб одамзоднинг тана тузилишидаги иркий турғун белгиларнинг тарихан шаклланган мажмуи. «А.т.» термини б-н катта ирқлар ҳам, уларнинг бўлимлари ҳам ифодаланлади.

АНТРОПОЛОГИЯ — (антропо ... ва ... логия) — одамнинг келиб чиқиши ва эволюцияси, одамзод ирқларининг пайдо бўлиши, одамнинг тана тузилишидаги нормал фарқ-тафовут, ўзгарувчанлик ҳақидаги фан. А. ижтимоий фанларга жуда яқин турадиган биология соҳасидир.

А.га доир фикрлар бундан бир неча минг йил илгари пайдо бўлганига қарамай, у фан сифатида фақат 19-а.нинг 2-ярмидан шакллана бошлади. А.нинг муҳим соҳаси — одам организмнинг тузилиши ва ривожланишига таъсир қиладиган физиологик, биокимёвий ва генетик омилларни ўрганадиган бўлими — «Одам биологияси» деган умумий ном б-н 20-а. ўрталаридан бошлаб ривожланди. Одамнинг пайдо бўлишида фақат табиат оламининг қонуниятларигина эмас, балки ижтимоий омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Одам пайдо бўлгандан хоз. ҳолатигача унинг бутун ҳаёти ижтимоий жамиятнинг ривожланиш қонунияти б-н чамбарчас боғланган. А.нинг фан бўлиб ривожланишида табиат ва жамият тўғрисидаги фанлар ижобий роль ўйнади. Замонавий фан нуктаи назаридан айтганда, А. қуйидаги учта катта бўлимдан иборат: 1) одам морфологияси; 2) антропоге-

нез; 3) ирқшунослик (этник А.)- Морфология одамнинг жисмоний тузилишидаги белгиларнинг ёш, жинс, касб ва ташқи шароитга қараб ўзгаришини тушунтириб беради. Ирқшунослик одамзод ирқларининг келиб чиқиш даври ва сабабларини, уларнинг Ер юзига тарқалишини изохлаб, этногенез муаммоларини ечишга ҳам ўз ҳиссасини қўшади. А. ўзининг турлича текшириш усулларига (антропометрия, остеометрия, краниометрия) ва кўп хил асбобларига эга. А. биол. фанининг фақат назарий соҳаси бўлибгина қолмай, амалий аҳамиятга эга бўлган соҳаси ҳамдир. Унинг далилларидан кўп соҳаларда, жумладан тиббиётнинг ҳар хил соҳаларида (мас, одамнинг жисмоний ўсишини ўрганишда), шунингдек суд экспертизасида фойдаланилади.

Туркистон ўзининг географик ўрнига кўра узок ўтмишда мураккаб иркий ва этник жараёнларни бошидан кечирган, шунингдек қўшни халқларнинг ҳам тарихий тақдирларини белгилаб беришда катта роль ўйнаган. Бу ўлка, хусусан Ўзбекистон халқларини антропологик жиҳатдан ўрганиш 20-й.ларда ривожланди. Бу ишда Ўрта Осиё давлат ун-ти антропология кафедраси асосчиси ва доимий раҳбари Л. В. Ошаниннинг хизмати катта бўлди. Унинг раҳбарлигида Туркистон бўйлаб 29 антропологик экспедициялар уюштирилди. Л. В. Ошанин ва унинг шогирдлари (В. Я. Зезенкова, Қ. Н. Нажимов)нинг саъй-ҳаракатлари натижасида Туркистон антропологик жиҳатидан 3 вилоятга ажратилди. Амударё ва Сирдарё оралиғида яшовчи ўзбеклар ва тожиклар ер юзидаги мавжуд уч ирқнинг (европеоид, негроид ва монголоид) бири — европеоид ирқининг «Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи»га мансуб деб топилди. Москвалик антрополог А. И.

Ярхо бу ирқни «Помир-Фарғона типи» деб атади. Фарғона водийсидаги Селунгур ва Сурхондарёдаги Тешиктош ғорларидан топилган қад. аждоқларимиз колдиклари туфайли Ўзбекистон Африка ва Олд Осиё худудлари б-н бир қаторда,

ҳоз. замон одамларининг пайдо бўлиши жараёни юз берган ҳудудлар таркибига киритилди ва бу хулоса фанда узил-кесил исботланган. Ўзбек халқига хос «Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи»нинг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу иркий тип бундан 6 — 8 минг йил илгари шаклланди деса, бошқа бир гуруҳ мутахассислар бу воқеа бундан 3 минг йил илгари содир бўлди дейишди. Учинчи гуруҳ олимлари эса уни 16-ада шаклланди деб ҳисоблар эдилар. Ўзбек антропологлари (Т. Хўжайов)нинг узок йиллик изланишлари натижасида, жуда бой антропологик материаллар асосида бу тип бундан 2200 — 2300 йил илгари шакллана бошлаганлигини исботладилар (қ. Ўзбеклар).

Ад.: Ошанин Л. В., Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов, ч. 1 — 3, Ереван, 1957 — 59 (Труды Среднеаз. Гос. ун-та, Нов. сер, вып. 96 — 98; Исторические науки кн. 16 — 18); Хўжайов Т. К., Хўжайова Г. К., Ўзбек халқининг антропологисы ва этник тарихи, Т., 1995; Материалы к этнической истории населения Средней Азии, Т., 1986.

АНТРОПОМЕТРИЯ (антропо ... ва юн. *metreo* — ўлчайман) — антропологиянинг текшириш усулларида бири. У одам организми аъзоларининг ҳамма белгилари (узунлиги, эни, қалинлиги, шакли, ранги ва ҳ.к.) ўзгариб туришини микдорий томондан тавсифлаб беради. Олинган маълумотлар организм нинг айрим бўлаклари (бош, бўйин, кўкрак қафаси, қорин ва чанок қисмлари, қўл ва оёқлар)га таққосланиб, ўсиши ёки ўзгариши кузатиб борилади. Узунлик, кенглик ва бурчак белгилари А. асбоблари (учи дўмбоқ циркуль, сирғанувчи циркуль, координатали циркуль, одам бўйини ўлчовчи антропометр, бурчакни ўлчовчи гониометр ва жағни ўлчовчи мандибулометр ва ҳ.к.) ёрдамида ўлчанади. Тана, айниқса бош, юз, бурун, лабнинг ўлчаш мумкин бўлмайдиган белгилари — ранг

ва шакллари махсус ишлаб чиқилган шкала ва эталонларга қараб аниқланади. А. маълумотларидан криминалистикада жиноятчиларни тавсифлаш ва аниқлашда ҳам фойдаланилади.

АНТРОПОМОРФИЗМ (антропо ... ва юн. *morphe* — шакл, кўриниш) — худо ҳамда илохий кучларни, табиатдаги нарса, ҳодисаларни инсон қиёфасида тасаввур қилиш. А. қад. юнонлар динида кенг тарқалган эди. Уларнинг тасаввурича, худодлар инсонга хос хусусиятларга эга бўлиб, абадий яшайди. А. ҳоз. замон динларининг кўпига хос бўлсада, ислом ва иудаизм (яхудий) дини уни тан олмайди. Исломда худони инсонга ўхшатиб тасаввур этиш ва одам қиёфасида расмга тушириш ман этилган.

АНТРОПОНИМИКА (антропо ... ва юн. *опума* — ном) — ономастиканинг бўлими. Одамлар исмини, уларнинг тарқалганлиги, келиб чиқиши, жамиятда амалда қўлланишини ва бундан ташқари антропонимик тизимлар тузилиши ҳамда ривожланишини ўрганади. Атоқли от турлари, тахаллус, лақаб, нисба ва шахсни аташликнинг турли усуллари ҳам А. тадқиқот манбаидир. Мас, Соҳибқирон Амир Темур Тарағай Баҳодир Кўрагоний. Бунда фақат Темур шахснинг хос исми, Амир — ҳукмдорлик даражасини англатади, Соҳибқирон — Темурга замондошлари томонидан берилган сифат (аср, давр соҳиби деган маънони билдиради), Тарағай — отасининг исми (фамилия хисобланади), Баҳодир — отасининг лақаби, Кўрагон — хонга қуёвлик нисбаси.

Дунёдаги турли халқларда турлича антропонимик тизим мавжуд бўлган. Мас, Қад. Римда ҳар бир эркак хос исми олдидан келадиган номга — авлоддан авлодга ўтадиган уруғ номига эга бўлган, бу уруғнинг шажарасини тавсифлаган. Ҳоз. Испания ва Португалияда бир киши бир неча хос (католик черкови рўйхатидан олинадиган) исмга, отаси ва онасининг фамилиясига эга бўлиши мумкин. Исландияда ҳар бир киши, бир неча хос исмга

(чекланган рўйхатдан олинган) ва фамилия ўрнида отасининг исмидан ҳосил бўлган номга эга бўлади. Хитой, Корея, Вьетнамда киши номи бир бўғинли фамилиядан (турли даврда улар 100 дан 400 гача бўлган) ва хос (одатда иккита бир бўғинли морфемадан ташкил топган) исмга эга бўлади, хос исмлар миқдори чекланмайди. А. тизимида кипокористика (эркалатиб, кичрайти-риб аташ — мас, Лазиз(жон), Дилобар(хон), Ҳомид(ча), Аҳмад(ча) ва х.к.) алоҳида ўрин тутати. А. маълумотлари тилшуносликнинг бошқа соҳалари учун, жамиятшуносликда, халқлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Эрнст Бегматов.

АНТРОПОНОЗАЛАР (антропо ... ва юн. *posos* — касаллик) — фақат одамга зарар етказадиган юкумли касалликлар. А.га вабо, ич терлама, паратиф, дизентерия, полиомиелит, дифтерия, скарлатина, кўкйўтал, қизамиқ, грипп, терлама, безгак, сарамас, сўзак, захм, трахомаваб. киради.

АНТРОПОСОФИЯ (антропо ... ва юн. *sophia* — донишмандлик) — худо ўрнида илоҳийлаштирилган одамга эътиқод қилишни тарғиб этувчи таълимот. 20-а. маънавий ҳаётида пайдо бўлган бу таълимотга немис олими Р. Штейнер (1861 - 1925) асос солди. Одамни илоҳийлаштирган А. уч олам: олий — рухий, ўрта — австрал (энергия), қуйи — табиий (материя) олам бор, деб қарайди. 1913 й.да «Умумий антропософик жамият» деб аталган ташкилот тузилган. Бу жамиятнинг турли мамлакатларда 47 мингдан зиёд аъзоси бўлган. А. ғоялари сўнгги пайларда пед.да (Вальдорф мактаблари), санъатда (эвритмия), тиббиётда (шу жумладан фармацевтикада), к.х.да намоён бўла бошлади.

АНТРОПОХОРИЯ (антропо ... ва юн. *choreo* — тарқалиш) — баъзи ўсимлик мевалари ёки уруғларининг бир жойдан иккинчи жойга, ҳатто бир қитъадан иккинчи қитъага одам воситасида тарқалиши. Бундай тарқалиш та-

содифий (кийимга ёки кетмон, белкурак каби меҳнат куролларига илашиб) ёхуд онгли равишда (ўсимликни бошқа жойда ўстириш мақсадида) бўлади. Бангидевона, игир каби ўсимликлар Осиёдан Европага, кактус Шим. Америкадан Австралияга, апельсин Хитойдан бошқа мамлакатларга, картошка Жан. Америкадан Европага ва у орқали Ўрта Осиёга, жумладан, Ўзбекистонга ҳам тарқалган.

АНТУАН (Antoine) Андре (1858.31.1, Лимож — 1943.9.10, Пулиген) — француз актёри, режиссёри, театр назарийчиси. Эркин театр (1887 — 94), Антуан театри (1897 — 1906) ни ташкил этиб, уларга раҳбарлик қилган. 1906 — 14 й.ларда А. «Одеон» театрида директорлик, режиссёрлик қилди. Театр танқиди ва кино санъати б-н шуғулланди. А. театрнинг халқчил ва ҳаққоний бўлиши учун курашди. А.нинг эстетик қарашлари, хусусан, унинг актёрлик фаолиятида тўлалигича намоён бўлди. Асосий роллари: Аким («Зулмат ҳукмронлиги»), Освальд («Шарпа»), Кузовкин («Текинхўр»). У Эркин театр артистлари б-н Европа ва Россия бўйлаб гастролда бўлди. А.нинг «Кундаликлар» китоби назарий ва тарихий қимматга эга.

АНУРАДҲАПУРА - Шриланка шим. даги шаҳар. Аҳолиси 40 минг киши чамасида. Қ. х. маҳсулотлари қайта ишланади, хунармандчилик (ёғоч ўймакорлиги) ривожланган. Туризм маркази, буддистлар зиёратгоҳ жойи. Қадимги А. (мил. ав. 5-а. дан 11-а.гача) илк Сингал давлатининг пойтахти бўлган. Меъморий қўриқхона, мил. ав. 3—1-а.ларда қурилган будда ибодатхонаси ва монастырларининг қоддиқлари, Будданинг тош ҳайкаллари (5-а.), Исурумуния ғор монастыри (5—8-а.лар), сарой ва б. сақланган.

АНУРИЯ (юн. *an* — инкор қўшимчаси ва *uron* — сийдик) — сийдик тугилиши; бунда буйракда ҳосил бўлган сийдик қовуққатушмайди. Преренал А. буйрак томирларининг ўсмалар б-н қисилиши ёки қайрилиб кетиши, шунингдек буйрак артерияларига тромб ёки эмбол тикилиб

қолиши натижасида келиб чиқади. Кўп кон йўқотиш, юрак-томирлар система-сидаги камчилик ва шок, ич кетиши са-бабли кўп суюқлик йўқотиш, бетўхтов қусиш, баданнинг шишиб кетиши, асцит ва ш.к. касалликларда қон айланишининг оғир даражада бузилиши натижасида пайдо бўладиган А. ҳам преренал А.га киради. Бундай А.да буйраклар ҳам, сий-дик йўллари ҳам зарарланмайди; артери-ал босимнинг пасайиши, буйраклардан кам қон ўтиши, қонда сувнинг камайи-ши ва б. экстраренал омиллар катта роль ўйнагани учун сийдик тўхташининг бу турини экстраренал А. деб ҳам атала-ди. Ренал (чин) А. буйрак тўқимасининг сидирға патологик жа-раёндан зарарла-ниши (гломерулонефрит, пиелонефрит, сулема, кантаридин, кўргошин тузлари ва сульфанил-амидлардан заҳарланиш ва ҳ.к.) натижасида рўй беради. Постре-нал (буйрак орти) А. эса юқори сийдик йўлларида сийдик оқимини тўсувчи би-рор иллат бўлиши оқибатида вужудга ке-лади. Рефлектор А. кучли ру-хий ҳаяжон, жароҳатланишдан кейин қаттиқ оғрик сезиш натижасида пайдо бўлади. Икки сутка ва ундан ортиқ вақт ичида сийдик келмай қолиши уремияга сабаб бўлади.

АНУС, анал тешик — тўғри ичакнинг охирги қисми — орка чиқарув тешиги. А. даставвал мустақил ривожланиб, кейин тўғри ичакнинг пастки қисмига очилади. Баъзан тўғри ичак б-н А. ўртасида пар-да сақланса, чақалоқда ич бўшалмайди. Бунда жаррохлик йўли б-н парда тешила-ди. А. деворининг ички, шиллиқ қавати узунасига жойлашган бурмалардан ибор-рат бўлиб, вена қон томири чиғалларига бой. А.нинг мускул қавати кўндаланг-тарғил мускуллардан иборат бўлиб, их-тиёрий қисқаради.

АНУЧИН Дмитрий Николаевич (1843.27.8, Петербург - 1923.4.6, Москва) — рус антропологи, географи, этногра-фи ва археологи, Россияда антропология фани асосчиларидан бири. Петербург ФА акад. (1896) ва фахрий аъзоси (1898). Табиатшунослик, антропология ва эт-

нография ҳаваскорлари жамияти прези-денти (1890 й.дан). Россияда географлар мактабини уюштирган. Асарлари этник антропология ва антропогенез, этногра-фия, ибтидоий археология, умумий таби-ий география, мамлакатшунослик ва фан тарихига оид.

АНУШАХОН, Абулмузаффар Муҳаммад (7-1686) - Хива хони (1664-86). Шайбонийлардан. Абулғозий Бахо-дирхоннинг ўғли. Бухоро хони Абдула-зизга қарши жанг (1657) да қахрамонлик кўрсатиб, жанг тақдирини хивалик-лар фойдасига ҳал қилган ва отасини ўлимдан сақлаб қолган. Бунинг учун от-аси А.га туг, лашкар ва Ҳазорасп ш.ни инъом этган ва Хивада унинг номига катта ҳаммом қурдирган (қ. Анушахон ҳаммоми). А. тахтга ўтиргач, хонлик че-гараларини мустахкамлаш учун Янги Кот, Шоҳобод қалъаларини қурдирган. Сўнг, 1686 й. Бухоро хонлигига юриш қилиб, Ғиждувон, Ҳазора, Самарқанд, Қарши ва Шахрисабзни эгаллаган. А. даврида Қорақалпоғистондаги Султон Вайс бобо ва Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбаралари, Оқ масжид таъмирланган, «Шажарайи турк» асари охирига етка-зилган. А. Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбарасига дафн этилган.

АНУШАХОН ҲАММОМИ - Хива-даги меъморий ёдгорлик. 1657 й. Ичан қалъадаги Оқ масжид ёнида Абулғозихон томонидан ўғли Ануша Муҳаммад Сул-тоннинг Карманадаги ғалабаси шара-фига қурилган. Ҳаммомга Оқ масжид яқинидаги гумбазли кичик хонадан ки-рилади. Ҳаммом хоналари иссиқни яхши сақлаш учун ер остига жойлаштирил-ган бўлиб, ташқаридан фақат гумбазлар кўриниб туради. А. х.да дахлиз, кийим-хона, совуқхона, иссиқхона, иссиқ сув ту-радиган ховузча, гўлаҳ бор. Хоналарнинг ўзаро боғланишида қад. ҳаммомлар анъ-аналари такрорланган. Сув тарновлар-дан ховузга йиғилади. Ўтхона дудлари махсус йўллар орқали ҳаммом хоналари остидан ўтиб, уларни иситади ва мўркон орқали ташқарига чиқади. Иссиқ сувли

ховуз агрофидаги тўртта хона девордаги туйнуқлар орқали сув б-н таъминланади. Ҳаммом пишиқ ғиштдан ишланган. Ички томони сувалган, ҳеч қандай безак йўқ. 1984 й.да таъмир қилиниб, ишга туширилган.

АНУШИРВОН (тўлиқ исми Хусрав I Ануширвон) — сосонийлар сулоласига мансуб Эрон подшоҳи. А. отаси — Кубод жорий қилган идора усули, солиқ тизими ҳамда ҳарбий соҳаларда жиддий ислоҳотлар ўтказди, мамлакатни раиятпарварлик б-н бошқарди. Ҳинд эпоси «Калила ва Димна» А. топшириғи б-н пахлавий тилига таржима қилинди, Авесто қайта кўчирилди. А. шаҳар ва қишлоқларни обод этиш, кўҳна қадриятларни тиклашга алоҳида эътибор берди, унинг даврида зардуштийлик ршожланди, ўзаро урушларга узил-кесил барҳам берилди. А.нинг адолатчилиги, маърифатпарварлиги халқ орасида кенг ёйидди, оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётларда ҳам А. ҳақида кинсалар тўкилди. Фирдавсий А. ҳақида дoston яратган ва уни «Шоҳнома»га киритган. «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Жоме ул-ҳикоёт», «Гулзор», «Мифтоҳ ул-адл» ва б. китобларда А. тўғрисида кўплаб ҳикоятлар келтирилган. Алишер Навоий «Ҳамса»сида ҳам у ҳақда маълумот учрайди.

А. асли тарихий шахс бўлган, кейинчалик Шарқ халқлари бадиий ижодида кенг тарқалган тимсолга айланган.

АНУШТЕГИН (? - 1097) - ануштегинийлар (1097—1231) бобокалони. Ўғузларнинг Бекдили уруғидан. Ёшлигида Гарчистонда (Мурғоб воҳаси) салжуқий сипоҳсолор Иззуддин Ўнар Билгатегин (7—1098) га ғулом (к. Ғуломлар) қилиб сотиб юборилган. Сўнг, у сидкидил қилган хизматлари эвазига Маликшоҳ саройида таштдорлик мансабига кўтарилган. Ўша даврда Хоразмни идора қилиш ҳам шу мансаб вазифалари доирасига кирган бўлиб, Хуросон амири Додбек Ҳабаший, А. вафот этгач, унинг ўғли Кутбиддин Муҳаммадн Хо-

разм волийси этиб тайинлаган ва унга хоразмшоҳ унвонини берган.

АНУШТЕГИНИЙЛАР, хоразмшоҳлар — ўзбек давлатчилиги тизи-мидаги йирик сулолалардан бири (1097—1231). Ануштегин номидан олинган. А. хоразмшоҳ унвони б-н давлатни идора қилишган (яна к. Хоразм). 12-а. охири — 13-а. бошлари Ўзбекистон тарихининг муҳим даври бўлиб, унда бу минтақа Шарқда энг кучли А. давлатининг марказига айланди. А. Ислоом оламида ҳукмрон мавқега эга бўлиш учун Аббосийлар халифалиги б-н рақобат қилдилар. Бу даврда А.нинг қудрати шу даражада ортдикл, ҳатто улар энди «хоразмшоҳ» деган унвонни эп кўрмай, ўзларини «султон» деб аташ бошладилар.

А. ҳукмронлигим мўғуллар истилоси ва сўнгги хоразмшоҳ — Жалолиддин Мангубердининг ҳалок бўлиши б-н барҳам топган.

А. вакиллари: Кутбиддин Муҳаммад (1097-1128), Отсиз (1128—1156), Эл Арслон (1156—1172), Султоншоҳ Махмуд (1172), Такаш (1172—1200), Муҳаммад (1200-1220), Жалолиддин (1220-1231).

АНФИЛАДА (франц. enfilade) — тўғри чизик бўйича бир-бири б-н туташган қатор хоналар. Уларнинг эшиклари ҳам бир ўқ бўйлаб жойлашган бўлиб, бу эшиклар очик турганида бино узайгандек туюлади. А. кўпроқ барокко ва классицизм услубидаги сарой ва музей биноларига хос.

АНХЕЛЬ — Венесуэладаги шаршара, Гвиана ясситоғлигидаги Чурун дарёси (Ориноко дарёси ҳавзаси) да. 1054 м баландликдан (Ер шаридаги энг баланд шаршара) оқиб тушади. 1935 й.да венесуэлалик учувчи Х. Анхель томонидан кашф қилинган.

АНХРАМАЙНУ (форс тилидаги ўрта аср манбаларида Ахриман, юнон адабиётларида Ареиманиос, Ариман) — зардушпгийликя ёвуз кучлар, зулмат ва ўлим бошлиғи, Ахурамазданинг душмани, инсон руҳиятидаги салбий хиссиётларнинг тимсоли. Авесто кито-

бининг «Гатлар» қисмида А. номи умуман эслатилмайди: уларда ёвузлик руҳи ва яхшилик руҳи — тегишлича бадкорликлар ва одилликлар йўлларини танлаган эгизаклардир. «Клчик Авесто»да А. — ёвуз руҳларни бошлаб юрадиган «жаҳолат ҳокими»дир; у ҳар хил гуноҳлар, сеҳру жодулар қилади, ёмонлик тимсоли сифатида совуқлик ва қору музликни, ўлим, касаллик, кексалик, захарли хашаротларни юборади, биринчи инсон Говамардни ҳалок этади. Одатда у, Ахурамаздага қарши ўз қўл остидаги иблисона кучлар — девлар ёрдамида курашади. Унинг зўри б-н дунё бир-бирига қарама-қарши 2 тараф — яхшилик ва ёвузликлар тарафига бўлиниб қолади.

А. Авестонинг «Динкарт» ва «Зотсепрўм» деган қисмларидаги ривоятларда тилга олинади. Жумладан, «Динкарт» 7-китобининг 2-фаслида ва «Зотсепрўм»нинг 12-фаслида нақл этилган. Унда чегаралар даҳсизлигини сақлаш учун яратилган ҳўкизни ўлдириш б-н боғлиқ дoston бор. А.нинг қилмиши барибир жазосиз қолмайди. Умуман А.нинг яхшилик ва ёруғликка қарши кураши абадий давом этади. Лекин А. Ахурамаздани енгишга ожизлик қилади, чунки ҳар доим яхшилик ғолиб чиқади.

АНЧАР — қ. Заққум.

АНШЛАГ (нем. Anschlag — афиша, эълон) — театр, кино ва б.да билетлар тугагани ҳақидаги махсус эълон.

АНШЛИФ (нем. anschliff — сайқал бермоқ) — руда бўлаги, тоғ жинсининг ёки минералнинг усти силликланиб жилланган намунаси. А. асосан шаффоф ва ношаффоф минералларни, тоғ жинсларининг ички тузилишларини, ундаги дарзликларни кўз б-н ёки микроскоп орқали акс этган нурлар ёрдамида ўрганиш учун тайёрланади. А. инфрақизил нурлар ёрдамида ҳам ўрганилади.

АНШЛЮС (нем. Anschluss — қўшиб олиш) — 1-жаҳон урушидан кейин Германиянинг Австрияни ўзига қўшиб олишдан иборат зўравонлик сиёсати. А.

1938 й. 11 — 12 мартада фашистлар Германиясининг Австрияни босиб олиши б-н якунланди. Австрия мустақиллиги 1945 й. апр.да, 2-жаҳон уруши давомида озод этилганидан сўнг тикланди ва А.ни тақикловчи давлат шартномаси б-н қонунлаштирилди.

АНШЮЦ Генрих (1785 — 1865) — австрия актёри. Австрия театрида сахна реализми асосчиларидан. Германияда ишлаган. 1821 й.дан «Бургтеатр»ида ижод қилган.

АНЪАНА — ўтмишдан келажакка мерос қоладиган, авлоддан авлодга ўтадиган, жамият ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган моддий ва маънавий қадрият. Миллий, маданий, маиший, ижтимоий-сиёсий, диний ва б. А.лар бор. А.лар халқларнинг тарихий ривожланиши жараёнида шаклланади. Одамларнинг турмуш тарзи, моддий шароитлари турли А.ларнинг шаклланишига таъсир қилади. Муайян ижтимоий тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урф-одат, маросим ва б. А. сифатида намоён бўлади. А.ларни: а) ижтимоий-тарихий ҳодиса; б) жамият ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишилар ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жамият ва одамларни бошқаришнинг маънавий омилларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. А.лар ёшларни тарбиялаш, уларни кекса авлод тажрибаларига ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз А.лари бўлиб, вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзилари йўқолади, янгилари вужудга келади. Шунингдек, бир замоннинг А.лари иккинчи замонга мос келмаслиги мумкин. Давр талабига жавоб бермайдиган А.лар унутилади. Ҳар бир халқнинг А.ларида ўша халқнинг турмуш тарзи, маданий камолот даражаси, миллий онг ва киёфаси ҳам акс этади. Бир ҳудуд аҳолиси ёки халқига хос А.ларга ҳар хил мафкуравий, партиявий нуқтаи назардан ёндошиш, бошқа ҳудуд ёки халқ нуқтаи назаридан баҳолаш ногўғри. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан

сўнг собиқ шўролар тузумида жорий этилган А.вий байрам ва тантанали кунларнинг кўплари ўз аҳамиятини йўқотди. Ўзбек халқининг қадимдан таркиб топган, ҳозир ҳам кенг амал қилинадиган А.лари бор. Булар жумласига кексаларга хурмат, қариндош-уруғ, маҳалла-кўй б-н оқибатли, яқин алоқада бўлиш, эл-юртга садоқат, ҳашар, меҳмондўстлик, нонни эъзозлаш ва б. киради. Ўзбекистонда Наврўз, Мустақиллик куни, Конституция куни, Рўза ҳайити, Қурбон ҳайити ва б. халқ байрамлари яхши А.лар сифатида ҳаётга сингиб кетди.

«**АНЬЕЛЛИ - НАЗИ**» (Agnelli - Nasi) — Италиядаги саноат гуруҳи. 20-а. бошларида шаклланган. Мамлакатда авто-мобилларнинг 90% ни ишлаб чиқарадиган «ФИАТ» концерни гуруҳнинг ўзагини ташкил этади. Саноатнинг бошқа тармоқларидаги корхоналарни ҳам назорат қилади.

АНЬХОЙ, Аньхуэй — Хитой шарқидаги провинция, Янцзи дарёси бўйида. Майд. 140 минг км². Аҳолиси зич, 56 млн. киши (1990). А.нинг Янцзи дарёсидан шим.даги, яъни Буюк Хитой те-кислигидаги қисми пасттекислик, жан. қисми тоғлик. Иқлими субтропик континентал, муссон таъсири кучли. Январнинг ўртача т-раси 0° дан 4° гача, июлнинг ўртача т-раси 28°. Кўп ерларда йилига 1000 — 1500 мм, Хуайхэ дарёсидан шим. да 600 — 700 мм ёгин ёғади. Дарёлари кўп, йириклари Янцзи, Хуайхэ. Тупроғи унумдор. Дехкончиликда ғалла экинлари, айниқса шоликорлик катта ўрин тутади. Хуайхэ дарёсидан шим.да бугдой, маккажўхори, тарик, индов, рами, тамаки, ловия, пахта, тоғ ён бағирларида чой экилади. Чой, тамаки ва шоли етиштириш жиҳатидан А. Хитой провинциялари орасида 3-ўринда туради. Чўчкачилик, ўрмон хўжалиги, қончилик саноати ва металлургия ривожланган. А. да тошкўмир (Хуайнань), темир рудаси (Данту), мис (Тунгуаньшан), аччиқтош, олтингург, фосфорит казиб чиқарилади. Бир неча электр ст-я ва иссиқлик электр марказ-

лари бор. Данту ш. яқинида металлургия 3-ди, Уху ш.да кемасозлик корхоналари, Хэфэй, Банбу ш.ларида қ.х. машинасозлиги ва металлсозлик, бир қанча жойларда тегирмон, обжувоз, ёғ, чой, ип газлама, қоғоз корхоналари бор. Барча юкларнинг 2/3 қисмидан кўпроғи дарё ва кўлларда ташилади. Асосий портлари: Уху, Юйцикоу (Янцзи бўйида), Банбу (Хуайхэ бўйида). Маъмурий маркази — Хэфэй.

АНЬШАНЬ — Хитойнинг шим.-шарқидаги шаҳар, Ляонин провинциясида. Аҳолиси 1,2 млн. кишидан ортиқ. А. оғир саноатнинг йирик марказларидан бири. Металлургия к-ти, кимё 3-ди (кислота ва кимёвий ўғитлар), қончилик жиҳозлари 3-ди бор. Нефтни қайта ишлаш, оғир машинасозлик ва цемент ишлаб чиқарувчи корхоналар мавжуд.

АНҚАРА — Туркия Республикасининг пойтахти, Анқара элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 4 млн. киши (шаҳар агрофи б-н, 1997). Шаҳар Анадо-лу ясси тоғлигида, Анқара ва Чубук дарёлари туташган жойда, денгиз сатҳидан тахм. 890 м баландликда. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни, халқаро аэропорт бор. Мамлакатнинг йирик саноат, савдо ва маданият маркази. А. Кичик Осиёнинг кўхна шаҳарларидан бири; мил. ав. 7-а. дан Осиёни Европа б-н боғлаган савдо йўлларидаги Рим империясига қарашли муҳим савдо маркази сифатида маълум. 11-а.дан А. салжукий турклар тасарруфида. 14-а. 1-ярмидан усмонлилар салтанати таркибидаги Анқара пошшолигининг маъмурий маркази. 1402 й. 20 июлда А. ёнида катта жанг бўлган (қ. Анқара жанги). 1864 й.дан эса вилоят маркази. 1920 й. 23 апр.да А.да Туркия Буюк Миллат мажлиси очилди ва унда янги миллий ҳукумат ташкил этилди. 1923 й. 13 окт. дан А. Туркия пойтахти, 1923 й. 29 окт. дан Туркия Республикасининг пойтахти деб эълон қилинди. А.да Туркиянинг асосий ҳарбий саноат (ўқдори, қурол-аслаҳа, самолёт 3-длари), машинасозлик ва металлсозлик, электротехника, цемент, ёғочсозлик, тўқимачилик, озиқ-

овкат, полиграфия саноати корхоналари бор. А. да бир неча ун-т, консерватория, Отатурк номидаги педагогика ин-ти, Тасвирий санъат академияси, олий техника мактаби, бир қанча ҳунар ўқув юртлари, театрлар, музейлар, кутубхоналар, кино-театрлар ва б. илмий-маданий муассасалар бор.

Шаҳар 2 қисмдан иборат. Шим. ёки эски А. да ўрта аср меъморий ёдгорликлари сақланиб қолган. А. пойтахт бўлгач, унинг жан. қисмида замонавий бинолар қурилган.

АНҚАРА ЖАНГИ - Амир Темур ва усмонли турк султони Боязид I Йилдирим қўшинлари ўртасида Анкара ёнида бўлиб ўтган улкан жанг (1402 й. 20 июль). Унда Амир Темурнинг тахм. 200 минг, Туркия султони 160 минг аскарлари қатнашган. Ушбу жангнинг содир бўлишига асосан қуйидаги омиллар сабаб бўлган: Ироқ, Шом, Дашти Қипчоқ, Хуросон, Ҳиндистон, Жета сингари мамлакатларни ўзига итоат эттиришга муваффақ бўлган Амир Темур ўз салтанатининг жан.-ғарбий ҳудудларига яқин жойлашган Болқон я. о. ва Кичик Осиёда барпо этилган қудратли Усмонлилар давлатининг кучайиб кетаётганлигидан хавотирда эди, чунки Ғарбий Европа рицарларидан ташкил топган катта армияни тор-мор этган, Болқон давлатларини эгаллаган усмоний турклар Амир Темурга тааллуқли вилоятларга ҳам таҳдид сола бошлаган эди. Тарихнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўз қўшини б-н Шарқий Анадолу сарҳадларига 1386 й. қадам қўйган ва Арзинжон ш. яқинида туркларнинг катта ғарбий кучларини мағлуб этган. 1395 й. Соҳибқирон бу ўлкаларга иккинчи бор юриш қилади, Сивосни қўлга киритади.

Амир Темур А. ж.га қарийб икки йилдан ортиқ тайёрланади: 1399 й. Румга юзланади ва Боязид томонидан фатҳ қилинган Камоҳ қалъасини қамал қилади. Камоҳ фатҳ этилгач, кўп фурсат ўтмай Амир Темур Анқарани қамал қилади. Соҳибқироннинг бу ҳаракати

аслида тактик тадбир бўлиб, тажрибали саркарданинг асосий мақсади Боязидни асосий кучларини шаҳар мудофаасига ташлашга мажбур этиб, сўнг унга қакшатқич зарба бериш эди. Тўқат ш. ёнида асосий ғарбий кучлари б-н турган Боязид I Соҳибқирон аскарларининг Анқарани муҳосара қилганлигидан хабар топади ва қамалдагиларга қўмак беришга ошиқади. Амир Темур Анқара қамалини бекор қилади ва рақибини қутиб олиш тарадудини кўради. Қўшин қисмларини жанггоҳнинг (Чибуқобод деган ерда) қулай ерларига жойлаштиради. Лашкаргоҳ атрофида хандаклар казилиб, хавфсизлик чоралари кўрилади. Натижада Боязид I қўшини ўзи учун ўта ноқулай шарт-шароитда жангга киришга мажбур бўлади. Султон қўшини айниқса, сув танқислиги туфайли вужудга келган ташналиқдан қаттиқ азоб чекади. Соҳибқирон қўшини ўзининг анъанавий жанговар тартиби — ясода ҳаракат қилади. Қўшиннинг қирқ қисмдан ташкил топган маркази — қўлига Амир Темур бевосита раҳбарлик қилади. Сўл қўл — жуванғарга Шоҳрух мирзо ва Халил Султон мирзо, жуванғар ҳиравули — илғорига Султон Ҳусайн мирзо, ўнг қўл — баранғарга Мироншоҳ мирзо, баранғар ҳиравулига Абу Бакр мирзо етакчилик қилади. Марказ — қўлнинг ўнг тарафида Умаршайх мирзонинг ўғли Аҳмад мирзо, Тоштемир ўғлон, Шоҳсувор сингари саркардалар жойлашади. Қўлнинг чап томонидан Жалол Ислоом, Таваккал қарқара, Али Муҳаммад каби баҳодирлар ўрин олади. Қўшиннинг сафлари олдида 30 та жанговар фил муҳорабага шай қилинган эди. Қарши тарафда Боязид I Рум ва Фаранг мамлакатларидан жамланган черикига тартиб бериб, жангга ҳозир бўлиб турди. Қўшиннинг ўнг қаноти — баранғарда серб князи Стефан (Боязид I нинг қайниси) 20 минг кишилиқ фарангликлар б-н, чап қаноти — жуванғарда эса Мусулмон (Сулаймон) Чалабий (Боязид I нинг ўғли) Рум лашкари б-н саф тортиб турди. Султон Боязид I нинг ўзи

қўшин марказида қолиб, уч ўғли Мусо, Исо ва Мустафоларни чағдавул (қўшин орти)га қўйди. Жанг Мироншоҳ мирзо қўл остидаги баранғарнинг душман жуванғарига қилган шиддатли ҳужуми б-н бошланди.

Боязид I қисми амир Жаҳоншоҳ ва амир Қора Усмон раҳбарлигидаги Гейдар томонидан қилинган ҳужумга бардош бера олмай жанг майдонини ташлаб кочади. Боязид I қўшини сафларида пайдо бўлган саросималикни пайқаган Амир Темур барча амирзодалар, умаролар, нўёнларнинг биргаликда душманга ҳужум қилишларига ҳукм қилади. Шиддатли тўқнашув узок ва кескин давом этади. Ниҳоят, Соҳибқирон кучларининг қисувига бардоши қолмаган султон аскарлари чекина бошлайди. Боязид I қўмондонлигидаги жангчилар сўнги дамгача қаршилик кўрсатадилар. Яни-чарлар битта қолмай кириб ташлангандан сўнг Боязид I ва унинг иккинчи ўғли Мусони Амир Темур томонидан 1388 й. Чигатой улуси хонлигига кўтарилган Султон Маҳмудхон ибн Суюргатмишхон асир олади. Соҳибқирон Боязид I қўшинларининг қолган-қутган қисмини таъқиб этиб, Бурса, Измирни эгаллайди ва Мармар денгизи сохилларига чиқади.

Амир Темур томонидан Боязид I қўшинининг тор-мор этилиши Усмонли турк салтанатининг маълум муддатга заифлашишига сабаб бўлди. Константинополнинг турклар тасарруфига киришини ҳамда уларнинг Марказий ва Ғарбий Европага қилмоқчи бўлган юришларини бирмунча фурсатга орқага сурди.

Ад.:Ибн Арабшоҳ, Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур, Т., 1992; Шомий Низомиддин, Зафарнома, Т., 1996; Дадабоев Ҳ., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидулла Дадабоев.

АНҚО — афсонавий қуш. Қад. Шарқ халқлари афсона, эртак ва дostonларида бош қахрамонга ҳомий. У инсонлар кўзига кўринмайди, қаноти, пати олтин, қумуш ва б. дан деб таърифланади.

Халқимиз орасида А. бахт, толе, давлат қуши, кимга сояси тушса, ўша бахтли бўлади, деган фикр мавжуд. Тақчил, камёб нарсалар ҳақидаги «анқонинг уруғи» деган ибора шундан олинган. Ривоят, эртак ва чўпчакларда А. Семурғга, Ҳумога ҳам ўхшатилади.

АНГИЗ — ғалла ва ем-хашак экинлари ўриб олинганидан кейин далада қоладиган ўсимлик пояси; ғалласи ўриб олинган дала. А.нинг органик қолдиқлари тупрокни чириндилар б-н бойитади. Ерни ҳайдашда хайдалма қатлам тупроғининг физик хоссаларини яхшилаш, қуқунланиши ва намнинг буғланишини камайтириш, бегона ўтлар уруғини чуқур кўмиш зарур. Баъзи жойларда ер лушчиликлар б-н юза юмшатилади, кузда шудгор қилинади ёки экинлар ўриб олинishi б-н анғиз экинлари (маккажўхори, қунгабоқар, суданўт, мош ва б.) экилади.

АНҒИРТ, сариқ ғоз, атайка (*Casarca ferruginea*) — ғозсимонлар туркумининг ўрдақлар оиласига мансуб парранда. Патлари очик сарғиш, боши очик. Европа ва Осиёнинг чўл, дашт ва тоғли худудларида тарқалган. Қишлаш учун Африканинг шим. ва Осиёнинг жан. томонларига учиб кетади; Ўзбекистонда ҳам учрайди, бир қисми шу ерда қишлайди. Тоғ, чўл ва дашт зоналаридаги чучук сувли ва шўр қўлларда яшайди. Инини тулки, қорсоқ, бўрсиқ каби ҳайвонларнинг ташлаб кетган уясига ва тошлар орасига қуради, 8—12 тача тухум қўяди. Эрқаги уянинг атрофидан узокка кетмасдан, урғочисини қўриқлаб юради ва тухумдан чиққан жўжаларини боқишга кўмаклашади. А. ҳар хил майда жониворлар ва ўсимликлар б-н овқатланади. А. овқилинади. Гўшти ёзда (фақат жониворлар б-н овқатланганда) бемаза ва қўланса, кузда (ўсимликлар б-н овқатланганда) мазали бўлади.

АНҲОР (араб, наҳр — дарё сўзининг қўплиги) — қатта канал, ариқ. Хоразм шеvasидаги арна сўзига тўғри келади. А. атамаси баъзан мустақил атокли от

ўрнида ҳам ишлатилади. Мас, Тошкентдаги Анҳор ариғи.

«АНҲОР» — қаҳвахона-чайхона. Тошкентдаги Анҳор соҳилида қурилган, халқ меъморлиги анъаналарини ўзида акс эттирган бино (1950, меъмор В. Дмитриев). Дастлаб бино симметрик режа асосида тўғри тўртбурчак шаклда барпо этилган. Овқатланиш хонаси 75 ўринли, тўрида чайхона, ошхона ва ёрдамчи хоналар, сувга қараган ён томонида айвон бўлиб, хўжалик хоналари ер ости қисмига жойлаштирилган. Бинонинг олд тарзи нисбатлар қонуни асосида ҳал этилиб, пештоқ тепасида безакли гулдон, икки томонида антефикслар, 6 устунли пешайвоннинг икки чеккасида панжара бўлиб, ўзига хос меъморий кўринишга эга эди.

Бино қайта қуриш жараёнида (1979) қишлоқ (120 ўринли) ва ёзлик (160 ўринли) бўлимларга ажратилиб, ошхона ва чайхона қисми қайтадан қурибди. Орқа томони 2 қаватли бўлиб, биринчи қаватида чайхона, ошхона, сомсахона ва кабоҳона жойлашган, уларнинг мўриси минорасимон ишланган. Ён қисмига (сув бўйида) эни 5 м, уз. 30 м ли 1 қаватли айвон ишланди. Қишлоқ залнинг ички томонини «МеблOMET» фирмаси (Польша) безаган.

АОМИНЬ — Хитой жан.-шарқидаги махсус маъмурий район (1999 й. 20 де-к. дан) Жан. Хитой денгизи соҳилида, Чжуцзян дарёси қуйилиш жойида. Аоминь я.о., Ханьцзидао, Цзюао ва б. бир қанча майда оролларни ўз ичига олади. Майд. 18 км². Аҳолиси 430 минг киши (1999) аксари қисми хитойлар ва португаллар. Диндорлари будда динига эътиқод қилади, католиклар ҳам бор. Маъмурий маркази ва порти — Аоминь (342 минг киши, 1991). 1557 й.да Португалия А.ни Хитойдан ижарага олган. 1680 й.дан Португалия мулки, 1951 й.дан Португалиянинг «денгиз ортидаги провинцияси». Хитой ва Португалия ҳукуматларининг қўшма баёнотига мувофиқ (1987) А. 1999 й.дан бошлаб Хитой суверенитети остига ўтди.

Иқтисодининг асосини туризм б-н бирга экспорт учун кийим-кечак ва б. тўқимачилик буюмлари, электрон қисмлар, ўйинчоқлар и.ч. ташкил этади. А. иқтисоди яна Халқаро молия-савдо операцияларида воситачилик қилишга ҳам асосланган. Балиқовланади. Денгиз курортлари, киморхоналар бор.

АОРСЛАР — сармат қабилаларининг йирик иттифоқи. А. ҳақида маълумотлар Страбон, Птолемей, Плиний ва Тацит асарларида учрайди. Хитой йилномаларида А. янъдай номи б-н келтирилган. А. дастлаб Орол ёки Каспий денгизининг шим.да яшаган. Мил. ав. 2-а. да Каспий денгизининг шим. б-н Дон дарёси оралигига ва Кавказ тоғлари томонга тарқалган. А. жангари кўчманчи чорвадорлар бўлиб, Кавказ, Боспор давлати, Туркистон халқлари ўртасидаги савдо ишларида, Боспор давлатидаги тахт учун ўзаро урушларда фаол қатнашган. 2-а.да аланлар бошчилигидаги йирик сармат қабилалари иттифоқида қўшилган.

АОРТА (юн. aorta), шотомир — одам ва ҳайвонлар организмидagi энг катта, узун ягона қон томири. Юракнинг чап қоринчасидан чиқиб организмнинг барча аъзолари ва тўқималарига тармоқланади. А. девори қалинроқ бўлиб, асосан эластик тўқимадан тузилгани учун чап қоринчадан отилиб чиққан қон босимида чидамли ва кенгайиш хусусияти ривожланган. А. юқорига кўтарилувчи равоқ ва пастга тушувчи қисмлардан иборат. Пастга тушувчи қисм кўкрак ва қорин А.сига бўлинади. Қорин А.си IV бел умуртқаси рўпарасида ўнг ва чап умумий ёнбош артерияларга ажралади. А.нинг бошланишидан охиригача бўлган қисмидан чиққан артерия толалари бутун организм тўқималари ва аъзоларини қон б-н таъминлайди.

АОРТИТ — аорта деворининг яллиғланиши. А. инфекцион ва аллергияк бўлади. Касаллик ўткир ва сурункали кечади. Микроблар қон, лимфа орқали ва қўшни аъзолардан ўтиши мумкин. Бунда кўпинча деворнинг ўрта қавати шикаст-

ланади; аксарият захм натижасида келиб чиқади. Касалликда тўш суягининг орқаси оғрийди ва аорта бир қадар кенгайди.

АПАРТ (франц. *aparte* — бир томонга) — гўё саҳнадагилар эшитмайди, деб фарз қилиниб айтиладиган монолог ва лукмалар. А. усули драматургияда мил. ав. ҳам қўлланилган. Қатнашувчининг фикри, ҳис-туйғулари ва режаларини изоҳлаш учун ишлатилган. А.лар 19-а. да кенг қўлланилган. Ўзбек театрида ҳам қўлланиб келинади (мас, Уйғун, «Парвона»).

АПАРТЕИД, апартхейд (африкаанс тилида *apartheid* — алоҳида-алоҳида яшаш) — иркий камситишнинг энг ашаддий кўриниши. Муайян аҳоли гуруҳларининг улар иркий мансублигига қараб, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва фуқаролик ҳуқуқларидан махрум этишни, худудий жиҳатдан яққалатиб қўйишгача боришни англатади. А.нинг айрим чоралари геноцид тусини олиши мумкин. Ҳоз. халқро ҳуқуқ А.ни инсониятга қарши жиноят деб ҳисоблайди. 1973 й.да А. жиноятларининг олдини олиш ва жазолаш тўғрисида халқро конвенция қабул қилинган. Яқингача А. ЖАРда ҳукмронлик қилиб келган, асосан оқ танли фуқаролардан иборат Миллий партиянинг сиёсати эди. У мамлакат аҳолисини иркий аломатларга қараб, уч қисм: 1) оқ танлилар; 2) қора танлилар, яъни туб африкаликлар; 3) индейслар ва дурагайларга бўлиб бошқариш сиёсатини қўллаб келди. «Иркий гуруҳларни ажратиб жойлаштириш тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, аҳоли 74% ини ташкил этувчи қора танлилар учун сохта «давлатлар» — бантустанлар тузилди, африкаликларнинг оқ танлилар яшовчи шаҳарларда истикомат қилиши ман этилди, А. қоидаларини бузганларга нисбатан қаттиқ жазо чоралари қўлланилди. Африкаликлар, уларга эргашган индейслар ҳамда оқ танлилар бир қисмининг Африка миллий конгресси ва б. ватанпарварлик ташкил отлари раҳбарлигида

А. сиёсатига, ирқчилар зулми ва камситишларга қарши узоқ давом этган, жаҳон ҳамжамияти томонидан фаол қўллаб-қувватланган муросасиз оммавий чиқишлари, шу жумладан, қуроли кураши ирқчиларни чекинишга мажбур этди. Мамлакат ва халқро майдонда яққаланиб қолган ирқчилар сиёсий ислохотлар ўтказишга мажбур бўлди. Тинч йўл билан 1994 й. апр.да ўтказилган демократик сайловлар натижасида ҳокимият мамлакат туб аҳолиси вакиллари қўлига ўтди.

АПАТИС (юн. *apatao* — алдайман) — фосфатлар синфига мансуб минерал. Таркибида P_2O_5 нинг микдори 42%. Аралашмалари: CO_2 , Мп, камёб ф элементлари, U, Sr ва б. Ок, зангори, сарик, бинафша ранг ва б. рангдаги кристалл ва донадор агрегатлар. Қаттиқлиги 5. С. оғ. 3,2. Кимёвий таркибига қараб А. фторapatит, гидроксилapatит ва хлорapatитга бўлинади. А. магматик, гидротермаль, пневматолит йўл б-н ҳосил бўлади. Баъзан А. кварц ертомирларида ва кристалли сланецларда ҳам учрайди. Чўкинди жинсларда А. гуруҳига қирадиган минераллар фосфоритлар ва қазилма суяклар шаклида учрайди. А. ўғит, фосфор кислота ва унинг тузларини олишда хом ашё; қора ва рангли металлургияда ҳамда керамика ва хира ойна и.ч.да қўлланилади. Камёб ер элементлари қўшилган синтетик А. оптикада қўлланилади. Ўзбекистондаги фосфоритларнинг асосий қисми А.дир.

АПАТИТ — РФнинг Мурманск вилоятидаги шаҳар (1966 й.дан). Имандра кўли яқинида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 88 минг киши (1991). Апатит-нефелин кон бойитиш ф-қаси, Карелия ГРЭС, Россия ФАнинг Кола илмий маркази бор. Хибин кони ишга туширилиши муно-абати б-н 1935 й.да посёлка сифатида вужудга келган.

АПАТИЯ (юн. *apatheia* — лоқайдлик, ҳафсаласизлик, кизиқишнинг йўқолиши) — 1) одамнинг теварак-атрофидаги воқеа ва ҳодисаларга лоқайд бўлиб қолиш ҳолати; 2) тиббиётда — ташқи муҳитга кизиқмай бутунлай бепарво бўлиб қолиш

б-н ифодаланадиган касаллик ҳолати. А. кўпинча абулия ҳолати б-н бирга кечиб, рухий фаолиятнинг сусайиши кузатилади. А. одамда айрим рухий касалликлар ёки ўта толиқиш белгиси бўлиши ҳам мумкин; 3) антик фалсафада — стоицизм этикасининг асосий тушунчаларидан бири, қалбнинг барча эхтирослардан тўла озод бўлишини талаб этади.

АПЕЙРОН (юн. *apeiron* — чексиз) — фалсафа тарихига юнон файласуфи Анаксимандр томонидан киритилган тушунча. А. тушунчаси материя ҳақидаги тасаввурлар тараққиётида олға қўйилган кадам эди, чунки ўша даврда ҳамма нарсанинг асоси сув ёки ҳаво, деган тасаввур мавжуд эди. Анаксимандр зса материя тушунчасини А. термини б-н атади. А. ҳеч қандай сифатга эга эмас, бироқ ҳамма муайян жисмларнинг асосидир; бир-бирига қарама-қарши бўлган иссиқлик ва совуқликни куруқлик ва намликни ўзидан чиқара бориб, абадий мавжуд бўлади, бошқа жисмларни вужудга келтиради. А. тушунчасида Анаксимандрнинг содда диалектик қарашлари ўз ифодасини топган.

АПЕКС (лот. *apex* — уч, бош) — Қуёш системаси ёки Ернинг осмон сферасига йўналиш нуқтаси. Қуёш системасининг А.и Геркулес юлдуз туркумида жойлашган. Ернинг А. и Қуёшга нисбатан 90° ғарб томонда бўлади.

АПЕЛЛЯЦИЯ (лот. *appellatio* — муурожаат қилиш; шикоят қилиш; норозилик билдириш) — суд ҳукми устидан шикоят аризаси беришнинг бир шакли. А. Франция жиноят-процессуал кодексига (1808 й.), жаҳоннинг бошқа кўпчилик давлатлари жиноят-процессуал қонунларига киритилган. ЎзРда 1994 й. 22 сент.да қабул қилинган ва 1995 йил 1 апр.дан амалга киритилган Жиноят-процессуал кодексига ушбу тартиб кўрсатилмаган, аммо А. тартибида иш кўришнинг айрим аниқ масалаларига оид қисмлари янги ЖПКнинг 490-моддасида назарда тутилган қоидага кўра, А. кассация инстанциясида иш кўрадиган судда қўлланилади.

Суд ҳукми устидан А. тартибида шикоят бериш йўл қўйилган давлатларнинг жиноят-процессуал қонунида А. тушунчаси 2-босқич судида жиноят ишини мазмунан ҳал қилиш учун янгидан кўриш мумкинлигини билдиради. А. суди (2-босқич суди) ҳукмнинг қонунийлиги ва асослигини фақат шикоят (протест)да кўрсатилган ҳолатлар бўйича текширади. А. суди ишдаги ёзма материалларга таяниб, ўз қарорини қабул қилади. Бу судда 1-инстанция судида сўроқ қилинган гувоҳлар такроран сўроқ қилинмайди, далилларни бевосита ва оғзаки текшириш, суд ишларини юритишдаги тортишув, маҳкумни ҳимоя ҳуқуқи б-н таъминлаш ва ишни узоқ муддат давомида кўришдек ҳолатлар чегараланади.

АПЕЛЬСИН, пўртахол (*Citrus sinensis* — голландча *appelsien* — айнан хитой олмаси) — рутадошлар (апельсингуллилар оиласи)нинг цитруслар туркумига мансуб доим яшил дарахт ва бута. Ватани — Бирма ва Жан.-Ғарбий Хитой. Ёввойи ҳолда учрамайди. Тропик ва субтропик мамлакатларда қадимдан маданийлаштирилган (Хитойда 2 минг йилдан бери, Жан. Европада 15-адан, Кавказнинг Қора денгиз буйларида 11-адан). Бўйи 6 — 12 м. Шох ва новдаларида ингичка тиканлари бор. Барги тухум шаклида, ҳосили асосан нояб.-дек. ойларида етилади. Меваси думалок ёки тухумсимон, сарғиш ёхуд қизғиш, вазни 300 — 400 г, таъми нордон, таркибида 12% қанд, 1 — 2% лимон кислота, 0,9% оксил, А, В, С витаминлар ва эфир мойи (пўстида) бор. А. хўл мева ҳолида истеъмол қилинади; ундан шарбат, компот, киём ва мураббо тайёрланади, пўстидан олинандиган мой атир-упа ва кондитер саноатида қўлланилади. Ҳосилдорлиги 200 — 250 ц/га ча боради. 300 га яқин нави бор. Вашингтон навел, Силлиқпўст, Королёк 100 ва б. навлари кўп экилади. Эқилгандан сўнг 3 — 4 йилда ҳосилга қиради. Иссиқсевар ва намсевар. Қулай шароитларда 75 йилдан ортиқ яшайди ва ҳосил беради. Трифолиат, бигардия,

маҳаллий навлар уруғларидан чиққан ниҳолларга пайванд қилинади. 4x2,5 м схемада экилади. Т-ра — 10° да ер усти қисми бутунлай нобуд бўлади. А. АҚШ, Испания, Италия, Хитой, Туркияда ҳамда Грузиянинг ғарбида кўп етиштирилади. Ўзбекистон ва Тожикистонда усти ёпиладиган махсус узун ўра (траншея)ларда, иссиқхоналарда ўстирилади (яна қ. Цитрус мевалар).

АПЕННИН ТОҒЛАРИ - Италиядаги тоғлар, Апеннин я.о. шим.-ғарби (Альп тоғлари)дан жан.-шарққа (Калабрияга-ча) тузилган. А.т.нинг узунлиги Калабрия тоғларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда 1200 км. А.т. ўртача баландликдаги, ён бағирлари ётиқ тоғлар. Энг баланд нуқтаси 2914 м (Корно тоғи). Тоғлар, асосан, қумтош, гил ва оҳақтошлардан иборат, лава қопламлари учрайди. Ҳаракатдаги ва ўчган вулканлар бор (Везувий ва б.). Бинокорлик материаллари (асосан, мрамар) кўп. Иқлими субтропик, Ўрта денгиз атрофига хос иқлим. Ғарбий ён бағирларда йиллик ёғин 1000 — 2000 мм, шарқида, тоғ оралиғи ҳавзаларида 600 — 800 мм. А. т.дан Тибр, Арно ва б. дарёлар бошланади. Минерал булоқлар бор. Ён бағирларининг қуйи қисми зайтунзор, токзор, цитрус экинлари ва доим яшил дубзорлар б-н банд; юқорида каштан, дуб, кора қайин ҳамда игна баргли дарахтлар ўсади. Энг баланд қисми яйлов сифатида фойдаланилади.

АПЕННИН ЯРИМ ОРОЛИ - Жан. Европадаги ярим орол. Майд. 149 минг км², эни 130 — 300 км, уз. 1100 км. А.я.о.нинг жан.да Калабрия ва Салентина, шарқида Гаргано я.о. бор. А.я.о. Европага Апеннин тоғлари ва Ломбардия пасттекислиги орқали туташган. Сицилия о.дан тор Мессина бўғози б-н ажралган А.я.о. ни ғарбда Тиррен, шарқда Адриатика, жан.да Иония денгизлари ўраб туради. Шарқий соҳиллари шим. да ботқоқ ва лагуналар куп, жан. баланд ҳамда тоғли, ғарбий соҳиллари эса ўйдим-чукур, тик ва кўп жойларда жарликдан иборат. А.я.о.ни бошдан-оёқ

Апеннин тоғлари эгаллаган. Тиррен денгизи соҳили яқинида вулкан (Везувий, Флегрей ва б.) кўп. Соҳил камбар пасттекистиклардан иборат. А.я.о. Европанинг субтропик минтақасига қиради. Иқлими илик, ёзи узоқ, иссиқ ва қурук; Ўрта денгиз буйига хос доим яшил ўсимликлар ўсади. Текислик ва тоғ олди қисмларини маданий ландшафт ташкил этади. А.я.о.да Италия (ҳудудини 73 қисми), Ватикан, Сан-Марино давлатлари жойлашган.

АПЕРТУРА (лот. apertura — тешик, тирқиш) — оптик тизимнинг ёруғлик нурларини ўтказадиган тешиги; линзалар ёки диафрагмалар б-н узгартирилиши мумкин. Бурчакли А. — оптик тизимдан утувчи ёруғлик конуссимон дастасининг четкл нурлари орасидаги а бурчак. Сонли А. Fisin -у га тенг; я — буюм қўйилган муҳитнинг синдириш кўрсаткичи. Тасвирнинг ёритилганлиги ва оптик асбобнинг ажратиш қобилияти А.га боғлиқ бўлади.

АПИА — Самоанинг пойтахти. Аҳолиси 35 минг киши (1998), асосан европаликлар. Тинч океандаги Уполу о.нинг шимолида, Апиа тоғининг ён бағрида (денгиз сатҳидан 396 м баландликда). Қ.х. маҳсулотлари, ёғочни қайта ишловчи ва озиқ-овқат саноатининг унча катта булмаган корхоналари мавжуд. А. орқали четга копра, банан, какао чиқарилади. Халқаро аэропорт бор. Йирик денгиз порти. А. 19-а. охирида ташкил топган.

АПИЛАК, асалари сути — ишчи асалариларнинг бели ва кўкрак қисмидаги безларда ишлаб чиқариладиган суюкликдан тайёрланадиган оқ ёки сарғиш қурук қуқун. Биологик стимулятор хусусияти бор. А. тиббиётда болаларнинг гипотрофия, катталарнинг гипотония касалликларини ҳамда аеллардаги лактация (сут ҳосил бўлиши)нинг бузилишини даволашда қўлланилади. А. агир-упа саноатида ҳам ишлатилади. Унинг таркибида оксил, қанд, ёғ, минерал тузлар, витаминлар ва Д провитамин

бор. Бу суюклик арилардан маълум даврда йиғиб олинади ва спиртда консервацияланади.

АПЛАНАТ (юн. *anlanetos* — хатосиз, оғишмайдиған) — симметрик жойлашған иккита бир хил ахроматик линзадан (к.. Ахромат) иборат фотообъектив. А. линзаларининг тузилиши ва таркиби тасвирнинг сферик ва хроматик абберация натижасида бузилиб чиқишига йўл қўймайди, ammo астigmatизм ходисасини бартаф қила олмайди.

АПЛАНОСПОРА (юн. *aplanes* — қўзғалмайдиған ва спора) — яшил ва сарик-яшил сўвўтлар баъзи турларининг жинссиз кўпайиши даврида хосил буладиган ҳаракатсиз спора. Зооспоралар каби А. ҳам оддий вегетатив хўжайраларда етилади, лекин улардан хивчини бўлмаслиги ва ҳаракат қилмаслиги б-н фарқ қилади.

АПЛИКАТА (лот. *applicato*, сўзма-сўз — қўйилған) — фазода декарт координатларидан бири; кўпинча, *z* ҳарфи б-н белгиланади (қ. Координатлар).

АПЛИТ (юн. *haploos* — содда) — магматик ертомир тоғ жинси. Майда донали, оч рангли, бир текис кристалланған минераллар (кварц, ишқорли дала шпати, баъзан нордон плагиоклазлар)дан иборат. А. пайдо бўлиш жараёни жиҳатидан, асосан, ер пўстининг чуқур қисмидаги гранит б-н боғлиқ. Шунинг учун гранит-А. деб ҳам аталади. А. баъзан ернинг чуқур қисмида бошқа жинслар б-н бирга учрайди. Бундай А.ларни диорит-А., сиенит-А. ва б. номлар б-н ҳам атайдилар. А. асосан кварц ва ортоклаздан иборат. Керамика саноатида ишлатилади.

АПНОЭ (юн. *arnoia* — нафаснинг тўхташи) — қонда карбонат ангидрид газининг миқдори камайиб кетиши натижасида нафаснинг вақтинча тўхтаб қолиши. Баъзан тери рецепторларини кучли таъсирлаганда (мас, бирдан совуқ сувга тушилганда) ҳам А. рўй беради. Янги туғилған болада А. 10 минутча давом этади, чунки унинг қонида кислород миқдори катта ёшдаги одамлар

қонидагига нисбатан кўпроқ бўлади.

АПО ... (юн. *apo* — ... дан) — қўшма сўзлар бўлаги, бирор нарса йўқлигини, инкорни; бирор нарсадан пайдо бўлғанликни билдиради (мас, апохромат).

АПО — Филиппиндаги вулкан, мамлакатнинг денгиз сатҳидан энг баланд нуктаси (2965 м), Минданао о.да. Ён бағирларидан сульфит ангидрид, карбонат ангидрид, сув буғлари чиқиб туради. А. Апо миллий парки ҳудудида жойлашған.

АПОГАМИЯ (апо ... ва юн. *gamos* — қўшиламан) — гаметофитнинг уруғланмаған хўжайрасидан ўсимлик хосил бўлиши. Баъзи гулли ўсимликлар ва қирққулоқларда учрайди.

АПОГЕЙ (юн. *apogeios* — Ердан узокда жойлашған) — Ер йўлдоши орбитасининг Ер марказидан энг узок нуктаси. Мас, Ойнинг А.и 405000 км.

АПОКАЛИПСИС (юн. *apokalypsis* — башорат) — яҳудий ва христиан динларининг юзага келишига оид диний адабиёт намуналаридан бири; илохий кароматли ривоятлар. Яҳудий ва христиан динининг пайдо бўлиши жараёнида диний каромат хусусиятига эга бўлған кўп ёзувлар вужудга келған, лекин улардан фақат биттаси — «Иоанн (Юханно) каромати» христианликда Библия канонига киритилған, қолғанлари: «Қадимги аҳд» асарларидан Езра ва Варух А.лари, «Янги аҳд» адабиётидан Петр, Месс, Зостриан кароматлари ва х.к. апокриф (сохта) деб эълон қилинған. Шунинг учун А. термини христиан анъанасида фақат «Иоанн каромати» (68 — 69-й.ларда тузилған) га нисбатан ишлатилади. «Иоанн каромати» ўз мазмуни б-н «Қадимги аҳд» ёзувларига яқин. Шундай бўлсада йирик руҳонийлар (мас, Лютер, Цвингли) А.га гумон б-н қараганлар.

АПОЛЛОН — юнон мифологияси ва динида олимп худоси, Зевс ва Летонинг ўғли, шифо бахш этувчи, соҳибкаромат ва санъат хомийси. А. га сигиниш Кичик Осиёда бошланиб, мил. ав. 2-минг

йилликда Юнонистонга, у ердан Римга тарқалган. Дастлаб чўпонлар ҳомийси, олмazorлар худоси деб танилган. Уни шеърят ва мусиқа ҳомийси сифатида ҳам эъозлашган. Қад. юнон санъатида А. кўлида ўқ-ёй ёки мусиқа асбоби ушлаган ёш йигит киёфасида тасвирланган.

АПОЛЛОН (Parnassius apollonius) — елканлилар оиласига мансуб капалак, Европа, Кавказ ва Ғарбий Сибирнинг тоғли худудларида (баъзан паст-текисликларда) тарқалган, ёйилган канотларининг уз. 70 — 90 мм га етади. Кўпчилик мамлакатларда Қизил китобга киритилган. Ўзбекистон худудида ўрта тоғ минтақасида 1700 — 2100 м баландликда учрайди. Битта генерацияси ривожланади. Қурт даврида қишлайди. Капалаги май — июнь ойида уча бошлайди. Уй ҳайвонлари сонининг ортиб бориши, йўл ва уй-жой қурилиши туфайли яшаш муҳитининг ўзгариши б-н А. сони кескин камайиб бормоқда.

«АПОЛЛОН» — астронавтларнинг Ойга учиши учун мўлжаллаб АҚШда ишлаб чиқилган космик кема (КК) ларнинг номи, уларни ишлаб чиқиш ва учириш дастури. Биринчи марта 1967 и. охири, 1968 й. бошларида учирилган «Сатурн-5» элтувчи ракета (ЭР) «А.»ни учириш учун мўлжалланган. «А.» Ойга учишни ва Ой атрофидаги орбитага ўтишни таъминловчи икки ККдан иборат. 1967 — 75 йларда «А.» ККнинг «А-4», «А-5», «А-6», «А-7», «А-8», «А-9», «А-10», «А-11», «А-12», «А-13», «А-14», «А-15», «А-16», «А-17» маркалари учирилди. Уларда жами 38 астронавт учирилди. «А-11»да Ой сиртига инсон биринчи марта чиқарилди (1969 й. 16 июль, Н. Армстронг, Э. Олдрин). Астронавтлар Ой сиртида юришни машқ қилишди, Ой сиртига илмий асбоблар ўрнатишди. Ой жинси намуналаридан 22 кг йиғишди, Ой сиртини фотосуратга олишди, Ер б-н телефонда гаплашишди, Ой сиртига АҚШ байроғини ўрнатишди, ҳалок бўлган астронавтларнинг сурати туширилган бешта медални Ой сиртига қўйишди. Астронавтлар Ойдан Ерга те-

левизор орқали кўрсатиб турилди. Ойга қўнилган жой «Сокинлик базаси» деб аталди. Ой сиртида 1 соат-у 44 мин. мобайнида мўлжалдаги ишларни бажаргач, Олдрин кабинага қайтди, ундан 10 мин. кейин Армстронг ҳам кабинага кирди. Ойда 21 соат 36 мин. бўлгач, астронавтлар 21 июль куни Ойдан қўтарилдилар ва селеноцентрик орбитада баъзи манёврларни бажаргач, «Бургут» (ой кабинаси)ни «Колумбия» (асосий блок)га уладилар ва унга ўтиб, ой кабинасини ажратдилар, шундан сўнг махсус двигателни ишга тушириб, Ерга учиш траекториясига чиқдилар. «А-11» 24 июлда Гавай о.ларидан жан.-ғарбдаги Жонстон о. яқинида Тинч океанга қўнди. Биоизоляция кийим-боши кийдирилган астронавтлар ва ККнинг ўзи махсус вертолётда «Хорнет» авианосецига келтирилди. Астронавтлар карантин муддатини ўташ учун махсус ажратилган жойга олиб кетилди.

АПОЛЛОНИЙ ПЕРГАЙОС (мил ав. 265 — 170) — юнон математиги ва астрономи. Асосий асари «Конус кесимлар» бўлиб, унинг юнон тилидаги 4 ва араб тилига таржима қилинган 3 китоби сақланиб қолган; 8 китоби йўқолган. А. эллипс, парабола ва гипербола чизиқлари доиравий конусни текислик б-н кесиш натижасида ҳосил бўлишини биринчи бўлиб айтган ҳамда уларнинг хоссаларини муфассал текширган. А. сайёраларнинг кўринма ҳаракатини тушунтириб берган, эпицикллар назариясини яратган. А.нинг ишлари астрономия, механика, оптика, аналитик геометрия ва б. фанларнинг ривожланишида катта роль ўйнайди.

АПОМИКСИС (апо ... ва юн. mixis -оғиш) — организмларнинг жинсий жараён содир бўлмасдан кўпайиши. Том маънода А. муртакнинг уруғланмасдан ривожланишидир. Янги организмнинг жинсий хужайра (тухум) ёки вегетатив хужайра ҳосил қилишга қараб А.ни иккига — партеногенез ва апогамияга бўлиш мумкин А. ҳайвонот ва

ўсимликлар дунёсида кенг тарқалган. Мас, огизайлангичлилар, дафниялар, ширалар ва б. ҳайвонларда, айрим сув ўтлари ва қирққулоқларда А. партеногенез шаклида намоён бўлади. А. гулли ўсимликларда кенг тарқалган, 43 оилага мансуб 100 дан кўпроқ уруғда учрайди. А. айниқса бугдойдошлар, қоқидошлар, итузумдошлар, раънодошлар оиласида кўпроқ кузатилади. А. ирсий (регуляр) ёки ирсийланмайдиган (тасодиф) бўлиши мумкин. Муртакнинг чангланмадан ривожланиши автоном А. дейилади. Чангланиш ёки тумшукчада чангнинг униб чиқиши, баъзан муртак халтасидаги марказий ҳужайранинг уруғланиши б-н содир бўладиган А. индуцирланган А. деб аталади. Гулли ўсимликларда редуцирланган (муртак гаплоид) ўсимликларнинг б оиласида (лавлаг, гўза, зиғир, тамаки, арпа, бугдой) редуцирланмаган (муртак диплоид) партеногенез (кўнғирбош, чойўт, қоқиўт) мавжуд. Апогамия адвентив эмбриония (муртакнинг муртак халтасидан ташқарида уруғ-куртак ҳужайрасидан ривожланиши) ва партеногенез тушунчалари яқин туради. Кўпайишнинг бу хилларида битта уруғда бир неча муртак ривожланади (цитрусларда доим учрайдиган полиэмбриония). Кўпчилик апомиктик турларнинг популяцияларида жинсий формалар ҳам аниқланган. А.нинг генетик хусусиятларидан айрим ўсимликлар селекциясида фойдаланилади.

АПОНЕВРОЗ (юн. *aponeurosis*: апо... ва *neurōn* — пай) — таркибида қалин эластик ва коллаген толалар бўлган бириктирувчи сербар тўқима; баъзи сербар мускуллар пайи. Кўл-оёқ қафти терисининг остида, бошнинг сочли қисмида, қорин деворида ва б. жойларда бўлади. А. сербар мускулларни суяклар ёки бошқа тўқималар б-н боғлайди.

АПОПЛЕКСИЯ (юн. *apopleo* — зарб б-н шикаст етказиш) — бош миёга қон қуйилиши натижасида беморнинг тез ҳушдан кетиб, йиқилиши б-н давом этадиган касаллик ҳолати (қ. Инсульт).

АПОРИЯ (юн. *aporia* — қийинчилик) — формал мантиққа муҳокамалардаги зиддият туфайли ҳал этиб бўлмайдиган ёки ҳал этилиши мушкул бўлган ҳолат, мантиқий қийинчилик. Юнон файласуфлари мушкул мантиқий муаммоларни А. деб атаганлар. А. юнон фалсафасида диалектик тенденциялар бўлганлигидан далолат беради (яна қ. Антиномия).

АПОРТ (франц. *apport*) — акциядорлик жамияти ихтиёрига сотилган акциялар учун тўлов тарзида ўтадиган мулк. Муайян суммага баҳоланган товарлар, савдо ва саноат корхоналари А. бўлиши мумкин. Кўп ҳолларда таъсисчилар янги ташкил топаётган акциядорлик жамиятларига А. тарзида ўз корхоналари ҳамда товарларни оширилган нархда ўтказадилар, натижада мулк қийматиغا нисбатан кўпроқ миқдорда акция оладилар.

АПОСЕЛЕНИЙ (апо ... ва юн. *selene* — Ой) — Ой сунъий йўлдоши орбитасининг Ойдан энг узоқ нуқтаси.

АПОСПОРИЯ (апо ..., спор) — спорофитнинг вегетатив ҳужайрасидан гаметофит насл ҳосил бўлиши. Мас., қирққулоқ баргининг тўқимасидан ўсиб чиққан ўсимтанинг тараккиёти натижасида янги ўсимлик пайдо бўлади.

АПОСТЕРИОРИ ВА АПРИОРИ (лот. *a posteriori* — тажрибадан сўнг ва *a priori* — тажрибагача) — билим ва унинг манбаларига оид фалсафий терминлар. Апостериори — ҳиссий билиш орқали тажрибадан олинган билим. Априори — онгга хос бўлган туғма билим. Кант фалсафасида билим бир-биридан кескин фарқ қилувчи икки қисмга — тажрибагача ва тажрибадан сўнг вужудга келувчи билимларга бўлиб текширилади. Кантда макон ва замон каби тушунчалар соф априори тушунчалар ҳисобланади, бироқ гидроксиз, фақат улар ёрдамидагина ҳеч қандай билимга эришиш мумкин эмас. 20-а.да неокантчилик, прагматизм ва конвенционализм асосида априориликнинг функционал ғояси деб аталадиган ғоя вужудга келди, унга кўра априори

қоидалари — фандаги ана шу дастлабки фаразлар шартлилик, конвенционаллик ҳолатини ўз ичига олади.

АПОСТОЛЛАР (юн. apostolos — элчи; исломда ҳаворий — шогирд, издош маъносида) — илк христианликнинг шаклланиш даврида дарбадар диний тарғиботчилар. А. ҳали руҳонийлар пайдо бўлмаган даврларда жамоадан жамоага кўчиб тарғибот юритиб, христиан динининг ёйилишида асосий роль ўйнаганлар. Кейинчалик епископлар пайдо бўлган, А. йўқолган. А. номи фақат Исо Масихнинг шогирдлари ҳисобланган 12 кишидагина (Иоанн, Матфей, Пётр, Павел, Марк, Иаков, Иуда ва б.) сақланиб қолган. Уларнинг динни тарғиб қилиш мақсадида бошқа халқлар номига ёзган хатлари (послания), шунингдек уларнинг фаолияти баён этилган «Апостолларнинг қилмишлари» каби асарлар Библия расмий канонининг «Янги аҳд» қисмига киритилган. А. дан Пётр католик христианлари тасавурида черков ва папалар диний ҳокимиятининг асосчиси ҳисобланиб, Рим папалари ўзларини Пётр тахтининг меросхўрлари деб даъво қиладилар. Христианлик тарихи соҳасида олиб борилган и.т. натижасида 12 апостолнинг кўпи тарихий шахслар эмаслиги аниқланган. Улар тўғрисида аниқ тарихий маълумотлар йўқ.

АПОТЕЦИЙ (юн. apothecium — омор, жой) — баъзи лишайниклар ва дискосмицетсимон халтачали замбуруғларнинг танасида бўладиган спора ҳосил қилувчи қатлам. А. спорали халтача ва парафизалар (қилчалар)дан ташкил топади.

АПОФЕМА (юн. apothēmi — бир томонга қўяман) — 1) мунтазам кўпбурчак А.си — мунтазам кўпбурчак марказидан бирор томонига туширилган перпендикуляр чизик узунлиги; 2) мунтазам пирамида А.си — мунтазам пирамида ён учбурчагининг баландлиги; 3) мунтазам кесик пирамида А.си — мунтазам кесик пирамиданиннг ён ёғи бўлмиш трапеция баландлигининг узунлиги.

АПОФЕОЗ (юн. apotheosis —

илоҳийлаштириш) — 1) бирор бир шахс ёки воқеани шарафлаш; 2) тантанали якун; 3) халқни, қаҳрамонни ёки бирор воқеани шарафлайдиган спектакль, байрам концерт дастури ёки цирк томошасининг одатда якунловчи, тантанали оммавий саҳнаси: «Гулсара» операси (Р. Глиэр ва Т. Содиков)нинг якунловчи қисми. А. томоша, байрам намойишининг мустақил қисми сифатида (матнеиз) бўлиши ҳам мумкин. Бу турдаги А.лар иштирокчиларнинг таъсирли ҳолатлари («жонли лавҳа», «сўзсиз саҳна») асосида қурилади. Бунда декорация, кийим, бутафория ва б. катта аҳамиятга молик. Ҳозир ҳар йилги Ўзбекистон мустақиллигига бағишланган концертларда А.нинг турли кўринишларидан фойдаланилади.

АПОФЕРМЕНТ (апо ... бу ерда кичрайтиришни билдирадиган олд кўшимча ва фермент) — икки компонентли ферментларнинг оксилли қисми. Кофермент б-н бирикиб, тўла фермент ҳосил қилади. А. ферментнинг ўзига хос (танлаб) таъсир кўрсатишини ифодалаб беради.

АПОХРОМАТ (юн. аро — бу ерда кичрайтиришни билдирадиган олд кўшимча ва chroma — ранг) — кузатилаётган нарсаниннг объектив оптик ўқида ётган нуқтасидан келаётган нурларнинг хроматик абберрацияси (буюмнинг бўялиб кўриниши)ни ахроматик объективларга (к. Ахромат) қараганда тўларок бартаграф қилувчи оптик тизим (объектив). А. объективлар оптик ўққа чексиз яқин нурларнинг аниқ бир нуқтага тушишини таъминлайди.

АППАЛАЧИ ТОҒЛАРИ - Шим. Америкадаги тоғлар, АҚШ б-н Канада худудида. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа 2600 км чўзилган, эни 300 — 500 км. Энг баланд чўққиси — Митчелл тоғи (2030 м). А.т. жан.-шарқий ва шим. қисмлари палеозой эрасида бурмаланган кристалл жинслар (гнейслар, кристалли сланецлар, кварцитлар)дан, жан.-ғарбий қисми чўкинди жинслар — оҳақтош, қумтош, гилли сланецлардан ташкил топган. Мезозой ва кайнозойда тоғлар гум-базеймон

кўтарилган. Тоғларни кўпдан-кўп дарёлар парчалаб юборган. Шим. томонлари рельефини тўртламчи давр музликлари анча ўзгартирган. А.т. иқлимини Атлантика океани юмшатиб туради. Ёғин 1000 — 1300 мм. Жан.да тоғ ён бағирлари 1000 м баландликкача кенг баргли ўрмонлар, ундан юқорида аралаш ва игна баргли ўрмонлар б-н копланган. А.т. да тошқўмир, нефть, темир рудаси, мис, кумуш, кобальт бор. А.т.да 2 та миллим парк мавжуд. Туризм ва овчилик р-ни.

АППАРАТ (лот. apparatus — асбоб, ускуна) — 1) асбоб, мослама, жихозларнинг умумий номи. Мас, телефон А. (қ. Автомат телефон); 2) муайян ташкилот ёки муассаса ходимлари мажмуи; штат; 3) одам, хайвон ёки ўсимликдаги бирор умумий вазифани бажарувчи аъзолар мажмуи, мас, нафас олиш А.и, овқат ҳазм қилиш А.и.

АППАРАТ ФУНКЦИЯСИ - ўлчов асбобининг унда ўлчанган катталиқни ўлчангунча бўлган ҳақиқий қиймати б-н боғловчи характеристика. Кўп ҳолларда спектрофотометрларнинг А.ф. ни билиш талаб қилинади. Ўлчов асбобининг А.ф. назарий йўл б-н ҳисоблаб топилади. Мас, спектрометрнинг А.ф. ёювчи элемент (призма, дифракцион панжара), коллиматор кўзгуси, тирқишнинг оптик параметрлари ёрдамида ҳисобланади. Спектрометрнинг А.ф. тажриба йўли б-н ҳам аниқланиши мумкин. Бунда спектрометр кириш тирқиши ν частотали монохроматик нур б-н ёритилади ва спектрометрда частота ўзгартирилганда шу частота атрофидаги ёруғлик оқими тақсимоти ўлчанади, бу тақсимот асбобнинг А.ф.га мос келади.

Тасвир ҳосил қилувчи оптик асбоблар (фотоаппарат, телескоп, микроскоп ва б.) нинг А.ф. асбоб ҳосил қилаётган чексиз кичик нурланувчи нуктанинг тасвиридаги ёритилганлик тақсимотини кўрсатади. Идеал оптик асбоб нуктавий ёриткич тасвирини нукта шаклида ҳосил қилади ва унинг А.ф. нуктадан ташқарида нолга тенг бўлади. Реал оптик асбобларда

нуктавий ёриткич тасвири ёруғ доғ шаклига эга бўлади ва асбобнинг А.ф. нукта атрофида нолга тенг эмас. Асбобнинг А.ф. унинг ажрата олиш қобилиятини ҳам белгилайди.

АППАРЕЛЬ (франц. appareli — кириш йўли) — 1) қия тушган йўл (ҳарбий муҳандисликда). Тўп-замбараклар, танклар ва б. ҳарбий техника жойлашган оқопларда ҳам А. кенг қўлланилади. Қалъаларда А. тўпларни тепаликка чиқариш учун ишлатилади; 2) т.й. платформаларида танк, автомашина, трактор, ракета қурилмалари каби жанговар техникани ортиш ёки тушириш учун ишлатиладиган қия кўтарма; 3) бионинг кўтарилган қисмларига ўтиш учун мўлжалланган қурилма (қ. Пандус).

АППАССИОНАТО (итал. appassionato — ҳаяжонли, эҳтиросли) — музика асари ёки унинг айрим қисмларини ижро этиш ҳолатини билдириш учун қўлланувчи ном. Кўпроқ суръатни белгиловчи атама б-н қўшилиб келади, мас, аллегро А. Баъзан, асар номи сифатида учрайди (мас, Л. Бетховеннинг фортепиано учун 23- «Аппассионата» сонатаси) ёки асар номи таркибига қиради (мас, А. Вьётаннинг скрипка ва фортепиано учун «Аппассионата фантазиями).

АППЕНДИКС (лот. appendix - ўсимта) — кўричакнинг пастки қисмида жойлашган чувалчангсимон ўсимта. У кўричакнинг эмбрионал ривожланишида ўсмай қолган қисмидан пайдо бўлган. Уз. ўртача 5 — 7 см, баъзан 18 — 20 см гача, диаметри 3 — 7 мм бўлади. Ўсимта одатда осилган ҳолатда туради, узун бўлса, чаноқ бўшлиғигача боради. Баъзида кўричакнинг орқа томонида жойлашиб, ўнг буйракка тегиб туради. А.нинг яллиғланиши аппендицит деб аталади.

АППЕНДИКУЛЯРИЯЛАР (Appendicularia) — хордалилар типига крбиклилар кенжа типига мансуб синф. Сувда сузиб юрадиган дастлабки хордалилардан келиб чиққан. Уз. 0,5 мм гача, гавдаси тана ва думдан иборат. Думида хордаси, нерв найи ва кўндаланг тарғил

мускуллари жойлашган. Танаси дилдирок шаффоф моддадан иборат кобиқ — уйча ичида жойлашган. Уйчанинг олдинги ва орқа томонида тешиқ бўлади. Думининг ҳаракати туфайли сув олдинги тешигида жойлашган филтърловчи аппарат орқали ўтиб орқа тешигидан чиқиб кетади. Филтърловчи аппаратнинг ингичка ипчалардан иборат панжаралари А. учун озиқ бўладиган майда организмларни тугтиб қолади. Филтърловчи аппарат ифлосланганида А. уйчасини бузиб чиқиб янги уйча қуриб олади. А. халқумида эндостил ва бир жуфт жабра тешиқлари бўлади. Жабраолди бўшлиғи бўлмайди. Анал тешиги танасининг қорин томонида. Мияси устида ёруғликни се-задиган кўзчаси ва стотоцисти жойлашган. Кўпчилик турлари гермафродит. Фақат жинсий йўл б-н кўпаяди. Личинкасининг оғзи ва анал тешиги бўлмайди. 100 га яқин тури маълум, барча денгизларда, асосан сувнинг устки қатламларида учрайди.

АППЕНДИЦИТ — аппендикентг яллиғланиши. Микроблар ўсимтага турли йўллар б-н қиради, айрим сабабларга кура уларнинг патогенлик хусусияти ошиб, ўсимта шиллик қаватларидан остки қисмига ўтиб, уни яллиғлантиради. А. б-н турли ёшдаги кишилар оғриши мумкин. А. ўткир ва сурункали бўлади. Ўткир А.нинг қатарал, йирингли, гангреноз турлари бўлиб, ўсимтанинг тешилиши, перитонит, аппендикуляр инфилтрат, абсцесс каби ҳаёт учун хавфли асоратлари кузатилади. Касаллик бошланишида ўнг биқин соҳаси тўсатдан санчиб оғрийди ва аста-секин зўрая боради; беморнинг кўнгли айниди, қайт қилади, томири тез уради, ҳарорати кўтарилади. Ўнг ён бош соҳасини қўл б-н босиб кўрилганда, оғриқ зўрайиши ва ўнг томондаги мускулларнинг тарангланиши аниқ сезилади. Қонда лейкоцитлар кўпаяди. А. аниқпангандан кейин яллиғланган ўсимта дарҳол жарроҳлик йўли б-н олиб ташланади. Ўткир А. операция қилинмаганда касаллик белгилари камайиб, асоратлар рўй бермаса,

чувалчангсимон ўсимтадаги ўзгаришлар қисман йўқолиб, касаллик сурункали тус олади.

Болаларда оғриқ қучли, қари кишиларда эса суст бўлади. Қоринда қаттиқ оғриқ туриши кўпинча А.га хосдир, шунинг учун бундай ҳолларда зудлик б-н врач қақриш лозим.

АППЕРЦЕПЦИЯ (лот. ad - га, perceptio — идрок, қабул қилиш) — психологиядаги тушунча. Идрок жараёнининг шахсининг аввалги билим ва тажрибалари, кизиқиши, эҳтиёжи ва одаглари, ёши, жинси, маълумоти, касби, умуман психик ҳаётнинг барча мазмуни б-н боғланиши англашилади. А. ҳодисаси туфайли кишилар идрокининг мазмуни бир-биридан фарқ қилади, яъни кишилар айнан бир хил нарсани ўз билим даражаси, турмуш тажрибаси, дунёқараши ҳамда ижтимоий келиб чиқишига қараб турлича идрок қиладилар. Мас, «реакция» сўзини кимёгарлар моддаларнинг кимёвий йўл б-н бириқиши ёки ажралиши деб, социологлар тарихий тараққиётда орқага чекиниш деб, психолог ва физиологлар эса организмнинг таъсиротга нисбатан қайтарган жавоб ҳаракати деб идрок қиладилар. А. терминини баъзан идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, ёрқинлиги каби сифатлари маъносида ҳам ишлатилади. А. ҳодисаси барқарор ва вақтинча деб аталувчи 2 қисмга бўлинади. Барқарор А. шахсининг дунёқараши, эътиқоди, идеали, билим ва маданий савияси, касби ҳамда кизиқишларига; вақтинча А. эса фақат шахсининг идрок жараёнидаги ҳиссий ҳолати, кайфиятига боғлиқ.

АППЛИКАЦИЯ (лот. applicatio — ёпиштириш) — газлама, қоғоз ва б. материалларга ранг-баранг газлама, қоғоз бўлақларини тикиш ёки ёпиштириш йўли б-н нақш ишлаш, безаш. Шу усулда ясалган гул, тасвир ҳам А. деб аталади. Яна қ. Қурок.

АППРЕТЛАШ (франц. appreter — узил-кесил ишлов бериш) — газламаларга турли пардоз эритмалари (аппретлар)

шимдириб ёки суртиб зеб бериш, уларни пишиқ, юмшоқ ёки қаттиқ қилиш. Ип-газлама, айникса, каноп матоларга крахмал аппретлар б-н ишлов берилганда мато пишиқлашади, кўркамлашади. Крахмал аппретлар таркибига крахмал ва унинг гидролизидан ташқари юмшатувчи моддалар (ёғ, мой, совун), гигроскопик моддалар (глицерин, ош тузи), газмолга жилва берадиган моддалар (мум, парафин), антисептик моддалар (формалин, солицилат к-та, мис тузлари) ва б. қўшилади. Жилу ва ипак матоларга ишлов беришда крахмал ўрнида питир гўштидан тайёрланадиган елим, желатин ва б. ишлатилади.

Турли синтетик смолалар қўшиб ишлов берилганда мато гижимланмайдиган; гидрофоб б-н ишлов берилганда сув ўтказмайдиган; мис ва хром тузлари экстракти б-н ишлов берилганда чиримайдиган; сурма, титан, кўрғошин тузлари, хлорланган углеводородлар б-н ишлов берилганда ёнмайдиган; фтор тузлари, хлорли препаратлар б-н ишлов берилганда кую тушмайдиган бўлади.

АППРОКСИМАЦИЯ (лот. *approximare* — яқинлаштириш) — математик миқдорларни улардан соддароқ миқдорлар орқали тақрибий ифодалаш. Кўпинча, эгри чизикларни синиқ чизиклар, иррационал сонларни рационал сонлар, функцияларни кўпхадлар ёки яқинлаштирадиган турли содда аппаратлар орқали исталган даражадаги аниқликда А.ланади.

АПРАКСИЯ (юн. *apragia* — ҳаракат фаолиятсизлиги) — бош мия қатга ярим шарлари пўстлоғи ёки кадоксимон тана ўтказув йўлларининг зарарланиши натижасида мақсадга мувофиқ ҳаракатларнинг бузилиши. Бунда бемор ҳар қандай, ҳатто энг оддий ҳаракатни ҳам (мас, кийиниш, овқатланиш, юриш ва ҳ.к.) қай тарзда бажарилишини унутиб қўяди ва уларни бировнинг ёрдамисиз қила олмайди. А. бош миянинг жароҳатланган қисмларига бевосита боғлиқ бўлиб, бир неча хили учрайди.

АПРЕЛЬ (лот. *Aprilis*) — Григорий тақвимида йилнинг тўртинчи ойи (30 кунлик).

АПРИОРИ — қ. Апостериори ва априори.

АПРОБАЦИЯ (лот. *approbatio* — тасдиқлаш, маъқуллаш) — 1) таҳлил қилиш ва текшириш асосида расмий равишда маъқуллаш, тасдиқлаш; мас, илмий асарни А. қилиш; 2) экин нави-нинг ҳақиқийлигини, нав сифатларини аниқлаш ҳамда уруғчилик қоидаларига риоя этилишини назорат қилиш мақсадларида текшириш. Ўзбекистонда нав А.си ишлари 1925 й.дан бошланган (қ. Дала апробацияси); 3) чорвачиликда бир турдаги ҳайвонлар подасининг зот белгиларига мувофиқлигини аниқлаш.

АПСИДЛАР ЧИЗИҒИ - сайёраларнинг перигелийси ва афелийсини бирлаштирувчи тўғри чизик.

АПТЕХАРИ Нараян (1864.8.3, Бе-рар — 1919.3.3, Пуна) — хинд ёзувчиси, маърифатпарвар. Маратха тилида ёзган, шу тилдаги адабиётда танқидий реализмга асос солган. Туркум романлари — «Ҳозирги замон тарихлари» (1890 — 95), тарихий роман «Майсур йулбарси» (1890 - 91), «Чандрагупта» (1902 — 04) даги (жами 21 та роман ёзган) илғор зиёлилар образларида ўз орзу-умидларини умумлаштирган; ўтмишдошларнинг қаҳрамонликларини замондошларни ватанпарварлик, миллий ифтихор руҳида тарбиялаш б-н боғлаган.

АПТЕКА (юн. *apotheka* — омбор) — қ. Дорихона.

АПТЕЧКА — қ. Дори қутича.

АПУЛЕЙ (Apuleius) (тахм. мил. 125, Мадавра, Шим. Африка — тахм. 180) — Қад. Рим ёзувчиси. Юнон ва латин тилларида ёзган. Бизгача 11 китобдан иборат «Метаморфоза» («Олтин эшак» номи б-н ҳам машҳур) асари етиб келган. Бу асар шахвоний, маиший-ҳажвий ва диний мавзуда ёзилган. Бундан ташқари Рим чекка вилоятидаги турмуш ва ахлоқ тасвирланган. А. романлари мавзудан Бо-каччо, Сервантес ва б. фойдаланган.

АПШЕРОН ЯРИМ ОРОЛИ - Кавказнинг шаркий учи, Озарбайжонда. Каспий денгизига 60 км кириб борган. Эни 30 км гача, ер юзаси бир оз паст-баланд, бал. 165 м гача. Балчиқ вулканлари куп. Йирик нефть ва газ конлари бор. Жан. соҳилида Боку жойлашган. Билгах, Пиршага ва б. шифобахш курортлари бор.

АР — метр ўлчов тизимидаги юза ўлчови. Бирлиги — ар. 1 ар=100 мг=0,01 га. Демак, 1 га=100 ар.

АРАБ ДАВЛАТЛАРИ УЮШМА-СИ - 1945 й.да араб давлатлари сиёсий йўналишларини мувофиқлаштириш, улар мустақиллиги ва суверенитетини химоя қилиш, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий алоқа соҳаларида ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида тузилган минтақавий ташкилот. А.д.у.га Яқин Шарқ ва Шим. Африканинг мустақил араб мамлакатлари уюшган. А.д.у. ташкилотчилари — Миср, Сурия, Ироқ, Иордания, Ливан, Саудия Арабистони ва Яман Республикасидир. Кейинроқ А.д.у.га Жазаир, Бахрайн, Жибут, Қувайт, Ливия, Мавритания, Марокаш, Қатар, Сомали, Судан, Тунис, Бирлашган Араб Амирликлари, Яман Халқ Демократик Республикаси, шунингдек Фаластин Озодлик Ташкилоти аъзо бўлди.

А.д.у.нинг раҳбар органи — Кенгаш (Мажлис) ҳисобланади, унинг таркибига ҳар аъзо мамлакатдан битта вакил киритилади. Кенгаш ўз мажлисларини бир йилда икки марта ўтказди. Ҳамма аъзолар учун мажбурий қарорлар фақат яқдил овоз б-н қабул қилинади. Кўпчилик овоз б-н қабул қилинган қарорлар буларни қўллаб-қувватлаб овоз берган мамлакатлар учунгина мажбурийдир. Кенгаш ҳузурида бир неча доимий ишчи қўмита ва қатор ихтисослашган ташкилотлар тузилган, улар иқтисодий ва ижтимоий ҳамкорлик масалалари б-н шуғулланади, умумий лойиҳа ва дастурлар устида ишлайди. А.д.у. Котибиятини Бош котиб бошқаради. А.д.у. бошқарув идораси Қоҳира (Миср)да жойлашган. А.д.у. БМТ ҳузуридаги кузатувчи ташкилот мавқеига

эга. 1960—70 й.ларда А.д.у. аъзоларининг сони кўпайди, улар иқтисодий қудрати мустақамланиб, умумиқтисодий ва сиёсий манфаатлари кучайди. Шу тўғрисида А.д.у. доирасида араб давлатлари ҳамкорлиги кенгайди. Уюшманинг умумараб бозори, Араб Тараққиёт банки, араблараро ўқув юртлари, Наркотикларга қарши кураш олиб борувчи араб бюроси ва «Араб пресс» ахборот бюросини тузиш бўйича дастурлар ишлаб чиқилди.

АРАБ ЕЎШИМИ - қ. Ақоқий.

АРАБ ЁЗУВИ — ёзув тури. Ғарбий Осиё, Шим. Африка мамлакатларида қўлланилади. Ўндан чапга томон ёзилади ва ўқилади. Арабистонда мил. 4-а. гача амалда бўлган оромий ёзуви асосида пайдо бўлган. Ҳоз. А. ё.да 28 та ҳарф ва 12 та ёрдамчи белги бор. А. ё. нинг оддинги шакли куфий ёзув деб аталган. Фурот дарёси ёқасида жойлашган Куфа ш. олимларининг битиклари бунга асос бўлган. А. ё.да 12 та ёрдамчи белгининг кашф этилиши, ҳарфларни биридан фарқ қилдирувчи нуқталарнинг қўлланиши, уларнинг микдори ва жойлашуви, яъни устки ёки остки нуқталар бўлишининг тайин этилиши бевосита Қуръони Карим б-н боғлиқ. Исломшунос олимларнинг гувоҳлик беришича, ислом юзага келиб тарқалгунча арабларда қўлланилган ёзув ҳижозий деб аталган, уни курайшийлардан Ҳарб ибн Умаййа ўрганган ва ўргатган. Бу ҳам аслида анборий-ҳимёрий ёзув тури бўлиб, Ҳижозда тарқалган Қуръони Карим илк оятлари шу ёзувда битилган. Абу Бакр саҳифалари, Усмон мусхафлари турли ёрдамчи шакл ва нуқталардан холи ёзилган, унга жузьлар, ҳизллар ва б. кўрсаткичлар аломати қўйилмаган. Қуръони Карим ва б. ёзма асарлар куфий ёзувда ҳам битила бошланди. Чунки бу ёзув олдингисига қараганда мукамал эди.

Исломнинг Ажам мамлакатларига ҳам ёйилиши ёзувда қисқа унлиларнинг бўлишини заруратга айлангирди. Натижада мил. 688 й.да Ироқ волииси Зиёд ибн Абиҳи Абул Асвад Дувалийга наҳв

(синтаксис) дарслиги яратишни буюрди. У қисқа унлиларни (а, и, у) ҳарф устига, ичига ва остига нуқта қўйиш б-н белгилади. Иккинчи ислоҳ умавий халифалардан Валид ибн Абдул Малик Марвон даврида амалга оширилди.

Ибн Халликон «Ат-тасхиф» («Нотўғри талаффуз») китобида шундай ёзади: одамлар қирқ йилдан зиёд, то Абдул Малик ибн Марвон замонигача Усмон мусхафларини ўқишда давом этдилар. Ироқда нотўғри талаффуз қилиш кучайиб кетгандан сўнг, Ҳажжож ўз котибларига шакли ўхшаш ҳарфларни бир-биридан ажратиш учун белгилар тайин қилишни буюрди. Наср ибн Осим бу вазифани ўз зиммасига олди. Натижада, араблар ҳижрий 1-а. 2-ярмидан, яъни умавийлар даврида нуқта ва ҳаракат белгиларини қўллай бошладилар. Абул Асвад Дувалий ҳаракат белгиларини ва Наср ибн Осим нуқталарни жорий этишди.

Шундай қилиб, ҳоз. А.ёнинг илк кўриниши куфий деб аталган.

18 шаклдаги ҳоз. А.ё. устки ва остки нуқталар ва уларнинг сони б-н фарқ қилувчи 28 ҳарфдан иборат.

Омон Мусаев.

АРАБ МУҲАММАДХОН (16-а. нинг 2-ярми - 1623) - Хива хони (1602-23). Хоразм хони Ҳожи Муҳаммадхон (Ҳожимхон) (1598—1602)нинг кенжа ўғли. Отаси ҳаётлигида Хива ҳокими бўлган. Отаси вафотидан сўнг 1602 й. хонлик тахтига чиққан. Абулғозий Баҳодирхоннинг ёзишича, унинг даврида Хива хонлигига Ёйиқ казаклари атаман Аборкин (1602) ва атаман Нечай бошчилигида (1603) бостириб кириб юртни ва пойтахт Урганчи талон-тарож этганлар. 1620 ва 1621 й.да қалмоқлар Хоразмга юриш қилиб, кишиларни асирга олганлар. Унинг даврида ички низолар авж олиб, хонликнинг маъмурий тузилишига салбий таъсир этган. Чунончи, ҳар бир шахзоданинг ўз ерида шахсий идора аппарати — ўз аъёнлари, хазинаси, ясовуллари, божхона хизматчилари ва б. бўлган. 1623 й.да ўғиллари Ҳабаш ва Элбарс сул-

тонлар тахт талашиб унга қарши уруш бошла-дилар. Бу урушда А. М. енгилиб, Қум қалъага қамалган ва ўша ерда вафот қилган.

А. М. мамлакат ободончилигига катта эътибор берган, чунончи у Араб Муҳаммадхон мадрасасини қурдирган ва Тўқ қалъа ёнида канал қаздирган.

АРАБ МУҲАММАДХОН МАДРАСАСИ — Ичан қалъа ансамблидаги меъморий ёдгорлик (1616, 1838). Араб Муҳаммадхон мадрасани дастлаб бир қаватли, оддий синчли, трапедия шаклида қилиб қурдирган. Серхашам ишланган айвон Хива музейида сақланган. Оллоқулихон даврида Мадраса биноси мурабба тархли, пештоқ ва гумбазли қилиб қайта қурилган. Бош тарзидаги масжид ва хужралар икки қаватли, икки бурчагида гулдасталари бор. Қолган томонларидаги хужралар бир қаватли. Ҳовли этагида олди айвонли масжид қурилган.

АРАБ РАҚАМЛАРИ — ўнта математик белги 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Бу рақамлар б-н исталган катта ёки кичик сонни ёзиш мумкин. Араблар Ироқ, Миср ва Сурияни истило қилгунга қадар юнон алифбосига асосланган рақамлардан фойдаланганлар. 6-а.дан бошлаб араб алифбоси ҳарфлари б-н ифодаланувчи рақамлар кёўланилган. Ал-Хоразмий Ҳиндистонда кашф этилган ўн рақамдан иборат мартабали санок тизимини ўрганди, соддалаштирди, кенгайтди ва биринчи марта араб тилида баён қилди. Ал-Хоразмий «Арифметика»си б-н бирга бу ҳинд рақамлари араб дунёсига кириб келди. Хоразмийнинг бу асари арабчадан лотинчага таржима қилиниб, 10-а. да Испанияга, 12-а.да Европанинг бошқа мамлакатларига тарқалди. А.р. хануз жаҳонда шундай деб юритилади. Уни жаҳонга тарқатган ал-Хоразмий экани Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида ҳам айтиб ўтилган (қ. Рақамлар).

АРАБ ТИЛИ — Сомий тиллар гуруҳининг жан. тармоғига мансуб тил. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Африка шим.

даги йигирмадан ортиқ мамлакатнинг расмий давлат тили ҳисобланади. А.т.да 200 млн. дан ортиқ аҳоли гаплашади (1997). Қадимий А.т. мил. ав. 5 — 4-а. ларга тааллуқли обидалар орқали маълумдир. У мумтоз араб тилининг пайдо бўлишига замин бўлган. Мумтоз А.т.нинг лексик ва грамматик шаклланиши жоҳилия даври (5 — 7-а.лар) шоирларининг оғзаки ижодларида намён бўла бошлаган. Қуръони Каримнинг нозил бўлиши натижасида мумтоз А.т. бадиияти янада гўзаллашди ва грамматик меъёрлари мукаммаллашди. 8 — 9-а.ларда мумтоз А.т. грамматикаси ишлаб чиқилди, ислом ёйилган ўлкаларда расмий ва илмий тил бўлиб қолди. Ибн Сино, Беруний, Хоразмий ва б. илмий асарларини ана шу тилда ёзганлар. Мумтоз А.т. лексик жиҳатдан бир оз ўзгарган ҳолда, ҳозирга қадар арабларнинг адабий тили бўлиб келмоқда. Бунинг асосий сабаби араб дунёсини бирлаштириб турувчи Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф ва б. мўътабар манбалардир. Араб дунёсидаги вақтли матбуот, нашрлар, радио ва телевидение ҳоз. шу тилда. Араб сўзлашув тили адабий тилдан кескин фаркланади, фонетик ва лексик жиҳатдан бир-бирига ўхшамайди. Миср, Судан, Сурия, Ироқ, Мағриб, Хасания (Мавритания), Шоа (Нигерия, Камерун, Нигер) лаҳжаларига бўлинади. Ушбу лаҳжалар асосан 3 сабабга кўра юзага келган: 1) араб адабий тилига қурайш қабиласи (Макка) шеvasида нозил бўлган Қуръони Карим тили асос бўлган, зеро ўша вақтлардаёқ Арабистон я.о.да яшовчи қабилаларнинг тилларида турли тафовутлар бор эди; 2) ҳоз. араб дунёсининг аксар қисми келиб чиқиши араб бўлмаган халқлардир. Улар ислом таъсирида араблашган. Уларнинг ҳоз. сўзлашув тилида исломгача мавжуд бўлган она тиллари унсурларининг бўлиши, табиий; 3) араб дунёсининг аксар қисми ғарб истилочилари ҳукмронлиги остида бўлганлиги худудий лаҳжаларнинг жиддий фаркланишига олиб келган. Туркистон, хусу-

сан ҳоз. Ўзбекистон худуди Араб халифалиги томонидан бўйсундирилгач ва ислом маҳаллий аҳоли томонидан қабул қилинган, А.т. ҳамда араб ёзуви мазкур худудда илм-фан тили ва ёзувига айланди. Шу б-н боғлиқ ҳолда арабшунослик вужудга келди.

Ад.: Шарбатов Г. Ш., Современный арабский язык, М., 1961; Талабов Э., Араб тили, Т., 1993.

Сарвар Абдуллаев.

АРАБ ХАЛИФАЛИГИ (632 - 1258) -Арабистон я.о., Яқин ва Ўрта Шарқ, Шим. Африка, Испания, Марказий Осиё ва Кавказортини ўз ичига олган салтанат. 7 — 8-а.ларда ташкил топган. А.х. асосчиси пайғамбар Муҳаммад(ас)нинг энг яқин сафдоши халифа Абу Бакр - Араблар юқорида зикр этилган мамлакатларни 633—715 й.лар орасида босиб олганлар. Бу мамлакатлар асосан «Хулафо ар-рошидин» («Тўғри йўлдан борувчи халифалар») ва умавийлар замонида фатх этилди. Лекин аббосийлар бу улкан худудни бутун сақлаб қолаолмадилар. Ички ихтилофлар таъсири остида А.х. 8-а.нинг охириларидан бошлаб майда-майда қисмларга парчаланиб кета бошлади: 788 й. Мағрибнинг ғарбий қисмида (ҳоз. Марокаш) идрисийлар (788 — 985), унинг шарқий қисмида (ҳоз. Тунис) аглабийлар (800 — 909) ҳукмронлиги ўрнатилди. Хурросон ва Мовароуннаҳрда эса 9-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб маҳаллий сулолалар: тоҳирийлар (821 - 873), саффорийлар (867 - 903) ва сомонийлар (875 — 999) бош кўтариб чиқдилар. Улар А.х.га номигагина тобе бўлиб, аслида мустақил ҳукмдор эдилар. А.х. 1258 й. мўғуллар тарафидан тугатилди (яна қ. Халифалик).

АРАБ-АМЕРИКА НЕФТЬ КОМПАНИЯСИ, АРАМКО (инг. Arabian-American Oil Company (ARAMCO) — Саудия Арабистонидаги нефть конларини ўзлаштириш учун 1933 й.да АКШ даги энг йирик нефть компаниялари томонидан ташкил этилган. 1973 й.дан бошлаб Саудия Арабистони ҳукумати унинг акцияларини сотиб ола бошлади

ва 1980 й.га келиб АРАМКОнинг танхо эгасига айланди. Унинг корхоналарини бошқариш ва нефть конларидан фойдаланиш бўйича мамлакат ҳукумати б-н махсус битимлар тузган АҚШнинг «Эксон», «Шеврон», «Тексако», «Мобиль» нефть компаниялари қазиб олинган нефтининг бир қисмини олади. Ҳар йили 200 млн.т нефть қазиб олади ва 23 млн.т нефтни қайта ишлайди (80-й.лар охири).

АРАБИ — 1) қора рангли қорақўл қўй зоти. Қўзилари қора рангда туғилади ва бири ёшга кирганда жун қоплами рангида ўзгариш бошланади. Дастлаб қизғишсарик, 2 — 3 ёшда эса оч кулранг ва оқ рангга киради. Қорақўл қўйларининг 90 — 95% ини А. қўйлари ташкил этади. Сифатли, энг яхши тери беради. 2 — 3 кунлик қўзилари қорақўл тери олиш учун сўйилади (бу даврда тери жингалаклари ва гуллари аниқ, чиройли бўлади, 3 — 4 кун ўтгач гуллардаги аниқлик, майинлик жун толалари ўсиши ҳисобига йўқолиб боради). А. қўйларнинг ҳам одатдагидек меъёрда, яъни бир йилда 2 марта жуни қирқилиб, 2,2 — 2,6 кг жун олинади; 2) қора рангли қорақўл тери (яна қ. Қорақўл қўй зоти).

АРАБИ ОТ — салт миниладиган қадимий от зоти; халқ селекцияси йўли б-н Арабистон я.о. да милодий 1-минг йилликда чиқарилган. Туркман, Эрон ва Миср сахро отлари б-н урчитиш натижасида такомиллаша борган. У чўл шароитига яхши мослашган, очлик ва сувсизликка чидамли, узок, масофага яхши югуради (пойгада 1000 м масофани 1 мин. 8,0 сек.да босиб ўтади). А.о. жуда чиройли, туси бўз, тўрик, шерози (кулранг) ёки жигарранг. Бу зотнинг дунёдаги от зотларини етиштиришда ва такомиллаштиришда жуда катта иштироки бор. А.о.нинг қарчиғайигача бал. 150 см, кўкрак қафасининг айланаси 175 см, тўпиғи айланаси 18,5 — 19,5 см. А.о. Карпат, Кавказ, Ўрта Осиёдаги тоғ ва тоғ олди минтақаларида маҳаллий от зотларини яхшилашда, от спорти ва цирк томошаларида фойдаланилади.

А.о.нинг наслдор айғирлари Ставрополь ўлкасидаги Терек от з-дида урчитилди. А.о., шунингдек Ҳиндистон, Миср, Туркия, Франция, Испания, ГФР, АҚШ, Польша ва б. мамлакатларда боқилади ва кўпайтирилади.

АРАБИ ПОШО Аҳмад (1841 - 1911) — Миср халқининг 1879 — 82 й.лардаги миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири. Полковник (1879). 1881 й. сент.да Қоҳира гарнизони қўзғолонига бошчилик қилди; натижада Миср миллий ҳукумати тузилди. А.П. ҳарбий вазира лавозимини эгаллади. 1882 й. июль—сент. ойларида Мисрда бостириб кирган инглизларга қарши урушда раҳбарлик қилди. Урушда Миср мағлубиятга учрагач, А.П. инглиз ҳокимияти томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинди, кейинчалик Цейлон о.га сургун қилиш б-н алмаштирилди. 1901 й. Майда афв этилди ва Мисрда қайтиб келди.

АРАБИНОЗА, C5H10O5 — пентозалар гуруҳига мансуб оддий углевод (моносахарид). Мол. м. 150,14. Рангсиз, ширин таъмли, сувда эрувчан кристаллар. Суяклинш т-раси 158°. А. кўпчилик полисахаридлар, глюкозидлар, гуммилар, сапонинлар таркибига киради. А. айрим бактериялар учун бирдан-бир углевод манбаидир.

АРАБ-ИСРОИЛ УРУШИ (Фаластин уруши) (1948 — 1949) — Араб давлатлари (Миср, Иордания, Ироқ, Сурия, Ливан, Саудия Арабистони, Яман)нинг Исроил давлати б-н уруши. БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 й. 29 нояб. даги қарорига биноан Фаластин ҳудудига Араб давлати барпо этилиши керак эди. Аммо Исроил унинг 6,7 минг кв. км лик қисмини ҳамда Қуддуснинг ғарбини босиб олган. Араб давлати учун мўлжалланган Фаластиннинг бошқа қисми ва Қуддуснинг шарқий қисмини Иордания ўзига қўшиб олган. Исроил босиб олган ҳудуддан 900 мингдан ошиқ араб аҳолиси қувгин қилинган. Яраш ҳақидаги битим (1949) А.-И. у. натижасида вужудга келган Яқин Шарқ можаросини ҳал этмади.

АРАБИСТОН ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг шим.даги чекка денгиз. Ҳиндистон ва Арабистон я.о. лари оралиғида жойлашган. Майд. 4832 минг км². Ўртача чуқ. 2734 м. Энг чуқур жойи 5803 м. Йирик қўлтиқлари — Адан ва Уммон. Ҳинд дарёси қуйилади. Иқлими тропик муссонли. Денгиз юзасидаги сув т-раси фев.да шимолда 22° дан жан. да 27° гача, авг. да 24 — 27°. Шўрлик даражаси 35,8 — 36,5‰. Оқимлар кишда соат мили ҳаракати бўйича, ёзда ғарбдан шарққа йўналади. А.д.да дюган, учар балиқлар, тунец, сельдь ва б. кўп тарқалган. Асосий портлари: Бомбай, Карочи, Адан, Коломбо.

АРАБИСТОН ЧЎЛИ - Африкадаги чўл. Саҳрои Кабирнинг шим.-шарқий қисми. Нил дарёси б-н Қизил денгиз оралиғида. 22° ш.к.гача чўзилиб бориб, Нубия чўлига қўшилиб кетади. Ер юзаси ясситоғлик. Мутлақ баландлиги ғарбда 50 — 200 м, шарқда 2184 м га етади. Кристалл жинслардан ташкил топган, устини оҳақтош ва Нубия қизил кумтошлари қоплаган. Иқлими иссиқ. Ёгин бир неча йиллар давомида ёғмаслиги мумкин. Қурук ўзан, водий кўп. Ер ости сувлари га бой. Ўсимлик тури кам (асосан акация, юлғун, хурмо ва б. ўсади). Аҳолисининг кўпчилиги чорвачилик б-н шуғулланади. Нефть, қалай, фосфорит конлари бор.

АРАБИСТОН ЯРИМ ОРОЛИ — Осиёдаги энг йирик ярим орол; майд. қарийб 3 млн.км², ғарбда Қизил денгиз, жан.да Адан қўлтиғи ва Арабистон денгизи, шарқда Уммон ва Форс қўлтиқлари б-н ўралган. А.я.о. Африка қалқонининг бир қисми бўлган; палеоген дав-ри охири ва неоген даврида чуқур Қизил денгиз ботиғи орқали Африкадан ажралиб, Осиёга туташиб қолган. Ярим орол асосан архей сланецлари ва гранитларидан иборат кристалл жинслардан таркиб топган. Бу жинслар А.я.о.нинг бутун ғарбий қисмида ва қисман жан.да ер юзасига чиқиб ётади, қолган катта қисмида жинсларнинг устини мезозой ва кайнозойнинг асосан оҳақтош ва кумтошлардан

иборат юпқа қатлами қоплаб олган. Неоген охири ва тўртламчи давр бошидаги тектоник ёрилиш, узилиш ва гумбазеи мон кўтарилиш натижасида А.я.о.да ғарбий ва жан. кирғоқҳамда чеккадаги қирлар пайдо бўлган. Ёриқлардан вулканлар отилиб чиқиб, катта майдонни лава («харра») қоплаб олган ва лава қопламлари устидан нисбий бал. 1000 м гача бўлган пастак вулкан қолдиқлари кўтарилиб туради. Шундай вулкан кра-терларидан бирида Адан ш. жойлашган. А.я.о.нинг ер юзаси чекка қисмларидан ички ва шарқ томонга аста-секин пасайиб боради. Ярим оролнинг баланд чекка қисмларида массив ва супасимон тоғлар бор. Уларнинг ўртача бал. 1000 — 2000 м, жан.даги энг баланд Асир ва Яман тоғлари 3600 м га етади. Жан.-шарқда альп босқичида бурмаланган Уммон тоғли ўлкаси бор, унинг энг баланд нуқтаси 3352 м. А.я.о.нинг ғарбий ва жан. кирғоқлари бўйлаб чўзилган камбар пастлик — Тихома, шим. — Шимолий Арабистон платоси ва Катта Нефуд чўли, марказининг кристалл жинслардан иборат ғарбий қисми Ўрта Арабистон платоси деб аталади, ярим оролнинг оҳақтошлардан иборат шарқий қисми куэста грядаларидир, катта майдонни банд қилган пастроқ жан. қисми эса Руб ул-Холий кум чўли дейилади. А.я.о., айниқса унинг шарқий паст қисми нефтга жуда бой. Нефть юза жойлашган, қазиб олиш қулай. А.я.о.да яна темир, рух, фосфорит-апатит рудалари, олтин, олтингургурт, калий ва ош тузлари конлари бор. А.я.о. иклими қурук тропик iklim. Январнинг ўртача т-раси шимолда 7° бўлса, жан.да 24°, июннинг ўртача т-раси ҳамма қисмида 30° дан юқори, максимал т-ра 50°, 55°, минимал т-ра шим.да 11°, Аданда 16°. Ёгин кам (100 мм), фақат Яманда (750 мм) ва Уммон тоғларида (500 мм) кўпроқ. Оқар сувлар тоғли ерлардагина бор. Қолган жойларда фақат қурук ўзан — водийлар учрайди. Баъзи жойларда ер ости сувлари чиқиб ётади. Тупроқ кумли ва тошлоқ чўлларда бутунлай йўқ ёхуд ҳали

ибтидодий ҳолда. А.я.о.нинг шим. қисми бўз тупроқ б-н, жан. ва жан.-шарқидоғи тоғли ўлкалар қизил ва қизил-кўнғир тоғ тупроқлари б-н қопланган. А.я.о.да асосан Африка флорасига хос ўсимликлар ўсади, Ҳиндистон ва Ўрта денгиз агрофига хос ўсимлик турлари ҳам учрайди. Чўлларда ўсимлик сийрак, улар шувок, шўра, астрагал, кермак, юлғун каби илдизлари узун, дағал ўт ёки бута, ёхуд дарахтчалардан иборат. Баҳорда эфемерлар барқ уриб ўсади. Тоғларнинг сернам ён бағирларида барг тўкадиган ўрмонлар учрайди. Жан.-ғарб ва жан.-шарқда саванна типидоғи ўсимликлар ўсади. Воҳаларда хурмо дарахтлари айниқса кўп. Ҳайвонлардан жайрон, ёввойи эшак, кўшоёқ, кумсичқонлар, сиртлон, бўри, чиябўри, тулки, чўл паррандалари ва хилма-хил судралувчилар яшайди. А.я.о.да БАА, Саудия Арабистони, Яман, Қувайт, Қатар, Уммон давлатлари, Ироқ ва Иорданиянинг бир қисми жойлашган (бу мамлакатлар табиати ҳақида тегишли мақолаларга қ.).

АРАБИСТОН ҒЎЗАСИ, ареизиан ғўзаси (*Gossypium areysianum* Defl.) — ёввойи ғўза тури. Геноми F3, хромосомалар сони 2п=26. Биринчи марта М. А. Дефлерс таърифлаб берган. 1953 й.дан ўрганилмоқда. Арабистон я.о. жан. қисми, хусусан Яманда (иссиқ жойлардоғи дара ва жарликларнинг тошлок ёкаларида ўсади) тарқалган. А.ғ. тик ўсувчи моноподиал бута, бўйи 3 м гача етади. Ўсимликнинг кўсаги майда, думалоқ, учи ўткир, уч чаноқли, пишиб этилиши б-н тукилиб кетади. Ҳар бир чаноғида 2 — 3 тадан чигит булади. Чигити майда, узунчоқ, 9 — 11 мм гача узунликдоғи кулранг майин туклар б-н қопланган. А.ғ. қурғокчиликка чидамли бўлиб, денгиз сатҳидан 700 — 2000 м баландликдоғи жуда иссиқ жойларда ўсади.

АРАБЛАР, ал-араб — Ғарбий Осиё ва Шим. Африкадоғи араб мамлакатларида яшовчи халқлар гуруҳи. Умумий сони 199 млн. киши (1992). А., асосан Африка ва Осиё мамлакатларида: Миср,

Судан, Ливия, Тунис, Жазо-ир, Марокаш, Ливан, Сурия, Ироқ, Иордания, Саудия Арабистони, Яман ва б. ерларда яшайди, бу мамлакатлар аҳолисининг қарийб 80% ини ташкил қилади. Катта европеоид ирқиға мансуб. Араб тилида сузлашади. А. кўпчилиги суннийлар. Бундан ташқари, А. ичида мусулмон динининг бир қанча мазҳаблари мавжуд; шиалар — Ироқ, Яман, Сурия ва Ливанда; ибодийлар — Шим. Африкада; зайдия ва исмоилийлар — Шим. ва Шарқий Ироқда, Ливаннинг тоғли туманларида яшайдилар. Миср, Ливан, Сурия ва Иорданияда яшовчи А.нинг бир қисми христиан динига эътиқод қилади. Асл ватани Арабистон я.о. Мил. ав. 1-минг йилликда ва милоднинг дастлабки йилларида А. Сурия, Ироқ, Шим. Африка ерларига келиб жойлашган. Мил. ав. 1-минг йилликда дастлабки араб давлатлари — Пальмира (Тадмор), Набатей ва Лихён вужудга келган. 5-а.да бир қанча араб давлатлари (Ғассон ва Лахм; Шим. Арабистонда) пайдо булади. 6 — 7-а.ларда айрим араб элатлари ташкил топди. 7-а.да Араб халифалиги барпо этилди. А.нинг халифалик худудидаги бошқа халқлар б-н аралашиб кетишлари натижасида янги элатлар ва давлатлар (Фаластин, Сурия, Ливан (Лубнон), Ироқ, Миср ва Шим. Африка давлатлари) юзага келди.

Ўрта Осиё араблари — Ўрта Осиё давлатларида яшовчи, ўзларини араб деб юритувчи этник гуруҳ. Аждодлари 7 — 14-а.лар давомида келиб ўрнашиб қолган. Ўзбек, туркман ва тожик миллатининг таркибига кирган. Ўрта Осиё араблари асосий қисми Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида, шунингдек Фарғона водийси шим.-шарқий қисмида яшайди. 2 гуруҳга булинади: шайбоний ва саноний. Ўрта Осиё араблари ўзларининг қад. маданиятлари, урф-одатларининг айрим белгиларини сақлаб қолганлар. Араб тили иккинчи тил сифатида айрим қишлоқларда хозиргача қўлланиб келинади. Буларнинг шеваларида ерлик халқлар тилининг таъ-

сири жуда кучли.

Ўрта Осиё араблари хўжалигида чорвачилик муҳим ўрин тутди. Сувли ерларда яшайдиган А. деҳқончилик қилади. Ўзбекистонда А. номи б-н боғлиқ кўплаб жой номлари мавжуд.

Ад.: Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2-е изд., 1966; Народы Средней Азии и Казахстана, ч. 2, М., 1963; Волин С. А., К истории среднеазиатских арабов, в сб.: Труды ИВАН, в. 36, М.-Л., 1941.

АРАБЛИНСКИЙ (Халафов) Гусейн Мамед ўгли (1881 — Боку — 1919) — озарбайжон демократик театрининг асосчиси, актёр, реж. А. яратган Фахриддин («Фахриддин кулфати»), Баҳодир («Баҳодир ва Сўна»); Нодиршоҳ (Наримоновнинг шу номли асари), Франц Моор («Қароқчилар»), Хлестаков («Ревизор»), Отелло («Отелло») каби образлари диққатга сазовор. А. санъати кучли хиссиёт, чуқур ҳаққоният, илғор, инсонпарвар, демократик гоёлар б-н суғорилган, тасвирий воситаларнинг бойлиги б-н ўзига хослик касб этган. А. реж. сифатида Шекспир, Шиллер, Гоголь, Тургенев, Сундукян, Ширвонзода, Охундов, Ҳақбердиев, Вазиров кабиларнинг асарларини сахналаштирди. А. биринчи озарбайжон киноактёри («Нефть ва миллионлар салтанатида»). Мусовотчилар томонидан ўлдирилган.

АРАБОВ Муҳаммадқул Абдуқодирович (1921, Бухоро) — кинооператор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). Москва давлат кинематография ин-тининг операторлик ф-тини тугатган (1943). Москвадаги Марказий хужжатли фильмлар киностудиясининг ҳарбий кинооператори бўлиб 1-Украина фронтида хизмат қилди (1943 — 45). «Берлин» фильми ва «Улуғ Ватан уруши» киноэпопеясига А. суратга олган жанг лавҳаларидан кадрлар киритилган. 1946 — 52 й.ларда Свердловск, 1953 — 62 й.ларда Душанба киностудияларида, 1962 й.дан Ўзбекистон хужжатли ва илмий-оммабоп фильмлар киностудиясида

ишлаган. Бир неча фильмларни суратга олган.

АРАБОТА МАҚБАРАСИ — Самарқанд вилояти Тим кишлоғидаги меъморий ёдгорлик, мил. 977/8 (ҳижрий 367). Меъмори номаълум. Пойдевори тошдан, деворлари чорси ғиштдан (23X23X4 см) ганчхок б-н терилган. Бинонинг умумий тарҳи мурабба (560X560 см). Усти гумбаз б-н ёпилган. Девор ва гумбаз орасидаги 4 кунжак йирик мукарнас косалар шаклида. Устунлар нақши. Бу бежирим устунлар хонага шинам ва улугвор кўруниш беради. Мақбаранинг кўрки унинг маҳобатли пештоқидир. Ғиштлар турли тартибда жуфтлаб терилган, чоклар қаторига ганчкори нақшлар киритилган. Пештоқ пояларида куфий ёзувлари бор. Равок тепасидаги уч меҳробсимон тоқчалар майда нақшлар б-н безалган. А.м. Мовароуннаҳрда сақланиб қолган энг кад. мусулмон мақбараларидан бири. Мақбара меъморий тузилиши жиҳатидан катта аҳамиятга эга. Унинг пештоқи ўша даврда яратилган шу турдаги биноларнинг дастлабки етук намунаси бўлиб, 11 — 12-а.лар меъморлигининг ривожига таъсир этган.

Ад.: Зоҳидов П. Ш., Меъмор санъати, Т., 1978.

АРАБШУНОСЛИК - араб халқларининг тили, тарихи, иқтисодиёти ва маданиятини тадқиқ этувчи фанлар мажмуи. А. асли араб бўлмаган (мас, туркий бўлган), лекин араб тилида ижод қилган олимларнинг маданий меросларини ҳам ўрганади. А. Фарбий Европада 16-а. охирида вужудга келди. Рим, Париж, Лейден унинг асосий марказлари бўлган. 19-а. — 20-а. бошларида араб грамматикаси, лексикография ва адабиётшунослик бўйича Сильвестр де Саси, Ж. Бело (Франция), К. Каспари (Норвегия), У. Райт, Р. Николсон (Буюк Британия), Г. Флейшер, Т. Нёльдеке, К. Броккельман, Г. Фрейтаг, Х. Вер (Германия), Я. Голдус (Голландия), И. Гольдциер (Венгрия) и.т. ишлари олиб борганлар. Араб

мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий таракқиёти муаммолари б-н Ж. Соваже, Э. Леви-Провансаль, К. Казн (Франция), К. Беккер (Германия), Д. Деннет, Б. Льюис, Г. А. Р. Гибб (Англия), К. А. Наллино, Э. Росси (Италия), Г. Кампфмейер (Германия), Ч. Адаме, Ж. Хейворт-Дэнн, Ш. Иссави (АҚШ), А. Хаурани, С. Лонгриг (Буюк Британия), Ж. Берк (Франция) ва б. араб-шунослар шугулланганлар.

Хоз. А. б-н Лейден, Париж, Оксфорд, Кембриж, Галле, Прага, Рим, Қоҳира, Дамашк, Байрут, Жазоир, Тунис, Работ, Хартурм, Хайдаробод ун-тларида, шунингдек Араб мамлакатлари лигаси (Тунис) қошидаги Араб олий билимлари ин-ти, Исломунослик ин-ти (Бағдод), Шарқ ва Африка мамлакатларини ўрганиш мактаби (Лондон), Шарқ тиллари мактаби (Париж) ва б. илмий марказлар шугулланади.

Россияда Санкт-Петербург, Москва, Украинада Харьков, Татаристонда Козон ун-тларида араб тили ўқитиш йўлга қўйилган. Санкт-Петербург А. маркази бўлиб қолган (19-а.). Россиядаги А. ка немис арабшуноси Х. Д. Френ, миерлик Шайх Тантовийлар асос солган. Акад. Б. Д. Дорн, проф. В. В. Григорьев, проф. В. Ф. Гиргас, акад. В. Р. Розен каби арабшунос олимлар араб тили, адабиёти, дини ва тарихига оид кўплаб илмий асарлар яратганлар.

20-а. 20-йиллар бошларида Тошкент, Тбилиси ва Бокуда А. мактаблари вужудга келди. В. В. Бартольд, А. Е. Кримский, И. Ю. Крачковский, М. А Салье, А П. Ковалевский, Т. А. Шумовский, П. Г. Булгаков, П. А. Грязневич, А. Б. Холидов ва б. ўрта асрлар араб ёдгорликларини таржима қилиб, нашр эттирдилар. 30 — 60-й. ларда Г. В. Церетели ва И. Н. Винниковлар Ўрта Осиё арабларининг тили ҳақида монографиялар езди. 70 — 80-йларда араб мумтоз ва ҳоз. замон адабиёти, тилшу-нослигига қизиқиш кучайиб, бу ҳақда кўплаб илмий асарлар яратилди, энг муҳим асарлар таржима қилинди.

Ўрта Осиё, жумладан, ҳоз. Ўзбекистон

худудида араблар истилоси (8-а.)дан кейин араб тили дин ва илм-фан тилига айлангач, маҳаллий олимлар асарларини араб тилида ёза бошлаганлар. Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Махмуд Кошғарий, Замахшарий, Самъоний ва б.нинг фаннинг турли соҳалари — фалсафа, мантиқ, геол., тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, араб тили, адабиёти, фольклори, тарихи, этнографияси, тарихий географияси ва б.га доир рисоалари Шарқ ва Ғарб арабшунослари учун ҳоз. ҳам энг муҳим тадқиқот манбаи бўлиб қолмоқда. Исломунослик, фикҳ ва Ҳадис илми соҳасида ҳам Туркистон олимлари кўплаб асарлар яратганлар. Булар жаҳон миқёсида (хусусан араб оламида ҳам) юқори баҳолашиб, тан олинган. 19-а. 80 — 90-й.ларида, айниқса, 20-а. бошларида Туркистонда Россиянинг мустамлакачилик мақсадидан келиб чиқиб А. илмига бирмунча аҳамият берилди. Тошкентда «Археология хаваскорларининг Туркистон тўғараги» (1895), кейинроқ Петербург шарқшунослик жамиятининг Тошкент бўлими вужудга келди. Ўзбек арабшунослари томонидан яратилган араб тили, фикҳ, тарих ва б.га оид асарлар, луғатлар, арабчадан ўзбек тилига қилинган таржималар нашр этилди.

Фитрат А. соҳасида бирмунча илмий ишлар қилди. Арабшунос А. Э. Шмидт араб тили, адабиёти, исломунослик тарихига доир тадқиқотлар олиб борди. Хаттот, манбашунос И. Одилов арабча қўлёзмаларга тавсиф езди, уларни қайта кўчирди. Шарқ-шунос С. Мирзаев араб тилшунослигига оид «Араб тили грамматикаси» номли илмий асар езди (1944). Ўзбек арабшунослари (У. И. Каримов, Ҳ. Ҳикматуллаев, Ш. Шоисломов, Н. Иброҳимов, А. Ирисов, А. Талабов ва б.) араб тилида ижод этган олимлар асарларини тадқиқ этиш ва уларни ўзбек тилига таржима қилишда катта ишлар олиб бордилар. Ар-Розийнинг «Сирр ал-асрор» («Сирлар сири») номли арабча асарининг ягона қўлёзмаси (рус тилида, 1957), Ибн Синонинг арабча «Ал-Қонун фиттиб»

(«Тиб қонунлари») асари (рус ва ўзбек тилларида, 1-нашри 1954—61 ва 2-нашри 1979—83) таржима қилиниб, нашр этилди. Берунийнинг араб тилидаги илмий ва адабий меросини ўрганиш борасида ҳам муҳим ишлар қилинди. Унинг танланган асарлари (5-жилддан иборат) Ўзбек тилига таржима қилинди. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг араб тилида ёзган асарлари тўплами «Танланган асарлар» (1983), «Астрономияга оид рисола»си (1983) ҳам таржима қилиниб нашр этилди. Ўзбек арабшунос олимлари арабча кўлэмаларни — «Ўзбекистон Фанлар академиясининг шарқ кўлэмалари тўплами»ни нашрдан чиқардилар (рус тилида, 11 жилдди каталог, 1952—75).

Ҳоз. А. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик илмий тадқиқот институти фаолиятида устувор йуналишлардан бири ҳисобланади, бундан ташқари замонавий А. ишига Тошкент Ислом ун-ти ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқда, А. соҳаси учун етук мутахассислар тайёрлаш б-н Тошкент давлат шарқшунослик институти шуғулланади.

Ад.: Лунин Б. В., Из истории русско-го востоковедения и археологии в Туркестане, Т., 1958; Ирисов А., Тошкентда арабшунослик, Т., 1964; Ўзбекистон шарқшунослари, Т., 1997.

Исматулла Абдумаев.

АРАВА, ароба — юк ва одам ташишга мўлжалланган, улов қўшиб ишлатилган кад. транспорт тури. А. шоти (аравашоти), тегарчик (ғилдирак) ва ўқ каби асосий қисмлардан тузилган. Шоти 4,5 м ча узунликдаги иккита отёғоч (отлиқ), 8 та поғона, икки сўлоқа ва айғиздан иборат. Отёғочлар мирза-терақдан ишланади. Шоти (оралиғи 70 — 80 см) учларида от бўйинчасини маҳкамлашга хизмат қиладиган биттадан тешиқлари бўлади. Тегарчик (ғилдирак) гупчак, тўғин, кегай, беллик, араватемир, аравамих ва ёстиқ каби қисмлардан иборат. Араватемир, аравамихлар темирдан, бошқа қисмлар қайрағочнинг чайир тури (бужун)дан ясалади. Ўқ — йўғонлиги 40 см, 2,5 м

узунликдаги силлиқланган ёғоч бўлиб, икки учи тегарчик гупчагига киритилади ва устига аравашоти миндирилади. Юрганда шоти жилиб кетмаслиги учун унинг остига сўлоқ ўрнатилади. А.лар икки, уч ва тўрт ғилдиракли бўлади. Қўшиладиган уловга кўра, от А., туя А., хўкиз А., эшак А. каби хиллари фарқланади. Баъзи Шарқ мамлакатлари (Бирма, Вьетнам, Ҳиндистон)да одам (рикша) тортадиган икки ғилдиракли А.лар ҳам бор. Шакли ва тузилишига кўра, очик А., соябонли А., ағдарма А., катта ғилдиракли кўкон А., кичик ғилдиракли кўтак А. ва б. хиллари бор. Хоразм А.лари шаклан бошқачароқ бўлгани учун хоразмча А. дейилади.

А.нинг илк намуналари мил. ав. 3-минг йиллик охирига тўғри келади. Евросиё ва Шим. Африка худудларидан А. тасвирлари кўплаб топилган. Жанговар А.лар кад. Шарқ давлатлари — Бобил, Хитой, Ҳиндистон ва б. мамлакат қўшинларида бўлган. Қад. хинд қахрамонлик эпоси «Маҳабхарата» (мил. ав. 10 — 8-лар)да баён қилинишича, Шим. ва Жан. Ҳиндистон халқлари иштирок этган буюк жангда жанговар А.ларда жанг қилинган. Александр (Искандар Зулқарнайн) ҳам ўз юришларида А.дан кенг фойдаланган. Мисрликлар икки ғилдиракли бир кишилик А.ларда урушишган. Ўзбекистон худудидан сополдан ишланган тўрт ғилдиракли (Олтинтепа кад. шаҳар харобаси, мил.ав. 4-минг йиллик — 2-минг йилликлар), куйма олтиндан мўъжаз ишланган икки ғилдиракли (Амударё хазшаси, мил. ав. 4 — 2-лар) А.лар топилган, Афросиёб деворини расмларида жанговар А. тасвирланган, «Бобурнома»да ёзилишича, урушларда А.дан мудофаа воситаси (чеп) сифатида фойдаланилган.

Дунё халқларининг кундалик ҳаётида А.нинг аҳамияти беқиёс катта бўлган. Автомобиль ва б. транспорт воситалари яратилгунга қадар А. асосий транспорт воситаси ҳисобланган. Ҳозир ҳам халқ хўжалигида, айниқса, кишлоқ жойларда

А.дан фойдаланилади.

АРАВАК — қ. Булоқи.

АРАВАКАШ — 1) осмон гумбазининг шим. қисмидаги юлдуз туркуми; Жавзо, Савр, Персей, Жираф ва Силовсин туркумлари орасида жойлашган. Туркумда жуда кўп қўшалок юлдузлар, юлдуз тўдалари ва бир қанча равшан юлдузлар бор. Энг равшан юлдузи — О — катталикдаги Капелла. Ўрта кенгликларда ҳамма вақт кўриниб туради; 2) арава ҳайдовчи киши; 3) ара-вага қўшиладиган улов (мас, аравакаш от).

АРАВАКАШ — ўртапишар қовун нави. Шакли чўзинчок-тухумсимон, йирик, уз. 40—50 см, оғирлиги 8—17 кг, пўсти қалинлиги ўртача. Сирти текис, ёппасига майда ва нозиқ тўр б-н копланган. Эти оқ, қалинлиги 5—6 см, сершира, ширин, таркибида 10% гача қанд бор. Уруғхонаси катта, уруғи ўртача, ранги сарик. Уруғи экилганидан кейин 95—100 кунда ҳосили пишади. Ҳосилдорлиги 300—350 ц/га, юқори агротехникада 500—600 ц/га га боради. Бу нав илгари Тошкент воҳасида кўп экилган. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида К. И. Пангало томонидан такомиллаштирилган популяцияси Тошкент вилояти учун р-нлаштирилган (яна қ. Ҳовун).

АРАВАКЛАР (ароваклар, аруаклар) — Жан. Америка ва Вест-Индиядаги индейс халқлари гурухи (гуахиरो, кампа, мачиченга, банива, А.нинг ўзи ва б.). А.нинг бир қисмини Испания мус-тамлакачилари кириб юборган, қолганлари (350 минг киши, 1964) ҳоз. вақтда Венесуэланинг ғарбий р-нларида, Колумбия ва Перунинг шим. вилоятларида, Бразилияда ва Боливияда яшайди. Умумий сони 400 минг киши (1992). Аравак тилида сўзлашадилар. А.да уруғчилик тузуми ва руҳларга ишониш б-н боғлиқ бўлган диний эътиқод сақланган, бир қисми — католик. Дехқончилик ва овчилик б-н шуғулланадилар, бир қисми катта ер эгаларига қарашли плантацияларда ёлланиб ишлайди.

АРАВАСОЗЛИК - арава ясаш кас-

би; дурадгорликнинг қадимдан кенг тарқалган тармоғи. Арава қаттиқ, пишиқ ёғочдан ясалган. Аравасоз уста аввало ёғоч танлаган. Ўзбекистонда арава-нинг ғилдирак гардиши, гупчаги, ўқи ва гардиш б-н гупчакни бирлаштирувчи ёғочлар қайрағочдан тайёрланган, айниқса гупчак қайрағочнинг чайир қисмидан ясалган, баъзан арава ўқи ва шотисига олма дарахти ёғочидан фойдаланилган. Арава танаси — шотиси ва юк қўйиладиган қисмини ҳамма дурадгорлар ясай олган. Араванинг гупчаги, хусусан ғилдирагини ясаш анча мураккаб ва қийин иш бўлиб, у бир мунча малака талаб қилган. Шаҳар ва қишлоқларда аравалар ўрнини автомобиллар ва тракторлар эгаллагач, А.ка эҳтиёж камайди.

АРАВОН (араблар) — ўзбеклашган араб уруғларидан бири. Ўрта Осиё топонимикасида А. номи сақланиб қолган. Мас, Қирғизистон Республикасининг Ўш вилоятидаги туманлардан бири ҳам А. деб аталади (яна қ. Араблар).

АРАВОН — шаҳарча, Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Аравон тумани маъмурий маркази. Қад. қишлоқ ўрнида вужудга келган. Аравонсой куйи окимининг ҳар иккала соҳилида, тоғлар орасида жойлашган. Ўш ш.дан 25 км ғарбда, Ўзбекистоннинг Марҳамат ш.дан 14 км нарида. Аholиси 2,5 минг киши (1977), аксари қисми ўзбеклар; шунингдек қирғиз, рус, украин, турк, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли асосан қ.х. маҳсулотлари етиштириш (деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик) б-н шуғулланади. А.да туман ҳокимияти биноси, почта, универмаг, 4 та мактаб, чойхоналар, клуб ва б. бор. А. атрофида дам олиш масканлари барпо қилинган. А.да акад. Ҳ. М. Абдуллаев туғилган. У ўқиган мактаб қошида олим хотирасига музей ташкил этилган, бюсти ўрнатилган, қишлоқнинг энг катта кўчаси Ҳ. М. Абдуллаев номига қўйилган.

АРАВОН СВИТАСИ — девон даврининг Эйфель ярусига мансуб свита. Биринчи марта 1954 й.да Г. А. Кале-

да мустақил свита сифатида ажратган. Аравонсой номи б-н аталган. Базальт, гил ва кумтошли сланецлар, брахиоподали оҳактошлардан иборат. Қалинлиги 1000 — 2000 м. Чиле ва Толдиқ сойлари оралигида, Қорачатир тизмасида ва Учқўрғон эффузив жинслари минтақасида учрайди.

АРАВОНСОЙ — Андижон вилоятидаги сой. Қирғизистон ҳудудидаги Қизилқўрғон ва Отяйлов тизмаларидан бошланади. Уз. 90 км. Тоғ ораликларидан тор ва чуқур даралардан оқади. Қор ва муздан сув олади. Сув йиғадиған хавза майд. 464 км². Хавзасида 18 кичик музлик бор. Ўртача йиллик сув сарфи 7 м³/сек. Йиллик сув сарфининг қарийб 1/3 қисми ер ости сувига тўғри келади. Март — сент. да серсув. Вегетация даврида қарийб 80% сув сўғоришга сарф бўлади. А. Асака тумани ерларини сўғоради, музламайди. А. нинг қуйи оқими соҳилида Аравон шаҳарчаси жойлашган.

АРАГАЦ (Алагўз) — Арманистон тоғлигидаги энг баланд тоғ. Бал. 4090 м. Сўнган вулкан. Лава ва туфлардан тuzилган. Вулкан кратерида муз цирки ҳосил бўлган. Ён бағрида Бюракан астрофизика расадхонаси бор.

АРАГВИ — Грузиядаги дарё. Кура-нинг чап ирмоғи. Уз. 66 км, хавзасининг майд. 2740 км². Ўртача сув сарфи 55 м³/сек. Оқ. А. ва Қора А. сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. А. водийсидан Грузия ҳарбий йўли ўтган. Қуйилиш жойида Мцхета ш. жойлашган.

АРАГОН (Agagon) Луи (1897 - 1982) — француз ёзувчиси ва жамоат арбоби. Ижодини шоир-сюрреалист сифатида бошлаган. Туркум романилари «Мавжуд дунё»(1934 — 51) чикқан. Қаршилиқ ҳаракати иштирокчиси, қарашлари «Юракка қадалган пичок» шеърый тўплами (1941)да ва хикоялар тўплами («Французларнинг буюклиги ва тушкунлиги», 1945)да акс этган. Тарихий роман — «Пасха арафасидаги ҳафта»(1958), роман — «Анри Ма-тисс»(1971), «Театр-роман»(1957) асарлари муаллифи.

АРАГОН — Испаниянинг шим.-шаркидаги тарихий вилоят. 9-а.да Реконкиста жараёнида А. графлиги барпо этилган. 1035 й.дан А. қироллик, 1137 й. шахсий уния асосида Барселона графлиги б-н бирлашган. 1164 й. Барселона графлари А. қироллари бўлганлар ҳамда Каталониянинг барча ерларини қироллик таркибига қўшиб олганлар. 13 — 15-а.ларда А. қўшинлари Балеар о.лари, Валенсия, Сицилия, Сардиния, Неаполни босиб олган. А. ва Кастилиянинг 1479 й.даги сулолавий унияси, ягона давлат — Испанияни барпо этилишига олиб келган. Майд. 47,7 минг км². Аҳолиси 1,2 млн. киши (1991). А. Испанияда аҳоли энг сийрак яшайдиған вилоят.

Тоғларида қўнғир кўмир, темир рудаси, уран, боксит, олтингугурт, марганец конлари мавжуд. тоғ дарёларига қатор ГЭСлар қурилган. Қўнғир кумир б-н ишлайдиған иссиқлик электр марказлари бор. Қўнғир кумир қазиб чиқариш жиҳатидан (йилига тахм. 1 млн. т) А. Испанияда 1-ўринда туради. Охос-Негрос темир руда хавзаси А. иктисодиётида муҳим ўрин тутати. А. нинг бирдан-бир саноат маркази Сарагоса ш. Бу ерда озик-овқат ва енгил саноат б-н биргаликда металлсозлик ва кимё саноати корхоналари мавжуд. Аҳолининг 2/3 қисми қ. х.да ишлайди. Вилоятда зайтунзорлар, ток-зорлар, қанд лавлаги ва донли экинлар етиштирилади. Сарагоса — ҳаво йўлларининг йирик тугуни.

АРАГОНИТ — карбонатлар синфи-га мансуб минерал. Кимёвий формуласи СаСО₃. Кўпинча SrСО₃ бирикмаси аралашган бўлади. Қаттиқлиги, 3,5 — 4. С.оғ 2,9 — 3. Ранги оқ, кулранг, бинафша рангдан қорагача. Кристаллари игнасимон, агрегатлари тармоқланган. Хиллари: конхит — марварид (хитин б-н бирга) ва моллюскалар чиғаноғининг садаф қатлами таркибининг асосий қисми; нўхаттош — А.нинг цементлашган оолитлари. Гидротермал ва гиперген йўл б-н ҳосил бўлади.

АРАД — Руминия ғарбидаги шаҳар,

Арад жудецининг маъмурий маркази. Аҳолиси 190 минг кишидан зиёд. Бухарест — Будапешт магистралидаги йирик т.й. тугуни. Машинасозликнинг йирик маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат, кимё, ёғочсозлик саноати мавжуд. Мебель ишлаб чиқарилади. Ветеринария ин-ти бор. Шаҳар 12-а.дан маълум.

АРАКС — Закавказьедаги дарё (бош қисми Туркияда, қуйи қисми Озарбайжонда). Куранинг ўнг ирмоғи. Уз. 1072 км, ҳавзасининг майд. 102 минг км². Ўртача йиллик сув сарфи 285 м³/сек. А. да Озарбайжон — Эрон гидротехника комплекси ишга тушди.

АРАЛАШ ЕМ — илмий асосланган рецептлар бўйича майдаланган турли озуқалардан тайёрланган аралашма. А.е. ҳар хил ёшдаги чорва моллари ва паррандалар учун 3-д хамда чорвачилик хўжаликларига тайёрланади. Емга аминокислоталар, микроэлементлар, антибиотик ва витаминларга бой моддалар қўшилиб, унинг умумий биологик қиммати анча оширилади.

А.е.нинг 3 тури ишлаб чиқарилади: тўла рационли А.е. (таркибидахай-вонлар учун зарур бўлган барча озуқа моддалар бўлади ва қўшимча озуқа қўшилмай едирилади); концентратли А.е. (рационда етарли бўлмаган асосий озуқа моддалар ўрнини қоплаш учун қўшимча сифатида берила-ди); мувозанатловчи А.е. (витамин-оксилли, витамин-оксил-минералли, шунингдек, микробиология саноатида сунъий олинадиган ва емларнинг тўйимлилигини оширишда қўлланиладиган биологик фаол моддалар аралаш-малари — бойитувчи аралашмалар). Тула рационли А.е. хайвонларнинг барча тўйимли моддаларга бўлган талабини қондириши лозим. Шундай А.е. паррандалар, чўчқалар ва ёш бузоқлар учун тайёрланиб, ягона озуқа сифатида едирилади.

Концентратли А.е. хўжаликларда мавжуд бўлган ширали, дагал ва дон озуқаларига қўшимча сифатида берилади. А.е. тайёрлаш учун ғалла ва дуккак-

ли экинлар донлари — маккажўхори, ок жўхори, арпа, сули, буғ-дой, жавдар, мош ва б.дан фойдаланилади.

Мубошир Мусаев.

АРАЛАШ ЖАВОБГАРЛИК - амалдаги ЎЗР қонун ҳужжатларида назарда тутилган мажбуриятда иштирок этаётган тарафлар мажбуриятни тула ёки қисман бажармасликда жавобгар бўлиши. А.ж. асосларини ва тарафларнинг ўз мажбуриятларини шартномада назарда тутилган шартлар асосида бажармаслик натижасида етказилган зарар ҳар икки тарафга тенг ёки бирига кўпроқ, иккинчисига камроқ тақсимланади. Мас, жабрланувчи ўзининг қўпол эҳтиётсизлиги туфайли зарарнинг юзага келишига ёки ортишига қўмаклашган бўлса, унда жабрланувчининг ва зарар етказувчининг айби даражасига қараб, товон миқдори камайтирилиши лозим (ЎЗР ФК,104-модда). Ишни қўраётган суд ёки хўжалик суди А.ж. аниқланганда тарафларнинг зарар етказишдаги айб даражаларига қараб, жавобгарлик доирасини асосли, қонуний ва адолатли тақсимлаши шарт. А.ж. ҳақида тарафлар ўзаро тузган шартномаларида олдиндан келишиб олишлари мумкин, бу тартиб кейинчалик эҳтимолий низоларнинг олдини олади ёки тез ва тўғри ҳал бўлишида ёрдам беради.

АРАЛАШ ЖАМИЯТ - 1) хусусий ва давлат капиталлари иштирокидаги корхона; 2) капитали икки ёки ундан ортик мамлакатнинг тадбиркорларига (жисмоний ёки юридик шахсларга) ёки давлат муассасаларига тегишли бўлган корхона.

АРАЛАШ ИҚТИСОДИЁТ - ҳоз. замон бозор иқтисодиёти моделларидан бири. А.и. бозор иқтисодиётининг ривожланган ва демократлашиб, инсоний тус олган тури бўлиб, АҚШ, Англия ва Франция каби ривожланган мамлакатларга хос. А. и. полииктисодий тизим булиб, ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиёти, кооператив иқтисодиёт каби моделлардан ўзининг 3 жиҳати б-н ажралиб туради: а) мул кий хилма-хиллик. Иқтисодиётда ягона мулк монопо-

лиясига урин қолмайди, хилма-хил мулкчилик ёнма-ён ривожланади. Мулкчиликнинг 3 шакли мавжуд бўлиб, булар хусусий мулк, жамоа мулки ва давлат мулкидан иборат булади. Хусусий мулкнинг индивидуал (якка) мулк шакли эмас, балки кооператив (ширкат) шакли устуворлик қилади. Жамоа мулки эса ишчи ва хизматчиларнинг узига ёки уларнинг касаба уюшмасига карашли мулкдан ташкил топади ва халқ корхоналарида ўз ифодасини топади. Бу корхоналардаги ишчи ва хизматчилар ҳам мулк соҳиби, ҳам меҳнат ахли ҳисобланадилар. Давлат мулки энг муҳим, умуммиллий аҳамиятга молик соҳалар б-н чекланади, унинг доираси хусусийлаштириш асосида қисқариб боради. Мулк шаклларида ҳеч қайсиси монополь мавқеда бўлмайди. Иқтисодийда мулк шаклларида мувозанати сақланади; б) хўжалик юритиш хилма-хиллиги. Хўжалик якка, ширкат, аралаш тарзда юритилади. Хўжалик субъектлари хўжалик фаолиятини ўз маблағига, қарз пулига таяниб юритадилар, улар ўртасида ижара муносабатлари кенг тарқалади. Ер, умуман, кўчмас мулк ва ҳатто, машина-ускуналар ҳам ижара асосида ишлатилади, лизингнинг турли шакл ва усуллари кенг қўлланилади. Хўжалик юритиш миллий доирадан чиқиб байналмилалашади. Қўшма корхоналар, трансмиллий корпорациялар ривожланади, очиқ иқтисодий зоналар ташкил топади; в) хўжалик фаолияти микёсида мувозанатнинг таъминланиши. Йирик, ўрта ва кичик бизнес мувозанатли ҳолатда ривожланади. Йирик корхоналар монополиясига ўрин қолмайди. Ҳар бир бизнес ўз соҳасида ривож топади. Йирик ва кичик бизнес муносабати, бир томондан, рақобат муносабати бўлса, иккинчи томондан шериклик ва ҳамкорлик муносабатига айланади. Мувозанатли ҳолат рақобатга кенг йўл очади, монополияни чеклайди. Шу сабабли миллионлаб корхоналар ёпилади, ўзаро қўшилади ёки янгидан очилади. Иқтисодий субъектларининг кўпчилик бўлиши рақобатнинг

аҳамиятини оширади.

А. и. кўп укладчиликни талаб этади ва бозор талаби атрофлича ўрганилиб, бозорбоп, яъни яхши сотиладиган товарлар ишлаб чиқарилади; барча и.ч. омиллари унумдорликни таъминлаш йўлида мукамаллаштириб борилади. Самарали и. ч. ҳамма даромадларни (иш ҳақи, фойда, рента, фойза) ошириш имконини беради. Чунки ҳар бир омилинг (ер, меҳнат ва капитал) берган иқтисодий самараси ошиб боради. Аммо даромадлар таркибида меҳнатдан келадиган даромад — иш ҳақи ҳиссасининг ортиб бориши юз беради.

А. и.нинг оммавий фаровонликни таъминлашдан иборат бош умумлаштирувчи қонуни бор ва у иқтисодийнинг ижтимоий йўналишини ифода этади. Бу қонунни икки ҳолат юзага келтиради. Биринчидан, мулк хилма-хил бўлиб, озчилик қўлида тўпланмай, кўпчиликка тегишли бўлади ва меҳнат ахли айни вақтда мулк соҳибларига ҳам айланади. Иккинчидан, маҳсулот ва хизматларнинг кўплай яратилиши фаровонликни таъминлашга етарли бўлади. Даромадлар юқори бўлганидан улар тирикчилик сарфидан ортиб қолиб, пул ва моддий шаклдаги жамғармага айланади. Шу боис миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулкнинг ҳиссаси ортиб боради.

Ҳозирги А. и. да иқтисодий муносабатларнинг аралаш тарзда бўлиши бозор ва нобозор муносабатларнинг уз-вий қўшилиб кетишига олиб келади. Бозор муносабатларига хос рақобат, фойда учун кураш, хусусий мулк ҳукмронлиги, даромадларнинг и. ч. омилларида фойдаланиш натижасига боғлиқ бўлиш каби белгилар б-н бир қаторда узоқ шериклик асосида ҳамкор бўлиш, бизнесда ўз ўрнини топиб обрў орттириш, имижга эга бўлиш, ишчи-хизматчиларнинг мулкдорларга айланиши, хайр-саховат қондасига биноан ночорларга доимо ёрдам бериш каби муносабатлар ҳам камол топади. А. и. да тартибсизлик ва ноаниқлик минимал даражага тушади, иқтисодий давлат то-

монидан тартибга солинади, иктисодий мувоза-натлар тезда тикланиб туради. Давлат даромадларни қайта таксимлаб, минимал даромадларни кескин пасайишига йўл бермайди. Шу мақсадда конун йўли б-н иш ҳақи минимумў миқдори белгиланади. Давлат антимо-нопол сиёсат юргизади. Фирмаларда маркетинг хизматининг кучли ривожланиши бозорни чуқур ўрганиб, унинг талабига мослашиш имконини бергани ҳолда давлат ҳам иктисодиётни тартибга солиб турганидан кучли иктисодий бўҳронлар ва ларзалар юз бермайди, иктисодий танглик чуқур бўлмайди, ундан тезда ва кам талофат б-н чиқилади. Умуман олганда жамиятда иктисодий ва ижтимоий барқарорлик қарор топади. А. и. бозор муносабатларининг ҳозирчалик энг ривожланган шакли сифатида юзага келади. Унинг яққол намунаси деб АҚШ иктисодиётини олиш мумкин. Иктисодий назарияда А.и. ҳақидаги қарашлар 20-а.нинг 20-й.ларида пайдо бўлган. Кейинчалик «халқ капитализм-ми», «демократик капитализм», «оммавий фаровонлик жамияти», «конвергенция» ва б. концепцияларда А.и. назарияси такомиллаштирилди.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АРАЛАШ КЎПАЙТМА - учта (а, b, c) векторга мос қўйилган сон. У иккита (а, b) векторларнинг вектор кўпайтмаси учинчи (c) вектор б-н скаляр кўпайтмасига тенг. А.к. (а, b) с каби белгиланади. А.к. скаляр сон бўлиб, унинг ишораси а, b, с векторлари б-н координата векторларнинг ориентациялари бир хил бўлганда мусбат, акс ҳолда эса манфий бўлади. А.к. қиймати геометрик нуктаи назардан а, b, с векторларга аясалган параллелепи-педнинг ҳажмига тенг.

АРАЛАШ МУЛК — турли мулк шаклларининг бирлашуви натижасида пайдо бўладиган мулк. Ар.м. турли мулк соҳиблари ҳисса (пай)ларининг қўшилишидан юзага келади. Келишувга биноан бу пай ҳар хил бўлиши мумкин, лекин мулк эгаларидан биронтасининг ҳукмрон бўлишига йўл берил-майди.

Ар.м. соҳиблари харажатлар ва фойда-зарарни баҳам кўрадилар. Амалиётда Ар.м.да хусусий, жамоа ва давлат мулклари бирлашади ва аралаш жамиятлар пайдо бўлади. Ўзбекистонда мулкый ислохотлар натижасида

1995 й.дан бошлаб Ар.м. бўлган корхоналар юзага келди. Ҳоз. даврда уларнинг кенг тарқалган шакли ҳиссабай мулк иштироки турлича бўлган давлат-акциядорлик корхоналаридир.

1996 й. Ар.м. корхоналарида меҳнат унумдорлиги бошқа хўжаликлар кўрсаткичидан 5,6 марта, давлат секторидан эса 1,2 марта юқори бўлди, аммо Ар.м.нинг амал қилиш доираси ҳозирча анча тор.

АРАЛАШ СИЛОС — турли озуқабоп ўсимликларнинг кўк пояси, дони, илдизмеваларини консервалаш (сурлаш) усули б-н тайёрланадиган озуқа. Аксарият паррандалар, чўчка ва ёш бузоқларни боқишда қўлланилади. А.с. тайёрлаш учун намлиги юқори дон, қанд, нимқанд ва хашаки лавлаги, саби илдизмевалари ва барглари, кўк беда, картошка, ковок ва б.нинг палаклари ишлатилади. А.с. намлиги 60—70%, рН 4—4,3, сут кислотаси 70—75% бўлиши керак. 1 кг А.с. таркибида 0,25—0,30 озуқа бирлиги, 25—30 г ҳазм бўлувчи протеин, 20—60 мг каротин ва 30 г дан кўп бўлмаган миқдорда клечатка бўлади. А.с.ни тайёрлаш, жойлаш ва сақлаш технологияси қаттиқ назорат қилиниши лозим. А.с. осон ҳазм бўлувчи углеводлар, органик кислоталар, витаминлар ва минерал тузларга бой (к. Силос).

АРАЛАШ СОН — бутун ва каср қисмлардан иборат сон. Баъзан, аралаш каср ҳам дейилади.

АРАЛАШ ЭКИНЛАР- бир экин майдонида бир вақтнинг ўзида етиштириладиган икки ва ундан ортиқ хил к.х. экинлари. А.э.дан бир турдаги экинларга қараганда анча юқори ҳосил олинади. Суғориладиган деҳқончилик зоналарида кўп йиллик ўсимликларни, мас, бедани маккажўхори, сули, арпа б-н, бир йиллик

ўсимликларни, мас, жавдарни бурчок, нўхат б-н, арпани бурчок, нўхат б-н аралаш экиш энг кўп тарқалган. Бундай экинларни экиш муддатлари экин турлари хусусиятларига кўра ҳар хил булади.

АРАЛАШ ЎРМОНЛАР - кенг баргли ва игна баргли дарахт турлари аралаш ўсадиган ўрмонлар. Евросиё ва Шим. Американинг мўътадил нам иқлимли текисликлари ва тоғларининг куйи мин-тақасида тарқалган. Мўътадил минтақанинг кенг баргли-игна баргли (қайин, эман, жука, заранг, қарағай, қорақарағай, тилоғоч, кедр) ўрмонлари, субтропик минтақанинг кенг баргли (дафна, зайтун ва б.), игна баргли (кедр) аралаш ўрмонлари ва б. турлари бор.

АРАЛАШ ЎТЛАР - кўп йиллик ва йиллик дуккакли ҳамда донли ўсимликлар бир неча турини аралаш ўстириш. Фойдаланиш усулига қараб яйлов ҳамда ўриб олинадиган А.ў.га бўлинади. 30—50-й.ларда А.ўдан ғўза алмашлаб экишда фойдаланилган. Маҳсулдорлиги кам бўлганлиги сабабли ҳозир А.ў. чекланган майдонларда экилади.

АРАЛАШ ЎҒИТЛАР, минерал ўғитлар аралашмаси — таркибида икки ва ундан ортиқ озиқ моддалари бўлган тайёр ўғитлар аралашмаси. А.у. бир жинсли, яхши сочилувчан бўлиши керак, уларни тайёрлашда ўғитларни аралаштириш қоидаларига риоя қилиниши лозим. А.ў. з-дда ҳам, хўжаликларда ҳам тайёрланиши мумкин. Ўғитни з-дда аралаштириш агрономия талабига мос келади. Хўжаликларда бир компонентли ўғитлардан барвақт аралашма тайёрлаш ва уни сақлаш мумкин эмас, чунки бунда уларнинг физик хусусияти ёмонлашади. Экинга қараб А.ў.да асосий ўғитлар нисбати ҳар хил бўлади. Калий б-н етарли таъминланган ғўза майдонларида шудгорлаш ва экиш вақтида ўғит солишда азот 1: фосфор 2,5: калий 0 ва азот 1: фосфор 4: калий 0 яхши нисбат ҳисобланади. Тупроқнинг шўри ювиладиган шароитларда ғўзага фосфор-калийли ва азот-

фосфорли А.ў. солиш самаралироқдир. Уларни қўшимчалар — микроэлементлар, гербицидлар, инсектицидлар қўшиб ҳам тайёрлаш мумкин.

АРАЛАШ ҚАЗИБ ОЛИШ - фойдали қазилма қатламларини улар орасида учрайдиган тоғ жинси қатламчалари б-н бирга қазиб олиш. Бу усулда қазиб олинган фойдали қазилмаларни бойитиш к-тларига юбориб, тоғ жинсларидан тозалаш керак бўлади. Оҳангарон кўмир қонида айрим-айрим қазиб олиш усули б-н бирга А.к.о. усули ҳам кенг қўлланилади.

АРАЛАШМАСЛИК СИЁСАТИ -ҳоз. халқаро сиёсатнинг асосий йўналишларидан бири. Ҳар бир давлатдан бевосита ёки билвосита, яқка ўзи ёхуд бошқа давлатлар б-н жамоа тарзида ўзга бир давлатнинг ички ва ташқи ишларига аралашмасликни тақозо этади. А.с. давлатлар бошқа бир давлатга нисбатан куч б-н таҳдид этишнинг ҳар қандай шаклини қўллашини ёки куч ишлатишини, сиёсий, иқтисодий ёки бошқа соҳаларда қуд-ратини ишга солиб, ундаги тузумни ағдариб ташлашга қаратилган террорчилик, қўпоровчилик ва б. га тўғридан-тўғри ёки билвосита кумаклашишини рад этади. А.с. Буюк француз ин-килоби даврида биринчи бор эълон қилинган, унга биноан барча давлатлар тенг ҳуқуқли бўлиши, мустақил иш юритиши, бошқа давлатларнинг ўз ишларига аралашувига йўл қўймаслиги шарт. Кейинчалик мазкур қоида БМТ Уставида, яна қатор бошқа муҳим халқаро ҳужжатларда эътироф қилинди, Европада хавфеизлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича кенгаш (Хельсинки, 1975 й.) Якунловчи ҳуж-жатида мукаммал ифодаланди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик сиёсатини изчил амалга оширмоқда. ЎзР Конституциясининг 17-моддасида республика ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч б-н таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлеизлиги, низоларни тинч йўл б-н ҳал этиш, бошқа давлат-

ларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланиши белгилаб қўйилган.

АРАЛИЯДОШЛАР (Araliaceae) - ёпиқ уруғли ўсимликларнинг иккипаллалилар синфига мансуб оила. 65 туркуми (800 га яқин тури) бор. Асосан Шим. Америка, Жан.-шарқий Осиё ва Австралияда тарқалган. Улар ичида ўт, бута ва ҳатто кичикроқ дарахт шаклидагилари ҳам бор.

Туллари тўғри (актиноморф), соябон, бошча ёки бошоқларга тўпланган. Баъзи турлари, мас, аралия, плюшч хушманзара ўсимлик сифатида экилади, баъзилари, мас, женьшень доривордир. Аралия (Aralia) оиладаги йирик туркум бўлиб, у 35 тўрни ўз ичига олади. А. турлари асосан Осиёнинг жан.-шарқидаги тропик ва субтропик ерларда ўсади. Ўзбекистонда ҳам ўстирилади. Унинг ил-дизида сапонин, эфир мойи ва б. бирикмалар бўлиб, настойкаси организм тонусини кўтариш учун қўлланилади.

АРАЛОВ Нарзулло (1950.15.4, Касби тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент пед. ин-тининг кимё-биол. ф-тини тугатган (1972). 1972-75 й.лар ва 1995 й.дан Касби туманидаги 15-мактабда, 1975—95 й.ларда 17-мактабда кимё-биол. ўқитувчиси. А. дарё жараёнида кўргазмаларни қуроллардан унумли фойдаланади. У 500 дан зиёд кўргазмаларни қурол, 50 га яқин альбом тайёрлаган.

АРАЛЬСК — Козоғистоннинг Қизилўрда вилоятидаги шаҳар (1938 й.дан), Орол денгизининг шим.-шарқий тарафида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 31,4 минг киши (1991). Кўтариш-транспорт, электр-механика жиҳозлари з-длари, «Оролсульфат» к-ти, тикувчилик ф-каси бор. А. 1905 й.да Оренбург — Тошкент т.й. қурилиши муносабати б-н вужудга келган.

АРАМКО — қ. Араб-Америка нефть компанияси.

АРАНГ МУҲАММАДХОН, Арангхон (? — 1688) — Хива хони (1686 — 88). Анушахоннинг ўғли. Муниснинг ёзишига кўра, Ар. М. Хивадан 1 фарсах (6—7 км) масофадаги Оқсаройда ўзига қароргоҳ қурдирган ва кўп вақтини ўша ерда ўтказган, тунда Хивага қайтган. Бир куни Хивадан қайтаётганда Бадрхон ариғи кўпригида отдан йиқилиб ўлган. Ар. М. ҳукмронлиги даврида Кўҳна Аркда Кўриниш хона биноси қурилган.

Ад.: История Хорезма, Т., 1976.

АРАНЖИРОВКА (франц. agranger -тартибга солиш) — 1) мусиқа асарини аслида назарда тутилмаган ўзга чолғу асбоби (ёки асбоблар), хонанда (ёки хонандалар) овозига мослаш; мас, операни фортепиано жўрлигида ижро этиш, оркестр учун мўлжалланган асар (симфония)ни бир ёки бир неча фортепиано учун А. қилиш ва ҳ.к. Муаллиф мўлжаллаган мусиқа асбобининг ўзида асар ижросини осонлаштириши ҳам А. дейилади; 2) жаз ёки эстрадада — бевосита ижро жараёнида киритиладиган ва ижронинг услуби б-н боғлиқ турли (гармоник, фактуралӣ) ўзгаришлар; 3) ўзбек халқ ижрочилигида кенг ўрин олган ашула йўлларини чолғу қуйлар сифатида ижро этиш (мас, Сурнап йўллари) ва чолғу қуйларини ашулалаштириш («Муножот», «Чўли Ироқ», «Насруллоий» ашула йўллари каби) жараёни А.га яқин.

АРАПОВ Борис Александрович (1905.12.9, Петербург - 1992.28.1) - рус композитори, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). 1930 й.дан Ленинград кон-серваториясида композициядан дарё берган, проф. (1948). Ленинград консерваторияси б-н 1941 — 44 й.ларда Тошкентда эвакуацияда бўлган. Шарқ мавзулари ва қуйларига изчил мурожаат этган. «Насриддин Бухорода» мусикали комедияси (Ф. Фулом ва В. Виткович б-н ҳамкорликда, 1943; Янгийўл театри), «Жалолiddин Хоразмий» ораторияси (А. Козловский б-н, 1944) ва б. асарлари б-н ўзбек мусикасига хисса қўшган. Опера ва балетлар, 6 сим-

фония, оркестр учун концерт, «Рус сюитаси», скрипка ва оркестр учун 2 та концерт, қатор во-калсимфоник, камер-вокал ва чолғу асарлар, кинофильмларга мусиқалар ёзган.

АРАРАТ — Туркиянинг энг шарқий чеккасидаги вулконли массив, Араке дарёси ўрта оқимининг ўнг соҳилида, Эрон б-н Арманистон чегараси яқинида. Туркиядаги энг баланд чўкки. Замини бирлашиб кетган икки бошли сўнган вулкон конусларидан — Катта А. (туркча Буюк Агритог; бал. 5165 м) ва Кичик А. (бал. 3925 м)дан иборат. 30 га яқин кичик музликлар бор.

АРАСОЙ ВОДИЙСИ - Нурота ва Октоғ тизмалари оралиғидаги водий. Қизилқумдаги очик ботикда жойлашган. А.в. Нурота водийси деб ҳам аталади.

АРАСОТ - қ. Аъроф.

АРАСТУ — Аристотелнинг ажам халқлари ўртасидаги номи.

АРАУКА — Венесуэладаги дарё, Ориноконинг чап irmoғи. Уз. 900 км дан ортик. Колумбиядаги Шарқий Кордильера тоғларидан бошланади. Ўртача сув сарфи 950 м³/сек. Ёғингарчилик даврида кичик кемалар А. нинг қуйилиш еридан бошлаб 600 км масофада қатнай олади.

АРАУКАЛИКЛАР (ўзларини мапу-че деб атайдилар) — Чилининг индейс аҳолисининг асосий қисмини ташкил этувчи халқ. Умумий сони 800 минг киши (1992), жумладан Чилида 750 минг киши. Араука ва испан тилларида сўзлашади. Асосий машғулотлари — деҳқончилик ва чорвачилик. Дини — католик, қад. диний эътиқодлар ҳам мавжуд. Испанлар келгунигача А. ҳоз. Чилининг бутун худудига тарқалганлар. А.нинг босқинчилар ва мустамлакачиларга қарши кураши 300 йилдан ор-тиқдавом этган. Ҳоз. А. Марказий Чилининг жан. қисмида тўпланган; уларнинг анчагина қисми резервацияларда яшайди.

АРАУКАРИЯДОШЛАР, араукариялар (Araucariaceae) — очик уруғли ўсимликларга мансуб баланд бўйли дарахтлар oilаси. Икки туркуми (Agathis,

Araucaria) ва 40 га яқин тури бор. Асосан, Жан. Америка, Жан.-шарқий Осиё, Малакка ва Филиппин о.ларида тарқалган. Новдалари доира шаклида жойлашган. Нина барги ясси, меваси йирик кубба, уруғи хомлигича ёки ковурилиб ва куритиб, шунингдек ун қилиб истеъмол қилинади. Ёғочидан қурилишда фойдаланилади. Баъзи турлари хушманзара дарахт сифатида экилади.

Ўзбекистон худудиди А.нинг чанги, ёғочи ва шохчаларининг изи қазилма ҳолда топилган. Хусусан улар Фарғона водийсининг жан. худудлари ва Қурама тоғларининг карбон, юра қатламаларида учрайди.

АРАФА (араб. — билмоқ, танимоқ, маърифат ҳосил қилмоқ) — 1) ҳижрий-қамарий йил ҳисоби бўйича 12-ой (Зилҳижжа) 9-қунининг номи. Ислом манбаларида айтилишича, бу куннинг А. деб аталишига сабаб Иброҳим (ас)га Жаброил ҳаж ибодатининг арконларини шу куни ўргатиб кетган. Ҳожилар шу куни Арафот тепалигига чиқиб, то Қуёш ботгунга қадар дуо, ибодат ва илтижо б-н машғул бўладилар; 2) Ҳайитдан олдинги кун ҳам А. деб номланади. Шундан келиб чиқиб халқлар орасида тантанали, оламшумул воқеалар ва байрамлардан олдинги кун ва муддатни ҳам А. деб номлаш одатга айланган. Мас, Мустақиллик байрами А.си, Янги йил А.си ва ҳ.к.

АРАФОТ Ёсир (ҳақиқий исми ва фамилияси — Муҳаммад Абдул Рауф Арафот ал-Қудва ал-Хусайн, тахаллу-си Абу Аммар) (1929.4.8, Қуддус ш.) — Фаластин қаршилик кўрсатиш ҳаракати арбоби. 1953 й. Қоҳира ун-тини, 1956 й. Қоҳирадаги ҳарбий академияни тугатган; касби қурувчи-муҳандис. 1952 — 56 й.ларда Фаластин талабалари уюшмаси раиси. Англия-Франция-Исроилнинг Мисрга қарши тажовузи (1956) да Фаластин кўшилмалари таркибида жангларда қатнашган. «Фаластин миллий озодлик ҳаракати» («Фатх») тузувчиларидан (1950-й.лар) бири ва раҳбари. 1969 й. фев.дан Фаластин озодлик таш-

килоти ижроия қўмитаси раиси; айни пайтда 1970 й.дан Фаластин қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати қуролли қучлари бош қўмондони. 1989 й.дан Фаластин давлати президенти. 1994 й. сент.да ЎзРда бўлган. Нобель тинчлик мукофоти лауреати (1994).

АРАФОТ — Маккадан 20 км нарида жойлашган, уз. 11 — 12 км ва кенлиги 6,5 км бўлган водий. Шим. томондан тоғ тепалиги б-н ўралган, бу тепалиқ ҳам А. дейилади. Қурбон ойи (Зилҳижжа ойи) нинг 9-куни, яъни арафа кунини ҳожилар шу тепалиққа чиқиб, то Қуёш ботгунга қадар ибодат б-н машғул бўладилар. Ислон манбаларидаги ривоятга кўра, Иброҳим (ас)га Жаброил шу тепалиқни кўрсатиб: «Шу жой — Арафотдир, билиб олинг, ҳаж арконлари шу ерда қамолига етади, шу ерда гуноҳларингизни эътироф этасиз», деганлар. Бошқа бир ривоятда Одам Ато б-н Момо Ҳавво жаннатдан чиқариб юборилганларидан кейин бир-бирлари б-н шу ерда учрашганлар, дейилади. А. тепалиғида бир баланд жой борки, у ерни «жабали раҳма», яъни «раҳмат тоғи» дейилади. Муҳаммад (сав) вафотларидан 81 кун олдин, ҳижратнинг 10-йили Мадинадан ҳажга келиб, арафа кунини шу тепалиққа чиққанлар ва оқ туюларини чўктириб, унинг устида туриб «Видолашув ваъз»ларини айтганлар. Шу сабабли бу жой узокдан кўриниб туришлиги учун устун шаклида кўтарилиб, оққа бўяб қўйилган.

АРАФУРА ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг чекка денгизи. Австралия, Янги Гвинея, Танимбар ва Кай о.лари оралиғида. Майд. 1017 минг км². Кўп қисмининг чуқ. 200 м, шим.-ғарбда 3680 м гача. Оқимлар ёзда ғарбдан шарққа, қишда шарқдан ғарбга йўналган. Сувининг ўртача т-раси 25 — 28°. Шўрлиги 34 — 35‰. Энг катта қўлтиғи — Карпентария.

АРАХНОЗЛАР (юн. arachne — ўргимчак) — ҳайвонларда паразит ва заҳарли ўргимчаксимонлар (каналар) кўзғатадиган юқумли касалликлар. Де-

модекозлар, саркоптоз, псороптоз, хориоптоз, нотоздроз, отоцентоз ва б. касалликлар қорвачилиққа катта зарар келтиради. Ҳайвонлар А.ини ветеринария арахнологияси ўрганади.

АРАХНОИДИТ (юн. arachne — ўргимчак ва eidos — кўриниш) — бош мия ва орқа миядаги ўргимчак тўриси мон парданинг яллиғланиши; миянинг юмшоқ пардаси ёнма-ён жойлашганлиги учун улар одатда бирга яллиғланади (қ. Лептоменингит).

АРАХНОЛОГИЯ (юн. arachne — ўргимчак ва logos — таълим) — зоологиянинг ўргимчаксимонлар (Arachnoidea) синфинини ўрганувчи соҳаси.

АРАХОСИЯ — Афғонистондаги қад. вилоят. Таркибига Арғиндоб, Аргастон дарёлари ҳавзаси ва Ғазни атрофи кирган. Маркази ҳоз. Қандаҳор ш. атрофида бўлган. А. ўз даврида ахоманийлар, Искандар Мақдуний (қ. Александр), савакийлар, мауриялар, Бактрия, Парфия, Кушон подшолари қўл остида бўлган. Айрим юнон, сак ва Парфия подшолари А.да мустақил мулк барпо этиб, А.нинг асосий шаҳарлари — Александрия, Арахосия ва Александрополда танга пуллар зарб этишган. 1958 й. А. худудида, Қандаҳор яқинида Ашоканнинг юнон-оромий ёзуви топилган.

АРАШ — қад. узунлик ўлчови; қиймати зирор қиймагига тенг. 1 А.=50-62 см. Беруний асарларида келтирилган.

АРАШОН — Чатқол тизмаси б-н Қизилтўр тизмаси орасидаги доvon. А. орқ-ли Оҳангарон водийсидан Оқбулоқ сойи водийсига ўтилади. Бал. 3112 м. Довоннинг жан.-шарқий ён бағри ясси, шим.-ғарбий ён бағри тик. А. окт.нинг иккинчи ярмида қор б-н қопланиб, май ойида қори эриб кетади.

АРАШОН (санскритча arasan — оби ҳаёт) — иссиқ сувли минерал булоқ. А. асосан, географик номлар таркибида қолган. А. арасан, аршан шаклларида Сибирда ва Ўрта Осиёда жуда кўп жой номлари таркибида учрайди. Арашон, Арашонбулоқ, Арашонсой, Олмаарасан,

Оқарасан кабилар.

АРАШОНБУЛОҚ - Тошкент вилоят Ўрта Чирчик туманидаги булок. 2500 м баландликда. Булок суви гранит жинсларининг тектоник ёриқларидан оқиб чиқади, т-раси 37°. Суви минераллашганлиги, кам радиоактивлиги ва соф азотни ажратиб чиқариш хусусиятига эга эканлиги учун шифобахш.

АРАШОНСОЙ — Наманган вилояти шим.даги сой. Оҳангароннинг ўнг ирмоғи, Чатқол ва Қизилтўр тизмалари кўшилган ердаги булоқлардан бошланади ва жан.-шарқий йўналишда 2000 м дан ҳам баланд Бетагаликкўйтош ясситоғлигини кесиб ўтади. А.га 8 ирмоқ кўшилади. Уз. 19 км. Қор ва ёмғирдан сув олади. Июнь ойида суви тошади. Йиллик сув сарфининг 76% март — июль ойларида оқади. Наманган вилояти Поп тумани ерларини сўғоради.

АРАҚ (араб. — тер, буғланиш) — спиртли ичимлик; тозаланган этил спирти (ҳажми 40 — 50%)нинг активлаштирилган кўмир б-н ишлов берилган суви аралашмаси. Дон, картошка ва б. маҳсулотларни қайта ишлаб олинади. Юқори сифатли А. бир неча марта тозаланади. А.га арпабодиён, қалампир, мурч, ялпиз ва ш.к. ўсимликлар кўшиб «махсус арақ»лар тайёрланади (қ. Вино-арақ саноати).

АРАҚИ — меъморий безак; биноларни безашда ишлатиладиган хандасий нақш. Ишланиши жиҳатидан муқарнас, шарафани эслатади. Чизмасининг соддалиги, кам қатламлиги ва қатламларни боғловчи хандасий шаклларнинг ётик, қия ўйилиши (елпиғичсимон бўлиши) б-н улардан фарқ қилади. Шарқ, жумладан, Ўзбекистон меъморлигида кенг қўлланилади. 5, 6, 7, 8 ва ундан ортиқ бурчакли юлдузлари бўлиши мумкин. Муқарнас каби ярим айлана, айланали жойлар — токча, тахмон ва эшик тепаларига, шарафа сингари текис девор ёки тахтага ёнма-ён такрорланиб, давом эттириб ишланади. А. ганч ва ёғоч ўймакорлигида кенг тарқалган. Мас, Уста

Ширин Муродов бебаган Тошкент куранти карнизи (1947). ғозир ёғочга ўйиб ёки бўяб ишланадиган А.нинг содда тури кенг қўлланилади.

АРБ (ҳиндча) — сон маъносини билдирадиган тушунча (атама). Юз курурга тенг (бир курур юз лакка, бир лак эса юз мингга баравар. Демак, А. бир миллиардга тенг). А. атамаси Туркистонда мат.га оид рисолаларда кўпроқ учрайди.

АРБАЛЕТ (франц. arbalete; лот. arcus — ей ва ballista — ирғитиладиган снаряд) — ўрта асрларда Фарбий Европа мамлакатларида ишлатилган отиш қуроли; ёғоч асосга (дастгоҳга) маҳкамланган пўлат камондан иборат. А.дан калта ўқ-ёйлар б-н отилган.

АРБЕР (Arber) Вернер (1929) - Швейцария генетиги. Бактерияларда рестриктаза — хужайрага тушиб қолган бегона ДНК молекуласини ўзига хос парчаловчи ферментларни кашф қилган. Д. Натане ва Х. Смит б-н бирга Нобель мукофоти лауреати (1978).

АРБИТР (лот. arbiter — воситачи, ҳакам) — 1) воситачи, ўзаро низолини ҳал қилиш учун томонлараро танланган судья; 2) хўжалик идоралари ўртасидаги низоли масалаларни кўриб, бартараф қилувчи лавозимли шахс, арбитраж аъзоси; 3) спорт ҳаками.

АРБИТРАЖ (франц. arbitrage) - 1) ҳакамлар суди, бунда томонлар ўзлари сайлаб қўядиган ёки ўзаро келишувга биноан, қонунда белгиланган тартибда тайинладиган арбитрларга (ҳакамларга) мурожаат қилади; 2) низо воситачи судья (арбитр) томонидан ҳал этиладиган ҳакамлар суди; хўжалик муносабати иштирокчилари ўртасидаги мулкый ва мулк б-н боғлиқ номулкый низоларни ҳал қилиб берадиган орган; 3) давлатлар орасидаги низоларни тинч йўл б-н ҳал этувчи халқаро орган (мас, Ҳакамлар судининг доимий палатаси); 4) валюта А.и — бир валюта бозорида хорижий валютани сотиб олиб, уни айни вақтда валюта курслари ўртасидаги фарқдан фойда олиш мақсадида бошқа валюта бозорида

сотиш.

АРБИТРАЖ СУДИ - корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ўртасидаги хўжаликка оид низоларни ҳал этувчи ягона органлар тизими.

ЎЗРда 1993 й.дан арбитраж хўжалик суди деб номланди. Арбитраж вазифаларини хўжалик судлари ЎЗР ХПК талабларига биноан амалга оширади. ЎЗР ХПК 1997 й.да қабул қилиниб, 1998 й. 1 янв. дан кучга кирган.

АРБОБ (араб.— хўжайин, эга сўзининг кўплиги) — 1) ижтимоий-сиёсий ва б. фаолияти б-н халққа танилган, эл орасида обрў қозонган машҳур шахслар — жамоат ва давлат А.лари (мас, Алишер Навоий); 2) фан ва санъатда ўз ижодий меҳнатлари б-н танилган шахслар — фан ва санъат А.лари (мас, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан А.лари — Т. Н. Қори-Ниёзий, О. Содиков, С. Юнусов, И. Мўминов; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат А.и — Наби Ғаниев ва х.к.). Ўзбек амалий санъатида ажойиб асарлари б-н машҳур бўлган талантли усталар ҳам А. деб аталган. Мас, хоразмлик таникли меймор, ўймакор, наққош уста Рўзимат Машарипов халқ орасида А. номи б-н машҳур бўлган; 3) бошлиқ, раҳбар, қишлоқ оқсоқоли; 4) 18-а. ўртаси — 20-а. бошларида Бухоро амирлигида қишлоқ миробларининг бошлиғи.

АРБОВИРУСЛАР - қон сўрувчи ҳашаротлар (чивин, искабтопар, кана ва б.) орқали тарқаладиган вируслар. Уларда РНК бўлади. Ҳозир 300 дан ортиқ тури маълум. Улар бўғимоёқлилар организмиде яшаб, ҳашаротлар чаққанда ўтади. А.нинг 100 дан ортиқ тури одамларда ҳар хил юқумли касалликлар (мас, геморрагик иситма, сариқ иситма ва б.) ни кўзғатади.

АРБОРИЦИДЛАР (лот. arbor — дарахт, caedo — ўлдираман) — бегона дарахт-буталарни йўқотишда қўлланиладиган кимёвий препаратлар. Гербицидлар гуруҳига киради. А. яйлов ва пичанзорларда ҳамда янги ерларни ўзлаштиришда нокерак дарахтлар, ти-

канли буталарни илдизи б-н қуритишда қўлланилади.

АРБУЗОВ Александр Ерминингельдович (1877.30.8 - 1968.20.1) - органик кимёгар, акад. (1942), Қозон ун-ти проф. (1911 — 30), Қозон кимё-технология ин-ти проф. (1930 — 45), собиқ Иттифок ФАнинг Қозон филиали раиси (1945 - 63).

Фосфат кислота ва унинг эфирлари тузилишини аниқлаган, шу кислота ўрта эфирларининг қайта гуруҳланишини кашф этган, бу реакция фосфорорганик бирикмалар олишнинг муҳим усуллари-дан бири бўлиб, Арбузов реакцияси деб аталади.

АРБУЗОВ КОЛБАСИ - қ. Колбалар.

АРБУЗОВ РЕАКЦИЯСИ - 3 валентли фосфор эфирлари (фосфитлар, фосфоритлар, фосфинлар ва улар айрим ҳосилалари)нинг алкилловчи ёки арил-ловчи реагентлар таъсирида фосфор — углерод боғи ҳосил қилиб қайта гуруҳланиши натижасида 5 валентли фосфор бирикмаларига айланиш реакцияси.

А.р.да алкилловчи ва арилловчи моддалар сифатида алкил-ва алкиленгалогенидлар гетероциклик бирикмаларининг галогенли ҳосилалари, карбон кислоталар ангидридлари ва б. ишти-рок этиши мумкин. А.р. фосфор — углерод боғли бирикмалар, пестицидлар, шифобахш препаратлар, экстрагентлар ва б. моддаларни олишда кенг қўлланилади. Реакцияни А. Е. Арбузов 1905 й.да кашф қилган.

АРВОҲ (араб. — рухлар) — диний тасаввурга кўра, ўлган кишининг бу дунё б-н алоқа боғлаб турадиган руҳи. А.га ишониш ибтидоий анимистик тасаввурнинг кўринишларидан бири. Бу тасаввурга биноан одам ўлганда жони унинг жисмидан ажралади, у руҳга айланиб бу дунё б-н, одамлар б-н алоқада бўлиб туради.

Мусулмонлар ўртасида А.га атаб чирок ёкиш, ҳоьвайтар пишириш, худойи қилиш каби урф-одатлар мавжуд.

АРВОҲ КАПАЛАКЛАР, бражни-клар (Sphingidae) — капалаклар оиласи.

Ёйилган қанотларининг уз. 2 — 20 см дан ошади, танаси йўғон, сигарасимон, қанотлари бошқа капалакларникига нисбатан калта ва ингичка, кучли мускуллар б-н таъминланган. Хартуми узун, айрим тропик вакиллариники 25 см дан ортади, бир қанча турларида редуцияланган. Қанотлари ҳар хил катталиқда, олдинги қанотлари ингичка ва чўзик, кейингилари нисбатан калта бўлиб, рангдор, доғлари ёки белбоғлари бор.

Қуртларн яланғоч (туксиз), орқа томонида ягона шоҳсимон ўсимтаси бўлади. Ғумбақлари одагта тупроқ ичида маҳсус йўрғакчаларда ёки юпка туп-рокдан иборат пилла ичида қишлайди. А.к. шом пайтида жуда фаол уча бошлаганлиги тўғриси уларга арвоҳ номи берилган.

Капалаклар тез-тез қанот қоқиб катта тезликда учиши ёки ҳавода осилиб туриб хартумлари ёрдамида гул нектарини сўриши мумкин. А.к.нинг 1200 га яқин тури маълум. Ўрта Осиёда 33, Ўзбекистонда 20 тури тарқалган. Ўзбекистонда қовил капалаги (*Colerio zigophilli*), чаканда капалаги (*C. hipporphaes*), сачратқи капалаги (*C. hiscae*), ширач капалаги (*C. centralastae*) кўп учрайди.

АРВОҲ ШАПЛАКЛАР - қ. Вампирлар.

АРВОҲИ ПИР (араб.— рухлар ва форс — устоз) — шогирднинг мустикал уста бўлиш учун устознинг розилигини олиш ва ўтмиш пирлар «арвоҳини шод этиш» мақсадида ўтказадиган зиёфати, йиғини.

Косиблар анъанасига кўра, А.п.ни йирикроқ касб ахллари, чунончи ипакчиликда тўқувчилар, бўёқчилар, аб-рбандлар, шунингдек сартарош, дурадгор, новвой, темирчи, созанда ва б. берадилар. А.п.да айни касбга тегишли ҳамма хунармандлар (шогирдлар ҳам) ва оқсоқол, девона оқсоқол, эшонбобо ва пайки тарийқлар қатнашади, бошқа касб ахлларида 1—2 тадан вакил (меҳмон тарикасида) чакирилади. А.п. берувчи буларнинг ҳаммасига нонушта, тушки ва

кечки овқатлар бериб, зиёфат қилади. Зиёфатга устоз ёки шогирднинг яқинлари, бошқа касб ахллари совға тарикасида яхши таомлар (иссиқ нон, мева-чева, баъзан пишган таомлар), кийим-кечаклар ҳам олиб келадилар. Зиёфат охирида А.п. берувчининг «Устоздан фотиҳа олиш маросими» ўтказилади. Маросимда уста ўз шогирдига бир дўконда иш тутиш учун етарли асбоблар совға қилади. Шогирд устозига бош-оёқ сарпо тақдим этади. Шогирд пирининг йўлини қабул этади ва эшонбобо ҳузурида «камарбаста» бўлади. Шу б-н шогирд уста номини олади.

АРГАЗИД КАНАЛАР (*Argasidae*) -паразитоформ каналар оиласи. Оч кана уз. 2 — 13 мм. Танаси ясси, бир мунча қалин қобик б-н ўралган, қалқонлари бўлмайди. Курукликда яшовчи умуртқалилар қонини сўришга ихтисослашган паразитлар. А.к. узоқ вақт (11 йилгача) оч яшаши мумкин, лекин ҳайвонга ёпишиб жуда тез ва кўп микдорда қон сўради. Қонга тўйган кананинг массаси оч канага нисбатан бир неча юз марта ортади. Ургочиси 50 — 200 тадан тухум қўяди. Кечаси фаол ҳаёт кечиради. Айрим турлари одам ва ҳайвонларга спирохетоз, вирус касалликларини юктирувчи ҳисобланади (мас, товуқ спирохетозини эрон аргас канаси — *Argas persicus* тарқатади). Кана одам қонини сўрганида тери кичийди. А.к. нинг 100 га яқин тури мавжуд. Ўзбекистон ва Марказий Осиё худудига эрон аргас канаси, каптар канаси (*A. reflexus*) ва *Ornithodoros* уруғининг турлари учрайди. А.к. уй ҳайвонларининг қонини сўриб катта зиён келтиради.

АРГЕНТИНА (*Argentina*), Аргентина Республикаси (*Republica Argentina*) — Жан. Америкадаги давлат. Қитъанинг жан.-шарқий қисмини, Оловли Ер о.нинг шарқий қисмини ва бир қанча ороллари эгаллайди. Атлантика океани соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 22 вилоят (провинция), федерал (пойтахт) округи ва Оловли Ер худудига бўлинади. Майд. 2767 минг км². Аҳолиси 36,1 млн.

киши (1999). Пойтахти Буэнос-Айрес ш.

Давлат тузуми. А. — федератив республика. Амалдаги конституцияси 1994 й. 24 авг.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент. Президент ва вице-президент 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллим конгресс (парламент). Конгресс икки палата: сенат ва депутатлар палатасидан иборат. Ижрочи ҳокимият президент ва ҳукуматдир.

Табиати. А.нинг шарқи кенг текисликлардан ва ғарби тоғлардан иборат. Мамлакатнинг бутун шим.-шарқини Ла-Плата пасттексислиги (Гран-Чако, Шарқий Пампа текислиги), жан.-шарқини Патагония ясси тоғлиги эгаллайди. Ғарбдаги тоғ ён бағирлари баландлаша бориб, Анд тоғларига уланиб кетади. Жан. Американинг энг баланд нуқтаси Аконкагуа (6960 м) ҳам А. ҳудудидадир. Фойдали қазилмалари: нефть, газ, темир, полиметаллар, уран, мис, калай, вольфрам ва б. рудалар. А. текислик қисмининг иқлими — тропик ва субтропик, жан. да — мўътадил. Энг иссиқ ой (янв.)нинг ўртача ҳарорати шим.да 28°, жан.да 10°, июлнинг ўртача ҳарорати шим.да 18° ва жан.да 7°. Тоғларда иқлим мўътадил совук. Йилига Патагонияда 100 — 300 мм, шим.-шарқда 1400 — 1600 мм, Андининг шарқий ён бағирларида 5000 мм гача ёғин ёғади. Асосий дарёлари: Парана, Парагвай, Уругвай, Рио-Саладо, Рио-Колорадо, Чубут, Рио-Негро. А. қўлларининг аксарияти музликлардан пайдо бўлган (Науль-Уапи, Буэнос-Айрес, Вьедма ва б.). А. ҳудудининг салкам 20% доимий қўм-қўқ ва барги тўкилувчи ўрмонлар б-н қопланган. Гран-Чакодаги кизил тупроқда сийрак ўрмон, Пампадаги унмдор қоратупроқда пичанзор даштлар, Патагонияда — ярим чўл. А.нинг миллий боғлари — Игуасу, Ланин, Науль-Уапи ва б.

Аҳолиси. Аргентинлар (мамлакат аҳолисининг 90%) асосан европалик муҳожирлардан шаклланган. Шунингдек италянлар, яҳудийлар, украинлар, ис-

панлар, каталонлар, поляклар, немислар, французлар ва б.лар ҳам яшайди. Туб жой аҳолиси — индейларнинг аксарияти европаликларнинг мустамлакачилик ҳаракатлари жараёнида қирилиб кетган. Уларнинг оз қисми (кечуа, тупи-гуаранлар ва б.) А.нинг шим.-ғарбида ва Парагвай б-н бўлган чегара яқинида яшайди. Расмий тили — испан тили.

Диндорларнинг аксарияти католиклар. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 9 кишидан кўпроқ. Аҳолининг 86% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Буэнос-Айрес, Кордова, Росарио, Ла-Плата.

Тарихи. Қадимзамонларда А. ҳудудида кўп сонли индейс қабилалари яшар, уларда жамоа-уруғчилик муносабатлари ҳукмрон эди. Шим.-ғарбда диагитлар, чарруа ва керандилар энг ривожланган индейс қабилалари бўлган; улар ўтрок ҳаёт кечирар, деҳқончилик, балиқчилик, овчилик б-н шуғулланар, рангли металлар эритишни, тўқимачиликни билар эди. Шим.-шарқда ва марказда гуаранлар, тапеслар ва б. яшар, жанубда арауканлар ва патагонлар кўчиб юрар эди. 16-а.нинг 1-ярмидаҳоз. А. ҳудуди испанлар томонидан босиб олина бошлади. Испанлар бу мамлакатни Рио-де-Ла-Плата (испанча кумуш) дарёси номи б-н Ла-Плата деб атадилар. Мустамлакачиларга қарши индейс қабилалари бир неча марта исён кўтарди (1580, 1630, 1657, 1710 - 11 й.лар). 1776 й.да ҳоз. А. ҳудуди бутунлай Рио-де-Ла-Плата вице-қироллиги таркибига қўшиб олинди. А.да катта феодализм ер эгалиги вужудга келди. Америкадаги испан мустамлакаларининг 1810 — 26 й.лардаги мустақиллик учун уруши вақтида креоллар (дастлабки испан келгиндиларининг авлодлари) М. Бельграно ва Х. Сан-Мартин раҳбарлигида 1810 — 16 й.ларда испан мустамлакачиларига қарши қуролли кураш олиб бордилар. Кураш бошланган 25 май куни аргентин халқининг миллий бай-рами бўлиб қолди. 1816 й.да вилоятлар вакилларининг Тукуман ш.даги конгрес-

си Ла-Плата Бирлашган вилоятларини мустакил деб эълон қилди. 1826 й.да А. Федератив Республикаси тузилди. 19-а. мобайнида вужудга кела бошлаган буржуазия манфаатларини ифодаловчи унитарийлар б-н ер эгалари манфаатларини химоя қилувчи федерациячилар ўртасида кураш давом этди. 19-а. 2-чорагидан А.да Буюк Британия иқтисодий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланди, 1833 й.да у Фолкленд (Мальвин) о.ларини босиб олди. 19-а. охирида мамлакатга Америка ва Германия капитали кириб келди. Хукмрон давлатлар А.ни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарамликка солиб, уни ғўшт, дон ва б. хом ашё етказиб берувчи мамлакатга айлантirdилар. 19 — 20-а.лар бўсағасида А.да саноат ривожланди. 19-а.нинг охиридан А.да турли харбий диктатуралар хукмронлик қилди. 2-жаҳон уруши йилларида А. бетарафлик эълон қилган бўлса ҳам, аслида фашистларга кўмаклашди. 1945 й. мартидагина Германия ва Японияга қарши уруш эълон қилди. 1945 й.дан А.— БМТ аъзоси. 1943 й.ги харбий тўнғариш натижасида бир гуруҳ офицерлар ҳокимиятни қўлга олдилар. Уларнинг раҳбарларидан бири генерал Х. Д. Перон (1946 - 55 ва 1973 — 74 й.ларда А. президенти) хукмрон ажнабий давлатларнинг мавқеини заифлаштириш ҳисобига мамлакатдаги юқори табакани мустаҳкамлаш сиёсатини юритди. 1976 й.да генерал Видела хукмронлиги даврида зўравонлик ва тартибсизликларга қарши қаттиқ чоралар жорий этилди, иқтисодиётни мустаҳкамлашга киришилди. 1981 й.да Роберто Виола президент этиб сайланди, аммо харбийлар кейинроқ уни ағдариб ташладилар. Шу даврда (1982 й.) Фолкленд (Мальвин) о.лари Буюк Британияга қарашлилигини тан олмаган А. уларни эгаллашга уриниб кўрди, лекин бу ҳаракат муваффақиятсиз чикди. 1983 й.даги ялпи сайлов натижасида Рауль Альфонсин президент этиб сайланди. 1999 й.дан эса Фернандо де ла Руа А. президенти. 1993 й. 9 сент.да Ўзбекистон Республикаси б-н диплома-

тия муносабатлари ўрнатган.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Фукаро радикал иттифоқи, 1889 й.да тараққийпарвар зиёлилар томонидан тузилган; Бирлик ва тараққиёт ҳаракати, 1957 й.да Фукаро радикал иттифоқи партиясидан ажралиб чикқан гуруҳ негизида тузилган; Халқ социалистик партияси, 1982 й.да тузилган; Муросасозлик партияси, 1963 й.да Бирлик ва тараққиёт ҳаракати партияси бўлиниши натижасида вужудга келган; Хустисалистик (адолат) партияси, 1947 й.да Х. Перон томонидан тузилган; Тараққийпарвар демократик партия, 1909 й. тузилган. А.да Коммунистик партия, Социал-демократик партия, Демократик марказ иттифоқи, Христиан-демократик партия ҳам бор. Умуммеҳнат конфедерацияси 1930 й.да тузилган.

Хўжалиги. А. иқтисодий жиҳатдан Логин Америкасида энг ривожланган мамлакатлардан бири. Фойдали қазилма конлари кўп, малакали ишчи кучига эга. Қ.х., саноатнинг турли тармоқлари ривожланган. Аммо 80-й.лар охирида бошқарувнинг самарасизлиги оқибатида А. иқтисодиёти барбод бўлиш арафасида эди. 1989 й.да сайланган янги ҳукумат иқтисодиётни ислоҳ қилиш дастурини амалга оширди, натижада А. яна барқарор ривожлана бошлади. 1991 й.да қабул қилинган конвертация тўғрисидаги қонунга биноан кўпчилик давлат корхоналари хусусийлаштирилди, иқтисодиётга чет эл инвестициялари жалб этила бошлади, бюджетга солиқлардан тушум яхшиланди, ишчиларга компенсация тўлаш тизими яратилди.

Саноати.А. асосан, қ.х. хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган. Етакчи тармоқ — озиқ-овқат (ғўшт, ёғ, ун, виночилик, консерва, қанд-шакар) саноати. Ғўшт етиштириш ва экспорт қилиш соҳасида А. дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Тўқимачилик, чармпойабзал тармоқлари ривожланган. Оғир индустрияда машинасозлик (трактор, қ.х. машиналари, автомобиллар, станоклар, электр техника асбоб-ускуна-

лари ва б.), нефтни қайта ишлаш, қора металлургиянинг салмоғи катта. Цемент, целлюлоза-қоғоз корхоналари бор. Нефть, газ, кўрғошин, рух, темир, уран, бериллий ва вольфрам рудалари қазиб олинади. Ёқилғи-энергетика балансининг салкам 85% ни нефть ва газ ташкил қилади. АЭСлар қурилган. Асосий саноат марказлари: Буэнос-Айрес, Росарио, Кордова, Ла-Плата.

Қишлоқ ҳўжал иги . А. чорвачилик махсулотларини, дон ва мойли экинлар ҳосилини товар сифатида тайёрлашга ихтисослашган. Йирик ер эғалиги ривожланган: 1 минг га дан ортик ерга эға бўлган хужаликларга ҳамма ерларнинг 75% қарайди. Қ.х.га яроқли ерларнинг фақат 20% га экин эқилади. Қ.х.нинг етакчи тармоғи чорвачилик бўлиб, унда гўшт етиштириладиган қорамолчилик ва гўшт-жун олинадиган қўйчилик устун туради. А.да қорамоллар — 51 млн., қўйлар — 29 млн., чўчкалар — 4,1 млн. бошни ташкил этади. Дехқончиликнинг етакчи тармоғи — ғаллачилик. Бугдой, маккажўхори, жавдар, сули, арпа, техника экинларидан — кунгабоқар, зиғир, пахта етиштирилади. Муҳим ем-хашак экини — беда. Боғдорчилик, токчилик ривожланган. Қимматбаҳо дарахт нави, жумладан дубил экстракти олинадиган кебрачо тайёрланади. Балиқ овланади.

Транспорти. Т.й.лар узунлиги — салкам 34,1 минг км, автомобиль йўллари — 211,4 минг км. Асосий порти — Буэнос-Айрес. Халқаро аэропорти — Эсейса (Буэнос-Айрес яқинида).

Четга чиқариладиган қ.х. махсулотларининг 80% гўшт, дон, ёғ, хом тери, жун, хўл меваларга тўғри келади. Четдан машиналар, транспорт воситалари, металл, ёқилғи, кимёвий товарлар келтирилади. Асосий савдо мижозлари: АҚШ, Бразилия, Италия, Германия ва Япония. Пул бирлиги — песо.

Тиббий хизмати. А.да 133,8 минг ўринли касалхоналар (1 минг аҳолига 6 ўрин) бор. 53,7 минг шифокор (450 аҳолига 1 шифокор) тиббий хизмат

кўрсатади. Давлат соғлиқни сақлаш тизими тиббий ёрдамни суғурталаш ва хусусий шифокорлар хизмати б-н бирга қўшиб олиб борилади. Шифокорларни ун-тларнинг 9 тиббиёт ф-ти тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. А.да 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг мажбурий таълими жорий этилган. Давлат ўқув юртлари б-н бирга хусусий мактаблар ҳам бор. Бошланғич мактабларда 3471 минг, ўрта ўқув юртларида (умумий таълим, хунар, пед. ва б. мактабларда) 1125 минг ўқувчи ўқийди. Буэнос-Айрес, Кордова, Ла-Плата, Санта-Фе ва б. шаҳарларда ун-тлар бор. Бир қанча тармоқ академиялари, и.т. институтлари ва илмий жамиятлар илмий тадқиқотлар олиб боради. Буэнос-Айресда Миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси ва б. бор. Табиий фанлар, Антарктика, тарих, рассомлик ва б. музейлар мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Энг кўп тарқалган газ.лар: «Расон» («Ақл-идрок»), 1905 й.дан), «Пренса» («Матбуот», 1869 й.дан), «Насьон» («Миллат», 1870 й.дан), «Гасета» («Газета», 1912 й.дан). «Теленотисиоса американа» ҳукумат агентлиги 1945 й. ташкил этилган. 52 хусусий радиост-я алоҳида уюшмага бирлашган. Телекўрсатув 1951 й.дан мавжуд. 1959 й.да 22 хусусий телест-ялар уюшмаси тузилган.

Адабиёти. А.да яшаган индейс кабилаларнинг оғзаки ижоди намуналари бизгача етиб келмаган. Бироқ халқ шеърляти ўзига хослигини сақлаб қолган. 16-адан 19-а. бошларигача адабиёт Испания адабиёти таъсирида ривожланди. 18-а. охири — 19-а. бошларида М. де Лаварден, Д. де Асуэнага ва б.лар ижодида маърифатпарварлик тамойиллари намоен бўлди. 1810 — 26 й.лар Испанияга қарши уруш ва миллий-озодлик ҳаракати даврида адабиётда ватанпарвар классицизм ҳукмронлик қилди. Б. де Монтеагудо, В. Ло-пес-и-Планес (унинг «Ватанпарварлик марши», 1810, А. мадҳияси

бўлиб қолган), Э. де Лука, Х. Кривес Варела асарлари пайдо бўлди. Мамлакат мустақиллиги эълон қилингандан кейин янги оқим вакили — файласуф ва миллий поэзия асосчиси Э. Эчеверриа шеърлар, драмалар, дostonлар ездди. Шоир, ҳикоянавис, тарихчи олим ва адабиётшунос Х. М. Гутьеррес аргентин романтик прозасининг дастлабки намуналарини яратди. Публицист ва жамоат арбоби Д. Ф. Сармьенто ўткир мақолалар ёзди. 19-а. 2-ярмида «гаучо адабиёти» урф бўлди, унинг асосини пампа аҳолисининг оғзаки ижоди ташкил қилар эди. 50 — 70-й.ларда И. Аскасуби асарлари (сиёсий ва лирик кўшиқлар, «Сантос Вега» шеърый романи, 1851), Х. Мармоль (дастлабки миллий роман «Амалия», 1855), Х. Эрнандес (унинг «Мартин Фьерро» қахрамонлик дос-тони, 1 — 2-қисмлари, 1872 — 79, миллий адабиётнинг энг салмоқли асаридир) асарлари ва б. дунёга келди. 19-а. ўрталарида халқ урф-одатларини ифодаловчи адабиёт вужудга келди. Бу оқим намояндalари Л. В. Лопес, Э. Вильде, М. Кане ва б. дир. 20-а. 20-й.ларида Б. Линч, Р. Гуйральдесларнинг ижтимоий романлари чикди. 20-а. 2-ярмида Э. Л. Кастро, А. Варел, Р. Ларра, Х. Кортасар романлари пайдо бўлди.

Тасвнрий санъати ва меъморлиги. А. туб жой аҳолисининг мустамлакачиликдан аввалги санъати (16-а.) матоларга солинган геометрик нақшлардан, жиғалардан, гулдор ва жимжимадор сопол буюмлардан, тош, ёғоч ва лойдан ясалган ҳайкалчалардан иборат эди. А. да миллий рассомлик 19-а.да юзага келиб, 20-а. бошларида тараққий этди. Рассомлар ижодида миллий мавзу, халқ образи катта ўрин эгаллади. 19-а. охирларида таркиб топган миллий ҳайкалтарошлик 20-а. ўрталарида бадий юксакликка кўтарилди. А. да маҳаллий халқ — индейсларнинг меъморий анъаналари кам сақланган. 18-а.дан бошлаб А. меъморлигида барокко услуги хукмонлик қилди. Бу услубда қурилган бинолардан бири Кордовадаги Компания ибодатхона-

сидир. Ибодатхонага испан иезуитлари асос солганлар (1646). Ҳозир ибодатхона Кордова ун-ти мажмуасига киради. 18-а. охири ва 19-а. бошларида А. да мумтоз меъморлик услуги тарқалди. Аввало, аниқ ва яхлит (мас, Буэнос-Айресдаги ибодатхона пешайвони, 1804), кейинчалик 19-а. охири — 20-а. бошларида эклектик ва ҳашаматли бинолар (Буэнос-Айресдаги «Колон» театри, 1908) қурилди. Бу давр турар жой бинолари кўпинча катта айвонли бўлган. 20-а.дан ҳоз. замон меъморлиги ривожланди. Буэнос-Айресда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида кўп қаватли, яхлит ойна ва темир-бетондан меҳмонхона, банк каби маъмурий бинолар кўп қурилган.

Мусиқаси. Ҳоз. замон А. худудида яшаган индейс қабилалари ҳаёти ва турмушида мусиқа катта ўрин олган. Анд халқлари — айниқса кечуа ва б.

ривожланган ва ўзига хос мусиқа маданиятига эга бўлган; уларнинг дилрабо ярави кўшиқлари, уайно ракс оҳанглари, чолғу асбоблари (кена найи ва зарбли асбоблари) ҳозиргача сақланиб қолган. А. миллий мусиқа мактаби 19-а. охирларида таркиб топа бошлади. Буэнос-Айресдаги консерватория асосчиси, асосан европача куйлар, оркестр ва камер асарлар муаллифи А. Вильяме бу мактабнинг бунёдкорларидан бўлди. «Пампа» операсининг ижодкори А. Берутти А.нинг йирик композитори бўлган. «Пампа» асарида аргентин халқ мусиқасига хос оҳанглар янграган. Буэнос-Айресда «Колон» опера театри, 2 консерватория, симфоник оркестр, Кордова ва Ла-Платада консерваториялар бор.

Театри. Индейс қабилаларининг ракслари ва маросим таомилларида театр ҳаракатлари элементлари бўлган. 16-а.да хаваскорлар труппалари майдонга келди. 1783 й. Буэнос-Айресда «Комедия уйи» номли биринчи театр биноси қурилди. 19-а. бошларида Л. А. Моранте, К. Энрикес, Х. М. Санчес каби маҳаллий драматургларнинг пьесалари шухрат топди. 19-а.нинг 80-й.ларида

бош қахрамони чорвадор, деҳқон бўлган романтик мелодрама жанри юзага келди. 19-а.да ва 20-а. бошларида «Виктория», «Аполо»театрларида ижтимоий исён мавзуидаги пьесалар кўйилди. 1920-й.ларда А. театри инки-розга учради. Аммо бир неча мустақил I театрлар вужудга келиб, театр санъатини қайта тиклаш ва яхшилашга киришилди. Уларда миллий драматурглардан О. Драгун, А. Кусани, К. Горостиса, Л. Барлетталарнинг асарлари кўйилди. 1935 й.да Буэнос-Айресда Миллий комедия театри б-н Миллий театршунослик ин-ти ташкил топди. 1943 й.да Давлат кўғирчоқ театри тузилди. Мусикий театр 1825 й.да Буэнос-Айресда биринчи опера спектакли — «Севильялик саргарош» (Ж. Россини асари)ни намоиш қилди. 1877 й.да Ф. Аргреавес биринчи А. операси «Ок мушук»ни яратди. 1925 й.дан миллий балет труппаси иш бошлади: «Кометалар», «Панамби» каби миллий балетлар кўрсатилди. Ҳоз. вақтда Буэнос-Айрес А. театр санъатининг маркази бўлиб, бу ерда «Эль Пуэбло», «Ла Маскара», «Фрай Мочо» каби мустақил театрлар, Миллий комедия театри, «Одеон» каби тижорат театрлари ишламоқда.

Киносн. А.да фильм яратиш 1897 й.дан бошланди. 1908 й.да италиялик реж. М. Гальо «Доррегонинг отилиши»деган биринчи фильмни яратди, унда театр актёрлари иштирок этишди. Кейинчалик реж. Х. А. Феррейра («Гаучо кўшиғи», 1930), Л. Заславский («Қочиш», 1937) ва б. бир неча фильм яратдилар. У Петит де Мурат («Гаучо уруши»), С. Пондель Риос («111-километр»), Э. Амориим («Кекса доктор») каби киносценарийчилар баракали ижод қилдилар. Кейинги йилларда ишқий саргузашт фильмлар, кинокомедиялар ишланди, айрим адабий асарлар экранлаштирилди. А. йирик кино и.ч. фирмалари: «Архентина соно филмс», «Контракуадра». Буэнос-Айресда Кино санъати ва кино фани академияси, Миллий кинематография ин-ти ишлаб турибди.

АРГЕНТИНЛАР — халқ, Аргентинанинг асосий аҳолиси. Умумий сони 28,3 млн. киши (1992), шундан 26,64 млн. киши Аргентинада. А. испан тилининг аргентин лаҳжасида сўзлашадилар. Европеоид irqига мансуб. Диндорлари асосан — католик. А. миллати 19-а.нинг иккинчи ярмида Европа (асосан Испания, Италия)дан кўчиб келганларнинг маҳаллий халқ (индейс)лар б-н қўшилиши натижасида пайдо бўлган. А.нинг шаклланиши асосан 20-а. бошларида тугалланди.

АРГЕНТИТ (лот. argentum — кумуш сўзидан) (кумуштош) — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи Ag_2S . Куб сингонияли. Қаттиклиги 2 — 2,5. С.оғ. 7,3. Ранги кўрғошинсимон кул рангдан кррагача. Ер-томирларда ва баъзан чўкинди жинсларда учрайди.

А. кумуш олинадиган асосий минерал. Россиянинг Олтойдаги полиметалл руда конларида, Шарқий Забайкалье, Сахада ҳамда Украинада (Закарпатье, Донбасс) ва б. жойларда учрайди.

АРГЕНТОМЕТРИЯ (юн. argentum -кумуш ва metreo — ўлчама) — микдорий анализнинг титрлаш усули. Кумуш нитрат ($AgNO_3$)нинг титрланган эритмасидан фойдаланишга асосланган. Бунда текширилаётган эритма — кумуш нитрат эритмаси ёки унинг ор-тиқчаси натрий хлорид ($NaCl$) эритмаси б-н титрланади. Титрлашнинг охириги нуктасини эритманинг бир те-кис лойқаланишига қараб, шунингдек ҳар хил электр кимёвий ва фотометрик усуллардан фойдаланиб аниқлаш мумкин. А.дан кумуш, хлор, бром ва б. элементларнинг ат.м. ни аниқлашда, баъзи мамлакатларда эса кумуш тангадаги кумуш микдорини аниқлашда ва умуман анионлари кумуш катиони б-н кам эрувчан қуйқалар ҳосил қиладиган тузлар ва кислоталар микдорини юқори даражадаги аниқлик б-н ўлчашда фойдаланилади.

АРГИЛЛИТЛАР (юн. argillos — гил ва lithos — тош) — гил жинсларнинг сувда бўкмайдиган, тошқотган, каттик гуруҳи. А. гил ва гилсимон

чўкиндиларнинг зичланиши, сувсизланиши (дегидратация) ва цементланиши натижасида ҳосил бўлади. А. бурмаланган ўлкаларда ҳамда платформа бластининг қад. ётқиқликларида учрайди.

АРГИШТИ I — Урарту подшоси (мил. ав. 8-а. 1-ярми). А. подшолиги даврида Урарту Яқин Шарқдаги кудратли давлатга айланган. Шим. Сурия, Урмия кўли атрофи, жан. Кавказортига эгалик қилиш учун Оссурияга қарши муваффақиятли урушлар олиб борган. Кавказортида А. даврида йирик қалъалар — Эребуни (Ереван яқинида) ва Аргиштихинили бунёд этилган.

АРГИШТИХИНИЛИ - Урарту подшоси Аргишти I даврида (мил. ав. 776 й.) қурилган шаҳар-қалъа. Топилган урарту миҳхат ёзувларидан маълум бўлишича, Арарат водийсини забт этган урартулар қалъа, сарой ва ибодатхоналар бунёд этиб, атрофини боғ-роғ, токзорларга айлантирганлар. Мил. ав. 4-а.да А. ўрнида қад. Арманистон пойтахти — Армавир ш. қурилган.

АРГО (франц. argot — жаргон) — маълум тоифа кишиларгагина тушунарли сўзлар мавжудлиги б-н умумхалқ тилидан фарқ қилувчи, бирор ижтимоий тоифа, гуруҳ (мас, даллоллар, спортчилар, талабалар, ўғрилар ва ҳ.к.)га хос ясама тил.

АРГОН (Argon), Ar — элементлар даврий системасининг VIII гуруҳи элементи, инерт газлар жумласидан. Тартиб рақами 18, ат.м. 39,948, биринчи марта 1894 й.да ҳаводан ажратиб олинган. А. рангсиз ва ҳидсиз газ. Суюқланиш т-раси 189,4°С, қайнаш т-раси 185,87°С. А. одатдаги т-рада атомар ҳолда бўлади, бирикшиш реакцияларига киришмайди. Атмосферада А.нинг учта барқарор изотопи бор: Ar40 (99,6%), Ar38 (0,063%), Ar36 (0,337%). А.нинг бир неча сунъий радиоактив изотоплари ҳам олинган: Ar39 (ярим емирилиш даври 265 й.), Ar37 (ярим емирилиш даври 34 кун). У бошқа инерт газларга қараганда кўпроқ учрайди. А. ҳавода ҳажм жиҳатдан 0,993%ни

ташкил қилади. А.нинг валентли, яъни ионли ва ковалент бирикмалари олинмаган, аммо Ar6H2O ва шунинг каби бир неча молекуляр бирикмаси олинган. А. кимё саноатида инерт муҳит вужудга келтиришда, электр лампочкаларини тўлдиришда, реклама найларини (кўк-ҳаво ранг шуълаланади) ва юқори частоталар техникасида ишлатиладиган найларни тўлдиришда қўлланилади.

АРГОНАВТЛАР (юн. Argonautai; Argo — кема номи ва nautes — денгизчи) — юнон мифологиясидаги қаҳрамонлар. А. «Арго» кемасида аждаҳо кўриқлаб турадиган олтин терини олиб келиш учун Ясон бошчилигида Колхидага борадилар ва сеҳргар Медея ёрдамида уни қўлга киритиб, Юнонистонга олиб келадилар. А. ҳақидаги миф юнон денгизчиларининг Қора денгиз қирғоқларига сузиб келишлари кўҳна тарихини акс эттиради.

АРГОН-ЁЙЛИ ПАЙВАНДЛАШ - металлларни химоя гази — аргон муҳитида электр ёй б-н пайвандлаш. Эрийдиган (автоматик пайвандлашда) ёки эримайдиган (дастаки ва автоматик пайвандлашда) электроддан фойдаланилади. Лист кўринишидаги металл ва қотишмаларни, пўлат қувурларни пайвандлашда ишлатилади.

АРГУМЕНТ (лот. argumentum) — 1) бирон бир мулоҳаза (концепция, назария)нинг ҳақиқатлигини (ростлигини) тасдиқлаш учун келтириладиган мулоҳаза (ёки мулоҳазалар мажмуи), далил; 2) мантиқда — исботнинг асоси (қ. Асос); 3) мат.да — а) функция аргумента (қ. Функция)

АРГУНЬ — РФ ва Хитойдаги дарё. Амур дарёсини ҳосил қиладиган ўнғирмоғи. Уз. 1620 км. Ҳавзасининг майд. 164 минг км². Ўртача сув сарфи 340 м³/сек. Катта Хинган тизмасининг ғарбий ён бағридан Хайлар номи б-н бошланади. Тоғдан чиққач, кенг водийдан оқади. Ирмоқлари: ўнгдан Гэньхэ, Ньюэрхэ, чапдан Уров, Урюмкан, Газимур. А. ҳавзасида майд. қарийб 51 км² бўлган 1,8 минг қўл бор. А.да 60 га яқин балиқ тури

мавжуд.

АРГУС — юнон афсоналаридаги кўп кўзли пахлавон, сергак соқчи; кўзларининг бир нечаси доим очиқ бўлган. Гера сигирга айлантирилган Ио (Зевснинг севгилиси)ни кўриклашни А.га топширади. Гермес А.нинг ҳамма кўзларини ухлатиб ўлдиради ва Иони озод қилади. Кўчма маънода — А. зийрак, сергак демакдир.

АРГУСЛАР — кирғовуларнинг иккита, бир-бирига яқин монотипик уруғлари (*Argustanus* ва *Rheinartia*). Иккинчи даражали оқиш пагларида жуда кўп кўзсимон доғлари бўлади. Катта А. (*A. argus*) Мьянма, Малакка, Суматра ва Калимантан ўрмонларида тарқалган, хўрозининг уз. 1,7 — 2 м (шундан 1,2 м думидаги ўрта бошқарув патига тўғри келади). Кокилдор А. Лаос, Вьетнам ва Малакканинг тоғ ўрмонларида тарқалган. Яширин ҳаёт кечиради (к. Қирғовулсимонлар). Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилотининг Қизил китобиغا киритилган.

АРДГУЛ (туркийча ард — сирт, орқа; гул — қанот, марказ) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда кўшиннинг орқа тарафида уни душманнинг орқадан фавқулудда хужумидан кўриқлаб борувчи махсус ҳарбий қисм (к. Арьбергارد).

АРДАБИЛ (Ардубийл) — Эроннинг шим.-шарқидаги шаҳар. Аҳолиси 290 минг киши атрофида. Автомобиль йўллари тугуни. Аэропорт бор. А.да қадимдан гилам тўқилади. Шаҳарда Озарбайжон меъморчилигинининг 14—17-а.ларга оид ноёб обидалари намунаси сақланган. А. яқинида минерал булаклар бор. А.нинг қачон бунёд этилгани маълум эмас. Шаҳар ҳақида дастлабки маълумот сосонийларнинг сўнгги вакиллари даврига мансуб адабиётларда учрайди. Ўрта асрларда, айниқса 9 — 10-а.ларда Озарбайжоннинг йирик савдо — хунармандчилик ва маданият маркази эди; айрим даврларда кичикрок, мустикал хонликлар пойтахти бўлган. 1220 й.да мўғул босқинчилари томони-

дан вайрон қилинган. 13-а. охирига келиб А.да Сафавийлар дарवेशлик тариқати вужудга келган. Сафавийларнинг Ардабил шайхлиги Сафавийлар давлатининг вужудга келишига асос бўлди.

А.да маҳобатли шайх Сафи макбараси меъморий мажмуаси (16 — 17-а.лар) сақланган: катта боғга (уз. 120 м) пештокли дарвоза (1648, ардабиллик Исмоил томонидан ишланган) орқали кирилади; кичик ҳовли, ундан 8 бурчакли масжидли (13-а.) катта ҳовлига ўтилади ва тўғри бурчакли зиёратгоҳ масжиди, унга цилиндрик гумбази, узлуксиз нақшинкор шайх Сафи макбараси ва 8 бурчакли Чиннихона биноси туташиб кетган.

Ад.: Саламзода А. В., Архитектура Азербайджана XVI - XIX вв., Баку, 1964.

АРДАШЕР Сайид Ҳасан (1418 — Ҳирот — 1489) — туркий шоир, олим. А.нинг отаси темурийлардан Бойсункур Мирзо хизматида ов қушларини ўргатувчи бўлиб, қушбегилик лавозимигача кўтарилган. Шунинг учун А. уз исмига «сайид» лақабини қўшган. Араб тили, бадеъ илми, тарих, мусиқа назарияси, шеър санъатини чуқур билган. Туркий, форс тилларида ижод қилган. Навоий б-н Машҳадда танишган (1456), унинг ижодий камолотига катта таъсир кўрсатган. «Бу фақирга ота масоба (даража)сида эрди», — деб ёзган эди Навоий «Мажолис ун-нафоис»да. Шу китобида Навоий А. ҳақида маълумот беради, унинг бир китъа ва бир байтини намуна сифатида келтиради. А. ижодидан бошқа асарлари бизгача етиб келмаган.

АРДАШЕР ҚАВЧИН (14-а.) - Амир Темурнинг сафдоши ва лашкарбошиши, қавчин уруғининг бекларидан. Амир Хусайнга қарши курашда фаол қатнашган. 1370 й. апр.да унинг устидан ғалаба қозонилганидан сўнг А. к.га амири лашкар(черик беки) ҳарбий унвони берилган.

АРДАШИР I, Арташир Папакон (тахм. мил. 180 — 239 ёки 241) — Эрондаги сосонийлар сулоласи асосчиси ва дастлабки шоҳи. А.нинг бобоси Сосон

Форс пойтахти — Истахр ш.даги бош ибодатхонанинг коҳини бўлган. А. Парфия подшоси Артабон V (209 — 224)нинг вассали Дарабгирд (Форсдаги қалъа) ҳокими саройида хизмат қилган. Тахм. 200-й.да ушбу қалъа ҳокими бўлган; тез орада бутун Форс, Кирмон ва Гей (ҳоз. Исфахон)ни ўзига тобе этган ҳамда зодагонлар ва руҳонийлар мададига таяниб Артабон V га қарши чиққан. 224 й. 28 апр.да Ормиздагон текислигида парфияликларга қашқатқич зарба берган, Парфия подшолиги шундан сўнгтуғатилган. 226/227 й. шаҳаншоҳ унвони б-н тож кийган. А.нинг Месопотамия ва Арманистонга эгалик қилиш учун Рим б-н Шарқда олиб борган урушлари натижасида Сосонийлар давлати ҳудуди анча кенгайган.

А.Д.Пигулевская Н. В. Якубовский А. Ю., Петрушевский И.П., Строева Л. В. Беленицкий А. М., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958.

АРДЕННА ОТ ЗОТИ - оғир юк тортувчи от зоти. Бельгиянинг жан. ва Франциянинг шим.-шарқидаги Арденна тоғлиги р-нида (номи шундан) чиқарилган. А.о.з.нинг тирик вазни 600—700 кг, бал. 148—160 см, кўкрак айла-наси 190—210 см, почасининг йўғонлиги 20—23 см атрофида. Россияга 19-а.нинг ўрталарида келтирилган.

А.о.з. асосида рус оғир юк тортувчи от зоти ҳамда болтиқ бўйи от зоти яратилган. Австрия, Венгрия, Аргентина, Чилида ҳам боқилади. А.о.з. тез етилувчан, шунингдек ўта чидамли, озуқа танламайдиган отлардан ҳисобланади.

АРДИСТОН МАСЖИДИ - қад Эрон меъморлиги аънаналари асосида қурилган бино (11 — 12-а.лар). Тўрт томони равокли айвон; булар ўзаро равоқлар тизмасидан иборат хоналар б-н боғланади. Равоқлардаги нақшлар куфий хати ва мехроби нақшлар б-н серҳашам безатилган. Бурчакларидаги минораларда пишиқ ғиштдан безак ҳосил қилиб белбоғлар ишланган. Тепаси муқарнасли кубба б-н

яқунланган.

АРДЛОНКАТ — Фарғона водийсидаги қад. шаҳар номи (10-а). Ибн Ҳавкомнинг ёзишича, А. — Жидгил (Чатқол) вилоятининг маркази. А. жуда обод, мевазор, кўркам бўлган. Унинг атрофида Кулишчак, Хамбарак, Ситамгунжаноҳ каби обод шаҳарчалар бор эди.

АРДОБ (форс, орд — ун, об — сув) — 1) ун ёки дондан тайёрланадиган суюқ ёвғон овқат; 2) чорва моллариға бериш учун сувга ун чалиб тайёрланадиган озуқа.

АРЕАЛ (лот. aerea — майдон, макон) — ўсимлик ёки ҳайвонларнинг бирор тури, туркуми ёки оиласи тарқалган ҳудуд. Яхлит (ялпи) А. ва ажралган (бўлинган) А. фарқланади. Агар бир А.даги ўсимликларнинг турлари бир текис, ўз ҳаётига қулайроқ жойларда кўп учраса — яхлит А.; яхлит А. икки ёки ундан ортиқ областларга бўлинса — ажралган А. пайдо бўлади. Бунда оралик майдондаги турларга мансуб индивидларнинг бир қисми қирилиб кетади. Турлар бир қанча қитъа, уммонларни эгалласа (мас, ғалладошлар оиласи, чумчуксимонлар, дельфинсимонлар туркумлари ва б.) кенг микёсдаги, кенгаювчи А. ҳосил бўлади. Кенг тарқалган ҳайвон ва ўсимлик турлари космополит турлар ёки панэндемиклар деб аталади. А. унча катта бўлмаслиги ҳам мумкин. Айрим ўсимлик турлари (эндемиклар) жуда чеklangан, тор жойлардагина (мас, оролда, ғорда ва б.да) ўсади. А. чегараси доимий бўлиши ёки одам таъсири б-н ўзгариши мумкин. А. доирасида тур индивидлари баробар тақсимланмаган бўлади, марказда кўпроқ жойлашиб, чеккароқларида тобора сийрақлаша боради. Одам фаолияти таъсирида ўзгарган А. сунъий А. (интродукцияланган ва иқлимлаштирилган турлар А.) дейилади. Мас, 19-а. охирларида анча серҳосил Мексика ғўзаси Америкадан Ўрта Осиё ва Закавказьёга ёки киви ўсимлиги Янги Зеландиядан Европага келтирилганидан сўнг, бу ерларда улар-

нинг сунъий А. барпо этилди. Табиатда сочма А., сертармок А., туташ А., ёндош А., кенгаювчи А., тораювчи А., узилган А. ва б. турлари учрайди.

АРЕАЛ (харитаграфияда) — харитада воқеа ва ҳодисаларни тасвирлаш усули. Уларнинг чегараси узлуксиз чизик, ранг ёки штрих б-н кўрсатилади, баъзан А. ичига белгилар қўйилиши ёки изоҳ ёзилиши мумкин. Бу усулдан геоботаник зоогеография ҳамда иқтисодий хариталар ва аҳоли хариталари тузишда фойдаланилади.

АРЕВШАТ — хўраки ўртапишар узум нави. Арманистон узумчилик, виночилик ва мевачилик и.т. институтида Каттақўрғон ва Паркент навларини чаптиштириб яратилган. Арманистонда экилади. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача, беш бўлмали, кертиклари чуқур, туксиз. Гули икки жинсли, узум боши йирик, чўзинчок, тигиз. Ғужуми йирик, думалок, пушти. Пусти юпка, эти серсув, ширин. Ҳосили куртак ёзилишидан фаол ҳарорат йигиндиси 2800° — 2900 да 153 — 158 кунда пишади. Қасаллик ва зараркуналдаларга чидамаи ўртача, совуққа бардоши паст. Янгилгида истеъмол этилади, кишда сақлашга чидамли.

АРЕКИПА — Перунинг Лимадан кейинги иккинчи катта шаҳри. Миста вулкани этагида, 2300 м баландликда жойлашган; зилзила бўлиб туради. Аҳолиси 634 минг киши (1990). Перунинг жан.даги савдо-тижорат, саноат ва маданият маркази; Тинч океандан мамлакат ички р-нларига борадиган т.й. устида. Тўқимачилик, кўн-тери, совун, озик-овқат саноати корхоналари, ун-т (1928) бор. А. инкларнинг қад. шаҳри ўрнида испанлар томонидан 1540 й.да барпо этилган. 16 — 18-а.лар меъморий ёдгорликлари сақланган.

АРЕНА (лот. arena — қум) — 1) қад. Рим томошахоналарининг амфитеатр ўртасидаги қум сепилган айлана майдони. Спорт уйинлари, гладиаторлар уруши, ўлимга маҳкум этилганларнинг ёввойи ҳайвонлар б-н жанг томошаси

учун мўлжалланган; 2) ҳоз. замон циркида томоша жойи, ўйин майдони. У ҳозир манеж деб аталади. Цирк А.сининг диаметри 13,5 м; 3) спорт майдони — махсус спорт турлари буйича уқув тренировка машғулотлари ва мусобақалари ўтказишга мўлжалланган, етарлича жиҳозланган махсус спорт иншооти, ўйингоҳ сахни, бокс, енгил атлетика, кураш ва ш.к. мусобақалар жойи.

АРЕНДС Альфред Карлович (1893, Петербург — 1978, Тошкент) — шарқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970). Филол. фанлари д-ри (1963). 1-жаҳон урушида қатнашган. 1936 й.дан собиқ Иттифок ФА Шарқшунослик ин-тида илмий тадқиқот ишлари олиб борган. Ўрта Осиё ун-тининг Шарқ ф-тида Эрон филол. кафедраси мудири (1947 — 52). 1952 й.дан Ўзбекистон Шарқшунослик ин-тида ишлаган. А. «Тарихи Масъудий» китобининг илмий-танқидий матни ва и.т.и мавзуида илмий ишлар олиб борган. Ўзбекистонда шарқшунослик фанини ривожлантиришда, ёш олимлар етиштириш ва тарбиялаш соҳасида муайян хизмат кўрсатган.

АРЕОГРАФИЯ — астрофизиканинг Марснинг сирт тузилишини хариталаштириш б-н шуғулланувчи бўлими. Марс хариталари визуал кузатишларга асосан тузилган. Марс сиртида «денгиз» деб аталувчи катта-катта қорамтир доғлар, улар атрофида ёруғ қитъалар ва кутблар атрофида «кутбий дўппилар» деб аталувчи оқ доғлар кузатилади. Марснинг кичик қорамтир доғлари «кўллар» ва «воҳа»лар дейилади. Кўпинча, Марс каналлари шундай «воҳаларда» кесишади. Оқ қорамтир жойлар — «ботқоқлик», денгизнинг уч-бурчаксимон туртиб чиққан жойи «кўрфаз» дейилади. Кўпчилик «денгизлар» Марснинг жан. ярим шарида жойлашган. Уларнинг энг қорамтирлари — Mare Sirenum, Mare Cimmerium, Mare Tirrenium, Syrtis Major, Sabarns sunus бир-бири б-н туташган ҳолда 0° дан 30° гача ареографик кенгликлар орасида жойлашган. Жан.

даги кўпчилик «кўрфаз»ларнинг учи шим.га йўналган. Марсда ареографик узунлик Sabaens sunus «кўрфаз»идан бошлаб ҳисобланади. Шим. ярим шардаги «денгиз»лар камдан-кам туташган бўлади. Уларнинг энг каттаси Mare Acidalng — учи жан. га қараган уч бурчакли қора доғ шаклида. Марс денгизларининг ранги ва қорамтирлик даражаси мавсумга қараб ўзгариб туради. Марс тоғларининг энг баланди 5 км дан ортиқ эмас. Америка космик кемаси «Маринер-4» ёрдамида 1965 й. 15 июлда олинган Марс сиртининг фотосуратларида Ойдаги каби ҳалқасимон тоғлар (кратерлар) ва тизма тоғларни кўриш мумкин. Марс сиртида диаметри 4 км дан ортиқ бўлган кратерлар сони 10000 тача деб тахмин қилинади. «Маринер-4» да олинган расмларда Марс сиртининг фотосуратлари келтирилган. Бунда «Маринер-4»да расмга олинган жойлар ҳам белгиланган.

АРЕОМЕТР (юн. *araios* — ингичка, бу ерда суюқ ва *metron* — ўлчов) — суюқлик ва каттик жисмларнинг зичлигини ўлчайдиган асбоб. А. тузилиши Архимед конунита асосланган. Бунда А. сиқиб чиқарган суюқлик оғирлиги унинг оғирлигига тенг. А. доимий оғирликли ва доимий ҳажмли бўлади. Доимий оғирликли А. (1-расм) б-н ўлчашда зичлик А.нинг суюқликка ботиш даражасига қараб аниқланади. Бу хилдаги А.га денсиметрлар (шкаласи зичлик бирликларида даражаланган), эритмаларнинг концентрациясини (куюк-суюқлигини) ўлчаш учун ишлатиладиган спиртометрлар ва сахарометрлар (шкаласи оғирлик ёки ҳажмий фоизларда даражаланган) киради. Денсиметрлар шиша ёки металдан ясаллади. Юқори т-раларда металл денсиметрлар ишлатилади. Одатда А. маълум (асбобда кўрсатилган) т-рада даражаланган бўлиб, бош-қа т-раларда ўлчанган қийматларга тегишли тузатмалар киритилади. Доимий ҳажмли А. (2-расм) б-н зичликни ўлчашда асбоб суюқликка ҳалқасимон тамғасигача ботирилади.

Шунда суюқлик зичлиги палладан олинган ёки унга қўйилган тошлар қиймати б-н аниқланади. Каттик жисмларнинг зичлигини ўлчашда доимий ҳажмли А. корпусининг пастки қисмига қўшимча палла бириктирилади (А.-тарози).

АРЕОПАГ (юн. *Arelos* — Арес тепалиги) — 1) кад. Афинадаги давлат органи. А. дастлаб оқсоқоллар уюшмаси бўлиб, суд ва лийнй ишлар устидан назорат қилиб турган; аъзолари аслзода аристократлардан умрбодга сайланган. Кейинрок сиёсий назоратчилик ҳуқуқидан маҳрум этилиб, фақат котилларни суд қилиш вазифасинигина ўтаган; 2) (кўчма маънода) бирон-бир масалани ҳал қилиш учун обрўли шахсларнинг йиғилиши.

АРЖАНИХ Иван Семёнович (1914.24.2, Киев — 1980.20.3, Тошкент) — математик ва механик олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1960), проф. (1957). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964). Ўрта Осийе унтида ўқиган (1931 — 34), Ленинград ун-тини битирган (1936). ТошДУда, Ўзбекистон ФА Математика ин-тида (1943 — 60), Ўзбекистон ФА Президиумида (1960 й.дан) ишлаган. Илмий ишлари дифференциал, ва интеграл тенгламалар, вариацион ҳисоб, майдонлар назарияси, аналитик механика, квант механика, эластиклик назарияси ва б. соҳаларга доир. Айниқса, унинг ранги ноддан катта бўлган каноник тенгламалар соҳасидаги кашфиёти алоҳида диққатга сазовор.

АРЖАСП (Авестода Аржадаспа) — 1) Афросиёбнинг набираси, зардуштийликнинг ашаддий душмани. Руинадиз (Дизируин) (Мис қаср)да яшаган. Мил. 2-а.дан эътиборан бу қаср Пойкенд номи б-н боғланади. А. Зардуштий Гуштасп (Гистасп) Руинтан (Мисбадан)нинг бир неча ўғилларини жангда ўддиргач, тахтни тарк этиб Балхда тоат-ибодат б-н машғул бўлиб турган Лухросп (Гуштаспнинготаси)ни ўлдирган. Сўнг, Гуштаспнинг қизлари Офарийн ва Ҳумойни

олиб қочганча Руинадиз кальасига беркиниб олган. Гуштаспнинг ўгли Исфандиёр қасрни забт этиб, уни ўлдирган ва сингилларини қутқарган. 2) Эрон афсоналарида Турондаги кўчманчи қабилалар (Авестонинг «Яшт» V китобида Аржадаспа), кейинги афсоналарда зардуштийликка қарши бўлган хионийлар (эфталиилар) бошлиғи. А.нинг подшоҳлар (зардуштийлар хомийлари)га қарши урушлари Парфия дostonи «Ёдгор Зарерон»да кенг ёритилган. Хионийлар подшоҳи А. Эрон подшоҳи Виштасп (к. Гуштасп)дан ўз динидан воз кечишни талаб қилади, йўкса уруш очишини айтади. Виштасп рад қилгач, даҳшатли жанг бўлиб, унда эронликлар Виштаспнинг укаси кўмондон Зарера (жангда ўлган) ва унинг ўгли Баствара бошчилигида хионийлар устидан тўла галаба қозонадилар. А.ни асир олиб қўл-оёғини, қулоғини кесиб, кўзини ўйиб ўз юртига қайтариб юборадилар.

АРЖОН — Сибирдаги илк скиф даврига оид мозоркўрғон (мил. ав. 8-а.). Тува ўлкасидаги Ўйуқ дарёси водийсидаги Аржон қишлоғидан топилган. Мозоркўрғоннинг диаметри 120 м, бал. 4 м. Ёғочдан ишланган қабр иншоотининг усти тошлар б-н ёпилган. 70 дан зиёд қабр чикқан. «Шоҳ» ва «малика» дафн этилган қабр атрофига 15 киши ва 160 от қўшиб кўмилган. Кўплаб жез қуроолар (болта, ханжарлар, пайконлар), сопол идишлар, безак буюмлар — ҳайвонлар тасвири туширилган қадамалар, от абзаллари ва б. топилган. А. Евросиё даштларидаги кўчманчи қабилалар маданиятининг илк намуналаридан ҳисобланади.

Ад.: Грязнов М. П., Аржан — царский курган раннескифского времени, М., 1980.

АРЗ — қ. Ариза.

АРЗАМАС — РФ Нижний Новгород вилоятидаги шаҳар. Т.й. тугуни. Аҳолиси 112,8 минг киши (1999). Машинасозлик, атом реакторлари ишлаб чиқариш, енгил саноат (кигиз ф-каси), озик-овқат саноати, қурилиш материаллари корхоналари

бор. Педагогика ин-ти, Нижний Новгород политехника ин-тининг кечки ф-ти, к.х.ни механизациялаштириш ва электрлаштириш техникуми, кооператив техникуми, тиббиёт ва мусика билим юртлари, драма театри, ўлкашунослик музейи бор. А. 1578 й.да вужудга келган.

АРЗАМИ — халқ селекциясида яратилган эртапишарўрик нави. Ўрта Осиё ўрик навларининг Зарафшон гуруҳига киради. Дарахти кучли ўсади, кенг шох-шаббали; барги ўртача, тўқ яшил, сийрак тукли. Гули оқ, четдан чангланади. Меваси йирик, думалок, ён томони чокли, оч сарик, куёшга қараган томони қизғиш, оғирлиги 44 — 55 г, эти сершира (11 — 13% канд, 0,8% кислота), мулойим, эти данагидан яхши ажралади, мағзи ширин. Нам етарли майдонларда яхши ҳосил беради, қисман шўрланган ерларда ҳам ўсади. Клястероспориоз касаллигига чидамли. Кўчати экилгандан кейин 5 — 6-йили ҳосилга киради, 8-йилдан мўл ҳосил беради (20 — 25 ц/га). Мартнинг охирида гуллайди. Меваси июннинг ўрталарида пишади. Меваси хўллигича истеъмол этилади, туршак ва консерва қилинади. Ўзбекистоннинг адир ва тоғ олди зоналарида экилади.

АРЗИРУМ — Туркиянинг шим.-шаркидаги шаҳар. Арзирум элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 242 минг киши (1990). Т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни, озик-овқат, тўқимачилик, кўнчилик, мебель ва металлсозлик корхоналари бор; вагон ва локомотивлар таъмирланади. Ун-т бор. А. яқинида темир рудаси кони топилган. А. қадимда турли давлатлар таркибида бўлиб кетган ва ҳар хил ном б-н аталган. 11-а.да салжуқийлар қўл остига ўтгач, ҳоз. ном б-н аталган. 1514 й.дан Усмонлилар салтанати таркибида. А. ва унинг атрофи бир неча марта уруш майдони бўлган. А.ни 1829, 1878, 1916—18 й.ларда рус кўшинлари босиб олган. Камолчилар инқилоби даврида, яъни 1919 й.дан инқилобчиларнинг асосий марказларидан бири бўлган.

АРЗҲОВЛИ — хонга арзга келган

кишилар қабул қилинган жой. 1830 — 38 й.лар Хивада Оллоқулихон буйруғи б-н қурилган Тошҳовлининг бир қисми. Ҳовлининг ички қисмига гир айланган айвонли болохоналар солинган.

Ҳовлининг тўрида эса тахт учун маҳсус айвон қурилган. А. ўртасида баланд юмалок супа бўлиб, ёзда ўтов ўрнатилган. Бинонинг кошин б-н қопланган силлиқ деворлари турли рангдаги нафис нақшлар б-н безатилган. Хиванинг Дишан қалъасидаги Нуруллабой саройида ҳам 1904 й. қурилган А. бор.

АРИ ЗАНЖИРА — сопол буюмларнинг четларига чизилган ари шаклидаги занжирсимон хошияли гул — безак.

АРИАБҲАТА (476-?) - ҳиндистонлик фалакиётшунос ва риёзиётчи. Астрономия ва мат. га оид «Ариабҳатиам» асарининг муаллифи. Асарда астрономик ҳисоб учун зарур қисқа математик маълумотлар берилган, сонлардан куб ва квадрат илдиз чиқариш йўллари ҳам кўрсатилган.

«**АРИАБҲАТА**» — биринчи ҳинд Ер сунъий йўлдоши. 1975 й. совет элтувчи ракетаси ёрдамида орбитага чиқарилган. Массаси 358 кг. Ариабҳата шарафига шундай аталган.

АРИАКЛАР, ариёқлар — қад. туркий қабила. Птолемей (1 — 2-а.)нинг ёзишига қараганда, А. Оксинг нариги томонида яшаганлар, ҳоз. Орол денгизининг шим.-шарқий қисмида, Хоразм воҳасида кўчманчилик б-н шуғулланганлар.

АРИБОФЛАВИНОЗ — овқат таркибида рибофлавин (витамин В2) бўлмаслиги ёки етишмаслиги, шунингдек организмда шу витамин ҳазми ёки ўзлаштирилиши бузилиши оқибатида юзга келадиган касаллик. Асосан лаб шиллик пардаси ва юз териси зарарланади: оғиз бурчаклари қизариб, ёрилиб (бичилиб) яраланади; ангуляр стоматит, хейлит, глоссит, кейинчалик терида себореяли ёки буллёз дерматитлар, конъюнктивит, гипохром анемия, нерв системасида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Орқа чиқарув йўли ва жинсий аъзолар

соҳасида ёриқлар пайдо бўлади.

АРИД ИҚЛИМ — ҳаво т-раси юқори бўлган ва ёгин деярли ёғмайдиган ёки кам ёғадиган (йилига 100 — 150 мм) қуруқ иқлим. Чўл ва чала чўллар (мас, Туркистон ўлкаси чўллари)га ҳос.

АРИД ТУПРОҚ (лот. aridus — қуруқ, қурғоқчил) — буғланадиган намлик миқдори ёғинлар миқдоридан ортиқ бўлган чўл ва чала чўл зонасига мансуб кам унум тупроқ. Арид иқлимли ерларда вужудга келган. А.т. ювилмайдиган сув режимиغا эга бўлганлиги сабабли тупроқ профилида ёки тупроқ ости қатламларида карбонатлар, сульфатлар, хлоридлар тўпланади. Ўзбекистондаги қумли чўл тупроқлари, тақирли тупроқлар ва тақирлар А.т.га киради (қ. Тупроқ).

АРИД ЎЛКАЛАР (лот. aridus - қурғоқчил) — чўл иқлимли ўлкалар. А.ў.да ҳавонинг суткалик ва йиллик т-ралари катта тафовут килади, нисбий ҳамда мутлақ намлик кам, ёгин жуда оз (150 — 200 мм) бўлади. А.ў.да транзит (шу ерлардан ўтадиган) дарёларни мустасно қилганда доимий оқар сувлар бўлмайди, ўсимликлар жуда сийрак ёки бутунлай йўқ, табиий нураш кучли, тупроғи бошланғич ҳолда. А.ў. тропик, субтропик ҳамда мўътадил минтақаларда — материкларнинг ичкари қисмларида ва қўшни ўлкалардан келадиган нам ҳаво оқимларини тоғ тизмалари тўсиб турган ерлар (Ўрта Осиё, Эрон чўлларида ҳамда юқори босимли ўлкалар — Саҳрои Кабир, Арабистон я.о., Қуйи Калифорния, Колорадо этаги, Атакама, Намиб, Австралия чўллари)да кўпроқ учрайди. А.ў.га Марказий Осиё чўллари энг яхши мисолдир. Бу ер Евросиё материги ўртасида, шамоллар келадиган океанлар (Атлантика океани)дан жуда узоққа жойлашган ёки тоғлар б-н тўсилган.

АРИДЛАШИШ — чўл ва чала чўл зоналарида иқлимнинг қуруқлашиш фазалари; музлик босган ўлкалардан ташқарида, антропоген даврида музлашишга учраган, тахм. музланишлараро областларга тўғри келади.

АРИЕТТА (итал. arietta) — 1) кичик ария, одатда 2 қисмли шаклда содда баёни ва куйининг кўшиқсимон характери б-н ажралиб туради. Мас, М. Юсуповнинг «Хоразм кўшиғи» операсидаги Баҳор Ахи; 2) 18-а. 1-ярми француз операсида да саро арияси, итальянча матнга айтилган. Италиян операсида сахнавоқеалари ривожига боғланмаганлиги б-н ариядан фаркланади, дивертисментда фақат «киритилган» номер сифатида ишлатилади; 3) француз хажвий операсида — халқ руҳидаги яккахон ашула (ария)си. Баъзан, А. номи чолғу асарларга нисбатан ҳам ишлатилади. Мас, Б. Гиенконинг фортепиано учун «Болалар альбоми»даги А.

АРИЗА — 1) муайян муассаса ёки мансабдор шахс номига бирор илтимос мазмунида ёзиладиган расмий ҳужжат, энг кўп тарқалган иш қоғози. Мас, боғча мудираси, мактаб директори, олий ўқув юрти ректори, давлат ёки хусусий корхона ёхуд нодавлат ташкилоти ёки жамият ва х. к. раҳбари номига ишга, ўқишга кириш ва улардан бўшатиш, иш ёки уй-жой шароитини яхшилаш, нафақа белгилаш, моддий ёрдам кўрсатиш, таътил бериш, жамоат ёки акциядорлик жамиятларига аъзо бўлиб кириш ва х. к. мавзулардаги А.лар; 2) ҳуқуқда (арз) — давлат органи, суд, корхона, муассаса, ташкилотга, жамоат бирлашмаси ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига бирон-бир масала бўйича яққа тартибда ёки жамоа бўлиб оғзаки ёхуд ёзма равишда қилинган шикоят. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида» Қонунида (1994 й. 6 май) А. ҳам жисмоний, ҳам юридик шахслар томонидан берилиши мумкинлиги кўрсатилган. Қонун талабига кўра, А.ларни кўриб чиқиш ўз ваколатига кирадиган давлат органлари, жамоат бирлашмалари, уларнинг мансабдор шахслари, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарлари ҳамда бошқа мансабдор шахслари А.ларни ҳар томонлама, хо-

лисона ва ўз вақтида кўриб чиқишлари; қонунга асосланган қарорлар қабул қилишлари ва улар ижросини таъминлашлари; А.ларни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида фуқароларга маълум қилишлари шарт. А.да баён этилган талабларни қондиришнинг рад этилиши, сабаблари кўрсатилган ҳолда ёзма тарзда фуқарога маълум қилиниши лозим. А.си бўйича қабул қилинган қарор устидан фуқаролар ушбу Қонуннинг 8-моддасида назарда тутилган тартибда шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Фуқароларнинг А.лари давлат органига, жамоат бирлашмасига, корхона, муассаса ва ташкилотга тушган кундан эътиборан бир ойгача муддат ичида, кўшимча ўрганишни ва текширишни талаб қилмайдиган масалалар эса 15 кундан кечиктирмай хал қилиниши шарт. А.ни хал этиш учун махсус текширувлар ўтказиш, кўшимча материалларни сўраб олиш ёки бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлса, тегишли орган, корхона, муассаса, ташкилот раҳбарининг ўринбосари А.ни хал этиш муддатини, истисно тариқасида, узайтириши мумкин, бироқ бу муҳлат бир ойдан, А.ни кўриб чиқиш умумий муддати 2 ойдан ошмаслиги, бу ҳақда А. берган шахсга маълум қилиниши шарт. А.да фуқаронинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган ва А.нинг моҳияти баён этилган бўлиши лозим. Агар ушбу маълумотлар А.да кўрсатилмаган бўлса, ундай А. аноним хат ҳисобланади ва кўриб чиқилмайди. Жиноят ҳақидаги имзосиз, қалбаки имзоли ёки уйдирма шахс номидан ёзилган А. аноним ҳужжат ҳисобланиб, жиноят ишини кўзғатишга сабаб бўла олмайди. А. арз қилувчи шахс томонидан имзоланиши лозим (ЎзР ЖПК 322 — 323-модда). Оғзаки А.ни қабул қилган мансабдор шахс томонидан бу ҳақда баённома тузилади, унда арз қилувчи, унинг яшаш ва ишлаш жойи, шахсий ҳужжатлари тўғрисидаги маълумотлар акс эттирилиши, арз қилувчи ҳужжат кўрсата олмаса, унинг шахси тўғрисидаги маълум-

мотларни бошқа йўллар б-н текшириш чораси кўрилиши керак (яна ЎЗР ФПК 40 — 45, 100, 148 — 157, 159-моддаларига к.). Фуқа-роларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун ЎЗР МЖК 43-моддасига асосан маъмурий жавобгарлик кўзда тутилган.

АРИЗАЧЎП — узунчок, ичи ковак, чиройли ишланиб, сирти нақшланган ёғоч ғилоф. Ўрта асрларда Туркистон хонликларидаги амалдорлар ўзаро ёзган ариза ва илтимосномаларини А.да чопарлар орқали юборганлар.

АРИЗОНА — АҚШ жан.-ғарбидаги штат. Майд. 295 минг км². Аҳолиси 4 млн. Ортиқ киши (1999). Маъмурий маркази — Финикс ш. Марказий қисми тоғлар (бал. 3861 м гача), шим.-шарқи Колорадо ва Хила платоларидан иборат. Бу платоларни Колорадо дарёси кесиб ўтади. Хўжалигининг асосий тармоқлари — обикор дехқончилик ва кончилик саноати. Асосан пахта экилади. Беда, сабзавот, цитрус экинлар ҳам анчагина майдонни эгаллаган. Чорвачилиги гўшт-жун етиштиришга ихтисослашган. Колорадо дарёсига йирик ГЭС қурилган. Мис казиб чиқаришда А. АҚШда 1-ўринда туради ва олтин казиб олиш ҳам катта ўрин тутаяди. Рангли металлургия (мис, алюминий), металлсозлик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Туризм тараққий этган. А. да Катта Каньон миллий парки бор.

АРИЙЛАР - қ. Орийлар.

АРИЛАР, арисимонлар (Apotdea) — чакувчи пардақанотлилар катта оиласи. Ковловчи ариларга яқин тузилган. А.нинг панжалари туқлари б-н бирга чанг йиғувчи аппаратни ҳосил қилади, узун хартуми эса гулдан нектар йиғишга мослашган. А.га 7 оила, 30 мингдан кўпроқ тўр киради, Ўзбекистонда бир неча юз тури учрайди. Кўпчилик А. якка яшайди, улардан фақат айрим А. колония ҳосил қилади (мас, андреналар), бошқалари жамоа бўлиб яшайди. Барча арисимонлар уя қуради, боласини нектар ва чанг аралашмаси б-н боқади. Арисимонлар ора-

сида уя паразитлари (какку-ари) учрайди. А. гулли ўсимликларнинг чангганишида катта аҳамиятга эга.

АРИЛЛАШ (кимёда) — органик бирикмалар таркибидаги водород атоми ўрнига арил гуруҳини киритиш. Арил-фенил, нафтил ва б. ароматик бирикмалар қолдиги. А. ҳар хил ароматик бирикмалар ҳамда органик бўёқлар и.ч.да қўлланилади.

АРИН-БЕРД — Урарту давлати подшоши Аргишти I томонидан мил. ав. тахм. 780 й.да бунёд этилган қалъа харобаси; Ереван ш. атрофида. А.-б.да топилган битикларга кўра, қалъанинг номи Эребуни бўлган (Ереван ш.нинг номи шундан олинган деб тахмин этилади). 1950 й.дан бери А.-б.да казишма ишлари олиб борилади. А.-б.дан деворий расмлари бўлган сарой ва ибодатхоналарнинг хоналари очилган, уларда нақшлардан ташқари Урарту маъбудларининг тасвирлари, хўжалик хоналари ва омборхоналар, битиклар топилган. Қалъа урарту кабилаларининг Севан қўли томон юришларида таянч пункта бўлиб хизмат қилган. Мил. ав. 8-а. охирида ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотган ва унинг янги даври Урарту давлати тугагандан кейинги давр (мил. ав. 5-а.) б-н боғлиқ.

АРИНИН Михаил Александрович (1897.3.9, Саратов губерняси — 1967.7.5, Тошкент) — рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1951). 1924 й.дан дастлаб Қўқонда, сўнг Тошкентда яшаб ижод қилган. 1930 й.ларда «Паранжини ёндириш», «Ўза чопиғи» (1935), «Пахта топшириш» (1937) ва б. асарларни яратди. 2-жаҳон уруши йиллари ЎзТАГда ишлади. Шим. Кавказ фронтида бўлиб, «Немислар кетгандан кейин», «Тоғлик қиз портрети», «Фашистлар кийноқхонасида» асарларини, урушдан кейин «Мусобақалашмоқдалар» (1949), «Шохимардон йўлида» (1957) каби асарларни ишлади. 1956 — 57 й.ларда у Ў. Тансиқбоев ва К. Чепраковлар б-н Навоий театри фойеларини деворий расмлар б-н безади. А. манзаралари

(«Сирдарё», 1960; «Баҳор», 1962 ва б.) да Ўзбекистоннинг гўзал табиатини акс эттирди.

АРИОЗО (итал. *arioso* — арияга ўхшаш) — 1) эркин шаклда яратилган кичик ария. Кўпинча операларнинг речитативли сахналари ўртаси (ёки охири) да фойдаланилади. А. Козловскийнинг «Улуғбек» операсидаги Улуғбек ва Чол, М. Юсуповнинг «Хоразм кўшиғи» операсидаги Диддор, Р. Ҳамроевнинг «Зулматдан зиё» операсидаги Гулнор А.лари; 2) вокал ва чолғу мусикасида кичик шакли лирик, вазми суратли асар. С. Юдаковнинг «Муборакбод» кантатасидаги «Она Ахи» ва б.; 3) табиатан куйчан ижро услуби.

АРИС — Қозоғистоннинг жан. қисмидаги дарё, Сирдарёнинг ўнг ирмоғи. Уз. 378 км. Ҳавзасининг майд. 14,9 минг км². Ўртача сув сарфи Арис ш. ёнида 46,6 м³/сек. Талас Олатови б-н Қоратовдаги Қўлбостов кўлидан бошланади. Қор ва ёмғирдан сув олади. Қишда фақат куйи қисми музлайди. А. сувидан суғоришда фойдаланилади.

АРИС — Бетпақдала (Қозоғистон Республикаси) ғарбий қисмидаги тахир-шўр кўл. Қизилўрда ш.дан 140 км шим.-шарқда. Туз чўкиб қоладиган энг йирик кўллардан бири. Майд. 173 км². Кўл суви тубидаги ва қирғоқларидаги булоқ сувлари ҳисобига тўлиб туради.

АРИС — Жан. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1956 й.дан). Арис дарёси бўйида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 35 минг киши (1999). Т.й. транспортига хизмат қиладиган корхоналари бор.

АРИСТИД (*Aristeides*) (мил. ав. тахм. 540 — 467) — афиналик сиёсий арбоб ва лашқарбоши. Атика аристократияси манфаатлари ҳимоячиси. Юнон-Эрон урушида (мил. ав. 500 — 449) Марафон (мил. ав. 490), Саламин (мил. ав. 480) ва Платея (мил. ав. 479) ёнидаги жангларда қатнашган. Делос денгиз иттифоқи ташкилотчиси.

АРИСТИПП (*Aristippos*) (мил.ав.5-а. 2-ярми — 4-а. боши) — юнон файласу-

фи, Сократнинг шогирди, Кирен мактабининг асосчиси. Гедонизм асосчиларидан бири. А. ҳаётнинг олий мақсади хурсандчиликда деб билган, лекин унинг фикрича, инсон хурсандчиликка бўйсунмаслиги лозим, балки оқилона лаззатланишга интилиши ке-рак, чунки оқилона лаззатланиш унинг олий саодатидир. Яхшилик ва ёмонликнинг, чин ва ёлғоннинг мезони — хурсандчилик ва азоб-укубатдир.

АРИСТОВ Николай Александрович (1847 — ?) — шарқшунос олим ва этнограф. Еттисув алоқа бошқармаси қошида ҳар хил маъмурий вазифаларда (1868 — 81) ва Еттисув ҳарбий губернаторининг ёрдамчиси лавозимида (1881 — 89) ишлаган. 1883 й.дан Россия география жамиятининг аъзоси. А. асарларида козок ва қирғизларнинг уруғ-қабилалари ҳаёти ёритилган. Уларда ўзбек уруғ ва қабилалари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Шунингдек, 19-а. охиридаги инглиз-афғон муносабатлари тарихи, Ҳиндистон б-н чегарадош афғонларнинг сиёсий аҳволи ва афғон халқининг Британия мустамлакачиларига қарши курашлари ҳам баён этилган.

АРИСТОКРАТИЯ (юн. *aristokratia* — яхшилар ҳукмронлиги) — 1) иқтисодий ҳукмрон синф, зодагонларнинг сиёсий ҳокимияти, ҳукмронлиги. А. биринчи марта антик даврнинг машхур мутафаккирлари — Аристотель, Платон томонидан қулдорлик давлат тузумини идора этиш воситаси сифатида ишлаб чиқилган; 2) қулдорлик ва ундан кейинги илк давлатларда энг имтиёзли табақа.

АРИСТОКСЕН (*Aristoksenos*) (мил. ав. 354, Тарент — тахм. 300) — юнон мусика назариётчиси. Аристотелнинг шогирди. Уч китобдан иборат «Гармоника» асари, «Ритмика»сидан парчалар бизгача етиб келган. Танқидий ўзлаштирилган Пифагор таълимоти б-н Аристотель ғояларини кўшишга ҳаракат қилган. А биринчилардан бўлиб, мусика товушлари бевосита эшитилиши б-н «соф созли товушлар тизмаси» ўртасида

фарқ мавжудлигини кўрсатди. Мутлақ баландлик, интерваллар, лад (тузук) яратилажак модуляция, композицией принципи жиҳатидан фарқ килувчи «гармоник» (муסיқа) ҳодисалар тизимини ишлаб чиқди; интервалларнинг садоланиши жиҳатидан консонант ва диссонантлигини баён килди. А. таълимоти, айникса, ўрта асрлардаги Шарқ муסיқа назариясига ҳамда Уйғониш муסיқа намояндаларига таъсир килди.

АРИСТОТЕЛЬ (Aristoteles), Арасту (мил. ав. 384/383, Стагира - 322/321, Эвбея о., Халкида) — Юнонистоннинг буюк файласуфи. Мил. ав. 367 й.да Афинага бориб, Платон академиясида тахсил кўрди, 20 й. унинг ишларида иштирок этди. Мил. ав. 343 й.дан эътиборан Македония подшоҳи Филипп таклифи б-н шахзода Александрга мураббийлик килди. Мил. ав. 335 й.да Афинага қайтиб, ўзининг Ликей мактабини ташкил килди. Александр вафотидан сўнг 323 й.да худосизликда айбланиб, Эвбея Халкидасига қочишга мажбур бўлди ва умрининг охиригача шу ерда яшади.

А. комусий билимлар соҳиби, перипатетика мактаби асосчиси, унинг таълимоти айрим, алоҳида фанларни фалсафий нуктаи назардан ёритиб берди. Фан соҳаларини таснифлашда фалсафий тизим яратиш б-н А. инсоният тафаккурини ривожлантиришга жуда кучли таъсир кўрсатди.

А. ижоди ўз замонидаги деярли барча билим соҳаларини қамраб олди. Ўзининг «илк фалсафа» га оид («Метафизика») асарида Платоннинг ғоялар назариясини танқид килди. «Платон ғоялари» мод-дий предметларнинг оддий нухсаси, айнан ўзи эканини кўрсатди. А. айримлик ва умумийликнинг ўзаро муносабати масаласини ҳал этди. Айримлик «бирон-бир жой»дагина ва «ҳозир»дагина мавжуддир, уни ҳис б-н идрок этиш мумкин. Умумийлик эса ҳар қандай жойда ва ҳар вақтда («хамма ерда» ва «хамма вақт») мавжуд, у муайян шароитда айрим ҳолда юзага келиб, шу айримлик орқали идрок

қилинади. Шунингдек умумийлик — фан предмети, уни ақл воситасида билиб олиш мумкин. А. оламдаги ҳодисалар ва предметларнинг сабабларини тўрт гуруҳга бўлади: 1) моддий сабаб ёки материя; 2) шаклий сабаб ёки шакл; 3) юзага келтирувчи сабаб; 4) охириги сабаб ёки мақсад. Гарчи А. материяни дастлабки сабаблардан бири, деб эътироф этса ҳам, уни фақат пассив асос, имконият холос, қолган уч сабабни эса — фаол сабаб, деб ҳисоблайди. Мас, унинг фикрича, шаклсиз ҳеч қандай нарсанинг бўлиши асло мумкин эмас, шакл — борлиқ моҳиятидир, шакл — абадий, ўзгармас ва моддий сабабдан устунроқдир. Юзага келтирувчи сабаб ҳаракат ёхуд турғунлик ман-баидир. Ҳаракат, дейди А., бирон-бир нарсанинг имкониятдан воқеликка ўтишидир. Ҳаракатнинг тўрт тури бор, булар: сифатли ҳаракат ёки ўзгариш; миқдорий ҳаракат ёки кўпайиш ва камайиш; жойни ўзгартириш ёки макондаги ҳаракат; вужудга келиш ва йўқ бўлишдан иборат. Охириги сабаб ёки мақсад — ҳаракат, ўзгариш, инсон фаолиятининг оқибатидир. А. таълимотида биноан, худо — ўз қонунлари бўйича ривожланаётган барча шакллар, табиатдаги жамики ҳодисалар ва ҳамма мавжуд нарсаларнинг олий мақсади, «шаклларнинг шакли», мақсади, оламни ҳаракатга келтирувчи илк кучдир. А. назариясига кўра, ҳар қандай реал мавжуд бўлган айрим нарса «материя» б-н «шакл»нинг бирлигидан иборат, «шакл» эса нарсанинг ўзига хос «кўриниши»дир, унга ҳам «материя», ҳам «шакл» деб қараш мумкин. Шу тарика бутун воқе олам «материя»дан — «шакл» га ва «шакл»дан — «материя»га изчил равишда ўтиш жараёнидан иборат.

А билиш ҳақидаги таълимотида «диалектик» билиш б-н «аподиктик» билишни бир-биридан фарқлайди. «Диалектик» билиш — тажриба самараси бўлмиш «фикр»ни, «аподиктик» билиш эса ишончли билимни вужудга келтиради. Аммо А. тажрибани ишончли билимнинг олий даражаси, деб ҳисобла-майди, унинг

фикрича, билимнинг энг олий қонун-қоидалари бевосита ақл воситасидагина идрок этилади.

А. мантиқ илмининг асосчисидир. А. яратган ва «аналитика» деб номлаган мазкур фан тафаккурнинг тушунча, муҳокама, хулоса каби асосий шакллари-дан, айният, карама-қаршилик ва учинчиси истисно қонунларидан, фикрни исботлаш ёхуд рад этиш ус-лубларидан, бир қанча категориялардан иборат. Мантиқ «илк фалсафа» («метафизика») б-н бир-галликда фан соҳаларининг фалсафий тасниф тизимини ташкил этади.

Биология соҳасидаги А. Илмий хизматларидан бири — ўсимлик ва ҳайвонот турларининг биологик жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги таълимотидир. Ўсимликларнинг уруғдан ўсиб-ривожланиши, ҳайвонлардаги инстинктларнинг мақсадга мувофиқ тарзда юзага келиши, аъзоларининг ўзаро мутаносиб равишда ҳаракат қилиши — табиатдаги мақсадга мувофиқлик намунаси-дир.

А. жаҳон илм тарихида илк бор ахлоқ фани — этикага асос солди. Унинг ахлоқ соҳасидаги маънавий идеали Худодир, Худо энг олий файласуф ва мутафаккирдир. А. ақл-заковатнинг кузатиш, мушоҳада қилишдан иборат фаолиятини барча неъматлардан устун кўяди, уни эзгулик, роҳат ва лаззат манбаи, деб билади. Амалий фаолият эса ҳамиша ҳам ақл ҳукмига бўйсунвермайди, бинобарин кундалик ишларда ҳам ақл, ҳам ҳаётий тажрибани ишга солиб ўрта йўлни танлаган маъқул.

А.нинг сиёсий қарашлари «инсон — ижтимоий маҳлукдир» деган ғояга асосланади, яъни оила, жамият, давлат — инсон ҳаёти ва фаолиятининг асосий соҳаларидир, буларсиз у яшай олмайди. А. оилавий ва ижтимоий тарбияни давлат тузумини мустаҳкамлаш воситаси, деб билади, бинобарин мактаб фақат давлатники бўлиши, унда барча фуқаролар (қуллардан ташқари) аввало давлат тузук-тартиботидан сабоқ берувчи илмларни эгаллаши шарт. А. давлат масаласида ҳар

қандай арбоб қулай сиёсий шарт-шароит вужудга келишини кутиб ўтирмай, мавжуд имкониятдан келиб чиқиб, яхши конституция асосида кишиларни бошқара билиши, биринчи галда ёш авлоднинг жисмоний ва ақлий тарбияси ҳақида қайғуриши лозим, деб ҳисоблайди. А. давлатни идора этишнинг учта маъқул ва учта номаъқул шакли мавжуд, деган ғояни олға суради. Яхши бошқарув шакллари амал қилган давлатда ундан ғаразли мақсадларда фойдаланиш имкони истисно этилади, ҳокимият эса бутун жамият хизматида бўладики, булар — монархия (якка подшо ҳукмронлиги), аристократия (аслзодалар ҳукмронлиги) ва «полития» (ўрта табақа, мўътадил демократия ҳукмронлиги)дир. Аксинча, тирания (золимона ҳукмронлик), соф олигархия (қудратли кишилар тўдасининг ҳукмронлиги) ва охлократия (ҳаддан ошган оломон ҳукмронлиги) — монархия, аристократия ва «полития» шакллари-нинг вақт ўтиши б-н батамом айниган, юз тубан кетган кўринишидир.

А.нинг тарбия назарияси зами-рида ахлоқий ва рухий қарашлари ётади: тарбиядан мақсад — руҳнинг олий жиҳатлари бўлмиш ақл-заковат ва иродани камол топтиришдир. Тарбиянинг ўзаро чамбарчас боғлиқ уч жиҳати — жисмоний, ахлоқий ва ақлий тарбия — руҳнинг уч турига мувофиқ келади, яъни камолатга эришишнинг ҳаракатлантирувчи кучлари — табиий қобилият, кўникма ва ақли-дрокдан иборат ҳамда тарбия иши айни шу кучларга асосланиши зарур.

А. ўз иқтисодий таълимотидақуллик — табиий бир ҳодиса ва у доимо и.ч. негизи бўлиши лозим, деган нуқ-таи назарга суянади. У товар-пул му-носабатларини тадқиқ этиб, натурал хўжалик б-н товар и.ч. ўртасидаги тафовутларни англаб етиш даражасига яқин келди. Унингча, бойлик икки турдан иборат: истеъмол қийматлари йиғиндиси сифатидаги бойлик ва товар айирбошлаш қийматлари сифатидаги бойлик. 1-тур бойлик (уни А. «табиий бойлик» деб атайди) ман-

баи — деҳқончилик ва ҳунармандчилик бўлиб, кишиларнинг туб эҳтиёжларини кондириш учун хизмат қилади. 2-тур бойлик эса (уни А. «ғайритабиий бойлик» деб номлаган) аксинча, бевосита эҳтиёж буюмларидан иборат бўлмай, ўзаро айирбошлаш, муомала негизда вужудга келади. Бойлик 1-турининг миқдори инсон эҳтиёжлари б-н чегараланса, 2-турининг миқдорини эса асло чеклаб-чегаралаб бўлмайди. Шунингдек А. истеъмол қиймати б-н товар қиймати ўртасидаги чегарани биринчи бўлиб белгилаб берди, турли хил товарларни фақат пул воситасида ўзаро қиёслаш мумкин, деб ҳисоблади.

А.дан жуда бой фалсафий мерос қолган. Улар орасида энг машҳурлари: «Полития», «Ғоялар ҳақида», «Фаровонлик ҳақида», «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Категориялар», «Физика», «Метафизика», «Жон ҳақида», «Никомах ахлоқи», «Евдем ахлоқи», «Ахлоқи кабир», «Сиёсат», «Экономика», «Этика», «Поэтика», «Риторика» ва б.

А. барча замонлар олимлари устоз деб билган буюк аллома. Унинг қомусий асарлари, Шарқ мутафаккирлари ижодида ҳам чуқур из қолдирган. 7 — 8-а. лардан бошлаб айниқса Ҳорун ар-Рашид ва Маъмун даврида Араб халифалиги худудида А. асарлари таржима этилиб ўрганилди, уларга ўнлаб изоҳ ва шарҳлар битилди. Бу ишда Ўрта Осиёнинг улуғ олимлари қатта роль ўйнади. Абу Наср Форобий А.нинг «Метафизика», «Жон ҳақида», «Этика», «Категориялар», «Топика», «Аналитика» ва б. асарларига илмий шарҳлар ёзиб, «Шарқ Арастуси» деган унвонга сазовор бўлди. Абу Али ибн Сино ўз устозларининг илғор ғояларини янада ривожлантириб, А. ва Форобийдан кейин «Учинчи муаллим» деб аталди. Ибн Сино б-н Беруний ўртасида А.нинг «Осмон ҳақида» ва «Физика» асарлари тўғрисидаги мунозараси ватанимизда А. меросига қизиқиш беназир бўлганидан далолат беради. Араб файласуфи Ибн

Рушд ўз салафлари Ҳунайн ибн Исҳоқ, Исҳоқ ибн Ҳунайн, Мағто ибн Юнус ва Яҳё ибн Адий, ал-Киндий каби А. ижодини тарғиб этиб, асарларига шарҳлар ёзиб, «Буюк Шорих» деган ном олди. Ўрта аср Шарқида А. таълимотини давом эттириб, уни Европага танитиб, етук илмий асарлар яратган файласуфлар бутун дунёда «Шарқ аристотелчилари» унвони б-н машҳурдир.

Ас: Соч. в 4 тт., М., 1975 — 83; Поэтика [рус тилидан Маҳкам Маҳмудов таржимаси], Т., 1980.

Музаффар Хайруллаев.

АРИСТОФАН (Aristophanes) (тахм. мил. ав. 445 — 385) — юнон шоири, «комедия отаси». А. назари даврнинг долзарб муаммоларига қаратилган бўлиб, ижодида ёрқин намоён бўлади ва ўша давр деҳқонлар оммаси манфаатларини ифодалайди. У шаҳар аҳолиси паст табақасини ўзига ром этган радикаллар ақидасига («Чавандозлар»), софистларнинг индивидуал фалсафасига («Булут») ишончсизлик б-н қаради. У ҳар иккаласида ҳам Афина демократиясининг инқирози аломатларини кўра олди. А. комедияларида муҳим воқеаларга муносабат, ҳарбий сиёсатга қарши қайфият яққол сезилади («Лисистрата»), Ҳаётини шахсларни камситиш («Булут»)да — Сократни, фантастик вазиятлар («Ахариянлар», «Қушлар») ҳам А. ижодига мавзу бўлган.

АРИТМИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва *rhythmos* — ритм) — юрак қисқаришлари мароми (нормал ритмининг бузилиши; чуқур нафас олганда юрак қисқаришининг тезлашиши, нафас чиқарганда қамайиши (нафасга алоқадор А.), кўпроқ болалар ва усмирларда кузатилади; юракнинг навбатдан ташқари олдинроқ қисқариб қолиши (экстрасистолик А.), маромли фаолиятининг издан чиқиши (ҳилпилловчи А.) ва б. А. га юрак мускулларининг касалликлари, неврозлар, спиртли ичимликлар ва никотиндан захарланиш сабаб булади (қ. Юрак).

АРИТМИЯГА ҚАРШИ МОДДА-

ЛАР, антиаритмик дорилар — юрак аритмиясини даволаш ва олдини олиш учун ишлатиладиган моддалар (новокаинамид, хинидин, этмозин, лидокаин ва б.). Улар турли сабабларга кура бузилган юрак қисқаришлари маромини тартибга солиб туради (нормаллаштиради).

АРИФМЕТИК ПРОГРЕССИЯ - иккинчисидан бошлаб ҳар бир сон ўзидан олдинги сонга шу қатор учун узгармас бир сон d ни қўшишдан ҳосил бўладиган сонлар қатори.

АРИФМЕТИК УЧБУРЧАК - биномиал коэффициентлардан (қ. Бином) иборат сонларнинг учбурчакли жадвали. Ён томонларида бирликлар туради, ундаги ҳар бир сонни шу сон устида турган иккита сонни қўшиб ҳосил этилади. А. у. Паскалнинг «Арифметик учбурчак ҳақида рисола» номли китобида (1665) учрагани учун уни кўпинча Паскаль учбурчаги деб юритишади. А.у. Хи-тойда 1303 й. маълум бўлган. Германияда 1544 и. Штифель асарларида учрайди. Ҳиндистонда шоир Пинтала (мил. ав. 2-а.) поэзиянинг баъзи масалаларини хдл қилишда А.у. дан фойдаланган. Шунга кўра, А.у. турли мамлакатларда турлича аталиб келган: Германияда уни Штифель учбурчаги, Италияда Тарталья учбурчаги деб юритишган. Бизда эса уни Умар Хайём учбурчаги деб аташ тўғрироқ бўлар эди, чунки А.у. Умар Хайём асарларида учрайди.

АРИФМЕТИК ҚАТОР (т тартибли) - тартибли кўпхад нинг ўзгарувчи x га бутун, мусбат қийматлар берилганда оладиган қийматлари кетма-кетлиги. Ҳар хил тартибли А.қ.лар ҳар хил сонлар қаторлари ҳосил қилади. 1-тартибли А.қ. арифметик прогрессия ҳосил қилганидек, 2-тартибли А.қ., мас, учбурчакли сонлар фигурали (шаклдор) сонлар, хусусий ҳолда квадрат сонлар ташкил этади, 3-тартибли А.қ. эса пентагонал (бешбурчак) сонлар ёки тетраэдрик сонлар ташкил этади.

АРИФМЕТИК ҚУРИЛМА - электрон машинанинг арифметик амаллар ва

б. махсус амалларни бажарувчи қисми. Машинада ечиладиган ҳар бир масала ҳар қандай ҳисоблаш машинасининг А.қ.си бажарадиган арифметик ва махсус амаллар кетма-кетлигидан иборат бўлади (қ. Рақамли ҳисоблаш машинаси).

АРИФМЕТИКА (лот. arithmos — сон) — сонлар ва сонли тўпламларда берилган амаллар (қўшиш, айириш, кўпайтириш ва бўлиш)ни ўрганувчи фан. Сонлар ёрдамида бериладиган мисол ва масалалар ўзига хос содда усулларда ечилади ва келгусида мат.ни чуқур ўрганишга замин бўлади. А. деганда сон тушунчасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, ҳисоблаш усуллари ва ҳисоблаш қуроллари такомиллашуви ва турли тарздаги сонлар б-н амаллар бажариш тушунилади. Сонлар б-н мантиқий мулоҳазалар юритишга урғу берилганда назарий А. тушунчаси ишлатилади. Бутун сонларнинг хусусиятлари сонлар назариясида ўрганилади. А. тушунчаси ҳар хил буюмлар, нарсалар устида амаллар бажариш зарурияти туғилганда ҳам ишлатилади. А. алгебра б-н узвий боғлиқ.

А. қадимда одамлар бармоқлари ёрдамида санаши ва ҳисоблашни бошлаган пайтларда пайдо бўлган. Кейинчалик ҳисоблаш ва содда ўлчов ишларини амалга ошириш натижасида А. тез ривожланди. Айниқса, пул пайдо бўлгандан сўнг пул ҳисоби, и.ч. воситаларининг кўпайиши, бошқа фанларга татбиқ қилиниши туфайли А. фан сифатида шаклланди. А. ривожланиш жараёнининг энг муҳим босқичлари Ҳиндистон маданияти тараққиёти б-н боғлиқ. Ўрта денгиз атрофидаги давлатларнинг жуда кўп қисмида, Ғарбий Осиёдан тортиб то Ҳиндистонгача, А. ва умуман мат.нинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган ўрта аср шарқи олимлари уз таржималари ва асарларида юнон математиклари меросини сақлабгина қолмай, ҳиндларнинг ютуқларини тарғиб этиш б-н чекланмай, уларни яна ҳам бойитдилар. Муҳаммад ал-Хоразмий А.га доир асар ездди. Бу асарда А. изчил баён қилингани учун у

мадрасаларда матдан асосий кулланма бўлиб келган. Арифметик амалларни бажаришда хинд ҳисоб тизими (унли санок тизи-ми)га асосланган янги усуллар 10-а. да Европага тарқала бошлади. Европаликларга арифметик амалларни ишлатиш усуллари, малакаси хиндлардан утган бўлса ҳам бу жараён ал-Хоразмийнинг лотин тилига таржима қилинган А. қўлланмаси ёрдамида амалга оширилган. Бу асарнинг уша даврдаги таржимаси ҳозиргача сақланиб қолган.

Мусулмонкул Бердикулов.

АРИФМОМЕТР (юн. arithmos — сон ва metreo — ўлчайман) — тўрт арифметик амал бажариладиган ҳисоблаш машинаси. Арифметик ҳисоблаш машинаси биринчи марта француз олими Б. Паскаль томонидан 1641 й.да яратилди. 1790 й.да немис соат устаси Ган тўрт арифметик амални бажарадиган биринчи амалий машинани яратди. А.да сонларни ҳисоблагичга ўрнатиш ва кўчириш механизми, айланишлар ҳисоблагичи, натижалар ҳисоблагичи, натижаларни ўчириш қурилмаси дастаки ва электр юритма б-н жиҳозланган. Ҳисоблаш техникасининг ривожланиши муносабати б-н А. кам ишлатилмоқда.

АРИХЎРЛАР (Pernis) — йиртқич қушлар туркумининг қарчиғайсимонлар оиласига мансуб уруғнинг номи. Уларнинг икки тури булиб, Европа ва Осиёда тарқалган. А. кишлаш учун Африка ва Осиёнинг жан. га учиб кетади. Ўзбекистонда битта тури ҳар замонда (баҳор ёки кузда) учраб қолади. А. баланд дарахтли ўрмонларда яшайди. Уясини дарахтларга қуради. Баъзан иккита тухум кўяди ва тухумини урғочиси босади. Жўжаларини боқишда эркаги ҳам ёрдамлашади. Бу қуш ари, ковоқари, асалари каби ҳашаротлар б-н озикланади. Ана шу ҳашаротлар тарқалган жойларда учрайди.

АРИЭЛЬ — Уран сайёрасининг йўлдоши, диаметри 600 км га яқин. Сайёрадан узоклиги 191800 км. А.нинг орбита текислиги Уран орбита текислигига

деярли тик, унинг атрофини 2,5 суткада бир марта айланиб чиқади.

АРИЯ (итал. aria) — опера, оратория-ёки кантатапат тугалланган лавҳа. Одатда оркестр жўрлигида хонанда томонидан ижро этилади. Опера драматургиясида драмадаги монологга тенг келади. Кўшиқ ва романсга нисбатан бирмунча мураккаб, кўп қисмдан тузилган. Бадиий вази-фаси — опера қахрамонининг руҳий кечинмалари ва интилишини очиб бериш. Шу боис кенг оҳангдорлиги б-н ажралиб туради. Кўпинча, оркестр муқаддимаси б-н бошланади, баъзан ундан олдин рецитатив келади. Ариетта, ариозо, каватина, кабалетта ва б. А. турига мансуб. Баъзан табиатан куйчан чолғу асарлар ҳам А. деб аталади (И. С. Бах А.лари).

Ўзбекистон композиторлари турли А.ларни, асосан опера, мусиқали драма ва комедия ҳамда оратория жанрларида (айрим ўринларда чолғу А.ларни) қўллашади. Илк ўзбек мусиқали драмалари («Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин») ва улар заминида яратилган шу номдаги операларга мақом (баъзан ашула ва катта ашула)ларга асосланган А.лар киритилган.

Ад.: Гафурбеков Т., Макомы в узбекской музыкальной драме и опере. — Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность, Т., 1981; Пеккер Я, Узбекская опера, М, 1984.

Тўхтасин Гафурбеков. 2367941

АРИҚ (айирик сўзидан) — суғориш шохобчаларининг Туркистонда ишлатиладиган маҳаллий номи. Қадимдан ҳар бир А. суғориладиган воҳа, кесиб ўтадиган майдон, шаҳар, кишлоклар ёки уни очган киши номи б-н аталган. Катта А. анҳор дейилади. Эски каналларнинг баъзилари ҳозир ҳам А. деб номланади. Мас, Тошкентда Захарик, Кайковус ариғи, Хоразмда Янгиарик.

АРИҚ ОҚСОҚШИ - Туркистонда 19-а. нинг 2-ярмида дарёдан бошланган бош ариқларни бошқарувчи мироб. А.о. қўл остидаги ариқлар бир нечта туман-

ларни суғорган. У шу ариқларни назорат қилиб туриш ва дехконларни сув б-н таъмин этиш учун дарёга ўрнатилган тўғонни ҳамда бош ариқларни ҳар йили баҳорда лойқадан тозалаш ва шохобчаларнинг тегишли суви (ҳақобаси)ни тақсимлаб бериш каби вазифаларни бажарган. У уз хизмати учун сувдан фойдаланувчилардан йиғиладиган «миробона» солиғидан ҳақ олган. 19-а. охирида фақат Самарқанд воҳасидагина 19 А.о. бўлиб, уларнинг қўл остида 309 мироб ишлаган.

АРИҚ ҚАЗИГИЧ, зовур қазигич - муваққат ариқ, ўқ ариқ ва зовур қазигичга мўлжалланган машина. Шатакка олинадиган (КМ-1400 М), тиркама (МК-13) ва ўрнатма (Д-716, КФМ-1200 А) хиллари бор; 20 см дан 1,2 м гача чуқурликда, тубининг энини 25 см дан 1 м гача қилиб ариқ қазийдиган турларга бўлинади. А.к. юриш 2 ва тортиш 5 рамалари, таянч ғилдирак 12, чимқирқар пичоқ 13, икки ағдаргичли корпус, чиғир ва тортиш рамасини кўтариш-гушириш трослари тизимидан иборат. А.к. ҳаракатланганда пичоқ 13 чимни ариқ ўқи бўйлаб кесади, лемех эса грунтни керакли чуқурликда кесиб, ариқ тубини текислайди, ағдаргичлар тупрокни икки томонга чиқариб ташлайди. Берма (супача) тозалогичлар ва қанотчалар грунтни суриб, берма ҳосил қилади. Корпус чиғир б-н кўтариб-туширилади. А.к.лар тракторлар ёрдамида ишлатилади.

АРИҚЧА — ёғоч ўймакорлигида қўлланадиган нақш; ўйма йўл, чизик. У пардоз қалам б-н ёғоч сиртига нафис ўйилади. Ганчкорликда А. чока пардоз деб юритилади.

АРЙАНА ВЭЖА - Хоразмнинг Авестодаги кад. номи. Зардуштийликнит муқаддас олови — «Азархўрро» биринчи марта ёқилган юрт.

АРК — Ўрта Осиё кўҳна шаҳарларидаги ҳукмдорлар қароргоҳи жойлашган қалъабанд ўрда. Ёзма тарихий манбаларда кўҳандиз, диз, кох, қаср, қалъа, ҳисор номлари б-н ҳам тилга олинади. Табиий баланд тепа ёки маҳсус яра-

тилган баланд дўнглик устига қурилиб, атрофи баланд девор б-н ўралган, бир ёки икки дарвозаси бўлган. А. ичида подшоҳ ва амирларнинг, амалдор ва лашкарбошилари уй-жойлари, давлат девонлари, зарбхона, масжид, сардоба ва б. бинолар бўлган. Бухоро арки, Кўкон ўрдаси, Кўҳна арк ташки қалъабанд деворлари, ичкаридаги серҳашам сарой бинолари сақланиб қолган. Самарқанддаги Амир Темур бунёд этган Арки Олий ва Чақартош кўрғон биноларининг коддиклари, ташки қалъа деворлари 19-а. да мустахлама маъмурияти томонидан атайин бу-зиб ташланган.

АРКА УСТУНИ — тоғ жинсларини кўтариб турадиган таянч; асосан, арка (равок) схемасида ёки бир-бирига бирлаштирилган аркалар йиғиндиси кўринишида ясалади. Конларда ер ости йўлакларини мустаҳкамлаш учун қўлланилади. А.у. темир-бетон ва маҳсус профилли металл тиргақлардан ишланади.

АРКАНЗАС — АҚШдаги дарё, Миссисипи дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 2410 км, ҳавзасининг майд. 416 минг км². Қояли тоғлардан бошланиб, Буюк ва Марказий текисликлардан ўтади. Баҳорда тўлиб оқади, баъзан тошади, қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1300 м³/сек. Йирик сув омбори қурилган. 1000 км масофада кемалар қатнайди. А. дарёси ёқасида Уичито, Талса ва Литл-Рок ш.лари жойлашган.

АРКАНЗАС — АҚШ жанубидаги штат, Миссисипининг ўнг соҳилидаги сертепа текисликда. Майд. 137,5 минг км². Аҳолиси 2,4 млн. (1993). Маъмурий маркази — Литл-Рок ш. Қиши илиқ, ёзи иссиқ, ёғин кўп (1000 мм дан ортиқ), тупроғи, асосан, кизил, сариқ ва аллювиал. Дарё водийлари ва қайирларида субтропик ўрмон (сарв, камед дарахти ва б.), қирларда қарағай-дуб ўрмонлари бор. А.да каттикёғоч тайёрланади. Қ.х.да асосан товар маҳсулоти ишлаб чиқарилади. Пахта, соя, шולי экилади; А. АҚШ даги асосий пахтачилик р-нларидан бири.

Чорвачиликда гўшт учун жўжа бокиш (бройлер) асосий урин тутади. Боксит қатламларини қайта ишлаш бўйича АҚШда 1-ўринда. Озиқ-овқат, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш, целлюлоза-қоғоз, кимё саноати, радиоэлектрон товарлар и.ч. яхши йўлга қуйилган.

АРККОСИНУС - косинусга тескари функция. Бундай белгиланади: $\text{Arccos } x$ (қ. Тескари тригонометрии: функциялар).

АРКОЗЛАР (аркозли қумтошлар) — асосан, кварц ва узгармаган калийли дала шпатлари ҳамда қисман плагиоклазлардан таркиб топган чақик ётқизиклар. А.нинг цемента: слюданинг майда заррачалари ҳамда гил минераллари (каолинит, гидрослюда ва б.), оҳак ва темир гидроксидларидан иборат. А. гранит ва гнейсларнинг емирилишидан ҳосил бўлади. Заррачаларининг диаметри 0,1 — 2 мм бўлган бўш аркоздан тузилган жинслар аркоз қумлар деб аталади. А р -коз қумларнинг цементланишидан ҳосил бўлган жинслар — аркоз қумтошлар дейилади.

АРКОН ад-ДИН - қ. Рукн.

АРКСИНУС — синусга тескари функция. Бундай белгиланади: $\text{Arcsin } x$ (қ., Тескари тригонометрии функциялар).

АРКТАНГЕНС — тангенсга тескари функция. Бундай белгиланади: $\text{Arctg } x$ (қ. Тескари тригонометрик функциялар).

АРКТИКА (юн. *arkticos* — шимолий) — Ер шарининг Шим. кутбий области. А. Шимолий Муз океани, ундаги ороллари (Норвегия қирғоқларига яқин ороллардан ташқари), Атлантика ва Тинч океанларининг шим. қисмларини ҳамда Евросиё ва Шим. Американинг шим. чекка қисмларини ўз ичига олади. Одатда А.нинг жан. чегараси Шим. кутбдоирасига деярли тўғри келади. Умумий майдони тахм. 21,3 млн. км², шундан 14,2 млн. км² сув юзасига тўғри келади. А.нинг қуруқлик қисми Россия, Канада, АҚШнинг Аляска штати, Дания (Гренландия) ва Норвегия (Шпицберген) худудларининг бир қисмини ўз ичига олади. Табиий хусусиятларига кўра, А. ороллари кўпроқ (шим.) қисми Ар-

ктика муз зонасига, материк қисми ва жан. ороллар тундра зонасига киритилди. Россия Арктикасининг шим. қисмини ўзлаштиришда шу ердан ўтадиган Шим. денгиз йўли катта роль ўйнаган.

Геологик тузилиши. А. худудида асосан кад. кристалл қалқонлар ва платформалар, қуйи палеозой, юқори палеозой ва мезозой бурмали структуралари учрайди. Учламчи даврнинг ўрталаригача А.нинг кўп қисми қуруқлик ва иқлими илик ҳамда сернам бўлган. Сўнгра ер чўкиб, Шим. Муз океанининг асосий ботиклари пайдо бўлган. А.нинг вақтда сув ости тизмалари ва остоналари ҳамда А. қуруқлик қисмининг айрим жойлари, айниқса, Осиёнинг шим.-шарқи, Таймир, Урал, Гренландия ва Элсмир о. кўтарилган. Бундай ҳаракатлар тўртламчи даврда ҳам давом этган ва баъзи бир р-нларда (Шпицберген, Осиёнинг шим.-шарқи ва б. жойларда) вулканлар отилиб турган. Тўртламчи даврда иқлим совиб кетган. Натижада музликлар пайдо бўлган. Бу музликлар А.дан узоқ, масофагача бостириб борган. А.нинг кўпгина қисмларида, айниқса Гренландия денгизига ва Лаптевлар денгизига 6—8 баллгача ер қимирлаш ва денгиз зилзиласи бўлиб туради.

Фойдали қазилмалари. А.да тошқўмир ва кўнғир қумир конлари, тошгуз, рангли ва нодир металл рудалари, оптика хом ашёси ва б. фойдали қазилмалар бор.

Рельефи. Евросиё материк қисмининг ер юзаси асосан Россия текислигининг, Ғарбий Сибирь пасттекислигининг шим. чекка қисмлари ва б.дан иборат. Шу б-н бирга, бу срга баъзи тоғлар ҳам кириб келган, булардан Осиёнинг шим.-шарқидаги тоғлар, Таймир я.о.даги Бирранга ва Урал тоғларининг шим. қисми А.нинг йирик тоғларидир. Шим. Американинг материк қисмида пастроқ (асосан 200 — 400 м) ясситоғликлар катта майдонни эгаллайди. А.даги барча ороллар келиб чиқиши бўйича материк ороллари ва Гренландиядан бошқалари материк саёзлигида урнашган. Ороллари

ер юзаси купинча тоғлардан иборат. Энг баланд тоғлар Гренландиянинг шаркида (Гунбьёрн тоғи 3700 м — А.нинг энг баланд чўққиси), Баффин Ерида ва Элсмир ода. Материк саёзлигининг кенглиги Евросийё қирғоғи яқинида 1200 — 1300 км. Материк саёзлигидан океаннинг марказий қисмига томон қатор тизмалар ва баландликлар жойлашган. Улардан энг йириги Канадасибирь сойлигини ҳамда Гренландия-Европа сойлигини ажратиб турадиган Ломоносов тизмасидир.

Иқлими. А. иқлимнинг асосий хусусияти йил давомида т-рагинг паст булишидир. Ёзда ҳам қуёш пастда бўлганидан ерни кам иситади. Қишда эса ҳаво ҳаддан ташқари совийди (қутб кечаси узокдавом этади). Йилда 1 см² га 50 — 80 ккал иссиқлик тушади. Январнинг ўртача т-раси Атлантика бўйи секторининг жан.да — 3° бўлса, марказий қисмида — 40° га этади, июлники 10° дан (жан. чегарада) 0° гача (марказий қисмида). Шим. қутб яқинида энг паст т-ра — 55°, — 60° ва энг юқори т-ра 6°.

А.нинг марказий қисмида шамол у қадар кучли булмайди, жан. чеккасида тез-тез кучли (15 м/сек ва ундан ортик) шамоллар булиб туради. Т-ра паст ва буғланиш кам булганидан ҳавода мутлақ намлик кўп эмас. Марказий қисмида йилга 75 — 100 мм, жан. чеккасида 300 — 400 мм ёғин ёғади. А.да қишда қор буронлари бўлиб, туман тушади. Ҳаммаёқни булут қоплаб ётади. Ёзда ёғин тез-тез ёғиб туради. Т-ра паст бўлганлигидан музлок ерлар кўп. Баъзи бир р-нларда (Аляска, Шарқий Сибирь) қазилма музлар бор.

Ички сувлари. А.нинг материк қисмида дарё куп. Бу дарёлар йилига 8 — 10 ой музлайди. Тундра зонасида, айниқса, Шим. Америка ва Европада кичик кўл кўп, океан сувининг т-раси паст. Океаннинг катта қисмида устки қатламда (100 — 250 м чуқурликкача) т-ра йил давомида — Г атрофида бўлиб туради. Буғланишнинг камлиги ва қуйиладиган дарёларнинг кўплигидан денгиз суви у

қадар шур эмас (30%). Шим. Муз океанига Атлантика океанидан йилига 145 минг км³ илиқ сув келиб уни илитади, океан орқали эса ҳаво ҳам илийди.

Денгиз музлари. А. сув юзасининг кўпроқ қисми йил давомида сузиб юривчи музлар (қишда 11 млн. км² ва ёзда 8 млн. км²) б-н қопланган. Бир йиллик музларнинг қалинлиги 0,8 — 1,3 м, кўп йиллик музларнинг қалинлиги 3 — 4 м, торрс музларники 10 — 15 м га этади. Айсберглар ва муз ороллари учрайди. Музлар асосан Гренландия денгизига томон сузиб боради, уларни А.дан Шарқий Гренландия оқими олиб кетади. Баъзи бир р-нларда доимий айланма оқимлар ҳам бор. Улардан энг йириги Канада сибирь сойлигидадир.

Музликлари. А. ороллари ер юзасининг анча қисми қалин музликлар б-н қопланган. Уларнинг умумий майд. 2 млн. км² дан ортади. Шундан 1800 минг км² Гренландияда, 56 минг км² А.нинг Россия қисмида.

Ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси. Ўсимликларнинг турлари кам. Гренландияда 450 га яқин, Новая Земляда 208, Франц-Иосиф Ерида 36 гулли ўсимлик тури бор. Шим. қисмида ўсимлик айниқса сийрак. Бу ерларда замбуруғлар кўпроқ ўсади. Жан. тундра зонасида йўсин, замбуруғ, ўт ва буталардан иборат икки ярусли ёки уч ярусли ўсимлик туркумлари ўсади. Пакана қайин, тол, багульник ўсадиган бутазор тундралари бор. Денгиз сувларида ўсимлик ва зоопланктон жуда куп. А.да баъзи бир йирик сут эмизувчилар: қуруқликда оқ айиқ, денгизда морж ва тюленлар яшайди. Канаданинг шим.да ва Гренландияда кучкорбука учрайди. Арктикада паррандалар деярли булмайди, ёзда ҳамма ёқни куш босиб кетади («кушлар бозори»): гага, ўрдак, кайра, чистик ва б. Шим. Муз океанининг Атлантика океанига яқин қисмида баликлар ниҳоятда кўп тупланади. Балик кўп овланади. Дарёларнинг этакларида омуль, голец, стерлядь, нельма учрайди. А.да судралиб юривчилар ва амфибиялар

мутлақо йўқ.

Тадқиқ қилиниш тарихи. Ю-а.да Гренландияни норманнлар кашф этган. 12-а.дан руслар Колгуев, Вайгач, Новая Земля о.ларини кашф этдилар. 1596 — 97 й.ларда голланд сайёҳи В. Баренц Новая Земляда қишлаган. 17-а.да рус саноатчилари ва казаклари (М. И. Ребров. М. В. Стадухин, С. И. Дежнёв ва б.) Челюскин бўрнини айланиб утиб, Осиё б-н Шим. Америка оралигидаги бўғозни кашф этганлар. А. асосан 18 — 19-а.ларда харитага туширилди. Ана шу вақтда энг йирик илмий тадқиқотлар рус олимлари — Ф. П. Литке (1821—24), П. Ф. Анжу (1820—24) ва Ф. П. Врангель (1820—24) томонидан олиб борилган. Англия тадқиқотчиси Ж. Франклин (1819-22, 1825-27 ва 1845) Канада Арктика архипелаги ва Америка секторининг материк қисмида, норвег тадқиқотчиси О. Свердруп (1898-1902) Канада Арктика архипелагида иш олиб борди; швед олими А. Э. Норденшельд (1878—79) — «Вег» кемасида ва норвег тадқиқотчиси Ф. Нансен (1893—96) «Фрам» кемасида сузди. 20-а.да энг йирик экспедициялардан норвег сайёҳи Р. Амундсеннинг «Йоа» (1905—06) ва «Мод» кемаларида сузиши (1922—24), Америка сайёҳи Р. Пирининг Шим. кутбга етиб бориши (1909 й. 6 апр.) ҳамда Россия пароходи «Георгий Седов»нинг сузиши (1937—39) А.ни ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Россия секторида кўпдан-кўп доимий кутб ст-яларида қуруқликда материал тўплашдан ташқари, 1937 й.дан бошлаб А. сузиб юрувчи илмий ст-ялар ёрдамида мунтазам равишда тадқиқ қилинган. 1948 й.да сув ости тизмаси кашф қилинди ва бу тизмага Ломоносов номи қўйидди. 1958 й.да кўпгина мамлакатлар Халқаро геофизика йили дастури асосида А.да тадқиқот ишлари олиб бордилар.

АРКТИКА ВА АНТАРКТИКА МУЗ САХРОЛАРИ ЗОНАЛАРИ — Арктика ва Антарктиканинг оролли ва материкнинг қуруқлик қисмини ўз ичига олади. Арктикага Арктика минтақасидаги ерлар

киради. Энг нам Атлантика бўйи зоналарида (Элсмир о.дан Гренландия, Шпицберген, Франц-Иосиф Ери орқали Новая Земля о.гача) кенг музлик қопламлари (умумий майд. 2 млн. км² дан зиёд) бўлиб, муз саҳросининг ландшафтлари ҳукмрон. Қолган қуруқликда тошлоқ саҳролар бор, уларда биологик ва геокимёвий жараёнлар жуда суст, ўсимликлар сийрак, тупроқлари деярли ривожланмаган.

Антарктикага Антарктида материғи ва унга яқин ороллар қиради. Табиати ҳақида Антарктида мақоласига қ.

АРКТИКА ЗООГЕОГРАФИЯ ОБЛАСТИ — дунё океани зоогеография области. Шим. Кутб доирасида жойлашган. Шим. муз океанининг Баренц денгизи жан.-ғарбий қисмидан ташқари ҳамма денгизларини, жумладан Оқ денгиз ва Гудзон кўрфазини ўз ичига олади. Чегараси Шим. Американинг шарқий соҳиллари бўйлаб Ньюфаундленднинг жан.гача давом этади. Денгизларининг унча чуқур бўлмаслиғи ва уларга жуда кўп дарёларнинг қуйилиши сабабли сувида тузлар микдори дунё океанига нисбатан кам. Суви совуқ бўлганлиғи, қишда доим муз б-н қрпланганлиғи учун ҳайвонот дунёси хилма-хил эмас, илиқ денгизларда кенг тарқалган кўпчилик ҳайвонлар бу ерда учрамайди ёки кам учрайди. Сувнинг чуқурлиғи бўйлаб ҳарорат деярли бир хил бўлганлиғи учун ҳайвонот дунёси ҳам ҳар хил чуқурликда кам ўзгаради. Лекин кутб ёзида сувнинг кеча ва кундуз давомида ёритилиб туриши туфайли Арктика сувларида ёзда фито- ва зоопланктоннинг айрим турлари жуда тез кўпайиб, катта биомасса ҳосил қилиши натижасида денгиз ҳайвонларининг кўпайиши учун қулай шароит вужудга келади. Бужихатдан Баренц денгизи диққатга сазовордир. Шим. Атлантикадан бу ерга езда треска, пикша, олабўға, сельд, сайра каби балиқлар кўплаб келади, улар трал ёрдамида овланади. А.з.о.нинг ҳайвонот дунёси 3000 дан ортиқ тўрни ўз ичига олади, шундан

17 тури сут эмизувчилар, 150 тури баликлардан иборат. Сут эмизувчилардан оқ айиқ, кутб, яъни Гренландия кити, белуха ва нарвал дельфинлари, морж, кокилдор тюлень; кушлардан кайра, кутб крачкаси, чистик ва балиқчи кушларнинг айрим турлари; баликлардан семга, ялангбалик, шарқ трескаси, сайка ва б. А.з.о. учун хос бўлган ҳайвонлар ҳисобланади. Гагарка, кутб оқ балиқчиси, сайка, шарқ трескаси, айрим лососсимонлар (омуль, чир, шопур) эндемик турлардир. А.з.о. ҳайвонот дунёсига одам фаолияти нисбатан кам таъсир кўрсатган. А.з.о.га хос кўпчилик ҳайвонлар сони кам бўлгани учун уларни кўриқлаш мақсадида бир қанча тадбирлар амалга оширилмоқда. Чунончи Арктика ҳавзасидан фойдаланадиган барча давлатлар ўртасида оқ айиқ ва Гренландия китини муҳофаза қилиш тўғрисида битим тузилган. Морж, кокилдор тюлень, оқ балиқчи ва балиқларнинг бир қанча турлари ҳам муҳофаза қилинади.

Ад.:Кобьшев Н.М., Кубанцев Б. С, География животных с основами зоологии, М, 1988.

АРКТИКА ИРҚИ - қатта монголоид ирқига мансуб ирқ. А.и. учун соч ва кўзнинг қоралиги, узун қирра бурунлик, долихокефалия хос. Чекка Шим.-шарқий Осиё, Шим. Америка, Гренландияда тарқалган. А.и. вакиллари жумласига эскимослар қиради.

АРКТИКА МИНТАҚАСИ - Ернинг табиат минтақаси. Арктиканинг қатта қисмини ўз ичига олади. Қуруқликда Ар.м.га арктика муз саҳролари зонаси қиради. Денгизлари қалин муз б-н қопланганлиги б-н ажралиб туради. Ар.м. чегараси энг илиқ ой (июль ёки авг.)нинг 5° ли изотермасига тўғри келади. Арктика ҳаво массалари ҳукмронлик қилади. Арктика совуқ саҳролари ландшафтлари тарқалган булиб, иқлими совуқ, ёппасига абадий музлоқлар б-н қопланган, тупроқлари яхши ривожланмаган, биологик ва геокимёвий жараёнлар жуда суст.

АРКТИКА ҲАВОСИ — Арктика устида шаклландиган ҳаво массаси.

Т-раси паст (6° дан — 60° гача), намлиги кам (йилига 75 — 400 мм ёғин ёғади), шаффофлиги юкори, чунки ёзда куёш пастда бўлганидан ерни унчалик иситмайди, буғланиш оз бўлганидан мутлак намлик кам. Циклон жараёни таъсирида анча куйи кенгликларга ҳам ёйилиб, у ерларни совитиб юборишга олиб келади. А.х. ҳаракатланиб, Ўрта денгизга, Ўрта Осиё ва Сибирь текисликларига ҳам етиши мумкин, лекин уни тоғ тизмалари (Альп, Кавказ тоғлари ва б.) тутиб қолади. А.х. куйи кенгликларда ҳаракатланганда ундан пастдаги сиртнинг қандайлигига қараб хоссалари ўзгариб туради.

АРКТОГЕЯ (юн. arktos — шимол ва gaia — ер) — қуруқлик фаунаси дунёси. Шим. Америка, Евросиё (Арабистон ярим ороли, Ҳиндистон ва Ҳиндихитойдан ташқари), Шим. Африкани (Саҳрои Кабир б-н бирга) ўз ичига олади. Ягона зоогеография области — Голарктикадан иборат. Баъзан А. Неоарктика ва Палеарктика областларига ажратилади (қ. Голарктика зоогеография области).

АРКТОТРЕТИК ФЛОРА, арктоучламчи флора — асосан учламчи даврда Ернинг Шим. ярим шари (Осиё, Гренландия, Шим. Америка)да кенг тарқалган дарахтлар. Кейинги текширишлар А. ф.нинг бир қисми бўр даврига оид эканлигини кўрсатди.

АРКТУР — Ҳўкизбоқар юлдуз туркумининг энг равшан ва бизга энг яқин юлдузи, 0-катталиқда (а). Осмоннинг Шим. ярим шаридаги 3 та энг равшан юлдузлардан бири. А.нинг Ердан узоқлиги 25 ёруғлик йилига тенг. Ўзбекистонда қиш, баҳор ва ёзда кўриш мумкин.

АРЛОТ, арлат, аллот — ўзбек уруғларидан бири. Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарида А. маъноси ҳақида қуйидаги мисралар бор: «Анинг маъноси отанинг севарлар бор: «Анинг маъноси отанинг севар ўғли темак бўлур. Арлат бир кишининг оти турур. Ани отаси куп севар эрди. Анинг учун Арлат тедилар. Барча Арлат эли анинг наели турурлар» (40-б.). Манбаларга кўра, Чингизхон томонидан

Чигатои улусини бошқариш учун ажратилган 4 минг кишилик қушин бошликларидан бири ҳам А. уруғидан (қолгани жалоийр, барлос, қавчин) бўлган. А.лар Амударёдан жан.да, Шим. Афғонистон ҳудудига ўрнашганлар. Кейинги асрларда ҳоз. Ўзбекистоннинг жан. вилоятлари, шунингдек Хоразмга кўчиб утганлар. Бу ном ҳоз. вақтда этноним ва баъзан топоним сифатида Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида кўпроқ учрайди. Бухоро вилоятларидаги Олот ш.нинг номи ҳам «арлот» сўзининг фонетик ўзгарганидир.

Ад.: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992.

АРМАВИР — РФ Краснодар ўлкасидаги шаҳар (1914 й.дан). Кубань дарёси бўйида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 163 минг киши (1999). А. ўлканинг Краснодардан кейин иккинчи sanoat маркази. Озиқ-овқат (гўшт, консерва, мой-ёғ к-тлари), машинасозлик, кимё, энгил, ёғочсозлик sanoati корхоналари бор. Педагогика ин-ти, машинасозлик, механика-технология, зооветеринария техникумлари, тиббиёт билим юрти, музей, драма театри, ўлкашунослик музейи, телемарказ бор. А. га 1839 й.да асос солинган.

АРМАН ЁЗУВИ — арман епископи Месроп Маштоц томонидан 405 — 406 й.ларда юнон ва оромий ёзувлар асосида яратилган. Унга 12-а.да 2 та янги ҳарф киритилди. Ҳоз. А.ё.да 39 ҳарф бор. А.ё. тарихан такомиллашиб, юмалоқ шакл ола борди ва тез ёзиш учун мослашди. Чапдан ўнгга томон ўқилади.

АРМАН ТИЛИ — арман халқининг тили. Ҳинд-Европа тиллари оиласининг мустақил бир гуруҳи. Айрим фонетик, морфологик, лексик хусусиятларига кўра, Кавказ тилларига яқин. Бу тилда жаҳон миқёсида 4 млн.га яқин арман сўзлашади, шундан 3,0 млн.га яқини Арманистонда, 1 млн.дан ортикроғи хорижда. А.т. тарихи уч даврга бўлинади, яъни: а) қад. А.т. (грабар тили, 5 — 11-а.лар); б) ўрта давр А.т. (11 — 17-а.лар); в) ҳоз.

арман адабий тили (17-а.дан бошлаб). У кўплаб диалектларга ажралувчи ғарбий ва шарқий гуруҳга эга. Арманистон аҳолиси шарқий гуруҳ А.т.да сўзлашади. А.т.да 6 унли ва 30 ундош товуш бор. Грамматик жинс йўқолган, 7 келишик, турланишнинг 8 хили мавжуд. А.т. асосан агглютинатив тилдир.

АРМАНИСТОН, Арманистон Республикаси (Хайастанни Ханрапетутюн) — Закавказьенинг жан. қисмида жойлашган давлат. Шим.да Грузия, шарқда Озарбайжон, жан.да Эрон, ғарбда Туркия б-н чегарадош. 37 та туман, 27 та шаҳар, 31 та шаҳарча бор. Майд. 29,8 минг км². Аҳолиси 3,412 млн. киши. Пойтахти — Ереван ш.

Давлат тузуми. Арманистон — демократик республика. Давлат бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи олий органи — Миллат мажлиси (1995 й.дан). Олий ижроия ва фармойиш берувчи органи — Вазирлар Кенгаши.

Табиати. А. — тоғли мамлакат, рельефи мураккаб, паст-баланд. Ҳудудининг 90% га яқини денгиз сатҳидан 1000 м дан баланд. Ер юзасининг денгиз сатҳидан энг юқори нуқтаси 4090 м (Арагац тоғи), энг паст нуқтаси 350 м. Республиканинг шим. ва шим.-шарқда

Кичик Кавказ тизмаси, жан.да Арманистон ясситоғлиғи бор. тоғ тизмалари оралиғида Памбак ва Широқ водийлари, Севан ҳавзаси, А.нинг жан.-ғарбида — тоғлар оралиғида — Арарат текислиги жойлашган. А.да мис-молибден, мис колчедани, полиметалл рудалар, олтин, темир рудаси, нефелин бўёқлари, бентонит гиллари, тош туз конлари бор. Бинокорлик материаллари (мармар, доломит, туф, пемза, обсидион, перлит) захиралари анчагина. Республика субтропик минтақада жойлашган. А. иқлими хилма-хил. Текислик ва тоғ этакларида июлнинг ўртача т-раси 24°, 26°, янв.ники — 5°, йиллик ёгин миқдори 200 — 400 мм. Плато ва тоғ ён бағирларида июлнинг ўртача т-раси 18°, 20°, янв.ники — 4°, йиллик ёгин миқдори 500 мм. Жан.-

шарқ ва шим.-шарқда иклими куруқ субтропик. А.да энг юкори т-ра 42° (Араке водийсида), энг паст т-ра — 46° (шим.-ғарбда). Қор қатламининг қалинлиги 10 — 200 см. Дарёларнинг купи Араке дарёси ирмоқларидир, фақат А. шим.даги дарёлар Кура дарё тизимига киради. А. дарёларида кема қатнай олмайди. Дарёларнинг умумий гидроэнергия захираси 1700 минг кВт. А.да юздан ортиқ майда кўл бор. Энг каттаси — Севан. Унда машхур гулмоҳи (форель) балиғи овланади. Мингга яқин минерал булоқ бор. А.да хилма-хил тупроқлар учрайди; республика майд.нинг ярмига яқини қора тупроқли. тоғ этакларида тиканли буталар, арча, тол, наъматак ўсади. Ўрмон ва бутазорлар А. худудининг 12% ни эгаллаган. Шим.-шарқда бук, жан.да дуб ва граб ўрмонлари мавжуд. А.да умурткали хайвонларнинг 450 тури бор. Шундан 70 тури сут эмизувчилар, 300 тури паррандалар, 40 тури судралиб юрувчилар, 23 тури балиқлардир. Кўриқхоналари: Дилижон, Хосров ва б. Севан миллий боғи бор.

Аҳолиси. А.нинг асосий аҳолиси — арманлар (3 млндан ортиқ). Руслар, курдлар, грузинлар, украинлар ва б. ҳам яшайди. Аҳолининг 69,5% шаҳарларда истиқомат қилади. Расмий тили — арман тили. Диндорлар асосан христиан-монофисийлардир. Йирик шаҳарлари — Ереван, Гюмри, Ванадзор.

Тарихи. Археологик қазишлар натижасида ҳоз. А. ерларида қуйи палеолитнинг шелль ва ашель даврига оид тош қуроллари топилди. А. тоғ этакларида тўртламчи даврнинг биринчи ярмида ибтидоий одамлар яшаган. А.да неолит ёдгорликлари, қ.х. ва чорвачиликнинг дастлабки ривожидан далолат берувчи энеолит маданияти ҳам очилган. 1956 й. Севан кўлининг суви қуритилиб, археологик қазиш ишлари ўтказилганда мил. ав. 2 мингинчи й.га оид тарихий ёдгорликлар топилди. Урарту қулдорлик давлати маданияти (мил. ав. 9-а.) темир даврининг ёдгорлигидир. Арман халқи кад.

ҳай, арман, урарт ва б. қабилаларнинг бирилашувидан пайдо бўлган. Мил. ав. 6-а.да арман қабилалари Урарту давлати ерларини эгаллаган. Мил. ав. 6-а. охириларида А. Эрон Ахоманийлар давлати таркибига кирган. Македониялик Александр Эрон давлатини тор-мор келтиргач, А. ерлари ҳам унинг империясига кўшилди. Мил. ав. 4-а. охириларида Кичик А.да ва Арарат водийсида мустақил арман подшоликлари ажралиб чиқди. Жан.-ғарбий А. ва Жан. А. тобе подшоликлар сифатида Салавкийлар давлати таркибига кирди. Тахм. мил. ав. 220 й. Арарат подшолиги б-н Жан. А. нинг бирилашувидан Буюк А. ташкил топди. Салавкийларнинг римликларга қарши курашдаги мағлубияти (мил. ав. 190 й.)дан фойдаланиб, Буюк А. б-н Софена мус-тақилликка эришди. А. Тигран II Арташес (мил. ав. 1-а.) даврида савдо ва маданияти ривожланган йирик давлатга айланди. Мил. 1-а.дан Буюк А. Рим б-н Эрон давлати ўртасида кураш майдони бўлиб қолди ва инқирозга юз тута бошлади. 3-а. бошларида А.да феодализм муносабатлар юзага кела бошлади. Айниқса, 4-а.да христиан динининг қабул қилиниши натижасида арман черкови феодализмнинг қудратли ташкилотларига айланди. 387 й.да А. Эрон сосонийлари ва Византия ўртасида тақсимланди. А.нинг катта қисми Эроннинг вассалига айланиб қолди. 7-а.нинг 2-ярмида А. араб халифалигига бўйсунди. Арман халқи босқинчиларга қарши бир неча бор (450 - 451, 482 - 484, 571 - 572, 747 - 750, 772 - 775, 850 - 855 й.лар) кўзғолон кўтарди. Миллий маданиятнинг сақлаб қолиш учун олиб борилган кураш натижасида арман феодализм адабиёти ва меъморлиги ривожланди. 393 й.да Месроп Маштоц арман алифбосини яратди. Арабларга қарши узоқдавом этган кураш жараёнида бағратийлар подшолиги ташкил топди. Бағратийлар сулоласига асос солган Ашот I даври (886 — 891)да араб халифалиги ва Византия императори А. мустақиллигини тан олди. Ашот II (914 — 928) Севан кўли атрофида араб қўшинини мағлубиятга

учрагди (921) ва ўзини А. князларининг князи деб эълон қилди. Ашот III (953 — 977) мамлакатни бирлаштириш, марказлашган ҳокимиятни мустақамлаш сиёсатини юргизди. Мамлакатда катта-катта иншоотлар қурилди. Иқтисодий ва маданий ҳаёт юксала бошлади. Двин, Ани, Каре, Нахичеван ҳамда Ван мамлакатнинг йирик маданий шаҳарларига айланди. Лекин феодалларнинг бир-бирига қарши уруши арман давлатини парчалаб юборди. Византий империясининг босқинчилик сиёсати эса мамлакатни тушкунликка учрагди. А.ни 11-а.да салжуқийлар, 13-а.да мўғуллар, 14-а.да Амир Темур босиб олди. 16—18-а.ларда Туркия б-н Эрон ўртасида кураш майдонига айланди. 1555 й.да Туркия б-н Эрон ўртасида тузилган битимга асосан Туркия Ғарбий А.нинг катта қисмини, Эрон эса Шарқий А.ни олди. 1801 й.дан Шарқий А. Эрон зулмидан озод қилина бошлади. 1828 й.ги рус-эрон уруши натижасида Эреван ва Нахичеван хонликлари Россияга қўшилди. 1877 — 78 й.лардаги рус-турк уруши натижасида Каре ва Ғарбий А.нинг айрим ҳудудлари Россияга қўшиб олинди. 1917 й.да ҳокимият дашноқлар қўлига ўтди. 1918 й. езда Туркия Брест сулҳи шартномасини бузиб, А.нинг катта қисмини босиб олди. 1918 й. нояб.да уларнинг ўрнини инглиз қўшинлари эгаллади. 1920 й.да совет ҳокимияти ўрнатилди ва А. ССР тузилди. 1922 й.дан А. Закавказье федерациясига, 1936 й.дан бевосита СССР таркибига кирди. 1990 и. авг.да А. Олий Кенгаши уни А. Республикаси деб аташ тўғрисида қарор қабул қилди. 1991 й. 24 сент.да А. мустақил деб эълон қилинди. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1995 й. 27 окт.да ўрнатган.

Сиёсий партиялари ва жамоат ташкилотлари. А.да 20 дан ортиқ сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда. Булар: А. умуммиллий ҳаракати, Либерал-демократик партия, Республика партияси, Христиан-демократик партия, Миллий-консерватив партия, Миллий уйғониш

партияси, Миллий ўзлигини англаш бирлашмаси, Конституцион ҳуқуқ иттифоки, Миллий-демократик иттифоқ. А. миллатпарвар партияси ва б. Энг муҳим жамоат ташкилотлари: Касаба уюшмалари конфедерацияси. Умумарман «Айастан» жамғармаси, Республика хотин-қизлар кенгаши ва б.

Хўжалиги. А. саноатлашган ва кўп тармоқли к.х. яхши ривожланган мамлакат. Асосий тармоқлари: рангли металлургия, машинасозлик, кимё, нефть кимёси, озик-овқат саноати, бинокорлик материаллари, сабзавотчилик, узумчилик, мевачилик. Ялпи ички маҳсулот тизимида саноатнинг улуши 48,3%, к.х.нинг улуши 25,7% ни ташкил этади.

Саноатида аниқ станоклар, деворбоп туф материаллари, молибден концентрати, мис купороси, кўчма электр ст-ялар, марказдан қочирма насослар, соатлар, тозаланган мис, кальций карбид, сирка кислотаси, синтетик каучук, автопокриш-калар, темирчилик-пресс машиналари, электр моторлар, компрессорлар, гидронасослар, лифтлар, мрамар, гиламлар, трикотаж, кийим-кечак, пойабзал, мева консервалари, эфир мойли маҳсулотлар, вино-коньяк и.ч. асосий ўрин тутди. Электр энергетика соҳасида Раздан, Ереван иссиқлик электр ст-ялари, 6 ст-ядан иборат Раздан каскади ишлаб турибди. Йилига 9,5 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Асосий саноат марказлари: Ереван, Гюмри, Чаренцаван, Абовян, Дилижон ва б.

Қишлоқ хўжалиги. Қ.х. га яроқли ерлар кам бўлишига қарамай, к.х. кўп тармоқли. Суғорма деҳқончилик катта аҳамиятга эга. Йирик каналлари: Арташат, Арзни-Шамирам ва б. Мева ва резавор мева ҳрсили 156 минг т, узум ҳосили 144 мингт. Экинзорлари 437 минг га, шу жумладан ғаллазорлар 32% (бурдой, арпа), ем-хашак экинзорлари 58%. Ялпи дон ҳосили 0,2 млн. тонна. Картошка, сабзавот, тамаки, қандлавлари етиштирилади. Чорвачилик асосан сут-гўшт, жун етиштиришга ихтисослашган.

Транспорти. Мамлакатнинг умумий юк айланмасида 56% дан кўпроги т.й. га тўғри келади. Т.й.лар узунлиги — 640 км. Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари — 7,7 минг км. Ҳаммаси қаттиқ қопламали. Авиа йўналишлар А.ни МДХ давлатларининг кўпгина шаҳарлари б-н боғлайди. Газ қувири тармоқлари бор.

Курортлари: Арзни, Жермук, Дилижон, Цахкадзор ва б. Пул бирлиги — драм.

Халқ маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. А.да барча турдаги мактаблар, ўрта махсус ўқув юртлиари кенг тармоғи мавжуд. А.да 65 ўрта махсус ўқув юрти, 13 олий ўқув юрти, жумладан Ереван ун-ти, Политехника, Тиббиёт, Халқхўжалиги, Пед. ва б. институтлар бор. Арманистон ФА, ўнлаб и.т. ин-глари, илмий лабораториялар, конструкторлик бюролари ишлаб турибди. А.да 1,3 минг оммавий кутубхона, 14 театр, мингдан ортиқ клуб муассасаси, 800 дан кўпроқ кино қурилма, 37 музей мавжуд. Бир нечта газ. ва жур. нашр этилади; китоб нашири яхши йўлга қўйилган. 1926 й.дан Еревандан радио эшиттириш, 1956 й.дан телекўрсатув бошланган.

Адабиёти. Арман халқ оғзаки ижодидан кўпгина намуналар етиб келган. Булардан энг машхури «Сосунлик Довуд» достонидир. Унда арманларнинг босқинчиларга қарши кураши акс этган. Арман ёзма адабиёти 5-а.да юзага келган, бунгача яратилган адабий асарлар арманларнинг христианлик динига утиши пайти (4-а.)да йўқ бўлиб кетган. Маърифатпарвар олим Месроп Маштоц яратган ёзув адабиётнинг тез ривожланишига йўл очди. 10-а.га келиб, иктисодий ҳаёт жонланиши туфайли адабиёт ва санъатда инсонпарварлик руҳидаги асарлар пайдо бўла бошлади. 10 — 13-а.лардаги шоирлар Нерсес Шнорали, Мхитар Гош, Вардан Айгекци ижодида уйғониш даври ғоялари сезилади. 14 — 18-а.ларда Ованес Тупкуранци, М. Нагаш, Г. Ахтамарци, Н. Кучак, Н. Овнатан, Саят Нова каби шоирлар дунёвий адабиёт анъаналарини

давом эттирдилар. Х. Абовян янги арман адабиётига асос солди. 19-а. 60-й.ларидан халқ ҳаётини акс эттирувчи драматургия ривожлана бошлади. Г. Сундукяннинг пьесалари саҳналаштирилди. 18-а. охири ва 20-а. бошларида А. Паронян, О. Туманян, А. Исаакян, А. Акопян, А. Ширвонзода арман адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. 20-й.ларда А. Вштуни, Г. Маари, В. Алазан, Г. Сарян, С. Вауни каби шоирлар кенг омма орасида шуҳрат қозонди. 30-й.ларда арман адабиёти Е. Чаренц, А. Бакунц, М. Армен, В. Тотовенц, В. Норенц, Н. Зарян, С. Таронци, Д. Демирчян ва М. Жанан каби адибларнинг асарлари б-н бойиди. 1932 й.да А. Ёзувчилар уюшмаси тузилди. 2-жаҳон урушидан кейин романчилик ривожланди, қатор поэтик асарлар яратилди. Г. Севунцнинг «Техрон», Л. Гурунцнинг «Олтин тонг», Р. Кочарнинг «Катта уй болалари», А. Саняннинг «Ташналик» романлари, И. А. Граши, О. Шероз, Р. Ованесян, С. Капутикянларнинг шеърий тўпламлари босилиб чиқди. Ўзбек ёзувчи ва шоирларининг машхур асарлари арман тилида нашр этилган. Арман адабиётининг энг яхши намуналари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Меъморлиги. А. худудида энг қад. меъморий ёдгорликлар неолит даврига мансуб. Урарту давридан (мил. ав. 9 — 6-а.лар) Тейшебаини ва Эребуни (Ереван, мил. ав. 782 й.да асос солинган), антик даврдан Арташат, Тигракерк ш.ларининг қолдиқлари, Гарни қалъаси (мил. 1-а.) сақланиб қолган. Ксенофонт тасвирлаган тоифадаги турар жой — глхатан (режада тўғри бурчакли, зинали ёғоч гумбазли уй) 20-а.гача анъана тарзида сақланиб келди. Христианлик қабул этилгач (301 й.), черковлар (Эчмиадзиндаги катта бутхона, 5-а.), истехком қасрлар, хашаматли саройлар (Зваргонц, Аруч, Двиндаги) қурилди. Бу биоларнинг режаси аниқ, меъморий шакллари ихчам, безаклари нафис. Узунчоқ ёки цилиндр шаклидаги гумбазли биолар (Зоравар, Рипсимдаги ибодатхоналар,

Эчмиадзиндаги Гаянэ, ҳаммаси 7-а.) барпо этилди. 9—12-а.ларда А. меъморлиги юксак даражага кўтарилди. Шаҳарларда маҳобатли жамоат бинолари ва диний иншоотлар қурилди. Ани ш.да мустаҳкам мудофаа деворлари (989), Гагикашенда саройлар, ибодатхоналар (989—1010; меъмор Трдат), Ахтамар о.да сарой ва черков (915—921; меъмор Мануэл) барпо этилди. 12—14-а.ларда жамоат меъморлиги (меҳмонхоналар, карвонсаройлар, кўприклар) ривож топди. Қоя тошлар орасини ўйиб ҳосил қилинган Гегард монастыри (Айриванк) сақланиб қолган. 14-а.да А. меъморлигида инкироз бошланди. Аммо бу даврда ўзга мамлакатларга бориб ўрнашиб қолган арманлар яшовчи жойларда арман усталари иштирокидаги қурилиш ривожланди (Феодосия, Львовдаги арман ибодатхоналари, Каменец-Подольский, Луцкдаги иморатлар ва б.). Ҳоз. замон А. меъморлиги анъанавий миллий меъморлик, табиий ва янги ижтимоий-маиший шароитлар асосида давом эттирилмоқда.

Тасвирий санъати. Арманистон тоғларида яшаган қабилалар ва халқлар ибтидоий жамоа маданиятининг ҳамма босқичларидан ўтишган. Неолит даврига мансуб қоя тошларига ишланган суратлар сақланиб қолган. 4—6-а.ларга оид тасвирий санъат намуналари ҳам учрайди (нақшли хотира лавҳалар, сағаналарга ўйилган ёзувлар ва б.). А. ҳайкалтарошлиги меъморлик б-н бирга ривожланди. Ахтамар қасри (10-а.) безаклари, Татев, Ани, Ахталдаги деворий нақшлар бунга мисол бўла олади. Миниатюра ҳам бирмунча ривожланди. 18-а.дан рассомлик равнақ топди. 19-а.нинг 20-й.ларида А. Россияга қўшилиши туфайли рус санъаткорларининг таъсири кучайди. Рассом Акоп Овнатанян (1806—81) миллий рассомликка асос солди. 80-й.лардан И. Айвазовский, Г. Башинжагян, Е. Татевосян, В. Суреньянц, А. Шамшинян А. санъатининг ривожига ҳисса қўшдилар. 20-а.да истеъдодли рассом ва ҳайкалтарошлар авлоди камол топди.

М Сарьян, С. Агажян, А. Кожоян, А. Урарту, С. Аракелян, Е. Кочар, Т. Чубарян каби санъаткорлар етишиб чиқди.

Мусиқаси. Неча минг йиллик анъаналарга эга бўлган қад. арман мусиқаси асосан бир овозли бўлса ҳам, аммо кўп овозлилик элементлари учраб турган. Ўтмиш мусиқий маданиятининг атоқли намояндлари Комитас (6—7-а.лар) ва Нерсес Шнорали (12-а.) диний мадҳиялар ва шарақанлар ёзишган. 17-а. охиридан ашуг (бахши) лар санъати ривож топди (18-а.даги машҳур бахши — Саят Нова). 19-а. 2-ярмида янги композиторлик мактаби вужудга келди. 1868 й. да Т. Чухажян «Аршак II» номли биринчи арман операсини яратди. Халқ тароналарини европача композиция воситалари б-н бирга қўшиш орқали ўзига хос миллий услуб шакллана борди (композиторлар: Х. Кара-Мурза, М. Экмалян, Н. Тигранян, Комитас, А. Спендиаров, Р. Меликян, А. Тигранян ва б.). Арман халқ чолғу асбоблари: пуфлаб чалинадиган, камонли, чертма, урма асбоблардир. Чем-чем (якка ракс), шчорор (дуэт), вер-вер, кочари (туда ракс)лар кенг тарқалган. 19-а. бошларидан янги арман нота ёзуви (А. Лимонжян ихтироси) бошланди. 19-а.нинг охириги чорагидан хор қўшиқлари ривожланди, халқ тароналари, қўшиқлари қайта ишланди. 20-а. бошларида янги мусиқий жанрлар: симфония, балет, симфоник дoston, камерчолғу мусиқаси, оммавий қўшиқ, спектакль ва кинофильмларга мусиқа ёзиш ривожланди. А. Хачатурян, К. Закарян, В. Тальян, А. Айвазян ва б.лар турли жанрларда ижод қилдилар. Ереванда опера ва балет театри (1933), Мусикали комедия театри (1942) барпо этилди. А. филармонияси таркибида симфоник оркестр, торли квартет, ашула ва ракс дастаси, хор капелласи, гусан ашула дастаси каби ижодий жамоалар бор. Давлат консерваторияси ҳамда Санъат ин-тининг мусиқа ва халқ мусиқа ижодиёти бўлими малакали кадрлар тайёрлайди. 1933 й.да А. Композиторлар уюшмасига асос солинган.

Арман мусикаси Ўзбекистонда кенг ёйилган. Ўзбек давлат филармониясининг симфоник оркестри А. Бабажанияннинг «Қахрамонлик балладаси»ни Э. Мирзояннинг симфониясини, А. Долуханян, А. Арутюнян ва б.ларнинг асарларини ижро этган. Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат академик катта опера ва балет театри А. Хачатурянининг «Спартак» балетини сахналаштирган.

Театри. Арман театр санъати мил. ав. 1-а-да вужудга келган (мил. ав. 69 й.да Тигранакергда театр биноси қурилган). Арман ва юнон муаллифларининг асарлари сахналаштирилган. 4 — 11-а.ларда фольклор-хор ва коришма жанрларда ишловчи театр мавжуд бўлган. 12-а.да черков ва мактаб театрлари пайдо бўлди. 14-а.дан кад. арман театри секин-аста йўқолиб борди. 18-а.да сайёр труппалар ташкил этилди. 17 — 18-а.ларда ўзга юртлардаги (Москва, Венеция, Вена, Мадрас, Калькутта ва б. жойлардаги) арман мухожирлари янги арман театрларини яратдилар. 19-а.да А. театр санъатида юксалиш даври бошланди. Константинополь (1861), Тифлис (1863) ва б. шаҳарларда дастлабки арман доимий профессионал театрлари вужудга келди. Миллий драматурглардан М. Пешикташян, С. Экимян, М. Патканян, Г. Сундукян ижодида реалистик йўналиш қарор топди. 20-а. бошларида Ереван драма театри (1921; 1937 й.дан Сундукян номидаги), Гюмрида А. Мравян номидаги театр (1928), Ереван Ёш томошабинлар театри (1929), Ваназор театри (1931), Нор-Баязет театри (1935) ташкил топди.

Киноси. А.да дастлабки хроника кинолари 1907 й.да суратга олина бошланган. 1923 й.да ташкил этилган А. «Давкино»си хоз. А. Бек-Назаров номидаги «Арменфильм» деб аталади. Бадиий фильмлар 1925 й.дан чиқарила бошлаган. Улар орасида «Намус» (1925), «ХасПуш» (1928) ва биринчи товушли фильм «Пэпо» (1935, барчасининг реж. А. БекНазаров), «Шахсан маълум» (1958) ва «Фавқулудда топширик» (1965, иккала

фильм реж.лари — С. Кеворков ва Э. Карамян), «Салом, бу мен!» (1966, реж. Ф. Давлатян), «Қуёш остидаги жой» (1976, реж. А. Бабаян) ва б. Машхур арман актёрлари — А. Жигарханян, Г. Тонунц, М. Симонян, М. Мкртчян. 1958 й.да А. Киноматографчилари уюшмаси тузилган.

АРМАНИСТОН ТОҒЛИГИ - Ғарбий Осиёдаги уч тоғлиқдан бири, асосан, бутун Арманистон ҳудуди ва Грузиянинг жан. қисмини, қисман Туркия ва Эронни ишғол этган. А.т. ғарбда Кичик Осиё тоғлиғига, шарқда Эрон тоғлиғига қўшилиб кетади. Майд. тахминан 400 минг км². Рельефи учламчи ва тўртламчи даврларнинг лава-туф жинсларидан тузилган ясситоғлиқлар, вулкан конуслари ва тектоник ботиклардан иборат, бу ботикларни бурмали-палахсали тизмалар ажратиб туради. Кўпгина тизмалар бир қанча сўнган вулканлардан иборат. Энг йирик вулканлари: Катта Арарат (5165 м), Себелан (4821 м), Сьупхан (4434 м). Хром, мис, темир, тошқўмир, алуниг ва б. фойдали қазилмалари бор. Тоғлиқдан Кўра, Араке, Фурот дарёлари бошланади. Минерал булоқлар мавжуд. Баъзи бир ботиклар қўллар б-н банд (Ван, Севан ва х.к.). Энг катта ботиклари: Арарат, Арзирум, Табриз ва б. Иқлими субтропик, континентал. Тоғларда йилига 300 — 800 мм, ботикларда 150 — 300 мм ёғин ёғади. Ботиклар қуруқ дашт ва чала чўллардан иборат, тоғ ён бағирларининг пастрок қисмларида кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар ҳамда бутазорлар бор.

АРМАНИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Арманистон Республикасининг олий илмий муассасаси. 1943 й. ташкил этилган. Ереван ш.да жойлашган. Академия таркибида 43 акад., 59 мухбир аъзо, 2 хорижий аъзо бор. Академия тизимида 6 бўлим, 32 илмий муассаса мавжуд. Бир неча илмий жур., ин-тларнинг илмий асарларини ва б. илмий адабиётларни нашр этади. Кутубхонаси ва нашриётига эга.

АРМАНИСТОН ҚЎЙ ЗОТИ - ярим дағал жунли зот, Арманистондаги «Ара-

гат» наслчилик хўжалигида мураккаб чаптиштириш [(балбас зоти совлиғи х линкольн зоти кўчкори) х балбас зоти совлиғи] йўли б-н яратилган. 1984 й.да зот сифатида тасдиқланган. Қўйларнинг кўз атрофи ва оёқларида қора рангли доғлар бўлиши б-н ажралиб туради. Зот мустаҳкам конституцияли, гавдаси йирик, гўштдорлик сифати юқори, кўчқорларининг тирик вазни 80—90 кг, совлиқлариники 50—55 кг, 4—4,5 ойлик кўзилариники 28—32 кг. Асосан ок, яримдағал кокил тузилишидаги ялтироқ жун қопламга эга. Кўчқорларидан ўртача 2,5—3,5 кг, совлиқларидан 1,5—1,9 кг жун олинади, жун кокили уз. 16—20 см, совлиқларида 14—18 см, тивит қисмининг уз. 10—12 см, тоза жун чиқими 68 — 72%. Қўйлар шароитга тез ва яхши мослашиб, лактация даврида 100—120 кг сут беради, сутининг ёғлилик даражаси 5,9%.

АРМАНЛАР (ўзларини хай деб аташади) — халқ, Арманистоннинг асосий аҳолиси (3,08 млн. киши, 1992 й.). Шунингдек РФ (532 минг киши), Грузия (437 минг киши), АҚШ (700 минг киши), Франция (270 минг киши), Эрон (200 минг киши), Сурия (170 минг киши), Тоғли Қорабоғ (146 минг киши), Ливия ва Туркия (150 минг кишидан) ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони — 6,55 млн. киши. Арман тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан христиан-монофисийлар.

АРМАТУРА (лот. *armatura* — қуролланиш, анжомлар) — 1) темир-бетон конструкциялар А.си — бетоннинг чўзилишга (камдан-кам сиқилишга) мустаҳкамлигини ошириш учун мулжалланган таркибий қисми. Асосан пўлатдан ясалган эгилувчан А. (стержень ёки пайвандланган тўр), баъзан бикр А. (прокат қўштаврлар, швеллер, бурчаклик) ишлатилади. Мустаҳкамлиги ва пластиклиги бўйича стерженсимон (диаметри 6/90 мм), чивиксимон (диаметри 3/8 мм) ва зўрикма (900 Мн/см² ва ундан ортиқ кучга чидайдиган) А.ларга бўлинади

(расмга қ.). Пўлат А.лар баъзан ойна орасига ва чўян куймаларнинг чўзилиш зонасига ҳам қўйилади. Туркистоннинг кад. бинокор усталари ҳам А.дан кенг фойдаланганлар. Синчли девор орасига қўйиладиган синч, пахса девор орасига қўйиладиган шох-шабба ва камишлар, лойга қўшиладиган сомон ўша даврнинг Ахи эди; 2) машина, конструкция, иншоотларнинг тўғри ишлашини таъминловчи ёрдамчи қурилма ва деталлар тўплами. Мас, водопровод А.си (клапанлар, кранлар, сув ўлчагич ва х.к.); қозонхона Ахи (термометрлар, манометрлар, сақлагич клапанлари); иситиш тизими А.си (терморегуляторлар, термостатлар ва х.к.); газ тизими А.си (кран ва клапанлар, редукторлар ва х.к.); электр техникаси А.си (патронлар, ўчириб-ёққичлар, розеткалар, кандиллар ва х.к.).

АРМАТУРА ИШЛАРИ - темир-бетон конструкциялар ва иншоотларни қуришда арматуралар тайёрлаш, маълум шаклга келтириш ва жойлаштириш каби ишлар мажмуи. Диаметри 10 мм гача бўлган сим-арматура з-ддан қурилиш майдонида 200 м узунликдаги ўрам холида, диаметри 14 мм дан ортиқ бўлган чивик 10 — 12 м узунликда келтирилади. Келтирилган арматура симларини тўғрилаш, таранглаш, махсус чизмага қараб кесиш, синч ва тўрлар тайёрлаш ва уларни қопиллар ичига ўрнатиш А.и. жумласига киради. Диаметри 10 мм гача бўлган сим арматура тўғрилаш-кесиш автоматларида (1-расм), катта диаметри пўлат арматуралар эса поток линияларда тўғрилаб кесилади. Олдиндан тайёрланган арматуралардан контакт ёки электр ёй пайванд ёрдамида тўр ёки синч тайёрланиб қопилларга қўйилади. Оғир арматура темир плита устига қўйиб тўғриланади, сўнгра механик станокларда тегишли узунликда кесилади. Шундан кейин чизмага қараб керакли шаклда эгилади. Йўғонлиги 25 мм гача бўлган арматура симлари қўл станогиде, диаметри 25 мм дан ортиқлари эса механик станокда эгилади. Агар арматура олдин-

дан кучайтирилган конструкцияларда қўлланиладиган бўлса, у механик ёки электротермик усуллар б-н тарангланади. Араматурани таранглашнинг электротермик усулига кўра, махсус қурилмага ўрнатилган арматура электр токи ёрдамида қиздирилади. Қизиган арматура узаяди. Арматура шу ҳолда икки учидан кистирилиб қўйилади. У совиганда тарангланиб қолади.

АРМАТУРА ПЎЛАТИ — темир-бетон конструкциялар арматураларини тайёрлашда ишлатиладиган материал. Арматуранинг мустаҳкамлик тафсилотлари пўлатнинг кимёвий таркибига (углерод ва легирловчи қўшилмалар миқдорига), уларга ишлов бериш тарзига (чўзиш, тортиш, термик ишлов бериш ва б.га) боғлиқ бўлади. Олдиндан кучайтирилган темир-бетон конструкциялар учун ўртача ёки кўп углеродли пўлат ишлатилади; бундай пўлат қиздириб прокат ланган бўлади ёки термик ишлаб пух-таланади. Кучайтирилмаган темир-бетон конструкциялар учун кам углеродли пулат ишлатилади. А.п. эса олдиндан кучайтирилган конструкциялар учун ишлатилади. А.п. яхши пайвандланади.

АРМАТУРАЛАНГАН ОЙНА - ичи-га металл тўр (арматура) қўйилиб тайёрланадиган листли силикат ойна. Бино ва иншоотларнинг ёруғлик тушадиган тешиклари ҳамда устки ёпмаларига қоплашда, ёруғлик ўтказувчи пардеворлар, зиналарни, лифт шахталарини тўсиш ва б.да ишлатилади. А.о. узлуксиз прокатлаб тайёрланади. Зарб ёки юкори т-ра таъсирида майдаланиб сочилмайди. Арматура тўри диаметри 0,35 — 0,45 мм ли симдан пайвандлаб ясалади.

АРМАТУРАЛИ ЦЕМЕНТ КОНСТРУКЦИЯЛАР - қалинлиги 20 мм дан ошмайдиган юпқа деворли темир-бетон конструкциялар. Майда тўлдиргичли бетон орасига ингичка (0,5 — 1,6 мм) пўлат симдан зич тўкилган арматура тўри жойлаштириб тайёрланади. А.ц.к. нинг бикрлиги (қаттиқлиги) ва сув ўтказмаслик хоссаси темир-бетон конструкцияларга

қараганда анча юқорироқ бўлади. Бино ва иншоотларнинг юк қўтарувчи ва тўсувчи конструкцияларида (расмга қ.), резервуарлар қуришда, кемасозлик ва б.да ишлатилади. Бундам конструкцияларни турли шаклларда яшаш мумкин. Камчилиги: ўтга чидамлилигининг пастлиги, бетон ва арматураларни коррозиядан асраш зарурлиги.

Арматурали цемент элементлардан 46x46 м ўлчамли қилиб ясалган йиғма монолит қобик.

АРМИЛЛЯР СФЕРА (лот. armilla - халқа) — қад. астрономик асбоб; ёриткичларнинг координатларини аниқлашда қадим замонлардан қўлланиб келган. Градус ва минутларга бўлинган бир неча халқалардан иборат. Халқаларнинг текисликлари осмон сферасининг асосий текисликларига параллел жойлаштирилган. А. с.га ёриткичларни ку-затиш учун диоптрлар ҳам ўрнатилган. 16-а.гача қўлланилган.

АРМИНА — мил. ав. 7-а. охирида Арманистон тоғларининг жан.-ғарбида барпо этилган қабилалар иттифоқи. Урартуда давлат ҳокимиятининг бўшашганлиги шароитида вужудга келган. Афтидан, арман халқининг шаклланишида катта роль ўйнаган. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, А. атамаси «Армения» сўзининг асоси бўлган. А. Бихистун китобаларидаги «Урарту» сўзига мос келади.

АРМИНИЙ (мил. ав. 18 ёки 16 - мил. 19 ёки 21) — герман қабилаларидан бўлган херусклар доҳийси. Мил. 9 й.да Тевтобург ўрмонида саркарда Вар кўмондонлиги остидаги Рим армиясини тор-мор қилган.

АРМИЯ (лот. armo — қуроолантираман) — қуроқликдаги қўшинлар ёхуд (баъзан) давлатнинг ҳарбий-денгиз флотидан бошқа барча қуроолли кучлари мажмуи. Шунингдек, А. деганда жанговар операциялар олиб боришга мўлжалланган бир неча қўшилма ва қуроолли кучларнинг турли қисмлари оператив бирлашмаси (умумқўшин ёки

дала, танк, ҳаво, ҳаво-десант А.си ва б.) тушунилади. Туркий халқларда қўшин, лашкар, черик деб аталган.

АРМКО-ТЕМИР (АРМКО) - америка фирмасининг қисқартирилган номи — техника нуктаи назаридан тоза (тахм. 99,85 фоиз Fe дан иборат) темир. А.-т. коррозиябардош, ниҳоятда чўзилувчан, электр ўтказувчанлиги юмшоқ пўлатникига караганда қарийб икки барабар катта; магнитга тўйинувчанлиги жуда юқори (21600 гс гача) бўлганлигидан электр машинасослигида кенг ишлатилади; ундан лаб. идишлари, тунука, қувур, сим ва б. буюмлар тайёрлашда, мураккаб деталлар ясашда фойдаланилади.

АРМСТРОНГ (Armstrong) Нил (1930.5.8, Огайо штатидаги Уапаконета ш.) — АҚШ астронавт учувчиси. 16 ёшида учувчилик ҳуқуқини олган. 1955 й.да Лафайетт шаҳридаги (Индиана штати) Пердью ун-тини битириб, авиация техниги мутахассислигини эгаллаган. Ҳарбий денгиз флоти қисмларида хизмат қилган. Льюис тадқиқот марказида синовчи-учувчи бўлган. А. 1962 й. дан астронавтлар гуруҳида. 1966 й. 16 мартда А. «Жеминай-8» космик кемасининг командири сифатида (Ж. Скотт б-н) фазога учди. 1969 й. 16 — 24 июлда «Аполлон-11» космик кемасининг командири сифатида Э. Олдрин ва М. Коллинз б-н бирга тарихда биринчи марта Ойга учди ва у ерда 21 соат 36 минут бўлди. А. Ойга биринчи қадам қўйган (1969 й. 21. июлда) инсон. Дастурни муваффақиятли бажариб Ерга қайтган.

АРМУР ҒЎЗАСИ (Gossypium aptouianum Kearney) — ёввойи ғўза тури. Геноми Д21, хромосомалар сони 2n=26. Биринчи марта Т. Керни таърифлаб берган (1933). Сан-Маркое о.да ва Калифорния қўлтиғи сохилларида учрайди. А.Ғ.— кўп йиллик, тарвақайлаб ўсадиган бута, бўйи 2 м гача, ўсув шохлари кўп. Ҳосил шохлари нимжон. Кўсақлари майда, думалоқ-узунчок, ёнлари бўртиб чиққан, 3 — 4 чаноқли. Ҳар бир чаноғида 1 — 4 та чигит бўлади. Чигити ўртача

катталиқда, тошчигит, яшил-кулранг туқлар б-н копланган. А.Ғ. қурғоқчиликка ниҳоятда чидамли, бактериоз б-н касалланмайди. Фотодавр ўзгаришидан кам таъсирланади. А.Ғ. гулёнбаргчалари табиий тўкилиб кетадиган ғўза навлари яратишда ноёб тур ҳисобланади. Бундай ғўза турлари Аргентинада олинган.

АРНА (қад. эронча Ар(ир) — сув, санскритча арнас — сув оқими) — Ўрта Осиёда кенг тарқалган тарихий термин. 1) Мунис ва Огахий асарларида, вақф ва мерос ҳужжатларида, Хива хонлари архиви ҳужжатларида «А.» сўзи канал номига қўшилиб келган. Мас, Алфоқарна. А. атамаси замирида «сув йўли» деган маъно ётади. Хоразмда бош канал А. деб аталади: Қиличбойарна, Оталиқарна, Шовотарна, Урганчарна ва х. к. Ўзбекистоннинг баъзи жойларида, чунончи Зомин, Ғаллаорол, Жиззах туманларида кичик жарни А. дейишади. Қозоғистонда А. деганда дарё ўзани, Зарафшон этакларида қуруқ ўзан, бошқа ерларда сой, дарё тармоғи тушунилади. Чунончи Қирғизистонда Каттаарна, Кичикарна деган сойлар, Доғистонда Арнабулоқ, Арнагвай номли жойлар бор; 2) буйволнинг кўпинча сувда яшайдиган бир тури арни деб аталади; бу ҳайвон Маҳмуд Кошғарийда «сув сиғири» деб аталган.

АРНАСОЙ ДАВЛАТ ОРНИТОЛОГИЯ БУЮРТМА ХУДУДИ — Жиззах вилоятидаги Тузкон кўлида 1983 й.да ташкил этилган (ҳозир Айдар кўли, Тузкон, Арнасой кўллари бирлашиб кетган). Майд. 63,5 минг га. Ўткинчи қушлар (баклан, чайка (балиқчи қуш), қарқара ва б.) ва шу ерда уя қуриб жўжа очадиган ёввойи ўрдак, ғоз ва б. қушлар муҳофаза қилинади. Худудида катта-катта қушлар галалари яшайди, сувда сузувчи қушлар, сув ҳайвонлари кенг тарқалган. Сохил бўйидаги қамишзорлар ва буталар орасида ондатра, тулки, қорсоқ, қамиш мушуги ва б. яшайди. Кўлда зогора балиқ, лаққа балиқ, усач каби балиқ турлари кўп.

АРНАСОЙ КЎЛЛАРИ - Мирзачўл

б-н Шарқий Қизилкум туташган жойдаги қўллар. Шим.-шарқдан жан.-ғарбга чўзилган тектоник ботикда. Қўллар тубининг мутлақ бал. 250 м чамасида. Қўллар вужудга келгунга қадар унинг ўрни геоморфологик жиҳатдан Қизилкум каби эол кум рельефидан иборат бўлган. Пастқамликларни эса шўрхок ва майда қўллар эгаллаган. 1969 й.да Чордара сув омборидан қатта ҳажмда ортиқча сувнинг чиқариб ташланиши натижасида пастқамликлар сув б-н тўлиб бир неча қўл вужудга келди. Қўллар ўзaro тор ўзанлар орқали туташган. Умумий уз. 32 км, энг кенг жойи 12 км, ўртача чуқ. 1 — 3 м. А.к.га Марказий Мирзачўл ташламаси орқали шўр зовур сувлари ҳам келиб қуйилади (ҳажми 1,6 — 1,8 км³), шўрлиги 1 л да 4 — 5 г. Қишда Чордара сув омборидан маълум миқдорда сув оқизилади, шунинг учун қўл сувининг минераллашув даражаси унчалик юқори эмас. А.к.дан ортиқча сув тор йўлак орқали Айдар кулига оқиб ўтади. Қўллар қамишзорлар б-н банд. А.к.да сувда сузувчи қушлар, товон балиқ, зоғора балиқ, лаққа балиқ, судак, лешч ва б. балиқлар мавжуд. А.к.да балиқ овланади.

АРНАСОЙ ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман, 1975 й. 26 нояб.да ташкил этилган. Шим. ва шим.-ғарбда Фориш, жан.да Зафаробод, жан.-шарқда Пахтакор, шарқда Дўстлик, шим.-шарқда Мирзачўл туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,49 минг км². Аҳолиси 40,0 мингдан ортиқ киши (1999). А.т.да 6 Қишлоқ фуқаролари йиғини (Дўстлик, Зарафшон, Усмон Юсупов, Чўлқувар, Янгибўстон, Ғалаба) бор. Маркази — Ғолиблар қишлоғи.

Табиати . Туман рельефи асосан текислик ва пасттекистиклардан иборат. Ер юзаси шим. ва шим.-ғарбдан жан. ва жан.-шарққа томон аста-секин кўтарила боради. Иқлими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — Г, — 5°, июлники 30° гача. Йилига ўртача 150 — 300 мм ёғин тушади. А.т.нинг шим. қисмида Айдар кўли жойлашган. Тупроғи асо-

сан бўз-кўнғир тупроқ, шим.-шарқий қисмида қисман шўрхоклар бор. Туманнинг чўл жойларида чала буталар, саксовул, эфемер ва эфемероидлар ўсади. Кемирувчилардан кўшоёқ, юмронкозик, куён; судралиб юрувчилардан калтаке-сак, илонлар; йирткичлардан бўри, тулки, бўрсиқ; хашаротлардан чаён, фаланга; қушлардан тўрғай, сўфитўрғай, бойўғли яшайди. А.т. худудида Арнасой давлат орнитология буюртма худуди ташкил этилган.

Аҳолиси: асосан, ўзбеклар; шунингдек рус, қозоқ, тожик, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км²га ўртача 16 киши.

Хўжалиги. А.т. хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, полизчилик, чорвачилик, балиқчиликка ихтисослашган. Пахта тозалаш з-ди, 5 пахта тайёрлаш пункти бор. А.т.да 7 жамоа хўжалиги, 11 тоқчилик хўжалиги мавжуд. 20 минг га ерга пахта, 5 минг га ерга ғалла, қарийб 1000 га ерга сабзавот экилади; тоқзор ва боғлар 1000 га ни ташкил қилади.

1996/97 ўқув йилида 11 умумий таълим мактабида 4 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди. 15 болалар боғчасида қарийб 2100 бола тарбияланмоқда. 4 клуб, 2 маданият маркази, 10 кутубхона, 2 касалхона, 2 амбулатория бўлиб, 50 врач, 150 дан зиёд ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Арнасой тонги» туман газетаси 1977 й.дан чиқади.

АРНЕМ — Нидерландиядаги шаҳар, Гелдерланд провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 132 минг киши (1991), шаҳар атрофи б-н 293 минг киши. Рейн дарёси соҳилидаги порт. Автомобиль ва т.й.лар тугуни. Қалай, тамаки, сунъий ипак, машинасозлик, кимё, фармацевтика, кўн-чарм корхоналари бор. Очiq ҳаводаги Нидерландия музейи (ҳалқ меъморлиги, В. Ван Гог асарлари) жойлашган. Синт-Эсебиускерк готика черкови (15—16-а.лар), «Иблис уйи» (16-а.; 19-а.дан — ратуша) бор.

АРНИКА (Arnica) — қоқидошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми.

32 тури маълум. Ўзбекистонда учрамайди. Гуллари сарғиш-зарҳал саватчада тўпланган. Тоғ А.си (*A. montana*)нинг гулида С витамин—каротин, ошловчи ва б. моддалар бор. Ивитмаси ва қайнатмаси бачадондан қон кетишини тўхтатиш, бачадон мускулларининг тонусини ошириш, юрак фаолиятини кучайтириш, сафро тушириш ва оғрик қолдириш учун ишлатилади.

АРОБА ТУРО — туркий халқларда ҳарбий истехком тури. Аробанинг «арава» маъносидан ташқари қўшинларни ҳимоя қилиш учун ўрда атрофига қазиладиган «хандак» маъноси ҳам бўлган. Туро — «одам бўйидек қалқин», яъни хода ва узун темирлар жанг қўнлари бир-бири б-н занжир, илгаллар ёрдамида бирлаштирилиб қўшинлар учун истехком (қалъа) вазифасини ўтаган. Қўшинлар унинг ортидан туриб жанг қилганлар. Қадимда туркий халқлар жанг қўнлари катта ғилдиракли, усти ёпик аравалар (соьябон арава)ни занжир, илгаллар б-н бирлаштиришган, уларни ортида жойлашган жангчилар камон, ўт очар қуроллар б-н душман ҳужумидан ўзларини мудофаа этганлар. А. т. мудофаа ёхуд ҳужум пайтида қўшин б-н бирга ёки атрофида бўлган. А. т. қадимда ва ўрта асрларда Шарқнинг ўзига хос дотлари вазифасини ўтаган. Бундай усулда жанг қилиш қадимдан (хуннулар давридан) маълум бўлиб, гуннлар орқали 4—5-а.ларда Европага тарқалган ва у ерда вагенбург (нем. ваген-арава ва бург — мудофаа), кейинчалик табор мудофааси атамасини олган. Артиллериянинг вужудга келиши б-н А.т. ўз аҳамиятини йўқотган.

АРОМАТИК БИРИКМАЛАР (юн. aroma — хушбўй, муаттар) — молекуласи бир ёки бир неча бензол ядроларидан ташкил топган органик бирикмалар ва уларнинг ҳосилалари. Энг оддий вакиллари — бензол (C_6H_6) ва унинг ҳосилаларидир. Бензол ядросидаги қўшбоғларнинг оддий боғлар орқали боғланишидан ҳосил бўлган бензол халқалари тизими туфайли А.б. ароматик

хусусият касб этган ва шунинг учун улар алифатик бирикмалар ҳамда алициклик бирикмалардан катта фарқ қилади. А.б. электрофилъ ва нуклеофилъ алмашилиш реакциялари (галогенлаш, нитролаш, сульфолаш, алкиллаш, ариллаш ва б.)га осон киришади. Мас, нитрат кислота таъсирида бензол нитробензолга айланади. Бир пайтлар А.б. дейилганда фақат муаттар табиий бирикмалар (ўсимликлардан олинадиган эфир мойлари, бальзамлар, смолалар ва б.) тушуниларди. Бу бирикмаларга «ароматик», яъни хушбўй деган ном ҳам ўша вақтда берилган. Ҳозир эса А.б. сўзи ўз маъносини йўқотган, чунки хушбўй бирикмалар ҳар хил синфга кирувчи органик бирикмалар орасида ҳам мавжуд. Кўпчилик А.б. қўланса ёки деярли ҳиди йўқ. 19- а. ўрталаридан А.б. кимёси жуда тез ривожлана бориб, улар техника ва лаб. ишларида қўллана бошлади. А.б. барқарор моддалардир. Уларни бошқа синф бирикмаларидан қатъий шароитлардагина ҳосил қилиш мумкин. Мас, бензолни 650° да ацетилендан фаол кўмир иштирокида ёки циклогексанин дегидридаб олиш мумкин. А.б. алифатик бирикмаларни дегидроцикллаш, полимерлаш ёки конденсатлаш йўли б-н олинади. Бу реакциялар ароматлаш реакцияси дейилиб, улар ўсимлик, ҳайвон организмлари ва микроорганизмларда ҳам рўй беради. Бензин ҳам саноатда ароматлаш реакциясидан ўтказилади, натижада бензиннинг хусусиятлари яхшиланади. Тошқўмирни кокслаб ёки нефтни термик ва каталитик крекингга учратиб ҳам А.б. ҳосил қилиш мумкин.

АРОМАТИК УГЛЕВОДОРОДЛАР — молекуласида бензол ядроси бўлган углеводородлар. А.у.нинг асосий вакиллари бензол (C_6H_6) ва унинг ҳосилаларидир (мас, толуол — $C_6H_5 - CH_3$, стирол — $C_6H_5 - CH = CH_2$ ва б.). Бензол ядролари конденсирланган А.у.га нафталин, антрацен, фенантрен ва б. киради. Баъзи конденсирланган А.у.нинг молекуласи жуда кўп бензол ядросидан ташкил топган бўлади. (Мас, короненда 6 та). А.у.нинг

асосий манбаи тошқўмирни коклаш натижасида олинадиган маҳсулотлардир. Нефтьдан ҳам кўп миқдорда А.у. олинади. Айрим А.у. синтетик усуллар б-н олинади. А.у. муҳим аҳамиятли хилма-хил ароматик бирикмалар олиш учун бошланғич маҳсулотдир. Улар ёрдамида ароматик кетонлар, альдегидлар, кислоталар ҳосил қилиш мумкин.

АРПА (*Hordeum*) — ғалладошлар оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми. Евросиё ва Америкада 30 га яқин тури маълум. Дехқончиликда А. Ўрта Осиё (Туркменистон жан.) да мил. ав. 12— 10-минг йилликдан экиб келинади. Ватани Олд Осиё. Экма А. (*H. sativum*) жаҳондаги кўпгина мамлакатларда етиштирилади. Биологик хусусиятларига кўра, А. баҳори ва кузги турларга бўлинади. А. илдиз тўплами попуksимон: асосий илдиз ҳайдалма қатламда ривожланади. Пояси похолпоя, 4 — 6 та бўғимли, бўйи 30 — 35 см дан 130 — 134 см гача. Барги барг пластинкаси, барг қини, тилча ва қулоқчалардан иборат, бошқа ғалла ўсимликларининг баргидан кўра кенгрок. Тўпгули бошоқ. Меваси пардали ёки яланғоч дон, ранги сарғиш, оч жигарранг ва оч кулранг. 1000 та дони вазни 20 — 60 г. Баҳори А.нинг вегетация даври 55—110 сутка, кузгисиники 180 — 210 сутка (нав хусусиятлари ва экиладиган ҳудудга қараб). А. энг тезпишар дон экинидир. А. ўздан чангланувчи ўсимлик, гули ёпиқ. Майсалари 4 — 5° да униб чиқади, ўсиб ривожланиб бориши учун қулай ҳарорат 22°. А. иссиққа чидамли ўсимлик, ҳаво қуруқлигини яхши кўтаради. Халқ хўжалигида А.дан хилма-хил мақсадларда (озиқ-овқат, ем, пиво саноати учун хом ашё) фойдаланилади. Донида 13% сув, 2% оксил, 64,6% углеводлар, 5,5% клетчатка, 2,1% ёғ, 2,8% кул моддаси бор. 1 кг арпа дони 1,2 озука бирлигига тенг.

Лалми дехқончилик минтақасида баҳори, суғориладиган ерларда кузгикиши ва кўкламги намдан яхши бахра

оладиган юқори ҳосил берадиган кузги А. етиштирилади. Жуда эрта қуруқ жазирама иссиқ бошланмасидан олдин (маининг охири — июнь) пишиб етилади. Суғориладиган майдонларда ҳар гектаридан 50 ц гача ҳосил беради. Ўзбекистонда суғориладиган ерларда Қарши, Зафар, Циклон; лалми ерларда Байшешек, Унумли арпа, Нутанс ва б. навлари экилади. Уруғлари 4 — 5 см чуқ. га қадалади, экиш меъ-ёри А.нинг фақат ўзи экилганда 100 — 120 кг/га, вика б-н бирга экилганда 50 — 70 ва 40 — 50 кг/га. А. ўғитларга талабчан. Юқори ҳосил олиш учун гектарига 30 — 45 кг N (азот), 45 - 60 кг P₂O₅ (фосфор), 60 кг К₂O (калий) солинади.

А. зараркунандалари: швед пашшаси, гессен пашшаси, симкуртлар, арракашлар, кўккўз ва б; касалликлардан энг кўп зарарлайдигани қорақуя, занг касаллиги, уншудринг, фузариоз, бактериоз ва б.

Ад.: Курбанов К., Ячмень в условиях богару Ўзбекистона, Т., 1972; Йигиталиев М., Муҳаммадхонов С, Дала экинлари селекцияси ва уруғчилиги, Т., 1981.

Кўзибой Душамов.

АРПА ДОНИ — 1) қад. оғирлик ўлчов бирлиги. Минг дона арпанинг оғирлиги 40,9510 -г 40,9514 г бўлгани учун 1 дона арпанинг оғирлиги ўртача 0,0409512 г га тенг, деб олинган. Илгари мана шу оғирликлар бўйича мискол ва қадоқ қийматлари аниқланган. Шунинг учун қадимда 1 мискол қ 100 А.д. = 4,0912 г бўлган. Лекин арпа қайси замон ва қайси ўлкада етиштирилганлигига қараб А.д.нинг қатга-кичиқлиги ҳар хил бўлган. Шунинг учун кейинчалик 1 А.д.= 0,0453 г деб қабул қилинган. 14- а. га келиб эса 1 А.д.= 0,045 г бўлган. Ҳоз. вақтда баъзи Шарқ мамлакатларида 1 А.д.нинг 0,048 г га тенг қиймати қўлланилмоқда. Баъзан 1 А.д. = 0,052 г. А.д.нинг форсча номи жоу, яна бошқа номи шаъирадир. 1 шаъира 0,052 г га тенг деб қабул қилинган; 2) узунлик ўлчов бирлиги. 1 дона арпанинг эни ишчи отнинг 6 дона ёлига ёки бармоқнинг олтидан бирига

тенг. 1 А.д. = 1/6 бармоққб ишчи отнинг ёли. Агар 1 бармоқ 2,18н-2,28 см га тенг бўлса, у ҳолда 1 А.д.= 0,36-0,38 см.

АРПАБОДИЁН (Anisum) — зирадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтлар туркуми; 2 тури бор. Ўзбекистонда оддий А. (А. Vulgare) экилади. Унинг пастки барглари буйраксимон (ёки уч бўлакли), йирик арпа тишли, юқоридагилари ипсимон бўлакчаларга бўлинган. Гуллари майда, оқ, мураккаб соябонга тўпланган. А.нинг меваси таркибида 3,2%, баъзан 6% гача эфир мойи ва 28% гача бошқа мойлар бор. Эфир мойи таркибида 90% гача анетол бўлади. Меваси ва эфир мойидан тайёрланган препаратлар балғам кўчирувчи сифатида қўлланилади. А. меваси ва эфир мойи озиқ-овқат саноатида ишлатилади.

АРПАБОДИЁН (пазандаликда) — ширмой нонларнинг пайгари (хамиртуруши)ни тайёрлашда ишлатилади. А. уруғи чинни чойнак ёки бирон идишга солиб дамланиб, сўнгра унинг сувига майдаланган нўхат ивителиди, маълум муддатдан сўнг ҳосил бўлган кўпикка ун аралаштириб, хамиртуруш олинади.

АРПАЖЕВАК — хотин-қизлар бўйнига тақадиган зийнат буюми, жевакнинг бир тури. Арпа шаклида ишланган юпка кумуш ёки юзига тилла суви юритилган кумуш дончаларидан иборат бўлиб, қора ипак ипга бир дона маржон, бир дона «арпа» кетма-кет ўтказилиб тайёрланади.

АРПАҒОН (Eremogonium) — буғдойдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликлар туркуми. Пояси силлик, туксиз, бўйи 4 — 25 см. Баргининг эни 3—4 мм, тукли. Бошоғи тухумсимон, уз. 1,5 — 3 см, эни 0,9 — 2 см. Бошоқчаси 3 — 5 гулли. А. апр. — май ойларида гуллаб, мева беради. Асосан, кумлоқ ва майда тошли тоғ ён бағирларида ўсади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, шунингдек Қорақалпоғистонда учрайди. А. — баҳорги энг яхши ем-хашак ўсимлиги. Унинг таркибида 12 — 14% гача протени ва 24 — 27% клетчатка бўлади. А.ни

ҳамма қ. х. ҳайвонлари ейди.

АРПЕЖИО (итал. arpeggio — арфада чалиш) — кўпинча паст товушдан бошланадиган аккорд товушларининг кетма-кет ижро этилиши. А. кўпроқарфада, шунингдек фортепиано каби чолғуларда кенг қўлланилади.

АРПОКСОЙ, Арпоксаис — скифлар бобокалони Тарғитошнинг ўртанча ўғли. Геродотнинг ёзишича, ривоятларга кўра А.дан скифларнинг катиарлар ва траспийлар қабиласи тарқалган. Бу қабилалар подшо-скифлар қавмидан бўлган.

АРПА — ёғоч, металл, тош, суяк, шох, садаф ва б.ни кесиш ва қирқиш учун ишлатиладиган қирра тишли асбоб. Пўлат пластинка ва дисксимон қилиб ясалади. Турлари: бир киши ишлатадиган А. — дастарра (кўларра), икки киши ишлатадиган А. — гўлабур А., ёғочдан нозик буюмлар тайёрлашда ишлатиладиган А. — тахтабур А. Шакли ва ишлатилишига кўра, пуштакли аррача, кашакли-шадабур, бекашак-шадабур, йирик тишли шадабур, майинбур, йирик тишли буруш, майин тишли буруш, нозик, паргар, пўлат, садаф, сарбур, такчир, хатбур, чап, чинғиза, шох, беда А.лар деб юритилади. Техника тараққий этиши б-н А.ларнинг механик турлари яратилган. Механик А.ларнинг металл кесувчи, тахта тилувчи ва дарахт кесувчи хиллари бор. Тахта тилувчи ва металл кесувчи А.лар пластина (полотно)ли, занжирли ва дискли бўлади. Ўрмонда дарахтларни ағдаришда керосин (бензин) б-н ишлайдиган А.лардан фойдаланилади. Ёғоч, фанер ёки юмшоқ металлдан эгри чизикли шаклдор буюмлар ясашда ишлатиладиган рамасимон А. лобзик деб аталади.

АРПА НУСХА, аррача - ўзбек бадийи каштачилигида қўлланиладиган безак. Асосан, лозим жиякларига йўрма усулида тикилади.

АРПАБУРУН АКУЛАЛАР (Pristiophoridae) — акулалар туркуми оиласи. Уз. 1,5 м гача, танаси цилиндрсимон, чўзик. Тумшуғи узун ва ясси киличси-

мон, ён томондан йирик тишлар б-н курулланган. Тумшуғи ўртасидаги иккита узун мўйловлари туйғу вазифасини бажаради. Анал сузгичи бўлмайди. 4 — 5 тури бор, Ҳинд океани ва Тинч океanning ғарбий соҳиллари яқинида, асосан тропик сувларда тарқалган. Сув тубидаги унча чуқур бўлмаган жойларда яшайди, майда балиқлар ва сув тубидаги умуртқасизларни қовлаб олиб ейди. Тирик туғади. Овланади, маҳаллий аҳамиятга эга.

АРРАГУЎЛ — 1) аррасимон шаклли ўйма нақш, ўзбек ўймақорлигида кенг қўлланилади; 2) сопол идишларга ишланадиган безак-гулнинг номи, баъзан паррагул деб ҳам аталади. Коса ва лаганларга А. ҳар хил ранглар б-н чизилади.

АРРАКАШЛАР — ўтроқ қоринли пардаканотлилар кенжа туркуми бир неча оилаларининг умумий номи. Урғочиси аррага ўхшаш тухум қўйгичи ёрдамида ўсимлик барги, пояси ва органларига тухум қўяди. Личинкаларининг тузилиши ва ҳаёт кечириш хусусияти турли оилаларда бир хил эмас. Ҳақиқий А. (*Jenthredinidae*) личинкасининг 3 жуфт кўкракоёқлари б-н бирга бир жуфт сохта қориноёқлари ҳам бўлади, бошқа А. личинкасининг қориноёқлари ривожланмаган, кўкракоёқлари кучсиз ривожланган. Личинкаси ўсимликлар устида очик ҳаёт кечиради (*Jenthredinidae* оиласи) ёки ўргимчак турига ўхшаш барглари ўраб оладиган тўри ичида яшайди (тур тўқувчи А. — *Pamphiliidae*). Шохдор думли (*Siricidae*) ва поя А. (*Cepidae*) пояда яширин ҳаёт кечиради. Личинкаси тупроққа тушиб ғумбака айланади. Вояга етган А. гул нек-тари б-н озикланади, личинкаси ўсимликларга катта зиён келтиради. А. да партеногенез қўпайиш кенг тарқалган, бир йилда 4 тагача партеногенез бўғини ривожланади.

Ўзбекистонда қулупнай А. (*Allanthus cinctus*) қулупнай, атиргул ва мевали дарахтларга; отқулоқ А. (*Ametastogia glabrata*) ўтчил ўсимликларга; олча А. (*Caliroa cerasi*) мевали дарахтларга; дон

А. (*Cephus rugmaeus*) бугдой, арпа ва б. донли экинларга зиён келтиради. Қураш чоралари ерга тўқилган ўсимлик қолдиқларини йиғиб олиб йўқотиш, ерни чуқур хайдаш ва чопик қилишдан иборат.

АРРАТУМШУҚ БАЛИҚЛАР (*Pristidae*) — скатлар туркуми оиласи. Уз. 6 м гача, оғирлиги 2400 кг гача. Танаси ясси, кўкрак сузгичларининг четлари боши б-н қўшилиб кетган, жабра ёриқлари бошининг остки томонида. Узун тумшукка айланган бошининг ёни бўйлаб тишга ўхшаш ўсимталари бўлганлиги учун шундай ном берилган. 7 тури маълум, тропик ва субтропик денгизларда, тропик чучук сувларда тарқалган, сув тубида ҳаёт кечиради, тирик туғади. Оддий аратумшук (*Pristis rectinalis*) кенг тарқалган. Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанлари денгизларида, жумладан Ўрта денгизнинг соҳилга яқин унча чуқур бўлмаган жойларида, Америка дарёларида учрайди. Австралия аратумшуғи (*P. leichhardti*) арраси ёрдамида сув тубидаги лойдан ҳар хил умуртқасиз ҳайвонларни қовлаб олиб ейди, баъзан майда балиқлар б-н ҳам озикланади. Одам учун хавfli эмас.

АРРЕНИУС (*Arrhenius*) Сванте Август (1859 — 1927) — швед олими, физик-кимёнинг асосчиларидан бири. Петербург ФА хорижий мухбир аъзоси (1903). Электролитик диссоциация назариясини ишлаб чиққан (1887). Асарлари кимёвий кинетика (Аррениус тенгламаси), шунингдек астрономия, астрофизика ва биол.га оид. Нобель мукофоти лауреати (1903).

АРРЕНИУС ТЕНГЛАМАСИ - кимёвий реакция тезлиги константаси книнг т-рага боғлиқлиги ифодаси: $T: k = A \exp(-E/RT)$, E_a — активация энергияси; R — газ доимийси. С. Аррениус тавсия этган (1889).

АРРЕНОВАБЛАСТОМА, маскулинома (юн. *apten* — эркакка хос ва *blastos* — ўсимта) — тухумдон ўсмаси; бунда аёлларга хос белгилар йўқолиб, эркакларга хос белгилар юзага чиқади. Ўрта ёшдаги

аёлларда учрайди. Аменорея, сут безлари атрофияси ва бепуштликка сабаб бўлади. Давоси: жарроҳлик йўли б-н ўсмали тухмдон олиб ташланади.

АРРЕНОТОКИЯ — уруғланмаган тухумлардан фақат эркак ҳайвонлар чиқиши. А. асаларида яхши ўрганилган. Она асалари уруғланган ва уруғланмаган тухум кўяди. Уруғланган тухумлардан урғочи (она ва ишчи) арилар, уруғланмаган тухумлардан эркак арилар ривожланади.

АРРИАН (Argianos) Флавий (тахм. 95 — 175 й.лар ўртаси) — Рим тарихчиси ва ёзувчиси. Кичик Осиёдаги Никомедия ш.да тугилган; юнон файласуфи Эпиктет кўлида ўқиган. Римда яшаб, ҳарбий таълим олган. 131 — 137 й.ларда Каппадоккия волийси бўлиб, аланлар ҳужумини қайтарган. А. сенатор, элчи ва кохин ҳам бўлган. Фалсафа, тарих, геогр., ҳарбий ва б. масалаларга оид асарлар ёзган (купи бизгача сақланмаган). Унинг бизгача етиб келган энг қимматли асари Александр (Искандар Мақдуний)га бағишланган етти китобдан иборат «Искандар юриши» номли китобдир. А.нинг «Ҳиндистон», «Неархнинг ҳарбий юриши», «Эпиктет ҳақида эсдаликлар» ҳамда Эпиктет таълимотига бағишланган «Қўлланма» каби асарлари ҳам сақланган. Унинг «Парфия тарихи», «Аланлар тарихи», «Вифиния тарихи» ва «Александрдан кейинги ишлар» номли асарларидан ҳам парчалар етиб келган. У Ўрта Осиё тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

АР-РИЁД (араб. Ар-Риёз — боғ, хиёбон) — Саудия Арабистонининг пойтахти, энг йирик шаҳри ва Нажд вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси тахм. 2,2 млн. киши (1992, шаҳар атрофи б-н). Шаҳарнинг қачон барпо этилгани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. 1821 — 19 а. 2-ярмидан (вақти-вақти б-н) Саудийлар давлатининг пойтахти, 1902 й.дан Нажд амирлиги, 1927—32 й.ларда Ҳижоз, Нажд ва б. қўшиб олинган вилоятлар, 1932 й.дан Саудия Арабистони пойтахти. Ҳоз. А. —Саудия Арабистонининг

йирик саноат, савдо ва маданий маркази. А.да иссиқлик электр ст-ялари, бинокорлик материаллари ишлаб чиқарадиган, нефтни қайта ишловчи 3-длар, кўплаб хунармандчилик корхоналари бор. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. А. Даммам порти б-н т. й. орқали боғланган. Ҳаво йўллари орқали А. мамлакатнинг йирик шаҳарлари ва бир қанча чет мамлакатлар б-н боғланган. Шаҳарда ҳарбий академия, ун-тлар, олий техника ин-ти бор.

АРРОН — Кавказ Албаниясининг 6 — 9-а.лардаги арабча номи; 9— 10-а.ларда Кура ва Араке дарёлари оралигидаги ҳудуд (хоз. Мил дашти).

АРС НОВА (лот. ars nova — янги санъат) — 14- а. италян ва француз мусикасидаги ижодий илғор йўналиш. Фақат черков мусикаси жанрларидан фойдаланишдан воз кечиб, дунёвий вокал-чолгу мусика жанрларини профессионаллик даражасига кўтарган, фольклор б-н яқинлашиб, турли мусика асбобларини кенг қўллаган. Дастлаб 1309 й.да италян тадқиқотчиси падуялик Маркетто, 14-а.нинг 20-й.ларида француз гуманисти Филипп де Витри томонидан назарий асосланди. Етақчи композиторлари — флоренциялик Жованни, Франческо Ландино, буюк намояндаси Гильом де Машо (тахм. 1300— 1377). Мотет, баллада ва мадригалнинг илк шакллари ҳамда қачча (ёки қачча) А.н. учун характерли жанрлардир. Жаҳон мусика санъатининг кейинги ривожига таъсири катта.

Ад.: Грубер Р., Всеобщая история музыки, 2 изд., ч. 1, М., 1960.

АРСА (араб.) — бино қуриладиган майдон, ер саҳни, чегара.

АРСАМУХ I (мил. 2-а. охири — 3-а. бошлари) — қад. сиёвушийлар сулоласидан бўлган хоразмшоҳ. А. I ва унинг номидан хотини зарб этган тангалар хоразмий ёзуви битилган энг дастлабки тангалар ҳамда хоразмий ёзувининг энг қад. ёдгорлигидир. Бу тангаларда А. I чўкки қалпоқ кийган серсоқол подшоҳ кўринишида тас-вирланган. Танга тагида

хоразмий ҳарфларда — «подшоҳ Арс [а] мух» сўзи битилган, ҳамда S шаклидаги тамға, «Хоразм чавандози»нинг сурати берилган.

Ад.: Толстов С. П., По следам древне-хорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948.

АРСАФ — Хуросонда, Хиротдан ғарбдаги чўл. Амир Темур 1362 й. Сейстонда бўлган жанглarning бирида ярадор бўлганидан сўнг бир ой шу чўлда дам олиб, даволанган ва мўғулларга қарши курашиш учун аскар тўплаган.

АРСЕНАЛ (араб, дор ассино — устакхона сўздан олинган) — курукликдаги қўшинлар ва ҳарбий денгиз қўшинлари курул-яроғларини ясайдиган, тузатадиган, сақлайдиган жой. Араблардан французларга, сўнг русларга ва б. тилларга ўтган. Москвадаги А. (Кремлда) 1584 й.дан мавжуд (1783 й.да музейга айлантирилган). Петербургдаги А. Пётр I томонидан 1712 й.даташқил этилган. Киев (1764 й.дан), Брянск (1783 й.дан), Кронштадт, Севастопол, шунингдек Англияда — Вулдидж, Италияда — Турин, АҚШда — Франкфорд, Пикатини, Рок-Айленд А.лари асосий ҳисобланган. 20-а.да курул-яроғ и.ч. саноатнинг мустақил тармоғига айланганидан сўнг, курул-яроғ тайёрлаш ва уларни сақлаш учун алоҳида жойлар ажратиш зарурияти туғилгач, А. илгариги аҳамиятини йўқотган ва эндиликда турли мақсаддаги база ва омборхона вазифасини бажармоқда. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда курул-яроғ сақланадиган жой — жевахона (жибахона) деб аталган.

АРСЕНАТЛАР — метаарсенат (HAsO_3), ортоарсенат (H_3AsO_4) ва пироарсенат ($\text{H}_4\text{As}_2\text{O}_7$) кислоталарнинг тузлари. Ишқорий металл ар ва аммоний А.и сувда яхши эрийди. Кучли захарли моддалар. Инсектицид сифатида ишлатилади.

АРСЕНИДЛАР — металлarning маргимуш б-н ҳосил қилган бирикмалари. А. юқори т-рада эрийдиган қаттиқ ва оғир моддалардир. Ишқорий метал-

ларнинг А.и сувда парчаланиб, арсин ва ишқор ҳосил қилади. Бошқа металллар А.и фақат кислоталарда эрийди. Айрим А. ярим ўтказгич хусусиятига эга. Даврий системанинг III гуруҳи металлари А.ининг баъзилари кристалланганида йилтироқ рух тош тузилишига эга бўлганлиги сабабли улардан лазер кристаллари (GaAs , InAs , $\text{Ga}_x\text{In}_{1-x}\text{As}$), ток кучини тўғрилагичлар, диодлар ва триодлар (GaAs) тайёрланади.

АРСЕНИТЛАР — метаарсенит (HAsO_2), ортоарсенит (H_3AsO_3) ва пироарсенит ($\text{H}_4\text{As}_2\text{O}_5$) кислоталарнинг тузлари. Хоссалари ва ишлатилиши арсенатларники кабидир.

АРСЕНОПИРИТ (мишьяк колчедани) — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи FeAsS . Қўшимчалари: Co , Ni , As . Қаттиқлиги 5,5 — 6. С.оф. 5,9 — 6,3. Ранги кумуш тусли окдан кул ранггача. Металлсимон ялтироқ, мўрт, донатор ва чўзиқ агрегатлардан иборат бўлиб, кристалл шаклида ҳам учрайди. Кўпинча гидротермал конларнинг юқори ва ўрта т-рали зоналарида кварц, пирит каби минераллар б-н учрайди. Асосан мишьяк, оз микдорда кобальт ва олтин олинадиган минерал. Ўзбекистоннинг деярли барча полиметалл конларида учрайди.

АРСИН, AsH_3 — маргимушнинг водород б-н ҳосил қилган бирикмаси. Рангсиз, ниҳоятда захарли газ. Суюқланиш т-раси — 113° , қайнаш т-раси — $62,4^\circ$, ёнади, сувда эрийди.

АРСИНЛАР — маргимуш гидрит (AsH_3) нинг органик ҳосилалари. Улар бирламчи RAsH_2 , иккиламчи R_2AsH ва учламчи R_3As А.га бўлинади. А. қўланса хидли бўлиб, сувда ёмон, органик эритувчиларда яхши эрийди, осон оксидланади. Кўпчилиги хавода ўз-ўзидан учувчан моддалардир. Ациклик А., айниқса бирламчилари захарли, организмга маргимуш гидридга ўхшаш таъсир этади.

АРСИЯН ТИЗМАСИ - Грузиянинг жан. қисми ва Туркиядаги тоғ тизмаси. Ғарбда Кичик Кавказ тоғлари б-н

туташиб кетади. Энг баланд нуқтаси 3165 м (Арсиян чўққиси). Умумий уз. 150 км чамасида. Асосан гилли сланец ҳамда кумтошлардан ва вулкан жинслари (лава, туф) дан таркиб топган. Тоғ ён бағирларининг пастроғи қорақайин, каштан, юкорироғи қорақайин ва оққарағай, қорақарағай ўрмонлари б-н қопланган, ундан ҳам баландда альп ўтлоқлари бор.

АРСЛОН, шер (*Panthera leo*) — мушуксимонлар оиласининг бир тури. Уз. 240 см гача (урғочиси кичикроқ), оғирлиги 280 кг гача. Юз қисми чўзиқ, думининг учиде узун қора қилдан иборат попуғи бор. Танаси калта жун б-н қопланган, эркаклари танасининг олдинги қисми (бўйни, кўкраги ва юзи) даги узун юнглари ёлни ҳосил қилади (жинсий деморфизм). Ранги сарғиш, ёли қорамтир. Қад. ареали Африка (Ғарбидан ташқари), Европа (Болкон ярим ороли, Закавказье — Арманистон), Осиёни (Арабистон ярим ороли, Кичик, Олд ва Жан. Осиё — Шарқда Ҳиндистонгача) ўз ичига олган. Индивидлар сони ва ареали кескин камайиб кетган, ҳоз. ареали асосан Марказий Африканинг қўриқланадиган ҳудудлари ва қисман Жан. Осиёдан иборат. А. чўл, саванна ва дарё яқинидаги ўрмонларда яшайди. Полигам, оилавий гуруҳ ҳосил қилади. Ҳар 2 йилда бир марта 3 — 4 тадан болалайди. Ҳомиладорлик даври 4 — 5 ой, 6 -7 ёшида вояга етади, эркагидан 3 ёшда ёл чиқади. А. кечаси гуруҳ бўлиб ов қилади, йирик туёкли ҳайвонларни овлайди. Қари ва ярадор А. одамга ҳам ҳужум қилиши мумкин. 70 йилгача яшайди. А. ҳамма жойда муҳофаза қилинади; хинд кенжа тури (*P. L. persica*) Табиати муҳофаза қилиш халқаро ташкилот Қизил китобига киритилган.

АРСЛОН ХОЖАТАРХОН -15-а. би-ринчи ярмида яшаган давлат арбоби, шоир. Улуғбекнинг ишончли амирларидан. Саброн ш. ҳокими бўлган. Саккокий маълум давр унинг саройида яшаган. А.Х.Т. зукко олим ва иқтидорли шоир бўлганлиги қатор манбаларда қайд

этилган. А.Х.Т. ўз саройида ижодкорлар йиғини ўтказишни хуш кўрган. Қад. туркий қўлёмаларни маҳсус кўчиртирган ва баъзи асарларни араб, форс, туркий тилга таржима қилдирган. А.Х.Т. туркий адабий тил ва тур-кий (уйғур) ёзувнинг билмдони бўлган. У Аҳмад Югнакийниж «Ҳибат ул-хақойик» достонини уйғур ёзувида кўчиртирган (1444), қўлёмза охирига Адиб Аҳмад ҳақидаги «Адибнинг ери оти Югнак эрур, Сифоти ажаб ер, кўнгиллар ёрур...» мисралари б-н бошланувчи ўн байтли маснавийини илова қилдирган.

А.Х.Т. ижодидан ҳозирча фақат шу 20 сатр маснавий маълум. Шоир ҳақида баъзи маълумотлар Саккокий қасидаларида, Шотибийнинг «Қуръон ўқиш санъати ҳақида»ги рисоласи таржимасининг деб-бачасида учрайди.

АРСЛОНБОБ (тахм. 11-а.) - туркистонлик машҳур суфий. А.нинг ҳаёти, суфийлик фаолияти ҳақидаги маълумотлар насабнома (шажара)ларда ва қўлёмза манбаларда қисқача берилган, лекин улар илмий тадқиқ қилинмаган. Аҳмад Яссавийнинг биринчи маънавий устози бўлган. Ёш Аҳмад унинг раҳбарлигида суфийлик тариқатининг мураккаб амалий ва назарий билимларини олган. Ривоят қилинишича, А. Қирғизистон ҳудудидаги шу ном б-н аталувчи қишлоққа дафн қилинган. Мақбараси ҳозиргача сақланиб қолган ва зиёратгоҳ ҳисобланади.

Ад.: Тримингэм Дж. С, Суфийские ордены в исламе, М., 1989.

АРСЛОНБОБ — Фарғона тизмаси б-н Бойбошота тизмасининг қўшилган жойида 1400 м баландликда жойлашган курорт жой. Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Бозорқўрғон тумани ҳудудида. Бу ердан Фарғона тизмасининг қорли чўққиларидан бошланадиган Арслонбоб сойи оқиб ўтади. Аҳолиси асосан ўзбеклар, қирғизлар. Иқлими илиқ, ёзи салқин, совуқ бўлмайдиган давр бир йилда қарийб 230 кун. Июлнинг ўртача т-раси 20 — 25°, хавонинг нисбий намли-

ги ёз ойларида 30—40%; ҳавоси тоза. Йилига ўртача 600—800 мм ёгин ёғади. Табиати ниҳоятда бой ва ранг-баранг, тоғ ён бағирлари қалин ўрмон. А.да табиий ёнғокзор, пистазор, олмазор, бодомзор ва олчазор кўп. А. қишлоғи маҳсус ёнғокзор-мевазор ўрмон хўжалиги қарамоғида. А. агрофида ўрмон-мевачилик хўжалиги ташкил қилинган. 1945 й.дан бу ерлар давлат кўриқхонаси ҳисобланади. Дарахтзорлар қарийб 265 минг га майдонни ташкил қилади. Мевали ўрмонлардан ёнғок, олма, писта ва олча йиғиб олинади. Асаларичилик ривожланган. А. ёнғокзорларида мўйнали хайвонлар иқлимлаштирилган. Бу ерга ҳар йили турист ва дам олувчилар келиб кетишади, болалар дам олиш масканлари бор. А. қадимдан Арслонбобота номи б-н боғлиқ зиёратгоҳ жой.

АРСЛОНТОВ (Аристантов) — Қизилқумдаги уч тизмадан иборат емирилган қолдиқ тоғлар. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа йўналган. Энг баланд жойи 698 м. А. Қизилқумдаги бошқа паст тоғлар каби атрофи эол қумлар б-н ўралган. А. замини силур, девон даврларининг сланец, қумтош, оҳақтош, мрамар, гравелит жинсларидан, юқори қисмлари карбон даврининг оч ва тўқ тусдаги оҳақтош ва б. жинс қатламларидан иборат. Бу жинслар тоғ ён бағирларида очирилиб қолган, этакларида эса дағал пролювий ётқизиқлари ва бўр, палеогеннинг чўкинди жинслари қатламлари орасига кириб кетган. А. Марказий Қизилқумдаги бошқа палеозой массивлари каби герцин ороге-незид бурмаланган. Бўр ва палеоген денгиз трансгрессиялари бутун Қизилқумни жумладан А.нинг ён бағирларини ҳам босиб, қалин гил қатламлари б-н қоплаган. Альп орогенезида қайта бурмаланган. Бироқ ён бағирларидаги гил қатламлари ювилиб кетган. А. асимметрик тузилган, унинг шарқий ён бағирлари тик. А. жуда ҳам парчаланиб кетган. Марказий қисмлари альп типигаги рельефга эга, яъни ўткир найзасимон чўққили, қиррали бўлиб, ғарбий ва шарқий чеккалари эса

кўпинча ясси юзали, усти текисланиб қолган. Нураган жинслар тоғ этакларида сочилиб ётади. Анинг жан.-шарқий ён бағирларида сой кўп. Бу сойларда баҳордагина сел ва ёмғир сувлари оқади. А.да кўпинча қурук водийнинг чуқур жойларида, қатламларнинг тектоник ёриқларида, отқинди ва метаморфик, оҳақтош ҳамда мрамар жинслари тарқалган жойларда чучук сувли булоқлар учрайди. Булоқ сувларидан деҳқончиликда фойдаланилади. А.да иқлимнинг қуруқлиги, тупроқ қатламининг деярли йўқлигидан ўсимлик кам. Тоғ этакларида тошли кул ранг-кўнғир тупроқларда шувок-эфемер ўсимликлари кенг тарқалган. А.дан яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

АРСЛОНХОН МУҲАММАД ибн СУЛАЙМОН (тўлиқ исми Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Довуд Кучтегин ибн Тамғачхон Иброҳим) (?—1130/1131) — Мовароуннахр ҳукмдори (1102—30). Қорахонийлардан. Барқиёруқ вассали Сулаймонтегиннинг ўғли. 1102 й. Самарқанд тахтига Арслонхон унвони б-н ўтқазилган. 12 минг мамлукдан иборат кўшин тузиб Дашти Қипчоққа бир неча бор ҳарбий юришлар қилган. Умрининг охирида фалаж бўлиб қолгани туфайли тахтни ўғиллари — дастлаб Наср, сўнг Аҳмад б-н бошқарган. Самарқанд салжуқийлар томонидан эгаллангач (1130 й. 13 март), А.М.С. Балхга жўнатилган ва ўша ерда кўп ўтмай вафот этган. У Марвдаги ўзи қурдирган мадрасага дафн этилган. А.М.С. даврида маданий ҳаёт бирмунча ривожланган. Бухоро ва унинг вилоятида кўплаб бинолар қурилган. Мас, Жаркўрғон минораси ва Масжиди калон ёнидаги минора ҳозиргача сақланган.

АРСЛОНХОНЛАР - 1) қад. туркий халқлар хонларининг фахрий унвони; 2) буғрохонлан устун турувчи унвон.

АРСЛОНҚУЙРУҚ (*Leonurus L.*) - ялпиздошлар оиласига мансуб кўп йиллик ва бир йиллик ўтлар туркуми. 14 тури маълум. Ўрта Осиёда 4 тури ўсади. Ер устки қисми таркибида алкалоидлар, сапонинлар — ошловчи ва б. моддалар бор.

Дамлама ва настойкаси юрак, гипертония касалликлари, асабийликда (тинчлангирувчи дори сифатида) қўлланилади. Тошкент Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларидаги тоғли ерларда 2 тури учрайди. Шундан Туркистон А. (*L. turcestanicus*) ни халқ юкоридаги касалликларни даволашда ишлатиб келган.

АРСЛОНҚУЛОВ Тошпўлат (1882 — Тошкент — 1962. 9. 5) — ганчқоруста. Ўзбекистон халқ рассоми (1944). Ўймакорликни отасидан ўрганган. А. чока пардоз усулида нақшлар ўйишда ва безакларга ҳандасий «занжира» шакллари беришдаги маҳорати б-н шуҳрат қозонган. 1952 й.дан П. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртида дарё берган. Бухоро ва Тошкент ўймакор усталари б-н бирга европа услубида қурилган Половцев уйи (ҳоз. Ўзбекистон амалий санъат музейи биноси)ни миллий ўйма нақшлар б-н безашда иштирок этди. А. ҳоз. А. Ҳидоятлов номидаги театр (1929), Ўзбекистон ФА Навоий музейи (1939), Навоий кутубхонаси биноларини, Навоий театри биносини (1946) безашда қатнашди. Навоий театрининг томоша зали, фойе ва б.даги у ишлаган «мажнунтол», палак усулидаги безаклар, рангбаранг мужассамотлар бинонинг ички кўринишига алоҳида жозиба бахш этади. У яратган гўзал нақшлар, шарафалар, ҳар хил безаклар турли кўرғазмаларда намоиш қилинди. Кўп асарлари Ўзбекистон давлат санъат музейида, шунингдек Москва, Санкт-Петербург ва б. шаҳарлардаги музейларда сақланмоқда.

АРТ, орт — қад. географик атама, доvon демакдир. А. атамаси Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асариди, туркий руник ёзувлардаёқ учрайди. Ҳоз. вақтда, асосан, географик номлар таркибида қолган. А. сўзидан тузилган жой номлари Қирғизистонда кўпроқ учрайди: Балғарт, Жангиарт, Кўчарт, Оғочарт, Туруғарт, Қайинарт, Қизарт, Қизиларт ва б.

АРТАБОЗ — ахоманийларнинг баъзи саркардалари исми: 1) Ксеркснинг

саркардаси. Ксеркснинг мил. ав. 480 й. Юнонистонга қилган юришида Платея жанги (мил. ав. 479 й.) пайтида қўшин қанотларидан бирига қўмондонлик қилиб, жанг тугамасданок тор-мор этилган форс кўшинларининг бир қисми б-н Кичик Осиёга қочган; 2) Эрон флоти қўмондони, мил. ав. 450 — 449 й.да афиналик стратег Кимонга қарши курашган; 3) Артаксеркс II саркардаси, сўнгра Доро III хизматида кирган; мил. ав. 330 й. Доро III ўлдирилгач, Александр (Искандар Мақдуний) даврида (328 й.) Бактрия сатрапи бўлган.

АРТАКСЕРКС — Ахоманийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳлари. А. I Дасти узун, мил. ав. 465 — 424 й.ларда ҳукмронлик қилган. Отаси — Ксеркс I фитна натижасида ўлдирилгач, тахтга ўтирган. Ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Ахоманийлар давлати б-н уруш олиб бораётган Афинанинг кўмагида қўтарилган Мисрдаги кўзғолонни бостирган, 454 й. эса форслар Нил дельтасида Афина флотини яқсон қилганлар. 449 й. Кипр о.даги Саламин жангида афиналиклар ғалаба қозонгач, юнон-форс урушларини яқунлаган, Каллий сулҳини имзолаган. Бу сулҳга қўра А. I Кичик Осиёдаги юнон шаҳарларининг сиёсий мустақиллигини тан олган. Форс зодагонларининг сепаратик ҳаракатлари (мас, мил. ав. тахм. 449 й.даги Мегабиз исёни) ва тобе халқларнинг кўзғолонлари кучайишига қарамай А. I даврида марказий ҳокимият анча кучли бўлиб, Ахоманийлар давлатининг ҳудудий яхлитлиги асосан сақланиб қолган эди.

А. II Мнемон, мил. ав. 404 — 358 й.ларда ҳукмронлик қилган, Доро II нинг катта ўғли. Ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Кичик Осиё ҳокими, укаси Кир б-н тахт учун кураш олиб борган. Ташқи сиёсат соҳасида бир қатор муваффақиятларга эришган бўлсада (394 й. Спарта флотининг Книд ёнида тор-мор келтирилиши, 386 й.ги Анталкид сулҳи ва б.), А. II подшолиги даври Ахоманийлар давлатининг заифлашган пайти эди.

А. II га қарши сатраплар, вассал шоҳлар, ярим қарам қабилалар (кадусийлар ва б.) бир неча бор кўзғолон кўтарганлар.

А. III Ох, мил. ав. 358 — 338. й.ларда ҳукмронлик қилган, А. II ўғли. Акаларини ўлдириб тахтни эгаллаган. Ахоманийлар давлатининг худудий бирлигини тиклаш учун қаттиқ ҳаракат қилган. Сатрапларга ёлланма қўшинлар сақлашни ман этган. Қатор кўзғолонларни (Кичик Осиё, Финикия, Кипрда) бешафқат бостирган ва 341 й. Мисрни қайта қўшиб олган (Миср мил. ав. 5- а. охирида Ахоманийлар давлатидан ажраб чиққанди). Ўзининг мулозими, махрами Багой томонидан ўлдирилган.

АРТАШАТ — Арманистондаги шаҳар (1961 й.дан), Араке дарёси бўйида. Т.й. станцияси. Ереван-Жулфа автомобиль йўли ёқасида. Аҳолиси 32,3 минг киши (1989). Вино ва консерва тайёрлаш, енгил, ёғочсозлик, машинасозлик ва металлсозлик саноати корхоналари бор. Узум етиштириладиган р-нинг (шу жумладан қимматли ва ноёб навлари) маркази. Қадимдан ҳунармандчилик ривожланган. А.да биринчи арман театри қурилган. А. яқинида қад. Арманистон пойтахти харобалари сақланган.

АРТАШЕС I (Артаксий) (? - тахм. мил. ав. 160) — арман шоҳи (мил. ав. 189 — 160), саркарда, арман подшоҳлиги ва Арташеслар сулоласининг асосчиси. Мил. ав. 190 й. арманларнинг славкийларга қарши бошлаган исёнига раҳбарлик қилиб, Буюк Арманистонни мустакил деб эълон қилган (мил. ав. 189) ва подшоҳ унвонини қабул қилган. Ерга бўлган ҳусусий мулкни мустақамловчи ислоҳот ўтказган.

АРТЕЗИАН СУВЛАРИ - босим таъсирида бўлган ер ости сувларининг бир тури, сув ўтказмайдиган қатламлар оралиғида ҳосил бўлади, улар очилганда сув бурғи қудуқлардан фонтан шаклида отилиб чикдди. А. с. Европада биринчи марта Франциянинг Артуа (лот. Artesium) провинциясида очилгани учун шу номни олган. Бундай қудуқлар Хитой ва Мисрда

жуда қадимдан маълум эди. Ўрта Осиёнинг суғориладиган зонаси Турон паёте-кислиги артезиан ҳавзалари тизимига киради, унинг таркибида Сирдарё ва Амударё гуруҳларига бўлинадиган нисбатан кичик бир қанча ҳавзалар бор. Ҳар бир йирик артезиан ҳавзасининг турли горизонтларидаги сувлар турли хил кимёвий таркибга эга: ўта минераллашган хлорид типли шўр сувлардан то кам минераллашган гидрокарбонат типидagi сувларгача учрайди. А. с.нинг биринчи турдаги сувлари, одатда, ҳавзанинг жуда чуқур қисмларида жойлашган бўлади, минерал ва термал сувлар манбаи ҳисобланади; иккинчиси — юқори горизонтларда жойлашган бўлиб, яй-ловларни сув б-н таъминлашда (мас, Қизилқум яйловлари, Қарши чўл ва ҳ. к.), ичимлик суви олишда, экинларни суғоришда фойдаланилади (қ. Артезиан қудуғи).

АРТЕЗИАН ҚУДУҒИ - артезиан сувлари чиқадиган бурғи қудуғи. Ер ости сувларидан халқ хўжалигида фойдаланиш мақсадларида қазилади. А. қ. артезиан суви қатламнинг жойлашиш чуқурлигига қараб айрим ҳолларда 3000 — 5000 м га етиши мумкин. Ичимлик сув олиш, яйловларни сув б-н таъминлаш, ерларни суғоришда асосан 500 — 1000 м гача чуқурликдаги сувлар ўзлаштирилган. Чуқур А. қ. минерал, термал ёки саноатда хом ашё сифатида ишлатиладиган артезиан сувларини чиқариш учун қурилади. А. қ.дан сув сарфига қараб турли усулларда чиқарилади; ё ўзи отилиб чиқади ёки АТН, НА, ВП, ЭЦВ ва ш.к. маркали турли артезиан насосларидан фойдаланилади. А. қ.нинг асосий элементлари: махсус шурфга цемент қоришмаси б-н мустақам ўрнатилган кондуктор-йўналтирувчи кувур; сув тўпловчи кувурлар; тиндиргич. А. қ. оғзида сув сатҳини аниқлайдиган ва таркибини текшириш учун намуна оладиган, сув сарфини ўлчайдиган ва тартибга соладиган мосламалар ўрнатилади. Суғоришда фойдаланиладиган А. қ.нинг сув бериши 50, баъзан эса 100 л/с гача етади. Ўрта

Осиёда 25 мингдан ортиқ А. қ. қазилган. Унинг 5000 га яқинидан сув ўзи отилиб чиқади. Ўзбекистонда 10046 артезиан ва дренаж қудуқлари бор (1999).

АРТЕК — болаларнинг иқлимий шифохонаси. 1925 й. ташкил этилган. Қримда, Қора денгиз бўйида, Гурзуф яқинида жойлашган. 1991 й.гача бутуниттифоқ пионерлар лагери, 1991 й. майдан халқаро болалар маркази. А.нинг меъморий мажмуаси алоҳида иқлимий шифохоналардан иборат («Морской», 1960 — 61, «Прибрежный», 1960-64, «Горный», 1972, меъмор А. Т. Полянский ва б.).

АРТЕЛЬ — фуқароларнинг бир-галикда хўжалик фаолияти юритиш мақсадларида тузган ихтиёрий уюшмаси шаклларида бири. Аксарият ҳолларда А. атамаси меҳнат жараёнларини бир-галикда бажариш учун тузилган ширкатларга (балиқ овлаш, қ. х. артеллари) ёки ўз аъзолари меҳнатини умумлаштирмай, қисман и. ч. воситаларига эгаликни бирлаштирувчи уюшмаларга нисбатан қўлланилади. Собик Иттифоқда яқка тартибда меҳнат фаолияти б-н шуғулланувчи товар ишлаб чиқарувчилар хўжаликлари (хунармандлар, косиблар ва б.) 20-й. ларнинг бошидан и.ч. воситаларини умумлаштириш асосида социалистик хўжалик юритиш йўлига ўтказилган ва қ. х., хунармандчилик, балиқчилик А.лари каби жамоа хўжаликлари тузилган эди. Уларнинг и.ч. режалари давлат халқ хўжалиги режасига киритилар эди. 80- й.лар охирида яқка тартибда меҳнат фаолияти б-н шуғулланишга доир қонунлар қабул қилинган, бундай А.лар ўз аҳамиятини йўқотди. Ҳозир балиқ овлаш, олтин излаш, қасаначилик, маиший хизмат кўрсатиш соҳаларида қисман А.лар сақланиб қолган.

АРТЕМИДА — юнон афсоналарида ов худоси, аёллар ҳомийси. Зевс ва Лето-нинг қизи. Аполлоннинг эгизак синглиси. Бошида ўқ-ёй, баъзан ярим ой ҳолатида тасвирланган. Рим афсоналаридаги Диана тимсолига мос келади.

АРТЕМИЯ (*Artemia salina*) — жабраоёқлилар туркумига мансуб кискичбақасимонларнинг бир тури. Уз. 0,8 — 1 см. Эркагининг антеннаси тутувчи органга айланган бўлиб, куйикиш даврида урғочисини ушлаб туриш учун хизмат қилади; антенналари ипсимон, тухум халтаси битта. Турли даражада шўрланган қўллар, қўлмақ сувлари ва денгиз лиманларида тарқалган. Сув шўрланишининг жуда кенг чегарада ўзгаришига (40 дан 230% гача) мослашган. Корин бўлими учидаги айрисининг ривожланиши сувнинг шўрланишига қараб ўзгариб туради (шўрланиш қанча кам бўлса, айри шунча узун бўлади). Ўзбекистоннинг чўл ва даштларида сизот сувлардан ҳосил бўлган қўлларда, зовур сувларида кўп учрайди. А. балиқларга озиқ сифатида махсус з-дларда кўпайтирилади.

АРТЕРИАЛ БОСИМ - артерия томирлари ичидаги босим (қ. Қон босими).

АРТЕРИИТ — артериялар деворининг яллиғланиши. Аллергенлар таъсирида юзага келадиган аллергия А., касаллик кўзгатувчисининг томирлар деворига бевосита таъсири б-н боғлиқ бўлмаган захарли аллергия кўринишдаги асептик А., юкумли касалликлар (ревматизм, скарлатина, грипп ва б.) оқибатида келиб чиқадиган юкумли А. фарқлинилади. Облитерацияловчи эндартериитда артериянинг ички девори, тугунли периартериитда эса деворининг ҳаммаси яллиғланиши мумкин.

АРТЕРИОСКЛЕРОЗ (артериялар ва юн. sklerosis — склероз) — артерия деворининг қалинлашиши ва қаттиқланишидан иборат сурункали касаллик. Томир деворида фиброз тўқима ўсиб кетиши оқибатида у қаттиқлашиб, эластиклигини йўқотади. Натижада қон томир бўшлиғи тораяди ва шу томирдан қон оладиган тўқима фаолияти пасаяди. А. қарияларда, юкумли-аллергия касалликлар ва б.да кузатилади (қ. Атеросклероз).

АРТЕРИЯЛАР (юн. arteria — ҳаво канали) — юрак ва аортадан чиқиб,

ўпка альвеоларида кислородга бой-иган қонни барча аъзо ва тўқималарга элтувчи қон томирлар. Артерия қони одам вафотидан сўнг вена томирларига ўтиб кетади. Шу сабабли Гиппократ артерия томирларидан жон оқади, деган. Одатда юракдан чиққан барча томирлар (қон таркибидан қатъи назар) артерия, юракка келадиган томирлар вена томири бўлади. Юракдан чиқиб ўпкага борадиган томир (таркибида вена қони бор) — ўпка артерияси бундан мустас-но. А. девори уч қават (ички — эндотелий, ўрта — мускул, ташқи — парда)дан иборат. Катта диаметрли А. деворида эластик тўқима кўп бўлади. А. жуда кўп марта ўзаро қўшилиб артерия тўри ва анастомозлар ҳосил қилади. Бўлар артерия жароҳатланганда ўринбосар вазифасини бажаради.

АРТЁМ ОРОЛИ — Каспий денгизидаги орол. Боқудан 50 км. Майд. 10 км² чамасида. Боқу б-н электрлаштирилган т. й. ва автомобиль йўли орқали боғланган. А. о.да Артём Ороли шаҳарчаси жойлашган.

АРТЁМОВСК (1924 й. гача — Бахмут) — Украинанинг Донецк вилоятидаги шаҳар. Аҳолиси 90,8 минг киши (1991). Тошгуз қазиб чиқариладиган йирик марказ; гипс, бўр, ўтга чидамли гил ҳам қазиб олинади. Машинасозлик, озик-овқат ва енгил саноат корхоналари бор. А. 1571 й.дан маълум.

Артикль (лот. articulus) — баъзи тилларда отнинг олдида келиб, аниқлик маъноларини билдирадиган олд қўшимча. Бир хил тилларда (инглиз) А. келишқ, жинс ва сонда ўзгармайди, айрим тилларда (немец) ўзгаради. Ўрта Осиё мумтоз адабиётида арабча (ал) артикли (араб тилидан қирган сўзларда) отлар олдидан келиб, аниқлик маъносини беради. Агар ал қамария ҳарфларидан (қ. Араб ёзуви) олдин келса, тўла ўқилади: алкитоб— муайян бир китоб, Куръон; ал-Хоразмий, ал-Беруний. Шамсия ҳарфларидан олдин келса, талаффузда тушиб, ундан кейинги ҳарф такрорлана-

ди: аш-шамсу; ан-набий — каби.

Артикуляция (лот. articulo) - 1) тилшуносликда: муайян товушни ҳосил қилишда нутқ мучаларининг ҳаракати, ҳолати, иштироки; 2) мусиқада: асарни созда ёки овоз б-н ижро этиш усули. А.нинг асосий турлари: легато (товушларнинг ўзаро боғланиши) ва стаккато (товушларни узиб-узиб садаш). Улардан ташқари портаменто, глиссандо каби А. ифодалари ҳам бор. А. ижрочининг ҳаракатлари (қолғуни ушлаши, қўли, бутун вужуди ва елкаларининг ҳаракати, бармоқ босиши ва бўшагиши)га боғлиқ. Тўғри А. ижронинг юксак бадиий ва таъсирчан бўлишида катта аҳамиятга эга; 3) техника акустикасида: радио, телефон ва б.дан товушнинг аниқ эшитилиши. А. тўғри қабул қилинган товушларнинг умумий узатилган товушларга нисбатини (фоизларда) кўрсатади ва узатувчи тизимнинг акустик сифатини аниқлайди.

Артиллерия (франц. artillere — тайёрламоқ, шайламоқ) — 1) қўшин тури; 2) қурооллар тури; 3) артиллерия қуроолари ҳақидаги фан.

Денгиз, ҳаво ва қуруқликдаги А.га бўлинади. Денгиз А.си ўз навбатида қирғоқ ва кема А.сига, ҳаво А.си баллистик ва тактик хусусиятига кўра замбарак, гаубица, танкка қарши миномёт, реактив ва зенит (ҳаво) А.га бўлинади. Қуруқликдаги А. ер усти, зенит ва махсус А.га ажратилади. Ер усти А.си ердаги қучларга қарши жанг қилиш учун, зенит А.си эса самолётларга ва (баъзан) ердаги қучларга қарши ўт очиш учун ишлатилади. Махсус А. асосан реактив қуроолларга қарши қўлланилади. А. тўпларининг қалиблари 20 дан 400 мм гача ва ундан катта, огирлиги бир неча кг дан ўнлаб ва юзлаб т гача бўлиши мумкин. Баллистик хусусиятига кура А. қуроолари нишонга тўғри отувчи (пушка) ва қиялатиб отувчи туплар (миномёт, гаубица ва моргиралар) га ажратилади.

А. фан сифатида А. қурооларининг тузилиши, улардан фойдаланиш, уларни лойиҳалаш, и. ч., жангда ишлатиш

хақидаги илмларни ўз ичига олади. А. кўп аерли тарихга эга. Қадим замонда Хитой, Европада тош отадиган (ирғитадиган) машиналар бўлган. Амир Темур қалъаларни забт этишда тош отадиган ана шундай машиналар (палахмонлар)дан, Бобур Ҳиндистонни забт этишда борунд (порох) б-н ишлайдиган «тўфак» дан фойдаланган. Отиш учун араблар порохдан фойдалана бошлашгач (14- а.), А. даври бошланади. Дастлабки тўплар ёғоч тагликка ўрнатилган темир карнай шаклида бўлиб, ўк сифатида темир, тош парчалари ишлатилган. Кейинроқ (15-а.) тўплар мис ва жездан қуйила бошланди. А. техникаси мукаммаллашди, фақат камал ва ҳимоя учунгина эмас, балки дала жангларида ҳам ишлатила бошланди. А. пиёда аскарларга ёрдам берувчи мустақил кўшин турига айланди. Тутунсиз порохларнинг қўлланилиши, ствол ва снарядларнинг узайтирилиши, тўпнинг ўк отиш вақтида орқага тепишига чек қўйиш А.га тез ва узоққа отиш имконини берди. Ўт очишга тайёргарлик, нишонга тўғрилаш ва ўк узиш жараёнларининг механиклаштирилиши А.нинг юксак оператив-тактик тезкорлигини таъминлади.

А.нинг сўнгги тараққиёти реактив ва атом А.сини яратиш ва такомиллаштиришдан иборат. Ўзбекистон қуролли кучларида ҳам А.нинг аҳамияти катта.

АРТИЛЛЕРИЯ ТАЙЁРГАРЛИГИ - ҳужум олдидан душманнинг ўт очиш воситалари, жонли кучлар, мудофаа иншоотлари ва б. нишонларни артиллериядан ўт очиб йўқ қилиш, вайрон этиш. А. т. жангнинг умумий мақсадига, душман мудофаасининг қувватига, ҳужум қилувчи қўшинлар ихтиёридаги артиллерия ва ўқдори захирасига қараб белгиланади. 1-жаҳон урушидаги жанглarda А. т. кўпинча бир неча кун давом этган. А. т.нинг бу тариха узоқ давом этиши душманга бехосдан ҳужум қилишга имкон бермас эди. 2-жаҳон урушида қўлланилган А. т. 15 мин.дан то бир неча соатгача давом этган. Бу вақт ҳужум усу-

лига, душман мудофаасининг куч ва характерига, қўшинларнинг қурол-аслаҳа ва снаряд б-н таъминланганлик даражасига боғлиқ бўлган.

АРТИСТ (франц. artiste — билимдон; лот. ars, artis — касб, ҳунар, санъат) — драматик спектакль, кинода роллар, опера ва балет партиялари, эстрада концерти ва цирк номерлари ижроқисси. Театр ва кинода актёр, актриса деб ҳам юритилади. Кинога маънода санъатнинг муайян соҳасидаги ижодкор (созчи, ашулачи).

АРТИШОК (Супага) — кўп йиллик ва бир йиллик сабзавот экин. Ўрта денгиз мамлакатларида 10—11 тури ўсади. Франция, Италия, Ҳиндистон, Жазоир ва б. мамлакатларда экилади. Россиянинг жан, Молдавия, Украинада ти-канли А. (*C. scolymus L.*) тури кўпроқ экилади. А. жуда сершоҳ бўлиб, бўйи 2 м гача боради. Гуллари кўк-бинафша рангда, йирик тўпгул ҳосил қилади (бир тўпгули оғирлиги 100—200 г). Серэт гулбанди ва саватча тўпгули овқатга ишлатилади. А.да қанд, оксил (2,5-3%), углевод (7-15%), С (0,4 мг%), В₁, В₂ витаминлари, каротин, уруғида 30% гача мой бор. Хом ва консерваланган, қайнатилган А. соуслар б-н истеъмол этилади, салатлар тайёрланади. Углеводлари таркибида диабет касалликлари учун фойдали бўлган инулин бор. Жан. зоналарда 3—4 йиллик, совуқ кучли зоналарда бир йиллик экин, 100x80 см схемада экилади. Ҳосилдорлиги 50—250 ц/га (15—50 минг тўпгул). А. одатда кўп йиллик экин тарзида эқилгандан сўнг иккинчи йили гуллайди. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. институтида А.ни районлаштириш ўрганилмоқда.

АРТОБОЛЕВСКИЙ Иван Иванович (1905.9.10 - Москва - 1977.21.9.) -механика соҳасидаги олим, акад. (1946), техника фанлари д-ри (1936), проф. (1929), Машина ва механизмлар назарияси асосчиларидан бири. Москва олий укув юртларида, МДУда ишлаган (1927 й.дан).

А. механизмлар таснифини ривожлантириб, текис ва фазовий механизм-

ларнинг умумий таснифини, текис механизмлар кинематикаси ва кинето-статистикасини, фазовий сферик механизмларнинг тузилиши ва кинематикаси масалаларини, механизмлар синтези, динамикаси каби масалаларнинг ҳал этилиши йўлларини ишлаб чиқди.

АРТОН, Аббат Артон — олхўри нави. Ватани Франция. Дарахти ўртача катталикда, тарвақайламай тикроқ ўсади. Барги ўртача, наштарсимон. Гули оқ. Ўзидан чангланади. Меваси йирик (45 — 55 г), тухумсимои, сирти силлиқ, усти ғубор б-н қопланган, бинафша-қизил рангда. Эти сарик, калин, жуда ширин. Эти данагидан яхши ажралади. Қурғоқчиликка чида-ми ўртача. Суғориладиган майдонларда яхши ҳосил беради. Кўчати экилганидан кейин 5 — 6- йили ҳосилга киради. 10 ёшида ҳар тупи 50 кг гача ҳосил беради. Зарарқунанда ва касалликларга чидамли нав. Апр. ўрталарида гуллайди. Навнинг эртаги, ўртаги, кечки клонлари мавжуд (июль охири — сент. бошида пишади). Ҳўллигида истеъмол этилади, асосан, қоқи солишга мўлжалланган. Самарқанд, Тошкент вилоятларида куп экилади.

АРТРАЛГИЯ (юн. arthron — бўғим ва algos — оғриқ) — бўғимлар оғриғи; асо-сан артрит ва артроз, шунингдек бруцел-лёз, ангина, грипп ва б. кўпгина юқумли касалликларда кузатилади. А.да бе-мор дармонсизланади, ҳарорати кўтарилади. Ўз вақтида даволанмаса, зўрайиб, қайта тиклаб бўлмайдиган ўзгаришларга олиб келади.

АРТРИТ (юн. arthron — бўғим, itis — яллиғланиш) — бўғимларнинг яллиғланиши. Асосий касаллик (мас, спондилоартрит) ёки бошқа касаллик (мас, ревматизм) белгиси бўлиши мум-кин: бир (моноартрит) ёки бир неча бўғим (полиартрит) зарарланади. Ин-фекция (тиф, паратиф, сил, бруцеллёз ва б.), моддалар алмашинувининг бу-зилиши, лат ейиш, сурункали касалли-клар (муртак безлари, ўрта кулоқ, бурун ёндош бўшлиқларининг яллиғланиши, касалланган тишлар) ва б. са-баб

бўлади. Интоксикация (заҳарланиш), совқотиш, одам организмида микроблар-га қаршилиқ кўрсатиш қобилятининг сусайиши натижасида ҳам А. рўй бе-ради. Ўткир, сурункали, аллергик, юқумли, ревматик (полиартрит), экс-судатли ва б. А. фарқ қилинади. А.да бўғимлар оғрийди, кизариб шишади, шакли ўзгаради ва ҳаракати чекланади; яллиғланган бўғим соҳасида суюклик (экссудат) йиғилади. Бемор дармонсиз-ланади, ҳарорати кўтарилади. Касаллик энди бошланаётганда даво (дори-дармон, даво физкультураси, массаж) қилинса, бемор тезда соғайиб кетади.

АРТРОГРИПОЗ (юн. arthron — бўғим, gripos — кийшайган), қийшиқлик — ҳаракат аъзоларининг туғма касал-лиги; бунда қўл-оёқ мускуллари яхши ривожланмаганлиги учун улар кинғир-қийшиқ, бўғимларда ҳаракат чекланган бўлади ёки бутунлай бўлмайди.

АРТРОЗ (юн. arthron — бўғим) — бўғимнинг дистрофик сурункали касал-лиги. Моддалар алмашинуви ва ички секреция безлари фаолиятининг бузили-ши, бўғимларнинг шикастланиши, ша-моллаш, интоксикация, инфекцион ка-салликлар оқибатида келиб чиқади. Тор пойабзал кийиш оёқ панжаси бўғимлари А.ига сабаб бўлиши мумкин. А.да йирик (тизза, чанок-сон, болдир-товон, билак) ҳамда майда бўғимлар, хусусан умуртқа поғонаси бўғимлари (спондилоартроз) зарарланади. Бўғимлар бир оз шишади, босиб қўрилганда оғрийди; букиш ёки ёзиш чоғида қирсиллаган товуш эши-тилади. Кўпинча 40 — 60 яшар аёллар ўртасида учрайди. Қайси бўғим зарар-ланганлиги ва касаллик босқичига қараб даво қилинади.

АРТРОЛОГИЯ (юн. arthron — бўғим ва ... логия) — бўғим ва унинг касал-ликларини ўрганадиган фан. Ички ка-салликларнинг бир бўлими. Бўғимлар физиологияси, патологияси тўғрисидаги билимлар ривожланиши туфайли А. алоҳида фан сифатида ички касалликлар-дан ажралиб чиқди. У бўғим касалли-

кларининг келиб чиқиши, ривожланиши ва клиник кўринишини ўрганади ҳамда уларни даволаш ва олдини олиш усуллари ишлаб чиқади.

АРТУР АФСОНАЛАРИ - Уэльс (Англия) да истикомат қилувчи кельтларнинг ривоятлари; кўплаб шеърий асарларга мавзу бўлган. Буларга асос қилиб ортларнинг киролларида бири — кирол Артур (5 —6-а.) прототипи олинган. У англо-сакслар истилосига қарши муваффақиятли курашган. Кельтлар ўз мустақилликларини қайта тиклаш ҳақидаги орзу-умидларини Артур номи б-н боғлаганлар. Тарихий шахс сифатида Артур 8- а.дан бошлаб кельт ва бретонларнинг бард (шоир ва кўшиқчи)лари ижодида, шунингдек лотин йилномачиси Гальфрид Монмаутскийнинг «Британия кироллари тарихи» (тахм. 1137) китобида тилга олинади. Англияда 13 — 14-а.ларда «Артур», «Артур ва Мерлин», «Артурнинг ўлими» романларининг таржимаси пайдо бўлади. А. а. мавзуди ривожланиш ҳақидаги энг яшил инглиз романи — «Сэр Гавейн ва Яшил рицар» назмда яратилди (14-а.). 15-а.да Т. Малори «Артурнинг ўлими» романини ездиди. Бир қатор ижодкорлар ўз асарларида Артур образига мурожаат этганлар. Мас, Э. Спенсер «Қиролича фей»да, Ж. Драйден «Қирол Артур» опера либреттосида, У. Моррис «Гиневр мудофааси» поэмасида ва б. М. Твеннинг «Янки кирол Артур саройида» асарида А. а. тақлидий-ҳажвий талқин этилган.

АРУБА —Жан. Американинг шим. қирғоғи яқинидаги орол. Шамолсиз ороллар тўдасига қиради. Майд. 190 км2. Бал. 188 м гача. Аҳолиси 67 минг киши (1991), асосан негрлар ва мулатлар. Нидерландия Антил о.лари таркибида. 1986 й. 1 янв.дан қисман ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилган. Нефтни қайта ишлаш саноатининг йирик маркази. Бош шаҳри — Ораньестад. Вулканик орол. Рифлар б-н ўралган. Иқлими субэкваториал, ўртача т-раси 26 — 28°. Ёғин 500 — 600 мм. Ксерофит бута ўсимликлари ўсади.

Иқтисодининг асосини нефтни қайта ишлаш саноати ташкил этади.

АРУЗ (араб.— арз қилмоқ) — шеърий ўлчов, вазн. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари шеър тизими. А. назарияси туркий халқларга, хусусан ўзбек шеърятига араблардан ўтган.

Навийнинг «Мезон ул-авзон» асарида кўрсатилишича А. водий, рукн номига тўғри келади, кўчма маънода «устун» дегани. А. назарияси биринчи марта Халил ибн Аҳмаднинг «Китоб ал-арузи» («Аруз китоби»)да баён қилинган, кейинчалик Рашидиддин Вагвот, Тусий, Шамс Қайс Розий, Мавлоно Юсуф Арузий Нишобурийлар томонидан ривожлантирилган. Туркий халқларда А.нинг илк намуналари ислом кириб келгунгача бўлган даврлардаги қад. мақол ва топишмоқларда, «Девону луғотит турк»да учрайди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиги» шу вазнда битилган туркий дostonдир. А. аввал араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувига асосланади, унда 29 ундош ва 3 унли ҳарф, яъни чўзиқ унли товуш бўлган.

Ҳаракатлар б-н кўрсатилувчи яна учта унли — забар —а, зер, — и, пиш - у мавжуд. Ҳаракатларни ундош ҳарфларнинг усти ё остига қўйиб, очиқ бўғинлар ҳосил этилган, ёпиқ бўғин ундош устига сокин (кўплиги сукун) аломати (—) ни қўйиш орқали ҳосил қилинган. Чўзиқ унлилар очиқ бўғинда сокинли деб тушуниланган ва бундай бўғинлар, асосан, чўзиқ хисобланган. Ҳарф ва ҳаракатлардан жузвлар тузилган. Жузвлар 3та бўлиб, уларнинг ҳар бири 2 хил кўринишга эга. Араблар чодир уйни, Кўчма маънода, икки мисра шеърни ҳам байт (уй) дейишган, шу сабабли, жузвни тушунтиришда чодир жиҳозлари бўлган — арқон, қозикча, палое атамаларидан фойдаланилган. Жузвлар сабаб (арқон), ватад (қозикча), фосила (палос) деб номланган. Улар ўз ичида сабаби хафиф (енгил сабаб): (май): —; сабаби сақил (оғир сабаб): (кўзи): W; ватади мажмуъ (йиғиқ ватад): (самар): V —; ватади мафрук (ёпиқ ватад): (нома) —

V; фосилаи суғро (кичик фосила): (юрагим): W —; фосилаи кубро (катта фосила): (яшамаган): VW —каби турларга бўлинади.

Жузвлардан 8 та асл рукн ҳосил бўлган: файлун, фаулун, мутафайлун, мафайлун, мустафъилун, файлатун, мафайлатун, мафъулату (чўзиқ унли бош ҳарф б-н ёзилади). Бобур яна иккита асл рукнни келтирган: фай-ла-тун б-н мустафъи-лун. Асл рукнлар жузвлардан тузилади: «фаулун»да ватади мажмудан сўнг сабаби ҳафиф келади. А.да зихоф деган қисм бор.

Унда асл рукнлардан тармоқ рукнларнинг келиб чиқиши кўрсатилади. Бу, асл рукнлардаги бирон ҳарф ё ҳарфларни орттириш ё тушуриб қолдириш йўли б-н амалга оширилади. Бундай ўзгаришлар 44 та. Мас, жазм зихофида олдинги ҳаракатли ҳарф олиб ташланади: (мафайлун) дан (файлун) қолади, унинг ўрнида (мафъулун) қабул қилинган ва ҳоказо. Мафъулун тармоқ рукн дейилади. А.назариясида рукн ва зихофдан сўнг баҳр туради, улар 21 та. Баҳрлар гуруҳланади:

1) асл рукнларнинг такроридан ҳосил бўлувчи баҳрлар (бундай баҳрлар етита): ҳазаж мафайлуннинг, ражаз мустафъилуннинг, рамал файлатуннинг, вофир муфайлатуннинг, комил мутафайлуннинг, мутақориб фаулуннинг, мутадорик Файлуннинг такрорланишидан ҳосил бўлади;

2) икки хил асл рукннинг ал машиниб келишидан тузилувчи баҳрлар (улар уч турлидир): а) иккита асл рукн навбатлашиб (алмашиб) келади. Хафиф: файлатун мустафъилун файлатун мустафъилун. Мунсарих: мустафъилун мафъулату мустафъилун мафъулату. Музориъ: мафайлун файлатун мафайлун файлатун. Мужтасс: мустафъилун файлатун мустафъилун файлатун. Муктазаб: мафъулату мустафъилун мафъулату мустафъилун. Тавил: фаулун мафайлун, фаулун мафайлун. Мадид: файлатун файлун файлатун файлун. Басит: мустафъилун файлун

мустафъилун файлун. Ариз: мафайлун фаулун мафайлун фаулун. Амик: файлун файлатун файлун файлатун; б) икки хил асл рукндан бири аввал такрорланади, иккинчиси такрорланмайди. Сариъ: мустафъилун мустафъилун мафъулату. Ғариб (жадид) файлатун файлатун мустафъилун. Қариб: мафайлун мафайлун файлатун; в) икки хил асл рукндан бири такрорланмайди, сўнг бири такрорланади. Мушокил: файлатун мафайлун мафайлун.

Баҳрлар ҳам асл ва тармоқ баҳрларга бўлинади. Асл рукнлардан ҳосил бўлган баҳрлар солим баҳрлар, тармоқ рукнлардан ясалган баҳрлар тармоқ баҳрлар дейилади. Солимлик ва тармоқлик хусусияти вазнларга ҳам хос.

А.ни тушунтириш воситаларидан бири — доира. Баҳрлар тузилишидаги ўхшашликларига кўра доираларга бириктирилади. Доирадан сўнг тактиъ (парчалаш) туради. Бунда байт рукнларга ажратилиб, вазни аниқланади, Тактиъ тил, ёзув ва талаффуз б-н боғлиқ. А. ҳақидаги ўрта аср назариясида шакл б-н мазмун ўртасидаги узвийлик хусусияти ҳақида гапирилмайди. А.ни жузв, зихоф, баҳр, доира, фаулунсиз ҳам осон тушунтириш мумкин. Бунда бўғин, рукн, вазн, ритмик пауза, туркумлар ритми юзага келтиради.

А. га оид ҳоз. замон қараши ўзбек кирилл ёзувига асосланган. Бунда очик (унли товуш б-н тугаган) бўғин қисқа ва чўзиқ бўғин вазифасини, ёпиқ (ун-дош товуш б-н тугаган) бўғин чўзиқ бўғин вазифасини, о, и, э, у товушларидан ясалган ёпиқ бўғинлар ўта чўзиқ бўғин вазифасини ўтайди. Очик бўғин чўзиқ бўғин вазифасида ҳам, қисқа бўғин вазифасида ҳам келаверади, чунки у б-н ёпиқ бўғиннинг чўзиқлик даражасидаги тафовут оз. Баъзи ёпиқ бўғинлардаги унлилар бошқа ёпиқ бўғинлардаги унлиларга нисбатан чўзиқроқ бўлгани учун ёпиқ бўғин доимо чўзиқ ёки ўта чўзиқ бўғин ўрнига ўтиши мумкин. Айрим ёпиқ бўғинлардаги ундош товуш очик бўғиндаги ундош то-

вушдан кўп (қор, зулм), бундай ёпиқ бўғинлар мисра ичида бир чўзиқ ва бир қисқа бўғин ўрнига ўтади. Бунда қисқа бўғин «V», чўзиқ бўғин «—», ўта чўзиқ бўғин «со» белгиси б-н кўрсатилади. Ёнма-ён келган икки ундош товуш орасида қисқа «и» бордек айтилади:

Зор мени қилур ишқ, F -VV- V-со

Хор мени қилур ишқ VV- V—со I II

(Бобур, «Мухтасар») Бу байтдаги «зор», «хор» бўғинларининг ҳар бири чўзиқ ва бир қисқа бўғин ҳисобига ўтган, юқорида «—V» белгиси б-н тайинланган. Кўпинча, мисра ичида шундай кўрсатилади, аслида «со» белгисини қўйиш ҳам мумкин. «Ишқ» бўғини мисра охирида келганлиги учун «со» белгиси ишлатилган. Мазкурбайтдаги II рукн тўрт бўғинли, ўлчови ҳам «V—со»дир. Аммо «ишқ», «илм» каби сўзлар таътибда ўзларидан кейинги унли б-н бошланган сўзларга туташади, бунда сўз олдинги вазифасини бажармайди.

А.да ритм бўғинлардан рукнларни ҳосил қилиш орқали пайдо бўлади. Бўғинларнинг рукнларга уюшувида рукнларнинг шакли қатга аҳамиятга эга. Бу ҳол, гоҳо бир сўзнинг икки рукнга бўлиниб кетишига олиб келади: «ҳажринг» — «ҳажринг», кўнглумда» — «кўнглумда» каби. Бу ритмни уюштиришнинг ўзига хос жиҳатларидан биридир. Рукнлар бир бўғинлидан олти бўғинлигача-дир. Ҳар бир мисрадаги рукнлар ўзаро уюшиб, вазни юзага келтиради. Ритм яратилиши рукнлардан вазн ҳосил этишга ҳам боғлиқ: вазнлар байт доирасида тўрт рукнли (мурабба), олти рукнли (мусаддас) ва саккиз рукнли (мусамман) бўлади. Ритм яратилишининг сабабларидан бири ритмик паузадир. Ритмик пауза мисра охиридагина эмас, ичида ҳам бўлади. Шеърятдаги пауза изчил, мутаносиб, параллел ва ритмикдир. Бобурдан келтирилган ҳар бир мисрада иккитадан рукн бўлиб, рукн охирида ритмик пауза юзага чиқади, аммо I-рукн охиридаги ритмик пауза б-н мисра охиридаги ритмик пауза чўзиқликда

тенг эмас. Бу, аввало, шеърда ифода этилган мазмун ва у такозо этган интонацияга қарайди. Мисралар ичида, баъзи рукнлардан сўнг ритмик пауза бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолат бир сўз икки рукнга бўлиниб кетганда учрайди.

А.да ритмни уюштиришда туркум ҳам қатнашади. Ҳабибийнинг «Кўклам», Эркин Воҳидовнинг «Лола» ғазалларидаги ҳар бир мисра 14 бўғинли, лекин бошқа-бошқа вазнда. Уларнинг вазнлари турлича бўлсада, ритмда яқинлик сезилади. Бу икки ғазал УнтУртлик тур-қумга қарашли. Бу туркумда яна бошқа вазнлар ҳам бор. А.да мисраси 4 бўғинлигача бўлган шеърлар мавжуд. Абу Нувос (762-815), Абу Таммом (796-843), ал-Мааррий ва б. араб тилида; Саъдий, Ҳофиз, Дехдавий, Жомий ва б. форс тилида; Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фуркат ва б. туркийда А.даги шеърятнинг энг муқаммал намуналарини яратдилар.

А. ўзбек шеърятини 20-а.нинг 20-й. ларигача етакчи булган, бармоқ тизими кам қўлланилган. Кейинчалик бармоқ тизими етакчилик қилган. Бу - услуб, шоирларнинг кизиқиши, малакаси б-н боғлиқ ходиса.

Ад.: Алишер Навоий, Мезон ул-авзон, Т., 1949; Бобур, Мухтасар, Т., 1971; Тўйчиев У., Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т., 1985.

У. Тўйчиев.

АРУЗА — қадимдан Осиёнинг му-сулмон давлатларида қўлланиб келган оғирлик ўлчов бирлиги; киймати динорнинг 1/240 бўлагига тенг. Агар 1 динор 4,464 г га тенг бўлса, у ҳолда 1 А. қ 1/240-4,464 = 0,0186 г. А. гуруч дони деб ҳам аталади.

АРУНАЧАЛ-ПРАДЕШ

Ҳиндистоннинг шим.-шарқдаги штат (1986 й.гача иттифокдош ҳудуд), Ҳимолай тоғларининг жан.-шарқда. Майд. 83,6 минг км². Аҳолиси 858 минг киши (1991). Маъмурий маркази — Итанагар. Ҳудудидан Браһмапутра дарёси оқиб ўтади. Нам тропик ўрмонлар б-н

қопланган. Рельефи тоғли. Дарё водийлари ўзлаштирилган.

АРФА (итал. агра) — учбурчак шаклидаги кад. торли тирнама соз. Дастлабки тасвирлари мил. ав. 3- минг йилликка тааллуқли. Оддий кўринишдаги А. жаҳоннинг деярли барча халқларида учрайди. Турли халқлар орасида қадимдан тарқалган: грузинларда — чанги, абхазларда — аюмаа, осетинларда — дуадастанон, мансиларда тор -сапльох ва б. Ўрта Осиёда қўлланилган чанг (чэнг) деб юритилган соз А.нинг ўтмишдоши бўлган. Айритом фризида (1 — 2-а.лар) 13 торли А. чалаётган аёл-созанда тасвирланган (к. Айритом).

Ҳоз. А.нинг 44 — 46 тори бўлиб (диатоник добемоль мажорда созланган), вертикал резонаторли учбурчак шаклдаги рамага тортилган. Хроматик товушларни садолантириш ва б. тоналикка ўтказиш учун педал механизмидан (19-а. бошида француз устаси С. Эрар ихтиро қилган) фойдаланилади. У икки вазифани — торларни қисқартириш ва садони ярим тон ёки бир тонга баланлатиш ёки пастлатиш учун хизмат қилади. Оркестрда, ансамблда яқканавоз ва жўрнавоз соз сифатида ишлатилади. А. товуши майин ва ёқимли. И. Бах, Г. Гендель, В. Моцарт, М. Равель, П. Хиндемит ва б. А. учун яқканавоз асарлар яратишган. А. ижрочилигида Р. Н. Ш. Бокса, Ф. Й. Дизи, А. Цабель, И. Эйхенвальд, К. Эрдели, В. Дулова ва б. шухрат қозонишган. Ўзбекистонда А. симфоник ва опера оркестрлари таркибидан ишлатилади. 50—60-й.ларда Тошкент консерваториясида А. синфи бўлган.

АРХАИЗМ (юн. archaios — қадимги, кўхна) — эскириб, истеъмоладан чиқиб қолган сўз ёки ибора. Лексик (аркон, мирзо ва ҳ. к.), фонетик (экса, бирлан, эмди ва ҳ. к.), морфологик (билур, турур, бўлгай, бурунги ва ҳ. к.), шунинг-дек фразеологик, семантик Алар бўлади. А. кўпроқ адабиётда ўтмиш манзарасини акс эттириш, давр руҳини беришда услубий восита сифатида қўлланилади.

АРХАНГЕЛЬСК - шаҳар (1613

й.гача Новохоломгори), РФ Архангельск вилояти маркази. А. Россиядаги энг йирик денгиз ва дарё портларидан бири. Аҳолиси 410 мингдан зиёд (1999). Йирик т. й. тугуни. А.нинг асосий қисми Шим. Двина дарёсининг сохилларида ва дельтасидаги оролларда жойлашган. А. 1584 й.да бунёд этилган, 1613 й.дан А. деб аталган. 1898 й.да А. б-н Москва орасида т. й. қурилган. А. ўрмон саноати бўйича ва ёғоч-тахта экспорт қилишда Россия да энг йирик шаҳар, унда ўнлаб тахта тилиш, целлюлоза-қоғоз к-лари, гидролиз кукуни 3-ди бор. Кемасозлик ва кема тузагиш саноати ривожланган. Механика 3-ди, қурилиш материаллари, озиқ-овқат саноати корхоналари ва б. мавжуд. А.да 3 олий ўқув юрти, 3 театр, 2 музей бор.

АРХАНГЕЛЬСК ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. Ненецлар мухтор округи ҳамда Колгуев, Вайгач, Новая Земля, Франц-Иосиф Ери ва Соловки оларини ўз ичига олади. Вилоят шим. да Оқ, Баренц ва Кара денгизларга туташ. А. в. Россиянинг аҳолиси энг сийрак жойлашган ерларидан бири. Аҳолиси 1 млн. 500 мингдан ортиқ (1999), шундан шаҳар аҳолиси 1205 минг, қишлоқ аҳолиси 419 минг, асосан руслар, ненецлар ва коми-лар. 1937 й. 23 сент.да ташкил этилган. Майд. 587,4 минг км². А. в.да 20 маъмурий туман, 13 шаҳар, 40 шаҳарча бор. Маркази — Архангельск ш.

Вилоятнинг марказий қисми бир неча дарё водийлари (Шим. Двина ва унинг ирмоқлари) кесиб ўтган текисликдан иборат. Унинг каттагина қисми боткоқлик, ғарбий қисмида пастрок қирлар, марказидаги текисликда Тиман қряжи бор. Фойдали қазилмалари — кўмир, торф ва гипс. Иқлими совуқ. Январнинг ўртача т-раси ғарбда —12°, шарқда —18*. Июлининг ўртача т-раси вилоят жан.да 16°, шим.да 8°. Тез-тез шамол бўлиб туради; 350—550 мм ёғин ёғади. Муҳим дарёлари: Шим. Двина, Онега, Печора; кўл кўп (Лача, Кенозеро, Кожозеро ва б.). Тупроқлари глейли тундра, подзол ва боткоқтупроқпар. Игна баргли

ўрмонлар бор. Тюлень, тийин, куён, ок тулки, сувсар ва б. яшайди.

А. в. ёғоч тайёрлаш, ёғоч-кимё саноатини ривожлантириш ва ёғоч-тахта экспорт қилишда Россиянинг муҳим р-ни ҳисобланади. Архангельск, Онега, Мезень, Нарьян-Мар ш.ларида тахта тилиш саноати ривожланган. Саноатининг целлюлоза-қоғоз, гидролиз (Архангельск) тармоқлари, сульфат-спирт олиш, ёғочдан стандарт уйлар тайёрлаш тараққий этган. Котласда йирик целлюлоза-қоғоз к-ти бор. Машинасозлик, хусусан, транспорт машинасозлиги муҳим ўрин тутади. Архангельск ва Котлас ш.ларида кемасозлик ва кема тузатиш саноати ривожланган. Архангельскда йирик балиқ к-ти, Шойна, Индиги, Нарьян-Мар ш.ларида балиқ консерва з-длари ишлаб турибди. Боксит захиралари асосида рангли металлургия ривожланмоқда.

Қ.х.да сут чорвачилиги катта урин тутади. Холмоғори серсут сигирлар зоти А. в.да яратилган. Бугучилик б-н шуғулланилади, балиқ ва денгиз ҳайвонлари, тийин ва кутб тулкиси овланади. Ғалла экинларидан сули, арпа, буғдой экилади. Асосий т. й.лари: Москва — Архангельск, Коноша — Котлас, Обозерская — Беломорск. Шим. Двинада кема қатнайди. Архангельск, Онега, Мезень, Нарьян-Мар денгиз портлари бор. А. в.да умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ўқув юртлари, олий ўқув юртлари, оммавий кутубхона, клуб бор.

АРХАНГЕЛЬСКИЙ Андрей Дмитриевич (1879.8.12. - 1940.16.6) - геолог олим, Москвалик тектонист олимлар илмий мактабининг асосчиси, акад. (1929). МДУда (1920-32) ва Кончилик академиясида (1924 — 32) проф. Геология и. т. институти директори (1934 — 39). Асосий илмий ишлари стратиграфия, литология, тектоника, палеогеография муаммоларига бағишланган. А.нинг «Орол денгизи қирғоқларининг қазилма фаунаси» (1909), «Туркистоннинг юқори бўр ётқизиклари» (1916) каби асарлари-

да Ўрта Осиёдаги юқори бўр жинсларининг стратиграфик схемаларига асос солинган, палеогеографик реконструкция методикаси янада ривожлантирилган. И. М. Губкин б-н биргаликда Курск магнит аномалиясини ўрганишда иштирок этган (1916 — 26). Амударё этакларида текширишлар ўтказган (1919 — 31). Жан., Ғарбий Ўзбекистондаги ҳамда Фарғона водийсидаги нефтли р-нларни ва олтингургут конларини тадқиқ қилиб, бу р-нларда нефть ҳамда газ топилиши мумкин деган хулосага келган.

АРХАНГЕЛЬСКИЙ Николай Порфирьевич (1891.1.4. — Тошкент — 1977.11.12) — рус маърифатпарвари, педагог-ўлкашунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1940), Санкт-Петербург ун-тининг тарих-филол. ф-тини тугатган (1916). 1916 й.дан земство мактабида рус тили ва психологиядан дарё берган. 1920 й. Фарғонадаги мактаб-коммуна мудир. 1921 й.дан Туркистон Маориф халқ комиссарлиги илмий кенгашининг пед. хайъати раиси, Чернишевский номидаги намуна меҳнат иш мактаби мудир, ўқитувчилар тайёрлаш курси, ўзбек эрлар билим юрти (инпрос)да ўқитувчи. 1931 — 53 й.ларда Ўзбекистон маданий қурилиш ва пед. фанлари и. т. институтларида илмий ходим, бўлим мудир, директор. Пед., пед. тарихи, мактабшуносликка доир китоблар муаллифи.

АРХАНТРОПЛАР (юн. *archaios* қадимги ва *anthropos* — одам) — эволюцион тараққиёти даражаси ва маданияти характериға кўра ўзаро яқин бўлган қад. қазилма одамлар (питекантроп, синантроп ва б.).

АРХАР, алқор, тоғ қўйи (*Ovis*)— жуфт туёқлилар туркумиға мансуб ёввойи қўйларнинг умумий номи. Баъзан муфлон, арқал, арқор, уриал деб ҳам аталади. А. Ўрта денгиз о.лари, Олд, Ўрта, Марказий ва Шим.-Шарқий Осиёнинг тоғлиқ худудларида тарқалган. У тоғ ён бағирлари ва қоялар орасидаги бирмунча текис ва очик жойларда яшайди. Эр-

каклари урғочиларига нисбатан йирик (танаси уз. 110—120 см, бўйи 65—125 см, вазни 230 кг гача), шохи спиралсимон ёки халқасимон буралган, узун (70—190 см), урғочиларининг шохи ингичка ёки бутунлай бўлмайди. Учта тури: Тяньшан кўйи (*O. ammon karelini*), Европа кўйи (*O. musimon*), Осиё кўйи (*O. orientalis*) ва 10 га яқин кенжа тури маълум. Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистонда Тяньшан кўйи ва Осиё кўйи учрайди. Тяньшан кўйи яқин вақтларгача Тяньшаннинг Фарғона тоғларигача бўлган қисмида, шу жумладан Угом, Пском, Чатқол, Талас ва Қирғиз тоғларида кенг тарқалган эди. Ҳозир асосан Чатқол кўриқхонасида сақланиб қолган, дарёларнинг юқори оқимида 2000—3000 м баландликда учрайди, тик қоялар яқинидаги рельефи нотекис бўлган жойларни яхши кўради. Баҳорга яқин тоғнинг пастроқ қисмига экин экилган далаларга тушиб ўтлаши мумкин. Кўчқорининг шохлари спиралсимон буралган (уз. 120 см гача), вазни 60—106 кг (баъзан 200 кг гача), уз. 170—190 см; урғочисининг шохлари ингичка ва калта, вазни 50—54 кг, уз. 160—170 см. Осиё кўйи Тяньшан, Помир, Ҳимолай тоғларининг Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Афғонистон ва Покистон худудларида тарқалган. Ўзбекистонда бутўрнинг Қизилқум кўйи, Северцов кўйи (*O. orientalis severtzovi*) Марказий ва Ғарбий Қизилқумнинг Амударё ва Сирдарё оралиғидаги паст тоғларида ҳамда Помир-Олайнинг Нурота, Октов, Молгузар тоғларида сақланиб қолган. Кўчқорининг уз. 130 см, бўйи 80 см, вазни 70—125 кг, эркаги- I нинг шохи халқа шаклида буралган (уз. 98—107 см), урғочисиники ингичка, калта, қиличсимон эгилган. Бўйинининг остки томонидаги ёли Тяньшан кўйиникига нисбатан бирмунча калта ва энсиз. Ўзбекистон худудида бу кенжа тур Қизилқумнинг ҳамма паст тоғларида тарқалган эди. Чорва молларининг кўпайиши ва овланиш натижасида унинг ареали кескин қисқариб, ҳозир

Нуротанинг ғарбий қисмида ва Марказий Қизилқумда сақланиб қолган. Қизилқум кўйини муҳофаза қилиш учун Нурота тоғларининг марказий қисмида 1972 й. кўриқхона ташкил этилган. Ҳозир кўйларнинг умумий сони 1000 тага етди. Бухоро кўйи, тожик кўйи (*O. orientalis bocharensis*) Ўзбекистоннинг Туркменистон ва Тожикистон б-н чегарадош худудларида, кўшни Афғонистон ва Покистонда тарқалган. Кўчқори бўйинининг остки қисмида қалин ва узун ёли бўлади, шохлари йирик, халқа шаклида буралган (уз. 72 см гача), урғочиси кичикроқ, шохлари калта ва бир оз қайрилган. Бухоро кўйинининг вазни қизилқум кўйидан камроқ бўлади. Ўзбекистонда Бухоро кўйинининг иккита: боботоғ ва бойсун-кўхитанг популяциялари мавжуд. Кўйлар 300—400 м дан 2200, баъзан 3000 м гача баландликда арча ўсадиган очиқ тоғ ён бағирларида яшайди. Бухоро кўйини муҳофаза қилиш учун Сурхон кўриқхонаси ташкил этилган. Устюрт кўйи, арқал (*O. orientalis arcal*) Манқишлоқ ярим ороли, Каспий денгизининг жарлик соҳиллари, Қорабўғозкўл, Қорақумнинг паст тоғлари ва ўнгириклари ҳамда Орол денгизининг ғарбий қисмида тарқалган. Ўзбекистонда Қорақалпоғистон худудининг Устюрт қисмида учрайди. Кўчқорининг вазни 58—79 кг, танасининг уз. 121—147 см, бўйи 77—98 см; шохларининг уз. 92 см гача, бошининг икки ёнида чала ўрама ҳосил қилади. Урғочиси эркагига нисбатан кичикроқ, вазни 36—56 кг, шохлари ингичка ва нисбатан калта (уз. 25—30 см). Эркагининг бўйни остида қалин ёли бўлади, тум-шуғи остида қалин юнги (соқоли) бўлиши б-н бошқа кенжа турлардан фарқ қилади. Устюрт кўйи чўл шароитига мослашган, Қорақум тоғларининг одам ва йиртқич ҳайвонлар ўтолмайдиган тик қияликлари ва жарликлари устида яшайди. Ёзда кечаси ўтлайди, шўрланган булоқ суви б-н қаноатланади, қишда ва баҳорда кўпинча кундузи ўтлаб, қўлмак бўлиб қолган ёмғир сувидан ичади. Манқишлоқ

ва Устюртнинг ўзлаштирилиши, браконьерлик туфайли Устюрт қўйининг сони кескин камайиб кетган, hozир бир неча юз қўй Қорақалпоғистон худудида сақланиб қолган. Устюрт қўйини овлашман қилинган. А.лар пода бўлиб яшайди. Бўғозлик даври 5 ойга яқин. Май — июнда битта, баъзан иккита бола туғади. Қўзиси 2,5 — 3 ёшда вояга етади. А. хонаки қўйларнинг авлод боши ҳисобланади. А.ни меринос қўйлари б-н дурагайлаб ма-йин жунли Қозоғистон архар мериноси чиқарилган. Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

Ад.: Богданов О. П., Редкие животные Узбекистана, Т., 1990.

Очил Мавлонов, Мубошир Мусаев.

АРХАР СВИТАСИ (Бўкантиоғдаги Архар кудуғи номига қўйилган) — ўрта карбон даврининг кашира горизонти (қатламлари)га кирадиган свита. А. еда кумтош, гравелит ва конгломератларнинг бир канча қатламлари остин-устун ётади. Қалинлиги Бўкантиоғда 1300 м. Асосан Бўкантиоғ, Тўхтаоғда тарқалган.

АРХАРШАИР (*Schrenkia golickeana*) - зирадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 10 — 55 см. Илдизи бир бошчали, цилиндрсимон. Барглари мураккаб патсимон. Гули оқ. Соябон гули 15 — 20 соябончадан иборат. Ундаги гуллари 15 — 20 та. А. апр. — майда гуллайди, меваси думалок, диаметри 4 мм, май — июнда етилади. А. фақат Ўрта Осиёда тарқалган. Тошкент ва Самарқанд вилоятларининг адир ва тоғларида турли экологик шароитда ўсади. А.нинг қуритиб янчилган илдизи халқ табобатида яраларни даволашда қўлланилади.

АРХАРЎТ (*Angelica ternata*) — зирадошлар оиласига мансуб ўқилдизли кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 35 — 40 см. Барглари мураккаб. Гули икки жинсли. Соябонлари 7 — 15 соябончали, ундаги гуллари 15 — 20 та. А. июнь — июлда гуллайди. Меваси эллипссимон, уз. 9 мм. Сент. — октябрда пишади. Тошкент, Фарғона, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари тоғли туманларининг дарё

бўйларида, шағалли ва тошли ерларида ўсади. Афғонистонда ҳам учрайди. А. эфирмойли ўсимлик бўлиб, гуллаганда ер устки қисмида 0,65% гача эфир мойи бўлади.

АРХЕГОН, архегоний (*archegonium*) — йўсин, киркқулоқ ва очик уруғли ўсимликларнинг урғочи жинсий органи. Кўпчилик ўсимликларда шакли кўзасимон. А. етилгач, бўйнининг ички қисмида жойлашган хужайралар емирилиб, уларнинг ўрнидан найча ҳосил бўлади. А.нинг қорин қисмида тухумхужайра жойлашган бўлиб, унинг устида кичикрок қорин хужайра бор. Бўйнидаги найча хужайралар шиллиқланиб, А.нинг оғзини (бўйин учини) очади ва сперматозоиднинг А. ичига тушишига имкон беради. Шу ўсимликлардаги эркак жинсий орган антеридий деб аталади.

АРХЕИ (юн. *archaios* — қадимий) — токембрийннг энг йирик икки бўлинмасидан куйиси. Юқори чегараси 2,6 млрд. йил аввалга тўғри келади. Дунёнинг кўп жойларида кучли метаморфизиклашган тоғ жинслари қуринишида намоен бўлган.

АРХЕО... (юн. *arhaios* — қадимий) — муайян сўзларга олд томондан қўшилиб, у англатган нарса, воқеа ва ҳодиса қад., кўҳна эканлигини кўрсатади, мас, археология, археография.

АРХЕОГРАФИЯ (архео... ва юн. *grapho* — ёзаман) — ёрдамчи тарих фани; қўлёзма манбаларни қайта ишлаш усуллари ва уларни нашрга тайёрлаш б-н шуғулланади. Тарихий манбаларни нашр қилиш биринчи марта Фарбий Европада пайдо бўлган (15-а.). Ўрта аср тарихий манбаларининг биринчи танқидий нашри 16-а.да пайдо бўлди. Ўзбекистон бир неча минг йиллик даврни ўз ичига олган бой археографик материал (тарихий ҳужжатлар, қўлёзма) ларга эга. А.нинг намуналари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида, архив ва музейларда тўпланган.

АРХЕОЛОГИК КУЗАТИШ - археологик жиҳатдан текширилмаган жойлар

да хўжалик ташкилотлари ариқ чиқариш, бино қуриш, ер текислаш ва х.к. пайтла-рида ер тагидаги баъзи моддий маданият ёдгорликлари йўқ бўлиб кетмаслиги учун археологларнинг ўша жойларда назорат қилиб туришлари.

АРХЕОЛОГИК МАДАНИЯТ - ўзига хос этн. хусусиятлари б-н ажра-либ турадиган муайян даврга ва ҳудудга доир археологик ёдгорликлар бирлиги. Айрим ёки бир қанча белгиларга, хусу-сан, сопол буюмларнинг шакли, нақши, марҳумларни дафн этиш тартиби, меҳнат қуроллари, уй-рўзгор анжомлари ва б. га кўра белгиланади. Ёдгорликлар қаердан топилса, шу жойнинг номи б-н юрити-лади (мас, Қрвунчи маданияти). Ар.м.ни ўрганиш б-н баъзан бирор қабила ёки халқнинг муайян тарихий даврдаги и.ч. кучлари ва муносабатларининг дара-жаси ҳамда уларда содир бўлган айрим ўзгаришлар аниқлаб олинади. Баъзи Ар.м. тарихий манбалардан маълум бўлган машҳур қабилаларга тегишли бўлиб чиқади (мас, Кушон мадания-ти қад. кушонларга тегишли). Моддий маданият элементларидаги ўхшашлик ҳамма вақт ҳам аҳолининг этник ва ке-либ чиқиш бирлигини ифодалайвермай-ди, чунки бир-бирига яқин ижтимоий ва географик шароитда ҳамда ибтидоий техника даврида қабилалар ҳаёти ва ма-даниятида ўхшашликлар бўлиши мум-кин. Бундан ташқари, маданиятнинг ай-рим элементлари шу маданиятни яратган халқ ёки қабилаларнинг бир жойдан ик-кинчи жойга кўчиши натижасида бошқа қабила ёки халқларга ўтиши мумкин. Ар.м.ни ўрганиш ёзма тарихий маибалар пайдо бўлмасдан олдин яшаган қабила ва халқларнинг тарихини ёзиш учун имко-ният яратиб беради.

АРХЕОЛОГИК САНАЛАШ - археоло-гик ёдгорликларнинг ёшини аниқлаш. Уларнинг санаси йил, юз йиллар, минг йилларда мутлақ, аниқ кўрсатилиши ҳамда бошқа ёдгорликларга нис-батан аниқланган нисбий (илгари, сўнгги) бўлиши мумкин. Ах. археологик усул-

лар (стратиграфик, типологик) ва табиий фанлар усуллари (радио-углерод усули б-н саналаш ва б.) б-н аниқланиши мум-кин.

АРХЕОЛОГИК СИНОВ - археоло-гик ёдгорликларни қайд этиш (археоло-гик хариталар тузиш) ва қазилма ишлари олиб бориш мақсадида ўтказиладиган кидирув ишлари. А.с.да одатда ҳар бир ёдгорлик синов тариқасида қисман қазиб кўрилиб, унинг бунёд этилган вақти, умри, хусусияти каби томонлари аниқланади.

АРХЕОЛОГИК ҚАЗИШ - махсус рухсатнома асосида ёдгорликлар ва ма-даний қатламни тўлиқ ўрганиш имкони-ни берувчи услубга (авваламбор стра-тиграфик услубга) риоя қилинган ҳолда археологик ёдгорликларни тадқиқ этиш. А.к. турли археологик текширишнинг яқунловчи босқичи бўлиб, унда синаб кўрилган ёдгорлик бошдан-оёқ батамом қазиб текширилади, туғалланган тарихий хулосалар чиқарилади.

АРХЕОЛОГИЯ (архе... ва логия), қадимшунослик — қад. моддий маданият ёдгорликларига асосланиб кишилиқ жа-мияти ўтмишини ўрганувчи фан. Меҳнат қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, қурол-яроғлар, зеб-зийнатлар, уй-жой, устахо-налар, мудофаа ва ирригация иншоотла-рининг қолдиқлари ҳамда ўтмишга оид турли топилмалар А.нинг бош манбаи бўлиб, уларни чуқур илмий ўрганиш асосида ўтмишдаги кишилиқ жамият-лари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тарихининг умумий манзараси тиклана-ди. Шу сабабли А. тарих фанининг бир тармоғи ҳисобланади.

А. сўзини мил. ав. 4-ада Платон (Афлотун) қад. воқеалар маъносида иш-латган. Илмий мақсадлардаги дастлаб-ки археологик қазилар 18-а. бошидан бошланган. 19-а. йирик археологик каш-фиётлар даври бўлиб, А. фан сифатида шаклланиб борди, 19-а. Леи асосан 4 киемга бўлиниб ўрганилар эди; Юнонистон ва Римнинг қулдорлик даври ёдгорликла-рини ўрганувчи мумтоз А., ибтидо-ий А.,

ўрта аср моддий-маданият ёдгорликларини ўрганувчи умумий А. ва шарқ А.си. 20-а. бошида улар бирлашиб, кенг мазмунли ҳоз. замон А.си шаклланди.

Ўзбекистонда археологик текширишлар 19-а.нинг охириги чорагида, Туркистонни Россия босиб олганидан сўнг бошланди. Россия империяси Туркистоннинг ўтмиши, халкининг урф-одати, қад. қўлёзмаларини ўрганиш орқали ўлкада ўзининг мустамлакачилик режимини мустаҳкамламоқчи эди. Туркистон осори атиқаларини ўрганишни даставвал рус А. хаваскорлари ва ўлкашунослари бошлаб берди. 1895 й. В. В. Бартольднинг ташаббуси б-н Туркистон археология хаваскорлари тўғараги тузилиб, А. ишлари шу тўғарак назоратида олиб борилди. Ўша даврда ўтказилган А. тадқиқотларида В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, Н. И. Веселовскийларнинг хизмати катта бўлди. Аммо археологик ёдгорликларни ҳали ҳар томонлама, кенг ўрганилмаганлиги ҳамда топилмалар яхши аниқланмаганлиги сабабли бу вақтда ибтидоий ва ундан кейинги илк даврлар мутлақо ёритилмади. Шундай бўлса ҳам 19-а. охири — 20-а. бошларидаги Туркистонда олиб борилган археологик изланишлар Ўзбекистон тарихшунослигида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўрта Осиё халқларининг қад. моддий-маданият ёдгорликларини ўрганишда дастлабки қадамлар қўйилди. Маҳаллий халқ ўртасида ўз ватанининг ўтмиш ёдгорликлари б-н кизи-қувчи Акрам полвон Асқаров, Мирза Абдулла Бухорий, Муҳаммад Вафо каби қад. буюмлар ҳамда чақатангаларни тўпловчи хаваскор ўлкашунослар пайдо бўлди. Бу даврда Туркистон археологияси хаваскорлик даражасида бўлиб турли хил (кўпроқ нумизматикага доир) топилмаларни тўплашдан иборат бўлган. Афросиёб, Улуғбек расадхонаси ва Пойканд харобаларида дастлабки казишмалар олиб борилган. Ўзбекистонда А. фани 20—30-й.ларда шаклланди. В. Л. Вяткин Афросиёб харобасини (1925; 1929—30), Б. П.

Денике қад. Термизни (1926—27), М. Е. Массон Оҳангарон водийсини (1925—28), Айритом харобаларини (1932—33) казиб ўргандилар. 30-й.ларда кенг қўламда казиш ишларини А. Ю. Якубовский Зарафшон водийсида (1934, 1939), М. Е. Массон қад. Термизда (1936—38), В. А. Шишкин Тали Барзуда (1936—39), Варахшаёя (1937—39), С. П. Толстов, Я. Ф. Гуломов қад. Хоразм воҳасида (1937—50), А. П. Окладников Тешиктош ва Мачай ёрларида (1938—39), В. В. Григорьев Қовунчитепа харобаларида (1934—37) олиб бордилар. Тўлланган археологик материаллар Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда муҳим манба бўлди, янги археологик маданиятлар (Калтаминор, Тозабоб, Қовунчи маданиятлари ва б.) ўрганилиб, фанга киритилди. Тешиктош ёридан неандерталь типидagi одам скелетининг топилиши Ўзбекистон археологиясида буюк кашфиёт бўлиб, дунё олимларида катта қизиқиш уйғотди. Ўзбекистонда археология фанини ривожлантиришда Ўрта Осиё давлат унтида археология кафедрасининг очилиши (1940), ЎзФА Археология бўлимининг ташкил этилиши (1943) катта аҳамиятга эга бўлди. Археологик ёдгорликларни р-нларга бўлиб ўрганишда Термиз археологик комплекс экспедицияси, Хоразм археология-этнография экспедицияси, Помир-Олай ва Помир-Фарғона экспедициялари катта роль ўйнади. 50-й.ларда Ўзбекистон археология экспедицияси отрядлари Тошкент водийсида мозорқўрғонларни (Т. Аъзамхўжаев), Замонбобо жез даври қабристонини (Я. Гуломов), Болактепа ёдгорлигини (Л. И. Альбаум) ва б.ни ўрганишга киришди. 60-й.ларда Мохондарё археологик отряди Я. Гуломов раҳбарлигида Зарафшоннинг қуйи оқимида мил.ав. 4—2-минг йилликка мансуб 60 дан ортиқ неолит ва жез даврига оид манзилгоҳлар, Учтут чакмоқтош конлари (А. Асқаров, М. Қосимов, Ў. Исломов ва Т. Мирсоатов), Мўминобод қабристони (А. Асқаров), Самарқанд макони (Д. Н. Лев, М.

Жўрақулов), Чуст жез даври кишлоғи харобаси (В. Спришевский), Далварзинтепа (Ю. А. Заднепровский), Холчаён (Г. А. Пугаченкова) ва б. археологик обидаларда кенг кўламда казишлар олиб борди. Тупроққалба, Варахша, Болаликтепа, Афросиёб, Кува подшоҳ саройлари ва ибодатхоналарининг ўрганилиши, Самарқанд ва Муғ тоғида қад. Сугд, Хоразмда хоразмий ёзувларининг топилиши Ўзбекистон маданиятининг юкори даражага кўтарилганини кўрсатади.

Ўзбекистон ФА Археология интининг ташкил этилиши (1970) Ўзбекистонда археологик тадқиқотларни янада кенгайтиришга имкон берди. 70—80-й.ларда ин-т жамоаси томонидан Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида кенг қамровли археологик кузатув ва казишлар ўтказилиб, ўтмишнинг энг қад. даври — тош асридан то сўнгги ўрта асрларга мансуб кўплаб нодир ёдгорликлар топилди. Мас, Бухоро, Тошкент, Сурхондарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида Тешиктош, Амир Темур, Омонкўтон, Обирахмат, Хўжакент, Қапчиғай, Обишир, Қоратоғ, Хўжамазгил (М. Қосимов, Ў. Исломов, Н. Тош-кенбоев, Р. Сулаймонов, М. Хўжаназаров) каби қад. тош даври ғор маконлари ҳамда Хоразм чўлларида янги тош (неолит) ва жез даври маконлари (А. Виноградов, М. Итина) ўрганилиши диққатга сазовордир. Бу ёдгорликлардан топилган ашёвий материаллар Ўзбекистон тарихининг энг қад. даври манзарасини тиклашда асосий манба бўлиб хизмат қилди. Айниқса Ўзбекистоннинг жан. туманларида қад. деҳқончилик маданиятига тегишли кўплаб ёдгорликларнинг (Сополлитепа, Жаркўтон, Кучуктепа, Миршоди) топилиши ва ўрганилиши (А. Аскарлов, Т. Ширинов, Ш. Шайдуллаев) қад. Бактрия маданиятининг генезиси, тараққиёт босқичлари ва бу ерларда илк шаҳар маданиятининг шаклланиш жараёнини кузатиш имконини берди. Махсус тадқиқотлар Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Сурхондарё, Қашқадарё,

Хоразм вилоятлари ва Фарғона водийси, Қорақалпоғистон худудидаги қад. шаҳарларни ўрганишга бағишланди. Айниқса қад. шаҳарлар — Ерқўрғон (Р. Сулаймонов, М. Исомиддинов), Қанқа (Ю. Буряков), Эски Термиз (Ш. Пидаяев, Т. Аннаев), Далварзин-тепа (Э. Ртвеладзе, Б. Тургунов), Шоштепа ва Октепа (М. Филанович), қад. Бухоро ва Пойкенд (А. Муҳаммаджонов, Жез даврига оид сопол буюмлар (мил. ав. 2-минг йиллик ўрталари). Ж. Мирзааҳмедов, Ш. Одилов), Ахсикат ва Поп (А. Анорбоев, Б. Матбобоев), Афросиёб (Х. Охунбобоев, М. Исомиддинов), Хива (М. Мамбетуллаев), Миздахқон (В. Ягодин) каби ёдгорликларда олиб борилган археологик тадқиқотлар самарали бўлди. Хоразм ва Зарафшон водийсида Я. Ғуломов, Б. В. Андрианов, А. Р. Муҳаммаджонов ва б.нинг қад. ирригация ва деҳқончилик воҳаларининг вужудга келиши жараёнини ўрганиш борасида олиб борган археологик ва этнографик изла-нишлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврда Зарафшон водийси, Хоразм, Сурхондарё ва Сирдарё воҳалари ҳамда Фарғона водийсида олиб борилган археологик ва антропологик изла-нишлар туфайли Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон ерларида яшовчи аҳолининг асосий антропологик типларга бўлинганлиги уларнинг шаклланиш тарихини ёритиш имконини берди; ўзбек этносининг ўзига хос хусусиятлари, туб этник элементларнинг уларга келиб қўшилган этнослар б-н қоришиб кетиш жараёни кузатилди. Бу масалага ойдинлик киритишда Т. Хўжайов, К. Шониёзов ва б. ҳиссаси салмоқли бўлди. Шу аснода А. фанининг турли давр ва йўналишлари бўйича илмий мактаблар таркиб тодди. Уларга Я. Ғуломов, С. П. Толстов, А. П. Окладников, М. Е. Массой ва Г. А. Пугаченкова каби олимлар асос солди. Йирик асар ва рисоалар нашр этилди.

Мустахлак даврида Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон худудидан топилган энг нодир археологик топилмалар,

қўлёзма асарлар талон-тарож этилиб Москва, Санкт-Петербург, шунингдек бошқа хорижий мамлакатларга ташиб кетилди. Мас, машхур Амударё хази-наси Лондондаги Британия музейига олиб кетилган.

Археологик изланишлар мақсади ва натижаларини ўзбек халқи тарихи б-н боғлаш том маънода мустақиллик йилларидан бошланди.

Ўзбекистон А.си ўз тадқиқотларининг самараси б-н жаҳон илмий даражасига кўтарилди. Франция, Германия, Япония, Италия ва Польша б-н ҳамкорликда археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Россия (Москва, Санкт-Петербург) олимлари б-н илмий алоқалар мавжуд.

Абдулаҳад Мухаммаджонов.

АРХЕОЛОГИЯ БУЮМШУНОСЛИГИ — археологиянинг ҳар бир археологик даврга оид буюм ва жиҳозларни ўрганадиган соҳаси. Ҳар бир буюмнинг ўзига хос келиб чиқиш ва таракқиёт тарихи бор. Ҳоз. кунда ишлатилиб турган буюмлар (пичок, қозон, пиёла, қоса) ибтидоий замонлардан бошлаб неча босқичларни ўтиб, сўнгги ҳолатида бизга етиб келган. Ҳар бир тарихий давр ва босқичнинг буюмлар мажмуаси археология фанида ойдинлашади. Шунинг учун ҳар бир даврнинг буюм ва жиҳозларини ўрганишда А.б.нинг аҳамияти катта.

АРХЕОЛОГИЯ ЁДГОРЛИКЛАРИ - археологик тадқиқотларнинг объекти бўлиб хизмат қилувчи, ернинг усти ва остида сақланиб қолган қад. иншоотлар ва буюмлар. А.ё. моддий тарихий манбалар бўлиб, уларни ўрганиш б-н кишилик жамиятининг ўтмиши ёритилади. А.ё. кишилик тарихининг ёзма тарихгача бўлган энг қад. даврини ўрганишда муҳим аҳамият қасб этади. Археологик даврлар бўйича А.ё. қуйидаги турларга бўлинади: 1) тош даври ёдгорликлари; 2) жез даври ёдгорликлари; 3) антик давр ёдгорликлари; 4) қад. мудофаа иншоотлари; 5) қад. сув иншоотлари; 6) қад. Мозор-мўла ва ўбалар; 7) қад. меъморлик ёдгорликлари; 8) қад. хужжатлар; 9) ўрта аср шаҳар ва работпарннинг харобалари;

10) заргарлик буюмлари ва қад. пулларнинг хазинаси; 11) қад. ва ўрта аср пуллари, турли археологик топилмалар.

АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Археология институти — Ўзбекистон ҳудудидаги моддий маданият ёдгорликларини ўрганувчи илмий муассаса. Ўзбекистон ФАнинг Тарих ва археология ин-ти негизда (1970 й.) Самарқандда ташкил этилган. А.и. Ўзбекистонда олиб бориладиган археологик тадқиқотларга илмий-методик раҳбарлик қилувчи марказ бўлиб, республика ҳудудидаги барча моддий маданият ёдгорликларида қазилар ишлари олиб бориш учун руҳ-сатнома беради. Уз тадқиқотларини УзМУ, СамДУ, Ўзбекистон БА Санъатшунослик ин-ти, Ўзбекистон ФАнинг Тарих ин-ти ва б. илмий муассаса-салар б-н мувофиқлаштириб олиб боради. А.и. халқаро илмий дастурга биноан республиканинг қатор вилоятларида Франция, Германия, Польша, Италия, Россия каби мамлакатлар илмий марказлари б-н ҳамкорликда археологик қазилар олиб боради (1984 й.дан). Ин-тда тош даври археологияси, Турон археологияси, Мовароуннаҳр археологияси, илмий и.ч. бўлимлари; тарихий ёдгорликларнинг қимёвий ва технологик тадқиқоти ҳамда консервация қилиш лаб., кутубхона (55 мингдан ортиқ асар) бор; Тошкент, Хива ва Термиз археология бўлимлари тузилган. 7 фан д-ри (3 акад.), 35 фан номзоди, жами 90 илмий ходим ишлайди. Ин-т «Ўзбекистон моддий маданияти тарихи» номли йиллик тўплам нашр этади (1959 й.дан). У ўз фаолиятида археологик тадқиқотларга бағишланган 120 та илмий монография (5 таси ажнабий тилларда) ва турли журнал ва тўпламларда мингдан ортиқ мақолалар чоп этди. А.и.да археологиянинг долзарб масалалари бўйича бир неча халқаро илмий анжуманлар ўтказилди (1973, 1986, 1988, 1991, 1994, 1997). Ин-т ходимларидан А. Асқаров, Ю. Ф. Буряков, Р. Сулаймонов, М. Исомиддинов, М. Филанович, Т. Хўжайов ва

Г. Шиш-киналар Ўзбекистон худудиди илк шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳамда унинг тараққиёт босқичлари тарихига бағишланган 14 монография учун Беруний номидаги Давлат мукофоти б-н тақдирландилар (1985). Ин-т қошида аспирантура ва докторантура, археология мутахассислиги бўйича махсус д-рлик илмий кенгаши мавжуд.

АРХЕОЛОГИЯ ХАРИТАГРАФИЯ-СИ — тарихий харитаграфиянинг махсус тармоғи; археология маълумотлари асосида турли хилдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни графика асосида харитага тушириш. А.х. тузишда: а) археологик маданиятларнинг жойлашувини кўрсатиш; б) археологик маданиятларнинг ва этник гуруҳларнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига таъсири ва бир жойдан иккинчи жойга кучишини ўрганиб, харитада белгилаш; в) и.ч. турлари, к.х. экинлари жойлашган ва тарқалган туманлар, қад. суғорилган ерлар ва ирригация иншоотлари ва б.ни аниқлаб бериш; г) қад. савдо йўлларини, мамлакат ёки халқлар ўртасидаги ижодий алоқаларни ўрганиб, харитага тушириш; д) ўтмишдаги ижтимоий ҳодисаларнинг географик фактлар б-н алоқасини ўрганиш ва харитада кўрсатиш. А.х. 19-а. ўргаларида пайдо бўлди. 20-а.да эса А.х. кенгайиб, қад. халқларнинг маданияти, яшаган жойлари тўғрисида баён этувчи тематик ва типологик хариталар, бошқа археологик, палеоэтнографик маълумотларни ўз ичига олган хариталар пайдо бўлди. А.х.да археология ёдгорликларининг географик жиҳатдан жойланишини аниқлаш ва харитага тушириш бу объектларни муҳофаза этиш ва тадқиқ қилиш имконини беради.

АРХЕОЛОГИЯ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРИ — моддий маданият ёдгорликларини дала-тадқиқот йўли б-н ўрганиш учун ташкил қилинадиган экспедициялар. Уларни и.т. институтлари, олий ўқув юрглари, музейлар ва улкашунослик тўғарақлари ташкил этади. Кўпинча, комплекс равишда тузилиб, таркибига археологлардан ташқари этнограф, ан-

трополог, географ, тупроқшунос, биолог, ботаник ва б. олимлар киритилади. Узок йиллар ишлашга мўлжалланиб, мустақил ишлайдиган отряд ва гуруҳлардан иборат қилиб тузилади. Ҳар бир экспедициянинг ўзига хос низоми, илмий кенгаши, махсус базиси бўлади.

Дастлабки археологик кузатувлар 19-а.нинг 2-ярмида бошланган. 1895 й.да Тошкентда Туркистон археология хаваскорлари тўғараги ташкил қилинган. 1920 й.дан Ўзбекистоннинг ҳар бир вилоятида турли А.э. иш олиб борди. Энг йирик А.э. — Термиз археологик комплекс экспедицияси ва Хоразм археология-этнография экспедицияси 1936 — 37 й.ларда тузилган. Экспедициялар Ўзбекистон халқяарининг тарихий ва маданий ёдгорликларини топиш ва ўрганишга муайян хисса қўшди. Тупроқ қалъа, Қўйқирилган қалъа, кўҳна Термиз ш. ва б. дан моддий маданият ва санъатнинг ажойиб ёдгорликлари топиди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг А.э.нинг фаолияти янада авж олди. 1946 й.да Жанубий Туркменистон археология комплекс экспедицияси, Сўғд-тожик археология экспедицияси ташкил қилинди. Ўзбекистон ФА Археология ин-ти отрядлари Ўзбекистоннинг турли туманларида тадқиқот ишларини олиб борди. Акад. Я. Фуломов раҳбарлигидаги А.э.нинг Хоразм, Зарафшон ва Тошкент воҳаларида, Фарғона водийсида; А. Р. Муҳаммаджоновнинг Бухорода олиб борган археологик тадқиқотлари Ўзбекистоннинг қад. суғориш система-си ва деҳқончилигини ўрганишда, ундан халқ хўжалиги мақсадларида фойдаланишда катта аҳамиятга эга. А. А. Аскарлов бошчилигидаги отряднинг Сополлитепа, Жарқўтонла олиб борган казишмалари анча самарали бўлди. У. И. Исломов раҳбарлигидаги отряд Ўзбекистоннинг қатор вилоятларида тош даврига оид янги ёдгорликларни қазиб ўрганди, Афросиёб экспедицияси қад. Самарқандни ўрганди ва унинг илк ўрта асрларга оид деворий расмларини очди, Ерқўртндя иш олиб

борган отряд (Р. Х. Сулаймонов бошчилигида) антик ва илк ўрта асрларга оид маданият ва санъат намуналарини топди.

1959 й.да Г. А. Пугаченкова раҳбарлигида Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси тузилди. Экспедиция Далварзинтепа, Холчаён, Будрочтепада қазилмалар ўтказиб, қизил сополларнинг ноёб намуналарини топиб, тадқиқ қилди. Ўзбекистон мустақиллик-каэришганидан кейин Ўзбекистон БА санъатшунослик экспедицияси япон археологлари б-н ҳамкорликда бу ерда, шунингдек Қоратепа, Термизда кенг қўламада археологик ишлар олиб бормокда.

1964 й.дан бери ТошДУ (хоз. ЎЗМУ) археология кафедрасининг Қашқадарё археологик топография экспедицияси Қашқадарё воҳасида иш олиб бориб, Китоб, Шаҳрисабз ш.лари тарихини ўрганди, шаҳар харобалари, манзилгоҳларда қазил ишлари олиб борди. Тошкент ш. ва вилоятининг тарихий ва маданий ёдгорликларини Ю. Ф. Буяков ва М. И. Филанович раҳбарлигидаги отрядлар ўрганди ва х.к.

АРХЕОЛОГИЯНИНГ ИШ УСЛУБИ — моддий маданият ёдгорликлари мавжуд жойнинг табиий географик тузилишига ва улардаги тарихий-маиший ҳолатга қараб тадқиқот ишларини белгилаш: 1) археологик ахтариш (рекогносцировка)дан иборат бўлиб, унда маълум жойда қайси турдаги ёдгорликлар: шаҳар харобалари, қад. кабристонлар, масканлар ва х.к. борлигини, уларнинг тахминий даврларини белгилаб чиқади; 2) археологик синов (разведка)да ҳар бир ёдгорликни синов тарикасида қисман қазиб кўриб, унинг бунёдга келган замонини, умри, хусусияти каби томонларини аниқлаб олади; 3) муқим (стационар) археологик қазил турли археологик текширишнинг яқунловчи босқичи бўлиб, унда синаб кўрилган ёдгорлик бошдан-оёқ батамом қазиб текширилади, тугалланган тарихий хулосалар чиқарилади.

АРХЕОПТЕРИКС, археорнис, дастлабки қуш (*Archaeopteryx*) —

қушларнинг энг қад., кирилиб кетган уруғи, калтакесакдумлилар (*Saururae*, яъни *Archaeopteryx*) кенжа синфига киради. Зағизғон катталигидаги битта тури (*A. lithographica*) маълум. А. патларининг изи дастлаб 1860 й., тўлиқ скелет қолдиғи эса 1861 й. Бавария (Германия) да юра қатламидан топилган. У Британия музейида сақланмоқда. Ҳозир А.нинг 5 та скелета маълум. А. тузилишида судралиб юривчиларга (2 чекка ёйи, мияси кичик бўлиши, тишларининг альвеолларда жойлашганлиги, қорин қовурғаларининг амфицель типда тузилганлиги, 20 та умуртқадан иборат думи бўлиши, мугуз тумшуғи бўлмалиги ва б.) ва қушларга хос белгилар бўлиши (пат қоплами, қанотлари қоқиш патларининг узун ва асимметрик тузилганлиги, оёқларининг суяклари қисман пневматик хусусиятга эга бўлиши) филогенетик жиҳатдан судралиб юривчилар б-н қушларнинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. А.ни ўрганиш асосида эволюциянинг мозаиклиги тўғрисида тасаввур пайдо бўлган. Кўпчилик олимлар А.ни қушларнинг динозаврлардан, икки оёқли тимсоҳлар ёки псевдозухитлардан келиб чиққан бе-восита аждоди деб ҳисоблашади. Бироқ айрим тадқиқотчиларнинг фикрича — А. судралиб юривчилардан келиб чиққан ён тармоқ бўлиб, улардан қушлар келиб чиққан бўлиши мумкин. А. учил қобилиятига эга бўлмаган, шохдан-шохга ёки ерга сакраганида қанотларидан, шохларда ўрмалаганида қанотидаги тирноқларидан фойдаланган. Анинг қолдикларидан бири археорнис (*Archaeornis siemensii*) алоҳида уруғ ва тур сифатида ёзилган. Лекин кўпинча барча топилмалар битта турга киритилди.

АРХЕОЦИАТЛАР (*Archeocyathida*) -кирилиб кетган умуртқасиз жониворлар туркуми. Бўйи 6 — 8 см, эни 1—2 см. Кембрий давридаги денгизларда яшаган. А. гўж бўлиб тўпланган жойларда кейинча рифлар вужудга келган. 100 м гача чуқурликдаги сув тубига ёпишиб яша-

ган. Ер юзидан А. қарийб 400 турининг колдиклари топилган. Улар ёрдамида кембрий даври ётқизиқлари ўрганилиб, уларнинг стратиграфик схемаси тузилди.

АРХЕСПОРА (юн. arche — бошланиш ва спора) — йўсинлар ва папоротниклар бўлимига мансуб ўсимликларда спора ҳосил қилувчи, гулли ўсимликларда эса чанг ва муртақ халтачалари етиштирувчи хужайралар.

АРХИ... (юн. arhi — бошланиш, етакчилик) — муайян сўзларга олд томондан қўшилиб, куйидаги маъно ифодасини беради: а) катталиқ, юкори мавкега эгалиқ (мас, архиепископ), бирикмага киришган сўз ифодалаган белги кучли, ортиқ эканлигини кўрсатади (мас, архиреакцион — ўта реакцион).

АРХИВ (лот. archivum, юн. archeion — муассаса) — 1) хужжатлар сақланадиган жой; 2) идоралар, ташкилотлар, шунингдек айрим шахслар иш фаолияти давомида тўпланган хужжатлар мажмуи. Қад. ўзбек давлатларида 3—4-лардаёқ марказлашган ҳамда хусусий хужжатхоналар мавжуд эди; теурийлар (14—15-а.), кейинчалиқ Қўқон, Бухоро ва Хива хонликлари даврида сарой архив-кутубхоналари бўлган. 1919 й. 5 нояб. Туркистон Республикаси Ягона Давлат Архив жамғармаси (ЯДАЖ) ва Маориф Халқ комиссарлиги қошида Архив ишлари Марказий бошқармаси (АИМБ), 1930 й.дан Ўзбекистон Марказий Архив бошқармаси (ЎзМАБ) вужудга келди.

1931 й.да Ўзбекистон ЯДАЖ бўлимлари ўрнига Марказий архив (МА), Ўзбекистон Марказий Тарих архиви (ЎзМТА), 1943 й.да. Ўзбекистон киносурат-овозли хужжатлар Марказий Давлат архиви, 1962 й.да Ўзбекистон Марказий давлат тиббиёт архиви (1965 й.дан Ўзбекистон Тиббиёт ва техника хужжатлари Марказий давлат архиви) ташкил этилди. А.лар ишларини уйғунлаштириш ва бошқариш учун 1959 й.да Ўзбекистон ички ишлар вазирлиги қошида А бошқармаси тузилди.

1961 й.дан мазкур Бошқарма А.лар Бош бошқармасига айлантирилиб, Ўзбекистон Министрлар Советига бўйсундирилди. 1992 й. 19 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Бош архив бошқармаси деб номланди. Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоят А.лари ҳамда муассасалар тасаруфидаги А.лар унга бўйсунди. ЎзРда жами 77 давлат А.и бўлиб, уларда 6 млн. га яқин хужжатлар, жумладан 360 мингдан ортиқ сурат хужжатлари, 14 мингга яқин овозли хужжатлар, 17,5 мингга яқин кинохужжатлар сақланади (1999). Марказий давлат архивида 13-а.дан бошлаб шу бугунгача бўлган хужжатлар бор. Ўзбекистон рассомларининг ишлари Ўзбекистон БА Бадий жамғармаси, шахсий гуплам ва музейлардан ўрин олган. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон ва б. шаҳарларда Муқимий, Фурқат, Аваз, Ҳамза, Айний, Мухтор Ашрафий, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва б.нинг баъзи А. материаллари улар уй-музейларида жамланган.

Ўзбекистонда А.ларни шакллантириш, сақлаш ва улардан фойдаланишда юзага келадиган муносабатлар ҳамда ЎзР А. муассасалари фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Архивлар тўғрисида»ги қонунини (1999 й. 15 апр.) б-н тартибга солинади. Ушбу қонун Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган барча А. хужжатларини тўлиқ камраб олишга, ЎзР Миллий архив фондининг яхлитлигини сақлаб қолишга ва фуқаролар, жамият ва давлатнинг ижтимоий, маданий, илмий ва б. эҳтиёжларини қондириш мақсадида А. хужжатларини ҳисобга олиш, экспертиза қилиш, рўйхатдан ўтказиш, бутлаш ҳамда улардан фойдаланишнинг ягона тартибини белгилашга қаратилган. Қонунга кўра, хужжатларда Ўзбекистон халқининг моддий ва маънавий ҳаёти акс эттирилган барча А. фондларининг мажмуи Ўзбекистон Республикаси Миллий А. фонди деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Миллий А.

фонди давлат ва нодавлат А. фондларидан ташкил топади. Давлат А.ларидан ва давлатнинг бошқа ҳужжатхоналарида доимий сақланаётган ҳужжатлар, шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида, прокуратуралар, судлар, банкларда, давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида, Ўзбекистон Республикасининг дипломатик ваколатхоналари ва консуллик муассасаларида вақтинча сақланаётган А. ҳужжатлари давлат А. фондини ташкил этади. Нодавлат юридик шахсларнинг фаолияти натижасида тўпланган А. ҳужжатлари, шунингдек фуқароларнинг шахсий А.ларинодавлат А. фонд ими ташкил этади. Ҳужжатларни Ўзбекистон Республикасининг Миллий архив фондига киритиш ёки ҳужжатларни ундан чиқариш эксперт комиссиясининг ҳулосаси асосида амалга оширилади.

Ҳужжатларнинг қимматлилигини аниқлаш мезонларини, эксперт комиссияларини тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Бош архив бошқармаси белгилайди.

А. учун мутахассис ходимлар Тошкент маданият ин-тида ҳамда ЎЗМУ тарих ф-тида тайёрланади.

Раънохон Файзиева.

АРХИЕПИСКОП (архи... ва епископ) — руҳонийлик унвони, христиан черков иерархидаги олий даражалардан бири. Ҳамма епископлар тенг ва бир хил ҳокимиятга эга деб ҳисобланса ҳам апостол қондалари асосида айрим епископларга ҳуқуқларнинг устидан назорат қилиш ҳуқуқи ва айни вақтда А. унвони берилган.

АРХИКАРП (Archicarpus) — халтачали замбуруғларнинг икки (остки ва устки) ҳужайрадан иборат урғочи жинсий органи. Остки ҳужайра (аскогон) битта ёки бир нечта йирик, кўпинча кўп ядроли ҳужайрадан, устки ҳужайра (трихогина) эса бир оз чўзиқроқ ҳужайрадан иборат.

АРХИМЕД (тахм. мил. ав. 287 — Си-

ра-куза (Сицилия) — 212) — юнон механиги ва математиги. А. ўша замоннинг йирик илмий маркази — Искандарияда таълим олган. Римликлар Сиракузани босиб олиши пайтида ўлдирилган. А. ричаг қонунларини топган, унинг номи б-н юритиладиган гидростатика қонунини очган (қ. Архимед қонуни). Маг.га оид бир қатор ишлари орасида унинг усули ёрдамида эгри чизикларнинг узунлигини ҳисоблаб топиш, юза ва ҳажмларни аниқлаш қатга ўрин тутади. А. экин майдонларини суғориш машиналари (қ. Архимед винти), юкларни кўтариш учун мўлжалланган ричаг ва блоклар тизимлари, ҳарбий ирғитиш машиналари, қотишмаларнинг таркибини суюқлик (сув)да аниқлаш усули ва б. кўп кашфиётларнинг муаллифи. Кўп асарлари бизгача етиб келмаган.

АРХИМЕД АКСИОМАСИ - берилган икки кесманинг кичигини бир неча марта такрорлаб, ҳар доим каттасидан каттароқ кесма ҳосил қилиш мумкинлиги тўғрисидаги аксиома. А.а.ни юзалар, ҳажмлар, сонлар ва б.га ҳам татбиқ қилиш мумкин. Мас, ҳар қандай икки мусбат сон а ва b учун $a > b$ тенгсизликни қаноатлантирувчи натурал сон p доимо топилади. Бу аксиома Архимед томонидан «Шар ва цилиндр» асарида аниқравшан тавсифлаб берилган. А.а.ни баъзан Евдокс аксиомаси деб ҳам аташади, чунки уни илгарироқ Евдокс Книдский қўллаган. А.а.дан микдорларни ўлчашда, икки кесманинг умумий ўлчовини топиш ва б. масалаларни ҳал қилишда фойдаланилади.

АРХИМЕД ВИНТИ — Архимед ихтиро қилган сув чиқарувчи машина (мил. ав. Архимед винти. 3-а). А.в. икки томони очиқ цилиндр қувур бўлиб, ўқиға винт канали ҳосил қилувчи винтли юза ўрнатилган. А.в. нинг бир учи суюқликка туширилиб, иккинчи учи суюқлик қуйиладиган жойға ўрнатилади. Винт айланганда суюқлик қувурдан кўтарилиб, юқори тешиқдан узлуксиз қуйилаверади. А.в. нинг иши қия текислик принциғиға

асосланган. Шамол ёки сув двигателлари ёрдамида ҳаракатга келтириладиган А.в. қуритиш ва суғориш ишларида қўлланилади.

АРХИМЕД СПИРАЛИ - ўз нуқталаридан бири О атрофида текислик бўйлаб текис айланаётган ОА тўғри чизик устида доимий тезлик б-н ҳаракатланиб боровчи М нуқта чизган ясси эгри чизик. Ҳаракатланаётган тўғри чизикқа маълум йўналиш бериб, унга қутб ўқи, ундаги кўзгалмас нуқтага қутб деб қаралса, у холда А.с.нинг қутб координаналардаги тенгламаси, бунда $a = \text{const}$ бўлади.

АРХИМЕД ҚОНУНИ - гидростатика ва аэростатиканит асосий қонуни. Мил. ав. 3-а.д.я Архимед очган. Суюклик ёки газга ботирилган ҳар қандай жисмга шу жисм сиқиб чиқарган суюқдик ёки газ оғирлигига тенг гидро-, аэростатик «қўтариш кучи» таъсир қилишини ифодалайди. Бу куч жисм сиртига суюклик ёки газ томонидан таъсир

қилувчи босим кучларининг тенг таъсир этувчиси бўлиб, юқорига тик йўналади. Агар жисмнинг оғирлиги «қўтариш кучи»дан катта бўлса, жисм чўқади, кичик бўлса — чўкмайди, тенг бўлса, жисм суюклик ёки газ ҳажмининг исталган жойида бўла олади. Бу қонун бир жинсли бўлмаган суюклик ва газларга ҳам тааллуқлидир.

АРХИМИЦЕТСИМОНЛАР (Archimycetes) — гифи (танаси) бўлмаган ёки жуда суст ривожланган тубан замбуруғлар синфи. 350 га яқин тури бор. Асосан бир ҳужайрали ва бир ядроли организмлар, зооспора орқали кўпаяди, фақат айрим турларигина ривожланишнинг бошланғич даврларида икки ядроли бўлади, баъзи турлари изогаметаларнинг қўшилиши (копуляция) йўли б-н урчийди. А. жуда майда, уни микроскопда кўриш мумкин. Бу синфга мансуб замбуруғлар асосан сувда ёки нам жойларда ўсадиган сувўтлар ва юксак ўсимлик (мас, қарам, картошка ва б.)ларда паразитлик қилади, ўсимликларнинг касалланиши ва чиришига сабаб бўлади.

АРХИПЕЛАГ (итал. *agareo* сўзидан) — бир-биридан унчалик узоқ бўлмаган ва одатда бир бутун деб ҳисобланадиган ороллар тўдаси. Бир А.га кирадиган ороллар пайдо бўлиши, геологик тузилиши, ўсимликлари, ҳайво-нот дунёси жиҳатидан ўхшаш бўлади.

А. пайдо бўлишига кўра материк, маржон, вулкан оролларига бўлинади.

АРХИПЕЛАГ, Греция архипелаги — Эгей денгизда, Болкон я.о.дан Кичик Осиё я.о. қирғоқларигача чўзилган тўда-тўда ороллар (Шим. ва Жан. Спорадлар, Кикладлар, Эвбея, Хиос, Лесбос, Крит ва б.). Майд. 20 минг км². А. ороллари учламчи даврда Эгей денгизи ўрнида бўлган курукликнинг қолдиқларидир. Барча ороллар тоғ ва қирлардан иборат. Бал. 2456 м гача (Крит о.). Вулканлар отилиб, тез-тез zilzila бўлиб туради. Доим яшил ўрта денгиз ўсимликлари ўсади. Аҳриси субтропик ўсимликлар етиштириш ва балиқ овлаш б-н шуғулланади.

АРХИТЕКТОНИКА (лот. *architektonike* — қурилиш санъати) — санъат, кўпинча меъморлик асарларининг асосий ва иккинчи даражали қисмларининг ўзаро мутаносиблиги. А. қонунлари тизими сифатида ўзаро муносабатда бўлган қисмларнинг уйғунлиги, мутаносиблиги ва мувофиқлигини ифодалайди. Мас, Бухородаги Сомонийлар макбараси (9 — 10-а.лар). Макбаранинг ҳамма қисмлари (куб ва гумбаз сатҳи) хандасий мутаносиблик қонунларига бўйсунган. Ўзбекистон меъморлигида икки хил тизими кузатилади: синчкор бинолар ва току равокли бинолар. Синчкор Ада устун ва тўсинлар кенг қўлланилади. Току равокли А.да асосан гиш-тин маҳрабатли бинолар яратилган.

АРХИТЕКТОР (лот. *architektor* — би-нокор, бош уста) — қ. Меъмор.

АРХИТЕКТУРА (лот. *architektura* сўзидан) — қ. Меъморлик. ...

АРХИЯ (юн. *arche* — ҳокимият, бошлик) — ясама сўз таркибий қисми. Ўзидан олдинги сўзга қўшилиб, ҳокимият, бошқарув шаклини англатади

(мас, монархия).

АРХОЗАВРЛАР (Archosaura) — судралиб юрувчилар кенжа синфи. Юкори пермь давридан маълум. Бош суягида 2 та чекка суяги ва кўз одди туйнуги бўлади. Чаноқ суяги 3 ёки 4 нурли. Териси қалин совут б-н қопланган. А. мезозой эрасида ер юзида энг кенг тарқалган ва жуда хилма-хил турлардан иборат судралиб юрувчилар гуруҳи бўлган. Айрим А. икки оёқда тик юргани учун орка оёқлари, леми ва думгазаси кучли ривожланган, думин олдинги оёқлари ва боши кичик бўлган. Ўтхўр ёки йиртқич ҳаёт кечирган А.га текодонтлар, тимсоҳлар, калтакесакчаноқлилар, қўшчаноқлилар, динозаврлар ва учар калтакесаклар туркумлари киради. А.дан археоптерикс келиб чиққан. А.дан ҳозир фақат тимсоҳлар сақланиб қолган.

АРХОНТ (юн. archon — бошлик, хукмдор) — Юнонистондаги олий мансабдор шахслар. Ривоятларга кўра, архонтлик лавозими умрбод ҳисобланган, кейинроқ 10 йилга, мил. ав. 683 й.дан бошлаб эса бир йилга келтирилган. А. 9 кишидан иборат бўлган. Мил. ав. 6-а. даги Солон ислоҳотидан кейин архонтлик лавозими олий даражадаги мулкдорлар сайланган. Клисфен ислоҳотидан сўнг (мил. ав. 5-а.) А. ўзининг сиёсий аҳамиятини йўқотган.

АРЦИМОВИЧ Лев Андреевич (1909.25.12 - Москва - 1973.1.3) - физик олим, акад. (1953). Илмий ишлари атом ва ядро физикасига оид. А. бошчилигида биринчи марта физиктермоядро реакцияси ҳосил қилинган. Пагуош ҳаракати қатнашчиси.

АРЧА (Juniperus) — сарвдошлар оиласига мансуб доим яшил дарахт ва буталар туркуми. 70 га яқин тури бор. А. бир жинсли, бир ёки икки уйли, шамол ёрдамида чангланувчи, игнабаргли ўсимлик. А.нинг эркаклик куббаси сарғиш, 3 — 6 чангдонли қипиксимон чангчилардан ташкил топган. Урғочи куббалари яшил бўлиб, қарама-қарши ёки олдинма-кейин ўрнашган уруғчибарг ва

уруғкуртаклардан иборат. Куббалари юмалоқ (диаметри 5 — 20 мм), ичидан 1 — 10 дона уруғ бор. А. март—май ойларида гуллайди. Меваси кўнғир, иккинчи йили (сент. — нояб.да) пишиб, қиш ёки баҳорда тўкилади. А. уруғини яхши ундириш учун уни езда стратификация қилиб, кузда сепилади. 2 — 3 ёшли кўча-ти экилади. А.нинг кўпчилиги ўрта мин-тақаларда ўсади. Баъзи турлари тропик ҳудудлардаги тоғларда ҳам учрайди. I. semiglobosa (совур А.), I. turkestanica (ўрик А.), I. sabina (қора А.) ва I. seravschanica (Зарафшон А.) каби турлари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон тоғларида тарқалган бўлиб, махсус арчазорларни ташкил қилади. А.нинг хўжаликдаги аҳамияти катта. Ёғочи меъморликда, ўймакорликда ва қалам ясада ишлатилади. Баъзи турларидан хушманзара ўсимлик сифатида фойдаланилади. Куббаларидан турли моддалар (эфир мойи, қатрон, канд, мум ва органик кислоталар) олинади. Куббасининг дамламаси табобатда сийдик ҳайдовчи, балғам кўчирувчи ва овқат ҳазм қилишни яхшиловчи дори сифатида ишлатилади. Ўрта Осиёдаги турларидан олинadиган эфир мойининг цедрол фракцияси эса жароҳатни, суякнинг тешилиб оқишини даволашда қўлланилади.

АРЧА КЎМИР — арча дарахтидан тайёрланган ёқилғи. Бунда арча гўлалар кўраларга солиб куйдирилади. У чўғ холига келганда кўра оғзи сомонли лой б-н сувалиб, 10—15 кун шу ҳолда сақланади (қ. Листа кумир). А.к.дан асосан хунармандчиликда темирчилар, мискарлар, заргарлар турли хил асбоблар ясада фойдаланадилар.

АРЧАДОШЛАР — қ. Сарвдошлар.

АРЧАЗОР, арчазор ўрмонлар — асосан, арча дарахтидан ташкил топган ўрмонлар. А.лар 600 — 700 йил (айримлари 2000 й.гача) яшайди, тоғларда сув тўплаш, тупроқ эрозияси олдини олиш, сел тошқинларини бартараф этиш каби муҳим вазифаларни бажаради. Асосан Ер юзининг Шим. ярим шаридаги тоғли

худудларда — Ўрта Америка, Осиё ва Африкада ўсади. Ўрта Осиё, Қрим, Олтой-Саян, Узоқ Шарқдаги тоғларда 700 минг га майдонни эгаллайди, унинг 665 минг га дан кўпроғи (93,5%) Марказий Осиё давлатларида жойлашган. Ўзбекистон давлат ўрмон фонди ҳисобида 190 минг га А. бор (1999). Ўзбекистонда асосан, Тяньшан, Туркистон, Чатқол, Ҳисор тоғларида қатта-қатта А.лар мавжуд. Улар си Ирак ва маҳсулдорлиги кам А.га қиради (қалинлиги 0,3 — 0,5), аммо шунга қарамай жуда қатта табиий ва икгисодий аҳамиятга эга. А. 800 — 3100 м баландликда тоғ ён бағирларида жойлашган ва уч минтақага бўлинади: тоғларнинг пастки қисмида (800—2000 м баландликда) қора арча ёки Зарафшон арчаси, ўрта қисмида (1400—2500 м) совур арча, юқори қисмида (2500—3100 м) ўрик арча ёки Туркистон арчаси ўсади. Тоғларнинг энг юқори қисмидаги арчалар сийрак, бўйи паст, танаси қийшиқ, сершоҳ бўлиб, кўпинча ер бағирлаб ўсади. Энг яхши А. унумдор, сернам, тупроқли, ясси тоғ ён бағирларида учрайди ва уларнинг йиллик фитомаҳсулдорлиги 220 т/га ни ташкил этади. Илғари А. муҳофаза қилинмаганлиги ва улардан қурилиш материали ҳамда ўтин сифатида аёвсиз фойдаланиш натижасида А. майдонлари камайиб, арчалари сийрақлашиб кетган. 20-а.нинг 50-й.ларидан бошлаб Ўзбекистонда Аларни табиий равишда қайта тиклаш ва экма А.ни барпо қилиш ишлари бошланди ва Ўрта Осиё (ҳоз. Ўзбекистон) Ўрмончилик и.т. ин-тида унинг илмий асослари ишлаб чиқилди (У. Н. Ниғматов, Е. В. Михайлова, В. М. Сахацкий, Ё. Ю. Мусав). Ўрмончилик хўжаликлари А.ни кўриқлаш, парвариш-лаш, табиий ва сунъий йўллар орқали кўпайтириш ишлари б-н шуғулланади (қ. Ўрмон хўжалиги).

Абдухалил Қайимов, Анвар Тагиров.

АРЧИН ТИЛИ - қ. Доғистон тиллари.

АРЧИНЛАР (ўзларини аршиштиб деб атайдилар) — Доғистон Ре-

спубликасидаги халқ. Умумий сони 1 мингдан ортиқ (1992). Арчин тилида сўзлашади. Диндорлари исломнинг сунний мазҳабида.

АРЧМАН — Туркменистоннинг Копет-доғ этакларидаги шифобахш сувли курорт. Арчман т.й. станциясидан 9 км нарида жойлашган. Икклими кескин континентал, ёзи жуда иссиқ (июлнинг ўртача т-раси 30°). Кам водород сульфидли минерал булоқ сувлари ваннага тушиш ва ичиш учун ишлатилади. Қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, ҳаракат ва таянч органлари касалликларида, тери, гинекологик касалликларда тавсия этилади. Санаторий, ванна қабул қилиш биноси бор. Йил бўйи ишлайди.

АРШАК (? - мил. ав. 248F247) - Парфияда ҳукмронлик қилган сулола асосчиси. Каспий денгизининг жан.-шарқда яшаган парн қабиласининг бошлиғи бўлган. А. аслида қабила бошлиғига берилган унвондир. «Ар» (эр) сўзи ботир, мард, баҳодир, паҳлавон демақдир; Аршак эса шақларнинг ботири маъносини англатади. Баъзи тарихчилар (В. Г. Луконин) А.ни қад. паҳлавийча Кави Аршан — баҳодир камончи номи б-н боғлайдилар. Парфия подшолари ичида фақат сулола асосчиси (Аршак I)гина шу исмда бўлган.

АРШАКҲИЙЛАР — Парфия подшолари сулоласи (мил. ав. 250 — мил. 224). Сулолага Каспий денгизининг жан.-шарқий қисмида яшаган парн қабиласининг бошлиғи Аршак асос солган. Беруний А.ни Хоразмнинг мифологик қаҳрамони Сиёвушдан тарқаган деб ҳисоблайди. Бу сулоланинг машхур вакиллари: Аршак I (250 - 248F247), Тиридат I (248/247 - 211), Артабон I (211 - 191), При-анат (191 - 176), Фраат I (175 - 170), Митридат I (170 - 138/137), Фраат II (138/137 - 128), Артабон II (128 - 124/123), Митридат II (123 - 88/87), Фраат III (70/69 - 58/57), Ород II (57 - 37/36), Фраат V (мил. ав. 2—мил. 4), Вонон I (7/8 - 12), Артабон III (12 - 38), Готарз II (38 - 51), Вологес I (51/52 - 79/80), Митридат

IV (128/129 - 147), Вологес III (148 - 192), Вологес IV (192 - 207/208), Вологес V (507/208 - 222), Артабон V (209 - 224).

АРШАКИЙЛАР (Аршакунил арман аршакийлари — Парфиядаги аршакийлар сулоласига қардош бўлган шоҳлар сулоласи. Тиридат I (62 й.дан, расман 66 — 80) томонидан асос солинган. Хисрав I (217 — 238) даврида А. ҳокимияти меросий туе олган. Тиридат III Буюк (287 — 332) даврида христианлик Арманистоннинг расмий давлат динига айланган (тахм. 301). А. ички тарқоқликка қарши ҳамда Арманистоннинг мустақиллиги учун муваффақиятсиз кураш олиб борганлар. Эрон ва Византия ўртасида Буюк Арманистон тақсимлангач (387), А. уларнинг вассалига айланганлар. 428 й. А. сулоласи барҳам топган.

АРШИ АЪЛО (араб, арш — тахт, аъло — буюк) — буюк тахт. Ислом ақидасига кўра, Арш Ер, осмонлар, юлдузлар ва Курсийдан ҳам катта ҳажмдаги мавжудот. Аллоҳ яратган барча нарсадан у буюк ва каттадир. Куръони Карим оятларида А.а. тўғрисида 23 жойда баён этилади. Мас. «Худ» сурасининг 7-оятида: «Аллоҳ шундай (буюк ва қудратли) зотдурким, Еру осмонларни олти кунда яратди, холбуки Унинг Арши сув устида эди», дейилади. Ислом таълимоти бўйича Арш ва б. буюк мавжудотларни яратишдан Аллоҳнинг мақсади улардан Ўзи ёки бошқалар фойдаланиши ёхуд уларга эҳтиёжи борлиги учун эмас, балки Ўзининг қудрат ва имконияти на қадар чексиз эканлигини намоён этишидир. Баъзи нотўғри ақида эгалари, Арш Аллоҳнинг тахти, унда макон тутиб ўтиради, деб хатога кетадилар.

АРШИЙ Хўжажаҳон Яъқуб (1706 -1756, Қашқар) — уйғур шоири, давлат арбоби. Ойрот хонлиги (1635 -1758) нинг Қашқардаги ноиби. А. уйғур мумтоз шеърлятида лирик жанр ривожига ҳисса қўшган. Навоийга эргашган («Кўнгул» мусаммани), татаббулар битган. Асарларида инсонийлик, вафо, меҳр-муҳаббат, эзгулик ва дўстликни тараннум этган,

ижтимоий тенгсизлик ва ҳуқуқсизликдан нолиган. Унинг «Хўжажаҳон Арший» номли девони мавжуд.

АРШИН — қад. узунлик ўлчов бирлиги; ўлчами 65,2-М 12 см. Ўртача қиймати кўп манбаларда 71,12 см деб олинган. Рабғузий 1310 й.да туркий тилда ёзган «Кисаси Рабғузий» асарида келтирилган. Туркистонда узунлиги тахм. 1 м га тенг хонарнинг ҳам қўлланилган.

АРБЕРГАРД (франц. arriere — орқасида, garde — соқчи, кўриқчи, қоровул) — Европа давлатлари армияларида ҳарбий юриш, ҳужум ёки чекиниш вақтида асосий кучларнинг кетидан борувчи ва уларнинг шу томондан хавфсизлигини таъминловчи аскарый қўшилма, қисм ёки бўлинма. Туркий халқлар ҳарбий қўшинида соқа деб юритилган.

АРБЕРСЦЕНА — сахнанинг орқа қисми. Одатда А. ёрдамчи жой хизматини бажариб, кенглик ва фазонинг тасаввурини берувчи декорацияларни ўрнатишда фойдаланилган. Ҳоз. замон театрида А, кенгрок ва чуқуррок қилинади. Негаки, декорация қурилмалари автоматик тарзда айлангирилиши керак. А. Ҳидоятлов номидаги театрда сахналаштирилган «Паранжи сирлари» (Ҳамза асари), «Искандар» (А. Навоий достони асосида) спектаклларида А. кенг ишлатилди.

АРБЬВАРТА («орийлар мамлақати») — Шим. Ҳиндистоннинг марказий қисмининг қад. хиндлар томонидан аталиши. Қад. хиндларнинг тасаввурича, А. мамлақатида Ҳиндистоннинг бошқа халқларига қараганда «олижаноб» кишилар яшаган. Бундай қарашлар бежиз бўлмаган, албатта, чунки Ҳиндистоннинг айнан мана шу қисми қад. хинд тамаддуни (цивилизацияси)нинг ўчоғи, Мауриялар давлати жойлашган ўлка бўлган. Бу ерда браҳманизм, буддизм ва жайнизм каби динлар шаклланган, унда яшаган халқларнинг адабий тиллари — санскрит ва пали — бутун Ҳиндистоннинг адабий тилига айланган.

АРҚИШ (туркийча) — 6 — 14-а. ларда туркий халқларда узок юртларга

савдо-сотик ишлари б-н қатновчи то-жирлар, от-уловлар, аравалар ва уларни бошқарувчи мутасадди шахслар гуруҳи, яъни карвон маъносини англатувчи истилоҳ. А. Култегин битиктошида, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ишлатилган, сўнги бор 14-а. обидаси Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарида қайд этилган. Ҳоз. ўзбек адабий тилидаги «Қарвонбоши» маъноси қадимда А. улуғи сўз бирикмаси ёрдамида ифодаланган.

АРҚОН — толалардан эшиб тўкиладиган, йўғонлигига караганда узунлиги анча катта бўлган тўқимачилик буюми; арғамчи. Зиғир толаси, каноп, наша пояси толалари, ип, жун ва сунъий толалардан тўкилади. Шунга яраша қил А., жун А. деб юритилади. Бир ўримли, икки ўримли ва уч ўримли А.лар бўлади. Қундалик ҳаётда жуда аскотганидан А. қадимдан ишлатиб келинган. А. уй-рўзгор ишларида, буғучилик, йилкичилик, чорвачиликда, қурилишда, елканли кемаларда, дарё ва денгиз портларида, осма йўллар, осма кўприклар қуришда кенг ишлатилади. Пўлат симлардан эшиб тўкиладиган А. канат, трос (сим А.) деб аталади.

АРҚОН КЎПБУРЧАГИ - кучлар тизимининг таянч реакциялари ва тенг таъсир этувчи кучларини топиш, эгувчи моментлар эпюрапарини ясаш, аркасимон ва осма тизимларнинг энг мақбул киёфалари (шакллари)ни аниқлаш ҳамда ясен жисмлар статистикасига доир бошқа масалаларни ечишнинг график усулида фойдаланиладиган кўпбурчак. Икки учи танғиб боғлангач ип (арқон) нинг бир неча нуктасига қўйилган кучлар б-н таранг тортилиши натижасида ҳосил бўлган кўпбурчак А.к.дир. А.к.куч кўпбурчаги (расмга қ.) б-н бирга ясси кесимларнинг геометрик характеристикаларини аниқлашда, муҳандислик гидравликаси, иктисодиётнинг баъзи масалаларини ечиш ва б.да ҳам қўлланилади.

АРҚОН ТУТИШ - туркий халклар

тўй маросимидаги қад. удумлардан бири. Келинни куёвниқига олиб келаётганларида келиннинг қўшнилари, яқинлари, маҳалла ва қишлоқ йигитлари арава-нинг йўлини тўсиб, совға ва инъом талаб қилади. Бунинг учун арғамчи тортиб йўлни тўсадилар. Арқон туган кишиларга келин томонидан олдиндан тайёрлаб қўйилган ноз-неъматлар, белбоғ, рўмолча ёки пул беришган. Бу удум Ўзбекистоннинг барча вилоятларида мавжуд. Келин хоҳ отда, хоҳ арава ёки машинада бўлсин, йўл-йўлақай болалар йўл тўсишган. Гарчанд келин тушган улов бу тўсикдан бемалол ўтиб кетишга қодир бўлса ҳам, бундай қилинмаган. Аксинча қизнинг онаси баҳоликудрат бериб юборган тугундан нонми, бўғирсоқми, қатламами берилиб, арқон тутувчиларнинг кўнгли хушнуд этилган.

АРҚОНИЙ — кечпишар қовун нави. Шакли эллипсисимон, бўйи 30 — 35 см, оғирлиги 4 — 7 кг. Пусти калин, сирти бир оз буришган, кам тўр, яшил. Эти оқиш-яшил, қалинлиги 4 — 5 см, ширин, таркибида 9,1% гача қанд бор. Уругхонаси катта, уруги чўзиқ ва бир оз буқик. Уруги экилганидан кейин 100 — 120 кунда ҳосили пишди. Ҳосилдорлиги 350 ц/га. Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Тошкент вилоятларида экилади. Куз — қишда асраш ва олис жойларга юбориш учун яроқли (яна қ. Қовун).

АРҚОҚ, уриш — газлама тўқишда танда ипи б-н кесишувчи ва ўришувчи кўндаланг ип. Одатда, А. найчаларга ўралиб, моки воситасида танда коми (зеви) дан ўтказилади. А. табиий (испак, пахта толаси, жун) ва сунъий (вискоза, нейлон, лавсан) толалардан тайёрланади.

АРҚУЛ — арабларда пуфлаб чалинадиган (қўшнайсимон) чолғу. А.нинг қўшнайдан фарқи шуки, ундаги найнинг бири ўзгармайдиган (бурдон) то-вуш бериб, куй ҳосил этадиган иккинчи найга ҳамоҳанг бўлади.

АРҒАДАЛ (туркийча) — қад. туркий халкларда, кейинчалик Амир Темури ва те-мурийлар даврида душманга қўққисдан

зарба бериш мақсадида аскарлар беркинадиган пана жой, пистирма.

АРҒАЙ ЎТ (мўғулча арға — алдаш, туркча — ўт, олов) — туркмўғул қабилалари ҳарбий санъатида қўлланилган усуллардан бирининг номи. Душманни чалғитиш мақсадида қўшин миқдорини бўрттириб, кўпайтириб кўрсатиш учун одатда оз сонли қўшин қўмондони ҳар бир жангчисига тунда бир қанча ерда гулхан, машғал ёқишни буюрган. Мас, Мирзо Улуғбек 1425 й. Мўғулистонга қилган юриши чоғида қўшин миқдори ҳақида душман ногўғри тасаввурга эга бўлиши учун ҳар бир жангчисига тунда беш ерда гулхан ёқишни амр қилган.

АРҒАНУН, арған (араб., юн. органон) — махсус мешлардан йўналтириладиган ҳаво ёрдамида товушлар юзага келадиган йирик мусиқа чолғу асбоби. А. Европа ва Шарқ халқлари мусиқа амалиётида қадимдан (мил. ав. 4-а.) машҳур бўлиб, ўрта аср қўлёмаларида турлича тасвирланган. Қомусчи олимлар Бану Мусо бин Шокир (9-а.) ва Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (Ю-а.)ларнинг маълумотларига кўра, А. бир неча қорамол терисидан тайёрланган учта меш ва уларга бириктирилувчи 12 тадан 40 тагача бўлган йўғонингичка мис найлардан таркиб топган. Мешларга ҳаво бир неча киши ёрдамида пуфлаб киритилган — пневматик А., ҳаво сув босими ёрдамида садоланувчи — механик А., шунингдек ҳар бир найини бир киши чалган А. турлари бўлган. 14 — 15-а.ларда А. Европада анча такомиллаштирилиб, унга клавишлар ўрнатилган (к. Орган). Форобий, ал-Исфажоний, Ибн Сино, Хусрав Деглавий, Алишер Навоий ва б. шарқ мутафаккирларининг асарларида А. ва унинг ижросидаги мусиқанинг эстетик таъсир имкониятлари тасвирланган. 17 — 19-а.лардаги маълумотларга кўра, А.нинг бошқача шакллари ҳам шарқ халқларида кенг қўлланилган.

АРҒИМЧОҚ — ўйин-эрмакка училадиган тебранма мослама. Одатда А. дарахтнинг катта бутоғига ёхуд имо-

рат харисига осилиб, икки учига тахта (ўриндик) боғланган арқондан иборат. Саноатда ишлаб чиқариладиган А.лар бирмунча мураккаб: уларнинг ўриндиғи, арқон ёки металл осмаси ва б. қисмлари бўлади. Хонадонларда, боғчаларда, истироҳат боғларида фойдаланилади.

АРҒИН — 1) Ўрта жуз, қисман Кичик жуз таркибига кирган қозокларнинг кўп сонли қабиласи. 19-а. охирида А.лар 500 минг киши бўлган. А. 15-ада қозоқ элатининг шаклланишида иштирок этган асосий бўғимлар қаторига қиради. Шарқай Қозоғистон ҳудудида кўчманчилик б-н машғул бўлишган. А. тили — ҳоз. қозоқ адабий тилига асос бўлган қозоқ тилининг шим.-шарқий лаҳжаси. 2) Ўзбеклар ва қирғизлар таркибидаги уруғ. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида арғу тарзида учрайди. А. Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Хоразм ва Қорақалпоғистонда ҳам этноним ёки топоним сифатида учраб туради.

АРҒУВОН (Cercis) — бурчоқдошлар оиласига мансуб дарахтлар туркуми. Европа ва Осиёда *C. siliquastrum* тури тарқалган. Бу тур ёввойи ҳолда Ўрта денгиз атрофида ҳам учрайди. Ўрта Осиё, Крим ва Кавказда хушманзара ўсимлик сифатида экилади. А.нинг ёввойи тури (*C. griffithii*) Афғонистонда ҳамда Ўрта Осиёнинг Помир-Олой ва Ғарбий Тяньшан тоғларида учрайди. Ўзбекистонда Қурама ва Угам тоғларида ўсади. Ёғочи юмшоқ ва оқ бўлганлиги учун дурадгорликда бағдоди услубида ўйиладиган нақшошликда кенг қўлланилади.

АРҒУМОҚ — зотли чопқир отларга Шарқ халқлари берган умумий ном. Бу ном б-н аталувчи отлар кўпроқ араби от, ахалтака, ёвмут, қорабайир от зотларига мансуб. Халқ оғзаки ижодида А.лар беодов, тулпор ва дулдул номлари б-н ҳам маълум.

АРҒУН ибн Абақохон (1250/1255-1291) — элхонийлардан бўлган Эрон ҳукмдори (элхони) (1284 — 91). А. христианлик ва айниқса буддизмга хайрихоҳ

бўлган. Европа давлатлари ҳукмдорлари (Франция ва Англия кироллари, шунингдек Рим папаси) б-н Мисрга қарши биргалликда юриш мақсадида ёзишмалар олиб борган. Бироқ бу режалар амалга ошмаган, чунки ҳарбий кучлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда зарур бўлиб қолган. Хуросонда амир Наврўз қўзғолони бошланиб, унга Мовароуннаҳрдан ҳам ёрдам келган. А. бу қўзғолонни бостира олмаган. Олтин Ўрда хони Мангу Темурнинг 1290 й. Дарбанд дарвозаси орқали Эронга ҳужуми даф қилинган.

АРҒУНШОҲ Ахтаци Бурдалиғий (14-а. 2-ярми — 15-а. боши) — Амир Темур лашкарбошиларидан. Амир Темурнинг амир Хусайн б-н қилган жанглирида фаол қатнашган, Мовароуннаҳрни душманлардан тозалашда жасорат ва шижоат кўрсатган. Амир Темурнинг кўп ҳарбий юришларида қатнашган. Ҳиндистон юриши (1398—99) ва «етти йиллик юриш» (1399—1404) йиллари А. бир неча амирлар б-н бирга «мўғул сарҳадининг заботи» учун қўйилган. Амир Темур 1404 й. 27 ноябда Хитой юришига кетаётиб, А.ни Самарқандда кутвол лавозимида қолдирган. Бироқ 1405 й. 18 фев. да Амир Темур вафотидан сўнг юз берган тартибсизликлар ва Халил Султон томонидан уюштирилган фитнада у шахзода тарафида бўлган ва Сароймулк хоним, Туман ого, Улуғбек, Иброҳим Султонни ва лашкарбошилардан амир Шох Малик, Шайх Нуриддинларни Самарқандга киритмаган. Бу б-н у Амир Темур барпо этган салтанатга путур етишига сабабчилардан бири бўлган.

Ашраф Аҳмедов.

АСАБ — қ. Нерв.

АСАБ КАСАЛЛИКЛАРИ - қ. Нерв касалликлари.

АСАД (форс — шер, ўзб. — арслон) — 1) 12 бурж (зодиак)нинг 5-юлдуз туркуми, белгиси IR.. 4 та энг равшан юлдузи ҳосил қилган трапеция орқали уни осонгина топиш мумкин. Улардан бири Регул 1,3-катталиқдаги зангори юлдуз. Умумий майд. 947 кв. даража. Қиш ва баҳорда ўрта

кенгликларда осмоннинг жан. қисмида кўриниб туради; 2) Наврўзнинг биринчи кунидан бошлаб ҳисобланадиган шамсий тақвим (календар)нинг 5-ойи номи; 21 авгдан 21 сент.гача давом этади. А. кириши б-н об-ҳавода муайян ўзгаришлар юз беради. А. яхши келган йиллари ўртача ҳарорат саратондатжа нисбатан атиги 2 — 4 даража паст бўлади. Баъзи йилларда А. чиқишидан 4 — 6 кун олдин албатта кучли шамол ёсиши ва дурустгина ёғингарчиликлар бўлиши мумкин. А. ойида чашмаларда сув камаяди, дарёлар суви ақсинча кўпаяди. Қушлар биринкетин иссиқ мамлакатларга учиб кетиш тараддудига тушади. Дехқончиликда экинлар асосан шу ойда ўсиб ривожланади. «Асад — экиннингни ясат» деган халқ мақоли бежиз ишлатилмаган. Айниқса, гўзага кўп ишлов бериб, уни қондириб сўғориш керак бўлади.

Ад.: Нарзиқулов А., Дехқон тақвими, Т., 1990.

АСАД Ҳафиз (1930.6.10, Латакия вилояти, Кардаха ш.—2000.10.6, Дамашк) — Суриянинг давлат ва сиёсат арбоби, армия генерали (1968). Дехқон оиласида туғилган. 1955 й. Халаб ш.даги Ҳарбий-ҳаво кучлари коллежини тугатган. 1964 — 70 й.ларда Сурия Араб Республикаси (САР) Ҳарбий-ҳаво кучлари ва ҳаво ҳужумидан мудофаа кўшинлари қўмондони, айти пайтда 1966 й.дан мудофаа вазири. 1970 й. нояб.дан САР бош вазири ва мудофаа вазири. 1971 й.дан САР президенти ва Араб социалистик уйғониш партияси бош қотиби. Айти вақтда 1972 й. мартдан САР Прогрессив миллий фронтни раиси.

АСАД ибн АБДУЛЛОҲ — Араб халифалигининг Хуросондаги ноиб (724— 727 ва 735—738). Халифа Маъмун Абдуллоҳнинг ўғли. Ер эгалари (деҳқонлар) орасида обрўси баланд бўлган. Сомонийлар аждоди Сомонхудо халифа Маъмун қўлида ислонни қабул қилгани шарафига ўз ўғлини Асад деб атаган. А.и.А. Тохаристон ҳокимлари ва унга иттифокчи бўлган туркий қабилалар,

шунингдек Ҳорис ибн Сурайж бошчилигидаги исёнкорларга қарши самарали кураш олиб бориш мақсадида урушларда вайрон бўлган Балхни тиклатиб (736), уни ўзига қароргоҳ қилган.

АСАДИЙ ТУСИЙ Абу Мансур Али ибн Аҳмад (11-а.) — шоир ва тилшунос. Озарбайжонда яшаб, форс тилида ижод этган. Унинг халқоғзаки ижоди йўлида ёзилган 9000 байтдан иборат «Гершасп-нома» (1066) дostonи мавжуд. Форс тилининг энг кад. изоҳли луғати «Луғати форс» (1060) ҳам А. Т. қаламига мансуб. Бу луғатда Рудакийнинг «Калила ва Димна», Унсурийнинг «Вомиқ ва Азро» каби асарларидан айрим байтлар келтирилган. А. Т. форс адабиётида мунозара жанрини бошлаб берган шоир. Унинг «Ер ва осмон», «Кеча ва кундуз», «Найза ва камон», «Мукулмон ва кофир», «Араб ва ажам» каби беш мунозараси ҳозиргача сақланган.

АСАДОВ Мирумар (1927, Самарқанд ш.) — меъморлик ёдгорликларини таъмирловчи уста, Ўзбекистон Қаҳрамони (1996). Самарқанд ёдгорликларни таъмирлаш билим юртини тугатган (1941). Тожикистон давлат унтида ўқиган (1962 — 65). Тошкент ш.даги Алишер Навоий номли опера ва балет театри бинoси қурилишида (1947), Тожикистондаги қатор ёдгорликларни таъмирлашда иштирок этган (1950 — 55). А. Самарқанд ш.даги Улуғбек мадрасаси, Амир Темур мақбараси, Бибихоним масжиди, Тиллакори Мадраса, шунингдек Бухородаги Мир Араб мадрасаси, Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси, Тошкентдаги Юнусхон мадрасаси ва Қалдирғочбий мақбарасини таъмирлашда қатнашган. А. ака-укалари Уста Мирусмон, Уста Мирсаидлар б-н бирга тарихий обидаларни таъмирловчи усталар сулоласини тарбиялади. А. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

АСАДУЛЛАЕВ Тўраҳон (1941.14.4, Касби тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994). Қарши пед. ин-тини тугатган (1966). 1972—75

й.ларда Касби туманидаги 13-мактабда етакчи, 1975 й.дан 20-мактабда, 1995 й.дан 2-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. ўзининг педагогик фаолияти давомида бутун диққат-эътиборини ўқувчиларга пухта билим бериш, уларнинг дунёқарашини шакллантириш, олган билимлари асосида мустақил фикрлашга қаратди. А. мактабда намунали ўзбек тили ва адабиёти кабинетини ташкил этган. «Ўқитувчи ижодкорлиги дарс самарадорлига» мавзусидаги методик қўлланмаси чоп этилган.

А С А Д У Л Л А Х Ў Ж А Е В Убайдуллахўжа (айрим манбаларда Хўжаев Убайдулла) (1878, Тошкент - 1937) - жамоат арбоби, жадидчилик ҳаракатининг йирик вакили, ўзбек матбуотининг илк ташкилотчиларидан бири. Тошкентдаги рус-тузем мактабини битиргач, маҳкамалардан бирида тилмоч бўлиб ишлади (1897). Россиянинг Саратов шаҳридаги ҳуқуқшунослик ин-тида ўқиди (1908—12). Талабалик йилларидаёқ давр муаммоларини ечишни ўйлади, рус ёзувчиси Л. Н. Толстой б-н ёзишмалар қилди (1909). Ўқишни тугатгач, дастлаб Саратов, 1913 йилда Тошкент округ судида хусусий адвокат бўлиб ишлади. Чор ҳуқумати маъмурларининг порахўрлиги ва золимлигини фош этиб, айримларини давлат ишидан четлатишга эришди. Жадидчилик ҳаракатига қўшилиб, тез орада унинг йирик вакилларидан бирига айланди.

«Умид» деб аталувчи илғор мусулмон гуруҳига етакчилик қилди (1913). «Турон» жамятининг асосчиларидан бири (1913). У мустақил фирқа ташкил қилиш ниятида Тошкентда «Садои Туркистон» газ.ини ташкил этиб (1914.4.4), унга муҳаррирлик қилди. Газ. ишига ўша давр маърифат дарғалари — Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Музаффаров сингариларни жалб этди. У газ.да турли мавзуларда долзарб мақолалар б-н чиқиб, чоризмининг мустамлакачилик сиёсатини фош қилди. Туркистонга тарқалиб, умум-

миллий матбуот нашрига айланаётган «Садои Туркистон» 1915 й. апр.да ёпиб қўйилган бўлсада, у ўлка зиёлиларининг «Тараккийпарварлар» фирқасига замин тайёрлади. А. Тошкентда тузилиб, мардикорликка олиш иши билан шуғулланган «Туркистон мардикорликка олиш қўмитаси»нинг раиси (1916). Қўмита чор амалдорларининг ўзбошимчаликларини очиб ташлади. Мардикорликка жўнатиш ҳақидаги оқ подшо фармони (1916 й. 25 июнь)ни бекор қилдириш учун А. маҳаллий миллатпарвар бой Мирқомил Мирмўминбоев б-н бирга Петербургга борди.

Давлат думасининг 1916 й. дек. даги мажлисида фармон Россия империясининг қонунчилигида кўрсатилган ҳолларга зид равишда қабул қилингани исботлаб берилди.

А. 1917 й. Туркистондаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашди. «Шўрои ислом» жамияти раиси. Бутун Туркистон мусулмонлари I-съезида ташкил қилинган Туркистон ўлка мусулмонлари марказий кенгаши котиби ва аъзоларидан бири (1917 й. апр.). Бутун Россия мусулмонлар кенгаши МК аъзоси (1917). Мухториятчилик ҳаракати ташаббускорларидан. Туркистон мухторияти ҳукуматининг ҳарбий ишлар вазири (1917 й. нояб.—1918 й. фев.). Ҳукумат топшириғи б-н Кавказга борди ва Туркистонга ғалла келтириш масаласини ҳал қилди. Истиклолчилик ҳаракатига хайрихоҳлик б-н қарагани, мустамлакачиликка қарши курашгани учун «миллатчилик»да айбланиб қатағонга учраган. Бир неча марта қамалиб, турмада ҳалок бўлди.

Ад.: Мустафо Чўқай ўғли. Истиклол жаллодлари, Т., 1992; Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан, Т., 1996; Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар, Т., 1998; Пидаев Т., Матбуот—миллат чироғи, Т., 1999.

АСАКА (1937 - 1991 й.ларда Ле-

нинск) — Андижон вилоятидаги шаҳар (1937 й.дан). Асака туманининг маъмурий маркази. Андижон — Тошкент т.й. даги Асака ст-ясида 4 км. Марғилон, Фарғона ва Андижонга борадиган автомобиль йўллари кесишган жойда. А.дан Андижон ш.гача 16 км. Шаҳар адирлар ёқалаб оқаётган Шаҳрихонсой соҳилида, денгиз сатҳидан 495 м баландликда жойлашган. Унинг ён атрофини пахта далалари, ён-бағирларини боғлардан иборат адирлар ўраб туради. Июлнинг ўртача т-раси 26, Г, янв.ники — 2,9°. Вилоятнинг Андижондан кейинги йирик индустриал шаҳри. Аҳолиси 52,8 минг киши (2000).

Шаҳар номининг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар бор. Айрим тадқиқотчилар (проф. Т. Ширинов) «Асака» номи Фарғонада мил.ав. 6—5-а.ларда яшagan сак қабилалари б-н боғлайди. Чунки бу қабила баъзи жойларда «ассакенлар» номи б-н ҳам юритилган. Уларда «асвака» — от, «ас-сака» — отликлар маъносини билдирган. Археолог Б. Матбобоев юқоридаги фикрни водийнинг шарқий қисмида топилган тошлардаги отлар тасвири б-н асослашга ҳаракат қилган ва шу жойларда наслдор отлар етиштирилган деган фикрни илгари сурган. Топономист олим С. Қораев Асака туманидаги «Ахтаци» қишлоғи номи мўғулча бўлиб, от табиби (синчи), отбоқар деган маънони билдиришини таъкидлаб, юқоридаги мулоҳазаларни бирмунча тасдиқлайди. Шуларга асосланиб А. шаҳрининг 60 йиллиги (1997) муносабати б-н қатта йўл ёқасидан шаҳарга кираверишдаги майдонда тулпор отнинг рамзий ҳайкалчаси қўйилди.

А. шаҳрининг қад. давр тарихи б-н боғлиқ археологик тадқиқотлар олиб борилмаган. Умуман А.нинг қад. тарихи Фарғона водийсининг Ахси, Қува, Андижон каби қад. шаҳарлари атрофидаги қишлоқлари тарихи б-н бевосита боғлиқ.

А. 19-а. тарихчиси Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тарихи жаҳоннома» ва «Тарихи Хўқанд» асарларида тилга олин-

ган. Унинг ёзишича, А. шаҳри ҳудудида Худоёрхон қалъа қурдирган ва бу ерда хоннинг дала ҳовлиси ҳам бўлган. 18-а. охирида қурилган Шаҳрихонсой канали шаҳарнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. 1899 й. Тошкент — Андижон т.й. қурилиши муносабати б-н А.га уз. 4 км ли т.й. шохобчаси ўтказилди. Шундан сўнг А.да европалик, хусусан рус ва маҳаллий бойлар саноат корхоналарини қура бошладилар. 20-а. бошларида А.да 2 минг киши яшаган. Пахта тозалаш ва ёғ з-длари бўлган. Аҳолининг асосий қисми майда ҳунармандчилик б-н шуғулланган.

1946 й.да мотор таъмирлаш з-ди қуриб битказилди. Ёғ-мой з-дида иссиқлик электр маркази ишга тушди. Урушдан кейинги йилларда А. яқинидаги Андижон ва Полвонтош нефть конлари, Хўжаобод газ кони муносабати б-н А. шаҳар саноат корхоналари салмоғи ортди. Юқоридаги конларни махсус ускуна ва техника жиҳозлари б-н таъминловчи омборхоналар қурилди. Полвонтош — Асака газ қувури ётқизилди (1947). 60-й.дан шаҳар саноа-ти корхоналари қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослаша бошлади. 70 — 90-й.ларда тўқимачилик корхонаси (хоз. «Асакатўқимачи» акциядорлик жамияти), пахта тозалаш з-длари, электротехника, автомобиль тузатиш корхоналари қурилди.

1994 й. ноябрда «ЎзДЭУавто» қўшма корхонаси иншоотлари қурилиши бошланиб, корхона 2 йилда ишга туширилди: 1996 й. 19 июлда з-днинг тантанали очилиш маросимида Ўзбекистон Республикаси Президентга Ислоом Каримов, ДЭУ корпорациясининг Президенти Ким У Жунг жаноблари ташриф буюрдилар. Корхонадан жаҳон бозори талабларига жавоб бера оладиган, ёқилғини кам сарфлайдиган ихчам, чиройли, қулай бўлган «Дамас», «Тико», «Нексия» автомобиллари чиқарила бошлади (қ. Автомобиль, Асака автомобиль заводи). «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасининг салмоғи Асака ш.

саноат корхоналари маҳсулотларининг 92,3% га, Андижон вилоят саноат корхоналари маҳсулотларининг 55,2% га тўғри келади. Бундан ташқари шаҳарда «ЎзДЭУавто» қўшма корхонаси учун бутловчи қисмлар ишлаб чиқарувчи «ЎзДонг-Вонг» қўшма корхонаси, «Анзис» з-ди, шунингдек Италия б-н ҳамкорликда макарон ишлаб чиқарувчи «ФАМ» қўшма корхонаси бор. А.да ҳаммаси бўлиб 12 йирик саноат корхонаси ишлайди; 510 дан зиёд кичик ва ўрта бизнес б-н шуғулланувчи хусусий фирма фаолият кўрсатади (2000).

А. саноати ривожланиши б-н бирга ҳар жиҳатдан қайта қурилмоқда: янги кўчалар очилмоқда, йўллар қурилмоқда. Хонобод—Асака сув қувури ётқизилди. Шаҳарда Тошканбой Эгамбердиев номидаги маданият ва истироҳат боғи бор. Боғнинг энг тўрида А.да яшаб ўтган авлиёлардан Хожа Абдуллоҳ Тўғдор қабри ўрнида макбара қурилди. Бу жой зиёратгоҳ, муқаддас маскан ҳисобланади. Зиёратгоҳ яқинида Шаҳрихонсойнинг бош тўғони жойлашган. Шу ердан Охунбобоев сойига, Асака ташламази канали ва бир неча ариқларга сув тақсимланади.

А.да 2000 й.да маиший хизмат касб-ҳунар коллежи қурилиб ишга тушди. 1999/2000 ўқув йилида 10 умумий таълим мактаби, гимназия, академик лицей, коллежда 12 мингдан ортиқ ўқувчи ўқиди; 22 болалар боғча ва ясилари, 4 касалхона, саломатлик маркази, поликлиника ва амбулатория ишлади. Шаҳарда 2 кинотеатр, маданият уйи, 2 клуб, 15 кутубхона, 3 стадион бор. 16 фуқаролар йиғини ташкил этилган (2000). Асака — Андижон, Асака — Фарғона йўналишида автобус қатнайди. «Асака оқшоми» шаҳар газ чиқади.

Асака театри — 1932 й. ҳаваскор ёшларнинг «Кўк кўйлак» труппаси асосида ташкил этилган. 1935—39 й.лар вилоят мусикали драма театри деб номланган. Театр жамоаси турли даврларда ишлаган санъаткорлар: Зулунбек Мамадалиев (режиссёр), Ғанижон Тошма-

тов, Юсуфжон Дадажонов, Қахрамон Йўлчиев, Ғуломжон Рўзибоев (муסיка рахбарлари), Мамануркори Долихўжаев, Абдураим Маткаримов, Ҳалимахон Дадажонова (актёрлар), Турсунхон Акбарова, Ойшахон Усмонова, Ҳабибахон Охунова, Турсунбой Юсупов (хонандалар), Ширмонхон Ғозиева, Ойдин Акбарова (раққосалар) ва б. Репертуарларида «Ҳалима», «Нурхон», «Гулсара», «Фарход ва Ширин» каби мумтоз сахна асарлари бор эди. 1939 й. театр жамоиси тарқатиб юрилди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда яна шаклланди ва «Нефтчилар» клубида фаолият кўрсатди. 1959 й.да театр «халқ театри»га айлантирилди.

Ад.: Раҳмонов Собиржон, Асака, Т., 1999.

Ўткирбек Сулаймонов.

АСАКА АВТОМОБИЛЬ ЗАВОДИ, «ЎзДЭУавто» компанияси — Ўзбекистон автомобиль саноатининг етакчи ва тўнғич корхонаси. 3-днинг ишга туширилиши туфайли Ўзбекистон жаҳонда ўз автомобиль саноатига эга бўлган 28 мамлакат қаторидан ўрин одди. А.а.з. Андижон вилоятининг Асака ш.да 1994—96 й.ларда қурилган. Автомобиль 3-ди ўрта классдаги двигатели сиғими 1500 см³ бўлган «Нексия», ўта кичик классдаги ёнилғи кам сарфловчи, двигатели сиғими 800 см³ «Тико» енгил автомобиллари ҳамда фургон типидagi етти ўриндикли, двигатели сиғими 800 см³ бўлган «Дамас» миниавтобусларни ишлаб чиқаради (автомобилларнинг техник тафсилотлари ҳақида Автомобиль мақоласига қ.). Унинг барча ускуна ва жиҳозлари Корея, Япония, Германия, Швеция, Италия мамлакатларида ишлаб чиқарилган илғор автоматика ва технологиялардан иборат. «ЎзДЭУавто» компанияси ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти. Муассислари: ЎЗР ҳукумати номидан «Ўзавтосаноат» уюшмаси ва Корея Республикасининг «ДЭУ» корпорацияси. Акциялари хиссаси 50% га 50% бўлиб, инвестицияларнинг умумий ҳажми 650 млн. АҚШ долларига

тенг. Компанияни тузиш тўғрисидаги Таъсис шартномаси 1992 й. 29 авг.да имзоланган, 3-д қурилиши эса 1994 й. бошларида бошланган. «Дамас» миниавтобуслари 1996 й. 25 мартдан, «Тико» 1996 й. июнь ойининг ўрталаридан, «Нексия» автомобили эса 1996 й. июль ойининг ўрталардан ишлаб чиқарила бошланди. 1996 й. 19 июлда 3-днинг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди.

Кўшма корхонанинг умумий майдони ҳудуди 55 га. Асосий цехлар ягона бинода жойлашган. Бинонинг умумий майдони 16 га ни ишғол қилади. Бинонинг тела қисмларида ҳам автомат бошқарувидаги улкан конвейрлар ишлаб туради. Автомобиль яратишнинг дастлабки жараёни асосан босма (пресс) цехидан бошланади. Жан. Кореядан келтирилган металл ўрами (автостал)дан шу цехда автомобиль «бичилади». Буни Япониянинг «Комаку» фирмасининг 500, 800, 1000 т ли пресслари бажаради. Машиналар конвейрлари пайвандлаш цехига ўтади. Бу цехда ишни асосан Швециядан келтирилган роботлар бажаради. Роботларни бир неча ишчи компьютер орқали бошқаради. Машиналар бўяш цехига тушиб, бўялиб чиқади, сўнг йиғув цехига ўтади. Бу цехда машина деталлари жой-жойига кўйилади. Тайёр бўлган автомобиллар синалиб, 3-д эшигидан чиқарилади. 3-д кунига 200 «Нексия», 120 «Тико», 60 «Дамас» русумли автомашиналар ишлаб чиқаришга мўлжалланган. Корхонадан 2000 й. октябрь ойига қадар 216659 автомобиль, жумладан 103535 «Нексия», 63322 «Тико», 49802 «Дамас» ишлаб чиқарилди. 1999 й. 15 мингга яқин автомобиль экспорт қилинди. Корхонада 7000 дан ортиқ киши ишлайди, шундан 3700 дан зиёди бевосита и.ч.да банд, 3400 дан ортиғи сотув ва автохизмат тизимларида ишлайди (2000).

Тошкент ш.да автомобилларни сотиш ва сотувдан кейин хизмат кўрсатиш ваколатхонаси фаолият кўрсатади. Москва, Санкт-Петербург, Қозон, Екатеринбург, Тюмень, Новосибирск, Минск, Бишкек,

Чимкент, Краснодар каби шаҳарларда минтақавий ваколатхоналари ва шўба корхоналари очилган.

АСАКА ТУМАНИ - Андижон вилоятидаги туман. Вилоятнинг марказий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 и. 24 дек.да Марҳамат тумани б-н бирлаштирилган, 1970 й. 7 дек.да қайта тузилган). Андижон вилоятининг Шаҳрихон, Марҳамат, Андижон, Хўжабод туманлари ва Фарғона вилоятининг Кува тумани б-н чегарадош. Майд. 0,26 минг км² (1995). Аҳолиси 174,9 минг киши (2000). А.т.да 1 шаҳар (Асака) ва 8 қишлоқ йиғини (Зарбдор, Илғор, Кужган, Мустаҳкам, Ниёзботир, Ўзбекистон, Қадим, Қоратепа) бор. Маркази — Асака ш.

Табиати. Рельефи текислик, жарликлар, қир ва нисбатан баланд адирлардан иборат. Шим.-шарқида Андижон, Асака адирлари ва қирлари жойлашган. Иклими континентал. Июлнинг ўртача т-раси 26, Г, янв.ники — 2,9°. Йилига ўртача 180 — 190 мм ёгин тушади. Вегетация даври 220 кун. Туманнинг шим. ва шим.-шарқидан Катта Фарғона канали, Шаҳрихонсой, жан.дан Оқбўйра ва Аравонсойлар оқиб ўтади. Асака ташламаси ва Обихаёт суғориш машина канали бор. Тупроқлари, асосан, бўз тупроқ, адирлари арзик тупроқ бўлиб, суғориб деҳқончилик қилинади. Ёввойи ўсимликлардан шувоқ, шўра ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, чиябўри, қуён яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклардан иборат. Тожик, рус, татар, қирғиз, уйғур ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² ўртача 679 киши тўғри келади (2000).

Хўжалиги. А.т.да мотор таъмирлаш з-ди, Асака дон маҳсулотлари акциядорлик жамияти, нефть маҳсулотлари таъминоти корхонаси, пахта тозалаш з-ди, мева ва сабзавотларни қайта ишлаш, ёғочсозлик «Турон» хусусий корхонаси, 3 паррандачилик ф-каси бор. Шунингдек, хусусий тадбиркорлик ҳам ривожланган. Туманда 431 кичик корхона фаолият

кўрсатади (2000).

Қ.х.даги жами экин майдони 11070 га. Шундан 5995 га ерга пахта, 3902 га ерга бугдой, 47 га ерга сабзавот экилади; емхашак экинлари 1114 га, мева ва тоқзорлар қарийб 2000 га ерни ишғол қилади (2000). Туманда 2 жамоа хўжалиги (Бобур номидаги жамоа хўжалиги, «Шарқ ҳақиқати»), 8 ширкат хўжалиги («Янги ҳаёт», «Навбахор», «Ўзбекистон», «Ғалаба», «Ўзбекистон мустақиллиги», «Наврўз», «Асака», Ғулум Ёкубов номидаги ширкат хўжалиги) ва «Сохибкор» мева-тоқчилик ширкатлар уюшмаси бор. А.т.да 2000 й.да 19,0 минг т пахта, 30,0 минг т ғалла етиштирилди.

А.т.да Андижоннинг энг фусункор ва сўлим гўшаларидан Асака чўнтаги жойлашган. Чўнтак Тошканбой Эгамбердиев номидаги маданият истироҳат боғининг тепа, чекка қисмига туташган. Шаҳрихонсойдан бошланган Ёв ариғи 6 км масофада юқорилаб оқиб, Чўнтакка етганда адир ён бағрилари бўйлаб чойхона сўрилари остидан оқиб ўтади. Ариқда радиуси 6,5 м ли, 110 кўрачаси бўлган чархпалак айланаб туради. Ушбу чархпалак бу ердаги 3 улкан чархпалакнинг энг каттаси бўлиб, унинг ёрдамида боғнинг юқори қисми суғорилади. Асака Чўнтаги атрофга нисбатан анча баланд. Шунинг учун бу жой ёз палласида хушхаво, оромбахш масканга айланади.

Туманнинг барча қишлоқларида ободонлаштиришга эътибор кучайтирилган. Қишлоқлар ва маҳаллалар марка-зида савдо ва маиший хизмат шохобчаларига эга бўлган гузарлар ташкил қилинган. 1999/2000 ўқув йилида 51 умумий таълим мактабида 37,6 минг ўқувчи, 1 гимназияда 205 ўқувчи, 2 академик лицейда 360 ўқувчи таълим олди. 1999 й.да Асака к.х. коллежи (300 ўқувчи), 2000 й.да Асака ижтимоий-иқтисодий ва пед. коллежи (600 ўқувчи) ишга туширилди. 500 оммавий кутубхона, 15 клуб, 4 киноқурилма, маданият уйи, музей, 885 ўринли 4 касалхона ва диспансер, 4 тиббиёт пункти бор (2000). 1930 й.дан «Асака ҳаёти» туман

газетаси чиқади (адади 2900).

Тилаволди Ёқубов.

«АСАКАБАНК» — Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик тижорат банки. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра 1995 й. 7 нояб.да ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент ш.да жойлашган. Республиканинг барча вилоятлари марказларида ва Қорақалпоғистон (Нукус ш.)да, Асака, Кўкон, шунингдек Тошкентда («Авто-транспорт») филиаллари бор. Республикада автомобил саноати ва унга хизмат кўрсатадиган инфратузилмаларни ривожлантиришни молиялаш (асосан, «ЎЗДЭУавто») қўшма корхонаси ва унга бутловчи қисмлар ишлаб чиқариш лойиҳалари), Ўзбекистон фуқароларига автомобиллар сотиб олишда қулайликлар яратиш, ялпи кредит ҳисоб-китоб хизматлари кўрсатиш, қимматли қоғозлар б-н операциялар ва б. хизматларни амалга оширади. Акциядорлик капитали суммаси 5475, захира капитали 2139, жами капитали 8075; берилган кредитлари 5001; кўрилган йиллик фойда 667; жами активлари 18323 млн. сўм (1997 й. Январ.).

АСАКАОВДОН — Устюрт платосининг жан.даги тектоник ботик. Шимда Марказий қирлар (Қорабовур қирлари) ва жан.да Устюрт кўтарилмалари (Қоплонқир қирлари ва унинг ғарбдаги давоми) ўртасида жойлашган. Геологик жиҳатдан Асакаовдон букилмаси ўрнига мос келади. А.да палеозой жинслари 5000 м чуқурликда жойлашган. Шим. ён бағрида Шохпахти ва Шим. Асакаовдон структуралари мавжуд. Шохпахти структурасида қуйи юра ётқизиклари қуйи триаснинг аргиллит ва оҳақтошлари устида жойлашган. Юра ва бўр даври ётқизиклари қумтош, гравелит, гил, оҳаклашган қумтош, ангидритдан иборат. Юкори бўрнинг ётқизикларида мергел ва оҳақтош ҳам бор. Палеоген ётқизиклари гилли алевролит, неогенда сармат яруси (юкори миоцен)га оид оҳақтош, мергел ва қумтошлар кенгрок тарқалган. Апшерон ётқизиклари (плио-

цен), шағал ва конгломератдан иборат. А. усти қад. делювиал-пролювиал ва ёшрок кўл-аллювиал ётқизиклари б-н банд.

А.нинг уз. ғарбдан шарққа қарийб 90 км, эни 20 — 40 км. Тубининг мутлақ бал. 30 дан 60 м гача. Майд. 5600 км². Жан. қисми бир оз кўтарилган. Шим. қисми эса пастрок. А. тубининг ўртарок қисмидаги замини тошлоқ, гипслашган марза ботикни иккига бўлиб туради. Ботиклар тубида қолдиқ дўнгликлар бор. Пастқамликлар кўл-аллювиал ётқизиклар б-н банд. Шамол ҳаракати натижасида турли рельеф шакллари ҳосил бўлган. Анинг ён бағирлари чуқур ўзанлар б-н ўйилган. А.да грунт сувлари атрофдаги кир ва текисликларда вужудга келиб, ботик томон оқим ҳосил келади. Минераллашув даражаси ҳар л да 60 — 100 г ни ташкил қилади. Сарикамиш ботиғидаги кўлнинг сатҳи кўтарилиб бораётганлиги сабабли А. грунт сувлари сатҳи ҳам шарқий қисм (Шўржа ботиғи) да кўтарилиб бормоқда.

А.нинг жан. тошлоқли ва марзали қисмининг тупроғи гипслашган бўз-кўнғир тупроқ, пастқамликларда тақирлар, шўрхоқлар бор. Анинг шарқий ва марказий ҳудудларида қорасаксовулзор ва шохилакзорлар кенг тарқалган, дўнгликларда юлғун, қумликларда жузғун, селин, қум акацияси (куёнсуяк) ўсади. Шохпахти структурасида табиий газ конлари бор.

АСАЛ, бол — ишчи асаларилар ўсимликлар гулидаги шира (нектар) ни организмда қайта ишлаш йўли б-н ҳосил қиладиган ширин суюқлик. Асаларилар А.ни уя катакларига ўзлари учун озиқ қилиб ғамлайди. А. ўз таркибига кўра нектардан фарқ қилади. А.да 80% дан кўпроқ углеводлар (глюкоза, фруктоза), 0,4% қул, 13 — 20% сув бўлади. Ада инсон учун фойдали моддаларнинг 70 дан ортиқ тури бор. Шунингдек, А.да минерал моддалар: кальций, натрий, калий ва б.; микроэлементлар, органик кислоталардан олма, лимон кислоталари, витаминлар (В2, В6, РР, С, Е, К) борлиги

аниқланган. Табиатдан олиниш манбаига кўра гул (нектар) А. ва шира (ўсимлик барглари ва пояларидан ажраладиган шира) А.га бўлинади. Гулдан олинган А. ҳам ўсимлик турига қараб беда, янтоқ, кунгабоқар, ғўза ва б.га ажралади. А. ўзининг таъми, хиди, ранги жиҳатидан, шунингдек қайси фаслда қандай ўсимлик гулидан йиғилганлигига ва жойи (тоғ, ўрмон, водий)га қараб ҳам фаркланади. Энг яхши А. — тоғ асали, чунки у турли доривор гуллардан йиғилади. Ок акация, беда, олма, шафтоли ва б. ўсимликлар гулидан тўпланган А. ҳам сифатли, офтоб кам тушадиган ўрмон гуллари ва етишгаришда турли захарли дорилар сепиладиган техника ўсимликлари, мас, фа, канопдан олинган А. анча сифатсиз ҳисобланади. А. мумкатаклардан маҳсус асалажраткич мосламалар б-н ажратиб олинади. А. кимматли озик-овқат маҳсулоти, унинг 1 кг да ўртача 3200 калория энергия бор. А.дан тиббиётда қадимдан доридармон сифатида фойдаланилган. Ҳозир фармацевтика саноатида турли доридармонлар ишлаб чиқарилади. А.нинг ўзи турли касалликларга парҳез ва даво воситаси тарзида берилади. 20-а.нинг 60-й.ларидан бошлаб тиббиётда А. б-н даволаш усуллари - апитерапия шаклланди. А. озик-овқат саноатида ҳам ишлатилади.

АСАЛ СИРКАСИ — асал идишлари ювиндисидан тайёрланадиган сирка. А.с. лаззатли, ундан асалнинг хушбўй хиди келади. А.с.ни тайёрлаш: 10 л ювинди шарбатга ачитки ва қаттиқ нон бурдалари солинади, аралаштириб, илиқ жойга қўйилади. Бижғиш тугагач, тиндириб шиша идишларга қўйилади. Шунингдек, асал шарбатига вино ва қора нон бурдаларини қўшиб (1:1) ҳам сирка тайёрлаш мумкин. А.с. озик-овқат сифатида оддий сирка қаторида ишлатилади.

АСАЛАРИ, болари (*Apis mellifera* L.) — арилар оиласининг бир тури. А. ватани Жан. Осиё ҳисобланади. Ҳоз. даврда жан. кенгликлардан Чекка Шимолгача тарқалган. А.лар, асосан, оила бўлиб яшайди.

Бир оила бир она (халқ тилида «подшоши» деб ҳам юритилади), бир неча минг ишчи ва бир неча юз эркак А.дан иборат. Она А. танаси уз. 20 — 25 мм, вазни 200 — 250 мг, баҳордан кузга қадар тухум қўйиш ва оилани бошқариш вазифасини бажаради. Қаноти танасининг ярмини қоплайди, нектар, гул чангини йиғувчи аппаратининг йуклиги б-н фарқ қилади. Она А.нинг жинсий аъзолари ривожланган. 5 йилгача яшайди (тажрибали асаларичилар она Ани ҳар икки йилда янгилаб турадилар). Бир суткада 2 — 2,5 мингтагача тухум қўяди. Оталанган тухумлардан 21 кунда ишчи А., оталанмаган тухумлардан 24 кунда эркак А. чиқади. Агар личинкаларни ишчи А.лар асалари сути б-н озиклантириб турса 16 кунда она А. чиқади. Тухумдан чиққан она А. 7 — 8 кунда жинсий балоғатга етади. Эркак А. танаси уз. 15 — 17 мм, вазни 200 мг, қорин қисми тўмтоқ бўлиб, олдинги канотлари узун, гул чанги ва нектар йиғувчи аппарати, найзаси йўқ, кўкраги кенг, хартому қисқа. Бир оилада 80 — 100 тагача эркак А. бўлади. Асосий вазифаси она А.ни уруғлантириш (асосан, ҳавода жуфтлашади, уруғлантирганидан кейин ҳалок бўлади). Улар уяда фақат ёзда бўлади, кузда оилада урчиш ишлари тўхташи б-н уларни ишчи А.лар уядан кувиб чиқаради. Ишчи А. танаси уз. 11 — 15 мм, вазни ўртача 100 мг, жинсий аъзолари ривожланмаган, ургочи асаларилар бўлиб, ёзда 35 — 40 кун, кишда 3 ой яшайди. Бир оилада ёзда 60 — 80 минг, кишда 10—15 минг ишчи А. бўлади, соатига 60 км тезликда уча олади, оиладан 2 — 3 км ва ундан ортик масофага учиб бориб, нектар ва гул чангини йиғиш, нектарни асалга айланттириш, мум ишлаш, личинкаларни боқиш, катак куриш, уяни кўриклаш каби ишларни бажаради. А қадимдан кимматбаҳо маҳсулотлар бўлган асал, прополис, мум, она асалари сути, асалари захари ва б.ни олиш, шунингдек қ.х. экинларини мевали боғларни чанглашиш учун боқилади (қ. Асаларичилик). А. оиласи бир мавсумда

140 — 150 кг асал тўплайди, бундан 100 кг А. таъминотиға сарфланса, 40 — 50 кг асал ажратиб олинади. А. оила аъзоларининг хизмат фаолияти ўзаро боғлиқ бўлганидан уларнинг бирортаси ҳам ўзича мустақил ҳаёт кечира олмайди.

Зотлари: Ўрта Россия ўрмон (қорамтир) А. зоти (*A.m. millifera*) — энг кўп тарқалган зотларга киради. Арилари йирик, асалдорлиги юқори, совуққа чидамли, ҳар бир оиладан 100 кг гача асал олиш мумкин. Кавказ (Грузия) тоғ-қўнғир А. зоти (*A. m. caucasica*) — асосан, Закавказье, Ўрта Осиёда тарқалган. Карпат А. зоти — Ғарбий Украинанинг тоғли р-нлари ва Карпат ортида кўп учрайди. Ранги қорамтир, табиати юмшоқ, хартуми узун. Италия сариқ А. зоти (*A.m. ligustica*)нинг келиб чиқиши Италия хисобланиб, Канада, АҚШ, Австралия ва Янги Зеландияда тарқалган. Кейинчалик Финляндия, Япония, Хитой ва Ҳиндистонга ҳам келтирилган. 1964 — 70 й.ларда Ўзбекистонга келтириб синалган. Пахта экиладиган ерларда юқори махсулдорликка эришилди. Узоқ Шарқ А. зоти — Узоқ Шарқ (Приморье, Хабаровск)да кўп тарқалган. Зот Украина, Ўрта Россия, Италия ва Кавказ А.лари иштирокида етиштирилган, махсулдорлиги ўртача. Краина кулранг А. зоти (*A.m. carnica*) — Югославия, Австрия тоғларида кенг тарқалган. Ташки кўринишдан Кавказ тоғ-қўнғир А.сига ўхшайди, махсулдорлиги ўртача.

Ўзбекистон чорвачилик и.т. институтида А.лар бўйича и.т. ишлари олиб борилади.

Иброҳим Жўраев.

АСАЛАРИ БИТИ (*Braula coeca*) — тўғарак чокли калтамўйловлилар кенжа синфи браулидлар оиласига мансуб пашша. Ўз. 1,4 — 1,5 мм. Қанотлари бўлмайди. Асалари комменсали ҳисобланади. Асаларилар танасида, асосан кўкраги б-н қорни ораллиғида тишчали тирноқлари ёрдамида ёпишиб олиб яшайди. Ишчи ариларнинг урғочиларига ва ёш ариларга берадиган озиги б-н озикланади. Битта

ари танасида 75 гача А. б. бўлиши мумкин. Тухумларини ари уясидаги катакчаларнинг қопқоғига қўяди, личинкалари катакчаларни тешиб, ундаги ғамланган чанглар ёки мум б-н озикланади. Асалариларда уч-райдиган браулидларнинг бошқа айрим турлари ҳам А.б. деб аталади.

АСАЛАРИ БЎРИСИ, филант (*Philanthus triangulum*) — ковлоч арилар (*sphecidae*) оиласига мансуб хашарот. Ўз. 17 мм гача, ердаги ковакларга, кўпинча унча катта бўлмаган жарликларга уя куради. Урғочиси ўз наслини фалажланган арилар б-н боқади ёки улар йикқан нектардан фойдаланади. Филантларнинг бошқа турлари якка яшовчи ариларни овлайди. А.б. асаларичиликка катта зиён келтиради. Кураш чораси асаларилар бо-қиладиган жойлар яқинидаги Аб. уя куриши мумкин бўлган, фойдаланмайдиган жойларни ҳайдаб, уларнинг уяларини бузиб ташлашдан иборат.

АСАЛАРИ ГУЛЧАНГИ - асаларилар гуллардан йиғган ва мумкатакларга зичлаган, устидан асал қуйилган гул чанглари. Катакдаги гулчангнинг асал шимилган юқори қавати ҳавони ўтказмайди. Анаэроб шароитларда ферментлар, бактериялар, ачитки замбуруғлар таъсирида катакда сут кислотаси миқдори ортиб боради ва гулчанглар аралашмаси асал иштирокида А. гулчанги (перга) га айланади. А.г. таркибида 13 — 60% оксиллар, 25 — 70% канд, ёғлар, минерал тузлар, витаминлар, ферментлар, гормонлар бор. А.г. асаларилар учун қимматли оксилуглеводли озуқа ҳисобланади. Асаларилар, айниқса, баҳор пайтида оилани ўстириш даврида гулчангни кўп сарфлайдилар. Унинг баҳорда тақчиллиги асалари оилаларининг кўпайишини тўхтатиб қўяди. Бир йилда бир асалари оиласи 20 — 30 кг гулчанг истеъмол қилади. Асалари гулларидан олинган А.г. тиббиётда юрак, ошқозон-ичак, буйрак, жигар ва кам-қонлик касалликларини даволашда ишлатилади.

АСАЛАРИ ЕЛИМИ, прополис

-юмшоқ, ёпишқоқ, хушбўй, нордон, сарғиш-яшил ёки жигарранг модда; смола, мум, эфир мойи ва гул чангидан ташкил топган. Таркибида витаминлар, ароматик кислоталар, флаво-ноидлар, кумаринлар, полисахаридлар ва б. моддалар бор. А.е. микробларни ўлдириш хусусиятига эга бўлгани учун тери касалликларида суртиладиган малҳамларга қўйилади.

АСАЛАРИ ЗАҲАРИ, апитоксин (лот. apis — асалари, юн. toxikon — за-ҳар) — ишчи асаларилар танасидаги ипсимон безлари ажратадиган ўткир ҳидли аччиқ, оч сарик, шаффоф суюқлик. А.з. таркибида биол. фаол моддалар, ферментлар, эркин аминокислоталар, чумоли, хлорид, ортофосфат кислоталари, гистамин, холин, триптофан, олтингугурт, магний фосфат ва б. моддалар бор. А.з. таркибидаги таъсир килувчи моддалар гистамин гликозиди, липидлар, ҳайвонот сапонинларига яқин турадиган моддалардан иборат. Зичлиги 1,313. Сувдате, чумоли кислотада ва 60°ли спиртда секин эрийди. Асалари чакқанда 0,2—0,3 мг заҳар ажратади. Асалари чакқан жойда қаттиқ оғриқ ва шиш пайдо бўлади. Асалари чакқан жойга дарҳол валидол эритмаси ёки саримсоқ кесиб суртилса, оғриқ қолади, шиш пайдо бўлмайди. А.з.дан тиббиётда радикулит ва бод касалликларини даволашда фойдаланилади. Бунда организм бевосита асалариларга чактирилади ёки таркибида А.з. бўлган дорилар қўлланилади. Бу препаратлардан бронхиал астма, гипертония касалликларини даволашда ҳам фойдаланиш мумкин. Бод ва радикулитни даволашда таркибида А.з. бўлган вирапин (1 г вирапинда 0,15 мг А.з. бўлади) суртма ҳолида қўлланилади. Таркибида А.з. бор дорилардан кон томирларини кенгайтириш ва моддалар алмашинувини яхшилашда фойдаланилади.

АСАЛАРИ КАСАЛЛИКЛАРИ — асалариларда учрайдиган касалликлар. Асосан инфекцион, инвазион (юқумли) ва юқумсиз касалликларга бўлинади.

Инфекцион касалликлардан Америка чириш касаллиги (ғумбақда) ва Европа чириш касаллиги (личинкаларда) кўп учрайди. Ромлардаги катакларга қўйилган уруғлар чириб кетиши б-н ку-затилади. Касалликни замбуруғлар кўзғатади. Даволаш ва кураш чоралари: уядаги зарарланган ромлар дезинфекция қилинади, шифобахш қиём (2 кг шакар, 1 л сув)га пеницилин, норсульфазол, стрептомицин каби антибиотиклардан бири (1л қиёмга 1 г хисобида) қўшиб берилади. Юқумли касалликлардан нозематоз касаллиги асалариларнинг ўрта ичакларини зарарлаб, кучли ич кетиш б-н кузатилади. Нозема апис замбуруғлари споралари кўзғатади. Касалланган арилар ромларда эмас, уя деворларига ёпишиб туради. Даволаш: шифобахш қиём (2 кг шакар, 1 л сув)га фумаглин (1 л га 50 — 100 г) қўшиб берилади. Даволаш 5 — 7 кун оралиқ б-н 2 — 3 марта такрорланади.

Юқумли касалликлардан яна бири каналар кўзғатадиган варроатоз касаллигидир. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Каналар асалариларнинг чоти, каноти ости ва қорин қисмларида паразитлик қилади. Кураш чоралари: асалари ромлари остига вазелин сурилган тунука қоплама қўйилади. Фенотиазин препарати тутатилиб, уя 30 — 40 мин. димланади (тутун таъсирида каналар вазелин суртилган тунука қопламага тўкилиб, ёпишиб қолади). Уя очилиб шамоллатилади ва каналар йиғиб олиниб куйдирилади.

Юқумсиз касалликлардан заҳарли ва зарарли ўсимликлардан олинган нектар, гулчанг, шунингдек турли кимёвий моддалардан заҳарланиш кўпрок учрайди. Даволаш: касаллик белгилари аниқланиши б-н кечкурун асалариларга илиқ сув ёки 20% ли шакар қиёми берилади. Асаларизорни бошқа жойга кўчириш яхши натижа беради.

Иброҳим Жўраев.

АСАЛАРИ МУМИ — ишчи асаларилар мум безларида ишлаб чиқарадиган ёғсимон суюқлик. Ас.м. мум ойначаларида жойлашган майда тешикчалар орқали

ташқарига чиқиб, ҳаво таъсирида қотади ва оч сарик пластинка кўринишга келади. Мумни фақат ёш арилар (10 — 20 кунгача бўлган ёшдаги) ишлаб чиқаради. Мавсум давомида битта оила 0,8 — 2 кг гача мум и.ч.и мумкин. Мум таркибида 300 дан ошиқ элементлар бўлган мураккаб аралашма бўлиб, улар мураккаб эфирлар аралашмаси (75% гача), ёғ кислоталари, углеводородлар ва б.дан иборат. Мум витаминга бой (асалари уясидан олинган 100 г мумда 4096 МЕ А витамини бор). Солиштирма массаси 0,956 — 0,969. 62 — 72° да эрийди. Сувда эримайди, эфир, хлороформ, бензол, бензин, скипидар мойида осон эрийди. Мумдан янги асалари оилалари учун мумпарда тайёрланади, асосан, косметикада, озик-овқат саноатида, тиббиётда ва техникада ишлатилади.

АСАЛАРИ СУТИ - қ. Апилак.

АСАЛАРИ ҚУТИСИ — асалари оиласини боқиш учун махсус жиҳозланган кути. Ёғоч тахталардан ясаллади. Асалари боқиладиган кутилар 19-а. бошларида яратилган. А.қ.нинг Дадан-Блатт, ётик, Рут турлари бор. Дадан-Блатт қутиси асосий уя қутисидан ва бир ёки иккита магазиндан (қўшимча устки кутидан) иборат. Кугига эни 435 мм, бўйи 300 мм ли 12 ром, магазинларга бўйи 150 мм ли 12 ром жойлашади. Ётик А.Қ- корпус ва копкадан иборат. 16 — 24 ром жойлашади. Рут А.қ.нинг таг поли суғуриб олинандиган бўлиб, кути ва 1 — 2 магазиндан иборат. Ҳар қайси қутига ва магазинга эни 435 мм ва бўйи 230 мм 10 ром жойлашади. Ўзбекистонда, асосан, Дадан-Блатт ва Рут тик А.қ. дан фойдаланилади.

АСАЛАРИСИМОНЛАР (Apidae) -наштарли пардаканотлилар туркумининг битта оиласи (айрим адабиётларда катта оиласи), 20 мингдан ортиқтўрни ўз ичига олади. Кўпчилик А. ёпиқ уруғлилар гулидан нектар ва гулчанги йиғади; танаси гулчангини йиғишга мослашган қалин туклар б-н қопланган; орқа оёғи панжасининг биринчи бўғими кенгайиб гул чангини тўпловчи чуқурча-саватчани ҳосил қилади. Оғиз аппарати пастки

жағлар ва пастки лабнинг ўзгаришидан ҳосил бўлган хартумдан иборат, лекин кемирувчи оғиз аппарати тузилишига хос белгилар — юқори лаб ва юқори жағларнинг сақланиб қолганлиги туфайли кемирувчи-сўрувчи оғиз аппарати деб аталади. Де-ярли барча А.нинг нашта-ри бўлади. Айрим А. (мас, асаларилар, пахмок арилар, галиктлар, қизил арилар, сариқ арилар, барг кемирувчилар) одамни чақиб олганида кучли оғрик пайдо қилади. Кўпчилик А.нинг наштари одам терисини тешиб ўта олмайди. А. ҳаёт кечиришига кўра якка яшовчилар, паразитлар ва жамоа бўлиб яшовчиларга бўлинади. Якка яшовчи А. мустақил ин куради, тухумдан чиққан қуртини гул нектари ва гул чанги аралашмасидан иборат озик б-н боқади (коллетлар, андреналар, галиктлар, мелитгалар, осмиялар). Айрим якка яшовчи А. тупрокқа, лой деворларга, жарликларга уя куради, баъзан йирик колония ҳосил қилади (антофоралар). Майда А. — цератинлар (*Ceratina* уруғи) буталар шохига, малина ва маймунжонга ўхшаш юмшоқ ўзақли ўсимликларнинг қуриган шохларига уя куради. Йирик арракаш ари (*Xylocopa*) қуриган ёғочлар (тўнка, тахта)га ин куради. Паразит А. (*Anthophora*)нинг урғочиси ўз тухумларини бошқа арилар (андреналар, коллектлар, галиктлар) уясига қўяди. Жамоа бўлиб яшовчи А. тузилиши ва бажарадиган вазифаларига биноан бир-биридан фарқ қиладиган индивидлардан ташкил топадиган оилани ҳосил қилади (тукли арилар, асаларилар, какку арилар). Тукли арилар ва асаларилар оиласи битта йирик она ари, жуда кўп вояга етмаган ишчи арилар, бир неча эркак арилардан иборат. Какку арилар пахмок арилар уясига кириб олиб, оналарини ўлдиради ва унинг катакчаларига ўз тухумини қўяди. А.нинг ҳаёти ёпиқ уруғлилар ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ. Эволюция давомида ўсимликлар б-н А. бир-бирига катта таъсир кўрсатган. Ариларда гулни чангла-тиб, гул чанги ва нектарини йиғишга имкон берадиган мослашув белгилари пай-

до бўлган. Ўсимликларда эса чанглатувчи хашаротларни жалб қиладиган белгилар (нектар ишлаб чиқарувчи безлар, гул ранги, ҳиди) ривожланган. А. гулларни чанглатиб, ўсимликларнинг ҳосилдорлигини оширишга ёрдам беради.

АСАЛАРИЧИЛИК - қ.х.нинг тармоқларидан бири, асалариларни асал, мум ва б. маҳсулотлар (асалари сути, асалари елими, асалари захари ва б.) олиш, шунингдек қ.х. экинлари ҳосилдорлигини ошириш учун уларни чанглатиш мақсадларида боқиш. Испаниядаги Аран ғоридан топилган археологик маълумотларга қура А. мил. ав. 10 — 5-минг йилликларда ҳам мавжуд бўлган деган тахминлар бор. «Таврот», «Библия» каби диний китобларда ҳам А. тўғрисида маълумотлар келтирилади. А. тарихида бир неча босқичлар бўлган. Дастлаб одамлар асални ўрмон ва тоғларда дарахтларнинг коваклари, тошлар ёриқлари, ғорларга уя қўйган асаларилардан олганлар. Бундай А. теримчилик ва овчиликнинг бир тури ҳисобланган. 1814 й.да рус асаларичиси П. И. Прокопович ромли асалари кутисини, 1865 й.да чех асаларичиси Ф. Грушка асалажратгични кашф этиши б-н кўпгина мамлакатларда А. сердаромад тармоққа айланди. 20-а.нинг 20-й.ларидан махсус А. хўжаликлари пайдо бўлди.

А. Ер юзасининг барча қитъаларида тарқалган. БМТ маълумотларига кўра 1970-й.лар бошида жаҳонда 40 млн. га яқин асалари уя (оилалари) мавжуд бўлган. Жаҳон мамлакатларида А. асосан 3 йўналишда ривожланмоқда: асал олиш; экинларни чанглатиш; бошқа хўжаликларга тарқатиш учун энг яхши асалари зогларининг она арисини етиштириш (она асалари етиштирувчи хўжаликлар) ва асалари оилаларини кўпайтириш. А. Россия, Украина, АҚШ, Мексика, Туркия, Францияда айниқса, ривожланган. 1887 й.да тузилган «Апимондия» Халқаро асаларичилик ташкилоти асаларичилар ўртасида халқаро алоқаларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келмоқда. Бу ташкилот А.га

бағашланган симпозиумлар, конгресслар, кўргазмалар ўтказиши, 1966 й.дан махсус халқаро «Ариаста» журнали нашр этади.

Ўзбекистонда асаларичилик маҳсулотлари қадимдан озиқ-овқат ва доридармон сифатида маълум бўлсада, асалариларни қутиларда боқиш 19-а.нинг 2-ярмидан бошланган. Туркистонга дастлабки асалари оилалари 1841 й.да Қозоғистоннинг Семипалатинск вилоятидан келтирилган.

19-а.нинг 2-ярмида Туркистонга ўрта рус асалариси, Кавказ кулранг тоғ асалариси, украин дашт асалариси ва б. олиб келинган ва Ўзбекистонда биол.си ҳамда фойдали хўжалик белгилари б-н аجدодларидан фарқ қиладиган асаларилар популяцияси вужудга келди. ЎзРда 154 минг асалари оиласи (кутиси) бор. Ихтисослаштирилган асаларичилик хўжаликлари ташкил этилган. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимида 48 асаларичилик хўжалиги (88 минг асалари оиласи), шу жумладан, «Асал» уюшмаси (1975 — 96 й.ларда республика ИИБ) бор (1998). Республикадаги ўрмон хўжалиги корхоналарида, «Ўзмевасабзавотузумсаноатхолдинг» компанияси таркибида ҳам асаларичилик хўжаликлари бор. Асаларичилик б-н 20 — 50 (90%) ёки 50 — 150 (10%) кути асалариси бўлган хусусий асалчилар ҳам шуғулланади. Мавсумда икки марта — май-июнь (бахорги) ва авг.-сент.да (ёзги) асал олинади. 1996 й. 17,1 минг-тасал, 187 т мумларда тайёрланди. Республикада йилига 20 минг т дан кўпроқ асал тайёрлаш имкониятлари бор. Асаларилар асосан кўча усулда боқилади. Асаларилардан қ.х. экинларини (ғўза, маҳсар, каноп, уруғлик беда ва б.) чанглатишда фойдаланилади. Асаларилар б-н чанглатиш ғўза ҳосилдорлигини ўртача 5,1 — 5,9 ц/га ошириши аниқланган.

Иброҳим Жўраев.

АСАЛАРИЧИЛИК АСБОБЛАРИ - асалари боқишда ва асаларичилик маҳсулотларини ажратиш олишда қўлланиладиган асбоб-ускуналар. Асала-

риларни назорат қилишда химояланиш, асалари уяларини тозалаш, мумкатаклар, ёғоч ромлар тайёрлаш, она асалариларни парваришлаш, асални ажратиб олиш асбобларидан иборат. Асаларилар учун қулай шароитлар яратиш, асал сифатини яхшилаш учун ишлатилади, асаларичилик маҳсулотларининг нест-нобуд бўлмаслигини таъминлайди.

АСАЛДАРАКЧИЛАР (Indicatoridae) -кизилиштонлар туркуми оиласи. 11 тача тури бор. Африка ва Жан.-Шарқий Осиёда тарқалган. А. чумчукдан каттароқ бўлиб, ўрмонларда яшайди. Кўп турлари ҳашаротлар ва баъзи турлари асалари личинкалари, ғумбаклари ва муми б-н озикланади. Териси қалин бўлгани учун асаларининг чақиши уларга таъсир этмайди. А. тухумини бошқа кушлар инига қўяди. Жўжалари юқори ва пастки жағларидаги тишга ўхшаш ўсимтаси ёрдамида ин эгасининг жўжаларини ўлдиради. А.нинг ўзи асалари уясига етолмайди, улар ари уяси яқинида чириллаб, ўрмонда юрган одам ёки асалхўр ҳайвон эътиборини тортади. А. одам ёки ҳайвон бузган уядаги асал қолдиқлари ва мум б-н озикланади.

АСАЛНИНГ ШАКАРЛАНИШИ (қотиши) — асалнинг суюқ ҳолатдан кристалланиб, қаттиқ ҳолатга ўтиши. А.ш. б-н дур боғлаб, чўка бошлайди. Асалнинг тезроқ ёки секинроқ чўқиши таркибидаги шакарнинг оз-кўплигига боғлиқ. Акация, шалфей, гилос дарахтларидан йиғилган сифати юқори асал секин; ғўза, каноп, беда, кунгабоқар ўсимликлари шираларидан олинган асал тез шакарланади.

АСАЛХЎР (*Mellivora capensis*) — сув-сарлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танасининг уз. 68 — 75 см, думи 17 — 20 см. Оёқлари калта, панжалари кенг бўлиб, кучли тирноқлари ерни қовлаш учун мослашган. Жунлари сийрак ва қаттиқ. Танасининг пастки томони қора-оқ, устки томони оқиш. Африка, Олд, Ўрта ва Жан. Осиё (Ҳиндистон)да тарқалган. Ўрта Осиёда Туркманистон

жан.да учрайди. Уяда ҳаёт кечиради, 3 — 4 та бола туғади. Майда умуртқалилар ва ҳашаротлар, жумладан арилар ва асал б-н озикланади. Жуда ноёб, кам ўрганилган, муҳофаза қилинади.

АСАЛХЎРЛАР (Meliphagidae) — сайроки чумчуксимонлар оиласи, уз. 10 — 35 см. Тумшуги ингичка, бир оз эгилган. Тили ёрдамида гул нектарини сўриб олади. 160 — 170 га яқин тури бор, Янги Гвинея, Австралия, Янги Зеландия, Океания ва Гавай о.ларида, бир тури Жан. Африкада тарқалган. Дарахтлар ва буталарда яшайди. 1 — 4 тадан тухум қўяди. Жуда чиройли оҳангда сайрайди. Гул нектари, чанги, ҳашаротлар ва майда мевалар б-н озикланади. Ўсимликларни чанглатиб фойда келтиради. 2 тури ва 2 кенжа тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилотнинг Қизил китобига киритилган.

АСАЛШИРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР, нектарли ўсимликлар — асалари нектар ва гулчанги йиғиб оладиган ёпиқ уруғли ўсимликлар, асалариларнинг асосий озик базаси. Нектарни гулгожи ёки гулкоса барглар, тугунча девори ёки гул ўрнида жойлашган маҳсул нектар безлари ишлаб чиқаради. Айрим ўсимликларда бундай безлар барг банди ёки гулён баргларида, ҳатто пояда ҳам жойлашган. Нектар миқдори ўсимлик турига боғлиқ. Мас, битта гул ишлаб чиқарадиган нектар миқдори *Coryanthe* туркумига мансуб тропик ўсимлик — архидеяда 30 г гача, жўкада — 0,15 — 7,46 мг, каш-қарбедада — 0,16 мг га тенг. А.ў. гулидан йиғилган нектар ва гул чангини асаларилар ва асаларисимонлар оиласига мансуб б. ҳашаротлар асалга ва пергага айлантиради. Айрим ўсимликлар нектар б-н бирга катронга ўхшаш модда ҳам ажратади. Арилар бу моддадан прополис (асалари елими) ишлаб чиқаради. А.ў.нинг нектар и.ч. хусусияти эволюция давомида келиб чиққан бўлиб, ўсимликларнинг ҳашаротлар орқали четдан чангланишга мослашувидан иборат. Четдан чангланган ўсимликлар кўп ҳосил беради ва анча

сифатли уруғ қоддиради. Кўпчилик қ.х. экинлари, мас, озик-овқат ва ем-хашак экинларидан гречиха, эспарцет, себарга, беда, қашқарбеда, вика ва б.; мойли ва эфир мойли ўсимликлар — кунгабоқар, рапс, анис, кориандр, ялпиз; толали экинлар — ғўза, каноп; турли хил мевали дарахтлар, полиз ва сабзавот экинлари, цитрус ўсимликлари, узум ва б. кўп нектар ҳосил қилади. Нектар и.ч. ва ҳашаротларнинг нектар йиғиши А.ў.нинг гуллаган вақтига тўғри келади. Нектар и.ч.нинг бошланиши ва унинг миқдори иқлим, тупроқ ва об-ҳаво шароитига боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида А.ў.нинг юзлаб тури ўсади, улар орасида кўп миқдорда нектар ажратиб амалий аҳамиятга эга бўлганлари бир неча ўн турдан иборат. А.у. ботаник ёки хўжалик белгиларига, гуллаш муддати (мас, ба-ҳорги, ёзги, кузги) ва ўсадиган жойи ёки бошқа белгиларига қараб тасниф қилинади. 1 га майдонда ҳосил қиладиган нектар миқдори бўйича қуйидаги ўсимликлар амалий аҳамиятга эга: жўка ва дала заранги — 1000 кг, ингичка баргли заранг — 200 кг гача, тол — 150 кг гача, сарик акация — 350 кг га яқин, мевали дарахтлар (олма, нок, олхўри, олча, гилос) — 20 — 30 кг, резавор мевалардан смородина — 60 кг, малина - 200 кг, ўтлардан гречиха — 60 — 90 кг, мойли экинлардан кунгабоқар — 30 - 40 кг; толали экинлардан ғўза — 30 - 40 кг, ем-хашак экинларидан эспарцет — 90 — 400 кг, қашқарбеда — 300 кг, себарга - 100 — 150 кг, беда — 100 кг нектар ишлаб чиқаради. Ҳар хил муддатда гуллайдиган ўсимликларни ўстириш орқали бир жойнинг ўзида сурун-касига бир неча ой ёки мавсум давомида асал йиғиш мумкин. Ўзбекистон шароитида эрта баҳордан кеч кузгача асал йиғиш учун асаларилар баҳорда эфир ўсимликлар ўсадиган даштга, баҳорнинг охири ва ёз ойларида тоғ одди ва тоғ зоналари ҳамда экинзорларга кўчирилади.

АСАМА — Япониянинг Хонсю о.даги сўнмаган вулкан. Дзёсиньэцу-Ко-

ген миллий парки ҳудудида жойлашган. Мутлақ бал. 2542 м. Тез-тез кул отилиб туради. 1783 й.даги отилишида қатта ҳалокат келтирган. Охирги марта 1958 й.да отилган.

АСАР (араб. — из, қодчик) — 1) бирор нарсадан қолган ёки ундан дарак берувчи белги; нишон, из; 2) Муҳаммад (сав) дан қолган барча суннатлар; 3) олим, ёзувчи, рассом, бастакор ва б. ижоднинг маҳсули. Унда ижодкорнинг мақсад ва фикри муайян тарзда гавдаланади (мас, илмий А., адабий А., мусиқа, расм, ҳайкал ва х.к.).

АСАРХАДҶОН (оссурийча Ашшу-рахиддин) — Оссурия подшоси (мил. ав. 680 — 669). Фуқаролар уруши натижасида тахтга утирган. Савдогарлар, қохинлар табақасига таянган. Отаси Синахериб томонидан вайрон этилган Бобил ш.ни тиклаган, бир неча шаҳарларга илгариги имтиёзларини қайтарган, ибодатхоналар фойдасига солиқлар жорий қилган. 679 й. А. қўшинлари киммерийлар б-н тўқнашган. А. Арабистонда (676), Финикия ва Мисрда (675 — 671) урушлар олиб борган. Мемфис ш.ни эгаллаб, Миср подшоси унвонини олган. 673 — 672 й.да қочоқ қуллар ва эркин фуқаролар яширинган Шубрия (Урарту чегарасида) га юриш қилган. Ўша йилларда скифлар томонидан қўллаб-қувватланган мидиялик Каштарити кўзғолони нағижасида Мидия Оссуриядан ажраб чиққан. А. Оссурия тахтини ўғли Ашшурбанипалга, Бобилни эса бошқа бир ўғли — Шамашшумукинга васият қилиб қолдирган.

АСАС (туркийча) — ҳукмдор саройи, қароргоҳи ёки лашкаргоҳи посбони, тунги соқчи. Алишер Навоий асарларида фаол қўлланишда бўлган; «Оқибат бир кун асаслар бордилар ва ани зиндондин банд била судраб чиқардилар» («Маҳбуб ул-қулуб», 79).

АСАТИ — қовун навлари (асад ойида пишди). Дехқончиликда А.-ВИР 3806 (К. И. Пангало, М. К. Гольдгаузен) ва Тошкент асатиси (популяция) навлари экилади. Шақли тухумсимон, ўрғача

катгаликда, уз. 25—27 см, оғирлиги 4—7 кг. Пўсти юпка, сирти ингичка ва туташ тўрлар б-н қопланган. Ранги оч сарик, зарғалдок, йўл-йўл тилимли доғлари бор. Эти оқ, қалинлиги 5 — 5,5 см, сершира, ширин, таркибида 10% гача қанд бор. Уруғи йирик, оч сарик. Эқилганда униб чиққанидан кейин 83 — 98 кунда (Тошкент воҳасида экиладиган Тошкент асатиси нави 65 — 70 кунда) биринчи ҳосили пишди. Ҳосиддорлиги 250 — 300 ц/га. Тошкент, Фарғона, Андижон вилоятларида А. 3806 экилади. Янгилигида истеъмол қилинади, қовун қоқи тайёрланади (яна қ. Қовун).

АСАФЬЕВ Борис Владимирович [та-халлуси — Игорь Глебов, 1884. 17 (29). 7, Петербург — 1949.27.1, Москва] — рус мусиқашуноси, композитор. Акад. (1943). Петербург ун-тини (1908), Петербург консерваториясини (1910) тугатган. Мусиқа тарихига оид асарлар (мас, «Глинка» китоби, 1947), мусиқа (хусусан интонация) назарияси бўйича тадқиқотлар (жумладан «Мусиқа шакли жараён сифатида», 1971, 2-нашри) муаллифи. 28 балет, 11 опера, 4 симфония ва б. асарлар яратган. Туркистон халқлари, хусусан, ўзбек, қозок мусикасини илмий таҳлил этган. Ўзбек мусиқа мероси ҳақида («Ошиқ Ғариб» балетини яратиш жараёнида, 1940; икки жиддлик «Ўзбек халқ кўшиқлари» б-н танишганидан сўнг, 1939) қимматли фикрлар биддирган. А.нинг асарлари (мас, «Бокчасарой фаввораси») ўзбек саҳнасида қўйилган.

«АСАХИ СИМБУН» («Тонг куёши»), «Асахи» — япон тилида чиқадаган кундалик газета. «Асахи симбуне» концерни 1879 й.дан Осакада, 1888 й.дан Токиода нашр этади. Кейинги йилларда Нагоя, Китақюсю ва Саппорода ҳам чиқади. Тонгги ва кечки нашрлари умумий адади 8 млн. дан ортик.

АСБЕСТ (юн. asbestos — сўнмайдиган, емирилмайдиган) — эгилувчан ва ингичка (0,5 мкм гача) толаларга ажралиш хусусиятига эга бўлган толасимон минераллар номи. Икки

гурухга — серпентинларга (хризотил-асбест) ва ам-фиболларга (амфибол-асбест) бўлинади. Хризотил-асбест (бутун дунёда олинадиган А.нинг 95% дан ортигини ташкил этади) саноатда муҳим аҳамиятга эга. Бу минерал ўтда куймаслик (эриш т-раси 1500°), товуш ва электр энергиясини ўтказмаслик хусусиятларига эга. Саноатда қўлланиши жиҳатидан А. 3 турга бўлинади: 1) толалари 8 мм дан узун булган А. (тўқимачилик асбести); газламалар тайёрлаш учун ишлатилади. Бундай газламалардан ўтга чидамли кийимлар, театр пзрдлари, брезент ҳамда автомобиль тормоз ленталари, фильтр ва б. асборезина буюмлар ишланади; 2) толаларининг уз. 2 мм дан 8 мм гача бўлган А.; асбоцемент буюмлар, шифер, канализация, сув, нефть, газ қувурлари, асбест картони, қоғоз, иссиқлик ва электр изоляциялари тайёрлаш учун ишлатилади; 3) толаларининг уз. 0,2 мм дан 2 мм гача бўлган А. (қурилиш ва цемент асбести); утга чидамли қурилиш материаллари ва иссиққа чидамли буюмлар тайёрлаш учун ишлатилади. Концереген хоссага эга (таркибида заҳарли модда) булгани учун қурилиш материали сифатида кам шилатила бошланди. Амфибол-асбестдан эса кислота ва ишқор таъсирига чидамли буюмлар тайёрланади. А. кўпинча ультра асосли ва таркибида кремнезем куп бўлган магматик жинслар туташмаларида ва қисман туташ метаморфизм маҳсули сифатида магматик жинсларнинг доломитлар б-н туташувида пайдо бўлади.

АСБЕСТ — РФ Свердловск вилоятидаги шахар (1933 й.дан). Т. й. станцияси. Аҳолиси 84,9 минг киши (1992). Асбест саноати маркази (Баженов асбест кони асосида). Асбест руда бойитиш к-ти, асбест техникаси буюмлари з-ди, Асбест и. т. институти, кончилик техникуми, тиббиёт ва мусиқа билим юртлари бор.

АСБЕСТ ИПЛАР — асбест толаларига пахта толаларини ўриб, пишитиб олинадиган маҳсулот. Бир неча А. и. ўриб пишитилса, асбест шнурлар ҳосил

бўлади. А. и. ва асбест шнурлар зичлагич ва иссиқлик ўтказмайдиган материал сифатида ишлатилади.

АСБЕСТ КАРТОН — хризотил-асбест толага бакелит шимдириб тайёрланадиган ўтга чидамли изоляция материали. А. к. 2 — 10 мм қалинликда 1000 x 1000 мм ўлчамли лист кўринишида ишлаб чиқарилади. Пардозлаш, иссиқликдан изоляциялаш материали сифатида, қистирма тайёрлаш ва б. мақсадларда ишлатилади.

АСБЕСТ САНОАТИ - асбест рудасини қазиб олиш ва асбест толаси ишлаб чиқариш саноати. Қад. Хитой, Ҳиндистон, Юнонистонда асбестдан турли буюмлар тайёрланган. Асбестнинг ўтга чидамли бўлиши (1550° да эрийди), эластиклиги, адсорбция қобилияти, кам миқдорда иссиқлик ва электр тоқини ўтказиши, юқори механик қаттиқлиги каби хусусиятлари уни техник мақсадларда 19- а.нинг 80-йларидан кўп саноат тармоқларида кенг қўлланишига олиб келди. Ҳоз. кунда А. қўшилган маҳсулотларнинг 2 мингга яқин хили энергетика ва электротехника саноатида, т. й. транспорта, авиация, трактор, автомобиль ишлаб чиқаришда ва б.да қўлланилади. Анинг физик ва кимёвий хусусиятлари уни қурилиш материаллари и. ч.да фойдаланишига кенг имконият яратади. Ўзбекистондаги уч корхона: «Бекободцемент», «Кувасой-цемент» ва «Оҳангаронцемент» акциядорлик жамиятлари ҳар йили ўртача 3,5 млн. дона катта ўлчамли асбоцемент шифер (тўлқинли ва ясси) ва 525 км асбоцемент қувурлар ишлаб чиқаради. Уларнинг жами и. ч. қуввати эса йилига 11,4 млн. дона катта ўлчамли шифер ва 1671 км қувурдан иборат. Мамлакатимизда саноат аҳамиятига эга бўлган А. конлари очилмаганлиги сабабли, хоз.га қадар ушбу хом ашё Қозоғистон ва Россия корхоналаридан келтирилади. Импортни камайтириш мақсадида мумкин бўлган жойларда асбест маҳсулоти ўрнига базальт ва б. минерал толалар ишлатилмоқда, мас,

Оҳангарон корхонасида шифер таркибидаги А.ни 30% гача минерал толага алмаштирилди. Асбестнинг атроф муҳитга салбий таъсири борлиги сабабли дунё микёсида А с. маҳсулотлари и. ч. кейинги йилларда камайиб бормоқда.

Мирҳамид Тўраев.

АСБЕСТ ҚОҒОЗ — хризотил-асбест толасига органик боғловчи моддалар ва крахмал қўшиб тайёрланадиган материал. Мустаҳкамлаш учун таркибига пахта толаси қўшилади. А. қ. 0,2 — 1,5 мм қалинликда рулон ҳолида ишлаб чиқарилади. Вазифасига кўра, иссиқликдан изоляцияловчи, электрдан изоляцияловчи, сувдан изоляцияловчи, диафрагмага ишлатиладиган, каландрга ишлатиладиган хилларга бўлинади.

АСБЕСТ-ЦЕМЕНТ БУЮМЛАР - асбест ва цемент қоришмасидан тайёрланадиган қурилиш материаллари. Листсимон, қувурсимон хилларга бўлинади. Томга ёпиладиган шаклдор листлар ва ясси плиталар ҳамда плитачалар турар жой, жамоат ва и. ч. бинолари томига ёпишда ишлатилади. Пресслаб тайёрланган ва прессланмаган нақшли пардозлаш плиталари турар жой ва жамоат биноларининг ёрдамчи хоналарини пардозлашда, девор панелларига қоплашда ишлатилади. Махсус ишларга мўлжалланган буюмларга вентиляция қутилари, иссиқлик изоляциясини механик шикастланишлардан сақлайдиган ярим цилиндрлар, метрополитеннинг гумбазеимон элементлари ва б. қиради. Қувурсимон А.-ц. б.га водопровод қувурлари (босимли ва босимсиз), газ қувурлари ва ўтиш қувурлари қиради.

АСБЕСТ-ЦЕМЕНТ КОНСТРУКЦИЯЛАР — каркаси (синчи) ёғоч, асбест-цемент ёки металл элементлардан иборат бўлган асбест-цемент листлари ва иссиқлик изоляцияси материалларидан тайёрланадиган конструкциялар. Ичи ҳавол конструкцияларда асбест-цемент листлар ўзаро шуруплар, парчин миҳ ёки елим б-н бириктирилади. Монолит (яхлит) конструкциялар — иситкич қатлами

(пенопласт) б-н бириктирилган икки ясси листдан тайёрланадиган плита ва панеллар. Қалинлиги 60 — 80 мм бўлиб, 3 метрли жойларни ёпишда ишлатилади. Каркасига елим ёки шуруплар б-н бириктириладиган ясси асбест-цемент плита ва панеллардан иборат конструкциялар кенг тарқалган. Каркас учун асбест-цемент ёки металл профиллар, ёғоч ғўлалар ишлатилади.

АСБОБ (араб.— сабабнинг кўплиги) — 1) бирор иш бажаришда ишлатиладиган қурол. Чунончи, пичок, қайчи, қозон, товок, чўмич, капгир — уй-рўзгор А.лари, устара, қайроқ — сартарошлик А.лари; арра, ранда ва б. — дурадгорлик А.лари; 2) техникада — бирон бир катталик (физикавий, электр ва б.)ни ўлчашда ишлатиладиган ўлчаш А.лари (мас, амперметр, барометр, ваттметр ва б.), иситиш А.лари; тиббиётда — жарроғлик А.лари, ҳарбийда — отиш А.лари; 3) мусиқа асарини ижро этиш учун ишлатиладиган соз (чолғу А.лари, мусиқа А.лари); 4) А.нинг «бир кишига тегишли мулк, нарса» деган маъноси ҳам бор. Шу маънода тарихий асарларда бирор кишига қарашли ер-сув ва иморат. А. сўзи шу маънода топонимлар таркибида учрайди. Чунончи, Жўйбор хожалари (15— 17-а.) хужжатларида Асбоби Али Ёмчи, Асбоби Камол, Асбоби Кутлуғшоҳ ва б. жой номлари тилга олинади. Турли А., қурол-яроғ ва жиҳозлар мажмуи асбоб-анжом деб аталади.

АСБОБСОЗЛИК ПЎЛАТИ - турли асбоблар, кескичлар, совуқлайин ва киздириб деформациялаш штамплари, ўлчаш асбоблари ва б. ясаш учун ишлатиладиган пўлат. Таркибида, одатда, 0,6 дан 1,4% гача углерод бўлади. А. п. углеродли, легирланган ва тезкесар (қуп легирланган) хилларга бўлинади. Углеродли ва легирланган А. п. кичик тезлик б-н ишлайдиган ва кесувчи қирраси 200 — 300° гача қизийдиган кесувчи асбоблар, ўлчов асбоблари ҳамда штамплари тайёрлаш учун, тезкесар А. п. эса катта тезлик б-н ишлайдиган ва кесувчи қирра-

си 560 — 600° гача кизийдиган кесувчи асбоблар тайёрлаш учун мўлжалланган. Углеродли А. п. «У» ҳарфи ва ундан кейин кўйиладиган рақам б-н белгиланади. «У» ҳарфи А. п.нинг углеродли пўлат эканлигини, рақам эса пўлат таркибидаги углерод фоизининг ўндан бир улушларида ифодаланган ўртача миқдорини кўрсатади. Мас, У8 маркали пўлат углеродли А. п. таркибида ўртача 0,8% углерод борлигини билдиради. Углеродли А. п.нинг У7, У8, У9, У10, У11, У12, У13 маркалари бор. Таркибида зарарли қўшилмалар 0,03% дан кам «S» ва 0,04 фоиздан кам «P» углеродли А. п. нинг маркаси охирига «А» ҳарфи кўйилади, мас, У7А, У8А, У9А ва ҳ. к. Легирланган А. п. кўп тарқалган Х, 9ХС, ХГ, ХВГ, ХВ5, Х12, ФГ, 7Х3, 4ХС, 4Х2В8 маркали пўлатлардир. Ҳарфлар тегишли элементларни билдиради (мас, Х — хром, С — кремний, Г — марганец, В — вольфрам, Ф — ванадий), ҳарфлардан кейинги рақамлар айни элементнинг фоизларда ифодаланган ўртача миқдорини кўрсатади (Яна қ. Легирланган пўлат, Легирлаш, Тез кесар пўлат).

АСБОБСОЗЛИК САНОАТИ - машинасозлик учун қирқув ва ўлчов асбоблари, узунликни ўлчайдиган анжомлар, кесувчи слесарь-монтаж асбоблари ҳамда мосламалар чиқарадиган саноат тармоғи. Турли асбоблар и. ч.нинг ривожланиши металлни қайта ишлаш саноати, айниқса, станоксозликнинг ўсиши б-н боғлиқ. А. с. мустақил саноат тармоғи сифатида 19- а. ўрталарида таркиб топди. 19-а.нинг 20 — 30 й.ларида қаттиқ металлارни эритишнинг ихтиро қилиниши уларни эритиб, қотишмага айлантирадиган асбобларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. А. с. кўпгина саноат тармоқларини керакли асбоблар б-н таъминлайди. Айниқса, у машинасозлик з-длари учун асбоблар тайёрлашда катта аҳамиятга эга. Машинасозлик корхоналарининг ўзида ҳам айрим асбоблар тайёрланади. Махсус асбобсозлик з-дларида кумир, нефть, тоғ-кон саноатлари ва тиб-

бий муассасалари учун ҳам асбоблар ишлаб чиқарилади.

А. с. Ўзбекистонда ҳам ривожланган. 1940 й.гача республика корхоналаридаги айрим цехларда кам миқдорда асбоблар тайёрланар эди. Тошкентда асбобсозлик з-ди (1943), 1941 й. Тошкент корборунд ва абразив з-длари ишга туширилди (1963 й.да икки з-д бирлаштирилиб, Тошкент абразив к-ти ташкил этилди). 1970 й.дан олмос, 1973 й.дан сунъий олмос маҳсулотлари и. ч. бошланди. 1975 й.дан тўлиқ абразив маҳсулотлари и. ч.га ўтилди. 1990 — 96 й.ларда к-т «Эльбор» и. ч. бирлашмасига айлантирилди (1996 й.дан «Ўта қаттиқ материаллар» акциядорлик жамияти). Жамият маҳсулотлари чет элларга ҳам экспорт қилинади. Ўзбекистонда асбобсозлик саноати корхоналари («Тошкент асбобсозлик з-ди», «Тошкент абразив з-ди», «Ўта қаттиқ материаллар» очиқ турдаги давлат-акциядорлик жамиятлари) «Ўзмашсаноат» уюшмаси таркибига қиради. Шунингдек, йирик машинасозлик саноати корхоналарида махсус асбобсозлик цехлари мавжуд. Йирик илмий-амалий марказлардан бири бўлган «Технолог» акциядорлик жамияти ўта қаттиқ материаллардан янги асбоблар тайёрлаш ва жорий этишни таъминлайди.

Мирхамид Тўраев.

АСБОПЛАСТИКЛАР — тўлдиргич сифатида асбест толали материаллар қўшилган пластмассалар; боғловчи сифатида, асосан, фенол-формальдегид ва меламин-формальдегид смолалардан, баъзан кремний органик ва фурунли смолалардан фойдаланилади. А. пресслаб ёки механик ишлов бериб тайёрланади. Қуйидаги хиллари бор: қатлам-қатлам пластиклар, асботекстолит (тўлдиргич-асбест тўкимаси), асбогетинакс (асбест коғози), асболит (асбест коғози ва картони), асбест толали иплар (тўлдиргич-асбест толаси). А. 400 т-рагача механик хоссаларини узоқ, вақт саклайди. А.дан ротацион насосларнинг кураклари, электр машиналарнинг коллекторла-

ри, метрополитен вагонлари ва самолёт тормози колодкалари, кимёвий аппаратлар, ракетанинг баъзи қисмларини иссиқликдан ҳимоя қиладиган материаллар ва б. тайёрланади.

АСБОПЎЛАТ ЛИСТЛАР - иккита махсус асбестлатек коғози орасига перфорацияланган (тешик-тешик) қаркас қўйиб ҳосил қилинган маҳсулот. Листнинг ҳар икки томонига графит қопланган. Автотрактор двигателларининг деталларини йиғишда зичловчи қистирма сифатида ишлатилади. А. л. қалинлиги 1,75 мм гача қилиб ишлаб чиқарилади.

АСВОН (қад. номи Сиена) — МАР-даги шаҳар. Нилнинг ўнг соҳилида, Асвон вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 196 минг киши (1986). Т. й. станцияси, дарё порти, автомобиль йўллари тугуни. Тўқимачилик, кимё ва чарм пойабзал саноати корхоналари бор. А. атрофида йирик саноат-энергетика р-ни барпо этилган. Шаҳар яқинида эски ва янги баланд Асвон тўғони бор. Минерал ўғит з-ди, ГЭС қурилган. А. яқинида темир рудаси қазиб чиқарилади. Металлургия саноати ривожланган. Қоҳира осори атика музейининг филиали, ботаника боғи бор. Курорт жой. Туризм маркази ва исмоиллийларнинг диний зиёратгоҳи.

АСВОТ (араб.—савт, — товуш, овоз сўзининг кўплиги — товушлар, овозлар) — 1) табиатда содир бўладиган товушлар; 2) мусикада: чолғуларда ҳосил этиладиган товушлар; 3) вокал мусика маъносида ишлатиладиган инсон овози.

АСЕПТИКА (юн. а — инкор қўшимчаси ва septicus — йирингли) — микробсизлик ҳолатини таъминладиган усуллар; физик (қуйдириш, нур, қайнатиш, музлатиш), кимёвий (антисептик моддалар б-н таъсир этиш), механик биологик ва б. усуллар б-н амалга оширилади. А.га немис олими Э. Бергман асос солган. А. турли мураккаб жарроҳлик операцияларини ҳеч қандай асоратсиз ва хавф-хатарсиз бажаришга имкон беради. А.га қуйидагилар қиради: а) жарроҳлик

асобoblари, боғлов материаллари ва б.ни стериллаш; б) жаррох қўлини махсус усулларда ювиш ва тозалаш; в) операция ва б. текшириш ишларини бажариш вақтида кўрсатилган қонун-қоидаларга қатъий амал қилиш; г) даволаш муассасаларида махсус ташкилий ва санитария-гигиена чора-тадбирларни тўғри амалга ошириш. А. антисептика усули б-н бирга олиб борилади. Уй шароитида куйган ёки б. жароҳатларни боғлаш вақтида ҳам А. қонун-қоидаларига амал қилиш лозим. А. тиббиётнинг барча соҳаларида қўлланилади.

АСИДОЛ — сувда эримайди-ган, ўткир ҳидли тўқ жигарранг, мой-симон суюқлик. Нефтнинг ишқорий қолдиқларини сульфат кислота б-н парчалаб олинади. А. мой асосидаги локлар и.ч.да эритувчи, эмульгатор, совун и.ч.да ўсимлик мойлари ўрнига, мато, газлама ва терини бўяшда инсектицид ва фунгицид модда сифатида қўлланилади.

«**АСИЛ ВА КАРАМ**» — халқ достони. Туркийларнинг ўғуз гуруҳига мансуб қавми орасида айтиб келинган. Айниқса, Хоразм воҳасида машҳур, шунингдек Туркменистон, Озарбайжон, Эрон, Арманистон, Курдистон ва Ироқда ҳам маълум. «А. ва К.» қайси вариант ёки версияда ижро этилмасин, унинг асосий мундарижаси чин севги-муҳаббат ғоясини гараннум этишдан иборат. Унинг кўпчилик ишқий-романтик дostonлардан фарқи шундаки, агар бошқа дostonлар қахрамонлари узок, давом этган жудолик ва турли-туман саргузаштлардан сўнг топишиб, мурод-мақсадларига эришса, «А. ва К.»да икки севишганнинг тақдири фожиа б-н тугайди. «А. ва К.»нинг энг мукаммал ўзбекча варианты Хонқа туманида яшаган Сўна халфадан ёзиб олинган бўлиб, Хоразм халқига хос бўлган маҳаллий хусусиятларга бой. Бунда фақат икки севишган қалб саргузаштигина эмас, балки 16-а. тарихий шароити ҳам маълум даражада акс этган. Буни дoston қахрамонларининг диний эътиқоди, турмушга нисбатан муносабатлари, шунинг-

дек Хоразм ўзбеклари этномаданиятига хос жиҳатлардан ҳам англаш мумкин.

«А. ва К.» достони илгари бахшилар томонидан куйлаб келинган бўлса, 20-а. га келиб, халфалар репертуаридан ҳам ўрин олган. Хивалик шоира ва халфа Хоним сувчи бу дostonни мукаммал ёд билган, тўй-сайиллар, хотин-қизлар давраларида маҳорат б-н куйлаган.

АСИММЕТРИК АТОМ - тўртта ҳар хил атомлар ёки гуруҳлар б-н бириккан углерод атоми. Бошқа элементлар (мас, Si, N, P, Av)нинг атомлари ҳам асимметрик бўлиши мумкин. А. а.га бириккан атомлар ёки гуруҳлар бир текисликда ётмайди. А. а.ли бирикмалар оптик жиҳатдан фаол ҳисобланади (қ. Асимметрик молекула).

АСИММЕТРИК МОЛЕКУЛА - симметрия текислиги ва марказига эга бўлмаган молекула. Молекуланинг асимметриклигига унинг таркибидаги асимметрик углерод атоми сабаб бўлиши мумкин. Бундай молекулада асимметрик углерод атоми бўлмаса ҳам, у бутунлай асимметриклиги учун оптик фаол ҳисобланади (қ. Оптик антиподлар, Асимметрик атом).

АСИММЕТРИК СИНТЕЗ - оптик жиҳатдан суст ва дисимметрия (қўш симметрия) маркази бўлмаган бирик-малардан оптик фаол бирикмалар ҳосил қилиш усули. А. с. бошқа оптик фаол бирикма ёки бирор дисимметрик омил таъсиридагина содир бўлади. Ҳоз. вақтда А. с. оптик фаол моддалар олишнинг асосий усулидир.

АСИММЕТРИЯ — симметриянинг бўлмаслиги ёки бузилиши.

АСИМПТОТА (юн. asymptotos — мос келмайдиган) — эгри чизик нуктаси узоклаша борганда эгри чизикка етарли даражада яқин бўладиган тўғри чизик.

АСИМПТОТИК ИФОДА - $f(x)$ функция аппроксимациясининг бир тури. Ёйилмага қўшимча ҳадларни қўшиш ёрдамида аниқроқ А. и. ҳосил қилиш мумкин. Натижада функциялар чекли ёки чексиз асимптотик қаторларга ёйилади.

Агар функция ёйилмасидаги ҳар бир ҳад ўзидан олдинги ҳадга нисбатан чексиз кичик бўлса, у ҳолда функция асимптотик қаторга ёйилган дейилади. Кўпинча, берилган асимптотик қаторнинг чекли сондаги ҳадлари б-н чегараланиш кифоя.

АСИМПТОТИК ЧИЗИҚ - сирт устидаги чизик; унинг нормал эгрилиги нолга тенг. Бу чизикнинг ҳар бир нуқтасидаги ёпишма текислик сиртнинг шу нуқтасидан ўтувчи уринма текислик б-н устма-уст тушади. Сиртнинг ҳар бир нуқтасидан ўтувчи А. ч. айни нуқтага уринма текисликдан энг кам четлашиш йўналишида ўтади. Умуман бундай асимптотик йўналишлар сиртнинг ҳар бир нуқтасида иккитадан (бошқа-бошқа, устма-уст тушадиган ёки мавхум) бўлади, демак, сиртнинг (яссимас сиртнинг) ҳар бир нуқтасидан куни б-н иккитадан А.ч. ўтади.

АСИНХРОН ГЕНЕРАТОР - генератор режимида ишлайдиган асинхрон машина; механик энергияни электр энергиясига айлантириб беради. А. г. ҳаракатлантирувчи двигатель ёрдамида магнит майдон йуналишида катта тезлик б-н айлантирилади. Бу вақтда А. гроторнинг сирпаниши манфий бўлиб қолади, машина валида тормозловчи момент вужудга келади ва энергиясини тармоққа бериб, генератор сифатида ишлайди. А. гдан кичик қувватли ёрдамчи электр ток манбаи ва тормозлаш қурилмаси сифатида фойдаланилади.

АСИНХРОН РАҚАМЛИ МАШИНА (юн. а — манфий зарра ва *synchro-* — бир вақтда) — ҳар бир операциянинг бошланиши олдинги операциянинг тугалланиши ҳақидаги сигнал б-н аниқланадиган ҳисоблаш машинаси. Амалларни асинхрон тарзда, яъни қанча керак бўлса, шунча такт б-н бажаради. Тактда бажариладиган амалларнинг бажариб бўлинишига қараб тактнинг давомийлиги ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Бошқарув қурилмаси машина блоклари ва қурилмалари б-н буйруқ (команда) ва жавоб шиналари тизими орқали боғланган.

Бошқариш қурилмаси томонидан бирор буйруқ шинаси орқали берилган импульс шу қурилма ёки блокка ўз вазифаларидан бирини бажариш учун буйруқ хизматини ўтайди. Мас, бирор буйруқ шинасидан келган импульс бир регистрдан иккинчисига кодни узатади, бошқа шинадан келган импульс эса регистрларни «0» (ноль) вазиятга келтириб қўяди. Машинада шундай аломатлар ҳосил бўладики, булар туфайли бошқарув қурилмаси ишлаш тартибини ўзгартириши мумкин. Машина қурилмалари ва блокларидан бирор белгининг ҳосил бўлгани ҳақидаги сигналларни жавоб шиналари узатади. Асинхрон машиналарда жавоб шиналари, шунингдек машинанинг бирор қурилмаси ўз вазифасини бажарганлиги ва келгуси тактни бошлаш мумкинлиги ҳақида бошқарув қурилмасига сигнал ҳам юборади.

АСИНХРОН ЭЛЕКТР ДВИГАТЕЛЬ - двигатель режимида ишлайдиган асинхрон машина; электр энергиясини механик энергияга айлантириб беради. Иш тарзи статор чулғамлари бўйлаб уч фазали ўзгарувчан ток ўтганда вужудга келадиган айланувчи магнит майдонининг статор майдони ротор чулғамларида ҳосил қиладиган ток б-н ўзаро таъсирига асосланган. Айланиш тезлигини ток частотаси, кутблар сони ва сирпанишга таъсир этиб ўзгартириш мумкин. Ток частотасини ўзгартириш энергия иерофини чеклаган ҳолда тезликни равои ўзгартиришга имкон беради. Шунинг учун частота бўйича бошқарилувчи А. э. д.ни яратиш асосий муаммолардан бирига айланган. А. э. д. электр юритмаларда асосий двигатель сифатида ишлатилади. Қуввати бир неча Вт дан ўнлаб МВт гача бўлади.

АСИНХРОН ЭЛЕКТР МАШИНА - роторининг айланиш частотаси статорининг магнит майдони айланиш частотасига мос келмайдиган ўзгарувчан ток электр машинаси. Асосий қисмлари: станинага ўрнатилган пўлат ўзак ва ўзакка ўралган чулғамлардан иборат статор

хамда ўққа ўрнатилган ва ариқчаларига чулғамлар жойлаштирилган пўлат ўзакдан иборат ротор. Ротор ўзаги ҳам, статор ўзаги ҳам пўлат пластиналардан йиғилади. Чулғамларнинг бир-бирига ўзаро уланиши ва манбадан ток б-н таъминланиши усулига кўра статор бир, икки, уч ва кўп фазали қилиб тайёрланиши мумкин. Уч ва кўп фазали чулғамлар ўзаро юлдузча, учбурчак ва кўпбурчак шаклида уланади. Чулғамларининг тайёрланишига кўра, ротор қисқа туташтирилган ва фазароторли хилларга бўлинади. Статор б-н ротор орасидаги хаво тиркиши иложи борича кичик (0,025 мм гача) қилинади. А. э. м. роторининг айланиш частотаси статор магнит майдонининг айланиш частотасига боғлиқ бўлади ва истеъмол қилинадиган ток частотаси ҳамда машинанинг жуфт кутблар сони б-н аниқланади. Сирпаниш (силжиш) қийматига қараб, А. э. м.ни асинхрон электр двигатель ва асинхрон генератор сифатида ишлатиш мумкин.

АСИР — 1) уруш вақтида душман қўлига тушиб, озодликдан маҳрум этилган киши; 2) бирор кимса ёки нарсага берилиб кетган, шайдо бўлган киши; 3) мафтун; 4) банди, қул.

АСИРИЙ (18- а. 2- ярми — 19- а. бошлари) — шоир ва таржимон. Туркий ва форсийда ижод қилган. 2 асарининг қўлёзмаси сақланган. Насимий ҳаётига бағишланган «Қиссаи Сайд Насимий» достони (1774)да шоир ижоди юксак баҳоланади. «Нух манзар» («Тўккиз манзара») асарини форсийдан туркийга ижодий таржима қилган. Унда анъанавий «Шерзод ва Гулшод» қиссаси ва у б-н боғлиқ 9 ҳикоя келтирилган. Қисса ўзбек тилида нашр этилган. А. қўлёзмалари Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона (инв. № ТНС — 85), Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. № 4015)да сақланади.

АСИРИЙ (тахаллуси; асл исми Тошхўжа ўғли) (1864 — Хўжанд — 1915/16) — туркий шоир. Қўконда мадрасада ўқиган (1882 — 90). Отасидан

тоштарошликни ўрганиб, умрининг охиригача шу касб б-н шуғулланган. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Мумтоз шоирлар, айниқса Бедил анъаналарини давом эттирган. Шеърлари ғоявий-бадий етук. Жавҳарий ва б. замондошлари А.ни эркесвар, нозиктаб, ширинсухан шоир, «илм-фан аҳлининг шаъми» деб таърифлаган. А. ғазал, маснавий, рубоий, китъа ва б. жанрларда ижод қилган. Шеърларида инсоний муҳаббатни қуйлаган, жаҳолатни қоралаб, илм-маърифатни тарғиб этган.

АСИРУДДИН АХСИКАТИЙ (тўлиқ исми Абулфазл Муҳаммад Тохир Асируддин Ахсикатий) (1108F1110, Ахсикат ш. — 1196/1198, Жан. Озарбайжон Халхол ш.) — шоир. Бошланғич маълумотни Ахсикатда олгач, Балх, Ҳирот, Марвга бориб, риёзиёт, табобат, кимё, нужум, фалсафа ва б. фанларни ўрганади. Кўчманчи ўғуз қабилаларининг 1156 й.ги кўзғолонидан кейин Султон Санжар салтанати инкирозга учрагач, А. А. Хуросондан Ажам Ироқи (Ғарбий Эрон)га келади. У ерда Арслон ибн Туғрал (1160 — 79) ва Қизил Арслон (1185 — 91) саройида хизмат қилди. Қизил Арслон даврида малик уш-шуаро унвонига мушарраф бўлди. Лекин кўп ўтмай, тухматга учраб саройдан ҳайдалади. А. А. ижодий мероси 120 қасида, 220 ғазал, 80 китъа, 80 рубоий, 4 таркиббанд ва таржеъбанд, 24 китъадан иборат. 1313 й.да хаггот Абдулмўмин тарафидан кўчирилган девони 13300 мисрадан ташкил топган. Ғазалларида муҳаббат, табиат гўзалликлари, Ватанни кўмсаш, шохларни инсоф-адолатга чақириш ғояси асосий ўринни эгаллайди. Баъзи асарларида замона носозлиги, айрим амалдорларнинг таъмагирилигидан шикоят қилган. Девони Техронда нашр этилган (1958), қўлёзмаси ҳоз. Лондондаги «Индия Оффис» кутубхонасида сақланади.

АСИҒ (туркийча) — қорахонийлар тасарруфидаги ерларда, Чигатой улуסי ва Олтин Ўрда хонлигида қилинган сарф-харажатга нисбатан ортикча даро-

маднинг фарқидан иборат маблағ, кирим, фойда.

АСКАНИЯ ҚҶЙ ЗОТИ - майин толали, жуни ва гўшти учун боқиладиган зот. Бу зотни 1925 — 34 й.ларда Украина чорвачилик и. т. институти (Херсон вилоятидаги «Аскания-Нова» хўжалиги)да акад. М. Ф. Иванов Украина маҳаллий меринос қўйларини танлаб бориш ва Американинг рамбулье қўчқорлари б-н чапиштириш орқали етиштирган. А. қ. з. майин жуни қўйлар ичида ўзининг йириклиги б-н ажралиб туради, курук иқлимга яхши мослашади, жун ва гўшт маҳсулдорлиги юқори. Қўчқорларининг тирик вазни 120 — 140 кг, совлиқлариники 60 — 70 кг. Майин, ингичка жун қопламга эга.

Қўчқорларидан 12 — 15 кг гача, совлиқларидан 6 — 6,5 кг жун олинади (1 см² терида 4900 дона жун толаси бор), жун қоқили уз. 7,5 — 8 см, тоза жун чиқими 40-50%. 100 қўйдан 150 гача қўзи олиш мумкин, оддий шароитда 125 — 130 қўзи олинади. А. қ. з. иштирокида Кавказ, озарбайжон, Красноярск меринослари яратилган. Ўзбекистонда 50-й.ларда маҳаллий жайдари қўйларнинг жуни сифатини яхшилаш мақсадларида А. қ. з. қўчқорларидан фойдаланилган ва яхши натижалар олинган. Ўзбекистоннинг Жиззах ва Тошкент вилоятлари хўжалиқларида тарқалган.

АСКАНИЯ-НОВА — давлат дашт қўриқхонаси, Украинанинг Херсон вилоятидаги Чаплин туманида. Украина жан.да даштларнинг табиий ўсимлик қопламини сақлаш мақсадларида 1828 й.да хусусий қўриқхона тарзида ташкил этилган. Қўриқхонада иқлимлаштириш ҳайвонот боғи ва дендропарк (дарахт ва буталарнинг 120 дан ортиқ хили ўстирилади), Украина «Аскания-Нова» дашт р-нлари чорвачилик и. т. институти бор. Иқлимлаштириш ҳайвонот боғида турли мамлакатлардан келтирилган ёввойи ҳайвонларнинг ноёб коллекцияси тўпланган: антилопа, бизон, зубр, зебра, лама, буғулар учун табиий яшаш шароитлари яратилган. Ёввойи қушларнинг

270 дан ортиқ тури бор (нанду, оккушлар, фламинго, Африка туякуши, турналар ва б.). Қўриқхонада Пржевальский отлари муваффақиятли кўпайтирилмоқда. Қўриқхонада турли йўналишларда илмий ишлар олиб борилади.

АСКАР —1) давлат ва мамлакат муҳофазаси ёки ҳарбий юришларда иштирок этувчи ҳарбий хизматчи, курулли жангчи; 2) давлатнинг курулли кучлари мажмуи ёки унинг бир қисми; қўшин. Араб тилининг кучли таъсирига қарамай А. истилоҳи Ўрта Осиё туркий тилларида, хусусан, ўзбек адабий тилида асосан 15-адан черик, сипоҳ, лашкар истилоҳлари қатори «қўшин, лашкар» маъносига кенг

қўлланишда бўлган. Ўтган аср охириларидан А. кўпроқ «жангчи, ҳарбий хизматчи» маъносини ифодалаш учун ишлатилади.

АСКАРГОҲ - к. Ўрду.

АСКАРИДАЛАР (Ascarididae) - тўғарак чувалчанглр оиласи. Умуртқали ҳайвонлар ва одам ичагида паразитлик қилади. 9 уруғни ўз ичига олади. Типик уруғи (Ascaris)га 18 тури киради. Одатда одам аскаридаси (A. Lumbricoides) ва чўчка аскаридаси (A. suum) кўп учрайди. Одам аскаридаси эркагининг уз. 15 — 25 см, урғочиси 25 — 40 см. Бир суткада ичакка 200 мингдан ортиқ тухум кўяди. Тухумлари ахлат б-н ташки муҳит (тупроқ ёки сув)га тушади. У ерда етилган тухум сабзавот ва мевалар орқали яна ичакка тушади. Тухумдан чиққан личинкалар ичак ворсинкалари орқали қонга, қон орқали ўпкага, йўтал туганда у ердан халқумга чиқади ва яна ютилиб ичакка тушади, 2 — 2,5 ойда вояга етади. Урғочи аскарیدا ҳар 2 — 2,5 ойда тухум қўя бошлайди. А. аскарідоз деб аталадиган хавфли касалликни пай-до қилади. Ичакдаги аскарідани тушириш мақсадида сурги дорилар ва антигельминтлар ишлатилади. Аскарیدا тухумини юқтирмаслик учун санитария ва гигиена қоидаларига қатъий риоя қилиш лозим.

А паррандалар (товуқ, курка, каптар ва б.)да ҳам учрайди. Бунда касаллайган товуқларнинг тухум қилиши камаяди, ўсиши секинлашади. Давоси: дон б-н пиперазин тузи қўшиб берилади, нилверм, панакур ва б. Препаратлар қўлланилади. Олдини олиш: касаллик тарқалган хўжаликларда дегельминтизация ўтказилади (ойда бир марта), гўнг биотермик зарарсизлантирилади ва б. чора-тадбирлар қўлланилади.

АСКАРИДОЗ — тўғарак чувалчанглар (аскаридалар) келтириб чиқарадиган гижжа касаллиги. Аскарیداдалар анча йирик бўлиб, одамнинг ингичка ичагида паразитлик қилади. Болаларда кўпроқ учрайди. Бемор А. тарқатувчи манба ҳисобланади. Касаллик аскарیدا тухумлари б-н ифлосланган сабзавотлар, қайнатилмаган сув, кир қўл орқали юқади. Касалликнинг илк даври кўпинча умумий аломатлар б-н кечади: дармонсизлик, йўтал, ҳарорат кўтарилиши, эшак-ем тошиши мумкин. Кейинчалик бош айланиши, бош оғриғи, меъда-ичак фаолиятининг бузилиши (кўнгил айнаши, қусиш, кўп сўлак оқиши), ўта толиқувчанлик, кечаси қўрқиш аломатлари намоён бўлади; болалар уйқуда тишини ғижирлатади, уларда камқонлик, асабийлашиш ва б. кузатилади. Аскарیداдаларнинг ўт ёки меъда-ичак йўллариға кириши натижасида йирингли холецистит, жигар абсцесси, перитонит, сепсис, ўтқир панкреатит, аппендицит, ичак тугилиши ва б. асоратлар юзаға келиши мумкин. А.ға врач назорати остида даво қилинади. Касалликнинг олдини олишда озодалик ва саришталikka амал қилиш лозим.

АСКАРИЙ — ўртапишар, майизбоп, уруғсиз, хўраки узум нави. Шарқий экологик-географик навлар гуруҳиға киради. Асл ватани — Эрон. Арманистон, Туркменистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида экилади. Тупи ўртача ўсади. Барги йирик, чўзинчоқ, силлик, арра тишли, туксиз. Гули икки жинсли.

Узум боши ўртача ва йирик, шингиллари тиғизлиги ўртача. Ғужуми уруғсиз, ўртача, оч сариқ. Пўсти юпка, ғуборли. Эти сершира, мазаси ёқимли. Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 2800 — 3000 да 120— 130 кунда пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 59 — 90 ц/га. Совуққа бардоши паст. Раға ва ун шудринг б-н касалланади. Янгилигида истеъмол этилади, майиз солинади.

АСКАРИЙ МИРЗО (1512-1558) - Меват ва Қандаҳор ҳокими (1530—51). Бобурийлардан. Бобурнинг учинчи ўғли. Комрон Мирзо куткуви б-н бобурийлар ҳукмдори Ҳумоюнға қарши бир неча марта исён кўтарган ва ниҳоят Кобул яқинида бўлган жанг (1551) да асир олиниб, ўзининг талабига кўра ҳажға жўнатилган. 1558 й. йўлда оламдан ўтиб, Маккадаги қабристонға дафн этилган.

А. шеърятға ихлосманд бўлиб, форсий ва туркий тилларда ғазаллар битган.

АСКЕТИЗМ (юн. asketes — бирор нарса б-н машғул бўлиш) — қ. Зоҳидлик.

АСКИЯ (араб, закий — ўтқир зехнли, ҳозиржавоб) — ўзбек халқ оғзаки ижоди тури; фольклор жанри; икки ва ундан зиёд киши ёки гуруҳнинг халқ йиғинлари (сайил, тўй, байрам)да маълум мавзу бўйича бадий сўзда тортишуви. Тарафлар баъзан даврада, баъзан қарама-қарши ўтирган, турган ёки юрган ҳолда тез жавоб беришға, ўз жавобларини лўнда, сермаъно, латиф, таъсири, жозибали ва кулгили чиқаришға ҳаракат қиладилар. Жавоб топишда қайси тараф мавзу, жанр доирасидан четлашса ёки сўз танлашда пала-партишликка йўл қўйса ўша тараф энгилган ҳисобланади. Томошабин ўз кулгиси ва эҳтиросли қийқириқлари б-н тарафлар ва уларнинг жавоблариға баҳо бериб боради; мазмундор, серқочирим А.дан завқланади, саёз ва кўполларидан ранжийди. А.нинг мазмунли, серзавқ, кулгили чиқишида тарафлардан ҳозиржавоблик, бадихағўйлик, шунингдек мавзуга алоқадор кенг ва чуқур маъноли сўзларни топа билиш, юз, кўз, қўл, тана ҳаракатларидан, товуш ва имо-ишо-

ралардан ўринли фойдалана билиш талаб этилади.

А. турларини мукамал эгаллаган, катта давраларда тортиша оладиган кишилар аскиячи, аскиябоз деб аталади. Туркистонда бундай кишилар бадиҳагўй номи б-н юритилган. Аскиячи тилнинг кенг имкониятларини пухта эгаллаган, сўз ўйини, қочирим, ҳазил-мутуйиба, киноя, ташбих, кесатик, ўхшатиш, муболага, масхара каби ҳажв санъати воситаларидан усталик б-н фойдалана оладиган бўлиши лозим. А. тортишувида закийлик, ҳозир-жавоблик асосий мезон ҳисобланади. А.нинг вазифаси кулги чиқариш орқали кишиларнинг кайфиятини ростлаш, уларга завқ бахш этиш, муайян мавзу доирасида уларнинг билимларини янада кенгайтириш, аклини, фикрини чархлаш, зийрак, ҳозиржавоб бўлишга даъват этиш, шу б-н бирга турмушдаги ва айрим кишилар хулқидаги камчиликлар устидан енгил кулги уйғотишдир. А.нинг пайров, кофия, радиф, тутал, ўхшатдим, бўласизми, баҳри байт, сафсата, «гулмисиз, жамбилмисиз, райхонмисиз», ширинкорлик, афсона, раббия, лақаб каби турлари бор. А. ўзбек халқи орасида кўп асрлардан бери мавжуд бўлиб, унинг дастлабки шакли уруғчилик даврида пайдо бўлган. Алоҳида жанр сифатида, асосан, 15- а.дан шаклланган. Бу даврда Мир Сарбирахча, Мавлоно Бурҳониланг, Саид Ғиёсиддин шарфа, Мавлоно Халил Саҳоф, Муҳаммад Бадахший каби машҳур аскиячилар яшаган. Булар орасида энг истеъдодлиси ва атоклиси Мавлоно Абдулвосеъ мунший бўлган. 18 — 19-а.ларда А., айниқса, Фарғона водийси ва Тошкентда ривожланган. Бачқир кишлоғи (Фарғона водийси)да Дехлон юзбоши Шерназаров (1860—1942) ва Зангиота кишлоғи (Тошкент)да Саидахмад аскиячи (1880—1940) каби машҳур аскиячилар ўтган. Уларнинг анъаналарини 20- а.нинг 40 — 60- й.ларида Эрка қори Каримов, Мамаюсуф Тиллабоев, Юсуфжон Шакаржонов, Расул қори Мамадалиев, Ака Бухор Зокиров ва б. да-

вом эттирдилар. Кейинги йиллар Турсунбува (Ижроқўмбува) Аминов, Мамарозик Исҳоқов, Раҳматқул ва Абдуллажон Яшаровлар, Абдулхай Махсум Қозоқов, Мамажон Мадаминов, Тошкентда ака-ука Шожалиловлар А. ривожига катта ҳисса қўшдилар. 50- йиллардан А. концерт дастурларига ҳам киритилди. Лутфихоним Саримсоқова, Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Муҳаммаджон Мирзаев, Ғанижон Тошматов, Гавҳар Раҳимова, Сойиб Хўжаев каби санъаткорлар А.ни театр сахнасига олиб чиқиб, томошабинларга манзур қилганлар. Ҳозир ҳам байрам, сайиллар ва тўй маросимларида А. мусобақалари, кечалари ва ҳ. к. ўтказиб турилади, аскиячиларнинг республика кўриклари уюштирилади. 1960- й.ларда ТошДУ ва Санъатшунослик ин-ти фольклор экспедициялари кўплаб А. айтишувларини ёзиб олди. А. пайровлари ёзилган пластинкалар чиқарилди. «Аския» хужжатли фильми (реж. М. Қаюмов) яратилди.

А. оғзаки ва ёзма адабиётда ҳам учрайди: «Алпомиш», «Кунтуғмуш» достонларида А.га хос қочиримлар, сўз ўйинларига бой парчалар бор. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», К. Яшиннинг «Тор-мор» драмаси ва б. асарларда А. воситасида яратилган марокли эпизодлар, тили А. ёрдамида индивидуаллаштирилган персонажлар мавжуд. Ҳозир А.нинг пайров тури айниқса кенг ривож топган.

Ад.: Муҳаммадиев Р., Аския, Т., 1970; Қодиров М.Х., Ўзбек халқ томоша санъати, Т., 1981.

Комил Имомов, Муҳсин Қодиров.

АСКЛЕПИЙ (юн. Asklepios) — юнон афсонасида табобат худоси, Аполлон ўғли. А. қадимдан табиблар ва доридармон тайёрловчиларнинг ҳомийси ҳисобланган. А. ибодатхоналари шифохона сифатида донг таратган. А.га эътиқод мил. ав. 5- а.дан бошлаб кучайиб, айниқса Эпидавр ш.да тарафдорлари кўп бўлган. Мил. ав. 3- а.га келиб А.га эътиқод Римга ҳам ёйилган.

АСКОЛЬД ВА ДИР — Киев князлари (9- а. 2- ярми). Йилномаларга кўра Рюрик боярлари бўлганлар. А. ва Д. номлари 10-а.да яшаган араб тарихчиси Масъуд асарларида, шунингдек сўнгги даврлардаги йилномаларда ҳам учрайди (12-а.). А. ва Д. Кривич ва Полоцк ерларига икки марта юриш қилади. Тахм. 866 й. Русьнинг Истанбулга юришига раҳбарлик қилган. А. ва Д.ни 882 и. Новгород князи Олег ўлдирган.

АСКОМИЦЕТСИМОНЛАР, хал тачали замбуруғлар (Ascomycetes) — махсус халтачаларда ривожланиб етиладиган споралар орқали кўпа-ювчи замбуруғлар синфи. 42000 дан ортиқ тури бор. Баъзи турлари жинссиз йўл б-н турли конидиал споралар ҳосил қилади. Замбуруғ мицелийси бир ядро (гаплофаза) ҳужайрали ва халтача ҳосил қилувчи кўш ядро (диплофаза) ҳужайрали гифлардан иборат. А.нинг энг содда тузилган вакилларида халтача бевосита зиготаан етилади; бунда гифларнинг икки ҳужайраси ва ҳужайра ядролари ўзаро қўшилиб, зигота ҳосил қилади, зигота эса ўз навбатида халтачага айланади. Айни вақтда копуляция туфайли юзага келган зигота ядроси редукция йўли б-н кетмакет бўлина боради. Шу тариқа икки ёки уч бўлинишдан сўнг тўртта ёки саккизта гаплоид ядролар, уларнинг ёнида эса шу ядролар сонига тенг келадиган аскоспоралар ҳосил бўлади. Бунда зиготадан битта халтача етилади. Бироқ кўпчилик А.да (айниқса танасидаги халтачалари тўда-тўда бўлиб ўрнашган вакилларида) зиготадан битта эмас, бир нечта халтача ҳосил бўлади. А. асосан тана тузилишига ва қисман халтача шаклига мос ҳолда бўлинади. Улар яланғоч халтачалилар, яъни тубан А. (Gymnoasci), мевахалтачалилар (Саgroasci) ва локулоаскомицетлар (Loculoasci) деб аталувчи учта кенжа синфга ҳамда бир неча оилаларга бўлинади. Кенг тарқалган, кўпчилик сапрофитлар тупроқда, турли органик қолдиқларда учрайди, озик-овқат маҳсулотларида кўпайиб, уларни бузади.

Лишайниклар танасида яшайдиган барча замбуруғлар А.га киради. Конидия даврида кўпчилик А. ўсимлик, ҳайвонларда паразитлик қилади, целлюлозани ва ҳар хил саноат маҳсулотларини емириб зарар келтиради. А. микробиология саноатида ферментлар, антибиотиклар ва б. маҳсулотлар олиш мақсадида фойдаланилади. Бир қанча турлари (кўзикорин, строчок, трюфель ва б.)дан озик-овқат сифатида фойдаланилади.

АСКОРБИН КИСЛОТА, витамин С — кристалл модда; скорбутга қарши витамин. Ҳайвонларнинг буйрак усти безлари, гипофизи ва жигарида, игна баргли дарахтлар япроқларида, айниқса ҳўл мева ва сабзавотларда кўп. Бу витамин иссиққа чидамсиз, юкори т-рада бузилади. А. к. организмдаги оксидланиш ва қайтарилиш жараёнларида қатнашади. Унинг овқатда етишмаслиги кон томирларнинг шикастланиши, кон оқиши б-н кечадиган лавша (скорбут) касаллигига сабаб бўлади. Тиббиётда кенг қўлланилади (яна қ. Витаминлар).

АСКОХИТОЗЛАР — ўсимликларда Ascochyta туркумига мансуб паразит замбуруғлар кўзгатадиган касалликлар. А. ўсимлик баргларида турли рангда катта-кичик доғлар, поясида яралар пайдо қилади, ўсимлик уруғи ва мевасини зарарлайди, касалланган барглар қуриб тўкилади, шохлари қуриydi, меваси етилмайди, зарарланган уруғлик унмайди. Аксарият дуккакли дон экинлари, зиғир, мевали дарахтлар, резавор мевалилар зарарланади. Кураш чоралари: алмашлаб экиш, экинни азотли ўғитлар б-н озиклантириш, касалликка чидамли навларни экиш, экишдан олдин уруғликни дорилаш, ўсимлик қолдиқларини даладан чиқариб ташлаш ва йўқотиш (қ. Замбуруғли касалликлар).

АСКОЧЕНСКИЙ Александр Николаевич (1898.5.9, Россиянинг ҳоз. Воронеж вилояти Верхний Ломовск қишлоғи — 1973.5.3, Москва) — муҳандис-ирригатор, Ўзбекистон ФА акад. (1943), проф. (1939), Ленинград т. й. инженер-

лари ин-тини тугатган (1925). Ўрта Осиё ирригация ва мелиоратив курилиши ин-ти (Средазгипроводхлопок) бош муҳандиси (1931 — 39), Ўзбекистон ФАнинг вице-президенти (1948 — 50), сўнгги йилларда собиқ Иттифокда к.х. бўйича масъул лавозимларда ишлаган. А.нинг илмий ишлари Ўрта Осиё сув ресурсларини ўрганиш, пахта экиладиган р-нларни суғориш ва мелиорацияси масалаларига бағишланган. Катта Фарғона канали, Қорақум канални лойиҳалаш ва қуришда қатнашган.

АСЛ ГАЗЛАР — қ. Инерт газлар.

АСЛ МАНБА — бирор асар ёки матннинг шарҳланмаган, бошқа тилга таржима, таҳрир қилинмаган (муаллиф тузатишлари ва таҳрири бундан мустасно) асл нусхаси. Улар фанда энг ишончли хужжат ҳисобланади; мас, Навоий, Бобур ва б.нинг асарлари асл нусхаси ва ҳ. к.

АСЛ МЕТАЛЛАР — олтин, кумуш, платина ва платина гуруҳидаги металллар (рутений, радий, палладий, осмий, иридий). Кимёвий жиҳатдан турғун, қийин эрувчан (олтин, кумушдан ташқари), зангламайди, улардан ясалган буюмлар кўркамлиги б-н ажралиб туради. Олтин, кумуш ва платинанинг пластиклиги юқори. Бу металлларнинг шу хусусиятлари техникада ва ҳаётда кенг ишлатиладиган қотишмаларида ҳам намоён бўлади.

АСЛ МЕТАЛЛАР ПРОБАСИ (лот пробо — синаб кўриш, баҳолаш) — ишланадиган ва танга зарб қилинадиган қотишма таркибидаги соф олтин, кумуш, платина ва б. қимматбаҳо металллар миқдорини ифодалайдиган мезон. Кўпчилик мамлакатларда А. м. п. метрик тизим бўйича 1000 г қотишма таркибидаги нодир металлнинг граммлар миқдори б-н ифодаланади. Одатда асл металллар юмшоқроқ бўлиб, бу металлларга легирловчи металллар (мис, рух, никель ва ҳ. к.) қўшилмаса, улардан тайёрланган буюмлар пухта бўлмайди. Илгари (1917 й.гача) Ўзбекистонда проба тизими 96 мисқолдан (хар мисқол 4,25 г) иборат қадокка (409 г га) асосланган.

Унда энг юқори даражадаги А. м. п. 96 га тенг эди. Ҳозир Ўзбекистонда олтин буюмлар учун 375, 500, 583, 750, 958 пробалар, кумуш буюмлар учун 800, 875, 916, 960 пробалар, платина буюмлар учун 950 проба, палладий буюмлар учун 850 проба мавжуд. Ўзбекистонда асл металллардан ясалган буюмларнинг қонунлаштирилган пробаларга мувофиқ келишини Ўзбекистон Молия вазирлиги назорат қилиб боради. Буюм пробасини тасдиқлаш учун унга давлат тамғаси уриб қафолатланади.

АСЛ НУСХА — 1) бирор нарса ёки асарнинг асли (кўчирилган нусхадан фарқли ўларок); 2) муаллифнинг ўз қўли б-н ёки ёзув техникасида ёзилган, матбаа усулида кўпайтиришга мўлжалланган матни, расм, фотосурат, чизма ва б.

АСЛ ҚОРА, Кизляр қораси, Просковейск қораси — ўртапишар винобоп узум нави. Халқ селекцияси йўли б-н Шим. Кавказда чиқарилган. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача катталиқда, беш бўлакчали, арра тишли, орқаси бир оз тўқли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача, цилиндр-конуссимон, вази 150 — 250 г, шингил ва ғужумлари ўртача тигиз. Ғужуми думалоқ, кўк-бинафша, катталиги ўртача (16 — 18 мм). Эти пушти, ширин, серсув (таркибида 27% гача қанд бор). А. қ. куртак ёзгандан бошлаб фаол ҳарорат йиғиндиси 2890° да 140 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 100—120 ц/га. Асосан, Шим. Кавказда р-нлаштирилган. Ўзбекистонда Тошкент ва Сирдарё вилоятларида экилади. Спирти паст қизил винолар ва шарбатлар тайёрланади.

АСМА, Крим қора узуми — халқ селекцияси йўли б-н яратилган ўртапишар ҳўраки узум нави. Кубань ва Кримда ўстирилади. Тупи кучли ўсади, барги йирик, уч бўлмали, туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, думалоқ ёки чўзиқ. Ғужуми йирик, пилласимон, тўқ бинафша-қора. Пўсти қалин, эти сершира, ҳосили фаол ҳарорат 3050 — 3300° да 160 — 175 кунда пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 80—120 ц/га. Касалли-

кларга чидами ўртача, совуққа бардоши паст. Узоқ сақлаш ва узоққа юборишга чидамли. Ўзбекистонда р-нлаштирилмоқда (1995 й.дан).

АСМОЪ ун-НАҒАМ (араб. — товуш (нағма)ларнинг отлари], Асомий нағамот — 10—12-а.ларда Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа назариясида жамъ-ут-том (қ. Жам)ни ташкил этувчи жинслар ва товушларнинг махсус атамалари. А.-н. жинс ва товушларга нисбатан қўлланилган юнонча атамаларнинг арабчага сўзма-сўз таржимаси бўлиб, баъзи шарқ қўлёзма манбалари (мас, Форобийнинг «Китоб ул-мусико ал-кабир» — «Мусиқа ҳақида катта китоб» асари)да уларнинг юнонча муқобили ҳам келтирилади (459-б.даги жадвалга қ.). А.-н. мусиқа амалиётида қўлланилмаганлиги сабабли, кейинчалик (12—13-а.лардан бошлаб) мусиқа назариясида ҳам унутилиб кетган.

АСМЭРА (Асмара) — Эритреянинг пойтахти. Денгиз сатҳидан 2300 м баландликда. Аҳолиси 344 минг киши (1989). Мамлакатнинг йирик савдо-саноат ва транспорт маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Автомобиль йўллари тугуни. Кимё, озиқ-овқат, тўқимачилик, керамика, металлсозлик корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Ун-т бор.

АСО-МУСО, ҳасса-мусо (*Abelia cogymbosa*) — шилвидошлар оиласининг абелия туркумига мансуб сершоҳ ва сербарг бута. Танасининг пўсти кулранг, титилган, баъзан танадан қисман ажралган. Пояси олти қиррали. Барглари қиска бандли, эллипсимон (1,5 — 6 см), чети текис, баъзилари кунгурадор. Гуллари бир нечтадан (кўпинча утадан) бўлиб, тўпгулга йиғилган; косача қайтақиси (5 — 8 мм кенгликда) тўрт (баъзан уч) бўлакли; тож-барги оқиш, 10—15 мм узунликда, чангчилари тўрттадан бўлиб тож найчасининг ичида жойлашган; уруғчиси битта, уруғчи устунчаси найчадан бир оз чиқиб туради. Меваси бир оз чўзиқ ва япалоқ (5 — 8 мм узунликда), тукли, фақат Ўрта Осиё (Тяньшан

тоғлари) учун хос эндемик ўсимлик. А. Кирғизтов, Талас, Шарқий Чатқол, Сусамир ва Фарғона тоғлари (Мойлисой, Арслонбоб)нинг ёнғокзор ва арчазорларида учрайди. Ёғочи қаттиқ бўлганидан жуда кадрланади.

АСОС — мантикий тафаккурнинг муҳим шакли ҳисобланган хулоса чиқаришнинг таркибий қисмларидан бири. Чинлиги амалиётда текширилган ва исботланган маълум фикрни ифодалайди. Ундан номаълум фикрни — хулосани келтириб чиқариш учун фойдаланилади. Индуктив хулоса чиқаришда А. микдори чегараланмаган бўлиб, тайин билимларни ифодалайди ва умумий хулоса келтириб чиқариш учун хизмат қилади. Дедуктив хулоса чиқаришда, аксинча А. сифатида умумий билимлардан фойдаланилади ва улар тайин билимлар ҳақида хулоса чиқаришга хизмат қилади. Дедуктив хулоса чиқаришда А.нинг микдори чегараланган бўлади. Мантикий тафаккурнинг исботлаш шаклида эса А. далил, аргумент шаклида келади ва исботланиши лозим бўлган тезисни асослаш учун келтирилади. А.нинг чинлиги хулоса ёки тезиснинг чин бўлиши учун муҳим шартлардан биридир, лекин бундан ташқари ҳукмлар бир-бири б-н тўғри боғланган ва тартиб б-н келтирилган бўлиши лозим. Акс ҳолда тўғри А.дан нотўғри хулоса чиқиши мумкин.

Умуман илмда, турмушда, ҳар қандай мунозара ва муҳокамада, бирор фикрни исботлаш ёки бирор хулосага келиш учун фойдаланиладиган фикр А. деб юритилади.

АСОС (мат.) — 1) геометрияда — геометрик шакллар қисми. Мас, тенг ёнли учбурчак, трапеция, пирамида, призма, конус А.лари, перпендикуляр А. ва х. к; 2) алгебрада — даража асоси, яъни даражага кўтарилаётган сон.

АСОС БЎЁҚЛАР — асосларнинг хоссаларини намоён қилувчи органик бўёқлар. Таркибида аминогруҳлар бўлади. А. б. турли рангли ёрқин бўёқлар. Улар асосан қоғоз, тери, ёғоч

ва б.ни бўяшда қўлланилади. А. б. ва фосфор-вольфраммолибден кислота тузлари полиграфияда кенг ишлатилади. Полиакрилонитрил толаларни бўяш учун қўлланиладиган А. б. жуда ёрқин ва мустаҳкам бўлади.

АСОС ЭКВИВАЛЕНТИ – қ. Кимёвий эквивалент.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР - и.ч.нинг моддий шароитларини таъминлайдиган воситалар (меҳнат қуроллари, бино, иншоот, қурилма ва б.). Бухгалтерия ҳисоби ва режалаштиришда А. в. таркибига хизмат муддати бир йилдан ортиқ ва киймати энг кам иш ҳақининг 15 баробаридан арзон бўлмаган воситалар киритилади (2000). А. в. бухгалтерия ҳисо-бида хўжаликка қабул қилинган бошланғич баҳода акс эттирилади. А. в.нинг бошланғич баҳосига уларни сотиб олиш (бино ва иншоотларни қуриш) учун қилинган ҳақиқий харажат киритилади. А. в. тўлиқ хизмат муддати давомийда бошланғич киймати бўйича ҳисобга олинади. А. в.ларни қайта баҳолаш фақат ҳукумат қарори б-н амалга оширилади.

АСОСИЙ ГЕНЛАР — қ. Олигогенлар.

АСОСИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, асосий тармоқ— корхона и. ч. тузилмаси ва ихтисослашувининг режали йўналишини белгилайдиган тармоқ. Хом ашёни товар маҳсулотига айлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Хом ашёни и. ч.га тайёрлаб берувчи, ишлаб берувчи, тайёр маҳсулотга айлантирувчи цехларни ўз ичига олади. Одатда, А. и. ч. ялпи ва товар маҳсулоти, меҳнат ва моддий воситалар сарфи, пул тушумларида энг катта салмоққа эга бўлади. Қ. х. корхоналари ўз ихтисослашувига кўра пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, қўйчилик ва б. йўналишларга эга бўлиши мумкин (қ. Ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви).

АСОСИЙ КАПИТАЛ — капиталнинг асосий и. ч. воситалари (машина, асбоб-ускуна, и. ч. бинолари ва ускуналари) ни ўз ичига олувчи, иқтисодий жиҳатдан ўз кийматини ишлаб чиқарилган то-

варларга аста-секин ва узоқ муддатда ўтказиб борувчи қисми. А. к. пул шаклида ускуна, машина-механизмлар, бино-иншоотлар ва б. кийматидан иборат бўлиб, улар сотиб олинган пайтдаги бозор нархи б-н ҳисобланади. А. к. кийматининг бир қисми ҳар йили маҳсулотнинг и. ч. ва сотиш харажатларига киради ва амортизация ажратмалари тарзида махсус амортизация фондида жамғарилади. А. к. ҳажмига қараб меҳнатнинг капитал б-н қуролланиши даражасини баҳолаш мумкин (А. к. киймати ишловчилар сонига тақсимланади). А. к. таркибан икки қисмга бўлинади: меҳнат қуролларида гавдаланган капитал (машина-механизмлар); и. ч.нинг моддий шароитини яратишда гавдаланган капитал (бино, иншоот, қурилма ва ҳ. к.лар). Бу қисмлар нисбати и. ч.нинг турли соҳаларида ҳар хидидир (қ. Капитал).

АСОСИЙ МАТЕРИАЛЛАР - тайёрланадиган маҳсулот таркибига кирадиган ва унинг асосини ташкил этадиган материаллар. Мас, нон маҳсулотлари тайёрлашда ишлатиладиган ун, машина қисмлари ишлаб чиқаришда зарур бўладиган металл, кийим-кечактиқиш учун сарфланадиган газлама ва ҳ. к.

АСОСИЙ СУВЛИ ҚАТЛАМ (горизонт) — бошқа сувли жинслар орасида энг серсув бўлган ва амалий талабларга (сув б-н таъминлаш, суғориш ва б.) жавоб бера оладиган ер қатлами. Муҳандислик геол.да А. с. қ. деб кўпинча физик-геологик ходисаларнинг тараққий этишида (сурилмалар, суффозия) асосий аҳамиятга эга бўлган сувли горизонтларга айтилади.

АСОСИЙ ТОН — 1) асосий частоталар ҳосил қилган товуш тони; ҳар қандай товуш манбаи фақат асосий частотада тебраниб қолмасдан, айни вақтда унга қарали бўлган юқори частоталар (гармоникалар)да ҳам тебранади. Гармоникаларга тегишли товушлар обертолар дейилади. 2) Мусиқада — табиий товушқаторнинг бошланғич (энг пастки) товуши; А. т. ўзидан ҳосил бўладиган обертолар (то-

вуш акс садолари) учун таянчлик вазифасини ўтайди. 3) Аккорднинг энг пастки товуши. 4) Муסיкий тузук(лад)нинг бош поғонаси. Яна қ. Тоника.

АСОСИЙ ТЎҚИМА - қ. Паренхима.

АСОСИЙ ФОНДЛАР, корхоналарнинг асосий фондлари— и. ч.га узокхизмат қиладиган, ўз натурал буюм шаклини узок вақт ўзгартир-маган ҳолда и. ч. жараёнида бир неча бор қатнашадиган меҳнат қуроллари ва воситалари. Одатда А. ф.га и.ч.да бир йилдан ортик хизмат кўрсатадиган мол-мулк киритилади (ривожланган капиталистик давлатларда А. ф. ўрнига асосий капитал тушунчаси қўлланилади). А. ф. ўз қийматини тайёр маҳсулотга аста-секин, бир неча йиллик и. ч. жараёнида қисмлар б-н ўтказади, маҳсулот сотилгач, корхонага пул шаклида қайтиб келади (қ. Амортизация ажрат-малари). А. ф. қиймат жиҳатидан корхонага қўйилган пул бўлса, моддий жиҳатдан бино, иншоотлар, машина-ускуна ва б.дан иборат. А. ф. нинг қиймат ифодаси бухгалтерия балансида асосий воситалар деб юртилади. И. ч. датутган ўрнига қараб А. ф. асосий и. ч. ва асосий ноишлаб чиқариш фондларига бўлинади. Асосий и. ч. фондлари и. ч. жараёнида маҳсулотлар яратишда қатнашади. Улар тармоқлараро тақсимланиши жиҳатидан саноат, қурилиш, транспорт, қ. х. фондларидан иборат бўлади, технологик жиҳатдан актив ва пассив фондларга бўлинади. Актив фондлар маҳсулот яратишда бевосита қат-нашувчи меҳнат қуролларидан, пассив фондлар и. ч. нинг моддий шароити бўлган қурилмалар, бинолар, иншоотлар, омборлар ва б.дан иборат. Мод-дий-натурал таркибига кўра А. ф. қуйидаги гуруҳларга ажратилади: бинолар, иншоотлар; узатма қурилмалар; қувват машиналари ва жиҳозлари; иш машиналари ва жиҳозлари; транспорт воситалари; и. ч. ва хўжалик инвентари; улов ва маҳсулдор чорва; мевали боғлар ва дарахтлар; ерларни яхшилашга сарфланган капитал харажатлар. Асосий ноишлаб чиқариш фондларига уй-жой бинолари,

мактаблар, клублар, даволаш муассасалари ва б. қиради. Қ. х. корхоналарида А. ф. балансида ирригация-мелиорация фондлари қиймати алоҳида бандда кўрсатилади (улар иншоотлар таркибида ҳисобга киритилади). Хўжаликларнинг А. ф. бухгалтерия ҳисобида 01 рақамли ҳисобварақда қайд этилади, натурал ҳамда қиймат кўрсат-кичларида ҳисобга олинади. Натурал кўрсаткичлар (донаси, Вт ҳисобидаги қувват, м2 ҳисобидаги сатҳи ва б.) А. ф. нинг сифат ва миқдори таркиби, хўжаликларнинг и. ч. имкони-ятлари, сотиб олинган техника ёки бино, иншоотнинг қурилган вақти ҳақида тасаввур беради. А. ф. қиймати жорий нархларда ёки қиёсий нархларда ҳисобланади. Ҳисобга олиш асосий воситаларнинг барча кўринишларини турлар бўйича таққослашга, уларнинг жами қийматини, улардаги янги тайёр маҳсулотга ўтадиган эскириш даражасини аниқлашга имкон беради. А. ф. реал миқдори мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини, и. ч. қувватини кўрсатади. ЎзР халқхўжалиги барча тармоқларининг асосий и. ч. фондлари амалдаги (жорий) нархларда 1993 й. да 19218,1 млрд. сўмни ташкил этган.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АСОСИЙ ЎҒИТ — экинлар экилишидан олдин тупроққа солинадиган ўғит. Асосий деб аталишининг сабаби шуки, унинг таркибида айни участкага мўлжалланган озик моддаларнинг кўп қисми бўлади. А. ў. бутун вегетация даврида ўсимликнинг озикланишини таъминлайди. А. ў.ни тупроқ-иқлим шароити, ўғитларнинг хусусияти, хўжалиқда мавжудлиги ва б.га қараб кузда ёки баҳорда солиш мумкин. Одатда фосфорли ўғитлар мумий миқдорининг ярмидан кўпи ёки 65 — 75%, калийли ўғитларнинг 50% ва органик ўғитларнинг деярли ҳаммаси А. у. сифатида солинади. Шудгорлашдан олдин фақат суперфосфатна эмас, аммофосни ҳам солиш мумкин. Шўр ерларга ўғитлар ер шўри ювилганидан кейин солинади.

АСОСЛАР — қ. Кислота ва асослар.

АСОСЛИ ТОҒ ЖИНСЛАРИ - магматик жинслар. Кремний оксиди б-н тўйинмаган ва таркибида кварц бўлмаган жинслар. А. т. ж. да кремний оксиди 50 — 55% дан ортмайди. Нордон тоғ жинсларига нисбатан калий, натрий кам, темир, кальций, магний эса кўп. Минерал таркибида асосли плагиоклазлар кўпроқ, ортоклаз, микроклин эса кам. Бундай жинсларга габбро, базальт, диабаз ва б. киради. А. т. ж. Ўзбекистонда Жан. Фарғона, Туркистон, Томди, Султон Увайс ва Ну-рота тоғларида учрайди.

АСПАК (форс, асп — от ва ак — ча қўшимчаси) — мис идиш (чойдиш, офтоба, кумғон, кўза, тоғора каби)ларнинг қопқоғини ва дастасини идиш танасига бириктирадиган қисми. Идиш танасига махсус мис михлар б-н кадалади. А.ни рихтагар усталар биринждан қуйиб ясайдилар.

АСПАРАГИН, $H_2NOCCH_2CH(NH_2)COOH$ — ўсимлик организмда азотли бирикмаларнинг алмашилишидан ҳосил бўладиган А. кислота амиди. Мол. м. 132,12; рангсиз кристаллар. Сувда, кислоталарда яхши эрийди, органик кислоталарда эримайди. А. — алифатик а- аминокислота. Кўп оксилларнинг таркибига киради. Сарсабил (*Asparagus*) пояларида топилган. Ўсимлик ва ҳайвон тўқималарида эркин ҳолда учрайди. Дуккакли ўсимликларнинг майсаларида ҳам тўпланади. А. ўсимликлар ҳаётида муҳим роль ўйнайди. У оксил ҳосил булиши жараёнида вужудга келган аммиакни зарарсизлантирувчи ва Ўсимликларни азот б-н таъминловчи бирикма ҳисобланади.

АСПАРАГИН КИСЛОТА (аминокаҳ-рабокислота), - рангсиз кристаллар, дикарбон аминокислоталардан бири, Мол. м. 133,1. А. к. ҳайвон ва ўсимлик оксиллари таркибида кўп микдорда учрайди, уларда азот моддаларининг алмашинувида муҳим роль уйнайди. У пиримидин асослари ҳосил бўлишида, мочевина синтезида ҳам иштирок этади. Барча организмларда эркин ҳолда ҳамда оксиллар таркибида мавжуд бўлганлиги учун уни

синтез қилиб олиш мумкин. А. книнг амидланишидан аспарагин ҳосил бўлади. А. к.ни илк бор 1868 й.да Г. Ритхаузен конглютин ва легумин оксилларидан ажратиб олган.

АСПАРУХ (Исперих, Испор, Аспирек) (? — 701) — қад. туркийзабон булғорлар хони (643 — 701), илк славян-болгар давлати (681 — 1018) асосчиси. А. булғор қабилалари иттифоқи йўлбошчиси Кубратхон (Қоротхон)нинг учинчи ўғли бўлган. А. кўчманчи булғорларнинг бир қисми б-н Азов бўйидан хазарлар тазйиқи остида Бес-сарабияга, сўнгра Дунайнинг Византияга қарашли унғ соҳилидаги ерларга ўтган. 679 й. Мезия вилоятига кўчган, маҳаллий славянлар устидан ғалаба қозонган, Добружа ва унинг атрофидаги ерларга ёйилиб, хоз. Шим. Болгариядаги етти славян қабила иттифоқини ва б. айрим қабилаларни бўйсундириб Византия тан олишга мажбур бўлган ягона, қудратли давлат барпо этган (681) (қ. Биринчи Булғор подшолиги).

АСПЕКТ (лот. *aspectus* — тур) — ҳодиса, тушунча, истиқбол қараб чиқиладиган муайян нуқтаи назар.

АСПЕРГИЛЛАР (*Aspergillus*) — аскомицетсимонлар синфининг моғор замбуруғлар туркуми. Конидиялар, яъни жинсиз йўл б-н ҳосил бўладиган споралар ёрдамида кўпаяди. Споралари турли хилда ва одатда майин тукчалар б-н қрпланган бўлади. Тупроқ, деворлар, асраб қўйилган емишлар ва б. нам жойларда яшайди. Баъзи турлари касаллик (аспергиллез ва микоз) келтириб чиқаради. Айрим А.дан лимон кислота, глюконат кислота ва пишлок и. ч.да ҳамда антибиотиклар олишда фойдаланилади.

АСПЕРГИЛЛЕЗ (*Aspergillois*) — одам ва ҳайвонларда паразит замбуруғи (аспергиллар) кўзғатадиган касаллик. А.да қайси аъзо зарарланганлигига қараб касаллик белгилари турлича намоён бўлади. Мас, тери А.ида асосан тери зарарланади, унда тугунча, яра ва инфилтратлар пайдо бўлади. А. б-н асосан

паррандалар, қисман сут эмизувчилар касалланади. Бу касалликка паррандалар ичида ўрдак ва ғоз кўпроқ, товук, курка, каптар, кирғовул камроқ чалинади. Сут эмизувчилардан А. б-н кўпроққуён касалланади. Касаллик нафас орқали замбуруғ спораларини ичга ютиб юбориш ва бу касаллик б-н зарарланган озукани истеъмол қилиш натижасида юқади. Касалланган ҳайвонлар анча лоҳас бўлади, нафас олиши қийинлашади, иштаҳаси пасаяди, ичи бузилади, озиб кетади, бир неча кундан кейин ўлади. А.нинг олдини олиш чоралари: бино ичида санитария-гигиена қоидаларига риоя қилиш, озука ва тўшамаларни замбуруғлардан холи тутиш, инкубаторларни дезинфекция қилиш, шамоллатиш ва б.

АСПИДИСТРА (*Aspidistra*) — марваридгулдошлар оиласи (*convallariaceae*) га мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ҳимолай тоғлари ва унинг шарқий томонларида тарқалган. 7 тури бор. А. пояси остидан бўғизбарглар ҳосил қилади. Гуллари майда. Ўзбекистонда бир тури (*A. clatior*) хушманзара ўсимлик сифатида хона ва оранжереяларда ўстирилади.

АСПИДЛАР (*Elapidae*) — илонлар оиласи, 41 — 43 уруғга бўлинган 181 тури бор, барчаси заҳарли. Устки жағида заҳар оқиб тушадиган эгатчали бир жуфт тиши бор. Заҳари кучли, нервни фалажловчи таъсир кўрсатади, баъзан одамни ўлдиради. А.нинг ёноқ қалқони, рудимент оёқлари бўлмайди, ўпкаси битта. А. тропик ва субтропик минтакаларда, хусусан Африка, Жан. Осиё ва Австралия, Жан. ва Марказий Америкада тарқалган. Ўрта Осиёда капча ёки қошиқбош илон тури учрайди. А. асосан ерда, баъзи турлари дарахтда яшайди. Бақалар, бошқа илонлар, майда кемирувчилар б-н озикданади. А.га капча илонлар, мамбалар, ёвуз илонлар ва б. киради.

АСПИРАНТ (лот. *aspirans* — бирор нарсага интилувчи) — илмий ёки илмий-педагогик ишга лаёқати бўлган ҳамда и. т. институти ёки олий ўқув юрти аспирантурасица номзодлик диссертаци-

яси устида и. т. ишлари олиб бораётган олий маълумотга ёки магистр даражасига эга мутахассис.

АСПИРАНТУРА — узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар (фан номзодлари) тайёрлаш шакли. Ўзбекистонда А. 1930-й.ларда ташкил этилган. А. ЎЗР Фан ва техника давлат комитети ҳамда ЎЗР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) б-н келишилган ҳолда Ўзбекистон ФА Ҳайъати, вазирлик ва идоралар ҳайъатининг қарори б-н илмий тадқиқот ин-тлари, олий ўқув юртлари ва б. илмий муассаса ҳамда ташкилотларда тегишли мутахассисликлар бўйича очилади. А. ишлаб чиқаришдан ажралган ва ажралмаган ҳолда ташкил қилинади. А.да и. т. ишлари олиб бориш муддати и. чдан ажралган ҳолда 3 й., и. чдан ажралмаган ҳолда 4 й.дан ошмаслиги керак. И. чдан ажралган ҳолдаги А.га 30 ёшгача, и. чдан ажралмаган ҳолдаги А.га эса 40 ёшгача бўлган илмий ҳамда илмий-педагогик ишга лаёқатли мутахассис ва магистрлар қабул қилинади. А.га кирувчилар урнатилган тартибда кириш имтиҳонларини топширадилар. И. чдан ажралган ҳолдаги А. га қабул қилинганларга стипендия тўланади. Аспирантлар ўз илмий фаолиятларини и. т. институти ёки олий ўқув юрти илмий кенгаши томонидан тасдиқланган илмий мавзу асосида тузилган шахсий иш режасига мувофиқ ташкил этадилар. Аспирантларга уларнинг илмий фаолиятларига раҳбарлик қилиш учун фан д-ри ва проф.лардан илмий раҳбарлар тайинланади. Баъзи ҳолларда, истисно тарзида, шу соҳада маълум илмий муваффақиятга эришган ҳамда д-рлик диссертацияси устида и. т. олиб бораётган катта илмий ходим ёки доцент илмий унвонига эга фан номзодлари ҳам илмий раҳбарликка тайинланишлари мумкин. Аспирантлар диссертация мавзулари бўйича илмий изланишларини и. т. институтлари ва олий ўқув юртларининг лаб., кафедра ва

б. илмий бўлимларида олиб борадилар. Зарурият туғилган ҳолларда улар шартнома асосида ривожланган мамлакатлар илмий марказ ва олий ўқув юртларига юборилиши мумкин. Аспирантлар номзодлик дис-сертацияларини ихтисослаштирилган илмий кенгашларга ҳимоя учун тақдим этиҳдан оддин ОАК томонидан белгиланган номзодлик имтиҳон (минимум)ларини топширишлари зарур. Илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш шаклларида бири — идора ичида ва идораларо мақсадли А. ҳам мавжуд. Мақсадли А.га тузилган шартнома асосида муассаса ва ташкилотлар томонидан юбориладиган олий маълумотли мутахассислар ва магистрлар танлов асосида қабул қилинади.

А. асосан академик ва малакавий имтиҳонларни топшириш ҳамда и. т. ишлари натижаларини, яъни номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш б-н якунланади. Диссертацияни муваффақиятли ҳимоя қилганларга ОАК қарори б-н тегишли фан соҳаси бўйича «фан номзоди» илмий даражаси берилиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги диплом топширилади.

М. Тошпўлатов.

АСПИРАЦИОН ЖИҲОЗЛАР - ҳаво ёки газ таркибини ва ҳаводаги чангни текшириш учун намуналар оладиган механик қурилмалар. Саноат корхоналари, лаб. ва устахоналарнинг чанг, захарли аралашма ва газлар ажраладиган цехлари ва хоналаридаги ҳавони тозалаш учун ишлатилади. Газ миқдорини текшириш учун газ махсус идишга сўриб олинади. Чанг миқдорини текшириш учун текшириладиган ҳаво эжектор, чанг сургич ёки ҳаво пуфлагич б-н чанг қабул қилгичдаги фильтр орқали сўриб олинади; айна вақтнинг ўзида фильтр орқали ўтган ҳаво ҳажми ўлчанади. Чанг миқдори мг/м³ да ифодаланади. Аспирация (тозалаш) якка ҳолда ва марказлашган усулда олиб борилади. Шунга қараб А. ж.лар ҳам ҳар хил бўлади. Чангдан тозалаш учун йигувчи камера, циклон ва филтрлар, зарарли

газ ва аралашмалардан тозалаш учун эса сўрувчи вентиляторлар ўрнатилади.

АСПИРИН — қ. Ацетилсалицит кислота.

АСР (араб. — давр, вақт) — 1) юз тақвим йили (календарь йил)га тенг вақт оралиғи; мас, 20-а. 1901 й. 1 янв.дан 2000 й. 31 дек. гача даврни ўз ичига олади; юз тропик йил; 36524, 2199 ўртача Қуёш суткасига тенг; 2) геологик даврнинг бир қисмини ўз ичига олган вақт. А. ичида бир яруснинг барча тоғ жинслари пайдо бўлади. Геохронология жадвалида А. энг кичик қисм (вақт) ҳисобланиб, бир А. бир ярусга тўғри келади; 3) кун (Қуёш) ботиши чоғидан 1—2 соатча олдинги пайт ва шу пайтда ўқиладиган намоз. А. намозининг муддати — кун ботишидан 2 соат илгаридан то кун ботгунгачадир (яна қ. Намоз).

АСРИЙ ПАРАЛЛАКС - Қуёш тизимининг фазодаги ҳаракати натижасида юлдузларнинг параллактик силжиши. Параллактик силжиш юлдузнинг кўринма равшанлиги (т), Қуёш апексидан узоклиги (Я) ва галактик кенлиги (b) га боғлиқ. Агар X қ 90° бўлса, параллактик силжиш максимал қий-магга эга бўлади. Бу ҳолда А. п.ни ўртача А. п. дейилади I-р I.

АССАМБЛЕЯ (франц. assemblee — мажлис) — 1) мажлис; 2) бир қатор мамлакатларда давлат ҳокимияти олий органининг, шунингдек айрим халққаро ташкилотлар олий органининг номи (мас, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси).

АСРОРОВ Қудрат (1953.29.7, Сурхондарё вил. Шербод ш.) — мусавир-кулол. Ўзбекистон Республикаси халқ устаси (2000). А. ижодида Сурхон воҳасининг меҳнатқаш халқи, гўзал табиати ўз аксини топган; миллий кулоллик санъатини ривожлантирди (кўза, гулдон, хум ва б.), янги шакл ва мавзулар б-н бойитди. Айниқса, «Ғижжакчи», «Доирачи», «Сурнайчи», «Рубобчи», «Буви», «Ип йигирувчи», «Аёл» ва б. асарларида миллийлик уфуриб туради. А. асарлари

б-н республика ва хорижий мамлакатлар (Россия, Германия, Ҳиндистон, Япония ва б.) кўргазмаларида иштирок этган.

АССА (юкори оқимида — Терс) — Қозоғистон Республикасининг Жамбул вилоятидаги дарё. Уз. 253 км, ҳавзасининг майд. 9210 км². Қоратов тизмасидан бошланиб, Талас дарёсидан ғарброкда Мўйинкумга сингиб кетади. Қор₂ музлик, ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи тоғдан чиқаришда 12 м/сек. Суви суғоришга сарфланади.

АССАЛОМУ АЛАЙКУМ (араб. - сизга тинчлик, саломатлик тилайман) — мусулмонлар ўзаро учрашганда ишлатиладиган саломлашув ибораси. Салом қабул қилувчи «Ва алайкум ассалом» («Сизга ҳам тинчлик, саломатлик тилайман»), деб жавоб қайтаради. А. а. таниган ва танимаган мусулмонларга берилади. Кичик ёшдагилар ёши улуғларга, улов минган одам пиёдага, пиёда кетаётган киши ўтирганга, озчилик кўпчиликка салом беради. А. а. кўпчилик ҳузурига кириб ўтиришда ҳам айтилади. А. а. ни киши эшитадиган қилиб мулоим тарзда айтиш лозим. А. а. ўзаро муомала-муносабатнинг боши бўлиб, ўзига хос иликлик, самимият, очиқ кўнгиллик бахш этади. А. а. ни ошқора айтиш кишилар ўртасида муҳаббат пайдо этиб, ўртадаги гина ва кудуратларни кетказди. Ўзидан катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат юзасидан салом-алик қилиш кишиларимиз учун ахлоқий мезон бўлиб қолган. А. а. дейиш суннат, жавоб қайтариш эса вожибдир.

АССИМИЛЯЦИЯ (лот. assimilatio - бирикиш, ўзлаштириш, ўхшатиш) — (биол.да) тирик организмлар учун хос бўлган моддалар алмашинувининг бир томони, ташқи муҳитдан олинadиган моддалардан организм учун зарур мураккаб моддалар ҳосил бўлиши. А. — тирикликнинг энг асосий хусусиятларидан биридир. А. жараёнида организмнинг ўсиши, ривожланиши ва янгиланишида энергия манбаи сифатида фойдаланиладиган моддалар тўпланиши таъминла-

нади. Термодинамика нуқтаи назаридан организмлар очиқ система бўлиб, уларга ташқи муҳитдан энергия келиб туради. Тирик организмлар учун куёш нури дастлабки энергия манбаи ҳисобланади. Ер юзида учрайдиган барча тирик организмлар энергия манбаларидан фойдаланиш хусусиятларига кўра автотроф ва гетеротроф гуруҳга ажратилади. Фақат автотрофлар (яшил ўсимликлар) куёшнинг энергиясидан фотосинтез жараёнида органик моддалар (углеводлар, оксиллар, ёғлар) синтез қилиши мумкин. Хемосинтезловчи микроорганизмлардан ташқари барча организмлар (гетеротрофлар) тайёр органик моддаларни А. қилади, яъни улардан энергия манбаи ёки қурилиш материали сифатида фойдаланади. А. жараёнида гетеротрофлар организмда оксиллар дастлаб аминокислоталаргача парчланади, яъни биологик индивидуаллик хусусиятини йўқотади, сўнгра ҳар бир организмнинг ўзи учун хос бўлган оксиллар синтезланади. Тирик организмда уни таш-кил этувчи қисмларнинг янгиланиши парчаланиш (диссимилияция) ва синтезланиш (А.) туфайли тўхтовсиз давом этади. Мас, катта ёшдаги одам организмда оксиллар тахм. 2,5 йил давомида тўлиқ алмашинади. А.нинг интенсивлиги ва бу жараённинг диссимилияцияга нисбати организмлар тури ҳамда ёшига боғлиқ. А. организмлар ўсаётган даврда, яъни ёш ҳайвонлар организмда, ўсимликларнинг бутун ҳаёти давомида жадал кечади. А. анаболизм жараёнига ўхшаш, лекин ундан озикнинг истеъмол қилиниши ва организмда озик моддаларнинг тўпланиши, яъни ҳужайрадан ташқарида борадиган жараёнларни ҳам ўз ичига олиши б-н фарқ қилади.

АССИМИЛЯЦИЯ - 1) ўхшашлик, айнанлик, қўшилиш, ўзлаштириш; 2) (этнографияда) — бир халқнинг ўз тили, маданияти, урф-одатлари ва б.ни йўқотиб, иккинчи халққа қўшилиб кетиши (қ. Миллат); 3) (тилшуносликда) — бир товушнинг бошқа бир товуш таъсирида унга ўхшаб кетиши ёки бир

хиллик касб этиши, мас, тузсиз-туссиз. А.нинг бир неча тури фаркланади: тўлик (ерни — ерри), тўликсиз (ўтган — ўткан), прогрессив — олдинги товуш таъсирида кейинги товуш ўзгариши (ўтди — ўтти), регрессив — кейинги товуш таъсирида олдинги товуш ўзгариши (сўзсиз — сўссиз), дис-тант — ёнма-ён бўлмаган ундошлар ўхшаши (мошкичири — мочкичири), контакт — ёнма-ён ундошлар ўхшаши (кўлли-кўлли).

АССИМИЛЯЦИЯ (петрографияда) — магманинг ён атрофидаги бошқа жинсларни ўзлаштириш жараёни. А.да магма бошқа жинсларни тўлик ёки қисман эритиб ўзининг таркибини ўзгартиради. А. магма дифференциациясига сабаб бўлиши мумкин. Магма ва уни ўраб турган жинсларнинг контрастли таркиби, магманинг юқори ҳарорати ва ундаги учиб кетувчи компонентларнинг кўплиги А. учун қулай шароит ҳисобланади. Гибрид магма кристалланиб тоғ жинси ҳосил бўлади. Баъзи тадқиқотчилар (Ҳ. М. Абдуллаев ва б.) А. жараёни металлогеник ихтисослашишнинг омили сифатида муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблайдилар.

АССИСТЕНТ (лот. assistens — ёрдам берувчи) — 1) мутахассис ёрдамчиси (мас, режиссёр А.и, профессор А.и); 2) олий ўқув юртларида илмий унвон ва ўқитувчилик лавозими.

АССО — Турфон водийси (ҳоз. ХХР худуди)даги қад. шаҳар харобаларидан бири; рус сайёҳлари Г. Е. Грумм-Гржимайло ва Д. А. Клеменцларнинг кўрсатишича, А. дарё соҳилида жойлашган, кейинчалик шаҳарнинг кўп қисми кум остида қолиб кетган, фақат шаҳар ўрдасининг харобаларигина сақланиб қолган. У теварак-атрофи қалин девор б-н ўралган тўртбурчакли қалъага ўхшайди. Ўрданинг асосий қисми бир неча қават, тепаси гумбаз шаклида. Ўрданинг ичи (ҳовлиси)да қурбонлик қилинадиган супача сақланган. Уй-иморатларнинг қурилиш усули Бухородаги Варахша харобаларига ўхшаб кетади. А. ва Турфон

водийсидаги бошқа харобалар уйғур идикутпарининг даврига оид бўлиб, мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Фақат Чигатой хонларининг ҳукмроилиги давридагина (14— 16-а.лар) Шарқий Туркистон шаҳарлари тушқунликка учраб, харобага айланди.

АССОМ — Ҳиндистоннинг шим.-шарқидаги штат. Шарқий Ҳимолай тоғлари этагида. Майд. 78,5 минг км². Аҳолиси 22,3 млн. киши (1991), ярмидан кўпроғини ассомлар, 18% ни бенгаллар ташкил этади. Маъмурий маркази — Диспур ш. Қадимда ва илк ўрта асрларда А. худуди Камарупа деб аталган. Англия —Бирма урушлари (19-а.) натижасида А. Англиянинг Ҳиндистондаги мулкларига кўшиб олинган. 1950 й.дан Ҳиндистон Республикаси штати. Штат аҳолисининг 9/10 қисми Брахмапутра ва Сурма водийсида, қолганлари тоғли вилоятларда яшайди. А. худудининг ярми пасттекислик, қолган қисми бал. 3826 м гача бўлган Ассом тоғларидан иборат. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Иклими тропик, муссон иқлим, сернам. Дунёда энг кўп ёғин тушадиган жой. Йилига 12500 мм гача ёғин ёғади. Доим яшил тропик ўрмонлар ва бутазорлар бор. А. Ҳиндистонда чой етиштирадиган ва шоли ҳамда жут экишга ихтисослашган майда дехқон хўжаликлари ўлкасидир. Аҳолининг 80% га яқини қ.х.да ишлайди. А. ер майдонининг 15% ига экин экилади. Бутун Ҳиндистонда етиштириладиган чойнинг ярмига яқинини А. беради. Ловия, шакарқамиш, тамаки, пахта, кунжут, индов ва хантал экилади. А.нинг ишлаб берувчи саноати нисбаган йирик чой ф-каларидан, фанер ва яшик ишлаб чиқарадиган корхоналар, обжувоз ва ёғ корхоналари, Дхубридаги гугурт ф-қасидан иборат. Дигбой ва Нахаркатия Ҳиндистонда нефть чиқариладиган муҳим р-ндир. Нефть қазиб олиш ва қайта ишлаш А. саноатининг асосий тармоқларидан бири. Кўмир (Маргерита) ва оҳақтош қазиб чиқариш маҳаллий аҳамиятга эга.

Брахмапутра водийси бўйлаб ўтадиган т. й. А.ни Ҳиндистоннинг бошқа қисмлари б-н боғлайди; Браҳмапутрадан Дибругархгача кема қатнайди.

АССОМ ТИЛИ — Ҳиндистоннинг шимоли-шарқдаги Ассом штатида яшовчи ассом халқининг тили. Ҳинд-Европа тиллари оиласига киради. А. т. 10 — 11- а.ларда шакллана бошлаган. 13- а.да Ассом ерларини ахомлар ишғол этиши б-н А. т. ахом лексикаси, ўлкада вишнуйлик дини ёйилиши туфайли санскрит лексикаси таъсирида ривожланди. Ассомда инглизлар хукмрон бўлган даврда бенгал тили вилоятнинг расмий тили деб эълон қилинган. Бу даврда А. т.га бенгал лексикаси қатта таъсир кўрсатган. А. т. Ҳиндистон миллий тилларидан бири бўлиб қолган.

А. т.даги адабиёт 13- а. охири — 14- а. бошларида пайдо бўлди. 15 — 16- а.ларда кўпроқ диний мавзуда асарлар яратилди. 17 — 18- а.ларда тарихий воқеалар акс этувчи йилнома (буранж)лар ҳамда диний арбоблар ҳаёти акс этувчи асарлар кенг тарқалди. 19- а.нинг 2-ярмига келиб янги адабий жанр (роман, ҳикоя)лар пайдо бўлди. А. т.да журнал нашр этила бошлади. Публицистика ҳам тараққий этди. Инглиз мустамлакачиларига қарши халқ кўзғолони миллий озодлик ҳаракатини янги босқичга кўтарди. Бу давр адабиётида ватанпарварлик ғоялари илгари сурилди (П. Чаудхури, «Жўшқин кўшиқлар»). 20- а.нинг 2- ярмида ижод этган ёзувчилар асарларида ижтимоий тараққиёт учун кураш асосий ўринни эгаллади (С. А. Малик, Ч. К. Гоғоя, Шарма Динапатха, П. Пхукана ва б.).

АССОМЛАР (ўзларини ахомийа, ас-сомийа деб атайдилар) — Ҳиндистоннинг Ассом штатида яшовчи халқ, умумий сони 14,55 млн. кишига яқин (1992), шундан 220 минг киши Бутанда яшайди. Ассом тилида сўзлашадилар. Европеоид ирқига мансуб. Дини — хиндуизм. Мил. 1-минг йиллик ўрталарида бу ерда Камарупа давлати мавжуд бўлган. 13- а.да Бирмадан чиққан ахомлар уни босиб

олиб, ўз давлатларини тузганлар. Мамлакат ва халқ номи шундан олинган. Кейинчалик ерли халқ б-н аралашиб, уларнинг тили ва маданиятини қабул қилганлар. А. дехқончилик, чорвачилик, қисман хунармандчилик б-н шуғулланадилар, чой етиштириш плантациялари, нефть саноатида ҳам ишлайдилар.

АССОРТИМЕНТ (франц. assortiment — танлаб олинган, сараланган) — муайян белгиларига кўра гуруҳланган товарлар турлари, хиллари тўплами. Воситачилар бозорида унинг қатнашчилари учун қуйидаги товарлар А.и мавжуд бўлади: 1) ёпик А.—сотувчи фақат бир корхона молларини сотади; 2) бой А.— бир неча корхоналарнинг бир-бирига ўхшаш маҳсулотлари; 3) кенг А.— вазифасига кўра бир-бири б-н боғлиқ бўлган товарларнинг турли хиллари; 4) аралаш А.—вазифасига ёки истеъмол усулига кўра бир-бири б-н боғлиқ бўлмаган товарлар тўплами.

АССОЦИАТИВ ПСИХОЛОГИЯ - психологиядаги йўналиш. Унинг вакиллари бутун маънавий ҳаётни, шу жумладан чуқур фикрлаш жараёнларини ва унинг оқибатида келиб чиқувчи эркин ҳаракатларни ассоциация ёрдамида тушунтириб беришга уринадилар. Бу йўналиш асосчилари — Гартли, Пристли, Юм ва Гербарт; 19-а.да Ж. С. Миллер, кейинроқ, эса Циен, Эббингауз ва Г. Е. Мюллер уларнинг машҳур издошлари бўлган. А.п.дан билимларни ўзлаштириш самарадорлигини оширишда фойдаланиш мумкин.

АССОЦИАТИВЛИК (лот. associatio -бирлаштириш) — мат.да кўшиш ва кўпайтиришнинг қуйидаги формулалар (айниятлар) б-н ифодаланадиган хосса-си: $(a=b)=c=a=(b=c)$; $(ab)c=a(bc)$. Агар $(охй)xc=ax(*xc)$ бўлса, кўпайтириш амали А.га эга ҳисобланади. Матрицаларни кўпайтириш, кўшиш амаллари А. хосса-сига эга.

АССОЦИАЦИЯ (лот. associatio — бирлашиш, кўшиш) — умумий мақсадга эришиш учун тузилган уюшма, иттифок,

гурух.

АССОЦИАЦИЯ (психологияда) — муайян шароитда психологик ҳосилалар орасида пайдо бўладиган алоқа. А. инсон онгидаги аввалги турмуш тажрибалари б-н белгиланадиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгда пайдо бўлган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилиқ белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қилади. А. ўтмиш тажри-баси асосида пайдо бўлиб, нарса ва воқеаларнинг объектив алоқаларини акс эттиради. Бир рухий жараённинг намоён бўлиши А. туфайли иккинчи (аввалгиси б-н боғлиқ бўлган) рухий жараёни вужудга келтиради. Асосан уч хил А. мавжуд: қарама-қаршилиқ А.си — аввал идрок қилинган қарама-қарши сифатларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини такрор идрок қилиш ёки тасаввур қилиш муносабати б-н бошқалари образларининг ихтиёрсиз равишда онгда гавдаланишидан иборат қонуният. Мас, «уруш» сўзи идрок қилинса, беихтиёр «тинчлик» эсланади. Ёндошлиқ А.си — аввал бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини қайта идрок қилиш ёки тасаввур муносабати б-н ихтиёрсиз равишда онгда бошқаларининг ҳам образлари гавдаланишидан иборат қонуният. Мас, «воқзал» сўзи идрок ёки тасаввур қилинса, т.й., вагон, йўловчилар ҳам эсга тушади. Ўхшашлик А.си — бир-бирига ўхшаш белгиларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини идрок ёки тасаввур қилиш муносабати б-н онгда бошқаларининг ҳам образлари ихтиёрсиз равишда тикланишидан иборат қонуният. Мас, Ҳасан ва Ҳусаннинг бири идрок қилинса, ихтиёрсиз равишда иккинчиси эсланади.

Инсон психик ҳаётида А.ларнинг аҳамияти катта: билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш, хотирани ривожлантириш А.ларга асосланади. А.ларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган муваккат

нерв боғланишларидир.

Ғайрат Шоумаров.

АССОЦИАЦИЯ (биол.да) - тузилиши ва турлар таркиби бир хил, турларининг ташқи муҳит ва бир-бири б-н муносабатлари ўхшаш бўлган фитоценозлар мажмуи. А,— ўсимликлар таснифининг асосий бирлигидир. У муайян муҳит шароити — иқлим, тупроқ ва ҳайвонлар таркиби б-н боғлиқ. Битта А.га мансуб ўсимликларнинг ривожланиш муддатлари ва яшаш шароити ўхшаш бўлади. Ҳар бир А. бошқасидан ўсимликлар қопламанинг муайян маҳсуддорлиги б-н фарқ қилади. Ташқи муҳит шароити ва флора таркиби ўзгариши б-н А. ҳам ўзгаради. Мас, Европанинг ҳоз. кенг баргли ўрмонлари учламчи даврдаги нина баргли ўрмонлар ўрнига пайдо бўлган. Ўз навбатида бу ўрмонлар ўрнида келажакда бошқа ўсимликлар А.си вужудга келиши мумкин. Ҳар бир А. ўз ареалига эга. Рельеф, гидролик режим ва тупроқ шароитининг ўзгариши, антропоген омилларнинг бевосита (ерларнинг узлаштирилиши, гидротехник иншоотлар қурилиши) ёки билвосита (мол боқилиши) таъсирида А. тубдан ўзгариши мумкин. Турли А.нинг номи улар таркибида энг кўп учрайдиган битта ёки бир нечта ўсимлик орқали ифодаланади (мас, чўл шароитида кўнғирбош-шувоқ ёки саксовул А.си; тўқайларда камиш-киёқ, кизилмия-ажриқ ёки туранғил-терақ А.си; тоғларда ёнғоқ-тоғолча, дўлана-олма ёки арча А.си). А.ни баҳолашда доминант ўсимликнинг хусусиятлари ҳисобга олинади. А. тушунчаси ўсимликлар қрпلامي ҳаритага тушириш, улар учун мос бўлган худудларни тўғри р-нлаштириш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш каби муаммоларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

АССОЦИАЦИЯ (кимёда) — молекулалар ёки ионларнинг молекулалараро электр табиатли ҳаракат кучи таъсирида гуруҳларга бирлашиши. Агар суяқлик молекулалари ўзаро икки ва ундан ортиқ ҳолда бирлашиб, йирик заррача-

лар шаклида бўлса, бундай суюкликлар А.ланган суюкликлар деб аталади (мас, сув, спирт, органик кислоталар). Молекулар таркибида электр манфий атомлар (Fғ O2», N3) б-н боғланган водород бўлса, А. водород боғи ҳисобига руй беради (мас, сув, спиртлар, карбон кислоталар, амидларда). Электролит эритмаларида эса А. ионлараро кулон кучлари таъсири ҳисобига содир бўлади.

АССОШИЭЙТЕД ПРЕСС (Associated Press) — АҚШнинг энг йирик ахборот агентликларидан бири. Газ. нашрларининг кооператив бирлашмаси. АҚШ газ.ларини ва 100 дан зиёд мамлакатлар нашрларини ахборотлар б-н таъминлаб туради. 1848 й. Нью-Йоркда ташкил этилган. Чет элларда 50 га яқин бўлими ва 3 мингдан ортиқ мухбирлари бор. Бир қанча хорижий информация агентликлари б-н шартномалар асосида алоқа қилади.

АСТАР (араб.—беркитиш, ёпиш сўзидан) — 1) аврали устки кийим (буюм)нинг ички қавати. Тўн, пальто, камзул, пойабзал, кўрпа, кўрпачаларнинг ички матоси. А. тикиш учун ишлатиладиган газлама А.лик дейилади; 2) бинонинг ички безаги.

АСТАРА — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1945 й.дан). Каспий денгизи бўйида, Астара дарёси қуйилиш жойида (Эрон б-н бўлган чегарада). Т.й. станцияси. Аҳолиси 15 минг киши агрофида (1999). Озиқ-овқат саноати корхоналари бор. А. субтропик (чой, цитрус мевалар) ўсимликлар хўжалиги р-ни маркази. Балиқ овланади.

АСТАТ, астатин (Astatium), At— сунъий йўл б-н ҳосил қилинган кимёвий радиоактив элемент. Менделеев даврий системасининг VII гуруҳига мансуб; галогенлар жумласидан. Тартиб рақами 85. 1940 й.да висмутни а-заррачалар б-н парчалаш натижасида кашф этилган. А.нинг барқарор изотопи йўқ. Лекин 20 дан ортиқ радиоактив изотопи маълум. At21нинг ярим емирилиш даври 7,2 соат, At210ННКН эса 83 соат. Ўзига хос ки-

мёвий хоссалари бор. Бошқа галогенлар каби, органик эритувчиларда эрийди ва эримайдиган қумуш астатид (AgAt) тузигани ҳосил қилади. Шунингдек, А. металл сингари сульфат эритмаларидан рух таъсирида ажралиб чиқали, электролиз қилинганда катодга ўтиради.

АСТАТИК РОСТЛАГИЧ - рoстлаш тизимига ташки омил таъсир қилганда ҳам рoстланувчи миқдор қийматини бир меъёра тутиб турадиган автоматик қурилма. Бунинг учун рoстлаш схемасига интегралловчи звено киритиладди. Мас, сув сатҳини астатик рoстлаш қурилмасида сув қанча сарф бўлишидан қатъи назар, рoстланувчи миқдор (сув сатҳи) фақат маълум қийматдагина барқарор ҳолатга келади; бу ҳолат реле ўрта контактнинг нейтрал вазиятига мос келади. А.р. қуйидагича ишлайди: сув сарфи ошганда қалқовуч пастга тушиб, юқори контактни улайди, электр двигатель ишлай бошлайди, зулфин очилади, сув кела бошлайди. Сув сарфи камайганда қалқовуч кўтарилади ва пастки контактни улайди. Электр двигатель ишлаб, зулфини беркитади, сув келиши тўхтайдди. Бу А.р.ни бошқа суюкликларга ҳам қўллаш мумкин.

АСТАФЬЕВ Виктор Петрович (1924)—рус ёзувчиси. «Ўғирлик» (1966), «Шоҳбалиқ» (1976), «Чўпон ва чўпонқиз» (1971) каби асарлари уруш, Сибир қишлоқларидаги ҳаёт, кишиларнинг аянчли аҳволи ҳақида. «Сўнгги таъзим» (1—2-китоб, 1971 — 79) автобиографик қисса ва ҳикоялар туркумида ёзувчининг болалиги акс этган. «Лаянатланган ва ўлдирилганлар» (1-китоб, 1992) романида ҳарбий қазармаларнинг мудҳиш ҳолати, собиқ Иттифокца амалда бўлган жазолаш тизимининг шафқатсиз қурбонлари — оддий аскарларнинг азобуқубатлари баён этилган.

АСТЕНИЯ (юн. astenia — дармонсизлик) — асабий-руҳий қувватсизлик; бундай беморнинг кайфияти ўзгарувчан бўлиб, тез толикади, озиб кетади, уйқуси бузилади. Йиғлоки бўлиб қолади; вегета-

тив нерв системасининг вазифаси издан чиқади, узоқ вақтгача бош оғрийди. Бошдан кечирилган касалликлар, шикастланишлар, рухий толиқиш, ички аъзолар хасталиги (меъда яра касаллиги, гастрит, колит, холецистит ва б.), мия шикастланиши ва б. А.га сабаб бўлади. А. юкумли касалликлардан тузалиш даврида кузатиладиган ҳолатлардан бири (яна қ. Неврастения).

АСТЕРОИДЛАР (юн. aster — юлдуз ва eidos — кўриниш) — кичик сайёралар; Куёш атрофида эллиптик орбиталар бўйлаб ҳаракатланувчи ва кўпчилиги Марс ва Юпитер орбиталари оралигида жойлашган кичик жисмлар. Тициус — Боде қонунита кўра, Марс ва Юпитер орбиталари оралигида Куёшдан 2,8 а.б. узоқликда қандайдир сайёралар булиши кераклиги ҳақидаги фараз 18-а. охирларида айтилган эди. Биринчи астероид сайёрани юлдузлар жадвалини тузиш б-н шуғулланаётган италиялик астроном Ж. Пиаци тасодифан 1801 й. 1 январь кун топди. Унга Церера деб ном берилди. К. Гаусс бу сайёрани уч марта кузатгандан кейин унинг орбитасини ҳисоблаш усулини ишлаб чиқди. Ҳисоблашларга кўра, Церера Куёшдан ўрта ҳисобда 2,8 а.б. (1 а.б. қ 149,6 млн. км) узоқда туриб, унинг атрофида айланар экан. Аммо 1802 й. 28 мартда немис астрономи Г. Ольберс топган янги сайёранинг ҳам Куёшдан ўртача узоқлиги 2,8 а.б.га тенглиги астрономларни ҳайратда қолдирди. Иккинчи кичик сайёрага Паллада деб ном берилди. Кейинги иккита А.— Юнона ва Веста 1804—07 й.ларда топилди. 1847 й.дан бошлаб ҳар йили бир нечтадан А.лар топилиб турди. 1891 й.да М. Вольф А.ни очиш учун фотографик усулни қўллагач, кичик сайёраларни кузатиш ишлари анча жадаллашди. Бундан кейинги йиллари ҳатто 300—400 талаб, мас, 1931 й.да 400 тача номаълум кичик сайёра рўйхатга олинган. Ҳозир ҳам ҳар йили 100 тача янги сайёралар кашф этилмоқда. Янги очилган А.га дастлаб вақтинчалик белги (топилган йили, оий ва тартибини билди-

рувчи икки харф), кейинчалик, етарли даражада ўрганилгандан сўнг янги рақами ва ном берилади. А.ни кузатиш асосан фотографик усулда олиб борилади. Соат механизми б-н жиҳозланган телескоп ёрдамида осмоннинг бирор қисми фотосурати олинса, унда юлдузлар юмалоқ шаклда, уларга нисбатан ҳаракатда бўлган А. ёки комета эса бирор чизиқ шаклида чиқади. А.ларнинг кўпчилиги жуда хира, шу сабабли, уларнинг бирортасини ҳам телескопсиз кўриб бўлмайди. Шу вақтга қадар барча А.нинг 4—5 фойздан камроғи топилган. Уларнинг кўпчилиги Ерга энг яқин келганда 12—14 юлдуз катталигида бўлади. А.нинг кўринма ҳаракати, асосан, катта сайёралар ҳаракатига ухшаш; ғарбдан шарққа юриб, осмон сферасида сиртмоқсимон чизиқ чизади. 1997 й.гача 6200 дан ортик, А. орбитасининг элементлари ҳисобланган. Орбита элементларининг ўзаро боғланиши ва А. сони бўйича тақсимланишини текшириб, А. халқаси топилди. Ҳозиргача топилган А.нинг 97% Куёшдан ўрта ҳисобда 2,2—3,6 а.б. узоқликда жойлашган. А.нинг Куёш атрофида айланиш даври 3—7 йил. Орбитасининг катта ярим ўқи бўйича Куёшга энг яқин А. Икардир (№ 1566, а-1,08 а.б., Т-409 кун). Энг узоғи 1992 й.да кашф қилинган 1992 АД сайёра бўлиб, унинг перигелийси 8,6 а.б., афелийси 33,5 а.б. Куёш атрофини 90 йилда айланиб чиқади. Текширишлар А.нинг Марс ва Юпитер орбиталари оралигида концентрик ҳалқалар шаклида қуюклашиб жойлашганини кўрсатди. А. зичлиги Ер зичлиги б-н бир хил деб олинса, А.нинг умумий массаси Ер массасига тенг бўлади. Энг катта астероид — Цереранинг массаси Ер массасига баробар. Кичик сайёраларнинг пайдо бўлиш масаласи астрономиянинг тўла ҳал қилинмаган соҳаларидан биридир. Баъзи фаразларга кўра, А. битта ёки бир нечта сайёранинг парчаланиши ёки сайёралар тўқнашганда майдаланишидан ҳосил бўлган. Бошқа фаразга кўра, майда жисмлар (метеорлар)дан йирик А. ҳозир

хам пайдо бўлиб туради.

Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида А.ни кузатиш ишлари 1900 й.дан бошлаб олиб борилмоқда. 2-жаҳон уруши даврида Китоб халқаро кенглик ст-ясида ишлаган Г. Н. Неуймин ўзи очган юздан ортиқ кичик сайёранинг би-рига «Ўзбекистония» деб ном берди. 1930 й. таклиф қилинган «Хира юлдузлар жадвали» муаммоси муносаба-ти б-н тузилган халқаро дастурга му-вофиқ Астрономия ин-тида махсус танланган 20 та энг равшан А. ҳаракатлари 1980 й.га қадар текширилиб, осмонда инерциал координаталар сис-темасини тузиш муаммосига салмоқли ҳисса қўшилди. Бу 20-а. да астрометрия ва осмон механикаси соҳаларида олинган ғоят муҳим илмий натижа ҳисобланади.

Бундан ташқари ўзбек астрономлари кейинги 30—40 йил давомида А.га оид барча халқаро дастурларда фаол катнашиб келмоқдалар.

Марс ва Юпитер оралигида ҳозир Беруний, Улуғбек ва б. номлар б-н аталувчи А. парвоз қилиб юрибди.

АСТЕРОКАЛАМИТ (Asterocalamites) — қирқбўғиндошлар оиласига мансуб спорали ўсимликлар. Фақат қазилма ҳолда учрайди. Танаси бўғимларга бўлинган, сирти киррали. Барглари ингичка ва кўп бўлакли, 5 тури аниқланган. А.нинг шохчаси, спорали шохларининг излари, спораси ва ёғочи Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистоннинг Ҳисор тоғлари ва б. ҳудудларидаги девон-карбон қатламларидан топилган.

АСТЕРОТЕКА (Asterotheca) - қирққулқошлар оиласига мансуб спорали ўсимликлар туркуми. Фақат қазилма ҳолда учрайди. Барглари мураккаб, йирик ва уч кар-ра патсимон. Спорали ва спорасиз япроқчаларининг тузилиши ўхшаш. Қазилма ҳолда А.нинг спорали, спорасиз баргларининг излари ва спораси Ўрта Осиё (Нурота, Ҳисор тоғлари) ва б. ҳудудларда топилган. А.нинг 15 га яқин тури маълум.

АСТИГМАТИЗМ (юн. а — инкор

қўшимчаси ва *stigma* — нукта) — 1) ёруғлик нуктавий манбаининг тасвири битта текисликда ётмайдиган иккита ўзаро тик кесмада кузатиладиган оптик тизим аберрацияси. Агар нуктавий манбадан тарқалувчи нурлар дастаси оптик тизимдан ўтишда деформацияланиб, бир нуктада кесишмай, турли нукталарда кесишса, бундай нурлар дастасига астигматик даста, ҳодисанинг ўзи А. дейилади. А., мас, цилиндрик линзаларда ва нурлар дастаси оптик ўққа катта бурчак остида тушувчи сферик линзаларда кузатилади. Кейинги ҳолда буюмнинг оптик ўқдан узокдаги нукталари тасвирини аниқ кузатиб бўлмайди. А.дан холи мураккаб оптик тизимлар анастигматлар деб аталади;

2) тиббиётда — кўзнинг нурларни бир нуктада синдира олмаслиги. Кўз мугуз пардасидан нур ўтганда, одатда, у гавҳарда синиб, унинг фокус нуктаси битта бўлади, лекин А.да мугуз парда ва кўз гавҳарининг тўғри ҳамда кўндаланг йўналишдаги нур синдириш кучи турлича, нур йиғиш нуктаси эса иккита бўлиши мумкин. А.га мугуз парда ва кўз гавҳари қалинлигининг икки меридианда икки хиллиги сабаб бўлади. Бунда беморга цилиндр шишали, контакт линзали кўзойнак тақиш тавсия этилади.

АСТМА (юн. *asthma* — ҳаллослаш, бўғилиб қолиш) — бронхлар тешигининг тўсатдан торайиб қолиши (қ. Бронхиол астма) ёки юрак касалликлари натижасида (қ. Юрак астмаси) тутадиган бўғилиш хуружи. А. тутганда дарҳол шошилиш тиббий ёрдам кўрсатиш зарур. А. қандай сабабга кўра келиб чиққан бўлишидан қатъи назар, беморни оёғини пастга осилтириб ўтқазиш ва хона ҳавосини янгилаш зарур. Дори-дармон фақат шифокор руҳсати б-н берилади.

АСТОН (Aston) Фрэнсис Уильям (1877—1945) — инглиз физиги, Россия ФА хорижий муҳбир аъзоси (1924). Масс-спектрографни яратди, унинг ёрдамида кўпгина барқарор изотопларни кашф этди ва уларни текширди. Жойлашиш коэффициентлари эгри чизигини

чизди. Нобель мукофоти лауреати (1922).

АСТРАГАЛ (Astragalus) — бурчоқдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Ўт, чала бута ва баъзан буталардан иборат. 1600 тури бор. Барглари одатда мураккаб, тоқ патсимон. Гуллари каллак ёки бошоқсимон тўпгулда жойлашган. Меваси — дуккак. Ўрта Осиёда 592 ва Ўзбекистонда 250 тури ўсади. Талайгинаси (нўхатак, сингрэн) яхши ем-хашак ҳисобланади. Копетдоғ ва Туркманистонда ўсадиган А.дан (A. pileocladus, A. turmenorum) тиббиётда, қандолат саноатида ва техникада қўлланиладиган, сувда эримай, фақат бўкадиган трагакант елими олинади. Айрим турларининг ер устки қисми таркибида глицеризин моддаси, флавоноидлар ва микроэлементлар бор. Дамламаси гипертония касаллигини даволашда қўлланилади.

АСТРАЛ ЭЪТИҚОДЛАР (астро... сўзидан) — осмон ёриткичлари ва ходисаларига ҳамда у б-н боғлиқ сеҳргарлик хатти-ҳаракатларига сиғиниш. Муайян даражада ҳамма халқларда бўлган. А.э. айниқса қад. икки дарё оралиги, Миср ва қад. Ҳиндистонда кенг тарқалган эди. Бу мамлакатлардаги ибодатхоналар расадхона (обсерватория) вазифасини ҳам бажариб, осмон ходисаларини кузатишда катта роль ўйнаган. Юлдузлар вазиятига қараб, бу б-н даврий боғлиқликка эга бўлган дарёларда сув тошқини бўлишини олдиндан айтганлар. А.э. асосида астрология, фолбинлик ва каромат қилиш вужудга келди. Христианликдаги Вифлеем юлдузи ва Апокалипсисдаги етти юлдуз ҳақидаги ривоятлар ҳамда шарқдаги мунажжимлик А.э. намунасиدير.

АСТРАХАНИТ (Астрахон ш. номидан) — минерал, натрий б-н магнийнинг сувли сульфати. Қаттиқлиги 2—3. С. оғ. 2,3. Моноклин сингонияли. Кам учрайдиган кристаллари устунсимон ёки изотермик шаклда. Одатда зич масса ҳолида учрайди. Рангсиз ёки оқиш. Шишага ўхшаш ялтироқ. 45—60° т-рада тузли эритмаларда ҳосил бўлади. Кўпинча

қўлларда учрайди, таъми шўр-тахир. Марказий Осиёда А. Қора-бўғозгўл қўлтиғи, Қувли, Денгизқўл ва Қораумбет қўллари ётқизикларида кўп микдорда топилган.

АСТРАХОН — РФдаги шаҳар, Астрахон вилоятининг маъмурий маркази. Волга дарёси дельтасидаги йирик денгиз ва дарё порти, т.й. тугуни. Қуйи Волга бўйининг муҳим иктисодий маркази. Каспий денгизидан 100 км узоқда. Аҳолиси 511,7 минг (1999). А. қад. шаҳарлардан бири. Шаҳар мўғуллар ҳукмронлиги йилларида (13-а.) Итилнинг чап соҳилида жойлашган Аштархон (Ҳожи Тархон) қишлоғи ўрнида қурилган. 1459 й.дан А. Астрахон хонлигининг пойтахти. 1556 й.да шаҳарни Астрахон хонлиги б-н бирга Россия босиб олган. А. 17—18-а.ларда ҳукуматга қарши кўтарилган қўзғолонларнинг маркази бўлган. 1717 й.дан губерня шаҳри. 1943 й.дан вилоят маркази. Саноатининг етакчи тармоқлари: озик-овқат (жумладан, балиқ овлаш), машинасозлик ва металлсозлик (жумладан, кемасозлик). Ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз саноати ҳам ривожланган. А.да 4 олий ўқув юрти, ўлкашунослик музейи, суратлар галереяси, 2 театр, 6 музей бор.

АСТРАХОН ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. Қуйи Волга бўйида, жан. қисми Каспий денгизига туташади. А. в. 1943 й. 27 дек.да ташкил этилган. Майд. 44,1 минг км². Аҳолиси 1014 минг киши (1999), асосан, руслар; козоқ, татар ва украинлар ҳам яшайди. А.в.да 11 маъмурий туман, 5 шаҳар, 13 шаҳарча бор. Маркази — Астрахон ш.

А.в. Каспий бўйи пасттекислигидаги чала чўллар, Волга-Ахтуба қайири ва Волга дарёси дельтасини ўз ичига олади. А.в. ҳудудида шўрхоқлар, шўр қўллар ҳамда қум тепаликлари бор. Шўр қўллардан энг йириги Босқунчоқ кўлидир. Иқлими кескин континентал ва жуда қуруқ. Январнинг ўртача т-раси шим. да — 10°, жан. да — 6°, июлники эса шим. да 24° ва жан. да 25°. Ўртача йиллик ёғин 200 мм. Энг

йирик дарёси Волга ва унинг тармоги Ахтуба. Тупроқлари оч каштан шўртоб ва қўнғир тупроқлар. Бошоқлилар, шувоқ, шўра, ўтлоқ ўсимликлари ўсади. Сайғоқ, турли кемирувчилар, судралувчилар, ҳашаротлар яшайди. Волгада 50 дан зиёд балиқ тури учрайди. Нефть, газ, туз, гипс каби фойдали казилмалар бор. Волга дельтасида Астрахон қўриқхонаси ташкил қилинган. А.в.да озик-овқат (балиқ, гўшт, туз), машинасозлик, шунингдек ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноати, сабзавотчилик, полизчилик, чорвачилик ривожланган. Етакчи саноат тармоқлари — тахта тилиш, ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноати. Кимматбаҳо осётр ва частик балиқлари овланади. Астрахондаги балиқ-консерва корхоналарида балиқ қайта ишланади. А.в. да Россияда энг йирик бўлган Боскунчок туз корхонаси ишлаб турибди. А.в.да металлсозлик, кемасозлик ва кема тузатиш саноати корхоналари, қўн 3-ди ва мўйна ф-каси мавжуд. Қамиш плиталар ишлаб чиқарувчи 3-д бор. Буғдой, кузги жавдар, ем-хашак, полиз экинлари экилади. Чорвачиликда гўшт-жун қўйчилиги ва гўшт-сут қорамолчилиги ривожланган. Транспортда етакчи ўринни денгиз транспорти эгаллайди. Волга ва унинг ўнг тармоғи Бахтемир дарё транспортида муҳим аҳамиятга эга. А.в. темир йўл орқали Россиянинг бошқа р-нлари б-н боғланган.

АСТРАХОН ҚОРАМОЛ ЗОТИ - қ. Қалмоқ қорамол зоти.

АСТРАХОН-БОЗОР, Озарбайжон Республикасидаги Жалилобод ш.нинг 1967 й.гача бўлган номи.

АСТРО... (юн. *astron* — юлдуз) — қўшма сўзларнинг бош қисми; осмон жисмлари, хусусан, юлдузларга оидликни билдиради (мас, астрономия, астрофизика).

АСТРОБИОЛОГИЯ (астро... ва биология) — коинотда ҳаётнинг барча кўринишдаги (микроорганизмлар даражасидан юқори цивилизациягача) турларини ўрганадиган фан. А. астрономия,

биология ва биокимёнинг ютуқларига таънади ва айрим масалаларни ечишда космик биол., космик тиббиёт б-н боғланиб кетади. Космик жисм сифатида Ерда, унинг дастлабки атмосфераси шароитида ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши масаласи А.нинг асосий муаммоси ҳисобланади.

Бугунги илмий маълумотларга қўра, Меркурий, Венера ва Ойда ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Бироқ атмосфераси жуда сийрак бўлган Марсда ҳаёт бўлиши мумкин. Буни текшириш мақсадида Марсга қўндирилган космик аппаратлар «Викинг-1» ва «Викинг-2» (1976) (АҚШ) ёрдамида автоматик тарзда учтадан тажрибалар ўтказилди. Марс ҳавоси ва жинси махсус олиб борилган озиқага солинди. Аввалига органик ҳаёт борлигини кўрсатган тажриба кейин тескари натижа берди. Тажрибалар углеводородга асосланган ҳаётни қидиришга қаратилган эди. Ҳолбуки ҳаёт бошқа бирикмаларга асосланган бўлиши мумкин. Бу масала Марсга одам туширилган ва тажрибалар ўтказилгандан кейингина узил-кесил ҳал бўлади.

Бошқа юлдузлар атрофида ҳаётни излаш алоҳида муаммо ҳисобланади. Уларгача бўлган масофа узоқ бўлгани учун уларни ҳозиргача автоматик аппаратлар ёрдамида текшириб бўлмади. Агар улар атрофида юқори цивилизация босқичига эришган ҳаёт (ақлий фаол мавжудотлар) бўлса, улар б-н радиоалоқа ўрнатиш мумкин бўларди. Бу мақсадда 1960 й.да ҳаёт бўлиши мумкин бўлган яқин юлдузлар томон радиосигналлар юборилди. Бу сигналлар биз Ерликлар тўғрисидаги маълумотларни «олиб кетди». 1974 й.да шарсимон юлдузлар тўдаси М13 томон радиомактуб юборилди. Жавоб 48 минг йилдан кейин келиши мумкин (қ. Ердан ташқаридаги цивилизациялар). А.нинг сайёралар юзида ўсимликларни ахтарадиган бўлими астроботаника деб аталади. Ҳар хил шароитларда (шунингдек, бошқа сайёралар юзасидаги шароитга яқин) ўсимликларнинг ривожланишини

ўрганади.

Ад.: Сатторов И., Автоматик станциялар сайёраларни текширади, Т., 1981.

Исроил Сатторов.

АСТРОБОД — ўрта аср шаҳарларидан. Ҳоз. Эроннинг шим. да жойлашган кичик бир шаҳар бўлиб, Гўргон деб аталади.

АСТРОВ Михаил Сергеевич [1882.19.9 (2.10) - 1957.23.4 - Тошкент] - Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1941). проф. (1932), тиббиёт фанлари д-ри (1935), ТошТИ факультет жарроҳлиги кафедраси мудир (1932—56), Ўзбекистон жарроҳлар жамиятининг раиси (1945—56). Меъда-ичак, талок, кўричак касалликлари жарроҳлиги, нейрожарроҳлик, буқоқни жарроҳлик усулида даволаш ва б. соҳаларда илмий иш олиб борган.

АСТРОГНОЗИЯ - юлдуз туркумлари ва равшан юлдузларнинг осмон сферасида жойлашиши ҳақидаги билим. А. олам томонлари ва вақтни тақрибий аниқлашда ҳамда метеорлар, кометалар, равшанлиги ўзгарувчан юлдузлар ва янги юлдузларни кузатишда катта ёрдам беради.

АСТРОГРАФ (астро... ва ... граф) — осмон ёриткичларини фотографик усулда кузатиш учун мўлжалланган телескоп. У кўпинча оптик ўқлари бир-бирига параллел икки труба: осмон ёриткичларини суратга туширадиган асосий ва кузатилаётган ёриткичга бўлган йўналишни оддий кўз б-н текшириб туриш учун мўлжалланган визуал трубадан иборат бўлади. А. ёрдамида суратга олиш баъзан жуда узок, (бир неча соат) давом этади: шунинг учун осмон гумбаз б-н бирга ҳаракатланадиган ёриткичларни кузатишни осонлаштириш мақсадида А. соат механизмларига эга бўлган махсус параллактик қурилмаларга ўрнатилади. Астрометрик ишларда фокус масофаси 2 м дан кам бўлмаган А. қўлланилади. А.нинг фокус масофаси ортган сари унинг ёрдамида олинадиган фотосуратнинг масштаби ҳам катталашади. Ўзбекистон ФА

Астрономия ин-тида фокус масофаси 2,0; 3,0 ва 3,4 м ли А.лар бор.

АСТРОДАТЧИК — бирор сайёра ёки юлдузга томон йўналишни аниқлаш учун сунъий йўлдош ёки автоматик ст-я бортига ўрнатиладиган асбоб; сезгир фотоприёмник ва ёрдамчи радиоэлектрон аппаратлар б-н жиҳозланган ихчам телескоп. А. ёриткичга томон йўналишнинг хиёл ўзгаришини ҳам қайд қилади.

Навигация масалаларини астрономик усулда ҳал қилиш, гироскопик барқарорлаш ва мўлжаллаш ишларида қўлланилади.

АСТРОДИНАМИКА — осмон механикасининг бўлими. Ернинг сунъий йўлдоши, космик кема, сайёраларо ст-я ва космик аппаратларнинг ҳаракат наза-риясини ўрганади. А.ни баъзан «космодинамика», «осмон баллистикаси» деб ҳам аташади. Ҳар қандай сунъий космик кемани бир орбитадан иккинчисига ўтказиш, оптимал орбиталар топиш, уни маълум юлдузларга нисбатан ориентирлаш каби қатор муҳим масалалар ҳам А.да ишлаб чиқилади. Сайёраларо учишда А. нинг асосий вазифаси космик аппарат траекториясини олдиндан аниқ ҳисоблаб чиқишдир.

У Ой ва сайёраларга парвоз қиладиган космик аппаратни қачон, қандай тезликларда ва қайси томонга учуриш кераклигини, шарт-шароитга қараб энг қулай ва оптимал траекторияни олдиндан кўрсатиб беради.

А. Ой ва сайёраларнинг сунъий йўлдошларини лойиҳалаш ишлари б-н ҳам шуғулланади.

АСТРОИДА (астро... ва юн. eidos — шакл) — R радиусли ўзгармас айлананинг ички томони бўйлаб радиусли иккинчи айлана ҳаракатланганда кичик айланадаги нуқтанинг траекториясини ифодаловчи чизик. Гипоциклоидларнинг бир тури.

АСТРОИҚЛИМ — жой ва иқлимнинг астрономик кузатишларга таъсири. Бирор жойнинг А.ини ўрганишда телескопик кузатишлар олиб бориб, кечалари юлдуз-

нинг милтиллаши, осмоннинг тиниқлиги ва ёритилганлиги, кундуз кунлари эса Қуёш диски четининг ёки Қуёш доғининг тебраниш даражаси аниқланади. Кундузи атм.нинг тиниқлиги Г. А. Тиховнинг беш балли шкаласи бўйича топилади. А.ни ўрганишда жойнинг камида бир йиллик метеорологик шароити, жумладан, булутсиз кечаларнинг сони, шамолнинг йўналиши ва тезлиги, т-ранинг суткалик, ойлик ва йиллик ўзгаришлари текширилади. Ўзбекистонда Тошкент, Чимён, Китоб, Тахтақорача, Навгарзон ва Фарғона водийсидаги бир қанча жойларнинг А.и ўрганилган.

АСТРОКОЛОРИМЕТРИЯ (астро... ва лот. color — ранг, metron — ўлчаш) — ҳар хил рангларда осмон ёритқичи ёруғлигини ўлчаш орқали унинг физик кўрсаткичларини ўрганиш б-н шуғулланадиган соҳа. Ёритқичдан келаётган нўрни ҳар хил рангли нур кўрсаткичлар орқали ўтказиб, нур қабул қилувчи ва ўлчовчи асбоблар ёрдамида унинг интенсивлиги ўлчанади. Ҳар бир нур қабул қилувчи асбоб ўзига хос спектрал сезгирлик максимумида қўлланилади. Икки хил рангда ёритқич нурининг интенсивликлари, аиикроғи, юлдуз катталиклари айирмаси унинг ранг кўрсаткичи дейилади. Ранг кўрсаткичи ёритқич спектрида энергиянинг тақсимланишини кўрсатади ва ёритқичнинг т-расига боғлиқ бўлади. Паст т-радаги юлдузлар кизил, юқори т-радагилар оқ ёки хаворанг нур сочади. Т-ра б-н ранг кўрсаткичи орасида боғланиш мавжуд. Ёритқич спектрини тўлароқ ўрганиш мақсадида кўп рангли колориметрик тизимлар қўлланилади. Бунда нур қабул қилувчи асбоб сифатида фотоэлектрон кўпайтиргич қўлланилади ва ҳар хил махсус танланган рангли шиша тўсқичлар ишлатилади. Мас, уч рангли тизим ультрабинафша (V), кўк (B) ва сариқ (V) нурларда юлдуз катталиги $U - B$ ва $B - V$ ранг кўрсаткичларини ўлчашга асосланган. Олти рангли тизимда қўшимча яшил (G), қизил (R)

ва инфрақизил (I) юлдуз катталиклари ўлчанади. Колориметрик ўлчашлар ёритқичнинг ранг т-раларини ва самарали нурланиш рангини (тўлқин узунлигини) аниқлашга имкон беради.

Исроил Сатторов.

АСТРОКОМПАРАТОР (остро... ва лот. cotrago — таққослайман) — космик жисмларнинг икки фотосуратини ёки спектрограммасини ўзаро солиштирадиган ўлчаш асбоби. А. икки хил бўлади: блинк компаратор ва стерео компаратор. А. хусусий харақатлари катта ёки Қуёш тизимига яқин юлдузларни топишда, астероидлар ва ўзгарувчан юлдузларни кидиришда кенг қўлланилади.

АСТРОЛОГИЯ (остро... ва юн. logos — илм) — айрим кишилар ва халқлар тақдирини осмон ёритқичларининг вазиятларига қараб айтиш б-н шуғулланадиган таълимот (қ. Илми нужум, Мунажжимлик).

АСТРОЛЯБИЯ (лот. astrolibium), устуллаб — жойнинг географик координаталарини, вақтни, объектнинг азимутини, юлдузларнинг қишиш ва ботиш пайтларини, шунингдек амалий астрономиянинг бошқа масалаларини ҳал қилишда ишлатиладиган кўчма астрономик асбоб. А. қадим замонлардан (мил. ав. 2-а.дан) бери маълум. Турли даврларда тузилиши ва ташқи кўриниши турлича бўлган. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. А. даражаларга бўлинган доира, чизгич ва визирловчи диоптрдан иборат. Ёритқич баландлигини аниқлаш пайтида А. махсус ҳалқа ёрдамида осиб қўйилган 17-а.да тайёрланган А.ларнинг бири Тошкентдаги тарих музейида сақланмоқда. А. горизонт-гал бурчакларни ўлчашда кенг қўлланилган. Ҳозир қўлланиладиган А. астрометрия муаммоларини ҳал қилишда кенг ишлатиладиган мураккаб асбоб. Шулардан бири Дантон А.си дейилади. Унинг ёрдамида вақтни, географик кенглама ва узунламини аниқлаш. Ер қобигининг ҳарақатини текшириш мумкин.

АСТРОМЕТРИЯ (остро... ва юн.

metreo — ўлчайман) — астрономия бўлимларидан бири. Осмон жисмлари вазиятларини ва ўзига хос хусусий ҳаракатларини аниқлаш, улар ораллигидаги бурчакни ўлчаш ва Ер юзидagi жойларнинг географик координатларини ҳамда азимутни белгилаш, вақтни ўлчаш, осмон жисмлари диаметрларини ва улар сиртидаги деталларнинг ўзаро узоқлигини аниқлаш каби масалалар б-н шуғулланади. Асосий бўлимлари: фундаментал А., фотографик ва меридиан А., сферик астрономия, вақт ва географик кенглик хизмати. А.нинг ҳамма соҳаларида олиб бориладиган кузатиш ишлари астрономик асбоблар ёрдамида бажарилади; шунинг учун астрономик асбобларга тегишли хатоларни ўрганиш ва уларнинг қийматини топиш А. б-н боғлиқ муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Фундаментал А.нинг асосий вазифаси — осмон ёриткичларининг координатларини, муҳим астрономик доимийликни аниқлаш, юлдуз каталогларини тузиш. Осмон ёриткичларининг координатлари одатда меридиан доира ёки пассаж ҳамда вертикал доира деб аталадиган махсус кузатиш асбоблари ёрдамида аниқланади. Бундай кузатишлар ҳар бир ёриткичнинг меридиандан ўтиш вақтида олиб борилади. Ёриткичларнинг координатларини аниқлашда икки хил йўл тутиш мумкин: 1) мутлақ усул; бунда ёриткичлар координатларидан тортиб ҳамма зарур маълумотлар янгидан, ҳеч қандай эски кузатишларга асосланмасдан топилади; 2) нисбий ёки дифференциал усулда эса ёриткичларнинг координатлари олдинги вазиятлари яхши маълум бўлган бир қатор юлдузларга нисбатан кузатилади. Шундай йўл б-н аниқланган координатлар юлдуз каталогларида берилди. Астрономиянинг жуда кўп масалаларини ҳал этишда юлдузларнинг аниқ координатларидан ташқари яна уларнинг ўзига хос хусусий ҳаракатлари ҳам маълум бўлиши керак. Шунинг учун А.нинг яна бир муҳим вазифаси бир канча юлдузларнинг осмон сферасида деярли вақт

ўзгармай қоладиган координата тизимида аниқланган вазиятлари ва хусусий ҳаракатлари берилган фундаментал каталог тузишдан иборат. Юлдузларнинг хусусий ҳаракатларини аниқлашда фундаментал каталоглар муҳим ўрин тутди. А.даги энг оғир масалалардан бири хатolik ҳисобланади. Энг яхши фундаментал каталогларда келтириладиган юлдуз координатларининг аниқлиги $\pm 0,1$ ».

Астрономия тарихида биринчи юлдуз каталоглари Хитой астрономи Ши Шен (мил. ав. 4-а.) ва юнон олими Гиппарх томонидан (мил. ав. 2-а.) тузилган. 15-а. да Улуғбек раҳбарлигида тузилган каталогда 1018 та юлдузнинг вазияти келтирилган.

18-а. биринчи ярмига келиб А. вазифаларини аниқроқ ечишга мосланиб махсус оптик асбоблар ясалди. Мас, Пулково астрономия расадхонасига ўрнатилган ана шундай оптик асбоблар мутлақ каталоглар тузишда катта роль ўйнади. Кейинчалик Германия ва б. давлатларда қатор расадхоналар, жумладан Тошкент расадхонаси кузатишларига асосланган фундаментал каталоглар, мас, ФК3, ФК4, ФК5 тузилди. Астрономия доимийларидан бири Куёш параллаксини аниқлаш А.нинг муҳим вазифаларидандир; чунки астрономик бирликни ифодаловчи бу катталик сайёра ва юлдузларгача бўлган масофаларни ўлчашда асос қилиб олинади. Прецессия, нутация ва аберрацияни аниқлаш ҳам А. вазифаларидан ҳисобланади. Олис юлдузларнинг вазияти ва хусусий ҳаракатлари фотографик А. усулларидан фойдаланиб аниқланади. Бунинг учун астрограф ёрдамида осмоннинг маълум қисмлари фотосуратга олинади. Олинган фотосурат — астронегативда чиккан юлдузларни махсус асбоблар ёрдамида ўлчаш йўли б-н уларнинг вазиятларини шу астронегативда бор бўлган ва аниқ координатлари каталогларда берилган бир қатор ёруғ юлдузларга нисбатан ҳисоблаб топилади. Бундай масалани ечишда астронегативдаги тўғри бурчакли координатлар ти-

зи-мидан осмондаги сферик координаталар тизимига ўтиш муҳим ўрин ту-тади. Юлдузларнинг хусусий ҳаракатларини фотографик А. усулидан фойдаланиб топши учун оралигида 20—30 й. вақт ўтган ва марказлари бир-бирига мос келадиган икки астронегатив бирга ўлчанади. Сўнгра ҳисоблаш ёрдамида ўлчанган натижалардан ҳар бир юлдузнинг йиллик хусусий ҳаракати сферик координаталар тизимида топилади. Фотографик А. ёрдамида аниқланган натижалар одатда меридиан кузатишлардан олинган натижалардан 1,5 — 2 марта аниқроқ бўлади. Лекин бундай аниқликка эришиш учун фотографик А.га хос бўлган бир қатор хатоликларни назарда тутиб иш кўрилади.

Жаҳонда бажарилган энг катта А. ишлари сифатида 1933—38 й.ларда Тошкентдаги ва б. расадхоналарда биргаликда тузилган «Геодезия юлдузлари каталоги» ни кўрсатиш мумкин. «Хира юлдузлар каталоги» А. соҳасидаги яна бир катта иш бўлиб, уни тузишда бир неча расадхоналарнинг, жумладан Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти қатнашиши ҳам кўзда тутилган. Юз йиллар давомида осмон сферасида сезиларли даражада силжимайдиган галактикаларга таянган координаталар тизимидаги «Хира юлдузлар каталоги»да кузатиш дастурига киритилган ҳамма юлдузларнинг вазиятлари ва хусусий ҳаракатлари берилиши керак. Бу ишни янада кенгроқ олиб бориш мақсадида осмоннинг жан. ярим шаридаги юлдузлар Чили ва Боливиядаги расадхоналарда мунтазам кузатилмоқда. А.га доир тадқиқотларда Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти ва ТошДУ астрономия кафедраси фаол қатнашади.

Абдусалом Латипов.

АСТРОНАВИГАЦИЯ - денгиз кемаси, самолёт, Ернинг сунъий йўлдоши, космик кемалар ва б.нинг ҳаракат йўналиши ва вазиятини аниқлаш усули. Денгиз кемаси ёки самолётнинг вазияти ва ҳаракат йўналишини астрономик кузатишдан аниқлаш усуллари денгиз астрономияси ёки авиация астрономия-

сида ўрганилади. Ҳозир Ернинг сунъий йўлдошлари ёрдамида денгиз ва океанлардаги кемалар ва автоматик аппаратларнинг вазиятларини, йўналишларини, тезлигини ва орбиталарини Ер, Ой, Қуёш ва координатлари жуда аниқ юлдузларга нисбатан ҳисоблаб, текшириб бориш А.нинг вазифалари ҳисобланади. Қуёш системасидаги сайёралараро учишни ва Ерга яқинлашиб ўтадиган кометалар томон юбориладиган автоматик аппаратларни бошқариш ва айнан мўлжалга олиб бориш ишлари ҳам А.да бажарилади.

АСТРОНАВТ (астро... ва юн. nautike — кема юритиш) — баъзи мамлакатлар (мас, АҚШ)да космонавт атамаси ўрнида ишлатилувчи сўз.

АСТРОНАВТИКА - космик фазода парвоз қилиш, космосни ўзлаштириш ҳақидаги фан (қ. Космонавтика).

АСТРОНОМИК АСБОБ ХАТОСИ - бирон бир ёриткични кузатишда ёки катталиқни ўлчашда асбобнинг нуқсонли, нотўғри ишлаши ва б. сабабларга кўра келиб чиқадиган хато. Ҳамма вақт кузатиш ва ўлчаш натижаларини кўпайтириб ёки камайитириб юборади. Осмон jismlарини кузатишда келиб чиқадиган хато телескоп объективлари ва кўзгуларининг турли абберациялар», микроскопларининг нотўғри ишлаши ва техник нуқсонлари б-н боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси изчил (систематик) хато ҳисобланади. Астрофотографияларни лаб.ларда координаталарни ўлчаш машинаси, астрофотометр, астроспектрометр ва х.к. ёрдамида ўлчашда, асбобларни ясашда, ўрнатиш ёки нотўғри ишлашида йўл қўйилган изчил хатолар учрайди. Хатоларнинг ҳаммаси агроф муҳитдаги т-ра ўзгаришига боғлиқ. Кузатиш ва ўлчаш даврида ҳамма изчил хатолар текширилади ва ҳисобга олинади. Шу б-н бирга кузатишда телескопга боғлиқ бўлмаган, аммо кузатиш натижаларини изчил ўзгартирадиган рефракцияни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. Юқориди айтилган ҳамма хатолар ҳисобга олинганда ҳам ўлчаш натижалари ҳисоблаб

топилган натижаларга мос тушмайди. Бу хол ўлчашда тасодифий хато борлигини кўрсатади. Тасодифий хатонинг келиб чиқиши сабаблари (кўпол хато бундан мустасно) жуда мураккаб ва кўп. Ўлчаш натижаларини бундай хатодан холи қилиш учун ҳар бир катталиқни бир неча марта қайта ўлчаш усули қўлланилади. Тасодифий хатолар назариясига кўра, исталган катталиқни куп марта ўлчаш унинг ҳақиқий қийматига энг яқин қийматни топиш имконини беради.

АСТРОНОМИК БЕЛГИЛАР - Қуёш, Ой, сайёралар, зодиак юлдуз туркумлари ҳамда сайёраларнинг рўпара туриш ва бирлашиш нуқталари, Ой фазалари ва б.ни ифодалаш учун ишлатиладиган шартли белгилар. Астрономияга оид адабиётларда, йилномалар ва тақвим (календар) ларда қўлланилади. Баъзи А.б. ҳафта ва ой кунларини белгилашда ҳам ишлатилади.

АСТРОНОМИК БИРЛИК - астрономияда масофа бирлиги; Ердан Қуёшгача бўлган ўргача масофага тенг. А.б.ни аниқлаш учун Қуёшнинг горизонтал параллакси аниқланиши лозим. А.б.нинг аниқ қиймати Ерга жуда яқин келадиган сайёраларни кузатиш усули (ёки бошқа усул) б-н топилади. 20-а. гача бу мақсадда Марснинг буюк рўпара туриш вақтларида кузатилган натижалардан фойдаланилар эди. Қуёш параллаксини Ерга жуда яқин ўтадиган айрим кичик сайёраларни кузатиш йўли б-н аниқлашга уриниш Эрос кашф қилинганидан кейин бошланди. 1930—31 й.ларда Эрос Ердан 22 млн. км узоқликдан ўтди. Олдиндан тузилган дастурга кўра жаҳоннинг 24 расадхонасида, шу жумладан, Тошкент расадхонасида ҳам кузатувлар олиб борилиб, $P_{\text{э}}=8.790$ »га тенглиги аниқланди.

1961—63 й.ларда собиқ Иттифоқ ва АҚШда Меркурий, Венера ва Марс радиолокация қилиниши натижасида А.б. ҳисобланди. А.б.ни бутун олам тортишиш қонунита асосланган динамик ва ёруғлик тезлигига асосланган физик усуллар б-н ҳам топиш мумкин. А.б.нинг энг аниқ

қиймати ($1 \text{ а.б.}=149597870\pm 2 \text{ км}$) автоматик космик кемалар ҳаракатини кузатиб топилди. Деярли барча астрономик ҳисоблашларда $1 \text{ а.б.}=149,6 \text{ млн. км}$ деб олинади.

АСТРОНОМИК ГЕОДЕЗИЯ - геодезиянинг маълум тармоқларини куриш назариясини ҳамда усуллари ва Ернинг шакли, ўлчамлари ва гравитацион майдонини ўрганадиган бўлими. А.г. Ер юзасида ва Ер яқинидаги фазода ўтказилган астрономик, геодезик ва гравиметрик ўлчашлар асосида геодезиянинг асосий илмий муаммоларини ҳал этади. А.г.га назарий геодезия ва йўлдош геодезия бўлимлари киради.

АСТРОНОМИК КООРДИНАТАЛАР — ихтиёрий ёриткичнинг осмон сферасидаги вазиятини аниқлаш учун қўлланиладиган системалар. Сфера сиртидаги ҳар қандай нуқтанинг вазияти асосий деб қабул қилинган бирор катта айланада (марказдан ўтувчи) ўтувчи ёй ва унга нисбатан олинган перпендикуляр ёй б-н тўла аниқланади. Асосий айлана текислигига марказдан ўтувчи перпендикуляр чизилса, у б-н осмон сферасининг Шим. ярим шари кесишган нуқтани махсус нуқта сифатида қабул қилиб, бу нуқтадан ва ёриткичдан ёрдамчи катта айлана ўтказиш экватори мумкин (сфера сиртида ҳар қандай 2 та нуқтадан фақат битта катта айлана ўтади). Ёрдамчи ва асосий айланалар кесишган нуқта б-н ёриткич орасидаги ёй айнан перпендикуляр ҳисобланади. Осмон сферасининг қайси айланаси асосий деб олинишига қараб А.к. системалари 4 турга бўлинади: горизонтал, эклиптик, экваториал координаталарнинг 1-ва 2-системалари.

Каромат Миртожиева.

АСТРОНОМИК ПУНКТ - астрономик кузатишлардан кенглама ва узунламаси ҳамда йўналтирилган предмет азимути топилган ер юзасидаги нуқта. Баъзи А.п.ларда юқоридаги у ёки бу параметр аниқланмаган бўлиши мумкин. Агар А.п. триангуляцияцион пункт б-н мос тушса ва унда уч астрономик катталиқ

аниқланган бўлса, у Лаплас пункти дейилади. I ва II даражали триангуляцияда А.п. ҳар 70—100 км да аниқланади. Оддий А.п.дан ташқари бошланғич А.п. ҳам бўлади. Уларда астрономик узунлама алоҳида эътибор ва аниқлик б-н топилади. Улар кузатувчининг хусусий хатоларини аниқлаш учун хизмат қилади.

АСТРОНОМИК СОАТЛАР - астрономик кузатишларда қўлланиладиган аниқ ва хатосиз юрадиган соатлар. Вақтни катта аниқлик б-н билиш астронометрияда ва амалий астрономиянинг бир неча бўлимларида жуда зарур ҳисобланади. Қадим замонлардан то 15-а. гача астрономия ва б. эҳтиёжлар учун куёш, кум ва сув соатларидан фойдаланиб келинган. Механизмли соат астрономияда биринчи марта 1484 й.да қўлланилган. 1647 й.да Гюйгенс (Голландия) маятникли соатларни ихтиро қилгандан сўнг улар астрономияга ҳам жорий этилди. Бундай соатлардан 20-а. ўрталаригача астрономик расадхоналарда фойдаланиб келинди. Денгизда сузиш ва авиацион астрономияда маятникли соатлардан фойдаланиб бўлмаслик хронометрии ихтиро этишга олиб келди. Унинг аниқлиги маятникли соатларникидан кам. Энг қўп тарқалган маятникли А.с. «Рифлер», «Шорт», «Эталон» соатларини кўрсатиш мумкин.

20-а. 40—50-й.ларида астрономияда кварц соатлари ва кейинроқ атом соатлари қўлланила бошланди. Маятникли соатларда тебраниш даврининг ўзгармас бўлишини маятник бажарса, кварц соатларида кварцдан тайёрланган пластинканинг пьезоэлектрик тебраниши, атом ёки молекуляр соатларда эса атомларнинг молекуладаги ҳаракати (мас, азот атомининг аммиак молекуласидаги даврий тебраниши) бошқаради. Атом соатларининг аниқлиги 10~9 — 10~⁷° сек. Атом соатларининг 00 соат 00 минут 00 секунди жойлардаги ҳар бир сутканинг бошланишига аниқ мос тушиши шарт. Бу масала осмонда оддидан танлаб олинган бир неча ўн юлдузнинг жойлардаги меридиандан ўтиш вақтини махсус пассаж асбо-

би ёрдамида аниқлаб ҳал этилади.

Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида юқорида номлари келтирилган соатларнинг ҳар қайсисидан бор. Улардан «ўз вазифасини бажариб» бўлганларининг ноёблари мазкур ин-тда ташкил этилган музейда сақланмоқда.

Абдусалом Латипов.

АСТРОНОМИЯ (остро... ва юн. nomos — қонун) — Коинот жисмлари ва уларнинг системалари пайдо бўлишини тараққиёти ва тузилишини, кўринма ва ҳақиқий ҳаракатларини, кимёвий таркиби ва физик ҳолатини, Коинотнинг бир бутун умумий қонуниятларини ўрганувчи фан. А. юлдузлар, сайёралар ва уларнинг йўлдошларини, сайёраларо ва юлдузлараро майда жисмлар (астероидлар, кометалар, метеор жисмлар ва ҳ.к.)ни, газ ва чанг туманликларини, улардаги физикавий муҳитни сунъий космик жисмларни (вазиятлари, ҳаракатлари, орбиталарини) ўрғанади, шунингдек осмон жисмларини кузатиш натижаларини инсоннинг моддий ҳаётини талабларига қўллаш усулларини ишлаб чиқади. Жумладан, вақтни аниқлаш, жойнинг координаталарини топиш, сайёраларнинг ҳаракатини, сунъий йўлдошларни кузатиш асосида текшириш ва унинг асосида зилзилалар қонуниятларини ўрганиш, космик аппаратларни Коинот жисмларига нисбатан ориентирлаш ва б. қатор ишлар шулар жумласига қиради.

А. ҳозир тадқиқ соҳаси ва усулига кўра 7 бўлимга ажратилади: астрометрия, астрофизика, радиоастрономия, осмон механикаси, юлдузлар астрономияси, космогония ва космология. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бир қанча соҳаларни ўз ичига олади.

А. тарихининг катта қисми кузатиш маълумотларини тўплаш б-н банд бўлган. Мил. ав. 6-а.га келиб, мисрликлар ва бобилликлар тажрибага асосланиб Куёш ва Ой тутилишларини, уларнинг даврий такрорланиб туришини оддидан айтиб бера олганлар. Пифагор асарларида Ернинг шарсимонлиги ҳақида ёзилган,

ўнинг мактаби эса Ер ва барча ёриткичлар марказий олов атрофида айланади, деган дастлабки космологиялардан бирини яратди. Аристотель олам марказида Ер бўлган сис-темадир, деган ғояни илгари сурди. Мил. ав. 3-адан бошлаб юнон фанининг маркази Искандарияга кўчди. Эратосфен градус ўлчаш деб ном олган усул б-н Ернинг ўлчамларини аниқлади. Гиппарх 1028 та юлдузнинг осмон сферасидаги вазиятларини ўз ичига олган ва бизгача етиб келган дастлабки юлдуз жадвалларидан бирини яратди. У йилнинг давомийлигини катта аниқлик б-н ўлчади, Ойгача бўлган масофани икки фоиздан кам хато б-н аниқлади, фанга географик координаталар — кенглама ва узунлама тушунчаларини киритди. Гиппарх таълимотини Птолемейнинг «Альмагест» асаридан биламиз. Птолемей фанга олам тузилишининг геоцентрик системаси номи б-н кирган системани яратди. Унда Куёш, Ой ва сайёраларнинг кўринма ҳаракати айланалар бўйлаб текис ҳаракатдан иборат, ҳаракатсиз Ер эса оламнинг марказига жойлашган, деб тушунтирилди эди. Бу система оламнинг ҳақиқий тузилишини акс эттирмасча ҳам ўз даври учун илғор бўлган. Бу система ёриткичларнинг осмондаги вазиятларини (ўша даврдаги кузатиш аниқлигида) олдиндан айтиб бериш имконини берар эди. Шу сабабли, у фанда бир ярим минг йилча яшади. Архимеднинг айтишича, оламнинг маркази Куёш, унинг атрофида Ер ва сайёралар айланади. Бу факат 16-а. дагина ишлаб чиқилган гелиоцентрик системани олдиндан айтиб бериш эди.

А. б-н Туркистонда мил. ав. ҳам фаол шуғулланганлар. Уларнинг излари мўғул ва араб истилolari сабабли де-ярли йўқ бўлиб кетган. Ҳозиргача сақланиб қолганлари ичида Хоразмдаги Қўй қирилган калъа мисол бўлиб, уни етарли даражада астрономик асбоб деса бўлади. Қалъа иншоотлари ёрдамида вақтни аниқлаш, фаслларнинг кириб келиш пайтини қайд этиш, экватор ва эклиптика текисликлари орасидаги бурчакни ўлчаш,

йил давомийлигини аниқлаш ва б. ҳаёт тақозо этган амалий масалалар ҳал этилган. 8—9-а.ларда Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Аббос Жавҳарий, Аҳмад Марвазий ва б. олимлар А. б-н жиддий шуғулландилар. Араб халифалиги даврида ва ундан кейин Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Ўрта Осиё олимлари А.нинг ривожланишида ҳам катта роль ўйнадилар. Қоҳира, Дамашк, Бағдодда расадхоналар пайдо бўлиб, уларда Ибн Юнус, Ал-Батоний, Абу Вафо ва б. ишлаган. Абул Вафо фақат Шарқдагина эмас, ҳатто Фарбада ҳам шухрат қозонган машҳур астрономик асарнинг муаллифидир. 10-а.да Ал-Сўфи биринчи бўлиб Андромеда туманлигита эътибор бериб, унинг юлдузлардан фарқ этишини тавсифлаб берган. Абу Райҳон Беруний А.нинг ҳамма масалаларини ўз ичига олган 40 га яқин астрономик рисола ёзган. Унинг қисқартириб хронология деб аталувчи «ал-Осар ал-боқия анил-курун ал-холия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») номли асирида юнон, румлик, яҳудий, араб, суғдий ва б. турли халқларнинг йил ҳисоби усуллари батафсил киёсий баён қилинган. Беруний бир қанча даврларни ўзаро солиштириб тавсиф қилган ва бир даврдан иккинчисига ўтишнинг амалий йўллари кўрсатиб берган. Фанда «Ҳиндистон», «Геодезия» номи б-н машҳур бўлган асарларида Беруний А.нинг бир қанча масалаларига яқиндан ёндашиб, географик координаталарни, Ернинг ўлчамларини ва вақтни аниқлаш усуллари кенг баён этди. Беруний А.нинг амалий масалаларини ҳал қилиш жараёнида бир қанча янги астрономик асбобларни, жумладан ўз астролябиясинк ихтиро қилган. Ёриткичларнинг кўринма ҳаракатларини ўрганишда Беруний геоцентрик ва гелиоцентрик системалар бир хил кучга эга, деган ғоят муҳим фикрни ўртага ташлаган. А.да Берунийнинг издоши Умар Хайём эди. У коинотнинг чексизлигига оид жуда кўп янги ғояларни илгари сурган. Умар Хайём ҳозир қўлланилаётган Григорий

тақвимидан ҳам аниқ бўлган Куёш тақвимини ишлаб чиққан. Ибн Сино ҳам А.га оид асарлар ёзган. 12—14-а.ларда туркистонлик олимлар — Маҳмуд Чағминий, Муҳаммад Нажиб Бакрон, Абу Сулаймон Баноқатий ва б. олимлар А. соҳаларида ижод этганлар. 14-а.да Мароға ш.да ўша замоннинг энг яхши астрономик асбоблари б-н жиҳозланган расадхонада Озарбайжоннинг машхур олими Насриддин Тусий ишлаган. Мароға расадхонасида ижод қилинган қатор асарлар, жумладан «Зижи Элхоний» Европада ва Шарқда кенг тарқалган. Ўз даврининг деярли барча масалалари баёни б-н берилган А.га оид кенг астрономик жадваллар шарқда «зиж» деб аталган. А.нинг 15-а.даги тараққиёти Самарқанд яқинига ўша замондаги энг мукамал асбоблар б-н жиҳозланган улкан расадхона қурган Улуғбек номи б-н боғлиқ. Расадхонанинг асосий ва энг катта асбоби радиуси 40,2 м ли Фахрий секстанти эди. Самарқанд астрономлари Улуғбек раҳбарлигида ёзган «Зижи Кўрагоний» ёки «Улуғбек зижи» деб аталувчи асосий асар, айниқса, ундаги 1018 юлдуз вазияти келтирилган жадвал дунёга машхур. «Улуғбек зижи» асосан Самарқанд расадхонасида олиб борилган кузатишлар заминида тузилган ва Гиппарх жадвалидан кейин юлдузларнинг вазияти анча аниқ белгиланган иккинчи оригинал тўла жадвалдир. Улуғбекнинг кўзга кўринган сафдошларидан Ғиёсиддин Жамшид Коший Европа олимларининг бир қанча кашфиётларини улардан анча илгари кўра билган. Европа фанини Самарқанд олимларининг асарлари б-н таништиришда Кошийнинг хизматлари жуда катта. Самарқанд расадхонасида ижод қилган астрономлар қаторида Улуғбекнинг устози, Шарқда «ўз даврининг Афлотуни» номи б-н машхур бўлган Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румий, шунингдек «ўз даврининг Птолемейи» номини олган Али Қушчининг хизматлари катта. Самарқанд олимларининг асарлари Ев-

ропада 1648 й.дан бошлаб чоп қилиниб келмоқда. Ўша даврда христиан дини мафкураси хукмронлик қилган Европада А. тараққиёти тўхтаб қолган эди. 16-а.да А. ва бутун табиатшунослик фанлари тараққиётида ин-Килобий кашфиётлар қилинди. Улардан бири машхур поляк олими Николай Коперник номи б-н боғлиқ. 1543 й.да унинг «Осмон сферасининг айланишлари ҳақида» асари нашр қилинди. Коперник бу асарида Куёш системаси тузилиши ҳақида тўғри тасаввур берди. А.нинг кейинги тараққиёти сайёраларнинг Куёш атрофида айланиш қонунларини кашф қилган И. Кеплер номи б-н боғлиқ. Кеплер қонунлари Тихо Брагенинг сайёраларни, аввало, Марсни кўп йиллар давомида кузатишларига асосланган. Бу даврда астрономик асбоблар бирмунча такомиллашди. Юлдузлар вазиятини оптик асбобларсиз ўлчашда 17-а. иккинчи ярмида поляк олими Ян Гевелий энг катта аниқликка эришди. 17-а.да А.да оптик асбоблар қўллана бошланди. Бунгача бўлган давр осмон геометрияси ва кинематикасини ўрганиш б-н характерланади. 1609—10 й.ларда италян олими Галилео Галилей астрономик кузатишларда ўзи ясаган телескопии қўллади. Галилейнинг кашфиётлари Коперник системасини илмий далиллар б-н қувватлаб, унинг янада оммалашувиغا ёрдам берди ва А.да космик жисмлар физикасини ўрганувчи янги бўлимнинг манбаи бўлиб қолди. Галилей Ой сиртини ва Венера фазаларини кузатиб, сайёра ва уларнинг йўлдошлари табиати Ерга ўхшаш деган хулосага келди. Телескопик А.нинг тараққиёти б-н бир қаторда назарий А. ҳам тез ривожланди. Бунга И. Кеплер ва И. Ньютонасос солган. Ньютон бутун олам тортишиш қонунини очиб, осмон жисмларининг турли-туман ҳаракатларини тушунтиришда унинг универсаллигини кўрсатиб берди. Ньютоннинг осмон механикасига доир қонунлари осмон жисмларининг массаларини аниқлаш ва уларнинг ҳаракатига ўзаро таъсирини ҳисобга олиш имконини

берди. Шундан бошлаб назарий А. ва осмон механикасининг таракқиёти жадал кетмоқда. Ҳисобларга қараб Нептуннинг очилиши Ньютон қонуни ёрдамида қилинган қатор буюқ кашфиётларга ёркин мисолдир. А.нинг кейинги таракқиёти амалий масалаларни ҳал қилишга мўлжалланган давлат расадхоналарининг ташкил топиши б-н боғлиқ. Францияда (1665 й., Париж), Англияда (1676 и., Гринвич) ва Россияда (1692 й.) биринчи расадхоналар қурилди. Расадхоналар замонавий телескоплар б-н таъминланган бўлиб, уларда географик координаталарни аниқлашдан ташқари, барча астрономик ҳодисалар кузатилган. 17—18-а.ларда А.да табиатшунослик таракқиётига кучли таъсир қилган бир қанча кашфиётлар қилинди. 1675 й.да О. К. Ремер ёруғликнинг тарқалиш тезлигини Юпитер йўлдошларининг тўсилишини кузатишдан аниқлади. 1718 й.да Э. Галлей юлдузларнинг хусусий ҳаракатини топди. 1725—28 й.ларда Ж. Брайлей ёруғлик абберациясини очди. 1755 й.да И. Кант «Табиатнинг умумий тарихи ва осмон механикаси» номли асарига биринчи бўлиб табиат эволюциясини тушунтирувчи ғояни муҳокамага ташлади. 1761 й.да М. Ломоносов Венера атм.сини кашф қилиб, сайёраларда ҳам газ қобиғи бўлиши мумкинлигини исботлади. 1796 й.да П. Лаплас бу ғояни математик усулда асослаб берди. 1871 й.да В. Гершель кузатиш йўли б-н янги сайёра — Уранны топди. Бундан ташқари, у Кўёш системасининг юлдузлара-ро ҳаракатини кашф қилди. 1835—38 й.ларда В. Я. Струве ва Ф. В. Бессел баъзи юлдузларгача бўлган масофаларни ўлчадилар. 1801 й.да Италияда Д. Лиаци биринчи астероид — Церерани кашф қилди Бу б-н кичик сайёраларни очиш шдқиқотлари бошлаб бериди. 1846 й.да У. Ж. Леверье Уранныннг орбитадан че-кипишини ўрганиб, чекиниш сабабчиси — Нептуннинг вазиятини ҳисоблаб чиқди. Шунга асосан И. Г. Галле Берлинда Нептунни топди. 1847 й.да В. Я. Струве юлдузлараро муҳитда

ёруғликнинг ютилишини ҳисоблаб, А. таракқиётига ҳисса қўшди. 19-а. иккинчи ярмида фотография, фотометрия ва спектрал анализнинг қўлланиши космик жисмларни ўрганиш имконини янада кенгайтди. Туркистонда 17—19-а.лар оралиғида ҳам А. б-н шуғулланилган. Бунда асосан жойларнинг географик координаталарини аниқлаш ва хариталар тузиш б-н машғул бўлинган. 1873 й.да Тошкентда астрономия расадхонаси ташкил этилади ва унга бир қанча телескоплар ўрнатилади. Бу ерда дастлаб А. б-н бир қаторда метеорология, геофизика, геодезия ва сейсмология соҳаларида ҳам тадқиқотлар олиб борилди, Туркистон ҳудудида бир неча минг жойларнинг аниқ координаталари аниқланди. Чоржўй, кейинчалик Китоб ш.лари яқинида халқаро кенглик ст-яси ташкил этилди. 1966 й.да бу расадхона заминида Астрономия инти ташкил қилиниб, тадқиқотлар қўлами янада кенгайтирилди ва замонавийлаштирилди.

АҚШда улкан телескопларнинг ихтиро қилиниши юлдузлараро муҳитни чуқурроқ ўрганиш имконини берди. А.да янги олинган маълумотлар асосида бир қанча гипотезалар яратилди. Арман олими В. А. Амбарцумян юлдузлар ассоциацияси ҳақида ғоят муҳим назарияни яратди. Унга кўра, юлдузлар ўта зич объектлардан отилиб чиқиб пайдо бўлади. 20-а.нинг 30-й.ларида А.нинг радиоастрономия деб аталувчи янги тармоғи пайдо бўлиб, дастлаб ёриткичлардан келадиган радионурларни ўрганиш еки радиолокацион тадқиқ асосида космик жисмлар ҳақида маълумот ола бошланди. Радиоастрономия айниқса 2-жаҳон урушидан сўнг ихтиро қилинган ўта сезгир радиоасбобларни қўлланиш б-н жадал ривожланди. А. таракқиётининг янги босқичи Ер, Ой ва айрим сайёраларнинг сунъий йўлдошларини, шунингдек Венера, Марс, Юпитер, Сатурн ва узок космосга космик ст-яларни учираш б-н боғлиқ. Аввал астрономлар фақат кузатиш натижаларидангина фойдаланган

бўлсалар, эндиликда бевосита тажриба ўтказиш имкониятига эга бўлдилар. Ойга ва айрим сайёраларга тадқиқотчи ст-ялар қўндирилиб, уларнинг табиатини яқиндан ўрганиш мумкин бўлди.

Ўзбекистонда А.нинг энг илғор соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борилган. Кейинги чорак аср давомида ўзбекистонлик астрономлар астрометрия, астрофизика, хусусан, Қуёш ва ностационар юлдузлар физикаси, юлдузлар ва Галактика астрономияси, Галактикадан ташқи астрономия соҳаларидаги тадқиқотлари б-н муҳим ютуқларга эришдилар. Галактикамизнинг 50 мингдан ортиқ юлдузлари ва уларнинг 20 га яқин тўдалари хусусий ҳаракатларини кузатув ёрдамида ўлчаб-ҳисоблаб топдилар, тўдалар тузилиши ва аъзолари аниқланди. Булар асосида Галактикамизнинг ўлчамларини, Қуёшнинг Галактикадаги ўрнини ва унинг ядросига нисбатан айланиш тезлигини ҳаракат йўналиши — апексини, шунингдек Галактиканинг қатор кинематик параметрларини аниқладилар. Ер сунъий йўлдошлари учирилгандан бошлаб шу кунга қадар уларни ва сайёраларни кузатиш, тадқиқ этишнинг барча халқаро дастурларида (СОПРОГ, ВЕГА, Планета, Стационар, Фобос, GPS, PRARE ва б.да) қатнашиб, эътиборли илмий натижаларга эришди. 1960 й.дан бошлаб Халқаро астрономия иттифоқи тавсия этган 20 та астероиднинг вазиятлари ва ҳаракатларини текшириб, осмонда инерциал системани тузиш каби халқаро муаммога тошкентлик ва китоблик астрономлар салмоқли ҳисса қўшдилар. 1985—86 й.ларда Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти ТошДУ астрономлари б-н ҳамкорликда Галлей кометасини кузатиш бўйича Халқаро дастурда қатнашиб, кузатув маълумотлари сифати ва ҳажми б-н биринчи ўринни эгалладилар ва бу б-н учирилган космик аппаратнинг комета атмосфераси ичидан ўтишини таъминладилар. Ютуқлардан яна бири Қашқадарё вилоятининг Майданак тоғида расадхона қурилиши бўлиб, у

бугунги кунда халқаро расадхонага айланиши б-н боғлиқ. Майданакда бажарилган кўп йиллик кузатиш ишлари асосида юлдузларнинг туғилиш «ўчоқлари» топилди, турли ностационар ва ўзгарувчан юлдузлар, фуорлар, зич қўшалок юлдузлар ҳамда Сомон йўлининг махсус қисмлари ўрганилиб, зарур фотометрик, спектрал маълумотлар тўпланди ва таҳлил қилинди. Майданакда бажарилган кузатувлар АҚШ, Россия, Украина, Франция, Германия, Литва ва б. давлатлар астрономлари б-н ҳамкорликда олиб бориляпти. Қуёш физикаси соҳасида Қуёш доғлари ва б. қатор фаол элементлари, турли чакнашлар, рентген ва радиодиапазонлардаги фаол жараёнлар чуқур таҳлил қилинган. Ҳозир эса бу соҳанинг гелиосейсмология йўналиши жадал ривожланмоқда. Хусусан, Тошкент вилоятининг Қумбел тоғида (Чимён яқинида) Тошкент астрономия ин-тининг станцияси очилиб, унда Қуёш тебранишлари ИРИС халқаро дастури доирасида кузатишмоқда. Ин-тнинг Тошкент худудида бу тебранишлар ТОН халқаро дастури бўйича заряд йиғувчи кучли матрица ёрдамида кузатилиб таҳлил қилинмоқда. Натижада Қуёшнинг ички тузилишига оид муҳим маълумотлар олинмоқда.

Ўзбекистонда кейинги чорак асрда А.га доир назарий тадқиқотлар ҳам йўлга қўйилган. Улардастлаб 1971—81 й.ларда Тошкент астрономия ин-тида олиб борилди, кейинги йилларда эса ТошДУда давом эттирибди. 1981 й.га келиб ТошДУ (ҳоз. ЎзМУ)да А. мутахассислиги очилиб, 1987 й. А. кафедраси ташкил этилди. Бу кафедра бугунга қадар 200 га яқин мутахассис чиқарди. Назарий тадқиқотлар, асосан, астрофизика, юлдуз астрономияси ва Галактикадан ташқи астрономия соҳаларида олиб борилди. Хусусан, Галактикамиз тожидаги қуринмас масса миқдори ва унинг диск ва сфера ташкил этувчилари эволюциясига таъсири ночизикли ностационар ҳолда аналитик ўрганилди. Халқасимон галактикалар

моделли тузилиб, уларни синфларга ажратиш усули ишлаб чиқилди. Юлдузларнинг бир неча шарсимон тўдалари ва галактикаларнинг 10 дан ортиқ сферик тўдалари учун тезликлар анизотропияси параметри қийматлари кўринма зичлик функцияси асосида аниқланди. Коинотнинг энг «қари» объектларидан бир тури хисобланувчи эллиптик галактикаларнинг пайдо бўлиши муаммоси биринчи бор назарий моделларда тадқиқ қилинди. Бу назария натижалари анча кейин АҚШ, Ҳиндистон ва Мексика назарийчилари томонидан ўта кучли компьютер ёрдамида тажриба ўтказиш йўли б-н тасдиқланди. Ҳозир бундай назарий ишлар Тошкент астрономия ин-тида ҳам олиб борилиб, юқоридаги усул спирал галактикаларга қўлланилмоқда ва уларнинг пульсация ҳолати ночизикли ностационар моделлари тузилмоқда.

Салоҳиддин Нуриддинов, Абдумажид Раҳимов.

АСТРОНОМИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Улуғбек номидаги Астрономия институти — Туркистон ўлкасида хариталаштириш ва иқлимни ўрганиш мақсадида Туркистон Ҳарбий топография бўлими қошида Тошкент астрономия расадхонаси сифатида 1873 й. ташкил қилинди. 1966 й.да А.и.га айлантирилди. Ин-тида «Ўзгарувчан юлдузлар», «Куёш физикаси», «Галактика астрономияси ва космогония», «Космик геодинамика», «Майданак тоғ расадхонаси» бўлимлари ва унинг фаолиятини таъминловчи Китоб астрономия расадхоналари мажмуи бор. Ин-тнинг 25 га яқин астрономик телескоплари Майданак тоғ расадхонасида (Қашқадарё вилояти), Китоб ш.да, Чимён (Тошкент вилояти) яқинидаги Қумбел тоғида ва Тошкент худудида ўрнатилган. Булар орасида Ўрта Осиёда ягона, кўзгусининг диаметри 1,5 м бўлган телескоп ва ўта ноёб кўп уяли ёруғлик матрицасига эга Куёш телескопи бор (1998).

Дастлаб, асосан, астрометрия ва юлдуз астрономияси йўналишлари бўйича ишлар ривожланган. Илгари меридиан

астрометрия бўлими (Л. Л. Маткевич, М. Ф. Биков, Ғ. Жалолов, И. М. Бородинский, О. С. Турсунов ва б.), фотография астрометрия бўлими (А. А. Латипов, С. Н. Нуритдинов, Ш. Пиримқулов, А. Раҳимов, А. Қодиров, Ҳ. Эшмухамедов ва б.) и.т. ишлари олиб борган. Кейинчалик ушбу икки бўлим бирлашиб, астрометрия бўлими деб номланди ва и.т. ишларини давом эттирди (Л. И. Баштова, Ю. Болтабоев, Э. Раҳматов, Г. Ғ. Ходак, Э. Мирмахмудов ва б.). Илгариги вақт бўлими — кундалик вақт хизматида ташқари, пассаж асбобларнинг изчил хатоларини топиш ва тузатиш, жойнинг географик кенгламасини аниқлаш, китъаларнинг ҳаракатини ўрганиш ва юлдузларнинг махсус каталогини тузиш б-н шуғулланган (В. П. Шчеглов, Б. В. Ясевич, Т. Нуралиев, Э. Санақулов ва б.). Ернинг ўз ўқи атрофида нотекис айланиши муаммоларини ўрганиш б-н Китоб кенглама ст-яси ходимлари А. М. Калмиков, Б. Маҳаматғозиев, С. Эшонқулов ва б. шуғулланган. А.и.да Ўрта Осиё астрономия тарихига доир муҳим илмий асарлар ҳам яратилган (В. П. Шчеглов, Ғ. Жалолов).

Ўзгарувчан юлдузлар бўлими дастлаб ностационар турли юлдузларни кузатиш, улар нурланишининг фотометрияси ва юлдузлараро муҳитда ютилиши бўйича тадқиқотлар олиб борган (В. С. Шевченко, Г. И. Шанин, М.М. Зокиров, А. С. Хўжаев, Н. Килячков ва б.). Ҳозир эса бу бўлим асосан юлдузларнинг туғилиш ўчоқларини ва турли ностационар юлдузларни кузатиш б-н шуғулланади (К. Гранкин, М. Ибрагимов, В. С. Шевченко ва б.). Майданакда бажарилган кўп йиллик фотометрик кузатувлар асосида юлдуз пайдо бўлиши соҳаларидаги ёш нобарқарор юлдузлар атм.ларидаги физик жараёнлар, зич қўшалок системаларнинг хусусиятлари ўрганилмоқда. Куёш физикаси бўлими Куёшдаги чакнашлар, доғлар ва фаоллик комплекслари табиатини ўрганади (Ю. М. Слоним, И. Сатторов, З. Б. Коробова, К. Кулишова, Ш.

А. Эгамбердиев). Кейинги ўн йилликда бўлимда гелиосейсмология деб номланган янги йўналиш — Куёш ички тузилишини ўрганишга доир тадқиқотлар ИРИС ва ТОН халқаро дастурлари доирасида амалга оширилмоқда (Ш. А. Эгамбердиев, С. П. Илёсов, Ш. С. Холиқов, И. М. Хамитов ва б.). Франция, АҚШ, Буюк Британия, Хитой, Тайвань, Марокаш, Чили, Австралия ва б. давлатларнинг астрономик муассасалари б-н бевосита алоқалар ўрнатилган. Гамма-нурлар манбаларини тадқиқ этиш мақсадида 1986 й. юқори энергиялар астрофизикаси бўлими ташкил этилди (Т. С. Йўлдошбоев ва б.). 1995 й.дан бошлаб бу соҳадаги тадқиқотлар Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида давом эттирилмоқда. 1996 й.да Галактика астрономияси ва космогония бўлими тузилди (С. Н. Нуритдинов). Бўлимда Цейсс Қўшалок астрографи ва Тошкентдаги Нормал астрографда олинган юлдуз системалари кинемати-касига оид маълумотларни таҳлил қилиш (А. А. Латипов, А. А. Раҳимов, Э.Раҳматов) ва Галактикамизнинг тузилишини назарий асослаш мақсад қилиб қўйилган. Ҳоз. кунда галактикалар физикасида биринчи бор спирал галактикалар таракқиётининг коллапс даври учун назарий моделлари қурилиб, уларнинг гравитацион беқарорлиги муаммолари ва Галактикамиз текислик ташкил этувчи қисми тузилиши тадқиқ этилмоқда (С. Н. Нуритдинов, М. Мўминов ва б.). Космик геодинамика бўлими 1997 й. Китоёб кенглик ст-яси ва Вақт хизмати бўлимлари асосида очилган; у жой координаталарини аниқлаш ва ўзгаришини кузатиб бориш, китъаларнинг ҳаракатини тадқиқ этиш, Ернинг ўз ўқи агрофида айланишидаги нотекистиклар қонуниятларини аниқлаш масалалари б-н шуғулланади. Бўлимда GPS, PRARE (Германия) ва DORIS (Франция) йўлдош системаларининг ердаги радиотехник ускуналари ўрнатилган.

Ўзбекистонда астрономия тарихи ва келажагини Майданак тоғ расадхонаси-

сиз тасаввур этиб бўлмайд. 1996—97 й.ларда Бирлашган Европа Жан. расадхонаси б-н ҳамкорликда ўта замонавий ускуна ёрдамида ўтказилган кузатишлар (Ш. А. Эгамбердиев, С. И. Илёсов) бу расадхона жаҳоннинг машҳур расадхоналари каторида туришини тасдиқлади. Натижادا ин-т жаҳоннинг бирнеча йирик астрономик марказлари б-н ҳамкорликда улар келтирган асбоб-ускуналар ёрдамида тадқиқотларни бошлаб юборди. Булар орасида АҚШнинг Ван Влек ва Питтсбург ун-тлари расадхоналари, Россия ва Литва астрономик муассасалари бор. 1997 й.да Ўзбекистон ва Украина ўртасида Майданак тоғида оптик астрономияни ривожлантириш тўғрисида шартнома имзоланди. Ўзбекистон астроном олимлари Россия ФА нашр қиладиган «Астрономический журнал»да ўз мақолалари б-н қатнашиб туришди.

Шухрат Эгамбердиев.

АСТРОНОМИЯ-ГЕОДЕЗИЯ ТАРМОҒИ — бир-бирдан тахм. 70—100 км узоқликда жойлашган астрономия-геодезия пунктларининг ўзаро боғланган тизими. Ана шундай пунктларнинг географик координаталари масофа ва бурчакларни геодезик ўлчашдан, астрономик кузатишлардан топилади. Астрономия-геодезия пунктининг географик кенгламаси, узунламаси ва азимутини геодезия усулларида ўлчанади, сўнгра Ерни айланма эллипсоид деб фарз қилиб, астрономик кузатишлардан олинган маълумотларга таққосланади. Иккала усулда олинган натижалар фарқи қабул қилинган эллипсоиднинг геоиддан фарқини ифодалайди. Уни ҳисобга олиб янги эллипсоид қабул қилинади ва шу йўл б-н Ернинг ҳақиқий шакли ва ўлчамларига яқинлашилади.

АСТРООРИЕНТАЦИЯ (остро... ва франц. orientatioh — Шарққа томон йўналиш) — учувчи аппаратни «кўзғолмас» юлдузга нисбатан астродатчик ёрдамида йўналтириш усули. Космик расадхоналар, автоматик сайёралараро ст-яларда астрофизик текширишлар-

ни бажаришда қўлланилади. Мас, Хабл космик телескопини текшириш объекта (юлдуз ёки галактика)га йўналтириш хатоси бир бурчак секунддан ошмаслиги шарт. Телескоп кичик реактив ҳаракатлантиргичлар ёрдамида аниқ йўналтирилади.

АСТРОПОЛЯРИМЕТРИЯ (остро... ва юн. *polaris* — кутбга оид, *metreo* — ўлчаيمان) — осмон ёриткичлари нурунинг кутбланиш даражасини ўлчаб, уларнинг айрим физик хусусиятларини ўрганувчи астрофизик усул. Ёриткич нурунинг кутбланиш даражаси поляриметр воситасида ўлчанади. Поляриметр ўлчашлар визуал, фотографик ва фотоэлектрик усуллар б-н бажарилади. Ёриткичдан келаётган нур астрофотометрта тушишидан олдин поляризатор орқали ўтади. Поляризаторни ўз ўқи атрофида айлантириб, фотометрга тушаётган нўрнинг интенсивлиги ўлчанади. Нур кутбланмаган бўлса, поляризаторни айлантирганда унинг интенсивлиги ўзгармайди. Агар нур кутбланган бўлса, поляризаторнинг маълум айланиш бурчагида унинг интенсивлиги энг кучли (*I*max) бўлади. Ёриткич нурунинг кутбланиш даражаси деб айтилади.

Кўпгина юлдузлар, Қуёш тожи, сайёралар, Ой сирти айрим қисмларининг нурлари кутбланганда А. ана шу кутбланган нурларнинг пайдо бўлиш сабабларини ҳам ўрганади. Мас, Қуёш тожининг 50% игача кутбланган нурлар ва фотосфера нурунинг тождаги тез электронларга сочилиши натижасида ҳосил бўлади. Осмон ёриткичларининг физик табиатини ўрганишда А. қўшимча физик маълумот беради.

АСТРОСПЕКТРОГРАФ (остро... ва спектр, юн. *grario* — ёзаман) — астрономик асбоб; космик жисм нурларини спектрга ажратиб, унинг фотосуратини олиш учун қўлланилади.

АСТРОСПЕКТРОСКОПИЯ (остро... ва спектр..., юн. *skoreo* — қарайман) — осмон ёриткичлари нуруни спектрга ёйиб таҳлил қиладиган,

унга асосланиб уларнинг физик ҳолати, кимёвий таркиби, ҳаракати, шунингдек юлдузлараро муҳитдаги модданинг хусусиятларини текширадиган астрофизик усул. Осмон ёриткичлари спектри телескопга ўрнатилган тирқишли ёки тирқишсиз спектрограф воситасида олинади. Тирқишли спектрографда бир вақтнинг ўзида битта юлдуз спектрини олиш мумкин. Обьективи олдида призма ўрнатилган астрограф бирданига бир неча ўн ва юз юлдуз спектрини олишга имкон беради. А. асосий масалалари осмон ёриткичи спектрини суратга тушириш ёки лентага ёзиб олиш ва унда энергиянинг тақсимланишини, спектрал чизиқлар тўлқин узунлиқларини ўлчаш ва бу чизиқлар қандай кимёвий элемент атомларига тегишли эканини аниқлашдан иборат. Бунинг учун осмон ёриткичи спектри устига ва тагига эталон спектрал чизиқлари бор лаб. манбаининг спектри ҳам туширилади. Ёриткичнинг спектрал чизиқлари манба чизиқларига таққосланади ва уларга нисбатан тўлқин узунлиқлари ўлчанади. Шундай йўл б-н ёриткич атмосферасида қандай кимёвий элементлар борлиги аниқланади. Кузатишларнинг эталон чизиқларга нисбатан силжишига кўра ёриткичнинг нур йўналишидаги (нурий) тезлиги топилади. Мас, Галактикалар спектрида чизиқларнинг қизилга силжиши (Доплер эффекти).

Аниқ физик маълумотлар ёриткич спектрини фотометриялаш йўли б-н олинади. Спектрда энергиянинг тақсимланиши ёриткичнинг т-расини улчашга, спектрал чизиқларни фотометриялаш ёриткич атмосферасининг микдорий, кимёвий таркибини, т-расини, зичлигини аниқлашга имкон беради. Юлдузларнинг кимёвий таркиби умуман олганда бир хил бўлиб, асосан, водород ва гелийдан иборат, уларнинг спектри таркибига ва чизиқларининг интенсивлигига кўра бир-биридан фарқ қилади. Спектрал чизиқларнинг интенсивлигига кўра юлдузлар спектрал синфларга

ажратилган. Бундай ажралиш асосида т-раларнинг ҳар хиллиги ётади. Юлдузларнинг спектрал синфи б-н уларнинг ёркинлиги (тўла энергиялари) орасида боғланиш мавжуд. У спектр-ёркинлик ёки Гершпрунг-Рессел диаграммам дейилади. Осмон ёриткичларидаги барча кимёвий элементлар Ерда ҳам бор. Баъзи элементлар (мас, гелий) аввал Қуёш, юлдуз ва туманликларда, кейинчалик эса Ерда топилган. Спектрал таҳлил осмон ёриткичларини ўз ўқи атрофида, қўшалоклиги кўринмайдиган зич жуфт юлдузларнинг умумий масса маркази атрофида айланишини (спектрал қўшалок юлдузлар) ўлчашга ва ўрганишга, ёриткичларнинг магнит майдонини ўлчашга (қ. Зеeman эффекти) имкон беради.

Исроил Сатторов.

АСТРОСПЕКТРОФОТОМЕТРИЯ

(остро..., спектр, фото ва юн. metreo — ўлчайман) — амалий астрофизиканинг осмон жисмлари спектрини фотометрда ўлчаб, улар нурланишини ва бу нурлар ўтиб келган муҳитни ўрганадиган бўлими.

АСТРОФИЗИКА (остро... ва физика) — астрономиянинг энг катта бўлимларидан бири. Осмон жисмларининг физик тузилиши ва хусусиятларини, кимёвий таркибини, пайдо бўлиши, ривожланиши ва тақдирини, юза ва ички қатламларида рўй бераётган физик жараёнлар табиатини ҳамда улар орасидаги муҳитнинг физик хусусиятларини ўрганади. 19-а.иккинчи ярмида фотография, фотометрия ва спектрал таҳлилни ривожланиши ва астрономик кузатишларда қўлланиши А.нинг жадал ривожланишига имкон берди. А. амалий ва назарий қисмлардан иборат. Амалий А. осмон жисмлари ва улар орасидаги муҳитни тадқиқ этиш усуллари ва воситаларини ишлаб чиқиш ва уларни астрономик кузатишларга тадбиқ этиш, осмон ёриткичлари ёруғлигини ва спектрини ўлчашлардан олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва ёриткичларнинг физик

кўрсаткичларини топиш ва ривожланиш қонуниятларини ўрганиш каби масалалар б-н шуғулланади. Назарий А. кузатув маълумотлари асосида эришилган фундаментал натижаларнинг физик табиатини тушунтириш, ўрганилаётган объект моделини тузиш, физик параметрларининг вақт давомида ўзгариш қонуниятларини топиш б-н бирга модел б-н реал объектни бир-бирига мос келтиришга интилади. Ҳоз. замон А.си кўп тўлқинли фан бўлиб, у электромагнит нурланиш спектрининг барча диапазонларда (гамма, рентген, ультрабинафша, оптик, инфракизил ва радиотўлқинларда) тадқиқотлар олиб бормоқда.

А. тадқиқот объектлари, восита ва усулларига кўра қуйидаги бўлимлардан ташкил топган: Қуёш физикаси, сайёралар физикаси, метеор, астероид ва кометалар физикаси, ўзгарувчан юлдузлар физикаси, юлдузлар эволюцияси ва «физикаси, Галактика астрономияси, юлдузлараро муҳит физикаси, Галактикадан ташки астрономия, плазма А.си, релятивистик А., гамма астрономия, рентген астрономияси, ультрабинафша астрономия, инфрақизил А., аст-рофотометрия, астроколориметрия, астроспектроскопия, нейтрино астрономияси ва б. Охириги бир неча ўн йил мобайнида А.нинг энг катта йўналиши ҳисобланиб келинган радиоастрономия кучли радиотелескоплар ёрдамида фундаментал аҳамиятга эга бўлган турли радиоманбалар (пульсарлар, квазарлар, радиогалактикалар ва х.к.)ни топиб, уларнинг тузилиши ва радионурланиш механизмларини ўрганиб чиқди. Ҳозир у А.дан ажралиб, астрономия бўлимларидан бирига айланган. А. фани физика, механика, геофизика, кимё б-н ва шунингдек астрономиянинг бошқа бўлимларидан юлдузлар астрономияси, космогония ҳамда космология б-н боғлиқдир. А. физиканинг турли хил муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради. Мас, умумий нисбийлик назариясида башорат қилинган нўрнинг гравитацион майдонда эгилиши ёки релятивистик тез-

ликларда фазо ва вақтнинг ҳамда модда хусусиятларининг ўзгариши, эле-ментар зарраларнинг ҳосил бўлиши ва ўзаро тўқнашувлари, ядровий реакция ва б. кўплаб масалалар шулар жумласига киради. Осмон ёритқичи нури Ер атмосфера орқали ўтаётганда у микродорий ва сифатий ўзгаришларга дучор бўлади. Бу ўзгаришларни ҳисобга олишда А. геофизик маълумотларга таянади.

Коинот моддаси асосан плазма ҳолатда. Космик шароитда плазманинг ионланиш даражаси жуда юқори бўлиб, Куёш тожи, юлдузлар ядро қисмида, қайноқ газ туманларида деярли тўла ионланиш ҳолатида бўлади. Космик плазма эволюцияси авваламбор магнит майдон тузилиши ва кучланганлигига боғлиқ. Куёш доғлари, унинг атмосферасидаги тож туйнуқлари, пульсарлардан келатган импульс даври уларнинг ўз ўқи атрофида айланиш давларига тенглиги, зичлиги катта ҳамда ўлчами эса кичик қатор компакт юлдузлар яқинида содир бўлаётган фаол жараёнлар ва б. жисмнинг магнит майдони табиати б-н тушунтирилади. Барча юлдузларнинг кимёвий таркиби деярли бир хил, яъни 70% водороддан, 27% гелийдан таркиб топган. Кимёвий элементларнинг пайдо бўлиши Коинот ривожланишининг дастлаб-ки босқичлари ва юлдузларда рўй берадиган фалокатли жараёнлар б-н боғлиқ. А. Коинотнинг кимёвий эволюцияси б-н ҳам шуғулланади.

А.да кузатишлар расадхоналарда олиб борилади. А.да кейинги бир неча ўн йилларда қилинган энг буюқ кашфиётлар: 1963 й. «чақалоқ» галактикалар — квазарлар, 1967 й. ўз ўқи атрофида айланиш даври 2 секунддан кичик бўлган радиоманбалар — пульсарлар, 1965 й. Коинотнинг кенгайиши б-н боғлиқ реликтив нурланиш, 1973 й. «Скайлаб» номли космик ст-яда (АҚШ) ўрнатилган рентген телескоп ёрдамида Куёшнинг рентген нурланиши, 1975 и. қўшалок юлдузларда маълум давр б-н кучли рентген чакнаши хусусиятига эга бўлган барстер-

лар кашф этилган. Уму-ман олганда 70-й. ларда ўнлаб космик рентген нурланиш манбалари очилди. Уларнинг кўпчилиги айнан қўшалок юлдуз ташкил этувчиларидан бири эканлиги аниқланди. Мас, Оққуш Х—I (Оққуш юлдуз туркумига кирадиган биринчи рентген нур манбаи) ёки Чаён Х—I. Рентген нур манбалари Галактикамиз марказида жуда кўп ва зич жойлашгани аниқланди. Гамма нур манбаларни ахтариш давом этмоқда. Космик аппаратлар Куёшнинг ультратрабинафа ша нурини ўрганишга ёрдам беради. Куёш спектрининг бу қисмида кучли эмиссион чизиқлар борлиги кашф этилди. Улар орасида водороднинг Лайман альфа чизиғи, ионланган гелийнинг резонанс чизиқлари ва С, N, O ва Si ионларининг чизиқлари бор. Кейинги 20 йилда Куёшни текширишлар энг салмоқли бўлди. 70-й.лар охирида Куёш шари қобиғининг 5 мин. ли давр б-н сиқилиб-кенгайиб туриши, яъни пульсацияланиши кашф этилди. Бу кашфиёт Куёшнинг ички қатламларини ўрганишга кенг имкониятлар очиб берди. 80-й.лар охирида Куёшнинг тўла энергияси Куёш фаоллиги б-н синхрон ҳолда 11 йиллик давр б-н ўзгариб туриши кашф этилди. Бу ўзгаришлар Куёш юзига унинг ички қатламларидан чиқиб-ботиб турадиган магнит май-донлар б-н боғлиқлиги аниқланди. Бу кашфиётлар юлдузларда ҳам шундай жараёнлар бормикан, деган муаммони қўйди. Куёш сингари фаолликка эга бир неча юлдузларнинг пульсацияланиши А.нинг текшириш режаларида турибди. Космонавтика А.ни фазода экспериментлар ҳам ўткази оладиган фанга айлантирди.

Ўзбекистонда А.нинг Куёш физикаси ва ўзгарувчан юлдузлар физикаси, Галактика астрономияси, юлдузлар эволюцияси ва физикаси ҳамда Галактикадан ташки астрономия бўлимлари бўйича и.т.лар олиб борилади. Астрофизик тадқиқотлар асосан Ўзбекистон ФА Астрономия интида, ЎЗМУ Астрономия кафедраси ва Тошкент педагогика унтида бажарилади. Кузатув маълумотлари эса асосан Ки-

тоб астрономик расадхоналари мажмуасининг Майданак тоғ расадхонасида, Астрономия ин-ти Кумбел филиали ст-яси ва Тошкент худудида бажарилади. Қуёш атмосферасидаги доғлар ва уларнинг гуруҳлари, турли чакнашлар ҳамда тож туйнуқлари табиати ўрганилади. Қуёш физикасининг гелиосейсмология йўналишида унинг ички тузилиши муаммоси бўйича IRIS ва TON халқаро дастурлари доирасида и.т. олиб борилади. Юлдузлар физикаси йўналишларида эса охириг чорак аср давомида бажарилган кузатишлар натижасида Сомон йўлида қатор «чакалок» юлдузлар ва уларнинг гуруҳ сифатида пайдо бўлган жойлари топилиб тадқиқ қилинган ҳамда бир қанча зич қўшалок юлдузларнинг физик хусусиятлари ўрганилган. Галактика астрономияси соҳасида 20 га яқин турли юлдузлар тўдаларининг кинематикаси ва тузилишига оид тадқиқотлар ҳамда Галактикамиз ташкил этувчиларининг эволюцияси ва бенда кўринмас масса эффекти ўрганилган. Галактикадан ташқи астрономия йўналишида галактикалар глобал эволюциясининг коллапс даври учун биринчи бор ночизикли ностационар моделлари тузилиб, уларнинг гравитацион бекарорлиги, спирал ва эллиптик галактикаларнинг пайдо бўлиши муаммолари ўрганилмоқда ҳамда заряд йиғувчи кучли матрица ёрдамида Майданак расадхонасида квазарлар мониторинги бажарилмоқда.

Ад.Масевич А. Г.Дутуков А. В., Эволюция звёзд. Теория и наблюдения, М., 1988; Нуриддинов С. Н., Сомон йўли физикаси, Т., 1989.

Салохиддин Нуриддинов, Исроил Сатторов.

АСТРОФОТОГРАФИЯ (остро... ва фотография) — астрономик кузатувлар усули; осмон ёриткичларини фотографик йўл б-н суратга олишга асосланган. А. космик жисмларнинг нисбий координаталари ва ҳаракатларини аниқлаш, параллакат ўлчаш, Қуёшнинг тўла тутилиши пайтларида Эйнштейн эффек-

ти» кузатиш ва б. қатор масалалар б-н шуғулланади, астрофизика, юлдуз астрономияси ва осмон механикасига оид зарур маълумотларни беради. Телескоп ёрдамида кўзга кўринмайдиган жуда хира космик жисмларни ҳам фотографик йўл б-н суратга олиш мумкин. Ультрабинафша ва инфракизил нурларга жуда сезгир фотоэмульсия ихтиро қилинганидан кейин Коинотни ўрганишга кенг йўл очилди. Бир вақтнинг ўзида бир қанча космик жисмлар ёки объектнинг тўла тасвири олиш фотографик кузатиш усулининг муҳим хусусиятларидан биридир. Фотосурат олингандан кейин уни синчиклаб ўрганиб, юлдузлар харитаси ва каталог-и, Қуёш, Ой, сайёралар, кометалар, туманликлар, галактикалар ва б. космик жисмлар ҳақида янги-янги маълумотлар олинади. Фотография, дастлаб, Қуёш ва Ойнинг суратини олишда ишлатилди. Қуруқ фотоэмульсия пайдо бўлганидан сўнггина юлдуз ва туманликларнинг фотосуратини олиш имконияти туғилди. 1891 й.да фотографик усул б-н биринчи кичик сайёра очилди.

Комета ва астероидларнинг деярли ҳаммаси А. усули б-н кашф қилинади. Фотографик усулнинг астрофизикада қўлланиши муҳим маълумотларни олишга ва унинг кескин ривожланишига имкон берди. Юлдуз қанчалик равшан бўлса, фототасвирнинг диаметри шунчалик катта ва қорамтир бўлади. Фотографиянинг бу хусусияти ту-файли фотометрия пайдо бўлди (қ. Астрофотометрия).

АСТРОФОТОМЕТР (остро... ва фото, юн. metro — ўлчайман) — осмон жисмларидан кузатувчига етиб келган ёруғлик микдорини (юлдуз катталигини) ўлчайдиган асбоб. Визуал, фотографик, фотоэлектрик хиллари бор. Визуал А.да осмон ёриткичининг ёруғлиги, тўғрироғи юлдуз катталигини аввалдан маълум бўлган ёруғлик манбаи (электр лампочкаси ёки юлдуз) б-н солиштирилади. Бунда электр лампочкага берилган ток кучланишини ўзгартириш ёки нурлар йўлига диафрагма қўйиш усули-

дан фойдаланилади. Куёш, Ой, комета ва ҳ.к.нинг равшанлигини ўлчашда солиштирма манба сифатида электр лампочка (равшан объектлар учун) олинади ёки радиоактив элементлар ёрдамида экранни ёритиш усули (хира объектлар учун) қўлланилади. Визуал А.да юқори аниқликка эришиш кийин. Фотографик фотометрия ҳам текширилувчи ва солиштирилувчи манбаларнинг интенсивлигини таққослашга асосланган. Ҳозир жуда сезгир фотоқўпайтиргичлар ва электрон оптик ўзгартигичлар асосида юлдуз электрфотометри, ўзгарувчанток б-н ишлайдиган милтиловчи фотометрлар ва фотон санокчилар қўлланилмоқда. Улар ёрдамида юлдуз катталигини $\pm 0,001$ аниқликда ўлчаш мумкин. Космик жисм нурланишини тўла ўлчаш учун термоэлемент, болометр ва радиометрлар ишлатилади. Осмон ёриткичи жуда хира бўлганда маълум вақтда А.нинг фотосезгир қатламидан ажралиб чиқаётган фотоэлектронлар сонини санашга асосланган фотон санокчи ва энергиянинг спектр бўйлаб тақсимланишини ўлчовчи спектроболометрлар қўлланилади.

АСТРОФОТОМЕТРИЯ (остро... ва фото, юн. metreo — ўлчайман) — амалий астрофизика бўлими; у осмон жисмларидан келаётган нурларни ўлчаш ва нурланиш спектрининг турли қисмлари равшанлигини ўрганиш б-н шуғулланади. Ёриткичлар равшанлигини аниқлашнинг энг содда йўллари визуал ва фотографик усуллар ҳисобланади. Бунда равшанлиги маълум бўлган (стандарт) юлдузлардан таққослаш мақсадида фойдаланилади. Замонавий и.т. ишлари А.да асосан турли фотоэлектрик нур қабул қилгичлар, хусу-сан, фотоэлектрон қўпайтиргич, фотоқаршилик, фотодиод ва б. ёрдамида бажарилади. Буларнинг самараси фотоэмульсияга нисбатан камида юз марта юқори. А.да заряд алоқасига асосланган матрицали асбоблар (ССД) қўлланилади; бунда фотоэлектрик ва фотографик (таъсирни ҳосил қилиш) хусусиятлари биргалликда ҳисобга олинган. Астрофизик объ-

ектлар спектрида энергия тақсимотини ўрганиш мақсадида кўп рангли А. қўлланилади. У тўлқин узунлик А бўйлаб спектрнинг турли қисмлари учун нурланиш оқимини ўлчайди ва натижаларни юлдуз катталиги m бирлигида ифодалаб беради. Погсон формуласидан ёритилганлик нурланиш интенсивлиги I га тўғри мутаносиб экани са-бабли, бу формула ёрдамида қуйидаги муносабат келтириб чиқарилади.

Ушбу айрма юлдузнинг ранг кўрсаткичи дейилади. Унинг қиймати қанчалик катта бўлса, юлдуз ранги шунчалик «қизил» ҳисобланади ва бу ранг маълум спектрал ораликка мансуб бўлади. Умуман, юлдуз катталиги неч-та спектрал оралик учун топилишига қараб шунча рангли фотометрия қўлланилган дейилади. Юлдузлар спектрининг турли қисмлари учун энергия тақсимотини ўрганиш дастлаб фотометрик система ни ишлаб чиқишликни талаб этади. Бу системага ҳар бир рангнинг эффектив тўлқин узунлиги, унинг эффектив ярим кенглиги ДА фотометрик стандартлари (маълум юлдузлар учун ўлчанган нурланиш оқими қийматлари) ва б. киради. Фотометрик системалар уч турга бўлинади: кенг полосали ($DA > 300 \text{ \AA}$), ўртача полосали ($100 \text{ \AA} < DA < 300 \text{ \AA}$) ва тор полосали ($DA < 100 \text{ \AA}$). Амалда кўпроқ кенг полосали А. қўлланилиб, айниқса уч рангли U (ультрабинафша), В (кўк), V (сарик) система ёрдамида топилган U — В ва В — V ранг кўрсаткичлар орасидаги статистик диаграммадан зарур маълумотлар олинади. Бу системани А бўйича давом эттириб, қизил (К) ва инфрақизил (I) катталиқлар ҳам киритилса, беш рангли фотометрия ҳосил бўлиб, қўшимча ранг кўрсаткичлар ёрдамида ёриткичнинг физик хусусиятлари чуқурроқ ўрганилади. Ҳозир 12 рангли кенг полосали фотометрик система ишлаб чиқилган. Ўртача ва тор полосали системалар фақат махсус ҳолларда ишлатилади.

Салоҳиддин Нуриддинов.

АСТУРИЯ — Испания шим.даги та-

рихий вилоят. Кантабрия тоғларининг шим. ён бағрида. Маъмурий жихатдан хоз. Овьедо провинциясини ташкил этади. Майд. 10,6 минг км². Ахрлиси 1,1 млн. киши (1991). Энг катта шахри — Овьедо. Қадимда астура қабиласи томонидан эгалланган эди. Мил. ав. 1-а.да римликлар, 414 й.да вестготлар томонидан ишғол қилинган. 6-а. охирларида араблар қўлига ўтган. А. 718 й.дан (Ковадонга водийсидаги жангдан сўнг) қироллик (пойтахти — Овьедо). 924 й.да А. худуди Леон қироллиги б-н қўшилиб ягона Леон қироллиги, 1230 й.да Кастилия б-н бирлашиб, Леон-Кастилия қироллиги деб аталди. 15-а.да бирлашган Испания таркибига кирган. 1808—14 й.ларда А. аҳолиси Наполеон қўшинларига қарши қат-тиқ кураш олиб борган.

А. Испаниянинг энг муҳим кончилик саноати р-ни мамлакатнинг асосий кўмир ҳавзаси (тошкўмир қазиб чиқаришда мамлакатда 1-ўринда туради). Симоб, мис, темир рудаси, вольфрам, дала шпати конлари ҳам бор. Электр энергия и.ч.да мамлакатда 3-ўринда туради. Қора металлургия ва кимё корхоналари, ҳарбий з-длар, озиқ-овқат, чарм пойабзал, тўқимачилик, ёғочсозлик, тамаки, балиқ саноати корхоналари бор. Маккажўхори, картошка, ем-хашак экинлари кўпроқ экилади. Яйлов кўп. А. сут-гўшт чорвачилигининг асосий р-ни. Мевачилик ривожланган.

АСУНСЬОН — Парагвай Республикасининг пойтахти. Аҳолиси 608 минг киши (1990). Парагвай дарёсининг чап соҳилида. 1537й.дабарпоэтилган. 17-а. бошларигача Испания мустамлакаси маркази бўлган. 1811 й.да А.да Парагвай мустақиллиги эълон қилинган. А. Парагвайнинг асосий порти, саноат, савдо маркази ва транспорт тугуни. Миллий ун-т (1889) ва б. ун-тлар, музейлар бор. Тўқимачилик ва кўн пойабзал ф-калари, тегирмонлар, қанд-шакар ва спирт-арак з-длари, кемасозлик корхонаси, кушхона мавжуд. Нефтни қайта ишлаш з-ди бор. Мамлакат экспортининг 75%, импорти-

нинг 90% А. порти орқали ўтади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Ботаника боғи бор.

АСФАЛЬТ — боғловчи қурилиш материали; битумга майда минерал тўлдиргич қўшиб тайёрланади. А.нинг табиий (нисбатан кам учрайди) ва сунъий хиллари бор. Табиий А. нефтдан, гипергенеза (атмосфера) таъсирида энгил фракцияларнинг буғланиши ва оксидланиши натижасида ҳосил бўлади. Сунъий А., асосан, 13—60% нефть битумнинг оҳақтош кукуни б-н аралашмасидан тайёрланади. А. гидроизоляция материали сифатида, пол ва йўлларга ётқизиш, қопламалар тўшаш учун қум, шағал, чақиқ тош б-н аралаштириб ишлатилади.

АСФАЛЬТ ЛОКЛАР — битум б-н кукун ҳолатига келтирилган минерал материаллар аралашмалари. Смолали ва мойли хилларга бўлинади. Смолали А.л. унчалик эҳтиёткорлик талаб қилмайдиган металл сиртлари ва ш. к.га суркалади, мойли А.л. автомашиналарнинг шасси ва радиаторлари сиртига суркаш, электр машиналари чулғамлари ва б.га шимдириш учун ишлатилади.

АСФАЛЬТ-БЕТОН — чақиқ тош, қум, минерал кукунлар ва битум аралашма сидан иборат қурилиш материали. Аралаштиришдан олдин улар 100—160° т-рагача қиздирилади. 120° дан паст бўлмаган т-рада ётқизиладиган ва зичланидиган битумли қайноқ А.-б., 40—80° т-рада зичланидиган ва кам қовушқоқ иссиқ А.-б., ҳаво т-расида (10° дан юқори т-рада) зичланидиган сувоқ битумли совуқ А.-б.; йирик, ўрта, майда доначали ва қумли А.-б.га бўлинади. Автомобиль йўлларига, саноат бинолари полларига, томларга тўшаш ва б. учун ишлатилади.

АСФАЛЬТ-БЕТОН АРАЛАШТИРГИЧ — қум, чақиқ тош, минерал ку-кун ва битумдан асфальт-бетон ҳамда битум-минерал аралашмалар тайёрлайдиган қурилма. Қум ва чақиқ тошни қуритадиган ва зарур т-рагача қиздирадиган қуритиш барабани, қуритилган қум ва чақиқ тошни саралай-

диган ҳамда битум б-н қориштирадиган аралаштириш агрегатидан иборат. Минерал кукунни вертикал ва горизонтал схема бўйича ҳаракатлантирадиган, даврий ва узлуксиз аралаштирадиган хиллари бор. Қуришиш барабанида қурилган ва қиздирилган кум ва чақиқ тошни қовшли элеватор ғалвирга узатади, минерал кукун алоҳида бўлмага тушади. Ўлчами тўғри келмайдиган (йирик) тошлар ғалвирдан нов бўйлаб чиқиб кетади. Минерал кукуннинг ҳар қайси гуруҳи тарозиди тортилиб аралаштиригичга ташланади. Тайёр аралашма транспорт воситаларига солиниб қурилишга олиб кетилади.

АСФАЛЬТ-БЕТОН ЁТҚИЗИШ МАШИНАСИ — асфальт-бетон, битум ва минерал аралашмасини бир текис ёйиб, заминга ётқизадиган қурилма. Иш унумдорлиги бўйича ўта оғир (300 т/соатдан ортиқ), оғир (150—300 т/соат), ўртача (75—150 т/соат) ва енгил (25 т/соат гача) турларга, юриш қисмининг тури бўйича гусеничали, ғилдиракли ва аралаш хилларга бўлинади. Ўзи ағдарадиган автомашинадан қурилма бункерига ташланган аралашма қуракли таъминлаш шнеқларига узатилади; шнеқ аралашмани зарур кенгликда ёяди. Шиббаловчи ғалтак аралашмани текислайди ва зичлайди. Ётқизилган қатламни текислаш плитаси пардозлайди. Аралашма плитага ёпишмаслиги учун у махсус қурилма б-н қиздирилади.

АСФАЛЬТЛАШ - автомобиль йўллари, кўча, аэродром ва ҳ.к. га асфальт-бетон қопламалар ётқизиш; асфальт-бетон қоришмаларни олдиндан тайёрланган заминга ётқизиш ва зичлаш. Асфальт-бетон бир ёки икки қават қилиб ётқизилади. Икки қаватли асфальт-бетоннинг остки қавати 4—5 см ли йирик донали шағал, устки қавати ўртача, майда донали шағал ёки қумли бўлади ва қалинлиги 4 см га етади. Серкатнов йўллар ва шоҳ кўчаларга умумий қалинлиги 12—15 см ни ташкил қиладиган 3—4 қатлам қопланади. А.нинг уч усули бор: қиздирилган ас-

фальт-бетон ётқизиш, сўнгра текислаш ва шиббалаш; совуқ асфальт-бетон ётқизиш, енгил ғалтаклар б-н текислаш ва 250—500 кг/см² босим остида тайёрланган плиталар ётқизиш. Ҳозир А. ишлари тўла механизациялаштирилган.

АСФАНДИЁРХОН (Исфандиёрхон) (? - 1643) - Хива хони (1623-43), Араб Муҳаммадхоннинг ўғли. Эрон шоҳи Аббос I ҳомийлигида, туркманлар ёрдами б-н укаси Элбарс (Илбарс) Султонни тахтдан ағдариб, 1623 й. Хивада хонлик тахтга ўтирди. У туркман зодагонлигига таяниб иш юритди. Эрон давлати қўлига ўтиб қолган Жан. Туркменистонни Хива хонлигига қўшиб олишга интилди, аммо 1628 й.да сафавийлар қўшинидан енгилди. 17-а.нинг 30—40-й.ларида Бухоро ва Россия савдо қарвонларига зарар етказётган қалмоқларга қарши қаттиқ кураш олиб борди; қалмоқларга қарши иттифоқ тузиш мақсадида Москва б-н музокаралар юритди. Араб Муҳаммадхонни ўлдиришгани учун укалари Ҳабаш Султон б-н Элбарс Султонни қатл этиб, уларга ёрдам берган Хоразмдаги уйғур ва найман қабилаларининг қорва молларини тортиб олди ва уларга қарши қирғин уюштирди. А. даврида тарқоқлик ва зулм кучайди. Бундан фойдаланган йирик мулкдорлар ўз вакилларидан бири Абулғозийни А.га қарши қўйдилар. Натижада 1643 й. Абулғозий хон қилиб кўтарилди. Худди шу йили А. вафот этди. Орадан 2 йил ўтгач, Абулғозий Баҳодирхон Хивада тахтга ўтирди.

АСФАНДИЁРХОН (?-1918) - Хива хони (1910—18). Отаси Муҳаммад Раҳимхон II вафотидан сўнг рус подшоҳуқуматининг ёрдами б-н тахтга чиқди (1910). 1910, 1914 й.лари Петербургда бўлди. А. даврида маърифатпарвар вазир Исломуҳжа ташаббуси б-н Хива ва б. шаҳарларда почта-телеграф, касалхона, икки Мадраса ва янги типдаги мактаблар, ҳатто рус мактаблари қурилди. А. Исломуҳжани ҳазинадаги маблағни беҳуда совуришда айблаб қатл этди (1913), А. бутун ерларни қайта ўлчатиб,

мехнаткаш халққа оғир солиқлар солди. Унинг зулмига қарши 1915 й. Манғитда, 1916 й. янв.да Хўжайлида халқ чиқишлари бўлиб ўтди. 1905—07 й.ларда ташкил топган «Ёш хивалиқлар» ташкилоти 1917 й. фев. инкилобидан сўнг ошқора иш бошлади. Бу ташкилот 1917 й. 5 ап-р.да хонни буржуа ислоҳоти ўтказиш ҳақидаги манифестга қўл қўйишга мажбур этди. Шу тариқа хон бошлиқ конституцион монархия тузилди. Давлатни идора этувчи «Идораи машварат» ташкил топди. Лекин ислоҳот мехнаткашлар ахволини яхшиламади. А. кўп ўтмай «Идораи машварат»ни тарқатиб, яна мустабид ҳокимият ўрнатди. А. 1918 й. 22 янв.да юқори мартабали амалдорлар ва дин аҳллари иштирокида давлатни бирга бошқариш ҳамда большевикларга қарши курашиш учун Жунайдахон б-н Хивада музоқара олиб борди. Натижада А. Жунайдахонни қўшин бошлиғи (сардори карим) этиб тайинлаб, ҳокимиятни унга топширди. Орадан кўп ўтмай, Жунайдахон ҳокимиятни бутунлай қўлга олиш учун А.ни яширин равишда ўлдиртирди. Жунайдахон тахтга ўз таъсиридаги Саид Абдуллахонни ўтказди.

АСФИКСИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва sphuxia — пульс), бўғилиб қолиш — организмда кислород етишмай карбонат ангидрид кўпайиб кетиши натижасида пайдо бўладиган касаллик ҳолати. А.га нафас йўллариининг ички ёки ташқи томондан тўсилиб қолиши (мас, бўғма касаллигида кекирдик ва бронхларга шилимшиқ текилиб қолганда, нафас йўлларида ёт жисмлар, қусуқ массаси туриб қолганида томоқ бўғилганида), нафас мусулларининг фалажланиши ёки узок вақт тортишиб қолиши сабаб бўлади. А.да нафас йўллари ўтказувчанлигининг бузилиши натижасида зарарланган кишининг юзи кўкариб, баъзан тўқ зангори ёки қорамтир тусга киради. Аввалига эс-хуши жойида бўлиб, нафас йўллари ўтказувчанлигини тиклашга уринади: каттиқ йўталади, оғир ахволдан қутулишга ҳаракат қилади, бора-бора

хушини йўқотади ва ҳ.к. А.нинг дастлабки аломатлари пайдо бўлганда дарҳол тез тиббий ёрдам чакириш керак.

АСЦИДИЯЛАР (Ascidia) — қобиклилар кенжа типининг синфи. Уз. 0,1 мм дан 30 см гача, якка ёки колония бўлиб яшайди. Халгасимон танаси қалин қобик (туника)га ўралган, устки томонида оғиз тешиги ва клоака сифони жойлашган, остки томони б-н сув тубига ёпишган. Ҳалқуми деворида жойлашган жуда кўп жабра ёриқлари жабра олди бўшлиғига очилади. Бу бўшлиққа жинсий йўллар, клоакага орқа ичак очилади. Иккиламчи тана бўшлиғи ҳалқум деворидан ҳосил бўлган бир жуфт най — перикард ва эпикарддан иборат. Вояга етган А.да хорда, невроцель каби хордалилар учун хос бўлган белгилар бўлмайди, лекин личинкасида бу органлар ривожланган. Жинсий ва жинсиз йўл б-н кўпаяди. Личинкаси эркин яшайди. А.га бир неча туркум, 100 уруғ ва 2000 га яқин тур киради. Деярли ҳамма денгизларга тарқалган.

АСЦИТ (юн. askos — қорин) — қорин истисқоси. Қорин бўшлиғида тиник рангсиз ёки оч сариқ суюқлик йиғилиши. А.га юрак хасталиқлари, жигар циррози, нафас йўллари ва ўпканинг сурункали касалликлари, буйрак касалликлари (нефроз ва нефрит), қорин бўшлиғи аъзолари ўсмаси, сил ва б. сабаб бўлади (яна қ. Истисқо).

АСЬЮТ — МАР жан.даги шаҳар, Нил дарёсининг чап соҳилидаги порт, т.й. станцияси; Асьют муҳофазаси маъмурий маркази. Аҳолиси 290 минг кишидан ортиқ. Мамлакатнинг савдо-транспорт марказларидан. Кўн пойабзал, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Гилам тўқилади. Ун-т бор. Ҳунармандчилик ривожланган. А. яқинида катта тўғон қурилган.

АСЭБ (Ассаб) — Эритреянинг жан.-шарқидаги шаҳар. Қизил денгиз бўйидаги порт. Аддис-Абеба б-н катта йўл орқали боғланган. Аҳолиси 30 минг кишидан ортиқ. 1890—1941 й.лар Италия, 1941—45 й.лар Буюк Британия қўл

остида, 1993 й.дан мустақил Эритрея таркибида. Нефтни қайта ишлаш ва цемент 3-длари; озиқ-овқат ва тўқимачилик корхоналари бор. Ош тузи қазиб олинади. Аэропорт бор. Порт орқали четга қ.х. махсулотлари чиқарилади.

АСҚАД МУХТОР (тахаллу-си; фам. Мухторов, 1920.23.12, Фарғона—1997.17.4, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1980). Ўрта Осиё ун-тининг филол. ф-тини тугатган (1942). Андижон педагогика ин-тида кафедра мудири (1942—45). «Ёш ленинчи», «Қизил Ўзбекистон» газ. ларида масъул котиб, бўлим мудири (1945—48). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви котиби (1957-69, 1985-88), уюшма бошқаруви раисининг ўринбосари (1965), «Шарқ юлдузи» (1960—65), «Гулистон» (1969—80) жур. лари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ.си бош муҳаррири (1981-82).

Дастлабки достони — «Бизнинг авлодлар» (1939) Бухоро меҳнаткашларининг ўтмиш ҳаёти ҳақида. Адиб ижодида ўзбек халқининг маънавий камолотини кўрсатиш масаласи муҳим ўрин эгаллаган. Бу ниятини у ўзбек ишчи синфи ҳаётини тасвирлаш орқали амалга оширишга интилади. Шу жиҳатдан «Пўлат куювчи» (1947) поэмаси б-н «Дарёлар туташган жойда» (1950), «Опа-сингиллар» (1954), «Туғилиш» (1961) асарлари ўртасида муштарақлик бор. «Давр менинг тақдиримда» (1964), «Чинор» (1969) романларида меҳнат кишининг юксак инсоний фазилатлари тасвирланган. «Чинор» романи мазмун ва шаклига кўра ўзига хос асар бўлиб, унда ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўл, кишилар руҳияти ифода этилади. Меҳнат кишиси образи, унинг яратувчилик фаолияти «Бўронларда бордек ҳаловат» (1976) қиссаида янги қирралари б-н акс этди. «Амударё» (1986) романи Афғонистондаги воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Адиб қахрамонлари фикрловчи, мушоҳада юритувчи, баҳслашувчи кишилардир. Бу ҳол унинг лирикаси учун

ҳам хосдир. «99 миниатюра» (1962), «Шеърлар» (1966), «Сирли нидо» (1984) ва б. китобларига кирган назмлари б-н ўзбек поэзиясининг бой имкониятларини намойиш қилди. Унинг поэтик ижоди ҳаётий мазмунга тўла, кўпроқ воқеабанд, ҳажвиётга мойил. Уларда инсон ҳаётининг ўткинчилиги ва ҳақиқати ҳақидаги ўйлар, инсон ва табиат муносабатларига оид му-раккаб савдолар акс этган. «Мардлик чўққиси» (1948), «Яхшиликка-яхшилик» (1949), «Чин юракдан» (1956), «Дунё болалари» (1962), «Илдизлар», «Жар ёқасидаги чакмоқ» (1984), «Кумуш тола» (1988) ва б. асарлари болаларга бағишланган. «Тонг б-н учрашув» (1987) пьесалар тўплами нашр этилган. «Уйқу қочганда» (1997) китоби ҳоз. ҳаёт, маънавият, маданият ва ижод масалаларига бағишланган.

Софокл, Шекспир, шунингдек жаҳон адабиёти йирик намоёндаларининг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Асарлари бир қанча хорижий тилларда босилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1972). «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1995).

Ас: Асарлар, 4 жилдли, Т., 1980—83; Тонг билан учрашув, Т., 1987.

Ад.: Сойимов Б., Асқад Мухтор прозаси, Т., 1969; Каримов Ҳ., Асқад Мухторнинг инсонни тасвирлаш санъати, Т., 1972.

АСҚАР ПИЧОҚСОЗ (асли номи Аскархўжа Ойсархўжа ўғли, 1878 — Андижон вилояти Қўрғонтепа туманидаги Қорасув қишлоғи — 1964) — пичоқсоз уста. Қорасув пичоқсозлик мактабининг йирик вакили. Пичоқ-созлик ҳунарини уста Тўхтасиндан ўрганган. Қорасув ва Шаҳрихонда пичоқсозлик қилган. А.п. аъло нав пўлатдан юпқа, ихчам, кескир, силлиқ ва ғоят нақшдор пичоқлар ясаган. 2-жаҳон уруши даврида ўзбек жангчилари учун қилич ва пичоқ ясаган. 1948 й.дан Қорасувда ташкил этилган артелда ишлаган. Устанинг ўз ўғиллари б-н ясаган пичоқлари Андижон, Ўш, Ўзган,

Жалолобод ва б. жойларда «Қорасув пичоғи» номи б-н машхур. А.п. ишини ўғли Бакиржон Асқаров ва унинг шогирди Ақромжон Тошбоевлар давом эттирмоқда.

АСҚАРОВ Ақбар Асқарович [1902.25.10 (7.11) - Тошкент - 1978.9.5] - терапевт, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1943), тиббиёт фанлари д-ри (1947), проф. (1948), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1956). 1927 й. Ўрта Осиё давлат ун-ти тиббиёт ф-тини битирган. Тошкент тиббиёт ин-ти факультет терапияси кафедраси мудири (1941 й.дан).

А. кўп йиллар давомида меъда-ичак касалликлари этиологияси, клиникаси ва даволаш (айниқса ўзбек таомларидан тузилган пархез ёрдамида) усуллари устида и.т. ишлари олиб борган. А.нинг ингичка ичак, йўғон ичак, ўт пуфаги ва жигар касалликлари устида олиб борган илмий ишлари тиббиёт назарияси ва амалиёти-ни бойитган. Ибн Сино «Тиб конунлари» асарининг ўзбекча наشريга масъул муҳаррир ва русча нашрининг тахрир хайъати аъзоси бўлган. Тошкентдаги кўчалардан бири унинг номига қўйилган.

АСҚАРОВ Акрам (?-Тошкент— 1891.15.10) — биринчи ўзбек ҳаваскор археолоғи. Акрамполвон номи б-н машхур. Савдогар оиласидан. А. ўз даврининг машхур коллекционер сифатида турли-туман археологик буюмлар ва қад. тангаларни тўплаган. Унинг биргина нумизматика коллекцияси 15 мингдан ортиқроқ (17 олтин, 1498 кумуш ва 13537 мис) қад. пуллардан иборат бўлган. Шулардан 504 таси Санкт-Петербург Эрмитажида сақланмоқда. 1890 й. Тошкентда очилган қ. х. ва саноат моллари кўргазмасида А. ўзининг археологик ва нумизматик лекциялари б-н иштирок қилди. А. рус олимларининг Ўрта Осиё бўйлаб олиб борган илмий кузатишларида, жумладан, 1884 й.да рус тарихчиси Н. И. Веселовскийнинг Сурхондарё, Фарғона ва Зарафшон водийлари ҳамда Бухорода ўтказган илмий сафаридида ҳамроҳлик қилди. Рос-

сиянинг археология жамияти А.нинг археология соҳасида қилган хизматларини тақдирлаб, уни 1887 й.да кумуш медаль б-н мукофотлаган.

Ад. Лунин Б. В., О нумизматической коллекции узбекского собирателя древностей А. Аскарова, История материальной культуры Узбекистана, вып. 6, Т., 1964.

АСҚАРОВ Аҳмадали (1935.25.9, Наманган вилояти, Учтепа қишлоғи) — археолог-тарихчи олим. Ўзбекистон ФА акад. (1987), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1995), тарих фанлари д-ри (1978), проф. (1990). Тошкент давлат педагогика ин-тини тугатган (1957), Ўзбекистон ФА Археология ин-ти директори (1970— 80; 1983-87), Ўзбекистон ФА Тарих ин-тининг директори (1991 — 95), Академиянинг тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлимининг акад.-котиби (1987-92), раиси (1994-98). Асосий илмий ишлари Ўрта Осиёда сақланиб қолган моддий-маданият ёдгорликларини очиш ва уларда археологик тадқиқотлар ўтказиш йўли б-н Ўзбекистон тарихини ўрганишга бағишланган. Ўзбекистон Республикаси халқ депутати (1990—95). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

АСҚАРОВ Мирхожи Асқарович (1931.30.4 — Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), кимё фанлари д-ри (1967), проф. (1968). Москва енгил саноат технологияси ин-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА Полимерлар кимёси ин-тида лаб. мудири (1959—67), шу ин-т директори (1962-64), Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида полимерларни синтезлаш лаб. мудири, илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1967—72), шу ин-т директори (1972—82). Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт ин-тида бўлим мудири (1982). Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат ин-тида кафедра мудири (1983—88), Ўзбекистон ФА Полимерлар кимёси ва физикаси ин-тида директор (1988—93), бўлим мудири

(1993 й.дан). А. синтетик полимерлар олиш ва уларни пластмассалар соҳасида қўллаш борасида тадқиқотлар ўтказган. Унинг раҳбарлигида ароматик диаминларни алифатик икки асосли кислоталар б-н поликонденсатлаб юкрри ҳароратга чидамли пластмассалар олинган. А. 50 дан ортиқ янги мономерларнинг полимерланиш кинетикаси ва механизмини ўрганиш натижасида хоссалари барқарорлаштирилган карбонзан-жррли пластмассаларни барпо этган.

АСҚАРОВ Муҳаммадвали, Вали қори (1909 — Тошкент — 1949) — ўймакор уста, дурадгор. Ўймакорлик санъатини отаси Асқар хожи ва амакиси Сулаймон Хўжаевдан ўрганган. А. бағдоди ўймақори эшиклар, курси ва б. бадий буюмлар тайёрлаган, айниқса, паргари ўйма нақшни мохирлик б-н бажарган. А. тайёрлаган (1940, С. Хўжаев б-н биргаликда) саккиз қиррали хонтахта Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланади.

АСҚАРОВ Улуғбек Акбарович (1928.23.2, Тошкент) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), тиббиёт фанлари д-ри (1970), проф. (1970), А. А.Лодювнинг ўғли. 1-Тошкент давлат тиббиёт ин-ти факультет терапияси кафедраси мудири (1971—96), 1997 й.дан шу кафедрада проф.-консультант. Илмий ишлари антибиотикотерапия, гематология, гастроэнтерология, диетология ва фармакотерапия масалаларига бағишланган. А. Ўзбекистонда сурункали колигнинг келиб чиқиши, патогенези, клиникаси ва даволаш усулларини ишлаб чиққан. Халқаро илмий анжуманлар қатнашчиси.

АСҚАРОВА Мазлума (1924.4.11, Тошкент) — ўзбек тилшуноси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1965). Филол. фанлари д-ри (1963), проф. (1965), Россия Федерацияси Таълим академиясининг мухбир аъзоси (1968). Тошкент пед. билим юрти (1940), Тошкент пед. институтининг ўзбек тили ва адабиёти ф-ти (1944)ни тугатган. Шу

ин-т (ҳоз. Тошкент пед. ун-ти)да ўқитувчи (1948— 52), доцент (1957—63). Ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудири (1952—57; 1964 й.дан). Илмий фаолияти ҳоз. ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргашиш гапларнинг типлари мавзуга бағишланган. А. ўрта мактаблар учун «Ўзбек тили дарслиги», олий ўқув юртлари учун «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги (1-қисм, 1980; 2-қисм, 1986) муаллифларидан.

АСҚАРОВА Салима (1922.29.5 - Тошкент — 1997.16.4) — микробиолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), биол. фанлари д-ри (1971), проф. (1973). Толали ўсимликлар тажриба ст-яси (1956 — 58), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти (1960 — 63) ди-ректору, Тошкент вилояти педагогика ин-ти ректори (1971 — 83), шу ин-тда биол. кафедраси мудири (1983 — 86), Ўзбекистон ФА Микробиология ин-тида илмий консультант (1988 й.дан).

Илмий ишлари актиноциетларнинг ҳаёт фаолиятига, уларнинг Ўзбекистоннинг асосий тупроқларида экологик-географик тарқалиш қонуниятларини ва актиноциетлар-антагонистлар тарқалишининг амалий муҳим хусусиятларини аниқлашга ҳамда уларнинг гўза касалликлари (вилт, гоммоз, илдиз чириши ва б.)нинг кўзгатувчилари б-н ўзаро муносабатини ўрганишга бағишланган. Шухрат медали б-н мукофотланган (1995).

АСҲОБ - қ. Саҳоба.

АСҲОБ ар-РАЪЙ (араб.— фикр тарафдорлари) — раъй, фикр ва ақл б-н ҳукм чиқарувчи уламоларга берилган ном. Ислому фанларидан тафсир, фикд каби соҳаларда ижод қилувчи олимлар икки турга бўлинади. Биринчи тури — Қуръонни тафсир қилишда ва бирор шаръий ҳукм чиқаришда фақат Қуръон оятларига, ҳадисларга, саҳобалар ва тобеинлардан нақл қилинган ривоятларга суянадиган олимлардир. Иккинчи тури — тафсир ва фикх соҳасида фақат нақлий далилларга суяниш б-н кано-атланмай

ижтиход, яъни ақл, фикр ва раъйни ҳам ишга солиб шаръий ҳукмлар, фатволар ижод этадиган олимлардир. Шу иккинчи турига А.р. деб ном берилган. Улар мутафаккир олимлар деб ҳам юритилади.

АТАБАСКА — Канаданинг ғарбидаги кўл, Макензи дарёси системасида. Чук. 60 м гача, майд. 7,9 минг км². Шарқдан ғарбга томон ой шаклида чўзилган. Шим. қирғоқлари баланд, қояли, жан.— паст-текислик. Окт. ойининг охи-рида музлаб, июнда эрий бошлайди. Кўлга Атабаска дарёси қуйилади. Ундан Куллар дарёси оқиб чиқади. Балиқ овланади, кемалар қатнайди. А. худудида уран рудаси конлари топилган.

АТАВИЗМ (лот. *atavus* — аждод) — муайян тўрнинг айрим организмларида унинг узок аждодларида мавжуд бўлган, бироқ эволюция давомида йўқолиб кетган белгилар пайдо бўлиши. Отларда учта бармоқ бўлиши, кўп эмчакли, думли ёки бутун бадани жун б-н қопланган болалар туғилиши А.га мисол бўлади. А.нинг онтогенезда пайдо бўлиши мазкур белгини юзага келтирадиган генларнинг тур эволюциясида сақланиб қолганлиги, бироқ нормал ривожланаётган организмда улар таъсирининг йўқолиши б-н боғлиқ. Жуда кўп авлодлардан сўнг тўрнинг айрим организмлари онтогенезида генлар таъсирини йўқотиб турадиган тўсик йўқолиши туфайли мазкур белги қайтадан юзага чиқиши мумкин. А. тўрнинг аждодини кўрсатиб беради, шунинг учун Дарвин А. ходисасини эволюциянинг далилларидан бири деб исбот этган. А. айрим организмларда пайдо бўлиши б-н рудиментлардаи фарқ қилади.

АТАКА БУРЧАГИ - 1) (аэродинамикада) —учиш аппарати қаноти шаклининг ватари б-н қанотнинг илгарилама ҳаракат тезлиги йўналиши орасидаги бурчак (расм, а). Аэродинамик қувура қанот илгарилама ҳаракатланмайди, балки ҳаво қанотга томон ҳаракатланади; бунда қанот шакли ватари б-н ҳавонинг ҳаракат тезлиги йўналиши орасидаги бурчак А.б. бўлади (расм, б). А.б. учиш

аппаратларининг асосий аэродинамик кўрсаткичлари: кўтарувчи куч коэффициентини, рўпара қаршилиқ коэффициентини белгилайди. А.б. қатталашса ёки кичиклашса, учиш аппарати қанотига таъсир этувчи аэродинамик куч ва моментлар ва, демак, учиш режими ҳам ўзгаради; 2) (к. х. д а) — к.х. қуроли дисксимон иш органининг айланиш тезлиги б-н унинг ҳаракат йўналиши орасидаги бурчак.

АТАКАМА — Жан. Америкадаги чўл, Чилининг шим.да. Тинч океан соҳили бўйлаб, 22—27° ж.к. орасида, тахм. 1000 км га чўзилган. Денгиз сатҳидан 500 м дан 2000—3200 м гача баландликда жойлашган. Дунёдаги энг қурғоқчил жойлардан бири. Иклтши тропик пассатли иқлим. Перу оқими таъсири сабабли нисбатан совуқ. Январнинг ўртача т-раси денгиз бўйида 19—20°, июлники 13—15°. Бўйлама водийда эса, январнинг ўртача т-раси 22—23° ва июлники 11—12°. Ўртача йиллик ёғин миқдори 50 мм (10—12 йиллаб ёғин тушмаган вақплар ҳам бўлади). Лоа дарёси кесиб ўтади. Ўсимлик кам (кактус, мимозалар), шўрхоқлар кўп. Мис ва селитра конлари бор. Ҳайвон турлари кам. Тулки, қалқондорлар, тошбакалар учрайди.

АТАКАМА БОТИҒИ - Тинч океаннинг шарқий қисмидаги чуқур сув ости ботиғи. Жан. Америка материгининг тик ён бағри бўйлаб жойлашган (к. Перу — Чили ботиғи).

АТАКАМИТ (Атакама чўли номидан) — минерал. Кимёвий формуласи $\text{Si}_2(\text{OH})_3\text{Si}$. А. призматик кристалл, буйраксимон ва толасимон масса ҳолида учрайди. Қаттиқлиги 3—3,5; с. оғ. 3,8. А. мис конларининг оксидланиш зонасида ҳосил бўлади. Ўзбекистонда Қизилқум, Олтинтопган, Қўрғошинкон, Қалмоққир каби мис конларида учрайди.

АТАКСИТ — темир метеорит тури. Таркибида 13% дан ортиқ никель ҳамда камасит ва тэнит каби минералларнинг донатор қотишмалари бўлади.

АТАКСИЯ (юн. *ataxia* — ҳаракат тартибсизлиги) — ҳаракат координа-

циясининг бузилиши. Ҳаракат вақтида мувозанатнинг ўзгариши, тартибсизланиши. Бемор худди маёт одамга ўхшаб гандираклар зўрга юради. А.да фақат оёқ эмас, қўллар ҳаракати ҳам тартибсиз, бир-бирига мослашмай қолади. Касаллик асосан миёча, орқа миёдан миёчага ўтадиган йўллар, вестибуляр нерв толаси ва ядроси ёки орқа миё орқа қисмининг, бош миё пешона қисмининг зарарланишида кузатилади. Бемор юриб кетаётганида тез бурилади олмайди, қадам ташлаганида оёқлари олдин кетиб, танаси орқада қолади ва йиқилиб тушиши мумкин. У А.га сабаб бўлган омилларни бартараф этиш йўли б-н даволанади.

АТАЛА — буғдой, арпа ёки жўхори унидан тайёрланадиган таом. А. парҳез, шифобахш ҳисобланади. Касал, ҳолдан тойган, янги кўзи ёриган аёлларга А. ичирилади. Уни тайёрлаш учун қўй ёғини қозонда қиздириб, буғдой уни солинади ва кизаргунча қовурилади. Оз-оздан сув солиниб узлуксиз аралаштириб турилади. Айрим жойларда А.га қийма, тухум ҳам солинади. А. тайёрлашда 500 г ун, 100 г қўй ёғи, таъбга кўра туз солинади.

АТАЛМИШ ҚАВЧИН (14-а. ўртаси -15-а. бошлари) — Амир Темур саройидаги йирик давлат ва сиёсат арбоби, унинг яқинларидан бири. А. Қ.га муҳим сиёсий ва ҳарбий вазифалар топширилган. Хусусан, 1383 й. Амир Темур А. Қ.ни бир неча амирлар б-н Жетага, Қамаридинга қарши юборган. 1394 й. «беш йиллик юриш» пайтида А. Қ. Шарқий Анadolудаги Авник қалъасига кутвол қилиб тайинланган. 1395 й. Соҳибқироннинг Тўхтамишга қарши юриши чоғида Қора Юсуф Туркман Авника хужум қилиб, А.Қ.ни асир олган ва уни Миср султони Барқукка юборган. Анқара жангидан сўнг Барқукнинг ўғли Фараж А. Қ.ни ўз элчилари б-н бирга Амир Темур хузурига қайтарган. 1404 й. Соҳибқирон А. Қ.га Шарқий Анadolудан қора тотор элини Жетага кўчириб бориш вазифасини топширган. Амир Темур вафотидан сўнг А. Қ. номи шаҳзодалар, хонимлар ва Шайх

Нуриддин, Шох Маликлар б-н бирга Самарқандга қиролмай 1405 й. мартада Бухорога борганлар қаторида қайд этиб ўтилган.

АТАМАН (қад. туркча деб тахмин қилинади) — қуролланган казаклар отрядининг бошлиғи. Халқ кўзғолони бошлиқлари ҳам А. деб аталган (С. Разин ва б.). А.лар казаклар тарихида катта ўрин тутган. Дастлаб А. сайланар ва турли вазифани ўтарди. Запорожье Сечи радасининг ҳукуматлари А.лар ижро этган. А.лар лавозимига сайлаш Запорожье Сечи тарқатиб юборилгунча (1775) сақланган. Дон казакларида қўшин атамани, станица атамани, қароргоҳ атамани, поход атамани бўлган. 1917 й.дан кейин А. унвони бекор қилинган.

90-й.ларда Россияда казак отрядлари қайтадан ташкил қилинди ва А.лар ўзларининг инқилобдан олдинги мавқеларига маълум даражада эга бўла бошладилар.

АТАНОҚ — урчуқнинг бир тури. Илгари айрим ўзбек қабилалари А.да жун, пахта ип йиғирганлар. Ҳозир ҳам қорлуқ (Сурхондарё) ўзбекларида учраб туради.

АТАПАСКЛАР (атабасклар, ўзларини дене деб атайдилар) — АҚШ ва Канада резервацияларида яшовчи индейс халқлари (навахлар, апачилар, чипевайлар, кучинлар ва б.) гуруҳи. Умумий сони 220 минг киши (1992), шундан 210 минг киши АҚШда. Атапаск тилида сўзлашадилар. Диндорлари христиан (протестантлар, католиклар) динида. А. чорвачилик, дехқончилик ҳамда овчилик б-н шуғулланадилар.

АТАРАКСИЯ (юн. ataraxia — хотиржамлик) — юнон этикасида руҳий осойишталик, хотиржамликни билдирувчи тушунча. Демокрит таълимотида А. ҳаёт ташвишларидан, ўлим, кўркув ва ҳар қандай руҳий ҳаяжондан холи бўлган, кишида эҳтирослар устидан ақл ҳукмронлик қиладиган ҳолатни англатади. А.га оид ғоялар кейинчалик Эпикурнинг ахлоқий таълимотида ривож топди. Унинг фикрича, А. ҳаётнинг энг олий

идеали бўлган донишманд шахснинг ички ва ботиний эркинлик ҳолатидир. У ҳаёт қувончларидан лаззатланишга ва ҳузур қилиб ором олишга ундайди. Скептиклар (мас, Пиррон) фикрича, инсон бахти — ҳаёт воқеаларига бепарво қараш, хотиржам ҳаёт кечиришга ўрганишдир. Тиббиётда А. бе-морнинг хотиржам, тинч ва безовта бўлмасдан дам оладиган ҳолатини ифодалайди. Шу сабабли шифокорлар унга муолажанинг маълум қисми сифатида ҳам қарайдилар.

АТАУАЛЬПА (тахм. 1500-1533.29.8, Кахамарка) — инқлар ҳоқими. Отаси — Уайн Капак вафотидан (1530) сўнг би-родари Уаскар б-н ҳокимият учун қуролли кураш олиб бориб тахтни эгаллаган. 1532 й. мамлакатга Ф. Писарро раҳбарлигидаги испан конкистадорлари келганлар. Ўша йилиёқ А. испан босқинчилари томонидан асир олинган. Уни улкан товон эвазига озод қилишга ваъда беришган. Бироқ товон пули тўпланиб испанларга топширилгач, испанлар берган ваъдаларидан кечиб А.ни «суд» қилиб қатл этганлар.

АТБАРА (араб.— Бахр-ал-Асвод) — Судан ва Эфиопиядаги дарё, Нилнинг ўнг ирмоғи. Уз. 1120 км. Эфиопия тоғлигининг шим. чеккасидан бошланади. Асосан Судан платосидан оқади. Сув сарфи ўзгариб туради (700 м³/секдан 2200 м³/сек гача), куйи қисмида қурғоқчил даврларда бутунлай қуриб қолади. Ёғингарчилик пайтларида (июнь-сент.) дарёда сув қўпайиб, кемалар қатнайди. Нилга қуйилиш жойида Атбара ш. бор. ГЭС қурилган.

АТЕИЗМ (юн. а — инкор қўшимчаси, theos — худо; худони, динни инкор этиш)—динни, диний таълимотни, худони, умуман илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш. Диний ва атеистик дунёқарашлар бир-бирига зид бўлиб, бунинг заминида идеалистик ва материалистик фалсафий йўналишлар ўртасидаги кураш ётади. А. қадимда илк атеистик тасаввурлар пайдо бўлган даврдан хоз. кунгача бир неча босқични босиб ўтди. Қад.

Миср, Бобил, Ҳиндистон ва Хитойда мил. ав. 3-минг йилликдан бошлаб диний ақидаларни танқид қилган асарлар пайдо булган. Антик дунё, яъни Юнонистон ва Рим атеистлари табиат ҳодисаларини материалистик асосда талқин қилишга, динларнинг вужудга келиш сабабларини очишга уриндилар. Ўрта асрларда диннинг мавқеи кучли булган шароитда А. деярли ривожланмади. Европада ўрта аср мутаассиблиги устидан ғалаба қозонилгач, Спиноза, француз материалистлари, Фейербах каби атеистлар ўз фаолиятларини Тавротнинг танқиди ва дунёвий маърифатчиликни ёйишга қаратдилар. Умуман Марксгача А. асосан динни танқид қилиш б-н чекланган ҳолда унинг жамиятда сақланиб қолиши ва муайян мақсадларга хизмат қилишини эътироф этиш б-н характерланади. Марксистик А. бундан тубдан фарқ қилади, зеро у ўз олдига ердаги ҳаётни инқилобий йўл б-н ўзгартириб, диндан холи бўлган жамият барпо этишни мақсад қилиб қўйганди. Марксчи-ленинчилар «коммунистик жамият қурилиши жараёнида диний ҳамда ўтмишнинг бошқа сарқитларидан озод бўлган, илмий атеистик дунёқараш б-н қуролланган янги инсон шаклланажаги» ҳақида даъво қилдилар. Марксистик атеизм Ўзбекистонда ҳам ўзининг салбий ролини ўйнади. 30-й.ларда республикада «Худосизлар» номи б-н ўзбек тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилингач, минглаб китоблар ёки ёки кўмиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар оғборхоналарга айлан-тирилди ёки ташландиқ ҳолга келтирилди, араб тили ва ислом тарихининг билимдонлари қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифоқ Илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилгани (1981 й.) ва, айниқса, Ўзбекистон КП МКнинг 16- (1984 й.) пленуми қақирилганидан кейинги пайт-ни Ўзбекистонда А.нинг қутурган йиллари деб аташ мумкин. Зеро шу йиллари мамлакатда динга узил-кесил барҳам берил-шга қаратилган тадбирлар ўтқазилди.

Жумладан, лийн байрамлар ва маросимлар таъкикланади; ҳатто севимли халқ байрами Наврӯзга ҳам «диний» тамга урилиб, уни йўққа чиқаришга ҳаракат қилинди. СССР қулагач, «илмий атеизм» умуман фан сифатида йўқ бўлди. Илмий-техник жиҳатдан ривожланган мамлакатларда муайян фалсафага (мас, неопозитивизм, экзистенциализм ва ҳ.к.) асосланган атеистик карашлар ҳозир ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Айниқса 20-а. 2-ярмида Бертран Рассел ва Жан-Пол Сартрларнинг асарлари бу борада катта роль ўйнади. АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари аҳолисининг 8—10% атеист ҳисобланади. Ер юзиде турли динлар ва майда диний фирқалар мисли кўрилмаган даражада кўпайиб кетган бугунги реал воқелиқда А.нинг ўзига ҳам эътиқод сифатида караш урф бўлапти. Кўпгина халқаро ҳужжатларда, хусусан, Инсон ҳуқуқлари декларациясида: «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир», деб ёзилган. Замонавий демократик жамиятларда, шу жумладан, Ўзбекистонда фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни ҳар қандай динни эркин танлаб олиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик Конституция б-н қафолатланган.

Аҳаджон Ҳасанов.

АТЕЙ (тахм. мил. ав. 429—339) — скифлар шоҳи. А. даврида скиф ерлари янада кенгайиб Дунай ортидаги Добружа, Бужоқ дашти (қад. Гет саҳроси)ни ҳам қамраб олган. Мил. ав. 4-а.да агафирслар (скиф кавми) томонидан озод қилинган. Карпат бўйи ўрмон-дашт минтақасида гетлар яшардилар. Карпат бўйининг ғарбий қисми Германия ва Дунайнинг бошланиши еригача бўлган худудда дақлар яшардилар, улар Страбоннинг ёзишича, гетлар б-н бир тилда гаплашганлар, лекин улар фақат милонинг дастлабки асрларидагина машҳур бўлишган. А. Дунай бўйи (Истра)нинг маҳаллий аҳолиси — истрианлар ҳамда Дунайнинг сўл соҳилини босиб олган гетлар б-н оғир жанглари олиб борган. Фи-

лип II скифлар юртига бостириб кириб, скиф кўшинларини мағлубиятга учратган, мил. ав. 339 й. А. ушбу жангда ҳалок бўлган.

АТЕКАТЛАР, антомедузалар (Athecata) — денгиз гидрополиплари туркуми. Колония бўлиб яшайди. Колонияси бутага ўхшаш, сув тубини, чиғаноклар, сув ўтлари ва сув остидаги бошқа нарсаларни қоплаб олади. А. колониясидаги айрим индивидларнинг химоя филофи — гидротекаси бўлмайди. А. жуда майда (1 мм гача), айрим вақиллари (Tubularia уруғи) бир неча см дан 70 см гача, баъзан 2,3 м гача (Branchiocerianthus imperator) бўлади. Медузалари жуда майда (соябонининг диаметри 5 мм дан 3 см гача). Полип даврида куртакланиб кўпаяди. Медузалари айрим жинсли, жинсий хужай-ралари оғиз пайпаслагичлари эктодермасидан ҳосил бўлади. 200 га яқин тури маълум, очиқ денгизларда учрайди.

АТЕЛЕКТАЗ (юн. ateles — етилмаган, нотўлиқ ва ektasis — чўзилиш) — ўпка пуфакчалари (альвеолалари), сегментлар ва б.нинг ҳавосизланиши ёки деярли ҳаво қолмаслиги натижасида буришиши (пучқайиши). А. бронхлар тешигининг хар хил нарсалар (некроз натижасида кўчиб тушган эпителийлар ва ҳ.к.) б-н тикилиб қолиши ёки бронхларнинг ташқи томондан сиқилиши (плеврада транссудат ёки эксудат йиғилганда, ўсмаларда) оқибатида рўй беради. Булардан ташқари, туғма А. ҳам бўлади — нафас олмаслик натижасида чақалоқ ўпкасининг ёзилмай қолган қисми. Давоси: касалликнинг асосий сабаби бартараф қилинади; бола туғилаётгандаасфиксиянинг олдини олиш чораси кўрилади; бронхга кириб қолган ёт жисмлар олиб ташланади; ўсма, бронхоаденит ва б. касалликлар даволанади.

АТЕЛЬЕ (франц. atelier — рассом устахонаси) — аҳолига маиший хизмат кўрсатувчи устахона, корхона: а) кийим-кечак тикувчи усталар, чеварлар корхо-

наси. Мас, модалар А.и — якка тартиб-да кийим тикиладиган цех, ишхона; б) радио, телевизор, соат ва б. буюмлар тuzатиладиган устахона; в) су-раткашлик, ҳайкалтарошлик ишхоналари, киностудия павильони.

А Т Е Р И Н А С И М О Н Л А Р (Atheriniformes) — суякли балиқлар кенжа туркуми. Уз. 4—50 см. Карпсимонлар ва саргансимонларга қариндош, жабра пардаси 5—7 нурли, бурун тешиги бир жуфт, орқа сузгичи 2, қорин сузгичлари 6 нурли. Тангачалари йирик, циклоид, баъзан ктеноид типиди, ён чизиклари кучеиз ривожланган. А. 5 оила, 40 урут ва 180 тўрни ўз ичига олади. Чучук, шўрланган ва денгиз сувларида, асосан тропик ва субтропик сув хавзаларида учрайди. Тирик тугадиган А.нинг анал ва жинсий тешиклари, шунингдек куйикиш органи томогида жойлашган. Тухум қўйиб кўпаядиган А. сув тубига ёки ўсимликларга йирик тухумларини қўяди. Тухумлардан тез орада балиқчалар чиқади. Калифорния А. (*Jeuresthes tenuis*) сув кўтарилган пайтда тухумларини кирғоқ яқинидаги кумга кўмиб қўяди, сув қайта кўтарилгунча тухумлардан ёш балиқчалар ривожланиб чиқади. Қора ва Азов денгизларида Жан. Европа атеринаси (*Atherina boyeri*), Каспий ва Орол денгизларида, Узбой ўзанидаги кўлларда Каспий атеринаси (*A. boyeri caspia*) тарқалган. Каспий атеринаси майда, уз. 10 см гача, ҳар хил шўрланган (7—36% гача ва ундан ҳам юқори) сувларда яшайди. Зоопланктон б-н озикланади. Айрим А. овланади ёки аквариумларда боқилади.

АТЕРОВ (1992 й.гача Гурьев) — Козоғистон Республикасидаги шаҳар, Атеров вилояти маркази. Урал дарёсидаги порт. Аҳолиси 153 минг кишидан зиёд (1999). Т.й. станцияси. Нефтни қайта ишлаш ва кимё саноати ривожланган. Машинасозлик саноати корхоналари, гўшт к-ти, педагогика ин-ти, тарих-ўлкашунослик музейи, драма театри бор. 1640 й. асос солинган ва Рос-

сия ҳукуматининг кейинроқ Ўрта Осиёга босқинчилик юришларида таянч истеҳкомларидан бири бўлган.

АТЕРОВ ВИЛОЯТИ (1992 й.гача Гурьев вилояти) — Қозоғистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1938 й. 15 янв. да ташкил этилган. Майд. 113,5 минг км². Аҳолиси 447,9 минг киши (1999); асосан козоқлар, шунингдек руслар, белоруслар, ўзбеклар, корейслар ҳам яшайди. Маркази — Атеров ш.

А.в. Каспий бўйи пасттектислигида жойлашган. Бархан кумлари, сув оқмайдиган ботиқлар бор. Январнинг ўртача т-раси — 3,4° дан — 10,6° гача, июлники 24°—26°. Йилига 100—200 мм ёғин тушади. Ёзда тўзонли бўронлар ва суховейлар бўлади. Асосий дарёлари: Урал, Эмба, Уил, Сағиз. Саёз, асосан шўр кўллар бор. Ер юзасининг каттагина қисми шўрхок, шўртоб ва кўнғир чўл-дашт тупроқларидан иборат. Ўсимликлари чала чўл типиди (шўра, шувок, бетага, чалов ва б.) ўсимликлар, дарё қайирларида дарахт, бутазор (тўқайзор)лар мавжуд.

А.в. саноатида нефть қазиб чиқариш, нефтни қайта ишлаш ва балиқ саноати муҳим ўрин тутди. Энергетикаси маҳаллий ва қисман четдан келтирилдиган нефть маҳсулотлари ва Караганда кўмирида ишлайди. Нефть Эмба кони ва Атеров атрофидан олинади. Атеровда нефтни қайта ишлаш 3-ди, шаҳар яқинида балиқ консерва к-ти ишлаб турибди. Машинасозлик ва металлсозлик (Атеровда машинасозлик 3-ди), кимё, ёғочсозлик, қурилиш материаллари, енгил ва озиқовқат саноати корхоналари бор, қурилиш ма-териаллари ишлаб чиқарилади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — яйлов чорвачилиги. Асосан дағал жунли кўйлар боқилади. Қ.х.га ярқли ерларнинг анча қисми пичанзор ва яйлов. Баҳорикор ва суғорма деҳқончилик қилинади. Қ.х.да ем-хашак экинлари (бир йиллик ўтлар, силос учун маккажўхори) ҳам экилади. Ғалла экинларидан асосан арпа, тарик етиштирилади, Волга ва Урал дарёлари-

нинг қуйи оқидами шоли экилади. Сабзавот ва картошка ҳамда полиз экинлари ҳам салмоқли ўрин тутади. Каспий денгизида балиқ овланади.

Т.й. орқали бошқа вилоятлар б-н боғланган. Урал дарёси (Уралскча) ва Каспий денгизида (Атеровдан Астрахонгача ва Форт-Шевченкогача) кема қатнайди. Юқларнинг бир қисми автомобиль транспортида ташилади. Авиалиниялар Атеровни А.в.нинг бошқа жойлари б-н боғлайди.

АТЕРОМА (юн. *athera* — бўтқа) — юмшоқ, эластик, юзаси силлиқ терига ёпишган оғриксиз тузилма, хавфсиз ўсма; ёғ беzi чикиш йўлининг бекилиб қолишидан пайдо бўлади. Бошнинг сочли қисми, юз, ташқи жинсий аъзоларда кузатилади, кўпинча якка ҳолда, баъзан кўп бўлади. Жарроҳлик йўли б-н даволанади.

АТЕРОМАТОЗ — атеросклероз касаллигида қон томир деворларида пилакчалар ва улар марказида майда доначали детрит (бириктирувчи тўқима асосий моддасининг маҳаллий ўлиши) ҳосил бўлиши; улар холестерин кристаллари ва ёғ кислоталаридан иборат бўлиб, липид ва оксил массалари, коллаген ва эластик толаларнинг парчаланишидан вужудга келади.

АТЕРОСКЛЕРОЗ (юн. *athera* — бўтқа ва склероз) — ёғсимон модда (липид)лар алмашинуви бузилиб, уларнинг артерия ички қаватида тўпланиши ва бириктирувчи тўқиманинг ўсиб кетиши на-тижасида келиб чиқадиган сурункали касаллик. А. қон айланишининг умумий ва маҳаллий бузилиши б-н бирга кечади. Артерия девори тўқимаси хужайраларидаги ўзгаришлар, уларда кечадиган биокимёвий жараёнлардаги бузилишлар А. пайдо бўлиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Артериялар деворининг айрим соҳаларида фиброз тўқима ривожланиши, шу соҳаларда холестерин ва б. моддалар йиғилиши А. пайдо бўлишига олиб келади. Бу артериал қон босимининг кутарилиши ёки артериал гипертен-

зияга (қ. Қон босими) бевосита боғлиқ. А. авж олишига сабаб бўладиган касалликлардан бири қандли диабетдир. Бундай беморлар врачнинг доимий кузатуви остида бўлишлари лозим. А.га мойиллик кейинги авлод вакилларининг маълум бир қисми орасида ирсий йўл б-н утади; ота-онаси А. б-н оғриган шахслар ирсий мойилликка йўл қўймаслик учун унинг ол-дини олиш чораларини кўришлари зарур. А.да барча артерияларнинг умумий зарарланиши кам учрайди. Асосан, бош мия, юрак, буйрак ва оёқ томирлари зарарланади. Бош мия томирларида атеросклеротик ўзгаришлар авжига чиққанда қон айланишининг ўткир бузилиши — инсульт рўй бериши мумкин.

Юрак мускулини қон б-н таъминлайдиган томирлар А.и тож томирлар етишмовчилигининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай етишмовчилик оқибатида стенокардия, миокард инфаркти ва юракнинг бошқа касалликлари ривожланиши мумкин. Оёқ артериялари склерозиди оёқлар бўшашади, болдир мускуллари оғрийди ва тортишади, юришда ўзгариш кузатилади. А.нинг олдини олиш учун артериялар деворининг бутунлигини сақлаш ва уларда холестерин йиғилишига йўл қўймаслик мақсадида беморнинг ҳаёт тарзига доир врач маслаҳатлари ва тавсияларини бажариш керак.

АТЕТОЗ (юн. *athetos* — вазиятсиз) — ка-лавланиб юриш. Қўл, оёқ, ҳатто юз ва тил мускулларининг узлуксиз чувалчангсимон қимирлаб, буралиб қискариши. Асосан қўл-оёқ бармоқларида учрайди. А. мияга қон қуйилгандан кейин, мия ўсмасида, баъзан тутқанок тутганда, бош миянинг экстрапирамид доираларига қарашли тўқималарида (стриар система) рўй беради. А.да панжа мускулларининг тонуси ошиб кетади ва чувалчангсимон ҳаракатда бўлади. Мас, бир бармоқ букилса, иккинчиси ёзила бошлайди.

АГИР (араб.— хушбўй) — хушбўй ўсимликларнинг гули, барги, иддизидан ёки баъзи ҳайвонлар безларидан олин-надиган моддаларнинг спиртдаги эрит-

маси. А. дастлаб Шарқ мамлакатларида тарқалган. У замонларда А. турли гул мойларидан олиниб, мушк ва анбарлар аралаштириб тайёрланган. Қадим замонларда (мил. ав. 5000 — 2000 й.) ҳам А. ишлатилганлиги маълум. Ҳозир А. сунъий усудда синтез қилинган ҳар хил хушбўй моддалардан ҳам ишлаб чиқарилмоқда. Гултожбарг ёки ўсимлик илдизидан эфир мойи олиш учун у махсус герметик қозонда экстракция қилинади ва А. композицияси (эфир мойи б-н хушбўй модда аралашмаси) тайёрланади. Ҳар бир А. учун ўзига хос «хид» (бўй) танланади. Тузилган композиция юқори даражада тозаланган этил спиртда эритилиб, эмалланган берк идишларда 12 кунгача сақланади. Сўнгра филтрдан ўтказилиб, флакон шишачаларга куйилади. Аъло сифатли А.да 10—12%, ўртчасида 5% хушбўй модда бўлади. Тошкент атир-упа ф-касида бошқа давлатлардан тайёр композициялар олиб ишлатилади ёки эфир мойлари келтирилиб, композиция шу ерда тайёрланади.

АТИРГУЛ (*Rosa L.*) — раънодошлар туркумининг хушманзара ўсимлик сифатида экиладиган бир қанча турига халқ томонидан қўйилган умумий ном. Бу туркумининг ёввойи ҳолда ўсадиган турлари халқда раъно, наъматак, қирқ оғайни ва итбурун номлари б-н маълум. Осиё, Европа, Америка мамлакатларида кенг тарқалган. А.нинг Ер юзиде 250—300 тури, 25 мингдан ортиқ нави бор. Ўзбекистонда 19 тури, 600 дан ортиқ нави ўстирилади. Бу навлар гулининг қатта-кичиклиги, ранги, хиди, пояда ўрнашиши, гуллаш даври, поянинг тика ёки илашиб ўсиши каби хусусиятлари б-н фарқ қилади; фасл бўйи узлуксиз ёки такрорий гуллаб турадиган ва пояси илашиб ўсадиган хиллари кўпроқ экилади. А. асосан, пайванд қилиб, пархишлаб ва каламчасини экиб кўпайтирилади. Пайванд қилиш йўли б-н кўпайтиришда июлда терилган наъматак меваларидан ажратиб олинган уруғлар нам жойда сақланиб, нояб. охири — дек. бошларида очик

далага сепилади. Уруғ униб чиққанидан кейин келаси йили апр. — авг. давомида 4 — 5 марта чопиқ қилинади, 8 — 10 марта суғорилади; авг. — сент. ойларида А. нави куртаклари наъматакка пайванд қилинади. Келаси йил эрта баҳорда пайвандтаг унга уланган куртак юқорисидан кесиб ташланади, пайвандни боғлаган чипта бўшатилади. Ёз давомида бачки шохчалар 1 — 2 марта юлиб ташланади, пайванди гул 15 — 20 см ўсгач, унинг бўйига қўзилишига ва муддатидан олдин гуллашига йўл қўйилмайди. Бунинг учун пайванди гулнинг учи кесилиб, вақт-вақти б-н ён шохлари қискартиб турилади. А.ни махсус ўсишни фаоллаштирувчи моддалар б-н ишлов бериб қаламчалардан ҳам кўпайтириш мумкин. А. кўчатлари гулзорларга кузда ва баҳорда ўтказилади. Гулзор тупроғи олдиндан 30 — 35 см чуқурликда юмшатилади, 1 м² ерга 5 — 10 кг гунг солинади. Кўчат 70 x 70 см ораликда ўтказилади. Кўчат ўтқазиладиган чуқўрнинг кенлиги 30—40 см, чуқурлиги 40 — 50 см қилинади. Ёз давомида гулзор 20 мартагача суғорилади, 6 мартагача чопилади, 2 марта (1 м² ерга 30 г селитра ва 45 г аммоний сульфат ҳисобидан) озиклантирилади, уншудринг касаллигига қарши олтингугурт кукуни б-н дориланади, бегона ўтлардан холи тутилади. Кеч кузда новдалар 1 — 2 куртак қоддириб кесилади. Баъзи навларнинг гулбаргларида гулканд, мураббо қилинади. Ўзбекистон шароитида А. очик ерларда апр.дан но-ябрнинг охиригача очилиб туради, иссиқхоналарда йил бўйи гул олиш мумкин. Франция, Болгария, Туркия, Италия ва б. мамлакатларда айрим турлари (дамашк, француз ва б.) навларидан қимматбаҳо эфир мойи олинади.

Лутфулла Абдурахмонов.

АТИРГУЛ — атиргул шаклидаги безак, амалий безак санъатида кенг қўлланади. А. каштачилик (жумладан, дўппидўзлик)да миллий ироқи усули б-н тикиб, заргарлик (билагузук юзига), мискарлик (мис идишлар беағи)да ўйиб ва

б. усулда яратилади.

АТИРГУЛ МОЙИ — эфир мойи; тиниқ мойсимон хушбўй сарғиш суюқлик. Зичлиги 950 — 990 кг/м³ (20° да). Атиргулнинг, асосан қозонлик (Болгариядаги шаҳар номидан) атиргулнинг гулбаргини сув буғи б-н ҳайдаш ёки учувчан органик эритувчилар (петролей эфири, бензол, этил спирт ва б.) воситасида олинади. Сув буғи б-н ҳайдаш усули кўпроқ қўлланилади. 1 кг мой 2 — 5 т гулбаргдан олинади. Ат. м. таркибига 200 дан ортик компонентлар (фенилэтил спирти, терпен спиртлари — цитронеллол, нерол, гераниол, линалоол ва уларнинг эфирлари, алифатик альдегидлар ва б.) киради. Ат. м.нинг спиртда эримайдиган қисми (тахм. 5%)ни стеароптенлар (парафин углеводородлари) ташкил қилади. Юқори сифатли атирлар тайёрлашда ишлатилади.

АТИРДОН (араб. — атир, форс. — идиш) — атир солинадиган идиш. Ўзбек (Тошкент, Бухоро, Қўқон) заргарлари нафис безакли, шакли бежирим А.ларни мис ёки жездан ясаган.

АТИРЕОЗ (athyreosis; юн. а — инкор қўшимчаси ва лот. glandula thyreoidea — қалқонсимон без) — туғма қалқонсимон без бўлмадлиги.

АТИРҚОВУН (Melo dudaim) - қовун (Melo) туркумига, қовокдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 30 — 80 см. Барги тўғарак ёки тухумсимон. Гули бир ёки икки жинсли. Меваси думалоқ, диаметри 5,5 — 6 см. Хушбўйлиги б-н бошқа қовунлардан ажралиб туради. А. экилишига қараб июль — сент. ойларида гуллайди. Ер юзида кенг тарқалган. Уни Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон, Афғонистон, Кичик Осиё, Ўрта денгиз бўйи, Америка ва б. ерларда уч-ратиш мумкин. А. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма вилоятларида, айниқса, Сур-хондарё ва Хоразм вилоятида манзарали ўсимлик сифатида экилади.

АТКА — темурийлар даврида амирзодаларга илм-фан, ҳарбий санъат, одобахлокнинг нозиқ жиҳатларидан тарбия

берувчи мансабдор шахс. Туркистондаги хонликлар даврида (16—19-а.лар) тарбиячи, оталиқ истилоҳи б-н ифодаланган.

АТЛАНТ — безак ҳайкалтарошлиги асари; юнонлар тасаввурида осмон гумбазини кўтариб турган паҳлавоннинг номи. А. одагда, меъморликда бинони бирор жойини кўтариб турувчи устун, яримустун ва тиргович вазифасини ўтайди. Кўпинча бино ташқарисидаги меъморий элементлар (равоқ, дарвоза, эшик, балкон, болохона устунлари) сифатида ишланади. Ўзбекистон санъат музейида мраммардан ишланган А. ҳайкали бор (1873, итальян ҳайкалтароши Т. Солари иши).

АТЛАНТ, атлас — юксак умуртқалиларда биринчи бўйин умуртқаси; калла суяги б-н бириккан бўлади. Шакли ҳалқага ўхшайди ва шу б-н бошқа умуртқалардан фарқ қилади. Бош бурилганда А. ҳам бош б-н бирга бурилади.

АТЛАНТ — Сатурн йўлдоши. «Вояжер-2» космик аппарати (АҚШ, 1980) бортдан кашф қилинган. Сатурндан узоқлиги 138 минг км, диаметри 36 км га яқин.

АТЛАНТА — АҚШдаги шаҳар, Жоржия штатининг маъмурий маркази. АҚШ жан.даги йирик транспорт, савдо-саноат, маданият маркази, халқаро аэропорт бор. Аҳолиси 394 минг киши (1990, шаҳар атрофи б-н 2,4 млн. киши). Авиаракета-космик, радиоэлектроника, автомобиль, кимё, полиграфия, озиқ-овқат (шу жумладан «Кока-кола» фирмаси) ва б. саноат корхоналари мавжуд. А. — афроамерикаликларнинг маданий-ят ва бизнес маркази. Шаҳарга 19- а. 1-ярмида асос солинган. 1861 — 65 й.лардаги Фуқаролар уруши даврида вайрон қилинган, 19- а. охири — 20- а. бошида қайта тикланган. 26-Олимпиада ўйинлари (1996) бўлиб ўтган. Музейлар ун-тлар бор.

АТЛАНТИДА — Платон асарларида сақланган юнон ривоятларига кўра, Атлантика океанида, тахм. Гибралтар бўғозининг ғарбида мавжуд бўлган улкан

орол. Ери серҳосил, аҳолиси зич жойлашган. Зилзила натижасида океан қаърига чўкиб кетган. А.нинг мавжуд бўлганлиги ва ҳалокатга учраши сабаблари фанда ҳанузгача муаммо бўлиб қолмоқда.

АТЛАНТИКСИТИ - АҚШ шим.-шарқидаги шаҳар, Нью-Жерси штатида. Аҳолиси 309 минг киши (1988; шаҳар атрофи б-н). Силикат-керамика, тикувчилик, озик-овқат саноати корхоналари бор. Кимё-фармацевтика ускуналари и. ч. йўлга қўйилган. Денгиз курорти, халқаро туризм маркази.

АТЛАНТИКА БЎЙИ ПАСТТЕ-КИСЛИГИ — АҚШдаги пасттекислик, Атлантика океани соҳилларининг Нью-Йоркдан Флорида я. о.гача бўлган қисмини эгаллаган. Ғарбда Пидмонт платосининг тик тушган чеккаси б-н чегарадош. Кенглиги 30 — 350 км. Денгиз чўкиндиляри (оҳақтош, қумтош, лой ва б.)дан ташкил топган, юзаси текис. Баландлиги денгиз сатҳидан 100 м гача. Иқлими субтропик, океан иқлими. Январининг ўртача т-раси 0° дан 20° гача, июлники 22 — 28°. Йиллик ёғин 1000 — 1400 мм. Тупроқлари: қизил, сарик, чимли, ботқокли. Табиий ўсимликлари: қарағай, дуб, тис, ботқоқ сарви ва б. Пахта, тамаки экилади, мевали боғлар бор. Фойдали қазилмалардан фосфорит лар кўп. Аҳолиси зич. Йирик шаҳарлари: Нью-Йорк, Филадельфия, Вашингтон, Балтимор, Норфольк.

АТЛАНТИКА ОКЕАНИ - Ер шарида катталиги жиҳатидан Тинч океандан кейин 2- ўринда турадиган океан.

Табиий географик очерк. А.о. шимолда Гренландия ва Исландия о.лари, шарқда Европа ҳамда Африка, ғарбда Шим. ва Жан. Америка, жан.да Антарктида орасида жойлашган. Узунлиги шим.дан жан.га 15 минг км, энининг энг камбар жойи 2830 км (экватор яқинида). Майд. денгазлари б-н биргаликда 91140,8 минг км², ўртача чуқ. 3332 м, сувининг ўртача ҳажми 337541 минг км³ (денгизларсиз майд. 82441,5 минг км², ўртача чуқ. 3926 м ва сув ҳажми 323613 минг

км³).

А. о.оролларининг кўпчилигиматерикдан ажралиб чикқан бўлиб, кирғоқлар яқинидадир (Буюк Британия, Ирландия, Ньюфаундленд, Катта Антил ва қисман Кичик Антил о.лари, Канар, Яшил Бурун, Фолкленд о.лари ва б.). Океаннинг ички қисмида орол кам. Борлари ҳам вулкан ороллари дир (Азор, Сан-Елена, Тристанда-Кунья ва б.).

Рельефи ва геологик тузилиши — А. о. тубидаги улкан Ўрта Атлантика тизмаси океанини ғарбий ва шарқий қисмларга бўлиб туради. Бу тизмадан ғарб ва шарқ томонларда сув ости платолари, тизмалар ва баландликлар бор. Баландликлар ғарбда Лабрадор, Шим. Америка, Гвиана, Бразилия, Аргентина ва б. сойликларни; шарқда Ғарбий Европа, Шим. Африка, Гвинея, Ангола, Кап, Агульяс сойликларини; жан.да Африка-Антарктида сойликларини ажратиб туради. Бу сойликларнинг чуқ. 3000 м дан 7200 — 7300 м гача. Энг чуқур жойлари 8385 м, 8428 м. Сув ости тоғларининг тепалари айрим жойларда сув юзасидан кўтарилиб туради (Бермуда, Азор, Канар, Яшил Бурун, Фернанду-ди-Норонья, Сан-Елена, Тристанда-Кунья о.лари ва б.). Океан тубидаги чўкиндилярининг қалинлиги баъзи жойларда 800 — 1000 м га етади. Туб жинслар материк ён бағирларида чикиб қолган. Чунончи Ўрта Атлантика тизмаси қиррасида базальт ва габбро каби жинслар учрайди.

А. о. меридиан бўйлаб катта масофада чўзилганлигидан океан юзасида иқлим шароити жуда хилма-хил. А. о. шимолда экваториал иқлим минтақасидан суббарктика иқлим минтақасигача ва жан.да Антарктика иқлим минтақасигача бўлган иқлим минтақаларини ўз ичига олган. А. о.нинг катта қисми, яъни 40° ш. к. б-н 40° ж. к. ораси экваториал, тропик ва субтропик иқлим минтақаларидадир. А. о. устида Исландия ва Антарктида атмосфера минимумлари, Шим. Атлантика ва Жан. Атлантика атмосфера максимумлари вужудга келади. Ана шу атмосфера

марказлари таъсирида ўртача кенгликларда кучли ғарбий шамоллар, Шим. ва Жан. ярим шардаги субтропик ва тропик кенгликларда эса шим.-шарқий ва жан.-шарқий (пассат) шамоллар ҳосил бўлади. Энг кучли ша-моллар А.о.нинг Жан. ярим шардаги ўртача кенгликлариди эсади. Шим. тропик кенгликларда июндан окт.гача давом этадиган кучли бўронлар бўлиб туради. Ҳаво т-раси қишда, фев. да (А. о.нинг жан. қисмида эса авг.да) экваторда 25° бўлса, 60° ш. к.да 0°, 60° ж. к.да — 8 дан — 10° гача бўлади. А. о.нинг чекка шим. ғарби ва жан.да т-ра — 25° ва ундан пастга тушади. Езда, яъни авг. ойида эса (А. о.нинг жан. қисмида фев. ойида) т-ра экваторда 26 — 28° бўлса, 60° ш. к.да 8 — 12° ва 60° ж. к.да 0 — 2° бўлади.

А. о.нинг гидрологи к режимиде иқлим шароитлари таъсирида, кўшни океанлар ҳамда Ўрта денгиз сувлари б-н алмаши-ниб туриши, шунингдек теварак-атроф-даги курукликлар таъсирида вужудга келади. Атмосфера циркуляцияси таъсирида океан юзасидаги оқимлар субтропик ва тропик кенгликларда антициклонал айланма, шим. ўртача ва жан. юқори кенгликларда эса циклонал айланма ҳаракат килади. А. о.нинг характерли хусусияти шундаки, бу ерда Гольфстрим ва унинг давоми бўлган Шим. Атлантика оқими ғарбий ва шим. тармоқларга бўлиниб кетади. Оқимлар океан юзаси ютадиган куёш иссиқлигини тақсимлаб турадиган асосий воситалардир. А. о.нинг 30° ш. к. б-н 30° ж. к. орасидаги юзаси куёш энергиясини кўт-роқ ютади. Океаннинг бошқа қисмида эса иссиқлик атмосферага ўтиб туради. Илқ ва совуқ оқимлар таъсирида сувнинг т-раси кенглик зоналарида катга фарқ килади. 30° ш. к.дан шим.да, ғарбда т-ра шарқдагига нисбатан 10° паст бўлади. 30° ш. к. б-н 40° ж. к. орасида эса аксинча: бу ерда ғарбда т-ра шарқдагига нисбатан 5° юқори.

Сувнинг шўрлиги сув балансида боғлиқдир: йилига океан юзасидан 1040 мм сув буғланиб кетади, океан юзасига эса йилига 780 мм ёгин ёғади ва

курукликдан 200 мм ёгинга тенг ҳажмда сув келади. Тропик ва субтропик кенгликларда йилига 1640 — 1660 мм сув буғланади. Экваторда эса йилига 1400 мм, 60° ш. к.да 780 мм, 60° ж. к.да эса атиги 320 мм сув буғланади. Эква-торга энг кўп — йилига 1770 мм ёгин ёғади, 20° ш. к.да эса 640 мм, 20° ж. к.да 270 мм ёгин ёғади. Ўртача кенгликларда эса ёгин миқдори йилига 1100 — 1200 мм га етади. Шунга кўра тропик ва субтрогтик кенгликларда сув айикса шўр (37,25%), экваторда 35%, жан. ўртача кенгликларда 34% ва Антарктида яқинида 33,6% — 33,8%, шим. ўртача кенгликлар ғарбида 32%, шарқиде 35,5%. А. о.нинг юза қаватида кислород миқдори экваторда 4 л/м³, юқори кенгликларда 7,5 л/м³ гача. Сув кўтарилиши асосан ҳар ярим суткада тақрорланади. Фанди кўлтиғида сув кўтарилиши 18 м га етади. Дунё океанида сув бундан баланд кўтариладиган жой йўқ. А. о.нинг ўрта қисмида сув кўтарилиши 1 м га яқин, қолган жойларида 0,5 дан 2,2 м гача. Кўплаб муз ва айсберглар океаннинг ўрта қисмига Шим. Муз океанидан оқиб келади. Муз ҳамда айсбергларнинг етиб борадиган ўртача чегараси тахм. 40° ш. к.дан ўтади. Айрим ҳолларда А. о.нинг жан. қисмида денгиз музлари ва айсберглар Антарктида материги яқинида ва Уэд-делл денгизиде ҳосил бўлади. Ноябрь.-дек. ойларида айсберглар айникса кўпаяди ва океаннинг ўрта қисмида 40° ж. к.да, ғарбий ва шарқий қисмларида эса 35° ж. к.да кўплаб айсберглар учрайди.

А. о.ўсимлик дунёси жуда килма-хил. 100 м гача чуқур бўлган қисми (океан тубининг 2%) сув туби ўсимликлари (фитобентос) кўнғир, яшил ва қизил сувўтлардан, шунингдек шўр сувда ўса оладиган гулли ўсимликлар (филоспадикс, зоотера, посеидония)дан иборат. А. о.нинг 20° ш. к. б-н 40° ш. к. орасида ва 30° ғ. у. орасида Саргассо денгизи жойлашган. Бу денгизда саргасс деб аталадиган кўнғир сувўтлар ниҳоятда кўп. Фитопланктон фитобентосдан фарқ қилиб,

океаннинг 100 м ли устки қисмида ҳамма жойда учрайди, 40 — 50 м ли устки қисмида эса айниқса кўп. Фитопланктон бир хужайрали майда сувў-тлардан иборат. 1 м³ сувда 1 мг дан 100 мг гача фитопланктон бор.

А. о.нинг ҳамма қисмида ҳайвонлар бор. Тропикларга томон ҳайвон турлари хилма-хил бўла боради. Совуқ ва мўътадил минтақаларда бир неча минг ҳайвон тури бўлса, тропик кенгликларда ўнларча минг ҳайвон турлари бор. Совуқ ва мўътадил минтақаларда сут эмизувчилардан кит ва курак оёқлилар, баликлардан сельдь, трескасимонлар, олабуғасимонлар ва камбаласимонлар хосдир, зоопланктон орасида курак оёқли қисқичбакасимонлар ва баъзан қанот оёқли моллюскалар кўпчиликни ташкил қилади. 100 дан ортиқ ҳайвон тури биполяр, яъни совуқ ва мўътадил минтақалар учун, тропикларда эса учрамайдиган ҳайвонлар (тюленлар, денгиз мушуклари, китлар, килька, сардина ва б.) хос. А. о.нинг тропик қисмида кашалот, денгиз тошбақалари, қисқичбакасимонлар, акулалар, учар баликлар, краблар, маржон полиплари, сцифоид медузалар, сифонофоралар, радиолариялар яшайди. А. о.нинг чуқур сув фаунаси булутлар, маржонлар, нинатанлилар, қисқичбакасимонлар ва б. денгиз ҳайвонларидан иборат.

Тадқиқ қилиниш тарихи. А.о. инсониятга қадим замондан маълум бўлган: милoddан 1200 й.олдин финикияликлар, 300 — 100 й.олдин римликлар А. о.нинг Европа ва Шим. Африка қирғоқларига яқин қисмларида, 9 — 10- а.ларда славян қабилалари Болтиқ денгизда сузганлар. 15- а.да испан ва португал денгизчилари Ҳиндистон ва Хитойга борадиган денгиз йўлларини кидириб, А. о.нинг узок-узок жойларига борганлар. Ана шулардан португал Б. Диаш (1487), Х. Колумб (1492-1503), инглиз Ж. Кабот (1497) ва португал Васко да Гама (1498) саёхатлари алоҳида ўрин тутади. 1520 й. Ф. Магеллан дунё бўйлаб саёхат қилганда А. одан ўтган. Ф. Ф. Беллинсгаузен, М. П.

Лазарев (1819-21), Ж. Кук (1772), И. Ф. Крузенштерн (1803) ва б.нинг саёхатлари ҳам А. о. ҳақида маълумот берди. А. о.ни ўрганишда Халқаро геофизика йили даврида ўтказилган океанографик тадқиқотлар катта аҳамиятга эга бўлди. Шундан сўнг А. о.ни бир қанча мамлакатларнинг олимлари ҳамкорликда ўргана бошладилар. А. о. Ҳукуматлараро океанографик комиссия дастурлари асосида ишлайдиган халқаро эк-спедициялар, шунингдек Россия, Англия, Франция, Нидерландия, Бразилия, Аргентина ва б. мамлакатлар экспедициялари томонидан ўрганилмоқда.

Иқтисодий географик очерк. А. о. муҳим иқтисодий ва стратегик аҳамиятга эга. А. о.га дунё кемаларида ташиладиган юкларнинг 60%, балиқовлашнинг 40% тўғри келади. Суюқ ёқилғи ва металлургия хом ашёлари айниқса кўп ташилади. А. о. орқали ўтган денгиз ва ҳаво йўллари бир қитъани иккинчиси б-н боғлайди. Транс-Атлантика ҳаво йўлларининг кўп қисми Шим. Атлантика орқали ўтади ва Европадаги Лондон, Париж, Амстердам ва б. пойтахт шаҳарларни АҚШ ва Канада шаҳарлари б-н боғлайди. Европа б-н Жан. Америка орасида ҳам авиатрасса бор. Дунёдаги энг катта портларнинг кўпчилиги А. о. ҳавзасида жойлашган.

Минерал ва энергетика ресурслари. А. о. минерал хом ашё захираларига бой. Мексика ва Бискай қўлтиғи, Шим., Кариб ва Ўрта денгизлари материк саёз-лигидан нефть қазиб олинади. Мексика қўлтиғидан — олтингугурт, Ньюфаунленд қўлтиғидан темир рудаси, Жан. Африка қирғоқлари яқинидан олмос ва б. фойдали қазилмалар олинади.

АТЛАНТИКА ОСТОНАСИ - Атлантика океани тубининг Гренландия, Исландия, Фарер ва Шетленд о.лари оралиғидаги кўтарилиб қолган қисми. Чуқурлиги океан сатҳидан 600 м. А. о. Атлантика океани б-н Шим. Муз океанининг чуқур қисмларидаги сувни бирига ўтказмайди. Шим. Атлантика окимининг илиқ ва шўр сувлари А. о.

оркали Норвегия денгизига, асосан Исландия ва Шетленд о.лари оралиғидаги бўғоздан ўтади.

АТЛАНТИКА ОҚИМИ - Атлантика океани шим.даги илиқ оқим (қ. Гольфстрим).

АТЛАНТИКА ХАРТИЯСИ - АҚШ ва Буюк Британия ҳукуматларининг бошлиқлари — Ф. Рузвельт ва У. Черчилл 1941 й. 14 авг.да имзолаган декларация. А. х.да фашистлар Германияси ва унинг иттифоқчиларига қарши урушнинг мақсадлари, урушдан кейинги даврда дунёнинг тузилиши, хусусан ҳудудларни босиб олишдан воз кечиш ҳамда халқларнинг ўзини идора этиш усулини ўзи танлаш ҳуқуқи тўғрисида умумий тар-здаги фикрлар билдирилган. 1941 й. 24 сент.да Лондон иттифоқчиларо конференциясида СССР А. х.нинг асосий қоидаларига қўшилганлигини эълон қилди, бу эса гитлерчиларга қарши иттифоқ тузиш учун замин яратди.

АТЛАНТРОП (Атлас — Африкадаги тоғли ўлкадан ва юн. *anthropos* одам) — питекантроплар турига мансуб деб саналаётган қазилма одам. А. бош суяги чаноклари Жазоирда 1954 — 55 й.ларда ашель маданиятига оид тош қуроллар б-н бирга топилган. Қад.лиги тахм. 360 минг йилга тенг.

АТЛАС (араб. — текис, силлиқ) — танда ипи ҳам, арқоқ ипи ҳам табиий ипакдан тўқиладиган бир юзлама силлиқ мато. Танда ипи абрбанди усулида бўяб безатилади. Алоҳида ишлов бериб А.га жило берилади, шунга кўра у товланиб туради. Илгари мато юзига кудунг урилган, хоз. кунда А. иссиқ сатҳди барабан — каландрдан ўтказилади. Ўзбек А.лари ранг-баранг нафис гулларга бой, бу гуллар бир-бири б-н уйғунлашиб, матода яхлит гўзал бир нақшни ҳосил қилади. А.нинг табиий ипакдан тўқилган энг аъло нави саккиз тепкили хонатлас деб аталади. Хонатласнинг барча сири унинг тузилиши ва тўқилиш усулидир. А.нинг тўқилиш жараёни: тўрт тепкили А. тўрт тепкили дастгоҳда, саккиз

тепкили А. саккиз тепкили дастгоҳда тўқилади. Таидага гулалар танданинг ҳар саккиз нахи тўқилишда устма-уст келадиган қилиб кўтарилади, нахлар тепкиларга мувофиқлаштирилиб, гулалар ўйнағичларга уланади. Тепки босилганда гуланинг бири пастга тортилиб, устма-уст ётган нахлардан бирининг коми очилади ва орасидан биринчи арқоқ ипи ўтади, иккинчи тепки босилса, иккинчи коми очилиб, иккинчи арқоқ ипи ўтади. Шу тариқа саккиз нах орасига саккиз арқоқ ипи устма-уст тушиб, танда ипи матонинг устига томон жойлана бориб тўқима бир юзламага айланади.

Қадимда А.лар дастаки дастгоҳ (қўл дўкон)ларда тўқилган. Ҳозир дастаки дастгоҳларда ҳам, механик дастгоҳлар (тўқув станоклари)да ҳам тўқилади. Механик дастгоҳларни Электр двигатель ҳаракатлантиради. Ўтмишда А.нинг бир кийимлиги яхлит ҳолда ҳам, икки бўлакка бўлиб ҳам сотилган. Икки бўлакка бўлинган А.нинг ҳар бир бўлаги бир тоқа А., иккала тоқаси (бир кийимлиги) бир жўра А. деб номланган. А.ни тоқа-жўра қилиш 1930 й.ларда урфдан қолди. А. тўқиш Марғилонда жуда қадимдан ривожланган, бошқа жойларга шу ердан тарқалган. 20- а. бошларида бу ерда юзлаб А. тўқувчи қосиблар бўлган, 20-й.ларда улар 4 та саноат артеллари-га уюшган. 1963 й.да бу артеллар бирлаштирилиб йирик корхона — «Атлас» фирмасига айлантирилди. 1976 йдан Марғилон А. и. ч. бирлашмаси. А. тўқиш, айниқса, Наманган (Наманган шойи и. ч. бирлашмаси), Хўжандда, шунингдек Андижон, Қўқон, Самарқанд шларида ривож топган. А.дан аёллар либослари, кўрпа, кўрпачалар, эркаклар кийими ва б. буюмлар тайёрланади. Энг машҳур А.лар: «Қора атлас», «Барги карам», «Чақирим», «Яхудий нусха», «Номозшомгул», «Шахмат», «Қора кўзим» ва б.

Ўзбекистон А.лари республика худудидан ташқари — хорижий мамлакатларга ҳам чиқарилмоқда. 1967 й.да Монреал (Канада)да ўтказилган Халқаро

кўрғазмада, 1978 й.да Югославиянинг Загреб ш.да бўлиб ўтган Халқаро ярмаркада хонатлас Олтин медаль б-н мукофотланди. Тошкент Моделлар уйида хонатласдан тиқилган тайёр кийимлар 1970 й.да Япония (Осако)да, 1987 й.да Будапешт кузги ярмаркасида, 1988 й.да Бағдодда, 1989 й.да Ҳиндистон (Дехли) да бўлиб ўтган Халқаро ярмаркаларда, АҚШнинг Вашингтон (1998) ва Чикаго (1999) ш.ларида ху-сусий йиғимлардаги ўзбек А.лари намойиш этилди.

Сайёра Маҳмаова.

АТЛАС — 1) тушунтириш матнлари бўлган муайян тизимли хариталар тўплами, жилдлар ёки айрим варақлар йиғиндиси шаклида нашр қилинади (қ. Географик атлас); 2) махсус альбомлар — анатомик А. ва ҳ. к. номи.

«**АТЛАС**» — америка элтувчи ракеталари туркумининг номи; «Атлас» сайёралараро баллистик ракетасининг дастлабки икки поғонаси сифатида фойдаланилади. Старт массаси — 125 — 135 т, умумий узунлиги 31 — 35 м. «Атлас-Ажена» ва «Атлас-Центавр» вариантлари мавжуд. «Мидас», «Самос» ЕСЎни, сайёралараро автоматик ст-ялар «Рейнтер», «Маринер» ва б.ни парвоз қилдириш учун қўлланилади. Ракета двигатели ёнилғиси — суюқ кислород ва керосин.

АТЛАС ПИЛЛА — пачоқ пилла турларидан бири. А. п.нинг сирти текис (силлик), қисман ботикрок. Унинг даста қисган ўринларида ботиқ ерлари билинмай қолади. Шу белгиларига кўра навларга бўлинади. Сиртидаги бузилган жойлари 5 мм гача бўлса биринчи, 10 мм гача бўлса иккинчи, 15 мм гача бўлганлари эса учинчи навга киради. 15 мм дан ортиқ бузилган жойи бўлган пиллалар яроқсиз ҳисобланади. А. п.лар бир текис бугланмайди, ипаги оз чиқади, сифати паст бўлади, тортишда ипаги тез-тез узилиб туради. Пилла сифатининг бу тариқа бузилиши куртларга етарли даста қўйилмаганидан ҳамда пилланинг даста оралиғида қисилиб ўралишидан юзага келади.

АТЛАС ТОҒЛАРИ — Африканинг шим.-ғарбидаги тоғлар, Марокаш, Жазоир ва Тунис ҳудудида. Ўрта денгизга параллел жойлашган бир қанча тизмалар ва тоғ массивларидан иборат, уларни платосимон баланд текисликлар (800—1200 м) бир-бирларидан ажратиб туради. Бал. 4165 м гача (Жабал-Тубкал чўккиси), уз. 2000 км чамасида. Учламчи давр охирида вужудга келган. Зилзилалар бўлиб туради. Асосан оҳақтош, мергель, ҳар хил гиллардан ташкил топган. Фойдали қазилмалардан темир, кўрғошин, рух, кобальт, молибден рудалари, фосфорит, тош-туз учрайди. Субтропик минтақада жойлашган, иклими соҳилда ўрта денгиз иклими, қолган жойларда чала чўлга хос иқлим. А. т.дан Дра ва Шелиф дарёлари бошланади. Шимолий р-нлар ландшафти инсон томондан кескин ўзгартириб юборилган. Шим. ён ба-ғирларида доим яшил ўрмонлар бор.

АТЛАС ЎРИЛИШИ — атлас тўқишдаги ўзига хос ўрилиш; танда иплари арқоқ ипларини ёпиб ўтган жойларда улар ўзаро ёнма-ён ётмайди, балки бир неча ип силжиб ўтади. Рапортдаги танда ва арқоқ иплари сони камида бешта бўлади. А у. б-н тўқилган газламаларнинг сирти силлик бўлиб, фақат арқоқ ёки танда ипларини ёпиб утган жойлари узун булиб кўринади. Агар газлама сиртида арқоқ иплари танда ипларини кўпроқ ёпиб ўтган бўлса, бундай газлама арқоқ атласи ёки сатин деб аталади. Агар газлама сиртида танда иплари арқоқ ипларини кўпроқ ёпиб ўтган бўлса, бундай газлама танда атласи ёки атлас деб аталади.

АТЛЕТ — 1) атлетика б-н шуғулланувчи спортчи ёки цирк артисти; 2) қомаги келишган, бакуват, чайир одам.

АТЛЕТИКА (юн. *athletikos* — курашчиларга хос) — 1) куч ва чакқонликни ривожлантиришга ёрдамлашувчи машқлар тизими. А. атамаси енгил А., огир А. сўз бирикмаларида ишлатилади; 2) цирк санъати жанри, оғир нарсалар кўтариш б-н боғлиқ куч ишлатувчи машқлар.

АТМОСФЕРА (юн. *atmos* — буг ва сфера) — ер шарини ўраб олган ва у б-н бирга айланадиган ҳаво қобиғи. А. мас-саси 5,15-Ю15 т бўлиб, ер шари оғирлиги (5,977-1021 т)нинг тахм. миллиондан бир бўлагига тенг. Баландликка кўтарилган сари А. босими ва зичлиги камайиб боради. А.нинг қалинлиги бир неча ўн минг км бўлишига қарамай, унинг асосий мас-саси ер сиртига ёндашган юпқа қатламда жойлашган. А. бутун мас-сасининг тахм. 50% ер сиртидан 5 км баландликкача бўлган қатламда, қолган 50% эса 30 — 35 км баландликкача бўлган қатламда тўпланган. Ер сиртида А.нинг зичлиги 10—3 г/см³ бўлса, тахм. 700 км баландликда 10~16 г/см³. А. юқори қатламларининг зичлиги сайёраларо муҳитдаги газларнинг зичлигига тенглашади. Шунинг учун А.нинг кескин чегараси бўлмайди, аста-секин сайёраларо фазога ўтади. А.нинг юқори қатламлари Қуёшдан чиқадиган радиация энергияси таъсирида иссиқлик олганлиги учун у қатламларнинг зичлиги вақтга, географик кенгликларга боғлиқдир. А. юқори қатламларининг зичлиги Қуёш ёритаётган вақтда ёритмаётган вақтга қараганда каттароқ. Шунингдек, А. юқори қатламларининг зичлиги кутб р-нларида экваториал р-нлардагига қараганда кичик. А. асосан азот (78,09%), кислород (20,45%) ва аргон (0,93%) газлар аралашмасидан иборат, қолган қисмини карбонат ангидрид вази, водород ҳамда гелий, неон, криптон ва ксенон каби инерт газлар ташкил кидали. А.да жуда оз миқдорда метан, азот, оксид, углерод (II)-оксид ва б. табиий ҳамда санаот газлари бўлиб, миқдори ўзгариб туради. Қуруқлик ва сув юзидаги доимий буғланиш туфайли А.да сув буғи ҳам бўлади. Буғнинг қуюқлашуви булут ва ёғинларни ҳосил қилади. Ҳавода доимо ҳар хил катталиқда чанг заррачалари мавжуд. Уларнинг манбаи Ер ва космик фазодир. А. таркибига кўра, асосан гомосфера ва гетеросфера қатламларига бўлинади. Ер сиртидан 90 — 95 км ба-

ландликкача бўлган ҳаво қатламида юқорида қайд этилган асосий газлар (азот ва кислород)нинг нисбий таркиби ўзгармайди, буни гомосфера (бир жинсли) қатлам деб аталади, бу қатламдан юқорида эса азот ва кислород молекулалари зарядли атомларга ажралади ва атом оғирлиги бўйича тақсимланади. Буни гетеросфера қатлами деб юритилади. Шу белгига асосан озоносфера (20 — 55 км) ва ионосфера (90 км дан юқори) қатламларини ҳам ажратиш мумкин. Озоносфера қатлами туфайли ер юзида ҳаёт мавжуд, чунки Қуёшдан келаётган ва ҳаёт учун зарарли бўлган ҳар хил нурларнинг асосий қисми шу қатламда ютилади. Ионосфера ионлар концентрацияси тақсимланиши бўйича 60 км баландликда D, 110— 140 км баландликда E, 220 км дан юқорида F қатламларини ҳосил қилади. А. қуёш радиациясининг маълум қисмини ютади ва сочади. А.да иссиқлик кўпроқ турбулент (уярма) ҳаракат, радиация жараёнлари ва сувнинг фазовий ўзгаришлари орқали тарқалади, натижада А. т-ра тақсимланиши бўйича 5 асосий қатламга ажратилади (жадвал). А. тропосфера қатламининг ер сиртидан баландлиги кутб кенгликларида 10 — 11 км, тропик р-нларда 14—17 км. Тропосфера қатламида ҳар 100 м баландликда т-ра 0,6° га пасайиб боради. Тропосферанинг юқори чегарасида ҳавонинг ўртача т-раси ўрта кенглик устида — 55° — 60°, экваториал соҳалар устида — 70° гача. Бу қатламда ер сиртининг физик хоссалари ҳар хил бўлади. А.нинг умумий циркуляцияси ва гирдоблари, антициклон ва циклонлар ҳаракати натижасида турли кенгликлардаги ҳаво массаларининг алмашилиши юзага келади. Шунингдек, А.да ҳаво вертикал ва горизонтал йўналишларда аралашиб туради. Тропосферада сув буғлари ва чанглар кўп бўлгани учун туман, булут ҳосил бўлади, ёғин ёғади, момақалдиروқ ва турли-туман об-ҳаво ҳодисалари рўй беради. Шамол тезлиги ҳар километр баландликда 2 м/с орта боради ва йўналиши ўнгга бури-

ла бошлайди. Тропопауза остида шамолнинг энг юқори тезлиги секундига 15 — 20 м га, баъзан соатига 500 — 600 км гача етади. Тропосферада А. ер сирти б-н ишқаланадиган қатламнинг қалинлиги 1,0 — 1,5 км. Бу қатламда метеорологик элементлар сутка давомида кўп ўзгаради. Қатламнинг 50 — 100 м баландликкача бўлган пастки қисмида иссиқликнинг турбулент оқимлари, сув буғи ва турбулент ишқаланиш кучлари ўзгармас деб ҳисобланади. Чегара қатламнинг юқорисида турбулент ишқаланиш кучлари жуда кичик бўлиб, шу баландликдан эркин А. бошланади. Тропосферадан стратосфера қатламига ўтишдаги оралик қатлам тропопауза деб аталади. Тропопауза баландлиги 17 км дан (экватор устида) 9 км гача (кутб устида) ўзгаради. Тропопаузадан юқорида деярли доимо булутсиз ва нисбатан тинч бўлган стратосфера қатлами бўлиб, баъзи вақтларда 20 — 22 км баландликда муз кристаллари дан таркиб топган садафсимон булутлар кузатилади. Стратосферанинг пастки қатламларида т-ра баландлик бўйича ўзгармайди, 30 км баландликдан бошлаб ҳаво т-раси орта боради ва 50 — 60 км баландликда 290°К гача етади. Ўрта ва юқори кенгликларда т-ранинг баландлик бўйича ўзгаришига қараб, стратосфера: 1) т-раси ўзгармайдиган изосфера; 2) т-раси ортиб борадиган инверсия-изопауза қатламларига бўлинади. Қуйи ва экваториал кенгликларда стратосфера одатда инверсиядан бошланади. Меридиан бўйича ҳаво кўчишининг кучайиши (стратосферанинг муҳим хоссаси) Ер ярим шарлари орасидаги ҳаво алмашинувиға ёрдам беради. Тахм. 80 — 90 км баландликда т-ра 190°К гача пасая боради. 50 — 90 км баландлик оралигидаги А. қатлами мезосфера деб юритилади. Мезосферанинг 82 — 85 км баландлигида ёз вақтларда кумушсимон булутлар кузатилади. Мезосферада ҳаво таркиби тропосфера ва стратосфера қатламларидаги каби аралаш газлардан иборат. Мезосферада фотохимёвий жараёнлар катта роль

ўйнайди. Куёшнинг қисқа тўлқинли радиацияси таъсирида фаол ҳаракатчан атом ва молекулалар ҳосил бўлади. 90 км дан юқорида термосфера қатлами бошланиб, т-ра тез кўтарила боради. Т-ранинг кўтарилиш даражаси қисқа тўлқинли Куёш радиациясининг ютилиш жадаллигига боғлиқ. Мезопаузадан юқорида тўлқин узунлиги 1750 А дан қисқа бўлган ультрабинафша рентген ва корпускуляр нурлари таъсирида диссоцияланиш ва рекомбинацияланиш туяғиши заррачаларнинг қимёвий ўзгариши, шунингдек, ионлашиш рўй беради. Кислород молекуласи 80 — 90 км дан 200 — 250 км гача, азот эса 250 км дан юқори баландликларда диссоцияланади, яъни атомларга ажралади. 400 — 500 км баландликдан юқорида А. асосан кислород ва азот атомларидан таш-кил топган. Бу қатламларда нейтрал гелий бўлиб, унинг миқдори баландлик ортган сари ортиб боради. даво таркибининг баландлик бўйича ўзгаришига газлар диффузияси ҳам кучли таъсир қилади. Термосферанинг пастки қисмида конвекция, юқори қисмида эса иссиқлик ўтказувчанлик б-н иссиқлик алмашинади. 100 — 900 км баландликдаги қатламда кутб ёғдуси ва ионосфера тўлқинлари кузатилади, 900 км дан юқорида экзосфера қатлами бошланиб, т-ра ўзгармай қолади. Ер сунъий йўлдошлари (ЕСЙ)нинг учишига А.нинг таъсири ўрганилган ва ўрганилмокда. А.нинг ердан 150 км гача бўлган қатламини зич қатлам ва ундан юқоридаги қатламини Ер атрофидаги космик бўшлиқ деб ажратилади. Ер сиртига яқин А. қатламларининг зичлиги катта бўлганлиги сабабли, космик тезликдаги ракета ва сунъий йўлдошлар бу қатламларда уча ол-майди, ёниб кетади. Шунинг учун ҳам сайёралараро фазодан ер А.сининг зич қатламига кириб келган метеорлар 120 км баландликда қизий бошлайди ва, ниҳоят, 60 км баландликда ёниб кетади. Бу ҳодисани халқ тилида «юлдуз учди» деб юритилади. Ракета ва сунъий йўлдошлар 150 км дан бошлаб Ер

атрофида айланиши мумкин. А. электр ўтказувчанлик хоссасига эга. А.даги эластик тўлқинлар товуш чиқаради. Ёруғлик А.дан ўтаётган вақтда туман томчилари ва кристаллардан қайтиши, сочилиши ва синиши натижасида ҳар хил оптик ходисалар рўй беради. А.да маълум мик,дорда радиоактив моддалар бўлади. Улар табиий ва сунъий радиоактивлик натижасида ҳосил бўлади. А. радиоактивлигида асосий ролни радон изотоп ўйнайди. У ер қатламида уран, торий ва актинийларнинг радиоактив парчаланиши натижасида ҳосил бўлади ва А.га тупроқ ҳавоси орқали ўтади. Ҳар бир кв.м ердан А.га ўртача 10~17 кюриҒл радон ажралади. Баъзан, уран ва плутоний атом ядроларидаги узлуксиз реакциялар натижасида А.нинг тузилиши ва физик хоссалари бевосита ва билвосита усуллар ёрдамида ўрганилади. Бевосита текшириш воситалари қаторига радиозонд, аэрометр, учар шар, самолёт, ракета, ЕСЙ ва космик кемалар қиради. Буларнинг ичиди Анинг 20 — 25 км (айрим ҳолларда 35 — 40 км гача) баландликдаги қатламларини текшириш учун радиозондлар қўлланилади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, исталган баландликдаги ҳавонинг т-раси, босими, намлиги ва шамолнинг йўналиши, тезлиги ҳақидаги маълумотлар зудлик б-н радио орқали олинади. Билвосита кузатишлар қаторига прожектор нури, товушнинг аномал тарқалиши, метеор изларининг ҳаракати, электромагнит тўлқинларнинг тарқалиши, шунингдек ультрабинафша нур радиацияси, осмоннинг тунда ёритилиши ва қутб ёғдуси нурларининг спектрал таркибини текширишлар қиради.

АТМОСФЕРА АКУСТИКАСИ - акустикаинт атмосферада товуш тулқинларининг тарқалиш қонуниятларини акустика усуллари б-н ўрганадиган бўлими. Товуш тўлқинларининг сўниши фақат тўлқин тарқалишига боғлиқ бўлмай, товуш энергиясининг муҳитда ютилишига ҳам боғлиқдир. Товуш энергиясининг

ютилиши товушнинг тўлқин узунлигига боғлиқ: қисқа тўлқинларда кўп, узун тўлқинларда кам ютилади. Атмосферада тарқаладиган товуш тўлқинлари т-раси юқори бўлган муҳитдан т-раси паст бўлган муҳитга томон бурилади. Баъзан, порглаш ёки момақаддирикнинг кучли товуш тўлқинлари фақат марказий эшитилиш зонасидагина эмас, балки маълум даражадаги доирасимон эшитилиш зоналарида ҳам аниқ эшитилиши мумкин. Бу ҳодиса товуш тўлқинларининг атмосферадаги паст т-рали қатламлардан қайтишини тасдиқлайди.

АТМОСФЕРА БОСИМИ - атмосферанинг ер сиртидаги барча нарсаларга ва ер сиртига кўрсатадиган гидростатик босими; атмосфера ҳолатини билдирувчи асосий белги. Симобли барометр б-н ўлчанади. А. б. Дина/см², мб ёки мм сим. уст., гПа б-н ифодаланadi. Денгиз сатҳидаги ўртача А. б. ёки нормал босим P_0 қ 760 мм сим. уст.га ёки 1013,25 г-Па га тенг. Баландликка кўтарилган сари А. б. камаяди. Пастки қатламларда тезроқ, юқори қатламларда эса секинроқ камаяди, денгиз сатҳидан бкм баландликда А. б. ер юзидаги босимнинг ярмини ташкил қилади.

А. б. баландлик б-нгина эмас, балки ер юзининг бир нуқтасидан иккинчи бир нуқтасига ўтганда, шунингдек вақп утиши б-н ҳам ўзгаради. Натижада ер юзида босими пастлашган циклонлар, босими юқорилашган антициклонлар ва тўлқинли босим соҳаларини кузатамиз. Бу соҳада ҳаво т-раси, зичлиги ва оқими ўзгаради, шунингдек атмосфера гирдоблари ҳосил бўлади ва б. Бутун ер шарида 5 км баландликдан бошлаб экватордан кутб худудлари томон А. б. камайиб бо-ради.

АТМОСФЕРА ДИСПЕРСИЯСИ - ёриткич (юлдузлар) тасвирининг спектрларга ажралиши. Юлдуздан келаётган турли тўлқин узунлигидаги нурлар Ер атмос-ферасидан ўтиши жараёнида турлича бурчак остида синиб тасвирда рангларга ажралади ва шу сабабли ёриткичнинг

тасвири бир оз чўзиқроқ бўлиб чиқади. Ёритқичнинг зенит масофаси ортиши б-н тасвир чўзиқлиги ҳам ортади, бинафша нурлар қизил нурларга Караганда кўпроқ синганидан улар ҳосил қилган тасвир зенит томонга сурилган бўлади. Натижада ёритқич тасвири спектрларга ажралади. А. д. туфайли, мас, А. синфга тегишли юлдуз б-н К синфга тегишли юлдуз вазиятлари фарқи 45° зенит масофада 0,1 — 0,2 орасида бўлади. Координатларни катта аниқликда ўлчашда А. д. ни ҳисобга олиш ёки унинг таъсирини камайтириш керак.

АТМОСФЕРА ЁГИНЛАРИ - булутлардан ёгадиган ёки ҳавода сув бугларининг конденсатланиши натижасида ер юзасига ва ўсимликлар сиртига тушадиган томчи ёки муз ҳолатидаги сув. Булутлардан ёмғир, қор, хўл қор ва муз доначалари, дўл ва х. к. ёғади. Ҳаводаги сув бугларидан шудринг, киров, булдуруқ ва б. ҳосил бўлади. Ўта совиган ёмғир, туман ер юзасида ва нарсалар устида муз қатламлари ҳосил қилади. А.ё. давомли ва ўртача тезликда, жала шаклида ва майда шивалаб ёғувчи ёгинларга ажратилади. Давомли ва ўртача тезликда ёғувчи А. ё. қатламли ёмғир берувчи ва юқори қатлам булутлардан ёғади. Жала бўлиб ёгадиган А. ё. ёмғирлитўп булутлардан йирик томчи ёки паға-паға қор, майда муз доначалари, езда эса дўл шаклида ёғади, тусатдан катта тезлик б-н бошланиб, тезда тухтайди, иссиқ даврда эса момақалдирок б-н биргаликда ўтади. Майда шивалаб ёғувчи А. ё. қатламли булутлардан (баъзан туманлардан) майда томчи ва тез эрийдиган қор шаклида ёғади. А. ё. метеорологик ст-яларда ёмғир ўлчагич, ёгин улчагич ва пловнографлар, катта майдонларда эса радиолокаторлар ёрда-мида Улчанади. Ерга тушган А. ё. микдори сув балансини кўрсатадиган мм б-н, жадаллиги эса вақт бирлиги (мин., соат, сутка)даги микдори (мм) б-н улчанади. А. ё. микдори Ўрта Осиё ҳудуди бўйлаб ғоят нотекис тақсимланади. Уларнинг йиллик микдори

текисликларда ўртача 100 — 200 мм, тоғ олди ва тоғли р-нларда 500 — 1000 мм, баъзан 1500 мм ва ундан кўпроқ. Ёгинлар текисликларнинг катта қисмида, тоғ олди ва баъзи томи р-нларда ёз ойларида энг кам, баҳор (март — апр.) ёки куз (окт. — нояб.)да энг кўп ёғади. Шим. ва баланд тоғли р-нларда эса энг кўп ёгингарчилик апр. — май ойларида кузатилади. Езда фақат тоғли р-нлардагина ёгингарчилик бўлади. Ўрта Осиёнинг ёгинлари кам тушадиган р-нларида ёгинларнинг суткалик максимум экстремал микдори 30 — 50 мм, ёгингарчилик кўп бўладиган р-нларда эса суткалик максимум микдор 100 мм ва ундан кўпроқ. А. ё. кузатиладиган кунлар сони бир йилда 40 — 200 ўртасида ўзгариб туради. А. ё. киш — баҳор даврида ерда тупроқ нам захирасини ҳосил қилади, бу эса қ. х.да катта аҳамиятга эга. А. ё. етарли (йилига 200 мм ва ундан кўпроқ) бўлган шароитларда экилган экин табиий нам ҳисобига униб чиқади, натижада биринчи суғоришни кейинроққа суриш мумкин бўлади.

Ҳамид Абдуллаев, Ольга Субботина.

АТМОСФЕРА ЖАРАЁНЛАРИ - атмосферанинг бир текис исимаслиги ва унда бароклинликнинг (бир хил зичлик ва солиштирма ҳажмга эга бўлган юзаларнинг изобарик юзалар б-н мос тушмаслиги) ривожланиши туфайли пайдо бўладиган жараёнлар. А. ж. натижасида атмосферанинг умумий циркуляцияси ва бир қанча маҳаллий (локал) циркуляциялар вужудга келади. Атмосфера галаёнлари —циклон ва антициклон туфайли атмосфера умумий циркуляцияси Ер шарининг турли кенгликлари ва ҳудудлари ўртасида ҳаво алмашинувини келтириб чиқаради. Радиацион шароитлар ва циклонлар фаолияти таъсирида атмосфера алоҳида ҳаво массаларига бўлинади, уларнинг аралашиб кетиш хусусиятлари ўзгаради, иссиқ ва совуқ ҳаво массалари орасида эса камбар ўтиш зонаси — атмосфера фронтлари вужудга келади. А. ж. катта географик майдонларда об-ҳаво тарбиботини белгилайди. Мас, Ўрта Осиё

худудига совуқ ҳаво оқимининг бостириб кириши ҳатто йилнинг иссиқ фаслларида ҳам совуқ ва нам об-ҳавони жан. циклонларнинг кучиши иссиқ ва нам, антициклонларнинг ўтиши қуруқ ва очиқ об-ҳавони вужудга келтиради (қ. Атмосфера циркуляцияси).

АТМОСФЕРА ОЗОНИ - атмосферада кислородга Куёшнинг ультрабинафша нурлари таъсиридан ҳосил бўладиган газ. Кислороднинг уч атоми бирикмасидан иборат. Ультрабинафша нурлар таъсирида икки атомли кислород молекуласи атомларга булинади. Бу атомлар бўлинмай қолган кислород молекуласига қўшилиб, уч атомли кислород, яъни озон ҳосил бўлади. А. о. Куёшдан келувчи, кўпгина организмлар учун хавфли булган ультрабинафша нурларни ютади. А. о. Ер сиртидан то 55 км баландлик-кача булган ҳаво қатламида учрайди. Асосий қисми 20 км б-н 35 км орасидаги баландликда жойлашган. Агар атмосферадаги барча озонлар бир қатламга келтирилганда эди, 1,5 — 4,5 мм қалинликдаги қатлам ҳосил буларди. Ўзбекистон худуди устидаги атмосферада озоннинг қалинлиги йил давомида урта ҳисобда 1,9 дан 2,7 мм оралиғида ўзгариб туради. Атмосферада апр. ойида энг кўп, окт. ойида энг кам озон бўлади.

АТМОСФЕРА ОПТИКАСИ - геофизиканинг Куёш, Ой ва б. ёриткичлардан Ер атмосферасини ёриб ўтиб келаётган нур оқимларига оид ҳоди-саларни ўрганадиган бўлими (қ. Атмосферадаги оптик ҳодисалар). А. о. асосан, ёруғлик нурларининг синиши (қ. Ёруғлик рефракцияси) туфайли осмон гумбазида ёриткичларнинг ўрни силжигандай бўлиб кўриниши, ёруғлик нурларининг ютилиши, сочилиши ва об-ҳаво ҳодисалари б-н боғлиқ бўлган оптик ҳодисалар (тонг шафағи, камалак, сароб ҳодисалари)ни ўрганади.

АТМОСФЕРА СТРАТИФИКАЦИЯСИ — атмосферада т-ранинг баландлик бўйича тақсимланиши. Қуруқ ёки сув буғига тўйинган ҳавога нисбатан А.

с. турғун, бекарор ёки нейтрал бўлиши мумкин. А. с.нинг бундай ҳолатларини кузатиш учун т-ранинг қуруқ адиабатик (қ. Адиабата), нам адиабатик ва вертикал градиентларидан фойдаланилади. Адиабатик вертикал йўналишда ҳавонинг ҳаракатида баландлик бирлигига тўғри келадиган т-ра пасайиши т-ранинг вертикал градиенти (y) деб аталади. Қуруқ ёки сув буғига тўйинмаган ҳаво бўлса, қуруқ адиабатик градиент (y_0), сув буғига тўйинган нам ҳавода эса нам адиабатик градиент (y_n) деб юритилади.

АТМОСФЕРА ТЎЛҚИНЛАРИ - зичлиги ва ҳаракат тезлиги ҳар хил бўлган икки ҳаво қатлами чегарасида ҳосил бўлувчи ва ривожланувчи тўлқинлар. Ҳаракатдаги ҳаво массаларининг тезликлари фарқи қанча катта, зичликлари фарқи қанча кичик бўлса, А. т. шунча катта бўлади. Хиллари: 1) Гельмгольц тўлқинлари — зичлиги ва ҳаракат тезлиги ўзаро фарқ қиладиган икки ҳаво қатла-ми чегарасида ҳосил бўладиган қисқа тўлқинлар; 2) Ернинг айлинишида ҳосил бўладиган оғиш кучи таъсир қилувчи циклонли (фронтал) тўлқинлар; 3) босим ва ҳаракат майдонларининг йирик масштабли ўзгаришлари натижасида келиб чикувчи тўлқинлар (Росси тўлқинлари), шунингдек тропопауза, сейсмик тўлқинлар, атмосферанинг кўтарилиш ва пасайиш тўлқинлари.

АТМОСФЕРА ФИЗИКАСИ - атмосферада содир бўладиган ҳодисаларнинг физик қонуниятларини ўрганувчи фан. Атмосферадаги термодинамик жараёнлар, атмосферанинг таркибий тузилиши, унда сув буғларининг қуюмониши, булут, туман ва ёғинларнинг ҳосил бўлиш жараёнлари, нурланиш, оптик, электр ва акустик ҳодисаларни ўрганиш б-н шуғулланади. А. ф.нинг тараққий этиши натижасида атмосферанинг Ерга яқин қатлами физикаси алоҳида бўлим сифатида вужудга келди. У инсоният, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси учун бево-сита аҳамиятга эга бўлган ҳодисаларни ўрганади. А. ф.нинг яна бир бўлими — ат-

мосферанинг юқори қатламлари физикаси. Метеорологик ракетаалар ва ер сунъий йўлдошларини учуришда, сайёралараро алоқа муаммоларини ҳал қилишда, об-ҳавони ифодаловчи ҳодисаларнинг тўла физик моделини тузишда бу бўлимнинг муҳим аҳамияти бор.

АТМОСФЕРА ФРОНТЛАРИ - метеорологик элементлари ҳар хил бўлган икки ҳаво массасини ажратувчи зоналар. А. ф.да метеорологик элементлар горизонтал йўналишда кескин ўзгаради. Ер юзасига яқин қатламда ўтиш зонасининг эни, одатда, 100 км дан ошмайди. А. ф. ер сиртига нисбатан қия йўналиб, салқин ҳаво зичроқ бўлганлиги учун илиқ ҳаво остига пона шаклида киради, Ерга нисбатан жуда ётиқ, деярли горизонтал жойлашган. Ажратувчи зонанинг горизонтал йўналишдаги кенглиги бир неча юз км бўлса, бундай зона фронт зонаси деб аталади. А. ф. қанча тез ҳаракат қилса, метеорологик элементлар шунча кескин ўзгаради. Шунинг учун А. ф.да кучли вертикал оқимларни, турли булутлар шаклини, ёғинларни, хуллас, об-ҳавонинг кескин ўзгаришларини кузатиш мумкин. Атмосферанинг умумий циркуляциясидаги аҳамиятига қараб, А. ф.ни арктик, кутб ҳавоси орасидаги арктик, кутбий ва тропик ҳамда экваториал ҳаво орасидаги тропик хилларга ажратиш мумкин. Баъзи вақларда кенг горизонтал ҳаво массалари ичида иккинчи даражали фронт ҳам ҳосил бўлади. Фронт салқин ҳаво томонга ҳаракатланса, салқин фронт деб юритилади. Одатда, салқин фронт илиқ фронтга қараганда тезроқ ҳаракатланади. Шу сабабли, баъзан, салқин фронт илиқ фронтга етиб олиб, қўшилиб кетади. Бундай А. ф. окклюзия фронти деб юритилади. Илиқ ҳаво салқин фронт бўйлаб юқорига кўтарилса, анафронт, пастга қараб йўналса, катафронт дейилади.

Одатда, Ўрта Осиёда салқин фронтларнинг ўтиши об-ҳавонинг кескин ўзгаришлари (ёмғир, қор, ҳароратнинг пасайиши, кучли шамол)га олиб келади, Жала, момақалдиروқ ва б. тингач,

салқин фронт чизигидан кейин об-ҳаво очилиб кетади. Илиқ фронт ўтганда эса об-ҳавода кескин ўзгаришлар юз бермайди, камдан-кам ҳолларда ёғингарчилик бўлади.

АТМОСФЕРА ЦИРКУЛЯЦИЯСИ (лот. *circulatio* — доиравий айланиш) — горизонтал ўлчами материк ва океанларга, қалинлиги бир неча км дан ўнлаб км ларга тенг бўлган жуда катта кўламли ҳаво оқимлари системаси. Материк ва океанлар сиртининг турлича исиши, ҳаво оқимларининг ишқаланиши ва Ернинг айланиши таъсиридаги оғиши, шунингдек тўлқин ва гирдоблар ҳосил бўлиши (планетар А. ц., глобал А. ц.) туфайли вужудга келади. Ҳаво массаларининг кўчиб юриши кенгликлараро ва меридианал йўналишда рўй беради. Тропосферада энг тургун оқимларга пассат, антипассат ва муссонлар киради. Ҳаво массаларининг кўчиши катта кўламдаги гирдоблар (қ. Циклон ва Антициклон) туфайли ўзгариши мумкин. Стратосферанинг юқори қисмларида ҳаво оқимлари зонал (ёзда шарқий, қишда ғарбий йўналишда) бўлади.

А. ц. йилдан-йилга ёки бир кўп йиллик даврдан бошқа кўп йиллик даврга ўзгариб туриши Ер атмосфераси Қуёшдан оладиган радиация миқдори б-н, яъни Қуёш фаоллиги б-н белгиланади (қ. Қуёш радиацияси). А. ц. иқлимни шакллантирувчи муҳим жараён; Ернинг ҳар қандай жойидаги иқлим хусусиятлари умуман доимий А. ц.га, қ. х.да барча турдаги ишларни олиб боришда муҳим аҳамиятга эга бўлган айрим йиллар об-ҳавосининг хусусиятлари эса циркуляциянинг йилдан-йилга ўзгаришига боғлиқдир. А. ц.ни ўрганиш халқ хўжалиги ва қ. х.ни метеорологик маълумотлар б-н таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

АТМОСФЕРА ЭЛЕКТРИ - атмосферада содир бўлиб турадиган ҳодисалар туфайли пайдо бўладиган электр. Бунга ҳар хил метеорологик элементлар, айникса, булут, ёғин, момақалдироқ, чанг

бўронлари катта таъсир қилади. Шунинг учун А. э. асосан «очик» ёки «рисоладаги» об-ҳавода ўрганилган. А. э.нинг пайдо бўлишига ионизаторлар ёрдамида ионлашган молекула ва атомлар шаклидаги электр зарядлари сабаб бўлади. Бунда ҳосил бўлган ионлар массалари б-н бир-биридан фарқланади. Атмосфера газ молекулалари тўпламидан ташкил топган ва 15 — 30 молекула массасидан иборат бўлган ионлар энгил, бундан тахм. 2000 марта катта ионлар оғир ионлар деб юритилади. 1 см³ ҳавода тахм. икки хил ишорали 500 — 600 энгил ион борлиги аниқсанган. Оғир ионлар сони жуда ҳам ўзгарувчан бўлиб, 1 см³ да бир неча минггача етади, кўпинча, ер юзига яқин қатламда учрайди. Атмосферанинг асосий ионизаторлари: 1) атмосферанинг ҳамма қатламларига таъсир этувчи космик нурлар; 2) атмосфера ва Ердаги радиоактив моддаларнинг нурланиши (улар 5 — 6 км баландликкача таъсир қилади); 3) Куёшнинг ультра-бинафша ва корпускуляр нурлари (улар атм.нинг 50 — 60 км дан юқори қатламларида таъсир қилади). Атмосферанинг ионланиши тўфайли электр майдони ва электр тоқлари пайдо бўлади, ҳаво электр ўтказувчан бўлиб қолади. Ҳавонинг электр ўтказувчанлиги баландлик ошган сари кескин ошади ва ионосфера қатламларида катта миқдорга етади. Эльма чироқлари Ҷаяшин А.э.нинг кўринишларидан биридир. А.э.нинг электр узатиш ва алоқа тармоқларига, авиацияга, баланд бино ва қурилмаларга зарарли, баъзан хавфли таъсири мавжуд.

АТМОСФЕРАДАГИ КУЧЛИ ОҚИМ - юқори тропосфера ва стратосфера қатламларида деярли доим горизонтал йўналишда катта (30 м/с ва ундан юқори) тезлик б-н ҳаракатланадиган ҳаво оқими. Кўндаланг кесими 300 — 400 км², қалинлиги 6 — 10 км ва узунлиги бир неча минг км бўлиши мумкин, айрим ҳолларда эса ер шарини ўраб олади. А. к. о.да атмосфера кинетик энергиясининг асосий қисми тўпланган. А. к. о. ўқида шамол тезлиги 60 — 80 м/с, баъзи

ҳолларда 100 — 150 м/с ва ундан катта. А. к. о.да тезликнинг вертикал градиента ҳар км га ўртача 5 — 10 м/с бўлиб, горизонтал градиент ундан тахм. 100 маргача кичик.

АТМОСФЕРАДАГИ ОПТИК ХОДИСАЛАР — атмосферада ёруғликнинг қайтиши (акс этиши), синиши, ютилиши, сочилиши ва дифракциясиз натижасида пайдо бўлувчи ҳодисалар. Ёруғликнинг ёмғир томчилари ва майда муз кристалларида синиши ва дифракцияси натижасида осмоннинг Куёшга қарама-қарши томонида ҳосил бўладиган рангдор ёйли камалаклар, Куёш ва Ой гардишидан бир оз узоқликка оқимтир ёки рангли ҳалқа шаклида кўринувчи гало ҳодисалари, осмон ёриткичлари атрофида ҳосил бўладиган тожлар, глория ҳодисалари, шунингдек атмосфера рефракцияси, сароблар, осмоннинг мовий ранги, тонг ва шом шафағи каби ҳодисалар А. о. х. жумласига киради. А. о. х. кўпчилиги атмосферанинг турли қатламлари ҳолати ва таркибини билдирувчи аломат бўлиб, об-ҳавонинг маҳаллий белгилари сифатида хизмат қилади. А. о. х.ни метеорология фанининг бир бўлими ғисобланган атмосфера оптикиси ўрганади.

АТМОСФЕРАДАГИ ТЕМПЕРАТУРА ИНВЕРСИЯСИ — атмосферанинг маълум қатламларида т-ранинг баландликка қараб орта бориши. Пастки чегараси, қалинлиги ва инверсия қуввати (т-ралар фарқи) б-н ифодаланади. А. т. и. булуғларнинг қуюқланишига, атмосферадаги вертикал ҳаракатларга ва б. ҳодисаларга бевосита катта таъсир кўрсатади. Қуйидаги турларга бўлинади: 1. Радиацион инверсия; бунда ер сирти кучли нурланиш натижасида каттиқ совийди, сўнгра Ерга яқин ҳаво қатламининг пастки қисми ҳам юқори қисмига қараганда кучлироқ совийди ва ер сирти яқинида инверсия ҳосил бўлади. Бундай жараёнлар сутканинг тунги соатларида кучли бўлади. 2. Ерга яқин инверсия; бунда илиқ ҳаво массаси совуқ

сирт устига силжиганда унинг пастки қисми иссиқлигининг бир қисмини ер сиртига беради, натижада Ерга яқин ҳаво қатламида инверсия ҳосил бўлади (мас, илиқ денгиз хавосининг куруклик устида ҳаракатланиши). 3. Чўкиш инверсияси; бу ходиса эркин атмосферада антициклонли об-ҳавода кўпроқ кузатилади. Бундан ташқари, совуқҳаво б-н илиқ хавони ажратувчи зонада фронтал, тоғли ҳудудларда эса орографик инверсия ҳосил бўлади.

АТМОСФЕРАДАН ТАШҚИ АСТРОНОМИЯ — амалий астрофизиканинг замонавий бўлими; асосан Ер атмосфераси таъсири туфайли унинг сиртидан кузатиш қийин бўлган тўлқин узунлик (X) диапазонларида тадқиқот олиб бориш мақсадида космосга чиқариладиган махсус телескоп ва илмий асбобларни яратиш ҳамда кузатув натижаларини таҳлил қилиш б-н шуғулланади. Хусусан, атмосферадаги кислород ва сув бутлари X қ 1 см гача бўлган радионурларнинг ютилиши, оптик нурларнинг 20 — 30% сусайиши, $y < 3000 X$ соҳа нурлари N , N_2 , O_2 , O_3 ва б. атом, молекула ҳамда ионларда ютилиши осмон жисмларида рўй бераётган физик жараёнларни тўла ўрганишга ҳалал беради. А. т. а. усуллари ёрдамида ҳозир радио, инфрақизил, оптик, ультрабинафша, рентген ва гамма диапазонларда космосдан кузатиш ишлари олиб борилмоқда.

АТМОСФЕРАНИНГ ИССИҚЛИК БАЛАНСИ — атмосферага келган ва ундан чиққан иссиқлик тенглиги. Атмосферанинг нурланиш баланси R , атмосферада сув буғлари конденсатланиши туфайли ажралиб чиққан иссиқлик h_r (h — конденсация яширин иссиқлиги, g — ёғинлар йиғиндиси), ер сиртидан турбулент алмашинув натижасида атмосферага берилган иссиқлик R , хавонинг горизонтал йўналишда кўчиши (адвекция) туфайли келган иссиқлик оқими (A) А. и. б.ни ташкил қилади. Иссиқликнинг адвектив кўчиши одатда эк-ватордан

кутбларга қараб йўналган бўлади, шунинг учун бу жараён туфайли юқори кенгликлардаги ҳаво иссиқлик олади, қуйи кенгликларда эса иссиқлик йўқотади. Атмосфера циркуляцияси ва океан циркуляцияси туфайли ҳаво т-раси узлуксиз равишда қуйи кенгликларда пасаймайди, юқори кенгликларда кўтарилмайди, яъни иссиқликнинг адвектив кўчиши натижасида мувозанатлашиб туради. Шунга кўра бутун атмосферанинг ўртача йиллик т-раси турғун бўлади.

АТМОСФЕРАНИНГ НУРЛАНИШ БАЛАНСИ — атмосферада ютилган ва чиқарилган нурланиш оқимларининг алгебраик йиғиндиси. Атмосферада ютилган нурланиш миқдори чиқарилган нурланиш туфайли ундан кетувчи оқим миқдорига нисбатан кам бўлади. Шунинг учун А. н. б. ҳамма вақп манфий бўлади. Атмосфера манфий нурланиш балансининг 75 фоизи атмосферадаги сув буғларининг қуюқланиши туфайли ажралиб чиққан иссиқлик ҳисобига ва 25 фоизи ер сиртидан турбулент йўл б-н атмосферага ўтган иссиқлик ҳисобига қопланади.

АТМОФИЛ ЭЛЕМЕНТЛАР - ер атмосфераси учун хос бўлган кимёвий элементлар. Элементларнинг геохимёвий таснифига мувофиқ, А. э.га: водород, азот ва инерт газлар (гелий, неон, аргон, криптон ва радон) киради. Литосферанинг 47% ини ташкил қиладиган кислород эса литофил элементлар жумласидандир.

АТОИЙ (15- а., Балх) — шоир. Ясавий авлодидан. Самарқанд, Бухоро ва Балхда яшаган. Туркий, форс ва араб адабиётларини чуқур ўрганган. Туркий ва форс тилларида ижод қилган. Навоий («Мажолис ун-нафоис») А. ҳаёти ва ижоди ҳақида тўхталиб, «Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит (очиқ чехрали) киши эрди. Ўз замонида шеъри атроқ (туркий тилда сўзловчилар) орасида кўп шухрат тутти. Бу ташлаъ анингдурким:

Ул санамким сув яқрсинда паритек

ўлтурур,

Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур.

...Мавлоно кўп туркона (содда, ра-
вон) айтур эрди...», дейди. Навоий «На-
соим ул-махабба мин шамоим илфу-
тувва» («Муҳаббат шабадалари») аса-
рида Исмоил ота Аҳмад Яссавийнинг
иниси Иброҳим отанинг ўғли эканини
айтади. А. девонининг муқовасида ва
қўлёзмининг охирида «Девони Шайхзо-
да Атойи» деб қайд этилиши ҳам А.ни
шайхлар оиласидан келиб чиқан дейишга
асос беради. Навоийнинг хабар бериши-
ча, А. Улуғбек саройи шоирлари орасида
ҳам бўлган.

А. ғазалнавис — лирик шоирдир.
Унинг ғазалларида муҳаббат мавзуи б-н
бир қаторда май ҳам куйланади. Майда
хаёт завқи, унинг барча гўзалликлари
ва лаззатлари васф этилади. Май А.да
Умар Хайём рубойлари ва Ҳофиз
ғазалларидаги каби хаёт тимсолидир.

А. лирикасида халқ иборалари,
таъбирлар, мақол ва маталлар, эртақ
мавзуларига оид сўзлар кўп. Ғазалларини
асосан арузнинг рамал баҳрида
ёзган; вазни энгил, мисралари қиска,
сўзлари оддий, услуби содда ва раван.
Шунинг учун ҳам унинг шеърлари
халқ кўшиқларига айланиб кетган. А.
тажохули орифона, лаф ва нашр каби
таъбир восита ва усуллари ҳам яратган.
Шоир ижоди бизгача тўла етиб келмаган.
Девонининг тахм. 16- а.да кўчирилган,
260 ғазални ўз ичига олган қўлёзма нус-
хаси Санкт-Петербургда сақланади.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1958; 2-
нашри, Т., 1960; Избраннѐе газели, Т.,
1960.

Ад.: Рустамов Э., Ўзбекская поэзия в
первой половине XV века, Т., 1963; Мал-
лаев Н., Ўзбек адабиѐти тарихи, 1-китоб,
Т., 1976.

АТОЛЛ (мальдивча атолу сўзидан)
— халқасимон маржон ороллари. Очқ
денгизларда учрайди. А. чўккан вулкан
ороллари кирғоғидаги маржон рифлари-
дан пайдо бўлган. Тропик кенгликларда

очқ денгизда, айниқса Тинч океаннинг
марказий қисмида, баъзида архипелаг
тарзида учрайди. Кўпинча А. халқаси
ичидаги сув (чўк. 100 м дан ошмай-
ди) денгиз б-н туташиб, қўлтиқ ҳосил
қилади. Улар унча катта бўлмайди, фақат
айримлари халқасининг диаметри 50 км
ва ундан ошади. Баъзи А. қўлтиги кема-
лар тўхташи учун қулай.

АТОМ (юн. atomos — бўлинмас)
— кимёвий элементнинг барча хосса-
ларини ўзида мужассамлаштирган энг
кичик зарраси. Дастлабки «бўлинмас»
номини олган бу зарранинг ички тузи-
лиши анчагина мураккаб. А. мусбат за-
рядланган негиз (ядро) ва ядро атрофида
ҳаракатланувчи электронлардан таш-
кил топган. А. марказида барча массаси
жамланган мусбат зарядланган негиз
(ядро) жойлашган; атрофида ўлчовлари
(~ 10~8 см) А. ўлчовларини ифодалай-
диган электрон қобикларини ҳосил
килувчи электронлар ҳаракат қилади.
А. ядроси протонлар ва нейтронлардан
ташқил топган. А.даги электронлар сони
ядрогаги протонлар сонига тенг (А.даги
барча электронлар заряди ядро зарядига
тенг), протонлар сони элементнинг дав-
рий тизимидаги тартиб рақамига тенг.
А. электронларни тутиб олиб ёки бериб,
манфий ёки мусбат зарядланган ионлар-
га айланади. А.нинг кимёвий хоссалари
асосан ташқи қобикдаги электронлар
сони б-н аниқланади; кимёвий кўшилиб,
А.лар молекулалар ҳосил қилади. А.нинг
ички энергияси унинг муҳим кўрсаткичи
ҳисобланади. Ички энергия маълум
(дискрет) қийматларга эга бўлиши ва
у сакрашсимон квант ўтишлардагина
ўзгариши мумкин. Маълум қийматдаги
энергияни югиб, А. қўзғалган ҳолат
(энергиянинг юқориқ сатҳи)га ўтади.
А. фотон чиқариб, қўзғалган ҳолатдан
кичик энергияли ҳолат (энергиянинг
пастроқ сатҳи)га ўтади. А.нинг энг ки-
чик энергиясига мос сатҳи асосий сатҳ,
Атом марказида Ze мусбат зарядли мас-
сив ядро жойлашган, ядро атрофида —
Ze электронлар айланади. Атомнинг де-

ярли ҳамма массаси ядрода тўпланган. қолганлари эса кўзгалган сатҳлар дейилади.

А. тузилиши ҳақидаги фан («Атом физикаси» «Ядро физикаси», «Элементар зарралар физикаси» ва б. йўналишлар) назарияси анча мураккаб бўлиб, физиканинг деярли барча ютуқларига ва ҳоз. замон математик аппарат ютуқларига таънади.

Ад.:Бекжонов Р. Б., Атом ядроси ва зарралар физикаси, Т., 1995; Модда тузилиши, Т., 1997.

АТОМ АРТИЛЛЕРИЯСИ - оддий ва кимёвий қурол б-н ҳам, ядро заряди б-н ҳам таъминланган снарядларни ер устидаги ва денгиздаги нишонларга отиш учун мўлжалланган артиллерия тизими. Биринчи намунаси АҚШда тайёрланган 280 мм ли тўп ҳисобланади. 1983 й.да Невада штати полигонда бу тўпни синаш учун 360 кг га яқин массали атом снаряди отилган ва у 11 км масофада 150 м баландикда портлаган. Унинг портлаш эквивалент қув-вати 15 минг т тротил бўлган (яна қ. Ядро қуроллари).

АТОМ БОМБАСИ, ядро бомбаси — ядро заряди ўрнатилган авиация бомбаси. Ядро ички энергияси кучига асосланади. А. б. портлаганда катта миқдорда ядро энергияси ажралиб чиқади. Биринчи марта 2-жаҳон уруши охирида собик Иттифоқ ва АҚШда тайёрланган. 1945 й. июнда америкаликлар ҳар қайсисининг тротил эквиваленти 20 минг т дан бўлган 2 та А. б.ни Япониянинг Хиросима (1945 й. 6 авг.) ва Нагасаки (1945 й. 9 авг.) ш. ларига ташлаган. Натижада бу шаҳарлар вайрон бўлган ва Хиросимада 140 минг киши, Нагасакида 75 минг киши ҳалок бўлган. Кейинчалик бомбаларнинг портлаш оқибатлари яна бир неча юз минг кишиларнинг ёстиғини қуритган, минглаб кишилар ногирон бўлиб қолган. Ҳозир тротил эквиваленти млн. т гача борадиган А. б. мавжуд.

АТОМ ВА МОЛЕКУЛАЛАР ДИФРАКЦИЯСИ — кристалллардан турли азимутал бурчакларда максимум, ми-

нимумлар ҳосил қилиб, атом ва молекулаларнинг сочилиши. А. ва м. д. уларнинг тўлқин хусусиятига эга эканлигини намоён қиладиган ҳодиса. Де-Бройль тенгламасига асосан v тезлик б-н ҳаракатланаётган атом ва молекулаларнинг тўлқин узунлиги тенг, бунда: t — атом ёки молекула массаси, h — Планк доимийси, E — энергияси. Енгил атом ва молекулалар (H , H_2 , Ne , CO_2) нинг иссиқлик ҳаракати тезлиги (Максвелл тақсимоти)га мос келадиган де-Бройль тўлқин узунлиги кристалл панжарадаги атомлар орасидаги масофага тахм. тенг, шунинг учун кристаллнинг сирти дифракция панжараси бўла олади. Дифракция ҳодисасининг оддий назариясига асосан узунлиги X га тенг тўлқинлар кристаллдан сочилиб, в бурчак йўналишида максимал интенсивликка эга бўлиши учун $2d \sin \theta = n\lambda$ шарт бажарилиши керак. Бу ерда n — дифракция максимуми тартиби, d — кристалл даври, θ — тушаётган нур (атомлар) б-н атом текислиги орасидаги бурчак.

АТОМ ДВИГАТЕЛИ, ядро двигатели — атом ядроларининг парчаланиш реакцияси натижасида реакторда ажралиб чиқадиган иссиқлик энергиясини механик ёки электр энергияга айлантириб берадиган иссиқлик двигатели. А. д. транспорт воситаларида, сув ости кемаларида, атом музёранларида қўлланилади (қ. Ядро куч қурилмаси).

АТОМ, ИОН ВА МОЛЕКУЛАЛАРНИНГ ҚУТБЛАНУВЧАНЛИГИ - ташқи электр майдони таъсирида электронлар булути, атом ядроси, молекула ва ионлар марказларининг бирибига нисбатан силжиши. Умумий қутбланиш атом қутбланиш ра, электрон қутбланиш рэ ва ориентация қутбланиши ро йиғиндисига тенг: ра — атом ядросининг ташқи майдондаги манфий қутб томон силжиши, рэ — электронлар булутининг электр майдонидаги мусбат қутб томон силжиши, ро — туғма диполли молекулаларнинг майдон қутблари томон мос тартибда жойлашиши. Қутбланиш

натижасида кутбланмаган молекула кутбланган молекулага айланади, туғма диполли молекулаларнинг кутбилиги ошади. Кутбланиш натижасида вужудга келган диполь индукция диполи дейилади. Индукция диполи моменти t таъсир кўрсатувчи майдоннинг кучланганлиги E га мутаносиб: $t = aE$, a — кутбланувчанлик; ҳар қайси заррача (молекула, атом)нинг кутбланувчанлик хоссасини ифодалайди. Анионларда ядронинг электрон қаватига таъсири кучсизроқ, шу сабабли анионлар ташқи электр майдони таъсирида осонроқ кутбланади ва уларнинг заряди ҳамда радиуси қанча катта бўлса, шунча осон кутбланади. Катионларнинг кутбланиш хоссаси ҳам бор, бу хосса катионнинг зарядига тўғри, радиусига тесқари мутаносиб.

АТОМ КВАНТ СОНЛАРИ - квант механика қонунларига мувофиқ ҳаракатланаётган атомнинг узлуксиз бўлмаган физик қийматларини белгилаш учун ишлатиладиган сонлар. Мас, атомнинг энергетик ҳолати бош квант сони n қиймати $b-n$ белгиланади. Атомдаги ҳаракат миқдори моменти орбитал квант сони F , магнит моменти c , магнит квант сони t $b-n$ боғлиқ.

АТОМ МАССАСИ, атом оғирлиги — атом массаларининг атом массаси бирликларида ифодаланган нисбий қиймати. Ат.м. ифодасини инглиз ки-мёғари Ж.Дальтон 19-а. бошида фанга киритган. 1961 й.да қабул қилинган нисбий атом массалари бирликлари шкаласига асосан атом массаси бирлиги (ат.м.б.) углерод изотопи атоми ^{12}C массасининг $1/12$ қисмига тенг. Халқаро белгиси — U . Элементар зарралар, атом ядролари, атомлар, молекулалар массаси бирлиги сифатида қўлланилади. Ат.м. кимёвий элементларнинг энг муҳим кўрсаткичидир. Кимёвий элементлар атомларининг тузилиши ва хоссаларининг ўзгариш қонуниятлари Ат.м. $b-n$ ўзаро боғлиқ. Бир кимёвий элемент изотопларининг Ат.м. қиймати турлича бўлади. Изотоплар аралашма-

сидан ташкил топган элементларнинг Ат.м. сифатида аралашма таркибидаги изотопларнинг процент миқдорларини ҳисобга олган ҳолда шу изотоплар Ат.м.нинг ўртача қиймати қабул қилинади. Ушбу қийматлар элементлар даврий системасида (масса сони келтирилган трансурани элементлар бундан мустасно) келтирилган. Ат.м. турли физик ва кимёвий усуллар $b-n$ аниқланади; улардан энг аниқроғи — масс-спектроскопиядир. Бу усулда элемент ионлари нисбий зарядларнинг қийматлари, бошқача айтганда, заряд қатталигининг ион массасига нисбатан аниқланади. Бунинг учун ионларнинг электр ёки магнит майдонида тўғри чизиқли ҳаракатдан четга чиқиши текширилади. Физик усуллардан яна бири ядро реакциясига асосланган. Бунда ядрога бўладиган ўзгаришлар натижасида бир атом ядросининг иккинчи атом ядросига айланиши туфайли ажралиб чиқадиган энергиядан фойдаланилади. Кимёвий усуллардан бири — элементнинг бир неча кимёвий бирикмалари молекуляр массасини ва бу бирикмаларнинг кимёвий таркибини аниқлашга асосланган. Ат.м.ни тақрибан аниқлаш усуллари ҳам бор. Мас, улардан бири Дюлонг ва Пти қондасига асосланган; бу қондага кўра, элемент Ат. м.нинг ўша элементнинг солиштирма иссиқлик сиғими (C) га кўпайтмаси ўзгармас миқдор бўлиб, у тахм. 6,3 га тенг: $AC \sim 6,3$.

АТОМ ОҒИРЛИГИ — қ. Атом массаси.

АТОМ РАҚАМИ — кимёвий элементларнинг Менделеев даврий системасидаги тартиб рақами. Атом ядросидаги протонлар сонига тенг. Мас, кислород атоми ядросида 8 та протон бор. Кислороднинг Менделеев кимёвий элементлар даврий системасидаги рақами ҳам 8 га тенг.

АТОМ РЕАКТОРИ (ядро реактори, атом қозони) — атом ядросининг бошқариладиган занжир реакциясини амалга ошириш учун мўлжалланган қурилма. А. р. саноат энергияси и.ч., фи-

зик тадқиқотларда ишлатиладиган нейтронлар окимини ҳосил қилиш, сунъий радиоактив изотоплар ҳамда атом электр ст-яларида электр-энергияси олишда ишлатилади. Реакциядаги нейтронларнинг тезлигига қараб, А. р. сушт ва тез нейтронли бўлади. Сушт нейтронли реакторларда ёқилғи сифатида табиий уран изотопларининг аралашмаси ёки уран (U_{235}) б-н бойитилган аралашма ишлатилади. U_{235} бўлиниши даврида учиб чиқаётган тез нейтронлар графит ёки оғир сув ёрдамида сусайтирилиб, сушт нейтронларга келтирилади. Тез нейтронли реакторда эса сусайтиргич ишлатилмайди. Бундай реакторда занжир реакция тўғридан-тўғри тез нейтронлар таъсирида бориши учун атом ёқилғиси — соф U_{235} изотопи ёки сунъий изотоплар U_{233} ва Pu_{239} (плутоний) бўлиши керак. Атом ёқилғиси маълум миқдор ва ҳажмда бўлгандагина занжир реакция давом этади ва атом реактори ишлай бошлайди. Реактордан чиқиб кетаётган нейтронларни қисман фаол зонага қайтариш учун бу зона қайтаргич (оғир сув, графит ёки бериллий) б-н ўралган бўлади. Қайтаргич фаол зонада ҳосил бўлаётган нейтронлардан тўлароқ фойдаланиш ва реакторни бирмунча кичрайтиришга имкон беради. Реактор текис ишлаши учун реакция бир меъёрда давом этиши зарур. Акс ҳолда реактор тўхтаб қолиши ёки учиб чиқаётган нейтронлар сони кўпайиб кетиб, реактор бузилиши мумкин. Фаол зонада ажралаётган нейтронлар сонини маълум миқдорда ушлаб турувчи ва реакторнинг бир меъёрда ишлашини таъминловчи механизм А. р.нинг муҳим қисми ҳисобланади. У нейтронларни кўплаб ютадиган моддалар (кадмий ёки бор)дан тайёрланган таёқчалардан иборат. Бу таёқчалар реакторнинг фаол зонасига қўзғалувчан қилиб ўрнатилади (расмга қ.). Уран таёқчалари 10 дан ўз-ўзидан чиқаётган тез нейтронлар сусайтирилгач, ёқилғи таркибидаги U_{238} атомларини парчалайди. Натжижада занжир реакция тўхтовсиз давом этади. Бошқарувчи таёқча 8 (кадмий ёки бор),

ўлчов асбоби 5, кучайтиргич 6 ва мотор 7 б-н бирга реакцияни меъёрга келтиради. Иккинчи кадмий таёқча 9 эса реакторни тўхтатиш учун хизмат қилади. Қозон девори 12 бир вақтнинг ўзида қайтаргич хиз-матини ҳам ўтайди. Иссиқлик алмашувчи қурилма 13 ёрдамида уран ёқилғисидан чиқаётган иссиқлик энергияси олинади. Энергия реакторида ана шу қурилма иситгич сифатида ишлатилади. Олинган энергия атом электр ст-яларида турбиналарни ҳаракатга келтиради. Қалин бетон девор 4 реактордан чиқиб кетаётган нейтронлар ва нурларни ушлаб қолади, кишиларни зарарланишдан сақлайди. Сузгич (фильтр) 1, насос 2 ва қувур 3 ёрдамида бетон девор ичи-и даги ҳаво доимо алмашилиб туради. Ре-А реакторлар 0,5 Вт дан 30000 кВт гача қувватга эга бўлиб, реактор марказида ҳар 1 см² юза ҳисобидан секундига 1015 донагача нейтрон олиш мумкин.

Реакторлар вазифаларига кўра энергетик, экспериментал, и. т. реактори ҳамда янги бўлинадиган элементар ва радиоактив изотоплар ишлаб чиқарадиган реакторларга бўлинади. Ҳар қандай реактор: а) ёқилғининг турига; б) секинлаштирувчи моддасига; в) бажарадиган вазифасига; е) ишлаш режимига; ж) тузилишига қараб характерланади.

Энергетик реакторлар асосан сув — сувли, газ-графитли ҳамда сув-графитли реакторларга ажратилади (бу ерда биринчи сўз иссиқлик узаткичи, иккинчиси эса секинлаштирувчи моддани англатади).

Ўзбекистон ҲА Ядро ин-тида сувсувли ВВР-СМ атом реактори и. т. ва ядро физикасининг ютуқларини халқ хўжалигига тадбиқ қилиш мақсадида 1959 й.дан бери 2000 дан 10000 кВт гача (иссиқлик) қувватида ишлаб турибди.

Реакторларнинг иқтисодий тежамлилиги ва самарадорлигини тадқиқ қилиш учун қуввати унча катта бўлмаган экспериментал реакторлар қурилади. И. т. реакторлари нейтронларнинг ядролар б-н таъсирланишини ўрганиш ва нейтронлар

таъсирида турли кристалларнинг органик бирикмаларнинг ҳар хил физик ва кимёвий хоссаларига таъсирини ўрганиш учун ишлатилади. Шунинг учун бу реакторларнинг муҳим хусусияти катта (1012 — 10^{11} нейтрон/см²с) нейтронлар оқимини ҳосил қилиб беришидир. Бундай и. т. реакторларининг фаол зонасидан нейтронлар дастасининг ташқарига чиқиши учун бир нечта қўшимча горизонтал каналлари бўлади.

Интенсивлиги яна ҳам юқори бўлган нейтронлар оқимини ҳосил қилиш учун қиска даврли (импульсли) режимда ишлайдиган реакторлардан фойдаланилади. Мисол учун импульсли графит реакторда (ИГР) импульснинг катта кийматидаги қувват 105 МВт га, нейтронлар оқими эса 10^{18} нейтрон/см²с га етади. Импульснинг давом этиш вақти $0,1$ с.

Барча реакторлар ичида ёқилғини қайта ишлайдиган реакторлар (бриддер реакторлар) муҳим аҳамиятга эга. Бу реакторларда электр энергияси ишлаб чиқариш б-н бир қаторда реакция ҳисобига интенсив ёқилғи ишлаб чиқариш жараёни амалга ошади.

Реакторлар ёқилғи ва сусайтиргичнинг фаол соҳада ўзаро жойлаштирилишига қараб, гомоген ёки гетероген бўлиши мумкин. Гомоген реакторда ядро ёқилғиси сусайтиргич б-н бир текис аралаштирилади. Гетероген реакторда ядро ёқилғи сусайтиргичдан ажратилган.

Ад.: Бекжонов Р. Б., Атом ядроси ва зарралар физикаси, Т., 1995.

АТОМ СОАТИ (квант соати) — вақтни ўлчашда ишлатиладиган қурилма. А. еда вақтни ўлчаш учун ўзгармас даврий жараён сифатида атомларнинг хусусий теб-ранишларидан фойдаланилади. А. с.да «маятник» вазифасини атомлар бажаради. Атомлар бир энергия сатҳидан иккинчи энергия сатҳига ўтганда уларнинг нурланиш частотаси А. с. юришини ростлаб туради. А. с. вақтни астрономик усуллардагидан ҳам аниқроқ ўлчашга имкон беради (хатолик 10^{-8} — 10^{-13}). Ҳозир қўлланилаётган атом эталон-

ларида цезийнинг атом дасталаридан фойдаланилмоқда.

АТОМ СПЕКТРЛАРИ - эркин ёки кучсиз боғланган атомларнинг (бир атомли газлар ёки буғлар) электромагнит тўлқин чиқарганда (нурланиш А. с.) ёки ютганда (ютилиш А. с.) пайдо бўладиган оптик спектрлари. А. с. чизик-чизик, яъни алоҳида-алоҳида жойлашган спектрал чизиклардан ташкил топган. А. с. нурланишнинг кўрунувчи, ультрабинафша ва инфраниқазил соҳаларида кузатилади. Нурланиш А. с. атомни турли йўллар б-н уйғотилганда (ёруғлик, электронларнинг урилиш ва х. к.) ҳосил бўлади. Ютилиш А. с. узлуксиз спектрли ёруғлик атомар газлар ёки буғлардан ўтганда пайдо бўлади. А. с. спектрал асбоблар ёрдамида кузатилади. Ионларнинг А. с. катта частоталар томонига сурилган бўлиши б-н нейтрал атомларнинг А. сдан фарк қилади.

А. с.даги спектрал чизиклар маълум қонуниятларга бўйсунди ва содда ҳолларда спектрал сериялар ҳосил қилади. Ҳар бир спектрал серия юқори энергетик сатҳлардан пастдаги ягона энергетик сатҳга мумкин бўлган квант ўтишлари натижасида юзага келади. Водород атомидаги спектрал сериялар айниқса ажралиб туради. Водород атомида Лайман, Бальмер, Пашен, Брэккет, Пфунд ва Хамфри сериялари аниқланган. Бу сериялардаги тўлқин сонларини куйидаги формула ёрдамида топиш мумкин: бунда $R = 109677,58 \text{ см}^{-1}$ — Ридберг доимийси, n ва m — квант ўтишлари бўлаётган энергетик сатҳларининг бош квант сонлари. Лайман, Бальмер, Пашен, Брэккет, Пфунд ва Хамфри сериялари учун n мос равишда $1, 2, 3, 4, 5, 6$ га тенг. Бундай сериялар бошқа элементлар атомлари учун ҳам кузатилади. Элементнинг атом сони ошиб бориши б-н сериялардаги спектрал чизиклар сони ҳам ошиб боради ва мураккаб кўринишга эга бўлади. Элементлар А. с.нинг узига ҳослиги модда таркибини аниқлашда, улардаги спектрал чизиклар равшанлигининг

атомлар концентрациясига боғлиқлиги — элемент миқдорини аниқлашда қўлланилади.

АТОМ ТЎҚНАШУВЛАРИ - атом зарраларининг ядро тузилиши ва ҳолати ўзгармаган ҳолда ўзаро таъсирлашув жараёни. А. т. газлардаги электр разрядларида, плазма физикаси ва б. жараёнларда муҳим ўрин тутди. Зарраларнинг ўзаро таъсир этиш вақтида уларнинг умумий кинетик энергияси ўзгармай сақланиши ёки ички энергияси ўзгариши натижасида кинетик энергия мувозанати сақланмаслигига қараб, А.т. эластик ва эластикмас тўқнашувларга; эластикмас А. т. ўз навбатида 1- ва 2-тур тўқнашувларга бўлинади. 1-тур тўқнашувлар натижасида зарраларнинг кинетик энергияси камайди ва аксинча, 2-тур тўқнашувларда уларнинг кинетик энергияси ўз ички энергиялари ҳисобига ортади. 1-тур эластикмас тўқнашувларга электронлар, ионлар ва атомлар урилиши ёки ёруғлик ютилиши натижасида газнинг ионлашиш ва уйғониш жараёнлари киради. 2-тур эластикмас тўқнашувларга рекомбинация (қарама-қарши зарядли зарраларнинг нейтраллашиши), уйғотилган атом ва электрон орасидаги урилишлар киради. Бундай урилишлар натижасида атом нормал ҳолатга қайтади, электрон эса қўшимча кинетик энергияга эга бўлади. Эластик А. т.га электронлар ва оғир зарраларнинг сочилиши ҳамда бир жинсли газ атоми ва иони ўртасидаги электрон алмашиш жараёни киради. А. т. шу жараённинг эффектив қўндаланг кесими о ва унинг тўқнашувчи зарралар нисбий тезлигига боғлиқлиги б-н ифодаланади. Эластик А. т. қонунияти бир оз мураккаб. Кичик тезликдаги электронлар ва энгил атом зарралари (H, He атомлари ва нейтрон) А. т. квант механика қонунларига, оғир зарралар ва катта тезликдаги электронлар классик механика қонунларига бўйсунди.

АТОМ ФИЗИКАСИ - физиканинг атом хоссалари, электрон қобиклари тузилиши, электронлар ва ионлар хос-

салари, уларнинг электромагнит майдондаги ҳаракатини ўрганадиган бўлими. Моддаларнинг атом (А.)лардан ташкил топганлигини қад. юнон файласуф-материалистлари Эпикур, Левкипп ва Демокритлар айтган. Демокритнинг фикрича, бизга узлуксиз бўлиб қўринган жисмлар ҳақиқатда бўлинмас майда зарралардан, яъни А.лар ва улар орасидаги бўшлиқдан ташкил топган; бу А.лар ҳамма вақт ҳаракатда бўлади. 15 — 18-а.ларда табиатни тажриба асосида ўрганиш усуллари тараққий эта бошлади. Ҳамма фанлар қатори кимё фани ҳам ривожланди. Тажрибада олинган натижалар жисмлар атомлардан ташкил топган деган назарияни тасдиқлай борди. Тажрибалар кимёвий бирикма ҳосил қилишда бир модданинг зарралари иккинчи модда зарралари орасига кириб, улар ўзаро бирлашади ва янги бирикма зарраларини ҳосил қилади, деган хулосага келтирди. А. ф. назариясининг ривожланишида Дальтон, француз кимёгари Ж. Л. Пруст, Ломоносов ва Авогадронинг илмий гипотезалари катта роль ўйнади. Авогадро бир хил т-ра ва босимдаги тенг ҳажмли ҳар хил газларда молекулалар сони ўзаро тенг деган фикрни айтди. Авогадронинг бу қонуни ҳар хил элементларнинг А. оғирликларини ўзаро таққослаш имконини берди. Ҳар бир модданинг грамм-молекуласида молекулалар сони бир хил, яъни $JV_0 = 61023$ га тенг эканлиги маълум (қ. Авогадро қонуни). Авогадро сони маълум бўлса, ҳар бир А.нинг оғирлиги грамм-молекула оғирлигини Авогадро сонига бўлиб топилади. Ҳатто 19- а. охириларигача А.ни бўлинмас зарра деб қараганлар. 1897 — 98 й.лардан Томсон (Лорд Кельвин) А. таркибида электронлар бор деган фаразни айтди. 1911 у.аа Резерфорд А.нинг планетар моделини яратди. А. — протон ва нейтронлардан иборат ядро ва унинг атрофида айланувчи манфий зарядли электронлардан ташкил топган. Электрон (e) заряди 4,810~10 CGSE га тенг, массаси эса протон массасиги дан 1840 марта кичик бўлган заррадир. Про-

тон водород А.нинг ядросидир. Протон заряди мусбат бўлиб, киймати электрон зарядига тенг. Нейтрон массаси тп тахм. протон массасига тенг, лекин зарядсиз заррадир. Ядродаги протонлар сони ядро атрофида айланувчи электронлар сонига, бу сон эса элементларнинг даврий тизимидаги ўрнининг рақами, яъни А. рақамига тенг. Элементларнинг А. огирлигидан А. рақамини айирганда ядродаги нейтронлар сони келиб чиқади. Дания физиги Нильс Бор 1913 й.да Резерфорд моделига асосланиб, водород А.нинг ички тузилиш назариясини яратди. Н. Бор атом зарралари мураккаб тизим бўлгани ҳолда мувозанатда бўлишини биринчи бор тушунтириб берди. Н. Бор А. назариясини яратишда фараз сифатида учта постулат қабул қилади.

I постулат. Электрон ядро атрофида айланма ҳаракат қилаётганда ўз энергиясини йўқотмайди.

II постулат. Электрон ядро атрофида фақат барқарор орбиталардагина айланиши мумкин.

III постулат. Электрон энергияси катта бўлган барқарор орбитадан энергияси кичик бўлган орбитага ўтганда ортикча энергиясини ёруғлик нури, квант (фотон), яъни $h \nu$ сифатида чиқаради.

Бор назарияси фақат водород ва водородга ўхшаган атомлар учунгина яроқлидир. Бироқ зарядлари сони кўп бўлган элементларнинг квант назарияси — квант механикани яратишда Борнинг атом назарияси бошланғич кадам бўлиб хизмат қилди. Квант механика Н. Бор, В. Гейзенберг, Л. де-Бройль, М. Борн, А. П. Дирак ва б. томонидан яратилди.

А. ф. физиканинг янги бўлими бўлиб, янги кашфиётлар б-н бойиб бормокда. Атом физикасининг асосий бўлимлари — атом назарияси, атом (оптик) спектроскопия, рентген спектроскопияси, радио-спектроскопия, лазер спектроскопияси, атом ва ион тўқнашишлари физикасидан иборат. Атомнинг барча ҳолат характеристикаларини мукамал аниқлаш А. ф.нинг энг муҳим вазифасидир. Бунда

атом энергияси қийматлари — энергия сатҳи, ҳаракат миқдори моментларининг қийматлари ва атом ҳолатини ифодаловчи бошқа миқдорлар аниқланади. Атом тузилишини батафсил текширишда қўлга киритилган натижалардан физиканинг кўпгина бўлимларидагина эмас, балки кимё, астрофизика ва б. фан соҳаларида ҳам жуда кўп фойдаланилади. Спектрал чизиқларнинг кенгайиши ва силжишини ўрганиш муҳит (суюклик, кристалл)нинг маълум ҳисмидаги майдонлар ва унинг ҳолати ҳақида фикр юритишга имкон беради. Электрон заряд зичлигининг тақсимланишини ва ташқи кучлар таъсирида унинг қай тариха ўзгаришини билиш атом ҳосил қилиши мумкин бўлган кимёвий боғларни, кристалл панжарасидаги ион ҳаракатини аниқлаш учун жуда муҳимдир. Атом ва ионларнинг тузилиши ва энергия сатҳи характеристикалари ҳақидаги маълумотлар квант электроника қурилмалари учун катта аҳамиятга эгадир. Атом ва ионлар тўқнашганда уларнинг ионлашиши, уйғониши, қайта зарядланиши ҳақидаги билимлар плазма физикасида муҳим ўрин тутади. Атомлар энергия сатҳларининг тузилишини билиш астрофизика учун жуда зарур. Шундай қилиб, А. ф. табиат фанлари б-н чамбарчас боғлиқдир. Атом ҳақида А. ф. яратган тасаввур дунёни билиш учун ҳам аҳамиятга эга. Турли моддаларнинг турғунлиги, Ердаги оддий т-ра ва босимда кимёвий элементларнинг бошқа элементларга айланмаслиги атомнинг «турғунлиги»га боғлиқ. Ташқи шароит ўзгарганда атом хоссалари ва ҳолатининг ўзгара олиши, атомнинг «пластик» бўлиши элементар зарралардан бирининг иккинчисига айланиши йўллари кўрсатиб бериб, мураккаб тизимларнинг пайдо бўлиши сабабларини очади. Шу кунларда А. ф. модда тузилиши ҳақидаги тасаввурларни кенгайтирувчи алоҳида фанга айланиб қолди. Модда тузилиши назарияси анча мураккаб бўлиб, физиканинг деярли барча ютуқлари ва ҳоз. замон математик аппаратнинг қудратига

таянган. Сўнги йилларда атом спектроскопиясининг плазма диагностикасига, астрофизик тадқиқотларга, газли лазерлар спектроскопияси ва б. соҳаларга татбиқи анча ривож топди. Аммо бу масалаларни ёритиш атом спектрлари назариясига, атомда юз бераётган радиацион жараёнларнинг эҳтимоллиги ва кўндаланг кесими каби муҳим характеристикаларга тегишли тайин ҳисобларни ўтказишни талаб қилади.

Ад.: Бекжонов Р. Б., Аҳмадхўжаев Б., Атом физикаси, Т., 1979; Бекжонов Р. Б., Атом ядроси ва зарралар физикаси, Т., 1995; Модда тузилиши, Т., 1997.

АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ

(АЭС) — технологик схемаси жиҳатидан иссиқлик электр ст-ялари турига кирувчи электр ст-я. Оддий иссиқлик электр ст-ялари (ТЭС)да кумир, нефть, қорамой (мазут) ва газ ёқилса, АЭСда ёқилғи сифатида уран ишлатилади. АЭСнинг асосий қисми атом қозони, яъни атом реакторў. АЭСда, кўпинча, атом реакторларининг 4 типи қўлланилади: 1) сув-сувли (бунда сусайтиргич модда ўрнида ҳам, иссиқлик элтувчи модда ўрнида ҳам оддий сув ишлатилади); 2) графит-сувли (сув — иссиқлик элтувчи, графит эса сусайтирувчи бўлади); 3) оғир сувли (оддий сув иссиқлик элтувчи, оғир сув эса сусайтирувчи); 4) гра-фитгазли (газ — иссиқлик элтувчи, графит — сусайтирувчи).

Замонавий атом энергетикасида асосан уран-235 дан фойдаланилади. Унинг табиий захираси унчалик катта эмас, органик ёқилғининг эса атиги 10% ини ташкил қилади. Бу миқдор атом энергетикасини ёқилғи б-н узок вақтгача таъминлай олмайди. Ядро ёқилғиси сифатида қўлланиладиган плутоний-239 ва уран-233 олиш учун хом ашё ҳисобланадиган уран-238 б-н торий-232 нинг захираси ер бағрида етарли миқдорда. Бу ядро ёқилғилари ердаги энергетик ресурсни тахм. 1000 баравар оширади. Ҳоз. ёқилғи ишлаб чиқарадиган кўпайтирувчи атом реакторларида ёқилғи миқдорини ишлаш жараёнида ортгириш мумкин. Мас, икки

марта кўпайтириш учун тахм. 10 йилгача вақт кераклиги маълум. Демак, одамзод атом ёқилғисисиз қолмайди.

Атом энергияси халқаро агентлигининг хабар беришича, 1985 й. охирида дунёнинг 26 мамлакатада атом электр ст-яларида умумий қуввати 248577 МВт бўлган 374 реактор ишлаб турган. Шулардан умумий қуввати 77851 МВт бўлган 93 реакторли АҚШ биринчи ўринда, қолганлари эса Франция (37533 МВт), собик, СССР (26803 МВт), Япония (23665 МВт), собик. ГДР (16429 МВт) ва Англия (10120 МВт). Дунёнинг кўплаб бошқа мамлакатларида ҳам АЭС лар ишлаб турибди. Ҳоз. вақтда халқ хўжалигининг электр энергиясидан фойдаланмайдиган бирор соҳасини топиш қийин. Шунинг учун электр энергияси и. ч. йилдан йилга ортиб бормоқда. Мас, 1980 й.да дунёда ишлатилган электр энергиясининг 5,6%, 1985 й.да — 10,8% ва 1988 й.да — 27% АЭСларда ишлаб чиқилган.

Таққослаш учун 1987 й. АҚШ ишлатган энергиясининг 19%, Буюк Британияда 19%, Японияда 30%, ГФРда 34%, Францияда 76% АЭСларда ишлаб чиқилган. Лекин 1986 й. апр.да Чернобил (собик СССР) АЭСда бўлиб ўтган катта авария бутун дунё АЭСлар қурилиши режаларини бузиб юборди. АҚШда қурилиш ишлари секинлаштирилди, Скандинавия мамлакатларида эса бутунлай тўхтади. Аммо ер юзидаги энергия манбалари ҳисобланмиш — нефть, газ, кумир захиралари чекланганлигидан АЭСларни такомиллаштиришдан бошқа илож йўқ. Атом энергияси манбаи уран ва торийнинг ер юзидаги захиралари дунё халқларининг энергияга бўлган талабини бир неча минг йиллар давомида қондириб туриш учун етарлидир. Келажакда АЭСлар етарли даражада ривожланади ва дунё мамлакатларининг умумий энергетика балансида етакчи ўринни эгаллайди.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ — атомларнинг марказида жойлашган атом ядросида содир бўладиган жараёнлар на-

тижасида ажралиб чиқадиган энергия. Эркин протоннинг массаси $t = 1,0076$ масса атом бирлиги (м. а. б.)га, эркин нейтроннинг массаси тпқ $1,0089$ м. а. б.га тенглиги тажрибаларда аниқланган. Бу қийматлардан фойдаланиб атом ядросининг массаси аниқланади, чунки Менделеев жадвалидаги элементнинг ўрнига қараб ядросида нечта протон ва нечта нейтрон борлиги маълум. Мас, гелий ядросининг массаси $2 \times 1,0076$ Қ $2 \times 1,0089$ қ қ $4,0330$ м. а. б.га тенг. Лекин жуда аниқ ўлчашларга қўра гелий ядросининг массаси $4,003$ м. а. б.га тенг, бу эса эркин нейтрон ва эркин протонлар массасининг умумий оғирлигидан $0,03$ м. а. б. кам, демас, протон ва нейтронлардан атом ядроси ҳосил бўлганда маълум миқдорда масса йўқолар экан. Массанинг бу миқдори масса дефекти дейилади. Масса дефекти ҳар бир атомнинг ўзига хос бўлади. Мас, уранда $0,07$, гелийда $0,03$, бериллийда $0,04$ м. а. б.га тенг. Масса б-н энергиянинг ўзаро боғланиш қонунига асосан протон ва нейтронлардан ядро ҳосил бўлишида энергия ажралиб чиқиши ядро массасининг камайишига (масса дефектига) сабаб бўлади. Элементлар атомларининг ядролари ҳосил бўлишида ажраладиган энергия ядроларнинг боғланиш энергияси дейилади. Турли ядроларнинг боғланиш энергияси турлича бўлади, мас, гелий ядросининг тўла боғланиш энергияси 28 МэВ, ос-зарраники — $8,8$ МэВ, уран 238 нинг масса сони 119 , уран 238 иккига бўлин-са, иккала ядронинг боғланиш энергияси $119 \times 8,6$ Қ $119 \times 8,6$ қ 2047 МэВ, уран 238 нинг бўлинмасдан олдин боғланиш энергияси $238 \times 7,5$ қ 1785 МэВ, энергиялар фарқи 2047 МэВ - 1785 МэВ қ 262 МэВ, бу энергия уран ядроси парчаланганда иссиқлик энергияси ҳолида ажралиб чиқади. Атом энергияси ажралиб чиқиши учун битта сарфланган нейтрон эвазига жараён давомида куп янги нейтронлар пайдо бўлиши керак. Нейтронлар космик нурлар таркибиде табиатда ўз-ўзидан пайдо бўлиб туради, фақат уни тутиб туриш учун шароит

яратиш керак, шу вақтда занжир жараён ўз-ўзидан вужудга келади. Элементларнинг атом рақамлари ортиб бориши б-н атом ядроларида нейтронлар сонининг протонлар сонига нисбати ортади. Шу сабабли, уран 235 бўлинганида ҳосил бўлган парчалардаги нейтронлар ажралиб чиқади. Нейтронлар ядрога осон ютилади, улар ютилганида ядро энергияси ортади. Уран 235 нинг ҳар бир ядроси нейтронлар ютиб парчаланганда тахм. 200 МэВ (1 МэВқ 106 эв қ $1,610$ -б эрг) энергия ажралиб чиқади. Атом энергияси атом реактори деб аталадиган қурилма ёрдамида ажратиб чиқарилади. Табиий радиоактивлик ўрганилгандан сўнг атом ичида энергиянинг катта захиралари борлиги аниқланди. Уран ядросининг бўлиниш реакцияси вақтида кўп миқдорда энергия ажралиб чиқади. Атом ядроларининг бўлиниши кашф қилингандан кейин ядро энергиясидан амалий мақсадлар учун фойдаланиш мумкин бўлди. Ички томонидан нейтронларни қайтарадиган қатлам б-н ўраб, реакторнинг қуввати оширилади. Кучли циркуляция насослари реактордан иссиқликни тез олиб туради. Атом ёқилғиси кислородсиз, герметик ёна беради. Ундан сайёраларо учишларда ва сув остида фойдаланиш мумкин. Атом ёқилғиси тугун чиқармайди ва кам жойни эгаллайди. Атом ёқилғисининг концентрацияси катта, шунинг учун бундай ёқдлғи б-н самолётлар ерга қўнмасдан бир неча сутка учиши, денгизда кемалар узоқ сузиб юриши мумкин. Атом энергияси захиралари битмас-туганмас, чунки келажақда кўп элементлар атомларидан ҳам энергия олиш имкони топилади.

Келажақда энергияга бўлган эҳтиёж юлдузлар ҳамда Қуёш энергияси, яъни термоядро энергиясини ишга солиш йўли б-н кондирилади. Синтез усули б-н водороддан анча оғир элемент — гелий олиш термоядро реакциясига асосланган. Оғир водород, яъни дейтерий термоядро энергияси олинадиган хом ашёдир. Дунё океанида дейтерий захиралари ниҳоят

даражада кўп. Кумир, нефть, ёнувчи газ, торф захираларининг ҳаммасини бир йўла ёндирганда ажралиб чиқадиган иссиқлик дунё океанидаги сувни бор-йўғи 0,02 даражагина иситиши мумкин. Агар шу мақсадда энгил элементларнинг бириктирилган реакцияларидан фақат биттаси оғир водороддан гелий ҳосил қилиш реакциясидан фойдаланилса, бунда ажралиб чиқадиган энергия дунё океанини бир ярим минг қайнаш даражасигача иситишга етади.

Бошқариладиган термоядро реакциялари халқ хўжалигининг барча тармоқларини узок давр мобайнида зарур миқдорда энергия б-н таъминлаб туриш имкониятини беради. Бироқ бошқариладиган термоядро синтезига энергия олинмаган энг сўнги манба деб қарашга, чунки физика фани ихтиёрида бошқа бақувватроқ энергия манбалари ҳам мавжуд. Ҳоз. вақтда, мас, антиядро ҳосил қилиш учун шароит яратиш устида зўр бериб назарий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Антизарралар кашф этилиши, уларнинг тузилишини ҳамда ядро зарраларининг ўзаро таъсирини ўрганиш аннигиляция жараёнида ҳосил бўладиган янги тур энергия олиш йўлини аниқлаб берди. Аннигиляция натижасида ажралиб чиқадиган ёруғлик нури энергияси термоядро синтезидаги қараганда минг марта кўпроқдир. Шунини қайд қилиш керакки, ҳозир тадқиқотчилар Ерда сунъий юлдуз модаларини ҳосил қилиш устида кўп йиллардан буён и. т. ишлари олиб бормоқдалар.

Термоядро реакторининг ишга туширилиши одамзоднинг энергия муаммоларини ҳал этади, энергияга бўлган эҳтиёжни қаноатлантиради.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ЕВРОПА АГЕНТЛИГИ (АЭЕА) - Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) аъзолари бўлган Ғарбий Европа мамлакатларининг атом саноати соҳасидаги бирлашмаси. У 1957 й. дек.да тузилган. АЭЕАнинг ўз уставини, раҳбар қўмитаси (Парижда жойлаш-

ган) ва халқаро котибияти бор. АЭЕА фаолияти атом корхоналарини биргаликда қуришга, ўзаро илмий-техника ҳамтасорлигини ривожлантиришга, атом энергиясидан фойдаланиш масалаларида миллий қонун ва тартибларни келишиб олишга қаратилган. У Атом энергияси бўйича Европа ҳамкорлиги (АЭЕХ) б-н яқин алоқада.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ЕВРОПА ҲАМКОРЛИГИ (Евратом)-атом энергияси соҳасида биргаликда тадқиқот ўтказиш ва ундан биргаликда фойдаланиш, атом энергияси ва атом саноати захираларини бирлаштириш мақсадида тузилган ташкилот.

Унга дастлаб Ғарбий Европадаги 6 мамлакат (Германия, Франция, Италия, Нидерландия, Бельгия ва Люксембург) кирган. Евратом 1957 й. 25 мартда Римда имзоланган шартнома асосида вужудга келган. Ривожланган Европа давлатлари ташкилоти бўлган бу мустақил бирлашмага 28 давлат қиради. Европа давлатларидан ташқари унга Япония, Мексика, Канада ва АҚШ аъзо. Йиллик бюджети 80 млн. франк ёки 16 млн. АҚШ долларига тенг (1997).

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО АГЕНТЛИК (АЭХА) - (МАГАТЭ) — атом энергиясидан фойдаланиш бўйича ҳукуматлараро ташкилот, БМТнинг Нью-Йорк конференцияси қарорига биноан ташкил этилган. Низомини 1956 й. сент.да қабул қилиниб, 1957 й. 29 июлда кучга кирган. Бош қароргоҳи — Вена ш. (Австрия)да. АЭХАга 114 мамлакат (1997 й.) аъзо. АЭХА маҳсус ташкилотлар қаторига киришига қарамай, алоҳида мақомга эга эмас. БМТ б-н унинг алоқалари 1957 й. 14 нояб.да БМТ Бош Ассамблеяси б-н имзоланган битимга мувофиқ амалга оширилади. Ушбу битим ва АЭХА Низомига асосан агентлик ҳар йилда камида бир марта фаолияти тўғрисида БМТ Бош Ассамблеяси ёки зарурат пайдо бўлганда унинг Хавфсизлик Кенгаши олдида ҳисобот беради. Агентликнинг асосий мақсади

атом энергиясидан тинчлик йўлида фойдаланиш соҳасида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришдан иборат. Турли мамлакатларда ўз и. т. лабораториялари бор. АЭХА ривожланаётган давлатларга ядро хавфсизлиги ва радиацион ҳимоя учун зарур бўлган асбоб-ускуналар б-н ёрдамлашади. АЭХАнинг асосий фаолиятига кирадиган соҳалар: қурол-яроғ ишлаб чиқарадиган ядро технологиясини қаттиқ назоратга олиш; ядро энергетикаси соҳасида ёрдам кўрсатиш; радиоактив чиқиндиларни тўғри ва хавфсиз кўмиш; шу соҳага оид Норма ва Қоидаларни экспорт-юристлар ёрдамида тайёрлаш; и. т. дастурларини қўллаб-қувватлаш; аварияларга оид дастурлар ишлаб чиқиш; к. х. да ядровий усуллар ва радиоактив моддалар ёрдамида ҳосилдорлик ва тупроқ унумдорлигини ошириш; к. х. ва чорвачиликда ҳашаротлар ва касалликларга қарши курашда ёрдам бериш ва б.

Ўзбекистон Республикаси 1994 й. 21 янв. да АЭХАга аъзо бўлиб, халқаро стандартларни тан олиш, атом энергиясидан халқ хўжалигида фойдаланиш, радиоактив моддалар б-н хавф-хатарсиз ишлашда халқаро стандартлар, қонун-қоидаларга риоя қилишни ўз зиммасига олган. Агентлик олий органи — Бош конференция аъзо давлатларнинг вакилларидан ташкил топган ва ҳар навбатдаги сессияга йиғилади. Низом бўйича навбатдан ташқари сессиялар ўтказиш ҳам кўзда тутилган. АЭХА Бошқарувчилар кенгаши агентлик ишлаб чиққан дастур, атом энергияси соҳасида умумий сиёсат ва бошқарув ишларини амалга оширади. Мазкур кенгаш таркибига 35 давлат вакиллари киреди.

АТОМ ЯДРОЛАРИ ИЗОМЕРИЯСИ - баъзи атом ядроларининг нисбатан узоқ яшаш вақтига эга уйғонган (метастабил) ҳолатларда бўлиш ҳодисаси. Бу ҳодисани 1921 й. да немис олими О. Ганн ва РаВ4(uz) изотопларида кузатган. Бу икки изотоп ўзидан JS-зар-ра чиқариб, бир хил изотоп U234га айланган, аммо уларнинг ярим р-емирилиш

даври ҳар хил бўлиб, UZ учун 6,66 соат, UX2 учун 1,175 мин. Худди шундай ҳодисани 1935 й. Б. В. Курчатов, И. В. Курчатов, Л. В. Мисовский ва Л. И. Русиновлар Вг80 изотопида кузатганлар. А. я. и. қуйидагича тушунтирилади: сунъий элемент атом ядроларининг асосий ва уйғонган ҳолатларида ҳосил бўлади. Кўпчилик ядролар жуда қисқа вақт (10~22 — 10-10с)да у-нурланиш ёки ички конверсия натижасида уйғонган ҳолатдан асосий ҳолатга ўтади. Баъзи ядролар (изомер ядролар)да маълум уйғонган ҳолат нисбатан узоқ вақт (10-с дан бир неча ойгача) сақланиб қолади. Бундай ҳолатлар метастабил ҳолатлар деб аталади. Вейцеккер гипотезасига асосан метастабил ҳолатлар ўзининг асосий ҳолатидан кичик энергетик оралик (ДЕ<0,1 МэВ) ва катта ҳаракат микдори моменти б-н фарқ қилади. Уйғонган ҳолат ўзининг асосий ҳолатидан катта спини б-н фарқ қилса, радиацион ўтиш эҳтимоли жуда кичик бўлади. Мас, Вг80 учун метастабил ҳолат спини асосий ҳолат спинидан 3 га фарқ қилади.

Сезиларли микдорда нейтрон ва протон сонлари тоқ бўлган ядроларда ҳам А. я. и. мавжуд. Аммо кўпгина нейтрон ва протон сонлари жуфт бўлган ядроларда А. я. и. жуда кичик яшаш вақтига эга; ажойиб истиснолардан бири гафний-180 ядроси (Т- 5,5 соат).

АТОМ ЯДРОСИ — нуклонлардан — протонлар (р) ва нейтронлар (и)дан ташкил топган атом ўзаги. А. я.нинг хусусиятларини ўрганишда ядро кучлари катта аҳамиятга эга бўлади. А. я.да гравитацион ва электромагнит кучлар таъсири кам бўлса ҳам А.я. ҳоссаларига таъсири бўлади. Ядро кучларининг таъсир радиуси жуда кичик, 10~13 см. Ядро кучлари ядронинг спинига ва изотоп спинига боғлиқ. Атом ядросининг бутун хусусиятларини ўз ичига оладиган ягона назария яратилган эмас, чунки ядро структураси ва кучлари тўлиқўрганилмаган. Ундан ташқари ядродаги нуклонлар харакатини аниқловчи тенгламаларни

математика нуктаи назаридан ечиш мумкин эмас.

А. янинг хоссаларини ўрганишда турли моделлар татбиқ қилинади. Ҳар қайси модель А. янинг маълум хоссаларини акс эттирган ҳолда баъзи хоссаларини тушунтиришда қарама-қаршиликларга олиб келади. Мас, А. янинг емирилиш хусусиятини гидродинамик модель б-н яхши тушунтирилса, магик ядролар ҳолатларининг хусусиятларини тушунтириш мумкин эмас, аксинча, крбиклар модели б-н магик ядролар ҳолатларини яхши тушунтирилса, емирилиш ҳодисасини тушунтириш мумкин эмас ва ҳ. к. (к. Ядро моделлари). А. я. тузилиши ва хоссаларини тажриба ердамида ўрганиш учун хилма-хил ядро ҳодисалари: зарраларнинг А.я.дан эластик ва эластикмас сочилишлари, ядро реакциялари, табиий ва сунъий радиоактив нурланиш, ядро емирилиши ва ҳ. к.лардан фойдаланилади.

Ўзбекистонда ҳам атом ядросини ўрганишга доир и. т. ишлари олиб борилади. Тошкентда Р. Б. Бекжонов, А. И. Мўминов, Т. И. Мўминов, Қ. Ш. Азимов ва б.нинг мос тушишлар, гамма-нурларнинг доплерча кенгайиши, гаммачизиқларининг шакл ўзгариши, ядро ҳолатларини резонанс уйғотиш, гамма-нурларининг ғалаёнланган ва ғалаёнланмаган гаммагамма бурчак корреляциялари ва кутбланиши усуллари-дан фойдаланиб ўтказган ядро сатҳлари орасидаги электромагнит ўтишлар эҳтимолликларига оид тажрибавий тадқиқотлари атом ядросининг тузилиши ҳақида кенг маълумотлар олишда жуда самарали бўлди. Натижада ядро ҳолатларининг 10~6— 10~17 с ораллиқдаги яшаш вақтлари ва парциал кенгликлари ўлчанди, спин, жуфтлик, магнит ва электр моментлари, деформация параметрлари аниқланди. Оқибатда атом ядроларининг тузилишига тегишли маълумотлар олинди.

АТОМ ЯДРОСИ МОМЕНТЛАРИ - атом ядросининг механик момент (спин)

F , магнит момент σ ва электр моментлари. Атом ядросини ташкил қилувчи нуклонлар ядродаги ҳаракатлари туфайли орбитал ҳаракат миқдори моменти (F) ни ҳосил қилади. Нуклон спини F б-н кўшилиб, нуклоннинг тўла моменти j ни ташкил қилади. Атом ядросининг механик моменти ядрони ташкил қилувчи нуклонларнинг улари комбинацияси йиғиндисига тенг бўлади. Одатда, атом ядросининг механик моменти шу ядросининг спини деб аталади. Атом ядросининг магнит моменти σ уни ташкил қилувчи нуклонларнинг хусусий магнит моментлари йиғиндисидан иборат. Атом ядролари магнит моментлардан ташқари электр моментларга ҳам эга бўлади. Бу моментлар ядродаги зарядларнинг тақсимланишига боғлиқ.

АТОМ ВОДОРОД ЁРДАМИДА ПАЙВАНДЛАШ — металлни водород муҳитида пайвандлаш. Асосий иссиқлик манбаи — иккита вольфрам электрод орасида ҳосил бўладиган электр ей. Ёйнинг юксак (3500° гача) т-раси таъсирида молекуляр ҳолатдаги водород атомларга диссоцияланади (ажралади) ($H_2 \rightarrow 2H$) ва маълум миқдорда иссиқлик ютади. Водород металл сир-тига текканда атомлар яна молекуляр ҳолга ўтиб, ютган иссиқлигини ажратади ва металлни янада кўпроқ қиздиради. Диссоцияланган водород металлни ҳимоя қилади. Шу йўсинда пайвандланган металлларда (мис ва унинг қотишмаларидан ташқари) мустаҳкам ва зич чоклар ҳосил бўлади.

АТОМИЗМ (юн. *atomon* — бўлинмас) — ҳамма нарсалар мустақил элемент (атом)лардан тузилган, барча нарсанинг содир бўлиши бу элементларнинг аралашishi, бирлашishi ва бўлинишига асосланади, деб ҳисоблайдиган таълимот. 19- а. охиригача А. материя алоҳида бўлинмас зарралар — атомлардан ташкил топган деб уқтириб келди. Ҳоз. А. нуктаи назаридан электронлар — электр «атомлари», фотонлар — нур «атомлари» ва ҳ. к.дир. Янада кенгрок, маънода А. объектнинг дискрет (дона-дона), жара-

ённинг, хоссанинг узлуклилигини билдиради. Бу таълимот материянинг сўнги, ўзгармас моҳияти мавжудлигини инкор этади, унинг миқдор ва сифат жиҳатдан нихоясизлигига асосланади.

АТОМНИ УЙЎТИШ - атомни нормал (рисоладаги) энергия ҳолатидан юқори энергия ҳолатига ўтказиш. Атомни ёруғлик, иссиқлик таъсирида ёки электронлар б-н бомбардимон қилиб уйғотиш мумкин. Атом бу жараён натижасида маълум миқдордаги энергияни ютиб, унинг орбитасидаги электронлар юқри энергия ҳолатига ўтади. Мас, натрий атомини уйғотиш учун 2 эВ ёки 3,2 10~12 эрг энергия керак. Хона т-расида атомларнинг ўртача кинетик энергияси $5 \cdot 10^{-14}$ эрг га тенг, бу уйғониш энергиясидан 100 марта кичик. Атомнинг уйғотилганлигини унинг нормал ҳолатга ўтишида маълум тўлқин узунлигидаги ёруғлик чиқаришидан билиш мумкин. Электрон б-н тўқнашган атом ундан қабул қилиб олган ортиқча энергияни бир оз такт давомида сақлаб туриб, сўнгра атрофдаги атомлар ҳаракати таъсирида уни қайтариб беради ва яна нормал ҳолатга ўтади. Агар газ босими жуда кичик бўлса, атом ортиқча энергияни ёруғлик чиқариш б-н қайтариши мумкин. Агар симоб атомининг биринчи критик потенциали 4,9 эВ га тенг бўлса, уни шундай энергияли электрон б-н бомбардимон қилинганда уйғотилган ҳолатга ўтади ва, аксинча, нормал ҳолатга ўтиши учун унинг ортиқча уйғотиш энергияси ёруғлик кванта ҳолида нурланиши керак. Сийраклаштирилган симоб буғини монохро-матик ёруғлик б-н нурлатилса, атомнинг уйғониши (оптик уйғониш) рўй беради. Ютилган ёруғлик квантининг энергияси қанча бўлса, атом қайтарган квантнинг энергияси ҳам шунча бўлади. Мас, натрий буғларини сариқ натрий спектр чизиғига мос ёруғлик кванта б-н нурлатилса, у яна қайта шу сариқ спектр чизиғига мос нур чиқаради. Махсус усуллар ёрдамида атомларни иккинчи, учинчи ва б. юқори критик потенциаллар (юқори

энергия ҳолатлари)гача уйғотиш мумкин. Бу атомнинг қайта чиқарган энергияси турли тўлқин узунликидаги ёруғлик нуридан иборат бўлади. Учунчи термик (иссиқлик воситасида) уйғотиш усули юқори т-ра таъсири б-н боғлиқ. Газ алангасига киритилган ош тузининг зарраси алангани сариқ рангли қилиб кўрсатади. Спектроскоп ёрдамида алангада натрийнинг сариқ спектр чизиғи борлигини кузатиш мумкин.

АТОН («Куёш гардиши») — қад. Миср афсонасидаги куёш худоси. Куёш гардиши кўринишида тасвирланган. Аменхотеп IV подшолиги даврида (мил. ав. 1419 — тахм. 1400) А. Мисрнинг ягона худоси деб эълон қилиниб, бошқа худоларга сиғиниш ман этилган.

АТОНАЛ МУСИҚА (юн. а - инкор қўшимчаси ва tonal — тон) — 20- а. бошларидан Европа мамлакатларида одат тусига кирган тоналлик, лад, гармония ва б.нинг ўта эркин ўзгарувчанлигига асосланиб яратиладиган мусиқа. Ат. м. консонанс ва диссонанс контрасти, модуляцияларни инкор этади. Айрим Ат. м. парчалари сўнги романтиклар ва импрессионистлар ижодида учрайди. 20-а. бошида Австрия композитори А. Шёнберг, унинг шогирдлари А. Веберн, А. Берг ва б. ижодида аъъанавий европача ладтоналлик асосидан тўла ёки қисман воз кечиш натижасида Ат. м. ёки Р. Колиш (1896 — 1978) томонидан киритилган атоналлик тушунчаси юзага келган. Ат. м.ни маълум даражада додекафония техникаси тартиблаштирган. Ундан Ўзбекистон композиторлари кино, телекўрсатув, театр мусикаси ва б.да фойдаланмокдалар.

АТОНАЛЛИК (юн. а — инкор қўшимчаси ва tonal — тон) — тоналлик, аниқроғи мусиканинг лад асосини инкор этиш б-н боғлиқ кенг маънодаги атама, Австрия скрипкачиси ва композитори Р. Колиш (1896—1978) томонидан айнан скрипкада ноаниқ ижрога нисбатан илк бор қўлланилган. Мусиқа санъатининг объектив асосларини, мусикий хамохангликпар табиатини ва гармония

қонунларини инкор этади ҳамда товушларнинг ихтиёрий бирикмалари ёки муайян композиция тизимлари (мас, додекафония қодалари) б-н алмаштиради.

АТОНИЯ (юн. *a* — инкор қўшимчаси ва *tonos* — тонус, таранглик) — бирор аъзо мускуллари нормал тонусининг йўқолиши; озиб кетиш, нерв ва б. касалликларда кузатилади. А. туғма бўлиши ҳам мумкин. А.да аъзо ёки тўқима бўшашиб, илгаригидек ишлай олмай қолади. Меъда А.си, ичак Ахи, бачадон А.си ва б. фарқ қилинади.

АТРЕЗИЯ (юн. *a* — инкор қўшимчаси ва *tresis* — тешик) — бирор табиий тешик, канал (мас, қизилўнғач)нинг туғма бўлмаслиги ёки шикастланиш, яллиғланиш ва б. сабабларга кўра битиб қолиши. Баъзан боланинг орка чиқарув тешиги ёки жинсий кини очилмай туғилиши.

АТРЕК — Эрон ва Туркменистондаги дарё. Уз. 669 км. Ҳавзасининг майд. 27,3 минг км². Себаз ва Сулах дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Туркменистон-Хуросон тоғларидан бошланади ва ботқоқли дельта орқали Каспий денгизига қуйилади. А. қор ва ёмғирлардан сув олади, баҳорда тўлиб оқади, ёзда эса жуда камайиб, қуйи қисми бутунлай куриб қолади. А. кам сувли дарё, ўртгача йиллик сув сарфи Қизилатрек ш. яқинида 9,2 м³/сек, максимал сув сарфи баъзан 100 м³/сек га етади. Юқори қисмида тор, чуқур водийдан оқади. А. суви лойка: ҳар бир м сувда 18 кг оқинди бор. Дарёнинг кўп суви Эронда Машҳад-Кучан водийсини суғоришда сарф бўлиб, Туркменистонга, хусусан ёзда сув кам келади. А.нинг энг катта ўнг ирмоғи — Сумбар.

АТРИБУТ (лот. *attributum* — бахш этаман) — 1) объектнинг зарур, муҳим, хос хусусияти (мас, фалсафада материя А. и — ҳаракат); 2) грамматикада — айнан аниқловчи (гап бўлаги).

АТРИБУЦИЯ (лот. *atributio* — нисбат бермоқ) — бадий асар (расм, ҳайкал ва б.)нинг асиллигини, муаллифини, яратилган жойи, вақтини аниқлаш.

Санъатшуносликда асарнинг услуби ва яратилиш хусусиятлари (материал, композиция, ижодкорнинг ўзига хос услуби ва ҳ. к.) таҳлилига асосланади. Дастлаб мутахассисларнинг тажрибавий билими ва ҳиссий ҳулосаларига асосланган А. 19-а. охиридан илмий услубий таҳлил, ким-ёвий ва физик тадқиқотлар (макро- ва микросуратга олиш, рентгенография, инфракизил, ультрабинафша нурлар ва б.) натижаларига таянмоқда.

АТРОБАН — оташпарастларнинг ибодатхоналарида доимо ёниб турадиган муқаддас олов — «азархўрро»га ўтин ташлаб, кулини олиб турадиган руҳонийлар. Оловга топинувчи оташпарастлар А.ларга ҳадялар келтириб, улар орқали муқаддас оловдан мадад сўраганлар.

АТРОПАТЕНА (ёки Кичик Мидия, Азербиган) — Жан. Озарбайжоннинг юнонча номи. А. қад. Мидиянинг шим. қисмини (ҳоз. Талиш тоғлари, Араке дарёси ва Урмия кўллари худудини) ўз ичига олган. А. шу жойнинг мил. ав. 4-а.даги ҳокими — Атропат (Ахоманийлар сатрапи) номидан олинган. Антик давр муаррихларининг А. ҳақида берган маълумотлари А.ни илк кулдорлик давлати ва зардуштийлик динининг асосий марказларидан бири деб ҳисоблаш имконини беради. 7-а.да А. Араб халифалиги томонидан фатҳ этилган.

АТРОПИН (*Atropinum*) — минг-девона, бангидевома, эшакмия ўсимликларидан олинадиган алкалоид. Меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси, пилороспазм, холецистит, ўт-тош касаллиги, ичак ва сийдик йўллари спазми, бронхиол астмага, сўлак, меъда, бронхлар безлари секрецияси кўпайганда, адашган нерв қўзғалувчанлиги ошиб кетиши натижасида юзага келадиган брадикардия, атриовентрикуляр блокадада атропин сульфат кўринишида ишлатилади.

АТРОФИЯ (юн. *atropheo* — озаяпман) — тўқималар озикланишининг бузилиши натижасида аъзоларнинг кичрайиб, хужайралар сифатининг ўзгариши. Физи-

ологик ва патологик А. тафовут қилинади. Физиологик А. аъзолар функцияларининг тўхташи натижасида рўй беради. Чунончи организм ўсишдан тўхтаганда, айрисимон без атрофияланиб, ёғ тўқимаси кўпаяди. Одам қариган сари аъзолар фаолияти сусайиши натижасида безлар ва ички аъзолар ҳажми кичраяди, тери эластиклиги йўқолиб, ажин пайдо бўлади. Патологик А.га турли касалликлар (сил, ўсмалар, заҳарланиш ва б.) сабаб бўлади. Бунда аъзолар ҳажми кичраяди. А. сабаблари йўқотилса, аъзолар асли ҳолига қайтиши мумкин, жумладан синган суяк битгандан сўнг атрофияланган муқкуллар тикланиб, ҳаракат нормаллашади. А.нинг олди олинмаса, ҳаёт учун хавф туғдириши мумкин, мас, кўз нерви А.си кўрликка, муқкуллар Ахи фалажликка, жинсий безлар Ахи жинсий қобилиятнинг сусайиши (фарзанд кўрмасликка) сабаб бўлади.

АТТАШЕ (франц. — айнан, бirkитилган) — 1) 1-дипломатик мартаба. А. мартабаси деярли барча давлатлар қонун ҳужжатларига биноан ташқи ишлар вазири буйруғи б-н дипломатик ваколатхоналар ва идораларнинг 2 — 3 йиллик иш таж-рибаси бўлган ходимларига берилади; 2) ҳарбий, ҳарбий-денгиз, ҳарбий-ҳаво А.лари — ўз мамлақати тегишли кўшинлар турларининг А. хизмат қилиб турган бошқа бир давлат қуроли кучлари ҳудудидаги дипломатик ваколатхонасининг лавозимдор шахслари, улар дипломатик вакилга барча ҳарбий масалалар бўйича ёрдам кўрсатишади. Мавкейга кўра, ҳарбий А.лар дипломатга тенглаштирилиб, дипломатик корпус таркибига киритилади ва дипломатик имтиёзлар ва дахлеизлик ҳуқуқига эга бўлади; 3) савдо, молия, қ. х., фан ва техника, балиқчилик, шунингдек маданият ҳамда матбуот бўйича А. — дипломатик ваколатхонанинг мазкур соҳаларга оид масалалар б-н шуғулланувчи ходимлари, дипломатик имтиёзлар ва дахлсизлик ҳуқуқига, матбуот бўйича А. эса дипломат мартабасига эга.

АТТЕНЮАТОР (франц. attenuer — кучсизлантириш) — электр кучланиши, ток кучи, электр ёки электромагнит тебранишларининг қувватини бир меъёрда, босқичма-босқич ёки муайян қийматга пасайтирувчи қурилма. А. алоҳида қурилма сифатида, ўлчаш асбоблари ёки б. асбоблар б-н бирга тайёрланади. Реостат ва потенциалметрдан фарқи роллаш жараёнида А.нинг қириш қисмлари орасидаги қаршилик ўзгармаслигидан иборат. А. асосан юқори частотали ўлчов асбобларида, мас, стандарт сигналлар генератори ва радиокомпараторларда қўлланилади.

АТТЕСТАТ (лот. attestor — гувоҳлик бераман) — қ. Шаҳодатнома.

АТТЕСТАЦИЯ (лот. attestatio — гувоҳнома) — ходимнинг малакасини, ўқувчиларнинг билим даражасини белгилаш; маҳсулот, иш ўринлари сифатини аниқлаш.

АТТИКА — қад. Ўрта Юнонистоннинг жан.-шарқида жойлашган вилоят. Юнон ривоятларига кўра, Афина атрофида А.нинг сиёсий бирлашуви шох Тесеё даврида содир бўлган; аслида бу жараён бир неча асрларга чўзилган. Мил. ав. 6-а. га келиб Афина А.да мутлақ иқтисодий ва сиёсий устунликка эришган. Ҳоз. Грецияда А. шу номдаги маъмурий-ҳудудий бирлик — ном (маркази — Афина).

АТТИЛА Мундзук ўғли (Эцела, От-илахон, Этилли; лақаби — «Худонинг қазаби») (? — мил. 453) — гуннлар подшоҳи. Мил. 433 й. амакиси Рутила вафот этгач, биродари Бледа (Билада) б-н бирга тахтга ўтирган; лекин 445 й. Бледани қатл этиб, ҳокимиятни якка бошқарган. А. ўзининг зафарли юришлари б-н салтанат ҳудудини ниҳоятда кенгайтирган. А. давлати Шарқда — Кавказ, Ғарбда — Рейн дарёси, Шим.да — Дания о.лари, Жан.да — Дунай дарёсининг ўнг соҳилини қамраб олганди. А. қудратли ҳукмдор бўлган, шу туфайли кўпгина халқлар унга ўз ихтиёрлари б-н бўйсўнганлар. А. халқларнинг кучли иттифоқини ташкил қилиб, унинг таркибига: остготлар,

гепидлар, тюрингияликлар, геруллар, ругийлар, хазарлар ва б.ни киритган. А.нинг қароргоҳи Венгриянинг шим. даги Токай мавзеида бўлган. А. дастлаб Дунайнинг қуйи оқимидаги сўл қирғоқ ерларни ўз ҳокимиятига бўйсундирган. Мизия, Фракия, Иллирикани талон-тарож қилиб, то Константинополга қадаб етиб борган ва Византия императорини жуда қатта тўловлар тўлашга (447) мажбур этган. 450 й. А. 500 минг кишилик қўшин тўплаб ғарбга юриш қилган. А. Германиядаги Рейн дарёсидан ўтиб Трир, Мец, Аррас ва б. шаҳарларни вайрон қилган. Орлеан ш.ни қамал қилганда шаҳарга ёрдамга Ғарбий Рим императори Валентиниан III нинг саркардаси Аэций ва вестготлар подшоҳи Теодорих етиб келган. А. қамални бўшатиб 451 й. кузда Труа ш. яқинидаги Каталаун майдонида келиб жойлашади. Мана шу майдонда халқларнинг буюк жанги содир бўлган (қ. Каталаун жанги). А. кучи бу жангдан сўнг анча заифлашгани туфайли олдинга қараб юришни давом эттирмай, Рейн ортига, Германияга қайтади. 452 й. у янгидан сафар уюштириб, Шарқий Альп тоғлари орқали Италияга бостириб кириб Аквилеяни вайрон қилади, Альгинум, Падуа, Милан ва б. кўпгина шаҳарларни эгаллаган; Рим ва бутун Италия хавф остида қолади; лекин А. ўзининг зафарли юришини тухтатиб сулҳ битими тузди. А. 453 й. Паннонияга қайтиб келиб, шу ерда вафот этган. А.нинг вафоти б-н гуннларнинг жаҳоншумул давлатининг қудрати синган; унинг ўғли Эрнак даврида, Нетад дарёси (Паннонияда) бўйидаги жангда герман ва скиф қабилалари ўз мустақилликларини қайтариб олганлар. Гуннлар барпо этган давлат парчаланиб кетган. А. ҳақидаги кўплаб қўшиқ ва ривоятлар узоқ вақтларгача сақланиб қолган.

АТ-ТОИР (араб. ат-Тоир) — Бургут юлдуз туркумининг энг равшан, 1-катталикдаги (а) юлдузи. У рта кенгликдаги жойларда баҳор, ёз ва кузда кўриш мумкин.

АТТОРЛИК — бозорларда пардоз-андоз, майда рўзғор моллари б-н савдо қилувчи дўконлар растаси, қатори. Ўтмишда доридармон, майда рўзғор буюмлари (ип, игна, хина, ойна, тарок, сақич, атир-упа ва б.) б-н савдо қилувчи сайёр майда савдогарлар атторлар деб аталган. Ҳозир А. моллари кенг ассортиментда магазинларнинг махсус галантерея ва парфюмерия бўлимларида ёки махсус магазинларда сотилади.

АТТРАКТАНТЛАР (лот. attraho — ўзимга жалб қиламан) — ҳашаротларни ўзига жалб этувчи табиий ва синтетик кимёвий моддалар. Бир хужайрали организмларнинг А. одатда, ижобий хемотоксисни (қ. Хемотоксис) вужудга келтирувчи моддалар ҳисобланади. Мас, сахароза ва аминокислоталар турли хил ҳаракатчан бактерияларни ўзига жалб қилади. Циклик АТФ эса зам-буруғлар (миксомицетлар)нинг табиий А. ҳисобланади. А. таъсир қилиш доираси бир неча мм дан бир неча км гача боради. Ҳоз. кунда ҳашаротларнинг А. жуда яхши ўрганилган. Булар 3 асосий гуруҳга бўлинади: ҳашаротларнинг муайян жинсига; озуқа моддага ва тухум қўйиш муҳитига жалб қилувчилар. Биринчи гуруҳ моддалари — жинсий А. ёки феромонлардир. Турли хил ҳашаротларнинг 300 дан ортиқ феромонлари яхши ўрганилган. Булар асосида жуда кўп синтетик феромонлар ҳам яратилган. Жинсий феромонлар ҳаддан ташқари кам миқдорда ҳам таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Эркак ипак қурти жинсий А. 1 см³ ҳавода концентрацияси ЗЛО»19 г миқдорида ҳам ўзига жалб қилиш хусусиятини сақлайди. Ҳашаротларнинг озуқа манбаига жалб қилувчи А. (озуқа А.) организмлар озикланадиган овқат хидига эга бўлади. Ипак қуртининг тут барглари б-н озикланишга жалб қилувчи А. асосини бир қатор кимёвий моддалар б-н бир қаторда бошқа ўсимликларда деярли учрамайдиган морин моддаси ташкил қилади. Кўпчилик ҳолларда озуқа А. сифатида битта эмас, балки бир не-

чта моддалар биргаликда иштирок этади. Ҳашаротларни тухум қўйиш жойига жалб қилувчи А. гуруҳи, мас, дарахтларнинг пўстлогидан ажраладиган учувчан моддалар пўстлокхўр кўнғизларни, иссиққонли ҳайвонлар ажратадиган карбонат ангидрид гази кон сўрувчи хашаротларни ўзига жалб қилиши аниқланган.

Ўсимликларни химоя қилишда феромонлардан фойдаланилади. А.ни инсектицидлар б-н биргаликда ишлатиш жуда самарали. Зараркунандалар ҳар бир авлодининг ривожланишини, энтомофагларни далага қўйиш муддатларини белгилаш ва кимёвий кураш чораларини қўллашга заруратни аниқлашда А. катта аҳамиятга эга.

Абдукарим Зикирёев.

АТТРАКЦИОН (франц. attraction — тортилиш) — 1) цирк томошаси. Дастлабки механика ва физика ютуқлари асосида кўрсатилган цирк номерлари А. дейилган. Ҳозир муайян ғоя ва мазмун асосида бир-бири б-н боғлиқ цирк томошалари дастури А. дейилади; 2) маданият ва истироҳат боғлари, болалар саройлари, умуман оммавий са-йил жойларида кўнгил очиш учун ўрнатилган қурилма (чархпалак, карусель ва кема-арғимчоқ ва б.). АТФ — қ. Аденозинтрифосфат кислота.

АТҲАРВАВЕДА — хинд халқининг буддизмгача бўлган энг қад. диний ва адабий ёдгорлиги бўлмиш 4 шеърий ва насрий тўплам — ведалардан бири. Тахм. мил.ав. 9—8-а.ларда тузилган. Ведалар куйидагилар: Ригведа — гимнлар ведаси (муқаддас билим), Самаведа — кўшиқлар ведаси, Яжурведа — қурбонлик сўзлари ҳамда коидалари ва А.— зодагонларнинг ҳикматли ёки қарғиш сўзлари ведаси. А. қад. хиндларнинг дини, маданияти ва ижтимоий тузуми ҳақида муҳим маълумот беради.

АУГСБУРГ — Бавария еридаги шаҳар. Германия жан.да, Альп тоғлари этакларида жойлашган. Аҳолиси 245 минг киши атрофида. Транспорт йўллари

туғуни. Қад. тўқимачилик маркази. Машинасозлик, металлни қайта ишлаш, кимё, электротехника ва радиоэлектроника саноати ривожланган. Максимилиан музейи, кўплаб меъморий ёдгорликлар (11 — 18-а.лар) бор. Шаҳар мил. ав. 15-а.да римликлар ҳарбий лагери ўрнида вужудга келган. 10—11-а.ларда йирик савдо-хунармандчилик маркази бўлган. 15—16-а.ларда эса А. Ев-ропанинг йирик савдо ва молиявий марказига айланди. 1806 й.дан Бавария таркибида.

АУД (ёки Аудх) — Шим. Ҳиндистондаги тарихий вилоят. Ганг дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Мил. ав. 6-а.да А. худудида кулдорлик давлати Кошала бўлиб, бутун вилоят унинг пойтахти Айодхье номи б-н аталган. Қадимда ва ўрта асрларда А. Ганга водийсида ташкил топган йирик давлатларнинг муҳим таркибий қисми бўлган. 18-а.нинг 20-й.ларида бобурийларнинг А.даги ноиби Саодатхон А.ни Бобурийлар салтанатидан мустақил деб эълон қилди. 18—19-а.ларнинг бошларида А. Ҳиндистоннинг йирик ҳокимликларидан бири бўлиб, пойтахти Лакхнау эди. А. Англиянинг Ост-Индия компанияси экспансиясига қарши фаол кураш олиб борди, аммо 1764 й. Буксара яқинидаги жангда енгилгач, мазкур компанияга қарам бўлиб қолди. Инглиз аннексиясидан кейин А. худуди Шим.-Ғарбий вилоятлар таркибига киритилди. 1902 й. бу вилоятлар Агра ва А. Бирлашган вилоятлари (1950 й.дан Уттар-Прадеш штати) деб аталди.

АУДИЕНЦИЯ (лот. audentia — тинглаш, кулоқ солиш) — давлат ва жамоат арбоблари томонидан чет эл дипломатик вакилларининг расмий қабул қилиниши. Халқаро ҳуқуқда А.— давлат бошлиғининг дипломатик вакилини қабул қилиши. Бир давлат вакилининг ўз ишонч ёрлиғини ёки чақириб олиш ёрлиғини топшириши ҳам А. дир. 1815 й. 19 мартда Венада дипломатик вакиллар тўғрисида қабул қилинган регламентга мувофиқ бевосита давлат бошлиғидан А. сурашга фақат мухтор элчи даражасида-

ги вакилнинггина ҳуқуқи бор. Муваққат ишлар вакили ва б. даражали дипломатик вакиллар А. ҳақида шу давлат ташки ишлар вазири орқали илтимос қилиши мумкин.

АУДИОЛОГИЯ (лот. audio — эшитаман ва юн. logos — фан) — оториноларингологиянинг бир бўлими; эшитиш ва унинг бузилишлари б-н боғлиқ ҳолатларни ўрганадиган фан.

АУДИОМЕТРИЯ (лот. audio — эшитаман ва ... метрия), акуметрия — эшитиш ўткирлиги (яхши эшитиш)ни ўлчаш. Эшитиш ўткирлиги, асосан, товушни қабул қилиш бўсағаси б-н аниқлангани учун А. инсон қулоғи қабул қиладиган энг паст товуш кучини аниқлашдан иборат бўлади. А.нинг энг оддий усули ҳар хил масофада турган инсон товуши ёки камертоннинг турли баландликдаги товушларини қабул қилиш ҳисобланади. А., асосан, махсус электр акустик асбоблар — аудиометрлар б-н амалга оширилади. Аудиометрларда товуш баландлиги (100 дан 8000 гц гача) ва кучи (0 дан 125 дБ гача) ўзгартирилиб, товуш жиёл эшитиладиган ҳолга (эшитиш бўсағасига) келтирилади. А. натижалари аудиограмма (эгри чизик) тарзида ёзиб олинади.

АУДИТ (инг. audit — у эшитади) — му-айян ваколатлар берилган шахслар — аудиторлар (аудиторлар фирмалари) томонидан хўжалик юритаётган субъектларнинг молиявий ҳисоботлари тўғрилигини, улар амалга оширган молиявий ва хўжалик операцияларининг мамлакат қонунларига мувофиқлигини текшириш мақсадларида ўтказиладиган молия хужжатлари экспертизаси ва таҳлили; тафтиш. Унинг ички А. ва ташқи А. турлари бор. Ички А. бошқарувнинг корхона хўжалик фаолияти тўғрисида ахборот олиш, менежерлар ҳисоботининг ҳаққонийлигини тасдиқлаш мақсадларини кўзлайди. Ташқи А. ўзаро мустақил томонлар (корхона ва аудиторлик фирмаси) ўртасида шартнома асосида амалга оширилади. А.да корхона молиявий ҳисоботининг

тўғрилигига баҳо берилади, унинг амалдаги қонунчиликка мос келиши тасдиқланади. А. йўналишига кўра умумий А. (корхоналар, бирлашмаларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳамда мулкчилик турларидан қатъи назар), банк А., сўғурта ташкилотлари А., инвестиция институтлари А. ва б.га бўлинади (қ. Аудиторлик хизмати).

АУДИТОРЛИК ХИЗМАТИ - компания, корхона, ташкилот ва б.нинг молия-хўжалик фаолияти ҳолатини ҳолис текширувчи фирмалар. Бу фирмаларнинг хизматчилари белгиланган тартибда аудиторлик фаолияти б-н шуғулланиш учун ҳуқуқи бўлган ва аудиторлик касбкор рўйхати (реестри)га киритилган мутахассислар бўлиб, аудиторлар деб аталади. А. х. хўжалик юритувчи субъектлар б-н аудиторлик фирмалари ўртасида тузиладиган шартнома асосида амалга оширилади. Бундай фирмалар А.х.ни бажариш учун тегишли компания, корхона ва ташкилотлар фаолиятини назорат қиладиган давлат органлари (Ўзбекистонда Адлия, Молия вазириликлари)дан махсус рухсатнома (лицензия) оладилар. А.х.нинг асосий вазифаси текширилаётган корхонанинг молиявий аҳволи тўғрисида ҳолис хулоса беришдан иборат. Бу хулоса ушбу корхонанинг фаолияти тўғрисидаги йиллик ҳисоботда шу корхонанинг расмий баланси ҳамда фойда ва зарари ҳисоблари б-н биргаликда қонун б-н белгиланган тартибда эълон қилинади. А.х. хулосаси ижобий ёки салбий бўлишидан қатъи назар корхонанинг молиявий ҳолатини тасдиқловчи мустақил хужжат ҳисобланади. А.х. назорат ишлари б-н бирга маслаҳат хизматларини ҳам бажаради.

А.х. биринчи марта 19-а.нинг 40-й.ларида Англияда акциядорлик жамиятлари молия-хўжалик фаолиятини текшириш б-н боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. 20-а.нинг 70-й.ларига келиб жаҳон мамлакатларида А.х. стандартлари яратила бошлади. МДХ мамлакатлари, шу жумладан Ўзбекистонда дастлабки аудиторлар

90-й.ларнинг бошларида пайдо бўлди. Ўзбекистонда 300 дан ортиқ аудиторлик фирмалари фаолият кўрсатади (2000). ЎЗР ҳудудда иш олиб борувчи аудиторлик фирмалари ва мустақил аудиторлар ихтиёрий асосларда мустақил жамоат ташкилоти бўлган Ўзбекистон Республикаси Аудиторлар палатасига уюшган. Ўзбекистонда А.х. 1992 й. 9 дек.да қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» Қонунига мувофиқ олиб борилади.

Абдурауф Мусаев.

АУЕСКИ КАСАЛЛИГИ, сохта кутуриш касаллиги (венгер врачл. А. Аuieszky номидан) — ҳайвонларда марказий нерв системаси ва нафас органларининг шикастланиши белгилари б-н ўтадиган вирусли юқумли касаллик. А.к. б-н барча суг эмизувчилар ва қушлар касалланади. Касаллик айникса, даррандачилик ва чўчкачилик хўжалиқларига катта зарар келтиради. А.к., асосан, от, чўчка, қорамол, қўй-эчки ва итларда йилнинг ҳамма фаслида учрайди. Касаллик кўпроқ кемирувчилар ва этхўр (йиртқич) лар орқали тарқалади; чўчкаларга бошқа касал ҳайвонлардан бевосита ҳам юқади. Вируслар қон ва лимфа б-н бутун организмга тарқалади. А.к. нинг инкубация даври 1—8 кун. Касалланган ҳайвон тўсатдан лоҳас бўлади, ҳарорати кўтарилди, овқат емай қўяди, кичинади, қорамол оз қўй-эчкилардан кўп сўлак оқади, ҳаллослайди, юрак уриши тезлашади, мудраб юради ва 3—5 кундан сўнг ҳалок бўлади.

Ташҳис касалликнинг клиник белгилари ва лаб. текширишлари асосида қўйилади. Давоси: А.к. юққан ҳайвонларга гаммаглобулин; қайталанмаслиги учун пенициллин, стрептомицин берилди. Олдин и олиш: ҳайвонлар эмланади, А.к. тарқалганлиги аниқланган хўжалиқ карантин зонаси деб эълон қилинади. Эпизоотияга қарши чора-гадбирлар ўтказилади. Касал ва тузалган ҳайвонлар бошқа жойга олинган, молхоналар 1% ли формальдегид эрит-

маси, янги сўндирилган оҳакнинг 20% эритмаси б-н дезинфекция қилинади.

АУКСАНОМЕТР (юн. аихапб - ўсаман ва metreo) — ўсимликларнинг бўйига ўсишини ўлчайдиган асбоб. Тузилишига кўра бир неча хилга бўлинади. Энг оддий А. даражаларга бўлинган ёй бўйича ҳаракатланувчи узун, енгил мил маҳкамланган горизонтал ўқ ва юкчали ип ўтказилган ғилдиракдан иборат.

Ипнинг бир учи ўсимликка боғлаб қўйилади, ўсимлик ўсганда мил бурилади ва миллинг ҳаракати шкала бўйича ҳисобланади. Ғилдиракка мил ўрнига кўзгу маҳкамланиши ҳам мумкин. Автоматик ёзиб оладиган мосламали А.га ауксанограф дейилади. Ўсимликларнинг ўсишини қайд қилишда секинлаштириб кинога олиш энг қулай усул ҳисобланади.

АУКСИНЛАР (юн. аихо — ўстираман) — ўсимлик организмда пайдо бўладиган, унинг ўсиши учун зарур физиологик фаол моддалар. Ҳозир А.нинг уч хили маълум: а-ауксин (ауксентриол кислота — C₁₈H₃₂O₃), в-ауксин (ауксенолон кислота — C₁₈H₃₀O₄) ва гетероауксин (Р-индолилсирка кислота — C₁₀H₉O⁺). А. кристалл ҳолда бўлади. Гетероауксин синтетик йўл б-н ҳосил қилинган. А. ўсимликларнинг ўсишини тезлатиш, янги эқилган каламчанинг яхши илдиз отиши, дарахтдаги меваларнинг барвақт тўкилишини тўхтатиш, баъзан ўсимлик ҳосилдорлигини ошириш учун ишлатилади (яна қ. Ўсишни бошқарувчи моддалар).

АУКСОСПОРА (юн. аихо — ўстираман ва спора) — диатом су в ўтларида қалқонсиз икки вегетатив хужайранинг ўзаро қўшилишидан ҳосил бўладиган диплоид хужайра — спора. А. зиготанинг бир кўриниши; редукцион бўлинади ва ҳосил бўлган гаплоид хужай-ралар янги қалқон пайдо бўлгунча тўхтовсиз ўса беради.

АУКСОХРОМЛАР (юн. аихо — ўстираман ва chroma — ранг, бўёк) — бўёқларнинг бўялиш хусусиятини кучайтирувчи, яъни уларнинг мато ва газла-

маларга сингиш хусусиятини оширувчи кимё-вий гуруҳлар. Уларга гидроксил гуруҳ (OH), амин гуруҳ (NH₂), имин гуруҳ (NH), меркаптогуруҳ (SH) ва б. киради. А. бўёқларнинг рангини очади.

АУКЦИОН (лот. *auction*) — махсус ким-ошди савдо бозорлари; товарларни талабгор харидорларга сотиш (қ. Кимошди савдо).

АУН САН (1915.13.2, Намау -1947.19.7, Рангун) — Бирма (ҳоз. Мьянма) халқининг миллий қахрамони, сиёсий арбоби, миллий мустақиллик учун кураш раҳбарларидан бири. 1944 й.дан Халқ озодлиги антифашист лигаси президенти. 1945 й. япон босқинчиларига қарши қўзғолонга раҳбарлик қилган, 1945—47 й.ларда мустақиллик учун курашга бош бўлган, террористлар томонидан ўлдирилган.

АУРА (юн. *aura* — эсиш) — тутқаноқ талвасаси тутишидан олдинги ҳолат. Турли кўринишда сезгилар бузилиши сифатида намоён бўлади. Сенсор (тери сезгиси) А.сида баданнинг айрим жойларида оғриқ, нохуш сезги, увишиб қолиш, бир нарса ўрмалаётгандек сезги ва ҳ.к. сезилади. Кўриш А.сида кўз олдида, турли шакллар ва ранглар (мас, кон ранги), ёнғин, чакмоқ ва б. пайдо бўлади. Эшитиш Ахида қулоққа ҳар хил овоз, кичқириқ, хуштак, тасир-тусирлар ва ҳ.к. эшитилади. Ҳид билиш А.сида турли хил нохуш ҳидлар; мотор А.сида — қутилмаган ҳаракатлар; вегетатив А.да — қўнғил айниши, қусиш, юрак уриши, нафас олишнинг бузилиши, оқариб ёки аксинча қизариб кетиш кузатилади. Кўпинча турли хил А. бирга кечади. Ҳар бир беморда А.нинг бир хили учрайди ва ҳар сафар тутқаноқ ту-тишдан олдин айнан шу тури безовта қилади.

АУРЕЛИЯЛАР, денгиз ликопчалари (*Aurelia*) — сцифомедузалар синфи дискомедузлар туркумига мансуб медузалар уруғи. Танаси соябон шаклида, диаметри 5—10 см, баъзан 40 см гача. Соябони атрофида жуда кўп калта пайпаслагичлари, улар асосида 8 та ста-

тоцистлари жойлашган. Оғзи соябонининг остки қисмида, квадрат шаклида. Оғиз атрофидан 4 та оғиз бўлаклари осилиб туради. А.нинг шаффоф танаси орқали ошқозон деворида жойлашган 4 та кизғиш тақасимон жинсий безлари кўриниб туради. А. соябони девори мускулларининг қисқариши туфайли секин сузади. У ҳаёт циклида жинсий медуза босқичини жинссиз полип босқичи б-н алмаштириб туради. 7 тури маълум. Қора, Болтиқ, Баренц, Оқ денгизларда *A. aurita* кенг тарқалган, баъзан сув юзасида жуда кўп миқдорда пайдо бўлади. Узоқ Шарқ денгизларида бу тур б-н бирга *A. limbata* учрайди. А. баликларга озиқ бўладиган майда планктон организмлар ва балиқ чавоклари б-н озиқланиб, балиқчиликка зиён келтиради.

АУРИПИГМЕНТ (лот. *aurum* — олтин ва *pigmentum* — бўёқ) — минерал. Мишьяк сульфиди — As_2S_3 Таркибида 61% As ва 39% S бор. Қаттиклиги 1,5—2. С. оғ. 3,4—3,5. Ранги олтинсимон-сарик, тўқсарик, баъзан қўнғир. Ёғсимон, ялтироқ, юмшоқ. А. эпитермал конлар учун хос бўлиб, реалъгар AsS , антимонит Sb_2S_3 , олгин ва б. минераллар б-н ҳамда қайноқ минерал булоқлар чўқиндиларида учрайди. Бундан ташқари, А. вулкан оғизларида, чўқинди темир конларида ҳам бўлади. Шоҳ арағи (ўткир кислоталар аралашмаси) ва ишқорда эриydi. Қиздирилса ранги кизаради. Электр ўтказмайди, диамагнит. А. асосан уч оксидли мишьяк As_2O_3 и.ч. учун ёки сарик бўёқ олишда ва кўнчилик саноатида териларни ошлашда ишлатилади.

АУСКУЛЬТАЦИЯ (лот. *auscultatio* — эшитиш) — ички аъзоларда юзага келадиган товушларни эшитиб, улар фаолиятини ва ҳолатини текшириш усули. Мас, юрақуришини эшитиб, унинг соғ ёки касаллигини аниқлаш. А.да баданнинг тегишли қисмига шифокор қулоқ тутади (бевосита А.) ёки махсус асбоблар (стетоскоп, фонендоскоп ёки стетофонендоскоп) қўйиб эшитиб кўради (билвосита А.). А. тиббиёт амалиётида юрак, ўпка,

қон томир касалликларини, шунингдек қон босимини аниқлашда муҳим диагностик аҳамиятга эга.

АУСТЕНИТ — темир-углерод қотишмаларининг таркибий тузилмаларидан бири. углероднинг у-темирдаги қаттиқ эритмаси. Инглиз тадқиқотчиси Р. Аустен (1843—1902) номига қўйилган. Углеродли пўлатларда А. одатда 727° дан (критик нуктадан) юқори т-радагина барқарор бўлади, аммо аста-секин совишиб борилса, т-ра 727° га етганда феррит ва цементитга, яъни перлитга парчаланadi. А.нинг кристалл панжараси кирралари марказлашган куб, панжара параметрлари А. таркибидаги углерод микдорига қараб ўзгаради ва 3,63 дан 3,68 А гача бўлади. 1147° да у-темирда энг кўп микдорда (2,14%) углерод эрийди, бинобарин, шу т-рада А. таркибида 2,14% углерод бўлади. Т-ра пасайган сари, А. таркибидаги углерод микдори камайиб, 727° да 0,8% ни ташкил этади. А. юмшоқ ва пластикдир.

АУСТЕРЛИЦ ЖАНГИ [1805.20.11. (2.12)] — 1805 й.ги Россия — Австрия-Франция уруши пайтида Аустерлиц ш. (ҳоз. Чехиянинг Славков ш.) яқинида Россия-Австрия қўшинлари билан Франция қўшинлари ўртасидаги ҳал қилувчи жанг. Наполеон I бошчилигидаги француз армияси М. И. Кутузов қўмондонлигидаги рус-австрия қўшинларини тор-мор қилган. Жангдан сўнг 3-антифранцуз коалицияси тарқаб кетган. АУТ (инг. out — ташқарида, нарида) — 1) спорт ўйинларида тўп (шайба)нинг майдонни чегаралаб турган чизик (девор)дан ташқарига чиқиши; 2) ҳақамнинг боксчи нокаутда эканлигини эълон қилиши.

АУТБРИДИНГ (инг. out — ташқари ва breed — урчитиш) — бир-бирига ирсий жиҳатдан яқин (қариндош) бўлмаган организмларни чагиштириш. Чорвачилиқда А. дан мақсад баъзи бир қондош ҳайвонларда учрайдиган нуқсонлар (ҳайвон тана тузилиши, маҳсулдорлик кўрсаткичлари, резистентликнинг пасайиши ва ҳ.к. лар)ни йўқотишда

қўлланилади. А. аввалдан режалаштирилган, яхшиланиши зарур бўлган белгиларни инобатга олган ҳолда ба-жарилади. Ҳар хил экологик зоналардаги бир зотга мансуб, лекин қариндош бўлмаган ҳайвонларни урчитиш уларнинг ҳаётчанлигини оширишда яхши самара беради. Ўзбекистонда А. насличилик бош-қармалари ва инспекциялари раҳбарлигида насли моллар ва уларнинг уруғидан фойдаланиш ёки хўжалиқларда наслдор эркак ҳайвонларни алмаштириш орқали амалга оширилади. А. фақат соф ҳолда урчитиладиган ҳайвонларни кўпайтиришда қўлланилади.

АУТИГЕН МИНЕРАЛЛАР (юн. authigenes — жойида ҳосил бўлиш, ўзига хос) — чўкинди жинслар минераллари, седиментация ёки чўкиндининг ўз жойида қайта ўзгариши натижасида вужудга келади. А.м. терриген минераллар, яъни қуруқликдан ювилиб келтирилган чақик минералларнинг акси сифатида таърифланади. А.м. кўпинча яхши кристалли шаклга эга. Турли карбонатлар, эрувчи тузлар, руда минераллари, қисман кварц, барит, целестин, дала шпати, цеолитлар ва б. аутиген ҳисобланади. А.м. чўкинди тоғ жинсининг седиментация шароити ва унинг кейинги ўзгаришини кўрсатади.

АУТО... (юн. autos — ўзим) — қўшма сўз бўлаги; айнан авто...ни англатади.

АУТОАЛЛЕРГИЯ — организм реактивлигининг ўзгарган ҳолати. Бунда организм ўзининг тўқима компонентлари таркибий қисмларидан бирортасига ортиқча сезувчанлик б-н жавоб беради. А.да сезувчанлиги ортган лимфоцитлар ва аутоантителолар ўз аутоантителлари б-н қайта реакцияга киришади.

АУТОАНТИГЕНЛАР - организм ўз хужайра ва тўқималарининг шу организмга қисман ёт бўлиб қолган таркибий қисмлари; зарар етказадиган ҳар хил омиллар ва инфекция агентлар, шунингдек иммунологик толерантликнинг издан чиқиши сабаб бўлади.

АУТОГЕМОТЕРАПИЯ - беморнинг венасидан олинган қонни мускул орасига

ёки тери остига юбориб, орга-низмнинг муҳофаза қувватини ошириш ва алмашинув жараёнларини яхшилаш; айрим касалликларни даволаш усули; йирингли яллиғланиш (фурункулёз ва х.к.) касалликларида қўлланилади.

АУТОГЕН МАШҚ (юн. *autogenes* — ўзи бажарадиган), аутотренинг — ички аъзолар функцияси, ҳаракат фаолияти бузилганда ўз-ўзини ишонтириш ва ўз-ўзини бошқариш орқали шу ҳолатдан фориғ бўлишга олиб келадиган психотерапия (рухий даволаш) усули. Немис олими И. Шульц томонидан таклиф қилинган. А.м. бирор техник мослама (хотира, диққат тренажери ва б.) ёки кишининг ўз хошиш иродаси б-н амалга оширилиши мумкин. Бунда беморни оёқ-қўлларини бўш қўйишга, ҳеч нарса-ни ўйламасликка, фақат согайиб кетишга ишонтиришга ҳаракат қилинади. Бу усул бошқа рухий даволаш усуллари б-н бирга қўшиб олиб борилганда яхши наф беради. Асосан нев юзларда, айниқса уйқу бузилганда қўлланилади. Қисқа муддатли дам олиш ва б. ҳолларда соғлом киши-лар ҳам ундан фойдаланадилар.

АУТОИНВАЗИЯ (ауто... ва лот. *invasio* — ҳужум) — одам ёки ҳайвонлардаги гижжа касаллигининг ўзига қайта юқиши. Мас, болаларнинг ҳожатдан кейин бармоқларини ювмасдан оғзига солиши натижасида гижжа тухум-лари меъда-ичак йўлига кириб, яна ривожланади. Кўпинча острицалар шу йўл б-н юкади.

АУТОИНТОКСИКАЦИЯ (ауто..., лот *in* — ичга ва юн. *toxicon* — захар) — нормал ҳаёт фаолиятида, шунингдек организмнинг ўзида ишлаб чиқариладиган захарли моддалар б-н ўз-ўзини захарлаши. А.га асосан моддалар алмашинуви жараёнида ёки тўқималар емирилишида вужудга келган захарли моддалар сабаб бўлади. Ичакда ҳосил бўлган захарли моддаларнинг қонга шимилиши оқибатида ичак А. си келиб чиқади.

АУТОИНФЕКЦИЯ (ауто... ва инфекция) — организмдаги мавжуд микро-

организмлар таъсирида касаллик пайдо бўлиши. Одам организмда оддий шароитда касаллик қўзғатмайдиган ва шартли патоген микроблар деб аталадиган турли микроорганизмлар учрайди. Қулай шароитда (организмнинг ҳимоя кучлари камайганда) ана шу микроорганизмлар жонланиб, касаллик пайдо қилади. Антибиотикларни бемав-рид ва бетартиб қўллаш оқибатида ҳам А. ривожланиши кузатилади. А.ни одамнинг териси ва шиллик қаватларида яшайдиган стафилококк, ичак таёқчаси ва турли замбуруғлар қўзғатади.

АУТОПОЛИПЛОДИЯ - қ. Автополиплодия.

АУТОПСИЯ (ауто... ва юн. *opsis* — кесиб кўриш) — касалликнинг келиб чиқиш сабабларини билиш мақсадида мурдани ёриб, аъзолар, тўқималар ҳолатини, улардаги ўзгаришларни аниқлаш. Баъзан касалланган аъзо ёки тўқимадан заррача олиб микроскоп воситасида ҳам аниқланади.

АУТОТОМИЯ — қ. Автотомия.

АУТРАЙТ (инг. *outright*) — оддий муддатли валюта битими. Тўловларни томонлар қатъий белгилаган муддатларда «форвард» курси (нархлар ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда) бўйича тўлашни назарда тутати.

АУТСАЙДЕР (инг. *outsider* — чет, бегона) — колоқ, охирги. Мусобақада охирги ўринлардан бирини эгаллаб келадиган спортчи ёки жамоа.

АУТСАЙДЕРЛАР - 1) «бегона», «ёввойи» деб ном олган мустақил кичик ва ўрта корхоналар. Бирор сабаб б-н муайян аниқ бир тармоқлар доирасида ташкил топадиган монополистик бирлашмалар ва келишувларга кир-майди. Кўпинча А. йирик монополияларга ёрдамчи пудратчи ҳисобланади; 2) биржа аъзоси бўлмаган брокер. Биржа савдосининг айрим қонунларига риоя қилиш мажбуриятини олган ҳолда савдо залида ишлашга вақтинча бирон мақсадли руҳсатнома олиши мумкин.

АУТЭКОЛОГИЯ (юн. *autos* — ўзи ва

экология) — экологиянинг ҳар хил муҳит омилларининг (асосан абиотик омиллар) алоҳида турларга ва популяцияларга таъсирини ўрганадиган бўлими (яна қ. Синэкология).

АФАГИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва phagos — ейиш) — ривожланишнинг айрим даврларида ва йилнинг ноқулай мавсумида ҳайвонларнинг озикланмаслиги. А. ҳайвон танасида захира озиқ (асосан ёғлар) тўпланганида турли даврларда содир бўлиши мумкин. Мас, дигенетик сўрғичлилар миращидий личинка, ҳашаротлар ғумбак даврида, ўткинчи баликлар (лососсимонлар) жинсий вояга етиш ва тухум қўйишта тайёргарлик даврида, кунликлар, кўпчилик капалаклар, булоқчилар вояга етган даврида озикланмайди. А. олдидан кўпинча овқат ҳазм қилиш органларининг регрессив ўзгариши кузатилади. А. уйқу, қарахтлик ва диapaуза б-н бирга боради.

АФАЗИЯ (юн. а — инкор қўшимчаси ва phasis — фикр) — гапира олмаслик, сўзлаш қобилиятининг бузилиши. А. га бош мия пўстлоқ қаватидаги сўзлаш марказининг ўзгариши сабаб бўлади. Мотор (ҳаракат) ва сенсор (сезиш) хиллари бор. Мотор А.да бемор гапирмоқчи бўлганда сўзларни топа олмаса, сенсор А.да беморга қаратилган сўзлар маъносини англаб етмайди, ўз нутқини назорат қилолмайди. А. бош миянинг оғир касалликлари, ривожланувчи фалажлик ва х.к.да учрайди.

АФАЛИНА, қора дельфин (*Tursiops truncatus*) — китсимонлар туркуми дельфинлар оиласининг бир тури. Уз. 3,9 м, оғирлиги 280 кг гача; хданасининг орқа томони қора, қорин томони оқ. Мўътадил ва илиқ сувли денгизларда тарқалган. Қора, Болтиқ ва Узоқ Шарқ денгизларида ҳам яшайди. Ўтроқ ҳаёт кечириди ёки кичик туда бўлиб кўчиб юради. Баликлар, моллюскалар ва б. сув ҳайвонлари б-н озикланади. Ҳомиладорлик даври 11 ой, туғилган боласининг уз. 1—1,2 м, оғирлиги 14—16 кг, 5—6 ой эмизади. А. океанариумларда боқилади, қўлга тез

ўрганади, тутқинликда ҳам кўпаяверади. Уни турли ҳаракатларни бажаришга осон ўргатиш мумкин. Гавай океанариумида А. б-н тароқтишли дельфин (*Steno bredanensis*) чатиштирилиб уруғлараро гибрид олинган. Япония дельфинарияларида А.нинг кулранг дельфин ва касаткалар б-н гибридлари олинган. Қора денгиз А.си муҳофаза қилинади, уни овлаш 1966 й.дан бошлаб ман этилган.

АФАНАК ПУЛИ — Хива хонлигида қазувга чиқш тўғрисидаги эълонни бирон бир қишлоқдаги деҳқонларга етказгани учун хабарчининг қазувчилардан ўз фойдасига йиғиб оладиган хабар пули. Хабарчи, қоидага кўра, ҳар бир қазувчидан икки қумуш танга (30 тийин) дан йиғиб олган.

Ад.: Фуломов Я. Ф., Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадим замонлардан ҳозиргача, Т., 1959.

АФАНАСЬЕВА Зинаида Ивановна (1907.26.9, Санкт-Петербург - 1975.8.8, Тошкент) — балет ўқитувчиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1955). 1919—25 й.ларда Ленинград хореография билим юртида, шунингдек унинг педагоглар тайёрлайдиган бўлимида ўқиган. 1942—46 й.ларда Янгийўл ўзбек мусикали театрида балетмейстер-педагог. А. Навоий номидаги опера ва балет театрида мумтоз рақсдан дарё берди (1946—53). Тошкент давлат хореография билим юртининг ташкилотчиларидан (1947) ва бадиий раҳбари (1948—68). Ўзбекистонда балет санъатини ривожлантириш, мумтоз рақс усларини тайёрлашга катта ҳисса қўшган.

АФАНАСЬЕВО МАДАНИЯТИ - Жан. Сибирдаги энеолит даврига оид археологик маданият (мил. ав. 3—2 минг йиллик бошлари). Хакасия Республикасидаги Афанасьево тоғидан топилган кабристон номидан олинган. Манзилгоҳлар, кабристонлар кўплаб топилган. Хўжалиги чорвачилик, овчилик, деҳқончиликдан иборат бўлган. Аф.м. аҳолиси атрофида жойлашган монголоид ирқка мансуб қабиалардан

фаркли ўлароқ ҳинд-европа иркига ман-суб бўлган. Аф.м.га оид қабрлар доира ва тўртбурчак қилиб, харсангтош ва тош плиталар б-н ўралган, ичида 5—6 та қабр бўлган. Жасадлар қўл-оёқлари букланиб, бошлари жан.-шарққа қаратилган ҳолда кўмилган. Мурдаларнинг ёлғиз ёки жуфт, баъзан тўп-тўп қилиб дафн этилиши ўша даврда ибтидоий жамоалар катта оила бўлиб яшаганликларидан дарак беради. Қабрлардан жасад ёнига қўйилган тухум-симон ёки ярим шар шаклидаги оғзи тор сопол идишлар, тош ва суяк, баъзан жез буюмлар топилган. Сопол идишлар ҳар хил чизма нақшлар б-н безатилган.

Жан. Сибирь энеолит даври аҳолисининг Ўрта Осиё қабилалари б-н маданий алоқада бўлганлигини Зарафшоннинг қуйи ҳавзаси р-нидан топилган энеолит ва жез даври маданияти — Замонбобо ёдгорликларида яхши кузатилади.

АФАНДИ — туркий халқлар оғзаки ижодидаги образ. Иسمى Хўжа Насриддин (А. лақаби). У ўзбекларда А. (Насриддин афанди), туркларда Хожа Насриддин, қозокларда Хўжа Носир, озар-байжонларда Мулла Насриддиндир. А. барча латифаларда мард, тўғри сўз, ҳақиқатгўй, адолатни улуғловчи, камбағал, бева-бечораларнинг ҳомийси, шунингдек шахс ва жамият камчиликлари устидан қулувчи халқ қахрамони сифатида гавдаланган. У баъзи адолатсиз амалдорлар, қозиларнинг, сўзи б-н иши мос келмайдиган рухонийларнинг кирдикорларини фош этган, уларга бўлган муносабатини енгил му-тойиба ёки аччиқ ҳажв орқали ихчам ва образли тарзда ифодалаган. А. ҳақидаги халқ ижоди бўлмиш латифалар тўплам ҳолида бир неча бор нашр этилган.

А. ёзувчи ва санъаткорлар ижодидан муносиб ўрин олган: «Насриддиннинг ёшлиги» драмаси, «Насриддин Хўжандда», «Насриддин Бухорода», «Хўжа Насриддин саргузаштлари», «Хўжа Насриддиннинг ўн икки қабри», «Афандининг беш хотини» фильмла-

ри, «Хўжа Насриддин» опереттаси, «Насриддин афанди» мусикали комедияси, шунингдек тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик асарлари яратилган.

Ад.: Йўлдошева Ф., Ўзбек халқ латифаларида Насриддин афанди образи, Т., 1979.

АФАНДИ ЛАТИФАЛАРИ – қ. Латифалар.

АФАНИЗОМЕНОН (Aphanizomenon Mogg) — кўк-яшил сувўтлар бўлимининг бир туркуми. Чучук сувларда кўп учрайди. Ўрта Осиё сув хавзаларида 4 та тури бор. А. баъзан сувнинг «гуллаши»га сабаб бўлади.

АФАРУН — илк ўрта асрларда Суғд подшолигининг Панч (Панжикент) вилоят ҳокимлигига қарашли маъмурий ҳудудлардан бирининг ҳокими. Мовароуннаҳрда араб футухотлари даврида Панч ҳокими Деваштичга яқиндан ёрдам бериб турган нуфузли шахс.

АФВ УМУМИЙ - қ. Амнистия.

АФВ ЭТИШ — суд ҳукми б-н жазо тайинланган бирор шахсни жинойи жавобгарликдан озод қилиш ёки унга берилган жазони енгиллатиш. Одатда, давлат бошлигининг қарори б-н амалга киритилади. ЎзРда суднинг ҳукми б-н жазо тайинланган шахсларни Президент томонидан А.э. ва гуноҳларидан ўтишни англади (ЎзР Конституцияси, 93-модда, 20-банд). А.э. ЎзР Президенти тасдиқлаган Низомда назарда тутилган тартиблар ва қоидалар асосида амалга оширилади. ЎзРда А.э. масаласи одатда, ҳукмланган фуқаронинг А.э.ни сўраб ёзган илтимосномасига асосан қўриб чиқилади. Илтимосномадан ташқари: а) ўлим жазосига ҳукм қилинган, аммо А. э.ни сўраб илтимоснома ёзган маҳкумларга оид мавжуд материаллар; б) ЎзР Олий суди Раиси ва ЎзР Бош прокурорининг ЎзР судлари томонидан ўлим жазосига ва б. жазо турларига маҳкум этилган фуқароларга нисбатан А.э.ни қўллашни сўраб келтирган такдимномалар ҳам қўрилади. Суд ҳукми б-н жазога ҳукм этилганларни А.э. ўлим жазосини озодликдан мах-

рум қилиш жазоси б-н алмаштириш; асосий ва қўшимча жазоларни тўла ёки қисман ўташдан озод қилиш; жазо ўталмаган қисмини енгилроқ тури б-н алмаштириш ва судланганликни олиб ташлаш йули б-н амалга оширилади. А.э.ни сўраб қилинган илтимос-нома суд ҳукми қонуний кучга киргандан сўнг кўриб чиқилади. А.э. масаласини кўриб чиқишда: содир этилган жиноятнинг жамиятга хавфлилик даражаси ва хусусияти, маҳкумнинг шахсини тавсифловчи маълумотлар, унинг ҳулки, меҳнатга муносабати, озодликдан маҳрум этиш жазосини утаётган колонияда жамоат ишларида қатнашиши ёки қатнашмаслиги, жазо муддатининг қанчаси ўталганлиги, келтирилган моддий зарар миқдори ва б. ҳолатлар; жазо ўтаётган колония маъмурияти, жамоат ташкилотлари ва жамоаларнинг маҳкумга нисбатан фикри; етказилган моддий зарарни тўлашдан озод этишни сўраб қилинган илтимос-нома бўйича моддий зарар етказилган ташкилот, туман (шаҳар) ҳокимлигининг фикри; харбий судлар томонидан ҳукм қилинган маҳкумларнинг илтимосномалари бўйича ЎзР Мудофаа вазирлигининг фикри ҳисобга олинади. Ўлим жазосига ҳукм этилганлар шу тўғридаги ҳукм қонуний кучга кирганлиги уларга эълон қилинган, ҳукмнинг ёки ажримнинг нусхаси топширилган кундан бошлаб 7 сутка ичида А.э.ни сўраб илтимоснома б-н мурожаат қилишга ҳақлидир. Агар ўлим жазосига ҳукмланган шахс белгиланган муддатда А.э.ни сўраб илтимоснома б-н мурожаат қилмаса ёки шундай илтимоснома қилишдан воз кечганини бил-дирса, у ҳолда белгиланган қоида асосида бу ҳақда акт тузилади. Илтимоснома ёки акт илтимоснома қабул қилинган ёки акт тузилган кундан бошлаб 3 кундан кечиктирилмай Президент девонига юборилиши шарт. Ўлим жазоси тайинланган шахснинг А.э.ни сўраб берган илтимосномаси ёки унинг А.э.ни сўраб илтимос қилишдан воз кечганлик тўғрисидаги ҳужжатлар кўрилиб, ҳал қилингунга

қадар ўлим жазоси тайинланганлиги тўғрисидаги ҳукм ижроси тўхтатиб турилади. А.э. тўғрисидаги илтимосномалар ва мате-риаллар Президент ҳузурида тузилган Комиссия томонидан дастлабки текширишдан ва муҳокамадан ўтади. Агар Комиссия А.э. масаласини кўришда йиғилган ҳужжатларни қўшимча текширишдан ўтказишни лозим топса, ЎзР Олий суди ёки ЎзР Прокуратурасига ўрганиб чиқиш ва тегишли ҳулоса бериш учун юборади.

АФЕЛИЙ (апо... ва юн. helios — Куёш) — Куёш атрофида айланувчи сайёра, комета ёки бирор космик жисм орбитасининг Куёшдан энг узоқ нуқтаси. А.да Куёшдан Ергача бўлган масофа 152 млн. км (июль бошларида).

АФЗАЛБОЖЛАР, божхона тарифи преференция лари — бир ёки бир неча давлатнинг товар импорти учун энг қулай шароитлар яратиш мақсадларида белгиланган божхона божлари. Шу мамлакатларнинг жами ёки айрим товарлари тури учун қўлланилади. Давлатлар ўртасида ўзаро ёки бир томонлама тартибда жорий этилади. Кам ривожланган мамлакатлардан импорт қилинган товарлардан умуман бож ундирилмаслиги мумкин. Ўзбекистон Республикасининг 1997 й. 27 авг. қабул қилинган «Бож тарифи тўғрисида» Қонунида ЎзРнинг бошқа давлатлар б-н савдо-иқтисодий муносабатларни амалга оширишида Ўзбекистон Республикаси б-н бирга эркин савдо зонаси ёки божхона иттифоқиик ташкил қилган ёхуд шундай зона ёки ит-тифок тузиш мақсадини кўзловчи битимни имзолаган давлатларда ишлаб чиқарилган товарларга, ЎзР миллий преференция тизимидан фойдаланувчи ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқарилган товарларга нисбатан бож тўлашдан озод қилиш, бож ставкаларини камайтириш ёки преференциал тартибда товар олиб кириш (олиб чиқиш)га тариф квоталари белгилаш каби преференцияларга йўл қўйилиши кўрсатилган.

Шеркул Шодмонов.

АФЗАЛХОН ХАТТАК (1687—1748) — афгон тарихчиси ва шоири. Хаттаклар авлодидан. Пушту тилида ижод этган. Хушхолхон Хаттакнинг набираси. Отаси Ашрафхон Ҳижрий вафотидан кейин хаттаклар хонлигига бошлиқ қилиб тайинланган. Ўзининг «Тарихи мураццаъ» («Жавоҳирдек мўтабар тарих») асарига хаттаклар қабиласи тарихини ёритган. Унда афгон қабилаларига оид кўпгина маълумотлар бор. Унинг шеърлари етиб келмаган. А. Х. «Калила ва Димна»ни пушту тилига таржима қалган ва унга ўзининг баъзи байтларини киритган.

АФИДОФАГЛАР (лот. arphis — ўсимлик бити ва юн. phagos — еювчи) — асосан битлар б-н озикланиб яшовчи йиртқич ва паразит ҳашаротлар туркуми. Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг биологик усулларида кенг қўлланади (қ. Фойдали ҳашаротлар).

АФИНА — Грециянинг пойтахти, Аттика номи (вилояти)нинг маъмурий маркази. А. мамлакатнинг жан.-шарқигаги Аттика я.о.да жойлашган, Эгей денгизи соҳилида, уч томони тоғ. Аҳолиси 772 минг киши (1995). А. Пирей ва шаҳар атрофи б-н бирга Катта Афинани ташкил қилади. Катта Афинанинг майд. 433,3 км². Аҳолиси 3 млн. кишидан ортук. А. қадимий шаҳар. Шаҳарнинг вужудга келган вақти аниқ эмас, ривоятларга кўра А. ўрнида мил. ав. 16—13-а.ларда қишлоқлар бўлган. Мил. ав. 5-а.да А. иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишининг энг юқори поғонасида бўлган. 395—1204 й.ларда Византия империяси таркибида. 1204—1458 й.лар Афина герцоглиги пойтахти, 1458 й.дан турклар тасарруфига ўтган. 1834 й.дан Греция пойтахти.

А.— Грециянинг асосий саноат маркази, мамлакатдаги т.й., автомобиль ва ҳаво йўлларининг йирик тугуни. Халқаро Элиникон аэропорти бор. А.дан 8 км нарида мамлакатнинг энг йирик денгиз порти — Пирей жойлашган. Катта А. Греция умумий саноат маҳсуло-тининг 2/3 қисмини беради. А.да тўқи-мачилик,

тикувчилик, кўн пойабзал, озик-овқат, кимё, нефтни қайта ишлаш, цемент, полиграфия, металлсозлик ва машинасозлик (шу жумладан кемасозлик) саноати корхоналари бор. Гилам, мебель, чинни буюмлар ишлаб чиқарилади. А. йирик савдо ва молия маркази. А.да Фанлар академияси (1926), кўплаб олий ўқув юртлари, жумладан Афина ун-ти (1837), бир қанча тарих, археология ва бадиий музей лар (Акрополь, Агора, Византия) бор. Шаҳарнинг асосий қисми Акрополь қояси б-н Ликавиттос баландликлари ўртасида бўлиб, ягона меъморий режа асосида қурилган. Шаҳарнинг энг қад. қисми мил. ав. 7-а.да шаклланган. Шаҳарнинг Акрополь атрофидаги қисми меъморий ва археология музейи сифатида сақланмоқда. А.да Афина давлатининг тарихий ёдгорликлари бор. А.нинг асосий ёдгорлиги — Акрополь бал. 156 м ли қояда жойлашган; Агора, Ареопег ва Пникс тепаликлари — иж-тимой ва сиёсий ҳаёт марказлари. Акрополнинг бош иншоотлари: Пропилеи (мил. ав. 437—432 й.лар), Нике Аптерос ибодатхонаси (мил. ав. 420 й.), Эрехтейон (мил. ав. 421—406 й.лар). А.да Олимпия Зевси ибодатхонаси (мил. ав. 2-а — 2-а. милодий), Лисикрат ҳайкали (мил. ав. 335 й. атрофида), «Шамоллар минораси» (мил. ав. 1-а. ўрталари) ва б. ҳам сақланган. Ўрта аср меъморий ёдгорликларидан Айос — Элефтериос (11-а.), Агородаги Айи — Апостоллар (11-а.) черковлари бор. Янги иншоотлардан — «Олимпия» театри (1951), «Хилтон-отель» (1959—63) қурилган. А.да 1896 й. I Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

АФИНА, Қадимги Афина — Юнонистон (ҳоз. Греция) тарихи ва маданиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган шаҳардавлат (полис). А. Юнонистоннинг Аттика деб аталган тоғли жойида вужудга келган. Археологик маълумотларга кўра, бу жойларда одамлар неолит давридан бошлаб яшаган. Аттикаликлар Афина маъбудига сажда қилганлар. Аттикадаги қишлоқлар бирлашиб Афина ш. вужудга келган (мил.

ав. 9—8-а.лар). Бу вақтда (Гомер даври) ҳарбий демократия сусайиб, уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган эди. Ҳокимиятни уруғ аристократлари (эвпатридлар) бошқардилар. Мил. ав. 7-а. да А.да эвпатридлар сиқуви кучайиб деҳқонлар аҳоли оғирлашган эди. Мил. ав. 594 й.да савдогарлар аристократиясидан Солон архонт (ҳоким) бўлди. У А.да ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ўзгартирадиган ислохотлар ўтказди. Қарзларни бекор қилди, қарз туфайли кул қилиб сотишни тақиқлади, уруғчилик муносабатларига узил-кесил зарба берди. Сиёсий ҳуқуқ ва ла-возимлар кишиларнинг мол-мулкига қараб белгиланадиган бўлди. Аристократ наслдан бўлган Писистрат ўз тарафдорлари ва ёлланма аскарларига таяниб, мил. ав. 560 й.да ўзини Атика деҳқонларининг дохийси деб эълон қилди ва А.нинг мустабид ҳокими бўлиб олди. Писистрат ўзига қарши бўлган аристократларнинг ерларини тортиб олиб деҳқонларга улашиб берди, улар га давлат ҳисобидан пул қарз беришни жорий этди. Писистрат даврида А.да савдо муносабатлари ривожланди, ибодатхона ва б. қасрлар қурилди, сув қувури ўтказилди. Писистрат ва унинг ўғиллари саройга энг яхши адибларни тўпладилар. Гомернинг «Одиссея» ва «Илиада» асарлари ёзиб олинди. А.да дастлабки театр вужудга келди. Писистрат вафот этгандан сўнг (мил. ав. 527 и.) ҳокимият унинг ўғиллари Гипсий ва Гиппархга ўтди. Лекин мустабид ҳокимлик узоқ давом этмади. Гиппарх фитначилар томонидан ўлдириди, Гипсий эса ҳокимиятдан ҳайдалди (510 й.). Йирик савдогар ва ҳунармандлар вакили Клисфен халқ қўзғолонига бошчилик қилиб, ҳокимиятни қўлга олди (508 й.). У тўртта уруғчилик округи ўрнига ўнта ҳудудий округ ташкил этди. Шу б-н уруғчилик жамоаси тузумининг сўнгги қоддиқларига барҳам берилди. Мил. ав. 5-а. бошида юнон-форс урушлари бошланди. Марафон жангива (мил. ав. 490 й.) юнонлар форсларга қаттиқ зарба берди-

лар. 480 й. Ксеркснинг жуда катта қўшини Болқон я.о.га бостириб кирди. Саламин о. ёнидаги денгиз жангида юнонлар ғалаба қилдилар. А.да Эгей денгизи давлатларининг бирлашувидан иборат Делос иттифоқи тузилди. Бу иттифоқ кейинроқ А.нинг денгиздаги ҳукмронлигини таъмин этди. А.дан ташқарига вино, зайтун мойи, турли ҳунармандчилик буюмлари чиқарилар, четдан асосан, куллар, ғалла ва ёғоч келтирилар эди. А.да Перикл даври (мил. ав. 5-а. ўрталари) қад. кулдорлик демократиясининг намунаси эди. Перикл қонуни бўйича ҳамма овоз аҳоли иштирок этадиган Халқ мажлиси — олий орган ҳисобланар ва у барча муҳим давлат ишларини муҳокама қиларди, чек ташлаш йўли б-н сайланадиган 500 лар кенгаши давлатнинг маъмурий-назорат органи ҳисобланар, ижро этувчи олий ҳокимият 10 стратег коллегияси қўлида эди. «Перикл олтин асри» деб аталган йиллар А. маданиятининг энг юксак даражада тараққий этган даври бўлди. Бу даврда А.да тарихчи Геродот, файласуф Анаксагор, ҳайкалтарош Фидий, Эсхил, Софокл ва Еврипид каби адиблар яшаган, катта-катта иморатлар — қасрлар вужудга келган. Меъморчилик усталари — Иктин ва Калликратлар Фидий раҳбарлигида Афина маъбудаси ибодатхонаси — Парфенотт бунёд этганлар. Бу қаср қад. меъморлик маданиятининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб қолди. Ўша вақтларда А. ёзувчиларининг тили (аттика лаҳжаси) кенг тарқалган ва эллинистик давлатларда адабий тил ҳисобланган. Периклнинг бутун Юнистонни А.га бўйсундиришга қаратилган ташқи сиёсати юнонлар давлатидаги бошқа гуруҳларнинг қаршичилигига дуч келди. Бу гуруҳлар орасида Спарта бошчилигидаги Пелопоннес иттифоқининг эътибори баланд эди. Пелопоннес иттифоқи демократик тартибга қарши олигархия тартибини ёқлаб чикди. Ўртадаги қарама-қаршилик бутун Юнистон учун ҳалокатли бўлган Пелопоннес урушини (мил. ав. 431—404) келти-

риб чиқарди. Урушда мағлубиятга учраган А. ўзининг Юнонистонда тутган етакчилик мавқеини йўқотди. Лекин бу мағ-лубиятдан сўнг ҳам А. давлати яна анча вақтгача қад. дунё маданиятининг энг йирик марказларидан бири бўлиб келди. Мил. ав. 338 й. Македония подшо-си Филипп II Херонеядаги жангдан сўнг Юнонистонни ўзига бўйсундирди. А. б-н Рим империяси ўртасидаги дўстлик муносабатлари мил. ав. 88 й. гача давом этиб келди. 86 й.нинг 1-мартида римлик-лар А.ни босиб олдилар, кўпгина бино ва қасрлар вайрон қилинди. Аммо Рим саркардаси Сулла А.нинг ўтмишдаги шухратини эътиборга олиб, унга «озод-лик» инъом этди.

Мил. ав. 27 й. бутун Юнонистон Рим империясининг мустамлакасига айланди. Шунда ҳам А. ўз-ўзини мустақил идо-ра этар, Рим ноибига итоат этмас, солиқ тўламас эди. А. илмий ва маданий мар-каз сифатидаги аҳамия-тини йўқотмади, бадавлат римликлар шу ерга келиб маъ-лумот олар эдилар. Рим императорларининг баъзилари, айниқса, Адриан А.га алоҳида аҳамият бериб, унда кўркам иморат, ибодатхоналар курдирган, кутуб-хона ва гимназиялар ташкил этган. Мил. 3-а.дан варварлар истилоси бошланган-дан кейин А. узил-кесил таназзулга юз тутди. Византия империяси барпо этили-ши б-н А. лаги санъат ва маданиятнинг буюк ёдгорликлари Константинополга олиб кетилди. 529 й.да Византия импе-ратори Юстинианнинг буйруғига биноан А.да охирги мактаблар ёпилди. Шу б-н қад. А. маданий тарихи тугади.

АФИНА (Афина Паллада) — юнон афсоналаридаги уруш ва ғалаба, санъат ва хунармандчилик, билим ва доно-лик маъбудаси. Зевснинг қизи. Зевснинг бошидан тўла қуролланган ҳолатда (дубулға ва совут б-н) тугилган. Афи-на ш.нинг ҳомийси. Рим афсонасидаги Минервага мос келади. Юнон санъати-нинг нодир ёдгорлиги бўлган Афинадаги Парфенон ибодатхонаси олдига А.нинг жасур киз шаклида тасвирланган катта

ҳайкали қўйилган. Афина ш.га бу маъбу-данинг номи қўйилган.

АФИНА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ - Грециянинг давлат ахборот хизмати. 1896 й.да Афинада ташкил этилган.

АФИНА ТАРБИЯСИ - мил. ав. 7-5-а. ларда қад. Афинада болалар ва ўсмирлар (қуллардан ташқари) тарбияси тизими. 7 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар грамма-тика мактаби, кифарачилар ва палестра мактабида ўқитилган. Ўзига тўқ оила-ларнинг фарзандлари машғулотларни 18 ёшгача гимнасийга давом эттирган-лар. 18—20 ёшдаги ўсмирлар тарбияси Эфебияя шуғулланиш б-н якунланган. Маънавий тарбия гимнастик тарбия б-н қўшиб олиб борилган. Жисмоний меҳнат б-н шуғулланишга йўл қўйилмаган.

АФИША (франц. affiche — эълон) — рекламанинг бир тури. Спектакль, кон-церт ва б. адабий тадбирлар, томошалар тўғрисида хабар берувчи махсус эълон. А. томошахоналар олдига, кўчалар, май-донлардаги махсус тахталарга ёпишти-риб қўйилади. Мил. ав. бундай эълонлар деворга, тахтага, тўртбурчак устунларга ёзилган; ўрта асрларда бу вазифани жар-чилар бажарган. 16-а.дан А. қоғозларда босила бошлади. 19-а.да А. ишлаб чиқариш жуда тараккий этди. Бу соҳа б-н рассомлар шуғуллангани сабабли А. тас-вирий санъатнинг бир турига айланди. 1914 й.нинг 15 янв. Самарқандда, ўша йилнинг 27 фев. Тошкентда (Ҳамза теа-трида) «Падарқуш» (Беҳбудий) спектак-ли қўйилиши му-носабати б-н ўзбек ти-лида илк А.лар тарқатилган. Ҳоз. кунда суратли А.лар кенг тарқалмоқда.

АФЛОТУН — Платоничит шарқ халқлари ўртасидаги номи.

АФЛОТУН ХАЗИНАСИ - Фарғона водийсининг шим.даги Афлотун дарё-сининг Итоқарсой ирмоғи ёқасида жой-лашган Калунчат қишлоғидан топилган (1924) сўнгги жез даврига оид ёдгорлик. А.х. баъзан илмий адабиётларда Калун-чат хазинаси номи б-н ҳам уч-райди. А.х. мисдан ишланган билагузук, ҳалқа, ик-кита қўнғироқ шаклидаги зирак, бир неча

мунчоқ ва жездан куйилган 8 та митти одам ҳайкалчаларидан иборат бўлиб, у аввал Наманган ш. ўлкашунослик музейига топширилган, кейинроқ эса йўқолган. Митти одам ҳайкалчаларининг бал. 2,5—2,8 см дан ошмайди. Одам шакли анча аниқ тасвирланган бўлиб, улар тик турган ҳолда, кўлларини белига тираб, чўкки телпак кийиб турибди. Улардан фақат биттаси бош кийимсиз, кўз ва бурунлари анча ифодасиз тасвирланган бўлиб, бошқа қолипда куйилганлигидан далолат беради. Бу ҳайкалчалар ишланиш услуби ва шакли жиҳатидан қад. Шаркнинг жез даври ёдгорликларига ўхшаб кетади. Аммо уларнинг чўкки телпак кийган ҳолда ишланиши мил. ав. 8—7-а.ларда Фарғона водийсида яшаган сак қабилаларини эслатади. Чўкки телпакли митти одамлар ҳайкалчалари Шим. Эроннинг Ҳисор 3 ёдгорлигидан ҳам ўндан ошиқ топилган бўлиб, улар мил. ав. 2-минг йилликнинг биринчи чорагига оиддир. А.х.даги билагузук, зирак ва халқа каби буюмлар мил. ав. 13—10-а.ларда шу худудларда яшаган сак қабилаларининг бобокалонлари — жез даври аҳолисининг юксак санъат асарлари ярата олганларидан далолат беради.

Ад.:Заднепровский Ю. А., Древнезем-ледельческая культура Ферганъ, М., 1962.

АФОНИЯ (юн. а — инкор кўшимчаси ва phone — овоз) — шивирлаб гапириш қобиляти сақлангани ҳолда овоз чиқмай қолиши. А. турли касалликлар: ҳиқилдоқ, нерв системаси, шунингдек организмнинг умумий касалликлари белгиси бўлиши мумкин. Чин, паралитик, функционал ва спастик хиллари бор. Овоз бойламларининг етарли юмилмаслиги ёки тебранмаслиги б-н кечадиган касалликларда (яллиғланиш, рак ва ҳ.к.) чин А. рўй беради. Ҳиқилдоқ нерви фаолиятининг бир томонлама бузилиши (қалқонсимон без операцияси ва б.), нерв касалликлари паралитик А.га сабаб бўлиши мумкин. Одатда, асабий беморларда овоз бойламларини ҳаракатлантирувчи нерв меха-

низмларининг вақтинча тормозланиши, рухий изтироб, кўрқиш ва б. натижасида функционал А. юзага келади. Халқум ва ҳиқилдоқ шиллик қаватига ўювчи кимёвий моддалар таъсир этиши ва б. спастик А.га сабаб бўлади.

АФОРИЗМЛАР (юн. aphorismos — ҳикматли сўз) — қ. Ҳикматли сўзлар.

АФРИКА — қитъа. Катталиги жиҳатидан Осиёдан кейин 2-ўринда. Майд. 29,6 млн. км², ороллари б-н 30,3 млн. км². Аҳолиси 720 млн. киши (1995). Деярли ўрта қисмидан экватор чизиги ўтган. Шим.дан жан.га томон қарийб 8 минг км га чўзилган. Шим. қисмининг эни 7500 км (Альмади бўрнидан Хафун бўрнигача). Жан. қисмининг эни 3100 км. Шим.да Ўрта денгиз, ғарбда Атлантика океани, шарқда Ҳинд океани ва Қизил денгиз б-н ўралган. 120 км ли Сувайш бўйни орқали Осиё б-н туташган. Европадан А.ни Гибралтар бўғози ажратиб туради (энг тор жойи 13 км). А.га бир неча ороллар қиради: шарқда Мадагаскар, Занжибар, Сокотра, Мафия, Пемба, Комор, Маскарен, Амирант ва Сейшел о.лари; ғарбда Мадейра, Канар, Яшил Бурун о.лари; Гвинея қўлтиғида Пагалу, Сан-Томе, Принсипи, Биоко ва узокроқдаги Вознесение, Санта-Елена, Тристанда-Кунья о.лари ва б. Қирғоқлари узилмали, кам парчаланган, кўпинча тоғлардан иборат. Қирғоқ яқинида пасттекисликлар бор. Қўлтиқлари кенг ва очик, энг йириқлари — Гвинея ва Сидра (Катта Сирт). Қулай бухталари кам. Энг йирик я.о.— Сомали.

Геологик тузилиши ва ре-лье фи. А.нинг кўпроқ қисми кембрийдан олдин бурмаланган платформадан иборат бўлиб, устини палеозой, мезозой ва учламчи ҳамда тўртламчи давр жинслари қоплаб ётади. Қад. кристалл жинсли замин Марказий Сахрои Кабир, Сьерра-Леоне, Шарқий Судан баландликларида (антеклизалар), Конго боғиғи атрофларида ва айникса, Шарқий ҳамда Жан. Африкада ер юзасига чиқиб ётади. Платформанинг шим. қисмида (Сахрои Кабир,

Судан) замин жуда чукур жойлашган (Сахрои Кабир — Арабистон платоси), жан. кисмида кенг майдонларда эса ер юзасига чи-киб қолган (Жан. Африка қалқони). Жан. ва шим.-ғарбда кембрийдан олдинги платформага замини бурмаланган платформа тузилмаларининг айрим кисмилари келиб кўшилган. Бу тузилмалар Кап тоғларида ва Атлас тоғларининг ички р-нларида ер юзасига чикиб қолган. Альп бурмаланиши даврида А.да Атлас тоғларининг шим. соҳил бўйи тизмаларига кўтарилган. Кристалл жинслардан иборат қад. пенепленларнинг кенг тарқалиши ва чўкинди жинс крпалмаларининг кам бурмаланганлиги натижасида материк рельефи яссидир. А.да плато ва тоғликлар кўп. Уларни тектоник ёриқлар бўлиб-бўлиб юборган. Қирлар ҳамда платолар устида қолдиқ чўққилар ва вулкан тоғлари кўтарилиб туради. А.нинг энг баланд нуқтаси — Килиманжаро тоғидаги Кибо чўққиси (5895 м). А. кўп кисмининг денгиз сатҳидан бал. 1000 м дан ошмайди. Олимлар А. куйи палеозой бурмаланиши даврида Жан. Америка ва Ҳиндистон (Гондвана материги) б-н куруқлик орқали бирлашиб турган деб ҳисоблайдилар. Палеозойда Сахрои Кабир — Арабистон платформасининг айрим кисмлари денгизлар тагида қрилган. А.нинг қолган қисми рельефи узоқ, давр давомида емирилиб текисланган. Геологик тузилиши ва турли иқлим зоналарида ташки омиларнинг рельефга турлича таъсир этиши натижасида материкда бир қанча геоморфологик областлар пайдо бўлган: 1. Ўртача баландликдаги Атлас бурма тоғлари. 2. Сахрои Кабир. Кумли чўллар Сахрои Кабирнинг 1/4—1/8 кисмини эгаллайди. 3. Судан текисликлари ўлкаси. Бу ерда орол шаклидаги тоғлар кўп. 4. Юқори Гвинея баландлиги. Унинг ғарбида кристалл жинсли қолдиқ тоғлар ва шарқида асосан кумтошли платолар учрайди. 5. Конго ботиғи. 6. Ҳабашистон тоғлиги. 7. Сомали зинапо-яли платоси. 8. Узилмалар ва грабенлар б-н ўйилган Шарқий Африка тоғлиги.

Бу тоғликнинг баъзи жойлари лава б-н тўлган ва вулконлар кўтарилиб туради. 9. Жан. Африка Калахари ботигини ва унинг атрофидаги баландликларни ҳамда Кап тоғларини ўз ичига олади.

Фойдали қазилмалари. А.да хилма-хил фойдали қазилмалар бор. Булардан кўплари дунёдаги энг катта конлардир. Фойдали қазилма конлари турли геологик даврлар ётқизикларида учрайди. А.нинг асосий минерал бойликлари кембрийдан олдин ва кембрий даврида ҳосил бўлган. Марганец рудалари, боксит, олтин, қалай, ниобий ва асбест конлари кембрийдан олдинги жинслар таркибида учрайди. ЖАР, Свазиленд ва Зимбабведа хризотил-асбест конлари, ЖАРда сурма ва корунд конлари, дунёдаги уран аралаш энг бой олтин конлари, Зимбабведа хромит ва олтин конлари, Гвинеяда боксит конлари, Ганада марганец рудаси, боксит ва олтин конлари, Конгода кумуш, Нигерияда кумуш ва колумбит, Мадагаскар о.да графит бор. Марказий А.нинг мис минтақаси кембрий даврида ҳосил бўлган жинслар орасида Замбияда кўп учрайди. Бу ерда мис б-н биргаликда кобальт, уран, рух, Нами-бияда ванадий, бериллий ва литий конлари, Марокашда кобальт ва полиметалл конлари бор. Жан. Африкадаги кумуш, хромит, марганец, темир рудалари, титанмагнетит ва флюорит конлари куйи палеозойда ҳосил бўлган. ЖАР ва Конго Демократик Республикасидаги туб олмос, ЖАР ва Зимбабведаги кумир конлари, Сахрои Кабирнинг Жазоирга қарашли қисмидаги нефть конлари, Мисрдаги марганец конлари мезозой (юра ва бўр даврлари)да ҳосил бўлган. Атлантика соҳилидан Мисргача чўзилган кенг майдонда фосфорит, Марокашда марганец рудаси, Марокаш, Жазоир ва Тунисда темир, кўрғошин, рух конлари мавжуд.

Иқлими. Экватор чизиғи материкни тенг икки қисмга бўлиб турганидан А.нинг экватордан шим. ва жан. томондаги қисмлари бир хил иқлим минтақаларига эга: экватор иқлими зона-

сидан кейин экватор муссон иқлими, тропик ва субтропик иқлим зоналари келади. Экватордан шим. ва жан. томонда йил фасллари бир-бирига тескаридир, яъни шим.да ёз бўлганида жан.да қиш бўлади ва аксинча, Жан. ярим шарда езда ойлик ўртача т-ра 30°дан ортиқ бўлганда, шим. қисмида пасайиб 10°, 25°га тушади. Езда А.нинг шим. ярмида ўртача ойлик т-ра 25°, 30° (Сахрои Кабирда), жан. ярмида эса 25°, энг жан.да 12° бўлади. А.даги Триполи ш. (Ливия) якинида Ер юзида энг юқори т-ра (58°) қайд қилинган. Конго ботиғи ва Гвинея қўлтигининг шим. соҳилида жуда кўп (йилига 1500—2000 мм) ёгин тушади. А.да энг серёғин жой Дебунжа (Камерун тоғи этаги)да, йилига 9655 мм ёгин тушади. Ёгин миқдори, Суданда жан.дан шимолга томон камайиб боради. Қолган р-нларда экваторга ҳамда Ҳинд океанига яқинлашган сари ортада (200 мм дан 1500 мм гача); Сахрои Кабирда, Калахарининг жан.-ғарбида ва Намиб чўлида, иқлимни совитиб юборадиган Бенгела оқими таъсири натижасида ахён-ахёндагина бир оз ёмғир (100—200 мм) ёғади. А.нинг шим. ва жан. чеккаларида ёмғир қишда (йилига 600—700 мм) ёғади.

Сувлари. А.да дарёларнинг географик тақсимланиши ҳам, серсувлиги ҳам турлича. Атлантика океанига Конго (Африкадаги энг серсув ва узунлиги жиҳатидан иккинчи ўриндаги дарё — 4370 км), Нигер, Оранж дарёлари қуйилади. Ҳинд океанига қуйиладиган дарёлардан энг каттаси Замбези (2660 км). Ўрта денгизга асосан Нил (А.даги энг узун дарё — 6671 км) қуйилади. А.майдонининг 1/3 қисмидан кўпроги ички сув ҳавзаларидир. Бу ерларда сернам мавсумлардагина сув оқади (Сахрои Кабир, Калахари, Шарқий Африканинг бир қисми). Катта дарёлар турли хил иқлимли ўлкалардан оқиб ўтади ва режими жуда мураккаб. Дарё ўзанларида остоналар ва шаршаралар кўп (Нил остоналари, Замбезидаги Викториа шаршараси, Конгодаги Стэнли ва Ливингстон шаршаралари).

Адаги энг йирик қўллар тектоник йўл б-н ҳосил бўлган: Шарқий Африкадаги Альберт, Эдуард, Киву, Танганьика (чуқ. 1435 м — чуқурлиги жиҳатидан дунёда Байкал қўлидан кейин 2-ўринда), Ньяса, Рудольф қўллари ана шулардандир. Адаги энг йирик қўл — Викториа қўли. Эфиопия тоғлигида Тана қўли бор, чала чўл ўлкаларида окмайдиган шўр қўл кўп (Чад, Нгами).

Тупроқ ва ўсимликлари. А.да тупроқ-ўсимлик қоплами зона-зона бўлиб жойлашган. Гвинея қўлтигининг шим. соҳили ва Конго ботиғи сернам бўлганидан подзоллашган латерит тупроқларда доим яшил сернам экваториал ўрмонлар ўсади. Бу ўрмонлар калин, ярусли бўлиб, дарахт турлари ниҳоятда кўп, лиана (чирмовик) лар ва эпифитларга бой. Езда ёгин ёғадиган р-нларда сийрак ўрмонлар — саванналар (тропик ўрмонли даштлар), тиканли бутазорлар учрайди. Саванналарда ғаллагулли ўтлар йилнинг куруқ фаслида қовжираб қолади. Дарахтлар барг ташлайди. Саванналарда дарахтлардан пальма, баобаб, акация ва блар ўсади. Саванналарда қизил ва қизил-кўнғир тупроқлар, саванна ўрмонларида қизил-жигарранг тўпроқлар тарқалган. Саванналарнинг анча қисми ҳайдаб юборилган ёки яйловга айлантирилган. Чулларда (Сахрои Кабир, Намиб) ўсимлик сийрак, турлари кам. Сахрои Кабирда ксерофитлар — янтоқ, баргсиз ретам бутаси, леканора лишайниги, куруқ ўзанлар бўйлаб юлғун, акация ўсади, сув бор жойларда (воҳаларда) хурмо экилади. Калахари чўлининг жан.-ғарбида суккулентлар, Намиб чўлида вельвичиялар ўсади. А.нинг шим. субтропик ерларида ҳамда жан. чеккаларида доим яшил бутазорлар типик ўсимликлардир; тоғ ён бағирлари ўрмонлар билан қопланган. А.да 40000 дан ортиқ гулли ўсимлик турлари бор. А.нинг катта қисми Палеотропик областага киради. Сахрои Кабир ва А.нинг шимоллий соҳили Голарктика области таркибидадир. Китъанингэнгжан.-ғарбий чеккаси Кап областини ҳосил қилади.

А.хайвоног дунёси бой ва хилма-хил. Шим. Африка ва Сахрои Кабир Палеарктика областига киради. Бу ерларда Жан. Европа хайвон турлари б-н бирга Эфиопия зоогеографик области турлари учрайди. А.нинг қолган ҳудуди Эфиопия областига киради. Сиртлон, виверра, думсиз маймунлар, куён, тувалоқ (Атлас тоғларида), мендаса ва бубала жайранлари, оддий ғизол, фенек тулкиси ва б. (Сахрои Кабирда), Жан. Европа хайвонлари, кўзойнакли ил он, даман, туякуш Эфиопия области хайвонларидир. Сахрои Кабирда бир ўрқачли туя бокилади. Эфиопия области қалин ўрмонларида маймунлар, филлар, буйволлар (сув сигири), митти сув айғирлари, қушлардан акастри ўрмалаб чикувчилар (қизилиштон, сассикпопишак, кулранг тўтиқуш) учрайди. Кўнғиз, капалаклар жуда кўп. Саванна, чала чўл ва чўлларда ўтхўр хайвонлар: жайранлар (40 га яқин тури бор), зебра, жирафа, каркидон, бегемот, буйвол, филлар; йирткичлардан арслон, коплон, гепард, силовсин ва сиртлонлар: ҳашаротлардан термитлар ва цеце пашшаси кўп. Ноёб хайвонлар қўриқланади.

Табиат районлари. А. табиий шароитига кўра қуйидаги р-нларга бўлинади: Шим. Африка — ички плато атрофини ўраб олган Атлас тоғлари области; Сахрои Кабир — дунёда энг катта тропик чўл; Судан — саванналар ва сийрак ўрмонлар области; А.нинг қолган ҳудуди геологик тузилиши ва рельефига, иклими ҳамда тупроқ-ўсимлик коплами хусусиятларига кура Марказий Африка (Конго ботиғи ва унинг атрофидаги баландликлар), Сомали я.о., Шарқий Африка ва Жан. Африкага бўлинади.

Ўрганилиш тарихи. Шим. А. қирғоқлари мил. ав. 2-адан бошлаб мисрликларга маълум эди. Милодгача бўлган 6-а.да материк қирғоқлари бўйлаб финикияликлар сузиб чикқанлар. Милод бошларида индонезияликлар Мадагаскар о.ни кашф этиб, унинг шарқий қирғоқларини эгалладилар. Араблар ўрта асрда Шим. Африкани эгаллаб бўлгач,

унинг шарқий қисмига борганлар.

А.нинг ғарбий қирғоқлари португалларнинг Ҳиндистонга борувчи денгиз йўлларини кидириш вақтларидан маълум бўлган. 1443—44 й.ларда Н. Триштан Мавритания қирғоқларини кашф этди. Шу даврдан бошлаб кул сотиш ишлари бошланди. 15-а.даги Б. Диаш, Васко да Гамаларнинг А.га саёхатлари маълум. 16-а.да материк киёфаси маълум бўлган эди. Материк ички қисмларини 16—18-а.ларда португаллар, ин-глиз ва французлар ўргана бошладилар. 19-адан бошлаб материк ички р-нлари янада мукамал ўрганила бошлади (Д. Ливингстон, Г. Барт, Ж. Спик, Г. М. Стэнли, Р. Кайс ва б. экспедициялари). А. табиатини урганишда рус саёхатшунослари — Е. П. Ковалевский ва В. В. Юнкер хизматлари бор.

Аҳолиси. А.— антропогенез марказларидан бири. Бу ҳақда 20-а.нинг 50—70-й.ларидаги топилмалар кўрсатган. Минглаб йиллар давомида А.да аҳолининг турли этник гуруҳлари таркиб топган. Ҳоз. вақтда А.да дунё аҳолисининг қарийб 1/10 қисми яшайди. Ир-қий таркиби жуда хилма-хиллиги б-н ажралиб туради. Негроидларнинг турли типлари А. ҳудудида Сахрои Кабирдан жан.га қараб тарқалган. Жан. Африкада бушмен ва готтентот ирқ гуруҳлари мавжуд. Шим. Ани европоидларнинг жан.га хос халқлари эгаллаган. Негроид ва европоидларнинг қадимдан бир-бирлари б-н алоқаси натижасида Эфиопия ирқ типлари ҳам ташкил топган. Мадагаскар о.да монголоидлар ирқиға мансуб аҳоли яшайди.

А. аҳолиси жуда кўплаб қабила ва миллатлардан таркиб топган. Мустамлака тузуми аҳоли ривожланишини тўхтатиб қўйган. Мустамлакачиликка қарши кураш, давлат мустақиллигига эришиш, миллий онгнинг ўсиши, маданият марказларини ташкил этиш — ҳаммаси этник бирлашувни тезлашишиға олиб келди. Бунинг натижасида А.да янги халқ ва миллатлар таркиб топди. А.нинг кўплаб халқлари ҳали яхши ўрганилмаган.

Ада 4 та лингвистик оила: афроосиё, конгокордофан, нил-сахрои кабир ва койсан тил синфлари мавжуд. Европоид ирқига тааллуқли — инглиз, француз, испан, италия, португал ва б. халқлар А аҳолисининг 3% ни ташкил қилади.

А.да аҳолининг 42% мусулмон, 22% христиан, 36% маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади.

Сиёсий бўлиниши. Иккинчи жаҳон урушидан кейин мустамлака тузумининг емирилиб бориши ва миллий озодлик ҳаракатларининг кучайиши натижасида ҳоз. замон А сиёсий харитаси мутлақо ўзгариб кетган. Аввалги Европа давлатлари мустамлака тизимида бўлган бир қанча давлатлар ўз эркинлигига эришган ва ўнлаб янги давлатлар ташкил топган. Ҳоз. вақтда А.да 53 та давлат ва Испания, Франция, Буюк Британия мулки бўлган давлатлар жойлашган.

АФРИКА БИРЛИГИ ТАШКИЛОТИ (АБТ) — Африка қитъасидаги 53 давлатни (1994) бирлаштирувчи энг йирик минтақавий сиёсий ташкилот. 1963 й. 25 майда Африка мамлакатлари давлатлари ва ҳукуматлари бошлиқларининг Аддис-Абеба конференциясида ташкил этилган. АБТ Африка давлатлари ҳамкорлигини мустақамлаш, қитъадаги мамлакатлар мустақиллигини ҳимоя қилиш каби мақсадларни кўзлайди. Африкадаги ҳар қайси мустақил ва суверен давлат АБТга аъзо бўлиши мумкин. Асосий органи Давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқларининг ассамблеяси, Вазирлар кенгаши, Бош котибият ҳамда Воситачилик, яраштириш ва ҳакамлар комиссиясидан иборат. Давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқларининг ассамблеяси — АБТ олий органи ҳисобланади. АБТ маъмурий органи — Бош котибият, унга Бош котиб раҳбарлик қилади. Воситачилик, яраштириш ва ҳакамлар комиссиясининг вазифаси — АБТ аъзоси бўлган давлатлар орасидаги ҳамма низоларни тинч воситалар б-н бартараф этиш. АБТ қароргоҳи — Аддис-Абеба (Эфиопия) ш.да.

АФРИКА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ

(African Development Bank) — Африка мамлакатларининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурларини кредит б-н таъминлайдиган давлатлараро минтақавий банк. 1963 й.да ташкил этилган. 1967 й.дан бошлаб фаолият олиб боради. Бошқаруви Абиджон ш.да (Кот-д'Ивуар Республикаси). Унга Африканинг 50 мамлақати, бошқа минтақалардан 25 мамлакат аъзо (шу жумладан Югославия, Хитой). 1980-й.лар охирида устав капитали 6,5 млрд. АҚШ долларини ташкил этди, унинг 2/3 қисми Африка давлатларига тегишли. Икки филиали бор (Африка тараққиёт фонди ва Нигерия траст фонди). Кредитларнинг ярмидан кўпроғи қ.х. ва инфра-тузилмаларга йўналтирилади.

АФРИКА ТУЯҚУШЛАРИ - кўкрак тоғиз қушлар туркуми (қ. Туяқушлар).

АФРИКА ЎИИНЛАРИ - Халқаро Олимпия кўмитаси шафелигидаги йирик минтақавий спорт мусобақалари. 1965 й.дан Африка спорти Олий кенгаши (КССА; 1965 й. Африка спорти Доимий кумитаси ўрнига тузилган) томонидан ўтказиб келинади. Бу Олий кенгашга 50 га яқин мамлакат аъзо (1989). А.ў. дастурида баскетбол, бокс, кураш, велоспорт, волейбол, кўл тўпи, дзюдо, енгил атлетика, сувда сузиш, футбол ва спортнинг бошқа турлари бор.

АФРИКА ҚЎНОҒИ (*Pennisetum turgidum*) — бир йиллик дон ва ем-хашак экини. Ташки кўринишидан маккажўхори ва сорго (оқжўхори, кўкон жўхори)га ўхшайди. Осиё, Африка, қисман Жан. Европанинг қуруққимлик зоналарида етиштирилади. Дони озиқ-овқатга ва ҳайвонларга ем учун ишлатилади. Барги ва поясида қўқ озуқа ва пичан тайёрланади. 100 кг донида 89 озуқа бирлиги, 10 кг ҳазм бўладиган протеин, 100 кг пичанида 50 озуқа бирлиги ва 8,2 кг ҳазм бўладиган протеин бор. А.қ. иссиқсевар, ёруғсевар ва курғоқчиликка чидамли. Кумлоқ ва кўнғир тупроқларда яхши ривожланади. 1 га ерга 5—10 кг уруғлик сарфланади, уруғлар 5—6 см чуқурликка

экилади. Хосилдорлиги кўк масса бўйича 80—500 ц/га, суғориладиган майдонларда 800—1000 ц/га, дон бўйича 11-40 ц/га. Ўзбекистон ўсимлик-шунослик и.т. интида А. қ.ни Ўзбекистон шароитларида ўстириш тавсиялари ишлаб чиқилган.

АФРИКАНЕРЛАР (бурлар; голландча — «деҳқон» сўзидан) — ЖАРда яшовчи халқ. 18-а.да кўчиб келган голланд, француз ва немис мустамлакачиларининг авлодлари, қисман маҳаллий аҳоли б-н аралашиб кетганлар. А.нинг умумий сони 3 млн.дан ошди киши (1992). Герман тиллари гуруҳидаги африкаанс тилида сўзлашади. Диндорлари христиан-протестантлар. А. деҳқончилик, чорвачилик б-н шуғулланидилар. А. маданият ва турмушларида Европа нормаларига риоя қиладилар.

АФРИКАНТРОП (Африка ва юн. anthropos — одам) — неандерталлар типига мансуб қазилма одам. Эяси одами деб ҳам аталади. Танзаниядаги Эяси кўлидан 1935 ва 1938 й.ларда А.нинг бош суяги парчалари ва икки озиқтиши сақланган жағ суяги топилган. Суяклар б-н бирга тош қуроллар ҳам топилган. Плейстоцен даврининг 2-ярмига оид.

АФРИКА-ОСИЁ ҒЎЗАСИ, ўт ғўза (*Gossypium herbaceum* L.) — маданий ғўза тури. Биринчи марта К. Линней таърифлаб берган (1753). Қадимдан ва ўрта асрларда А.-о.ғ. Ғарбий Африканинг Атлантика океани соҳилларидан Хитойнинг шим. вилоятларигача тарқалган. Ўзбекистонда 19-а. охиригача асосан А.-о.ғ. популяциялари экилган. А.-о.ғ. ўртача бута, туклар б-н қопланган (гоҳи туксиз бўлади). Ўсув шохлари узун; ҳосил шохлари 4—5 бўғимли. Барглари ўртача катталиқда, оч яшилдан кизгишгача, 3—7 бўлакли. Гуллари ўртача катталиқда, гулбарглари сарик. Кўсақлари 3—4 чанокди. Толаси калта, дағал, оқ ёки кўнғир, толасининг уз. 15 мм дан 25 мм гача. Ўсиш шароити турлича бўлиши туфайли А.-о.ғ. кенг полиморфизмга эга. А.-о.ғ.нинг барча формалари Ф. М. Мауер системаси бўйича тўртта эволюцион гуруҳга

бўлинади: қад. ёввойи хиллар; кўп йиллик рудерал ва маданий хиллар; жуда маданийлашган, нисбатан тезпишар тропик хиллар; тезпишар, ҳосил шохли субтропик хиллар.

А.-о.ғ. пахтасининг тола узунлиги ва технологик кўрсаткичлари бўйича ўрта толали ғўзалар толасидан паст туради. Улардан қуйи номерли иплар йигирилади, оғир, шу жумладан иссиқ газламалар и.ч. да фойдаланилади (қ. Ғўза).

Ад.: Мауер Ф. М., Ғўза, 1-т., Т., 1957; Тер-Аванесян Д. В., Хлопчатник, Л., 1973.

АФРИКАШУНОСЛИК- Африка халқларининг тарихи, урф-одатлари, минтақанинг ижтимоий, иқтисодий тузуми, тиллари, сиёсати, иқтисодиёти, маданияти ва ундаги сиёсий жараёнларни ўрганадиган фан. Африка ва унинг халқлари тўғрисидаги баъзи маълумотларни Мовароуннаҳр халқлари қадимдан билганлар. Африка китъасини Муҳаммад Мусо Хоразмий (9-а.) ўзининг «Сурат ул-арз» («Ер шакли») асарида тилга олган. Африкадаги халқлар, уларнинг урф-одатлари, машғулотлари ва бойликлари тўғрисидаги маълумотлар дастлаб энциклопедист олимлардан Аҳмад Фарғоний асарларида, Абу Райҳон Берунийнинг «Ат-Тафҳим» («Тушунтириш»), «Қонуни Масъудий», номаълум муаллифнинг «Худуд ул-олам» («Олам чегаралари», 10-а.), Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» (11-а., учинчи жилд), Муҳаммад Нажиб Бакроннинг (13-а.) «Жаҳоннома» ва б. асарларда учрайди. Беруний чизган дунё харитасида Африка китъасининг ҳам шакли бор. Африканинг табиий бойликлари ва халқлари тўғрисидаги муфассалроқ далиллари биз Ҳофиз Абу (1361—1430)нинг жуғро-фий асарларида, Маҳмуд ибн Валанинг «Баҳр ул-асор» («Сирлар денгизи») асарида кўп учрагамиз. А. бора-сида Россия ФА 1959 й.да ташкил этган Африка интида йирик илмий ишлар олиб борилади. Тадқиқотлар йўналиши куйидагича: и.ч. кучлари, улкашунослик,

цивилизация муаммолари, халқаро ва Африка мамлакатлариаро муаммолар, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, «ислом омили», хотин-қизлар масалалари, минтақадаги илм-фан, таълим, молия-кредит муносабатлари. Мазкур ин-т жаҳондаги энг етакчи илмий даргохлардан бўлиб, ўзининг «Африканский рўнок» («Африка бозори») жур.ини, рефератив тўпламлар, кичик энциклопедиялар, маълумотномалар нашр этади ва «Азия и Африка сегодня» («Осиё ва Африка бугун»), «Восток» («Шарқ») жур.ларида Африкага оид муаммоларни тадқиқ ва таҳлил қилади.

Африка тилларини ўқитишда африкалик олимлар, мутахассислар ҳам ҳисса қўшиб келмоқда. Ғарб олимлари Африканинг сиёсий ва иқтисодий масалаларини, ундаги сиёсий жараёнларни ўрганиб кенг таҳлил этдилар, илмий монографиялар нашр этдилар. Хусусан, инглиз олимлари Кравфорд Юонг, Жон Райт, Мартин Крамер, Жонахан Бирман, Райт Ферст, Лиллиан К. Харрис, француз олимлари Даниел С. Паппларнинг номларини таъкидлаш ўринлидир. Ўзбекистон олимлари 60—80-й.ларда энг аввало Африка халқларининг миллий-озодлик ҳаракати б-н боғлиқ масалаларни тадқиқ этган бўлса, 90-й.ларда эса ушбу минтақанинг долзарб ҳаётий муаммоларини ўрганмоқда. 80-й.ларда Африканинг турли муаммолари бўйича бир неча ўзбек олимларининг мақола, рисола ва монографиялари чоп этилди, номзодлик диссертациялари ёқланди. Ҳозирда ўзбекистонлик африкашунос олимлар Африкага тааллуқли сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, мафкуравий, ҳарбий масалаларни тадқиқ этмоқдалар. 1991 й.да ташкил топган Тошкент давлат шарқшунослик ин-тида талабалар Африка мамлакатлари тарихи, иқтисоди, ички ва ташқи сиёсатини ўрганмоқдалар, А. соҳасида мутахассис бўлиб этишмоқдалар. А.га, шунингдек ЎзМУ да, Стратегик ва минтақалараро ин-тида қисман эътибор қаратилмоқда. Миллий мустақиллик шароитида Ўзбекистон-

Африка муносабатлари бир маромда ривожлана бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Африканинг Миср, Ливия, Мали, Марокаш, ЖАР, Мозамбик, Жазоир, Тунис, Ботсвана, Судан, Эфиопия, Жибути, Гвинея, Габон, Бенин, Экваториал Гвинея, Замбия, Нигерия, Гана, Чад, Кабо-Верде ва б. мамлакатлари б-н дипломатик муносабатлар ўрнатди. ЎзРнинг Африка мамлакатлари б-н сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий алоқалари янгича аҳамият касб этмоқда. 1968 й.дан бери Тошкентда халқаро кинофестиваллар, биргаликда спорт мусобақалари ўтказиляпти.

Ад.: Зиядуллаева Л., Проблемы социально-экономического развития освободившихся стран, Т., 1986; Новикова О. Б., Страны Тропической Африки: налоги, стратегия развития и экономический рост, М., 1991. Гиясов Б. Т., Хосни Муборак — политик и дипломат, Т., 1998; Раҳмонов Д. Н., Африка — Осиё китъаларидаги низоли вазиятлар ва умуминсоний омиллар, Т., 1993. Бобур Ғиёсов.

АФРИҒ, Африғ — мил. 4-а. бошида Хоразмда ҳукмронлик қилган хоразмшоҳ номи, африғийлар сулоласи асосчиси. Қад. Хоразмдаги қўплаб қалъаларнинг бунёд этилиши А. номи б-н боғлиқ (Қ. Африғийлар маданияти).

АФРИҒИЙЛАР - Хоразмда 4—10-а.ларда ҳукмронлик қилган хоразмшоҳлар сулоласи. Асосчиси — Африғ. 995 й. А.нинг сўнгги вакили Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ракиби Урганч амири Маъмун ибн Муҳаммад томонидан асир олиниб ўлдирилган. Хоразм Урганч ҳокимияти остига бирлашган. Маъмун қад. хоразмшоҳ унвонини қабул қилган.

АФРИҒИЙЛАР МАДАНИЯТИ - Хоразмдаги 4—8-а.ларга оид маданият, африғийлар сулоласи номи б-н боғлиқ. Аф.м.га оид ёдгорликлар 1937—40 й.ларда Хоразм археология-этнография экспедицияси томонидан ўрганилган. Аф.м. шаклланишида қўшни кўчманчи қабилалар муҳим роль ўйнаган. Бу даврда антик хунармандчилик маркази — қад. шахарлар инкирозга учраб, сиёсий,

иктисодий ва маданий ҳаёт кишлокда, мулкдорларнинг кўрғони ва қасрлари атрофида жонланган. Бургут қалъа воҳасида олиб борилган казишмалар вақтида сертармок суғориш канали ва ариқлар, далаларнинг режали жойлашуви аниқланган. Катта-кичик турар жойлар тўп-тўп жойлашган, катта ер эгаларининг қасрлари каналлар бошида бўлиб, улар сув тақсимотини назорат қилиб турганлар. Хоразмда бу давр истеҳкомлари асосан паҳсадан тўртбурчак тарҳда қурилган, девори буржлар б-н мустаҳкамланган, давра ёки тўртбурчак тарҳли (сўнги мудофаа минораси) бўлган. Йирик қалъалар (Якка Порсон, Қум қалъа, Уй қалъа, Тешик қалъа) мудофаа истеҳкомларига эга бўлган. Энг йирик истеҳком — Бургут қалъа (майдони 6 га дан ошиқ) атрофида шаҳар вужудга кела бошлаган. Турар жойлар дахлиз, асосий ва ёрдамчи хўжалик хоналаридан иборат бўлган. Иморатларнинг тарҳи, қиёфаси аҳолининг ижтимоий мавқеига боғлиқ бўлганлиги аниқланди.

Харобалардан мис тангалар, жез, кўлда ва чарҳда ясалган сопол идишлар (хум, кўзача) синиқлари, безак буюмлари, темирдан ясалган деҳқончилик ва ҳунармандчилик қуроллари (кетмон, ўроқ, пичоқ ва б.), шойи, ип, жун газлама парчалари, уч пар-ракли темир пайконлар, ханжарлар, ёргучоқлар, тегирмон тошлари, ёзма ёдгорликлар топилган. Мархумларни остодон (сопол тобут)ларда кўмиш расм бўлган. Тарихий манбаларда 8-а.га оид Кат, Ҳазорасп, Урганч ш. эслатиб ўтилган.

Ад.: Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Неразик Е. Е., Сельские поселения афригидского Хорезма, М., 1966; Неразик Е. Е., Сельское жилище в Хорезме (I—XIV вв.), Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. IX, М., 1976.

АФРОДИТА — юнон афсонасида дастлаб ҳосилдорлик, кейинроқ севги ва гўзаллик маъбудаси. А. денгиз худоси ва денгиз саёҳатчиларининг хомийси ҳам

эди. Афсоналарга қараганда, А. Денгиз кўпигида туғилган, асосий ибодатхоналаридан бири Қибрис о.нинг Пафос ш.да бўлган. А.га сизгиниш олдин Кичик Осиё, Қибрис о. ва б. оролларда кенг ёйилган бўлса, кейинроқ Болқон я.о. ва Юнонистонга тарқалган. А. қад. римликларда Венера деб юритилган.

АФРОСИЁБ — мифологик образ. 1) Авестода Франгхрасян деб аталган. Авестода А. шохлик илоҳий мартабаси — фарн (хварно)ни кўлга киритиш учун мифологик Ворукаша денгизи тубига тушишга аҳд қилади ва бунда Анахитадан ёрдам сўрайди. Лекин у бу илтимосни рад этади. Франгхрасян уст-бошини ечиб денгиз тубига 3 марта шўнғийди, аммо ҳаракати зое кетади. Авестода у самарасиз ҳаракат қилаётган афсонавий образ сифатида намоён бўлади. Бу мавзу Авестодан «Шохнома»га ҳам ўтган. Лекин А.нинг Эрон подшоҳлари б-н жангга киришуви — яъни Эрон б-н Туроннинг мифологик рақобати ғояси Авестода йўқ. А.ни Эрон шохларининг душмани қилиб кўрсатиш ғояси ёзма адабиётга биринчи бўлиб Фирдавсий «Шохнома»и орқали кирган. У Фаридун (Траэтона)нинг Тур исмли ўғлидан тарқалган шажарага мансуб. Отасининг исми — Пашанг. Бу талқинда Фирдавсий замони учун муҳим бўлган турк давлатчилиги ва эроний давлатлар ўртасида тарихий юзма-юз туриш — ҳарбий-сиёсий муҳолифлик ўз аксини топган. Шу б-н А.нинг илоҳий олий бахт, ҳокимият рамзи — фарн илинжидаги мифологик шахс қиёфаси тарихийлик касб этган. Мифологик тасаввурдан ўсиб чиққан адабий аъбана, яъни А. Турон подшоҳи деган тушунча туфайли халқ орасида Самарқанднинг қадимий кўрғони, Тошкентдаги Мингўрик харобалари, Бухородаги Ромитан кўрғони каби ёдгорликларни унинг номи б-н боғлаш ҳануз сақланган. 2) Туркий ёзма ёдгорликларда А. эпик қахрамон Тўнга алп Эр (Юсуф Хос Ҳожибаа), Алп Эр Тўнга (Маҳмуд Кошғарийда) б-н бир шахс қилиб кўрсатилган. Бу қиёсланиш ҳар

икки образни Турон б-н боғлиқлиги туфайли юзага келган. Баъзи олимлар (А. Абдурахмонов) А.ни тарихий шахс деб ҳисоблайдилар. Аслида А. ва Алп Эр Тўнга мифлари орасида катта тарихий-маданий тафовут ва анахронизм мавжуд. А. ибтидий тафаккурнинг мифологик ҳосиласи, Алп Эр Тунга эса Турк давлатчилиги даврларининг умумлашмаси сифатида алоҳида ўрганилиши лозим. 3) Туркий халқлар бобокалони, туркийлар подшоши, баҳодир, жаҳонгир йўлбошчи. Қорахонийлар ва салжуқийлар ўз шажаларини А.дан бошлаганлар.

Турли ёзма манбаларда А. ҳақидаги маълумот турлича. Мас, «Бухоро тарихи» (Наршахий)да А. 2000 йил яшаган афсунгар, куёви Сиёвушнинг қотили, Ромитан қалъаси бунёдкори ва, ниҳоят, Сиёвуш қасоси учун ўғли Кайхусрав томонидан ўлдирилган деб кўрсатилади.

Мирсодиқ Исҳоқов.

АФРОСИЁБ — Самарқанднинг қад. харобаси. Бу ном тарихий манбаларда қад. Самарқандга нисбатан фақат 17-а. дан бошлаб учрайди. Қад. Самарқанд суғд манбаларида Smarakanve деб аталган. Мил. ав. 4-а.да Самарқанд Александр Макдуний кўшинлари томонидан истило этилгач, юнон муаллифлари кундаликларида Мароканда сифатида эслатилади. Мароканда Smarakanve нинг юнонча таржимаси. Мовароуннаҳрда сомонийлар ҳокимият тепасига келгач, қад. Smarakanve 9-а.дан бошлаб Самарқанд деб атала бошланди.

11—15-а.ларда туркий тилда битилган адабиётларда Самарқанд Семизкент сифатида учрайди. 15-а.дан форсий ва туркий тиллардаги манбаларда бир хилда Самарқанд номи ишлатиладиган бўлди.

Афросиёб ҳоз. Самарқанднинг шим. чегарасига туташган кенг бўш тепаликлар бўлиб, унинг майд. 219 га. Тепаликнинг шим. Сиёб ариғи б-н чегараланган. Жан. томондан «эски шаҳар» деб аталган Самарқандга қўшилиб кетган.

Шаҳарнинг дастлабки тарихи ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам

учрайди. Кўхна шаҳарда ўтказилган археологик қазиишлар эса бундай маълумотларни кўпроқ бермоқда.

Археологик қазиишмалар бир неча метр қалинликдаги маданий қатламлар қандай бўлганлигини кўришга, бойлар ва камбағалларнинг уйлари, хунармандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дўконларини, кўча ва майдонларни, шохона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мудофаа иншоотларини, шаҳарнинг сув б-н таъминлаш тизими ва х.к.ни аниқлашга ёрдам беради.

А. ва унинг топилмаларига қизиқиш 1868 й.да Чор Россияси томонидан Самарқанд босиб олингандан кейин бошланди. А.да дастлабки қазииш ишлари б-н майор Борзенков (1874), подполковник В. В. Крестовский (1883), шарқшунос олимлар Н. И. Веселовский (1884-85, 1895), В. В. Бартольд (1904) ва В. Л. Вяткин (1905; 1912—13)лар шуғулланишди. 1919 й.да М. Е. Массон, В. Л. Вяткин тадқиқот бошлаган жойларда қазииш ишларини давом эттириб, сомонийлар саройи (9-а.) харобаларини очди. 1925, 1929—30 й.ларда В. Л. Вяткин А.да қазииш ишларини давом эттиради ва унинг турли даврдаги тарихига оид кўплаб материаллар тўплайди. Аммо 1930 й.ларга қадар А.да олиб борилган археологик қазиишмалар қад. Самарқанд тарихига доир жуда кам материаллар берган. Урушдан кейин Ўзбекистон ФАнинг Тарих ва археология ин-ти олимларидан А. И. Тереножкин томонидан А.да жиддий дала тадқиқотлари ўтказилди. Натижада унинг энг пастки қатламидан мил. ав. 6—5-а.ларга тааллуқли буюмлар, уй-жой харобалари топилди. В. А. Шишкин (1958—66) ва Я. Ф. Фуломов (1967—70)лар раҳбарлигида олиб борилган кенг қўламли археологик қазиишлар натижасида қад. маданий қатлам материаллари А.нинг бошқа жойларидан ҳам топилди. 1966 й. 13 июлда А.ни археологик жиҳатдан комплекс ўрганишни ташкил этиш мақсадида Республика ҳукуматининг махсус қарори

кабул қилинди. Унга кўра, А. «археологик кўриқхона» деб эълон қилиниб, уни ўрганиш ишига Тошкент ва Самарқанд давлат ун-тлари ҳамда Маданият вазирлигининг Санъатшунослик ин-ти ҳам сафарбар этилди. Аниқ илмий режалар асосида бошланган археологик тадқиқотлар туфайли нафақат шаҳарнинг кўп аерлик ёши, балки унинг ҳар хил даврлардаги тарихий топографияси, шаҳар таркиби, шаҳар ҳаётининг ривожланиш босқичлари, босқинлар туфайли юз берган бухронлар даври аниқланди. Самарқанд ихшидларининг шоҳона саройи очилди.

А.да топилган археологик материаллар Самарқанд мил. ав. 8—5-аларда Сугдиёнанинг марказий шаҳри сифатида вужудга келганлигини кўрсатади. Мил. ав. 329 й.да шаҳар Александр Мақдуний кўшинлари томонидан вайрон этилган, унинг излари ҳозиргача шаҳар мудофаа иншоотларида яхши сақланган. Мил. ав. 3—1-аларда, Қушонлар салтанати даврида шаҳар ҳаётида юксалишлар юз берган. Мил. ав. 3-а.да шаҳар кўшалок мудофаа девори б-н ўраб олинган. У даврларнинг қалин маданий қатлами А.нинг шим.да, унинг арки аълоси жойлашган қисмида яхши сақланган. Археологик материаллар ва ёзма манбаларда таъкидланишича, бу замонда Самарқанд орқали Буюк ипак йўли ўтган, ички ва ташқи савдо, хунармандчилик ривож топган. Илк ўрта асрларда Самарқанд Сугдиёнанинг бош шаҳри сифатида нуфузли мавқега эга бўлиб, шаҳар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди. Бадавлат деҳқон хўжаликлари кучайди, худди шу кезларда уларнинг қасрлари жойлашган Афросиёбнинг шим. қисми мудофаа девори б-н ўраб олинди. Бу ҳолат Мовароуннахр ва унга қўшни вилоятларда ҳам юз берди. Бу даврда Самарқанд ҳукмдорлари «ихшид», Бухоро ҳукмдорлари эса «бухорхудот» деб аталган. 712 й.да араблар фотиҳи Кутайба ибн Муслим қўшин тортиб келганда, Самарқанднинг мудо-

фаа деворлари мустаҳкам бўлиб, атрофида сув тўла хандақ бор эди. Кутайба Самарқандга Фарғона, Шош ва турклардан ёрдамга келган лашкарларни енггач, кўмаксиз қолган Сугд ҳокими Ғурак ноилож у б-н сулҳ тузди, шаҳарнинг ички қисми (шаҳристон)ни арабларга бўшагиб беришга мажбур бўлди. Археологик топилмалар исломга зид бўлган ҳайкал ва деворий расмларнинг атайлаб қилич б-н чопилганини исботлайди.

9-а.нинг иккинчи чорагидан Мовароуннахрда ҳокимият сомонийлар қўлига ўтди. Бухоро уларнинг марказига айланди. Шу даврда Самарқанд иқтисодий ва маданий жиҳатдан тез ривожланди. А.да сомонийлар даврида ўймакор ганч нақшлар б-н безатилган саройлар, бадавлат деҳқон хонадонлари, масжид ва мадрасалар, ҳаммом ва каналлашчиликлар, тош кўчалар топилмоқда. Шаҳарни сув б-н таъминлаш оғирлигидан аҳолининг эҳтиёжини қондириш учун шаҳар ҳаётининг дастлабки йилларидаёқ Дарғом томонидан канал қазиб, сув келтирилган. Ана шу канал излари ҳоз. шаҳар хиёбонининг жан.да, Алишер Навоий ҳайкали қад кўтариб турган масканда очиб ўрганилди. Бу канал Регистон майдони орқали Ҳазрати Хизр масжиди томон йўл олган. Тарихий манбаларга кўра А.га жан. дан кираверишда шаҳар хандақи устига пишиқ ғиштлардан равоқпи сувайирғич қурилиб, унинг тепасидан катта ариқ ўтказилган. Бу ариқни «Жуйи ар-зиз» («Кўрғошин ариқ») деб атаганлар. Ариқ шу ерда учга бўлинган ва шаҳар оралаб Сиёб ариғи бўйига борган.

10-а.нинг охирида Мовароуннахрда ҳокимият қорахонийлар қўлига ўтганида ҳам Самарқандда савдо, хунармандчилик, шаҳар ободончилик ишлари давом этади. Шаҳарнинг хунармандчилик қиёфаси кучайиб, зодагон деҳқон қасрлари энди шаҳар ташқарисида, уларнинг дала ҳовлиларида марказлашади. 1220 й.да Чингизхон қўшинлари «Жуйи арзиз» тўғонини бузиб, шаҳарни

сувсиз қолдирди. Шаҳар мудофаачилари тенгсиз жангда таслим бўлдилар. Босқинчилар шаҳарнинг девор ва дарвозаларини вайрон қилиб сарой, масжид ва мадрасаларга, аҳоли хонадонларига ўт кўйдилар. Аҳолининг катта қисми жангда кирибди, хунаромандлар Мўғулистонга ҳайдаб кетилди. Шаҳарни сўнгги мудофаачилари Жоме масжидига яшириниб, қаршилиқни давом эттирдилар. Уларнинг оловда ёнган таналари жанг кийимида бизгача етиб келиб, археологик қазिश вақтида топилди. «Кўрғошин ариқ» қайта тикланмади. А.да сувсиз қолган аҳоли Сиёбдан қархпалақда сув чиқариб, кун кўрган, сўнг аҳоли бора-бора А.ни бутунлай ташлаб кетган. Кимсасиз харобага айланган қад. Самарқанд авваллари «Ҳисори кўҳна», «Қалъаи Ҳисор» аталиб, 17-адан бошлаб аҳоли орасида «Қалъаи Афросиёб» ёки «Аф-росиёб» деб атала бошланган.

А.да қазишма ишлари айниқса Самарқандда Ўзбекистон ФА Археология ин-ти ташкил топгач, кенг кўламада кучайди. Я. Г. Фуломовдан сўнг А. даги археологик қазишмаларга Г. В. Шишкина, Ш. Тощўжаевлар раҳбарлик қилди. Кейинги йилларда (1989 й.дан) А.ни археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ишига француз археологлари — Поль Бернар, Франц Гренэ ва б. жалб этилган. Француз археологик миссияси Ўзбекистон археологлари б-н (М. Исомиддинов ва б.) ҳамкорликда А.ни ўрганишда қатнашмоқда. Ўзбек ва француз олимларининг ҳамкорликда олиб борган тадқиқот натижалари қад. Самарқанд тарихига оид қатор масалаларга аниқлик киритди, яъни мил. ав. 6—5-а.ларга тааллуқли шаҳар мудофаа деворлари остидан гувалақдан қурилган янада қад. девор қол-диқлари очилиб, Самарқанднинг ёши мил. ав. 8-а. ўрталарига оид эканлиги исботланди; шаҳарнинг арки аъло қисмидан мил. 8-а.га оид мурабба (70x70) шаклидаги Самарқанд ихшидларининг маҳобатли саройи қолдиқлари очилди. А.да археологик тадқиқот ишлари давом этмоқда.

Ад.: Вяткин В. Л., Городище былого Самарқанда, Самарқанд, 1926; Шишкин В. А., Афросиёб — қадимий маданият хазинаси, Т., 1966; Афрасияб, Сборник, вып. 1, Т., 1969; Бернар П., Гренэ Ф., Исомиддинов М., Основные результаты раскопок узбекско-французской экспедиции 1990-1992 гг., ОНУ, № 3-4, 1994; Исомиддинов М., О дате основания Самарқанда, ОНУ, № 5, 1997.

Аҳмадали Аскарлов.

«АФРОСИЁБ» — 4 юлдузли меҳмонхона. Самарқанд ш.даги Театр майдонида (Регистон кўчасида) жойлашган. Миллий ва энг замонавий меъморий услубда қурилган (1994, бош меъмори М. Х. Воҳидов, бош муҳандис Л. А. Мухамедшин). 9 қаватли, 278 хонаси (жами 500 ўринли) бор, шундан 1 хонали, 2 ўринли хона 206 та, 2 кишига мўлжалланган 2 хонали люкс хоналар 13 та, 1 хонали, 1 ўринли 56 та, 4 хонали, 2 ўринли 3 та. Бош вестибюли ва қаватларида дам оладиган жой (холл), чойхона (80 ўринли), ресторан (450 ўринли), банкет зали (80 ўринли), вестибюлдаги бар (52 ўринли), кечки клуб (104 ўринли), икки қаҳвахона барлари (48 ўринли), «экспресс» бари (20 ўринли), томоша зали (301 ўринли), конференция зали (26 кв.м), сауна, «соғломлаштириш» клуби, бассейн (майд. 240 кв.м) мавжуд. «А.» биноси мураккаб бўртма (қаварик) шаклда, бир неча қавати 20 м гача пастликка тушган. Маиший хизмат, ресторан, чойхона ва б. пастки қаватларда жойлашган. Безакларида мрамор, гранит каби маҳаллий қурилиш материалларидан фойдаланилган. Англиядан келтирилган энг янги техника б-н жиҳозланган.

Ҳабибулла Қаюмов.

АФРОСИЁБ ДЕВОРИЙ РАСМЛАРИ — Афросиёбда археологик қазилмалар натижасида топилган маҳобатли рангтасвирнинг ноёб намуналари. Дастлабки намуналари археолог В. Вяткин томонидан очилган (1913). Кейинги қазишлар даври (1965—68)да ўзбек археологлари 30 га яқин сарой хо-

насини очишга муваффақ бўлганлар, бу хоналарнинг кўплари деворий расмлар, нақшлар б-н безатилган. Шулардан катта (11x11 м) ва кичик (7x7 м) хоналардаги расмлар бирмунча яхши сақланган. Хоналардан бирида эркак ва аёл арк олдида ўтирган ҳолда тасвирланган. Катта хона деворларига ишланган расмлар деталларга бойлиги, сақланиб қолган суғд ёзувлари б-н аҳамиятли. Хона деворларига ишланган расмларда тўй маросими, Суғд ҳукмдорининг хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиши, бу элчиларнинг йўлдаги саргузаштлари, йирткич ҳайвонлар б-н олишув, ов манзаралари, афсонавий махлуқлар тасвирланган. Сақланиб қолган расмлар таҳлили ўрта аср маҳобатли тасвирий санъатининг ғоявий бадиий йўналиши, рассомнинг иш усуллари ва воситалари ҳақида, тафсилотларга бой маиший саҳналар, этник кўринишлар ўша давр ҳақида фикр юритиш имконини беради. Рассом деворни 3 қисмга бўлиб, 2 четки қисмидан энсиз нақш ҳошияси ажратиб олган, асосий қисмга мавзули тасвир ишлаган, воқеаларни юқоридан кузатаётгандай акс эттирган. Ад.р. ягона бир мазмунга бўйсундирилган: марказда суғд ҳукмдори Вархумон туради, анъаналарга кўра рассом уни бошқаларга нисбатан йирик кўринишда (бутун девор баландлигида, 5—6 м) тасвишлаб, ҳукмдорнинг буюклигини эътироф этади, унга абадийлик, қахрамонлик бахш этади. Ад.р. Ўрта Осиёда араблар истилосига қадар маҳобатли рангтасвирнинг ривожланганлигини, Самарқанд унинг маркази бўлганлигини кўрсатади.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., Очерки искусства Средней Азии, М., 1982.

АФРОСИЁБ КУЛОЛЛИГИ - Афросиёбда олиб борилган археологик қазилмалар натижасида топилган қад. ўзбек халқ амалий санъати намуналари. 9—13-а.ларда Афросиёб кулоллари томонидан ишланган бежирим, нафис сирли идишлар Ислом дунёсида

кенг тарқалган. Бу идишлар ўзининг мохирона ишланганлиги, нақшларининг аниқ ва мазмундорлиги б-н ажралиб туради. Афросиёб кулоллари дастлаб араблар истилоси (8-а.) гача бўлган санъат анъаналарига асосланиб, 9—10-а.ларда кенг тарқалган фалсафий ғояларни турли рамзлар, араб алифбосида ёзилган эзгу ниятлар, халқ мақоллари, шунингдек кабутар, хўроз, бургут, от, йўлбарс, шер тасвирлари, ов манзараси ҳамда ислимий гуллар ва гириқлар б-н ўз асарларида мужассам этганлар. Безакда асосий ўрин тутган куфий ёзувлар, айниқса чузиб ёзилган ҳарфлар б-н тик ёзилган «Алиф» ва «Лом»нинг уйғунлиги нақшнинг таъсирчанлигини оширган. Кейинги даврлар (11—13-а.лар) да А.к. даги безаклар ўрнини умумлаштирилган кушлар тасвири, мазмундор араб сўзлари, мураккаб гуллар, нақшлар олади. Бунда безаклар идишларнинг куркамлигини бurtтириб кўрсатади. Бу услуб бизнинг давримизгача етиб келган. А.к.даги безаклар буюм шаклига мослиги, ранглари-нинг ёрқинлиги ва нафислиги б-н киши диққатини ўзига жалб этади.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., Очерки искусства Средней Азии, М., 1982.

АФРОСИЁБИ — эртапишар олма нави. Р. Р. Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида Ландсберг навини Самарқанд эртапишар нави б-н дурагайлаб чиқарилган (В. В. Кузнецов, А. А. Леплинский). Дарахти ўртача ўсади, кенг шохли, пирамидасимон, новдалари жигарранг. Барги ўртача. Гуллари майда, ок. Меваси йирик (100—150 г), сирти текис, учки томони торайган, қирмизи-сарик рангда, мевабанди калта, эти оч сарик, мулойим, ширин. Кўчати эқилганидан кейин 4-5 йилда ҳосилга қиради. Июль бошида пишади. Ҳар йили ҳосил қилади. Ҳосилдорлиги ўртача. Олма куртидан кам за-рарланади. Мевалари тез тўкилиб кетади. Шаҳар атрофи, ша-мол кучли бўлмаган зоналар ва томорқа

хўжаликларида етиштириш учун тавсия этилган (яна қ. Олма).

АФСОНА — 1) халқ оғзаки ижоди (фольклор) жанри. У хаёлот, уйдирма ва тўқимадан иборат бўлсада, сўзловчи ва тингловчи томонидан ҳақиқатдек тасаввур этилади, ҳатто бўлиб ўтган даври, макон ҳам кўрсатилади. А.лар оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келган, ифода усули баён тарзида.

А. оғзаки ҳикоят бўлиб, у хаёлий образ ёки тасаввур асосига қурилади, ҳикоя килувчилар ва тингловчилар томонидан қачонлардир шундай бўлгандек қабул қилинади. Ривоятдан фарқли ўларок А. заминидан албатта мўъжиза, сеҳр-жоду бўлади. А.лар олам (Ер, Қуёш ва б. сайёралар юзага келиши) ҳақида, топонимик (Қоф тоғи, дарё, денгиз, шаҳар, қалъа, қишлоқ, тепалик, Эрам боғи ва х.к.), элатларнинг келиб чиқиши (мас, туркий халқларнинг), ҳайвонот дунёси (мас, шер, аждаҳо, анқо, семурғ ва б.)га оид, табиатдаги воқеа, ҳодисалар (мас, чакмоқ, зилзила, шамол ва б.) хусусида, тарихий шахслар (мас, туркийлардаги Эр Тўнга, Тўмарис, Широқ, англосакслар кироли Артур ва б.) тўғрисида, диний (мас, исломдаги Нух пайғамбар хусусидаги, Абу Муслим жангномаси, Авестодаги Франграсйан (Афросиёб), христианликдаги Исо Масихнинг ҳаворийлари б-н саёҳатига боғлиқ воқеа-ҳодисалар) ва б. турли-туман мавзуларда бўлади.

А.лар ҳажми кичик, баён қилиниши содда, бадий тасвир воситаларидан деярли холи бўлади, тузилишига кўра эртак, нақл, ривоятларга ўхшаб кетади.

А.лар ёзма адабиётнинг, айниқса, бадий, фалсафий, динга, тарихга, ахлоққа оид асарларнинг мавзуи, муайян қисми тарзида ғоявий-эстетик вазифани бажарган. Мас, «Қутадғу билиг», «Девону луғотит турк», Алишер Навоийнинг «Хамса», Дантенинг «Илоҳий комедия», Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема», Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» китобларида А.лар асарнинг бадий-эстетик ва таъ-

сир кучини оширишга, инсон руҳиятини янада чуқур ва тўлақонли тасвирлашга хизмат қилган.

2) Кўчма маънода — уйдирма, ёлғон, ақлга тўғри келмайдиган гап.

АФСОНАК (Thermopsis) — бурчокдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Асосан Осиё ва Шим. Америкада ўсади. Кўпчилиги заҳарли. Баъзи турлари экинлар орасида ўсади. Ўрта Осиёда бу туркумнинг 3 тури бўлиб, Ўзбекистонда тарқалган *Th. dolichocarpa* ва *Th. alterniflora* номли турларнинг барглари уч япроқли, пояси тукдор; гуллари сариқ шингил тўпгулга йиғилган, косачаси ётиқ тукли; дуккаклари тасмасимон чўзиқ, бир оз буқилган, тукдор. Уруғлари жигарранг, баъзан кўкимтир. Ёзда гуллайди. А.нинг баъзи турларидан тиббиётда балғам кўчирувчи ва нафас марказини кўзғатувчи дори сифатида фойдаланилади.

АФСОР МУҲАММАД ҲОШИМ МИРЗА (1870, Сабзавор — 1940, Машҳад) — Эрон шоири, жамоат арбоби. Илм-маърифатга чакирувчи ахлоқий шеърлар ёзган. Унинг 4000 байт шеърдан иборат девони бор. Эронда адолатсизликка қарши курашгани учун аввал Машҳадга, сўнг Ашхободга сургун қилинган. 1907 йда яна Машҳадга қайтган.

АФСУН (араб.—мафтун қилиш, сеҳр, авраш) — воқеаларнинг табиий жараёнига мўъжизавий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга деб ҳисобланадиган сўзлар, иборалар йиғиндиси. А. қад. динларнинг, айниқса, сеҳргарликнинг ажралмас қисми бўлган. А.га балони даф этиш, ё балага гирифтор қилиш, хасталиқдан шифо топиш, омадга ёр бўлиш ва х.к. усули деб қаралган.

АФТАЛАР (юн. *aptha* — яра) — оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватининг касаллиги. Бунда кўпинча тил учи ёки лунж ва милкларда оқ-сариқ думалок эрозия ёки яллиғланган ярачалар пайдо бўлади. Улар оғриб, чайнаш, гапиришни кийинлаштиради. Ахён-ахёнда бурун,

кўз ва жинсий аъзолар шиллик қаватида ҳам А. учраб туради. А. баъзан иситма, лимфа безларининг шишиб оғриши б-н ўтадиган мустақил касаллик ёки чиллашир каби меъда-ичак касалликларининг асорати ҳисобланади. А.нинг келиб чиқиши, кечиши ва б. хусусиятларга кўра бир неча турлари фарқ қилинади. Стomatит А.нинг қайта-қайта кўзгайдиган алоҳида туридир.

Давоси: аччик, шўр, нордон таомлар ейиш, спиртли ичимликлар ичиш тақиқланади. Суртли ҳамда мулойим овқатлар буюрилади, шифокор тавсия қилган дори эритмаси б-н оғиз чайилади.

АФФЕКТ (лот. affectus — руҳий хаяжон, эҳтирос) — турли ташки ёки ички таъсирлар асосида тез пайдо бўлиб, қисқа муддатли, аксарият ҳолларда «портлаш» тарзида бўладиган кучли ифодаланадиган ҳиссий ҳолат (қўрқинч, дахшат, ғазаб ва б.). А. тушқунлик, танг вазиятларда юзага келади. А. ҳолатида ички органлар фаолияти ўзгаради, кескин ифодали ҳолатлар пайдо бўлади, кишининг онг доираси тораяди, хулқни на-зорат қилиш қобилияти йўқолади. А. физиологик ҳам, патологик ҳам бўлиши мумкин. Физиологик А.да киши ўз хатти-ҳаракатини идора эта олиши, кейинчалик барча воқеаларни хотирасида сақлаб қолиши мумкин. Патологик А. кўпроқ руҳий касалликларда кузатилади. Баъзан руҳий соғлом одамларда ҳам кузатилиши мумкин. Патологик А.да барча хатти-ҳаракатлар киши хотирасида сақланмайди, шахснинг хатти-ҳаракатлари онг томонидан назорат қилинмайди. Одамда А. факт унинг жисмоний ҳолати, биологик эҳтиёжлари ва инстинкTLари кабиларга боғлиқ омиллар туфайли эмас, балки унинг ижти-мой муносабатларининг бузилиши туфайли ҳам юзага келиши мумкин. Мас, адолатсизлик, бевафолик, ҳақорат ш.к. ҳолатларда. Баъзан А. бирор салбий ҳолатни юзага келтирувчи вазиятларнинг такрорланавериши натижасида ҳам содир бўлади. Бундам вазиятларда А. ак-кумуляцияси ҳолати

рўй беради, унинг натижасида А. кучли, бошқариб бўлмайдиган хулқларажасига кўгарилиши мумкин (аффе́ктив портлаш).

А.ни ўрганиш суд-психиатрик ҳамда суд-психологик экспертиза амалиётида жинoий хатти-ҳаракатларнинг асл сабабини аниқлашда зарурий шартлардан бири бўлиб, адолатли ҳукм чиқаришда катта аҳамиятга эга.

АФФИКС (лот. affixus — бириктирилган) — сўзнинг қисми. Ўзакка зид кўйиладиган, сўз ясалиши ёки грамматик ифода шаклланишига хизмат қиладиган морфема. Шунга кура икки турга ажралади. Сўз ясовчи, шакл ясовчи. Ўзакка нисбатан жойлашишига кўра сўз бошида (аффикс), сўз ўртасида (инфикс), сўз охирида (суффикс) келади. Ўзбек тилида асосан ўзакдан кейин (иш-чи, олма-зор), баъзан ўзак олдида ҳам (но-тўғри, бе-иш) келади.

АФФИН ГЕОМЕТРИЯ - мат.нинг бир соҳаси. Унда л ўлчовли фазода чекли сондаги векторлар, шунингдек алгебраик чизик ва сиртларнинг аффин алмаштиришлар (мас, тўғри чизиклар тўғри чизикларга, нукталар нукталарга ўтадиган алмаштиришлар) да сақланадиган (инвариант) хоссалари ўрганилади. Аффин алмаштиришларнинг муҳим хоссаларидан бири — текисликца берилган учбурчакни берилган иккинчи уч-бурчакка ўтказувчи ягона аффин алмаштириш мавжуд; шунга ўхшаш тасдиқ л ўлчовли фазо учун ҳам ўринли. Векторлар, чизик ва сиртларнинг аффин алмаштиришда сақланадиган хоссалари аффин инвариантлар дейилади. Мас, учбурчакнинг тўғри бурчаклилиги аффин алмаштиришда сақланмайди, бинобарин, бу хосса аффин инвариант эмас, шунингдек кесма учбурчакнинг биссектрисаси бўлиши ҳам аффин инвариант эмас, аммо учбурчак медианаларининг кесишиш нуктасида 1:2 нисбатда бўлиниши инвариантдир. Аффин алмаштириш натижасида эллипс яна эллипега, гипербoла яна гипербoлага, парабола яна

параболага алмашинади. Шунинг учун ҳамма эллипслар (шунингдек, гипербола ва парабола ҳам) битта аффин синфни ташкил қилади.

АФФРИКАТА (лот. affricō — ишқалай-ман) — коришиқ ундош товуш. Ҳосил бўлиш ўрни ва овоз иштирокига кўра поргловчи ҳамда сирғалувчи товушнинг битта товуш сифатидаги талаффузига тенг. Мас, чоч сўзидаги ч (тш), энциклопедия сўзидаги ц (тс).

АФШИН — Уструшона ҳокимларининг араблар фатҳидан аввалги лақаби. Охириги А. Ҳайдар ибн Ковус (манбаларда ал-Афшин) халифа Муъта-симнинг лашкарбошиси эди. У Кичик Осиёда юнонлар устидан ғалаба қилгани ва Бобак қўзғолонини бостиргани эвазига халифанинг эътиборига сазовор бўлган. Бироқ, 841 й. июнда исломдан қайтганликда айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилган. А. лақаби Ўрта Осиёда, умуман, учраб туради. Яъқубийда (Таърих, 2-жилд, 344-бет) Сугдиёна ҳокими Ғурак Қутайба ибн Муслим б-н тузган шартномасида ўзини Сугд ихшиди, Самарқанд афшини деб атаган.

АФШОНА, Афшина — Бухоро вилояти, Ромитан туманида жойлашган қад. қишлоқ. Наршахийнинг ёзишича, «А. мустаҳкам ҳисор ва катта шахристонга эга бўлиб, бир қанча қишлоқлар унга мансуб бўлган, у ерда ҳафтада бир кун бозор булган. Бу қишлоқнинг экин ерлари ва биёбонлари Мадраса талабаларига вақф қилинган. Қутайба ибн Муслим у жойда маежиди жоме бино қилган... Бу ер дуо қабул бўладиган жой. Одамлар шаҳардан у жойга борадилар ва уни табаррук деб ҳисоблайдилар». Шунга кўра А. сугдча «дуо тезроқ мустажаб бўладиган муқаддас жой» маъносини англатади. Абу Али ибн Сино шу қишлоқда туғилган. Букж олим таваллудининг 1000 йиллиги А.да тантанали нишонланган.

«АФШОНА» — чойхона, Бухоро вилояти, Ромитан тумани Афшона қишлоғида (1980, меъмори Н. Шарипов, Т. Бобоев). Нурота мрамрининг харсанг

тошларидан ўзига хос лойиҳа асосида қурилган. Икки хонали (30 Уринли). Шим. га қараган хона олди икки устунли, шарик қараган хона олди уч устунли айвон. Ярим айлана кўринишдаги мўрилли самовархонаси икки йўлакнинг туташган жойида. Бош тарзини икки минорача безайди, унинг ёнидаги ярим айлана зина орқали минорага ва чойхона томидаги томоша майдончасига чиқилади. Чойхонанинг эшик ва устунлари миллий меъморлик анъаналарига хос ёғоч ўймакорлиги б-н безатилган. Хона миниатюра услубидаги нафис деворий расмлар (рассом Ч. Аҳмаров раҳбарлигида Т. Саъдуллаев иши) б-н безатилган.

АФЮН (аслида юн. abijum — мудратувчи, ухлатувчи), опий, «қора дори» — 1) кўкнорнинг хомроқ кўсагини тилиб кўйганда ундан оқиб чиқиб, хавода қорайиб қотган, сутсимон шира. Таркибида морфин, папаверин, кодеин, тебаин, наркотин ва 20 га яқин бошқа алкалоидлар бор. Дам-бадам қабул қилиб турилса, бошқа наркотиклар каби унга ўрганиб қолиш мумкин. Бу ҳаёт учун хавфли. А. препаратлари тиббиётда оғриксизлантирувчи дори сифатида ишлатилади. У асосан таркибидаги морфин б-н таъсир этади.

А. қадимдан маълум. Барди (папирус) га ёзилган қад. Миср ёзувларида (мил. ав. 1552 й.) дори сифатида тавсия этилган. Теофраст (мил. ав. 3- а.), Дискоридус-Дискурис (мил. ав. 77 й.) ҳам ўз асарларида А. дори эканлигини айтиб ўтишган. А. дастлаб дори сифатида Кичик Осиёнинг жан.-шарқида, Европада ишлатилган ва «опий» деб аталган. Юнонлардан араблар ва Яқин Шарқдаги бошқа халқпарга «афюн» шаклида кирган (ўзбеклар «қора дори» ҳам дейишадди). Абу Бакр ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Ибн Байтор, Довувди Антокийларнинг асарларида ҳам А.нинг тиббий нафи, ишлатилиш усуллари баён этилган. Хитойда А.ни тутатиб чекиш расм бўлган. Бу одат кейинчалик Ҳиндистон ва Эронга ҳам ўтган. А. кучли наркотик

бўлганлиги учун ҳамма мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам уни истей-мол қилиш тақиқланган. А.ни и. ч. ва соғиш б-н шуғулланган кишилар жиноий жавобгарликка тортилади; 2) баъзан заҳар, оғу маъносида ишлатиладиган сўз.

АФҒОН ТИЛИ — Афғонистон миллий ва расмий давлат тили. Афғонлар ўз она тилини «пашту» ёки «пахту» деб атайдилар (қ. Пушту тили).

АФҒОН ШАМОЛИ — Ўзбекистоннинг жандаги худудлар (Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари)га бостириб кирувчи, жан.-ғарбий йўналишидаги иссиқ, куруқ шамол. Жуда кўп чанг-тўзон кўтариб эсади. Бу шамол жан.-ғарбий йўналишда, Афғонистон томондан эсгани учун маҳаллий халқ уни «Афғон шамоли» деб атайди. Амударё хавзасининг юқори қисмида кузатилади. А. ш. бир томондан, жан.-ғарбдан силжиб келадиган ва Ҳисор тоғ тизмаси оралиғида сиқилиб ҳаракатланадиган илиқ ҳаво массасининг, иккинчи томондан эса, шим.-ғарбдан келадиган совуқ ҳаво фронтининг аэродинамик тезлашуви оқибатида пайдо бўлади. Йилига 30-70 кун эсади.

А. ш. ўзига хос метеорологик ҳодисалар б-н кузатилади: 1 — 2 кун аввал шарқдан эсган кучсиз шамол натижа-сида дастлаб сийрак чанг пайдо бўлиб, аста-секин куюклашиб боради. Ҳаво ҳарорати кўтарилади, нисбий намлик эса кескин камаяди. Атмосфера босими пасаяди. Ҳаво фронтининг яқинлашуви б-н гирдоб ва қуюнлар ҳосил бўлади, сўнфа тўсатдан 20 м/сек ва ундан ортиқ тезликда эсадиган тўзонли бўрон — А. ш. вужудга келади. А. ш. Аксарият гармсел даврини яқунлайди. А. ш. Халқ хўжалигига, айниқса, қ. х. га катта зарар ет-казади. Кучли шамоллар баъзан экинзорларни қум б-н қўмиб ташлайди ёки тупроқнинг устки унумли қатламини учуриб кетади (қ. Тупроқ эрозияси).

А. ш.нинг зарарли таъсири экин-зорларни суғориш б-н камайтирилади. Экинзорларни ихота дарахтлари б-н

ҳимоя қилиш ҳам А. ш. таъсирини анча кесади.

АФҒОНИ — Афғонистон Исло-м Давлати пул бирлиги. 1 афғони = 100 пул. 1926 й.да конун асосида муомалага киритилган. Халқаро ҳисоб-китобларда А. курси 1 АҚШ доллари = 4750 А. бел-гиланган (1997 й. охири).

АФҒОНИСТОН, Афғонистон И-лом Давлати — жан.-ғарбий Осиёнинг энг чекка шарқий қисмида жойлашган мамлакат. Географик ўрнига биноан Ўрта Шарқ мамлакатлари қаторига ҳам кирити-лади. Майд. 652,2 минг км2. Аҳолиси 25 млн. 782 минг киши (2000). Пойтах-ти — Кобул ш. Афғонистон маъмурий-худудий тузилишига кўра 31 вилоятга бўлинади. Эрон, Покистон, Хитой, Тожи-кистон, Туркменистон, Ўзбекистон б-н чегарадош. А. б-н Ўзбекистон ўртасидаги чегаранинг узунлиги — 137 км.

Табиати. А. худудининг 4/5 қисмини тоғлар ва ясситоғликлар эгаллаган. Шим.-ғарбида Паропамиз, Сафедкўх, Банди Туркистон, шим.-шарқида Ҳиндикуш тоғи тизмалари асосан кен-глик бўйлаб йўналган. Марказининг асосий қисмини Ҳазоражат ва Ғазни-Қандаҳор ясситоғликлари эгаллаган бўлиб, уларга ғарб. ва жан. томонлар-дан бошқа тоғликларнинг тизмалари кўшилиб кетган (Банди Баён, Чихила-бадалон, Занг тизмаси, Кўхи Хурд, Ма-зор ва б.). Мамлакат худудининг жан. ва жан.-ғарбий қисмлари баланд текисли-клардан иборат бўлиб, уларда Регистон ва Гармсир қумли ҳамда тош ва гилли Дашти Морғо чўллари жойлашган. Бо-тикларда кўллар ва шўрхоқлар мав-жуд (Сабари, Пузак, Гауди-Зира ва б.). А.нинг жан.-шарқий чегараси бўйлаб Сулаймон тоғларининг ғарбий тизмалари чўзилган. А.да фойдали қазилмалар кам ўрганилганига қарамай, у ерда тошқўмир (Иш пушта, Каркар, Дараяя-Сўф, Карух ва б.конлар), табиий газ (Хўжа гугуртак), темир рудаси (Палангсор), хром рудаси (Шадал кеткай), олтин (Аргандаб, Сан-глич, Нураба), бериллий (Дарайи-Печ,

Дарайи-Нур), кўрғошин-рух (Фаринжол, Мирзака), мис рудаси (Жигдалай), ош ва тош тузлари, олтингугурт ҳамда кимматбаҳо тош конлари мавжуд. Ҳирот ва Бомиеън вилоятларида маъданли сув блоклари очилган.

А. худудининг катта қисми курук субтропик иқлим минтақасида жойлашган бўлиб, иқлими континентал. Ёзи иссиқ ва курук (июлнинг ўртача т-раси текисликларда 32» —35°, тоғларда 10° — 14°), киши илик, тоғларда совуқ (янв. нинг ўртача т-раси текисликларда 0* дан 8° гача; — 30* совуқлар ҳам кузатилади, тоғларда 0» дан паст, аёз-ли кунлар кўп бўлади). Йиллик ёғин миқдори шим. худудларда 170 — 280 мм, чўл худудларида 40 — 50 мм, тоғ ён бағирларида 800 мм гача боради. Йирик дарёлари — Амударё ва унинг ирмоғи — Панж ҳамда Ҳилманд, Фаррохруд, Ҳерируд, Мурғоб ва б. Кобул дарёси Ҳинд океани ҳавзасига қуйилади. Дарёларнинг сувларидан сунъий суғоришда ҳамда электр энергия ҳосил қилишда фойдаланилади. Мамлакат сугорма деҳқончилик худудларида бўз ва тўқ бўз тупроқ ҳамда сурқўнғир тупроқлар тарқалган. Катта қисмини кумли тупроқ эгаллаган. Асосан чўл ва дашт ўсимликлари ўсади. Шим.-шарқий ва шарқий қисмларидаги тоғларда кенг баргли (2000—2400 м ли баландликда) ҳамда игнабаргли (3300 — 3400 м гача бўлган баландликда) ўрмонлар мавжуд. А.да ёввойи ҳайвонлардан бўри, сиртлон, тулки, коплон, айиқ, жайрон ва б. учрайди.

Аҳолиси. А.— кўп миллатли мамлакат. Унда турли тил гуруҳига қирадиган 30 дан ортиқ халқ яшайди. Аҳолининг деярли ярми афғон (пуштун)лар (8 млн.дан ортиқ киши). Тожиклар (4,5 млн.), ўзбеклар (3 млн.га яқин), хазоралар (1,5 млн. дан ортиқ), туркманлар, қирғизлар, чораймоқлар, балужлар ҳам бор. Ўзбеклар асосан Жузжон, Балх, Форёб, Қундуз, Тахор, Самангон, Ҳирот ва қисман Бағлон вилоятларида истикомат қилади. Шаҳарларда кам жойлашган.

Мозори Шариф, Шибирғон, Маймана, Ойбак, Толукон, Қундуз ва Тошкўрғон ш.ларида аҳолининг кўпчилигини ташкил этади. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км2 да салкам 30 киши. Давлат тили пушту ва дарий. Аҳолининг 85% ислом динининг суннийлик ва 15% шиалик йўналишларига мансуб. Аҳолининг 18% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Кобул, Мозори Шариф, Қандаҳор, Ҳирот, Жалолобод, Қундуз, Бағлон.

Тарихи. Ҳоз. А. худудида мил. ав. 1-минг йилликда бир қанча майда давлатлар бўлган. Бактрия уларнинг энг кучлиси эди. Улар узоқ асрлар давомида Ахоманийлар, Салавкийлар, Араб халифалиги, Ғазнавийлар, Мўғуллар, Темурийлар, Бобурийлар, Сафавийлар ҳукмронлиги остида бўлган. 1747 й.да Аҳмадшоҳ Дурроний Хуросон, Сеистон, Синд, Балужистон, Панжоб, Кашмир ва Балхни, шунингдек Амударёнинг сўл соҳилидаги айрим худудларни эгаллаб, биринчи бор мустақил А. давлатига асос солди. Лекин у 1818 й.да бир қатор хонликлар (Кобул, Қандаҳор, Ҳирот ва Пешовар)га бўлиниб кетди. 1825 й.да Кобул хокими Дўстмуҳаммад афғон ерларини бир бутун давлат қилиб бирлаштиришга ҳаракат қилди, лекин бунга Англиянинг босқинчилик урушлари тўсқинлик қилди (1838 — 42, 1878 — 80 й.лардаги урушлар). Англия А.ни ўз мустамакасига айлантира олмади, лекин 1879 й.да ташки сиёсат унинг назорати остига ўтди. 19- а. охири — 20-а. бошларида А.да марказлашган давлатни шакллантириш жараёни яқунланди. 1- жаҳон урушида А. ўзини бетараф деб эълон қилди. Қўлай халқаро шароитнинг вужудга келиши А. амири Омонуллохонга 1919 й. 28 фев. да А.ни мустақил деб эълон қилишга имкон берди. 1919 — 28 й.ларда Омонуллохон мамлакатда қолоқликни бартараф қилиш ва и. ч. муносабатларини ривожлантиришга йўналтирилган бир қанча ислохотларни амалга оширди. 1923 й.да А.нинг биринчи конституцияси эълон қилинди. 1929 й.да Англия томонидан уюштирилган

исён натижасида Омонulloхон тахтдан кетди. Ҳокимиятни муҳолифат кучлари раҳбарларидан бири, Бачаи Сақо (амир Ҳабибулло номи б-н) эгаллади ва у барча ислохотларни бекор қилди. Лекин шу йилнинг ўзида Бачаи Сақо ҳокимияти ағдариб ташланди. Тахтга ўтирган Нодиршоҳ ҳукумати мамлакатни жадал ривожлантириш йўлини давом эттирди. 1933 й. тахтга унинг ўғли Муҳаммад Зоҳиршоҳ ўтирди. 2-жаҳон уруши даврида А. бетарафликни сақлаб қолди. Урушдан кейинги йилларда давлат тизimini демократлаштириш, мамлакат иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш учун муҳолифат ҳаракати кучайди (1947, 1950 — 51 й.лардаги чиқишлар, 1965 — 66 й. Кобул ш.даги намоёишлар). 1973 й. 17 июлдаги қон тўқилмай ўтказилган давлат тўнтариши натижасида монархия тугатилди ва мамлакат республика деб эълон қилинди. Чуқур ислохотларни ўтказишга сўз берган Муҳаммад Довуд ҳукумати ўз ваъдасини бажармади. Мана шундай шароитда 1978 й.нинг 27 апр. да яна давлат тўнтариши амалга оширилди. Ҳокимиятга А. Халқ демократик партиясининг раҳбари Нурмуҳаммад Тараққий бошчилигидаги кучлар келди ва мамлакат А. Демократик Республикаси, 1987 й.дан А. Республикаси номини олди. Н. Тараққий ҳокимияти салкам бир ярим йилдан кейин Ҳ. Амин томонидан ағдарилди, унинг ўзи ўлдирилди. Мамлакатда қиргинбарот бошланди. Лекин Ҳ. Амин ҳокимияти ҳам узоққа бормади. У 1979 й. 27 дек.да ағдарилди ҳамда ҳокимият аввал Б. Кармал, 1986 й.дан Нажибулло раҳбарлигидаги А. Халқ демократик партияси ва Инқилобий кенгаш қўлига ўтди. 1978 й. апр. тўнтаришидан кейин А. Халқ демократик партияси мавжуд шароитни ҳисобга олмасдан амалга ошира бошлаган ислохотлар афғонларнинг асрлар давомида шаклланган аънаналари ва урф-одатларига зид эди. Бу, айниқса, ерга эгалик қилишда ва ундан фойдаланишда, таълим тизимида ҳамда аёлларнинг жамиятда тутган

ўрнида яққол кўзга ташланар эди. Шунинг учун ҳам ислохотларнинг аксарияти халқда чуқур норозилик туғдира бошланди. Бу эса мамлакатдаги ҳамда Покистон ва Эрондан бошпана топган афғон муҳолифат кучларига қўл келди. Кейинчалик А. Халқ демократик партияси юқоридаги хатоликларини тузатишга ҳаракат қилди. Лекин вақт қўлдан бой берилган, мамлакат ичидаги низолар чуқурлашган эди. Мана шундай шароитда Афғонистон ҳукумати қўллаб келаётган, шунингдек ўзи ташки сиёсатини коммунистик мафқурани дунё бўйлаб ёйиш орқали таъсир доирасини кенгайтириш асосида курган СССР қўшинларининг 1979 й. 25 дек.да. А.га киритилиши дунёдаги барча тараққийпарвар халқлар томонидан кескин қораланди. Кўп йиллик уруш мамлакатга 20 млрд. доллар зарар етказди. 1 млн. афғон ҳалок бўлди, 4 млн. киши чет элларга бош олиб кетди. 1989 й. фев. да собиқ совет қўшинлари А.дан олиб чиқиб кетилди. 1992 й. апр.да Нажибулло ҳокимияти ағдарилди. Ислокий кучлар ҳокимиятни қўлга олди. Шу йилдан мамлакат А. Ислол Давлати деб атала бошланди. Собиқ совет қўшинлари А.дан чиқиб кетгандан кейин ҳам мамлакат жуда муҳтож бўлиб турган сиёсий тинчлик ва иқтисодий қайта қуриш даврига ўта олмади. Мамлакатда ички фуқаролар уруши бошланиб, у совет босқинчиларидан кўра каттароқ вайронагарчилик олиб келди. «Толибон» ҳаракатининг ўзаро қурашга қўшилиши А.да янги вазиятнинг вужудга келтирди. Бу ҳаракатнинг ҳарбий кучлари 1994 й. кузида дастлабки муваффақиятга эришди. 1996 й. 27 сент.да улар Кобулни ишғол қилиб, президент Б. Раббоний ва Г. Ҳикматёр ҳукумати ағдариб ташланганини, мамлакатда шарият қонун-қоидаларига асосланган «чин ислом бошқаруви» жорий этилганини билдирди. Б. Раббоний б-н Ҳикматёр ҳукумати Мозори Шарифга бориб ўрнашди. 1996 й. 27 сент. куни А.нинг собиқ президенти М. Нажибулло суд қилинмай қатл этилди. 1996 й. 10 окт.

да мамлакат шим. да толибларга қарши коалиция тузи лд и. Хинжон ш.да ҳарбий раҳбарлар — А. Р. Дўстум, А. Ш. Масъуд, А. К. Халилий ҳарбий иттифок ҳақида битим имзоладилар ва Олий мудофаа кенгаши (ОМК) тузилар. ОМК шим. даги 9 вилоятнинг ўзига хос ҳукумати бўлиб, унинг қароргоҳи Мозори Шариф эди. Бу ҳукумат аввалги барча давлат тузилмалари ишлай беришини, чет эллардаги дипломатия ва консуллик ваколатхоналари А. манфаатларини ҳимоя қилишини маълум қилди. 1997 йил июнида ОМК тарқатилиб, унинг ўрнига А. Бирлашган ислом нажот фронти тузилди. Фронт толиблар б-н музокара ўтказишга тайёр эканини билдирди.

1997 й. окт.да «Толибон» ҳаракати мамлакатнинг номи А. амирлиги деб ўзгартирилганини расмий эълон қилди. 1999 й. охирида толиблар мамлакат ҳудудининг 80% дан ортигини назорат қилар эди. Толиблар маъмуриятини 3 давлат: Покистон, Саудия Арабистони ва Бирлашган Араб Амирликлари тан олган. Жаҳон ҳамжамияти президент Б. Раббоний бошчилигидаги А. ҳокимиятини ҳамон бирдан-бир қонуний ҳукумат деб тан олади. БМТ да ҳам Б. Раббоний ҳукуматидан вакил қатнашади. Иқтисодий рақобатчилик ва этник келишмовчилик каби омиллар ҳам А.даги ҳар хил жамоа ва қабилалар ўртасидаги қарама-қаршиликларни чуқурлаштирди. Сўнги 20 йил ичида бўлиб ўтган воқеалар А.да куч б-н ҳеч нимага эришиб бўлмаслигини, фақат ўзаро келишув натижасида тинчликка эришиш ва мамлакатдаги барча сиёсий қучларни қаноатлантирувчи ҳокимият ўрнатиш мумкинлигини кўрсатди.

А.нинг яқин қўшнларидан бўлмиш Ўзбекистон ана шуларни эътиборга олиб, А. муаммосини тинч бартараф этишга интилиб келди. ЎЗР президенти И. Каримов 1993 й. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида бу мамлакатдаги чигал аҳволга жаҳон жамоатчилигининг эътиборини қаратди, 1995 й. 50-сессияда бу

муаммони бартараф қилиш хусусидаги таклифларини баён этди. 1997 й. ЎЗР президенти А.га чегарадош 6 мамлакат ҳамда АҚШ ва Россия иштирокида мулоқот ўтказиш ташаббуси б-н чиқди. Шу ташаббус амалга ошиб, «6+2» гуруҳи ташкил этилди. Унинг биринчи учрашуви ўша йил 16 окт. да Нью-Йоркда бўлди. Ниҳоят, 1999 йил 19 июлда Тошкентда шу гуруҳнинг навбатдаги учрашуви ўтказиди. Унда Эрон, Хитой, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, шунингдек АҚШ ва Россия вакиллари қатнашди, БМТ шафелик қилди. Унда А.даги низолашаётган томонлар: «Толибон» ҳаракати ва А. Бирлашган фронти мўътабар намояндалари иштирок этиши катта воқеа бўлди. Анжуман ниҳоясида «Афғонистондаги можарони тинч йўл б-н бартараф этишнинг асосий та-мойиллари тўғрисида» Тошкент Декларацияси имзоланди. Декларация «Толибон» б-н Бирлашган фронт ўртасида ва улар б-н «6+2» гуруҳи аъзолари ўртасида бевосита мулоқатни йўлга қўйишга асос бўлди. БМТ Хавфсизлик Кенгаши «6+2» гуруҳининг Тошкент учрашуви яқунларини юқори баҳолади. Қабул қилинган Тошкент декларацияси БМТ ҳужжати мақомини олган. А.- 1946 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н А. ўртасида дипломатия муносабатлари 1992 й. окт.да ўрнатилган.

Асосий сиёсий партия ва ташкилотлари. А. ислом жамияти (раҳбари — Бурҳониддин Раббоний); А. ислом партияси (раҳбари — Гулбиддин Ҳикматёр); «Толибон» ҳаракати (раҳбари — мулла Мухаммад Умар); А. Миллий ислом ҳаракати (раҳбари — Абдул Рашид Дўстум); А. миллий нажот жабҳаси (раҳбари — Сибғатуллох Мужаддадий); А. озодлик ислом ҳаракати (раҳбари — Абду Расул Сайёф); А. миллий ислом жабҳаси (раҳбари — Сайид Аҳмад Гийлоний); А. ислом бирлиги партияси (раҳбари — Мухаммад Халилий). Аммо ҳоз. кунда зикр этилган партияларнинг аксарияти Покистон ҳудудида жойлашган бўлиб, А. ҳудудида эса «Толибон»

ҳаракати б-н Шим. Иттифоқ қолган. Шим. Иттифоқ таркибига Афғонистон ислом жамияти», «Афғонистон ислом бирлиги партияси», «Афғонистон озодлик иттифоқи ҳаракати партияси», «Афғонистон миллий ислом ҳаракати» сиёсий партиялари ва уларга қарашли кучлар кирган.

Хўжалиги. А. — аграр мамлакат. Унинг хўжалиги кўп укладли. Мамлакатнинг шим. вилоятларида, Кобул атрофларида ҳамда Қандаҳор ва Ҳирот вилоятларида капиталистик и. ч. муносабатлари бир оз ривожланган. А. иктасодий жиҳатдан дунёда энг қоқоқ ва камбағал мамлакатларнинг биридир. Ялпи миллий маҳсулотнинг 4/5 қисми қ. х.да яратилади. А. иктисодиётининг асосини суғорма деҳқончилик ва яйлов чорвачилиги ташкил этади. Суғорма деҳқончилик Қундуз, Кўкча, Балх, Дарёйи-Сафед, Мурғоб дарёларининг водийларида ривожланган бўлиб, у ерларда буғдой, арпа, шоли, жўхори, пахта, кунжут, қанд лавлаги етиштирилади. Нангарҳар вилоятида шоли, жўхори б-н бир қаторда шакарқамиш, цитрус мевалари ҳам етиштирилади. Боғ ва тоюорларнинг асосий қисми Кобул, Ҳирот, Аргандаб ҳамда шим. ва ғарбий вилоятлардаги дарё водийларига тўғри келади. Сабзавотчилик ва поллизчилик кенг тарқалган. Мамлакатда қ. х.га ярқкли 17 млн. гектар ер бўлиб, унинг 8 млн. гектари ҳайдаладиган ерлардир. Сугорма ерлар 2,5 млн. гектарни ташкил этади. Ғалланинг ялпи ҳосили 4 — 5 млн. тонна бўлиб, унинг де-ярли ярми буғдой, 1/6 қисми — арпа. Пахта (йилига 200 минг т), сабзавот ва поллиз экинлари (йилига 200 минг т), узум (йилига 500 минг т), мева, зайтун (йилига 150 минг т) етиштирилади. Чорвачилиқда қўйчилик асосий ўрин эгаллайди. Қўйларнинг 1/4 қисми қоракўл қўйларидан иборат. Эчкичилик, йилқиччилик, туячилик ҳам ривожланган. Паррандачилик ҳам мавжуд. Суғорма деҳқончилик ҳудудларида пиллачилик ривожланган. Мамлакатда 3 млн. га яқин

киши кўчманчилик б-н турмуш кечиради.

Саноат асосан маҳаллий хом ашёга асосланган бўлиб, аҳолининг кундалик эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган енгил ва озиқ-овқат саноати барпо қилинган. Электр энергияси Мо-зори Шарифдаги қуввати 36 минг кВт ли, Кобул, Гулбаҳор, Қандаҳор, Ҳирот ва Бағлондаги қуввати 2 минг кВт ли иссиқлик электр ст-яларда ҳосил қилинади. Кобул дарёсида ГЭС каскади (ҳар бири 100 минг кВт ли учта ва 15 минг кВт ли битта) мавжуд, жан.да Ҳилманд дарёсида (100 минг кВт гача бўлган), унинг ирмоғи Аргандабда 15 минг кВт ли, Қундуз дарёсида 15 минг кВтли «Пули-Хумри» электр ст-ялар барпо этилган. Шим.даги саноат (газ, нефть, кумир, тош тузи ва б.) қорхоналари

1997 й.нинг ўрталаригача маҳсулот ишлаб чиқарди. Кобулда металлсозлик, ёғочни қайта ишлаш, қурилиш материаллари, ип газлама, чарм пойабзал қорхоналари, Мозори Шарифда азот ўғитлари 3-ди, тўқимачилик қорхонаси, Пули-Хумрида цемент 3-ди, тўқимачилик қорхонаси, Жалолобод, Балх, Қандаҳорда жун газлама ф-қаси, Ақчада чарм пойабзал қорхонаси мавжуд. Озиқ-овқат саноати қорхоналари деярли барча шаҳарларда жойлашган. Саноат марказлари — Кобул, Мозори Шариф, Қандаҳор, Ҳирот. А.да гилам-дўзлик яхши ривожланган. Балх, Жаузжон, Фарёб, Бадхиз, Ҳирот, Фаррох вилоятларида қўлда гилам тўкилади. А. четга хўл ва қуруқ мевалар, тери ва чарм, қоракўл, пахта, жун, гилам, мойли уруғлар, шифобахш ўтлар, табиий газ чиқаради. Четдан турли машина ва жиҳозлар, нефть маҳсулотлари, шиналар, тўқимачилик моллари, доридармон, тамаки, қанд, чой, буғдой, тайёр кийимлар олади.

Т. й. транспорт иривожланмаган (бундан уз. 11 км бўлган Кушка-Торгунди т. й. истисно). Асосий транспорт тури — автомобиль транспорти. Автомобиль йўлларининг умумий уз. 20 минг км

бўлиб, унинг 3 минг км асфальтланган. Транспорт воситаси сифатида от-эшак ҳамда туялардан кенг фойдаланилади. Кобул ва Қандаҳор ш.ларида халқаро аэропортлар мавжуд. Пул бирлиги — афғони.

Маориф, матбуот, тиббий хизмат ва ички ҳаётга тегишли бошқа соҳаларга сўнгги йиллардаги уруш сезиларли таъсир кўрсатган. Шу боис ҳоз. кунда бу соҳаларга оид бирон бир маълумот мавжуд эмас.

Адабиёти. А. адабиётининг ривожда пушту ва форс-кобулий тилидаги халқ оғзаки ижодининг таъсири катта. 10 — 15- а.лар мумтоз адабиётининг намояндалари Рудакий, Фирдавсий, Саъдий ва б. шоирлар ижодиётини Эрон, А., Тожикистон халқлари ўзларининг умумий адабий мероси деб ҳисоблайдилар. 15-а. да яшаб ижод этган Бозид Ансорий саж (қофияли наср) услубидаги асарларида диний-фалсафий, ижтимоий фикрларини баён этди. Унинг издошлари, «равшаний шоирлар» номи б-н машҳур бўлган Давлат Лоҳоний, Мулла Арзоний, Мирзахон Ансорийлар 17-а.да А. адабиётида ижтимоий ва демократик майлларни тарғиб қилдилар. 17 — 18-а.ларца Хупҳолхон Ҳаттак, Абдурахмон Раҳмонбобо, Абдулҳамид, Абдулқодирхон Ҳаттак, Козимхон Шайдо, Пирмуҳаммад Кокар, Аҳмадшоҳ Дурроний каби забардаст шоирлар етишиб чикди ва А. адабиёти ривожда сермахсул давр бошланди. А. адабиётига форс-тожик ва ўзбек адибларидан Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий, Хисрав Дехлавий, Алишер Навоий, Бедил ижоди баракали таъсир ўтказди. 19-а.да афғонларнинг инглиз босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши Нур Соҳиб, Нуриддин, Ҳамид Кашмирий каби ёзувчилар ижодида акс эттирилди. Махмуд Тарзий 20- а. бошларида таникли маърифатпарвар бўлган. Ўша пайтда Солиҳ Муҳаммад, Ғулом Муҳиддин Афғоний ва б. муҳим ижтимоий муаммолар ҳақида ёздилар. 19- а. охири — 20- а. бошларида Пешоварда насрчилик ривожлана бош-

лади. Мавлавий Аҳмад афғон адабиётини да ҳикоянависликка асос солганлардан бири бўлади. У пушту тилида «Одамхон ва Дурхоний» эртаги асосида қисса ва «Афғон ганжинаси» ҳикоялар тўпламини ёзди. Аҳмадшоҳ Ризвоний шеър ва ҳикоялар ижод этди. А. мустақиллика эришгач (1919), адабиётда маърифатпарварлик мавзуи устун бўлди, ватанпарварлик руҳидаги асарлар дунёга келди. Турли адабий услуб ва йўналишлар бири бири б-н қўшила борди. 1937 й.да Кобулдаги «Анжумане адабий», Қандаҳордаги «Пушту» жамиятлари бирлашуви нагужасида «Пашту толина» (Афғон академияси) ташкил топди. Академия олимлари пушту тилидаги адабиёт ва санъатни ривожлантириш б-н шугулландилар. 2-жаҳон урушидан кей-ин тузилган «Бедор ёшлар» ташкилоти аъзолари матбуотда ва адабий асарларда жамиятда жиддий ўзгаришлар қилиш ва мамлакатни оғир иктисодий аҳволдан қутқариш талабларини илгари сурдилар. Анинг машҳур ёзувчилари: Абдурауф Бенаво, Гул Почо Улфат, Нурмуҳаммад Тараккий, Ғулом Ҳасан Софий, Қиёмиддин Ходим, Садикулла Ришгин, Абдулҳақ Бетоб, Халилулла Халилий.

Меъморлиги ва тасвири санъати. А. худудида мил. ав. 4 — 3 минг йилларда барпо этилган Мундигак манзилгоҳи қолдиқлари сақланиб қолган. Юнон-Бактрия подшоҳдиги даври меъморлиги ва санъатида эллинизм таъсири сезилди. Бактра яқинида, Бомиён дарёси водийсида 1—8- а.ларга мансуб будда ибодатхоналари, эҳром ва ҳайкаллари сақланиб қолган. Бомиён мажмуининг энг эътиборли қисми Будданинг қояга ишланган баҳайбат ҳайкалдир. Бу даврда заргарлик, шиша ва металлдан бадий буюмлар яшаш ҳам ривожланди. А. ўрта асрлар меъморлиги ва санъатида Эрон ҳамда Туркистон меъморлиги ва санъати б-н ўхшашлиги кўп. Ғазнавийлар даври (977— 1186) даги маҳобатли биноларда айвонлар, пештоқлар пайдо бўлди. Истеҳком шаҳарлар, ҳашаматли

саройлар, масжидлар, мақбаралар қурилди. 12-а. меъморий обидаларидан Ғазна атрофидаги миноралар алоҳида аҳамиятга эга. Жом яқинидаги миноранинг улуғворлиги, мутаносиблиги, ундаги нафис нақшни меъморлик дурдонаси леса бўлади. Темурийлар ҳукмронлиги даврида қурилиш ишлари авж олди. Шаҳарлар қуриш доирасининг кенглиги, биноларнинг дабдабали шакллари, уларнинг безакдорлиги — бу давр меъморлиги ва санъатининг асосий хусусиятидир. Ҳиротда катта қурилиш ишлари олиб борилди. Жоме масжиди тикланди, шаҳар атрофида боғлар, саройлар қурилди. Масжид, Мадраса, мақбара, минора ва б. дан иборат куркам Мусалло мажмуаси ташкил топди. Балхдаги Хўжа Абу Наср Порсо мақбараси (15-а.) машҳур. 11 — 15-а.ларда амалий-бадий безак санъати равнақ топди. Металл, ёғоч ўймакорлиги, қулоччилик, гилам тўқиш кенг ривожланди. Ҳирот, Қандаҳорда ишланган патнис, лаган, кўза, шамдон, қаламдон, қурол-аслаҳа, эгар-жабдуқлар куркам ва нафис. Ҳиротнинг гиламлари ўзининг кўп ран-гли геометрик ва ўсимликсимон нақшлари б-н машҳур. Бу ерда миниатюра санъати жуда ривожланди. Шоҳрух ва унинг ўғли Бойсўнғур ҳомийлигидаги қугубхонада Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳамса», Саъдийнинг «Бўстон» каби мумтоз асарларини Туркистон ва Эрондан келтирилган хаттотлар кўчирди, мусаввирлар беади. Ҳирот миниатюра мактаби расмлари куркамлиги, нафислиги, рангдорлиги ва моҳирона тузилган композиций қурилиши б-н ажралиб туради. Ҳиротда Мирак Нақшош (Бехзоднинг устози), Бехзод каби машҳур мусаввирлар ижод қилдилар. 16- а. обидалари орасида Бобур мақбараси диққатга сазовор. 18-а. обидаларидан Аҳмадшоҳ Дурроний мақбараси машҳур. Миллий санъатнинг ривожланишида 1921 йда Кобулда ташкил этилган тасвирий, амалий санъат ва ҳунар мактаби катта роль ўйнади. Абдулғофур Брешна ва унинг шоғирдла-

ри, Ғавсиддин, Хайр Муҳаммад, Вафо ва б. ижодида манзара, маҳаллий озодлик қураши тарихидан олинган воқеалар, халқ ҳаётини кўрсатувчи лавҳалар катта урин эгаллайди. Портретчи рассом Ҳумоюн Эътимодий ижодида кўпроқ ўрта аср миниатюрачилиги ўрин олган. Афғон халқи амалий санъатининг анъаналари ҳам сақланиб келмоқда.

Театри. 10 — 12-а.ларда Ғазнавий шохлар саройида оммавий томошалар кўйиш расм бўлган эди. Халқ орасида айиқбоз, маймунбоз ва кўғирчоқбозлар томоша кўрсатиб келишган. А. мустақилликка эришгач, ҳаваскорлик театр труппалари пайдо бўлди, кейинроқ Кобулда Европа типидagi биринчи театр очилди. Ички сиёсий зиддият қучайиши натижасида 20- й.лар охирида театр ёпилди. 1941 й. халқ томошалари бошқармаси ташкил этилди. Кўчма труппалар асосида «Поҳини ниндоре» (40-й.ларнинг ўрталарида) ва «Ди Кобул ниндоре» (1947) майдонга келди. Кобул театрлари тарихий мавзуда А. Каримийнинг «Ватанга садоқат», Ю. Кўҳзоданин «Аҳмадшоҳ бобо», замонавий мавзуда А. Брешнанин «Солиқчи», Г. М. Айюбийнинг «Номаълум одат қурбонлари», А. Бенованин «Мақтабдош дўстлар». А. Ихлоснинг «Ақрамхон ва Лаълихон», Р. Латифийнинг «Қумуш шамдонлар» асарларини саҳналаштирди. Афғон халқи орасидан М. А. Равнақ, Бесад, Исир, Машғал, Ҳабиба, Жайла, Раъно сингари актёрлар етишиб чиқди. 1986 й. Кобулда театр мактаби очилган.

Муסיқаси. А. муסיқаси ранг-баранг тароналарга бой. Халқ муסיқасида бир овозли, байт кўшиқлар кенг тарқалган; чорбайт, ғазал каби анъанавий ва янги шаклдаги жанрлар мавжуд. Афғон ва кашқар рубоблари, дилрабо, дилнавоз ва танбур каби торли созлар кўп. Санъат арбобларидан — созандахонанда Усто Гулом Ҳусайн ва Усто Мамад Умар, шоир, хонанда-бастакор Ҳофизулла Ҳиёл ва Жамил Залонд, Салим Сармаст ва Фақир Нанголай каби бастакор-меҳтарлар, Ха-

дича Парвин, Ҳамида Рухшона, Қубра Жило, Абдураим Сарбон, Абдувахоб Мамадий, Сора Залонд сингари хонандаларнинг номи куп мамлакатларда маълум. 1965 й. мамлакатда биринчи мусиқа мактаби очилди. Кобулдаги Академия биринчи афгон кўшиқлари тўплами («Паштани сандири»)ни нашр этди. Ўзбекистон санъаткорлари А.да, афгон артистлари (Усто Гулом Хусайн, Ҳофизулла Ҳиёл) Ўзбекистонда кўп марта гастролларда бўлишган. Мамлакатнинг таниқли мусиқачилари орасида Қосим Афғон, Муҳаммадин Зайхейя ва б. бор.

Абдуҳаким Қаюмов.

АФҒОНЛАР (ўзларини пуштун, патан деб атайдилар) — халқ, Афғонистоннинг асосий аҳолиси (10 млн. кишидан ортиқ, 1992). 19 млн.дан ортиқ киши (асосан кўчманчи ва ярим кўчманчилар) Покистоннинг шим.-ғарбида яшайди. Қабила бирлашмалари сақланган (афридийлар, вазирлар, гилзойилар, дурронийлар ва б.). Пушту тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан муслмон-суннийлар.

АҲАГГАР — Сахрои Кабир марказий қисмидаги (Жазоир жан.) кенг тоғлик. Асосан кембрийдан олдинги кристалли сланецлардан таркиб топган, усти те-кис ва зинапоясимон тизмалардан иборат. Учламчи давр охири ва тўртламчи давр бошида тоғлик кўтарилиб ёрилган, вулканлар отилиб чиққан. А.нинг энг баланд нуқгаси Тахат тоғи — 3005 м. Иқлими тоғ-чўл иқлими. Ёгин йилига 100 мм атрофида. А.да бир қанча водийлар бор, уларда ер ости сувлари юза. Баъзи жойларида алоҳида ўсган дарахт ва дарахтзорлар (кипарис, мирга, палма, акация) учрайди. Аҳоли чорвачилик (1500 м баландликкача), қисман дехқончилик б-н шуғулланади (буғдой, дуккакдилар, помидор). Платина, олмос, никель ва мис конлари топилган.

АҲАЛ ВИЛОЯТИ (собик Ашхобод вилояти) — Туркменистон таркибидаги вилоят. 1973 й. 27 дек.да ташкил этилган. Майд. 95,4 минг км². Аҳолиси 875

минг кишидан зиёд (1997; Ашхобод ш. аҳолисисиз), асосан туркманлар, шунингдек руслар, ўзбеклар, украинлар, балужлар ва б. яшайди. Шаҳарликлар 62%. А. в.да 9 туман, 3 шаҳар ва 13 шаҳарча бор. Маркази — Ашхобод ш. Вилоятнинг каттагина қисмини Қорақум (худудининг 90%дан зиёди) эгаллаган, жан.да Копетдоғ тоғлари жойлашган. Фойдали қазилмалари: табиий газ (Марказий Қорақум газли р-ни) ва минерал қурилиш материаллари (цемент хом ашёси, оҳақтош, кумоқ, доломит, қурилиш куми ва тош). Иқдими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 0,2°, июлники 30,9°. Йилига 140 мм дан (Қорақумда) 250 мм гача (Копетдоғ тоғларида) ёгин ёғади. Асосий да-рёси — Тажан, шунингдек суғоришда фойдаланиладиган кичик сойлар бор. Вилоят худудидан Қорақум канал ўтади. 6 сув омбори қурилган; энг йириклари: 1-Тажан, 2-Тажан, Хор-Хор ва Копетдоғ. Сур тупроқ, тақирсимон, ўтлоқ ва чўл қумлоқ тупроқлар тарқалган. Бута-эфемер ўсимликлари ўсади. Ўрмонлар вилоят худудининг 0,04% ни эгаллайди (асосан Копетдоғ тоғларида ва Тажан дарёси водийсида).

А. в.да ишлов берувчи саноат, сабзавотчилик, полизчилик ва тоқчилик етакчи ўринда. Энергетикаси Мари ГРЭС ва Бузмайин ГРЭСдан келадиган энергия ва табиий газда ишлайди. Саноатининг асосий тармоғи — енгил саноат (пахта тозалаш ва ип газлама). Пойабзал, тикувчилик, гилам тўқиш, ипак йигирув ва трикотаж ф-калари бор. Озиқ-овқат ва қурилиш материаллари саноати (ғишт, цемент, темир-бетон буюмлар, шиша ва б. ишлаб чиқариш), машинасозлик (шу жумладан нефть ва электротехника) ва металл-созлик ривожланган. Асосий саноат марказлари — Ашхобод, Тажан, Бузмайин.

Қ. х. пахта, сабзавот, полиз экинлари, узум етиштириш ва боғдорчиликка ихтисослашган. Чорвачиликда сут-ғўшт етиштирилади. Қорамол, қўй, эчки, туя, йилки боқилади. А. в. худудидан Ўрта

Осиё т. й. ўтган, автомобиль йўллари бор. Ашхободда аэропорт мавжуд.

АХАЛТАКА ОТ ЗОТИ - салт миниладиган қад. от зотларидан бири. Халқ селекциясида Жан. Туркменистондаги Ахалтака воҳасида яшаган туркманларнинг така қабиласи етиштирган. А. о. з. куруқ иссиқ иқлимга мослашгани, ниҳоятда чопқирлиги б-н ажралиб туради (пойгада 1000 м масофани 1 мин. 05 сек.да босиб ўтади). А. о.з.нинг тўши тор, сағриси ихчам ва чўзинчоқ, оёқлари нозик, чиройли, териси юпқа ва тақир. Туси ақсарият ҳолларда тўрик, кўк ва саман тусда бўлади. Соф зот отлар ичида ўзининг кўркамлиги ва ҳаракатчанлиги б-н ажралиб туради. Айғирларининг қарчиғайигача баландлиги 157 см (айрим ҳолларда 160—165 см), кўкрак қафаси айланаси 167 см, тўпиғи айланаси 19 см. Асосан Туркменистон ва Қозоғистонда, Россия, ГФР, АҚШда бокилади. А. о. з. иштирокида кўпгина чопқир от зотлари чиқарилган.

АХАЛТАКА ХАРБИН ЮРИШЛАРИ — рус қўшинларининг Ахалтака (Туркменистон) воҳасини эгаллаш мақсадида 1879, 1880-81 й.лардаги юришлари (рус манбаларида Ахалтака экспедицияси деб аталади). 1869 й. Красноводск (1992 й.дан Туркманбоши) ш.га асос солинган, рус подшо ҳукуматининг туркманлар ерларини босиб олиш иштиёки кучайди. Красноводскдан генерал Лазарев қўмондонлигида 20 минглик қўшин 1879 й. июлда Кўктепага ҳужум қилади. Руслар қатта талофат кўриб, орта чекинишага мажбур бўладилар. Бу ҳолдан фойдаланган Англия 1880 й. 10 июнда Афғонистонни ўзига тобе этди. Александр II Туркменистонни босиб олишни М. Д. Скобелевга топширди. Ахалтака воҳасига йўл очиш мақсадида Красноводскдан бошлаб т. й. қурилиши бошланди. М. Д. Скобелев така туркманлар қўмондони Тикма Сардор номининг машхурлиги, унинг ботирлиги ҳақида эшитган эди. У 800 нафарлик қўшин б-н Боми, Янги қалъа кишлоқларига

1880 й. июлда келиб Кўктепа атрофларини ўрганди. Отлиқ туркман тўдалари ҳужумларини қайтариб турди. 1880 й. 30 нояб.да Кўктепадан 10 чақиримча узоқда бўлган Яганботир қалъасини эгаллайди. Така туркманлар рус қўшинларига ҳужум қилиб, 3000 бош туяни ўлжа туширадилар. М. Д. Скобелев Кўктепа атрофини айланиб чиқиб, қалинлиги 6 — 8 м ли мудофаа деворларини портлатиш учун бир неча тонна портлатувчи дори келтирган эди. Рус қўшинлари 8000 нафар бўлиб, 70 дан ортиқ замбаракка эга бўлганлар. Кўктепа қалъаси ҳужум б-н ишғол қилинган (1881 й. 12 янв.) талон-тарож қилиш учун тўрт кун аскарлар ихтиёрига топшириб қўйилди. Қалъа мудофаачилари 25 минг нафар (бошқа манбаларга кўра 45 минг, шу жумладан кексалар, хотин-қизлар, болалар) бўлиб, уларнинг бор-йўғи 5000 пилта милтиғи бор эди. Қалъа ахдидан бирор киши ҳам омон қолмаган.

АХАЛЦИХЕ — Грузия Республикасидаги шахэр. Аҳолиси 25 минг киши (1999). Т. й. станцияси. Батуми, Ахалкалаки ва Боржомига борадиган автомобиль йўллариининг тугуни. Қўнғир қўмир қазиб олиш р-ни маркази. Крахмал, пиво, гипс, ғишт, тахта тилиш, вино з-длари, гўшт к-ти, мебель ф-каси, пед. ва тиббиёт билим юртлари, к. х. техникуми, театр, ўлкашунослик ва тарих музейлари бор. А. бальнеология курорти. 12-а.дан маълум.

АХБАХЎЖАКАСПИ ДОВОНИ - Сурхондарё вилояти б-н Тожикистон Республикаси чегарасидаги доvon. Маҷитли тизма тоғининг шим.-шарқий қисмида, Киштут дарёси, Хўжакаспи ирмоғининг юқори оқимида жойлашган. Бал. 3870 м. Ғарбий ён бағирлари қор ва музликлар б-н қопланган ва шарқий ён бағрига нисбатан қиярок. А. д. орқали ёз ойларида Хўжакаспи дарёси водийсидан Сандалдарё водийсига ўтилади.

АХБОР (араб. — хабарлар) — шияларнинг муқаддас ривоятлари, Муҳаммад (сав) ва Алининг сўзлари, фаолияти

тўғрисидаги ривоятлар тўплами. А. суннийларда муқаддас ҳисобланган сунна (ҳадис тўпламлари) каби Қуръондан кейинги муқаддас манбалардан ҳисобланади. Сунна Муҳаммад(сав) ва саҳобаларнинг, А. эса фақат пайғамбар ва унинг оила аъзолари, Али ва б. имомларнинг фаолияти ҳақидаги ривоятларни ўз ичига олади.

АХБОРОТ — 1) бирон воқеа ҳақидаги батафсил хабар, маълумот. Давлатлар ўртасидаги музоқаралар натижасида тузилган битим ёки шартнома тўғрисида ҳукуматнинг расмий хабари. Халқаро ҳуқуқда икки ва ундан ортиқ давлатлар ўртасида олиб бориладиган дипломатик музоқаралар натижасида тузилган битимлар, шартномалар ёки қабул қилинган бошқа қарорлар ҳақидаги хабар икки ёки ундан ортиқ давлатлар томонидан расмий эълон қилинади. Икки давлат ўртасида олиб борилган музоқаралар ҳақидаги А. одатда қўшма А. деб аталади; 2) баъзи вақтли нашрларнинг номи (мас, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ахбороти, Ўзбекистон Республикаси тест марказининг ахбороти ва б.).

АХБОРОТ МАШИНАСИ - катта ҳажмли ахборотлардаги маълумотларни сақлаш, уларга ишлов бериш, уларни излаш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш учун мўлжалланган рақамли ҳисоблаш машинаси. Ах. м. ахборотни автоматик тарзда таснифлайди ва уни маълум хотира қурилмасига киритади ёки ахборотни излаш жараёнини тезлаштириш учун белгилар б-н таъминлайди. Ах. м. катта ҳажмдаги хотира қурилмаси борлиги б-н; маълумотларни киритиш ва чиқариш учун мўлжалланган қурилмалар тўплами мавжудлиги б-н; ахборотлар манбаи ва истеъмолчиларга масофадан туриб автоматик боғланиш мумкинлиги б-н; ахборотларни саралаш ва уларга ишлов бериш қурилмаси ва б. борлиги б-н фарқланади.

АХБОРОТ ОЛИШ КАФОЛАТЛАРИ ВА ЭРКИНЛИГИ — ҳар бир шахснинг ўзи исталган ахборотни излаш,

олиш ва тарқатишга ҳақли эканлиги. ЎзРда барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжат, қарор ва б. хил материаллар б-н танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим (ЎЗР Конституциям, 30-модда). «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги ЎЗР қонуни (1997 й. 24 апр.)га кўра, ҳар бир фуқаро ўз манфаатларига дахлдор ахборотни бепул, бошқа ахборотларни келишув бўйича ҳақ тўлаб олиш имконига эга. Шахснинг бу ҳақда ёзма ёки оғзаки мурожаатига қисқа муддатда, узоғи б-н 30 кундан кечиктирмай жавоб берилиши шарт. А. о. к. ва э. ЎЗРда кутубхона ва ҳужжатхоналардан фойдаланиш бепуллиги, фуқаролар ўзларига зарур ахборотни бевосита ёки қонуний вакиллари ёрдамида излаш, олиш, тадқиқ этиш ва тарқатиш, ҳужжат ва б. ахборот манбаларидан нусха, фототасвир олишларига ижозат берилгани б-н ҳам кафолатланган. Жумладан, фуқаровий, хўжалик, маъмурий ва жиноят ишлари кўрилаётганда суд мажлиси иштирокчиларининг сўзлари ва хатти-ҳаракатларини расмана ёки стенография тарзида ёзиб олиш, магнит тасмасида акс эттириш, суднинг рухсати б-н фото, кино, видео тасвирга тушириш, уларни радио тармоқлари ва телевидение орқали намойиш қилиш мумкин. Гумон остидаги шахс ўзининг қандай жиноятда гумонсирилаётгани, айбланувчи — нимада айбланаётганини билишга, улар ва ишдан манфаатдор б. шахслар: жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар, уларнинг вакиллари ихдаги барча материаллар б-н танишиб чиқишга, улардан кўчирма ва нусхалар олишга, шу мақсадда таржимон хизматидан бепул фойдаланишга ҳақлидир. Агар асосиз ушланган, қамоқда сақланган ёки судланган шахс тўғрисида илгари матбуотда, радио ва телевидение орқали хабар берилган бўлса, у бегуноҳ эканлиги, окдангани ҳақида айна ўша оммавий

ахборот воситасида эълон қилиниши шарт. А. о. к. ва э. оммавий ахборот воситалари ва журналистларга ҳам улар зарур деб ҳисоблаган ахборотни олиш, уни холисона текшириш ва цензурасиз тарқатиш имкониятларини кафолатлайди. А. о. к. ва э.дан бошқаларнинг ички ҳаётига тааллуқли ахборотни ошқор этиш, тақиқланган илмий, техникавий, касбий, и. ч. жараёнларига оид, шунингдек давлат сири ҳисобланган ахборотни тўплаш ва тарқатиш мақсадида фойдаланиши конунга бииоан жавобгарликка сабаб бўлади.

АХБОРОТНИ ҶЎКИШ (кибернетикада)—турли хил ахборот узатувчиларидан келган ахборотни электрон-рақамли ҳисоблаш машиналарига кири-тиш учун мослаш. Бирор масала ҳақидаги турли хил ахборотларни. яъни дастлаб-ки маълумотлар, масалани ечиш дастури, масала ечимининг натижаларини сонлар ёки команда (бўйрук)лар шаклида машинага киритишда фойдаланилади. Ахборотни перфолента (тешик-тешик ленталар) ёки перфокарталар воситасида узатиш усуллари кенг тарқалган. Перфокарта ўрами кириш қурилмасига солинади ва машина уни навбат б-н тортиб, чўткаларнинг контакт тизимида «пайпаслаб» кўради. Картанинг айнаи шу жойида тешик (карта тешиги) бор ёки йўқ эканига қараб, машинага электр сигнал юборувчи контакт туташади ёки туташмайди. Бунинг таъсирида машина хотирасида код қайд қилинади. А. ўнинг перфокарталардан фойдаланишга асосланган бундай электр-механик усулидан ташқари фотоэлементлар ёки фотодиодлар ёрдамида ўқиш усули ҳам бор.

АХВАХ ТИЛИ — қ. Доғистон тиллари.

АХВИРПАТ — Суғдда 5 — 8-а.ларда мавжуд бўлган ижтимоий атама. Ҳокимларнинг сайисхона (отхона)си нозирини англатган. Маълум вақтларда А.лар сиёсий ҳаётда ҳам фаол иштирок этганлар. Мас, Суғднинг бир қисми — Қашқадарё воҳасида 7- а.га оид «ах-

вирпат» сўзи ёзилган тангалар ҳам зарб қилинган. А. атамаси ўрта асрлардаги мироҳўр атамаси б-н алмашган. Муғқалъа ҳужжатларида А.га 50 драхма миқдорида маош белгиланганлиги қайд этилган.

АХЕЙ ИТТИФОҚИ (мил. ав. 280-146) — Пелопоннесда мил. ав. 280 й.да ташкил топган юнон шаҳар-давлатлари уюшмаси. У Македониядаги шаҳар камбағалларига ва қулларга қарши курашишни мақсад қилиб олган. Ахей вилоятида ташкил топиб, кейинроқ унинг ҳамма ерига тарқалган. Мил. ав. 251 й.га келиб иттифокка Сикион ҳам қўшилди. Стратег Арат даврида А. и.га Коринф, Аргос, Мегара ва б. шаҳарлар ҳам аъзо бўлган. Иттифокқа кирган жамоалар ички мухториятдан фойдаланган. Олий ҳокимият иттифокчи фуқароларнинг мажлисига топширилган. Бу мажлис ахейларнинг қад. диний маркази Эгион ш.да йилига 2 марта чақирилиб турилган. Мажлис муҳим масалаларни ҳал қилиш б-н бирга юқори мансабдорларни сайлаган. Бирок А. и.га Спарта, Элида ва Мессениянинг кириши Римни хавотирга солган, Рим А. и. ишига фаол аралаша бошлаган, бу эса А. и.нинг қаршилигига дуч келган. Мил. ав. 146 й.да Рим Юнонистонни босиб олганидан кейин А. и. тарқатиб юборилган.

АХЕЙЛАР — мил. ав. 2- минг йиллик бошларидан Фессалияда яшаган асосий юнон қабилаларидан бири, Пелопоннесда ҳам яшаганлар. А. сузи Хетт ҳужжатларида (мил. ав. 14- а.), Гомер асарларида учрайди. А. давлатлари: Микен, Пилос ва б. Троя урушидз. қатнашганлар. Мил. ав. 12-а.да дорийлар томонидан Кичик Осиё, Кипрга ва б. оролларга, Пелопоннеснинг шим.га сиқиб чиқарилган (вилоят Ахайя номини олган).

АХЕН — Германиядаги шаҳар, Шим. Рейн-Вестфалия ерида. Аҳолиси 244 минг киши (1992). Кўмир ҳавзаси маркази. Бальнеологик курорт шаҳри. Техника ун-ти бор. Римликларнинг шифо

масканлари атрофида жойлашган Акве Грани турар жойи сифатида 1-а.дан маълум. 8 — 9-а.ларда Буюк Карл қароргоҳи бўлган. Ўрта асрларда А. империя шахри статусини олган. Меъморий ёдгорликлардан Буюк Карл «пфальц»и (қароргоҳи) қолдиқлари, готика услубидаги ратуша сақланган.

АХИЛИЯ (юн. а — инкор қушимчаси ва chylos — шира) — овқат ҳазм қилиш суюқликлари бўлмаслиги меъда А.си — меъда ширасининг йўқ бўлиши, меъдада хлорид кислота ва ферментлар ишлаб чиқарилмаслиги; панкреатик А. — меъда ости бези ташки секретиясининг хосил бўлмаслиги. А. меъда ва б. аъзоларнинг касалликлари натижасида, мас, меъда безлари атрофияси (органик А.) ёки оғир руҳий кечинмалар, меъда безлари нервига зарарли моддалар таъсир қилиши оқибатида меъда ҳазм фаолиятининг заифлашиши сабабли (функционал А.) руй беради. А. зўрайганда овқат ҳазм бўлиши қийинлашади, хусусан гўшт ва оксилли овқатлар ейилганда меъдада ҳазм бўлмай, ичакка ўтади, натижада ичакка зўр келиб, унинг иши ўзгаради (ич дам бўлиб, оғриб туради, ич суради ва х. к.). А.да беморларга меъда шираси, хлорид кислота, пепсин, витамин С (мева ва сабзавот шарбати, наъматак, қора смородина дамламаси), витамин В., В2 (нухат, жигар препаратлари — экстракт, камполон) берилади.

АХИЛЛ, Ахиллес (Achilles) — юнон афсоналарида Троя уруши даврида Трояни камал калган «Илиада» қаҳрамонлари ичида энг ботири. Денгиз маъбудаси Фетида ўғли А.ни ўлмайдиган қилиш учун товонидан ушлаб, Стикснинг муқаддас сувига ботириб олган, шу тариқа А.нинг сув тегмай қолган товони заиф мучаси бўлиб қолган. Париснинг мўлжаллаб отган ўқи А.нинг товонига тегиб, уни ҳалок қилади. «Ахиллес товони», яъни заиф жой ибораси шундан пайдо бўлган. Анинг энг ёрқин образи «Илиада»да берилган. А. шахсини улуғлаш Элида, Спарта, Шим. Қора денгиз бўйлари ва б.

жойларда кенг ёйилган.

АХИЛЛ ПАЙИ — болдирнинг уч бошли мускули пайи, йўғон бўлиб, товон суягига ёпишган. Болдирни букишга, гавдани тик тутишга ёрдам беради. Пай товондаги энг нозиқ ва заиф жой бўлганлиги учун унга урилганда одам тик тура олмай қолади. Шу сабабли номи «Ахиллес товони» ибораси (қ. Ахилл) б-н боғлиқ бўлса керак.

АХЛОҚ — кишиларнинг бир-бирларига, оилага, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари, одоблари мажмуи. Хуқуддан фарқли равишда А. талабларини бажариш-бажармаслик маънавий таъсир кўрсатиш шакллари (жамоатчилик томонидан баҳо бериш, қилинган ишни маъқуллаш ёки қоралаш) б-н белгиланади. А.ни этика фани ўрганади.

Инсоният тараққиётида А. муҳим ўрин тутди. Шарқнинг буюк мутафаккирлари инсонни А.ий камол топтириш, уни ҳар томонлама ривожлантириш, маънавий қиёфасини шакллантириш жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири, деб қарашган. Инсон А.ий, умуман маънавий ва маърифий жиҳатдан камол топиши жараёнида турли тарихий босқичлардан — жоҳиллик, нодонликдан илмга, ёвузликдан эзгуликка, ваҳшийликдан инсонийликка ўтаркан, жамият ҳам шу тариқа ривожланади. Икки муқобил ибтидо — ёвузлик ва эзгулик, жаҳолат ва камолатнинг ўзаро кураши инсон ва жамият тараққиётини белгилаган, инсон ақл-заковат соҳиби сифатида ўзини англашига олиб келган. Бу икки муқобил куч кураши жамиятдаги мавжуд ижтимоий муносабатларда ифодаланса, инсонга нисбаган унинг ички оламига хос нафс б-н қалб, ақл б-н ақлсизлик ўртасидаги курашда ифодаланади. А. муайян жамият ва даврда ўзгаришларга учраши, ривожланиши, сўниши мумкин. Ҳар бир халқнинг ёки миллатнинг ўзига хос А.и б-н бир қаторда, умумбашарий А. меъёрлари ҳам бор. Бундай А. меъёрлари жамиятнинг умумий тараққиётига сама-

рали таъсир кўрсади.

А.нинг шаклланишида ва унинг ижтимоий ўрнида диннинг аҳамияти катта. Диннинг асосий мақсадларидан бири, инсонга ёмонликнинг зарарларини баён қилиш ҳамда ёмон йўлга кириб кетганларни тўғри йўлга давват этишдир. Динларда тўғри йўлга чорлаш, умуман яхшилик ва ёмонлик тушунчаси турлича бўлиши, ҳатто бир-бирига зид келиши мумкин. Зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода яхшилик ва эзгулик худоси Ахурамазда б-н ёмонлик ва ёвузлик худоси Анхрамайну ўртасидаги кураш абадий давом этади, А. бу курашнинг ифодасидир, деган ғоя илгари сурилади. Христианлик, яҳудийлик ва б. динларда ҳам яхшилик ва ёмонликнинг ўз ифодаси бор.

Исломда, унинг муқаддас китоби Қуръони Каримда А. масаласига алоҳида эътибор берилган. Қуръони Карим бажаришга буюрган яхши хулқларга инсонлар амал қилишса, ўзлари учун катта бахтга сазовор бўладилар. Қуръони Каримда тўғри йўлга юришлик истиқомат (ўзини ўзи ислоҳ қилиш) тушунчасида ифодаланган. Қуръонда истиқоматда бўлганларга, яъни ўз-ўзини ислоҳ қилганларга катта ваъдалар берилган: «Ким бундай жабру зулмидан кейин тавба қилиб, ўзини тузатса, албатта, Аллоҳ унинг тавбасини қабул қилар» («Моида» сураси, 39-оят). Истиқомат гуноҳ ишларни қилиб қўйганлар учун қалбини поклаш сари умид туғдиради ва уларни ноумидликдан қутқариб янги саодатли ҳаётга чорлайди

Исломда олижаноб А. нинг энг муҳим тушунчалари таърифланиб, инсониятни уларга амал қилиш сари ундалади. Булар — эҳсон (яхшилик қилиш), кечиримли бўлиш, сабр-қаноат, ростгўйлик, ширинсўзлик, ота-онани, ўзидан катта ёшлиларни ҳурмат қилиш, ор-номус, садоқат ва б.дир. Айни вақтда ёмон хулқ-атвор тушунчаларининг моҳияти ҳам кўрсатилиб, улардан сақланишга ундалади. Булар — бахиллик, ҳасад, тама,

ёлгончилик, такаббурлик (кибру ҳаво), гийбат, зино ва ш. к.дир. Шу тарзда инсониятнинг бутун амалий фаолияти яхшилик ва ёмонлик-ка ажратилади. Му-сулмонлар бир-бирларини яхшилик ва олижаноб А.қа чақиритилари, ноҳўя ишлардан қайтаришлари Аллоҳ тарафидан фарз қилинган. Ислом А.ининг асосида ҳалоллик ва тақво ётади. Кимки жисмоний ва маънавий пок, тақводор бўлса, ундай кимса А.сизлик йўлига қирмайди.

Исломга амал қиладиган халқлар А.и, баъзи бир жиҳатлари б-н фарқланади, шу дин туфайли умумийлик бор. Бу умумийлик Шарқ А.и деган ном б-н бирлашган. Шарқ А.и Қуръон ва Ҳадисдап ташқари жуда кўплаб мутафаккирлар, файласуф, шоирлар асарларида таърифуташвиқ этилган. «Қобуснома», «Ахлоқи Жалолӣ» каби махсус китоблар ёзилган.

Ўзбекистонда шўролар истибодидаврида А.қа бир томонлама, яъни синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндошилди. Мамлакатда истиқомат қилувчи ҳамма халқлар учун бир хил А.қоидалари яратишга ҳаракат қилинди. Шу мақсадда ҳамма республикалар учун бир хил бўлган «Этика» дарслиги ва қўлланмалари яратилди. Бу б-н Иттифокда яшовчи турли халқларнинг ўзига хос хулқ-одоб қоидалари, расм-русми, урф-одати инкор қилинди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг А. муаммоларига катта эътибор берилди бошлади. Кишилараро муносабатда, ўзаро муомалада унутилиб кетган исломий қадриятлар, шарқона хулқ-одоб қоидалари, урф-одатлар, маросимлар қайтадан расм бўла бошлади. Мамлакатимиз хусусий мулкчиликка, бозор иқтисодиғи асосланган жамият барпо қилмоқда. Бундай тузумда аҳолининг турли табақа ва қатламлари пайдо бўлиши табиий. Улар ўртасида қандайдир зиддиятлар, келишмовчиликлар бўлиши мумкин. Улар шарқ халқларига хос бўлган хулқ-одоб қоидалари ва исломий қадриятлар ёрдамида маълум да-ражада бартараф қилиниб, умуминсоний мазмун

б-н бойиб боради. А. ва маъ-навият бири бири б-н узвий боғлиқ. Баркамол маънавият баркамол А.ни шакллантиради.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ ИШЛАРИ - ЎзРда жинойи жазо тури. Маҳкумни ахлоқан тузатиш — унда қонунга итоаткор хулқ-агворни, инсон, жамият ва меҳнатга, жамият турмуши қоидалари ҳамда анъаналарига ҳурматни шакллантиришдан иборат. А. т. и. иш ҳақининг 10% дан 30% гача миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолган ҳолда шахсни меҳнатга мажбуран жалб қилишдан иборат. А. т. и. фақат асосий жазо сифатида 6 ойдан 3 йилгача, жиноят содир этиш пайтида 18 ёшга тўлмаганларга нисбатан эса бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади. Бу жазо ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир қилган шахсларга нисбатан, уларни жамиятдан ажратмасдан ҳам тарбиялаш мумкин бўлган тақдирда тайинланади, пенсия ёшига етган, меҳнатга қобилиятсиз шахсларга, ҳомиладор ёки ёш боласини боқиш учун таътилда бўлган аёлларга ва ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилмайди (ЎзР ЖК, 46- ва 83-модда). Қонунда А. т. и.нинг икки тури назарда тутилган бўлиб, булар жазони маҳкумнинг ўз иш жойида ўташдан ёки жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойда ўташдан иборат. Суд шахсга А. т. и.ни тайинлаганда жазо турини ҳукмда кўрсатади. Жиноят-ижроия кодексида А. т. и.ни ижро этиш тартиби (26-модда), ички ишлар органларининг жазоларни ижро этиш инспекциясининг назорат ишлари (27-модда) белгиланган. Маҳкум ишлайдиган корхона, муассаса, ташкилот маъмуриятига ҳам ҳукми ижро этиш борасида қонун б-н тегишли мажбуриятлар юклатилган (28-модда).

Жазо муддатини ҳисоблаш — маҳкумнинг иш ҳақидан ушлаб қолинган кундан, иш ҳақидан ушлаб қолиш — жазоларни ижро этиш инспекциясидан хабарнома олинган кундан, бошқа жойда ўталадиган А. т. и.га ҳукм қилинган шахслар учун — жазони ўташ учун юборил-

ган корхона, муассаса, ташкилотда иш бошлаган кундан эътиборан бошланади. Маҳкум ишлаб берган кунлар миқдори суд томонидан белгиланган жазо муддатининг ҳар ойига тўғри келадиган иш кунлари миқдоридан кам бўлмаслиги шарт (ЖИК, 30-модда).

Жазоларни ижро этиш инспекцияси белгилайдиган жойларда жазони ўташ муддати мобайнида инспекция ёзма рухсатисиз, маҳкум ташаббуси б-н меҳнат шартномасини бекор қилиш таъқиқланади. Жазо муддати узлуксиз бўлгани учун шу муддат давомида маҳкумга меҳнат таътили берилмайди, ишланган муддат умумий ва узлуксиз иш стажига қўшиб ҳисобланмайди.

«**АХЛОҚИ ЖАЛОЛИЙ**» - Давонийнинг ахлоққа оид асари. Тўла номи «Лавоми ул-ашроқ фи макорим ил-ахлоқ» («Яхши хулқларда нулар зиёси»). Асар Оқ қўюли сулоласининг асосчиси Ҳасанбекнинг илтимосига кўра унинг ўғли Султон Халилга атаб ёзилган. Унда ахлоқий муаммолар ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Асарни ёзишда муаллиф Арасту, Афлотун, Ибн Мискавейх, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва Насриддин Тусийларнинг ахлоқий таълимотларидан фойдаланган. Рисола уч қисмдан иборат. Муаллиф биринчи қисмда хулқий тарбия ва ахлоқий хислатларни эгаллаш ҳақида сўз юритиб, ахлоқнинг асосий тушунчалари: донолик, адолат, шижоат ва ифбатга муфассал тўхталади, ахлоқ илмининг мақсад ва вазифаларини белгилаб беради. Иккинчи қисм оила ва оилавий ҳаёт масалаларига бағишланган. Унда болаларни тарбиялаш ва қамолга етказиш, касбухунарни эгаллаш, хулқ-одоб қоидалари, нутқ маданияти ва б. ёритилади. Учинчи қисм ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Унда шаҳар, яъни давлатда яшовчи халқлар, давлат бошлиғи ва фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳақида фикр-мулоҳазалар ўрин эгаллаган. Рисола кейинги даврларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг

тарқалди. У Эрон, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Мовароуннахр ва Хуросонда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланма вазифасини ўтаган.

Ҳайдар Аликулов.

«АХЛОҚИ МУҲСИНИЙ» - Ҳусайн Кошифийни ахлоққа оид асари. Султон Ҳусайннинг ўғли, теурийлар шахзодаси, Марв хукмрони Муҳсинга бағишланган. Бу асар шахсий, оилавий ва фуқаролик ахлоқ асосларини ўз ичига олган 40 бобдан иборат. Асарда муаллиф адолат, сабр, ёқимлилик, ҳаёо, одоб, ишонч, ваъдага вафо қилиш, шижоат ва сиёсат каби масалалар ҳақида сўз юритади. «Ах. М.»ни 1858 й. Оголим форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Асар Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Унинг кўпгина нодир қўлёз-ма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АХМАТОВА (тахаллуси; ҳақиқий фам. Горенко Анна Андреевна) (1889.11.6, Одесса — 1966.5.3, Москва вилояти Домодедово ш.; Санкт-Петербургда дафн этилган) — рус шоираси. 1910 й.дан асосан Петербургда яшаган. Биринчи шеърлар китоби «Оқшом» 1910 й.да чиққан. «Тасбех» (1914), «Оқгала» (1917), «Баргизуб» (1921) ва б. китобларидаги шеърларида лирик кечинмалар, танҳолик туйғулари ифодаланган. Инқилобий воқелиқдан узоқ бўлсада, А. бари бир мухожирларни, яъни ватангадо кишиларни қоралаб шеърлар ёзади («Мен ўз ерини ташлаганлар б-н бирга эмасман...»). Бир неча йиллар мобайнида А. ижодининг янги кирралари шаклланди, асарларида Ватан мавзуи устунлик қила бошлади. 30 — 40- й.лардаги шеърларида Ватан, ватанпарварлик мавзулари кенг акс этган («Олтин китобдан», 1940; «Танланган асарлар», 1944). 2-жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаб, «Тошкент шеърлари» (1944) туркумини яратган. «Қаҳрамонсиз поэма» (1940 — 62) асари — А. ижодининг чўққиси. «Вақтнинг тез ўтиши» (шеърини тўплам, 1965) китобида А. ижодининг ўзига хос томон-

лари акс этган. Шарқ, Ғарбий Европа шоирлари ижодидан таржималар қилган («Корея мумтоз шеърляти», 1958; «Шарқ мумтоз шеърляти», 1969 ва б.). А. назми умуман бадий соддалиги, лўндалиги ва услубининг ойдинлиги, образларининг аниқлиги ва одмилиги, чуқур лириклиги ва мусиқийлиги б-н алоҳида ажралиб туради. Шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган (1966, 1969). Тошкентда А. яшаб ижод этган уй ўрнида қурилган бинога (Содиқ Азимов кўчаси, 54) шоира хотирасини абадийлаштирувчи лавҳа ўрнатилган (1976).

АХМЕРОВА Лайло Бекниёзовна (1957.1.5, Андижон) — чим устида хоккейчи, халқаро классдаги спорт устаси, олимпия ўйинлари совривдори. Андижон чет-тиллер ин-тини битирган (1978). «Андижанка» чим устида хоккей жамоаси таркибида ўйнаб уч марта мамлакат чемпиони бўлган (1979, 1980, 1986). Мамлакат терма жамоаси хоккейчилари б-н биргаликда олимпиада (1980) ҳамда жаҳон чемпионати (1981)да бронза медалларини қўлга киритган.

АХМЕТЕЛИ Александр (Сандро) Васильевич [1886.1 (13)4 — 1937.29.6] — реж. Грузия халқ артисти (1933). Грузия режиссурасининг асосчиларидан. 1922 й.дан Ш. Руставели номидаги театр (1926 — 35 й.лар бош реж.)да ишлаган. Қатағонга учраган.

АХМЕТОВ Ильгизар Залялович (1929.1.1, Татаристон Республикаси Кукмора тумани Олуяз кишлоғи) — биолог, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1999), биол. фанлари д-ри (1985), проф. (1990). ЎзДУни битирган (1956). Ўзбекистон ФА Қишлоқ хўжалиги (1956—58), Ўзбекистон чорвачилик (1958—67), Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология и.т. институтларида илмий ходим (1956—87), Гулистон давлат ун-ти умумий биол. кафедраси мудири (1987—99), 1999 й.дан кафедра проф. Олдин қорамоллар физиологияси ва биокимёвий хусусиятларини ўрганиш асосида улар махсулдорлигини ошириш,

кейинчалик Ўрта Осиё ёввойи кемирувчи хайвонларининг экологик, физиологик, морфологик хусусиятлари устида тадқиқот ишлари олиб борган.

АХОМАНИЙЛАР - Ахоманийлар давлатини бошқарган қад. форс подшоҳлари сулоласи (мил. ав. 558 — 330). А. сулоласи қад. форс уруғидан бошланиб, бу уруғ асосчиси Ахоман (қад. форсчада Хахоманиш) афтидан, мил. ав. 7- а. бошида Элам чегараларига — Парсуа (юн. Персида) деб ном олган вилоятга кўчиб келган форс қабилаларининг йўлбошчиси бўлган. Ахоман ўғли Теисп (Чишпиш) ва унинг бевосита авлодлари: Кир I, Камбис I, Кир II Аншан (Шим. Эламдаги вилоят) шоҳлари ҳисобланган. Қад. Шарқнинг кўпгина мамлакатларини босиб олган Кир II А. салтанатини барпо этган. А.нинг катта гармоғи Камбис II вафоти (522) б-н тугаган. Кичик тар-моққа Доро I асос солган.

А. сулоласи: Кир II (550 — 530) (Форс ва Аншанда 558 й.дан ҳокимлик қилган), Камбис II (530-522), Доро I (522 - 486), Ксеркс I (486 - 465), Артаксеркс I (465-424), Ксеркс II (424), Суғдиён ёхуд Секудиан (424 — 423), Доро II (423 — 404), Артаксеркс II (404 - 358), Артаксеркс III (358 - 338), Арсес (338 - 336), Доро III (336 - 330).

АХОМАНИЙЛАР ДАВЛАТИ - қад. дунёнинг энг йирик давлатларидан бири (мил. ав. 558 — 330). А. д. ҳудуди Эронни ва Ҳинд дарёсидан Эгей ва Ўрта денгизгача бўлган оралиқдаги Осиё мамлакатларини, шунингдек Миср, Ливия ва Болқон я. о.нинг бир қисмини босиб олиш натижасида ташкил топган. А. д.га қад. форс подшоҳлари хонадони — ахоманийлар вакили Кир II асос солган. Мил. ав. 558 й. Кир II форс қабилалари иттифоқига раҳбар бўлиб, 553 й. мидияликлар ҳукмронлигига қарши кўзғолон кўтарган. Форслар 550 й. ғалаба қозониб ва Мидияни эгаллаб кейинги уч йил мобайнида собиқ Мидия давлати таркибига кирган мамлакатларни босиб олганлар, 546 й. эса Лидия ва Кичик Осиёдаги

юнон шаҳарларини забт этганлар. 545 — 539 й.лар оралиғида Кичик Осиёнинг катта қисми, 538 й.да Бобил, 525 й.да Миср, 519—512 й.лар оралиғида Эгей денгизидagi о.лар, Фракия, Македония ва Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий қисми бўйсундирилган.

А. д. Доро I даврида шаклланган мураккаб бюрократик тизим орқали бошқарилган. Доронинг маъмурий-пул ислохотлари босиб олинган мамлакатлар устидан бошқарув ва назоратни янада такомиллаштирди: давлат 20 та ҳарбий-маъмурий сатрапия (округларга бўлиниб, уларнинг тепасида махсус амалдорлар (сатраплар) турган. Улар форс подшосига улкан миқдорда солиқлар

(пул ва натура ҳолда) тўлашган. Доро I даврида ягона танга пул бирлиги — 8,4 г олтин оғирлигидаги дорик жорий қилинган. Сикл (1/20 дорик) майда қумуш танга вазифасини ўтаган.

А. д. этник таркиби ва ижтимоий уклади бўйича турли-туман булган. Унинг таркибига Кичик Осиё, Бобил, Финикия ва Миср кириб, уларнинг қ. х. ва хунармандчилигида қуллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Иқтисодий жиҳатдан шундай ривожланган мамлакатлар каторида форслар салтанати таркибига Фракия ва Македония каби вилоятлар, шунингдек уруғчилик тузумининг емирилиши босқичида турган кўчманчи араб ва скиф қабилалари ҳам кирган. Форс маъмурияти забт этилган мамлакатларда эски маҳаллий қонунлар, урф-одатлар, динлар, пул тизими, ўлчов-оғирлик тизими, ёзув ва тилларни сақлаб қолган. Маҳаллий тиллар каторида А. д.нинг расмий идора тили бўлган оромий тили тарқалган. Эронда қад. форс ва оромий тилидан бошқа маъмурий эхтиёжлар учун злам тилидан ҳам кенг фойдаланишган. Форслар кўпгина финикий ва юнон шаҳарларига мухторият бериб, айрим мамлакатларда (мас, Киликия, Суғдиёна ва б.) маҳаллий шоҳлар ва ҳокимлар сулоласини сақлаб қолганлар, ибодатхоналарни солиқ ва тўловлардан

озод этганлар. Персеполь б-н бир қаторда ахоманийлар Бобил, Суза ва Эқбатанани пойтахт қилишган. А. д. маданияти ва санъати Эрон маданий анъаналарини Юнонистон, Оссурия, Миср ва б. мамлакатлар анъаналари б-н қоғиштирмасидан иборат бўлган. Форсларнинг ўзи салтанатда мумтоз мавқега эга эдилар. Улар солиқлар ва мажбурий ишлардан озод этилганлар.

Форс зодагонлари энг муҳим ҳарбий ва фуқаролик лавозимларини эгаллашган. Форс шоҳлари, уларнинг конқариндошлари, сатраплар ва амалдорлар Эрон, Кичик Осиё, Бобил, Миср ва б. мамлакатларда қуллар меҳнатига асосланган катта хўжаликларга эга бўлишган.

А. д. барқарор иқтисодий асосга эга бўлмагани туфайли бекарор ҳарбий-маъмурий бирлашма эди, у фақатгина қурол кучи ёрдами б-нгина турли халқларни давлат таркибида тутиб туришга асосланганди. Ахоманийларнинг ҳарбий қудрати заифлашиши б-н уларнинг давлати парчаланиб кета бошлаган. Миср, Бобил, Мидия, Кичик Осиё ва б. мамлакатларда кўплаб кўзғолонлар кўтарилган (мас, 522 й.да Мидияда Гаумата кўзғолони ва Марғиёнадаги кўзғолон, 500 — 493 йларда кичик осиелик юнонлар кўзғолони, 405 й. Мисрдаги кўзғолон). Мил. ав. 5- а. охиридан бошлаб сатраплар мунтазам суратда ўзаро уруш олиб борганлар, баъзан эса ҳатто подшоҳнинг ўзига ҳам қарши қурол кўтарганлар. 500 — 449 й.лардаги юнон-форс урушлари давридаёқ форс қўшинининг жанговарлик қобилияти анчагина йўқотилган. Мил. ав. 330 й. Александр Мақдуний қўшини зарбалари остида А. д. қулаган.

Турон халқларининг А. д.га қарши олиб борган курашлари ҳақида: к. Тўмарис, Широқ, Марғиёна кўзғолони.

АХОНДРИТ — таркибида хандрит бўлмаган, кам учрайдиган тош метеорит тури. А. синикички тузилишига эга. Кимёвий тузилиши Ердаги баъзи бир тоғ жинсларига ўхшаб кетади.

АХРОМАТ (юн. achromatos — рангсиз) — сферик ва хроматик абберациялари (линзалар нуқсони) баргараф қилинган мураккаб оптик тизим (объектив). Икки линзали (мас, дурбинлар, геодезия асбоблари, астрономия рефракторлари) ва кўп линзали (мас, микроскоплар) бўлиши мумкин. А.лар биридан шакли б-н ҳам фарқ қилади.

АХСИКАТ — қад. шаҳар харобаси. Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги Шаҳанд қишлоғи ҳудудида, Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Тарихий маълумотларга қараганда, А. шахри мил. ав. 3 — 2-а.ларда вужудга келган, 9 — 10- а.ларда Фарғона водийсининг пойтахти бўлган. 1219 й. мўғуллар томонидан бутунлай вайрон қилинган. А.нинг эски ўрнидан 5 — 7 км ғарбда бунёд этилган янги шаҳар — Ахси 14— 17-а.ларга оиддир. А.ни археологик жиҳатдан ўрганиш ишлари 19-а. охирилари — 20-а. бошларидан бошланган. 1885 й. Н. И. Веселовский, 1914 й. И. А. Кастанье қазिश ва қидирув ишлари олиб борган. Шўролар даврида М. Е. Массой (1939) ва А. Н. Бернштам (1948)лар текширганлар. Археологик тадқиқотлар натижасида А. арқ, шахристон ва рабоддан иборат бўлганлиги, шаҳарнинг уч қисми ҳам алоҳида деворлар б-н ўралганлиги, арқда ҳоким саройи, зиндон, шахристонда ички бозор, жоме масжиди, пишиқ ғиштдан ишланган ҳовуз ва ариқлар, рабодда хунармандлар маҳаллалари ва ташки бозор мавжуд бўлганлиги аниқланган. А. Наманган ўлкашунослик музейи ходимлари томонидан ҳам ўрганилган (1957 - 59). 1960 й. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти уюштирган махсус экспедиция А. рабодидан 11- а. га оид қўхна ҳаммом ўрнини очган. У ердан сопол идиш, қувур, чақа танга ва шиша буюмлар топилган. Бундан ташқари, А. харобаларидан ғарброкда ўрта асрларга оид яна бир шаҳар харобалари борлиги аниқланган. Акад. Я. Ф. Фуломов ва археолог И. Аҳроров мазкур тадқиқотлар асосида бу ерда турли даврларга оид ик-

кита шаҳар бўлганлигини, улардан бири қад. А. ва иккинчиси Бобур туғилган Аҳси эканлигини биринчи бўлиб иботлади. 1967 й. rassom И. А. Смирнов А. харобаларидан йиғиб жамлаган сопол идиш, жез буюм ва зеб-зийнатлар мажмуасини Москвадаги Шарқ халқлари давлат музейига тақдим этган. А. ёдгорлиги ўзбек халқи маданияти тарихида муҳим ўрин тутганлиги учун 1950 й.дан давлат муҳофазасига олинган.

АХСИКАТИЙ Абу Рошид Аҳмад ибн Муҳаммад (1073 — 1134) — тарихчи олим, шоир. Лақаби — «Зулфазоил» («Фазилатлар соҳиби»). Марвда яшаб, султон саройида муншийлик қилган. А.нинг «Китоб ат-таърих» («Тарих китоби»), «Китоб фий кавлиҳим» («Уларнинг сўзлари ҳақида китоб»), «Китоб аз-завоид фий шарҳ Сақт уз-занд» («Чакмоқ тош учкунлари достониға битилган шарҳ») номли асарлари сақланган. Заҳириддин Байҳақийнинг ёзишича, А. «Султон ал-фузало» («Фозиллар султони») лақаби б-н машҳур бўлиб, Озарбайжондаги отабеклар саройида шоир бўлган.

АХТА, улги — нақш ёки расми қоғозга чизиб, чизик йўллари игна б-н тешиб тайёрланган андаза; шунингдек андазадаги нақшни безатиладиган буюм, сиртга ўтказиш усули. Халқ амалий безак санъатининг каштачилик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, наққошлик ва б. турларида кенг қўлланилади. Безатиладиган юзага А. қўйилиб устидан писта қумир қуқуни сурилса, расм асосга тушиб қолади. А. симметрик такрорланувчи таксимпн нақшлар шаклини кўчириш учун жуда қулай.

АХТАЛАШ, бичиш — урғочи ва эркак ҳайвонларнинг жинсий безларини олиб ташлаш, уларни бепушт қилиш ёки жинсий фаолиятини тухта-тиш мақсадларида эркак ҳайвонларнинг уруғ тизимчасини узиш. Ҳайвонлар хўжалик ҳамда даволаш мақсадларида ахталанади. Ахталанган ҳайвон ювош бўлиб қолади, тез семиради, гўшти сифати яхшиланади, қўйлар кўп жун бера-

ди. А. операцияси очиқ усулда — мояк халтачасини батамом ёриб, ёпиқ усулда — халтачани тўлиқ ёрмасдан туриб моякларни олиш, қонсиз усулда — моякларни қолдириб, уруғ йўлини узиш ва қонли усулда — халтачани бутунлай кесиб ташлаш йўллари б-н ўтказилади. Одатда, айғирлар 2 — 3 ёшда, букачалар 3 — 6 ойлигида, туялар 2,5 — 3 ёшда, қўчқорлар 2 — 4 ойлигида ахталанади. Чўчка, қуён, товуқ, сигир, биялар ҳам ахталанади. Эркак ҳайвонларни А. орхиэктомия, урғочиларини А. овариэктомия дейилади.

АХТАМАР — ўрта аср арман меъморий ёдгорликларининг ноёб намуналари сақланган Ван қўлидаги орол (хоз. Туркия ҳудудида), Арцрунидийлар (арман) подшоҳлари қароргоҳи (10 — 11-а.лар). Авлиё хоч черкови (915 — 921, меъмори Мануэл; тарҳи хочсимон, гумбазли, нақшлар ва тош ўймакорлигига бой, бўртма нақшларда дунёвий ва диний сюжетлар, ҳайвон ва ўсимликлар тасвири акс эттирилган), порт харобалари (10-а.) ва б. сақланган.

АХТАЧИ — 1) қад. ўзбек қабилаларидан бири; 2) қирғиз-кипчоқлар уруғидан бирининг номи; 3) А. қад. турк-мўғул халқларида «от табиби» (синчи), «отбоқар», «сайис», «мирохур» деган маъноларни билдирган.

Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида А. топонимик ном сифатида учрайди.

АХУНБАЕВ Иса Коноевич [1908.12. (25).9— 1975.5.1, Тошкент] — жаррохлик соҳасидаги йирик олим. Қирғизистон ФАнинг академиги ва биринчи президенти (1954 й.дан). Қирғизистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972). Ўрта Осиё тиббиёт ин-тини тугатган (1935). Қирғизистон тиббиёт ин-ти директори (1948 й.дан). Илмий ишлари эндемик буқоқ, тиреотоксикоз ва эхинококкоз муаммолари, шунингдек юрак ва йирик томирлар жаррохлигига оид.

АХЧАКУЛ — Қорақалпоғистон Республикасидаги қўл. Беруний тумани ҳудудида, Султон Увайс тоғларининг

жан-шарқий этагида жойлашган. А. Жан. Окчадарё дельтасидаги пасткам шўрхокликда суғоришдан ортган ташлама сувларнинг тўпланиши натижасида 70-й.ларда вужудга келган. Уз. 12 км, эни 2 км, ўртача чуқ. 1,5 — 3 м. Кўлнинг қатта қисми қамиш, кўга ва гидروفитлар б-н банд. Кейинги йилларда кўлга зовур сувининг тушиши (Беруний ташламаси ва б.) натижасида шўрлиги ортди. Шўрлиги 1 л да 10 — 12 г. Балиқчиликда фойдаланилади.

АЦЕТАЛЛАР — альдегидларнинг гидратланган оддий эфирлари. Рангсиз, хушбўй суюкликлар. Органик эритувчиларда яхши, сувда жуда ёмон эрийди. А. темир (III)-хлорид (FeCl_3) ёки минерал кислоталар иштирокида альдегидларни спиртлар, ортоэфирлар ёки тетраалкоксисиланлар б-н қиздириб олинади. Саноатда ацетальдегиднинг ацетали — ацетилендан олинади. А. атир-упа саноатида, флотореагент, пластификатор ва сурков мойлари сифатида кенг ишлатилади.

АЦЕТАЛЬДЕГИД, сирка альдегид, этаналь, CH_3CHO — тўйинган альдегидлараян бири. Мол. м. 44,05. Ўткир ҳидли, рангсиз суюклик, сувда яхши эрийди. Зичлиги 778 кг/м^3 . Қайнаш т-раси 20,8°. А. Кучеров реакцияси ёрдамида, яъни ацетиленни симоб тузлари иштирокида гидратлаш ёки вино спиртини оксидлаш нули б-н олинади. А. альдегидларга хос кимёвий реакцияларга киришади. Минерал кислоталар таъсирида А. суюқ ҳолатдаги паральдегидни ва қаттиқ ҳолатдаги метальдегидни ҳосил қилади. Паральдегид тиббиётда ухлатувчи дори, метальдегид эса қаттиқ ёқилғи сифатида ишлатилади. А. сирка кислота, сирка ангидрид, этилацетат. алкиламинлар, бутанол, целлюлоза ацетатлари, турли фармацевтик препаратлар ва синтетик смолалар олишда ишлатилади.

АЦЕТАМИД, сирка кислота амиди, рангсиз кристалл. Соф ҳолда ҳидсиз, суюкланиш т-раси 82 — 83°, қайнаш т-раси 221,2°. Сувда, спиртда ва глицеринда осон эрийди, эфирда эримайди.

Кучли кислоталар таъсирида туз ҳосил қилади. Тери пиширишда, қоғоз и. ч.да қўлланилади.

АЦЕТАНИЛИД, антифебрин, сирка кислота анилиди, $\text{C}_6\text{H}_5\text{NHCOCH}_3$ — рангсиз кристалл. Мол. м. 135,16. Зичлиги 1026 кг/м^3 . Суюкланиш т-раси 114,2°, қайнаш т-раси 303,8°. Қайноқ сувда яхши эриб, совуқ сувда эримайди, органик эритувчиларнинг кўпчилигида эрийди. Анилинга сирка кислота, сирка ангидрид ёки хлор-ангидрид таъсир эттириш йўли б-н олинади. Бўёқ и. ч.да оралик моддаларни синтез қилишда ҳамда тиббиётда иситмани туширувчи ва оғрик қолдирувчи дори сифатида ишлатилади.

АЦЕТАТ ТОЛА, ацетат ипак — ацетилцеллюлозадан олинаниган сунъий тола. А. т. 140 — 150° гача т-рага бардош беради, бундан юқри т-рада деформацияга учраб, шаклини ўзгартиради. А. т. ковушқоклиги, юмшоқлиги, чиройлилиги, кимёвий пишиқлиги ва куёш нури таъсирига чидамлилиги сабабли саноатда тобора кўп ишлатилмоқда. Таркибидаги гидроксил ва ацетил гуруҳларнинг нисбий миқдори б-н фарқланувчи А. т. лар тўқимачилик саноатида кўплаб ишлатилади. Мас, триацетат тола асосан техникада қўлланилади, унинг электр токини ўтказмаслик хусусияти барча сунъий ва табиий толаларниқидан устун туради. Ўзбекистонда пахта толасининг чикиндиси — момик асосида А. тлар и. ч. йўлга қўйилган.

АЦЕТАТЛАР (лот. acetum — сирка) — сирка кислотанинг тузлари ва эфирлари. Кўпчилиги сувда яхши эрийди. Тўқимачилик саноатида хуруш сифатида, тиббиётда антисептик восита ва б. мақсадларда ишлатилади. Эфирлари — хушбўй хидли учувчан суюкликдир. А. (асосан этил ацетат) нитроцеллюлоза локлари ва полиэфир смолалар учун эритувчи сифатида, шунингдек целлюлоид, киноплёнка, атир-упа и. ч.да ва озик-овқат саноатида ишлатилади. Винил ацетат асосида сунъий толалар, локлар ва елимлар тайёрланади.

АЦЕТИЛ ПЕРОКСИД (CH_3COO), - рангсиз, ўзига хос хидли модда. Мол. м. 118,09. Сууюкланиш т-раси 30° , 23 мм сим. уст.га тенг босимда қайнаш т-раси 65° . Сувда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди. Саклаб қўйилганда парчаланаяди, қиздирилса портлайди. Сирка ангидридга барий пероксид ёки водород пероксид таъсир эттириш йўли б-н олинади. Оксидловчи сифатида, полимерланиш реакцияларида эса катализатор сифатида ишлатилади.

АЦЕТИЛЕН, этин, C_2H_2 - уч боғли тўйинмаган углеводородларнинг энг оддий вакили. Мол.м. 26,04. Рангсиз газ. Сууюкланиш т-раси — 81° (1277 мм сим. уст. да). Қайнаш т-раси — $83,8^\circ$. Тоза А. хидсиз. А. юқори босим остида қиздирилса портлайди, ҳаво б-н аралашмаси ҳам портлаши мумкин. А. кальций карбидга сув таъсир эттириб олинади. У юқори т-рада чала оксидлаб ва электр крекинг ёрдамида метандан (табiiй газдан) ҳам ҳосил қилинади. А. кимёвий реакцияларга жуда яхши киришади. У бирикиш реакциясига киришганда, реакция икки босқичда боради, биринчи босқичда этилен қаторига кирувчи бирикмалар ҳосил бўлиб, иккинчи босқичда булар тўйинган бирикмаларга айланади. Ани хлорлаш реакциясидан фойдаланиб, саноатда кўп ишлатиладиган гексахлорэтан ва трихлорэтилен каби муҳим бирикмалар олинади. А.га симоб тузлари иштирокида сув молекуласининг бирикиши (қ. Кучеров реакцияси) натижасида ацетальдегид ҳосил бўлади ёки А. катализатор иштирокида полимерланса, каучук и. ч.да хом ашё вазифасини ўтайдиган винилацетилен олинади. А. тўйинмаган бирикма бўлишига қарамай, ўрин алмашиниш реакцияларига ҳам киришиши мумкин. А. 1836 й.да кашф қилинган. Уни илк бор 1862 и. француз кимёгари М. Бертло кумир ва водороддан синтез қилган. Немис кимёгари Ф. Вёлер 1862 й.да Ани кальций карбиддан қуйидаги реакцияга асосан олиш мумкинлигини кўрсатиб берди. Бу усул ҳозир ҳам техник усул-

лардан бири сифатида ўз аҳамиятини саклаб қолган. Саноатда А. олишнинг муҳим усули табiiй газларни термик крекинглашдир. Уни электрокрекинг усули б-н метанни вольтга ёйи орқали (1600° да) утказиб олиш ҳам мумкин. А. ёнишидан кўп микдорда иссиқлик ажралиб чиққанлиги учун металлларни пайвандлашда ва ҳар хил маҳсулотларни синтез қилишда ишлатилади.

АЦЕТИЛЛАШ — органик бирикмалардаги водородни сирка кислота қолдиғи (CH_3CO)га алмаштириш усули. А. учун, одагда, сирка ангидриддан ёки ацетил хлориддан фойдаланилади. А. саноатда ацетат ипак, аспирин, хушбўй мураккаб эфирлар ва б. олишда қўлланилади.

АЦЕТИЛСАЛИЦИЛ КИСЛОТА (*Acidum acetylsalicylicum*), аспирин (ацесал, ацетизал ва б.) — салицил кислота унумлари гуруҳига мансуб дори, иситма туширувчи, яллиғланишга қарши, оғрик қолдирувчи, шунингдек кучеиз антикоагулянтлик ва тромбоцитлар агрегациясига тўсқинлик қилувчи ҳоссаларга эга бўлганлиги учун асосан невралгия, ревматизм, тромбоз, тромбофлебитларни даволашда ишлатилади.

АЦЕТИЛХОЛИН (*Acetylcholinum*) -юксак физиологик таъсирга эга биологик амин, холиннинг ацетат эфири, рангсиз органик модда, медиаторлардан бири. Нервда ва нейромускуллар синапсида ҳосил бўлади. Кимёвий тоза А. асосан туз ҳолида учрайди. Ҳавода туриши б-н намланиб сууюкланади. Сув, спирт ва хлороформда яхши эрийди, эфирда эримайди. Умуртқали ва кўпчилик умуртқасиз ҳайвонларнинг тўкималарида бўлади. Нерв системаси фаолиятида қатга ўрин тутаяди. А.нинг биологик функцияси нерв учларидан импульсни мускулларга ва синапеларда қўзғалишни ўтказиш б-н боғлиқ. У доимо нерв учларида синтезланиб, импульс ўтказилгач ацетил холинэстераза ферменти таъсирида парчаланаяди. А. холинэргик нейротрансмиттер сифатида таъсир кўрсатади, мускуллар

қискаришини қўзғатади. Хайвонлар организмга А. киритилса, юрак уриши сусаяди, қон босими пасаяди, меъда ва ичак фаолияти тезлашади. А. баъзи томир касалликларида, мия томирлари спазми, оёқ-қўл томирлари эмболияси, шунингдек пароксизмал тахикардияда қўлланилади.

АЦЕТИЛЦЕЛЛЮЛОЗА — целлюлозанинг ацетат эфири. Оқ аморф модда. А. олишда хом ашё сифатида асосан пахта момиғи, айрим ҳоллардагина целлюлоза ишлатилади. Целлюлоза катализаторлар иштирокида сирка ангидрид ёки ацетил хлорид б-н ацетилланса, таркибида боғланган 62,4% сирка кислота қолдиқлари бўлган триацетилцеллюлоза фақат баъзи органик эритувчилар (сирка кислота, хлороформ ва метилен хлорид)да эриганлиги учун ундан кенг қўламда фойдаланиб бўлмайди. У деярли нам тортмайди. А. электр изоляция материаллари, сунъий тола ва ёнмайдиган киноплёнка олишда ишлатилади. Триацетилцеллюлозанинг 92 — 96% ли сирка кислотадаги эритмаси катализатор — сульфат кислота иштирокида қисман гидролизланса, иккиламчи А. ҳосил бўлади. Унинг таркибида боғланган 52 — 57% сирка кислота бўлиб, бир қанча арзон эритувчилар (ацетон, циклогексан, ацетон б-н спирт аралашмаси, этилацетат, бутилацетат ва б.)да эрийди. А. ишқорлар ва минерал кислоталар таъсирига беқароррок, аммо нур таъсирига чидамли, ёнмайди. Шунинг учун ҳам А. киноплёнкалар, бўёқ ва пластмассалар и.ч.да ёнувчи нитроцеллюлоза ўрнини тобора кўп эгалламақда.

АЦЕТОН (лот. acetum — сирка), диметилкетон, CH_3COCH_3 — органик бирикма, энг оддий кетон. Мол. м. 58,079. Учувчан узига хос хидли, рангсиз суюқлик, сувга яхши аралашади, тез ўт олиб кетади; зичлиги 792 кг/м³, суюқланиш т-раси — 94°, қайнаш т-раси 56,2°. Кетонларга хос хоссаларни намоён қилади. А. қиздирилганда (тахм. 700° да) кетон $\text{CH}^{\wedge} \text{C} \text{C} \text{O}$ ҳосил бўлади.

Ишқорлар таъсирида галогенлар б-н реакцияга киришиб, йодоформ, бромформ, хлороформ ҳосил қилади. Фенол б-н бир қаторда изопропилбензолни оксидлаб ва оксидланиш маҳсулоти — гидропероксидни парчалаб олинади. Адан хилма-хил маҳсулотлар синтез қилиш мумкин. Адан сульфанола ҳам олинади. А. саноатда нитроцеллюлоза ва ацетилцеллюлозга эритувчи сифатида, синтетик каучуқлар, бўёқ олишда ва б. мақсадларда ишлатилади.

АЦЕТОН ТАНАЛАР, кетон таналар — роксимой кислота, ацетосирка кислота ва ацетондан иборат моддалар гуруҳи. Улар ўзаро яқин муносабатда бўлади. Ёғ кислоталарнинг нормал алмашинуви натижасида Р-оксимой кислота, унинг оксидланишидан ацетосирка кислота ва бу кислотанинг декарбоксилланишидан ацетон ҳосил бўлади. Нормал шароитда А. т. CO_2 гача тўла оксидланиб, организмда ортиқча тўпланмайди. Лекин баъзи патологик ҳолатларда (қанд касаллигида, оч қолганда, иситма кўтарилганда) жигарда гликоген камайиб, ёғларнинг оксидланиши кучайиши сабабли қонда А. т. миқдори ортиб кетади ва организмни заҳарлайди. А. т. фақат сийдик б-н эмас, балки ўпка орқали ҳам ажралади.

АЦЕТОСИРКА ЭФИР - ацетосирка кислотанинг этил эфири, этилацетат. Мол. м. 118,14, хушбўй ҳидли рангсиз суюқлик. Қайнаш т-раси 180,8°, зичлиги 1028 кг/м³. Сувда (14,3% 16,5° да), этанолда, эфирда эрийди. Оддий А. э. (иккала шакл аралашмаси) бир вақтда кетон ва еноль хоссаларини намоён қилади. У кетон сифатида цианид кислота ёки натрий бисульфатни бириктириб олади. Еноль сифатида темир хлорид таъсирида бинафша рангга киради, бром эритмасини рангсизлантиради. Саноатда этилацетатга металл ходдаги натрийни таъсир эттириб олинади (Клайзен конденсацияси). А. э. амидопирин, антипирин, акрихин, В, витамин ва б. дориларни синтез қилишда, бўёқ и. ч.да, шунингдек озик-овқат саноатида ишлатилади.

АЦИДИМЕТРИЯ — кислота микдорини аниқлашда асосий анализ нейтралланиш реакциясига асосланган усул. А.да таркибида карбонат ионлари бўлмаган аниқ концентрацияли ишқор эритмаси индикатор кўшилган кислота эритмасига оз-оздан қуйилади. Эквивалент нуктага эришилгач, қуйилган ишқор ҳажми ўлчанади. Ишқор эритмаси фенолфталеин индикатори иштирокида оксалат кислота б-н титрланади.

АЦИДИН-ПЕПСИН (Acidin-persinum) — бетаин хлоридрати (4 қисм) б-н пепсин (1 қисм)дан иборат таблетка. Бетаин хлоридрати меъдада гидролизланиб, хлорид кислотани ажратиб чиқаради. Меъда ширасида хлорид кислотанинг камайиши ёки бутунлай чиқмаслиги б-н давом этадиган гастрит-парин, шунингдек ахилия ҳамда диспепсиями даволашда қўлланилади; ярим стакан сувга 0,5 г дан кўшиб берилади. Кунига овқат б-н ёки овқатдан кейин 3 — 4 маҳал ичилади.

АЦИДОЗ (юн. acidus — нордон) — организмда (қон ва суюқликларда) кислота-ишқор мувозанатининг бузилиши: бунда ишқорий катионлар б-н кислота анионлари ўртасидаги нисбат ўзгариб, анионларнинг кўпайиб кетиши томонга силжиш рўй беради. А.нинг келиб чиқиш сабабига кўра, газли, газсиз, моддалар алмашинуви б-н боғлиқ ва б. хиллари фарқ қилинади. Бунда организмда нормал шароитда меъёри б-н парчаланадиган ва тезда чиқиб кетадиган кислотали моддалар ортиқча ҳосил бўлиб, қонда ва тўқималарда уларнинг концентрацияси кўпайиб кетади. А. унча балан бўлмаса, организм тўқималаридаги реакция деярли ўзгармайди. Лекин А. анча зўрайиб кетганда организм захарланиб, унда талайгина ўзгаришлар (айниқса оғир кечадиган қандли диабет) рўй беради: беморнинг тобора тинкаси куриб, боши оғрийди, кўнгли айниб, қайт қилади. Ҳадеб мудрайди, ҳушидан кетади. А. рўй берганда дарҳол врачга мурожаат этиш керак.

АЦИДОФИЛ ОРГАНИЗМЛАР (лот. acidus—нордон, кислотали ва fileo — севиш) — кислотали муҳитда яшай оладиган организмлар. Мас, сут кислотали ва сирка кислотали бактериялар. Озиқ-овқат саноатида, хусусан сутли маҳсулотлар тайёрлашда қўлланилади.

АЦИДОФИЛИН, ацидофилинли катик — катикнинг бир тури. А. пастеризация қилинган ёки қайнатилган сутга ацидофил организмлар (бактериялар) кўшиб ивотилади. Баъзан сут кислотаси, стрептококлар ва кефир замбуруғи, ванилин каби хушбўй моддалар қўшилади. Соф сут кислотаси, қанд ва хушбўй моддалар қўшилганидан таъми ширинроқ. Таркибида 3,2% ёғ бўлади. Ошқозон-ичакда овқат ҳазм бўлишига ёрдам берадиган фаол кислота ҳосил қилиш хусусиятига эга. А. тиббиётда парҳез овқат сифатида буюрилади, ветеринарияда (бузқоқлар учун) кўп ишлатилади. Шунингдек, саноатда ацидофил ачиткили сут, ацидофил паastasи ҳам ишлаб чиқарилади.

АЦИДОФИЛИЯ (лот. acidus — нордон, кислотали ва ... филия) — хужайра цитоплазмаси ва б. ички элементлар ёки толасимон тузилмаларнинг кислотали бўёқлар (эозин, нордон фуксин ва б.) б-н бўялиш хусусияти. А.дан қон хужайраларини бир-биридан фарқлашда фойдаланилади.

АЦИКЛИК БИРИКМАЛАР, алифатик бирикмалар — углерод атомлари ўзаро очиқ занжир ҳосил қилиб бириккан органик бирикмалар А. б. табиий газ ва нефтда учрайди. Биологик жараёнларда катта роль ўйнайди. А. б.га жумладан ёғлар ва уларнинг метаболизм маҳсулотлари, шунингдек оксиллар таркибидаги кўпчилик аминокислоталар ва б. қиради. Кўпчилик ўсимликларнинг эфир мойлари таркибида ациклик эфирлар, альдегидлар, спиртлар ва б. бўлади. Юқори молекулали А. б. т-ра таъсирида қуйи молекулали би-риқмаларга парчаланadi, катализаторлар иштирокида эса бу жараён пастроқ т-рада ҳам содир бўлади. Саноатда кўпчилик А. б.ни синтез қилиш

учун олефинлар, ацетилен ва ис газии бошлаиғич модда сифатида ишлатилади. Кўпчилики А. б. синтетик каучук, сунъий тола, пластмассалар, доридармон ва б. махсулотлар олишда фойдаланилади.

АЦИЛЛАШ — органик бирикмалардаги водород ўрнига карбон кислота колдиғи RCO ни киритиш. А.га формиллаш, бензоиллаш ва б. реакциялар киради. А. воситалари сифатида карбон кислоталар ёки одатда, уларнинг ҳосилалари (эфирлари, ангидридлари ва х. к.) ишлатилади. А. реакцияларини ўрганиш ва улардаги қонуниятларни аниқлашга Ўзбекистон ФА акад. И. П. Цукерваник ва унинг шогирдлари катта ҳисса қўшган.

АЦТЕК ТИЛИ (науатл) — ацтеклар тилларининг таноацтек оиласига мансуб. 14 — 16- а.ларда пиктографик ёзувга эга бўлган, 16- а.дан лотин графикаси асосидаги ёзувга ўтган.

АЦТЕКЛАР (ўзларини астека, науа, масеуалли («буғу овловчилар» — энг қад. номлари), теночкилар, мехика деб атайдилар] — Мексиканинг энг йирик индейс аҳолиси. Умумий сони 1,2 млн. киши (1992). А. асосан ацтек (науатль) тилида, қисман испан тилида сўзлашадилар. Дини католик. 12- а.да шим.дан келган А. Мехико водийсига бостириб кириб, у ерда ўрнашиб олганлар. 1325 й. Теночтитлан қишлоғи (ҳоз. Мехико ш.) вужудга келган. 1427 й. А. Тескоко ва Тлакопан шаҳардавлатлари б-н иттифоқ тузиб бутун водий аҳолисини, кейинчалик эса Марказий Мексикани ўзларига бўйсундирганлар. 1519 — 21 й.ларда А. испанлар томонидан забт этилган. А. Мехико водийсига келган пайтларида уларда уруғ-қабилачилик тузуми ҳукмрон эди. А.га 2 йўлбошчи ва 20 уруғ оқсоқолидан иборат кенгаш раҳбарлик қилган. 15- а.га келиб А.нинг илк давлати вужудга келган. Савдо ривожланган, ҳунармандчилик ажралиб чиқа бошлаган. Испанлар келгунига қадар А. темирни билмаганлар, лекин олтин, қумуш, мис ва жезни қуя билганлар. Асосий к. х. экинлари жўхори, пахта, какао, тама-

ки бўлган. Итдан бошқа уй ҳайвонлари бўлмаган. А.нинг пиктографик хати, юксак санъати, қуёш таквими бўлган. Ҳоз. пайтда А.нинг кўпчилиги Мексиканинг к. х. ва саноат ишчиларини ташкил қилади, фақат озгина А.гина эскича ҳаёт тарзларини сақлаб қолганлар.

АЧАМАЙЛИ (очамайли, очамойли) — уруғ ва қабила номи. 1) А. қанғли қабиласига мансуб уруғ сифатида қадимдан Ўрта Осиёда яшайди. 2) Қорақалпоқлар таркибидаги қабила, 13 уруғдан ташкил топган. 19-а.нинг ўрталарида А. қабиласи 790 га яқин хўжалиқдан иборат бўлиб, Хива хонлигига ҳар йили суғориш ишларида ишлаш учун 260 дан кўп қазувчи бериш мажбуриятини бажариб келган. А. номи баъзан этноним ва баъзан топоним сифатида Тошкент, Сирдарё, Қашқадарё, Хоразм, Самарқанд вилоятларида ва Тожикистоннинг Ўратепа туманида ҳамда бошқа жойларда учраб туради. Қозоқлар таркибида ҳам А. бор.

АЧАМБИТИ - қ. Жағ-жағ.

АЧЕ — Суматра о. (Индонезия) шим. да мавжуд бўлган султонлик (16- а. боши — 20- а. боши). Индонезияда ислом динининг тарқалиши марказларидан бири. А. кучайган даврида (17-а. биринчи ярми) унинг мустақиллигини Суматранинг аксарият хонликлари ва Малайянинг ғарбидаги хонлиқлар тан олган. А. мурч савдосига ихтисослашган; кучли флоти бўлган. 16 — 17- а. бошларида А. португалияликлар б-н муваффақиятли кураш олиб борган. 1641 й. Голландия Малаккан босиб олиб А.га тобе мулклар ичига кириб бориши б-н А.нинг обр-у-эйтибори тушиб кетган. 1873 — 1904 й.ларда Голландия А.га қарши мустамлакачилик уруши олиб борган. А. халқи Теуку Умар ва Теунгу Чик ди Тиро ва б. раҳбарлигида босқинчиларга қарши мардона курашганлар. Партизанлик ҳаракати 1913 й.гача давом этган. Индонезия Республикасида А. — вилоят (1956 й.дан).

АЧИНЛАР, аче — Индонезиядаги халқ, Суматра о.нинг шим.да,

ўтмишда Аче султонлиги мавжуд бўлган минтақада яшайди. Аҳолиси 1,7 млн. киши (1992). Индонез тил гуруҳига оид ачин тилида сўзлашади. Ислом динига эътиқод қилади. Асосий машғулоти — деҳқончилик (шоликорлик, қора мурч, кокос, каучук ва б.); хунармандчилик — тўқимачилик, бўйра тўқиш ва б., металлни қайта ишлаш, қайиқсозлик. А. ўзига хос бой адабиётга эга.

АЧИНСК — РФ Красноярск ўлкасидаги шаҳар (1782 й.дан). Чулим дарёси бўйида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 122 минг кишидан зиёд (1999). Тегирмон, гўшт, глинозём к-лари, тикувчилик ва мебель ф-калари, механика, пиво, нефтни қайта ишлаш з-длари бор. А. яқинидан кўмир ва оқактош қазиб чиқарилади. Ўлкашунослик, тарих музейлари, театр бор. А.га 1682 й.да асос солинган.

АЧИТҚИДОШЛАР, турушдошлар (*Saccharomycetaceae*) — халтачалилар синфининг бир хужайрали замбуруғлар оиласи. Кўпчилиги куртакланиб, айримлари бўлиниб учрийди. Маълум шароитда уларда спорали халтачалар юзага келади. Хужайралари жуда майда, фақат микроскоп ёрдамида кўриш мумкин, анаэроб шароитда канд моддаларининг спиртли ачишига сабаб бўлади, бунда канд моддалари этил спирт б-н карбонат ангидридга ажралади. А. қадимдан хамир, пиво, вино (май) ва спирт тайёрлашда қўлланиб келинган. Оксил, ёғ ва турли витаминларга бой бўлганлигидан озиқ-овқат ва фармацевтика саноатида фойдаланилади.

АЧЧА — Қашқадарё вилоятидаги кўл. Қарши ш.дан 85 км ғарбда. 80-й.ларда коллектор-зовур сувларининг пасткамликда тўпланишидан ҳосил бўлган. Уз. 5,5 км, энг кенг жойи 1,7 км, ўртача чуқ. 0,6 м, энг чуқур жойи 4,1 м. Майд. 8 км². А. қиш қаттиқ келганда музлайди.

АЧЧИ (АТЧИ) СУРИЛМАСИ - Оҳангарон дарёси юқори оқимининг чап соҳилида 1972 й. баҳорида вужудга келган улкан сурилма. Саҳни 8 км² бўлган

800 млн. м³ ҳажмдаги тоғ жинси сурила бошлади. А. с.нинг дастлабки белгилари 70-й.лар аввалида намоён булган. Микро-рельефда энг кўп жиддий узгаришлар 1973 й.дан бошланган (йирик ёриқлар пайдо бўлди, турар жой бинолари ва иншоотлар шикастланди, автомобиль йўллари ва Оҳангарон дарёси кўприги деформацияланди). Сурилма Тешиктош шаҳарчасини, «Еростигаз» ст-яси ва Ангрен ш. куйи қисмини босиши ҳамда Ангрен ГРЭСга сув берувчи канални тўсиб, кўмир ҳавзасини сув остида қолдириш хавфини туғдирди. Сурилма тезлиги дастлаб суткасига 1—2 мм, кейинроқ 17 мм га етди. Дунёда энг катта сурилмалардан бири бўлган А. с.нинг пайдо бўлишига у ерда 8 км² майдонда 1947 й.дан шахта усулида узлуксиз кўмир қазиб олинди, 1961 й.дан кўмирнинг бир қисмини ер остида газга айлантирилиши натижасида бўшлиқ пайдо бўлиши, 40—65 м қалинликда 60 млн. м³ кон чиқиндилари тўкмаси (отвал)нинг уюмланиши, яъни назоратсиз антропоген омиллар сабаб бўлди. Буларнинг барчаси тоғ жинслари қатламида табиий мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Кўмирнинг шахта усулида қазиб олинди, 100—130 м чуқурликда 5—15 м қалинликдаги кўмир қатламининг газга айлантирилиши 1960 й.даёқ 60 га ерда сурилма содир булишига, ер усти қатламининг 45 м гача сурилиши ва 4—15 м чўкишига сабаб булган эди. Загсан сурилмаси ҳам ер ости сувлари режимини ўзгартирди. А. с. фавқулодда мураккаб ва хавфли вазиятни вужудга келтирди. Уни бартараф этиш мақсадида республика ҳукуматининг махсус қарори асосида тезкор эксперт-методик кенгаш ташкил қилиниб, унга тегишли ташкилотлар жалб қилинди. Қўлами жиҳатидан улкан фалокат келтириб чиқариши аён бўлган сурилманинг зудлик б-н тўхтатиб қолиш чора-тадбирлари белгиланди. Тавсияларни мувофиқлаштириш ва амалий ишларни бажариш Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасининг «Ўзбекгидрогеология» бирлашмаси зим-

масига юкланди. Юздан ортиқ бургилаш ишлари олиб борилди ва сурилма майдонининг муҳандислик-геологик ва гидрогеологик ҳолатлари ўрганилди. Сурилмани тўхтатиш учун 120 млн.м³ ҳажмда тоғ жинси келтирилиб дарё буйига 3,2 км масофага ётқизилди ва дамба (контрфос) ҳосил қилинди. Тешиктошнинг 13 минг аҳолиси бошқа ерга кўчирилди, Оҳангарон дарёси янги ўзан (6 км ли айланма канал)га буриб юборилди. А. с. тезлиги камайтириლა бориб, 17 йилдан кейин тўхташ фазасига эришилди. Сурилманинг барқарорлаштиришга эришилиши табиий офатларнинг олдини олишда жаҳон амалиётида катта воқеа бўлди. А. с.ни «Ўзбекгидрогеология» бирлашмаси қошидаги Хавфли геологик жараёнларни кузатиш давлат хизмати томонидан назорат қилиб бориш давом этмоқда.

Олимжон Охунжонов.

АЧИСОЙ — Навоий вилояти Хатирчи туманидаги сой. Октоғнинг жан. ён бағрида 800 м баландликдаги адирлардан бошланиб, жан. томон оқади. Баҳорда Шовот каналига куйилади. Уз. 18 км. Ёмғир ва булоқлардан сув олади. А. қиш ва баҳор фаслларида серсув бўлиб, ёз ва кузда деярли куриб қолади.

АЧИТОҒ — Султон Увайс тизмасининг ғарбий қисмидаги чўққи. Денгиз сатҳидан бал. 331 м. Палеозойнинг яшма ва сланецларидан тузилган. Ён бағирлари тик, емирилган қоя тошлардан иборат.

АЧЧИҚ БУЛОҚПАР - таркибида сульфат ва магний колдиқлари микдори 1 г/л дан ортиқ бўлган булоқлар.

АЧЧИҚБОДОМ (*Amygdalus bucharica*) — раънодошлар оиласига мансуб кичкина дарахт ёки бута. Баландлиги 1,5 м га яқин. Барглари наштарсимон ёки тухумсимон, бўйи 3 — 4, эни 1,5 — 2 см, бир йиллик новдаларида биттадан, эски новдаларида гуж-гуж жойлашган. Гуллари икки жинсли, оч бинафша рангли, бўйи 14—19, эни 8—11 мм. Бодомнинг пўсти қалин тук б-н қопланган, бўйи 20 — 38 мм. Мағзи аччиқ. А. март — апр. да гуллаб, июнь — июлда мева бера-

ди. Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларининг денгиз сатҳидан 850 — 2500 м баландликдаги адир ва тоғларида, тош ораларида ва сершағал тупроқларда ўсади. А.дан ширин мағзили бодом ва шафтоли етиштиришда пайвандтаг сифатида ва кам сув, шағалли адир ва тоғ қияларини дарахтзор ва мевазорлаштиришда фойдаланилади. Мағзида 50% мой ва 2,5 — 4% гача амигдалин глюкозиди бор, ундан ҳар хил дорилар тайёрланади. А. мойи йўтал, истис-қо, зотилжам ва буйрак касалликларига даво. Маҳаллий аҳоли А.нинг ил-диз пўстидан матоларни сарик рангга бўяшда ва тери ошлашда фойдаланади.

АЧЧИҚБУТА (*Ammothamnus lemarii*) — бурчокдошлар оиласига мансуб бута. Бўйи 50 — 100 см. Барглари тоқ патсимон, уз. 10 — 19 см, қалин тук б-н қрилланган. Гуллари оқ бўлиб, узун шингилда жойлашган. Дуккаги 1 — 4 уруғли, спиралсимон. Уруғи тухумсимон, силлиқ, бўйи 4, эни 3,5 мм. А. апр.-майда гуллаб, май-июнда уруғлайди. А. Бухоро ва Сурхондарё вилоятларидаги кумларда ва шағалли ерларда ўсади. А.нинг таркибида 0,5— 1,12% алкалоид бор. Илдизида 12 — 14%, танасида 3 — 5% ва илдиз пўстида 27 — 30% бўёқ модда бўлади. А.нинг илдиз қай-натмаси халқ табобатида бодга қарши ишлатилади.

АЧЧИҚЖОМ, аччиқ коса-заргарликда мис коса. Узук, билагузук, зирак каби зийнат буюмларини аччиқтош эритмаси, кислотада қайнатиб, юзидаги кир занглари кетказишда ишлатилади.

АЧЧИҚКЎЛ — Сирдарёнинг чап соҳилидаги кўл (Сирдарё вилоятининг Гулистон туманида). А. баҳор ва ёз ойларида тошқин сувларининг тўпланиб қолишидан ҳосил бўлган. Кўл соҳили кумлоқ. Жан.-ғарбий соҳили экинзор. Сув сатҳи баҳор-ёз ойларида кўтарилиб, куз-қишда пасаяди. А.га экин майдонларидан оқова ва коллектор сувлари куйилади.

АЧЧИҚКЎЛ — Тошкент ш.дан 20 км ғарбдаги кўл. Уз. 700 м, эни 150 м. А.

булоқ сувидан тўйнади. Кўл ва унинг атрофлари қамишзор. Кўлда олтингургурт хидли шифобахш қора балчик бор (қалинлиги 10—15 см). Бу балчикдан даволаш муассасалари, жумладан Тошкент ш.даги Саломатликни тиклаш ва физиотерапия илмий тадқиқот ин-тида фойдаланилади.

АЧЧИҚКЎЛ КОЛЛЕКТОРИ - Фарғона водийсидаги энг йирик коллекторлар тармоғи, Аччиқкўл ва Шим. Бағдод коллекторларидан иборат. 1970 й. да ишга туширилган. А. к. курилиши б-н олдиндан ишлаб келаётган жуда кўп катта-кичик коллекторлар унга туташтирилди ва қадимдан ҳамда янги ўзлаштирилган ерлардаги умумий уз. 4,6 минг км бўлган дренажларнинг иши яхшиланади.

А. к. дренаж, сизот сувларини ҳамда суғоришдаги ташлама сувларни ва бошқарилмайдиган сой ҳамда сел сувларини ҳам қабул қилиб Сирдарёга қуяди. А. к. Марказий Фарғона (асосан, Фарғона ва Наманган вилоятлари)даги 250 минг га ерга хизмат қилади. А. к.нинг Сирдарёга қуйилиш жойида кўп йиллик ўртача сув сарфи 101,1 м³/с, сувнинг энг юқори минераллашуви миқдори 8,9 г/л ни ташкил этади ва йил давомида 2,0 млрд. м³ сувни чиқаради (1999).

АЧЧИҚМИЯ (*Gobelia rachycarpa*) - бурчоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 30 — 45 см, қалин тук б-н копланган. Барглари мураккаб патсимон, уз. 10 — 18 см. Гуллари поянинг юқорисида шингил бўлиб жойлашган. Дуккагининг уз. 4,5 — 6 см, эни 7 — 9 мм. А. апр.— майда гуллаб, июнь— июлда уруғлайди. Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Бухоро вилоятларида турли шароитда, шунингдек лалми экинлар орасида ўсади. Эрон ва Афғонистонда ҳам тарқалган. А. захарли ўсимлик. Уруғида ва поясида 2,5 — 3% алкалоид (асосан пахикарпин, софокарпин, софорамин, софоридин ва алоперинлар) бор. Пахикарпин алкалоиди тиббиётда ҳар хил қон ва тери касалликларини даволашда кенг

қўлланилади. А. уруғи аралашган бугдой уни аччиқ ва захарли бўлади. Халқ табobatiда А.нинг майдаланган уруғи овқат ҳазм бўлишини яхшилаш ва иштаҳа очишда қўлланилади.

АЧЧИҚСУВ — Фарғона вилоятининг жан.-ғарбидаги сой. Қирғизистон ҳудудидаги Баткен-Бужум водийсидан бошланади. Кўлбулоқ, Қоракўл, Заканарик, Чилғозли ирмоқлари қўшилиб А.ни ҳосил қилади. Булоқлардан сув олади. Уз. 54 км. Дастлаб шимол томон оқади. 30 км масофагача тоғ оралиғидаги текис водийдан, сўнг чуқур водийлар ҳосил қилиб, Гузан ва Бурган адирларини кесиб ўтади ва текисликка чиқади. Ўртача йиллик сув сарфи 4 м³/сек. Баҳор ва куз ойларида тўлиб оқади. А. Фарғона вилояти Ўзбекистон тумани ерларини суғоради.

АЧЧИҚГАРВУЗ (*Citrulius colocynthis*) — ковоқдошлар оиласига мансуб илашиб ўсувчи бир йиллик ўсимлик. Палагининг уз. 1 — 2 м. Барглари учбурчак шаклида, бўйи 5 — 8, эни 4 — 5 см. Гуллари бир жинсли. Меваси думалоқ, аччиқ, диаметри 7—12 см, дастлаб оч яшил, пишишига яқин сарғиш ва қорамтир бўлади. А. авг.—сент.да гуллаб, окт.—нояб.да ҳосил беради. Ўзбекистонда доривор ўсимлик сифатида экилади. Ватани —Шим.-Шарқий Африка. Мевасининг таркибида глюкозид бор. А.нинг мевасидан сурги сифатида фойдаланилади.

АЧЧИҚТОШ - кўш сульфат тузларининг кристаллогидратлари. Сульфатли минераллардан 30 га яқини халқ тилида А. деб аталади. Табиий шароитда соф ҳолда учрамайди. Соф А. бир валентли ва уч валентли металллар сульфатларининг иссиқ сувдаги эритмаларини аралаштириш йўли б-н олинади. Аччиқтошли минерални сувда эритиб буглатиш А.ни тозалашнинг энг осон усулидир. А.нинг барча турлари кристалл шаклда, нордон таъмли бўлиб, оғизни буриштиради. А. қиздирилганда таркибидаги сувни йўқотиб, хира тортиб қолади. Ўрта Осиёда шўрсув, Гургуртдоғ конларида,

Ҳисор тизмасида ва б. жойларда учрайди. А. кўнчиликда, босма ишида, фото саноатида, газлама бўйшада, қоғоз и. ч. да ишлатилади. Аллюминийли А. тиббиётда ҳам қўлланилади. А. тери ва шиллик пардаларни куритади ва дезинфекциялайди. Аҳоли томоқ оғриғи, оғиз ўйилиши, милк яллиғланиши каби касалликларни даволашда қадимдан А.дан фойдаланиб келади.

АЧЧИҚ-ЧУЧУК - помидор ва пиёздан мавсумий тайёрланадиган салат. Пиёз майда тўғралиб, совуқ сувда ювилади, унинг устига юпка қилиб пишган помидор, кўк қалампир тўғралади, туз сепиб аралаштирилади. А.-ч. тайёрлашда 500 г помидорга 1 — 2 бош пиёз ва таъбга кўра туз, қалампир керак бўлади. Бундай салат Фарғона водийсида шакароб номи б-н машхур. Унга юпка ва майда тўғралган бодринг ҳам қўшилади.

АЧЧИҚЎТ (*Chlorophora sabulosa*) — сутламадошлар оиласига мансуб, бўйи 8 — 15 см, кенг шох-шабали бир йиллик ўт. Барглари тухумсимон ёки тўгарак, бўйи 2,3 — 3, эни 1,6 — 2,8 см. Меваси (кўсаги)нинг бўйи 4 — 4,5, эни 5 — 6,5 мм. Уруғи силлиқ, бўйи 3 — 3,5, эни 2 — 2,3 мм. Апр.—июлда гуллайди ва мева беради. А. Ўрта Осиёда ва Орол бўйи текисликларида ўсади. Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Қашқадарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистондаги кум уюмларида тарқалган. А.дан сурги сифатида фойдаланилади.

АЧЧИҚҚОЗОН — челақсимон мис қозон. Ипак бўйаш корхоналарида бўялган ипакнинг ранглари мустақкам бўлиши учун аччиқтош эритилиб, ипакни солиб аччиқда босишда ишлатилади. Унга 20 челақ сув сиғади.

АШЕЛЬ МАДАНИЯТИ - қуйи палеолит даври маданияти. Шу даврга оид тош чўқмор, бир ёки икки томони учирлиб, ўткир қилинган турли шаклдаги чакмоқ тошлардан иборат қурооллар дастлаб Франциянинг Амьен ш. яқинидаги Сент-Ашелда топилган ва бу маданият шу жой номи б-н аталган. Аш.м. даври одам-

лари ибтидоий жамият ту-зумининг қуйи босқичида ғорларда, дарё бўйларидаги пана ерларда тўдалашиб яшаб, овчилик б-н ҳаёт кечирган. Оловдан фойдаланган. Аш.м. Ғарбий ва

Шарқий Европада, Кавказ, Олд Осиё, Африкада тарқалган. Ўрта Осиёда Аш.-м. га оид қароргоҳлар Жан. Қозоғистонда (Қоратов), Тошкент вилояти (Кўлбулок), Фарғона водийсида (Селунгур) ва б. жойларда учрайди.

АШЕРСОНИЯ (*Ashersonia*) — тақомиллашмаган замбуруғлар авлоди; оққанотлар оиласига мансуб зараркунанда ҳашаротларнинг табиий қушандаси. Зараркунанда ҳашаротларнинг 1 — 3 ёшдаги личинкаларини шикастлайди. Анинг оққанотларга қарши қўлланиладиган жуда кўп формалари мавжуд (Вьетнам қизил ва сариқ А.си, куба зар-ғалдоқ ва қизил А.си, Япония, Ҳиндистон А.си ва б.). А.ни ширадорлиги 10—11% агар суюқлигида тайёрланган озукали муҳитда кўпайтирилади. Пуркаш учун концентрацияси 1 мл да 2—5-Ю7 бўлган замбуруғ спорали суспензияси ишлатилади. 1 га майдонга 2—6 л спорали суспензия сарфланади. Пуркаш эрталаб ёки кечкурун личинкаларнинг тухумдан чиқиш пайтида амалга оширилади.

АШЕВИЙ ДАЛИЛ - жиноят ёки фуқаролик ишини тўғри юритиш учун аҳамиятли бўлган нарсалар. Амалиётда «тилсиз гувоҳлар» деб юритилади. Келиб чиқишини, кимга тегишлилигини, маълум мақсадларда фойдаланилганлигини ёки турган жойи ўзгарганлигини, у ёки бу моддалар, нарса, жараён ва ҳодисалар таъсир этганлигини аниқлаш мумкин бўлган моддий белгиларга, шунингдек иш ҳолатларини аниқлашга хизмат қиладиган ҳар қандай бошқа аломатлар ва белгиларга эга бўлган нарса А.д. ҳисобланади (ЎзР ЖПК, 203-модда); улар ишни мазмунан ҳал қилиш учун аниқлаш воситаси бўлиши мумкин. А.д. ўз хусусиятларига кўра қуйидагича тавсифланади: 1) жиноят объекти бўлган А.д., 2) жиноят қуроли бўлган А.д., 3)

жиноят изларини ўзид а сақлаб қолган А.д.; 4) жиноят орқасида топилган бойлик. А.д.лар ҳодиса содир бўлган жойни ёки бошқа жойларни, биноларни кўздан кечириш, таниб олиш учун кўрсатиш, гувоҳлантириш, мурдани эксгумация қилиш, эксперт текшируви учун намуналар олиш, кўрсатувни ҳодиса юз берган жойда текшириш, олиб қўйиш, тинтув ўтказиш жараёнида олиниши мумкин. Нарсани А.д. деб эътироф этиш ва уни жиноят ишига қўшиб қўйиш тўғрисида суриштирувчи, терговчи — қарор, суд эса — ажрим чиқаради, уларда А.д.ни ишда қолдириш ёки уни сақлаш учун топшириш масаласи ҳал қилиниши лозим. А.д.ларни сақлаш ёки бошқа жойга юбориш учун алоҳида тартиб белгиланган. А.д., улар ҳақидаги масала суднинг қонуний кучга кирган ҳукми, ажрими б-н ёхуд суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг ишни тугатиш тўғрисидаги қарори б-н ҳал қилинмагунча сақлаб турилади. Ҳукмда, шунингдек жиноят ишини тугатиш тўғрисидаги ажримда ёки қарорда А.д. лар масаласини ҳал этиш қоидалари, А.д.ларни шикастлагандлик ёки йўқотганлик учун жавобгарлик (ЎЗР ЖПК, 204—212-моддалар), А.д.ларни талаб қилиб олиш ва тақдим этиш тартиби ва мажбурияти, уларни сақлаш ва қайтариб бериш тартиби қонун б-н белгиланган қўйилган (ЎЗР ФПК, 80-83-моддалар).

АШИКЎЛ — Қорақалпоғистон Республикасидаги қўл. Амударёнинг ўнг соҳилида. Ғарбда Бестўба ва шарқда Куштёпа баландликлари орасида жойлашган. Шим.дан жан.га йўналган. Ғарбий соҳиллари Табаққум чўлига туташ. Уз. 800—1000 м, эни 300—350 м, ўртача чуқ. 2—3 м. Суғоришдан ортган ва ташлама сув келиб қуйилади. Сув кўп келган йили сатҳи кенгайди. Қирғоқлари қумлоқ, қамишзор, ўртача шўрлиги 1 л да 8—10 г ва ундан кўп. Балиқчиликда фойдаланилади.

АШИН — қад. туркий уруғлардан бирининг бошлиғи. У иккинчи Хунну

салтанати даврида хуннулар хони Муғонхонга қарам бўлган. Салтанат табғач (тобос) хонлари томонидан емирилгач (439), А. 500 уйлик уруғи б-н Олтой ўлкасининг тоғли туманларига кўчиб ўтган. А. уруғи бошқа туркий уруғлар б-н қўшилиб, турк ёки туркут (турклар) деган ном б-н машҳур бўла бошлаган. Бироқ табғач хонлари қўл остидаги жузжан (мўғул уруғлари) хонларига қарам эди. А. ўлгач, унинг авлодлари телеут (туркий қавмлардан бири) ва б. туркий қабилалар б-н иттифок тузиб (545), жузжанларга қарши кураш бошлади. Бу кураш натижасида шарқда Корея, ғарбда Болқон я.о.даги Адирна (хоз. Эдирне) ш.гача, жан.да Кавказ, Эрон, Афғонистон, Тибетгача, шим. да Сибирнинг Шим. минтақаларигача чўзилган кенг худудда биринчи улғу хоқонлар давлати тузилди. А. авлодлари 8-а.даги Ғарбий турк хоқонлигини ҳамда 10-а. гача давом этган Хазар хо-қонлигини ҳам бошқарган.

АШИНА («А» — хитой тилида ҳурмат белгиси, қушимча сўз бўлаги — «шоно», «чино», мўғулча — «бўри»; Ақшина — «олижаноб бўри») — 1) қад. туркий уруғлардан бирининг номи; 2) Туркий хоқонлар номига қўшиб айтиладиган фахрий унвон (мас, Ашина Хэлу, Ашина Шер ва б.). Хитойнинг «Taritu» солномасига кўра, 656—660 й.ларда А — Хуан, яъни Варвализ (Валволиж) шаҳрига ашина унвони бўлган Юе — чже, яъни Тохаристон ҳоқими келган.

АШИНА ХЭЛУ (7-а.) - Ғарбий турк хоқонлиги хоқонларидан бири. 645 й. Тан сулоласи Яочи тумани (ҳоз. Хитойдаги Урумчи ш.нинг шим.-шарқидаги Фуқан уезди)да А. Х. бошчилигида ноиблик барпо этган. Хитой императори Ли Шимин шу йўл б-н туркий қавмларга ўз таъсирини ўтказиб, уларнинг мулкларини эгаллаб олмақчи бўлган. Бироқ 651 й. А. Х. катта куч тўплаб Тан империяси ерларига ҳужум қилган. Бунга жавобан Хитой А. Х.га қарши жазо қўшини жўнатган. Кўп йиллик жанглардан сўнггина Хитой туркийларни енга олган. А. Х.ни ҳийла

б-н Чочга бошлаб келтириб, асир олганлар ва Тан қўшинлари қўмондони қўлига топширганлар.

АШИР (араб.) — қад. ҳажм ўлчови; қиймати Халқаро бирликлар тизими бўйича 6 л га тенг (1 А.=6 л).

АШИРИТ, мис зумради — диоптазнинг эски номи (қ. Диоптаз). А. Марказий Қозоғистондаги Олтинтепа қони ёнидан бу минералнинг 1785 й.да қатта кристалли топиб келган бухоролик савдогар Ашир Муҳаммаднинг номига қўйилган.

АШКЕНАЗИЛАР — яҳудийларнинг этник ғуруҳи, ўрта асрда Германияда яшаган яҳудийлар авлоди. Европа ва Америка яҳудий аҳолисининг қатта қисмини, Исроил яҳудийларининг ярмига яқинини ташкил этади. Идиш тилида сўзлашади.

АШЛ — қад. узунлик ўлчов бирлиги; қиймати Халқаро бирликлар тизими бўйича 39,9 м га тенг (1 А.=39,9 м).

АШОКА — қад. Ҳиндистонда Маурья сулоласидан бўлган подшоҳ (мил. ав. 268— 232 йлар). А. давлати деярли бутун Ҳиндистон, ҳоз. Афғонистон ва Покистоннинг бир қисмини қамраб олган. Буддизмга ҳомийлик қилган. Анинг ҳозиргача сақланиб қолган қоятошларга, устунлар ва ғор деворларига ўйиб ёздирган шахсий фармонлари («Ашока ёзувлари») қад. Ҳиндистон тарихини ўрганишда муҳим тарихий манба бўлиб ҳисобланади.

АШРАБОВ Аббос Бобоевич (1913.2.10, Пискент) — қурилиш соҳасидаги олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). Техника фанлари д-ри (1961), проф. (1960). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1940), шу ин-тда ишлаган (1935—91), Ўзбекистон ФА Иншоотлар ин-ти директори (1958—63), Тошкент архитектура ва қурилиш интида проф. (1992—96). Илмий ишлари қурилиш материаллари-га, бинокорлик назарияси ва амалиётига, зилзилабардош бинолар ва иншоотларга доир. А. зилзилабардош бинолар яратиш-

га асос солганлардан бири. У Ўрта Осиёда биринчи бўлиб бетон ва темир-бетон буюмларга енгил тўлдиргич — керамзит ишлатишни, қурилишни индустриаллаштириш усулларини, тарихий ёдгорликлардан замонавий бинолар қурилишида фойдаланишни тавсия этди. А.нинг бетон ва темир-бетон соҳасида олиб борган и.т. ишлари натижалари Давлат стандартлари меъёрлари (нормалари)га киритилган.

АШРАФИЙ Мухтор Ашрафович (1912.11.6, Бухоро-1975.15.12, Тошкент) — композитор, дирижёр. Ўзбек операси асосчиларидан. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Самарқанд мусиқа ва хореография и.т. институтида ўқиган (1928-30). Композициядан С. Н. Василенко, Б. С. Шехтер, М. О. Штейнберглардан таълим олган. Петербург консерваториясини дирижёрлик бўйича тугатган (1948). 1930 й.дан Ўзбек мусиқали театри, кейинчалик Навоий номидаги Ўзбек опера ва балет театрининг бадий раҳбари ва бош дирижёри, директори (1967—71), 1944 й.дан Тошкент консерваториясининг ўқитувчиси, проф. (1953 й.дан), ректори (1947—62; 1971—75). Самарқанд опера ва балет театрининг директори, бадий раҳбари ва бош дирижёри (1964-66).

Биринчи асари — «Содраш» марши Т. Содиқов ва Ш. Рамазонов б-н ҳамкорликда юзага келган (1929). Устози С. Н. Василенко б-н ҳамкорликда илк ўзбек опералари «Бўрон» (К. Яшин либреттоси, 1939) ва «Буюк канал» (К. Яшин ва М. Раҳмонов либреттоси, 1940)ни яратган. «Қаҳрамонлик» (1942), «Ғолибларга шон-шарафлар» (1944) симфониялари, «Дилором» (К. Яшин ва М. Муҳамедов либреттоси, 1958), «Шоир қалби» (И. Султон либреттоси, 1960— 61) опералари, «Севги тумори» (1969), «Магонат» (1971), «Муҳаббат ва қилич» (1973) балетлари, «Рустам ҳақида дoston» (1975, «Шоҳнома» асосида) ораторияси ўзбек мусиқа маданиятига қўшилган қатта ҳисса бўлди. «Вақт таронаси» кантатаси (1952), «Баҳор эли» (1937), «Насриддин Бухорода» (Б. Ара-

пов б-н ҳамкорликда, 1942), «Опа-сингил Раҳмоновалар» (1954), «Наташахоним» (1965), «Кониют ғорининг сири» (1967), «Семурғ» (1972), «Ганг узра тонг» (1975) каби кинофильмларга мусиқа ёзган, симфоник поэма ва сюиталар яратган. «Дилором» операси асосида биринчи ўзбек фильм-операси яратилди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1970) ҳамда Ж. Неру (1971), Ж. А. Носир (1972) халқро мукофотлари лауреати. Тошкент консерваторияси, кўчалардан бири А. номига қуйилган. Тошкентда Ашрафий уй-музейи ташкил қилинган.

Ас: Ўзбек қушиқлари, Т., 1939; Вторая симфония, М., 1942, Первая симфония («Героическая»), М., 1945; Кантата «Ўзбекистон», Т., 1948; Таджикская танцевальная сюита, М., 1957; Арии из оперы «Дилором», Т., 1972; «Амулет любви», клавир, Т., 1973; Музыка в мосы жизни, Т., 1975.

Ад. Джаббаро в А., Соломонова Т., Композиторы и музыковеды Узбекистана, Т., 1975; Пеккер Я. Б., Узбекская опера, М., 1984.

АШРАФИЙ - 1) 14-ада Эронда зарб этилган олтин пул. Уни зарб қилдирган Чупоний Малик Ашраф (1344—56) шаънига шундай аталган. Вазни бир мисқолдан ортиқ бўлган. 17-а. да 4-донакка, яъни 3,2 г га тенг булган. Арабларда динор ёки кирш, Балх ва Мовароуннахрда танга деб аталган; 2) 18—19-а.ларда Бухорода зарб этилган олтин пул. Бухоро хонлигининг 18—19-а.лардаги аграр муносабатларига оид тарихий ҳужжат (Мирза Бадёе девонининг «Мажма ал-арком» асари)да келтирилган маълумотларга кўра, А. 93% соф олтиндан бир мисқол оғирликда зарб этилган. Бир А.нинг қиймати 19 та кумуш тангага тенг булган.

АШРАФИЙ УЙ-МУЗЕЙИ - ёдгорлик музейи. М. Ашрафий 1969—75 й.лар Тошкентда яшаб ижод этган уй (Марказ — I, 15-уй, 25-хонадон)да 1982 и. очилган. Музей экспозицияси мемориал хоналар ва мусиқа меҳмонхонасидан

ибо-рат. Музей жамгармасида 10000 дан ортиқ экспонат булиб, улар — сурат ва расмлар, ноталар, қўлёзмалар, совғалар ва композиторнинг шахсий кутубхонасидан иборат. Хоналардаги 700 дан ортиқ экспонат М. Ашрафийнинг композиторлик, педагогик ва жамоатчилик фаолиятини акс эттиради. Музейнинг мусиқа меҳмонхонасида композиторлар б-н учрашувлар, ижодий кечалар ва сухбатлар. концертлар ўтказилади.

АШРАФОВА Мукаддам (1919-Тошкент — 1999.22.5) — жарроҳ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971), тиббиёт фанлари д-ри (1964), проф. (1967). 2-жаҳон уруши фронтларида врачлик қилган (1943—45). ТошМИ II жарроҳлик клиникасининг ординатори (1945—47), даволаш ф-ти факультет жарроҳлиги кафедрасининг ассистенти (1947—58) ва доценти (1958—66), 1966 й.дан стоматология ф-ти умумий жарроҳлик кафедрасининг мудир. 1989 й.дан нафақада. Илмий ишлари асосан бош мия, жигар ва талоқ жарроҳлиги масалаларига бағишланган. II даражали «Соғлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1994).

АШТАК-ПАШТАК, ҳаштак-паштак — махсус усулда қуритилган ўрик қоқи. Пишган ўрик иккига бўлиниб данаги ажратиб олинади. Данагини чақиб, унинг мағзи ўрик эти орасига солинади ва офтобда қуритилади.

АШТАРХОН ХОНЛИГИ (Астрахон хонлиги) — Олтин Ўрданинг инкирози натижасида вужудга келган давлат. Пойтахти — Аштархон ш. (ҳоз. Астрахон). 14-ада Олтин Ўрда амири Ҳожи Черкас Аштархон ш.ни босиб олиб, уни алоҳида мулкка айлантирган, тахм. 1459—60 й.ларда эса бу мулк узил-кесил мустақил бўлиб олган. А.х. нинг биринчи ҳукмдори — Катта Ўрда хони Аҳмаднинг биродари Маҳмуд бўлган. Хонликнинг тахм. худуди: шарқда Нўғай Ўрдагача, жан.да Терек, ғарбда Кубань ва Дон дарёларигача, шим.да Сарой ш.гача. Аҳолиси туркийзабон қабилалардан иборат бўлиб,

асосан кўчманчи чорвачилик, қисман балиқ овлаш, овчилик ва деҳқончилик б-н шуғулланган. Аштархон яқинидан туз қазиб олинган. 1556 й. А.х. рус кўшинлари томонидан босиб олинган.

АШТАРХОНИЙЛАР, Жонийлар-1601 — 1757 й.ларда ўзбек давлатчилигини бошқарган сулола. 1601 й. аштархонийлардан Боқи Муҳаммад Бухоро ҳокимиятини қўлга олгач, шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги тугатилган. А. Жўжихон наслидан бўлиб, 14-а.нинг 80-й.ларидан бошлаб Астрахон (Аштархон, Ҳожи Тархон) ва унинг атрофидаги ерлар, халқлар устидан ҳукмронлик қилган. 1556 й. Астрахонни Россия босиб олгандан кейин, А.дан Ёрмуҳаммадхон оиласи б-н Бухорога кўчиб келган. Бухоро хони Искандархон (1563—83) кизи Зухрохонимни унинг ўғли Жонибек султонга берган. Жонибек султон Зухрохонимдан уч ўғил (Дин Муҳаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) кўрган. Дин Муҳаммад Абдуллахон II замони (1583—98)да Нисо ва Абивард ҳокими бўлди. Абдулмўминхон ўлдирилгандан кейин (1599) амир ва рухонийлар Жонибек султонни хон тахтига кўтармоқчи бўлдилар. Лекин, Жонибек бундан воз кечди. Шунда улар унинг катта ўғли Дин Муҳаммад номига хутба ўқитдилар. Аммо у Бухорога бораётиб йўлда ҳалок бўлди. Охири тахтга Жонибек султоннинг ўртанча ўғли Боқи Муҳаммад ўтқазилди. Шундан бошлаб Бухоро хонлиги А. қўлига ўтди (А. сулоласи ҳукмронлиги даврида Мовароуннахрнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти ва ташқи сиёсати хусусида Бухоро хонлиги мақоласига қ.). Сулола ҳукмдорлари: Боқи Муҳаммадхон (1601—05), Вали Муҳаммадхон (1605-11), Имомқулихон (1611—42), Надр Муҳаммадхон (1642—45), Абдулазизхон (1645-81), Субҳонқулихон (1681-1702), Убайдуллахон II (1702-11), Абулфайзхон (1711—47), Абдулмўминхон (1747—51), Убайдуллохон III (1751-54), Шерғози (1754-57).

Ад.: Абдураимов М. А., Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в 16—19 вв., т. I—II, Т., 1966, 1970; Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Ўзбекистон халқлари тарихи, 2-т., Т., 1994.

АШУЛА — яқка хонанда ёки хонандалар гуруҳига мўлжалланган, мумтоз ўзбек мусиқа меросида марказий ўрин эгаллаган ашула йўли. Асосан лирик руҳдаги ғазал ва шеърлар заминида юзага келади. А.лар соз (дойра, дутор, танбур), ансамбль жўрлигида ёки жўрсиз ижро этилади. А. ўзбек мусиқа фольклорида катта урин эгаллаган кўшиқ жанридан куй диапозонининг кенглиги, шаклан ривожланганлиги, мавзу ва мазмуни теранлиги б-н фарқланади. А.нинг бадий мазмунида бармоқ вазнидаги шеърлардан фойдаланилсада, аруз вазнидаги ғазал ва шеърый шакллар асосий ўрин тутди. Бинобарин, А.нинг ички тузилиши ҳам турличадир. Бармоқ вазнига асосланган А.лар купрок «банд-накарот» шакли куринишида бўлса, ғазалларга битилган А.лар тузилиши нисбатан мураккаб ва ривожлангандир. Одатда, бундай А.ларнинг куйлари куйи пардалардан бошланиб ўрта ва юқори пардаларида ривожланади, сўнгра дастлабки турғун товушда ниҳоясига етади. Аксарият А.лар ўзига хос авжларига эга. А. жанри тарихи узок ўтмишга бориб тақалади: кўпинча профессионал мусиқачи (бастакор-хофиз)лар ижодиётининг маҳсули бўлиб, бизгача оғзаки равишда етиб келганлиги туфайли қатор А.лар кўплаб вариантларга эга. А.нинг энг ривожланган мукамал кўринишлари Бухоро ва Хоразм мақомларининг наср (ашула) йўллари, Тошкент ва Фарғона водийсида кенг тарқалган мақом йўллари, катта ашула жанрида намоён бўлган. А.ларда ўзбек халқининг руҳи, характери, маънавий дунёси ўзининг бадий етук ва тўлақонли ифодасини топган.

Ад. Нота нашрлари: А. Навоий сўзига музикалар, Т., 1948; Муқимий ва Фуркат ашулалари, Т., 1958; Ўзбек халқ музикаси

(тўпловчи ва нотага олувчи Ю. Ражабий), I—V томлар, Т., 1955-59.

Тўхтасин Ғафурбеков.

АШУЛА ВА РАҚС АНСАМБЛИ - турли таркибда ташкил топган созанда, хонанда ва раққослар гуруҳи. Илгарилари Ўзбекистонда ҳам шундай ансамбль (даста)лар бўлган (қ. Мавриги, Бешқарсақ, Ялла). Лекин уларни ҳоз. ансамблларга тенглаштириб бўлмайди. Аввало хотин-қизлар эрлар б-н бир гуруҳда қатнаша олмас эди. Базмларда, халқ сайиллари ва йиғинларда созанда-хонанда, раққос ва кизиқчилар тўдаси қатнашсада, лекин улар ўз санъатини якка-якка намойиш қилар эдилар. Ке-йинчалик янги турдаги А. ва р. а.лар вужудга кела бошлади. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий, Муҳиддин Қориёқубов, Тожизода, кейинчалик Тўхтасин Жалилов ва б. раҳбарлигида ансамбллар ташкил топди. ЎзРда «Шодлик», «Зарафшон», «Лазги» каби профессионал А. ва р. а.лари бор. Булардан ташқари вилоятларда халқ, фольклор-этнографик ва кўпгина хаваскор А. ва р. а. ташкил топган: «Бешқарсақ» (Ургут), «Моҳи ситора» (Бухоро), «Наманган олмаси» (Наманган), «Бойсун», «Шалола», «Сариосиё» (Сурхондарё), «Ёшлик», «Оразибон» (Хоразм) ва б. Улар халқ орасида анъанавий ўйин-рақс ва замонавий мусиқа-хореография санъатини тарғибот этишда катта хизмат қилмоқдалар.

АШУЛА ЙЎЛИ - 1) чолғу куйларининг ашула йўллари. Мас, бастакор И. Икромов мослаган «Муножот», «Чўли Ирок», «Мушкилоти Дугоҳ» сингари чолғу куйларининг ашула варианты; 2) Ўзбекистоннинг турли жойларида ҳофизлик мактабларига хос ижрочилик-ижодчилик анъаналари. Мас, Бухоро-Самарқанд А.й.лари, Хоразм А.й.лари, Фарғона-Тошкент А.й.лари ва ҳ.к.; 3) атоқли ҳофизларнинг ижрочилик-ижодчилик услубига хос асарлар. Мас, «Ушшоқи Ҳожи I—II» (Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов талқинида танилган «Ушшок» йўллари), «Ушшоқи Содирхон» (Содирхон Бобошарифов йўли),

«Тўйчи ҳофиз Ушшоғи» (Мулла Тўйчи ҳофиз Тошмухамедов йўли).

АШУЛАЧИ — ашулани ижро этувчи етук санъаткор, хонанда, ҳофиз. А. овоз имкониятларини эгаллаш, улардан тўлик фойдалана билиш, ашула йўлларини ўрганишда юксак малака ҳосил этиш б-н етишади. А.нинг овози, ижро услуби (ишқамий, бинигий, гуллигий) турлича бўлиши мумкин (қ. Хонандалик услуби).

АШУРАЛИ ЗОҲИРИЙ (1885-Қўқон ш. яқинидаги Ойим қишлоғи — 1937/42) — ўзбек маърифатпарвари, журналист. Қўқон ш.даги Муҳаммад Алихон (Маъдалихон) мадрасасида таҳсил кўрган (1914). Тарих, адабиётни чуқур билган. Араб, форс, озарбайжон, турк, татар ва рус тилларини ўрганган. Рус-тузем мактабида ўзбек тили ва адабиётидан дарё берган, Қўқонда «Ғайрат» номли хусусий нашриёт ташкил этган. «Садойи Фарғона» (1916—21), «Фарғона» (1922—28) газ.ларида адабий ходим бўлиб ишлаган. Вақтли матбуот саҳи-фаларида маърифатпарварлик мақо-лалари б-н фаол иштирок этган. Янги усулдаги мактаблар очган. Қўқонда «Дорулмуаллимин» мактабини ташкил этиб, шу ерда ишлаган. Қори-Ниёзий раҳбарлик қилган Фарғона пед. техникумида, Қўқон пед. билим юрти, нефть техникуми, саводсизликни тугатиш курслари ва мактабларда муаллимлик қилган. Кишиларни тил ўрганишга, илмни бўлишга даъват этган. С Оқосв б-н ҳамкорликда мактаб ўқувчилари учун «Туркий хрестоматия ёхуд терма китоб» дарслигини тузган (1912). Ўзбек тилида биринчи бўлиб бошланғич синфлар учун «Имло» дарслигини яратган (Қозонда нашр этилган, 1916). Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Вақфия» асарлари устида матншунослик тадқиқотлари олиб борган. «Муҳокамат ул-луғатайн»ни хуснихатда кўчириб (1916), Қўқонда Вайнер кутубхонасида чоп эттирган (1917). «Вақфия»ни ҳам нашрга тайёрлаган, лекин номаълум сабабларга кўра нашр этилмаган. «Русча-ўзбекча луғат»

тузган (1925). Чўлпон б-н ҳамкорликда «Адабиёт парчалари» тўпламини нашр эттирган (1926).

Хур фикрловчи зиёли шахс сифатида А.З. шўро тузуми учун хавф туғдирди. Шунинг учун ҳам у аввал 1930 й.да қамокқа олиниб, 10 йилга ҳукм қилинган ва муддатидан олдин қайтган. Аммо 1937 й. да иккинчи бор қамокқа олинган ва қатл этилган.

Ад.:Мадаминов А., Валихонов М., Тожибоев Р., Маърифат чароғбони («Адабий мерос»), № 3, Т., 1987.

АШУРАЛИ МАҲРАМ (1825, Марғилон — 1863) — созанда, хонанда, бастакор, меҳтар, ипакдўз. Хушовозлиги б-н Фарғона водийсида ва Тошкентда машҳур бўлган. Довруғи Қўқонга етгач, Худоёрхон уни ўз саройига келтирган ва яқин маҳрами даражасига кўтарган. Сарой ҳаётидан нафратланган Аш. М. дўстлар ёрдамида Тошкентга қочиб, халққа хизмат қилишни давом эттирган.

Аш. М. басталаган маком йўлларидан тўрттаси (Дугоҳ-Хусайн, Чоргоҳ, Баёт, Шаҳнози-Гулёр) айниқса машҳур бўлган. Фарғонада созлар тақиқланган пайтларда яшаган Аш. М. «Катта ашула»нинг ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. Тошкент ва Фарғона водийси халқ санъаткорлари орасида унинг издошлари кўп бўлган.

АШУРАЛИ МЕҲТАР (фамилияси Юсупов) (1893.11.7, Андижон— 1980.1.5, Тошкент) — ўзбек халқ созандаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1944). Халқ дорбозлари ва кўғирчоқбозларнинг ҳамкори, меҳтарлик санъати анъаналарининг билимдони сурнай, карнай, ногора йўлларининг устаси. Аш. М. «Хужум», «Ўртоқлар», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» асарларига мусиқа басталашда Т. Жалилов, М. Тиллаевларга ҳамкорлик қилган. У. Исмоиловнинг «Рустам» драмасига мусиқа басталаган. Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театри созандаси (1940—65). Санъатшунослик и.т. интида Аш. М. ижро этган ўзбек

анъанавий мусиқаси нодир ёзувлари сақланмоқда.

Аш. М. ижросидаги Бузрук (савтлари б-н), Дугоҳ (уфор ва савтлари б-н), Ирок (мушқилоти уфор, дучавалари б-н), Наср (талқини б-н), Яланг даврон (уфори б-н), Мустахзод (уфорлари б-н), Наво (савти, мушқилоти, чархлари б-н) каби 40 дан ортиқ мумтоз куй Ю. Ражабийнинг «Ўзбек халқ мусиқаси» тўпамидан ўрин олган. У «Дорбозлар» ва б. фильмларда халқ созандаси сифатида қатнашган.

Ад.: Олимбоева К., Ахмедов М., Ўзбекистон халқ созандалари, Т., 1959.

АШУРМАТОВ Ислоом (1943.6.12— Ғаллаорол тумани — 1997.4.4) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). СамДУнинг физика ф-тини тугатган (1968). 1968—73 й.ларда Ғаллаорол туманидаги 25-мактабда, 1990 й.дан 44-мактабда физика ўқитувчиси, 1973—90 й.ларда 26-, 44-мактабда директор. А. педагогик фаолияти давомида техника воситалари ва кўргазмали куруллар ёрдамида дарё ўтишга алоҳида эътибор берган. У ўқувчилар б-н биргалликда 900 га яқин кўргазмали курул тайёрлаган. А. мактабдаги физика хонасини талаб даражасида жиҳозлаб, тумандаги намунали фан хонасига айлантирди. А. биринчилардан бўлиб тест усулини қўллаган.

АШУРО (араб.— ўн кунлик) — 1) Муҳаммад (сав) Мадинага кўчиб ўтганларидан сўнг дастлабки пайтда, муҳаррам ойи 10-қунида тутилган рўза. Кейинроқ рамазон ойида рўза тутиш белгилангач, А. рўзасини тутиш ихтиёрий деб эълон этилган; 2) шиаларда халифа Алининг ўғли Хусайннинг Карбало ёнидаги жангда халок бўлганлиги хоғирасига бағишлаб муҳаррам ойининг дастлабки ўн кунлигида ўтказиладиган мотам маросимлари.

Эрон ва Ироқда А. кунни масжид ва Мадраса ҳовлиларида, такяхона ва хусайнияхоналарда имом Хусайн ва сафдошлари чеккан азоб-уқубатлар ҳақидаги киссалар жамоат орасида ўқилади. Кўчаларда шиалар юриш қилиб, мо-

там туғлари ва шиорларини кўтариб: «Шоҳ Ҳусайн, воҳ Ҳусайн» сўзларини такрорлаб, нола чекишади. Айримлари кўкракларига тўхтовсиз мушт уриб, занжир ва ханжарлар б-н баданларини тилкалайдилар.

А. кунда ислом мамлакатларидан минглаб шиалар Карбало ш.га йиғилишиб, имом Ҳусайн ва сафдошлари қабрини зиёрат этишади. Суннийларда А. куни одатдаги диний маъракалардек ўтади, айрим жойларда «ашур оши» улашилади.

АШУРОВ Муҳсинжон Хуррамович (1949, Самарканд) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), проф. (1995), физика-мат. фанлари д-ри (1989). СамДУни битирган (1971). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси интида тадқиқотчи ходим, ИГ Иг лаб. мудир, директор ўринбосари (1971-91), «Фонон» илмий и.ч. бирлашмаси бош директори (1991 й.дан). Илмий ишлари қаттиқ жисмли лазерлар физикасига оид. Ўзбекистонда биринчи бўлиб оптик ва лазер кристалларни ўстириш ва шу кристалларни халқ хўжалигига бевосита тадбиқ этиш б-н шуғулланган. Шу боис «Фонон» илмий и.ч. бирлашмаси вужудга келди. Бирлашмада ЎзР орден, медаллари ва нодир тангалари тайёрланади. А. лазер кристаллар радиацион оптик хоссаларини бошқариш технологияси ва радиацияга бардошли лазер кристалларини синтез қилишга доир тавсияларни ишлаб чиққан. Мазкур тадқиқотлар асосида интенсив (дозаси $10^* Р$ ва ундан юқори) нурланиш шароитида қаттиқ жисмли лазерларнинг генерация ва модуляция хоссаларини йўқотмайдиган юқори самарали фаол ва суст элементлар яратилди. А. 1- ва 2-чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

АШХОБОД (туркманча Ашгабат; араб.— ошиқ ва форс— обод; 1919 й.гача Асхобод, 1927 й.гача Полторацк) — шаҳар, Туркменистон пойтахти (1924 й. окт.дан). Копетдоғ тизмасининг шим.

этакларида, Ахал воҳасида. Халқаро т.й. ўтган. Ҳаво йўллари халқаро аҳамиятга эга. А. яқинидан Қорақум канали ўтади. Аҳолиси 412,8 минг киши (1999). А. ўрнида қадимда қарвон йўли устида жойлашган манзилгоҳлар бўлган. А. 1881 й. қадимги Асхобод кишлоғи ўрнида Россия мустамлакачи қўшинларининг ҳарбий истехкоми сифатида вужудга келган. Кейинроқ Закаспий вилоятининг маъмурий маркази. А.нинг вужудга келишида унинг муҳим қарвон йўллари устида жойлашганлиги катта роль ўйнаган. 1885 й. Асхобод —Каспий ва 1899 й. Асхобод — Тошкент т.й. линияларининг қурилиши А.да саноатнинг ривожланишига олиб келди. 1917 й. дек. да А.да ҳокимиятни большевиклар эгаллаб, шўролар ҳокимиятини ўрнатди. 1918 й. 17 июнда большевиклар режимига қарши кўтарилган кўзғолон шўролар томонидан шафқатсиз бостирилди. 1918 й. 11—12 июлда А.да ҳокимият эсерлар (оқ гвардиячилар) қўлига ўтди. 1919 й. 9 июлда шаҳарни яна большевиклар эгаллаб олди. 1924 й. гача А. Туркистон АССРнинг вилоят маркази. 1924 й. 27 окт.дан Туркменистон пойтахти ва 1927 й.дан Ашхобод номини олди. 1948 й.ги Ашхобод зилзиласида шаҳар бутунлай вайрон бўлди.

А.— йирик саноат, маъмурий ва маданият маркази. Етакчи саноат тармоқлари — машинасозлик ва металлсозлик. Шунингдек кимё-фармацевтика, ойна, энгил (ипгазлама, ипак, пойабзал, гилам тўқиш ва б.), озиқ-овқат (гўшт, вино, ун, тамаки) саноати ривожланган. Матбуот уйи, кинофабрика бор.

А.— муҳим маданият маркази. Туркменистон ФА, 8 олий ўқув юрти (шу жумладан Туркменистон ун-ти), 4 театр (шу жумладан, Туркменистон опера ва балет театри), тасвирий санъат музейи, тарих музейи, тарих-ўлкашунослик музейи (1881 й.да асос солинган), «Нисо» тарих-маданият кўриқхонаси мавжуд. А.да «Туркменистон», «Илм» нашриётлари, радио ва телевидение, телемарказ,

Туркменистон телеграф агентлиги бор. Туркман ва рус тилларида газ. ва жур. лар нашр этилади. 1968 й.дан «Ашхобод окшоми» шаҳар газ. нашр этилади.

20-а. бошида шаҳарда тўғри бурчакли кесишган кўчалар б-н бирга радиаль йўналишли кўчалар ҳам бўлган; уйлар асосан пахсадан қурилган. Кейинги вақтларда шаҳар кенгайди ва замонавий уйлар қад кўтарди. 1948 й.ги зилзиладан кейин А. бутунлай қайта тикланди. Кўп қаватли зилзилабардош турар жой ва жамоат бинолари қурилди. 50—90-й. ларда бунёд этилган иншоотлар орасида Хукумат уйи биноси, Туркменистон ФА мажмуаси, Мулла Нафас номидаги Академик драма театри, қ.х. ин-ти, ун-т, тасвирий санъ-ат музейи, «Тинчлик» киноконцерт зали, марказий майдондаги Давлат кутубхонаси биноси, «Ашхобод», «Интурист» ва б. меҳмонхоналар бор. 1941—45 й.лардаги урушда ҳалок бўлган жангчиларга ёдгорлик ўрнатилган. 1991 й.дан кейин пойтахтда шарқ меъморий услуби б-н уйғунлашган ҳолда кўплаб янги бинолар, жумладан президент саройи ва б. бунёд этилди.

А.дан 39 км нарида, Копетдоғнинг шим.-шарқий ён бағирларида Феруза курорт шаҳарчаси жойлашган.

АШХОБОД 25, АШ-25 - ингичка толали ғўза нави. Туркменистон ингичка толали ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. институтининг Ашхобод бўлимида чиқарилган (Д. Б. Бобоев, В. С. Булах, 1974). Туркменистон ва Ўзбекистонда р-нлаштирилган (1977). Тупи пишиқ, ётиб қолмайди, бал. 70—90 см. Ҳосил шохлари 2-типли. Қулай шароитларда танада ва мева шохларида кўшимча кўсақлар ҳосил қилади. Барглари ўртача, 3—5 бўлмали. Гуллари лимонсимон-сарик, кизғиш доглари бор. Кўсаги кичикрок, деярли 3 паллали. Бир дона кўсақдаги пахта вазни 3,0—3,5 г. Толаси сарғимтир. Вегетация даври 140—145 кун. Фузариоз вилтга ва қора илдиз чирш касаллигига ўта чидамли. 34,4% тола беради, толасининг штапель масса-

уз. 40—41 мм, узилиш кучи 4,9 гк, нисбий узилиш кучи 39 гк/текс, чизикли зичлиги 125 мтекс.

АШХОБОД ЗИЛЗИЛАСИ - 1948 й. 6 окт. маҳаллий вақт б-н кечаси соат I дан 12 мин. ўтганда бўлган кучли зилзила. Зилзила эпицентри Ашхобод ш.дан жан.-ғарбда, Қуруғовдонда, 10—15 км чуқурликда жойлашган. Зилзила кучи (М-7,0) эпицентрда 10 баллгача етди. 1000 км2 га яқин майдон 9 балл куч б-н силкинди. Зилзиланинг эпицентрал зонаси (37,8° ш.к. ва 58,6° ш.қ.у.) Бузмайин — Ашхобод — Қуруғовдон чизиги бўйлаб Копетдоғ тоғларининг шим. этагида шим.-ғарбдан жан.-шарққа йўналган. Зилзила натижасида Ашхобод ва унинг атрофидаги қишлоқлар вайрон бўлди. Кўп ерларда ёриқлар, қум аралаш бутана сув фонтанлари вужудга келди, тоғларда кўчкилар содир бўлди, ер ости сувларининг микдори ўзгарди. Ернинг устки қатлами вертикал йўналишда силжиди. Ашхободдан ғарбда ер 33 см кўтарилди, шарқда эса 22 см чўқди. Ашхобод шу кўтарилган ва чўккан зоналарнинг туташган ерида жойлашган бўлганлиги учун бу ерда ер 70 см дан 178 см гача горизонтал йўналишда силжиди. Зилзила вақтида вертикал (тик) силкинишлар бўлса ҳам, лекин асосий фалокат жан.-шарқдан шим.-ғарбга йўналган горизонтал тебранишлар натижасида рўй берди. Асосий зилзиладан сўнг бир неча ой мобайнида қайта силкинишлар (афтершок) давом этди. Ашхобод зилзиладан сўнг қайта тикланди ва замонавий, обод шаҳарлардан бирига айланди.

АШ-ШАЛИФ (қад. Орлеанвиль, Ал-Аснам) — Жазоир шим.даги шаҳар, Аш-Шалиф вилояти маъмурий маркази. Аҳолиси 129 минг киши (1989). Савдо-транспорт маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн-тери, кимё саноати корхоналари бор. Базилика ус-лубидаги бино колдиклари (324 й.) сақланган.

АШШУР (Ас-сур) — Месопотамиядаги қад. шаҳар (мил. ав. 4-минг йиллик — мил. ав. 614), мил. ав. 2-минг йиллик

ўрталаридан Оссуриянинг пойтахти (ҳоз. Ироқдаги Қалъат -Шарқот харобалари). Мудофаа иншоотлари, ибодатхоналар, турар жой ва савдо расталари, миҳхат ёзуви б-н битилган матнлар кутубхонаси топилган.

АШШУР БАНИПАЛ- Оссурия подшоси (мил. ав. 669 —тахм. 633). Миср, Элам, Бобил б-н урушлар олиб борган. Ёзма ёдгорликларни тўпловчи сифатида тарихда қолган. А.нинг кутубхонаси 1849—54 й.ларда Ниневия жойлашган ердан топилган.

АШЪАРИЙ Абул Ҳасан Али ибн Исмоил (873, Басра —935, Бағдод)—диний назариётчи, ислом илоҳиёти — каломнинг асосчиларидан бири. Машҳадда таҳсил кўрган, муътазиллийлар назаристчиларидан бири сифатида танилган. 912 й.да ўз қарашларини кескин ўзгартириб, ислом илоҳиётига фалсафий услубни киритишга уринган. А. муътазиллийликка хос бўлган жуда очиқ ифодаланган рационализмни ҳам, диний эътиқодда ўта кетган формализмни ҳам рад этган. А. асос солган таълимотни унинг изидан борган илоҳиётчилар (хусусан Абу Ҳомид ал-Ғазолий) янада такомиллаштирганлар. Калом 12—13-а.ларга келиб барча суннийлар ўртасида эътироф этилган.

АШЪАРИЙЛАР — қ. Мутакаллимлар.

АЪЗАМОВ Георгий Тожиевич (1954.6.9, Олмалиқ ш.- 1986.27.8, Севастополь ш. яқинида) — шахматчи. Биринчи ўзбек халқаро гроссмейстери (1984). Собиқ Иттифок чемпионатлари иштирокчиси (1981, 1983, 1985), икки қарра Ўзбекистон чемпиони (1976, 1982), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган физкультура ва спорт ходими (1984). Жаҳон биринчилиги минтақавий турнири (Ереван, 1982)да 7—8-ўринларни эгаллаган. Кўплаб нуфузли халқаро турнирларда иштирок этган. Ўзбекистонда А. хотира-сига бағишлаб анъанавий турнир ўтказиб турилади.

Ад.: Муҳиддинов М., Аъзамовлар сулоласи, Т., 1984.

АЪЗАМОВ Йўлдош (1909.10.5 — Тошкент — 1985.16.6) — актёр ва кинорежиссёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). Ўзбекистон халқ артисти (1970). «Совкино», «Востоккино», «Ўзбекфильм»ларда ишлаган. У актёр сифатида Ю. Райзманинг «Ер чанқоғи» (1930), Н. Ғаниевнинг «Юксалиш» (1931) фильмларидаги Қурбонгелди ва механик образларини яратган. «Тоҳир ва Зухра» (1945) бадиий фильмига илкинчи реж. бўлди. Уруҳаан кейинги йилларда эса ҳужжатли-хроникал фильмлар («Халқ қизлари», «Тошкент МЭСи» ва б.) ишлади. Биринчи м-стакил бадиий фильми «Қилич» (1934). Тошкент Ёш томошабинлар театрида реж. сифатида бир қанча пьесаларни сахналаштирган. А. кинорежиссёр сифатида

«Гулбахор» (1956), «Мафтунингман» (1958), «Фурқат» (1959), «Истикбол йўли» (1961), «Ойдин саҳифа» (1965), «Сайёд қўнғироғи» (1966), «Ўтган кунлар» (1969), «Оловли сўқмоқлар» (1971), «Меҳробдан чаён» («Зулматни тарк этиб...», 1973), «Одамлар ташвишида» (1976), «Ота насихати» (1979), «Қатта ва қиска ҳаёт» (1981), «Пароль, «Регина» меҳмонхонаси» (3. Райзман б-н ҳамкорликда, 1984) ва б. фильмларни яратди. А. ижодида ўзбек халқининг тарихий ва замонавий ҳаёти саҳифаларини миллий руҳда кўрсатишга интилиш кўпроқ сезилади. Актёрлар б-н образлар устида чуқур ишлаш, барча ҳаракатларни қахрамон характери ва ички дунёсини очиқ беришга қаратиш реж. ижодига хос. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1972).

АЪЗАМОВ Ғани (1909.9.5, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1961). Фаолиятини 1930 й. Ҳамза театрида бошлаган. «Ҳалима» мусикали драмасидаги Раҳим ямоқчи унинг биринчи роли. Уйғуннинг «Қалтис ҳазил» комедиясидаги Мамарасул сахнадаги илк ютуғидир. У юзга яқин мукамал образлар яратган. Домла имом («Бой ила хизматчи»), Мунажжим («Алишер Навоий»), Арс-

лоншер («Чин муҳаббат»), Соки сумбат («Тоға-жиянлар»), Қамбар («Қутлуғ кон»), Юсуф («Сўнгги нусхалар»), Омонёр («Қонли сароб»), Бобчинский («Ревизор»), Лаунс («Вероналик икки йигит») ва б. шулар жумласидан.

А. ҳажвий, драматик, лирик ролларни бир хил маҳорат б-н ўйнайди. У қандай роль ўйнамасин, ўзининг ҳажвкорлик истеъдодини, ўткир кииоясини ишга солади, ушқроқларни ҳам ҳаётий тафсилот б-н бойитиб эсда қолдиради. «Ромео ва Жульетта», «Ганг дарёсининг қизи» спектаклларидаги Петр ва Набикори ролларида бир сўз демасада, ўз шахсиятидан маҳрум, мудроқ босган, нимжон, иродасиз кишилар кифасини гавдалантирди. У яратган Мўмин («Олтин девор»), Алмандар («Алмандар») образлари актёр ижодида алоҳида ўрин тутди. Уста Мўминда актёр кулги талқинини ўрни-ўрнида фожиага яқинлаштиради. С. Аҳмаднинг унга атаб ёзган «Қуёв» комедиясида А. гавдалантирган Ғани тимсолида ёлғизлик фожиаси ёритилди. Фильмлардаги асосий роллари: Сартарош («Мафтунингман»), Қамбар чўлоқ («Қутлуғ кон»), Домла имом («Бой ила хизматчи»), Қора шох («Икки дил дostonи»), Холмат («Суюнчи»), Серхунар чойхоначи («Темир хотин») ва б. «Наштар» сатирик киножурналининг энг фаол иштирокчиларидан. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати.

Ғ. Аъзамов Мўмин ролида (Э. Воҳидов, «Олтин девор»).

АЪЗАМХЎЖАЕВ Анвар Аъзамович (1928.17.2-Тошкент- 1994.19.6) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1968). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). Юри-дик фанлари д-ри (1964), проф. (1966). Тошкент юридик ин-тини тугатган (1949). Шу ин-гда катта ўқитувчи, доцент (1952—55). ТошДУ проректори вазифасини ижро этувчи (1964—65), юридик ф-ти декани (1971—85), Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг бошқарма бошлиғи (1965—66), ва-

зир ўринбосари (1966—70), Ўзбекистон Адлия вази-рининг биринчи ўринбосари, Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси ҳамда акад. котиби (1970—71). Тошкент давлат юридик ин-ти ректори (1991—93). ЎзР Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий кўмитга раиси (1993—94).

А. ўзбек ҳуқуқшунослик фанининг ташкилотчиларидан бири сифатида унинг равнакига, юқори малакали юрист-олимлар, амалиётчи мутахассислар тайёрлаш ишига ҳисса қўшди. Давлат ҳуқуқи, миллий давлат қурилиши назарияси ва тарихи, конституциявий ҳамда маъмурий ҳуқуқ соҳаларида тадқиқотлар олиб борди. У ҳуқуқшунослик ва адлия масалалари бўйича бир қанча дарслик ва ўқув-методик асарлар муаллифи. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ас: Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асослари, Т., 1993.

АЪЗАМХЎЖАЕВ Саидмағруф Мағрупович (1917.5.11, Тошкент) — жаррох, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972), тиббиёт фанлари д-ри (1975), проф. (1976). Тошкент давлат тиббиёт ин-ти санитариягигиена, ке-йин стоматология фтида жаррохлик касалликлари кафедраси мудири (1976 — 91). 1991 й.дан проф.-консультант. Илмий ишлари асосан жаррохлик масалалари, гастродуоденал қон оқишлар, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси тешилиши, ўткир аппендицит, холецистит ва панкреатитлар, чандиқ касаллиги, «ўткир қорин» ва б.га оид. А. портал гипертензия ва жигар циррози, шунингдек ўпка силини жаррохлик йўли б-н даволаш усулларини иш-лаб чиққан.

АЪЛАМ (араб.— билағон, энг олим) — диний-ҳуқуқий масалалар юзасидан фикр берувчи диний амалдор. Одатда, муфтийлар тузган фатво ёки ривоятга А. муҳр босгач, у кучга кирган ва қозилар ўша ҳужжат асосида ҳукм чиқарган. Бухоро хонлиги даврида ҳар бир қози ёнида А. бўлган.

АЪЛО (араб.— юкори) — 1) сифати, фазилатлари жиҳатдан энг яхши, энг юкори, асил; 2) Мадраса талабаларининг юкори гуруҳи (қ. Мадраса); 3) ўқув юртлари, мактабларда ўқувчилар билимларини баҳолашнинг беш балли тизимидаги энг юкори баҳо («5» баҳо).

АЪЛО — 19-а.—20-а. бошларида Хива хонлигида 10 танобдан ортик ери бўлган деҳқонлар. Хонликда А. тоифали деҳқонлар 3436 хўжаликни ташкил қилган. Бундай хўжаликларнинг кўпчилиги навкарларники бўлиб, улар солиқдан тамоман озод этилган.

АЪМАҚ БУХОРИЙ (тахаллуси; асл исми Абу Нажиб Шаҳобиддин) (? — Бухоро — 1148) — шоир. Бухоро ва Самарқандда таҳсил кўрган. Қорахонийлар саройида хизмат қилган. Араб ва форс тилларида ижод этган. Амир уш-шуаро (шоирлар амири) унвонига сазовор бўлган. Шеърлар девони сақланмаган. 37 қасидасидан парчалар ва 7 рубойиси турли мажмуа ва тазкиралар орқали етиб келган. Қасидаларида Адиб Собир Термизий ва Масъуд Саъд Салмон ижодига юкори баҳо берган. А. марсия устаси бўлган. Ўзининг «Юсуф ва Зулайхо» достонини 2 вазнда ўқиладиган қилиб ёзган.

АЪРОФ (араб. —тўсиқлар) — ислом манбаларида, хусусан Қуръонда таърифланган жаннат б-н дўзах ўртасидаги жой. Ўзбек тилида А. ўрнида одатда «аросат» истилоҳи ишлатилади. Ислом ақидасига кўра, киёмат куни жаннатга ҳам, дўзахга ҳам тушмай ўртада қоладиган одамлар А.да турадилар. Улар жаннатда роҳат қилаётганларни ҳам, дўзахда азоб тортаётганларни ҳам кўриб, баъзида гаплашиб турадилар. Қуръоннинг 7-сураси А. деб номланган.

АЭРАЦИЯ (юн. аэро..) - 1. Сув А.и - сувни ҳаво кислороди б-н тўйинтириш. Водопровод сувини тозалаш иншоотларида сувдаги темир гидрооксидни, эркин карбонат ангидридини, водород сульфидин чиқариб юбориш ҳамда сувнинг сифатини яхшилаш; оқова сувлар-

ни биологич тозалаш иншоотларида (аэротенк, аэрофильтр, биофильтрларда) микроорганизмларнинг яшаш шароитларини таъминлаш мақсадида А. амалга оширилади. 2. Бино А.си — бино ичи ва ташқарисидаги ҳаво зичликлари орасидаги фарқ ҳисобига ва шамолнинг бино деворига ҳамда устёпмасига таъсири ҳисобига амалга ошадиган табиий-ташқилий ҳаво алмашиниш. Ортикча иссиқлиги бўлган саноат бинолари ва цехлар (темирчилик, қуймачилик, прокат ва б.да) қўлланилади. Бинолардаги ортикча иссиқликнинг энергия сарфламай туриб алмашинишига имкон беради. Бино А.сида дераза ёки тирқиш орқали бинонинг пастки қисмига келган ташқи ҳаво иссиқ ва ифлосланган ҳавони бинонинг юкори қисмидаги тирқиш (аэрация фонари)дан сиқиб чиқаради. Ўйилнинг совуқ даврларида хизматчилар шамолламаслиги учун ҳаво полдан камида 4 м баландлиқдаги тирқишдан киритилади.

АЭРАЦИЯ СТАНЦИЯЛАРИ - органик моддалар б-н ифлосланган оқова сувларни тозаловчи иншоотлар. Аэрофильтрлар ва аэротенклар шулар жумласидан. А.с.да сунъий вужудга келтириладиган шароит оқова сувларнинг тозалаишини тезлаштиради.

АЭРЕНХИМА (аэро... ва юн. enchima — қуйилган, бу ерда тўқима) — ўсимликларнинг нафас олиш функциясини бажарадиган ҳаво сақловчи тўқимаси. А. анча кенг хужайралар орқали ва ҳар хил шаклдаги хужайралардан ташкил топган паренхима ҳисобланади. Баъзан А. таркибига механик айирувчи ва б. хил хужайралар ҳам қиради. А. газ алмашинуви ва ички тўқималарнинг кислород б-н таъминланиши қийинлашадиган муҳитда ўсадиган сув ва ботқоқ ўсимликлари (шоли, қурмак, қамиш, қиёқ)да ривожланган.

АЭРО... (юн. аёг — ҳаво) — қўшма сўзларнинг таркибий қисми. Авиацияга, ҳавода учишга, ҳавога оидликни билдиради (мас, аэродром).

АЭРОБ БАКТЕРИЯЛАР - қ. Аэро-

блар.

АЭРОБ НАФАС ОЛИШ - қ. Нафас олиш.

АЭРОБИКА — қ. Ритмик гимнастика.

АЭРОБЛАР, аэроб организмлар — эркин кислород бўлган муҳитда яшайдиган ва ривожланадиган организмлар. А. кислородлан оксидловчи сифатида фойдаланади. А.га барча ўсимликлар, кўпчилик ҳайвонлар, замбуруғлар киради. Ҳайвонларнинг кислородсиз муҳитда ҳаёт кечириши иккиланиш хусусиятга эга. А. биологик оксидланишни хужайра нафас олиш системаси орқали амалга оширади. Оксидланиш жараёнида кислород тўла қайтарилмасдан захарли маҳсулотлар ҳосил бўлиши туфайли А. бу маҳсулотларни парчалайдиган ферментлар (ка-талаза, супероксиддисмут-газа)га эга. Анаэроб организмларда бундай ферментлар бўлмаслиги туфайли О₂ улар учун захарли таъсир этади. Нафас олиш занжири айниқса бактерияларда хилма-хил бўлиб, цитохромоксидаза б-н бирга бошқа терминал оксидазалар ҳам иштирок этади. А. орасида фотосинтез килувчи цианобак-терлар, сув ўтлари, юксак ўсимликлар асосий аҳамиятга эга. Бу организмлар фаолияти туфайли ажралиб чиқадиган О₂ бошқа хдмма А. нинг ривожланишини таъминлайди (яна қ. Анаэроблар).

АЭРОВОКЗАЛ — аэропортларца ҳаво транспорти йўловчиларига хизмат кўрсатиладиган ва юк операциялари ўтказиладиган бино ёки бинолар мажмуи. А. таркибига вокзал олди майдони (шаҳар транспорти тўхтаб туриш майдони б-н бирга), самолётлар турадиган перрон, перрон-техника хизмати кўрсатиш бинолари, самолёт бортида йўловчиларга бериладиган озик-овқат тайёрлаш цехи, мехмонхоналар, команда-диспетчерлик пунктини ўз ичига олган асосий иншоотлар мажмуи киради. Одатда, бу бино ва иншоотлар А. биноти б-н бирга қурилади. А.нинг ички ва халқаро линияларга хизмат кўрсатувчи хиллари бўлади. А.да

йўловчиларга хизмат кўрсатиш юмушлари қуйидагиларни ўз ичига олади: чипталар сотиш ва рўйхатга олиш; рейс бўйича юкларни қабул қилиш, расмийлаштириш, комплектлаш ва учиб келган йўловчиларга юкларини бериб юбориш; самолётларнинг учиши ва кўниши ҳақида ахборот бериб туриш, почта, маиший, тиббий ва б. хизматлар кўрсатиш. А.нинг ўлчами аэропортнинг йўловчиларни ташиниш ҳажмидан келиб чиқади. Тошкент аэропортидаги А. йирик А.лар жумласига киради (524-бетдаги суратга қ.). Йирик шаҳарларда аэропортлардаги А. иштини энгиллаштириш мақсадида аэропорт б-н шаҳар транспорти воситасида боғланган шаҳар А.и қурилади.

АЭРОГЕЛИОТЕРАПИЯ - ҳаво ва куёш ваннасидан даво мақсадида фойдаланиш. Бу муолажа баданнинг очик жойларига соф ҳаво ва куёшнинг даволи таъсирини кўрсатишдан иборат. А.да тери орқали нафас олиш ва теридаги рецепторлар фаолияти кучаяди, моддалар алмашинуви яхшиланади, организмнинг ҳимоя кучлари ортади (қ. Ҳаво ва куёш ванналари).

АЭРОГЕОЛОГИК СЪЁМКА - фойдали қазилмаларни қидириш усули. Самолёт, ер сунъий йўлдоши ёрдамида ер юзини суратга олиш ёки унинг тузилишми бевосита кузатишга асосланган. А.с. ишлари 3 даврга бўлинади: тайёргарлик, дала ишлари ва лаб. ишлари. 1-даврга умумий тайёргарликдан ташқари ўрганилиши керак бўлган жойнинг геологик съёмкаси ўтказилади, ер юзасининг тузилиши, ер юзига чиқиб қолган туб жинслар қатлами, уларнинг ётиш шароитлари, ер пўстида содир бўлган дарзликлар ўрни, интрузив ва эффузив жинсларнинг тарқалиши ҳамда фойдали қазилмаларнинг бор-йўқлиги аниқланади, 2-даврга дала ишлари вақтида ялпи аэровизуал кузатишлар ва ер устида геологик текширишлар ўтказилади, 3-даврга дала ишлари вақтида олинган барча маълумотлар умумлаштирилиб, геологик харита тузи-

лади.

АЭРОГРАФ (аэро... ва»... граф) — сиқилган ҳаво ёрдамида бўёқ пуркайдиган асбоб. Газмол, қоғоз ва ш.к.га гул солишда, фотосуратларни ретушлашда, пла-катлар, театр декорациялари ва б.ни тайёрлашда ишлатилади. Деворларни оқлаш, бўяш учун ишлатиладиган А. бўёқ пуркагич деб аталади.

АЭРОДИНАМИК ИСИШ - газ ёки ҳаво бирор жисм сиртидан катта тезлик б-н оқиб ўтганда шу жисм сиртининг исиши. Газ ёки ҳаво оқими секинлашган сари унинг т-раси орта боради ва газ (ҳаво)нинг иссиқлик ўтказиши туфайли жисм сиртининг т-раси ҳам ортади. Газ (ҳаво) оқими асосан зичлик кескин ўзгарадиган чегара қатламда секинлашади. Ҳаракатнинг секинлашиши натижасида ҳавонинг энг юқори исиш т-раси ҳавонинг дастлабки т-расига ҳам боғлиқ бўлади. Жисмнинг ички қатламларига иссиқлик тарқалмаса, исиш т-раси анча юқори бўлади. Жисмнинг энг юқори босим таъсир» этадиган ва энг исийдиган қисми унинг одд томонидир. Шу сабабдан ҳаво (газ)да катта тезлик б-н ҳаракат қилувчи жисмнинг олд томони тез емирилади. Жисмнинг айрим қисмларини ҳавода қизишдан сақлаш учун иссиққа чидамли материаллар, термоизоляция, ички ва ташқи совиткичлар ишлатилади ва шу мақсадда ҳавода ҳаракатланишнинг энг яхши варианты танланади. Жисмнинг тезлиги жуда катталашганда газ (ҳаво)нинг нур чиқариб совиши, зарба тўлқинидан исиши эътиборга олинади. Бундай ҳоллар баллистик ва китъалараро ракетаалар, сунъий йўлдошлар ва космик аппаратларнинг атмосфера қатламига киришида содир бўлади. Мас, космик аппарат атмосфера қатламига 8,1 км/сек тезликда кирганда т-ра 8000° га етади. Шунинг учун уларнинг сиртини махсус ҳимоя қилиш тадбирлари кўрилиши лозим. Ер юзидан тахм. 100 км ча юқорида А.и. кам; баландлик 200 км дан ортгач, А.и.ни эътиборга олмаса ҳам бўлади.

АЭЮДИНАМИК КУЧ - суюқлик

(газ)да ҳаракат қилаётган жисм сиртига таъсир этувчи куч. Ҳаракатдаги жисм сиртининг ҳар бир унсурига таъсир этувчи А.к. ларни битта тенг таъсир этувчи куч б-н алмаштириш мумкин (тўла А.к. ва бош момент — аэродинамик момент). А.к.ни учта проекцияга ажратиш мумкин: 1) ҳаракат йўналишига қарши бўлган куч — аэродинамик қаршилик X ; 2) тезлик йўналишига перпендикуляр бўлган кўтариш кучи Y ; 3) ён куч — X ва Y кучларга перпендикуляр куч. Тўла А.к. баъзан тўла аэродинамик қаршилик деб аталади.

АЭРОДИНАМИК МОМЕНТ - суюқлик (газ)да ҳаракат қилаётган жисмга таъсир этувчи аэродинамик кучлар бош моменти. У жисмнинг учишини бошқариш, аэродинамик куч йўналишини аниқлаш ва жисмнинг муҳитдаги ҳаракатини ўрганишда ишлатилади.

АЭРОДИНАМИК ҚУВУР - аэродинамика соҳасидаги текшириш қурилмаси; унда сунъий ҳосил қилинган ҳаво ёки газ оқимининг учини аппаратларига ва б. объектларга ёки моделнинг объектлардаги физикавий ўхшаш қисмларига таъсири ўрганилади. А.к.ни биринчи марта К. Э. Циолковский қурган. А.Қ ёрдамида ҳаво (ёки газ)нинг қаршилик кучи, каттиқ жисм сиртида босимнинг тақсимланиши ва б. аниқланади. А.Қ тажрибалари кичрайтирилган моделлар, баъзан эса тўлиқ ўлчамли конструкциялар устида ўтказилади (расмга қ.). А.к.да жисм қўзғалмай туради (ҳавога ёки газга нисбатан ҳаракатланмайди), ҳаво (газ) қўзғалмас жисмга нисбатан ҳаракатланади. А.к. куйидагилардан иборат бўлади: ҳаво (газ)ни сўриб олувчи соплло; ҳаво (газ)нинг керакли йўналишдаги оқимини вужудга келтирувчи йўналтирувчи кураклар; текшириладиган объект ва аэродинамик куч, моментлар ва б. кўрсаткичларни ўлчайдиган датчиклар ўрнатиладиган иш қисми; вентилятор, компрессор ёки эжектор; ҳаво (газ)ни атроф муҳитга чиқариб

юборадиган диффузор. Баъзи А.к.да ҳаво (газ) оқимини соплога қайтарадиган теска-ри (йўналтирувчи куракли) каналлар бўлади. А.к. хиллари: берк ва очиқоқимли; берк ва очиқ иш қисмлари бўлган; товуш тезлигидан паст, товуш тезлигига яқин, товуш тезлигидан юқори ва гипер (ўта юқори) товуш тезлигидаги оқимли; даврий ва узлуксиз ишлайдиган. Электр ей б-н иситиладиган, адиабатик қисиладиган, зарбий, импульсли А.к.лар ҳам бор. А.к.да синаш машиналарнинг оптимал шакллари аниқлашга ва муҳандислик иншоотларига шамол таъсирини ўрганишга имкон беради. А.к. тажрибалари натижалари автомобиль, поезд, космик кемалар, сув ости кемалари ва б.нинг энг мақбул шаклини топишга, баланд иморатлар, миноралар ва б.га шамолнинг таъсирини ўрганишга имкон беради.

АЭРОДИНАМИКА (аэро... ва динамика) — гидроаэродинамиканинг ҳавонинг ҳаракат қонунларини ва жисмлар сиртида вужудга келадиган куч қонуниятларини ҳамда жисмларнинг ҳавога нисбатан ҳаракатини ўрганадиган бўлими. Асосий масалаларидан бири — учиш аппаратларига таъсир этувчи аэродинамик кучларни ҳисоблаш усули б-н уларнинг лойиҳасини ишлаб чиқиш. Авиация ривожланганлиги туфайли А. мустақил фан сифатида 20-а. бошларида вужудга келди. Самолёт қанотининг кўтариш кучини, самолёт ва унинг деталлари аэродинамик қаршиликларини ҳаво винтининг тортиш кучини ҳисоблаш усуллари назариясини ишлаб чиқиш ва яратиш талаб қилинади. Қанотнинг кўтариш кучини ҳисоблашга имкон берувчи назарияни 20-а. бошларида Россияда К. Э. Циолковский, Н. Е. Жуковский ва С. А. Чаплигин, Германияда В. Куттой, Англияда Ф. Ланчестер ишлаб чиқишган. Учиш назариясини ишлаб чиқиш б-н бир вақтда аэродинамик лабораториялар курилади. Вужудга келадиган масалаларни ечиш усулига кўра А. назарий ва тажриба А.ларига бўлинади.

Назарий А.да гидроаэродинамиканинг асосий қонунлари тенгламалар шаклида назарий таҳлил қилинади. Тажриба А.сида ҳаракатнинг айланиш қонунидан кенг фойдаланилади. Шунга мувофиқ v тезлик б-н ҳаракатланаётган жисмга таъсир этувчи куч кўзгалмас қилиб маҳкамланган шу жисмга таъсир этувчи ва шу v тезликда ҳаво оқимини ҳайдовчи кучга тенг бўлади.

Авиация ва ракета техникасининг ривожланиши муносабати б-н янги фанлар — гипер товуш тезликлари А.си, сийрак газ А.си ва космик А. вужудга келди. А. натижаларидан китъалараро ракеталар, ер сунъий йўлдошлари, космик кемаларни лойиҳалаш ва яратишда, иссиқлик техникаси, кимё саноати ва б.да фойдаланилади.

Саноат А.сида ҳаво ҳайдагичлар, шамол двигателлари, оқимли аппаратлар (эжекторлар), шамоллатиш техникаси (хусусан, ҳаво кондиционери)ни ҳисоблаш б-н боғлиқ бўлган, шунингдек ердаги транспортлар (автомобиллар, поездлар) ҳаракатида вужудга келадиган аэродинамик кучлар б-н, бино ва иншоотларга шамолнинг таъсири б-н боғлиқ масалалар кўриб чиқилади.

АЭРОДРОМ (аэро... ва юн. dromos — югуриш жойи) — самолётларнинг учиши ва кўниши учун мўлжалланган, уларни жойлаштириш ва уларга техник хизмат кўрсатишни таъминлайдиган иншоотлар ва жиҳозлар мажмуи. Фуқаро ва ҳарбий, доимий ва муваққат А.лар бўлади. Самолётларнинг турлари, ҳудудларнинг катта-кичиклиги, А. тўшамасининг кўтариш имкони ва б. белгиларга қараб А.нинг транспорт, 3-д, ўқув-машк, клуб-спорт ва б. хиллари бор. Транспорт А.и аэропорт сингари жиҳозланади.

АЭРОЗОЛЛАР (аэро... ва лот. solutio — эритма) — газ муҳитида муаллақ турадиган майда-майда каттиқ ёки суюқ зарралардан ташкил топган дисперс тизимлар. А.даги зарраларнинг катталиги мм нинг ўн миллиондан бир улушидан

тортиб, бир неча мм гача боради (кор учкунлари, ёмғир томчилари). А. қаттиқ ёки суёқ жисмларнинг майдаланиши, парчаланиши (мас, портлаш вақтида) ёки конденсатланиши (мас, ҳаводаги қаттиқ жисм зарралари, газ ионлари ва б.да сув бугининг тўпланиши) натижасида, шунингдек кимёвий реакция вақтида (аммиак б-н водород хлориддан аммоний хлорид олинганда) вужудга келади. А.нинг муҳим хусусияти зарраларнинг қарама-қарши зарядлигидир, дисперс муҳитнинг зичлиги ва қовушомиги кичик бўлганидан, бундай муҳитдаги зарралар тўхтовсиз ҳаракат қилиб туради, бунинг натижасида улар ўзаро тўқнашиб, осонгина йириклашиши мумкин (А. коагуляцияси), йириклашган зарралар эса огирлик кучи таъсирида дисперс муҳитдан ажралади — дисперс тизим бузилади. А.ни парчалашда юқори кучланишли электр токи, марказдан қочирма куч ва ультратовушлардан, махсус филтрлардан фойдаланилади. Метеорологияда, ҳавони чангдан тозалашда, ҳарбий ишда (тутун пардаси ҳосил қилишда), пуркагич ёрдамида жисмларга лок ёки бўёқ беришда ва б. ишларда А. муҳим роль ўйнайди.

АЭРОЗОЛЬ БУЁҚЛАР — к. Эмаллар.

АЭРОЗОЛЬ ГЕНЕРАТОРИ - термомеханик ва механик усулларда аэрозоллар ҳосил қилиш ҳамда уларни пуркаш машинаси. Бог, ўрмон ва далаларда к.х. ўсимликлари зараркунандаларига қарши курашда, шунингдек омборлар ва иссиқхоналар, чорвачилик биноларини дорилашда ишлатилади. Ветеринария амалиётида А.г.дан дезинфекцияловчи, инсектицид ва вакцина аэрозоллари ҳосил қилишда фойдаланилади. Термомеханик усулда иш суёқлиги аввал киздирилади, сўнгра ҳаво оқими уни майда заррачаларга парчалайди. Механик усулда эса иш суёқлиги фақат ҳаво оқими таъсирида парчаланаяди. Иш вақтида А.г. автомобиль кузови, трактор юк тиркамаси, от арава ва б. да олиб юри-

лади. Баъзи А.г. пуркагичлар, чанглатгичлар б-н бирга ишлатилади. Захарли дори эритмасини аэрозоль мосламаси ёрдамида ҳам пуркаш мумкин. Бунда чанглатгич-пуркагичнинг пуркагич қисмига аэрозоль мосламаси ўрнатилади, аппаратда махсус сўргич орқали сўрилган ҳаво резервуардан дорини эргаштириб, дозаторга ҳайдайди. Дозаторда ҳосил бўлган эмульсия учлик орқали майда заррача ҳолида ўсимликка пуркалади.

АЭРОЗОЛЬТЕРАПИЯ - биологик фаол кукун дориларни аэрозоль ҳолида, яъни махсус пуркагич ёрдамида кучли ҳаво оқими б-н пуркаб, нафас олдириб даволаш; асосан беморнинг нафас йўлларига, организмнинг турли бўшлиқларига ёки тананинг шикастланган жойларига пуркалади. Бунда нафас йўлларида дори етарли концентрацияда тўпланади. Нафас аъзолари касалликлари (сурункали бронхит, бронхоэктазия, ўпка, шунингдек бронх сили ва б.)да қўлланилади.

АЭРОИОНИЗАТОРЛАР - ҳавони сунъий равишда ионлаш, яъни унда жуда кўп мусбат ёки манфий атмосфера ионлари (аэроионлар) ҳосил қилиш учун ишлатиладиган аппаратлар. А. юрак-кон томир касалликларида, асаб хасталигида, нафас йўллари ва ўпка яллиғланганда асосан манфий аэроионлар б-н даволашда қўлланилади.

АЭРОИОНОТЕРАПИЯ (аэро... ва юн. ion — келувчи, терапия) — ҳаво ионлари б-н даволаш усули. Бунда махсус асбоблар — аэроионизаторлар ишлатилади; улар ёрдамида ҳавода кўплаб аэроионлар ҳосил қилинади. Аэроионлар нафас йўллари ва ўпка альвеоларидаги ўз концентрацияси ва зарядига қараб, ўпка интерорецепторлари — сезув нерви учларининг қўзғалувчанлигини ўзгартиради. Бу ерда ҳосил бўлган импульслар бош мия марказларига боради, сўнгра аъзоларга тегишли сигналлар етиб келади. Аэроионлар ўпка альвеолари деворидан конга ўтиб, ўз зарядини қон оксиллари ва ҳужайра элементларига беради. Нати-

жада қон ва б. суюқликларда (мас, орка мия суюқлигида) электр зарядларининг микдори ўзгаради, бу ҳол марказий ва вегетатив нерв системасининг фаолиятига, пировардида, организм фаолиятига фойдали таъсир этади. А. таъсирида тўқималарда моддалар алмаши-нуви ва оксидланиш-қайтарилиш жараёнлари тезлашади, кислород б-н таъминлаш кучаяди. А. одатда бошқа даво табдиллари б-н бирга қўлланилади. А.дан бронхиол астма, гипертония, узок вақтгача битмайдиган ярачақаларни ва б. касалликларни даволашда фойдаланилади. А. умумий тарзда қўлланилиши ёки ҳаво оқими фақат жароҳат, ярага йўналтирилиши мумкин. Анинг бир қадар мукамал усули— гидроаэроионотерапия Тошкентдаги Саломатликни тиклаш ва физиотерапия и.т. институтида кенг қўлланилади.

АЭРОИҚЛИМШУНОСЛИК

- иқлимшуносликнинг тропосфера ва куйи стратосфера (25 км баландликка)даги иқлим шароитларини ўрганувчи бўлими. Ер сиртининг бевосита таъсири сезилмайдиган баландликдаги қатламдан эркин атм. (э.а.) бошланади. Э.а. иқлим, метеорологик элементлар — босим, т-ра, намлик, радиация баланси ва шамолнинг статистик кўрсаткичлари б-н ифодаланади. Э.а.да шамол кучайиб, йўналиши турғунлашади. Иқлим ҳосил қилувчи асосий жараёнлар иссиқлик алмашиши, намлик алмашиши ва атм.нинг умумий циркуляциясидир. Э.а.даги барча метеорологик элементларнинг даврий ва узлуксиз ўзгариши, кўп йиллик режими асосан шу жараёнлар б-н аниқланади. Иқлим ҳосил қилувчи бу уч омил бири-бирига боғлиқ. Э.а.да намлик камайиши атм. қурғоқчилигига олиб келади. Географик кенгликнинг метеорологик элементларга таъсири баландликка қараб орта боради. Э.а. қатламлари иклими географик кенглик бўйича аниқ тақсимланади. А. ана шу омилларни тадқиқ қилиш б-н шуғулланади.

АЭРОЛИТ — тош метеоритнинг эски номи.

АЭРОЛОГИК АСБОБЛАР - аэрологияда қўлланиладиган асбоб-ускуналар. Ҳаво босими, шамол тезлиги, йўналиши ва ҳ.к.ни ўлчашда ишлатилади. Муқим (стационар) А.а. ерга ўрнатилади, баъзилари атм.нинг тегишли қатламларига турли воситалар: водород ёки гелий тўлғазилган каучук шарлар, аэростатлар, стратостатлар, махсус самолётлар ва геофизик ракеталар ёрдамида атм.га кўтарилади. Ерга ўрнатишган А.а. аэрологик теодолит, радиотеодолит, радиолокатор кўтарилган А.а.дан келадиган ахборотларни қабул қилади. Атм.га кўтарилган А.а. атм.да рўй бераётган ҳодисаларни бевосита қайд қилади. Энг аниқ, мураккаб ва оғир А.а.— метеорографлар кузатувчи б-н биргаликда самолётларда, энгилроқ А.а.— автоматик радиозондлар махсус шарлар ёрдамида кўтарилади (30—35 км гача). И.т. мақсадларида булутнинг юқори ва пастки чегараси, булут таркибидаги сув микдори, озон, турбулентлик, электр потенциал ва б.ларни ўлчаш зарур бўлганда махсус А.а.дан фойдаланилади.

АЭРОЛОГИЯ (аэро... ва юн. logos — сўз, тушунча, билим) — атм. физикасининг эркин атмлаги (Ер сиртига туташиб қатламдан баланддаги) физик ҳодисалар ва жараёнларни ўрганувчи бўлими. Баландликларда атм. таркиби, булут ва ёғинларнинг ҳосил бўлиши, ҳар хил баландликдаги ҳаво оқимлари, ҳаво мас-саларининг ўзаро таъсири ва б.ни ўрганади. Об-ҳавони олдиндан айтиш усуллариининг тобора такомиллашуви, юқори баландликларда учиб имкониятларининг кенгайиши туфайли бутун дунёда А. тез ривожланди. Ернинг сунъий йўлдошлари учирлиши юқори атм.ни ўрганиш учун кенг имкониятлар очди. А. ихтиёрида Ернинг сунъий метеорологик йўлдошлари, электрон асбоблар, радиолокация воситалари, махсус жиҳозланган самолётлар, ракета, радиозонд ва такомиллашган аэростатлар мавжуд.

АЭРОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ - шамол, т-ра, босим ва намликни мунтазам

кузатиб борувчи ст-я. А.с.да Ер устидаги метеорологик кузатишлар ва аэрологик ўлчаш натижалари тегишли ташкилотларга юбориб турилади. Ас. радиозонд, аэростат, метеографлар, аэрологик теодолит, радиотеодолит ва радиолокаторлар б-н жиҳозланади. А.с. маълумотлари аэрология марказларида жамланади.

АЭРОЛОЦИЯ (аэро... ва голландча loodsen — кемани олиб юриш) — ҳаво йўлининг мукаммал тафсилоти (харитаси). Штурманнинг, штурмансиз учуш аппаратларида эса учувчининг хатарсиз ва адашмай учишини таъминлаш учун тузилади. А. ҳаво йўлининг иқлим ва табиий-географик тафсилотини, самолётдан кўринадиган мўлжалларнинг тафсилотини, аэродром, қўниш майдонлари ва метеорологик ст-ялар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

АЭРОМАГНИТ СУРАТГА ОЛИШ (съёмка) — ер магнит майдонини самолётлар ёрдамида ўрганиш усули. Бу усул аэромагнитометр ихтиро қилингандан (1936) кейин қўлланила бошланди. Кейинчалик темир конларини қидириш, геологик хариталар тузиш ва уларни аниқлашда кенг фойдаланиладиган бўлди. Магнит майдонининг тўлиқ миқдори А.с.0. вақтида бир-бирига параллел йўналишларда (ўрганилаётган ҳудудни тўла қоплаш йўли б-н) ўлчанади. А.с.0. натижалари учуш баландлигига боғлиқ; қанча паст училса, шунча майда объектлар аниқланади. Олинган маълумотлар ер магнит майдони кучланишининг вертикал миқдорини кўрсатувчи изочизиклар харитаси ёки ўлчанаётган миқдорнинг йўналиш (профиль) бўйича ўзгаришини кўрсатувчи жадваллар орқали тасвирланади. Самолётда қисқа вақт ичида жуда катта ҳудудларни ўрганиш мумкин. Бу эса фойдали қазилма конларини топиш ва уларнинг тарқалиш қонуниятларини ўрга-нишга ёрдам беради. А.с.о. да Ер сунбий йўлдошларидан ҳам фойдаланилади.

АЭРОМАГНИТОМЕТР - Ернинг магнит майдонини самолёт ва б. учуш

аппаратларидан ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб. Икки тури — индукцион ва феррозондли А. қўлланилади. Индукцион А.ларда ўз ўқи атрофида айланадиган симлар ўралган ғалтак сезгир ўлчовчи элемент вазифасини бажаради. Бу А.лар ер магнит майдони кучланишининг тўлиқ қийматини ўлчашда қўлланилади. Феррозондли А.ларда магнит жиҳатдан юмшоқ қотишмалардан ясалган темир ўқида магнит тўйиниш ҳолати ҳосил бўлиши натижасида ер магнит майдони кучланишининг тўлиқ қиймати ўлчанади. Ўқи магнит жиҳатдан юмшоқ қотишмадан ясалади, ўзи индукцияланувчи ғалтак сезгир элемент вазифасини бажаради. Бу сезгир элемент ўлчаш вақтида автоматик равишда ер магнит майдонининг тўлиқ вектори йўналишига мосланади. Самолёт магнит таъсиридан қутулиши учун А. гондолада самолётга шатак қилинади. А. темир конларини, нефть ва газ конларини АММ-13 маркали феррозондли аэромагнитон излашда қўллаилади.

АЭРОМАЁҚ — кечаси ва туман вақтида самолётларга мўлжал берадиган, кучли ёруғлик манбалари б-н таъминланган қурилма; иншоот.

АЭРОН — 1) қайт қилишга қарши восита, таркибида гиосциамин ва скополамин тузлари бўлган таблетка. Самолётда учганда, кемада сузганда ва ҳомиладорликда юз берадиган кўнгил айниш ҳамда қайт қилишнинг олдини олиш ва даволашда ишлатилади; 2) мис, кремний қўшилган алюминийли қотишма, анча пишиқ бўлиб, самолёт ва дирижабль ясашда ишлатилади.

АЭРОНАВИГАЦИЯ (аэро... ва лот. navigation — кемада сузиш) — учуш аппаратларини белгиланган трассадан харита, компас, радиоасбоблар ва б. воситалар ёрдамида учуриб бориш тўғрисидаги фан (қ. Ҳаво навигацияси).

АЭРОНАВТИКА (аэро... ва юн. nautike — кемани бошқариш) — ҳаводан енгил учуш аппаратлари (дирижабль, аэростат ва б.)да парвоз қилиш (қ. Ҳавода парвоз қилиш) ва ҳаводан оғир учуш ап-

паратларида учиш тўғрисидаги таълимот (қ. Авиация).

АЭРОНОМИЯ (аэро... ва юн. *nomos* — қонун) — атм.нинг юқори қатламларини ўрганувчи фан. А.даги и.т. усуллари: ракеталар ва сунъий йўлдошлар ёрдамида атм.ни зондлаш, радиотўлқинларнинг тарқалишини кузатиш, спектрал анализ (тахлил). Юқори атм. денгиз сатҳидан бир неча ўн км дан бошлаиб, Ернинг бир неча радиусичалик баландликкача давом этади. Пастки атм. б-н юқори атм. орасида аниқ чегара йўқ. Юқори атм.да Қуёш нурлари таъсирида диссоциация ва ионизация жараёнлари содир бўлади. 400—500 км баландликдан бошлаб атм. кислород ва азот атомларидан иборат. Юқори атм.нинг 50—70 км баландликдаги қисми исиган соҳалардан товушнинг қайтишини текшириш йўли б-н, 80 км баландликкача кисии кумушсимон булутлар ҳаракатини кузатиш йўли б-н, 1000 км гача қисми кутб шафақларини ўрганиш йўли б-н, бир неча минг км баландликдаги қисми чакмоқларнинг радиотўлқинлар тарқалишига таъсирини аниқлаш йўли б-н ўрганилади. Аэрономик масалаларни ҳал этишда спектрал таҳлил (анализ) муҳим восита ҳисобланади. Ернинг сунъий йўлдошлари ва ракеталар ёрдамида олинган маълумотлар юқори атмосферада кучли ионлашган қатламлар йўқпигини кўрсатди.

АЭРОПЛАН (аэро... ва лот. *planum* — текислик) — самолётнинг эскирган номи.

АЭРОПОНИКА, ҳавода ўстириш (аэро... ва юн. *ponos* — иш) — ўсимликларни тупроксиз, нам ҳавода ўстириш. Ўсимлик илдизларига махсус асбоблар ёрдамида вақт-вақти б-н озиқ моддалар пуркаб турилади. А. усулини 1910 й. рус олими В. М. Арциховский тадқиқот мақсадлари учун тақлиф қилди. Кейинчалик А.дан гулчилик ва сабзавотчиликда ҳам фойдаланила бошлади. А. усулида илдизмевали ўсимликлар етиштириш ҳам ўзлаштирилган. Иссиқхона,

оранжерея, космик кемаларда ва б.да қўлланилади.

АЭРОПОРТ (аэро... ва порт) — йўловчилар, қж, почтани ҳаво транспортта воситаларида мунтазам ташишни таъминловчи бинолар, иншоотлар (аэродром б-н бирга) ва жиҳозлар мажмуи. Халқаро ва маҳаллий А.га бўлинади. А. таркибига аэровокзал, почта бўлимлари, юк ортиш-тушириш ишларини механизациялаш жиҳозлари бўлган омбор, устахоналар, ангар, моддий-техника жиҳозлари, ёнилғи қуйиш воситалари ва б. сақланадиган омборлар қиради. А. радиолокаторлар, автоматик радиотехника воситалари, ёруғлик сигнали тизимлари, навигация қурилмалари ва б. б-н жиҳозланган бўлади.

АЭРОСТАТ (аэро... ва юн. *states* — кўзгалмас) — ҳаводан енгил учиш аппарати. Бунда кўтариш кучи зичлиги ҳаво зичлигидан кам бўлган, қобиқ (баллон) ичига тўлдирилган газ (водород, гелий) дан ҳосил қилинади. Дастлабки А.ни Францияда ака-ука Жозеф ва Этьен Монгольфьелар 1783 й.да учуришган. Бошқариладиган (дирижабллар) ҳамда бошқарилмайдиган А.лар бўлади. Бошқариладиган А.ларга двигателъ ҳамда ҳаво винтлари ўрнатилади. Гелий водороддан оғирроқ бўлишига қарамай, А.ларнинг қобиғи кўпинча гелий б-н тўлдирилади, чунки водород осон ўт олиб кетиши мумкин. Бошқарилмайдиган А.лар ўз вазифасига кўра эркин ва боғлаб қўйиладиган А.ларга бўлинади. Стратостатлар, субстратостатлар, ҳаво шарлари эркин А.лар бўлиб, улардан и.т. ишларида, боғлаб қўйиладиган А.лардан ҳарбий мақсадларда, метеорологик тадқиқотларда фойдаланилади.

АЭРОСТАТ АСТРОНОМИЯСИ - астрономиянинг космик жисмларни аэро-статга ўрнатилган телескоп ва б. илмий аппаратлар ёрдамида кузатишга асосланган бўлими. Ер сирти яқинида атмосфера бир текис исимаганлиги сабабли, турбуленция ҳодисаси рўй беради, натижада кузатилаётган ёриткич нукта эмас,

балки ёруғроқ доғ шаклида кўринади. Бунга юлдузларнинг милтиллаши мисол бўла олади. Бундан ташқари, атмосферанинг қуйи қисми космик жисмлардан келадиган ультрабинафша ($X < 3900 \text{ \AA}$) ва инфрақизил ($X > 7600 \text{ \AA}$) нурларни кузатишга ҳам халақит беради. Атмосферадаги турбуленция-милтиллаш эффекти б-н боғлиқ муаммоларни ўрганиш ва космик жисмлардан келадиган нурларни кузатиш учун 20 — 30 км баландликка кутариладиган стратосфера аэростатларидан фойдаланилган. А. а. бизга энг яқин юлдуз — Куюшнинг инфрақизил нурларини ўрганишдан бошланди. Ультрабинафша нурларни кузатиш учун аэростатлар кўтариладиган баландлик кифоя қилмайди. Шунинг учун ҳозир Ер сунъий йўлдошлари ёки 60 км гача баландликка кўтариладиган ракетаалардан фойдаланилади.

АЭРОСТАТИКА — аэромеханиканинг газлар (айниқса, ҳаво)нинг мувозанат шартларини ва уларга ботирилган қаттиқ жисмларга таъсирини ўрганувчи бўлими. Гидростатиканинг баъзи қонунлари А. учун ҳам умумийдир. Суюқликлардан фарқли равишда газлар ўз-ўзидан чексиз кенгайиш ва ташқи босим остида сиқилиш хусусиятига эга. Ер сиртидан юқорилашган сари ҳаво зичлиги камаё боради. Ер сиртида ҳаво зичлиги энг кўп бўлади. Ҳаво ва газ зичлиги кўтариш кучига таъсир қилади. Т-ра пасайганда ва босим кутарилганда зичлик ортади ва, аксинча, Ер сиртидан юқорилашган сари атмосферанинг физик хусусиятлари ўзгара боради: ҳаво зичлиги камаёди, т-ра, намлик ўзгаради ва х. к. Ҳаво босими денгиз сатҳидан бошлаб ҳисобланадиган баландликдан юқори кўтарилган сари (ҳаво т-раси баландлик бўйича ўзгармаса) кўрсаткичли (экспоненциал) муайян қонун бўйича ўзгаради.

АЭРОСУРАТГА ОЛИШ, аэросъёмка — Ер сиртининг бирор қисми тасвирини учуш аппаратлари (самолёт, аэростат, ҳаво шари, ер сунъий йўлдоши, ракета ва б.)га ўрнатилган махсус суратга олиш

ва қайд қилиш қурилмалари ёрдамида суратга олиш ва қайд қилиш. Аэрофото-суратга олиш ва фотоэлектрон хилларга бўлинади. Аэрофотосуратга олиш энг кенг тарқалган бўлиб, ундан хўжалик ҳамда илмий мақсадларда кенг фойдаланилади. Бу усул одатдаги фотоаппаратдан суратга олиш жараёнининг тўла автоматлаштирилгани, кадрларни катта бичимда олиши, анча тез суратга олиши б-н фарқ қилади. Фотоэлектрон А. о. электрон аппаратура ёрдамида объект чиқарадиган ёки қайтарадиган кўринмас электромагнит нурларни қайд қилишга; қабул қилинган нўрни электрон оптик ўзгартиргич б-н кўринадиган тасвирга айлантиришга; объектнинг кўринадиган тасвирини ўзгартиргич экранда ҳосил қилишга ва шу тасвири экрандан фотоплёнкага суратга олишга асосланган. Инфрақизил ва радиолокацион А. о. катта аҳамият касб этади. А. о. топографик хариталар тузишда, геологик кидирувларда, қ. х. ва ўрмон хўжалигида, ҳарбий ишда, муҳандислик-қидирув ишларида қўлланилади.

АЭРОТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ - Ер юзи, ландшафтлар, ер ости, Дунё океани ва атмосферани Ернинг сунъий йўлдошлари, самолёт ва б. учувчи аппаратлар ёрдамида ўрганиш усуллари.

АЭРОТАКСИС (аэро... ва юн. taxis — интилиш, ҳаракат) — баъзи тубан ўсимлик ва содда ҳайвонларнинг ксилородли (ҳаволи) муҳитга интилиши ёки ундан қочиши. Кислородли муҳитга интилиш тўғри (мусбат), ксилородли муҳитдан қочиш эса тесқари (манфий) А. деб аталади.

АЭРОТЕРАПИЯ — организмини чиниктириш ва даволаш мақсадида очик ҳаводан фойдаланиш усули. А.дан кўпинча болалар организмини чиниктириш ва ташқи муҳитнинг нохуш омилларига нисбатан чидамани ошириш, шунингдек ўпка, суюқ, тери, бўғим сили, камқонлик, нерв ва юрак-томир системасининг функционал касалликларини даволашда фойдаланилади. А.нинг

ҳаво ванналари б-н даволаш тури кенг қўлланилади.

АЭРОТРОПИЗМ - қ. Тропизм.

АЭРОФАГИЯ (аэро... ва юн. phagein — ютмок) — ҳаво ютиш. Овқат ютганда қисман ҳаво ютиш табиий ҳол. Лекин курук ҳаво ютишга одатланиш касалликка сабаб бўлади. Одатда шошиб ва гаплашиб туриб овқат ейиш, баъзан кўп сўлак ажралиши натижасида А. рўй беради. Сурункали гастрит, колит, меъда яраси ва гипотонияси, коронар томирлар касаллиги, аорта аневризмасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Эмадиган болаларнинг курук тешик сўргич сўриб юриши ҳам А.га сабаб бўлади. Ютилган ҳавонинг бир қисми кекирганда чиқиб кетади, қолгани меъдани шиширади, ичакка ўтиб, фаолиятини издан чиқаради, перисталтикаси бузилади, бемор қайт қилиб, корни оғрийд; бола иштаҳаси йўқолиб, озиб кетади. Психиатрияда А. неврознинг айрим турларида кузатилади.

Давоси: психотерапия, сўлак, балгам ютмаслик, овқатланаётганда гапирмасдан оз-оздан овқат ейиш, меъдада кўп туриб қоладиган овқат емаслик, газли ичимликлар ичмаслик тавсия этилади. Болаларга сўргични курук сўрдирмаслик, ҳаво ютишга одатланишга йўл куймаслик, корин шишиб оғриганда боланинг ҳолатини ўзгартириб, ҳавони чиқариб юбориш чораси кўрилади.

АЭРОФИЛЬТР (аэро... ва ...фильтр) — оқинди сувлар биологик жиҳатдан тозаланадиган иншоот. Фильтрловчи қатламнинг анча баландлиги (4 м гача) ва мажбурий шамоллатиш қурилмаси (А.нинг оксидлаш қуввати ошишини таъминловчи қурилма) борлиги б-н биофильтрдан фарқ қилади. Ҳажми 1 м³ ли А.га суткасига 5 м³ оқ сув тозалаш учун қабул қилинади.

АЭРОФИТЛАР (аэро... ва юн. phyton -ўсимлик) — ёмғир ва шудрингда эриган минерал озик моддалар ҳисобига яшайдиган ўсимликлар. Дарахтлар танаси ва шохларида, тупроқ ва тошлар устида ўсади. А.га айрим лишайниклар ва сув

ўтлари мисол бўла олади.

АЭРОФОБИЯ (аэро... ва юн. phobos-кўрқиш) — кўрқиш ҳолати; 1) беморнинг ҳаво (шамол)дан кўрқиши, рухий хасталикларда кузатилади; А. кутуриш касаллигининг илк белгиси; 2) елвизакдан кўрқиш.

АЭРОФОТОРАЗВЕДКА - самолёт ёки бошқа учиш аппаратларига ўрнатилган аэрофотоаппаратлар ёрдамида ердаги объектларни суратга олиш. А.ни учувчисиз ёки махсус разведкачи самолётлар бажаради. Разведкачи самолётда бир неча фотоаппарат бўлиб, улар ердан берилган дастур-топширикка биноан автоматик равишда суратга олади ёки учувчи тегишли объектларни танлаб суратга олади. Ҳарбий ишда душман қароргоҳлари ва объектларини, стратегик иншоотларини суратга олишда А.дан фойдаланилади.

АЭРОФОТОСУРАТГА ОЛИШ - самолёт, вертолёт, Ер сунъий йўлдоши ёки ракеталарга жойлаштирилган махсус аэрофотоаппарат ёрдамида жойнинг фотосуратини юқоридан олиш ва шу фотосуратлар ёрдамида жойнинг плани ва географик харитани тузиш. А.о. жойнинг баъзи тафсилотларини ёки иишоотларнинг фотосуратларини олиб, сўнгра тайёр харитасига тушириш учун ҳам қўлланилади. Баъзан, А.о.нинг вазифаси фақат жойнинг тутган ўрни чегараларини аниқлаш б-н чекланади (контур А.о.), баъзан топографик улчашлар натижасида олинган рельеф ҳақидаги маълумотлар А.о. ёрдамида олинган харитага туширилади (мураккаб-комбинацияланган А.о.). А.О. воситасида харита тузиб, фотограмметрик ўлчашлар нағижасида рельефни шу хариталарга тушириш ҳам мумкин (фотограмметрия). Учиш, фотосурат олиш ва тайёр фотосуратларни ўлчаш натижасида жойнинг плани — харитаси тузилади. А.о. топографик хариталар тузишда, геол., тупроқшунослик тадқиқотларида, ўрмончилик ва ер тузиш ишларида, йўл ва ер гидротехника иншоотлари куриш, ҳарбий иш ва б.да

қўлланилади. Айтиб ўтилган ишларда қўлланиладиган А.о.нинг энг муҳим қисми олинган фотосуратларда жойнинг ҳамма тафсилотларини топа билиш (дешифрлаш — шифрни ечиш) ва уларни харитага аниқтуширишдир. А.о. қайси соҳада ишлатилишига қараб, фотосуратдаги тафсилотларни аниқлаш — топографик, гидротехник, гидрогеографик дешифрлаш турларига бўлинади. Ҳарбий мақсадда олиб борилган дешифрлаш душманнинг мудофаа тизимини аниқлаш, унинг коммуникациям, аэродромлари ва кечув жойларини ўрганишдан иборат. Бундан ташқари, ҳарбий ишда ердан туриб аниқлаб бўлмайдиган объектлар (нарсалар)нинг координаталари топилади.

АЭТА (агта, инагта) — Филиппин о.ларининг туб аҳолиси, паст бўйли (140 — 150 см) негроид қабилалар гуруҳи. 40 мингга яқин (1987). А. малайя-полинезия тиллари оиласига мансуб бир-бирига ўхшамаган шеваларда гаплашадилар. Ҳозиргача қад. диний эътиқодлар (қабиливий анимизм) сақланиб қолган. А. ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан қроқ, кўчманчи қабила бўлиб, теримчилик ва овчилик б-н шуғулланади.

АЭЦИЙ Флавий (тахм. 390-454. 21.9, Рим) — саркарда, Ғарбий Рим империясининг сўнгги ҳимоячиларидан бири. 425 й. А. гунн жангчилари кўмагида Ғарбий Рим империясининг олий раҳбарлик лавозимларини эгаллашга эришган: бир неча бор консул этиб сайланган, патриций унвонини олган. А.нинг мавқеини пасайтириш мақсадида императрица Галла Пластидия Африкадаги кўшинлар кўмондони Бонифацийни Италияга чақиртириб олган. Шунга қарамасдан 432 й. А. империя кўшинлари бош кўмондони лаво-зимини эгаллаган. 450 й. гуннлар б-н А.нинг яхши муносабатлари бузилган. 451 й. Каталаун жангида А. бошчилигида германлар ва аланлардан ташкил топган кўшин вестготлар кўмагида Аттила кўмондонлиги остидаги гуннлар устидан галаба қозонган. А.

императорнинг кизи Евдокияни ўғлига олиб беришга ҳаракат қилгани учун император Валентиниан 111 томонидан Палатин тепалигидаги қабул маросимида ўлдирилган.

АЮДОҒ («Айқоғ») — Қримнинг жан. соҳилидаги чўкки ва бурун, Гурзуфдан 2,5 км шим.-шарқда. Бал. 572 м. Откинди жинслардан тузилган. А. ўрмон ва бутазорлар б-н қопланган. Жан.-ғарбий этакларида Артек жойлашган.

АЮПОВ Абдулла Толипович (1923.10.1, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), проф. (1983). 1941-45-й. лардаги уруш қатнашчиси. Ўрта Осиё давлат ун-ти тарих ф-тини тугатган (1949). Ун-тда ўқитувчи (1952—55), доцент (1955 й.дан). ТошДУ (ҳоз. ЎЗМУ) гуманитар ф-тлар фалсафа кафедрасининг мудирини (1962—92), кафедра проф. (1992 й.дан). А. ТошДУ фалсафа бўлими, кейин ф-тини ташкил этишда бошчилик қилган. Илмий асарлари фалсафа тарихи, баркамол инсонни тарбиялаш, маънавиятни шакллантириш масалаларига оид. Фалсафа фани бўйича дарслик, ўқув кўлланма ва дастурлари нашр этилган.

АЮПОВ Шавкат Абдуллаевич (1952.14.9, Тошкент) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), физика-мат, фанлари д-ри (1983), проф. (1985). А. Т. Люловнинг ўғли. Тошкент давлат ун-тининг математика ф-тини тугатган (1974). ТошДУ да ўқитувчи (1977-79) ва Ўзбекистон ФА Математика ин-тида катта илмий ходим (1979-88), алгебра ва анализ бўлими мудирини (1986 й.дан), директор ўринбосарини (1986 — 92), директор (1992-97). 1997 й.дан Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссияси раиси. Асосий илмий ишлари функционал анализ ва унинг замонавий тармоқларидан бири ҳисобланган операторлар алгебралари назариясига оид. А. Йордан алгебралари соҳасида ҳам назарий, ҳам татбиқий йўналишда йирик ишларни амалга оширди. Гильберт фазосидаги ўз-ўзига кўшма операторлар Йордан

алгебраси тузилиши ва курилиши бўйича муҳим натижалар олди.

Ас: Классификация и представление упорядоченных йордановых алгебр, Т., 1986.

АЮТТХАЯ, Аютия, (расмий номи Пра-Накхонси-Аюттхая) — Таиланддаги кад. шаҳар. Менам пасттексилигининг марказий қисмида. Аҳолиси 100 минг киши атрофида. А. Марказий Таиландда т. й. б-н Менам дарёси кесишган жойдаги муҳим савдо-транспорт ту-ғуни, шоликорилик р-нининг маркази. Шоли оклайдиган, вино ва консерва з-длари бор. Хунармандчилик (кумуш буюмлари и. ч.) тараккий этган. А. 1350 й.да бунёд этилган ва бирмаликлар вайрон қилиб ташлагунга қадар (1767) мамлакат пойтахти бўлган. 19- а.да қайта бунёд этилган. А. таи халқи кад. маданиятининг ёдгорлигидир. На Праман (7 —9-а.лар), Буддасаван (14-а.), Ражапуран (15-а.), Пра Срисанпет (15 — 16-а.лар) ибодатхоналари ва саройлар бор.

АЮЧИ — ўзбек уруғи. 16-а. бошларида Мовароуннаҳрга келиб жойлашган. Кейинчалик парчаланиб бошқирд, ўзбек (қипчоқлар ичида), қирғиз халқлари таркибига қирган.

АЮҚА (1647 — 1724) — қалмиқлар хони. Ҳокимият тепасига 1672 й. келиб Волга бўйларидаги барча қалмиқларни бирлаштирган ва ўз мулкани анча кенгайтирган. Россия ҳукумати А.ми хон деб 1712 й. тан олган. А. дам Жунғария, дам Россияга ён босиб турган, баъзан эса рус ерларига чопқунлар уюштирган. Чоризм Куй и Волга бўйида ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида А.ни қўллаб-қувватлаган ва унинг ҳарбий кучларидан Аштархон қўзғолони (1705 — 06) ва Булавин қўзғолони (1707 — 08)ни бостиришда, шунингдек Шимолий уруш (1700— 21)да фойдаланган.

АЯМАЖУЗ (араб.айём — кунлар, ажуз — кампир) — кишнинг охирги кунлари. Март ойининг биринчи ҳафтасида бўладиган совуқ ва изғиринли кунлар. А. ҳақида халқ орасида «аямажуз олти

кун, қаҳр айласа қаттиқ кун», «А. қирган-да тўксон — бир кунимча йўқсан» каби нақллар тарқалган. Чорвачи қозоқхалқи А.ни ўтамали деб атайди. А. чорванинг қишловдан қайтиб, кўзилаш олдидан ориқдаб, қишдан аранг чиққан вақтига тўғри келади, шундай пайтда баъзан қорбўронли кунлар бошланиб, эҳтиёт чоралари кўрилмаса, мол қирилиб кетиши мумкин.

АЯГУЗ — Қозоғистоннинг Шарқий Қозоғистон вилоятидаги дарё. Уз. 492 км. Ҳавзасининг майд. 15,7 минг км². Кичик Аягуз ва Катта Аягуз сойлари-нинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Чала чўлдан оқади. Суви кўпайган вақтида Балхашгача етиб боради. Асосан қордан сув олади. Ёз вақтида суви шўр бўлади. Суви суғоришга сарфланади.

АЯГУЗ — Қозоғистон Республикаси Шарқий Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1939 й.дан). Аягуз дарёси бўйида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 41,8 минг киши (1999). Чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлайдиган саноат тармоқлари (гўшт к-ти, жун газлама тўқув ф-қаси) ва транспортга хизмат қилувчи қорхоналар (автомобиль тузатиш з-ди, тепловоз ва вагон деполари), темир-бетон буюмлари з-ди бор. А. 1931 й.да Турксиб т. й. курилиши муносабати б-н вужудга келган.

АҚАЕВ Асқар (1944.10.10, Қирғизистон Республикасининг Кемин тумани) — Қирғизистон давлат ва сиёсат арбоби. Қирғизистон ФА акад. (1987), техника фанлари д-ри (1981), проф. (1983). Меҳнат фаолиятини 1961 й. «Фрунземаш» з-дида чилангарликдан бошлаган. Ленинград аниқ механика ва оптика ин-тини тугатиб (1968), шу ин-тида аввал лаборант, сўнг аспирант. 1972-73 й.ларда Фрунзе политехника ин-тида ассистент, катта ўқитувчи, Ленинград аниқ механика ва оптика ин-тида докторант. 1976 й.дан Фрунзе политехника ин-тида катта ўқитувчи, кафедра мудири. 1986 — 87 й.ларда Қирғизистон КП МК фан ва ўқув юртлари бўлими мудири,

1987 й.дан Қирғизистон ҒА вице-президенти, 1989 й.дан президенти. 1990 й. 27 окт.дан Қирғизистон Республикаси Президенти. Бир неча марта расмий ташриф б-н ЎзРда бўлган. Физик оптика ва голография бўйича илмий асарлар муаллифи. Бир қанча ун-тлар, жумладан ЎЗМУнинг фахрий д-ри (1996).

АҚБА, Ақаба (араб. — тоғ йўли, доvon) — тарихий географик тушунча. 9 — 10-а.ларда арабийнавис географларнинг асарларида кўп учрайди. 10- а.да форстили да ёзилган «Худуд ул-олам» ва «Тарихи Табарий» асарларида ҳам тилга олинади. Ҳозир бу атама, асосан, географик номлар таркибида қолган. Туркистон, Зарафшон ва Помир тоғларида А. сўзидан тузилган ўнлаб доvonни учратиш мумкин: Ақбабоши, Ақбаводиф, Ақбаи Оббурдан, Ақбаи Гишхун, Чоши ақба ва х. к. Бу атама ахба, ағба, овға шаклларида Ўзбекистоннинг бир қанча жойларида турли хил маънода ишлатилади. Мас, Самарқанд вилояти баъзи туманларида доvonга чиқалдиган тик йўлни овға дейишдаи ва х. к.

АҚИДА (араб.) — диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, шак келтирмасдан, муҳокама юритмасдан эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талаблар. Ислом А.ларининг асоси Қуръонда берилган, ҳадислардаги кўрсатмалар негизида ишлаб чиқилиб, тартибга солинган. Исломнинг суннийлик йўналиши илоҳиётда эътироф этиладиган А.лар ёки имон талаблари 7 та: Аллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас битикларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирга ва инсон қазо қилганидан сўнг қайта тирилишига ишониш (қ. Суннийлик). Шиалик йўналиши илоҳиётда 5 А. тан олинади: тавҳид (Аллоҳнинг ягоналиги), нубувват (пайғамбар) га ишониш, адл (илоҳий тақдирнинг адолатлигига ишониш), имомат (имомлар ҳокимиятини таниш), маод (охиратга ишониш) (қ. Шиалик).

Христианликда А.лар биринчи марта 2-жаҳон собори томонидан қабул қилин-

ган ва у эътиқод тимсоли деб аталган. У худонинг муқаддас учликда (Ота, Ўғил ва Муқаддас руҳда) намоён бўлиши, Исо (ас)нинг халоскорлик миссияси, унинг тирилиб осмонга кўтарилиб кетиши ва охиратда яна қайтиб тушиши, жами 12 асосий А.дан иборат. Кейинчалик жаҳон соборлари эътиқод тимсолини Исо (ас)нинг ҳам илоҳий, ҳам инсоний табиатга эғалиги, иконага сиғиниш шартлиги ҳақидаги А.лар б-н бойитган. Христиан черкови бўлиниб кетгандан кейин хар бир конфессия, диний оқим ўз таълимотига бошқа христиан черковлар эътироф қилмаган А.ларни киритган. Католицизм аъроф ҳақидаги, Муқаддас руҳ фақат Ота-худодан эмас, балки Ўғил-худодан ҳам пайдо бўлганлиги, Биби Марямнинг илоҳий тарзда Исо (ас)га хомиладор бўлганлиги ва унинг жисми осмонга кўтарилиб кетгани, Рим папасининг эътиқод ва ахлоқ ишларида бегуноҳлиги борасидаги А.ни қабул этди. Протестантизм эса руҳонийлик унвонини бериш, муқаддас зайтун мойи суртиш ва б. А.ларни тан олмай, хар бир диндорнинг ўз эътиқоди б-н гуноҳдан халос бўлиши тўғрисидаги А.ни расм қилди. Православие черкови янги А.лар киритишни рад этиб, илгариги А.лар мазмунини талқин этиш йўлидан борди.

АҚИҚ, ағат — минерал. Халцедоннинг бир тури, қатламли ёки йўл-йўл бўлади. Қатламларда ранглارнинг ҳар хил уйғунликда келишига қараб қуйидаги хиллари фарқланади: ағат оникси (оқ ва қора қатламлар), карнеол оникси (қизил ва оқ), сардоникс (қизил-қўнғир ва оқ), ағатлар (зангори-қулранг ва оқ). Кимёвий форму-ласи SiO₂. А.дан хар хил маржонлар, тақинчоклар ясалади, саноатда эса ҳовонча, ҳовонча дастаси, тарози призмалари, электр ва сув ўлчов асбобларининг тағлиги, кўнчилик саноатида дазмоллаш ғалтақлари ва б. ишланади.

АҚИҚА (араб.— «чақалоқ сочини олиш, қурбонлик сўйиш») — мусулмон оилаларида янги туғилган болага исм қўйиш ва «қорин сочи» (боланинг

туғилгандаги сочи)га қайчи уриш б-н боғлиқ одат. Жоҳилият давридаги турли маъбуд ва маъбудаларга атаб қилинадиган қурбонликлар ўрнига мусулмон оиласида фарзанд туғилганлигининг шукронаси сифатида бир кўй сўйиб (имкониятга қараб) А. маросимини ўтказишлик жорий этилган.

Ислом анъанасида А.ни чақалоқ туғилган куннинг 7 ёки 14, ёхуд 21 кунлари ўтказиш тавсия этилади. Бу кунларда А. ўтказилмай қолинса, сўнг қайси кунда, қачон амалга оширилса ҳам вазифа бажарилган ҳисобланаверади.

АҚЛ — инсон миясининг дунёни акс этириш ва шахснинг воқеликка бўлган муносабатларини бошқариб турадиган фаолияти. А. объектив дунё нарсаси ҳодисаларининг муҳим қонуний алоқамуносабатларини акс этириш ва шу тариқа воқеликни ижодий ўзгартириш имконини беради. Фикрнинг теранлиги, танқидийлиги, уйғунлиги, кенглиги ва тезлиги А.нинг энг муҳим сифатлари ҳисобланади. А. яшаш шароити таъсирида, фаолият ва айниқса таълим-тарбия жараёнида ривожланади. Бир неча фалсафий оқимларда А. олий ибтидо ва моҳият (панлогизм), инсонларнинг билиши ва хулқи асоси (рационализм) деб тушунилади. Маърифат-парварлик даврида А.га сиғиниш кучайган (яна қ. Логос, Нус, Тафаккур).

АҚЛИ НОРАСОЛИК - (жиноят ҳукукида) ижтимоий хавfli қилмишни содир қилиш вақтида шахснинг руҳий касаллиги тўғрисида ўз ҳаракатлари юзасидан ўзига ҳисоб бера олмайдиган ва ўз ҳаракатларини идора қила олмайдиган ҳолати. А. н. икки мезон: тиббий (биологик) ва юридик мезон орқали аниқланади. Тиббий (биологик) мезон шахсда сурункали руҳий касалликни ёки руҳий ҳолатнинг вақтинча бузилганлиги ёхуд ақли заифлик ёки бошқача тарздаги руҳий касалликнинг мавжудлигини билдиради. Юридик мезон шахснинг ўз ҳаракатлари юзасидан ўзига ҳисоб бера олмаслиги (тафаккур мезо-

ни) ва ўз ҳаракатларини идора қила олмаслиги (иродавий мезон)дир. Шахсни руҳий касал деб ҳисоблаш учун тиббий ва юридик мезонларнинг зоҳирлиги талаб қилинади. Шахснинг руҳий касаллик ҳолатини аниқлаш учун суд-психиатрия экспертизаси тайинланади. Экспертиза шахсни ижтимоий хавfli қилмишни содир қилиш пайтида ақли норасо ҳолатда бўлган, деб хулоса берса, унинг қилмиши жиноят ҳисобланмайди ва жавобгарликка тортилмайди.

АҚЛИ РАСОЛИК — одамнинг руҳий жиҳатдан соғлом ҳолати; жиноят ҳукукида шахснинг содир қилган ижтимоий хавfli қилмишини жиноят деб ҳисоблаш ва жиноий жавобгарликка тортишнинг ҳукуқий шартларидан бири. Ақли расо шахс ҳар қандай жиноятни содир қилганда ўз ҳаракат ёки ҳаракатсизлигининг жиноят эканлигини англайди ва ундан келиб чиқадиган оқибатни билади. Жиноят ҳукукида жиноят учун жавобгар бўла оладиган А. рнинг икки мезони назарда тутилган бўлиб, булар киши жиноят содир қилиш пайтида ўз қилмишининг ижтимоий хавfli хусусиятини англагани; ўз ҳаракатларини бошқара олганлигидир. Жиноят содир қилган шахсни жавобгарликка тортиш масаласи қўйилган вақтда унинг ақли расолиги текшириб курилади. Агар жиноят ишини тергов қилиш ёки судда куриш пайтида унинг ақли расолигига шубҳа туғилса, суд-психиатрия экспертизаси тайинланади, у шахсни ақли расо деб хулоса берса, уни жиноий жавобгарликка тортиш масаласи қўйилади.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ — шахснинг ҳар томонлама тараққиёти, уни турмуш ва меҳнатга тайёрлашнинг муҳим таркибий қисми. А. т. билимларни тўплаш, бирор нарсани таҳлил ва синтез қилиш, нарсаси ва ҳодисаларни таққослаш ҳамда таснифлаш, умумлаштириш, мавҳумлаштириш, уларни бир тизимга солишни назарда тутати. А. т. вазифаси интеллектуал кўникмалар, яъни ҳар қандай фанни ўрганишда қўлланиладиган умумий ўқув

кўникмалари — ўқиш, тинглаш, ўз фикрини оғзаки баён этиш, ёзиш, манба б-н ишлаш, мустақил ишлаш малакаларини шунингдек бирор фанни эгаллаш бўйича зарур бўлган махсус кўникмалар (чизма, хариталарни ўқий билиш, уларнинг натижаларини чиқара олиш)ни эгаллашдан иборат. Илмий дунёқарашни шакллантириш, яъни болаларга олам илмий манзараси, табиат ва жамият тараққиётининг асосий қонунларини тушунтириш ҳам А. т.нинг муҳим вазифасидан биридир. Бунда болалар ҳаётининг дастлабки йилидаёқ атрофни ўраб турган барча нарсалар б-н таништириб бориш муҳим аҳамиятга эга. А. т. таълим, ўйин, меҳнат жараёнида, ҳаётий вазиятларни ҳал этиш, катталар ва тенгдошлар б-н бўлган мулоқотда, оммавий ахборот воситалари орқали олинadиган ахборотларни қабул қилиш ва ўзлаштиришда рўй беради.

АҚОР (араб. — кўчмас мулк, ер-сув, замин) — Темурийлар замонида ер-сув, боғ, тегирмон, канал, дўкон, устахона ва бозорлар каби кўчмас мулклар. А. васият б-н вақфга айлантирилиши мумкин бўлган. Зарафшон водийсидаги Ақор, Оқар, Ағар каби жой номлари А. атамасидан келиб чиққан.

АҚОҚИЁ, араб елими, гуммиарабик — асосан Африка ва Арабистонда ўсадиган акациядан олинadиган елим. Очик ҳавода шаффоф, мўрт модда бўлиб котади, сувда эриб, ёпишқоқ куйка ҳосил қилади. А., асосан, арабинат кислотанинг калий, кальций ва б. тузлари қотишмасидир. Шарқ табобатида, жумладан Ўрта Осиё табобатида жуда қадимдан дори сифатида ишлатилган. Тиббиётда эмульсия, таблетка, ҳабдори тайёрлашда, санoатда газ-молларни охорлаш, турли бўёқлар тайёрлашда қўлланилади.

АҚРАБ, Чаён (араб. — чаён) — 1) юлдуз туркуми, 12 та зодиак (бурж) — юлдуз туркумларидан бири (белгиси X.). Осмоннинг Жан. ярим шарида Илон-элтувчи, Мезон, Бўри, Бурчак чизиги туркумлари ораларида жойлашган. Энг равшан юлдузи — Антарес. Баҳор ва ёзнинг

бошларида кўриш мумкин; 2) мучал йилидаги ой номи (22 окт. — 24 нояб.).

АҚЧА — ўтмишда Туркистонда савдо-сотик, тўлов муомалаларида нарх, баҳо, қиймат ўлчови бўлган пул бирлиги. Аксарият ҳолларда А кумушдан зарб қилинган. Кумушнинг ранги ок бўлганлиги учун ҳам, мазкур пул бирлиги А деб номланган; яъни ақ (оқ) — ча. Илк марта А. истилоҳи Барик дарёси ҳавзасидан топилган қад. туркий битик тош магнида қайд этилган.

АҚЧА СВИТАСИ (Ақча сойи номидан) — ўрта тошкўмир даврига мансуб свита. 1939 й.да Чатқол тизмасининг ғарбий қисмида мустақил свита сифатида ажратилган. А. с. нордон ва ўрта асосли вулкан жинслардан ташкил топган. Умумий қалинлиги 2500 м. А. с.да ўрта тошкўмир даврига мансуб тошқотган ўсимлик қолдиқлари топилган. А. с. Чатқол ва Қурама тизмаларида кенг тарқалган ва бу тоғлардаги А. с.да нодир металл конлари учрайди.

АҚШ — қ. Америка Қўшма Штатлари.

АҚШ МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ — 1876 й.да Шим. Америкадаги Англия мустамлакаларида миллий озодлик уруши давом этаётган пайтда қабул қилинган ҳужжат. Унда Шим. Американинг Англия қўл остидан ажралиб чиққанлиги ва янги, мустақил АҚШ давлати ташкил топганлиги эълон қилинди. Лойиҳасини миллий озодлик ҳаракати ар-бобларидан Томас Жефферсон тайёрлаган. Ушбу Декларацияда халқларнинг мустақиллиги ғояси, барча кишилар қонун олдида тенг ҳамда «яшаш, эркин-озод бўлиш ва бахт-саодатга интилиш» ҳуқуқига эга эканлиги баралла ифодаланди. У инсон ҳуқуқларининг илк декларацияси сифатида катта тарихий аҳамият касб этди, жаҳон бўйлаб мустақилликка қарши курашга даъват бўлиб янгради.

АҚШДА ФУҚАРОЛАР УРУШИ (1861— 65) — 19- а. ўргаларида буржуазия ҳукмрон бўлган Шим.даги штатлар б-н қулдорлик ҳукмрон бўлган Жандаги

штатлар ўртасидаги кураш. Жан. штатлардаги қулдорлик АҚШда саноатнинг ўсишига тўқинлик қиларди. Жан.даги қулдорлик штатлари қулчиликни сақлаб қолиш ҳамда уни бутун мамлакатга ёйиш мақсадида исён кўтарганлар (1861 й. апр.). Бу уруш икки босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқичи (1861—62)да Жан. штатлар устун келди. Чунки президент А. Линкольн урушни қатъият б-н олиб бормади. Шим. штатларни юксалиб бораётганидан чўчиган Англия ва Франция қулдорлик штатларини қўллаб-қувватлади. Урушнинг иккинчи босқичида (1863 — 65) Шим. штатлар ғалаба қозонди. Унда кенг халқ оммаси иштирок этди. Инқилобий-демократик ҳаракатларнинг кучайиши натижасида Линкольн ҳукумати армияни кучайтирди ва б. тадбирлар кўрди. Унинг урушда қатнашганларга унча қатта бўлмаган пул эвазига Ғарбда 160 акр (65 га)дан ер бериш ҳақидаги (1862 й. май) ва негр-қулларни озод этиш ҳақида (1863 й. янв.) ги қонунлари қулдорликка қарши кучларни рағ-батлантирди, пировардида Шим. штатлар ғалабасини таъминлади. Уруш буржуа-демократик инқилоб тусини олди. 1864 — 65 й.ларда жан. ликларнинг асосий кучлари тор-мор қилинди ва 1865 й. апр.да қулдорлик штатларининг пойтахти — Ричмонд ш. эгалланди. Шим. нинг ғалабаси мамлакатда буржуазия ҳукмронлигини мустақамлади, плантаторлар ҳукмронлиги ва қулчиликни йўқ қилган (расман 1863 й. 1 янв.да бекор қилинган), ғарбдаги ерларни ўзлаштириш ва жадал суръатда индустриаллаштириш учун шарт-шароитлар яратиб берган. АҚШ худудининг аксарият қисмида к. х.да фермерлик (американца деб аталмиш) йўли ғалаба қилган. Бироқ фуқаролар уруши ерсиз озод қилинган нефларга ҳақиқий озодлик келтирмаган.

АҒДАМ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1828 й.дан). Қорабоғ тизмасининг этагида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 39,8 минг киши (1999). Озиқ-овқат саноати (жумладан виночилик) ри-

вожланган. Металлсозлик, гилам тўқиш корхоналари, ёғсир з-ди, театр бор. А.га 1741 й. асос солинган.

АҒДАШ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1900 й.дан). Ағдаш т. й. станциясидан 47 км. Аҳолиси 20,9 минг киши (1999). Ёғ-сир, автомобиль тузатиш, пахта тозалаш, сут з-длари бор. Қад. шаҳар, ипак ва ипак буюмлари савдоси б-н машҳур бўлган. Карвонсарой сақланган. А. 16- а.да вужудга келган.

АҒЛАБИЙЛАР — Шим. Африкадаги араб амирлари сулоласи (800 — 909), аббосийлар вассали Ҳорун ар-Рашиднинг ноиб Иброҳим ибн ал-Ағлаб асос солган. Пойтахти — Қайрувон ш. Фотимийлар б-н кураш жараёмида тугатилган.

АҲВОЗ — Эроннинг жан.-ғарбидаги шаҳар, Ҳузистон остонининг маъмурий маркази. Корун дарёси бўйидаги порт, нефть чиқариладиган йирик конлар маркази. Аҳолиси 580 минг киши (1986). Т. й. тугуни. Техронга борадиган нефть қувури А. орқали ўтган. Тўқимачилик, пўлат прокати корхоналари, ун-г бор. Заргарлик буюмлари ишлаб чиқарилади.

АҲД (араб.) — 1) қатъий сўз, қарор, ваъда; 2) келишувчи томонлар ўртасида бирор масалада тузилган шартнома, битим, мас, тинчлик аҳди.

АҲИЙИ ҲИРАВИЙ (15-а.)-хиротлик хушовоз ҳофиз, машҳур бастакор, устоз. А. Жомийнинг «Қайтадан дилимга тушди, шундай зўр ишқу муҳаббат...» маттали шеъри б-н ўқиладиган туркий зарб усулидаги Роста панжгоҳ сингари асарларнинг мусаннифи. Убайдуллахон Ҳиротни ишғол этган, А. Ҳ.ни Бухорога олиб кетган. А. Ҳ. Бухорода шуҳрат қозонган. Ҳофиз Ушшоқий, Бобойи Чангий Бухорий, Хожа Ҳамзайи Тошкандий, Дарвиш Мақсуд Андижоний, Ҳофиз Мироқий Бухорий, Ҳофиз Боқий Рўдий каби донгдор санъаткорларни тарбиялаб етиштирган. А. Ҳ. Зарбул-фағҳусули (Ироқмақоми йўли)даги ик-кита мусиқа асарларини машҳур бастакорлар Хожа Бобо б-н Хожа Ҳамзага бағишлаган. Замонасининг машҳур мусикашуноси Дар-

вишали Чангий А. Ҳдан кўп нақшлар б-н савтлар қолганлигини таъкидлаган.

АҲЛ ас-СУННА вал-ЖАМОА («сунна ва жамоа ағли») — ислом дини таълимотида оғишмай, тўғри мафкурада собит қадам бўлиб келаётган мўмин-мусулмонлар тоифасининг номи. Муҳаммад (сав) бир ҳадиси шарифларида айтган эканлар: «Яхудийлар қавми 71 фирқага, масиҳийлар қавми 72 фирқага бўлиниб кетган эдилар. Менинг қавмим (уммагим) эса 73 фирқага бўлиниб кетурулар. Улардан фақат бир тоифаси менинг ва саҳобаларим йўлидан юриб адашмай борурулар. Қолган 72 фирқаси ағли нор (дўзахий)дирлар». Ислому уламолари шу ҳадисдаги бир тоифани А. ас-с. вал-ж. деб номлаганлар. Бу тоифа яна «фирқаи ножиа», «ашъарийлар», «мотуридийлар» деб ҳам номланади.

АҲЛ ул-КИТОБ (араб. — китоб аҳли, мазмунан ўз диний китобига эга бўлган халқлар)— ислом акидасига кўра, ҳақиқий диндорлар (мусулмонлар) ва «ғайридин» мажусийлар ўртасидаги одамлар тоифаси. Улар ўзларига юборилган муқаддас китоблар матнини бузганлар; Муҳаммад (сав) ва унинг охириги пайғамбарлик вазифаси тўғрисида эслатилган гаплар чиқариб ташланган. А. ул-к.га христианлик ва яхудийликка эътиқод қилувчилар киритилган. Мусулмонлар умуман А. ул-к.га сабр-тоқатли муносабатда бўлиб келганлар. Бу ҳол мусулмонлар б-н бошқа диндагилар ўртасида келишув ва тинч муносабатлар ўрнатилишига имкон берган, ҳозир ислом давлатлари б-н христиан давлатлари ўртасида мулоқот олиб бориш учун гоёвий асос бўлиб хизмат қилади.

АҲЛИ ҲАҚ (форс, араб. — «ҳақиқат кишилари») — Эрон ва унга кўшни мамлакатларда тарқалган шиаларнинг яширин жамоаси. Эронлик шиалар А. х. тарафдорларини «алиилоҳийлар» деб атайдилар. Бу жамоа тахм. 14-а.да вужудга келган. Ғарбий Эрон ва Шарқий Туркияга, кейинчалик Афғонистон, Ироқ, Сурия, Озарбайжоннинг жан.га

ёйилган. А. х. Али азалдан илоҳий ва у Одаматодан то Муҳаммад (сав)га қадар бўлган пайғамбарларда, шиа имомлари ва келажак маҳдийда мужассамланади, деб ҳисоблайдилар. А. х. жаннат ва дўзахни инкор этиб, жоннинг янгича шаклга киришига ишонадилар. Улар дарвишларга ўхшаб жазавага тушадилар. Ҳоз. вақтда А. х. Туркияда шиаларнинг тахм. 90%ини, Афғонистонда 15%дан ортигини, Эронда 8%га яқинини ташкил қилади.

АҲМАД (?- 1481) - Катта Ўрда хони (1465 — 81). 1465 й. акаси Махмудхон (1459 — 65)га қарши исён кўтариб тахтни эгаллаган. А. 1472 й. Польша қироли Казимир IV б-н Иван III Васильевичга қарши иттифоқ тузган. 1476 й. А. Иван Шдан Катта Ўрдага қарам бўлишни талаб қилган. Бироқ кучлар нисбати Ўрда фойдасига эмасди. 1480 й. А. Москва устига муваффақиятсиз юриш қилгач (қ. Уградаги туриш), Русь мўғуллар истибодидан узил-кесил халос бўлган. А. 1481 й. 6 янв.да Донец дарёсининг куйилиш ерида нўғайлар б-н иттифоқликда ҳаракат қилган Туман хони Ибок томонидан ўлдирилган.

АҲМАД ал-ФАРҒОНИЙ (тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний) (тахм. 797, Фарғона — 865, Миср) — астрономия, мат., геогр. ва б. илмий йўналишларда фаолият кўрсатган ўзбек комусий олими. Шарқда Ал-Фарғоний, Европада Alfraganus (Алфраганус) тахаллуслари б-н машҳур. Унинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисида жуда оз, у ҳам бўлса, узук-юлук маълумотлар етиб келган. А. ал-Ф. ҳаёти, илмий изланишлари ва камолоти Аббосийлар сулоласи ҳукм сурган, Араб халифалиги жаҳоннинг энг йирик салтанатларидан бирига айланиб, унинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросондан келган кўплаб мутафаккирлар муҳим ўринга эга бўла бошлаган тариҳий даврда кечди. А. ал-Ф. Халифа Хорун ар-Рашид (786 — 809) ворисла-

ри ал-Маъмун (813 — 833), Муътасим (833 -842) ва Мутаваккил (846 — 861) хукмронлик килган даврда яшади ҳамда аввал Марв, сўнгра Бағдод, Дамашқ ва Қоҳира шаҳарларида илми хайъат (фалакиётшунослик — астрономия), риёзиёт (мат.) ва жуғрофия (география) фанлари б-н шуғулланди ҳамда қатор илмий ва амалий асарлар ёзиб қолдирди.

А. ал-Ф. даставвал (тахм. 811 й.) Фарғонадан Марвга келган. Илк ўрта асрлардаёқ Марв ш. Ўрта Осиёнинг йирик маданий ва илмий-маърифий марказларидан бири бўлган, бу масканда ўша даврлардаёқ Мовароуннахр, Хоразм ва Хуросондан кўплаб олимлару фозиллар ва мутафаккирлар тўпланиб, Ажамниж маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этганлар. Ҳатто 651 й.да сўнгги Сосонийлар шаҳаншоҳи Яздигард III ибн Шаҳриёр (632 — 651) араблар таъқибидан қочиб, пойтахт кутубхонасидаги китобларни ўзи б-н Марвга олиб келган. Халифалик қўл остига ўтгач ҳам Марв ўзининг қад. мавқеини йўқотмай, нафақат илмий ва маданий марказга, балки фатҳ этилган шарқий вилоятларнинг сиёсий марказига айланган.

Ҳорун ар-Рашид вафоти (809 й.)дан сўнг халифалик тахтига Муҳаммад ал-Амин (809 — 813) чиқади. Унинг акаси Абдуллоҳ б-н тахт учун (809 — 813 й.ларда) олиб борган кураши (Ҳорун ар-Рашид ўғли Абдуллоҳни 806 й.да Мовароуннахр ва Хуросоннинг ноиби этиб Марвга юборган эди) Абдуллоҳнинг ғалабаси б-н тугайди. Муҳаммад ал-Амин қатл этилади. Ўша йили (813 й.) Абдуллоҳ ал-Маъмун номи б-н тахтга ўтиради. Бироқ у халифалик пойтахти Бағдодга бормай, то 819 й.га қадар Марвда яшайди. У ўз атрофига олимлару фозилларни тўплайди. 819 й. ал-Маъмун барча сарой аъёнлари ва олимлари б-н бирга Марадан Бағдодга кўчади. Улар орасида А. ал-Ф. ҳам бўлган. Бу даврда халифаликда Ҳорун ар-Рашид фармони б-н бино қилинган иккита расадхона ва бой кутубхона бор эди. Абу Райхон Беру-

ний маълумотига Караганда, расадхоналардан бири Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида ва иккинчиси Дамашқ яқинида Касийун номли тоғда жойлашган эди. Расадхоналарда Ҳорун ар-Рашид асос солган илмий марказ «Байт ул-ҳикмат» («Донишмандлар уйи») олимлари и. т.лар олиб борарди. Улар орасида А ал-Ф. хдм бор эди. А. ал-Ф. аввал Бағдоддаги расадхонада иш олиб борди, сўнгра ал-Маъмун топшириғига биноан Дамашққаги расадхонада ос-мон жисмлари ҳаракати ва ўрнини аниқлаш, янгича «Зиж» яратиш ишларига раҳбарлик қилди.

А. ал-Ф. юнон астрономлари, жумладан, Птолемейнинг «Юлдузлар жадвали» асарида берилган маълумотларни кўриб чиқиш ҳамда ўша даврдаги барча асосий жойларнинг жуғрофий координаталарини янгитдан аниқлаш юзасидан олиб борилган муҳим тадқиқотларда фаол иштирок этди. Шу муносабат б-н араб тилидаги илмий атамашуносликка доир ишларни, хусусан, фалакиёт, риёзиёт ва геогр.га оид атамаларни белгилаб чиқишдек махсус илмий ишларни амалга оширишда ҳам А. ал-Ф.нинг хизмати катта. Булардан ташқари, у айрим астрономик асбобларни ихтиро этиш, фалакиётшуносликка доир араб тилидаги бошланғич билимларни белгилаш ва тартибга солиш ишларига ҳам муҳим ҳисса қўшди. 832 — 833 й.ларда А. ал-Ф. Шом (Сурия) шим.даги Синжор даштида Тадмур ва ар-Ракка оралигида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда қатнашди. А. ал-Ф.нинг ҳаёти ва илмий ҳамда амалий фаолияти тўғрисидаги энг сўнгги маълумот 861 й.га ман-субдир. Ўша йили Аббосий халифа Абул Фазл Жаъфар ал-Мутаваккил (хукмронлик йиллари 847 — 861) буйруғига биноан Нил дарёсидаги сув сатҳини ўлчайдиган иншоот барпо этиш учун Мисрнинг Қоҳира яқинидаги Фустат ш.га келади. Илмий-техник ва меъморий жиҳатдан гоят улуғвор бу қурилма Нил дарёсининг Сайёлат ул-Род мавзесида хозирга қадар

сақланиб қолган. Гарчи А. ал-Ф. ҳақида маълумотлар жуда оз бўлсада, аммо ўрта асрларда шарқ илмий дунёсида унинг номи машҳур бўлган. Ибн аннадим (10-а.), Ибн ал-Кифтий (12 — 13-а.)лар, Абул Фараж Бар Эбрей (13-а.) ва Хожи Халифа (17-а.) каби Шарқ фикрастчилари унинг номини ўз асарларида қайд этганлар.

Мусулмон мамлакатлари бўйлаб сафарга чиккан Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги экспедиция аъзолари 1997 й. 5 дек.да МАРда бўлишиб, А. ал-Ф. ҳаётини ўрганишлари натижасида у Мисрнинг Фустат ш.да вафот этганлиги, Мунаттам тоғининг шарқий қисмидан сал нарида жойлашган Имом аш-Шофе қабристонига дафн этилганлигини аниқлашди. Вақт ўтиши б-н унинг қабри йўқолиб кетган. У ердан олиб келинган тупроқ Фарғона водийсининг Кува ш.да 1998 й. барпо этилган рамзий қабрга кўйилди.

Илмий мероси. Ёзма манбаларда қайд этилишича, А. ал-Ф. илк ўрта аср фалакиёт, риёзиёт ва геогр. илмлари йўналишида бир қанча илмий ва амалий асарлар ёзиб қолдирган. Унинг асосий астрономик асари — «Китоб ал-ҳаракот ас-самовийа ва жавомий илм ан-нужум» («Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби»). Бу асар «Астрономия асослари ҳақидаги китоб» номи б-н ҳам маълум бўлиб, 1145 ва 1175 й.ларда Европада лотин тилига таржима этилади. Шундан сўнг А. ал-Ф. номи лотинлаштирилиб, «Алфраганус» шаклида Ғарбда шухрат топади. Унинг «Астрономия асослари ҳақидаги китоб» асаридан бир неча асрлар давомида Европа ун-тларида астрономия фани бўйича асосий дарслик сифатида фойдаланилган, чунки бу китоб замонасидаги астрономия ҳақидаги энг муҳим ва зарур бўлган билимларни уз ичига олган. Унинг геогр.га оид бўлими Ер юзидаги мамлакатлар ва шаҳарлар ҳақидаги энг бошланғич ва зарурий билимларга бағишланган бўлиб, «Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва ҳар бир иқлимдаги ходисалар

ҳақида» деб аталади. Асарда фалакиёт ва геогр. илмларининг асосий мазмуни, вазифалари ва қисмлари тушунарли далиллар асосида содда қилиб баён этилади. Хусусан, Ернинг думалоклиги, бир хил осмон ёриткичларининг турли вақтда кўтарилиши, тутилиши ва бу тутилишнинг ҳар бир жойдан турлича кўриниши, масофалар ўзгариши б-н уларнинг кўриниши ўзгариши ҳақида қимматли мулоҳазалар билдирилади. Умуман А. ал-Ф.нинг «Астрономия асослари ҳақидаги китоб» асари ўрта аср мусулмон Шарқи мамлакатларидаги, сўнг Испания орқали Европа мамлакатларидаги астрономия илмининг ривожини бошлаб берди. Қад. юнон илми, жумладан, астрономик илмлар ҳам биринчи бор арабчадан таржима қилинган рисоалар орқали маълум бўлди. А. ал-Ф. асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 й.да тош босма усулида нашр этилди. 1669 й. машҳур голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус А. ал-Ф. асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси б-н нашр этганидан сўнг А. ал-Ф.нинг шухрати янада ортди. Европа Уйғониш даврининг машҳур олими Региомонтан 15-а.да Австрия ва Италия ун-тларида астрономияга доир маърузаларини А. ал-Ф. асарлари асосида ўқиган. А. ал-Ф. номи Данте (14-а.) ва Шиллер (18-а.) томонидан тилга олинади.

Европа олимларидан Д'аламбер, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крачковский, А. П. Юшкевич ва Б. А. Розенфельд А. ал-Ф.нинг ижодига ва қолдирган илмий меросига юқори баҳо берганлар.

Бизнинг давримизгача А. ал-Ф.нинг 7 асари сақланиб қолган (лекин булар ҳоз. замон тилларига таржима қилинмаган). Асарларнинг қўлёзмалари жаҳоннинг турли шаҳарлари — Берлин, Душанба, Лондон, Париж, Техрон, Тошкент, Машҳад, Патна, Рампур, Халаб ва Қоҳирадаги йирик кутубхоналарда сақланмоқда.

А. ал-Ф.нинг бой илмий меросини чуқур ўрганиш Ўзбекистонда

мустақилликдан кейин бошланди. 1998 й. А. ал-Ф.нинг 1200 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланди. Фарғона ш.да А. ал-Ф. номи б-н аталадиган истироҳат боғи ва қад. Кува шаҳрида А.ал-Ф. ҳайкали ўрнатилди. ЮНЕСКО нинг 1998 йилдаги тадбирлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори (1997 й. 27 ноябр)га кўра аллома ҳаёти ва ижодига бағишланган илмий анжуманлар, бадий кўргазмалар ўтказилди, янги китоблар нашр этилди, спектакллар (драматург Ҳайитмат Расулнинг «Пири коинот», Йўлдош Сулаймоннинг «Фарғона фарзанди», Нуруллоҳон хожи Абдуллоҳ ўғли «Башар алломаси») сахналаштирилди, фильмлар сурагга олинди. Ойдаги 20 км ли йирик кратерлардан бирига А. ал-Ф. номи қўйилди. Фарғона ш.даги майдон, кўча, мактабларнинг бирига А. ал-Ф. номи берилган.

Ад.: Кары-Ниязов Т. Н., Астрономическая школа Улугбека, М.-Л., 1950; Носиров А., Ҳикматуллаев Х., Аҳмад Фарғоний, Т., 1966; Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар), 1-китоб, Т., 1995; Аҳмедов А., Аҳмад ал-Фарғоний, Т., 1998.

Абдулахад Муҳаммаджонов.

АҲМАД БАХШИ Магназар ўғли (1891—1937, Қорақалпоғистон, Амударё тумани Манғит қишлоғи) — ўзбек халқ достончиси. Суяв бахшининг шогирди, ўзи ҳам шогирдлар етиштирган. Хоразм «Гўрўғли» туркуми, «Ошиқ Ғариб», «Саёдхон ва Ҳамро» достонларини куй-лаб келган. Нашр этилган «Қирқ минг» достони ундан ёзиб олинган.

АҲМАД БОҒИШАМОЛИЙ, Пир Аҳмад Боғишамолий (15-а.) — Амир Темур саройида хизмат қилган рассом. Самарқанддаги Боғи Шамол ва б. саройларни моҳирона безаган. А. Б. Абдулхайнинг замондоши бўлиб, унинг ижодий услубини давом эттирган. Рассомнинг миниатюра асарлари бизгача

етиб келмаган. Мутахассисларнинг фикрича, Жомийнинг «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир») асари охирида берилган икки бетли диптихни А. Б. бажарган (Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонада сақланмоқда).

АҲМАД ДОНИШ Махдум ибн Носир (тахаллуси Калла; 1826 — Бухоро — 1897) — ёзувчи, рассом, хаттот, олим, маърифатпарвар. 19- а.да Бухоро тараққийпарвар муҳитининг юзага келишида муҳим ўрин тулган. Тожик тилида ижод қилган. Мударрис оиласида туғилган. А. Д. бошланғич саводни онасидан олган, сўнг мактабда, мадрасада таҳсил кўрган. Адабиёт, тарих, фалсафа, тиббиёт, мат., астрономия илми мустақил ўрганган. Хаттотлик, рассомлик ва наққошликни яхши билган, мунажжимликдан яхши хабардорлиги б-н Насрумахон назарига тушган. 1857, 1869, 1873 й.ларда Бухоро амири элчиларининг мирзаси бўлиб, Россия (Петербург) га борган. Сафар таассуротлари асосида «Наводир ул-вақоёъ» («Нодир воқеалар») ва «Таржимаи аҳволи амрони Бухоро» («Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари») каби асарлар ёзган. Уларда амирлик тузумини ислоҳ қилиш масаласини кўрганган. А. Д. амир Музаффар таклифи б-н «Манозир ул-кавокиб» («Сайёраларнинг жойлашишлари») номли астрономия (илми нужум)га оид китоб ёзган (1865). 1870 — 73 йларда ислохот ҳақида «Рисолаи дар назми тамаддун ва таовун» («Маданият ва жамият тартиби ҳақида рисола») асарини яратган. Бироқундаги фикрлар амирга ёқмаган ва уни саройдан узоклаштирган (1874). А. Д. маълум муддат Бухоро туманларида қози лавозимида ишлаган. Амир Музаффар вафотидан сўнг Бухорога қайтган, мадрасалардан бирида мударрислик қилган.

А. Д. «Нодир воқеалар» асарида фан, техника янгилликлари, табиат ходисалари, геогр., инсоннинг узоқ умр кўриши, коинотнинг келиб чиқиши, Ой

ва Куёш тутилиши, зилзила ҳақида фикр юритган, Европа илм-фанини ўрганишга даъват этган. «Рисолаи тарихий» номи б-н машхур бўлган «Таърихи салтанати хонадони манғития» асарида манғитлар сулоласининг 100 йиллик ҳукмронлиги тахлил ва тадқиқ қилинган.

А.Д. чизган айрим расмлар сақланган. «Мактаб» номли миниатюрасида хотин-қизларни ўқитиш ғояси илгари сурилган. 15- а. миниатюра санъати услубида чизилган «Шоир ва дарвиш» миниатюраси, «Мажнун саҳрода» номли 2 миниатюраси, бангининг ҳажвий расми, ўзи кўчирган ва беаган Бедил асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. № 373) ва Ўзбекистон давлат санъат музейи да сақланади. Тошкентдаги кўчалардан бирига А. Д. номи берилган.

Ад.: Мўминов И., Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан, Т., 1964.

АҲМАД ЖАЛОЙИР ибн Султон Увайс (? — 1410) — Жалойирийлар султони (1382—1410). Акаси Ҳусайн ҳукмронлиги даврида Басра ноиб бўлган (1375 й.дан). 1382 й. исён кўтариб пойтахт Табризни эгаллаган ва акасини қатл этишга фармон берган; бироқ қолган акалари б-н бўлган шиддатли курашлардан сўнггина давлатнинг олий ҳукмдори деб тан олинган (1384 й.дан). Ҳукмронлигининг дастлабки йиллари (1386—87) да Табризни Тўхтамишхон, сўнг Амир Темур, кейин қора қўюнлилар бошлиғи Қора Муҳаммад эгаллаган. 1393 й. Табриздан кейинги иккинчи йирик шаҳар — Бағдод ҳам Темур томонидан забт этилган. А. Ж. Мисрга қочгаи ва 1394 й. янв.да Бағдодга қайтиб, қора қўюнлилардан Қора Юсуф ёрдамида бир неча йил ҳокимиятни бошқарган. 1401 й. июлда Бағдод Темур томонидан иккинчи маротаба фатҳ қилинган; А.Ж. шаҳарни илгарироқ ташлаб чиқиб Қора Юсуф б-н бирга аввал Шом (Сурия) га, сўнгра Кичик Осиёга йўл олган. Темур ва Боязид ўртасидаги урушдан фойдаланиб, Бағдодни қисқа муддат эгаллаб турган,

сўнг иттифоқчиси Қора Юсуф б-н яна Шомга қочган. Бағдодни эгаллаган те-мурий шаҳзода Абу Бакр уларни таъкиб қилган. Шомда А. Ж. ва Қора Юсуф ҳибсга олинган ва 1405 й.да, Темур вафотидан сўнггина озод қилинганлар. 1410 й. 30 авг.да А.Ж. кўшини Табриз яқинида Қора Юсуф томонидан тор-мор келтирилган, ўзи эса қатл этилган. Манбаларга кўра, А. Ж. шафқатсиз, маккор ҳукмдор бўлсада, жасур жангчи, олимлар, шоирлар раҳнамоси бўлган, араб ва форс тилларида шеърлар ҳамда мусикага оид бир қанча рисоалар ёзган.

АҲМАД ЗИЁИЙ (1906, Қашқар - ?) -уйғур шоири, драматург, таржимон, навоийшунос. Ижодида Навоий анъаналарини давом эттириб, унинг илғор ғояларини ўз асарларига татбиқ қилган. «Хаста диллар» (1936), «Тақдир» (1940), «Муҳаммаслар» (1943), «Тўзимас чечаклар» (1945) шеърӣ тўпламларида юксак инсоний туйғуларни тараннум этган. «Вадоқ йўлида карвон» романи (1948) ва А. Низорийнинг «Робия ва Саъдин» достони асосида шу номда мусикавий драма яратган. Навоий ва Низорий ғазалларига муҳаммаслар боғлаган. «Ҳазрат Навоий ва Абдурахим Низорий» асарида Навоий адабий меросининг Абдурахим Низорий ижодига ва умуман уйғур адабиётига таъсирини тахлил этган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини уйғурчага таржима қилган (1950 — 53).

АҲМАД ибн АСАД (? - 865) - Фарғона (817 й.дан) ва Самарқанд (842 й.дан) амири. Сомонхудоқнинг набираси. Рофё ибн Лайс қўзғолони пайтида А. и. А. ўз биродарлари Нух, Яхё ва Илёслар б-н Суғда қўзғолонни бостиришда халифаликка катта ёрдам берган. Бунинг эвазига халифа Маъмуннинг кўрсатмасига кўра Хуросон ҳокими Ғассон ибн Аббод (813 - 821) 817 й. А. и. А.ни Фарғонага, акаси Нух ибн Асадни эса Самарқандга, Чоч ва Уструшога Яхёни, Ҳиротга Илёсни амир қилиб тайинлади. Акаси Нух вафотидан кейин (842) А. и. А. Самарқанд

амири бўлиб қолди. 875 й. халифа Муътаид (870 — 892) А. и. А.нинг ўғли Наср ибн Аҳмаднн бутун Мовароуннахр амири этиб тайинлаган.

АҲМАД ибн МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН ХОЖАГИЙ КОСОНИЙ - к. Маҳдуми аъзам.

АҲМАД ибн МУСО ибн Шокир (9-а.) - астроном. Аҳмад ал-Фарғоний замондоши, тарихда Муҳаммад ва Ҳасан ибн Мусо ибн Шокир номи б-н машҳур бўлган уч ака-ука хайъатшунос (мунажжим)ларнинг бири. Ака-укалари каторида А. и. М. Маъмун академияси ҳисобланган «Байт ул-хикмат»да ишлаган вақпида Византиядаги юнонча қўлёзма манбаларни кўриш учун уюштирилган экспедицияда қатнашган. У Аҳмад ал-Фарғоний раҳбарлигида ака-укалари б-н Санжар саҳроси ва Куфанинг Тот деган жойида халифа Маъмуннинг топшириғи б-н ер меридиани бўйлаб кенглик даражалари орасини муваффақиятли равишда ўлчagan. Ака-укалар Бағдоддаги Боб ут-Тоқ (Тоқ дарвозаси) деган жой 33°20' шим. кенгликда эканлигини жуда тўғри аниқлашган. А. и. М. «Китоби Маърифат мисоҳат ил-ашкол ил-басита вал-куравия» («Юмалоқ ва текис шаклларни ўлчашни ўрганиш») номли 18 бобдан иборат асар муаллифи.

АҲМАД ибн САЪДИДДИН ЎЗГАНДИЙ (10- а.) — тарихчи олим. У, асосан, бизгача етиб келган «Тазкираи Буғрохон» номли асари б-н машҳур. Бу асар увайсия тариқати муридларидан бири бўлган биринчи қорахоний Абдулкарим Сотук Буғрохонта бағишланган. Асар увайсия тариқатидаги шайхларнинг таржимаи ҳолини акс эттирган. 30 бобдан иборат бу асарнинг 7- бобида Буғрохон таржимаи ҳоли келтирилади. Асар форс тилида ёзилган. Кейинчалик Муҳаммад Ниёз Кошғарий томонидан туркий тилга таржима қилинган. Асарнинг форс тилидаги асл нусхасидан ва туркий тилга қилинган таржимасидан кўчирилиб, бизгача етиб келган 5 та қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида

сақланади.

АҲМАД ибн ТУЛУН Абулаббос (835 -883) — Мисрда 868 — 905 й.ларда хукмронлик қилган тулунийлар сулоласи асосчиси. А. и. Т. ёшлигида Бағдод халифаси саройида хизмат қилган. 868 й.дан Мисрнинг муваққат волийси. Қайнотаси Можур Миср волийси қилиб тайинлангандан сўнг (870), бутун Мисрни идора қилиш иши А. и. Т. қўлига ўтган. Шундан кейин у халифаликдан мустақил бўлиб ажраб чиқиш учун кураша бориб, 878 й. Шомни босиб олди. Шу тариқа 200 мингдан ортиқ аскари бўлган мустақил давлат тузди. Миср ва Шом 904 й.гача А. и. Т. асос солган сулола хукм-ронлигида бўлди. А. и. Т. хукмронликни ўз қўлида сақлаб қолиш учун кўп қон тўқди, лекин қурилиш ва ободончилик ишига катта аҳамият берди. Қоҳира ш. чеккасида у қурдирган катта жоме масжид, куркам сарой ва шифохона хоз. кунгача сақланиб қолган.

АҲМАД МИДҲАТ (1844 - 1913) - турк ёзувчиси, маърифатпарвар. Турк адабиётида кичик ҳикоя ва романчилик асосчиси. Илк ҳикоялар тўплами («Қиссадан ҳисса») 1870 й.да босилган. Бағдодда (1868), Истанбулда (1871) босмахона ташкил этиб, газ. ва жур.лар чиқарган. Тарих, фалсафа, дин, жуғрофияга оид асарлар ёзган. «Дунёга иккинчи келиш» (1874), «Ҳасан Маллох» (1874), «Ҳусайн Фаллох» (1875), «Парижда бир турк» (1876), «Раккоса» (1877), «Ёш турк» (1908) каби асарлар муаллифи. Ах. М. француз ёзувчилари асарларини турк тилига таржима қилган.

АҲМАД (МИРАК) МИРЗО (1388—1425) — Темурийлардан. Умаршайх мирзо баҳодирнинг укаси. Амир Темурнинг Хитойга қилган юришида қўшиннинг ўнг қанотига Ханил Султон б-н биргаликда раҳбарлик қилган. Амир Темур вафотидан сўнг Шоҳрух саройида бўлган. 1409 й. Шоҳрух фармонида кўра амир Худойдод ва Сайди Аҳмад мирзолар б-н биргаликда Ҳисор вилоятидаги исёни бостиришда қатнашган. 1409 й. Мовароуннахр

Шохрух кўлига ўтгач, Фарғона вилояти Ах.(М.) м.га берилган. У Фарғонада ободончилик ишларини ривожлантирган, истехкомларни таъмирлаган, шунингдек ўз навкарлари б-н Шохрухнинг ҳарбий юришларида қатнашиб турган. 1413 й. Улуғбек ҳарбий кенгаш баҳонасида Ах(ДМ.) м.ни Самарқандга таклиф қилган, бироқ у Улуғбекнинг феълидан ҳадиксираб Самарқандга келмаган. Шундан сўнг Улуғбек Андижонга кўшин тортиб Андижон, Ахсиларни эғаллайди. Ах.(М.) м. тоғга яширинган ва Мўғулистондан мадад учун келган лашкар б-н Андижонга юриш қилиб Ўш атрофида Улуғбек амирлари устидан ғалаба қозонади. Шундан сўнг Ах-(М.) м. Мўғулистон хони Муҳаммадхон хузурига — Қашқарга кетган. Шохрух 1415 й. 26 майда Ах-(М.) м. га мактуб йўллаб уни ўз хузурига чакиртиради. Ах.(М.) м. 1416 й. Қа-шқардан Ҳиротга қайтиб келган, уни Ҳиротдан ташқарига чиқармасдан назорат остида сақлаганлар. Салтанатни кўлга киритиш учун тузган режаси ошкор бўлиб қолгач, Ах-(М.) м.ни Мак-кага, Каъбатулло зиёратига жўнатишга фармон берилган. Ах.(М) м. ҳаждан қайтиб келмаган.

Тургун Файзиев.

АХМАД ПОЛВОН (Толиббоев) (1865 — Тошкент ш. Шайхонтохур мавзеи — 1914) — машхур ўзбек полвони. Ёшлигидан курашга қизиқди. 1895 й. машхур немис полвони Риппель (вазни 133 кг) Тошкентга келганда у б-н циркда беллашди ва енгди. Кураги ерга тегмай юрган кувалик Хўжа полвон ҳам А. п.га бас келолмади (1904 й.). А. п. биринчи бор французча кураш мусобақасида иштирок этиб, 1911 й. Германия чемпиони Гюгнер устидан ғалаба қозонди.

АХМАД ЮГНАКИЙ - қ. Югнакий.

АХМАД ЯССАВИЙ - қ. Яссавий.

А Х М А Д Б Е К Х О Ж И МЕҲМОНХОНАСИ — Андижондаги мейморий ёдгорлик (1905—07). Андижонлик пахта з-ди эгаси Аҳмадбекхожи Темурбек ўғли қурдирган. Аҳмадбекхожи

ўз даврида йирик савдогар, саҳоватпеша бой бўлган. Унинг меҳмонхонаси қурилишида маҳаллий усталардан Ю. Мусаев, Уста Тошхон, Уста Яҳё ва уларнинг шогирдлари, беағида С. Норкўзиев қатнашган. Бино тарҳи П шаклида, очиктомони Ғарбга қаратиб солинган. Шим. томони икки қаватли. Шим. қанот чеккасида мўъжазгина ҳаммом бор. Бино пишиқ ва хом ғиштдан, синч асосида қурилган. Хоналар 16 та бўлиб, уларнинг олди айвонли. Айвонларнинг ясси томи-ни қатор ёғоч устунлари кўтариб туради. Айвон ва болохона шифтлари васса жуфт услубида ёпилиб, сир наққошлиги б-н безатилган. Ҳамма дарвоза ва эшиклар анъанавий ҳолда ҳовли томонга қараган. Уй тарзи яланг девордан иборат. Идора вазифасини ўтайдиган Шим. қисми Европача услубда пардозланган. Шифти нақшинкор ганч б-н безатилган катта хоналарга печлар қурилиб, кошинлар б-н сирланган. Деворлар мойбуёқ б-н пардозланган. Айвон эшикларининг орасига кўк рангда ислимий ва гириҳ нақшлар ишланган. Ёғоч карниз жимжимадор қилиб ўйилган.

А. м. ҳовлиси ва боғи ўрнида ҳоз. Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи бунёд этилган. А.м. истироҳат боғининг ташқарисидан қолган, бойнинг ёзги дам олиш хонаси — шийпони эса боғ марказида янги қурилган «амфитеатр» мужассамоти-га уйғунлаштирилган ҳолда сақланиб қолган. Шийпоннинг ички беағида сир наққошлигидан фойдаланилган.

А.м. бир неча бор таъмирланган (сўнгги таъмир 1999—2000 й.ларда ба-жарилган). Меҳмонхонада Андижон вилоят адабиёт ва санъат музейининг маъмурияти ва санъат бўлими жойлашган.

АХМАДЖОН КЎШНАЙ (Умрзоков) (1888, Қўқон-1959.7.11, Тошкент) - халқ созандаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Меҳнат Қаҳрамони (1930). Рўзимат Меҳтар, Ҳамрокул Сурнайчи, Холик Қўшнаичиларнинг шогирди. Баёт,

Дугохи Хусайний, Ушшоқ каби мақом йўлларида Муҳаммад Умар, Абдуқаҳор Ҳофиз, Абдурахмон хожи, Назирхон, Шобарот танбурчиларнинг жўрнавози. 1917 й.дан сўнг Ҳамза Ҳакимзоданинг «Сайёр труппа»сида ишлаган. Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт», «Фарғона фожиаси», «Поччам келди», «Рўзиқул кал», «Қалампир Ҳожи», «Тухматчилар жазоси» асарларига мусиқа басталган. 1926 й.дан «Этнографик труппа»да, Мусиқа ва хореография ин-ти (1928, Самарқанд)да, кейинроқ Ўзбек мусиқа театри (Самарқанд, 1927 — 30)да хизмат қилган. 1935 й.да Курд, Эшвой, Каримқулбеги, Метро, Даромади Ушшоқ, Дугохи Хусайний, Бачавотир, Мирзадавлат, Шодиёна каби соз йўлларини ижро этиб, грампластинкаларга ёздирган. У Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театрини ташкил этишда иштирок этган. 2-жаҳон уруши йилларида Янгийўлдаги мусиқали драма ва комедия театрида ишлаган. Унинг репертуарида 200 га яқин куй бўлган.

АҲМАДЖОНОВ Мухтор Орипович (1932.28.6-1998.29.10, Тошкент) - геолог олим, геол.-минералогия фанлари д-ри (1969), проф. (1972). Ўрта Осиё давлат ун-тини тамомлаган (1955). Ўзбекистон Геол. вазирлигида геолог (1955 — 57). Ўрта Осиё минерал хом ашё илмий тадқиқот ин-тида катта муҳандис (1957 — 60). 1960 й.дан Ўзбекистон ФА Геол. ва геофизика ин-тида катта илмий ходим, регионал ва динамик геол. бўлими мудири (1961 й.дан). 1978-85 ва 1991 й.дан Тошкент техника ун-тида кафедра мудири. Биринчи марта Ўзбекистоннинг палеозой фундаментининг тектоник харитасини тузди ва ёпиқ майдонлар геологик тузилишини мукамал ўрганди. Ўзбекистонда токембрий қатламлари борлигини биринчи бўлиб аниқлади ва асослади. Бу эса олтин излашга кенг йўл очиб берди. Ўзбекистон Республикасида минерал хом ашё базасини ривожлантиришга ҳисса қушган. Прагада (1968), Москвада (1971, 1973, 1983) бўлган халқаро

геологик конгресслар қатнашчиси. Бириний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

АҲМАДИ (Ал-Аҳмади) — Қувайтдаги шаҳар. Аҳолиси 105 минг киши (1985). Нефтни қайта ишлаш ва сувни чучуклантириш з-длари мавжуд. А.да нефть экспорт қилинадиган Мина-ал-Аҳмади порти бор.

АҲМАДИЙ **АБДУРАИМ** (1927.20.12, Қашқар ш.) — уйғур хонандаси. Ўзбекистон халқ артисти (1989). Урумчи ш. Уйғур мусиқали драма театри (1946 — 47), Ғулжа ш. театри (1947 — 49), Чучак ш. театри (1950 — 61), Урумчидаги Синьцзян-уйғур мухтор р-н филармонияси (1950 — 61), Олмаота ш.даги Уйғур театри (1961 — 71), Ўзбекистон радиоси қошидаги Уйғур ансамбли (1971 — 86), Ўзбекистон давлат филармонияси (1986 — 90)да хонанда. Репертуаридан асосан уйғур халқ кўшиқлари (мас, «Ёру», «Додай», «Сенга хуштор»), санамлар, Қашқар ва Дулон муқомлари, шу б-н бирга замонавий бастакорларнинг асарлари ўрин олган.

АҲМАДИЯ — 19- а. охирида Ҳиндистонда вужудга келган диний ҳаракат. Мирза Ғулом Аҳмад Кодийний (1835—1908) асос солган. У 19-а.нинг 70-й.ларида Панжоб мусулмонлари ўртасида йирик уламо ва авлиё сифатида ном чиқарган. Ислом тарихи ва илоҳиёт бўйича бир неча асар ёзган. 1891 й.да «Анжумани Аҳмадия» диний ташкилотини тузган. Издошлари уни «пайғамбар», деб эълон этган. Вафотидан кейин унинг ўрнига Ҳаким Нуриддин қолган. Башар Аҳмад ибн Ғулом ҳам таниқли А. арбобларидан ҳисобланади, «Сийрат ул Маҳдий» («Маҳдийнинг ҳаёт йўли»), «Калимат ул-фадл» («Ажратувчи сўз») ва б. китоблари бор.

А. ақидалари исломга зид. А. ақидаси бўйича: 1) Ғулом Аҳмад ваъда қилинган Исо Масих эмиш; 2) Аллоҳ рўза тутар, намоз ўқир, ухлар, уйғонар, ёзар, имзо чекар, баъзан адашар эмиш; 3) Муҳаммад (сав) охириги пайғамбар эмас,

чунки Аллох ўз эҳтиёжига кўра ер юзига пайғамбарлар юбориб турар, улардан энг афзали Ғулом Аҳмад эмиш; 4) Жаброил (ас) Ғулом Аҳмадга ваҳий олиб тушар эмиш; 5) Кодиён қишлоғи Маккай-мукаррама ва Мадинаи-мунавварадан афзал эмиш; 6) арақ ичиш, афъюн ва б. маст қилувчи нарсаларни истъмоқ қилиш мумкин. Ҳоз. кунда аҳмадийлар Ҳиндистон ва Покистондан ташқари, бир неча араб мамлакатлари, Эрон, Афғонистан, Африка ҳамда Ғарб мамлакатларида тарқалган. Лондонда уларнинг катта маркази бор. Аҳмадийлар МДХ худудига кейинги йилларда кириб келди. Кўпроқ ишбилармон, тожир ва хайрия жамияти вакиллари сифатида Татаристон ва б. жойларда расмий рўйхатдан ўтган. Робита ал-алам ал-исломи (Ислом олами иттифоқи) А.ни «исломга ёт оқим» деб эълон қилган.

Абдуқаюм Азимов.

АҲМАДИЯ МАСЖИДИ - Истанбулда қурилган маҳобатли меъморий обидаларнинг энг каттаси (1609—14). Меъмор Меҳмед Оға (1540—1620) қурган. Аҳ. м. катта қуббали олди томони баланд минорали бино. Миноралар атрофида эса кичик пешайвонлар бор. Масжид ичидаги деворлар, яшил, оқ ва ҳаво рангдаги кошнлар б-н безалган бўлиб, гилами эслатади. Деразалардан тушган нур рангдор безакларда жилоланиб, киши дилига ором бағишлайди. Миноранинг қуббалари кўкка тутшиб кетгандай туюлади. Аҳ. м. турк меъморчилиги тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

АҲМАДНАГАР — Ҳиндистон ғарбидаги шаҳар, Маҳараштра штатида. Сина дарёси соҳилида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 200 мингдан зиёд (1990). Пахта тозалаш, ипгазлама, трикотаж, кўн-тери саноати корхоналари бор. Шаҳарга Бағманийлар султониинг волийси Малик Аҳмад томонидан 1494 й. асос солинган ва Аҳмаднагар давлатининг пойтахти, 1636 й.дан Бобурийлар салтанати таркибда бўлган.

АҲМАДНАГАР — Декан (Марка-

зий Ҳиндистон)да инкирозга юз тутган Бағманийлар султонлиги харобалари ўрнида вужудга келган ўрта аср хинд давлати. 1490 й.да Бағманий давлатининг Жун-нор вилоятидаги ноиб Малик Аҳмад ўзини низомшоҳ унвони б-н мустақил ҳукмдор деб эълон қилган. Аҳмаднагар ш. (1494 й. асос солинган) А. давлатининг пойтахти бўлган. 16-а. охири — 17- а. бошида А. Бобурийлар б-н узоқ урушлар олиб борган. 1636 й. А.ни Шоҳ Жаҳон бутунлай эгаллаб, ўғли Аврангзебни Деканга ноиб этиб тайинлаган.

АҲМАДОБОД — Ҳиндистон ғарбидаги шаҳар. Гужарот штатининг маъмурий ва иқтисодий маркази. Аҳолиси 2,9 млн. киши (1991, шаҳар атрофи б-н). Мамлакатнинг савдо ва молия марказларидан бири; йирик транспорт йўллари тугуни. 1411 й.да Гужарот султони Аҳмадшоҳ томонидан барпо этилган. 15 — 16- а.ларда А. Ҳиндистонда муҳим савдо ва саноат аҳамиятига эга бўлган, ўз хунармандчилиги ва ажойиб меъморий иншоотлари б-н шуҳрат қозонган. 15-а.да қурилган катта Жоме масжиди, зафар токи — Тин Дарвозаси (15- а.) ва ўймакорлик б-н ишланган ёғоч уйлар (16 — 17-а.лар) сақланган. А. ил газлама саноатининг (Бомбайдан кейинги) йирик маркази; пахта тозалаш, ипак (жумладан сунъий ипак) ва б. энгил саноат тармоқлари тараққий қилган. Кимё саноати корхоналари бор. Хунармандчилик (қимхоб тўқиш, заргарлик, ёғоч ва суюкдан ўймакорлик буюмлари ясаш) ривожланган. Ун-т бор.

АҲМАДХЎЖАЕВ Саидботир Саидганиевич (1941.30.5, Тошкент) — оператор ва реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Ижодни 1966 й. «Ўзбекфильм» киностудиясининг «Наштар» сатирик кино-журналида бошлаган. 1969 й.дан «Ўзбектелефильм» студиясида. Оператор сифатида осори атиқалар, миллий кадрияларимиз ҳақида ҳикоя қилувчи «Шарқнинг мангу обидалари», «Бухоро», «Ҳамро буви

эртаклари» хужжатли фильмларини яратган. 1972 й.дан реж. сифатида ижод қилиб, «Бригада», «Уста Салимжон», «Халқ фарзанди», «Муқаррама опа ва қирқ гўзал», «Интизор», «Хотира», «Қалб саховати», «Фарзандлар қасамёд қилдилар» каби хужжатли, шунингдек «Азиз» телевизион бадиий, «Ўзбегим» бадиий-публицистик фильмларни яратди.

АҲМАДШОҲ (1897 - 1930) - Эронда ҳукм сурган қожорлар сулоласининг сўнгги шоҳи (1909 — 25). Эрон сиёсий ҳаётида сезиларли роль ўйнамаган. Ҳарбий вазир Ризоҳон уни давлат ишларидан четлатиб қўйгани туфайли, кўп вақтини чет элда ўтказди. Тахтдан туширилгач (1925 й. окт.), қожорлар сулоласи ўрнига паҳлавийлар сулоласи ҳокимият тепасига келди. А. Францияда вафот этган.

АҲМАДШОҲ ДУРРОНИЙ (тахм. 1721 — 1773) — афғон давлат арбоби ва саркарда, мустақил афғон давлати асосчиси, шоир. Афғонларнинг дурроний қабиласининг садозай уруғидан. 1738 й. Эрон шоҳи Нодиршоҳ Афшар хизматига кирган. 1747 й. Нодиршоҳ вафот этгач, А. Д. Эрон армиясидаги афғон қўшинларини Афғонистонга олиб кетган. 1747 й. Афғанистан шоҳи деб эълон қилинган. Ўз ҳукмронлиги остига барча афғон қабилалари ҳамда хонлариини бирлаштириб, уларни турли совғалар, ерлар, мансаблар б-н ўзига тарафдор қилиб олган. Ҳиндистон, Эрон ва Жан. Туркистонга қатор ҳарбий юришлар уюштириб, Панжоб (1748 — 51), Қашмир (1752), Сирхинд ва Синд (1757), Балуҷистон (1750), Сейистон (1754), Хуросон (1754) ва Балхни (1752) босиб олган. 1761 й. Панипат жангида маратҳаларни тор-мор келтирган. Умрининг сўнгги даврида сикҳлар б-н унча муваффақиятли бўлмаган урушлар олиб борган.

А. Д. 17- а. афғон шеърятининг давомчиси сифатида пашту тилида лирик шеърлар яратган. 1940 й. Кобулда А. Д.нинг 3000 байтдан иборат девони нашр

этилди. А. Д. девонининг кўлёмаларидан бири Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланади.

АҲМАРОВ Чингиз Габдурахмонович (1912.18.8, Троицк ш., ҳоз. Челябинск вилояти — 1995.13.5, Тошкент) — монументалист rassом, Ўзбекистон халқ rassоми (1964). Ижодида Шарқ миниа-тю-раси аъналарини давом эттириб, миллий мусаввирлик мактабини яратди. Пермь бадиий техникумида (1927-30), В.Суриков номидаги Москва бадиий интида (1935-42) таълим олган. А. ўзбек тасвирий санъатининг миллий ўзига хослиги борасида халқнинг бой ва гўзал бадиий меросининг илғор аъналарини ҳоз. замон санъатига ижодий сингдиришда фаол хизмат қилди. Асарларида ижодкорлик руҳи б-н яшаётган замондошларининг гўзал ва ёқимтой, табиати мураккаб ва нафис қиёфалари тасвирланади. Ижодини 30- й.ларда дастгоҳ rassомлиги ва графика соҳасида асарлар яратиш б-н бошлаган (Ш. Сулаймоннинг «Ли Чу») китобини безаган, 1934; «Муштум», «Машъала» жур.лари учун расмлар чизган; «Қиз портрети», «Бола портрети», «Акам портрети» ва б.). 2- жаҳон уруши йилларида ватанпарварлик руҳидаги асарларни яратди («Ўзбекистон қиличи» триптихи, 1942). Дастлаб Навоий театри фойесига Навоий «Хамса»си мавзулари асосида маҳобатли деворий расмларни (1944 — 47) ишлади. Шу даврдан бошлаб Шарқ мавзуи А. ижодидан кенг ўрин олди. Қозон опера ва балет театри (1959), Навоий номидаги Адабиёт музейи (1968), Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти (1968 — 69), Самарқанддаги Улугбек мемориал музейи (1964), «Юлдуз» ресторани (1970), Ҳамза номидаги Санъатшунослик ин-ти (1980) ва б. биноларга (ҳаммаси ҳам алебастрга темпера б-н) деворий расмларни чизди. 50- й.лардан кўп қиррали ижодкор сифатида кўзга ташланди: портретлар (М. Турғунбоева, 1952; rassом Р. Темуров, 1961; шоира Зулфия, 1965; Ҳалима Носирова, «Ёш Навоий», 1968), театр

спектакллари ва кинофильмларга чизгилар (М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиасига, Ҳамза театри, 1964; «Улуғбек юлдузи», «Икки дил достони» фильмларига), китоб безаклари (Ойбекнинг «Навоий» романи, 1951; «Равшан» эпоси, 1958 ва б.), маиший лавҳалар («Бухороча ракс», «Хоразмча ракс», «Хуш келибсиз», ҳаммаси ҳам 1971), расмлар («Индонезия таассуротлари» туркуми, 1964), амалий санъат буюмлари учун чизгилар (чинни лаганлар учун расмлар, 60 — 70-й.лар) ҳам яратди. Тошкент метрополитенининг «Алишер Навоий» бекаги, Амалий санъат музейи биноси деворларига ишлаган асарлари (80 — 90-й.лар) ҳам жозибалидир. Сўнги йилларда «Амир Темура ва Бибихоним», «Амир Темура ва дарвиш», «Амир Темура ва Боязид» каби асарларини яратди (1992 — 95). Асарлари Ўзбекистон санъат музейида, Амалий санъат музейида, Навоий номидаги Адабиёт музейида, Қўқон адабиёт музейида ва б. музейларда сақланади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

Ад.: Умаров А., Чингиз Аҳмаров, Т., 1974; Чингиз Аҳмаров: Альбом, Т., 1982.

Абдулхай Умаров.

АҲМЕДОВ Бердиёр Аҳмедович (19П.8.3, Сирдарё вилояти) — ҳуқуқшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист (1971), 3-тоифа давлат адлия маслаҳатчиси (генерал). Тошкент юридик ин-тини битирган (1939), Самарқанд вилояти прокурорининг 1-ўринбосари (1939), Наманган вилояти прокурори (1941 — 43), Республика прокурорининг ўринбосари (1943 — 51). Тошкент давлат ун-ти юридик ф-тида ўқитувчи, декан, жиноят ҳуқуқи ва криминалистика кафедралари мудири (1953 — 87). Республика Олий суди илмий маслаҳат кенгаши аъзоси (1960 й.дан). Илмий ишлари жиноятчилик ва ахлоқ тузатиш-меҳнат қонунларига бағишланган. Ас: Жиноят ҳуқуқи, Т., 1984.

АҲМЕДОВ Бўри (1914, Шеробод тумани—1981, Олтинсой тумани) — ўзбек халқ достончиси. Шеробод достончилик мактабининг асосчиларидан бири — Шернанинг ўғли Нормурод бахшининг шогирди. Ундан «Алпомиш», «Ойпарча», «Юсуф билан Аҳмад», «Оллоназар Олчинбек», «Авазхон», «Нурали» каби достонларни ўрганган. Узоқ йиллар Тожикистонда яшади ва ўқитувчилик қилди. Ундан «Алпомиш», «Нуралининг ютилиши», «Санам гавҳар» каби достонлар ёзиб олинган. «Нуралининг ютилиши» достони нашр этилган.

АҲМЕДОВ Бўрибой (1924.12.8, Андижон вилояти Қўрғонтепа тумани Қорасув қишлоғи) — тарихчи, шарқшунос. Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), тарих фанлари д-ри (1974). Ўрта Осиё ун-тининг шарқ ф-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида илмий ходим, илмий котиб, бўлим бошлиғи (1960 — 90). 1991 й.дан бош илмий ходим. Халқаро Амир Темура жамғармаси раиси (1995 й.дан). А.нинг илмий фаолияти ўзбек халқининг этник тарихи ва шаклланиши, манбашунослик, Ўрта Осиё халқларининг 10 — 19- а.лардаги ижтимоий-сиёсий тарихи, Темура ва темурийлар даври тарихи ҳамда маданияти каби муҳим йўналишларга қаратилган. Бир қанча қўлланма, луғатлар («Тарихдан қисқача изоҳли луғат», 1977) муаллифи. Амир Темурнинг 660 йиллиги (1996) муносабати б-н қатта ташкилий, илмий ишлар олиб борди. Амир Темурга бағишланган халқаро анжуманлар (Париж, Самарқанд, 1996)да қатнашиб маърузалар қилди. «Амир Темура» тарихий романини ездди (1995). Бир қанча китобларга масъул муҳаррирлик қилди. Асарлари инглиз, француз, рус ва б. хорижий тилларда босилган. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир хайъати аъзоси (1997 й.дан). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989). «Амир Темура» (1997), «Буюқ

хизматлари учун» (1999) орденлари б-н тақдирланган.

Ас: Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан, Т., 1963; История Балха, Т., 1982; Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., 1986; Ўзбек улуси, Т., 1992; Тарихдан сабоқлар, Т., 1994.

АҲМЕДОВ Ёкуб (1938.3.1, Наманган) - Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент санъат ин-тини тугатган (1959). 1958 й.дан Ҳамза театрида. Дастлабки йиллар яратган Али Кушчи (М. Шайхзода, «Мирзо Улугбек»), Мурод (Уйғун, «Парвона»), Лейстер (Ф. Шиллер, «Мария Стюарт») каби роллари б-н ўз ижод йўлини белгилаб олди. А. ижоди ижтимоий ва ғоявий мазмунга тўла, уфқи кенг, кўп қиррали. Қаҳрамон хатти-ҳаракатларини тўғри гавдалантириш б-н бирга унинг руҳини, тафаккур кучини, фикр ва ҳиссиётлар тўлкинини, унинг кайфиятини, буюк инсоний фазилатларини очишга интилади. Энг яхши роллари: Ҳақимбойвачча (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Саксон Нуртоевич (О. Жаҳонова, «Ҳазрати аёл»), Тўлаган (А. Иброҳимов, «Пуч»), Кайхисрав (С. Сирожиiddинов, «Тўмарис»), Алишер Навоий (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навоий»), Икромжон (С. Аҳмад, «Уфқ») ва б. Кинода: Фурқат («Фурқат»), Амир Олимхон («Қора консулнинг ҳалокати»), Шайх Исмоил («Оловли йўллар»), Султонали («Зулматни тарк этиб...»), Ота («Кетма»), Азизбек, Юсуфбек хожи («Ўтган кунлар») каби роллари б-н танилди. Шунингдек, бир қанча видеофильмларда ҳам турли характердаги кишлоҳ образини яратди: Муҳиддин (О. Ёкубов, «Улугбек хазинаси»), Расул Оллоёрович (Ў. Усмонов, «Гирдоб»), Алишер Навоий (Ойбек, «Алишер Навоий»), Сандро (Н. Думбадзе, «Абадият қонуни») ва б. Алишер Навоий образини А. ўзига хос талқин этди. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

АҲМЕДОВ Карим Содиқович (1914. 19.2, Тошкент) — кимёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966),

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1968). Киме фанлари д-ри (1958), проф. (1960). Ўрта Осиё ун-тини битирган(1937).ТошДУда кафедра мудири (1953 - 72). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида лаб. мудири (1958-81), шу ин-т директори (1965-72), ТошПИ ректори (1972-88), кафедра мудири (1973 й.дан). Тошкент кимё-технология ин-ти ректорати қошида маслаҳатчи (1991 й.дан). А. Ўзбекистонда биринчилар қаторида табиий ва сунъий йўл б-н олинган юқори молекуляр бирикмаларнинг физик ва термомимеси соҳасида тадқиқотлар ўтказган. Унинг илмий ишлари асосан коллоидлар ва полимерлар кимёсига оид бўлиб, сувда эрувчан полиэлектrolитлар, куйи ва юқори молекуляр сирт-фаол моддалар олишнинг янги йўналишларини очиш ҳамда амалга татбиқ этиш масалаларига бағашланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

АҲМЕДОВ Маҳмуджон Аҳмедович (1926.27.12. Қашқадарё вилояти Китоб тумани) — жарроҳ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), тиббиёт фанлари д-ри (1971), проф. (1973)., СамМИ ф-т жарроҳпиги кафедраси ассистента (1956 — 63), доценти (1964 — 70); болалар жарроҳлиги кафедраси мудири (1970 й.дан). А.нинг асосий илмий ишлари болалардаги йирингли септик касалликлар: ўткир ва сурункали остеомиелит, сийдик ажратиш системаси ва сийдик тоши касаллиги аномалияларини тузатиш, шунингдек болалар жарроҳдигида лазерни қўллаш ва б.га оид.

АҲМЕДОВ Муроджон (1918.1.1, Қўқон яқинидаги Афғон қишлоғи — 1988.18.5, Қўқон) — актёр ва хонанда (драматик баритон). Ўзбекистон халқ артисти (1967). Ҳамроқул қори, Раҳмон ҳофизлардан ашула йўлларини, 3. Мирзатовдан сахна сирларини ўрганган. Қўқондаги ёш томошабинлар театри (1933 — 34), Қўқон (1940 - 55), Фарғона (1956 - 81) театрларида ишлаган. Драма,

муסיқали драма ва комедияларда ранг-баранг образлар яратган; Тоҳир («Тоҳир ва Зухра»), Ҳайдар, Равшан («Нурхон», «Равшан ва Зулхумор»), Баҳодир («Бургутнинг парвози»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Азиз («Азиз ва Санам»), Наврӯз («Гул ва Наврӯз»), Карл Моор («Қароқчилар»), ҳофиз («Ўтган кунлар»), Ўктам («Кумуш тўй») каби жами 70 дан ортиқ хилма-хил қаҳрамонлар қиёфасини гавдалантирган. А. қаҳрамонларини жасоратли, олижаноб, юксак туйғулар эгаси қилиб ёрқин тасвирлаган. «Олтин водий куйчиси» телефильми ва «Ўтган кунлар» бадий фильмида («Ўртар»ни айтиб) суратга тушган. А. мақом устаси, баланд авжларни ҳам бемалол айта оладиган кучли, ширали овозга эга бўлган. «Бу оқшом», «Ўртар», «Тоза лутф», «Баёт-3», «Насри Уззол», «Бухоро ироғи» каби мақом йўллари, ашула ва қатга ашулалар А. репертуаридан ўрин олган.

Тўхтасин Ғифурбеков.

АҲМЕДОВ Носир Комилович (1922.5.12, Тошкент) — анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1967), тиббиёт фанлари д-ри (1965), проф. (1967). Уруш қатнашчиси (1942—43). Мирзачўл тумани соғлиқни сақлаш бўлимининг мудири ва туман бош санитария врачлари (1943), ТошТИ анатомия кафедрасининг ассистенти (1947—55), Андижон давлат тиббиёт ин-ти (1955-57). ТошТИ (1957 й.дан) нормал анатомия кафедрасининг доценти, проф. (1969) II ТошТИ да шу кафедра мудири (1990-97), 1997 й.дан проф. консултанти. А. одам анатомияси, оператив хирургия ва топография анатомияга оид илмий ишлар, шунингдек 2 жилдли «Одам анатомияси» дарёлиги, 2 жилдли «Одам анатомияси» атласи муаллифи. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1992). «Жасорат» медали б-н мукофотланган (1994).

АҲМЕДОВ Раҳим Аҳмедович (1921.26.7, Тошкент) — рассом. Ўзбекистон халқ рассоми (1961).

Ўзбекистон БА фахрий аъзоси (1997). Тошкент бадий билим юрти (1937—41) ва Ленинградрассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик ин-тида (1947—53) таълим олган. 1953 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида ўқитувчи, 1976 й.дан проф. Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси бошқаруви раиси (1965—84, 1992—94). А. асарлари чуқур психологик ифодалилиги б-н ажралиб туради, уларда ички кечин-малар, ҳис-туйғулар моҳирона ифодаланган. Ижодини асосан портретлар чизиш б-н бошлаган («Қаҳрамон она», 1949, «Чўпон», 1952, «Студент киз портрети», 1954 ва б.). Рассом яратган портретлар («Она ўйлари», «Кекса колхозчи портрети», 1956; «Ўзбек кизи портрети», 1958; «Қашқадарслик аёл», 1959; «Меҳ-натда ҳам солдат», 1961; «Сурхондарслик аёл», 1962; «Муқимий», 1968; «Ни-гора», 1971; «У. Тансиқбоев», 1972; «Лола портрети», 1979; «Наби Рахимов», 1983; «Шухрат Аббосов», 1987 ва б.) ўзбек тасвирий санъатида портрет жанрининг ривожига қатта ҳисса бўлиб кўшилди. Манзаралар («Баҳор», 1964, «Наҳор. Оқтош баҳори», 1971 ва б.), на-тюрмортлар («Натюрморт», 1954, «Натюрморт», 1965 ва б.) ҳам яратган. Турли шароитларда акс эттирилган аёллар образлари («Кўшиқ», 1964; «Январь. 1924 йил» ва б.) ҳам жозибалидир. Асарлари Ўзбекистон санъат музейи, Бадий кўرғазмалар дирекцияси, Шарқ халқлари санъати музейи ва б.да сақланади.

Асарлари 1948 й.дан республика ва халқаро кўрғазмаларда намоиш этилади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967). «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1998).

АҲМЕДОВ Соли (1907.15.7, Фарғона вилояти Бешариқ қишлоғи) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Фарғона театри ташкилотчиларидан. Фарғона хотин-қизлар клубида тузилган ярим профессионал труппада реж. (1929). Фарғона театрида актёр ва реж. (1931-46, бош реж. 1955-67),

Қўқон театрининг бош реж.и (1946—55). Қаҳ-рамонларнинг ички дунёси, хатти-ҳаракати ва кечинмаларини ишонарли ифодалаш А. ижодига хос. Асосий роллари: Фулом («Номус ва муҳаббат»), Рустам («Рустам»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Мавлон («Шоҳи сўзана»), Мажидиддин («Алишер Навоий»), генерал Раҳимов («Генерал Раҳимов») ва б. Саҳналаштирган асосий спектакллари: «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид), «Майсаранинг иши», «Ҳолисхон», «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Ҳамза», «Муқимий» (С. Абдулла) ва б.

АҲМЕДОВ Турсун (1917.7.11, Тошкент — 1983.16.9) — наққош, кулол, ганч ўймаkori; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Тошкент бадиий ўқув и. ч. ктида таҳсил кўрган (1935—38). Навоий театрини таъмирлашда қатнашган. 1969—78 й.лар Тошкентда курилган кўпгина янги иншоотлар (жумладан, ҳоз. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи биноси)ни безашда фаол иштирок этган. Тошкент услубида нақшлаган мебеллари, ислимиий нақшлар б-н безаган лаганлари ва б. асарлари б-н халқаро ва республика кўргазмаларида иштирок этган. Асарлари Ўзбекистон санъат музейи («Намоён», 1958, ёғоч, темпера) ва Амалий санъат музейида (мас, 8 киррали курси) сақланади.

АҲМЕДОВ Турғун (1925, Мирзачўл шаҳарчаси, ҳоз. Гулистон ш.— 1944.30.7) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1-Москва ўқчи дивизияси 169-полкининг жангчиси, кичик сержант. 1944 й. 14 июлда Литванинг Алитус ш. яқинида Неман дарёсини биринчилардан бўлиб кечиб ўтиб, душманнинг қарши ҳужумини қайтариб турган. 1944 й. 30 июлда Литванинг Алитус туманида қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Неман дарёсидан ўтиш пайтида кўрсатган жасорати учун А.га ўлимидан кейин Қаҳрамон унвони берилган (1945 й. 2 март).

АҲМЕДОВ Тўхтасин (1915.15.6, Фарғона вилояти Риштон тумани) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси; бўлинма

командири бўлиб хизмат қилган. Одер дарёсидан кечиб ўтишда кўрсатган мардлик ва жасоратп учун А. га Қаҳрамон унвони берилган (1945 й. 10 апр.) Урушдан кейин қишлоғига қайтиб, турли хўжалик ишларида раҳбар бўлиб ишлаган.

АҲМЕДОВ Умрзоқ (1887-1954) -марғилонлик ёғоч ўймаkori. Қўқон ва Марғилон ўймаkorларининг анъаналарини ривожлантирди. Ўйма безакли эшик, дарвоза ва б. меъморий курилмалар устаси сифатида шуҳрат қозонди, «устои худрод» («муस्ताқил ишловчи уста») лақабини олган. У лўла пардоз услубида ёғочга нақшлар солган, илк бор ёғоч ўймаkorлигида қора лок б-н ишлашни қўллаган. А.нинг айрим асарлари Ўзбекистон давлат санъат музейи ва республика Амалий санъат музейида сақланмоқда.

АҲМЕДОВ Файзулла (1936.28.8, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси халқ артисти (1999). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1963). 1958 й.дан Муқимий театрининг актёри. Энг яхши роллари: Султон («Жон қизлар»). Самандаров («Ужарлар»), Герцог Арсенио («Ун иккинчи кеча»), Жайноб Ботир («Равшан ва Зулҳумор»), Тошболта («Тошболта ошиқ тадбиркор»), Ҳаққули («Нодирабегим»), Болтабой («Куёвлар конкурси»), Отажон моряк («Супер қайнона») ва б. Видеофильмларда ҳам Бобо («Навоий»), Дарвеш Гов («Бобур»), Ориф ота («Кўнгил кўчалари») каби образлар яратди. «Ақбарнинг саргузашти» (Жаббор), «Ёлғиз ёдгорим» (Раҳмонберди) сингари фильмларда сурагга тушган. Мингдан ортик фильм дубляжида қатнашган.

АҲМЕДОВ Шокир (1943.25.2, Тошкент) — балетмейстер. Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (2000). Тошкент давлат хореография билим юртини (1962), Москва давлат театр санъати ин-тининг балетмейстерлик ф-тини (1972) тугатган. 1962—65 й.лар Ўзбек давлат Катта ашула ва ракс ансамблида, 1972—74 й.лар «Шодлик» ансамблида, 1974 й.дан

Муқимий театрида бош балетмейстер. А. сахналаштирган энг яхши рақслар: «Эр-каклар катта ракси», «Учрашув»; спектаклларда — «Жоним фидо», «Нурхон», «Аршин мол олон», «Супер қайнона», «Дилафрўзга тўрт ошик», «Тақдир», «Ур, тўқмоқ!», «Паранжи сирлари» ва б. А. Ўзбекистонда ўтказиладиган тантанали байрамларда бош балетмейстер сифатида иштирок этган. Рақсларида замонавий-ижтимоий руҳ асосий ўрин тутди. Мумтоз рақсларга ҳам янгича сайқал бериш, доимо оригиналлиққа, ўзига хос рақслар яратишга интилиш А. ижодига хосдир.

АХМЕДОВ Ғулом Аҳмедович (1916.11.8, Туркистон ш., Қозоғистон) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1993), юридик фанлари д-ри (1973), проф (1986). 1937 — 41 й.ларда Тошкент юридик ин-ти ва Москва ҳарбий-юридик академиясида таълим олган. Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти жиноят ҳуқуқи секторининг мудири (1959 — 96), 1997 й.дан — илмий ходим. Илмий асарлари жиноят ҳуқуқини такомиллаштириш хусусан гиёҳвандлик ва ичкиликбозликка қарши кураш муаммоларига бағишланган. Ҳуқуқшуносликка доир луғатлар тузган, ўзбек тилидаги юридик атамаларнинг шаклланишига хисса қўшган.

АХМЕДОВ Ҳожиакбар (1906.1.6, хоз. Наманган тумани Хонобод кишлоғи — 1980.5.3, Наманган) — ўзбек хонандаси (баритон) ва актёр. Ўзбекистон халқ хофиси (1939). Ҳамнафаслари Жаъфархон Умаров ва Жамолқори Ғиёсовлар б-н бирга Катта Фарғона канали, Шим. Тошкент канали қурилишларида қатнашган. Наманган мусикали драма театрида (1934—41), Муқимий театрида (1941—62) ишлаган. Сардор («Тоҳир ва Зухра»), Хисрав («Фарҳод ва Ширин»), Дехқон ота («Офтобхон»), Ҳожи, Гўрўғли («Нурхон», «Равшан ва Зулхумор»), Раис («Олтин кўл»), Мадумар («Ваган ишқи») ва б. образларни яратган. Репертуаридан катта ашула, оммабоп ўзбек қўшиқлари ўрин олган: «Ҳормангиз», «Каналимга

келинг», «Эй, кўнгил», «Илғор сувора», «Бир қамар», «Меҳнат ила», «Хур диёрим», «Ўзингдандир», «Ўргандим» ва х. к. Наманган туманидаги болалар мусика мактабига А. номи берилган.

АҲМЕДОВА Малика Муҳамедовна (1950.3.4, Чимкент вилояти Сайрам кишлоғи) — раққоса. Ўзбекистон халқ артисти (1984). Тошкент хореография билим юртининг мумтоз рақс бўлимини (1968), Тошкент давлат жаҳон тиллари ин-тини (1972) тугатган. Ижросидagi рақслар миллий бўёқларга бойлиги, шўхчанлиги, сержилва ва назо-катлиги б-н ажралиб туради. Энг яхши рақслари: «Кўзим шахлога тушди», «Таманно», «Эй дилбари жо-нон», «Наманган танавори», «Мақом», «Муҳаббат», «Зарафшон мали-қаси», «Наргиз», «Хаёлим сенда» ва б. «Майсаранинг иши» (С. Юдаков), «Зебунисо» (С. Жалил) операларида балет партияларини ижро этган. Шунингдек, репертуаридан араб, афғон, испан, турк, эрон, хинд ва б. халқлар рақслари ўрин олган. А. га бағишлаб «Бу сеҳрли рақс дунёси» видеофильми суратга олинган. Кейинги йилларда балетмейстерлик қилмоқда. Англия, Австралия, АҚШ, Италия, Югославия, Япония каби мамлакатларда гастролда бўлган.

АҲМЕДОВА Матбуа Амирсаидовна (1933.14.1, Тошкент) — файласуф оlima. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983), фалсафа фанлари д-ри (1977), проф. (1978). Москва давлат ун-ти фалсафа ф-тини тугатган (1955). Тошкентдаги олий ўқув юртларида фалсафа, сиёсатшунослик, халқаро муносабатлар тарихидан дарё берган. Тошкент маданият ин-ти ректори (1985). Ўзбекистон Маданият вазири (1985— 87). Тошкент шарқшунослик ин-тида кафедра мудири (1994 й.дан). Илмий ишлари Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиёнинг 20-а.даги ижтимоий-сиёсий тараққиётини фалсафий баҳолашга бағишланган.

Ас: Основы философии (соавт.), Т., 1998.

АҲМЕДОВА Маъсума (1921- Бу-

хоро — 1972) — зардўз, Ўзбекистон халқ рассоми. Ёшлигидан Бухоро зардўзлик ф-касининг ишчиси. Бухоро зардўз усталари Расул Восиев, Ғайбулла Мухамедовлардан таълим олган, Н. Аминов, Р. Мирзаевлар тажрибасидан ўрганган. Зардўзлик санъати ва бадий усулларини мукамал эгаллаган. Бадий буюмларга нақшлар ишлаган, нодир зардўзи сўзаналар яратишда қатнашган: «Бузилмас иттифок» (1957), «Гирих» (1962), иккаласи ҳам В. Столяров чизгиси асосида, «Анор» сўзаналари ва б. Айниқса, «Байрам» сўзанаси (1958, чизгисини В. Столяров б-н ҳамкорликда чизган, ҳаммаси Амалий санъат музейида) зардўзлик санъати анъаналарининг ёрқин намунасидир.

АҲМЕДОВА Назира (1913.5.6, Наманган — 1964.25.2, Тошкент) — ўзбек опера хонандаси (лирик-колоратурали сопрано). Ўзбекистон халқ артисти (1951). Москва ўзбек опера студияси (1927—30) да таълим олган. Ўзбек ишчи-ёшлар театри (1930), Ҳамза театри (1931) артис-ти. Ўзбекистон радио кўмитаси (1932), Ўзбек мусиқа театри (1935—39), Навоий театри (1939-64) якка хонандаси. Ўзбек, қардош халқлар опералари ва чет эл ҳамда рус классик операларида 20 дан ортиқ роллар ижро этган: Норгул, Нодира (С. Василенко, М. Ашрафий, «Бўрон», 1939—43, «Буюк канал», 1941), Тана (Е. Брусиловский, «Эр Таргин», 1939—43), Асал, Лайли (Р. Глиэр, Т. Содиков, «Гулсара», 1949—54, «Лайли ва Мажнун», 1954-58), Микаэла (Ж. Визе, «Кармен», 1944—47) ва б. Қатор ўзбек халқ кўшиқлари ва композиторларнинг романслари (Д. Зокиров, «Курмадим», М. Бурхонов, «Ишқида», Т. Содиков, «Сарвиғул»)ни маҳорат б-н ижро этган.

АҲМЕТОВ Сирождин (1928.12.9, Чимбой тумани — 1996.4.6, Нукус ш.) — қорақалпоқ адабиётшуноси. Ўзбекистон (1975) ва Қорақалпоғистон (1973)да хизмат кўрсатган фан арбоби, филол. фанлари д-ри (1966), проф. (1970). Нукус давлат педагогика ин-тини тугат-

ган (1947). Шу ин-тда Уқитувчи, кафедра мудири, декан (1948—50, 1954-76), Қорақалпоғистон давлат унтида декан (1976—81), кафедра мудири (1981 йдан). Илмий ишлари қорақалпоқ адабиётининг тараккиёт босқичлари, турли жанрлари ва уларнинг ривожига каби мавзуларга бағишланган. «Адабиёт ва танқид» (1978), «Қорақалпоқ адабий танқиди ва адабиётшунослиги тарихидан» (1980) ва б. асарлар, шунингдек дарслик, ўқув Кўлланмалари муаллифи. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

АҲОЛИ — Ер юзиде ёки унинг муайян худуди, китъа, мамлакат, туман, шаҳарида истиқомат қилувчи одам (инсон) лар мажмуи. А.ни тадқиқ этиш б-н мах-сус фан — демография шуғулланади.

А. ўртасида содир бўлаётган жараёнлар биологик, географик, ижтимоий-иктисодий омиллар таъсирининг натижасидир. Лекин А. ривожланишига ҳал қилувчи таъсирни ижтимоий-иктисодий омиллар кўрсатади. А. муаммолари одамларнинг биологик хусусиятлари, инсонларнинг агроф муҳит б-н ўзаро алоқаси, ижтимоий-иктисодий тараккиёт б-н боғлиқ. Чунки А.нинг меҳнатга яроқли қисми жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучидир.

А.ни илмий ва мунтазам ўрганиш ўрта асрлардан бошланган. А.ни ҳисобга олиш Европа ва Америкада 19-а.да, қолган регионларда 20-а.нинг дастлабки чорагида йўлга қўйилган. Ўзбекистонда А. ҳақидаги статистик маълумотлар 19-а. 2-ярмидан бошлаб мавжуд. Республикада А. муаммоларини ўрга-ниш 1960—1970-й.лардан бошлаб тез ривожланди. А.ни ифодаловчи асосий кўрсаткичлар қаторини — унинг тақрор барпо қилиниши (туғилиш, ўлим, никоҳга кириш, ажралиш, табиий ўсиш), жойланиши, урбанизацияси, миграцияси, ёш-жинсий таркиби ва оилавий ҳолати, маълумот даражаси, иркий, тил, этник, диний таркиби ташкил этади. А.нинг ижтимоий-иктисодий таркибини ифода-

ловчи кўрсаткичларга унинг бандлиги, иктисодий фаоллиги, касб-хунари ва б. киради.

Жаҳон аҳолисининг сони унинг жойдан жойга табиий кўчиши б-н боғлиқ. Айрим мамлакатлар, регионлар, шаҳарлар табиий аҳолисининг сони эса табиий кўпайиш кўрсаткичларидан ташқари миграция жараёнларига ҳам боғлиқ. Жаҳон аҳолисининг сони, унинг кўпайиш суръати ҳар бир мамлакатда ўзига хос хусусиятга эгадир ва бу хусусият муайян давлатнинг ижтимоий-иктисодий тузуми б-н боғлиқ. Айрим мамлакатлар, регионлар, шаҳарлар аҳолисининг сонига табиий кўпайишдан ташқари миграция жараёни ҳам таъсир этади. Ер шари аҳолисининг сони ва унинг ўсиш суръатлари умуман узлуксиз равишда ортмоқда. Фақат айрим жойларда ва баъзи бир даврларда урушлар, эпидемиялар, табиий офатлар натижасида А. ўсиш суръатларининг вақтинча пасайиши, унинг мутлақ сонининг эса қисқариши кузатилган.

Ер курраси аҳолисининг сони кўп минг йиллар давомида ниҳоятда паст суръатлар б-н ўсди. Чамаси палеолит даврининг охирида (тахм. милоддан 15 минг йил аввал) А. сони 3 млн. бўлган, неолит охирида 50 млн. кишига етган. Мил од бошларида Ер юзида А. сони 230 млн.га яқин бўлган. Милодий 1000 йилда Ер шаридаги аҳоли сони 275 млн. кишига етган.

20-а. бошида Ер юзи А. сони 1617 млн. кишини ташкил этди. 1995 й.да Ер шари аҳолисининг сони 5,7 млрд. кишига етди. 1993 й. Европада 728 млн., Осиёда 3336 млн., Африкада 670 млн., Шим. ва Марказий Америкада 442 млн., Жан. Америкада 308 млн., Австралия ва-Океанияда 28 млн. киши яшади. А. со-нининг ўсиш суръатлари 19-а.нинг охири — 20- а.нинг 1-ярмида пасайди. 2-жаҳон урушидан кейинги даврда эса яна ўсди. 20- а. охирида Ер юзидаги А.нинг ўртача йиллик ўсиш суръатлари 1,6—1,7% ни ташкил этиб, унинг мутлақ сони йилига 90—100 млн. кишига кўпаймоқда. БМТ нинг про-

гно-зига кўра, Ер шари аҳолисининг сони 2025 й.да 8,3 млрд. кишига етади.

А. сонининг ўсиш суръатлари нисбатан юқори даражадаги туғилиш ва паст даражадаги ўлим таъсирида шаклланмоқда. 1995 й. Ер шари аҳолиси туғилишининг умумий коэффиценти (ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилганлар сони) 24,0% ни, ўлимнинг умумий коэффиценти (ҳар 1000 аҳолига нисбатан ўлганлар сони) 9% ни ташкил этди. Ўша йили Африка мамлакатларида туғилишнинг умумий коэффиценти 41%о га тенг бўлди. Ўлимнинг умумий коэффиценти Осиёда 8%о ни, Европада эса 11%о ни ташкил этди. Ер шари аҳолисининг мунтазам кўпайиб бориши аҳолининг ўртача умр кўриши б-н ҳам боғлиқдир. 1995 й.да А.нинг ўртача умр даври Европада 74 ёш, Осиёда 65 ёш, Шим. Америкада 75 ёшни, Жан. Америкада 68 ёш, Африкада 54 ёш, Австралия ва Океанияда 73 ёшни ташкил этди. Дунёда А.нинг ўртача умр даври юқори бўлган мамлакатлар қаторига Япония (79 ёш), Швеция, Швейцария, Австралия, Канада, Франция (78 ёш), Греция, Нидерландия, Испания, Италия, Исроил, Бельгия (77 ёш), Буюк Британия, Германия, АҚШ (76 ёш) киради.

Ўртача умр даври паст бўлган мамлакатларга Марказий Африка Республикаси (41 ёш), Афғонистон (43 ёш), Гвинея (44 ёш), Сьерра-Леоне (46 ёш), Руанда (46 ёш), Сомали (47 ёш) ва б. мамлакатлар киради. Ўртача умр даврининг узайиши қариялар сони ва улущининг кўпайишига, яъни «аҳолининг қариши» жараёнининг ривожланишига олиб келмоқда. Жаҳон мамлакатларининг аксариятида (Ҳиндистон, Непал, Эрон ва б. истисно) аёлларнинг ўртача умр кўриши эркакларникидан юқори.

Ер юзида А.нинг жойлашишида, ҳудудий тақсимланиши ва қайта тақсимланишида, ирқлар ва халқлар шаклланишида миграция жараёни бе-ниҳоя катта роль ўйнаган. Миграция мураккаб иктисодий-ижтимоий жараён бўлиб сиё-

сий вазият, иқтисодий тараққиёт, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳудудий таркиби ҳамда А.нинг ижтимоий фаоллигининг кучайиши б-н боғланган. Миграция жараёнларида асосан меҳнатга яроқли ёшдаги аҳоли фаол иштирок этади. 1988—96 й.ларда Шарқий Европа давлатлари сиёсий ҳаётида бўлиб ўтган жиддий ўзгаришлар ва айниқса, СССРнинг парчаланиб кетиши умумжаҳон миқёсидаги А. миграциясини жадаллаштириб юборди.

А.га хос энг муҳим кўрсаткичлардан бири, унинг жойланиши ҳисобланади. А. жойлашувини ифодаловчи энг оддий мезон — аҳоли зичлигидир. Ер қурраси аҳолисининг ўртача зичлиги 1996 й.да 1 км² га 39 киши бўлди. А.сони бўйича энг йирик давлатлар: Хитой 1179,5 млн. киши, Ҳиндистон 896,6 млн. киши, АҚШ 258,2 млн. киши, Индонезия 188,2 млн. киши, Бразилия 156,5 млн. киши, Россия 148 млн. киши (1993). 90-й.ларнинг бошида дунё аҳолиси йилига тахм. 90 млн. кишига кўпайган. А.нинг географик тақсимланиши нотекис: курукликнинг 7% да 70% А. яшайди. Доимий А. мавжуд бўлган жойлардаги (130 млн. км²) А. зичлиги салкам 45 кишини ташкил этди. Лекин Ер қуррасида А. ниҳоятда нотекис жойлашган. Жумладан, Бангладешда А. бениҳоя зич (1 км² га 800 кишидан ортиқ), Монголияда эса ўта сийрак (1 км² га 1,4 киши) жойлашган. А. зичлиги, унинг жойлашиш хусусиятларига ижтимоий-иқтисодий омиллар б-н бирга табиий-географик шароитлар (иклим, рельеф) ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Жаҳон аҳолисининг деярли ярми шаҳарларда яшайди (қ. Шаҳар аҳолиси, Қишлоқ аҳолиси). Шаҳар аҳолисининг салмоғи узлуксиз тарзда кўпаймоқда. Бунда механик ҳаракатнинг роли жуда катта (маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар ва А. миграцияси). Шаҳар аҳолисининг улуши Австралия ва Океания, Европа ва Америкада 70% дан зиёд, Осиё ва Африкада эса 30%. Шаҳар аҳолисининг улуши энг юқори (80% дан ортиқ) бўлган

мамлакатлар қа тори га Буюк Британия, Австралия, Германия каби мамлакатлар киради.

Дунёда қарийб 3 минг халқ мавжуд. Узок тарихий ривожланиш натижасида уларнинг бир қисми миллатга айланди, бошқалари элат, учинчилари эса — кабила гуруҳидан иборат. Ўзбекистон Республикасида 120 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Ўзбеклар мутлақ сонига кўра дунё халқлари ичида 45-ўринни эгаллайди (18,5 млн. киши, 1992). Дунёдаги мамлакатларнинг акасияти кўпмиллатли ҳисобланади. Аҳолиси кўп миллатли мамлакатларга Ҳиндистон, Хитой, Индонезия, Покистон, Россия, Эрон, Малайзия, Ўзбекистон, Қозоғистон ва б. киради. Аҳолиси асосан бир миллат вакилларида ташкил топган мамлакатлар - Туркия (82%), Германия (90% дан зиёд), Япония, КХДР ва Корея Республикаси (99%, 1993), Бангладеш (98%дан ортиқ), Саудия Арабистони, Яман, Греция (95% дан зиёд) ва б. киради. Дунёдаги бир канча халқлар (қурдлар, балужлар ва б.) ўз миллим давлатчилигига эга эмас. Бинобарин қурдларнинг умумий сони 16 млн. дан зиёд бўлиб, улар асосан бўлинган ҳолда Туркия, Ироқ ва Эронда яшайди. Балужлар Эрон ва Покистонда мавжуд. Озарбайжонлар ўзининг миллий давлатига эга бўлса ҳам кўпчилиги Эронда истиқомат қилади. Худди шундай ҳолат яхудиёлар, арманлар ва тожикларга ҳам хос. Дин кўпчилик мамлакатларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган ва кўрсатмоқда, шунинг учун эъти-қод қилувчилар сони ва географик тарқалиш сонини аниқлаш катта аҳамиятга эга.

ЛА:Валентен Д. И, Кваш а АЛ, Основы демографии, М., 1989; Страны Центральной Азии в современном мире, Т., 1994; Миграция населения Ўзбекистона, Т., 1986; Экономика Узбекистана и стран СНГ, Т.,

Абдуҳаким Қаюмов.

АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ

- ижтимоий-иқтисодий геогр. соҳаси.

Аҳолининг жойлашуви ва ҳудудий ташкил топиши, жа-мият ишлаб чиқариши ва жамиятнинг атроф-табиат б-н алоқаси жараёнида аҳолининг тутган ўрнини ўрганеди. А.г. аҳоли б-н боғлиқ масалалар — аҳоли сони, таркиби, жойлашуви ва бу жойлашувнинг ҳудудий шакллари (шаҳар ва кишлоқ жойлари)ни ва унинг асосий таркибий қисми бўлган меҳнат ресурсларини геогр. нуктаи назаридан ўрганеди. А.г. асосида аҳоли миграцияси геогр.си, аҳоли жойлари (шаҳарлар ва кишлоқлар) геогр.си, аҳолини такрор барпо этилиши геогр.си ва меҳнат ресурслари геогр.си шаклланди.

АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ - барча аҳолига тегишли пул ва натурал (махсулот шаклида) тушумлар ҳамда кўрсатилган бепул хизматлар суммаси; аҳолининг миллий даромаддаги ҳиссаси. Аҳолининг жами турдаги даромадлари манбаи — иш ҳақи, пенсия, стипендия, нафақалар, мукофот, фойда, дивиденд, заём ва лотерея ютуғи, банк тўлаган фоиз пули, кўчмас мулкдан келган рента тўлови ва ижара пули, суғурта қопламалари ва бдан иборат. Бозор шароитида А.д.нинг энг катта қисми пул шаклига эга. Қишлоқ аҳолиси ўзининг томорқа хўжалигидан ҳам махсулот олиб даромад кўради ва у натурал даромадга қиради. Шунингдек, аҳолининг ёрдамга муҳтож қатламларига бепул махсулот берилади ва хизматлар кўрсатилади (бепул овқатланиш, кийим-кечак, доридармон, транспорт ва коммунал хизмати ва ҳ.к.); булар натурал даромадлар ҳисобланади. А.д. номинал ва реал даромадларга бўлинади. Номинал даромад аҳоли муайян пул суммаси шаклида олган даромад бўлиб, инфляция таъсирида унинг харид қобилияти пасайиши мумкин. Реал даромад — пул шаклидаги даромадга амалда қандай миқдорда истеъмол буюмлари ва хизматлар харид этиш мумкинлигини кўрсатади. Аҳоли жон бошига ҳисобланган реал даромад аҳоли турмуш даражасининг умумлашган ва яхлит кўрсаткичи ҳисобланади.

Иқтисодиётда аҳоли ялпи пул даро-

мадларидан барча мажбурий ва ихтиёрий тўловлар (солиқлар, қарз пули, бадаллар) чегириб ташлангандан сўнг унинг қўлига тегадиган даромад ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аҳоли қўлига тегадиган даромад миқдорига солиқлар кучли таъсир этади. Ривожланган мамлакатларда иш ҳақи даромаднинг 2/3 қисмини ташкил этади. Агар мамлакатда хусусий мулк устивор, рента, аҳоли пул жамғармаси кўп бўлса, банк тўлайдиган фоиз пули салмоқли бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида А. д. таркиб жиҳатидан меҳнатдан, тадбиркорликдан, мулкдан олинган даромадлар ва трансферт (ночорларга бюджетдан бериладиган нафақа ва ёрдам пули) каби даромадлардан шаклланади. Трансфертлар нобозор даромади, қолганлари бозор даромади ҳисобланади. Бозор иқтисодиётга ўтиш шароитида Ўзбекистондаги А.д.да бозор тизимига хос янги даромад турлари (тадбиркорлик, мулк даромади қабилар)нинг кўпайиб бориши кузатилади.

Ахмаджон Ўлмасов.

АҲОЛИ ЗИЧЛИГИ - муайян ҳудудда аҳолининг жойлашув даражаси. Мам-лакат ёки бирор ҳудуд (вилоят, туман) аҳоли сонини шу жой майд.га (одатда 1 км² га) тақсимлаш б-н ҳисоблаб чиқарилади. Одам яшайдиган курукликда ўртacha А.з. 1 км² га қарийб 39 кишига тўғри келади (1990-й.лар боши), мас, Япония, Корея Республикаси, Нидерландия, Бельгияда 300 дан зиёд, Монакода 15539,5 киши, Австралияда А.з. жуда паст — 1 км² га 2,3 киши, Монголияда — 1,4 киши (1992). Чўл ва баланд тоғларда 0,01 дан 1 кишигача. РФ да А.з.1 км² га 8,7 киши (1990). Ўзбекистонда А.з. бир км² га 54,7 киши тўғри келади (1998). Умуман олганда дунёнинг аҳоли зич яшайдиган р-нларда, қарийб 7% майд.ни эгаллаган курукликнинг одам яшайдиган қисми (ойкумена)да Ер қуррасидаги жами аҳолининг 70% га қадар аҳолиси мужассамлашган.

АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИ - аҳолининг яшаш жойини ўзгартириши б-н боғлиқ

кўчиши. Аҳ-м. аҳолининг муҳим муаммоларидан бири бўлиб, унга кишиларнинг оддий механик кўчиш ҳаракати деб эмас, балки ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг кўп томонларини камраган мураккаб ижтимоий жараён сифатида қаралади. Аҳм. аҳолини жойлашиши, ерни хўжалик жиҳатдан ўзлаштириш, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, ирқлар, тиллар ва халқпарнинг пайдо бўлиши ва аралашиб кетиш жараёнлари б-н боғлиқ. И.ч.ни жойлаштиришдаги ўзгаришлар бевосита меҳнат ресурсларини ҳудудий қайта тақсимлаш эҳтиёжини келтириб чиқаради, бунга эса миграция ёрдамида эришилади.

Йўналишига кўра ташқи Аҳ.м. ва ички Аҳ.м. фарқланади. Ташқи Аҳ.м. мамлакатдан чиқиб кетиш (муҳожирлик), ички Аҳм. эса мамлакат доирасида, вилоят ва туманлараро яшаш жойининг ўзгариши. Миграцион жараёнларда иштирок этувчилар — мигрант (муҳожир) лар, миграция оқими шаклланувчи ҳудуд — мигрантлар чиқувчи, улар борган ҳудуд — мигрантлар ўрнашувчи регион дейилади. Муайян мамлакатдан бошқа бирон-бир мамла-катга аҳолининг кўчиб кетиш жараёни эмиграция, унда иштирок этганлар эса эмигрантлар дейилади. Ва, аксинча би-рон бир бошқа мамлакатдан маълум мамлакатга аҳолининг кўчиб келиши иммиграция, унда иштирок этганлар иммигрантлар (келгиндилар) дейилади.

Аҳ.м. доимий (турар жойни узил-кесил ўзгартириш), вақтинча (шартнома асосида маълум муддатга ишга, ўқишга ва б. сабаблар б-н мамлакатдаги бир маъмурий-худудий бирликдан бошқасига бориш, ёхуд хорижга кетиш), мавсумий (иқтисодиёт тармоқлари — қ.х., ундирувчи саноат соҳаси юмушлари, даволаниш, дам олиш ва б. сабабларга кўра кўчиш), маятниксимон (моксимон) (эргалаб ишга, ўқишга кетиб, кечкурун уйига қайтиб келиш) миграция турлари бўлади. Маълум вақт давомида ҳудудга кўчиб келган ва кўчиб кетган кишилар

сони ўртасидаги фарқ миграция сальдоси дейилади. Баъзан миграцияга туризм, курортга бориш, зиёрат, шунингдек моксимон қатновчиларни ҳам киритадилар, лекин ту-рар жойни ўзгартирмагани учун уларни Аҳ.м. га киритиш мумкин эмас.

Қишлоқ аҳолиси ҳисобига шаҳарларда яшовчи аҳолининг тўхтовсиз ўсиб бориш тенденцияси ҳам мавжуд. Қишлоқларда яшаш шароитининг шаҳарларга нисбатан маълум даражада ноқулайлиги, унинг айниқса ёшларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий жиҳатлардан тўла қондира олмаслиги бу тенденцияга сабаб бўлади.

Ўзбекистонда Аҳ.м. жараёни янги 3-д ва ф-каларнинг қурилиши, 50—60-й.ларда Навоий, Зарафшон, Учқудук, Бекобод, Ангрен, Олмалик, Янгиер ва б. саноат шаҳарларининг барпо этилиши ҳамда уларни ишчи кадрлар б-н таъминлаш мақсадида шўролар даврида СССРнинг марказий саноат р-нларидан аҳолини оммавий кўчириб келтириш ҳисобига бўлди. Натижада бу шаҳарларда туб жой аҳолиси озчиликни ташкил этиб, кўпчилиги Республика ташқарисидан йўлланма б-н келган кишилар бўлди. 1966 й.ги Тошкент зилзиласидан сўнг Тошкент ш. аҳолиси ҳам икки баравардан зиёд ортди. Уруш йилларида ўз юртларидан қочоқ бўлганлар ва бадарға қилинганлар ҳам Ўзбекистонда кўним топдилар.

Аҳ-м. жараёнига тарихий ва миллий анъаналар ҳам таъсир кўрсатади. Ўрта Осиё халқларида, жумладан ўзбекларда туғилиб ўсган жойга меҳри баландлигидан миграцияга мойиллик анча суст.

Нурислом Тўхлиев.

АҲОЛИ ПУНКТЛАРИ АГЛОМЕРАЦИЯСИ — қ. Агломерация.

АҲОЛИ РЎИХАТЛАРИ - мамлакат ёки муайян ҳудудда маълум вақт ёки даврда яшаётган аҳолининг демографик, иқтисодий ва ижтимоий маълумотларининг жараёни тўплами. Баъзан А.р. тушунчасига, шунингдек ушбу маълумотларни йиғиш, ишлаш ва нашр

етишни ҳам қўшадилар. А. р. илмий та-
лабларга ҳамда амалиёт эҳтиёжларига
жавоб бериш, аҳоли сони, таркиби ва
жойлашиши тўғрисидаги маълумотлар-
ни йиғиш мақсадида ўтка-зилади. А.р.
ўтказилганда уйма-уй юриб, ҳар бир
яшовчи ҳақида маълумот йиғилади.

А. р.ни ўтказиш бўйича бир қанча ил-
мий тамойиллар мавжуд. Уларнинг ичи-
да жами воқеа ва ҳодисаларни қамраб
олиш тамойили энг муҳими ҳисобланиб,
рўйхат ўтказилаётганда муайян жойдаги
жами аҳоли қамраб олиниши шарт. Фақат
шундагина А.р. ўтказилаётган ҳудуддаги
демографик жараёнлар тўғрисида
тўлақонли маълумот олиш мумкин.
А.р.-га демография белгилари (жинси,
ёши, оилавий ҳолати), иқтисодий бел-
гилари (машғулот, иқтисодий фаолият
соҳаси ёки тури), маълумоти (саводли-
лиги, мактабга бориши), этник аломат-
лари (миллати, тили, баъзан дини) ва
х.к. маълумотлар олинади. Айрим аҳоли
гуруҳлари учун никоҳга кирган ой-куни,
туғилган болалари сони ҳам олинади.
Ар.да кўпинча оила (уй соҳибалиги), ким
оила бошлиғи эканлиги ҳисобга олина-
ди. Ушбу маълумотлар вақт ва ҳудуд до-
ирасида таккрелашга яроқли бўлишлиги
учун, жами аҳолига бир хил мазмундаги
саволлар тақдим қилиниши керак, яъни
мамлакат миқёсида А.р. ягона дастур
асосида ўтказилиши шарт. Бунда БМТ то-
монидан берилган тавсияларга таянилади.
Аҳолига тегишли маълумотлар аниқ
бўлишлиги учун уларни ҳар бир кишидан
шахсан олинади. Рўйхат одамларнинг ўз
жойида муқим яшаб турган даврида, яъни
асосан қишда қисқа муддатда, бир неча
кун ёки ҳафта мобайнида ўтказилади,
лекин барча маълумотлар критик (жид-
дий) лаҳзаси (одатда рўйхатга олишнинг
биринчи куни) да олинади — шунгача
ўлганлар ва туғилганлар кўрсатилмайди.
Жавоблар рўйхат варақаларига ягона
нусхада ёзилади.

А.р. аҳоли сони ва таркиби ҳақидаги
маълумотларни маълум бир санага
мўлжаллаб бериши лозим. Шартни ба-

жариш учун рўйхат ўтказиш бўйича сана
ва ҳатто вақти аниқ кўрсатилиши керак.
Мазкур вақт рўйхатнинг критик лаҳзаси
дейилади. Қадимдан аҳолини ҳисобга
олишнинг хилма-хил усуллари мавжуд
бўлган. Юнонистон, Бобил (Месопота-
мия), Миср, Рим, Хитой ва Японияда
аҳоли ҳисобга олинганлиги тарихий ман-
балардан маълум. Улар асосан фискал
(солиқ олиш) ва ҳарбий мақсадларни
кўзлаган ҳолда ўтказилиб, одатда фақат
эркакларни, яъни ҳарбий ҳаракатларда
иштирок этиш ҳамда солиқ тўлаш имко-
нияти бор шахсларни қамраб олган. Қад.
Римда ўтказилган ҳамда подшо Сервий
Туллий (мил. ав. 6-а.) номи б-н боғлиқ
бўлган фуқаролар ҳисоби (цензи) маъ-
лум. Мил. ав. 510 й.дан 30 й.гача бўлган
даврдa цензлар ҳар 5 й.да ўтказилиб тур-
ган. Жами А. сони ва таркиби ҳақидаги
рўйхат биринчи марта 1790 й.да АҚШ
да ўтказилган. 1801 й.да Буюк Брита-
ния, Франция, Дания ва Норвегияда
ўтказилган.

19-а.нинг ўрталарига келиб Европа
мамлакатларида махсус статистик таш-
килотлар барпо қилинганлиги А.р.ни си-
фатли ўтказишнинг муҳим омили бўлди.
Дунё мамлакатларида 1870—79 й.ларда
48 та, 1880—89 й.ларда 54 та, 1890—99
й.ларда 57 та, 20-а.нинг дастлабки ўн
йиллигида 74 та А.р. ўтказилди. А.р. 20-
а.нинг бошида ер юзи жами аҳолисининг
64% ни қамраб олди. 2-жаҳон уруши-
дан кейин А.р. ўтказиш яна ҳам кенг
тус олди. А.р. 1945—54 й.ларда 168
мамлакатда, 1969—74 й.ларда 179 мам-
лакатда ўтказилди. Ҳоз. вақтда А.р. ду-
нёнинг деярли барча мамлакатларида
ўтказилмоқда.

Иқтисодий жиҳатдан қолоқ ҳамда
А.р.ни ўтказиш имкониятларига
эга бўлмаган мамлакатлар истисно
ҳисобланади. Собиқ Иттифокда 1920,
1923, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979
ва 1989 й.ларда А.р. ўтказилган.

Абдуҳаким Қаюмов.

АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ - к. Де-
мографик статистика.

АҲОЛИ ХАРАЖАТЛАРИ

аҳолининг тирикчилик ўтказиш учун қилган пул сарфлари; аҳоли пул даромадларининг ишлатилиши. Аҳолининг пул даромади унинг эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Даромадлар истеъмол товарлари ва хизматларни харид этиш, турли тўловларни тўлаш, жамғарма ҳосил этиш учун сарфланади. А.х.нинг объектив чегараси даромад бўлса, унинг субъектив чегараси даромад эгасининг диди, эрки, нимани афзал кўришидир. Шу туйғайли даромад бир хил бўлсада, харажатлар таркиби турлича бўлади. Даромад қанчалик кўп бўлса, озиқ-овқат учун сарфлар қисқариб, саноат моллари ва хизматларни харид этиш харажатлари, чунончи, узок муддат хизмат қилувчи қимматбаҳо товарлар харидига пул кўпроқ сарфланади. Шу жиҳатидан аҳоли турли тоифаларининг харажатлари бир-биридан фаркланади. Камбағал оилаларда овқатланиш харажати устивор бўлса, тўқ ва бой оилаларда кийиниш, дам олиш, саёҳат қилиш, қимматбаҳо товар харид этиш сарфлари устун туради. Иқтисодиёти ривожланган ва хал-қи фаровон яшайдиган мамлакатларда аҳолининг озиқ-овқат учун сарфлари қисқариб, минимал даражага тушади. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида А.Х. таркибида ўзгаришлар пайдо бўлди. Аҳоли харажатларида озиқ-овқат сарфлари б-н бир қаторда, ноозиқ-овқат товарларини харид этиш, пул жамғариш ва қимматбаҳо қоғозларни орттиришга қаратилган харажатлар ҳам кузатилади.

Аҳмаджон Ёлмасов.

АҲОЛИ ХАРИТАЛАРИ - аҳолининг жойланиши ва аҳолини жойлаштириш, унинг таркиби ва қайта тикланиши, аҳолини кўчириш ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятларни кўрсатадиган хариталар. А.х. худудни иқтисодий географик баҳолаш, халқ хўжалигини режалаштириш, ижтимоий хизмат ва маданий қурилиш масалаларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. А.х.- ни ту-

зишда ҳар хил харитаграфик усуллардан: белгилар, харитадиаграмма, харитаграмма, чизикли белгилар (эпюралар), нукталар, ареаллар ва бл.лардан фойдаланилади. А.х. мазмунига кўра аҳолининг жойланиши ва уни жойлаштириш хариталарига, демографик, этнографик-антропологик ва ижтимоий-иқтисодий хариталарга бўлинади.

Ўзбекистон аҳолиси 1980 й.да Ўзбекистоннинг ўқув-ўлкашунослик атласида, 1985 й.да 2 жилдли Ўзбекистоннинг илмий-маълумотномали атласида ўз ифодасини топган. Тошкентнинг 2000 йиллигига бағишлаб нашр этилган махсус географик атласда А.х. берилди. 1992 й. Ўзбекистон Республикаси ФА География бўлими 1:1 млн. масштабда Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби харитасини нашр этди.

АҲОЛИ ҲИСОБИ — туғилиш, ўлиш, турмуш қуриш ва ажралишни қайд этиш йўли б-н аҳолининг сони ва ёш-жинсий таркибидаги ўзгаришлар ҳақида мунтазам маълумот тўплаш; миграцияни қайд этиш (рўйхатга олиш ва рўйхатдан чиқариш); аҳолини шаҳарларда уй дафтари ва кишлоқ жойларда хўжалик дафтарида рўйхатга олиб бориш.

АҲОЛИНИНГ МИЛЛИЙ ТАРКИБИ - муайян ҳудуд ёки мамлакатда яшовчи аҳолининг миллатлар бўйича таркиби. А. м. т. ҳақидаги маълумотлар аҳоли рўйхати ўтказиш ва статистик рўйхат олиб бориш йўли б-н аниқланади. Этник статистика ривожланмаган давлатлар, регионларда эса аҳолининг тил бирлигига, динига қараб миллатларга, этник гуруҳларга ажратилади.

Дунё аҳолисининг миллий таркибини аниқ билиш жуда мушкул, чунки дунёнинг кўп қисмларида ассимиляция (қоришиш) ва консолидация (миллий жипслашиш) жараёнлари кенг тарқалган. Айрим мамлакатларда ўтказилган рўйхатларда миллий таркиби нисбатан тўла ёритилади. Баъзи ҳолларда эса миллатлар ҳақида маълумот тўла кўрсатилмайди. Шунингдек, давлатлар

бўйича қабул қилинган этник терминологияда ҳам фарқ мавжуд. Мас, инглиз, француз, испан тилида сўзлашувчи кўпгина мамлакатларда «миллат» тушунчаси доимо «давлат» тушунчаси б-н тенглаштирилади ва «миллат» атамаси давлатга мансублик — фуқароликни билдиради. Шунинг учун кўп манбаларда этник гуруҳлар — халқпар ҳақида маълумотлар учрайди. Дунёда қарийб 3 минг халқ рўйхатга олинган ва улар турли китъаларда истиқомат қилади.

Европа мамлакатлари А. м. т. бўйича 3 гуруҳга бўлинади: 1) бир миллатли давлатлар. Бу давлатларнинг ҳар бирида асосий миллат 90% ва ундан ортиқроқ қисми ташкил этади. Бу гуруҳга Польша, Германия, Венгрия, Дания, Швеция каби 20 дан ортиқ мамлакат киради; 2) кўп миллатли давлатлар. Бу давлатларга Буюк Британия, Испания, Швейцария каби мамлакатлар киради. Уларда асосий миллат б-н бирга бош-қа миллатлар ҳам истиқомат қилади ва аҳоли таркибида салмоқли ўринни эгаллайди; 3) оралик давлатлар. Бундай давлатларда миллий масалага оид муаммолар тўла ҳал қилинмаган. Оз сонли халқлар ва миллатларни мажбуран ассимиляция қилиш сиёсати амалга оширилади (Испания, Ирландия).

Осиё кўп миллатлилиги бўйича бошқа китъалардан ажралиб туради. Бу китъада бир миллатли давлатлар жуда кам. Уларга Япония, Корея ва айрим араб давлатлари — Яман, Саудия Арабистони, Иорданияни киритиш мумкин. Айрим халқлар бир неча давлатлар таркибида қолиб кетган. Мас, афгонлар (Афғонистон б-н Покистонда), панжоблар (Покистон б-н Ҳиндистонда), курдлар ва б.

Африка китъаси А. м. т.га кўра 3 этник областга бўлинади: 1) Шим. ва Шим.-Шарқий Африка. Бу р-нларда ўзаро яқин араблар ва барбарлар яшайди; 2) Шарқий ва Ғарбий Судан. Бу ерларда фульбе, волоф, гвинеяликлар, гурлар, хауса, ибо каби халқлар яшайди; 3) тропик ва Жан. Африкада маданияти, урф-одати ва тили

ўзаро яқин бўлган банту халқлари яшайди.

Америка китъаси аҳолисининг миллий таркибида кўпчиликни (95%) Европадан кўчиб борган халқлар ва уларнинг аралашувидан вужудга келган гуруҳлар яшайди. У ерда миллатлар қайси давлатда яшаса, шу давлат номи б-н аталади (америкаликлар, кубаликлар ва х. к.).

Австралия ва Океания аҳолисини этник таркибга кўра икки қисмга ажратиш мумкин: 1) Австралия ва Янги Зеландияда инглизлар ва Янги Зеландиялик инглизлар истиқомат қилади. 2) Полинезия, Меланезия ва Микронезия олариди аҳоли этник қабила-қабила бўлиб яшайди. Бу халқлар умумий ном б-н папуаслар деб ҳам аталади.

Ўзбекистон ҳам кўп миллатли давлат. Республикада 120 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилади. Асосий миллат — ўзбеклар (аҳолининг 71,4%); шунингдек руслар (8,3%), тожиклар (4,7%), козоклар (4,1%), татарлар (2,4%), қорақалпоқлар (2,1%) ҳам яшайди (1989).

Мамлакат Бурцева.

АҲОЛИНИНГ ТАБИИЙ ҶСИШИ - маълум давр ичида туғилганлар сони б-н ўлганлар сони орасидаги фарқ. А.т.ў.— аҳоли ўсиши интенсивлигининг умумий кўрсаткичи бўлиб, одатда, коэффициент б-н ўлчанади. А.т.ў. ҳар 1000 кишига нисбатан олинади ва промилле (‰) б-н ўлчанади (Ўзбекистонда 1996 й. А.т.ў. коэффициенти 25,6‰ ни ташкил этди).

АҲРОРИЙ, Хўжа Аҳрорий - халқ селекциясида яратилган эртапишар ўрик нави. Дарахти кучли ўсади, кенг шох-шаббали, шохланиши ўртача, барги йирик, си Ирак тукли ва учли. Гули ўртача, ок. Меваси йирик (40—45 г), оч сарик, кизил, баъзан зарғалдоқ, эти қалин, сершира (12,3% га қадар қанд, 0,8% кислота бор), эти данагидан яхши ажралмайди. Мағзи ширин. Шўрланган ва ер ости сувлари юзароқ жойларда ҳам ўсади. Совуққа чидамли. Кўчати экилганидан кейин 5—6- йили ҳосилга киради. 20—25 ёшида 60—70 кг мева беради. Мева-

си ионнинг ўрталарида пишади ва тез тўкилиб кетади. Ҳўллигида истеъмол этилади.

АҲУРАМАЗДА (Хурмузд) - жуда қад. замонларда тасаввур этилган эзгулик худоси. А. ёруғлик, ободонлик, саломатлик, тинчлик, фаровонлик каби барча эзгуликларни яратувчи ва бошқарувчи, деб тушунилган. Унга қарши зулмат-қоронғулик, очлик, вабо, аёз, жанг, заҳарли жониворлар каби барча ёвузликларни яратувчи ва бошқарувчи Анхрамайну (кейинчалик ўзгарган шакли Аҳриман) бўлиб, доимо А. б-н курашадди. Кураш А.нинг ғалабаси б-н тугайди. Бу дуалистик қараш зардуштийлик таълимотининг асоси Авесто учун замин бўлган. Унинг кейинги даврларда ёзилган саҳифаларида А. якка худо даражасига кўтарилиб, тавҳид таълимотининг асоси ни ташкил этган. Турон ва Эрон халқларининг қад. эпик асарларида Хурмузд — эзгулик учун курашувчи, Аҳриман — ёвуз тимсол тарзида тасвирланади.